

भगवताऽऽत्रेयपुनर्वसुनोपदिष्टा तच्छिष्येण महर्षिणाश्रिवेशेन तन्त्रिता

चरकहृदयलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता

सान्वय-हिंदी-गुर्जर-आङ्ग्लेति भाषात्रयानुवादालङ्कृता विविधपाठान्तरैः संयोजिता

भारतवर्षान्तर्गतसौराष्ट्रप्रदेशे श्री जामनगरे

श्री गुलाबकुंवरबा आयुर्वेदिक सोसयटी इत्याख्यया संस्थया
संपादिता प्रकाशिता च

द्वितीयः खण्डः

शकाब्दः १८७१, ख्रिस्ताब्दः १९४९, विक्रमाब्दः २००५

मूल्यम् ७५ रूप्यकाः :

प्रथमावृत्तिः १९४९

४००० प्रतयः

सर्वस्वाम्यसंकलिता

THE CARAKA SAMHITĀ

EXPOUNDED BY THE WORSHIPFUL ĀTRĒYA PUNARVASU
COMPILED BY THE GREAT SAGE AGNIVĒŚA
AND REDACTED BY CARAKA & DRIDHABALA

VOLUME II

EDITED AND PUBLISHED

IN

SIX VOLUMES

WITH TRANSLATIONS IN HINDI, GUJARATI AND ENGLISH

BY

SHREE GULABKUNVERBA AYURVEDIC SOCIETY

JAMNAGAR

INDIA

POPULAR EDITION

1949.

RUPEES 75/-

First Impression 1949

4000 Copies

Copyright Reserved

Printed in India

At The Ayurveda Mudianalay, JAMNAGAR,

By Gunvantrao Acharya

चरकसंहिताया विषयानुक्रमणिका ।

विषयः

पृष्ठाङ्कः

१ सूत्रस्थानम् ।

१ दीर्घजीवित्वीयोऽध्यायः ।

१-२	दीर्घजीवित्वीयाध्यायोपक्रमः	१
३-२२	आयुर्वेदाध्ययनार्थं भरद्वाजस्येन्द्र- सकाशे गमनम्	१-५
२३-२६	इन्द्रेण भरद्वाजाय आयुर्वेदस्य प्रवचनम्	५-६
२७-४०	आयुर्वेदस्य भूतले प्रवर्तनम्	६-९
४१	आयुर्वेदस्य लक्षणम्	९
४२	आयुषो लक्षणं पर्यायाश्च	"
४३	अन्यवेदेभ्य आयुर्वेदस्य प्रकर्षः	९-१०
४४-४५	सानान्यविशेषयोर्लक्षणम्	१०
४६-४७	आयुर्वेदस्याधिकरणम्	"
४८	द्रव्यसंग्रहः	११
४८	चेतनाचेतनमेदेन द्रव्यस्य द्वैविध्यम्	"
४९	गुणा कर्माणि च	"
५०	समवायस्य लक्षणम्	"
५१	द्रव्यस्य	"
५१	गुणस्य	"
५२	कर्मण	"
५३	आयुर्वेदस्य कार्यम् (प्रयोजनम्)	१२
५४	व्याधीना त्रिविधो हेतुसंग्रहः	"
५५	व्याधीना द्विविध आश्रयः	"
५५	आरोग्यस्य हेतुः	"
५६	आत्मनो लक्षणम्	१३
५७	त्रिविध शारीरदोषसंग्रहः	"
५७	द्विविध मानसदोषसंग्रहः	"
५८	दोषाणा प्रथमनोपायाः	"
५९	वायोर्गुणास्तत्प्रथमनानि च	"
६०	पित्तस्य गुणास्तत्प्रथमनानि च	१३-१४
६१	श्लेष्मणो गुणास्तत्प्रथमनानि च	१४

विषयः

पृष्ठाङ्कः

६२-६३	विकाराणा विनिवर्तने उपायाः	१४
६४	रसस्य लक्षण विगेषे प्रत्ययाश्च	"
६५	रसाना संग्रहः	१५
६६	दोषाणा प्रथमना. प्रकोपकाश्च रसा.	"
६७	प्रभावभेदेन द्रव्यमेद	"
६८	उत्पत्तिभेदेन "	"
६८-६९	जातमद्रव्यसंग्रहः	१६
७०	पार्थिवद्रव्यसंग्रहः	"
७१-७२	चतुर्विधमौद्धिदद्रव्यम्	१६-१७
७३	औद्धिदद्रव्यसंग्रहः	१७
७४-७६	जङ्गमादिषु प्रशस्ताना द्रव्याणा संग्रहः	"
७७-७९	षोडशमूलिनीना नामकर्माणि	"
८०-८५	एकोनविंशतिकलिनीना "	१८
८६-८७	चतुर्विधमहास्नेहाना "	१९
८८-९१	पञ्चविधलवणाना "	१९-२०
९२-१०४	अष्टविधमूत्राणा "	२०-२३
१०५-११३	अष्टविधक्षीराणा "	२३-२४
११४-११५	क्षीराश्रयास्त्रयो वृक्षास्तेषा वर्म च	२५
११६-११९	त्वगाश्रयास्त्रयो वृक्षास्तेषा कर्म च	"
१२०-१२३	ओषधीना नामरूपयोगज्ञाने गुणाः	२६
१२४-१३२	ओषधाना नामरूपयोगज्ञाने दोषा	२७-२८
१३३	भिषग्बुभूषो. कर्तव्यम्	२८
१३४	युक्तस्य भैषज्यस्य लक्षणम्	२९
१३५	भिषक्तमस्य लक्षणम्	"
१३६-१४०	अध्यायार्थसंग्रहः	२९-३०
<hr/>		
२ अपामार्गतण्डुलीयोऽध्यायः ।		
१-२	अपामार्गतण्डुलीयाध्यायोपक्रमः	३०
३-६	शिगेविरेचनद्रव्याणि	३१
७-८	वमनद्रव्याणि	"
९-१०	विरेचनद्रव्याणि	३२
११-१३	आवापनद्रव्याणि	"

विषय	पृष्ठाङ्क	विषयः	पृष्ठाङ्क.
१४ अनुवासनद्रव्याणामास्थापनद्रव्येष्वतिदेशः	३२	९ सन्धानीयो दशको महाकषायः	५३
१५ पञ्चकर्मत प्राक्तर्तव्यम्	३३	९ दीपनीयो " "	"
१६ युक्तिज्ञानस्य गुणा.	"	१० वल्यो " "	"
१७-३३ अष्टाविंशतिर्यवाग्वः	३३-३७	१० वण्यो " "	"
३४-३५ अध्यायार्थसंग्रहः	३७	१० कण्ठयो " "	५४
३६ चिकित्साहो वैद्य	"	१० हृद्यो " "	"
३ आरग्वधीयोऽध्यायः ।		११ तृप्तिघ्नो " "	"
१-२ आरग्वधीयाध्यायोपक्रम.	३८	११ अशोघ्नो " "	"
३-१७ पञ्चदश कुष्ठहरा. प्रदेहाः	३८-४२	११ कुष्ठघ्नो " "	५५
१८-२० वातहरा पञ्च " "	४२-४३	११ कण्डूघ्नो " "	"
२१-२२ वातरक्तहरास्त्रय. " "	४३	११ क्रिमिघ्नो " "	"
२३-२४ शिरोरुजाहरौ द्वौ प्रदेहौ	४४	११ विषघ्नो " "	"
२५ पार्श्वरुजाहर एक प्रदेह	"	१२ स्तन्यजननो " "	५६
२६-२७ निर्वापणौ द्वौ प्रदेहौ	४४-४५	१२ स्तन्यशोधनो " "	"
२८ शीतहर एक प्रदेह	४५	१२ शुक्रजननो " "	"
२८ एको विषहर. " "	"	१२ शुक्रशोधनो " "	"
२९ त्वग्दोषसस्वेदहरः " "	"	१२ स्नेहोपगो " "	५७
२९ शरीरदौर्गन्ध्यहरः " "	"	१२ स्वेदोपगो " "	"
३० अध्यायार्थसंग्रहः	४६	१२ वमनोपगो " "	"
४ षड्विरेचनशतीयोऽध्यायः ।		१३ विरेचनोपगो " "	"
१-२ षड्विरेचनशतीयाध्यायोपक्रमः	४६	१३ आस्थापनो " "	५८
३ षड्विरेचनशतादीना संग्रहेण कथनम्	४७	१३ अनुवासनो " "	"
४ षड्विरेचनशतानि	४७-४८	१३ शिरोविरेचनो " "	"
५ षड्विरेचनाश्रया	४८	१४ छर्दिनिग्रहणो " "	५९
६ पञ्च कषाययोनय.	"	१४ तृष्णानिग्रहणो " "	"
७ पञ्चविधं कषायकल्पनम्	"	१४ हिक्कानिग्रहणो " "	"
७-(१-३) स्वरसादीना लक्षणानि	४९	१५ पुरीषसंग्रहणीयो " "	"
७ स्वरसादीना बलतारतम्यम्	"	१५ पुरीषविरजनीयो " "	६०
८ पञ्चाशन्महाकषायाणा संग्रहेण विवरणम्	"	१५ मूत्रसंग्रहणीयो " "	"
८ पञ्चकषायशताना विवरणम्	५०-५१	१५ मूत्रविरजनीयो " "	"
९ जीवनीयो दशको महाकषायः	५२	१५ मूत्रविरेचनीयो " "	"
९ बृंहणीयो " "	"	१६ कासहरो " "	६१
९ लेखनीयो " "	"	१६ श्वासहरो " "	"
९ मेदनीयो " "	"	१६ शोथहरो " "	"
		१६ ज्वरहरो " "	"
		१६ श्रमहरो " "	६२

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७ दाहप्रशमनो दशको महाकपाय	६२	२५ स्नेहिकधूमवर्तिद्रव्याणि	७४
१७ शीतप्रशमनो " "	"	२६ मूर्धविरेचनधूमवर्तिद्रव्याणि	"
१७ उदरदप्रशमनो " "	"	२७-३२ धूमपानस्य गुणाः	७५
१७ अङ्गमर्दप्रशमनो " "	६३	३३-३७ धूमपानेऽष्टौ कालाः	७६
१७ शूलप्रशमनो " "	"	३७ सम्यक्पीतस्य धूमस्य लक्षणम्	७७
१८ शोणितास्थापनो " "	"	३८ अविधिपीतस्य धूमस्य दोषाः	"
१८ वेदनास्थापनो " "	"	३९-४० तत्र प्रतीकारः	"
१८ सज्ञास्थापनो " "	६४	४१-४५ धूमपानानर्हाः	७७-७८
१८ प्रजास्थापनो " "	"	४६-४८ धूमपानविधि	७९
१८ वयःस्थापनो " "	"	४९-५१ धूमनेत्रनिर्माणविधिः	७९-८०
१९ पञ्चाग्नमहाकषायोपसहारः	६५	५२ सुपीतस्य धूमस्य लक्षणम्	८०
२० भेषजानामसंख्येयत्वे नास्ति संक्षेपविस्तरे युक्ति	"	५३ अपीतस्य " "	"
२१-२२ केपाद्विद्वानामेकाधिकेषु कषायान्तरेषु संप्लवनेऽपि पञ्चशतीत्वपूरणे युक्तिः	६५-६६	५४-५५ अतिपीतस्य " "	८१
२३-२९ अभ्यायार्थसंग्रह इति भेषजचतुष्कः ।	६६-६८	५६ अणुतैलस्य प्रयोगकालः	"
		५७-६२ अणुतैलसेवने गुणा	८१-८२
		६३-६८ अणुतैलनिर्माणविधि	८२-८३
		६९-७० अणुतैलस्य प्रयोगविधि	८३-८४
		७१-७२ दन्तधावनविधिर्गुणाश्च	८४
		७३ दन्तपवने योग्या हुमा	"
		७४ जिह्वानिर्लेखनानि	८५
		७५ जिह्वानिर्लेखनस्य गुणाः	"
		७६-७७ आस्येन धार्याणि द्रव्याणि	"
		७८-८० तैलगण्डूषधारणस्य गुणाः	८५-८६
		८१-८३ शिरसि तैलनिषेवणस्य	८६
		८४ कर्णपूरणस्य	"
		८५-८९ अभ्यङ्गस्य	८७-८८
		९०-९२ पादाभ्यङ्गस्य	८८
		९३ शरीरपरिमार्जनस्य	"
		९४ स्नानस्य	८९
		९५ निर्मलाम्बरधारणस्य	"
		९६ गन्धमाल्यनिषेवणस्य	"
		९७ रत्नाभरणधारणस्य	"
		९८ पादादिशौचावानस्य	९०
		९९ केशादिकल्पनस्य	"
		१०० पादत्रधारणस्य	"
		१०१ छत्रधारणस्य	"
१-२ मात्राक्षितीयाध्यायोपक्रम	६८		
३ मात्राशन कर्तव्यम्	"		
३ आहारमात्राया अग्निबलापेक्षित्वम्	"		
४ आहारस्य मात्राप्रमाणम्	६९		
५ प्रकृतिलघूनि प्रकृतिगुरुणि च द्रव्याणि मात्रयैवोपयोज्यानि	"		
६ मात्राविचारे गौरवलाघवयोरौपयोगिकत्वम्	६९-७०		
७ गुरुलघुभेदेन आहारस्य मात्रा	७०		
८ मात्रावदाहारस्य गुणा	७१		
९ पिष्टमयादिगुरुद्रव्याणा भोजने मात्रा	"		
१०-११ कीदृशानाहारान्नाभ्यसेत्	"		
१२ कीदृशानाहारानभ्यसेत्	"		
१३ सूत्रमात्रेण स्वस्थवृत्तोपदेश	७२		
१४-१९ अञ्जनविधिः	७२-७३		
२०-२२ प्रायोगिकधूमवर्तिद्रव्याणि	७३		
२३-२४ धूमवर्तेनिर्माणविधिः	"		

विषय	पृष्ठाङ्कः	विषय	पृष्ठाङ्कः
१०२ दण्डधारणस्य गुणा	९१	२२ बाष्पनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च	११०
१०३ स्वस्थविधाववहितेन भवितव्यम्	,,	२३ निद्राविधारणे	,,
१०४ स्वस्थस्यान्यत्कर्तव्यम्	,,	२४ श्रमनि श्वासधारणे	१११
१०५-१११ अव्यायार्थसंग्रह	९१-९३	२५ पूर्वोक्तवेगधारणनिषेध	,,
६ तस्याशितीयोऽध्यायः ।		२६-२९ येषां वेगाः सर्वथा धारणीया	१११-११२
१-२ तस्याशितीयाध्यायोपक्रम	९३	३० साहमादीनां वेगधारणे गुणा	,,
३ ऋतुसात्म्ये विहिते फलम्	,,	३१ व्यायामस्य लक्षणम्	,,
४ ऋत्वादिविभागेन संवत्सरविभागः	९४	३२ व्यायामस्य गुणाः	,,
५ अयनयो स्वरूपम्	,,	३३ अतिव्यायामे दोषा	११३
६ आदाने नृणां दौर्बल्ये हेतु	९५	३४ अन्यानपि यानतिमात्रं न सेवेत	,,
७ विसर्गे नृणां बलोपचये हेतु	,,	३५ तेषामतिमात्रसेवने दोषा	,,
८ आदानविसर्गयोर्बलस्य हासवृद्धिक्रम	९६	(१-२) व्यायामानर्हा	११४
९-१० हेमन्तचर्या	९६-९८	३६-३७ हिताहितसेवनवर्जनक्रम	,,
११-२१ शिशिरचर्या	९८-९९	३८ क्रमेण हितसेवनाहितत्यागे गुणाः	११५
२२-२६ वसन्तचर्या	९९-१००	३९-४० सदा आतुरा अनातुराश्च मानवाः	,,
२७-३२ ग्रीष्मचर्या	१००-१०१	४० देहप्रकृतेर्लक्षणम्	,,
३३-४० वर्षाचर्या	१०१-१०३	४१ स्वस्थस्य समसर्वरसं सात्म्यं प्रशस्तम्	,,
४१-४५ शरच्चर्या	१०३-१०४	४२ मलायनानि	११६
४६-४८ हंसोदकस्य स्वरूपम्	१०४	४३ मलानां क्षयवृद्धयोर्लक्षणम्	,,
४९-५० सात्म्यस्य लक्षणम्	१०५	४४ तज्जाना व्याधीना क्रियाक्रम	,,
५१ अध्यायार्थसंग्रह	,,	४५ स्वस्थवृत्तसेवने हेतु	,,
७ नवेगान्धारणीयोऽध्यायः ।		४६-५० निजविकाराणामनुत्पत्तौ विधि	११७-११८
१-२ नवेगान्धारणीयाध्यायोपक्रम	१०६	५१-५२ आगन्तुरोगाणामुत्पत्तौ प्रज्ञापराधस्य कारणत्वम्	११८
३-४ येषां वेगान्न धारयेत्	,,	५३-५४ आगन्तुविकाराणामनुत्पत्तौ विधि	,,
५-७ मूत्रनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च	१०६-१०७	५५ रोगाणामनुत्पत्तौ उत्पन्नानां च	,,
८-९ पुरीषवेगविधारणे	,,	५६-५७ शान्तये कारणम्	११९
१०-११ शुक्ले प्रतिहते	,,	५८-५९ के नराः सेव्याः	,,
१२-१३ अधोवातनिग्रहे	,,	६० हितसेवने प्रयतितव्यम्	१२०
१४-१५ छर्दिनिग्रहे	,,	६१ दधिसेवने नियमा	,,
१६-१७ क्षवथुविधारणे	,,	६२ दधिसेवनविधीनामपालने दोषा	,,
१८ उद्गारनिग्रहे	,,	६३-६६ अध्यायार्थसंग्रहः	१२१-१२२
१९ जृम्भानिग्रहे	,,	८ इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध्यायः ।	
२० क्षुद्वेगनिग्रहे	,,	१-२ इन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायोपक्रम	१२२
२१ पिपासानिग्रहे	,,		

विषय	पृष्ठाङ्कः
३ पञ्चेन्द्रियादीना परिगणनम्	१२२
४ मनसो लक्षणम्	,,
५ एस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकवदाभासे कारणम्	१२३
६ पुरुषस्य सात्त्विकादिव्यपदेशे हेतु	,,
७ मनसो मन्त्राणामिन्द्रियाणामर्थग्रहणे सामर्थ्यम्	,,
८ पञ्चेन्द्रियाणि	१२४
९ पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि	,,
१० पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि	,,
११ पञ्चेन्द्रियार्था	,,
१२ पञ्चेन्द्रियबुद्धयः	,,
१३ अध्यात्मद्रव्यगुणाना संग्रह	,,
१४ पाञ्चभौतिकानामपि चक्षुरादीना तैजस- त्वादिव्यपदेशे हेतुः	१२५
१५ समनस्कानामिन्द्रियाणा प्रकृतिविकृतिहेतव	,,
१६ मनसो ग्राह्यविषया	१२६
१७ रासनरसस्य मिन्द्रियाणा प्रकृतिभावे स्थापने उपाया	,,
१८ सद्बुद्धानुष्ठाने हेतुर्लभश्च	१२७
१८ अनुष्ठेयानि सद्बुद्धानि	१२७-१२९
१९-२७ अनुष्ठेयान्यसद्बुद्धानि	१२९-१३९
२८ आत्मन शुभाशसनप्रकार.	१३९
२९ ब्रह्मचर्यादिरूपेण भवितव्यम्	१४०
३०-३३ अध्यायार्थसंग्रह	१४०-१४१
३४ अनुक्तसद्बुद्धानुपसंग्रह.	१४१

इति स्वस्थवृत्तचतुष्कः ।

९ खुड्गाकचतुष्पादोऽध्यायः ।

१ २	खुड्गाकचतुष्पादाध्यायोपक्रम	१४२
३	चिकित्साया पादचतुष्टयम्	,,
४	रोगारोगयोरलक्षणम्	,,
५	चिकित्साया लक्षणम्	,,
६	वैद्यस्य गुणा.	१४३
७	द्रव्याणा गुणा	,,
८	परिचारकस्य गुणा.	,,
९	आतुरस्य	,,

विषय	पृष्ठाङ्कः
१०-१४ पादचतुष्टये वैद्यस्य प्रधानत्वे हेतु	१४३
१५-१७ अज्ञचिकित्सकस्य दोषाः	१४५
१८-२३ सद्रैद्यस्य लक्षणम्	१४५ १४६
२४-२५ वैद्यस्य कर्तव्यम्	१४७
२६ भूतेषु चतुर्विधा वैद्यवृत्ति	,,
२७ २८ अध्यायार्थसंग्रह	१४७-१४८

१० महाचतुष्पादोऽध्यायः ।

१-२	महाचतुष्पादाध्यायोपक्रम	१४८
३	चतुष्पाद मेघजमलमारोग्यायेत्यात्रेयकृता स्थापना	,,
४	मैत्रेयकृता मेघजाभेपजयोस्तुल्य- त्वप्रतिपादने चेष्टा	१४९ १५०
५	तत्र समाधानमात्रेयकृतम्	१५० १५२
६	चिकित्सासूत्रम्	१५२
७	चिकित्साया यशोलाभे कारणम्	१५३
८	अमाध्यगोचरचिकित्साया हानि	,,
९-१०	रोगाणा साध्यासाध्यत्वेऽपि पुनर्विभाग	१५३-१५४
११-१३	सुखसाध्यस्य लक्षणम्	१५४
१४-१६	कृच्छ्रसाध्यस्य लक्षणम्	१५५
१७-१८	याप्यस्य लक्षणम्	,,
१९ २०	प्रत्याख्येयस्य लक्षणम्	,,
२१-२२	रोगस्य साध्यासाध्यज्ञानप्रयोजनम्	१५६
२३-२४	अध्यायार्थसंग्रह	१५७

११ तिस्रैषणीयोऽध्यायः ।

१ २	तिस्रैषणीयाध्यायोपक्रमः	१५८
३	तिस्र एषणा	,,
४	प्रथमा प्राणैषणा	१५८-१५९
५	द्वितीया धनैषणा	१५९ १६०
६	तृतीया परलोकैषणा	१६०
७-१६	आत्मपरलोकस्तिप्रतिपादनम्	१६१-१६४
१७	परीक्षायाश्चातुर्विध्यम्	१६४
१८-१९	आप्तस्य लक्षणम्	,,
२०	प्रत्यक्षस्य	१६५
२१-२२	अनुमानस्य	,,

विषय.	पृष्ठाङ्क
२३-२५ युक्तेर्लक्षणम्	१६५-१६६
२६ प्रमाणप्रकरणोपसंहार.	१६६
२७-२९ आप्तवाक्यद्वारा पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्	१६६ १६७
३० प्रत्यक्षेण	१६८
३१ अनुमानेन	१६९
३२ युक्त्या	१७०
३३ सिद्धे पुनर्भवे धर्माचरणमवश्य कर्तव्यम्	१७०
३४ सप्तत्रिकाणि	१७१
३५ त्रय उपस्तम्भाः	१७२
३६ त्रिविधं बलम्	१७२ १७४
३७ त्रीण्यायत्तनानि रोगस्य	१७४ १७४
३८ असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्यैकरूपत्वे युक्तिः	१७४-१७५
३९-४१ अयोगातियोगमिथ्यायोगयुक्तस्य कर्मणो लक्षणम्	१७५-१७६
४२ अयोगातियोगमिथ्यायोगयुक्तस्य कालस्य लक्षणम्	१७७
४३ रोगायतनोपसंहार	१७८
४४ सर्वेषामेव वस्तूनां भावाभावौ योगाद्यपेक्षिणौ	१७८
४५ त्रयो रोगाः	१७८-१७९
४६-४७ मानसव्याधेः प्रतीकार.	१७९-१८१
४८-४९ त्रयो रोगमार्गाः	१८१-१८२
५०-५३ त्रिविधा मिषजः	१८२-१८३
५४-५५ त्रिविधमौषधम्	१८३-१८५
५६-६३ प्राज्ञाज्ञरोगिणोर्लक्षणम्	१८५-१८६
६४-६५ अध्यायार्थसंग्रहः	१८६-१८६

१२ वातकलाकलीयोऽध्यायः ।

१-२ वातकलाकलीयाध्यायोपक्रम	१८६
३ वायुमधिकृत्य महर्षीणां परस्पर प्रश्नाः	१८७
४ वायुगुणा	१८७
५ वायो प्रकोपणानि	१८८
६ वायो प्रशमनानि	१८८
७ प्रकोपणप्रशमनानि कथं वायु प्रकोप-	

विषय	पृष्ठाङ्क
यन्ति प्रशमयन्ति च	१८८-१८९
८ शरीरचरस्याकुपितस्य वायो कर्माणि	१८९-१९१
८ शरीरचरस्य कुपितवायो कर्माणि	१९१
८ प्रकृतिभूतस्य लोकेषु चरतो वायो कर्माणि	१९१-१९२
८ लोकेषु चरत कुपितवायो कर्माणि	१९२-१९३
८ वायो प्रभाव	१९३
९ अत्र मरीचिकृता विप्रतिपत्ति	१९४
१० वायौविदकृत तत्समाधानम्	१९५
११ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपितस्य पित्तस्य शुभाशुभकरत्वम्	१९५-१९६
१२ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपितस्य श्लेष्मण शुभाशुभकरत्वम्	१९६-१९७
१३-१५ सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्मणा प्रभुत्व- मित्यात्रेयकृत समाधानम्	१९७-१९८
१६-१७ अध्यायार्थसंग्रह इति निर्देशचतुष्क ।	

१३ स्नेहाध्यायः ।

१-२ स्नेहाध्यायोपक्रम	१९८
३-८ स्नेहमधिकृत्याग्निवेशस्य प्रश्नाः	१९८-२००
९ स्नेहस्य द्विविधा योनि	२००
१० स्थावरस्नेहस्याशया	२०१
११ जङ्गमस्नेहस्याशया	२०१
१२ तिलतैलस्य गुणा	२०१
१२ एरण्डतैलस्य	२०२
१३ सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमत्वम्	२०२
१४ घृतस्य गुणाः	२०२
१५ तैलस्य	२०२
१६ वसायाः	२०२
१७ मज्जायाः	२०२
१८ सर्पिरादीनां पानकाला	२०३
१९ स्नेहपाने कालभेदोऽधिकारिभेदश्च	२०३
२०-२१ तन्नियमापालने दोषा	२०३-२०४
२२ स्नेहस्यानुपानम्	२०४-२०५
२३-२८ स्नेहस्य चतुर्विंशति प्रविचारणाः	२०४-२०५

विषय.	पृष्ठाङ्क	विषयः	पृष्ठाङ्कः
		१४ स्वेदाध्यायः ।	
२९-३० स्नेहस्य त्रिविधा मात्रा.	२०५	१-२ स्वेदाध्यायोपक्रम	२०२
३१-३२ उत्तमस्नेहमात्रार्हा पुरुषा.	२०५-२०६	३-५ स्वेदगुणा.	"
३३-३४ उत्तमस्नेहमात्राया गुणा	२०६	६ स्वेदो यथा कार्यकरः	२२३
३५-३६ मध्यमस्नेहमात्रार्हा पुरुषा.	"	७-१० रोगान्नपेक्षिणी स्वेदकल्पना	२२३-२०४
३७ मध्यमस्नेहमात्राया गुणा:	२०७	११-१२ हृदयवक्षणादीना स्वेदे रक्षणविधिः	"
३८-३९ ह्रस्वस्नेहमात्रार्हा पुरुषा:	"	१३ सम्यक्स्विन्नस्य लक्षणम्	"
४० ह्रस्वस्नेहमात्राया गुणा	"	१४ अतिस्विन्नस्य "	"
४१-४३ घृतपानार्हा	१०७-२०८	१५ अतिस्विन्नस्य चिकित्सा	२२५
४४-४६ तैलपानार्हा	२०८	१६-१९ अस्वेद्याः	२२५-२२६
४७-४९ वसापानार्हा	२०९	२०-२४ स्वेदसाध्या विकारा	"
५० मज्जपानार्हा	"	२५-२६ पिण्डस्वेदस्य द्रव्याणि	२२७
५१ स्नेहस्य प्रकर्षः	"	२७ प्रस्तरस्वेदस्य "	"
५२ के स्नेह्या.	२१०	२८ भूकुटीजेन्ताकस्वेदाना "	"
५३-५६ के न स्नेह्याः	"	२९-३३ नाडीस्वेदस्य "	२२८
५७ अस्निग्धस्य लक्षणम्	२११	३४ अवगाहपरिषेकस्वेदयोः "	"
५८ स्निग्धस्य "	"	३५-३६ उपनाहस्वेदस्य "	"
५९ अतिस्निग्धस्य "	"	३७ उपनाहस्वेदे बन्धनद्रव्याणि	२२९
६० स्नेहपाने पूर्वकर्म	२१२	३८ " बन्धमोक्षविधि.	"
६१ यशोधनसशमनस्नेहयो पानकाल	"	३९-४० त्रयोदश स्वेदा.	२३०
६२-६४ स्नेहपीति हिताहितम्	"	४१ सकरस्वेदस्य कल्पना	"
६५-६९ मृदुक्करकोष्ठयोर्लक्षणम्	२१३-२१४	४२ प्रस्तरस्वेदस्य "	"
७०-७३ स्नेहपाने तृष्णोपद्रवचिकित्सा	२१४-२१५	४३ नाडीस्वेदस्य "	२३१-२३२
७४-७६ स्नेहविभ्रमजा दोषा	२१५	४४ परिषेकस्वेदस्य "	"
७७-७८ तत्र चिकित्सा	२१६	४५ अवगाहस्वेदस्य "	२३२-२३३
७९ स्नेहव्यापत्तौ हेतव.	"	४६ जेन्ताकस्वेदस्य "	२३३-२३६
८० संशोधने स्नेहे वृत्ति.	"	४७-४९ अशमघनस्वेदस्य "	"
८१ संशमने " "	२१६-२१७	५०-५१ कर्षूस्वेदस्य "	२३७
८२ स्नेहविचारणाया विषया	२१७	५२-५४ कुटीस्वेदस्य "	"
८३-९० स्नेहाना प्रविचारणाविधि.	२१७-२१९	५५ भूस्वेदस्य "	२३८
९१ कुष्ठपादीना स्नेहने वर्जनीयद्रव्याणि	"	५६-५८ कुम्भीस्वेदस्य "	२३८
९२-९५ कुष्ठपादीनां स्नेहनप्रकार.	२१९-२२०	५९-६० कूपस्वेदस्य "	२३९
९६-९७ अतिमात्रया त्वरया च स्नेहसेवने दोषाः	"	६१-६३ होलाकस्वेदस्य "	२३९-४०
९८ लवणोपहितस्नेहगुणाः	२२१	६४ निरग्निस्वेदो दशविधः	२४०
९९ स्नेहस्वेदादीना क्रम.	"	६५-६६ प्रकारान्तरेण पङ्क्तिः स्वेदः	"
१०० अध्यायार्थसंग्रहः	"	६७ स्विन्नेन यत्कार्यम्	"

विषय	पृष्ठाङ्क
६८-७१ अध्यायार्थसंग्रह.	२४१
१५ उपकल्पनीयोऽध्यायः ।	
१-२ उपकल्पनीयाध्यायोपक्रम	२४२
३-५ वमनादिकर्मणः प्राक् सभारोपकल्पनस्य प्रयोजनम्	२४२-४५
६-७ उपकल्पनीया संभाराः	२४५-४८
८ वमनस्य पूर्वकर्म	२४९
९ वमनविधिः	२४९-५०
१० संशोधन(वमन)स्य मात्रा	२५०
११-१२ पीते वमनौषधे कर्तव्यम्	२५०-५२
१३ वमनस्यायोगसम्यग्योगातियोगलक्षणानि	२५२-५३
१३ वमनातियोगजा उपद्रवा	२५३
१४-१५ वमनस्य योगे पश्चात्कर्म	२५३-५४
१६ वमितस्यान्नससर्जनक्रम	२५५-५६
१७-१८ विरेचनविधिः	२५६-५८
१९-२१ संभारोपकल्पनाऽसमर्थानां संशोधन-प्रकारः	२५८
२२ संशोधनकरणे गुणा	२५९
२३-२५ अध्यायार्थसंग्रह	२५९

१६ चिकित्साप्राभृतीयोऽध्यायः ।

१-२ चिकित्साप्राभृतीयाध्यायोपक्रम	२६०
३ विज्ञभिषक्प्रयुक्ते विरेचने गुणा	,,
४ अज्ञप्रयुक्ते विरेचने दोषा	,,
५-६ विरेचनस्य सम्यग्योगलक्षणम्	,,
७-८ विरेचनस्यायोगलक्षणम्	२६१
९-१० विरेचनस्यातियोगलक्षणानि	,,
११-१२ वमनस्यातियोगलक्षणानि	२६२
१३-१५ संशोधनयोग्या पुरुषाः	२६२-२६३
१६-१९ संशोधनस्य गुणा	२६३
२०-२१ संशमनापेक्षया संशोधनस्य ज्यायस्त्वे युक्तिः	२६३-२६४
२२-२३ संशोधनानन्तरं पथ्यम्	२६४
२४-२५ संशोधनस्यातियोगायोगयोः प्रतिकारः	२६४-२६५

विषय	पृष्ठाङ्क
२६ स्नेहादिकर्मस्वविधिना विहितेषु साधनम्	२६५
२७-२८ भावानां स्वभावाद्योपमेऽपि चिकित्साया प्रयोजनम्	,,
२९-३० चिकित्साया प्रयोजनविषयेऽभिप्रेतस्य प्रश्नाः	२६६
३१-३३ आत्रेयकृत तत्समाधानम्	२६६-२६७
३४ चिकित्साया लक्षणम्	२६७
३५-३६ चिकित्साया प्रयोजनम्	,,
३७-३८ चिकित्साप्राभृतस्य गुणा	२६७-२६८
३९-४१ अध्यायार्थसंग्रहः इति कल्पनाचतुष्कः ।	२६८-२६९

१७ कियन्तःशिरसीयोऽध्यायः ।

१-२ कियन्त शिरसीयाध्यायोपक्रम	२६९
३-४ शिरोरोगादिविषयेऽभिप्रेतस्य प्रश्नाः	,,
५-७ आत्रेयस्योत्तरम्	२७०
८-११ शिरोरोगाणां निदानं संप्राप्तिश्च	२७०-२७१
१२ अङ्गेषु शिरसः प्राधान्यम्	२७१
१३-१४ शिरोरोगाणां नामानि	२७१-२७२
१५-२१ वातजशिरोरोगस्य निदानलक्षणे	२७२-७३
२२-२३ पित्तजशिरोरोगस्य	२७३-७४
२४-२५ कफजशिरोरोगस्य	,,
२६ त्रिदोषजशिरोरोगस्य	,,
२७-२९ क्रिमिजशिरोरोगस्य	२७४-७५
३०-३१ वातजहृद्रोगस्य	,,
३२-३३ पित्तजहृद्रोगस्य	२७६
३४-३५ कफजहृद्रोगस्य	,,
३६ सन्निपातजहृद्रोगस्य	२७७
३७-४० क्रिमिजहृद्रोगस्य	२७७-७८
४१-४४ दोषमानविकल्पजा द्विषष्टिमेदा	२७८-७९
४५-६१ दोषाणां वृद्धिक्षयकृतविकल्पलक्षणानि	२७९-२८२
६२ दोषाणां वृद्धिक्षयसाम्यलक्षणानि	२८३
६३ अष्टादशक्षयाणां गणना	,,
६४-६९ रसादिधातूनां क्षयलक्षणानि	२८३-८४
७०-७२ पुरीषादिमलानां क्षयलक्षणानि	२८५
७३ ओजःक्षयलक्षणम्	,,

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७१-७१ ओ १० लक्षणम्	२८५ २८६
७६-७७ सामान्येन क्षयाणा हेतव	,,
७८-८० मधुमेहस्य निदानं संप्राप्तिश्च	२८७
८१ मधुमेहस्य लक्षणम्	,,
८० मधुमेहस्योपेक्षणे पिडकाना समुद्भव	,,
८३ सप्तपिडकाना नामानि	२८८
८४ शरात्रकाया लक्षणम्	,,
८५ कच्छपिकाया ,	,,
८६ जालिन्या ,	,,
८७ सर्पप्या ,	२८९
८८ अलज्या ,	,,
८९ विनताया ,	,,
९० बाह्याभ्यन्तरभेदेन विद्वद्भिर्विविधा	२८९-९०
९१-९२ विद्वद्भ्याः निदानम्	२९०
९३ , संप्राप्ति	,,
९४ , स्थानान	,,
९५ , निरुक्ति	२९१
९६-९७ वातजादिभेदेनान्तर्विद्वद्विलक्षणानि	,,
९८ विद्वद्भिः प्राप्ताया विद्वद्भ्या लक्षणम्	,,
९९-१०० विद्वद्भिना सावलक्षणम्	२९२
१०१-१०२ अन्तर्विद्वद्भिना स्थानविशेषकृत ,	२९२-२९३
१०३ , साध्यत्वासाध्यत्व- निर्देशः क्रियाक्रमश्च	२९३-२९४
१०४-१०५ प्रमेहं विनाऽपि पिडकाना सभव	२९४
१०६-१०७ पिडकाना साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देश	२९५
१०८ ११० उक्ताभ्योऽन्या पिडकाः	,,
१११ पिडकानामुपद्रवा	२९६
११२-११३ दोषाणा त्रिविधा गति	,,
११४ दोषाणा चयप्रकोपप्रशमकाला	२९६-२९७
११५-११९ दोषाणा प्राकृती वैकृती च गतिः	२९७
१२० १२१ अध्यायार्थसंग्रह	२९८
१८ त्रिशोथीयोऽध्यायः ।	
१-२ त्रिशोथीयाध्यायोपक्रम	२९९
३ शोथाना भेदा	,,
४ आगन्तो शोथस्य निदानम्	,,

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५ आगन्तुशोथस्य प्रतिकार	३००
६ निजस्य शोथस्य सामान्यनिदानम्	३००-३०१
७ (१) वातजशोथस्य निदानं लक्षण च	३०२
७ (२) पित्तजशोथस्य , ,	३०३
७ (३) कफजशोथस्य , ,	३०३-३०४
७ द्वन्द्वजसन्निपातजशोथाना निदान लक्षण च	३०४
८ शोथाना पृथक् पृथक् प्रकारेण भेदा.	,,
९-१५ वातजादिशोथलक्षणाना श्लोकेन पुनरभिधानम्	३०५-३०६
१६-१७ शोथाना स्थानविशेषकृतमसाध्यत्वम्	३०६-३०७
१८ शोथस्योपद्रवाः	३०७
१९ उपजिह्विकायाः संप्राप्ति लक्षणं च	,,
२० गलगण्डिकायाः , ,	३०७-३०८
२१ गलगण्डस्य , ,	३०८
२२ गलगण्डस्य , ,	,,
२३ विसर्पस्य , ,	,,
२४ पिडकाया. , ,	३०८-३०९
२५ तिलकादीना , ,	३०९
२६ शङ्खकस्य , ,	,,
२७ कर्णमूलशोथस्य , ,	,,
२८ प्लीहाभिद्वन्द्वे , ,	,,
२९ गुल्मस्य , ,	३१०
३० वृद्धे , ,	,,
३१ उदरस्य , ,	,,
३२ आनाहस्य , ,	,,
३३ अविमासार्जुदादीनामपि शोथेऽन्तर्भाव	३११
३४-३५ रोहिण्या संप्राप्तिः	,,
३६ रोहिण्या साध्यासाध्यत्वनिर्देशः	,,
३७ कृच्छ्रसाध्यस्य लक्षणम्	३११
३८ सुखसाध्यस्य , ,	,,
३९ याप्यस्य , ,	,,
४० प्रत्याख्येयस्य , ,	,,
४१ रोगाणा साध्यादिभेदा	३१२-३१३
४२-४३ रुजादिभेदाद्रोगाणामनेकत्वेऽप्यत्र यथास्थूलं संग्रह	३१३

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४४-४७ कुपितम्यं रुस्यं च दोषस्य विविधरोगकरत्वे रोगाणामपरिपश्येयत्वे च तेषां चिकित्सिते सामान्योपदेशः.	३१३-३१४
४८ विकृताः प्रकृतिस्था वा दोषा अवश्यं ज्ञेयाः.	३१४
४९-५१ प्रकृतिस्थाना वातादीनां कर्म	३१४-३१५
५२ वातादीनां क्षयलक्षणम्	३१५
५३ वातादीनां वृद्धिलक्षणम्	"
५४-५५ अध्यायार्थसंग्रहः	३१५-३१६

१९ अष्टोदरीयोऽध्यायः ।

१-२ अष्टोदरीयाध्यायोपक्रमः.	३१७
३ उदरादिरोगाणां सङ्ख्यानां निर्देशः.	३१७-१८
४-(१) अष्टौ उदराणि	३१८
४-(१) , मूत्राघाताः	३१९
४-(१) , क्षीरदोषा	"
४-(१) , रेतोदोषा	"
४-२ सप्त कुष्ठानि	३१९-३२०
४-(२) , पिड्म	"
४-(२) , विसर्प	"
४-(३) पडतीसारा	३२०
४-(३) षडुदावर्ता	"
४-४ पञ्च गुल्मा	"
४-(४) , कासा	"
४-(४) , श्वासाः	"
४-(४) , हिक्का	"
४-(४) , तृष्णा	३२१
४-४ , छर्दयः	"
४-४ , भक्तस्यानशनस्थानानि	"
४-(४) , शिरोरोगाः	"
४-(४) , हृद्रोगा	"
४-४ , पाण्डुरोगाः	३२२
४-४ , उन्मादा	"
४-(५) चत्वारोऽपस्मारा	"
४-(५) चत्वारोऽक्षिरोगा	"
४-(५) चत्वारः कर्णरोगाः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४-(५) चत्वारः प्रतिश्याया	३२२
४-(५) , मुखरोगाः	"
४-(५) , ग्रहणीदोषाः	"
४-(५) , मदा	"
४-(५) , मूर्च्छायाः	"
४-(५) , शोषा	"
४-(५) चत्वारि कृम्यानि	"
४-६ त्रयः शोथाः	"
४-(६) त्रीणि किलासानि	"
४-(६) त्रिविधं रक्तपित्तम्	"
४-(७) द्विविधो ज्वरः	३२३
४-७ , त्रण	"
४-७ द्विविध आयान	"
४-(७) द्विविधा गृध्रसी	"
४-(७) , कामला	३२४
४-(७) द्विविधमामम्	"
४-(७) द्विविध वातरक्तम्	"
४-(७) द्विविधोऽर्णोरोगः	"
४-(८) एक ऊरुस्तम्भ	"
४-(८) , सन्यासः	"
४-(८) , महागद	"
४-(९) दिशति क्रियिजातय	३२४-३२५
४-९ , प्रमेहाः	३२५-३२६
४-(९) , योनिव्यापदः	३२६-३२७
५-६ सर्वेषामेव विकाराणां वातादिजत्व- निर्देशः.	३२७-३२८
७ निजागन्त्वोः परस्परानुबन्धित्वम्	३२८
८-९ अध्यायार्थसंग्रहः	३२८-३२९

२० महारोगाध्यायः ।

१-२ महारोगाध्यायोपक्रमः	३२९
३ चत्वारो रोगा	३२९
३ सूक्ष्माभ्यान्नात्तेशामेकत्वम्	"
३ आगन्तुनिजविभागाद्वैविध्यम्	३३०
३ द्विविध रोगाणामधिष्ठानम्	"
३ रोगाणामपरिसंख्येयत्वम्	"

विषय.	पृष्ठाङ्क.
४ आगन्तुविकारस्य कारणानि	३३०
४ निजविकारस्य ,,	,,
५ सर्वेषामपि विकाराणां प्रेरणम्	३३१
६ सर्वे रोगाः परस्परमनुबन्धिनः	,,
७ आगन्तुनिजयोर्लक्षणतो भेदः	,,
८ शरीर दोषाणां स्थानविभाग	३३२
९ वातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिभूतानां विकृतानां च कर्म	३३२-३३३
१० सामान्यजा नानात्मजाश्च विकाराः	३३३
११ अशीतेर्वातविकाराणां गणना	३३३-३३५
१२ वायोरात्मरूपस्वलक्षणकर्माणि	३३५-३३७
१३ कुपितस्य वायोरुपक्रमः	३३७-३३८
१४ चत्वारिंशत् पित्तविकाराणां गणना	३३८-३३९
१५ पित्तस्यात्मरूपस्वलक्षणकर्माणि	३३९-३४०
१६ कुपितस्य पित्तस्योपक्रम	३४१
१७ विंशते श्लेष्मविकाराणां गणना	३४१-३४२
१८ श्लेष्मण आत्मरूपस्वलक्षणकर्माणि	३४२-३४३
१९ कुपितस्य श्लेष्मण उपक्रम.	३४३-३४४
२०-२२ चिकित्सायां रोगमेषादिज्ञानस्योपयोगिता	३४४-३४५
२३-२५ अध्यायार्थसंग्रहः	३४५-३४६

इति रोगचतुष्टयम् ।

२१ अष्टौनिन्दितीयोऽध्यायः ।

१-२ अष्टौनिन्दितीयाध्यायोपक्रमः	३४६
३ अष्टौ निन्दिताः पुरुषाः	३४६-३४७
४ अतिस्थूलस्य दोषाः	३४७-३४९
५-८ तेषामेव पुनराख्यानं श्लोकेन	,,
९ अतिस्थूलस्य लक्षणम्	३५०
१०-१२ अतिकार्यस्य निदानम्	३५०-३५१
१३-१४ अतिकृशस्य दोषाः	,,
१५ ,, लक्षणम्	,,
१६ अतिस्थूलातिकृशयोश्चिकित्साक्रम	,,
१७ स्थूलकृशयो कृशस्य प्राधान्ये युक्तिः	३५२
१८-१९ समभासप्रमाणस्य प्रवृत्तता	,,

विषय.	पृष्ठाङ्क.
२० स्थूलकृशयो कर्शनवृंहणे यथा कार्ये	३५२
२१-२८ अतिस्थौल्यस्योपक्रमः	३५३-३५४
२९-३३ अतिकार्ये प्रतिकार	३५४-३५५
३४ संक्षेपेण स्थौल्यकरा भावाः	,,
३५ निद्राया कारणम्	,,
३६ निद्राया फलम्	,,
३७-३८ अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च सेविताया निद्राया दोषाः	३५६
३९-४३ येषां दिवानिद्रा हिता	३५६-३५७
४४ ग्रीष्मेतरेषु ऋतुषु दिवानिद्रायाः प्रतिषेधः	३५७
४५ केषां दिवानिद्रा सर्वदा अहिता	३५७-३५८
४६-४९ अहितदिवानिद्राया दोषाः	३५८
५० रात्रिजागरणदिवाम्बुज्जासीनप्रचलायितानां गुणाः	३५८-३५९
५१ स्थौल्यकार्ययोः स्वप्नाहारहेतुत्वम्	,,
५२-५४ निद्रानाशे प्रतिकारः	,,
५५-५६ अतिनिद्राया ,,	३६०
५७ निद्रानाशस्य हेतुः	,,
५८-५९ निद्राया भेदाः	३६०-३६१
६०-६२ अध्यायार्थसंग्रहः	३६१-३६३

२२ लङ्घनवृंहणीयोऽध्यायः ।

१-२ लङ्घनवृंहणीयाध्यायोपक्रमः	३६२
३-४ लङ्घनवृंहणादयः षडुपक्रमाः	३६२-३६३
५-८ लङ्घनादीन्यधिकृत्यामिवेशस्य प्रश्नाः	,,
९ लङ्घनस्य लक्षणम्	३६४
१० वृंहणस्य ,,	,,
१० रूक्षणस्य ,,	,,
११ स्नेहनस्य ,,	,,
१२ स्वेदनस्य ,,	,,
१२ स्तम्भनस्य ,,	,,
१२-१३ लङ्घनद्रव्याणि	,,
१३-१४ वृंहणद्रव्याणि	३६५
१४-१५ रूक्षणद्रव्याणि	,,
१५ स्नेहनद्रव्याणि	,,

विषय	पृष्ठाङ्कः
१६ स्वेदनद्रव्याणि	३६५
१७ स्तम्भनद्रव्याणि	३६५-३६६
१८ लङ्घनस्य प्रकारभेदाः	"
१९-२४ भिन्नप्रकारस्य लङ्घनस्याधिकारिणः	३६६-३६७
२५ वृंहण मासम्	३६७-३६८
२६-२८ वृंहणीया वृंहणीयानि च	"
२८-३० रुक्षणीया रुक्षणीयानि च	३६८-३६९
३१ स्नेहाः स्नेहनीयाश्च	"
३१ स्वेदा स्वेदनीयाश्च	"
३२-३३ स्तम्भनद्रव्याणि स्तम्भनीयाश्च	३६९-३७०
३४-३७ लङ्घनस्य कृतातिकृतलक्षणम्	३७०
३८-३९ वृंहणस्य	३७१
३९ रुक्षणस्य	"
३९-४० स्तम्भनस्य	"
४१ लङ्घनादीना षण्णामकृताना लक्षणस्य समासेनोपदेशः	३७१-३७२
४२ षडुपक्रमोपसहारः	"
४३ असंख्येयत्वेऽप्युपक्रमाणा षट्त्वे युक्तिः	"
४४ अध्यायार्थसंग्रहः	"
२३ संतर्पणीयोऽध्यायः।	
१-२ संतर्पणीयाध्यायोपक्रमः	३७३
३-४ संतर्पणनिमित्तानि	३७३-३७४
५-७ संतर्पणजा रोगाः	"
८-९ तत्र प्रतिकारः	"
१०-११ त्रिफलादिकाथः	३७४-३७५
१२-१३ मुस्तादिकाथ	"
१४ द्वर्तनादिः	"
१५-१६ कुष्ठादिचूर्णम्	३७५-३७६
१७ तक्रादीना प्रयोगा	"
१८ त्र्यूषणाद्यो मन्थ	"
१९-२४ व्योपाद्य सक्नु	३७६-३७७
२५ अन्नपानम्	"
२६-२९ अपतर्पणजा रोगा	३७८-३७९
३० तत्र प्रतिकारः	"
३१ मन्थनीयस्य चिकित्साक्रमः	३७९

विषय	पृष्ठाङ्कः
३१-३३ चिरदुर्वलस्य चिकित्साक्रम	३७९
३४-३७ केचित्तर्पणयोगा	"
३८ खर्जुरादिमन्थः	३८०
३९ सन्तर्पणमन्थविधानम्	३८१
४० अध्यायार्थसंग्रहः	"

२४ विधिशोणितयोऽध्यायः।

१-२ विधिशोणितयोऽध्यायोपक्रम	३८१
३ विधिना जातं शोणितं शुद्धं भवति	३८२
४ शुद्धस्य शोणितस्य फलम्	"
५-१० शोणितदुष्टनिदानम्	३८२-३८३
११-१६ शोणितजाना रोगाणा निर्देश	३८३-३८४
१७ अनुक्ताना शोणितजाना रोगाणा संग्रहः	"
१८-१९ शोणितरोगेषु क्रियाक्रम	३८५
२०-२१ वातादिदुष्टशोणितस्य लक्षणम्	"
२२ विशुद्धस्य शोणितस्य	३८५-३८६
२३ सुतरक्तस्त्राजपानविधिः	३८६
२४ विशुद्धरक्तस्य पुरुषस्य लक्षणम्	"
२५-२९ मदमूर्च्छासंन्यासाना संप्राप्ति	३८६-३८७
३०-३३ वातजादिभेदेन मदस्य लक्षणम्	३८७-३८८
३४ शोणितमद्यविषजानामपि मदाना वातादिजेष्वन्तर्भावः	३८८
३५-४१ वातजादिभेदेन मूर्च्छासंन्यासस्य लक्षणम्	३८९-३९०
४२ संन्यासान्मदमूर्च्छासंन्यासोर्भेद	३९०
४३ संन्यासस्य संप्राप्ति	"
४४ लक्षणम्	३९०-३९१
४५-५३ संन्यासस्योपक्रमः	३९१-३९३
५४-५८ मदमूर्च्छासंन्यासोपक्रमः	३९३-३९४
५९-६० अध्यायार्थसंग्रहः	३९४
इति योजनाचतुष्कः।	

२५ यजःपुरुषीयोऽध्यायः।

१-२ यजःपुरुषीयाध्यायोपक्रमः	३९५
३-२५ पुरुषमामय चाधिकृत्य समेताना महर्षीणां विवादाः	३९५-४००

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२६-२९ तत्र पुनर्वस्तुतं समाधानम्	४००-४०१
३०-३४ हिताहिताहारजातस्य लक्षणम्	४०१-४०३
३५-३७ आहारविविधशेषाणां लक्षणतोऽत्र- यवतश्च व्याख्येयम्	४०३-४०५
३८ प्रकृत्यैव हिततमानामाहारद्रव्याणां निर्देशः	४०५-४०६
३९ प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारद्रव्याणां निर्देशः	४०७-४०८
४० अश्याणां संग्रहः	४०८-४१९
४१-४४ तेषां चिकित्सायामुपयोगः	४१९-४२०
४५ पथ्यापथ्ययोर्लक्षणम्	४२०
४६-४७ द्रव्याणां मात्रादिज्ञानस्य प्रयोजनम्	४२०-४२१
४८-४९ धान्यादयो नव आसवयोनयः	४२१
४९ पथ्यतमानामासवानां चतुरशीति- निर्देशः	४२१-४२४
४९ आसवानां बहुविधो विकल्पः संस्कारश्च	,,
४९ यथास्व मयोगसंस्कारसंस्कृतानामासवानां स्वकर्मकरत्वम्	,,
५० आसवानां साधारणगुणा	४२५
५१ अध्यायार्थसंग्रहः	,,

२६ आत्रेयभद्रकाप्यीयोऽध्यायः।

१-२ आत्रेयभद्रकाप्यीयाध्यायोपक्रमः	४२६
३८ महर्षीणां समितौ रसाहारविनिश्चये कथा	४२६-४२८
९ षडेव रसा इत्यात्रेयकृतो निश्चयः	४२८-४३०
१० सर्वद्रव्यं पाञ्चभौतिकम्	४३१
१० तच्चेतनावदचेतनं चेति द्विविधम्	,,
१० द्रव्याणां गुणाः कर्म च	,,
११ पायिर्वादिभेदेन द्रव्याणां लक्षणं गुणाश्च	४३१-४३२
१२ सर्वेषामेव द्रव्याणामौषधत्वे युक्तिः	४३२
१३ द्रव्यकर्मवीर्याविकरणकालोपायफलानां लक्षणम्	४३३
१४-२२ द्रव्याणां रसद्वारेण त्रिषष्टिविधो भेदः	४३३-४३६

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२३ रसानुरसकल्पनया द्रव्याणां भेदोऽस्त्येयः	४३६
२४ रसभेदास्त्येयत्वेऽपि चिकित्सार्थं त्रिषष्टिभेदकल्पना	,,
२५-२६ रसविकल्पयोगे युक्तिः	४३६-४३७
२७ रसविकल्पज्ञानस्य प्रयोजनम्	४३७
२८ रसानुरसयोर्लक्षणम्	,,
२९-३० परादीनां गुणानां निर्देशः	४३७-४३८
३१-३५ परादिगुणानां लक्षणम्	४३८-४३९
३६ द्रव्यगुणानां रसेषूपचारः	४३९
३७ प्रकरणादिकं बुद्ध्याऽर्थमादिशेत्	,,
३८-३९ रसानां पञ्चभूतप्रभवत्वम्	४३९-४४०
४० यद्भूतगुणातिरेकाद्यस्य रसस्य निष्प- त्तिस्तन्निर्देशः	४४०-४४१
४१ भूतविशेषकृतो रसानां गुणविशेषः	४४१
४२ षण्णां रसानामेकेकस्य गुणकर्म- व्याख्यानप्रतिज्ञा	४४२
४३-(१) मधुररसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	,,
४३-(२) अम्लरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४३-४४४
४३-(३) लवणरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४४-४४६
४३-(४) कटुरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४६-४४८
४३-(५) तिक्तरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४८-४४९
४३ कषायरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४९-४५०
४४ रसानां मात्रामात्राभ्यामुपयुज्य- मानानां गुणदोषौ	४५०
४५-४७ रसद्वारेण द्रव्याणां वीर्योपदेशः	४५०-४५१
४८-५२ रसोपदेशेनैव सर्वद्रव्यगुणोपदेशस्या- यौक्तिकत्वम्	४५१-४५२
५३-५६ रसानां वीर्येणाल्पमध्यवरत्नप्रदर्शनम्	४५२-४५४
५७-५८ रसानां विपाकनिर्देशः	४५४

विषय	पृष्ठाङ्क.
५९-६२ मधुरादीना विपाकाना कार्यम्	४५४ ४५५
६३ द्रव्यगुणवैशेष्याद्विपाकस्याल्पमध्य- भूयस्त्वप्रदर्शनम्	४५५
६४ ६५ वीर्यस्य भेदा लक्षणं च	,,
६६ रस-वीर्य-विपाकानामेकस्मिन् द्रव्ये सह वसता भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणम्	४५६
६७ प्रभावस्य लक्षणम्	,
६८ ७२ , उदाहरणानि	४५६-४५७
७३-७९ पण्णा रसाना विज्ञानम्	४५७-४५९
८०-८१ वैरोधिकानामाहारविकाराणां सक्षे- पेण लक्षणम्	४५९ ४६०
८२-८४ केषाचिद्वैरोधिकानामाहारविकाराणा- मुपदेश सयुक्तिक	४६० ४६६
८५-१०१ अहितस्याहारस्य लक्षणम्	४६६ ४७०
१०२-१०३ विरुद्धाहारनिमित्ताना व्याधीना निर्देश	४७० ४७१
१०४-१०५ विरुद्धाशनजाना व्याधीना प्रतीकारः	४७१
१०६ कदाचिद्विरुद्धस्य वितथत्वे कारणम्	४७१-४७२
१०७-११३ अध्यायार्थराप्रह	४७२-४७३

२७ अन्नपानविध्यध्यायः ।

१-२ अन्नपानविध्यध्यायोपक्रम	४७४
३ विधिविहितस्यान्नपानस्य प्राणिना प्राणत्वम्	,,
४ तत्रोदकादीना केषाचिद्द्रव्याणा स्वाभाविकगुणकीर्तनम्	४७४ ४७५
४ रसाना स्वाभाविकगुणाना सव्यभि- चार निर्देश	४७५
५ वर्गसग्रहेण द्रव्याणा तद्गुणाना चोपदेशे प्रतिज्ञा	४७६
६-७ वर्गाणा सक्षेपेण निर्देश	,,

३ शकधान्यवर्ग ।

८-१० शालीना सासान्यगुणा	४७७
११-१२ रक्तशाल्यादीना विशेषगुणा	४७७-४७८
१३ षष्टिकस्य गुणा	४७८

विषय	पृष्ठाङ्क
१४ वरकोटालक चीन-गारदोज्ज्वल दर्दुर- गन्धल-कुरुत्रिन्दाना गुणा	४७८
१५ त्रीहिर्गुणा	,,
१५ पाटलस्य गुणा	,,
१६-१८ कोरद्वृषश्यामाकादितृणधान्याना गुणाः	४७९
१९ यवस्य गुणा	,,
२० वेणुयवस्य ,	४८०
२१ गोधूमस्य ,	,,
२२ नान्दीमुखीमधूल्योर्गुणा	,,
२ शमीधान्यवर्ग ।	
२३ मुद्गस्य गुणा	,,
२४ माषस्य ,	४८१
२५ राजमाषस्य ,	,,
२६ कुलत्थस्य ,	,,
२७ मकुष्ठकस्य ,	,,
२८ २९ चणक-मसूर-खण्डिका-हरेणूना साधारणगुणा.	४८२
२९ तत्र मसूरकलाययोर्विशेषगुणा	,,
३० तिलगुणा	,,
३१-३२ शिम्बीजातीना गुणाः	,,
३३ आढक्या ,	,,
३३ अवल्गुजैडगजनिष्पावाना गुणाः	४८३
३४ काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ,	,,
३ मांसवर्गः ।	
३५-३६ प्रसहाना निर्देशः	,,
३७-३८ भूभिशयाना ,	४८४
३९ मृगाना ,	,,
४० वारिशयाना ,	,,
४१-४४ वारिचारिणा ,	४८५
४५-४६ जाङ्गलाना ,	४८५-४८६
४७-४९ विष्किराणा ,	४८६
५०-५२ प्रतुदाना ,	४८६-४८७
५३-५५ प्रसहादिसंज्ञाना निरुक्तिः	४८७-४८८
५६-५७ प्रमह-भूशयानूप-वारिज-वारिचराणा साधारणगुणा	४८८
५८ प्रमहाना विशेषगुणा	,,

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषय	पृष्ठाङ्कः
५९-६० लावादिविष्किर-प्रतुद-जाङ्गलानां		९२ अम्लचाङ्गेर्या गुणाः	४९६
साधारणगुणाः	४८९	९३ उपोदिकाया	४९७
६० वर्तकादिविष्किराणां साधारणगुणाः	४९०	९४ तण्डुलीयकस्य	४९७
६१ आजमासस्य	४९०	९५-९७ मण्डूकपर्णी-वेत्राग्र-कुचेला-वनतिकक-	
६२ आविकमासस्य	४९०	कर्कोटकान्गुज-पटोल-शकुलादनी-	
६३-६४ बर्हिमासस्य	४९०	वृषपुष्प-गाङ्गेष्टा केम्बूक-कठिलक-नाडी-	
६५ हंसमासस्य	४९०	कलाय-गोजिह्वा वार्ताक-तिलपर्णिका-	
६६ कुकुटमासस्य	४९०	कुलक-कर्कश-निम्ब-पर्पटक शाकानां	
६७ तित्तिरिमासस्य	४९०-४९१	सामान्यगुणा	४९७
६८ कपिञ्जलमासस्य	४९१	९८-१०३ सूर्यशाक-फली-चिल्ली-कुतुम्बकालुक-	
६९ लावमासस्य	४९१	कुटिञ्जर-शणशालमलीपुष्प-कर्बुदार-	
७० गोधामासस्य	४९१	सुवर्चला-निष्पाव-कोविदार-पत्तूर-	
७१ शलकामासस्य	४९१	चुचुपर्णिका कुमारजीव लोढाक-	
७२ गृहकपोतमासस्य	४९२	पालङ्क्या-मारीप-रुलम्बी-नालिकाऽऽसुरी-	
७३ वनकपोतमासस्य	४९२	कुसुम्भ-वृकधूमक-लक्ष्मणा-प्रपुञ्जाड-नलिनी-	
७४ शुक्रमासस्य	४९२	कुठेरक-लोणिका-यवशाक-कुष्माण्डावल्गुज-	
७५ चटकमासस्य	४९२	जातुक-शालकल्याणी-त्रिपर्णी-पीलुपर्णिका-	
७६ शशमासस्य	४९२-४९३	शाकानां सामान्यगुणाः	४९७-४९८
७७ एणनासस्य	४९३	१०४ शण शालमली-कोविदार-कर्बुदाराणां	
७८ वराहमासस्य	४९३	पुष्पशाकगुणाः	४९९
७९ गोमासस्य	४९३	१०५ न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ-रुक्षपद्मादिपल्लवानां	
८० माहिषमासस्य	४९४	गुणाः	४९९
८१ मत्स्यमासस्य	४९४	१०६ वत्सादनीगुणा	४९९
८२ रोहितमासस्य गुणाः	४९४	१०६ गण्डीर-चित्रकयोगुणाः	४९९
८३ कूर्ममासस्य	४९४	१०७ श्रेयसी-विल्वपर्णी-विल्वपत्राणां गुणाः	४९९
८४ खड्गिमासस्य	४९४	१०७ भण्डी-शतावरी-बला-जीवन्ती-पर्वणी-	
८५-८६ हसादीनामण्डानां	४९४-४९५	पर्वपुष्पीणा गुणाः	४९९
८७ शरीरवृद्धये मासस्य प्राधान्यम्	४९५	१०८ लाङ्गलक्युर्वक्योगुणाः	५००
४ शाकवर्गः ।		१०९ तिल-वेतस-पञ्चाङ्गुलशाकानां गुणाः	५००
८८ पाठा-शुषा-शटी-वास्तुक-सुनिषण्णाकानां		११० कौसुम्भशाकस्य	५००
गुणाः	४९५	११०-१११ त्रिपर्णैर्वारिकयोः	५००
८९ काकमाच्य	४९५-४९६	११२ अलावुगुणाः	५००
९० राजक्षवकस्य	४९६	११२ चिर्भट्टैर्वारिकयोगुणाः	५०१
९१ कालशाकस्य	४९६	११३ कूष्माण्डस्य गुणा	५०१
९२ कलायशाकस्य	४९६	११४ कैलट-कटम्ब नदीमापकैन्दुकानां गुणाः	५०१
		११५ उत्पलस्य गुणा	५०१

विषय.	पृष्ठाङ्क	विषय.	पृष्ठाङ्क:
११५ तालप्रलम्बस्य गुणा.	५०१	१४३-१४४ सप्तकपनस-मोच-राजादनफलाना गुणा	५०८
११६ खर्जूरतालशरयोर्युग्मा.	,,	१४४ लवलीफलस्य गुणा	,,
११६-११७ तरुट-विस शालूक-कौशादन-कसेरुक- शृङ्गाटकाङ्गलोलुङ्गाना गुणा	५०१-५०२	१४५ नीप-गताह्वक पीलु-तृणशून्य-विकङ्कत- प्राचीनामलकाना गुणा	,,
११७-११८ सपुष्पफलकुमुदोत्पलनालाना गुणा:	५०२	१४६ इङ्गुदीफलस्य गुणा	,,
११८ पुष्करबीजस्य गुणा:	,,	१४७ तिन्दुकस्य	,,
११९ मुञ्जातकस्य	,,	१४७ आमलकस्य	,,
१२० विदारीकन्दस्य	,,	१४८ विभीतकस्य	५०९
१२१ अम्लीकाकन्दस्य	५०३	१४९-१५१ दाडिमस्य	,,
१२२ सार्षपगाकस्य	,,	१५१ वृक्षाम्लस्य	५१०
१२२ पिण्डालुकस्य	,,	१५२ अम्लीकाफलस्य	,,
१२३-१२४ छत्रकजातीना	,,	१५२ अम्लवेतसफलस्य	,,
५ फलवर्गः ।		१५३-१५४ मातुलङ्गस्य	,,
१२५-१२६ मृद्वीकाया गुणा	५०४	१५५ कर्चूरस्य	,,
१२७ खर्जूरस्य	,,	१५६ नागरङ्गफलस्य	५११
१२८ फल्गो.	,,	१५७-१५८ वातामाभिषुकाक्षोड-मुकुल-निकोचो- रुमाणाना गुणा	,,
१२८ परुषकमधूकयो.	,,	१५८ प्रियालस्य	,,
१२९ आम्रातकस्य	,,	१५९ श्लेष्मातकस्य	,,
१३० पक्कतालगस्य-नारिकेलफलयोग्युग्मा.	५०५	१५९ अङ्कोटस्य	,,
१३१ भव्यस्य गुणा.	,,	१६० शमीफलस्य	,,
१३२ अम्लपरुषक-द्राक्षा-बदरारुक-कर्कन्धु- लकुचाना गुणा:	,,	१६० करञ्जफलस्य	,,
१३३ आरुकस्य	,,	१६१ आम्रातक-दन्तशठ-करमदैरावतकाना गुणा	५१२
१३४ पारावतस्य	,,	१६२ वार्ताकफलस्य गुणा.	,,
१३५ काश्मर्यफलस्य	५०६	१६२ पर्पटकीफलस्य	,,
१३६ तूदस्य	,,	१६३ आक्षिपीफलस्य	,,
१३६ टङ्कस्य	,,	१६३-१६४ अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधफलाना गुणा.	,,
१३६-१३७ कपित्थस्य	,,	१६५ भल्लातकस्य गुणा	५१३
१३८ विल्वस्य	,,	६ हरितकवर्गः ।	
१३९ आम्रस्य	५०७	१६६ आर्द्रकस्य गुणा	,,
१४० जम्बूफलस्य	,,	१६७ जम्बीरस्य	,,
१४१ बदरस्य	,,	१६८ मूलकस्य	,,
१४२ सिञ्चितिकाया	५०७-५०८	१६९ सुरसस्य	५१४
१४२-१४३ गाङ्गेरुकी-करीर-बिम्बी-तोदन- धन्वनाना गुणा	,,	१७० यवान्यर्जक-शिशु-शालेय-भृष्टकाना गुणा.	५१४

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७१ गण्डीर-जलपिप्पली-तुम्बरुशृङ्गवेरिकाणां गुणाः ५१४		२०१-२०२ दिव्योदकालाभे उपादेयस्य जलस्य लक्षणम् ५२२-५२३	
१७२ भूस्त्वणस्य " "		२०३-२०६ ऋतुभेदेन जलस्य गुणा. ५२३-५२४	
१७२ खराह्याया " "		२०७ अकालवृष्टजलस्य निन्दा ५२४	
१७३ धान्यकाजगन्धामुसुसाना " ५१५		२०८ शारदजलस्य प्रशंसा "	
१७४ गृजनस्य गुणाः ५१५		२०९-२१२ विभिन्नपर्वतप्रभवानां नदीनां जलगुणाः ५२४-५२५	
१७५ पलाण्डो " "		२१३ वर्षाजलवहाना नदीनां जलगुणा ५२५	
१७६-१७७ लशुनस्य " ५१५-५१६		२१४ वापीकूपतडागादीनां जलस्य गुण-दोषाः ५२५-५२६	
७ मद्यवर्गः ।		२१५ अहितानि जलानि ५२६	
१७८ मद्यानां सामान्यगुणाः ५१६		२१६ सामुद्रजलस्य गुणाः "	
१७९ सुरायाः गुणाः "		९ गोरसवर्गः ।	
१८० मदिरायाः " "		२१७-२१८ गव्यदुग्धस्य गुणाः "	
१८१ जगलस्य " ५१७		२१९ माहिषदुग्धस्य " ५२७	
१८२ अरिष्टस्य " "		२२० उष्ट्रीदुग्धस्य " "	
१८३ शार्करस्य " "		२२१ एकशफदुग्धस्य " "	
१८४ पक्करस्य " "		२२२ छागदुग्धस्य " "	
१८५ शीतरसिकस्य " ५१८		२२३ आविकदुग्धस्य " "	
१८६ गौडस्य " "		२२४ हस्तिनीदुग्धस्य " "	
१८६ आक्षिक्याः " "		२२४ मानुषदुग्धस्य " ५२८	
१८७ सुरासवस्य " "		२२५ दध्नः साधारणगुणाः "	
१८७ मैरेयस्य " "		२२६ रोगभेदे दध्नः प्रशस्तता "	
१८८ धातकीपुष्पकृतासवस्य गुणाः "		२२७ ऋतुभेदे रोगभेदे च दध्नोऽहितत्वम् "	
१८८ मृद्वीकैशुरसासवस्य " "		२२८ मन्दक-दधिसर-दधिमस्तूना गुणा. ५२८-५२९	
१८९ मध्वासवस्य " ५१९		२२९ तक्रस्य गुणाः ५२९	
१९० यवकृतसुरायाः " "		२३० नवनीतस्य " "	
१९० मधूलिकासुरायाः " "		२३१-२३४ घृतस्य " ५२९-५३०	
१९१ सौवीरकृतुषोदकयोः " "		२३४-२३५ पीयूष-मोरट-किलाटाना गुणाः ५३०	
१९२ अम्लकाक्षिकस्य " ५२०		२३६ तक्रपिण्डकाना " "	
१९३ अभिनवमद्यस्य " "		१० इक्षुवर्गः ।	
१९३ जीर्णमद्यस्य " "		२३७ भक्षितस्येक्षोगुणाः ५३१	
१९४-१९५ विधिना पीतस्य मद्यस्य " "		२३७ यान्त्रिकस्येक्षुरसस्य गुणा. "	
८ जलवर्गः ।		२३८ वशकात् पौण्ड्रकस्येक्षो श्रेष्ठत्वे हेतुः "	
१९६-१९७ जलस्यैकविधत्वेऽपि गुणभेदे हेतु ५२०-५२१		२३८-२३९ गुडाना गुणाः "	
१९८ दिव्यजलस्य गुणाः ५२१		२४० मत्स्यण्डिकायाः, खण्डस्य, शर्करायाश्च गुणा. "	
१९९-२०० पात्रभेदेन जलस्य गुणभेदः ५२२			

विषय	पृष्ठाङ्क	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२४१ गुडशर्कराया गुणा.	५३२	२७४ सूप्यान्नविकृताना भक्ष्याणा गुणा.	५४०
२४१ यासशर्कराया ,,	,,	२७५-२७६ उक्तानुक्तभक्ष्याणा गुणसंग्रह	,,
२४२ मधुशर्कराया ,,	,,	२७७ विमर्दकस्य गुणाः	५४०-५४१
२४२ शर्कराया साधारणगुणा.	,,	२७८ रसालाया ,,	५४१
२४३-२४४ मधुनो जातिभेदा.	,,	२७८ सगुडस्य दध्नो ,,	,,
२४५ मधुन. साधारणगुणा.	५३३	२७९-२८० पानकस्य ,,	,,
२४६ उष्णेन सार्धं मधुनो विरोधकथनम्	,,	२८१ रागषाडवाना ,,	५४१-५४२
२४७-२४८ मध्वामस्य कष्टतमत्वे हेतुः	,,	२८२ आम्रामलकलेहाना ,,	५४२
२४९ मधुनो योगवाहित्वम्	५३४	२८३ उक्तानुक्तेहाना द्रव्यमानाद्यपेक्षिणो गुणाः	,,
११ कृतान्नवर्गः ।		२८४ शुक्तस्य गुणाः	,,
२५० पेयाया गुणा	,,	२८४ शुक्तसवितकन्दादीना गुणाः	,,
२५१ विलेप्या ,,	,,	२८५ कालाम्लस्य क्षिण्डाकीप्रभृतेर्गुणा.	५४३
२५१-२५३ मण्डस्य ,,	,,	१२ आहारयोगिवर्गः ।	
२५३-२५६ लाजपेया-लाजमण्डयोगुणा.	५३५	२८६-२८८ तैलस्य सामान्यगुणा	,,
२५७ लाजसक्तोर्गुणा.	५३५-५३६	२८९ एरण्डतैलस्य गुणा	,,
२५७-२५८ ओदनस्य ,,	५३६	२९० मर्षपतैलस्य ,,	५४४
२५९ मासादिविशिष्टद्रव्यसयोगसाधिताना- मोदनाना गुणा	,,	२९१ प्रियालतैलस्य ,,	,,
२६०-२६१ कुलमापादीना गुणा	५३७	२९२ अतसीतैलस्य ,,	,,
२६२ यूष-रस-सूपाना सस्कारविशेषेण लाघवगौरवे	,,	२९३ कुसुम्भतैलस्य ,,	,,
२६३ यवसक्तोः गुणा	,,	२९४ अनुक्ततैलगुणसंग्रह	५४५
२६४ शालिसक्तोः ,,	५३८	२९५ वसामज्जोर्गुणाः	,,
२६५ यवापूप-यावक-वाट्याना गुणा	,,	२९६ विश्वभेषजस्य गुणा.	,,
२६६ धानाना गुणा.	,,	२९७ पिप्पल्या ,,	,,
२६७ विरूढधाना-शङ्कुली-मधुकोढ-पिण्डक- पूप-पूपलिकानां गुणा	,,	२९८ मरिचस्य ,,	५४५-५४६
२६८ फलमासादिभिः संस्कृताना भक्ष्याणां गुणाः	,,	२९९ हिङ्गुनो ,,	५४६
२६९ वेसवारस्य गुणाः	५३९	३०० सैन्धवस्य ,,	,,
२६९ क्षीरेक्षुरसपूपाना ,,	,,	३०१ सौवर्चलस्य ,,	,,
२७० भक्ष्याणा गुडादिभिः सस्काराद्गुरुत्वम्	,,	३०२ विडस्य ,,	,,
२७१ गौधूमिकभक्ष्याणा गुणाः	,,	३०३ औद्भिदलवणस्य ,,	५४७
२७२ सस्काराद् गौधूमपैष्टिकाना लघुत्वम्	,,	३०३ काललवणस्य ,,	,,
२७३ पृथुकाना गुणा	५३९-५४०	३०४ सामुद्रलवणस्य ,,	,,
२७३ यावचिपिटकाना ,,	,,	३०४ पाशुजलवणस्य ,,	,,
		३०४ लवणाना सामान्यगुणा	,,
		३०५ यवक्षारस्य गुणा	,,
		३०६ सर्जिकादिक्षारणा गुणा.	,,

विषय.	पृष्ठाङ्कः
३०७-३०८ कारवी-कुञ्चिकाजाजी-यवानी- धान्य-तुम्बुरुणा गुणा	५४८
३०९-३११ द्वादशवर्गेषूक्तानां हेयोपादेयतानिर्देशः	५४८-५४९
३१२-३१५ मासरसस्य गुणाः	५४९
३१६ वर्जनीयशाकानां निर्देशः	५५०
३१७ वर्जनीयफलानां ,,	,,
३१८ वर्जनीयहरितानां ,,	,,
३१८ वर्जनीयमद्यम्बुगोरसादीनां निर्देशः	,,
३१९-३२० क्रीदशमनानुपानं युक्तम्	५५०-५५१
३२१ वातादिप्रकोपेषु युक्तमनुपानम्	५५१
३२१ क्षये मासरसस्यानुपानत्वम्	,,
३२२ उपवासादिषु पयसोऽनुपानत्वम्	,,
३२३ कृशानां सुराऽनुपानम्	५५१-५५२
३२३ स्थूलदेहानां मधूदकमनुपानम्	,,
३२४ मद्यानुपानस्याधिकारिणः	५५२
३२५-३२६ अनुपानस्य गुणा	,,
३२७-३२८ येषां जलानुपानं प्रतिषिद्धम्	५५३
३२९ द्रव्याणां कात्स्न्येन नामनिर्देशस्या- वश्यकत्वादेकदेशेन कथनम्	,,
३३०-३३१ अनुक्तानां द्रव्याणां गुणकर्मादीनां ज्ञाने उपायाः	५५३-५५४
३३२-३३३ प्राणिनां देश-भक्ष्यविशेषेण गुरु- लाघवम्	५५४
३३४-३३५ शरीरावयवेषु गुरुलाघवम्	५५४-५५५
३३६ स्वभावाद्गुरुलाघवम्	५५५
३३७ धातूनां गुरुलाघवम्	,,
३३८ स्त्रीपुंभेदेन गुरुलाघवम्	,,
३३९ संस्कारापेक्षं ,,	५५६
३४०-३४१ गुरुलाघवे मात्रायाः कारणत्वम्	,,
३४२ मात्रायां अग्निबलापेक्षित्वम्	,,
३४३ ३४४ गुरुलाघवचिन्ता यै कार्यं यैश्च न कार्यं	५५७
३४५-३४८ हितान्नपानसेवायाः फलम्	५५७-५५८
३४९-३५० अन्नप्रशसा	५५८
३५१-३५२ अध्यायार्थसंग्रहः	५५९

विषय.	पृष्ठाङ्कः
२८ विविधाशितपीतीयोऽध्यायः ।	
१-२ विविधाशितपीतीयाध्यायोपक्रमः	५५९
३ अशितपीतादीनां फलम्	५६०
३ धातव एव धातूनामाहारः	,,
४ आहारस्य परिणामः	,,
४ किट्टस्य कार्यम्	,,
४ आहाररसस्य ,,	५६१
४ रसमलयो ,,	५६१-५६२
५ शरीरस्य व्याधीनां च अशितलीढा- दिप्रभवत्वम्	५६२
६ अत्रामिवेशस्य प्रश्नः	५६३
७ अहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः	,,
७ हिताहारोपयोगिनोऽपि व्याधिमत्त्वे हेतुः	५६३-५६४
७ अहिताहारोपयोगिनोऽपि आरोग्य- दर्शने हेतुः	५६४-५६५
७ अव्याधिसहशरीरस्य लक्षणम्	५६५
७ व्याधिसहशरीरस्य ,,	,,
७ व्याधीनां मृदुदारुणत्वादौ हेतुः	५६६
८-१० रसप्रदोषजा रोगा	,,
११-१३ रक्तदोषजा ,,	५६७
१३-१५ मासप्रदोषजा ,,	,,
१६ मेदःसंश्रया ,,	५६८
१६ अस्थिप्रदोषजा रोगा	,,
१७ मज्जाप्रदोषजा ,,	,,
१८-१९ शुक्रदोषजा ,,	,,
२० इन्द्रियगतदोषजा ,,	५६९
२१ स्नाय्वादिगतदोषजा ,,	,,
२२ मलाश्रितदोषजा ,,	,,
२३-२४ हिताशितादीनां गुणाः	५६९-५७०
२५ रसजविकाराणां चिकित्सा	५७०
२५ रक्तजविकाराणां ,,	,,
२६ मासजविकाराणां ,,	,,
२६ मेदोजविकाराणां ,,	,,
२७ अस्थिजानां व्याधीनां चिकित्सा	,,
२८ मज्जाशुक्रसमुत्थानां ,,	५७१

विषय.	पृष्ठाङ्कः
२९ इन्द्रियजाना व्याधीना चिकित्सा	५७१
२९ स्नाय्वादिकाना , , , ,	, ,
३० मलजाना , , , ,	, ,
३१-३२ कोष्ठाश्रयाणा दोषाणा शाखागमने हेतु.	५७१-५७२
३३ शाखाश्रयाणा दोषाणा कोष्ठगमने हेतु:	५७२
३४-३५ स्वस्थानुरहितो विधि:	५७२-५७३
३६-४२ प्रज्ञाज्ञयोर्विशेषः	५७३-५७४
४३-४४ अपच्यपरिहारे फलम्	५७४-५७५
४५-४८ अध्यायार्थसंग्रह	५७५-५७६

२९ दशप्राणायतनीयोऽध्यायः ।

१-२ दशप्राणायतनीयाध्यायोपक्रमः	५७६
३-४ दशप्राणायतनानि	५७६-५७७
५-६ द्विविधा भिषजः	५७७
७ प्राणामिसरभिषजा लक्षणम्	५७७-५८३
८-९ रोगामिसरभिषजा , ,	५८३-५८५
१०-१२ रोगामिसरभिषजा वर्जने हेतु	५८६
१३ कीटशो भिषक् प्रशस्त	, ,
१४ अव्यायार्थसंग्रह	५८६-५८७

३० अर्थेदशमहामूलीयोऽध्यायः ।

१-२ अर्थेदशमहामूलीयाध्यायोपक्रमः	५८७
३ हृदयपर्यायाः	, ,
४-७ हृदयस्य महत्त्वे अर्थत्वे च हेतु.	५८८
८ दश महामूला धमन्यः	५८८-५८९
९-११ ओजस कर्माणि	५८९-५९०
१२ सिरा-धमनी-स्रोतसा निरुक्ति	५९०
१३-१४ महदादीनि परिरक्षता यत् परिहार्यं यच्च सेव्यं तस्योपदेश.	, ,
१५ प्राणवर्धनादीनामेकैकस्योत्कृष्टतमत्वम्	५९०-५९१
१६ आयुर्वेदविदो लक्षणम्	५९१
१७ १९ तन्त्रस्य वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्था- वयवशश्चोक्तिः	५९२-५९३

विषय.	पृष्ठाङ्कः
२० आयुरादीन्यधिकृत्य प्रश्ना.	५९२-५९३
२१ आयुर्वेदस्याथर्ववेदेऽन्तर्भाव.	५९३
२२ आयुःशब्दस्य पर्यायाः	५९४
२३ आयुर्वेदस्य निरुक्ति	, ,
२४ सुखस्यायुषो लक्षणम्	५९५
२४ असुखस्यायुषो , ,	, ,
२४ हितस्यायुषो , ,	५९५-५९६
२४ अहितस्यायुषो , ,	, ,
२५ प्रमाणमायुषः	५९६-५९७
२५ आयुषोऽप्रमाणम्	५९७
२६ आयुर्वेदस्य प्रयोजनम्	, ,
२७ आयुर्वेदस्य शाश्वतत्वे प्रमाणम्	५९८-६००
२८ आयुर्वेदस्याष्टावज्ञानि	६००
२९ आयुर्वेदाध्ययनेऽधिकारिण.	६०१
२९ आयुर्वेदस्य त्रिविधपुरुषार्थसाधनत्वम्	६०१-६०२
३० तन्त्रादीन्यधिकृत्य प्रश्ना.	६०२
३१ तन्त्रस्य पर्यायाः	, ,
३२ तन्त्रार्था.	६०३
३३ तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि	, ,
३४-३५ प्रतिस्थानमध्यायाना सख्या	६०४
३६-४५ सूत्रस्थानस्याध्यायसंग्रह.	६०४-६०७
४६ श्लोकस्थाननिरुक्ति	६०७
४७-४८ निदानस्थानस्याध्यायसंग्रह.	, ,
४८-५० विमानस्थानस्याध्यायसंग्रह	, ,
५०-५२ शारीरस्थानस्याध्यायसंग्रह	६०८
५३-५५ इन्द्रियस्थानस्याध्यायसंग्रह.	६०८-६०९
५६-६१ चिकित्सास्थानस्याध्यायसंग्रह	६०९-६११
६२-६४ कल्पस्थानस्याध्यायसंग्रह.	६११
६५-६८ सिद्धिस्थानस्याध्यायसंग्रहः	६११-६१२
६९-७१ तन्त्रादीना निरुक्तिः	६१२-६१३
७२-८३ परावरवैद्यपरीक्षा	६१३-६१६
८४-८५ शास्त्रस्य ज्ञानाज्ञाने गुणदोषौ	६१६
८६-८९ अध्यायार्थसंग्रह.	६१६-६१८

इति सूत्रस्थानस्य विषयानुक्रमणिका ।

२ निदानस्थानम् ।

१ ज्वरनिदानम् ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१-२ ज्वरनिदानाध्यायोपक्रम	६१९
३ निदानपदपर्याया	६१९-६२०
३ निदानत्रैविध्यम्	,,
४ व्याधेर्भेदा	६२०
५ व्याधे पर्याया	,,
६ रोगाणां ज्ञानोपायाः	,,
७ निदानस्य लक्षणम्	,,
८ पूर्वरूपस्य ,,	,,
९ रूपस्य ,, पर्यायाश्च	६२१
१० उपशयस्य लक्षणम्	,,
११ संप्राप्तेर्लक्षणं भेदाश्च	,,
१२ तेषां पृथग्लक्षणानि	६२१-६२२
१३-१४ निदानपत्रकर्णनोपसंहारः	६२३
१५ अग्निमन्थने नक्तव्या व्याधयः	,,
१६ आदौ ज्वरनिर्देशे कारणम्	६२४
१७ ज्वरस्याष्टौ कारणानि	,,
१८-२१ वातज्वरस्य हेतुः संप्राप्तिः लक्षणानि च	६२४-६२७
२२-२४ पित्तज्वरस्य हेतुसंप्राप्तिः लक्षणानि	६२७-६२९
२५-२७ श्लेष्मज्वरस्य ,,	६२९-६३१
२८-२९ द्वन्द्वजनिदोषज्वराणां ,,	६३१-६३२
३० आगन्तुज्वरस्य चातुर्विध्यं कारण- मेदेन दोषानुबन्धश्च	६३२
३१ आगन्तुज्वरस्य वैशिष्ट्यम्	६३३
३२ ज्वरस्यैकत्वेऽपि कारणभेदाद्भेद- प्रदर्शनम्	६३३
३३-३४ ज्वरस्य पूर्वरूपाणि	६३३-६३५
३५ ज्वरस्याद्युत्पत्तिः प्रभावश्च	६३५-६३६
३६-४० ज्वरचिकित्सासूत्रम्	६३६-६३८
४१ गद्योक्तविषयस्य पदै पुनः कथने न द्विरुक्तिः	६३८
४२-४४ अध्यायोक्तविषयाः	६३८-६३९

विषयः

पृष्ठाङ्कः

२ रक्तपित्तनिदानम् ।

१-२ रक्तपित्तनिदानाध्यायोपक्रम	६३९
३-४ रक्तपित्तस्य निदानपूर्विका संप्राप्ति	६३९-६४१
५ यस्मात् पित्तस्य रक्तपित्तमित् संज्ञायाः	६४१
६ रक्तपित्तस्य पूर्वरूपाणि	६४१-६४२
७ रक्तपित्तस्योपद्रवाः	६४२
८ दोषभेदेन रक्तपित्तस्य मार्गभेदः	६४३
९ रक्तपित्तस्य साध्यानां भवविनिश्चयः	६४३-६४४
१० रक्तपित्तस्य प्रागुत्पत्तिः	६४४
११ रक्तपित्तस्य अचिकित्सासूत्रम्	,,
१२-१४ ऊर्ध्वगरक्तपित्तस्य साध्यत्वे हेतुः	६४५
१५-१७ अधोगरक्तपित्तस्य साध्यत्वे हेतुः	६४५-६४६
१८-२० उभयगरक्तपित्तस्यासाध्यत्वे हेतुः	६४६
२१-२३ रोगाणामसाध्यतापत्तिकारणानि	६४७
२३-२६ रक्तपित्तस्यासाध्यतालक्षणानि	६४७-६४८
२७ असाध्य-साध्य-साध्येषु भिषजः कर्तव्यम्	६४८
२८-२९ अध्यायोक्तार्थसंप्रहः	६४८-६४९

३ गुल्मनिदानम् ।

१-२ गुल्मनिदानाध्यायोपक्रमः	६४९
३ गुल्मसंख्या	,,
४-५ निदानादिविशेषेभ्यो गुल्मस्यान्येषां च रोगाणां विशेषविज्ञानम्	६४९-६५०
६-७ वातगुल्मस्य निदानसंप्राप्तिः लक्षणानि	६५०-६५३
८ वायुना सह पित्तप्रकोपे हेतुः	६५३
९ पित्तगुल्मस्य संप्राप्तिः लक्षणानि च	६५४-६५५
१० मारुतेन सह श्लेष्मप्रकोपे हेतुः	६५५
११ श्लेष्मिन्गुल्मस्य संप्राप्तिः लक्षणानि च	६५५-६५६
१२ साक्षिपातिकगुल्मस्य निदानादि, असाध्यत्वं च	६५६
१३ शोणितगुल्मस्य स्त्रिया एव संभवे हेतुः	६५७
१४ रक्तगुल्मस्य निदान-संप्राप्ति-लक्षणानि	६५७-६५८
१५ गुल्मानां पूर्वरूपाणि	६५८-६५९
१६ सर्वेषु गुल्मेषु वातस्यावश्यम्भावित्वम्	६५९

विषय.	पृष्ठाङ्कः
१६-१७ गुल्मस्य चिकित्सासूत्रम्	६५९-६६१
१८ अध्यायार्थसंग्रहः	६६१

४ प्रमेहनिदानम् ।

१-२ प्रमेहनिदानाध्यायोपक्रमः	६६१
३ प्रमेहसंख्या	६६२
४ निदान-दोष-दृष्यविशेषेभ्यो विकार- विघातभावभावप्रतिविशेषाः	६६२-६६३
५-६ कफप्रमेहस्य निदानम्	६६३-६६४
७ कफप्रमेहस्य दृष्या	६६४
८-९ कफप्रमेहस्य संप्राप्ति	६६४-६६६
१० कफजन्यदशप्रमेहनामानि	६६६-६६७
११ तेषां साध्यत्वे उपपत्ति	६६७
१२-२३ दशविधश्लेष्मप्रमेहाणां लक्षणानि	६६७-६६९
२४ पित्तप्रमेहस्य निदानं संप्राप्तिश्च	६६९-६७०
२५-२६ पित्तप्रमेहनामानि	६७०
२७ तेषां साध्यत्वे हेतु	॥
२८-३५ पित्तप्रमेहाणां लक्षणानि	६७१-६७२
३६-३७ वातमेहानां निदानं संप्राप्तिश्च	६७२-६७४
३८ वातमेहानामसाध्यत्वे हेतु	६७४
३९ वातमेहनामानि	॥
४०-४६ तेषां लक्षणानि	६७४-६७५
४७ प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि	६७६
४८ ॥ उपद्रव	॥
४९ प्रमेहचिकित्सासूत्रम्	६७७
५०-५१ केषां प्रमेहः सहसा भवति	॥
५२ केषां प्रमेहो न भवति	॥
५३-५५ अध्यायोक्तविषया	६७८

५ कुष्ठनिदानम् ।

१-२ कुष्ठनिदानाध्यायोपक्रमः	६७९
३ कुष्ठानां दोषदृष्यसंग्रहः	॥
४ समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषाश- विकल्पादिभिर्वेदनादिविशेषाः	६८०
४ कुष्ठानां बहुत्वेऽपि सप्तस्वेवान्त- र्भावं कृत्वोपदेशः	॥

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५ दोषाधिक्यविशेषेण सप्तविधः कुष्ठ- विशेषः	६८०-६८१
६ समासेन सर्वकुष्ठनिदानम्	६८१-६८३
७ कुष्ठानां पूर्वरूपाणि	६८३
८-(१) कपालकुष्ठस्य लक्षणम्	६८३-६८४
८-(२) उदुम्बरकुष्ठस्य	॥
८-(३) मण्डलकुष्ठस्य	॥
८-(४) कृष्णजिह्वस्य	॥
८-(५) पुण्डरीककुष्ठस्य	॥
८-(६) सिध्मकुष्ठस्य	॥
८-(७) काकणककुष्ठस्य	॥
९ तेषां साध्यासाध्यत्वम्	६८७-६८८
१० साध्यकुष्ठेष्वप्युपेक्ष्यमाणेषु कृमिसंभव	६८८
११ कृमिकर्तृककुष्ठोपद्रवाः	६८९
१२ प्रारम्भ एव रोगोऽनुपेक्ष्य.	॥
१३ रोगाणां तरुणावस्थायां सुखसाध्यत्वम्	॥
१४-१५ रोगाणामतिप्रवृद्धानामसाध्यतागमनम्	६९०
१६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	॥

६ शोषनिदानम् ।

१-२ शोषनिदानाध्यायोपक्रमः	६९०
३ चत्वारिंशोषस्यायतनानि	६९१
४ साहसाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम्	६९१-६९४
५ साहसकर्मत्यागोपदेशः	६९४
६-७ वेगसवारणाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम्	६९४-६९६
८-९ धातुक्षयाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम्	६९६
१०-११ विषमाशनाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम्	६९७-७००
१२ शोषस्य राजयक्ष्मेतिसंज्ञायां हेतु	७००-७०३
१३ शोषस्य पूर्वरूपाणि	७०३-७०४
१४ ॥ एकादशरूपाणि	७०४-७०५
१५-१६ ॥ साध्यासाध्यलक्षणानि	७०५-७०६
१७ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	७०६

विषय.

पृष्ठाङ्कः

७ उन्मादनिदानम् ।

१-२	उन्मादनिदानाध्यायोपक्रमः	७०६
३	उन्मादसंख्या	७०७
४	उन्मादस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	७०७-७०८
५	प्रत्यात्मलक्षणम्	७०८
६	पूर्वरूपाणि	७०८-७०९
७-१)	वातोन्मादस्य लक्षणम्	७०९-७१०
७-२)	पित्तोन्मादस्य	७१०-७११
७-३)	श्लेष्मोन्मादस्य	७११
७-४)	सन्निपातकोन्मादस्य	७११-७१२
८-९	साध्याना चिकित्सितम्	७१२
१०	आगन्तून्मादनिदानम्	७१३
११	आगन्तून्मादस्य पूर्वरूपाणि	७१४
१२	उन्मादकराणा भूतानामुन्मादधिष्यता- मारम्भविशेषः	७१५
१३	भूतोन्मादस्य रूपाणि	७१५
१४	आगन्तून्मादस्याघातकाला	७१५-७१७
१५	उन्मादकराणा भूतानामुन्मादने त्रिविध प्रयोजनम्	७१७-७१८
१५	आगन्तूकोन्मादाना साध्यासाध्यविभागः	७१८
१६-१७	आगन्तूकोन्मादस्य चिकित्सासूत्रम्	७१८-७१९
१८	आगन्तूनिजौ परस्परमनुबन्धीतः	७१९
१९-२०	भूतोन्मादेऽपि कर्मैव कारणम्	७१९
२१	भूतोन्मादे देवपितृराक्षसादीनामि- शंसेत्	७१९-७२०
२२-२३	आत्मानमेव सुखदुःखयोः कर्तारं मत्वा श्रेयस्कर मार्गं प्रपद्येत	७२०
२४	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	७२०

८ अपस्मारनिदानम् ।

१-२	अपस्मारनिदानाध्यायोपक्रमः	७२१
३	अपस्माराणा संख्या	७२१
४	अपस्मारस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	७२१-७२२
५	अपस्मारस्य प्रत्यात्मिकं लक्षणम्	७२२-७२३

विषय

पृष्ठाङ्क

६-७	अपस्मारस्य पूर्वरूपाणि	७२३
८-(१)	वातापस्मारस्य लक्षणम्	७२३-७२४
८-(२)	पित्तापस्मारस्य	७२४-७२५
८-(३)	श्लेष्मापस्मारस्य	७२५
८-(४)	सन्निपातापस्मारस्य	७२५-७२६
९	अपस्मारेष्वागन्तुबन्धनिर्देशः	७२६
१०	अपस्मारस्य चिकित्सासूत्रम्	७२६
११	निदानस्थानोक्ताष्टरोगाणा प्रागुत्पत्तिः	७२६-७२७
१२-१४	गद्योक्तार्थस्य श्लोकेन कथनम्	७२७-७२८
१५	निदानस्थानोक्तारोगज्ञानफलम्	७२८
१६-२२	रोगोऽपि रोगान्तराणा निदानार्थकरो भवति	७२८-७३०
२३	अशुद्धाशुद्धचिकित्साप्रयोगलक्षणम्	७३०
२४-२६	व्याधीना हेतुसाकर्यनिर्देशः	७३१
२७-२९	व्याधीना लिङ्गसाङ्कर्यम्	७३१
३०-३२	चिकित्सासूत्रनिर्देशः	७३१-७३२
३३-३५	सुखसाध्यत्वादिविवरणम्	७३२-७३३
३६-३७	व्याध्यवस्थाविशेषज्ञानफलम्	७३३
३८-३९	तिर्यग्गतदोषचिकित्सासूत्रम्	७३३-७३४
४०	लिङ्गत्वेनोक्ताना व्याधीनापृथग्ग्या- धित्वमपि संभवति	७३४
४१	विकारप्रकृत्योः स्वहेतुवशगत्वम्	७३४
४२-४४	निदानस्थानोक्तार्थसंग्रहः	७३४-७३५

इति निदानस्थानानुक्रमणिका ।

३ विमानस्थानम् ।

१ रसविमानम् ।

१-२	रसविमानाध्यायोपक्रम	७३६
३	रसादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानोपदेशः	७३६-७३७
४	सम्यग्पुण्युज्यमानाना षण्णा रसाना शरीरयापकत्वम्	७३७-७३८
४	तेषामेव मिथ्योपयुज्यमानाना दोषप्रकोपत्वम्	७३७-७३८
५	प्रकृतिभूताना दोषाणा शरीरोपकारकत्वम्	७३८

विषय	पृष्ठाङ्कः
५ विकृतिमापन्नाना तेषां शरीरोपघातकत्वम्	७३८
६ त्रयस्त्रयो रसा दोषमेकैकं जनयन्ति	,,
त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति तेषां विवरणम्	,,
७ रसदोषसन्निपाते व्यवस्था	७३९
८ रसदोषसंमर्गप्रपञ्चानभिधाने हेतु	,,
९-१२ अनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकवि- कारेषु च द्रव्यविकारप्रभावतत्त्व कथं व्यवस्येदिति कथनम्	७३९-७४०
१३-१४ तैलस्य वातशमकत्वं सोपपत्तिकम्	७४१
१४ सर्पिषः पित्तशमकत्वम्	,,
१४ मधुनः श्लेष्मशमकत्वम्	७४१-७४२
१४ वातदिभ्यो गुणतो विपरीतं ताजयति	७४२
१५ पिप्पली-क्षार-लवणानामतिमात्रसेवननिषेधः	,,
१६ विपल्या गुणा, तस्या अतिमात्र- सेवने दोषाश्च	७४२-७४३
१७ क्षारस्य गुणा, तस्यातिमात्रसेवने दोषाश्च	७४३-७४४
१८ लवणस्य गुणा, तस्यातिमात्रसेवने दोषाश्च	७४४-७४५
१९ तेषां तत्साम्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः	७४५-७४६
२० सात्त्विकस्य लक्षणं भेदाश्च	७४६
२१ अष्टावाहारविधिविशेषायतनानि	७४७
२२ (१) प्रकृते विवरणम्	,,
२२-(२) करणस्य	,,
२२-(३) संयोगस्य	७४८
२२-(४) राशे	,,
२२-(५) देशस्य	७४९
२२-(६) कालस्य	,,
२२-(७) उपयोगसंस्थाया विवरणम्	,,
२२-(८) उपयोक्तु	,,
२३ आहारविधिविशेषायतनज्ञानफलम्	७५०
२४ हिततमाहारविधिविधाननिरूपणम्	७५०-७५१
२५-(१) उष्णभोजनगुणा	७५१
२५-(२) स्निग्धभोजनगुणाः	,,
२५-(३) मात्रावतो भोजनस्य गुणा	७५२
२५-(४) जीर्णे भुक्तवतो	७५२-७५३
२५-(५) वीर्याविरुद्धं	७५३

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५-(६) इष्टे देशे भुक्तवतो गुणा	७५३
२५-(७) नातिद्रुत	७५४
२५-(८) नातिविलम्बित भुक्तवतो गुणाः	,,
२५-(९) अजल्पतोऽहमतस्तन्मनसश्च भुक्त- वतो गुणाः	७५५
२५ आत्मानमभिसमीक्ष्य भुक्तवतो गुणा	,,
२६ रसादिज्ञातुर्मिषजं प्रशंसा	,,
२७-२८ अध्यायार्थसंग्रहः	७५६

२ त्रिविधकुक्षीयविमानम् ।

१-२ त्रिविधकुक्षीयविमानाव्यायोपक्रमः	,
३ कुक्षौ त्रिविधावकाशाश्च विभागः	७५७
४ ५ आहाररागिभ्यश्चिकित्स्य मात्राऽमात्रा- वत्त्वविचारः	७५७-७५८
६ मात्रावतो भोजनस्य गुणा	७५८
७ हीनमात्रस्य भोजनस्य दोषा	७५९
७ अतिमात्रस्य भोजनस्य दोषा	७५९-७६०
८-९ अतिमात्रभोजनादन्येऽप्यामप्रको- पस्य हेतवः	७६१
१० आमप्रदोषभेदा	,,
११ विसूचिकाया लक्षणम्	७६२
१२ अलसकस्य	७६२-७६३
१२ आमविषस्य	,,
१३-१४ अलसक-विसूचिकामदोषेषु चिकित्सा- क्रमः	७६३-७६६
१५-१८ भोजनपरिपाकस्थानम्	७६६-७६७
१९ अध्यायार्थसंग्रहः	७६७

जनपदोद्ध्वंसनीयविमानम् ।

१-२ जनपदोद्ध्वंसनीयाध्यायोपक्रमः	७६८
३-४ प्रागेव जनपदोद्ध्वंसनाद्रेषजोद्धरणो- पदेशः	७६८-७७०
५ असमानप्रकृत्यादीनां जनानां कथं युगपदेकेन व्याधिनोद्ध्वंसनमित्यभि- वेशस्य प्रश्नः	७७०

विषय.	पृष्ठाङ्क
६ तत्रात्रैककृत समाधानम्	७७०-७७१
७ (१) अनारोग्यकरस्य वातस्य लक्षणम्	७७१
७-(२) ,, उदकस्य ,,	७७१-७७२
७ (३) ,, देशस्य ,,	७७२-७७३
७ (४) ,, कालस्य ,,	७७३-७७४
८ तत्र सामान्यप्रतिकार	७७४
९-११ वैगुण्यमापन्नाना देशादीनामुत्तरोत्तर	
गरीयस्त्वम्	७७४
१०-१८ जनपदोद्धृते साधारणी चिकित्सा	७७५-७७६
१९-२० वाय्वादीना वैगुण्योत्पत्तौ हेतु.	७७६-७७८
२१-२२ शस्त्रादिप्रभवस्य जनपदोद्धृत्तस्याधर्म	
एव हेतुः	७७८-७७९
२३ अभिरापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुः	७७९
२४-२८ कृतत्रेताद्वापरकलिषु क्रमेण धर्मस्य	
मनुष्याणामायुषश्च हासः	७७९-७८३
२९-३५ आयुषो नियतत्वे अनियतत्वे च	
युक्तिः	७८३-७८५
३६ आयुषोऽनियतत्वसाधनम्	७८५-७८८
३७-३८ कालमृत्यो. अकालमृत्योश्च निवरणम्	७८८-७९०
३९-४० ज्वरितेभ्य उष्णपानीयदाने हेतु	७९०-७९२
४१-४२ सर्वेषा व्याधीना निदानविपरीत-	
सौषध कार्यम्	७९२
४३-४४ अपतर्पणभेदा., तेषा प्रयोगाव-	
स्था च	७९२-७९३
४५ स्वभाव प्रतिकारानर्हा	७९३ ७९४
४६ अशुभफलं कर्म न कर्तव्यं	७९४
४७ ४८ जात्रलादिदेशलक्षणं	७९४-७९५
४९ ५० अव्यायोक्तविषया-	७९५-७९६

४ त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानम् ।

१० त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयाध्यायोपक्रम	७९६
३ त्रिविध रोगविशेषविज्ञानम्	,,
६ आप्तोपदेशप्रत्यक्षालुमानाना लक्षणम्	७९६-७९७
१० आप्तोपदेशादिभ. सर्वै. रोगं परीक्ष्य	
निर्णयो विधेयः	७९७-७९८
३ आप्तोपदेशाज्ज्ञातव्या विषया.	७९८-७९९

विषय	पृष्ठाङ्क
७ प्रत्यक्षतः पञ्चेन्द्रियैर्ज्ञेया विषया.	७९९-८०१
८ अनुमानज्ञेया विषयाः	८०१-८०३
९-१२ आप्तोपदेशादिभि. सर्वैरध्यवसानम्-	
सौकर भवति	८०३
१३-१४ अव्यायोक्तविषया.	८०४

५ स्रोतोविमानम् ।

१-२ स्रोतोविमानाध्यायोपक्रम	८०४
३-४ स्रोतसा सामान्यवर्णनम्	८०५-८०६
५-७ स्रोतसा भेदा	८०६-८०७
८ प्राणवहस्रोतसा मूलं तद्दृष्टिलक्षणं च	८०७
८ उदकवहस्रोतसा ,, ,,	८०८
८ अन्नवहस्रोतसा ,, ,,	,,
८ रस-शोणित-मास-मेदो-ऽस्थ-मज्ज-	
शुक्रवहस्रोतसा मूलं तद्दृष्टिलक्षणं च	८०८-८१०
८ मूत्रवहस्रोतसा ,, ,,	८१०
८ पुरीषवहस्रोतसां ,, ,,	,,
८ स्वेदोवहस्रोतसां ,, ,,	८१०-८११
९ स्रोतस पर्याया.	८११
९ प्रदुष्टस्रोतसा धातुदूषकत्वम्	८११-८१२
९ सर्वेषा प्रदुष्टा वातपित्तश्लेष्माणो	
दूषयितार.	,,
१०-२२ प्राणादिवहस्रोतसां दृष्टिहेतव.	८१२-८१५
२३ सर्वस्रोतसा साधारण प्रकोपकारणम्	८१५
२४ स्रोतसा सामान्य दृष्टिलक्षणम्	,,
२५ स्रोतसा स्वरूपं	,,
२६-२८ प्रदुष्टस्रोतसा चिकित्सासूत्रम्	८१६
२९-३१ अध्यायोक्तविषया.	८१६-८१७

६ रोगानीकं विमानम् ।

१-२ रोगानीकविमानाध्यायोपक्रम.	८१७
३ प्रभावादिभेदेन रोगानीकभेदा.	८१८
४ रोगानीकस्य संख्येयत्वे असंख्येयत्वे	
च युक्ति	८१९-८२१
५ व्याधीनामपरिसंख्येयत्वं दोषाणा	
परिसंख्येयत्वं च	८२१

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५ मानसदोषौ तज्जा विकाराम्	८२१
५ शारीरदोषाः ,, ,,	८२१-८२२
६ तयोर्द्वयोः त्रिविधं प्रकोपकारणं	८२२
७ दोषत्रयादपरिमितविकारोत्पत्तौ युक्तिः	”
८-९ रोगाणां परस्परानुबन्धकत्वं	”
१० शारीरदोषाणां ,,	८२३
११ अनुबन्धयानुबन्धभेदकृतो दोषभेदः	८२३-८२४
१२ जाठराग्नेश्वरुर्विधो भेदः	८२४-८२५
१३ वातादिप्रकृतिसंज्ञाविचारः	८२५-८२७
१४ वातादिप्रकृतीनां चत्वार्यनु (ज)	”
प्रणिधानानि	८२७
१५ वातलाक्षीनामातुग्वम्	८२७-८२८
१६ वातलस्य वातप्रकोपे कारणं	”
तस्यावजयनं च	८२८-८२९
१७ पित्तलस्य पित्तप्रकोपे ,,	”
तस्यावजयनं च	८२९-८३१
१८ श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रकोपे ,,	”
तस्यावजयनं च	८३१-८३२
१९ राजर्ज्वैद्यलक्षणम्	८३२
२०-२२ अध्यायोक्तविषयाः	८३३

७ व्याधितरूपीयं विमानम् ।

१-२ व्याधितरूपीयविमानाध्यायोपक्रमः	८३४
३ द्वौ व्याधितरूपौ	८३४-८३५
४-७ व्याधेर्गुणलाघवज्ञाने विप्रतिपक्षा-	”
श्रक्तिसायामपि विप्रतिपद्यन्ते	८३५-८३७
८ पुरुषसंश्रयकृमिविषयेऽभिवेशस्य प्रश्नः	८३७
९ कृमीणां भेदाः	”
१० मलजाना कृमीणां समुत्थानादि	८३८
११ शोणितजाना ,, ,,	८३९
१२ श्लेष्मजाना ,, ,,	८३९-८४०
१३ पुरीषजानां ,, ,,	८४१-८४२
१४ कृमिजरोगाणां संक्षेपेण चिकित्सा	८४२
१५-२० कृमीणामपकर्षणम्	८४२-८४८
२१-२७ कृमीणां प्रकृति वधातः	८४८-८५५
२८-३० कृमिघ्नभेषजविधेरन्यत्राप्यतिदेशः	८५५-८५६

विषय	पृष्ठाङ्कः
३१-३२ अध्यायोक्तविषयाः	८५६-८५७

८ रोगभिरभिज्ञतीयं विमानम् ।

१-२ रोगभिरभिज्ञतीयविमानाध्यायोपक्रमः	८५७
३ ग्रन्थपरीक्षा	८५७-८५८
४ आचार्यपरीक्षा	८५९
५-६ शास्त्रज्ञानोपायाः	८५९-८६०
७ अध्ययनविधिः	८६०-८६१
८ शिष्यपरीक्षा	८६१-८६२
९-१२ शिष्योपनयनविधिः	८६२-८६५
१३-१४ शिष्यं प्रत्याचार्यस्योपदेशः	८६५-८७१
१५ तद्विद्यसभाषायाः प्रशंसा	८७१-८७२
१६ ,, भेदाः	८७२
१७ अनुलोमसभाषाविधिः	८७२-८७४
१८-२५ विग्रहसभाषाविधिः	८७४-८८१
२६ वादमर्यादालक्षणम्	८८१
२७ वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि पदानि	८८१-८८२
२८ वादस्य लक्षणम्	८८२-८८३
२९ द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-सम-	”
वायानां लक्षणातिदेशः	८८३
३० प्रतिज्ञायां लक्षणम्	”
३१ स्थापनायाः ,,	”
३२ प्रतिष्ठापनायाः ,,	८८४
३३ हेतोः ,,	८८४-८८५
३४ दृष्टान्तस्य ,,	८८५
३५ उपनयनिगमनयोः ,,	”
३६ उत्तरस्य ,,	८८५-८८६
३७ सिद्धान्तस्य ,,	८८६-८८९
३८ शब्दस्य ,,	८८९-८९०
३९ प्रत्यक्षस्य ,,	८९०
४० अनुमानस्य ,,	”
४१ ऐतिह्यस्य ,,	”
४२ औपम्यस्य ,,	८९०-८९१
४३ सशयस्य ,,	८९१
४४ प्रयोजनस्य ,,	८९२
४५ सव्यभिचारस्य ,,	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
४६ जिज्ञासायाः लक्षणम्	८९२	८४-८५ दशविधं परीक्ष्यम्	९११-९१२
४७ व्यवसायस्य	८९२-८९३	८६ कारणस्य परीक्षा	९१२
४८ अर्थप्राप्तेः	८९३	८७ करणस्य	९१३
४९ सम्भवस्य	८९३	८८ कार्ययोनेः	९१४-९१६
५० अनुयोज्यस्य	८९४	८९ कार्यस्य	९१६
५१ अननुयोज्यस्य	८९४	९० कार्यफलस्य	९१७
५२ अनुयोगस्य	८९४	९१ अनुबन्धस्य	९१७
५३ प्रत्यनुयोगस्य	८९५	९२-९३ देशस्य (भूमेः) परीक्षा	९१७-९१८
५४ वाक्यदोषाणां	८९५-८९८	९४ बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोरानुरपरिक्षा	९१८-९२०
५५ वाक्यप्रगसायां	८९८	९५ प्रकृतितः आनुरपरिक्षा	९२०-९२१
५६ छलस्य	८९८-९००	९६ श्लेष्मलस्य लक्षणम्	९२१-९२३
५७ अहेतोः	९००-९०१	९७ पित्तलस्य	९२३-९२४
५८ अतीतकालस्य	९०१-९०२	९८ वातलस्य	९२४-९२६
५९ उपालम्भस्य	९०२	९९ संसर्गजप्रकृतेः	९२६
६० परिहारस्य	९०२	१०० ममप्रकृतेः	९२६
६१ प्रतिज्ञाज्ञाने	९०३	१०१ विकृतितो देहपरीक्षा	९२६-९२७
६२ अभ्यनुज्ञायाः	९०३	१०२-११५ सारतः	९२७-९३२
६३ हेत्वन्तरस्य	९०३	११६ सहननतः	९३२-९३३
६४ अर्थान्तरस्य	९०३-९०४	११७ प्रमाणतः	९३३-९३६
६५-६६ निग्रहस्थानस्य	९०४	११८ सात्त्विकतः	९३६
६७ भिषजाऽऽयुर्वेदे एव वादः कर्तव्यः	९०५	११९ सत्त्वतः	९३७-९३८
६८ भिषजा ज्ञातव्यानि कानिचित् प्रकरणानि	९०५-९०६	१२० आहारशक्तितो देहपरीक्षा	९३८
६९ कारणस्य लक्षणम्	९०६	१२१ व्यायामशक्तितः	९३८
७० करणस्य	९०६	१२२ वयस्तः	९३८-९४०
७१ कार्ययोनेः	९०६	१२३ बलविशेषं दृष्ट्वा भैषज्यमवचार्यम्	९४०-९४१
७२ कार्यस्य	९०७	१२४ आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः शरीर-	
७३ कार्यफलस्य	९०७	परीक्षा	९४१
७४ अनुबन्धस्य	९०७	१२५ ऋतुभेदेन कालविभागः	९४१-९४२
७५ देशस्य	९०७	१२६-१२७ केषु ऋतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिः,	
७६ कालस्य	९०७	केषु च निवृत्तिः	९४२-९४५
७७ प्रवृत्तेः	९०७	१२८ आनुरावस्थास्त्वपि कालाकालनिर्देशः	९४५-९४६
७८ उपायस्य	९०७-९०८	१२९ प्रवृत्तेः विवरणम्	९४६
७९ भिषजैस्तत्त्वैः परीक्ष्य कार्यारम्भः कर्तव्यः	९०८	१३०-१३१ उपायस्य	९४६-९४७
८० परीक्षायां विषये भिषजा प्रश्नाः	९०९	१३२ परीक्षायां प्रयोजनं	९४७
८१-८२ तेषामुत्तरम्	९०९-९११	१३३ १३४ वमनादीनां प्रवृत्तिनिवृत्तिविषया-	
८३ द्विविधा परीक्षा	९११	तिदेशः	९४७-९४८

विषय.	पृष्ठाङ्क	विषयः	पृष्ठाङ्क
१३५ वमनद्रव्याणा कल्पसंग्रहः	९४८-९५०	१४३ आस्थापनोपयुक्तः तिक्तस्कन्धः	९५९-९६१
१३६ विरेचनद्रव्याणा ,,	९५०-९५२	१४४ ,, कषायस्कन्ध	९६१-९६२
१३७ १३८ असंख्येयत्वाद्द्रव्याणा रसत एवा- स्थापनद्रव्योपदेश	९५२-९५३	१४५-१४८ अत्रोक्तपङ्क्तिवर्गाणा सर्वयौगिकत्वम्	९६२-९६३
१३९ आस्थापनोपयुक्त मधुरस्कन्ध	९५३-९५६	१४९ ऊहापोहसमर्थेन भिषजाऽत्रोक्त- स्कन्धेष्वप्युपप्रेषोपावपि मार्यौ	९६३-९६४
१४० ,, अम्लकस्कन्ध	९५६-९५७	१५० अनुवासनद्रव्याणि	९६४-९६५
१४१ ,, लवणस्कन्ध	९५७-९५८	१५१ क्षिरोविरेचनद्रव्याणि	९६५-९६७
१४२ ,, कटुकस्कन्ध	९५८-९५९	१५२-१५७ अध्यायोक्तविषयाः	९६७-९६९

इति विमानस्थानस्य विषयानुक्रमणिका ।

श्रीः
चरकसंहिता
सूत्रस्थानम् ।

श्री
चरकसंहिता
सूत्रस्थान

श्री
चरकसंहिता
सूत्रस्थान

The
Carakasamhita
SUTRASTHANA
(The Section on
General Principles)

प्रथमोऽध्यायः

पहेलो अध्याय अध्याय प्रथम Chapter I

दीर्घजीवितीयाध्यायोपक्रम —

अथातो दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथ अत एवे अहोथी अव आगे, दीर्घजीविती-
यम् 'दीर्घजीवितीय' नामना 'दीर्घजीवितीय' नामके, अध्यायम्
अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं
व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled "The Quest for
Longevity."

इति ह स्माह भगवान्नात्रेयः ॥ २ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणेन इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेतुं छे कहा है ॥ २ ॥

१ दीर्घजीवितीयम्—दीर्घजीवितीयम् (ड, ढ, त, थ)

2. Thus declared the worshipful
Ātreya

आयुर्वेदाध्ययनार्थं भरद्वाजस्येन्द्रसकाशे गमनम्—

दीर्घं जीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुग्रतण बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरम् ॥ ३ ॥

दीर्घम् दीर्घं दीर्घ, जीवितम् जीवनना ज्ञानने जीवनने
ज्ञानको, अन्विच्छन् शोधता खोजते हुए, उग्रतपा उग्र-
तपस्वी उग्रतपस्वी, भरद्वाज भरद्वाज भरद्वाज मुनि,
अमरेश्वरम् अमरेश्वर—देवोना राज अमरेश्वर—देवताओंके
स्वामी, इन्द्रम् इन्द्रने इन्द्रको, शरण्यम् शरण्य नवा
शरण्य शरण जाने योग्य, बुद्ध्वा बुद्ध्वा बुद्ध्वा ने समझ कर, (तम्)
उपागमत् तेनी पास गया उनके पास पहुंचे ॥ ३ ॥

3 Bharadvaja, the mighty ascetic,
in search of (the science of) longevity
approached Indra, having deemed him,
the lord of the immortals, worthy
of suit.

३ दीर्घजीवितम्—दीर्घजीवितम् (झ, ढ)

ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।
जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ ४ ॥
अश्विन्यां भगवाञ्छक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ।
ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तत्साच्छक्रमुपागमत् ॥ ५ ॥

आदौ हि ऋगुक्ते आदिक्कालमां क्योंकि आदिकालमें, ब्रह्मणा ब्रह्माणे ब्रह्माने, यथाप्रोक्तम् ७ प्रभाणे उद्यो एते। ते ७ प्रभाणे जिस प्रकार कहा गया था ऐसे, आयुर्वेदम् आयुर्वेदने आयुर्वेदको, प्रजापति दक्ष प्रजापतिने दक्ष प्रजापतिने, निखिलेन संपूर्ण रीति पूर्णतया जग्राह ग्रहण किये, ततस्तु पुनः अने ते पक्षी प्रजापति पासेथी और प्रजापतिसे फिर, अश्विनौ अश्विनीकुमारोने अश्विनीकुमारोंने, (जगृहतुः प्राप्त किये) ग्रहण किया) अश्विन्याम् अश्विनीकुमारो पासेथी अश्विनीकुमारोसे, भगवान् भगवान् भगवान्, शक्र इन्द्रे इन्द्रे, केवलम् संपूर्ण रीति संपूर्ण, तम् तेने आयुर्वेदको, प्रतिपेदे ह प्राप्त ७ किये ही किया था, तस्मात् ते माटे इसलिये, ऋषिप्रोक्त ऋषियोने मोक्षदेवा ऋषियोसे भेजे गए, भरद्वाजः भरद्वाजः भरद्वाज, शक्रम् इन्द्रे पासे इन्द्रेके पास, उपागमत् आयुर्वेद शीजवा माटे गथा पहुंचे ॥ ५-६ ॥

4-5 Daksha Prajapati (the progenitor) first obtained the science of Life in its entirety, as promulgated by Brahma (the Great one—the Creator) and from him, in turn, the Aswin twins obtained it. From the Aswin Twins the god Sakra (Indra) acquired it. Therefore Bharadvaja bidden by the sages approached Sakra.

विघ्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।
तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥ ६ ॥
तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।
समेताः पुण्यकर्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ ७ ॥

यदा न्यारे जब, शरीरिणाम् शरीरधारीओनां

५ शक्र—इन्द्र, (द)

६-१ तप—तप (द)

” २ व्रतायुषाम्—व्रतायुषाम् (द, घ, ङ)

शरीरधारियोंके, तप— तप तप, उपवास— उपवास उपवास, अध्ययन— अध्ययन अध्ययन, ब्रह्मचर्य— ब्रह्मचर्य ब्रह्मचर्य, व्रत— व्रत व्रत, आयुषाम् अने आयुष्यना और आयुके लिए, विघ्नभूता। विघ्नभूत विघ्नरूप, रोगा। रोगो रोग, प्रादुर्भूता। उत्पन्न तथा उत्पन्न हुए, तदा न्यारे तब, भूतेषु प्राणीओ पर प्राणियों पर, अनुक्रोशम् दया दया, पुरस्कृत्य करीने करके, पुण्यकर्माण पुण्य कर्मवाला पुण्यकर्म करनेवाले, महर्षयः महर्षयो महर्षि, हिमवत हिमालयना हिमालयके, शुभे पार्श्वे पवित्र प्रदेशमां पवित्र प्रदेशमें, समेताः एकत्रित तथा एकत्रित हुए ॥ ६-७ ॥

6-7 When diseases arose like so many impediments to the austerity, fasting, study, continence and the vows of the embodied souls, then the great sages, the doers of good, keeping compassion for creatures foremost, met together on the sacred slopes of the Himalayas.

अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः कश्यपो भृगुः ।
आत्रेयो गौतमः साङ्ख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥ ८ ॥
अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्चलायनौ ।
पारिक्षिर्भिश्चुरात्रेयो भरद्वाजः कपिञ्ज(ष्ठ)लः ॥ ९ ॥
विश्वामित्राश्मरथ्यौ च भार्गवश्चवनोऽभिजित् ।
गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिन्यौ (ल्यौ) वार्क्षिर्देवलगालवौ ।
साङ्कृत्यो वैजयापिश्च कुशिको वादरायणः ।
वडिशः शरलोमा च काप्यकात्यायनाबुभौ ॥ ११ ॥
काङ्गायनः कैकशेयो धौम्यो मारीचकाश्रयपौ ।
शर्कराक्षो हिरण्यक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥ १२ ॥

९ पारिक्षि—परिक्षित् (ख)

” पारिक्षुत् (ट)

१० विश्वामित्राश्मरथ्यौ—विश्वामित्राश्मरथ्यौ (क, घ, छ)
वार्क्षि—वलि (घ)

११ साङ्कृत्य—साशृत्य (ट)

” कुशिक—कुषिर (ट)

१२ १ मारीच—मारीचि (ट ड)

३ पैङ्गि—पिङ्गि (ग)

२ लोकाक्ष—लोकाक्षि (ट)

४ पैङ्गिरेव च—पैङ्गिकौशिक (ट)

शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥ १३ ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो द(य)मस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाद्ययः ॥ १४ ॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमां ।

अङ्गिरा अङ्गिरा अङ्गिरा, जमदग्नि जमदग्नि
जमदग्नि, वसिष्ठ वसिष्ठ वसिष्ठ, कश्यप कश्यप
कश्यप, ऋगु ऋगु ऋगु, आत्रेय आत्रेय आत्रेय,
गौतमः गौतम गौतम, सांख्यः सांख्य सांख्य,
पुलस्त्यः पुलस्त्य पुलस्त्य, नारदः नारद नारद,
असितः च अने अस्थित और असित, अगस्त्यः अगस्त्य
अगस्त्य, वामदेवः वामदेव वामदेव, मार्कण्डेयाश्चलायनौ
मार्कण्डेय अने आश्वलायन मार्कण्डेय और आश्वलायन,
पारिक्षिः पारिक्षि पारिक्षि, भिक्षुः आत्रेय. भिक्षु आत्रेय
भिक्षु आत्रेय, भरद्वाज भरद्वाज भरद्वाज, कपिलञ्ज-च
अने कपिलञ्ज और कपिलञ्ज, विश्वामित्राश्मरथ्यौ
विश्वामित्र अने आश्वमरथ्य विश्वामित्र और आश्वमरथ्य,
भार्गव. भार्गव भार्गव, च्यवन. च्यवन च्यवन,
अभिजित् अभिजित् अभिजित्, गार्ग्य. गार्ग्य गार्ग्य,
शाण्डिल्य-शाण्डिल्य शाण्डिल्य, कौण्डिन्यौ अने
कौण्डिन्य और कौण्डिन्य, वार्क्षि. वार्क्षि वार्क्षि, देवल-
गालवौ च देवल अने गालव देवल और गालव,
साङ्क्य साङ्क्य साङ्क्य, वैजवापि च अने वैजवापि
और वैजवापि, कुशिक कुशिक कुशिक, वादरायण वादरायण
वादरायण, वडिश वडिश वडिश, शरलोमा शरलोमा
शरलोमा, उभौ काप्यकात्यायनौ च अने अने काप्य
तथा कात्यायन और दोनों काप्य व कात्यायन, काङ्कायन.
काङ्कायन काङ्कायन, कैकशेय. कैकशेय कैकशेय, धौम्य.
धौम्य धौम्य, मारीच-काश्यपौ मारीच अने काश्यप
मारीच और काश्यप, शर्कराक्ष शर्कराक्ष शर्कराक्ष,
हिरण्वाक्ष. हिरण्वाक्ष हिरण्वाक्ष, लोकाक्ष. लोकाक्ष
लोकाक्ष, पैङ्गि एव च अने पैङ्गि पाण्डु और पैङ्गि भी,
शौनक. शौनक शौनक, शाकुनेय च अने शाकुनेय
और शाकुनेय, मैत्रेय. मैत्रेय मैत्रेय, मैमतायनि
मैमतायनि मैमतायनि, वैखानसा वैखानसा वैखानस,
वालखिल्या वालखिल्य वालखिल्य, तथा अन्ये
महर्षय च अने भीष्म महर्षिभी एव दूसरे महर्षिभी,
ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मज्ञान ब्रह्मज्ञान, यमस्य यम (६म)

अहिंसा आदि यम, नियमस्य च अने नियमना और
शौच आदि नियमके, निधयः संज्ञार मण्डार, तपसः
तेजसा तपना तेजशी तपके तेजसे, हूयमाना अग्निलित
प्रज्वलित, अग्नयः इव होमाग्निनी पेडे होमाग्निके
समान, दीप्ता देदीप्यमान देदीप्यमान, ते तेजो और,
तत्र तहां वहाँ, सुखोपविष्टा सुखपूर्वक असीने सुखपूर्वक
बैठकर, इमाम् आ इस, पुण्याम् पवित्र पवित्र, कथाम्
अर्थां चर्चाको, चक्रुः उरवा लाग्या करने लगे ॥ ८-१४ ॥

8-14½ Angiras, Jamadagni, Vasistha,
Kasyapa, Bhrigu, Atreya, Gautama,
Sankhya, Pulastya, Narada, Asita.
Agastya, Vamdeva, Markendeya,
Asvalayana, Parikshi, Atreya the
Mendicant, Bharadvaja, Kapinjala.
Visvamitra, Asmarathya, Bhargava,
Cyavana, Abhijit, Gargya, Sandilya,
Kaundilya, Varkshi, Devala and
Galava, Sankritya, Vajavapi, Kusika,
Badarayana, Badisa, Saraloma, and
both Kasya and Katyayana,
Kankayana, Kaikaseya, Dharmya,
Marica, Kasyapa, Sarkaraksha, Hiran-
yaksha, Lokaksha and Paingi;
likewise, Saunaka, Sakuneya, Mai-
treya, Maimatayani, the forest-dwelling
hermits, Valakhilyas, and likewise
other great sages—all of them veritable
mines of the Brahmic lore, and of
restraint and discipline, and resplendent
with the glow of austerities, like to
fires fed with oblations—seated at ease
there, initiated the following inquiry—

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥ १५ ॥
रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ।
प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥ १६ ॥
कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ।

१५. उत्तमम्—साधनम् (८)

१६. अपहर्तारः—अपहन्तार [८]

धर्म-अर्थ - काम - मोक्षणां धर्म-अर्थ - काम
 અને મોક્ષનુ ધર્મ-અર્થ-કામ ઔર મોક્ષકા, ઉત્તમમ્
 પ્રધાન પ્રધાન, મૂલમ્ કારણ, આરોગ્યમ્ આરોગ્ય
 આરોગ્ય (અસ્તિ છે છે), રોગા રોગો રોગ, તસ્ય
 તેનો उस आरोग्यको, श्रेयसः श्रेयसो श्रेयको, जीवि-
 तस्य च અને જીવનનો ઔર जीवनको, अपहर्तार
 (सन्ति) नाश કરનારા છે નષ્ટકરનેવાળે છે, અયમ્
 આ यह, मनुष्याणाम् मनुष्याને मनुष्योंके लिए, महान्
 મહાન મહાન, અન્તરાય. વિદ્ઘ વિદ્ઘ, પ્રાદુર્ભૂત ઉપદ્રવ
 થયું છે ઉત્પન્ન હુવા છે, તેષામ્ તે રોગોની उन रोगोकी,
 शमोपाय शान्तिनो ઉપાય શાન્તિકા ઉપાય, ક. સ્યાત્
 શો હોઈ શકે ક્યા હો, इति એમ ऐसा, उक्त्वा
 કહીને कहकर, (ते मुनयः ते मुनियो वे ऋषि)
 ध्यानम् आस्थिता ध्यानमग्न થયા ध्यानमग्न हो
 गये ॥ १५-१६ ॥

15-16½ "Health is the supreme foundation of virtue, wealth and enjoyment and salvation Now diseases are the destroyers of health, of the good of life, and even of life itself Thus has arisen the great impediment to the progress of humanity. What shall be the means of remedying it?" Having observed thus, they sat in meditation

अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ॥ १७ ॥
 स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ।

अथ पछी और, ते तेओओ उन्होंने, ध्यान-
 चक्षुषा ध्यानचक्षुषी ध्यानचक्षुसे, शक्रम् धन्ने
 इन्द्रको, शरणम् रक्षकश्रे. रक्षकप्रभु, ददृशु जेया
 देखा, स अमरप्रभु ते अभरेश्वर वह अमरप्रभु,
 शमोपायम् शान्तिनो ઉપાય શાન્તિ के उपायको, यथावत्
 યોગ્ય રીતે ઠીક પ્રકારસે, વક્ષ્યતિ કહેશે એમ બાણ્યુ
 कहेंगे ऐसा जाना ॥ १७-१७½ ॥

17-17½. Then they saw with the eye

१७ आस्थिता—आश्रिता (ट)

of understanding, their refuge in Indra
 "He, the lord of the immortals, shall tell us rightly the means of overcoming disease".

कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टु शचीपतिम् ॥ १८ ॥

अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः ।

भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः ॥ १९ ॥

(परन्तु પણ પરન્તુ) શાચીપતિમ્ ધન્ને इन्द्रसे,
 प्रष्टुम् पूछता भाटे पूछनेके लिए, सहस्राक्ष-भवनम्
 धन्ना ભવન પ્રત્યે इन्द्र के भवनको, कः કોણ કૌન,
 गच्छेत् જશે जायगा, भरद्वाज ભરદ્વાજ મુનિએ
 भरद्वाज मुनिने, प्रथम वच सौथी પ્રથમ વચન पहिले
 वचन, अब्रवीत् કહ્યું કે कहा कि, अहम् भने मैं,
 अत्र अर्थે આ કાર્યમાં इस कार्यमें, नियुज्येयम्
 इति नियुक्त કરો नियुक्त किया जाऊ, तस्मात्
 તેથી इसलिए, ऋषिभिः ऋषिओओ ऋषिओंद्वारा,
 स तेने वही, नियोजित नियुक्त કર્યા नियुक्त किया
 गया ॥ १८-१९ ॥

18-19 Who will go to the abode of thousand-eyed India in order to inquire and learn from that lord of Sachi (Indra) "I should be charged with this mission" The first to speak these words was Bharadvāja Hence was he commissioned by the sages

स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।

ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानसिवानलम् ॥ २० ॥

સઃ તે ભરદ્વાજ મુનિએ ભરદ્વાજ મુનિને, શક્ર-
 भवनम् धन्ना ભવન પર इन्द्र के भवन पर, गत्वा
 પહોંચીને પહુંચ કર, अनलम् इव अशिसमान
 अग्निके समान, दीप्यमानम् દેદીપ્યમાન દેદીપ્યમાન,
 बलहन्तारम् અને બલાહનરને મારનાર ભગવાન ધન્ને

२० भवन—सदन [ट]

मध्यगम्—सेवितम् [ग, घ, ङ, ढ]

और बलानुरको मारनेवाले भगवान् इन्द्रको, सुरर्षिगणमध्यगम्
दृष्ट्वा औनी मध्यमां भिराजमानं देवर्षियोंके बीचमें
बैठे हुए, दर्शन जेथा देखा ॥ २० ॥

20 Having gone to the abode of
Indra, he saw (him) that slayer of
Bala, seated amidst celestial sages
and shining like fire.

सोऽभिगम्य जयागीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
प्रोवाच विनयाद्भीमानृषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥ २१ ॥

भीमान् स. बुद्धिमान् १२६१७ मुनिओ बुद्धिमान्
भरद्वाज मुनिने, अभिगम्य संभुज उपस्थित थध समुख
उपस्थित होकर, जयागीर्भि 'जय हो' जेवा
आशीर्वादथी 'जय हो' ऐसे आशीर्वचनोसे, सुरेश्वरम्
अभिनन्द्य धन्ने असिनदन आपीने इन्द्रका अभिनन्दन
करके, ऋषीणान् ऋषीणानु ऋषीओके, उत्तम वाक्यम्
उत्तम वाक्य उत्तम वाक्यको विनयात् विनयपूर्वक
विनयपूर्वक, प्रोवाच धेनु कहा ॥ २१ ॥

21. Having approached the chief of
the gods, and saluting him with
benedictory cries of 'Victory', he,
the intelligent one, delivered, with
humility, the excellent message of
the sages

व्याधयो हि समुत्पन्ना. सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ॥ २२ ॥

अमरप्रभो हे अभरेश्वर हे अमरप्रभो, सर्व-
प्राणिभयङ्करा. सर्व प्राणीओने १२६१७ ३२१२ सव-
प्राणियोंके लिए भयङ्कर, व्याधय व्याधियों व्याधियों,
समुत्पन्ना उत्पन्न थया छे उत्पन्न हो गई हैं, तद्

२१ विनयात्-भगवान् [क, ख, घ, छ, झ, ठ, ट, ड, ध]

विनयेनाभिगम्येन द्रष्टव्यमो महायसा । दृष्ट्वैव च मुनिं प्राह
भगवान् पाकजानन ॥ स्नातं चेति धर्मो मुनिस्तस्माद्य-
पेक्षितम् । अर्चितश्च यथान्यायमुपविष्टः समागतः ॥ तत्रोपाय
विचारणां पप्रच्छ हरिवाहनम् । [ग, य, ध] ब्रूहि नः प्रशमो-
पायं तेषाममरसत्तमम् ॥ श्रुत्वेति वचनं तस्य सर्वभूतहितावहम् ।
तस्मै प्रोवाच [ध]

ते भाटे इस लिए, शमोपायम् शान्तिने। उपाय निवार-
णके उपायको, यथावत् यथावत् भलीप्रकार, मे भने
सुजे, ब्रूहि धेनु वतलाइए ॥ २२ ॥

22 Diseases have arisen which are
the terror of all human beings. Tell me,
O Lord of the immortals, the appro-
priate means of remedying them

इन्द्रेण कृत भरद्वाजाय आयुर्वेदस्य प्रवचनम्-
तस्मै प्रोवाच भगवान् आयुर्वेदं शतक्रतुः ।
पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये ॥ २३ ॥

भगवान् १२६१७ भगवान्, शतक्रतु. धन्ने इन्द्रने,
विपुलाम् अतिशय तीव्र, मतिम् बुद्धि बुद्धि, बुद्ध्वा
समञ्जने देखकर, तस्मै ते उस, परमर्षये भर्षि १२-
६१७ने महर्षि भरद्वाजको, अल्पै पदैः सक्षेपमां
सक्षेपमे, आयुर्वेदम् (तेने) आयुर्वेदने। आयुर्वेदका,
प्रोवाच उपदेश धेनु उपदेश दिया ॥ २३ ॥

23 Unto the sage-the great Lord
Satakratu (Indra), knowing his wide
understanding, propounded in a few
words the science of Life

हेतुलिङ्गोपधत्तानं स्वस्थानुरपरायणम् ।
त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ २४ ॥

हेतुलिङ्गोपधत्तानम् हेतु-विग अने औपधना ज्ञान-
३५ हेतु-लिङ्ग और औपधको वतानेवाले, स्वस्थ-आतुर-परा-
यणम् तथा स्वस्थ अने आतुरने उत्तम आश्रय३५ स्वस्थ
एव आतुर दोनोंके लिए सहारा, त्रिसूत्रम् त्रिसूत्र३५
त्रिसूत्ररूप, शाश्वतम् नित्य नित्य, पुण्यम् अने पवित्र
और पवित्र, यम् ने आयुर्वेदने जिस आयुर्वेदको,
पितामह ब्रह्माओ ब्रह्माने, बुबुधे अर्थे। हतो।
जाना था ॥ २४ ॥

24 He taught the science of causes,
symptoms and medication, the supreme
refuge of both the healthy and the
ailing, the tripartite science, eternal
and holy, which the Great Father
(Brahma) knew.

सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः ।

यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥ २५ ॥

महामति. स मुनि महामति ते भरद्वाजे
महामति उस मुनिने, तन्मना. (सन्) तन्मय थपने
तन्मय होकर, अनन्तपारम् अति दुस्तर अति दुस्तर,
त्रिस्कन्धम् त्रिस्कन्धरूप, सर्वम् सध्या
सपूर्ण, आयुर्वेदम् आयुर्वेदने आयुर्वेदको, अचिरात् सत्वर
शीघ्र ही, यथावत् यथावत् भली प्रकार, बुबुधे समझ
लीधी समझ लिया ॥ २५ ॥

25 He, the sage of great understanding, soon learned correctly by single-minded devotion, the whole Science of Life, tri-based and extending without end

तेनायुरभितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् ।

ऋषिभ्योऽनधिकं तच्च शशंसानवशेषयन् ॥ २६ ॥

भरद्वाज. भरद्वाजे भरद्वाजने, तेन ते आयुर्वेदना
ज्ञानथी उस आयुर्वेदके ज्ञान द्वारा, सुखान्वितम् सुखयुक्त
सुखयुक्त, अमितम् दीर्घ दीर्घ, आयु आयुष्य आयु,
लेभे प्राप्त की, तत् च अने तेने और
उस आयुर्वेदको, ऋषिभ्य ऋषियोंने ऋषियोंको,
अनधिकम् अनवशेषयन् अध्यापण वधासे धटाडा कथी बिना
न अधिक और न कम करते हुए, शशंस उपदेश कथी
उपदेश किया ॥ २६ ॥

26 Bharadvaja thereby acquired unmeasured life endowed with happiness,

२५ आयुर्वेद महामति. - आयुर्वेदमहोदधिम् [ख]

„ तन्मना - तन्महा [य]

२५ श्लोकानन्तरम्

शब्दाक्षरपदन्यासच्छन्दोवृत्तस्वरक्रमै ।

श्रुत्वा सहस्रवर्षाणामारोग्यार्थविनिश्चयम् ॥ १ ॥ [ख, य]

शब्दाक्षरपदन्यासच्छन्दोवृत्तस्वरक्रमै ।

श्रुत्वा सहस्रवर्षाणामारोग्यार्थविनिश्चयम् ॥ १ ॥ [घ.]

२६ अमितम्-अमृतम् (ट)

सुखान्वितम्-सुखान्वित (ख, झ, ठ.)

तच्च-त च (क, च, छ, घ)

and (in his turn) taught it (the science) to the sages, without either adding or withholding any part

आयुर्वेदस्य भूतले प्रवर्तनम्-

ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् ।

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्धनमायुषः ॥ २७ ॥

आयु. आयुष्यने आयुको, दीर्घम् दीर्घ दीर्घ,
चिकीर्षन्त. पनाववानी धृष्टवाणा बनानेकी इच्छा
रखनेवाले, ऋषय च ऋषियोंने भी,
प्रजाहितम् लोकहितकारी लोकहितकारी, आयुषः वर्ध-
नम् अने आयुष्यनी वृद्धि करना और आयुको बढ़ानेवाले,
तम् वेदम् ते आयुर्वेदने उस आयुर्वेदको, भरद्वाजात्
भरद्वाज पासेथी भरद्वाज मुनिसे, जगृहुः ग्रहण कथी
ग्रहण किया ॥ २७ ॥

27 And the sages, desiring longevity, received that science, beneficial to humanity and promotive of life, from Bharadvaja

महर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा ।

सामान्यं च विशेषं च गुणान् द्रव्याणि कर्म च ॥ २८ ॥

समवायं च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।

लेभिरे परमं शर्म जीवितं चाप्यनित्वरम् ॥ २९ ॥

ते महर्षय ते ऋषियोंने उन महर्षियोंने, ज्ञानच-
क्षुषा ज्ञानशील यक्षुशी ज्ञानरूपी चक्षुसे, सामान्य च सामा-
न्यने अने सामान्य और, विशेषं च विशेषने विशेषको,
गुणान् द्रव्याणि कर्म च गुणो-द्रव्यो अने कर्मने
गुण-द्रव्य और कर्मको, समवायं च अने समवायने
और समवायको, यथावत् यथावत् भली प्रकारसे, ददृशुः
भाषी लीधी जान लिया, तत् ज्ञात्वा तेने भाषीने
उस सामान्य आदिको समझकर, तन्त्रोक्तम् आयुर्वेदोक्त
आयुर्वेदोक्त, विधिम् विधिने विधिका, आस्थिता

२७ ऋषयश्च-ऋषयस्ते [ट]

२८ महर्षयस्ते-१ तेनर्षयस्ते (क, च, द)

„ ३ ऋषयस्तेन (ट)

२ तेन ते ददृशु सर्वे (ग)

२९ अनित्वरम्-अनश्वरम् (ख, ग, च, झ, त, ध, ष)

„ निगंदम् (ड)

आश्रय डरीने आश्रय लेकर, परमं शर्म परम सुभ परम सुख, च अने और, अनित्यरम् अनश्वर-दीर्घ अनश्वर-दीर्घ, जीवितम् आयुष्य आयुष्य, अपि पणु भी, लेभिरे प्राप्त धर्युं प्राप्त किया ॥ २८-२९ ॥

These great sages perceived this science with the eye of discernment, the nature of the general and the particular, the substances, their qualities, action and inherent relation, and understanding it and then conforming to the rules laid down in the systems, they attained the highest happiness and enduring life.

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।
शिष्येभ्यो दत्तवान् पद्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ ३० ॥

अथ ते पछी इसके पश्चात्, मैत्रीपर. सर्व प्राणी-ओना मित्रभूत सर्व प्राणियोके मित्रभूत, पुनर्वसु पुनर्वसुओ पुनर्वसुने, सर्वभूत-अनुकम्पया सर्व प्राणी पर दया डरीने सकल जीवोपर दयाकी दृष्टिसे, पुण्यम् पवित्र पवित्र, आयुर्वेदम् आयुर्वेद आयुर्वेदको, पद्भ्यः शिष्येभ्यः ७ शिष्येओ छह शिष्योको, दत्तवान् आयेओ प्रदान किया ॥ ३० ॥

30 Thereafter Punarvasu, the most benevolent, moved by compassion for all creatures, bestowed the science of life on his six disciples.

अग्निवेशश्च भेल(ड)श्च जतूकर्णः पराशरः ।

हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ ३१ ॥

अग्निवेश च अग्निवेश अने अग्निवेश और, भेल- (ड) च लेख भेल, जतूकर्णः अने जतूकर्ण और जतूकर्ण, पराशरः पराशर पराशर, हारीत हारीत हारीत, क्षारपाणिः च अने क्षारपाणिओ तथा क्षारपाणिने, मुने मुनिने मुनिके, तद् वच ते उपदेश उस उपदेशको, जगृहु. श्रद्धाश्रु डर्यो ग्रहण किया ॥ ३१ ॥

३० पद्भ्य-नेभ्य (ग)

” -सङ्ग (ट)

३१ जतूकर्ण पराशर-जातूकर्णपराशरौ (ध)

31. Agnivesa, Bhela, Jatūkarna, Parasara, Harita, and Ksharapani received the teaching of the sage

अग्निवेशस्य प्रथमं तन्त्रकर्तृत्वम्—

बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः ।

तन्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३२ ॥

तत्र अग्निवेशमां अग्निवेशमे, बुद्धे बुद्धितु बुद्धिका, विशेष आधिष्ठ्य आधिक्य, आसीत् एतु था, मुने मुनिना ऋषिके, उपदेशान्तरम् उपदेशमां देशान्तर उपदेशमें अन्तर, न न एते। नही था, यत्. नेथी जिससे कि, प्रथमम् सौ। पहले। सबसे पहिले, तन्त्रस्य आयुर्वेद तन्त्रना आयुर्वेद तन्त्रका, कर्ता कर्ता बनानेवाला, अग्निवेश अग्निवेश अग्निवेश, अभवत् था। हुआ ॥ ३२ ॥

32 It was the excellence of his own understanding and not any difference in instruction by the sage whereby Agnivesa became the foremost compiler of the Science.

अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ।

श्रावयानासुरात्रेयं सर्पिसङ्घं सुमेधसः ॥ ३३ ॥

अथ पछी फिर तो, भेलादय लेख वगेरेओ भेल आदिने भी, स्वं स्वं पोतपोतानां अपने अपने, तन्त्रम् तन्त्रो तन्त्र, चक्रु रच्यो बनाये, कृतानि च अने तेओओ रच्यो तन्त्रो और रचित तन्त्रोको, सुमेधस. उत्तम बुद्धिवाला ते अग्निवेश आदिओ आभनबुद्धिवाले अग्निवेश आदिने, सर्पिसङ्घम् ऋषियोना सभ्दमां गेठेला ऋषिसमूहमें बैठे हुए, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयको, श्रावयामासु सभागाव्यां सुनाये ॥ ३३ ॥

33 Thereafter Bhela and the rest made each his own compilation of the science, and these talented ones read them out to Atreya and the assembly of the sages

३० तन्त्रस्य कर्ता-तन्त्रप्रणेता (ग)

३३ अथ-तथा (ट)

कृतानि-श्रुतानि (ट)

सर्पिसङ्घ-सर्पिसिंह (ग)

षट्सु तन्त्रेषु महर्षिणामनुमोदनम्—

श्रुत्वा सूत्रणमर्थानासृपयः पुण्यकर्मणाम् ।
यथावत्सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे ॥ ३४ ॥

पुण्यकर्मणाम् पुण्यधर्मशास्त्री अश्विनेश आदिना पुण्य कर्मशाली अग्निवेग आदिके, अर्थानाम् आयुर्वेदीय अर्थोनु आयुर्वेदीय अर्थोकी, सूत्रणम् अथन रचना, श्रुत्वा सांख्यीने सुनकर, ते ऋषय ते ऋषियो वे ऋषिलोग, प्रहृष्टा प्रसन्न थधने प्रसन्न होते हुए, यथावत् आपे यथावत् अच्छी, सूत्रितम् अथन धर्यु छे रचना की है, इति ऐम ऐसी, अनुमेनिरे (उहीने तेने) तेओओ स्वीकार धर्यो अनुमति प्रकट की ॥ ३४ ॥

34 The sages, having listened to the presentation of the subject by these virtuous men, rejoiced, acclaiming that it (the science) had been truly presented

सर्वे एवास्तुवंस्तांश्च सर्वभूतहितैषिणः ।
साधु भूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥ ३५ ॥

सर्वभूत-हितैषिण सर्व प्राणीओनु हित चाहने वाले, सर्वे एव अध्याय ऋषियोओ समी महर्षियोने, तान् तेओनी उनकी, अस्तुवन् प्रशसा करी प्रशसा की, भूतेषु अने प्राणीओ उपर और प्राणियो पर, साधु आपे सारी रीते बड़ी, अनुक्रोशः ध्या करी दया की, इति च ऐम ऐसा, समम् सर्वे ओडी साथे एकसाथ, उच्चै उच्च स्वरथी उच्च स्वरसे, अब्रुवन् ओध्या कहा ॥ ३५ ॥

35 All of them, pursuant of the welfare of all creatures, extolled the authors, saying "Great is your compassion for creatures "

तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।
सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा सुसुदिरे परम् ॥ ३६ ॥

दिवि स्थिता आकाशमा रહેला आकाशमें स्थित, सामरा देवे सहित देवताओके साथ, देवर्षयः देवर्षि-

ओओ देवर्षियोने, परमर्षीणाम् ते ऋषियोओ महर्षियोके, तम् ते इस, पुण्यशब्दम् मंगलकारी शब्द पवित्र शब्दको, शुश्रुवु सांख्यी सुना, श्रुत्वा अने सांख्यीने और सुनकर, परम् अतिशय अति, सुसुदिरे आनंद पाया आनन्दित हुए ॥ ३६ ॥

36 The celestial sages, together with the immortals, stationed in Heaven, heard that auspicious cry of the great sages, and hearing, rejoiced greatly.

अहो साध्विति निर्घोषो लोकांस्त्रीलन्ववा(ना)दयत् ।
नभसि क्षिण्धगर्भीरो हर्षाद् भूतैरुदीरितः ॥ ३७ ॥

नभसि आकाशमा रહેला आकाशमें, भूतै देवोओ देवताओने, हर्षात् हर्षथी हर्षसे, उदीरित उन्मत्त आनंदित उच्चारित, 'अहो साधु' अहो वाह वाह अहो साधु, इति ओवा इस, स्निग्ध-गर्भीरः स्निग्ध अने गह्वीर स्निग्ध और गह्वीर, निर्घोष नादे शब्दने, त्रीन् त्रये तीनों, लोकान् क्षेत्रोंने लोकोंको, लन्ववादयत् गन्वा मूक्या गुंजा दिया ॥ ३७ ॥

37 "O, well-done!"—that ovation, generous and profound, echoed with joy by all creatures in the sky, resounded throughout the three worlds.

शिवो वायुर्ववौ सर्वा भामिलन्मीलिता दिशः ।
निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ ३८ ॥

शिवः उध्याणकारी कल्याणकारी, वायुः वायु वायु, ववौ वावा धाओ वहने लगी, सर्वा दिशः सर्व दिशाओ सब दिशाएँ, भासि तेजथी तेजसे, उन्मीलिता प्रकाशित थध प्रकाशित होगई, सजला नलसहित जलसहित, दिव्या दिव्य दिव्य, कुसुम-वृष्टय पुष्पवृष्टि पुष्पवृष्टि, च एव पणु मी, निपेतु पड़ी गिर पड़ी ॥ ३८ ॥

38. The winds blew salubriously, all the quarters expanded with radiance, and divine showers of blossoms, together with rain,—descended.

३४ सूत्रितम्-साधितम् (ट)

३५ साधु भूतेषु-सर्वभूतेषु (ड)

३७ निर्घोष - घोषश्च (ट, द)

३८ चैव-रम्या (ट)

અથાગ્નિવેશપ્રમુખાન્ વિવિશુક્ષાન્નદેવતાઃ ।

બુદ્ધિઃ સિદ્ધિઃ સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ કીર્તિઃ ક્ષમા દયા ॥૩૯॥

અથ પછી પીછે, અગ્નિવેશપ્રમુખાન્ અગ્નિવેશાદિ અધિઓમાં અગ્નિવેશ આદિ મહર્ષિયોમે, બુદ્ધિ બુદ્ધિ બુદ્ધિ, સિદ્ધિ, સિદ્ધિ સિદ્ધિ, સ્મૃતિ સ્મૃતિ સ્મૃતિ, મેધા મેધા મેધા, ધૃતિઃ ધૃતિ ધૃતિ, કીર્તિ ડીર્તિ કીર્તિ, ક્ષમા ક્ષમા ક્ષમા, દયા અને દયા ઓર દયા, જ્ઞાનદેવતા એ જ્ઞાનદેવતાઓએ, જ્ઞાનજ્ઞાનદેવતાઓને, વિવિશુ પ્રવેશ કર્યો પ્રવેશ કર્યો ॥ ૩૯ ॥

39 Thereafter the goddesses of Enlightenment, Understanding, Achievement, Memory, Genius, Resolution, Eloquence, Forgiveness and Compassion entered into Agnivesa and the rest.

તાનિ ચાનુમતાન્યેષાં તન્ત્રાણિ પરમર્ષિભિઃ ।

મ(મા)વાય ભૂતસદ્જ્ઞાનાં પ્રતિષ્ઠાં ભુવિ લેભિરે ॥૪૦॥

પ્રમામ્ ચ તે અગ્નિવેશાદિનાં જ્ઞાન અગ્નિવેશ આદિકે, પરમર્ષિભિ પરમર્ષિઓએ પરમર્ષિયોસે, અનુમતાનિ સ્વીકારેલાં સ્વીકૃત, તાનિ તન્ત્રાણિ તે તન્ત્રોએ વે તન્ત્ર, ભૂતસદ્જ્ઞાનામ્ લોકસમૂહની લોકસમૂહની, ભવાય સ્થિતિ માટે સ્થિતિકે લેખ, ભુવિ પૃથ્વી પર પૃથ્વી પર, પ્રતિષ્ઠામ્ ખ્યાતિ સમાનકો, લેભિરે પ્રાપ્ત કરી પ્રાપ્ત હુએ ॥ ૪૦ ॥

40 The compilations of these (compilers) which were (thus) approved by the great sages obtained currency in the world for the well-being of the multitude of living beings.

આયુર્વેદસ્ય લક્ષણમ્—

હિતાહિતં સુખં દુઃખમાયુસ્તસ્ય હિતાહિતમ્ ।

માનં ચ તચ્ચ યત્રોક્તમાયુર્વેદઃ સ ંચ્યતે ॥ ૪૧ ॥

હિત-અહિતમ્ હિતમય-અહિતમય હિતસંજ્ઞક-અહિત-સંજ્ઞક, સુખમ્ સુખમય સુખસંજ્ઞક, દુઃખમ્ દુઃખમય દુઃખ-સંજ્ઞક, આયુ આયુ આયુ, તસ્ય તથા તે અતુર્વિધ આયુષ્યનુ ડન આયુષ્કા, હિત-અહિતમ્ પથ્યાપથ્ય પથ્યા-પથ્ય, માનમ્ ચ પ્રમાણ અને અપ્રમાણ પ્રમાણ એવં અપ્રમાણ, તન્ ચ તથા આયુષ્યનું લક્ષણ તથા આયુષ્કા

૪૧. ચ તચ્ચ- તન્ત્રે ચ (ય)

લક્ષણ, યત્ર જેમાં જિસમે, ઉક્તમ્ કહેલ છે કહા ગયા હૈ, સ તે વહ, આયુર્વેદઃ આયુર્વેદ આયુર્વેદ, ંચ્યતે કહેવાય છે કહલાતા હૈ ॥ ૪૧ ॥

41. That is named the science of life wherein are laid down the good and the bad life, the happy and the unhappy life, and what is wholesome and what unwholesome in relation to life, as also the measure of life

આયુષો લક્ષણ પર્યાયાથ—

શરીરેન્દ્રિયસત્ત્વાત્મસંયોગો ધારિ જીવિતમ્ ।

નિત્યગશ્ચાનુબન્ધશ્ચ પર્યાયૈરાયુરુચ્યતે ॥ ૪૨ ॥

શરીરમ્ શરીર શરીર, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિય, સત્ત્વમ્ મન સત્ત્વ, આત્મા અને આત્માના ઓર આત્માકે, સંયોગ સંયોગને સંયોગકો, આયુ આયુષ્ય આયુ, ધારિ ધારિ ધારિ, જીવિતમ્ જીવિત જીવિત, નિત્યગઃ ચ નિત્યગ નિત્યગ, અનુબન્ધઃચ અને અનુબન્ધ તથા અનુબન્ધ, પર્યાયૈ એ પર્યાયોથી જ્ઞાન પર્યાયોસે, ંચ્યતે કહેવામા આવે છે કહા જાતા હૈ ॥ ૪૨ ॥

42 Life is spoken of by such synonyms as “the union of the body, the senses, the mind and the spirit”, “the support”, “animation”, “the flux”, and “the link” (between the past life and the future one)

અન્યવેદેભ્ય આયુર્વેદસ્ય પ્રકર્ય —

તસ્યાયુષઃ પુણ્યતમો વેદો વેદવિદાં મતઃ ।

વક્ષ્યતે યન્મનુષ્યાણાં લોકયોરુભયોર્હિતમ્ ॥ ૪૩ ॥

તસ્ય તે ડસ, આયુષ આયુષો આયુષ્કા, વેદ. વેદ વેદ, પુણ્યતમ સૌથી વધારે પવિત્ર છે મવ વેદોસે અવિક પવિત્ર હૈ, વેદવિદામ્ એવો વેદવાદીઓનો એસા વેદજ્ઞોકા, મત મત છે મત હૈ, યન્ કારણકે ક્યોંકિ, મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યોનુ મનુષ્યોકે, ડભયો. બન્ને ડનો,

૪૩. વક્ષ્યતે— વર્ણ્યતે (ગ)

,, યન્— તન્ (ટ)

लोकयोः दोषतुं लोकोका, हितम् हित हित, वक्ष्यते
उभेवाभां आवशे वतलाया जायेगा ॥ ४३ ॥

43. The science relating to life is regarded by the philosophers as the most meritorious (of all the sciences), because it teaches mankind what constitutes their good in both the worlds

सामान्यविशेषयोर्लक्षणम्—

सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।
हासहेतुर्विशेषश्च, प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥ ४४ ॥

सामान्यम् सामान्य (समानता) सामान्य, सर्वदा
उभेशां सदा, सर्वभावानाम् अधा पदार्थोनी सब पदा-
र्थोकी, वृद्धि-कारणम् वृद्धितु उरलु छे वृद्धिका कारण
होता है, विशेष च अने विशेष—विषिन्नता और विशेष,
हास-हेतु सर्व पदार्थोना हासतु उरलु छे हासका
कारण है, उभयस्य अन्नेना दोनोका, प्रवृत्ति तु शरीरनी
साथे सधध तो शरीरके साथ सबध तो, (सर्वभावानां सर्व
पदार्थोनां सब पदार्थके, वृद्धिहासयो वृद्धि तथा हासतु
वृद्धि और हासका, कारणम् उरलु छे कारण है ॥ ४४ ॥

44 The general (similar) is the cause of the increase of all things at all times and the particular (dissimilar) is the cause of the decrease, whereas the application of these principles in the treatment of the body leads to increase or decrease of body-elements

सामान्यमेकत्वकरं, विशेषस्तु पृथक्त्वकृत् ।

तुल्यार्थता हि सामान्यं, विशेषस्तु विपर्ययः ॥ ४५ ॥

सामान्यम् सामान्य सामान्य, एकत्वकरम् औद्य उरे
छे ऐक्य करने वाला है, विशेष तु विशेष तो विशेष तो,
पृथक्त्वकृत् पृथक्ता उरे छे पर्यक्य करनेवाला है, हि
उरलुके क्योकि, तुल्यार्थता तुल्यार्थता ओ समान धर्मका
होना यह, सामान्यम् सामान्य छे सामान्य है, विपर्यय तु
अने तेथी विपरीत होय तो और विपरीत अर्थका
होना, विशेष विशेष छे विशेष है ॥ ४५ ॥

45. The general (similar) combines, the particular (dissimilar) differentia-

tes, for the element of agreement is the general, while the particular is the reverse.

आयुर्वेदस्याधिकरणम्—

सत्त्वमात्मा शरीरं च त्रयमेतन्निदण्डवत् ।

लोकस्तिष्ठति संयोगाच्च सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ४६ ॥

सत्त्वम् मन सत्त्व, आत्मा आत्मा आत्मा, शरीरम् च
अने शरीर और शरीर, एतत् त्रयम् आ त्रलु ये तीनों,
त्रिदण्डवत् त्रलु दंडे लेया छे तीन दण्डके समान है,
लोक आ दोष यह लोक, संयोगात् तेओना परस्पर
संयोगथी उसके परस्पर संयोगसे, तिष्ठति अस्तित्व
धरावे छे ठहरते हैं, तत्र ते दोषभां उस समुदायात्मक
लोकमें, सर्वम् अधुं सब कुछ, प्रतिष्ठितम् प्रतिष्ठित छे
प्रतिष्ठित है ॥ ४६ ॥

46 The mind, the spirit and the body are together, as it were, the tripod, the world endures by reason of cohesion, and on that are all things established.

स पुष्यांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् ।

वेदस्यास्य, तदर्थं हि वेदोऽयं संप्रकाशितः ॥ ४७ ॥

स ते वह सत्त्वादि समुदाय, पुमान् पुरुष उभेवाय छे
पुरुष कहलाता है, तत् च अने ते और वह, चेतनम्
चेतन द्रव्य छे चेतन द्रव्य है, तत् च अने तेने और
उसको, अस्य वेदस्य आ आयुर्वेदतु इस आयुर्वेदका,
अधिकरणम् अधिकरण अविकरण, स्मृतम् उल्लु छे कहा है,
तदर्थम् हि तेने माटे ७ उरलुके लिए ही, अयम् वेद-
आ आयुर्वेद यह आयुर्वेद, प्रकाशित प्रकाशित उरलुभां
आओये छे प्रकाशित किया गया है ॥ ४७ ॥

47 That (aggregate of the mind, spirit and body) is man, he is the conscious agent. He is regarded as the subject-matter of this science; and it is indeed for his sake that this science has been promulgated

द्रव्यसंग्रह, चेतनाचेतनमेवेन द्रव्यस्य द्वैविध्यम्—

खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।
सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं, निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ ४८ ॥

खादीनि आकाश आदि पच महाभूत आकाश आदि पच महाभूत, आत्मा आत्मा आत्मा, मन मन मन, काल दिश च आदि अने दिशाओं काल और दिशाएँ, द्रव्यसंग्रह आ नव संक्षेपभां द्रव्य छे यह द्रव्योंका संग्रह है, सेन्द्रियम् द्रव्यम् इन्द्रिययुक्त द्रव्य इन्द्रियोवाले द्रव्य, चेतनम् चेतन छे चेतन हैं, निरिन्द्रियम् अने इन्द्रियरहित द्रव्य और इन्द्रियरहित द्रव्य, अचेतनम् अचेतन छे अचेतन हैं ॥ ४८ ॥

48 The five proto-elements, ether and the others, together with the spirit, mind, time and space, constitute the totality of substances. Possessed of the senses, a substance is animate, devoid of the senses, it is inanimate

गुण कर्माणि च—

सार्था गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।
गुणाः प्रोक्ताः

सार्था. इन्द्रियोना पांच विषयो सहित इन्द्रियोके पांच विषयके साथ, गुर्वादय गुरु लघु आदि गुरु लघु आदि, बुद्धि. बुद्धि बुद्धि, प्रयत्नान्ता. प्रयत्नान्ती भांडी प्रयत्न पर्यन्त इच्छासे लेकर प्रयत्न पर्यन्त, परादयः अने पर अपर आदि पर अपर आदि अभ्यास पर्यन्त, गुणा - प्रोक्ता. गुण उक्ता छे गुण कहे गये हैं ॥ ४८ ३-॥

48½ The sense-objects, (the qualities such as) heaviness etc, the intelligence, in the list ending with effort, and (the modes of understanding described as) the higher etc—these are said to be the qualities.

प्रयत्नादि कर्म चेष्टितमुच्यते ॥ ४९ ॥

प्रयत्नादि प्रयत्नजनित प्रयत्नजन्य, चेष्टितम् चेष्टा चेष्टा, कर्म उच्यते कर्म उक्तेवाय छे कर्म कहलाती है ॥ ४९ ॥

४८ निरिन्द्रियम्— अतीन्द्रियम् (ग ध)

49 Behaviour such as effort etc, is said to be action

समवायस्य लक्षणम्—

समवायोऽपृथग्भावो भूय्यादीनां गुणैर्मतः ।
स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ ५० ॥

भूय्यादीनां भूमि आदिना पोताना भूमि आदिके अपने, गुण. गुणोत्थी गुणोत्थे, अपृथग्भावः अपृथग्भावने पृथक् न होना, समवायः समवाय समवाय, मत. भा.यो छे कहलाता है, सः नित्य ते नित्य छे वह समवाय नित्य है, हि आरंभ क्योकि, यत्र जहां, द्रव्यम् द्रव्य छे द्रव्य है, तत्र त्यां वहा, गुणः गुण गुण, अनियतः न नथी अथ नथी (सदा होय छे) अनुपस्थित नहीं रहता ॥ ५० ॥

50. Samavaya (coexistence) is defined as that inseparable relationship which exists between earth and others and their qualities This (relationship) is eternal; for, wherever the substance exists the coexistent quality is never absent

द्रव्यस्य लक्षणम्—

यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् ।
तद्द्रव्यं

यत्र जेभां जिसमे, कर्मगुणा कर्म अने गुणो कर्म और गुण, आश्रिता. आश्रय करीने रखा छे आश्रित रहते हैं, यत् अने जे और जो, समवायि समवायी समवायी, कारणम् आरंभ छे कारण है, तत् ते वह, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य है ॥ ५० ३-॥

50½ That which is the substratum of action and qualities and coexistent cause is substance

गुणस्य लक्षणम्—

समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः ॥ ५१ ॥

गुण गुण गुण, समवायी समवायवान् द्रव्यमें समवाय स्वधसे रहनेवाला, निश्चेष्ट कर्मोत्थी निश्च अने

५० भूय्यादीनाम्— द्रव्यादीनाम् (ट प ल)

उर्भरहित कर्मसे भिन्न और कर्मशून्य, कारणम् तु अने
कारण छे और कारण है ॥ ५१ ॥

51 Quality is coexistent and inactive cause.

कर्मण लक्षणम्—

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।
कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥ ५२ ॥

(यत् जे जो,) संयोगे च सयोग सयोग, विभागे च
अने विभागभां और विभागमे, कारणम् कारण छे
कारण है, द्रव्यम् द्रव्यभां द्रव्यमे, आश्रितम् आश्रित
छे आश्रित है, अन्यत् अन्य छे अन्य किसी, कर्म
उर्भरणी कर्मकी, न अपेक्षते अपेक्षा राखतु नहीं अपेक्षा
नहीं रखता, कर्तव्यस्य अने कर्तव्य कार्यना और कर्तव्य
कार्यका, क्रिया अनुष्ठानरूप, (तत् ते
वह,) कर्म उर्भ छे कर्म है ॥ ५२ ॥

52. (Action which is) the cause of
conjunction and disjunction resides in
the substance Action is the perfor-
mance of what is to be done It
depends on nothing else

इत्युक्तं कारणम्,

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, कारणम् सामान्य आदिने
कारण सामान्य आदिको कारण, उक्तम् उक्त छे कहा है

Thus has been defined Cause.

आयुर्वेदस्य कार्यम्—

कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।

धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥ ५३ ॥

इह आ तन्त्रभां इस तन्त्रमें, धातुसाम्यम् धातु-
साम्य धातुसाम्यको, कार्यम् कार्य कार्य, उच्यते उच्येवाभां
आवे छे माना गया है, धातुसाम्यक्रिया च अने धातु-
साम्यक्रिया और धातुसाम्य करना, अस्य तन्त्रस्य
आ तन्त्रनु इस तन्त्रका, प्रयोजनम् प्रयोजन प्रयोजन,
उक्ता उक्त छे बतलाया गया है ॥ ५३ ॥

53 The effect is here (i.e. in
medicine) said to be “the equilibrium
of the body-elements”, and the pro-
cedure of maintaining the equilibrium
of the body-elements is the objective
of this science.

व्याधीना त्रिविधो हेतुसंग्रह—

कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।
द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ ५४ ॥

काल कार, बुद्धिः बुद्धि बुद्धि, इन्द्रियार्थ-
नाम् इन्द्रियेना विषयेना इन्द्रियोके विषयोका, मिथ्या
मिथ्यायोग मिथ्यायोग, न च अयोग अयोग, अति च
अने अतियोग तथा अतियोग, द्वय-आश्रयाणाम् शारी-
रिष्ठ अने मानसिष्ठ शारीरिक और मानसिक, व्याधीनाम्
रोगोना रोगोका, त्रिविध त्रिषु प्रकारेना तीन प्रकारका,
हेतुसंग्रहः हेतुसंग्रह छे हेतुसंग्रह है ॥ ५४ ॥

54. The complex of causes with
reference to disease—psychic and
somatic—is either erroneous, absence
or excessive interaction of time; mind,
senses and sense-objects

व्याधीना द्विविध आश्रय आरोग्यस्य हेतुश्च—

शरीरं सत्त्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।

तथा सुखानां, योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥ ५५ ॥

शरीरम् शरीर शरीर, सत्त्वसंज्ञम् च अने मन और मनको,
व्याधीनाम् व्याधिओ व्याधियो, तथा अने तथा, सुखानाम्
आरोग्यनु सुखोका, आश्रयः आश्रयस्थान आश्रय,
मतः मानेद छे माना गया है, सुखानाम् सर्व प्रकारेना
सुखोका, कारणम् कारण कारण, समः कार, बुद्धि
अने इन्द्रियार्थोना सम्यक् काल बुद्धि और
इन्द्रियार्थोका उचित, योग योग योग, तु तो तो,
सुखानाम् सर्व प्रकारेना आरोग्यनु सब प्रकारके
आरोग्यका, कारणम् कारण छे कारण है ॥ ५५ ॥

55 The body and that which is

५२ विभागे— वियोगे (ङ)

५३ चोक्ता— प्रोक्ता (च)

५४ द्वयाश्रयाणां— द्रव्याश्रयाणाम् (ख प)

५५ सम— मत (ग थ)

called the mind are both considered to be the abodes of diseases, likewise of well-being, their concordance is the cause of well-being

આત્મનો લક્ષણમ્—

નિર્વિકારઃ પરસ્ત્વાત્મા સત્ત્વભૂતગુણેન્દ્રિયૈઃ ।

ચૈતન્યે કારણં નિત્યો દ્રષ્ટા પश्यति हि क्रियाः ॥૫૬॥

નિર્વિકારઃ નિર્વિકાર નિર્વિકાર, પરઃ અને સૂક્ષ્મ ઔર સૂક્ષ્મ, આત્મા તુ આત્મા તે। આત્મા તો, સત્ત્વ મન મન, ભૂતગુણ-શબ્દાદિગુણ ગન્ધાદિગુણ, ઇન્દ્રિયૈ ઇન્દ્રિયોવડે ઇન્દ્રિયોદ્વારા, ચૈતન્યે ચૈતન્યમાં ચૈતન્યમેં, કારણમ્ કારણ છે કારણ હૈ, નિત્યઃ તે નિત્ય વહ નિત્ય, દ્રષ્ટા સાક્ષી છે સાક્ષી હૈ, હિ કારણ કે તે ક્યોકિ વહ, ક્રિયા. સર્વ ક્રિયાઓને સર્વ ક્રિયાઓકો, પश्यति બુએ છે દેખતા હૈ ॥ ૫૬ ॥

56. The spirit, which is changeless and transcendental, becomes the cause of consciousness when united with the mind, the sense objects and the senses It (the spirit) is the eternal witness observing actions

ત્રિવિધ શારીરદોષસંગ્રહ, દ્વિવિધ માનસદોષસંગ્રહ—

વાયુઃ પિત્તં કફશ્ચોક્તઃ શારીરો દોષસંગ્રહઃ ।

માનસઃ પુનરુદ્દિષ્ટો રજઃચ તમઃ એવ ચ ॥ ૫૭ ॥

વાયુ. વાત વાત, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, કફ ચ અને કફ ઔર કફ, શારીર. શારીરિક શારીરિક, દોષસંગ્રહ. દોષસંગ્રહ દોષોકા સંગ્રહ, ઓક્તઃ કહ્યો છે મહા ગયા હૈ, માનસ માનસિક દોષસંગ્રહ માનસિક દોષસંગ્રહ, પુન તે। તો, રજઃચ રજોગુણ રજ, તમ. ચ અને તમોગુણને ઔર તમકો, ઉદ્દિષ્ટ કહ્યો છે વતલાયા હૈ ॥ ૫૭ ॥

57 Vata, pitta and kapha are said to be the complex of pathogenic factors in the body, passion and delusion are, again, considered the complex of pathogenic factors in the mind

૫૬ ક્રિયા - ક્રિયામ્ (ગ ચ પ)

દોષાણા પ્રશમનોપાયા —

પ્રશામ્યત્યૌષધૈઃ પૂર્વો દૈવયુક્તિવ્યપાશ્રયૈઃ ।

માનસો જ્ઞાનવિજ્ઞાનધૈર્યસ્મૃતિસમાધિભિઃ ॥૫૮॥

પૂર્વ. શારીરિક દોષ શારીરિક દોષ, દૈવ-યુક્તિ વ્યપાશ્રયૈઃ દૈવ-આશ્રય અને યુક્તિઆશ્રય દૈવિક ઔર યૌનિક, ઔષધૈ ઔષધોથી ઔષધિયોસે, પ્રશામ્યતિ શાન્ત થાય છે શાન્ત હોતા હૈ, માનસ. અને માનસિક દોષ ઔર માનસિક દોષ, જ્ઞાન-અધ્યાત્મજ્ઞાન અધ્યાત્મ-જ્ઞાન, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીય જ્ઞાન શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, ધૈર્ય-ધૈર્ય વૈર્ય, સ્મૃતિ-સ્મૃતિ સ્મૃતિ, સમાધિભિ. અને સમાધિથી ઔર સમાધિસે, પ્રશામ્યતિ શાન્ત થાય છે મિટ જાતા હૈ ॥ ૫૮ ॥

58 The former type of morbidity is quieted by medications, spiritual and physical, and the latter by religion, philosophy, fortitude, remembrance and concentration.

વાયોર્ગુણાસ્તત્પ્રશમનાનિ ચ—

રૂક્ષઃ શીતો લઘુઃ સૂક્ષ્મશ્ચલોઽથ વિશદઃ खरः ।
વિપરીતગુણૈર્દ્રવ્યૈર્મારુતઃ સંપ્રશામ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

રૂક્ષ. રૂક્ષ રૂક્ષ, શીતઃ શીત શીત, લઘુઃ લઘુ લઘુ, સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, ચલ. ચલ ચલ, અથ વિશદ તથા વિશદ તથા વિશદ, खर. અને ખર એ વાયુના ગુણો છે ઔર खર વાયુકે ગુણ હૈ, મારુતઃ વાયુ વાયુ, વિપરીત-ગુણ. આ ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળાં इन ગુણોસે વિપરીત ધર્મવાળે, દ્રવ્યૈ દ્રવ્યોથી દ્રવ્યોસે, સંપ્રશામ્યતિ શીઘ્ર અને સમ્યક્ પ્રકારે શાન્ત થાય છે તુરંત ઔર મલી પ્રકાર જાન્ત હો જાતા હૈ ॥ ૫૯ ॥

59 Vata is dry, cold, light, subtle, unstable, clear and rough, it is quieted by substances of antagonistic qualities.

પિત્તસ્ય ગુણાસ્તત્પ્રશમનાનિ ચ—

સત્ત્વેહમુષ્ણં તીક્ષ્ણં ચ દ્રવમમ્લં સરં કટુ ।

વિપરીતગુણૈઃ પિત્તં દ્રવ્યૈરાશુ પ્રશામ્યતિ ॥ ૬૦ ॥

૫૮ દૈવયુક્તિ- દ્રવ્યયુક્તિ (ટ)

૬૦ દ્રવમમ્લ- વિસ્રમમ્લ (પ ગ)

સસ્નેહમ્ શેાડુ સિન્ધુ ઈષત્ સ્તિગ્વ, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ
ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ ્ તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, દ્રવમ્ દ્રવ દ્રવ, અમ્લમ્
અમ્લ અમ્લ, સરમ્ સર સર, કટુ ચ અને કટુ એ
પિત્તના ગુણો છે. ઔર કટુ પિત્તકે ગુણ હૈ, પિત્તમ્
પિત્ત પિત્ત, વિપરીતગુણે આ ગુણોથી વિપરીત
ગુણોવાળાં. इन गुणोंसे विपरीत धर्मवाले, द्रव्ये द्रव्येથી
દ્રવ્યોસે, આશુ શીઘ્ર શીઘ્ર, પ્રજ્ઞામ્યતિ શાન્ત થાય છે
શાન્ત હોતા હૈ ॥ ૬૦ ॥

60. Pitta is slightly unctuous, hot, acute, fluid, acid, mobile and pungent, it is readily quieted by substances of antagonistic qualities.

શ્લેષ્મણો ગુગાસ્તત્પ્રશમનાનિ ચ—

गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।

શ્લેષ્મણઃ પ્રશમં યાન્તિ વિપરીતગુણૈર્ગુણાઃ ॥ ૬૧ ॥

શ્લેષ્મણ કફના કફકે, ગુરુ ગુરુ ગુરુ, શીત શીત
શીત, મૃદુ મૃદુ મૃદુ, સ્નિગ્ધ સિન્ધુ સ્નિગ્ધ, મધુર
મધુર મધુર, સ્થિર સ્થિર સ્થિર, પિચ્છિલ અને પિચ્છિલ
ઔર પિચ્છિલ, ગુણા એ કફના ગુણો. ये कफके गुण,
વિપરીતગુણે. લઘુ આદિ વિપરીત ગુણોથી લઘુ
ઉષ્ણાદિ વિપરીત ગુણોસે, પ્રશમમ્ યાન્તિ શાન્ત થાય છે
શાન્ત હો જાતે હૈ ॥ ૬૧ ॥

61 Kapha is heavy, cold, soft, unctuous, sweet, stable and viscid, it is quieted by substances of antagonistic qualities

વિકારાણા વિનિવર્તને ઉપાય —

विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः ।

મેષજૈર્વિનિવર્તન્તે વિકારાઃ સાધ્યસંમતાઃ ॥ ૬૨ ॥

સાધનં ન ત્વસાધ્યાનાં વ્યાધીનામુપદિશ્યતે ।

દેશ દેશ દેશ, માત્રા માત્રા માત્રા, કાલ કાલ
કાલ, ઉપપાદિતૈ. બેધને થોબેલાં દેહકર પ્રયુક્તકી હુઈ,
વિપરીતગુણે વિપરીત ગુણોવાળાં વિપરીત ગુણવાળી,
મેષજૈ ઔષધોથી ઔષધોસે, સાધ્યસંમતા સાધ્ય
ગણાયેલા સાધ્ય માને હુઈ, વિકારા રોગો વિકાર,
વિનિવર્તન્તે મટે છે નિવૃત્ત હોતે હૈ, અસાધ્યાનાં અસાધ્ય
અસાધ્ય, વ્યાધીનામ્ રોગોનુ રોગોંકી, સાધનમ્ તુ ઔષધ

તો. ઔષધ તો ન ઉપદિશ્યતે કહેવામાં આવ્યું નથી
નહીં વતલાઈ ગઈ હૈ ॥ ૬૨ ॥

62-62½ The disorders classed as curable disappear when treated with therapeutic agents of antagonistic qualities with due consideration of climate, dosage and season

The treatment of incurable diseases is, however, not instructed here

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्माणि वक्ष्यते ॥ ६३ ॥

અત ભૂયશ્ચ હવે પછી કરી અથવા વિસ્તારથી
इसके बाद आगे भी फिरसे अथवा विस्तारसे, यथाद्रव्यम्
એક એક દ્રવ્યનાં એક એક દ્રવ્યકે, ગુણકર્માણિ ગુણો
અને કર્મો ગુણકર્મકો, વક્ષ્યતે આચાર્ય કહેશે આચાર્ય
વતલાયે ॥ ૬૩ ॥

63 Now a further description of qualities and action with reference to individual substances will be given.

रसस्य लक्षणं विगेषे प्रत्ययाश्च—

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।

નિર્વૃત્તૌ ચ વિશેષે ચ પ્રત્યયાઃ શ્વાદયસ્તયઃ ॥ ૬૪ ॥

રસના-અર્થ રસનેન્દ્રિય-જિહ્વાથી જે વિષય ગ્રહણ
કરવામાં આવે છે તે રસનેન્દ્રિયસે ગ્રાહ્ય ગુણ, રસ રસ છે
રસ હૈ, તસ્ય ચ અને તેની ઔર उसकी, નિર્વૃત્તૌ
ઉત્પત્તિમાં ઉત્પત્તિમે, દ્રવ્યમ્ આધારકારણ આવારકારણ,
આપ જળ જલ, તથા અને ઔર, ક્ષિત્તિઃ પૃથ્વી છે
પૃથ્વી હૈ, વિશેષે ચ તથા તેના મધુરાદિ ભેદોમાં તથા
મધુરાદિ ભેદમે, પ્રત્યયા. નિમિત્તકારણ, નિમિત્તકારણ,
ત્રય ત્રણ ત્રીન, શ્વાદય આકાશ વાયુ અને તેજ છે
આકાશ વાયુ ઔર અગ્નિ હૈ ॥ ૬૪ ॥

64 Taste is the sense-object of the tongue, and source-substances for its general manifestation are the two proto-elements, water and earth, its

૬૩ ગુણકર્માણિ— ગુણકર્મ (છ)

,, વક્ષ્યતે— પ્રવક્ષ્યતે (ક ગ ચ છ જ ઢ દ)

variations are determined by the other three proto-elements, ether etc

રસના સમૂહ —

સ્વાદુરસલોઽથ લવણઃ કટુકસ્તિક્ત એવ ચ ।
કપાયશ્ચેતિ પદ્મકોઽયં રસાનાં લંગ્રહઃ સ્મૃતઃ ॥૬૫॥

સ્વાદુ સ્વાદુ મીઠા, અમ્લ અમ્લ સદા, અથ લવણ લવણ નમકીન, કટુક કટુ ચરપરા, તિક્ત તિક્ત તીતા
યા કડવા, એવ ચ અને ઔર, કપાય ચ કપાય કસૈલા,
હિતિ એ પ્રમાણે હવ પ્રકાર, અયમ્ આ યહ, પદ્મ
છના સમૂહને છ કે સમૂહનો, રસાનામ્ રસોને રસોના,
સંગ્રહ સક્ષેપ સક્ષેપ, સ્મૃત કહ્યો છે કહા છે ॥૬૫॥

65. The group of tastes is described as the hexad made up of sweet, acid, salt, pungent, bitter and astringent tastes

દોષાણા પ્રશમના પ્રકોપકાશ્ચ રસા —

સ્વાદુરસલવણા વાયુ, કપાયસ્વાદુતિક્તકાઃ ।
જયન્તિ પિત્તં, શ્લેષ્માણં કપાયકટુતિક્તકાઃ ॥૬૬॥

સ્વાદુ-અમ્લ-લવણા મધુર-અમ્લ અને લવણ રસ
મધુર-અમ્લ ઔર લવણ રસ, વાયુમ્ વાતને વાતકા,
કપાય-સ્વાદુ-તિક્તકા કપાય-મધુર અને તિક્ત રસ
કપાય-સ્વાદુ ઔર તિક્ત રસ, પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તકા,
કપાય કટુ-તિક્તકા કપાય-કટુ અને તિક્ત રસ કપાય-
કટુ ઔર તિક્ત રસ, શ્લેષ્માણમ્ જયન્તિ ક્ષેત્રે છે
કફના શમન કરતે છે ॥ ૬૬ ॥

66 The sweet, acid and salt tastes subdue vata, the astringent, sweet and bitter tastes subdue pitta, the astringent, pungent and bitter tastes subdue kapha

(કટુ-અમ્લ-લવણાઃ પિત્તં, સ્વાદુરસલવણાઃ કફમ્ ।
કટુતિક્તકપાયાશ્ચ કોપયન્તિ સમીરણમ્ ॥ ૧ ॥)

કટુ-અમ્લ-લવણા કટુ, અમ્લ અને લવણ રસ
કટુ, અમ્લ ઔર લવણ રસ, પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તકો,
મધુર-અમ્લ-લવણા મધુર, અમ્લ અને લવણ રસ
મધુર, અમ્લ ઔર લવણ રસ, કફમ્ ક્ષેત્રે કફકો,
કટુ-તિક્ત-કપાય ચ કટુ, તિક્ત તથા કપાય રસ કટુ,

તિક્ત ઔર કપાય રસ, સમીરણમ્ વાતને વાયુનો,
કોપયન્તિ કપાયે છે કુપિત કરતે છે. (૧)

66 (1) (The pungent, acid and salt tastes provoke pitta, the sweet, acid and salt provoke kapha, and pungent, bitter and astringent tastes provoke vata)

પ્રભાવમેદેન દ્રવ્યમેદ —

કિંચિદ્દોષપ્રશમનં કિંચિદ્ધાતુપ્રદૂષણમ્ ।

સ્વસ્થવૃત્તૌ સતં કિંચિત્રિવિધં દ્રવ્યજુચ્યતે ॥ ૬૭ ॥

કિંચિત્ કટલાક દ્રવ્ય, દોષપ્રશમનમ્
દોષો તથા ધાતુઓને શાન્ત કરે છે દોષો તથા
વાતુઓનો શાન્ત કરનેવાળે છે, કિંચિત્ કટલાક કુછ
દ્રવ્ય, ધાતુપ્રદૂષણમ્ ધાતુઓ તથા દોષોને દૂષિત
કરે છે વાતુઓ તથા દોષોનો દૂષિત કરનેવાળે છે, કિંચિત્
અને કટલાક કુછ દ્રવ્ય, સ્વસ્થવૃત્તૌ સ્વાસ્થ્યપાલનમાં
સ્વસ્થ બને રહેને, મતમ્ હિતકારી છે હિતકારી છે,
(હિતિ આ પ્રમાણે હવ પ્રકાર), દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય,
ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારના ત્રણ પ્રકારકે, ઉચ્યતે કહ્યા છે
કહે છે ॥ ૬૭ ॥

67 Substances are classified in three groups —(1) some rectify the discordance of body-elements, (2) some vitiate the body-elements, and (3) some are considered to be conducive to the maintenance of good health

ઉત્પત્તિમેદેન દ્રવ્યમેદ —

તત્ પુનઃત્રિવિધં પ્રોક્તં જઙ્ગમૌદ્ગિદ્ધપાર્થિવમ્ ।

તત્ પુન વળી તે દ્રવ્ય વહ દ્રવ્ય ફિર, જઙ્ગમ-
જઙ્ગમ જઙ્ગમ, ઔદ્ગિદ્ધ-ઔદ્ગિદ્ધ આદિદ્ધ, પાર્થિવમ્
અને પાર્થિવ ઔર પાર્થિવ, હિતિ એમ હવ પ્રકાર, ત્રિવિધમ્
ત્રણ પ્રકારના ત્રણ તરહકા, પ્રોક્ત કહેલ છે બનલાયા
ગયા છે ॥ ૬૮ ॥

૬૭ મત- હિતમ્ (ષ ટ)

૬૮ પ્રોક્તમ્- મેયન્ (ચ ડ ટ)

,, જઙ્ગમૌદ્ગિદ્ધ- જઙ્ગમૌદ્ગિદ્ધ (સ)

67½ Again they are classified in three groups—animal, vegetable and mineral

જાઙ્ગમદ્રવ્યસમૂહ—

મધૂનિ ગોરસાઃ પિત્તં વસા મજ્જાઽસૃગામિષમ્ ॥૬૮॥
વિષમૂત્રચર્મરેતોસ્થિસ્નાયુશૃઙ્ગનલાઃ સુરાઃ ।
જઙ્ગમેભ્યઃ પ્રયુજ્યન્તે કેશા લોમાનિ રોચનાઃ ॥૬૯॥

મધૂનિ બધી બતનાં મધ સવ પ્રકારકે મધુ, ગોરસા ગોરસ દુગ્ધ ઘૃત આદિ ગવ્ય વિકાર, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, વસા વસા વસા, મજ્જા મજ્જા મજ્જા, અસૃક્ દોહી રક્ત, આમિષમ્ માસ માસ, વિદ્-મૂત્ર-ચર્મ-રેતઃ-અસ્થિ-સ્નાયુ-શૃઙ્ગ-નલાઃ પુરીષ-મૂત્ર-ચર્મ-શુક્ર-હાડકાં-સ્નાયુ-શીંગડાં-નખ મલ-મૂત્ર-ચર્મ-શુક્ર-અસ્થિ-સ્નાયુ-સીંગ-નલા, સુરા ખરીઓ સુર, કેશા વાળ કેશ, લોમાનિ શવાડાં લોમ, રોચના અને ગોરોચન ગોરોચન, (ફતાનિ આ ચેં) જઙ્ગમેભ્ય જંગમ પ્રાણીઓમાંથી જઙ્ગમ પ્રાણીયોસે, પ્રયુજ્યન્તે વપરાય છે લિયે જાતે હૈ ॥ ૬૮-૬૯ ॥

68-69 Honey, milk, bile, fat, marrow, blood, flesh, excrement, urine, skin, semen, bone, sinews, horns, nails, hooves, hair, down and inspissated bile—these are the substances used in medicine from the animal world

પાર્થિવદ્રવ્યસમૂહ —

સુવર્ણં સમલાઃ પચ્ચ લોહાઃ સસિકતાઃ સુધા ।
મનઃશિલાલે મણયો લવણં ગૈરિકાઙ્ગને ॥ ૭૦ ॥
ભૌમમૌષધમુદ્દિષ્ટમ્,

સુવર્ણમ્ સુવર્ણુ સુવર્ણ, સમલા મણુર સહિત મણૂર યા ગિલાજતુ સહિત, સસિકતાઃ અને વાલુકા સહિત, પચ્ચ લોહા ચાદી, તાણુ, કલક, સીસુ અને દોહ એ પાચ ધાતુઓ ચાદી, તાવા, કલક, સીસા ઓર લોહા યે પાચ લોહ, સુધા સુધા-ચૂનો, ગોદ-તી વગેરે ચૂના-ગોદન્તી આદિ પાર્થિવ વિષ, મન શિલા- મન શિલ મૈનસિલ, આલે હરતાલ હરતાલ,

૬૯ કેશા લોમાનિ- કેશલોમાનિ (ચ જ ઠ)

,, લોમાનિ- રોમાનિ (થ)

મણય રત્નો રત્ન, લવણમ્ લવાણુ લવણ, ગૈરિક-અઙ્ગને ગેર અને અઙ્ગને ગેર ઓર સુરમા, (ફતિ આ ચે), ભૌમમ્ પાર્થિવ પાર્થિવ, ઓષધમ્ ઓષધો દ્રવ્ય, ઉદ્દિષ્ટમ્ કહેલ છે કહે ગયે હૈ ॥ ૭૦-॥

70 Gold, ores, the five metals, sand, lime, red and yellow arsenic, gems, salt, red chalk and antimony are the mineral products used in medicine

ચતુર્વિધમૌદ્વિદ્રવ્યમ્—

ઔદ્વિદં તુ ચતુર્વિધમ્ ।

વનસ્પતિસ્તથા વીરુદ્ધાનસ્પત્યસ્તથૌષધિઃ ॥ ૭૧ ॥

ઔદ્વિદ તુ ઔદ્વિદ ઔષધ તે ઔદ્વિદ ઔષધ તે, વનસ્પતિ તથા વનસ્પતિ વનસ્પતિ, વીરુદ્ધ વીરુદ્ધ વીરુદ્ધ, વાનસ્પત્ય વાનસ્પત્ય વાનસ્પત્ય, તથા તથા તથા, ઔષધિ ઔષધિ ઔષધિ, (ફતિ આ પ્રકારે સ્વ પ્રકાર), ચતુર્વિધમ્ ચાર પ્રકારનુ છે ચાર તરફકી હૈ ॥ ૭૧ ॥

71 The vegetable group is divided into four classes—the direct fruiters, creepers, flowery fruiters and herbs.

ફલૈર્વનસ્પતિઃ પુષ્પૈર્વાનસ્પત્યઃ ફલૈરપિ ।

ઓષધ્યઃ ફલપાકાન્તાઃ પ્રતાનૈર્વીરુદ્ધઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૭૨ ॥

ફલૈ ક્રેવળ ફળથી પુષ્પવિહીન કેવલ ફલસે, વનસ્પતિ-વનસ્પતિ વનસ્પતિ, પુષ્પૈ પુષ્પે પુષ્પ, ફલૈ અપિ અને ફળેથી ઓર ફલસે, વાનસ્પત્ય વાનસ્પત્ય વાનસ્પત્ય, ફલ-પાક-અન્તા ફળ પાકવાથી નાશ પામવાને લીધે ફલ આને પર નષ્ટ હો જાને સે, ઓષધ્ય ઔષધિ અને ઔષધિયા, પ્રતાનૈ લતા શુભાદિથી વિસ્તાર વ ગુત્તમસે, વીરુદ્ધ વીરુદ્ધ વીરુદ્ધ, સ્મૃતા કહેલ છે કહી ગઈ હૈ ॥ ૭૨ ॥

72 The direct fruiters bear fruit directly without passing through the flowering stage (Gymno-spermia); flowering fruiters are those which bear fruit after passing through the flowering stage (angio-spermia). Herbs are the annuals (namely those that

૭૧ તુ- ચ (ટ.)

die just after seasonal fructification and the creepers are those that creep or twine.

जन्ममादिषु प्रशस्तानां द्रव्याणां संग्रह —

मूलत्वक्सारनिर्यासनाल(ड)स्वरसपल्लवाः ।

क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥ ७३ ॥

पत्राणि शुद्धाः कन्दाश्च प्ररोहाश्चौद्धिदो गणः ।

मूल त्वक्-सार-निर्यास-नाल-स्वरस-पल्लवा. भूय-शल-सा-गु-द-नाल-स्वरस-शने पद-श्लो जट-छाल-सार-(वीचकी लकड़ी)-गोंद-नाल-स्वरस और कोमल पत्ते, क्षारा क्षारी वार, क्षीरम् क्षीर दूध, फलम् फल, पुष्पम् पुष्प पुष्प, भस्म लश्म भरम, तैलानि तैलो तैल, कण्टका डट्ट नाट, पत्राणि पाद्यों पत्र, शुद्धा शुग शुग, कन्दा च ड दे कन्द, प्ररोहा. च शने अ कुरो और अकु, (डति आ यह) औद्धिद गण औद्धिद गणु छे औद्धिद गण छे ॥ ७३ ॥

73 Root, bark, pith, exudation, stalk, juice, sprouts, alkalis, milk, fruit, flower, ash, oils, thorns, leaves, buds, bulbs and off-shoots are the plant products (used in medicine)

मूलिन्यः षोडशोकोना फलिन्यो विशतिः स्मृताः ७४

महास्नेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ।

अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यष्टावेव पयांसि च ॥ ७५ ॥

शोधनार्थंश्च पङ्कजः पुनर्वसुनिदर्शिताः ।

य एतान् वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु रा वेदवित् ॥ ७६ ॥

मूलिन्यः. मूलिनी मूलिनी, षोडश सोलह, फलिन्यः शने इलिनी फलिनी, एकोना विशतिः ओग-लीस उनीग, स्मृताः डडेव छे कही गई हैं, महास्नेहा च भद्राभनेहो महास्नेह, चत्वार. आर छे चार हैं, लवणानि च लवणो लवण, पञ्च एव डेवण पाय छे केवल पांच हैं, मूत्राणि भूरो मूत्र, अष्टौ आठ छे आठ हैं, पयांसि-च शने इध पाय और दूध भी, अष्टौ एव आठ न आठ ही, मण्यातानि गणुवेलां छे गिने गये हैं, पुनर्वसु-निदर्शिता. पुनर्वसुओ अतावेलां पुनर्वसुने बतलाए हुए, शोधनार्था. शोधन भाटे शोधनके काम आनेवाले, वृक्षा च इक्षु तो इक्ष तो, पट छ छे छ हैं, य. ने वैद्य जो

वैद्य, एतान् आ अधाने इनको, विकारेषु रोगोभा रोगोमें, संयोक्तुम् सारी रीते योन्वानु ठीक प्रकारसे प्रयोग करना, वेत्ति ज्ञे छे जानता है, स. ते वही, वेदवित् आयुर्वेदज्ञ छे आयुर्वेदका जानने वाला है ॥ ७४-७६ ॥

74. The rooters are said to be sixteen and the fruiteris nineteen The principal groups of unctuous substances are four, similarly the principal salts are five. The principal urines are eight in number, and eight are the principal milks. The trees prescribed by Punarvasu for purification are six in number He who knows how to use all these in diseases is the knower of the science

षोडशमूलिनीनां नामकर्माणी—

हस्तिदन्ती हेमवती श्यामा त्रिवृद्धोऽगुडा ।

सप्तला श्वेतनाम्ना च प्रत्यक्षेत्रणी गवाक्ष्यपि ॥ ७७ ॥

ज्योतिष्मती च विस्त्री च शणपुष्पी विपाणिका ।

अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र पौडगी ॥ ७८ ॥

शणपुष्पी च विस्त्री च चूर्द्धने हैमवत्यपि ।

श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने ॥ ७९ ॥

एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।

इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः.

हस्तिदन्ती धलुसर चूका, हैमवती सफेद वन-वच, श्यामा डालु नसोतर काला निगोय, त्रिवृत् नसोतर निगोय, अधोगुडा वरधारे घावपत्ता, सप्तला श्रीडालाध शीमलाई, श्वेतनामा च धोली गन्धुली सफेद कोयल, प्रत्यक्षेत्रणी दांती दन्ती, गवाक्षी अरि ध्रुवाभुली इन्द्रायण, ज्योतिष्मती मांलडालुली मालकंगनी, विस्त्री डडली धिदोली कन्दूरी, शणपुष्पी धूधरा अनजनिया, विपाणिका यभार दधेदी उतरण, अजगन्धा आडली इक्षु, द्रवन्ती च रतनलेत जंगली एरण्ड, अत्र च शने

७७ प्रत्यक्षेत्रणी— प्रत्यक्षपुष्पी (५)

७८ अजगन्धा— अश्वगन्धा (५)

७९. शणपुष्पी— जणपुष्पा (५)

,, योज्या शीर्षविरेचने— योज्ये शीर्षविरेचने (५)

आमां और इनमें, षोडशी सौगन्धी, तोहलवी, क्षीरिणी
हीरवी (डाक्षीर) हीरवी (कसीर), जणपुष्पी च धूधरा
इनननिया, त्रिम्बी च डुवी धिरोडी कन्नी, हैसवनी
अपि अने सडे वज और वतपय, उदने वमनमां
वमनमं, श्वेता धोणी गरुणी नफेद कोयल, ज्योतिष्मती
च एव अने भावडागाली और सायंगनी, जीर्ण-धिरचने
शिशोनिरेयनमा शिशोधिरेचनमं, चोड्या थोववी
नेधे कसमें लानी चाहिए, अवशिष्टा एडी २डी
कोष, चा ने जो, एकादन अगियार ग्यारह है, ता ते
वे, धिरचनं धिरयनमा धिरचनमं, प्रयोड्या थोववी
नेधे प्रयोग की जानी चाहिए, इति आ प्रभाणे इस
प्रकार, नाम नाम नाम, कर्मभ्यान् अने उभं अनुसार
और कार्यसे, मूढिन्य भलिनीथो मृत्तिनी, उक्ता डही छे
बतलाई गई है ॥ ७७-७९ ॥

77-78-79 Oblong-leaved croton,
white sweet flag, black turpeth, turpeth,
elephant creeper, soap-pod, white
mussel shell-creeper, red physic-nut
colocynth, staff-plant, scarlet-fruited
gourd, flax hemp, stinking swallow
wort, wild carrot, physic-nut and
hirtiz are the sixteen rooters

(1) Flax hemp, (2) scarlet-fruited
gourd and (3) white sweet flag are
used as emetics

(1) White mussel shell-creeper, and
(2) staff-plant are to be administered
as cirrhiness

80 The remaining eleven are to
be used as purgatives Thus have
been described the names and the
actions of the rooters

एकोनविंशतिफलिनीना नामकर्नाणि—

फलिनीः शृणु ॥ ८० ॥

शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रयुषं मदनानि च ।

धामार्गवमधेक्ष्वाकु जीमूत कृतवेधनम् ।

आनूपं स्थलजं चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥ ८१ ॥

प्रकीर्णा चोदकीर्णा च प्रत्यक्पुष्पा तथाऽमया ।
अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपर्ण्याश्च शारदम् ॥ ८२ ॥
कम्पिल्लकारग्वधयो. फलं यत् कुटजस्य च ।
धामार्गवमधेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ॥ ८३ ॥
मदनं कुटजं चैव त्रयुषं हस्तिपर्णिनी ।
एतानि दग्ने चैव प्रोक्ष्यन्त्यारुथापनेषु च ॥ ८४ ॥
नस्तः प्रकटङ्गे चैव प्रत्यक्पुष्पा दिधीयते ।
दश यान्यवशिष्टानि नान्युक्तानि धिरेवने ॥ ८५ ॥
नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः ।

फलिनी धलिनीथो फलिनीयामो, शृणु साधणो
नुनो शस्तिनी आणपुटामणी शस्तिनी, अथ विडङ्गानि
वायविग वायविग, त्रयुषम् डुवी डाडी तोरी, मद-
नानि च नीटण मैनफल, धामार्गवम् डुवु गलकु
वियानोरी, अथ इक्ष्वाकु डुवी तुणडी कडुवी लौकी, जीमू-
तम् डुडवेला वन्दाल, कृतवेधनम् डुवा तूरिया कडुवी
तोरी, आनूपम् आनूप आनूप, स्थलजम् च एव स्थलज
ओम रवलज, द्विविधम् एने प्रकारनु दो प्रकारके,
स्मृतम् डुडु छे बतलाई गई, क्लीतकम् नेहीमध मूलेहठी,
प्रकीर्णा च डुव करज, उदकीर्णा च वांडेरीनां
भूण वांडेरी लूठ, प्रत्यक्पुष्पा अधेडो चिरचिरा, तथा
अमया डुवे हज अन्त कोटरपुष्पी च वरधागे घावपत्ता,
हस्तिपर्ण्या च धोणी भोरवेधनु हस्तिपर्णा, शारदम्
शरद ऋतुनु २थ गरद कतुमें होनेवाला फल, कम्पिल्लक
डुपिल्लानु तमिलाला आरग्वधयो तथा गम्भाणानु
अनलतामका, फलम् डल फल, यत् च अने ने और जो,
कुटजस्य डुवानी शिगे कूडेका फल, धामार्गवम् ओथो-
माथी डुवु गलकु इनमेंसे त्रिया तोरी, अथ इक्ष्वाकु
डुवी तुणडी कडुवी लौकी, जीमूतम् डुडवेला वन्दाल,
कृतवेधनम् डुवां तूरिया कडुवी तोरी, मदनम् भीटण
मैनफल कुटजम् च एव डुवानी शिगे कूडेका फल,
त्रयुषम् डुवी डाडी कडुवी तोरी, हस्तिपर्णिनी धोणी
भोरवेध हस्तिपर्णी, एतानि ओ ये आठ, वमने वमनमा
वमनमं, आस्थापनेषु च एव अने आस्थापनमा और
आस्थापनमे योज्यानि वापण्यां नेधे व्यवहार योग्य है,
प्रत्यक्पुष्पा च अने अधेडो ओर चिरचिरा, नस्तः प्रकट-

८० प्रत्यक्पुष्पा-प्रत्यक्पुष्पी (क ख घ ङ झ ठ)

,, हस्तिपर्ण्याश्च शारदम्-हस्तिपर्णी च शारदा (च ध)

८४ त्रयुषं हस्तिपर्णिनी-त्रयुषं हस्तिपर्णिकम् (थ)

,, प्रत्यक्पुष्पा-प्रत्यक्पुष्पी (क ख ग घ ङ झ ठ ड त थ द)

કેને ચ નમ ગિગેવિગેનમા ગિરોવિરેચનમે, વિધીયતે વપગય છે કામ આતા હૈ, યાનિ ને જો, ડરા યગ, અવગિષ્ઠાનિ બાધી ન્હાં વચે હૈ, તાનિ તે વે, વિરેચને, વિગેનમા વિગેચનને ત્રિણ, ઉક્તાનિ કહ્યા છે વત્તણ ગયે હૈ, ન્કોનવિગતિ ઓગણીશ ઉદીમ, કલાનિ ક્વિનીઓ ફલિનિયા નામ નામ નામ, કર્મેભિ અને કર્મ દ્વારા ઓર કર્મદ્વારા, ઉક્તાનિ કહી છે વત્તણ ગયે હૈ ॥ ૮૦-૮૫ ॥

81-85½ Now listen to the names and actions of the fruits :—

(1) Ctenolipsis, (2) embelia (3) bitter common cucumber, (4) emetic nut, (5) sponge gourd, (6) bottle gourd, (7) bristly luffa, (8) bitter luffa, (9-10) liquorice which plant is said to be of two kinds—aquatic and terrestrial, (11) Indian beech, (12) prickly brazil wood, (13) rough chaff tree, (14) chebulic myrobalan, (15) elephant creeper, (16) the autumnal fruits of hastiparni (17) kakaala, (18) purging cassia and (19) kurchi. Of these, (1) sponge gourd, (2) bottle gourd, (3) bristly luffa, (4) bitter luffa, (5) emetic nut, (6) kurchi and (7) bitter common cucumber and (8) the fruits of the hastiparni are used in emesis, and corrective enema, while the rough chaff is prescribed as emetic. The remaining ten are prescribed as purgatives. The names and actions of the 19 fruits have thus been described

ચતુર્વિધમગ્નેશના નામકર્માગિ—

નર્પિસ્તેલં વસા મજ્જા સ્નેહો વિષ્ણુચતુર્વિધઃ ॥૮૬॥
પાનાભ્યક્તનયસ્ત્યર્થ નસ્યર્થ ચૈવ યોગત ।

૮૬ વિ-વિ (ક સ ગ ષ ઙ ઞ ટ ઢ ડ ણ ધ)

ચોગત. તે તે ગેગહર યોના સ યોગથી મિગ મિગ રોગહર દ્રવ્યોકે સયોગસે પાન પાન પાન, વખ્યક્તન અભ્યક્ત અભ્યક્ત, વસ્ત્યર્થન અને યસ્તિ માટે ઓર વસ્તિકે લિણ, સર્પિ ધી વૃત સૈલમ્ તેલ સૈલ, વસા વસા વસા, મજ્જા અને મજ્જા ઓર મજ્જા, ચતુર્વિધઃ આ આર પ્રકારનો. યે ચાર તરફકે, સ્નેહ સ્નેહ સ્નેહ, વિષ્ણુ કહેલ છે વત્તણાયે ગયે હૈ ॥ ૮૬ ॥

86. The principal groups of unctuous substances described as being four, are ghee, oil, fat and marrow. They are, each of them, used in combination with other drugs as potion, inunction, enemata and nasal medication

સ્નેહના જીવના વર્ગ્યા વલોપચયવર્ધનાઃ ॥ ૮૭ ॥
સ્નેહા ક્ષેત્રે ચ વિહિતા વાતપિત્તકફાપહા ।

એતે આ યે, સ્નેહા સ્નેહો સ્નેહ, સ્નેહના સ્નિગ્ધતા-કાગ્ધ સ્નિગ્ધતા વરગેવાલે, જીવના ક્ષવનપાયક જીવન દેનેવાલે, વર્ગ્યાઃ વર્ગ્ય પ્રદ કાન્તિ વડાનેવાલે -લ-ઉપચય-વર્ધના બલ તથા પુષ્ટિને વધારનાર બલ વ પુષ્ટિકે વર્ધક, વાત-પિત્ત-કફ-અપહા ચ અને વાત પિત્ત તથા કફને હણનાર તથા વાત પિત્ત ઓર કફકે વધમ્યકો દૂર કરનેવાલે, વિહિતા હિ કહ્યા છે કહે હૈ ॥ ૮૭ ॥

87 They increase unctuousness, vitality, complexion, strength and plumpness They are laid down as curatives of vata, pitta and kapha.

પદ્મવિધલવગાના નામકર્માગિ—

સૌવર્ચલં સૈન્ધવં ચ ત્રિઙ્ગોદ્ગિદમેવ ચ ॥ ૮૮ ॥
સામુદ્રેણ સહેતાનિ પદ્મ સ્તુર્લવગાનિ ચ ।
ક્ષિગ્ધાન્ન્યુગ્ધાનિ તીક્ષ્ણાનિ દીપનીયતમાનિ ચ ॥ ૮૯ ॥

સૌવર્ચલમ્ સૌવર્ચલ (સ યળ) કાલાનમક, સૈન્ધવમ્

૮૭ વર્ગ્યા - વૃષ્ણ (૫)

,, વલોપચય-વળાપચય (૪)

૮૯ પદ્મ સ્તુ - પદ્મ (૬)

,, ક્ષિગ્ધાન્ન્યુગ્ધાનિ-ક્ષિગ્ધાન્ન્યુગ્ધાનિ (૮)

,, દીપનીયાનાનિ ચ-દીપનીયાનાનિ ચ (૧ ૫)

च सेंधन सैन्वा, विडम् भिडलवणु विडनमक, औद्धिदम् एव च अने औद्धि गोर रेहका नमक, एतानि आ ये, सामुद्रेण च सामुद्र लवणुनी सामुद्र (साम्भर), सह साधे के साथ, पञ्च पांथ पाच, लवणानि लवणो नमक, स्यु थाय छे होते हैं, (एतानि आ ये नमक), स्निग्धानि स्निग्ध स्निग्ध, उष्णानि उष्ण उष्ण, तीक्ष्णानि तीक्ष्ण तीक्ष्ण, च अने और, दीपनीयतमानि आत्यंत दीपनीय छे अत्यंत दीपनीय हैं ॥ ८८-८९ ॥

88 (1) The sanchala salt, (2) the rock salt, (3) the red granular salt, and (4) the efflorescence salt together with (5) the sea salt comprise the five principal kinds of salts

89 They are unctuous, hot, acute and the foremost of digestive-stimulants

आलेपनार्थं जुज्यन्ते स्नेहस्वेदविधौ तथा ।

अधोभागोर्ध्वभागेषु निरुहेष्वनुवासने ॥ ९० ॥

अभ्यङ्गने शोजनार्थं शिरसश्च विरेचने ।

शस्त्रकर्मणि चर्त्यर्थमज्जनोत्सादनेषु च ॥ ९१ ॥

अजीर्णानाहयोर्वाते गुल्मे शूले तथोदरे ।

उक्तानि लवणा (नि)-

आलेपनार्थं आलेपनमा आलेपनमे, स्नेह स्नेहविधिमां स्नेहकर्ममे, स्वेदविद्या स्वेदविधिमा स्वेदकर्ममे, अधोभाग-ऊर्ध्वभागेषु विरेचन-वमनमा विरेचन व वमनमे, निरुहेषु निरुद्धमा निरुद्धमे, तथा तथा और, अनुवासने अनुवा-सनमा अनुवासनमे, अभ्यङ्गने अभ्यङ्गमा अभ्यङ्गमे, शोजनार्थं शोणनमा भोजनने, शिरसः विरेचने च शिरो-विरेचनमां शिरोविरेचनमे, शस्त्रकर्मणि शस्त्रकर्ममां शस्त्रकर्ममे, चर्त्यर्थम् चर्ति भाटे फवर्तिमे, अज्जन अज्जन अजन, उत्सादनेषु च तथा उत्सादन (उत्सादन)मां और उत्सादनमे (उवदन) मे, अजीर्ण अजीर्ण अजीर्ण, आनाहयो अने आनाह और आनाहमे, वाते वातव्याधि वात-व्याधिमे, गुल्मे गुल्मरोग गुल्म रोगमे, शूले शूलरोग शूलरोगमे, तथा तथा तथा, उदरे उदररोगमां उदर-रोगमे, जुज्यन्ते आ लवणो वपराय छे ये लवण उपयुक्त

९१ चर्त्यर्थम्-वस्त्यर्थम् (ग प.)

९० गुल्मे शूले-शूले गुल्मे (ग)

होते हैं, लवणानि आ प्रमाणे लवणो इस तरह लवण, उक्तानि उक्तां छे कहे गये हैं, ॥ ९०-९१ ॥

90-91½ They are used, for external applications, in the oleation and sudation therapies, in cleansing the upper and lower parts of the gastro-intestinal tract, in evacuative and unctuous enemata, and inunction, also as food, as suppository, as collyrium, in friction massage, in indigestion, in constipation, in disorders of vata and in gulma, in colic and in abdominal diseases. Thus has the use of salts been described

अष्टविनमूत्राणां नामसंज्ञाणि—

न्यू(ऊ)र्ध्व मूत्राण्यष्टां निबोध मे ॥ ९२ ॥

मुख्यानि यानि द्विष्टानि सर्वाण्यत्रेयशारुने ।

अविसूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिपं च यत् ॥ ९३ ॥

हस्तिमूत्रमधोगूत्रं हयस्य च खरस्य च ।

ऊर्ध्वम् ऊवे पछी आगे, आत्रेय आत्रेय आत्रेय, शारुने तत्रमा तत्रने. यानि ने जो, अष्टौ आठ आठ, मुख्यानि मुख्य प्रगन, मूत्राणि मूत्रो मूत्र, द्विष्टानि दुष्टा छे वतजाए गए हे, (तानि ते उन) सर्वाणि अधां सबनो, मे भारी पासेथी चुनते, निबोध लवणो समझो, अविसूत्रम् सेठीनु मूत्र अवि (जेउका) मूत्र, अजामूत्रम् अजरीनु मूत्र वकरीका मूत्र, गोमूत्रम् गोमूत्र गायका मूत्र, माहिपम् च अने हिसनु और मेसका, यत् ने मूत्र जो मूत्र, हस्तिमूत्रम् हाथीनु मूत्र हाथीका मूत्र, अथ अने तथा, उदस्य उदनु मूत्र ऊदस्य मूत्र, हयस्य च घोड़ीनु मूत्र व घोडेका, खरस्य च अने गधेडानु मूत्र और गधेका मूत्र,

९० निबोध मे-निबोधन (व प)

९३ द्विष्टानि-द्विष्टानि (व द)

" " -चेष्टानि(ठ ड)

" " -दृष्टानि(थ ध)

" चयत्-तथा(च छ ध)

92-93½ Now listen to me as I describe the eight principal urines which are enumerated in the system of Atreya These are the urines of the ewe, she-goat, cow, she-buffalo, cow-elephant, she-camel, mare and she-ass

उष्णं तीक्ष्णमथोऽरूक्षं कटुकं लवणान्वितम् ॥ ९४ ॥
मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ।

मूत्र मूत्र मूत्र, उष्णम् उष्ण उष्ण, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण, अथो अरूक्षम् अरूक्ष अरूक्ष, कटुकम् कटुक कटुक, लवणान्वितम् तथा लवणानुरसवाणु छे और लवण अनुरसवाला होता है, उत्सादने तथा उत्सादनमां तथा उत्सादनमे, युक्तम् वपराय छे काम आता है, आलेपनेषु च अने आलेपनमा पणु और आलेपनमे भी, युक्तम् वपराय छे काम आता है ॥ ९४½ ॥

94-94½ They are hot, acute, not-dry, pungent, saltish and are used for friction massage, and external application

युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तं चापि विरेचने ॥ ९५ ॥
स्वेदेष्वापि च तद्युक्तमानाहेष्वगदेषु च ।

सूत्रम् मूत्र मूत्र, आस्थापने आ स्थापनमां आस्थापनमे, युक्तम् वपराय छे काम आता है, विरेचने च अपि अने विरेचनमां और विरेचनमे, युक्तम् वपराय छे काम आता है, तत् च अने ते और वह मूत्र, स्वेदेषु च अपि श्वेदनमा स्वेदनमे, आनाहेषु आनाहमा आनाहमे, अगदेषु च अने अगद प्रयोगमा और अगद प्रयोगमे, युक्तम् वपराय छे काम आता है ॥ ९५½ ॥

95-95½ They are also used in collective enema, purgatives and in sudation constipation, and toxicosis,

उदरेष्वथ चार्शःसु गुल्मिकुष्ठिकिलासिषु ॥ ९६ ॥
तद्युक्तमुपनाहेषु परिपेके तथैव च ।

तत् ते मूत्र वह मूत्र, उदरेषु उदररोगमां उदर-

रोगोमे, अथ अर्शःसु अर्शमां अर्शोमे, गुल्मि गुल्म-रोगीयोमां गुल्मरोगीयोमे, कुष्ठि कुष्ठरोगीयोमां कुष्ठ रोगीयोमे, किलासिषु च डिवास-रोगीयोमा और किलास रोगीयोमे, उपनाहेषु उपनाहमां उपनाहोमे, तथा एव तेभ्य तथा, परिपेके च परिपेकमां परिपेकमे, युक्तम् वपराय छे काम आता है ॥ ९६½ ॥

96-96½. in abdominal diseases, in piles, gulma, dermatosis and in leprous lesions, poultices and affusions.

दीपनीयं विषघ्नं च क्रिमिघ्नं चोपदिश्यते ॥ ९७ ॥
पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं शर्म चोच्यते ।

दीपनीयम् ते दीपन वह दीपन, विषघ्नम् च विषने लघुनार विषघ्न, क्रिमिघ्नम् च तथा कृमिओने लघुनार तथा क्रिमिघ्न, उपदिश्यते उद्देवाय छे कहा जाता है, पाण्डुरोग-उपसृष्टानाम् च अने पाण्डुरोग-पीडितोने और पाण्डुरोगीयो के लिए, उत्तमम् अत्यत अत्यत, शर्म सुखकर हितकर, उच्यते उद्देव छे कहा जाता है ॥ ९७½ ॥

97-97½ They are prescribed as digestive-stimulants, as antidotes to poison and as vermicides, they are also said to be excellent remedies for persons affected with anemia

श्लेष्माणं शमयेत् पीतं मारुतं चानुलोमयेत् ॥ ९८ ॥

कर्पेत् पित्तमधोभागमित्यस्मिन् गुणसंग्रहः ।

सामान्येन मयोक्तस्त्व पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ९९ ॥

पीतम् ते पीतु होय तो वह पीने पर, श्लेष्माणम् क्षने कफको, जम्बेत् शांत करे छे जान्त करता है, मारुतम् च अने वायुनु और वायुको, अनुलोमयेत् अनुलोमन करे छे अपने मार्ग पर जाता है, पित्तम् पित्तने पित्तको, अधोभागम् अधोभाग तरङ्ग अवां-भागसे, कर्पेत् धसडी न्य छे (रेथ लगाउ छे) निकालता है, इति आ प्रमाणे इम प्रकारसे, अस्मिन् आ मूत्रमां इम मूत्रमे, गुणसंग्रह गुणोने संग्रह

९८ पाण्डु-पायु (प)

९९ शर्म चोच्यते-मर्दयोच्यते (ट थ थ प)

९९ प्रवक्ष्यते-प्रवक्ष्यते (ठ)

९४ अरूक्ष-रूक्ष (द-)

९५ कटुक-स्निग्ध (द-)

९६ गुल्मिकुष्ठिकिलासिषु-गुल्मिकुष्ठिकिलामिषु (क ख झ ठ)

ગુણોકા સપ્રહ, મયા મે મેને, સામાન્યેન સામાન્ય રીતે સામાન્ય રીતિસે, ઉક્ત ડહો છે કતા હૈ, પૃથક્ત્વેન તુ પ્રત્યેકેશ વિશેષ રૂપમે અલગ અલગ તો, પ્રવક્ષ્યતે હવે ડહેવાશે અવ કહા જાયેગા ॥ ૧૮-૧૯ ॥

98-99 When they are administered internally they quiet the kapha, regulate the peristaltic movement of Vata, and draw pitta downwards. The actions of urines in general have thus been described by me, now they will be described individually.

અવિમૂત્રં સતિક્ત સ્યાત્ સ્નિગ્ધં પિત્તાવિરોધિ ચ ।
આજં કળાયમધુર પથ્યં દોષાન્નિહન્તિ ચ ॥૧૦૦॥

અવિમૂત્રમ્ મેઢીનુ મૂત્ર મેઝ્ના મૂત્ર, મતિક્તમ્ થોડું તિક્ત કુટ્ત તિક્ત, સ્નિગ્ધમ્ ગ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, પિત્ત પિત્તનુ ઔર પિત્તકા, અવિરોધિ ચ અવિરોધિ અવિરોધિ, સ્યાત્ હોય છે હોતા હૈ આજમ્ ણકરીનુ મૂત્ર વાસીના મૂત્ર, કળાય કળાય કળાય, મધુરમ્ મધુર અનુરસવાળુ મધુરા અનુરમ, પથ્યમ્ તથા પથ્ય છે ઔર પથ્ય હૈ, દોષાન્ન ચ અને દોષોના ઔર દોષોકા નિહન્તિ નાશ કરે છે નાશ કરતા હૈ ॥ ૧૦૦ ॥

100 The urine of the cow is slightly bitter, unctuous and not antagonistic to pitta, the urine of the she-goat is astringent, sweet, wholesome and dispels the discordance of humors.

गन्धं समधुरं किञ्चिदोषघ्नं क्षिमिकुष्ठनुत् ।
कण्डू च शमयेत् पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम् ॥१०१॥

ગન્ધમ્ ગોમૂત્ર ગોમૂત્ર, કિચિત્ થોડું કુટ્ત, સમધુરમ્ મધુર રસવાળુ યોગ નીઠા, ડોષઘ્નમ્ દોષઘ્ન દોષનાશક, ક્ષિમિ-કુષ્ઠનુત્ ક્ષિમિ તથા કુષ્ઠ છે ક્ષિમિ ઔર કુષ્ઠકો દૂર કરનેવાલા હ, પીતમ્ ચ અને પીધું હોય તે તથા

૧૦૦ અવિમૂત્ર-અવિમૂત્રમ્ (સ)

૧૦૧ કાઢૂ ચ-કાઢૂલ (રાદ)

,, કાઢૂ ચ-કાઢૂલ (જા)

,, કાઢૂ ચ શમયેત્ પીતમ્-કાઢૂલ શામયેત્ પિત્તમ્ (ઠ)

,, સમ્યગ્દોષોદરે હિતમ્-સમ્યગ્દોષોદરિણા હિતમ્ (ત)

પીનેસે, કણ્ઢૂમ્ ડહૂને કણ્ઢૂકો, સમ્યક્ સારી રીતે મલી પ્રકારસે, ગમયેત્ શમાવે છે ગમન કરતા હૈ, દોષોદરે વાતાદિ દોષોન્ય ઉદર-રોગમાં વાતાદિદોષજન્ય ઉદર-રોગમે, હિતમ્ હિતકર છે લાભ કરતા હૈ ॥ ૧૦૧ ॥

101 The urine of the cow is slightly sweet, alleviative of humoral discordance to some extent, and curative of helminthiasis and dermatosis. It relieves pruritus and, taken internally in the proper manner, is beneficial in abdominal diseases.

अर्शःशोफोदरघ्नं तु सक्षारं माहिषं सरम् ।
हास्तिजं लवणं मूत्रं हितं तु क्षिमिकुष्ठिनाम् ॥१०२॥

માહિષમ્ તુ લેસનુ મૂત્ર મેમકા મૂત્ર, સક્ષારમ્ થોડું ક્ષારયુક્ત કેપરધારયુક્ત, સરમ્ સારક છે સારક હૈ, અર્શ-શોફ-ઉદરઘ્નમ્ તથા અર્શોઘ્ન, શોફનાશક અને ઉદરરોગનાશક ણ ઔર અર્શ-શોફ એવ ઉદરરોગકા નાશક હૈ, હાસ્તિકન્ હાથીનુ હરિતકા, મૂત્રમ્ તુ મૂત્ર તે મૂત્ર, લવણમ્ લવણ રસવાળુ છે લવણ રસવાળા હૈ, ક્ષિમિ તથા ક્ષિમિ તથા ક્ષિમિ, કુષ્ઠિનામ્ અને કુષ્ઠ-રોગોવાળાઓને એવ કુષ્ઠ રોગોને લિપ્, હિતમ્ હિતકર છે હિતકર હૈ ॥ ૧૦૨ ॥

102 The urine of the she-buffalo is curative of piles, dropsy and abdominal discases and is saltish and laxative. The urine of the cow-elephant is saltish, it is beneficial for those suffering from helminthiasis and dermatosis.

प्रशस्तं वज्रविषमूत्रविषश्लेष्मामयार्शसाम् ।
सत्तिकं श्वासकास्तम्रमर्शोघ्नं चौष्टमुच्यते ॥१०३॥

વજ્ર-વિષ-મૂત્ર મળાય ધ-મૂત્રાવરોધ મલવન્ધ-મૂત્ર-વન્ધ, વિષ વિષ વિષ, શ્લેષ્મામય ડહરોગ કફરોગ, અર્શસામ્ અને અર્શરોગમાં ઔર અર્શરોગકે લિયે મી,

૧૦૩ હાસ્તિકા લવણ મૂત્રમ્-હાસ્તિકા લવણ ક્ષારમ્ (પ)

,, હિત તુ ક્ષિમિકુષ્ઠિનામ્-શાર્કા ક્ષિમિકુષ્ઠનુત્ (પ)

प्रशस्तम् प्रशस्तं छे प्रशस्तं है, ओष्ठम् छिद्यु मूत्र
ऊटम् मूत्र, सत्तिकम् थोतुं तिक्तं कुठ तिक्त, श्वास-काय-
व्रम श्वासदर तथा डासदन श्वासकामतो नष्ट करनेवाला,
सर्तौघम् च अने अर्शनाशक और अर्शनागर, उच्यते
छेथाय छे कहा जाता है ॥ १०३ ॥

103 It is also recommended in cases
of retention of feces and urine, in
toxicosis, in disorders of kapha and
in piles The urine of the she-camel is
said to be slightly bitter and curative
of dyspnea, cough and piles

वाजिनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ।
खरमूत्रमपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम् ॥ १०४ ॥
स्तीहोक्तानि सूत्राणि यथास्वास्थ्ययोगतः ।

वाजिनाम् थोतुं मूत्र पेडोंका मूत्र, तिक्त-तिक्त
तिक्त, कटुकम् छुटु रसवाण कटु रसवाला, कुष्ठ-तथा
कुष्ठ और कुष्ठ, व्रण प्राणु व्रण, विषापहम् अने विषतुं
नाशक छे तथा विषका नाशक है, खरमूत्रम् गधेयुं
मूत्र गधेका मूत्र, अपस्मार-अपस्मार अपस्मार, उन्माद
उन्माद उन्माद, ग्रह तथा अग्रआधानो और ग्रह-
वायाओसो, विनाशनम् नाश करे छे नष्ट करनेवाला
नष्ट है, इति आ प्रमाणे दम प्रकार, इह आर्ष यहा,
यथा-सामर्थ्य-योगतः मूत्रनी शक्तिना योग प्रमाणे
मूत्रनी शक्तिके योगके अनुसार, सूत्राणि मूत्रो आठा मूत्र,
उक्तानि छेथ छे कह दिवे गवे ॥ १०४ ॥

104-104½ The urine of the mare is
bitter, pungent and is curative of
dermatosis, wounds and toxicosis
The urine of the she-ass is curative
of epilepsy, insanity and seizures Thus
have been described the urines and
their uses according to their actions

अष्टविधशीराणां नामकर्मगुणा —
अतः क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ॥ १०५ ॥
१०६ वाजिनाम्-वाजिन्यम् (न)
" कुष्ठ-कुष्ठ (म)

अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिपं च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ १०६ ॥

अतः एतं आर्षीयी कर्मके आगे, क्षीराणि दूध दूध,
एषाम् च अने तेनां और इनके, कर्म उर्भ कर्म, ये च
अने ने और जो, गुणा गुणो छे गुण हैं (ते ते वे)
वक्ष्यन्ते छेथेभाभा आवश्ये कहे जायेंगे, अविक्षीरम्
मेठीनु दूध मेठीका दूध, अजाक्षीरम् अजरीनु दूध वगीका
दूध गोक्षीरम् गायनु दूध गायका दूध, यत् माहि-
षम् च अने ने लेखतुं दूध और जो गेसत दूध,
अथ उष्ट्रीणाम् छिद्युं दूध ऊटनीका, नागीनाम्
हाथीनुं दूध हथिनीका, वडवाया. घोड़ीनु घोड़ीका, तथा
अने और, स्त्रिया स्त्रीनु धावणु स्त्रीका ॥ १०५-१०६ ॥

105-106 Now we shall describe the
milks, then actions and properties
The milks of the sheep, the goat, the
cow, the buffalo, the camel, the elep-
hant, the mare, and the woman are
the eight principal varieties of milk

प्रायशो मधुरं स्निग्धं जीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥ १०७ ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तं च सन्धानं विहतस्य च ॥ १०८ ॥
सर्वप्राणभृतां सान्ध्यं शसनं शोधनं तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥ १०९ ॥

पयः दूध दूध, प्रायशः धणु भागे प्रायः मधुरम्
मधुर मधुर, स्निग्धम् स्निग्ध स्निग्ध, जीतम् शीतल
शीतल, स्तन्यम् धावणु वधारनार दुग्धवर्धक, प्रीणनम्
आल्लादकर आहादकर, बृंहणम् पुष्टिकर पुष्टिकर वृष्यम्
शुक्रवर्धक पुष्कवर्धक, मेध्यं बुद्धिवर्धक बुद्धिवर्धक,
बल्यम् अश्ववर्धक बलवर्धक, मनस्करम् मनोअश्ववर्धक
मन स्थैर्यकर, मतम मनाय छे मानागया है, जीवनीयम्
ते प्राणुशक्तिवर्धक वड आयुवर्धक श्रमहरम् श्रमहर

१०५ अत - अत (८)
१०६ अविक्षीरम्- अजीक्षीरम् (७)
नागीना वडवाया स्त्रियास्तथा-नागीणा हन्तिनीवडवाभयम् (५)
१०७ पयो मनम्- पय स्तन्यम् (५)
" मनस्करम्- महत्कम् (६)

श्रम नाशक, श्वास श्वास श्वास, कास तथा क्षासनु और कासका, निवर्हणम् नाशक छे निवर्तक है, शोणित-रक्त रक्त, पित्तम् च अने पित्तने और पित्तको, हन्ति नाश करे छे नाश करता है, विहतस्य च क्षणन् भनका, सन्धानम् सधानकर छे सधान करनेवाला है, सर्व अधा सब, प्राणभृताम् प्राणीओने प्राणियोंके लिए, सात्म्यम् सात्म्य, शसनम् शसन दोषनाशक, तथा शोधनम् शोधन दोषनाशक, तृणानाम् तृणानाशक तृणानाशक, दीपनीयम् च दीपन और अग्निदीपक, क्षीण अने क्षीण एव क्षीण, क्षतेषु तथा क्षतवायाओ भाटे और क्षतवालोंके लिये, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥ १०७-१०९ ॥

107-109 Milk is said to be generally sweet, unctuous, cooling, galactagogue, pleasing, roborant, aphrodisiac, brain-tonic, strengthening, exhilarating, vitalizing, refreshing, curative of dyspnea, cough and hemothermia, a synthesizer in injuries, wholesome to all living creatures, sedative, purificative, adipous digestive, and most beneficial in emaciation due to pectoral lesions

पाण्डुरोगोऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विशेषतः ॥११०॥
योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेष्वप्रचुरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥१११॥

पाण्डुरोगे पाण्डुरोगभां पाण्डुरोगमे, अम्लपित्ते च अम्लपित्तभां अम्लपित्तमे, शोषे शोष शोषमे, गुल्मे गुल्म गुल्ममे, तथा तथा तथा, उदरे उदर-रोगभां उदररोगमे, अतीसारे अतीसारभां अतीसारमे, ज्वरे ज्वररोगभां जीर्णज्वरमे, दाहे दाहभां दाहमे, विशेषतः च अने विशेष करीने और विशेष करके, श्वयथौ शोथभां शोथमे, योनि-योनिशोथ योनिरोग,

शुक्र तथा शुक्ला और शुक्रके, प्रदोषेषु रोगभां दोषोंमें अप्रचुरेषु मूत्रेषु मूत्रावपताभां मूत्रवपतामे, ग्रथिते ग्रथित ग्रथित, पुरीषे च मलभां अने और मलमें, वात वात वात, पित्त तथा पित्तना तथा पित्त, विकारिणाम् रोगीओ भाटे रोगियोंके लिये, पथ्यम् पथ्य छे पथ्य है ॥ ११०-१११ ॥

110-111 It is recommended in anemia and acid dyspepsia, consumption, gulma abdominal diseases, diarrhoea, fever, burning and particularly in dropsy, in vaginal and seminal disorders, in anomalies of urinary secretion, in oliguria, and in scybalous stools It is wholesome to patients suffering from disorders of vata and pitta

नखालेपावनाहेषु वगन्नास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पथः सर्वत्र युज्यते ॥११२॥

नख नख नख, आलेप आलेपन आलेपन, अवगन्नाहेषु अवगन्नाहन अवगन्नाहन, वगन्ना वगन्ना वगन्ना, आस्थापनेषु च आस्थापन आस्थापनमे, विरेचने विरेचन विरेचन, स्नेहने च अने स्नेहन और स्नेहन, सर्वत्र आ सर्वत्र आस्थापनाभां इन सब क्रियाओंमें, पथ दूध दूध, युज्यते उपराध छे काममें लगा जाता है ॥ ११२ ॥

112 Milk is used everywhere, namely, in nasal medications, external applications, baths, emesis, enemata, purgation and oleation therapy

यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥११३॥

एकैकस्य प्रत्येक प्रत्येक, क्षीर-गुणान् दूधना गुणो दूधके गुणोंको, पृथक् पृथक् अलग, पृथक् पृथक् अलग, यथाक्रमम् क्रमानुसार क्रमानुसार, अन्नपानादिके-अन्न-पानादिके-अन्न-पानादिक, अध्याये अध्यायभां अध्यायमे, भूयो क्षीरीथी फिर, अशेषतः पूर्णरूपे पूर्णरूपसे, वक्ष्यामि कहीश कहूंगा ॥ ११३ ॥

- ११० गुल्मे तथोदरे- गुल्मे विधीयते (ख)
,, विशेषतः - विधीयते (ग घ ज झ ठ ट ध प)
१११ मूत्रेष्वप्रचुरेषु च-मूत्रेषु प्रदरेषु च (क ख घ छ द ध)
,, ,, ,, - मूत्रेषु प्रचुरेषु च (ग ठ प)

113 We shall give a further and exhaustive description of the actions and uses of each of the milks in due order in the chapter on diet and dietetics.

ધોરાગ્નાત્રયો વૃક્ષાર્તેના કર્મ ચ—

અથર્પર ત્રયો વૃક્ષાઃ પૃથગ્થે ફલમૂલિભિઃ ।

સ્વદર્શનમ્તકાસ્તેપાસ્મિન્ કર્મ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૧૪॥

અથ એવે અન, ફલ-મૂલિભિઃ ફલિની અને મૂલિનીથી ફલિની ઓર મૂલિનીઓએ, પૃથક્ બુદ્ધિ અલગ, જે જે જો, અર્પરે બીજા દૂસરે, ત્રય ત્રણ ત્રીન, વૃક્ષા વૃક્ષો છે દાર, તેવા તેઓએ અને, કદમ્ આ એ, પૃથક્-પૃથક્ બુદ્ધિ બુદ્ધિ દાર પૃથક્, કર્મ કર્મ છે કર્મ હૈ ॥ ૧૧૪ ॥

114 We shall now describe three other plants, besides the fruiteis and rooters—the thorny milk hedge plant, mudar and heart-leaved fig, their respective actions are as follows.—

વગનેડશ્મન્તકં વિદ્યાત્ સ્તુહીક્ષીરં વિરેચને ।

ક્ષીરર્કસ્ય વિજ્ઞેયં વમને સવિરેચને ॥ ૧૧૫ ॥

અશ્મન્તકમ્ અશ્મન્તક અશ્મન્તકમ્, વમને વમનમાં વમનમ્, સ્તુહીક્ષીરમ્ તથા સ્તુહીક્ષીરને ઓર સ્તુહીક્ષીરકો, વિરેચને વિરેચનમાં વિરેચનમ્, વિદ્યાત્ ઉપયોગી બાણુપું ઉપયોગી જાનના, અર્કસ્ય અને આક્રાંતા અર્કકે, ક્ષીરમ્ ક્ષીરને ધોરકો, સવિરેચને વિરેચન વિરેચન, વમને તથા વમનમાં ઓર વમનમ્, વિજ્ઞેયમ્ ઉપયોગી બાણુપું ઉપયોગી જાનના चाहिए ॥ ૧૧૫ ॥

115. Heart-leaved fig is used in emesis, and the milk of thorny milk-hedge plant in purgation, and the milk of mudar, it should be known, is used both in vomition and purgation.

સ્વદર્શનમ્તકાસ્તેપા કર્મ ચ—

શ્મન્તકપરત્ત્વં વૃક્ષાનાહુયેપાં હિતાસ્ત્વચઃ ।

પૂતીકઃ કૃષ્ણગન્ધા ચ તિલ્વકઃ તથા તરુઃ ॥૧૧૬॥

૧૧૬. ફલમૂલિભિઃ — ફલમૂલિ (ન ૧.)

પૂતીક. પૂતીક પૂતીક, કૃષ્ણગન્ધા ચ કૃષ્ણગન્ધા કૃષ્ણગન્ધા, તથા તથા ઓર, તિલ્વકઃ તિલ્વકઃ તિલ્વક, તરુ ચ વૃક્ષ વૃક્ષ, શ્મન્ આ શ્મન્, ત્રીન્ ત્રણ ત્રીન, અથર્પર બીજા દૂસરે, વૃક્ષાન્ વૃક્ષો વૃક્ષો, આહુ આઆર્યો કહે છે આચાર્યોને કહા હૈ, ચેષામ્ જેઓની જિનકી, ત્વચ બાલ છાલ, હિતાઃ હિતકારી છે હિતકારી હૈ ॥ ૧૧૬ ॥

116. There are three more plants whose bark is said to be useful in medicine, viz bonduc, drumstick and tilvaka.

વિરેચને પ્રયોક્તવ્યઃ પૂતીકસ્તિલ્વકસ્તથા ।

કૃષ્ણગન્ધા પરીસર્પે શોથેષ્વર્ષાઃ સુ ચોચ્યસે ॥૧૧૭॥

દદ્રુવિદ્રધિગણ્ડેષુ કુષ્ઠેષ્વલ્લજીપુ ચ ।

પદ્મવૃક્ષાન્જોધનનેતાનપિ વિદ્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥ ૧૧૮ ॥

પૂતીક. પૂતીક પૂતીક, તથા અને ઓર, તિલ્વક તિલ્વકની બાલ તિલ્વક કી છાલકા, વિરેચને વિરેચનમાં વિરેચનમે, પ્રયોક્તવ્ય વાપરવી બેધએ પ્રયોગ કરના चाहिए, કૃષ્ણગન્ધા અને કૃષ્ણગન્ધાની છાલના પ્રયોગને ઓર કૃષ્ણગન્ધાકી છાલકે પ્રયોગકો, પરીસર્પે વિસર્પમાં વિસર્પમે, શોથેષુ શોથમાં શોથમે, વર્ષાઃ સુ ચ અર્થમાં અર્ગમે, દદ્રુ દાદરમાં દદ્રુમે, વિદ્રધિ વિદ્રધિમાં વિદ્રધિમે, ગણ્ડેષુ ગણ્ડાલામાં ગણ્ડાલામે, કુષ્ઠેષુ કુષ્ઠમાં કુષ્ઠમે, અલ્લજીપુ ચ અપિ અને અલ્લજીમાં ઓર અલ્લજીમે, ઉચ્યસે કહ્યો છે કહા હૈ, વિચક્ષણઃ બુદ્ધિમાન વૈદ્યે બુદ્ધિમાન વૈદ્ય, હતાન્ આ શ્મન્, ષડ્ છ છ, વૃક્ષાન્ વૃક્ષોને વૃક્ષોને, અપિ ત્રણ મી, શોધનાન્ અદરની અને બહારની શુદ્ધિ કરનાર અન્ત ઓર વહિ. શુદ્ધિ કરનેવાલે જાને ॥ ૧૧૭-૧૧૮ ॥

117-118 Bonduc and tilvaka should be used in purgation and drumstick in acute spreading affections inflammations, piles, ringworm, abscesses, swellings, dermatosis and gangrene. The wise physician should acquire the knowledge of these purificatory plants as well

૧૧૭. જોયે— જોયે (ન ૧)

स्त्युक्ताः फलसूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च ।

मृने क्षीराणि वृक्षाश्च पद् ये दिष्टपयस्त्वचः ॥११९॥

इति आ प्रभाषे इम प्रकार फल दूदिनी फलिनी, मूलिन्यः मूलिनी मूलिनी, स्नेहा. च स्नेहो न्नेह, लवणानि लवण, मूत्रम् मूत्रो मूत्र, क्षीराणि क्षीर, ये च अने ने और जो, दिष्ट-पय-त्वचः बापरया माटे छेदेवाभां आवेयां क्षीर अने अशवाणा उपयोगमे एनके जिने कहें दूध और छालबले, पद् छ ह, वृक्षा वृक्षोने वृक्ष, उक्ता छेदेवा छे बतलाए गए हैं ॥११९॥

119 Thus have been described the fruiters, the rooters, the unctuous substances, salts, unnes, milks and the six plants whose milk and bark are used

ओषधीना नामरूपयोगजाने गुणा —

ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।

अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥१२०॥

वने वनभां वनमे अजपा षडरां गान्धार ववरिया चरानेवाले, अविपा च एव अने येरां चारनारा मेठ चरानेवाले, गोपा. च गायोना गोपाण गाय चरानेवाले, अन्ये च अने षडरा तथा दूध, ये ने जो, वनवासिन वनभां वसनारा छे वनमे रहनेवाले हे, (ने तेओ वे), ओषधीः ओषधिओने ओषधियोको, नामरूपाभ्या नाम अने रूपथी नाम और एते, जानने हि ओषधो छे जानते हैं ॥१२०॥

120 The goatherds, the shepherds and cowherds and other foresters are acquainted with the names and forms of plants

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुन ।

आयवीना परां प्राप्ति कश्चिद्वदितुमर्हति ॥१२१॥

नामज्ञान नामना ज्ञान नामका जान, मात्रेण मात्रथी मानने, रूपज्ञानेन वा पुन अथवा रूपना ज्ञानमात्रथी अजवा केवल रूप जान लेनेसे कश्चिद् डाल कोडे, ओषधानाम् ओषधिओने! ओषधियोके, पराम् सम्यक् सम्यक्, प्राप्तिस् प्रयोग प्रयोगको, वेदितुम् जानुवाने जाननेके लिए, न अर्हन्ति शक्तिमान् नथी शक्तिमान नहीं होता ॥१२१॥

११९ पद् ये दिष्टपयस्त्वच-त्रेषा दिष्टा पयस्त्वच. (क व)

१२० रूपज्ञानेन-रूपमात्रेण (रा. ज ठ न)

121 No one can claim to have a perfect knowledge of pharmacology by the mere acquaintance with the names or even with the forms of herbs

योगवित्त्वप्यरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ।

किं पुनर्यां विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक् ॥१२२॥

अरूपज्ञ १५ न जानुतो होय अरूपज्ञ, अपि पणु मी, योगवित् तु प्रयोग जानुतो होय ते पणु प्रयोग जाननेवाला होतो वह मी, तासां तेओने! ओषधियोका, तत्त्ववित् तत्त्ववेत्ता तत्त्ववेत्ता, उच्यते छेदेवाय छे कहलाना है, य. ते ने तो जो, भिषक् वैद्य वैद्य, ओषधी. ओषधिओने ओषधियोको, सर्वथा सर्व प्रक्षरे सब प्रकारसे, विजानीयात ओषधो जानना है, सः ते तत्त्ववेत्ता छेदेवाय ओमा वह तत्त्ववेत्ता कहा जाय इससे, कि पुन छेदेय न शु ? फिर कहना ही क्या ? ॥१२२॥

122 If one who knows the uses and actions of herbs, though not acquainted with their forms, may be called a pharmacologist, then what need be said of the physician who knows the herbs botanically, pharmacologically and in every other respect ?

योगमासां तु यो विद्याद्वैशकालोपपादितम् ।

पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स ज्ञेयो भिषगुत्तमः ॥१२३॥

पुरुषम् पुरुषम् प्रत्येक पुरुषने पण्येक पुरुषको, वीक्ष्य तपासीने देख कर, य तु ने जो, आसाम् आ ओषधिओनी इन ओषधियोनी, देव-काल-उपपादितम् देशकाला-गुसार देशकालोचित, योगम् योगना योजनाको, विद्यात जानु जान, स तेने उत्त, उत्तम. उत्तम उत्तम, भिषक् वैद्य वैद्य, ज्ञेय जानुवो ज्ञेयओ जानना चाहिये ॥१२३॥

123 He is the best of physicians who knows the science of the adminis-

१२२ योगवित्त्वप्यरूपज्ञ योगविज्ञानरूपज्ञ

(क ख छ झ ठ त द ध ण)

" वित्त्वप्य-वित्त्वय (ग)

१२३ देवकाल-मात्रकाल (प.)

" स ज्ञेयो भिषगुत्तमः - स विद्यो विद्युत्तमः (ग. द ध ण)

tiation of drugs with due reference to climate and season, and who applies it only after examining each and every patient individually

औषधानां नामरूपयोगाज्ञाने दोषा —

यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरश्निर्यथा ।
तथाऽप्यधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ १२४ ॥

યથા જેમ જિન પ્રચાર, વિષમ વિષ વિપ, યથા જેમ જેના, શસ્ત્રમ્ શસ્ત્ર જન્મ, યથા જેમ જેસી અગ્નિ. અગ્નિ અગ્નિ, યથા જેમ જિન પ્રચાર, અગ્નિ. ૧૨૪ મારક છે વજ્ર મારક છે, તથા તેમ उसी प्रकार, અવિજ્ઞાતમ્ અવિજ્ઞાત અવિજ્ઞાત, ઔષધમ્ ઔષધ પણ મારક છે ઔષધની મારક હોતી છે, વિજ્ઞાતમ્ વિજ્ઞાત ઔષધ વિજ્ઞાત ઔષધ, અમૃતમ્ અમૃત અમૃતકે. યથા તુલ્ય છે સમાન છે ॥ ૧૨૪ ॥

124. A drug that is not understood perfectly is comparable to poison, weapons, fire and the thunderbolt; while the perfectly understood drug is comparable to ambrosia

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातं चापि दुर्युक्तमनर्थोपपद्यते ॥ १२५ ॥

હિ ડ્રાગ્સ કે કયોફિ, નામ-રૂપ-ગુણે: નામ ૩૫ અને ગુણ નામ રૂપ ઔર ગુણ, ત્રિભિ એ ત્રણેથી इन तीनोंसे, અનભિજ્ઞાતમ્ નહિ જાણેલું અજાત, ઔષધમ્ ઔષધ ઔષધ, વિજ્ઞાતમ્ ત્રણેથી જાણેલું ત્રણેમાં વિજ્ઞાત, અપિ છતાં સી, દુર્યુક્તમ્ ખોટી રીતે વાપરેલું હોય તે. યદિ ઠીક પ્રકારસે પ્રયુક્ત ન હોતો, અનર્થાય અનર્થ અનર્થકે નિમિ, ઉપપદ્યતે થાય છે હોજાતી છે ॥ ૧૨૫ ॥

125. The drug whose name, form and properties are not known, or the drug which, though known, is not properly administered, will cause disaster

૧૨૪ શસ્ત્રમ્- શસ્ત્રમ્ (ગ)

૧૨૫ ગુણે - રમે (પ)

" વિજ્ઞાત ચાપિ- વિજ્ઞાતમપિ (ચ.)

योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
भेषजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥ १२६ ॥

તીક્ષ્ણમ્ તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, વિષમ્ વિષ વિષ, અપિ પણ સી, યોગાત્ સમ્યક્ યોગથી સમ્યક્ યોગસે, ઉત્તમમ્ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, ભેષજમ્ ઔષધ ઔષધ, ભવેત્ બને છે બન જાના છે, દુર્યુક્તમ્ અને ખરાબ રીતે યોગથી તે. આં દુર્યુક્ત હોને પર, ભેષજમ્ ઔષધ ભેષજ, અપિ પણ સી, તીક્ષ્ણમ્ તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, વિષમ વિષ વિષ, સંપદ્યતે બને છે હોજાતી છે ॥ ૧૨૬ ॥

126 Even acute poison is converted into an excellent medicine by the right method of preparation, while even a good medicine may act as an acute poison if improperly administered.

तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाहेन भेषजम् ।
धीमता किंचिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥ १२७ ॥

તસ્માન્ તેથી ફનલિયે, જીવિત ઇચ્છન જીવન, આરોગ્ય અને આરોગ્યની ઔર આરોગ્યકી, કાંક્ષિણા ઇચ્છિલાળા આત્માવાલે, ધીમતા શુદ્ધિમાન પુરમે શુદ્ધિ-માન પુરુષકો, યુક્તિ-વાહેન મર્થ અજ, ભિષજા વૈદ્ય વૈદ્યસે, યુક્તમ્ આપેલું વી હતું, કિન્તિવ ઇચ્છિલાળા કોઈ ની, ભેષજમ્ ઔષધ ઔષધ, ન નહિ નહીં. આદેયમ્ લેવું જોઈએ તેની ચાહિય ॥ ૧૨૭ ॥

127 Therefore the intelligent man, who desires health and long life, should not take any medicine prescribed by a physician who is an utter stranger to the science.

कुर्यान्नपतितो मूर्ध्नि सशेषं वासवाजनिः ।
सशेषमातुरं कुर्यान्नन्वजमतमौषधम् ॥ १२८ ॥

મૂર્ધ્નિ માથા પર જિપર, નિપતિત પડેલું નિગ દુઆ, વાસવ ઇન્દ્રનું દન્ડના, અજનિ: ૧૨૭ વજ્ર મશેપમ ઉપતે.

૧૨૭ તસ્માન્ ભિષજ- નાદિભિષજા (પ)

" વાદ્યન-તીનેન (ચ)

૧૨૮ નિપત્તિ - નિપત્તિ (= ઠ)

નિપત્તિ, - ઠિ પત્તિ, (ચ.)

स-प्रत्यय-निमित्तकारण, द्रव्या. अने आधारकारण सहित और आधार कारण सहित, रसा रसो मधुरादि रस, त्रिविधः त्रिविध तीन प्रकारके, द्रव्य-संग्रहः ५०५संग्रह द्रव्योंका संग्रह, मूलिन्य. च मूलिनी मूलिनिया, फलिन्य च फलिनी फलिनिया, स्नेहा च स्नेह स्नेह, लवणानि च अने लवण लवण ॥ १३८ ॥

138 the tastes, the proto-elements as the cause of their manifestations, the three-fold classification of substances, roots and fruiters, the unctuous substances, and the salts;

मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च पद् ये क्षीरत्वगाश्रयाः ।
कर्माणि चेयां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥ १३९ ॥

मूत्रम् मूत्र गूत्र, क्षीराणि क्षीर दूध, क्षीरत्वक् क्षीर तथा छालनां दूध एव त्वचाके, आश्रया च आश्रयस्थान आश्रय, ये ते जो, षट् छ छ, वृक्षा वृक्षो वृक्ष, पृषाम् ये इन, सर्वेषाम् सैना सबके, कर्माणि कार्य कार्य, योग-अयोग योग तथा अयोगना योग एवं अयोगके, गुण अगुणा च गुण अने दोषो गुण और दोष ॥ १३९ ॥

139 the names the milks, and the six plants whose milk and bark are used in medicine, the actions of all these, the merits and demerits of the right and wrong administration of them,

वैद्यापवाटो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।
सर्वमेतत् समाख्यातं पूर्वाध्याये महर्षिणा ॥ १४० ॥

वैद्य अज्ञ वैद्यनी मूढ वैद्यकी, अपवाट निन्दा निन्दा, भिषजाम् च उत्तम वैद्यना और उत्तम वैद्योके, सर्वे सर्वे सारे, गुणा. गुणो गुण, यत्रस्था नेमा छे जहा है, एतत् ये वद सर्वम् सर्व सब, महर्षिणा महर्षि अग्निवेशे अग्निवेशने, पूर्वाध्याये प्रथम अध्यायमा प्रथम अव्यायमे, समाख्यातम् अताव्यु छे छीक प्रकारसे कहे है ॥ १४० ॥

140. the denunciation of quacks, and what indicates the best qualities of

the physician—all these have been fully expounded in the first chapter by the great sage.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने दीर्घजीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति आ प्रभाषे इम प्रचार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे श्येक्षा अग्निवेशने वनायें, चरकप्रति-संस्कृते तन्त्रे अने यन्त्रथी प्रतिशब्दा पामेक्षा आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा मरुत उन शास्त्रके, सूत्रस्थाने मूत्रस्थान विषे मूत्रस्थानमें, दीर्घजीवितीय. 'दीर्घ जीवितीय' 'दीर्घजीवितीय, नाम नामने नामका, प्रथम पहेलो प्रथम, अध्याय. अध्याय स पूर्युं थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1 Thus in the section on general principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled "The Quest for Longevity" is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

जीने अध्याय अध्याय दूसरा Chapter II

अपामार्गतण्डुलीयाध्यायोपक्रम —

अयतोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अत. हवे अर्हथी अब आगे, अपामार्गतण्डु-लीयम् 'अपामार्गतण्डुलीय' नामना 'अपामार्गतण्डुलीय' नामके अध्यायम् अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्याम व्याख्यात करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इम विषयसे निम्न प्रकारसे ही, आह हम डहेलु छे कहा है ॥ २ ॥

1 We shall now expound the chap-
सूत्रस्थाने— अग्निवेशकृते (ज द)

दीर्घजीवितीयो— दीर्घजीवितीयो (ग)

'मूत्रस्थाने' इत्यस्मादनन्तरम्— मेषज चतुष्के (य)

ter entitled the "Seeds of Rough Chaff"

2 Thus declared the worshipful Atreya

शिरोविरेचनद्रव्याणि—

अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीमरिचानि च ।
विडङ्गान्यथ शिग्रूणि सर्पपांस्तुस्तुरणि च ॥ ३ ॥
अजार्जी चाजगन्धां च पीलन्येलां हरेणुकाम् ।
पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्जकौ ॥ ४ ॥
शिरीषबीजं लघुनं हरिद्रे लवणद्वयम् ।
ज्योतिष्मतीं नागरं च दद्याच्छीर्षविरेचने ॥ ५ ॥
गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्धावभेदके ।
क्रिमिव्याधायपसारं प्राणनाशं प्रमोहके ॥ ६ ॥

अपामार्गस्य अधेयाना अपामार्गके, बीजानि पील
बीज, पिप्पली पीपर पिप्पली, मरिचानि च भरी
मारेच, विडङ्गानि वायर्डीग विडग, अथ शिग्रूणि सरगवे
गोमाजन, सर्पपान् सरसथ सरसो, तुस्तुरणि च तेज्ज
तेजवलका फल, अजार्जीम् च ७३ जीरा, अजगन्धाम् च
प्राक्षणी तिलवन, पीलनि पीलु पील, एलाम् ऐलथी
छोटी इलायची, हरेणुकाम् रेणुधुपील रेणुकाबीज, पृथ्वी-
काम् धुली ७३ कलौजी, सुरसाम् तुलसी तुलसी,
श्वेताम् धाणी गरुडी श्वेतकोयल, कुठेरक कुठेर कुठेरक,
फणिज्जकौ भरवा भरवा, शिरीष बीजम् धाणीथा सरसनां
पील शिरीषके बीज, लघुनम् लसथु लहसुन, हरिद्रे
हण्डर तथा हण्डण्डर दोनो हट्टी, लवणद्वयम् सिधावथु
तथा सथण सैन्वव और संचल लवण, ज्योतिष्मतीम्
माधुङ्गलुली मालकगनी, नागरम् च सूड अने ऐओने
और मूड इनको, गिरस. माथाना गिरके, गौरवे भारी-
पलामा भारीपनमे, शूले माथाना शूलेमा गिरके वर्दमे,
पीनसे सणभममा पीननमे, अर्धावभेदके आधाशीशीमां
आवातीमीमे, क्रिमिव्याधौ क्रिमिशेगमां क्रिमिशेगमे,
पसारं २५२भारमा अपसारमे, प्राण नाशं प्राणुनी
शक्तिना नाशमां प्राण शक्तिके नाश होनेमें, प्रमोहके
अने मूर्च्छांमां और मूर्च्छामे, शिरोविरेचने शिरोविरेचन
(नय) तरीके शिरो विरेचनके रूपमे, दद्यात् देवां
लेधे देना चाहिये ॥ ३-६ ॥

3-6 The seeds of rough chaff, long pepper, black pepper, embelia, drumstick, rape-seed Indian toothache, cumin, wild carrot, toothbrush, cardamom fragrant pipei, black cumin, holy basil, white mussel shell creeper, kutheiraka, sweet marjoran, seeds of snis, garlic, turmeric and Indian berry, rock-salt, black salt, staff and dry ginger — these should be given as errhines in conditions of heaviness of the head, headache, rhinitis, hemi-crania, parasitic infections of the head, epilepsy, anosmia and fainting

वमनद्रव्याणि—

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
पिप्पलीकुटजेक्ष्वाकूप्येलां धामार्गवाणि च ॥ ७ ॥
उपस्थिते श्लेष्मपित्त व्याधावामाशयाश्रये ।
वमनार्थं प्रयुज्जीत भिषग्देहमदूषयन् ॥ ८ ॥

मदनम् मीठेण मैनफल, मधुकम् गेठीमध
मुलैहठी, निम्बम् लीमडे नीम, जीमूतम् दुडुवेलां
कुडवेला, कृतवेधनम् डुवां तुरियां कडुआ तुम्बा, पिप्पली
लीडीपीपर पिप्पली, कुटज डुवा कुटज, इक्ष्वाकूणि
डुवी तुण्डी कडुवी तुम्बी, एलाम् ऐलथी इलायची,
धामार्गवाणि च अने डुवां गलडां ऐओने और कडुवी
तोरी इनका, श्लेष्मपित्ते डु अने पित्त कफ और
पित्तके, उपस्थिते वमनोन्मुख तथा होय त्यारे वमनोन्मुख
होने पर, व्याधौ रोगके, आमाशयाश्रये आमाश-
यमा रडेयो होय त्यारे आमाशयमें आश्रित होने पर,
भिषक वैवे वेद्य, देहम् देहने गरीरको, अदूषयन् छानि
धुयी वगैर हानि किए बिना, वमनार्थम् वमन माटे
वमनके लिये, प्रयुज्जीत प्रयोगमां प्रयोग करे ॥ ७-८ ॥

7-8 Emetic nut, liquorice, neem, bristly luffa, bitter luffa, long pepper, kurchi, bottle-gourd, cardamom and sponge-gourd — these drugs should be used as emetics by the physician, in a way not harmful to the body, in gastro-

अजगन्धाम्— अजगोदान् (ख च ध)

शिरोविरेचने— मूर्च्छाविरेचने (ग.)

कुछप्राग, कुर्वात् रोगे वाकी छोडदे, अज्ञमतम् परंतु भूषां देवे जेनेनु परन्तु मूर्खसे प्रयुक्त औषधम् तु औषध तो औषध तो, आतुरम् रोगीने रोगीको, सशेषम् न कुर्वात् छवते। छोडतु नथी जीता नहीं छोडती ॥ १२८ ॥

128 One may survive the fall of a thunderbolt on one's head, but one cannot expect to escape the fatal effects of medicines prescribed by an ignorant physician

दुःखितस्य चापानाय श्रद्धधानाय रोगिणे ।

यो रोगजनविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥ १२९ ॥

त्यक्तधर्मस्य पापरस्य मृत्युभूतस्य दुर्मतेः ।

नरो नरकपाती स्यात्तस्य संभाषणादपि ॥ १३० ॥

य जे जो, प्राज्ञमानी पोताने बुद्धिमान समझनार वैध अपनेको बुद्धिमान समझनेवाला वैध, दुःखिताय दुःखी दुखी, ज्ञानाय रोगशय्या पर सूतेला रोग-ग्रस्त्या पर पड़े हुए, श्रद्धधानाय अने श्रद्धावाला श्रद्धा रखनेवाले, रोगिणे रोगीने रोगीको, अविज्ञाय वगैर विचार्यो बिना विचारे, मेषजम् औषध औषध, प्रयच्छति आपे छे देता है, त्यक्त-धर्मस्य त्यक्तधर्म त्यक्तधर्म, पापरस्य पापी पापी, मृत्युभूतस्य अने मृत्युश्च मृत्युस्य, तस्य उस, दुर्मते दुर्मुखिवाला साथे दुष्ट बुद्धिके साथ, संभाषणात् संभाषण दुःखाथी संभाषणसे, अपि पण भी, नर मनुष्य मनुष्य, नरकपाती नरकसागी नरकका भागी, स्यात् थाय छे होता है ॥ १२९-१३० ॥

129-130 The vainglorious charlatan who administers medicine, though ignorant of it, to the ailing bed-ridden patient who has implicit faith in him, is lost to all sense of duty, and is sinful, wicked and death incarnate. Even by converse with him does one fall into hell

१३० त्यक्तधर्मस्य—त्यक्तधर्मण (य)

' मृत्युश्च—दूतस्य (न उ थ व)

" नरकपाती—नरकपाती (न.)

वरमाग्नीविषविषं कथितं तान्नमेव वा ।

पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता चाऽप्ययोगुडाः ॥ १३१ ॥

नतु श्रुतवतां वेशं विभ्रता शरणागतान् ।

गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीडितात् ॥ १३२ ॥

आग्नीविष सर्प सर्प, विषम् विष विष, कथितम् एव वा अथवा उक्ताणेषु त्रांशु जयवा उन्नाला हुआ ताम्र, पीतम् पीतुं पीलेना, वरम् साइ छे अच्छा है, अत्यग्नि अथवा अत्यग्नि अग्नि, संतप्ता सतप्त तप्त, योगुडा दोहानी गोलीयो लोहेकी गोलिया, अपि पण भी, भक्षिता वा आली खा लेना, वरम् ही छे अच्छा है, श्रुतवताम् आयुर्वेदने नाशुनागओने वैद्योक्त, ऐगम् वेधने वेग, विभ्रता धारण उन्ना मनुष्यो वारण करने-वालेको, शरणागतान् शरणे आवेला तरणये अने हुण, रोग पीडितान रोगी पासेथी रोगीने, गृहीतम् लीधेय लिया गया, अन्नम् अन्न अन्न, वा अथवा वा, पानम् पान अथवा पान, वित्तम् वा अथवा द्रव्य अथवा धन, तु तो नो, न साइ नथी नहीं अच्छा है ॥ १२९-१३२ ॥

131-132 It is better for the person who has put on the garb of the physician to quaff the venom of the cobra or molten copper or to swallow heated iron balls than to extort food, drink or money from a man who is afflicted with disease and has sought his aid

निषगुभूषो कर्तव्यम्—

निषगुभूषोर्मुक्तिमानसः स्वगुणसंपत्तिः ।

परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा गुणात् ॥ १३३ ॥

अत एथी इसलिए, निषग् देव देव, बुभुषु अथवाणी धृष्टवाला बननेवाले, मुक्तिमान बुद्धिमान पुत्रको, स्वगुण पोताना गुणोनी अपने गुणोनी, संपत्ति संपत्ति भाटे संपत्तिके लिए, परम् भूष अत्यधिक, प्रयत्नम् प्रयत्न प्रयत्न, आतिष्ठेत् दुःखा जेधेले करना चाहिए, अथा नथी तो जिनसे बह, नृणां मनुष्योने मनुष्योको, प्राणदः छान-सता जीवन देनेवाला, स्यात् थय शडे बन सके ॥ १३३ ॥

133 Therefore the intelligent person who is aspiring to be a good physician

should always persevere to his best in the acquisition of the best qualities of a physician, so that he may be a real giver of life to people

युक्तम् नैषज्यस्य लक्षणम्—

तदेव युक्तं नैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।

स चेन्न मित्रजां त्रेषु रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥१३४॥

तन् ते वर, एव न ही, नैषज्यम् औषध औषध, युक्तम् श्रेष्ठं छे श्रेष्ठं हे, यत् नैजो, आरोग्याय आरोग्य आरोग्य, कल्पते आधी श्रेष्ठं छे सक्ती है, मित्रजान् वैद्योभां वैद्योभि, स ते नर, एव च न ही, श्रेष्ठं श्रेष्ठं छे उत्तम है, य नैजो, रोगेभ्य रोगेभ्यो गतानि, ततोच्चरेत् मुक्तं छे मुक्तं छे नके ॥१३४॥

134 That is the right medicine which makes for health, and he is the best of physicians who relieves people of disease

मित्रजगत् लक्षणम्—

सर्वत्रयगोचं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणात् ।

सिद्धिराख्याति सर्वेषु गुणैर्युक्तं मित्रजम् ॥१३५॥

नैषज्यं सध्या नव, कर्मणाम् शिल्प नगरे कर्मोन्नी शिल्पादि तमोकी, सिद्धि सिद्धि सिद्धि, सन्नाक् सध्या नमाह, त्रयगोचं प्रयोगने प्रयोगको, आख्याति नैषावे छे बताती है, सिद्धि च अने सिद्धि ओर सफलता ही, निरस्तम् श्रेष्ठं वैद्यने उत्तम वैद्यको, सर्वं गुणै सर्वं गुणै नवगुणै, युक्तम् सध्या सध्या, आख्याति आख्याति छे बताती है ॥१३५॥

135 Success in treatment signifies the correct application of all therapeutic measures and success also indicates that the greatest of physicians is endowed with all the qualities (of a good physician)

अन्याथार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकाः—

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्तनम् ।

सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमायुर्वेदस्य निर्णयः ॥ १३६ ॥

तत्र ते विषयभां उत विषयमे, श्लोका उपसंहारना श्लोका छे उपसंहारके श्लोक हैं, आयुर्वेद आयुर्वेदना आयुर्वेदका, आगम. आगम (अवतरण क्रम) आगमन (अवतरण क्रम), आगमस्य आगमना आगमका, हेतु हेतु हेतु, प्रवर्तनम् प्रचार, सूत्रणस्य तत्र रचनाना तन् रचनाका, अभ्यनुज्ञानम् स्वीकार स्वीकरण, आयुर्वेदस्य अने आयुर्वेदना और आयुर्वेदना, निर्णय निर्णय (परिभाषा) निर्णय ॥१३६॥

Here are the recapitulatory verses —

136 The advent of Ayurveda, the cause of its advent, its promulgation, the approbation of the aphoristic compilations, the definition of the science,

संपूर्ण कारणं कार्यमायुर्वेदप्रयोजनम् ।

हेतवश्चैव दोषाश्च भेदजं संग्रहेण च ॥ १३७ ॥

संपूर्णम् संपूर्णं संपूर्णं, कारणम् कारणम् (सामान्यादि छ पदार्थ) कारणम् (सामान्यादि छ पदार्थ) कार्यम् कार्यम् (धातुसाम्य) कार्य (धातु साम्य), आयुर्वेद आयुर्वेदना आयुर्वेदका, प्रयोजनम् प्रयोजन (धातुसाम्यक्रिया) प्रयोजन (धातुसाम्यक्रिया) संग्रहेण संग्रहेण सक्षेपणी संग्रहेण, हेतव च गुण त्रय हेतु रोगोके तीन कारण दोष च वातानि दोष वातानि दोष, भेदजम् च अने भेदजम् कारण उनकी चिकित्सा ॥ १३७ ॥

137 a complete definition of the cause, the effect and the object of the Science of Life, etiology, pathology and therapeutics in brief,

रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।

मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥ १३८ ॥

१३४ नैषज्यं— कल्पते (त)

” स चेन्न— न एव (च)

१३६, सूत्रणस्या— सूत्रण मा (ग ध)

” मन्त्राणां चा (प)

genic disorders characterised by morbid accumulations of kapha and pitta

विरेचनद्रव्याणि—

त्रिफलां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां यचां ।
कम्पिल्लकं च वार्धक्यं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ९ ॥
पीतून्धारण्यं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।
पद्मनाभ्यङ्गते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

होरे दोष दोषके, पद्मनाभ्यङ्गते व्यापारे पञ्चाशत्यभां गयेत् । दोष व्यापारे पद्मनाभ्यङ्गते होनेपर, त्रिदन्ताम् नसेत् । त्रिदन्तं, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, दन्तीम् दन्ती जमालगोटा, नीलिनीम् गणी नील, सप्तलाम् श्रीधामार्ध गिहिराई, यचाम् यच दच, कम्पिल्लकम् कम्पिल्लक पीतला वसीला, वार्धक्यम् वार्धक्यम् इन्द्रायण, क्षीरिणीम् क्षीरिणी (क्षीरिणी) क्षीरिणी, उदकीर्यकाम् च वाड्ढरीनां भूय वाड्ढरीका मूल, पीतून् पीतू पील, धारण्यम् धारण्यम् गुरुभागे अमलतास, द्राक्षाम् द्राक्ष द्राक्ष, द्रवन्तीम् रतनजेत वडा जमालगोटा, निचुलानि च अने समुद्र्धुन ओओने और वेत इनको, विरेकार्थम् विरेचन भाटे विरेचनके लिए, प्रयोजयेत् प्रयोज्ये प्रयोग करना चाहिए ॥ ९-१० ॥

9-10 Turpeth, the three myriobalans red physic-nut, indigo, soap-pod, sweet-flag, kamala, colocynth, hutz, prickly brazil wood, toothbrush, purging cassia, grapes, physic-nut, and hijjal—these should be prescribed for purgation when the morbid humours have accumulated in the colon

आरथापनद्रव्याणि—

पाटलां चाग्निमन्थं च विह्वं ज्योताकमेव च ।
काश्यं शालपर्णीं च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥ ११ ॥
वलां श्वदंष्ट्रां बृहतीमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च ॥ १२ ॥

९ कम्पिल्लक— कम्पिल्लक (ड)

११ पाटलाम्— पाटलिम् (स त व)

१२ यवान् कुलत्थान् कोलानि—यवकोलकुलत्थानाम् (ग)

१२. यवान् कुलत्थान्— निल्व कुलत्थम् (प. घ)

पलाशं कर्तुणं चैव सेहांश्च लवणानि च ।

उदावर्ते विवन्धेषु युज्यादास्थापनेषु च ॥ १३ ॥

उदावर्ते उदावर्त उदावर्त, विवन्धेषु युज्यादास्थापनेषु च अने आस्थापनेभां और आस्थापने, पाटलाम् च पाटला पाटल, अग्निमन्थम् अग्निमन्थ, विह्वम् पीतला त्रिव, ज्योताकम् च ज्योताक ज्योताक, काश्यम् शीतल गम्भारी, शालपर्णीम् च शालपर्णी शाल पर्णी, पृश्निपर्णीम् पीतल पृश्निपर्णी, निदिग्धिकाम् पीतला बोरीगणी कटेरी, वलाम् भगणी खरेरी, श्वदंष्ट्रां गोभर् गोसर, बृहतीम् उषी बोरीगणी दन्ती कटेरी, सपुनर्नव गता पुनर्नव साटोरी पुनर्नव एरण्डन ओओ एरण्डन, यवान् यव जाँ, कुलत्थान् कुलत्थी कुली, कोलानि कोल जाडी बेर, गुडूचीम् गणी गिलोय, मदनानि च मदन गेनफल, पलाशम् पलाश पलाश, कर्तुणम् च कर्तुण रोहिषधास रोहिषधास, सेहांश्च च सेहां सव संह, लवणानि च अने लवण और सव लवण, युज्यात् युज्यात् उन द्रव्योको वरतना चाहिए ॥ ११-१३ ॥

11-12-13 Trumpet-flower, wind-killer, bael, Indian calosanthos, white teak, tick trefol, painted-leaved uraria, yellow-berried night-shade, heartleaved sida, small caltrops, Indian night-shade, hog's weed, castor-oil plant, barley, horse-gram, Indian jujube, guduchi, emetic nut, palas, ginger grass, unctuous substances and salts should be used in misperistalsis, and constipation and as correlative enemata.

अनुवासनद्रव्याणामारथापनद्रव्येष्वतिदेश —

अत एवौषधगणात् संकल्प्यमनुवासनम् ।

मारतन्त्रमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्णिकः ॥ १४ ॥

अत आगे इन्ही, औषधगणात् औषधसमूहभां औषधसमूहोसे, एव ए ही, मारतन्त्रम् वातनाशक वातनाशक, अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन, संकल्प्यम् अनापु ओओ वनाने चाहिये, इति आ प्रभाषे इति

१३ उदावर्ते विवन्धेषु— उदावर्तविवन्धेषु (च छ)

” युज्यादास्थापनेषु च—कुर्यादास्थापन सदा (स घ ङ.)

प्रकाशे, पाञ्चकर्मिक पञ्चकर्मसंघर्षी औषधोना पञ्चकर्म
मन्वी औषधियोंका, मग्रहः सग्रह मंज्ञेप, प्रोक्त कथो
छे कह दिया है ॥ १४ ॥

14 Out of these groups of drugs one
should prepare unctuous enemata
curative of Vata This is the compen-
dium of the drugs required for the five
purificatory procedures.

पञ्चकर्मत प्राक्तव्यम्—

तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।

पञ्च कर्माणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ १५ ॥

उपस्थित प्रवृत्ति द्वारा तैयार थयेला प्रवृत्त होनेके
लिए तैयार, दोषाणाम् दोषोपाधानोने दोषवालोको,
स्नेह स्नेहन स्नेहन, स्वेद स्वेदन स्वेदन, उपपादनैः द्वारावीने
करके, मात्राकालौ मात्रा तथा कालोने मात्रा एव
समयको, विचारयन् विचार करीने विचार करके, तानि
ते इन, पञ्च कर्माणि पञ्चकर्मों पञ्चकर्मको, कुर्वीत द्वारा
ओषधो करना चाहिए ॥ १५ ॥

15 When the morbid humours have
been aroused by the preliminary
preparations of the subject with olea-
tion and sudation procedures, these
five modes of purification should be
carried out with due consideration of
dose and time

युक्तिज्ञानस्य गुणा —

मात्राकालाश्रया युक्तिः, सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।

तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ १६ ॥

युक्तिः युक्ति युक्ति, मात्रा मात्रा मात्रा, काल
अने कालना एव कालके, आश्रया आधार पर रही छे
ऊपर निर्भर रहती है, सिद्धि सिद्धि सिद्धि, युक्तौ युक्ति-
मां युक्तिमें, प्रतिष्ठिता स्थित थयेली छे स्थित है, युक्तिज्ञ
युक्ति अशुनारो युक्तिको जाननेवाला, द्रव्यज्ञानवताम्
द्रव्यज्ञानवाला द्वारा द्रव्यको जाननेवालोके, सदा हमेशा
सदा, उपरि स्थितवाला ऊपर, तिष्ठति छे रहता है ॥ १६ ॥

१५ तान्युपस्थित-तान्युपस्थित (ख)

१६ विचारयन्-विचारयन् (ग)

16 The art of prescription depends
on the knowledge of dosage and time,
and on this art, in turn, depends
success, hence the skilful physician
stands ever superior to those possessing
merely a theoretical knowledge of drugs.

अष्टाविंशतिर्यवाग्व —

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्विविधौषधाः ।

विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ १७ ॥

अतः अर्द्धांशे इसके, ऊर्ध्वम् आगे, विविधौषधा.
विविध औषधवाणी नाना प्रकारकी औषधियोंसे सिद्ध,
यवागू यवागू यवागूओंको, तत्साध्यानाम् यवागूओंकी
साध्य इनसे साध्य, विविधानाम् विविध प्रकारना नाना
प्रकारके, विकाराणाम् रोगों रोगोंकी, निवृत्तये भटावना
भाटे शान्तिके लिए, प्रवक्ष्यामि छे कहीश कहूंगा ॥ १७ ॥

17. Henceforth we shall expound
the subject of various medicated
(yavagu)gruels used for the relief of the
various disorders of the curable type.

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ १८ ॥

पिप्पली पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूल पीपरीमूल
पिप्पलीमूल, चव्य अथ चव्य, चित्रक चित्रो चित्रक,
नागरै अने सूंथी और सोठसे, उपसाधिता सिद्ध द्वारावी
वनाई, यवागू यवागू यवागू, दीपनीया अशिटीपड
अग्निदीपक, शूलघ्नी च अने शूलनाशक और शूलनाशक,
स्यात् छे है ॥ १८ ॥

18 Gruel prepared with long pepper,
piper root, piper chaba, white flowered
leadwort and dry ginger is a digestive-
stimulant and pain-killer

१७ विविधौषधा --विविधौषधी (च प)

१८ शूलघ्नी-शूलघ्नी (त)

१९ उपसाधिता-उपसाधिता (न)

दधित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।

पाचनी ग्राहिणी, पेया सचाते पाञ्चमूलिकी ॥ १९ ॥

दधित्थ-डाड कैथ, विल्व-पीलु बेलगिरी, चाङ्गेरी-आटी आङ्गेरी तिपतिया, तक्र-छाश तक्र, दाडिम-अने दाडमथी और अनारसे, साधिता तैयार करेदी सिद्ध की, पेया पेया पेया, पाचनी पाचक पाचक, ग्राहिणी अने आङ्गी छे और सग्राही है, पाञ्चमूलिकी पचमूलनी पेया पचमूली पेया, सचाते वातप्रधान अतिसारमां येजवही जेधये वातजनित अतिसारमें बरतनी चाहिए ॥ १९ ॥

19 Gruel prepared with wood apple, bael, yellow wood-sorrel, butter-milk and pomegranate is digestive and astringent The gruel prepared with penta-radices should be given in diarrhea of the vata type

शालपर्णीबलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।

दाडिमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २० ॥

शालपर्णी-साधवाणु सरिवन, बला-अण्णपीज खरैटी, विल्वै पीलां बेलगिरी, पृश्निपर्ण्या च अने पीलुवणुथी और पिठवनसे, साधिता तैयार करेद बनावे, दाडिमाम्ला दाडमथी आटी अनावेद तथा अनारदानेसे खट्टी की, पेया पेया पेया, पित्त-श्लेष्म-पित्त अने कृन्ना पित्त-कफ-जनित, अतिसारिणाम् अतिसारवाणुओने अतिसारवालोके लिए, हिता हितकर छे हितकारी है ॥ २० ॥

20 Gruel prepared with tick trefoil, heart-leaved sida, bael, painted-leaved uraria and soured with pomegranate-juice is beneficial in diarrhea of the pitta or kapha type

पयस्यर्धोदके छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः ।

पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ २१ ॥

अर्धोदके अरधु पाणी नाभेद आधा पानी मिलाकर, छागे अङ्गीना बकरीके, पयसि दूधमां दूधमें, ह्रीवेर-सुगंधी वाणो सुगन्धवाला, उत्पल-नीलकण्ठ नीलोफर,

नागरै. सूठ सोंठ, पृश्निपर्ण्या च तथा पीलुवणुथी तथा पिठवनसे, साधिता तैयार करेद सिद्ध की हुई, पेया पेया पेया, रक्तातिसारघ्नी रक्तातिसारने नाश करनारी छे रक्तातिसारनाशक है ॥ २१ ॥

21 Gruel prepared with semi-diluted goat's milk, fragrant sticky mallow, blue water lily, dry ginger and painted-leaved uraria is anti-dysenteric

दद्यात् सातिविषां पेयां सामे साम्लां सनागराम् ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सूत्रकृच्छ्रे सफाणिताम् ॥ २२ ॥

सामे आभयुक्त अतिसारमां आमातिसारमें, साति-विषाम् अतिविष सहित अतीस, साम्लाम् आटा दाडमना दाणुना रस खट्टे अनारदानेके रस, सनागराम् अने सूठ सहित और सोंठ सहित, पेयाम् पेया पेया, सूत्रकृच्छ्रे सूत्रकृच्छ्रमां सूत्रकृच्छ्रमें, श्वदंष्ट्रा गोअरु तथा गोखरु तथा, कण्टकारीभ्याम् जेडी लोअरिगण्णी साथे सिद्ध करी छोटी कटेरीसे सिद्ध करके, सफाणिताम् क्षुण्णित साथे रावके साथ, दद्यात् आपवी जेधये देने चाहिए ॥ २२ ॥

22 Gruel, prepared with atis, dry ginger and soured, should be used in dysentery, accompanied with undigested matter in the stools Gruel prepared with small caltrops and yellow-berried night-shade is given with liquid gur in dysuria

विडङ्गपिप्पलीमूलशिशुभिर्मरिचेन च ।

तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्चिका ॥ २३ ॥

विडङ्ग-वावडिग वायविङ्ग, पिप्पलीमूल-पीपरीमूण पिप्पलीमूल, शिशुभि ससुवर्च शोभाजन, मरिचेन च अने भरी वडे और मरिच इनसे, तक्रसिद्धा छाशमा सिद्ध करेदी तक्रमें सिद्ध की, यवागू यवागू यवागू, ससुवर्चिका साध-आर सहित देवाथी साजीखार मिलाकर लेनेसे, क्रिमिघ्नी क्रिमिनाशक क्रिमिनाशक, स्यात् साथ छे होती है ॥ २३ ॥

२२ पेया सामे-पेयामामे (ग च ५)

२३ तक्रसिद्धा यवागू-तक्रादाना यवागू. (ग च ५)

१९ दधित्थ-कपित्थ (ड.)

,, पाञ्चमूलिकी-पाचमूलिका (झ. ६.)

23. Gruel of embelia, piper root, drumstick, black pepper and sal-soda prepared in buttermilk is anthelmintic.

मृद्रीकासारिवालाजपिप्पलीमधुनागरैः ।

पिपासाघ्नी, विपघ्नी च सोमराजीविपाचिता ॥ २४ ॥

मृद्रीका-श्लेष्मिका, सारिवा- सारिवा सारिवा, लाज-
अगरनी धाण्डी लाजा, पिप्पली- पीपर पिप्पली, मधु- मधु
मधु, नागरैः अने मूठ और सोठ, विपाचिता ओओथी
सिद्ध करेदी यवागू इनसे सिद्ध यवागू, पिपासाघ्नी
तृपा मटाउनार छे पिपासानाशक है, सोमराजी-
विपाचिता च अने आधुयीथी पडावेदी यवागू और
बावचीसे बनाई यवागू, विपघ्नी विपनाशक थाय छे विष-
नाशक होती है ॥ २४ ॥

24. Gruel prepared with grapes, Indian sarsaparilla, fried paddy, long pepper, honey and dry ginger is adipous, gruel prepared with babchi seeds is curative of toxicosis

सिद्धा वराहनिर्घृहे यवागूर्बृहणी मता ।

गवेधुकानां भृष्टानां कर्शनीया समाक्षिका ॥ २५ ॥

वराहनिर्घृहे वराहना भासरसभां सुअरके मास-
रससे, सिद्धा सिद्ध करेदी बनाई, यवागू यवागू यवागू,
बृहणी भूडण्ड करेदी बृहण करनेवाली, मता मानेदी छे
मानी गई है, भृष्टानाम् अने शेडेल भूने, गवेधुकानाम्
कसईथी अनावेदी यवागू कसईसे बनाई यवागू, समा-
क्षिका मधु साथे देवाथी मधु मिलाकर लेनेसे, कर्शनीया
कृशता करेदी छे कृशता करनेवाली है ॥ २५ ॥

25 Gruel prepared with pork-juice is considered roborant and that prepared with roasted job's tears and mixed with honey is reductive

सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।

कुशामलकनिर्घृहे श्यामाकानां विरूक्षणी ॥ २६ ॥

२४ लाज-लाज (त)

२५ कुशामलकनिर्घृहे-कुशामलकनिर्घृहे (च प)

सर्पिष्मती धीवाणी घृतवाली, बहुतिला अने भूड
तलवाणी तिलबहुल, लवणान्विता अने लवणयुक्त
यवागू एवं लवणमिश्रित यवागू, स्नेहनी स्नेहनी करेदी
छे स्निग्धता करनेवाली है, कुश- नाने। दूर्ध्वा कुश,
आमलक- तथा आभणाना एव आवलेंके, निर्घृहे क्वा-
थभां कायमें, सिद्धा सिद्ध करेदी बनाई, श्यामाकानाम्
सामान्नी सावक्की, यवागू यवागू यवागू, विरूक्षणी
रूक्षण करेदी छे रूक्षताकारक है ॥ २६ ॥

26 Gruel prepared with ghee, salt and plenty of til, increases the unctuous quality of the body, and that prepared with decoction of small sacrificial grass and emblic myrobalan, in decoction of sanwa millet, diminishes the unctuous quality.

दशमूलीश्रुता कासहिक्काश्वासकफापहा ।

यमके मदिरासिद्धा पक्काशयरुजापहा ॥ २७ ॥

दशमूलीश्रुता दशमूलभां सिद्ध करेदी यवागू दशमूलके
काथमें सिद्ध यवागू, कास- डास कास, हिक्का-श्वास- हेडडी-
श्वास हिक्का-श्वास, कफ- तथा कफने। एवं कफ, अपहा
नाश करेदी छे नाशक है, यमके धी तथा तेलभा
घृत और तैलमें, मदिरा- मदिराथी मदिरासे, सिद्धा सिद्ध
करेदी यवागू सिद्ध यवागू, पक्काशयरुजा पक्काशयनी पीडा
पक्काशयकी पीडाको, अपहा मटाउनार छे शान्त करती है ॥ २७ ॥

27. Gruel prepared with deca-radices is curative of cough, hiccough, dyspnea and the disorders arising from kapha; gruel prepared with the unctuous dyad (ghee and oil) and Madira wine is curative of intestinal colic

शाकैर्मसैस्तिलैर्मपैः सिद्धा वर्चो निरस्यति ।

जम्बुवाम्रास्थिदधित्याम्लविल्वैः साङ्ग्राहिकी मता २८

शाकैः शाकथी शाकसे, मासैः भासथी माससे, तिलैः
तलथी तिलसे, मापैः अण्डथी और उडवोंसे, सिद्धा
सिद्ध करेदी यवागू सिद्ध यवागू, वर्चो भणने मलजे,
निरस्यति भणने डाडे छे बहार निकालती है, जम्बु-आम्र-

२७ कफापहा-कापहा (न व प)

અસ્થિ બા બુના ડિગિયા, આબાની ગોઠવી જામુનકી ગુઠલી-
આમકી ગુઠલી, દધિત્થામ્લ ખાટાં કોઠે કૈય, વિલ્વૈઃ
અને ખીલાંથી ઓર વેલગિરીસે, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ
સિદ્ધ યવાગૂ, સાદગ્રાહિકી સપ્રાહક સપ્રાહક, મતા
માનેલી છે માની છે ॥ ૨૮ ॥

28. Gruel prepared with vegetables,
flesh, til and black-gram helps to
eliminate feces, gruel prepared with the
seeds of the jambul and mango, sour
wood apple and bael fruit, is considered
to be astringent in action

ક્ષારચિત્રકહિદ્ગ્વમ્લવેતસૈર્મેદિની મતા ।
અમયાપિપ્પલીમૂલવિશ્વૈર્વાતાનુલોમની ॥ ૨૯ ॥

ક્ષાર જવખાર યવક્ષાર, ચિત્રક ચિત્રો ચિત્રક,
હિદ્ગુ હિગ હીંગ, અમ્લવેતસૈ. અને અમ્લવેતસથી
ઔર અમ્લવેતસસે, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ સિદ્ધ
યવાગૂ, મેદિની મલનુ ભેદન કરનાર મલમેદક, મતા
માનેલ છે માની છે, અમયા હરડે હરડ, પિપ્પલીમૂલ
પીપરીમૂળ પિપ્પલીમૂલ, વિશ્વૈ અને સૂકી સિદ્ધ કરેલ
યવાગૂ ઔર સોઠસે બની યવાગૂ, વાતાનુલોમની, વાતનુ
અનુલોમન કરનાર છે વાતકા અનુલોમન કરતી છે ॥ ૨૯ ॥

29 Gruel prepared with alkali, white-
flowered leadwort, asafetida and
amlavetas is considered laxative Gruel
prepared with chebulic myrobalan,
piper root and dry ginger induces
normal (downward) peristaltic move-
ment of Vata

તક્રસિદ્ધા યવાગૂઃ સ્યાદ્ધૃતવ્યાપત્તિનાશિની ।
તૈલવ્યાપદિ શસ્તા સ્યાત્તક્રપિપ્પ્યાકસાધિતા ॥ ૩૦ ॥

તક્રસિદ્ધા ઊશથી સિદ્ધ કરેલ તક્રસે સિદ્ધ, યવાગૂ
યવાગૂ યવાગૂ, ઘૃત-વ્યાપત્તિ ઘૃતની વ્યાપદને. ઘૃતસેવન-

૨૯ વિશ્વૈ-વિલ્વૈ. (ગ ચ)

૩૦ વ્યાપત્તિનાશિની-વ્યાપદિનાશિની (જ પ)

,, શસ્તા સ્યાત્-શસ્તા તુ (દ)

જન્ય રોગોંકા, નાશિની નાશ કરનાર નાગ કરનેવાલી,
સ્યાત્ થાય છે होती है, તક્ર-પિપ્પ્યાક-ઊશ તથા તલ-
વટથી તક્ર એવ તિલકલ્પસે, સાધિતા સાધેલ યવાગૂ
સિદ્ધ યવાગૂ, તૈલ-વ્યાપદિ તૈલની વ્યાપદમા તૈલસેવન-
જન્ય રોગોંમે, શસ્તા પ્રશસ્ત ઉત્તમ, સ્યાત્ છે है ॥ ૩૦ ॥

30 Gruel prepared with butter-milk
is curative of complications caused by
the wrongful use of ghee, that prepa-
red with butter-milk and til oil-cake is
recommended in complications caused
by the wrongful use of oil

ગવ્યમાંસરસૈ. સામ્લા વિપમજ્વરનાશિની ।
કળ્થ્યા યવાનાં યમકે પિપ્પલ્યામલકૈઃ શૃતા ॥ ૩૧ ॥

સામ્લા દાડમના રસથી ખાટી કરેલી અનારકે રસસે
ખટ્ટી કી હુઈ, ગવ્યમાંસરસૈ. ગાયના માંસરસથી ગોમામ-
રસસે, (સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ સિદ્ધ યવાગૂ) વિપમજ્વર
વિપમ જ્વરને. વિપમ જ્વરકી, નાશિની નાશ કરનાર છે
નાશક છે, યમકે અને ધી તથા તેલમાં ઔર ઘૃત તથા
તૈલમેં, પિપ્પલ્યામલકૈ. પીપર અને આમળાથી પિપ્પલી
ઔર આવલેસે, શૃતા સિદ્ધ કરેલી બનાઈ, યવાનામ્ જવની
જાંકી, (યવાગૂ યવાગૂ યવાગૂ) કળ્થ્યા કળ્થે દિતકર
છે કળ્થકે લિએ ઉત્તમ છે ॥ ૩૧ ॥

31 Gruel prepared with beef-juice
and mixed with acid is curative of
irregular fever, gruel of barley
prepared in the unctuous dyad, long
pepper and emblic myrobalan is a
throat- tonic.

તામ્રચૂડરસે સિદ્ધા રેતોમાર્ગરૂજાપહા ।
સમાષવિદલા વૃષ્યા ઘૃતક્ષીરોપસાધિતા ॥ ૩૨ ॥

તામ્રચૂડરસે કૂકડાના માંસના રસમાં કુકુટકે
માંસરસમે, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ સિદ્ધ યવાગૂ,
રેતોમાર્ગરૂજા વીર્યમાર્ગની પીડાને વીર્યમાર્ગકી પીડાકો,
અપહા દૂર કરનાર છે શાન્ત કરતી છે, સમાષવિદલા
અને અડદની દાળ સહિત ઔર ઝડદકી દાલકે સાથ,

૧ ગવ્યમાંસરસૈ.-ગવ્યમાંસરસે (ગ વ)

घृत-क्षीर धी तथा दूधमां घृत एव दूधसे, उपसाधिता साधेदी यवागू बनाई यवागू, वृष्या वृष्य छे वृष्य है ॥ ३२ ॥

32. Gruel prepared with the meat-juice of the cock is curative of diseases of the seminal passages, gruel prepared with dal of black gram in ghee and milk is aphrodisiac.

उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मदविनाशिनी ।

क्षुधं हन्यादपामार्गक्षीरगोधारसैः श्रुता ॥ ३३ ॥

उपोदिका पोथी पोथी, दधिभ्याम् तथा दहीथी तथा दहीसे, सिद्धा सिद्ध करेदी यवागू बनाई यवागू, तु तो तो, मदविनाशिनी भर्ना नाश करेना छे मदनाशक है, अपामार्ग-अधेयानां धीर चिरचिटा, क्षीर- दूध दूध, गोधारसैः अने घेना मांसरसथी और गोधा-मासरससे, श्रुता सिद्ध करेदी यवागू बनाई यवागू, क्षुधम् भूभने। कुवासा, हन्यात् नाश करे छे नाश करती है ॥ ३३ ॥

33 Gruel prepared of Indian spinach with curds is curative of intoxication, and gruel of rough chaff prepared with milk and iguana flesh juice kills the appetite

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकः —

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्तिताः ।

पञ्च कर्माणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥ ३४ ॥

तत्र श्लोक ते भाषतमां श्लो३ छे ३ उस विषयमें श्लोक है कि, इति आ प्रभाषे इस प्रकारसे, एता आ ये, अष्टाविंशति. अष्टावीस अष्टाईस, यवाग्व यवागूओ यवागू, परिकीर्तिता. उछी कह दी हैं, पञ्च कर्माणि च अने पञ्चकर्म ओर पञ्चकर्मको, आश्रित्य सध धी लक्ष्य करके, भैषज्यसंग्रह औषधसंग्रह पाण्डु भैषज्य-संग्रह नी, प्रोक्त उछी छे कह दिया ह ॥ ३४ ॥

३४. श्लोक-श्लोका (घ ज द)

” तत्र श्लोक-तत्र श्लोक. (संक्षेपश्लोक) (च त)

” परिकीर्तिता-परिकल्पिता (त)

Here is a recapitulatory verse —

34 Thus we have described the twentyeight gruels and the group of drugs pertaining to the quinary purificatory procedures

पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम् ।

पञ्चकर्मश्रयज्ञानहेतोस्तत् कीर्तितं पुनः ॥ ३५ ॥

मूल-फल- मूल अने फलना मूल और फलके, ज्ञान-हेतोः ज्ञानने भाटे ज्ञानके लिए, यत् ने जो, औषधम् औषध औषध, पूर्वम् प्रथम प्रथम अध्यायमें, उक्तम् उछु छे कही हैं, तत् ते इनको, पञ्चकर्म- पञ्चकर्म पञ्च कर्मोंके, आश्रयज्ञान- सध धी ज्ञानने ज्ञानके, हेतो. भाटे कारण, पुन. इरीने पुनः, कीर्तितम् अछी उछु छे इस अध्यायमें कहा है ॥ ३५ ॥

35 The drugs that were described before with the object of imparting the knowledge of Rooters and Fruiterers are again mentioned here with the object of imparting the knowledge of drugs required in the five purificatory procedures

चिकित्साहो वैद्य —

स्मृतिमान् हेतुयुक्तिज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।

मिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ ३६ ॥

स्मृतिमान् स्मृतिवाणी स्मृतिशाली, हेतुयुक्तिज्ञ हेतु अने युक्ति ज्ञानना, हेतु और युक्तिको जाननेवाला, जितात्मा जितेन्द्रिय जितात्मा, प्रतिपत्तिमान् तात्कालिक उपचार ज्ञानना उत्तम सूझवाला, मिषक् वैद्य वैद्य, औषधसंयोग औषधोना स योगोथी औषधियोंके मिश्रणमें, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा, कर्तुम् करवाने करनेमें, अर्हति योग्य थाय छे योग्य होता है ॥ ३६ ॥

36 The physician with good memory, well versed in diagnosis and the application of therapeutic agents, self-controlled and prompt in taking

३६. प्रतिपत्तिमान्-मतिमान् मिषक् (ग)

right decisions is entitled to undertake treatment by prescribing these drugs

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रयेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभां और चरकके
द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विषे
सूत्रस्थानमें, अपामार्गतण्डुलीय 'अपामार्गतण्डुलीय'
'अपामार्गतण्डुलीय,' नाम नामने। नामका, द्वितीय
भीने दूसरा, अध्याय अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय
समाप्त हुआ ॥ २ ॥

II Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled "The Seeds of Rough Chaff" is completed

तृतीयोऽध्यायः ।

तीने अध्याय अध्याय तीसरा Chapter III

आरग्वधीयाध्यायोपक्रम —

अथात आरग्वधीयप्रध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अत लवे अहोथी अब आगे, आरग्वधीयम्
'आरग्वधीय' नामना 'आरग्वधीय नामके', अध्यायम्
अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्याम व्याख्यान करेगु
व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीये प्रमाणे ७
इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेतुं छे कहा है ॥ २ ॥

1 We shall now expound the chapter entitled "Purging Cassia"

2 Thus declared the worshipful Atreya

पञ्चदश कुष्ठहरा प्रदेहा.—

आरग्वधः सैडगजः करञ्जो

वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।

श्याह्नः सुराह्नः खदिरो धवश्च

निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥ ३ ॥

सैडगज कुवाडीआ सहित पनवाड सहित, आरग्वध
गरभाणे। अमलतास, करञ्ज ३२ ७८ करज, वासा अगुसी
वासा, गुडूची गणे। गिलोय, मदनम् भीदण मदनफल,
हरिद्रे ७७६२- ६२७७६२ हत्ती- दाहत्ती, श्याह्न ग ध-
भिशेण विरौजा, सुराह्न देवदार देवदार, खदिर भेर
खैर, धव धावडे। धावन, निम्ब लीमडे नीम, विडङ्गम्
वावडिग वायविडग, करवीरकत्वक् कुण्डली छाल ॥ ३ ॥

3 (1) Purging cassia with foetid cassia, Indian beech, vasaka, guduchi, emetic nut, turmeric and Indian berberry, (2) pine-resin, deodar, catechu, crane tree, neem, embelia and Indian oleander bark,

ग्रन्थिश्च भौर्जो लशुनः शिरीषः

सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।

फणिज्झको वत्सकसप्तपणौ

पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ ४ ॥

भौर्ज लोणपत्रनी भूर्जपत्रकी, ग्रन्थि गांठ ग्रन्थि,
लशुन दसलु लहसुन, सलोमश डासीस सहित कासीस
सहित, शिरीष सरसडे। शिरस, गुग्गुलुकृष्णगन्धे च
गूगुण तथा सरगवे। गुग्गुलु और सहजन, फणिज्झक
भरवे। मरवा, वत्सक- डो। कूडा, सप्तपणौ सातविन
सतवन, पीलूनि पीलु पीलु, कुष्ठम् डो। कूठ, सुमन-
प्रवाला अने नूडनां पल्लव और चमेलीके पते ॥ ४ ॥

4 (3) node of birch tree, garlic, siris, green vitriol, gum guggul and drumstick, (4) sweet marjoran, kurchi, dita bark, Indian tooth brush, costus and sprouts of spanish jasmine,

वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो

भल्लातकं गैरिकमञ्जनं च ।

मनःशिलाले गृहधूम एला

काशीसलोधाजुनमुस्तसर्जाः ॥ ५ ॥

वचा ५०४ वच, हरेणु रेखुडभी०४ हरेणु, त्रिवृता नक्षेतर निगोय, निकुम्भ दांती दन्ती, भल्लातकम् शिलाभो मिलावा, गैरिकम् सोनागेरु गेरु, अञ्जनम् च अने रसाञ्जन और सुरमा, मनःशिलाले मनःशिल-हरताल, गृहधूम धरनी भेश घरका धुवाभा, एला ओलथी छोटी इलायची, काशीस-लोधा-कासीस-लोधा कासीस-लोधा, अर्जुन-मुस्त-अर्जुन-भोथ अर्जुन नागरमोथ, सर्जा अने राण और राल ॥५॥

5 (5) sweet-flag, fragrant piper, turpeth, red physic nut, marking nut, red chalk and black antimony, (6) red and yellow arsenics, kitchen soot, cardamom, green vitriol, lodh, arjuna, nut grass and sarj saul,

इत्यर्घरूपैर्विहिताः षडेते

गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।

सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ता-

शूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाषे इत तरह, अर्घरूपे अर्धा अर्धा श्लोड्धी आधे आधे श्लोक्मे, विहिता डहेलां कहे, गोपित्त-पीता गायना पित्तथी पीणां थयेलां गायके पित्तसे पीले बनाये, पुन एव अने वणी पुन, पिष्टा पीसेलां पीसकर, पर सिद्धा श्रेष्ठ रीते सिद्ध करेलां ओवां मिद किये हुए, सर्षपतैलयुक्ता तथा सरसवना तेल साथे भेगवेला और मरसोंके तैलसे युक्त, एते षट् आ ७ इन छ, चूर्ण-प्रदेहा शूर्ण अने देपने चूर्ण और प्रदेहा, भिषजा वैद्य वैद्यको, प्रयोज्या प्रयोग करवे प्रयोग करना चाहिए ॥६॥

6. These six groups of drugs mentioned in each of the six

- ५ त्रिवृता-त्रिफला (च)
- ॥ गृहधूम एला-गृहधूम पाशु (प)
- ॥ एला-मानु (ग)
- ॥ अर्जुन-अञ्जन (ग)

distichs, when soaked in ox-bile and pounded again, have proved very efficacious These powders should be prescribed by the physician to be used as external applications mixed with rape-seed oil.

कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं

सुरेशलुप्तं किटिभं सदद्गु ।

भगन्दरार्शस्यपचीं सपामां

हन्त्युः प्रयुक्तास्त्वचिरान्नराणाम् ॥ ७ ॥

प्रयुक्ता प्रयोगेला आ देपो प्रयोग किये हुए ये प्रदेह, नराणाम् मनुष्यानां मनुष्यके, कृच्छ्राणि डष्टसाध्य कष्ट-साध्य, कुष्ठानि आभडीनां दरदे त्वक् रोगोंको, नवम् किलासम् नवु डिलास नूतन किलास, सुरेशलुप्तम् धन्द्रुप्त इन्द्रुप्त, सदद्गु दार सहित दद्रुसहित, किटि-भम् किटिल किटिभ, भगन्दर-लग दर भगन्दर, अर्शसि अर्श अर्श, सपामाम् अपचीम् अने अस सहित अपचीने पामासहित अपचीको, अचिरात् तरतमां शीघ्र, हन्त्यु नाश करे छे नष्ट कर देते हैं ॥७॥

7. These when administered soon cure persons of obstinate skin diseases, recent leprous lesions, alopecia, keloids, ringworm, fistula-in-ano, piles, scrofula and papules.

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं

निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू ।

ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं

चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ८ ॥

कुष्ठम् डठ कूठ, हरिद्रे डणदर, दारुडणदर हल्दी, दारुहल्दी, सुरसम् तुलसी तुलसी, पटोलम् परबल, निम्ब-अश्वगन्धे डीभडा, आसन नीम, अश्व-गन्धा, सुरदारु-देवदार देवदार, शिग्रू सरगवेला सहजन,

७ सुरेशलुप्त-सुरेन्द्रलुप्तम् (क घ झ त द)

॥ किटिभ-किटिमम् (च ङ)

८ सुरस-सुरसा (न)

॥ शिग्रू-शिग्रू (ख द)

॥ तुम्बुरुधान्यवन्यम्-तुम्बुरुधान्यवदिम् (क प)

ससर्षपम् सरसव सडित सरसों सहित, तुम्बुरुधान्य-
तेजधूल-धातु तेजफल-धनिया, वन्यम् धैरीमेथ
केवडीमो, चण्डाम् च अने योरुध ओओनु आर चोरक
इनको, समानि समप्रभातुमां इनको समान मात्रामें
लेकर, चूर्णानि यूर्ण चूर्ण, कुर्यात् डरुं करना चाहिए ॥८॥

8 Costus, turmeric and Indian
berberry, holy basil, wild snake
gourd, neem, winter cherry, deodar,
drumstick, rape-seeds, Indian tooth-
ache, coriander, rush nut and angelica—
the powders of these should be taken
in equal quantity

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यत्नेत ।

तैलास्य कण्डूः पिडकाः सकोठाः

कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ९ ॥

प्रथमम् प्रथम प्रथम, तैलाक्तम् तेल योणी तैल
लगाकर, शरीरम् शरीरे गरीरपर, तक्रपिष्टै ७।शनी साथे
पीमेधां तक्रके साथ पीसकर, तै ५०योथी उन द्रव्योंसे,
उद्वर्तयितुम् उद्वर्तन डरवाने। उवटन करनेका, यत्नेत
यत्न डरवे। यत्न करे, तेन अस्य तेथी ओनी डमसे
मनुष्यकी, कण्डू भजवाण खुजली, सकोठा पिडका
डाड सडित डैडडीओ कोठ सहित पिडकायें, कुष्ठानि दुध
कुष्ठ, शोफा च अने शोड और शोफ, शमम् व्रजन्ति
शान्त थाय छे शान्त होते हैं ॥ ९ ॥

9 They should be made into paste
with butter-milk and rubbed over the
body which has been previously smeared
with oil; this gives relief in pruritus,
pimples, wheals, dermatosis and edema.

कुष्ठानृततासङ्गकटङ्कटेरी-

कासीसकम्पिल्लकमुस्तलोधाः ।

सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं

मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ १० ॥

कुष्ठ-डङ्क कूठ, अमृतासङ्ग- मेरथूथ नीलायोथा,
कटङ्कटेरी- दारुडण्डर दारु हन्दी, कासीस-डासीस कासीस,
कम्पिल्लक- डपीलो कमीला, मुस्तलोधा मेथ, दोधर
मोथान्लोव, सौगन्धिकम् ग धड गन्वक, सर्जरस. राण
राल, विडङ्गम् वापडिग वायविडग, मन शिलाले मन-
शिल, डरताल मैनमिल, हरताल, करवीरकत्वक् अने
डरेणुनी छाल और कनेरकी छाल ॥ १० ॥

10. Costus, blue vitriol, Indian ber-
berry, green vitriol, kamala, nut grass,
lodh, sulphur, yellow resin, embelia, red
and yellow arsenics and oleander bark,

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णानि

न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।

दद्रूः सकण्डूः किटिभानि पामा

विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ११ ॥

एतानि ओओनु इनको, चूर्णानि यूर्ण चूर्ण, कृतानि
डरी करके, तैलाक्तगात्रस्य तेल योणेड शरीरवाणाने
शरीर पर तैल लगाकर, अवचूर्णनार्थम् शरीरे लक्षराववा
भाटे छिडकने के लिए, दद्यात् आपवु देना चाहिए,
सकण्डू भजवाण सडित कण्डू सहित, दद्रू दारु दद्रू,
किटिभानि डिटिल किटिभ, पामा भस पामा, विचर्चिका
विचर्चिका और विचर्चिका, तथा च एव ते प्रभातु
डरवाथी इसी तरह करनेसे, शान्तिम् एति शान्त थाय
छे शान्त होती है ॥ ११ ॥

11 These should be pulverised and
used as dusting powders over the parts
previously anointed with oil It relieves
ringworm, pruritus, keloids, papules
and bulbous eruptions

मनःशिलाले मरिचानि तैल-

मार्क पयः कुग्रहरः प्रदेहः ।

तुत्थं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं

लोध्रं च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥ १२ ॥

मन शिल-आले मन शिल, डरताल मैनमिल-हरताल,
मरिचानि भरी मरिच, तैलम् तेल सरसोका तेल,

११ चैव तथैति शान्तिम्-चेति शम व्रजन्ति (ग.)

११ किटिभानि-किटिमानि (च ड ड)

९ तक्रपिष्टै-तक्रयुक्ते (ग घ ङ थ)

१० मुस्तलोधा-मुस्तलोध्रम् (क च छ)

११ करवीरकत्वक्-करवीरक च (प)

नार्कम् चयः आङ्गानु द्वय आकका दूध, प्रदेहः ओओने।
 देप इनका लेप, कुष्ठर कुष्ठनाशक छे कुष्ठनाशक है,
 तुल्यम् मेरुथु नीलायोथा, विडङ्गम् वापडिग वापविडङ्ग,
 मरिचानि भरी काली मरिच, कुष्ठम्, कठ कूठ, समनः शिलम्
 अने मनःशिला सहित और मैनसिल सहित, लोधम् च
 दोध लोत्र, तद्वत् स्यात् ते भूभाणे कुष्ठनाशक छे
 उसी प्रकार कुष्ठनाशक है ॥ १२ ॥

12. Red and yellow arsenic, black pepper, til oil, and milk of mudar make a good application in dermatosis Blue vitriol, embelia, black pepper, costus, lodh and red arsenic act similarly.

रसाञ्जनं सप्रपुनाडबीजं

युक्तं कपित्थस्य रसेन लेपः ।

करञ्जबीजैर्गजं सकुष्ठं

गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः ॥ १३ ॥

सप्रपुनाडबीजम् दूवाडियाणां भीज सहित पन-
 वाडके बीज सहित, रसाञ्जनम् रसाञ्जने रसौतके,
 कपित्थस्य डाहना कैथके, रसेन रसथी रसमें, युक्तम्
 युक्त मिलाकर, लेप. डरेलो देप कुष्ठनाशक छे किया
 लेप कुष्ठनाशक है, सकुष्ठम् कठ सहित कूठ सहित,
 करञ्जबीज-पुडगजम् डरेलुनी भी तथा दूवाडिया करंज
 बीज और पनवाडके बीज, गोमूत्रपिष्टम् च ओओने गोभू-
 तभां वाटीने इनको गोमूत्रमें पीसनेसे, पर श्रेष्ठ
 उत्तम, प्रदेहः देप अने छे प्रदेह बनता है ॥ १३ ॥

13 The unguent, prepared of extract of Indian berberry and the seeds of fetid cassia in the juice of wood-apple, is another good application, the seeds of Indian beech, fetid cassia and costus pounded in cow's urine make an excellent ointment

१३ सप्रपुनाड बीज-सप्रपुनाड बीज (प)

॥ युक्त-युक्त (च ठ)

॥ सकुष्ठ-सकुष्ठो (ग.)

॥ गोमूत्रपिष्ट च-गोमूत्रपिष्टम् (ख ग)

उमे हरिद्रे कुटजस्य बीजं

करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान् ।

त्वचं समध्यां हयमारकस्य

लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ १४ ॥

उमे हरिद्रे अने हण्डर दोनों हल्दी, कुटजस्य
 बीजम् डरेलुनी इन्द्रजौ, करञ्जबीजम् डरेलुनी भीज
 करंजके बीज, सुमनः प्रवालान् भूधनां पान चमेलीके
 पत्ते, हयमारकस्य अने डरेलुनी और कनेरकी, समध्याम्
 वयलां भूध सहित बीचकी लकड़ी सहित, त्वच छाल
 छाल, तिलक्षारयुतम् ओओने तिलक्षार सहित इनको
 तिलक्षारके साथ मिलाकर, लेपम् देप लेप, विदध्यात्
 डरेलो ओओने करना चाहिए ॥ १४ ॥

14. The unguent of turmeric and Indian berberry, seeds of kurchi, seeds of Indian beech, sprouts of Spanish jasmine, bark and pith of oleander, should be used with til alkali

मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठात्

सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।

ग्रन्थिश्च भौजः करवीरमूलं

चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ १५ ॥

मन शिला भून शिला मैनसिल, सकुष्ठात् कठ सहित
 कूठ सहित, कुटजात् त्वक् डाहना कुड़की छाल,
 सलोमश डासीस सहित कासीस सहित, सैडगज
 दूवाडिया सहित पनवाड सहित, करञ्ज डरेलु करंज,
 भौज लोण वृक्षनी भूर्जपत्रकी, ग्रन्थि गांठ ग्रन्थि,
 करवीरमूल अने डरेलुनी भूण और कनेरकी जड़, चूर्णानि
 ओओने चूर्ण इनके चूर्णको, तुषोदकेन तुषोदकी
 तुषोदक (धान्याम्ल-काजी) से, साध्यानि सिद्ध डरेलु
 सिद्ध करना चाहिए ॥ १५ ॥

15 Red arsenic, bark of kurchi, costus, green vitriol, fetid cassia, Indian beech, nodes of birch-tree, Indian

१४. प्रवालान्-प्रवालः

१५ मनः शिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठात्-मनः शिलाने कुटज
 सकुष्ठम् (प)

॥ सकुष्ठात्-सकुष्ठ (च न)

oleander root powder of the measure of one tola of each of these drugs should be taken

पलाशनिर्दाहरसेन चापि

कर्षोद्धृतान्याढकसंमितेन ।

दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतं

परं कुष्ठानिसूदनाय ॥ १६ ॥

कर्ष-उद्धृतानि ओष्ठ तोला ञेटलु प्रत्येकनु यूणुं ६४ तेने प्रत्येकका एक तोला चूर्ण लेकर उसको, आढकसमितेन ५२प्रस्थ-२५६ तोला दोसो छप्पन तोलाको जलाकर बनाये, पलाशनिर्दाह-भाभराना ढाकके, रसेन च अपि यूवाथी ५३५५ रससे पकाना, दर्वीप्रलेपम् सिद्ध करेला अने ३३७७ ओ थोटे तेवा सिद्ध किये हुए एवं कडलीके साथ चिपकने लगे ऐसा, एतम् लेपम् आ देपने इस लेपको, कुष्ठानिसूदनाय ३५८० नाश करवा माटे कुष्ठके नाश करनेके लिए, परम् श्रेष्ठ अतिशय उत्तम, प्रवदन्ति ३६ छे कहते हैं ॥ १६ ॥

16. These should be boiled in 256 tolas of exudation juice of palas roots to a semi-solid consistency. This ointment is said to be most beneficial in the eradication of skin diseases.

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य

तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।

तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-

न्युद्धर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ १७ ॥

चतुरङ्गुलस्य गरभाणानां अमलतासके, पर्णानि पान पत्ते, अथ काकमाच्या अने पीलुडीनां मकोयके, पर्णानि पान पत्ते, अश्वहनच्छदै ३रेणुनां पान साथे और कनेरके पत्तोंको, तक्रेण च तथा छाशनी साथे छाछ के साथ, पिष्ट्वा वाटीने तेनु पीसकर इसका, तैलाक्तगात्रस्य शरीरे तेल थोड्युं होय तेवा शरीर पर तेल मालिश करके,

नरस्य भाणुसना मनुष्यके, कुष्ठानि ३५८ ५२ कुष्ठ पर, उद्धर्तयेत् उद्धर्तन करुं उद्धर्तन करना चाहिए ॥ १७ ॥

17 The ointment, prepared of the leaves of purging cassia, or black night-shade, or Indian oleander with butter-milk, should be rubbed over the skin lesions of the person who has been previously anointed with oil

वातहरा पञ्च प्रदेहा -

कोलं कुलत्थाः सुरदारु-रास्ना-

मापातसीतैलफलानि कुष्ठम् ।

वचा शताह्वा यवचूर्णमम्ल-

मुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ १८ ॥

कोलम् ओर झालीके वेर, कुलत्था. ३७७७ कुलत्थी, सुरदारु-देवदार, रास्ना-रास्ना रास्ना, माप-५३६ उडद, अतसी-अणसी अलसी, तैलफलानि तेदी पीआ तेल वाले बीज, कुष्ठम् ३६ कूठ, वचा ५७५ वच, शताह्वा सुवा सोया, यवचूर्णम् अने ७५५५ यूणुं ओओने ओकत्र करी और जौका आटा इनको एकत्र कर, अम्लम् ३७७७ वजोरेथी अम्ल करीने काजी आदि अम्ल द्रव्योंमें मिलाकर, उष्णानि तथा ठीना करीने गरम करके, वातामयिनाम् वात रोगीओना शरीर ५२ वातरोगियोंके शरीरपर, प्रदेह-देप करवे ओओने लेप करना चाहिए ॥ १८ ॥

18. Indian jujube, horse gram, deodar, Indian groundsel, black gram, linseed, oily seeds, costus, sweet flag, dill and barley flour—these acidified and warmed make a good application for those afflicted with vata disorders.

आनूपमत्स्यामिषवेसवारै-

रुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ।

स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रै-

गन्धौषधैश्चानिलहः प्रदेहः ॥ १९ ॥

१६ . पलाशनिर्दाह-पलाशनिर्दूह (ढ प)

„ चापि-वापि- (क च छ)

„ प्रवदन्ति-प्रविदन्ति (ज)

१८ मापातसी-मापा उमा (ग)

१९ मिश्रै-सिद्धै (ग प)

„ अनिलह-अनिलहत् (क)

„ „ -अनिलजित (घ)

उष्णं. ७।ना ७।ना गरम किए हुए, आनूप-मत्स्य-
आनूप पशुप भीओ. अने मत्स्यना आनूपदेशीय पशु-
पक्षियोंके एव मछलियोंके, आमिष-भांसना मामसे बनाये,
वेसवारः वेसवारथी वेसवारका, प्रदेहः लेप प्रदेह, पचना-
पह वातनाशक वातनाशक, स्यात् छे है, दशमूलमिश्र
दशमूलथी मिश्रित दशमूलके साथ, चतुर्भि स्नेहैः चार
स्नेहो वडे चारो स्नेह-घृत तैल वमा और मजासे,
गन्धोपधै च तथा गन्धोपधथी सिध्द एव गन्धद्रव्योंसे
मिलाकर बनाया, प्रदेह लेप प्रदेह, अनिलह वातनाशक
छे वातनाशक है ॥ १९ ॥

19 The warm application of the
minced and prepared flesh of wet-land
animals and fishes will cure vata
disorders, the application of decara-
dices and drugs of the fragrant group
prepared in the tetrad of unctuous
substances cures vata disorders

तत्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं

सक्षारमर्तिं जठरे निहन्यात् ।

कुष्ठं शताह्वां सवचां यवानां

चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते ॥ २० ॥

तत्रेण ७।शथी छाछमें, युक्तम् युक्त मिलाकर,
सक्षारम् ७।वभा २ साथे यवधारके साथ, यवचूर्णम् ७।वना
दोहने जाके आटेको, उष्णम् ७।ने। डरवाभां आवतां ते
गरम करके लगाने पर वह, जठरे ७।डरभांना उदरकी,
मर्तिम् व्याधिने पीडाको, निहन्यात् भटाडे छे शान्त करता
है, कुष्ठम् छे कूठ, सवचाम् ७। संहित वच सहित,
शताह्वां शुवा सौफ, यवानाम् तथा ७।वने। और जौका,
चूर्णम् दोह ओओने। आटा इनको, सतैलाम्लम् तैल
तथा अम्ल द्रव्य साथे तैल और काजीमें मिलाकर,
वाने वातरोगमा लेप डरेवे। नेधये वातरोगमें इनका
लेप करना चाहिए, उशन्ति अभे डहे छे ऐसा
बहते है ॥ २० ॥

20. Barley powder and alkali mixed
with butter-milk, administered warm,
relieves pain in the stomach, costus,

२० मक्षारमर्तिम्-सक्षारमर्तिम् (७)

dill, sweet flag, barley flour, mixed
with oil and acid, are prescribed in
vata disorders

वातरक्तहराख्य प्रदेहा —

उमे शताह्वे मधुकं मधुकं

बलां प्रियालं च कशेरुकं च ।

घृतं विदारीं च सितोपलां च

कुर्यात् प्रदेहं पवने सरक्ते ॥ २१ ॥

उमे शताह्वे शुवा अने वरियाणी सौफ और सोया,
मधुकम् नेठीमध मुलैहठी, मधुकम् महुडां महुवा, बलाम्
७।वभी ७। खरैटी, प्रियालम् च थारोदी पियाल, कशेरुकम्
च डसेलां कसेरु, घृतम् धी घी, विदारीम् च विदारी-
ड ६ विदारीकन्द, सितोपलाम् च अने ७।डी साडरने।
और मिश्रीका, सरक्ते पवने वातरक्तमा वातरक्तमे,
प्रदेहम् लेप लेप, कुर्यात् डरेवे। नेधये करना चाहिए ॥ २१ ॥

21. Dill and fennel, liquorice, mahwa
heart-leaved sida, b Buchanan's mango,
tiger nut, ghee, white yam and sugar
candy—these should be used as an
application in rheumatic conditions

रास्ना गुडूची मधुकं बले द्वे

सजीवकं सर्पभकं पयश्च ।

घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं

रक्तानिलार्तिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥ २२ ॥

रास्ना २।२ना रास्ना, गुडूची ७।ने। गिलोय, मधुकम्
नेठीमध मुलैहठी, द्वे बले ७।वभी ७। अने ७।पाट
बला-अतिबला, सजीवकम् ७।वड संहित जीवकके साथ,
सर्पभकम् ७।पलड संहित ऋषभकके साथ, च अने और,
सिद्धम् सिद्ध डरेल सिद्ध किए, मधुशेषयुक्तम् भी ७।थी
युक्त मोमसे युक्त, पय दूध दूध, घृतम् च अने घी
और घी, प्रदेह. ओओने। लेप इनका लेप, रक्तानिलार्तिम्
वातरक्तना व्याधिने वातरक्तजन्य पीडाको, प्रणुदेत्
डर डरे छे नाश करता है ॥ २२ ॥

22. The ointment prepared from
Indian groundsel, guduchi, liquorice,

२२ मजीवकम्-मजीवकम् (५)

heart-leaved sida, country mallow, Jivaka, Rishabhaka and milk, prepared in ghee mixed with bees'-wax, relieves the pain in rheumatic conditions, when used as an external application.

શિરોરુજાહરૌ દ્વૌ પ્રદેહૌ-

વાતે સરક્તે સઘૃતં પ્રદેહૌ

ગોધૂમચૂર્ણં છગલીપયશ્ચ ।

નતોત્પલં ચન્દનકુષ્ઠયુક્તં

શિરોરુજાયાં સઘૃતં પ્રદેહઃ ॥ ૨૩ ॥

સરક્તે વાતે વાતરક્તમા વાતરક્તમે, સઘૃતમ્ ધી સહિત ધીમે મિલાકર, ગોધૂમચૂર્ણમ્ ધઉને લેટ ગેટ્ટુકે ચૂર્ણ, છગલીપય ચ અને ખડરીના દૂધનેા ઔર વકરીકે દૂધકા, પ્રદેહ લેપ કરવેા બેઠીએ લેપ કરના ચાહિય, શિરોરુજાયામ્ શિરોવ્યાધિમાં શિરદર્દમે, ચન્દનકુંભયુક્તમ્ શ્વેત ચ દન અને કડીથી યુક્ત ચન્દન ઔર કુષ્ઠે યુક્ત, નત-ઉત્પલમ્ તગર અને ઉત્પલનેા તગર ઔર નીલોફરકા, સઘૃતમ્ ધી સહિત ધીકે સાય, પ્રદેહ લેપ કરવેા બેઠીએ લેપ કરના ચાહિય ॥ ૨૩ ॥

23. The application of wheat-flour mixed with goat's milk and ghee is also used in rheumatic conditions. The unguent of Indian valerian, blue water-lily, sandalwood and costus, prepared in ghee, cures headache

પ્રપૌંડરીકં સુરદારુ કુષ્ઠં

યષ્ટ્યાહ્નમેલા કમલોત્પલે ચ ।

શિરોરુજાયાં સઘૃતઃ પ્રદેહૌ

લોહૈરકાપદ્મકચોરકૈશ્ચ ॥ ૨૪ ॥

શિરોરુજાયામ્ શિરોરોગમાં શિરદર્દમે, પ્રપૌંડરીકમ્ પ્રપૌંડરીક-પુડરીકકાષ્ઠ પ્રપૌંડરીક (પુન્ડરીકકાષ્ઠ), સુરદારુ દેવદારુ દેવદારુ, કુષ્ઠમ્ કઠ કૂઠ, યષ્ટ્યાહ્નમ્ બેઠીમધ મુલેહઠી, ઇલા એલથી છોટી ઇલાયચી, કમલ-ઉત્પલે ચ કમલ અને નીલ કમલ એએથી કમલ ઔર નીલોફર इनसे, લોહ તથા અગરુ एवं अगर, एरुका धा

૨૩. કુષ્ઠયુક્તમ્-કુષ્ઠમુળમ્ (પ)

,, સઘૃતમ્-સઘૃત. (ક.ગ.પ.ત.દ.)

બાજરિયુ હોગલા, પદ્મક પદ્મકાષ્ઠ પદ્માસ, ચોરકૈ: ચ અને ચોરકથી ઔર ચોરકસે, સઘૃત ધી સહિત ધી મિલાકર, પ્રદેહ: લેપ કરવેા બેઠીએ લેપ કરના ચાહિય ॥ ૨૪ ॥

24. The unguent of root-stocks of white lotus, deodar, costus, liquorice cardamom, lotus, blue water-lily, eagle-wood elephant grass, Himalayan cherry and angelica, prepared in ghee, is a good application in headache.

પાર્શ્વરુજાહર એક પ્રદેહ -

રાક્ષા હરિદ્રે નલદં શતાદ્વે

દ્વે દેવદારુણિ સિતોપલા ચ ।

જીવન્તિમૂલં સઘૃતં સતૈલ-

માલેપનં પાર્શ્વરુજાસુ કોણમ્ ॥ ૨૫ ॥

રાક્ષા રાક્ષા રાક્ષા, હરિદ્રે બેઠી હળદર હલ્દી ઔર દારુહલ્દી, નલદમ્ જટામાંસી જટામાસી, દ્વે શતાદ્વે સુવા અને વરિયાળી સૌંફ ઔર સોયા, દેવદારુણિ દેવદારુ દેવદારુ, સિતોપલા ચ અને ખડી સાકર મિશ્રી, સઘૃતમ્ તથા ધી સહિત ઔર ધી સહિત, સતૈલમ્ અને તેલ સહિત તથા નૈલ સહિત, જીવન્તિમૂલમ્ દોડીનુ મૂળ એ જીવન્તિમૂલ યહ, પાર્શ્વરુજાસુ પડખાંના વ્યાધિમાં પાર્શ્વશૂલમે, કોણમ્ નવશેકુ ગરમ કરકે સુહાતા હુઆ, આલેપનમ્ આલેપન છે આલેપન હૈ ॥ ૨૫ ॥

25. The unguent of Indian groundsel, turmeric and Indian berberry, nardus, dill and fennel, deodar, sugar-candy and cork swallow-wort root, prepared in ghee and oil, and applied lukewarm, relieves pleurodynia.

નિર્વાપ્નો દ્વૌ પ્રદેહૌ-

શૌવાલપદ્મોત્પલવેત્રતુલ્ક-

પ્રપૌંડરીકાણ્યમૃણાલલોધ્રમ્ ।

પ્રિયદ્વગુકાલેયકચન્દનનિ

નિર્વાપ્નઃ સ્યાત્ સઘૃતઃ પ્રદેહઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૫. દેવદારુણિ-વૈ સુરાદ્વે (ગ)

,, પાર્શ્વરુજાસુ કોણમ્-પાર્શ્વરુજીવદુષ્ણમ્ (ઘ)

૨૬. વેત્રતુલ્ક-વેત્રતુલ્કમ્ (ઘ)

शैवाल शैवाल सरवाल, पद्म पद्म कमल, उत्पल उत्पल नीलोत्पल, वेत्र वाणुज वेंत, तुङ्ग लाङ नागकेसर नाग-केसर, प्रपौण्डरीकाणि प्रपौण्डरीक प्रपौण्डरीक, अमृणाल वीरलुने वाणे। खस, लोध्रम् लोध्र लोध्र, प्रियङ्गु धुङ्ग प्रियङ्गु कालेयक पीणु यदन पीलाचन्दन, चन्दनानि अने सङ्गे यदन और सफेद चन्दन, सघृतः ओओ।ने। धी साथे इनका घीमें मिलाकर बनाया, प्रदेहः दोष प्रदेह, निर्वापण. दाहशामक दाहशामक, स्यात् छे होता है ॥२६॥

26. Moss, lotus, blue water-lily, country willow, fragrant poon, root-stocks of white lotus, cuscus grass, lodh, perfumed cherry, yellow sandal-wood, sandalwood the unguent of these prepared in ghee is refrigerant

सितालतावेतसपद्मकानि

यष्ट्याहमैन्द्री नलिनानि दूर्वा ।

यवासमूलं कुशकाशयोश्च

निर्वापणः स्याज्जलमेरुका च ॥ २७ ॥

सिता ञ्डी साङ्ग मिश्री, लता भञ्ज मजीठ, वेतस वाणुज अम्लवेतस, पद्मकानि पद्मकानि पद्मकानि यष्ट्याहम् ञ्डीभध मुलैहठी, ऐन्द्री ऐन्द्री ऐन्द्री, नलिनानि भभ नलिन, दूर्वा ध्रु दूर्वा, यवासमूलम् ञ्वासातु भूण धमासेकी जड, कुशकाशयो. च कुश तथा डासडातु भूण कुश और काशकी जड, जलम् सुगंधी वाणे। सुगन्धवाला, एरुका च अने धायाजरीड और होगला, निर्वापणम् दाहशामक दाहशामक, स्यात् छे हैं ॥ २७ ॥

27. The salve prepared of sugar, madder, country willow, Himalayan cherry, liquorice, Aindri, Nalin lotus, scutch grass, camel thorn root, small sacrificial grass, thatch grass, fragrant sticky mallow and elephant grass, is refrigerant

एक विषहर. प्रदेह.—

शैलेयमेलागुरुणी सकुष्ठे

चण्डा नतं त्वक् सुरदारु रास्ना ।

शीतं निहन्यादचिरात् प्रदेहो

विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥ २८ ॥

शैलेय दगड्डल छडीला, सकुष्ठे डड सडित कूठसहित, एलागुरुणी ओलथी अने अगुरु इलायची और अगर, चण्डा थोरड चोरक, नतम् तगर तगर, त्वक् तल दालचीनी, सुरदारु देवदार देवदार, रास्ना अने रास्नाने। और रास्नाका, प्रदेहः दोष लेप, शीतम् शीतने शीतको, अचिरात् तरतभां शीघ्र, निहन्यात् मटाडे छे नष्ट करता है, ससिन्धुवारः तथा नगोड सडित एवं सिन्धुवारके साथ, शिरीष. शिरीषने दोष शिरीषका लेप, तु तो तो, विषम् विषने विषको, निहन्यात् नाश करे छे नष्ट करता है,) ॥ २८ ॥

28 The application of lichen, card-amom, eagle-wood, costus, angelica, Indian valerian, cinnamon, deodar, and Indian groundsel will soon relieve the condition of algidity. The application of siris with chaste tree will counter-act the effects of toxicosis.

त्वग्दोषसस्वेदहरः प्रघर्ष शरीरदौर्गन्ध्यहर प्रदेहश्च—

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-

स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।

पत्राम्बुलोध्राभयचन्दनानि

शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २९ ॥

शिरीष शिरीष शिरस, लामज्जक पीणो वाणे। लामज्जक, हेम लाङ नागकेसर नागकेसर, लोध्र अने लोध्रनु और लोध्रका, प्रघर्षः उद्घर्तन उद्घर्तन, त्वग्दोष यामडीना दोषो त्वक्दोष, संस्वेद तथा परसेवाने और पसीनको, हरः मटाडनार छे नष्ट करता है, पत्र अने तेजपत्र तेजपत्र, अम्बु सुगंधी वाणे। सुगन्धवाला, लोध्र लोध्र लोध्र, अमय वीरलुने वाणे। यम, चन्दनानि

२८ शैलेयमेलागुरुणीसकुष्ठे—शैलेयकलागुरुधान्यकुष्ठम् (ग प.)

” ” चामकुष्ठम् (घ)

” ” कुष्ठे (ङ)

२९ लोध्र-लोध्र (ग प)

अने सङ्केत चन्दनना और चन्दनका, प्रदेहः देह प्रदेह, शरीरदोर्गन्ध्य-शरीरकी दुर्गन्ध शरीरकी दुर्गन्धताको, हर. हरनार छे नष्ट करता है ॥ २९ ॥

29 Rubbing the body well with the powder of siris, geranium grass, fragrant poon and lodh, cures morbidity of skin and hyperhydrosis, the salve of cinnamon leaves, fragrant sticky mallow, lodh, cuscus grass, and sandalwood removes body fetor.

अन्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकः—

इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच

द्वात्रिंशत् सिद्धमहर्षिपूज्यः ।

चूर्णप्रदेहान् विविधामयघ्ना-

नारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकः ते विषयमां उपसंहारने श्लोक छे ३ उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, सिद्ध- सिद्ध सिद्ध, महर्षि- तथा महर्षिओंने महर्षियोंसे, पूज्य पूज्य पूजनीय, अत्रिज भगवान् आत्रेये अत्रिपुत्र ऋषिने, जगत जग- तना जगतके, हितार्थम् हित भाटे हितके लिए, इह आ इस, नारग्वधीये नारग्वधीय अध्यायमां नारग्वधीय अध्यायमें, विविध- विविध नाना, अमयघ्नान् रोगनाशक रोगोको नाश करनेवाले, द्वात्रिंशत् अत्रिंशत् वत्तीस, सिद्धतमान् अत्यन्त सिद्ध अत्यन्त सिद्ध, चूर्णप्रदेहान् चूर्ण अने देह चूर्ण और प्रदेह, उवाच उवाच छे कहे हैं ॥ ३० ॥

Here is a recapitulatory verse -

30 Here in this chapter entitled "The Purging Cassia", the son of Atri, revered of the great sages of attainment, has described for the good of the world, the thirty-two most efficacious powders and unguents that are dispellers of manifold diseases.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे श्लेष्मा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्र- स्थान विषे सूत्रस्थानमें, नारग्वधीय 'नारग्वधीय' 'आरग्वधीय,' नाम नाभने नामका, तृतीय त्रीने तीसरा, अध्याय. अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus in the Section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled 'Purging Cassia,' is completed

चतुर्थोऽध्यायः ।

येथे अध्याय अध्याय चौथा Chapter IV

षड्विरेचनशतीयाध्यायोपक्रम —

अथातः षड्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अत हवे अहोथी अब आगे, षड्विरेचनशता- श्रितीयम् 'षड्विरेचनशताश्रितीय' नामना 'षड्विरेचन- शताश्रितीय' नामके, अध्यायम् अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्याम व्याख्यान करेगु व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1 We shall now expound the chapter entitled "Six hundred purgative preparations."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पट्विरेचनशतादीना सग्रहेण कथनम्—

इह खलु षट् विरेचनशतानि भवन्ति, षट् विरेचनाश्रयाः, पञ्च कषाययोनयः, पञ्चविधं कषायकल्पनं, पञ्चाशन्महाकषायाः, पञ्च कषाय-शतानि, इति संग्रहः ॥ ३ ॥

इह अर्था यहा, खलु भरेभर निश्चित, षट् विरेचन-शतानि छे। विरेचने। छ सौ विरेचन, भवन्ति छे हैं, षट् छ छ, विरेचन- विरेचनना विरेचनके, आश्रया आश्रये। आश्रयो हैं, पञ्च पाच पाच, कषाय- कषाये। (अथलु सिवायना रसे।)नी कषायों (लवणसे अतिरिक्त रंगों)की, योनय अतिथे। छे जातिया हैं, पञ्चविध पाच प्रकारनी पाच प्रकारकी, कषाय- कषाये।नी कषायोंकी, कल्पनम् कल्पनाथे। छे कल्पनाएँ हैं, पञ्चाशत् पचास पचास, महाकषाया महाकषाये। छे महाकषाय हैं, पञ्च कषायशतानि अने पांचसो कषाये। छे और पाचसौ कषाय हे, इति आ प्रमाणे। इस प्रकार, संग्रह सक्षेपभां कथु छे सक्षेपमे कहा गया है ॥ ३ ॥

3 There are six hundred purgative preparations, six (plant) parts are the sources of purgative drugs; five (categories of taste) are the substrata of decoctives, five are the modes of preparation of decoctives; fifty are the groups of decoctives and five hundred is the number of decoctives. This is the subject put in a nut-shell.

पट्विरेचनशतानि—

षट् विरेचनशतानि, इति यदुक्तं तदिह संग्रहे-
णोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषदि व्याख्यास्यामः;

षट् विरेचनशतानि छे। विरेचने। छे छ सौ विरेचन हैं, इति अथ ऐसा, यत् ने जो, उक्तम् कथु कहा, तत् तेनु उसे, इह अर्था यहा, सग्रहेण सक्षेपभां सक्षेपमें, उदाहृत्य उदाहरण आपी कह कर, विस्तरेण

३ पट्विरेचनशतानि—विरेचनयोगशतानि (प ग ढ)

॥ कषाययोनय—कषायशतानि (द)

॥ पञ्चविधम्—पञ्च (द)

॥ कल्पोपनिषदि व्याख्यास्याम—कल्पोपनिषदनुव्याख्यास्याम (घ च)

विस्तारशी विस्तारसे, कल्पोपनिषदि कल्पस्थानभां कल्प-स्थानमें, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणु व्याख्यान करेंगे;

4 -1. We shall here illustrate the said six hundred purgative preparations in brief, and shall give a detailed exposition in the section on Pharmaceutics.

(तत्र) त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं फलेषु, एकोन-चत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः, पञ्चचत्वारिंशदि-क्ष्वाकुषु,

तत्र तेभां उसमें, फलेषु भी ६७ना मैनफलके, त्रय-स्त्रिंशत् योगशतम् ओडये। ते त्रीस योग एकसौ तेतीस योग, प्रणीतम् बनावेला छे बनाए हुए हैं, जीमूतकेषु कूडवेला वन्दालके, एकोनचत्वारिंशत् ओगणुथादीस उनतालीस, योगा योगे। छे योग हैं, इक्ष्वाकुषु अने कडवी तुण्डीना और कटुतुम्बीके, पञ्चचत्वारिंशत् पिस्तादीस योगे। छे पैंतालीस योग हैं,

4 -2 Out of these purgative preparations, 133 preparations are made from the emetic nut, 39 preparations from bristly luffa, 45 from bottle-gourd;

धामार्गवः षष्टिधा भवति योगयुक्तः, कुटज-स्त्वष्टादशधा योगमेति, कृतवेधनं षष्टिधा भवति योगयुक्तं,

धामार्गव कडवां गलडां तिक्त बीयातोरई, षष्टिधा साह प्रकारे साठ प्रकारके, योगयुक्त योगवाणां योगवाली, भवति थाय छे होती है, कुटज तु कडे कुडा, अष्टादशधा अठार प्रकारना अठारह प्रकारके, योगम् योगने योगको, एति पाये छे प्राप्त होता है, कृतवेधनम् अने कडवां तूरियां और कडवी तोरई, षष्टिधा साह प्रकारना साठ प्रकारके, योगयुक्तम् योगवाणां योगयुक्त, भवति थाय छे होती है,

4 -3 60 from sponge-gourd, 18 from the bark of kurchi, 60 from bitter luffa;

ध्यामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतं दृष्टाररे चान्न भवन्ति योगाः,

શ્યામાત્રિવૃત્ કાળાં નસેતરના કાલીનિગોથ કે, યોગશતમ્ ૧૦૦ સો યોગ એકસૌ યોગ, પ્રણીતમ્ કહેલા છે કહે છે, અન્ન અને અહીં ઓર યદા, અપરે ચ બીજા પાણુ ઓરમી, દશ દશ દસ, યોગા યોગે યોગ, ભવન્તિ થાય છે હોતે છે,

4-4 100 from black turpeth and turpeth, with 10 extra preparations,

ચતુરંગુલો દ્વાદશધા યોગમેતિ, લોધ્ર વિઘૌ ષોડશયોગયુક્તં, મહાવૃક્ષો ભવતિ વિંશતિયોગયુક્તઃ,

ચતુરંગુલ: ૪૨માળેા અમલતાસ, દ્વાદશધા ૧૨ પ્રકારના વારહ પ્રકારકે, યોગમ્ યોગને યોગકો, ઇતિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતા છે, લોધ્રમ્ લોધ્ર લોધ્ર, વિઘૌ વિધિમા વિધિમે, ષોડશયોગયુક્તમ્ ૧૬ યોગવાળુ છે સોલહ યોગ વાળા છે, મહાવૃક્ષ. અને ચેર ઓર સેહુંડ, વિંશતિ ૨૦ વીસ વીસ, યોગયુક્ત. યોગવાળેા યોગવાળા, ભવતિ થાય છે હોતા છે,

4-5 12 from purging cassia, 16 from lodh, 20 from thorny milk-hedge,

एकोनचत्वारिंशत् सप्तलाशङ्खिन्योर्योगाः, अष्टचत्वारिंशद्वन्तीद्रवन्त्योः, इति षड्विरेचन-शतानि ॥ ४ ॥

સપ્તલા ચિકાખાધ ચીકાખાઈ, શઙ્ખિન્યો અને આંબૂટામણીના ઓર શખિની કે, ઇકોનચત્વારિંશત્ ૩૯ ઓગણચાલીસ ઉનતાલીસ, દન્તી દન્તી દન્તી, દ્રવન્ત્યો અને દ્રવન્તીના ઓર દ્રવન્તીકે, અષ્ટચત્વારિંશત્ ૪૮ અડતાલીસ અડતાલીસ, ઇતિ આ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, ષડ્ વિરેચન શતાનિ ૬૦૦ વિરેચનો છે છ સૌ વિરેચન છે ॥ ૪ ॥

4-6 39 from soap pod, and ctenolepis and 58 from red physic nut and physic nut, these are the six hundred purgative preparations.

षड् विरेचनाश्रया.—

षड् विरेचनाश्रया इति क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्प-फलानिति ॥ ५ ॥

ક્ષીર દૂધ દૂધ, મૂલ મૂળ મૂલ, ત્વક્ બાલ બાલ,

पत्र पान पत्र, पुष्प दूध पुष्प, फलानि अने दूध और फल, इति ओ ये, षड् छ छः विरेचन विरेचनना विरेचन के, आश्रयाः आश्रयो छ आश्रय हैं ॥ ५ ॥

5. There are six sources of purgative drugs, namely, milk, root, bark, leaves, flowers and fruits of plants

પદ્મ. કપાયયોનય—

पञ्च कषाययोनय इति मधुरकषायोऽम्लक-षायः कटुकषायस्तित्तकषायः कषायकषायश्चेति तन्त्रे संज्ञा ॥ ६ ॥

મધુરકષાય મધુર કષાય મધુર કષાય, અમ્લકષાય અમ્લ કષાય અમ્લ કષાય, કટુકષાય કટુકષાય કટુ કષાય, તિત્તકષાય: તિત્ત કષાય તિત્તકષાય, કષાયકષાય અને કષાય કષાય ઓર કષાયકષાય, ઇતિ ઓ યે, પદ્મ પાંચ પાંચ, કષાય-યોનય: કષાયની યોનિઓ છે કષાયકી યોનિયા છે, ઇતિ ઓ પ્રકારે ઇસ પ્રકાર, તન્ત્રે શાસ્ત્રમાં ઇસ શાસ્ત્રમે, સજ્ઞા સજ્ઞા છે સજ્ઞા છે ॥ ૬ ॥

6 The substrata of decoctives from five categories of tastes as described in this text are the decoctives belonging to the categories of sweet, acid, bitter, pungent and astringent tastes (The salt taste is excluded)

पञ्चविधं कषायकल्पनम्—

पञ्चविधं कषायकल्पनमिति तद्यथा—स्वरसः, कल्कः, शृतः, शीतः, फाण्टः, कषाय इति ।

પદ્મવિધમ્ પાંચ પ્રકારની પાંચ પ્રકારકી, કષાય કષાયની કષાય કી, કલ્પનમ્ ઇતિ કલ્પના છે કલ્પના છે, તત્ત્વથા જેમકે જૈસે કે, સ્વરસ: સ્વરસ સ્વરસ, કલ્ક: કલ્ક કલ્ક, શૃત શૃત શૃત, શીત શીત શીત, ફાન્ટ અને ફાન્ટ ઓર ફાન્ટ, ઇતિ ઓ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, કષાય: કષાયો છે કષાય છે,

7. There are five modes of pharmaceutical preparation of these decoctives, viz, expressed juice, paste, decoction, cold infusion and hot infusion.

૭. કષાય ઇતિ—કષાયમેતિ (૬.)

स्वरसादीना लक्षणानि—

(यन्त्रनिष्पीडिताद्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते ।
यः पिण्डो रसपिष्टानां स कल्कः परिकीर्तितः ॥
बह्वौ तु कथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः ।

यन्त्र यन्त्रभां यन्त्रमें, निष्पीडितात् द्रव्यावेला दवाये
हुए, उच्यते द्रव्यभांथी द्रव्यसे, रस. नीडणेला रस निकला
हुआ रस, स्वरस स्वरस स्वरस, उच्यते डहेवाय छे
कहा जाता है, रसपिष्टानां रस सहित पीसेलां द्रव्यने।
रस सहित पीसे हुए द्रव्योंका, यः ने जो, पिण्डः पिंड छे
पिण्ड है, स ते वह, कल्क डहेड कल्क, परिकीर्तितः
डहेवाय छे कहा जाता है, बह्वौ तु अने अग्नि उपर और
अग्नि पर, कथित उडणेला उवाले हुए, द्रव्य द्रव्यने
द्रव्यको, चिकित्सका चिकित्सके चिकित्सक, शृतम् शृत
शृत, आहु. डहे छे कहते हैं,

7-(2) The fresh juice extracted by
mechanical pressure from a herb is
called expressed juice. The soft mass
prepared by pounding the drug along
with its juice is known as paste. The
physicians give the name of "decoction"
to that fluid which is obtained by
boiling over a fire.

द्रव्यादापोथितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ॥
कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ।
क्षिप्त्वोष्णतोये मृदितं तत् फाण्टं परिकीर्तितम् ॥)

प्रतप्ते भूष तपावेला बहुत गरम, तोये पाणीभां
जलमें, निशि रात्रिभर रातभर, संस्थितात् राखेला
रखे हुए, आपोथितात् भांडेला कूटे हुए, द्रव्यात् द्रव्यभांथी
द्रव्यसे, य ने जो, कषाय डपाय कषाय, अभिनिर्याति
नीडणे छे निकलता है, स ते वह, शीत. शीत शीत,
समुदाहृतः डहेवाय छे कहा जाता है, उष्ण- अने गरम
छां गरम, तोये नालाभां जलमें, क्षिप्त्वा नाभीने
डालकर, मृदित तत् मसणीने डटेला रसने मलकर

७ द पिण्ड -पिण्डम् (घ. झ)

११ स कल्क -नक्तक (घ. च झ)

११ परिकीर्तित -परिकीर्तितम् (च ठ)

११ द्रव्ये निशि-रात्रिनिशि (क. चं 'च क झ. ठ)

निकाले हुए रस को, फाण्टम् डिट फाण्ट, परिकीर्तितम्
डहेड छे कहा है ॥

7 -(3) That is called cold infusion
which is obtained by crushing a drug
and keeping it overnight in boiled
water, and that is called hot infu-
sion which is obtained from a crushed
drug by pouring hot water over it

स्वरसादीना बलतारतम्यम्—

तेषां यथापूर्वबलाधिक्यम्. अतः कषायकल्पना
व्याध्यातुरबलापेक्षिणी; न त्वेवं खलु सर्वाणि सर्व-
त्रोपयोगीनि भवन्ति ॥ ७ ॥

तेषां तेओभां इनमें, यथापूर्वम् पहेला पहेलाभां
पूर्व पूर्वमें, बलाधिक्यम् अणनी अधिकता डेय छे
बलकी अधिकता होती है, अत ओथी इससे, कषाय-
डपायेनी कषायोकी, कल्पना डल्पना कल्पना, व्याधि-
रोग रोग, आतुर- तथा रोगीनी एव रोगीके, बल-
अणनी बल पर, अपेक्षिणी अपेक्षा राखे छे निर्भर है,
एव खलु ओ प्रभाण्डे इस प्रकार, सर्वाणि सधणां सब,
सर्वत्र सधणे स्थणे सब जगह, उपयोगीनि उपयोगी
उपयोगी, न भवन्ति थतां नथी नहीं होते ॥ ७ ॥

7 -(4) The potency of each of these
five preparations is superior to its
succeeding one (i e. each preceding
one is more powerful than the
succeeding one). Hence the prepara-
tion should be so made as to accord
with the strength of the disease as
well as that of the patient Hence any
and every preparation may not be made
use of in any and every case indis-
criminately.

पञ्चाशन्महाकषायाणा सप्रहेण विवरणम्—

‘पञ्चाशन्महाकषाया’ इति यदुक्तं तदनुव्याख्या-
स्यामः:

पञ्चाशत् पचांस पचाम, महाकषाया भद्राडये।

છે મહાકષાય હૈં, इति એ પ્રમાણે એસા, યત્ ને જો, ઉક્તમ્ કહ્યું છે કહા હૈ, તત્ તેનું ઉસકા, અનુવ્યાખ્યા-
સ્યામ વ્યાખ્યાન કરશુ વ્યાખ્યાન કરેંગે,

8.-(1) Now we shall explain and de-
scribe the fifty groups of decoctives
mentioned above.

પચ્ચકષાયશતાના વિવરણમ્—

तद्यथा—जीवनीयो बृहणीयो लेखनीयो
मेदनीयः सन्धानीयो दीपनीय इति षट्कः कषा-
यवर्गः;

તદ્ યથા નેમ કે જૈસે કિ, જીવનીયઃ બૃહનીય
જીવનીય, વૃહનીય. બૃહનીય વૃહનીય, લેખનીય. લેખનીય
લેખનીય, મેદનીય. લેખનીય મેદનીય, સન્ધાનીય. સન્ધા-
નીય સન્ધાનીય, દીપનીય. અને દીપનીય ઓર દીપનીય,
इति આ યહ, ષટ્ક છથી બનેલો છ સે બના હુઆ, કષાય વર્ગ કષાયવર્ગ છે કષાયવર્ગ હૈ,

8.-(2) They are life-promoters, robo-
rants, revulsives, laxatives, synthesizers
and digestive-stimulants, this hexad
makes one group of decoctives

बल्यो वर्ण्यः कण्ठ्यो हृद्य इति चतुष्कः
कषायवर्गः;

બલ્ય બલ્ય, વર્ણ્ય, વર્ણ્ય, વર્ણ્ય, કણ્ઠ્યઃ કણ્ઠ્ય
કણ્ઠ્ય, હૃદ્ય અને હૃદ્ય ઓર હૃદ્ય, इति એ યહ, ચતુષ્ક-
ચારથી બનેલો ચારસે બના હુઆ, કષાયવર્ગ કષાય વર્ગ
છે કષાયવર્ગ હૈ,

8.-(3) Promotives of strength, pro-
motives of complexion, promotives of
voice and cordials—this tetrad makes
one group of decoctives.

तृप्तिघ्नोऽर्शोघ्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः किमिघ्नो
विषघ्न इति षट्कः कषायवर्गः;

તૃપ્તિઘ્નઃ તૃપ્તિઘ્ન, અર્શોઘ્ન. અર્શોઘ્ન, અર્શોઘ્ન,
કુષ્ઠઘ્નઃ કુષ્ઠઘ્ન કુષ્ઠઘ્ન, કણ્ઠઘ્ન. કણ્ઠઘ્ન, કિમિઘ્નઃ
કિમિઘ્ન, વિષઘ્નઃ અને વિષઘ્ન ઓર વિષઘ્ન, इति

આ યહ, ષટ્કઃ છથી બનેલો છ સે બના હુઆ, કષાયવર્ગ.
કષાયવર્ગ છે કષાયવર્ગ હૈ,

8 -(4) Appetisers, anti-hemorrhoidals,
curatives of dermatosis, anti-pruritics,
anthelmintics and antidotes to poison—
this hexad makes one group of deco-
ctives.

स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन
इति चतुष्क कषायवर्गः,

સ્તન્યજનન. સ્તન્યજનન સ્તન્યજનન, સ્તન્યશોધન.
સ્તન્યશોધન સ્તન્યશોધન, શુક્રજનન. શુક્રજનન શુક્રજનન,
શુક્રશોધન. અને શુક્રશોધન ઓર શુક્રશોધન, इति આ
યહ, ચતુષ્ક. ચારથી બનેલો ચારસે બના હુઆ, કષાય-
વર્ગ. કષાયવર્ગ છે કષાયવર્ગ હૈ,

8 -(5) Galactagogue, galacto-depu-
rant, spermato-poietic and spermo-
depurant—this tetrad makes one group
of decoctives.

स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपग
आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरेचनोपग
इति सप्तकः कषायवर्गः;

સ્નેહોપગ સ્નેહોપગ સ્નેહોપગ, સ્વેદોપગ સ્વેદોપગ
સ્વેદોપગ, વમનોપગ. વમનોપગ વમનોપગ, વિરેચનોપગઃ
વિરેચનોપગ વિરેચનોપગ, આસ્થાપનોપગ આસ્થાપનો-
પગ આસ્થાપનોપગ, અનુવાસનોપગઃ અનુવાસનોપગ
અનુવાસનોપગ, શિરોવિરેચનોપગ અને શિરોવિરેચનો-
પગ ઓર શિરોવિરેચનોપગ, इति આ યહ, સપ્તક સાતથી
બનેલો સાતસે બના હુઆ, કષાયવર્ગ કષાયવર્ગ છે
કષાયવર્ગ હૈ,

8 -(6) Adjuvants in oleation, adju-
vants in sudation, adjuvants in vom-
ition, adjuvants in purgation, adjuvants
in corrective enemata, adjuvants in
unctuous enemata and adjuvants in
errhines—this heptad makes one group
of decoctives.

૮. આસ્થાપનોપગ—આસ્થાપન (ત.)

तेषामेकैकस्मिन् महाकपाये दश दशाव-
यविकान् कषायाननुव्याख्यास्यामः, तान्येव पञ्च
कषायशतानि भवन्ति ॥

रामानो इनमेंसे, एकैकस्मिन् प्रत्येक प्रत्येक कषाये भक्षकषायभो महाकषायमें, दश दश दश दश दस दस, आवयविकान् पेटी अन्तर्गत, कषायान् उपायोने कषायोको, अनुव्याख्यास्यामः कहेथु कहेंगे, तानि एव ओ ७ ये ही, पञ्चकषायशतानि पांथसे उपाये पाचसो कषाय, भवन्ति थाय छे होते हैं;

8.-(13) We shall now enumerate the ten constituent decoctives of each of these principal groups of decoctives which will in all make five hundred decoctives.

जीवनीयो दशको महाकषाय —

तद्यथा-जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुद्रपर्णीमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीवनीयानि भवन्ति (१),

तद् यथा जेमेडे जैसे कि, जीवक- ७५३ जीवक, ऋषभकौ ऋषभक, मेदा मेदा मेदा, महामेदा महामेदा, काकोली डाडादी काकोली, क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली, मुद्रपर्णी-मुद्रपर्णी, माषपर्ण्यौ माषपर्णी, जीवन्ती देडी जीवन्ती, मधुकम् अने जेडीमध और मुलैहठी, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दश दस, जीवनीयानि ७५३ जीवनीय, भवन्ति छे हैं (१),

9 -(1) Jivaka, rishabhaka, meda, mahameda, kakoli, milk kakoli, wild green gram, wild black gram, cork swallow wort and liquorice—these ten are life-promoters.

वृहणीयो दशको महाकषाय —

क्षीरिणी राजक्षवकाश्वगन्धाकाकोलीक्षीरकाकोलीवाट्यायनीभद्रौदनीभारद्वाजीपयस्यर्ष्यगन्धा इति दशेमानि वृहणीयानि भवन्ति (२),

क्षीरिणी क्षीरविदारी क्षीरविदारी, राजक्षवक- नागसा दूधेदी दूधी, अश्वगन्धा- आसन असगन्ध, काकोली-

डाडादी काकोली, क्षीरकाकोली-क्षीरकाकोली, क्षीरकाकोली, वाट्यायनी- ७५३ कवी, भद्रौदनी- ७५३ खिरैटी, भारद्वाजी- ७५३ उलटकम्बल, पयस्या- विदारी विदारी, ऋष्यगन्धा अने वरधारे और घावपत्ता, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दश दस, वृहणीयानि ७५३ वृहणीय, भवन्ति छे है (२),

9 -(2) Milky yam, asthma weed, winter cherry, kakoli, milk kakoli, country mallow, heart-leaved sida, devil's cotton plant, white yam, and elephant creeper—these are the ten roborants.

लेखनीयो दशको महाकषाय —

मुस्तककुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरविल्वहैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति (३),

मुस्त- मोथ मोथा, कुष्ठ- ३६ कूठ, हरिद्रा- ७५३ हल्दी, दारुहरिद्रा- ६२७५३ दारुहल्दी, वचा- ७५३ वच, अतिविषा- अतिविष अतीस, कटुरोहिणी- ३६ कुटकी, चित्रक- चित्रे चित्रक, चिरविल्व- चरेल चिरविल, हैमवत्य- अने सईद ७५३ और सफेद वच, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दश दस, लेखनीयानि ७५३ लेखनीय, भवन्ति छे हैं (३),

9 -3. Nut-grass, costus, turmeric, Indian berberry, sweet flag, atees, kurroa, white-lowered leadwort, jungle cork-tree, and white sweet flag—these ten are revulsives (3)

मेदनीयो दशको महाकषाय —

सुवहार्कुरुकाशिमुखीचित्राचित्रकचिरविल्वशङ्खिनीशकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि मेदनीयानि भवन्ति (४),

सुवहा- नसेातर निशोथ, अर्क- आडाडा आक, उरुबूक- ७५३ कूलवाणे, अर ३० रक्तपुष्प एरण्ड, अग्निमुखी- ७५३ धिये।

१ (३) चिरविल्व-चिरविल्व (त)

१. (४) सुवहा- सरला (च ५५)

,, चिरविल्व-चिरविल्व (त)

१ (१) मुद्रपर्णीमाषपर्ण्यौ-मुद्रमाषपर्ण्यौ (त थ)

१ (२) राजक्षवकाश्वगन्धा-राजक्षवकमला (ख घ ठ ड. प.)

वृक्षनाग कलिहारी, चित्रा दांती दन्ती, चित्रक चित्रक
चित्रक, चिरबिल्व थरेल चिरबिल, शस्त्रिनी आंभ डूटाभल्ली
शस्त्रिनी, शकुलादनी डडु कुटकी, स्वर्णक्षीरिण्यः अने
हीरवी और हीरवी, इति आ प्रभाषे इस प्रकार,
इमानि आ ये, दश दश दस, भेदनीयानि भेदनीय
भेदनीय, भवन्ति छे हैं (४),

9-(4) Turpeth, mudar, castor-oil
plant, glory lily, red physic nut,
white-flowered lead wort, jungle
cork tree, ctenolepis, kurroa and
hirtiz:-these ten are laxatives.

सन्धानीयो दशको महाकषायः—

मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बष्ठकीसमझामोचरस-
धातकीलोध्रप्रियङ्गुकट्फलानीति दशेमानि सन्धा-
नीयानि भवन्ति (५),

मधुक जेठीभध सुलैहठी, मधुपर्णी गणो गिलोय,
पृश्निपर्णी पीडवणु पिठवन अम्बष्ठकी वेणुवेव पाढी,
समझा रीसाभल्ली लाजवन्ती, मोचरस शीमणानो शुद्ध
सेमलका गोंद, धातकी धावडी धायके फूल, लोध्र लोध्र
लोध्र, प्रियंगु धडंला प्रियंगु, कट्फलानि अने डायङ्गु
और कट्फल, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ
ये, दश दश दस, सन्धानीयानि सन्धानीय सन्धानीय,
भवन्ति छे हैं (५),

9-(5) Liquorice, guduch, painted
leaved uraria, false pareira brava,
sensitive plant, silk-cotton, tree resin,
fulsee flowers, lodh, perfumed cherry
and box myrtle -these ten are synthe-
sizers

दीपनीयो दशको महाकषाय —

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवे-
तसमरिचजमोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति
दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति (६), इति षट्कः
कषायवर्गः ॥ ९ ॥

पिप्पली पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूल पीपरमीध
पिप्पलीमूल, चव्य थवड चव्य, चित्रक चित्रक चित्रक,

शृङ्गवेर सूड सोंठ, अम्लवेतस अम्लवेतस अम्लवेतस,
मरिच मरी काली मिर्च, जमोदा भोडी अजमोद
अजमोद, भल्लातकास्थि भिलाभा भिलावा, हिङ्गु निर्यासा-
अने हिङ्ग और हीङ्ग, इति आ प्रभाषे इस प्रकार,
इमानि आ ये, दश दश दस, दीपनीयानि दीपनीय
दीपनीय, भवन्ति छे हैं (६), इति आ यह षट्क. छ
थी अनेदो छःका बना हुआ, कषायवर्ग. डषायवर्ग छे
कषायवर्ग है ॥ ९ ॥

9-(6) Long pepper, piper root,
piper chaba, white-flowered lead wort,
dry ginger, amlavetasa, black pepper,
celery, marking nut and asafoetida:-
these ten are digestive stimulants.

Thus the six groups of decoctives
are complete.

बल्यो दशको महाकषाय —

ऐन्द्र्यषभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरा-
रोहिणीबलातिबला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति,

ऐन्द्री ऐन्द्री ऐन्द्री, ऋषभी डौवथ कौंच, अतिरसा
शतावरी शतावरी, ऋष्यप्रोक्ता भाषपणु माषपर्णी,
पयस्या ड्रिगियो क्षीरविदारी, अश्वगन्धा आसन असगन्ध,
स्थिरा शाडपणु सतिवन, रोहिणी रोहणु रोहन, बला
भलभीभ खरैटी, अतिबला: अने भपाट और कंधी,
इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश
दश दस, बल्यानि बल्य बल्य, भवन्ति छे है (७),

10. Aindri, cowage, climbing aspa-
ragus, wild black gram, white yam,
wintercherry, ticktrefoil, rohan, heart-
leaved sida and country mallow -these
ten are promotives of strength (7)

वर्ण्यो दशको महाकषाय —

चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमज्जिष्ठासारिवापय-
स्यासितालता इति दशेमानि वर्ण्यानि भवन्ति (८),

चन्दन सङ्केद थंन श्वेतचन्दन, तुङ्ग लाल नागडेसर
लालनागकेसर, पद्मक पद्मक पद्माख, उशीर वीरलुवाणे सस,
मधुक जेठीभध सुलैहठी, मज्जिष्ठा भल्ल मजीठ, सारिवा

सारिवा कपूरीमधुरी, पयस्या इगिये। विदारी, सिता सक्षे
ध्रो सफेद दूब, लता. અને શ્યામ દૂબોં और गहरी हरी दूब,
इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दस, दश
दस, वर्णानि वर्ण्य, भवन्ति छे हैं (८)

10-(2) Sandal wood, fragrant poon,
himalayan cheiry, cuscus grass, liquo-
rice, madder, indian sarsaparilla,
white yam and white and black scutch
grass -these ten are promotives of
complexion (8)

कण्ठ्यो दशको महाकषाय —

सारिवेशुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैट्यहं-
सपादीवृहतीकण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठ्यानि
भवन्ति (९)

सारिवा सारिवा कपूरीमधुरी, इक्षुमूल शेरडीनां
भूण ईखका मूल, मधुक नेडीमधु मुलैहठी, पिप्पली पीपर
पिप्पली, द्राक्षा द्राक्ष द्राक्षा, विदारी इगिये। विदारी,
कैट्य भीठो वीमडो मीठा नीम, हसपादी हसरान्
हंसराज, वृहती वीली लोरी गण्डी बड़ी कटेरी, कण्टकारिका
अने भेडी लोरी गण्डी और छोटी कटेरी, इति आ
प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दश दस,
कण्ठ्यानि इत्य कण्ठ्य, भवन्ति छे हैं ॥ ९ ॥

10-(3) Indian sarsaparilla, root
of sugar-cane, liquorice, long pepper,
grapes, white yam, curry-leaf tree,
maiden hair, indian night-shade and
yellow-berried night-shade -these ten
are promotives of voice (9)

हृद्यो दशको महाकषाय —

आम्रात्रातकलिकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतस-
कुवलवदरदाडिममातुलुङ्गानीति दशेमानि हृद्यानि
भवन्ति (१०), इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ १० ॥

आम्र आणे। आम, आम्रातक अथाडे अम्बाडा,
लिकुच लिङ्गुय बड़हल, करमर्द उरभट्टां करौदा, वृक्षाम्ल

१०. (९) कैट्य-कैट्य (घ.)

१० (१०) लिकुच-निकुच (ख व, ज झ. ठ त)

डाडिम कोकम, अम्लवेतस अम्लवेतस अम्लवेत, कुवल
मोटा भोर वटावेर, वदर भोर वेर, दाडिम दाडिम दाडिम,
मातुलुङ्गानि अने अडोतरु और चकोतरा, इति आ
प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दश दस, हृद्यानि
हृद्य, भवन्ति छे हैं (१०) इति आ यह, चतुष्क
आरथी अनेदो चारसे बना हुआ, कषायवर्ग कषायवर्ग
छे कषायवर्ग है ॥ १० ॥

10-(4) Mango, indian hog plum,
lakooch, bengal curiant, kokam butter,
amlavetasa, indian jujube, big jujube,
pomegranate and pommello -these ten
are cordials (10) Thus the four groups
of decoctives are complete

तृप्तिघ्नो दशको महाकषाय —

नागरचव्यचित्रकविडङ्गमूर्वागुडूचीवचासुस्तपि-
प्पलीपटोलानीति दशेमानि तृप्तिघ्नानि भवन्ति (११),

नागर सूठ सोंठ, चव्य अथउ चव्य, चित्रक चित्रक
चित्रक, विडङ्ग वावडिग वायविडङ्ग, मूर्वा मोरवेद मूर्वा,
गुडूची गण्डी गिलोय, वचा वच वच, सुस्त मोथ
मोथा, पिप्पली पीपर पिप्पली, पटोलानि अने परवल
और परवल, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये,
दश दश दस, तृप्तिघ्नानि तृप्तिघ्न तृप्तिघ्न, भवन्ति छे हैं (११)

11 (1) Dry ginger, piper chaba,
white-flowered lead wort, embelia, tri-
lobed virgin's bower, guduch, sweet
flag, nut-grass, long pepper and
wild snake-gourd.- these ten are
appetisers. (11)

अशौघो दशको महाकषाय —

कुटजविल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वया-
सकदारुहरिद्रावचाचव्यानीति दशेमान्यशौघानि
भवन्ति (१२),

कुटज उडो कुटज, विल्व भीलुं बेल, चित्रक चित्रक
चित्रक, नागर सूठ सोंठ, अतिविषा अतिविषा अतीस,

११ (११) पटोल-पाटला (घ)

११. (१२) धन्वयास-धन्वयास (ग)

अभया ७२३ हरड, धन्वयासक धमासे। धमासा, दारु-
हरिद्रा ६२३७६२ दारुहल्दी, वचा ७७ वच, चव्यानि
अने थवड और चव्य, इति आ प्रभाण्डे इस प्रकार,
इमानि आ ये, दश दश दस, अर्शोन्नानि अर्शोन्न
अर्शोन्न, भवन्ति छे है ॥१२॥

11-(2) Kuichi, bael, white flow-
ered lead wort, dry ginger, atees, che-
bulic myroblan, cretan prickly clover,
Indian berberry, sweet flag and piper
chaba:- these ten are anti-hemorrhoi-
dals (12).

कुष्ठप्रो दशको महाकषाय —

खदिराभयामलकहरिद्रारुष्करसप्तपर्णारिग्वध-
करवीरविडङ्गजातीप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठ-
घ्नानि भवन्ति (१३),

खदिर भेर खैर, अभया ७२३ हरड, आमलक
आभुणां आवला, हरिद्रा ७७६२ हल्दी, अरुष्कर बिलाभा
भिलावा, सप्तपर्ण सातविन सतवन, आरग्वध गरभाणे।
अमलतास, करवीर ३२३ कनेर, विडङ्ग वावडिग वाय-
विडङ्ग, जातीप्रवाला अने गुणना प्रवाल और चमेलीके
पत्ते, इति आ प्रभाण्डे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश
दश दस, कुष्ठघ्नानि कुष्ठघ्न कुष्ठघ्न, भवन्ति छे है (१३),

11-(3) Catechu, chebulic myroba-
lan, emblic myrobalan, turmeric, mar-
king nut, dita bark, purging cassia,
Indian oleander, embelia and sprouts of
spanish jasmine:- these ten are cura-
tive or dermatosis (13)

कण्डूप्रो दशको महाकषाय —

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटजसर्ष-
पमधुकदारुहरिद्रामुस्तानीति दशेमानि कण्डूघ्नानि
भवन्ति (१४),

चन्दन थ दन चन्दन, नलद ७८१भांसी जटामासी,
कृतमाल गरभाणे। अमलतास, नक्तमाल ३२७ करञ्ज,

११ (१३) हरिद्रा-दारुहरिद्रा (५)

,, करवीर-चव्य (५)

निम्ब लीमडो नीम, कुटज डडो कूड़ा, सर्षप सरसव
सरसो, मधुक ७८१मध मुलैहठी, दारुहरिद्रा ६२३७६२
दारुहल्दी, मुस्तानि अने मोथ और मोथा, इति आ
प्रभाण्डे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दश दस,
कण्डूघ्नानि कण्डूघ्न कण्डूघ्न, भवन्ति छे है (१४),

11-(4) Sandal wood, nardus, pur-
ging cassia, Indian beech, neem, kur-
chi, rape seeds, liquorice, Indian ber-
berry and nut-grass - these ten are anti-
pruritics (14)

कृमिघ्नो दशको महाकषाय —

अक्षीवमरिचगण्डीरकेवुकविडङ्गनिर्गुण्डीकि-
णिहीश्वदंष्ट्रावृषपर्णिकाखुपर्णिका इति दशेमानि
क्रिमिघ्नानि भवन्ति (१५),

अक्षीव सरगवानां ७१७ सहजनके बीज, मरिच
भरी कालीमिर्च, गण्डीर गडीर गण्डीर, केवुक डेयुड
केवुक, विडङ्ग वावडिग वायविडङ्ग, निर्गुण्डी नगेड
सम्भाल, किणिही सडेद शिरीष सफेद शिरीष, श्वदंष्ट्रा
गोअरु गोखरु, वृषपर्णिका वृषपर्णिका वृषपर्णी, आखु-
पर्णिका अने उदरकनी और मषाकणी, इति आ प्रभाण्डे
इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दश दस, क्रिमिघ्नानि
क्रिमिघ्न क्रिमिघ्न, भवन्ति छे है (१५),

11-(5) Seeds of drumstick, black
pepper, gandira, kebuka, embelia, chaste
tree, white siris, small caltrops, vrishap-
arnika and kidney leaves thomea, these
ten are anthelmintics. (15)

विषप्रो दशको महाकषाय —

हरिद्रामञ्जिष्ठासुवहासूक्ष्मैलापालिन्दीचन्दनक-
तकशिरीषसिन्धुवारश्लेष्मातका इति दशेमानि
विषघ्नानि भवन्ति (१६), इति षट्कः कषाय-
वर्गः ॥११॥

हरिद्रा ७७६२ हल्दी, मञ्जिष्ठा ७७७ मजीठ, सुवहा
नसेातर निशोय, सूक्ष्मैला नान्दी ओलथी छोटी इलायची,
पालिन्दी डाणु नसेातर काला निशोय, चन्दन थ दन
चन्दन, कतक निर्भणी निर्मली, शिरीष शिरीष शिरीष,

सिन्धुवार नगोऽ सम्माल, श्लेष्मातका अने गूदे। और लसूडा, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दश दस, विषघ्नानि विषघ्न विषघ्न, भवन्ति छे हैं, इति आ यह, षट्क छथी अनेदो छ.से बना हुआ, कषायवर्ग उपायवर्ग छे कषायवर्ग है ॥११॥

11.(6) Turmeric, madder, turpeth small cardamom, black turpeth, sandal wood, clearing nut, siris, chaste tree and assyrian plum - these ten are antidotes to poison. (16). Thus the six groups of dedocives are completed.

स्तन्यजननो दशको महाकषाय —

वीरणशालिषष्टिकेक्षुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रे-
त्कटकचृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि
भवन्ति (१७),

वीरण वीरणो वाणो खस, शालि शाण शाली,
षष्टिक साठी योआ साठी, इक्षुवालिका धक्षुवादिडा
इक्षुवालिका, दर्भ दर्भ दर्भ, कुश कुश छोटी दर्भ, काश
डासडे काश, गुन्द्रे धाभावर्यु होगला, इत्कट
धत्कट इत्कट, कचृणमूलानि अने रोहिषघासना मूल
रोहिष घासके मूल, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि
आ ये दश दश दस, स्तन्यजननानि स्तन्यजनन
स्तन्यजनन, भवन्ति छे हैं (१७),

12 Cuscusgrass, sali, sastika, iksu-
valika, sacrificial grass, small sacrifi-
cial grass, thatch grass, elephant grass,
itkata and ginger grass roots - these
ten are galactogogues (17)

स्तन्यशोधनो दशको महाकषाय —

पाठामहौषधसुरदारमुस्तमूर्वागुडूचीवत्सक-
फलकिराततित्तककटुरोहिणीसारिवा इति दशे-
मानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (१८),

पाठा पाठा पाठा, महौषध सूर सोठ, सुरदार
देवदार देवदार, मुस्त मोथ मोथा, मूर्वा मोरवेध मूर्वा,
गुडूची गणो गिलोय, वत्सकफल डडानी शींग कूडेकी

सींग, किराततित्त डरियातु चिरायता, कटुरोहिणी डड
कुटकी, सारिवा अने सारिवा ओर कपूरीमधूरी, इति आ
प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दश दस,
स्तन्यशोधनानि स्तन्यशोधन स्तन्यशोधन, भवन्ति छे
हैं (१८),

12 -(2) Patha, dry ginger, deodar, nut-grass, trilobed virgin's bower, guduch, fruits of kurchi, chiretta, kurroa and Indian sarsaparilla - these ten are galacto-depurants. (18)

शुक्रजननो दशको महाकषाय —

जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमा-
षपर्णीमेदावृद्धरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि
शुक्रजननानि भवन्ति (१९),

जीवक जीवक जीवक, कर्षभक कर्षभक कर्षभक,
काकोली डाडादी काकोली, क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली
क्षीरकाकोली, मुद्गपर्णी मुद्गपर्णी मूंगवन, माषपर्णी
माषपर्णी वनजडद, मेदा मेदा मेदा, वृद्धरुहा शतावरी
शतावरी, जटिला जटिला जटिला, कुलिङ्गा अने
जटिला और उटगन, इति आ प्रभाषे इस प्रकार,
इमानि आ ये, दश दश दस, शुक्रजननानि शुक्रजनन
शुक्रजनन, भवन्ति छे हैं ॥१९॥

12 -(3) Jivaka, rishabhaka, ksiraka-
koli, wild green gram, wild black
gram, meda, climbing asparagus, nar-
dus and blepharis -these ten are sper-
mato-poietic (19),

शुक्रशोधनो दशको महाकषाय —

कुष्ठैलवालुककटफलसमुद्रफेनकदम्बनिर्यासे-
शुक्राण्डेक्षिभुरकवसुकोशीराणीति दशेमानि
शुक्रशोधनानि भवन्ति (२०), इति चतुष्कः
कषायवर्गः ॥२२॥

कुष्ठ डड कूठ, एलवालुक ऐलुवा एलवालुक,
कटफल डायडण कायफल, समुद्रफेनसमुद्रफेन समुद्रफेन,
कदम्बनिर्यास डडने शुद्ध कदम्बका गोद, इक्षु नाभी

शेरडी गन्ना, काण्डेक्षु मोटी शेरडी ऊख, इक्षुरक
ओषरो तालमखाना, वसुक साटोडी गदहपुत्रा, उश्नीराणि
अने वीरधुनो वाणो और खस, इति आ प्रभाणो
इस प्रकार, इमानि आ ये दश दस, शुक्रशोधनानि
शुक्रशोधन शुक्रशोधन, भवन्ति छे हैं, (२०), इति आ
यह, चतुष्कः आरथी भनेदो चारसे बना हुआ, कषाय-
वर्ग. क्षायवर्ग छे कषायवर्ग है ॥१२॥

12.-(4) Costus, cherry tree, box
myrtle, fish bone, cadamba resin,
sugar cane, bigger sugar cane, long-
leaved barleria, hog's weed and cuscus
grass - these ten are spermo-depu-
rants. (20)

Thus the four groups of decoctives
are complete

स्नेहोपगो दशको महाकषाय—

मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीर-
काकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि
स्नेहोपगानि भवन्ति (२१),

मृद्वीका द्राक्ष मुनक्का, मधुक जेठीमध मुलैहठी,
मधुपर्णी गणो गिलोय, मेदा मेदा मेदा, विदारी क्षुण्डो
विदारी, काकोली डाडोडी काकोली, क्षीरकाकोली क्षीर-
डाडोडी क्षीरकाकोली, जीवक श्वेत जीवक, जीवन्ती
दोडी जीवन्ती, शालपर्ण्य अने शालपर्ण्य और सरिवन,
इति आ प्रभाणो इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस
दस, स्नेहोपगानि स्नेहोपग स्नेहोपग, भवन्ति छे है (२१)

13. (1) Grapes, liquorice, guduch,
meda, white yan, kakoli, ksira kakoli,
jivaka, cork swallow wort and ticktrefoil-
these ten are adjuvants in oleation (21).

स्वेदोपगो दशको महाकषाय—

शोभाजनकैरण्डार्कवृश्चीरपुनर्नवायवतिलकुल-
त्थमाषवदराणीति दशेमानि स्वेदोपगानि
भवन्ति (२२),

१३ (२१) मेदा—महामेदा (५)

„ मधुक—मधुक (५)

शोभाजनक सूरगवो सहजन, एरण्ड और डो एरण्ड,
अर्क आडो आक, वृश्चीर घोणी साटोडी श्वेतपुनर्नवा,
पुनर्नवा साटोडी लाल पुनर्नवा, यव जव जौ, तिल
तल तिल, कुलत्थ डण्ठी कुलथी, माष अड्ड उड्ड,
वदराणि अने और और वेर, इति आ प्रभाणो
प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, स्वेदापगानि
स्वेदापग स्वेदोपग, भवन्ति छे है (२२),

13.-(2) Drumstick, castor-oil plant,
mudar, white hog's-weed, hog's weed,
barley, til, horse-gram and big jujube:-
these ten are adjuvants in sudation (22)

वमनोपगो दशको महाकषाय—

मधुमधुककोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिम्बीश-
णपुष्पीसदापुष्पाप्रत्यक्षपुष्पा इति दशेमानि वम-
नोपगानि भवन्ति (२३),

मधु मधु शहद, मधुक जेठीमध मुलैहठी, कोविदार
श्वेत डांथनार श्वेतकाचनार, कर्बुदार चित्र चित्र फूलने
डांथनार चित्र चित्र फूलके काचनार, नीप डडण
कदम्ब, विदुल समुद्रक्षुण्ड हिजल, बिम्बी डांवी धीक्षोडी
वन्दरी, शणपुष्पी धुधरो झझनिया, सदापुष्पा राता फूलने
आडो आक, प्रत्यक्षपुष्पा अने अर्धेडा और चिरचिटा,
इति आ प्रभाणो इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस,
वमनोपगानि वमनोपग वमनोपग, भवन्ति छे है (२३),

13 -(3) Honey, liquorice, variegated
mountain chony, white mountain ebony,
cadamba, hijjal, scarlet-fruited gourd,
flax hemp, mudar and rough chaff.-
these ten are adjuvants in vomition (23)

विरेचनोपगो दशको महाकषाय—

द्राक्षाकाशमर्यपरुषकाभयामलकविभीतककुच-
लवदरकर्कन्धुपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि
भवन्ति (२४),

द्राक्षा द्राक्ष द्राक्षा, काशमर्य शीवणु गम्भारी, परुषक
क्षालसा फालसा, अभया डरडे हरड, आमलक आभणा

१३ (२३) सदापुष्पा—सदापुष्पी (क ष छ ज त)

„ प्रत्यक्षपुष्पा—प्रत्यक्षपुष्पी (छ त)

ઑવલા, વિમ્બીતક બહેડાં, વહેડા, કુવલ મોટાં બેર
બહે વેર, બદર બેર વેર, કર્કન્ધુ ચણીબેર જાંબવેર,
પીલ્લુનિ અને પીલુ બૌર પીલુ, इति आ प्रभाषे इस
प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, विरेचनोपगानि
विरेचनोपग विरेचनोपग, भवन्ति छे हैं (२४),

13-(4) Grapes, white teak, sweet
falsah, chebulic myrobalan, emblic
myrobalan, beleric myrobalan, big
jujube, jujube, wild jujube and indian
toothbrush:- these ten are adjuvants
in purgation. (24).

આસ્થાપનો દશકો મહાકષાયઃ—

त्रिवृद्विल्वपिप्पलीकुष्ठसर्पपंचावत्सकफलश-
तपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेमान्यास्थापनो-
पगानि भवन्ति (२५)

त्रिवृत् त्रैलोक्य निशोथ, विल्व भीलुं वेल, पिप्पली
पीपर पिप्पली, कुष्ठ छठ कूठ, सर्पप सरसव सरसों,
वचा वज्र वच, वत्सफल डडानी शींग कुडेकी शींग,
शतपुष्पा सुवा सोया, मधुक जेठीमध मुलैहठी, मदन-
फलानि અને મીઢળ ઓર મૈનફલ, इति आ प्रभाषे
इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, आस्थापनोपगानि
आस्थापनोपग आस्थापनोपग, भवन्ति छे हैं (२५),

13 -(5) Turpeth, bael, long pepper,
costus, rape seeds, sweet-flag, kurchi
fruits, dill, liquorice and emetic nut:-
these ten are adjuvants in corrective
enemata. (25)

અનુવાસનો દશકો મહાકષાય —

रास्नासुरदारविल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्न-
वाश्वदंष्ट्राग्निमन्थश्योनाका इति दशेमान्यनुवा-
सनोपगानि भवन्ति (२६),

રાસ્ના રાસ્ના રાસ્ના, સુરદાર દેવદાર દેવદાર, વિલ્વ
બીલુ વેલ, મદન મીઢળ મૈનફલ, શતપુષ્પા સુવા સોયા,

૧૩.(૨૫) વચા-ચવ્ય (ધ)

૧૩.(૨૬) શ્યોનાકા-શ્યોનાકા (ઢ)

,, ,, -શ્યોનાક (ત.)

वृश्चीर घाण्ठी साटोडी सफेद पुनर्नवा, पुनर्नवा दास
साटोडी लाल पुनर्नवा, श्वदंष्ट्रा गोभ्र गोखरु, अग्निमन्थ
अरणी अरणी, श्योनाका: અને ટેટૂ ઓર ટેટૂ, इति आ
प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस,
अनुवासनोपगानि अनुवासनोपग अनुवासनोपग, भवन्ति
छे हैं (२६),

13 -(6) Indian groundsel, deodar,
bael, emetic nut, dill, white hog's-
weed, hog's weed, small caltrops,
wind killer and indian calosanthos:-
these ten are adjuvants in unctuous
enemata. (26).

શિરોવિરેચનો દશકો મહાકષાય.—

ज्योतिष्मतीक्ष्वकमरिचपिप्पलीविडङ्गशिग्रुसर्प-
पापामार्गतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि
शिरोविरेचनोपगानि भवन्ति (२७), इति सप्तकः
कषायवर्गः ॥१३॥

જ્યોતિષ્મતી માલકાંગણી માલકાગની, ક્ષવક નાક-
છી કણી નકલિક્કની, મરિચ મરી કાલીમરિચ, પિપ્પલી
પીપર પિપ્પલી, વિડઙ્ગ વાવડીંગ વાયવિડંગ, શિગ્રુ
સરગવો સહજન, સર્પપ સરસવ સરસોં, અપામાર્ગ ત્રણ્ડુલ
અથેડાનાં બીજ ચિરન્તિકે વીજ, શ્વેતા ઘોળી ગરણી
કોયલ, મહાશ્વેતા અને સફેદ શિરીષ ઓર સફેદ શિરીષ,
इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस
दस, शिरोविरेचनोपगानि शिरोविरेचनोपग शिरोविरे-
चनोपग, भवन्ति छे हैं (२७), इति आ यह, सप्तक
सातथी અનેશે સાતસે વના હુઆ, कषायवर्ग कषायवर्ग
छे कषायवर्ग है ॥ १३ ॥

13 -(7) Staff-plant, sneezewort, black
pepper, embelia, drumstick, rape seeds,
rough-chaff seeds, white mussel-shell
chaper and white siris.- these ten are
adjuvants in errhines (27).

Thus the seven groups of decoc-
tives are complete.

૧૩ (૨૭) ક્ષવકમરિચ પિપ્પલીવિડઙ્ગ-વાલકપદ્માક્ષવકમરિચવિડઙ્ગ(ધ.)

छर्दिनिग्रहणो दशको महाकषाय —

जम्बुवाप्रपल्लवमातुलुङ्गाम्लबदरदाडिमयवषष्टि-
कोशीरमृल्लाजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहणानि
भवन्ति (२८),

जम्बु अंभुनां जामुनके, आम्रपल्लव तथा आंभानां
पान और आमके पत्ते, मातुलुङ्ग थोडातरु चकोतरा,
अम्लबदर भाटां भोर खट्टे बेर, दाडिम दलुम दाडिम,
यव जौ, षष्टिक साठी येभा साठी चावल, उशीर
वीरलुने वाणो खस, मृत् माटी मिट्टी, लाजा: अने
शाणनी धाणी और लाजा, इति आ प्रभाणु इस
प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस छर्दिनिग्रहणानि
छर्दिनिग्रहण, भवन्ति छे हैं (२८),

14-1 Young leaves of jambul and
mango, pomello, big jujube, pomegra-
nate, barley, liquorice, cuscus grass,
earth and fried paddy:- these ten
are anti-emetics. (28).

तृष्णानिग्रहणो दशको महाकषाय —

नागरधन्वयवासकमुस्तपर्पटकचन्दनकिरात-
तिककगुडूचीहीवेरधान्यकपटोलानीति दशेमानि
तृष्णानिग्रहणानि भवन्ति (२९),

नागर सूँठ, धन्वयवासक धमासे। धमासा,
मुस्त भोथ मोया, पर्पटक पित्तपापडे। शहातरा, चन्दन
चन्दन चन्दन, किराततिकक डरियातु चिरायता, गुडूची
गणो गिलोय, हीवेर सुगंधीवाणो सुगन्धवाला, धान्यक
धाणु धनिया, पटोलानि अने परवण और परवल,
इति आ प्रभाणु इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस
दस, तृष्णानिग्रहणानि तृष्णानिग्रहण, भवन्ति छे हैं

14-(2) Dry ginger, cretan prickly
clover, nut-grass, trailing rungia, sandal
wood, chiretta, guduch, fragrant sticky
mallow, coriander and snake-gourd:-
these ten are adipsous agents (29)

हिकानिग्रहणो दशको महाकषाय —

शटीपुष्करमूलबदरबीजकण्टकारिकावृहतीवृक्ष-

रुहाभयापिप्पलीदुरालभाकुलीरशृङ्गय इति दशे-
मानि हिकानिग्रहणानि भवन्ति (३०), इति त्रिकः
कषायवर्गः ॥ १४ ॥

शटी पटुशूरे। शठकचूर, पुष्करमूल पुष्कर मूल
पोहकरमूल, बदरबीज भोरनी भीन' बेरकी गुठली, कण्ट-
कारिका गेठी लोरीगणु छोटी कटेरी, वृहती उषी
लोरीगणु बडी कटेरी, वृक्षरुहा वांढे वादा, अभया
हरडे हरड, पिप्पली पीपर पिप्पली, दुरालभा धमासे।
धमासा, कुलीरशृङ्गय अने डाडुआशी गी और काकडा-
शीगी, इति आ प्रभाणु इस प्रकार, इमानि आ ये,
दश दस दस, हिकानिग्रहणानि हिकानिग्रहण हिका-
निग्रहण, भवन्ति छे है, इति आ यह, त्रिकः त्रिगुणी
अनेदे। तीनसे बना हुआ, कषायवर्ग कषाय वर्ग छे
कषाय वर्ग है ॥ १४ ॥

14 -(3) Long zedoary, orris root,
seeds of big jujube, yellow berried
night shade, Indian night shade,
vanda orchid, chebulic myrobalan,
long pepper, cretan prickly clover
and galls:- these ten are curatives of
hiccup (30)

Thus the three groups of decoc-
tives are complete.

पुरीषसंग्रहणीयो दशको महाकषाय —

प्रियङ्गुवनन्ताम्रास्थिकट्वङ्गलोध्रमोचरसस-
मङ्गाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणीति दशेमानिपुरी-
षसंग्रहणीयानि भवन्ति (३१),

प्रियङ्गु धुँवा प्रियंगु, अनन्ता सारिवा कपूरी मधुरी,
आम्रास्थि आंभानी गोटली आमकी गुठली, कट्वङ्ग
अरु टेंड, लोध्र लोध्र लोध्र, मोचरस भोयरस
सिम्बलकी गोंद, समङ्गा रीसाभणु। छुईमुई, धातकी-
पुष्प धावडीना डूळ धायके फूल, पद्मा लारगमूल
भार्गिमूल, पद्मकेशराणि अने पद्मकेशर और कमलका
केशर, इति आ प्रभाणु इस प्रकार, इमानि आ ये,
दश दस दस, पुरीषसंग्रहणीयानि पुरीषसंग्रहणीय
पुरीषसंग्रहणीय, भवन्ति छे हैं, (३१),

15.-(1) Perfumed cherry, Indian sarsaparilla, kernel of mango, Indian calosanthos, lodh, gum of silk-cotton tree, sensitive plant, fulsee flowers, beetle killer and lotus filaments:- these ten are intestinal astringents. (31)

पुरीषविरजनीयो दशको महाकषाय —

जम्बुशल्लकीत्वक्कच्छुरामधूकशाल्मलीश्रीवेष्टक-
भृष्टमृतपयस्योत्पलतिलकणा इति दशेमानि पुरीष-
विरजनीयानि भवन्ति (३२), १२ × ३

जम्बु अथु जामुन, शल्लकीत्वक् शादेडीनी अल कुन्दुकी छाल, कच्छुरा कौथां (कवथ) कौच, मधूक भड्डो महुवा, शाल्मली श्रीभणो। सिम्बल, श्रीवेष्टक गध भिरेण विरौजा, भृष्टमृत शेकेली भाटी भूनी हुई मिट्टी, पयस्या क्षिणो विदारी, उत्पल नीलकमल नीलोफर, तिलकणा अने तलना दाला और तिलकण, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, पुरीषविरजनीयानि पुरीषविरजनीय पुरीषविरजनीय, भवन्ति छे हैं (३२),

15.-(2) Jambul, Indian olibanum bark, cowage, mohwah, silk-cotton tree, pine resin, baked earth, white yam, blue water-lily and til seeds -these ten are fecal-pigment restoters (32),

मूत्रसंग्रहणीयो दशको महाकषाय.—

जम्बुाम्रप्लक्षवटकपीतनोडुम्बराश्वत्थमल्लत-
काश्मन्तकसोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणी-
यानि भवन्ति (३३),

जम्बु अथु जामुन, आम्र आंभो आम, प्लक्ष पीपल पिलखन, वट वड वरगद, कपीतन पारसपीपणो। पारसपीपल, उडुम्बर अथरे गूलर, अश्वत्थ पीपणो। पीपल, मल्लतक बिल्लाभो मिलावा, अश्मन्तक असेतरे अश्मन्तक, सोमवल्का. अने सक्षे भेर और सफेद खैर, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस

दस, मूत्रसंग्रहणीयानि मूत्रसंग्रहणीय मूत्रसंग्रहणीय, भवन्ति छे हैं (३३),

15.-(3) Jambul, mango, yellow barked fig, banyan, flowering peepul, gular fig, holy fig, marking nut, common mountain chony and catechu:- these ten are ischuretics. (33).

मूत्रविरजनीयो दशको महाकषायः—

पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकश-
तपत्रमधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पाणीति दशेमानि-
मूत्रविरजनीयानि भवन्ति (३४),

पद्म पद्म पद्म, उत्पल नीलकमल नीलोफर, नलिन नलिन नलिन, कुमुद, कुमुद कुमुद, सौगन्धिक, सौग-
न्धिक सौगन्धिक, पुण्डरीक पुण्डरीक पुण्डरीक, शतपत्र शतपत्र शतपत्र, मधुक गेठीभध मुलैहठी, प्रियङ्गु धडिला प्रियङ्गु, धातकी-पुष्पाणि अने धावडीनां दूध और धायके फूल, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, मूत्रविरजनीयानि मूत्रविरजनीय मूत्र-
विरजनीय, भवन्ति छे हैं (३४),

15.-(4) Red lotus, blue water-lily, nalin lotus, night-flowering lotus, fragrant white lotus, white lotus, centepetal lotus, liquorice, perfumed cherry and fulsee flowers.- these ten are urinary pigment restorers (34).

मूत्रविरेचनीयो दशको महाकषाय —

वृक्षादनीश्वदंष्ट्रावसुकवशिरपाषाणमेददर्भकु-
शकाशगुन्द्रेत्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरेचनी-
यानि भवन्ति (३५), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥१५॥

वृक्षादनी वांटे वन्दा, श्वदंष्ट्रा गोभर गोखर, वसुक साटेडी पुनर्नवा, वशिर अथेडे चिरचिटा, पाषाणमेद पाषाणमेद पाषाणमेद, दर्भ दर्भ दर्भ, कुश कुश कुश, काश काश काश, गुन्द्रा धाणारियु होगला, इत्कट-
मूलानि अने छिटना भूण और इत्कटका मूल, इति आ प्रमाणे इसप्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, मूत्रविरेचनीयानि मूत्रविरेचनीय मूत्रविरेचनीय, भवन्ति

१५ (३२) मधूक-मधुक (च छ.)

१५. (३३) उडुम्बर-उडुम्बर (त)

छे हैं (३५), इति आ यह, पञ्चक पांयथी भनेदो पाचसे बना हुआ, कषायवर्गः कषायवर्ग छे कषायवर्ग है ॥१५॥

15.-(5) Vanda orchid, small caltrops, hog's weed rough-chaff, Indian rockfoil, sacrificial grass, small sacrificial grass, thatch grass, elephant grass, prickly itkata roots:- these ten are diuretics. (35)

Thus the five groups of decoctives are complete

कासहरो दशको महाकषाय —

द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाश्टङ्गीकण्टकारिकावृश्चिरपुनर्नवातामलक्य इति दशेमानि कासहराणि भवन्ति (३६),

द्राक्षा द्राक्ष द्राक्ष, अभया छेउडे हरड, आमलक आभणी आँवला, पिप्पली पीपर पिप्पली, दुरालभा धमासे धमासा, शृङ्गी डाडडाशींगी काकडाशिगी, कण्टकारिका भेडी कोरीगण्डी छोटी कटेरी, वृश्चिर घेणी साटेडी श्वेतपुनर्नवा, पुनर्नवा साटेडी लाल पुनर्नवा, तामलक्य अने कोयआभणी और भूईआँवला, इति आ प्रभाण्डे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, कासहराणि डासहर कासहर, भवन्ति छे हैं (३६),

16.-(1) Grapes, chebulic myrobalan, emblic myrobalan, long pepper, cretan prickly clover, galls, yellow-berried night-shade, white hog's-weed, hog's weed and featherfoil:- these ten are antibechnics. (36)

श्वासहरो दशको महाकषाय —

शटीपुष्करमूलाम्लवेतसैलाहिङ्गवगुरुसुरसातामलकीजीवन्तीचण्डा इति दशेमानि श्वासहराणि भवन्ति (३७),

शटी पट्टकचूरे शट्कचूर, पुष्करमूल पोअरभूण पोहकरमूल, अम्लवेतस अम्लवेतस अमलवेत, एला

१६. (३६) पुनर्नवातामलक्य - पुनर्नवामलक्य (ध)

भेदथी छोटी इलायची, हिङ्गु हींग हींग, अगुरु अगर अगुरु, सुरसा तुलसी तुलसी, तामलकी कोयआभणी भूई आँवला, जीवन्ती दोडी जीवन्ती, चण्डा: अने योअरड और चोरक, इति आ प्रभाण्डे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, श्वासहराणि श्वासहर श्वासहर, भवन्ति छे हैं (३७),

16.-(2) Long zedoary, orris root amlavetasa, cardamom, asafoetida, eagle wood, holy basil, feather foil, cork swallow wort and angelica:- these ten are antidyspneics. (37)

शोथहरो दशको महाकषाय —

पाटलाश्लिषन्थश्योनाकबिल्वकाश्मर्यकण्टकारिकावृहतीशालपर्णीपृश्निपर्णीगोधुरका इति दशेमानि श्वयथुहराणि भवन्ति (३८),

पाटला पाटण पाटला, अश्लिषन्थ अरणी अरणी, श्योनाक टेटु टेंडु, बिल्व भीली बेल, काश्मर्य शीवणु गम्भारी, कण्टकारिका भेडी कोरीगण्डी छोटी कटेरी, वृहती उली कोरीगण्डी बडी कटेरी, शालपर्णी शादवणु सरिवन, पृश्निपर्णी पीडवणु पिठवन, गोक्षुरका: अने गोअरु और गोखर, इति आ प्रभाण्डे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, श्वयथुहराणि श्वयथुहर श्वयथुहर, भवन्ति छे है (३८),

16.-(3) Trumpet flowers, wind killer, Indian calosantes, bael, white teak, yellow berried night-shade, Indian night-shade, ticktrefoil, painted-leaved uraria and small caltrops - these ten are antiphlogistics. (38)

ज्वरहरो दशको महाकषाय —

सारिवाशर्करापाठामज्जिष्ठाद्राक्षापीलुपरूषकाभयामलकविभीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति (३९),

सारिवा सारिवा कपूरी मधुरी, शर्करा साकर शर्करा, पाठा पाठा, मज्जिष्ठा मज्जु मजीठ, द्राक्षा द्राक्ष द्राक्षा,

१६ (३८) श्वयथु-शोथ (झ.)

પીલુ પીલુ પીલુ, પરુષક ક્ષાલસા ફાલસા, અમયા હરડે
હરડ, આમલક આમળાં ઑવલા, વિમીતકાનિ અને
બહેડાં ઔર વહેડા, હિતિ આ પ્રમાણે હિસ પ્રકાર, હિમાનિ
આ યે, દશ દશ દસ, જ્વરહરાણિ જ્વરહર જ્વરહર,
ભવન્તિ છે હૈં (૩૯),

16.-(6) Indian sarsaparilla, sugar,
patha, madder, grapes, tooth-brush
tree, sweet falsah, chebulic myrobalan,
emblic myrobalan and beleric myro-
balan -these ten are antifebriles. (39)

શ્રમહરો દશકો મહાકષાય —

દ્રાક્ષાઝર્જૂરપ્રિયાલવદરદાહિમફલ્ગુપરુષકેશુ-
યવષટ્ટિકા હિતિ દશેમાનિ શ્રમહરાણિ ભવન્તિ (૪૦),
હિતિ પચ્ચકઃ કષાયવર્ગઃ ॥ ૧૬ ॥

દ્રાક્ષા દ્રાક્ષ દ્રાક્ષ, ઝર્જૂર ઝર્જૂર ઝર્જૂર, પ્રિયાલ
આરેળી પિયાલ, વદર ઝેર વેર, દાહિમ દાહિમ અનાર,
ફલ્ગુ અઘર, અંજીર પરુષક ક્ષાલસા ફાલસા, હ્રસ્તુ શેરડી
મજા, યવ જવ જૌ, ષટ્ટિકા અને સાઠી ચોખા ઔર
સાંઠી ચાવલ, હિતિ આ પ્રમાણે હિસ પ્રકાર, હિમાનિ આ
યે, દશ દશ દસ, શ્રમહરાણિ શ્રમહર શ્રમહર, ભવન્તિ
છે હૈં (૪૦), હિતિ આ યહ, પચ્ચકઃ પાંચથી અનેકો પાંચસે
બના હુઆ, કષાયવર્ગ કષાયવર્ગ છે કષાયવર્ગ હૈં ॥ ૧૬ ॥

16.-(5) Grapes, date, Buchanan's
mango, big jujube, pomegranate,
common fig, sweet falsah, sugar cane,
barley and sastic rice.- these ten are
acopics. (40)

Thus the five groups of decoctives
are complete.

દાહપ્રશમનો દશકો મહાકષાય —

લાજાચન્દનકાશ્મર્યફલમધૂકશર્કરાનીલોત્પ-
લોશીરસારિવાગુદૂચીઘ્રીવેરાણીતિ દશેમાનિ દાહ-
પ્રશમનાનિ ભવન્તિ (૪૧),

૧૬ (૪૦) પ્રિયાલ-પિયાલ (ત)

૧૭. (૪૧) મધૂક-મધુક (ક ચ છ.ત.)

લાજા શાળની ધાણી લાજા, ચન્દન ચ દન ચન્દન,
કાશ્મર્યફલ શીવણનાં ફલ ગમ્ભારીફલ, મધૂક મધૂક
મહુવા, શર્કરા સાકર શર્કરા, નીલોત્પલ નીલોત્પલ
નીલોફર, ઝશીર વીરણનો વાળો ઘસ, સારિવા સારિવા
સારિવા, ગુદૂચી ગળો ગિલોય, ઘ્રીવેરાણિ અને સુગંધી-
વાળો ઔર સુગંધવાલા, હિતિ આ પ્રમાણે હિસ પ્રકાર,
હિમાનિ આ યે, દશ દસ દસ, દાહપ્રશમનાનિ દાહપ્રશ-
મન દાહપ્રશમન, ભવન્તિ છે હૈં (૪૧),

17 -(1) Fried paddy, sandal wood,
fruits of white-teak, mohwah, sugar,
blue water-lily, cuscus grass, Indian
sarsaparilla, guduch and fragrant sticky
mallow - these ten are refrigerants. (41)

શીતપ્રશમનો દશકો મહાકષાય.—

તગરાગુરુધાન્યકશ્ટઙ્ગવેરભૂતીકવચાકણ્ટકા-
ર્યઘ્નિમન્થશ્યોનાકપિપ્પલ્ય હિતિ દશેમાનિ શીત-
પ્રશમનાનિ ભવન્તિ (૪૨),

તગર તગર તગર, અગુર અગર અગર, ધાન્યક
ધાણા વનિયા, શ્ટઙ્ગવેર આદુ સોંઠ, ભૂતીક અજમા
અજવાયન, વચા વજ વચ, કણ્ટકારિ ઝેરી ઝેરોગણી
છોટી કટેરી, અઘ્નિમન્થ અરણી અરની, શ્યોનાક ટેટુ
ટેટુ, પિપ્પલ્ય અને પીપર ઔર પિપ્પલી, હિતિ આ પ્રમાણે
હિસ પ્રકાર, હિમાનિ આ યે, દશ દશ દસ, શીતપ્રશમનાનિ
શીતપ્રશમન શીતપ્રશમન, ભવન્તિ છે હૈં (૪૨),

17.-(3) Indian valerian, eagle wood,
coriander, dry ginger, bishop's weed,
sweet flag, yellow-berried night-shade,
wind killer, indian calosanthos and long
pepper.- these ten are calefacients. (42)

ઝર્દપ્રશમનો દશકો મહાકષાય —

તિન્દુકપ્રિયાલવદરઝદિરકદરસસપર્ણશ્વકર્ણ-
ર્જુનાસનારિમેદા હિતિ દશેમાન્યુર્દપ્રશમનાનિ
ભવન્તિ (૪૩),

તિન્દુક ટીંબરવો તેંદુ, પ્રિયાલ આરેળી પિયાલ, વદર
ઝેર વેર, ઝદિર ઝેર ઝૈર, કદર સફેદ ઝેર મફેદ ઝૈર,

૧૭. (૪૩) પ્રિયાલ-પિયાલ (ત)

सप्तपर्णं सातवीन सतवन, अश्वकर्णं शाल शाल, अर्जुन अर्जुन अर्जुन, असन असन असन, अरिमेदा. अने ६२मे आवण और रेवां, इति आभ इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, उद्वर्द्धप्रशमनानि उद्वर्द्ध प्रशमन उद्वर्द्ध प्रशमन, भवन्ति छे हैं (४३)

17.-(3) False mangosteen, Buchanan's mango, big jujube, catechu, gum arabic, dita bark, common saul, arjun, spinous kino and white babool:-these ten are antiurticarials. (43)

अङ्गमर्द्धप्रशमनो दशको महाकषाय—

विदारीगन्धापृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकैरण्ड-काकोलीचन्दनोशीरैलामधुकानीति दशेमान्यङ्गमर्द्धप्रशमनानि भवन्ति (४४),

विदारीगन्धा शालवल्गु सरिवन, पृश्निपर्णी पीपलु पिठवन, बृहती उषी भोरीगण्डी बकीकटेरी, कण्टकारिका शेरी भोरीगण्डी छोटी कटेरी, एरण्ड अरये एरण्ड, काकोली काकोली, चन्दन चन्दन चन्दन, उशीर पीरखुनेवाणे। सस, एला अेलायथी छोटी ईलायची, मधुकर्मा अने गेडीमध और मुलैहठी, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, अङ्गमर्द्धप्रशमनानि अङ्गमर्द्धप्रशमन अङ्गमर्द्धप्रशमन, भवन्ति छे हैं (४४)

17.-(4) Ticktrefoil, painted-leaved uraria, Indian night-shade, yellow berried night-shade, castor-oil plant, kakoli, sandal-wood, cuscus grass, cardamom and liquorice.- these ten are anodynes. (44)

शूलप्रशमनो दशको महाकषाय—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचाजमोदाजगन्धाजाजीगण्डीराणीति दशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति (४५), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १७ ॥

पिप्पली पीपल पिप्पली, पिप्पलीमूल पीपलीमूल पिप्पलीमूल, चव्य यवध चविका, चित्रक चित्रक चित्रक, शृङ्गवेर आडु सोंठ, मरिच मरी काली मरिच, अजमोदा

भोडी अजमोद अजमोद, अजगन्धा भाङ्गी डूकू, अजाजी ७३ वीरा, गण्डीराणि अने गडीर और गण्डीर, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, शूलप्रशमनानि शूलप्रशमन शूलप्रशमन, भवन्ति छे हैं, इति आ यह, पञ्चकः पांचथी अनेदो पाचसे बना हुआ, कषायवर्गः कषायवर्ग छे कषायवर्ग है ॥ १७ ॥

17.-(5) Long pepper, pepper root, piper chaba, white-flowered leadwort, dry ginger, black pepper, celery seed, wild carrot, cumin and gandira:-these ten are analgesics. (45)

Thus the five groups of decoctives are complete.

शोणितास्थापनो दशको महाकषाय—

मधुमधुकरुधिरमोचरसमृत्कपाललोघ्नगैरिक-प्रियङ्गुशर्करालाजा इति दशेमानि शोणितास्थापनानि भवन्ति (४६),

मधु मधु शहद, मधुक गेडीमध मुलैहठी, रुधिर डेसर केशर, मोचरस मोचरस सिम्बलका गोंद, मृत्कपाल भाटीनी डीकरी मिट्टीका ठीकरा, लोघ्न दोधर लोघ, गैरिक गेरु गेरु, प्रियङ्गु धडिला प्रियङ्गु, शर्करा साकर शर्करा, लाजा: अने शाणनी धाणी और लाजा, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस, शोणितास्थापनानि शोणितास्थापन शोणितास्थापन, भवन्ति छे हैं (४६)

18.-(2) Honey, liquorice, saffron, gum of silk-cotton, broken pieces of earthen pot, lodh, red chalk, perfumed cherry, sugar and fried paddy:-these ten are hemostatics (46)

वेदनास्थापनो दशको महाकषाय—

शालकट्फलकदम्बपद्मकतुम्बमोचरसशिरीष-

१८ (४६) मधुमधुक-मधुकमधूत (प)

” प्रियङ्गु-गुड (प)

” ” -पियङ्गु गुड (प)

१८ (४७) तुम्ब-तुम्ब (घ त)

” ” -तुरज (ड)

વજ્રુલૈલવાલુકાશોકા इति दशेमानि वेदनास्थाप-
नानि भवन्ति (४७),

શાલ શાળ સાલ, કદ્દાલ કાલક, કદમ્બ
કદમ્બ, પચ્ચક પચ્ચક પચ્ચાચ, તુમ્બ તેજક
તેજવલ, મોચરસ મોચરસ સિમ્બલકા ગોંદ, શિરીષ
કાળિથેા સરસ શિરીષ, વજ્રુલ વાળુ જ વેંત, ઇલવાલુક
એલુવા ઇલવાલુક, અશોકા અને અશેકાંઠાં ઓર અશોક,
इति आ प्रभाण्डे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश
दश दस, वेदनास्थापनानि वेदनास्थापन वेदनास्थापन,
भवन्ति छे हैं (४७),

18.-(2) Common sal, box myrtle,
cadamba, himalayan cherry, indian
toothache, gum of silk-cotton, siris,
country willow, cherry tree and asoka -
these ten are sedatives. (47)

સંજ્ઞાસ્થાપનો દશકો મહાકષાયઃ—

हिङ्गुकैटर्यारिमेदावचाचोरकवयस्थागोमीज-
टिलापलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञा-
स्थापनानि भवन्ति (४८),

હિંદુગુ હીંગ હિંગ, કેટર્ય મીઠો લીમડો મીઠા નીમ,
અરિમેદા હરમે આવળ રેવો, વચા વજ વચ, ચોરક
ચોરક ચોરક, વયસ્થા બ્રાહ્મી બ્રાહ્મી, ગોલોમી ભૂતકેશી
ભૂતકેશી, જટિલા જટામાંસી જટામાંસી, પલ્લકષા ગુગુળ
ગુગુળ, અશોકરોહિણ્ય. અને કુકુ ઓર કુટકી, इति आ
प्रभाण्डे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस,
सज्ञास्थापनानि संज्ञास्थापन सज्ञास्थापन, भवन्ति छे हैं (४८)

18.-(3) Asafoetida, curry neem, white
babool, sweet flag, angelica, brahmi,
bhutkeshi, nardus, gum guggul and
kurroa - these ten are resuscitatives (48)

પ્રજાસ્થાપનો દશકો મહાકષાયઃ—

ऐन्द्रीब्राह्मीशतवीर्यासहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथा-
शिवाऽरिष्टावाट्यपुष्पीविष्वक्सेनकान्ता इति दशे-
मानि प्रजास्थापनानि भवन्ति (४९),

ऐन्द्री औन्द्री ऐन्द्री, ब्राह्मी ब्राह्मी ब्राह्मी, शतवीर्या

સફેદ ધ્રો સફેદ દૂધ, સહસ્રવીર્યા શ્યામ ધ્રો નીલ દૂધ,
અમોઘા આમળાં ઓવલા, અવ્યથા ગળેા ગિલોય, શિવા
હરડે હરડ, અરિષ્ટા કુકુ કુટકી, વાટ્યપુષ્પી કાસકી કંઘી,
વિષ્વક્સેનકાન્તા અને ધઉલા ઓર ગન્ધપ્રિયગુ, इति
आ प्रभाण्डे इस प्रकार, इमानि आ ये, दश दस दस,
प्रजास्थापनानि प्रजास्थापन प्रजास्थापन, भवन्ति छे हैं (४९)

18.-(4) Aindri, brahmi and white
scutch grass, emblic myrobalan, gud-
uch, chebulic myrobalan, kurroa, coun-
try mallow and perfumed cherry -these
ten are procreants (49)

વય.સ્થાપનો દશકો મહાકષાય —

अमृताऽभयाधत्रीमुक्ताश्वेताजीवन्त्यतिरसा-
मण्डूकपर्णीस्थिरापुनर्नवा इति दशेमानि वयःस्था-
पनानि भवन्ति (५०), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥१८॥

અમૃતા ગળેા ગિલોય, અભયા હરડે હરડ, ધાત્રી
આમળા ઓવલા, મુક્તા ગરના રાસ્ના, શ્વેતા ધોળી
ગરળી સફેદ કોયલ, જીવન્તી દોડી જીવન્તી, અતિરસા
શતાવરી શતાવરી, મણ્ડૂકપર્ણી ખડબ્રાહ્મી, સ્થિરા
શાલપર્ણી સરિવન, પુનર્નવા અને સાટોડી ઓર
પુનર્નવા, इति आ प्रभाण्डे इस प्रकार, इमानि आ ये,
दश दश दस, वयःस्थापनानि वयःस्थापन वयःस्थापन,
भवन्ति छे हैं (५०), इति आ यह, पञ्चक. पांथथी
બનેલો પાચસે વના હુઆ, કષાયવર્ગ. કષાયવર્ગ છે
કષાયવર્ગ હૈ ॥૧૮॥

18.-(5) Guduch, chebulic myroba-
lan, emblic myrobalan Indian ground-
sel, white mussel-shell creeper, cork,
swallow wort, climbing asparagus,
indian pennywort, ticktrefoil and hog's
weed - these ten are rejuvenators. (50)

Thus the five groups of decoctives
are complete

૧૮ (૫૦) મુક્તા-યુક્તા (૭)

,, મુક્તાશ્વેતા-મધુરસાશ્રેયસી (૫)

पञ्चाशन्महाकषायोपसहार —

इति पञ्चकषायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशन्महा-
कषाया महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं
व्याख्याता भवन्ति ॥१९॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, पञ्चकषायशतानि पांथसे।
कषाये।ने। इन पाचसौ कषायोंको, अभिसमस्य सक्षेप
करीने सक्षेप करके, पञ्चाशत् पचास पचास, महाकषाया
महाकषाये। महाकषाय, महतां च कषायाणाम् मोटा
कषाये।ने। महाकषायोंके, लक्षण उदाहरणार्थम् ज्ञान
तथा उदाहरण भाटे लक्षण और उदाहरण के लिए,
व्याख्याता उद्धे। कह दिये, भवन्ति छे हैं ॥१९॥

19 This is the exposition of the
five hundred decoctives classified into
fifty principal groups of decoctives
with a view to illustrate their actions.

भेषजानामसंख्येत्येव नतिसंक्षेपविस्तरे युक्ति —

नहि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति, न चाप्यति-
संक्षेपोऽल्पबुद्धीनां सामर्थ्यायोपकल्पते, तस्माद-
नतिसंक्षेपेणानतिविस्तरेण चोपदिष्टाः ।

विस्तरस्य विस्तारानु विस्तारकी, प्रमाणम् प्रमाण
सीमा, नहि अस्ति नथी नही है, अतिसंक्षेप च अने
अतिसंक्षेप और अतिसंक्षेप, अपि पण भी, अल्प-
बुद्धीनाम् अल्पबुद्धिवालाओंने अल्प बुद्धिवालोंको,
सामर्थ्याय समर्थ्या भाटे समझनेके लिए, न उपकल्पते
उपयोगी थोता नथी उपयोगी नहीं होता, तस्मात् तेथी
इस लिए, अनतिसंक्षेपेण न तो अल्प संक्षेपमां न
बहुत संक्षेपमे, अनतिविस्तरेण के न तो अल्प विस्तारमां
और न बहुत विस्तारमे, उपदिष्टा उद्धे। छे कहे गये है,

20 -(1) While there is no limit to
the number of possible decoctives, too
brief an enumeration would not be of
help to the physician of limited inte-
lligence, therefore it is, that we have
given an enumeration that is neither
too brief nor too extensive

एतावन्तो ह्यल्पबुद्धीनां व्यवहाराय,
बुद्धिमतां च स्वालक्षण्यानुमानयुक्तिकुशलानाम-
नुक्तार्थज्ञानायेति ॥२०॥

एतावन्तः आ॥२०॥ इतना, हि न ही, अल्पबुद्धीनां
अल्पबुद्धिवालांना अल्पबुद्धिवालोंके, व्यवहाराय व्यवहार
भाटे व्यवहारके लिए, स्वालक्षण्य- पोतानां लक्षणोत्थी
अपने लक्षणोंसे, अनुमान- अनुमान अनुमान, युक्ति- तेभन
युक्तिमां एवं युक्तिमें, कुशलानां कुशल कुशल, बुद्धिमताम्
बुद्धिमान पुरुषोंने बुद्धिमान पुरुषोंके लिए, अनुक्त- नहि
उद्धे। न कहे हुए, अर्थ- विषयना विषयके, ज्ञानाय ज्ञान
भाटे ज्ञानके लिए, अल्पम् इति पूरता छे पर्याप्त हैं ॥२०॥

20.-(2) This is quite adequate for
the mediocre for the practical purpose
of treatment, and for the highly inte-
lligent who are proficient in the art
of inference from innate qualities, it
will serve as a guiding principle for
the comprehensive knowledge of drugs
not mentioned here.

केषाच्चिदज्ञानामेकाधिकेषु कषायान्तरेषु संप्लवनेऽपि पञ्च
शतीत्वपूरणे युक्ति —

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
नैतानि भगवन्! पञ्च कषायशतानि पूर्यन्ते,
तानि तानि ह्येवाङ्गान्युपप्लवन्ते तेषु तेषु महा-
कषायेष्विति ॥२१॥

एवं- आ प्रमाणे इस प्रकार, वादिनम् उद्धे। कहते
हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम् मात्रेयने
मात्रेयको, अग्निवेश अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच उवाच
कहा, भगवन् भगवन् भगवन्, एतानि आ ये, पञ्च-
कषायशतानि पांथसे। कषाय पाच सौ कषाय, न पूर्यन्ते
अपूर्ण रहे छे अपूर्ण रहते हैं, हि केमके क्योकि, तानि
तानि एव हि तेनां ते न वे वे ही, अज्ञानि अज्ञे। अज्ञ,
तेषु तेषु ते ते उन उन, महाकषायेषु महाकषायोंमां
महाकषायोंमें, उपप्लवन्ते इति क्षरी क्षरीने आवे छे
बार बार आते हैं ॥२१॥

21. To the worshipful Atreya, who had thus spoken, Agnivesa said, O Lord! these five hundred decoctives do not comprise five hundred drugs because some common constituent decoctives keep recurring in these principal groups.

तमुवाच भगवानात्रेयः—नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश। एकोऽपि ह्यनेकां संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन्,

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये आत्रेयने, तम् तेने उससे, उवाच कहे, अग्निवेश हे अग्निवेश, बुद्धिमता बुद्धिमाने बुद्धिमानको, एतत् अने अनेको, एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, न द्रष्टव्यम् न नेवु नेधे नही देखना चाहिए, हि केमके क्योकि, कार्यान्तराणि गुणं गुणं कार्यं मित्र मित्र कार्य, कुर्वन् करनेवाला, एक अनेक, अपि होवा छतां पण होने पर भी, अनेकाम् अनेक अनेक, संज्ञाम् नामने नामोंको, लभते प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है,

22 The worshipful Atreya replied to him, O Agnivesa! the wise should not see things in that light. Though single, a thing may have many appellations owing to its diverse actions.

तद्यथा-पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति, स यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृ-करण-कार्यसंप्रयुक्तं तत्तद्वैपुल्यं नामविशेषं प्राप्नोति, तद्वदौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम्।

तद् यथा नेमके जैसे कि, पुरुष पुरुष पुरुष, बहूना धर्मां बहुतसे, कर्मणा केमने कर्मोंको, करणे करनेमें, समर्थ. समर्थ समर्थ, भवति थाय छे होता है, स ते वह, यद् यद् ने ने जो जो, कर्म काम कार्य, करोति करे छे करता है, तस्य तस्य ते ते उस उस, कर्मण केमनां कर्मके, कर्तृ-कर्ता कर्ता, करण करने

करण, कार्य- तथा कार्यने और कार्यके, संप्रयुक्तम् अनुसरता अनुसार, तत् तत् ते ते उस उस, गौणम् गुण-वाणा गुणवाले, नामविशेषम् नामविशेषने नामविशेषको, प्राप्नोति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है, तद्वत् ते प्रमाणे उसी प्रकार, औषधद्रव्यम् औषधद्रव्यनु औषध द्रव्यको, अपि पण भी, द्रष्टव्यम् समझवु नेधे समझना चाहिए।

22.-(2) Thus a man is able to perform various actions. He is given that particular appellation which is characteristic of the actions which he does either as an agent or instrument or doer. The same thing is observed in the case of drugs.

यदि चैकमेव किञ्चिद्द्रव्यमासादयामस्तथा-गुणयुक्तं यत् सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ २२ ॥

यत् ने जो, सर्वकर्मणाम् सर्वकर्म सब कार्य, करणे करनेमें, समर्थ समर्थ समर्थ, स्यात् होय हो, तथा-गुण-युक्तम् तेवा गुणवाणा ऐसे गुणवाले, यदि ने यदि, एकम् एव अनेक एक ही, किञ्चित् केम किती, द्रव्यम् द्रव्यने द्रव्यको, आसादयाम आपणु मेणवीने हम पा सकें, क ते केम तो कौन, ततः तेशी उससे, अन्यत् भीन्नु द्रव्य दूसरे द्रव्यको, उपधारयितुम् याद राखवा याद रखनेकी, शिष्येभ्य वा अथवा शिष्योंने अथवा शिष्योंको, उपदेष्टुम् उपदेश करनेकी, इच्छेत् छेच्छे इच्छा करेगा? ॥ २२ ॥

22 -(3) If we could indeed find any one drug possessed of all the properties and capable of meeting all requirements, who would then put himself to the trouble of committing to memory or imparting to his disciples the names and qualities of any other drug?

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकाः —

यतो यावन्ति यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि षट्।

२२ भवति-अस्ति (त)

,, कर्मण कर्तृ-वर्मण सम्पादनात् कर्तृ (च)

,, तत्तद्वैपुल्यं-त त गौण (छ)

उक्तानि संग्रहेणेह तथैवैषां षडाश्रयाः ॥ २३ ॥

तत्र ते त्रिषयमां उस विषयमें, श्लोका उपसंहारना श्लोका छे डे उपसंहारके श्लोक हे कि, यत नेमाथी जिससे, यावन्ति नेटलां जितने, यै. द्रव्यै ने द्रव्योथी जिन द्रव्योसे, षट् विरेचनशतानि. उसो विरेचनो थाय छे छसो विरेचन होते हैं, तानि ते वे, इह अही यहा, संग्रहेण संक्षेपमा संक्षेपमें, उक्तानि उक्तां छे कहे गये हे, तथा एव तेज प्रमाणे वैसे ही, एषाम् ओओना इनके, षट् छ छ, आश्रया आश्रय आश्रय, उक्ता उक्ता छे कहे हैं ॥ २३ ॥

23 Here are the recapitulatory verses—

Here are described in brief the 600 purgative preparations, the names of the drugs and the number of preparations from each of them as well as the six sources of these drugs

रसा लवणवज्र्याश्च कषाया इति संज्ञिताः ।

तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥ २४ ॥

लवणवज्र्या लवण सिवायना लवणको छोड कर, रसा. रसोने शेष रसोको, कषाया. उपाय कषाय इति ओ यह, संज्ञिता नाम आपेलु छे नाम दिया गया है, तस्मात् तेथी इस लिए, कषायाणाम् उपायोनी कषायोकी, पञ्चविधा पाय प्रकाशनी पाच प्रकारकी, योनि. योनि योनि, उदाहृता उही छे कही गई है ॥ २४ ॥

24. The preparations made from articles of all the categories of tastes except the salt are called decoctives, hence the substrata of decoctives is said to be of five kinds.

तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।

महतां च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्तिता ॥ २५ ॥

तथा तथा तथा, एषाम् ओमनी इनकी, पञ्चविधम् पांथ प्रकाशनी पाच प्रकारकी, कल्पनम् उपायना कल्पना, अपि पक्षु भी, उक्तम् उही छे कही है, पुन तथा तथा, महताम् कषायाणाम् पञ्चाशत् पचास महाउपायो पचास महाकषाय, परिकीर्तिता उक्ता छे कहे हैं ॥ २५ ॥

२५ कल्पनम्—करणम् (च.)

25 Similarly the mode of preparation of these is described as of five kinds, the fifty principal groups of decoctives are also enumerated

पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।

लक्षणार्थं, प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥ २६ ॥

अपि च अने और, लक्षणार्थम् ज्ञान अने उदाहरण भाटे ज्ञान और उदाहरणके लिए, कषायाणाम् पञ्चशतानि पाचसो उपायोने पाचसो कषायोको, भागश विभाग पाडीने विभाग करके, उक्तानि उक्ता छे कहा है, हि डेमडे क्योकि, विस्तरस्य विस्तारनु विस्तारकी, प्रमाणम् प्रमाण सीमा, न विद्यते नथी नही है ॥ २६ ॥

26 Five hundred decoctives are severally described for illustration, there is no limit to the expansion of the subject

न चालम्बितसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पते ।

अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥ २७ ॥

मन्दानां व्यवहाराय, बुधानां बुद्धिवृद्धये ।

पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥ २८ ॥

अतिसंक्षेप च अने अतिसंक्षेप और अतिसंक्षेप, अल्पबुद्धे अल्प बुद्धिवाणानी अल्प बुद्धिवालेकी, सामर्थ्याय समर्थशक्ति भाटे समझशक्तिके लिए, अलम् अल्प पर्याप्त, न उपकल्पते नथी नही है, तस्मात् तेथी इस लिए, अयम् आ यह, न अतिसंक्षेपविस्तर. अतिसंक्षेप डे अति-विस्तार नथी अतिसंक्षेप या अतिविस्तारसे नही कहा है, मन्दानाम् मन्दबुद्धिवाणानी मन्दबुद्धिवालेके, व्यव-हाराय व्यवहार भाटे व्यवहारके लिए, बुधानाम् विद्वानोनी बुद्धिमानोकी, बुद्धिवृद्धये बुद्धिनी वृद्धि भाटे बुद्धिकी वृद्धिके लिए, कषायाणाम् उपायोने कषायोका, अयम् आ यह, पञ्चाशत्क. पचासको पचासका, वर्गः वर्ग वर्ग, हि अरेअर निश्चयसे, उदाहृत. उही छे कहा है ॥ २७-२८ ॥

27-28. Over-brevity will not do, for it will not be of help to medio-

२७ तस्मात्—तेषाम् (च.)

cres; therefore neither an over-brief, nor an over-extensive description is given and this will be of practical use to mediocres, and aid the enhancement of the knowledge of the talented; thus the fifty-fold classification of decoctives has been described.

तेषां कर्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।

संयोगं च प्रयोगं च यो वेद स भिषग्वरः ॥२९॥

य जे जो, बाह्येषु आह्य बाह्य, आभ्यन्तरेषु च अने अहर्ना और आभ्यन्तर, कर्मसु कर्मोंमें, तेषाम् तेषांना उनके, योगम् योग योग, संयोगम् स योग संयोग, प्रयोगम् च अने प्रयोगने और प्रयोगको, वेद अणु छे जानता है, सः ते वह, भिषग्वर श्रेष्ठ वैद्य छे श्रेष्ठ वैद्य है ॥२९॥

29. He is the best of physicians, who knows the art of combination as well as the systematic administration of these preparations both internally and externally.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने षड्विरेचनशताश्रितीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

इति भेषजचतुष्कः ॥१॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेक्षा अग्निवेशे वनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुथी प्रतिसंस्कार पामेक्षा आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थानमा सूत्रस्थानमें, षड्विरेचनशताश्रितीय 'षड्विरेचनशताश्रितीय' 'षड्विरेचनशताश्रितीय', नाम नामने नामका, चतुर्थ अथो चौथा, अध्याय अध्याय स पूरुथथो अन्त्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

इति आ प्रमाणे इस तरह, भेषज-चतुष्क औषधरूप विषयवाणा चार अध्यायोंने पढेक्षा समूह स पूरुथथो औषधविषयक चार अध्यायोंका पहला समूह समाप्त हुआ ॥ १ ॥

30. Thus in the section on General Principles, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled six hundred purgative preparations is completed.

Thus ends the tetrad of chapters on drugs.

पञ्चमोऽध्यायः ।

पांचमो अध्याय अध्याय पांचवो Chapter V

मात्राश्रितीयाध्यायोपक्रम —

अथातो मात्राश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अत हवे अर्होथी अब आगे, मात्राश्रितीयम् 'मात्राश्रितीय' नामना 'मात्राश्रितीय' नामके, अध्यायम् अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्याम व्याख्यान करेगु ३२ शु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेंगु छे कहा है ॥२॥

1 We shall now expound the chapter entitled "Measure in eating".

2 Thus declared the worshipful Atreya

मात्राशन कर्तव्यम्, आहारमात्राया अग्निबलापेक्षित्वम्—

मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी ॥३॥

मात्राशी मितालारी मितालारी, स्यात् थबु नोष्ठये होना चाहिए, आहार-मात्रा पुन. अने आहारनी मात्रा और आहारकी मात्रा, अग्नि-बल-अपेक्षिणी अग्निना अलपर निर्भर छे आगके बलपर निर्भर है ॥ ३ ॥

3 One must eat in measure and the measure of food is determined by the strength of one's gastric fire.

आहारस्य मात्राप्रमाणम्—

यावद्ध्यस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथा-
कालं जरां गच्छति तावदस्य 'मात्राप्रमाणं'
वेदितव्यं भवति ॥ ४ ॥

हि ३१२७६ क्योकि, यावद् जेटला प्रभाषुभां
जितने परिमाणमें, अस्म भानार भाषुसे खानेवाले
मनुष्यका, अशितम् आधेसे खाया हुआ, अशनम्
भोराध भोजन, प्रकृतिम् प्रकृतिने प्रकृतिको, अनुपहत्य
अभाउया विना विना विगाडे, यथाकालम् यथा समय
सीक समय पर, जराम् यथी जीर्ण, गच्छति अथ
हो जाता है, तावत् ते७लु उतना ही, अस्य अेनी
उसका, मात्राप्रमाणम् मात्रानु प्रभाषु मात्राप्रमाण,
वेदितव्यम् भवति अेषुनु जे७थे समझना चाहिए ॥४॥

4. That should be known as the
proper measure of food which, when
taken, is digested in due time without
impairing one's health.

प्रकृतिलघूनि प्रकृतिगुरुणि च द्रव्याणि मात्रायैवोपयोज्यानि—

तत्र शालिषष्टिकमुद्गलावकपिञ्जलैणशशशरभ-
शम्बरादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्यपि मात्रा-
पेक्षीणि भवन्ति । ५०१-

तत्र तेभां बहा, शालि-षष्टिक-मुद्ग-लाव-कपिञ्जल-
एण-शश-शरभ-शम्बर-आदीनि लाल योभा, साठी योभा,
भग, तेतर, गौर तेतर, काणु डरलु, ससलु, मोटां
शीगडांवाणु डरलु अने शम्बर वगेरे लाल चावल-साठी
चावल-मूग-लावापजी-कपिञ्जल-हरिण-खरगोस-वडेसीगवाला हरिण
और साभर आदि, आहार-द्रव्याणि आहार डरवानां
द्रव्ये आहारद्रव्य, प्रकृति-लघूनि स्वभावथी ललडा स्वभावत
लघु, अपि होवा छतां होते हुए भी, मात्रा-अपेक्षीणि
मात्रानी अपेक्षा राभनारां मात्राकी अपेक्षा करने वाले,
भवन्ति छे हैं,

5 -(1) In view of this, salī rice,
shashtika rice, green gram, common
quail, grey partridge, antelope, rabbit,
wapiti, indian sambar and such other
articles of food, though light by nature,
need to be taken in measure.

तथा पिष्टेक्षुक्षीरविकृतितिलमाषानूपौदकपि-
शितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुरुण्यपि मात्रा-
मेवापेक्षन्ते ॥ ५ ॥

तथा तथा इसी तरह, पिष्ट- वाटेदी दाननी डे
योभाना दोटनी पिष्टी या चावलके आटेसे बने, इक्षु-
धक्षुनी इक्षुके, क्षीर- दूधनी दूधके, विकृति- अनावटे
पदार्थ, तिल- तल तिल, माष- अउडे उडद, आनूप-
आनूप देशनां प्राणीओनां आनूप देशके जन्तुओंका,
औदक- जलथर प्राणीओनां जलचर जीवोंका, पिशित-
भांस मास, आदीनि वगेरे आदि, आहार- आहार आहार,
द्रव्याणि द्रव्ये द्रव्य, प्रकृति- स्वभावथी स्वभावसे, गुरुणि
भारे गुरु, अपि होवा छतां होते हुए भी, मात्राम्
मात्रानी मात्राकी, एव ज ही, अपेक्षन्ते अपेक्षा राभे छे
अपेक्षा रखते हैं ॥५॥

5 -(2) Similarly, preparations of flour,
sugar-cane juice and milk, til, black
gram, the flesh of aquatic and wet-
land animals and other similar arti-
cles of food, though heavy by nature,
also need to be taken in measure.

मात्राविचारे गौरवलाघवयोरौपयोजिकत्वम् —

न चैवमुक्ते द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं मन्येत,
लघूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति;

एवम् आ प्रभाषु इस प्रकार, उक्ते डडेवाथी
कहनेपर, द्रव्ये द्रव्येभां द्रव्यमें, गुरु- गौरव गौरव, लाघ-
वम् लाघवने लाघवका, अकारणम् विचार डरवे व्यर्थ
छे विचार करना व्यर्थ है, न च अेभ न ऐसा नहीं, मन्येत
समझनु समझना चाहिए, लघूनि हि ३१२७६ लघु क्योकि
लघु, द्रव्याणि द्रव्ये द्रव्य, वायु- वायु वायु, अग्नि- अने
अग्निना और अग्निके, गुणबहुलानि गुणुनी अधिकता-
वाला गुणोंकी अविकृतावाले भवन्ति लल छे होते हैं,

6 -(1) However, from the above cla-
ssification, one should not conclude that
heaviness or lightness in an article
of food is mentioned without reason.
The light articles have a predominance
of the qualities of air and fire.

પૃથ્વીસોમગુણબહુલાનીતરાણિ, તસ્માત્ સ્વ-
ગુણાદપિ લઘૂન્યગ્નિસન્ધુક્ષણસ્વભાવાન્યલ્પદોષાણિ
ચોચ્યન્તેઽપિ સૌહિત્યોપયુક્તાનિ,

इतराणि गुरु द्रव्ये। गुरु द्रव्य, पृथ्वी- पृथ्वी, पृथ्वी,
सोम- तथा जलके, गुण- गुणोन्नी गुणोकी,
बहुलानि अधिकतावाणा होय છે અધિકતાવાળે હોતે હૈ, તસ્માત્ તે હેતુથી ઇસ લિએ, લઘૂનિ લઘુ દ્રવ્યે લઘુદ્રવ્ય,
स्वगुणात् अपि पोताना गुणोत्थी પણુ अपने गुणोसे भी,
अग्नि अग्निने अग्निनो, सन्धुक्षण-स्वभावानि પ્રદીપ્ત
કરવાના સ્વભાવવાળાં સ્વભાવસે પ્રવીણ કરને વાલે
હોતે હૈ, સૌહિત્ય- અને અધિક માત્રામાં ધરાધને
और भरपेट-तृप्त होकर, उपयुक्तानि ખાવાથી खानेपर,
अपि પણु भी, अल्पदोषाणि च अल्प दोषवाणां અલ્પ
દોષવાલે, उच्यन्ते કહ્યાં છે કહે જાતે હૈ,

6 -(2) The others (heavy ones) have more of the properties of earth and water. Consequently the light articles are stimulative of the gastric fire owing to their innate quality and are considered to be least harmful even if they are eaten to a surfeit

गुरुणि पुनर्नाग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यस्तामान्यात्,

પુન વળી ઔર, ગુરુણિ ગુરુ દ્રવ્યે ગુરુ દ્રવ્ય,
असामान्यात् विरुद्ध गुणवाणा होवाથી विरुद्ध गुणवाले
હોનેકે કારણ, અગ્નિ- અગ્નિને અગ્નિકો, सन्धुक्षण- પ્રદીપ્ત
કરવાના ઉદ્દીપન કરનેવાલે, स्वभावानि स्वभाववाणां
સ્વભાવસે યુક્ત, ન હોતા નથી નહીં હોતે,

6 -(3) On the other hand, the heavy articles are by nature non-stimulative of the gastric fire due to their dissimilarity of nature.

अतश्चातिमात्रं दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तान्य-
न्यत्र व्यायामान्निबलात्,

अत. अं क्षरलुथी इयलिए, व्यायाम- व्यायामजन्य
व्यायामजन्य, अग्निबलात् अग्निबल अग्निबलसे, अन्यत्र च

६ असामान्यात्-असामर्थ्यात् (प)

વિના અતિરિક્ત, સૌહિત્ય- પેટ ભરીને भरपेट, उपयुक्तानि
ખાધેલાં ગુરુ દ્રવ્યો खाने पर गुरु द्रव्य, अतिमात्रम् अतिशय
અધિક, दोषवन्ति दोषकारक થાય છે दोषकरनेवाले હોતે હૈ,

6 -(4) A surfeit-meal of them is markedly harmful unless the gastric fire is increased by hard exercise

सैषा भवत्यग्निबलापेक्षणी मात्रा ॥ ६ ॥

સા ણપા આ યહ, માત્રા આહારમાત્રા આહારમાત્રા,
अग्निबल- अग्निबलની અગ્નિबलकी, अपेक्षणी अपेक्षा
રાખનારી अपेक्षा रखनेवाली, भवति છે હૈ ॥ ६ ॥

6 -(5) Thus the measure in food is determined by the strength of the gastric fire

गुरुलघुमेदेन आहारस्य मात्रा—

न च नापेक्षते द्रव्यं, द्रव्यापेक्षया च
त्रिभागसौहित्यमर्धसौहित्यं वा गुरुणामुपदिश्यते,
लघूनामपि च नातिसौहित्यमर्धेयुक्त्यर्थम् ॥ ७ ॥

द्रव्यम् च અને તે માત્રા દ્રવ્યની ઔર वह मात्रा
द्रव्यकी, न नहीं नहीं, अपेक्षते अपेक्षा राखती अपेक्षा
करती, इति अथेम પણु यह भी, न नहीं नहीं है, द्रव्य-
द्रव्यकी, अपेक्षया च अपेक्षाअपे अपेक्षासे, गुरुणाम्
गुरु द्रव्येना गुरुद्रव्योके, त्रिभाग- त्रीण भागोती तीसरे
भागसे, सौहित्यम् तृप्ति तृप्ति, अर्धसौहित्यम् वा के
अर्धभागोती तृप्ति या अर्धभागसे तृप्ति, उपदिश्यते
કહેવામા આવે છે કહી જાતી હૈ, अग्ने च ज्वराग्निने
अग्निको, युक्त्यर्थम् पोताना प्रमाणमां राखवा माटे
अपने प्रमाणमें रखनेके लिए, लघूनाम् लघु द्रव्योको, अपि
पणु भी, अति- अति भरपेट, सौहित्यम्
तृप्ति खानेका, न उपदेशवाમાં આવती नથી उपदेश
नहीं किया जाता ॥ ७ ॥

7. It is not that the quantity of a substance does not count. From the point of quantity, it is laid down that heavy articles should be taken in one

૭. યુક્ત્યર્થમ્-સન્ધુક્ષણર્થમ્ (પ)

,, उपदिश्यते-उपदिश्यते (ख)

third or one half measure of the full meal, while even light articles should not be taken in excess and should accord with the strength of the gastric fire

मात्रावदाहारस्य गुणा. —

मात्रावद्ध्यशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बल-
वर्णसुखायुषा, योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति ॥ ८ ॥

मात्रावत् हि भा.प. प्रभाषे. मात्रापूर्वक, अशितम्
आधेत्तु खाया गया, अशनम् भोजन भोजन, प्रकृतिम्
प्रकृतिने प्रकृतिका, अनुपहत्य उपधात नहि डरी उप-
घात नहीं करके, उपयोक्तारम् भोजन करने खाने-
वालेको, बल- बल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, सुख-आयुषा
सुख अने आयुष्यथी सुख और आयुसे, अवश्यम् अवश्य
अवश्य, योजयति इति युक्त करे छे युक्त करता है ॥ ८ ॥

8. The measured diet not only does not impair one's health but positively promotes one's strength, complexion, health and life

पिष्टमयादिगुरुद्रव्याणां भोजने मात्रा —

भवन्ति चात्र—

गुरु पिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान् पृथुकानपि ।
न जातु भुक्तवान् ख.देन्मात्रां खादेद्वुभुक्षितः ॥ ९ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति
श्लोका छे ३ श्लोक हैं कि, तस्मात् तेथी इस लिए,
गुरु गुरु गुरु, पिष्टमयम् पिष्टान् पिष्टीसे बने द्रव्य,
तण्डुलान् नवा थोभा नये तण्डुल, पृथुकान् अने पौ आ
चिवडेको, अपि पणु सी, भुक्तवान् आधा पछी भोजन
करनेके उपरान्त, जातु डही पणु कमी, न खादेत् न आवा
भेधे नहीं खाना चाहिए, उभुक्षित भूष्या भाषुसे
भूख लगने पर, मात्राम् योग्य मात्रामा योग्य मात्रामें,
खादेत् आवा भेधे खाना चाहिए ॥ ९ ॥

Here are verses again —

9 One should never, accordingly, eat such heavy articles as pastries, flattened rice, etc, on top of a meal.

९ मात्रा खादेत्-मात्रामघात (ग)

Even while hungry, one should take such articles in right measure

कीदृशानाहारान्नाभ्यसेत् —

वल्लूरं शुष्कशाकानि शालूकानि विसानि च ।
नाभ्यसेद्गौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत् ॥ १० ॥

वल्लूरम् सुडांशेदां मांस शुष्कमांस, शुष्कशाकानि
शुष्क शाक शुष्क शाक, शालूकानि डेड कन्द, विसानि
च अने डभणनालनु और मिसोको, गौरवात् अशे
सारे होवाथी गुरु होनेके कारण, न अभ्यसेत् नित्य
सेवन न करवु भेधे निरन्तर नहीं खाना चाहिए,
कृशम् व्याधिथी कृश व्याधिसे कृश, मांसम् पशुनुं
मांस पशुका मांस, न एव डही पणु नहि कमी सी
नहीं, उपयोजयेत् वापरवु भेधे खाना चाहिए ॥ १० ॥

10 Dried meat, dried vegetables, lotus rhizomes and lotus stalk, being heavy, are not to be taken habitually, nor should the flesh of an emaciated animal be used.

कूर्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गव्यमाहिषे ।
मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥ ११ ॥

कूर्चिकान् च कूर्चिक कूर्चिका, किलाटान् किलाट
किलाट, शौकरम् सूवरनु मांस सुवरका मांस, गव्य-
गायनु मांस गायका मांस, माहिषे लेसनु मांस भैसका
मांस, मत्स्यान् च भाषदां मछलिया, दधि च दही
दही, माषान् अड्ड उड्ड, यवकान् च अने यवक
और यवक, न शीलयेत् निरन्तर सेवनां न भेधे
निरन्तर उपयोग नहीं करना चाहिए ॥ ११ ॥

11 Coagulated milk, cream-cheese, pork, buffalo's flesh, fish, curds, black gram and wild barley should not be used habitually

कीदृशानाहारानभ्यसेत् —

षष्टिकाञ्छालिमुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान् ।
आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥ १२ ॥

११ गव्यमाहिषे-गव्यमामिषम् (च झ ढ ट)

११ यवकाश्च-यावकाश्च (क)

षष्टिकान् साठी ये।भा साठी चावल, शालि- दाल
ये।भा लाल चावल, सुद्धान् च भूग मूग, सैन्धव- सिंधा-
लूण सैन्धानमक, आमलके आमला आवला, यवान् जव
जौ, आन्तरीक्षम् जीदेलां वर्षाजल वर्षाजल, पयः दूध
दूध, सर्पि धी घी, जाङ्गलम् जंगल देशनां पशु-
पक्षीयेना मांस जाङ्गल मांस, मधु च अने मधुनु
और शहदका, अभ्यसेत् नित्य सेवन करवु जेधे निरन्तर
सेवन करना चाहिए ॥ १२ ॥

12. Shashtika rice, sali rice, green
grām, rock-salt, emblic myrobalan,
barley, rain-water, milk, ghee, flesh
of jangala animals and honey may be
habitually taken.

सूत्रमात्रेण स्वस्थवृत्तोपदेश —

तच्च नित्यं प्रयुज्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।
अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत् ॥१३॥

येन च जेनाथी जिससे, स्वास्थ्यम् स्वास्थ्यनु
स्वास्थ्य, अनुवर्तते सारी रीते पालन थाय ठीक बना
रहे, यत् च अने जे और जो, अजातानाम् नवा नये,
विकाराणाम् निडागेने विकारोको, अनुत्पत्तिकरम् उत्पन्न
न करे उत्पन्न न करे, तत् ते आहार-विहारनु उस
आहार विहारका, नित्यम् नित्य नित्य, प्रयुज्जीत सेवन
करवु जेधे सेवन करना चाहिए ॥१३॥

13 That should form the daily
diet, which not only helps to main-
tain present well-being, but serves as
a prophylactic against disease in future.

अजनविधि —

अत ऊर्ध्वं शरीरस्य कार्यमक्षयजननादिकम् ।
स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते ॥१४॥

अत ऊर्ध्वम् ऊपर पछी इसके आगे, स्वस्थवृत्तिम्
स्वस्थवृत्तने स्वस्थवृत्तिकी, अभिप्रेत्य लक्ष्मी राशीने
दृष्टिसे, शरीरस्य शरीरने भाटे शरीरके लिए, कार्यम्
करवाना आवश्यक, अक्षि- नेत्रोनां नेत्रोके, अजनादिकम्
अजनादिक अजन आदि, गुणतः गुण प्रमाणे गुणोसे,
संप्रवक्ष्यते उल्लेखना आवशे कहे जायेंगे ॥१४॥

14. From here onwards, keeping
in view the art of healthful living,
we shall explain the personal regimen,
including such observances as pain-
ting the eyes with eye-salves, with
reference to its benefits.

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षणोः प्रयोजयेत् ।
पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्नावणार्थं रसाञ्जनम् ॥१५॥

अक्षणो नेत्रोने भाटे नेत्रोके लिए, हितम् हितकारी
हितकारी, सौवीरम् सौवीर सौवीर, अञ्जनम् अञ्जनने
अञ्जनका, नित्यम् नित्य नित्य, प्रयोजयेत् प्रयोग करवु
जेधे प्रयोग करना चाहिए, स्नावणार्थं अने स्नावण
भाटे स्नावणके लिए, रसाञ्जनम् रसाञ्जनने रसाञ्जनको,
पञ्चरात्रे ५ रात्रि ५ रात्रि प्रत्येक पाचवीं रातमें, अष्ट-
रात्रे वा ८ आठ रात्रि या आठवी रातमें, प्रयोजयेत्
प्रयोग करवु जेधे उपयोग करना चाहिए ॥१५॥

15 The antimony-collyrium which
is beneficial to the eyes should be
daily used and the extract of indian
berberry should be used once in every
fifth or eighth night for the drainage
of the eyes.

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ।
ततः श्लेष्महरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥१६॥

चक्षु चक्षु चक्षु, तेजोमयम् तेज प्रधान छे तेज-
प्रधान है, तस्य तेने उसको, विशेषात् विशेषे करी मुख्यतः,
श्लेष्मत उक्ष्मी कफसे, भयम् भय रहे छे भय रहता है,
तत तेथी इस लिए, दृष्टे दृष्टिने दृष्टिको प्रसादनम्
निर्माण करवाना निर्मल करनेवाला श्लेष्महरम् उक्ष्माश्ले-
कफनाशक, कर्म कर्म कर्म, हितम् हितकर छे हितकारी है ॥१६॥

16 The eye is of the element
of light So, it is specially liable to
be adversely affected by kapha i.e.

१६ एतच्छ्लोकानन्तरम्-तस्मादंस्तगते सूर्ये प्रायेण हितमञ्जनम् ।

रात्रि स्वप्नगुणा चक्षु पुष्पत्यञ्जनकश्चितम् ॥

इत्यधिक पाठ (प) पुस्तके।

watery element. Therefore measures curative of kapha are beneficial in keeping the vision clear.

दिवा तत्रप्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ।
विरेकदुर्वला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥१७॥
तस्मात् साव्यं निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।

तत् ते उस, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण, अञ्जनम् अञ्जनम्, अञ्जनका, नेत्रयो. आंभोभां नेत्रोमें, दिवा दिवसे दिनके समय, न प्रयोक्तव्यम् प्रयोग करवे न भेदधे प्रयोग नहीं करना चाहिए, (यस्मात् कारणके कयोकि), विरेक-सावण्ण कर्मथी सावण्ण, दुर्वला दुर्बल थर् अथेदी दुर्वल हुई, दृष्टि दृष्टि दृष्टि, आदित्यम् सूर्य-तेजने सूर्यतेजको, प्राप्य प्राप्त थर् प्राप्त होकर, सीदति क्षीणी पडे छे कमजोर हो जाती हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, साव्यम् सावण्ण सावण्ण, अञ्जनम् सुरभो अञ्जनको, तु ते। तो, निशायाम् रात्रिथे रात्रिमें, ध्रुवम् अवश्य ही, इष्यते आंभोभां भेदधे प्रयोग करना चाहिए ॥ १७३ ॥

16½-17½. Strong collyrium should not be applied to the eyes during day-time, because the eye-sight, weakened by drainage, gets impaired on exposure to sunshine. Therefore the draining by collyrium is indicated exclusively by night.

यथा हि कनकादीनां मलिनां विविधात्मनाम् ॥१८॥
धौतानां निर्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ।
एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्च्योतनादिभिः ॥१९॥
दृष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत् ।

यथा हि जेवी रीते जितप्रकार, विविधात्मनाम् विविध प्रकारां नाना प्रकारके, मलिनाम् मलिन थेवां मलिन, कनकादीनाम् सुवर्णादिनी स्वर्णादिकी, तैल-तेल

तैल, चेल- वस्त्र वस्त्र, कचादिभिः अने अश वगेरेथी और ब्रश आदिसे, धौतानाम् धौतानां धोनेपर, निर्मला निर्मल निर्मल, शुद्धि शुद्धि थाय छे शुद्धि हो जाती है, एवम् ये प्रमाणे उसी प्रकार, मर्त्यानाम् मनुष्यानी मनुष्योके, नेत्रेषु आंभोभां नेत्रोमें, अञ्जन- अञ्जन अञ्जन, आश्च्योतन- आश्च्योतन आश्च्योतन, आदिभि. वगेरेथी आदिसे, निराकुला स्वच्छ थयेदी स्वच्छ हुई, दृष्टि. दृष्टि दृष्टि, निर्मले निर्मल निर्मल, नभसि आकाश-शमां आकाशमें, इन्दुवत् यदनी पेठे चन्द्रमाकी भाति, भाति प्रकाशे छे चमकने लगती है ॥ १८-१९३ ॥

18-19½. Just as various kinds of tarnished gold-ornaments etc. get cleansed by being washed with oil, cloth, brush etc., even so, by the use of eye-salves, eye-drops etc., in the eyes, the vision of mortals shines brightly like the moon in the clear sky.

प्रायोगिकधूमवर्तिद्रव्याणि, धूमवर्ते निर्माणविधिश्च —

हरेणुकां प्रियङ्गुं च पृथ्वीकां केशरं नखम् ॥२०॥
हीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मकम् ।
ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुल्वगुरुशर्करम् ॥२१॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वचः शुभाः ।
वन्यं सर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ॥२२॥
श्रीविष्टकं शलकीं च शुकवर्हमथापि च ।
पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेणीकां तां वर्ति यवसन्निभाम् ॥२३॥
अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलसमां शिषक् ।
शुष्कां निगर्भां ता वर्ति धूमनेत्रार्पितां नरः ॥२४॥
क्षेहाक्तामग्निसंप्लुष्टां पिबेत् प्रायोगिकीं सुखाम् ।

हरेणुकाम् रेणुधुनी रेणुका, प्रियङ्गुम् च धुल्लि प्रियङ्गु, पृथ्वीकाम् क्लेश्ण शुः काला जीरा, केशरम् क्षाल नागकेसर लाल नागकेसर, नखम् नखला नख, हीवेरम् सुगंधी वागे। सुगन्धवाला, चन्दनम् चन्दन चन्दन, पत्रम् तमालपत्र तेजपत्र, स्वक्-तण दालचीनी,

१७. विरेकदुर्वला दृष्टि - विरेकदुर्वल चक्षु. (ग. ब.)

१८. मलिना-मणीना (घ न न. ब.)

२१ शर्करम्-शर्करा (ग.)

२४ निगर्भाम्-निगर्भाम् (ड)

२५. प्रायोगिकीम्-प्रायोगिकीम् (ब)

પલા-એલચી છોટી ફલાયચી, ડશીર- વીરધુનોવાળો, લસ, પદ્મકમ્ પદ્મકાષ્ઠ પદ્માલ, ધ્યામકમ્ રેલિષ ધાસ રુષાધાસ, મધુકમ્ જેઠીમધ મુલૈહટી, માંસી જટામાંસી જટામાંસી, ગુગુલુ- ગૂગળ ગુમ્બુલ, અગુરુ- અગર અગુરુ, શર્કરમ્ સાકર શર્કરા, શુભા. સારી અચ્છે, ન્યગ્રોધ- વડ વરગદ, ડદુમ્બર- ઉબરા ગૂલર, અશ્વત્થ- પીપળા પીપલ, પ્લક્ષ- પીપળ પિલ્લન, લોધ્રત્વચ. અને લોધ્રની છાલ ઓર લોધ્રકી છાલ, વન્યમ્ કેવડી મોથ કેવડી મોથ, સર્જરસં રાળ સર્જરસ, મુસ્તમ્ મોથ મોથા, શૈલેયમ્ દગડકૂલ છરેલા, કમલ- કમળ કમલ, ઉત્પલે નીલ કમળ નીલોફર, શ્રીવેષ્ટકમ્ ગધધિરોજા ગન્ધવિરોજા, શલ્કીમ્ ચ શાલેડી કુંદુરુ, અથ અપિ ચ અને ઓર, શુક્રવર્હમ્ ચોરક, પિષ્ટવા એ સર્વને વાટીને ડન સવકો પીસકર, શરેષીકામ્ બરુની નળી ઉપર શરકળે પર, લિમ્પેત્ લેપ કરવે લેપ કરે, તામ્ અને તેની ઓર ડસકી, મિષક વૈદ્રે વૈદ્ર, અષ્ટાદ્ગુલસમામ્ આઠ આંગળ લાંબી આઠ અક્કુલ લમ્બી, અક્કુલસમિતામ્ અશુભા જેવી બડી અક્કુ- છકે સમાન મોટી, યવસન્નિભામ્ તથા જવના આકારની એવ જોકે આકારવી, વર્તિમ્ વર્તિ વર્તિ, કુર્યાત્ બનાવવી વનાવે, શુષ્કામ્ સુકાઈ બધ ત્યારે સૂકનેપર, નિગર્મામ્ શરકાંડ કાઢી લઈ શરકળેસે નિકાલ કર, સ્નેહાક્તામ્ સ્નેહ ચોપડીને સ્નેહસે અન્યક્ત કર, ધૂમનેત્ર- ધૂમનેત્રમાં ધૂમનેત્રમે, અર્પિતામ્ રાખીને રચકર, અગ્નિસંપ્લુટામ્ અગ્નિથી પ્રજ્વલિત કરીને અગ્નિસે જલાકર, સુખામ્ સહન થઈ શકે તેવી સહી જાયે એસી, તામ્ તે ડસ, પ્રાયોગિકીમ્ પ્રાયોગિકી પ્રાયોગિ, વર્તિમ્ વર્તિને વર્તિકા, નર મનુષ્યે મનુષ્ય, પિવેત્ પીવી પાન કરે ॥૨૦-૨૪૩॥

20-24½ Fragrant piper, perfumed cherry, great cardamom, fragrant poon, nakha, fragrant sticky mallow, sandal-wood, cinnamon leaf, cinnamon bark, cardamom, cuscus-grass, himalayan cherry, ginger-grass, liquorice, nardus, gum-guggul, eagle-wood, sugar, good barks of banyan tree, gular fig tree, holy fig tree, yellow barked fig tree and lodh tree, rushnut, sarj, sal-resin, nut-grass, lichen, lotus, blue water-lilly, pine-resin,

olibanum and angelica—all these should be ground and made into a paste by the physician. It should then be plastered over a piece of reed and moulded into a cigar resembling the shape of a barley-grain and having the thickness of the thumb and a length of eight fingers' breadth. When it is dried, the central reed should be pulled out, and the cigar put into the smoking pipe and smeared with unctuous substance. It should then be ignited and smoked at leisure as a habitual smoke.

સૈહિકધૂમવર્તિદ્રવ્યાણિ —

વસાવૃતમધૂચ્છિષ્ટૈર્યુક્તિયુક્તૈર્વરૌષધૈઃ ॥ ૨૫ ॥

વર્તિ મધુરકૈઃ કૃત્વા સૈહિકી ધૂમમાચરેત્ ।

વસા- ચરબી ચર્વી, વૃત- ઘી ઘી, મધૂચ્છિષ્ટ મીણુ મોમ, યુક્તિયુક્ત અને યુક્તિપૂર્વક લીધેલ યુક્તિપૂર્વક લિયે ગયે, મધુરકૈ. જીવનીય ગણમાં જીવનીયગણમે, વરૌષધૈ. ઉત્તમ ઔષધિઓથી ઉત્તમ ઔષધિયોસે, સૈ- હિકમ્ સિન્ધ એવી સિન્ધવ, વર્તિમ્ વર્તિ વર્તિ, કૃત્વા બનાવીને વનાકર, ધૂમમ્ ધૂમપાન ધૂમપાન, આચરેત્ કરવું કરે ॥ ૨૫૩ ॥

25-25½ Preparing a cigar from animal fat, ghee and wax combined skilfully with the best of drugs belonging to the category of sweet taste, one should use it for unctuous smoke.

મૂર્ધવિરેચનધૂમવર્તિદ્રવ્યાણિ —

શ્વેતા જ્યોતિષ્મતી ચૈવ હરિતાલં મનઃશિલા ॥ ૨૬ ॥
ગન્ધાશ્ચાગુરુપત્રાદ્યા ધૂમં મૂર્ધવિરેચને ।

શ્વેતા ધોળી ગરણી શ્વેત કોયલ, જ્યોતિષ્મતી માલ-

૨૬ સૈહિકીમ્-સૈહિકમ્ (ગ.)

૨૬૩ ધૂમમ્-ધૂમ (ગ ચ)

,, મૂર્ધવિરેચને-શીર્ષવિરેચનમ્ (સ્વ ષ જ ત ધ)

ऊँगुली मालकंगनी, हरितालम् हरताल, मनः-
शिला च एव मनःशिला मैनशील, अगुरु- अने अगुर
और अगुरु, पत्राद्या तमाक्षपत्र वगेरे तेजपत्र आदि,
गन्धाः च सुगन्धी द्रव्येणा सुगन्धि द्रव्योके, धूमम्
धूमनु पान धूमका पान, मूर्धविरेचने शिरोविरेचनभां
शिरोविरेचनके लिए, कुर्यात् करु करे ॥ २६ ॥

26-26½. The smoke of white mussel
shell creeper, staff plant, yellow arsenic,
realgar, eagle-wood, cinnamon leaf
and other perfumes, acts as errhine.

धूमपानस्य गुणा —

गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्धावमेदकौ ॥ २७ ॥
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ।
दन्तदौर्वल्यमास्त्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः ॥ २८ ॥
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ।
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ॥ २९ ॥
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गलगुण्डशुपजिह्विका ।
खालित्यं पिञ्जरत्वं च केशानां पतनं तथा ॥ ३० ॥
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ।
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ॥ ३१ ॥
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ।

गौरवम् माथानु सारेपक्षु शिरका भारीपन, शिरसः
शिरनु शिरका, शूलम् शूल शूल, पीनस- सणैभम जुकाम,
अर्धावमेदकौ आधाशीशी आधे शिरकी पीडा, कर्ण-
ऊँशूल कर्णशूल अक्षिशूलम् नेत्रवेदना नेत्रवेदना, कासः
च आँसी खासी, हिक्का- छेडकी हिचकी, आसौ श्वास
श्वास, गलग्रह गलगानु पड्डावु गलग्रह, दन्तदौर्वल्यम्
दन्तानी नभणाध दन्तदौर्वल्य, श्रोत्र- डान कर्ण, घ्राण-
नाड नासा, अक्षिदोषज अने नेत्रना दोषधी थतो और

नेत्रोके दोषसे होनेवाला, आस्त्राव स्त्राव आस्त्राव, पूतिः
भराव खराव, घ्राण- नाड नाक, आस्यगन्ध. च अने
भेदानी गन्ध मुखकी गन्ध, दन्तशूलम् दन्तशूल दन्त-
शूल, अरोचक अरोचक अरोचक, हनु- हनुग्रह हनुग्रह,
मन्याग्रह मन्याग्रह मन्याग्रह, कण्डू ऊँडू कण्डू, क्रिमय-
क्रिमि क्रिमि, मुखे भेदानी मुखका, पाण्डुता पिञ्जराश
पीका हो जाना, श्लेष्मप्रसेक लागनु पड्डावु, मुहसे
लांका गिरना, वैस्वर्यम् स्वरसे स्वरका बिगडजाना,
गलगुण्डी गलगुणी गलगुण्डी, उपजिह्विका उपजिह्विका
उपजिह्विका, खालित्यम् टागनु पड्डावु खालित्य, पिञ्जरत्वम्
च पिञ्जरापक्षु पिञ्जरत्व, तथा अने और, केशानाम्
वाणैनु और बालोका, पतनम् पतन थवु गिर जाना, क्षवथुः
छीक छीकका आना, अतितन्द्रा अतितन्द्रा बहुत आल-
स्यका आना, बुद्धेः मोह. बुद्धिने मोह बुद्धिका व्यामोह,
अतिनिद्रता च अने अति निद्रताशीपक्षु और अति-
निद्राका आना, धूमपानात् धूमपानथी धूमपानसे, प्रशा-
म्यन्ति शांत थाय छे नष्ट होते हैं, शिरोरुह- माथाना
केश मस्तकके केश, कपालानाम् शिरनां कपालो शिरके
कपालो, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियो इन्द्रियो, स्वरस्य च अने
स्वरना और स्वरके, बलम् भलनी बलकी, अधिकम्
भवति वृद्धि थाय छे वृद्धि होती है ॥ २७-३१ ॥

27-31½ Heaviness in the head,
headache, rhinitis, hemicrania, ear-
ache, eye-ache, cough, hiccup,
dyspnea, throat-spasm, weakness of
the teeth, discharge from the ear,
from the nose and from the eye
due to morbid condition, nasal
and oral fetor, dentalgia, anorexia,
rigidity of jaw and neck, pruritus,
worms, pallor of the face, mucoid
discharge from the mouth, cacophonia,
galasundi, upajihvika, alopecia, grey-
ness of hair, falling of hair, sternuta-
tion, excessive torpor, stupefaction of
the mind and hyper-somnia—all these
are alleviated by smoking, and the stren-
gth of the hair, the bones of the head,

२८ कर्णाक्षिशूल-कर्णाक्षिशूल (च)

॥ श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषज-श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषज (ड)

॥ -श्रोत्रघ्राणादिदोषज (प)

२९ पूतिघ्राणा-पूतिघ्राणा (च त)

॥ पाण्डुता मुखे-मुखपाण्डुता (ग)

३० वैस्वर्य-दौर्वल्य (प)

॥ खालित्य-पालित्य (क छ ग घ ङ)

of the sense-organs and of the voice becomes augmented.

न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजत्रुजाः ॥३२॥
धूमवक्त्रकपानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ।

धूमवक्त्रक-धूमनु मोढेथी धूमका मुखसे, पानस्य पान करनेवालेको, वातकफात्मान. वात-कफात्मक थेवा वातकफजन्य, ऊर्ध्वजत्रुजा. गणानी हांसडी उपरना जत्रुसे उपर होनेवाले, बलिनः अणवान बलवान, शिरोगताः माथाना शिरके, व्याधयः रोगो रोग, अपि पशु मी, न च नथी नही, स्युः थता होते ॥ ३२ ॥

32-32½. Those who resort to oral smoking are not troubled even by severe vata and kapha disorders affecting the upper part of the body or the head.

धूमपानेऽष्टौ काला—

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः संपरिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
चातश्लेष्मसमुत्क्लेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ।

तस्य ते उस, प्रयोगपाने प्रायोगिक धूमपानभा प्रायोगिक धूमपानके, अष्टौ आठ आठ, काला समय, संपरिकीर्तिताः गणाय्या छे बताये हैं, हि कारणके क्योंकि, एषु आ इन, कालेषु समयोभा समयोंमें, चात-चात वात, श्लेष्म-तथा कफकी, समुत्क्लेशः अहार आववानी प्रवृत्ति निकलनेकी प्रवृत्ति, लक्ष्यते देखाय छे देखी जाती है ॥ ३३ ॥

33-33½. Eight specified times are laid down for habitual smoking, because during these periods, the rise of vata and kapha is observed.

स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान्निघृष्य च ३४
नाचनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ।

स्नात्वा नाडीने स्नानकरके, भुक्त्वा नमीने भोजन करके, समुल्लिख्य उलटी करीने वमन करके, क्षुत्वा छीक आधने छीक आनेके बाद, दन्तान् च आने दांतोने

३० ॥ धूमवक्त्रकपानस्य-धूमरिक्तकपोलस्य (ध. ध.)

दातोंको, निघृष्य धसीने घिसकर, नाचन-नस्थ धूम नस्यके पीछे, अञ्जन अञ्जन-अञ्जन करके, निद्रान्ते च अने निद्राने अ ते और नोंदसे जागनेके बाद, आत्मवान् सयमी पुरुषे सयमी पुरुष, धूमपो भवेत् धूमपान करने धूमपान करे ॥ ३४ ॥

34-34½. That is, after taking the bath, after tongue-scraping, after sneezing, tooth cleansing, nasal toilet and the use of eye-salve and at the end of sleep, the self-controlled man should resort to smoking.

तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्ध्वजत्रुजाः ॥ ३५ ॥
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिचतुस्त्रयः ।

तथा तेम करनेवाली उससे, वात-कफ-चातकफ-वातकफ, आत्मान अन्य जन्य, ऊर्ध्व जत्रुजा ऊर्ध्व-जत्रुना जत्रुसे उपर होनेवाले, रोगाः रोगो रोग, न नथी नहीं, भवन्ति थता होते, तस्य तेना उसका, तु पशु मी, त्रयः त्रयः त्रय त्रय तीन तीन, आपाना. घूट घूट, त्रि त्रयवार तीनवार, पेयाः स्युः देवा भेद्ये लेना चाहिए, ॥ ३५ ॥

35-35½ Thereby the vata and kapha-born diseases affecting the supra-clavicular upper parts of the body, do not afflict him. Smoking should be done thrice, in three puffs each time.

परं द्विकालपायी स्यादहः कालेषु बुद्धिमान् ॥ ३६ ॥
प्रयोगे, स्नैहिके त्वैकं, वैरेच्यं त्रिचतुः पिबेत् ।

अहः त्रिसना दिनके, कालेषु उपर्युक्त आठ कालभा उपर कहे आठ कालोंमें, बुद्धिमान् बुद्धिमान पुरुषे बुद्धिमान पुरुषको, प्रयोगे प्रायोगिक धूमपान प्रायोगिक धूमपान, परम् केवल केवल, द्विकालपायी स्यात् छे वभत करने दो समय करना चाहिए, स्नैहिकं तु परतु स्नैहिक धूमपान परन्तु स्नैहिक धूमपान, एकम् छेक वभत एकवार, पिबेत् करने करना चाहिए, वैरेच्यम् अने वैरेचनिक धूमपान और वैरेचनिक धूमपान, त्रिचतुः त्रय ३ बार तीन या चारवार, पिबेत् करने ॥ ३६ ॥

36-36½. A wise man should practise habitual smoking twice a day. The unctuous smoke should be smoked once a day and the errhine smoke thrice or four times a day.

सम्यक्पीतस्य धूमस्य लक्षणम् —

हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः ॥३७॥
यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ।

हृत्- हृदय, कण्ठ- कंठ, इन्द्रिय- अने धन्द्रियेनी और इन्द्रियोंकी, संशुद्धि शुद्धि शुद्धि होना, शिरस भाथानु गिरका, लघुत्वम् हलकापन, यथेरितानाम् अने पूर्वोक्त पूर्वोक्त, दोषाणाम् दोषेनी दोषोंकी, शम- शांति ऐ शान्ति यह, सम्यक् सारी रीते अच्छी तरहसे, पीतस्य पीधेला धूमनां किये हुए धूमपानके, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण हैं ॥३७॥

37-37½. Clarification of the mind, the throat and the senses, lightness of the head, and sedation of the excited humors are the signs of successful smoking.

अविधिपीतस्य धूमस्य दोषाः —

बाधिर्यमान्ध्यमूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ॥३८॥
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ।

अकाले च अकाले, अकालमें, अतिपीत च अतिशय पीधेला अधिकमात्रामें पान किया, धूमः धूम धूम, बाधिर्यम् अहोरात्रिय बहिरापन, आन्ध्यम् अ धाये अन्धता, मूकत्वम् भूगायाय मूकत्व, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, शिरोभ्रमम् अने शिरोभ्रम और शिरोभ्रम, उपद्रवान् आ उपद्रवाने इन उपद्रवोंको, कुर्यात् करे छे करता है ॥ ३८॥

38-38½. Deafness, blindness, dumbness, hemothermia and giddiness are the complications arising from untimely or excessive smoking.

३७½. दोषाणां-रोगाणा (च छ प)

३८ ०मान्ध्य-०मन्ध (त)

तत्र प्रतीकार —

तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ॥३९॥

सैहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ।

शीतं तु रक्तपित्ते स्याच्छ्लेष्मपित्ते विरूक्षणम् ॥४०॥

धूमजे धूमपानथी उत्पन्न थयेला धूमपानसे होनेवाले, दोषे विकारभा दोषमें, यदि नो यदि, वायुः वायु वायु, पित्तानुगः पित्तानुगाभी होय पित्तसे सृष्ट हो, तत्र तो तो, सर्पिषः धृतनु घृतका, पानम् पान पान, सैहिकम् सैहिक सैहिक, नावन- नस्यकर्म नस्यकर्म, अञ्जन- अञ्जन अञ्जन, तर्पणम् तथा तर्पण और तर्पण, इष्टम् इष्ट छे करना चाहिए, रक्तपित्ते तु पर तु रक्तपित्तभां परतु रक्तपित्तमें, शीतम् शीतल कर्म शीतल कर्म, श्लेष्मपित्ते अने कक्षपित्तभां और कफपित्तमें, विरूक्षणम् विरूक्षण कर्म, स्यात् करवु नोछे करना चाहिए ॥३९-४०॥

39-40. In such conditions, potion of ghee, nasal medication, and eye-applications and demulcent drinks are generally indicated. These should be combined with unctuous medication if the provocation of vata occurs as sequela to pitta provocation, and with cold medication if there occurs hemothermia and with dehydrating medication if kapha and pitta are both provoked.

धूमपानानर्हा —

परं त्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगर्हितः ।

न विरिक्तः पित्रेद्धूमं न कृते वस्तिकर्मणि ॥४१॥

न रक्ती न विषेणातो न शोचन्न च गर्भिणी ।

न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ॥४२॥

न मूर्च्छाभ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते ।

न मद्यदुग्धे पीत्वा च न छेहं न च माक्षिकम् ॥४३॥

४२ न विषेणातो-न विष जग्धवा (प)

„ शोचन्-शोपी (ग घ च झ त थ प)

४३ क्षीणे नापि च क्षते-क्षीणी नापि च क्षत (छ.प.)

„ न मद्यदुग्धे-न मद्य न पय (ग च. घ ध. प)

धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुक्षः क्रुद्ध एव च ।
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ॥४४॥
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ।

अतः अर्हतीं इसके, परम् तु आगल आगे,
येषाम् नेने भाटे जिनके लिये, धूमः धूमपान धूमपान,
विगर्हित निन्दित छे निन्दित हैं, प्रवक्ष्यामि, ते विषे
छड़ीश उस विषयको कहूंगा, विरिक्त. विरेचन दीधा
पछी विरेचन लेनेके बाद, धूमम् धूम धूम, न पिवेत्
न पीवे न पिये, वस्तिकर्मणि अस्तिकर्म वस्तिकर्म,
कृते च कर्मा पछी करनेके बाद, न धूम न पीवे धूम
न पिये, रक्ती रक्तदोषवाला रक्तदोषवाला, न धूम-
पान नहि करवुं धूम न पिये, विषेण विषविधारथी विष-
विकारसे, आर्तः पीडाशेषाये पीडित, न नहि करवुं
धूम नही पिये, शोचन् शोकग्रस्त पुरुषे शोकग्रस्त भी,
न नहि करवुं धूम नही पिये, गर्भिणी च अने
गर्भिणीये और गर्भिणी, न नहि करवुं धूम नही पिये,
अमे न तेभ्यश्च भ्रम लाया पछी नहि एवं भ्रम हो
जानेपर नही, मदे न मदमा नहि मदमें नहीं, आमे न
अणुभां नहि अजीर्णमें नहीं, पित्ते न पित्तविधारमां
नहि पित्तमें नहीं, प्रजागरे न उन्मत्तामां नहि नीद न
आने पर नहीं, मूर्च्छा-भ्रममां मूर्च्छामें, भ्रम-भ्रममां
भ्रममें, तृष्णासु अने तृष्णामां और तृष्णामें, न नहि
नही, क्षीणे न धातुक्षयमां नहि धातुक्षयमें नहीं,
क्षते च अपि उरक्षतमां पण्य और उरक्षतमें भी, न
नहि नहीं, मद्यदुग्धे मद्य तथा दूध मद्य और दूध,
पीत्वा च पीने पीके, न नहि नहीं, स्नेहम् न स्नेहपान
करीने नहि स्नेहपान करके नहीं, माक्षिकम् च न तथा
मद्य याटीने नहि करवुं और शहदको खाकर नहीं,
दध्ना च अने भास करीने दही साथे और खास
करके दहीके साथ, भुक्त्वा अन्न भाधने अन्नको खाकर,
धूमम् न धूमपान नहि करवुं धूमपान नहीं करना चाहिए,
रुक्षः न तेभ्यश्च नहि एवं रुक्ष अवस्थामें नहीं,
क्रुद्धः च एव न गुरुतामां होतां नहि क्रोधमें नहीं,
तालुशोषे न तालुशोषमां नहि तालुशोषमें नहीं, तिमिरे
तिमिर नामना रोगमा तिमिररोगमें, शिरसि तथा
मस्तकमां और शिरमें, अभिहते डोढपण्य प्रधारने।

४४ धूम न भुक्त्वा-न चापि भुक्त्वान् (ग ध प)

४५. न मेहे-न मोहे (प)

आघात थतां किसी प्रकारका आघात लगनेपर, च न नहि
नही, शङ्खके न शङ्ख नामना शिररोगमां नहि
शङ्खरोगमें नहीं, रोहिण्याम् न रोहिणी नामना गणना
रोगमां नहि रोहिणीमें नहीं, मदात्यये न अने मदात्ययमां
नहि और मदात्ययमें धूमपान नहीं करे ॥४१-४४॥

41-44½. Now I shall describe the
persons in whom smoking is contra-
indicated. The following persons
should not smoke—One who is
purged, one who has taken enema,
a hemothermic, one afflicted with
toxycosis, one who is grief-stricken, one
who is a grávida, one who is fatigued
or intoxicated, one suffering from
chyme or pitta disorders and one
who has had a sleepless night, one
suffering from fainting, giddiness, thirst,
emaciation and from pectoral lesions,
one who has just taken wine, milk,
unctuous beverage, honey or curds
and one afflicted with dehydration,
anger, dryness of the palate, faintness,
injury to the head, sankhaka, rohini,
anomalies of urinary secretion and
alcoholism

एषु धूममकालेषु मोहात् पिबति यो नरः ॥४५॥
रोगास्तस्य प्रवर्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ।

एषु आ रोगमां इन रोगमें, अकालेषु अथवा
अवस्थाओंमा अयोग्य अवस्थामें, य ने जो, नरः मालुस
मनुष्य, मोहात् अज्ञानथी अज्ञानसे, धूमम् धूमधु धूमका,
पिबति पान करे छे पान करता है, तस्य ते पुरुषना
उस पुरुषमें, धूम-धूमपान करवानी धूमपानके, विभ्रमात्
भ्रमथी विभ्रमसे, दारुणा. दारुण, रोगा रोग
रोगोकी, प्रवर्धन्ते वृद्धि पाये छे वृद्धि होती है ॥४५॥

45-45½. If a person smokes in these
contra-indicated conditions out of

४६ प्रवर्धन्ते-प्रजायन्ते (क ग च. छ)

wantonness, his complaints become dreadfully aggravated by the wrongful use of smoke.

धूमपानविधिः —

धूमयोग्यः पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ॥४६॥

घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वमेत् ।

धूमयोग्यः धूमपान करवा योअ पुरुषे धूमपानके योग्य पुरुष, शिर - शिर शिर, घ्राण- नासिका घ्राण, क्षि- तथा नेत्रनी अक्ष और नेत्रमें, संश्रये रडेला रहे हुए, दोषे दोषमां दोषमें, घ्राणेन नाडथी नासिकासे, पिबेत् धूमपान करवु धूमपान करे, आस्येन अने मुखथी और मुखसे, (वमेत् अहार डाढवे बाहर निकाले), कण्ठस्थे अने कंठस्थ दोषमां और कंठस्थ दोषमें, घ्राणपः नाडथी पीने नाकसे पान करके, आस्येन धुमाडे मुखथी धूमको मुखसे, वमेत् अहार डाढवे बाहर निकाले ॥ ४६ ॥

46-46½ The person who is prescribed smoking should smoke through the nose in diseases of the head, the nose and the eye, and through the mouth in diseases of the throat.

आस्येन धूमकवलान् पिबन् घ्राणेन नोद्धमेत् ॥४७॥
प्रतिलोमं गतो ह्यशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी ।

आस्येन भोडेथी मुखसे, पिबन् पीता पुरुषे धूम पीता हुआ पुरुष, धूमकवलान् धूमना गोटा धूमकवलको, घ्राणेन नाडथी नाकसे, न उद्धमेत् अहार नहि डाढवा बाहर नहीं निकाले, हि डारणु के क्योकि, प्रतिलोमम् विमार्गथी विमार्गसे, गत गयेको गया हुआ, धूम- धुमाडे धूम, चक्षुषी आभोने नेत्रको, आशु तुरत क्षीघ्र, हिंस्यात् नुडसान डरे छे हानि पहुचाता है ॥ ४७ ॥

47-47½. When he inhales by the nose he should exhale by the mouth. One inhaling by the mouth should not exhale through the nose, because the

smoke passing in the reverse direction may quickly injure the eyes.

ऋज्वङ्गचक्षुस्तच्चेताः सूपविष्टस्त्रिपर्ययम् ॥४८॥
पिबेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान् ।

आत्मवान् सावधान पुरुषे जितेन्द्रिय पुरुष, ऋजु- सीधां सीधे, अङ्ग- शरीर शरीर, चक्षुः अने नेत्रवाला और नेत्रोंवाला, तच्चेताः तथा तन्मय थर्ने एवं तन्मनस्क होकर, सु-उपविष्ट सुभपूर्वक असीने सुखसे बैठ करके, एकम् नाडनु ओक एक, छिद्रम् छिद्र छिद्र, पिधाय अ ध डरीने बन्द करके, नासया नासिकारांथी नासिकासे, त्रिपर्ययम् त्रय आवृत्तिथी ओटवे नव वमत तीन आवृत्तिसे अर्थात् नौ बार, धूमम् धूमनु वमका, पिबेत् पान करवु पान करे ॥ ४८ ॥

48-48½ The self-possessed man, keeping the body and the eyes in upright condition, being whole-hearted, sitting at ease and closing one nostril, should perform the three-fold nasal smoking thrice by the other (free) nostril.

धूमनेत्रनिर्माणविधि —

चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने ॥४९॥
द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्धमिष्यते ।

विरेचने वैरेचनिक धूमपानमां तेने भाटे नणी वैरेचनिक धूमपानमे उसके लिए नलिका, स्व- पीतानां अपनी, अङ्गुलीभिः आंगुलीना प्रमाणथी अङ्गुलियोंके परिमाणसे, चतुर्विंशतिकम् योवीस आंगुलीनी चौवीस अङ्गुली, स्नेहे स्नेहकर्ममां स्नेहके लिए, द्वात्रिंशत् अत्रीस बत्तीस, अङ्गुलम् आंगुलीनी अङ्गुली, प्रयोगे अने प्रायोगिकमा और प्रायोगिक धूममें, अध्यर्धम् अत्रीस आंगुलीनी छत्तीस अङ्गुली, नेत्रम् नणी नलिका, इष्यते छोट छे होनी चाहिए ॥ ४९ ॥

49-49½ For the errhine smoke, the smoking pipe should be of the length

४९½ स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने-स्वाङ्गुलैः स्याद्विरेचने (ख त)

॥ स्वाङ्गुलीभिर्-अङ्गुलैः स्वे (ग.)

॥ अध्यर्धम्-चार्धम् (झ.)

४६ धूमयोग्य-धूमयोग्ये (प)

४८ आशु-क्षय (च ध)

of twenty-four 'fingers' breadth, measuring with one's own fingers, for unctuous smoke it should be thirty-two fingers' breadth, and for the habitual smoke it should be longer by a half than the first (thirty-six fingers' breadth)

ऋजु त्रिकोषाफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ॥५०॥
वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ।

ऋजु सरल सरल, त्रिकोष-बुध बुध त्रिषु सांधा-
शोथी मित्र मित्र तीन कोषोसे, आफलितम् युक्त युक्त,
कोल-भेदने बरकी, अस्थि-हृषीशो पेसी शङ्के तेवा
गुटलीके प्रवेगयोग्य, अग्रप्रमाणितम् भुजवाणी मुखवाली,
वस्तिनेत्र-अस्ति आयवानी नलीना वस्तिनेत्रके, सम-
समान समान, द्रव्यम् द्रव्योनी अनेली द्रव्योसे वनी हुई,
धूमनेत्रम् धूमनलिका धूमनलिका, प्रशस्यते प्रशस्त छे
प्रशस्त है ॥ ५० ॥

50-50½. That smoking pipe is recommended which is straight, interrupted by three bulges and has the proximal calibre of the size of a zizyphus-stone and is made of the same materials as those of the enema pipe.

दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः ॥५१॥
नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ।

दूरात् दूरथी दूरसे, विनिर्गत. नीकणेलो निकला
हुआ, पर्व-पर्वोथी पर्वोके कारण, छिन्न. छलका वेग-
वाणो हलका-वेगवाला, नाडी-नलिकाथी और नलिकासे,
तनूकृतः पातणो थयेलो पतला हुआ, मात्रा-ने थोअ
मात्रा यदि मात्रा, काल-अने छल प्रमाणे और कालमे,
निषेवितः सेवन करवाभां आवे तो सेवन किया जाय तो,

५० ॥ कोषा-कोश (ग)

„ ऋजु त्रिकोषाफलितम्-ऋजु त्रिकोषमच्छिद्रम् (च ध)

„ „ ऋजु त्रिकोशमच्छिद्रम् (ध)

„ धूमनेत्र-धूमनेत्रे (न त)

धूम धूम धूम, इन्द्रियम् इन्द्रियोने इन्द्रियोको, न बाधते
छानि करतो नथी हानि नहीं करता ॥ ५१ ॥

51-51½. The smoke which comes from a distance and is interrupted by the joints and attenuated by passing through the tapering pipe, taken with due consideration of dose and time, does not impair the senses

सुपीतस्य धूमस्य लक्षणम्—

यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ॥५२॥
कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत् ।

यदा न्यारे जब, उरः च छाती छाती, कण्ठ च
कठ कठ, शिर च अने भाथु और शिरमें, लघुताम्
छलकां हल्कापन, व्रजेत् दागे आ जाये, कफ च तथा
कफ पाण और कफ भी, तनुताम् प्राप्त. पातणो थाय
पतला हो जाये, (तदा न्यारे तब), धूमम् धूमपान
धूमपान, सुपीतम् उचित रीते थय छे अेम समुचित-
रूपसे हुआ है ऐसा, आदिशत् छेलेपु कहना चाहिए ॥ ५२ ॥

52-52½. Know it to be a successful smoke when the chest, throat and head feel light and the phlegm is liquefied.

अपीतस्य धूमस्य लक्षणम्—

अविशुद्धः स्वरः यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ॥५३॥
स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ।

यस्य नेने जिमका, स्वर स्वर स्वर, अविशुद्ध-
शुद्ध थयो न होय शुद्ध न हुआ हो, कण्ठ च कठ
कण्ठमें, सकफः कफयुक्त कफ वना, भवेत् होय रहे,
मस्तक च अने भाथु और शिर भी, स्तिमित छारे
भारी, स्वात् होय हो तो, एवम् ऐवी स्थितिमां ऐसी
स्थितिमे, धूमम् धूमनु धूमका, अपीतम् पान उचित
मात्राभां नथी थय अेम पान उचित मात्रामें नहीं
हुआ है ऐसा, आदिशेत् छेलेपु जानना चाहिए ॥ ५३ ॥

53-53½. Know it to be an unsuccessful smoke if the voice is not clarified and the throat is filled with phlegm and the head feels stiffened

અતિપીતસ્ય ધૂમસ્ય લક્ષણમ્—

તાલુ મૂર્ધા ચ કણ્ઠશ્ચ શુષ્યતે પરિતપ્યતે ॥૫૪॥
તૃપ્યતે મુહ્યતે જન્તુ રક્તં ચ સ્રવતેઽધિકમ્ ॥
શિરશ્ચ ભ્રમતેઽત્યર્થ મૂર્ચ્છાં ચાસ્યોપજાયતે ॥૫૫॥
ઇન્દ્રિયાણ્યુપતપ્યન્તે ધૂમેઽત્યર્થ નિષેવિતે ।

ધૂમે ધૂમનુ ધૂમપાનકે, અત્યર્થમ્ નિષેવિતે અધિક માત્રામાં સેવન કરવામાં આવે તેા અતિયોગસે, જસ્ય આ ધૂમપાન કરનાર મનુષ્યનાં ઇસ મનુષ્યકે, તાલુ તાળુ તાલુ, મૂર્ધા ચ માથુ શિર, કણ્ઠ ચ અને કઠ ઓર કઠ, શુષ્યતે મૂકાય છે સૂક જાતે હૈ, પરિ- તપ્યતે સતાપ થાય છે ઓર જલનેલગતે હૈ, જન્તુ તે મનુષ્યને ઇસ મનુષ્યકો, તૃપ્યતે તરસ લાગે છે પ્યાસ લગતી હૈ, મુહ્યતે મોહ થાય છે મોહ હોતા હે, રક્તમ્ ચ તેનું લોહી ઇસકા રક્ત, અધિકમ્ અધિક પ્રમાણમાં અધિક પ્રમાણમાં, સ્રવતે સ્રવ્યા કરે છે નિકલતા હૈ, શિર ચ તેનુ માથુ ઓર ઇમકે શિરમે, અત્યર્થમ્ અતિશય અત્ય- ધિક, ભ્રમતે ભ્રમે છે ચક્કર આતે હૈ, મૂર્ચ્છાં અને તેને મૂર્ચ્છા ઓર ઇસકો મૂર્ચ્છા, ઉપજાયતે આવે છે આતી હૈ, ઇન્દ્રિયાણિ ચ તથા ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોમાં, ઉપતપ્યન્તે સતાપ પામે છે સતાપ હોતા હે ॥ ૫૪-૫૫૩ ॥

54-55½ When the palate, the head and the throat feel parched and heated all over, and the person feels thirsty or stupefied or bleeds profusely or his head feels extremely whirling or he becomes unconscious or his sense organs feel agitated, it should be known that smoking has been done in excess.

અણુતૈલસ્ય પ્રયોગકાલ —

વર્ષે વર્ષેઽણુતૈલં ચ કાલેષુ ત્રિપુ ના ચરેત્ ॥૫૬॥
પ્રાવૃદ્-શરદ્-વસન્તેષુ ગતમેષે નભસ્તલે ।

ના મનુષ્યે મનુષ્યકો, વર્ષે વર્ષે પ્રતિવર્ષ પ્રતિવર્ષ, પ્રાવૃદ્- પ્રાવૃષ પ્રાવૃદ્, શરદ્- શરદ્ શરદ્, વસન્તેષુ અને વસન્ત ઓર વસન્ત, ત્રિપુ એ ત્રણ ઇન ત્રીન, કાલેષુ મનુષ્યોમાં ઋતુઓમાં, નભસ્તલે ન્યારે આકાશ જબ આકાશ, ગતમેષે મેધાન્નહિત ન હોય ત્યારે મેધાચ્છન્

૫૬ વર્ષે વર્ષે- વર્ત્તમ્વર્ષ (ક.દ.ધ.પ)

,, ના ચરેત્-નાચયેત્ (સ)

ન હો તબ, અણુતૈલમ્ અણુતૈલનો અણુતૈલના, ચરેત્ ઉપયોગ કરવો બોધે ઉપયોગ કરનાં ચાહિય, ॥૫૬૩॥

56-56½. Every year, one should take a course of "Anu-oil", during the sea- sons of the first rains, the autumn and the spring, choosing the times when the sky is free from clouds

અણુતૈલસેવને ગુણા —

નસ્યકર્મ યથાકાલં યો યથોક્તં નિષેવતે ॥૫૭॥
ન તસ્ય ચક્ષુર્ન ઘ્રાણં ન શ્રોત્રમુપહન્યતે ।
ન સ્યુઃ શ્વેતા ન કપિલાઃ કેશાઃ શ્મશ્રૂણિ વા પુનઃ ॥
ન ચ કેશાઃ પ્રમુચ્યન્તે વર્ધન્તે ચ વિશેષતઃ ।
મન્યાસ્તમ્ભઃ શિરઃશૂલમર્દિતં હનુસંગ્રહ ॥૫૯॥
પીનસાર્ધાવમેદોં ચ શિરઃકમ્પશ્ચ શામ્યતિ ।

યઃ જે માણસ જો પુરુષ, યથાકાલમ્ યથાસમય યથાસમય, યથોક્તમ્ યથોક્ત વિધિથી યથોક્ત વિધિસે, નસ્યકર્મ નસ્યકર્મ નસ્યકર્મકા, નિષેવતે સેવે છે સેવન કરતા હૈ, તસ્ય તેની ઉસકો, ચક્ષુઃ આંખની શક્તિ આંખની-રોશની, ન ઉપહન્યતે નષ્ટ થતી નથી કમ નહીં હોતી, ઘ્રાણમ્ ન નાકની શક્તિ નષ્ટ થતી નથી ઘ્રાણની શક્તિ કમ નહીં હોતી, શ્રોત્રમ્ ન અને કાનની શક્તિ નષ્ટ થતી નથી ઓર શ્રોત્રની શક્તિ કમ નહીં હોતી, પુનઃ વળી ફિર, તસ્ય તેના ઉસકે, કેશા માથાના વાળ શિરકે વાળ, શ્મશ્રૂણિ વા અને દાઢી- મૂછના વાળ ઓર દાઢી- મૂછકે વાળ, શ્વેતા ન ઘોળા થતા નથી ન શ્વેત હોતે હૈ, કપિલા. ન સ્યુ અને કપિલવાળના થતા નથી ઓર ન મૂરે હોતે હૈ, કેશા ચ વળી વાળ ઉસકે વાળ, ન પ્રમુચ્યન્તે ખરી પડતા નથી નહીં ગિરતે હૈ, વિશેષત ચ અને સારી રીતે ઓર અચ્છી પ્રકારસે, વર્ધન્તે વધે છે વઢતે હૈ, મન્યાસ્તમ્ભ. મન્યાસ્તમ્ભ મન્યાસ્તમ્ભ, શિરશૂલમ્ શિરશૂલ શિરશૂલ, અર્દિતમ્ અર્દિત અર્દિત, હનુસંગ્રહ હનુસંગ્રહ હનુસંગ્રહ, પીનસ- સળેખમ જુકામ, અર્ધાવમેદોં ચ અર્ધાવમેદક અર્ધાવમેદક, શિરઃકમ્પઃ ચ અને શિર કમ્પ ઓર શિરકા કમ્પ, શામ્યતિ શાન્ત થાય છે શાન્ત હોતે હૈ ॥ ૫૭-૫૯૩ ॥

૫૭ નસ્યકર્મ-નસ્ય કર્મ- (સ.)

૫૯ પ્રમુચ્યન્તે-પ્રમુચ્યન્તે (ગ.શ.ચ.ધ.પ.)

,, ,, -પ્રમુચ્યન્તે (પ)

57-59½. He who practises systematic nasal toilet at the proper time, will keep his sight, smell and hearing unimpaired. His beard and hair will not turn grey or tawny, his hair will not fall off but will grow in abundance. Rigidity of neck, headache, facial paralysis, trismus, rhinitis, hemicrania and tremors of the head will be alleviated.

सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥६०॥
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ।

अस्य ये नस्य सेवनारनां इस नस्य लेनेवाले पुरुषकी, सिराः शिरोशो शिराएँ, शिरकपालानाम् शिरना कपालोनी शिरके कपालोकी, सन्धयः सन्धिशो सन्धिया, स्नायु- र्नायु स्नायु, कण्डरा अने कण्डराशो और कण्डरा, नावन- नय्यकर्मशी नस्यकर्मसे, प्रीणिता तृप्त थधने तृप्त होकर, अभ्यधिकम् विशेष अधिक बलम् अथ बलको, लभन्ते प्राप्त करे छे प्राप्त करती हैं ॥६०॥

60-60½ The vessels, joints, sinews and tendons of his cranium, being well nourished by the nasal toilet, will acquire great strength.

मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ॥६१॥
सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ।

मुखम् मुख, प्रसन्न- प्रसन्न प्रसन्न, उपचितम् अने लसवदार और भरा हुआ, स्वर स्वर स्वर, स्निग्धः स्निग्ध बुलद, स्थिर स्थिर दृढ, महान् अने महान और महान, सर्व- तेभ्य सर्व एव सब, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियोनी इन्द्रियोकी, वैमल्यम् निर्मलता निर्मलता, अधिकम् बलम् च अने विशेष शक्ति और विशेष बल, भवति थाय छे होता है ॥ ६१॥

61-61½. The face will become cheerful and plump, the voice mellow, firm and

stentorian; all the sense organs will be clarified and greatly strengthened.

न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजत्रुजाः ॥६२॥
जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते बलम् ।

अस्य च आ भुभ्यने इस पुरुषको, ऊर्ध्वजत्रुजा हांसरीथी उपरना भागमां थनार ऊर्ध्वजत्रुजन्य, रोगा रोगो रोग सहसा ओकदम अकस्मात्, न प्रभवन्ति थता नथी नही होते, जीर्यतः च तेभ्य ते वृद्ध थतां छतां पण्य एवं बुढापा आने पर भी, उत्तम- शरीरना उपला भागमां आवेलां शिर वगेरे गरीके ऊर्ध्वभागमें स्थित शिर ओदि, अङ्गेषु अङ्गोमां अङ्गोंमें, जरा वृद्धा- वृद्धा बुढापा, बलम् जोर बल, न लभते पकडती नथी नहीं पकडता ॥ ६२॥

62-62½. There will be no sudden invasion of disease occurring in the supra-clavicular upper parts of the body, and though the man is aging, the effects of senility will be retarded.

अणुतेलनिर्माणविधिः—

चन्दनागुरुणी पत्रं दार्वीत्वङ्गधुक बलम् ॥६३॥
प्रपोण्डरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं बिल्वमुत्पलम् ।
हीवेरमभयं वन्यं त्वङ्गुस्तं सारिवां स्थिराम् ॥६४॥
जीवन्तीं पृश्निपर्णीं च सुरदारु शतावरीम् ।
हरेणुं बृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम् ॥६५॥
विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्भसि ।

चन्दन- चन्दन चन्दन, अगुरुणी अगुर अगुरु, पत्रम्

६३½ जीर्यत — जीर्यता (थ)

„ जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु—जीर्यतश्चोत्तमाङ्गे च (च थ)

६४ हीवेरमभय—हीवेरमभया (ख त. प.)

„ अभय वन्य—अभया वान्या (ग)

„ „ —अभय धान्य (प)

६५ जीवन्ती—सुराह्व (च ड)

„ जीवन्तीं पृश्निपर्णीं च सुरदारु शतावरीम्—सुराह्व पृश्निपर्णीं च जीवन्तीं च शतावरीम् । (घ ङ. ढ. द.)

„ „ जीवन्ती सुरदारुणि पृश्निपर्णीं निदिग्धकाम् (प)

„ हरेणु बृहती व्याघ्री—शतावरी हरेणु च (ग. प)

६० सिरा—शिरा (ख)

„ कपालानाम्—कपालानि (ग प)

तमाक्षपत्र तेजपत्र, दार्वी-दारुहलीका, त्वक्
छाल छिलका, मधुकम् जेडीमध मुलैहठी, बलाम्
भला बला, प्रपौण्डरीकम् प्रपौण्डरीक प्रपौण्डरीक,
सूक्ष्म-जीर्णी छोटी, एलाम् ओलथी इलायची, विडङ्गम्
वावडिग वायविडग, बिल्वम् भीलु वेल, उत्पलम्
नीलोत्पल नीलोफर, हिवेरम् सुगंधी वाणो सुगन्धवाला,
अभयम् वीरजुने वाणो खस, वन्यम् डेवडी भोथ
केवडीमोय, त्वक् तज दालचीनी, सुस्तम् भोथ मोथा,
सारिवाम् सारिवा कपूरी, स्थिराम् शाखपर्णी सरिवन,
जीवन्तीम् देडी जीवन्ती, पृश्निपर्णीम् पीडवणु पिठवन,
सुरदारु देवदार देवदारु, शतावरीम् शतावरी शतावरी,
हरेणुम् रेणुधुणी रेणुका, बृहतीम् ओली लोरिगणु
वडी कटेरी, व्याघ्रीम् ओली लोरिगणु छोटी कटेरी,
सुरभीम् सुरभी रास्ता, पद्मकेशरम् च अने कुमणनां
डेसर ओर कमलका केसर, शतगुणे ओओने सो गणु
इनको मो गुने, विमले निर्भण निर्मल, माहेन्डे आडा-
शमाथी जेदेला आकाशसे गिरे हुए, अम्भसि जणमां
जलमें, विपाचयेत् पडावणु पकाये ॥ ६३-६५ ॥

63-65½ Sandal wood, eagle wood,
cinnamon leaf, indian berberry, cinna-
mon bark, liquorice, heart-leaved sida,
lotus rhizomes, small cardamom, embe-
lia, bael, blue lily, fragrant sticky
mallow, cuscus-grass, rushnut, cinna-
mon bark, nut-grass, indian sarsa-
parilla, ticktrefoil, cork swallow wort,
painted leaved uraria, deodar, climbing
asparagus, fragrant piper, indian night-
shade, yellow berried night-shade,
indian groundsel and lotus filaments—
all these should be decocted in clear
rain-water which should be hundred
times the quantity of the azu-oil to
be prepared.

तैलादशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ॥६६॥
तेन तैलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ।

तैलात् तैलथी तैलसे, दशगुणम् दशगुणो दसगुना,
मक्षोप न्यारे रहे जब रहे, कषायम् त्यारे कषाय तव काय,

अवतारयेत् ओतारी देवे उतार ले, तेन ते इस, कषायेण
कषायथी कषायसे, तैलम् तैलने तैलको, दशकृत्व दशवार
दसबार, विपाचयेत् पडावणु पकाना चाहिए ॥ ६६ ॥

66-66½. When the decoction is
boiled down to ten times the quantity
of oil to be prepared, it should be
taken off from the fire. Take one-tenth
of this decoction and mixing it with
equal quantity of oil, boil the whole
till only the oil remains.

अथास्य दशसे पाके समांश छागलं पयः ॥६७॥
दद्यादेषोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ।

अथ पछी इसके बाद, अस्य आ तैलना इस तैलके,
दशसे दशमा दसवें, पाके पाडमां पाकमें, समांशम्
तैलना जेटलु ज तैलके बराबर, छागलम् अडरीनु वकरीका,
पय दूध दूध, दद्यात् नाणवु मिला देना चाहिए, एष.
आ यह, नावनीयस्य, नस्यमा उपयोगी नस्यमें काम
आने वाले, अणुतैलस्य अणुतैलनी अणुतैलकी, संविधि.
विधि छे विधि है ॥ ६७ ॥

67-67½. Repeat this process ten
times, using the same oil At the tenth
boiling, add an equal quantity of goat's
milk. This is the approved method
of preparing azu oil for nasal toilet.

अणुतैलस्य प्रयोगविधि —

अस्य मात्रां प्रयुज्जीत तैलस्यार्धपलोन्मिताम् ॥६८॥
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य पिचुना नावनैस्त्रिभिः ।
त्र्यहात् त्र्यहाच्च सप्ताहमेतत् कर्म समाचरेत् ॥६९॥

अस्य आ इस, तैलस्य तैलनी तैलकी, अर्धपल-
अर्धपल अर्धपल, उन्मिताम् जेटली बराबर, मात्राम्
मात्रा मात्रा, प्रयुज्जीत वापरवी जेधुओ वरतनी चाहिए,
स्निग्ध-स्विन्न-उत्तमाङ्गस्य जेना भरतडनु भेदन तथा
स्वेदन क्युं होय ते मनुष्ये जिमके मस्तकका स्नेहन
और स्वेदन किये हो उस मनुष्यको, पिचुना इना पूभुगथी

६७ समाशम्-समानम् (च ध)

६७½ दद्यादेषो-दद्यादेषो (थ)

પોતેસે, ત્રિમિ ત્રણ વખત ત્રણ વાર, નાવનૈઃ નસ્ય દેવુ બેઠએ નસ્ય લેનાં चाहिए, સપ્તાહમ્ એક સપ્તાહમાં એક સપ્તાહમાં, ત્ર્યહાત્ ત્ર્યહાત્ ત્રણ ત્રણ દિવસે ત્રીસે ત્રીસે દિન, એતત્ આં યદ્, કર્મ નસ્ય કર્મ નસ્ય-કર્મ, સમાચરેત્ કરવું બેઠએ કરનાં चाहिए ॥ ૬૮-૬૯ ॥

68-69. This oil should be used in a measure of two tolas After the oleation and sudation of the head, nasal toilet should be performed by dropping the oil into the nostrils with a cotton swab, thrice every alternate day, and for seven such days

નિવાતોષ્ણસમાચારી હિતાશી નિયતેન્દ્રિય ।
તૈલમેતત્ ત્રિદોષમ્નિન્દ્રિયાણાં વલપ્રદમ્ ॥૭૦॥
પ્રયુજ્ઞાનો યથાકાલ યથોક્તાનશ્નુતે ગુણાન્ ।

નિવાત- વાતરહિત વાતરહિત, ઉષ્ણ- ઉષ્ણ પ્રદેશમાં ઉષ્ણ પ્રદેશમાં, સમાચારી રહેનારો રહેનારો, હિતાશી હિતકારક લોભન કરનારો હિતકારક ભોજન કરનારો, નિયતેન્દ્રિય. અને સંયમી પુરુષ ઔર સંયમી પુરુષ, હિન્દ્રિયાણામ્ હિન્દ્રિયોને હિન્દ્રિયોનો, વલપ્રદમ્ બળ આપનાર વલ દેનેવાલે, ત્રિદોષમ્ ત્રિદોષમ્ ત્રીનો દોષોનો નાશ કરનારો, એતત્ તૈલમ્ આં તેલને. આં તેલના, યથાકાલમ્ યોગ્ય સમયમાં યોગ્ય સમયમાં, પ્રયુજ્ઞાનઃ પ્રયોગ કરવાથી પ્રયોગ કરનારો, યથોક્તાન્ પહેલાં કહેવામાં આવેલા પૂર્વોક્ત, ગુણાન્ ગુણો ગુણોનો, અશ્નુતે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતાં છે ॥ ૭૦-૭૧ ॥

69½-70½ The patient should reside in a place which is warm and free from draughts, take wholesome food and be self-controlled This oil is curative of tridiscordance and invigorative of the senses He who uses this at the right time acquires all the benefits of nasal toilet, which have been mentioned above.

દન્તધાવનવિધિર્ગુણાશ્ચ—

આપોચિતાગ્રં દ્વૌ કાલૌ કપાયકટુતિક્તકમ્ ॥૭૧॥
મક્ષયેદન્તપવનં દન્તમાંસાન્યવાધયન્ ।

આપોચિતાગ્રમ્ અગ્રભાગનો કૂચો કરેલો અગ્રભાગનો કુચલ કર, કપાય- તૂટી કપાયરસવાલી, કટુ- તીખા તીખી, તિક્તકમ્ અને કડવા રસવાળું ઔર કડવી, દન્તપવનમ્ દાંતથી દંતોવન, દંતમાંસાનિ દંતનાં પેદાને મહુલોનો, અવાધયન્ ઈભ કર્યા વિના હાનિ ન પહુંચાતે હુએ, દ્વૌ એ દો, કાલૌ વખત સમયમાં, મક્ષયેત્ કરવું બેઠએ કરનીં चाहिए ॥ ૭૧½ ॥

71-71½. A green tooth-twig which is crushed at the proximal end and is of the astringent, pungent or bitter taste, should be used twice a day without injuring the gums

નિહન્તિ ગન્ધં વૈરસ્યં જિહ્વાદન્તાસ્યજં મલમ્ ॥૭૨॥
નિષ્કૃષ્ય રુચિમાધત્તે સદ્યો દન્તવિશોધનમ્ ।

દન્તવિશોધનમ્ દંતધાવન દંતોવન, જિહ્વા- જિહ્વા, દન્ત- દંત દાંત, વૈરસ્યમ્ અને મોહના ઔર મુલકે, મલમ્ મળાને મલનો નિષ્કૃષ્ય દૂર કરીને નિકાલકર, ગન્ધમ્ ગન્ધ ગન્ધ, વૈરસ્યમ્ ચ અને વિરસતાને ઔર વિરમતાનો, નિહન્તિ નાશ કરે છે નષ્ટ કરતી છે, સદ્ય અને તરત તુરત, રુચિમ્ રુચિ રુચિનો, આધત્તે ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતી છે ॥ ૭૨½ ॥

72-72½ Teeth-cleansing dispels oral fetor and dysgeusia, removes the impurities of the tongue, the teeth and the mouth and promptly induces appetite.

દન્તપવને યોગ્યા દ્રુમા—

કરજ્જકરવીરાર્કમાલતીકકુભાસનાઃ ॥૭૩॥
શસ્યન્તે દન્તપવને યે ચાપ્યેવંવિધા દ્રુમાઃ ।

કરજ્જ- કરજ, કરવીર- કરેલું કનેર, અર્ક- આકડો આક, માલતી- માલતી ચમેલી, કકુભ- અર્જુન અર્જુન, અસના અસન અસન, યે ચ અપિ અને જે ઔર જો,

एवंविधा अर्चनां नैवां पीन इम प्रकारके दूसरे, दुमाः
शुद्धा छे वृक्ष होते हैं, (ते ते वे,) दन्तपवने दंतधावन-
नमां दंतौवनके लिए, शस्यन्ते प्रशस्त छे उत्तम माने
जाते हैं ॥ ७३½ ॥

73-73½. Twigs culled from indian
beech, indian oleander, mudar, ara-
bian jasmine, arjun, spinous kino tree
and such other trees are recommended
for use in teeth-cleansing.

जिह्वानिलेखनानि—

सुवर्णरूप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ॥७४॥

जिह्वानिलेखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनृजूनि च ।

जिह्वानिलेखनानि त्रिद्विधा जिह्वामया, सुवर्ण-सोनु
सोना, रूप्य-रुपु चादी, ताम्राणि-तांशु ताम्बा, त्रपु-उल्लाध
रागा, रीतिमयानि अने पित्तलनां अनावेलां और पित्तलकी
बनी हुई, अतीक्ष्णानि धार विनानां अतीक्ष्ण, अनृजूनि
च अने वांछां और टेढी, स्यु हेलवां नोष्ठि होनी
चाहिए ॥ ७४½ ॥

74-74½. The tongue-scraper should
be without a sharp edge, curved and
made of gold, silver, copper, tin or
brass.

जिह्वानिलेखनस्य गुणा —

जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ॥७५॥

दौर्गन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिलिखेत् ।

यत् च नो जो, मलम् भेद मेल, जिह्वामूल-उत्सर्ग
भूषणं जिह्वा मूलमें, गतम् रलेदो होय रहा है, उच्छ्वास
अने श्वासने और श्वसनक्रियामें, रोधि च अवरोध
उत्तर होय बाधक होता है तेन तेशी उससे, दौर्गन्ध्यम्
भजते भुष् दुर्गन्धवाणु थाय छे मुख दुर्गन्धवाला
हो जाता है तस्मात् भाटे उस लिए, जिह्वाम् विनिलिखेत्
उत्सर्गनी त्रिद्वि उतारवी नोष्ठि जिह्वा निलेखन करना
चाहिए ॥ ७५½ ॥

७४ गति-सीत (ग)

७५ उच्छ्वासरोधि-श्वासविरोधि (ग)

७५½ विनिलिखेत्-विगोषयेत् (ध)

75-75½. The coating which accu-
malates at the root of the tongue and
obstructs respiratory passages, is the
cause of fetor oris. Therefore the
tongue should be properly scraped.

आस्येन धार्याणि द्रव्याणि—

धार्याण्यास्येन वैशद्यरुचिसौगन्ध्यमिच्छता ॥७६॥

जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ।

कक्कोलस्य फलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।

तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥७७॥

वैशद्य-भेदां नी स्वरुता मुखकी रवच्छता, रुचि-
रुचि रुचि, सौगन्ध्यम् अने सुगन्धनी और सुगन्धकी,
इच्छता धृष्टवाणा पुरुषे इच्छा रखनेवाले पुरुषको,
जाती-नयक्ष्ण जायफल, कटुक-लताधरतुरी लताकस्तूरी,
पूगानाम् सोपारी सुपारी, लवङ्गस्य च लवंगनां लवङ्गके,
फलानि च क्ष्ण फल, कक्कोलस्य च कडोलेनु शीतल-
चीनीका, फल क्ष्ण फल, ताम्बूलस्य नागरवेलेनु ताम्बूलका,
शुभम् सांरु अच्छा, पत्रम् पान पान, तथा कर्पूरनिर्यास-
कपूर कपूर, सूक्ष्म नानी छोटी, एलायाः अेलचीनां
इलायचीके, फलानि क्ष्णोने फलों इनको, आस्येन भेदां
मुखमें, धार्याणि राभवां नोष्ठि रखने चाहिए ॥ ७६-७७॥

76-77. One, desirous of securing
cleanliness, relish and fragrance of
breath, should keep in the mouth
nutmeg, musk-mallow, betel-nut,
cloves, cubeb-pepper, good betel
leaves, camphor and small cardamom.

तैलगण्डूषधारणस्य गुणा —

हन्वोर्वलं स्वरवलं वदनोपचयः परः ।

स्यात् परं च रसज्ञानमन्त्रे च रुचिरुत्तमा ॥७८॥

न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाद्भयम् ।

न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च ॥७९॥

न शूल्यन्ते न चाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।

परानपि खरान् भक्ष्यारतैलगण्डूषधारणात् ॥८०॥

७७ कक्कोलस्य फल-कडोलेकटफलम् (ग प)

८० परानपि-खरानपि (ग च)

,, तैलगण्डूषधारणात्-स्नेहगण्डूषनावनात् (ग. प)

तैल-तेलने तैलका, गण्डूष- ड्रागणो मोढाभां गण्डूष, धारणात् राभावाथी मुखमें धारण करनेसे, हन्वोः ६५५थीनु हनुका, बलम् भण बल, स्वरबलम् स्वरभण स्वरबल, परः उत्तम उत्तम, वदन- वदननी मुखकी, उपचय- पुष्टि पुष्टि, परम च उत्तम उत्तम, रसज्ञानम् रसज्ञान रसज्ञान, अन्ते च अने अन्नभां और अन्नमें, उत्तमा च श्रेष्ठ श्रेष्ठ, रुचि रुचि रुचि, स्यात् उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, अस्य च अने तेने इसको, कण्ठशोष ६६शोष कण्ठशोष, न थतो नथी नहीं होता, ओष्ठयो छेहना ओठके, स्फुटनात् क्षाटवानो फटनेका, भयम् भय भय, न स्यात् थतो नथी नहीं होता, दन्ता च अने तेना दांत दात, क्षयम् नाश नाशको, न यान्ति पाभता नथी प्राप्त नहीं होते, दृढमूला च अने दृढमूलवाणा और दृढ मूलवाले, भवन्ति थाय छे हो जाते हैं, न शूल्यन्ते तेओभां शूल थतुं नथी इनमें शूल नहीं होता, अम्लेन च तेओ भटाशथी और अम्लके कारण, न हृष्यन्ते आभाता नथी खट्टे भी नहीं होते, परान् च अने अत्यत तथा अत्यन्त, खरान् ६६थु कठिन अपि पाथु भी, भक्ष्यान् भक्ष्य पदार्थोंने भक्ष्यपदार्थोंको भक्षयन्ति खावी शके छे चंवा सकते हैं ॥ ७७^३-८० ॥

77¹/₂-80. The use of oil-gargles imparts strength to the jaws and voice, excellent plumpness to the face, fine sensitiveness to the palate and a keen appetite. One, using these gargles, does not suffer from dryness of the throat nor from the fear of the lips getting chafed. One's teeth do not become carious, but become firmly rooted and do not ache nor are they set on edge by acidity but are enabled to chew even the hardest of eatables.

शिरसि तैलनिषेवणस्य गुणाः —

नित्यं स्नेहार्द्रशिरसः शिरःशूलं न जायते ।
न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥८१॥
बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्धते ।
दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥८२॥

इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चाननम् ।
निद्रालाभः सुखं च स्यान्मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥८३॥

मूर्ध्नि- माथाभां शिरमें, नित्यं तैल- ६६शे तैल नित्य तैल, निषेवणात् नाभावाथी लगानेसे, स्नेह-आर्द्र- तैलार्द्र स्नेहार्द्र, शिरसः भस्तकवाणा भनुष्यने शिरवाले मनुष्यको, शिरःशूलम् शिरःशूल शिरःशूल, न जायते थतु नथी नहीं होता, पालित्यम् पणियां केशोंकी खेतता, न थतां नथी नहीं होती, केशा च तथा वाण केश, न प्रपतन्ति भरी जाता नथी नहीं गिरते, शिरः- शिरनां शिरकी, कपालानाम् कपालस्थिओनु कपालस्थियोंका, बलम् भण बल, विशेषण विशेष प्रभाषुभां अधिक, अभिवर्धन्ते वृद्धि पाभे छे बढ़ जाता है, केशा च अने वाण वाल मी, दृढमूला च दृढ मूलवाणा दृढमूलवाले, दीर्घाः च दीर्घा लवे, कृष्णा च अने डाणा और काले, भवन्ति थाय छे हो जाते हैं, इन्द्रियाणि इन्द्रियो इन्द्रिया, प्रसीदन्ति प्रसन्नता अनुभवने छे प्रसन्नताका अनुभव करती हैं, आननम् भुण सुख, सुत्वक् सुदर त्वचावाण अच्छी त्वचावाला, भवति अने छे हो जाता है, सुखम् च अने सुभुपूर्वक और सुखपूर्वक, निद्रा- शिधनी नींदकी, लाभ प्राप्ति प्राप्ति, स्यात् थाय छे होती है ॥ ८१-८३ ॥

80¹/₂-83 One who has his head well oleated daily, does not get head-ache, baldness and grey hair, nor does his hair fall off The strength of his cranial bones is greatly increased and his hair becomes firmly rooted, flowing and dark-black. By an oil-shampoo of the head, the sense organs are toned up and the skin of the face becomes beautiful, and the person gets good sleep and feels happy

कर्णपूरणस्य गुणा —

न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसंग्रहः ।
नोच्चैः श्रुतिर्न वाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥८४॥
नित्यम् ६६शे नित्य, कर्ण- डानभां कानमें, तर्पणात् तैल नाभावाथी तैलके बुंद डालनेसे, वातोत्था वात-

८३. चाननम्-चामलम् (ष त द ध ण)

नित वातजनित, कर्णरोगा कर्णरोग, न थती
नथी नहीं होते, मन्वा-मन्वाग्रह, हनुसग्रह
अने हनुग्रह और हनुग्रह, न पशु थती नथी भी नहीं
होते, उच्च. उच्चैथी भोववाथीर ऊंचे शब्दोंको, श्रुतिः
सुभगाय ओवी स्थिति सुने ऐसी स्थिति, न थती
नथी नहीं होती, बाधिर्यम् अने भडेरपशु और बहरा-
पन मी, न नथी नहीं, स्यात् थतु होता ॥ ८४ ॥

83½-84. By filling the ears daily with
oil, there will be no ear-disease
of the vata type, no stiffness of the
neck or jaws, nor hardness of hearing
nor deafness.

अभ्यङ्गस्य गुणाः—

स्नेहाभ्यङ्गाद्यथा कुम्भश्चर्म स्नेहविमर्दनात् ।
भवत्युपाङ्गादक्षश्च दृढः क्लेशसहो यथा ॥ ८५ ॥
तथा शरीरमभ्यङ्गाद्दृढं सुत्वक् च जायते ।
प्रशान्तमारुताबाधं क्लेशव्यायामसंसहम् ॥ ८६ ॥

यथा जेवी रीते जिय प्रकार, स्नेह-स्नेहने। स्नेहका,
अभ्यङ्गात् अभ्यङ्ग करवाथी अभ्यङ्ग करनेसे, कुम्भः
घड़े घड़ा, स्नेह-स्नेह स्नेहके, विमर्दनात् विमर्दनथी
मलनेसे, चर्म चर्म चमड़ा, यथा च अने जेम और
जैसे, उपाङ्गात् तेल उगवाथी स्नेहको देनेसे, अक्ष
रथनां पैङ्गनी धरी रथचक्की धुरी, दृढ. दृढ दृढ,
क्लेशसह अने क्लेशने सहन करना और क्लेशक्षम,
भवति अने छे हो जानी है, तथा तेवी रीते उसी
प्रकार, अभ्यङ्गात् अभ्यङ्ग करवाथी अभ्यङ्ग करनेसे,
शरीरम् भाजुसनु शरीर शरीर, दृढम् दृढ मजबूत
सुत्वक् च अने सारी आभडीवाणु और सुन्दर
चमड़ीवाला, प्रशान्त-शान्त पाभी छे शान्त हो गई हैं,
मारुत-वायुनी वायुसे होनेवाली, आबाधम् पीडा जेमा
ओषु पीडाये जिसमे ऐसा, क्लेश-तथा क्लेश एव क्लेश,
व्यायाम-अने व्यायामने तथा व्यायामको, संसहम् च
सहन करना सहन करनेवाला, जायते अने छे
बन जाता है ॥ ८५-८६ ॥

८६ सुत्वक् च जायते-सुत्वक् प्रजायते (घ)

॥ संसहम्-सहम् (ग ड)

84½-86. Just as a pitcher, by smea-
ring with oil or a hide by soaking in
oil or an axle by lubrication with oil
becomes firm and hard-wearing, even
so by daily inunction, the body be-
comes firm, the skin beautiful, the vata
disorders are quieted, and tolerance
to hardship and physical strain is
induced.

स्पर्शनेऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रितम् ।
त्वच्यश्च परमभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥ ८७ ॥

स्पर्शने स्पर्शनेन्द्रियमां स्पर्शनेन्द्रियमें, वायुः वायु
वायु, अभ्यधिक. अधिकताथी रहे छे प्रधान होकर
रहता है, स्पर्शनम् च अने स्पर्शन-न्द्रिय और स्पर्शन-
न्द्रिय, त्वगाश्रितम् त्वगाभां रहेछ छे त्वचामें आश्रित है,
अभ्यङ्ग अने अभ्यङ्ग और अभ्यङ्ग, परं त्वच्य. च
त्वचा तथा वायु भाटे अत्यंत हितकर छे त्वचा और
वायुके लिए अत्यन्त हितकर है, तस्मात् ते हेतुथी इसलिए,
नर. भाजुसे मनुष्यको, तम् ते अभ्यङ्गनु इस अभ्यङ्गका,
शीलयेत् नित्य सेवन करवु ओछेओ नित्य सेवन करना
चाहिए ॥ ८७ ॥

87. The vata is the predominant
element in the sense of touch; and the
sense of touch resides in the skin.
Inunction is the greatest dermic tonic,
therefore a person ought to practise
it daily

न चाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।
विकार भजनेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा क्वचित् ॥ ८८ ॥
अभ्यङ्ग-अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, सेविनः सेवन करना
मनुष्यनु करनेवाले मनुष्यका, गात्रम् च अङ्ग अङ्ग,
क्वचित् क्वचित् स्थान पर किसी स्थानपर, अभिघात थोटा
चोट, अभिहतम् लागतां छतां पशु लगने परमी, बलकर्मणि
वा अथवा अथवा काममां पशु अथवा बलकर्म करबे
हुए भी, अत्यर्थम् भारे दारुण, विकारम् रोगने विकारको,
न भजते प्राप्त थतु नथी प्राप्त नहीं होता ॥ ८८ ॥

८७ परमभ्यङ्ग-परमोऽभ्यङ्ग (घ.)

88. A person's limbs accustomed to daily inunction are not liable to be affected seriously by injury due to external trauma or by violent exertion

સુસ્પર્શોપેચિતાઙ્ગશ્ચ વલવાન્ પ્રિયદર્શનઃ ।
ભવત્યભ્યક્તિત્યત્વાન્નરોડ્વજર એવ ચ ॥૮૯॥

નર. માણસ મનુષ્ય, અભ્યક્તિ-અભ્યગ અભ્યગ્નકે, નિત્યત્વાત્ નિત્ય કરવાથી નિત્ય કરનેસે, સુસ્પર્શ-કેમળ સ્પર્શવાળો કોમલ સ્પર્શવાળા, ઉપચિત-તથા પુષ્ટ પુષ્ટ, અઙ્ગ અંગવાળો અંગોવાળા, વલવાન્ ચ બળવાન વલવાન, પ્રિયદર્શન સુદર દેખાવને દેખાવને સુંદર, અલ્પજર એવ ચ અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં અલ્પ લક્ષણવાળો ઓર દેરમેં વૃદ્ધ, ભવતિ થાય છે હોતા છે ॥ ૮૯ ॥

89. By daily inunction a person becomes smooth in his limbs and plump, strong and good looking, and escapes the effects of age.

પાદાભ્યક્તિસ્ય ગુણા —

ચરત્ત્વં સ્તબ્ધતા રૌક્ષ્યં શ્રમઃ સુતિશ્ચ પાદયોઃ ।
સદ્ય એવોપશામ્યન્તિ પાદાભ્યક્તિનિષેવણાત્ ॥૯૦॥

પાદ-પગો પર પાવર, અભ્યક્તિ નિષેવણાત્ તેલ યોગવાથી અભ્યગ કરનેસે, પાદયો. પગનાં પાવકી, ચરત્ત્વમ્ કંકશતા કંકશતા, સ્તબ્ધતા જડાઈ જડુ સ્તબ્ધતા, રૌક્ષ્યમ્ રૂક્ષતા રૂક્ષતા, શ્રમઃ થાક થકાન, સુતિઃ ચ અને પગની આમડીનુ બહેરાપણું પૈરકી ચમડીકા બહિરાપન, સદ્યઃ એવ તરતજ શીઘ્ર હી, ઉપશામ્યન્તિ શાંત થાય છે નષ્ટ હો જાતે છે ॥ ૯૦ ॥

90. Roughness, stiffness, dryness, fatigue and numbness of feet are soon removed by pedal inunction.

જાયતે સૌકુમાર્ય ચ વલં સ્થૈર્ય ચ પાદયોઃ ।
દષ્ટિ. પ્રસાદં લભતે મારુતશ્ચોપશામ્યતિ ॥૯૧॥

૮૦. વલવાન્-વર્ણવાન્ (પ)

,, અલ્પજર-અલ્પજ્વર (પ.)

૯૦ સ્તબ્ધતા-શુષ્કતા (જ. ડ. ધ પ)

પાદયોઃ પગનાં પાવનેં, સૌકુમાર્યમ્ ચ સુકુમારતા સુકુમારતા, વલમ્ બળ વલ, સ્થૈર્યમ્ ચ અને સ્થિરતા દઢતા, જાયતે આવે છે આતી છે, દષ્ટિ આંખ આંખ, પ્રસાદમ્ તેજને નિર્મલતા, લભતે પામે છે પ્રાપ્ત કરતી છે, મારુત ચ અને વાયુ ઓર વાયુ, ઉપશામ્યતિ શાંત થાય છે શાન્ત હોતી છે ॥ ૯૧ ॥

91. Comeliness, strength, firmness of legs and brightness of the eyes are achieved and the vata discordance is quieted thereby.

ન ચ સ્યાદ્ગૃધ્રસીવાતઃ પાદયોઃ સ્ફુટન ન ચ ।
ન સિરાસ્નાયુસંકોચઃ પાદાભ્યક્તિન પાદયોઃ ॥૯૨॥

પાદાભ્યક્તિન પગે અભ્યગ કરવાથી પાવ પર અભ્યગ કરનેસે, ગૃધ્રસી ચ રાંઝણુ નામનો ગૃધ્રસી નામકા, વાત ચ વાતરોગ વાતરોગ, ન સ્યાત્ થતો નથી નહીં હોતા, પાદયોઃ પગનુ પાવકા, સ્ફુટનમ્ ચ ફાટી જડુ ફટ જાના, ન થતુ નથી નહીં હોતા, પાદયોઃ અને પગની ઓર પાવકી, સિરા-સિરા સિરા, સ્નાયુ-અને સ્નાયુઓનો તથા સ્નાયુકા, સંકોચ. સંકોચ સંકોચ, ન થતો નથી નહીં હોતા ॥ ૯૨ ॥

92 It also prevents sciatica due to vata, fissures in the legs and the contraction of the vessels and the muscles of the legs.

શરીરપરિમાર્જનસ્ય ગુણા.—

દૌર્ગન્ધ્યં ગૌરવં તન્દ્રાં કણ્ઠં મલમરોચકમ્ ।
સ્વેદવીભત્સતાં હન્તિ શરીરપરિમાર્જનમ્ ॥૯૩॥

શરીર-શરીરનુ શરીરકો, પરિમાર્જનમ્ યોગીને કરેલુ સ્નાન રગડ કર ક્રિયા હુઆ સ્નાન, દૌર્ગન્ધ્યમ્ દુર્ગન્ધ દુર્ગન્ધ, ગૌરવમ્ ભારેપણુ ભારીપન, તન્દ્રામ્ તન્દ્રા તન્દ્રા, કણ્ઠમ્ કંઠ કંઠ, મલમ્ મેલ મલિનતા, અરોચકમ્ અરોચક અરુચિ, સ્વેદ-અને પરસેવાથી થતા ઓર સ્વેદજન્ય, વીભત્સતામ્ મલિનપણુને વીભત્સતાકો, હન્તિ નાશ કરે છે નાશ કરતા છે ॥ ૯૩ ॥

૯૨. ન ચ સ્યાદ્ગૃધ્રસીવાતઃ — ન તસ્ય ગૃધ્રસીવાતા (ચ ધ પ)

,, — સ્વૃગૃધ્રસીવાતા (ધ ધ)

૯૩ સ્વેદવીભત્સતા—સ્વેદ વીભત્સતા (પ)

93. Massaging the body removes body-fetor, heaviness, torpor, itching, dirt, inappetence, and offensive sweat.

स्नानस्य गुणः —

पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम् ।
शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥९३॥

स्नानम् स्नान स्नान, पवित्रम् पवित्र पवित्र, वृष्यम् वीर्यवर्धकं वीर्यवर्धक, आयुष्यम् आयुष्यवर्धकं आयुष्यवर्धक, श्रम- तथा श्रम एव श्रम, स्वेद- स्वेद स्वेद, मलापहम् अने भगने दूर करे और मलको दूर करता है, शरीर-शरीरमा शरीरमें, बल- भगने बलको, सन्धानम् वधारे छे बढ़ाता है, परम् ओजस्करम् तेमज् ओजस्सनी धधु वृद्धि करे छे और ओजकी अतिगय वृद्धि करता है ॥ ९४ ॥

94 Taking a bath is purifying, promotive of virility and longevity, eliminative of fatigue, sweat and dirt, conducive to bodily strength and is vitalizing in the highest degree.

निर्मलाम्बरधारणस्य गुणः —

काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत् पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥९५॥

निर्मल- निर्मल निर्मल, अम्बर- वस्त्रोनु वस्त्रोका, धारणम् धारण करे धारण करना, काम्यम् सौन्दर्यने भाटे हितकारी सौन्दर्यके लिए हितकारी, यशस्यम् यशने भाटे हितकारी यशके लिए हितकारी, आयुष्यम् आयुष्यने भाटे हितकारी आयुके लिए हितकारी, अलक्ष्मीघ्नम् दरिद्रताको नाश करनेवाला, प्रहर्षणम् मनने प्रसन्न करनेवाला मनको प्रसन्न करनेवाला, श्रीमत् शोभाजनकं शोभाजनक, पारिषदम् सभा ने भाटे उपयोगी सभाके लिए उपयोगी, शस्तम् अने भगण-कारी छे और मंगलकारी है ॥ ९५ ॥

95. The wearing of clean apparel is attractive, conducive to reputation,

promotive of longevity, avertive of bad luck, exhilarative, decorative, worthy of society and commendable.

गन्धमाल्यनिषेवणस्य गुणः —

वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥९६॥

सौगन्ध्यम् सुगंधी पदार्थोनु अनुलेपन सुगन्धित द्रव्योका अनुलेपन, गन्धमाल्य- अने यस्मात् तथा पुष्प-भाणोनु चन्दनादि ओर मालाका, निषेवणम् धारण करे धारण करना, वृष्यम् वीर्यवर्धकं वीर्यवर्धक, आयुष्यम् आयुष्यवर्धकं आयुष्यवर्धक, काम्यम् सौन्दर्य भाटे हितकारी सौन्दर्यके लिए हितकारी, पुष्टि- पुष्टि पुष्टि, बलप्रदम् अने भगने आपनार और बलको देनेवाला, सौमनस्यम् मननी प्रसन्नता करनेवाला मनको प्रसन्न करनेवाला, अलक्ष्मीघ्नम् दरिद्रताको नाश करनेवाला नाश करनेवाला है ॥ ९६ ॥

96 The use of fragrant articles and garlands is promotive of virility, disseminative of fragrance, promotive of longevity, attractive, conducive to plumpness and strength, promotive of good cheer and avertive of bad luck.

रत्नाभरणस्य गुणः —

धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्यसनसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥९७॥

रत्न- रत्नोडित रत्न, आभरण- आभरणोने आभूषणका, धारणम् धारण करे धारण करना, धन्यम् धन आपनार धनदायक, मङ्गल्यम् भांगलिक मांगलिक, आयुष्यम् आयुष्यवर्धकं आयुष्यवर्धक, श्रीमद् शोभाजनकं शोभाको बढ़ानेवाला, व्यसन- आपत्तिनां आपत्तिका, सूदनम् विनाशक नाश करनेवाला, हर्षणम् हर्षप्रद मनको प्रसन्न करनेवाला, काम्यम् सौन्दर्य आपनार सौन्दर्य देनेवाला, ओजस्यम् अने ओजस् आपनार छे और ओजको बढ़ानेवाला है ॥ ९७ ॥

97. The wearing of jewels and ornaments brings prosperity and is auspicious, promotive of longevity, decora-

९४. श्रमस्वेदमलापहम् — काम्य पुष्टिबलप्रदम्

९५. शरीरबलसन्धानं — सौमनस्यमलक्ष्मीघ्न (५)

tive, dispersive of worries, exhilarative, attractive and vitalizing.

पादादिगौचाधानस्य गुणाः—

मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।

पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्षणशः ॥९८॥

पादयो पगोने पैर, मलमार्गाणाम् अने मल-
मार्गोने तथा मलमार्गोको अभीक्षणश वारवार वारवार,
शौच-मलमलित मलसे रहित, आधानम् कृत्वा ओ रखना,
मेध्यम् बुद्धिने वधाये छे बुद्धिको वडाता है, पवित्रम्
पवित्र छे पवित्र है, आयुष्यम् आयुष्यप्रद छे आयु-
प्रद है अलक्ष्मी- तथा मरिच एव दरिद्रता, कलि- अने
पापने और पापको, नाशनम् नाश करे छे दूर करता है ॥९८॥

98 Frequent ablution of the feet
and the excietory offices is promo-
tive of intelligence, purifying, promo-
tive of longevity and a dispeller of
misfortunes and sin

केशाटिकल्पनस्य गुणा —

पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचि रूपविराजनम् ।

केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥९९॥

केश- माथाना बाण केश, श्मश्रु- दाढी-भूछ दाढी
मूँछ, नख- नख नख, आदीनाम् वगेरेनु आदिका, कल्प-
नम् छेदन करवावु अर्थात् क्षौर करवावु अने नख
उतारवावु कटवाना अर्थात् क्षौर कराना और नखोंको
कटवाना, संप्रसाधनम् तथा केशोने ओणवा ओ तथा
नख वगेरेने सुशोभित करवा ओ केशोंमें कवी करना और
नख आदिको सुशोभित करना यह, पौष्टिकम् पुष्टिदायक
पुष्टिदायक, वृष्यम् शुक्रवर्धक शुक्रवर्धक, आयुष्यम्
आयुष्यवर्धक आयुष्यवर्धक, शुचि पवित्र पवित्र, रूप- अने
सौन्दर्य- और सौन्दर्य, विराजनम् वर्धक छे वर्धक है ॥९९॥

99 Trimming and dressing the hair,
the beard, and the nails etc, is promo-
tive of plumpness, virility and lon-

९८ अलक्ष्मीकलिनाशनम्—अलक्ष्मीकलिनाशनम् (अ ल क)

९९ वृष्यम्—वर्ण्यम् (प)

॥ संप्रसाधनम्—संप्रसादनम् (ग त.)

gevity, is clean and enhances one's
good looks.

पादत्रधारणस्य गुणा —

चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनपहम् ।

वलयं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥१००॥

पादत्र- पगण्या जूतेको, धारणम् धारण कृत्वा ओ
पहनना, चक्षुष्यम् आँखने हितकर चक्षुष्य, स्पर्शन-
पगणी तथापने पानकी त्वचाके लिए, हितम् हितकारी
हितकारी, पादयो पगने पावको व्यसन- व्यसनथी
व्यसनन, अपहम् अथावनार बचानेवाला, वलयम् अलङ्कार
वलयकार, पराक्रम- आलवाग चलनेमें, सुखम् सुखकर
सुखकर, वृष्यम् अने वीर्यवर्धक छे और वीर्यवर्धक है ॥१००॥

100 Donning of footwear is whole-
some for the eyes, pleasant to the
tread, mitigative of foot-discomfort,
promotive of strength, conducive to
easy gait and promotive of virility

छत्रधारणस्य गुणा. —

ईतेः प्रशमनं वलयं गुप्त्यावरणशङ्करम् ।

वर्मानिलरजोम्बुघ्नं छत्रधारणमुच्यते ॥१०१॥

छत्र- छत्री छत्रीको, धारणम् धारण करवी ओ
धारण करना, ईते. इति (अतिवृष्टि के ओवा) ने ईती
(अतिवृष्टि) को, प्रशमनम् शांत करे छे शान्त करता है,
वलयम् अलङ्कारक वलयकारक, गुप्ति- रक्षा रक्षा, आवरण-
आच्छादन आच्छादन, शम्करम् तथा कल्याण करनार छे
और कल्याणकारक है, वर्म- तड्डा धूप, अनिल- तथा
वायु वायु, रज - धूल धूल, अम्बुघ्नम् अने वृष्टिथी
रक्षा करनार और वृष्टिसे बचानेवाला, उच्यते कहेवाय छे
कहा जाता है ॥१०१॥

१०१ ने प्रशमन वलय-ईतेर्विधमन वर्ण्यम् (थ.)

॥ प्रशमनम्—विधमनम् (च ज. द. द. थ)

॥ उच्यते—इध्यते (च)

॥ एनच्छलोकानन्तरम्—रजोऽवश्यायसूर्याशुहिमानिलनिवारणम् ।

प्रतिश्यायशिर शूलहर चोष्णीषधारणम् ॥
(ग. द. थ.)

इत्यधिक पाठ पुन्यकेसु ।

101. The carrying of the umbrella is avertive of calamity, promotive of strength, and affords protection, cover and comfort, and serves as a shield against the sun, wind, dust and rain.

दण्डधारणस्य गुणाः—

स्वलनः संप्रतिष्ठानं शत्रूणां च निषेदनम् ।

अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥१०२॥

दण्डधारणम् ६३धातुं दुःखो अं दण्डको वारण कर्त्तव्यं, स्वलनं पडाने गिरते हण्डको, संप्रतिष्ठानम् टेडा ३५ बचनेवाला, शत्रूणां शत्रुओंको निषेदनम् च नाश दुःखनाश करनेवाला, अवष्टम्भनम् आधा २३५ महारा देनेवाला, आयुष्यम् आयुष्वर्धक आयुवर्धक भयघ्नम् अने लयनाशक छे और भयनाशक है ॥ १०२ ॥

102. The carrying of the staff is a prop against stumbling, dispersive of enemies and serves as a support, it promotes longevity and dispels fear

स्वयं विप्रवर्हितेन भवितव्यम्—

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववर्हितो भवेत् ॥ १०३ ॥

यथा जेवी दीते जिस प्रकार, नगरी नगररक्षक, नगरस्य इव नगरना धार्यमा नगरके कार्योमें, रथी अने रथवालो और रथवाला, रथस्य रथना धार्यमा रथके कार्योमें, इव जेम सावधान रहे छे जैसे सावधान रहता है, (तथा तेवी दीते उसी प्रकार), मेधावी बुद्धिमान भाषुसे बुद्धिमान मनुष्य, स्वशरीरस्य पोताना शरीरना अपने गरीरके, कृत्येषु धार्यमा कार्योमें, अवहित. सावधान सावधान, भवेत् रहेतु ओर्ध्व अरे रहे ॥ १०३ ॥

103. Like the lord of a city in the affairs of his city, and a charioteer in the management of his chariot, so should a wise man be ever vigilant in the care of his own body.

स्वस्थस्यान्यत्कर्तव्यम्—

भवति चात्र—

वृत्त्युपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्मविरोधिनः ।

शममध्ययनं चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ १०४ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमे, भवति श्लो ३ छे के श्लोक है कि, ये जे जो, धर्म-धर्मने धर्मके, अविरोधिन अनुकूल अनुकूल, स्यु होय हो, वृत्ति-ते आशुविक्राना जीविकाके उन, उपायान् उपायान् उपायोका, शमम् अने शान्तिनु गान्ति, अध्ययनम् च एव तथा वेदना अध्ययननु और वेदके अध्ययनका, निषेवेत जे सेवन करे छे जो सेवन करता है, एव सुखम् ते मनुष्य अने प्रमाणे दुःखाधी सुख वह मनुष्य ऐसा करनेसे सुख, समश्नुते लोगवे छे प्राप्त कर सकता है ॥ १०४ ॥

Here is a verse again—

104. One should have recourse to such means of livelihood as are not contrary to the dictates of religion, and should be devoted to peace and studies. Living thus, one attains happiness

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकाः—

मात्रा द्रव्याणि मात्रां च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।

द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासो येषां येषां च शस्यते १०५ ॥

तत्र श्लोकाः ते विषयमां उपसहारके श्लोक हैं कि, मात्रा मात्रा मात्रा, द्रव्याणि द्रव्ये द्रव्य, मात्राम् च अने मात्रानी और मात्राकी, संश्रित्य दृष्टिही दृष्टिसे, गुरुलाघवम् गौरव अने लाघव गौरव एव लाघव, येषाम् जे जिन, द्रव्याणाम् द्रव्योने द्रव्योका, अभ्यास. सतत अभ्यास सतत अभ्यास, गर्हित. निन्दित छे निन्दित है, येषाम् च अने जेने अभ्यास और जिनका अभ्यास, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १०५ ॥

Here are the recapitulatory verses—

105 The question of measure in food; the articles of food, the determination

१ - नि-दनम्-निषेवनम् (न ध.)

१० - यथा-सदा (क घ च छ झ ड)

१०९ दिष्टा-दृष्टा (ष द थ)

यस्य जेने जिमको, चेष्टा- विहार विहार, आहार-
आहार आहार, व्यापाश्रयम् सपथी सम्यग्धी,
ऋतुसात्म्यका ऋतुसात्म्यनु ऋतुसात्म्यका, विदितम ज्ञान
छे ज्ञान है, तस्य तेना लभके, अशित-आद्यान् अशित-
आदि अशित आदि, आहाराद् आहारथी आहारसे, बलम्
वर्ण च भग्न अने पशु बल और वर्ण, वर्धते वधे छे
बटते हैं ॥ ३ ॥

3 The seasonal dietary and regimen practised by a man who knows the seasonal homologation with regard to behaviour and diet, promote his vigour and complexion

ऋत्वादिविभागेन संवत्सरविभाग —

इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् ।
तत्रादित्यस्योदगयनमादानं च त्रीनृतृच्छिशिरा-
दीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हेमन्ता-
न्तान् दक्षिणायनं विसर्गं च ॥ ४ ॥

इह अर्द्धा यद्वा, खलु भरेभर सचमुव, ऋतुविभागेन ऋतुओना विभाग प्रमाणे ऋतुओके विभागके अनुसार, संवत्सरम् स वत्सरने संवत्सरको, षडङ्गम् ७ अ गवाणो छ अङ्गवाला, विद्यात् आशुवे जानना चाहिए, तत्र तेमा उसमें, शिशिरादीन् शिशिरथी शिशिरसे, ग्रीष्मान्तान् ग्रीष्म मुधीनी ग्रीष्मपर्यन्त, त्रीन् त्रालु तीन, ऋतून् ऋतुओने ऋतुओको, आदित्यस्य सूर्यस्य सूर्यका, उदक्-
मयनम् उत्तगयलु उत्तरायण, आदानम् च अने सूर्यने आदानकाळ और सूर्यका आदानकाल, व्यवस्येत् आशुवे जानना चाहिए, पुन. वर्षा फिर वर्षादीन् वर्षाथी वर्षासे, हेमन्तान् हेमन्त मुधीनी त्रालु ऋतुओने हेमन्त-
पर्यन्त तीन ऋतुओको, दक्षिणायनम् दक्षिणायन दक्षिणा-
यन, विसर्गं च अने विसर्गकाळ आशुवे और विसर्ग-
काळ जानना चाहिए ॥ ४ ॥

4. Now the year, it should be known, consists of six parts when divided according to the seasons. From among these, the three seasons from the dewy season to the summer represent the sun's northern course and his period of absorption, while the three seasons from the rains to the winter represent the sun's southern course and his period of liberation.

अयनया स्वल्पम्—

विसर्गे पुनर्वायवो नातिरूक्षाः प्रवान्ति, इतरे

पुनरादाने. सोमश्चाव्याहतबलः शिशिराभिर्भाभि-
रापूरयज्जगदाप्याययति शश्वत्, अतो विसर्गः
सौम्यः । आदानं पुनराश्रेयम्

विसर्गे विसर्गकाळमां विसर्गकालमें, पुन तो तो, नातिरूक्षा. अतिरूक्ष नहि ओवा अतिरूक्ष नही ऐसी, वायव वायुओ वायुए, प्रवान्ति वायु छे चलती हैं, पुनः पुनतु परन्तु, आदान आदानकाळमा आदानकालमें, इतरे ओथी बुद्ध अर्थात् अतिरूक्ष वायुओ वायु छे इनसे भिन्न अर्थात् अत्यन्त रूक्ष वायुए चलती हैं, अव्याहतबल च अने अक्षीलु भलवाणो और अक्षीण बलवाला, साम यद्रमा चन्द्र, शिशिराभिः ६० शीतल, भामि द्विरश्लोचडे किरणोसे, जगत् जगतने जगतको, शश्वत् निरंतर निरन्तर, आपूरयन् भरी देतो भरता हुआ, आप्याययति तृप्त करे छे तृप्त करता है, अत ओथी इससे विसर्ग विसर्गकाळ विसर्गकाल, सौम्य. सोमगुणप्रधान-६० छे सोमगुणप्रधान-शीतल है, आदानम् अने आदानकाळ और आदानकाल, पुन तो तो, आग्नेयम् अग्निगुणप्रधान-६० छे आग्नेय-उष्ण है,

4 - (1) During the period of liberation, the prevailing winds are not marked by excessive dryness, it is otherwise with the period of absorption. During the former, the moon with unabated vigour aggrandises the earth by surcharging it with her cool radiations and nourishes it constantly, therefore the period of liberation is characterised by the predominance of the water-element. On the other hand, the period of absorption is characterised by the predominance of the fire-element.

तावेताचर्कवायू सोमश्च कालस्वभावमार्गपरि-
गृहीता. कालर्तुरसदोषदेहबलनिर्वृत्तिप्रत्ययभूताः
समुपदिश्यन्ते ॥ ५ ॥

तौ एतौ ते आ अने वे ये दोनों, अर्कवायू सूर्य तेमज वायु सूर्य एव वायु, सोम च अने चन्द्र और चन्द्र, काल- काळ, स्वभाव- स्वभाव, मार्ग-
तथा मार्गने और मार्गके, परिगृहीताः वशीभूत थर्

वर्षाभूत होकर, काल डाल काल, ऋतु ऋतु ऋतु, रस रस रस, दोष दोष दोष, देहबल तेभन देहबलनी व देहबलकी, निर्वृत्ति उत्पत्तिर्भा उत्पत्तिर्मे, प्रत्ययभूताः प्राप्तरूप कारणरूप, समुपदिश्यन्ते भूनाय छे माने जाते हैं ॥ ५ ॥

5. In this manner, the sun, the wind and the moon, governed by time as well as their own special natures and orbits, are spoken of as the causative factors of the manifestations of the periods, seasons, tastes, humors and bodily strength.

आदाने नृणा दौर्बल्ये हेतु —

तत्र रविर्भाभिराददानो जगत. स्नेहं वायव-
स्तीव्ररक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु
यथाक्रमं रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षान् रसांस्तित्त-
कषायकटुकाश्चाभिवर्धयन्तो नृणां दौर्बल्यमा-
वहन्ति ॥ ६ ॥

तत्र ते आदान डालरूप उस आदानकालरूप, शिशिर
वसन्त ग्रीष्मेषु शिशिर, वसन्त तथा ग्रीष्मभां शिशिर
वसन्त और ग्रीष्ममें, रवि सूर्य सूर्य, भाभि डिग्रिवाउडे
किरणोंसे, जगत जगतना जगतके, स्नेहम् स्नेहने
स्नेहको, आददान धर्म देतां लेता हुआ, तीव्ररक्षा च
अने तीव्ररक्ष और तीव्ररक्ष, वायव वायुओ वायुएँ,
उपशोषयन्त जगतना स्नेहने सूखवतां जगतके स्नेहको
मुखाते हुए, यथाक्रमम् अने क्रमश और क्रमश,
रौक्ष्यम् रूक्षता रूक्षता, उत्पादयन्त. उत्पन्न करतां
उत्पन्न करते हुए, तित्त तथा डडवा व तित्त, कषाय
कषाय कषाय, कटुकान् तथा तीव्र और कटु, रूक्षान् च
ओ रूक्ष इन रूक्ष, रसान् रसेने रसोको, अभिवर्धयन्त.
वर्धता बढ़ाते हुए, नृणाम् मनुष्योभा मनुष्योंमें,
दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, आवहन्ति लावे छे लाते हैं ॥ ६ ॥

6. During the first period, the sun with his hot rays absorbs the moisture from the earth, and the piercing dry winds further dehydrate it; thus the sun and the winds giving rise to progressive dryness and promoting the formation of the three dry tastes—bitter, astringent and pungent respectively—lead to gradual waning of strength in men.

विमर्गे नृणा बलपचये हेतु —

वर्षाशरद्धेसन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्केकालमार्ग-
मेघवातवर्षाभिहतप्रतापे, शशिनि चाव्याहतबले,
माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापे जगति, अरूक्षा
रसाः प्रवर्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं तत्र
बलमुपचीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

वर्षा वर्षा वर्षा, शरद् शरद् शरद्, हेमन्तेषु अने
हेमन्तभां और हेमन्तमें, तु तो तो, दक्षिणाभिमुखे
दक्षिण १२३ दक्षिणकी ओर, अर्के सूर्य १२३ सूर्यके होने
पर, काल डाल काल, मार्ग मार्ग मार्ग, मेघ मेघ मेघ,
वात वात वायु, वर्षा अने वर्षाथी और वर्षासे, अमि-
हतप्रतापे तेज कम थतां तेज के कम होने पर,
शशिनि च अने चन्द्रमा और चन्द्रमाके, अव्याहत
बले अक्षीण भगवाणो थता अक्षीण बलवाला होने पर,
जगति जगत जगत, माहेन्द्र अतरीक्षना अन्तरीक्षको,
सलिल जगथी जलसे, प्रशान्त शांत शान्त, प्रतापे
सतापवाण थतां सताप होजाने पर, अरूक्षा. रूक्षताथी
रूक्षित स्निग्ध, अम्ल भाटा खट्टे, लवण भारा
लवण, मधुरा तथा मधुर और मधुर, रसा रसे रस,
यथाक्रमम् क्रमश क्रमश. प्रवर्धन्ते वधे छे बढ़ते हैं, तत्र
तेभां उनमें, नृणाम् मनुष्योनु मनुष्योंका, बलम् भग
बल, उपचीयते वधे छे बढ़ता है ॥ ७ ॥

7 From the season of the rains to the autumn and the winter, however, the sun who has set his face to the south, being shorn of his glory by the cumulative influence of period, orbit, clouds, winds and rains, the moon,

६ जगत स्नेहम्—जगत्स्नेहम् (ग)

११ शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु च ऋतुषु (घ ज ७)

१२ दौर्बल्यमावहन्ति—दौर्बल्यमापादयन्ति (घ)

remaining undiminished in power, and the summer heat having been quenched with the descent of rains, it is the non-dry group of tastes-sour, salt and sweet—that increases in the given order. During this period too the strength of men waxes.

आदानविसर्गयोर्वलस्य हासवृद्धिक्रम —

भवति चात्र—

आदावन्ते च दौर्बल्य विसर्गादानयोर्नृणाम् ।
मध्ये मध्यबलं, त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥८॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमे, भवति श्लोक छे ३ लोक है कि, विसर्ग-आदानयो आदौ अन्ते च विसर्गकालना आरब्ध (वर्षाऋतु) मां अने आदान-कालना अत (ग्रीष्म ऋतु) मा विसर्गकालके आरम्भ (वर्षाऋतु) मे और आदानकालके अन्त (ग्रीष्म ऋतु) मे, नृणाम् मनुष्येमां मनुष्योमें, दौर्बल्यम् दुर्बलता रहे छे दुर्बलता रहती है, मध्ये विसर्गकाल तथा आदानकालना मध्य (शरद अने वसन्त ऋतु) मां विसर्गकाल और आदानकालके मध्य (शरद व वसन्तऋतु) में, मध्यबलम् मनुष्येमां मध्यम बल रहे छे मनुष्योमें मध्यम बल रहता है, अन्ते अग्रे च तु तथा विसर्गकालना अत (हेमन्तऋतु) मां अने आदानकालना आरब्ध (शिशिरऋतु) मां मनुष्येमां श्रेष्ठ बल रहे छे, अने तथा विसर्गकालके अन्त (हेमन्त ऋतु) में और आदानकालके आरम्भ (शिशिरऋतु) में मनुष्यों में श्रेष्ठ बल रहता है ऐसा, निर्दिशेत् ३छेपुं कहना चाहिए ॥ ८ ॥

8. In the beginning and the end of the sun's period of liberation and absorption respectively, the bodily vigour of men is at its lowest; in the middle of these periods, it is moderate; while, it should be known, that at the end of the former and the beginning of the latter period, the bodily vigour is at its highest.

हेमन्तचर्या—

शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बलिनां बली ।
पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः ॥९॥

शीते ६३ शीतल, हेमन्ते हेमन्त ऋतुमां हेमन्त ऋतुमें, बलिनाम् अणवान् मनुष्योने। बलवान् मनुष्योकी, पक्ता ७६राशि जठराग्नि, शीत-६३ शीतल, अनिल-वायुना वायुके, स्पर्श-स्पर्शस्थी स्पर्शसे, संरुद्धः ३धार्ढ्ये संरुद्ध होकर, बली अणवान् बलवान्, मात्रा-अने मात्रास्थी और मात्रासे, द्रव्य-तथा द्रव्यस्थी एव द्रव्यसे, गुरु-गुरु द्रव्योने गुरु द्रव्योको, क्षम पत्यावना समर्थ पचानेमें समर्थ, भवति थाय छे होती है ॥ ९ ॥

9 In the cold season or winter, the gastric fire in strong men, hemmed in by the cold air all around, becomes greatly enhanced and capable of digesting heavy food-intake, both as regards measure and quality of the articles

स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ।
रसं हिनस्त्यतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥१०॥

स ते वह, यदा न्यारे जब, युक्तम् योग्य, इन्धनम् आहाररूप ध्वन (अणुतालुने) आहार रूप इन्धनको, न लभते नथी पाभते। नही पाता, तदा न्यारे तब, देहजम् देहस्थित देहस्थित, रसम् रसने रसको, हिनस्ति आगे छे जलाता है, अत एव कारण्युत्थी इससे, शीते शीतकालमां शीतकालमें, शीत शीतल शीतल, वायु वायु वायु, प्रकुप्यति प्रकुपित थाय छे प्रकुपित होती है ॥ १० ॥

10 If such gastric fire does not get sufficient amount of fuel, then it consumes the body-fluids and thus the vata possessed of cold quality, is provoked in the cold season.

तस्मात्तुषारसमये स्निग्धाम्ललवणान् रसान् ।
औदकानूपमांसानां मेघानामुपयोजयेत् ॥११॥

९ मात्राद्रव्यगुरुक्षम—मात्राद्रव्यगुरुक्षम (प)

११. स्निग्धाम्ललवणान्—स्वादम्ललवणान् (ध.प.च.)

तस्मात् तेथी इमलिए, तुषारसमये ः डीना त्विमे मां
ठहीके दिनांमे, मेद्यानाम् मेद्वी मेद्वी, औदक- औदक
आनूप- अने आनूप प्राणीओना और आनूप
प्राणियोंके, मामानाम् मांसोना मामोके, स्निग्ध- स्निग्ध
स्निग्ध, अम्ल- आटा खट्टे, लवणान् अने लवण और
नमकीन, रसान् रसोने रसोको, उपयोजयेत् आवा जेष्ठे
खाना चाहिए ॥ ११ ॥

11. Hence in the season of snows,
i.e. winter, one should take unctu-
ous, acid and salt juices of the flesh
of fatty animals of the aquatic and
wet-land varieties

विलेशयानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च ।
भक्षयेन्मदिरां शीथुं मधु चानुपिवेत्तरः ॥ १२ ॥

नर. मनुष्ये मनुष्य, विलेशयानाम् विलेशय प्राणी-
ओनां विलेशय प्राणियोंके, मांसानि मांसो मांस, प्रसहाना
च अने प्रसह प्राणीओना और प्रसह प्राणियोंके,
भृतानि श्लेषक्य मांस श्लेषक्यमांस, भक्षयेत् आवा खावे,
मदिराम् मदिरा मदिरा, शीथुम् शीथु शीथु, मधु च
अने मधु और शहदका, अनुपिवेत् अनुपान करे ॥ १२ ॥

12. One should take the spit-roas-
ted flesh of the burrowing and "pra-
saha" (i.e. the teared) groups of animals,
followed by a potion of madira and
seedhu wines and honey.

गोरसानिधुविकृतीर्वसां तैलं नवौदनम् ।
हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्ण चायुर्न हीयते ॥ १३ ॥

हेमन्ते हेमन्तमां हेमन्तमे, गोरसान् गोदुग्धादि
गोदुग्धादि, इक्षु- विह्वली शेरडीनी अनावटी गजके रससे
पनी वस्तुवे, वसाम् वसा वसा, तैलम् तेल तैल,
नवौदनम् नवा येआ नये चावल, उष्ण तोय च अने
गरम गरम और गरम जल, अभ्यस्यत सेवन करे ३२नु
सेवन करनेवालेका, आयु आयुष्य आयु, न हीयते
क्षीयु थपु नहीं होता ॥ १३ ॥

१२. शीथु-मीथु (त)

" अनेमदिरा शीथु-मधु विशद मधु (प)

13 One who uses habitually, in
winter, milk products, preparations of
sugar-cane juice, animal fat, oil, new
rice, and warm water, protects his
life-span from diminution

अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताकमातपम् ।
भजेद्भूमिगृहं चोष्णमुष्णं गर्भगृहं तथा ॥ १४ ॥

अभ्यङ्ग-अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादनम् उत्सादन
उत्सादन, मूर्ध्नि तैलम् माथामां तेल शिरमे तेल, जेन्ता-
कम् जेन्ताक स्वेद जेन्ताक स्वेद, आतपम् तडके धूप,
उष्णम् गरम उष्ण, भूमिगृहम् सोयगु भूगृह, तथा
तथा तथा, उष्णम् गरम उष्ण, गर्भगृहम् गर्भगृह
तहखानेका, भजेत् सेवन करे ३२नु जेष्ठे सेवन करना
चाहिए ॥ १४ ॥

14. One should resort to inunction,
oil-massage, oil-shampoo, hot-house
sudation, sun-baths, warm cellars and
warm inner apartments in winter.

शीतेषु संवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
प्रावाराजिनकौषेयप्रवेणीकुथकास्तृतम् ॥ १५ ॥

शीतेषु ः डीमां जाडेमे, प्रावार- प्रावार (रजई आदि)
प्रावार (रजई आदि), अजिन- वाध वजरेतु अर्ध व्या
प्रादिका चर्म, कौषेय- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र, प्रवेणी-
गुणुपाट सनका वस्त्र, कुथक- चित्रकम्बल चित्रकम्बल,
आस्तृतम् अजिवेला विछाये हुए, संवृतम् ढाकेलां ढके
हुए, यानम् वाहन वाहन, शयनम् शयन शयन, आसनम्
तथा आसननु और आसनका, सेव्यम् सेवन करे ३२नु
जेष्ठे सेवन करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. In cold season one should have
vehicles, beds and seats well covered
and spread with thick quilts and deer
skin or tiger skin, silk sheet, gunny-
cloth sheets or with variegated blankets

१५ शीतेषु संवृतम्-शीते सुवृतम् (प.)

" " शीते सुवृतम् (प.)

" " शीते सुवृतम् (प.)

ગુરુણવાસા દિગ્ધાઙ્ગો ગુરુણાઽગુરુણા સદા ।
શયને પ્રમદાં પીનાં વિશાલોપચિતસ્તનીમ્ ॥૧૬॥
આલિઙ્ગ્યાગુરુદિગ્ધાઙ્ગીં સુપ્યાત્ સમદમન્મથઃ ।
પ્રકામં ચ નિપેવત મૈથુનં શિશિરાગમે ॥૧૭॥

શિશિરાગમે શીતકાળમાં શીતકાલમેં, સદા હમેશાં નિત્ય, ગુરુણા બહુ ગાઢે, અગુરુણા અગર વડે, અગુરુસે દિગ્ધાઙ્ગ દીપેલા અગવાળેા લિપ્ત શરીરવાલા, ગુરુ ભારે ભારી, ઉષ્ણવાસાઃ ગરમ વસ્ત્ર ધારણ કરી ગરમ વસ્ત્ર ધારણ કરકે, સમદમન્મથ. મધપાન અને કામથી મત્ત થઈ મધપાન ઔર કામસે મત્ત હોકર, વિશાલ-વિશાળ વિશાલ, ઉપચિત-પુષ્ટ પુષ્ટ, સ્તનીમ્ સ્તનોવાળી સ્તનોવાલી, અગુરુ-અગર વડે અગુરુસે, દિગ્ધાઙ્ગીમ્ દીપેલાં અગવાળી લિપ્ત અઙ્ગોવાલી, પીનામ્ પુષ્ટ પુષ્ટ, પ્રમદામ્ પ્રમદાને પ્રમદાકા, આલિઙ્ગ્યા આલિંગન કરી આલિંગન કરકે, શયને શય્યામાં શય્યામેં, સુપ્યાત્ સૂવું સોયે, પ્રકામં ચ અને ઇચ્છાનુસાર ઔર ઇચ્છાનુસાર, મૈથુનમ્ મૈથુનનુ મૈથુનકા, નિપેવત સેવન કરવું સેવન કરે ॥ ૧૬-૧૭ ॥

16-17. When winter begins, one should always wear warm and thick clothing and should have one's body anointed with thick paste of eagle-wood. Lying in bed with a plump and passionate woman of high and plump breasts who has anointed herself with the paste of eagle-wood, one should, warmed up by aphrodisiac wines, spend the night in her embraces. In the season of winter, one may indeed indulge in sexual enjoyment to one's heart's content.

વર્જયેદન્નપાનાનિ વાતલાનિ લઘૂનિ ચ ।
પ્રવાતં પ્રમિતાહારમુદમન્થં હિમાગમે ॥૧૮॥

૧૭. સમદમન્મથ - સમદમન્મથામ્ (જ.)

૧૮. ઇત્યલોકાનન્તરમ્—

વર્જયેદન્નપાનાનિ સ્પર્શાન્ગીતાન્યુપવનાનિ ચ ।

વર્જયન્ શીતસ્પર્શાન્ શીતાન્યુપવનાનિ ચ ।

કપાયકટુતિક્તાનિ રૂક્ષાણિ ચ વિવર્જયેત્ ।

इत्यधिक पाठः (ज.८) (ध.) (प.) पुस्तकेषु ।

હિમાગમે હેમન્તમાં હેમન્તમેં, વાતલાનિ વાયુને વધારનારાં વાયુકો વડાનેવાલે, લઘૂનિ લઘુ લઘુ, અન્ન-પાનાનિ અન્નપાન અન્નપાન, પ્રવાતમ્ બેરદાર પવન જોર-દાર વાયુ, પ્રમિત-બહુ થોડું વહુત થોડા, આહારમ્ ભોજન ભોજન, ઉદમન્થમ્ ચ અને પાણીમાં ઘોળેલા સાથવાનો પાનીમેં ઘુલે સત્તુકા, વર્જયેત્ ત્યાગ કરવો ત્યાગ કરે ॥ ૧૮ ॥

18 On the advent of the cold season, one should give up eats and drinks that are light and provocative of vata, and should avoid draughts, measured diet and diluted mantha.

શિશિરચર્યા—

હેમન્તશિશિરો તુલ્યૌ શિશિરેઽલ્પં વિશેષણમ્ ।
રૌક્ષ્યમાદાનજં શીતં મેઘમાસ્તવર્ષજમ્ ॥ ૧૯ ॥
તસ્માદ્દૈમન્તિકઃ સર્વઃ શિશિરે વિધિરિપ્યતે ।

હેમન્ત-હેમન્ત હેમન્ત, શિશિરૌ શિશિર શિશિર, તુલ્યૌ સમાન છે સમાન હૈં, શિશિરે પરંતુ શિશિરમાં પરંતુ શિશિરમેં, આદાનજમ્ આદાનકાલજન્ય આદાન-કાલજન્ય, રૌક્ષ્યમ્ રૂક્ષતા રૂક્ષતા, મેઘ-વાદળ બાદલ, માસ્ત-પવન વાયુ, વર્ષજમ્ અને વર્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલી ઔર વર્ષાસે ઉત્પન્ન હુઈ, શીતમ્ ઠંડી એ ઠંડી યહ, અલ્પમ્ થોડી થોડી, વિશેષણમ્ વિશેષતા છે વિશેષતા હૈ, તસ્માત્ તેથી ઇસલિય, શિશિરે શિશિરમાં શિશિરમેં, હૈમન્તિક હેમન્તનો હેમન્તકી, સર્વ. બધો સર્વ, વિધિ. વિધિ વિધિ, રિપ્યતે ઇષ્ટ છે ઇષ્ટ હૈ ॥ ૧૯ ॥

19-19½ Winter and the dewy season are similar in nature, yet there is a slight distinguishing characteristic in the dewy season, namely, the dryness born of the sun's absorbing period and the cold born of clouds, wind and rain.

નિવાતમુષ્ણં ત્વધિક શિશિરે ગૃહમાશ્રયેત્ ॥ ૨૦ ॥
કટુતિક્તકષાયાણિ વાતલાનિ લઘૂનિ ચ ।
વર્જયેદન્નપાનાનિ શિશિરે શીતલાનિ ચ ॥ ૨૧ ॥

૧૯ હેમન્તશિશિરૌ તુલ્યૌ-હેમન્તશિશિરે તુલ્યે (ધ ઢ)

૨૧ વાતલાનિ-વાતુલાનિ (ત)

„ વર્જયેદન્નપાનાનિ-વર્જ્યાન્યવ્યવહાર્યાણિ (ધ),

शिशिरे शिशिरमां शिशिरमें, तु तो। तो, निवातम् वायुरहित वायुरहित, अधिकम् अधिक अधिक, उष्णम् उष्ण उष्ण, गृहम् घरमां घरमें, आश्रयेत् रक्षेत् ओषधे रहना चाहिए, शिशिरे शिशिरमां शिशिरमें, कटु- तीक्ष्ण चरपरे, तिक्त- कटुवां कटुवे, कषायणि कषाय रसवाणां कषाय रसवाले, वातलानि वायुकारक वातकारक, लघूनि च लघु लघु, शीतलानि च तथा शीतल तथा शीतल, अन्नपानानि अन्नपान खानपान, वर्जयेत् तज्ज्वलां ओषधे छोड़ देने चाहिए ॥ २०-२१ ॥

20-21 Therefore the whole regimen prescribed for winter is to be observed in the dewy season as well. In fact, the rule as to residence in draughtless and warm apartments is to be observed even more stringently in the dewy season. One should avoid eats and drinks that are pungent, bitter, astringent, provocative of vata, light and cold.

वसन्तचर्या—

वसन्ते निश्चितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।
कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥२२॥

निश्चित. हेमन्तमां ओषधे। हेमन्तमे सचित हुआ, श्लेष्मा कफ, वसन्ते वसन्तमां वसन्तमें, दिनकृत्- सूर्यनां सूर्यकी, भाभि किरणोत्थी किरणोंसे, ईरित. ओगणने पिपल कर, कायाग्निम् ज्वरज्जिने जठराग्निको, बाधते म. ६ करे छे मन्द करता है, तत अने पछी और फिर, बहून् धातु बहुतसे, रोगान् रोगोने रोगोको, प्रकुरुते पैदा करे छे उत्पन्न करता है ॥ २२ ॥

22. The accumulated kapha, getting liquefied by the hot rays of the sun in the spring, affects the body-heat and thus gives rise to many diseases.

तस्माद्वसन्ते कर्माणि वसनादीनि कारयेत् ।
गुर्वस्त्रस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २३ ॥

२२. वसन्ते-हेमन्ते (ग श ड. द. ध.)

तस्मात् तेथी इसलिए, वसन्ते वसन्तमां वसन्तमें, वसनादीनि वसन वगेरे वसन आदि, कर्माणि पञ्चकर्म पंचकर्म, कारयेत् करवावेनां ओषधे करवाने चाहिए, गुरु- भारे भारी, अम्ल- भाटां खट्टे, स्निग्ध- स्नेहयुक्त स्नेह- युक्त, मधुरम् तथा मधुर अन्नपान एवं मधुर अन्नपान, दिवास्वप्नम् च अने निवसमां सुषु और दिनमें सोना, वर्जयेत् ओषोने छोड़ी देनां ओषधे इनको छोड़ देना चाहिए ॥ २३ ॥

23. Therefore, in the spring, purificatory procedures such as vomition and others should be performed and one should avoid heavy, acid, unctuous and sweet articles as also day-sleep.

व्यायामोद्धर्तनं धूमं कवलग्रहमञ्जनम् ।
सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ॥२४॥

कुसुमागमे वसन्तमां वसन्तमें, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, उद्धर्तनम् उद्धर्तन उवटन, धूमम् धूमपान धूमपान, कवलग्रहम् कवल धारण करवा करवा कवल धारण करना, अञ्जनम् अञ्जन अञ्जन, सुखाम्बुना अने नवशेका पाणीथी और सुहाते हुए उष्ण जलसे, शौचविधिम् स्नानादि शौच धार्यो स्नानादि शौच कार्योंको, शीलयेत् करवां ओषधे करना चाहिए ॥ २४ ॥

24. On the advent of spring, one should resort to physical exercise, dry massage, smoke, gargles, collyrium and frequent ablutions with genially warm water

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।
शारभं शाशमैण्यं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥ २५ ॥

चन्दन- सुषु श्वेतचन्दन, अगुरु- अने अगुरु और अगर, दिग्धाङ्ग ओषोने। शरीरपर लेप करे इनका शरीरपर लेप करे, यव- जव जाँ, गोधूम- धातु गेहूँका, भोजन खाना करे भोजन करे, शारभम् शरभनु गरभका, शाशम् ससलातु खरगोशका, ऐण्यम् धातु दरातुनु कृष्णहरिणका, लाव- लावतु बटेरका, पिञ्जलम् तथा

२५. मांस लावकपिञ्जलम्-मांस लावकपिञ्जलम् (६ प)

संक्षेपेतेतरनु और श्वेत तीतरका, मांसम् भांस मांस, भक्षयेत्
आय खाये ॥ २५ ॥

25. One should anoint one's body with sandal-wood or eagle-wood paste, eat a meal prepared of barley or wheat, flesh of wapiti, rabbit, indian antelope, grey quail and grey partridge.

भक्षयेन्निर्गदं सीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।
वसन्तेऽनुभवेत्स्त्रीणां काननानां च यौवनम् ॥ २६ ॥

वसन्ते वसंतभां वसन्तमें, निर्गदम् निर्भण निर्मल,
सीधुम् सीधु सीधु, माध्वीकम् एव वा अथवा माध्वीक
भक्ष माध्वीकमद्य, पिबेत् पीयु पीये, स्त्रीणा स्त्रीशोना
स्त्रियोंका, काननानां च अने वनोना और वनोके,
यौवनम् यौवनने। यौवनका, अनुभवेत् अनुभव करे।
अनुभव करे ॥ २६ ॥

26. One should drink wholesome seedhu or honey wine and enjoy the youthful loveliness of women and gardens.

ग्रीष्मचर्या—

मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।
स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ २७ ॥

ग्रीष्मे ग्रीष्मभां ग्रीष्ममें, रविः सूर्य सूर्य, मयूखैः
किरणोले किरणोंसे, जगत जगतना जगतके, स्नेहम्
स्नेहने स्नेहको, पेपीयते अत्यंत शोभी है छे अतिशय
सींच लेता है, तदा तब तब, स्वादु मधुर मधुर शीतम्
शीतल शीतल, द्रवम् प्रवाही पतला, स्निग्धम् तथा
स्निग्ध और स्निग्ध, अन्नपानम् अन्नपान खानपान, हितम्
हितकारी छे हितकारी है ॥ २७ ॥

27. In summer, the sun drinks up the unctuous element of the earth. During this season, therefore, foods and drinks that are sweet, cool, liquid and unctuous are conducive to health

शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।

घृतं पयः सशाल्यन्न भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥ २८ ॥

ग्रीष्मे ग्रीष्मभां ग्रीष्ममें सशर्करं साकरमिश्रित
शर्कराके साथ, शीतम् ठंडा ठंडा, मन्थम् मन्थ मन्थ,
जाङ्गलान् जंगल जाङ्गल, मृगपक्षिण पशुपक्षियोंनां
भांस पशुपक्षियोंके मांस, सशाल्यन्नम् शालि शोभा साथे
शालिके चावलके साथ, घृतम् घी घी, पयः अने दूधनु
और दूधमा भजन् सेवन करना सेवन करनेवाला, न
सीदति दुर्भाग्य होता नहीं दुर्लभ नहीं होता ॥ २८ ॥

28. By recourse to a diet of cold mantha sweetened with sugar, the flesh of animals and birds of the jangala group, ghee, milk and salt rice, one escapes the enervating effects of the season.

मद्यमलं न वा पेयमथवा सुवहृदकम् ।
लवणास्लकटूष्णानि व्यायामं च विवर्जयेत् ॥ २९ ॥

मद्यम् मद्य, अल्पम् थोडा थोडा, पेयम् पीने।
पीना चाहिए न वा अथवा नहि पीने नोईसे अथवा
नहीं पीना चाहिए, अथवा अथवा अथवा, सुवहृदकम्
अधु जल मेषवी पीने नोईसे बहुत जल मिलाकर
पीना चाहिए, लवण- भात नमकीन, अम्ल- भाटा खट्टे,
कटु- तीखा चरपरे, उष्णानि तथा उष्ण पदार्थ और उष्ण
पदार्थ, व्यायामम् च अने व्यायामने और व्यायामको,
विवर्जयेत् छोड़ी देना नोईसे छोड़ देना चाहिए ॥ २९ ॥

29. Little or no wine should be drunk or it should be drunk diluted liberally with water. One should, further, give up foods that are salt, sour, pungent and hot, as also exercise.

दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रचाते हर्म्यमस्तके ॥ ३० ॥

दिवा दिवसे दिनमें, शीतगृहे शीतल घरभां शीतल
घरमें, निशि अने रात्रे और रात्रिमें, चन्दन-दिग्धाङ्ग

२६. निर्गद-निगद (ग. घ. झ. ठ.)

२७. स्नेह-सार (घ. च. छ. झ. ड. द.)

” ” तेलो (ज. ध.)

२८. घृतम्- शृतम् (ज.)

२९. च विवर्जयेत्-चात्र वर्जयेत् (घ. च. छ. ज. झ. ध.)

शरीरे अन्न दशादीं शरीरमें चन्दन लगाकर, चन्द्राशु
अन्नां किञ्चित् चन्द्रके किरणोंसे, शीतले शीतल
शीतल, प्रवाते तथा अणु हवावाणी तथा बहुत हवादार,
हर्ममस्तने अगशीर्मां छतपर, निद्राम् भजेत् सूपु
भेधे सोये ॥३०॥

30 Smearing oneself with sandal-
paste, one should court sleep by day
in the cool apartment of the house,
and by night, on the terrace, cooled
by the rays of the moon and open to
the breezes.

व्यजनैः पाणिसंस्पर्शश्चन्द्रनोदकशीतलैः ।

सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥३१॥

चन्द्रनोदक- अन्नना जलपत्रे चन्दनके जलसे,
शीतल दूध डरेला ठंडे किये हुए, व्यजनै वीज्जुओथी
पंखोंसे, पाणि- तथा हाथना और हाथोंके, मस्पर्श द्रुम
अर्शथी कोमल स्पर्शसे, सेव्यमान सेवाते मनुष्य
सुख अनुभव करता हुआ मनुष्य, मुक्तामणि- मोती अने
भूषणोंथी मुक्ता और मणियोंसे, विभूषित विभूषित
अर्धने विभूषित होकर, आस्या भजेत् आसन पर भेजे
आसन पर बैठे ॥ ३१ ॥

31. Adorned with pearls and gems,
one should seek the couch, being
ministered to by the waving of fans
and the caresses of tender hands which
are cool with sandal-water.

कान्तानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।

ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥३२॥

ग्रीष्मकाले ग्रीष्म ऋतुमां ग्रीष्म ऋतुमे, नर मनुष्ये
मनुष्य, मैथुनात् मैथुनथी मैथुनमे, विरत विरतीने
विरत होकर, शीतानि दूध ठंडे, कान्तानि वन वने
जलानि जल, कुसुमानि च अने पुष्पानु अंर
पुष्पोंसे, निषेवेत मैथुन कःपु नवन करे ॥३२॥

32. In the summer season, one
should abstain from sexual intercourse,
and seek the coolness of woods,
waters and flowers.

वर्षावर्षा—

आदानदुर्वले देहे पक्ता भवति दुर्वलः ।

स वर्षास्वनिलानीनां दूषणैर्वाध्यते पुनः ॥३३॥

आदान- आदानकाणथी आदानकालमे, दुर्वले दुर्बल
थयेला दुर्वल हुए, देहे देहमां देहमें, पक्ता जडशक्ति
जठराग्नि, दुर्वल भेद मन्द, भवति थाय छे होजाती है,
स ते वह, वर्षासु वर्षाभां वर्षामें, अनिल- वायु वायु,
आदीनां वगेरेना आदिके, दूषणै देषोथी दोषोंसे, पुन
द्विथी फिर और भी, वाध्यते भेद अर्धलय छे मन्द हो
जाती है ॥ ३३ ॥

33. In the body that has been
impoverished by the effects of the
sun during his period of absorption,
the digestive power too grows weak.
Then on the advent of the rainy
season, the digestive power readily
succumbs to the morbid effects of
vata and other humors

भूवाष्पान्नेद्यनिस्यन्दात् पाकादम्लाजलस्य च ।

वर्षास्वप्निले क्षीणे कुप्यन्ति पचनादयः ॥३४॥

तस्मात् साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु शस्यते

वर्षासु वर्षाऋतुमां वर्षामें भूवाष्पात् पृथ्वीमांथी
नीक्षणथी आर्द्रथी पृथिवीमेंसे नीकलती हुई भाफमे, मेघ-
निस्यन्दात् वरसात् वरसाथी मेघोंके वरसनेसे, जलस्य
च अने जलना और जलके, अम्लात् भाटा खटटे,
पाकात् विपाकथी विपाकमे, अत्रिले अश्विनु अण
अग्निबलके, क्षीणे क्षीण थाथी क्षीण होनेसे, पचनादयः
वातादिदोष वातादिदोष, कुप्यन्ति कुपित थाय छे कुपित
होते हैं, तस्मान् तेथी इसलिए, वर्षासु वर्षाऋतुमां
वर्षाऋतुमें, सर्व सर्व सब, साधारण साधारण (त्रिदोषने
दोषनासे) साधारण (त्रिदोषघ्न), विधि विधि विधि,
शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ३४ ॥

34-34½ The humors in their turn,
finding the strength of the gastric
fire weakened, get provoked aided
by the effects of moist-hot exhalations

३४ क्षीणे-हीने (ज प)

from the earth, the precipitation of rains and the tendency to acidity in water which occur in the rainy season. Accordingly, the general rule that is laid down for the rainy season is moderation.

उदमन्थं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥३५॥
व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।

पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ॥३६॥

अत्र आ ऋतुभां इम ऋतुमें, उदमन्थम् जलभां धोणेदे। साथवे जलमें घुला हुआ मत्तु, दिवास्वप्नम् द्विषमां निद्रा दिनमें सोना, अवश्यायम् आशुण ओस, नदीजलम् नदीनु पाणी नदीका जल, व्यायामम् उसरत व्यायाम, आतपम् च एव तऽशु धूप, व्यवायम् च अने मैथुनने। मैथुनका, वर्जयेत् त्याग करवे। भेधे अने त्याग करना चाहिए, पान- भोजन- तथा आवापीवाना तथा खाने पीनेके, संस्कारान् सस्कारवाणा पदार्थोंने संस्कारवाले पदार्थोंको, प्राय धातु करीने बहुधा, क्षौद्रान्वितान् मधुनी साथे शहदके साथ, भजेत् सेवना सेवन करे ॥ ३५-३६ ॥

35-36. One should in particular avoid watery mantha, day-sleep, frosts, river-water, exercise, sun and sexual intercourse during this season. One should, as a rule, take foods and drinks that are well seasoned, in combination with honey.

व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।

विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥ ३७ ॥

वर्षासु वर्षाऋतुभां वर्षाऋतुमे, वात- वायु वायु, वर्षा- अने वरसादशी और वृष्टिसे, आकुले घेरायेला व्यास, विशेषशीते तथा अधिक ढंडीवाणा तथा अधिक ठण्डीवाले, अहनि द्विषमा दिनमें, अनिल- वायुनी वायुकी, शान्तये शांति भाटे शान्तिके लिए, व्यक्त- स्पष्ट स्पष्ट, अम्ल- आटु खट्टे, लवण- आरु नमकीन, स्नेहम् अने

स्नेहवाणु और स्नेहयुक्त, भोक्तव्यम् भोजन करवु भेधे अने भोजन करना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. On very cold days marked by stormy winds and rain, one should, even in the rainy season, take unctuous articles with pronounced acid and salt tastes for the sake of alleviating vata.

अग्निसंरक्षणवता यवगोधूमशालयः ।

पुराणा जाङ्गलैर्मासैर्भोज्या यूपैश्च संस्कृतैः ॥३८॥

अग्नि अग्नितु अग्निका, संरक्षणवता संरक्षणा करवान्नी भक्षिवाणा अने संरक्षण चाहनेवालेको, जांगलैर् नगल पशुओंना जांगल पशुओंके, मासैर् मांसनी साथे मासोके साथ, संस्कृतै च अने पधारेला और छोके हुए, यूपैर् यूपेनी साथे यूपोंके साथ. पुराणा नूना पुराने, यव- जौ, गोधूम- धुँ मे, शालय अने शाणना येआ और शालि चावल, भोज्या आवा भेधे अने खाने चाहिए ॥३८॥

38. One, taking care to preserve his gastric fire, should take old barley, wheat and salt rice together with the flesh and well seasoned soups of the jangala group of animals.

पिबेत् क्षौद्रान्वितं चालपं माध्वीकारिष्टमम्बु वा ।
माहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥३९॥

क्षौद्रान्वित मधु मेणवेला मधुयुक्त, अल्पम् च अने थोडा और थोडा, माध्वीकारिष्टम् माध्वीक अरिष्ट माध्वीकअरिष्ट, तप्तशीतम् गरम करीने ढारेखु गरम करके ठंडा किया हुआ, माहेन्द्रम् वा वर्षातु वर्षाका, कौपम् अथवा डूवानु कुएका, सारसम् एव वा अथवा तालावतु अथवा तालावका, अम्बु पाणी पानी, पिबेत् पीवु पीये ॥३९॥

39 One should drink, mixed with honey, a small measure of decocted honey-wine or rain-water, well-water

३८ अग्निसंरक्षणवता-पुन संरक्षता चाग्निम् (ज)

३९. अम्बु वा-मस्तुना (ज.)

३६. चात्र वर्जयेत्-च विवर्जयेत् (ठ.)

or lake-water that has been boiled and cooled.

प्रघर्षोद्धर्तनस्नानगन्धमाल्यपरो भवेत् ।

लघुगुदाम्बरः स्थानं भजेदक्लेदि वार्षिकम् ॥४०॥

लघु- लघु हलन्ता, शुद्ध- स्वच्छ स्वच्छ, अम्बर- वस्त्र धारण करुं वस्त्र पहिने, प्रघर्ष- प्रघर्षण, उद्धर्तन- उद्धर्तन उद्धर्तन, स्नान- स्नान स्नान, गन्ध- माल्य- अने सुगंधी पुष्पेनी मालाभां और सुगन्धी पुष्पोंकी मालामें, पर तत्पर तत्पर, भवेत् थपु रहे, वार्षिकम् तथा वर्षाऋतुने अनुकूल तथा वर्षाऋतुके योग्य, अक्लेदि क्लेदि वज्ररत्ना क्लेदरहित, स्थानम् स्थानं स्थानका, भजेत् सेवन करुं सेवन करने ॥ ४० ॥

40. In the rains one should have recourse to friction-massage, dry massage, bathing, wearing of perfumes and garlands, light and clean habiliments, residing in the rain-house (house designed for residing in the rains) i. e. free from damp

शरच्चर्या—

वर्षागीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।

तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥४१॥

वर्षा वर्षाभां वर्षामें, शीत- ठंडीना ठण्डीके, उचित- अभ्यासवाला अभ्यासवाले, अङ्गानाम् अङ्गोवाला अनु अभ्यासवाला, आचित सञ्चित थयेलु सचित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, शरदि शरदभां शरदमें, सहसा एव अच्युत एव सहसा ही, अर्क- सूर्यनां सूर्यकी, रश्मिभिः शिरःस्थी किरणसे, तप्तानाम् तप्ततां तप्त होनेपर, प्राय प्राय प्राय, कुप्यति कुपे छे कुपित होता है ॥ ४१ ॥

41. When the body, which has become habituated to the cold of rains, is suddenly heated by the rays of the sun in the autumn, the accumulated pitta in the body is generally provoked.

तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम् ।

पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥४२॥

तत्र तेभां वहाँ, सुप्रकाङ्क्षितै सारी रीते क्षुधित पुरुषोऽथे सम्यक् आकाङ्क्षावाले पुरुषोंको, मधुरम् मधुर मधुर, लघु लघु लघु, शीतम् शीतल शीतल, सतिक्तकम् सतिक्तक ३३वां कुछ कड़वे, पित्तप्रशमनम् अने पित्त- शांति और पित्तशामक, अन्नपानम् अन्न तथा पानम् अन्नपान, मात्रया मात्रानुसार मात्रानुसार, सेव्यम् सेवन करुं सेवन करने चाहियें ॥ ४२ ॥

42. In this season one should partake of eats and drinks that are sweet, light, cooling, slightly bitter, and curative of pitta, in due dose and when really hungry

लावान् कपिञ्जलानेणानुरभ्राञ्छरभान् शशान् ।
शालीन् सयवगोधूमान् सेव्यानाहुर्वनात्यये ॥४३॥

वनात्यये शरदभां शरदमें, लावान् लावा बटेर, कपिञ्जलान् धोलां तेतर गोर तीतर, पुणान् डाला डालेला कृष्ण हरिण, उरभ्रान् घेडां मेंढा, शरभान् शरभ शरभ, शशान् ससला खरगोश, सयव- नवसहित जौमहित, गोधूमान् धेड़ गेहूँ, शालीन् अने शालीना शोलां और शालि चावलको, सेव्यान् सेवना शोय सेवनयोग्य, आहुः आहार्यो कहे छे आचार्य कहते हैं ॥४३॥

43. In the beginning of the autumn, one should take the flesh of grey quail, grey partridge, black buck, wild sheep, wapiti and hare, sali rice, barley and wheat.

तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ।

धाराधरात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनम् ॥४४॥

धाराधरात्यये शरदभां शरदमें, तिक्तस्य तिक्त २०थेथी सिद्ध करेला तिक्तद्रव्यसे सिद्ध किये हुए, सर्पिषः धीनु घृतका, पानम् पान पान, विरेक विरेचन विरेचन, रक्तमोक्षणम् रक्तमोक्षण रक्तमोक्षण, आतपस्य वर्जनम् च अने तप्ताने त्याग और धूपका त्याग, कार्यम् अर्थ करवां अर्थसे करना चाहिए ॥ ४४ ॥

44. When the rain clouds have disappeared, one should resort to a potion of ghee medicated with bitter articles, to purgation and depletion of blood, and one should avoid exposure to the sun

वसां तैलमवश्यायनौदकानूपमासिषम् ।

क्षारं दधि दिवास्वप्न प्राग्वातं चात्र वर्जयेत् ॥४५॥

अत्र आ ऋतुभां इस ऋतुमें, वसाम् वसा वसा, तैलम् तेल तैल, अवश्यायम् आङ्ग ओम्, औदक-
जलम् प्राणीओनु जलचर प्राणियोंका, आनूपम् आनूप
प्राणीओनु आनूप प्राणियोंका, आसिषम् भांस मास,
क्षारम् क्षार क्षार, दधि दही, दिवास्वप्नम् दिवसे
निद्रा दिनमें सोना, प्राग्वातम् च अने पूर्वना वायुने
और पूरवाई वायुका, वर्जयेत् परित्याग करके परित्याग
करना चाहिए ॥ ४५ ॥

45. One should avoid in this sea-
son animal fats, oils, exposure to
frosts, flesh of aquatic and wet-land
animals, alkalis, curds, day-sleep and
easterly winds.

हंसोदकस्य स्वरूपम्—

दिवा सूर्याशुसंतप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।

कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥४६॥

हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमल शुचि ।

स्नानपानावगाहेषु हितमम्बु यथाऽमृतम् ॥४७॥

दिवा दिवसे दिनमें, सूर्याशु- सूर्यनां डिशेओथी सूर्यकी
किरणोंसे, संतप्तम् तपेयु सन्तप्त हुआ, निशि रात्रे रात्रिमें,
चन्द्रांशु- चन्द्रनां डिशेओथी चन्द्रकी किरणोंसे, शीतलम्
शीतल शीतल, कालेन कालेन कालसे, पक्वं पक्व थपेल
पका हुआ, निर्दोषम् दोषरहित दोषरहित, अगस्त्येन

४५. प्राग्वात—व्यायाम (ध. प.)

॥ चात्र वर्जयेत्—च विवर्जयेत् (त. ढ)

॥ क्षार—क्षीर (झ)

४७. हितमम्बु—गस्त्यते तद् (प. च. झ. प.)

॥ हितमम्बु—हितमम्बु (ज.)

अगस्त्येना उदयथी अगस्त्यके उदयसे, अविषीकृतम् निर्विष
थयेन निर्विष हुआ, हंसोदकम् तथा 'हंसोदक' तथा
'हंसोदक', इति नामे नामसे, ख्यातम् प्रसिद्ध प्रसिद्ध,
शारदम् शरदु शरदका, विमलम् निर्मल निर्मल, शुचि
अने पवित्र और पवित्र, अम्बु जल, स्नान-स्नान
स्नान, पान-पान पान, अवगाहेषु अने अवगाहनमां और
अवगाहनमें, अमृतम् यथा अभूत जेवु अमृतके समान,
हितम् हितकारी है ॥ ४६-४७ ॥

46-47. The water of the autumn
which is well heated by the rays of the
sun during the day and well cooled
by the rays of the moon by night,
perfected and freed from impurities
by the course of time and detoxicated
by the radiations of the star Agastya
(Canopus) and which is clear and pure,
is called Hansodaka (pure water
which is beloved of the swans).
This autumnal water is crystal clear
and clean, and the use of this water
for bathing, drinking or immersion
is as beneficial to the body as
ambrosia.

शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च ।

शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥४८॥

शरत्काले शरदऋतुभां शरदऋतुमें, शारदानि शरद-
ऋतुनां शरदऋतुके, माल्यानि पुष्पे पुष्प, विमलानि च
अने स्वच्छ और स्वच्छ, वासांसि वस्त्रे वस्त्र, प्रदोषे च
अने रात्रिना पहेला पहेला और रात्रिके प्रथम प्रहरमें,
इन्दु चन्द्रनां चन्द्रकी, रश्मय डिशेओ किरणोंका सेवन,
प्रशस्यन्ते श्रेष्ठ मनाय छे उत्तम माना जाता है ॥ ४८ ॥

48. Garlands of autumnal flowers,
spotless garments and exposure to
moonlight in the early part of
the night are recommended in the
autumnal season

४८. शारदानि च—शरदं तोष—(ज.)

गन्धमय लक्षणम्—

शुक्रमुतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।
उपशते यदौचित्यादोक-सात्म्यं तदुच्यते ॥४९॥

इति आ प्रमाणे इम प्रकार, चेष्टा- विहार विहार, आहार- तथा आहार और आहार, व्यपाश्रयम् स अ धी नम्यन्धी, यत् ने जो, ऋतुसात्म्यम् ऋतुसात्म्यं छे ऋतु- सात्म्यं है, तत् ते वह, उक्तम् उक्तु कहा गया, यत् ने जो, औचित्यात् अभ्यासथी अभ्याससे, उपशते अनुश्रुतं यत् अथ छे अनुकूल हो जाता है, तत् ते वह, ओक सात्म्यम् ओकसात्म्य ओकसात्म्य, उच्यते उद्धेवाय छे न्हा जाना है ॥ ४९ ॥

49. Thus has been described the seasonal homologation with reference to behaviour and diet. That which becomes homologous by habitual use is said to be "acquired homologation."

देशसात्म्यं रोगमात्म्यं च—

देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः ।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ॥५०॥

सात्म्यज्ञा सात्म्यं भाषुनारा सात्म्यं जाननेवाले, देशानाम् देश देश, आमयानाम् च अने रोगोना और रोगोंके, गुणं, गुणोथी गुणोंसे, विपरीत- विरुद्ध विरुद्ध, गुणम् गुणुवाणा गुणवाले, आद्यम् आहार आहार, चेष्टितम् च एव अने विहारने और विहारको, सात्म्यम् सात्म्यं सात्म्य, इच्छन्ति भाने छे मानते हैं ॥ ५० ॥

50. The knowers of the principles of homologation consider it desirable to acquire homologation regarding food and behaviour to things which are antagonistic to the characteristics of the country and the causative factors of the diseases prevalent there.

अभ्यासार्थसंप्रद —

तत्र श्लोकः—

ऋतावृत्तौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन ।
तस्याशित्तीये निर्दिष्टं हेतुमात् सात्म्यमेव च ॥५१॥

तत्र ते विषयमा उन विषयमे, श्लोक श्लोक छे ३ श्लोक है कि, ऋतौ ऋतौ प्रत्येक ऋतुमां प्रत्येक ऋतुमें, नृभिः भुत्थे भुत्थे मनुष्योंको, यत् किञ्चन ने उध जो कुछ, सेव्यम् सेववा योग्य छे सेवनयोग्य है असेव्यम् च अने न सेववा योग्य छे और न सेवन योग्य है, सात्म्यम् च एव तथा ने सात्म्य छे तथा जो सात्म्य है, (तत् सर्वम् ते अधु वह सब), हेतुमात् कारणासहित कारणके साथ, तस्याशित्तीये 'तस्याशित्तीय' अध्यायमां 'तस्याशित्तीय' अध्यायमें, निर्दिष्टम् अताव्यु छे बतलाया गया है ॥५१॥

Here is a recapitulatory verse—

51 In this chapter entitled "The seasonal Dietary of Man," has been explained, with reasons, what should be and what should not be used by a man in each season, as also the principle of homologation

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
तस्याशित्तीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति आ प्रमाणे इम प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पासेला आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत इम शास्त्रके श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विषे सूत्रस्थानमें, तस्याशित्तीयः 'तस्याशित्तीय' 'तस्याशित्तीय,' नाम नामने नामका, षष्ठः छट्टो छट्टा, अध्यायः अध्याय अध्याय, समाप्त स पूर्ण थयो समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6 Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled "The Seasonal Dietary and Regimen of Man" is completed.

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ।

સાતમો અધ્યાય અધ્યાય સાતવો Chapter VII

નવેગાન્ધારણીયાધ્યાયોપક્રમ —

અથાતો નવેગાન્ધારણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

જથ અતઃ દવે અહીંથી અવ આગે, નવેગાન્ધારણીયમ્
'ન વેગાન્ધારણીય' નામના 'ન વેગાન્ધારણીય' નામકે,
'અધ્યાયમ્ અધ્યાયનુ અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામ વ્યાખ્યાન
કરશુ વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે
આત્રેયને, इति ह આ વિષયમા નીચે પ્રમાણે જ
ઉસ વિષયમેં નિમ્ન પ્રકારસે હી, આહ સ્મ કહેલું છે કહા હૈ ॥૨॥

1 We shall now expound the chapter entitled "Natural urges should not be suppressed"

2. Thus declared the worshipful Atreya.

યેષા વેગાન્ધારણીય—

न वेगान् धारयेद्भीमाज्ञातान् मूत्रपुरीषयोः ।
न रेतसो न वातस्य न छर्द्याः क्षवथोर्न च ॥ ३ ॥
नोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान् क्षुत्पिपासयो ।
न वाष्पस्य न निद्राया निश्वासस्य श्रमेण च ॥ ४ ॥

બીમાન્ બુદ્ધિમાન પુરુષે બુદ્ધિમાન પુરુષ, મૂત્રપુરીષયો
મૂત્ર અને મળના મૂત્ર ઓર મલકે, જાતાન્ ઉત્પન્ન
થયેલા ઉત્પન્ન હુએ, વેગાન્ વેગોને-હાજતોને વેગોનો,
ન ધારયેત્ નહિ રોકવા ન રોકે, રેતસ વીર્યના વીર્યકે,
ન નહિ નહીં, વાતસ્ય વાયુના વાયુકે, ન નહિ નહીં,
છર્દ્યા ઉલટીના વમનકે, ન નહિ નહીં, ક્ષવથોઃ ચ ઊંડના
છીકકે, ન નહિ નહીં, ઉદ્ગારસ્ય ઓડકારના ડકારકે, ન
નહિ નહીં, જૃમ્ભાયા ઝગાસાના જમ્માઈકે, ન નહિ નહીં,

૩ બીમાન્-વીરો (પ)

,, જાતાન્-જાતુ (ધ)

,, ન છર્દ્યા-ન વન્ધ્યા (ગ ઘ ચ ઙ ટ ઠ ડ ઢ ધ)

૪. ન.શ્વાસસ્ય શ્રમેણ ચ-નિશ્વાસશ્રમયોર્ન ચ (ધ.પ)

ક્રુત- બૃખના મૂત્રકે, પિપાસયો. અને તરસના ઓર
પામકે, ન નહિ નહીં, વાપ્પસ્ય આંસુના આસુકે, ન
નહિ નહીં, નિદ્રાયાઃ નિદ્રાના નિદ્રાકે, ન નહિ નહીં,
શ્રમેણ અને શ્રમજનિત ઓર શ્રમજનિત, નિશ્વાસસ્ય ચ
શ્વાસના શ્વાસકે, વેગાન્ વેગોને વેગોનો, ન નહિ રોકવા
ન રોકે ॥ ૩-૪ ॥

3-4. A wise person should not suppress the natural urges for urine, feces, semen, flatus, vomiting, sneezing, eructation, yawning, hunger, thirst, tears, sleep and deep breath after exertion

મૂત્રનિગ્રહે દોષાસ્તચિકિત્સા ચ—

एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।
पृथक्पृथक्चिकित्सार्थं तान्मे निगदतः शृणु ॥ ५ ॥

જાતાન્ ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્પન્ન હુએ, એતાન્ એટલે
વેગાન્ વેગોને વેગોનો, ધારયતઃ રોકનારને રોકનેવાલે
પુરુષમેં, એ રોગા જે રોગો જો રોગ, ભવન્તિ થાય છે
હોતે હૈ, તાન્ તે એનાનો, ચિકિત્સાર્થ ચિકિત્સા માટે
ચિકિત્સાકે લીએ, પૃથક્ પૃથક્ પૃથક્ પૃથક્ અલગ અલગ,
નિગદત કહેતા એવા કહેતે હુએ, મે મારી પાસેથી
સુન્નસે, શ્રણુ સાંભળો સુનો ॥ ૫ ॥

5. Listen, as I describe one by one, for the purpose of treatment, the various diseases which are born of the suppression of these urges.

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वंक्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ६ ॥

મૂત્રનિગ્રહે મૂત્રના વેગને રોકવાથી મૂત્રકે વેગનો
રોકનેપર, વસ્તિ-મૂત્રાશય મૂત્રાશય, મેહનયો. અને મૂત્ર-
ન્દ્રિયમાં ઓર મૂત્રેન્દ્રિયમેં, શૂલમ્ શળ શૂલ, મૂત્રકૃચ્છ્રમ્
મૂત્રકૃચ્છ્ર કપ્ડસે મૂત્રકા આના, શિરોરુજા માથાનો દુખાવો

૫ એતાન્ ધારયતો જાતાન્ વેગાન્ રોગા ભવન્તિ યે-યદા
સધારણાદ્યેતે વ્યાકયત્તુ નિવેધ મે । (ગ)

,, તાન્મે-તન્મે (ધ ઙ)

૬ મૂત્રકૃચ્છ્ર શિરોરુજા-શિરોરુક્ચ્છ્રમૂત્રતા (ગ. ધ. ધ.)

,, વિનામો વંક્ષણાનાહ-વિમર્દો વંક્ષણાનાહ. (ઘ.)

शिरदर्द, विनास भेदः पथी न्यु दर्दके कारण झुक जाना, वंक्षण- साथणना भूभा और वक्षण प्रदेशमें, मानाह- न्युपथ गथा न्येदी पीडा आनाह, एतत् अये, लिङ्गम् लक्षणं लक्षण, स्यात् थाय छे होते है ॥६॥

6. Pain in the region of the bladder and the genitals, dysuria, headache, flexure of the body and retention of urine causing distension of the lower abdomen, are the symptoms produced by suppression of the urge for urination.

स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपीडकम् ।

मूत्रे प्रतिहते कुर्यात् त्रिविधं वस्तिकर्म च ॥७॥

मूत्रे मूत्रने मूत्रकी, प्रतिहते आधात थातां रुकावटमें, स्वेद- स्वेदन स्वेद, अवगाहन- अवगाहन अवगाहन, अभ्यङ्गान् अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, सर्पिष धृतने घृतका, अवपीडकम् व अवपीडनरूपी प्रयोग अवपीडन रूपमें प्रयोग, त्रिविधम् वस्तिकर्म च अने त्रय प्रकारनु अन्तिकर्म और तीन प्रकारका वस्तिकर्म, कुर्यात् करेनु अर्थसे करना चाहिए ॥ ७ ॥

7 Sudation, immersion-bath, inunction, oppressive dose of ghee and triple enema (two kinds of rectal enema and one urethral douche) are recommended in retention of urine

पुरीषवेगविधारणे दोषास्तच्चिकित्सा च—

पकाशयशिरःशूलं वातवर्चोऽप्रवर्तनम् ।

पिण्डिकोद्वेष्टानाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥८॥

पुरीषे भणना मलके, विधारिते वेगने रोकवाथी रोकनेपर, पकाशय- पक्षवाशयनु गण पकाशयका शूल, शिरःशूलम् माथानु गण शिरसी वेदना, वातवर्च- अपाननी तथा गणनी मलवात तथा पुरीषका, अपवर्तनम् अभ्युत्ति रुक जाना, पिण्डिका- पिण्डिका, पिण्डिकोमें, उद्वेष्टन- गोटवा यदवा पेटन, आध्मान-

१ सर्पिषश्चावपीडकम्—सर्पिषश्चावपादनम् (१)

२ वातमलप्रवर्तनम्—वातमलानिधनम् (२ अ उ द व)

३ ध्मान-ध्माने (३)

अने आशरी और अफारा, स्यात् थाय छे हो जाते हैं ॥ ८ ॥

8. Intestinal colic, headache, retention of flatus and feces, cramps in calf muscles and distension of abdomen result from the suppression of the urge for defecation.

स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्तयो वस्तिकर्म च ।

हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥९॥

वर्चसि भक्षने पुरीषकी, प्रतिहते रोध थातां रुकावट होनेपर, स्वेद- स्वेदन स्वेदन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, अवगाहा च अवगाहन अवगाहन, वर्तयो वर्तिप्रयोग, वस्तिकर्म च अन्तिकर्म वस्तिकर्म, प्रमाथि अन्नपानम् च अने विरुद्धी अन्नपान और विरुद्धी अन्नपान, हितम् हितकर छे हितकर है ॥ ९ ॥

9. Sudation, inunction, immersion-bath, suppositories, enemata and carminative eats and drinks are beneficial in retention of feces.

शुके प्रतिहते दोषास्तच्चिकित्सा च—

मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।

भवेत् प्रतिहते शुके विचन्द्रं मूत्रमेव च ॥१०॥

शुके वीर्यना वीर्यके, प्रतिहते वेगने रोकवाथी रुकनेपर, मेढ्रे मेढ्रेमां मेढ्रेमां, वृषणयो तथा वृषणयो तथा वृषणयो, शूलम् शूल शूल, अङ्गमर्दो अङ्गमर्दो अङ्गोमें पीडा, हृदि हृदयमां हृदयमें, व्यथा पीडा पीडा, मूत्रम् एव च अने मूत्रने और मूत्रका मी, विचन्द्रम् रोध रोध, भवेत् थाय छे होता है ॥ १० ॥

10. Pain in the phallus and testes, body-ache, cardiac pain and retention of urine result from the suppression of the urge for seminal discharge

तत्राभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणायुधाः ।

शालि. पयो निरुहश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥११॥

१ वस्तिकर्म—वस्तिकर्म (१)

२ मेढ्रे वृषणयोः—मेढ्रे वृषणयो (२)

તત્ર તેભાં ઉમમે અમ્યઙ્ગ અમ્યઙ્ગ અમ્યઙ્ગ, અવગાહ
ચ અવગાહ અવગાહન, મદિરા મદિરા મદિરા, ચરણા-
યુધા કૂકુડાનુ માંસ કુકુડકા મામ શાલિ શાળના
ચોખા ગાલિચાવલ, પય દૂધ દૂધ, નિરુહ ચ નિરુહ-
ખરિત નિરુહવસ્તિ, મૈથુનમ્ એવ ચ અને મૈથુન ઓર
મૈથુન, શસ્તમ્ હિતકર છે હિતકર હૈ ॥ ૧૧ ॥

11. In this condition, inunction, immersion-bath, madira wine, flesh of cocks, sali rice, milk, evacuative enema and sexual intercourse are recommended.

અધોવાતનિગ્રહે દોષાસ્તચિકિત્સા ચ—

સક્કો વિષ્મૂત્રવાતાનામાધ્માનં વેદના ક્રુમઃ ।

જઠરે વાતજાશ્ચાન્યે રોગા સ્યુર્વાતનિગ્રહાત્ ॥૧૨॥

વાત-અપાન વાયુના મલવાતકો નિગ્રહાત્ વેગને
રોકવાથી રોકનેમે, વિદ્-મળ પુરીષ, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર,
વાતાનામ્ અને વાયુનો ઓર વાયુકા, સક્ક અવરોધ
અવરોધ, આધ્માનમ્ આક્રોશ અફારા, વેદના વેદના દર્દ,
ક્રુમ થાક શ્રમ, જઠરે ચ અને જઠરે ઓર પેટમેં, વાતજા.
અન્યે વાતજન્ય બીજા વાતજન્ય દૂસરે, રોગા રોગો
રોગ, સ્યુ થાય છે હો જાતે હૈ ॥ ૧૨ ॥

12. Retention of feces, urine and of flatus, distension of abdomen, pain, exhaustion and other disorders in the abdomen caused by vata, result from suppression of the urge for flatus.

સ્નેહસ્વેદવિધિસ્તત્ર વર્તયો ભોજનાનિ ચ ।

પાનાનિ વસ્તયશ્ચૈવ શસ્તં વાતાનુલોમનમ્ ॥૧૩॥

તત્ર તેભાં ઉસમેં, સ્નેહ-સ્નેહન સ્નેહ, સ્વેદવિધિ
સ્વેદન સ્વેદન, વર્તય વર્તિપ્રયોગ વર્તિપ્રયોગ, ભોજનાનિ
ચ તેમજ ભોજન એવ ભોજન, પાનાનિ પાન પાન,

વસ્તય ચ એવ અને ખરિતચો એ ત્રણ ઓર વસ્તિ,
વાત-વાયુનુ વાતકા, અનુલોમનમ્ અનુલોમન કરનારા
પદાર્થો અનુલોમન કરનેવાલે પદાર્થ, શસ્તમ્ પ્રશસ્ત છે
પ્રશસ્ત હૈ ॥ ૧૨ ॥

13. The procedure of oleation and sudation, suppositories, carminative eats and drinks and enemata are recommended in this condition.

ઘર્દિનિગ્રહે દોષાસ્તચિકિત્સા ચ—

કણ્ઠકોટારુચિવ્યઙ્ગશોથપાણ્ડુચામયજ્વરાઃ ।

કુષ્ઠહૃદ્યાસવીસર્પાઙ્ગઘર્દિનિગ્રહજા ગદાઃ ॥૧૪॥

ઘર્દિ- ઉલટીના વેગને વમન વેગકો, નિગ્રહજા
રોકવાથી રોકનેમે, કણ્ઠ-કણ્ઠ કણ્ઠ, કોઠ-કોઠ કોઠ,
અરુચિ-અરુચિ અરુચિ, વ્યઙ્ગ-વ્યઙ્ગ વ્યઙ્ગ, શોથ-શોથ
શોથ, પાણ્ડુ-ચામય-પાણ્ડુરોગ પાણ્ડુરોગ, જ્વરા જ્વર
જ્વર કુષ્ઠ-કુષ્ઠ કુષ્ઠ, હૃદ્યાસ-મોળા જી મચલાના, વીસર્પા
અને રતના ઓર વિસર્પ ગદા એ રોગો ઉત્પન્ન થાય
છે એ રોગ ઉત્પન્ન હોતે હૈ ॥ ૧૪ ॥

14. Pruritus, wheals, anorexia, freckles, edema, anemia, fever, dermatosis, nausea and acute spreading affections result from suppression of the urge for vomiting

શુક્ત્વા પ્રચ્છર્દનં ધૂમો લઙ્ગનં રક્તમોક્ષણમ્ ।

રુક્ષાન્નપાનં વ્યાયામો વિરેકશ્ચાત્ર શસ્યતે ॥૧૫॥

અત્ર એભાં ઉસમેં, શુક્ત્વા ખાધા પછી ભોજન કરાકે,
પ્રચ્છર્દનમ્ વમન કરાવવું વમન કરાના, ધૂમ ધૂમપાન
ધૂમપાન, લઙ્ગનમ્ લઘન લઘન, રક્તમોક્ષણમ્ રક્તમોક્ષણ
રક્તમોક્ષણ, રુક્ષ-રુક્ષ રુક્ષ, અન્નપાનમ્ અન્નપાન સ્નાન-
પાન, વ્યાયામ વ્યાયામ વ્યાયામ, વિરેક ચ તથા
વિરેચન તથા વિરેચન, શસ્યતે પ્રશસ્ત છે હિતકર હૈ ॥ ૧૫ ॥

15 In this condition, vomition after taking food, smoking, starvation, depletion of blood, dry eats and drinks, physical exercise and purgation are recommended.

૧૪. ઝોથ-શોફ (ગ.)

૧૨ સક્કો વિષ્મૂત્રવાતાનામ્-વાતમૂત્રપુત્રિષાણામ્ (જ ડ)

,, સક્કો વિષ્મૂત્રવાતાનામાધ્માન વેદના ક્રુમ-વાતમૂત્રપુત્રિષાણા
સક્કાધ્માન ક્રુમો રુજા (લ ઘ ઙ દ ધ)

,, સક્કો વિષ્મૂત્રવાતાનામાધ્માન વેદના ક્રુમ-વાતમૂત્રપુત્રિ-
ષાણાં સક્કાધ્માનં શિરોરુજા (પ.)

क्षुद्धेगनिग्रहात् क्षुधाना वेगने रोकवाथी भूखके
वेगको रोकनेसे, काश्य- कृशता कृशता, दौर्बल्य- दुर्बलता
दुर्बलता, वैवर्ण्यम् विवर्णता विवर्णता, अङ्गमर्दः अङ्गमर्द
अङ्गोमें पीडा, अरुचिः अरुचि अरुचि, भ्रमः भ्रम भ्रम
थाय छे और भ्रम होते हैं, तत्र तेभां इसमें, स्निग्ध-
स्निग्ध स्निग्ध, उष्णम् उष्ण उष्ण, लघु अने लघु
और हलका, भोजनम् भोजन भोजन भोजन कराना
चाहिए ॥ २० ॥

20. Emaciation, weakness, discoloration, body-ache, anorexia and giddiness result from the suppression of the urge of hunger. Unctuous, hot and light diet is recommended in this condition.

पिपासानिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

कण्ठास्यशोषो वाधिर्यं श्रमः सादो हृदि व्यथा ।
पिपासानिग्रहात्तत्र जीतं तर्पणमिष्यते ॥ २१ ॥

पिपासा- तरसना वेगने प्यासके वेगको, निग्रहात्
 शैकुण्ठी रोकनेसे, कण्ठ- ५ कण्ठ, आस्य- तथा मोढाने
 तथा मुखका, शोष शोष सुखना, वायिर्यम् गडेरपछु
 बधिरता, श्रम श्रम थकावट, सादः अगोनी शिथिलता
 अगोकी शिथिलता, हृदि व्यथा अने हृदयमां पीडा थाय
 छे और हृदयदेशमे पीडा होती है, तत्र तेमां इसमें,
 शीतम् शीत शीत, तर्पणम् तृप्तिकारक अन्नपान
 तृप्तिकारक अन्नपान, इष्यते हितकर छे हितकर
 है ॥ २१ ॥

21. Parching of the throat and the mouth, deafness, fatigue, depression and cardiac pain result from the suppression of the urge of thirst. In this condition cooling and demulcent drinks are recommended.

वाष्पनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिभ्रमः ।

वाष्पनिग्रहणात्तत्र स्वप्नो मधं प्रियाः कथाः ॥२२॥

वाष्प- आंसुना वेगने आसुओंके वेगको, निग्रहणात्
रोकनाथी रोकनेसे, प्रतिश्यायः शृणोभ्रम प्रतिश्याय,
अक्षिरोग च अने नेत्ररोग और नेत्ररोग, हृद्रोग
हृद्रोग हृदयके रोग अरुचि. अरुचि अरुचि, भ्रम च
अने भ्रम थाय छे और भ्रम होता है, तत्र तेभां
इसमें, स्वप्न निद्रा निद्रा, मद्यम् मद्य मद्य, प्रिया
अने प्रिय और प्रिय, कथा कथा हितकर छे कथा
हितकर है ॥ २२ ॥

22. Coryza, eye diseases, cardiac disorders, anorexia and giddiness result from the suppression of the urge for lachrymation. Sleep, wine and pleasing conversation are recommended in this condition

निद्राविधारणे दोषास्तच्चिकित्सा च—

जृम्भाऽद्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोरोगोऽक्षिगौरवम् ।
निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २३ ॥

निद्रा- निद्राना वेगने निद्राके वेगको, विधारणाव
रोकवाथी रोकनेसे, जुम्भा भगासां जम्भाई, अङ्गमर्द
अगभां पीडा अगोमें पीडा, तन्द्रा तंद्रा तन्द्रा, शिरो-
रोग शिशोरोग शिरोरोग, अक्षिगौरवस्व च अने आंभानु
भारेपणु थाय छे और आखोका भारीपन होता है, तत्र
तेभां इनके निवारणके लिए, स्वप्न निद्रा सोना, संवाह-
नानि च अने अ पी हितकर छे और हाथ पाव आदिका
दबाना हितकर हैं ॥ २३ ॥

23 Yawning, body-ache, torpor, disease of the head and heaviness of the eyes result from the suppression of the urge for sleep. In this condition sleep and massage are recommended.

२१ वाधिर्यं श्रम माढो-वाधिर्यं भ्रम आसो (प)

॥ श्रम - भ्रम (ग)

॥ सादो-श्वासो (घ. ध)

२२ वाष्पनिग्रहणात्तत्र-वाष्पस्य निग्रहात्तत्र (च ध)

२३ शिरोरोगोऽक्षिगौरवम्—शिरोगात्राक्षिगौरवम् (थ. प)

॥ रोगोऽक्षि-रोगाक्षि (त)

श्रमनि ध्यानवाग्ने द्रोपास्तचिकित्सा च—

गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमनिःश्वासधारणात् ।

जायन्ते तत्र विश्रामो वातघ्न्यश्च क्रिया हिताः ॥२४॥

श्रम-श्रमजन्य थकावटसे उत्पन्न, निश्वास-निश्वासना वेगने श्वासके वेगको, धारणात् रोकथामी रोकनेसे गुल्म-गुल्म गुल्म, हृद्रोग हृद्रोग हृद्रोग, समोहा अने भ्रम और मूर्छा, जायन्ते थाय छे उत्पन्न होजाते हैं तत्र तेभां इनके निवारणके लिए, विश्राम पूर्ण विश्राम पूर्ण विश्राम, वातघ्न्य च अने वातनाशक और वातनाशक, क्रिया चिकित्साओ चिकित्साएँ हिता हितकर छे हितकर हैं ॥२४॥

24. Gulma, cardiac disorder and stupefaction result from the suppression of the urge for deep breathing after exertion In this condition rest and measures alleviative of vata are recommended.

पूर्वोक्तवेगधारणनियेध —

वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्तिताः ।

इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेतान्न धारयेत् ॥२५॥

वेग- वेग वेगको, निग्रहजा रोकथामी थाय रोकनेसे उत्पन्न होनेवाले, ये एते ओ आ जो ये, रोगा. वेगो रोग, परिकीर्तिता गणाय्या छे गिने गये हैं, तेषाम् तेनी उनकी, अनुत्पत्तिम् उत्पत्ति न थाय उत्पत्ति न हो, इच्छन् ओम छच्छनारे ऐसी इच्छा रखने-वागोंके लिए, एतान् आ इन, वेगान् वेगोने वेगोंको, न नदि नहीं, धारयेत् रोकथामी रोकना चाहिए ॥२५॥

25. So, one who wishes to avoid the above-mentioned diseases resulting from the suppression of natural urges should not suppress these urges.

वेग वेग स्वैया धारणीया —

इमांस्तु धारयेद्वेगान् हितार्थी प्रेत्य चेह च ।

साहसनामशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥२६॥

इह च आ जन्मभा उत जन्ममें, प्रेत्य च अने जन्मान्तरभा और जन्मान्तरमें, हितार्थी कल्याण साध-

नारे अपना न्याय चाहनेवाले मनुष्यको, शशस्तानाम् अनिष्ट प्रणाली निषिद्ध, साहसनाम साहसना माहम, मन - अने मन एव मन, वाक्- वचन वचन, काय- अने कायना और शरीरके, कर्मणाम् कर्मोना कर्मोंके, इमान् नीचे कहेला निम्न कहे हुए, वेगान् वेगोने वेगोंको, तु तो तो, धारयेत् रोकथामी रोकना चाहिए ॥२६॥

26 Those who are desirous of their welfare both in this and the next world should on the other hand, suppress the rash and evil impulses of the mind, speech and body.

लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् विधारयेत् ।

नैर्लज्ज्यैर्ष्यातिरागाणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥२७॥

बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुरुषे बुद्धिमान् पुरुषको, लोभ-लोभ लोभ, शोक- शोक शोक, भय- भय भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, मान तथा अहंकारना तथा अहंकारके, वेगान् वेगोने वेगोंको, नैर्लज्ज्य- अने निर्लज्जता निर्लज्जता, ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, अतिरागाणाम् अतिप्रीति अतिप्रीति, अभिध्याया च तथा परद्रव्यनी स्पृहाना वेगोने और पर द्रव्यकी स्पृहाके वेगोंको, विधारयेत् रोकथामी रोकना चाहिए ॥२७॥

27. The wise man should control the impulses of greed, grief, fear, anger, vanity, impudence, jealousy, excessive attachment and malice.

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानृतस्य च ।

वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुत्थितम् ॥२८॥

अतिमात्रस्य अत्यंत अत्यन्त, परुषस्य कठोर, सूचकस्य आशीशुगलीवाथा शुगली खानेवाले, अनृतस्य लूट, कालयुक्तस्य अने समयको न देखकर बड़े जानेवाले, वाक्यस्य वचनना वचनके, उत्थितम् उत्थित थायेला उत्पन्न हुए, वेगम् वेगने वेगोंको, धारयेत् रोकथामी रोकना चाहिए ॥२८॥

28. One should control the impulse for speech that is harsh, extravagant, insinuating, untrue and untimely.

२७ विधायेत्-निधायेत् (अ.)

२६. इमां-हिंसा (न.प.च.स.२.४)

देहप्रवृत्तिर्या काचिद्विद्यते परपीडया ।

स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान्विधारयेत् ॥२९॥

स्त्रीभोग-पुंस्त्रीसंभोग परस्त्रीसंभोग, स्तेय- चोरी चोरी, हिंसाद्या हिंसा वगैरे हिंसा आदिभी, या न जे जो, काचित डार्ड कोई, देहप्रवृत्ति शरीरनी प्रवृत्ति गरीरकी प्रवृत्ति, परपीडया पीडनानी पीडा भाटे दूसरेकी पीडाके लिए, विद्यते डेय हो तो, तस्या तेना उसके, वेगान् वेगने वेगोको, विधारयेत् रोडवा रोकना चाहिए ॥ २९ ॥

29. One should control the impulses for all such activities of the body as are injurious to others, i.e. adultery, theft, inflicting pain etc

साहमादीना वेगधारणे गुणा —

पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाकायकर्मणाम् ।

धर्मार्थकामान् पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च ॥३०॥

मनो- मन मन, वाक्- वचन वचन, काय- अने डायाना और शरीरके, कर्मणाम् व्यापारेना कर्मका, विपापत्वात् निष्पापपण्णुथी पापहित होनेसे, पुरुष- पुरुष पुरुष, पुण्यशब्द पवित्र कीर्तिवाणे पवित्र कीर्तिवाला होता है, सुखी ते सुभी थर्ध सुखी होकर, धर्म- धर्म धर्म, अर्थ- अर्थ अर्थ, कामान् तथा कामने एवं कामका, भुङ्क्ते उपभोग करे छे उपभोग करता है, चिनोति च अने ओओने सत्य छरे छे और इनका सत्य करता है ॥ ३० ॥

30. Being free from the sins relating to the activities of the mind,

२९ विद्यते-वर्तते (ग घ च झ ञ प)

३० एतच्छ्लोकानन्तरम्—

स्याच्छिलालकुटाकर्षाद् अनुराकर्षणादपि ।

न्यायामाद्बहुधाज्ञाना व्यायाम इति शङ्कित ॥

गात्रेण्वायम्यमानेषु तेषु रक्त विधावति ।

तद्गात्रेषु विभक्त हि मासीभवति मर्दनात् ॥

स्रोत सुरद्धो वायुर्य स चापि प्रतिसार्यते ।

मारुते प्रगुणीभूते सुख गात्रेषु जायते ॥

कान्तवर्णत्वमङ्गाना सुविभक्तत्वमेव च ।

प्रशुद्धश्वासनि श्वासचेष्टत्वमशने रुचि ॥

इत्यधिक पाठ. (ग य प.) पुस्तकेषु

speech and body, the happy man of righteous nature enjoys and acquires spiritual merit, wealth and sense-pleasures

व्यायामस्य लक्षणम्—

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्धिनी ।

देहव्यायामसंख्याता सात्रया नां समाचरेत् ॥३१॥

देहव्यायाम-शारीरिष्ठ व्यायाम गारीरिष्ठ व्यायाम संख्याता नाभनी नामकी, या च न जे जो, इष्टा अभीष्ट अभीष्ट शरीर- शरीरनी शरीरकी, चेष्टा चेष्टा चेष्टा स्थैर्यार्था शरीरनी स्थिरता भाटे शरीरकी स्थिरताके लिए हो, बलवर्धिनी तथा बल वधारवा भाटे डेय तथा बल बटानेके लिए हो नाग् ते उगना, मानया प्रमाणसद मात्रापूर्वक, समाचरेत् करनी ओईओ सेवन करना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. That activity of the body, which is meant to increase its firmness and strength is regarded as physical exercise, it should be practised in the right measure.

व्यायामस्य गुणा —

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं दुःखसहिष्णुता ।

दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ ३२ ॥

लाघवम् शरीरभा लघुता शरीरमे लघुता, कर्म- सामर्थ्यम् डार्थ करवानी शक्ति कार्य करनेकी शक्ति, स्थैर्यम् स्थिरता स्थिरता, दुःखसहिष्णुता दुःख सहन करवानी शक्ति दुःखोको सहन करनेकी शक्ति दोषक्षय- दोषोको क्षय दोषोका क्षय, अग्निवृद्धि च अने अग्निनी वृद्धि और अग्निनी वृद्धि, व्यायामात् व्यायामथी व्यायामसे, उपजायते थाय छे उत्पन्न होती है ॥ ३२ ॥

३१ स्थैर्यार्था—स्थैर्यात्मा (प)

३० दुःखं—दुःखं (घ च झ ट ठ)

, एतच्छ्लोकानन्तरम्—

क्रमवृद्ध्या सदारोग्यशरीरपल्लवाष्टद ।

आरोग्यबलपुष्टिश्च स एवाक्रमसेवित ॥

इत्यधिक पाठ (थ प) पुस्तकेषु.

32. Lightness, capacity for work, firmness, tolerance to hardship, subsidence of humoral discordance and stimulation of the gastric fire accrue from exercise.

अतिव्यायामे दोषा —

श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरदर्दिश्च जायते ॥ ३३ ॥

अति-अतिशय अतिशय, व्यायामत व्यायामथी व्यायामसे, श्रमः श्रम यकावट, क्लमः कटाणो क्लम, क्षयः धातुक्षय धातुओका क्षय, तृष्णा तृप्ति तृष्णा, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, प्रतामक प्रतमक श्वास प्रतमक श्वास, कास आंसी खासी, ज्वर ताप ज्वर, दर्दि च अने उदरी और वमन, जायते थाय छे होती है ॥ ३३ ॥

33. Fatigue, exhaustion, wasting, thirst, hemothermia, dyspnea (asthma), cough, fever and vomiting result from over-exercise.

३३ एनच्छ्लोकानन्तरम्—

अरोगो जीर्णभक्तश्च नरो व्यायाममाचरेत् ।

नातिपीडाकरो देहे बलवान् श्लेष्मके गदे ॥

व्यायामोष्णशरीरत्वाद् स्वेदाच्च प्रविलायिते ।

श्लेष्मणि श्लेष्मका रोगा न भवन्ति शरीरिण ॥

अजीर्णनस्त्वामरसो व्यायामेनाकुलीकृतः ।

देहे विसर्पञ्जनयेत् रक्तपित्तामयान् गदान् ॥

इत्यधिकं पाठ (ग थ प) पुस्तकेषु

एनच्छ्लोकानन्तरं च—

अतिव्यायामभाराध्वकर्मभिश्चातिकपिता ।

क्रोधशोकभयायासैः क्लान्ता ये चापि मानवा ॥

बालवृद्धप्रवाताश्च येचोच्चैर्वहुभाषका ।

ते वर्जयेयुर्न्यायामं तृपिना क्षुपिताश्च ये ॥

इत्यधिकं पाठ (प) पुस्तके

येऽतिव्यायामतो रोगा मानवाना भवन्ति हि ।

एतानामस्त्रीरवस्तिभिस्तानुषाचरेत् ॥

इत्यधिकं पाठः (ग थ प) पुस्तकेषु

(स्वेदागमः श्वासवृद्धिर्गात्राणां लाघवं तथा ।
हृदयाद्युपरोधश्च इति व्यायामलक्षणम् ॥ १ ॥)

स्वेद- परसेवानु पसीनेका, आगमः आवु आना, श्वासवृद्धिः श्वासनु वधु श्वासका बढना, तथा गात्राणाम् गात्रेनी शरीरका, लाघवम् लघुता हलकापन, हृदयादि- अने हृदय वगेरेने। और हृदय आदिका, उपरोध च उपरोध उपरोध, इति आ ये, व्यायाम- व्यायामनु व्यायामके, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है ॥ १ ॥

33-(1) The appearance of perspiration, increased respiration, lightness of limbs and a feeling of oppression in the cardiac region indicate the full measure of physical exercise.

अन्यानपि यानतिमात्रं न सेवेत—

व्यायामहास्यभाष्याध्वग्रास्यधर्मप्रजागरान् ।

नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥ ३४ ॥

व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, हास्य- हास्य हंसना, भाष्य- भाषु भाषु अधिक बोलना, अध्व- पगे मुसाफरी डरवी पैदल मुसाफरी, ग्रास्यधर्म- मैथुन मैथुन, प्रजागरान् तथा उअगरानो तथा रात्रिजागरणा, उचितान् अभ्यास होय अभ्यास होने पर, अपि ते। पशु भी, बुद्धिमान् बुद्धिमान भाषुसे तेओनु बुद्धिमान पुरुष उनका, अति- अतिशय अधिक, मात्रया प्रभाषुभा मात्रामे, न सेवेत सेवन न करु छेधे सेवन न करे ॥ ३४ ॥

34. The wise man should not indulge in an excess of physical exercise, laughter, speaking, walking, sex-act and waking at night, even if he is accustomed to such practices

तेषामतिमात्रसेवने दोषा—

एतानेवंविधांश्चान्यान् योऽतिमात्रं निषेवते ।

गजं सिंहं इवाकर्षन् सहसा स विनश्यति ॥ ३५ ॥

(१) लाघवं तथा—चाति लाघवम् (ग प)

,, हृदयाद्युपरोधश्च—हृदयानुपरोधश्च (ग)

पुतान् आ इन्हें, एवविधान् अने ओवी नतनां और इस प्रकारके, अन्यान् च पीण कार्योने अन्य कार्योका, यः ने जो, अतिमात्रम् अतिमात्राभां अतिमात्रामें, निषेवते सेवे छे सेवन करता है, स ते वह, गजम् हाथीने हाथीको, आकर्षन् भेयता लीचते हुए, सिंह इव सिहनी येठे सिंहकी तरह, सहसा तस्मिन् तुरन्त, विनश्यति नाश पावे छे नष्ट हो जाता है ॥३५॥

35. The person, who indulges in such and similar other activities to an excess, comes by a violent end, like a lion trying to drag the body of an elephant

व्यायामानर्हा —

(अतिव्यवायभाराध्वकर्मभिश्चातिकर्षिताः ।
क्रोधशोकभयायासैः क्रान्ता ये चापि मानवाः ॥१॥
वालवृद्धप्रवाताश्च ये चोच्चैर्वहुभापकाः ।
ते वर्जयेयुर्व्यायामं क्षुधितास्तृपिताश्च ये ॥ २ ॥)

ये च अपि ने जो, मानवा. भाषुसे मनुष्य, अति-अति अति, व्यवाय- मैथुन मैथुन, भार- भारहस्त भार उठाना, अध्व- अने पथ डरवे और पैदल चलना, कर्मभि. च ओ कर्मोथी इन कर्मोंसे, अतिकर्षिता अत्यत कृश थई गयेला होय अधिक कृश हो गये हों, (ये च अपि ने और जो, मानवा. भाषुसे मनुष्य,) क्रोध- क्रोध क्रोध, शोक- शोक शोक, भय- भय अने भय, आयासैः तथा श्रमोथी तथा श्रमसे, क्रान्ता पीडित थयेला होय पीडित हो गये हों, ये च अने ने और जो, वाल- ग्राण्ड वाल, वृद्ध- वृद्ध वृद्ध, प्रवाता च प्रमण वातयुक्त होय और जो प्रबल वातयुक्त हों, (ये) च उच्च अने नेओ उंचे अवाणे और जो उच्च स्वरसे, बहुभापका धनुष सापाण्ड डरनाश होय बहुत भापण करते हों, ये च अने नेओ और जो, क्षुधिता भूभ्या भूखे, तृपिता च अने तस्मिन् होय और प्याससे पीडित हो, ते तेओओ उनको, व्यायामम् व्यायाम व्यायाम, वर्जयेयुः छोड़ी देवा छोड़ देना चाहिए ॥ १-२ ॥

35-(1-2). Those who are emaciated by excessive indulgence in sex-act, load-carrying and way-faring, those

who are afflicted with anger, grief, fear and toil, those who are of tender age or advanced in age or of vata habitus and those who are given to loud and much talk as well as those afflicted with hunger and thirst should avoid physical exercise.

हिताहितमेव न वर्जनक्रमः—

उचितादहिताद्धीमान् क्रमशो विरमेन्नरः ।

हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ ३६ ॥

धीमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, नरः भाषुसे पुरुषको चाहिए कि, उचितात् अभ्यस्त-धर्मीवार सेवेदी अभ्यास कियेहुए, अहितात् अहितकरनेवाले आहार विहार आदिको, क्रमशः क्रमशः क्रमशः, विरमेत् परित्याग डरवे छोड़ दे, हितम् च अने हितकारी वस्तुनु और हितकरनेवाले आहार विहार आदिका, क्रमेण क्रमशः क्रमपूर्वक, सेवेत सेवन डरवे सेवन करे, अत्र अर्था यहा, क्रमः क्रमोना क्रमका, उपदिश्यते उपदेश डरवाभा आवे छे उपदेश किया जाता है ॥ ३६ ॥

36. By degrees, the wise man should free himself from unwholesome habits, also, by degrees, he should develop wholesome habits. This process of gradual change will now be described.

प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।

एकान्तरं तनश्चोर्ध्वं छान्तरं त्र्यन्तरं तथा ॥ ३७ ॥

ताभ्याम् हित तथा अहित पदार्थोभांथी हित और अहित पदार्थामेसे, प्रक्षेप- हितपदार्थना सेवनमा हित-पदार्थके सेवनमें अपचये अने अहित पदार्थना त्यागमा और अहित पदार्थके त्यागमें, पादांशिक अतुथांशोना चतुर्थांशका, क्रम. क्रम क्रम, भवेत् विहित छे कहा गया है, एकान्तरम् तेनी साथे ओक दिवसना अतरने। क्रम उसके साथ एक दिनके अंतरका क्रम, तत ऊर्ध्वम् च त्पार पछी उसके बाद, द्वयन्तरम् ओ दिवसना अतरने। क्रम दो दिनके अंतरका क्रम, तथा अने त्पार पछी और उसके बाद, त्र्यन्तरम् त्राण दिवसना अतरने।

३६ तीन दिनोंके अंतरका क्रम, (भवेत् विहित छे होता है) ॥ ३७ ॥

37. The acquisition of the new good habits and the giving-up of the old bad ones should be achieved by regular quarter-steps of decrease (as regards the bad habits) and increase (as regards the good habits) at orderly intervals of one, two and three days.

क्रमेण हितसेवनाहितत्यागे गुणाः—

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।

सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥ ३८ ॥

दोषा दोषो दोष, क्रमेण कृमथी क्रमपूर्वक, अपचिता. क्षीण क्षीण, सन्त थता होते हुए, अपुनर्भावम् यान्ति क्षीणी उत्पन्न थता नथी फिर उत्पन्न नहीं होते, गुणा च अने गुणो और गुण, क्रमेण कृमसेवनथी क्रमसेवनसे, उपचिता वृद्धि पाभेला बढे, (सन्त थतां हुए), अप्रकम्प्या स्थिर स्थिर, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥ ३८ ॥

38 By gradual withdrawal, addictions do not revert and wholesome habits gradually acquired become firmly implanted

मदानुरा अनातुराश्च मानवा —

समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादि मानवाः ।

दृश्यन्ते वातला केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥ ३९ ॥

केचित् डेटलाड कई, मानवा मनुष्यो मनुष्य, गर्भादि गर्भावस्थाभंथीन गर्भावस्थासे ही, सम-पित्त-अनिल-कफा. समान वात, पित्त अने कफ प्रकृतिवाणा समान वात, पित्त और कफ प्रकृतिवाले होते हैं, (केचित् डेटलाड कई), पित्तला पित्ताधिक पित्तबहुल, तथा तथा तथा, (केचित् डेटलाड कई), श्लेष्मला कफाधिक कफबहुल, दृश्यन्ते देखाय छे दीखते हैं ॥ ३९ ॥

३८ प्रकम्प्या—प्रकपा (त)

39. From the moment of conception some men are equilibrated as regards the three humors—vata, pitta and kapha; some have a predominance of vata, some of pitta and some of kapha.

देहप्रकृतेर्लक्षणम्—

तेषामनातुराः पूर्वं वातलाद्याः सदानुराः ।

दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ४० ॥

तेषाम् तेओभांथी इनमें, पूर्वं प्रथम डेहला प्रथम कहे गये, अनातुरा सर्वदा नीरोगी रहे छे सदा नीरोग रहते हैं, वातलाद्याः अने वातबहुलादि प्रकृतिवाणा इनमें वातबहुलादि प्रकृतिवाले, सदा सदा सदा, आतुरा. रोगी रहे छे रोगी रहते हैं, हि डारणु के क्योकि, एषाम् तेओभु उनके, देहप्रकृति देहनु स्वास्थ्य देहका स्वास्थ्य, दोष-वात वगेरेना वातादि दोषोके, अनुशयिता संस्कार-वाणु संस्कारवाला, उच्यते डेहवाय छे कहा जाता है ॥ ४० ॥

40 Of them the first alone enjoy perfect health while the rest are ever liable to disease Their body-habitus is named according to the continual predominance of a particular humor in the body

स्वस्थस्य समन्वयस्य सात्म्यं प्रशस्तम्—

विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।

समन्वयस्य सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

तेषाम् ते वातादि प्रकृतिवाणा पुरुषोनी इन वातादि प्रकृतिवाले पुरुषोंके, स्वस्थवृत्ते स्वस्थ प्रकृतिने भाटे स्वास्थ्यके लिए, विपरीत-विपरीत विपरीत, गुण गुणवाणा गुणवाले, विधि. आहार विहारनु सेवन आहार विहारका सेवन, हित हितकर छे हितकर है, समधातो समधाय-वाणाने समान दोषवालोंके लिए, समन्वय-रसम् सधणा रसोना योग्य प्रमाणुभां उपयोग मय रसोना योग्य परिमाणमें उपयोग, सात्म्यम् सात्म्य सात्म्य, प्रशस्यते डेहवाय छे कहा जाता है ॥ ४१ ॥

४०. देहप्रकृति—देहे प्रकृति (ग.)

41. Having regard to the rules of healthful living in the case of those who are characterised by the predominance of one humor, the use of things antagonistic in quality to that particular humor is beneficial, while in the case of persons with equibalanced humors, the balanced use of the articles of all tastes is recommended as being homologous to them

मलायनानि—

हे अधः सप्त शिरसि खानि स्वेदमुखानि च ।
मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥ ४२ ॥

अध. नीचे नीचे, हे ये दो, शिरसि माथामें शिरमें, सप्त सात सात, खानि छिद्रो छिद्र, स्वेदमुखानि च अने रुवाङ्गानां छिद्रो और रोमकूप, मलायनानि आ मलमार्गों ये मलस्थान, दुष्टे दुषित दूषित, मात्रा-अने प्रमाणभूमि एव मात्रामें, अधिकें वधेला अधिक, मलै भण्णै मलोंसे, बाध्यन्ते पीडा पासे छे दूषित होते हैं ॥ ४२ ॥

42 There are two excretory orifices in the lower part of the trunk, there are seven cavities in the head and innumerable openings of sweat-glands all over the body, the emunctories are impaired by morbid or excessive formation of excretory products

मलाना क्षयवृद्धयोर्लक्षणम्—

मलवृद्धिं गुरुतया लाघवान्मलसंक्षयम् ।
मलायनानां बुध्येत सङ्गोत्सर्गादतीव च ॥ ४३ ॥

मलायनानाम् मलमार्गोंना मलमार्गोंके, गुरुतया भारेपण्णै गुरु होनेसे, मलवृद्धिम् मलनी वृद्धि मलवृद्धिको, लाघवात् अने क्षुधुपण्णै और लघु होनेसे, मलसंक्षयम् मलने क्षय मलक्षयको, बुध्येत समझवे जानना चाहिए, अतीव तेभन् अति एवं अति, सङ्ग-

४२ स्वेदमुखानि-स्वेदवहानि (घ च)

४३ गुरुतया-गुरुत्वेन (घ च झ न)

अप्रवृत्तिथी मलनी वृद्धि अप्रवृत्तिसे मलवृद्धि, उत्सर्गात् च तथा अति उत्सर्गथी मलने क्षय समझवे और मलके अति उत्सर्गसे मलक्षय जानना चाहिए ॥ ४३ ॥

43 The excessive or scanty formation of the excretory products is known by the enlargement or contraction of the emunctory concerned, as also by excessive discharge or suppression of the excrement.

तज्जाना व्याधीना क्रियाक्रम—

तान् दोषलिङ्गैरादिभ्य व्याधीन् साध्यानुपाचरेत् ।
व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्मात्राकालौ विचारयन् ॥ ४४ ॥

तान् मलवृद्धि अने मलक्षयथी उत्पन्न थयेला ते मलवृद्धि और मलक्षयसे उत्पन्न हुए उन, व्याधीन् रोगोंने रोगोंको, दोषलिङ्गै वातादि लक्षणैथी वातादि लक्षणोंसे, आदिभ्य ओण्णैने जानकर, साध्यान् साध्य रोगोंने साध्य रोगोंकी, मात्रा-मात्रा मात्रा, कालौ अने ङाणने और कालका, विचारयन् विचार करीने विचार करके, व्याधि-व्याधि व्याधि, हेतु-अने हेतुथी एवं हेतुसे, प्रतिद्वन्द्वैः विपरीत इल दावनारा औषधैथी विपरीत फल लानेवाली औषधियोंसे, उपाचरेत् उपचार करवे चिकित्सा करे ॥ ४४ ॥

44 Diagnosing these disorders by their characteristic signs and morbidity, the physician should treat the curable diseases by remedies which are antagonistic to the diseases and their causative factors with due consideration of dose and time

स्वस्थवृत्तमेव हेतु—

विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथाऽपरे ।
जायन्तेऽनातुरस्तस्मान् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ ४५ ॥

विषम स्वस्थवृत्तानाम् स्वस्थवृत्तना नियमोंने अनुसरी नहि आलनागणोंने स्वस्थवृत्तकें नियमोंके अनुसार नहीं चलनेवालोंको, एते आ रोगो ये रोग, तथा अपरे तथा पीण तथा अन्य, रोगा स्थौल्यादि रोगो

स्त्रीन्यादि रोग, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, जनातुर. रोग थाय पड़ेलां रोग होनेमे पूर्व ही, स्वस्थवृत्त-स्वस्थवृत्तनु स्वस्थवृत्तका, पर पालन करनेवालों तत्पर पालन करनेमें तत्पर, भवेत् यत् ओषधि रहना चाहिए ॥ ४५ ॥

45. These and other diseases occur in those who do not observe the rules of healthful living. Hence the healthy man should be diligent in the observance of the rules of healthful living

निजविकाराणामनुत्पत्तौ विधि. —

माघवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।

सहस्यप्रथमे चैव हारयेदोषसंचयम् ॥ ४६ ॥

माघव-वैशाखनी वैशाखके, प्रथमे पड़ेलांना पहले, मासि येत्र मासमां करने चैत्र मासमें कफको, पुन. वणी फिर, नभस्य-भाद्रपदानी पड़ेलांना भाद्रपदसे, प्रथमे श्रावण मासमां वायुने पड़ेलांना श्रावण मासमें वायुको, सहस्य अने पोषणी पड़ेलांना और पौषसे, प्रथमे च एव भाद्रपद मासमां पित्तने पहले मार्गशीर्ष मासमे पित्तको, दोषसंचयम् आवी रीति देखेलांना सचयने इस तरह दोषसंचयको, हारयेत् हर करने बाहर करना चाहिए ॥ ४६ ॥

46 One should eliminate the accumulated morbid matter in the months of Chaitra, Sravana and Margaseersha

स्निग्धस्विन्नशरीराणामूर्ध्वं चाधश्च नित्यशः ।

वस्तिकर्म ततः कुर्यान्नस्यकर्म च बुद्धिमान् ॥ ४७ ॥

बुद्धिमान् शुद्धिमान् वैद्ये बुद्धिमान् वैद्य, नित्यशः डालानुसार कालानुसार, स्निग्ध-स्नेहन स्नेहन, स्विन्न-अने स्नेहन पायेला और स्वेदन किये, शरीराणाम् शरीरवालाओंने शरीरवालोंको, ऊर्ध्वम् वमन वमन, अध विरेचन विरेचन, वस्तिकर्म वस्तिकर्म वस्तिकर्म, वस्तिकर्म

४६. हारयेत्—बाह्येत् (ग. प.)

४७ नित्यशः—शुद्धिमान् (ब. ड.)

॥ नस्यकर्म—नस्त.कर्म (ग. च.)

तत च, अने त्यापछी और उसके पीछे, नस्यकर्म नस्यकर्म, कुर्यात्, करवा, करावे ॥ ४७ ॥

47. The wise physician should, after preliminary preparation of the body with the oleation and sudation procedures, carry out the purificatory procedures of vomiting, purgation, enema and errhines according to the season.

यथाक्रमं यथायोग्यमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।

रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ ४८ ॥

अत ओ शोधनके, ऊर्ध्वम् पछी पीछे, कालवित् देश-डाल आणुनार वैद्ये देश कालादिनो समझनेवाला वैद्य, यथाक्रमम् क्रमानुसार क्रमानुसार, यथायोग्यमत अने यथायोग्यमत और जैसे योग्यहो वैसे, सिद्धानि सिद्ध सिद्ध, रसायनानि रसायनो रसायनो, वृष्ययोगांश्च तथा वाष्पकरण योगोंका प्रयोजयेत् प्रयोग करने ओषधि प्रयोग करावे ॥ ४८ ॥

48. Thereafter the physician skilled in the science of climatology should administer alterative and virilific remedies of tested efficacy systematically and as indicated

रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।

धातवश्चाभिवर्धन्ते जरा मन्द्यमुपैति च ॥ ४९ ॥

तथा ते प्रमाणे करनेवाली इस प्रकार करने पर, धातुषु धातुआदि धातुओं धातुओंके, प्रकृतिस्थेषु साम्या-वस्थामां रहेवाली प्रकृतिमें रहनेसे, रोगा रोगो रोग, न जायन्ते तथा नहीं उत्पन्न नहीं होते, धातव धातुओं धातुओंकी, अभिवर्धन्ते बढ़े छे वृद्धि होती है, जरा च अने वृद्धावस्था और वृद्धावस्था, मन्द्यम् मोड़ी देरसे उपैति आवे छे आती है ॥ ४९ ॥

49. Thus the body-elements being restored to the normal state, suscep-

४८ यथायोग्यमत—यथायोग्यमत (ग. प. च. ड.)

४९ तथा—तस्य (ग.)

॥ मन्द्यमुपैति च—चान्ममुपैति च (द.)

tibility to disease disappears, the body-elements get aggrandised and the pace of age is slackened.

विधिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ।
निजानामितरेषां तु पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ ५० ॥

નિજાનામ્ શરીરોપબન્ધ્ય ગરીરદોષજન્ય, વિકારાણામ્ વિદ્યારોની વિકારોંકો, અનુત્પત્તૌ ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે ઉત્પન્ન ન હોને દેનેકે લિએ, એવ આ યહ, વિધિ. વિધિ વિધિ, નિર્દર્શિત બતાવ્યો છે કહ વી હે, રૂતરેયામ્ બીજા રોગોની અનુત્પત્તિને વિધિ અન્ય રોગોની અનુત્પત્તિકી વિધિ, તુ તે તો, પૃથક્ પૃથક્ પૃથક્, એવ જ હી, ઉપદેક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહેંગે ॥ ૫૦ ॥

50. Such is the procedure laid down for the prevention of the endogenous diseases. As regards the prevention of other types of diseases, we shall instruct separately

आगन्तुरोगाणामुत्पत्तौ प्रज्ञापराधस्य कारणत्वम्—

ये भूतविषवाय्वग्निप्रहारसंभवाः ।
नृणांमागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ॥ ५१ ॥

નૃણામ્ માણુસોને પુરુષોંમે, ભૂત- ભૂત ભૂત, વિષ- વિષ વિષ, વાયુ- વાયુ વાયુ, અગ્નિ- અગ્નિ અગ્નિ, સંપ્રહારાદિ- અને પ્રહાર વગેરેથી ઔર ચોટ આદિ, સંભવા ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્પન્ન હુએ, એ જે જો, આગન્તવ. આગતુક આગન્તુક, રોગા રોગો રોગ હોતે હે, તેણે તેઓમા ઉનમે, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિનેજ જ બુદ્ધિદોષ હી, અપરાધ્યતિ કારણભૂત છે કારણ હોતા હે ॥ ૫૧ ॥

51 The exogenous diseases of human beings, proceeding from evil spirits, poison, air, fire, trauma and such other things, are due to “volitional transgression”

ईर्ष्याशोकभयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ।
मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापराधजाः ॥ ५२ ॥

૫૦ ઉપદેક્ષ્યતે-ઉપદિશ્યતે (ધ ક્ષ)

ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, शोक- शोक शोक, भय- भय भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, मान- मान मान, द्वेष-आदय च द्वेष वगैरे द्वेष आदि, ये ये जो, मनोविकाराः मानस विद्वारे मानसिक रोग, उक्ता कथा છે કહે હે, તે સર્વે તે સર્વ વે સર્વ, અપિ પણુ મી, પ્રજ્ઞાપરાધજા- પ્રજ્ઞાપરાધજાન્ય છે બુદ્ધિદોષસે હી હોતે હે ॥ ૫૨ ॥

52. The psychic disorders, such as jealousy, grief, fear, anger, vanity, hatred and such others, are also said to be the result of “volitional transgression”

आगन्तुविकाराणामनुत्पत्तौ विधि —

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।
देशकालात्मविज्ञानं सद्बृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५३ ॥

પ્રજ્ઞા- બુદ્ધિ પ્રજ્ઞાકે, અપરાધાનામ્ અપરાધનેા દોષકા, ત્યાગ ત્યાગ ત્યાગ કરના, ઇન્દ્રિય- ઇન્દ્રિયોનેા ઇન્દ્રિયોંકા, ઉપશમ સુથમ ઉપશમ (સયમન), સ્મૃતિ સ્મૃતિ સ્મૃતિ, દેશ- દેશ દેશ, કાલ- માલ કાલ આત્મ- અને આત્માનુ ઔર આત્માકો, વિજ્ઞાનમ્ જ્ઞાન જાનના, સદ્બૃત્તસ્ય સદ્બૃત્તસ્ય સદ્બૃત્તકા, અનુવર્તનમ્ પરિપાલન પાલન કરના ॥ ૫૩ ॥

53. Avoidance of “volitional transgression”, control of the senses, recollection, knowledge of clime, season and the self, and observance of the rules of good conduct—

आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः ।
प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्धितं विद्याद्यदात्मनः ॥ ५४ ॥

એવ આ યહ, આગન્તૂનામ્ આગતુક વ્યાધિઓની આગન્તુજ રોગકી, અનુત્પત્તૌ અનુત્પત્તિનેા ઉત્પન્ન ન હોને દેનેકા, માર્ગ માર્ગ માર્ગ, નિર્દર્શિત. કહ્યો છે કહા ગયા હે, પ્રાજ્ઞ બુદ્ધિમાન માણુસ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય, યત્ જેને જિસકો, આત્મનઃ પોતાનુ અપના, હિતમ્ હિત હિત, વિદ્યાદ બુદ્ધિ જાને, તત્ તે ડસકો, પ્રાક્ એવ રોગની ઉત્પત્તિથી પહેલાંજ રોગોત્પત્તિસે પૂર્વે હી, કુર્યાત્ તેણે કંરવું કરે ॥ ૫૪ ॥

54. These are laid down as the course of prevention of exogenous diseases. The wise man should observe, much before the onset of disease (as a prophylactic measure) such things as he considers good for his well-being

रोगाणामनुत्पत्तौ उत्पन्नानां च शान्तये कारणम्—

आप्तोपदेशप्रज्ञानं प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।

विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानां च शान्तये ॥५५॥

विकाराणाम् व्याधिने रोगोंके, अनुत्पत्तौ उत्पन्न न थावा देवाभा उत्पन्न न होने देनेमें, उत्पन्नानाम् च अने उत्पन्न थयेवा व्याधिओनी ओर उत्पन्न हुए रोगोंकी, शान्तये शांति भाटे शान्तिके लिए, आप्त-आप्तओनी कृपियोंसे दिये, उपदेश- उपदेशनु उपदेशको, प्रज्ञानम् ज्ञान जानना, प्रतिपत्ति च अने तेनु अनुष्ठान और उसके अनुसार आचरण करना, कारणम् ओ डारणु छे यह कारण है ॥ ५५ ॥

55. The knowledge of authoritative instruction and its right application are the two factors necessary for the prevention and cure of diseases.

के नरा वर्ज्याः—

पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।

मर्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥५६॥

परापवादरतवश्चपला रिपुसेविनः ।

निर्वृणास्त्यक्तधर्माणः परिवर्ज्या नराधमाः ॥५७॥

पाप- पापयुक्त पापमय, वृत्त-आचरण आचरण, वच- वाणी वाणी, सत्त्वा अने मनवागा और मनवाले, सूचका यादिया चुगलीखोर, कलहप्रिया डगियाओर नगडाल, मर्म-उपहासिन मर्मपीडक उपहास डरनाश डिद्रको देखकर उसपर हसनेवाले, लुब्धा दोस्ती लालची, परवृद्धि-अन्यनी उन्नतिभा दूसरोंकी उन्नतिमें, द्विष-

५५ आप्तोपदेशप्रज्ञान-आप्तोपदेश प्रज्ञान (ध)

५६ प्रज्ञान-प्रज्ञाना (द. प.)

५६. परवृद्धिद्विष-परवृद्धिद्विष (प)

५७ परापवादरतव-परनातीप्रवेशिन (न च श ध)

द्वेष डरनाश द्वेष रखनेवाले, शठा शत्रु धूर्त, पर- पीडनी दूसरोंकी, अपवाद- निंदाभा निंदामें, रतय तत्पर तत्पर, चपलाः चपल चंचल, रिपु- शत्रुना दुस्मनके, सेविन- सेवक सेवक, निर्वृणा निर्वृथ दयारहित, त्यक्तधर्माण तथा धर्महीन तथा धर्महीन, नराधमाः नराधमोंना नीच पुरुषोंका, परिवर्ज्या त्याग डरवा ओछी सहवास छोड देना चाहिए ॥ ५६-५७ ॥

56-57. Those who are sinful of conduct, speech and disposition, back-biters, quarrelsome, sarcastic, and niggards, those who are envious of others' prosperity, and cheats; those who delight in scandal-mongering and are fickle-minded, those who have a foot in the enemy's camp, those who are without compunction, and apostates; all such, the scum of humanity, should be shunned

के नरा सेव्याः—

बुद्धिविद्यावयःशीलधैर्यस्मृतिस्माधिभिः ।

वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥५८॥

सुमुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ता शंसितव्रताः

सेव्याः सन्मार्गवक्ताः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥५९॥

बुद्धि- बुद्धि अने श्रेष्ठ बुद्धि प्रचुर व प्रशस्त बुद्धि, विद्या- विद्या विद्या, वयः- वय वय, शील- शील शील, धैर्य- धैर्य धैर्य, स्मृति- स्मृति स्मृति, समाधिभिः अने समाधिथी और समाधिने, वृद्धा युक्त युक्त, वृद्ध-उपसेविन वृद्धोंनी सेवा डरनाश वृद्धोंकी सेवामें तत्पर, स्वभावज्ञा सर्व प्राणीओना स्वभावने जानुना सब प्राणियोंके स्वभावको जाननेवाले, गतव्यथा शोकादिथी रहित नाकादिमें रहित, सुमुखा प्रसन्न मुखवाला प्रसन्न मुखवाले, प्रशान्ता शान्त श्रितवाला शान्तचित्त, शंसितव्रता नतनु पालन डरनाश गतव्य पालन करनेवाले, सर्व- सर्व सब, भूतानाम् प्राणीओने प्राणियोंके लिए, सन्मार्ग- सन्मार्गने नये मार्गका, वक्ताः उपदेश डरनाश उपदेश करनेवाले, पुण्य- पवित्र पवित्र, श्रवण- श्रवण

५८ स्वभावज्ञा-स्वभावज्ञा (ध)

श्रवण, दर्शनाः अने दर्शनवाणा पुरुषो और दर्शन-
वाले पुरुषोंका, सेव्याः सेववा लायक छे सेवन करना
चाहिए ॥ ५८-५९ ॥

58-59. While those who are old (mature) in understanding, learning, years, character, courage, memory and one-mindedness; those who frequent the company of such; those who are endowed with insight into the nature of things, those who are free from all ailments, those who are well-disposed towards all creatures, those who are tranquil of heart; those who are of commendable character; the teachers of the right path; and those who hear and see only that which is meritorious are to be sought.

हितसेवने प्रयत्नितव्यम्—

आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चेह च ।
पर प्रयत्नमातिष्ठेद्बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ६० ॥

इह आ. लोकां इह लोकमें, प्रेत्य च अने परलोकां और परलोकमें, सुखार्थी सुखनी धन्यवाणा सुख चाहनेवाले, बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुरुषो बुद्धिमान् पुरुषको, आहार-आहार आहार, आचार-आचार आचार, चेष्टासु अने भीष्म क्रियाओंमें एव दूसरी क्रियाओंमें, हित-ने हितकर होय तेना जो हितकर हो उसके, सेवने सेवनमा सेवनमें, परम् भूय अति, प्रयत्नम् प्रयत्न प्रयत्न, आतिष्ठेत् करने करना चाहिए ॥ ६० ॥

60. The wise man who seeks happiness both here and hereafter, should exercise the highest care in selecting what is wholesome in the matter of food, conduct and behaviour.

दधिसेवने नियमा —

न नक्त दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।
नामुद्रयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ ६१ ॥

नक्तम् रात्रे रात्रिमें, दधि दही दही, न न नहीं, भुञ्जीत भापुं खानी चाहिए, अप्यघृतशर्करम् धी भापुं विना घी शर्करके विना, अपि च न पशु न भापुं भी नहीं खानी चाहिए, अमुद्रयूषम् भगना यूष विना मूंगके यूपके विना, न न भापुं नहीं खानी चाहिए, अक्षौद्रं न भध विना न भापुं शहदके विना नहीं खानी चाहिए, उष्णम् न गरम करीने न भापु गरम करके नहीं खानी चाहिए, आमलकै तथा आमला तथा आवटके, विना न विना न भापु विना नहीं खानी चाहिए ॥ ६१ ॥

61. Curds should not be taken at night nor should they be taken without ghee and sugar, nor without green-gram soup, nor without honey, nor hot, nor without emblic myrobalans.

दधिसेवनविधीनामपालने दोषा —

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान् ।
प्राप्नुयात्कामलां चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ६२ ॥

विधिम् ने मनुष्य विधिने। यदि मनुष्य विधिको, हित्वा त्याग करी छोडकर, दधिप्रिय दहीनु सेवन करे छे तो ते दहीका सेवन करता है तो वह, ज्वर-ज्वर ज्वर, असृक्पित्त-श्लेष्मपित्त रक्तपित्त, वीसर्प-वीसर्प वीसर्प, कुष्ठ-कुष्ठ कुष्ठ, पाण्डु-आमय-पाण्डुरोग, भ्रमान् भ्रम भ्रम, उग्रा कामलां च अने प्राप्नुयात् कामलाने और तीव्र कामलाको, प्राप्नुयात् प्राप्त करे छे प्राप्त होता है ॥ ६२ ॥

६१ मुद्रयूपम्-मुद्रयूपम् (ड)

, एतच्छ्लोकस्याग्नि—

अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वाश्रितं तु दधि वर्जितम् ।

श्लेष्मल स्यात् ससर्पिष्क दधिमारुतसूदनम् ॥

न च मन्थुश्चेत् पित्तमादार च विपाचयेत् ।

शर्करासयुतं दद्यात्तृष्णादाहनिवारणम् ॥

मुद्रयूपेन सयुक्तं दद्याद्रक्तानिलापहम् ।

सुरस चाल्पदोष च क्षौद्रयुक्तं मवेदधि ॥

उष्णं पित्तान्नकृदोषान् धात्रीयुक्तं तु निर्हरेत् ।

इत्यधिक पाठ (ख व च ज द ध) पुस्तकेषु ॥

62. The curds-lover who violates these rules would be affected with fever, hemothermia, acute spreading affections, dermatosis, anemia, giddiness and severe jaundice.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकाः—

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च भेषजम् ।
येषां वेगा विधार्याश्च यदर्थं यद्विताहितम् ॥ ६३ ॥

तत्र ते विषयभां उम विषयमे, श्लोका उपसहारना श्लोका छे छे उपसहारके श्लोको हैं कि, वेगा वेग वेग, वेगसमुत्था च अने वेगरोधजन्य और वेगको रोकनेसे उत्पन्न होते, रोगा रोग, तेषां च भेषजम् अने तेओनी चिकित्सा और इन रोगोंकी औषध, येषां च अने जेना जिनके, वेगाः वेगा वेगोंको, विधार्या धारण करवा लेईये धारण करने चाहिए, यदर्थम् जेना भाटे जिसके लिए, यत् जे जो, हित-हितकर छे लाभकारी है, अहितम् अने अहितकर छे एवं अहितकारी है ॥ ६३ ॥

63. Here are the recapitulatory verses—

The natural urges, the diseases born of their suppression, their treatment, the urges that should be controlled, what is wholesome and what is unwholesome and for whom,

उचिते चाहिते वर्ज्ये सेव्ये चानुचिते क्रमः ।

यथाप्रकृति चाहारो मलायनगदौषधम् ॥ ६४ ॥

वर्ज्ये त्यागवा योग्य छोडने योग्य, उचिते अभ्यस्त अभ्यस्त, अहिते च अहितने अहितका, सेव्ये अने सेववा योग्य और सेवनीय, अनुचिते च अनुचित दितने अनभ्यस्त हितका, क्रम क्रम क्रम, यथाप्रकृति प्रकृति अनुसार, आहार आहार, मलायन-मलमार्ग मलमार्ग, गद-तथा तेना रोगोंनी तथा इनके रोगोंकी, औषधम् च चिकित्सा चिकित्सा ॥ ६४ ॥

64 the withdrawal from bad habits and the development of good habits, diet according to habitus, diseases of the emunctories and their medication,

भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।

वर्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमताऽऽत्मसुखार्थिना ॥ ६५ ॥

भविष्यताम् च भविष्यभां थनार भविष्यमें होनेवाले, रोगाणाम् रोगोंने रोगोंको, अनुत्पत्तौ रोकवानां रोकनेके, यत् जे जो, औषधम् औषध औषध, आत्मसुख-अने पोताना सुखनी और अपने सुखकी, अर्थिना धर्मवाणा इच्छावाला, धीमता बुद्धिमान पुरुषे बुद्धिमान पुरुषको, वर्ज्या त्यगवा योग्य छोडने योग्य, सेव्या च अने सेववा योग्य और सेवन करने योग्य, पुरुषा पुरुषो मनुष्य ॥ ६५ ॥

65. prophylactic measures for the prevention of diseases, who are to be shunned and who are to be sought by the wise man who is keen on achieving his welfare,

विधिना दधि सेव्यं च येन यस्मात्तदत्रिजः ।

नवेगान्धारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ६६ ॥

येन जे जो, विधिना विधिथी विधिसे, यस्मात् च अने जे डारणथी और जिन कारणसे, दधि दही दही, सेव्यम् सेवपु लेईये सेवन करना चाहिए, तत् ते उम, सर्वम् एव सर्व विषयोंने सब विषयोंको, अत्रिज आत्रेय आत्रेय, मुनिः मुनिसे मुनिने, न वेगान्धारणे 'न वेगान्धारणीय' 'न वेगान्धारणीय', अध्याये अध्यायभा अध्यायमें, अवदत् डही दीधा छे कह दिया है ॥ ६६ ॥

66. In what way curds should be taken and why so—all this the son of Atri has described in this chapter entitled "Natural Urges should not be suppressed"

६५ अतन्मुखायिना-ये मुखार्थिना (न च)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
नवेगान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति आ प्रमाणे इम प्रत्तर, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे ग्रन्थेला अग्निवेशसे वनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, नवेगान्धारणीय. 'नवेगान्धारणीय'
'नवेगान्धारणीय,' नाम नामने। नामका, सप्तम सातथे।
सातवाँ, अध्यायः अध्याय अध्याय, समाप्त स पूर्ण थये।
समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7 Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled "Natural Urges should not be suppressed" is completed.

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ।

इन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायोपक्रम —

આઠમો અધ્યાય અધ્યાય આઠવાँ Chapter VIII
અથાત્ત્વ ઇન્દ્રિયોપક્રમણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અત્ત હવે અહીંથી અવ આગે, ઇન્દ્રિયોપક્રમણીયમ્
'ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય' નામના 'ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય' નામકે,
'અધ્યાયમ્ અધ્યાયનુ અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામ વ્યાખ્યાન
'કરશુ વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये
आत्रेयेने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेहुं छे कहा है ॥२॥

1 We shall now expound the chapter entitled "The Regimentation of the senses".

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

पञ्चेन्द्रियादीना परिगणनम्—

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि,
पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः पञ्चेन्द्रिय-
बुद्ध्यो भवन्ति, इत्युक्तानिन्द्रियाधिकारे ॥ ३ ॥

इह खलु આ પ્રકરણમાં इस आयुर्वेदके प्रकरणमें,
पञ्च पाँच पाच, इन्द्रियाणि जानेन्द्रियो जानेन्द्रियो, पञ्च
पाँच पाच, इन्द्रिय-द्रव्याणि इन्द्रियोनां इन्द्रियोके
द्रव्यो, पञ्च पाँच पाच, इन्द्रिय- इन्द्रियोनां इन्द्रियोके,
अधिष्ठानानि आश्रयो आश्रय, पञ्च पाँच पाच, इन्द्रिय-
इन्द्रियोना इन्द्रियोके, अर्था विषयो विषय, पञ्च पाँच
पाच, इन्द्रिय- इन्द्रियोनी इन्द्रियोकी, बुद्ध्य. बुद्धिथो
बुद्धिया, भवन्ति छे होती हैं, इति अथ ऐसा, इन्द्रिय-
इन्द्रियोना इन्द्रियोके, अधिकारे प्रकરणमें उक्तम्
कहे छे कहा है ॥ ३ ॥

3 According to this science there are five sense-faculties, five sense-materials five sense-organs, five sense-objects and five sense-perceptions Thus it has been laid down on the subject of the senses.

मनसो लक्षणम्—

अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं, 'चेतः' इत्या-
हुरेके, तदर्थ्यात्मसंपदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूत-
मिन्द्रियाणाम् ॥ ४ ॥

પુન વળી और, मन. मन मन, अतीन्द्रियम्
ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મતર છે ઇન્દ્રિયોમાં સૂક્ષ્મતર છે, સત્ત્વસંજ્ઞકમ્
તેને સત્ત્વ કહે છે इसे सत्त्व कहते हैं, तत् मनः ते
मनने इसी मनको, एके केटलाइ कितने, 'चेत.' इति
चित्त अे नामથી પણ 'चित्त' इस नामसे भी, आहु.
કહે છે कहते हैं, तत् ते मन वह मन, अर्थ-आत्मसत्त्व-
आयत्त-चेष्टम् पोતાના વિષય અને આત્માની શ્રેષ્ઠતાને
આધીન વ્યાપારવાળુ છે अपने विषय और आत्मा
इनकी श्रेष्ठताके अवीन व्यापारवाला है, इन्द्रियाणाम्
ઇન્દ્રિયોની और इन्द्रियोकी, चेष्टा-ચેષ્ટાનુ ચેષ્ટાઓંકા,
प्रत्ययभूतम् કારણભૂત છે कारणभूत है ॥ ४ ॥

४ चेत -चित्तम् (प)

,, तदर्थ्यात्मसत्त्व-तदर्थगुणसत्त्व (प)

,, आत्मसत्त्व-आत्मगुणसत्त्व (ग)

4 The mind which is super-sensual is designated "Sattva", and some call it "Cetah" (consciousness) Its function is dependent on the presence of the mental object and the spirit. It is the cause of the activity of the sense-organs.

एकस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकवदाभासे कारणम्—

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाद्यानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वं, रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्च, न चानेकत्वं, नह्येकं ह्येककालमनेकेषु प्रवर्तते; तस्मान्नैककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

स्व-अर्थ-मनना चित्यादि विषये। मनके अपने चिन्त्यादि विषय, इन्द्रिय-अर्थ-धन्द्रियोना विषये। इन्द्रियोंके विषय, सत्त्व-रज-तम-अने सङ्कल्पनी और अनेक सङ्कल्पोंके, व्यभिचरणात् च अनेकताथी बदलते रहनेसे, रज-तम - रजोगुण तमोगुण रज-तम, सत्त्वगुण-अने सत्त्वगुणना तथा सत्त्वगुणके, योगात् च योग्यथी सम्बन्धसे, एकस्मिन् ओं एक, पुरुषे पुरुषमां पुरुषमें, सत्त्वम् मन मन, अनेकम् अने अनेक प्रकारनु थाथे। जैसे कि अनेक प्रकारका होता है, अनेकत्वम् च न परंतु मननु अनेकपक्ष परंतु मनका अनेकत्व, न नथी नहीं है, हि कारणके क्योंकि, एकम् हि ओं मन एक ही मन, एककालम् ओं समये एकही समयमें, अनेकेषु अनेक विषयोमां अनेक विषयोंमें, न प्रवर्तते प्रवृत्त थतु नथी प्रवृत्त नहीं हो सकता, तस्मात् तेथी इस लिए, सर्वेन्द्रिय-अधी धन्द्रियोनी सब इन्द्रियोंकी, प्रवृत्ति प्रवृत्ति, एककाला ओं समये एक समयमें, न थती नथी नहीं होती ॥ ५ ॥

5 On account of the multiplicity of mental objects, sense-objects and impulses, as also of the combinations of the qualities of Rajas, Thomas

and Sattva, the mind appears as multi-faceted in one and the same person. There is no multiplicity of minds, because a single mind cannot have contact with many sense-objects simultaneously. Hence all sense organs do not function at one and the same moment.

पुरुषस्य सात्त्विकादिव्यपदेशे हेतु —

यद्गुणं चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति मुनयो बाहुल्यानुशयात् ॥ ६ ॥

यद्गुणम् च ओ गुणवाणु जिस गुणवाला, सत्त्वम् मन मन, पुरुषम् पुरुषने पुरुषका, अभीक्ष्णम् बारबार बारबार, अनुवर्तते अनुवर्तन करे छे अनुसरण करता है, तत् सत्त्वम् ते मनने उसी मनको, बाहुल्यानुशयात् ते गुणना धाणु स अ धथी उस गुणके अधिक संबंधसे, मुनयः मुनिओ ऋषिलोग, (तद्गुणम् ते गुणवाणुं उसी गुणवाला), एव ओ ही, उपदिशन्ति छे छे कहते हैं ॥ ६ ॥

6. Whatever trait manifests most frequently in a man's mental make-up, of that mentality he is said to be by the wise, on account of his predominant association with it.

मन पुर सराणामिन्द्रियाणामर्थग्रहणे मामर्थम्—

मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति ॥ ७ ॥

मन-मनथी मनसे, पुर-सराणि सरावाभां आवती अविष्टित, इन्द्रियाणि धन्द्रियो इन्द्रिया, अर्थ-पेतपेताना विषयेने अपने अपने विषयोंको, ग्रहण-अर्थग्रहण करनेमें, समर्थानि समर्थ समर्थ, भवन्ति अने छे होती है ॥ ७ ॥

५ मनोऽनेकम् (ज प)

५ मनोऽनेकम् (प द ध)

५ मनोऽनेकम् प्रवर्तते—अनेककालमनेकेषु प्रवर्तते (प) (ध)

६ मुनयो—ऋषयो (घ ङ)

६ बाहुल्यानुशयात्—गुणबाहुल्यानुशयात् (ज)

६ " " —गुणबाहुल्यात् (ठ)

7. The sense-organs when led by the mind, are capable of contacting the sense-objects.

પચ્ચેન્દ્રિયાણિ—

તત્ર ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ગ્રાણં રસનં સ્પર્શનમિતિ પચ્ચેન્દ્રિયાણિ ॥ ૮ ॥

તત્ર તેમાં इनमें, चक्षु ચક્ષુ આજ, શ્રોત્રમ્ કાણુ કાન, ગ્રાણમ્ નાસિકા નાસિકા, રસનમ્ રસના (જીભ) જિહ્વા, સ્પર્શનમ્ અને ચામડી ઓર ત્વચા, इति એ ये, પચ્ચ પાંચ પાચ, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયા છે જાનેન્દ્રિયા છે ॥ ૮ ॥

8. Sight, hearing, smell, taste and touch are the five sense-faculties

પચ્ચેન્દ્રિયદ્રવ્યાણિ—

પચ્ચેન્દ્રિયદ્રવ્યાણિ-સ્વં વાયુર્જ્યોતિરાપો ભૂરિતિ ॥ ૯ ॥

સ્વમ્ આકાશ આકાશ, વાયુ. વાયુ વાયુ, જ્યોતિઃ અગ્નિ અગ્નિ, આપઃ જલ, ભૂ અને પૃથ્વી ઓર પૃથ્વી, इति એ ये, પચ્ચ પાંચ પાચ, इन्द्रिय इन्द्रियનાં इन्द्रियोंके, द्रव्याणि द्रव्यો છે દ્રવ્ય છે ॥ ૯ ॥

9. The five sense-materials are ether, air, light, water and earth.

પચ્ચેન્દ્રિયાધિષ્ઠાનાનિ—

પચ્ચેન્દ્રિયાધિષ્ઠાનાનિ-અક્ષિણી કર્ણો નાસિકે જિહ્વા ત્વક્ ચેતિ ॥ ૧૦ ॥

અક્ષિણી ચક્ષુ (આંખ) દો ચક્ષુ, કર્ણો કાન દો કાન, નાસિકે નસિકા દો નાસિકા (નથુને), જિહ્વા જિહ્વા, ત્વક્ ચ અને ચામડી ઓર ત્વચા, इति એ ये, પચ્ચ પાંચ પાચ, इन्द्रिय- इन्द्रियનાં इन्द्रियोंके, अधिष्ठानानि अधिष्ठानો છે આશ્રયસ્થાન છે ॥ ૧૦ ॥

10. The five sense-organs are the eyes, the ears, the nose, the tongue and the skin.

પચ્ચેન્દ્રિયાર્થઃ—

પચ્ચેન્દ્રિયાર્થઃ-શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૦. નાસિકે-નાસિકા (પ.)

શબ્દ- શબ્દ શબ્દ, સ્પર્શ- સ્પર્શ સ્પર્શ, રૂપ- રૂપ રૂપ, રસ- રસ રસ ગન્ધા અને ગંધ ઓર ગંધ, પચ્ચ આ પાંચ યે પાચ, इन्द्रिय- इन्द्रियના इन्द्रियोंके, अर्था. विषये છે વિષય છે ॥ ૧૧ ॥

11. The five sense-objects are sound, touch, shape, taste and smell

પચ્ચેન્દ્રિયવુદ્ધય —

પચ્ચેન્દ્રિયવુદ્ધયઃ-ચક્ષુર્બુદ્ધ્યાદિકાઃ; તાઃ પુનરિન્દ્રિયેન્દ્રિયાર્થસત્ત્વાત્મસન્નિકર્પજાઃ ક્ષણિકા, નિશ્ચયાત્મિકાશ્ચ, इत्येतत् पञ्च पञ्चकम् ॥ ૧૨ ॥

ચક્ષુર્બુદ્ધિ-આદિકા ચક્ષુથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન, શ્રોત્રથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન વગેરે ચક્ષુસે જ્ઞાન, શ્રોત્ર-જ્ઞાન વગેરે, પચ્ચ પાંચ પાચ, इन्द्रिय- इन्द्रियનાં इन्द्रियोंके, बुद्ध्य ज्ञानो છે જાનો છે, पुनः ता वणी ते ઓર યે જ્ઞાન, इन्द्रिय- इन्द्रिय इन्द्रिय, इन्द्रियार्थ- इन्द्रियના વિષય इन्द्रियोंके विषय, सत्त्व- મન મન, [આત્મ- અને આત્માના ઓર આત્માકા એક સાથ, સન્નિકર્પજા સખ- ધથી ઉત્પન્ન થાય છે સવધ હોનેસે ઉત્પન્ન હોતે છે, ક્ષણિકા ક્ષણિક છે ક્ષણિક છે, નિશ્ચય-આત્મિકા ચ તથા નિશ્ચયાત્મક છે ઓર નિશ્ચયાત્મક છે, इति આવી રીતે इस प्रकारसे, एतत् आ ये, पञ्च पञ्च પાચ, पञ्चकम् પાંચ પાંચ પદાર્થોના સમૂહો થાય છે પાચ પાચ પદાર્થોંકે સમૂહો હોતે છે ॥ ૧૨ ॥

12 The five perceptions are the visual perception etc These perceptions are the results of the coordination of the senses, the sense-objects, mind and soul, they are fleeting and are of the nature of decisions These then, are the five pentads.

અધ્યાત્મદ્રવ્યગુણાના સંગ્રહ —

મનો મનોર્થો બુદ્ધિરાત્મા ચેત્યધ્યાત્મદ્રવ્યગુણ-સંગ્રહઃ શુભાશુભપ્રવૃત્તિનિવૃત્તિહેતુશ્ચ દ્રવ્યાશ્રિતં ચ કર્મ, यदुच्यते क्रियेति ॥ ૧૩ ॥

મન મન મન, મન-અર્થ મનનો વિષય મનના વિષય, बुद्धि. આત્મા ચ બુદ્ધિ અને આત્મા બુદ્ધિ ઓર

આત્મા, इति એ यह, अध्यात्म-अध्यात्म अध्यात्म, द्रव्य-द्रव्य द्रव्यों, गुण-संग्रह અને ગુણોના સંગ્રહ और गुणोंका संग्रह, द्रव्य-आश्रितम् तथा द्रव्यमां રહેલુ તથા દ્રવ્યમેં આશ્રિત, कर्म च कर्म कर्म, यत् ने जो, क्रिया इति क्रिया એ નામથી કહેવાય છે 'ક્રિયા' इस नामसे कहलाती है वह, शुभ-अशुभ-ते शुभ અને અશુભની शुभ एव अशुभ, प्रवृत्ति-प्रवृत्ति प्रवृत्ति, निवृत्ति- અને નિવૃત્તિનાં और निवृत्तिके, हेतु. કારણો છે कारणों हैं ॥૧૩॥

13. The mind, the mind-objects, the understanding and the spirit constitute the aggregate of spiritual elements and qualities. This aggregate is the source of good or bad activity or inactivity Action which is also called therapeusis depends on the substances.

पागभौतिकानामपि चक्षुरादीना तैजसत्वादिब्यपदेगे हेतु —

તત્રાનુમાનગમ્યાનાં પચ્ચમહાભૂતવિકારસમુદાયાત્મકાનામપિ સત્તામિન્દ્રિયાણાં તેજશ્ચક્ષુષિ, ચંદ્રોષ્ટ્રે, ગ્રાણે ક્ષિત્તિ, આપો રસને, સ્પર્શનેનિલો વિશેષેણોપપદ્યતે ।

તત્ર અનુમાન-અનુમાનદ્વારા અનુમાનદ્વારા, ગમ્યાનામ્ અણુવા યોગ્ય જાનને યોગ્ય, इन्द्रियाणाम् ઇન્દ્રિયો પચ્ચમહાભૂત-એ કે પ ચમહાભૂતોના પચ્ચમહાભૂતોકે, विकार विद्वांना વિકારકે, समुदाय समुदाय समुदायसे, આત્મકાનામ્ અપિ સત્તામ્ ૩૫ જ છે તેપણુ ઉત્પન્ન હુઈ હૈ તો મી, चक्षुषि ચક્ષુષાં આંખોમે, तेज अग्नि अग्नि, ઓષ્ટ્રે ક્ષુષ્મા કાનોમે, खम् आकाश आकाश, ગ્રાણે ગ્રાણેન્દ્રિયમાં નાસિકામે, क्षिति पृथ्वी पृथ्वी, રસને गिद्वाभां જિહ્વામે, आप जल जल, સ્પર્શને અને त्वथाभां और त्वचामें, अनिल वायु वायु, વિશેષેણ भास धरीने વિશેષ રુપે, उपपद्यते રહે છે रहती है ।

14. Although the senses which are recognised by means of inference, are in general, aggregates of all the five proto-elements, yet light in the eyes, ether in the ear, earth in the smell,

water in the taste, and air in the touch are found to predominate.

तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषात्तत्तदात्मक-मेवार्थमनुगृह्णाति, तत्स्वभावाद्धिभुत्वाच्च ॥ १४ ॥

તત્ર તેમા इन इन्द्रियोंमें, यत् इन्द्रियम् ने ઇન્દ્રિય જો इन्द्रिय, विशेषात् अधिकताથી अधिकતાसे, यद्-आत्मकम् ने મહાભૂતરૂપ હોય છે જો મહાભૂતરૂપ होती है, तत् ते ઇન્દ્રિય वह इन्द्रिय, तत् स्वभावात् विषय समान પ્રકૃતિવાળી હોવાથી विषय समान स्वभाववाली होनेसे, विभुत्वात् च तथा समान गतिवाणा विषयोने ગ્રહણ કરવાની शक्तिवाणी હોવાથી समानजातिवाले विषयोका ग्रहण करनेमें सामर्थ्यवाली होनेसे, तद्-आत्मकम् एव प्रधानभूतात्मक જ પ્રવાનભૂતાત્મક ही अर्थम् विषयने વિષયકો, अनुगृह्णाति ગ્રહણ કરે છે ग्रहण करती है ॥१४॥

14-1 From among these, each sense, predominant in one element in particular, contacts objects which have a similar predominance of that element, owing to innate affinity and ubiquity.

समनस्कानामिन्द्रियाणा प्रकृतिविकृतिहेतव —

તદર્થાતિયોગાયોગશિથ્યાયોગાત્ સમનસ્કમિન્દ્રિયં વિકૃતિમાપદ્યમાનં યથાસ્વં બુદ્ધ્યુપગ્રાતાય સંપદ્યતે, સામર્થ્યયોગાત્ પુનઃ પ્રકૃતિમાપદ્યમાનં યથાસ્વં બુદ્ધિમાપ્યાયયતિ ॥ ૧૫ ॥

તત્ તે वह, इन्द्रियम् ઇન્દ્રિય इन्द्रिय, अर्थ- ૨૫ વગેરે વિષયોના रूप आदि विषयोंके, अतियोग-अतियोग अतियोग, अयोग-अयोग अयोग, मिथ्यायोगात् અને मिथ્યાયોગથી और मिथ्यायोगसे, समनस्कम् मनसदित मन सहित, विकृतिम् विद्वांने વિકારનો, आपद्यमानम् भास થઈને प्राप्त हो कर, यथास्वम् पीतपीताना अपने अपने, बुद्धि- ज्ञानना જાનને, उपग्राताय नाश भाटे नाशके लिए, संपद्यते तयार थाय છે उद्यत होती

૧૪ અનુગૃહ્ણતિ-અનુપાવતિ (ગ ધ ન દ ડ)

૧૫ બુદ્ધ્યુપગ્રાતાય સંપદ્યતે-બુદ્ધ્યુપગ્રાતાય પ્રગાટે (દ)

.. સામર્થ્યયોગાત્-સમયોગાત્ (ચ દ ડ ધ ધ)

.. યોગાત્-યોગ (ગ)

.. આપદ્યમાનમ્-અનુવર્તમાનમ્ (ગ)

૧૪ ઉપપદ્યતે-ઉપદિશ્યતે (ગ ધ)

है, सामर्थ्य-योगात् पुनः अने समयोगशी और समयोगसे, प्रकृतिम् प्रकृतिमां स्वभावमें, आपद्यमानम् रङ्गीने रहकर, यथास्वम् पोतपोताना अपने अपने, बुद्धिस् जानने ज्ञानकी, आप्याययति वधारे छे वृद्धि करती है ॥ १५ ॥

15 By over-contact non-contact and mis-contact of the senses with their objects, the senses, together with the mind, getting vitiated, lead to the impairment of understanding in their own respective spheres On the other hand, right contact, regaining the normal state, conduces to the enhancement of understanding in due manner

मनसो ग्राह्यविषया —

मनसस्तु चिन्त्यसर्थः । तत्र मूलसो मनोबुद्धेश्च त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृति-हेतवो भवन्ति ॥ १६ ॥

चिन्त्यम् चिन्त्य सोचनाके योग्य, मनस मनने। मनका, अर्थ तु विषय छे विषय है, तत्र त्यां उनमें, ते एव ते न वेही, समान-मनना विषयना समयोग मनके विषयके समानयोग, अति-अतियोग अतियोग, हीन-हीनयोग हीनयोग, मिथ्या-योगा अने मिथ्यायोग और मिथ्यायोग, मनस मन गन, मनोबुद्धे च तथा मनना जाननी व मनके जानकी, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, विकृति-हेतव तथा विकृतिना डारणु और विकृतिके कारणों, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥ १६ ॥

16. The object of the mind is that which is thinkable The right, as well as excessive, deficient and erroneous perceptions are the causes respectively of the order and the disorder of the mind and understanding

समनस्कानामिन्द्रियाणा प्रकृतिभावे स्थापने उपाया —

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपत-पाय प्रकृतिस्त्वे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः;

१६ मनोबुद्धेश्च-बुद्धेश्च (द)

„ समानाति°-समाति° (ग)

१७. अनुपतप्तानाम्-उपतप्तानाम् (प.)

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, अनुपतप्तानाम् प्रकृतिस्थ अपनी प्रकृतिमें स्थित, समनस्कानाम् मनसहित मनसहित, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियोना इन्द्रियोको, अनुपत-पाय स्वास्थ्यानुवर्तन भाटे स्वस्थ तथा अपने स्वभावमें रखनेके लिए, प्रकृतिभावे विकृतिशी अथावना भाटे विकृतिसे बचानेके लिए, एभि आ निम्न, हेतुभि हेतुओंकी कारणों द्वारा, प्रयतितव्यम् प्रयत्न डरवा लेध ले प्रयत्न करना चाहिए

17-(1) For preserving the normality of the sense-organs and the mind, and protecting them from abnormality, effort should be made by the following means

तद्यथा-सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यग-वेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन, देशकाला-त्मागुणविपरीतोपासनेन चेति ।

तद यथा लेभेडे जैने कि, सात्म्य-इन्द्रियार्थ-इन्द्रियो अने तेना विषयोना सम इन्द्रियों और उसके विषयोके सम, संयोगेन योगशी योगद्वारा, बुद्ध्या बुद्धिशी बुद्धिसे, सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, अवेक्ष्य लेध सोच, अवेक्ष्य लेधने विचारकर, कर्मणाम् डार्यो कार्यको, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, प्रतिपादनेन डरवाशी करनेसे, देश-काल-देश-काल देशकाल, आत्मगुण-अने आत्माना (मन तथा शरीरना) गुणशी, और आत्माके (मन व शरीरके) गुणोंसे, विपरीत-विपरीत गुणवाणा आहार वगेरेना विपरीत गुणवाले आहार आदिके, उपासनेन च इति सेवनी रोवनसे ।

17-(2) The wholesome contact of the sense organs and their objects, the proper performance of actions after intelligent and repeated scrutiny, and resorting to the habitual use of agents that counteract the prevailing traits of clime, season and one's own constitution

१७ (२) कालात्मगुण-कालात्मदोषप्रकृतिगुण (ग प)

„ विपरीतोपासनेन-विपरीतोपसेवनेन (ध)

तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा
स्मृतिमास्थाय सद्वृत्तमनुष्ठेयम् ॥ १७ ॥

तस्मात् तेथी डम लिए, आत्महित र पोतानु कल्याण
अपना कल्याणकी, चिकीर्षता कल्याणी प्रवृत्तवाणी इच्छा
रखनेवाले, सर्वेण अध्याये नव मनुष्योंको सर्वदा
दुभेसां सदा, स्मृतिम् आस्थाय स्मरन् राभीने स्मरण
रखकर सर्वम् अध्याय नव, सद्वृत्तम् सदाचरणानु
सदाचरणका, अनुष्ठेयम् पालन करवु जोधये पालन करना
चाहिए ॥ १७ ॥

17-(3). Therefore all those desirous
of their welfare should always remem-
ber and put into practice all the
rules of right conduct

सद्वृत्तानुष्ठाने हेतुर्लभश्च—

तद्व्यनुतिष्ठन् युगपत् संपादयत्यर्थद्वयमारोग्य-
मिन्द्रियविजयं चेति,

हि तत् करणके तेनु क्योंकि इस सद्वृत्तका, अनु-
तिष्ठन् सम्यक् पालन करना सपूर्ण रूपमें पालन करने-
वाला मनुष्य, आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, इन्द्रियविजय
च अने इन्द्रियविजय और इन्द्रियों पर जय, इति ओ
इह, अर्थद्वयम् अने लाभोने दोनो लाभोंको, युगपत्
येथीसाथे एक ही साथ, संपादयति इति प्राप्त करे छे
प्राप्त करता है,

18-(1) By the observance of these
rules, one achieves at once both the
objects viz. health and the conquest
of the senses

तत् सद्वृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश !

अग्निवेश हे अग्निवेश हे अग्निवेश, तत् सद्वृत्तम्
ते सदाचरणानु उस सदाचरणको, अखिलेन स पूरु रीते
सर्वा रूपमें, उपदेक्ष्याम. उपदेश करवु उपदेश करेगे ।

18-2. O, Agnivesa ! we shall now
describe the entire code of right
conduct.

अनुष्ठेयानि सद्वृत्तानि—

तद्यथा—देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्यान् चर्चयेत्,
अग्निमुपचरेत्, ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्, द्वौ
कालानुपस्पृशेत्, मलायनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च
चैमल्यमादध्यात्, त्रि. पक्षस्य केशश्मश्रुलोम-
नखान् संहारयेत्,

तद् यथा जेभडे जैसे कि, देव-गो- देव-गाय देवता-
गाय, ब्राह्मण-गुरु- ब्राह्मण-गुरु ब्राह्मण-गुरु, वृद्ध-सिद्ध-
वृद्ध-सिद्ध वृद्ध-सिद्ध, आचार्यान् अने आचार्यानु और
आचार्यका, अर्चयेत् पूजन करवु पूजन करे, अग्निम्
अग्निनी अग्निकी, उपचरेत् सेवा करवी-होम करवी
सेवा करे-होम करे, प्रशस्ता. उत्तम उत्तम, ओषधी
ओषधियों ओषधियोंको, धारयेत् धारवु करवी वारण
करे, द्वौ थे दोनो, कालौ वधत (सवारे अने सांठे)
समय (प्रातःकाल व सायंकालमें), उपस्पृशेत् संध्यावदन
करवु सन्ध्यावन्दन करे, मलायनेषु अध्याय भणभणोंनी
सब मलस्थानोंकी, पादयो च तथा पड़ोंनी पैरोंकी,
अभीक्ष्णम् बारबार बारबार, चैमल्यम् स्पर्शता खच्छता,
आदध्यात् राखवी रखते, पक्षस्य पण्चाश्यामा पंद्रह
दिनमें, त्रि. त्रय वधत तीन बार, केशश्मश्रुलोम-
माथाना वाण-भूष-दाढी शिरके वाल-दाढी-मूछ, नखान् तथा
नख और नाखुनोंको, संहारयेत् कपाववा जोधये कटवाये,

18-(3). It includes reverence for the
gods, cows, brahmanas preceptor,
elders, adepts and for teachers, the
tending of the (ceremonial) fire, the
wearing of the holy herbs; bathing
twice daily, repeated cleansing of the
excretory orifices and the feet, trimm-
ing the hair of the head and the beard
and the nails thrice a fortnight,

नित्यमनुपहतवासा. सुमन्ताः सुगन्धिः स्यात्,
साधुवेशः, प्रसिद्धकेशः, मूर्धश्चोन्नम्राणपादतल-
नित्यः, धूमपः पूर्वान्निभाषी, सुमुखः, दुर्गन्धभ्यु-
पपत्ता, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथानां

१८. तद्व्यनुतिष्ठन्—तद्व्यनुष्ठानम् (च. ४. ५)

१८. उपदेक्ष्यामोऽग्निवेश—उपदेक्ष्याम (च. ५)

१८ अग्निमुपचरेत्—अग्निमानुचरेत् (५)

१८ प्रसिद्धकेशः—प्रसिद्धकेशः (च. ५. ८. ३. ८. ५. ५)

नमस्कर्ता, बलीनामुपहर्ता. अतिथीनां पूजकः, पितृभ्यः पिण्डदः, काले हितमितमधुरार्थवादी, वश्यात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्ष्युः, फले नेर्ष्युः, निश्चिन्तः, निर्भीकः, हीमान्, धीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयबुद्धि-विद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता,

नित्यम् हृमेशां नित्य, अनुपहत-स्वच्छ अने श्रुत्या विनानां साफ-विना फटे, वासा वस्त्रो पड़ेवां वस्त्र धारण करे, सुमना प्रसन्न मनवाणा रहेवु जेधे प्रसन्नमन रहे, सुगन्धि स्यात् सुगन्धी पदार्थो धारण करेवा जेधे सुगन्धवाले पदार्थोको धारण करे, साधुवेश शिष्ट जनने योग्य पोषाक पड़ेवे जेधे सोम्य वेशको धारण करे, प्रसिद्धकेश वाण ओणेलो राखेवा जेधे बालोंको संवारकर रखे, मूर्ध-माथामां शिरमें, श्रोत्र-धानमां कानमें, घ्राण-नाडमां नाकमें, पाद-अने पगे और पैरोमें, तैल-नित्य नित्य तेल लगाववु जेधे सदा तैल लगाये, धूमप धूमपान करवु जेधे धूमपान करे, पूर्व-अभिभाषी प्रथम सत्पाणुशील थवु जेधे मिलनेपर प्रथम क्षेमकुशल पूछे, सुमुखः प्रसन्न सुभवाणा थवु जेधे प्रसन्नमुख रहे, दुर्गेषु स कट-अस्तना विपत्तिमें फसे हुआका, अभ्युपपत्ता रक्षक थवु जेधे रक्षक बने, होता होम करेवा, यष्टा यज्ञ करेवा, दाता दान करेवा, चतुष्पथानाम् चतुष्पथने चोराहोंपर, नमस्कर्ता नमस्कार करेवा, बलीनाम् भलि बलि, उपहर्ता आपवावाणे करेवा, अतिथीनाम् अतिथीओने अभ्यागतोंका, पूजकः पूजक पूजन करेवा, पितृभ्यः पितृने पितरोंको, पिण्डदः पिंड आपनार पिण्ड देनेवाला, काले योग्यसमये समयपर, हित-मित-मधुर-हितकर, मापसर अने भीडु हितकारी थोडा और मधुर, अर्थवादी तथा अर्थवाणु भोदना और अर्थयुक्त बोलने-वाला होना चाहिए, वश्य-आत्मा सयभी जितेन्द्रिय, धर्मात्मा धर्मात्मा धर्मात्मा, हेतौ ईर्ष्यु. धारणमां धर्ष्या

करेना कारणमें ईर्ष्या करनेवाला, फले न ईर्ष्यु परतु धर्ष्यामां धर्ष्या नहि करेना परन्तु फलमें ईर्ष्या न करने-वाला, निश्चिन्त निश्चिन्त चितारहित, निर्भीक. निर्भीक भयरहित, हीमान् लज्जमान लज्जाशील, धीमान् बुद्धि-मान बुद्धिमान्, महोत्साह बहु उत्साही अति उत्साह-शील, दक्ष. चतुर चतुर, क्षमावान् क्षमावान् क्षमाशील, धार्मिक धार्मिक धार्मिक, आस्तिक आस्तिक, विनय-बुद्धि-अने विनय-बुद्धि विनय-बुद्धि, विद्या-विद्या विद्या, अभिजन-कुल कुल, वयोवृद्ध-अने उमरथी जेओ भोटा होय तेओनी और आयुमें जो बड़े हो उसकी, सिद्ध-तथा सिद्ध तथा सिद्ध पुरुषो, आचार्याणाम् अने आचार्योंनी एव आचार्योंकी, उपासिता सेवा करेना उपासना करनेवाला होना चाहिए,

18-(4) The wearing of clean and untorn apparel, keeping a cheerful disposition and using of perfumes, being well dressed, keeping the hair well-toilette, the daily use of oil for the head, the ears, the nostrils and the feet, smoking, taking the initiative in conversation, being pleasant-faced, helping the distressed, making burnt-offerings; sacrificing, charitableness; saluting at public places, making peace offerings, hospitality to guests, offering of food-balls to the manes, wholesome, measured, palatable and timely speech; self control; piety, envy of merits and non-envy of the fruits of merits, freedom from anxiety, fearlessness; modesty, sagacity, high-spirits, dexterity, forgiveness, piety, faith; the service of those who are superior to oneself in modesty, intellect, learning, birth and in age, as also that of the adepts and preceptors;

१८. पितृभ्यः-पितृणाम् (ठ द)

„ नित्यमनुपहतवासा-नित्यमनुपहतवासा (च. ध. प.)

„ सुमना-सुमन. (च. प)

„ वृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता-विनयबुद्धिविद्याभिजनवतामुपासिता

(च. ध.)

छत्री टण्डी मौली सोपानत्को युगमात्रदृग्वि-
चरेत्,

छत्री, टण्डी, मौली छत्री, लाट्टी अने पाधडी
धागु धरी छत्र व लकड़ीको लेकर और पगडी बाधकर,
सोपानत्क तथा पगड्यां पहरेरी तथा जूते पहनकर,
युगमात्रदृक् आर हाथ आगण जेध अपने आगे चार
हाथतक देखकर, विचरेत् आदधु जेधे चलना चाहिए,

18-(5) carrying an umbrella and a
staff, wearing a turban, the wearing
of shoes; looking ahead while walking
with heedfulness,

मङ्गलाचारगीलः कुचेलस्थिकण्टकासेध्य-
केशतुपोत्करभस्मकपालस्नानवलिभूमीनां परिहर्ता,
प्राक् श्रमाद् व्यायामवर्जी स्यात्,

मङ्गल भंगल मागलिक, आचारगील आचारने
बेवनार थु जेधे क्रियाओंका करनेवाला होना चाहिए,
कुचेलस्थिक-छत्र-वस्त्र-हाड्डां जीर्ण वस्त्र-अस्थि, कण्टक-
भस्म-धाटा-अपवित्र वस्तु काटे-अपवित्र वस्तु, केश-तुप-
पाण तथा प्रेतरांनो बाल और तुपोका, उत्कर-भस्म-
शवे-राज कूडा-भस्म, कपाल-डीङ्गं ठीकरे, स्नान-बलि-
तथा स्नान अने बलि तथा जहा पर स्नान किया हो
और बलि दी गई हो वैसी, भूमीनाम् भूमि भूमि,
परिहर्ता जेधेने त्याग करेवा इनका त्याग करे, श्रमात्
प्राक् थाडती पड़ेलां यकान होनेसे पहिले ही, व्यायाम-
व्यायामने व्यायामको, वर्जी त्याग करनेवा छोडनेवाला,
स्यात् थु जेधे होना चाहिए,

18-(6) auspicious behaviour, avoid-
ance of rags, bones, thorns, offal
hair, refuse, ashes, fragments of earthen
vessels and of places of bathing and
sacrifice offering, relaxing from work
before feeling the strain,

१८ मौली-मौलीनाम् (च ५)

१९ -मौली (५)

२० युगमात्र-नक्तम् युगमात्र (च ५)

२१ विचरेत्-भुजरेत् (क्ष)

२२ स्नान-भूमीनाम्-स्नानभूमीनाम् (च ४)

सर्वप्राणिषु बन्धुभूत स्यात्. क्रुद्धानामनुनेता,
भीतानामाश्वासयिता. दीनानामभ्युपपत्ता. सत्य-
संधः. सामप्रधान. परपरुषवचनसहिष्णु, अमर्षघ्नः,
प्रशमगुणदर्शी. रागद्वेषहेतूनां हन्ता च ॥ १८ ॥

नव्य- प्राणिषु सर्व प्राणीओमां सब प्राणियोमें,
बन्धुभूत अधुसाव गणवावाणा बन्धुभाव रखनेवाला,
स्यात् थु जेधे होना चाहिए, क्रुद्धानाम् गुस्से
थयेला पुरुषोने क्रोधी पुरुषोको, अनुनेता विनयशील सभ-
भवनार जान्त करनेवाला, भीतानाम् भीतिओने डरे
हुओको, आश्वासयिता आश्वासन आपनार आश्वासन
देनेवाला, दीनानाम् गरीबोने गरीबोको, अभ्युपपत्ता
शत्रु आपनार गरण देनेवाला, सत्यमध सत्य प्रतिज्ञा-
वाणो सत्य प्रतिज्ञावाला, सामप्रधान सामन्तप्रधान
शान्तिको मुख्य माननेवाला, पर- भीवना दूसरेके, परुष-
डोरे कठोर, वचन-वचन वचनयो, सहिष्णु सहन करनेवाला
अमर्षघ्न. लभावान क्षमाशील, प्रशमगुण-
शांतिने गुणउपे शान्तिको गुणरूपसे, दर्शी जेनार देखने
वाला, रागद्वेष- अने राग-द्वेषना रागद्वेषके, हेतूनाम्
डागुना कारणोका, हन्ता नाशक थु जेधे नाश
करनेवाला होना चाहिए ॥ १८ ॥

18-(7) brotherhood to all creatures;
winning over the angry, consoling
the frightened, befriending the desti-
tute, truthfulness, peaceful disposition;
bearing with harsh words from others;
overcoming impatience, showing a
tranquil disposition; and removing the
causes of passion and aversion.

अनुनेत्यानन्ददृग्मानि—

नानृतं ब्रूयात्, नान्यस्वमाददीत, नान्यस्त्रिय-
मभिलेपश्चान्यश्रियं, न वैरं रोचयेत्, न कुर्यात्
पापं, न पापेऽपि पापी स्यात्, नान्यदोषान् ब्रूयात्,
नान्यरहस्यमागच्छेत्, नाधार्मिकं न तन्त्रद्विष्टं.
सहानीत नोन्मत्तर्न पतिर्नर्न भृणहन्तृभिर्न
क्षुद्रैर्न दुष्टैः.

१८ सामप्रधान-शमप्रधान (च ५)

१९ पापी-पाप (च ५)

अनृतम् असत्यं झूठ, न ब्रूयात् न भोदयु न बोले, अन्यस्वम् भीष्मभोक्तुं धनं दूनरेका वन, न आददीत न लेवु न लेवे, अन्यस्त्रियम् परस्त्रीनी दूनरेकी स्त्रीकी, अन्यस्त्रियम् तथा परधननी तथा दूनरेकी सपत्नीकी, न असिलपेत् धनं न करवी चाहना न करे, वैरम् वेर वैर, न रोचयेत् न धनं न करे, पापम् पाप पाप, न कुर्यात् न करवु न करे, पापे अपि पापीना साधु पापी पुरुष पर भी, पापी न स्यात् पापं करना न थवु पाप न करे, अन्यदोषान् भीष्मना दोष दूसरेके दोषोको, न ब्रूयात् न छेवे न कहे, अन्यरहस्यम् भीष्मनी गुप्त वातो दूसरोकी गुप्त बातोको, न आगमयेत् भ्रष्टाशमां न लावनी प्रकाशमे न लाए, अधार्मिकं अधर्मी अधार्मिक पुरुषोके, सह न आसीत् साथे नहि भेसवु साथ न बैठे, नरेन्द्रद्विष्टे राजभोने अप्रिय पुरुषोनी साथे राजा जिससे द्वेष रखता हो उन पुरुषोके साथ, न नहि नही, उन्मत्तं उन्मत्त साथे पागलके साथ, न नहि नही, पतितं पतित साथे पतितोके साथ, न नहि नही, भ्रूणहन्तृभिः गर्भहत्या करनेवालोके साथ, न नहि नही, क्षुद्रं नीच साथे नीच कर्म करनेवालोके साथ, न नहि नही, दुष्टे अने दुष्टो साथे और दुष्टोके साथ, न नहि भेसवु नही बैठे,

19-(1) The master said, "speak no untruth, take not away other's goods, covet not another's wife or another's wealth, delight not in vengeance, commit no sin, sin not even against a sinner, expose not another's shortcoming, pry not into others' secrets, keep not the company of those who are irreligious, disloyal to the king, arrogant, depraved, given to feticide, mean and wicked,

न दुष्ट्यानान्यारोहेत्, न जानुसमं कठिनमासनमध्यासीत्, नानास्तीर्णमनुपहितमविशालम-

समं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरिविपममस्तकेष्वनुचरेत्, न द्रुममारोहेत्, न जलोग्रवेगमवगाहेत्, न कूलच्छायामुपासीत्, नाश्रुत्पातमभितश्चरेत्,

दुष्ट-वानानि भराभ वाहन दूषित सवारीपर, न आरोहेत् उपर न भेसवु सवार न हो, जानुसमम् गोष्ठं गेटला ठी था घुटनोको समान ऊंचे, कठिनम् अने कठलु और कठिन, आसनम् आसन उपर आसन पर, न अध्यासीत् न भेसवु न बैठे, अनास्तीर्णम् पाथर्या विनानी विना विछाये, अनुपहितम् ओशीकां विनानी सिरहानेके रहित, अविशालम् टूंडी संकुचित, असमम् वा अथवा विपम ऊचीनीची, शयनम् शय्या उपर शय्यापर, न प्रपद्येत सूयु नहि न सोवे, गिरिविपम-पर्वतना विपम पहाडोके ऊंचेनीचे, मस्तकेषु शिखर उपर चोटीयो पर, न अनुचरेत् करवु नहि न घुमे, द्रुमम् अड उपर वृक्ष पर, न आरोहेत् थवु नहि न चढे, जलोग्रवेगम् जलना उग्र प्रवाहमां पानीके तेज प्रवाहमें, न अवगाहेत् नडावु नहि तान न करे, कूलच्छायाम् नदीना किनारा-नी छायामां नदीके किनारेकी छायामें, न उपासीत् भेसवु नहि नही बैठे, अग्नि-उत्पातम् आगना लडका अग्निकी झपटके, अभित येभेर आमपास, न चरेत् करवु नहि न फिरे,

19-(2) ride not a bad mount, sit not on a hard and knee-high seat, sleep not on an unsprung, uncovered, narrow and uneven bed, roam not on the jagged peaks of mountains, climb not trees, bathe not in rapidly flowing waters, rest not under the shade of a bank, move not in the vicinity of conflagrations,

नोच्चैर्हसेत्, न शब्दचन्तं गारुतं सुञ्चेत्, नानावृतमुखो जृन्मां क्षव्यं हास्यं वा प्रवर्तयेत्, न नारिकां कुण्ठयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्, न नखान् वादयेत्, नास्थीन्यभिहन्त्यात्, न भूमिं

विलिखेत्, न छिन्धात्तृणं, न लोष्ट मृदनीयात्,
न विगुणमङ्गैश्चेष्टेत्,

उच्चैः । अथेथी ऊचेसे, न हसेत् न हसपु न हसे,
शब्दवन्त शब्दयुक्त शब्दके साथ, मारुतम् अपान वायु
अपान वायुको, न मुञ्चेत् न छोडवे न छोडे, अनावृत-
मुख भोडु ढाँडया बिना मुखको बिना ढाके, जुम्भाम्
भगासु जम्भाई, क्ष्वथुम् छींछ छीक, वा हास्यम् हे
हास्य अथवा हास्य, न प्रवर्तयेत् डरपु नहि न करे,
नासिकाम् नाङने नाकको, न कुष्णीयात् न भोतरपुं
न कुरेदे, दन्तान् दात दातोको, न विघट्टयेत् न डथ-
डथाववा न किटकिटाए, नखान् नखोको, न
वादयेत् अवाज न डरवे न बजाये, अस्थीनि हाडडां
अस्थियोको, न अस्मिह्न्यात् न हाटडाववा न टकराये,
भूमिम् जमीनने भूमिको, न विलिखेत् न भोतरपी
न कुरेदे, तृणम् तालुभलांने तिनके न छिन्धात् न तोडवा
न तोडे, लोष्टम् भाटीना ढेङ्गने मिट्टीके ढेलको, न मृदनीयात्
पगवडे न भांगपु न फोडे, अङ्गै अगोथी अगोको,
विगुण विगुण व्यर्थमे टेडामेडा, न चेष्टेत् येष्टा न
डरपी न करे,

19-(3) laugh not loudly, indulge
not in audible release of wind, do
not yawn, sneeze or laugh without
covering the mouth, do not pick the
nose, do not gnash the teeth, do not
drum with the nails, do not strike
the bones one with another, scratch
not the ground, do not idly pick at
grass-blades or knead a clod of mud,
make not unseemly gestures,

ज्योतींष्यनिष्टममेध्यमशस्तं च नाभिवीक्षेत,
न हुंकुर्याच्छवं, न चैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छाया-
माक्रामेत्, न क्षपास्वमरसदनचैत्यचत्वरक्षतुष्पथो-
पवनश्मशानाघातनान्यासेवेत्, नैकः शून्यगृहं न
चाटवीमनुप्रविशेत्,

- १९ अमेध्यमशस्त-अशस्त च (ध)
,, न हुंकुर्याच्छवं-न हुंकुर्यात् शिव (ध)
,, पूज्याशस्त-पूज्याभिगस्त (ग)
,, न चाटवीमनुप्रविशेत्-नाटवी चानुप्रविशेत् (ग)

ज्योतीषि अति तेजस्वी तैजस पदार्थोंको, अनिष्टम्
अप्रिय अप्रिय, अमेध्यम् च अपवित्र अपवित्र, अशस्तम्
अने अप्रशस्त और निन्दित वस्तुओंको, न नहि न,
अभिवीक्षेत जेवी देखें, श्वम् शयने शवको देखकर,
हुं हुंकार हुंकार, न कुर्यात् न डरवे न करे, चैत्यध्वज-
गामना प्रधानपृष्ठ-ध्वज चैत्य-गावके प्रधानपृष्ठ-ध्वजा,
गुरुपूज्य-गुरु-पूज्य गुरुपूज्य, अशस्त अने निन्दित
पुरुषों और निन्दित पुरुषोंकी, छायाम् छाया छायाको, न
आक्रामेत् ओलगावी नहि लाघना नहीं चाहिए, क्षपासु
रात्रिमां रात्रिमे, अमरसदन-देवालय देवालय, चैत्य-चैत्य
चैत्यमन्दिर, चत्वर-चोरो आगन, चतुष्पथ-चार रस्ता
चौराहा, उपवन-उपवन वगीचा, श्मशान-श्मशान
श्मशान, आघातनानि अने वधस्थानमा और ववस्थानमें,
न आसेवेत् निवास न डरवे नहीं रहना चाहिए, एक-
अकेला अकेला, शून्यगृहम् सूना घरमां शून्य घरमें,
अटवीम् च अने जगलमां और जगलमे, न अनुप्रविशेत्
प्रवेश न डरवे प्रवेश न करे,

19-(4) gaze not at luminaries or at
undesirable, unclean and inauspicious
sights, despise not a dead body, cross
not the shadow of a tutelary tree,
flag, teacher, and of worshipful or
blameworthy object, do not repair
at night to a temple, totem tree,
public hall, square, public park, crema-
torium or scaffold, enter not alone
an uninhabited house or a forest,

न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत्, नोत्तमै-
र्विरुध्येत्, नावरानुपासीत, न जिह्वां रोचयेत्,
नानार्यसाश्रयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न साहसाति-
स्वप्नप्रजागरस्नानपानाशनान्यासेवेत्, नोर्ध्वजानु-
श्चिरं तिष्ठेत्,

पापवृत्तान् पापाचारी पापकी वृत्तिवाले, स्त्री-स्त्री
स्त्री, मित्र-मित्र मित्र, भृत्यान् नोडरने नौकरकी,
न भजेत् शयनां नहि न रक्खे, उत्तमै शिष्ट पुरुषों
साथे शिष्ट पुरुषोंके साथ, न विरुध्येत् विरोध न डरवे

विरोध न करे, अवरान् नीचनी नीच पुरुषोंकी, न उपासीत सेवा न करवी सेवा न करे, जिह्वाम् कुटिलतामां कुटिलतामें, न रोचयेत् प्रीति न करवी मन न करे, अनार्यम् अनार्यने। दुष्टका, न आश्रयेत् आश्रय न देवे। आश्रय न करे, भयम् लय भय, न उत्पादयेत् उत्पन्न न करवे। उत्पन्न न करे, साहस-साहस साहस, अतिस्वप्न-अधिक निद्रा बहुत सोना, प्रजागर-अति उभगरे। बहुत जागना, स्नान-अतिस्नान बहुत स्नान, पान-अधु पान बहुत पीना, अशनानि अने अधु बे। ७८ न और बहुत खाना, न आसेवेत् न करवा नही करना चाहिए, ऊर्ध्वजानुः उल्टा घुटने उठाकर, चिरम् लाभे। वज्रत देर तक, तिष्ठेत् न भेसपु न बैठे।

19-(5). take not for wife, friend or servant persons of sinful conduct, contend not with your superiors; consort not with your inferiors; do not curry favour with the crooked, take not the shelter of a non-Arya (untrustworthy man) spread not panic, do not indulge in rash acts or excesses of sleep, waking, bathing, drinking or eating, sit not long on the haunches with the knees up,

न व्यालानुपसर्पेन्न दंष्ट्रिणो न विषाणिनः, पुरो-वातातपावश्यायातिप्रवाताञ्जह्यात्, कलिं नारमेत.

व्यालान् साप, बाध, आदि साप-व्याघ्र आदि प्राणियों, दंष्ट्रिण दंष्ट्रावाणां प्राणीओ दाढवाले प्राणियो, विषाणिन तथा गाय, बेस वगेरे शींगडावाणां पशुओनी और गाय भैंस इत्यादि शिंगवाले पशुके, न उपसर्पेत् पासे न ७८ पास न जाए, पुरोवात-पूर्वने। पवन पूर्वकी वायु, आतप-तडाके धूप, अवश्याय-आडवा ओस, अतिप्रवातान् अने अतिपवनानु और तेज वायुका, जह्यात् सेवन न करवुं सेवन न करे, कलिम् डलडने झगडेका, न आरमेत न आरखवे। आरम्भ न करे,

19-(6). go not near cruel, fanged or horned animals, avoid headwinds, severe sun, frost and storms; provoke not a quarrel;

नासुनिभृतोऽग्निमुपासीत नोच्छिष्टः, नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगतक्लमो नानाप्लुतवदनो न नग्न उपस्पृशेत्, न स्नानशाठ्या स्पृशेदुत्तमाङ्गं, न केशाग्राण्यभिहन्यात्, नोपस्पृश्य ते एव वाससी विभृयात्,

असुनिभृत. ओकाग्र चित्त विना एकाग्र मनके विना, उच्छिष्टः अने उच्छिष्ट अवस्थाभां और उच्छिष्ट अवस्थामें, अग्निम् न उपासीत अग्नि पासे भेसपुं नहि अग्निके पास न बैठे, अधःकुत्वा अग्निने नीचे राभीने अग्निको नीचे रख कर, न प्रतापयेत् शेड न देवे। न सेके, अविगत-क्लम. थाड गितर्या विना यकान मिटे विना, अनप्लुत-वदन. भाथु पलाव्या विना शिरको जलसे गीला किये विना, न नहि न, नग्न नग्न अवस्थाभां नगा होकर, न उपस्पृशेत् स्नान न करवुं स्नान न करे, स्नानशाठ्या नहावाना लुगडांथी नहानेकी धोतीसे, उत्तमाङ्गम् भाथु शिरको, न स्पृशेत् न लूधु न पूछे, केशाग्राणि वाणना अशलागने वालोके अग्रभागको, न अभिहन्यात् न आटका न झटके, उपस्पृश्य नाडीने स्नान करके, ते एव ओज उन्हीं, वाससी लीनां डपडां गीले कपडोंको, न विभृयात् न पहरेवां न पहने,

19-(7) tend not the sacrificial fire inattentively or in a state of pollution; do not warm yourself by keeping a fire underneath; bathe not while fatigued or without first washing the face or in a naked condition; dry not the head with a cloth worn while bathing, do not thrash the tresses with the hands, do not put on the same clothes after a bath,

नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽभिनिष्क्रामेत्, न पूज्यमङ्गलान्यपसव्य गच्छेन्नेतराण्यनुदक्षिणम् ॥ १९ ॥

रत्न-रत्न रत्न, आज्य-धी घी, पूज्य-पूज्य पूज्य, मङ्गल अन्य भगणकारी द्रव्ये। एव मागलिकवस्तुओंका,

१९ नासुनिभृतो-नानिभृतो (ग च द ध)

,, नानाप्लुतवदनो-नानाप्लुत्य वदन प्लवेद (ग)

સુમનસ અને પુષ્પનો તથા ફૂલ આદિકા, અસ્પૃશ્વતા સ્પર્શ કર્યા વિના વિના સ્પર્શ કિં ન અમિનિષ્ક્રામેત્ ધરથી બહાર ન નીકળવું ઘરસે બહાર ન નિકલે. પૂજ્ય-પૂજ્ય, મન્નલાનિ અને મ ગલ પદાર્થોને ઓર માગલિક પદાર્થોનો, અપસવ્યમ્ ડાબી તરફ રાખીને વામ પાર્શ્વસે, ન ગચ્છેત્ જવું નહિ ન જાયે, ઇતરાણિ અને અમગળ પદાર્થોને ઓર અમંગલ વસ્તુઓને અનુદક્ષિણમ્ જમણી તરફ રાખીને દક્ષિણ પાર્શ્વસે રાખકર, ન ગચ્છેત્ જવું નહિ ન જાયે ॥ ૧૯ ॥

19 step not out of doors without touching precious stones, sacrificial ghee, worshipful and auspicious objects and flowers; do not walk by keeping holy and auspicious objects on your left and things of a dissimilar nature on the right,

નારત્નપાણિર્નાસ્નાતો નોપહતવાસા નાજપિત્વા નાહુત્વા દેવતાભ્યો નાનિરૂપ્ય પિતૃભ્યો નાદત્ત્વા ગુરુભ્યો નાતિથિભ્યો નોપાશ્રિતેભ્યો નાપુણ્યગન્ધો નામાલી નાપ્રક્ષાલિતપાણિપાદવદનો નાશુદ્ધમુખો નોદદ્ધમુખો ન વિમના નાભક્તાશિષ્ટાશુચિશુદ્ધિત-પરિચરો ન પાત્રીપ્વમેધ્યાસુ નાદેશે નાકાલે નાકીર્ણે નાદત્ત્વાઽગ્રમગ્રયે નાપ્રોક્ષિતં પ્રોક્ષણોદકૈર્ન મન્ત્રૈરનભિમન્ત્રિતં ન કુત્સયન્ન કુત્સિતં ન પ્રતિ-કૂલોપહિતમન્નમાદદીત, ન પર્યુષિતમન્યત્ર માંસ-હરિતકશુષ્કશાકફલમધ્યેભ્યઃ,

અરત્નપાણિ હાથમાં રત્ન ધારણ કર્યા વિના રત્નોનો હાથમે લિયે વિના, ન નહિ નહી, અસ્નાત રનાન કર્યા વિના સ્નાન કિયે વિના, ન નહિ નહી, ઉપહતવાસા-કોટેલાં વસ્ત્ર પહેરીને ફટે હુવ વસ્ત્ર પહિનકર, ન નહિ નહી, અજપિત્વા જપ કર્યા વિના જપ કિયે વિના, ન નહિ નહી, અહુત્વા હોમ કર્યા વિના હવન કિયે વિના, ન નહિ નહી, દેવતાભ્યઃ દેવતાઓને દેવતાઓંકે લિયે, અનિરૂપ્ય નૈવેદ્ય ધર્યા વિના નૈવેદ્ય દિયે વિના, ન નહિ નહી, પિતૃભ્ય પિતૃઓ પિતૃઓ, ગુરુભ્યઃ ગુરુ ગુરુ, અતિથિભ્યઃ અતિથિ અતિથિઓ, ઉપાશ્રિતેભ્ય અને આશ્રિતોને ઓર આશ્રિતોનો, અદત્ત્વા અર્પણ કર્યા વિના દિયે વિના, ન નહિ નહી, અપુણ્યગન્ધ

પુણ્ય ગંધોનું લેપન કર્યા વિના પુણ્ય ગન્ધ ધારણ કિયે વિના, ન નહિ નહી, અમાલી માળા પહેર્યા વિના પુષ્પ-માળા ધારણ કિયે વિના, ન નહિ નહી, અપ્રક્ષાલિત-પાણિ-પાદ-વદનઃ હાથ-પગ અને મોઢું ધોયા વિના હાથ પાવ ઓર મુખ ધોયે વિના, ન નહિ નહી, અશુદ્ધ-મુખઃ મુખશુદ્ધિ કર્યા વિના મુખશુદ્ધિ કિયે વિના, ન નહિ નહી, ઉદદ્ધમુખ ઉત્તર તરફ મુખ કરીને ઉત્તર તરફ મુખ કરકે, ન નહિ નહી, વિમના બીભ કામમાં મન લગાડી દૂસરે કાર્યમે મન લગાકર, ન નહિ નહી, અભક્ત-અભક્ત અભક્ત, અશિષ્ટ-અશિષ્ટ અશિષ્ટ, અશુચિ-અપવિત્ર અપવિત્ર, ક્ષુદ્ધિત- તથા ભૂખ્યા તથા મૂલે, પરિચર નોકરોએ લાવેલું નોકરોસે લાયા, ન નહિ નહી, અમેધ્યાસુ અપવિત્ર અપવિત્ર, પાત્રીસુ પાત્રમાં પાત્રોમે, ન નહિ નહી, અદેશે અપવિત્ર સ્થાન અપવિત્ર સ્થાનમે, ન નહિ નહી, અકાલે તથા અકાલમાં અસમયમે, ન નહિ નહી, આકીર્ણે ઘણા લોકોથી વ્યાપ્ત જગ્યા ઉપર વહુત લોકોસે વ્યાપ્ત સ્થાનમે, ન નહિ નહી, અગ્રયે અગ્રમ્ અગ્નિને પ્રથમ અગ્નિનો પ્રથમ, અદત્ત્વા આપ્યા વિના દિયે વિના, ન નહિ નહી, પ્રોક્ષણોદકૈઃ પ્રોક્ષણોદકથી પ્રોક્ષણોદક, અપ્રોક્ષિતમ્ સિંચન કર્યા વિના મંત્રોસે પ્રોક્ષિત કિયે વિના, ન નહિ નહી, મન્ત્રૈઃ મન્ત્રો દ્વારા વેદમંત્રોસે, અનભિમન્ત્રિતમ્ અભિમન્ત્રિત કર્યા વિના અભિમન્ત્રિત કિયે વિના, ન નહિ નહી, કુત્સયન્ન નિન્દા કરતાં કરતાં નિન્દા કરતે હુવ, ન નહિ નહી, કુત્સિતમ્ તથા નિન્દિત નિન્દિત, ન નહિ નહી, પ્રતિકૂલ- અને પ્રતિકૂલ માણસોએ ઓર પ્રતિકૂલ મનુષ્યોસે, ઉપહિતમ્ લાવેલું લાયા હુવા, અન્નમ્ અન્ન અન્ન, ન નહિ નહી, આદદીત ખાવું ખાના ચાહિયે, માંસ- માંસ માંસ, હરિતક- આદુ વગેરે હરિતક શાક, શુષ્કશાક- સૂકાં શાક સૂલે હુવ શાક, ફલ- ફળ ફળ, મધ્યેભ્ય અને લાડુ વગેરે ભક્ષ્ય ઓર લઢુ આદિ ભક્ષ્ય પદાર્થોંકે, અન્યત્ર સિવાય બીજું સિવા દૂસરી વસ્તુઓંકો, પર્યુષિતમ્ વાસી ન ખાવું વાસી નહીં ખાના ચાહિયે,

20-(1) Partake not of a meal without wearing a jewel on the hand; without having had a bath; clad in tattered clothes, without saying your prayers, without performing the homa, without offering to the household gods

and the manes, without first feeding the elders, guests and dependants, unscented, ungarlanded, without cleansing the hands, feet and face, with unclean mouth, with the face towards the north, listlessly, waited on by an undevoted, unmannerly, unclean or hungry attendant, in improper vessels, in an improper place, at an improper time, amidst a crowd, without first offering to Agni (sacrificial fire), without besprinkling the food with sanctified water and without saying scriptural chants over it, while reviling any one, of a vile description, served by ill-wishers, consisting of stale articles with the exception of flesh, greens, dry vegetables and fruits,

नाशेषभुक् स्यादन्यत्र दधिमधुलवणसक्तु-
सर्पिभ्यः न नक्तं दधि भुञ्जीत, न सक्तूनेकान-
श्रीयान् निशि न भुक्त्वा न बहून् द्विर्दोकान्त-
रितात्, न छित्वा द्विजैर्भक्षयेत् ॥ २० ॥

दधि-मधु- दही, मधु दही-शहद, लवण-सक्तु- भीड़-
साथवे। नमक-सत्तू, सर्पिभ्यः अने धी और घी, अन्यत्र
सिवायना भीज पदार्थों इनको छोड़कर जेप पदार्थ,
अशेषभुक् जमती वेजाओ स पूर्य आनार। सपूर्ण रूपसे
खानेवाला, न स्यात् न थपु नहीं होना चाहिए, नक्तम्
रात्रे रातमे, दधि दही दही, न भुञ्जीत न आवु नहि
खाना चाहिए, एकां ओके। विना अन्य किसी वस्तुके,
सक्तून् साथवे सत्तुओको, न अश्रीयात् न आवे। नही
खाना चाहिए, निशि रात्रे रातमे, न नहि नहीं, भुक्त्वा
बोवन डरीने भोजन खाकर, न नहि नहीं, बहून्
अधिक मात्राभा अधिक मात्रामे, न नहि नहीं, द्वि ओ
बार दो बार, न नहि नहीं, उदकान्तरितात् वयभां
जलपान डरीने बीचमें जल पीकर, न नहि नहीं, द्विजै.

२० लवण-पल्ल (प)

,, -सलिल (प)

अने दांतधी दातसे, छित्वा तोड़ीने चबाते हुए, न नहि
नही, भक्षयेत् आवे। खाना चाहिए ॥ २० ॥

20 partake not of a meal without leaving remnants except of curds, honey, salt, roasted grain flour and ghee, eat not curds at night, eat not roasted grain flour by itself or at night or after a meal or in large quantities or at both meals, or interspersed with draughts of water, eat not by tearing with the teeth.

नानृजुः क्षुयान्नाद्यान्न शयीत, न वेगितोऽन्य-
कार्यः स्यात्, न वाय्वग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरु-
प्रतिमुखं निष्टीविका(वात)वर्चोभूत्राण्युत्सृजेत्,

अनृजुः वांझ वणीने टेडा होकर, न क्षुयात् छींड़
न आवी न छीके, न अद्यात् वांझ वणीने आवु नहि
टेडा होकर न खाये, न शयीत अने वांझ वणी सूपु
नहि और टेडा होकर न सोए, वेगित वेग उपस्थित
थत्। मलमूत्र आदिका वेग उपस्थित होने पर, अन्यकार्यः
भीज कामवाला दूसरे कार्यको, न स्यात् न थपु नहीं
होना चाहिए, वायु वायु वायु, अग्नि-अग्नि अग्नि, सलिल-
जल, सोम-अर्क- चन्द्र-सूर्य चन्द्र-सूर्य, द्विज-ब्राह्मण
ब्राह्मण, गुरु-अने गुरुनी और गुरु, प्रतिमुखम् तर्क्ष
मुख डरीने इनकी ओर मुख करके, निष्टीविका- थूँडपु
नहि थूँकना नहीं चाहिए, (वात)वर्च-अने अपानवायु-
पुरीष और अपानवायु-मल, मूत्राणि तथा मूत्रने। मूत्रका, न
उत्सृजेत् त्याग न डरे। परित्याग नहीं करना चाहिए,

21.(I) Do not sneeze, eat or sleep in a crooked posture. While pressed by natural urges, do not attend to other work Do not void spittle, wind, stools and urine, facing the wind, fire, water, moon, sun, a brahmana or an elder

न पन्थात्सवसूत्रयेन्न जनवति नात्रकाले, न
जपहोमाध्ययनबलिसङ्गलक्रियासु श्लेष्मसिद्धान्तं
मुञ्चेत् ॥ २१ ॥

पन्थानम् भार्गो उपर रास्तेमे, न अवमूत्रयेत्
पेशाभ न करेवे पेशाव नहीं करना चाहिए, जनवति
धर्मा भाष्यसोना निवासस्थानमां बहुत मनुष्योंके
रहनेके स्थानमे, अन्न-काले लोभन समये भोजनके समय,
न नहि नहीं, जप-होम-तेमन् ७५ डैम एव जप-होम,
अध्ययन-अध्ययन पठन, बलि-भलि बलिकार्य, मङ्गल-
क्रियासु तथा भीष्म भगव क्रियाओमां पवित्र क्रियाओके
समय, श्रेष्ठ-भउभा वलगम, सिद्धाणकम् अने दीर्घ
और नाककी मैलको, न मुञ्चेत् डाढवां नहि नहीं निकालना
चाहिए ॥ २१ ॥

21 Do not make water on the road,
do not blow the nose amidst a crowd,
while eating and while engaged in
auspicious acts like japa (mumbling
of prayers), homa, study and bali
(offerings to gods)

न स्त्रियमवजानीत, नातिविश्रम्भयेत्, न
गुह्यमनुश्रावयेत्, नाधिकुर्यात् ।

स्त्रियम् स्त्रीनी स्त्रीका, न अवजानीत अवगणना
न करेवी तिरस्कार न करे, न अति विश्रम्भयेत् तेने
अति विश्वास पाणु न करेवे उसका अधिक विश्वास भी
न करे, गुह्यम् गुह्य वातो गुप्त बात, न अनुश्रावयेत्
तेने कही सभणवावी नहि उसको न सुनाये, न अधि-
कुर्यात् तथा अधिकार न देवे तथा अधिकार न देवे ।

22-(1) Do not contemn nor confide
in the woman overmuch, nor divulge a
secret to her, nor place her in power.

न रजस्वलां नातुरां नामेध्यां नाशस्तां
नानिष्टरूपाचारोपचारां नादक्षां नादक्षिणां
नाकामा नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनं
नायोनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानाघात-
नसलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोर्ना-
तिथिषु नाशुचिर्नाजग्धभेषजो नाप्रणीतसङ्कल्पो
नानुपस्थितप्रहर्षो नाभुक्तवान्नात्यक्षितो न विष-
मस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो न श्रमव्यायामोप-
वासकुम्भाभिहतो नारहसि व्यवायं गच्छेत् ॥ २२ ॥

२२ नातिथिषु-नाति, न निषिद्ध तिथिषु (ध)

रजस्वलाम् न रजस्वलातु गमन नहि रजस्वलाका
सेवन नहीं, आतुराम् न रोगिणीतु गमन नहि रोगिणी-
का सेवन नहीं, अमेध्याम् न अपवित्रतु गमन नहि
अपवित्रका सेवन नहीं, अशस्ताम् न अथेज्यतु गमन
नहि अप्रगस्तका सेवन नहीं, अनिष्टरूप-अप्रिय रूप
अप्रिय रूप, आचार-आचार आचार, उपचाराम् न
अने स्वभाववाणीतु गमन नहि और स्वभाववालीका
सेवन नहीं, अदक्षाम् न अतुरतु गमन नहि अकुशल-
का सेवन नहीं, अदक्षिणाम् न प्रतिकूलतु गमन नहि
अपने प्रतिकूलका सेवन नहीं, अकामाम् न मैथुनकी
डामना विनानीतु गमन नहि मैथुनकी कामना रहितका
सेवन नहीं, अन्यकामाम् न अन्य पुत्रपुत्री डामना
राभनारीतु गमन नहि दुसरे पुरुषकी कामना रखनेवाली
का सेवन नहीं, अन्यस्त्रियम् न परस्त्रीतु गमन नहि
दूसरेकी स्त्रीका सेवन नहीं, अन्ययोनम् न असवर्ण
स्त्रीतु गमन नहि असवर्ण स्त्रीका सेवन नहीं, अयोनौ
न अने अथेनिमां गमन करेवे नहि और योनिको
छोडकर अन्यमें गमन नहीं करना, चैत्य-चत्वर-चैत्य-थेरो
चैत्य-मेदान, चतुष्पथ-उपवन-थार रस्ता, भगीथे चौराहा
वाग, श्मशान-आघातन श्मशान, वधस्थण श्मशान-वध-
भूमि, सलिल-ओषधि-पाणी-औषधि पानी-औषधि, द्विज-
गुरु-ग्राहण-गुरु ब्राह्मण-गुरु, सुरालयेषु न अने देवना
स्थानमां नहि और देवके स्थानमे नहीं, सन्ध्ययो न
संध्याकालमां नहि दोनो संध्याकालोंमें नहीं, अतिथिषु
न निषिद्ध तिथिओमां नहि निषिद्ध तिथिओमें नहीं,
अभुक्चि न अपवित्र अवस्थामां नहि अपवित्र अवस्था-
में नहीं, अजग्धभेषज न वाशुकरेषु औषध सेवन-धर्मा
विना नहि वाजीकरण औषध खाये विना नहीं, अप्रणीत-
सङ्कल्प न सङ्कल्प विना नहि सकल्प किये विना नहीं,
अनुपस्थित-प्रहर्ष न प्रहर्ष उत्पन्न तथा विना नहि
शिश्रमें उत्तेजना हुए विना नहीं, अभुक्तवान् न लोभन
धर्मा विना नहि खाली पेट नहीं, अति-अक्षित न
वधारे लोभन करीने नहि अविक भोजन करके नहीं,
विषमस्थ न विषम स्थितिमां गहीने नहि विषम स्थितिमें
रह कर नहीं, मूत्रोच्चार-पीडित न भगभूतना वेगथी
युक्त नहि मूत्र और मलके वेगसे पीडित नहीं, श्रम-
व्यायाम-श्रम-व्यायाम श्रम-व्यायाम, उपवास-कुम्भ-
उपवास-ग्लानिथी उपवास-ग्लानिसे, अभिहत न पीडित
थर्धने नहि पीडित होकर नहीं, अरहसि तथा शुद्धी

जग्याभा और खुले स्थानमें, व्यवयम् मैथुन मैथुन, न गच्छेत् ऊरु नडि नही करना चाहिए ॥ २२ ॥

22-(2). Do not indulge in the sex-act with a woman who is in her courses, diseased, unclean, unfit, of undesirable appearance, conduct and nature, unskilful, unresponsive or desirous of another, or with another's wife, or with a female of another species of animal, or in extra-genital organ, under a tutelary tree, in a public hall, at cross roads, in a public park, crematorium, executorium, aquarium, herbarium, or the house of a brahmana or of a teacher, or of God or during the twilights or forbidden days, in an unclean condition or without taking an aphrodisiac, without having made up your mind beforehand, without having achieved the necessary erotic urge, without having partaken of nourishment, in an over-eaten condition, in an awkward position, or hard pressed by urine and feces or in a state afflicted by fatigue, physical exercise, fasting and exhaustion or in a place that has no privacy.

न सतो न गुरुन् परिवदेत्, नाशुचिरभिचार-कर्मचैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिर्वर्तयेत् ॥ २३ ॥

सतः न सत्पुरुषोऽनी नडि सज्जन की नहीं, गुरुन् अने गुरुषोऽनी और गुरुजनोकी, न परिवदेत् निन्दा न ऊरवी ओष्ठ्ये निन्दा न करे, अशुचि तेभज अपवित्र स्थितिभां एव अपवित्र स्थितिमें, अभिचारकर्म-भारक्षुभ त्रयुक्त अनुष्ठान परहिसाका प्रयोग, चैत्य-पूज्य चैत्ये अने पूज्योऽनी चैत्य व पूज्यजनोकी, पूजा-अध्ययनम् पूजा तथा पठन पूजा और पठन, न नडि नहीं, अभि-निर्वर्तयेत् ऊरवां ओष्ठ्ये करना चाहिये ॥ २३ ॥

23 Do not speak ill of good people and your elders, when you are in an unclean condition, do not practise necromancy nor worship the tutelary tree, temples and venerable things and persons, nor practise studies

न विद्युत्स्वन्नार्तवीपु नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्नि-संलुवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे नोल्कापाते न महाग्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययो-र्नामुखाद्गुरोर्नावपतितं नातिमात्रं न तान्तं न विस्वर् नानवस्थितपदं नातिद्रुतं न विलम्बितं नातिक्लीबं नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यस्येत् ॥ २४ ॥

अर्नातवीपु ऋतु विनाऽनी ऋतुके विना, विद्युत्सु विजली थती होय त्पारे नडि विजलीके चमकने पर नहीं, अभ्युदितासु प्रज्वलित जलती हुई, दिक्षु न दिशाओ होय त्पारे नडि दिशाओमें नहीं, अग्नि-संलुवेन आसपास अग्नि लाओ होय त्पारे नडि पासमें अग्नि लगने पर नहीं, भूमिकम्पे न भूकम्पने वज्रते नडि भूकम्प आनेपर नहीं, महोत्सवे न महोत्सवना समयभां नडि बडे उत्सवोंमें नहीं, उल्कापाते न उल्कापात थाय त्पारे नडि उल्कापात होने पर नहीं, महाग्रहोपगमने न सूर्यग्रहण तथा चन्द्रग्रहण होय त्पारे नडि सूर्यग्रहण तथा चन्द्रग्रहण होने पर नहीं, नष्ट-चन्द्रायां तिथौ न अमावास्याओ नडि अमावास्यामें नहीं, सन्ध्ययो न ओ संध्याने समये नडि दोनों सन्ध्याकालमें नहीं, गुरो. अमुखात् न गुरुना उपदेश विना नडि गुरुमुखसे विना पढे नहीं, अवपतितम् न ओषा वषुवाणु नडि अक्षरको छोडते हुए नहीं, अतिमात्रम् न अधिक वषुवाणु नडि अधिक मात्रासे नहीं, तान्तम् न ३क्ष स्वरथी नडि रूख स्वरसे नहीं, विस्वरम् न विकृत स्वरथी नडि विकृत स्वरसे नहीं, अनवस्थित-पदम् न पदोनी व्यवस्था वगैरु नडि पदोकी व्यवस्था विना नहीं, अतिद्रुतम् न जल्दी नडि जल्दी नडि जल्दी जल्दी नहीं, विलम्बितम् न धीरे धीरे नडि धीरे धीरे नहीं, अतिक्लीबम् न भरेला अवागथी नडि मरी हुई आवाजसे नहीं, अत्युच्चै न अत्यत उंचा अवागथी नडि बहुत ऊंची अवाजसे नहीं, अति नीचैः अने अति नीचा बहुत नीची, स्वरै. वरस्थी

आवाजसे; अध्ययनम् लघुपु पठना, न अभ्यसेत् ओष्ठे
नडि नहीं चाहिए ॥ २४ ॥

24. Do not conduct your studies, during unseasonal lightning, when the quarters are lit up with a lurid glow or while a conflagration is in progress, during an earthquake, at festive-tide, at the time of meteoric showers, during eclipses of the sun and the moon, on the new-moon day, during the two twilights or without being taught by the teacher or slurring over letters or overstressing them or raucously or in a falsetto tone or without punctuating, hurriedly or too leisurely, or in a spiritless manner or very loudly or in a very low voice.

नातिसमयं जह्यात्, न नियमं भिन्धात्, न नक्तं
नादेशे चरेत्, न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्न-
सेवी स्यात्, न बालवृद्धलुब्धमूर्खक्लिष्टकृबैः सह
सख्यं कुर्यात्, न मद्यद्यूतवेश्याप्रसङ्गरुचिः स्यात्,

अतिसमयम् सामाजिक नियमोपायानामाजिक नियमो-
का, न जह्यात् लघुपु डरवे नडि भग न करे, नियमम् न
भिन्धात् भीष्म नियमोपायानामाजिक नियमोपायानामाजिक
नियमोका भी उल्लघन न करे, नक्तम् न रात्रे नडि रात्रिमें नहीं,
अदेशे अथोप्य स्थानमां अयोग्य स्थानमे, न चरेत् डरवे
नडि न घूमे, सन्ध्यासु संध्या समयमां संध्या समयमें,
अभ्यवहार- भोजन भोजन, अध्ययन- अध्ययन अध्ययन,
स्त्री-स्वप्न- मैथुन अने निद्रानुं मैथुन और निद्राका, सेवी
न स्यात् सेवन डरवे नडि सेवन नहीं करना चाहिए, बाल-
आण्ड बालक, वृद्ध- वृद्ध वृद्ध, लुब्ध- दोषी लालची,
मूर्ख- मूर्ख मूर्ख, क्लिष्ट- क्लिष्ट पीडित, कृबै सह अने
नपुसकेनी साथे और नपुसककी साथ, सख्य मैत्री
मैत्री, न कुर्यात् डरवी नडि नहीं करनी चाहिए, मद्य-
द्युत- मद्यपान-लुभार मद्य-जुवा, वेश्या- तथा वेश्याना

२५ जह्यात्-युज्यात् (५)

॥ न नियम भिन्धात्-न भिन्धात् (५)

और वेश्याके, प्रसंग- रुचि सगभा रुचि सगमें मन,
न स्यात् डरवी नडि नहीं लगाना चाहिए,

25-(1) Transgress not the majority decision; break not a rule, move not at night in an improper place; resort not to dinner, study, sex-act or sleep at the two twilights, do not contract friendship with the very young, the very old, the greedy, the foolish, the diseased and the impotent, do not develop a taste for drinking, gambling and the company of prostitutes;

न गुह्यं विवृणुयात्, न कश्चिदवजानीयात्, नाहं-
मानी स्यान्नादक्षो नादक्षिणो नासूयकः, न ब्राह्म-
णान् परिवदेत्, न गवां दण्डमुद्यच्छेत्, न वृद्धान्
गुरुन् गणान् नृपान् वाऽधिक्षिपेत्, न चाति-
ब्रूयात्, न बान्धवानुरक्तकृच्छ्रद्वितीयगुह्यज्ञानं
वहिष्कुर्यात् ॥ २५ ॥

गुह्यम् गुप्त बातोने गुप्त बातको, न विवृणुयात्
प्रकाशित डरवी नडि प्रकाशित न करे, कश्चित् डरवुं
किस्तीका भी, न अवजानीयात् अपमान डरवे नडि
अपमान नहीं करना चाहिए, अहंमानी अहंमानी
अहंकारवाला, न स्यात् न थवु नहीं होना चाहिए, अदक्षः न
स्वकार्यमां अकुशल रडेवु नडि अपने कार्योंमें मूढ़ न बने,
अदक्षिणः न प्रतिकूल थवु नडि गुणोंमें दोषोंको न देखे,
असूयक. न डरवी डरवी नडि ईर्ष्या न करे ब्राह्मणान्
ब्राह्मणोंकी, न परिवदेत् निन्दा डरवी नडि
निन्दा न करे, गवाम् गायत्री साथे गायके प्रति, दण्डम्
दांडी लाठी, न उद्यच्छेत् न उगाभवी न उठाए,
वृद्धान् न वृद्धोंकी नडि वृद्धजनोंकी नहीं, गुरुन् न
गुरुओंकी नडि गुरुओंकी नहीं, गणान् न पञ्चायतनी
नडि पञ्चोंकी नहीं, वा अथवा या, नृपान् राजाओंकी
राजाओंकी, न अधिक्षिपेत् निन्दा न डरवी निन्दा नहीं
करनी चाहिए, न च अतिब्रूयात् अति बोलवु नडि बहुत
न बोले, बान्धव- अने स्वजन और स्वजन, अनुरक्त-

२५ ब्राह्मणान्-दक्षिणान् (च. द. ५)

अनुरागी-स्नेही स्नेही, कृच्छ्र-विपत्तिभां विपत्तिमे, द्वितीय-सहायक मित्र सहायक मित्र, गुह्यज्ञान् अने भानगी वात भक्षुनारने और गुप्त वातको जाननेवालेका, न बहिष्कुर्यात् बहिष्कार करवे। नहि बहिष्कार नहीं करना चाहिए ॥२५॥

25. Divulge not secrets; do not condemn any one; be not self-conceited, be not inept; be not obstructive, be not carping, speak not ill of the Brahmanas; raise not your staff against a cow; defy not the elders, the teachers, the guilds and the kings; do not talk over much, break not off with relations, companions, helpers in adversity and those who know your secrets.

नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात्, नाभृतभृत्यः, नाविश्रब्धस्वजनः, नैकः सुखी. न दुःखशीलाचारोपचारः, न सर्वविश्रम्भी, न सर्वाभिशङ्की, न सर्वकालविचारी ॥ २६ ॥

अधीर न अधीर नहि थपु अधीर नहीं होना चाहिए, अत्युच्छ्रित-सत्त्व उद्धत स्वभाववाला जल्दवाज, न स्यात् न थपु नहीं बनना चाहिए, अभृत-भृत्य न भृत्य वगेरेनु पालन पोषण नहि करना न थपु नौकर चाकरोंका पालन पोषण न करनेवाला नहीं होना चाहिए, अविश्रब्ध-स्वजन न स्वजनने अविश्वास करना न थपु स्वजनोंका अविश्वास करनेवाला न होना चाहिए, एकः सुखी न सुभनां कारुण्यभूत आंभां वगेरेने ओकलाओण उप-भोग न करवे। सुखके कारणभूत आम्रफल आदिका उपभोग अकेला ही न करे, दुःख-दुःखकारक दुःखकारक, शील-स्वभाव स्वभाव, आचार-आचार व्यवहार, उपचार न तथा वेपवाण न थपु और वेपवाला नहीं होना चाहिए, सर्व-विश्रम्भी न अधाने विश्वास करना न थपु सबका विश्वास न करे, सर्व-अधा उपर सब पर, अभिशङ्की न शङ्कादृष्टिवाण न थपु अविश्वास भी न करे, सर्व-काल-अने सधया समयोभां हर समय, विचारी विचार करता सोचता-विचारता, न स्यात् न रहे ॥२६॥

26. Be neither timid nor overbold; be not ungenerous to your dependants, be not distrustful of your kinsmen; take not your pleasures alone; let not the maintaining of character, scriptural enjoiments and social observances be a tax on you; do not trust every one; nor distrust every one; be not always deliberate.

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिनि-विशेत्, नेन्द्रियवशगः स्यात्, न चञ्चलं मनो-ऽनुभ्रामयेत्, न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात्, न चातिदीर्घसूत्री स्यात्,

कार्य-कालम् कार्य करवाने। समय कार्यके समयको, न अतिपातयेत् व्यर्थ न शुभावसे व्यर्थमें न खोए, अपरी-क्षितम् जेथा विना विना जाने हुए, न अभिनिविशेत् कार्यने आरंभ न करवे। कार्यका आरंभ न करे, इन्द्रियवशग इन्द्रियोने वश इन्द्रियोंके वशमें, न स्यात् न थपु नहीं होना चाहिए, चञ्चलम् चंचल, मन. मनने मनको, न अनुभ्रामयेत् लभानु नहि इधर उधर नहीं भटकाये, बुद्धि-इन्द्रियाणाम् ज्ञानेन्द्रियो उपर जानेन्द्रियोंके उपर, अतिभारम् अधिक कार्यभार, न आदध्यात् न राभवे। न डाले, अति-दीर्घसूत्री च अने अधिक दीर्घसूत्री और कार्यको बहुत लम्बे समयमें पूरा करने वाला भी, न स्यात् न थपु न बने,

27-(1) Do not let slip the right moment of action; do not undertake anything without deliberation, do not be a slave to your sense-appetites; do not pander to the fickle mind; do not over-burden the senses and the understanding; do not over-procrastinate,

न क्रोधहर्षावनुविदध्यात्, न शोकमनुवसेत्, न सिद्धावुत्सेकं गच्छेन्नासिद्धौ दैन्यं, प्रकृतिम-

भीक्ष्णं स्मरेत्, हेतुप्रभावनिश्चितः स्याद्वैत्वारम्भ-
नित्यश्च, न कृतमित्याश्वसेत्, न वीर्यं जह्यात्,
नापवादमनुस्मरेत् ॥ २७ ॥

क्रोध-हर्षौ क्रोध अने हर्षनी क्रोध और हर्षके,
न अनुविदध्यान् पाछा जे थाई ग्यु नहि अधीन
होकर कार्य न करे, शोकम् शोकमे शोकमें ही, न अनु-
वसेत् पछा न रहेपु डूबा न रहे, सिद्धौ सिद्धि भजे
त्यारे सफलता मिलने पर, उत्सेकम् गर्व गर्व, न गच्छेत्
न करे न करे, असिद्धौ अने असिद्धिमा असफलतामें,
दैन्यम् न दीनता राखी नहि उदास न बने, प्रकृतिम्
प्रकृतिनु उत्पत्तिकारणको, अभीक्ष्णम् बार बार पुन पुन,
स्मरेत् स्मरण राखी स्मरण करे, हेतु-प्रभाव-निश्चित च
हेतुना प्रभावमां निश्चयवाणा थपु हेतु-प्रभावमें निश्चय
रखनेवाला, हेतु-आरम्भ-नित्य. च शुभ हेतुवाणा कामने।
आरम्भ करेवामां तत्पर शुभ हेतुवाले कामके आरम्भ
करनेमें तत्पर, स्यात् थपु होवे, कृतम् सिद्ध थई ग्यु
बस यह हो गया, इति अने भानीने ऐसा समझकर, न
आश्वसेत् भेसी न रहेपु बैठा न रहे, वीर्यम् न जह्यात्
वीर्यपात न करे वीर्यका त्याग न करे, अपवादम् निन्दने
निन्दाको, न अनुस्मरेत् याद न करेवा याद न करे ॥ २७ ॥

27. Do not give way to anger and
joy, do not nurse your sorrows, be
not arrogant in success and dejected
in defeat, remind yourself con-
stantly of the vanity of things; be
decided as to causes and their effects
and (consequently) devoted to bene-
volent enterprises, do not grow com-
placent with your achievements, do
not lose heart; do not recall calumny

आत्मन. शुभाशसनप्रकारः —

नाशुचिरुत्तमाज्याक्षततिलकुशसर्वपैरग्निं जुहु-
यादात्मानमाशीर्भिराशासानः,

२७ सिद्धावुत्सेकम्—सिद्धावौत्सुक्यम् (द ध)

२८ तिल-कुश—कुसुमतिल (ग)

,, आशीर्भिराशासान—आशीर्भिराशसमान (प)

आत्मानम् पोताने अपने लिए, आशीर्भिः आशीर्वा-
नी आशीर्वादकी, आशासान आशा राखते। आगा रखते
हुए, अशुचि अपवित्र अवस्थाभां अपवित्र अवस्थामें,
उत्तम-आज्य-अक्षत-गायतुं धी, अक्षत गौका घी अक्षत,
तिल-कुश-तिल-कुश, सर्वपैः तथा सरसबवडे
तथा सरसोका, अग्निम् अग्निमां अग्निमें, न जुहुयात्
होम न करेवा होम न करे,

28. Pour not libations of holy ghee,
barley, til, small sacrificial grass and
rape seed in the sacrificial fire in
an unclean condition.

अग्निमें नापगच्छेच्छरीराद्वायुर्मे प्राणानादधातु
विष्णुर्मे बलमादधातु इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां
प्रविशन्त्वाप आपोहिष्ठेत्यपः स्पृशेत्, द्विः परि-
मृज्योष्टौ पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्धनि खानि चोपस्पृ-
शेदद्भिरात्मानं हृदयं शिरश्च ॥ २८ ॥

अग्नि अग्नि अग्नि, मे शरीरात् भारा शरीरथी
मेरे शरीरसे, न अपगच्छेत् दूर न थाय बाहिर न जाए,
वायुः वायु वायु, मे प्राणान् भने प्राणो मुझे प्राणोको,
आदधातु आपो दे, विष्णु विष्णु विष्णु, मे बलम्
भने बल मुझे बल, इन्द्र. इन्द्र इन्द्र, मे वीर्यम् भने
पराक्रम मुझे पराक्रम, आदधातु आपो दे, शिवा आप.
इष्ट्याष्टुकारं गद्य कल्याणकारी जल, माम् भाराभां
मेरेमें, प्रविशन्तु प्रवेश करे प्रविष्ट होवें, आपो हिष्टा
'आपो हिष्टा' 'आपो हिष्टा', इति अने भन्थी इस
मन्त्रसे, अप. गजने। जलका, स्पृशेत् स्पर्श करे
स्पर्श करे, द्वि अने बार दो समय, ओष्टौ ओष्टु ओष्टुका,
परिमृज्य मूर्धनि करी मूर्धनि करके, पादौ च तथा
पग उपर पाव पर, अभ्युक्ष्य अभ्युक्ष्य करी अभ्युक्षण
कर, मूर्धनि माथानां शिरके, खानि च छिद्रेने। चक्षुआदि
इन्द्रियोंका, आत्मानम् शरीरने। शरीरका, हृदयम् हृदयने।

२८. नापगच्छेत्—मागाच्छरीरात् (व ध)

,, बलमादधातु—बल दधातु (ग)

,, नाप—नोप (ग)

,, ओष्टौ पादौ च—पादौ च (ध)

,, मूर्धनि—मूर्धानम् (ध)

,, मूर्धनि खानि च—मूर्धान खानि च (ध)

हृदयका, शिरः च અને માથાનો ઓર શિરકા, અદ્ધિ પાણીથી જલસે, ઉપસ્પર્શેષ ઉપસ્પર્શ કરવો ઉપસ્પર્શ કરે ॥ ૨૮ ॥

28. Bathe to the incantation of the scriptural texts, beginning with the words, "May the Fire not leave me", "May the wind grant me life", "May Vishnu grant me strength", "May Indra grant me virility", "May the waters enter me auspiciously", "The Waters are indeed the source of happiness" etc. and having laved the lips twice and having besprinkled the feet, touch the body with water on the cavities of the head, on the heart and on the top of the head.

ब्रह्मचर्यादिपरेण भवितव्यम्—

ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च स्यादिति ॥ २९ ॥

ब्रह्मचर्य-ब्रह्मचर्य ब्रह्मचर्य, ज्ञान-ज्ञान ज्ञान, दान-दान दान, मैत्री-मैत्री मैत्री, कारुण्य-करुणा दया, हर्ष-हर्ष हर्ष, उपेक्षा-अने उपेक्षा उपेक्षाबुद्धि, प्रशमपर तथा प्रशमर्मा परायण एव शान्त चित्तवाला, च स्यात् इति रहे बने ॥ २९ ॥

29. Be devoted to brahmacharya, knowledge, charity, friendliness, kindness, joy, impartiality and peace.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम् ।

इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सद्वृत्तमखिलेन च ॥ ३० ॥

તત્ર શ્લોકાઃ તે વિષયમાં ઉપસ હારના શ્લોકો છે કે ઉસ વિષયમેં ઉપસંહારકે શ્લોક હૈં કિ, ઇન્દ્રિયોપક્રમે આ ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય હસ ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય, અધ્યાયે અધ્યાયમાં

૨૯. ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशम-ब्रह्मचर्यज्ञानहर्ष-मैत्रीप्रशम (ग)

,, हर्षोपेक्षा-हर्षकृत्यै. (त.)

અધ્યાયમેં, પઞ્ચ- પાંચ પાચ, પઞ્ચકમ્ પાંચ પાંચ પદાર્થોના સમૂહો પાચ પાચ પદાર્થોકે સમૂહો, મનઃ મન મન, હેતુ-ચતુષ્ટયમ્ મન તથા બુદ્ધિની પ્રકૃતિ તથા વિકૃતિના ચાર હેતુ અર્થાત્ સમયોગ-અતિયોગ-હીનયોગ અને મિથ્યા-યોગ મન ઓર બુદ્ધિકી પ્રકૃતિ ઓર વિકૃતિકે ચાર કારણ અર્થાત્ મમયોગ-અતિયોગ-હીનયોગ ઓર મિથ્યાયોગ, અખિલેન ચ અને સ પૂર્ણ ઓર સંપૂર્ણ રૂપમેં, સદ્વૃત્તમ્ સદ્વૃત્તને સદ્વૃત્તકા, ઉદ્દિષ્ટમ્ ઉપદેશ કર્યો છે ઉપદેશ કર દિયા હૈ ॥ ૩૦ ॥

Here are the recapitulatory verses.-

30. In this chapter entitled "The regimentation of the senses" are related the five pentads, the mind, the tetrad of causes, and the regimen of good conduct in detail.

स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति ।

સ સમાઃ શતમવ્યાધિરાયુષા ન વિયુજ્યતે ॥ ૩૧ ॥

યથોદ્દિષ્ટમ્ ઉપદેશેલા ઉપદેશ કિયે હુએ, સ્વસ્થવૃત્તમ્ આ સદ્વૃત્તતુ હસ સદ્વૃત્તકો, ય. જે જો, સમ્યક્ વિધિપૂર્વક ઠીક રૂપસે, અનુતિષ્ઠતિ પાલન કરે છે વ્યવહારમેં લાતા હૈ, સ તે વહ, અવ્યાધિ નીરોગ થઈ નીરોગ રહકર, શતમ્ સો સૌ, સમા વર્ષ મુધી વર્ષ તક, આયુષા આયુષ્યથી આયુષે, ન વિયુજ્યતે વિયુક્ત થતો નથી-અર્થાત્ જીવે છે વિયુક્ત નહીં હોતા-અર્થાત્ જીતા હૈ ॥ ૩૧ ॥

31. He who rightly observes the rules of health laid down here will not be deprived of the full measure of the hundred years of diseaseless life.

नृलोकमापूरयते यशसा साधुसंमतः ।

ધર્માર્થાવેતિ મૂતાનાં વન્ધુતામુપગચ્છતિ ॥ ૩૨ ॥

સાધુ-સંમત સાધુ પુરુષોથી પૂજનીય થઈ સાધુઓ-સે પૂજિત હોકર, યશસા કીર્તિથી અપને યશસે, નૃલોકમ્ મનુષ્યલોકને મનુષ્યલોકકો, આપૂરયતે ભરી દે છે ભર

૩૨. समत - शर्मत. (ग)

,, धर्मावावेति-धर्मात्मावेति (ध. प.)

દેતા હૈ, ધર્માયૌ ધર્મ અને અર્થને ધર્મ ઓર અર્થકો, ઇતિ પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ, મૃતાનામ્ અને પ્રાણિમાત્રનુ ઓર પ્રાણિમાત્રકી, બન્ધુતામ્ આધવપણુ બન્ધુતાકો, ઉપગચ્છતિ પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ ॥૩૨॥

32. That man, respected of the saints, fills the world of mortals with his fame, attains both the ends of wealth and spiritual merit and becomes the friend of all creatures

પરાન્ સુકૃતિનો લોકાન્ પુણ્યકર્મા પ્રપચતે ।
તસ્માદ્વૃત્તમનુષ્ટેયમિદં સર્વેણ સર્વદા ॥ ૩૩ ॥

પુણ્યકર્મા તે પુણ્યકર્મી પુણ્યકર્મીવાલા વહ મનુષ્ય, સુકૃતિનઃ પુણ્યાત્માના પુણ્યાત્માકે, પરાન્ ઉત્તમ ઉત્તમ, લોકાન્ લોકોકો, પ્રપચતે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ, તસ્માત્ માટે ઇસ લિએ, સર્વેણ બધાએ મનુષ્યોકો, હદમ્ આ હમ, વૃત્તમ્ સદ્વૃત્તનુ સદ્વૃત્તકા, સર્વદા હમેશાં નિત્ય, અનુષ્ટેયમ્ અનુષ્ઠાન કરવું બોધીએ પાલન કરના ચાહિએ ॥ ૩૩ ॥

33. He of virtuous deeds attains the supreme world of the doers of good. Therefore this regimen should always be observed by all.

અનુક્તસદ્વૃત્તોપસપ્રહ —

યથાન્યદપિ કિંચિત્ સ્યાદનુક્તમિહ પૂજિતમ્ ।
વૃત્તં તદપિ ચાત્રેયઃ સદૈવાભ્યનુમન્યતે ॥ ૩૪ ॥

હહ આ આયુર્વેદમાં ઇસ આયુર્વેદમેં, અનુક્તમ્ નહિ કહેવાયેલું નહીં કહા ગયા, પૂજિતમ્ અને બીજા શાસ્ત્રથી સમત થયેલું ઓર અન્ય શાસ્ત્રસે સમત, યત્ જે જો, અન્યત્ અપિ ચ બીજું પણ દૂસરા મી, કિંચિત્ કંઈ કુછ, વૃત્તમ્ સદાચરણ હોય સદાચાર હો, તત્ અપિ ચ તેને પણ ઉસકા મી, આત્રેય ભગવાન આત્રેય ભગવાન આત્રેય, સદા એવ હમેશાં સર્વદા, અભ્યનુમન્યતે સમતિ આપે છે અનુમોદન કરતા હૈ ॥ ૩૪ ॥

34. Whatever other observances there may be that are not spoken of

here, provided they are good, are always to be welcomed, in the opinion of Atreya.

ઇત્યગ્નિવેશકૃતે તન્ત્રે ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે શ્લોકસ્થાને
ઇન્દ્રિયોપક્રમણીયો નામાષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥ ૮ ॥

ઇતિ સ્વસ્થચતુષ્કો દ્વિતીયઃ ॥ ૨ ॥

ઇતિ આ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અગ્નિવેશસે બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત ઇસ શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન વિષે સૂત્રસ્થાનમે, ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય 'ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય' 'ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય', નામ નામનો નામવા, અષ્ટમ આઠમો આઠવો, અધ્યાય અધ્યાય અધ્યાય, સમાપ્ત સ પૂર્ણ થયો સમાપ્ત હુઆ ॥ ૮ ॥

ઇતિ આ પ્રમાણે ઇસ તરહ, દ્વિતીય બીજો દૂસરા, સ્વસ્થ-ચતુષ્કઃ સ્વાસ્થ્યરૂપ વિષયવાળા ચાર અધ્યાયોનો સમૂહ સ પૂર્ણ થયો સ્વાસ્થ્યવિષયક ચાર અધ્યાયોકા સમૂહ સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨ ॥

8 Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled "The Regimentation of the Senses", is completed.

2 Thus the second tetrad of chapters concerning healthful living is completed.

नवमोऽध्यायः ।

नवमो अध्याय अध्याय नवमो Chapter IX

खुड्वाकचतुष्पादाध्यायोपक्रमः—

अथानः खुड्वाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः एवे आर्त्थी अव आगे, खुड्वाक-चतुष्पादम् 'खुड्वाक चतुष्पाद' नामना 'खुड्वाक चतुष्पाद,' नामके, 'अध्यायम् अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्याम व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसेही, आह स्म उहेलुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the minor chapter on "The Four Basic Factors of Therapeutics".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

चिकित्साया पादचतुष्टयम्—

मिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।

गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ ३ ॥

मिषक् वैद्य वैद्य, द्रव्याणि द्रव्य द्रव्य, उपस्थाता परिचारक परिचारक, रोगी अने रोगी और रोगी, पाद-चतुष्टयम् आ आर पाद ये चार पाद, गुणवत् ने गुणवान् होय तो यदि गुणवान् हों तो, विकार-रोगी रोगीकी, व्युपशान्तये शान्तिने भाटे शान्तिके लिए, कारणम् कारण थाय छे ओम कारण होते हैं ऐसा, ज्ञेयम् जानना चाहिए ॥ ३ ॥

3. The physician, the drugs, the attendant, and the patient constitute the four basic factors of treatment. Possessed of the required qualities, they lead to the earliest cure of disease.

रोगारोग्ययोर्लक्षणम्—

विकारो धातुवैषम्यं, साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।

सुखसंज्ञकमारोग्यं, विकारो दुःखमेव च ॥ ४ ॥

धातु- धातुओनी धातुओंकी, वैषम्यम् विषमता विषमता, विकारः रोग रोग, साम्यम् अने तेनी सभानता और इनकी समानता, प्रकृति प्रकृति, उच्यते उहेवाय छे कही जाती है, आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, सुखसंज्ञकम् सुख उहेवाय छे सुख कहा जाता है, विकारः च एव अने विकार ही, दुःखम् दुःख उहेवाय छे दुःख कहा जाता है ॥ ४ ॥

4. The discordance of body-elements is called disease, and their concordance is said to be normal health. Being characterised by a sense of ease is the state of freedom from disease, while disease is always of the nature of pain.

चिकित्साया लक्षणम्—

चतुर्णां मिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

धातुवैकृते धातुवैषम्य थाय त्पारे धातुओंकी विषमता होने पर, शस्तानाम् गुणवान् गुणवान्, मिषक् वैद्य वैद्य, आदीनाम् वगेरे आदि, चतुर्णाम् आर पादनी चारों पादोंकी, धातु- धातु धातुओंकी, साम्यार्था साम्य भाटेनी समानताके लिए, प्रवृत्ति. न प्रवृत्ति ते जो प्रवृत्ति होती है वह, चिकित्सा इति चिकित्सा चिकित्सा, अभिधीयते उहेवाय छे कही जाती है ॥ ५ ॥

5. Therapeutics is the name given to the combined operation of the four factors viz. the physician and the other three factors of commendable qualities, with the object of bringing about the concordance of body-elements when pathological changes have occurred in them.

वैद्यस्य गुणाः—

श्रुते पर्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मता ।

दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥६॥

श्रुते शास्त्रेणु शास्त्रका, पर्यवदातत्वम् विशुद्धज्ञान अच्छी प्रकारसे ज्ञान होना, बहुशः धृष्टी वार बहुत बार, दृष्टकर्मता कुर्मोने जेवापणु कर्मका देखा होना, दाक्ष्यम् आतुर्थ चतुराई, शौचम् अने पवित्रता और पवित्रता, इति ऐ ये, वैद्ये वैद्यमां वैद्यके, गुणचतुष्टयम् आर गुण ये चार गुण, ज्ञेयम् ज्ञायवा जानने चाहिए ॥६॥

6. Clear grasp of theoretical knowledge, wide practical experience, skill and purity (of body and mind)—these are to be known as the tetrad of desiderata in a physician.

द्रव्याणा गुणा —

बहुता तत्रयोग्यत्वमनेकविधकल्पना ।

संपच्चेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥७॥

बहुता अहुपणु पर्याप्त मात्रामें होना, तत्र- योग्यत्वम् व्याधिने शोध्यपणु व्याधिके योग्य होना, अनेकविध- ओङ्क द्रव्यमांथी अनेक प्रकारनी एक ही द्रव्यसे नाना प्रकारकी, कल्पना अनावटो कल्पना, सपत् च अने रसादिथी युक्तपणु—स पत्ति और रसादिसे युक्त होना, इति ऐम इति, अयम् ऐ यह, चतुष्क. आरने। सभूड चारका समूह, द्रव्याणाम् द्रव्येने। औषधियोका, गुण गुण गुण, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है ॥७॥

7. Abundance, applicability, usability in multifarious modes and richness of quality—these four are said to be the tetrad of desiderata in drugs

परिचारकस्य गुणाः—

उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तरि ।

शौचं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥८॥

उपचारज्ञता रोगीनी परित्यर्थातु ज्ञान सेवाकार्यको जानना, दाक्ष्यम् पटुता चतुराई, भर्तरि मादिकमां

७ चतुष्को—चतुर्थो (ग झ)

८. चतुष्कोऽयं—चतुर्थोऽयं (झ.)

स्वामीमें, अनुराग. प्रेमभाव स्नेह, शौचम् च इति अने पवित्रता और स्वच्छता, अयम् आ यह, चतुष्कः आरने। सभूड चारका समूह, परिचरे जने परित्यर्थातु परिचारकमें, गुणः गुणुश्च छे गुणरूप है ॥८॥

8. Knowledge of nursing, skill, affection for the master (patient) and cleanliness—these four are the tetrad of desiderata in the attending person.

आतुरस्य गुणा. —

स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च ।

ज्ञापकत्वं च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥९॥

स्मृतिः स्मरणु सब बातोका याद रखना, निर्देश- कारित्वम् वैद्यना कहेवा प्रमाणु कर्तु वैद्यके आदेशोका पालन करना, अभीरुत्वम् नीडरता न डरना, अथापि च अने और, रोगाणाम् रोगीनु रोगको—शिकायतोको, ज्ञापकत्वम् च निवेदन कर्तवान्नी शक्ति ऐ भलीप्रकार बता सकता ये, आतुरस्य दरदीना रोगीमें, गुणा गुण गुण, स्मृताः भान्या छे माने जाते हैं ॥९॥

9. Recollection, obedience to instructions, courage and ability to describe his ailments are considered the tetrad of desiderata in a patient.

पादचतुष्टये वैद्यस्य प्रधानत्वे हेतु. —

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।

विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं मिषगत्र तु ॥१०॥

षोडशगुणम् सोलह गुणवाला सोलह गुणोसे युक्त, पाद- चतुष्टयम् आर पाद चार पाद, सिद्धौ सिद्धिसानी सिद्धिमां चिकित्साकी सिद्धिमें, कारणम् कारणु छे कारण हैं, अत्र तु पर तु तेमां परंतु इनमें, विज्ञाता विज्ञाता जाननेवाला, शासिता शासक, योक्ता तथा शोध्य तथा योक्ता, मिषक् वैद्य वैद्य, प्रधानम् प्रधान कारणु छे प्रधान कारण है ॥१०॥

10. The four basic factors, endowed with the above-mentioned sixteen qualities (comprising the four tetrads of desiderata) are responsible for success

१०. विज्ञाता शासिता योक्ता—योक्ता प्रयोक्ता शास्ता च (ग. घ.)

in treatment Of these four, the physician occupies the chief place, being at once the knower (of disease and drugs), the instructor (of the attendant and patient) and prescriber (of medicine and regimen)

पक्वो हि कारणं पक्वुर्यथा पात्रेन्धनानलाः ।
विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥ ११ ॥
आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।
वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥ १२ ॥

यथा हि जेभ जैसे, पक्वुः रसोयाने पकानेवाले पात्रकके लिए, पात्र-इन्धन-वासरु-भणतलु पात्र-इन्धन, अनला. अने अग्नि अग्नि, पक्वो रांधवामां पाचनक्रियामें, कारणम् साधनरूप थाय छे कारणरूप होते हैं, विजेतुः अने जेभ विजेताने और जैसे विजेताके, भूमि भूमि, चमू सैन्य सेना, प्रहरणानि च तथा शस्त्रो तथा शस्त्र, विजये विजयमां क्षारणुश्च थाय छे विजयमें कारणरूप होते हैं, तथा तेवी रीते वैसे ही, आतुराद्या. रोगी वगेरे रोगी आदि, पादा पाद पाद, वैद्यस्य वैद्यने वैद्यकी, सिद्धौ चिकित्सांनी सिद्धिमां चिकित्साकी सिद्धिमें, कारणसंज्ञिता क्षारणुश्च थाय छे कारणरूप होते हैं, अत भाटे इस लिए, चिकित्सायाम् चिकित्सामां चिकित्सामें, भिषक् वैद्य वैद्य ही, प्रधानम् प्रधान प्रधान, कारणम् क्षारणु छे कारण है ॥ ११-१२ ॥

11-12. As the utensils, fuel and fire are to a cook in cooking, or as the terrain, army and weapon are to a conqueror in obtaining victory, so are the other three factors in relation to the physician in accomplishing the cure. Hence is the physician the foremost factor in treatment.

मृदण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकारादृते यथा ।
नावहन्ति गुणं वैद्यादृते पादत्रयं तथा ॥ १३ ॥

यथा जेभ जैसे, कुम्भकारात् दुष्कार कुम्भारके, ऋते

१२.- सिद्धौ पादा - पादा सिद्धौ (ग. च)

१३.- नावहन्ति-न वहन्ति (ब.)

विना विना, मृत्-दण्ड-भाटी, दण्ड मिट्टी-दण्ड, चक्र-चाक्रो चक्र, सूत्राद्या अने दोरी वगेरे और सूत्र आदि, गुणम् सिद्धि सफलता, न आवहन्ति स पादन करी शकतां नथी नहीं दे सकते, तथा तेभ उसी प्रकार, वैद्यात् ऋते वैद्य विना वैद्यके विना, पादत्रयम् पाडीना औषधादि त्रयु पाद सफलता स पादन करी शकतां नथी औषधादि जेप तीन पाद सफलता नहीं दे सकते ॥ १३ ॥

13. As the clay, the rod, the string, the wheel, etc., are ineffective in the absence of the potter, so do the three other factors in the absence of the physician fail to accomplish the cure.

गन्धर्वपुरवन्नाशं यद्विकाराः सुदारुणाः ।
यान्ति यच्चतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ॥ १४ ॥
सति पादत्रये ज्ञाक्षौ भिषजावत्र कारणम् ।

पादत्रये रोगी-परिचारक अने द्रव्य ओ त्रयु पाद रोगी-उपस्थाता और द्रव्य इन तीन पादोंके, सति होवा छतां पणु उपस्थित रहते हुए भी, यत् जे जो, उपाय-प्रतीक्षिण उपायनी अपेक्षा राभनारा उपायकी अपेक्षा रखनेवाला, सुदारुणा. अति दारुण अति दारुण, विकारा रोग पणु रोग भी, गन्धर्व-गन्धर्व गन्धर्व, पुरवत् पुरनी पेठे पुरके समान, आशु नाशम् तुरत नाश शीघ्र नष्ट, यान्ति पाभे छे हो जाते हैं, यत् च अने और जो, इतरे भीज उपायनी अपेक्षा राभनारा रोगो दूसरे उपायकी अपेक्षा रखनेवाले रोग, वृद्धिम् तुरत वृद्धि पाभे छे तुरत वृद्धिको प्राप्त होते हैं, अत्र तेभा इनमें, ज्ञ-अज्ञौ विद्वान् अने भूर्भ विद्वान् और मूर्ख, भिषजौ वैद्य वैद्य कारणम् क्षारणु छे कारण होते हैं ॥ १४ ॥

14-14½. If the other three factors being given, serious diseases, demanding attention and treatment, are sometimes seen to vanish like "a city of illusion" and at other times to get aggravated, the cause is to be found in the physician who is wise in the first instance and ignorant in the second instance.

वरमात्मा हुतोऽजेन न चिकित्सा प्रवर्तिता ॥१५॥
पाणिचाराद्यथाऽचक्षुरज्ञानाद्धीतभीतवत् ।
नौर्मरुतवगेवाज्ञो भिषक् चरति कर्मसु ॥१६॥

अजेन भूर्ध्वं वैद्यथी मूर्खं वैद्यसे, हुत आत्मा
पोताना शरीरने। अग्निमां होम करवाभां आवे अपने
शरीरका अग्निमें होम किया जाना, वरम् ओ साऱु छे
अच्छा है, प्रवर्तिता चिकित्सा परतु तेनाथी चिकि-
त्साने। छ्ठी आरल करवाभां आवे परंतु मूर्ख
वैद्यसे चिकित्सा करवाई जाये, न ओ साऱु नथी
यह अच्छा नही, यथा जेवी रीते जिस प्रकार, अचक्षुः
आंधणे। माणुस अन्धा मनुष्य, अज्ञानात् अज्ञानथी
अज्ञानके कारण, भीत-भीतवत् भीति। भीति। डरता हुआ,
पाणिचारात् डरतपरामर्शथी हाथसे टटोल कर चरति
आले छे चलता है, इव (यथा) अने जेभ और जैसे,
मारुतवशा पवनने आधीन थछ वायुके अधीन हुई,
नौः नौका आले छे नौका चलती है, (तथा तेभ वैसे),
अज्ञः भूर्ध्वं मूर्ख, भिषक् वैद्य वैद्य, कर्मसु चिकित्साभां
प्रवृत्ति करे छे चिकित्सामें प्रवृत्ति करता है ॥ १५-१६ ॥

15-16. It is better for the quack
to offer himself up in the fire than
enforce his treatment on the patient
Like a blind man groping about with
his hands in fearful uncertainty, or
like a (rudderless) canoe left to the
mercy of the winds, the ignorant
physician proceeds in his work full
of uncertainty and fear

यदृच्छया समापन्नमुत्तार्य नियतायुषम् ।
भिषङ्गानी निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥१७॥

नियतायुषम् थोऽक्षस आयुष्यवाणा जिनकी आयु
निश्चित है ऐसे, समापन्नम् छे शरणागत दरदीने किसी
शरणागत रोगीको, यदृच्छया द्वैधयोगे द्वैद्ययोगसे, उत्तार्य
साजे करीने बचाकर, भिषङ्गमानी पोताने वैद्य माननार
मनुष्य वैद्यमानी मनुष्य, अनियत- अनिश्चित अनियत,
आयुषाम् आयुष्यवाणा आयुष्यवाले, शतानि से छे

१५. हुतोऽजेन-हुतोऽजेन (व.)

मनुष्योने सैकड़ो मनुष्योको, आशु तरत न तुरन्त,
निहन्ति मारी नाणे छे मार देता है ॥ १७ ॥

17. Emboldened by meeting with
providential success in his treatment
of a patient destined to survive (both
the disease and his ministrations), the
pretentious quack hastens to death
a hundred others whose tenure of
life is not so definite

सद्वैद्यस्य लक्षणम्—

तस्माच्छास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने ।
भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिसर उच्यते ॥१८॥

तस्मात् तेथी इसलिए, शास्त्रे शास्त्र शास्त्रमे,
अर्थविज्ञाने शास्त्रना अर्थनु ज्ञान शास्त्रके अर्थके जानमे,
प्रवृत्तौ प्रवृत्ति प्रवृत्ति, कर्मदर्शने तथा कर्मदर्शन तथा
कर्मदर्शन, चतुष्टये ओ आरे गुणोथी इन चार गुणोसे,
युक्त युक्त युक्त हुआ, भिषक् वैद्य वैद्य, प्राणाभिसर.
प्राणाभिसर प्राणाभिसर, उच्यते कहेवाय छे कहलाता है ॥ १८ ॥

18 Hence the physician who pos-
sesses the fourfold accomplishment
consisting of theoretical knowledge,
clear interpretation, right application
and practical experience, is to be
regarded as the reclamer of life

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।

ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ॥१९॥

रोगाणाम् रोगोऽनु रोगोंके, हेतो छेत्तु हेतु, लिङ्गो
लक्षण लक्षण, प्रशमने प्रशमन रोगोंकी शान्ति, अपुनर्भवे
अने रोगोनी पुन उत्पत्ति न थवी ओ आर विषयोभां
रोगोंका पुन न उत्पन्न होना इन चार विषयोमें, यस्य
जेने जिसको, चतुर्विधम् आर प्रशमन चार प्रकारका,
ज्ञानम् ज्ञान होय ज्ञान होता है, स ते वह, राजार्हः
राज्योने थोय राजाओंके लिए, भिषक्तम. उत्तम वैद्य छे
उत्तम वैद्य है ॥ १९ ॥

१८. शास्त्रेऽर्थ-शास्त्रार्थ (ग.)

19. He who possesses the fourfold knowledge of etiology, symptomatology, therapeutics and prophylaxis of diseases is the best of physicians and deserves to be honoured by the king. (He is fit for being the royal physician).

शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥२०॥

शस्त्रम् शस्त्रं शस्त्र, शास्त्राणि शास्त्रं शास्त्र, सलिलम् अने जल तथा जल, गुण- ओओ गुण ये गुण, दोष- तथा दोषनी और दोषकी, प्रवृत्तये उत्पत्ति भाटे उत्पत्तिके लिए, पात्र- पात्रनी पात्रकी, अपेक्षीणि अपेक्षा राओ छे अर्थात् गुणवाला पात्रमां गुणवालां तथा दोषवाला पात्रमां दोषवालां थाय छे अपेक्षा करते हैं अर्थात् गुणवाले पात्रमें गुणवाले और दोषवाले पात्रमें दोषवाले होते हैं, अत तेथी अतः, चिकित्सार्थम् चिकित्सा भाटे चिकित्साके लिए प्रज्ञाम् बुद्धिने बुद्धिको, विशोधयेत् निर्माण करनी ओछे निर्मल करना चाहिए ॥ २० ॥

20. Weapons, learning and water are wholly dependent for their merits and demerits on the holder. Hence it is the understanding that should first of all be rendered immaculate and worthy of holding the knowledge of medicine.

विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते ॥ २१ ॥

विद्या वैद्यशास्त्रं ज्ञानं वैद्यकशास्त्रका ज्ञान, वितर्क ओहापोहा ऊहापोह, विज्ञानम् भीष्म शास्त्रं ज्ञान शास्त्रान्तरका ज्ञान, स्मृति स्मरणशक्ति स्मरणशक्ति, तत्परता तत्परता तत्परता, क्रिया अने बार बार चिकित्सा करनी और बार बार चिकित्सा करनी, एते आ ये, षड् गुणाः छ गुण छ गुण, यस्य जेनामां होय जिसमें हो, तस्य तेने उसके लिए, कुछ भी,

२० शस्त्र शास्त्राणि-शस्त्र शास्त्र च (च.)

साध्यन् साध्य साध्य, न अतिवर्तते असाध्य थतु नथी असाध्य नहीं हाता ॥ २१ ॥

21. Knowledge, imagination, comprehension, memory, promptness and action—for him who possesses these six qualities there is no curable disease that cannot be cured.

विद्या मतिः कर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलमेकैकमप्यतः ॥ २२ ॥

विद्या विद्या विद्या, मति सङ्ग निशुद्ध बुद्धि सहज विशुद्ध बुद्धि, कर्मदृष्टि कर्मदर्शन कर्मदर्शन, अभ्यास- कर्मोका अभ्यास, सिद्धि सङ्गता सिद्धि, आश्रय अने सहयोग आश्रय और सहयोग आश्रय, अत ओमाथी इनमेंसे, एकैकम् ओछ ओछ गुण एक एक गुण, अपि पात्र भी, वैद्य- वैद्य वैद्य, शब्द- ओ संज्ञानी इस शब्दको, अभिनिष्पत्तौ प्राप्ति भाटे चरितार्थ करनेके लिए, अलम् पूरता छे समर्थ है ॥ २२ ॥

22 Knowledge, intelligence, experience, practice, accomplishment and guidance any single one out of these suffices to give its possessor the name of "physician"

यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
स वैद्यशब्दं सद्भूतमर्हन् प्राणिसुखप्रदः ॥ २३ ॥

यस्य तु परतु जेनामां जो, एते आ इन, विद्या- दय. विद्या वगेरे विद्यादि, सर्वे सर्व सब, शुभा शुभ शुभ, गुणा गुण गुणों, सन्ति होय संपन्न हो, स ते वही, सद्भूतम् अरेअरे यथार्थ, वैद्यशब्दम् 'वैद्य' ओ नामने 'वैद्य' इस शब्दका, अर्हन् पात्र अर्थ पात्र होकर, प्राणि- प्राणीओने प्राणियोंको, सुखप्रद सुख आपनार थाय छे सुख देनेवाला होता है ॥ २३ ॥

23. Hence one, who has all these

२२ एकैकमप्यत — एकैकमप्यत (घ)

२३ यस्य त्वेते—यस्यैते षड् (ग)

२३ सद्भूतमर्हन्—सद्भूतमर्हन् (च. घ)

good qualities, i. e. knowledge etc., deserves the prefix of "good" before "physician" and he becomes a benefactor of humanity

वैद्यस्य कर्तव्यम्—

शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ २४ ॥

शास्त्रम् शास्त्रेणा अभ्यासं यथेष्टी बुद्धिः शास्त्रके अभ्यासे उपलब्ध हुई बुद्धि, ज्योतिः अहोरात्रा प्रकाशनी पेठे बाह्य प्रकाशकी तरह, प्रकाशार्थम् वस्तुओंतु अदृष्ट डरवाना योग्यता डरवा भाटे छे वस्तुओंको ग्रहण करनेकी योग्यता करनेमें समर्थ होती है, आत्मन बुद्धि अने पौतानी सङ्ग विशुद्ध बुद्धि और अपनी सहज विशुद्ध बुद्धि, दर्शनम् अक्षु नेवी छे चक्षुके समान है, ताभ्याम् ओ अने प्रकारनी बुद्धिओंने इन दोनों प्रकारकी बुद्धियोंका, सुयुक्ताभ्याम् सुयोग डरी सुयोग करके, चिकित्सन् चिकित्सा डरते। चिकित्सा करता हुआ, भिषक् वैद्य वैद्य, न अपराध्यति निष्फल थेतो नथी निष्फल नहीं होता ॥ २४ ॥

24. Science is the light for elucidation, vision is one's own intellect. The physician well endowed with both, errs not in treatment.

चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्वैद्यव्यपाश्रयाः ।
तस्मात् प्रयत्नमातिष्ठेद्भिषक् स्वगुणसंपदि ॥ २५ ॥

यस्मात् नेथी क्योंकि, चिकित्सिते चिकित्साभां चिकित्सामें, त्रय पादा त्रय पाद तीनों पाद, वैद्य-वैद्यने वैद्यके, व्यपाश्रया आधीन छे अधीन हैं, तस्मात् तेथी इसलिए, भिषक् वैद्य वैद्यको, स्वगुण-पौतानी गुणोंना अपने गुणोंको, संपदि उत्कर्ष भाटे बटानेमें, प्रयत्नम् आतिष्ठेत् प्रयत्न डरवे। नेथी प्रयत्नवान रहना चाहिए ॥ २५ ॥

25. In as much as the other three factors in treatment are dependent on himself, the physician must ever strive to enrich his qualities.

भूतेषु चतुर्विधा वैद्यवृत्तिः—

मैत्री कारुण्यमार्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम् ।
प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधा ॥ २६ ॥

मैत्री प्राणीमात्र साथे मैत्री सबके साथ मैत्री, आर्तेषु रोगीओ तर्क्ष दुखी जनोपर, कारुण्यम् डरुणा कष्टा, शक्ये साध्य रोगी प्रत्ये साध्यव्याधियुक्त पुरुषोंमें, प्रीति प्रीति प्रीति, प्रकृतिस्थेषु अने मरणोन्मुख और मरणोन्मुख, भूतेषु प्राणीओ तर्क्ष प्राणियोपर, उपेक्षणम् उदासीनता उदासीनता, वैद्य-आ प्रमाणे वैद्यनी इस तरह वैद्यकी, वृत्ति वृत्ति वृत्ति, चतुर्विधा आर प्रकारनी छे चार प्रकारकी है ॥ २६ ॥

26. Friendship (towards all), compassion for the ailing devotion to curable patients, and sense of resignation towards the dying—of such fourfold nature is the physician's profession.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकौ—

भिषग्जितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।
भिषक् प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यद्गुण ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकौ ते विषयभां उस विषयमें उपसंहारना ओ श्लोका छे ३ उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, भिषक्-जितम् चिकित्सा चिकित्सा, चतुष्पादम् आर पादवाणी छे चार पादवाली है, पाद पाद प्रत्येक पाद प्रत्येक पाद, चतुर्गुण आर आर गुणोंवाला छे चार चार गुणोंवाला है, पादेभ्यः ओ आरे पादोंभां इन चारों पादोंमें, भिषक् वैद्यनी वैद्यकी, प्रधानम् प्रधानता छे प्रधानता है, यस्मात् ने भाटे जिसके लिए, वैद्य तु वैद्य थवु नेथी वैद्य होना चाहिए, यद्गुण अने ने गुणोंवाला थवु नेथी और जो गुणवाला होना चाहिए ॥ २७ ॥

Here are a couple of recapitulatory verses—

27. The fourfold basic factors of treatment, each again fourfold in itself;

२६ शक्ये प्रीति—साध्ये प्रीतिः (य)

„ वैद्यवृत्ति—वैद्यबुद्धि. (ज. य)

why the physician is the chief in the four factors; his qualities;

ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा ।
सर्वमेतच्चतुष्पादे खुड्वाके संप्रकाशितम् ॥ २८ ॥

ભિષજામ્ વૈદ્યોનાં વૈદ્યોકે, જ્ઞાનાનિ જ્ઞાન જ્ઞાન, યા ચ અને જે ઓર જો, ભિષજામ્ વૈદ્યોની વૈદ્યોકી ચતુર્વિધા ચાર પ્રકારની ચાર પ્રકારકી, બ્રાહ્મી બ્રાહ્મી બ્રાહ્મી, બુદ્ધિ બુદ્ધિ બુદ્ધિ, એત્ત્વ આ ઇન, સર્વમ્ સર્વ વિષયોનું સર્વ વિષયોંકા, ખુડ્વાકે ખુડ્વાકે ચતુષ્પાદે ચતુષ્પાદ નામના અધ્યાયમાં ચતુષ્પાદ નામકે અધ્યાયમે, સંપ્રકાશિતમ્ પ્રકાશન કર્યું છે પ્રકાશન કર્યા છે ॥ ૨૮ ॥

28. his various learnings, his four-fold spiritual disposition in professional work—all this is dealt with in this minor chapter of “The Fourfold Basic Factors of Treatment”

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
खुड्वाकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाए, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विधे सूत्रस्थानमें, खुड्वाक-चतुष्पाद ‘खुड्वाक चतुष्पाद’
‘खुड्वाक चतुष्पाद’, नाम नामने नामका, नवम. नवमो
नववां, अध्याय अध्याय अध्याय, समाप्त स पूर्ण थये
समाप्त हुआ ॥ ९ ॥

9 Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the ninth minor chapter entitled “The Fourfold Basic Factors of Treatment”, is completed.

दशमोऽध्यायः ।

दशमो अध्याय अध्याय दसवां Chapter X

महाचतुष्पादाध्यायोपक्रम.—

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ ઇત. હવે અહીંથી અવ આગે, મહાચતુષ્પાદમ્
‘મહાચતુષ્પાદ’ નામના ‘મહાચતુષ્પાદ’ નામકે,
‘અધ્યાયમ્ અધ્યાયનુ અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામ વ્યાખ્યાન
કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् ભગવાન ભગવાન, આત્રેય આત્રેય
આત્રેયને, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म ऊहेषु छे कहा है ॥२॥

1 We shall now expound the major chapter entitled “The Fourfold Basic Factors in Therapeutics”.

2. Thus declared the worshipful Atreya

चतुष्पाद मेषजमलमारोग्यायेत्यात्रेयकृता स्थापना—

चतुष्पादं षोडशकलं मेषजमिति भिषजो
भाषन्ते, यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति, तद्धे-
पजं युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्वसु-
रात्रेयः ॥ ३ ॥

મેષજમ્ ભેષજ મેષજ, ચતુષ્પાદમ્ ચાર પાદવાળું
ચાર પાદ વાળા, ષોડશકલમ્ અને સોળ ગુણયુક્ત છે
સોલહ ગુણ વાળા છે, इति એમ ऐसा, भिषज. वैद्य
वैद्य लोग, भाषन्ते ऊहे छे कहते हैं, यत् नेने जिसको,
पूर्व- पूर्व पूर्व, अध्याये अध्यायमां अध्यायमें, षोडश-
गुणम् इति सौण गुणयुक्त सौलह गुणवाला, उक्तम्
ऊहु छे कहा है, तत् ते वह, युक्तियुक्तम् युक्तिपूर्व
योग्येષુ युक्तिपूर्वक प्रयुक्त, मेषजम् ભેષજ મેષજ,
आरोग्याय आरोग्य आपवा भाटे आरोग्य देनेके लिए,
अलम् समर्थ थाय छे समर्थ होता है, इति એમ ऐसा,
भगवान् ભગવાન ભગવાન, આત્રેય આત્રેય આત્રેય,
पुनर्वसु पुनर्वसुએ ऊहुं छे पुनर्वसुने कहा है ॥ ३ ॥

૩ પૂર્વાધ્યાયે-પૂર્વેઽધ્યાયે (ગ)

3. "The physicians speak of therapeutics as being four pillared and sixteen-faceted, the same was spoken of in the previous chapter as having sixteen attributes. Now this therapeutics, used skilfully, is sufficient for the restoration of health". Thus said the worshipful, Punarvasu, the son of Atri.

मैत्रेयकृता मेपजामेषजयोस्तुल्यत्वप्रतिपादने चेष्टा—

नेति मैत्रेय, किं कारणं? दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारकसंपन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायुक्ताश्चापरे म्रियमाणाः, तस्माद्भेषजमकिंचित्करं भवति,

मैत्रेय मैत्रेये मैत्रेये, उवाच उल्लुं कहा, न इति नहि नही, किम् कारणम् तेन उरल्लु शु ? इसका क्या कारण ? हि उरल्लु ओ छे उे कारण यह है कि, उपकरणवन्त. च साधनस पन्न साधनसपन्न, परिचारकसपन्ना च परिचारकयुक्त परिचारकयुक्त, केचित् उेदलाओउ कई एक, आतुरा दरदीओ रोगी, आत्मवन्त च अने सयमी और सयमी, कुशलं च कुशल कुशल, भिषग्भि वैद्योथी वैद्योसे, अनुष्ठिता चिदित्सा उरवाभां आवतां चिकित्सा करने पर, समुत्तिष्ठमाना आरोग्य प्राप्त करता सम्यक् आरोग्यलाभ करते, दृश्यन्ते देभाय छे देखे जाते हैं, तथायुक्ताः तथा तेवी न स्थितिवाणा तथा वैसे ही स्थितिवाले, अपरे भीन दूसरे, म्रियमाणा भरी नता मरते हुए, दृश्यन्ते देभाय छे देखे जाते हैं, तस्मात् भाटे अत, भेषजम् चिदित्सा चिकित्सा, अकिंचित्करम् भवति उंछि पल्लु करता नथी कुछ भी नहीं करती

4-(1) "No", said Maitreya, "why ? Because there are seen some patients possessed of means, having attendants, self-controlled, and treated by expert physicians, recovering and some others,

though enjoying similar amenities, dying, nevertheless. Thus treatment becomes a thing of no consequence.

तद्यथा-श्वश्रे सरसि च प्रसिक्तमल्पमुदकं, नद्यां वा स्यन्दमानायां पांसुधाने वा पांसुमुष्टिः प्रकीर्ण इति,

तद् यथा न्नेभडे जेसेकि, श्वश्रे भाडाभा गड्ढेमे, सरसि च उे तणावभा या सरोवरमे, प्रसिक्तम् नाणेले छिड़का हुआ, अल्पम् थोडु योडा, उदकम् पाणी पानी, स्यन्दमानाया वा उे वहेली ओर बहती, नद्या नदीभा नदीमें, पांसुधाने वा उे धूणना ढगलाभा या बालुके ढेरमे, प्रकीर्णः उे उेदी डाली हुई, पासु-धूणनी बालुकी, मुष्टि इति मुष्टी व्यर्थ छे मुष्टी व्यर्थ है,

4-(2) It is comparable to a few drops of water sprinkled in a pit or lake, or to a handful of dust scattered on a flowing river or on a dust-heap.

तथाऽपरे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्चाकुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायुक्ता म्रियमाणाश्चापरे ।

तथा तथा तथा, अपरे भीन दूसरे, अनुपकरणा साधन वगरना सावनसे विहीन, अपरिचारका. च परिचारकरहित परिचाररहित, अनात्मवन्त च अने असयमी और असयमी अकुशलं अकुशल अकुशल, भिषग्भि च वैद्योथी वैद्योसे, अनुष्ठिता चिदित्सा उरवाभां आवतां चिकित्सा करने पर, समुत्तिष्ठमाना आरोग्य प्राप्त करता आरोग्यलाभ करते, दृश्यन्ते देभाय छे देखे जाते हैं, तथायुक्ता. तथा तेवीन स्थितिवाणा तथा वैसे ही स्थितिवाले, अपरे भीन दूसरे, म्रियमाणा भरी नता मरते हुए, दृश्यन्ते देभाय छे देखे जाते हैं,

4-(3) Conversely, we see others, devoid of means, with no attendants, no self-control and treated by unskilled physicians, regaining health and yet others, similarly circumstanced, dying all the same.

यतश्च प्रतिकुर्वन् सिध्यति, प्रतिकुर्वन् म्रियते; अप्रतिकुर्वन् सिध्यति, अप्रतिकुर्वन् म्रियते, ततश्चिन्त्यते मेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति ॥ ४ ॥

यतः च नेथी जिस कारणसे, प्रतिकुर्वन् चिकित्सा करता। चिकित्सा करने पर, सिध्यति साजे थाय छे अच्छा होता है, प्रतिकुर्वन् चिकित्सा करता छतां चिकित्सा करने पर भी, म्रियते भरी नथ छे मर जाता है, अप्रतिकुर्वन् चिकित्सा कर्या विना पण चिकित्सा न करने पर भी, सिध्यति साजे थाय छे अच्छा हो जाता है, अप्रतिकुर्वन् अने चिकित्सा कर्या विना और चिकित्सा किये विना, म्रियते भरी पण नथ छे मर सी जाते हैं, तत तेथी उस कारणसे, मेषजम् चिकित्सा चिकित्सा, अभेषजेन अचिकित्सा और अचिकित्साके, अविशिष्टम् समान न छे समान ही है, इति चिन्त्यते ओम विचार आवे छे ऐसा विचार होता है ॥ ४ ॥

4 Thus recovery follows treatment; death, too, follows treatment Similarly, recovery follows in the absence of treatment and in the absence of treatment, death, too, follows. Hence it is to be concluded that treatment is in no way better than no treatment

तत्र समाधानमात्रेयकृतम्—

मैत्रेय ! मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः, किं कारणं, ये ह्यातुराः षोडशगुणसमुदितेनानेन मेषजेनोपपद्यमाना म्रियन्ते इत्युक्तं तदनुपपन्नं, न हि मेषज-साध्यानां व्याधीनां मेषजमकारणं भवति,

मैत्रेय हे मैत्रेय ! है मैत्रेय ! मिथ्या चिन्त्यते ओ विचारश्रेणी जोटी छे आपका यह विचार मिथ्या है, इति आत्रेय ओम आत्रेये ऐसा आत्रेयेने, उवाच छुहु कहा, कि कारणम् तेनु कारणु शु ? इसका क्या कारण ? हि कारणु ओ छे के कारण यह है कि, षोडशगुण-सोण गुणयुक्त सोलह गुणोंसे, समुदितेन युक्त सपन्न, अनेन आ इस, मेषजेन चिकित्सापद्धतिथी चिकित्सापद्धतिसे, उपपद्यमानाः उपचार करता छतां उपचार करने पर भी, ये आतुराः ने रोगीओ जो रोगी, म्रियन्ते भरी

४. यत—अत. (द)

नथ छे मरते हैं, इति (यत्) ओम ने ऐसा जो, उक्तम् छुहु कहा तत् ते वह, अनुपपन्नम् योग्य नथी ठीक नहीं, हि कारण के क्योंकि, मेषज-साध्यानाम् चिकित्सासाध्य चिकित्सासाध्य, व्याधीनाम् व्याधिओभा रोगोंके लिए, मेषजम् चिकित्सा चिकित्सा, अकारणम् निष्कारण निरर्थक, न भवति नथी नथी नहीं होती,

5-(1) "Maitreya, 'you think wrongly'", said Atreya, "how"? Because what has been stated (by you) that patients, though given the systematic treatment possessed of all the sixteen qualities, die, is not sound Treatment does not become inconsequential in regard to disease amenable to treatment.

ये पुनरातुराः केवलान्नेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते, न तेषां संपूर्णमेषजोपपादनाय समुत्थानविशेषो नास्ति,

ये पुन वणी ने फिर जो, आतुरा रोगीओ रोगी, केवलात् स पूर्ण सपूर्ण, मेषजात् चिकित्सा चिकित्साके, ऋते विना विना भी, समुत्तिष्ठन्ते साजे थाय छे स्वस्थ होते हैं, तेषाम् तेओने उसकी, सपूर्ण- स पूर्ण सपूर्ण, मेषज-चिकित्सा चिकित्सा, उपपादनाय करता भाटे करनेके लिए, समुत्थान-स्वस्थताने स्वस्थताका, विशेष छार्ध विशेष कोई विशेष, न अस्ति (इति) न नथी ओम नथी अर्थात् चिकित्सा वगर ने स्वस्थता थाय छे, तेना करता स पूर्ण चिकित्सा करताथी विशेष सारी स्वस्थता थाय ओ पुष्टु छे नहीं ऐसा नहीं, अर्थात् चिकित्साके विना जो स्वस्थता होती है उससे विशिष्ट प्रकारकी चिकित्सा करने पर उत्तम स्वास्थ्य मिलता है,

6-(2) And, again, as regards those who recover without the aid of any treatment even in their case there is a special reason for giving them the complete course of treatment.

५ ये पुनरातुरा—ये चातुरा (च)

„ मेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते—मेषजादपि म्रियन्ते (च)

„ मेषजोपपादनाय—मेषजोपपन्नानाम् (ग)

यथा हि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो बलमस्योपादध्यात्, स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवोत्तिष्ठेत्, तद्वत् संपूर्णमेषजोपलम्भादातुराः;

यथा हि जेभ जैसे, पतितम् पड़ी गयेला गिरे हुए, उत्थानाय अने उठानेमें, समर्थम् समर्थ समर्थ, पुरुषम् पुरुषने पुरुषको, उत्थापयन् उठाउनाउठानेवाला, पुरुष जे डोर्ध भीजे भाणुस यदि कोई दूसरा पुरुष, अस्य तेने उसको, बलम् टेका सहारा, उपादध्यात् आपे छे देता है, स ते। ते तो वह, अपरिक्लिष्ट डर्ध पशु डष्ट विना विना कष्टके, एव ज ही, क्षिप्रतरम् सत्वर आसानीसे, उत्तिष्ठेत् उठेला थर्ध जय छे उठ जाता है, तत्-वत् तेवी रीति इसी प्रकार, आतुरा रोगीओ रोगी, संपूर्ण- स पूरुं संपूर्ण, मेषज-थिडित्साना चिकित्साके, उपलम्भात् उपयोगथी ड्येश विना सत्वर साज थाय छे उपयोगसे कष्टके विना आसानीसे संपूर्ण स्वस्थताको प्राप्त करते हैं,

5-(3) Just as a man by lifting another who has fallen, although the latter is able to rise by himself, gives him support, in consequence of which he rises sooner and without difficulty; in like manner do patients receiving the aid of a complete treatment (recover more easily and without difficulty).

ये चातुराः केवलाङ्गेषजादपि म्रियन्ते. न च सर्वे एव ते मेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन्, नहि सर्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः, न चोपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति, न चासाध्यानां व्याधीनां मेषजसमुदायोऽयमस्ति, न ह्यलं ज्ञानवान् भिषङ्सुमूर्धमातुरमुत्थापयितुं,

ये च अने जे ओर जो, आतुरा रोगीओ रोगियो, केवलात् स पूरुं संपूर्ण, मेषजात् अपि थिडित्स। थवा

५ ते मेषजोपपन्ना-सम्पूर्णा मेषजापपन्ना (ग)

„ मेषजसमुदायोऽयमस्ति-मेषजसमुदायोऽस्ति (ध)

„ अयमस्ति-अलमास्ति (त)

छतां पशु चिकित्सा करने पर भी, म्रियन्ते मरी जय छे मरते हैं, ते च ते वे, सर्वे एव सर्वे सब, मेषज-थिडित्स। चिकित्साके, उपपन्ना मणवाथी मिलने पर भी, न समुत्तिष्ठेरन् साज थता नथी स्वस्थ नहीं होते, हि डारणुके क्योकि, सर्वे सर्वे सब, व्याधय व्याधिओ रोग, उपायसाध्याः उपायसाध्य उपायसाध्य, न भवन्ति होता नथी नहीं होते, उपाय-वणी उपायथी और उपायसे, साध्यानाम् साध्य साध्य, व्याधीनाम् व्याधि-ओनी रोगोकी, अनुपायेन उपाय विना विना उपायके, सिद्धि सिद्धि सिद्धि, न अस्ति थती नथी नहीं होती, असाध्यानाम् च अने असाध्य और असाध्य, व्याधी-नाम् च व्याधिओ भाटे व्याधियोंके लिए, अयम् आ यह, मेषजसमुदाय. लेपजस अड औषधसमुदाय, न अस्ति नथी नहीं है, हि डारणुके क्योकि, ज्ञानवान् पूरुं ज्ञानवाणौ ज्ञानी, भिषक् वैद्य पशु वैद्य भी, सुमूर्धम् भरणोन्मुख मग्नेवाले, आतुरम् रोगीने रोगीको, उत्थापयितुम् स्वस्थ डरवा स्वस्थ करनेमें, न अलम् समर्थ नथी समर्थ नहीं होता,

5-(4) As regards those patients who die inspite of full treatment, not all of them could be expected to recover by the blessing of treatment. For, not all diseases are amenable to treatment and yet of those diseases as are amenable to treatment, cure cannot be accomplished except by treatment. However, the whole pharmacopoeia will fail in curing irremediable diseases; and no physician, however clever, is able to save a dying patient.

परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति, यथा हि योगज्ञोऽभ्यासनित्य इष्वासो धनुरादायेषुमस्यन्नातिविप्रकृष्टे महति काये नापराधवान् भवति,

५ नातिविप्रकृष्टे महति काये-नातिविप्रकृष्टे नातिमहतिकाये (ठ.)

„ नापराधवान्-नापवाध (ड.)

„ „ -नापराधः; नापराध (प)

संपादयति चेष्टकार्यं, तथा भिषक् स्वगुणसंपन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्मारभमाणः साध्यरोगमनपराधः संपादयत्येवातुरमारोग्येण, तस्मान्न भेषजमभेषजेनाविशिष्टं भवति ॥ ५ ॥

परीक्ष्य- पित्तर डरीने देख भाल कर, कारिण हि डाम डरवावाणा मनुष्यो कार्य करनेवाले मनुष्य, कुशला कुशल, भवन्ति होय छे होते हैं, यथा हि जेभ जैसे, योगज्ञ धनुर्विद्या ज्ञानुना रे वनुर्विद्याओ जाननेवाला, अभ्यासनित्य तथा नित्य अभ्यासवाणो अभ्यासशील, इप्वास धनुर्धारी धनुर्धारी, धनु धनुष्य धनुष्यको, आदाय लईने लेकर, नातिविप्रकृष्टे अलु नलुडना बहुत दूर न हो ऐसे, महति अने मोटा बडे, काये आकारवाणा लक्ष्यमा आकृतिवाले लक्ष्यपर, जपुम् ज्ञानु वाण, अत्यन् इकेतो छोटता हुआ, अपराधवान् निष्फल अमफल, न नथी नहीं, भवति थोता होता, इष्टकार्यम् च अने इष्टकार्यतु और अपने इष्ट कार्यको. संपादयति संपादन डरी दे छे संपादित करता है, तथा तेभ वैसे ही, स्वगुणसंपन्न स्वगुणयुक्त अपने गुणोंसे सम्पन्न, उपकरणवान् अने उपकरणवान् सावनयुक्त, वीक्ष्य अने विचारिने साध्यासाध्यकी परीक्षा करके, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, आरभमाण डरेतो करता हुआ, भिषक् वेद्य वैद्य, अनपराध. डई पणु यूड डर्या वगर किसी भी प्रमादके बिना, साध्यरोगम् साध्यरोगवाणा साध्यरोगवाले, आतुरम् रोगीने रोगीको, आरोग्येण आरोग्यथी स्वास्थ्यसे, संपादयति एव युक्त डरे ज छे युक्त करता ही है, तस्मात् तेथी इसलिए, भेषजम् चिकित्सा चिकित्सा, अभेषजेन अचिकित्साके, अविशिष्टम् समान समान, न भवति नथी नहीं होती ॥ ५ ॥

5. Hence those alone that act after investigation are considered wise. As a bowman who is a good marksman and given to constant practice, taking up a bow and releasing an arrow does not fail in hitting a big target that is not too far off, and achieves his purpose, so does a physician of accomplishment and means

who starts treating a curable disease after full investigation, without fail bestow health on the patient. Hence it cannot be said that treatment is no better than no treatment.

चिकित्सासूत्रम्—

इदं च न. प्रत्यक्षं-यदनातुरेण भेषजेनातुरं चिकित्सामः, क्षामसक्षामेण, कृशं च दुर्बलमाप्याययामः, स्थूलं मेदस्विनमपतर्पयामः, शीतेनोष्णाभिभूतमुपचरामः, जीताभिभूतमुष्णेन, न्यूनान् धातून् पूरयामः, व्यतिरिक्तान् ह्रासयामः, व्याधीन् मूलविपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः. तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति ॥ ६ ॥

इदम् च अने आ यह, न अभने हमे, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष छे प्रत्यक्ष है, यत् इ कि, आतुरम् रोगीनी रोगीकी, अनातुरेण रोगीना गुणथी विपरीत रोगीके गुणसे विपरीत, भेषजेन औषधथी औषधसे, चिकित्साम चिकित्सा डरीछे छीछे चिकित्सा करते हैं, क्षामम् क्षीणनी क्षीणकी, अक्षामेण अक्षुण औषधथी चिकित्सा डरीछे छीछे वृहण औषधसे चिकित्सा करते हैं, कृशम् कृश कृश, दुर्बलम् च अने दुर्बलतु और दुर्बलका, आप्याययाम. सतर्पण डरीछे छीछे तर्पण करते हैं, स्थूलम् स्थूल रथूल, मेदस्विनम् अने मेदस्वीनु और मेदस्वीका, अपतर्पयाम अपतर्पण डरीछे छीछे अपतर्पण करते हैं, उष्ण अभिभूतम् गरमीथी पीडातरोगीनी गरमीसे पीडित रोगीकी, शीतेन शीत क्रियावडे शीतल क्रियासे, शीत-अभिभूतम् अने ठंडथी पीडातरोगीनी और शीतसे पीडित रोगीकी, उष्णेन उष्ण क्रियाथी उष्णक्रियासे, उपचराम. चिकित्सा डरीछे छीछे चिकित्सा करते हैं, न्यूनान् न्यून कम हुई, धातून् धातुओनु धातुओको, पूरयामः पूरण डरीछे छीछे पूर्ण करते हैं,

६ इदं च न-इदं चेदं च न (क छ ज झ ध)

„ च न-पुन (ग)

„ चिकित्साम-उपचराम (ध)

„ व्यतिरिक्तान्-अतिरिक्तान् (ग)

„ सम्यक्-स्वस्व (ठ)

व्यतिरिक्तान् वधेना धातुभ्यामेव बद्धी हुई धातुओको, हासयाम्. हास करीये छीये घटाते हैं, व्याधीन् रोगीने रोगोंको, सम्यक् सारी रीते अच्छी तरह, मूल-हेतुथी हेतुसे, विपर्ययेण विपरीत विपरीत, उपचरन्त. चिकित्साथी नष्ट करता चिकित्सा द्वारा नष्ट करते हुए, प्रकृतौ समतामां समतामें, स्थापयाम भूझीये छीये स्थापित करते हैं, तेषाम् तेषां रोगियोंकी, तथा कुर्वताम् आवी रीते चिकित्सा करता इस प्रकार चिकित्सा करते हुए, नः आपणुने हमारेको, अयम् आ यह, मेघज-समुदाय लेपण सश्ल मेघजसमुदाय, कान्ततम. अत्यंत अलीष्ट अति इष्ट, भवति थाय छे होता है ॥ ६ ॥

6. This much is evident to us all, viz., we treat a disease-ridden man with disease-removing measures and the depleted man with impletion We nourish the emaciated and the feeble; starve the corpulent and the fatty, treat the man afflicted by heat with cooling measures and with hot things him who is afflicted with cold. We replenish body-elements that have suffered decrease, and deplete those that have undergone increase. By treating disorders properly with what are antagonistic to their origin, we restore the patient to the normal condition. In our hands, administering in this manner, the pharmacopoeia shows itself to the best of its glory.

चिकित्साया यशोलामे कारणम्—

भवन्ति चान्न—

साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।

काले चारभते कर्म यत्तत् साधयति ध्रुवम् ॥७॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके छे के श्लोक हैं कि, साध्य-साध्य साध्य, असाध्य-तथा असाध्यना और असाध्यको, विभागज्ञ विभागने अणुनार पृथक् रूपसे जाननेवाला, चिकित्सक वैद्य वैद्य, यत् कर्म जे कर्मना जिस कर्मका, काले च योय्य क्षणे

यथा समय, ज्ञानपूर्वम् ज्ञानपूर्वके ज्ञानपूर्वक, आरभते आरंभ करे छे आरंभ करता है, तत् तेने उसको, ध्रुवम् अवश्य अवश्य, साधयति सिद्ध करे छे सफल करता है ॥ ७ ॥

Here are verses again—

7 The physician who knows the differential diagnosis between the curable and the incurable diseases and begins treatment with full knowledge of the case and in time, obtains success for his effort without fail.

असाध्यरोगचिकित्साया हानिः—

अर्थविद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम् ।

प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥८॥

य. वैद्यः जे वैद्य जो वैद्य, असाध्यम् असाध्य व्याधिने असाध्य रोगकी, समुपाचरेत् उपचार करे छे चिकित्सा करता है, स ते वह, अर्थ-पैसे द्रव्य, विद्या-विद्या, यश-तथा यशनी व यशकी, हानिम् हानि हानि, उपक्रोशम् निन्दा निन्दा, असंग्रहम् अने दोषे तदर्थी परित्यागने और जनतासे परित्यागको, नियतम् अवश्य अवश्य, प्राप्नुयात् प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ८ ॥

8 But the physician who undertakes to treat incurable diseases will invariably suffer loss of income, tarnish his learning and fame, and earn for himself disrepute and unpopularity to boot.

रोगाणां साध्यासाध्यत्वेऽपि पुनर्विभागः—

सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।

द्विविधं चाप्यसाध्यं स्यादाप्यं यच्चानुपक्रमम् ॥९॥

सुखसाध्यम् सुखसाध्य सुखसाध्य, अथ अपि च अने और, कृच्छ्रसाध्यम् कृच्छ्रसाध्य श्रेष्ठ कष्टसाध्य इस तरह, साध्यम् साध्यरोग साध्यरोग, मतम् जे प्रकारने मान्यो छे दो प्रकारका माना है, चाप्यम् याप्य

८ अर्थ-त्वार्थ (च ज्ञ ध)

९ असंग्रहम्-असंग्रहम् (ध.)

९. यच्चानुपक्रमम्-यदनुपक्रमम् (ध.)

याप्य, यत् च अने ने और जो, अनुपक्रमम् अनुपक्रम
प्रत्याख्येय, (तत् ते वह), असाध्यम् च अपि असाध्य
रोग पाणु असाध्य रोग भी, द्विविधम् ये प्रमाणे ये
प्रकारने। इसी तरह दो प्रकारका, स्यात् छे है ॥ ९ ॥

9 The curable diseases are of two kinds those that are easily cured and those that are cured with difficulty. The incurable diseases also fall into two categories those that are palliable and those that are absolutely irremediable

साध्यानां त्रिविधश्चाल्पमध्यमोत्कृष्टतां प्रति ।

विकल्पो, न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥१०॥

अल्प-मध्यम-उत्कृष्टताम् अल्प उपायथी साध्यपाणु
-मध्यम उपायथी साध्यपाणु तथा उत्कृष्ट उपायथी
साध्यपाणु अल्प उपायसे साध्यता-मध्यम उपायसे साध्यता
तथा उत्कृष्ट उपायसे साध्यता, प्रति ओओने उद्देशी
इनका उद्देश रखकर, साध्यानाम् साध्यरोगोने साध्यरोगोंका,
विकल्प लेद मेद, त्रिविध. त्रणु प्रकारने थाय छे
तीन प्रकारका होता है, नियतानाम् असाध्यानाम् तु
परतु निश्चित रूपवाला याप्यथी बिन्न असाध्यरोगोने
परन्तु निश्चित रूपवाले याप्यसे भिन्न असाध्य रोगोंका,
विकल्पना लेद मेद, न थेतो नथी नहीं होता ॥१०॥

10 The curables are, again, classed in three fresh categories by reason of their requiring mild, moderate or strong treatment. The incurable ones, being inexorable, admit of no such classification

सुखसाध्यस्य लक्षणम्—

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य च ।

न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥११॥

न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुरूपक्रमः ।

गतिरेका नवत्वं च रोगस्योपद्रवो न च ॥१२॥

दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वौषधक्षमः ।

चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥१३॥

यस्य च ने रोगनां जिस रोगके, हेतवः कारण, पूर्वरूपाणि पूर्वरूप पूर्वरूप, रूपाणि च अने रूप और रूप, अल्पानि थोडा होय अल्प हों, दूष्यः च दूष्य दूष्य, तुल्यगुण समान गुणवाणु समान गुणवाला, न न होय न हो, दोष दोष दोष, प्रकृति उत्कृष्ट रूपवाणो उत्कृष्ट रूपवाला, न न न, भवेत् होय हो, कालगुण च नेमां ऋतुना गुण ऋतुके गुण, तुल्य. न समान न होय समान न हों, देश. देश पाणु देश भी, दुरूपक्रमः न चिकित्सा भाटे अयोग्य न होय चिकित्साके लिए अयोग्य न हो, गतिः गति गति, एका ओके होय एक हो, रोगस्य च वशी रोगानु रोगका, नवत्वम् नवीनपाणु होय नयापन हो, उपद्रव तेने। उपद्रव उसका उपद्रव, न न होय न हो, समुत्पत्तौ च तेनी उत्पत्तिमां उसकी उत्पत्तिमें, एक ओके न एक ही, दोष. दोष कारण हो, देह रोगीनु शरीर रोगीका शरीर, सर्वौषध- सर्व प्रकारकी औषधको, क्षम सहैवाभां समर्थ होय सहन कर सके ऐसा हो, चतुष्पाद-उपपत्ति च अने वैद्य वगैरे चार पादोंकी संप्राप्ति होय और वैद्य आदि चार पादोंकी संप्राप्ति हो, सुखसाध्यस्य आ सुखसाध्य रोगानु यह सुखसाध्य रोगका, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है ॥११-१३॥

11-15. The characteristics of an easily curable disease are the causes, premonitory symptoms and symptoms are mild, the morbid factor is homologous neither to the affected body-element nor to the habitus of the patient, nor to the traits of the prevailing season, the place of disease is not inaccessible to treatment; the course of disease is localised in one system, is recent, has no complication and is born of the predominant morbidity of only a single humor; the body is in a condition to withstand all treatment and the fourfold requisites of treatment are at hand. These are the circumstances in which a disease is easily curable.

कृच्छ्रसाध्यस्य लक्षणम्—

निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले ।
कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥ १४ ॥
गर्भिणीवृद्धवालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।
शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानामनवम् कृच्छ्रदेशजम् ॥ १५ ॥
विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।
द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ १६ ॥

निमित्त- ३।२७ कारण, पूर्वरूपाणाम् पूर्वरूप पूर्वरूप, रूपाणाम् अने रूपतु और रूपका, बले अणु बल, मध्यमे मध्यम होता मध्यम होनेपर, काल- तेमन् ३।६ एव काल, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, दूष्याणाम् अने दूष्य ओओभांथी और दूष्य इनमेंसे, अन्यतमस्य च ३।६ ओओनी कोई एककी, सामान्ये दोषनी साथे समानता होता उत्पन्न थयेला रोगने दोषके साथ समानता होने पर उत्पन्न हुए रोगको, गर्भिणी- गर्भिणी गर्भिणी, वृद्ध- वृद्ध, वालानाम् अने आणकेने थयेला रोगने और बालकोंके रोगको, न-अति-उपद्रव-पीडितम् उपद्रवोथी अत्यंत नहि पीडयेला रोगने उपद्रवोसे अत्यंत पीडित नही हुए रोगको, शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, क्षार- क्षार क्षार, अग्नि- तथा अग्निथी और अग्निसे, कृत्यानाम् साध्यरोगाभांना साध्यरोगोंमेंसे, अनवम् ३।६।७ अणु रोगने कोई भी पुराने रोगको, कृच्छ्रदेशजम् मर्मादि प्रदेशमां उत्पन्न थयेला रोगने मर्मादि स्थानोंमें उत्पन्न हुए रोगको, न अतिपूर्ण- अपूर्ण, चतुष्पदम् २।२ पादवाणे। चार पादोंसे युक्त, एकपथम् ओओ भागगत रोगने एक मार्गगामी रोगको, न-अतिकालम् अथवा अणु अणु नहि ओवा बहुत पुराना न हो ऐसे, द्विपथम् रोगम् वा द्विभाग् रोगने द्विमार्गगामी रोगको, द्विदोषजम् तथा ओ दोषथी उत्पन्न थयेला रोगने तथा दो दोषोंसे उत्पन्न हुए रोगको, कृच्छ्रसाध्यम् कृच्छ्रसाध्य कष्टसाध्य, विद्यात् अणुवे जानना चाहिए ॥ १४-१६ ॥

14-16. The formidable diseases are— those wherein the causes, the premonitory symptoms and symptoms are

१५. गर्भिणी-गुर्विणी (स ज ठ प)

॥ वृद्धवाल-वालवृद्ध (ग)

॥ कृच्छ्रदेशजम्-कृच्छ्रदोषजम् (ङ)

१६. द्विपथ-द्विपद (प)

of moderate strength when any one of the three—the season, the habitus and the susceptibility of body elements—is homologous with the morbidic factor; the ailments of a gravida, the aged and children; those that are not much aggravated by complication, those requiring operative, caustic and cauterizing procedures, those that have gone beyond the incipient stage, those that are located in a place difficult of access; those whose course is localized in one system; if the full complement of the fourfold medical equipment is not available, diseases which have spread through two systems but have not become very chronic, and those due to the predominant morbidity of two humours.

याप्यस्य लक्षणम्, प्रत्याख्येयस्य लक्षणम्—

शेषत्वादायुषो याप्यग्रसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम् ॥ १७ ॥
गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्मसन्धिसमाश्रितम् ।
नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥ १८ ॥
विद्याद्विदोषजं, तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ।
क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥ १९ ॥
औत्सुक्यारतिसंमोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
दुर्वलस्य सुसंवृद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ २० ॥

पथ्य- सेवया पथ्यना सेवनथी पथ्यके सेवनसे, लब्ध-अल्प-सुखम् नेमां थोडु सुख भणतु होय ओवा जिसमें थोडा सुख मिलता हो ऐसे, अल्पेन अल्प थोडेसे, हेतुना ३।२७थी कारणसे, आशु-प्रवर्तकम् जल्दी प्रवर्तना २ जल्दी बढ जानेवाले, गम्भीरम् गंभीर गम्भीर, बहुधातु-स्थम् अणु धातुमां रहेला बहुतसी धातुओंमें स्थित, मर्म-सन्धि- मर्म अने सन्धियोंमां मर्म और सन्धियोंमें,

१७ हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम्-हेतुना सुप्रवर्तकम् (प)

२०. दुर्वलस्य सुसंवृद्ध-दुर्वलस्यातिमवृद्धम् (ग)

समाश्रितम् रहेल आश्रित, नित्यानुशायिनम् सदा रहेनार।
सदा रहनेवाला, दीर्घकालम् दांभा समथी दीर्घकालसे,
अवस्थितम् स्थितिवाणा चला आता हुआ, द्विदोषजम्
अने अ दोषोथी उत्पन्न थयेला और दो दोषोंसे उत्पन्न
हुए, असाध्यम् असाध्य असाध्य, रोगम् रोगने रोगको,
आयुषः आयुष्य आयुके, शेषत्वात् शेष होवाथी अव-
शिष्ट होनेसे, याप्यम् याप्य याप्य, विद्यात् आशुवे जानना
चाहिए, तद्वत् गंभीरपणा वगेरे याप्यनां लक्षणोवाणा
गंभीरता आदि याप्यके लक्षणोंवाले, त्रिदोषजम् त्रिदोषथी
उत्पन्न थयेला त्रिदोषजन्य, क्रियापथम् चिकित्साक्रमने
चिकित्साक्रमको, अतिक्रान्तम् ओलगी गयेल उल्लंघन
कर गया हो ऐसे, सर्व- अधा सब, मार्ग- मार्गोंमां
मार्गोंमें, अनुसारिणम् देखायेला फैले हुए, औत्सुक्य-
उत्सुकता उत्सुकता, अरति- अरति अरति, संमोह- तथा
संमोह और समोहको, कर्म- करनेवाला करनेवाले, इन्द्रिय-
धन्द्रियोनी इन्द्रियोंकी, नाशनम् शकितने नष्ट करनेवाला
शक्तिका नाश करनेवाले, दुर्बलस्य दुर्बल पुरुषमां दुर्बल
पुरुषमें, सुसंबुद्धम् धणा उपद्रवोवाणा बहुत उपद्रवोंसे युक्त,
सारिष्टम् एव च अने मृत्युसूचक लक्षणोवाणा और
अरिष्टके लक्षणोंसे युक्त, व्याधिम् असाध्य रोगने असाध्य
रोगको, प्रत्याख्येयम् प्रत्याप्येय प्रत्याख्येय, विद्यात्
आशुवे जानना चाहिए ॥ १७-२० ॥

17-20. The diseases of the follow-
ing description are to be regarded
as incurable but palliable; viz. those
in which the patient, being still spared
with some life-span, needs to be kept
going by means of strict regimen,
those which admit of slight relief, but
which also get readily aggravated
from slight causes, those which are
deep-seated, those which affect many
body-elements; those which have
lodged themselves in vital parts and
joints; those which are constantly
relapsing; those which are of long stand-
ing and those which are born of the
discordance of two humors.

The following diseases are both
incurable and immitigable, those which
are similar to the above (with the
exception of the expectation of life
still left and the possibility of some
relief), which are born of the complete
discordance of all the three humors,
which have gone beyond the stage of
treatment, which have spread to all
the systems of the body, which give
rise to (sudden and extreme) excite-
ment, restlessness and stupefaction,
which destroy the sense-faculties, which
afflicting weakened constitutions get
greatly aggravated, and which are
accompanied with the fatal prognostic
signs

रोगस्य साध्यासाध्यज्ञानप्रयोजनम्—

भिषजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां स्वलक्षणम् ।
पश्चात्कर्मसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥२१॥

धीमता बुद्धिमान् बुद्धिमान्, भिषजा वैद्ये वैद्य,
एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, प्राक् सौथी पहले
सबसे प्रथम, विकाराणाम् व्याधिओनां व्याधिओंके,
स्वलक्षणम् पोतानां लक्षणोनी अपने लक्षणोंकी, परीक्ष्य
परीक्षा करीने परीक्षा करके, पश्चात् पछी पीछे, साध्येषु
साध्य रोगोंमां साध्य रोगोंमें, कर्म- चिकित्साने चिकि-
त्साका, समारम्भ आरंभ प्रारम्भ, कार्य- करनेवाले करे ॥२१॥

21. A wise physician should first
examine the signs and symptoms of
the disease and only then commence
treatment of curable diseases.

साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमान् ।
न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥२२॥

२१. पश्चात्कर्मसमारम्भ —पश्चात्कार्यसमारम्भ (व. त. द.)

२२. प्रकल्पयेत्—विवर्द्धयेत् (ध.)

य ने जो, साध्य-असाध्य- साध्य अने असाध्यना साध्य व असाध्यके, विभागज्- लेदने ज्ञानान्तर मेदने जाननेवाला, सम्यक् तथा सारी रीतना श्रेष्ठ प्रकारके प्रतिपत्तिमान् ज्ञानथी युक्त होय ज्ञानसे युक्त हो, स ते वह, मैत्रेय- मैत्रेय मैत्रेयके, तुल्यानाम् नेवा मनुष्ये समान मनुष्योंकी, मिथ्या- मिथ्या मिथ्या, बुद्धिस्-बुद्धि बुद्धिकी, न प्रतिकल्पयेत् डरेता नथी नहीं करता ॥ २२ ॥

22 One who knows the differential diagnosis between curable and incurable diseases, as also the right application, will not fall into such erroneous mode of thinking as Maitreya and others did (in this discourse)

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

इहौषधं पादगुणाः प्रभावो श्लेषजाश्रयः ।
आत्रेयमैत्रेयमती मतिद्वैविध्यनिश्चयः ॥ २३ ॥
चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येष्वप्युक्तं सिषगजितम् ॥ २४ ॥

तत्र ते विषयमां उभ विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना ये श्लोका छे के उपसंहारके दो लोको हैं कि, इह महाचतुष्पादे आ 'महाचतुष्पाद' नामना अध्यायमां इस 'महाचतुष्पाद' नामके अध्यायमे, औषधम् औषध औषध, पादगुणा आर पादोना गुण चतुष्पादके गुण, श्लेषजाश्रय औषधमां रहेले औषधसम्यन्वी, प्रभावः प्रभाव प्रभाव, आत्रेय- आत्रेय आत्रेय, मैत्रेय- अने मैत्रेयना और मैत्रेयके, मती मत मत, मति- तथा मतना तथा मतके, द्वैविध्य- अने प्रकाशना दोनो प्रकारोंका, निश्चय निश्चय, चतुर्विध-विकल्पा आर प्रकाशना विकल्प चार प्रकारके विकल्प, येषु अने नेने जिन पर, सिषगजितम् सिद्धिर्त्सा चिकित्सा, धायत्तम् आश्रित छे आश्रित है, स्वस्वलक्षणा ते पौतपौतानां लक्षणोपाया वे अपने अपने लक्षणोंवाले, व्याधय रोगो रोगो, उक्ता उक्ता छे कहे हैं ॥ २४ ॥

Here is a couple of recapitulatory verses—

23-24. Here in this major chapter on the "Fourfold Basic Factors of Therapeutics", have been laid down treatment, its composition and character, the result proceeding from treatment, the difference of opinion between Atreya and Maitreya, the decision concerning this doctrinal difference, and the fourfold classification of curability and incurability of diseases, together with the characteristics of each class

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रयेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विषे सूत्रस्थानमे, महाचतुष्पाद 'महाचतुष्पाद' 'महाचतुष्पाद', नाम नामने। नामका, दशम दशमे दसवाँ, अध्याय अध्याय अध्याय, समाप्त स पूर्युं थये समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10 Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the tenth major chapter entitled "The Fourfold Basic Factors in Therapeutics", is completed

एकादशोऽध्यायः ।

अग्नियारभे अध्याय ग्यारहवाँ अध्याय

Chapter XI

तिस्रैषणीयाध्यायोपक्रमः—

अथातस्तिस्त्रैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अत एवे अहोथी अव आगे, तिस्रैषणीयम् 'तिस्रैषणीय' नामना 'तिस्रैषणीय' नामके, 'अध्यायम्' अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्याम व्याख्यान करेणु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेयुं छे कहा है ॥२॥

1 We shall now expound the chapter entitled "The three pursuits of men".

2 Thus declared the worshipful Atreya.

तिस्र एषणा. —

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हितमिह चामुष्मिंश्च लोके समनुपश्यता तिस्र एषणाः पर्येष्टव्या भवन्ति—प्राणैषणा, धनैषणा, परलोकैषणेति ॥ ३ ॥

इह खलु आ ससारमां यहा, इह आ लोके इह-लोक, अमुष्मिन् च लोके अने परलोकांमां एव परलोकमें, हितम् हितने हित, समनुपश्यता धनं च चाहनेवाले, अनुपहत-सत्त्व-बुद्धि-पौरुष-पराक्रमेण मन-बुद्धि-शारीरिक अण अने शौर्यशी संपन्न मन-बुद्धि-पौरुष और शौर्यसे संपन्न, पुरुषेण पुरुषे पुरुषको, तिस्र त्रय तीन, एषणा ऐषणुआ ऐषणायें, पर्येष्टव्या भवन्ति उरवी नेष्टये करनी चाहिए, तत् यथा नेमके जैसेकि, प्राणैषणा प्राणैषणु प्राणैषणा, धनैषणा धनैषणु धनैषणा, परलोकैषणा इति अने परलोकांमां और परलोकैषणा ॥३॥

3. Three indeed are the pursuits that should be followed by every man who is possessed of unimpaired

intelligence, understanding, energy and enterprise and who wishes to secure his good both in this world and hereafter They are the pursuit of life, the pursuit of wealth, and the pursuit of the other world

प्रथमा प्राणैषणा—

आसां तु खल्वेषणानां प्राणैषणां तावत् पूर्वतरमापद्येत। कस्मात्? प्राणपरित्यागे हि सर्वत्यागः।

आसाम् आ इन, एषणानाम् ऐषणुआ ऐषणामां एषणा-ओमें, तु खलु पाण तो, प्राणैषणाम् तावत् प्राणैषणु अरेपर प्राणैषणाको ही, पूर्वतरम् शौथी प्रथम पहिले, आपद्येत उरवी नेष्टये करनी चाहिए, कस्मात् शा भाटे किस लिए, प्राणपरित्यागे हि प्राणुने त्याग यतां प्राणोंके छोडनेपर अवश्य ही, सर्वत्याग सर्वने त्याग थाय छे सबको छोडना पडता है,

4-(1). From among these pursuits, the pursuit of life is to be given priority. Why? Because the giving up of life means the giving up of everything

तस्यानुपालनं—स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तानुवृत्तिः, आतुरस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः, तदुभयमेतदुक्तं वक्ष्यते च;

स्वस्थस्य स्वस्थनु स्वस्थका, स्वस्थवृत्तानुवृत्ति स्वस्थ-वृत्तिनु अनुवर्तन स्वस्थवृत्तका पालन, आतुरस्य अने रोगीनी और रोगीका, विकार-प्रशमने व्याधिप्रशमनमां विकारशमनमें, अप्रमाद सावधानता ऐ प्रमाद न करना यह, तस्य ते प्राणुनु उस प्राणका, अनुपालनम् रक्षण छे रक्षण है, तत्-एतत् ते आ ये, उभयम् अने दोनों, उक्तम् उक्तां छे पहले कह दिये गये हैं, वक्ष्यते च अने एवे पछी उहेवामां आवशे और आगे भी कहे जायेगे,

4-(2) The preservation of life is done (in two ways), by the healthy

४. प्राणैषणा तावत्—प्राणैषणाम् (थ)

,, स्वस्थानुवृत्तिः—स्वस्थवृत्ति (ख)

observing the rules of health, and by the ailing being diligent in the alleviation of abnormal symptoms These two aspects have been touched upon and will be dealt with hereafter

तद्यथोक्तमनुवर्तमानः प्राणानुपालनादीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥४॥

तत् ते उसका, यथोक्तम् शास्त्रमां कहेला नियमने विधिपूर्वक, अनुवर्तमान. अनुसरनार मनुष्य पालन करता हुआ मनुष्य, प्राणानुपालनात् प्राणानु सरक्षित्वा कर्वाथी प्राणोंकी रक्षासे, दीर्घम्-आयु दीर्घ आयुष्य दीर्घ आयुको, अवाप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, प्रथमा प्रथम प्रथम, एषणा प्राणैषणा प्राणैषणा, व्याख्याता भवति कहेलाभा आधी छे कह दी गई है ॥ ४ ॥

4. By following what has here been laid down, one, husbanding his vital resources, attains long life Thus the first pursuit has been dealt with

द्वितीया धनैषणा—

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत, प्राणैभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्येष्टव्यं भवति, न ह्यतः पापात् पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः, तस्मादुपकरणानि पर्येष्टुं यतेत ।

अथ प्राणैषणा पछी प्राणैषणाके पश्चात्, द्वितीयाम् पछी दूसरी, धनैषणाम् धनैषणा धनैषणा, आपद्येत कर्वाी जेष्ठे करनी चाहिए, हि कर्वाये क्योकि, प्राणैभ्य. अनन्तरम् प्राण पछी प्राणके बाद, धनम् एव धन न धन ही, पर्येष्टव्यम् कहेला योय स्पृहणीय, भवति थाय छे होता है, यत् कर्वाये क्योकि, अनुपकरणस्य साधन (धन)थी रहित होईसाधन (धनसे) रहित होकर, दीर्घम् आयु लांशु आयुष्य लोगवपु दीर्घ आयुवाला होना, अतः पापात् ओ दुष्यथी इस दुखसे, पापीय वधारे दुष्य वढ कर कोई दूसरा दुख, नहि अस्ति नथी

नहीं है, तस्मात् भाटे इस लिए, उपकरणानि साधने। उपकरणोंको, पर्येष्टुम् प्राप्त कर्वा भाटे प्राप्त करनेके लिए, यतेत प्रयत्न कर्वा जेष्ठे प्रयत्न करे,

5-(1). Next the pursuit of wealth should be taken up For, after life, wealth is the end to be sought Surely there is no wretchedness more wretched than that of the man possessed of long life but lacking the appurtenances that make life worth living. Therefore effort should be made to acquire these appurtenances

तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः, तद्यथा- कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि, यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्माणि वृत्ति-पुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुं,

तत्र ते भाटे इस लिए, उपकरणोपायान् धननी प्राप्तिना उपायैः धनकी प्राप्तिके उपायोंका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान कर्वा व्याख्यान करेंगे, तद्यथा जेष्ठे जैसे, कृषि-जेठी कृषि, पाशुपाल्य- पशुपालन पशुपालन, वाणिज्य-वाणिज्य वाणिज्य, राजोपसेवा-आदीनि राजसेवा वगेरे राजसेवा आदि, सताम् अने सत्पुरुषोथी और सत्पुरुषोंसे, अविगर्हितानि अनिहित अनिन्दित, यानि च जे जो, अन्यानि-अपि पछी वधारी दूसरे कोई, कर्माणि कर्म, वृत्तिपुष्टिकराणि आश्रयिका अने धनसंपत्ति कर्ना आजीविका और धनसंपत्ति करनेवाले, विद्याय ज्ञान, तानि ते उनको, कर्तुम् कर्वाने। करना, आरभेत आरंभ कर्वा आरम्भ करे,

5-(2) We shall indicate the means of acquiring these necessities of life. They are agriculture, rearing of cattle, trade and service of the king, etc In addition to these, one may resort to such other occupations as, to one's knowledge, are not disapproved of by

the righteous and provide both livelihood and opulence.

तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमत्तः पुरुषो भवति । इति द्वितीया धनैषणा व्याख्याता भवति ॥५॥

तथा तेभ्य उच्यते प्रकृतं, कुर्वन् कर्त्तव्यं करनेवाला, पुरुष पुरुष मनुष्य, दीर्घजीवितम् दीर्घजीवन, जीवति जीवे छे भोगता है, अनवमत्त अने सम्मानित और सम्मानित, भवति अने छे होता है, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, द्वितीया भी छे दूसरी, धनैषणा धनैषणानु धनैषणाका, व्याख्याता भवति व्याख्यान थयु छे व्याख्यान हुआ है ॥ ५ ॥

5 Conducting himself in this manner, a man lives for long and with dignity Thus the second—the pursuit of wealth—has been dealt with

तृतीया परलोकैषणा—

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत । संशयश्चात्र, कथं? भविष्याम इतश्च्युता न वेति,

अथ धनैषणा पछी धनैषणाके पश्चात्, तृतीयाम् तृतीया तीसरी, परलोक—एषणाम् परलोकेषणा परलोकैषणा, आपद्येत कर्त्तव्यी लेख्ये करनी चाहिए, अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, संशयः संशय थाय छे संशय होता है, कथम् केवा प्रकारने संशय थाय छे? किस प्रकारका संशय होता है? इतश्च्युता आ टोकाभाधी भरी गया पछी यहासे मर जानेके बाद, भविष्याम. न वा इति अभावे पुनर्जन्म थये के नहि? हमारा पुनर्जन्म होगा या नहीं?

6-(1) Lastly, the third pursuit—that of the other world—should be taken up This is beset with doubt How? Thus, namely,—shall we continue to exist after we have slipped from this life or shall we not?

५ तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमत्तः पुरुषो भवति—तथाति-

कुर्वन् दीर्घजीवितमनवमत्तः पुरुषो जीवति (ध.)

॥ द्वितीया धनैषणा—द्वितीयैषणा (च.)

कुतः पुनः संशय इति, उच्यते—सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्य-माश्रिताः, सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति; श्रुतिभेदाच्च—

‘मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् । स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः ॥ इति ।’ अतः संशयः—किं नु खल्वस्ति पुनर्भवो न वेति ॥६॥

कुत पुनः संशयः इति आ संशय शा भाटे थाय छे? यह संशय किन लिए होता है? उच्यते ओने उत्तर आपवाभां आवे छे के उराके जवाबमें कहा जाता है कि, एके हि केटलाओके कई एक, प्रत्यक्षपरा. प्रत्यक्षनेत्र प्रमाण मानना प्रत्यक्षवादी सन्ति छे हैं, (ये जेओ जो), पुनर्भवस्य पुनर्जन्मना पुनर्जन्मके, परोक्षत्वात् परोक्ष-भावधी परोक्ष होनेके कारण, नास्तिक्यम् नास्तिकताके नास्तिकताका, आश्रिता आश्रय ले छे आश्रय लेते हैं, (अपरे च अने भीजओ ओर दूसरे), सन्ति छे हैं, (ये जेओ जो), आगमप्रत्ययात् एव शास्त्रना प्रमाण-धी गान्धके प्रमाणसे ही, पुनर्भवम् पुनर्जन्मने पुनर्भवको, इच्छन्ति माने छे मानते हैं, एके केटलाओ कई एक, मातरम् माता माता, पितरम् च अने पिताने और पिताको, जन्मकारणम् जन्मनु कर्त्तव्य जन्मका कारण, मन्यन्ते माने छे मानते हैं, अपरे च जना. अने भीज भनुथे तो दूसरे मनुष्यों तो, स्वभावम् स्वभावने स्वभावको, परनिर्माणम् परनिर्माण से निर्माणने ईश्वरके सर्जनको, यदृच्छाम् च अने यदृच्छाने जन्मनु कर्त्तव्य माने छे और यदृच्छाको जन्मका कारण मानते हैं, इति ओ प्रमाणे इस तरह, श्रुति-भेदात् च विन्न विन्न वयने साक्ष्यवाधी ‘पुनर्जन्म नथी’ ओम पणु केटलाओके माने छे लोकमें सुननेकी भिन्नतासे ‘पुनर्जन्म नहीं होता’ ऐसा भी कई एक मानते हैं, अतः भाटे इस लिए, संशय शंका थाय छे के संशय होता है कि, किम्बुखलु शु कथो, पुनर्भव. पुनर्जन्म पुनर्जन्म, अस्ति नवाइति छे के नहि? है या नहीं? ॥६॥

६ सन्ति ह्येके—सन्ति चापरे (क्ष)

॥ चागम—त्वागम (घ)

॥ चैके—चान्ये (ग)

6. But wherefore this misgiving?

We shall explain. There are some who, in their exclusive idolatry of direct evidence, reject the rebirth of the spirit because it is outside sense-observation. There are others who believe in the spirit's rebirth solely on the authority of scripture.

Tradition also differs on this matter. Thus some hold that the mother and father are the actual authors of one's birth; others that it is the law of Nature, some others that it is divine handiwork and still others that it is mere accident.

It is thus that doubt arises. Is there, of a truth, rebirth or is there not?

आत्मपरलोकास्तित्वप्रतिपादनम्—

तत्र बुद्धिमान्नास्तिक्यबुद्धिं जह्याद्विचिकित्सां च। कस्मात्? प्रत्यक्षं ह्यल्पम्, अनल्पमप्रत्यक्षमस्ति, यदागमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते, यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि ॥ ७ ॥

तत्र तेभां इसमें, बुद्धिमान् बुद्धिमान् मनुष्ये बुद्धिमान् पुरुषको, नास्तिक्य-बुद्धिम् नास्तिक्यबुद्धिं नास्तिक्यबुद्धिको, विचिकित्सां च तथा शंका तथा सशयको, जह्यात् छोड़ी देना छोड़ देना चाहिए, कस्मात् शंका छोड़ी देना छोड़ देना चाहिए? हि कारणके क्योंकि, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष तो प्रत्यक्ष तो, अल्पम् थोड़ा छे थोड़ा है, अप्रत्यक्षम् अने अप्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष, अनल्पम् अस्ति धातु छे अधिक है, यत् ने जो, आगम अनुमान-युक्तिभि आगम-अनुमान अने युक्तिथी आगम-अनुमान तथा युक्तिद्वारा, उपलक्ष्यते-अलक्ष्य कराय छे जाना जाता है, यैः एव तावत् वणी ने और जिन, इन्द्रियैः इन्द्रियोथी इन्द्रियो द्वारा, प्रत्यक्षम् उपलभ्यते प्रत्यक्ष कराय छे प्रत्यक्ष जाना जाता है, तानि एव च तेभ्यो वे स्वयं ही, अप्रत्यक्षाणि सन्ति अप्रत्यक्ष छे अप्रत्यक्ष है ॥ ७ ॥

7. On this question, the wise man should give up the negative attitude and even scepticism. Why? Because the visible is limited; while there exists a vast unlimited world of which we know by the evidence of scripture, inference and reason. As a matter of fact even the very senses by whose agency direct observations are obtained are themselves outside the range of observation.

सतां च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षादावरणात् करणदौर्बल्यान्मनोनवस्थानात् समानाभिहारादभिभवादतिसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः;

अतिसन्निकर्षात् अति सामीप्यथी अति निकट होने से, अतिविप्रकर्षात् अति दूर होनाथी अति दूर होनेसे, आवरणात् लीट वगेरेना आवरणथी दिवाल आदिका आवरण होनेसे, करणदौर्बल्यात् मन्दिरोनी नभ-याथी इन्द्रियोकी दुर्बलतासे, मन-जनवस्थानात् मननु ध्यान न होनाथी मनके अन्यत्र लगे होनेसे, समान-अभिहारात् सरभा रूपरगवाणी वस्तुओना परस्पर भणी वनाथी एक जैसी वस्तुओके परस्पर मिलनेसे, अभिभवात् सूर्यना प्रकाश वगेरेथी पराभव पाभवाथी सूर्यके तेज आदि द्वारा अभिभूत होनेसे, अतिसौक्ष्म्याच्च अने अति सूक्ष्मताने लभने और अत्यन्त सूक्ष्म होनेसे, सतां च रूपाणाम् इथे होना अतां पक्ष रूपोंके होते हुए भी, प्रत्यक्ष-अनुपलब्धि. तेभ्यो प्रत्यक्ष जान थु नथी उनका प्रत्यक्ष ज्ञान नहीं होता,

8-(1) Further even a perceivable object escapes observation under the following conditions—viz., when it is either too close or too remote from the observer, when it is obstructed by other objects, when there is some defect in the perceiving sense-organ, when the observer's attention is else-

where, when the object is merged in the mass, when it is over-shadowed by something else, or, lastly, when it is microscopic.

તસ્માદપરીક્ષિતમેતદુચ્યતે-પ્રત્યક્ષમેવાસ્તિ; નાન્યદસ્તીતિ ॥ ૮ ॥

તસ્માત્ તેથી ફસ લિણ, પ્રત્યક્ષમ્ ઇવ અસ્તિ કેવળ પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે પ્રત્યક્ષ હી પ્રમાણ છે, અન્યત્ ન અસ્તિ અને બીજી કંઈ પ્રમાણ નથી ઓર ઢૂસરા કોઈ નહી, ઇતિ એ યહ, અપરીક્ષિતમ્ ડચ્યતે વગર વિચારે કહેવામાં આવે છે વિચાર કિયે વિના કહા જાતા છે ॥૮॥

8 Hence it is an unfounded statement to make that only the visible exists and nothing else.

શ્રુતયશ્ચૈતા ન કારણં, યુક્તિવિરોધાત્ ।

આત્મા માતુઃ પિતુર્વા યઃ સોઽપત્યં યદિ સંચરેત્ ।

દ્વિવિધં સંચરેદાત્મા સર્વો વાઽવયવેન વા ॥ ૯ ॥

સર્વશ્ચેત્ સંચરેન્માતુઃ પિતુર્વા મરણં ભવેત્ ।

નિરન્તરં, નાવયવઃ કશ્ચિત્સૂક્ષ્મસ્ય ચાત્મનઃ ॥ ૧૦ ॥

યુક્તિવિરોધાત્ યુક્તિથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે યુક્તિકે વિરુદ્ધ હોનેસે, ઇતઃ શ્રુતય ચ સાંભળવામાં આવેલાં આ સિદ્ધ સિદ્ધ વચનો પણ સુનનેમ્ આવે યે મિત્ર મિત્ર વચનો-મી કારણમ્ ન પુનર્જન્મનો પ્રતિષેધ કરવામાં કારણુરૂપ નથી પુનર્જન્મપ્રતિષેધ કરનેમ્ કારણ નહીં હૈં, માતુઃ પિતુઃ વા માતા કે પિતાનો માતા ઓર પિતાકી, ય આત્મા જે આત્મા છે જો આત્મા હૈ, સઃ યદિ તે જે વહ યદિ, અપત્યમ્ આળકમાં સતાનમ્, સંચરેત્ ઊતરે છે અવતરણ કરે, આત્મા તે તે આત્મા તો વહ આત્મા, સર્વ. વા આખે આખે અથવા સારે સારા અથવા, અવયવેન વા વિભાગશઃ વિભાગસે, દ્વિવિધમ્ સંચરેત્ એમ બે પ્રકારે ઊતરી શકે ઢો પ્રકારસે અવતરણ કર સકતા હૈં, સર્વ આખે ય આત્મા સપૂર્ણ રૂપને, સંચરેત્ ચેત્ ઊતરે તે અવતરણ કરે તો, માતુઃ પિતુઃ વા માતા અથવા પિતાનુ માતા યા પિતાકી, નિરન્તરમ્ તાત્કાલિક તત્કાલ, મરણમ્ ભવેત્ મરણ થાય મૃત્યુ હોની ઇાહિણ, સૂક્ષ્મસ્ય આત્મન

અને સૂક્ષ્મ આત્માનો ઓર સૂક્ષ્મ આત્માકા, કશ્ચિત્ કંઈ કોઈ, અવયવઃ ન અવયવ નથી તેથી માતા કે પિતાના આત્માનુ સતાનમાં અવતરણ ન થઈ શકે અવયવ નહીં હૈ, ડસ કારણસે માતા અથવા પિતાકી આત્માકા સતાનમ્ અવતરણ ન હો સકે ॥ ૯-૧૦ ॥

9-10. The various traditional beliefs referred to earlier are to be set aside as they conflict with reason.

Thus, if the soul of either the father or the mother transmigrates into the offspring, it should do so in one of two ways, viz., either totally or in part. If the transmigration were total then it should mean the immediate death of either the father or the mother. As regards partial transmigration, this alternative is overruled on account of the soul being an indivisible substance.

બુદ્ધિર્મનશ્ચ નિર્ણીતે યથૈવાત્મા તથૈવ તે ।

યેષાં ચૈષા મતિસ્તેષાં યોનિર્નાસ્તિ ચતુર્વિધા ॥ ૧૧ ॥

બુદ્ધિ બુદ્ધિ બુદ્ધિ, મન ચ તથા મનનો ઓર મનકા, નિર્ણીતે નિર્ણય થઈ ગયો છે કે નિર્ણય હો ગયા હૈં કિ, યથા ઇવ આત્મા જેવો આત્મા નિરવયવ છે જૈસા હી આત્મા નિરવયવ હૈ, તથા ઇવ તે તેવાં જ તેઓ છે તેથી માતા કે પિતાની બુદ્ધિ અથવા માતા કે પિતાનુ મન સતાનમાં ઊતરે છે એમ પણ નહિ કહી શકાય વૈસે હી વે હૈં ડસલિણ માતા અથવા પિતાકી બુદ્ધિ યા માતા અથવા પિતાકા મન સતાનમ્ અવતરણ કરતા હૈ યહ મી નહી કહા જા સકતા, યેષામ્ ચ ઇષા મતિ. 'માતા તથા પિતા જ સતાનમાં ચૈતન્યનુ કારણુ છે' આ જેઓનો મત છે 'માતા વ પિતા હી સતાનમ્ ચૈતન્યકા કારણ હૈ' યહ જિનકા મત હૈ, તેષામ્ તેઓના મતમાં ડનકે મતમ્, ચતુર્વિધા જરાયુજ-અઽઽઽ-રવેદજ, ચતુર્વિધા એ ચાર પ્રકારની ડન ચાર પ્રકારકી, યોનિઃ યોનિ યોનિ, ન અસ્તિ થશે નહિ પરંતુ જરાયુજ અને

अऽन ओम ओ प्रकारनी न थशे डारणु के मांडड
वगेरे वेऽन तथा अणसियां वगेरे उद्भिन्न न तु-
ओनी उत्पत्ति माता तथा पिताथी थती नथी नहीं
होगी, परंतु जरायुज व अण्डज इन दो प्रकारकी होगी,
क्योंकि खटमल आदि स्वेदज और गण्डूषद आदि उद्भिज्ज
जन्तुओंकी उत्पत्ति माता व पितासे नहीं होती ॥११॥

11. Since the intellect and the mind are as indivisible as the soul, the same objection as that set out in the case of the soul's transmigration applies in their case also Besides, according to the parental theory, there could be no possibility of the four-fold method of generation (which is an observed fact in Nature)

विद्यात् स्वाभाविकं पण्णां धातूनां यत् स्वलक्षणम् ।
संयोगे च वियोगे च तेषां कर्मैव कारणम् ॥ १२ ॥

पण्णाम् धातूनाम् पथमहाभूत अने आत्मा ओ
छ थे धातुओना पृथ्वी आदि पचमहाभूत और आत्मा
इन छः धातुओंके, यत् स्वलक्षणम् ने पोतानां लक्षणो छे
जो अपने लक्षण है, स्वाभाविकम् तेओने स्वाभाविक उन्हे
स्वाभाविक, विद्यात् ज्ञान्वा जानने चाहिए, तेषाम् तेओना
इन छ धातुओंके, संयोगे च स योगमां संयोगमें, वियोगे
च अने वियोगमां और वियोगमें, कर्म एव कर्म न कर्म
ही, कारणम् डारणु छे कारण है ॥ १२ ॥

12 In reply to those who maintain that life is a natural phenomenon (needing no extraneous causation) we say that only that is natural which is innate, like the unique characteristics of the six elements. There can be no life unless these come together and in all operations of conjunction and

disjunction, the sole factor is antecedent action (which is not accounted for in the Nature theory).

अनादेश्चेतनाधातोर्नैष्यते परनिर्मितिः ।

पर आत्मा स चेद्वेतुरिष्टोऽस्तु परनिर्मितिः ॥ १३ ॥

अनादेः अनादि अनादि, चेतनाधातोः आत्मान्नी
आत्माकी, परनिर्मितिः भीनथी उत्पत्ति दूसरेसे उत्पत्ति,
न इष्यते इष्ट नथी इष्ट नहीं है, स पर. आत्मा ते धिश्चर
वह ईश्वर, हेतु डारणुश्च कारणरूप, इष्ट चेत् ओ मान्य
होय तो मान्य हो तो, परनिर्मितिः शरीरनी धिश्चरथी
उत्पत्ति शरीरकी ईश्वरसे उत्पत्ति, अस्तु लक्षे थाय हमें
सी मान्य हैं ॥ १३ ॥

13 The element of consciousness (the soul) which is beginningless, cannot be the product of anything. If what is meant is that the soul itself is the ultimate cause of everything else, then we have no quarrel with the theory of "Divine Handiwork".

न परीक्षा न परीक्ष्य न कर्ता कारणं न च ।

न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १४ ॥

नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहतात्मनः ।

पातकेभ्यः परं चैतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥ १५ ॥

यदृच्छा-उपहृत आत्मन. यदृच्छावास्थी हृष्टायेदी
शुद्धिवाणा यदृच्छासे मारी गई बुद्धिवाले, नास्तिकस्य
नास्तिकने तो नास्तिकके लिए, परीक्षा न परीक्षा होती
नथी परीक्षा नहीं होती, परीक्ष्यम् न परीक्षा योग्य होता
नथी परीक्षा करने योग्य नहीं होता, कर्ता न कर्ता
नथी कोई कर्ता नहीं होता, देवाः न देवा नथी देवो नहीं हैं,
ऋषय सिद्धा न ऋषिओ अने सिद्धो नथी ऋषि एव
निद्वलोक नहीं हैं, कर्म कर्म कर्म कर्मफलम् च अने
कर्मोंतु इष्ट और कर्मोंका फल, न नथी नहीं होता, आत्मा न

१२ वियोगे-विभगे (च)

१२. एतच्छ्लोकादनन्तरम्—

सस्वेदजानि भूतानि दृश्यन्ते हि महत्तज्ज्ञः ।

सद्भिश्च नियता लोके भूतयोनिश्चतुर्विधा ॥ (प)

१३ पर आत्मा-परमात्मा (ग)

„ इष्टोऽस्तु-इष्टाऽस्तु (क)

„ „ -इष्टोऽस्ति (घ)

१४. न परीक्ष्यम्-नो परीक्ष्यन् (ग)

एव आत्मा छे नहि आत्मा होता ही नहीं, नास्तिकग्रह.
च आत्मा प्रकारने नास्तिकवाद इस प्रकारका नास्तिकवाद,
एतत् आ यह, पातकेभ्य सर्व पापेभ्यः सर्व पापोंमें,
परम् पातकम् भोक्तुं पाप छे बड़ा पाप है ॥ १४ १५ ॥

14-15. In the creed of the nihilist, whose understanding is obscured by the theory of accident, there can be no investigation, no data to be investigated, no agent, no cause, no gods, no seers, no adepts, no action, no fruit of actions, and of course, no soul. Surely this nihilistic persuasion is the most sinful of all sins.

तस्मान्मतिं विमुच्यैताममार्गप्रसृतां बुधः ।
सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत्सर्वं यथातथम् ॥ १६ ॥

तस्मात् ते भाटे इस लिए, बुध ज्ञाता भाष्यसे
बुद्धिमान पुरुष, अमार्ग-प्रसृताम् विभाग-गामी विपरीत
मार्गमें फैली हुई, एताम् आत्मा प्रकारनी ऐसी, मतिम्
भुक्तिने बुद्धिको, विमुच्य छेड़ीने छोड़कर, सताम् आरितिक
भनुष्येना आस्तिक मनुष्योंके, बुद्धि-प्रदीपेन भुक्तिरूप
दीनाथी बुद्धिरूप दीपकसे, सर्वम् सर्वानु सबका, यथातथम्
यथार्थज्ञान यथार्थज्ञान, पश्येत् प्राप्त करे ॥ १६ ॥

16 Hence the wise man should give up this iniquitous creed, and, by recourse to the lamp of the wisdom of the saints, strive to see all things in their true nature

परीक्षायाश्चातुर्विध्यम्—

द्विविधमेव खलु सर्वं सच्चासच्च; तस्य चतुर्विधा परीक्षा—आप्तोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं, युक्तिश्चेति ॥ १७ ॥

सर्वम् खलु आ सधुं यह सब, सत् च सत्
(अस्तित्ववाणु) सत् (अस्तित्ववाला), असत् च अने
असत् (अस्तित्वना अभाववाणु) और असत् (अस्तित्व-
का अभाववाला), द्विविधम् एव अम अे प्रकारनु छे ऐसे
दो प्रकारका है, तस्य तेने ज्ञानवानां उसे जाननेके लिए,

आप्तोपदेश आप्तोपदेश आप्तोपदेश, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष
प्रत्यक्ष, अनुमानम् अनुमान अनुमान, युक्ति च अने
युक्ति और युक्ति इति अे ये, चतुर्विधा आर प्रकारनां
चार प्रकारके, परीक्षा प्रमाणों छे ॥ १७ ॥

17. Everything falls into one or the other of the two categories—true and untrue. The method of investigation is fourfold. authoritative testimony, direct observation, inference and reason.

आप्तस्य लक्षणम्—

आप्तास्तावत्—

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।
येषां त्रिकालसमलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥ १८ ॥
आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।
सत्यं, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमा ॥ १९ ॥

आप्ताः तावत् आप्तने आत्मा होय छे आप्तपुरुषो ऐसे
होते हैं, तप-ज्ञान-बलेन तप अने ज्ञानना अण्णथी तप एव
ज्ञानके बलसे, ये जेथो जो, रज-तमोभ्याम् रजोगुण अने
तमोगुणथी रज एवं तमसे, निर्मुक्ताः स पूरु मुक्त
होय छे सर्वथा मुक्त हो गये हैं, येषाम् अने जेथोनु
और जिनका, अमलम् निर्मल निर्मल, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान,
सदा हमेशा हमेशके लिए, त्रिकालम् त्रिणे कालमां
तीनों कालोंमें, अव्याहृतम् अथाधित छे अप्रतिहत है,
ते आप्ता तेथो आप्ता छे वेही आप्त हैं, शिष्टाः विबुद्धाः
तेथो शिष्ट छे अने विबुद्ध पणु छे वेही शिष्ट हैं एवं
विबुद्ध भी हैं, तेषाम् वाक्यम् तेथोनु वाक्य उनका वाक्य,
असंशयम् सशयरहित सशयरहित, सत्यम् अने सत्य
होय छे और सत्य होता है, नीरजस्तमा सर्वथा
रजोगुणथी रहित अेवा तेथो सर्वथा रजोगुणसे
रहित ऐसे वे, कस्मात् शा भाटे किस लिए, असत्यम्
असत्यने असत्य, वक्ष्यन्ति भोदे कहेंगे ॥ १८-१९ ॥

18-19 The authorities are— Men who have freed themselves from passion and ignorance by means

१९ कस्मादसत्य नीरजस्तमा—कस्मान्नीरजस्तमसो मृषा (ग.)

of spiritual endeavour and knowledge, whose understanding, embracing the past, present and future, is pure and at all times unclouded—it is these that are the authoritative, the learned, the enlightened, their word is unimpeachable and true. Why will such men, devoid as they are of passion and ignorance, give utterance to untruth ?

प्रत्यक्षस्य लक्षणम्—

आत्मेन्द्रियमनोर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।

व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥२०॥

आत्मा इन्द्रिय-मनः-अर्थानाम् आत्मा-इन्द्रियो-मनः
अने निपथेना आत्मा-इन्द्रियां मन और विषयोके, सन्निक-
कर्षात् सप्तधृती सन्धसे, तदात्वे ते क्षणेषु तत्कालमे,
व्यक्ता निश्चयात्मक निश्चयात्मक, या-बुद्धि ने ज्ञान
जो ज्ञान, प्रवर्तते प्रवृत्त थाय छे प्रवृत्त होता है, सा
ते वह, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष, निरुच्यते कहेवाय
छे कहा जाता है ॥ २० ॥

20 Preception or observation is defined as the cognition, definite and immediate, arising from the conjunction of the soul, the senses, the mind and the sense objects.

अनुमानस्य लक्षणम्—

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते ।

वह्निर्निगूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥२१॥

एवं व्यवस्यन्त्यतीतं बीजात् फलमनागतम् ।

दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥२२॥

प्रत्यक्षपूर्वम् प्रत्यक्षपूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वक, त्रिविधम् त्रिणु
प्रक्रान्तु तीन प्रकारका, त्रिकालम् च अने त्रिणु कालानु
और तीन कालका, अनुमीयते अनुमान कराय छे अनु-
मान किया जाता है, धूमेन धूमागना दर्शनथी वर्तमान
डावना धूमके दर्शनसे वर्तमान कालकी, निगूढ वह्नि
धुपायेवा अग्निनु छीपी हुई अग्निना, गर्भदर्शनात्
अने गर्भदर्शनथी और गर्भदर्शनसे, मैथुनम् अतीत

मैथुननु अनुमान कराय छे अतीत मैथुनका अनुमान
करते हैं, एवम् अने प्रमाणे ऐते, अतीतम् अतीत
कालानु ज्ञान अतीत कालका ज्ञान, व्यवस्यन्ति अनुमान-
थी प्राप्त करे छे अनुमानसे प्राप्त करते हैं, बुधाः बुद्धि-
मान पुरुषो बुद्धिमान पुरुषो, इह एव अहं यद्वा ही,
बीजात् बीजाथी बीजसे, जातम् उत्पन्न थयेला उत्पन्न
हुए, फलम् इणने फलको, दृष्ट्वा नेधने देखकर,
अनागतम् अविष्यमां थनारा भावी, फलम् इणने
फलको, सदृशम् 'अने नेयेला इण नेवु थशे' अथवा
निश्चय करे छे 'वह देखे हुए फलके सदृश होगा' ऐसा
निश्चय करते हैं ॥ २१-२२ ॥

21-22. Inference is that which, having its basis in observation, enables one to conclude in three several ways and with reference to all the three sections of time. Thus we infer the unseen fire from the observed smoke as also (the past act of) mating from the (present) signs of pregnancy. In this manner the wise infer the past from the present, the unborn fruit from the seed, having observed the fact that fruit is like unto the seed

युक्तेर्लक्षणम्—

जलकर्षणबीजर्तुसंयोगात् सस्यसंभवः ।

युक्तिः षड्धातुसंयोगाद्गर्भाणां संभवस्तथा ॥२३॥

मध्यमन्थन(क)मन्थानसंयोगादग्निसंभवः ।

युक्तियुक्ता चतुष्पादसंप्रदाधिनिवर्हणी ॥२४॥

जल-कर्षण बीज-कर्तु संयोगात् अने प्रमाणे पाणी-
जेडेली जमीन पीज अने योग्य ऋतुना संयोगथी
जिम प्रकार जल-जोती हुई भूमि-बीज और ऋतुके संयोगसे,
सस्य-संभव अनाज उत्पन्न थाय छे अन्न उत्पन्न होता
है, तथा ते प्रमाणे उसी प्रकार, षड्-धातु-संयोगात्
पृथ्वी वगेरे छे धातुओंना संयोगथी पृथ्वी आदि इन
छे धातुओंके संयोगसे, गर्भाणाम् गर्भोंनी गर्भोंकी, संभव
उत्पत्ति थाय छे उत्पत्ति होती है, युक्ति आ युक्ति
कहेवाय छे यह युक्ति बहाती है, मध्यमन्थन-मन्थान-
संयोगात् नेम मध्यमन्थन अने मन्थानना संयोगथी

જેસે મથ્ય-મન્યન ઓર મન્યાનકે સયોગસે, અગ્નિ-સંભવ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અગ્નિ ઉત્પન્ન होती है, युक्ति-युक्ता तेम युक्तिपूर्वक येअओदी युक्तिपूर्वक योजनावाली, चतुष्पाद-संपत् चिकित्साना आर पादोनी स पत्ति चिकित्साके चारों पादोंकी संपत्ति, व्याधि-निवर्हणी रोगने शान्त करे છે રોગકો શાન્ત કરતી હૈ ॥ ૨૩-૨૪ ॥

23-24. That is the reason by which we form such judgements as the following—From the conjoint operation of water, tillage, seed-sowing and season, the crop will spring up, from the coming together of the five proto-elements and the soul (the sixth element) the embryo will take its rise; from the operations of the fire-drill the fire will burst forth, from the excellent four basic factors of treatment, when these are rightly linked together, the cure of the disease will proceed.

બુદ્ધિઃ પश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥ २५ ॥

યા બુદ્ધિઃ જે બુદ્ધિ જો બુદ્ધિ, बहुकारण-योगजान् ધણી ઉપપત્તિઓના યોગથી બાણવામાં આવતા વહુત ઉપપત્તિકે યોગસે જાનનેમ્ આતે, भावान् ભાવોનો વિષયોંકા, पश्यति તાં કરે જુહ કાતી હૈ, यया અને જે બુદ્ધિવડે जिस बुद्धिके द्वारा, त्रिवर्ग धर्म-अर्थ तथा काम धर्म-अर्थ और काम, साध्यते સાધી શકાય છે સિદ્ધ હો સકતે હૈ, સા તે उस, त्रिकाला त्रणु કાળના અનુમાનના વિષયને समझानेवाली बुद्धिको, युक्ति युक्ति युक्ति, ज्ञेया બાણવી જાનની ચાહિય ॥ ૨૫ ॥

25. That faculty of the mind which assesses the contribution of the various factors at work in a given

case and which takes into account the past, the present and the future, is to be known as reason. It is by the exercise of reason that the three ends of man (virtue, wealth and happiness) are achieved.

પ્રમાણપ્રકરણોપસહારઃ—

एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ २६ ॥

एषा आ प्रमाणे आर प्रक्षरनी यही चार प्रकारकी परीक्षा परीक्षा છે परीक्षा है, अन्या न अस्ति બીજી કોઈ परीक्षा नहीं अन्य कोई परीक्षा नहीं है, यया જેથી जिससे, सन्-असत् च सत् तथा असत् एवम् એમ ऐसे, सर्वम् सर्वं નવ, परीक्ष्यम् परीक्षा કરવા યોગ્ય પદાર્થની परीक्षा करने योग्य पदार्थकी, परीक्ष्यते परीक्षा કરવામાં આવે છે परीक्षा करनेमें आती है, तथा च અને તે परीक्षाથી और इस परीक्षामें, पुनर्भव पुनर्जन्म पुनर्जन्म, अस्ति सिद्ध થાય છે सिद्ध होता है ॥ ૨૬ ॥

26 These four methods—and there is none other left—constitute the means of proof by which all things, whether true or false, are examined. Judged by them, rebirth does exist.

આસવાક્યદ્વારા પુનર્ભવસ્ય પ્રતિપાદનમ્—

तत्राप्तागमस्तावद्वेदः, यश्चान्योऽपि कश्चिद्वेदार्थादविपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः, स चाऽऽप्तागमः;

તત્ર તેમાં इनमें, आप्तागम तावत् आप्त शास्त्र आप्त शास्त्र, वेद वेद છે वेद है, य च અને જે और जो, अन्य બીજો दूसरा, कश्चित् अपि કોઈ મી, शास्त्रवादः शास्त्रवाद शास्त्रवाद, वेदार्थात् वेदना अर्थથી वेदार्થસે, अविपरीत विरुद्ध ન હોય विरुद्ध न हो, परीक्षकैः प्रणीत परीक्षकोએ रचेदो होय परीक्षकों द्वारा

૨૬ यया सर्वम्—यथा सर्वम् (ठ)

૨૭ तत्राप्तागम.—आप्तागम (ध)

रचा गया हो, शिष्ट-अनुमत शिष्ट पुरुषोऽपि अनुमोदन आपेक्षे होय शिष्ट पुरुषोंसे अनुमोदित हुआ हो, लोका-नुग्रह प्रवृत्त अने नै दोषों पर अनुग्रहणी दृष्टि रचाये होय और जो लोगों पर अनुग्रहकी दृष्टिसे बनाया गया हो, स. च तेने पक्ष उसे भी, आसागमः आसा-गम आशुवे आसागम जानना चाहिए,

27-(1). Now the dignity of authoritative testimony belongs in the first place to the Vedas. It has been enlarged to include all such other writings as are not against the trend of the Vedas and have been compiled by scientific investigators and are for the good of the world and have been accepted by men of good-will everywhere. These, too, constitute authoritative testimony

आसागमादुपलभ्यते-दानतपोयज्ञसत्याहिंसा-ब्रह्मचर्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति ॥ २७ ॥

आसागमात् आशुवेनापेक्षे रचयेला आगमथी आसागमसे, उपलभ्यते आशुवेनामा आवे छे के जाना जाता है कि, दान-तप-यज्ञ-सत्य-अहिंसा-ब्रह्मचर्याणि दान-तप-यज्ञ-सत्य-अहिंसा अने ब्रह्मचर्या दान तप-यज्ञ-सत्य-अहिंसा और ब्रह्मचर्य, अभ्युदय-निःश्रेयसकराणि इति अभ्युदय अने मोक्षने आपनाए छे अभ्युदय और निःश्रेयसके देने वाले हैं ॥ २७ ॥

27. From such authoritative testimony we learn that charity, austerities, sacrifices, truthfulness, practice of non-violence and Brahmacharya are the means of attaining exaltation and final emancipation.

न चानतिवृत्तसत्त्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्मद्वारेणैव दिश्यते ॥ २८ ॥

२७ दानतपयज्ञसत्याहिंसाब्रह्मचर्याणि-दान तपो यज्ञ.

अभ्युदय अभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति (ग.)

अदोषै च अने दोषरहित भवपिओथी और दोषोंसे रहित महर्षियोंसे, धर्मद्वारेण धर्मशास्त्रोमां धर्मशास्त्रोमे, अनतिवृत्तसत्त्व-दोषाणाम् नै पुरुषोऽपि मानस दोषोऽपि शान्ति नथी थर्ध तेवाओने भाटे जिन पुरुषोंके मानसिक दोषों शान्त न हुए हों वैसे पुरुषोंके लिए, अपुनर्भव मोक्षने मोक्षका, न उपदिश्यते उपदेश करवाभा आवते नथी उपदेश नहीं किया जाता ॥ २८ ॥

28. Further, exemption from recurrent birth is not promised by the blameless promulgators of the scriptural texts to any but those that have won release from spiritual failings etc

धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोह-मानैर्ब्रह्मपरैरसैः कर्मविद्धिरनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः पूर्वैः पूर्वतरैर्हर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भिर्दृष्टोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येदेवम् ॥ २९ ॥

धर्मद्वारा-अवहितै धर्मशास्त्रोमां तत्पर धर्मादि कायोमै तत्पर, व्यपगत-भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह-मानै नैओनां भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह अने मान इत्थं थयां छे तेवा जिनके भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह और देहाभिमान नष्ट हो गये हैं, ब्रह्मपरै. अक्षयि-तनमा परायण अभ्यात्म-ज्ञानमे तत्पर, आस आस पुरुषोऽपि आसजनोने, कर्मविद्धि. अने धर्मोने आशुनार और कर्मके जाननेवाले, अनुपहत-सत्त्वबुद्धि-प्रचारै तथा अक्षयित सत्त्वगुणयुक्त बुद्धिना प्रचारवाला और अखण्डित सत्त्वगुणयुक्त बुद्धिके प्रचारवाले, दिव्यचक्षुर्भिः दिव्य दृष्टिवाला दिव्य चक्षुवाले, पूर्वैः प्राचीन पूर्वकालके, पूर्वतरं च अने तेथी पक्ष पूर्वना ओर अविक पूर्वकालके, महर्षिभि महर्षिओथे महर्षि-ओंने, दृष्ट्वा नते अनुभव करी स्वय अनुभव करके, पुनर्भव. पुनर्जन्म पुनर्जन्म, उपदिष्ट. कछो छे कहा है, इति आ प्रमाणे इत प्रकार, एवम् आगम द्वारा आगम-द्वारा, व्यवस्येत् पुनर्जन्म छे ओम निश्चय करवे पुनर्जन्म है ऐसा निश्चय जाने ॥ २९ ॥

29 Therefore the believers in scriptural texts should consider re birth as established truth in confor-

२९. भय द्वा-नो-द्वारेण (ग.)

mity to the teaching of the great sages of yore as well as of those that preceded them all of whom were free from fear, desire, hate, greed, delusion and pride, devoted to spiritual knowledge, trustworthy, skilled in religious observances, unclouded of spirit and understanding, and possessed of divine insight

પ્રત્યક્ષેણ પુનર્ભવસ્ય પ્રતિપાદનમ્—

પ્રત્યક્ષમપિ ચોપલભ્યતે-માતાપિત્રોર્વિસદશા-
ન્યપત્યાનિ, તુલ્યસંભવાનાં વર્ણસ્વરાકૃત્તિસત્ત્વબુદ્ધિ-
ભાગ્યવિશેષાઃ, પ્રવરાવરકુલજન્મ. દાસ્યૈશ્વર્ય,
સુખાસુખમાયુઃ, આયુષો વૈષમ્યમ્, હાકૃતસ્યા-
વાસિઃ, અશિક્ષિતાનાં ચ રુદિતસ્તનપાનહાસત્રાસા-
દીનાં પ્રવૃત્તિઃ, લક્ષણોત્પત્તિઃ, કર્મસાદૃશ્યે ફલ-
વિશેષઃ, મેધા કચિત્ કચિત્ કર્મણ્યમેધા, જાતિ-
સ્મરણમ્—હાગમનમિતશ્ર્યુતાનામિતિ. સમદર્શને
પ્રિયાપ્રિયત્વમ્ ॥ ૩૦ ॥

માતા-પિત્રો માતાપિતાથી માતાપિતાસે, વિસદજ્ઞાનિ
બુદ્ધિ બુદ્ધિ ૩૫ વગેરેનાનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપાદિ-
વાલી, અપત્યાનિ બાળકો સન્તાન, તુલ્યસંભવાનામ્
એકજ માતાપિત્રી જન્મેલાઓનાં એક હી માતાપિતાસે
જન્મ પામે હુએ, વર્ણ-સ્વર-આકૃતિ-મન-બુદ્ધિ અને ભાગ્યમાં ફેરફાર
વર્ણ-આવાજ-આકૃતિ-મન-બુદ્ધિ તથા ભાગ્યની ભિન્નતા, પ્રવર-
અવર-કુલજન્મ બી. ચા. નીચા કુળમાં જન્મ ઉત્કૃષ્ટ ઓર નિકૃષ્ટ
કુળમાં જન્મ, દાસ્ય-દેશ્વર્ય સેવકપણુ અને ધનાઢ્યપણુ
દાસત્વ ઓર ધનાઢ્યત્વ, સુખ-અસુખમ્ સુખ અને દુઃખ
સુખ ઓર દુઃખ, આયુ જિંદગી જીવન, આયુષ-વૈષમ્યમ્
આયુષ્યની વિષમતા આયુષી વિષમતા, હા અકૃતસ્ય
આ જન્મમાં નહિ કરેલા કર્મના ફળની હા જન્મમાં
નહીં કિયે કર્મના ફળના, અવાસિઃ પ્રાપ્તિ મોગના,
અશિક્ષિતાનામ્ ચ નહિ શીખવેલાં બાળકોનુ નહીં સિદ્ધાયે

૩૦' इति समदर्शने-भूतानां समदर्शने (ख)

,, कर्मसादृश्ये-कर्मसामान्ये (ग.)

,, इत्युत्पत्तयाम्-इत्युत्पत्तयानां च भूतानाम् (च.छ.ज.झ.झ.प.)

ચાલકોંકી, રુદિત-સ્તનપાન-હાન-ત્રાસાદીનામ્ ૨૩બુ, સ્તન-
પાન, હસબુ અને ભય વગેરેની રોના સ્તનપાન-હંસના-
ડરના આદિ ની, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, લક્ષણોત્પત્તિ
સામુદ્રિક લક્ષણોએ પ્રતિપાદન કરેલાં લક્ષણોની ઉત્પત્તિ
સામુદ્રિક લક્ષણોસે પ્રતિપાદિત લક્ષણોની ઉત્પત્તિ, કર્મ-
સાદૃશ્યે એક સરખુ કર્મ કરવા છતાં એક હી પ્રકારકે
કર્મ કરને પર મી, ફલ-વિશેષઃ ફળમાં ભિન્નતા ફલમાં
ભિન્નતા, કચિત્ મેધા કોઈ કર્મમાં સમજશક્તિ કિસી કર્મના
સમજમાં આના, કચિત્ કર્મણિ અને કોઈ કર્મમાં ઓર
કિસી કર્મના, અમેધા સમજશક્તિનો અભાવ સમજમાં
નહીં આના, હતઃ વ્યુતાનામ્ આ કુળમાંથી આવેલા છું
હા કુલસે આયા હું, હા આગમનમ્ અને આ કુળમાં
જન્મેલા છું ઓર હા કુલમાં ઉત્પન્ન હુઆ હું, હા આ
પ્રકારનુ હા પ્રકારના, જાતિસ્મરણમ્ પૂર્વ જન્મનુ
સ્મરણ થયુ પૂર્વ જન્મના સ્મરણ હોના, સમદર્શને અને
તુલ્ય આકારવાળા ઓર તુલ્ય આકારવાળે, પ્રિય-અપ્રિયત્વમ્
કોઈ પુરુષમાં પ્રિયપણુ અને કોઈ પુરુષમાં અપ્રિયપણુ
નોઈ પુરુષમાં પ્રિયત્વ ઓર કોઈ પુરુષમાં અપ્રિયત્વ, પ્રત્યક્ષમ્
અપિ ચ એ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં પણુ હા પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં
મી, ઉપલભ્યતે આવે છે આતા હૈ ॥ ૩૦ ॥

30. Observation also bears this out. Children are often dissimilar to their parents Though coming into life under identical circumstances, children differ from one another in complexion, voice, appearance, disposition, intelligence and fortune. Some are born in high and some in low families Some are condemned to servitude and some enjoy lordship. Some lead happy and some miserable lives There is also disparity in the life-span of people. One reaps the rewards of deeds not done in this life. We find the infant performing such acts as crying, sucking the mother's breast, crowing and registering fear untutored. Dissimilar birth-marks (indicative of different fortunes) are noticed (in

different people). Even when the effort is similar, the reward is often dissimilar. There is aptitude for some type of work and inaptitude for others. People sometimes recall their past births saying, "We come here after passing through such and such existence". People who look alike evoke affection and aversion in an unlike manner.

अनुमानेन पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्—

अत एवानुमीयते-यत्-स्वकृतमपरिहार्यमविनाशि पौर्वदेहिकं दैवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म, तस्यैतत् फलम्, इतश्चान्यद्भविष्यतीति, फलाद्वीजमनुमीयते, फलं च बीजात् ॥ ३१ ॥

अत एव आ उपर्युक्तेन इससे ही, अनुमीयते अनुमान करवाभा आवे छे के अनुमान किया जाता है कि, यत् के जो, स्वकृतम् पोतानी जते करेले अपने आप किया हुआ, अपरिहार्यम् त्यागी न शक्य ओषु त्याग न हो सके ऐसा, अविनाशि उपलब्ध सिवाय नाश न पावे ओषु उपभोगके बिना नाश नहीं पानेवाला, दैवसंज्ञकम् "दैव" ओषी सत्तावाणु देवनामक, पौर्वदेहिकम् पूर्वदेहभां आचरेले पूर्वदेहमें किया हुआ, आनुबन्धिकम् अने अन्य जन्मों साथे सञ्च धरावतु और अन्य जन्मोंके साथ सञ्च रखनेवाला, कर्म कर्म कर्म, तस्य तेनु उसका, एतत् आ असमान प्रत्युत्पत्ति थावा पगेरे विसदृश सन्तानोंका होना आदि, फलम् इण छे फल है, इत च आ जन्मभां करेला कर्मथी इस जन्ममें किये हुए कर्मसे, अन्यत् भीजे जन्म दूसरा जन्म, भविष्यति इति थसे होगा, फलात् बिना बिना प्रकृतिनां सन्तानोंकी प्राप्तिरूप फलसे, बीजम् पूर्वजन्मभां करेलां कर्मदि करणरूप भीजनु पूर्वजन्ममें किये हुए कर्मदि कारणरूप बीजका, बीजात् च अने आ जन्मभां करेलां कर्मरूप भीजथी और इस जन्ममें किये हुए कर्मरूप बीजसे, फलम् आवि जन्मभां थनारा सुण दुष्पश्य इणनु भावि जन्ममें होनेवाला सुखदुःखरूप फलका, अनुमीयते अनुमान करवाभा आवे छे अनुमान किया जाता है ॥ ३१ ॥

31. From all this we infer the existence of an individual's action, inescapable and indestructible, done in a previous birth, to which is given the name of destiny and which follows him, and the fruit whereof he is now seen to enjoy. Similarly, we infer that the action done in this life will bear its fruit in the next. The seed is inferred from the fruit and likewise the fruit from the seed.

युक्त्या पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्—

युक्तिश्चैषा-षड्धातुसमुदयाद्गर्भजन्म, कर्तृकरणसंयोगात् क्रिया, कृतस्य कर्मणः फलं नाकृतस्य, नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात्; कर्मसदृशं फलं, नान्यस्माद्वीजादन्यस्योत्पत्तिः इति युक्तिः ॥ ३२ ॥

एषा च अने आ और यह, युक्ति. युक्ति छे के युक्ति है कि, षड्धातु-समुदयात् पांच महाभूत अने आत्माथी पञ्चमहाभूत और आत्मासे, गर्भजन्म गर्भ उत्पन्न थाय छे गर्भ होता है, कर्तृ-करण संयोगात् कर्ता अने करणना संयोगथी कर्ता और करण इनके संयोगसे, क्रिया क्रिया थाय छे क्रिया होती है, कृतस्य कर्मण. करेला कर्मनु किये हुए कर्मका, फलम् इण होय छे फल मिलता है, अकृतस्य न नहि करेला कर्मनु इण भणतु नथी जो कर्म नहीं किया उसका फल नहीं मिलता, अबीजात् भीजना करेला गुण पदार्थथी बीजसे भिन्न पदार्थसे, अङ्कुरोत्पत्तिः न अ करनी उत्पत्ति थती नथी अङ्कुरकी उत्पत्ति नहीं होती, कर्म-सदृशम् कर्म प्रमाणेन कर्मके सदृश ही, फलम् इण थाय छे फल होता है, अन्यस्मात् भीज अन्य, बीजात् भीजथी बीजसे, अन्यस्य भीजनी भिन्ननी, उत्पत्ति उत्पत्ति उत्पत्ति, न थती नथी नहीं होती, इति युक्ति आ प्रमाणे युक्ति करेलाभा आवी छे इस तरह युक्ति कही गई है ॥ ३२ ॥

३० करणसंयोगात्-करणसंयोगेणात् (ग)

, कर्तृकरणसंयोगेणात् क्रिया-कर्तृकरणसंयोगेणात् क्रियाया. (ग)

, अन्यस्य उत्पत्तिः न स्वत्पत्तिः (ग)

32. Reason, too, argues to the same effect. Thus the birth of the embryo is from the coming together of the six elements. Action is the result of the conjunction of agent and instrument. The result springs from an act performed and not from an unperformed act. There is no seedling in the absence of the seed. The result is commensurate with the effort. One kind of fruit is not born from another kind of seed. Thus argues reason.

सिद्धे पुनर्भवे धर्माचरणमवश्य कर्तव्यम्—

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टे पुनर्भवे धर्मद्वारेण्यवधीयेत, तद्यथा—गुरुशुश्रूषायामध्ययने व्रतचर्यायां दारक्रियायामपत्योत्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां तपस्यनसूयायां देहवाङ्मानसे कर्मण्यक्लिष्टे देहेन्द्रियमनोर्थबुद्ध्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति,

एवम् आ प्रमाणे इम प्रकार, चतुर्भि प्रमाणै. थारे प्रमाणैथी चारों प्रमाणोंद्वारा, पुनर्भवे उपदिष्टे पुनर्जन्म सिद्ध तथा पुनर्जन्मके सिद्ध होने पर, धर्मद्वारेण धर्मा साधनेमां धर्मके साधनोंमें, अवधीयेत तत्पर रहेतु तत्पर रहे, तद् यथा जेभडे जैसे कि, गुरुशुश्रूषायाम् गुरुओंकी सेवामां गुरुओंकी सेवामें, अध्ययने वेदोना अध्ययनमां वेदोंके अध्ययनमें व्रतचर्यायाम् ब्रह्मचर्यव्रततु पालन करवाणां ब्रह्मचर्यव्रतके पालनमें, दार-क्रियायाम् विवाह करवाणां विवाह करनेमें, अपत्य—उत्पादने सन्तानोने उत्पन्न करवाणा सन्तानोंकी उत्पत्तिमें, भृत्य-भरणे पोषण करवा योग्य मनुष्योंके पोषणमें, अतिथि-पूजायाम् अतिथियोंको सत्कार करवाणां अतिथि-पूजनमें, दाने दान करवाणां दान करनेमें, अनभिध्यायाम् परद्रव्यकी धृष्ट न करवाणा परधनकी अनिच्छामें, तपसि तपमां तपमें, अनसूयायाम् अहेष्वादि न करवाणां

२३ देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्या-देहेन्द्रियमनो बुद्ध्या (ड.)

२४ अनभिध्यायाम्-नाभिध्यायाम् (न.)

स्पर्धा न करनेमें, अक्लिष्टे अशेषरहित क्लेशरहित, देह-वाक्-मानसे शरीरथी, वाणीथी अने मनथी तथा कायिक वाचिक और मानसिक, कर्मणि कर्ममां कर्ममें, देह-इन्द्रिय-मनोऽर्थ बुद्धि-आत्मपरीक्षायाम् अने देह-इन्द्रियो-मनना विषयो-बुद्धि अने आत्माकी परीक्षामां तथा देह-इन्द्रिया-मनके विषय-बुद्धि एवं आत्माकी परीक्षामें, मन-समाधौ इति तथा मनकी समाधिमां तत्पर रहेतु और मनकी समाधिमें तत्पर रहे;

33-(1). Since all the four methods of investigation bear out the existence of rebirth, it behoves one to be diligent in the performance of the scriptural observances, viz., in waiting upon the teacher, in study, in the observance of vows, in taking a wife, in begetting children, in the maintenance of one's dependants, in hospitality to the guest, in charity, in non-coveting, in the performance of austerities, in refraining from envy, in blameless activity of the body, speech and mind, in self-introspection concerning one's body, senses, mind, thoughts, understanding and the soul, and lastly, in the concentration of the mind.

यानि चान्यान्यप्येवंविधानि कर्माणि सताम-विगर्हितानि स्वर्गाणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्या-त्तान्यारभेत कर्तुः;

एवंविधानि आवा प्रकारनां इस प्रकारके, अन्यानि अपि भीष्म पक्षु इनके अतिरिक्त अन्य भी, यानि कर्माणि जे कर्मों जो कर्म, सताम् सत्पुरुषोथी सत्पुरुषोंसे, अविगर्हितानि अनिन्दित अनिन्दित, स्वर्गाणि स्वर्ग आपनारां स्वर्ग देनेवाले, वृत्ति-पुष्टि-कराणि च अने धनकी वृद्धि करनां धनकी वृद्धि करनेवाले, विद्याव ज्ञानवामा आवे जाने जाय, यानि कर्तुम् ते कर्मों

३३. एवविधानि-एव प्रकाराणि(ग)

इत्याने। उन कर्मोंको करनेका, आरम्भ आरंभ करने।
अर्धे आरम्भ करे;

33-(2). Whatever similar activities there are, which to one's knowledge, are approved of by the righteous, ennobling and capable of providing one with the means of sustenance and opulence, such too, should be undertaken.

तथा कुर्वन्निह चैव यशो लभते प्रेत्य च स्वर्गम्। इति तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३३ ॥

तथा कुर्वन् च अने आ प्रमाणे करनेपर पुरुष और इस प्रकार करनेवाला पुरुष, इह एव आ लोकमां ७ इस लोकमें ही, यश यशने यशको, प्रेत्य च अने भूत्य पछी और परलोकमें, स्वर्गम् स्वर्गने स्वर्गको, लभते भेजवे छे प्राप्त करता है, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, तृतीया त्रीणि तीसरी, परलोक-एषणा परलोक-इषणा ७ पक्ष परलोकैषणाका भी, व्याख्याता व्याख्यान व्याख्यान, भवति थाय छे होता है ॥ ३३ ॥

33. Thus striving, one attains good report in this world and, after death, heaven. In this manner, we have set forth the third pursuit relating to the other world.

सप्त त्रिकाणि—

अथ खलु त्रय उपस्तम्भाः, त्रिविधं बलं, त्रीण्यायतनानि, त्रयो रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः, त्रिविधा मिषजः, त्रिविधमौषधमिति ॥ ३४ ॥

अथ खलु हवे अव, त्रय. त्रयु तीन, उपस्तम्भा उपस्तम्भो छे उपस्तम्भ हैं, त्रिविधम् बलम् त्रयु प्रकारनु ७ छे तीन प्रकारका बल है, त्रीणि आयतनानि

त्रयु रोगानां कारणे छे तीन रोगोंके कारण हैं, त्रय. रोगा. त्रयु रोगो छे तीन रोगों हैं, त्रयः रोगमार्गाः त्रयु रोगना मार्गो छे तीन रोगके मार्ग हैं, त्रिविधा. मिषजः त्रयु अतना वैद्यो छे तीन प्रकारके चिकित्सक हैं, त्रिविधम् औषधम् इति अने त्रयु प्रकारनु औषध छे और तीन प्रकारकी औषध है ॥ ३४ ॥

34. Now in the body there are three sub-supports; three-fold is the strength, three are the causative factors (of diseases), three the types of diseases, three systems for the occurrence of disease. Further there are three classes of physicians and three categories of medicine.

त्रय उपस्तम्भाः—

त्रय उपस्तम्भा इति—आहारः, स्वप्नो, ब्रह्मचर्यमिति, एभिस्त्रिभिर्भुक्तियुक्तैरुपस्तम्भमुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुःसंस्कारात् संस्कारमहितमनुपसेवमानस्य, य इहैवोपदेक्ष्यते ॥ ३५ ॥

त्रय त्रयु तीन, उपस्तम्भाः इति उपस्तम्भो छे उपस्तम्भ हैं, आहार आहार आहार, स्वप्न स्वप्न स्वप्न, ब्रह्मचर्यम् इति अने ब्रह्मचर्य और ब्रह्मचर्य, य. इह एव ७ आ प्रकारनुमां ७ जो इस प्रकरणमें ही, उपदेक्ष्यते उद्देवाभा आवशे कहा जायगा, (तम् ते उस), अहितम् अहितकर अहितकर, संस्कारम् संस्कारने संस्कारका, अनुपसेवमानस्य न सेवता पुरुषनु सेवन न करनेवाले पुरुषका, युक्तियुक्तै युक्तिपूर्वक योजेला युक्तिपूर्वक योजे हुए, एभि त्रिभि आ त्रयु इन तीनों, उपस्तम्भै. उपस्तम्भोत्थी उपस्तम्भोंसे, उपस्तम्भम् टट्टी रट्टेनु टिका हुआ, शरीरम् शरीर शरीर, आयु. संस्कारात् यावत् आयु-अने। संस्कार होय त्यासुधी जब तक आयु हो तब तक, बलवर्ण-उपचय-उपचितम् बल-वर्ण अने पुष्टिथी पोषायेनु

३५. एभिस्त्रिभि—एभिस्त्रिभिर्भुक्ति (ग)

„ मरणा महितमनुपसेवमानस्य—संस्कार संहितमुपसेवमानस्य (ग.)

„ „ —संस्कार मोडितमनुपसेवमानस्य (ग.)

„ „ —अभिविहितमनुपसेवमानस्य (ग.)

३३ तथा कुर्वन्—तथा हि कुर्वन् दीर्घं जीवितमनुवर्तते पुरुषो जीवति (ग)

३४. उपस्तम्भा.—उपस्तम्भा (ग)

અર્ધ બલ-વર્ણ-એવ પુષ્ટિસે વઢકર, અનુવર્તે-સ્થિર રહે છે સ્થિર રહતા હૈ ॥ ૩૫ ॥

35. First as regards the three sub-supports, they are food, sleep and continence. The body being sustained by the right use of these three sub-supports, grows in strength, complexion and development, and endures for the full pre-ordained span of life, provided that no indulgence in unwholesome things, such as pointed out in this treatise, is practised.

ત્રિવિધં બલમ્—

ત્રિવિધં બલમિતિ—સહજં, કાલજં, યુક્તિકૃતં ચ । સહજં યચ્છરીરસત્ત્વયોઃ પ્રાકૃતં, કાલકૃત-મૃતુવિભાગજં વયઃકૃતં ચ, યુક્તિકૃતં પુનસ્તદ્યદા-હારચેષ્ટાયોગજમ્ ॥ ૩૬ ॥

સહજમ્ સહજ, કાલજમ્ કાલજ, કાલજ, યુક્તિકૃતમ્ ચ અને યુક્તિકૃત ઓર યુક્તિકૃત, इति એ પ્રમાણે. इस प्रकार, बलम् त्रिविधम् भण्ण त्रण प्रकृतिरनु છે बल तीन प्रकारका है, शरीरसत्त्वयो शरीर અને મનનુ શરીર ઓર મનકા, यत् प्राकृतम् જે स्वाभाविक બળ છે જો સ્વાભાવિક બલ હૈ, (તત્ તે વહ), સહજમ્ સહજ કહેવાય છે વહ સહજ કહલાતા હૈ, કૃતુવિભાગજમ્ ઋતુઓના વિભાગથી થયેલુ ઋતુઓંકે વિભાગસે ઉત્પન્ન હુઆ, વયઃકૃતમ્ ચ અને અવસ્થાથી થયેલુ બળ ઓર યુવાવસ્થાદિ મેદસે ઉત્પન્ન હુઆ બલ, કાલકૃતમ્ કાલકૃત કહેવાય છે કાલકૃત કહલાતા હૈ, यत् पुन અને જે ઓર જો, आहार-चेष्टा-योगजम् આહાર તથા ચેષ્ટાના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલુ હોય છે આહાર ઓર ચેષ્ટાકે સયોગસે ઉત્પન્ન હુઆ હો, તત્ તે બળ વહ બલ, યુક્તિકૃતમ્ યુક્તિકૃત કહેવાય છે યુક્તિકૃત કહલાતા હૈ ॥ ૩૬ ॥

36. Regarding the three kinds of strength, they are natural, periodic and acquired.

૩૬. સહજમ્—તત્ર સહજમ્ (ગ)

Inherited strength of body and mind is called natural. Periodic strength is that which is dependent on the variations in season and age. Acquired strength is, again, that accruing from diet and exercise.

ત્રીણ્યાયતનાનિ રોગસ્ય—

ત્રીણ્યાયતનાનીતિ—અર્થાનાં કર્મણઃ કાલસ્ય ચાતિયોગાયોગમિથ્યાયોગાઃ ।

અર્થાનામ્ શબ્દાદિ વિષયોના શબ્દાદિ વિષયોંકે, કર્મણઃ શારીરિક કર્મોના શારીર કર્મકે, કાલસ્ય ચ અને કાળોના ઓર કાલકે, અતિયોગ-અયોગ-મિથ્યાયોગાઃ અતિયોગ-અયોગ અને મિથ્યાયોગ અતિયોગ-અયોગ ઓર મિથ્યાયોગ, ત્રીણિ આયતનાનિ इति એ ત્રણ રોગના કારણ છે એ ત્રણ રોગકે કારણ હૈ,

57-(1). Regarding the three causative factors of diseases, they are over-use, disuse and misuse in relation to sense-objects, activity and season.

“તત્રાતિપ્રભાવતાં દૃશ્યાનામતિમાત્રં દર્શનમતિ-યોગઃ, સર્વશોડશર્શનમયોગઃ, અતિશ્લિષ્ટાતિવિ-પ્રકૃષ્ટરૌદ્રભૈરવાદ્દુતદ્વિષ્ટવીભત્સનવિકૃતવિત્રાસના-દિરૂપદર્શનં મિથ્યાયોગઃ;

તત્ર તેમા इनमें, अति-प्रभावताम् अतिशय तेजस्वी अत्यन्त चमकनेवाले, दृश्यानाम् सूर्य वगैरे दृश्ये (दृष्टिना विषये)ने सूर्य आदि दृश्योको, अतिमात्रम् दर्शनम् अधिक प्रमाणभां जेवा अतिमात्रामें देखते रहना, अतियोग. એ રૂપનો અતિયોગ કહેવાય છે यह रूपका अतियोग कहाता है, सर्वशः अदर्शनम् अति प्रमाणावाला दृश्य पदार्थोंने सर्वथा न जेवा अति प्रभावाले दृश्योको बिल्कुल न देखना, अयोगः એ રૂપનો અયોગ કહેવાય છે यह रूपका अयोग कहाता है, अतिश्लिष्ट- भुङ्क्ते नष्टकना अति निकटके, अतिविप्रकृष्ट- અને भुङ्क्ते दूरना और अति दूरके,

૩૭ મિથ્યાયોગા-મિથ્યાયોગા. સમુપલભ્યન્તે (ઢ)

,, અતિશ્લિષ્ટાતિવિપ્રકૃષ્ટ-અતિસૂક્ષ્માતિવિપ્રકૃષ્ટ (ધ)

,, વિકૃતવિત્રાસનાદિ-વિકૃતાદિરૂપદર્શનમ્ (ઠ)

रौद्र- उग्र उग्र, भैरव- लय ८० भयानक, अद्भुत-
विस्मयकर आश्चर्यजनक, द्विष्ट- अप्रिय अप्रिय,
बीमारसन- लज्जित तथा सूक्ष्म उपलब्धनार लज्जा व जुगु-
प्सा उपजानेवाला, विकृत-विग्रामनादि-रूपदर्शनम् तथा
विभूति पाभेला त्रास उपलब्धनार वगेरे इषेनु दर्शन
तथा विकृत त्रासदायक वगेरह रूपोंको देखना, मिथ्यायोग
ऐ इषेना मिथ्यायोग ५ यह रूपका मिथ्यायोग है

37 (2). Thus with reference to sight,
it is overuse to gaze inordinately at
excessively luminous objects, it is
disuse not to look at anything at all;
while it is misuse to gaze at objects
that are either too close or too remote,
awe-striking, terrible, prodigious,
hateful, frightful, monstrous, alarm-
ing etc.

तथाऽतिमात्रस्तनितपटहोत्कुष्टादीनां शब्दाना-
मतिमात्र श्रवणमतिरोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः,
परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं
मिथ्यायोगः,

तथा ते प्रभाणु वैसे, अतिमात्र स्तनित- अत्यंत
भेदर भेदगर्जना अत्यंत ऊंचेसे होती भेदगर्जना,
पटह-उत्कुष्टादीनाम् ढोल तथा जियेथी २३वा वगेरेना
टोल व ऊंचे रोने आदिके, शब्दानाम् शब्दोंने शब्दोंको,
अतिमात्रम् श्रवणम् अति प्रभाणुमा सांभलवा अत्यन्त
सुनना, अतिरोगः ऐ शब्दोंने अतिरोग छे यह शब्दका
अतिरोग है, सर्वश सर्वथा सर्वथा, अश्रवणम् अति
भेदर भेदगर्जना वगेरे शब्दोंने न सांभलवा अत्यन्त
ऊंचेसे होती भेदगर्जना आदि शब्दोंको न सुनना, अयोग
ऐ शब्दोंने अयोग छे यह शब्दका अयोग है, परुष- कठोर
कठोर, दृष्ट-विनाश- ४४ वस्तुओंना नाशना मृत्यु ४४
वस्तुओंके विनाशके सूचक, उपघात- मृत्युसूचक मृत्युके
सूचक, प्रधर्षण- तिरस्कारमृत्यु निरस्कारसूचक, भीषणादि-
शब्द- अने भयानक वगेरे शब्दोंने और डरानेवाले
इत्यादि शब्दोंका, श्रवणम् सांभलवा सुनना, मिथ्यायोग
ऐ शब्दोंने मिथ्यायोग छे यह शब्दोंका मिथ्यायोग है,

37-(3) Similarly, with reference to
hearing, it is over-use to listen inor-
dinately to such sounds as loud
thunder-claps, beating of kettle-drums,
loud cries etc, it is disuse not to
listen to any sound at all, while it is
misuse to listen to sounds that are
harsh, joy-killing, afflicting, humiliating,
terrifying etc.

तथाऽतितीक्ष्णोऽग्रामिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं
घ्राणमतिरोगः, सर्वशोऽघ्राणमयोगः, पूतिद्विष्टामे-
ध्यक्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः;

तथा ते प्रभाणु वैसे, अतितीक्ष्ण-उग्र-अमिष्य-
न्दिनाम् अत्यंत तीक्ष्ण, उग्र तथा अमिष्यन्दि ३२नारा
अतितीक्ष्ण, उग्र और अमिष्यन्दी, गन्धानाम् गंधोंने
गन्धोंको, अतिमात्रम् घ्राणम् अति प्रभाणुमा सूंधवा
अत्यन्त सूंधना, अतिरोगः ऐ गंधोंने अतिरोग छे यह
गंधका अतिरोग है, सर्वश सर्वथा सर्वथा, अघ्राणम् अति-
तीक्ष्ण वगेरे गंधोंने न सूंधवा अति तीक्ष्ण आदि गंधोंको न
सूंधना, अयोगः ऐ गंधोंने अयोग छे यह गंधका अयोग है,
पूति-द्विष्ट-अमेध्य-क्लिन्न-विषपवन-कुणप-गन्धादि-घ्राणम् दुर्ग-
न्धी-अप्रिय-अपवित्र तथा लेजवाला पदार्थनी, अंदी
पवननी अने सुड्ढानी गन्ध वगेरे गंधोंने सूंधनी
दुर्गन्ध-अप्रिय-अपवित्र तथा मेजवाले पदार्थकी, जहरीले
पवनकी और सुड्ढकी गन्ध आदि गन्धोंको सूंधना, मिथ्या-
योग ऐ गंधोंने मिथ्यायोग कहेवाय छे यह गन्धका
मिथ्यायोग कहा जाता है;

37-(4) Similarly with reference to
the sense of smell, it is overuse to
smell inordinately keen, rank and
deliquescent odours; it is disuse not
to smell at all; while it is misuse to
smell odours that are putrid, hateful,
unclean, putrifying, poisonous, cada-
verous etc

३७ अतिमात्र घ्राणम्-अतिमात्रं घ्राणम् (ग.)

॥ सर्वशोऽघ्राणम्-सर्वशः घ्राणम् (ग)

तथा रसानामत्यादानमतियोगः, सर्वशोऽनादानमयोगः, मिथ्यायोगो राशिवर्ज्येष्वाहारविधि-विशेषायतनेषूपदेक्ष्यते,

तथा ते प्रमाणे वैसे, रसानाम् छ ये रसोने छः रसोंका, अत्यादानम् अत्यन्त स्वाद लेना अत्यन्त स्वाद लेना, अतियोग. ओ रसने अतियोग छे यह रसका अतियोग है, सर्वश सर्वथा सर्वथा, अनादानम् रसोने स्वाद न लेना रसोंका स्वाद न लेना, अयोग ओ रसने अयोग छे यह रसका अयोग है मिथ्यायोगः रसोने मिथ्यायोग रसोंका मिथ्यायोग, राशि-वर्ज्येषु आहारना परिमाणेषु राशि सिवायना आहारके परिमाणरूप राशिओ छोडकर, आहार-विधि-विशेष-आयतनेषु आहारविधिना भेदनां ऊपरलेभां आहारविधिके भेदके कारणोंमें, उपदेक्ष्यते ऊहेवाभां आवशे कहा जायगा,

37-(5) Similarly, with reference to the sense of taste, it is overuse to indulge the palate inordinately, it is disuse to abstain altogether from all tastes; as regards misuse, we shall describe it in the section on the rules dealing with diet, leaving aside the question of quantum

तथाऽतिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनां चात्युपसेवनमतियोगः, सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः, स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामनानुपूर्व्योपसेवनं विषमस्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादयश्चेति मिथ्यायोगः ॥ ३७ ॥

तथा ते प्रमाणे वैसे, अतिशीत-उष्णानाम् अत्यन्त शीत तथा गरम अत्यन्त शीतल तथा अति गरम, स्पृश्यानाम् स्पर्शणी जलवा शैत्य पदार्थोने स्पर्शसे जानने योग्य पदार्थोंका, स्नान-अभ्यङ्ग उत्सादनादीनाम् च स्नान अभ्यङ्ग अने उद्दत्तन वगेरेतु और स्नान अभ्यङ्ग तथा उत्सादन इत्यादिका, अत्युपसेवनम् अतिशय सेवन ऊपरु अत्यन्त सेवन करना अतियोग ओ स्पर्शने अतियोग ऊहेवाय छे यह स्पर्शका अतियोग कहाता है, सर्वशः सर्वथा सर्वथा, अनुपसेवनम् स्पर्शो-

नु सेवन न ऊपरु स्पर्शोंका सेवन नहीं करना, अयोग ओ स्पर्शने अयोग छे यह स्पर्शका अयोग है; स्नानादीनाम् स्नान वगेरेतु स्नान इत्यादिका, शीतोष्णादीनाम् च अने शीत तथा उष्ण वगेरे और शीत और गरम आदि, स्पृश्यानाम् स्पर्शद्वारा जलवा शैत्य ओवां द्रव्योंतु स्पर्शद्वारा जाने जाते द्रव्योंका, अनानुपूर्व्यां क्रमने छोडीने कमवा छोडकर, उपसेवनम् सेवन ऊपरु सेवन करना, विषमस्थान- अस्थिनीयि जगामे भेसवु ऊंचीनीची जगह पर बैठना, अभिघात- थोट दागवी चोट लगना, अशुचि-भूत-संस्पर्शादयः च अने अपवित्र वस्तुओ तथा भूत वगेरेने स्पर्श थवे वगेरे अपवित्र वस्तु एवं भूतोंका स्पर्श होना आदि, इति मिथ्यायोगः ओ स्पर्शने मिथ्यायोग छे यह स्पर्शका मिथ्यायोग है ॥ ३७ ॥

37. Similarly, with reference to the sense of touch it is overuse to expose oneself inordinately to extreme cold and heat, as also to indulge overmuch in baths, oil-massage, friction-massage etc; it is disuse to refrain from all tactile stimuli; while it is misuse to resort to baths etc., and to cold and hot applications without reference to their right sequence; it is also a misuse of the tactile sense to let the body suffer contact with uneven surfaces, trauma, unclean things and evil spirits.

असात्म्येन्द्रियार्थसयोगस्यैकरूपत्वे युक्ति —

तत्रैकं स्पर्शनमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं, चेतः-समवायि, स्पर्शनव्याप्तेर्व्यापकमपि च चेतः

तत्र ते सर्व उन सब, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियोभां इन्द्रियोंमें, एकम् स्पर्शनम् ओऊ स्पर्शनेन्द्रिय एक स्पर्शेन्द्रिय, इन्द्रिय-व्यापकम् सर्व यक्षु आदि इन्द्रियोभां व्यापक छे चक्षु आदि सब इन्द्रियोंमें व्यापक है, चेतः-समवायि अने तेने मन साथे सञ्ज छे और इसका मनके साथ सन्ध है, स्पर्शन-व्याप्तेः च अपि स्पर्शने

કરેલી જે ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપ્તિ તે સ્પર્શનવ્યાપ્તિ છે, તે સ્પર્શનવ્યાપ્તિમાં પણ સ્પર્શનને કી હુઈ જો ઇન્દ્રિયોમેં વ્યાપ્તિ વહ સ્પર્શનવ્યાપ્તિ હૈ, उस स्पर्शनव्याप्तिमें भी, चेत. मन मन, व्यापकम् व्यापक છે વ્યાપક હૈ,

38-(1) From among the senses, the sense of touch pervades all the others and has the mind inherent in it; for the field of the mind is co-extensive with that of the tactile sense.

तस्मात् सर्वेन्द्रियाणां व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः, सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविध-विकल्पो भवत्यसात्त्येन्द्रियार्थसंयोगः; सात्त्यार्थोऽनुपशयार्थः ॥ ३८ ॥

તસ્માત્ તેથી ઇસ કારણસે, વ્યાપક-સ્પર્શ-કૃતઃ વ્યાપક સ્પર્શ કરેલો વ્યાપક સ્પર્શને ક્રિયા હુઆ, सर्व-इन्द्रियाणाम् सर्व इन्द्रियोना सव इन्द्रियोका, य જે જો, भावविशेष स्वभावविशेष છે સ્વભાવ વિશેષ હૈ, स अयम् असात्त्य-इन्द्रिय-अर्थ-संयोगः ते आ ओक इन्द्रिय-व्यापक स्पर्शने ओकरूपवाणे। असात्त्यभूत इन्द्रिय तथा विषयने। संयोग वह यह एकइन्द्रियव्यापक स्पर्शका एकरूपवाला असात्त्यभूत इन्द्रिय व विषयका संयोग, अनुपशयात् ६ भू करनार होवाथी दु खकर्ता होनेसे, पञ्चविध. असात्त्यभूत पांच इन्द्रियोना तथा पांच विषयोना पांच संयोगोइय थर्ध असात्त्यभूत पांच इन्द्रियोके व पांच विषयोके पांच संयोगरूप होकर, त्रिविध-विकल्प. इरी अयोग, अतियोग અને મિથ્યાયોગથી ત્રણ પ્રકારને થાય છે ફિર અયોગ, અતિયોગ ઓર મિથ્યાયોગસે ત્રીન પ્રકારકા હોતા હૈ, સાત્ત્ય-અર્થ. જે સાત્ત્યને અર્થ છે જો સાત્ત્યકા અર્થ હૈ, उपशय अर्थः हि ते न उपशयने। अर्थ છે વહી ઉપશયકા અર્થ હૈ ॥ ३८ ॥

38. Accordingly, all sensory response, referable ultimately to the ubiquitous sense of touch, when it does not subserve the general ends of the organism, falls into the five-fold tripartite classification of non-homologatory combination of the senses with

their sense-objects. For, whatever subserves the purpose of the organism as a whole, is homologatory combination of the senses and their objects.

अयोगातियोगमिथ्यायोगयुक्तस्य कर्मणो लक्षणम्—

कर्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः। तत्र वाङ्मनःशरी-
रातिप्रवृत्तिरतियोगः; सर्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः,

વાક-મન-શરીર-પ્રવૃત્તિઃ વાણી-મન તથા શરીરની પ્રવૃત્તિ વાણી-મન ઓર શરીરકી પ્રવૃત્તિ, કર્મ એ કર્મ છે યહ કર્મ હૈ, તત્ર તેમાં ઉનમેં, વાક-મનઃ-શરીર-અતિ-પ્રવૃત્તિઃ વાણી-મન અને શરીરની અતિ પ્રવૃત્તિ વાણી-મન ઓર શરીરકી અતિ પ્રવૃત્તિ, અતિયોગ. અતિયોગ છે અતિયોગ હૈ, सर्वश सर्वथा इनकी सर्वथा, अप्रवृत्ति प्रवृत्ति न થવી પ્રવૃત્તિ ન હોના, અયોગઃ એ અયોગ છે યહ અયોગ હૈ,

39-(1). Action comprises the activity of speech, mind and of the body. Now excessive action of any one of these is overuse (with reference to it) while their total lack of action is disuse.

वेगधारणोदीरणविषमस्खलनपतनाङ्गप्रणिधान-
नाङ्गप्रदूषणप्रहारमर्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शा-
रीरो मिथ्यायोगः,

વેગ-ધારણ-વેગોને રોકવા વેગોકો રોકના, ઉદીરણ-વેગોને બલાતકારે પ્રવૃત્ત કરવા વેગોકો જોરસે બહાના, વિષમ-સ્ખલન-પતન-અન્ગ-પ્રણિધાન-વિપમપણે અથડાવુ-પડી જવુ અને અગોની ચેષ્ટા કરવી વિષમતાસે અથ-ડાના-ગિરના ઓર અપને અન્ગસે ચેષ્ટા કરના, અન્ગપ્રદૂષણ-અગોને અત્ય ત બળેળવા વગેરેથી દૂષિત કરવા અન્ગો-કો અત્યન્ત કઢ્યન આદિસે દૂષિત કરના, પ્રહાર-પ્રહાર થવો ચોટ લગના, મર્દન-ચોળાઈ જવુ મર્દન હાંના, પ્રાણોપરોધ-પ્રાણોનુ રુધન કરવુ નિશ્વાસ-પ્રશ્વાસ રોકના,

૩૯ સ્ખલનપતન-સ્ખલનગમનપતન (છ ઢ.)

,, પ્રહારમર્દન-પ્રહારમર્દન (ગ.)

संक्षेपनादि अने मद्य तड्डा वगेरेथी शरीरने उद्वेश देवे। वगेरे मद्य सूर्यताप आदिसे शरीरको क्षेपित करना आदि, शरीर मिथ्यायोग ओ शारीरिक मिथ्यायोग छे यह शारीरिक मिथ्यायोग है,

39-(2). Misuse with reference to the body consists of forced suppression or forced excitation of natural urges, awkward stumbling, falling or posturing of limbs, abusing the body, injuring the body, violent kneading of the limbs, and forced holding of the breath and other kinds of self-mortification.

सूचकानृताकालकलहाप्रियावद्भानुपचारपरुष-वचनादिर्वाङ्मिथ्यायोगः,

सूचक-अनृत-आड़ी भावी-असत्य भाषणु करवु चुगली करना झूठ बोलना, अकाल-कलह- बिना कारणे झगडना, अप्रिय-अवद्ध-अनुपचार-परुष-वचनादि अभिय-असंग-प्रतिकूल अने उद्देश वचने। वगेरे अप्रिय-असंग-प्रतिकूल और कर्कश वाक्य इत्यादि, वाक्-मिथ्यायोगः वाणीने। मिथ्यायोग छे वाणीका मिथ्यायोग है,

39-(3). Misuse with reference to speech is indulgence in language that is insinuating, untrue, untimely, quarrelsome, unpleasant, incoherent, unhelpful, harsh etc.

भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादि-मानसो मिथ्यायोगः ॥ ३९ ॥

भय-शोक-क्रोध-लोभ-मोह-मान-ईर्ष्या-मिथ्यादर्शनादि भय-शोक-क्रोध-लोभ-मोह-अहङ्कार-ईर्ष्या अने 'मिथ्या-ज्ञान' वगेरे भय-शोक-क्रोध-लोभ-मोह-अहङ्कार-ईर्ष्या और मिथ्याज्ञान आदि, मानस. मिथ्यायोग. ओ मानसिक मिथ्यायोग छे यह मानस मिथ्यायोग है ॥ ३९ ॥

39. Misuse with reference to the mind, consists of giving way to fear,

grief, anger, greed, infatuation, self-conceit, envy, deluded thinking etc.

संग्रहेण चातियोगायोगवर्जं कर्म वाङ्मनःशरीर-रजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यात् ॥ ४० ॥

संग्रहेण च अने संक्षेपमां और संक्षेपसे, अतियोग-अतियोग, अयोगवर्जम् अने अयोगने तछने ओर अयोगको छोडकर, वाक्- वाणी, मन- मन, शरीरजम् अने शरीरथी करवाभां आवतु और शरीरसे किया जानेवाला, अहितम् अहितकर अहितकर, अनुपदिष्टम् अने शास्त्रे नहि उल्लेख और अशास्त्रविहित, यत् कर्म ओ कर्म जो कर्म, तत् च तेने उसे, मिथ्यायोगम् मिथ्यायोग मिथ्यायोग, विद्यात् ज्ञानने जानना चाहिए ॥ ४० ॥

40. In brief, all activity of speech, mind and body, which, while not coming under overuse and disuse, is unwholesome, though it may not have been specifically mentioned here, should be known as misuse.

इति त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्येत् ॥ ४१ ॥

इति आभ इस प्रकार, त्रिविध-त्राशु मतना तीन प्रकारके, विकल्पम् लेखना। मेदवाला, त्रिविधम् एव त्रिणे प्रकाशित तीन ही प्रकारका, कर्म कर्म कर्म, प्रज्ञापराध. प्रज्ञापराध छे प्रज्ञापराध है, इति ओभ ऐसा, व्यवस्येत् निश्चित ज्ञानने निश्चयसे जानना चाहिए ॥ ४१ ॥

41 In this manner the threefold activity (that is pertaining either to speech, mind or body) falling under the three heads of overuse, disuse and misuse, should be regarded as volitional transgression.

युक्तस्य कालस्य लक्षणम्—

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः, स कालः ।

शीत-शीत शीत, उष्ण- उष्ण उष्ण, वर्षलक्षणा. अने वर्षाथी वर्षाक्षित और वर्षासे उपलक्षित, हेमन्त-

हेमन्त हेमन्त, ग्रीष्म- ग्रीष्म ग्रीष्म, वर्षा. पुन अने वर्षारूप और वर्षारूप, संवत्सर स वत्सर छे सवत्सर है, स काल अने ते काल छेवाय छे और वह काल कहाता है,

42-(1) The year consists of the three periods of Winter, Summer and the Rains, characterised respectively by cold, heat and wetness. This constitutes time.

तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालः कालातियोगः, हीनस्वलक्षणः (कालः) कालायोगः, यथास्वलक्षण-विपरीतलक्षणस्तु (कालः) कालमिथ्यायोगः । कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४२ ॥

तत्र अतिमात्र-स्वलक्षणः पेटानां अधिक लक्षणो-वाणो अपने लक्षणोसे अधिक लक्षणोंवाला, काल ने काल जो काल, कालातियोगः ते कालने अतियोग छे वह कालका अतियोग है, हीनस्वलक्षण (कालः) पेटानां न्यून लक्षणोवाणो ने काल अपने लक्षणोसे न्यून लक्षणोंवाला जो काल, कालायोगः अने कालने अयोग छे वह कालका अयोग है, यथास्वलक्षण-पेटानां लक्षणोवाणी और अपने लक्षणोसे, विपरीतलक्षणः तु विपरीत लक्षणोवाणो ने विपरीत लक्षणोवाला जो, काल काल, काल-मिथ्या-योग. अने कालने मिथ्यायोग छे वह कालका मिथ्यायोग है, काल पुन. काल वणी काल फिर, परिणाम परिणाम पणु छेवाय छे परिणाम भी कहा जाता है ॥ ४२ ॥

42. Now if a season is marked with an exaggeration of its characteristics, it is spoken of as "seasonal excess", if it is marked with a deficiency of its traits, it is spoken of as "seasonal deficiency", and if the season is marked with traits that are contrary to its true nature, then it is spoken of as "Seasonal abnormality".

Time is also spoken of as "Change".

४२ यथास्व-यथास्वम् (प)

रोगायतनोपसहारः—

इत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पा हेतवो विकाराणां; समययोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ४३ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, असात्म्येन्द्रियार्थ-संयोग असात्म्य-इन्द्रियार्थसंयोग असात्म्य-इन्द्रियार्थ संयोग, प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध, परिणाम च अने परिणाम और परिणाम, इति त्रय. अने त्रय ये तीन, त्रिविध-विकल्पाः त्रय प्रकारना लक्षणोवाणी अर्थ मिथ्या-योग-अयोग तथा अतियोग इन तीन प्रकारके भेदवाले होकर, विकाराणाम् रोगोनां रोगोके, हेतवः कारण होते हैं, समययोग युक्ताः तु परंतु समययोगमा प्रयुक्त कर्वाणी परन्तु समान योगमें प्रयुक्त होने पर, प्रकृतिहेतव अने त्रय आरोग्यनां कारण प्रकृतिके कारण, भवन्ति आय छे होते हैं ॥ ४३ ॥

43. Thus these three i. e. non-homologatory contact of senses and their objects, volitional transgression and change, each subdivided again into three, constitute the causes for disease. Right co-ordination, on the other hand, is the cause of well-being.

सर्वेषामेव वस्तुना भावाभावौ योगापेक्षिणौ—

सर्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगा-योगातियोगमिथ्यायोगान् समुपलभ्येते; यथास्व-युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥ ४४ ॥

सर्वेषाम् एव अध्याये संपूर्ण, भावानाम् वस्तुओंनां वस्तुओंके, भाव-अभावौ अस्तित्व अने अभाव होना और न होना, योग-योग योग, अयोग-अयोग अयोग, अतियोग-अतियोग अतियोग, मिथ्यायोगान् अने मिथ्यायोग और मिथ्यायोगके, अन्तरेण विना विना, न समुपलभ्येते होता नहीं होते, भावाभावौ हि कारणके प्रत्येक वस्तुकी स्थिति अने विनाश क्योंकि प्रत्येक वस्तुकी स्थिति और विनाश, यथास्व-पेटानां कारणके, युक्ति-अपेक्षिणौ योगानी अपेक्षा राखे छे योगकी अपेक्षा करते हैं ॥ ४४ ॥

४४. युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ—युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावाः (ग)

44. The well-being or ill-being of anything is never independent of right co-ordination in the one case, and absent, excessive or wrong co-ordination in the other, for well-being and ill-being depend on the presence of their respective causative factors

त्रयो रोगा —

त्रयो रोगा इति-निजागन्तुमानसाः । तत्र निजः शरीरदोषसमुत्थः, आगन्तुभूतविषवाय्वग्निसंप्र-
हारादिसमुत्थः, मानसः पुनरिष्टस्य लाभाह्लाभा-
च्चानिष्टस्योपजायते ॥ ४५ ॥

निज-आगन्तु-मानसाः निज- आगन्तुक और मानस, इति ये प्रमाणे इस प्रकार, त्रयः त्रयः प्रकारना तीन प्रकारके, रोगाः रोगो छे रोग हैं, तत्र- तेभां इनमें, निज. निज रोग निजरोग, शरीरदोष- शरीरना दोषोत्थी शरीरके दोषोंसे, समुत्थ उत्पन्न थयेदो होय छे उत्पन्न होता है, आग-
न्तुः आगन्तुक रोग आगन्तुक रोग, भूत- भूत भूत, विष-
विष विष, वायु- वायु वायु, अग्नि- अग्नि अग्नि, संप्रहारादि-
समुत्थ. अने अभिधात वगेरेथी उत्पन्न थयेदो होय छे और चोट आदिसे उत्पन्न होता है, मानस पुनः अने मानसरोग वणी और मानसरोग तो, इष्टस्य प्रिय वस्तुना प्रिय वस्तुके, लाभात् लाभथी लाभसे, अनिष्टस्य च अने अप्रिय वस्तुना और अप्रिय वस्तुके, लाभात् लाभथी लाभसे, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ ४५ ॥

45. Regarding the three types of disease, they are endogenous, exogenous and psychic. Among these the endogenous disease is that arising from the discordance of the bodily humors, and the exogenous from spirit-possession, poisonous winds, fire, injuries etc; while the psychic disorders arise from the gain or loss of undesirable or desirable things.

मानसव्याधेः प्रतिकारः —

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिपरीतेनापि सता बुद्ध्या हिताहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्मार्थकामानामहि-
तानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने प्रयतितव्यं,
न ह्यन्तरेण लोके त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते
सुखं वा दुःखं वा,

तत्र ऐशोभां इनमें, मानस-व्याधि- मानसिक
व्याधिथी मानसिक रोगसे, परीतेन अपि सता युक्त होवा
छतां पाशु पीडित होने पर भी, बुद्धिमता बुद्धिमान
पुरुषे बुद्धिमान पुरुष, बुद्ध्या बुद्धिथी बुद्धिसे, हित-
अहितम् हित अने अहितना हित और अहितका, अवेक्ष्य
अवेक्ष्य बार-बार विचार करी अच्छी प्रकार विचार करके,
धर्म-अर्थ-कामानाम् धर्म- अर्थ अने कामने धर्म-अर्थ-
और कामके, अहितानाम् ने अहितकर होय जो अहित-
कर हों, अनुपसेवने तेथोना त्यागभां इनका सेवन न
करनेमें, हितानाम् च तथा ने हितकर होय और जो
हितकर हो, उपसेवने तेथोना सेवनभां इनके सेवनमें,
प्रयतितव्यम् प्रयत्न करवे ऐशे प्रयत्न करे, लोके दोषभां
समारमें, एतत् त्रयम् आ त्रय इन तीनके, अन्तरेण
बिना बिना, किञ्चित् कुछ पाशु थोडासा भी, मानसम्
मानसिक मानसिक सुखं वा दुःख वा सुख के दुःख
सुख या दुःख, न निष्पद्यते नीपणतु नथी नहीं होता,

46-(1) Now the intelligent man when he finds himself afflicted with even psychic diseases, should, with right understanding, examine over and over again as to what is wholesome and what is unwholesome. He should then endeavour to abstain from whatever is not conducive to virtue, wealth and pleasure, and devote himself to such action as is conducive to the use of these three objectives. For, outside these three objectives of life there is nothing in the world which is capable of giving pleasure or pain to the mind.

तस्मादेतच्चानुष्ठेयं—तद्विद्यानां चोपसेवने प्रयतितव्यम्, आत्मदेशकुलकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्चेति ॥ ४६ ॥

तस्मात् च तेथी इस लिए, एतत् ओ प्रभाणु उस प्रकार, अनुष्ठेयम् वर्तु ओ ओ वर्ताव करे, तद्विद्यानाम् च अने ते विषयोना ज्ञाताओनी उस विषयके जानने वालोंकी, उपसेवने सेवा करवाभां सेवामें, आत्म- तथा आत्मा और आत्मा, देश- देश देश, कुल- कुल कुल, काल- काल काल, बल- बल बल शक्ति- तथा शक्तिनु तथा शक्तिका, ज्ञाने ज्ञान भेगववाभां ज्ञान प्राप्त करनेमें, यथावत् स पूरु रीते पूर्ण रूपसे, प्रयतितव्यम् इति प्रयत्न करवा ओ ओ प्रयत्न करना चाहिए ॥ ४६ ॥

46. Hence one should conduct oneself in the above manner. One should strive to court the association of those learned in the knowledge of good and evil and also do one's best to acquire the knowledge about one's own self, country, family, age, vitality and ability.

भवति चात्र—

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम् ।
तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वशः ॥ ४७ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवति श्लो३ छे ३ श्लोक है कि, त्रिवर्गस्य धर्म-अर्थ अने कामनु धर्म-अर्थ और कामको, अन्ववेक्षणम् विचारपूर्वक अनु- धान वार वार विचारना, तद्विद्यसेवा ते विद्या ओ ओना- राओनी सेवा करवा इस विद्याके जाननेवालोंकी सेवा करना, आत्मादीनाम् च अने आत्मा-देश-वगेरेनु और आत्मा आदिका, सर्वश स पूरु सम्पूर्ण, विज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, मानसम् प्रति मानसरोग प्रत्येनु मानस रोगोंकी, भैषज्यम् औषध छे औषध है ॥ ४७ ॥

Here is a verse again —

47. Contemplating the three objectives of life, service of those who are versed in the knowledge concerning these

४६. तद्विद्यानाम्—तद्विद्यबुद्धानाम् (क)

three objectives, and the knowledge of one's own self etc in all respects, constitute the remedy for psychic disorders

त्रयो रोगमार्ग —

त्रयो रोगमार्ग इति—शाखा, मर्मास्थिसन्धयः, कोष्ठश्च ।

शाखा शाखाओ शाखायें, मर्म- मर्मों मर्म, अस्थि- सन्धय. अस्थिसन्धियों अस्थिसन्धिया, कोष्ठ- च तथा कोष्ठों और कोष्ठ, इति ओ ये, त्रय. त्रयु तीन, रोगमार्ग रोगना मार्गों छे रोगोंके मार्ग हैं,

48-(1). Regarding the three systems for the occurrence of disease, they are—(1) The peripheral system, (2) the vital parts and the bone joints and (3) the alimentary tract

तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च, स बाह्यो रोगमार्गः,

तत्र तेभां इनमें, रक्तादयः रक्त वगेरे रक्तादि, धातवः धातुओ धातु, त्वक् च अने त्वचा तथा त्वचा, शाखा ओ शाखा छे ये शाखायें हैं, स ते वह, बाह्य रोगमार्ग बाह्य रोगमार्ग छे बाह्य रोगमार्ग हैं,

48-(2). Among these, the peripheral system consists of such body elements as the blood etc, and the skin. This is the external system for the occurrence of disease

मर्माणि पुनर्वस्तिहृदयमूर्धादीनि, अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः, स मध्यमो रोगमार्गः,

वस्ति- भरित वस्ति, हृदय- हृदय हृदय, मूर्धादीनि अने मूर्धा वगेरे तथा मूर्धा आदि, पुन. मर्माणि ओ मर्म छे मर्म हैं, अस्थि-संयोगा अस्थियोंना संयोगो अस्थियोंके संयोग, तत्र अने तेभां और इनमें, उपनिबद्धा

४८ कण्डरा — कण्डरा सिरादयश्च (ग)

ओष्ठेयं जुडे हुए, स्नायुकण्डरा. च स्नायुक उदाओ स्नायु और कण्डरायें, अस्थिसन्धय ओष्ठो अस्थिसन्धियो छे अस्थिसन्धिया हैं, सः ते वह, मध्यम रोगमार्ग मध्यम रोगमार्ग छे मध्यम रोगमार्ग है,

48-(3). The vital parts are again, the viscera contained in the abdominal-pelvic, the thoracic and cranial cavities etc., while the bone joints are the articulations of bones and the tendons and sinews covering these parts This represents the medial system for the occurrence of disease.

**कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महा-
निम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्यायशब्दैस्तन्त्रे, स रोग-
मार्ग आभ्यन्तरः ॥ ४८ ॥**

तन्त्रे आ तत्रमा इस तन्त्रमें, कोष्ठ पुन डोहो तो कोष्ठ तो, महास्रोत. मडास्रोत महास्रोत, शरीर-मध्यम् शरीरने मध्य भाग शरीरका मध्यभाग, महा-निम्नम् मडानिम्न महानिम्न, आमपक्वाशय. च तथा आभपक्वाशय और आमपक्वाशय, इति ओ इन, पर्याय-शब्दै. पर्याय शब्दोथी पर्याय शब्दोसे, उच्यते डोहवाय छे कहा गया है, स. ते वह, आभ्यन्तर. रोगमार्ग आभ्यन्तर रोगमार्ग छे आभ्यन्तर रोगमार्ग है ॥४८॥

48. As regards the central system which is referred to in medical parlance by such synonymous terms as the great channel, the central part of the body, the great cavity, and the seat of digestion and assimilation, this is the internal system for the occurrence of disease

तत्र, गण्डपिडकालज्यपचीचर्मकीलाधिमांस-मषककुष्ठव्यङ्गादयो विकारा वहिर्मांसजाश्च विस-र्पश्चयथुगुल्माशोविद्रध्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति रोगाः;

तत्र तेमां इनमें, गण्ड- ग.ड गण्ड, पिडका पडका-

पिडका, अलजी- अलजी अलजी, अपची- अपची अपची, चर्मकील- चर्मकील चर्मकील, अधिमांस- अधिमांस अधिमांस, मषक- मषक मषक, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, व्यङ्गादय विकारा. व्यंग वगेरे रोगो व्यंग आदि रोग, वहिर्मा- रंजा च अने आहमार्गोथी उपर्युक्त थनाग और बाह्य मार्गसे होनेवाले, विसर्प विसर्प विसर्प, श्वयथु. सोनो थोय, गुल्म- गुल्म गुल्म, धर्श अर्श अर्श, विद्रध्यादय अने विद्रधि वगेरे एव विद्रधि आदि, शाखानुसारिणः शाखानुसारी शाखाओंमें फैलनेवाले, रोगा रोगो रोग, भवन्ति थाय छे होते ह,

49-(1) Among these, tumours, pimples, boils, scrofula, warts, granu- loma, moles, dermic lesions, freckles and similar lesions, as well as the external types of acute spreading affe- ctions, edema, gulma, piles, abscesses and similar diseases are instances of the diseases occurring in the peripheral system of the body.

**पक्षवधग्रहापतानकार्दितशोषराज्यक्ष्मास्थि-
सन्धिशूलगुदभ्रंशादयः शिरोहृद्बस्तिरोगादयश्च
मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः,**

पक्षवध- पक्षवध पक्षवध, ग्रह- पक्षवध पक्षग्रह, अपतानक- अपतानक अपतानक, अर्दित- अर्दित अर्दित, शोष- धातुशोष शोष, राज्यक्ष्म- राज्यक्ष्मा राज्यक्ष्मा, अस्थि-सन्धिशूल- अस्थि-सन्धिशूल अस्थिसन्धिशूल, गुद- भ्रंशादय शुभ्र श वगेरे गुदभ्रंश आदि, शिरः- शिरो- रोग शिरोरोग, हृद्- हृद्गो हृद्गो, बस्तिरोगादय. च अने अस्तिरोग वगेरे और बस्तिरोग आदि, मध्यम- मार्गानुसारिण मध्यममार्गानुसारी मध्यम मार्गमें फैलनेवाले, रोगाःभवन्ति रोगो थाय छे रोग होते हे,

49-(2) Hemiplegia, tonic and chro- nic convulsions, facial paralysis, wast- ing, consumption, pain in bone-joints, prolapse of rectum and similar condi- tions, as well as the disease of the viscera contained in the cranial, and

thoracic abdomino-pelvic cavities are the diseases that occur in the medial system.

ज्वरातीसारच्छर्द्यलसकविसूचिकाकासश्वास-
हिकानाहोदरप्लीहादयोऽन्तर्मार्गजाश्च विसर्पश्च-
थुगुल्माशौविद्रध्यादयः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति
रोगाः ॥ ४९ ॥

ज्वर- ७५२ ज्वर, अतीसार- अतीसार अतीसार,
छर्दि- ७५३ छर्दि, अलसक- अलसक अलसक, विसूचिका-
विसूचिका विसूचिका, कास- ७५४ कास, श्वास- ७५५
श्वास, हिका ७५६ हिका, आनाह ७५७ आनाह, उदर-
७५८ उदररोग उदररोग, प्लीहा ७५९ प्लीहा, नजरे रोग
प्लीहा आदि रोग, अन्तर्मार्गजाः च तथा अन्तर्मार्ग-
७६० उत्पन्न थनार तथा अन्तर्मार्गसे उत्पन्न होनेवाले, विसर्प-
विसर्प विसर्प, श्वयथु- ७६१ शोथ, गुल्म- ७६२ गुल्म,
अश- ७६३ अश, विद्रध्यादय अने विद्रधि आदि
विद्रधि आदि, रोगा रोग, रोग, कोष्ठानुसारिण ७६४
सारी कोष्ठमें फैलनेवाले, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥ ४९ ॥

49. Fever, diarrhoea, vomiting, intestinal torpor, acute intestinal irritations, cough, dyspnea, hiccup, constipation, abdominal affection, splenic disorders etc., as well as the internal types of acute spreading affections are instances of diseases that occur in the internal or central system of the body.

त्रिविधा भिषज —

त्रिविधा भिषज इति—

भिषक्छद्मचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः ।
सन्ति वैद्यगुणैर्गुक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥ ५० ॥

त्रिविधा. त्रय प्रकारना तीन प्रकारके, भिषज इति
वैद्यो होय छे चिकित्सक होते हैं, एके डेटाओके कोई,
भिषक्छद्मचरा ७६५ भिषक्छद्मचर, सन्ति होय
छे होते हैं, सिद्धसाधिताः ७६६ सिद्धसाधित कोई
सिद्धसाधित, सन्ति होय छे होते हैं, वैद्यगुणैः अने

डेटाओके वैद्यना गुणोथी और कोई वैद्यके गुणोसे,
युक्ता संपन्न युक्त, सन्ति होय छे होते हैं, भुवि आ
भ्रमाणे आ ससारमां इस तरह इस ससारमें, त्रिविधा.
त्रय प्रकारना तीन प्रकारके, भिषज. वैद्यो होय छे
चिकित्सक होते हैं ॥ ५० ॥

50 Regarding the three kinds of physicians, three kinds of medical practitioners are found in the world; firstly, the impostors in physician's robes, secondly, the vain-glorious pretenders and thirdly, those endowed with the true virtue of the healer

वैद्यभाण्डौषधे. पुस्तै. पल्लवैरवलोकनैः ।

लभन्ते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥ ५१ ॥

वैद्यभाण्ड- वैद्योनां पात्रो वैद्योके पात्र, औषधे
औषधो औषध, पुस्तै वैद्यग्रन्थो वैद्यग्रन्थो, पल्लवै-
७६७ वाग्जाल, अवलोकनै. अने चतुरार्थी तथा-
सवानो ७६८ ओओथी और चतुराईसे परीक्षाका दिखावा
इन द्वारा, ये अज्ञाः ७६९ अज्ञानीओ जो मूढ, भिषक्-
शब्दम् वैद्यज्ञाने वैद्यज्ञानको, लभन्ते प्राप्त करे छे
पाते हैं, ते तेओ वे, प्रतिरूपका. नकली वैद्यो छे
भिषक्छद्मचर हैं ॥ ५१ ॥

51. Those who by parading their medical paraphernalia, books, models, smattering of medical texts and knowing looks acquire the title of physician, are the first kind, viz., the ignoramuses and impostors.

श्रीयशोज्ञानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विधाः ।

वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥ ५२ ॥

ये ७७० भुव्यो जो मनुष्यों, अतद्विधा ७७१ लक्ष्मी,
यश अने ज्ञानथी रहित होवा छता लक्ष्मी, यश व
ज्ञानसे रहित होने पर भी, श्री- ७७२ लक्ष्मी, यश-
यश यश, ज्ञान- अने ज्ञानथी तथा ज्ञानसे, सिद्धानाम्
प्रसिद्ध वैद्योना प्रसिद्ध वैद्योके, व्यपदेशात् नामे नामसे
वैद्य- शब्दम् 'वैद्य' ओ शब्दने 'वैद्य' ऐसी सज्ञाको,

લભન્તે મેળવી દે છે પ્રાપ્ત કર લેતે હૈં, તે તેઓ! ઉનકો, સિદ્ધસાધિતાં સિદ્ધસાધિત સિદ્ધસાધિત, જ્ઞેયાં બ્રહ્મજ્ઞાનના ચાહિય ॥ ૫૨ ॥

52. Those who by laying claim to association with persons of established wealth, fame, knowledge and success, while they themselves have none of these things, arrogate to themselves the designation of physicians, are the vain-glorious pretenders.

પ્રયોગજ્ઞાનવિજ્ઞાનસિદ્ધિસિદ્ધાઃ સુખપ્રદાઃ ।

જીવિતામિસરાસ્તે સ્યુવૈદ્યત્વં તેષ્વવસ્થિતમ્”ઈતિ ૫૩

(જે જે વૈદ્યો જો ચિકિત્સક), પ્રયોગ-ઔષધના પ્રયોગમાં ઔષધાદિ પ્રયોગમેં, જ્ઞાન-શાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં જાણજ્ઞાનમેં, વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં વિજ્ઞાનમેં, સિદ્ધિ-અને ચિકિત્સાની સફળતામાં ચિકિત્સાકી સફળતામેં, સિદ્ધાઃ પ્રસિદ્ધ હોય પ્રસિદ્ધ હો, સુખપ્રદાઃ તથા આરોગ્ય આપનાર હોય ઓર સુખ દેનેવાલે હોં, તે તેઓજ વે હી, જીવિતામિસરા બ્રાહ્મણતા પ્રાણોંકે દેનેવાલે, સ્યુ. થાય છે હોતે હૈં, તેષુ અને તેઓમાંજ ઓર ઉન્હીમેં, વૈદ્યત્વમ્ વૈદ્યત્વ વૈદ્યત્વ, અવસ્થિતમ્ ઇતિ રહેલુ છે સ્થિત હૈ ॥ ૫૩ ॥

53. Those who are accomplished in application, theory, knowledge of allied sciences, and success of treatment are the true healers In them is the glory of the physician fully manifest.

ત્રિવિધમૌષધમ્—

ત્રિવિધમૌષધમિતિ—દૈવવ્યપાશ્રયં, યુક્તિવ્યપાશ્રયં, સત્ત્વાવજયશ્ચ ।

દૈવવ્યપાશ્રયમ્ દૈવવ્યપાશ્રય દૈવવ્યપાશ્રય, યુક્તિવ્યપાશ્રયમ્ યુક્તિવ્યપાશ્રય યુક્તિવ્યપાશ્રય, સત્ત્વાવજય ચ અને મનોનિગ્રહ ઓર સત્ત્વાવજય, ઇતિ આ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનુ ત્રીન પ્રકારકી, ઔષધમ્ ચિકિત્સા છે ચિકિત્સા હૈ;

54-(1). Regarding the three kinds of therapy, they are divine therapy, scientific therapy and mental control.

તત્ર દૈવવ્યપાશ્રયં—મન્ત્રૌષધિમણિમજ્જલવલ્યુપહારહોમનિયમપ્રાયશ્ચિત્તોપવાસસ્વસ્ત્યયનપ્રણિપાતગમનાદિ,

તત્ર તેમાં ઉનમેં, મન્ત્ર- મન્ત્ર મન્ત્ર, ઔષધિ- ઔષધિ ઔષધિ, મણિ- મણિધારણ મણિધારણ, મંગલ- મંગલકર્મ માંગલિક કર્મ, વલિ-ઉપહાર- અલિદાન વલિદાન, હોમ- હોમ હોમ, નિયમ- નિયમ નિયમ, પ્રાયશ્ચિત્ત- પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત, ઉપવાસ- ઉપવાસ ઉપવાસ, સ્વસ્ત્યયન- સ્વસ્તિવાચન સ્વસ્તિવાચન, પ્રણિપાત-ગમનાદિ પૂજ્યોને પ્રણામ અને તીર્થગમન વગેરે અપનેસે વહો ઓર પૂજ્યોંકો નમસ્કાર વ તીર્થગમનાદિ, દૈવ-વ્યપાશ્રયમ્ એ દૈવવ્યપાશ્રય ઔષધ છે યહ દૈવવ્યપાશ્રય ચિકિત્સા હૈ,

54-(2). Amongst these, divine therapy consists of incantations, herbs, gems, propitiatory rites, oblations and offerings, sacrifice, vows, ceremonial penitence, fasting, auspicious rites, prostrations, pilgrimages and such other things.

યુક્તિવ્યપાશ્રયં—પુનરાહારૌષધદ્રવ્યાણાં યોજના,

આહાર- આહાર આહાર, ઔષધ-દ્રવ્યાણામ્ તથા ઔષધદ્રવ્યોની તથા ઔષધદ્રવ્યોંકા, યોજના પુન, યથાવત્ યોજનાને યથાવત્ પ્રયોગ કરના યહ, યુક્તિવ્યપાશ્રયમ્ યુક્તિવ્યપાશ્રય ચિકિત્સા કહે છે યુક્તિવ્યપાશ્રય ચિકિત્સા હૈ,

54-(3). Scientific therapy consists of the prescription of the line of dietetic regimen and medication.

સત્ત્વાવજયઃ—પુનરહિતેભ્યોઽર્થેભ્યો મનોનિગ્રહઃ ॥ ૫૪ ॥

અહિતેભ્યઃ અહિતકર અહિતકર, અર્થેભ્યઃ વિષયોથી વિષયોંસે, મનોનિગ્રહ પુન મનનેા નિગ્રહ કરવાને મનકો રોકના યહ, સત્ત્વાવજય સત્ત્વાવજય ચિકિત્સા કહે છે સત્ત્વાવજય ચિકિત્સા હૈ ॥ ૫૪ ॥

૫૪ મજ્જલવલ્યુપહારહોમ—મજ્જલહોમ (ચ)

૫૪. આહારૌષધ—આહારવિહારૌષધ (છ)

54. Mental control consists of restraining the mind from the desire for unwholesome objects.

शरीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायशस्त्रिविधमौषधमिच्छन्ति—अन्तःपरिमार्जनं, बहिःपरिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानं चेति ।

शरीर-दोष-शारीरिक दोषों, प्रकोपे खलु प्रकोप पासे त्वारे प्रकुपित होने पर, शरीरम् एव शरीरने। शरीरका ही, आश्रित्य आश्रय करीने आश्रय करके, प्रायशः प्राय प्राय, अन्तःपरिमार्जनम् अन्तःपरिमार्जनं अन्तःपरिमार्जन, बहिःपरिमार्जनम् अहिःपरिमार्जनं बहिःपरिमार्जन, शस्त्रप्रणिधानम् च अने शस्त्र-प्रणिधान और शस्त्रप्रणिधान, इति अने इस प्रकार, त्रिविधम् त्रिषु प्रकारनी तीन प्रकारकी, औषधम् चिकित्साने चिकित्सा, इच्छन्ति करवा छे करना चाहते हैं ।

55-(1). When the humors in the body have become morbid and provoked, three kinds of therapeutic measures are mainly recommended, namely, internal purification, external purification and operative treatment.

तत्रान्तःपरिमार्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहारजातव्याधीन् प्रमार्ष्टि,

तत्र तेभां उनमें, यत् जो, औषधम् औषध औषध, अन्तःशरीरम् शरीरनी अन्तःशरीरके अन्दर, अनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रविष्ट होकर, आहारजात-आहारशी उत्पन्न थयेला आहारसे उत्पन्न, व्याधीन् रोगोंको, प्रमार्ष्टि नष्ट करे छे नष्ट करती है, (तत् ते वह), अन्तःपरिमार्जनम् अन्तःपरिमार्जनं छे अन्तःपरिमार्जन कहलाती है,

55-(2) Of them that procedure wherein medicine taken internally cures the disorders born of dietetic faults, is internal purification.

यत्पुनर्बहिःस्पर्शमाश्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यैरामयान् प्रमार्ष्टि तद्वहिःपरिमार्जनं,

यत् पुन. जो औषध जो औषध, अभ्यङ्ग-अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, स्वेद-स्वेद स्वेद, प्रदेह-प्रदेह प्रदेह, परिषेक-परिषेक परिषेक, उन्मर्दनाद्यै तथा उन्मर्दन-उन्मर्दनी और उन्मर्दन आदिसे, बहिःस्पर्शम् आहारस्पर्श-ने। बाह्यस्पर्शको, आश्रित्य आश्रय करीने आश्रित होकर, आमयान् रोगोंको, प्रमार्ष्टि नष्ट करे छे शान्त करती है, तत् ते उसे, बहिःपरिमार्जनम् अहिःपरिमार्जनं औषध छे बहिःपरिमार्जन औषध कहते हैं,

55-(3). And that procedure which cures the disorders of the body, and consists ofunction, sudation, application, affusion, massage etc, applied to the external surface of the body, is external purification.

शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधनदारणलेखनोत्पादनप्रच्छनसीवनेषणक्षारजलौकसश्चेति ॥५५॥

छेदन-छेदन छेदन, भेदन-भेदन भेदन, व्यधन-व्यधन व्यधन, दारण-दारण दारण, लेखन-लेखन लेखन, उत्पादन-उत्पादन उत्पादन प्रच्छन-प्रच्छन प्रच्छन, सीवन-सीवन सीवन, एषण-एषण एषण, क्षार-क्षारप्रयोग क्षारप्रयोग, जलौकस च पुनः अने जलौकप्रयोग और जलौकाप्रयोग, इति अने यह, शस्त्रप्रणिधानम् शस्त्रप्रणिधान छे शस्त्रप्रणिधान है ॥५५॥

55. The procedures of excision, incision, puncturing, rupturing, erosion, eradication, plastic operation, suturing and sounding as well as the application of caustics and leeches constitute operative treatment.

प्राज्ञाज्ञरोगिणोर्लक्षणम्—

भवन्ति चात्र—

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाभ्यन्तरेण वा ।
कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥५६॥

५५. क्षार-क्षाराम्नि (क ग.)

अत्र च आ विषयभां इम विषयमे, भवन्ति
 श्लोका छे के श्लोक हैं कि, रोगे रोग रोग,
 समुत्पन्ने उत्पन्न तथा उत्पन्न होनेपर, प्राज्ञ ग्राह्यो
 भाषुस् बुद्धिमान पुरुष, बाह्येन बाह्य उभर्था बाह्य कर्मसे,
 आभ्यन्तरेण वा अथवा आभ्यन्तर उभर्था या आभ्यन्तर
 कर्मसे, शस्त्रोपक्रमणेन वा अथवा शस्त्र प्रणिधानरूप या
 शस्त्रप्रणिधानरूप, कर्मणा उभर्था कर्मसे, गर्मे आरोग्य
 आरोग्य, लभते भेजवे छे प्राप्त करता है ॥ ५६ ॥

Here are verses again—

56. On the appearance of disease, the intelligent man immediately obtains relief by recourse to external or internal medication or by means of operative measures.

बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ५७ ॥

बाल. तु खलु अज्ञ पुरुष तो अज्ञ पुरुष तो, अबुध भूर्ध पुरुष मूर्ध, शत्रुम् इव उत्पन्न यत्ता शत्रुने जेम शत्रुकी भाति, उत्पद्यमानम् तेम उत्पन्न यत्ता उत्पन्न होते हुए, रोगम्- रोगने रोगको, मोहात् वा मोहथी मोहसे, प्रमादात् वा अथवा प्रमादथी अथवा प्रमादसे, प्रथमम् पहेला पहिले, न बुध्यते अज्ञतो नथी नहीं जानता ॥ ५७ ॥

57. But the ignorant man fails from stupidity or negligence to note the incipient state of a disease, just as a simpleton fails to recognize a potential enemy.

अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते ।
स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥५८॥

हिं डारण्ड क्योकि, रोग रोग रोग, प्रथमम्
प्रथम प्रथम, अणु थोडे थोडासा, भूत्वा थर्धने हो कर,
पश्चात् पाण्णथी पीछेसे, विवर्धते वृद्धि पाभतो अय छे
बढने लगता है, स ते वह, जातमूलः दृढभूण थर्धने
अपनी जडको पकड कर, दुर्मति भूर्ध भनुष्यना इस दुर्मति
मनुष्यके, बलम् अण बलको, आयु च अने आयुष्यने
एवं आयुको, मुष्णाति हरी दे छे नष्ट कर देता है ॥५८॥

58 Disease from atomic beginning assumes enormous proportions. Having become firm-rooted, it undermines the strength and life of the witless man.

न मूढो लभते संज्ञां तावद्वावन्न पीड्यते ।
पीडितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥५९॥

मूढ भूर्ध्वा भनुष्य मूढ मनुष्य, यावत् न्यां सुधी
जव तक, न पीड्यते रोगाधी पीडाने। नथी रोगोंसे
पीडित नहीं होता, तावत् त्या सुधी तव तक, संज्ञाम्
तेने अभर पशु उसे होश, न लभते पडती नथी
नहीं आता, पीडित। तु अने पीडा थता पीडित होने
पर, व्याधि-निग्रहे रोगने कायुभा लाववा भाटे रोगको
रोकनेकी, पश्चात् पाछणथी पीछेने, मतिम् विचार चिन्ता,
कुरुते करे छे करता है ॥ ५९ ॥

59. The stupid man fails to recognize the seriousness of a disease till he is tormented by it, only after he is fairly in the grip of suffering, does he make up the mind to get the disease under control.

अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाहूय भाषते ।
सर्वस्वेनापि मे कश्चिद्विषगानीयतामिति ॥ ६० ॥

अथ त्पार पछी पीछेसे, पुत्रान् च पुत्रोने
पुत्रोको, दारान् च तथा स्त्रीने तथा स्त्रीको,
ज्ञातीन् च अने सगा-सम्बन्धीओने एव स-
न्धियोको, आहूय ओलावीने बुला कर, मे भारा मेरे,
सर्वस्वेन सर्वस्वथी सर्वस्वसे, अपि पाणु भी, कश्चित्
कैर्ध किसी, मिषक् वैद्यने चिकित्सकको, आनीयताम्
लर्ध आओ ले आओ, इति आ प्रभाणु इस प्रकार,
भाषते उछे छे कहता है ॥ ६० ॥

60 Then calling his sons, wife
and kinsmen, he cries, "Get a physi-
cian to treat me at any cost"

५९. न मूढो-न मर्त्यो (द)

॥ सज्ञा-भद्रा (द)

तथाविधं च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
कृश क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥६१॥

तथाविधम् तेवा इस प्रकारके, दुर्बलम् दुर्बल दुर्बल, व्याधिपीडितम् व्याधिपी पीडित रोगपीडित, कृशम् कृश पतले, क्षीणेन्द्रियम् क्षीण धन्दिरोवाणा क्षीणेन्द्रिय, दीनम् दीन दीन, गतायुषम् च अने आयुष्यहीन पुरुषने और आयुष्यहीन पुरुषको, परित्रातुम् अथावधाने बचानेमें, क. डोशु कौन, शक्त शक्तिमान थाय ? शक्तिमान हो ? ॥ ६१ ॥

61. But where is the physician who can help a patient reduced to such a plight, grown weak, tormented by disease, emaciated with waning faculties, given to despair and all but dead.

स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ।
गोधा लाङ्गूलबद्धेवाकृष्यमाणा बलीयसा ॥ ६२ ॥

लाङ्गूलबद्धा दोरीबद्धे पूछे आंधेदी रस्तीद्वारा पूछ पर बधी हुई, बलीयसा अथवान पुरुषथी बलवान पुरुषसे, आकृष्यमाणा अथापी खिची जाती हुई, गोधा इव घोनी पेड़े गोहनी तरह, स बालः ते भूय भुष्य वह मूर्ख मनुष्य, त्रातारम् रक्षणे करनेमें किसी रक्षकको, अनासाद्य न भेगववाथी न पाकर, जीवितम् अवनने प्राणोंका, त्यजति त्याग करे अे परित्याग कर देता है ॥ ६२ ॥

62. Finding no saviour, the wretched man relinquishes his hold on life, like an iguana that is laid hold of by the tail and is relentlessly dragged out of its hiding by a stronger creature.

तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥६३॥

तस्मात् तेथी इस लिए, यः ने जो, आत्मनः पोतानु अपने, सुखम् आरोग्य आरोग्यकी, इच्छेत् चाहते होय आकाङ्क्षा रखता हो, (स तेथे उसको), रोगेभ्य प्राक् एव रोग उत्पन्न थया पहलेवां रोगोंसे पूर्व ही, रोगेषु अथवा रोगों अथवा रोगोंके, तरुणेषु वा

आध्यावस्थाभां होय थारे चान्यावस्थामें होने पर, भेषज औषधोथी औषधियोंसे, प्रतिकुर्वीत प्रतिकार करने में प्रतिकार करना चाहिए ॥ ६३ ॥

63 Therefore, before ever diseases show themselves or while yet they are in the incipient stage, one who cares for one's happiness should endeavour to have them treated with proper medications.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकौ—

एषणाः समुपस्तम्भा बलं कारणमामयाः ।
तिस्रैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥६४॥
त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।
भावा, भावेष्वसक्तेन येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥६५॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोका उपसहारना अे श्लोका छे उपसहारके दो श्लोक हैं कि, भावेषु विषयभां विषयोंमें, असक्तेन आसक्तिरहित अनासक्त, धीमता अने बुद्धिमान और बुद्धिमान, कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेये, तिस्रैषणीये आ 'तिस्रैषणीय' नामना अध्यायभां इस 'तिस्रैषणीय' नामके अध्यायमें, एषणा ओषणाओ एषणायें, समुपस्तम्भा उपस्तम्भा उपस्तम्भ, बलम् अथ बल, कारणम् कारण आमया. रोग रोग, मार्गा रोगमार्गों रोगमार्ग, भिषजः वैद्यो चिकित्सक, भेषजानि च अने औषधो और औषध, अष्टौ भावा अे आठ विषयो ये आठ भाव, त्रित्वेन त्रय त्रय त्रयोंमें तीन तीन में, समुद्दिष्टा अर्थ छे वर्णन किये हैं, येषु ओषणां जिन आठ भावोंमें ही, सर्वम् धर्म-अर्थ अने काम धर्म-अर्थ और काम, प्रतिष्ठितम् रक्षा छे प्रतिष्ठित हैं ॥ ६४-६५ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

64-65 The pursuits (of man) together with the sub-supports, strength, cause

६४ समुपस्तम्भा — समुपस्तम्भा (प)

६५ प्रतिष्ठितम्—व्यवस्थितम् (थ)

of disease, diseases, disease-systems, physicians and therapeutic measures—all these eight categories, each tripartite, have been laid down in this chapter on the “Three Pursuits” by the sage Krishna Atreya, unattached to categories wherein everything is established

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
तिस्रैषणीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति आ प्रमाणे इम प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २२९६। अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने २२३३। प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमे, तिस्रैषणीय ‘तिस्रैषणीय’ ‘तिस्रैषणीय’,
नाम नामने। नामका, एकादश अगितारमे। ग्यारहवां,
अध्याय अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त
हुआ ॥ ११ ॥

11 Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eleventh chapter entitled “The three pursuits of men” is completed.

द्वादशोऽध्यायः ।

आरभे। अध्याय अध्याय बारहवां Chapter XII

वातकलाकलीयाध्यायोपक्रम. —

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अहोथी अब आगे, वातकलाकलीयम्
‘वातकलाकलीय’ नामना ‘वातकलाकलीय’ नामके,
अध्यायम् अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्या
करेण व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीये प्रमाणे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled “The Salutary and Unsalutary influences of Vata”.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वायुमधिकृत्य महर्षीणां परस्परं प्रश्ना —

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमतानि जि-
ज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योऽन्यं—

वातकलाकला- वातना अंशंश संभधी वातके
अशाश सवन्धी, ज्ञानम् ज्ञानना ज्ञानके, अधिकृत्य
विषयभां विषयमें, परस्पर- ऐक्यीजनं एकदूसरेके,
मतानि मतये। मतव्योको, जिज्ञासमानाः ज्ञानवाने
छत्तल जाननेकी इच्छावाले, महर्षयः महर्षीणो महर्षियों,
समुपविश्य ऐक्य ऐसीने एकत्र बैठ कर, अन्योन्यम्
परस्पर परस्पर, पप्रच्छु पूछना लाया प्रश्न पूछने लगे,

3-(1) Desirous of knowing one another's opinion concerning the science of salutary and unsalutary aspects of Vata, the great sages, having assembled together discussed among themselves thus—

किं गुणो वायुः, किमस्य प्रकोपणम्, उपशम-
नानि वाऽस्य कानि, कथं चैनमसङ्घातवन्तमन-
वस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति
प्रशमयन्ति वा, कानि चास्य कुपिताकुपितस्य
शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि
बहिःशरीरेभ्यो वेति ॥ ३ ॥

वायु वायु वायु, किम्-गुण क्या गुणवाणे छे ?
किन गुणवाला है ? अस्य येना उसका, प्रकोपणम्
प्रकोपने। छेतु प्रकोप होनेमे कारण, किम् क्यो छे ?

३ परस्परमतानि—परस्परमतानि (द)

„ असङ्घातवन्तम्—असङ्घातम् छ.

„ „ —असङ्घतम् (प.)

क्या है? अस्य वा अथवा आ वायुना अथवा इसके, उपशमनानि शान्तिना उपाये। शान्तिके उपाय, कानि शांतिः? कौन है? असङ्गतवन्तम् अभूत् अमूर्त, अनवस्थितम् च अने यत्न स्थापना और एक जगह पर नहीं रहनेवाले, एनम् आ वायुना इस वायुको, अनासाद्य प्राप्त कर्था बिना न पाकर, प्रकोपण-प्रकोप इतरां द्रव्ये। प्रकोप करनेवाले, प्रशमनानि अथवा प्रशमन द्रव्ये। या प्रशमन करनेवाले द्रव्य, कथम् केवी रीति किस प्रकार, प्रकोपयन्ति प्रकुपित करे छे? प्रकुपित करते हैं? प्रशमयन्ति वा अथवा शान्त करे छे? या शान्त करते हैं? शरीर-शरीरमां इतरां शरीरमें चलनेवाले, अशरीर-चरस्य तथा शरीरस्थी भिन्न स्थानमा इतरां तथा शरीरसे अतिरिक्त स्थानपर चलनेवाले, अस्य आ वायुना इस वायुके, कुपित-प्रकुपित प्रकुपित, अकुपितस्य च अथवा अप्रकुपित (शान्त) अथ अथवा अप्रकुपित (शान्त) होकर, शरीरेषु शरीरमां शरीरमें, शरीरेभ्यः बहिः वा अने शरीरनी अहार और शरीरसे बाहिर, चरत गति इतरां गति करते हुए, कानि कर्था कर्था कौन कौन, कर्माणि इति कर्माणि छे? कर्म हैं? ॥ ३ ॥

3 "Of what character is Vata? What is its provoking factor? What, again, are its allaying agents?" How do the exciting or allaying factors, unable as they are to come into contact with Vata which is incorporeal and unstable, succeed either in exciting or allaying it? What, again, are the doings of vata moving within bodies and outside bodies, both when excited and when quiescent, both within the body and when at large in the universe.

वायोर्गुणा —

अत्रोवाच कुशः साङ्कृत्यायनः—रूक्षलघुशीत-दारुणखरविशदाः षड्विधे वातगुणा भवन्ति ॥ ४ ॥

अत्र आ विषयमां इस विषयमें, साङ्कृत्यायन-साङ्कृत्यायन साङ्कृत्यायन, कुशः कुश कुशने, उवाच

भोल्या के कहा कि, रूक्ष-रूक्ष रूक्ष, लघु-लघु लघु, शीत-शीत शीत, दारुण-दारुण दारुण, खर-खर खर, विशदा-विशद विशद, इमे आ ये, षट् छ छः, वात-गुणा वायुना शुष्णे वायुके गुण, भवन्ति छे है ॥ ४ ॥

4. Then spoke Kusa, the son of Sankritya. The characteristics of Vata are six, viz. dryness, lightness, coldness, hardness, roughness and clearness.

वायो प्रकोपणानि —

तच्छ्रुत्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच—एवमेतद्यथा भगवानाह, एत एव वातगुणा भवन्ति,

तत् ते इस, वाक्यम् वाक्य वचनको, श्रुत्वा सांभलीने सुन कर, कुमारशिरा कुमारशिरा कुमारशिरा, भरद्वाज भरद्वाज भरद्वाजने, उवाच भोल्या के कहा कि, यथा ने प्रमाणे जैसा, भगवान् आप भगवान, आह कहे। छे कहते हैं, एवम् एतत् ते प्रमाणे छे छे वैसा ही यह है, एते एव ने गणना छे ते जो गिनाये हैं वे ही, वातगुणा वायुना शुष्णे वायुके गुण, भवन्ति छे हैं;

5-(1). Hearing this statement, Bharadwaja, the Kumarasira said, "It is even as your honour has said; such, to be sure, are the characteristics of vata.

स त्वेवंगुणैरेवद्रव्यैरेवंप्रभावैश्च कर्मभिरभ्यस्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्यते, समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ५ ॥

सः तु वणी ते वायु तो और वह वायु तो, एवम्-गुणै-येवा शुष्णवाणां इस प्रकारके गुणवाले, एवम्-द्रव्यै-येवा प्रकोपनां द्रव्येना ऐसे द्रव्योंका, एवम्-प्रभावै-अने येवा प्रभाववाणां ऐसे प्रभाववाले, कर्मभि-च कर्माणां कर्मोंका, अभ्यस्यमानैः निरन्तर सेवनथी निरन्तर सेवन करनेसे, प्रकोपम् प्रकोप प्रकोपको, आपद्यते पाये छे प्राप्त होता है, समानगुणाभ्यास हि उदरशुद्धे समान शुष्णवाणा आहारविहारनु निरन्तर सेवन क्योंकि समान गुणवाले आहारविहारका निरन्तर सेवन, धातूनाम्

वायु वगेरे धातुओंकी धातुओंकी, वृद्धि-वृद्धिनु वृद्धि, कारणम् इति ऊरुषु छे कारण है ॥ ५ ॥

5. It is by the repeated use of such like qualities, such like substances and actions of suchlike potencies that vata becomes excited. For, verily, the increasing factor of the body-elements is the repeated use of homologous things."

वायोः प्रशमनानि—

तच्छ्रुत्वा वाक्यं काङ्कायनो बाह्लीकमिषगुवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपणानि भवन्ति,

तत् ते उस, वाक्यम् वाक्य वाक्यको, श्रुत्वा सांभ-
लीने सुनकर, बाह्लीक-आह्लीक देशना बाह्लीक देशके,
मिषक् वैद्य चिकित्सक, काङ्कायन. काङ्कायन काङ्कायनने,
उवाच ओह्या के कहा कि, यथा नेम जैसा, भगवान्
आप भगवान्, आह ऊहो छे कहते हैं, एवम् ओम न
वैसा ही, एतत् आ छे यह है, एतानि एव आहवा न
ये ही, वातप्रकोपणानि वातप्रकोपके हेतुओ वातप्रकोपके
हेतु, भवन्ति छे हैं;

6-(1). Hearing this observation, Kankayana, the physician from Bahlika country, said, "It is even as your honour has observed. Such, indeed, are the exciting factors of Vata.

अतो विपरीतानि वातस्य प्रशमनानि भवन्ति,
प्रकोपणविपर्ययो हि धातूनां प्रशमकारणमिति ॥६॥

अत ओओथी इनसे, विपरीतानि विपरीत गुण-
वालां द्रव्यादि विपरीत गुणवाले द्रव्यादि, वातस्य वायुना
वायुके, प्रशमनानि प्रशमननां ऊरुषु प्रशमनके कारण,
भवन्ति भने छे होते हैं, हि ऊरुषु के क्योंकि, प्रकोपण-
प्रकोपणथी प्रकोपणसे, विपर्यय विपरीतता विपरीतता,

६. प्रकोपण-प्रकोप (क.)

,, वातस्व-स्वत्वस्य (घ. च.)

धातूनाम् प्रकोप पाभेदा धातुओंकी प्रकुपित धातुओंकी, प्रशम-
प्रशमननु शान्तिका, कारणम् इति ऊरुषु छे कारण है ॥६॥

6. The opposite of these are the allaying agents of vata. For, surely, the alleviative factors in relation to the body-elements are just the opposite of the exciting factors".

प्रकोपणप्रशमनानि कथं वायुं प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति च—

तच्छ्रुत्वा वाक्यं वडिशो धामार्गव उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपप्रश-
मनानि भवन्ति ।

तत् ते उस, वाक्यम् वाक्य वाक्यको, श्रुत्वा सांभ-
लीने सुन कर, धामार्गवः धामार्गव धामार्गव,
वडिश वडिश वडिशने, उवाच ऊहो के कहा कि, यथा
ने प्रभाषे जैसा, भगवान् आप भगवान्, आह ऊहो
छे कहते हैं, एवम् एतत् ओम न आ छे वैसा ही यह
है, एतानि एव आ न ये ही, वातप्रकोप-वातने प्रकोप
ऊरुनां वायुका प्रकोप करनेवाले, प्रशमनानि तथा वायुनु
शमन ऊरुनां और वायुका शमन करनेवाले, भवन्ति छे हैं,

7-(1). Hearing this remark, Badisa Dhamargava said, "It is, indeed, as your honour has declared. Such, of a truth, are the exciting and allaying agents of Vata.

यथा ह्येनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रको-
पणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा,
तथाऽनुव्याख्यास्यामः—

यथा हि ने रीते जिस प्रकार, असङ्घातम् अभूत
अमूर्त, अनवस्थितम् तथा थल और चल, एनम् आ
वायुने इस वायुको, अनासाद्य प्राप्त ऊर्था बिना न पाकर,
प्रकोपण-प्रकोप ऊरुनां प्रकोप करनेवाले, प्रशमनानि
तथा प्रशमन ऊरुनां द्रव्य वगेरे और प्रशमन करने-
वाले द्रव्यादि, प्रकोपयन्ति प्रकुपित करे छे प्रकुपित करते
हैं, प्रशमयन्ति वा अथवा शान्त करे छे अथवा शान्त
करते हैं, तथा ते प्रभाषे उसी प्रकार, अनुव्याख्यास्यामः
व्याख्यान ऊरुषु व्याख्यान करेगे,

७. वातप्रकोप-वातप्रकोपण (च छ)

7-(2). As regards how these provocative and sedative agents, while unable to come into contact with vata, which is incorporeal and unstable succeed in provoking or allaying it, we shall now explain.

वातप्रकोपणानि खलु रूक्षलघुशीतदारुणखर-
विशदशुषिरकराणि शरीराणां,

वात-वायुने वायुको, प्रकोपणानि कुपित करनेवाले द्रव्य-गुण और कर्म, खलु ते। सचमुच, शरीराणाम् शरीरेने शरीरोंको, रूक्ष-रूक्ष रूक्ष, लघु-लघु लघु, शीत-शीत शीत, दारुण-दारुण दारुण, खर-अर खर, विशद-विशद विशद, शुषिरकराणि अने छिद्रमय करनेवाले होय छे और छिद्रयुक्त करनेवाले होते हैं,

7-(3). The exciting agents of vata in human bodies are, of course, those that induce dryness, lightness, coldness, hardness, roughness, and porousness.

तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वाऽऽप्या-
यमानः प्रकोपमापद्यते,

तथाविधेषु तेना ऐसे, शरीरेषु शरीरेभां शरीरोमें, वायु वायु वायु, आश्रयम् आश्रय आश्रयको, गत्वा भेगवतीने पाकर, आप्यायमान. वृद्धि पाभते। बढ़ता हुआ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते पाभे छे होता है,

7-(4). Vata having effected lodgement in bodies of such description and having gained strength, gets provoked.

वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरूष्णश्लक्ष्णमृदु-
पिच्छिलघनकराणि शरीराणां,

वात-वायुने वातको, प्रशमनानि शांत करनेवाले द्रव्य-गुण और कर्म,

पुनः वणी तो, शरीराणाम् शरीरेने शरीरोंको, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, गुरू-गुरू गुरू, उष्ण-उष्ण उष्ण, श्लक्ष्ण-श्लक्ष्ण श्लक्ष्ण, मृदु-मृदु मृदु, पिच्छिल-पिच्छिल पिच्छिल, घनकराणि अने घन करनेवाले होय छे और घन करनेवाले होते हैं,

7-(5) The sedative agents in bodies are conversely those that promote unctuousness, heaviness, heat, smoothness, softness, sliminess, and compactness.

तथाविधेषु शरीरेषु वायुरसज्यमानश्चरन्
प्रशान्तिमापद्यते ॥ ७ ॥

तथाविधेषु तेना प्रकारना वैसे, शरीरेषु शरीरेभां शरीरोमें, चरन् स चर करेता संचार करता हुआ, वायु वायु वायु, असज्यमानः स्थान न भेगवता आश्रय न पाता हुआ, प्रशान्तिम् शान्तिने शान्तिको, आपद्यते प्राप्त करे छे प्राप्त हो जाता है ॥ ७ ॥

7 In bodies of such description, the vata, wandering about without obtaining lodgement, drifts into tranquility.

शरीरचरस्याकुपितस्य वायो. कर्माणि—

तच्छ्रुत्वा बडिशवचनमवितथमृपिगणैरनुमत-
मुवाच वायौर्विदो राजर्षिः—एवमेतत् सर्वमनप-
वादं यथा भगवानाह । यानि तु खलु वायो. कुपि-
ताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः
कर्माणि बहिःशरीरेभ्यो वा भवन्ति, तेषामवयवान्
प्रत्यक्षानुमानोपदेशैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे
यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः—वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणो-
दानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चाव-
चानां, नियन्ता प्रजेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणा-
मुद्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्वशरीर-

८ प्रत्यक्षानुमानोपदेशे—प्रत्यक्षानुमानै (ख)

, साधयित्वा—सिद्धान् (ग.)

, उद्योजक—प्रद्योतक (ग)

, , —उद्योगकर (ङ)

धातुव्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः, प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हर्षोत्साहयोर्योनिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षेप्ता बहिर्मलानां, स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः ।

तत् ते उस, अवितथम् सत्य सत्य, ऋषिगणैः ऋषिसंघंशी ऋषिगणोसे, अनुमतम् स भत अनुमोदित, बडिशवचनम् अडिशनु वथन वडिशके वचनको, श्रुत्वा सांभलीने सुनकर, राजर्षि. राजर्षि. बायोविद वायोविद वायोविदने, उवाच भोत्या कहा, यथा नेम जिस प्रकार, भगवान् आप भगवान्, आह उछे छे कहते हैं, एवम् अे प्रमाणेन उसी प्रकार, एतत् सर्वम् आ सधुं यह सब, अनपवादम् अपवादरहित छे अपवादरहित हैं, कुपित- कुपित प्रकुपित, अकुपितस्य अने अकुपित और अकुपित, शरीर-शरीरमां शरीरमें, अशरीरचरस्य अने शरीर अछार आलनारा और शरीरसे बाहिर चलनेवाले, वायोः वायुनां वायुके, शरीरेषु शरीरमां शरीरमें, शरीरेभ्यः बहिः अथवा शरीरनी अछार और शरीरसे बाहिर, चरत वा आलतां सचार करने पर, यानि तु खलु ने जो, कर्माणि कर्मे कर्म, भवन्ति थाय छे होते हैं, तेषाम् तेओना उनके, अवयवान् विभागोने विभागोंको, प्रत्यक्ष-प्रत्यक्ष-प्रमाण्थी प्रत्यक्ष प्रमाणसे, अनुमान- अनुमान प्रमाण्थी अनुमान प्रमाणसे, उपदेशः तथा आगम प्रमाण्थी और आप्तोपदेश प्रमाणसे, साधयित्वा सिद्ध करीने सिद्ध करके, वायवे अने वायुने और वायुको, नमस्कृत्य नमस्कर करके, यथाशक्ति यथाशक्ति यथाशक्ति, प्रवक्ष्याम उछेथुं कहेंगे, वायुः वायु वायु, अकुपितः ने प्रकृति पाओ न छेय ते। यदि अकुपित हो तो, तन्त्रयन्त्रधरः ते शरीर तथा स धिओने धारण करनेवाला, प्राण- प्राण, उदाम- उदाम उदान, समान- समान समान, व्यान- व्यान व्यान, अपान-आत्मा तथा अपान स्वरूप तथा अपान स्वरूप, उच्चावचानाम् अंशनीन्थी ऊंचीनीची, चेष्टानाम् चेष्टाओने। चेष्टाओंका, प्रवर्तक.

प्रवर्तक प्रवर्तक, मनस मनस मनका, नियन्ता निया- भक नियामक, प्रणेता च अने नेता तथा नेता, सर्वेन्द्रियाणाम् सर्वेन्द्रियोने। सर्वेन्द्रियोंका, उद्योजक. प्रेरक प्रेरक, सर्वेन्द्रियार्थानाम् सर्वेन्द्रियोना विषयोने। सर्वेन्द्रियोंके विषयोंका, अभिवोढा वाहक, सर्वशरीरधातु-शरीरना सर्व धातुओनी शरीरकी सर्व धातुओंकी, व्यूहकर. रचना करना करनेवाला, शरीरस्य शरीरना अवयवोने शरीरके अवयवोंको, सन्धानकरः सन्धान करना जोड़नेवाला, वाच. वाणीने। वाणीका, प्रवर्तक प्रवर्तक प्रवर्तक, स्पर्श-स्पर्श स्पर्श, शब्दयोः तथा शब्दनु और शब्दका, प्रकृतिः कारण, श्रोत्र- श्रोत्रेन्द्रिय श्रोत्र, स्पर्शनयो. तथा स्पर्श-नेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रियका, मूलम् प्रधान कारण, हर्ष- हर्ष हर्ष, उत्साहयो. अने उत्साहनी और उत्साहको, योनि. अविव्यक्तिमां कारण व्यक्त करनेवाला, अग्नेः जठराग्निना जठराग्निका, समीरणः प्रेरक प्रेरक, दोष- दोषोने दोषोंको, संशोषण. सूक्ष्मनारे सुखानेवाला, मलानाम् भणोने मलमूत्रादिकको, बहिः क्षेप्ता अछार डेकनार बाहिर निकालनेवाला, स्थूल- स्थूल स्थूल, अणु- तथा सूक्ष्म तथा सूक्ष्म, स्रोतसाम् स्रोतोने। स्रोतोंका, भेत्ता भेदक भेदन करनेवाला, गर्भाकृतीनाम् गर्भनी आकृतियोने। गर्भकी आकृतियोंकी, कर्ता रचना करनेवाला, आयुष आयुषना आयुकी, अनुवृत्तिः दीर्घ- पक्षुना दीर्घताका, प्रत्ययभूत. कारणरूप, भवति थाय छे होता है,

8-(1). Having heard this pronouncement of Badisa, conforming to truth and approved by the assembly of the sages, the royal sage Varyovida said, "It is all, as your honour has propounded, unexceptionable. Now, as regards the doings of vata moving within bodies and outside bodies, both when excited and not excited, both when confined in the human body, and when at large in the universe, we shall, so far as we are able, give a detailed exposition of them

८. स्पर्शशब्दयोः-शब्दस्पर्शयोः. (ग)

॥ दोषसंशोषण-संशोषणो दोषाणाम् (छ.ध.)

in the light of observation, inference and authoritative instruction, having made our obeisance to Vata.

The vata is the upholder of both, structure and function (in the body). It is the very self of the five forms of vata in the body viz., Prana, Udana, Samana, Vyana and Apana. It is the impeller of upward and downward movements; the controller and conductor of the mind; the inspirator of all the senses, the conveyer of all the sense-stimuli; the marshaller of the body-elements; the synthesizing principle in the body; the impeller of speech; the cause of feeling and audition, the source of the auditory and tactile senses; the origin of all excitement and animation; the stimulator of the gastric fire; the desiccator of the morbid humors; the eliminator of excrement and deobstruent of the gross and subtle body-channels, the modeller of the fetal form; the sustaining principle of life—all these are the functions of the normal vata in the body.

शरीरचरस्य कुपितवायो कर्माणि—

कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं वा धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापाजनयति, प्राणांश्चोपरुणद्धि ।

८. उपघाताय—उपघाताय भवति (ध)

११. व्याहर्षयति—व्यावर्तयति (ग. ड. व. झ.)

शरीरे शरीरमां शरीरमें, कुपितः खलु तु मे वायु प्रकटाप पाभ्यो होय तो। यदि कुपित हुआ हो तो, नानाविधै ते नाना प्रकारना वह नाना प्रकारके, विकारैः व्याधिभ्योऽथी विकारोंसे, शरीरम् शरीरने शरीरको, बल-बल बल, वर्ण-वर्ण वर्ण, सुख-सुख सुख, आयुषाम् अने आयुष्यने और आयुष्यका, उपघाताय नाश भाटे नाशके लिए, उपतपति सताये छे पीड़ित करता है, मन. मनने मनको, व्याहर्षयति दुःखी करे छे दुखी करता है, सर्वेन्द्रियाणि तथा सर्व इन्द्रियोंना तथा सब इन्द्रियोंको, उपहन्ति उपधात करे छे नष्ट करता है, गर्भान् गर्भोंना गर्भोंको, विनिहन्ति नाश करे छे नष्ट करता है, विकृतिम् अथवा तेओने विकृत अथवा उसको विकृत, आपादयति भनावे छे करता है, अतिकालम् वा अथवा तो तेओने लांभा डाण सुधी या अधिक काल तक, धारयति धारण करी राखे छे धारण कर रखता है, भय-भय भय, शोक-शोक शोक, मोह-मोह मोह, दैन्य-दैन्य दीनता, अतिप्रलापान् तथा अति प्रलापने और अति प्रलापको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, प्राणान् च अने प्राणोंना एवं प्राणोंका, उपरुणद्धि उपरोध करे छे उपरोध करता है,

8-(2). When however, the vata becomes abnormal in the body, it afflicts the organism with diverse kinds of disorders, tending to impair its strength, complexion, well-being and life; it depresses the mind; impairs all the senses; destroys the fetus in utero, produces deformity in it, or unduly prolongs the period of gestation; gives rise to fear, grief, stupefaction, depression of the spirits and delirium, and obstructs the vital functions.

प्रकृतिभूतस्य लोकेषु चरतो वायो. कर्माणि—

प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरतः कर्माणीमानि भवन्ति, तद्यथा—धरणीधारणं, ज्वलनो-ज्ज्वालनम्, आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्ता-

८. लोके—लोकेषु (व.)

नगतिविधानं, सृष्टिश्च मेघानाम्, अपां विसर्गः, प्रवर्तनं स्रोतसां, पुष्पफलानां चाग्निनिर्वर्तनम्, उद्भेदनं चौद्धिदानाम्, ऋतूनां प्रविभागः, विभागो धातूनां, धातुमानसंस्थानव्यक्तिः, वीजाभिसंस्कारः, शस्याभिवर्धनमविक्लेदोपशोषणे, अवैकारिकविकारश्चेति ।

प्रकृतिभूतस्य खलु पौतानी प्रकृतिमां रहेला अपनी प्रकृतिमें स्थित, अस्य आ वायुना इस वायुके, लोके आ ससारमां इस ससारमें, चरत. विचरतां सचार करते हुए, इमानि आ ये, कर्माणि कर्मां कर्म, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा नेमके जैसे कि, धरणी- पृथ्वीतु पृथ्वीको, धारणम् धारणु करतु धारण करना, ज्वलन-अग्निने अग्निको, उज्ज्वलनम् प्रज्वलित करेला जलाना, आदित्य- सूर्य सूर्य, चन्द्र- चन्द्र, नक्षत्र- नक्षत्र नक्षत्र, ग्रहगणानाम् अने ग्रहगणोंने और ग्रहगणोंको, सन्तान- निरन्तर निरन्तर, गतिविधानम् गतिमान राभवां गतिमें रखना, मेघानाम् वादणोनी बादलोको, सृष्टिः च उत्पत्ति करवी बनाना, अपाम् आकाशमांथी पाणीतु जलकी, विसर्गः विसर्जन करतु वर्षा करना, स्रोतसाम् प्रवाहोने स्रोतोको, प्रवर्तनम् प्रवर्ताववा प्रवृत्त करना, पुष्प- पुष्प फूल, फलानाम् च अने फलोंने और फलोंको, अभि- निर्वर्तनम् उत्पन्न करवां उत्पन्न करना, औद्भिदानाम् वृक्ष आदि उद्भिदोंने वृक्ष आदि उद्भिदोंको, उद्भेदनम् च अक्षुरित करवां अक्षुरित करना, ऋतूनाम् ऋतु-ओना ऋतुओंका, प्रविभागः विभाग करवा विभाग करना, धातूनाम् विभागः धातुओना विभाग धातुओका विभाग, धातु-मान- धातुनां परिमाण धातुओंके परिमाण, संस्थानव्यक्तिः तथा आकृतिने व्यक्त करवां तथा आकृतिको व्यक्त करना, वीज- भीजोमां बीजोमें, अभिसंस्कार गुणधान करतु गुणाधान करना, शस्य- धान्योनी शस्योंको, अभिवर्धनम् वृद्धि करवी बढ़ाना, अविक्लेद- तेओने क्लेद-रहित करवां उसको क्लेदरहित करना, उपशोषणे अने तेओने सूखववां और उसको सुखाना, अवैकारिक- तेमने नेनी विकृति न थती होय तेना एवं विकार न पाने वालेके, विकारा च इति विकार करवा विकार कर देना,

8-(3). Of the vata, which is at large in the universe and is in its normal condition the following are the works—

setting the fire ablaze, the governance of the procession and orbits of the sun, the moon, the constellations and planetary systems; formation of the clouds, the release of the (atmospheric) water, the propulsion of the streams, the production of flowers and fruits, the germination of seeds, the distribution of seasons, the evolution into different elements, their differentiation in weight and shape, the fertilization of seeds, the growth of crops, and absorption and evaporation of moisture in plants, and all processes of evolution that are normal

लोकेषु चरतः कुपितवायो कर्माणि—

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणी-मानि भवन्ति, तद्यथा—शिखरिशिखरावमथनम्, उन्मथनमनोकहानाम्, उत्पीडन सागराणाम्, उद्वर्तनं सरसां, प्रतिसरणमापगानाम्, आकम्पनं च भूमेः, आधमनमम्बुदानां, नीहारनिर्हादिपांशु-सिकतामत्स्यमेकोरगक्षाररुधिराश्माशनिविसर्गः, व्यापादनं च षण्णामृतानां, शस्यानामसङ्घातः, भूतानां चोपसर्गः, भावानां चाभावकरणं चतुर्गुणान्तकराणां मेघसूर्यानलानिलानां विसर्गः;

लोकेषु आ लोकां इमं लोकमें, प्रकुपितस्य प्रकु-पित थर् प्रकुपित होकर, चरत. सत्थार करता सचार करते हुए, अस्य आ वायुना इस वायुके, इमानि आ ये, कर्माणि कर्मां कर्म, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा नेमके जैसे कि, शिखरि- पर्वतोंकी, शिखर- शृंगोने चोटियोंको, अवमथनम् तोड़ी नाभवां तोड़ डालना, अनोकहानाम् वृक्षोने वृक्षोंको, उन्मथनम्

८ शिखरावमथनम्—शिखरावपातनम् (थ ग)

„ उद्वर्तनम्—उद्वसनम् (व)

„ आधमनमम्बुदानाम्—अवधूतनमम्बुदानाम् (झ, थ)

„ असङ्घात—अभिघात (ग)

जम्भूथी उभेडी नाभवा उखाडना, सागराणाम् समुद्रोने समुद्रोको, उत्पीडनम् क्षुब्ध करवा क्षुब्ध करना, सरसाम् तणावेने सरोवरोको, उद्वर्तनम् उछाणवा उछालना, आपगानाम् नदीओनु नदियोको, प्रतिसरणम् अवणु गमन करवु विपरीत दिगामें बहाना, भूमे च भूमिने भूमिको, आकम्पनम् कुम्पावली कम्पाना, अम्बुदानाम् मेघोनी मेघोको, आधमनम् अत्यन्त गर्जना करवली अति गर्जाना, नीहार- भरक्ष बर्फ, निर्हाद- वाहणां विनानी गर्जना बादल रहित गर्जन, पाशु- धूण धूलि, सिकता- रेली वाल, मत्स्य- माछली मछली, मेक- देडां मेडक, उरग- सर्प साप, क्षार- क्षार क्षार, रुधिर- रुधिर रुधिर, अश्म- पथर पथर, अशनि- तथा वीजणीने और बीजलीको, विसर्ग आकाशमांथी पाडवा आकाशसे गिराना, षण्णाम् छ ये छ, ऋतूनाम् च ऋतुओनी ऋतुओको, व्यापादनम् विपरीतता करवी विगाड देना, शस्यानाम् धान्यने अनाजको, असङ्घात- उत्पन्न नहि करवु उत्पन्न नहीं करना, भूतानाम् च प्राणीओमां प्राणियोमें, उपसर्गः भारक्ष रोगना ज तुओने उपद्रव करवी मृत्युत्पादक रोगके कीटाणुओका उपद्रव करना, भावानाम् च पदार्थोने पदार्थोका, अभावकरणम् अभाव करवी नाश करना, चतुर्थ्युगान्तकराणाम् तेभज् थार युगने अन्त करनाश और चारो युगोका प्रलय करने- वाले, मेघ- मेघ मेघ, सूर्य- सूर्य सूर्य, अनल- अग्नि अग्नि, अनिलानाम् तथा वायुने और वायुको, विसर्ग उत्पन्न करवा उत्पन्न करना,

8-(4). Of the vata moving about in the universe in a disturbed condition, the following are the works —

The are — the grinding down of the peaks of the mountains, the uprooting of trees, the churning up of the seas, the upsurging of the lakes, the reversing of the courses of the rivers, the quaking of the earth, the inflation of the rain-clouds, the releasing of snow, thunder, dust, sand, fish, frogs, snakes, alkaline substances, blood, stones and lightning, the un-

settlement of the six seasons, the retardation of the crops, the visitation of the pestilences, the destruction of all things create, the releasing of the wrath of the clouds, sun, fire and wind, which marks the end of a world-cycle of four ages.

वायो प्रभाव —

स हि भगवान् प्रभवश्चाव्ययश्च, भूतानां भावाभावकरः, सुखासुखयोर्विधाता, मृत्युः, यमः, नियन्ता, प्रजापतिः, अदितिः, विश्वकर्मा, विश्वरूपः, सर्वगः, सर्वतन्त्राणां विधाता, भावानामणुः, विभुः, विष्णुः, क्रान्ता लोकानां, वायुरेव भगवानिति ॥८॥

स हि वणी ते फिर भी वह, भगवान् भगवान् वायु भगवान् वायु, प्रभव. च उत्पत्तनु करण उत्पत्तिका कारण, अव्यय च अव्यय अक्षय, भूतानाम् प्राणीओनां प्राणियोका, भावाभावकर. उत्पत्ति तथा नाश करना उत्पादक तथा नाशक, सुख- सुख सुख, असुखयो अने दु अने अने दु खका, विधाता विधाता विधाता, मृत्युः मृत्यु मृत्यु, यमः यम यम, नियन्ता नियन्ता नियन्ता, प्रजापति प्रजापति प्रजापति, अदिति अदिति (अहिंस्य) अदिति (अहिंस्य), विश्वकर्मा विश्वकर्मा विश्वकर्मा, विश्वरूपः विश्वरूप विश्वरूप, सर्वग सर्वग गति करना सर्वगामी, सर्वतन्त्राणाम् तथा सर्व उर्भोने तथा सब कर्मोका, विधाता विधाता विधाता, भावानाम् पदार्थोमां सब पदार्थोमे, अणुः अणुस्वरूप अणुरूप, विभु समर्थ समर्थ, विष्णु तथा सर्वव्यापक छे तथा सर्वव्यापक है, भगवान् वणी भगवान् और भगवान्, वायुः एव वायु ज वायु ही, लोकानाम् थोडे दोडा उपर चौदह लोगोको, क्रान्ता आक्रमण करना आक्रमण करनेवाला है ॥८॥

8 He (Vata) is God, the Author, and Everlasting One, the maker and unmaker of creatures, the dispenser of happiness and misery, death, the ruler of the underworld, the contro-

८ भावाभावकरः—भावानामभावकरणम् (छ.)

ller, the lord of creatures, the undivided one, the universal artificer, the omniform, the omnipervading, the disposer of all processes, the ultimate constituent of all existence, the omnipresent, the immanent, the outstripper of all the worlds; Vata alone is God."

अत्र मरीचिकृता विप्रतिपत्ति —

तच्छ्रुत्वा वार्योविदवचो मरीचिरुवाच—यद्यप्येवमेतत्, किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषग्विद्यायां, भिषग्विद्यामधिकृत्येयं कथा प्रवृत्तेति ॥ ९ ॥

तत् ते उस, वार्योविद- वार्योविदनु वार्योविदका, वच वचन वचनको, श्रुत्वा सांभलीने सुनकर, मरीचि मरीचिओ मरीचिने, उवाच उवाचु कहा, यदि अपि ओ उ यद्यपि, एतत् ओ यह, एवम् ओम् ओम् ओ छे ऐसा ही है, भिषग्विद्यायाम् आयुर्वेदमा आयुर्वेदमें, अस्य आ इस, अर्थस्य विषयने विषयको, वचने उहेवाभा कहनेमें, विज्ञाने वा अथवा ज्ञानवाभा या जाननेमें, किम् शु क्या, सामर्थ्यम् प्रथोजन प्रयोजन, अस्ति छे? है?, भिषग्विद्याम् वैद्यविद्याने आयुर्वेदको, अधिकृत्य अनुलक्षीने लक्ष्य रखकर, इयम् आ यह, कथा वात कथा, प्रवृत्ता इति शब्द छे प्रवृत्त हो रही है ॥ ९ ॥

9. After hearing this dissertation of Varyovida, Mareechi observed: "No doubt this is so, but what is the purpose of either retaining or acquiring such information in the course of a medical discussion; for it is in connection with the science of medicine that this discussion has arisen."

९. मरीचि.—मरीचि. (घ ज झ त)

,, अर्थस्यास्य—अस्यार्थस्य (ग)

,, सामर्थ्यमस्ति—सामर्थ्यमिति प्रयोजनम् (ध)

,, प्रवृत्तेति—प्रवर्तते (ध)

वार्योविदकृत तत्र समाधानम्—

वार्योविद उवाच—भिषक् पवनमतिवलमति-परुषमतिशीघ्रकारिणमात्ययिकं चेन्नानुनिशम्येत्, सहसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रेऽभिरक्षितुम् भिधास्यति प्रागेवैनमत्ययभयात्;

वार्योविद वार्योविद वार्योविदने, उवाच ओल्या कहा, भिषक् वैद्य चिकित्सक, पवनम् वायुने वायुको, अतिवलम् प्रणव अतिवलयुक्त, अतिपरुषम् अति डंडोर अतिकडोर, अतिशीघ्रकारिणम् अतिशीघ्रकारी अतिशीघ्रकारी, आत्ययिकम् भार्द आत्ययिक, न अनुनिशम्येत् चेत् ओ न ज्ञेय हो। यदि न जाने तो, अत्ययभावात् नाशने लय उपस्थित थया वाधायें उत्पन्न होनेके भयसे, प्राक् पहलेसे, एव ओ ही, अभिरक्षितुम् संरक्षवाने वचानेके लिए, अतिप्रयत्नशील थर्ध अतिप्रयत्नशील हो कर, सहसा ओडम् सहसा, प्रकुपितम् प्रकुपित थयेला कुपित हुए, एनम् ओ वायुने इस वायुको, अग्रे आगण उपर आगे, कथम् केवी रीते कैसे, अभिधास्यति उही शब्द कह सकेगा,

10-(1). Said Varyovida: "If the physician is unable to predict the destructive vata, exceedingly strong, exceedingly fierce, and exceedingly swift-moving, how can he, withstanding all his vigilance forestall its sudden outburst, with a view to safeguarding (the people) from the threat of destruction?"

वार्योर्वथार्था स्तुतिरपि भवत्यारोग्याय बल-वर्णविवृद्धये वर्चस्वित्वायोपचयाय ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥ १० ॥

वार्यो वायुनी वायुकी, यथार्था यथार्थ यथार्थ, स्तुति स्तुति स्तुति, अपि पणु भी, आरोग्याय आरोग्य, बल- बल बल, वर्ण- तथा वर्णनी और वर्णकी, विवृद्धये वृद्धि वृद्धि, वर्चस्वित्वाय तेजस्विता तेजस्विता, उपचयाय पुष्टि पुष्टि, ज्ञान- ज्ञाननी ज्ञानकी, उपपत्तये प्राप्ति प्राप्ति, परम् तथा अत्यंत तथा अत्यन्त श्रेष्ठ

ऐसे, आयुः- आयुध्वनी आयुकी, प्रकर्षाय च इति दीर्घता भाटे दीर्घताके लिए, भवति लैय छे होती है ॥१०॥

10. Besides, a truthful panegyric of vata, in itself, tends to freedom from disease, to increase of strength and complexion, to body-lustre, to growth, to the attainment of knowledge and to the blessing of optimum longevity".

शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपितस्य पित्तस्य शुभाशुभकरत्वम्—

मरीचिखाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपित शुभाशुभानि करोति;

मरीचि. मरीचि मरीचिने, उवाच भोल्या कहा, शरीरे शरीरमां शरीरमें, पित्तान्तर्गतः पित्ताशयनी अ ६२ रहेले। पित्ताशयके अन्तर्गत, कुपित- कुपित कुपित, अकुपित अने अकुपित और अकुपित, अग्निः अग्नि अग्नि, एव न ही, शुभ- शुभ शुभ, अशुभानि तथा अशुभ कार्योने तथा अशुभ कार्योको, करोति करे छे करता है,

11-(1) Mareechi said. "It is Agni (Fire) alone that, located in the pitta, gives rise to good and evil consequences according as it is in a normal or abnormal condition.

तद्यथा—पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रा- मात्रत्वमूष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ ११ ॥

तत् यथा जेभ के जैसे कि, पक्तिम् पयन करवुं अन्नको पचाना, अपक्तिम् पयन न देवु न पचाना, दर्शनम् दर्शन देखना, अदर्शनम् अदर्शन न देखना, ऊष्मणः जेभानु शरीरकी ऊष्माका, मात्रामात्रत्वम् मात्रामां होवु अने न होवु मात्रामें रहना और न रहना, प्रकृति- प्रकृतिभय प्राकृत, विकृति- तथा विकृतिभय और विकृत, वर्णौ वर्ण वर्ण, शौर्यम् शौर्य शौर्य,

मरीचि—मारीचि (ग. घ. ज. झ. त.)

भयम् लय भय, क्रोधम् क्रोध क्रोध, हर्षम् हर्ष हर्ष, मोहम् मोह मोह, प्रसादम् प्रसाद प्रसन्नता, इति एवम् आदीनि आ अने ओवां ये और इस प्रकारके, अपराणि च भी अन्य भी, द्वन्द्वानि इति द्वन्द्व द्वन्द्व ॥ ११ ॥

11 These consequences are digestion and indigestion; vision and loss of vision, the normality and abnormality of temperature, the healthy and diseased look; intrepidity and fear, anger and delight, confusion and lucidity, and such other pairs of opposite qualities.

शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपितस्य श्लेष्मणः शुभाशुभकरत्वम्—

तच्छ्रुत्वा मरीचिवचः काप्य उवाच - सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति;

तत् ते इस, मरीचिवचः मरीचिनु पयन मरीचिके वचनको, श्रुत्वा सांभलीने सुनकर, काप्य काप्य काप्यने, उवाच भोल्या कहा, शरीरे शरीरमां शरीरमें, श्लेष्मान्तर्गतः श्लेष्माशयमां रहेले। कफके आशयमें रहा हुआ, कुपित- कुपित कुपित, अकुपित के अकुपित वा अकुपित, सोम सोम सोम, एव न ही, शुभ- शुभ शुभ, अशुभानि तथा अशुभ कार्योने तथा अशुभ कार्योको, करोति करे छे करता है,

12-(1). Hearing this statement of Mareechi, Kapya said, "It is Soma (the water-element) alone, located in the Kapha of the body, that gives rise to good and evil consequences, according as it is in normal or abnormal condition.

१२ मरीचि—मारीचि (घ. ज.)

„ काप्य—काश्यप (ङ.)

„ सोम एव—वरुणदेवता सोम एव (थ.)

तद्यथा—दाढ्यं शैथिल्यमुपचयं कार्यमुत्सा-
हमालस्यं वृषतां क्लीवतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं
मोहमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ १२ ॥

तत् यथा जेभडे जैसे कि, दाढ्यम् शरीरनी दढता
शरीरकी दढता, शैथिल्यम् शिथिलता शिथिलता, उपचयम्
पुष्टि पुष्टि, कार्यम् कृशता कृशता, उत्साहम् उत्साह
उत्साह, आलस्यम् आलस्य आलस्य, वृषताम् प्रवृत्तादृश
शक्ति वृषता, क्लीवताम् नपुंसकता नपुंसकता, ज्ञानम्
ज्ञान ज्ञान, अज्ञानम् अज्ञान अज्ञान, बुद्धिम् बुद्धि बुद्धि,
मोहम् मोह मोह, एवमादीनि आ आने ओवां ये और
इस प्रकारके, अपराणि च भीष्म अन्य भी, द्वन्द्वानि
इति ६६० द्वन्द्वों ॥ १२ ॥

12. These are . compactness and
flabbiness, plumpness and emaciation,
zest and lassitude, virility and impo-
tence, knowledge and ignorance,
understanding and stupefaction, and
such other pairs of opposite qualities”.

सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्मणा प्रभुत्वमिति आत्रेयकृतं समाधानम्—

तच्छ्रुत्वा काप्यवचो भगवान् पुनर्वसुरात्रेय
उवाच—सर्वे एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यथैकान्ति-
कवचनात्;

तत् ते उस, काप्यवचः काप्यवचः वचन काप्यवचन,
श्रुत्वा सांख्यीने सुन कर, भगवान् भगवान् भगवान्,
आत्रेय आत्रेय आत्रेय, पुनर्वसु पुनर्वसु पुनर्वसुने,
उवाच ओत्था कहा, ऐकान्तिक- ऐकान्तिक- ऐकान्तिक-
निश्चयात्मक, वचनात् वचन वचनको, अन्यत्र सिवाय
छोडकर, सर्वे एव आप सर्व आप सब ही, सम्यक् ठीक
ठीक, आहुः उहो ओ कहते हैं,

13-(1) Hearing this statement of
Kapyā, the worshipful Punarvasu, the
son of Atri, said: “All of you have
spoken rightly except as to your
making exclusive claims.

सर्वे एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृति-
भूताः पुरुषमव्यापन्नेन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमा-
युषा महतोपपादयन्ति सम्यगेवाचरिता धर्मार्थ-
कामा इव निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चामुष्मिश्च
लोके,

सम्यक् एव सारी रीते सम्यक् रूपसे ही, आचरिता
आचरेला अनुष्ठित किये हुए, धर्म- धर्म धर्म, अर्थ-
अर्थ अर्थ, कामा काम काम, इव जेभ जैसे, पुरुषम्
पुरुषने पुरुषको, इह आ दोडभां इस लोकमें, अमुष्मिन्
च अने पर और पर, लोके दोडभां लोकमें, महता
महान महान, निःश्रेयसेन उत्थायुक्त कल्याणसे युक्त,
उपपादयन्ति डरे छे कर देते हैं, (तथा तेभ जैसे),
प्रकृतिभूता पोतपोतानी प्रकृतिभां रहेला अपनी
अपनी प्रकृतिमें रहे हुए, सर्वे अधा ये सब, एव खलु
७ ही, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्माण तथा
तथा कफ, अव्यापन्न- विकार नहि पायेली अविकृत,
इन्द्रियम् इन्द्रियवाण इन्द्रियवाले, बल- तथा बल
तथा बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, सुख- अने सुखशी और
सुखसे, उपपन्नम् स पन्न युक्त, पुरुषम् पुरुषने पुरुषको,
महता दीर्घ दीर्घ, आयुषा आयुष्यशी आयुसे, उपपाद-
यन्ति युक्त डरे छे युक्त करते हैं,

13-(2). To be correct, it is all the
three—vata, pitta and kapha, in their
normal condition that combine to
make a man whole of his senses, pos-
sessed of strength, good complexion,
and ease, and assured of great longe-
vity, even as the triad of Dharma,
Artha and Kama, when properly cheri-
shed, secure for him the highest good
both here and in the other world.

विकृतास्त्वेन महता विपर्ययेणोपपादयन्ति
ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोप-
घातकाल इति ॥ १३ ॥

विकृतिम् विकृत विकृतिको, आपन्नाः थयेली प्राप्त
हुई, त्रय. त्रये तीनों, ऋतव. ऋतुओ ऋतु, इव जेभ

जैसे, लोकम् आ दोड़ने इम लोकको, उपघातफाले प्रलय समये प्रलयके समय, अशुभमेव अशुभथी अशुभसे, उपपादयन्ति युक्त करे छे युक्त करती हैं, (तथा तेभ वैसे), विकृता विकृत थयेला वात, पित्त तथा कफ, विकृत हुए वात - पित्त और कफ, तु वणी तो, एनम् आ पुरुषने इस पुरुषको, महता भक्षान महान, विपर्ययेण अल्प आयुष्य वगेरे अनर्थथी अल्प आयु आदि अनर्थसे, उपपादयन्ति इति युक्त करे छे युक्त करता है ॥ १३ ॥

13 (The same three) if rendered morbid, bring upon the man great tribulation, just as the three seasons, grown abnormal (afflict) the world with evil at the time of destruction.

तद्वचनः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ १४ ॥

भगवत. लक्षणान भगवान, आत्रेयस्य आत्रेयना आत्रेयके, तत् ते उस, वचनम् वचनने वचनको, सर्वे भधा सब, एव न ही, ऋषय ऋषिओओ ऋषिओओने, अनुमेनिरे अनुमति आपी अनुमति दी, अभिननन्दु च इति अने वभाएयु और उसकी प्रशंसा की ॥ १४ ॥

14. All the sages approved and applauded the words of the worshipful Atreya.

भवति चात्र—

तदात्रेयवच श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।

ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १५ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लोक छे के श्लोक है कि, सुरा देवताओ देवो, इन्द्र धन्द्रना इन्द्रके, वचनम् वचनने वचनको, यथा नेवी रीते स्वीकारे छे तथा वभाए छे जिस तरह स्वीकार करते है और अभिनन्दन देते हैं, तथा तेवी रीते उसी तरह, सर्वे भधा सब, एव न ही, ऋषय ऋषिओओ ऋषिओओने, तत् ते उस, आत्रेय- आत्रेयना आत्रेयके, वच वचनने वचनको, श्रुत्वा सासणी सुनकर, अशु- मेनिरे स्वीकार्यु स्वीकारा, अभिननन्दु अने वभाएयु और अभिनन्दन दिया ॥ १५ ॥

Here is a verse again —

15. Hearing the award of Atreya, all the sages received and applauded it, just as the gods (received and applaud) the words of Indra (the Chief of the gods)

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकौ—

गुणा षड् द्विविधो हेतुर्विविधं कर्म यत् पुनः ।

वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥ १६ ॥

तत्र आ विषयमां इस विषयमें, श्लोकौ छे श्लोका छे के उपसहारके दो श्लोक हैं कि, वायो वायुना वायुके, षड् छ छ., गुणा गुणो गुण, द्विविध छे प्रकारमे। दो प्रकारका, हेतु हेतु हेतु, विविधम् विविध विविध कर्म कर्म कर्म, पुन. अने वणी और, यत् ने जो, चतुर्विधम् आर प्रकारनु चार प्रकारके, कर्म कर्म कर्म, कफपित्तयो. च अने कफ तथा पित्तना और कफ और पित्तके, पृथक् सिन्न सिन्न भिन्न भिन्न, (कर्म कर्म कर्म) ॥ १६ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

16 The six characteristics, the dual affecting factors, the multifarious activity and the four distinct functional variations of vata, individual actions of kapha and pitta,

महर्षीणां मतिर्या या पुनर्वसुमतिश्च या ।

कलाकलीये वातस्य तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ १७ ॥

महर्षीणाम् महर्षिओओने महर्षियोंका, या ने जो, मति मत मन, या च अने ने और जो, पुनर्वसु- पुनर्वसुने पुनर्वसुका, मति मत मत, तत् ते उस, सर्वम् सर्वनु सबको, वातस्य कलाकलीये आ 'वात कलाकलीय' अध्यायमां इस 'वातकलाकलीय' अध्यायमें, संप्रकाशितम् सारी रीते प्रकाशन कर्तु छे अच्छी तरहसे प्रकाशित किया है ॥ १७ ॥

17. the opinion of the great sages and that of Punarvasu (concerning these matters); all this has been set forth in this chapter on "The salutary and unsalutary influences of Vata"

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥१२॥
इति निर्देशचतुष्कः ॥ ३ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रभां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, वातकलाकलीय 'वातकलाकलीय'
'वातकलाकलीय', नाम नामने नामका, द्वादश बारभे
बारहवाँ, अध्याय अध्याय अध्याय, समाप्त. स पूरुं थये
समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

इति आ प्रमाणे इस तरह, निर्देशचतुष्क. त्रीने
निर्देशरूप विषयवाणा आर अध्यायोनो समूह स पूरुं
थये तीसरा निर्देशविषयक चार अध्यायोंका समूह
समाप्त हुआ ॥३॥

12 Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled "The Salutary and Unsalutary influences of Vata" is completed.

3 Thus the tetrad of special chapters is completed.

त्रयोदशोऽध्यायः ।

तेरभे अध्याय अध्याय तेरहवाँ Chapter XIII

स्नेहाध्यायोपक्रम. —

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१२. श्लोकस्थाने-सूत्रस्थाने (इ.)

अथ कत दुवे अहोथी अब आगे, स्नेहाध्यायम्
'स्नेहाध्याय' नामना अध्यायनु 'स्नेहाध्याय' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्याम व्याख्यान करुं व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीये प्रमाणे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेनुं छे कहा है ॥२॥

1 We shall now expound the chapter on "Oleation Procedure".

2. Thus declared the worshipful Atreya

स्नेहमधिकृत्याग्निवेशस्य प्रश्ना. —

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वसुम् ।
जगद्धितार्थं पप्रच्छ वह्निवेशः स्वसंशयम् ॥ ३ ॥

संख्यात-संख्येयै आशुवा योग्य आत्मादितु तत्त्व
नेओओ आशुली क्षीधु छे ओवा जानने योग्य पदार्थको
जिन्होने जान लिया है वैसे, सांख्यै सह सान्नीओनी
साथे तत्त्वज्ञानियोंके साथ, आसीनम् भेठेला बंठे हुए,
पुनर्वसुम् पुनर्वसुने भगवान् पुनर्वसुसे, वह्निवेश अग्नि-
वेशे अग्निवेशने, जगत्- जगतना जगतके, हितार्थम्
हितार्थे हितके लिए, स्वसंशयम् पेटानो संशय अपने
संशयको, पप्रच्छ पूछथे पूछा ॥ ३ ॥

3. Unto, Punarvasu seated in the company of the masters of the numerical metaphysics (Sankhya), who had counted all the existing categories of truth, Agnivesa put his question having in his view the world's welfare.

कियोनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।
कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥४॥

स्नेहा स्नेहो स्नेहोकी, किम् - योनयः क्या आधार-
कारणवाणा छे? योनि (आधारकारणों) क्या है? कति
स्नेह कहेला छे? स्नेह कितने हैं? पृथक् च अने पृथक्
पृथक् पृथक्, के स्नेह-गुणा स्नेहना शा गुणो छे?
स्नेहके गुण क्या है? के काल-अनुपाने स्नेहपानना

८. काश्च विचारणा - कास्य विचारणा (ग)

डाण अने अनुपान क्या छे? स्नेहपानके काल और अनुपान क्या है? कस्य क्या क्या स्नेहना किस किस स्नेहकी, कति डेटली डेटली कितनी कितनी, का. च अने कर्ष कर्ष और कौन कौन, विचारणा. विचारणा छे? विचारणा है? ॥ ४ ॥

4 What are the sources of unctuous substances? How many groups of unctuous substances are there? What are the properties of each group of unctuous substance? What is the season and what are the corrigents of each of them? How many and what are their preparations?

कति मात्राः कथंमानाः का च केषूपदिश्यते ।
कश्च केभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥५॥

कति मात्रा स्नेहनी डेटली मात्रा छे स्नेहकी कितनी मात्राए हैं, कथंमानाः डेटली परिमाणवाणी छे इनका क्या परिमाण है, का च अने कर्ष मात्रा कौन मात्रा, केषु क्या क्या रोगोर्मा किन किन रोगोंमें, उपदिश्यते डेटली आनी छे कही जाती है, क च स्नेह अने कथे स्नेह कौनसा स्नेह, केभ्यः डेटली किनके लिए, हित. हितकर छे? हितकर है? स्नेहने च स्नेहना स्नेहनामें, क शे. क्या, प्रकर्षः डेटली अवधि छे? कालकी अवधि है? ॥ ५ ॥

5. How many kinds are there of doses and how are they measured? Which dose is recommended in which case? Which group of unctuous substance is beneficial to whom? What is the maximum period of administration?

स्नेहाः के के न च स्निग्धास्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ।
किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णे किं च हिताहितम् ॥६॥

६ स्निग्धास्निग्धा-स्नेहास्निग्धा (द.)

॥ जीर्णे कि-कि जीर्णे (ग.)

के स्नेहा स्नेहने शोध्य डेटली छे? कौन स्नेहने योग्य है?, के च न अने डेटली नथी? और कौन नहीं?, स्निग्ध- रिनग्ध सम्यक् स्निग्ध, अस्निग्ध- अस्निग्ध अस्निग्ध, अतिस्निग्ध- अने अतिस्निग्धनां और अति- स्निग्धके, लक्षणम् किम् लक्षण शीं छे? लक्षण क्या है?, पानात् स्नेहपानथी स्नेहपानसे, प्रथमम् पहेला पूर्व, पीते स्नेह पीधा पीधी स्नेह पीनेपर, जीर्णे च तथा स्नेह पीधी अथ त्यारे और स्नेहके जीर्ण होने पर, किम् शु क्या, हित-अहितम् हितकर अने अहितकर छे? पथ्य और अपथ्य है? ॥ ६ ॥

6 Who are fit for oleation and who are not? What are the signs of successful oleation, under oleation and over oleation? What is wholesome or unwholesome before, after and on full digestion of the potion of unctuous substance?

के मृदुकूरकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।
अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥७॥

मृदु- मृदु मृदु, कूरकोष्ठा अने कूर डेटलीवाणी और कूर कोष्ठवाले, के डेटली छे? कौन है?, व्यापदः स्नेहना उपद्रवे स्नेहके उपद्रव, का डेटली छे? कौनसे हैं? सिद्धय च तेना निवारणुर्मा साधनभूत औषधो उनके निवारणमें साधनभूत औषधों, काः शीं छे कौनसी हैं, अच्छे सशमन सशमन, संशोधने च एव तथा सशोधनर्मा तथा संशोधनमें, स्नेहे स्नेहने स्नेहका, का वृत्ति कथे उपचार करवे कौनसा उपचार करना, इष्यते छे? इष्ट है? ॥ ७ ॥

7. Who are soft-bowelled and who are hard-bowelled? What are the complications likely to arise and what are their remedies? What is the regimen to be observed in simple and purificatory oleation?

७ अच्छे संशोधने चैव-शोधने प्रशमे चैव (ग)

विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो ! ।
स्नेहस्यामितविज्ञानं ज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥ ८ ॥

विचारणा. स्नेहनी विचारणा, विचारणाएं, केषु क्यां किनमें, केन अने देवी और किस, विधिना रीते विधिसे, योज्या. ३२वीं ओंछे वरतनी चाहिए, अमितविज्ञान अमित ज्ञानवाला अगाधज्ञानी, प्रभो हे प्रभो हे प्रभो, स्नेहस्य स्नेहना स्नेहके, तत् ते उस, ज्ञानम् ज्ञानने ज्ञानको, वेदितुम् अर्थात् जानना, इच्छामि ६ ४७ ६४ ६४ मैं चाहता हूँ ॥ ८ ॥

8. Who should be given the preparations of unctuous substances? What is the method? O, Lord! possessed of immeasurable knowledge, I desire to know the full science of oleation.

स्नेहस्य द्विविधा योनिः —

अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वसुः ।
स्नेहानां द्विविधा सौम्य योनिः स्थावरजङ्गमा ॥ ९ ॥

अथ त्वा२५४ी उसके बाद, तत्संशयच्छेत्ता ते स शयना ७२४६६ उस संशयको नाश करनेवाले, पुनर्वसु पुनर्वसुओं भगवान पुनर्वसुवे, प्रत्युवाच प्रत्युत्तर आये। उत्तर दिया, सौम्य है सौम्य है सौम्य, स्थावर-स्थावर स्थावर, जङ्गमा अने ७४७७ और जगम, स्नेहानाम् स्नेहोकी, द्विविधा ये ये प्रकारकी, योनि योनि छे योनि है ॥ ९ ॥

9. Then Punarvasu, the dispeller of doubts replied, "O, gentle one! the sources of unctuous substances are two—vegetable and animal".

स्थावरस्नेहस्याशयाः —

तिलः प्रियालाभिषुकौ विभीतक-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्पपाः ।

- ८ विचारणा केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो—नरेषु केषु विधिना केन योज्या विचारणा (ध)
,, ज्ञानम्—शास्त्रम् (घ ड.)
९. सौम्य—वासौ (ज. व.)

कुसुम्भविल्वारुकमूलकातसी-

निकोचकाक्षोडकरज्जिग्रुकाः ॥ १० ॥

तिल तल तिल, प्रियाल-अभिषुकौ आरोगी-अभिषुक्त पियाल-अभिषुक्त, विभीतक- अहेडां बहेडा, चित्रा दांती दन्ती, अभया ६२३ हरद, एरण्ड- ओरंडो एरंड, मधूक- महुडा महुआ, सर्पपा- सरसव सरसों, कुसुम्भ- कुसुमो कुसुम्भ, विल्व- भीली वेल, आरुक- आरु जरदालु, मूक- भूषानां भीज मूलीके बीज, अतसी- अणसी अणसी, निकोचक- लक्ष्म लक्ष्म, अक्षोड- अणरोट अखरोट, करज- ३२४ करज, जिग्रुका. सरसवानां भीज सहजनके बीज ॥ १० ॥

10. Til, b Buchanan's mango, abhishuka, beleric myrobalan, red physic nut, chebulic myrobalan, castor seeds, mohwah, rape seeds, safflower, bael, peach, garden radish, linseed, pistachio, wal-nut, Indian beech and moringa.

जङ्गमस्नेहस्याशयाः —

स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा

स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ।

तेषां दधिध्वीरघृतामिषं वसा

स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ११ ॥

स्थावरसंज्ञिता. आ 'स्थावर' नामनां ये 'स्थावर' नामक, स्नेहाशयाः स्नेहनां उत्पत्तिस्थानां छे स्नेहके उत्पत्तिस्थान हैं, तथा सपक्षिण तथा पक्षीओ सहित तथा पक्षियों सहित, मत्स्यमृगा- मत्स्य अने पशुओ मत्स्य और पशु, जङ्गमाः स्यु. ओ 'जगम' नामनां स्नेहनां उत्पत्तिस्थानां छे ये 'जगम' नामक स्नेहोके उत्पत्तिस्थान हैं, तेषाम् दधि- तेओना दही इनके दही, ध्वी- दूध दूध, घृत- घी घी, आमिषम् भांस मास, वसा वसा वसा, मज्जा च अने मज्जाने और मज्जा भी, स्नेहेषु स्नेहोमां स्नेहोमें, उपदिश्यते गणुवामां आवे छे गिने जाते हैं ॥ ११ ॥

- १० निकोचकाक्षोड—निकोठकाक्षोड (ख च छ ज द)
,, विल्वारुक—विल्वारक (प)
,, क्षोड—क्षोड (क.)

11. All these oil-yielding substances belong to the vegetable group while the animal sources of unctuous substances are fishes, beasts and birds. Their milk and curds, ghee, flesh, fat and marrow are prescribed in oleation procedure.

तिलतैलस्य गुणाः—

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।
चलार्थं स्नेहने चाग्र्यमैरण्डं तु विरेचने ॥ १२ ॥

सर्वेषाम् तैलजातानाम् सर्वे प्रकारनां तेलोभां सब प्रकारके तैलोंमें, चलार्थे अथ भाटे चलके लिए, स्नेहने च अने स्नेहन भाटे तथा स्नेहनके लिए, तिल-तैलम् तदनु तेल तिलतैल, विशिष्यते श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, विरेचने तु विरेचनभां तो विरेचनमें तो, ऐरण्डम् अेरडियु तेल एरण्डतैल, अग्र्यम् श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥ १२ ॥

12. Of all the kinds of vegetable oils, the til oil is considered the best for imparting strength and for oleation purposes; the castor oil is the best of purgatives.

एरण्डतैलस्य गुणा —

(कटूष्णं तैलमैरण्डं वातश्लेष्महरं गुरु ।
कषायस्वादुतिक्तैश्च योजितं पित्तहन्त्रपि ॥ १३ ॥)

(ऐरण्डम् अेरडियु एरण्ड, तैलम् तेल तैल, कटु-उष्णम् कटु-उष्ण कटु-उष्ण, वात-श्लेष्म-वात अने कृश्ने वात और कफका, हरम् हरनार नाशक, गुरु तथा गुरु छे तथा गुरु है, कषाय- अने कषाय एव कषाय, स्वादु-भक्ष्य स्वादु, तिक्तै च अने तिक्त द्रव्यो साधे और तिक्त द्रव्योंके साथ, योजितम् भेगववाथी मिलाने पर, पित्तहन्त्र पित्तहर पित्तहर, अपि पाण्डु छे भी है ॥ १३ ॥)

१२. विशिष्यते—प्रशस्यते (घ)

(१) कटूष्णम्—स्निग्धोष्णम् (ख ग ज. द. थ.)

,, गुरु—परम् (ग)

,, पित्तहन्त्रपि—पित्तक्षयपि (घ.)

(1 The castor oil is pungent, hot, heavy and curative of vata and kapha. In combination with astringent, sweet and bitter substances it also cures pitta).

सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमत्वम्—

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।
एषु चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १४ ॥

सर्पिः घी घी, तैलम् तेल तैल, वसा वसा वसा, मज्जा अने मज्जाने और मज्जा, सर्वस्नेह-सर्व स्नेहोभां सब प्रकारके स्नेहोंमें, उत्तमा. उत्तम उत्तम, मताः भा-यां छे माने हैं, एषु च एव अने आ स्नेहोभां और इन स्नेहोंमें, सर्पिः घी घी, संस्कारस्य अंश द्रव्यना संस्कारथी आवेला शुण्डाने दूसरे द्रव्यके संस्कारसे प्राप्त हुए गुणोंको, अनुवर्तनात् पेटाना शुण्डाने छाड्या वगैर धारण करवाथी अपने गुणोंका त्याग नहीं कर धारण करनेसे, उत्तमम् सर्वथी उत्तम छे उत्तम है ॥ १४ ॥

13. Ghee, oil, fat and marrow are considered the best amongst all the unctuous substances, amongst these again, owing to peculiar adaptability in pharmaceutic preparations, ghee is the best.

घृतस्य गुणा —

घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।
निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १५ ॥

घृतम् घी घी, पित्त-अनिल-पित्त तथा वायुने पित्त और वायुको, हरम् हरनारु छे नष्ट करनेवाला है, रस-शुक्र-रस-वीथ रस-शुक्र, ओजसाम् अने ओजसने और ओजके लिए, हितम् हितकर छे हितकर है, निर्वापणम् दाहशामक छे दाहशामक है, मृदुकरम् शरीरने कामना करनार छे ग़रारका मृदु करनेवाला है, स्वर-वर्ण- अने स्वर तथा वायुने एव स्वर और वर्णको, प्रसादनम् निमेष अनावनार छे तमल करनेवाला है ॥ १५ ॥

१३. एषु चैवोत्तमम्—एभ्यश्चैवोत्तमम् (ख ग ज.)

14. Ghee is curative of pitta and vata, is beneficial to nutrient body-fluid, semen and vital essence, is refrigerant, emollient and clarifies voice and complexion.

તૈલસ્ય ગુણા —

મારુતદ્વં ન ચ શ્લેષ્મવર્ધનં વલવર્ધનમ્ ।
ત્વચ્યમુષ્ણં સ્થિરકરં તૈલં યોનિવિશોધનમ્ ॥૧૫॥

તૈલમ્ તેલ તિલતૈલ, મારુતદ્વમ્ વાતહર છે વાત-
હર હૈ, ન ચ શ્લેષ્મવર્ધનમ્ અને શ્લેષ્મવર્ધક નથી ઓર
કફકર્ધક નહી હૈ, વલવર્ધનમ્ તે બલવર્ધક વહ વલ-
વર્ધક, ત્વચ્યમ્ ત્વચાને હિતકર ત્વચાકે લિષ્ટ હિતકારી,
ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ, સ્થિરકરમ્ સ્થિરતાકર સ્થિરતાકારક,
યોનિવિશોધનમ્ અને યોનિવિશોધક છે એવં યોનિવે-
શોધક હૈ ॥ ૧૫ ॥

15. Vegetable oil is curative of vata, does not increase kapha, improves strength, is a dermic tonic, hot, stabilizing, and a vaginal depurative.

વસાયા ગુણા. —

વિદ્ધમગ્નાહતઘ્રયોનિકર્ણશિરોરુજિ ।
પૌરુષોપચયે સ્નેહે વ્યાયામે ચેષ્યતે વસા ॥૧૬॥

વિદ્ધ- વેધ વેધ, મગ્ના- ભંગ ભંગ, આહત આઘાત
આઘાત, ઘ્ર- ભ્રશ ભ્રશ, યોનિ કર્ણ-શિરઃ યોનિ, કર્ણ
તથા માથાના યોનિ, કર્ણ તથા શિરકે, રુજિ રોગમાં રોગમેં,
પૌરુષ-ઉપચયે પુરુષાતનની વૃદ્ધિમાં પૌરુષકી વૃદ્ધિમેં, સ્નેહે
સ્નેહનમાં સ્નેહનમેં, વ્યાયામે ચ અને વ્યાયામમાં તથા
વ્યાયામમેં, વસા વસા વસા, હ્યતે ઇષ્ટ છે ઇષ્ટ હૈ ॥ ૧૬ ॥

16. Animal fat is indicated in wounds, fractures, trauma, prolapse of uterus, ear-ache and head-ache, for increasing virility, as also in oleation procedures and after exercise.

૧૫. ન ચ-રુજિ (૫.)

,, ત્વચ્ય-રુચ્ય (૫.)

મજાયા ગુણા: —

વલગુકરસશ્લેષ્મમેદોમજ્જવિવર્ધનઃ ।
મજ્જા વિશેષતોઽસ્થિનાં ચ વલકૃત્ સ્નેહને હિતઃ ॥૧૭॥

મજ્જા મજ્જા મજ્જા, વલ- બલ વલ, ગુક- વીર્ય
વીર્ય, રસ- રસ રમ, શ્લેષ્મ- કફ, મેદ - મેદ મેદ,
મજ્જ- તથા મજ્જાને એવં મજ્જાકો, વિવર્ધનઃ વધારનાર છે
બઢાતી હૈ, વિશેષત આસ કરીને વિશેષ કરકે, અસ્થામ્
અસ્થિઓના અસ્થિઓકો, વલકૃત્ બળને કરનાર છે
વલ દેનેવાલી, સ્નેહને ચ અને સ્નેહનમાં તથા સ્નેહનમેં,
હિત હિતકર છે હિતકારી હૈ ॥ ૧૭ ॥

17. Marrow increases strength, semen, nutrient body-fluid, kapha, fat and marrow. It is especially good in increasing the strength of the bones and in oleation procedure.

સર્પિરાદીના પાનકાલા —

સર્પિઃ શરદિ પાતવ્યં વસા મજ્જા ચ માધવે ।
તૈલં પ્રાવૃષિ નાત્યુષ્ણશીતે સ્નેહં પિવેન્નરઃ ॥૧૮॥

શરદિ શરદ ઋતુમાં શરદ ઋતુમેં, સર્પિ ધી ધી,
પાતવ્યમ્ પીવ બેઈએ પીના ચાહિષ, માધવે વસત
ઋતુમાં વસન્ત ઋતુમેં, વસા વસા વસા, મજ્જા ચ તથા
મજ્જા પીવાં બેઈએ તથા મજ્જા પીની ચાહિષ, પ્રાવૃષિ
તૈલમ્ તથા પ્રાવૃષમાં તેલ પીવ બેઈએ તથા પ્રાવૃષમેં
તૈલ પીના ચાહિષ, અત્યુષ્ણ- અત્ય ત ઉષ્ણ અત્યન્ત ઉષ્ણ,
શીતે અને અત્ય ત શીતકાલમાં વ અત્યન્ત શીતકાલમેં,
નર માણસે મનુષ્યકો, સ્નેહમ્ સ્નેહ સ્નેહ, ન પિવેન્
ન પીવ બેઈએ ન પીના ચાહિષ ॥ ૧૮ ॥

18. Ghee should be quaffed in the autumn, fat and marrow in the spring and oil in the first rains. A man should not take oleation during the very hot and the very cold seasons.

૧૭ મજ્જવિવર્ધન-મજ્જાવિવર્ધનઃ (ક્ષ)

स्नेहपाने कालमेदोऽधिकारिमेदश्च—

वातपित्ताधिको रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।

श्लेष्माधिको दिवा गीते पिबेच्चा मलभास्करे ॥१९॥

वातपित्त- वात तथा पित्तनी वायु और पित्तकी, अधिक. च अधिकतावाला अधिकतावाला, नर मनुष्ये पुरुष, उष्णे अपि उष्णकालमें, रात्रौ रात्रे रात्रिमें, पिबेत् स्नेह पीवे स्नेहपान करे, श्लेष्माधिक अने कफकी अधिकतावाला और कफकी अधिकता होने पर, गीते शीतकालमें, अमल-भास्करे सूर्य निर्मल होय त्वा रे सूर्यके निर्मल होने पर, दिवा दिवसे दिनके समय, पिबेत् स्नेह पीवे स्नेह पीवे ॥१९॥

19. A man who has excess of vata and pitta may take the oleation dose at night even in very hot weather, and a man who has excess of kapha, may take it by day even during the cold season when the sun is clear and bright.

तद्वियमापालने दोषाः—

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।

मूर्च्छा पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥२०॥

अत्युष्णे वा श्रीष्म कालमें, अत्यन्त उष्ण कालमें, वातपित्त- अथवा वात तथा पित्तनी वायु और पित्तकी, अधिकेन वा अधिकतावाला पुरुषे अधिकतावाले पुरुषने, दिवा वा दिवसे दिनके समय, पीत पीये स्नेह पिया हुआ स्नेह, मूर्च्छाम् भूम्भा मूर्च्छा, पिपासाम् तृप्त्य प्यास, उन्मादम् उन्माद उन्माद, कामलाम् वा अथवा कृमिणी अथवा कमलाको, समीरयेत् पेदा करे छे पैदा करता है ॥ २० ॥

20. But if the oleation is taken in the day, either in the excessively hot season or the person suffering from excess of vata and pitta, it causes fainting, thirst, insanity or jaundice.

१९ श्लेष्माधिको-श्लेष्माधिके (क)

॥ पिबेच्चा-पित्तं वा (द.)

गीते रात्रौ पिबन् स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।

आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समृच्छति ॥२१॥

गीते शीत कालमें, रात्रौ रात्रिमें, रात्रिके समय, स्नेहम् स्नेह स्नेहका, पिबन् पान करते मनुष्य पान करता हुआ मनुष्य, अपि वा अथवा रात्रे अथवा रात्रिमें, स्नेहम् स्नेह पान करते स्नेहका पान करता हुआ, श्लेष्म- अधिकः कफकी अधिकतावाला मनुष्य, आनाहम् आनाह आनाह, अरुचिम् अरुचि अरुचि, शूलम् शूल शूल, पाण्डुताम् वा अथवा पाण्डुरोगने अथवा पाण्डुरोगको, समृच्छति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ २१ ॥

21. And if oleation is taken at night, either in the excessively cold season or by one suffering from excess of kapha, it causes obstipation, anorexia, colic or anemia.

स्नेहस्यानुपानम्—

जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेऽनु शस्यते ।

वसामज्जोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥२२॥

२१ पिबन्-पिबेत् (ग)

॥ वा समृच्छति-श्वासमृच्छति (प)

२२ एतच्छूलोकानन्तरम्—

कटयूरजघापादास्थिवाते श्रोणिगतेपि च ।

पिबेत् प्राग्भोजनात् स्नेह कट्यादीना बलावहम् ॥१॥

वातगुल्ममुदावर्तं प्लीहान् परिकर्तिकां ।

योन्यशोवेदना चैव वाततीसारमेव च ॥२॥

हन्ति वृष्यश्च बल्यश्च कायाश्लेष्म बलप्रद ।

च्युतान् हरति दोषाश्च कृत स्नेहावपीडक ॥३॥

पिबेत् भोजनादूर्ध्वमूर्ध्वजगते गदे ।

बल तेनेन्द्रियाणां च वैमल्यं चोपजायते ॥४॥

कर्णमन्याशिर शूलमर्दितं हनुनग्रहम् ।

प्रतिश्यायं च कासं च श्वासहिकं स्वरक्षयम् ॥५॥

नक्तं न्य निमिरं चैव स्नेहो हन्यौर्ध्वभक्तिक ।

बलीपलित्वास्त्यं सेव्यमानो निहन्ति च ॥६॥

रोगानेतानन्तं पुंसो देहदाह्यन्तरं परः ।

समभिष्यन्दनो वृष्यो जीवन्तो ब्रह्मस्तथा ॥७॥

इत्यधिकः पाठः (ग, घ.) पुस्तकयोः

घृते घी उपर घृतपानके पश्चात्, उष्णम् गरम गरम, जलम् पाणी जल, अनुपेयम् पीवु जेधये पीना चाहिए, तैले तेले उपर तैलपानके बाद, यूषः यूषु पान यूषका पान, शस्यते वभाणाय छे प्रशस्त है, वसामज्जोः वसा तथा मज्जा उपर वसा और मज्जाके पीछे, तु ते। तो, मण्ड स्यात् मंड पीवे जेधये मण्ड पीना चाहिए अथवा सर्वेषु अथवा सर्व स्नेहे उपर अथवा सब स्नेहोंके ऊपर, उष्णम् अम्बु गरम पाणी पीवु जेधये गरम जल पीना चाहिए ॥२२॥

22. Warm water should be drunk after the potion of ghṛe; soup is recommended after oil; rice water after fat and marrow; and warm water after all kinds of oleation doses.

स्नेहस्य चतुर्विंशति प्रविचारणा —

ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।

यवागूः सूपशाकौ च यूषः काम्बलिकः खडः ॥२३॥

ओदन. च भात चावल, विलेपी विलेपी विलेपी, रस मांसरस मासरस, मांसम् मांस मास, पय दूध दूध, दधि दही दही, यवागू यवागू यवागू, सूप-शाकौ च दाल-शाक, यूष यूष यूष, काम्बलिकः काम्बलिक, खड च भंड खड ॥ २३ ॥

23. Cooked rice, thick gruel, meat juice, flesh, milk, curds, gruel, pulse-soup, vegetables, simple soup, curd-soup, curry-soup;

सक्तवस्तिलपिष्टं च मद्यं लेहास्तथैव च ।

भक्ष्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चोत्तरवस्तयः ॥२४॥

सक्तव सक्तु सक्तू, तिलपिष्टम् च तिलपिट, मद्यम् मद्य मद्य, तथा एव तथा तथा, लेहा. च लेह लेह, भक्ष्यम् भक्ष्य भक्ष्य, अभ्यञ्जनम् अभ्यञ्जन अभ्यग, वस्ति. अस्ति वस्ति, तथा तथा तथा, उत्तर-वस्तय च उत्तरवस्ति उत्तरवस्ति ॥ २४ ॥

24. roasted grain-flour, till-paste, wine, electuaries, eatables, inunction, enemata and vaginal douches;

गण्डूपः कर्णतैलं च नस्तः कर्णाक्षितर्पणम् ।

चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥२५॥

गण्डूप. गण्डूप गण्डूप, कर्णतैलम् च कर्णतैल कानोंमें तैल डालना, नस्त - नस्त नस्त नस्त, कर्ण-क्षितर्पणम् कर्णतर्पण, अक्षितर्पणम् तथा आक्षितर्पणम् और अक्षितर्पण, इति आम् इस तरह, एता. आ ये, स्नेहस्य स्नेहनी स्नेहकी, चतुर्विंशति. ये।वीस अक्षरनी चौवीस, प्रविचारणा उपर छे प्रविचारणायें हैं ॥ २५ ॥

25. gargles, ear-fill, nasal, aural and ocular medications—these twenty-four are the preparations used in oleation procedure.

अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।

स्नेहस्य स भिषग्दृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥२६॥

य. जे जो, स्नेह स्नेह स्नेह, तु ते। तो, अच्छ-पेय अछपेय स्नेह स्नेह स्नेह, तामाहु स्नेहनी अकेला स्वच्छ रूपमें पिया जाता है, ताम् तेने उसको, विचारणाम् विचारणा विचारणा, न आहु उपर नथी नहीं कहते, स्नेहस्य स्नेहनी स्नेहका, स कल्प ते उपरने इस कल्पको, प्राथमकल्पिक भुक्त्य प्रथमकल्प, भिषक् वैद्यो अचिकित्सकोने, दृष्ट मा.ये छे माना है ॥२६॥

26. An unctuous substance taken purely by itself is not called a "preparation". It is the basis of all the preparations made of unctuous substances.

रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।

षड्भिस्रिषट्पिष्टा संख्यां प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥२७॥

एवमेताश्चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणा ।

ओकर्तुंव्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥२८॥

२५ नस्त - नस्त (ष त)

„ कर्णाक्षि-कर्माक्षि (छ द)

२६ भिषग्दृष्ट - भिषग्दृष्ट (क छ ध)

२७ संख्या - संख्या (द)

२८ एताः - एता (त)

„ प्रविचारणा - प्रविचारणा (ध)

„ ओकर्तुं - सात्म्यर्तु (झ. ङ)

समास-व्यास-भिक्षित अने पृथक् समस्त एव व्यवहृत, योगिमि रूपमा भोजेन रूपमं मिले हुए, षड्भि ७ छ, रसै रसो साधे रसोसे, उपहित येनयेदे। मिला हुआ, स्नेह च स्नेह स्नेह, त्रिषष्टिधा त्रैसह त्रैसठ, सख्याम् सभ्याने प्रकारको, प्राप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, वेचल च केवल अथ केवल अच्छ, एक ओर प्रधारने छे एक प्रकारका है, ओक-अभ्यास अभ्यास, ऋतु-ऋतु ऋतु, व्याधि-पुरुषान् व्याधि अने पुरुषने रोग और पुरुषको, जानता भोजनाने देखकर, स्नेहानाम् स्नेहोनी स्नेहोकी, एवम् ऐ रीते इम प्रकारसे, एता आ ये, चतु षष्टि. येसह प्रधारनी चौसठ प्रकारकी, प्रविचारणा कृत्तना विचारणा प्रयोज्या प्रयोगे कृत्वा योग्य प्रयोग योग्य, भवेत् छे है ॥ २७-२८ ॥

27-28 By a process of permutation and combination of the six categories of taste, oleation preparation makes sixty-three varieties while the sure draught of the unctuous substance added to it makes one more. Thus they make sixty-four preparations of oleation in all. They should be prescribed by the physician who is versed in recognising habitus, season, disease and vitality of the patient

स्नेहस्य त्रिविधा मात्रा —

अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च प्रतीक्षते ।
प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ २९ ॥

प्रधाना प्रधान प्रधान, मध्यमा मध्यम मध्यम, ह्रस्वा अने कृत्स्न और ह्रस्व, स्नेहमात्रा स्नेहमात्रा स्नेहमात्रा, जरा प्रति पथी नवाभा पचनेमें, कृत्स्नम् स पूरु सम्पूर्ण, अहोरात्रम् दिवस अने रात्रि दिनरातकी, अह आगे दिवस दिनभरकी, अर्धाहम् च अने अर्धे दिवस और आधे दिनकी, प्रतीक्षते च दे छे प्रतीक्षा करती है ॥ २९ ॥

29 The maximum, moderate and minimum doses of oleation are the

quantities which take for their digestion twenty-four hours, twelve hours and six hours respectively.

इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ।
तासां प्रयोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥ ३० ॥

इति आभ इस तरह, स्नेहस्य स्नेहोनी स्नेहोकी, तिस्र त्रैस तीन, मात्राः मात्राओ मात्राए, मानतः प्रमाण अनुसार परिमाणभेदसे, समुद्दिष्टाः कृती छे कह की है, पुरुषम् पुरुषम् प्रति प्रत्येक पुरुषने अनु-लक्ष्मीने प्रत्येक पुरुषके विचारसे, तासाम् तेओना इन मात्राओंके, प्रयोगान् प्रयोगो प्रयोगोंको, वक्ष्यामि हवे कृतीश कहूंगा ॥ ३० ॥

30. Thus have been described the three kinds of doses according to the time they take in digestion. Now I shall relate to you the method of using them for various types of individuals.

उत्तमस्नेहमात्रार्हा पुरुषा —

प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ।
णवकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ॥ ३१ ॥
गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये ।
उन्मत्ताः कृच्छ्रसूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ ३२ ॥
पिवेयुरुत्तमां मात्राम्

ये नो जो, नरा पुरुषो पुरुष, प्रभूत-स्नेह-नित्या स्नेहोनी अधिक मात्राभा नित्य उपयोग करता होय अधिक स्नेहके नित्य अभ्यासी हैं, क्षुत्-पिपासा-सहा अने तरस भूख और प्यासको, सहा सहन करना होय, सहन करनेवाले हे, येषाम् च नोओना जिनकी, णवक नवराशि जाठराग्नि, उत्तमबल उत्तम बलवाणो होय अधिक बलवान है, ये च अने नोओ एव जो, बले बलभा गरीरबलमें, उत्तमा उत्तम होय श्रेष्ठ हैं, ये नो जो, गुल्मिन शुद्ध रोगीओ गुल्मरोगी, सर्पदष्टा च सर्पशी कृत्तयेला सर्पदष्ट, विसर्प-उपहता च

३० प्रयोगान्-प्रयोगम् (ग.)

विसर्पशी पीडायेवा विसर्पसे पीडित, उन्मत्ता उन्मत्त, कृच्छ्रमूत्रा च भूत्रकृच्छ्रवाणा मूत्रकृच्छ्री, गाढ-
वर्चस च एव अने कृच्छ्र भूत्रवाणा होय और कठिन
मलवाले हों, (ते तेओओ वे), उत्तमाम् स्नेहनी उत्तम
स्नेहकी उत्तम, मात्राम् मात्रा मात्राको, पिबेयु पीवी
पीवे ॥ ३१-३२ ॥

31-32. Persons who are habituated to heavy oleation, or hardened to hunger and thirst, who have very strong digestive power, who are very vigorous, and who are suffering from gulma, snake-bite, acute spreading affections, insanity, dysuria and scybalous stools, should take the maximum dose of oleation.

उत्तमस्नेहमात्राया गुणाः—

तस्याः पाने गुणाञ्जृणु ।

विकाराञ्जृमयत्येपा शीघ्र सम्यक्प्रयोजिता ॥३३॥
दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी ।
बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥३४॥

तस्या तेनु उसके, पाने पान करवाना पानके, गुणान्
गुणो गुणोको, शृणु सांभणो सुनो, सम्यक् सारी रीते
मली प्रकार, प्रयोजिता थेओओयेदी प्रयुक्त हुई, शीघ्रम्
तुरत तुरत, विकारान् रोगोने रोगोंको, शमयति शांत
करे छे शान्त करती है, सर्वमार्ग-सर्वमार्गोंमें सर्व मार्गोंमें,
अनुसारिणी प्रसरनारी फैलनेवाली, एपा मात्रा आ
उत्तम मात्रा यह प्रधान मात्रा, दोष-दोषोंने दोषोंको,
अनुकर्षिणी हरनारी हरनेवाली, बल्या अल आपनारी
बल देनेवाली, शरीर- तथा शरीर और शरीर, इन्द्रिय-
धन्वि इन्द्रिय, चेतसाम् अने मनने तथा मनको, पुन-
र्नवकरी ताओओ आपनारी छे फिरसे ताजा करनेवाली
है ॥ ३३-३४ ॥

33-34 Now, listen to the benefits of the maximum dose. This dose if properly administered, soon quells the above-mentioned disorders. This maxi-

mum dose is able to pervade every part of the body and draw out all the morbid matter. It is invigorating and revitalizing to the body, senses and the mind.

मध्यमस्नेहमात्रार्हा पुरुषा.—

अरुष्कस्फोटपिडकाकण्डूपामाभिरर्दिता ।
कुष्ठिनश्च प्रसीढाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥३५॥
नातिवह्नाग्निश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
पिबेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये वले ॥३६॥

ये च अने ओओओ और जो, अरुष्क- अरूपिडा
अरुपिका, स्फोट- फोडे, पिडका- पिडका पिडका,
कण्डू- भूत्रवाण कण्डू, पामाभि अने असुथी और
पामासे, अर्दिता पीडित पीडित, कुष्ठिन कुष्ठवाणा कुष्ठी,
प्रसीढा च प्रमेहवाणा प्रमेही, वातशोणितिका च
वातरक्तना रोगीओ वातरक्तके रोगी, न-अतिवह्ना-अग्नि
च एव अहु वधारे ओओओ न करती होय तेवा अत्यधिक
खानेवाले नहीं, तथा एव मृदुकोष्ठा च मृदु कृच्छ्रवाणा
मृदु कोष्ठवाले, ये तथा ओओओ और जो, वले अलभां
बलमें, मध्यमा च अपि मध्यम होय मध्यम हों,
मध्यमाम् तेओओओ स्नेहनी मध्यम वे मध्यम, मात्राम्
मात्रा मात्राको, पिबेयु पीवी पीवे ॥ ३५-३६ ॥

35-36 The persons afflicted with boils, vesicles, pimples, pruritus, papules, and similar eruptions, as also persons suffering from dermatosis, anomalies of urinary secretion, rheumatic conditions and those who are not heavy eaters, who are soft-bowelled, and those possessing average vitality, should take the moderate dose.

मध्यमस्नेहमात्राया गुणाः—

मात्रैषा मन्दविभ्रंशा न चातिबलहारिणी ।
सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थं च गुज्यते ॥३७॥

३५ अरुष्क-अरुष्का (ज.)

मन्दविभ्रंशा च अल्प व्यापतिवाणी अल्प व्यापति-
वाली, न च अतिबलहारिणी अने अलने अतिशय न
हरनारी और बलको अतिशय न हरनेवाली, एषा आ
यह, मात्रा मात्रा मात्रा, सुखेन सुभथी सुखसे, स्नेहयति
स्नेहन करे छे स्नेहन करती है, शोधनार्थे च अने
स शोधन भाटे एव शोधनके लिए, युज्यते योज्य छे
प्रयुक्त होती है ॥ ३७ ॥

37 This dose is not attended with
severe complications It does not
reduce the strength very much, con-
duces to oleation with ease, and is
prescribed for purification.

हस्वस्नेहमात्रार्हा पुरुषा —

ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्निश्च ये ॥ ३८ ॥
ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बले ॥ ३९ ॥

ये तु वणी नेओ फिर जो, वृद्धा च वृद्ध वृद्ध,
बाला. च आलक्ष बालक, सुकुमारा सुकुमार सुकुमार,
सुखोचिता च सुभाभ्यासी होय छे जो सुखके अभ्यासी
है, येषाम् नेओने जिनको, रिक्तकोष्ठत्वम् आली डोहो
कोष्ठका खाली रहना, अहितम् अहितकर छे पीडाकर
होता है, ये च नेओ जो, मन्दाग्निः मन्दाग्निवाणी होय
छे मन्दाग्निवाले हैं, येषाम् च नेओने और जिन्हें, ज्वर-
ज्वर ज्वर, अतीसार-अतिसार अतीसार, कासा अने
भांसी और खासी, चिरसमुत्थिता. लांभा वभतथी
उत्पन्न थयेलां होय छे दीर्घकालसे हुई हो, ये च अने
नेओ और जो, बले अवरा. अणमा नभणा होय छे
बलमें हीन हों, ते तेओओ वे, ह्रस्वाम् ह्रस्व ह्रस्व,
स्नेहमात्राम् स्नेहनी मात्रा स्नेहकी मात्राको, पिबेयु.
पीवी पीवे ॥ ३८-३९ ॥

38-39. Those who are old, young,
delicate given to easeful life, to whom
the emptiness of bowels is unwhole-
some, whose digestive fire is low,
who suffer from chronic fever, dia-

rrhea or cough and are of low vita-
lity, should take the minimum dose.

हस्वस्नेहमात्राया गुणा —

परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनवृंहणी ।
वृष्या बल्या निराबाधा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥ ४० ॥

एषा च आ यह, मात्रा मात्रा मात्रा, परिहारे
परहेजमां परहेजमे, सुखा सुभरप छे सुगम है, स्नेहन-
स्नेहन स्नेहन, वृंहणी अने वृंहण और वृंहण करनेवाली
है, वृष्या वृष्य छे वृष्य है, बल्या अल आपनार छे
बलकारक है, निराबाधा उपद्रवरहित छे उपद्रवरहित
है, चिरम् अने चिरकाल सुधी एवं दीर्घकाल तक, अपि
च पणु भी, अनुवर्तते उपयोगमां लक्ष शक्य छे
वरती जा सकती है ॥ ४० ॥

40 This dose needs little after-care,
conduces to oleation, is roborant,
virilific, invigorating, harmless and
can be used for a long time.

घृतपानार्हा —

वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
चक्षुःकामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽवलाः ॥
आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।
पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥ ४२ ॥
दीप्योजःस्पृतिमेधाश्रिबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।
पिबेयुः सर्पिरार्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः ॥ ४३ ॥

ये च नेओ जो, वातपित्त- वात अने पित्तनी
वात और पित्तकी, प्रकृतय. प्रकृतिवाणी प्रकृतिवाले,
वातपित्त- वात तथा पित्तना वात तथा पित्तके, विका-
रिण रोगोवाणी रोगी, चक्षुःकामा नेत्रोने सारां राभवा
धृष्टता चक्षुको अच्छी रखनेकी कामनावाले, क्षताः उर-
क्षतवाणी उरक्षती, क्षीणा क्षीण क्षीण, वृद्धा वृद्ध
वृद्ध, बाला. आलक्ष बालक, तथाअवला. दुर्भण दुर्बल,
आयु - प्रकर्ष- दीर्घायुष्यनी दीर्घायुकी, कामा धृष्टतावाणी
इच्छावाले, बल-वर्ण- सारां अल-वर्ण अच्छे बल-वर्ण,

४१ तथाऽवला - बहुप्रजाः (ग प)

४३. दीप्योज.-दीप्योज. (त.)

स्वरार्थिन अने स्वरने आहनारा और खरको चाहने-
वाले, पुष्टिकामाः पुष्टिनी धृञ्छवाणा पुष्टिकी इच्छावाले,
प्रजाकामा प्रजानी धृञ्छवाणा संतानकी चाहवाले,
सौकुमार्य- सुकुमारतानी सुकुमारताको, अर्थिन च धृञ्छ-
वाणा चाहनेवाले, दीप्ति- अन्ति कान्ति, ओज - ओज
ओज, स्मृति- स्मरणना अणनी स्मृतिके बल, मेधा-
धारणा अणनी मेधाके बल, अग्नि- जडराशिना अणनी
जठराग्निके बल, बुद्धि- बुद्धिना अणनी बुद्धिके बल,
इन्द्रिय-बल- अने धन्द्रियेना अणनी और इन्द्रियबलकी,
अर्थिन धृञ्छवाणा इच्छावाले, दाह- अने दाह और
दाह, शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, विष-अग्निभिः विष अने अग्निथी
विष तथा अग्निसे, आर्ताः च पीडायेला होय पीडित
हों, (ते ते भाषुसोऽथे वे मनुष्यो), सर्पिः धी घी, पिवेयु-
पीवु पीवे ॥ ४१-४३ ॥

41-43. Those who are of vata and pitta habitus or suffering from vata and pitta disorders, those who are keen on preserving their eye-sight, those who are injured, wasted, old, young or weak, who are desirous of longevity, improvement in strength, complexion, voice, plumpness, progeny, youthfulness and increase of brightness, lustre, memory, talent, vital heat, understanding and power of the senses, those afflicted with heat and those that are injured by weapons, poison and fire should quaff ghee.

तैलपानार्हा. —

प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।

वातव्याधिमिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥ ४४ ॥

ये जे जो, प्रवृद्ध- वधी गयेला बढे हुए, श्लेष्म-
कफ, मेदस्का अने मेदवाणा और मेदवाले, चल-
स्थूलमान हिलते हुए, स्थूल- स्थूल स्थूल, गलोदरा गलां
अने पेटवाणा गला और पेटवाले, वात-वातना वातकी,

व्याधिसि रोगशी व्याधिसे, आविष्टा. पीडायेला पीडित,
वातप्रकृतयः च अने वात प्रकृतिवाणा होय और वात-
प्रकृतिवाले हों ॥ ४४ ॥

44 Those who have kapha and fat in excess, who have pendulous and fatty neck and belly, who are overcome by vata disorders, who are of vata habitus;

वलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वक्ता ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥ ४५ ॥
कृमिकोष्ठाः कूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।
पिवेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥ ४६ ॥

ये च जे और जो, देहिन मनुष्ये मनुष्य, वलम्
अण बल, तनुत्वम् दृशता पतलापन, लघुताम् लघुता
लघुता, दृढताम् दृढता दृढता, स्थिरगात्रताम् अने
गानेनी स्थिरता और अगोकी स्थिरता, स्निग्ध- तथा
स्निग्ध एवं तिग्ध, श्लक्ष्ण- सुवाणी श्लक्ष्ण, तनु तथा
पातणी एव पतली, त्वक्ताम् आभडीवाणापणाने त्वचा-
वालापनको, काङ्क्षन्ति धृञ्छे छे चाहते हैं, ये च अने जे
और जो, कृमिकोष्ठा कृमियुक्त कोष्ठावाणा कृमियुक्त
कोष्ठवाले, कूरकोष्ठाः कूर कोष्ठावाणा कूर कोष्ठवाले, तथा
नाडीभिः नाडीप्रणुथी नाडीव्रणोंसे, अर्दिता. पीडायेला
होय पीडित हो, तैलोचिता च अने तेलना अभ्यासी
होय और तैलके अभ्यासी हों, (ते तेऽथे वे), शीतले
शीत शीत, काले अणभा कालमें, तैलम् तेल तैल,
पिवेयु पीवु ओषधे पीवे ॥ ४५-४६ ॥

45-46. who desire strength, leanness, lightness, firmness, stability of limbs, and elastic, smooth and thin skin, who are infected with intestinal worms, who are hard-bowelled, suffering from sinuses or fistulas and accustomed to oils, should quaff oil in the cold season.

४५. दृढता स्थिरगात्रताम्-स्थिरता दृढगात्रताम् (ध)

„ शीतले काले-शीतकाले वै (ध.)

४४. श्लेष्ममेदस्काः-मेद-श्लेष्माग. (ग. च.)

वसापानार्हाः—

वातातपसहा ये च रूक्षा भाराध्वकश्चिताः ।
संशुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥४७॥
अस्थिसन्धिसिरास्नायुमर्मकोष्ठमहारुजः ।
बलवान्मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥४८॥
महत्त्राश्विलं येषां वसासात्स्याश्च ये नराः ।
तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥४९॥

ये च जे जो, वात-आतप- वात तथा तड्डे वायु और धूपको, सहाः सहन करनेवाले, रूक्षा- रूक्ष, भार-अध्व- भार उठाववाली अथवा पथ उठवाली भार उठानेसे अथवा मार्ग पर अधिक चलनेसे, कश्चिताः कुश थयेला कुश बने हुए, संशुष्करेतः- सूझा-थेला शुष्क सुखे वीर्य, रुधिराः अने रुधिरवाला और खूनवाले, निष्पीत- क्षीण थयेला क्षीण, कफ- उद्ध कफ, मेदस तथा मेदवाला होय और मेदवाले हो, अस्थि- हड्डां अस्थि, सन्धि- सांधा सन्धि, सिरा- सिरा सिरा, स्नायु- स्नायु स्नायु, मर्म- मर्मस्थान मर्म, कोष्ठ- अथवा कोष्ठार्हा कोष्ठमें, महारुजः भारे पीडावाला होय बड़ी वेदना-वाले हों, येषाम् च अने जेथोने और जिनमें, बलवान् बलवान् बलवान्, मारुत वायु वायु, खानि श्रोतेने श्रोतोंको, आवृत्य ढांडीने आच्छादित करके, तिष्ठति रहेतो होय रहता हो, येषाम् च जेथोने जिनका, अग्नि- बलम् अग्निबल अग्निबल, महत् महान होय महान हो, ये च तथा जे तथा जो, नरा. मनुष्यो मनुष्य, वसा- सात्स्याः वसाना सात्स्यावाला होय वसाके अभ्यासी हों, तेषाम् ते मनुष्योने उन मनुष्योको, स्नेहयितव्यानाम् जे तेथो स्नेहन योग्य होय तो यदि वे स्नेहनके योग्य हों तो, वसापानम् वसा-पान वसाका पान, विधीयते- करावाय छे कराया जाता है ॥ ४७-४९ ॥

47-49. Those who are inured to severe wind and sun and who are dry, emaciated by load-carrying and way-faring, whose semen, blood, kapha and fat have decreased, who have severe pain in the bones, joints, vessels, muscles, vital parts and alimentary tract and in whom the highly

provoked vata, becoming localized, has obstructed the various orifices of the body; those whose digestive power is very great and to whom animal fat is homologatory—in all these cases where oleation is indicated animal fat is prescribed.

मज्जपानार्हा —

दीप्ताग्नेयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः ।
वातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च स्नेह्या मज्जानमामुष्युः ॥५०॥
येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।

दीप्ताग्नेयः प्रदीप्त अग्निवाला प्रदीप्त अग्निवाले, क्लेशसहा क्लेश सहन करनेवाले, घस्मराः बहुत खानेवाले, स्नेहसेविन स्नेहसेवन करनेवाले, स्नेहसेवी, वातार्ता वातरोगपीडित वातरोगी, क्रूरकोष्ठा क्रूर कोष्ठवाला क्रूर कोष्ठवाले, स्नेह्या च अने स्नेहनने योग्य मनुष्योथे और स्नेहनयोग्य मनुष्यो, मज्जानम् मज्जानु मज्जानु, आप्नुयु सेवन करनेवाले, य य स्नेह. जे जे स्नेह जो जो स्नेह, येभ्य येभ्य जेने जेने जिनके जिनके लिए, हित हितकर छे हित है, स ते वह, परिकीर्तित उद्धी देखाव्यो छे कहा गया है ॥ ५०-५० ॥

50-50½ Those whose digestive fire is very active, who are inured to hardships, who are gluttonous, habitual takers of oleation, afflicted with vata, hard-bowelled and who need oleation, should use marrow for oleation. Thus has been described each group of oleation, as also which group is useful to which sort of patient.

स्नेहनस्य प्रकर्ष. —

स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तरात्रत्रिरात्रकौ ॥ ५१ ॥

सप्त- सात सात, रात्र- रात्रि रात्रि, त्रि- अने त्रि और तीन, रात्रकौ रात्रि रात्रि, तु तो तो, स्नेहनस्य स्नेहनकी, प्रकर्षौ अवधि छे अवधि है ॥ ५१ ॥

51. There are two courses of oleation; one of seven days and the other of three days.

के स्नेह्या —

स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रूक्षा वातविकारिणः ।

व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः स्नेह्याः स्युर्ये च चिन्तकाः ॥५२॥

ये जेथो जो, स्वेद्या स्वेदनयोग्य स्वेदनयोग्य, शोधयितव्याः संशोधनयोग्य संशोधनयोग्य, रूक्षाः रूक्ष रूक्ष, वातविकारिण च वातरोगी वातरोगी, व्यायाम-अने व्यायाम और व्यायाम, मद्य-मद्य मद्य, स्त्री-अने स्त्रीनु स्त्रीका, नित्या. नित्य सेवन करना नित्य सेवन करनेवाले, चिन्तकाः च तेभ्य चिन्तनशील होय चितन करनेवाले हों, (ते तेथो वे), स्नेह्या. स्नेहनयोग्य स्नेहनके योग्य, स्यु. छे हैं ॥ ५२ ॥

52. Oleation is indicated in those who are to undergo sudation or purification procedures, those who are dehydrated, suffering from vata disorders, those who are addicted to exercise, wine and women, and those who are given to constant thinking.

के न स्नेह्या. —

संशोधनादृते येषां रूक्षणं संप्रवक्ष्यते ।

न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥५३॥

येषाम् जेथोनु जिनके, रूक्षणम् रूक्षाणु करवानु विधान रूक्षण करनेका विधान, संप्रवक्ष्यते आगण उपर उहेवाभा आवशे आगे कहा जायगा, उत्सन्नकफ-मेदसाम् जेथोभां उद् तथा मेद वृद्धि पाय्या होय और जिनमें कफ तथा मेद बढे हुए हों, तेषाम् तेथोनु उनका, संशोधनात् संशोधन संशोधनके, कृते विनानु बिना, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन करना, शस्तम् न प्रशस्त नहीं ॥ ५३ ॥

53. Oleation is contra-indicated in those who have been advised

dehydration therapy without the purificatory procedure and for those in whom kapha and vata have increased.

अभिव्यण्णाननगुदा नित्यमन्दाग्नयश्च ये ।

तृष्णामूर्च्छांपरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥५४॥

ये जेभने जिनके, अभिव्यण्ण-आनन-गुदा मुख अने गुदास्थी स्नायु थो होय मुख और गुदासे कफ रूप द्रवका स्राव होता हो, नित्य-जेथो नित्य जो नित्य, मन्दाग्नय. च म.द अग्निवाण होय मन्दाग्निवाले, तृष्णा-अने तृष्णा और तृष्णा, मूर्च्छा- तथा मूर्च्छास्थी तथा मूर्च्छासे, परीता च युक्त होय तेथोनु पीडित हों उनका, गर्भिण्य. गर्भिणी स्त्रीथोनु गर्भिणी स्त्रियोंका, तालु-शोषिणः तेभ्य तालुशोषवाण एवं तालुशोषी ॥५४॥

54. To them who have profuse mucus-discharge from the mouth or rectum, who have constantly low digestive fire, who are overcome by thirst and fainting, to a gravida, to those who have parched palate;

अन्नद्विषश्छर्दयन्तो जठरामगरादिताः ।

दुर्वलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदातुराः ॥५५॥

न स्नेह्या वर्तमानेषु न नस्तोयस्तिकर्मसु ।

स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥५६॥

अन्नद्विष अन्नद्वेषी अन्नसे द्वेषी, छर्दयन्त उलटी करना वमिसे पीडित, जठराम- उदररोग-आमदोष, गरादिता अने कृत्रिम विषथी पीडाता होय और गरसे पीडित, दुर्वला च दुर्धन दुर्बल, प्रतान्ता च उताड गयेला कमयुक्त, स्नेहग्लाना स्नेहद्वेषी स्नेह-द्वेषी, मदातुरा अने मदथी पीडाता मनुष्योंनु और मदसे पीडित मनुष्योंका, न स्नेह्या स्नेहन करना न जेथो स्नेहन नहीं करना चाहिए, नस्त- नस्त नस्त, बस्ति-अने अस्ति और बस्ति, कर्मसु कर्मों, वर्तमानेषु आधत्तां होय त्यारे होते रहने पर, न स्नेहन करना योग्य

५५ छर्दयन्त-वमन्तश्च (ग. थ.)

„ जठरामगरादिता-ये चान्ये जठरादिता (प.)

„ „ „ - दुर्वलातिप्रसीताश्च (प.)

५३ संप्रवक्ष्यते-सप्रवक्ष्यते (ग.)

नथी स्नेहन नहीं करना चाहिए, तेषाम् तेभ्योऽने इन्को, स्नेहपामात् स्नेहपानथी स्नेहपान करानेसे, सुदारुणा अति दारुण, अति दारुण, रोगा रोग, प्रजायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ५५-५६ ॥

55-56. who have repulsion for food, vomiting, to those who are afflicted with the diseases of the stomach, chyme disorders and chronic poisoning, to those who are weak and excessively attenuated, to those who have disgust for oleation who are suffering from chronic alcoholism, and to those who are undergoing procedure of nasal medication or enema, oleation should not be given for otherwise the patient is liable to contract dreadful diseases.

अस्निग्धस्य लक्षणम्—

पुरीषं ग्रथितं रुक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः ।

पक्ता खरत्वं रौक्ष्यं च गात्रास्यास्निग्धलक्षणम् ॥५७॥

पुरीषम् मृण मलकी, ग्रथितम् गृह्येदे। गाठोका होना, रुक्षम् तथा रुक्ष होवे। तथा मलका रुखा होना, वायु वायु, वायुका, अप्रगुणः अनुलोम न होवे। अनुलोम न होता हो, पक्ता जठराग्नि जठराग्निका, मृदुः मृदु होवे। मंद होना, गात्रस्य अंगु शरीरका, खरत्वं अरपणु खर, रौक्ष्यम् च अने रुक्षपणु होवे। और रुखा होना, अस्निग्ध- अस्निग्धना वे अस्निग्धके, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है ॥ ५७ ॥

57. Stools remaining scybalous and dry, the vata not becoming regulated, the digestive power remaining weak, roughness and dryness of limbs persisting—all these are the signs of under-oleation

५७ वायुरप्रगुणो-वायुरप्रगुणो (ठ)

स्निग्धस्य लक्षणम्—

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।

मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥५८॥

स्निग्धानाम् अनुलोमने स्नेहन उपवाभा आवतां मनुष्योंके स्निग्ध होने पर, वात- वायुनी वातकी, आनुलोम्यम् अनुलोमता अनुलोमता, अग्नि जठराग्नि जठराग्निका, दीप्तः प्रदीप्त थवे। दीप्त होना, वर्चः मृण मलका, स्निग्धम् स्निग्ध स्निग्ध, असंहतम् अने दीप्ता एव दीप्ता होना, अङ्गे तथा शरीरमां शरीरका, मार्दवं कामलता कोमल, स्निग्धता च तथा स्निग्धता तथा चिकना होना, उपजायते उत्पन्न थाय छे होते हैं ॥ ५८ ॥

58 The vata becoming regulated, the gastric fire becoming activated, the stools being unctuous and loose, the body becoming soft and smooth, these are the signs of successful oleation.

अतिस्निग्धस्य लक्षणम्—

पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता ।

तन्द्रीररुचिरत्क्लेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥५९॥

पाण्डुता पाण्डुता पाण्डुता, गौरवम् शरीरनु लावे- पणु शरीरका भारीपन, जाड्यम् जडता, पुरीषस्य मृणनी मलका, अविपक्वता अथाश कच्चापन, तन्द्री- तन्द्रा तन्द्रा, अरुचिः अरुचि अरुचि, उत्क्लेशः मोल आवली जी मचलाना, अतिस्निग्ध- अतिस्निग्धना अतिस्निग्धका, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है ॥ ५९ ॥

59 Pallor, heaviness, dullness, undigested condition of stools, torpor, anorexia and retching are the signs of over-oleation.

५८ असंहतम्-असमृतम् (झ)

५८ मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे-मृदुत्व देहकोष्ठानाम् (प)

५९ गौरव-सदन (प ध)

५९ तन्द्रीररुचि-तन्द्रा सारुचि (ध)

५९ तन्द्रीररुचिरत्क्लेशः-उत्क्लेशः सारुचित्तन्द्रा (च. प)

स्नेहपाने पूर्वकम्—

द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ।

नातिस्निग्धमसंकीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छता ॥६०॥

श्वः भीजे दिवसे जिस दिन, स्नेहम् स्नेह स्नेह, पातुम् पीवाने पीनेकी, इच्छता इच्छता मनुष्ये इच्छावाला मनुष्य, द्रवोष्णम् आगदे दिवसे भन्नाली-गरम उमसे पहले दिन द्रव-गरम एवं, अनभिष्यन्दि तथा अभिष्यन्दी नहि ऐवु जो अभिष्यन्दि न हो, नातिस्निग्धम् अति स्निग्ध नहि ऐवु अतिस्निग्ध न हो, असंकीर्णम् अने जेमां आजां द्रव्यो लेणां न थयां होय ऐवु और जिसमें बहुतसे द्रव्य न मिले हो ऐसे, अन्नम् अन्न अन्नको, प्रमाणतः योग्य प्रमाणुमां मात्रामें, भोज्यम् आवु खाये ॥ ६० ॥

60. A person desirous of taking oleation the next morning, should take in due measure, diet which is liquid, hot, not provocative of kapha, not very unctuous and not promiscuous

सशोधनसशमनस्नेहयोः पानकाल —

पिवेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकांक्षितः ।

शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिवेन्नरः ॥६१॥

नर भाषुसे मनुष्यको, संशमनम् संशमन सशमन, स्नेहम् स्नेह स्नेह, अन्नकाले लेणन समये अन्नके समय,

६१ एतच्छलोकानन्तरम्—

श्लेष्मणा स्नेहमिश्रेण रुध्यते पथि मारुत ।

तेनागमदो हृच्छूल परिकर्तिश्च जायते ॥ १ ॥

सधाता, उष्णतोयस्य प्राशुण्य स्नेहनादपि ।

यात्यभिष्यन्दति स्नेहे कफे च प्रविलायिते ॥ २ ॥

श्लेष्मवातानुलोम्यार्थं तृष्णाध्न स्नेहपाचनम् ।

स्नेहे तस्मादजीर्णोऽपि तोयमुष्णं न दुष्यति ॥ ३ ॥

स्वल्पस्नेह त्रिलेप्या तु जीर्णे स्नेहे च भोजनम् ।

मृदल्प स्नेहसिद्धेन रुक्षशीतरसेन वा ॥ ४ ॥

उद्गारसप्रवृद्धयर्थं स्वल्पमुष्णाम्बु पाययेत् ।

शोषस्तात्त्वोष्ठजिह्वा क्षेपेन कर्णयोरपि ॥ ५ ॥

दीनस्वरत्व तृष्णा च प्रसेको वदनस्य च ।

जघोरुद्धेष्टन सादो ग्लानिरुच्छास एव च ।

जीर्णे स्यात् रुक्षण स्नेहे परीक्षेय यथा परा ॥ ६ ॥

इत्यधिकः पाठः (ग. थ. प.) पुस्तकेषु ।

प्रकांक्षितः भूय लागी होय त्पारे भूख लगने पर, पिवेत् पीवे पीना चाहिए, शुद्ध्यर्थम् शुद्धिने भाटे सशोधनके लिए, पुन वणी फिर, नैशे रात्रिने रात्रिके, आहारे आहार के, जीर्णे पथी नय त्पारे जीर्ण होने पर, पिवेत् पीवे पान करना चाहिए ॥ ६१ ॥

61. The sedative dose of oleation may be taken at the usual time of meal if a person is hungry, while the purificatory dose should be taken after the night-meal has been completely digested.

स्नेहपीते हिताहितम्—

उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।

शकृन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णाश्च न धारयेत् ॥६२॥

व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ।

वर्जयेदप्रवातं च सेवेत शयनासनम् ॥६३॥

स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।

स्नेहमिथ्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥६४॥

स्नेहम् स्नेह स्नेह, पीत्वा पीधा पी कर, स्नेहम् ते न दिवसे पुन स्नेहने उसी रोज पुन स्नेहका, प्रतिभुञ्जान च एव उपयोग करनेवाला, नरः भाषुसे मनुष्य, उष्णोदक- गरम पाणीथी गरम जलका, उपचारी व्यवहार करनेवाला, ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्य पाणनार ब्रह्मचारी, क्षपाशय रात्रि- ऐव सुनार रात्रिमें ही सोनेवाला, स्यात् थपु भेष्ट ऐव होना चाहिए, उदीर्णान् उदीर्ण थपेला उपस्थित, शकृत्- आडे मल, मूत्र- पेशाव मूत्र, अनिल- वायु

६४ नर—नरे (द)

६४ एतच्छलोकानन्तरम्—

प्रकाक्षा लघुतागाना वचोमूत्रानुलोमता ।

न क्रमो न च निष्पन्दो न ग्लानिर्न च गौरवम् ॥ १ ॥

न स्नेहगन्ध उद्गार स्नेहितस्योपजायते ।

जीर्णे स्यालक्षण स्नेहे तत्परीक्षार्थमुद्यत ॥ २ ॥

उद्गारसप्रवृत्त्यर्थमल्पमुष्णाम्बु पाययेत् ।

शुद्धोद्गारविशुद्धिश्च नोद्गारो जायते पुनः ।

एतदेव शरीरस्य स्नेहमिन्नस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥

इत्यधिकः पाठः (ग. प.) पुस्तकयो ।

अपान वायु, उद्गारान् च अने ओऽङ्कारने एव उद्गारका,
न न न, धारयेत् रोडवा रोके, व्यायामम् व्यायाम
व्यायाम, उच्चैः-वचनम् भोऽथी भोऽथु उच्चैः बोलना, क्रोध-
शोकौ क्रोध-शोऽ क्रोध-शोक, हिम-आतपौ टाड अने तऽङ्कारने।
सरदी और धूपको, वर्जयेत् त्याग करवे छोड देवे, अप्र-
वातम् निर्वात स्थानमां निर्वात स्थानमें, शयन-आसनम् च
सेवेत सुषु तथा भेसपुं सोना और बैठना चाहिए, हि
क्षारण्डे क्योकि, स्नेह- स्नेहना स्नेहके, मिथ्योपचारात्
मिथ्याप्रयोगशी मिथ्या उपचारसे, दारुणा दारुण दारुण,
गदाः रोग रोग, जायन्ते थाय छे होते हैं ॥ ६२-६४ ॥

62-64. He should use only warm water, observe celibacy, sleep only at night, refrain from suppressing the urges of feces, urine, flatus and eructation, avoid physical exercise, loud speaking, anger, grief, severe cold and sunshine, and should sleep and sit in a place free from draughts. Such is the regimen to be observed after and during the oleation course. Severe disorders ensue from wrongful regimen during oleation procedures.

मृदुक्रकोष्ठयोर्लक्षणम् —

मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया ।

स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ६५ ॥

अच्छोपसेवया केवल स्नेहपानशी केवल स्नेहपानसे,
मृदुकोष्ठ मृदु कोष्ठवाणी मृदुकोष्ठ, मानव पुरुष पुरुष,
त्रिरात्रेण त्रि रात्रिमां तीन रात्रिमें, स्निह्यति स्निग्ध
अने छे स्निग्ध होता है, क्रूरकोष्ठ अने क्रूर कोष्ठवाणी
और क्रूर कोष्ठनाला पुरुष, तु ते। तो, सप्तरात्रेण सात
रात्रिमां सात रात्रिमें, स्निह्यति स्निग्ध अने छे स्निग्ध
होता है ॥ ६५ ॥

65 A soft-bowelled person gets oleated in three days by using pure oleation-substances while a hard-bowelled person takes seven days to get oleated.

गुडमिश्रुरसं मस्तु क्षीरमुल्लोडितं दधि ।

पायसं कृशरां सर्पिः काश्मर्यत्रिफलारसम् ॥ ६६ ॥

द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।

मद्यं वा तरुण पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ६७ ॥

गुडम् गोण गुड, इक्षुरसस् शेऽङ्कारने। रस इक्षुरस,
मस्तु भरतु मस्तु, क्षीरम् दूध दूध, उल्लोडितम् भथित
मया हुआ, दधि दही, पायसम् दूधपाक खीर,
कृशराम् कृशरा खिचडी, सर्पिः धी घी, काश्मर्य- शिव-
लुनां क्षण गाभारीका फल, त्रिफला- अने त्रिदधाने। और
त्रिफलाका, रसम् रस रस, द्राक्षारसम् द्राक्षारस द्राक्षारस,
पीलुरसम् पीलुरस पीलुका रस, अथ अपि वा अथवा
अथवा, उष्णम् गरम गरम, जलम् पाणी पानी, तरुणम्
वा अथवा नुपु अथवा ताजा, मद्यम् मद्य मद्य, पीत्वा
पीने पीनेसे मृदुकोष्ठ मृदु कोष्ठवाणीने मृदु कोष्ठवालेको,
विरिच्यते रेच दागे छे विरेचन होता है ॥ ६६-६७ ॥

66-67 Gur, sugar-cane juice, curds, water, milk, churned curds, pudding, kedgeree, ghee, juices of white teak and the three myrobalans, grape juice, juice of toothbrush tree, warm water or fresh wine—a soft-bowelled person is purged by a draught of any one of these.

विरेचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।

भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहण्यत्युल्बणानिला ॥ ६८ ॥

एतानि ये द्रव्यो ये द्रव्य, क्रूरकोष्ठम् क्रूर कोष्ठ-
वाणीने क्रूर कोष्ठवालेको, कदाचन कदा पण कमी, न वि-
रेचयन्ति रेच दागाऽतां नथी विरेचन नहीं लाते, क्रूर-
कोष्ठस्य क्रूर कोष्ठवाणीनी क्रूरकोष्ठवालेकी, ग्रहणी ग्रहणी
ग्रहणी, अत्युल्बण- अति अथ अति प्रबल, अनिला वात-
युक्त वातप्रधान, भवति होय छे होती है ॥ ६८ ॥

68. These will however fail to purge the hard-bowelled person. The

६६ उल्लोडित — उन्मथित (प)

,, कृशरा — कुमर (घ ट त)

६८ ग्रहण्यत्युल्बणा—ग्रहणी ह्युल्बणा (ग.)

assimilative organs of a hard-bowelled person are affected by excess of vata

उदीर्णपित्ताऽल्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता ।

मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥६९॥

मृदुकोष्ठस्य मृदुश्लेष्माणानी मृदुकोष्ठ पुरुषकी, ग्रहणी श्लेष्णी ग्रहणीमें, उदीर्णपित्ता प्रवृद्ध पित्तवाणी पित्त प्रबल, अल्पकफा अल्प श्लेष्माणानी और कफ अल्प, मन्दमारुता अने मन्द वातयुक्त होय छे एव वायु मद होती है, तस्मात् तेथी इस लिए, स ते वह, नर पुरुषने पुरुषको, सुविरेच्य सहेलाष्टी रेच लागे तेवो सुगमतासे विरेचन लगे वैसा, स्मृत कह्यो छे कहा है ॥६९॥

69. The assimilative organs of a soft-bowelled person are affected by excess of pitta, a meagreness of kapha and mildness of vata; hence such a man is said to be easily purgeable.

स्नेहपाने तृष्णोपद्रवचिकित्सा—

उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।

भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥७०॥

यस्य नेनी जिसकी, ग्रहणी श्लेष्णी ग्रहणीमें, उदीर्णपित्ता पित्त वधेलु होय ओवी पित्त प्रबल हो, अग्निबलम् च अने नेनु अग्निबल और जिसका अग्निबल, महत् भडान होय महान हो, तस्य तेथे उस पुरुषने, पीत पीधेयो पिया हुआ, स्नेह स्नेह स्नेह, अग्नितेजसा अग्निना तेजथी अग्निके तेजसे, आशु सत्वर शीघ्र, भस्मीभवति भस्मीभूत थाय छे भस्म हो जाना है ॥७०॥

70. The oleation draught quaffed by him whose assimilative region has an excess of pitta and whose digestive fire is very powerful is soon consumed to nothing by the heat of the digestive fire

स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षारयन् वली ।
स्नेहाग्निरुत्तमां तृष्णां सोपसर्गमुदीरयेत् ॥७१॥

ताम् ते उस, स्नेहमात्राम् स्नेहनी मात्रा स्नेहकी मात्राको, जग्ध्वा भाष्टने खाकर, वली भणवान् थथेवो बलवान् हुई, सः ते वह, स्नेहाग्नि स्नेहाग्नि स्नेहामि, ओज. ओजसने ओजको, प्रक्षारयन् स्पर्शस्थानथी ब्रष्ट तथा क्षीण् धरीने स्थानसे ब्रष्ट और क्षीण करके, सोपसर्गम् उपद्रव सद्वित उपद्रवोंसे युक्त, उत्तमाम् तीव्र प्रबल, तृष्णाम् तृषाने तृष्णाको, उदीरयेत् पेदा करे छे पैदा करती है ॥७१॥

71. The strong gastric fire fuelled by oleation having consumed the quantum of oleation and attenuating the vitality, creates acute thirst with many other complications.

नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।

स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति दह्यते ।

यथैवाशीविषः कक्षमध्यगः स्वविषाग्निना ॥७२॥

स्नेहसमृद्धस्य स्नेहथी उदीप्त अग्निने स्नेहसे प्रदीप्त हुई इस अग्निको, सुगुरु सारी पेठे भारे गुरु, सन्नम् अपि लेज्जन पाणु भोजन भी, शमाय शीत करवाने जान्त करनेमें, न अलम् समर्थ नथी समर्थ नहीं होना, तथा एव नेवी रीते जैसे, कक्षमध्यग अधः जग्याभां पूराध रडेयो एक कमरेमें बन्ध हुआ, आशीविष सर्प सर्प, स्वविषाग्निना पीताना विषाना अग्निथी अपने विषकी अग्निसे, (दह्यते दाह पाये छे दाहको प्राप्त होता है), (तथा एव तेवी रीते वैसे), स जे तेने यदि उसको, सुशीतम् अत्यंत शीतल शीतल, सलिलम् पाणी जल, न न न, असादयति चेत् भये तो मिले तो, दह्यते ने दाहथी पीजय छे वह दाहसे पीडित होता है ॥७२॥

72. Even a very heavy meal is not able to quench the digestive fire grown inordinate, with oleation draughts. If this person does not get his thirst quenched with very cooling water, he gets very much heated just

as a serpent gets afflicted by the heat of its own venom when it is caught up in a closed hole.

अजीर्णं यदि तु स्नेहे तृष्णा स्थान्छर्दयेद्भिषक् ।
जीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रुक्षान्नमुल्लिखेत् ७३

यदि तु ओ यदि, स्नेहे पीयेत् स्नेह पिये हुए स्नेहके, अजीर्णं नहि पयतां नही पचनेपर, तृष्णा तृष्णा, स्वात् लागे तो हो तो, भिषक् वैद्ये वैद्य, छर्दयेत् तेने उलटी करावणी वमन करावे, पुनः उता ओ तृष्णा शांत न थाय तो यदि फिर भी तृष्णा गान्त न हो तो, शीतोदकम् शीतल जल, पीत्वा पिवावणीने पिलाकर, रुक्षान्नम् रुक्ष अन्न रुखा अन्न, भुक्त्वा भुवावणीने खिलाकर, उल्लिखेत् उलटी करावणी पुन वमन करावे ॥ ७३ ॥

73. A physician should make his patient vomit if the complication of thirst has arisen while the oleation draught is not digested. He may again drink cold water and take dry food and may try to vomit once more.

स्नेहविभ्रमजा दोषा.—

न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।
सर्वं ह्यनुरजेद्देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥७४॥

पित्ते पित्तमां पित्तमं, केवलम् ओकेलु अकेला, सर्पिः धी घी, न न नही, पेयम् पीयु पीना चाहिए, सामे आभयुक्त पित्तमां तो आमयुक्त पित्तमे तो, विशेषतः आस करीने न पीयु विशेषकर नहीं पीना चाहिए, हि क्षारुके क्योकि, सर्वम् आभा सारे, देहम् शरीरने ते शरीरको वह, अनुरजेत् पित्तना जेवा रगवाणु करे छे रग देता है, संज्ञाम् च अने संज्ञाने और संज्ञाका,

७३ छर्दयेद्भिषक्—छर्दयेद्भिष (घ)

„ भिषक्—रि स (ग)

७४ केवलम्—केवले (श द प)

„ अनुरजेत्—अनुरजेत् (श द, घ, प.)

हत्वा नाश करीने नाश करके, मारयेत् मृत्यु करे छे मृत्युका कारण होता है ॥ ७४ ॥

74. Simple ghee should not be taken in conditions of pitta and especially when it is associated with chyme disorder. It will give icteric tinge to the entire body (jaundice) and destroying consciousness, may even kill the patient.

तन्द्रा सोत्क्लेश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विसंज्ञता ।
कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफांशस्यरुचिस्तृषा ७५
जठरं ग्रहणीदोषाः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
शूलमाम्प्रदोषाश्च जायन्ते स्नेहविभ्रमात् ॥ ७६ ॥

स्नेहविभ्रमात् स्नेहनी व्यापत्तिथी स्नेहकी व्यापत्तिसे, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, सोत्क्लेश भोग साथे उत्क्लेशके साथ, आनाहः आनाह आनाह, ज्वरः ज्वर ज्वर, स्तम्भ स्तम्भ जडता, विसंज्ञता भूँछां वेहोशी, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, कण्डूः कण्डू कण्डू, पाण्डुत्वं पाण्डुता पाण्डुता, शोफ-अंशसि शोथ-अंश शोफ-अंश, अरुचि अरुचि अरुचि, तृषा तृषा तृषा, जठरम् जठर रोग उदर रोग, ग्रहणी-दोषा अग्रहणी ग्रहणी दोष, स्तैमित्यम् जडता स्तिमितता, वाक्य-वाणीनु वाणीका, निग्रह अटकेपु पकड़ा जाना, शूलम् शूल शूल, आमप्रदोषाः च अने आभदोष और आमदोष, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ७५-७६ ॥

75-76. Torpor, nausea, constipation, fever, stiffness, unconsciousness, dermatosis, pruritus, pallor, edema, piles, anorexia, thirst, stomach-disorders and assimilation disorders, stillness and suppression of speech, colic and chyme disorders are produced as the result of wrongful oleation procedure.

७५ शोफांशसि—शोफांशसि (च, प.)

„ „ —शोफांशसि (प.)

तत्र चिकित्सा—

तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वेद कालप्रतीक्षणम् ।
प्रति प्रति व्याधिवलं बुद्ध्वा संसनमेव च ॥७७॥
तत्कारिष्टप्रयोगश्च रुक्षपानान्नसेवनम् ।
मूत्राणां त्रिफलायाश्च स्नेहव्यापत्तिभेषजम् ॥७८॥

तत्र ते उपद्रवोभां इनमें, अपि पशु भी, प्रति प्रति
प्रत्येक प्रत्येक, व्याधिवलम् व्याधिनु अथ रोगके वलको,
बुद्ध्वा ओधीने देखकर, उल्लेखनम् वमन वमन, स्वेद
स्वेदन स्वेद, काल- डालनी कालनी, प्रतीक्षणम् प्रतीक्षा
प्रतीक्षा करना, संसनम् च एव अने विरेचन और
विरेचन देना, शस्तम् शैत्य छे योग्य है, तत्कारिष्ट-
तत्कारिष्टने तत्कारिष्टका, प्रयोग प्रयोग प्रयोग, रुक्षपा-
नान्न- रुक्ष अन्नपाननु रुखे अन्नपानका, सेवनम् च
सेवन सेवन, मूत्राणाम् मूत्रोक्त मूत्रोका, त्रिफलाया. च
तथा त्रिफलानु एवं त्रिफलाका, (सेवनम् सेवन सेवन),
स्नेहव्यापत्ति- स्नेहव्यापत्ति उपद्रवोनु ये स्नेहसे उत्पन्न
उपद्रवोंकी, भेषजम् औषध छे औषध हैं ॥ ७७-७८ ॥

77-78. In these cases, vomiting,
sudation and expectant treatment and
laxatives are to be administered after
ascertaining the degree of severity
of each complication. A course of
butter-milk, wine, use of dry eats
and drinks, various urines and the
three myrobalans are the medications
for the complications arising from
the wrongful procedure of oleation.

स्नेहव्यापत्तौ हेतवः—

अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ।
स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापद्येतातिसेवित ॥७९॥

अकाले च अङ्गणे पीधेदे। अकालमें पिया हुआ,
अहित. च एव अहित ३५भां पीधेदे। अहित रूपमें

७८ तत्कारिष्ट-तत्कारिष्ट (झ प)

७९. अतिसेवितः-निषेवित (ग.)

पिया हुआ, मात्रया च मात्राभां मात्रासे, न योजित.
नहि वापरेदे। न उपयोग किया हुआ, मिथ्या उपचारात्
च मिथ्या उपचारात्थी शोभेदे। मिथ्या उपचारासे प्रयुक्त,
अतिसेवित अने अतिशय सेवायेदे। और अतिशय
सेवन किया हुआ, स्नेह स्नेह स्नेह, व्यापद्येत व्यापत्ति
उत्पन्न दुःखे उपद्रव उत्पन्न करता है ॥ ७९ ॥

79 The oleation taken at the wrong
time, in contra-indicated conditions,
in wrong dose with wrong regimen
or for too long a time, gives rise to
complications.

संगोधने स्नेहे वृत्ति. —

स्नेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिवेत् ।
स्नेहवद्द्रवमुष्णं च ज्यहं भुक्त्वा रसौदनम् ॥८०॥

स्नेहात् स्नेहपान पछी स्नेहपानके बाद. त्रिरात्र-
त्रिरात्र तीन रात्रितक, उपरत नेत्रे विराम दीधो
छे ओवा ठहरा हुआ, जन्तु. माणुसे पुरुष, ज्यहम्
आ त्रि रात्रि द्विसोभां इन तीन दिनोंमें, स्नेहवत् स्निग्ध
स्नेहमिश्रित, द्रवम् द्रव द्रव, उष्णम् च अने उष्ण और
उष्ण, रसौदनम् मांसरसयुक्त भात मांसरसयुक्त चावल,
भुक्त्वा आर्ध खाकर, प्रस्कन्दम् विरेचन विरेचन,
पिवेत् पीवु पीवे ॥ ८० ॥

80 After taking the oleation dose
and resting for three nights and sub-
sisting during these three days upon
unctuous, liquid and hot meat-juice,
together with rice, the patient should
take the purgative dose.

संशमने स्नेहे वृत्ति. —

एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिवेत् ।

एकाहोपरत. ओष्ठ द्विस नेत्रे विराम दीधो छे
ओवा भुण्ठे एक दिन जिसने आराम किया है ऐसा
पुरुष, तद्वत् पूर्वे डहेदी रीते पहिलेकी भाति,
भुक्त्वा लोभन डरीने भोजन करके, प्रच्छर्दनम् वमन
वमन, पिवेत् पीवु पीवे ॥ ८० ॥

८०. स्नेहवद्-स्नेह च (द.)

81-(1). The emetic dose may be taken after resting for one day in this manner.

स्यात्त्वसंशोधनार्थीये वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत् ॥८१॥

असंशोधनार्थीये अशमन यमन, स्नेहे स्नेहभां स्नेहमें, विरिक्तवत् विरेचन आपेक्षानी ये विरेचन लिए समान, वृत्ति उपचार उपचार, स्यात् होवे नेहमें होना चाहिए ॥ ८१ ॥

81. The regimen in oleation which is not to be followed by purificatory procedure is the same as that laid down for the purificatory procedure.

स्नेहविचारणाया विषया. —

स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।
क्लेशासहा मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ॥८२॥

ये न जे जो, नरा भाषुसे मनुष्य, स्नेहद्विष. स्नेह-
द्वेषी स्नेहसे द्वेष रखता हो, स्नेहनित्या स्नेहना अभ्यासी
नित्य स्नेहप्रयोग करनेवाले, मृदुकोष्ठा मृदु कोष्ठावाला
मृदुकोष्ठ, क्लेशासहा. क्लेश सहन न करी सकनेवाला क्लेश
सहन न कर सके ऐसे, मद्यनित्या च अने नित्य मद्यपान
करनेवाला होय और नित्य मद्य पीते हों, तेषाम् तेओने
भाटे उनके लिए, विचारणा विचारणा, इष्टा
छे अभीष्ट है ॥ ८२ ॥

82. Oleation in the form of prepa-
ration should be given to those persons
who have a disgust for oleation, who
are addicted to unctuous articles,
who are soft-bowelled, not inured to
hardship and who are habitual drinkers.

स्नेहाना प्रविचारणाविधि —

लाघतैत्तिरमायूरहांसवाराहकौककुटाः ।

गव्याजौरभमात्स्याश्च रसाः स्युः स्नेहने हिताः ॥८३॥

लाघ- लाघाना वटेर, तैत्तिर- तैत्तिरना तीतर, मायूर
भयूरना मोर, हास- हसना हस, वाराह- दुर्द्धरना गकर,
कौककुटा कूककुटा मूर्गा, गव्य- गायना गाय, आज-
भकरांना वकरा, औरभ- मेढांना मेढा, मात्स्याः च
अने मत्स्याना मछली, रसा. मांसना रस इनका मास-
रस, स्नेहने स्नेहनभां स्नेहनमें, हिता हितकर हितकर,
स्यु. छे है ॥ ८३ ॥

83. Meat-juices of common quail,
partridge, peacock, swan, boar, cock,
ox, goat, wild sheep and fish are whole-
some for administering in the oleation
procedure.

यवकोलकुलत्थाश्च स्नेहाः सगुडशर्कराः ।

दाडिमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः ॥८४॥

यव- जव जों, कोल- कोल वेर, कुलत्था कुलथी
कुलथी, सगुडशर्करा. गोण अने शर्करायुक्त गुड-शकर,
स्नेहा स्नेहा स्नेह, दाडिमम् दाडिम अनारदाना, सव्यो-
षम् अने त्रिकटु सहित त्रिकटु, दधि च दही और
दही, रससंयोगसंग्रह. ये स्नेहार्थे उपरान्त मांसरसोभा
वापरना योग्य द्रव्योंना संग्रह छे ये मांसरसमे सस्का-
रार्थ मिलाये जानेवाले द्रव्योंका संग्रह है ॥ ८४ ॥

84. Barley, small jujube, horse
gram, unctuous substances, gur, crystal
sugar, pomegranate, curds and the
three spices are the group of articles
to be used with meat-juices.

स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्नेहफाणिताः ।

कृशराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥८५॥

पूर्वम् बोधनपूर्व भोजनसे पूर्व, जग्धा. भाधेला
खाये हुए, सस्नेहफाणिता स्नेह तथा क्षुण्ण साधे
बहुत स्नेह और रावके साथ, तिला. तिल तिल, तथा
तथा तथा, बहुस्नेहा. बहुत स्नेहवाणी बहुत स्नेहसे
युक्त, कृशरा. च कृशरा खिचड़ी, तथा तिल-काम्बलिका
तथा तिलथी मिश्रित काम्बलिक तथा तिलमिश्रित काम्ब-
लिक, स्नेहयन्ति स्नेहन करे छे स्नेहन करने हैं ॥ ८५ ॥

85. Til taken before meal together with unctuous articles and treacle will serve as oleation and similarly will sumptuously unctuated kedgerree and curd-soup act mixed with plenty of til.

फाणितं शृङ्गवेरं च तैलं च सुरया सह ।
पिवेद्रूक्षो भृतैर्मांसैर्जीर्णैः शीयाच्च भोजनम् ॥८६॥

रूक्ष रूक्ष पुरुषे रूक्ष पुरुषको, सुरया मध सुराके, सह साथे साथ, फाणितम् क्षणित फाणित, शृङ्गवेरम् सूड सोंठ, तैलम् च अने तेद और तैल, पिवेत् पीना पीना चाहिए, जीर्णं च अने ते पथी नय त्यारे और इनके जीर्ण होने पर, भृतैः भक्ष्यु करेदां भूने हुए, मांसैः मांस साथे मांसके साथ, भोजनम् भोजन भोजनको, शीयात् भापुं खाना चाहिए ॥८६॥

86. The dehydrated man should take treacle, ginger and oil together with sura wine and on this being digested should take a meal along with spit-roasted flesh.

तैलं सुराया मण्डेन वसां मज्जानमेव वा ।
पिवन् सफाणितं क्षीरं नरः स्निह्यति वातिकः ॥८७॥

सुरायाः सुरानां सुरा, मण्डेन मंड साथे मंडके साथ, तैलम् तेद तैल, वसाम् वसा वसा, मज्जानम् एव वा अथवा मज्जाने पीतो अथवा मज्जाको पीता हुआ, सफाणितम् अथवा क्षणित सहित अथवा रावको, क्षीरम् दूध दूधमे, पिवन् पीतो पीता हुआ, वातिकः वातिक वातिक, नरः भाणुस पुरुष, स्निह्यति स्निग्ध थाय छे स्निग्ध होता है ॥८७॥

87. The man of vata-habitus gets oleated by taking oil together with the skim of sura wine or animal fat or

marrow, or milk mixed with treacle.

धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः ।
नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम् ॥८८॥

स्नेहसंयुक्तम् स्नेहयुक्त स्नेह, सशर्कराम् अने साकरयुक्त एवं खाड मिलाकर, धारोष्णम् धारोष्ण तत्काल दुहा हुआ, पयः दूध दूध, पीत्वा पीने पीकर, सफाणितम् अथवा क्षणित साथे अथवा राव मिलाकर, दध्नः दहीनी दहीकी, सरम् तर मलाई, पीत्वा वा पीने पीकर, नरः मनुष्य मनुष्य, स्निह्यति स्निग्ध थाय छे स्निग्ध होता है ॥८८॥

88. A man is oleated by taking udder-warm milk mixed with unctuous articles and crystal sugar, or by taking cream of curds with treacle.

पाञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो माषमिश्रकः ।
क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदचिरान्नरम् ॥८९॥

पाञ्च-प्रसृतिकी पाञ्चप्रसृतिकी नामनी पाञ्च प्रसृतिकी नामकी, पेया पेया पेया, बहुस्नेह तथा अण्ड स्नेहयुक्त तथा बहुत स्नेहयुक्त, माषमिश्रकः अण्ड-मिश्रित उडदमिश्रित, क्षीरसिद्धः अने दूधमां सिद्ध करेदा और दूधमे बनाई, पायसः दूधपाड खीर, नरम् भाणुसने मनुष्यको, अचिरात् ततः न शीघ्र ही, स्नेहयेत् स्नेहन करे छे स्निग्ध कर देती है ॥८९॥

89. The thin gruel of Panchaprasriti and milk-pudding containing black gram and generously mixed with unctuous articles will quickly oleate a man.

सर्पिस्तैलवसामज्जातण्डुलप्रसृतैः शृङ्गता ।
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥९०॥

८८. सशर्करम्-सलवणम् (ग. घ.)

„ नर स्निह्यति पीत्वा वा सर दध्नः सफाणितम्-स्निह्यति सयुड वापि पीत्वा दधिसर नरः (ग.)

९०. मज्जा-मज्ज (च. ज.)

„ पाञ्चप्रसृतिकी-पञ्चप्रासृतिकी (त.)

८७. सुराया मण्डेन-मण्डेन वारण्या (झ.)

„ पिवन् सफाणितम्-पिवेत् सफाणितम् (घ.)

सर्पिः- धी घी, तैल- तेल तैल, वसा- वसा वसा, मज्जा- मज्जा मज्जा, तण्डुल-प्रसृतैः अने तण्डुल अण्डे पक्ष ६४ने तथा चावल इनमें प्रत्येकका प्रसृत लेकर, श्र (कृ) ता अनावेदी यथाविधि सिद्ध की हुई, पाञ्च-प्रसृतिकी पञ्चप्रसृतिकी पाञ्चप्रसृतिकी, पेया पेया पेया, स्नेहनम् स्नेहनम् स्नेहनकी, इच्छता इच्छता इच्छता पुरुषे इच्छताले पुरुषको, पेया पीवी जेष्ठे पीनी चाहिए ॥९०॥

90. The thin gruel of Panchaprasuti articles prepared with eight tolas each of ghee, oil, fat, marrow and rice should be taken by a person desiring oleation.

(शौकरो वा रसः स्निग्धः सर्पिलवणसंयुतः । पीतो द्विर्वासरे यत्नात् स्नेहयेदचिरात्तरम् ॥१॥)

(सर्पि-लवण- अथवा धी तथा लवण अथवा घी तथा लवणसे, संयुतः युक्त युक्त, स्निग्धः स्नेहपूर्ण स्निग्ध, शौकर सुपरना शुकरके, रस वा भांसने रस मासका रस, वासरे द्विर्भा दिनमें, यत्नात् द्वि यत्न-पूर्वक जे बार यत्नपूर्वक दो बार, पीतः पीवाभा आवतां ते पीने पर वह, नरम् मनुष्यनु मनुष्यका, अचिरात् तरत शीघ्र, स्नेहयेत् स्नेहन करे छे स्नेहन करता है ॥१॥

1. The pork-juice mixed with unctuous substances and combined with ghee and salt, taken twice a day diligently, oleates a man soon.)

कुष्ठयादीनां स्नेहने वर्जनीयद्रव्याणि—

ग्राम्यान्पौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् । कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥९१॥

कुष्ठी कुष्ठरोगी कुष्ठ, शोथी शोथरोगी शोथ, प्रमेही च अने प्रमेहवालाये तथा प्रमेहके रोगीको, ग्राम्य-ग्राम्य ग्राम्य, आनूप- आनूप आनूप, औदकम् अने

९१. शोथी-शोषी (ग. च. प)

औदक तथा औदक, मांसम् भांस मांस, गुडम् गोण गुड, दधि दही दही, पयः दूध दूध, तिलान् अने तिलनो और तिलका, स्नेहने स्नेहनमां स्नेहनमें, न प्रयोजयेत् प्रयोग करवे जेष्ठे नहि प्रयोग न कराये ॥ ९१ ॥

91. Persons suffering from dermatosis, edema and anomalies of urinary secretion, should not use for oleation the flesh of domestic, wet-land and aquatic animals, gur, curds, milk and til.

कुष्ठयादीनां स्नेहने प्रकारः—

स्नेहैर्यथार्हं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः । पिप्पलीभिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलयाऽपि वा ॥९२॥

पिप्पलीभिः पीपली पिप्पली, हरीतक्या हरितकी हरड, त्रिफलया त्रिफला अथवा त्रिफलासे, सिद्धैः सिद्ध करेला सिद्ध, अविकारिभिः अविकारी अविकारी, सिद्धैः सिद्ध सिद्ध, स्नेहैः स्नेहोथी स्नेहोथे, यथार्हम् जरूरीयात् प्रमाणे रोगानुसार, तान् तेओने इन रोगियोंको, स्नेहयेत् स्नेहन करे छे स्नेहन कराना चाहिए ॥ ९२ ॥

92. They should be oleated as indicated, with oleation preparation made of articles preventive of many complications, as for instance, preparations made with long pepper, chebulic myrobalan or the three myrobalans.

द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चाम्लेन साधयेत् । व्योषगर्भं भिषक् स्नेहं पीत्वा स्निह्यति तं नरः ॥९३॥

भिषक् वैद्य वैद्य, द्राक्षा-द्राक्षा द्राक्षा, आमलक-अने आमलक तथा आवलेके, यूषाभ्याम् उवाथथी यूषसे, अम्लेन दध्ना च तथा भाटा दहीथी तथा खट्टी दहीसे,

९२. यथार्हम्-यथास्वम् (क. च. छ. ज. झ. द. प)

॥ त्रिफलयाऽपि वा-त्रिफलया सह (झ)

व्योषगर्भम् त्रिकटुवाण्ण त्रिकटु मिश्रित, स्नेहम् स्नेह
स्नेहको, साधयेत् सिद्ध करवे। सिद्ध करना चाहिए, तम् ते
उसको, पीत्वा पीने पी कर, नरः भनुष्य पुरुष, स्निह्यति
स्निग्ध थाय छे स्निग्ध हो जाता है ॥९३॥

93 The physician should prepare the oleation with the decoction of grapes and emblic myrobalan mixed with sour curds and the pulp of the three spices; by taking this potion, a man gets oleated.

यवकोलकुलत्थानां रसाः क्षारः सुरा दधि ।
क्षीरसर्पिश्च तत्सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम् ॥९४॥

यव- जौ, कोल- भेर वेर, कुलत्थानाम् अने कु-
थीना कुलथीके, रसा उवाथ काथमें, क्षारः जवभार
यवक्षार, सुरा सुरा सुरा, दधि दही, तत्- तेओथी
उनसे, सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध किया गया, क्षीरसर्पि च
दूधभांथी डाढेहु घी दूधसे निकाला हुआ घी, स्नेह-
नीयम् स्नेहन भाटे वापरवा थोअ स्नेहनार्थ उपयोगमें
लानेके योग्य, घृतोत्तमम् सर्वोत्तम घी छे सर्वोत्तम घी
है ॥९४॥

94. Ghee extracted direct from milk prepared with the soup of barley, indian jujube and horse gram, alkali, sura wine and curds is the best of all ghees used in oleation.

तैलमज्जवसासर्पिर्वदरत्रिफलारसैः ।
योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥९५॥

तैल- तेल तेल, मज्ज- मज्जा मज्जा, वसा- वसा
वसा, सर्पि तथा घीने तथा घीको, बदर- भेर वेर,
त्रिफला- तथा त्रिकटुवाण्ण तथा त्रिफलाके, रसैः उवाथथी
काथसे, साधयित्वा सिद्ध करीने सिद्ध करके, योनि- योनि

योनि, शुक्र- अने शुक्रना एवं शुक्रके, प्रदोषेषु दोषभां
दोषोंमें, प्रयोजयेत् वापरवां नेधे प्रयोग करना
चाहिए ॥९५॥

95. Oil, marrow, animal fat and ghee prepared with the decoction of ziziphus and the three myrobalans should be prescribed in gynecic and seminal disorders

अतिमात्रया त्वरया च स्नेहसेवने दोषा —

गृह्णात्यम्बु यथा वस्त्रं प्रस्रवत्यधिकं यथा ।
यथाग्निं जीर्यति स्नेहस्तथा स्रवति चाधिकः ॥९६॥

यथा नेवी रीते जिस प्रकार, वस्त्रम् वस्त्र वस्त्र,
अम्बु पाणीने जलको, गृह्णाति ग्रहण करे छे ग्रहण करता
है, यथा अने नेम और जिसप्रकार, अधिकम् अधि-
रान पाणी तेभांथी अधिक जल उममेंसे, प्रस्रवति
टपडी भय छे चू जाता है, तथा तेम उसी प्रकार, स्नेह-
स्नेह स्नेह, यथाग्निं अग्निना भण प्रभाणे जठराग्निके
बलके अनुमार, जीर्यति पथी भय छे पच जाता है,
अधिक च अने अधिराने स्नेह अधिक स्नेह, स्रवति
स्रवी भय छे बाहिर निकल जाता है ॥९६॥

96. Just as water saturates the cloth to its capacity and then drains off, so does the unctuous dose get digested according to the strength of the gastric fire and drain off when in excess

यथा वाऽऽक्लेद्य मृत्पिण्डमासिक्तं त्वरया जलम् ।
स्रवति संसते स्नेहस्तथा त्वरितसेवितः ॥९७॥

यथा वा अथवा नेवी रीते अथवा जिस प्रकार,
त्वरया उतावणे शीघ्रतामे, आसिक्तम् सी थेलु डाला

९६. प्रस्रवत्यधिकम्—स्रवत्यधिकम् (च)

„ यथाग्नि—तथाग्नि (ष झ ट)

„ स्नेह—स्नेहम् (ष छ)

„ चाधिकः—चाधिकम् (ध द ढ)

९७. वाऽऽक्लेद्य—वाक्लेद्य (ग. छ. ज त)

९४ रसा-क्षार-रस. क्षीरम् (प)

„ क्षारः—क्षीरम् (ज. झ ठ त द.)

„ क्षीर-क्षार. (ज. त.)

हुआ, जलम् पाणी पानी, मृत्पिण्डम् माटीना पिंडने मिट्टीके ढेलेको, आह्वेय ७२१३ ७४ ली०वीने थोडासा गिला करके, स्रवति स्रवी अथ छे बह जाता है, तथा तेवी रीते उसी प्रकार, त्वरित- उतावणे शीघ्रतासे, सेवितः सेवेदो सेवन किया हुआ, स्नेहः स्नेह स्नेह, स्रसते सरी अथ छे निकल जाता है ॥९७॥

97. Or just as the water hurriedly poured over the lump of clay flows away without saturating it, so also does the hurriedly taken unctuous potion pass out without fully oleating the body.

लवणोपहितस्नेहगुणा —

लवणोपहिता. स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिराक्षरम् ।
तद्ध्यभिष्यन्धरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥९८॥

लवण- लवणु लवणसे, उपहिता युक्त युक्त, स्नेहा- स्नेहो स्नेह, नरम् माणुसने पुरुषको, अचिरान् सत्वर शीघ्र ही, स्नेहयन्ति रिनग्ध भनावे छे स्निग्ध कर देता है, हि ३२१३ क्योकि, तत् ते लवणु लवण, अभिष्यन्दि अभिष्यन्दी अभिष्यन्दी है, अरूक्षम् च अरूक्ष रूक्ष नहीं, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म है, उष्णम् उष्ण उष्ण है, व्य- वायि च अने व्यवायी छे और व्यवायी है ॥९८॥

98. The unctuous substance mixed with salt hastens the process of oleation, as salt has liquefacient, non-dry, subtle, hot and diffusive properties.

स्नेहस्वेदादीना क्रम. —

स्नेहमग्रे प्रयुज्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथेतरत् ॥ ९९ ॥

अग्रे सौ पहले सबसे पूर्व, स्नेहम् स्नेहने स्नेहका, तत अने ते पछी और उसके पीछे, स्वेदम् स्वेदने स्वेदका, प्रयुज्जीत प्रयोग ३२१३ ओ०० प्रयोग करना चाहिए, अनन्तरम् पछी पीछे, स्नेह-स्वेद- स्नेहन अने

९९ अथेतरत्-अनन्तरम् (ग च, घ.)

स्वेदन स्नेह और स्वेद, उपपन्नस्य थयेदानु युक्त पुरुषका, संशोधनम् संशोधन शोधन, अथ छे अथवा, इतरत् सशमन सशमन, (प्रयुज्जीत ३२१३ ओ०० करना चाहिए) ॥ ९९ ॥

99. Oleation should be done first; then sudation should be given and when oleation and sudation have been accomplished, the purificatory procedure or the sedative procedure should be given.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकः—

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नव्यापत्सिद्धिः समेषजा ।
यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥१००॥

तत्र श्लोक- ते विषयमा उस विषयमें, श्लोक उपसंहारने। श्लो३ छे छे उपसंहारका श्लोक है कि, स्नेहा स्नेहो स्नेह, स्नेहविधि स्नेहविधि स्नेहविधान, समेषजा औषधो सहित औषध सहित, कृत्स्न- आ सर्वना इन सबके, व्यापत्-सिद्धि उपद्रवोकी सिद्धि, यथाप्रश्नम् प्रश्नानुसार प्रश्नानुसार, भगवता भगवान् भगवान्, चान्द्रभागिना चन्द्रभागना पुत्रे चन्द्रभागके पुत्र पुनर्वसुने, व्याहृतम् उही देभाउ छे कह दिया है ॥१००॥

100 Here is a recapitulatory verse—

Unctuous articles, the full procedure of oleation, the likely complications, their remedies together with drugs required—all these have been described by the worshipful son of Chandrabhaga in accordance with the questions asked.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने स्नेहाध्यायो नाम प्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१००. व्याहृतम्-व्याहृतम् (ग)

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने यरुथी प्रतिसंस्कार पासेला आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा मस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, स्नेहाध्याय. 'स्नेहाध्याय' 'स्नेहाध्याय,'
नाम नामने। नामका, 'त्रयोदश तेरमे। तेरहवां,
अध्यायः अध्याय अध्याय, समाप्त. स पूरुं थये।
समाप्त हुआ ॥ १३ ॥

13 Thus in the section on General
Principles in the treatise compiled
by Agnivesa and revised by Caraka, the
thirteenth chapter entitled "Oleation
Procedure" is completed.

चतुर्दशोऽध्यायः ।

ચૌદમે। અધ્યાય અધ્યાય ચૌદહવાં Chapter XIV

स्वेदाध्यायोपक्रमः —

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अत उवे अहोथी अव आगे, स्वेदाध्यायम्
'स्वेदाध्याय' नामना अध्यायनु 'स्वेदाध्याय' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्याम व्याख्यान કરશુ વ્યાખ્યાન
કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयेने, इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter on "Sudation Procedure".

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

स्वेदगुणा. —

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते-यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।

स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥ ३ ॥

ચૈઃ જેને। જિનકે, યથાવત્ યથાવત્ યથાવત્,
પ્રયોજિતૈ પ્રયોગ કરવાથી પ્રયોગ કરનેસે, સ્વેદસાધ્યા
સ્વેદસાધ્ય સ્વેદસાધ્ય, વાતકફાત્મકા વાત અને કફથી
ઉત્પન્ન થયેલા વાતકફજ, ગદા-રોગો રોગ, પ્રશામ્યન્તિ
શાંત થાય છે શાન્ત હોતે હે, (તે તે વે,) સ્વેદા.
સ્વેદો સ્વેદ, અત અહીંથી અવ, પ્રવક્ષ્યન્તે કહેવામાં
આવશે કહે જાયેંગે ॥ ૩ ॥

3. Now we shall describe the (va-
rious) sudation procedures which if
properly administered, alleviate such
diseases of vata and kapha as are
amenable to the sudation therapy.

સ્નેહપૂર્વ પ્રયુક્તેન સ્વેદેનાવજિતેઽનિલે ।

પુરીષમૂત્રરેતાંસિ ન સજ્જન્તિ કથંચન ॥ ૪ ॥

સ્નેહપૂર્વસ્મ સ્નેહન આપ્યા પછી સ્નેહનપૂર્વક, પ્રયુક્તેન
કરવામાં આવેલ પ્રયુક્ત કિયે હુણ, સ્વેદેન સ્વેદનથી સ્વેદનસે,
અનિલે વાયુ વાયુકે, અવજિતે છતાતાં જીતે જાને પર, પુરીષ-
મૂત્ર-રેતાંસિ મળ-મૂત્ર તથા વીર્ય પુરીષ-મૂત્ર ઓર વીર્ય,
કથંચન કદી પણ કમી, ન સજ્જન્તિ રોકાઈ રહેતાં
નથી નહી રુકે રહેતે ॥ ૪ ॥

4. If the morbid vata in a man is
corrected by sudation procedure, pre-
ceded by oleation, his urine, semen
and feces do not get inspissated.

શુષ્કાણ્યપિ હિ કાષ્ઠાનિ સ્નેહસ્વેદોપપાદનૈઃ ।

નમયન્તિ યથાન્યાયં કિં પુનર્જીવતો નરાન્ ॥ ૫ ॥

હિ કારણકે ક્યોંકિ, યથા-ન્યાયમ્ યથાવિધિ
યથાવિધિ, સ્નેહ-સ્વેદ-સ્નેહન અને સ્વેદન સ્નેહન તથા
સ્વેદન, ઉપપાદનૈ. કરવાથી પ્રયુક્ત કરનેસે, શુષ્કાણિ સૂકા
સૂકે, કાષ્ઠાનિ લાકડાંને કાષ્ઠોકો, અપિ પણ મી, નમયન્તિ
મનુષ્ય નમાવે છે મનુષ્ય નમા લેતે હૈં, કિમ્ પુન તે પછી
તો ફિર, જીવત્ છતાતાં જીતે હુણ, નરાન્ માણસોની
શરી વાત કરવી ? પુરુષોંકી કયા વાત ? ॥ ૫ ॥

૪ સ્વેદેનાવજિતેઽનિલે-સ્વેદેનાઽવજિતેઽનિલે (સ)

,, કથંચન-કદાચન (ગ.)

5 Even dry inanimate sticks, treated with oiling and sweating, become soft and elastic. The same principle applies with even greater force to animate human bodies.

स्वेदो यथा कार्यकर. —

रोगर्तुव्याघितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्यकरो मतः ॥६॥

रोग- रोग रोग, ऋतु- ऋतु ऋतु, व्याघित-
तथा रोगीने तथा रोगीके, अपेक्ष अनुसार अनुसार,
न अति- नहि अहु अत्यंत, उष्णः गरम गरम, न च
डे नहि न हो, अति- अहु अत्यंत, मृदुः मृदु मृदु,
द्रव्यवान् द्रव्यथी युक्त योग्यद्रव्ययुक्त, देशे अने शोभ्य
अगर्भा और योग्य अङ्गमें, कल्पितः स्वेदः शोभ्ये
स्वेद किया गया स्वेद, कार्यकर कार्यसाधक कार्यसाधक,
मत मान्यो छे माना है ॥ ६ ॥

6. That sudation is considered efficacious, which is well-contrived, well-medicated and which is neither too hot, nor too mild and applied to the proper region with due consideration of the disease, season and vitality of the patient.

रोगाद्यपेक्षणी स्वेदकल्पना—

व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
दुर्वले दुर्वलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ७ ॥

व्याधौ व्याधि रोग, शीते ऋतु शीत ऋतु,
शरीरे च अने शरीर और शरीर, महाबले ने महा
अलवाणां होय तो यदि महाबलवाले हों तो, महान् मोटो
महान्, दुर्वले दुर्बल होय तो दुर्वल हो तो, दुर्वलः मृदु
मृदु, मध्यमे अने मध्यम अलवाणां होय तो और
मध्यम बलवाले हों तो, मध्यम. मध्यम मध्यम, स्वेद-
स्वेद स्वेद, हित हितकर छे हितकर होता है ॥ ७ ॥

7. Where the vitality of the patient and the condition of morbidity are very great and the season is very cold, the maximum dose of sudation should be administered. Where these conditions are mild, the dose should be minimum; where they are moderate, the dose should be moderate.

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥८॥

वात-श्लेष्मणि वात तथा कफा संसर्गथी उत्पन्न-
थयेदा वात और कफके संसर्गसे उत्पन्न हुए, वाते वा
केवल वातथी उत्पन्न थयेदा केवल वातसे उत्पन्न हुए,
कफे वा अने केवल कफथी उत्पन्न थयेदा रोगभां
क्रमशः और केवल कफसे उत्पन्न हुए रोगमें क्रमशः,
उपकल्पितः तैयार करेदा तय्यार किया हुआ, स्निग्धरूक्षः
स्निग्धरूक्ष स्निग्धरूक्ष, तथा स्निग्ध. स्निग्ध स्निग्ध,
रूक्ष च अने रूक्ष और रूक्ष, स्वेदः स्वेद स्वेद,
इष्यते छे इष्ट है ॥ ८ ॥

8. Sudation is indicated in disorders of vata-cum-kapha or of vata or kapha. It should be prescribed unctuous-cum-dry, unctuous, and dry respectively in the above conditions.

आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते ।
रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ९ ॥

वाते ने वात वायु, आमाशयगते आमाशयगत
होय तो आमाशयगत हो तो, रूक्षपूर्व. पहलेवां रूक्ष अने
पछी स्निग्ध पूर्व रूक्ष और पश्चात् स्निग्ध, स्वेदः स्वेद
स्वेद, हितः हितकर छे हितकारक है, तथा एव अने
ने और जो, कफे कफ, पक्वाशयाश्रिते पक्वाशयभां
रह्यो होय तो पक्वाशयगत हो तो, स्नेहपूर्वः पहलेवां

९. वाते—कफे (ग.)

,, पक्वाशयाश्रिते—पक्वाशयाश्रिते (ग.)

६. कल्पितो—कल्पिते (द.)

रिन्गुध अने पछी रूक्ष स्वेद हितकर छे पूर्व स्निग्ध और पश्चात् रूक्ष स्वेद हितकारक है ॥९॥

9 When vata is localised in the stomach and kapha is accumulated in the colon, the procedure of sudation in the first case should begin with the dry type and in the last with the unctuous type

वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु नैव वा ।
मध्यमं वंक्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥१०॥

वृषणौ वृषणु अण्डकोष, हृदयम् हृदय, दृष्टी अने नेत्रोने और नेत्रोंको, मृदु मृदु मृदु, स्वेदयेत् स्वेद आपवे स्वेदन करे, न एव वा अथवा तो न न आपवे अथवा नहीं करे, वंक्षणौ वंक्षणोने वंक्षणोंको, मध्यमम् मध्यम, स्वेदयेत् स्वेद आपवे स्वेदन करे, शेषम् अने आङ्गीना और शेष, अङ्गावयवम् शरीरना अवयवोने शरीरके अवयवोंको, इष्टतः उचित अथवा यथेच्छ, स्वेदयेत् स्वेद आपवे स्वेदन करे ॥१०॥

10. The testes, heart and eyes should be sweated mildly or not at all. The groins should be sweated moderately and the rest of the body-parts as required.

हृदयवंक्षणादीना स्वेदे रक्षणविधिः —

सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ॥११॥

सुशुद्धैः सारी पेठे धोयेला अति शुद्ध, नक्तकैः वस्त्रना टुकड़ाओथी वस्त्रके टुकड़ोंसे, अथ अपि वा अथवा अथवा, गोधूमानाम् धुँवाँना गेहूँके, पिण्ड्या अपि पिण्ड्यो आटेकी पिण्ड्योसे, पद्मोत्पल-अथवा पद्म अने उत्पलना अथवा पद्म और नीलोफरके, पलाशे वा पाँड़ोओथी पत्तोसे, चक्षुषी आँखोने आखोंको, संवृत्य

१०. नैव वा—वा न वा (च द.)

॥ इष्टतः—इष्टित (ज.)

११. नक्तकैः—उक्तकै. (घ. छ. द. प.)

॥ स्वेद्यः—स्वेदः (घ. प.)

आङ्गीने ढांपकर, स्वेद्य स्वेद आपवे स्वेद देना चाहिए ॥ ११ ॥

11 A person while being sweated should have his eyes shielded with a clear piece of cloth or wheat-dough or with the leaves of the lotus plant or bengal kino

मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलाद्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥१२॥

शीताभिः शीतल शीतल, मुक्तावलीभिः मोतीओली भाजाओथी मोतियोंकी मालाओंसे, शीतलैः शीतल शीतल, भाजनैः पात्रोथी पात्रोंसे, जलाद्रैः अने जलसे और जलसे भीगे हुए, जलजैः कुम्भोथी कमलों, हस्तैः अपि अने हाथोथी और हस्तोंसे, स्विद्यतः स्विद्यत. नेत्रु स्वेदन थपु होय तेना स्वेदन किये जाते रोगीके, हृदयम् हृदयने हृदयको, स्पृशेत् स्पर्श करवे स्पर्श करता रहे ॥ १२ ॥

12. Cool strings of pearls, cool vessels, wet lotuses or wet hands should be applied to the cardiac region of the person who is being sweated.

सम्यक्स्विन्नस्य लक्षणम्—

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
संजाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥१३॥

शीत-शूल-शीत अने शूल शीत और शूलके, व्युपरमे शीत थाय तयारे शान्त होने पर, स्तम्भ-गौरव-स्तम्भना अने भारेपणु जकड़ाहुआपन और भारीपनको, निग्रहे दृढ़ थता हट जाने पर, मार्दवे तथा मृदुता एव मृदुता, स्वेदे च अने पसीने और पसीना, संजाते उत्पन्न थता उत्पन्न होने पर, स्वेदनात् स्वेदन कार्यथी स्वेदनसे, विरति. अटकी जवाने रुक जानेको, मता प्रशस्त मान्यु छे प्रशस्त माना है ॥१३॥

१३. मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता—मार्दवंङ्गात् विराम.
स्वेदनाद्विरति. (ग. घ. प.)

13. The cessation of the sudation procedure is advised when cold and colicky pain have ceased, stiffness and heaviness of body have disappeared and softness and perspiration have set in.

अतिस्विन्नस्य लक्षणम्—

पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा ।

दाहः स्वराङ्गदौर्बल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥१४॥

पित्तप्रकोप पित्तप्रकोप पित्तका प्रकोप, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा, शरीरसदनम् शरीरनी शिथिलता शरीरकी शिथिलता तृषा तृषा तृषा, दाहः दाह दाह, स्वर-अङ्ग-तेभ्यस्वर तथा अङ्गनी एव स्वर और अङ्गोंकी, दौर्बल्यम् च दुर्बल्यता ये दुर्बलता ये, अतिस्विन्नस्य अतिस्वेदन थयेलानां अतिस्विन्नके, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है ॥ १४ ॥

14. The symptoms of over-sudation are provocation of pitta, fainting, prostration of body, thirst, burning, weakness of voice and limbs

अतिस्विन्नस्य चिकित्सा—

उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः ।

सोऽतिस्विन्नस्य कर्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः ॥१५॥

तस्याशितीये 'तस्याशितीये' अध्यायभां 'तस्या-शितीये' अध्यायमे, ग्रैष्मिक ग्रीष्मार्थानां ग्रीष्मचर्याकी, य मधुर ये मधुर जो मधुर, स्निग्ध-शीतलः स्निग्ध अने शीतल स्निग्ध और शीतल, विधि विधि विधि, उक्तः उक्तो छे कही है, स ते उसे, अतिस्विन्नस्य अतिस्विन्न पुरुषने अतिस्विन्न पुरुषको, सर्वश स पूरुषो सपूर्ण रूपमें, कर्तव्य करवे जो छे करनी चाहिए ॥ १५ ॥

15 All the treatment advised in disorders due to excessive heat of summer, in the chapter on "Sea-

१४ शरीरसदनं तृषा—गान्तादस्तृषा कुम. (ग.)

१५ दाह स्वराङ्ग—दाह.स्वेदाम् (ख घ. छ ड. ढ. त. द. थ. प.)

१५ मधुर. स्निग्धशीतल—विधिर्मधुरशीतल (अ. प.)

sonal Dietary", is to be given in condition of over-sudation, viz, the sweet, the unctuous and the cooling medications.

अस्वेद्याः—

कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।

पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥१६॥

विदग्धभ्रष्टब्रन्तानां विषमद्यविकारिणाम् ।

श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥१७॥

तृष्यतां क्षुधितानां च क्रुद्धानां शोचतामपि ।

कामल्युदरिणां चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥१८॥

दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा ।

भिषक् तैमिरिकाणां च न स्वेदमवचारयेत् ॥१९॥

कषायमद्य-कषाय (तूरा रस) अने मद्यनु कषाय और मद्यका, नित्यानाम् नित्य सेवन करना नित्यसेवी, गर्भिण्या. गर्भिणी गर्भिणी, रक्तपित्तिनाम् रक्तपित्तना रोगी रक्तपित्तरोगी, पित्तिनाम् पित्तरोगी पित्तरोगी, सातिसाराणाम् अतिसारी अतिसारी, रूक्षाणाम् रूक्ष रूक्ष, मधुमेहिनाम् मधुमेही मधुमेही, विदग्ध-पक्ष्य शुष्क-वाणा पक्ष्य गुदावाले और, भ्रष्ट-ब्रन्तानाम् शुष्क शवाणा गुदभ्रशवाले, विष-मद्य विकारिणाम् विष अने मद्यना विडारवाणा विष और मद्यके रोगी, श्रान्तानाम् थालेला थके हुए, नष्ट-संज्ञानाम् भेदुद्ध थयेला वेदोश, स्थूलानाम् अतिस्थूल अतिस्थूल, पित्तमेहिनाम् पित्तमेही पित्तमेही, तृष्यताम् तृष्या तृषायुक्त, क्षुधितानाम् भूभ्या भूखे, क्रुद्धानाम् क्रोध पायेला क्रोधयुक्त, शोचताम् च

१६ गर्भिण्या—गर्भिणी (त)

१७ ब्रन्तानाम्—नाडीनाम् (ड)

॥ श्रान्ताना—सतापान् (थ)

॥ —तान्ताना (झ)

॥ श्रान्ताना नष्टसंज्ञाना—सनापात्रतान्ताना (प)

१८ क्षुधिताना—क्षुत्परीताना (ग च घ ङ)

॥ आढ्यरोगिणाम्—अक्षिरोगिणाम् (प)

॥ —आस्यरोगिणाम् (प)

१९ अतिविशुष्काणाम्—अतिविशुष्कानाम् (द प.)

अपि शोऽक्षतुर गोकप्रस्त, कामलि- कुभलानां रोगी
कमलाके रोगी, उदरिणाम् विदररोगी, क्षतानाम्
क्षतरोगी, आढ्यरोगिणाम् च एव वातरक्तना
रोगी वातरक्तके रोगी, दुर्बल- दुर्बल दुर्बल, अतिवि-
शुष्काणाम् अति मूत्राश्लेष्म अतिशुष्क, तथा उपक्षीण-
ओजसाम् गेनु ओजस क्षीण थयु होय तेवा क्षीण
ओजवाले, तैमिरिकाणाम् च तथा तिभिरना रोगीओने
और तिमिरके रोगीयोको, सिपक् वैद्य वैद्य, स्वेदम्
स्वेद स्वेदन, न अवचारयेत् न क्षीयते न देवे ॥ १६-१९ ॥

16-19. The physician should not administer sudation to addicts to astringent wines, to gravida, to persons suffering from hemothermia, to persons of pitta habitus suffering from diarrhoea, to those whose body-fluid has been diminished, to those who suffer from glycosuria and to persons with sloughing or prolapsed rectum, to persons suffering from toxicosis or alcoholism, to persons who are fatigued or unconscious or are obese and who suffer from urinary anomalies due to pitta, from thirst, hunger, anger, grief and jaundice, and to those who suffer from abdominal diseases, helcosis, disorders due to Rakta-Vata, weakness, excessive dehydration, diminution of vitality or faintness.

स्वेदसाध्या विकारा. —

प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे ।
कर्णमन्याशिरःशूले स्वरमेदे गलग्रहे ॥ २० ॥
अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।
कोष्ठालाहविबन्धेषु मूत्राघाते विजृम्भके ॥ २१ ॥

पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीपु च ।
मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके ॥ २२ ॥
पादजानूरुजङ्घार्तिसंग्रहे श्वयथावपि ।
खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके ॥ २३ ॥
संकोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु ।
सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २४ ॥

प्रतिश्याये च प्रतिश्याय प्रतिश्याय, कासे च भांसी
कास, हिक्का- हेडडी हिक्का, श्वासेषु श्वास श्वास, अलाघवे
लाघवेपथु देहका भारोपन, कर्ण- कुक्षिशूल कर्णशूल, मन्या-
मन्याशूल मन्याशूल, शिरःशूले शिरःशूल मस्तकका शूल,
स्वरमेदे स्वरमेदे स्वरमेद, गलग्रहे गलग्रहे गलग्रह,
अर्दित- अर्दित अर्दित एकाङ्ग- ओङ्गाधात एकाङ्ग-
घात, सर्वाङ्ग- सर्वाङ्गाधात सर्वाङ्गाघात, पक्षाघाते पक्षाघात
पक्षाघात, विनामके विनामके विनामक, कोष्ठ- कोष्ठना
कोष्ठका, आनाह- आनाह आनाह, विबन्धेषु अने मलबन्ध
और मलबन्ध, मूत्राघाते मूत्राघात मूत्राघात, विजृम्भके
विजृम्भके विजृम्भक, पार्श्व-पृष्ठ- पार्श्वशूल, पृष्ठशूल पार्श्वग्रह
पृष्ठग्रह, कटी-कुक्षिसंग्रहे कटीशूल तथा कुक्षिशूल कटीग्रह और
कुक्षिग्रह, गृध्रसीपु च गृध्रसी गृध्रसी मूत्रकृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे
मूत्रकृच्छ्रे, मुष्कयो अङ्गी अङ्की, महत्त्वे च वृद्धि वृद्धि,
अङ्गमर्दके अङ्गमर्द अङ्गमर्द, पाद-जानु पाद-जानु पाद-
जानु, ऊरु-जङ्घा- ऊरु अने जङ्घानी ऊरु और जङ्घा-
ओंकी, अर्ति-संग्रहे पीडा तथा अङ्गमर्द अङ्गमर्द पीडा या
जकड़ा जाना, श्वयथौ अपि शोऽने सूजन, खल्लीषु अङ्गी
खल्ली, आमेषु आभेदेषु अङ्गमर्देषु, शीते च शीत शीत,
वेपथौ कुम्भन कम्पन, वातकण्टके वातकण्टके वातकण्टक,
संकोच- संकोच संकोच, आयाम- आयाम आयाम, शूलेषु
शूल शूल, स्तम्भ- स्तम्भ स्तम्भ, गौरव- गौरव गौरव,
सुप्तिषु आली अङ्गी सुज हो जाना, सर्वाङ्गेषु
अने आभा शरीरना और सर्वाङ्ग, विकारेषु
व्याधिओभा रोगोंमें, स्वेदनम् स्वेदन स्वेद, हितम्
हितकर हितकारक, उच्यते उच्यते उच्यते कहा है ॥ २०-२४ ॥

20-24. Sudation is considered bene-
ficial in coryza, cough, hiccup, dyspnea,
heaviness of body, aching pain in the

२१ मूत्राघाते-शुक्राघाते १ क ख ग घ च छ ज ठ ड.
त थ द ध.)

२३ पादजानूरुजङ्घा-पादोश्वाशुजङ्घा (क च छ)
२४. सर्वाङ्गेषु-सर्वेष्वेषु (ग. घ.)

ear, neck and head, cacophonia, throat-spasm, in facial paralysis, in paralysis of one limb or the entire body or hemiplegia, or in flexures of the body, in distension of the abdomen, constipation and suppression of urine, pendiculation, stiffness of the sides, body, back, waist and abdomen; in sciatica, dysuria, enlargement of scrotum, body-aches, pain and stiffness of feet, knee, thighs and calves, in edema, in neuralgia of upper and lower extremities, in disorders of chyme, in chills, tremors, ortho-arthritis, in contractions or extensions or colicky pain, in stiffness, heaviness, numbness and in diseases affecting the whole body.

पिण्डस्वेदस्य द्रव्याणि, प्रस्तरस्वेदस्य द्रव्याणि—

तिलमाषकुलत्थासलघृततैलामिषौदनैः ।
पायसैः कृगरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥२५॥
गोखरोष्ठ्वराहाश्वशकृद्भिः सतुपैर्यवैः ।
सिकतापांगुपाषाणकरीषायसपूटकैः ॥ २६ ॥
श्लैष्मिकान् स्वेदयेत्, पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् ।
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥२७॥

तिल माष- तिल, अ३६ तिल-उडद, कुलत्थ-अम्ल-
कण्ठी, अ३७ द्र०थो कुलथी, अम्ल द्रव्य, घृत-तैल- घी
तेल घी तैल, आमिष मांस मास, ओदनै अने भात
ओओथी और चावल इनसे, पायसै. तथा दूधपाक
एव पायस, कृगरै दृशग कृशरा, मांस अने मांस
ओओथी और माष इनसे, पिण्डस्वेदम् पि०स्वेद पिण्ड-
स्वेद, प्रयोजयेत् ओओथी ओओथी देना चाहिए, गो-खर-
गाय, अर्द्धल गौ, गदहा, उष्ट्र-वराह- उष्ट्र-सुवर ऊट सूअर,
अश्व-शकृद्भि अने अश्व ओओथी मण्ठी और घोडा

२५ कुलत्थासल-कुलत्थान्न (प)

इनके पुरीषोंसे, सतुपैः शैतरां सहित तुष सहित, यवैः ७५
जौ, सिकता- रैती बालू, पांशु- धूण धूल, पाषाण- पथ्थर
पथर, करीष- अ३५यां सूखा गोबर, आयस- पूटकैः अने
दोहयूष् ओओथी पोटीओथी और लोहचूर्ण इनकी
पोटियोंसे, श्लैष्मिकान् उष्ट्रवाणाओने श्लैष्मिक रोगियोंको,
स्वेदयेत् स्वेद आपवे स्वेद देना चाहिए, पूर्वै पूर्वोक्त
तल आदि द्र०थी पूर्वोक्त तिलादि द्रव्योंसे, वातिकान्
वातवाणाओने वातिक रोगियोंको, समुपाचरेत् स्वेद
आपवे स्वेद देना चाहिए, प्रस्तरेषु अपि प्रस्तर स्वेदमा
पथु प्रस्तर स्वेदमें भी, एतानि आ ये, द्रव्याणि द्र०थी
द्रव्य, यथास्वम् दोष अनुसार यथादोष, शस्यन्ते प्रशस्त
छे प्रशस्त हैं ॥ २५-२७ ॥

25-27. The lumps for sudation should be made of til, black gram, horse gram, acid substances, ghee, oil, meat and cooked rice, milk pudding, kedgeree or flesh, or they may also be made of the excrements of cow, ass, camel, hog and horse or of unhusked barley, sand, earth, stone, dry dung and iron powder. The first group is used for persons of the vata habitus, while the second for those of kapha habitus. The same articles are recommended to be used as required in hot-bed-sudation too.

भूकृत्तीजेन्ताकस्वेदाना द्रव्याणि—

भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च ।
विधूमाङ्गारतप्तेषु स्वभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥२८॥

विधूम- निर्धूम निर्धूम, अङ्गार तप्तेषु अ गाराओथी
तपेदां अंगारसे तप्त, भूगृहेषु च ओथिरां भूगृह, जेन्ता-
केषु जेन्ताके जेन्ताक, उष्ण- उष्ण गृह उष्णगृह, गर्भ-
गृहेषु च अने गर्भगृहोमां और गर्भगृहोंमें, स्वभ्यक्त-
सारी पेठे अभ्यग करेला पुरुषनु अभ्यंग किया हुआ
पुरुष, सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक, स्विद्यते स्वेदन धाय
छे स्विन्न हो जाता है ॥२८॥

28. In the sudation-cellar, in Jentaka sudatorium, in warm enclosed central rooms, the person who is well anointed will sweat easily by the smokeless heat of live-coals.

नाडीस्वेदस्य द्रव्याणि—

ग्राम्यान्पौदकं मांसं पयो वस्तशिरस्तथा ।
वराहमध्यपित्तासृक् स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥ २९ ॥
इत्येतानि समुत्काथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः ॥ ३० ॥

देश-काल- देश अने ङाणना देश ओर कालके, विभागज्ञ विभागने ज्ञानुना विभागको जाननेवाला, युक्त्यपेक्ष अने युक्तिनी अपेक्षा राखना और युक्तिकी अपेक्षा करता हुआ, भिषक्तम उत्तम वैद्ये उत्तम वैद्य, ग्राम्य-आनूप- ग्राम्य-आनूप ग्राम्य-आनूप, औदकम् अने औदक पशु-पक्षीओनु एवं औदक पशु-पक्षियोंके, मांसम् मांस मांस, पय दूध दूध, तथा वस्तशिर. भट्टरानु माथु बकरेका सिर, वराह- सूवरना शरीरना सूवरके, मध्य- पित्त- मध्यभागनु पित्त मध्यदेहका पित्त, असृक् अने दोड़ी और हविर, स्नेहवत्- स्नेहयुक्त द्रव्ये स्नेहयुक्त द्रव्य, तिल-तण्डुलाः इति तिल अने तण्डुल तिल और चावल, एतानि आ अध्याने इन सबका, समुत्काथ्य उकाणीने काथ करके, नाडीस्वेदम् नाडीस्वेदनी नाडीस्वेद, प्रयोजयेत् येजना करवी देवे ॥ २९-३० ॥

29-30. The flesh of domestic, wet-land and aquatic animals, milk, the head of a goat, the trunk, bile and blood of a hog, unctuous articles, til and rice—these should the wise physician, who is conversant with the nature of clime and season, make use of in

the right manner after they are well decocted, in kettle sudation.

वारुणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्पपैः ।
वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥ ३१ ॥
शोभाञ्जनकसैरेयमालतीसुरसार्जकैः ।
पत्रैस्तुत्काथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

वारुण- वरणे। वरणा, अमृतका- गणे। गिलोय, एरण्ड-शिग्रु- ओर ३, सरणवे। एरण्ड, सहजन, मूलक- भूषा। मूली, सर्पपै सरसव सरसो, वासा-वंश- अरुक्षी-वास वासा-वास, करञ्ज- ३२७ करंज, अर्कपत्रे अने आड्डे। ओओनी पान और आक इनके पत्तों, अश्मन्तकस्य च तेभ्य अश्म-तडनी पान अश्मन्तकके पत्तोसे, शोभाञ्जनक- तथा शोभाञ्जनथी एवं लाल सहजन, सैरेय-सैरेय क्षिण्टी, मालती- मालती मालती, सुरसा- सुरसा सुरसा, अर्जकैः अने अर्जक ओओनी और अर्जक इनके, पत्रै पत्रोथी पत्तोसे, सलिलम् पाणी जलको, उत्काथ्य उकाणीने पकाकर, नाडीस्वेदम् नाडीस्वेदनी नाडीस्वेद, प्रयोजयेत् येजना करवी देना चाहिए ॥ ३१-३२ ॥

31-32. By decocting in water three leaved caper, guduch, castor oil plant, drumstick, garden radish, rape seeds, leaves of vasaka, bamboo, indian beech, leaves of mudar, heart-leaved fig, shobhanjanaka, common yellow nail dye, arabian jasmine, holy basil, shrubby basil, the kettle sudation should be carried out

भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

भूतीक- भूतीक भूतीक, पञ्चमूलाभ्याम् पञ्चमूल पञ्चमूल, सुरया सुरा सुग, दधिमस्तुना दहीने भ ३ दधिमण्ड, सस्नेहै. स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, मूत्रै मूत्रवर्ग

२९ वराहमध्य-वराहमेद (ग थ ध)

,, तण्डुला.-तण्डुलान् (त)

३० देशकालविभागज्ञ-देशकालविकारज्ञः (ध.)

,, ,, -देशकालविचारज्ञः (प.)

३१ अश्मन्तकस्य च-अश्मन्तकस्य च (प)

३२ सैरेय-शैरीष (ड. ध.)

,, ,, -शरीय (ज त प)

३३. भूतीक-पुतीक (प.)

मूत्रवर्ग, अम्लैः च तथा अभ्यद्रव्ये तथा अम्लवर्गसे, नाडीस्वेदम् नाडीस्वेदनी नाडीस्वेद, प्रयोजयेत् येनना ३२वी भेधये कराना चाहिए ॥३३॥

33. Bishop's weed, penta radices, whey, urines, sour gruel and unctuous articles should be used in kettle sudation.

अवगाहपरिषेकस्वेदयो द्रव्याणि—

एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जटकोष्ठके ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ ३४ ॥

एत एव आ ७ इन्हीं, निर्यूहाः ३वाथे काथोको, जलकोष्ठके ७६३४भा जलकोष्ठमे, प्रयोज्याः च १५२वा भेधये प्रयोग करे, स्वेदनार्थम् अने स्वेदन भाटे स्वेदनके लिये, घृत-क्षीर- धी-दूध घृत-क्षीर तैल-कोष्ठान् तथा तेलना ३४५थे तथा तैलके कोष्ठोका, कारयेत् ३४५वा भेधये प्रयोग कराना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. These very decoctions (the three mentioned above) may be used in preparing the tub-bath sudation Ghee, milk or oil may also be used in the tub for bath-sudation

उपनाहस्वेदस्य द्रव्याणि—

गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानाम्लसंयुतैः ।
सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥

अम्लसंयुतः अभ्ययुक्त अम्लयुक्त, सस्नेह- स्नेहयुक्त, किण्व-लवणैः किण्व अने लवणयुक्त किण्व तथा नमकसे युक्त, गोधूमशकलैः धोना दुधडाथो गेहुंके दुधडे, यवानाम् अने ७५वा और जवके, चूर्णैः दोटथी तैयार करे ल चूर्णसे किया हुआ, उपनाह दोपरी उपनाह, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥३५॥

35. Broken wheat, barley flour mixed with sour articles, oleous articles, wine-ferment and salt are recommended in poultice sudation.

गन्धै सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।
उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥ ३६ ॥

गन्धै सुगन्धी ५०थे गन्धद्रव्य, सुराया सुरातु सुराका, किण्वेन ७१७ बीज, जीवन्त्या ७५५-ती जीवन्ती, शतपुष्पया भवादाथु सोये, कुष्ठतैलाभ्याम् अने कुष्ठ तथा तेलथी तथा कूठ और तैल इनसे, युक्तया युक्त युक्त, उमया च अणसीथी अलसीका, उपनाहयेत् उपनाहन ३२५ उपनाह करे ॥ ३६ ॥

36. Fragrant articles, wine-ferment, cork swallow wort, dill seeds, linseed, and costus combined with oil should be used in poultice sudation.

उपनाहस्वेदे बन्धनद्रव्याणि —

चर्ममिश्रोपनद्रव्यः सलोमभिरपूतिभिः ।
उष्णवीर्यैरलासे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥ ३७ ॥

सलोमसि रोमयुक्त लोमयुक्त, अपूतिभिः तथा दुर्गन्ध रहित तथा दुर्गन्ध रहित, उष्णवीर्यैः उष्णवीर्य चर्ममि आभ्यंथी चर्मडोंसे, उपनद्रव्यः दोपरी आधवी भेधये उपनाह बाधना चाहिए, अलासे तु पथु ते न भणे तो परन्तु इनके अभावमें, कौशेय- रेशमी रेशमी, आविक डे जिनना या ऊनी, शाटकैः वस्त्रोथी आधवी कपडोंसे उपनाह बाधे ॥ ३७ ॥

37. The poultice should be covered with a hide containing hair and free from bad smell and of hot potency. If such is not available, silk or woollen cloth may be used instead.

उपनाहस्वेदे बन्धनोक्षविधि —

रात्रौ वद्ध दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवा कृतम् ।
विदाहपरिहारार्थं, स्यात् न कर्षस्तु शीतले ॥ ३८ ॥

विदाह- विदाह विदाह, परिहारार्थम् न थवा भाटे न हो इसलिए, रात्रौ रात्रे रात्रिमें, वद्धम् बाधे

३६ किण्वेन—किण्वेन (ट. प)

३७ उपनद्रव्य सलोमभिरपूतिभिः—उपनद्रव्य सलोमभिरपूतिभिः (ग.)

पाटे बांधी हुई पट्टीको, दिवा द्विसे दिनमें, सुखेत् छोड़ो खोल दे, दिवा कृतम् अने द्विसे आंधिलो पाटे और दिनमें बांधी हुई पट्टीको, रात्रौ रात्रे रात्रिमें, सुखेत् छोड़ो खोल दे, शीतले तु पशु शीतल ङाणमां परंतु शीत कालमें, प्रकर्ष स्यात् लांभो वपत् राभवे नेष्टिओ अधिक समय तक रखना चाहिए ॥३८॥

38. If poultice is applied in the night it should be removed the next day, and if applied in the day, it should be removed the same night for preventing the irritation of the skin. The period of application of poultice may be prolonged in the cold season.

त्रयोदश स्वेदाः—

सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् ।
जेन्ताकोऽश्मघ्न कर्पूः कुटी भूः कुम्भिकैव च ॥३९॥
कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।
तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानिवानुपूर्वशः ॥४०॥

सकर' सङ्कर, प्रस्तर प्रस्तर, नाडी नाडी, परिषेक परिषेक, अवगाहनम् अवगाहन, जेन्ताक जेन्ताक, जेन्ताक, अश्मघ्नः अश्मघ्न, कर्पू कर्पू, कुटी कुटी, भू भू, कुम्भिका कुम्भिका, कूप कूप, होलाक च एव होलाक होलाक, इति एते आ ये, त्रयोदश तेर तेरह, स्वेदयन्ति स्वेदन करे छे स्वेदन करते हैं, तान् ते इन, सर्वान् एव अध्याय सबको अनुपूर्वशः ओक पछी ओक क्रमशः, यथावत् यथावत् यथावत्, प्रवक्ष्यामि छुडी देणाडीश कहूंगा ॥ ३९-४० ॥

39-40. Mixed fomentation, hot-bed sudation, steam kettle sudation, affusion sudation, bath sudation, jentaka or sudatorium sudation, stone-bed sudation, trench sudation, cabin sudation, ground-bed sudation, pitcher-bed sudation, pit sudation and under-bed sudation—these are the thirteen varie-

ties of sudation procedures. I shall describe all of them in detail in due order.

सङ्करवेदस्य कल्पना—

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तै-
रुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥ ४१ ॥

तत्र तेमां उनमें, वस्त्रान्तरितै वस्त्रानी भेवउमां राभीने वस्त्रमें रखकर, अवस्त्रान्तरितै वा छे वस्त्रानी भेवउमां राभीया वगः विना वस्त्रमें रखे हुए, यथोक्तैः छेला प्रमाणेना कहे हुए द्रव्योंके, पिण्डैः पिंडोथी पिंडोंसे, उपस्वेदनम् स्वेदन स्वेदन करना, सकरस्वेद ओ सङ्करस्वेद छे यह सकरस्वेद है, इति ओम ऐसा, विद्यात् आशुधु जाने ॥ ४१ ॥

41. That should be known as the mixed (dry-cum-unctuous) local sudation which is carried out with the lumps prepared of articles mentioned above, either wrapped in a cloth or unwrapped

प्रस्तरस्वेदस्य कल्पना—

शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरो-
त्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे
पञ्चाङ्गुलोरुवृकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्व-
गात्रस्य शयानस्योपस्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति
विद्यात् ॥ ४२ ॥

कौशेय- रेशमी रेशमी, आविक- अथवा गिनना अथवा ऊनी वस्त्रकी, उत्तर-प्रच्छदे ओछाउवाथा चदरवाली पञ्चाङ्गुल- अथवा घाणो ओरउ अथवा एरड, उरुवृक- रातो ओरउ लाल एरडा, जर्क- आङ्गुल आक, पत्रप्रच्छदे वा ओओनां पानथी पाथरेला इनके पत्तोसे विछाये हुए, शूक- शूकधान्य शूकधान्य, शमी-धान्य- शमीधान्य शमीधान्य,

४२ शमी-गिन्वी (ग)

, वेशवारपायस-वैमवारायम (क ख घ छ ङ)

,, वेशवार-वैसवार (ग)

,, उपस्वेदनम्-उपरिस्वेदनम् (क छ ङ ध)

,, पञ्चाङ्गुलोरुवृकार्क-पञ्चाङ्गुलोरुवृकार्क (ख)

पुलाकानाम् पुलाक धान्यना पुलक धान्यर्वा, वेगवाग्-
अथवा वेशवार अथवा वेगवार, पायस-पायस पायस, कृशरा-
कृशरा कृशरा, उत्कारिका-उत्कारिका उत्कारिका आदीनाम्
वा वगेरेथी भनावेला आदिकी, प्रस्तरे भिजानाम्
गय्या पर, स्वभ्यक्त- सारी पेठे तेल येणेल्ला अच्छी तरह
अभ्यग किये, सर्वनात्रस्य सर्व शगोवाणा सब गात्रां
वाल, शयानस्य सूतेला शेणीने मोते हुए रोगीको, उप-
स्वेदनम् स्वेदन करु सुवेदन करना पस्तरस्वेद ओ
प्रस्तर स्वेद छे यह प्रस्तरस्वेद है, इति ओम ऐमा,
विद्यात् आशुबु जाने ॥ ४२ ॥

42. The bed should be spread either
with corn, pulse and pulaka grain or
vesavara, milk-pudding, kedgere and
utkarika and covered with either
a silk or woollen cloth or leaves of
castor-oil plant or red castor-plant and
mudar. Sudation carried out in the
person well anointed over the whole
of his body and made to lie on such
a bed, is called the hot-bed sudation.

नाडीस्वेदस्य कल्पना—

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुद्धादीनां मृग-
शकुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा
यथार्हमल्लवणक्षेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां
वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्रमन्त्यामुत्कथितानां नाड्या
शरेपीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्र-
हस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्धदीर्घया वा
व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व-
तो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनामि-
तया वातहरसिद्धक्षेहाभ्यक्तगात्रो वाष्पमुपहरेत्;
वाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविद-
हन् सुखं रवेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ४३ ॥

४३. शुद्धादीना-शुगवत्कादीना (इ)

॥ स्नेहोपसंहिताना मूत्रक्षीरादीना-स्नेहोपसंहिताना मूत्रक्षारादी-
नान् (न ड)

॥ विनामितया-विनामितया (द.)

॥ अनृजुगामी-अनृजुगामी (घ छ त थ प)

वाष्पम् आध भाप, अनुद्रमन्त्याम् अक्षर न डाढी
नांभे ओवी बाहिर न निकाले ऐसी, कुम्भ्याम् डाढीमां
हाडीमें, उत्कथितानाम् उडालेला उवाले हुए, मूल-मूल
मूल, फल-फल फल, पत्र-पत्र पत्र, शुद्ध-शुद्ध शुद्ध,
आदीनाम् वगेरेनी आदिकी, उष्ण-स्वभावानाम् अथवा
उष्ण स्वभाववाणां अथवा उष्णप्रकृति, मृग-पशु पशु,
शकुन-पक्षीओनां पक्षियोंके, पिशित भांस मांस, शिरस्पद-
भाथु सिर, आदीनाम् वा वगेरेनी आदिकी, यथार्हम्
अथवा यथायोग्य अथवा यथायोग्य, अम्ल-अम्ल द्रव्यो
अम्लद्रव्य, लवण-लवण लवण, स्नेह-अने स्नेहथी
और स्नेहसे, उपसहितानाम् युक्त युक्त, मूत्र-मूत्र मूत्र,
क्षीर-दूध दूध, आदीनाम् वा वगेरेनी आदिकी, स्वेदन-
स्वेदन स्वेदन, द्रव्याणाम् द्रव्योंकी, शरेपीका-
शरेपीका शरेपीका, वंशदल-वंशदल वंशपत्र, करञ्ज-
करञ्जपत्र करञ्जपत्र, अर्क-अने आंकांन और आकके,
पत्र-पानभाथी पत्रोमेसे, अन्यतम-कृतया गमे ते ओकथी
भनावेला किसी एकसे बनाई गई, गजाग्रहस्त-डाढीनी
सूटना अथवागना हाथीकी सूडके अग्रभागके. संस्थान-
या आक्षरनी आकारकी, व्यामदीर्घया वांभ लांभी
व्याम लम्बी, व्यामार्धदीर्घया वा अथवा अर्धी वांभ
लांभी या आधा व्याम लवी, व्यामचतुर्भाग-अष्टभाग-मूल-
अग्र-परिणाह-स्रोतसा मूल अने अग्रभागमां अनुक्रमे
वालना येथालाग तथा आरमा लाग जेटली गोणा-
धना छिद्रवाणी मूल और अग्रभागमे क्रमशः व्यामके
चाथे ओर आठवे भागके प्रमाणकी गोलाईके छिद्रवाली,
सर्वतोः सर्व आशुओे सब ओर, वातहर-वात हरना
वातहर, पत्रसंवृत-पांछाओथी डांडेले पत्रोंसे ढके हुए,
छिद्रया छिद्रवाणी छिद्रवाली, द्वि. त्रि. वा भे जगाओे द्वे
त्रयो जगाओे दो या तीन जगह पर, विनामितया वांङी
वाणेली मुठी हुई, नाड्या नाणवडे नालीसे, वातहर-
वातहर द्रव्योथी वातहर द्रव्योंसे, सिद्ध-सिद्ध करेले
सिद्ध किये हुए, स्नेहाभ्यक्त-स्नेह येणेल्ले तेलसे अभ्यग
किये हुए, गात्रः सर्वांगवाणाओे गात्रवाला, वाष्पम्
आध भाप, उपहरेत् लेवी लेवे, द्वि डांशुडे क्योंकि,
अनृजुगामी सीधी न जग शकती सीधी न जाती हुई,
वाष्प आध भाप, विहत-चण्डवेग प्रथम वेग अटथी
जगाथी तीव्र वेगके हक्केके कारण, त्वचम् आनडीने

ત્વચાકો, અવિદહન્ ૬ઝાડ્યા વગર ન જલાકર, સુખમ્ મુખપૂર્વક સુખપૂર્વક, સ્વેદયતિ સ્વેદન કરે છે સ્વેદન કરતી હૈ, ઇતિ આ પ્રમાણે યદ, નાડીસ્વેદ નાડીસ્વેદ છે નાડી સ્વેદ હૈ ॥ ૪૨ ॥

43. Take the articles indicated in sudation viz, the root, fruit, leaves, buds etc, of the vegetable group or the carved flesh and the head of the birds and beasts of hot potency of the animal group and mixing them with sour, salt and unctuous articles as are necessary or with urine, milk and similar articles, decoct them in a pot closing the lid tightly so as not to allow the steam to escape. Make a tube of the shape of the elephant's trunk, with the leaves of either bamboo, or leaves of indian beech or mudar. Its length should be one vyama (6 feet) or half a vyama (3 feet). Its circumference at the proximal end should be a fourth part of vyama, while at the distal end, an eighth part of vyama; and throughout the entire length, it should be covered with leaves possessed of vata-curing properties. The tube should have two or three bends. The patient having anointed himself with the unction prepared of vata-curing articles, should inhale the steam from this apparatus. The steam passing through the bends in a tortuous course is deprived of its violence and without irritating the skin it sweats the patient with ease. This inhalation is called the steam kettle sudation.

પરિષેકસ્વેદસ્ય કલ્પના—

વાતિકોત્તરવાતિકાનાં પુનર્મૂલાદીનામુક્તાથૈઃ સુખોષ્ણૈઃ કુમ્ભીર્વર્ષણિકાઃ પ્રનાડીર્વા પૂરયિત્વા યથાર્હનિદ્ધસ્તેહાભ્યક્તગાત્રં વસ્ત્રાવચ્છન્નં પરિષેચયેદિતિ પરિષેકઃ ॥ ૪૪ ॥

વાતિક- કેવળ વાતને હરનારાં કેવળ વાતનો હરને વાલે, ઉત્તરવાતિકાનામ વાતપ્રધાન કરને હરનારાં વાતપ્રધાન કફનો હરનેવાલે, મૂલાદીનામ પુન મૂળઆદિના મૂળઆદિકે, સુખોષ્ણે સહન થઈ શકે તેવા ઉષ્ણ સુખોષ્ણ, ઉક્તાથૈ ક્વાથેથી ક્વાથોસે, કુમ્ભી. ગાગર કુમ્ભી, વર્ષણિકાઃ નાના ઘડા છોટે ઘડે, પ્રનાડીઃ વા કે ઝારી યા જારીનો, પૂરયિત્વા ભરી ધઈને ભરકર, યથાર્હ-વિધિ પ્રમાણે યથાવિધિ, સિદ્ધ-સિદ્ધ કરેલ સિદ્ધ કિયે હુણ, સ્નેહ-સ્નેહ સ્નેહસે, અભ્યક્ત-ગાત્રમ્ ચોપડેલ સર્વ અગવાળા સર્વ ગાત્રોમાં અભ્યંગ કિયે હુણ, વસ્ત્રાવચ્છન્નમ્ અને વસ્ત્રથી ઢાંકેલ રોગીનું તથા વસ્ત્રસે આચ્છાદિત રોગીના, પરિષેચયેત્ પરિષેચન કરવું પરિષેચન કરે, ઇતિ આ યદ, પરિષેક. પરિષેક સ્વેદ છે પરિષેક સ્વેદ હૈ ॥ ૪૪ ॥

44. The above-mentioned drugs, which are curative or vata and which are beneficial in conditions where vata is predominant, decocted to a degree of genial warmth, should be filled in and affused from a pot or from a shower or a douche-can over a person anointed with properly medicated unctuous substances and covered with a cloth. This is called the affusion sudation.

અવગાહસ્વેદસ્ય કલ્પના—

વાતહરોત્કાથક્ષીરતૈલધૃતપિશિતરસોષ્ણસલિ-લકોષ્ઠકાવગાહસ્તુ યથોક્ત ઇવાવગાહઃ ॥ ૪૫ ॥

૪૪ કુમ્ભીર્વર્ષણિકા—કુમ્ભીર્વર્ષણિકા. (લ, ઘ, જ, ચ પ.)

,, પરિષેક—પરિષેકસ્વેદ. (ગ.)

૪૫. અવગાહ.—અવગાહો વિષેય. (ગ.)

वातहर- वात हरना२ वातहर, उत्काथ- क्वाथ क्वाथ,
क्षीर- दूध दूध, तैल- तेल तैल, घृत- घी घी, पिशितरस
भांसरस मासरस, उष्णसलिल- अने उना पाणीथी
भरेदी और गरम जलसे भरे हुए, कोष्ठक- छोटीभां
कोष्ठमें, अवगाह अवगाहन अवगाहन, तु तो तो,
यथोक्त एव दोषप्रसिद्ध लोकप्रसिद्ध ही, अवगाह
अवगाहस्वेद छे अवगाहनस्वेद है ॥४५॥

45. Immersion in the decoction of substances curative of vata, milk, oil, ghee, meat-juice and warm water is called the immersion or tub-bath sudation.

जेन्ताकस्वेदस्य कल्पना—

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत — तत्र पूर्व-
स्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे
कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपु-
ष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे
पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ
वाऽरत्नीरूपकन्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाऽभि-
मुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्, उत्सेधविस्तारतः
परमरत्नीः षोडश, समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्मसंपन्न-
मनेकवातायनम्;

अथ हवे अव, जेन्ताकम् जेन्ताक जेन्ताक, चिकीर्षु
उरवाणीधृच्छावाणां करेकी इच्छावाला, भूमिम् भूमिनी
भूमिकी, परीक्षेत परीक्षा उरवी ओर्ध्वे परीक्षा करे, तत्र
पूर्वस्याम् तेभां पूर्वं वहा पूर्व, उत्तरस्याम् वा ऊँ उत्तर
या उत्तर, दिशि दिशिभां दिशामें, कृष्ण- डाणी काली,
मधुर- अने मधुर और मधुर, मृत्तिके भाटीवाणा मिट्टीवाले,
सुवर्ण-मृत्तिके वा अथवा सोनेरी भाटीवाणा अथवा सुन-
हली मिट्टीवाले, गुणवति शुल्लुयुक्त गुणयुक्त, प्रशस्ते वभाशुवा

४६ भूमिभागे-भूमिभागे (ग)

, कृष्णमधुरमृत्तिके-कृष्णमृत्तिके (ख घ ङ ठ ढ)

, परीवाप-परीवाह (ग)

, सूपतीर्थे-सुतीर्थे (ग)

, सुवर्णमृत्तिके-सुवर्णवर्णमृत्तिके (क. छ.)

, वाऽरत्नीरूपकन्योदकात्-वाऽरत्नीः सप्तकन्योदकम् (च छ)

लायक प्रशस्त भूमिभागे भूमिप्रदेशभां भूमिप्रदेशमें,
परीवाप- वाप वापी, पुष्करिणी- तणाव तडाग, आदीनाम्
आदि आदि, जलाशयानाम् जलाशयोभां जलाशयोमेंसे
अन्यतमस्य ओर्ध्व ओर्ध्वनी किसी एक के, दक्षिणे दक्षिण
तर्क्ष दक्षिण ओरके, पश्चिमे वा ऊँ पश्चिम तर्क्ष या
पश्चिम ओरके, सूपतीर्थे सारी रीते समीप घाटवाणा
समीप उत्तम घाटवाले, कूले तीरे तटपर, सम-सुविभक्त
सपाट अने सुंदर विभागवाणा समतल तथा अच्छी
प्रकारसे विभक्त, भूमिभागे भूमिप्रदेशभां भूमिके हिस्से
पर, उदकात् जलसे, सप्त अष्टौ वा सात ऊँ आठ
सात या आठ, अरत्नी अरत्नि अरत्नि, उपक्रम्य द्वे
जर्धने दूर जा कर, अभिमुखतीर्थम् घाटनी साभे आवे
तेवी रीते घाटकी ओर द्वार वाली, प्राङ्मुखम् उगमण्ण
मोढानी पूर्वाभिमुख, उदङ्मुखम् वा ऊँ उत्तर तर्क्षना
मोढानी या उत्तराभिमुख, उत्सेध-विस्तारत उत्साध
अने विस्तारभां ऊँचाई और विस्तारसे, परम् पूरा पूरी,
षोडश सोलह सोलह, अरत्नी छत्त हाथ, समन्तात् चारे
आनुथी चारो ओरसे, सुवृत्तम् अरातर गोण गोल,
मृत्कर्म भाटी कामनी मिट्टीसे, संपन्नम् संपत्तिवाणी
लीपी पोती, अनेकवातायनम् अनेक आरीवाणी अनेक
झरोखेवाली, कूटागारम् गोण कुटी वर्तुलकुटी, कारयेत्
करावली करवावे,

46-(1). If one desires to administer the (hot-house) sudatorium-sudation, the place should be well selected, either on the eastern side or on the northern. A pleasant and fertile piece of land with black sweet earth or golden coloured soil should be selected. It must be on the bank of a pool, tank or reservoir of water having near to it a flight of steps on the southern or western side. A round chamber should be built on an even and well laid out plot with the frontage on its eastern or northern side facing the water and about seven or eight cubits distant.

Its height should be sixteen cubits at the most and the diameter also the same. It should be circular in shape. The walls and roof should be of earth and should be well plastered, leaving a number of air-holes.

अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्ति-
विस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेदाकपाटात्, मध्ये
चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं
मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठक-
स्तम्भं सपिधानं कारयेत्; तं च खादिराणामा-
श्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत्;

अस्य आ इस, कूटागारस्य गोण कुटीनी कुटीके,
अन्त अदर अन्दर, भित्तिम् बाँतनी दिवारके,
समन्ततः साथोसाथ साथसाथ, आकपाटात् आरखुं सुधी
द्वारतक, अरतिन-ओड हाथ एक हाथभर, विस्तार-विस्तारनी
चौबी, उत्सेधाम् तथा ओड हाथनी छायाधनी एक
हाथभर ऊची, पिण्डिकाम् ओटली पिण्डिका, कारयेत्
करावणी वनवावे, अस्य आ इस, कूटागारस्य च गोण-
कुटीनी कूटागारके, मध्ये मध्यमा वीचमें, चतुष्किष्कु-
आर हाथ चार हाथ, मात्रम् विस्तारने विस्तृत,
पुरुषप्रमाणम् पुरुष षेट्ठे छाया और पुरुषप्रमाण ऊंचा,
मृन्मयम् माटीने मिट्टीसे, कन्दुसंस्थानम् कन्दुना आकारने
कन्दुके आकारका, बहुसूक्ष्म-धणुं सूक्ष्म बहुतसे सूक्ष्म,
छिद्रम् छिद्रवाणो छिद्रोवाला, अङ्गारकोष्ठक-अगाराना
डोडारूप अगारोंके कोष्ठरूप, स्तम्भम् स्तम्भ स्तम्भको,
सपिधानम् ढांकणु सडित ढक्कनके साथ, कारयेत् करावणे
वनवावे, तम् च अने तेने इस अंगार कोष्ठको, खादिराणाम्
भेर खैर, आश्वकर्णादीनाम् वा अथवा अश्वकर्णु वगेरेना या
अश्वकर्ण आदि, काष्ठानाम् लाडडाओथी इन्धनसे, पूरयित्वा
भरी ढधने भर कर, प्रदीपयेत् प्रदीप्त करवे आग लगा दे,

४६. चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणम्-द्विक्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणम् (ग.)

„ कन्दुसंस्थानम्-कुन्दसंस्थानम् (प)

„ कोष्ठकस्तम्भम्-कोष्ठकान्तम् (ङ.)

„ सपिधानम्-सपिधानकम् (च)

„ खादिराणाम्-खदिराणाम् (ग ज)

46-(2). Within this chamber, there must be built all around, excepting the entrance, a platform one cubit in height and in breadth. In this chamber must be constructed an oven of four spans' breadth and a man's height with earth with multiple small holes and a lid on its top. It should then be filled with the sticks of catechu, asvakarna sal and other similar kinds of wood and ignited.

स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि
गतधूमान्यवतप्तं च केवलमग्निना तदग्निगृहं
स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति, तत्रैनं पुरुषं
वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत्,

काष्ठानि लाडडा इन्धन, साधु दग्धानि भराभर भणी
गयां छे अच्छी तरह जल गये हैं, गतधूमानि धूमाडे
यादो गये छे और धूआ नहीं देते, केवलम् आभुथ
सपूर्ण, तत् अग्निगृहम् ते अग्निघर वह अग्निगृह, अग्निना
अग्निथी अग्निसे, अवतप्तम् च तपी गयु छे गरम हो
गया है, स्वेदयोग्येन अने स्वेदयोग्य स्वेदयोग्य, ऊष्मणा
गरभीथी ऊष्मासे, युक्तम् च युक्त छे युक्त हो गया है,
इति अभ ऐसा, यदा न्यारे जब, स जानीयात् ते
भाणु त्यारे समझे तब, तत्र तेभा इसमें, एनम् ओ उस,
पुरुषम् पुरुषने पुरुषको, वातहराभ्यक्त-वातहर द्रव्यथी
सिद्ध करेद रनेड थोपडेद वातहर स्नेहोसे अभ्यक्त,
गात्रम् गात्रवाणो गात्रयुक्त कर, वस्त्रावच्छन्नम् अने
वस्त्रथी ढकायेदो करी और वस्त्रसे ढाप कर, प्रवेशयेत्
प्रवेश करावणे प्रविष्ट करावे;

46-(3). When it is known that the wood is fully burnt away and the smoke is gone and the hot house has been heated to the degree of right temperature required for the sudation, then the

४६ गतधूमानि-विगतधूमानि (क ष छ.)

person anointed with vata-curative substances and covered with a cloth should be made to enter it.

प्रवेशयञ्चैनमनुशिष्यात्-सौम्य ! प्रविश कल्याणारोग्याय चेति, प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वपरपार्श्वभ्यां यथासुखं शयीथाः; न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात्, भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशाद्द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणाञ्जह्याः, तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथंचन मुञ्चेथाः,

एनम् अने इसको, प्रवेशयन् च प्रवेश करवातां प्रवेश कराते समय, अनुशिष्यात् शीभाभणु आपवी के सूचना देदें कि, सौम्य हे सौम्य हे सौम्य, कल्याणाय उत्थाणु कल्याण, आरोग्याय च अने आरोग्य भाटे और आरोग्यके लिए, प्रविश इति अंदर प्रवेश कर प्रवेश करो, प्रविश्य च अने प्रवेश करीने और प्रवेश करके, एनाम् आ इस, पिण्डिकाम् ओटली उपर पिण्डिका पर, अधिरुह्य अडीने चढकर, यथासुखम् गीक पडे तेम सुखपूर्वक, पार्श्व- ओक पडणे एक पार्श्वसे, अपर-पार्श्वभ्याम् अथवा भीणे पडणे और दूसरी पार्श्वसे, शयीथा सुणे लेट जाना, स्वेद- मूर्च्छा- वणी स्वेद तेमळ मूर्च्छाथी और स्वेद एवं मूर्च्छासे, परीतेन घेराया व्याप्त, सता त्वया छतां पणु तारे होने पर भी तुम, आप्राणोच्छ्वासात् प्राणु तथा श्वास आलता होय त्यां सुधी प्राण और श्वास रहने तक, एषा पिण्डिका आ ओटली इस पिण्डिकाको, न च विमोक्तव्या छोडवी नहि मत छोडना, हि कारणुडे क्योकि, अतः आ इम, पिण्डिका-वकाशात् ओटलीना अव-काशथी पिण्डिकाके अवकाशसे, भ्रश्यमान. अष्ट यतां अष्ट हुए तुम, स्वेदमूर्च्छा- स्वेद अने मूर्च्छाथी स्वेद और मूर्च्छासे, परीततया घेराई जतां व्याप्त होनेके कारण, द्वारम् भारणु द्वारको, अनधिगच्छन् न भणवाथी न पाकर, सद्यः ततत शीघ्र, प्राणान् प्राणु प्राण, जह्या छोडीश त्याग करोगे, तस्मात् भाटे इम लिए, एनाम् आ

इस, पिण्डिकाम् ओटलीने पिण्डिकाको, कथंचन छोड पणु रीते किसी प्रकारसे, न मुञ्चेथाः छोडने नहि नहीं छोडना;

46-(4) While he enters, he should be told, 'Gentle one, enter for gaining well-being and health. Having entered and getting on to the platform, lie down either on your right or the left side as is comfortable to you Though overcome by sweating and fainting, you must not leave the platform. You must cling to it as long as life's breath is in you. If once you let go your hold of the platform, being overpowered by perspiration and faintness you will be unable to find the doorway and immediately lose your life. So you should on no account leave the platform.

त्वं यदा जानीयाः—विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघूभूतमपगतविवन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति, ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः,

यदा त्वम् ज्यारे तु जब तुम, आत्मानम् पेटाने अपनेको, विगताभिष्यन्दम् अलिप्येद रहित अमिष्यन्द रहित, सम्यक्-भराभर अच्छी प्रकार, प्रस्रुत-स्वेद-पिच्छम् स्वेदनी थीकाश नीकणी गयेद वह कर नीकली हुई पसीनेकी चीकनाहटवाला, सर्वस्रोतोविमुक्तम् शुद्धी गयेद सर्व स्रोतवाला खुले हुए सपूर्ण स्रोतोवाला, लघूभूतम् लघुके थयेद हलका बना हुआ, अपगत-अने जतां रहेद छे और हट गये हैं, विवन्ध-विबन्ध विवन्ध, स्तम्भ-जस्ता जकडाहट, सुप्ति-स्वप्तीज्ञान सुप्ति, वेदना-वेदना वेदना, गौरवम् इति तथा भारेपणुं नेनु ओवे तथा भारीपन जिसके ऐसा, जानीया. अणु अनुभव करो, तत. त्यारे तब, ताम् ते इस, पिण्डिकाम् ओटलीने

पिण्डिकाके, अनुसरन् अनुसरतां साथ साथ चलकर, द्वारम् द्वारे द्वारपर, प्रपद्येथा पहुँची गये आ जाना,

46-(5). When you feel yourself cleansed of inspissated impurities, well drained of viscid perspiration, well and copiously sweated and your body channels have been well dilated and you have been rendered light, and you have known that all obstruction, stiffness, numbness, pain and heaviness have left you, then should you, following the platform reach the entrance.

निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगतसन्तापक्लमस्तु मुहूर्तात् सुखोष्णेन चारिणा यथान्यायं परिपिक्तोऽश्रीयाः, इति जेन्ताकस्वेदः ॥ ४६ ॥

निष्क्रम्य च अने गहर नीकलीने और बाहिर निकल कर, चक्षुषो आंखोने आखोको, परिपालनार्थम् मुहूर्तान्तरं यथावत् वचानेके लिए, शीतोदकम् शीतल गले शीत जलका, सहसा ओकदम तुरन्त, न उपस्पृशेथा स्पर्श करे नहि स्पर्श न करना, मुहूर्तात् ओक मुहूर्त पछी कुछ देर ठहरकर, अपगत-सन्ताप-क्लम. तु गरमी अने थक दूर यतां ताप और थकान दूर जाने पर, सुखोष्णेन नवशेका सुखोष्ण, चारिणा पाणीशी जलसे, यथान्यायम् विधिपूर्वक विधिपूर्वक परिपिक्तः स्नान करी स्नान करके, अश्रीया भोजन करे भोजन करना, इति आ यह, जेन्ताकस्वेद. जेन्ताक स्वेद छे जेन्ताक स्वेद है ॥ ४६ ॥

46. Having emerged, do not rush straight to touch cold water as it will harm your eyes. When you have got over the heat and fatigue, after the lapse of a muhurta ($\frac{3}{4}$ hour), you must have suitable affusion in genially warm water and then you may take your

meal'. This is the procedure to be followed in the sudatorium-sudation.

अश्मघनस्वेदस्य कल्पना—

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः संप्रदीपितैः ॥ ४७ ॥
व्यपोज्ज्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौपेयाविकसंस्तराम् ॥ ४८ ॥

शयानस्य सूतेला भुत्थना लेटे हुए पुरुषकी, प्रमाणेन गेवडा भापवाणी लम्बाई एव चौडाईके अनुसार, घनाम् नक्षर दढ, अश्ममयीम् पथरनी पथरकी, शिलाम् शिलाने शिलाको, संप्रदीपितै सणगावेला जलाये हुए, मारुतघ्नैः वातहर वातनाशक, दारुभि लाडली इन्धनोंसे, तापयित्वा तपावी तपाकर, सर्वान् सर्व सब, अङ्गारान् अगारा अगारोंको, व्यपोज्ज्य दूर करी हटा कर, उष्णवारिणा गरम पाणी गरम पानीसे, प्रोक्ष्य च एव छाली छिडक कर, अथ पछी पीछे, ताम् ते उस, शिलाम् शिला उपर शिला पर, कौपेय-आविक- रेशमी के छानेला रेशम या ऊनकी, संस्तराम् ओछाड चादर, कुर्वीत पाथरवेला बिछा दे ॥ ४७-४८ ॥

47-48. Heat well a thick stone-slab which is of the size of a bed with the fire of wood that is curative of vata. Then removing all the coals and cleaning the stone-slab with hot water, cover it with a silk or woollen cloth.

तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वप्नं स्विद्यति ना सुखम् ।
कौरवाजिनकौपेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः ॥ ४९ ॥
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः,

४७ शयानस्य-शयनस्य (ग)

,, मारुतघ्नै-अनिलघ्नैस्तु (ध.)

४८ व्यपोज्ज्य-व्यपोष (क)

,, ,, -व्यपोष (द)

४९. कौरवा-कौरवा (द ध)

,, सुसंवृतः-सुख वृतः (ध)

स्वभ्यक्त- सारी पेठे तेव शोणैव जिस पर अच्छे प्रकारसे तैलकी मालिश की गई है ऐसे, सर्वाङ्ग ना सधर्मा अगोवाणो पुरुष सब अगोवाला मनुष्य, तस्याम् तेना उपर उसपर, स्वपन् सुधने सोता हुआ, कौरव- सुतराउ थाहर सूतकी चद्दर, अजिन- भृगयर्भ मृगचर्म, कौषेय- रेशमी थाहर रेशमी चद्दर, प्रावाराद्यै धाभणै वगेरे कम्बलादि, सुसंवृत सारी रीते ओढी अच्छी तरह ओढ कर, सुखम् सुभपूर्वक सुखपूर्वक, स्विद्यति पसीनाथी रेभजेथ थाय छे स्विन्न होता है ॥ ४९ ॥

इति आ प्रभाषे इग प्रकार, अश्मघन- अश्मघन अश्मघन, स्वेदः स्वेदः स्वेद, उक्त. क्लो छे कहा गया है ।

49. Then the person should be anointed over his entire body and covered with cotton cloth, deer-skin, silk-cloth or blanket and other kind of covering, should be made to lie on it. Then he will sweat happily This is called the stone-bed sudation

कर्षूस्वेदस्य कल्पना—

कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते ।

खानयेच्छयनस्याधः कर्षू स्थानविभागवित् ॥ ५० ॥

दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षू पूरयेत्ततः ।

तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥ ५१ ॥

कर्षू- स्वेद छे कर्षूस्वेदः अब कर्षूस्वेद, प्रवक्ष्यते उडेवाभा आवशे कहा जागया, स्थानविभाग- स्थानना विभागने स्थानके विभागको, वित् आधुनार वैद्ये जान- नेवाला वैद्य, शयनस्य आटलानी खटियाके, अध नीचे नीचे, कर्षूम् कर्षू (भाडे) कर्षू (गड्ढा), खानयेत् ओढावली खुदवावे, ततः त्यारपछी इसके बाद, ताम् ते इस, कर्षूम् कर्षूने गड्ढेको, दीप्तै- प्रवक्षित धधकते, अधूमै अने धूमाड रङित धूम रहित, अङ्गारै अगाराथी अगरोंसे, पूरयेत् भर दीवे भर देवे, तस्याम् ते इस, शय्यायाम् शय्या शय्याके, उपरि उपर ऊपर, स्वपन् सुतेला सोता हुआ, ना पुरुष मनुष्य, सुखम् सुभेथी सुखपूर्वक, स्विद्यति स्वेदन पाभे छे स्विन्न होता है ॥ ५०-५१ ॥

50-51 The trench-sudation is (now) described. The man who is well versed in the classification of land should get a trench dug under the bed-(stead) and fill it with smokeless live coal. The person lying over this bed gets happily sweated This is called the Trench Sudation.

कुटीस्वेदस्य कल्पना—

अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।

घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः संप्रलेपयेत् ॥ ५२ ॥

अनति- उत्सेधविस्ताराम् अडु आधा छे विस्तार वगरनी बहुत ऊचाई या विस्तार रहित, वृत्ताकाराम् गोण आकारनी वर्तुलाकार, अलोचनाम् आरी रङित खिडकियोसे रहित, घनभित्तिम् अडी भीतवाणी मोटी दिवारवाली, कुटीम् कुटी कुटी, कृत्वा करीने बना कर, कुष्ठाद्यै क्क वगेरेथी कुष्ठादि द्रव्योका, संप्रलेपयेत् दी पली लेप करे ॥ ५२ ॥

52 Prepare a thick-walled hut which is not of very great dimensions, which is round in shape and without any holes or windows, and smear its inner walls with costus and other fragrant articles.

कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णमुपकल्पयेत् ।
प्रावाराजिनकौशेयकुथकम्बलगोणिकैः ॥ ५३ ॥

कुटीमध्ये कुटीनी वय्ये कुटीके बीचमे, प्रावार- प्रावार प्रावार, अजिन- भृगयर्भ मृगचर्म, कौशेय- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र, कुथ- पुट्ट चित्रकम्बल, कम्बल- धाभणै कम्बल, गोणिकै अने शङ्खियाथी और सनके कपडोसे, स्वास्तीर्णम् गिछावेला भली प्रकार बिछाई हुई

५३ उपकल्पयेत्-चोपकल्पयेत् (घ)

„ कुथ-कुथ (क छ)

„ गोणिकै-गोलकै (द.)

„ „ -गोणकै (ग)

„ „ -गोनकै (झ)

શય્યામ્ શય્યા શય્યા, મિષક્ વૈદ્યે વૈદ્ય, ઉપકલ્પયેત્
કરાવતી તથ્યાર કરવાવે ॥૫૩॥

53. In the middle of this hut, the physician should prepare a bed covered with cotton or silk sheet, deer-skin or woollen rug and sack-cloth.

હસન્તિકાભિરઙ્ગારપૂર્ણામિસ્તાં ચ સર્વશઃ ।

પરિવાર્યાન્તરારોહેદમ્યક્તઃ સ્વિચ્ચતે સુખમ્ ॥૫૪॥

અઙ્ગાર- પૂર્ણામિ. અ ગાગરાઓથી ભરેલી અગારોસે ભરી હુઈ, હસન્તિકામિ સગડીઓથી અગીઠિયો, તામ્ ચ તેને उस शय्याके, सर्व आलुओ चारों ओर, परिवार्य घेरी राખीने रख कर, अम्यक्त तेल ओलेल शय्याओ तैल मालिश करके रोगी, अन्तः शय्यानी वयभां शय्याके बीचमें, आरोहेत् भेसव बैठे, सुखम् आवी रीते सुभेथी इम प्रकार सुखपूर्वक, स्विच्यते स्वेदन थाय छे स्वेदन होता है ॥५४॥

54. Then stoves full of lives and smokeless charcoal, should be placed all around the bed and the patient well anointed, should be subjected to sudation.

ભૂસ્વેદસ્ય કલ્પના—

य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ।

प्रशस्तायां निवातायां समायासुपदिश्यते ॥५५॥

ય. એવ જે જો, અશ્મઘન- અશ્મઘન અશ્મઘન, સ્વેદવિધિ સ્વેદની વિધિ છે સ્વેદકી વિધિ હૈ, સઃ એવ તુ તે જ उसको ही, प्रशस्तायाम् प्रशस्त प्रशस्त, निवातायाम् वायुरहित निर्वात, ममायाम् अने सपाट और समतल, भूमौ भूमि ઉપર કરવાનો ભૂમિ પર કરનેકા, उपदिश्यते ઉપદેશ કરવામા આવે છે ઉપદેશ ક્રિયા જાતા હૈ ॥૫૫॥

55. The ground-bed sudation also should be done in the manner prescri-

bed for the stone-bed sudation The site, it is advised, should be clean, even and free from draught.

કુમ્મીસ્વેદસ્ય કલ્પના—

कुम्भीं वातहरकाथपूर्णाभूमौ निखानयेत् ।
अर्धभागं त्रिभाग वा शयनं तत्र चोपरि ॥५६॥
स्थापयेदासनं चाऽपि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।

વાતહર- વાતહર વાતહર, કાથપૂર્ણામ્ ક્વાથથી ભરેલી કાથોસે ભરી હુઈ, કુમ્મીમ્ ગાગરને હળ્ડીકા, અર્ધ-ભાગમ્ અર્ધભાગ જેટલી આધા ભાગ યા, ત્રિભાગમ્ ત્રીજા ભાગ જેટલી ત્રીસરા ભાગ, ભૂમૌ ધરતીમાં ભૂમિમે, નિખાનયેત્ ઘાટવી ગાઢના, તત્ર ચ અને તેની उस, उपरि ઉપર પર, नातिसान्द्र-परिच्छदम् બહુ બહાં પાથરણું વગરનો વહુત મોટે વિછોને રહિત, शयनम् ખાટલો ચારપાઈ, आसनम् અપિ વા કે આસન પણ યા આસનકો, स्थापयेत् રાખવું સ્થાપન કરે ॥૫૬॥

56- $\frac{1}{2}$ Bury to one third or half part, a pitcher filled with decoction curative of vata, in the earth. A seat or bed not very thickly covered is to be placed over it.

अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥५७॥
पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विच्यति ना सुखम् ।
सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः ॥५८॥

અથ પછી ફિર, કુમ્ભ્યામ્ ગાગરમા હળ્ડીમે, સુસન્ત-તાન્ સારી પેઠે તપેલા અત્યંત તપાયે હુએ, અયસઃ લોહના લોહકે, ગુડાન્ ગોળા ગોલોકો, પાષાણાન્ વા કે પાષાણુ યા પથરોંકો, પ્રક્ષિપેત્ નાખવા ઢાલે, અનિલ વાતનો વાતકા, નાશનૈ નાશ કરનારા નાશ કરનેવાલે, સ્નેહૈઃ સ્નેહોથી સ્નેહોંકી, સ્વભ્યક્ત સારી પેઠે યોળેલ માલિશ કર, સુસંવૃતાઙ્ગઃ તથા સારી પેઠે ઢાંકેલ અગ-વાળા તથા અગોંકો અચ્છી તરહ ઢક કર, તત્સ્થ ના તે શય્યાપર સૂતેલા પુરુષને उस शय्यापर सोया हुआ मनुष्य,

૫૪ અન્ત-અન્ત (ગ)

,, અમ્યક્ત-તસ્યા (ગ.)

૫૭. સુસન્તપ્તાન્પ્રક્ષિપેત્-મિષગ્ દદ્યાત્ સતપ્તાન્ (ગ)

૫૮. સુસંવૃતાઙ્ગ. સ્વભ્યક્તઃ-સુસંવૃતાઙ્ગ. સ્વભ્યંગ. (ઘ)

तेन ऊष्मणा ते गरभीणी इम ऊष्मासे, सुखम् सुभपूर्वकं
सुखपूर्वक, स्विद्यति स्वेदनं थाय छे स्विन्न होता है ॥५७-५८॥

57-58. Then red hot balls of iron
or stones must be put into the pot
and by the heat emanating therefrom
the person who is well anointed with
unctuous substances curative of vata
and well covered, sweats comfortably
lying on this bed.

कूपस्वेदस्य कल्पना—

कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः ।

देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तःसुमार्जितम् ॥५९॥

निवाते वायु वगरना निवात, शस्ते च अने अशस्त
एवं प्रशस्त, देशे प्रदेशमा जगह पर, शयन- विस्तारम्
भाटला गेटला विस्तारने। चारपाईके विस्तारके
समान, वेधत. विस्तारणी विस्तारसे, द्विगुणम् अमणु।
७।३० द्विगुण गहरा, अन्तः अने अ.६२ और भीतरसे,
सुमार्जितम् साक्ष करेवे। साफ किया हुआ, कूपम् कुवे।
कुआ, कुर्यात् करेवे। खुदवावे ॥ ५९ ॥

59. A pit of the size of the bed
and double thereof in depth should
be made in a windless and pleasant
place and the inside of it well
cleansed.

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते ।

स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णोऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ६०

हस्ति- आ कुवाभा हाथी इस कूपमे हाथी, अश्व-
घोडा, गो- गाय गाय, खर- गर्दभ गदहा, उष्ट्राणाम्
अने ७।८नां और ऊटकी, करीषैः सूडां लाए अने छाणु
सूखी लीद वा गोबरको, दग्ध-पूरिते लरी सणगावनीने
भरकर जलाकर, सुसंस्तीर्णे तेनी उपर सरभी रीते
याथरेल भाटला उपर अच्छी तरहसे बिछाई हुई चारपाई
पर, अभ्यक्त तेल योणेल तेल मालिश कर, स्ववच्छन्न

५९ कुर्यादन्तः सुमार्जितम्—सुसृष्ट (मृष्ट) कारयेत्तत (ग)

६०. स्ववच्छन्न—स्नेहाभ्यक्तः (ग)

,, अभ्यक्त—स्वपन् (ग ड.)

सारी रीते ढकायेल मली प्रकार ढोढ कर लेटा हुआ,
ना पुरुष पुरुष, सुखम् सुभेथी सुखपूर्वक, स्विद्यति
स्विन्न थाय छे स्विन्न होता है ॥ ६० ॥

60 The dry dung of the elephant,
horse, cow, ass and camel is to be burnt
in it; and the patient well anointed
and well covered, if subjected to this
method of sudation, sweats happily.

होलाकस्वेदस्य कल्पना—

धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।

शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥६१॥

सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ।

यथोक्तानाम् अगाडि कुहा प्रमाणेना उपर्युक्त,
करीषाणाम् तु सूडां लाए छाणुथी सूखे गोबरसे, शयन-
अन्त भाटलाना अ.६२ना चारपाईके अन्दरके, प्रमाणेन
भापनी प्रमाणसे, धीतीकाम् धीतीका धीतीकाको, कृत्वा
अनावी तैयार करके, प्रदीपयेत् सणगावनी जलती हुई,
सुदग्धायाम् सारी पेठे सणगी रहे अच्छी प्रकार दग्ध,
विधूमायाम् अने धूमाडो न रहे त्यारे और निर्धूम
हो जाने पर, तत्र च तेना उसके, उपरि उपर ऊपर,
यथोक्ताम् अगाडि कुहा प्रमाणेनी यथोक्त, शय्याम् शय्या
शय्याको, उपकल्पयेत् राभनी बिछवावे ॥ ६१ ॥

61- $\frac{1}{2}$. Set fire to a heap of the dungs
of the above-mentioned animals
heaped to the size of the bed and place
a bedstead over it after the heap
is burnt and has become smokeless.

स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ६२
होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा ।

इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥६३॥

तत्र तेमा उस पर, अभ्यक्तः तेल योणेल तेल
मालिश कर, स्ववच्छन्न सारीपेठे ओढीने अच्छी प्रकार

६१. धीतीका तु—धीतीकास्तु (ग)

,, ,, —धीतीका तु (ध)

,, तत्र च—तासु च (ग)

,, सुदग्धाया विधूमायाम्—सुदग्धाया विधूमासु (ग.)

ओढकर, स्वपन् सूते। सोता हुआ, ना पुरुष मनुष्य, सुखम् सुभेत्था सुखपूर्वक, स्विद्यति स्विन्न थाय छे स्विन्न हो जाता है, इति आ प्रभाषे इमतरह, महर्षिणा महर्षिणे महर्षिने, एष आ यह, सुख. सुभद्र सुखकर होलाक-स्वेद होलाक-स्वेद होलाक-स्वेद, प्रोक्त कही देभाउथे छे बतला दिया है, इति आ इस प्रकार, अग्नि-गुण-संश्रय अग्निना गुणवाणे। अग्निगुणके आश्रित, स्वेद. स्वेद स्वेद, त्रयोदश-विध तेर अतने। छे तेरह प्रकारके हैं ॥ ६२-६३ ॥

62-63. Then the person well anointed and well covered and made to lie on it sweats happily. It is called the happy "Holaka" or happy under-bed sudation, by the great sage. Thus the thirteen varieties of sudation by the thermal method have been described.

निरग्निस्वेदो दशविधः—

व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ॥ ६४ ॥
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादते ।

व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, उष्णसदनम् गरम धर उष्णगृह, गुरुप्रावरणम् अडु ओढवानु भारी ओढना, क्षुधा भूभ भूख, बहुपानम् अडु मधुपान बहुत मद्यपान, भयक्रोधौ भय-क्रोध भय-क्रोध, उपनाह- उपनाह उपनाह, आहव- युद्ध युद्ध, आतपा अने तड्डे और आतप, एतानि ओ ये, दश दश दस, नरम् मनुष्यनु मनुष्यको, अग्निगुणात् अग्निगुण अग्निगुणसे, ऋते सिवाय रहित, स्वेदयन्ति स्वेदन करे छे स्वेदन करते हैं ॥ ६४ ॥

64½. Exercise, warm rooms, heavy clothing, hunger, excessive drinking, fear, wrath, plasters, war and sun-shine—these ten induce perspiration in a man without the agency of external heat.

६४ °क्षुधा-°क्षुधौ (क.)

॥ बहुपान-बहुपान (य.)

प्रकारान्तरेण पड्विध. स्वेद —

इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ ६५ ॥
एकाङ्गसर्वाङ्गतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च ।
इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६६ ॥

इति आ प्रभाषे इसी प्रकार, द्विविधः ओ अतने दो प्रकारका, स्वेद. स्वेद स्वेद, उक्त कही छे कह दिया है, अग्निगुणैः अग्निगुण अग्निगुण, संयुक्त सहित युक्त, न च अने अग्निगुणरहित और अग्निगुणरहित, एकाङ्ग- ओङ्ग एकाङ्ग, सर्वाङ्ग गत अने सर्वाङ्ग- गत और सर्वाङ्गत, स्निग्ध स्निग्ध स्निग्ध, तथा एव तथा तथा, रूक्षः च रूक्ष रूक्ष, इति ओम् एवम्, एतत् आ इन, त्रिविधम् त्रिषु अतनां तीन प्रकारके, द्वन्द्वम् ओङ्कां दो दो, स्वेदम् स्वेदने स्वेदको, उद्दिश्य उद्देशीने उद्देश करके, कीर्तितम् कही देभाउथां छे कहा गया हैं ॥ ६५-६६ ॥

65-66. Thus have been described the two varieties of sudation, the one thermal and the other non-thermal. Sudation—local or general, moist or dry—and thus the three pairs of dyads have been fully expatiated upon.

स्विन्नेन यत् कार्यम्—

स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ६७ ॥

स्निग्ध स्नेहन पासेला मनुष्यनी स्निग्ध मनुष्यकी, स्वेदैः स्वेदने स्वेदद्वारा, उपक्रम्य चिकित्सा करनी ओ ओ स्विन्न हो जाने पर, पथ्याशनः पथ्य खोजन करनेवाला, भवेत् थपुं होना चाहिए, स्विन्न- गात्र अने नेनां अ गेनु स्वेदन थपुं होय स्वेदन दिया हुआ, नर. तु पुरुषे वणी मनुष्य, तत् अह. ते दिवसे उस दिन, व्यायामम् व्यायाम व्यायामको, वर्जयेत् तत् छोड़े ओ ओ स्विन्न हो जावे ॥ ६७ ॥

६७. व्यायाम वर्जयेन्नर—व्यापार परिवर्जयेत् (झ.)

67 The person that has been subjected to sudation after preliminary oleation and who has sweated well must observe dietetic regimen. He that has undergone sudation must abstain from exercise that day.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।

यत्र देशे यथा योग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥६८॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमे, श्लोका उपस-
हारना श्लोका छे के उपसहारके श्लोक है कि, स्वेद-
स्वेद स्वेद, यथा ने प्रमाणे जिस प्रकार, कार्यकर
कार्यसाधक छे कार्यसाधक है, येभ्यः च नेथोने माटे
जिनके लिए, यद्विध ने मतने स्वेद जिस प्रकारका स्वेद,
हित हितकर छे हितकर है, यत्र देशे ने भागमां
जिस भागमे, यथा योग्य नेवे स्वेद योग्य छे
जैसा स्वेद योग्य हैं, य. देशः ने भागनु जिस भागकी,
यथा रक्ष्य ने प्रमाणे रक्ष्य करवु ओधिये जैसे रक्षा
करनी चाहिए ॥ ६८ ॥

Here are the recapitulatory verses—

68. How sudation becomes efficacious, unto whom and in what way it is so, what parts to be protected and how,

स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथाऽतिस्विन्नभेषजम् ।

अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥६९॥

स्विन्न स्वेदन पाभेदा स्विन्नके लक्षण, अति-स्विन्न-अने
भूय स्वेदन पाभेदाना और अति स्विन्नके, रूपाणि
लक्षण, तथा अति-स्विन्न-वधारे पडता स्वेदन
पाभेदानु अति स्विन्नकी, भेषजम् औषध औषध,
अस्वेद्या स्वेदन न करवा योग्य स्वेद के लिए अयोग्य,
स्वेद योग्या. च स्वेदनयोग्य पुरुषो स्वेदके योग्य पुरुषो,
स्वेद-द्रव्याणि स्वेदनां द्रव्यो स्वेदके द्रव्य, कल्पना तथा
तेथोनु विधान और उनकी कल्पना ॥६९॥

69. the signs of successful sudation and over-sudation, medications for

over-sudation, those in whom sudation is not indicated, those in whom it is indicated, the drugs used in sudation and their combination,

त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।

संग्रहेण च षट् स्वेदा. स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥७०॥

त्रयोदश-विध तेर प्रकारने अग्निना शुष्कनागे।
तेरह प्रकारका अग्निके गुणसे युक्त स्वेद. स्वेद स्वेद,
अग्निना अग्निना शुष्कथी अग्निके गुणसे, विना रहित
रहित, दशविध. दश प्रकारने स्वेद दश प्रकारका स्वेद,
संग्रहेण अने सक्षिप्तमां और संक्षेपसे, षट् स्वेदा.
छ स्वेद छ प्रकारके स्वेद, स्वेदाध्याये आ 'स्वेदा-
ध्याय' मां इस स्वेदाध्यायमे, निदर्शिता अताव्या छे
बतलाये गये हैं ॥ ७० ॥

70. the thirteen modes of thermal and the ten modes of non-thermal sudation and the six-fold grouping of sudation in brief have all been described in the chapter on sudation.

स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।

शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुः ॥७१॥

स्वेदाधिकारे स्वेदना प्रकारनुभा स्वेदाधिकारमें,
महर्षिणा महर्षिणे महर्षिने, यत् वाच्यम् ने उहेवा
योग्य हुतु जो कहने योग्य है, एतत् ते सधणुं वह सब,
उक्तम् उही देखाउथु छे कह दिया है, शिष्यै. शिष्योअने
शिष्यो, प्रतिपत्तव्यम् तेनु सारी रीति अहणु करी देवु
उसको भली प्रकार समझ लें, पुनर्वसु. करणु के भगवान
पुनर्वसु क्योंकि भगवान पुनर्वसु, उपदेष्टा उपदेश
करना छे उपदेशक है ॥ ७१ ॥

71. All that has to be said in the matter of administering sudation has been declared by the great sage It is worthy of practice by the disciples as the teacher is none other than Punarvasu

७० स्वेद-भेदा. (ग)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
स्वेदाध्यायो नाप चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २२श्लो अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने २२३थी प्रतिसंस्कार पासेला आ शास्त्रमा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, स्वेदाध्यायः 'स्वेदाध्याय' 'स्वेदाध्याय,'
नाम नामने। नामका, चतुर्दश योद्धमे। चौदहवाँ,
अध्याय' अध्याय स पूरुं थये। अध्याय समाप्त
हुआ ॥ १४ ॥

14. Thus in the section on General
Principles in the treatise compiled
by Agnivesa and revised by Caraka,
the fourteenth chapter entitled,
"Sudation Procedure" is completed.

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पंद्रहवाँ अध्याय अध्याय पन्द्रहवाँ

Chapter XV

उपकल्पनीयाभ्यायोपक्रमः —

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अत हवे अर्होथी अब आगे उपकल्पनीयम्
'उपकल्पनीय' नामना 'उपकल्पनीय' नामके, अध्यायम्
अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणु
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषेण इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1 We shall now expound the
chapter entitled "The Armamentarium
of the Physician".

2 Thus declared the worshipful
Atreya.

वमनादिकर्मणः प्राक् संभारोपकल्पनस्य पयोजनम्—

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुल-
द्रव्यं वमनं विरेचनं वा पाययितुकामेन भिषजा
प्रागेचौषधपानात् संभारा उपकल्पनीया भवन्ति
सम्यक्चैव हि गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थाः, व्यापन्ने
चौषधे व्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थाः;

इह खलु अर्हो यहा, राजानम् राजाने राजाको,
राजमात्रम् राजाना नेवा वैभववाणाने राजाके
सदृश वैभववालेको, अन्यम् वा अथवा भीष्म
अथवा दूसरे, विपुलद्रव्यम् अहु धनवानने
बहुत धनाढ्यको, वमनम् वमन वमन, विरेचनम् वा
अथवा विरेचन या विरेचन, पाययितुकामेन
पावान्नी छ्छावाणाये पिलानेकी इच्छावाला, भिषजा
वैद्ये वैद्य, औषधपानात् औषध पातां औषध पिलानेसे,
प्राक् एव पहेलां पूर्व ही, औषधे हि औषध औषधके,
सम्यक् एव च गच्छति सक्ष्ण यतां सफल होने पर,
प्रतिभोगार्था पथ्य भोजन वगेरे भाटे पथ्यभोजन आदि
के लिए, व्यापन्ने च अने औषध उपद्रवकारी यतां
औषधके व्यापन्न होनेपर, व्यापद उपद्रवने उपद्रवको,
परिसंख्याय अष्टुने जानकर, प्रतीकारार्था उपचार
भाटे प्रतीकारके लिए, संभारा योग्य साधने।
योग्य साधनों, उपकल्पनीया तैयार राखवां योग्य
तय्यार रखने योग्य, भवन्ति छे है,

3-(1) The physician who wishes to
administer the procedure of emesis
or purgation to a king or a person of kin-
gly circumstance or a wealthy man,
must keep ready before beginning
his treatment, his full armamentarium.
If the procedure proves quite success-
ful, the equipment will be of use in
after-treatment, and if the procedure
goes wrong, it will serve to help
diagnosis and emergency treatment
of complications arising during the
course of treatment.

३ वमन—संभारसंभार वमन (क. ख. ग. घ. छ. ज. ड त. द.)

न हि सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यथि क्रयाक्रये सुकरमाशु संभरणमौषधानां यथावदिति ॥ ३ ॥

हि केमडे क्योकि, आपदि व्यापत्ति उपद्रवके, प्रादुर्भूतायाम् उत्पन्नं तथा उत्पन्न होने पर, क्रयाक्रये भरीद्वान्नी वस्तु अने धन खरीदनेकी वस्तु और द्रव्य, सति अपि भोग्यतां पण्य पाम रहने पर भी, सन्निकृष्टे शेला थोडे ही, काले समयमा समयमें, आशु नष्टही शीघ्र, औषधानाम् औषधोने। औषधोका, यथावत् जेधे तेवे यथायोग्य, संभरणम् सश्रद्धे करे। सग्रह करना, सुकरम् न इति सहेवे। नथी सुगम नही होता ॥ ३ ॥

3. The equipment should be kept ready because it is not easy to obtain immediately, even if the means to buy them be available, the stock of remedies needed in the event of an emergency development of the disease.

एवंवादिनं भगव तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
ननु भगवन्! आदावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यं यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा, व्याघ्रश्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता,

एवं- ओ प्रभाणे ऐसा, वादिनम् डहेता कहते हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयसे, अग्निवेश. अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच डहेता कहा, ननु भरेभर सचमुच, भगवन् डे भगवान् हे भगवान्, ज्ञानवता ज्ञानवान् वैधे ज्ञानवान् वैद्यको, आदौ एव प्रथमथीन प्रथमही से, तथा तेवी रीते ऐसा. प्रतिविधातव्यम् डरवु जेधे करना चाहिए, यथा तेवी रीते जिसके, प्रतिविहिते डन्वामा आवतां करने पर, औषधम् औषध औषध, एकान्तेन अवश्य अचूक रूपसे, सिध्येत् एव सक्षण नीवडेन सफल ही होए, हि केमडे क्योकि, सम्यक् भराभर योग्य, प्रयोग- प्रयोगने प्रयोगके, निमित्ता डारणे कारणही, सर्वकर्मणाम् अध्यां डर्भोनी सब कर्मोकी,

इष्टा अशीष्ट इष्ट, सिद्धि सिद्धि थाय छे सिद्धि होती है, व्यापत् च अने व्यापत्ति और व्यापत्ति, असम्यक्- अयोग्य अयोग्य, प्रयोग- प्रयोगने प्रयोगके, निमित्ता डारणे थाय छे कारण होती है,

4-(1). Agnivesa said to the worshipful Atreya who had thus spoken—"O worshipful one! the wise physicians should administer the medicine in such a way from the very outset, that it succeeds invariably. The proper application of remedies is always attended with the desired results of treatment while the ill effects result from improper application.

अथ सम्यगसम्यक् च समारब्धं कर्म सिध्यति व्यापद्यते वाऽनियमेन, तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ४ ॥

अथ हुवे जे अव यदि, सम्यक् शेज्य रीते योग्य विधिसे, असम्यक् च अने अयोग्य रीते और अयोग्य विधिसे, समारब्धम् आरंभेण आरम्भ किया कर्म डर्भ कर्म, अनियमेन नियमरहित नियमके बिना, सिध्यति सक्षण थतु होय सफल होता हो, व्यापद्यते वा अथवा विक्षण थतु होय तो या विफल होता हो तो, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, अज्ञानेन अज्ञाननी अज्ञानके, तुल्यम् समान समान, भवति इति थाय होता है ॥ ४ ॥

4. Under these circumstances, if treatment, both well-administered and ill-administered, produce good or ill effects indeterminately then knowledge and ignorance are to be regarded as being alike".

तमुवाच भगवानात्रेयः—शक्यं तथा प्रतिविधा-
तुमस्माभिरसिद्धिर्वाऽप्यग्निवेश! यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, तच्च प्रयोगश्चौषधमुपदेष्टुं यथावत्,

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयने, तम् तेने उससे, उवाच क्व क्वा, अग्निवेश हे अग्निवेश हे अग्निवेश, अस्मामि अमाराथी हममे, अस्मद्विधे वा अथवा अमारा नेवा भीमओथी अथवा हम जैसे दूसरोंसे, अपि पण भी, तथा तेवी रीते ऐसा, प्रतिविधातुम् प्रयोगे करवा प्रयोग करना, शक्यम् शक्य छे के सम्भव है कि, यथा ने रीते जिससे, प्रतिविहिते प्रयोगे करवाभां आवतां प्रयुक्त किये जाने पर, औषधम् औषध औषध, एकान्तेन अवस्थ अवस्थ, निध्येत् एव सङ्ग न थाय सफल ही होए, तत् च अने तेवी और वैसी, प्रयोग- प्रयोगनी प्रयोगकी, सौष्ठवम् श्रेष्ठाने श्रेष्ठताको, यथावत् योज्य रीते ठीक रीतिसे, उपदेशम् उपदेश करवानु पण शक्य छे उपदेश करना भी सम्भव है,

5-(1) The worshipful Atreya replied to him, "O Agnivesa, it is given only to us or (persons) like us to administer remedies so as to make them infallible, and give exact instruction regarding their effective administration.

नहि कश्चिदस्ति य एतदेवमुपदिष्टमुपधारयितुमुत्सहेत, उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं वा,

कश्चित् परतु केहि परंतु कोई, नहि अस्ति अवे नथी ऐसा नहीं है, य ने जो, एवम् अे प्रभाणे इस प्रकारसे, उपदिष्टम् कहेवाभां आवेला कहे हुए, एतत् आने इसको, उपधारयितुम् धारण करवा धारण करनेमें, उपधार्य वा अथवा धारण करीने और धारण करके भी, तथा तेवी रीते उस प्रकार, प्रतिपत्तुम् समजवा समझनेमें, प्रयोक्तु वा के प्रयोगे करवा या प्रयोग करनेमें, उत्सहेत समर्थ थाय समर्थ हो,

5-(2). But there is none who is able to grasp such instruction or having grasped it, is able to apply it or put it into practice.

सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीराहार-सात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि, यान्यनु-

चिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुली-कुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः,

हि केमके क्योकि, दोष- दोष दोष, भेषज- औषध औषध, देश- देश देश, काल- काल काल, बल- बल बल, शरीर- शरीर शरीर आहार- आहार आहार, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, वयसाम् अने उमरना ओर उमरके, अवस्थान्तराणि अवस्थाबेदे अवस्थाभेद, सूक्ष्माणि सूक्ष्म छे सूक्ष्म हैं, यानि नेओ जो, अनुचिन्त्यमानानि विचार करवा करवा विचार करने पर, विमल- निर्मल विमल, विपुल- तथा विशाल तथा विशाल, बुद्धे- बुद्धिवाणानी पण बुद्धिवालेभी भी, बुद्धिम् बुद्धिने बुद्धिको भी, आकुलीकुर्यु व्याकुल करे व्याकुल कर देते हैं, पुन तो पछी तो फिर, अल्पबुद्धे- अल्प बुद्धिवाणानु अल्प बुद्धिवाले के लिए, किम् कहेवुं न शु ? कहना ही क्या?

5-(3). The difference in the variations of humoral discordance, drug, place, time, strength, body, food, homologation, mind, constitution and age are so minute that they baffle the understanding of even those whose intellect is clear and broad. It is needless then to speak about those whose understanding is only limited.

तस्मादुभयमेतद्यथावदुपदेक्ष्यामः— सम्यक्प्रयोगं चौषधानां, व्यापन्नानां च व्यापत्साधनानि सिद्धिषूत्तरकालम् ॥ ५ ॥

तस्मात् ते भाटे इस लिए, औषधानाम् च औषधोंने औषधियोंका, सम्यक् योज्य योग्य, प्रयोगम् प्रयोग प्रयोग, व्यापन्नानाम् च अने व्यापत्तिकर नीवडेल औषधियोंका और व्यापत्तिकर वनी हुई औषधियोंके, व्यापत्- उपद्रवोंका, साधनानि ध्यान प्रतीकार, एतद् उभयम् अे अनेने इन दोनोंको, उत्तरकालम् डेवे पछी आगे, सिद्धिषु सिद्धिस्थानभां सिद्धिस्थानमें, यथावत् योज्य रीते पूर्ण रूपमें, उपदेक्ष्याम- उपदेश करशु उपदेश करेंगे ॥५॥

5. Therefore both these viz the correct application of drug and the means of emergency treatment, in case of complications arising, we shall explain in detail later on in the section on "Success in treatment."

उपकल्पनीयाः सभारा --

इदानीं तावत् संभारान् विविधानपि समासे-
नोपदेक्ष्यामः,

इदानीम् हवे अब, तावत् प्रथम प्रथम, विविधान्
विविध प्रकारनी विविध प्रकारकी, अपि छां होने पर,
संभारान् साधन साभारीओने सावन सामग्रियोको,
समासेन सक्षेपमां सक्षेपसे, उपदेक्ष्याम. छेहेथु कहेंगे,

6-(1). Here, therefore, we shall in-
struct in brief concerning several
accessories.

तद्यथा—दृढं निवातं प्रवातैकदेशं सुखप्रवि-
चारमनुपत्यकं धूमानपजलरजसापन्नभिगमनीयम-
निष्ठानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां सोदपा-
नोदूखलगुसलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसं वास्तु-
विद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्वमुप-
कल्पयेत् ॥ ६ ॥

तत् यथा जेमडे जैसेकि, दृढम् भजभूत दृढ,
निवातम् अहु वायुरहित वायु रहित, प्रवातैक-
देशम् ओके भागमां हवा आवे जय तेवु एक भागमे
हवादार, सुख-प्रविचारम् सुमेथी डरी डरी शकाय तेवु
सुखसे चल फिर मके ऐसा, अनुपत्यकम् छां धर- भूमि
आदिथी डर ऊचे घर- भूमि आदिसे दूर, धूम- धूमाडे
धूआ, आतप- तडके धूप, जल- वरसाहु पाणी वर्षाजल,
रजसाम् रज वृत्ति, अनिष्ठानाम् च तथा अनिष्ठ
तथा अनिष्ठ, शब्द- शब्द शब्द, स्पर्श- स्पर्श स्पर्श,
रस- रस रस, रूप- रूप रूप, गन्धानाम् तथा गन्ध

६ प्रवातैकदेशम्—प्रवातिकदेशम् (प)

,, उदूखल—उदूखल (छ)

,, महानस—महानसोपेत (स)

,, ,, —महानस सर्वोपकरणसमुदित (ग)

तथा गन्ध, अनभिगमनीयम् न आवी शके ओवु
न पहुंच सके ऐसा, स—उदपान—उदूखल—मुसल—वर्च
स्थान—स्नानभूमि—महानसम् जलपात्र, आउणीओ,
सांथेलु, जलरु, नहावानी भूमि, अने रसोडुं ओओ
सहित जलपात्र, उखल, मूसल पखाना, स्नानगृह और
रसोई-घर-वाला प्रशस्तम् प्रशस्त प्रशस्त, गृहम् एव
धरज सकान ही, तावत् वास्तुविद्या-कुशल धर जनाव-
वानी विद्यामां निपुण पुरुषे गृहनिर्माणमे चतुर पुरुषको,
पूर्वम् सौधी पहेलु सबसे प्रथम उपकल्पयेत् जनावु
जोओ बनाना चाहिए ॥ ६ ॥

6. It is thus. The expert architect
should first design a good house
which is strong and is warding off
the wind except on one side, affording
comfortable moving space, not surro-
unded by high places, not penetrable
to smoke, heat, moisture, dust and to
undesirable noise, contact, taste, sights
and odour and is furnished with a
water-storage room, pharmacy room,
latrine, bath room and kitchen.

ततः शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्यो-
पपन्नानुपचारकुशलान् सर्वकर्मसु पर्यवदातान्
स्पौदनपाचकस्नानपकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौष-
धपेषकांश्च परिचारकान् सर्वकर्मस्वप्रतिकूलान्,

तत ते पछी उसके बाद, शील- शील शील, शौच-
पवित्रता पवित्रता, आचार- आचार आचार, अनुराग-
प्रीति प्रीति, दाक्ष्य- दक्षता निपुणता, प्रादक्षिण्य- अने
अनुकूलताथी और अनुकूलतामे, उपपन्नान् युक्त युक्त,
उपचारकुशलान् उपचारमां कुशल सेवामे कुशल, सर्व-
कर्मसु सर्व कर्मोमां सर्व वर्गोमे पर्यवदातान् निर्माण
जानवाण निर्मल ज्ञानवाले, स्प- दाल दाल, ओदन-
तथा भातने और भात, पाचक- रंधनार पकानेवाले,
स्नानपक- स्नान करानेवाले स्नान करानेवाले, सवाहक-
अग दवावनार अन्न दवानेवाले, उत्थापक- शय्यामांथी
छाउनार शय्यासे उठानेवाले, संवेशक- सुवाउनार सुलाने

वाले, औषध- दवा औषध, पेयकान् पीसनारा पीसनेवाले, सर्वकर्मसु च अने सर्व कर्मोंमें, और सब कर्मोंमें, अप्रतिक्लान् अनुकूल अनुकूल, परिचारकान् परिचारकोंने परिचारकोंको,

7-(1). Then (the following accessories should be kept ready), the attendants who have character, cleanliness, good conduct, affection, dexterity and sympathy, who are well-versed in nursing, who are circumspect in all work, who are skilled in the cooking of soups and rice, in giving baths and shampoo, in lifting or laying the patient in bed and in administering medicines, and who are not disinclined to any kind of work;

तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथाख्यायिके-
तिहासपुराणकुशलानभिप्रायज्ञाननुपमतांश्च देश-
कालविदः पारिषद्यांश्च,

तथा तथा तथा, गीत- गायन गायन, वाद्य- वाद्य वाद्य, उल्लापक- स्तोत्रो स्तोत्र, श्लोक- श्लोक श्लोक, गाथा-
कथा, आख्यायिका- आख्यायिका आख्यान, इतिहास- इतिहास इतिहास, पुराण- तथा पुराणोंमें और पुराणोंमें, कुशलान् कुशल कुशल, अभिप्रायज्ञान् अभिप्राय आख्यान अभिप्रायको समझनेवाले, अनुमतान् च सममत सम्मत, देश- अने देश और देश, काल- तथा कालने तथा कालको, विद आख्यान जाननेवाले, पारिषद्यान् च सभ्य पुरुषोंने सभ्य पुरुषोंको,

7-(2). those who are well-versed in singing, playing of musical instruments, panegyrics, verses, stories, legends, modern history, mythology, who are quick in understanding, who are of approved character, who are versed in the knowledge of clime and season and who are good members of society

मृगमातृक्षोरभ्रान्, गां दोग्ध्रीं शीलवतीमनातुरां
जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयां,

तथा लाव- तथा लावां बटेर, कपिञ्जल- सङ्घे तेतर
श्वेत तीतर, शश- ससदां खरगोश, हरिण- हरिण, एण-
एण, कालपुच्छक- कालपुच्छक, मृगमातृका- मृगमातृका (भेडा पेडवाली) ओं अतने
हरिण) मृगमातृका (बडा पेडवाला मृगविशेष), उरभ्रान्
भेडां भेडा, दोग्ध्रीम् दूग्ध्री दूध देनेवाली, शीलवतीम्
शांत स्वभाववाणी सुशील, अनातुराम् नीरोग नीरोग,
जीवद्वत्साम् श्वत्ता वाधरवाणी जिसका बच्चा जीता
हो ऐसी, सुप्रतिविहित- सारी रीते धरेलो छे अच्छा रक्खा,
तृण- घास घास, शरण- रहेवाणी जग्या रहेनेका स्थान,
पानीयाम् तथा पाणीने प्रथम धेने भाटे ओवी और
पानीका प्रबन्ध जिसके लिए ऐसी, गाम् गायने गायको,

7-(3). He should also be equipped with quail, grey partridge, hare, deer, black buck, black-tailed deer, nog deer and wild sheep, and a milchcow good-tempered and healthy, having a living calf, and a good arrangement of grass, byre and water.

पात्र्याचमनीयोदकोष्ठमणिकघटपिठरपर्योगकु-
म्भीकुम्भकुण्डशरावदर्वीकटोदञ्चनपरिपचनमन्था-
नचर्मचेलसूत्रकार्पासोणादीनि च,

पात्री- जलपात्र जलपात्री, आचमनीय- आचमन
भाटेनी आचमनके लिए, उदकोष्ठ- पाणीनी काली जल
भरनेकी कोठी, मणिक- गोणो मटका, घट- धडो घडा,
पिठर- थाणी थाली, पर्योग- कडाई कडाई, कुम्भी- गायर
बडा घडा, कुम्भ- धडो घडा, कुण्ड- कूंड कुण्ड, शराव-
शराव, दर्वी- कडली कडली, कट- सादडी चडाई,
उदञ्चन- धुआरु ढकना, परिपचन- तेल पकाववानु पात्र
तेल पकानेका पात्र, मन्थान- रवेथो मथनी, चर्म- थामु
चमडा, चेल- चेल कपडा, सूत्र- सूतर सूतके धागे,
कार्पास- कपास रुई, ऊर्णादीनि च अने उन वगेरेने और
ऊन आदिको,

तथा लावकपिञ्जलशशहरिणैकालपुच्छक-

७. पात्र्याचमनीयो-० जलपात्राचमनो० (श.)

7-(4) a beaker, sipping spoon, water-tub, pot, cooking pot, pan, jug, pitcher, bowl, saucer, ladle, mat, cover-plate, frying pan, churning staff, skins, cloth yarn, cotton, wool etc.,

शयनासनादीनि चोपन्यस्तभृङ्गारप्रतिग्रहाणि सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानानि सोपाश्रयाणि संवेशनोपवेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रोच्चारकर्मणामुपचारसुखानि,

सोपाश्रयाणि तडिया सहित तक्रिया सहित, सुप्रयुक्त-सुव्यवस्थित सुव्यवस्थित, आस्तरण-भिछानां बिछौना, उत्तरप्रच्छद ओछाउ ओढना, उपधानानि ढशीडांवाणी सिराहना युक्त, उपन्यस्त-पासे शोभेलां पासमें रकखे हुए, भृङ्गार-जणपात्र गंगासागर, प्रतिग्रहाणि तथा थूडनीवाणी और पिकदानवाले, संवेशन-सूवाभां लेटनेमें, उपवेशन-भेसवाभां बैठनेमें, स्नेह-स्नेहन स्नेहन, स्वेद स्वेदन स्वेदन, अभ्यङ्ग-अभ्यग अभ्यग, प्रदेह-भदेह प्रदेह, परिषेक-परिषेक परिषेक, अनुलेपन-अनुलेपन अनुलेपन, वमन-वमन वमन, विरेचन-विरेचन विरेचन, आस्थापन-आस्थापन आस्थापन अनुवासन-अनुवासन अनुवासन, शिरोविरेचन-शिरोविरेचन शिरोविरेचन, मूत्र-पेशाब पेशाब, उच्चार-तथा भणत्याग और मलत्याग, कर्मणाम् ओ कर्मोंनी इन कर्मोंकी, उपचार-परिचर्याभां परिचर्यामें, सुखानि सगवडवाणी सुविधायुक्त, शयन-शयन शयन, आसनादीनि च अने आसन वगेरेने और आसन आदिको,

7-(5). beds and seats with kettle and spittoon, well-spread bed-sheets, coverlets and cushions with pillows, convenience for inclining, reclining, for oleation, sudation, inunction, application, affusion, anointment, for emesis, purgation, for simple enema, corrective enema, errhines and for defecation,

सुप्रक्षालितोपधानाश्च सुश्लक्ष्णखरमध्यमा दृषदः, शस्त्राणि चोपकरणार्थानि, धूमनेत्रं च, वस्तिनेत्रं चोत्तरवस्तिकं च, कुशहस्तकं च, तुलां च, मानभाण्डं च,

सुप्रक्षालित-सारी रीते धोयेला अच्छी तरह धोये हुए, उपधाना च ढावरवाणीवाणी सिलबट्टेवाली, सुश्लक्ष्ण-जण बीसी मुगायम, खरगध्यमा तथा वयभां भर-जणडी तथा वीचमें खुरदरी, दृषद. शिलाओ शिलाए, उपकरणार्थानि च अने उपकरण भाटे और उपकरणके लिए, शस्त्राणि शस्त्रो शस्त्र, धूमनेत्रम् च धूमपाननी नणी धूमनेत्र, वस्तिनेत्रम् च वस्तिनेत्र नणी वस्तिनेत्र, उत्तरवस्तिकम् च उत्तर वस्तिन साधन उत्तर वस्तिका उपकरण, कुशहस्तकम् च सावरणी बहारनी, तुलाम् च डांटे तराजू, मानभाण्डम् च अने मापियु ओओने और नापनेका पात्र इनको,

7-(6) well-washed roller-stone, well-polished, hard and medium sized grinding slabs, instruments and other accessories, smoking pipe, enema tube, tube for urethral or vaginal douche, broom, balances, measuring vessels,

घृततैलवसामज्जक्षौद्रफाणितलवणेन्धनोदक मधुसीधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकदधिदधिमण्डोदधिविद्वान्याम्लमूत्राणि च,

घृत-धी घी, तैल-तेल तेल, वसा-वसा वसा, मज्ज-मज्ज मज्जा, क्षौद्र-मध शहद, फाणित-क्षुण्णित फाणित, लवण-सिधव सेंधानमक, इन्धन-जणतणु इन्धन, उदक-जण जल, मधु-मधु मधु, सीधु-सीधु सीधु, सुरा-सुरा सुरा, सौवीरक-सौवीरक सौवीरक, तुषोदक-तुषोदक तुषोदक, मैरेय-मैरेय मैरेय, मेदक-मेदक मेदक, दधि-दही दही, दधिमण्ड-दहीने मड दहीका मड, उदधित्व-दहीने घाण दहीका घोल, धान्याम्ल-धान्याम्ल धान्याम्ल, मूत्राणि च अने गाय वगेरेना मूत्रोने और गाय आदिके मूत्रोंको,

7-(7). ghee, oil, animal fat, marrow, honey, treacle, salt, fuel, water, honey wine, sidhu wine and sura wine, sauveeraka wine, tushodaka, maireya and medaka wines, curds, whey, semi-diluted curds, sour gruel and urines;

तथा शालिषष्टिकमुद्गमाषयवतिलकुलस्थवदर
मृद्वीकाकाशमर्यपरूषकाभयामलकविशीतकानि,

तथा शालि- शालि शालि, षष्टिक- साडी माठी, मुद्ग-
भग मूग, माष- अउड उडद, यव- जौ, तिल- तल तिल,
कुलस्थ- कुली कुली बदर- गेर नेर, मृद्वीका- द्रक्ष
मुनका, काशमर्य- सीवणुनां कुण गम्भारीके फल, परूषक-
क्षालसां फालसा, अभया- कुंडे हरड, आमलक- आमणां
आवले, विभीतकानि अने जहेडांने और बहेडाको,

7-(8). sali rice, shashtika rice, green gram, black gram, barley, til, horse gram, jujube, grapes, white teak, sweet falsah, chebulic myrobalan, fruit of white teak, embelic myrobalan and beleric myrobalan.

नानाविधानि च स्नेहस्वेदोपकरणानि द्रव्याणि,
तथैवोर्ध्वहरानुलोमिकोभयभाजि, सङ्ग्रहणीयदी-
पनीयपाचनीयोपशमनीयचातहरादिसमाख्यातानि
चौषधानि;

नानाविधानि च जुष्टा जुष्टा प्रकाशनां भिन्न भिन्न
प्रकारके, स्नेह- स्नेह स्नेह, स्वेद- स्वेदनां स्वेदके, उप-
करणानि साधनभूत उपकरणभूत, द्रव्याणि च द्रव्य
द्रव्य, तथा एव ऊर्ध्वहर- वमनभा उपयोगी वमनमें
उपयुक्त, आनुलोमिक- विरेचनभा उपयोगी विरेचनमें
उपयोगी, उभयभाजि वमन तथा विरेचन अने जनेभां
काभ आवे तेनां वमन और विरेचन इन दोनों काममें
आ सकें ऐसे, सङ्ग्रहणीय- सङ्ग्रहणीय सङ्ग्रहणीय, दीपनीय-
दीपनीय दीपनीय, पाचनीय- पाचनीय पाचनीय, उप-
शमनीय- उपशमनीय उपशमनीय, चातहरादि- अने

चातहर आदि और चातहर आदि, समाख्यातानि, कुहेडां
कही हुई, औषधानि च औषधाने औषधियोंको,

7-(9). and necessary materials of various kinds required for oleation and sudation procedures, drugs for emesis, purgation and for combined action, astringents and digestive stimulants, digestives, sedatives, drugs curative of vata and other drugs described previously.

यच्चान्यदपि किञ्चिद्वापदः, परिसंख्याय
प्रतीकारार्थमुपकरणं विद्यात्, यच्च प्रतिभोगार्थं,
तत्तदुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥

व्यापदः उपद्रवोने। उपद्रवोका, परिसंख्याय विचार
करी विचार करके, अन्यत् अपि ज्ञेय पञ्च और भी,
यत् जे, किञ्चित् कुछ, प्रतीकारार्थम् शिष्टिस्ता
भाटे चिकित्सा के लिए, यत् च तथा जे और जे,
प्रतिभोगार्थम् पथ्यसेवन वगेरे भाटे पथ्यसेवन आदि-
के लिए, उपकरणम् उपयोगी साधन उपयोगी साधन,
विद्यात् ज्ञेय समझे, तत् तत् ते ते उन सबको, उप-
कल्पयेत् तैयार राखे तैयार रखे, ॥ ७ ॥

7. All the above accessories and others that may be considered useful for effecting remedies in emergency treatment should be kept ready as also things that are useful in after-treatment.

वमनस्य पूर्वकर्म—

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथा-
हंसुपपादयेत्,

तत् ते पछी उसके बाद, तम् पुरुषम् ते पुरुषने
उस पुरुषको, यथोक्ताभ्याम् कुहेडा प्रमाणेनां जैसे
कहे हैं वैसे, स्नेह- स्नेहन स्नेहन, स्वेदाभ्याम् स्वेदन
स्वेदन, यथाहम् जरूरियात मुजब यथायोग्य,
उपपादयेत् करावे करावै,

8-(1) Thereafter, that person should be given, the aforesaid oleation and sudation procedures, as required.

तं चेदस्मिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चित्तीव्रतरः सहसाऽभ्यागच्छेत्तमेव तावदस्योपावर्तयितुं यत्नेत,

तम् तेने उसको, अस्मिन् अन्तरे आ आरक्षाभां इस बीचमें, कश्चित् ठोई कोई, तीव्रतरः अतिशय तीव्र अति तीव्र, मानसः मानसिक मानसिक, शारीर. वा अथवा शारीरिक अथवा शारीरिक, व्याधि रोग व्याधि, सहसा अकस्मात् सहसा, अभ्यागच्छेत् चेत् थोई आवे तो होजाये तो, तावत् प्रथम प्रथम, अस्य अने इसकी, तम् एव ते रोगने व उस व्याधिको, उपावर्तयितुम् शमावधाने शमन करनेके लिए, यत्नेत यत्न करे, करे,

8-(2) In the meanwhile, if any acute psychic or somatic complication suddenly assails him, the physician should concentrate on curing it first,

ततस्तमुपावर्त्य तावन्तमेवैनं कालं तथाविधेनैव कर्मणोपाचरेत् ॥ ८ ॥

तत् ते पछी उसके बाद, तम् तेने उसको, उपावर्त्य शांत करीने शांत करके, तावन्तम् एव तेदो व उतने ही, कालम् वधत्, अर्थात् अकस्मात् आवेला व्याधिने शमावधाने नोटले समय थो होय तेदो समय सुधी समय, अर्थात् अकस्मात् आई हुई व्याधिके शमन करनेमें जितना समय व्यतीत हुआ है उतने समय तक, एवम् अने इसकी, तथाविधेन एव तेदो व अतना उसी प्रकारके कर्मणा ठोई ६१२ कर्म द्वारा, उपाचरेत् उपचार्यो करे उपचार्य करे ॥ ८ ॥

8 and having cured it, the procedure of treatment of emergency-

८ तीव्रतर-तीव्र (थ)

॥ उपावर्तयितु-उपशमयितु (न घ)

condition should be continued again for as much time and in the same manner.

वमनविधि —

ततस्तं पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषित सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतं देवता-ग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चितवन्तमिष्टे नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्ते कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं प्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमन्त्रितां मधुमधुकसैन्धवफाणितोपहितां मदनफलकषायमात्रां पाययेत् ॥ ९ ॥

तत् ते पछी उसके बाद, स्नेह-स्नेहन स्नेहन, स्वेद-स्वेदन स्वेदन, उपपन्नम् उरवायेला कराये गये हैं जिसको ऐसे, अनुपहतमनसम् प्रसन्न चित्त प्रसन्न चित्तसे युक्त, सुखोषितम् सुमेधी रहेला सुखी, सुप्रजीर्णभक्तम् नेने आधेलु सारी रीते पथी गयु छे अथवा जिसका खाया हुआ अन्न अच्छी तरह पच गया हो ऐसे, शिर स्नातम् भस्त्रक सहित सर्वा अंगे नालेला जिसने शिरपर्यन्त स्नान किया हो ऐसे, अनुलिप्तगात्रम् अंग पर अनुलेपन करेला जिसने अङ्गमें अनुलेपन किया हो ऐसे, स्रग्विणम् भाणाधारी मालावारी, अनुपहत- नवा नये, वस्त्रसंवीतम् वस्त्र पहने हुए, देवता-देवता देवता, अग्नि- अग्नि अग्नि, द्विज- ब्राह्मणों, गुरु- गुरु गुरु, वृद्ध- वृद्धो वृद्धों, वैद्यान् अने वैद्योंनी और वैद्योंकी, अर्चितवन्तम् पूजा करी छे नेले अथवा पूजा की है जिसने ऐसे, तं पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, अभिसमीक्ष्य नेने देखकरके, इष्टे शुभ शुभ, नक्षत्र- नक्षत्र नक्षत्र, तिथि- तिथि तिथि, करण- करण करण, मुहूर्ते अने मुहूर्तमां और मुहूर्तमें, ब्राह्मणान् ब्राह्मणों, आक्षेपसे ब्राह्मणोंसे, स्वस्तिवाचनम् स्वस्तिवाचन स्वस्तिवाचन, कारयित्वा उरवायेने करवाके, प्रयुक्ताभि आयेला दिये हुए, आशीर्भि आशीर्वादाथी आशीर्वचनोंसे, अभिमन्त्रिताम् मन्त्रेदी अभिमन्त्रित, मधु- मधु शहद, मधुक नेदीमधु मुलैहठी, सैन्धव- सिंघालू सेधानमक,

९ मुहूर्ते-मुहूर्ते प्रगस्ते (ग च)

॥ प्रयुक्ताभि-ब्राह्मणप्रयुक्ताभि (ग)

फाणित-क्षुण्णित फाणित, उपहिताम् युक्त युक्त, मदनफल-
भीरुणा मैनफलके, कषाय-क्ष्वाथनी काढेकी, मात्राम्
मात्रा मात्रा, पाययेत् पायी पिलावे ॥ ९ ॥

9. After the person has taken the
oleation and sudation procedures,
and is of tranquil mind and has slept
soundly, digested the food well, taken
a full bath, anointed the body, worn
a garland and untorn clothes, wor-
shipped the deity, the fire, the brah-
man, the guru, the elders and the
physicians, he should be administered
a dose of the decoction of emetic-
nut together with honey, liquorice,
rock-salt and treacle sanctified by
the benediction of the 'Svastivachana'
chantings of the brahmans performed
under an auspicious constellation, day,
karana and muhurta (period of 48
minutes).

संशोवन(वमन)स्य मात्रा—

मदनफलकषायमात्राप्रमाणं तु खलु सर्वसंशो-
धनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि
भवन्ति;

मदनफल- भीरुणा मैनफलके, कषाय-क्ष्वाथनी
कषाथकी, मात्रा- मात्रानु मात्राका, प्रमाणम् प्रमाण
प्रमाण, सर्व-संशोधन- अने अेवी रीते अर्धा सशोधनोनी
और इस तरह सब संशोधनोंकी, मात्रा- मात्राना मात्राओके,
प्रमाणानि च प्रमाणे प्रमाण, खलु अरेअर सचमुच,
प्रतिपुरुषम् दरेक पुरुष भाटे प्रत्येक पुरुषके लिए, अपे-
क्षितव्यानि विचारवा योग्य विचारणीय, भवन्ति छे हैं,

10-(1). The dosage of the deco-
ction of the emetic-nut and the
dosage of all the purificatory medi-
cines are dependent upon individual
patients.

यावद्धि यस्य संशोधनं पीतं वैकारिकदोष-
हरणायोपपद्यते न चातियोगायोगाय, तावदस्य
मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ १० ॥

यावत् हि जेतु जितना, यस्य जेतु जिसका,
पीतम् पीधेतु पिया हुआ, संशोधनम् संशोधन संशोवन,
वैकारिक- विकारना विकारके, दोष- दोषोने दोषोंको,
हरणाय हरना भाटे हरनेके लिए, उपपद्यते समर्थ
थाय छे समर्थ होता है, अतियोग- अने अतियोग और
अयोग, अयोगाय च तथा अयोगने भाटे तथा
अयोग के लिए, न नथी थतु नहीं होता, तावत् तेतु
उतना, अस्य अेनी इसकी, मात्रा- मात्रानु मात्राका,
प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, वेदितव्यम् ज्ञातवानु जानने
योग्य, भवति छे है ॥ १० ॥

10. That should be known to be
the dosage for a person which, when
taken for purification, leads to the
elimination of morbid humors and
does not produce symptoms of over-
dosage or under-dosage.

पीते वमनौषधे कर्तव्यम्—

पीतवन्तं तु खल्वेनं सुहूर्तमनुकांक्षेत, तस्य
यदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेण दोषं प्रविलयन-
मापद्यमानं, लोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं,
कुक्षिसमाध्मापनेन च कुक्षिमनुगतं, हृल्लासास्य-
स्रवणाभ्यामपि चोर्ध्वमुखीभूतम्,

पीतवन्तम् औषध पीधेला औषध पिये हुए, एनम् तु
खलु अेने इसको, सुहूर्तम् अे धडी दो षडी पर्यंत,
अनुकांक्षेत निहायला करेला प्रतीक्षा करे, यदा अ्यारे
जब, स्वेद- परसेवे पसीना, प्रादुर्भावेण उत्पन्न थावाथी
उत्पन्न होने लगे तब, तस्य तेना उसके, दोषम् दोषने दोषको,
प्रविलयनम् द्रवीभावेने द्रव, आपद्यमानम् प्राप्त
थेला बना हुआ, लोमहर्षेण च रेभांथथी रोमहर्षसे,
स्थानेभ्य स्थानोभाथी स्थानोंसे, प्रचलितम् यलायमान
थयेला चलित हुआ, कुक्षि- क्षूभना कुक्षिके, समाध्मा-
पनेन च पुलववाथी फुलनेसे, कुक्षिम् कुक्षिभां कुक्षिमें,
अनुगतम् आवेला आया हुआ, हृल्लास- अने भोग
और हृल्लास आस्यस्रवणाभ्याम् च अपि तथा मुभभावथी

एव मुखसावसे ऊर्ध्वमुखीभूतम् और्ध्वगामी थयेदे।
ऊर्ध्वगामी हुआ, जानीयात् अण्णे जाने,

11-(1). After a person has taken the decoction, he should be under observation for a muhurta(48 minutes); one should recognise the liquefaction of the morbid humor by the appearance of perspiration on the body, the dislodgement of morbid humors from their seats by horripilation, its reaching the stomach by the distension of the belly, its separation and upward course by retching and salivation.

अथासौ जानुसममसंबाधं सुप्रयुक्तास्तरणो-
त्तरप्रच्छदोपधानं सोपाश्रयमासनमुपवेष्टुं प्रय-
च्छेत्, प्रतिग्रहांश्चोपचारयेत्,

अथ એ વખતે उस समय, अस्मै એને इसको, जानुसमम् गे।।६७ अराभर उंयु जानुके समान ऊचा, असबाधम् अस दुभित असकुचित, सुप्रयुक्त- सारी रीते ये।नेदां सुप्रयोजित, आस्तरण- पि।।नां विछौना, उत्तर-प्रच्छद- ओ।।७८ चद्दर, उपधानम् ओ।।शी।।३।।वा।। गिरहाना-युक्त, सोपाश्रयम् तथा तडिया सहित तथा सहारे सहित, आसनम् आसन आसन, उपवेष्टुम् येसवाने बैठनेके लिए, प्रयच्छेत् आपु देवे, प्रतिग्रहान् च અને થૂંકાનીઓ और पीकदान, उपचारयेत् पासे राभी दे पासमें रख दे,

11-(2) Then a seat which is knee-high, not uncomfortable, furnished well with bed-spreads, coverlets, cushions and pillows, should be provided, spittoons should be laid nearby.

ललाटप्रतिग्रहे पार्श्वोपग्रहणे नाभिप्रपीडने
पृष्ठोन्मर्दने चानपत्रपणीयाः सुहृदोऽनुमताः प्रय-
तेरन् ॥ ११ ॥

ललाट- ३।।७ ललाट, प्रतिग्रहे ५३।।७।। पकड़नेमें, पार्श्व- ५।।७।। पार्श्वोंको, उपग्रहणे अ।।७।। पकड़नेमें, नाभि- नाभि नाभि, प्रपीडने ६।।७।। दवानेमें, पृष्ठ- ५।।७।। पीठको, उन्मर्दने म।।७।। मलनेमें, अनपत्र-पणीयाः शरभाय नहि એવા लज्जारहित, अनुमता અને સમત और अनुकूल, सुहृदः मित्रोએ मित्र, प्रयतेरन् दा।।गी ७।।७।। लग जाये ॥ ११ ॥

11. Affectionate and sympathetic friends before whom the patient is free from shyness, should endeavour to hold his forehead, to support the sides, to press the navel and to massage the back.

अथैनमनुशिष्यात्—विवृतोष्ठतालुकण्ठो नाति-
महता व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिदव-
नम्य ग्रीवासूर्ध्वशरीरमुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्तयन्
सुपरिलिखितनखाभ्यामङ्गुलिभ्यामुत्पलकुमुदसौ-
गन्धिकनालैर्वा कण्ठमभिसृशन् सुखं प्रवर्तय-
स्वेति, स तथाविधं कुर्यात्;

अथ એ સમયે इस समय, एनम् એને इसको, अनुशिष्यात् सूચना आपे सूचना देवे, विवृतोष्ठतालु-कण्ठो હો।।તા।।७।। અને ગળુ ખુલ્લુ રાખી ઓઠ-તાલુ और गला खोल कर, नातिमहता व्यायामेन બહુ ભેર લગાવ્યા વગર વિના बहुत जोर किये, ग्रीवाम् गरदन गरदन, ऊर्ध्वशरीरम् तथा ઉપરના શરીરને तथा ऊप-रके शरीरको, किञ्चित् ३।।७।। कुछ, अवनम्य નમાવીને झुका कर, उदीर्णान् પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાપ્ત हुए, वेगान् वेगोने वेगोंको, उदीरयन् प्रेरित કરते। प्रेरित करता हुआ, अप्रवृत्तान् अप्रवृत्त वेगोने अप्रवृत्त वेगोंको, प्रवर्तयन् प्रवर्तित કરते। प्रवर्तित करता हुआ, उप-वेगम् वेग समीप આવતા वेग समीप आने पर, सुपरिलिखित- सारी रीते કાપેલા अच्छी प्रकार कटे

११ समाध्मापनेन—समाध्मानेन (ग च ज.)

.. कुक्षिमनुगतम्—कुक्षिमनुसृतम् (ग च ज.)

.. उपचारयेत्—उपहारयेत् (ग)

११. अनुमता—अनुकूलः (घ-च.)

હુણ, નચાભ્યામ્ નખવાળી નચવાલી, અદ્વગુલિભ્યામ્
એ આંગળીઓ વડે દો અગુલિયોસે, ઉત્પલ- નીલકમળ
નીલોફર, કુમુદ- પોયણાં કુમુદ, સૌગન્ધિક- સૌગન્ધિકના
સૌગન્ધિકકે, નાલેઃ વા દાંડા વડે નાલસે, કણ્ઠમ્ ગળાને
ગલેકો, અમિષ્ટશન્ ૨૫ર્શ કરતાં સ્પર્શ કરતા હુઆ,
સુખમ્ સુખપૂર્વક સુખપૂર્વક, પ્રવર્તયસ્વ ઇતિ પ્રવર્તિત કર
પ્રવર્તિત કર, સં તે વહ, તથાવિધમ્ તે પ્રમાણે ડસી
પ્રકાર, કુર્યાત્ કરે કરે,

12-(1). Then he should be instructed to vomit without straining excessively by aiding the activated urge (of vomition), by opening wide the lips, the palate and the throat, by slightly bending the upper part of the body, by exciting the dormant urge, by tickling the throat, with two well-manicured fingers or with stalks of blue lily, night lotus or white water lily; and the patient should follow the instructions given

તતોઽસ્ય વેગાન્ પ્રતિગ્રહગતાનવેક્ષેતાવહિતઃ,
વેગવિશેષદર્શનાદ્ધિ કુશલો યોગાયોગાતિયોગવિ-
શેષાનુપલમેત, વેગવિશેષદર્શી પુનઃ કૃત્યં યથાર્હ-
મવબુધ્યેત લક્ષણેન, તસ્માદ્વેગાનવેક્ષેતાવહિતઃ ॥૧૨॥

તત તે પછી ઉમકે બાદ, પ્રતિગ્રહગતાન્ પીક-
દાનીમાં પડેલા પીકદાનમાં ગિરે હુણ, અસ્ય એનાં ફસકે,
વેગાન્ વેગોને વેગોંકો, અવહિત ધ્યાનપૂર્વક ધ્યાનસે,
અવેક્ષેત એવાં દેલે, હિ કમકે ક્યોકિ, વેગ-વિશેષ- વેગ-
વિશેષને વેગવિશેષકો, દર્શનાત્ એવાથી દેલનેસે, કુશલઃ
કુશળ વૈદ્ય કુશલ વૈદ્ય, યોગ- યોગ યોગ, અયોગ- અયોગ
અયોગ, અતિયોગ- અને અતિયોગનાં ઓર અતિયોગકે,
વિશેષાન્ ભેદોને ભેદોંકો, ઉપલમેત અણી દે છે જાન લેતા હૈ,
પુનઃ પછી ફિર, લક્ષણેન લક્ષણથી લક્ષણસે, વેગવિશેષદર્શી
વેગનાં ભેદોને ભેદોનાં વેગભેદોંકો દેલનેવાલા, યથાર્હમ્
યથાર્થ યથાયોગ્ય, કૃત્યમ્ કૃત્યને કૃત્યકો, અવબુધ્યેત
અણુ છે જાનતા હૈ, તસ્માત્ તે માટે ફસ લિણ, વેગાન્
વેગોને વેગોંકો, અવહિત ધ્યાનપૂર્વક ધ્યાનસે, અવેક્ષેત
એવાં ભેદોંકે દેલનાં ધાઈ ॥ ૧૨ ॥

12. Next the physician should carefully examine the vomited matter collected in the spittoon, because the expert finds out the particulars of the proper, improper or over administration by carefully examining the vomited matter. He who has examined the particulars of the vomited matter, knows from its nature the necessary after-treatment. Therefore the vomited matter should be carefully examined

વમનસ્યાયોગસમ્યગ્યોગાતિયોગલક્ષણાનિ—

તત્રામૂન્યયોગયોગાતિયોગવિશેષજ્ઞાનાનિ ભવ-
ન્તિ;

તત્ર તેમાં ડસમેં, અયોગ- અયોગ અયોગ, યોગ-
યોગ યોગ, અતિયોગ- તથા અતિયોગનાં તથા અતિયોગકે,
વિશેષ- જ્ઞાનાનિ વિશેષ લક્ષણો વિશેષ લક્ષણ, અમૂનિ
આં યે, ભવન્તિ છે હૈ,

13-(1). Here are the characteristics of under-administration, proper administration and over-administration.

તથા—અપ્રવૃત્તિઃ કુતશ્ચિત્ કેવલસ્ય વાઽપ્યૌ-
ષધસ્ય વિભ્રંશો વિવન્ધો વેગાનામયોગલક્ષણાનિ
ભવન્તિ;

તત્ યથા એમકે જેસેકિ, કુતશ્ચિત્ કોઈ કારણથી
કિસી કારણસે, અપ્રવૃત્તિ દોષની પ્રવૃત્તિ ન થવી અથવા
ઓછી થવી દોષકી પ્રવૃત્તિકા ન હોના અથવા ન્યૂન હોના,
કેવલસ્ય વા અપિ અથવા સંપૂર્ણ ઔષધનું અથવા સંપૂર્ણ
ઔષધકા, વિભ્રંશ પ્રતિલોભ જવુ, અર્થાત્ વમન
માટેના ઔષધનું નીચે જવુ અને વિરેચન માટેના
ઔષધનું ઉપર જવુ પ્રતિલોભ ગમન, અર્થાત્ વમનાર્થ
ઔષધકા નીચે જાનાં ઓર વિરેચનાર્થ ઔષધકા ઉપર જાનાં,
વેગાનામ્ અને વેગોની ઓર વેગોંકા, વિવન્ધઃ રોકાઈ રોકા-
ઈને પ્રવૃત્તિ રુક રુક કર પ્રવૃત્ત હોના, અયોગ- એ અયોગનાં
યે અયોગકે, લક્ષણાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ભવન્તિ છે હૈ,

13-(2). Complete inaction, throwing out the whole emetic draught, distorted action of the drug or the suppression of the urge are the indications of under-administration

काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथा यथाक्रमं दोषहरणं स्वयं चावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति, योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्ण-मृदुमध्यविभागो ज्ञेयः,

काले समये समय पर, प्रवृत्ति प्रवृत्ति प्रवृत्ति, अनतिमहती व्यथा अत्यन्त पीडा न थवी अत्यधिक पीडाका न होना, यथाक्रमम् क्रम भुञ्ज्य क्रमसे, दोषहरणम् दोषोक्त नीक्षणेषु दोषोंका निकलना, स्वयम् अपने पोतानी भेजे स्वयं, अवस्थानम् वेगोक्त रोकड़ा नु वेगोंका रुक जाना, इति ऐ ये, योग-सम्यग्योगना सम्यग्योगके, लक्षणानि लक्षणो लक्षण, भवन्ति छे हैं, योगेन तु योग-शील योगसे ही, दोष-प्रमाण-विशेषेण दोषना प्रमाणांनी भिन्नतावडे दोषके प्रमाणकी भिन्नताद्वारा, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मृदु-मृदु मृदु, मध्य-तथा मध्य और मध्य, विभाग विभाग विभाग, ज्ञेय. अनुवे जानना चाहिए,

13-(3). Timely action, lack of great pain, elimination of the morbid humors in the right manner and the natural and timely cessation of vomiting are the indications of successful emesis by proper administration. According to the proportion of the vomit it is again classified as severe, moderate and mild.

योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमन-मित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति ।

योगाधिक्येन अतियोगशी अतियोगसे, तु ते तो, केनित-ईष्टुक्त ज्ञागदार, रक्तचन्द्रिका दोहलीनां चाद-

रक्तानु रक्तचन्द्रिकाओंका, उपगमनम् देखावु दीखना, इति ऐ ये, अतियोग-अतियोगना अतियोगके, लक्षणानि लक्षण लक्षण, भवन्ति छे हैं,

13-(4). By over-administration there comes frothy vomit tinged with blood. These are the indications of over-administration.

वमनायोगातियोगजा उपद्रवाः—

तत्रातियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवाश्च विद्यात्-आध्मानं परिकर्तिका परिस्त्रावो हृदयोप-सरणमङ्गग्रहो जीवादानं विभ्रंशः स्तम्भः क्लम-श्चेत्युपद्रवाः ॥ १३ ॥

तत्र तेभां उसमे, अतियोग-अतियोग अतियोग, अयोग-तथा अयोगने और अयोगके, निमित्तान् दीधे कारण, इमान् आ इन, उपद्रवान् उपद्रवे उपद्रवोंको, विद्यात् अनुवे जानना चाहिए, आध्मानम् आध्मान आध्मान, परिकर्तिका परिकर्तिका परिकर्तिका, परिस्त्राव परिस्त्राव, हृदयोपसरणम् हृदयोपसरणम्, अङ्गग्रहः अङ्गोक्त नु अङ्गोंका जकडा जाना, जीवा-दानम् जीवरक्तानु नीक्षणेषु जीवरक्तका निकलना, विभ्रंशः विभ्रंश विभ्रंश, स्तम्भ स्तम्भ स्तम्भ, क्लमः च अपने क्लम और क्लम, इति ऐ ये, उपद्रवा उपद्रवे छे उपद्रव हैं ॥ १३ ॥

13. Know these to be the diseases resulting from over and under administration viz., distension of the abdomen, griping pain, ptyalism, palpitation, rigidity of the body, hematemesis, prolapse of the organs, stiffness and exhaustion.

वमनस्य योगे पश्चात्कर्म—

योगेन तु खल्वेनं छर्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्रश्नालितपाणिपादास्यं सुहूर्तमाश्वास्य, सैहिकवै-रेचनिकोपशमनीयानां धूमानामन्यतमं सामर्थ्यत पाययित्वा, पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत् ॥ १४ ॥

एनम् ओने इसको, योगेन तु खलु सभ्ययोगशी
सम्यगयोगसे, छर्दितवन्तम् उलटी थथेदी वमन हुआ,
अभिसमीक्ष्य ओने जान कर, सुप्रक्षालित- सारी रीते
थोथेला-अच्छी तरह धोये हुए, पाणि- हाथ, पाद-
पग पैर, आस्यम् तथा भुजवाणो ते रोगीने तथा
मुखवाले उस रोगीको, मुहूर्तम् ये धड़ी दो घड़ी, आश्वास्य-
आश्वासन ६४ आश्वासन दे कर, सैहिक- सैहिक सैहिक,
वैरेचनिक- वैरेचनिक वैरेचनिक, उपशमनीयानाम् तथा
उपशमनीय तथा उपशमनीय, धूम्रानाम् धूम्रानां
धूम्रमैसे, अन्यतमम् ३४ ओने किसी एकको, सामर्थ्यत
योग्यता अनुसार योग्यता अनुसार, पाययित्वा पिवरावी
पिलाकर, पुन एव इरीने फिरसे, उदकम् जलने जलका,
उपस्पर्शयेत् उपस्पर्श करवावे उपस्पर्श करवाना
चाहिए ॥ १४ ॥

14. After he has vomited well as a
consequence of the proper admini-
stration of emesis, washed his hands,
feet and face and has rested for 48
minutes, he should be made to smoke
any one of the three kinds of smokes
—unctuous, errhine or sedative, such as
is suitable for him, and be made to
wash again.

उपस्पृष्टोदकं चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य
संवेश्य चानुशिष्यात्—

उपस्पृष्टोदकम् च जलने उपस्पर्श करवावे जलसे
उपस्पर्श करनेवाले, एनम् ओने इसको, निवातम् अण्ड
पवन वगैरना निवात, आगारम् घरमां गृहमें, अनु-
प्रवेश्य प्रवेश करवावी प्रविष्ट कराके, संवेश्य च तथा
सुवरावीने तथा लिटा कर, अनुशिष्यात् सूचना देवी
सूचना दे,

15-(1). After he has washed, he
must be conducted into a house
protected from wind and being laid
in bed, he should be instructed thus—

उच्चैर्भाष्यमत्यशनमतिस्थानमतिचङ्क्रमणं क्रोध-
शोकहिमातपावश्यायातिप्रवातान् यानयानं ग्राम्य-
धर्ममस्वपनं निशि दिवा स्वप्नं विरुद्धाजीर्णासा-
त्म्याकालप्रमितातिहीनगुरुविषमभोजनवेगसन्धा-
रणोदीरणमिति भावानेतान्मनसाऽप्यसेवमानः
सर्वमहो गमयस्वेति । स तथा कुर्यात् ॥ १५ ॥

उच्चैर् भाष्यम् उच्चैर् सादे ओलपुं ऊंचेसे बोलना,
अत्यशनम् अण्ड भुज अधिक खाना, अतिस्थानम् अण्ड
उलुं २४पु अधिक खडा रहना, अतिचङ्क्रमणम् अण्ड
६२पु ६२पु अधिक टहलना, क्रोध- क्रोध क्रोध, शोक- शोक
शोक, हिम- टाढ ठडी, आतप- तड्डा धूप, अवश्याय-
आडण ओस, अतिप्रवातान् अण्ड पवन अधिक पवन,
यानयानम् वाहनशी जपुं सवारी करना, ग्राम्यधर्मम्
मैथुन मैथुन, निशि रात्रे रात्रिमें, अस्वपनम् अण्डपु
जागना, दिवा स्वप्नम् दिवसे उधपुं दिनमें सोना, विरुद्ध-
विरुद्ध विरुद्ध, अजीर्ण- अजीर्ण अजीर्ण, असात्म्य-
असात्म्य असात्म्य, अकाल- अकाले अकालमें, प्रमित-
अण्ड शोडुं बहुत थोडा, अतिहीन- अण्ड तुच्छ अतितुच्छ,
गुरु- भारे भारी, विषम- विषम विषम, भोजन- भोजन
भोजन, वेग- अने वेगोने और वेगोको, सन्धारण- रोडवा
रोक्ना, उदीरणम् अण्डपूर्वक प्रेरणा जोरसे प्रेरना, इति ओ
प्रकारना इस प्रकारके, एतान् आ इन, भावान् भावोने
भावोको, मनसा मनशी मनसे, अपि पण भी, असेव-
मानः नहि सेवतां न सेवन करता हुआ, सर्वम् सधणो
सारा, अहः दिवस दिन, गमयस्व इति वितावणे
व्यतीत करना, स तेणे उसको, तथा ओ प्रमाणे
वैसा, कुर्यात् ३२पु करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. 'Spend the day without incli-
ning thy mind to these—loud speech,
excessive eating, standing long, walk-
ing much, anger, grief, cold, heat,
fog, strong winds, riding in vehicles,
sex-activity, night-vigil, day-sleep,
eating food that is antagonistic,
eating predigestion-meal, taking meal,

१५ सर्वमहो गमयस्व इति—सर्वमाहारमद्यादिति (ग घ त द फ)

,, ,, —सर्वमाहारमद्या (घ)

that is unwholesome, untimely, too little in quantity, of low quality, heavy and uncongenial, and the suppression and excitation of the urges " He should act accordingly.

वमितस्थानससर्जनक्रम —

अथैनं सायाह्ने परे षाऽहि सुखोदकपरिषिक्तं पुराणानां लोहितशालितण्डुलानां स्वक्लिन्नां मण्ड-पूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य, एव द्वितीये तृतीये चान्नकाले,

अथ पछी उसके बाद, सायाह्ने सांने सायंकालमे, परे वा अथवा भीने अथवा दूसरे, अहि द्विमे दिन, सुखोदक- नवशेडी पाणीथी सुहाते हुए गरम जलसे, परिषिक्तम् नाहेला नहाये हुए, एनम् अने इसको, पुराणा-नाम् भूना पुराने, लोहित-शालि- राती शाणना लाल शालिके, तण्डुलानाम् थोभाणी चावलौकी, स्वक्लिन्नाम् सारीपेठे गयेली अच्छी तरहसे गली हुई, सुखोष्णाम् नवशेडी सुहाती हुई, मण्डपूर्वाम् पहेला आछवाणी पहले मडयुक्त, यवागूम् यवागूने यवागूको, अग्निबलम् अग्निभण् अग्निबलको, अभिसमीक्ष्य ओधने देखकर, पाययेत् पियराचवी पिलावे, एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, द्वितीये भीन दूसरे, तृतीये च अने त्रीन और तीसरे, अन्नकाले अन्नडाणमां करवु अन्नकालमें करना चाहिए,

16-(1). Then, in the evening or on the following day after he has bathed in genially warm water, he should be given first the tepid and thin gruel of well-cooked, old and red sali rice, the supernatant part being taken first, with due consideration of the strength of (his) digestive fire. The same course should be repeated at the second and third meal-time

१६. स्वक्लिन्नाम्-स्वक्लिन्नानाम् (घ छ ड)

चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालितण्डु-लानामुत्स्विन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलव-णामल्पस्नेहलवणां वा भोजयेत्, एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले,

चतुर्थे थोथा चौथे, अन्नकाले अन्नडाणमां अन्नकालमें, तु तो तो, तथाविधानाम् एव तेवीन भतना उसी प्रकारके, शालितण्डुलानाम् शाणना थोभाणी शालि चावलौकी, अस्नेहलवणाम् स्नेह-लवण-रहित स्नेह-लवण-रहित, अल्प-स्नेह-लवणाम् वा अथवा थोडा स्नेह-लवणवाणी अथवा थोडा स्नेह- नमकवाली, उत्स्विन्नाम् भूण पाडी गयेली अच्छी तरहसे पकाई हुई, विलेपीम् विलेपीने विलेपीको, उष्णोदक-द्वितीयाम् गरम जल साथे गरम जलके साथ, भोजयेत् भोजन करावे भोजन करावे, एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, पञ्चमे पांचमा पाचवे, षष्ठे च तथा छठा तथा छठे, अन्नकाले अन्न-डाणमां करवु अन्नकालमें करना चाहिए,

16-(2) While at the fourth meal-time he should be given the well-cooked thick gruel of the same kind of sali rice mixed with or without a little of unctuous substance and salt in it, followed by a potion of warm water. The same course should be repeated at the fifth and the sixth meal-time.

सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुस्विन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुद्रयूपेण भोजयेत्, एवम-ष्टमे नवमे चान्नकाले,

सप्तमे सातमा सातवे, अन्नकाले तु अन्नडाणमां तो अन्नकालमें तो, तथाविधानामेव तेवीन भतना इसी प्रकारके, शालीनाम् शाणना शालिके, द्विप्रसृतम् चार पल चार पल, सुस्विन्नम् सारी रीते यडी गयेला अच्छी तरह पके हुए, मोदनम् भातने भातको, तनुना पातणा पतले, तनु-थोडा थोडा, स्नेह-स्नेह स्नेह, लवण-तथा लवण तथा लवण, उपपन्नेन युक्त युक्त, मुद्रयूपेण भगना यूप साथे मूंगके यूपके साथ, उष्णोदक- गरम

જળના ગરમ જલકે, અનુપાનસ્ અનુપાન સહિત અનુપાનસે,
 મોજયેત્ ભોજન કરાવે મોજન કરાવે, ઇવમ્
 આ પ્રમાણે. ઇસ પ્રકાર, અઘમે આઠમા આઠવે, નવમે
 ચ અને નવમા નૌવે, અન્નકાલે અન્નકાળમાં કપ્તુ
 અન્નકાલમે કરના યાદિય;

16-(3). Again at the seventh meal-time, he should be given two prasritas (16 tolas) of well-cooked rice of the same quality with a potion of warm water together with thin green-gram-soup mixed with a little of unctuous substance and salt. The same (course should be followed) at the eighth and the ninth meal-times.

दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य
मांसरसेनौदकलावणिकेन नातिसारवता भोजयेद्दु-
ष्णोदकानुपानम् ; एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले ;

दशमे दशमा दसवें, अन्नकाले तु अन्नद्रावणमां तो
अन्नकालमें तो, लाव-लाव लाव, कपिञ्जलादीनाम् उपि-
जलादिमांना कपिञ्जल आदिमेंसे, अन्यतमस्य डोष्ठे अकेना
किसी एकका, नासिसारवता षडु धाटा नदि शेवा बहुत
गाढा न हो ऐसा, औदकलावणिवेन जल अने लवणयुक्ती सिद्ध
उरेखा जल और लवणसे सिद्ध किये हुए, मांसरसेन मांस-
रस साथे मांस-रसके साथ, उष्णोदक- गरम पाणीना
गरम जलके, अनुपानम् अनुपान सहित अनुपानके साथ,
भोजयेत् भोजन करावे भोजन करावे, एवम् आ
प्रमाणे इस प्रकार, एकादशे अगियारमा ग्यारहवें,
द्वादशे च अने बारमा और बारहवें, अन्नकाले अन्न-
द्रावणमां उपरं अन्नकालमें करना चाहिए,

16-(4). At the tenth meal-time he should be given rice with not too thick meat-juice of quail, partridge etc. (cooked in) water and salt, to be washed down with warm water. The same (course) should be repeated at the eleventh and twelfth meal-times.

अत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपभुञ्जानः सप्त-
रात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ १६ ॥

अतः ऊर्ध्वम् ओं पृथी इसके बाद, अन्नगुणान्
अन्नगुणैः अन्नगुणोंको, क्रमेण कृमयी क्रमसे, उपभुञ्जान्
सेवन करते। सेवन करता हुआ, सप्तरात्रेण सात रातभां
सात रात्रिमें, प्रकृतिभोजनम् स्वाभाविक तोजन पर
स्वाभाविक भोजन पर, आगच्छेत् आवी नय आ जाये ॥१६॥

16. Thence-forward he should take gradually to the normal diet, and in seven nights should return to his normal state.

विरेचनविधि. —

अथैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहत-
मनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं कृत-
होमवलिमङ्गलजपप्रायश्चित्तमिष्टे तिथिनक्षत्रकरण-
सुहूर्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा त्रिवृत्कल्कम-
क्षमात्रं यथार्हालोडनप्रतिविनीतं पाययेत् प्रस-
मीक्ष्य दोषभेजजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यस-
त्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च,

अथ पक्षी पीछे, एनम् अने इमको, पुन. एव इरी
फिरसे, स्नेह- स्नेहन स्नेहन, स्वेदाभ्याम् स्वेदन स्वेदन,
उपपाद्य इरावीने कराके, अनुपहत- प्रसन्न प्रसन्न,
मनसम् मनवाणे। मनवाला, सुखोपितम् सुखपूर्वक निद्रा
लीधी छे अवे। अच्छी तरह सोया हुआ, सुप्रजीर्णभक्तम्
आधेलुं अने सारी रीते पथी गथु छे अवे। खाया
हुआ जिसको अच्छी तरहसे पच गया है ऐसा, कृत-
तथा कर्था छे तथा किये हैं, होम- हुवन होम, बलि-
अलिहान बलिदान, मङ्गल- भगण मङ्गल, जप- जप
जप, प्रायश्चित्तम् अने प्रायश्चित्त अने अवे। और
प्रायश्चित्त जिसने ऐसा, अभिसमीक्ष्य ओर्धने देख कर,
इष्टे शुभ शुभ, तिथि- तिथि तिथि, नक्षत्र- नक्षत्र नक्षत्र,
करण- करण, मुहूर्ते अने मुहूर्तभां और मुहूर्तमें,
ब्राह्मणान् ब्राह्मणो पासे ब्राह्मणोसे, स्वस्ति वाचयित्वा
स्वस्तिवाचन इरावीने स्वस्तिवाचन करवा कर, दोष- दोष
दोष, मेघज- औषध औषध, देश- देश देश, काल- काल
काल, बल- भग वल, शरीर- शरीर शरीर, आहार- आहार

आहार, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, सत्त्व- मन मन, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, वयसाम् અને વયના और वयके, अवस्थान्तराणि अवस्थावेदोने अवस्थामेदोको, विकारान् च विकारोने और विकारोंको, प्रसमीक्ष्य जेधने देखकर, अक्षमात्रम् कर्षप्रमाण कर्षप्रमाण, त्रिवृत्कल्कम् नसो- तरना डेडने निशोथके कल्कको, यथार्ह- योग्य योग्य, आलोडन- द्रवमां द्रवमे, प्रतिविनीतम् धोणीने धोलकर, पाययेत् पिबशवसुं पिला देवे,

17-(1). Then he should be once more treated with oleation and sudation procedures. Afterwards finding him to be cheerful, to have slept well, to have fully digested his meal, to have performed Homa (sacrifice), Bali (oblation) and auspicious rites, repeated the holy names, practised penance, the brahmans should be brought to give "Swasti" benediction, on an auspicious day and time, and then he should be given a drink of the paste of turpeth of the dosage of an aksha (1 tola) mixed with some suitable liquid, with due consideration of the morbid humour, drug, clime, season, vitality, physique, diet, homologation, mind, habitus, age of the patient and stage of the disease.

सम्यक् विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमवर्जेन विधिनोपपादयेदावलवर्णप्रकृतिलाभात्,

सम्यक् सारी रीते अच्छी तरह, विरिक्तम् च विरेचन पायेला विरेचन लगे हुए, एनम् એને इसको, बल- બળ बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, प्रकृति- સ્વાસ્થ્ય स्वास्थ्य, लाभात् आ प्राप्त यतां सुधी प्राप्त हो तब तक, धूमवर्जेन धूमपान सिवायना धूमपानको छोड़कर, वमनोक्तेन

१७ वमनोक्तेन-वमनान्तरोक्तेन (क घ)

वमनमां डहेल वमनमें कही हुई, विधिना विधिथी विधिसे, उपपादयेत् युक्त करेला युक्त करना चाहिए,

17-(2). When he has been well purged, he should be treated, until he has acquired vitality, complexion and normal condition, in accordance with the vomition procedure leaving out the 'smoking'.

बलवर्णोपपन्नं चैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतमनुरूपालङ्कारालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेत्, अथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ १७ ॥

बल- બળ बल, वर्ण- અને વર્ણुથી और वर्णसे, उपपन्नम् युक्त युक्त, अनुपहत- પ્રસન્ન प्रसन्न, मनसम् मनवाणे। मनवाले, सुखोषितम् सुषेथी रहेला सुख- पूर्वक रहे हुए, सुप्रजीर्णभक्तम् भाधेलु सारी रीते पथी गथेलु छे जेने येवा खाया हुआ अच्छी प्रकारसे पच गया है जिसको ऐसे, एनम् એને इसको, अभिसमीक्ष्य બાણીને जानकर, शिरःस्नातम् भस्त्रकसहित सर्व अगे नाहेला शिर पर्यन्त स्नान किये हुए, अनुलिप्तगात्रम् अगे धेयन डरेला गात्रमें चन्दन लगाये हुए, स्रग्विणम् भाणाधारी मालाधारी, अनुपहत- નવાં नये, वस्त्र- વસ્ત્રो वस्त्र, संवीतम् पहरेल पहिने हुए, अनुरूप- અને યોગ્ય और योग्य, अलङ्कार- અલંકારોથી अलङ्कारोसे, अलङ्कृतम् सुशोषित એने विभूषित हुए इसको, सुहृदाम् સુહૃદબંધોને सुहृजनोंको, दर्शयित्वा દેખાડીને दिखाकर, ज्ञातीनाम् જ્ઞાતિબંધોને ज्ञातिजनोंको, दर्शयेत् દેખાડે दिखलावे, अथ ते पथी उसके बाद, एनम् એને इस पुरुषको, कामेषु યથેચ્છ આહારવિહારમાં यथेच्छ आहार विहारोंमें, अवसृजेत् છૂટ આપવી छुटी दे ॥ १७ ॥

17 On finding that he has regained his vitality, complexion and cheerfulness of mind, and after he has slept happily, digested his food well, taken a full bath, and painted the

body with sandal, has put on garlands and untorn clothes, and has adorned himself with befitting ornaments, he should be shown round to his kinsmen after being presented to his friends. Thenceforward, he should be left to resume his normal activities.

भवन्ति चात्र—

अमेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।

यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥१८॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके छे के श्लोको हैं कि, राजा राजा, अथवा पुनः अथवा अथवा, राजमात्र राजमात्र नेवा वैभववालो राजाके समान वैभववाला, यस्य वा अथवा नेनी पासे अथवा जिसके पास, विपुलम् पुष्कल बहुत, द्रव्यम् द्रव्य हो, सः ते वह, अनेन विधिना आ विधिनी इस विधिके अनुसार, संशोधनम् संशोधनने संशोधनके, अर्हति योग्य छे योग्य है ॥१८॥

Here are verses again—

18 Only those who are kings or of kingly circumstance or men of abundant wealth can be given the purgation procedure, in this manner.

समारोपकृपनाऽसमर्थानां सञ्चोधनप्रकार —

दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विशोधनम् ।

पिबेत् काममसंभृत्य संभारानपि दुर्लभान् ॥१९॥

दरिद्र. तु दरिद्र पणु गरीब मनुष्य भी, आपदम् आपत्तिने रोगको, प्राप्य प्राप्त थपने पा कर, दुर्लभान् दुर्लभ, संभारान् साधनसामग्रीने साधनसामग्रीको, असंभृत्य अपि ओडन धर्या बिना पणु बिना एकत्र किये भी, प्राप्तकालम् समय आये समय पर, विशोधनम् संशोधन सञ्चोधन, कामम् धनानुसार खुशीसे, पिबेत् पी शके छे पी सकता है ॥१९॥

19 When a poor man afflicted with an ailment has need of purification, he should take whatever drugs are within his reach leaving those that are beyond him.

न हि सर्वमनुष्याणां सन्ति सर्वे परिच्छदाः ।
न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥२०॥

हि डेभडे क्योंकि, सर्वमनुष्याणाम् अधां मनुष्यो पासे सब मनुष्योंके पास, सर्वे अधी सब, परिच्छदा. साधन-साग्री साधनसामग्री, न सन्ति होती नथी नहीं होती, दारुणा च अने दारुण और दारुण, रोगा रोग रोग, दरिद्रान् अपि अमीने पणु गरीबोंको भी, न बाधन्ते नथी पीडा नहीं पीडा करते, (इति) न (शेभ) नथी ऐसा नहीं ॥२०॥

20 All men do not command all the facilities and it is not as if severe ailments do not attack the poor.

यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुमौषधमापदि ।

तत्तत् सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥२१॥

आपदि आपत्तिभां आपत्तिमें, मनुष्येण मनुष्ये मनुष्यसे, यत् यत् ने ने जो जो, औषधम् औषध औषध, कर्तुम् करनी, शक्यम् शक्य होय शक्य हो, तत् तत् ते ते औषध उस उस औषध सेव्यम् सेवन डरपु सेवन करे, वसनानि वस्त्रोंका, यथाशक्ति शक्ति अनुसार सेवन डरपु शक्ति अनुसार सेवन करे ॥२१॥

21. People should avail themselves of whatever is possible for them to obtain of medicine, clothes and food in a moment of distress.

सञ्चोधनकरणे गुणा. —

मलापहं रोगहरं बलघर्षप्रसादनम् ।

पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥२२॥

२० न बाधन्ते दरिद्रानपि—न सेवन्ते दरिद्रमपि (अथ)

२२. प्रसादनम्—सुखप्रदम् (प)

मलापहम् दोषहर, रोगहरम् रोगनाशक रोग-
नाशक, बल भूय बल, वर्ण- तथा कान्तिने और कान्तिको,
प्रसादनम् वधार्नार बढ़ानेवाले, संशोधनम् स शोधनने
संशोधनको, सम्यक् सारी रीते भली प्रकारसे, पीत्वा
पीने पी कर, चिरम् लम्बा वधत सुधी चिरकाल तक,
आयुषा, आयुष्यथी आयुसे, युज्यते युक्त थाय छे
युक्त होता है ॥ २२ ॥

22. One acquires long life by taking properly the purificatory treatment that cleanses one of impurities, dispels diseases and restores vitality and complexion.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकाः —

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।
संभारा ये यदर्थं च समानीय प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषय में, श्लोका उपसंहारना
श्लोका छे उपसंहारके श्लोको हैं कि, ईश्वराणाम् राजाओं,
वसुमताम् तथा धनाढ्यो भाटे और धनाढ्योंके
लिए, सविरेचनम् विरेचन सहित विरेचन सहित, वमनम्
वमन वमन, यदर्थम् च अने अने भाटे और जिसके
लिए, ने अने जो, संभारा साधने अर्थसे सावन
चाहिए, समानीय तेओने ओझां करीने उनको
इकट्ठे कके, प्रयोजयेत् प्रयुक्त करना ओझां प्रयुक्त
करना चाहिए ॥ २३ ॥

Here are the recapitulatory verses—

23. The vomition and purgation procedures for kings and the wealthy, the appurtenances, and for what specific purposes these should be brought and administered

यथा प्रयोज्या मात्रा या यद्योगस्य लक्षणम् ।
योगातियोगयोर्यच्च दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥ २४ ॥

या मात्रा अने मात्रा जो मात्रा, यथा अने रीते जिस
प्रकार, प्रयोज्या प्रयोगवी ओझां प्रयोग करनी चाहिए,

अयोगस्य अयोगनां अयोग, योग- भोग योग, अतियोगयोः
च अने अतियोगनां और अनियोग के, यत् यत्
लक्षणम् अने लक्षण छे जो जो लक्षण हैं, ये च दोषा
तथा अने दोषो छे तथा जो जो दोष हैं, अपि च
अने और, उपद्रवा उपद्रवो छे उपद्रव हैं ॥ २४ ॥

24. The proper method of administration and the dosage, the symptoms of under-administration and those of right and over-administration as well as of morbid humours and of complications;

यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संस्पर्जनक्रमः ।

तत् सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥ २५ ॥

विशुद्धेन विशुद्ध थयेला मनुष्यने विशुद्ध हुए
मनुष्यके लिए, यत् अने जो, असेव्यम् असेव्य छे असेव्य
है, य च अने अने और जो, संस्पर्जनक्रम संस्पर्जनक्रम
छे संस्पर्जनक्रम है, तत् सर्वम् ते सधुं वह सब, पुनर्वसु
अपुनर्वसु पुनर्वसु अने भगवान पुनर्वसुने, कल्पनाध्याये
आ 'उपकल्पनीय' अध्यायमां इस 'उपकल्पनीय' अध्या-
यमें, व्याजहार करु छे कहा है ॥ २५ ॥

25 What is not wholesome for the cleansed, the dietetic regimen for rehabilitation—all this has been laid down by Punarvasu in (this) chapter on "The Armamentarium of the Physician."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते श्लोकस्थाने
उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिस्संस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, उपकल्पनीय 'उपकल्पनीय' 'उपकल्प-
नीय' नाम नामने नामका, पञ्चदश पंद्रहवां,
अध्याय अध्याय स पूरुं थये। अध्याय समाप्त
हुआ ॥ १६ ॥

२५. यदसेव्यम्-यदासेव्यम् (ग)

15. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifteenth chapter entitled, " The Armamentarium of the Physician," is completed.

षोडशोऽध्यायः ।

સોળમો અધ્યાય અધ્યાય સોલહવાં

Chapter XVI

ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃતીયાધ્યાયોપક્રમઃ —

अथातश्चिकित्साप्राश्रुतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અવ આગે, ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃતીયમ્
'ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃતીય' નામના 'ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃતીય' નામકે,
અધ્યાયમ્ અધ્યાયનુ અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામ વ્યાખ્યાન
કરશુ વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The fully equipped physician".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

વિજ્ઞાનિષ્ણકપ્રયુક્તે વિરેચને ગુણા —

चिकित्साप्राश्रुतो धीमान् शास्त्रवान् कर्मतत्परः ।
नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्नुते ॥ ३ ॥

ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃત ચિકિત્સાની સાધનસામગ્રીથી
યુક્ત ચિકિત્સાસાધનસમ્પન્ન, ધીમાન્ બુદ્ધિમાન બુદ્ધિમાન,

૩ ધીમાન્-વિદ્વાન્ (ધ. જ. ઠ.)

शास्त्रवान् शास्त्रे ज्ञानुनां शास्त्रज्ञ, कर्म- कर्मभिः
चिकित्सां, तत्परः तत्परतावाणो वैद्य परायण वैद्य
यम् न जे जिस, नरम् मनुष्यने मनुष्यको, विरेचयति
वमन अथवा विरेचन करवे छे वमन अथवा विरेचन
कराता है, सः ते वह पुरुष, योगात् सम्यग्योगने दीधे
सम्यग्योगके कारण, सुखम् आरोग्य सुख, अश्नुते
भेजवे छे प्राप्त करता है ॥ ३ ॥

3. When a fully equipped physician gifted, learned and skilled in practice administers the procedure of purification to a person, that person, obtaining the right treatment, acquires good health thereby.

અજ્ઞપ્રયુક્તે વિરેચને દોષા —

यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।
सोऽतियोगादयोगाच्च मानवो दुःखमश्नुते ॥ ४ ॥

વૈદ્યમાની પેતાને વૈદ્ય માનનાર વૈદ્યમાની, અબુધ તુ
બૂધ મૂર્ખ, યમ્ ને जिस, માનવમ્ મનુષ્યને મનુષ્યકો,
વિરેચયતિ વમન અથવા વિરેચન કરાવે છે વમન અથવા
વિરેચન કરાતા હૈ, સ. તે વહ, માનવ મનુષ્ય મનુષ્ય,
અતિયોગાત્ અતિયોગ અતિયોગ, અયોગાત્ ચ અને
અયોગને લીધે ઔર અયોગસે, દુઃખમ્ નિઝાર દુઃખ,
અશ્નુતે પ્રાપ્ત કરે છે ભોગતા હૈ ॥ ૪ ॥

4. When a pretentious and ignorant physician administers the procedure of purification to a man, that man getting either under-treatment or over-treatment falls a victim to disease

વિરેચનસ્ય સમ્યગ્યોગલક્ષણમ્—

दौर्बल्यं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनामणुता रुचिः ।
दृढवर्णशुद्धिः क्षुत्तृष्णा काले वेगप्रवर्तनम् ॥ ५ ॥
बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मासुतस्यानुलोमता ।
सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाग्नेश्चानुवर्तनम् ॥ ६ ॥

૪. યોગાચ્ચ-યોગાદ્વા (છ)

૬. અનુવર્તનમ્-અનુવર્ધનમ્ (ચ ધ)

दौर्बल्यम् नभ्याध दुर्बलता, लाघवम् हलकापनं, ग्लानिः ग्लानिः ग्लानि, व्याधीनाम् व्याधिनी रोगोका, अणुता अल्पता कम होना, रुचि रुचि अन्नमें रुचि, हृद्-हृदयनी हृदयकी, वर्ण-तथा वर्णनी एवं वर्णकी, शुद्धि शुद्धि विशुद्धि, क्षुत् भूय भूय, तृष्णा तरस प्यास, काले योग्य समये उचित समय पर, वेग-वेगोनी वेगोकी, प्रवर्तनम् प्रवृत्ति प्रवृत्ति, बुद्धि-भुद्धि बुद्धि, इन्द्रिय-धन्द्रिय इन्द्रिय, मनः-तथा मननी और मनकी, शुद्धिः शुद्धि निर्मलता, मारुतस्य वायुनु वायुका, अनुलो-मता अनुलोम थवु अनुलोम होना, कायाग्ने तथा काया-गिनु तथा कायाग्निका, अनुवर्तनम् च सम अवस्थाभां रहेवु सम अवस्थामें रहना, सम्यक् अथै सरभी रीते ये सम्यक् प्रकारसे, विरिक्त-विरेचन पाभेदानां विरेचन हुए पुरुषके, लिङ्गानि लक्षण छे लक्षण हैं ॥ ५-६ ॥

5-6. Weakness, lightness, depression, attenuation of the disease, promotion of taste, purification of the stomach and complexion, occurrence of hunger, thirst, regularity of natural urges, clearness of understanding, sense-organs and mind, regular peristalsis and restoration of body-temperature are the signs of successful purgation

विरेचनस्यायोगलक्षणम्—

घ्रीवनं हृदयाशुद्धिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ।
आध्मानमरुचिश्छर्दिर्दौर्बल्यमलाघवम् ॥ ७ ॥

घ्रीवनम् थूँ अथवु थूँ आना, हृदय-हृदयनी हृदयकी, अशुद्धिः अशुद्धि अशुद्धि, श्लेष्मपित्तयो उक्ष अने पित्तने। कफ और पित्तका, उत्क्लेश उच्छेष्ट। उत्क्लेश, आध्मानम् पेट थूँ आध्मान, अरुचि अरुचि अरुचि, छर्दि उलटी कै, अदौर्बल्यम् दुर्बलता। अलाव दुर्बलताका अभाव, अलाघवम् भारेपण लघुताका न होना ॥ ७ ॥

7. Salivation, uncleanliness of the stomach, precipitation of kapha and pitta, distension of the abdomen,

anorexia, vomiting, absence of weakness and lightness,

जङ्घोरुसदनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसागमः ।
लक्षणान्यविरिक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ८ ॥

जङ्घा-पिडी जघा, ऊरु-तथा साथगनी और ऊरुकी, सदनम् शिथिलता शिथिलता, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, स्तैमित्यम् गडता जडता, पीनसागमः पीनस थवै जुकाम होना, मारुतस्य अने पवननु और वायुका, निग्रह च रुधन अवरोध, अविरिक्तानाम् अथै पूरु विरेचन नहि पाभेदानां अथवा थोडु विरेचन पाभेदानां अथवा सर्वथा विरेचन नहि पाभेदानां ये पूर्ण विरेचन नहीं पाये हुऐके अथवा अल्प विरेचन पाये हुऐके अथवा सर्वथा विरेचन नहीं पाये हुऐके, लक्षणानि लक्षण छे लक्षण है ॥ ८ ॥

8. flabbiness of the calf-muscle and the thigh, torpor, stillness, onset of rhinitis and impediment to the function of vata are the signs of unsuccessful purgation.

विरेचनस्यातियोगलक्षणम्—

विट्पित्तकफवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
परं स्रवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमम् ॥ ९ ॥
निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
तृप्यतो मारुतार्तस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः ॥ १० ॥

विट्-भण मल, पित्त-पित्त पित्त, कफ-उक्ष कफ, वातानाम् तथा वात तथा वायुके, यथाक्रमम् क्रमशः आगतानाम् आवी गया निकलनेके, परम् पछी वाद, मेदः-मेद मेद, मांस-अथवा मांसना अथवा मासके, उदक-धोवनेके, उपमम् नेवु समान, यत् ने जो, रक्तम् दोढी रक्त, नि श्लेष्मपित्तम् अने उक्ष तथा पित्त वगरनु एव कफ और पित्तसे रहित, उदकम् पाणी पानी, कृष्णम् अथवा डाणा अथवा काला, शोणितम् एव वा दोढी खून, स्रवति अरे छे निकलता है, तृप्यत अने ते उपरांत

९ विट्पित्तकफ-विपित्त. कफ (ध)

१० विट्पित्तकफवातानाम्-विट्पित्तश्लेष्मवातानाम् (ध)

રોગીને જે અધિક તરસ લાગે છે, તેથી તે અતિરક્ત રોગીનો જો અધિક તૃષ્ણા લમતી હૈ, માસ્તાર્તસ્ય વાયુથી પીડા થાય છે વાયુસે પીડા ઉત્પન્ન થોતી હૈ, પ્રમુદ્યતઃ અને મૂર્છા આવે છે ઓર મૂર્છા આતી હૈ, સં તે પશુ વહ સી, અતિયોગઃ અતિયોગનુ લક્ષણ છે અતિયોગકા લક્ષણ હૈ ॥૯-૧૦॥

9-10. The signs of over-purgation are—after the discharge of feces, bile mucus and flatus successively, an excessive amount of blood of the appearance of fat and of flesh-washed water or fluid devoid of any mucus or bile, flows out, or dark blood comes out, or the person gets afflicted with vata or suffers from thirst and faints

વમનસ્થાતિયોગલક્ષણાનિ —

વમનેઽતિક્રુતે લિઙ્ગાન્યેતાન્યેવ ભવન્તિ હિ ।
ઊર્ધ્વગા વાતરોગાશ્ચ વાગ્રહશ્ચાધિકો ભવેત્ ॥૧૧॥

વમને વમનના વમનકે, અતિક્રુતે અતિયોગના અતિ-યોગમે, પ્તાનિ આ યે, એવ જ હી, લિઙ્ગાનિ લક્ષણે લક્ષણ, ભવન્તિ હિ થાય છે હોતે હૈ, ઊર્ધ્વગાઃ ચ તથા ઊર્ધ્વગામી ઊર્ધ્વગત, વાતરોગા વાતરોગો થાય છે વાતરોગો હોતે હૈ, અધિક અને અધિક ઓર અધિક, વાગ્રહઃ જીભનુ ઝલાવુ જિહ્વાગ્રહ, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ ॥૧૧॥

11. The very same symptoms appear in the case of over-emesis too. In addition there appear disorders of vata affecting the supra-collar upper parts of the body and impediment in speech.

૧૧ વમનેઽતિક્રુતે લિઙ્ગાન્યેતાન્યેવ ભવન્તિ હિ—પ્તાન્યેવ ચ લિઙ્ગાનિ વમનેઽતિક્રુતે વદેત્ । (ગ થ)

ચિકિત્સાપ્રાપ્તં તસ્માદુપેયાચ્છરણં ચરઃ ।

યુક્ત્યાદ્ ય એનમત્યન્તમાયુષા ચ સુખેન ચ ॥૧૨॥

તસ્માત્ તેથી હસે, નર. મનુષ્યે મનુષ્યકો, યઃ જે જો, એનમ્ એને સે, આયુષા ચ આયુષ્ય આયુ, સુખેન ચ અને આરોગ્યથી ઓર આરોગ્યસે, અત્યન્તમ્ ખૂબ અત્યન્ત, યુક્ત્યાત્ યુક્ત કરે યુક્ત કરે, ચિકિત્સાપ્રાપ્તમ્ તે ચિકિત્સાની સાધનસામગ્રીવાળા વૈદને સ્સ ચિકિત્સા-સાધનસપન્ન વૈદકે, શરણમ્ શરણે શરણમે, ઉપેયાત્ જવું બેઠે જાના ચાહિય ॥૧૨॥

12. A man therefore should resort to the shelter of one who is a fully equipped physician. He will confer on his client long life and health.

સશોધનયોગ્યાઃ પુરુષા —

અવિપાકોઽરુચિઃ સ્થૌલ્યં પાણ્ડુતા ગૌરવં ક્લમઃ ।
પિડકાકોઠકણ્ઠનાં સંભવોઽરતિરેવ ચ ॥ ૧૩ ॥

આલસ્યશ્રમદૌર્બલ્યં દૌર્ગન્ધ્યમવસાદકઃ ।
શ્લેષ્મપિત્તસમુત્કેશો નિદ્રાનાશોઽતિનિદ્રતા ॥૧૪॥

તન્દ્રા ક્લેબ્યમ્બુદ્ધિત્વમશસ્ત્રસ્વપ્નદર્શનમ્ ।
વલ્વર્ણપ્રણાશશ્ચ તૃપ્યતો વૃંહણૈરપિ ॥ ૧૫ ॥

વહુદોષસ્ય લિઙ્ગાનિ તસ્મૈ સંશોધનં હિતમ્ ।
ઊર્ધ્વં ચૈવાનુલોમં ચ યથાદોષં યથાવલમ્ ॥૧૬॥

અવિપાક પાચન ન થવુ પાચન ન હોના, અરુચિ અરુચિ અરુચિ, સ્થૌલ્યમ્ સ્થૂલતા સ્થૂલતા, પાણ્ડુતા પાંડુતા પાણ્ડુતા, ગૌરવમ્ ભારેપણુ ગુસ્તા, ક્લમ થાક ક્લમ, પિડકા- ફેડકીઓ ફુન્સિયો, કોઠ- ચકામા કોઠ, કણ્ઠનામ્ અને ખજલીકી ઓર ખુજલીકી, સંભવ. થર્થ આવવા ઉત્પત્તિ, અરતિ એવ ચ બેચેની વેચેની, આલસ્ય- આલસ્ય આલસ્ય, શ્રમ- થાક શ્રમ, દૌર્બલ્યમ્ દુર્બળતા દુર્બલતા, દૌર્ગન્ધ્યમ્ દુર્ગન્ધ દુર્ગન્ધિતા, અવસાદકઃ શિથિલતા શિથિલતા, શ્લેષ્મ- કફ કફ, પિત્ત- તથા પિત્તને તથા પિત્તકા, સમુત્કેશ. ધત્તરકા ઉત્કેશ, નિદ્રાનાશ

૧૫ તન્દ્રાક્લેબ્યમ્બુદ્ધિ-ક્લેબ્ય તન્દ્રિરવુદ્ધિ (જા)

૧૬ લિઙ્ગાનિ-રૂપાણિ (ગ.)

,, ચૈવાનુલોમમ્-ચૈવાનુલોમ્યમ્ (ક ધ છ, ત.)

निद्रानो नाश निद्रानाग, अतिनिद्रता भुद्र निद्रा आवपी
अतिनिद्रा, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, क्लैव्यम् नपु सङ्गपणु नपु-
सकता, अवुद्धित्वम् भुद्धि न थादपी बुद्धिका स्फुरित न
होना, अशस्त- भराभ वरे, स्वप्न- स्वप्न स्वप्नोका,
दर्शनम् देभवां देखना, वृंहणै अने भुंढणु द्रव्योथी
और वृंहण द्रव्योसे, तृप्यत तृप्त थतां छता तृप्त होने-
पर, अपि पणु मी, बल- भण बल, वर्ण- तथा वर्णने।
तथा वर्णका, प्रणाश च नाश ये नाश होना ये, बहु-
दोषस्य भुद्रोपयुक्त पुरुषनां बहुदोषयुक्त पुरुषके, लिङ्गानि
लक्षणं छे लक्षण हैं, तस्मै ते पुरुषने इस पुरुषको,
यथादोषम् दोष अनुसार दोषोंके अनुसार, यथाबलम्
तथा भण अनुसार तथा बलके अनुसार, ऊर्ध्वम् च एव
वमन वमन, अनुलोमम् च तथा विरेचनरूप तथा
विरेचनरूप, संशोधनम् संशोधन सशोधन, हितम्
हितकर छे हितकर है ॥ १३-१६ ॥

13-16. Indigestion, loss of appe-
tite, corpulence, anemia, heaviness,
exhaustion, pimples, wheals, pruritus,
restlessness, indolence, fatigue, debility,
feter, flabbiness, precipitation of
kapha and pitta, insomnia, hyper-
somnia, torpor, impotency, dullness
of understanding, evil dreams, and
loss of vigour and color in spite of
being fully treated by roborant ther-
apy, are the signs of excessive mor-
bidity. In such conditions are indi-
cated the purificatory procedures of
emesis and purgation in accordance
with the morbidity of the humors and
vitality of the patient.

सशोधनस्य गुणा --

एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाशिरमिवर्धते ।

व्याधयश्चोपशम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ॥ १७ ॥

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, विशुद्ध- शुद्ध थयेद
विशुद्ध, कोष्ठस्य कोष्ठावाणाना कोष्ठवालेकी, कायाशिर-
शरीरना अग्निनी गरीरकी अग्नि, अभिवर्धते वृद्धि थाय छे

बढती है, व्याधय च व्याधियों रोग, उपशम्यन्ति
शांत थाय छे शांत होती है, प्रकृति अने प्रकृति और
स्वास्थ्य, अनुवर्तते टडी रहे छे चालु रहेता है ॥१७॥

17. When a person is thus purified
his body-heat increases, his disorders
disappear and his normal health returns
इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति ।

बलं पुष्टिरपत्यं च वृषता चास्य जायते ॥ १८ ॥

अस्य अने। इसकी, इन्द्रियाणि इन्द्रियों इन्द्रियो, मन -
मन मन, बुद्धि बुद्धि बुद्धि, वर्ण च अने वर्ण और वर्ण,
प्रसीदति विभण थाय छे विमल होते हैं, अस्य तथा
तेने तथा उसको, बलम् भण बल, पुष्टि. पुष्टि पुष्टि,
अपत्यम् च स तान सन्तान, वृषता च अने पुरुषातन और
पुरुषत्व, जायते प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है ॥१८॥

18. His senses, mind, understand-
ing and complexion become clear
and he acquires vigor, plumpness,
offsprings and virility.

जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।

तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिबेन्नरः ॥ १९ ॥

जराम् ते वृद्धावस्थाने वह वृद्धावस्थाकी, कृच्छ्रेण मोडे
देरसे, लभते पाये छे पाता है, अनामय. अने नीरोग
रही और नीरोग रह कर, चिरम् लांभो वभत दीर्घकाल,
जीवति अवे छे जीता है, तस्मात् तेथी इसलिए, नरः
माणसे मनुष्य, काले सभये समयपर, युक्तियुक्तम्
युक्तिपूर्वक येनेलु युक्तियुक्त, संशोधनम् संशोधन
सशोधन, पिबेत् पीवु लेईये पीये ॥१९॥

19. He hardly gets aged and lives
a long life free of disease. Therefore
a person should take purificatory
procedures at the proper time and
skilfully administered.

सशमनापेक्षया संशोधनस्य ज्यायस्त्वे युक्ति --

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लह्वनपाचनैः ।

जिता संशोधनैर्वै तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २० ॥

लङ्घन-क्षान्न लङ्घन, पाचनैः अने पाचनथी और पाचनोसे, जिता अती दीधेला जीते हुए, दोषाः दोष दोष, कदाचित् क्षारैः किसी समय, कुप्यन्ति कुपित थाय छे कुपित हो जाते हैं, संशोधनैः तु परंतु संशोधनोत्थी परंतु संशोधनोत्थी, ये अथो जो, जिताः अतोला होय छे जीते गये हैं, तेषाम् तेषोऽनी उनकी, पुनः क्षरीथी फिरसे, उद्धवः उत्पत्ति उत्पत्ति, न नथी थती नहीं होती ॥ २० ॥

20. The morbid humors subdued by lightening therapy and digestives may sometimes be again provoked; but in the case of those which are subdued by purificatory procedures, there is no possibility of such recurrence.

दोषाणां च द्रुमाणां च मूलेऽनुपहते सति ।
रोगाणां प्रसवानां च गतानामागतिर्भुवा ॥२१॥

दोषाणाम् च दोषोऽनु दोषोका, द्रुमाणाम् च अने वृक्षोऽनु और वृक्षोका, मूले मूल मूल, अनुपहते सति न छेदावाथी न छेदे जानेसे, गतानाम् गयेला गये हुए, रोगाणाम् रोगोऽनु रोगोका, प्रसवानाम् च तथा अक्षु-रोऽनु तथा अक्षुःकोका, आगति आगमन पुनरागमन, भुवा नञ्छे अवश्य होता है ॥२१॥

21. When the root of the morbid humors like that of trees is not destroyed, there certainly occurs the reappearance of disease like that of the sprouts.

संशोधनानन्तर पथ्यम्—

शेषजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव वृंहणम् ।
घृतमांसरसक्षीरहृद्यूपोपसंहितैः ॥२२॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥२३॥

शेषज-शेषजक्षपिते औषधसे, क्षपिते क्षीण थयेला क्षीण हुए पुरुषका, घृत- घी घी, मांसरस मांसरस मांसरस, क्षीर हृद्य हृद्य, हृद्य-हृद्यने हितकारी हृद्यके लिए हितकर, यूप-यूपथी यूपमे, उपसंहितैः युक्त मिश्रित, आहारैः आहारोत्थी आहारोत्थी, एव न ही, अभ्यङ्ग-अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादनैः तथा उत्सादनथी तथा उवदनसे, स्नानैः स्नानथी स्नानसे, सानुवासनैः अने सानुवासन सहित और अनुवासन सहित, निरूहैः निरूहथी निरूह वस्तियोंसे, वृंहणम् वृंहणम् अक्षुः पोषण करना, पथ्यम् पथ्य छे हितकर है, तथा ते प्रमाणे अक्षुःथी इस प्रकार करनेसे, सः ते वह, शर्म आरोग्य आरोग्य, लभते भोगवे छे प्राप्त करता है, आयुषा च अने आयुष्यथी और आयुसे, चिरम् दीर्घा दीर्घा दीर्घा दीर्घ काल तक, युज्यते युक्त थाय छे युक्त होता है ॥२२-२३॥

22-23. To those weakened by purificatory medication, roboration is to be done by wholesome food, viz. by a diet including ghee, meat-juice, milk, palatable soups as well as byunction, unctuous massage, bath, evacuative and unctuous enemata. In this way he gets endowed with happiness and long life.

संशोधनस्यातियोगायोगयो प्रतिकार —

अतियोगानुबद्धानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।
तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाऽप्यनुवासनम् ॥२४॥

अतियोग-अतियोगथी अतियोगसे, अनुबद्धानाम् युक्त पुरुषोने युक्त पुरुषोको, सर्पिः पानम् घृतपान घृतपान, अथवा अथवा अथवा, मधुरकैः मधुर वर्गना दीर्घोत्थी मधुरवर्गकी औषधियोंसे, सिद्धम् सिद्ध अक्षुः सिद्ध किये हुए, तैलम् तैलम् तैलका, अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन, अपि पक्षु भी, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥२४॥

24. To those suffering from symptoms of overdone purificatory

२१. प्रसवानाम्-प्रसराणाम् (प.)

२२. यूपोपसंहितैः, यूपोपसंस्कृतैः (प.)

procedure, a pótion of ghee is recommended or unctuous enemeta with the oil prepared with drugs of the sweet group.

यस्य त्वयोगस्तं स्निग्धं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
मात्राकालबलापेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥२५॥

यस्य तु परंतु ने परन्तु जिस पुरुषको, अयोगः अयोग थयो होय अयोग हुआ हो, तम् ते उस, नरम् मनुष्यनु मनुष्यका, पूर्वम् अगाउना पूर्व, अनुक्रमम् क्रियाविधानकी न्यूनतानु क्रियाविधानकी न्यूनताका, स्मरन् स्मरण करीने स्मरण करके, मात्रा- मात्रा मात्रा, काल- काल काल, बल- तथा भण तथा बलको, अपेक्षी ध्यानमां राभी ध्यानमें रखकर, पुनः पाछु पुन, स्निग्धम् तेनु स्नेहन करीने उसका स्नेहन करके, संशोधयेत् संशोधन करतु संशोधन करना चाहिए ॥२५॥

25. But one who is poorly purged should be oleated and purged again with due regard to dose, season and strength of the patient, and the defeciencies of the previous procedure kept in view.

स्नेहादिकर्मस्वविधिना विहितेषु साधनम्—

स्नेहने स्वेदने शुद्धे रोगा. संसर्जने च ये ।
जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥२६॥

स्नेहने स्नेहन स्नेहन, स्वेदने स्वेदन स्वेदन, शुद्धौ संशोधन संशोधन, संसर्जने च अने संसर्जनक्रम और संसर्जनक्रम, अमार्गविहिते यथाविधि न करवाभां आवती यथाविधि न करने पर, ये ने जो, रोगा. रोगो रोग, जायन्ते थाय छे उत्पन्न होते हैं, तेषाम् तेथोनी इनकी, साधनम् चिकित्सा चिकित्सा, सिद्धिषु सिद्धिस्थानमां छेवाभां आवशे सिद्धिस्थानमें कही जायगी ॥२६॥

२५ बला-क्रमा (प)

„ बलापेक्षी स्मरन्पूर्वमनुक्रमम्-क्रमापेक्षी ज्ञात्वा पूर्वमतिक्रमम् (ग)

„ स्मरन्पूर्वमनुक्रमम्-ज्ञात्वा पूर्वमतिक्रमम् (प.)

26. The treatment of the complications that arise from the wrong administration of oleation, sudation, purification and rehabilitation procedures will be described in the section on "Success in treatment."

भावाना स्वभावोपरमेऽपि चिकित्सायाः प्रयोजनम्—

जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।
हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥२७॥

हेतु- हेतुओनी हेतुओके, वैषम्यात् विषमताथी वैषम्यसे, देह- देहना शरीरकी, धातव. धातुओ धातुएँ, विषमाः विषम विषम, हेतु- अने हेतुओनी और हेतुओकी, साम्यात् समताथी समता होनेसे, समा. सम समान, जायन्ते थाय छे होती हैं, तेषाम् ते विषम तथा सम धातुओनी उन विषम और सम धातुओका, सदा सदा सदा, स्वभाव- स्वभावथी स्वभावसे, उपरम. विनाश थाय छे नाश होता है ॥२७॥

27. The body elements become discordant as a result of the discordance of the causative factors. Conversely they become concordant following upon the concordance of the causative factors. Cessation of existence, however, is always in the course of nature.

प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
केचित्तत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥२८॥

भावानाम् भावोनी भावोंकी, प्रवृत्ति- उत्पत्तिमां उत्पत्तिमे, हेतु. कारण होय छे कारण होता है, निरोधे परतु विनाशमां परतु नाशमें, कारणम् कारण, न अस्ति नथी हेतु नहीं होता, तत्र ते भावोना विनाशमां भावोंके विनाशमें, अपि पछु भी, केचित् छेत्ताछे आचार्यो कई आचार्य, हेतोः हेतुना हेतुके, अवर्तनम्

२७ हेतुसाम्यात्-ये तु साम्यात् (न)

„ उपरम-उपरनि. (ग ध)

२८ केचित्तत्रापि-केचित्स्वत्रापि (ग ध)

અભાવને અભાવકો, હેતુમ્ કારણુ કારણ, મન્યન્તે માને છે માનતે હૈં ॥ ૨૮ ॥

28. As regards their rise, things stand in need of a cause, but no cause is needed for their cessation. Even in the latter case some, however hold the very non-continuance of their causative factors as the cause of their cessation.

ચિકિત્સાયાઃ પ્રયોજનવિષયે અગ્નિવેશસ્ય પ્રશ્ના —

एवमुक्तार्थमाचार्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत ।
स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥ २९ ॥

एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, उक्तार्थम् ते विषयने કહેનારા उस विषयको कहनेवाले, आचार्यम् आचार्यને आचार्यसे, अग्निवेश अग्निवेशે अग्निवेशने, अभ्यभाषत કહ્યું कहा, स्वभाव- स्वभावથી स्वभावसे, उपरमे विनाश થતો હોય તે। नाश होने पर, चिकित्सा-प्राभृतस्य चिकित્સાના સાધનોથી સપન્ન વૈદ્યથી चिकित्साके साधनोंसे सम्पन्न वैद्यसे, कर्म साध्य साध्य, किम् शु ? क्या है ? ॥ २९ ॥

29 The master having thus spoken, Agnivesa said— ‘If cessation be in the very nature of things, what is there then to be done by the fully equipped physician ?

भेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते भिषक् ।
का वा चिकित्सा भगवन् ! किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ ३० ॥

भगवन् हे ભગવાન હે ભગવન્, ભિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, કાન્ કયા કિન, વિષમાન્ વિષમ વિષમ, ધાતૂન્ ધાતુઓને વાતુઓકો, ભેષજૈઃ ઓષધોથી ઓષધોસે સમીકુરુતે સમ કરે છે ? સમાન કરતા હૈં ? ચિકિત્સા ચિકિત્સા, કા વા વળી શી છે ? ફિર કયા હૈ, કિમર્થમ્ વા અને શા માટે ઓર કિમ લિએ, પ્રયુજ્યતે પ્રયોજ્ય છે ? વરતી જાતી હૈ ? ॥ ૩૦ ॥

30. What discordant body-elements does a physician harmonise by medicine? What is treatment and for what purpose is it given ?

आत्रेयकृतं तत्समाधानम्—

तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वसुः ।
श्रूयतामत्र या सोम्य ! युक्तिर्दृष्टा महर्षिभिः ॥ ३१ ॥

तत् ते इस, शिष्य- शિષ્યનુ શિષ્યકે, વચનમ્ વચન વચનકો, શ્રુત્વા સાંભળીને સુન કર, પુનર્વસુઃ પુનર્વસુએ પુનર્વસુને, વ્યાજહાર કહ્યું कहा, સોમ્ય હે સૌમ્ય હે સોમ્ય, અત્ર આ બાબતમાં હમ વિષયમેં, મહર્ષિભિઃ મહર્ષિઓએ મહર્ષિયોને, યા જે જો, યુક્તિઃ યુક્તિ યુક્તિ, દૃષ્ટા બાણી છે દેહી હૈ, (સા તે ઉસકો), શ્રયતામ્ સાંભળો સુનો ॥ ૩૧ ॥

31. Hearing these words, Punarvasu said— ‘Hear, O, good one ! what reason the great sages have seen in this respect.

न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् ।
ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥ ३२ ॥
શીઘ્રગત્વાદથા ભૂતસ્તથા ભાવો વિપદ્યતે ।

નિત્યગસ્ય નિત્ય વહી જનાર નિત્ય ગમનશીલ, કાલસ્ય કાળના કાલકે, અત્યય- નાશના નાશકે, કારણમ્ હવ કારણની પેઠે કારણકી તરહ, નાશ- નાશના નાશકે, કારણ- કારણના કારણકે, અભાવાત્ અભાવને લીધે અભાવસે, ભાવાનામ્ પદાર્થોના પદાર્થોકે, નાશ- નાશતુ નાશકા, કારણમ્ કારણુ કારણ, ન નથી નહીં, જાયતે જાણાતુ જાના જાતા, ભાવ કોઈ પણ પદાર્થ કોઈ સી પદાર્થ, યથા જેવો જૈસા, ભૂતઃ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, તથા તેવોજ વૈસા હી, શીઘ્રગત્વાત્ શીઘ્રગામી હોવાથી શીઘ્રગામી હોનેસે, વિપદ્યતે નાશ પામે છે નષ્ટ હોતા હૈ ॥ ૩૨ ॥

૩૧ સોમ્ય—સૌમ્ય (વ ઙ ઠ. ત)

૩૨ જાયતે જાયતે (ગ)

32. The cause of things ceasing to be is not known for the simple reason that no such cause exists, just as in the case of the passage of time. Being evanescent by nature, things cease to be even as they are born.

निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाक्रिया ॥३३॥

तस्य आ प्रभाणु तेना इस प्रकार उनके, निरोधे विना-
शमां विनाशमें, कारणम् डेअर डेअर कोई कारण, न अस्ति
नथी नही है, अन्यथाक्रिया अने तेमां डेअर स डेअर
और उसमें कोई संस्कारका, न एव दाअर डेअर शकते।
न नथी आधान नहीं किया जा सकता ॥ ३३ ॥

33. Thus there is no question of a cause for a thing ceasing to be, nor indeed of modifying this innate tendency (to extinction)

चिकित्सायाः लक्षणम्—

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विषजां स्मृतम् ३४

याभि ने जिन, क्रियाभिः क्रियाओथी क्रियाओंसे,
शरीरे शरीरमां शरीरकी, धातवः धातुओ धातुए, समा-
समान समान, जायन्ते थाय छे होती हैं, सा ते वह,
विकाराणाम् रोगोनी रोगोंकी, चिकित्सा चिकित्सा छे
चिकित्सा है, तत् अने ते धातुओनु साम्य और उन
धातुओंका साम्य, विषजाम् वैद्योनु वैद्योंका, कर्म साध्य
साध्य, स्मृतम् मान्यु छे माना गया है ॥३४॥

34. The treatment of disorders, therefore, consists of such operations as give rise to the concordance of body elements. This is regarded as the function of the physician

चिकित्साया प्रयोजनम्—

कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
समानां चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥३५॥

३४. स्मृतम्-मतम् (च.)

शरीरे शरीरमां देहमें, धातूनाम् धातुओनी
धातुओकी, वैषम्यम् विषमता विषमता, कथम् केम
किस प्रकारसे, न न न, भवेत् थाय हो, समानाम् च
अने समधातुओनी और समान धातुओकी, अनुबन्ध-
आलु समता अविच्छिन्न समता, स्यात् रहे रहे, इत्यर्थम्
ओ भाटे इस लिए, क्रिया क्रिया क्रिया, क्रियते डेअरमा
आवे छे की जाती है ॥ ३५ ॥

35. Treatment is given with the object of ensuring that no discordance arises in the various body-elements and that there is continued concordance.

त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ।

विषमा नानुवधन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥३६॥

विषम- विषम विषम, हेतूनाम् हेतुओनी हेतुओंके,
त्यागात् त्यागथी त्यागसे, समानाम् च अने सम-
डाअरओनी समान कारणोंके, उपसेवनात् सेवनथी सेवनसे,
विषमा विषम विषम, धातव धातुओ धातुएँ,
न अनुवधन्ति आलु रहेता नथी बनी नही रहती,
समा अने सम और समान, जायन्ते थाय छे
होती हैं ॥३६॥

36. By avoiding things that give rise to discordance and practising those that help concordance, the discordant elements do not persist and the concordant elements are continually brought into existence.

चिकित्साप्राभृतस्य गुणा —

समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्धातून् संजनयेत् समान् ।

चिकित्साप्राभृतस्तस्माद्धाता देहसुखायुषाम् ॥३७॥

चिकित्साप्राभृतः चिकित्सानां साधनोथी सम्पन्न
वैद्य चिकित्साके साधनोंसे सम्पन्न वैद्य, यस्मात् नेथी
जिससे, समै. तु सम समान, हेतुभि हेतुओथी हेतुओं-
द्वारा, धातून् धातुओने धातुओंको, समान सम समान,
संजनयेत् अनावे छे करता है, तस्मात् तेथी

३७ हेतुभि-संजन (प)

इसलिए, देह- ते देहनां वह देहके, सुख- आरोग्य आरोग्य, आयुषाम् तथा आयुष्यना तथा आयुको, दाता दानर छे देनेवाला है ॥ ३७ ॥

37. Because he effects the concordance of the body-elements by using the concordant means, the expert in treatment becomes the giver of bodily happiness and longevity

ધર્મસ્યાર્થસ્ય કામસ્ય નૃલોકસ્યોભયસ્ય ચ ।
દાતા સંપદતે વૈદ્યો દાનાદેહસુખાયુષામ્ ॥૩૮॥

દેહ- દેહનાં દેહકે, સુખ- આરોગ્ય આરોગ્ય, આયુ-
ષામ્ તથા આયુષ્યના તથા આયુકે, દાનાત્ દાનથી
દેનેસે, વૈદ્યઃ વૈદ્ય વૈદ્ય, ધર્મસ્ય ધર્મ ધર્મ, અર્થસ્ય અર્થ
અર્થ, કામસ્ય કામ કામ, ઉભયસ્ય નૃલોકસ્ય ચ અને
મનુષ્યના આ દોહ તથા પરલોહ બનેનેનાં ઓર મનુ-
ષ્યકે હાલ લોક તથા પરલોક દોનોંકા, દાતા દાતા દેને-
વાલા, સંપદતે બને છે વનતા હૈ ॥ ૩૮ ॥

38. By the gift of bodily happiness and long life, the physician becomes the donor of righteousness, wealth and satisfaction of desires pertaining to both the worlds of man.

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ —

તત્ર શ્લોકાઃ —

ચિકિત્સાપ્રાપ્તગુણો દોષો યશ્ચેતરાશ્રયઃ ।
યોગાયોગાતિયોગાનાં લક્ષણં શુદ્ધિસંશ્રયમ્ ॥૩૯॥

તત્ર તે વિષયમાં ઉપ વિષયમેં, શ્લોકાઃ ઉપસહારના
શ્લોકો છે કે ઉપસંહારકે શ્લોકોં હૈં કિ, ચિકિત્સાપ્રાપ્ત-
ચિકિત્સાના સાધનથી સંપન્ન વૈદ્યના ચિકિત્સાકે
સાધનસે સંપન્ન વૈદ્યકે, ગુણ ગુણ ગુણ, ય. ચ અને જે
ઓર જો, હાલ- આશ્રય મુખ વૈદ્યમાં રહેલ મૂલ્ય
વૈદ્યમેં રહે હુએ, દોષ દોષ દોષ, શુદ્ધિસંશ્રયમ્ શુદ્ધિ-
સબધી શુદ્ધિસમ્બન્ધી, યોગ યોગ યોગ, અયોગ-

અયોગ અયોગ, અતિયોગાનામ્ તથા અતિયોગનાં ઓર
અતિયોગકે, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ ॥ ૩૯ ॥

Here are the recapitulatory verses—

39. The benefits that accrue from the fully equipped physician as against the harm done by the quack, the signs of properly done, under-done and over-done purificatory procedures,

વહુદોષસ્ય લિઙ્ગાનિ સંશોધનગુણાશ્ચ ચે ।
ચિકિત્સાસૂત્રમાત્રં ચ ચિકિત્સાવ્યાપ્તિસંશ્રયમ્ ॥૪૦॥

વહુદોષસ્ય ઘણા દોષોથી યુક્ત પુરુષનાં વહુતદોષસે
યુક્ત પુરુષકે, લિઙ્ગાનિ લક્ષણ લક્ષણ, ચે જે જો, સંશોધન-
સંશોધનના સંશોધનકે, ગુણા ગુણો ગુણ, ચિકિત્સા ચિકિત્સા-
ચિકિત્સા, વ્યાપ્તિ- અને ઉપદ્રવો ઓર ઉપદ્રવો, સંશ્રયમ્
સબધી સમ્બન્ધી, ચિકિત્સા- ચિકિત્સા ચિકિત્સાકા,
સૂત્રમાત્રમ્ ચ કેવળ સૂત્ર કેવળ સૂત્ર ॥૪૦॥

40 the signs of excessive morbidity, the advantages of purification, the general principles of treatment, basic principles of therapeutic procedures in a successful and complicated condition,

या च युक्तिश्चिकित्सायां यं चार्थं कुरुते भिषक् ।
चिकित्साप्राप्तगुणोऽध्याये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥४१॥

ચિકિત્સાયામ્ ચિકિત્સાના ચિકિત્સામેં, યા ચ જે
જો, યુક્તિઃ યુક્તિ છે યુક્તિ હૈ, ભિષક્ ચ અને વૈદ્ય
ઓર વૈદ્ય, યમ્ જે જો, અર્થમ્ પ્રયોજનને પ્રયોજનકો,
કુરતે કરે છે કરતા હૈ, તત્ તે હાલ, સર્વમ્ બધુ સબકો,
મુનિ મુનિએ મુનિને, ચિકિત્સાપ્રાપ્તગુણો આ ‘ચિકિત્સા-
પ્રાપ્ત’ હાલ ‘ચિકિત્સાપ્રાપ્ત’, અધ્યાયે નામના અધ્યાયમાં
નામકે અધ્યાયમેં, અવદત્ હલુ છે કહા હૈ ॥૪૧॥

41. the rationale of therapeutics and the object with which a physician administers it—all this has been described

by the sage in this chapter on
"the fully equipped physician "

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
चिकित्साप्राभृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तः कल्पनाचतुष्कः ॥ ४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २थेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने २२३थी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्र-
स्थान विषे सूत्रस्थानमें, 'चिकित्साप्राभृतीय.' 'चिकित्सा-
प्राभृतीय' 'चिकित्साप्राभृतीय', नाम नामने नामका
षोडश. सोलहवां, अध्याय अध्याय संपूर्ण
थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ १६ ॥

कल्पनाचतुष्कः योथो ३६५ना३५ विषयवाणा २२
अध्यायेना समूह चौथा कल्पनाविषयक चार अध्यायोंका
समूह, समाप्त संपूर्ण थये। समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

16. Thus in the section on General
Principles in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
sixteenth chapter entitled "The fully
equipped physician," is completed.

4. Thus the tetrad of chapters de-
aling with the pharmaceutical equip-
ment is completed.

સત્તરશોઽધ્યાયઃ ।

સત્તરમે। અધ્યાય અધ્યાય સત્તરહર્ષો

Chapter XVII

કિયન્ત શિરસીયાધ્યાયોપક્રમ. —

अथातः कियन्तः शिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माहभगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अत एवे अर्हथी अब आगे, कियन्त -
शिरसीयम् 'कियन्त शिरसीय' नामना 'कियन्त -

शिरसीय' नामके, अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका,
व्याख्यास्यामः व्याख्यान કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्. आत्रेय आत्रेये
आत्रेयेने, इति ह आ विषयभां नीये प्रमाणेन इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेलु छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chap-
ter entitled "How many are the
diseases of the head."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

શિરોરોગાદિવિષયે અગ્નિવેશસ્ય પ્રશ્ના —

કિયન્તઃ શિરસિ પ્રોક્તા રોગા હૃદિ ચ દેહિનામ્ ।
કતિ ચાપ્યનિલાદીનાં રોગા માનવિકલ્પજાઃ ॥૩॥

ક્ષયાઃ કતિ સમાખ્યાતાઃ પિડકાઃ કતિ ચાનઘ ।
ગતિઃ કતિવિધા ચોક્તા દોષાણાં દોષસૂદન ॥૪॥

અનઘ હે નિષ્પાપ હે નિષ્પાપ, દેહિનામ્ દેહધારી-
ઓનાં દેહધારીયોકે, શિરસિ માથામાં શિરમે, હૃદિ ચ
અને હૃદયમાં ઓર હૃદયમે, કિયન્ત કેટલા કિતને,
રોગા રોગ થાય છે? રોગ હોતે હૈ?, અનિલાદીનામ્
વાતાદિકના વાતાદિકે, માનવિકલ્પજા પરિમાણુભેદથી
ઉત્પન્ન થયેલા પરિમાણમેદસે ઉત્પન્ન હુએ, કતિ રોગા
કેટલા રોગો કિતને રોગ, પ્રોક્તા કહ્યા છે? કહે ગયે
હૈ? ક્ષયા ક્ષયો ક્ષય, કતિ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે?
કિતને પ્રકારકે કહે હૈ, પિડકાઃ ચ અને ફેડકીઓ
ઓર પિડકાયે, કતિ કેટલી છે? કિતની હૈ?, દોષસૂદન હે
દોષને નાશ કરનાર હે દોષનાશક, દોષાણામ્ ચ અને
દોષોની ઓર દોષોકી, ગતિ ગતિ ગતિ, કતિવિધા- કેટલી
ભતની કિતને પ્રકારકી, ઉક્તા કહી છે? કહી હૈ? ॥૩-૪॥

3-4. How many are said to be the
diseases of the head and of the heart
afflicting humanity and how many are
the disorders produced by the varied
combinations of discordant vata and

૩ ચાપિ-વાપ (ચ)

૪ પિડકા-પિડકા (જ)

, કતિ ચાનઘ-કતિધાનઘ (દ)

other humors? How many are the wasting diseases enumerated, and how many are the inflammatory swellings? O, holy one! and how many are said to be the courses of the humors O, dispeller of morbid humors!

आत्रेयस्य उत्तरम्—

हुताशवेशस्य वचस्तच्छ्रुत्वा गुरुरब्रवीत् ।

पृष्ठवानसि यत् सौम्य! तन्मे शृणु सविस्तरम् ॥५॥

हुताशवेशस्य अग्निवेशस्य अग्निवेशके, तत् ते उस, वच. वचन वचनको, श्रुत्वा सांभलीने सुन कर, गुरु शुरुओ गुरुने, अब्रवीत् डहु कहा. सौम्य हे सौम्य । हे सौम्य । यत् ने जो, पृष्ठवान् असि ते पूछथु छे तुमने पूछा है, तत् ते उसे, मे भारी पासेथी मुझसे, सविस्तरम् सविस्तर विस्तारपूर्वक, शृणु सांभली सुनो ॥५॥

5. Having heard these words of Hutasavesa (Agnivesa), the master said, "O, gentle one! hear me describe in detail all that you have asked.

दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ।
व्याधीनां द्यधिका षष्टिर्दोषमानविकल्पजा ॥६॥

शिरोरोगा. माथाना रोगे शिरके रोग, पञ्च पांच पाच, हृदय-आमया तेभन हृदयना रोगे पण एवं हृदयके रोगमी, पञ्च पांच पञ्च, दृष्टा. जेथेला छे देखे गये हैं, दोषमान-दोषना परिमाणना दोषों के परिमाणके, विकल्पजा बेदथी उत्पन्न थयेला मेदसे उत्पन्न, व्याधीनाम् रोगे रोग, द्यधिका षष्टि. आसठ छे बासठ हैं ॥६॥

6 Five types of diseases of the head are observed to exist and five of the heart; there are sixty-two dis-

orders classified according to minute pathological variations in the humors.

दशाष्टौ च क्षयाः सप्त पिडका माधुमेहिकाः ।
दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतः शृणु ॥७॥

दश-अष्टौ च अठार अठारह, क्षया. क्षय छे क्षय हैं, माधुमेहिका मधुमेहथी थती मधुमेहसे उत्पन्न होनेवाली, सप्त सात सात, पिडका डेडडीओ छे पीडकायें हैं, दोषाणाम् च अने दोषोनी और दोषोंकी, त्रिविधा त्रिषु प्रकारकी, गतिः गति गति, उक्ता उक्ती छे कही है, विस्तरत. तेने विस्तारपूर्वक उसे विस्तारसे, शृणु सांभली सुनो ॥७॥

7. There are eighteen varieties of wasting diseases, seven inflammatory swellings caused by diabetes, and three are the courses of the humors. Now hear them in detail.

शिरोरोगाणा निदानं संप्राप्तिश्च —

संधारणाद्दिवास्वप्नाद्रात्रौ जागरणान्मदात् ।
उच्चैर्भाष्यादवश्यायात् प्राग्वातादतिमैथुनात् ॥८॥
गन्धादसात्म्यादाघ्राताद्रजोधूमहिमातपात् ।
गुर्वम्लहरितादानादति शीताम्बुसेवनात् ॥९॥
शिरोऽभिघाताद्दुष्टामाद्रोदनाद्वाष्पनिग्रहात् ।
मेघागमान्मनस्तापादेशकालविपर्ययात् ॥१०॥
वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यस्त्रं च दुष्यति ।
ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ॥११॥

७ माधुमेहिका — मधुमेहिका (झ)

„ गतिर्विस्तरतः शृणु — गतिर्विख्यामि विस्तरम् (च थ)

९ आघ्रातात् — आघ्रातात् (क. छ)

„ — दु स्वेदात् (ग)

१० अभिघातात् — अभिघातात् (क थ थ)

„ — अतिनापात् (च)

„ शिरोऽभिघाताद्दुष्टामात् — दुष्टामाच्छिरसो घातात् (ग)

„ मेघागमान्मनस्तापात् — मेघागमान्मनस्तात् (प)

५ हुताशवेशस्य वच — हुताशवेशाचनम् (ध)

६ दृष्टा — दिष्टा (ढ)

सधारणात् वेगे रोक्वाथी वेगोके रोकनेसे, दिवा-
स्वप्नात् द्विसे निद्रा क्त्वाथी दिनमे सोनेसे, रात्रौ रात्रे
रात्रिमे, जागरणात् उभगरे क्त्वाथी जागरण करनेसे,
मदात् मदो मदे, उच्चै भाष्यात् उच्चै सादे भेद-
वाथी ऊंचे बोलनेसे, अवश्यायात् वक्ष्यवाथी ओमसे,
प्राग्वातात् पूर्व दिशाना पवनथी पूर्व दिशाकी वायुसे,
अतिमधुनात् अति मैथुनथी अति मैथुनसे, आघ्रातात्
सूधेक्ष्मा सूधे हुए, असात्म्यात् असात्म्य असात्म्य,
गन्धात् गन्धथी गन्धसे, रज - धूण रज, धूम-धुवाडे
धूम, हिम-आतपात् टाढ अने तड्डाथी जाडा और
धूपसे, अति अतिशय अतिशय, गुर्वम्लहरित-भारे भाटां
के हरित वर्गनां द्रव्यो गुरु-अम्ल और हरित वर्गके,
द्रव्योके, आदानात् आवाथी सेवनसे, अति शीताम्बु-अति
शीतल जलना अति शीताम्बुके, सेवनात् सेवनथी सेवनसे,
शिरोऽभिघातात् माथाने आघात थावाथी शिरमें चोट
लगनेसे, दुष्टामात् दूषित आभथी दुष्ट आमसे, रोदमात्
रोवाथी रोनेसे, बाष्प-निग्रहात् आसु रोक्वाथी अश्रु-
ओंको रोकनेसे, मेघागमात् मेघना आववाथी मेघोंके
आगमनसे, मनस्तापात् मनना सतापथी मनके सन्ताप-
से, देशकाल-देश अने कालनी देश और काल के, विप-
र्ययात् विपरीतताथी विपरीत होनेसे, वातादय वातादि
वातादि दोष, प्रकुप्यन्ति प्रकुप पाये छे कुपित होते हैं,
शिरसि च अने माथाभां और शिरमें, अस्त्रम् दोड़ी
रक्त, दुष्यति दूषित थाय छे दूषित होता है, तत. तेथी
इससे, विविधलक्षणा विविध लक्षणवाणा नाना रूप-
वाले, रोगाः रोगे रोग, शिरसि माथाभां शिरमें,
जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ८-११ ॥

8-11. By suppression of the natu-
ral urges, by day-sleep, waking at
night, intoxication, talking too loud,
exposure to frost at night and facing
head-winds, excess of the sex-act, inha-
lation of unwholesome odours, by dust,
smoke, cold, heat, over-eating of heavy
and sour articles and greens, by the use
of very cold water, by trauma of
the head, morbid chyme, excessive

weeping, suppression of tears, onset of
rains, mental affliction and abnormal
clime and season, the vata and other
humors are provoked and the blood
in the head gets vitiated Conse-
quently diseases with various symp-
toms afflict the head.

अङ्गेषु शिरसः प्राधान्यम्—

प्राणा प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ।
यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ १२ ॥

यत्र जेभां जिसमें, प्राणभृताम् प्राणीओना प्राणियोंके
प्राणा प्राण प्राण, सर्वेन्द्रियाणि च अने सर्व इन्द्रियो
और सब इन्द्रियों, श्रिता रहेलां छे आश्रित हैं, यत्
तथा जे तथा जो, अङ्गानाम् अङ्गोभां अङ्गोंमें, उत्तमा-
ङ्गम् उत्तम अङ्ग छे उत्तम अङ्ग है, तत् ते वह, शिर-
भस्तदं शिर, अभिधीयते डहेवाय छे कहा जाता है ॥ १२ ॥

12. That limb wherein are situated
the vital centres of living creatures,
which is the seat of all senses and
which is the best of all the limbs of
the body is named the Head.

शिरोरोगाणा नामानि—

अर्धावभेदको वा स्यात् सर्वं वा रुज्यते शिरः ।
प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगशिरोभ्रमा. ॥ १३ ॥

अर्धावभेदक वा आधाशीशी आधासीसी, स्यात्
थाय छे होता है, सर्वम् वा अथवा आपुं अथवा
संपूर्ण, शिरः माथु शिर, रुज्यते दुष्णे छे दुखता है
प्रतिश्या- तथा सणैभम एव प्रतिश्याय, मुख- मुख
मुख, नासा- नाक नाक, अक्षि- आंभ आंख, कर्णरोग-
अने कानना गेग और कानके रोग, शिरोभ्रमा.
शिरोभ्रम शिरोभ्रम ॥ १३ ॥

13 Hemisrania, aching of the
whole head, coryza, diseases of the
mouth, nose, eyes and ears, giddiness,

१३. कर्णरोग शिरोभ्रमा - कर्णरोगा शिरोभ्रम. (ब.)

अर्दितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।

विविधाश्चापरे रोगा वातादिक्रिमिसंभवाः ॥ १४ ॥

अर्दितम् अर्दितं अर्दितं, शिरसः माथानो शिरका, कम्प- कम्प, गल- गलग्रह, मन्या- मन्याग्रह, हनुग्रह- हनुग्रह, अपरे च अने पीन पणु और दूसरे भी, वातादि- वातान्थी उत्पन्न थयेला वातादिजन्य, क्रिमि-संभवा अने क्रिमिथी उत्पन्न थयेला और क्रिमिजन्य, विविधा विविध नाना प्रकारके, रोगा रोगो, ओओ शिरशिरोग छे रोग होते हैं, ये शिरारोग हैं ॥ १४ ॥

14. facial paralysis, head-tremor, spasm of throat, neck or jaws—these and various others are the diseases born of morbid vata and other humors and of parasitic infection.

वातजशिरोरोगस्य निदानलक्षणैः—

पृथग्दिष्टास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिभिः ।

शिरोगदांस्ताञ्छृणु मे यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ॥ १५ ॥

संग्रहे रोगसंग्रहाध्याय (अष्टोदरीय अध्याय)मां रोगसंग्रहाध्यायमें, परमर्षिभि मर्षिओओ महर्षियोने, ये पञ्च तु ओ पांच जो पांच शिरारोग, पृथक् दिष्टाः लुद्ध भताव्या छे भिन्न निर्दिष्ट किये हैं, तान् ते उन, शिरोगदान् शिरारोगो शिरारोगों को, यथास्वैः पोत पोतानां अपने अपने, हेतु-लक्षणैः कारण तथा लक्षणो सहित, मे भारी पासेथी मुझसे, शृणु सांभल सुनो ॥ १५ ॥

15. Listen as I describe the five head-diseases with their particular causes and symptoms and which are described by the great sages separately in the chapter entitled "Enumeration of Diseases.

उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् । शीतमारुतसंस्पर्शाच्च वायवे गनिग्रहात् ॥ १६ ॥

१५ दिष्टा — दृष्टा. (द. ध.)

१६. तीक्ष्णपानात्—तीक्ष्णपानात् (च. ध.)

उपवासादभीघाताद्विरेकाद्वमनादति ।

वाष्पशोकभयत्रासाद्भारमार्गातिकर्शनात् ॥ १७ ॥

शिरोगताः सिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति ।

ततः शूलं महत्तस्य वातात् समुपजायते ॥ १८ ॥

उच्चैर्भाष्य- ओ ओ साहे ओलवाथी ऊचा बोलनेसे, अतिभाष्याभ्यां ओओ ओलवाथी अधिक बोलनेसे, तीक्ष्ण पानात् तीक्ष्ण पीणुथी तीक्ष्ण पानसे, प्रजागरात् ओओ गराथी रात्रिजागरणसे, शीतमारुत- शीतल वायुना शीतल वायुके, सरपश्चात् स्पर्शथी संस्पर्शसे, व्यवायात् मैथुन-थी मैथुनसे, वेगनिग्रहात् वेगना रुधनथी वेगोंको रोकनेसे, उपवासात् उपवासथी उपवाससे, अभीघातात् अपाट लागवाथी चोट लगनेसे, विरेकात् अति विरेचनथी अति विरेचनसे, अतिवमनात् अति वमनथी अति वमनसे, वाष्प- आसु पडवाथी अश्रुपातसे, शोक- शोक शोक, भय- लय भय, त्रासात् अने त्रासथी और त्राससे, भार- भार वहन करवाथी भारके वहन करनेसे, मार्गा- ओओ आलवाथी और बहुत चलनेसे, अतिकर्शनात् तथा अति दुर्बल थवाथी एवं अति कृश हो जानेसे, वृद्ध- वृद्धि पाभेले बड़ा हुआ, वायु वायु वायु, शिरोगताः माथानी शिरकी, सिरा सिराओमां सिराओंमें, आविश्य प्रवेशीने प्रविष्ट हो कर, कुप्यति कुपित थाय छे कुपित होता है, ततः ओथी इससे, तस्य तेने उस पुरुषको, वातात् वातने लीधे वायुके कारण, महत् धल असह्य, शूलम् शूल शूल, समुपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ १८ ॥

16-18. By loud speech, excessive talk, strong drinks, waking at night, exposure to cold winds, excessive sex-act, suppression of natural urges, fasting, trauma, severe purgation and vomiting and by excessive weeping, grief, fear, terror, load-carrying, way-faring and severe emaciation, when the increased vata entering

१७ भयत्रासात्—भयक्रोधात् (प.)

१८ शिरोगता- सिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति—शिरोगता वै धम नीर्वायुराविश्य, कुप्यति (ग. ध. द. ध.)

the vessels of the head gets provoked; there occurs severe aching pain in the head due to morbid vata.

निस्तुद्येते भृशं शङ्खे घाटा संभिद्यते तथा ।
सभ्रूमध्यं ललाटं च तपतीचातिवेदनम् ॥१९॥
वध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ।
घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इव मुच्यते ॥२०॥
स्फुरत्यति सिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ।
स्निग्धोष्णमुपजेते च शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥२१॥

अनिलात्मके वायुजन्य वातात्मक, शिरोरोगे शिरो रोग तथा शिरोरोग होने पर, शङ्खौ क्षमण दोनों गलप्रदेशमें, भृशम् बहुत अत्यन्त, निस्तुद्येते पीड़ित थाय छे तोड़ होता है, तथा तथा तथा, घाटा ओड़ गुद्दी, संभिद्यते फटे छे फटती है, सभ्रूमध्यम् अने भ्रमरना वयला भाग सहित दोनों भौंहोंके बीचका भाग, ललाटम् च ऊपान तथा ललाट, अतिवेदनम् अति वेदना सहित अति पीडायुक्त, तपति इव जल्ले छे तपे छे तपता हुआ प्रतीत होता है, श्रोत्रे क्षान कान, वध्येते ऊपार्ध पडे छे फटे पड़ते है, स्वनत अने तेमा अनाने थाय छे और कानोंमें अवाज होती है, अक्षिणी निष्कृष्येते इव जल्ले आंभे जे थाती छेय ओम जल्लाय छे आखे बाहिर खींची हुईसी प्रतीत होती है, सर्वम् आपु समस्त, शिर माथुं शिर, घूर्णति इव जल्ले धूमी जय छे घुमता है ऐसा प्रतीत होता है, संधिभ्य अने संधिओमांथी और संधियोंसे, मुच्यते इव जल्ले छूट पडी जय छे अलग होता है ऐसा प्रतीत होता है, सिराजालम् शिराओने समूह निराओका समूह, अति अतिशय अत्यन्त, स्फुरति झरके छे फड़कता ह, शिरोधरा च ओड़ गरदन, स्तभ्यते अड्ड अने छे अड्ड जाती है, स्निग्धोष्णम् च अने स्निग्ध तथा उष्ण आहार-ओपय वगेरे और स्निग्ध-उष्ण उपचार

१९ सभ्रूमध्यम्-भ्रुवोर्मध्यम् (ग. घ)

२० वध्येते-वध्येते (च ढ घ)

२१ स्तभ्यते-तुपते (क्ष)

॥ उपजेते च-उपसेवेत (ह.)

आदि, उपजेते सुभकर अने छे सुखकारी होता है ॥१९-२१॥

19-21. There is intense pain in both the temples, splitting sensation in the nape, excessive heat and pain in the forehead and in the inter-superciliary region; there occur pain and noises in the ear, a feeling as of being extracted in the eyes, whirling in the head and a sense of separatedness in all the joints. The vessels throb excessively and the neck becomes stiffened; and unctuous and hot things become homologatory in the headache of the vata type.

पित्तजशिरोरोगस्य निदानलक्षणे—

कटुचमललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः ।

पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥२२॥

कटु- तीखा कटु, अम्ल- आटा अम्ल, लवण- तथा आटा पदार्थों तथा लवण पदार्थों, क्षार- क्षार क्षार, मद्य- मद्य मद्य, क्रोध- क्रोध क्रोध, आतप- तड्डे धूप, अनलै. अने अग्निथी और अग्निसे, शिरसि माथाभां शिरमें, संदुष्टम् दूषित थयेलु दूषित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, शिरोरोगाय शिरोरोगने शिरोरोगको, कल्पते उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥२२॥

22. The pitta lodged in the head, being much vitiated by the use of pungent and acid articles, salt, alkali, wine and by anger, heat and fire, causes disorders of the head.

दह्यते रुज्यते तेन शिरः शीतं सुपूयते ।

दह्येते चक्षुषी तृष्णा भ्रमः स्वेदश्च जायते ॥२३॥

२३ रुज्यते-तुपते (क्ष द)

॥ शीतं सुपूयते-शीतेन शूयते (ट)

॥ सुपूयते-सुखापते (च घ)

तेन तेनाथी इससे, शिर भरतडर्मा शिरमें, दह्यते दह थाय छे दाह होता है, रुज्यते पीडा थाय छे पीडा होती है, शीतम् रोगी शीतल वस्तुनी रोगी शीतताको, सुषूयते ध्वंश करे छे चाहता है, चक्षुषी आंखें आखें, दह्यते भण्णे छे जलती हैं, तृष्णा अने तरस और प्यास, भ्रमः भ्रम भ्रम, स्वेद च तथा परस्वेद और पसीना, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ २३ ॥

23. In this condition there is heat and pain in the head, a desire for cold things, burning sensation in the eyes, and there occur also thirst, giddiness and perspiration.

कफजशिरोरोगस्य निदानलक्षणम्—

आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुस्निग्धातिभोजनैः
श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥ २४ ॥

आस्यासुखै भेडाडुपशाना सुभथी आरामके जीवनसे, स्वप्नसुखै निद्राना सुभथी निद्राके सुखसे, गुरु भारे गुरु, स्निग्ध स्निग्ध स्निग्ध, अति-भोजनै अने भडु पडाता भोजनथी और अति भोजनसे, शिरसि माथामां शिरमें, संदुष्टः दूषित थयेके दूषित हुआ, श्लेष्मा उध कफ, शिरोरोगाय शिरोरोग भाटे शिरोरोगके लिए, कल्पते अने छे होता है ॥ २४ ॥

24. As a consequence of indulgence in sedentary life and sleep and the intake of a heavy, unctuous and excessive diet, the kapha gets vitiated and provoked in the head and causes general diseases of the head.

शिरो मन्दरुजं तेन सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथाऽऽलस्यमरोचकः ॥ २५ ॥

तेन तेनाथी इससे, शिरः माथु शिर, मन्दरुजम् धीमी पीडावाण थोड़ी पीडायुक्त, सुप्तम् निद्राधीन गेवु

सोया हुआ सा, स्तिमित- भारिकम् निश्चल अने भारे निश्चल और भारी, भवति थाय छे हो जाता है, तथा तथा, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, आलस्यम् आलस आलस्य, अरोचक अरुचि अरुचि, उत्पद्यते उत्पन्न थाय छे होते हैं ॥ २५ ॥

25. In this condition there occur dull pain, numbness, stiffness, and heaviness in the head as also torpor, indolence and anorexia.

त्रिदोषजशिरोरोगस्य निदानलक्षणम्—

वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताद्वाहो मदस्तृषा ।
कफाद् गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥ २६ ॥

त्रिदोषजे त्रिदोषजन्य त्रिदोषजन्य, शिरोरोगे शिरोरोगमां शिरोरोगमें, वातात् वातथी वायुसे, शूलम् शूल शूल, भ्रमः भ्रम भ्रम, कम्प अने कम्प और कम्प, पित्तात् पित्तथी पित्तसे, दाहः दह दह, मद मद मद, तृषा तथा तरस तथा प्यास, कफात् अने उधथी और कफसे, गुरुत्वम् भारेपणु गुरुता, तन्द्रा च अने तन्द्रा थाय छे और तन्द्रा होती है ॥ २६ ॥

26. In the diseases of the head caused by tridiscordance, aching pain, giddiness and tremors occur due to vata, burning sensation, intoxication and thirst due to pitta, and heaviness and torpor due to kapha.

क्रिमिजशिरोरोगस्य निदानलक्षणम्—

तिलक्षीरगुडाजीर्णपूतिसङ्कीर्णभोजनात् ।
क्लेदोऽसृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥ २७ ॥

तिल- तल तिल, क्षीर- दूध दूध, गुड- अने गोण आवाथी और गुडके खानेसे, अजीर्ण- अशुर्ण उपर आवाथी अजीर्णमे भोजन करनेसे, पूति- सडेणु आवाथी सडे हुए, सङ्कीर्ण-भोजनात् अने विरुद्ध वीर्यवाणां २०५ लेणां करी आवाथी और सकीर्ण भोजनसे, दोषलस्य

२५ सुप्त-सुप्त (क ष च त)

२५ सुप्त स्तिमितभारिकम्-सुषुप्तिस्तिमिराह्वकम् (ड)

२७ सकीर्ण-सङ्कित (ग प)

अहु द्रोणवाणा पुरुषना वहुत दोषयुक्त शरीरवाले पुरुषमे, असृक्- देहो रक्त, कफ- कफ, मासानाम् तथा भांसर्मा और मासमें, क्लेद डलेद क्लेद, उपजायते उत्पन्न- थाय छे उत्पन्न हो जाता है ॥ २७ ॥

27. By taking til, milk and gur, in excess, by taking predigestion-meal or eating putrified or promiscuous food, there occurs pathological softening of blood, kapha and flesh in the body of one whose humor is already morbid.

ततः शिरसि संक्लेदात् क्रिमयः पापकर्मणः ।
जनयन्ति शिरोरोगं जाता वीमत्सलक्षणम् ॥ २८ ॥

पाप-कर्मण पाप कर्म डरनारना पापकर्म करनेवाले, पुरुषके, शिरसि भाथाभां शिरमें, तत ते उस संक्लेदात् डलेदथी क्लेदके कारण, जाता. उत्पन्न- थायेला उत्पन्न हुए, क्रिमय. क्रिमियो। कृमि, वीमत्स- सूशने उत्पन्न डरनार वीमत्स, लक्षणम् लक्षणवाणो लक्षणोंवाले, शिरो- रोगम् शिरोरोग शिरोरोगको, जनयति पैदा करे छे उत्पन्न करते है ॥ २८ ॥

28. Then the parasites born in the pabulum of the pathologically softened tissues in the head of this sinful man, give rise to diseases of the head, attended with dreadful symptoms

व्यधच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् ।
क्रिमिरोगातुरं विद्यात् क्रिमीणां दर्शनेन च ॥ २९ ॥

व्यध- वी धवा नेवी वीधनेके समान, छेद- तथा डापवा नेवी तथा काटनेके समान, रुजा- पीडा पीडा,

२८ जाता वीमत्स-जातवीमत्स(क्ष त थ)

२९ व्यधच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम्-छेदव्यधनरुक्कण्डू- शोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् (च थ)

,, दौर्गन्ध्य-दौर्गन्त्य (नि)

,, दर्शनेन च-लक्षणनेन च (ष च. झ. ट थ. प.)

कण्डू- भोजवाण खुजली, शोफ- सोजे सूजन, दौर्गन्ध्य- अने दुर्गन्धीथी और दुर्गन्धीसे, दुःखितम् पुरुषने पीडा पाभतो। नेवाथी पुरुषको व्यधित देखनेसे, क्रिमीणां तथा क्रिमियोना तथा क्रिमियोको, दर्शनेन च नेवाथी देखनेसे, क्रिमिरोगातुरम् कृमि रोगथी भांदि क्रिमिरोगसे पीडित, विद्यात् अणुये। जानना चाहिए ॥ २९ ॥

29. The patient with parasitic infection of the head is to be recognised by the piercing, cutting or aching pains, by itching, swelling and fetor and by the presence of parasites.

वातजहृद्भोगस्य निदानलक्षणे—

शोकोपवासव्यायामरूक्षशुष्काल्पभोजनैः ।
वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥ ३० ॥

शोक- शोड शोक, उपवास- उपवास उपवास, व्यायाम- अने व्यायामथी और व्यायामसे, रूक्ष- तथा लूणां तथा रुक्ष, शुष्क- सूडां शुष्क, अल्प- अने अल्प और अल्प, भोजनेः लोभनथी भोजनसे, वायुः वायु वायु, हृदयम् हृदयभां हृदयमे, आविश्य पेसीने प्रविष्ट हो कर, उत्तमाम् अर्त सभत अत्यन्त, रुजम् पीडा पीडाको, जनयति पैदा करे छे उत्पन्न करता है ॥ ३० ॥

30. Owing to grief, fasting and over-exercise, and un-unctuous, dry and scanty meals, the vata enters the heart and causes severe pain.

वेपथुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता दर ।
हृदि वातातुरे रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥ ३१ ॥

हृदि हृदय हृदय, वातातुरे वातथी पीडातां वायुसे पीडित होने पर, रूपम् आ लक्षणो थाय छे ये लक्षण होते हैं, वेपथु डप वेपन, वेष्टनम् वेष्टन उद्वेष्टन, स्तम्भ रुडता स्तम्भ, प्रमोह भूयं मूछां,

३० रूक्षशुष्काल्प-शीतलक्षाल्प (ग थ)

३१ दर-भ्रम (द)

,, ,, -हम (प.)

શૂન્યતા શૂન્યતા શૂન્યતા, દર. દરદરિકા દરદરિકા, જીર્ણે ચ અને ખાધેલું પચી જતાં ઓર ચોરાક પચ જાને પર, અત્યર્થ-વેદના અતિશય વેદના અત્યંત વેદના ॥ ૩૧ ॥

31. Tremors, cardiac cramps, pauses in cardiac beats, stupor, sensation of voidness in the cardiac region, tachycardia and exceedingly severe pain at the completion of digestion are the symptoms of cardiac disease due to vata.

પિત્તજહૃદ્રોગસ્ય નિદાનલક્ષણે—

ઉષ્ણામ્લલવણક્ષારકટુકાજીર્ણભોજનૈઃ ।

મથક્રોધાતપૈશ્વાશુ હૃદિ પિત્તં પ્રકુપ્યતિ ॥ ૩૨ ॥

ઉષ્ણ- ઊના ઉષ્ણ, અમ્લ- ખાટા અમ્લ, લવણ- ખારા લવણ, ક્ષાર- ક્ષારવાળા ક્ષાર, કટુક- અને તીખા પદાર્થોથી ઓર કટુ પદાર્થોસે, અજીર્ણ- તથા અજીર્ણ ઉપર એવ અજીર્ણમેં, ભોજનૈ ભોજન કરવાથી ભોજનસે, મથ- મથ મથ, ક્રોધ- ક્રોધ ક્રોધ, આતપૈઃ ચ અને તડકાથી ઓર ધૂપસે, હૃદિ હૃદયમાં હૃદયમે, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, આશુ તરત શીઘ્ર, પ્રકુપ્યતિ પ્રકેપ પામે છે કુપિત હોતા હૈ ॥ ૩૨ ॥

32. The pitta is quickly provoked in the heart by the intake of hot, acid, salt, alkaline and pungent articles of diet, by eating predigestion-meal, by alcohol, anger and exposure to the heat of the sun.

હૃદાહસ્તિકતા વક્ત્રે તિક્તામ્લોદ્ધિરણં ક્લમઃ ।

તૃષ્ણા મૂર્છા ભ્રમઃ સ્વેદઃ પિત્તહૃદ્રોગલક્ષણમ્ ॥ ૩૩ ॥

હૃદ-દાહઃ હૃદયમાં દાહ હૃદયમેં દાહ, વક્ત્રે મોઢામાં મુખમેં, તિક્તા કડવાશ તિક્તા, તિક્ત- કડવા તિક્ત, અમ્લ- તથા ખાટા તથા અમ્લ, ઉદ્ધિરણમ્ ધચરકા ઉદ્ધાર,

૩૩. તિક્તામ્લો-પિત્તામ્લો (ચ. ધ.)

ક્લમ થાક ક્લમ, તૃષ્ણા તરસ પ્યાસ, મૂર્છા મૂર્છા, ભ્રમઃ ભ્રમ ભ્રમ, સ્વેદ- અને પરસેવો એ ટ્રોર સ્વેદ વે, પિત્તહૃદ્રોગ પિત્તજન્ય હૃદયરોગનાં પિત્તજન્ય હૃદ્રોગકે, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ હૈ ॥ ૩૩ ॥

33 Heart-burn, bitter taste in the mouth, bitter and acid eructations, exhaustion, thirst, fainting, giddiness and perspiration are the symptoms of cardiac disease due to pitta.

કફજહૃદ્રોગસ્ય નિદાનલક્ષણે—

અત્યાદાનં ગુરુસ્તિગ્ધમચિન્તનમચેષ્ટનમ્ ।

નિદ્રાસુખં ચાભ્યધિકં કફહૃદ્રોગકારણમ્ ॥ ૩૪ ॥

અત્યાદાનમ્ ખહુ ખાવું અતિ ભોજન, ગુરુ-સ્તિગ્ધમ્ ભારે કે સિન્ધુ ભોજન ગુરુ-સ્તિગ્ધ મોજન, અચિન્તનમ્ ચિન્તા ન કરવું ચિન્તા ન કરના, અચેષ્ટનમ્ કામકાળ ન કરવું ચેષ્ટા ન કરના, અભ્યધિકમ્ ચ અને ખૂબ ઓર અત્યધિક, નિદ્રા-સુખમ્ નિદ્રાસુખ નિદ્રાસુખ, કફહૃદ્રોગ- એ કફજન્ય હૃદયના રોગનાં કફજન્ય હૃદ્રોગકે, કારણમ્ કારણ છે કારણ હૈ ॥ ૩૪ ॥

34. Over-eating, heavy and fatty meals, care-free life, sedentary habits and over-indulgence in sleep are the causes of cardiac disease due to kapha.

હૃદયં કફહૃદ્રોગે સુપ્તં સ્તિમિતભારિકમ્ ।

તન્દ્રારુચિપરીતસ્ય ભવત્યશ્માવૃતં યથા ॥ ૩૫ ॥

કફ-હૃદ્રોગે કફજન્ય હૃદયરોગમાં કફજન્ય હૃદ્રોગમેં, તન્દ્રા-અરુચિ-પરીતસ્ય તન્દ્રા અને અરુચિ-વાળાનું તન્દ્રા ઓર અરુચિવાલંકા, હૃદયમ્ હૃદય હૃદય, સુપ્તમ્ સંજ્ઞા વગરનું સજ્ઞાસે રહિત, સ્તિમિત-ભારિકમ્ નિશ્ચલ અને ભારે નિશ્ચલ તથા ભારી, યથા અશ્માવૃતમ્ અને પથ્થરથી આવરી લીધું હોય એવું પથ્થરસે આવૃતકી માત્રિ, ભવતિ થઈ જાય છે હો જાતા હૈ ॥ ૩૫ ॥

35 In cardiac affection due to kapha there occur numbness, stiffness,

heaviness, and a sensation of pressure on all sides of the cardiac region as if pressed by a stone, while the person is afflicted with torpor and anorexia.

सन्निपातजहृद्रोगस्य निदानलक्षणे—

हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ।
(हृद्रोगः कष्टदः कष्टसाध्य उक्तो महर्षिभिः)

हेतु-लक्षण- हेतु અને લક્ષણોના હેતુ ઔર लक्षणोंके, संसर्गात् स योग्ये स योगसे, सान्निपातिक हृद्रोग सान्निपातिक हृद्रोग सान्निपातिक, उच्यते કહેવાય છે કહા जाता है, (महर्षिभिः महर्षिभ्यो महर्षियोंने, हृद्रोग उच्यते हृद्रोग, कष्टदः कष्टदायी, कष्टसाध्य, અને કષ્ટસાધ્ય ઔર कष्टसाध्य, उक्तः कथो છે કહા है) ॥ ३५ ॥

35½. Cardiac disease is said to be due to tridiscordance when there is a combination of the above causes and the symptoms. (This cardiac disease is said to be very troublesome and formidable by the great sages.)

ત્રિમિજહૃદ્રોગસ્ય નિદાનલક્ષણે—

ત્રિદોષજે તુ હૃદ્રોગે યો દુરાત્મા નિપેવતે ॥ ૩૬ ॥

તિલક્ષીરગુડાદીનિ ગ્રન્થિસ્તસ્યોપજાયતે ।

મર્મૈકદેશે સંકેદં રસશ્વાસ્યોપગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

ત્રિદોષજે ત્રિદોષજન્ય, હૃદ્રોગે ઉદરોગમાં હૃદ્રોગમે, તુ તે તો, ય ને જો, દુરાત્મા દુરાત્મા દુરાત્મા, તિલ-ક્ષીરગુડાદીનિ તલ, દૂધ ગોળ વગેરેનું તિલ ક્ષીર ગુડ આદિકો, નિપેવતે નિરતર સેવન કરે છે નિરતર સેવન કરતા હૈ, તસ્ય તેના ઉસકે, મર્મૈકદેશે ઉદયના એક ભાગમાં હૃદયકે એક દેશમે ગ્રન્થિ ગાંઠ પ્રન્થિ, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતી હૈ, ઇસ્ય ચ અને તેના ઔર ઉમકા, રસ રસ

રસ, સંકેદમ્ ક્ષેદ સંકેદકો, ઉપગચ્છતિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ ॥ ૩૬-૩૭ ॥

36-37. If the unfortunate man lacking self-control and already affected by cardiac disease due to tridiscordance, uses til, milk, gur and similar articles in excess there arises an excrement growth in some region of his heart

સંકેદાત્ ક્રિમયશ્વાસ્ય ભવન્ત્યુપહતાત્મનઃ ।
મર્મૈકદેશે તે જાતાઃ સર્પન્તો ભક્ષયન્તિ ચ ॥ ૩૮ ॥

સંકેદાત્ ઉદયના શ્રંશિના રસના ક્ષેદથી હૃદય-પ્રથિકે રસકે ક્ષેદસે, ઉપહતાત્મન. હતાત્મા આત્મવાતી, ઇસ્ય આ પુરુષને ઇસ પુરુષકે, ક્રિમય કૃમિ કૃમિ, ભવન્તિ પેદા થાય છે પેદા હો જાતે હૈ, તે તેઓ યે કૃમિ, મર્મૈકદેશે ચ ઉદયના એક ભાગમાં હૃદયકે એક દેશમે, જાતા ઉત્પન્ન થઈ ઉત્પન્ન હોકર, સર્પન્ત બધી બાબુઓ વિચરણ કરતા ચારો ઔર ફેલતે હુએ, ભક્ષયન્તિ ઉદયનુ ભક્ષણ કરે છે હૃદયકા ભક્ષણ કરતે હૈ ॥ ૩૮ ॥

38. This becomes softened and from the softened tissue in this vital organ are formed worm-like things (emboli) which spread in the entire body of this suicidal man and consume him.

તુઘમાનં સ હૃદયં સૂચીભિરિવ મન્યતે ।

છિદ્યમાનં યથા શસ્ત્રૈર્જાતકણ્ઠં મહારુજમ્ ॥ ૩૯ ॥

સ તે પુરુષ યહ પુરુષ, જાતકણ્ઠમ્ ખુબલીવાળાં જુજલીયુક્ત, મહારુજમ્ ધણી પીડાવાળાં મહાન પીડાસે યુક્ત, હૃદયમ્ ઉદયને હૃદયકો, સૂચીભિઃ સોથોવડે સુઈયોસે, તુઘમાનમ્ ઇવ વીધાતુ હોય એવું યુગતા હુઆસા, સસં તથા શસ્ત્રોયી તથા શસ્ત્રોસે, છિદ્યમાનં યથા છેદાતુ હોય એવું કટતા હુઆસા, મન્યતે માને છે માનતા હૈ ॥ ૩૯ ॥

૩૮ ને જાતા - જાતા (ક ય હ)

૩૯ જાત-રાજ (ગ)

39, He feels as if the heart is pricked and pierced by needles or cut by weapons, and experiences great irritation and pain in the heart.

हृद्रोगं क्रिमिजं त्वेतैलिङ्गैर्बुद्ध्वा सुदारुणम् ।
त्वरेत जेतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ ४० ॥

ક્રિમિજમ્ કૃમિથી ઉપજેલા ક્રિમિજન્ય, સુદારુણમ્ આ મહાભય કર અતિદારુણ, હૃદ્રોગમ્ તુ હૃદ્રોગને હૃદ્રોગ-કો, એતૈઃ આ ઇન, લિંગૈ લક્ષણોથી લક્ષણોસે, બુદ્ધ્વા બુદ્ધીને જાનકર, શીઘ્રકારિણમ્ શીઘ્રમારક શીઘ્ર મારક, તમ્ વિકારમ્ તે રોગને ઇસ વિકારકો, જેતુમ્ જીતવાને જીતનેકે લિએ, વિદ્વાન્ વિદ્વાન વૈદ્યે વિદ્વાન વૈદ્ય, ત્વરેત ઉતાવળ કરવી શીઘ્રતા કરે ॥ ૪૦ ॥

40. Diagnosing by the help of these symptoms the very serious cardiac affection caused by worm-like emboli, the wise physician should hasten to subdue this fulminating disease.

दोषमानविकल्पजा द्विषष्टिभेदाः—

द्वयुल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् ।
समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥ ४१ ॥
संसर्गे नव षट् तेभ्य एकवृद्ध्या समैस्त्रयः ।
पृथक् त्रयश्च तैर्वृद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥ ४२ ॥

દ્વયુલ્બણૈકોલ્બણૈ એની અધિકતાથી અને એકની અધિકતાથી દો દોષોંકી અધિક ઉલ્બળતાસે ઔર એક દોષકી ઉલ્બળતાસે, ષટ્ છ છ, હીનમધ્યાધિકે એકની હીન, એકની મધ્યમ, અને એકની અધિક વૃદ્ધિથી એક હીન, એક મધ્યમ, ઔર એક દોષકી અધિક વૃદ્ધિસે, ષટ્ છ છ, સમૈ ચ અને સમ રૂપે વધેલા ત્રણેથી ત્રીનો દોષોંકે સમ રૂપમે વધનેસે, એક એક એક, તે એ યે, સન્નિપાતા સન્નિપાત સન્નિપાત, વિકારા. વિકાર વિકાર, ત્રયોદશ તેર તેરહ, સ્યુ થાય છે હોતે હૈં,

૪૨ સસર્ગે નવ ષટ્ તેભ્ય.—સસર્ગે નવૈતે ષટ્ (ધ)

,,

—સસર્ગે નવષટ્કસ્ય (પ)

સંસર્ગે એ દોષના મળવાથી દો દોષોંકે સંસર્ગસે, નવ નવ વિકારો થાય છે નો હોતે હૈં, તેભ્ય. તે નવમાં ડન નોમેં, એક-વૃદ્ધ્યા એક દોષની અધિક વૃદ્ધિથી એકની વૃદ્ધિસે, ષટ્ છ છ, સમૈ ય-નેની સમાન વૃદ્ધિથી સમાન વૃદ્ધિસે, ત્રય ત્રણ ત્રીન, પૃથક્ વૃદ્ધે. તૈઃ બુદ્ધ બુદ્ધ વધેલા તે દોષો વડે પૃથક્ વધે હુએ ત્રીન દોષોંસે, ત્રય ત્રણ મળીને ત્રીન મિલકર, પચ્ચવિંશતિ. એમ કુલ પચીસ પચીસ, વ્યાધય વિકારો છે વિકાર હૈં ॥ ૪૧-૪૨ ॥

41-42. There are thirteen conditions of tri-discordance caused by the increase of morbid humors; there are three conditions where two humors are excessively increased, there are three conditions where one humor is excessively increased; there are six conditions where one humor is slightly, another moderately and the third excessively increased; and a condition where all the three humors are equally increased. There are nine conditions of bi-discordance with morbid increase of two humors; six conditions where one of the two humors is excessively increased, and three conditions where both are equally increased. There are three conditions of mono-discordance with morbid increase of one humor only; there are three conditions where only one humor is excessively increased. All these discordances with morbid increase of humors make twenty-five conditions in all.

यथा वृद्धैस्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ।
वृद्धिक्षयकृतश्चान्यो विकल्प उपदेक्ष्यते ॥ ४३ ॥

यथा नेवी रीते जैसे, वृद्धि वधेला दोषो वडे वडे हुए दोषों से, तथा तेवी रीते वैसे ही, क्षीणे क्षीणु थयेला क्षीण हुए, दोषे दोषो वडे दोषोंसेमी, पञ्चविंशति पथीस निझारे पचीस विकार, स्यु थाय छे होते हैं, वृद्धि-क्षय-कृत वृद्धि અને क्षयथी थयेला वृद्धि और क्षयसे होनेवाला, अन्य विकल्प भीले ओड लेद अन्य विकल्प, च पणु भी, उपदेक्ष्यते उभणुं कडेवाभां आवे छे अब कहा जाता है ॥ ४३ ॥

43. Just as with morbid increase of humors, so with morbid decrease of humors, there will be again twenty-five conditions of discordances. Now we shall describe another class of discordant condition which is different from the former class where there was increase or decrease of one humor only.

वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संक्षयः ।

द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्यैकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः ॥ ४४ ॥

एकस्य ओडनी एककी, वृद्धिः वृद्धि वृद्धि, एकस्य ओडनी एककी, समता समता समता, एकस्य च અને ओडने। एकका, संक्षय क्षय, ओ रीते छे लेदे थाय छे क्षय, इस प्रकार छे मेदों होते हैं, द्वन्द्ववृद्धि. ओनी वृद्धि दोकी वृद्धि, एकस्य क्षय અને ओडने। क्षय ओ रीते त्रणु लेदे थाय छे और एकका क्षय इस प्रकार तीन मेदों होते हैं, एक-वृद्धि. तथा ओडनी वृद्धि एवं एककी वृद्धि, द्वयोः च અને ओने। और दोका, क्षय. क्षय, ओ रीते त्रणु लेदे थाय छे क्षय, इस प्रकार तीन मेदों होते हैं ॥ ४४ ॥

44. There are six conditions where one humor is increased, another is normal and the third is diminished; another group of three conditions where two humors are increased and the third is diminished and one more group of three where one humor is increased and two others are diminished.

(This group of mixed discordances makes twelve disorders. So twenty-five of increase, twenty-five of decrease and twelve of mixed discordances form sixty-two of them in all.)

दोषाणा वृद्धिक्षयकृतविकल्पलक्षणानि—

प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये ।

स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ ४५ ॥

तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।

गात्रदेशे भवत्यस्य श्रमो दौर्बल्यमेव च ॥ ४६ ॥

श्लेष्मण कडेने। कफका, क्षये क्षय थता क्षय होने पर, प्रकृतिस्थम् प्रकृतिभां रहेला प्रकृतिमें स्थित, पित्तम् पित्तने पित्तको, यदा न्यारे जब, मारुत वायु वायु, स्थानात् पोताना स्थानथी अपने स्थानसे, आदाय लधने लेकर, गात्रेषु शरीरना अवयवोभां शरीरके अवयवोंमें, यत्र यत्र न्यां न्यां जहा जहा, विसर्पति प्रसरें छे फैलता है, तदा न्यारे तब, अस्य ओ रेण्णिना इसके, गात्रदेशे शरीरना प्रदेशभां शरीर प्रदेशमें, तत्र तत्र त्यां त्यां वहा वहा, अनवस्थित अस्थायी अस्थिर, भेद च द्वाट भेद, दाह च ण्णतरा दाह, श्रम थाड श्रम, दौर्बल्यम् एव च तथा दुर्बलता तथा दुर्बलता, भवति भाय छे होती है ॥ ४५-४६ ॥

45-46 In a condition where pitta is normal, kapha is decreased and vata is increased, whenever the increased vata attracting the normal pitta from its seat, carries it and spreads it in the body, there will be unstable breaking pain and burning, exhaustion and weakness of the region which has been affected thus.

प्रकृतिस्थं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा वली ।
कर्पेन् कुर्यात्तदा गूलं सशैत्यस्तम्भगौरवम् ॥ ४७ ॥

४५. यत्र यत्र-तत्र तत्र (ग)

४७. प्रकृतिस्थम्-मान्मे स्थितम् (क ग ण ण ण ण)

પિત્તે ક્ષીણે પિત્ત ક્ષીણ થતાં પિત્તકે ક્ષીણ હોનેપર, પ્રકૃતિસ્થમ્ પ્રકૃતિમાં રહેલા પ્રકૃતિમેં સ્થિત, કફમ્ કફને કફકો, બલી વાયુ બળવાન વાયુ બલવાન વાયુ, યદા ન્યારે જવ, કર્ષેત્ ખેચી લે છે સ્ત્રીચ લેતા હૈ, તદા ત્યારે તવ, સંગત્ય- શીતતા શીતતા, સ્તમ્ભ- નડતા સ્તમ્ભ, ગૌરવમ્ અને ભારેપણા સહિત ઔર ગુરુતાયુક્ત, શૂલમ્ શૂળને શૂલકો, કુર્યાત્ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૪૭ ॥

47. In a condition where kapha is normal, vata is increased and pitta is decreased, if the increased vata attracts kapha, it produces colicky pain, cold, stiffness and heaviness.

યદાનિલં પ્રકૃતિગં પિત્તં કફપરિક્ષયે ।
સંરુષ્ણિ તદા દાહઃ શૂલં ચાસ્યોપજાયતે ॥૪૮॥

કફપરિક્ષયે કફને ક્ષય થતા કફક્ષય હોનેપર, પ્રકૃતિગમ્ પ્રકૃતિમાં રહેલા પ્રકૃતિમેં સ્થિત, અનિલમ્ વાયુને વાયુકો, યદા ન્યારે જવ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, સરુષ્ણિ રોકે છે રોકતા હૈ, તદા ત્યારે તવ, અસ્ય એ રોગી પુરુષને સ્ત્રી પુરુષને, દાહ દાહ, શૂલમ્ ચ અને શૂળ ઔર શૂલ, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ ૪૮ ॥

48. In a condition where vata is normal, pitta has increased, and kapha is decreased, if the increased pitta obstructs vata, it then produces burning and colicky pain.

શ્લેષ્માણં હિ સમં પિત્તં યદા વાતપરિક્ષયે ।
સન્નિરુન્ધ્યાત્તદા કુર્યાત્ સતન્દ્રાગૌરવં જ્વરમ્ ॥૪૯॥

વાતપરિક્ષયે વાયુને ક્ષય થતાં વાયુ કા ક્ષય હોને પર, સમમ્ સમાન રહેલા સમાન અવસ્થામેં સ્થિત, શ્લેષ્માણમ્ હિ કફને કફકો, યદા ન્યારે જવ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત,

સન્નિરુન્ધ્યાત્ રુધી રાખે છે અવરુદ્ધ કરતા હૈ, તદા ત્યારે તવ, સતન્દ્રાગૌરવમ્ તન્દ્રા અને ગુરુતા સહિત તન્દ્રા ઔર ગુરુતા સહિત, જ્વરમ્ જ્વરને જ્વરકો, કુર્યાત્ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૪૯ ॥

49. In a condition where kapha is normal, pitta is increased and vata is decreased, if the increased pitta obstructs kapha, then it causes fever attended with torpor and heaviness.

પ્રવૃદ્ધો હિ યદા શ્લેષ્મા પિત્તે ક્ષીણે સમીરણમ્ ।
રુન્ધ્યાત્તદા પ્રકુર્વીત ગીતકં ગૌરવં રુજમ્ ॥૫૦॥

પિત્તે ક્ષીણે પિત્ત ક્ષીણ થતાં પિત્તકે ક્ષીણ હોનેપર, યદા ન્યારે જવ, પ્રવૃદ્ધો હિ વધેલો વધા હુઆ, શ્લેષ્મા કફ, સમીરણમ્ વાયુને વાયુકો, રુન્ધ્યાત્ રોકી રાખે છે અવરુદ્ધ કરતા હૈ, તદા ત્યારે તવ, શીતકમ્ શીતતા શીતતા, ગૌરવમ્ ગુરુતા ગુરુતા, રુજમ્ અને પીડાને ઔર પીડાકો, પ્રકુર્વીત ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૫૦ ॥

50. In a condition where kapha is increased, pitta is decreased and vata is normal, if the increased kapha obstructs vata, then it causes chill, heaviness and pain.

સમીરણે પરિક્ષીણે કફઃ પિત્તં સમત્વગમ્ ।
કુર્વીત સન્નિરુન્ધ્યાનો મૃદ્વગ્નિત્વં શિરોગ્રહમ્ ॥૫૧॥
નિદ્રાં તન્દ્રાં પ્રલાપં ચ દ્વદ્રોગં માત્રગૌરવમ્ ।
નચાદીનાં ચ પીતત્વં ધ્રીવનં કફપિત્તયોઃ ॥૫૨॥

૫૦. અત્ર તુ અય પાઠભેદઃ

પ્રકૃતિસ્થ યદા વાતં શ્લેષ્મા પિત્તપરિક્ષયે ।

સન્નિરુન્ધ્યાત્તદા કુર્યાત્ શીતક ગૌરવ જ્વરમ્ ॥ (ચ દ ધ.)

૫૧ અત્ર તુ અય પાઠભેદ

પ્રકૃતિસ્થ યદા પિત્ત શ્લેષ્મા મારુતસક્ષયે ।

સન્નિરુન્ધ્યાત્તદા કુર્યાન્મૃદ્વગ્નિત્વ શિરોગ્રહમ્ ॥ (ચ ધ દ ધ.)

૫૨. પ્રલાપમ્—પ્રસેકમ્ (પ.)

,, કફ—શ્લેષ્મા (ગ.)

૪૮ યદાનિલ પ્રકૃતિગમ્—પ્રકૃતિસ્થયદા વાતમ્ (ગ.જ.ચ.ય.દ.ધ.)

૪૯ શ્લેષ્માણ હિ સમ—પ્રકૃતિસ્થકફમ્ (ચ.દ.ધ.)

,, સન્નિરુન્ધ્યાત્—નિર્બીજયેત (ક.ખ.ઙ.જ.)

समीरणे वायु वायुके, परिक्षीणे क्षीणं यत् क्षीणं होने पर, समत्वगम् प्रकृतिभा रहेला समान मात्रामे स्थित, पित्तम् पित्तने पित्तको, सन्निरुद्धान रुधते। रोकता हुआ, कफ उक्ष कफ, मृद्वग्नित्वम् मृद्वग्नि अग्निकी मन्दता, शिरोग्रहम् शिरोग्रह शिरोग्रह, निद्राम् निद्रा निद्रा, तन्द्राम् तन्द्रा तन्द्रा, प्रलापम् अक्षवाह प्रलाप, हृद्गोगम् हृद्गोग हृद्गोग, गात्रगौरवम् च अगोत्रु भारे थपु शरीरमें भारीपन, नखादीनाम् तथा नख वगेरेभां नख आदिमें, पीतत्वम् पीलाश पीलापन, कफपित्तयो उक्ष अने पित्तने कफ और पित्तका, ष्ठीवनम् थूँड़वां थूँड़ना, कुर्वीत ओओने उत्पन्न करे छे इनको उत्पन्न करता है ॥ ५१-५२ ॥

51-52. In a condition where vata is decreased, pitta is normal and kapha is increased, if the increased kapha obstructs pitta it causes lowering of the gastric fire, stiffness of the head, excessive sleep, torpor, delirium, cardiac disorders, heaviness of limbs, icteric tinge of nails etc., and spitting of mucus and bile

हीनवातस्य तु श्लेष्मा पित्तेन सहितश्चरन् ।
करोत्यरोचकापाकौ सदनं गौरवं तथा ॥ ५३ ॥
हृत्तासमास्यस्त्रवणं पाण्डुतां दूयनं मदम् ।
विरेकस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ ५४ ॥

हीनवातस्य हीनवायुवाणानां हीनवायुवाले पुरुषका, तु तो तो, पित्तेन सहित, पित्त सहित पित्त सहित, चरन् विचरते। विचरण करता हुआ, श्लेष्मा उक्ष कफ, अरोचक अपाकौ अरुचि-अविपाक अरुचि-अविपाक, सदनम् शिथिलता शिथिलता, तथा गौरवम् भारेपण्य गुरुता, हृत्तासम् उभक्ष हृत्तास, आस्यस्त्रवणम् दाणने। स्त्रव मुखस्राव, पाण्डुताम् पाण्डुता पाण्डुता, दूयनम् मुष्ण, डेह, ताणवा वगेरेभां दाह मुख, ओष्ठ, तालु आदिमें दाह,

५३ श्लेष्मा-कफ. (घ ज न)

५४ पाण्डुता दूयन-सदाह पाण्डुता (ङ.)

,, वैषम्यमनलस्य-वैषम्यमनिलस्य (प)

मदम् च भतता मत्तता, विरेकस्य भण्डिना आववाभां मलादिके आनेमे, वैषम्यम् विषमता विषमता, अनलस्य अने अग्निनी और अग्निकी, वैषम्यम् च विषमता विषमता, करोति करे छे करता है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. In a condition where vata is decreased and pitta and kapha are increased, the increased pitta and kapha spreading together in the body, produce anorexia, indigestion, asthenia, heaviness, nausea, salivation, anemia, burning, intoxication, irregularity of bowels and irregularity of gastric fire.

हीनपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः ।

स्तम्भं शैत्यं च तोदं चजनयत्यनवस्थितम् ॥ ५५ ॥

गौरवं मृदुतामग्नेर्भक्ताश्रद्धां प्रवेपनम् ।

नखादीनां च शुक्लत्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥ ५६ ॥

हीनपित्तस्य हीन पित्तवाणाने। हीन पित्तवाले पुरुषका, तु तो तो, श्लेष्मा उक्ष कफ, मारुतेन वायुथी वायुके साथ, उपसहित युक्त थर्धने मिला हुआ, स्तम्भम् ऋजता जड़ता, शैत्यम् च शीतता शैत्य, अनवस्थितम् स्थान भदलती अस्थिर, तोदम् सोय बोझावा जेवी पीडा सूचीव्यध जैसी पीडा, गौरवम् भारेपण्य गुरुता, अग्ने. अग्निनी अग्निकी, मृदुता मृदुता, भक्ताश्रद्धाम् भोजननी अनिच्छा भोजनमें अनिच्छा, प्रवेपनम् च उक्ष कफ, नखादीनाम् नख वगेरेनु नखादियोंकी, शुक्लत्वम् च धोणापण्य शुक्लता, गात्रपारुष्यम् एव च अने अगनी कठोरता और गात्रोंकी कठोरताको भी, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ५५-५६ ॥

55-56. In a condition where pitta is decreased and kapha and vata are increased, the increased kapha and vata combined together will produce stiffness, coldness, unstable pricking pain, heaviness, lowering of gastric fire

५६. प्रवेपनम्-च वेपनम् (क)

disinclination for food, tremors, pallor of nails etc., and roughness of the limb.

मारुतस्तु कफे हीने पित्तं च कुपितं द्वयम् ।
करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥५७॥

कफे हीने ङक्ष क्षीण तथा कफके क्षीण होने पर, मारुत तु वायु वायु, पित्तम् च अने पित्त और पित्त, द्वयम् अन्ने दोनो, कुपितम् कुपित अर्धने कुपित हो कर, यानि लिङ्गानि ते लक्षणो जिन लक्षणोंको करोति उत्पन्न करे छे करता है, तानि ते उनको, समासत दृक्काम सञ्जपे, शृणु साभण सुनो ॥ ५७ ॥

57. Listen as I describe in brief, the symptoms produced by the provocation of vata and pitta in a condition where kapha is decreased and vata and pitta are increased.

भ्रममुद्वेष्टनं तोदं दाहं स्फुटनवेपने ।
अङ्गमर्दं परीशोषं दूयनं धूपनं तथा ॥ ५८ ॥

भ्रमम् भ्रम भ्रम, उद्वेष्टनम् झीडे झीडा जेवी पीडा ऐठन, तोदम् सोय सोंकाया जेवी पीडा सूची-व्यध जैसी पीडा, दाहम् दाह दाह, स्फुटन वेपने झट, उष्ण फटना-कपन, अङ्गमर्दम् अ गोलनी तूट अङ्गों टूटना, परीशोषम् शरीरन्तु स्रक्कालु शरीरका सूखना, दूयनम् मुण होड ताणवा वजरेभां दाह मुख आदिमें जलन, तथा तथा, धूपनम् ङङ्काम धूमाडे नीकणतो होय ओवु वागवु कठमें धूआ सा उठता प्रतीत होना ॥ ५८ ॥

58. They are—giddiness, cramps, pricking pain burning pain, disruption, tremors, body-ache, dehydration, burning and steaming.

वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतांस्यपिदधद्भृशम् ।
चेष्टाप्रणाशं मूर्च्छां च वाक्सङ्गं च करोति हि ॥ ५९ ॥

वात पित्तक्षये हि वात-पित्त क्षीण तथा वात पित्तके क्षीण होनेपर, स्रोतांसि स्रोताने स्रोतोंको, भृशम् अत्यत अत्यन्त, अपिदधत् भारी देतो बन्द करता हुआ, श्लेष्मा ङक्ष कफ, चेष्टाप्रणाशम् येषानाश चेष्टानाश, मूर्च्छाम् च मूर्च्छा मूर्च्छा, वाक्सङ्गं च वाक्शीने रोध और वाणीका निरोध, करोति करे छे कर देता है ॥ ५९ ॥

59 In a condition where there is decrease of vata and pitta, and kapha is increased, the increased kapha filling and thus obstructing the channels greatly, produces complete loss of movement, fainting, as also loss of speech.

वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः संसयच्चरेत् ।
ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ॥ ६० ॥

वातश्लेष्म-क्षये वायु अने ङङ्कने क्षय तथा वायु और कफका क्षय होने पर, देहौज शरीरन्त ओजसने देहके ओजको, संसयत् नाश करतु नाश करता हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, ग्लानिम् ग्लानि ग्लानि, इन्द्रिय-दौर्बल्यम् ध्रियेनी दुर्बलता इन्द्रियोंकी दुर्बलता, तृष्णाम् तरस प्यास, मूर्च्छाम् मूर्च्छा मूर्च्छा, क्रियाक्षयम् अने क्रियानाशने और क्रियाके क्षयको, चरेत् करे छे करता है ॥ ६० ॥

60 In a condition where vata and kapha are decreased and pitta is increased, the increased pitta while pervading the whole body causes loss of vital essence and produces depression, asthenia of sense-organs, thirst, fainting and loss of movement

पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्मर्माण्यतिनिपीडयन् ।
प्रणाशयति संज्ञां च वेपयत्यथवा मरम् ॥ ६१ ॥

पित्त श्लेष्म-क्षये पित्त अने ङङ्कने क्षय तथा पित्त-कफके क्षय होने पर, मर्माणि भर्माणाने मर्मस्थानोंको,

५८ स्फुटनवेपने—स्फोटनमुत्तमम् (ख त)

,, अङ्गमर्दं—साङ्गमर्दं (ग. प)

,, दूयन—द्वये (च)

६० वातश्लेष्मक्षये—श्लेष्मवातक्षये (त)

६१ वेपयत्यथवा मरम्—वेपयत्यथ मानवम् (ग च ध)

अतिनिपीड यन् अत्यत पीडिते। अति पीडित करता हुआ, नायु वायु वात, संज्ञाम् संज्ञाने। संज्ञाको, प्रणाशयति नाश करे छे नष्ट करता है, अथवा च अथवा अथवा, नरम् पुरुषने पुरुषको, वेपयति उपावे छे कम्पित करता है ॥६१॥

61 In a condition where pitta and kapha are decreased, the increased vata compressing the vital centres, destroys consciousness or convulses the whole body

दोषाणा वृद्धिक्षयसाम्यलक्षणानि—

दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।
क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं, समाः स्वं कर्म कुर्वन्ते ॥६२॥

प्रवृद्धा वृद्धि पाभेला बढे हुए, दोषा दोषे दोष, यथाबलम् जग अनुसार बलानुसार, स्वम् लिङ्गम् पेटानां लक्षणने अपने अपने लक्षणको, दर्शयन्ति प्रदर्शित करे छे दिखाते हैं, क्षीणा क्षीण थयेला दोषे क्षीण हुए दोष स्वम् लिङ्गम् पेटानां लक्षणने अपने लक्षणको, जहति तने छे त्याग करते हैं, समा. अने सम अवस्थामा रहेला दोषे और प्रकृतिस्थ दोष, स्वम् कर्म पेटानु कर्म अपना कार्य, कुर्वन्ते करे छे करने हैं ॥ ६२ ॥

62 The humors when increased manifest their pathognomic symptoms in proportion to the intensity of their morbidity, when decreased they cease manifesting their characteristic qualities and when normal they perform the normal functions of the body.

अष्टादशक्षयाणा गगना—

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।
क्षयात्तत्रानिलादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥६३॥

६३ संक्षीणलक्षणम्— च क्षीणलक्षणम् (घ)

“ “ — च क्षयलक्षणम् (च.)

वातादीनाम् वातादिना वातादिके, रसादीनाम् रसादिना रसादिके, मलानाम् मलाना मलादिके, तथा तथा तथा, ओजस ओजसना ओजसके, क्षया. क्षये थाय छे क्षय होते हैं, तत्र तेभां इनमें, अनिलादीनाम् वातादिना वातादिके, संक्षीण-लक्षणम् क्षयनुं लक्षण क्षयका लक्षण, उक्तम् उक्त छे कहा गया है ॥६३॥

63. There are (eighteen) conditions of wasting viz., (three) of the humors, (seven) of body-elements, (seven) of body-excrements, and (one) of vital essence Of these the conditions of decrease of vata and other humors and their symptoms have been already described

रसादिवातना क्षयलक्षणानि—

घट्टते सहते शब्दं नोच्चैर्द्रवति शूल्यते ।
हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥ ६४ ॥

रसक्षये रसने क्षय थतां रसका क्षय होने पर, स्वल्पचेष्टस्य थोडा पाणु हलनचलन करना पुरुषनु अल्प भी चेष्टा करनेवाले पुरुषका, अपि पाणु भी, हृदयम् हृदय हृदय, घट्टते यूथाय छे मथा जाता है उच्चै.शब्दम् उथो स्वर ऊचा शब्द, न सहते सहन करतुं नथी सहन नहीं कर सकता, द्रवति उतावणु थावे छे जन्दी चलता है, शूल्यते शूलयुक्त थाय छे शूलयुक्त होता है, ताम्यति अने दाशी अय छे और शक जाता है ॥६४॥

64 The symptoms of loss of nutrient body-fluid are restlessness, intolerance to loud sounds, acceleration of flow, tachycardiac pain and distress even on the slightest exertion.

परुषा स्फुटिता मलाना त्वग्रक्षा रक्तसंक्षये ।
मांसक्षये विशेषेण स्फिग्ग्रीवोदरशुष्कता ॥६५॥

६४ शूल्यते—शूल्यति (ग)

“ “ —द्रवते (छ)

“ स्वल्पचेष्टस्यापि—स्वल्प चेष्टतोपि (ग.)

રક્ત-સક્ષયે રક્તનો ક્ષય થતાં રક્તના ક્ષય होने પર, ત્વક્ ત્વચા ત્વચા, પરુષા ખરખરચડી કઠોર, સ્ફુટિતા ફટેલી પટી હુઈ, સ્નાના કરમાયેલી મુઝાઈ હુઈ, રુક્ષા તથા લૂખી થાય છે ઓર રુક્ષ હો જાતી હૈ. માંસ-ક્ષયે અને માંસનો ક્ષય થતાં ઓર માંસના ક્ષય होने પર, વિશેષેણ વિશેષે કરીને વિશેષ કરકે, સ્ફિક્-ગ્રીવા નિત બ-ડોડ નિતંત્ર-ગ્રીવા, ઉદર-શુષ્કતા અને ઉદર કૃશ થાય છે ઓર ઉદર સૂચ જાતે હૈ ॥ ૬૫ ॥

65. The symptoms of loss of blood are roughness, cracks, withering and dryness of skin, the symptoms of loss of flesh are thinning in general and specially on hips, neck and belly

સન્ધીનાં સ્ફુટનં ગ્લાનિરક્ષ્ણોરાયાસ एव च ।
लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरस्य च ॥ ६६ ॥

મેદસિ ક્ષીણે મેદ ક્ષીણ થતાં મેદકે ક્ષીણ होने પર, સન્ધીનામ્ સાંધાઓનું સવિયોક્તા, સ્ફુટનમ્ ફટવું ફટના, અક્ષ્ણો આંખોની આંખોની, ગ્લાનિ. ગ્લાનિ ગ્લાનિ, આયાસ. એવ ચ શ્રમ શ્રમ, ઉદરસ્ય ચ તથા ઉદરની ઉદરની, તનુત્વમ્ કૃશતા કૃશતા, લક્ષણમ્ આ લક્ષણો થાય છે એ લક્ષણ હોતે હૈ ॥ ૬૬ ॥

66 The symptoms of loss of fat are the cracking of the joints, lassitude in the eyes, exhaustion and thinning of the abdomen.

केशलोमनखश्मश्रुद्विजप्रपतनं श्रमः ।
जेयमस्थिक्षये लिङ्गं सन्धिशैथिल्यमेव च ॥ ६७ ॥

અસ્થિ-ક્ષયે હાડકાંનો ક્ષય થતાં અસ્થિકા ક્ષય होने પર, કેશ-લોમ- કેશ-લોમ કેશ-લોમ, નખ-શ્મશ્રુ- નખ-શ્મશ્રુ, દ્વિજ- તથા દાંતનું દાંતના, પ્રપતનમ્ ખરી પડવું ગિરના, શ્રમ શ્રમ શ્રમ, સન્ધિ- શૈથિલ્યમ્ એવ ચ તથા સાંધાની શિથિલતા તથા

૬૬. તનુત્વ ચોદરસ્ય ચ-તનુત્વ તોદન ત્વચ. (ય ધ)

૬૯ લિંગમ્-રૂપમ્ (ખ ઘ છ જ ઠ ત. દ.)

સન્ધિયોંકી ગિથિલતા, લિંગમ્ એ લક્ષણ એ લક્ષણ, જૈયમ્ બાણુવાં જાનને ચાહિએ ॥ ૬૭ ॥

67. The symptoms of the atrophy of ostio-tissues are the falling of hair, nail and teeth, fatigue and looseness of joints.

शीर्यन्त इव चास्थीनि दुर्बलानि लघूनि च ।
प्रततं वातरोगीणि क्षीणे मज्जनि देहिनाम् ॥ ६८ ॥

દેહિનામ્ દેહધારીઓની દેહધારિયોંકી, મજ્જનિ મજ્જન મજ્જાકે, ક્ષીણે ક્ષીણ થતાં ક્ષીણ होने પર, અસ્થીનિ હાડકા હઢિયા, શીર્યન્તે ઇવ બાણે ખવાઇ જતા લાગે છે જર્જ- રિત હોતી પ્રતીત હોતી હૈ, દુર્બલોનિ ચ અને લુઘૂનિ દુર્બલ, લઘૂનિ હલકા લઘુ, પ્રતતમ્ તથા સતત તથા નિરન્તર, વાતરોગીણિ વાતરોગી થાય છે વાતરોગસે પીડિત રહતી હૈ ॥ ૬૮ ॥

68 The symptoms of the atrophy of the marrow are the atrophy of bone-tissue which becomes weak and light, and the patient is afflicted with chronic vata disorders

दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं श्रमः ।
क्लैब्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ ६९ ॥

દૌર્બલ્યમ્ દુર્બળતા દુર્બલતા, મુખશોષ. મુખશોષ મુખશોષ, પાણ્ડુત્વમ્ પાંડુતા પાણ્ડુતા, સદનમ્ શિથિલતા શિથિલતા, શ્રમ. ચ શ્રમ શ્રમ, ક્લૈબ્યમ્ નામરદાર્ધ નપુસ- કતા, શુક્રાવિસર્ગ. ચ અને વીર્યનું સ્ખલિત ન થવું શુક્રકા સ્ખલિત ન હોના, ક્ષીણ-શુક્રસ્ય એ ક્ષીણ થયેલા વીર્યવાળાનાં ક્ષીણ શુક્રવાલે પુરુષકે, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ હૈ ॥ ૬૯ ॥

૬૮ પ્રતત વાતરોગીણિ-પ્રતત વાતરોગાશ્વ (ઘ)

,, ,, -પ્રતત વાતરોગાણિ (ત દ)

,, ,, વિશુષ્કાણિ ચ લક્ષ્યન્તે (ધ ધ પ)

,, દેહિનામ્-નિર્દિશેત્ (ચ)

૬૯ શ્રમ.-શ્રમ (પ)

69. The symptoms of wasting of semen are debility, dryness of the mouth, pallor, asthenia, fatigue, impotency and mis-emission.

पुरीषादिमलानां क्षयलक्षणानि—

क्षीणे शक्ति चान्त्राणि पीडयन्निव मारुतः ।

रुक्षस्योन्नमयन् कुक्षिं तिर्यग्ध्वं च गच्छति ॥७०॥

शक्ति क्षीणे च भणने क्षयं यत्नं मलके क्षीण होने पर, रुक्षस्य रूक्ष मनुष्यनां रुक्ष मनुष्यके, अन्त्राणि आंतरांगिने आतोंको, पीडयन् इव पीडितो होय तेम पीडा करती हुई, मारुतः वायु वायु, कुक्षिम् पेटने पेटको, उन्नमयन् ऊँचावतो ऊँचा उठाती हुई, तिर्यक् त्रांसे और तिरछ (पार्श्वोंकी ओर), ऊर्ध्वम् च अने ऊँथो एव ऊपरकी ओर, गच्छति थावे छे गमन करती है ॥ ७० ॥

70. In a condition of deficient formation of feces (acoprosis) the vata, causing painful peristalsis in the intestines and distending the stomach, spreads upwards and obliquely in the dehydrated person.

मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रं मूत्रवैवर्ण्यमेव च ।

पिपासा बाधते चास्य मुखं च परिशुष्यति ॥७१॥

मूत्र-क्षये मूत्रने क्षयं यत्नं मूत्रक्षय होने पर, मूत्रकृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्र, मूत्रवैवर्ण्यम् एव च तथा मूत्रने रंगबदले थाय छे एव मूत्रके रंगका बदलना होता है, अस्य च अने ओ रोगीने और इस पुरुषको, पिपासा तृप्त्यास, बाधते पीडे छे सताती है, मुखम् च तथा तेनु भुण और उसका मुख, परिशुष्यति सूझातु भय छे सूखता जाता है ॥ ७१ ॥

71. The symptoms of deficient formation of urine (oliguria) are dysuria discoloration of urine, oppression of thirst and dryness of the entire mouth.

मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथास्वं मलसंक्षये ॥७२॥

यथास्वम् पेटपेटाने अपने अपने, मलसंक्षये भण क्षीण यत्नं मलके क्षीण होनेपर, अन्यानि भीण अन्य, मलायनानि च भणभार्गी मलमार्ग, शून्यानि च शून्य शून्य, लघूनि च लघुका हल्के, विशुष्काणि तथा सूझाथेला और सूखे हुए, लक्ष्यन्ते नष्टाय छे दिखाई देते हैं ॥ ७२ ॥

72 The symptoms of the deficient formation of the other excretions are emptiness, lightness and dryness of the receptacles of each of the excretions.

ओज क्षयलक्षणम्—

विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।

दुश्छायो दुर्मना रुक्षः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥७३॥

ओजसः क्षये ओजसने क्षयं यत्नं ओजका क्षय होनेपर, विभेति रोगी भीछे छे रोगी डरता है, अभीक्ष्णम् वारवार, ध्यायति ध्यानग्रस्त अने छे ध्यानग्रस्त होता है, दुर्बल. दुर्बल दुर्बल, व्यथितेन्द्रिय. पीडायुक्त धन्यवाणे पीडित इन्द्रियोवाला, दुश्छाय डांतिरहित विवर्ण, दुर्मनाः नभणा भनवाणे निर्वल मनवाला, रुक्ष. रुक्ष रुक्ष, क्षाम च अने कुश थाय छे और कुश हो जाता है ॥ ७३ ॥

73. The symptoms of loss of the vital essence are timidity, debility, constant worry, discomfort of the senses, loss of lustre, neurasthenia, dryness and emaciation.

ओजसो लक्षणम्—

हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत्सपीतकम् ।

ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥७४॥

७४ यच्छुद्धं-यच्छुद्धं (च)

, संख्यात-मन्धान (ध)

, तन्नाशान्ना विनश्यति-तन्नाशान्नाशमृच्छति (प)

इषत् रक्तम् ऊर्ध्वं रातु कुच्छ रक्त वर्णका, सपीतकम् सहेन पीतु कुच्छ पीला, यत् शुद्धम् ते श्वेत वर्णवाणु जो श्वेत वर्णवाला, हृदि हृद्यभां हृदयमें, तिष्ठति रहे छे रहता है, (तत् तेने वह), शरीरे शरीरभां शरीरमें, ओज ओजस ओज, संख्यातम् ऊर्ध्वं छे कहा जाता है, तन्नाशात् तेना नाशथी उसके नाशसे, ना मनुष्य मनुष्य, चिनश्यति नाश पासे छे नष्ट हो जाता है ॥ ७४ ॥

74. The white and slightly red-yellowish fluid which is lodged in the heart is called the vital essence of the body. Owing to its loss, a man dies.

प्रथमं जायते ह्योजः शरीरेऽस्मिञ्छरीरिणाम् ।
सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धिं प्रजायते ॥ ७५ ॥

शरीरिणाम् देहधारीओना देहधारियोंके, अस्मिन् आ इस, शरीरे देहभां देहमें, ओजः ओजस ओज, प्रथमम् हि पहले ७ प्रथम ही, जायते अने छे उत्पन्न होता है, सर्पिर्वर्णम् ते धीना ओवा रंगनु वह धीके रंगका, मधुरसम् मधुना ओवा रसवाणु स्वादमें शहदके समान, लाजगन्धि अने लाजनी गंधवाणु और लाजाके गन्धवाला, प्रजायते होय छे होता है ॥ ७५ ॥

75. (Ojas) Vital essence is the first thing created in the body of all living beings, its color is like that of ghee, its taste is like that of honey, and its smell is like that of roasted paddy.

(अमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संश्रियते मधु ।
तद्वदोजः स्वकर्मभ्यो गुणैः संश्रियते नृणाम् ॥ १॥)

(यथा ओवी रीते जैसे, अमरैः अमराओथी अमरों द्वारा, फल-पुष्पेभ्य इणैः अने इणैभांथी फलों और फूलोंसे, मधु मधु मधु, संश्रियते ओकु ऊराय छे इकट्ठा

किया जाता है, तद्वत् तेवी रीते उसी तरह, गुणैः गुरु-शीत आदि गुणैथी गुरु-शीत आदि गुणों द्वारा, स्वकर्मभ्यः पोताना कर्मभांथी अपने कर्मोंसे, नृणाम् मनुष्येणु मनुष्योंका, ओज ओजस ओज, संश्रियते ओकु ऊराय छे इकट्ठा किया जाता है ॥ (१) ॥

(75-1. As honey is collected by bees from various fruits and flowers, so is the vital essence collected by the inherent vital qualities of man from the various physiological processes which take place in the body)

सामान्येन क्षयाणा हेतवः —

व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
वातातपौ भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥ ७६ ॥
कफशोणितशुक्राणां मलानां चातिवर्तनम् ।
कालो भूतोपघातश्च ज्ञातव्याः क्षयहेतवः ॥ ७७ ॥

व्यायाम. व्यायाम व्यायाम, अनशनम् उपवास उपवास, चिन्ता चिन्ता चिन्ता, रूक्ष-अल्प-रूक्ष-अल्प, प्रमित-अशनम् निरतर ओक रसनु ओजस निरतर एक रसका भोजन, वातातपौ वायुतड्डो वायु-धूप, भयम् भय भय, शोक शोक शोक, रूक्षपानम् रूक्ष पीणु रूक्ष पान, प्रजागर. अजरणु रात्रिमें जागरण, कफ-शोणित-ऊर्ध्व-रक्त कफ-रक्त, शुक्राणाम् वीर्यं वीर्य, मलानाम् च अने मणैणु और मलोंका, अतिवर्तनम् अत्यंत निर्गमन अधिक निकल जाना, कालः काल-वृक्षा-वस्था के आदानकाल बुढ़ापा या आदानकाल, भूतोपघात भूत पिशाच वज्रेनी अपट अने भूत पिशाचादिका उपद्रव इनको, क्षयहेतव ओजस क्षयना हेतुओ ओजके क्षयके कारण, ज्ञातव्या आखुवा जानना, चाहिए ॥ ७६-७७ ॥

76-77. Over-exercise, fasting, worries, taking dry, scanty and limited meals, exposure to wind and sun, fear,

७७ मलानां चातिवर्तनम्—अतिवर्तनमोक्षणम् (प)

७६ ज्ञातव्या—विज्ञेया (ग च)

grief, dry beverages, excessive waking, excessive discharges of mucus, blood, semen and excretion, season or age and possession by spirits are to be known as the causes of wasting which may also be termed loss or diminution or atrophy

मधुमेहस्य निदान सम्प्राप्तिश्च—

गुरुस्निग्धासल्लवणान्यतिमात्रं समश्नताम् ।

नवप्रज्ञं च पानं च निद्रामास्यासुखानि च ॥७८॥

त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वताम् ।

श्लेष्मा पित्तं च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥७९॥

गुरु स्निग्ध- गुरु-रिन्ग्ध गुरु-स्निग्ध, अम्ल-लवणानि आटा अने आटा द्रव्यो अम्ल और लवण द्रव्यो नवम् नवु नया, अन्नम् च अन्न अन्न, पानम् च तथा नवु भक्ष तथा नया मद्य, निद्राम् निद्रा निद्रा, आस्या सुखानि च तथा श्लेष्मापित्तानु सुप्त श्लेष्मानु आराम-तलवी इनका, अतिमात्रम् अत्यत अत्यन्त, समश्नताम् सेवन करना करनेवालोंका, त्यक्त-व्यायाम-चिन्ता नाम व्यायाम तथा चिन्ता तथा हेनारनां व्यायाम तथा चिन्ता न करनेवालोंका, संशोधनम् अने संशोधन और संशोधन, अकुर्वताम् न करना न करनेवालोंका, श्लेष्मा कफ, पित्तम् च पित्त पित्त, मेदः च मेद मेद, मांसम् च तथा मांस तथा मांस, अतिप्रवर्धते बहुत बढ़ जाता है ॥ ७८-७९ ॥

78-79. By taking in excess heavy, unctuous, acid and salt articles, by using fresh eats and drinks, by over-indulgence in sleep and sedentary habits, by avoidance of all exercise or thinking, by not doing seasonal purification, the kapha, pitta, fat and flesh increase excessively.

७८. लवणान्यतिमात्रं समश्नताम्-लवण भजतामतिमात्रं

(क ख ग घ ङ त)

,, समश्नताम्-निषेविताम् (ग. घ. द.)

तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति ।

यदा बस्ति तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥८०॥

ते वृद्धि पाभेदां येनां तेओथी इनके बढनेसे, आवृतगति रोकथेदी गतिवाणो रुका हुआ, वायु. वायु वायु, ओज. ओजने ओजको, आदाय अहण करीने ले कर, यदा न्यारे जब, बस्तिम् गच्छति भूता शयमां नय छे मूत्रागयमे जाता है. तदा न्यारे तब, कृच्छ्र कष्टसाध्य कष्टसाध्य, मधुमेह मधुमेह, मधुमेह, प्रवर्तते थर्म आवे छे उत्पन्न होता है ॥ ८० ॥

80 When the vata getting obstructed by them in its course, attracts the vital essence and carries it to the renal region then the formidable disorder of diabetes is born

मधुमेहस्य लक्षणम्—

स मारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।

दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्यायतं पुनः ॥८१॥

स ये वह, मुहु मुहु बारबार, मारुतस्य वायु वायु, पित्तस्य पित्त पित्त, कफस्य च अने कफनां और कफके, आकृतिम् लक्षणोने लक्षणोको, दर्शयति दर्शावे छे प्रदर्शित करता है क्षयम् गत्वा वणी वयमां क्षय पाभीने तथा बीचमें कम हो कर, पुनः श्री फिर, आप्यायते वधि छे बढ़ता है ॥ ८१ ॥

81. There occurs frequent manifestation of symptoms of vata, pitta and kapha and the force of the disease becomes lessened for a time and becomes aggravated again.

मधुमेहस्य उपेक्षणे पिडकानां समुद्भव —

उपेक्षयाऽस्य जायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः ।

मांसलेष्मवकाशेषु मर्मस्वप्नि च संधिषु ॥८२॥

अस्य ओनी उसकी, उपेक्षया उपेक्षा करनाथी उपेक्षासे, मांसलेषु मांसपूषु मांसवाले, अवकाशेषु

८० तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति-तैरावृतगतिस्त्वोनी

गृहीयादतिमात्रः(प)

८२. उपेक्षयाऽस्य जायन्ते-भवन्त्युपेक्षया तस्य (ग. च. घ. ङ.)

સ્થાનોમાં સ્થાનોમાં, મર્મસુ મર્મસ્થાનોમાં મર્મસ્થાનોમાં, સધિષુ ચ અને સાંધાઓમાં ઔર સન્ધિયોમાં, અપિ પણ મી, સસ સાત સાત, દારુણા. દારુણ દારુણ, પિડકા: પિડકાઓ પિડકાએ, જાયન્તે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતી હૈ ॥ ૮૨ ॥

82. If this diabetic condition is neglected, seven kinds of serious inflammatory swellings are produced in the fleshy spaces, vital organs and in the joints.

સપ્તપિડકાના નામાનિ—

શરાવિકા કચ્છપિકા જાલિની સર્ષપી તથા ।
અલજી વિનતાઘ્યા ચ વિદ્રધી ચેતિ સપ્તમી ॥ ૮૩ ॥

શરાવિકા શરાવિકા શરાવિકા, કચ્છપિકા કચ્છપિકા, જાલિની જાલિની જાલિની, તથા સર્ષપી સર્ષપી, અલજી અલજી અલજી, વિનતાઘ્યા ચ વિનતા વિનતા, સપ્તમી ચ અને સાતમી ઔર સાતવી, વિદ્રધી હિતિ વિદ્રધી એ પિડકાઓના નામે છે વિદ્રધી એ પિડકાઓકે નામ હ ॥ ૮૩ ॥

83. Their names are Saravika, Kacchapika, Jalini, Sarshapi, Alaji, Vinata and the seventh Vidradhi.

શરાવિકાના લક્ષણમ્—

અન્તાન્નતા મધ્યનિમ્ના શ્યાવા ક્ષેદરુગન્વિતા ।
શરાવિકા સ્યાત્ પિડકા શરાવિકાકૃતસંસ્થિતા ॥ ૮૪ ॥

અન્તાન્નતા ઊંચી કારોવાળી ઉચ્ચત કિનારેવાળી, મધ્યનિમ્ના વચ્ચે ખાડાવાળી વીચમે ગઢેવાળી, શ્યાવા શ્યાવ વર્ણની શ્યાવ વર્ણની, ક્ષેદરુક્-કહેદ અને પીડાથી ક્ષેદ ઔર પીડાસે, અન્વિતા યુક્ત યુક્ત, શરાવિકા-કૃતિ-સંસ્થિતા શરાવ (શકારના આકારના જેવા આકારવાળી, શરાવ (સરોરેકે) આકારકે સમાન આકૃતિ વાળી, શરાવિકા શરાવિકા શરાવિકા, સ્યાત્ કહેવાય છે કહેલાતી હૈ ॥ ૮૪ ॥

84. Saravika (the crateriform ulcer) is that where the edges are raised, surface is depressed, color is dusky-red and which is accompanied with slough and pain; it is called Saravika because of its resemblance to a Sarava—earthen saucer in shape.

કચ્છપિકાના લક્ષણમ્—

અવગાઢાર્તિનિસ્તોદા મહાવાસ્તુપરિગ્રહા ।
શ્લક્ષ્ણા કચ્છપપૃષ્ઠાભા પિડકા કચ્છપી મતા ॥ ૮૫ ॥

અવગાઢ- ગભીર ગમ્મીર, આર્તિનિસ્તોદા વ્યથા અને તેલ યુક્ત વ્યથા ઔર તોદવહુલ, મહાવાસ્તુ- ખડુ જગ્યામાં વહુત સ્થાનમાં, પરિગ્રહા વ્યાપેલી વ્યાપ, શ્લક્ષ્ણા ચળકતી ટક્ષણ, કચ્છપ- કાચખાની કહુણી, પૃષ્ઠાભા પીઠ જેવી પીઠકે સમાન, પિડકા પિડકાને પિડકા, કચ્છપી કચ્છપી કચ્છપી, મતા માની છે માની ગઈ હૈ ॥ ૮૫ ॥

85. The Kacchapika (carbuncle) is that which is deeply infiltrated, painful, pricking and very extensive in size and shining; it is called Kacchapika because of its resemblance to a “Kacchapa” or a tortoise.

જાલિન્યા લક્ષણમ્—

સ્તબ્ધા સિરાજાલવતી સ્નિગ્ધાસ્ત્રાવા મહાશયા ।
રુજાનિસ્તોદવહુલા સૂક્ષ્મચ્છિદ્રા ચ જાલિની ॥ ૮૬ ॥

સ્તબ્ધા જડતાવાળી સ્તબ્ધ, સિરાજાલવતી સિરાઓની જાળવાળી સિરાઓકે જાલયુક્ત, સ્નિગ્ધાસ્ત્રાવા સ્નિગ્ધ-સાવવાળી સ્નિગ્ધ સાવવાળી, મહાશયા ખડુ જગ્યામાં વ્યાપેલી વિશાલ સ્થાન મેં વ્યાપ્ત, રુજા- ખડુ પીડા પીડા, નિસ્તોદ-વહુલ અને દુખાવાવાળી ઔર તોદ-વહુલ, સૂક્ષ્મચ્છિદ્રા અને સૂક્ષ્મ છિદ્રોવાળી ઔર સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી, જાલિની પિડકા જાલિની કહેવાય છે પિડકા જાલિની કહેલાતી હૈ ॥ ૮૬ ॥

86 Jalni (the cribriform condition of swelling) is that where the swelling is hard, is covered with a network of vessels, has thick discharge, is extensive, very painful and pricking containing minute openings over the surface. It is called Jalni because of its resemblance to a "Jala"—a net-work.

सर्षपा लक्षणम्—

पिडका नातिसहती क्षिप्रपाका महारुजा ।
सर्षपी सर्षपाभाभिः पिडकाभिश्चिता भवेत् ॥८७॥

नातिमहती भूषु भोटी नहि ओवी न बहुत बड़ी, क्षिप्रपाका जलदी पाडी जनारी जल्दी पकनेवाली, महारुजा भूषु द्रव्याणी बहुत दर्दयुक्त, सर्षपाभाभिः अने सरसव ओवी और सरसो जैसी, पिडकामि झेल्दी-ओथी पिडकाओसे, चिता व्याप्त व्याप्त, पिडका पिडका, सर्षपी सर्षपी, भवेत् डहेवाय छे कहलाती है ॥८७॥

87. Sarshapi (boil) is that which is not very big, quickly suppurating, very painful and surrounded by secondary boils of the appearance of rape-seeds. It is called Sarshapi because it is surrounded by secondary boils of the appearance of Sarshapa—a rape-seed.

अलज्या लक्षणम्—

दहति त्वचमुत्थाने तृष्णामोहज्वरप्रदा ।
विसर्पत्यनिशं दुःखादहत्यग्निरिवालजी ॥ ८८ ॥

अलजी अलजी, उत्थाने उत्पन्न थतां उत्पन्न होने पर, त्वचम् त्वचाभां त्वचामें, दहति दाड डेपने छे जलन करती है, तृष्णा-मोह-तरस-भूषां तृष्णामूर्छा, ज्वरप्रदा तथा ज्वर पेदा करे छे तथा ज्वर करती है, अतिशय सतत निरंतर, विसर्पति झेल्ती अथ छे फैलती रहती है, दुःखात् अने दुःखी और दुःखसे, अग्नि इव अग्निनी पेडे अग्निकी

भाति, दहति आगे छे जलाती है ॥८८॥

88. Alaji (a dry gangrene) is that which commences with burning of the skin and is accompanied with thirst and fever, and which steadily spreads in the body and causes burning. It is said to be Alaji because the word Alaji is derived from 'Laj' meaning to fry.

विनताया लक्षणम्—

अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।
महती विनता नीला पिडका विनता मता ॥८९॥

अवगाढ गहरीर गम्भीर, रुजाक्लेदा पीडा अने डलेयुक्त पीडा और क्लेदयुक्त, पृष्ठे वा पीडा डेपर पीठपर, उदरे अपि वा अथवा पेड डेपर पणु थती अथवा पेट पर भी होनेवाली, महती भोटी बड़ी, विनता अने वन्थे भाडावाणी और बीचमें गढेवाली, 'नीला' नील वर्णनी नीलवर्णकी, पिडका पिडकाने पिडका, विनता विनता, मता 'भोनेदी छे मानी गई है ॥८९॥

89. Vinata (or moist gangrene) is that which is deeply painful, softened, situated either on the back or on the abdomen, extensive, depressed and blue. It is said to be Vinata because it is Vi-nata which means 'depressed' or 'deep.'

बाह्याभ्यन्तरभेदेन विद्रधिद्विविधा—

विद्रधिं द्विविधामाहुर्बाह्यामाभ्यन्तरीं तथा ।
बाह्या त्वक्क्षायुमांसोत्था कण्डराभा महारुजा ॥९०॥

विद्रधिम् विद्रधिने विद्रधिको, बाह्याम् बाह्य, तथा तथा और, आभ्यन्तरीम् अदरनी आभ्यन्तर, द्विविधाम् ओम् छे प्रकारनी इस तरह दो प्रकारकी, आहु आचार्यो डहे छे आचार्यों कहते ह, बाह्या अदरनी विद्रधि बाहरकी विद्रधि, त्वक्-त्वचा, क्षायु-क्षायु

સ્નાયુ, માંસ - ઉત્થા અને માંસમાં ઉત્પન્ન થયેલી
ઔર માંસમે ઉત્પન્ન હુદે, કણ્ઠરામા કણ્ઠરા-મ્થૂલ
સ્નાયુ-જેવી કણ્ઠરા જેવી, મહારુજા તથા બહુ દરદવાળી
હેાય છે ઔર બહુ દર્દયુક્ત હોતી હૈ ॥૯૦॥

90. Vidradhi (abscess) is described
to be of two kinds—external abscess
and internal abscess. The external
one arises in the skin, muscle and flesh.
It is of the appearance of (Kandara), a
muscular swelling and is very painful.

વિદ્રધ્યા નિદાનમ્, વિદ્રધ્યા સંપ્રાપ્તિ, વિદ્રધ્યાઃ સ્થાનાનિ—

શીતકાન્નવિદાહુણ્ણરુક્ષશુષ્કાતિભોજનાત્ ।

વિરુદ્ધાઝીર્ણસંક્લિષ્ટવિષમાસાત્મ્યભોજનાત્ ॥૯૧॥

વ્યાપન્નબહુમચત્વાદ્વેગસંધારણાચ્છ્રમાત્ ।

જિહ્વવ્યાયામશયનાદતિભારાધ્વમૈથુનાત્ ॥૯૨॥

અન્તઃશરીરે માંસાસ્ટ્વાવિશન્તિ યદા મલાઃ ।

તદા સંજાયતે ગ્રન્થિર્ગમ્ભીરસ્થઃ સુદારુણઃ ॥૯૩॥

હૃદયે ક્લોન્નિ યકૃતિ પ્લોહિ કુક્ષૌ ચ વૃક્કયોઃ ।

નાભ્યાં વંક્ષણયોર્વાઽપિ વસ્તૌ વા તીવ્રવેદનઃ ॥૯૪॥

શીતકાન્ન-વાસી અન્ન પર્યુષિત મોજન, વિદાહી-
વિદાહી વિદાહી, ઉષ્ણ-ગરમ ગરમ, રુક્ષ-ભૂખાં રુક્ષ,
શુષ્ક-તથા સૂકા ભોજનથી તથા શુષ્ક મોજનસે, અતિ-
મોજનાત્ બહુ ખાવાથી અતિ મોજનસે, વિરુદ્ધ-વિરુદ્ધ
વીર્યવાળાં વિરુદ્ધ, અઝીર્ણ-અઝીર્ણ, સંક્લિષ્ટ-
દોષવાળા દોષવાળા, વિષમ-વિષમ વિષમ, અસાત્મ્ય-
તેમજ અસાત્મ્ય ઔર અસાત્મ્ય, મોજનાત્ ભોજનથી
મોજનસે, વ્યાપન્ન-વિકૃત વિકૃત, બહુ-અને બહુ ઔર
મહુત, મચત્વાત્ મધ પીવાથી મધ પીનેસે, વેગ-સંધા-
રણાત્ વેગ રોકવાથી વેગોંકો રોકનેસે શ્રમાત્ શ્રમથી

શ્રમસે, જિહ્વા-આડા અવળા વિષમ, વ્યાયામ-વ્યાયામ
વ્યાયામ, શયનાત્ તેમજ શયનથી ઔર શયનસે, અતિ-
માર-અતિ ભાર વડનથી અતિ માર ઉઠાનેસે, અધ્વ-
બહુ માર્ગ આલવાથી માર્ગકી બહુત મુસાફરીસે,
મૈથુનાત્ અને અતિ મૈથુનથી ઔર અતિ મૈથુનસે, અન્તઃ-
શરીરે શરીરની અંદર શરીરકે અન્દર, યદા બ્યારે જવ,
મલા કુપિત દોષો કુપિત દોષ, માંસાસ્ટ્વા માંસ અને
રક્તમાં માસ તથા રક્તમે, આવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે પ્રવિષ્ટ
હોતે હૈ, તદા ત્યારે તબ, હૃદિ હૃદયમાં હૃદયમે, ક્લોન્નિ
કલોમમાં ક્લોમમે, યકૃતિ કલેબમાં યકૃતમે, પ્લોહિ
પ્લોહમાં તિલ્લીમે, કુક્ષૌ ઉદરમાં ઉદરમે, વૃક્કયોઃ
ચ ગુદોંઓમાં વૃક્કોમે, નાભ્યામ્ નાભિમાં નાભિમે, વંક્ષણયોઃ
વા અપિ વંક્ષણોમાં વંક્ષણમે, વસ્તૌ વા અથવા મૂત્રાશયમાં
અથવા વસ્તિમે, ગમ્ભીરસ્થઃ ઊડા સ્થાનમાં ગયેલી ગમ્ભીર
સ્થાનમે રહી હુદે, સુદારુણ બહુ ભયકર અતિ દારુણ,
તીવ્રવેદન અને તીવ્ર વેદનાયુક્ત ઔર તીવ્ર વેદનાયુક્ત,
ગ્રન્થિઃ ગાંઠ પ્રન્થિ, સંજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન
હોતી હૈ ॥ ૯૧-૯૪ ॥

91-94 By excessive use of cold,
irritant, hot, dry and dehydrated arti-
cles of diet, by antagonistic diet, by
eating pre-digestion meals and by
vitiated or irregular or unwholesome
diet, by taking in excess strong wines,
by suppression of natural urges,
fatigue, distorted postures in exercise
and bed, by carrying heavy loads,
by excessive wayfaring and excessive
sex-activity, when the vitiated
humors enter the muscular tissue and
the blood of the internal parts of the
body, they give rise to serious swe-
lling in the deep regions of the body
and this circular painful inflammatory
swelling may occur in the heart, pha-
ryn timer, liver, spleen, stomach, kidney,
navel, groin or bladder.

૯૧ વિદાહુણ્ણ-વિદાહમ્લ (પ)

૯૨ વિરુદ્ધાઝીર્ણ-વિરુદ્ધઝીર્ણ (ત)

૯૩ અવિશન્તિ-પ્રવિશન્તિ (ચ. છ. ધ)

૯૪ વૃક્કયોઃ-વૃક્કયા. (ચ. દ.)

विद्रध्या निरुक्ति —

दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदह्यते ।
ततः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते ॥९५॥

दुष्ट- दुष्ट दुष्ट, रक्त- रक्तनी रक्तकी, अतिमात्रत्वात् अधिकताथी अधिकतासे, सः ओ गां वह, शीघ्रम् जल्दी शीघ्र, विदह्यते वै पाडी भय छे विदाहको प्राप्त होती है, ततः ते उस, शीघ्र-विदाहित्वात् जल्दी पाडी जवाने दीधे शीघ्र विदग्ध होनेके कारण, विद्रधी ते विद्रधी वह विद्रधी, इति अभिधीयते ओ नाभथी डहेवाय छे ऐसे नामसे कहलाती है ॥ ९५ ॥

95. Owing to excess of vitiated blood, this swelling quickly softens and suppurates and hence owing to its quickly suppurating characteristics it is called Vidradhi.

वातजादिभेदेनान्तर्विद्रधिलक्षणानि --

व्यधच्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणैः ।
वातिकीं, पैत्तिकीं तृष्णादाहमोहमदज्वरैः ॥९६॥
जृम्भोत्क्लेशरुचिस्तम्भशीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः ।
सर्वासु च महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ॥९७॥

व्यध- वी धवा जेवी पीरा व्यधन, छेद- छेदवा जेवी पीरा छेदन, भ्रम- थडर भ्रम, आनाह- आनाह आनाह, शब्द- अवाज शब्द, स्फुरण- डरडु स्पन्दन, सर्पणै. अने डेवावाथी और फैलनेसे, वातिकीम् वातज विद्रधि वातज विद्रधि, तृष्णा- तरस प्यास, दाह- दाह दाह, मोह- भूछा मूर्छा, मद- मद मद, ज्वरै. अने तावथी और ज्वरसे, पैत्तिकीम् पित्तज विद्रधि पैत्तिक विद्रधि, जृम्भा- अने भगासां और जम्भाई, उत्क्लेश- उछाणा उत्क्लेश, अरुचि-

९५ विद्रधीत्यभिधीयते-विद्रधि परिकीर्त्यते (ग ध)

९७ सर्वासु च-सर्वास्वासु (ध)

, सर्वासु च महच्छूलं विद्रधीषूपजायते-सर्वस्मिस्तु महच्छूलं विद्रधायुपजायते (ग ध)

अरुचि अरुचि, स्तम्भ- जडता जडता, शीतकैः तथा शीतताथी तथा शीततासे, श्लैष्मिकीम् डडुजन्म विद्रधिने कफज विद्रधिको, विदुः वैद्यो भण्णे छे वैद्यो जानते हैं, सर्वासु च अने अधी भतनी और सब प्रकारकी, विद्रधीषु विद्रधिओमां विद्रधियोंमें, महत् तीव्र तीव्र, शूलम् थण शूल, उपजायते उत्पन्न थाय छे होता है ॥९६-९७॥

96-97 It should be known to be an abscess of vata type if there is piercing or cutting pain, giddiness, constipation, sound, throbbing or spreading tendency; to be of pitta type if there is thirst, burning pain, stupefaction, toximia and fever; and to be of kapha type if there is yawning, retching, anorexia, rigidity and chill; and in the abscesses of all types there is intense pain.

विदाहं प्राप्ताया विद्रध्या लक्षणम्—

शस्त्रास्त्रैर्भिद्यत इव चोल्मुकैरिव दह्यते ।
विद्रधी व्यम्लतां याता वृश्चिकैरिव दश्यते ॥९८॥

व्यम्लताम् पाड पर पाकको, याता आवेदी प्राप्त, विद्रधी विद्रधि विद्रधि, शस्त्रास्त्रैः शस्त्र तथा अस्त्रोथी शस्त्र तथा अस्त्रोसे, भिद्यते इव भण्णे बेदवाभा आवती होय मानो मेदी जाती हो, उल्मुकै उभाडिमाथी जलते हुए काष्ठोसे, दह्यते इव भण्णे भाणवाभा आवती होय मानो जला दी जाती हो, वृश्चिकै अने वीछीओथी और बिच्छुओंसे, दश्यते इव भण्णे डरडाती होय ओवो अनुभव थाय छे मानो कटी जाती हो ऐसा अनुभव होता है ॥९८॥

98. When the abscess is ripening, there occurs pain as if cut by a weapon, or as if burnt by a live coal or as if stung by a scorpion

९८ शस्त्रास्त्रैर्भिद्यत इव चोल्मुकैरिव दह्यते-नष्टे शस्त्रैर्वा मध्ये-तोल्मुकैरिव दह्यते (ख ध ज. ध. ध.)

२ भिद्यत इव-मथ्यत इव (ग. ठ.)

॥ व्यम्लता-विप्लुता (ध.)

विद्रधीना, सावलक्षणम्—

तनु रूक्षारुण श्यावं केनिलं वातविद्रधी ।
तिलमाषकुलत्थोदसन्निभं पित्तविद्रधी ॥ ९९ ॥
श्लैष्मिकी स्रवति श्वेतं पिच्छिलं बहलं बहु ।
लक्षणं सर्वमेवैतद्भजते सान्निपातिकी ॥ १०० ॥

वात-विद्रधी वातज विद्रधि वातज विद्रधिसे, तनु पातला पतला, रूक्ष-अरुणम् श्या-लाल रंगना रूक्ष-अरुण, श्यावम् ध टोडी वर्णना श्याव, केनिलम् अने झीलुवाणा सावने और ज्ञागदार साव, पित्त-विद्रधी पित्तज विद्रधि पित्तजन्य विद्रधिसे, तिल- तल तिल, माष- अउ उड़द, कुलत्थ-उद-सन्निभम् अने कुलथीना कुवाथ जेवा सावने और कुलथीके काथ सदश साव, श्लैष्मिकी अने कुक्षज विद्रधि और कफजन्य विद्रधिसे, श्वेतम् सईध श्वेत, पिच्छिलम् तटुद्धर पिच्छिल, बहलम् धाटा गाढ, बहु अने पुष्कल सावने तथा बहुत साव, स्रवति स्रवे छे बहता है, सान्निपातिकी त्रिदोषजन्य विद्रधि सन्निपात-जन्य विद्रधिमें, एतत् आ इन, सर्वम् एव सर्वेय सव, लक्षणम् लक्षणो, भजते-धारणु करे छे होते हैं ॥ ९९-१०० ॥

99-100. The discharge in an abscess of vata type is thin, un-unctuous, dusky red and frothy. In an abscess of pitta type it is of the appearance of the decocted water of til, black-gram and horse-gram, and in that of kapha type it is whitish, slimy, thick and profuse, and in that of tri-discordance type all the above characteristics appear combined.

अन्तर्विद्रधीना स्थानविशेषकृतं लक्षणम्—

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यत्वविशेषज्ञानार्थं
स्थानकृत लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—

९९... श्यावम्-सावम् (घ)

१०० बहलम्-बहुलम् (झ)

१०१ अथासा-अथैषाम् (ग ध)

,, स्थानकृत लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्याम-स्थानकृतो लिङ्गविशेष
उपदेक्ष्यते (ग. ध.)

अथ हवे अव, आसाम् आ इन, विद्रधीनाम् विद्रधिओना विद्रधियोकी, साध्य-साध्यत्व साध्यता, असाध्यत्व- अने असाध्यत्वना और असाध्यताके, विशेष-ज्ञानार्थम् लेदने जलुवा भाटे विशेष ज्ञानके लिए, स्थानकृतम् स्थानथी थता स्थानकृत, लिङ्गविशेषम् लक्षणलेदने लक्षणमेदको, उपदेक्ष्याम उपदेश करु कहेंगे ।

101 (1). For the differential diagnosis of curability or incurability of these abscesses we shall describe characteristic symptoms according to the site of the abscess

तत्र प्रधानमर्मजायां विद्रध्यां हृदयनतमक-प्रमोहकासश्वासाः, क्लोमजायां पिपासामुखशोष-गलग्रहाः, यकृज्जायां श्वासः, प्लीहजायामुच्छ्वासोपरोधः, कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशलं, वृक्कजायां पृष्ठकटिग्रहः, नाभिजायां हिक्का, वक्ष-णजायां सक्थिसादः, वस्तिजायां कृच्छ्रपूतिमूत्र-वर्चस्त्वं चेति ॥ १०१ ॥

तत्र तेभां इनमे, प्रधानमर्मजायाम् हृदयभां, उत्पन्न थयेली हृदयमें उत्पन्न हुई, विद्रध्यां विद्रधिभां विद्रधिमें, हृदयघटन- हृदयनु धउधु हृदयका घटकन, तमक- तमक श्वास तमक, प्रमोह- भूयर्छा मूर्छा, कास- भांसी खासी, श्वासा अने श्वास और श्वास होता है, क्लोमजायाम्

१०१ मर्मजायाम्-मर्मजे (ग)

,, विद्रध्याम्-विद्रधौ (ग)

,, प्रमोहकासश्वासा-प्रमोहकाना (च छ द)

,, क्लोमजायाम्-क्लोमजे (ग)

,, प्लीहजायाम्-प्लीहजे (ग)

,, कुक्षिजायाम्-कुक्षिजे (ग)

,, वृक्कजायाम्-वृक्कजे (ग)

,, पृष्ठकटिग्रह-पार्श्वपृष्ठकटिग्रह. (क घ छ ज)

,, नाभिजायाम्-नाभिजे (ग)

,, वक्षणायां-वक्षणाजे (ग)

,, वस्तिजायाम्-वस्तिजे (ग)

,, कृच्छ्रपूतिवर्चस्त्वम्-कृच्छ्रमूत्रपूतिवर्चस्त्वम् (च. झ ध)

ક્રોમમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં ક્રોમને ઉત્પન્ન હુઈ
વિદ્રધિમે, પિપાસા- તરસ પ્યાસ, મુખશોષ- મુખશોષ
મુખશોષ, ગલગ્રહા અને ગલગ્રહ ઓર ગલગ્રહ હોતા હૈ,
ચક્ષુજાયમા ચક્ષુતમા ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં ચક્ષુતમે
ઉત્પન્ન હુઈ વિદ્રધિમે, શ્વાસઃ શ્વાસ થાય છે શ્વાસ હોતા હૈ,
સ્ત્રીહજાયમા સ્ત્રીહમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં સ્ત્રીહમાં
ઉત્પન્ન હુઈ વિદ્રધિમે, રૂક્ષવાસોપરોધ, રૂક્ષવાસને રોધ
થાય છે રૂક્ષવાસકા રોધ હોતા હૈ, કુક્ષિજાયમા પેટમાં
ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં કુક્ષિમે ઉત્પન્ન હુઈ વિદ્રધિમે, કુક્ષિ-
પેટકુક્ષિ, પાર્શ્વઅંતર- પડમાં વચ્ચે પાર્શ્વોકે બીચમે, અંસ
શૂળમ્ તથા ખભામાં શૂળ ઓર અસમે શૂળ હોતા હૈ,
વૃક્ષજાયમા શુરભમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં વૃક્ષમે
ઉત્પન્ન હુઈ વિદ્રધિમે, પૃષ્ઠકટિ-ગ્રહ પીઠ અને કેડ ઝલાઈબય
છે -પૃષ્ઠ ઓર કટિકા ગ્રહ હોતા હૈ, નાભિજાયમા તેમજ
નાભિમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં એવં નાભિમે ઉત્પન્ન
હુઈ વિદ્રધિમે, હિકા હેડડી હિકા, વંક્ષણજાયમા વંક્ષણમાં
ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં વંક્ષણમે ઉત્પન્ન હુઈ વિદ્રધિમે,
સક્થિસાદ સક્રિયપ્રદેશની શિથિલતા સક્થિમાદ, બસ્તિ-
જાયમા અને મૂત્રાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં
ઓર બસ્તિમે ઉત્પન્ન હુઈ વિદ્રધિમે, કુચ્છ- મુશકેલીથી
કષ્ટસે, પ્રતિ- દુર્ગંધયુક્ત દુર્ગંધયુક્ત, મૂત્ર- પેશાબ મૂત્ર,
વર્ચસ્વમ્ તથા ઝાડો આવે છે તથા મલ આતા હૈ ॥૧૦૧॥

101-(2) In an abscess occurring in the principal vital organ, the heart, there will be cardiac flutter, dyspnea, stupefaction, cough and breathlessness. In the abscess occurring in the pharynx there will be thirst, dryness of mouth and throat-spasm. In an abscess of the liver, there will be dyspnea. In the abscess of the spleen there will be impediment to breathing. In the abscess of the stomach there will be pain referred to the region between the stomach and the side extending upto the shoulder. In the abscess occurring in the kidneys there will be rigidity of the back and waist. In the abscess

occurring in the umbilical region there will be hiccup. In the abscess occurring in the groins there will be weakness of the thigh. In the abscess occurring in the bladder there will be painful micturition and defecation, and putrid urine and feces.

पक्षप्रभिन्नासूर्ध्वजासु मुखात् स्रावः स्रवति,
अधोजासु गुदात्, उभयतस्तु नाभिजासु ॥१०२॥

ऊर्ध्वजासु नाभिनी उपरना लागमां थयेली विद्र-
धिओ। नाभिसे ऊपरकी विद्रधिया, पक्कप्रभिन्नासु पाडीने
झटतां पक कर फटनेपर, सुखात् मुभमांथी मुखसे,
खाव. स्नाव खाव, स्रवति-अरे छे बहता है, अधोजासु
नाभिनी नीयेना लागमां थयेली विद्रधिओ। पाडीने
झटतां नाभिसे नीचेकी विद्रधिया पक कर फटने पर, गुदात्
गुदमांथी गुदासे, नाभिजासु अने नाभिमां थयेली
विद्रधिओ। पाडीने झटतां और नाभिमें उत्पन्न हुई विद्रधिया
पक कर फटनेपर, उभयत तु अन्ने भागेथी, स्नाव
अरे छे दोनो मार्गोंसे खाव बहता है ॥ १०२ ॥

102. When the abscesses situated in the upper part of the body are ripe and burst open, they discharge through the mouth. The abscesses occurring in the lower part do so through the anus, and those situated in the middle part may discharge through either of the channels.

अन्तर्विद्रधीना साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देश क्रियाक्रमश्च—

आसां हृन्नाभिवस्तिजाः परिपकाः सान्निपातिकीः
च मरणाय, शेपाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं
चिकित्सकमासाद्योपशम्यन्ति ।

१०२ पक्षप्रभिन्नासु-पक्षाप्रभिन्नासु (ड)

॥ प्रभिन्नासु-प्रभिन्नेषु (ग)

ऊर्ध्वजासु-ऊर्ध्वजेषु (ग)

अधोनासु-अधोजेपु (ग.)

नाभिजासु-नाभिजेषु (ग)

१०३. आसा-तेषा (ग)

॥ -तासा (ध)

शेषाः पुन - अवशिष्टा. पुन (ग. घ. ठ)

आसाम् आ अधी विद्रधिओमां इन विद्रधियोंमें हृद्- हृदय हृदय, नाभि- नाभि नाभि, वस्तिजा अने अस्तिमां थयेदी, ओ त्रणु विद्रधिओ और वस्तिजन्य ये तीन विद्रधिया, परिपक्वाः ओ पाडेदी होय तो तेओ यदि पक जाय तो वे, सान्निपातिकी च तथा त्रिदोषजन्य विद्रधि और सान्निपातिक विद्रधि, मरणाय भरण्य भाटे थाय छे मृत्युके लिए होती हैं, शेषाः आधीनी विद्रधिओ शेष विद्रधियाँ, पुन. कुशलम् कुशल कुशल, आशु-प्रतिकारिणम् तथा शीघ्र उपचार कःनार तथा शीघ्र उपचार करनेवाले, चिकित्सकम् वैद्यने चिकित्सकको, आसाद्य प्राप्त करीने प्राप्त करके, उपशाम्यन्ति शांत थाय छे शांत होती हैं ।

103-(1) Out of these, the abscesses of the heart, umbilicus and the bladder and those born of tridiscordance, if they suppurate, prove fatal. The remaining ones, if treated immediately by an expert doctor, will be cured.

तस्मादचिरोत्थितां विद्रधीं शस्त्रसर्पविद्युदग्नि-
तुल्यां स्नेहविरेचनैराश्वेवोपक्रमेत् सर्वशो गुल्म-
वच्चेति ॥ १०३ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, अचिरोत्थिताम् तरतनी थयेदी देरसे न उत्पन्न हुई, शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, सर्प- सर्प साप, विद्युत्- वीजणी विद्युत, अग्नि- अने अग्नि और अग्निके, तुल्याम् तुल्य समान, विद्रधीम् विद्रधीनी विद्रधिकी, स्नेहविरेचनै- स्नेह तथा विरेचनेथी स्नेह एव विरेचनो द्वारा, गुल्मवत् तेभ्य गुल्मना रोग पेठे एवं गुल्मकी भांति, सर्वश सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, आशु एव जल्दीज शीघ्रही, उपक्रमेत् च इति उपचार करेवा चिकित्सा करे ॥ १०३ ॥

103-(2). Therefore immediately on appearance, an abscess which is just like a weapon, serpent, lightning or fire in action, should be prepared instantaneously with oleation

१०३. अचिरोत्थिता-अचिरोत्थित (ग.)

॥ स्नेहविरेचनै-स्नेहस्वेदविरेचनै.(क. घ. च)

and sudation procedures and should be treated like Gulma in all respects.

प्रमेहं विनाऽपि पिडकाना संभव —

भवन्ति चात्र—

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ १०४ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोक छे ३ श्लोक हैं कि, दुष्टमेदस. दुष्ट मेदवाणाने दुष्ट मेदवालेमें, प्रमेहम् प्रमेह प्रमेहके, विना सिवाय विना, अपि पणु मी, एता. ओ पिडकाओ ये पिडकायें, जायन्ते थाय छे होती हैं, यावत् परतु न्यां सुधी जब तक, वास्तुपरिग्रहः ओओ पोताना स्थानने पडती नथी ये अपने स्थानको पकड़ नहीं लेती, तवत् त्यांसुधी तब तक, एताः ओओ ये, न लक्ष्यन्ते अलुवाभां आवती नथी मालूम नहीं होती ॥ १०४ ॥

Here are verses again—

104. Even without diabetes such abscesses may occur in a person owing to vitiation of his adipose tissue. These are not observable till they become extensive in size.

शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः ।
जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसः ॥ १०५ ॥

प्रभूत पुण्डण बहुत, श्लेष्म, उक्ष कफ, मेदस अने मेदवाणाने और मेदवालेको, दुःसहा. सह्येदी. मुश्केल अतिशय पीडा देनेवाली, अतिबलाः तथा अति, अणवान तथा अति. बलवान्, ता ते वे, शराविका शराविका शराविका, कच्छपिका, उच्छपिका कच्छपिका, जालिनी अने जालिनी और जालिनी, इति ओ नामनी. पिडकाओ ये नामकी पिडकायें, जायन्ते हि उत्पन्न थाय छे होती हैं ॥ १०५ ॥

105. The crateriform, tortoise-form and cribriform inflammatory swellings,

१०५. मेदस-मेदमाम् (घ. छ.)

develop very intensively in persons with excessive kapha and fat, and become unbearable

पिडकाना साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देशः —

सर्षपी चालजी चैव विनता विद्रधी च याः ।
साध्याः पित्तोल्बणास्तास्तु संभवन्त्यल्पमेदसः ॥१०६॥

सर्षपी सर्षपी सर्षपी, अलजी च एव अलजी
अलजी, विनता विनता विनता, विद्रधी च अने
विद्रधि और विद्रधि, या जेओ जो, पित्तोल्बणाः पित्त-
प्रधान पित्तप्रधान, साध्या अने साध्य छे और साध्य
हैं, ता. तु तेओ वे, अल्पमेदस अल्प मेदवाणाने
अल्पमेदवालोको, संभवन्ति थाय छे होती हैं ॥१०६॥

106. Boils, dry gangrene, moist gangrene and abscess occur in persons with meagre fat and are curable. They are caused by excess of pitta.

मर्मस्वसे गुदे पाण्योः स्तने सन्धिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिडिकाः स प्रमेही न जीवति ॥१०७॥

यस्य जेना जिमको, मर्मसु मर्म स्थणोमां मर्म-
स्थानोमें, अंसे भला उपर असदेशमें, गुदे गुदाभां
गुदामें, पाण्यो. हाथो पर हाथों पर, स्तने स्तन उपर
स्तन पर, सन्धिषु सांधाओ उपर संधियोंमें, पादयोः
पगो उपर पैरों पर, पिडिकाः पिडिकाओ पिडिकायें,
जायन्ते थाय छे होती हैं, सः ते वह, प्रमेही प्रमेह
रोओ प्रमेही, न जीवति अवतल नथी जीवित नहीं
रहता ॥१०७॥

107. A diabetic getting inflammatory swelling in vital parts, shoulder, rectum, hands, breast, joints and feet, does not survive.

१०६ माध्या.—सद्या (ध.)

„ तास्तु—ता हि (क घ)

„ मेदस—मेदसाम् (ग घ छ ज)

१०७ मर्मस्वसे गुदे पाण्यो स्तने—मर्मस्वास्ते गुदे पाण्यो
स्तने (ध.द प)

उक्तान्योन्याः पिडकाः —

तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणा ।
पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥१०८॥
मृद्यश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथाऽपराः ।
मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजः ॥१०९॥

तथा तथा तथा, अन्या. भील दूसरी, रक्त- लाल
लाल, पीत- पीली पीली, असित- डाणी काली, अरुणा
अरुण अरुण, पाण्डुराः धूसर धूसर पाण्डुवर्णाः पांडु
वर्णानी पाण्डु, भस्माभा भस्माभा रंगनी भस्मके रंगकी,
मेचकप्रभा च अने थिकला डाणा रंगनी स्निग्ध-
कृष्ण वर्णकी, पिडका पिडिकाओ पिडिकायें, सन्ति होय छे
होती हैं, अन्या. भील डेटलीक अन्य कई पिडिकायें, मृद्य
च मृदु मृदु, कठिना कठिना कठिन, स्थूला. स्थूल
स्थूल, सूक्ष्मा. अने सूक्ष्म होय छे और सूक्ष्म होती है,
मन्दवेगा डेटलीक मन्दवेगवाणी कई मन्दवेगवाली,
महावेगा डेटलीक तीव्र वेगवाणी कई महावेगवाली,
स्वल्पशूला. डेटलीक थोडा दूर वाणी और कई थोडी
पीडायुक्त, महारुज. अने डेटलीक तीव्र दूरवाणी
होय छे और कई अत्यन्त पीडायुक्त होती हैं ॥१०८-१०९॥

108-109. There are also some other varieties of inflammatory swellings. They may be of red, yellow, dark, dusky-red, grey, yellowish, white, ash-colour and blackish in appearance. Some are soft and some are indurated. Some are very big and some are minute. Some are quickly developing and some are slowly developing Some are attended with severe pain and some are attended with mild pain.

ता बुद्ध्वा मास्तादीनां यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ।
ब्रूयादुपचरेच्चाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥११०॥

१०८ रक्तपीता—रक्तपीत (त)

१०९ शूला—मूला (ग)

११० उपचरेत्—उपाचरेत् (च छ)

ગતિઃ કાલકૃતા ચૈવા ચયાદ્યા પુનરુચ્યતે ।

અભાગમાદિષુ વર્ષા આદિ વર્ષાઆદિ, ષટ્સુ છ છ , કાલેષુ ઋતુઓમાં ઋતુઓમાં, યથાક્રમમ્ ક્રમાનુસાર ક્રમાનુસાર, પિત્તાદીનામ્ પિત્તાદિનાં પિત્તાદિ, એકૈકશ બુદ્ધા બુદ્ધા દરેકનાં પ્રત્યેક દોષકા, ચય-પ્રકોપ-પ્રશમા સચય, કોપ અને શમન સંચય. પ્રકોપ ઓર શમન, ભવન્તિ થાય છે હોતે છે, ઇવા આ ઇસ, ચયાદ્યા ચય ઝેમાં આદિ છે એવી ચય જિસમેં આદિ હૈ એસી, ગતિ આ ગતિ યહ ગતિ, પુન વળી સી, કાલકૃતા કાળકૃત કાલકૃત, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહાતી હૈ ॥૧૧૪૩॥

114. Accumulation, provocation and sedation of pitta and other humors occur individually and respectively in the six seasons beginning with the rainy season. These courses of accumulation etc., are described to be seasonal.

દોષાણા પ્રાકૃતી વૃક્તી ચ ગતિ —

ગતિશ્ચ દ્વિવિધા દૃષ્ટા પ્રાકૃતી વૈકૃતી ચ યા ॥૧૧૫॥

પિત્તાદેવોષ્મણઃ પક્તિર્નરાણામુપજાયતે ।

તચ્ચ પિત્તં પ્રકુપિતં વિકારાન્ કુરુતે બહૂન્ ॥૧૧૬॥

પ્રાકૃતસ્તુ વલં શ્લેષ્મા વિકૃતો મલ ઉચ્યતે ।

સ ચૈવોજઃ સ્મૃતઃ કાયે સ ચ પાન્મોપદિશ્યતે ૧૧૭

સર્વા હિ ચેષ્ટા વાતેન સ પ્રાણઃ પ્રાણિનાં સ્મૃતઃ ।

તેનૈવ રોગા જાયન્તે તેન ચૈવોપરુદ્ધયતે ॥૧૧૮॥

પ્રાકૃતી એક પ્રાકૃતી એક પ્રાકૃતી, યા ચ વૈકૃતી અને બીજી વૈકૃતી ઓર દૂસરી વૈકૃતી, ગતિ ચ એમ ગતિ ઇસ તરહ ગતિ, દ્વિવિધા એ પ્રકારની દો પ્રકારકી, દૃષ્ટા જણાઈ છે દેહી ગઈ હે, નરાણામ્ મનુષ્યના મનુષ્યોંકા, પક્તિ આહારનુ પાચન પાચન, ઝષ્મણ. અગ્નિરૂપ અગ્નિરૂપ, પિત્તાત્ એવ પિત્તથીજ પિત્તસે હી, ઉપજાયતે થાય છે હોતા હૈ તત્ પિત્તમ્ ચ અને તે પિત્ત ઓર

૧૧૪૩ ચયાદ્યા-વર્ષાયા (ધ પ)

૧૧૬ તચ્ચ પિત્ત-પિત્ત ચૈવ (ગ)

„ „ — યતઃ પિત્તમ્ (ધ.)

„ કુરુતે-જનયેદ્ (જ)

યહ પિત્ત, પ્રકુપિતમ્ કુપિત થઈ કુપિત હો કર, બહૂન્ બહુત, વિકારાન્ વિકારોને વિકારોકો, કુરુતે કરે છે કરતા હૈ, પ્રાકૃતઃ સમભાવે રહેલો પ્રકૃતિસ્થિત, શ્લેષ્મા કફ, તુ તે તો, વલમ્ બળ વલ, વિકૃતઃ ચ અને વિકૃત થયેલો કફ ઓર વિકૃત કફ, મલઃ મળ મલ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, સ ચ એવ અને તે સમ કફ ઓર વહ સમ કફ હી, કાયે શરીરમાં શરીરમાં ઓજઃ ઓજ ઓજ, સ્મૃત માન્યો છે કહા ગયા હૈ, સઃ ચ અને તે વિકૃત કફ ઓર વહ વિકૃત કફ, પાન્મા રોગરૂપ ઉપદિશ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, સર્વા હિ બધીજ સર્વ હી, ચેષ્ટા ચેષ્ટાઓ ચેષ્ટાયે, વાતેન સમ વાયુથીજ થાય છે સમ વાયુસે હી હોતી હૈ, સ. તે સમ વાયુને ઓર વહ સમ વાયુ, પ્રાણિનામ્ પ્રાણીઓનાં પ્રાણિયોંકા, પ્રાણ પ્રાણ પ્રાણ, સ્મૃત માન્યો છે માના ગયા હૈ, તેન એવ તેનાથીજ ઇસસેહી, રોગાઃ રોગો રોગ, જાયન્તે થાય છે ઉત્પન્ન હોતે હૈ, તેન એવ ચ અને તેનાથીજ ઓર ઇસીસે હી, ઉપરુદ્ધયતે મરણ થાય છે મૃત્યુ સી હોતી હૈ ॥૧૧૫-૧૧૮॥

115-118. The courses are seen to be of two kinds—physiological and pathological. It is by the heat of pitta that digestion takes place in men, and when that very pitta is in a provoked condition, it causes various diseases. The normal kapha constitutes the body-strength while the morbidised kapha becomes a vitiated element. It is said to be the vital essence of the body when normal, while it is described to be the source of ailment when morbid. All the life-activities of the body are performed by the normal vata which is said to be the very life of living beings. Diseases are caused by that very vata when morbidised and even cessation of life is caused by such vata.

नित्यं सन्निहितामित्रं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेद्विच्छन्नायुरनित्वरम् ॥११९॥

अनित्वरम् स्थिर अविनाशी, आयु आयुष्य जीवनकी, इच्छन् धृष्टता चाहना रखनेवाला, आत्मवान् जितेन्द्रिय पुरुषे जितेन्द्रिय पुरुष, आत्मानम् पेटाने अपनेको, नित्यम् नित्य नित्य, सन्निहितामित्रम् विद्वत् वातादिषु शत्रुनी समीप रहेल शत्रुओंके समीप रहा हुआ, समीक्ष्य जेष्ठने जानकर, नित्यम् हर्षेण नित्य, युक्त ध्यानयुक्त यथेन सावधान हो कर, परिचरेत् पेटान्नी परित्यर्था इत्यादि जेष्ठने अपनी परिचर्या करे ॥११९॥

119 The self-controlled man desiring to live the full span of life should live with great caution knowing himself to be constantly surrounded by foes (to his health).

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकौ—

शिरोरोगाः सहद्रोगा रोगा मानविकल्पजा ।
क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥१२०॥
कियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।
ज्ञानार्थं भिषजां चैव प्रजानां च हितैषिणा ॥१२१॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमे, श्लोकौ उपसंहारना ये श्लोका छे के उपसंहारके श्लोक हैं कि, प्रजानाम् च भण्यु प्रजाके, हितैषिणा हित आह्वानर हितको चाहनेवाले, तत्त्वदर्शिना तत्त्वदर्शी मुनिने तत्त्वदर्शी मुनिने, अस्मिन् आ इस, कियन्तःशिरसीये 'कियन्तःशिरसीय' नामना 'कियन्तःशिरसीय' नामके, अध्याये अध्यायमा अध्यायमे, भिषजाम् वैद्योना वैद्योंके, ज्ञानार्थम् च एव ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, सहद्रोगाः सहद्रोग सहित द्रोग सहित, शिरोरोगा शिरना रोग शिरोरोग, मानविकल्पजा दोषेना प्रमाणना बेहथी उत्पन्न यथेना दोषोंके प्रमाणके विकल्पसे उत्पन्न हुए, रोगा रोग रोग, सपिडका पिडकाओं सहित पिडकाओंके साथ, क्षया रसादिना क्षय

रसादिके क्षय, दोषाणाम् च एव अने दोषोंकी दोषोंकी, गति गति गति, उक्ता उक्ता छे कही हैं ॥१२०-१२१॥

Here are the two recapitulatory verses—

120-121. The diseases of the head, the diseases of the heart, diseases caused by minute pathological conditions of humors, wasting, inflammatory swellings and courses of the humors—all these are described in this chapter entitled "How many are the diseases of the head", by the well-wisher of mankind, the great sage, for the enlightenment of the physicians

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेना अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विषे सूत्रस्थानमे, कियन्तःशिरसीय. 'कियन्तःशिरसीय' 'कियन्तःशिरसीय,' नाम नामने नामका, सप्तदश सप्तदश सत्तरहवाँ, अध्याय अध्याय स पूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ १७ ॥

17 Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventeenth chapter entitled, "How many are the Diseases of the Head," is completed.

અષ્ટાદશોઽધ્યાય: ।

અઠારમે। અધ્યાય અધ્યાય અઠારહવાં

Chapter XVIII

ત્રિશોથીયાધ્યાયોપક્રમ- —

અથાત્ત્રિશોથીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

સથ જત હવે અહીંથી અવ 'આગે, 'ત્રિશોથીયમ્' 'ત્રિશોથીય' નામના 'ત્રિશોથીય' નામકે. અધ્યાયમ્ અધ્યાયનુ અધ્યાયકી, વ્યાખ્યાસ્યામ વ્યાખ્યાન કરશુ વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

મગવાન્ ભગવાન્ મગવાન્, આત્રેય આત્રેયે આત્રેયને, इति ह आ विषयर्मा नीये प्रमाणे च इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धेतुं छे कहा है ॥ २ ॥

1 We shall now expound the chapter entitled "The Three kinds of Edema".

2. Thus declared the worshipful Atreya

શોથાના મેદા —

त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, ते पुनर्द्विविधा निजागन्तुमेदेन ॥ ३ ॥

વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્મ- તથા કફરૂપ તથા કફરૂપ, નિમિત્તા કારણથી ઉત્પન્ન થતા કારણજન્ય, ત્રયઃ ત્રણ પ્રકારના ત્રણ પ્રકારકે, શોથાઃ સોબ શોથ, ભવન્તિ છે હૈ, તે તેઓ યે, પુન વળી ફિર, નિજ- નિજ નિજ, આગન્તુ- તથા આગન્તુજ આગન્તુજ, મેદેન એ ભેદથી યે મેદસે, દ્વિવિધાઃ એ પ્રકારના છે દો પ્રકારકે હૈ ॥ ૩ ॥

3 There are three kinds of edema caused by vata, pitta and kapha respectively. They are again classified into two groups as those caused by endogenous and exogenous causes

આગન્તોઃ શોથસ્ય નિદાનમ્—

તત્રાગન્તવશ્ચેદનમેદનક્ષણનમજ્જનપિચ્છનોત્પેષ-
ણપ્રહારવધવન્ધનવેષ્ટનવ્યધનપીડનાદિભિર્વા મહ્યા-
તકપુષ્પફલરસાત્મગુતાશૂકક્રિમિશૂકાહિતપત્રલ-
તાગુલ્મસંસ્પર્શનૈર્વા સ્વેદનપરિસર્પણાવમૂત્રજૈર્વા
વિષિણાં સવિપપ્રાણિદંષ્ટ્રાદન્તવિષાણનખનિપાતૈર્વા
સાગરવિષવાતહિમદહનસંસ્પર્શનૈર્વા શોથાઃ સસુ-
પજાયન્તે ॥ ૪ ॥

તત્ર તેમાં ઇનમેં, આગન્તવ. આગન્તુક સોબ આગ-
ન્તુજ શોથ, છેદન- કાપવા છેદનસે, મેદન- કાપવા મેદનસે,
ક્ષણન- કચરવા હિસનસે, મજ્જન- ભાંગવા તોડનસે, પિચ્છન-
અત્ય ત પીડવા પિચ્છનસે, ઉત્પેષણ- પીસવા કુચલનસે,
પ્રહાર- લાકડી વગેરેથી માર મારવા ચોટસે, વધ- અભિ-
ધાત થવા અભિધાત, વન્ધન- બાંધવા બાધનસે, વેષ્ટન-
વીટવા લપેટનસે, વ્યધન- વીધવા વીધનસે, પીડન-
આદિભિ વા કે દબાવવા વગેરેથી યા દબાવે આદિસે,
મહ્યાતક- અથવા સિલામાનાં અથવા મીલાવેંકે, પુષ્પ-
ફલ પુષ્પ, ફલ- ફળ ફલ, રસ- રસથી રસસે, આત્મગુ-
તાશૂક- કવચફળીના કાંટાથી આત્મગુતાકે રોચેસે,
ક્રિમિશૂક- કૃમિઓના શકેથી ક્રિમિયોંકે શૂકસે,
અહિત- અહિત કરનાર અહિતકારી, પત્ર- પાંદડાં પત્તે,
લતા- વેડીઓ લતા, ગુલ્મ- કે ગુચ્છોના યા ગુલ્મકે,
સંસ્પર્શનૈઃ વા સ્પર્શથી સ્પર્શ હોને સે, વિષિણામ્ અથવા
વિષવાળાં પ્રાણીના અથવા વિષેલે પ્રાણિયોંકે, સ્વેદન-
પરસેવાથી પસીનેસે, પરિસર્પણ ફરીજવાથી ચલનેસે, અવ-
મૂત્રજૈ. વા કે મૂતરી જવાથી યા મૂત્ર કર દેનેસે, સવિષ-
પ્રાણિ- અથવા વિષવાળાં પ્રાણીઓની અથવા વિષેલે
જન્તુઓકે, દષ્ટ્રા- દાંડ દંડા, દન્ત- દાંત દાંત, વિષાણ-
શીંગડાં શીંગ, નખ- કે નખના યા નખકે, નિપાતૈઃ વા
લાગવાથી લગ જાનેસે, સાગર- અથવા સાગરના વાયુના
સાગરકી વાયુવા, વિષ- વિષ વિષેલી. વાત- વાયુના વાયુકે,
હિમ- હિમના હિમકે, દહન- કે અગ્નિના યા અગ્નિકે,
સંસ્પર્શનૈ વા સ્પર્શથી સ્પર્શ હોનેસે, જોથા સોબ શોથ,

૪ સ્વેદન-સ્વેદ (ક)

,, વિષિણા-સવિષાણા (ઘ જ)

,, સવિષ-સવિષાવિષ (ઘ જ)

,, શોથા-જોફા (ગ)

समुपजायन्ते उत्पन्नं थायं छे उत्पन्नं हो जाते हैं,
॥ ४ ॥

4 Of these the causes of exogenous edema are physical, such as injuries due to excision, incision, comminution, fracture, contusion, pounding, blow, concussion, binding, ligaturing, piercing, compression and similar injuries; chemical or toxic causes such as juice of flower and fruit of marking nut, bristles of cowage, bristles of prickly insect, poisonous plants, leaves and creepers; poisons such as sweat, urine or discharge and crawling of poisonous animals, bite and injury from fangs, teeth, horns and claws of venomous animals; climatic causes such as marine and other poisonous winds, thermal such as touch of frost or fire.

आगन्तुशोथस्य प्रतिकार —

ते पुनर्यथास्वं हेतुव्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैः; बन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रतापनिर्वापणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमापद्यन्ते ॥ ५ ॥

निज-निज शोथनां निज शोथके, व्यञ्जन-लक्षणोत्थी लक्षणोंसे, एकदेश-एक भागमां एक देशमें, विपरीतै. विपरीत विपरीत, यथास्वम् यथास्वम् यथास्वम् यथास्वम्, हेतु-कारणोंसे, व्यञ्जनैः उत्पन्नं थानां लक्षणोत्थी उत्पन्न होनेवाले लक्षणोंद्वारा, ते तेषां वे, पुन. तो फिर, आदौ प्रथम प्रथम, उपलभ्यन्ते आगन्तुशोथमां आवे छे पहिचाने जाते हैं, बन्ध-बन्ध बन्धन, मन्त्र-मन्त्रप्रयोग मन्त्र, अगद-औषध अगद, प्रलेप-लेप

५. हेतुव्यञ्जनै-हेतुजै व्यञ्जनै (क च छ)

॥ बन्ध-ब्रणबन्ध (द)

॥ मन्त्रागद-मात्रागद (ज.)

॥ प्रताप-प्रवात (ख. क. त.)

प्रलेप, प्रताप-स्वेद स्वेद, निर्वापण आदिभिः च द्रव्यशमनादि निर्वापण आदि, उपक्रमे. उपचारोद्धार उपचारोंसे, उपक्रम्यमाणा. सारवा-उद्धार चिकित्सा करने पर, प्रशान्तिम् शान्ति शान्त, आपद्यन्ते पाये छे हो जाते हैं ॥ ५ ॥

5. In the beginning they are known by the characteristic signs of injury differing from edema caused by endogenous factors as being localised in one region. They subside when treated with such remedies as bandaging, incantations, medicines, applications, heat, refrigeration and such other treatments.

निजस्य शोथस्य सामान्यनिदानम्—

निजाः पुन स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामथथावत्प्रयोगान्मिथ्यासंसर्जनाद्वा छर्द्यलसकचिसृचिकाश्वासकासातिसारशोषपाण्डुरोगोदरज्वरप्रदरभगन्तराशोविकारातिकर्शनैर्वा कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्दिक्षवथ्र्द्वारशुक्रवातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा कर्मरोगोपवासाध्वकर्शितस्य वा सहसाऽतिगुर्वम्ललवणपिष्टान्नफलशाकरागदधिहरितकमद्यभन्दकविरूढनवशूकशमीधान्यानूपौदकपिशितोपयोगान्मृत्पङ्कलोष्टभक्षणाद्युपातिभक्षणाद्भर्भसंपीडनादामगर्भप्रपतनात् प्रजातानां च मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वाच्च शोफाः प्रादुर्भवन्ति, इत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ६ ॥

निजा निज शोथ निज शोथ, पुन तो फिर, स्नेह-स्नेहन स्नेहन, स्वेदन-स्वेदन स्वेदन, वमन-वमन वमन, विरेचन विरेचन विरेचन, आस्थापन-आस्थापन आस्थापन, अनुवासन-अनुवासन अनुवासन,

६ छर्द्यलसक-छर्दिरलसक (त)

॥ विकारातिकर्शनैर्वा-विकारातिकर्षणैर्वा (घ)

॥ वेगधारणै-वेगविधारणै (क घ च)

॥ कर्मरोगो-कर्मरोगो (प्र)

॥ अध्वकर्शितस्य-अतिकर्षितस्य (न)

॥ भक्षणात्-भक्षणाद्वा (ज.)

॥ शोफाः-शोथा (च.)

शिरोविरेचनानाम् अने शिरोविरेचनना जौर शिरोविरे-
चनके, अयथावत् असम्भू मिथ्या, प्रयोगात् प्रयोगथी
प्रयोगसे, मिथ्यासंसर्जनात् वा के मिथ्या संसर्जनथी
या संसर्जनक्रमके ठीक विधिसे न करनेके कारण,
छर्दि- अथवा उलटी अथवा वमन, अलसक- अलसक
अलसक, विसूचिका-विषूचिका विषूचिका श्वास- श्वास
कास- कास कास, अतिसार- अतिसार अतिसार, शोष- शोष
शोष, पाण्डुरोग पाण्डुरोग पाण्डुरोग, उदर- उदर उदर-
रोग, ज्वर- ज्वर ज्वर, प्रदर- प्रदर प्रदर, भगन्दर-
भगन्दर भगन्दर, अर्शोविकार- अर्श रोगथी अर्शरोगसे,
अतिकर्शनै वा के अति कृशता यती या अति कृश हो
जानेसे, कुष्ठ- अथवा कुष्ठ अथवा कुष्ठ, कण्डू- कण्डू
कण्डू, पिडका-आदिभि वा के पिडका वजरेथी या पिडका
आदिसे, छर्दि- अथवा उलटी अथवा वमन, क्षवथु- छी के
छीक, उद्गार- ओड्डार उद्गार, शुक्र- वीर्य शुक्र, वात- वायु
वायु, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष-वेगधारणै वा के भणना वेगोने
रोडवाथी या मलके वेगोको रोकनेसे, कर्म- अथवा पञ्चकर्म
अथवा पञ्चकर्म, रोग- रोग रोग, उपवास- उपवास उपवास,
अध्व- के भाग्यधनथी या मुसाफरीके कारण, कर्षितस्य वा
कृश थवाथी कृश हो जानेसे, सहसा ओड्डम सहसा,
अतिगुरु- अतिगुरु अतिगुरु, अम्ल- आटा अम्ल, लवण-
आटा लवण, पिष्टान्न- पिष्टान्न पिष्टान्न, फल- फल फल,
शाक- शाक शाक, राग- अथाणां यटणी वजरे अचार-
चटनी आदि, दधि- दही दधि, हरितक- हरितकवर्ग हरि-
तकवर्ग, मद्य- मद्य मद्य, मन्दक- डायु दही मन्दक,
विरूढ- उगाडेय धान्य विरूढ धान्य, नव- नवां नूतन,
शूक- शूकधान्य शूकधान्य, शमीधान्य- नवा शमीधान्य
नूतन शमीधान्य, आनूप- तथा आनूप तथा आनूप,
औदक- तेमज औदक एवं औदक, पिशित- भांसना
मासके, उपयोगात् अत्यत उपयोगथी अत्यधिक उप-
योगसे, मृत्- माटी मिट्टी, पक्क- डाख किचड, लोष्ट- तथा
देहं तथा मिट्टीके ढेल्लेके, भक्षणान् भावाथी खानेसे,
लवण- लवण नमकके, अतिभक्षणात् अहु भावाथी अति
खानेसे, गर्भसंपीडनात् गर्भना दबाथी गर्भके दब
जानेसे, आमगर्भ- डायु गर्भ आमगर्भके, प्रपतनात् पड-
वाथी गिर जानेसे, प्रजातानाम् सुवावडीओने थयेला
प्रसूताको हुए, मिथ्योपचारात् मिथ्या उपचारथी मिथ्या-

आहारविहारसे, उदीर्णदोषत्वात् च कुपित थयेला दोषथी
और दोषोंके कुपित होनेके कारण, शोफा सेला शोफ,
प्रादुर्भवन्ति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न हो जाते हैं, इति आ
प्रमाणे इस प्रकार, सामान्य सामान्य सामान्य, हेतु-
हेतु हेतु, उक्तः उक्तो छे कहा है ॥ ६ ॥

6 The causes of endogenous edema are— Improper administration or wrongful use of oleation and sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata, errhines, wrongful rehabilitation regimen, extreme emaciation caused by vomiting, intestinal torpor, acute intestinal irritation, dyspnea, cough, diarrhoea, consumption, anemia, abdominal diseases, fever, leucorrhea, fistula-in-ano and piles, or dermatosis, pruritus, pimples, or the suppression of the urges for vomiting, sneezing, eructation, seminal ejaculation, flatus, urine and feces; or emaciation due to over-dose of purificatory procedures, disease, fasting, and excessive walking; or indiscriminate and excessive use of heavy and acid articles, salt, pastry, fruits, vegetables, Raga-preparation, curds, greens, wine, immature curds, sprouted and new corn and cereals and flesh of wet-land and aquatic animals, or eating clay, mud and sods, eating too much of common salt, pressure of gravid uterus, abortion, wrongful puerperal regimen, the precipitations of the morbid humors—these causes produce the various types of edema. Thus have been described the causes in general.

વાતજશોથસ્ય નિદાનં લક્ષણં ચ—

અયં ત્વત્ર વિશેષઃ—શીતરૂક્ષલઘુવિશદશ્રમોપ-
વાસાતિકર્શનક્ષપણાદિભિર્વાયુઃ પ્રકુપિતસ્ત્વદ્વ્યાં-
સશોણિતાદીન્યભિભૂય શોફં જનયતિ, સ ક્ષિપ્રો-
ત્થાનપ્રશમો ભવતિ, તથા શ્યામારુણવર્ણઃ પ્રકૃતિ-
વર્ણો વા, ચલઃ સ્પન્દનઃ સ્વરપરુષભિન્નત્વગ્રોમા
છિદ્યત ઇવ મિદ્યત ઇવ પીડ્યત ઇવ સૂચિભિરિવ
તુદ્યતે પિપીલિકાભિરિવ સંસૃપ્યતે સર્પપક્લ્લાવલિષ્ઠ
ઇવ ચિમિચિમાયતે સંકુચ્યત આયમ્યત ઇવેતિ
વાતશોથઃ (૧),

અત્ર એઓમાં इनमे, अयम् तु आ यह, विशेष
બેદ છે મેદ છે, શીત- શીત શીત, રૂક્ષ- રૂક્ષ રૂક્ષ,
લઘુ-લઘુ લઘુ, વિશદ- તથા વિશદ દ્રવ્યોના સેવનથી
તથા વિશદ દ્રવ્યોંકે સેવનસે, શ્રમ- અને શ્રમ ઔર શ્રમ,
उपवास- ઉપવાસ ઉપવાસ, अतिकर्शन- અતિકૃશતા
અતિકૃશતા, क्षपण-આદિભિઃ ક્ષીણતા વગેરેથી ક્ષીણતા
આદિસે, પ્રકુપિત કુપિત થયેલો કુપિત હુરે, वायु
વાયુ વાયુ, त्वक्- ત્વચા ત્વચા, मास- માંસ માસ,
शोणित-આદિની રક્ત વગેરેને રક્ત આદિકા, अभिभूय
પરાભવ પમાડીને પરાભવ કરકે, शोफम् सोजे શોથ,
जनयति उत्पन्न કરે છે ઉત્પન્ન કરતી છે, स ते
વહ, क्षिप्र- જલદી જલ્દી, उत्थान- ઉપડવાવાળો ઊઠા ઊઠા-
નેવાળા, प्रशम तथा शमनवाणे तथा शमनवाला,
भवति थाय છે હો જાતા છે, तथा तथा एवं, श्याम-
શ્યામ શ્યામ, अरुण अथवा अरुण या अरुण, वर्ण
રંગવાળો વર્ણવાળા, प्रकृति अथवा देहसमान या देह-
સમાન, वर्णः वा वर्णवाणे પણ થાય છે વર્ણવાળા
મી હોતા છે, चल. તે ચલ સ્વભાવવાળો વહ
गतिशील, स्पन्दनः द्रव्यवाणे स्पन्दनयुक्त, स्वर-
अश्रुथर्षा कर्कश, परुष- કઠોર કઠોર, भिन्न- ફાટેલ ફટે

हुए, त्वक्- थामडी त्वचा, रोमा तथा ईवाडावाणे।
थाय છે तथा रोमवाला होता है, छिद्यते वणी तेमां छेदन
थतु होय पुन उसमें छेदनकी, इव એવુ માતિ, મિદ્યતે
બેદન થતું હોય મેદનની, इव એवु માતિ, पीड्यते
દબાવવામાં આવતુ હોય દવાનેની, इव એवु માતિ,
सूचीभिः सोथो सूईके, तुद्यते बोडवाમાં आवती होय
ચૂમનેકે, इव એवु માતિ, पिपीलिकाभि. ડીડીઓથી
ચિડંટિયોકે, संसृप्यते सणवणाट थाय रेंगनेके, इव એवु
ભાસે છે સમાન પ્રતીત હોતા છે, सर्पप- सरसवने।
सरसोके, कल्क- कट्क कल्कके, अवलिप्त सोपडये होय
લેપકે, इव એवु સમાન, चिमिचिमायते यमयम थाय
છે જનજનાહટ હોતા છે, संकुच्यते स डाय थते। होय
સકોચ હોનેની, (इव એवु माति), आयम्यते ये'थातु
હોય તનાવ હોનેની, इव એवु थाय છે माति होता है,
इति आ प्रमाणे इस प्रकार, वातशोथ. वातशोथ છે
વાતશોથ છે (૧),

7-(1). These are its distinctive
characteristics. Vata, provoked by
the use of cold, dry, light, and clear
substances, or by fatigue, fasting,
extreme emaciation and purgation
etc., invades the skin, flesh, blood and
the other tissues and produces edema.
It appears and disappears abruptly.
It is of dusky red or normal skin co-
lour. It is migratory and throbbing.
The skin and hair become rough, harsh
and broken. There is painful sen-
sation as if the part is excised or
incised, compressed or pricked by need-
les or crawled on by ants. There is
tingling sensation as if painted with
mustard paste or there is contraction
or expansion. These are the symptoms
of edema caused by vata

પિત્તજશોથસ્ય નિદાનં લક્ષણં ચ—

उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलवणास्लाजीर्णभोजनैर-

- ૭ (૧) શ્રમોગ્રમા°—ધૂમોપવાસા° (ધ)
,, અભિભૂય શોફ—અભિરૂપજોફ (ધ.)
,, ચલ — આતન (થ)
,, ત્વગ્રોમા—ત્વગ્લોમા (છ)
,, સર્પપક્લ્લા°—સર્પપાદિકલ્લા° (ઠ ત)
,, વાતશોથઃ—વાતજોફ (જ ઠ ત)

श्यातपप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वङ्मांसशोणितान्यभिभूय शोथं जनयति, स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति, कृष्णपीतनीलताम्रावभास उष्णो मृदुः कपिलताम्ररोमा उष्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यते क्लिद्यते न च स्पर्शमुष्णं च सुषूयत इति पित्तशोथः (२),

उष्ण उष्ण उष्ण, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, कटुक- तीक्ष्ण कटु, क्षार- क्षार क्षार, लवण- लवण लवण, अम्ल- तेभज भाटा पदार्थो भावाथी एव खट्टे पदार्थोके खानेसे, अजीर्ण- अजीर्णपर अजीर्णमें, भोजनैः भावाथी खानेसे, अग्नि- अग्नि अग्नि, आतप- अने तपना और धूपके, प्रतापै च तापथी तापसे, प्रकुपितम् कुपित थयेले कुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, त्वक्- त्वया त्वचा, मांस- मांस मांस, शोणितानि तथा रक्तानि तथा रक्ता, अभिभूय पराभव पराधीने पराभव करके, शोथम् सोओ शोथ, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, स- ते वह, क्षिप्र- जल्दी जल्दी, उत्थान- उपवावाणे ऊचा उठ आनेवाला, प्रशम- तथा शमनवाणे शमनवाला, भवति थाय छे होता है, कृष्ण तेभज डाणे एव काला, पीत- पीणे पीला, नील- नील नीला, ताम्र तथा ताम्र तथा ताम्र, अवभास- देभाते दिखाववाला, उष्ण उष्ण उष्ण, मृदु पेये कोमल, कपिल- अने कपिल और कपिल, ताम्र- तथा ताम्र एवं ताम्र, रोमा र्वाडावाणे डेय छे रोंबेवाला होता है, उष्यते ओछ भागमां दाड थाय एक भागमें दाह होता है, दूयते तपे छे तपता है, धूप्यते ओछे धु धवाय छे धुआसा निकलना प्रतीत होता है, ऊष्मायते भाड डाडे छे ऊष्माको निकालता है, स्विद्यते स्वेद्युक्त थाय छे पसीना आता है, क्लिद्यते क्लेद्युक्त थाय छे क्लिन्न होता है, स्पर्शम् स्पर्श स्पर्श, उष्णम् च अने गरमीने और गरमीको, न सुषूयते सहन करेता नथी सहन नहीं करता, इति आ प्रभाणे इस प्रकार, पित्तशोथ पित्त- शोथ छे पित्तशोथ है (२),

७ (२) शोथ-शोफ (ज)

„ कपिलताम्र-कपिलपित्तलताम्र (च. ध)

„ उष्यते-त उष्यते (क)

„ सुषूयते-सहते (च. ब.)

„ पित्तशोथ-पित्तशोफ. (ज. ठ त)

7-(2) The pitta provoked by the use of hot, acute, pungent and alkaline, salt and acid articles of diet, predigestion meals, by the severe heat of fire or sun, invades the skin, blood and flesh and produces edema. It appears and disappears abruptly. It is of dark, yellowish, purple or coppery tinge. It is warm and soft. Hairs become tawny or of coppery colour. There is sensation of heat, parching, fuming or steaming. The part sweats and is softened and does not tolerate touch and heat.

कफजशोथस्य निदान लक्षण च—

गुरुमधुरशीतस्निग्धैरतिस्वप्नाव्यायामादिभिश्च श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति, पाण्डु- श्वेतावभासो गुरुः स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानः शुक्लाग्रोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्मशोथः (३),

गुरु गुरु गुरु, मधुर- मधुर मधुर, शीत- शीत शीत, स्निग्ध- तथा रिनग्ध द्रव्योना सेवनथी तथा स्निग्ध द्रव्योंके सेवनसे, अतिस्वप्न- अतिनिद्राथी अतिनिद्रासे, अव्यायाम-आदिभि. च अने व्यायाम न करवा वगे- रेथी और व्यायाम न करना आदिसे, प्रकुपित- कुपित थयेले कुपित हुआ, श्लेष्मा कफ, त्वक्- त्वया त्वचा, मांस- मांस मांस, शोणित-आदीनि रक्त वगेरेने रक्त आदिका, अभिभूय पराभव करीने पराभव करके, शोथम् सोओ शोथ, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, स- ते वह, कृच्छ्र- धीमेधीमे धीरेधीरे, उत्थान- उपवावाणे ऊचा उठ आनेवाला, प्रशम- तथा शमनवाणे तथा शमनवाला, भवति थाय छे होता है. पाण्डु- तेभज पांडु एव पाण्डु, श्वेत- तथा श्वेत तथा श्वेत, अवभास-

७ (३) स्निग्धे-स्निग्धोपयोगे. (क च ब द)

„ शोथं-शोफ (ठ. त.)

„ श्लेष्मशोथः-श्लेष्मशोफ. (ठ त)

देहावने दिखाववाला, गुरु भारे भारी, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, श्लक्ष्णः लीभे चिकना, स्थिरः स्थिर स्थिर रत्यान धन धन, शुक्ल-धोला श्वेत, अग्रोमा स्वांता आगला भागवाणे। रोगेका अग्र भागवाला, स्पर्श उष्णसह च अने स्पर्श तथा उष्णता सहन करना होय छे और स्पर्श और उष्णताको सहन करनेवाला होता है, इति आ प्रभाणु इस प्रकार, श्लेष्मशोथः श्लेष्मशोथ छे कफशोथ है (३).

7-(3). The kapha provoked by the use of heavy, sweet, cold and uctuous articles of diet, excessive sleep, and avoidance of exercise etc., invades the skin, flesh, blood and the other tissues and produces edema. It is slow in onset and subsidence. It is of pale whitish tinge. It is thick, greasy, smooth, firm and dense. Hairs appear white at their edges, and it has tolerance to touch and heat. These are the signs of edema caused by kapha.

द्वन्द्वजसन्निपातजशोथाना निदानं लक्षणं च —

यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद्द्विदोषजास्त्रयः शोथा भवन्ति, यथास्वकारणाकृतिसन्निपातात् सान्निपातिक एकः; एवं सप्तविधो मेदः ॥ ७ ॥

यथास्व-पेतापेतानां अपने अपने, कारण-कारणों, आकृति-अने लक्षणों और लक्षणोंके, संसर्गात् मिश्रणुत्थी मिलनेसे, द्विदोषजा ये दोषुत्थी उत्पन्न थयेला दो दोषोंसे उत्पन्न हुए, त्रय त्रयुत्थी तीन, शोथा शोथ शोथ, भवन्ति थाय छे होते हैं, यथास्व-पेतापेताना अपने अपने, कारण-कारणोंके, आकृति-अने लक्षणोंके, सन्निपातात् सन्निपातुत्थी सन्निपातसे, सान्निपातिक, सान्निपातिक शोथ सान्निपातिक शोथ, एकः एक छे एक है, एवम् आ

प्रभाणु इस प्रकारसे, सप्तविध सात अतना सात प्रकारके, मेद मेद छे मेद है ॥ ७ ॥

7 There are three kinds of edema caused by bi-discordance due to admixture of causes and symptoms of the two humors concerned. Only one kind of edema is caused by the discordance due to symptosis of respective causes and symptoms of all the three humors. Thus they are of seven varieties

शोथाना पृथक् पृथक् प्रकारेण मेदा —

प्रकृतिभिस्ताभिस्तभिर्भिद्यमानो द्विविधस्त्रिविधश्चतुर्विधः सप्तविधोऽष्टविधश्च शोथ उपलभ्यते, पुनश्चैक एवोत्सेधसामान्यात् ॥ ८ ॥

ताभि ते उन. ताभि ते उन, प्रकृतिभिः लेशनां कारणुत्थी मेदके कारणोंसे. भिद्यमानः लेद पाउवाभां आवतां मेद करने पर, द्विविध. ये अतने दो प्रकारका, त्रिविध त्रयुत्थी अतने तीन प्रकारका, चतुर्विध. चार अतने चार प्रकारका, सप्तविध सात अतने सात प्रकारका, अष्टविधः च अने आठ अतने और आठ प्रकारका, शोथ शोथ शोथ, उपलभ्यते जेवाभा आवे छे देखनेमें आता है. पुन च वणी और फिर, उत्सेध-उत्था होवानी ऊचा होनेकी, सामान्यात् समानताथी समानतासे, एक. एक प्रकारका, एक प्रकारका, एव छे ही है ॥ ८ ॥

8. Being thus classified according to the difference in their causative factors, they become grouped as bipartite tripartite, quadrupartite, septapartite and octopartite. But they are all one, swelling being their common pathogenic symptom

७ शोथा-शोफा (इ त.)

७ एव सप्तविधो मेदः-एवं मेदः (ख. ज.)

८ प्रकृतिभि-एव मेदप्रकृतिभि (व त. ब)

७ शोथ-शोफ (ख.)

७ पुनश्चैक-स पुनश्चैक (ब)

वानजादिशोथलक्षणानां श्लोकेन पुनरभिधानम्—

भवन्ति चात्र—

शूयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।
पीडितान्युन्नमन्त्याशु वातशोथं तमादिशेत् ॥९॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लो३।
छे ३ श्लोक है कि, यस्य जेनां जिसके, गात्राणि अ गे।
अग, शूयन्ते सू७ अथ सूजे हों, स्वपन्ति इव अ७छे ३
वेदनारहित थाय सोनेकी भांति हो जाते हो, रुजन्ति च
३ पीडायुक्त होय या पीडायुक्त होते हो, पीडितानि
दुःखाववाथी दबाने पर, आशु त२त शीघ्र, उन्नमन्ति ७। अ।
आवी अथ ऊपर आ जाते हों, तम् तेने उसको, वात-
शोथम् 'तने वातशोथ थये छे' 'तुम्हे वातशोथ हुआ है,'
आदिशेत् अ७म उ७हेतु ऐसा कहें ॥ ९ ॥

Here are verses again —

9 That edema is to be regarded as the one due to vata wherein the limbs are swollen and there is numbness and pain in the swelling and which when pressed with the finger and left, returns instantaneously to its normal level.

यश्चाप्यरुणवर्णाभिः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।
स्नेहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥१०॥

अपि च व७णी और भी अरुण- अ२गु लाल, वर्ण-
व७र्णने वर्णके, आभ दे७भाते देखावका, य. जे जो,
शोथ शोथ शोथ, नक्तम् रात्रे रात्रिमें, प्रणश्यति थेसी
अथ छे शान्त होता है, स्नेह- तथा स्नेह तथा स्नेह,
उष्ण- गरमी गरमी, मर्दनाभ्याम् च अने मर्दनथी
और मर्दनसे, प्रणश्येत् च शमी अथ छे नष्ट हो जाता
है, सः ते वह, वातिक वातजन्य शोथ छे वातजन्य
शोथ है ॥ १० ॥

९ शूयन्ते-दूयन्ते (द)

„ स्वपन्तीव-स्पन्दन्तीव (ग ब)

„ स्वपन्तीव रुजन्ति न-स्पन्दन्तीव रुजन्ति च (प)

„ उन्नमन्त्याशु-उन्नमन्तीव (प)

१०. शोथो-शोफो (ख ज.)

10. That which is light-red in appearance, which is lessened at night (due to rest) and disappears when massaged with unctuous and hot substances, is also an edema due to vata.

यः पिपासाज्वरार्तस्य दूयतेऽथ विदह्यते ।
स्विद्यति क्लिद्यते गन्ध्री स पित्तः श्वयथुः स्मृतः ॥११॥

पिपासा- तरस प्यास, ज्वर- तथा तावथी एव ज्वर-
से, आर्तस्य पीडायेव अनुभूयते पीडित मनुष्यका य.
जे शोथ जो शोथ, दूयते अ७त२। उ७रे छे जलता है,
अथ विदह्यते तुरत पाडी अथ छे शीघ्र प७ जाता है,
स्विद्यति परसेवाथी युक्त अने छे पसीनेसे युक्त होता
है, क्लिद्यते क्लेद पासे छे क्लिन्न होता है, गन्ध्री अने
गंध भारे छे और गन्धवाला होता है स. ते उस,
श्वयथु. सो७ने शोथको, पित्त पित्तजन्य पित्तजन्य,
स्मृत उ७हो छे कहा है ॥ ११ ॥

11 That edema is regarded as born of pitta wherein the patient is afflicted with thirst and fever, and there is pain and burning sensation in the swelling, as well as sweating, softening and smell.

यः पीतनेत्रवक्त्रत्वक् पूर्व मध्यात् प्रशूयते ।
तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥१२॥

य. जे सो७ने जो शोथ, पीत- पी७णां पीले, नेत्र-
नेत्र नेत्र, वक्त्र- मुख मुख, त्वक् तथा आ७मीवा७णे। और
त्वचा वाला हो, पूर्वम् अने प७हेलां और प७हेले, मध्यात्
मध्य शरीरमां मध्य शरीरमें, प्रशूयते उत्पन्न थाय
उत्पन्न हो, तनुत्वक् पात७णी आ७मीवा७णे। होय पतली
त्वचावाला हो, अतिसारी च अने अतिसारवा७णे।
होय और अतिसारवाला हो स ते वह, पित्तशोथ

११ स्विद्यति क्लिद्यते-क्लिद्यति स्विद्यते (क ब)

१२ नेत्रवक्त्रत्वक्-मुखवर्णत्वक् (ग)

„ -मुखनेत्रत्वक् (च)

„ -नखनेत्रत्वक् (प)

पित्तजन्य शोथ पित्तजन्य शोथ, उच्यते कृष्णाय छे कहलाता है ॥ १२ ॥

12. That again is said to be edema due to pitta wherein there is yellow coloration of the eyes, the face and the skin, wherein the edema begins in the abdomen, the skin is thin and the patient is suffering from diarrhoea.

शीतः सक्तगतिर्यस्तु कण्डूमान् पाण्डुरेव च ।
निपीडितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥१३॥

य. तु ने जो, शीत शीत शीतल, सक्तगतिः इलाय नहिं ओवे न फैलनेवाले, कण्डूमान् भरनेवाले। खाजयुक्त, पाण्डु एव च पांडु रंगने। पाण्डुवर्ण, निपीडित तथा दबायाथी तथा दबाने पर, न उन्नमति ओ. ये। उपरी आवते। न होय ऊचा न उठे, स. ते वह, श्वयथु. शोथ शोथ, कफात्मक. उद्भूतभूत छे कफजन्य है ॥ १३ ॥

13. That edema is due to kapha which is cold, fixed, itching, whitish and which on pressure pits and does not return to the normal level soon.

यस्य शस्त्रकुशच्छिन्नाच्छोणितं न प्रवर्तते ।
कृच्छ्रेण पिच्छा स्रवति स चाथि कफसंभवः ॥१४॥

यस्य नेना जिसके, शस्त्र-शस्त्राथी शस्त्रसे, कुश-के इलाथी करेला या दर्भसे, छिन्नात् छेदमाथी काटने पर, शोणितम् ढोड़ी रक्त, न न नही, प्रवर्तते नीकणे

१३. शीत सक्तगतिर्यस्तु कण्डूमान् पाण्डुरेव च-य शीतल सक्तगति. पाण्डु. कण्डूयतेऽपिच (ग घ ध)
,, शीत सक्तगतिर्यस्तु-य. शीतल सक्तगति (क छ)
,, सक्तगतिः-सक्तगति (प.)
,, निपीडितो-य. पीडितो (द)
,, निपीडितो नोन्नमति-पीडितो नोन्नमेन्मन्द (ग च घ)
१४ शस्त्रकुशच्छिन्ना-शस्त्रकुशच्छेदा (क घ)
,, पिच्छा स्रवति-पिच्छान्स्रवति (ख.)

निकलता, कृच्छ्रेण अने भुशुकेलीओ और कठिनाईसे, पिच्छा थीकृश्लो तथा धाटे स्राव चिकना तथा गाढा स्राव, स्रवति वहे वहे, स ते सोने वह जोथ च अपि पशु भी, कफसंभव. उद्भूती उत्पन्न थयेदो छे कफजन्य है ॥ १४ ॥

14. That again is edema due to kapha from which no blood flows out when incised with an instrument or a blade of sacred grass but only slimy fluid oozes out with difficulty

निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्विदोषजः ।
सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रहेतुजः ॥१५॥

निदान- निदान निदान, आकृति- तथा लक्षणोना एव लक्षणोंका, संसर्गात् संसर्गाथी संसर्ग होनेने, विदोषज. ये दोषाथी उत्पन्न थयेदो दो दोषजन्य, श्वयथुः सोने जोथ, म्यात् थाय छे होता है, व्यामिश्र- त्रशु दोषोनां मिश्रित तीन दोषके मिश्रित, हेतुजः कारणोसे उत्पन्न हुआ, सर्व- अने सर्व और सम्पूर्ण, आकृति लक्षणोना लक्षणोंवाला, शायः सोने शोथ, सन्निपातात् सन्निपातजन्य सन्निपातजन्य, स्यात् थाय छे होता है ॥ १५ ॥

15. That is edema due to bi-discordance wherein there is combination of causes and symptoms of two humors That is an edema due to tri-discordance wherein all of the above symptoms appear owing to a combination of all the causative factors.

शोथाना स्थानविशेषकृतमसाध्यत्वम्—

यस्तु पादाभिनिर्वृत्तः शोथः सर्वाङ्गो भवेत् ।
जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च यः ॥१६॥

- १५ शोथो-शोफो (ख.)
१६ शोथ-शोफ (ज. त.)
,, सर्वाङ्गो-गुर्वङ्गो (प)
,, प्रसृत-प्रसृत (द)

यः तु वृणी नो और जिस, जन्तो पुरुषने पुरुषके, पादाभिनिर्वृत्त. पगोथी शः अयेदो पैरोसे आरम्भ होकर, शोथ से।ने शोथ, सर्व- सर्व सब, अङ्ग अगे प्रसरनारे अङ्गोंमें फैलता, भवेत् थाय हो, य अने नो से।ने और जो शोथ, स्त्रीमुखात् स्त्रीने मुखथी शः थने स्त्रीके मुखसे श्रुत होकर, प्रसृत. प्रसरे फैलता हो, स च ते वह जन्तो पुरुषने तथा स्त्रीने पुरुष और स्त्रीको, सुकष्टः अनुक्रमे अहु ३५८-साध्य क्रमशः कष्टसाध्य, स्यात् थाय छे होता है ॥१६॥

16 The swelling which first manifests itself in the feet and then spreads over the whole body of the person becomes formidable So too is the edema in women which begins from the face and spreads all over.

यश्चापि गुह्यप्रभवः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥१७॥

अपि च वृणी और भी, य. नो से।ने जो शोथ, स्त्रिया वा स्त्रीने स्त्रीके, पुरुषस्य वा अथवा पुरुषने अथवा पुरुषके, गुह्यप्रभवः गुह्य भागमां थर्ध आवे गुह्य-भागमें उत्पन्न हो जाय, यस्य च अने नेमां और जिसमें, उपद्रवा उपद्रवो उपद्रव, स्यु थाय हो जाय, स. च ते से।ने उस शोथको, कष्टतम सौथी ३५९अति-शय कष्टदायक, ज्ञेय अणुवे जानना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The swelling which begins in the genitals in men or women should also be known as the most formidable condition if accompanied with complication

शोथस्योपद्रवा —

छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।
सप्तकोऽयं सदैर्वल्यः शोफोपद्रवसंग्रहः ॥१८॥

१८ ज्वरोऽतीसार —ज्वरातीसार (ग)

„ शोथो—शोफो (घ. च)

छर्दि. उलटी वमन, श्वास श्वास श्वास, अरुचिः अरुचि अरुचि, तृष्णा तृष्णा त्यास, ज्वरः ताप ज्वर, सदैर्वल्य च एव अने दुर्बलता सहित और दुर्बलता सहित, अतीसार अतीसार अतीसार, अयम् आ यह, सप्तक. सातने। सभूड सातका समूह, शोफ- से।नेना शोथके, उपद्रव- उपद्रवोने। उपद्रवोका, संग्रह. सक्षेप छे सक्षेप है ॥ १८ ॥

18. The complications of edema in short are vomiting, dyspnea, anorexia, thirst, fever, diarrhoea and seventhly debility

उपजिह्विकाया संप्राप्ति लक्षण च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥१९॥

यस्य नेने। जिसका, प्रकुपित कुपित थयेदो कुपित हुआ, श्लेष्मा ३६ कफ, जिह्वा- ७७५ना जिह्वाके, मूले मूलां मूलमे, अवतिष्ठते स्थिर थाय छे स्थिर होता है, आशु अने तर्त और शीघ्र, शोथम् से।ने शोथको, संजनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, अस्य तेने उसको, उपजिह्विका उपजिह्विका उपजिह्विका, जायते थाय छे होती है ॥ १९ ॥

19. When the provoked kapha in the body gets localised at the base of the tongue, it causes immediately an acute swelling there and the person is affected with Upajihvika (acute Glossitis).

गलशुण्डिकाया संप्राप्ति लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोफं करोति गलशुण्डिकाम् ॥२०॥

यस्य नेने। जिसका, प्रकुपित कुपित थयेदो प्रकुपित हुआ, श्लेष्मा ३६ कफ, काकले ३६३मां

१९ संजनयेच्छोथ—संजनयच्छोथ (ग घ)

„ „ —संजनयेच्छोफ (घ)

२० संजनयेच्छोफ—संजनयच्छोथ (घ)

„ शोफ—शोथ (घ)

काकलमें, व्यवतिष्ठते स्थिर थाय छे स्थिर होता है, आशु अने तरत और शीघ्र, शोफम् सोलो शोथको, संजनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, गलगण्डिकाम् तेने ते डक्ष गलगण्डिका उसे वह कफ गलगण्डिकाको, करोति करे छे करता है ॥२०॥

20 When the provoked kapha in the body gets localised at the base of the palate, it causes immediately an acute swelling there which is called Galasundika (Quinsy)

गलगण्डस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलगण्डोऽवतिष्ठते ।

शनैः संजनयेच्छोफं गलगण्डोऽस्य जायते ॥२१॥

यस्य नेने। जिसका, प्रकुपित कुपित थयेदो। प्रकुपित हुआ, श्लेष्मा डक्ष कफ, गलगण्ड गलगण्ड अंदरना भागमां गलेके बाहरके भागमें, अवतिष्ठते रहे छे रहता है, शनै अने धीमे धीमे और धीमे धीमे, शोफम् सोलो शोथको, संजनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, अस्य तेने इसको, गलगण्ड गलगण्ड गलगण्ड, जायते थाय छे होता है ॥२१॥

21. When the provoked kapha in the body gets localised outside the throat, it produces chronic swelling there and causes Galaganda (Deradenoncus)

गलगण्डस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।

आशु संजनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलगण्डः ॥२२॥

यस्य नेने। जिसका, प्रकुपितः कुपित थयेदो। प्रकुपित हुआ, श्लेष्मा डक्ष कफ, अन्तर्गले गलगण्ड अंदरना भागमां गलेके अन्दरके भागमें, स्थिर स्थिर स्थिर,

२१. संजनयेच्छोफ-संजनयच्छोथ (घ.)

२२ स्थिरः-स्थित. (ख)

२३ संजनयेच्छोफम्-संजनयच्छोथम् (घ)

२४ जायतेऽस्य गलगण्ड-करोति गलगण्डिकाम् (ङ.)

तिष्ठति थाय छे होता है, आशु अने तरत और जल्दी, शोफम् सोलो शोथ, संजनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, अस्य तेने इसे, गलगण्ड गलगण्ड गलगण्ड, जायते थाय छे होता है ॥२२॥

22. When the provoked kapha in the body becomes firmly established inside the throat, it produces immediately an acute swelling and causes Galagraha (throat-spasm.)

विसर्पस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।

शोफं सरागं जनयेद्विसर्पस्तस्य जायते ॥२३॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थयेदो। कुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, सरक्तम् दोली सहित रक्तके साथ, त्वचि आभडीमां त्वचामें, सर्पति प्रसरे छे फैलता है, सरागम् अने रताशवाणो। और रक्तवर्ण, शोफम् सोलो शोथको, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, तस्य तेने उसको, विसर्प विसर्प विसर्प, जायते थाय छे होता है ॥२३॥

23. When the provoked pitta along with the vitiated blood in the body spreads in the skin it produces an acute red swelling and causes acute spreading affection.

पिडकाया संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽवतिष्ठते ।

शोथं सरागं जनयेत् पिडका तस्य जायते ॥२४॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थयेदो। प्रकुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, त्वचि आभडीमां त्वचामें, रक्ते अने दोलीमां और रक्तमें, अवतिष्ठते

२३ शोफ-शोथ (घ)

२४ जनयेत्-जनयत् (घ.)

२५ शोथ-शोफ (ङ)

२६ जनयेत्-जनयत् (च. घ.)

स्थिर थाय स्थिर होता है, सरागम् अने रताशवाणे। और रक्तवर्णयुक्त, शोथम् से।ने शोथको, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, तस्य तेने उसको, पिडका पिडका, जायते थाय छे होती है ॥ २४ ॥

24. When the provoked pitta in the body becomes localised in the skin and the blood, it causes red swelling and the person is affected with pimples.

तिलकादीना संप्राप्ति लक्षण च—

यस्य प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।
तिलका. पिप्लवो व्यङ्गा नीलिका तस्य जायते ॥२५॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थयेलु कुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, शोणितम् दो।हीमां रक्तमे, प्राप्य पहे।थीने पहुँचकर, शुष्यति सूझा छे सूख जाता है, तस्य तेने उसको, तिलका तिलका।लक तिल, पिप्लवः पिप्लु पिप्लु, व्यङ्गाः व्यङ्ग व्यङ्ग, नीलिका अने नीलिका और नीलिका. जायते थाय छे होती है ॥ २५ ॥

25. When the provoked pitta in the body reaching the blood dries up then the person develops moles, port-wine marks, Vyanga or blue-black moles.

शङ्खकस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।
श्वयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥२६॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थयेलु प्रकुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, शङ्खयो अने श्वयथु।मां शङ्खप्रदेशोमें, अवतिष्ठते स्थिर थाय स्थिर हो-जाता है, तस्य तेने उसको, शङ्खक शङ्खक शङ्खक, नाम नामने। नाम, दारुण श्वयथु श्वयथु से।ने शोथ, जायते थाय छे होता है ॥२६॥

२५ पिप्लवो-पिप्लवा (क)

, व्यङ्गा-व्यङ्गो (घ च)

26. When the provoked pitta in the body gets localised in the temples, the person is affected with an acute, serious swelling called Sankhaka (facial Erysipelas).

कर्णम् शोथस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥२७॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थयेलु प्रकुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, ज्वरान्ते ता।वने अन्ते ज्वरके अन्तमें, कर्णमूले कानना भू।मां कर्णमूलमें, अव-तिष्ठते स्थिर थाय छे स्थिर होता है, तस्य तेने उसको, दुर्जय न भटे ओवे। कष्टसाध्य, शोथ. शोथ शोथ, अन्ताय भरलु भाटे मृत्युके लिए, उपजायते थाय छे उत्पन्न होता है ॥ २७ ॥

27. When the provoked pitta in the body gets localised at the root of the ear at the termination of fever, the person develops an incurable swelling leading to death.

प्लीहाभिवृद्धे संप्राप्तिः लक्षणं च—

वातः प्लीहानमुद्धूय कुपितो यस्य तिष्ठति ।
शनैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्याभिवर्धते ॥२८॥

यस्य नेने। जिसका, कुपित कुपित थयेले। प्रकुपित हुआ, वात वायु वात, प्लीहानम् भरे।ने प्लीहाको, उद्धूय भरे।वीने खिसकाकर, तिष्ठति स्थित थाय छे स्थिर होता है, तस्य तेने उसे, पार्श्वम् डाया पडा।मां वाम पार्श्वमें, शनै धीने धीने धीमे धीमे, परितुदन् पीडा करती हुई, प्लीहा भरे। प्लीहा, अभिवर्धते वधे छे बढ़ती है ॥२८॥

28. When the provoked vata in the body becomes established in the spleen and excites it, there is slow

२८ शनै-शुले (ग घ)

and chronic pricking pain in the left side of the body and the spleen gets enlarged.

गुल्मस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते ।

शोफं सशूलं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥२९॥

यस्य जेने। जिसका, प्रकुपितः कुपित थयेदे। कुपित हुआ, वायु वायु वायु, गुल्मस्थाने शुल्मस्थानमां गुल्म-स्थानमें, अवतिष्ठते स्थिर थाय छे स्थिर होती है, तस्य तेने उसको, सशूलम् शूल सहित शूलयुक्त, शोथम् सोने शोथ, जनयन् उत्पन्न करेता उत्पन्न करता हुआ, गुल्म शुल्म गुल्म, उपजायते थय आवे छे होता है ॥२९॥

29. When the provoked vata in the body gets localised in the abdominal region, it causes a swelling accompanied with colicky pain and afflicts the person with Gulma

वृद्धे संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।

वङ्क्षणाद्वृषणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥३०॥

यस्य जेने। जिसका, प्रकुपितः कुपित थयेदे। कुपित हुआ, वायु वायु वायु, शोफ-शूल-सोने अने शूल करीने शोफ और शूल करके, चरन् करेता करेता फिरती फिरती, वङ्क्षणाद् वक्षणांथी वंक्षणमेंसे, वृषणौ वृषणोंमां वृषणमें, याति आय जाती है, तस्य तेने उसको, वृद्धिः वृद्धिरोग वृद्धिरोग, उपजायते थाय छे होता है ॥३०॥

30. If the provoked vata in the body producing swelling and pain moves gradually and migrates from the groin (inguinal region) to the

२९ वायु—वातेः (ग च)

, शोफम्—शोथम् (ष च)

३० वृद्धिः—वर्ध्म (क्ष थ.)

,, ,, —वृध्नः (त. प)

scrotum the man gets enlargement of the scrotum.

उदरस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।

शोथं संजनयेत् कुक्षादुदरं तस्य जायते ॥३१॥

यस्य जेने। जिसका, प्रकुपितः कुपित थयेदे। कुपित हुआ, वायु वायु वायु, त्वक्- थाभडी त्वचा, मांस-अने मांसनी और मासके, अन्तरम् वय्ये बीचमें, आश्रित रही रहकर, कुक्षौ उदरमां उदरमें, शोथम् शोथ शोथ, संजनयेत् उत्पन्न करे उत्पन्न करे, तस्य तेने उसको, उदरम् उदररोग उदररोग, जायते थाय छे होता है ॥ ३१ ॥

31. When the provoked vata in a person's body gets a hold between the skin and the flesh, it causes a swelling in the belly and the person suffers from abdominal affections.

आनाहस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।

नाथो व्रजति नाप्यूर्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥३२॥

यस्य जेने। जिसका, प्रकुपितः कुपित थयेदे। कुपित हुआ, वात वायु वायु, कुक्षिम् उदरने। उदरका, आश्रित्य आश्रय करी आश्रय करके, तिष्ठति रहे छे रहती है, अथ न नथी नीचे न तो नीचे, उर्ध्वम् अपि न अने नथी उपर पक्ष और न तो ऊपर ही, व्रजति जते। जाती है, तस्य तेने उसको, आनाह आनाह आनाह, जायते थाय छे होता है ॥ ३२ ॥

32. When the provoked vata in the body becomes established in the region of a person's belly and moves neither upwards nor downwards, then he is afflicted with constipation.

३१ शोथ—शोफ (ग त)

३२ आश्रित्य—आवार्य (ग थ द.)

अधिमार्सार्बुदादीनामपि शोथेऽन्तर्भाव —

रोगाश्चोत्सेधसामान्यादधिमांसार्वुदादयः ।

विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देश्याः शोथसंग्रहे ॥३३॥

अधिमार्स- अधिमांस अधिमास, अर्बुद-आदयः
अर्बुदादि अर्बुद आदि, रोगा रोगो रोगों, (यदि अपि ले
के यद्यपि), नाम- नाम नाम, रूपाभ्याम् तथा रूपथी तथा
रूपसे, विशिष्टा. परस्पर भिन्न थे परस्परभिन्न हैं, (तथा
अपि तो पणु तो भी), उत्सेध-सामान्यात् ॐ यापणुनी
समानताने दीधे ऊंचापनकी समानतासे, शोथसंग्रहे
सोभ्योना सग्रहमां शोथोंके संग्रहमे, निर्देश्या
कहेवा योग्य थे कहने योग्य है ॥३३॥

33. Fleshy, malignant and other
tumours, though quite different in
name and symptoms should be inclu-
ded in the group of swellings, owing
to their having the common feature
of swelling.

रोहिण्याः संप्राप्तिः —

वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः ।

जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥३४॥

जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।

तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिर्दिशेत् ॥३५॥

जस्य जेना जिसके, युगपत् ओक साथे एक साथ,
कुपिता कुपित थयेना कुपित हुए, त्रय- त्रये तीनों,
वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, कफा तथा कफ
तथा कफ, समुच्छ्रिताः अहु वृद्धि पाभी बहुत बढ़कर,
विदहन्तः विदाह उत्पन्न करते विदाह उत्पन्न करते
हुए, जिह्वामूले ७भना भूषमां जिह्वामूलमें, अवतिष्ठन्ते
स्थिर थाय थे स्थिर होते हैं, (तस्य ते तेने तेथो उसे
वे), भृशम् धणु! अत्यन्त, शोथम् सोभो- शोथ, पृथ-
ग्विधा अने जुदी जुदी अतनी और नाना प्रकारकी,

वेदना वेदनाथो वेदनाओको, जनयन्ति उत्पन्न करे थे
उत्पन्न करते हैं, तम् ते उस, शीघ्रकारिणम् शीघ्रकारी
शीघ्रकारी, रोगम् रोगने रोगको, रोहिणी रोहिणी रोहिणी,
इति ओभ ऐसा, विनिर्दिशेत् कहेवा कहे ॥ ३४-३५ ॥

34-35. When all the three humors
vata, pitta and kapha are excessively
increased and provoked simultaneously
in the body and get localised at the
base of the tongue, they scorch loca-
lly and cause extensive swelling and
pain of various kinds. This acutely
spreading disease is called Rohini
(Diphtheria).

रोहिण्याः साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देशः —

त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।

कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥३६॥

तस्य ते उस, जन्तो प्राणुनी मनुष्यकी, जीवितम्
जिह्वी जिह्वी, परमम् वधुमां वधु अधिकसे अधिक,
त्रिरात्रम् त्रय रातनी तीन रातकी, भवति होय थे होती है,
कुशलेन तु परतु कुशल वैद्य परन्तु कुशल वैद्यसे,
क्षिप्रम् तत्त तुरन्त, अनुक्रान्त चिकित्सा करी होय तो
चिकित्सा करा लेने पर, सुखी नीरोग नीरोग, सम्पद्यते
थाय थे होता है ॥ ३६ ॥

36 Three nights and days are the
longest period that the patient can
survive but if treated soon by an
expert, he may be restored to health.

कृच्छ्रसाध्यस्य लक्षणम् —

सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः ।

ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः ॥३७॥

३३ विशिष्टा-विशिष्ट (ध)

३४ शोथ-शोफ (ग)

॥ रोग-नाम्ना (ख ठ त)

॥ रोहिणीति विनिर्दिशेत्-रोहिणीकेति निर्दिशेत् (ग घ)

३६ तस्य-चास्य (च)

॥ क्रान्त -प्राप्त (ग य घ)

३७. ह्येवंविधा-चैवंविधा (च.)

॥ मिथ्याचारेण-मिथ्यारम्भेण (क च घ)

एवंविधा. आभी अतना इस प्रकारके, दारुण-समता. धातुषु कहेला दारुण कहे गये, रोगा भीन रोगो पशु अन्य रोग भी, साध्या साध्य साध्य, सन्ति हि छे हैं, वे ने जो, अनुपक्रान्ता चिकित्सा करवाभां न आवे चिकित्सा न की जाय, मिथ्याचारेण वा पुनः अथवा सारी रीते परहेज राखवाभां न आवे तो अथवा अच्छी तरहसे परहेज न रखा जाय तो, हन्यु छे मार देते हैं ॥ ३७ ॥

37. There are many such diseases which though acute and severe, are yet curable. They may kill the patient if they are either not treated at all or wrongfully treated.

सुखसाध्यस्य लक्षणम्—

साध्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो मृदुसंमताः ।
यत्नयत्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ३८ ॥

अपि च वणी और, मृदु- डोभण कोमल, संमता मानेला समझे हुए, अपरे भीन पशु दूसरे भी, व्याधय रोगो रोग, साध्या साध्य साध्य, सन्ति छे हैं, येषु नेओ ५२ जिनमें, यत्न- यत्नथी यत्नसं, अयत्न- डे यत्न वगर पशु यत्नके बिना भी, कृतम् करेदी की हुई, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, असंशयम् योडकस बिना संशयके, सिध्यति सिद्ध थाय छे सफल होती है ॥ ३८ ॥

38. There are other diseases which are considered mild and curable. In these diseases full or even slight treatment certainly accomplishes cure.

याप्यस्य लक्षणम्—

असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो याप्यसंज्ञिताः ।
सुसाध्वपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ३९ ॥

याप्यसंज्ञिताः च अने याध्य कहेवाता और यसंज्ञक, अपरे भीन दूसरे, व्याधयः रोगो रोग,

साध्याश्चापरे-साध्याश्चापरे (च. ब.)

असाध्या असाध्य असाध्य, सन्ति छे हैं, येषु नेना ५२ जिनमें, सुसाधु अहु सारी रीते बहुत उत्तमतासे, अपि पशु भी, कृतम् करेदी की हुई, कर्म चिकित्सा चिकित्सा यात्राकरम् टकावी गणनारी बनाये रखनेवाली, भवेत् थाय छे होती है ॥ ३९ ॥

39 There are other incurable diseases which are called palliable. The best treatment given in such cases may help the patient to pull on with existence.

प्रत्याख्येयस्य लक्षणम्—

सन्ति चाप्यपरे रोगा येषु कर्म न सिध्यति ।
अपि यत्नकृतं बालैर्न तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ४० ॥

अपरे च अपि वणी भीन पशु और दूसरे भी, रोगा रोग रोग, सन्ति छे हैं, येषु नेओ ५२ जिनमें, बालै अज्ञानीओओ अज्ञानियों द्वारा, यत्नकृतम् यत्न- पूर्वक करेदी यत्नपूर्वक की हुई, अपि पशु भी, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, न नथी नहीं, सिध्यति सिद्ध थती सिद्ध होती, विद्वान् विद्वान् वैद्ये विद्वान् वैद्य, तान् तेओना उनकी, न उपाचरेत् उपचार नहि करवा चिकित्सा न करे ॥ ४० ॥

40. And there are also other diseases where no treatment succeeds, even if the inexperienced physician tries to cure them, but the wise and experienced physician will not undertake to treat them.

रोगाणां साध्यादिभेदा —

साध्याश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ४१ ॥

साध्या साध्य साध्य, अपि च एव अने वणी और भी, असाध्या च असाध्य असाध्य, व्याधयः ओभ रोगो ऐसे रोग, द्विविधा ये प्रकारना दो प्रकारके, स्मृता. मानेला छे कहे हैं, मृदु- मृदु मृदु,

४०. बालै-वैद्यै (व. द.)

दारुण तथा दारुण्य तथा दारुण, मेदेन ये लेदथी वे मेदसे, ते तेओ वे, चतुर्विधा थार भुडारना चार प्रकारके, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥ ४१ ॥

41. Diseases are described to be of two kinds—curable and incurable, and classified according to mildness and severity they are of four kinds.

रुजादिभेदाद्रोगाणामनेकत्वेऽप्यत्र यथास्थूलं संग्रहः—

त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि ।

रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः ॥४२॥

रुजा- वेदना वेदना, वर्ण- रंग वर्ण, समुत्थान- डारण्य कारण, स्थान- स्थान स्थान, संस्थान- आकृति आकृति, नामभिः तथा नामथी तथा नामसे, भिद्यमाना. भेदो पाऽतां भेद करने पर, ते तेओ वे, एव न ही, अपरिसंख्येया असंख्य असंख्य, भवन्ति थर्ध अथ छे हो जाते हैं ॥ ४२ ॥

42. When classified according to cause, pain, colour, site, form and nomenclature, the number of these diseases becomes really countless.

व्यवस्थाकरणं तेषां यथा स्थूलेषु संग्रहः ।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥४३॥

यथा नेवी रीते जैसे, स्थूलेषु स्थूल रोगोभां स्थूल रोगोंमें, संग्रह. सभावेश थाय तेवी रीते संग्रह हो उम तरह, तेषाम् ते रोगोनी उन रोगोंकी, व्यवस्था-करणम् सभ्यानु कथन करवाभा आवे छे संख्याका कथन किया जाता है, तथा अने और, विकारेषु नहि छेला रोगोभां थिडिसाना व्यवहार भाटे अनुक्त

४२ रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः—निदानवेदनावर्णस्थानसंस्थाननामभिः (क घ च छ. थ ध)

४३. व्यवस्थाकरणम्—व्यवस्थाकरणम् (ग ध)

, यथा स्थूलेषु—यथा स्थौल्येन (थ)

, , —यथा स्थानेषु (प)

, , विकारेषु—कारणेषु (प)

रोगोंकी चिकित्साका व्यवहार करनेके लिए, प्रकृतिसामान्यम् डारण्यनी (वात, पित्त तथा कफनी) समानताने कारणकी (वात, पित्त तथा कफकी) समानताका, उपदिश्यते उपदेश करवाभा आवे छे उपदेश किया जाता है ॥ ४३ ॥

43. Just as a broad classification has been given in the brief description (in the chapter on “The eight kinds of Abdominal Disorders”,) with a view to systematise them for purposes of treatment even so the common characteristics of the morbid humors in disorders will now be described.

कुपितस्यैकस्यैव दोषस्य विविधरोगकरत्वे रोगाणामपरि-संख्येयत्वे च तेषां चिकित्सिते सामान्योपदेश —

विकारनामाकुशलो न जिहीयात् कदाचन ।

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥४४॥

विकार- विकारनु रोगोंके, नाम- नाम नाम, अकुशलः न अणुनार वैद्य न जाननेवाले वैद्यको, कदाचन छेदी पण्य कभी भी, न न नहीं, जिहीयात् शरमापु भेधओ शरमाना चाहिए, हि डारण्ये क्योकि, सर्वविकाराणाम् सर्व विकारोनी सब रोगोंके, नामत. नामथी नामोंसे, ध्रुवा थोऽस्त निश्चित, स्थिति स्थिति स्थिति, न अस्ति नथी नही है ॥ ४४ ॥

44. A physician should never be ashamed if he is not able to name a disease, as there can be no definite standardisation of nomenclature of all diseases.

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।

स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान् वहन् ॥४५॥

४४ ध्रुवा स्थिति—ध्रुवा गति (ग ध)

४५. स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान् वहन्—स्थानान्तरगतश्चापि

विकारान् कुरुते वहन् (ग ध)

, , चैव—चापि (च)

य. हि ते जो, भिषक् वैद्य वैद्य, एतत् आ। इन,
त्रितयम् त्रिणे आध्यात्मने तीन बातोंको, ज्ञात्वा आधुनि
जान कर. ज्ञानपूर्वम् ज्ञानपूर्वक ज्ञानपूर्वक, यथान्यायम्
यथायोग्य यथायोग्य, कर्माणि चिकित्सा चिकित्सा आर
भते शरु करे छे आरम्भ करता है स ते वह, कर्मसु
चिकित्साभां चिकित्सामें, न नथी नहीं, मुद्यति भूअते।
घबराता ॥ ४७ ॥

॥ यथान्याय-यथाम्नाय (च ध) ॥

४९. गतिमत्ता-गतिमत्तो (ग)

(respiratory movement), body-movement, regular circulation of body elements and regular elimination of excretions.

दर्शनं पक्तिरूपमा च क्षुत्तृष्णा देह-मार्दवम् ।
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥५०॥

दर्शनम् दृष्टवु देखना, पक्ति पश्चात्तु पचाना, रूपमा गरभी गरमी, क्षुत्तृष्णा भूख भूख, तृष्णा तरस प्यास, देह-देहनी शरीरकी, मार्दवम् कोमलता, प्रभा डान्ति कान्ति, प्रसाद-प्रसन्नता प्रसन्नता, मेधा च अने मेधा और मेधा, (इति ये ये,) अविकारजम् अविकृत अविकृत, पित्तकर्म पित्तनां कर्म छे पित्तके कर्म हैं ॥ ५० ॥

50. Actions of the normal pitta are the power of vision, digestive fire, body heat, hunger, thirst, softness of body, lustre, clearness of mind and intelligence.

स्नेहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता बलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥५१॥

स्नेह-स्निग्धता स्निग्धता, बन्ध-बन्धन बन्धन, स्थिरत्वम् च स्थिरता स्थिरता, वृषता पुशुपातन वृषता, बलम् अथ बल, क्षमा क्षमा क्षमा, धृति धैर्य धैर्य, अलोभ च अने निर्दोषता और निर्लोभता, (इति ये ये), अविकारजम् अविकृत अविकृत, कफ-कर्म कर्मां कर्म छे कफके कर्म हैं ॥ ५१ ॥

51 Actions of the normal kapha are viscousness, cohesion, firmness, heaviness, potency, strength, forgiveness, fortitude and greedlessness

वातादीना क्षयलक्षणम्—

वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।

५०. प्रभा-प्रज्ञा (ध ५)

कर्मणः प्राकृताद्धानिर्वृद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम् ॥५२॥

वाते वात वात, पित्ते पित्त पित्त, कफे च एव अने कर्मेण और कफके, क्षीणे क्षय यतां क्षय होते हुए, प्राकृतात् प्राकृत प्राकृत, कर्मण कर्मनी कर्मकी, हानि हानि हानि, विरोधिनाम् अपि वा अथवा तो विपरीत कर्मनी अथवा तो विपरीत कर्मकी, वृद्धि वृद्धि वृद्धि, लक्षणम् आ लक्षण यह लक्षण, उच्यते उद्देवाभां आवे छे कहा जाता है ॥ ५२ ॥

52 Now the signs of decrease of vata pitta and kapha are described to be decrease of their respective actions There may be the loss of their normal functions or even the increase of contrary ones.

वातादीना वृद्धिलक्षणम्—

दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।
दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्वृद्धिश्चैव परीक्ष्यते ॥५३॥

दोष-दोषोनी दोषोकी, प्रकृति-प्रकृतिभां प्रकृतिमें, वैशेष्यम् अधिकता थाय अे अधिकता होना यह, नियतम् येककस निश्चित, वृद्धि-दोषोनी वृद्धिनु दोषोकी वृद्धिका, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है, एवम् आ प्रमाणे इसी प्रकार, दोषाणाम् दोषोनी दोषोकी, प्रकृति-समता समता, हानि क्षीणता क्षीणता, वृद्धि च तथा अधिकतानी तथा अधिकताकी, परीक्ष्यते परीक्षा करवाभां आवे छे परीक्षा की जाती है ॥ ५३ ॥

53. Increase of natural actions is the position indicated in the increase of humors The norm, the decrease and increase of humors are thus diagnosed.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

संख्यां निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यतां न च ।

५० क्षीण-न्यून (ध ५)

„ विरोधिनाम्-विरोधिनी (ध)

५३ वैशेष्यम्-वैषम्यम् (ध)

„ प्रकृतिर्हानि-प्रकृतिहानि (ध)

તેષાં તેષાં વિકારાણાં શોથાંસ્તાંસ્તાંશ્ચ પૂર્વજાન્ ॥૫૪॥
 વિધિમેદં વિકારાણાં ત્રિવિધં બોધ્યસંગ્રહમ્ ।
 પ્રાકૃતં કર્મ દોષાણાં લક્ષણં હાનિવૃદ્ધિપુ ॥૫૫॥
 વીતમોહરજોદોષલોભમાનમદસ્પૃહઃ ।
 વ્યાખ્યાતવાંસ્ત્રિશોથીયે રોગાધ્યાયે પુનર્વસુઃ ॥૫૬॥

તત્ર તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोका ७५५-७५६-
 श्लोका ७५५ ३ उपसहारके श्लोक है कि, वीत- नि शेष
 यथेक्ष ७५६ नि शेष हुए, मोह- मोह मोह, रजोदोष-
 रजोगुणरूप दोष रजोगुणरूप दोष, लोभ- दोष लोभ,
 मान- अभिमान अमिमान, मद- मद मद, स्पृह अने
 स्पृहा नेनी એવા और स्पृहा जिसकी ऐसे, पुनर्वसु
 ભગવાન પુનર્વસુએ ભગવાન પુનર્વસુને, ત્રિશોથીયે
 ત્રિશોથીય ત્રિશોથીય, રોગાધ્યાયે રોગાધ્યાયમાં
 રોગાધ્યાયમાં, શોથાનામ્ શોથની શોથની, સંખ્યામ્
 સંખ્યા સંખ્યા, નિમિત્તમ્ કારણ કારણ, રૂપાણિ
 લક્ષણ લક્ષણ, સાધ્યતામ્ સાધ્યતા સાધ્યતા, ન ચ
 અસાધ્યતા અસાધ્યતા, તેષામ્ તેષામ્ તે તે તે તે તે,
 વિકારાણામ્ વિકારોની રોગોંસે, પૂર્વજાન્ પૂર્વે થતા પૂર્વ
 ઉત્પન્ન હુએ, તાન્ તાન્ તે તે તે તે, શોથાન્ ચ શોથ શોથ,
 વિકારાણામ્ વિકારોના રોગોંકા, વિધિમેદમ્ પ્રકારભેદ
 પ્રકારમેદ, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનો ત્રણ પ્રકારકા,
 બોધ્યસંગ્રહમ્ બોધવા યોગ્ય બાબતોનો સંગ્રહ જાનને
 યોગ્ય બાતોંકા સંગ્રહ, દોષાણામ્ દોષોંનુ રોગોંકા, પ્રાકૃતમ્
 પ્રાકૃત પ્રાકૃત, કર્મ કર્મ કર્મ, હાનિ- અને દોષોંની
 હાનિ અને દોષોંની હાનિ, વૃદ્ધિપુ તથા વૃદ્ધિમાં તથા
 વૃદ્ધિમાં, લક્ષણમ્ લક્ષણ એઓંનુ લક્ષણ इनका,
 વ્યાખ્યાતવાન્ વ્યાખ્યાન કર્યું છે વ્યાખ્યાન किया
 है ॥ ५४-५६ ॥

Here are the recapitulatory verses—

54-56. The number, causes, and signs and symptoms of edema, their

- ૫૪ શોથાના-શોથાના (ગ ધ)
- ,, વિધિમેદ-તેષાં તેષાં (ધ.)
- ,, ત્રિવિધ-ત્રિવિધ (ક)
- ,, વીતમોહ-વીતરાગ (બ)
- ,, ત્રિશોથીયે-ત્રિશોથીયે (બ)

curability or otherwise, the regional swellings and their respective precedent pathological conditions. Modes of classification of diseases, brief description of the three essential factors of diagnosis, normal actions of humors and symptoms produced in conditions of their decrease and increase. All these are described in the chapter entitled "The three kinds of Edema" by Punarvasu who is free from all infatuation, ignorance, passion, greed, pride, vanity and attachment.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 त्रिशोथीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति आ प्रभाषे इम प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
 वेशे રથેલા અગ્નિવેશસે વનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
 અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और
 ચરકके द्वारा संस्कृत इम शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
 વિષે સૂત્રસ્થાનમાં, ત્રિશોથીય 'ત્રિશોથીય' 'ત્રિશોથીય',
 નામ નામનેા નામકા, અષ્ટાદશ અઠાગમેા અઠારહવોં,
 અધ્યાય અધ્યાય સંપૂર્ણ થયેા અધ્યાય સમાપ્ત
 हुआ ॥ १८ ॥

18. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, the eighteenth chapter entitled "The three kinds of Edema", is completed.

ऊनविंशोऽध्यायः।

योगेश्वरस्ये। अध्याय अध्याय उन्नीसवाँ

Chapter XIX

अष्टोदरीयाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अर्द्धांशी अब आगे, अष्टोदरीयम् 'अष्टोदरीय' नामना 'अष्टोदरीय' नामके, अध्यायम् अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे न इस विषयमे निम्न प्रकारसे ही, आह स्म ऊहेषु छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Eight Abdominal Affections."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

उदरादिरोगाणां सख्यानां निर्देशः—

इह खल्वष्टाबुदराणि, अष्टौ मूत्राघाताः, अष्टौ क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः, सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त वीसर्पाः, षडतीसाराः, षडुदावर्ताः,

इह खलु आ आयुर्वेदमां अरेअर इस आयुर्वेदमे निश्चित रूपमें, अष्टौ आठ आठ, उदराणि उदररोग, अष्टौ आठ आठ, मूत्राघाताः मूत्राघात मूत्राघात, अष्टौ आठ आठ, क्षीरदोषाः धावणुना दोषे स्तन्यके दोष, अष्टौ आठ आठ, रेतोदोषा वीर्यदोष, सप्त सात सात, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, सप्त सात सात, पिडका पिडका पिडका, सप्त सात सात, वीसर्पाः विसर्प विसर्प, षट् छ छ, अतीसारा अतीसार अतीसार, षट् छ छ, उदावर्ता उदावर्त उदावर्त,

3-(1). There are eight varieties of abdominal affections, eight of the dis-

orders of the urinary system, eight of galactic disorders, eight of seminal disorders, seven of dermatosis, seven of inflammatory swellings, seven of acute spreading affections, six of diarrhoea, six of misperistalsis;

पञ्च गुल्माः, पञ्च प्लीहदोषाः, पञ्च कासाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिक्काः, पञ्च तृष्णाः, पञ्च छर्दयः, पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानि, पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च हृद्रोगाः, पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्चोन्मादाः,

पञ्च पांच पाच, गुल्माः गुल्म गुल्म, पञ्च पांच पाच, प्लीह-दोषाः अरेणना दोषे प्लीहाके दोष, पञ्च पांच पाच, कासाः उधरस कास, पञ्च पांच पाच श्वासा श्वास श्वास, पञ्च पांच पांच, हिक्काः हेडडी हिक्का, पञ्च पांच पाच, तृष्णा तरस तृषा, पञ्च पांच पाच, छर्दयः उधटी वमन, पञ्च पांच पाच, भक्तस्य भोजन भोजन, अनशन-स्थानानि न भावानां डारणे अर्थात् अरेयड न खानेके कारणो अर्थात् अरोचक, पञ्च पांच पाच, शिरोरोगा शिरोरोग शिरोरोग, पञ्च पांच पाच, हृद्रोगा हृदयना रोग हृदयके रोग, पञ्च पांच पांच, पाण्डुरोग पांडुरोग पाण्डुरोग, पञ्च पांच पांच, उन्मादा उन्माद उन्माद;

3-(2). five of gulma, five of splenic disorders, five of coughs, five of dyspnea, five of hiccup, five of thirst, five of vomiting, five of loss of appetite, five of the diseases of the head, five of cardiac disorders, five of anemia, five of insanity;

चत्वारोऽपस्माराः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छायाः, चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लृप्त्यानि,

३ प्लीहदोषा - प्लीहप्रदोषा (ज)

चत्वारः चार, अपस्माराः अपस्मार, चत्वारः चार, अक्षिरोगाः आंभना रोगा आखके रोग, चत्वारः चार, कर्णरोगाः कानना रोगा कानके रोग, चत्वारः चार, प्रतिश्यायाः सणभम प्रतिश्याय, चत्वारः चार, मुखरोगाः भुभरोग मुखरोग, चत्वारः चार, ग्रहणीदोषाः ग्रहणीदोष, चत्वारः चार, मदा भद मद, चत्वारः चार, मूर्च्छाया भूर्च्छा मूर्च्छा, चत्वारः चार, शोषा शोष, चत्वारि चार, क्लैव्यानि नपुसकेत्वं क्लीवता;

3-(3). four of epilepsy, four of eye-diseases, four of ear-diseases, four of coryza, four of assimilation disorders, four of intoxication, four of fainting, four of consumption, four of impotency.

त्रयः शोफाः, त्रीणि किलासानि, त्रिविधं लोहितपित्तं; द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ, द्वावायामौ, द्वे गृध्रस्यौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं वातरक्तं, द्विविधान्यर्शांसि,

त्रय त्रयु तीन, शोफाः शोफ शोथ, त्रीणि त्रयु तीन, किलासानि किलास किलास, त्रिविधम् त्रयु त्रयु तीन प्रकारका, लोहितपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, द्वौ भे दो, ज्वरौ ज्वर, द्वौ भे दो, व्रणौ व्रण, द्वौ भे दो, आयामौ आयाम आयाम, द्वे भे दो, गृध्रस्यौ गृध्रसी गृध्रसी, द्वे भे दो, कामले कामला, द्विविधम् भे त्रयु दो प्रकारका, आमम् आम आम, द्विविधम् भे त्रयु दो प्रकारके, वातरक्तम् वातरक्त वातरक्त, द्विविधानि भे त्रयु दो प्रकारके, अर्शांसि अर्श अर्श,

3-(4). three of edema, three of leprosy, three varieties of hemothermia, two of fever, two of wounds, two of convulsions, two of sciatica, two of

jaundice, two of chyme-disorders, two of rheumatic condition, two of piles,

एक ऊरुस्तम्भः, एकः संन्यासः, एको महागदः, विंशतिः क्रिमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः, विंशतिर्योनिव्यापदः; इत्यष्टचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे समुद्दिष्टानि ॥ ३ ॥

एकः ओष्ठ एक, ऊरुस्तम्भ ओष्ठ ऊरुस्तम्भ, एक ओष्ठ एक, संन्यासः संन्यास संन्यास, एक ओष्ठ एक, महागद महागद महागद, विंशति वीस वीस, क्रिमिजातय क्रिमिजातय क्रिमिजातय के भेद, विंशति वीस वीस, प्रमेहाः प्रमेह प्रमेह, विंशति अने वीस और वीस, योनिव्यापदः योनिरोग योनिरोग, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अस्मिन् आ इस, संग्रहे स संग्रह संग्रहमें, अष्टचत्वारिंशत् अष्टादीस अष्टादीस, रोगाधिकरणानि रोगना विषयो रोगके विषयों, समुद्दिष्टानि उद्दिष्ट अष्टादीस छे कहे गये हैं ॥ ३ ॥

3. one of spastic paraplegia, one of syncope, one of morbus magna, twenty varieties of worms, twenty of anomalies of urinary secretion, twenty of gynecic disorders—thus in this enumeration are given forty-eight varieties of diseases.

अष्टौ उदराणि, अष्टौ मूत्राघाता.—

एतानि यथोद्देशमभिनिर्देक्ष्यामः—

अष्टावुदराणीति वातपित्तकफसन्निपातप्लीहवृद्धच्छिद्रदकोदराणि, अष्टौ मूत्राघाता इति वातपित्तकफसन्निपाताश्मरीशर्कराशुक्रशोणितजाः,

एतानि ओष्ठाने इनको, यथोद्देशम् अनुक्रमे क्रमशः, अभिनिर्देक्ष्याम विस्तारथी उद्दिष्ट अष्टावुशु विस्तारसे कहेंगे, वात-वातोदर वातोदर, पित्त-पित्तोदर पित्तोदर, कफ-कफोदर कफोदर, सन्निपात-सन्निपातोदर सन्निपातोदर, प्लीह-प्लीहोदर प्लीहोदर, वृद्ध-वृद्धोदर वृद्धोदर,

३ समुद्दिष्टानि-उद्दिष्टानि (ग)

४-(१) एतानि-तानि (ग.)

३. शोफा-शोथा (घ)

छिद्र- छिद्रोदर छिद्रोदर, दक-उदराणि अने जलोदर और जलोदर, इति ये ये, अष्टौ आऽ आठ, उदराणि उदर- रोगो छे उदररोग हैं, वात- वातज वातज, पित्तज- पित्तज पित्तज, कफ- कफज कफज, सन्निपात- सन्निपातज सन्नि- पातज, अश्मरी- पथरीथी उत्पन्न थनार पथरीसे उत्पन्न होनेवाले, शर्करा- मूत्रमां शर्करा नामका रोगथी उत्पन्न थनार मूत्रमें शर्करा नामक रोगसे उत्पन्न होनेवाले, शुक्र- शुक्रज शुक्रज, शोणितजा अने रक्तज और रक्तज, इति ये ये, अष्टौ आऽ आठ, मूत्राघाता मूत्राघात छे मूत्राघात हैं,

4-(1A). We shall explain them in the order of enumeration. The eight varieties of abdominal diseases are those caused by (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance, (5) splenic disorder, (6) intestinal obstruction, (7) gastro-intestinal perforation and (8) ascites. The eight varieties of disorders of the urinary system are caused by (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance, (5) formation of stone, (6) formation of sand, (7) seminal disorder and (8) vitiation of blood

अष्टौ क्षीरदोषा, अष्टौ रेतोदोषा. —

अष्टौ क्षीरदोषा इति वैवर्ण्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यं गौरवमतिस्नेहश्च, अष्टौ रेतोदोषा इति तनु शुष्कं फेनिलमश्वेतं पूत्यतिपिच्छलमन्यधातूपहितमवसादि च (१),

वैवर्ण्यम् चक्षुर्नु भेदार्थं जनु वर्णका बदल जाना, वैगन्ध्यम् स्वाभाविक गन्धविशेष गन्धथी सुगन्ध गन्धनु थनु स्वा- भाविक गन्धसे भिन्न गन्धका होना, वैरस्यम् रसनु भेदार्थं जनु रसका परिवर्तन हो जाना, पैच्छिल्यम् थीडाश चिपचिपापन, फेनसङ्घातः धातु झीलुनु छेपु,

बहुत झागका होना, रौक्ष्यम् रुक्षता रुक्षता, गौरवम् भारीपण भारीपण, अतिस्नेहः च अने अतिशय स्नेह बहुत चिकान, इति ये ये, अष्टौ आऽ आठ, क्षीरदोषा- क्षीरदोषो छे क्षीरके दोष हैं, तनु पातणु पतला, शुष्कम् सूक्ष्म सूखा, फेनिलम् झीलुवाणु झागदार, अश्वेतम् श्वेत सिवायना पीला रंगनु श्वेतके सिवा दूसरे रंगका, पूति दुर्गन्धवाणु दुर्गन्धयुक्त, अतिपिच्छ- लम् भहु थीडाश बहुत चिपचिपा, अन्यधातु- अन्य धातुथी अन्य धातुसे, उपहितम् मिश्रित मिश्रित, अव- सादि च तथा गांढवाणु अने मुश्केदीये भहार नीडणनार तथा गाठदार और कठिनाईसे बाहर निकल- नेवाला, इति ये ये, अष्टौ आऽ आठ, रेतोदोषा- रेतोदोषो छे रेतके दोष हैं (१),

4-(1). The eight varieties of galactic disorders are— (1) discoloration, (2) stink, (3) distaste, (4) sliminess, (5) frothiness, (6) absence of unctuousness, (7) heaviness and (8) excessive unctuousness. The eight varieties of seminal disorders are— (1) thinness, (2) dryness, (3) frothiness, (4) lack of whiteness, (5) stink, (6) hyper-sliminess, (7) mixture with other elements and (8) loss of buoyancy.

सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडका, सप्त विसर्पा —

सप्त कुष्ठानीति कपालोदुम्बरमण्डलपर्यजिह्व- पुण्डरीकसिन्धुकाकणानि, सप्त पिडका इति शरा- विका कच्छपिका जालिनी सर्पप्यलजी विनता विद्रधी च, सप्त विसर्पा इति वातपित्तकफाग्नि- कर्दमकग्रन्थिसन्निपाताख्याः (२)

कपाल- कपाल कपाल, उदुम्बर- उदुम्बर उदुम्बर, मण्डल- मण्डल मण्डल, कप्यजिह्व- कप्यजिह्व कप्यजिह्व, पुण्डरीक- पुण्डरीक पुण्डरीक, सिन्धु- सिन्धु सिन्धु, काकणानि अने डाडलु और काकण, इति ये ये, सप्त

४-(१). पिच्छलम्-पिच्छिलम् (क घ च छ ज)

„ अन्यधातूपहितम्-अन्यधातूपहितम् (प)

४-(२) विद्रधी च-विद्रपिध्व (ग. घ च)

„ कर्दमक-कर्दम (ङ)

सात सात, कुष्ठानि कुष्ठं छे कुष्ठं हैं, शराविका शराविका, कच्छपिका कच्छपिका, जालिनी जालिनी, सर्षपी सर्षपी, मर्षपी, अलजी अलजी, विनता विनता, विद्रधी च अने विद्रधी और विद्रधि, इति ऐ ये, सप्त सात सात, पिडका पिडका छे पिडकायें हैं, वात-वातविसर्प वातविसर्प, पित्त-पित्तविसर्प पित्तविसर्प, कफ-कफविसर्प, अग्नि-अग्निविसर्प अग्निविसर्प, कर्दमक-कर्दमक, ग्रन्थि-ग्रन्थिविसर्प ग्रन्थिविसर्प, सन्निपात-अने सन्निपातविसर्प और सन्निपातविसर्प, आख्या नामना नामक, इति ऐ ये, सप्त सात सात, वीसर्पा विसर्प छे विसर्प हैं (२),

4-(2). The seven varieties of dermatosis are—(1) kapala, (2) udumbara (3) mandala, (4) rishyajiha, (5) pundarika, (6) sidhma and (7) kakana. The seven various inflammatory swellings are—(1) crateriform ulcer, (2) carbuncle, (3) cribriform swelling, (4) boils, (5) dry gangrene, (6) moist gangrene and (7) abscess. The seven varieties of acute spreading affections are—(1) vate type, (2) pitta type, (3) kapha type, (4) erysipelas, (5) spreading moist gangrene, (6) acute lymphadenitis and (7) tridiscordance type.

षडतीसारा, षडुदावर्ताः—

षडतीसारा इति वातपित्तकफसन्निपातभय-शोकजाः, षडुदावर्ता इति वातमूत्रपुरीषशुक्र-च्छर्दिक्षवथुजाः (३);

वात-वातज वातज, पित्त-पित्तज पित्तज, कफ-कफज, सन्निपात-सन्निपातज सन्निपातज, भय-भयज, शोकजा अने शोकज और शोकज, इति ऐ ये, षट् छे, अतीसारा. अतीसार छे अतीसार

हैं, वात-वातज वातज, मूत्र-मूत्रज मूत्रज, पुरीष-पुरीषज पुरीषज, शुक्र-शुक्रज शुक्रज, छर्दि-छर्दिज, क्षवथुजा अने छर्दिथी उत्पन्न थयेल और छीकसे उत्पन्न हुए, इति ऐ ये, षट् छे छे, उदावर्ता उदावर्ता छे उदावर्त हैं (३)

4-(3). The six varieties of diarrhoea are those of (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance, (5) fear and (6) grief. The six varieties of misperistalsis are those of (1) flatus, (2) urine, (3) feces, (4) semen, (5) vomiting and (6) sternutation.

पञ्च गुल्मा —

पञ्च गुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणितजाः, पञ्च ह्रीहृदोषा इति गुल्मैर्व्याख्याताः,

वात-वातज वातज, पित्त-पित्तज पित्तज, कफ-कफज, सन्निपात-सन्निपातज सन्निपातज, शोणितजा. अने रक्तज और रक्तज, इति ऐ ये, पञ्च पांच पाच, गुल्माः गुल्मो छे गुल्म हैं पञ्च पांच पाच, ह्रीहृदोषा अने अने दोषो छे ह्रीहृदोष हैं, इति ऐ ओतु इनका, गुल्मै गुल्मोथी गुल्मोसे, व्याख्याताः व्याख्यान थर्थ अर्थ छे व्याख्यान हो जाता है,

4-(4A). The five varieties of gulma are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha (4) tridiscordance and (5) vitiated blood. The varieties of splenic disorders are the same as described in gulma.

पञ्च कासाः, पञ्च श्वासा, पञ्च हिका —

पञ्च कासा इति वातपित्तकफक्षतक्षयजाः, पञ्च श्वासा इति महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राः, पञ्च हिका इति महती गम्भीरा व्यपेता क्षुद्राऽन्नजा च,

४-(४) शोणितजा.—रक्तजा (५ छे.)

,, क्षुद्राऽन्नजा—क्षुद्रा चाम्ना (५.)

वात-वातज, पित्त-पित्तज, कफ-
कफज, क्षत-क्षतज, क्षयजा અને क्षयज
और क्षयज, इति ऐ ये, पञ्च पांथ पाच, कासाः उध-
रस छे कास हैं, महा-भुक्ष्वास महाश्वास, ऊर्ध्व-
गिध्वश्वास ऊर्ध्वश्वास, छिन्न-छिन्नश्वास छिन्नश्वास,
तमक-तमकश्वास तमकश्वास, क्षुद्रा. અને क्षुद्रश्वास
और क्षुद्रश्वास, इति ऐ ये, पञ्च पांथ पाच, श्वासा
श्वास छे श्वास हैं, महती भुक्ष्ती महती, गम्भीरा
गम्भीरा, व्यपेता व्यपेता व्यपेता, क्षुद्रा क्षुद्रा
क्षुद्रा, अन्नजा च અને अन्नज और अन्नजा, इति ऐ
ये, पञ्च पांथ पाच, हिक्का डेड्डी छे हिक्का हैं,

4-(4B). The five varieties of cough-
disorder are those due to (1) vata,
(2) pitta, (3) kapha, (4) ulcerations in
the respiratory tract and (5) wasting.
The five varieties of dyspnea are (1)
major, (2) respiratory, (3) chyme, (4) as-
thma and (5) minor. The five varieties
of hiccup are— (1) mahati (major),
(2) gambhira (the profound), vya-
peta (intermittent). (4) kshudra (minor)
and (5) the alimmental.

पञ्च तृष्णा. पञ्च छर्दय पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानि (अरुचय) —

पञ्च तृष्णा इति वातपित्तामक्षयोपसर्गात्मिकाः,
पञ्च छर्दय इति द्विष्टार्थसंयोगजा वातपित्तकफ-
सन्निपातोद्रेकोत्थाश्च, पञ्च भक्तस्यानशनस्थाना-
नीति वातपित्तकफसन्निपातद्वेषाः,

वात-वातिक, पित्त-पैतिक, आम-
आमज, क्षय-क्षयज, क्षयजन्य, उपसर्गात्मिका
अने उपसर्गजन्य और उपसर्गजन्य, इति ऐ ये, पञ्च

४-(४) वातपित्तकफसन्निपातद्वेषा — वातपित्तकफद्वेषायासा

(ग. ढ. त. ढ)

, द्विष्टार्थसंयोगजा—द्विष्टार्थसंयोग (घ).

„ .. —द्विष्टार्थसंयोगे (छ. ज. त. ढ. प.)

, सन्निपातोद्रेकोत्थाश्च—सन्निपातोद्रेकारिमिकाश्च (घ. ष. ढ. प.).

पांथ पाच, तृष्णा तरस छे तृषा हैं, द्विष्ट-आशुगमता
न अच्छा लगनेवाले अर्थ-विषयोंना विषयके, संयोगजा.
संयोगशी थती संयोगजन्य, वात-तथा वात तथा वात,
पित्त-पित्त पित्त, कफ-कफ, सन्निपात-अने
सन्निपातनी और सन्निपातकी, उद्रेक-अधिकताथी
अधिकतासे, उत्थाः च थती उत्पन्न, इति ऐ ये,
पञ्च पांथ पाच, छर्दय उलटी वमन हैं, वात-वात
वात, पित्त-पित्त पित्त, कफ-कफ, सन्निपात-सन्नि-
पात सन्निपात, द्वेषा अने द्वेष और द्वेष, इति ऐ ये,
पञ्च पांथ पाच, भक्तस्य लोभन भोजन, अनशन-न
आवाना न खानेके, स्थानानि डारणो छे कारण हैं,

4-(4C). The five varieties of thirst
are those due to (1) vata, (2) pitta, (3)
chyme-disorder, (4) wasting and (5)
secondary complications. The Five
varieties of vomiting are those due to
(1) contact of repulsive articles, (2) ex-
cess of vata, (3) of pitta, (4) of kapha,
(5) and of tridiscordance. The five
varieties of disinclination for food are
those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha,
(4) tridiscordance and (5) repulsion.

पञ्च शिरोरोगा, पञ्च हृद्रोगा —

पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्देशमभिसमस्य
वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजा, पञ्च हृद्रोगा
इति शिरोरोगैर्व्याख्याताः,

पूर्वोद्देशम् पूर्वोक्ता 'द्विष्टार्थसंयोग' नामना
अध्यायभा उहेला भाथाना रोगो पूर्वोक्त 'क्रियन्त-
गिरसीय' नामके अध्यायमे उक्त मस्तकके रोगों, अभिसमस्य
सक्षेप डरता सक्षेप करनेपर, वात-वातज वातज, पित्त-
पित्तज, कफ-कफज, सन्निपात-सन्निपातज
सन्निपातज, क्रिमिजा अने क्रिमिज और क्रिमिज इति
ऐ ये, पञ्च पांथ पाच, शिरोरोगा शिरोरोग छे
शिरोरोग हैं, पञ्च पांथ पाच, हृद्रोगा हृद्रोग
रोगो छे हृदय के रोग हैं, इति ऐनु इसका,
पित्तोनेन पांथ शिरोरोगथी पाच शिरोरोगासु,

व्याख्याताः व्याख्यानं यथैव व्याख्यानं हो जाता है,

4-(4D). The five varieties of the diseases of the head, as previously described, are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) parasitic infection. The five varieties of cardiac disorders are the same as described in the chapter on "The diseases of the head."

पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्च उन्मादाः —

पञ्च पाण्डुरोगा इति वातपित्तकफसन्निपात-
मृद्भक्षणजाः, पञ्चोन्मादा इति वातपित्तकफसन्नि-
पातागन्तुनिमित्ताः (४),

वात- वातज, पित्त- पित्तज, कफ-
कफज, सन्निपातज- सन्निपातज, सन्निपातज,
मृद्भक्षणजा अने भाटी भावाथी थयेला और मिट्टी
खानेसे उत्पन्न, इति ऐ ये, पञ्च पांथ पाच, पाण्डुरोगाः
पांडुरोग छे पांडुरोग हैं, वात- वात वात, पित्त-
पित्त पित्त, कफ- कफ, सन्निपात- सन्निपात
सन्निपात, आगन्तु- अने आगन्तु और आगन्तु, निमित्ता
ऐ डारणुथी उत्पन्न थयेला इन कारणोंसे उत्पन्न हुए,
इति ऐ ये, पञ्च पांथ पाच, उन्मादाः उन्माद छे
उन्माद हैं (४)

4-(4). The five varieties of anemia are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) geophagism. The five varieties of insanity are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) exogenous causes

चत्वारोऽपस्मारा, चत्वारोऽक्षिरोगा, चत्वारः कर्णरोगाः,
चत्वार प्रतिश्याया, चत्वारो मुखरोगा —

चत्वारोऽपस्मारा इति वातपित्तकफसन्निपात-

निमित्ताः, चत्वारोऽक्षिरोगाश्चत्वारः कर्णरोगाश्च-
त्वारः प्रतिश्यायाश्चत्वारो मुखरोगाः

वात- वात वात, पित्त पित्त पित्त, कफ- कफ,
सन्निपात- अने सन्निपात और सन्निपात, निमित्ता
ऐ डारणुथी उत्पन्न थयेला इन कारणोंसे उत्पन्न हुए,
इति ऐ ये, चत्वार. आर चार, अपस्मारा अपस्मारा
अपस्मारा, चत्वार आर चार, अक्षिरोगा आंभना रोगो
आंभना रोग, चत्वार आर चार, कर्णरोगा डारना रोगो
कानके रोग, चत्वार आर चार, प्रतिश्याया सणैभम
प्रतिश्याय, चत्वारः आर चार, मुखरोगा मुखरोग
मुखके रोग,

4-(5A). The four varieties of epilepsy are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha and (4) tridiscordance. The four varieties of eye-diseases, four of ear-diseases, four of coryza and four of mouth-diseases,

चत्वार ग्रहणीदोषा चत्वारो मदा चत्वारो मूर्च्छाया —

चत्वारो ग्रहणीदोषाश्चत्वारो मूर्च्छाया इत्य-
पस्मरैर्व्याख्याताः,

चत्वार. आर चार, ग्रहणीदोषा ग्रहणीदोषा ग्रहणी-
दोष, चत्वारः आर चार, मदा मदा मदा, चत्वारः अने
आर और चार, मूर्च्छाया मूर्च्छा मूर्च्छा, इति ऐ
गंधातु इन सबका, अपस्मरैः अपस्मरैथी अपस्मारे,
व्याख्याता व्याख्यानं यथैव व्याख्यानं हो जाता है,

4-(5B). the four varieties of assimilation-disorders and the four of intoxication and the four of fainting are caused by the same factors as those inducing epilepsy.

चत्वार शोषाः, चत्वारि क्लैब्यानि—

चत्वारः शोषा इति साहससन्धारणक्षय-
विषमाशनजाः, चत्वारि क्लैब्यानीति बीजोपघाता-
द्ध्वजभङ्गाज्जरायाः शुक्रक्षयाच्च (५);

४-(४). मृद्भक्षणजा — मृज्जाः (६.)

,, निमित्ता — निमित्तजा. (घ छ ठ)

साहस- साहसथी साहससे, संधारण-वेग रेड्वाथी वेगको रोकनेसे, क्षय- क्षयथी क्षयसे, विषम-अशनजा अने विषम भोजनथी थता और विषम भोजनसे होने वाले, इति ये ये, चत्वार आर चार, शोषा शोषरोग शोषरोग, बीजोपघातात् पीजने छानि थवाथी बीजको हानि पहुँचनेसे, ध्वजभङ्गात् ध्वजभङ्गथी ध्वजभङ्गसे, जराया वृद्धावस्थाथी वृद्धावस्थासे, शुक्रक्षयात् च अने वीर्यना क्षयथी वीर्यके क्षयसे, इति ये ये, चत्वारि आर चार प्रकारकी, कुत्र्यानि नपुंसकता छे क्लीबता है (५),

4-(5) The four varieties of consumption are due to (1) overstrain, (2) suppression of natural urges, (3) wasting and (4) irregularity of diet. The four varieties of impotency are due to (1) atonic, (2) organic, (3) senile and (4) oligospermatic conditions.

त्रय शोथा त्रीणि किलासानि त्रिविधं रक्तपित्तम्—

त्रयः शोथा इति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, त्रीणि किलासानीति रक्तताम्रशुक्लानि, त्रिविधं लोहितपित्तमिति ऊर्ध्वभागमधोभागमुभयभागं च (६),

वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्म- तथा उक्ष तथा कफ, निमित्ता ये कारणथी उत्पन्न थयेला इन कारणोंसे उत्पन्न हुए, इति ये ये, त्रय त्रय तीन, शोथा शोथ छे शोथ हैं, रक्त- रक्त रक्त, ताम्र- ताम्र ताम्र, शुक्लानि अने श्वेत और श्वेत, इति ये ये, त्रीणि त्रय तीन, किलासानि डिक्कास छे किलास हैं, ऊर्ध्वभागम् उपरला भागनु उपरके भागसे, अधोभागम् नीचला भागनु नीचेके भागसे, उभयभागम् च अने अने भागनु ओर दोनों भागोंसे, इति येवा ऐसा, त्रिविधम् त्रय प्रकारनु तीन प्रकारका, लोहितपित्तम् रक्त- पित्त छे रक्तपित्त ह (६)

4-(6). The three varieties of edema are those due to (1) vata, (2) pitta and (3) kapha. The three varieties of

leprosy are those that are (1) red, (2) coppery and (3) white. The three varieties of hemothermia are (1) affecting the upper channels, (2) affecting the lower channels and (3) both the channels.

द्विविध ज्वर द्विविध व्रणः, द्विविध आयामः, द्विविधा गृध्रसी-

द्वौ ज्वराविति उष्णाभिप्रायः शीतसमुत्थश्च शीताभिप्रायश्चोष्णसमुत्थः, द्वौ व्रणाविति निज- श्रागन्तुजश्च, द्वावायामाविति बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च, द्वे गृध्रस्याविति वाताद्वातकफाच्च,

शीत-समुत्थः जे शीतथी उत्पन्न थये होय जो शीतसे उत्पन्न हुआ हो, उष्ण-अभिप्रायः च अने जेभां रेगी उष्णताने छुटतो होय और जिसमें रोगी उष्णताको चाहता हो, उष्ण-समुत्थः तथा जे उष्णताथी उत्पन्न थये होय तथा जो उष्णतासे उत्पन्न हुआ हो, शीत-अभिप्रायः च अने जेभां रेगी शीतलता छुटतो होय और जिसमें रोगी शीतलताको चाहता हो, इति ये ये, द्वौ ये दो, ज्वरौ ताव छे ज्वर हैं, निजः च निज निज, आगन्तुजः च अने आगन्तुज और आगन्तुज, इति ये ये, द्वौ ये दो, व्रणौ त्रय छे व्रण हैं, बाह्य च अंदरने वाहरका, आभ्यन्तरः च अने अंदरने और अन्दरका, इति ये ये, द्वौ ये दो, आयामौ आयाम छे आयाम हैं, वातात् वातज वातज, वातकफात् च अने वातकफ और वातकफ-जन्य, इति ये ये, द्वे ये दो, गृध्रस्यौ गृध्रसी छे गृध्रसी हैं,

4-(7A) The two varieties of fever are those caused by (1) cold accompanied with a craving for hot things, (2) heat accompanied with a craving for cooling things. The two varieties of wounds are those due to (1) endogenous and (2) exogenous causes. The two varieties of tonic spasms are (1) external

opisthotonos and (2) internal emprosthotos. The two varieties of sciatica are those due to (1) vata and (2) vata-cum-kapha.

દ્વિવિધા કામલા, દ્વિવિધમામમ્, દ્વિવિધ વાતરક્તમ્, દ્વિવિધોઽશોરોગઃ—

દ્વે કામલે इति कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च, द्विविधमाममिति अलसको विसूचिका च, द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानं च, द्विविधान्यर्शा-सीति शुष्काण्यार्द्राणि च (७).

કોષ્ટાશ્રયા કોષ્ટાશ્રય, શાખાશ્રયા અને શાખાશ્રય ઓર શાખાશ્રય, इति એ ये, દ્વે એ દો, કામલે કામલા કામલા છે, અલસક અલસક અલસક, વિસૂચિકા ચ અને વિસૂચિકા ઓર વિસૂચિકા, इति એ ये, દ્વિવિધમ્ એ પ્રકારનું દો પ્રકારકે, આમમ્ આમ આમ છે, ગમ્भीરમ્ ગંભીર ગમ્भीર, ઉત્તાનમ્ ચ અને ઉત્તાન ઓર ઉત્તાન, इति એ ये, દ્વિવિધમ્ એ પ્રકારનું દો પ્રકારકે, વાતરક્તમ્ વાતરક્ત છે વાતરક્ત છે, શુષ્કાણિ સૂકા શુષ્ક, આર્દ્રાણિ ચ અને દુઝાતા ઓર વહનેવાળે, इति એ ये, દ્વિવિધાણિ એ પ્રકારના દો પ્રકારકે, અર્શાસિ અર્શ છે અર્શ છે (૭).

4-(7). The two varieties of jaundice are (1) central and (2) peripheral. The two varieties of chyme-disorders are (1) intestinal torpor and (2) intestinal irritation. The two varieties of rheumatic condition are (1) deep and (2) superficial. The two varieties of piles are (1) the bleeding one and (2) the non-bleeding one.

एक ऊरुस्तम्भः एक संन्यास एक महागदः—

एक ऊरुस्तम्भः इत्यामत्रिदोषसमुत्थः, एकः संन्यास इति त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः, एको महागद इति अतत्त्वाभिनिवेशः (८).

૪-(૮). સમુત્થઃ-સમુત્થાનઃ (૪ છ જ. ત.)

આમ- આમરસ આમરસ, ત્રિદોષ- અને ત્રિદોષથી ઓર ત્રિદોષસે, સમુત્થ ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્પન્ન હુઆ, इति એ यह, एक એક एक, ऊरुस्तम्भ ऊरुस्तम्भ છે ऊरુस्तम्भ છે, ત્રિદોષાત્મક ત્રિદોષજન્ય, મન-શરીરાધિષ્ઠાન તથા મન અને શરીરનો આશ્રય કરી ઉત્પન્ન થનાર તથા મન ઓર શરીરનો આશ્રય કરકે ઉત્પન્ન હોનેવાળા, इति એ यह, एक એक एक, संन्यास संन्यास છે संन्याસ છે, અતત્ત્વાભિનિવેશ ખરી બાબતને નહિ સમજવી ચથાર્ય વસ્તુનો નહીં સમજના, इति એ यह एक એक एक, महागद महागद છે महागद છે (૮)

4-(8). The spastic paraplegia of one kind is due to the disorder of chyme and tridiscordance. Similarly, syncope which is also of one kind is due to symptosis of all the three humors, and is of psycho-somatic nature. Magnus Morbus is due to mental and moral perversion

વિગતિ ક્રિમિજાતય —

विंशतिः क्रमिजातय इति यूकाः पिपीलिकाश्चेति द्विविधा बहिर्मलजाः, केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति षट् शोणितजाः,

ક્રમિજાતયઃ ક્રિમિની બતિઓ. ક્રમિયોંકી જાતિયા, વિશતિઃ इति વીસ છે વીસ છે બહિર્મલજાઃ બહારના મલથી ઉત્પન્ન થતી બાહ્ય મલસે ઉત્પન્ન હોનેવાળી, यूकाः બૂ જૂ, પિપીલિકા. અને લીખ ઓર લીક, इति એ ये, द्विविधा એ પ્રકારની ક્રિમિની બતિઓ છે દો પ્રકારકી ક્રમિકી જાતિયા છે, शोणितजा લોહીથી ઉત્પન્ન થતી રક્તસે ઉત્પન્ન હોને વાળી, केशादा केशाद, लोमादा लोमाद, लोमद्वीपा. લોમદ્વીપ લોમદ્વીપ, सौरसा सौरस, औदुम्बरा. ઔદુમ્બર ઔદુમ્બર, जन्तु-

૪-(૯). यूका पिपीलिकाश्च-यूका लिखाश्च (५.)

मातर च अने जन्तुमाता और जन्तुमाता, इति ओ ये, षट् ७ कृमिनी अतिओ छे छ कृमिकी जातिया हैं

4-(9A). The twenty varieties of worms are (1) lice and (2) mites residing in the body excretion, six varieties residing in the blood are (1) kesada, (2) lomada, (3) lomadwipa, (4) saurasa, (5) audumbara and (6) jantumatara

अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः
सौगन्धिका महागुदाश्चेति सप्त कफजाः,

कफजा ऊँधी उत्पन्न थती कफसे उत्पन्न होनेवाली, अन्त्रादा अन्त्राद अन्त्राद, उदरावेष्टा उदरावेष्टा उदरावेष्ट, हृदयादा हृदयाद हृदयाद, चुरव चुरव चुरव, दर्भपुष्पा दर्भपुष्प दर्भपुष्प, सौगन्धिका सौगन्धिका सौगन्धिका, महागुदा च अने महागुद और महागुद, इति ओ ये, सप्त सात कृमिनी अतिओ छे सात कृमिकी जातिया हैं,

4-(9B). Seven varieties residing in the mucus are (1) antrada, (2) udara-veshta, (3) hridayada, (4) curu, (5) darbhapushpa, (6) saugandhika and (7) mahaguda.

ककेरुका मकेरुका लेलिहा. सशूलकाः सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरीषजाः;

पुरीषजा मगधी उत्पन्न थती मलसे उत्पन्न होनेवाली, ककेरुका ककेरुका ककेरुका, मकेरुका मकेरुका, लेलिहा लेलिहा लेलिहा, सशूलका सशूलका सशूलका, सौसुरादा च अने सौसुराद और सौसुराद, इति ओ ये, पञ्च पांच कृमिनी अतिओ छे पांच कृमिकी जातिया हैं;

4-(9C). Five varieties residing in the feces are (1) kakeruka, (2) makeruka, (3) leliha, (4) sasulaka and (5) sausurada

४-(९) उदरावेष्टा-उदराया छे त

विगति. प्रमेहाः—

विंशतिः प्रमेहा इत्युदकमेहश्चेक्षुवालिंकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च शनैर्मेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मनिमित्ताः,

प्रमेहा प्रमेहा प्रमेह, विंशतिः इति वीस छे वीस हैं, उदकमेह च उदकमेह उदकमेह, इक्षुवालिंकारसमेह च इक्षुवालिंकारसमेह इक्षुवालिंकारसमेह, सान्द्रमेहः च सान्द्रमेह सान्द्रमेह, सान्द्रप्रसादमेह च सान्द्रप्रसादमेह सान्द्रप्रसादमेह, शुक्लमेह च शुक्लमेह शुक्लमेह, शुक्रमेह च शुक्रमेह शुक्रमेह, शीतमेह च शीतमेह शीतमेह, शनैर्मेह च शनैर्मेह शनैर्मेह, सिकतामेह च सिकतामेह सिकतामेह, लालामेह च लालामेह लालामेह और लालामेह, इति ओ ये, श्लेष्मनिमित्ता ऊँ निमित्ते थनार कफके कारण उत्पन्न होनेवाले, दश दश दश,

4-(9D) The twenty varieties of the anomalies of urinary secretion are (1) udakameha (hydruria), (2) ikshu-valikarameha (glycosuria), (3) sandrameha, (lymphuria), (4) sandraprasadam-eheha (chyluria), (5) suklamemeha (bacteriuria), (6) sukrameha (spermaturia), (7) sitameha (phosphaturia), (8) sanairmeha (slow micturition), (9) sikatameha (lithuria) and (10) lalameha (pyuria) are the ten that are caused by kapha.

क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मज्जिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः,

क्षारमेह च क्षारमेह क्षारमेह, कालमेह च कालमेह कालमेह, नीलमेहः च नीलमेह नीलमेह, लोहितमेहः च लोहितमेह लोहितमेह मज्जिष्ठामेह च मज्जिष्ठामेह मज्जिष्ठामेह, हरिद्रामेह च अने हरिद्रामेह और हरिद्रामेह, इति ओ ये, पित्तनिमित्ता पित्तनिमित्ते थनार पित्तके कारण होनेवाले, षट् छे छे,

4-(9E) (1) ksharameha (alkalinuria), (2) kalameha (melanuria), (3) nilameha

(indicanuria), (4) lohītamēha (hematuria), (5) manjishthamēha (hemoglobinuria), and (6) harīdrāmēha (coluria) are the six caused by pitta.

वसामेहश्च मज्जामेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो वातनिमित्ताः, इति विंशतिः प्रमेहाः;

वसामेह च वसामेहः वसामेहः, मज्जामेह च मज्जामेहः मज्जामेहः, हस्तिमेहः च हस्तिमेहः हस्तिमेहः, मधुमेह च मधुमेहः और मधुमेहः, इति ये ये, वातनिमित्ताः वातनिमित्ते भवन्ति वातके कारण होनेवाले, चत्वार आर चार, इति आर इस प्रकार, विंशति बीस बीस, प्रमेहाः प्रमेहाः छे प्रमेह हैं,

4-(9F). (1) vasameha (lipuria), (2) majjameha (myelopathic albuminuria), (3) hastimeha (incontinence of urine) and (4) madhumēha (diabetes) are the four caused by vata. These are the twenty varieties of the anomalies of urinary secretion.

विंशतिर्योन्यपद —

विंशतिर्योन्यपद इति वातिकी पैत्तिकी श्लैष्मिकी सान्निपातिकी चेति चतस्रो दोषजाः,

योन्यपद योनिरोग योनिरोग, विंशतिः इति बीस छे बीस हैं, वातिकी वातिक वातिक, पैत्तिकी पैत्तिक पैत्तिक, श्लैष्मिकी श्लैष्मिक श्लैष्मिक, सान्निपातिकी च मधुमेह सान्निपातिक और सान्निपातिक, इति ये ये, दोषजाः दोषजा उत्पन्न भवन्ति दोषसे उत्पन्न होनेवाले, चतस्र आर योनिरोग छे चार योनिरोग हैं,

4-(9G). There are twenty varieties of gynecic diseases, of them four are born of the morbid humors i. e., (1) vata (2) pitta, (3) kapha and (4) tridiscordance.

दोषद्वयसंसर्गप्रकृतिनिर्देशैरवशिष्टाः षोडश निर्दिश्यन्ते, तद्यथा—रक्तयोनिश्चारजस्का चाचरणा

चातिचरणा च प्राक्चरणा चोपप्लुता च परिप्लुता चोदावर्तिनी च कर्णिनी च पुत्रघ्नी चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च षण्डयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतिर्योन्यपदो भवन्ति (९),

दोष- दोषना दोषके, दूष्य- दूष्य रक्तआदिनी साथे दूष्य रक्तआदिके साथ, संसर्गप्रकृति-निर्देशे संसर्गना उत्पन्न द्वारा तथा स्वभावना उत्पन्न द्वारा संसर्गके कथन और स्वभावके कथनद्वारा, अवशिष्टा आधीना शेष, षोडश योनिरोग योनिरोग सोलह योनिरोगोंका, निर्दिश्यन्ते निर्देशे उक्तवर्मा आवे छे निर्देश किया जाता है, तद् यथा न्येभ्यो जैसेकि, रक्तयोनिः च रक्तयोनि रक्तयोनि, अरजस्का च अरजस्का अरजस्का, अचरणा च अचरणा अचरणा, अतिचरणा च अतिचरणा अतिचरणा, प्राक्चरणा च प्राक्चरणा प्राक्चरणा, उपप्लुता च उपप्लुता उपप्लुता, परिप्लुता च परिप्लुता परिप्लुता, उदावर्तिनी च उदावर्तिनी उदावर्तिनी, कर्णिनी च कर्णिनी कर्णिनी, पुत्रघ्नी च पुत्रघ्नी पुत्रघ्नी, अन्तर्मुखी च अन्तर्मुखी अन्तर्मुखी, सूचीमुखी च सूचीमुखी सूचीमुखी, शुष्का च शुष्का शुष्का, वामिनी च वामिनी वामिनी, षण्डयोनिः च षण्डयोनि षण्डयोनि, महायोनिः च मधुमेह योनिरोग और महायोनि, इति ये ये, विंशतिः बीस बीस, योन्यपद योनिरोग योनिरोग, भवन्ति छे हैं (९),

4-(9). The remaining sixteen are designated in the light of associated morbid humors and causative factors. They are (1) raktayoni (menorrhagia), (2) arajaska (amenorrhoea), (3) acarana (colpitis mycotica), (4) aticara-na (chronic vaginitis), (5) prakcarana (deflorative vaginitis), (6) upapluta (leucorrhoea), (7) paripluta (acute vaginitis), (8) udavartini (dysmenorrhoea), (9) karnini (endo-cervicitis), (10) putraghni (abortive tendency), (11) antarmukhi (inversion of uterus), (12) sucimukhi (colpo stenosis) (13) sushka

(colpo-xerosis), (14) vaminī (profluvium seminis), (15) shandhayonī (pseudo uterus) and (16) mahayonī (prolapse of the uterus)—these are the twenty varieties of gynecic diseases.

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति।४।

अयम् च आ यह, केवल. सधणु सम्पूर्ण, उद्देशः रोगानां अधिकरणेषु ननु नष्टुर्न रोगोके अधिकारोका वर्णन, यथोद्देशम् कृमने अनुसरी क्रमके अनुसार, अभिनिर्दिष्टः कथुं कर दिया, भवति छे है ॥४॥

4. Thus has been the whole subject described according to the order of enumeration.

सर्वेषामेव विकाराणां वातादिजत्वनिर्देशः —

सर्वे एव निजा विकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्यो निर्वर्तन्ते, यथाहि-शकुनिः सर्वं दिवसमपि परिपतन् स्वां छायां नातिवर्तते, तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वे विकारा वातपित्तकफान्नातिवर्तन्ते ।

सर्वे एव अध्याय सब ही, निजा निज निज, विकारा विकारे विकार, वात-वात वात, पित्त-पित्त पित्त, कफेभ्यः अने कक्ष और कफके, अन्यत्र सिवाय बिना, न निर्वर्तन्ते उत्पन्न तथा नथी उत्पन्न नहीं होते, यथाहि जेमके जैसे कि, शकुनिः पक्षी पक्षी, सर्वम् आगे सारे, दिवसम् दिवस दिनभर, परिपतन् उड़ता उड़ता उड़ने पर, अपि पक्षु मी, स्वाम् पोतानी अपनी, छायाम् छाया छे छायाको, न अतिवर्तते उल्लेखी शकुनि नथी लाघ नहीं सकता, तथा तेम उसी प्रकार, स्वधातु-पोतानी धातुओंकी अपनी धातुओंकी, वैषम्य-विषमताथी विषमतासे, निमित्ता उत्पन्न थयेला उत्पन्न हुए, सर्वे सर्व सब, विकाराः विकारे रोग, वात-वात वात, पित्त-पित्त पित्त, कफान् अने कक्षने और

कफका, न अतिवर्तन्ते उल्लेखी शकुनि नथी उल्लेखन नहीं कर सकते,

5-(1). All endogenous diseases manifest the discordance of vata, pitta and kapha. Just as a bird though it may fly throughout the day cannot yet overtake its own shadow, similarly, all the disorders born of the vitiation of humors, cannot escape falling into the categories of vata, pitta and kapha.

वातपित्तश्लेष्मणां पुनः स्थानसंस्थानप्रकृति-विशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारांस्तानेषोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ ५ ॥

वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्मणाम् अने कक्षनां और कफके, पुनः ते तो, स्थान स्थान स्थान, संस्थान- लक्षण लक्षण, प्रकृति- तथा कक्षणना तथा कारणके, विशेषान् लेखने मेदोंको, अभिसमीक्ष्य लेखने देखकर, तदात्मकान् वातादिभ्यः लेखा छतां वातादिभ्यः होने पर, अपि च पक्षु मी, सर्वविकारान् सर्व विकारेने सब विकारोंको, बुद्धिमन्तः बुद्धिमान वैद्यो बुद्धिमान वैद्य, तान् ते ते नामथी उन उनके नामसे, एव ए ही, उपदिशन्ति उपदेशे छे उपदेश करते हैं ॥ ५ ॥

5. Though they are only of the nature of the discordance of humors, after investigating carefully the characteristics of the seat of affection, symptoms and causes of these conditions, produced by morbidity of vata, pitta and kapha, the learned physician classifies all diseases in accordance with them

५ वातपित्तश्लेष्मणा पुनः स्थानसंस्थानप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य-समुत्थानस्थानसंस्थानवेदनावर्णनामप्रभावचिकित्सितप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य (ध)

॥ पुनः स्थान-तु खड्ड समुत्थानस्थान (च)

४ निर्दिष्टो भवति-निर्दिष्ट इति (ख घ)

५. सर्वे विकारा-सर्वविकारा (घ)

भवतश्चात्र—

स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये

विकारसंघा बहवः शरीरे ।

न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य

आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥ ६ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें भवतः ये श्लोका छे ३ दो श्लोक हैं कि, शरीरे शरीरनी अंदर शरीरके अन्दर, स्वधातु- पोताना धातुओंनी अपनी धातुओंकी, वैषम्य- विषमताएँ विषमताएँ, निमित्तजा कारणीयों थिये कारणसे उत्पन्न हुए, ये जे जो, बहव धातु बहुतसे, विकारसङ्घा विकारसङ्घा छे रोगसमूह हैं. ते ते वे, पित्त- पित्त पित्त कफ- कफ, अनिलेभ्य अने वायुथी और वायुसे, पृथक् न जुड़ नथी पृथक् नहीं हैं, आगन्तवः आगन्तुज रोग आगन्तुज रोग, तु एव न ही, तत तेथेथी इनसे, विशिष्टा सिद्ध होय छे भिन्न होते हैं ॥ ६ ॥

Here are two verses again—

6. There are many groups of the disorders affecting the body, that are caused by the discordance of body-elements; but they are none of them independent of (the three humors) pitta, kapha and vata; only the disorders produced by the exogenous causes are different.

निजगन्त्वोः परस्परानुबन्धित्वम्—

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं

निजस्तथाऽऽगन्तुमपि प्रवृद्धः ।

तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यग्

ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ७ ॥

आगन्तु. आगन्तुज रोग आगन्तुज रोग, निजम् निज निज, विकारम् रोगने रोगका, अन्वेति अनुसरे छे अनुसरण करता है, तथा तथा तथा, प्रवृद्ध अति-

शय वधेले। अतिशय बढा हुआ, निज निज विकार निज विकार अपि पक्षु मी. आगन्तुम् आगन्तुज रोगने आगन्तुज रोगका ही, अन्वेति अनुसरे छे अनुसरण करता है, तत्र तेभा इसमें. अनुबन्धम् अप्रधान रोग अप्रधान रोग प्रकृतिम् च तथा प्रधान रोगने और प्रधान रोगने, सम्यक् परापर भला प्रकार, ज्ञात्वा ज्ञातुने जानकर, तत. पछी पीछे, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, समारभेत शः करवी जेधे आरम्भ करनी चाहिए ॥ ७ ॥

7. Exogenous affections may be consequent upon endogenous disorders and similarly increased endogenous morbidity may combine with exogenous affections. Under such circumstances, the physician should carefully investigate the primary causes and secondary complications before he begins the treatment.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकौ—

विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाश्चोक्तास्त्रयस्त्रयः ।

द्विकाश्चाष्टौ, चतुष्काश्च दश, द्वादश पञ्चकाः ॥ ८ ॥

चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ, सप्तकास्त्रयः ।

अष्टोदरीये रोगाणां रोगाध्याये प्रकाशिताः ॥ ९ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसहारके दो श्लोक हैं कि, अष्टोदरीये आ 'अष्टोदरीय' नामना इस 'अष्टोदरीय' नामके, रोगाध्याये रोगानु विवेचन करनेवाले अध्यायमें, रोगाणाम् रोगाना रोगोंके विवेचन करनेवाले अध्यायमें, रोगाणाम् रोगाना रोगोंके विंशका च बीस बीसना बीस बीसके, एकका. च एव ऐक ऐकना एक एकके, त्रिका च अने त्रय त्रयना और तीन तीनके, त्रय. त्रय त्रय त्रय तीन तीन, वर्गा. वर्गों वर्गों, उक्ता. उक्ता छे कहे ह, द्विका. च तथा अष्टोदरीय तथा दो दोके, अष्टौ आठ आठ, चतुष्काः च

६ बहव शरीरे—बहव प्रदिष्टा (च)

७. अपि प्रवृद्धः—अतिप्रवृद्ध (प.)

९ रोगाध्याये—रोगाणामध्याये (ब. च.)

११ प्रकाशिताः—सप्रकाशिताः (ब.)

आर आरना चार चारके, दश दश दस, पञ्चकाः पांच पांचना पाच पाचके, द्वादश आर बारह, अष्टका आठ आठना आठ आठके, चत्वार. आर चार, षट्कौ छ छना छ छके, द्वौ दो दो, सप्तकाः च अने सात सातना और सात सातके, त्रयः त्रयु वगी तीन वगीको, प्रकाशिता स्पष्टतार्थी समझव्या छे स्पष्टतासे समझाया है ॥ ८-९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

8-9. The scores, the methods, the three triads, the eight diads, the ten tetrads, the twelve pentads, the four octads, the two hexads, and the three heptads of the classes of diseases are described in this chapter on 'The Eight Abdominal Affections'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
ऽष्टोदरीयो नामोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने यरुथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रर्मा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमे, अष्टोदरीयः 'अष्टोदरीय' 'अष्टोदरीय',
नाम नामने नामका, ऊनविंश ओगणीसमे उन्नीसवाँ,
अध्याय अध्याय स पूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ १९ ॥

19 Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the nineteenth chapter entitled, "The Eight Abdominal Affections" is completed.

विंशोऽध्यायः ।

वीसमे अध्याय अध्याय बीसवाँ

Chapter XX

महारोगाध्यायोपक्रमः —

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अत हुवे अर्होथी अब आगे, महारोगाध्यायम्
'महारोगाध्याय' नामना अध्यायनु 'महारोगाध्याय'
नामके अध्यायका, व्याख्यास्याम. व्याख्यान करुं छे
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयर्मा नीये प्रमाणे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहें छे कहा है ॥ २ ॥

1 We shall now expound the chapter entitled "The Major List of Diseases".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

चत्वारो रोगाः, रुक्सामान्यातेषामेकत्वम्—

चत्वारो रोगा भवन्ति—आगन्तुवातपित्तश्ले-
ष्मनिमित्ताः, तेषां चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमे-
कविधं भवति, रुक्सामान्यात्;

चत्वारः आर प्रकारना चार प्रकारके, रोगाः
रोगो रोग, भवन्ति थाय छे होते हैं, आगन्तु- आगन्तु
आगन्तु, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्म-
निमित्ता अने कइथी उत्पन्न थनार और कफसे उत्पन्न
होनेवाले, तेषाम् ते उन, चतुर्णाम् अपि आरेय
रोगानु चारों रोगोका, रोगत्वम् रोगपहुं रोगत्व,
रुक्सामान्यात् पीडानी समानताने लईने पीडाकी
समानतासे, एकविधम् भवति ओक प्रकारनु छे एक
प्रकारका है,

3-(1) There are four classes of diseases, viz., the one caused by (1) exo-

genous factors, the other three by (2) vata, (3) pitta and (4) kapha. These four groups of diseases come under one heading viz, 'ailments', the condition of ailment being their common feature.

आगन्तुनिजविभागादद्वैविध्यम्, द्विविध रोगाणामधिष्ठानम्—

द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषाम्, आगन्तुनिजविभागात्, द्विविधं चैषामधिष्ठानं, मनःशरीर-विशेषात्,

आगन्तु-निज-विभागात् आग-तुज्ज अने निजना विभाग प्रमाणे आगन्तुज और निजके भेदसे, एषाम् ओओओ इनके, प्रकृति. पुन. स्वभाव वणी स्वभाव फिर, द्विविधा ओ प्रकारने छे दो प्रकारके है, मन.शरीर-विशेषात् अने मन तथा शरीरना भेदने धर्धने और मन एव शरीरके भेदसे, एषाम् च ओओओ इनके, अधिष्ठानम् आश्रय आश्रय, द्विविधम् ओ प्रकारने छे दो प्रकारका है,

3.(2). They are again of twofold nature when classified as exogenous and endogenous. Their resorts again are two—mind and body.

रोगाणामपरिमख्येयत्वम्—

विकाराः पुनरपरिसंख्येयाः, प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पविशेषापरिसंख्येयत्वात् ॥ ३ ॥

प्रकृति-स्वभाव स्वभाव, अधिष्ठान-आश्रय आश्रय, लिङ्ग-लक्षण, आयतन-हेतुओ हेतुओं, विकल्प-

३ मन.शरीरविशेषात्-मनःशरीरभेदात् (ध)

„ पुनरपरिसंख्येया-पुनरेषामपरिसंख्येया (ध)

„ प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्प- } प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतन-
विशेषापरिसंख्येयत्वात् } वेदनाविकल्पानामपरिसं-
ख्येयत्वात् (च. ध)

„ विकल्पविशेषापरिसंख्येयत्वात्-विकल्पविशेषास्तेषामपरिसंख्ये-
यत्वात् (ख)

विशेष-अने ओओओना विकल्पओना भेद और इनके विकल्पोंके भेद, अपरिसंख्येयत्वात् ओ असंख्य होवायी वे असंख्य होनेसे, विकारा पुनः रोगो वणी रोग भी, अपरिसंख्येया असंख्य छे असंख्य है ॥ ३ ॥

3. Their variety is innumerable owing to the countlessness of the combinations and permutations of their nature, site, symptom and causative factors.

आगन्तुविकारस्य कारणानि, निजविकारस्य कारणानि—

मुखानि तु खल्वागन्तोर्नखदशनपतनामिचाराभिशापाभिषङ्गाभिघातव्यधबन्धनवेष्टनपीडनरज्जुदहनशस्त्राग्निभूतोपसर्गादीनि, निजस्य तु मुखवातपित्तश्लेष्मणां वेषम्यम् ॥ ४ ॥

आगन्तोः खलु आग-तुज्ज रोगना आगन्तुज रोगके, मुखानि तु कारणे तो कारण तो, नख-नख लागवे नख लगना, दशन-दाँत ओसवे दातसे काटना, पतन-पड़ी जपु गिरना, अभिचार-भेदीविधाने प्रयोग अभिचार, अभिशाप-शाप शाप, अभिषङ्ग-अभिषग अभिषंग, अभिघात-धा लागवे चोट लगना, व्यध-वींधावु वींधा जाना, बन्धन-आंधवु बाधना, वेष्टन-वींटावु लिपटना, पीडन-दबावु पीडित होना, रज्जु-रोंटवाथी आंधवु रस्सीसे बाधना, दहन-अग्नि अग्नि, शस्त्र-शस्त्र वागपु शस्त्रका लगना, अग्नि-वींजणी विजली, भूत-उपसर्गादीनि अने भूतने उपद्रव वगेरे छे और भूतोंके उपद्रवआदि हैं, निजस्य अने निज रोगनु और निज-रोगका, मुखम् तु कारणे तो कारण तो, वात-पित्त-श्लेष्मणाम् वात-पित्त अने कफनी वात-पित्त और कफकी, वेषम्यम् विषमता छे विषमता है ॥ ४ ॥

4. The causes of exogenous diseases are injury caused by nail, bite, fall, black-magic, curse, possession of evil spirits, blow, piercing, binding,

४ व्यध-वध (त)

„ दहनशस्त्राग्नि-दहनमन्त्राग्नि (क ध.)

ligaturing, compression by cord, fire, weapon, lightning, seizure and similar other causes, and the causes of endogenous diseases are the discordances of vata, pitta and kapha.

मर्वेषामपि विकाराणां प्रेरणम् (प्रयोजकनिमित्तम्) —

द्वयोस्तु खल्वगन्तुनिजयोः प्रेरणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति ॥ ५ ॥

आगन्तुनिजयो आगन्तु अने निज आगन्तुज और निज, द्वयो खलु ऐ अनेनां इन दोनोंके, प्रेरणम् तु प्रेरक तो प्रेरक तो, असात्म्य- असात्म्यश्च असात्म्यभूत, इन्द्रियार्थसंयोग इन्द्रिय अने विषयने। संयोग इन्द्रिय और विषयका संयोग, प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध, परिणाम च इति अने काल छे और काल है ॥ ५ ॥

5. The predisposing causes of the exogenous and the endogenous diseases are unwholesome interaction between the senses and the sense-organs, volitional transgression and the effects of time.

मर्वे रोगाः परस्परमनुबन्धिनः —

सर्वेऽपि तु खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाश्चत्वारो रोगाः परस्परमनुबन्धन्ति, न चान्योन्येन सह सन्देहमापद्यन्ते ॥ ६ ॥

एते आ ये, सर्वे अपि सधुणा ये सब ही, चत्वार आर चारो, रोगा रोगो रोग, अभिप्रवृद्धा. खलु वृद्धि पाभी बढ कर, परस्परम् ऐक्यीभने एक दूसरेका, अनुबन्धन्ति अनुसरे छे अनुसरण करते है, अन्योऽन्येन च सह परतु ऐक्यीभनी साथे मिश्र थवा छां पाणु एक दूसरेके साथ मिश्र होने पर भी, सन्देहम् सन्देहना विषय सन्देहके विषय, न आपद्यन्ते यत्ता नथी नहीं होते ॥ ६ ॥

६ खल्वेतेऽभिप्रवृद्धा — चान्येषु प्रवृद्धा (५)

6. All these four groups of diseases when fully developed follow one another, and though they get mixed with one another, they do not lead to a confusion as regards their respective diagnosis.

आगन्तुनिजयोर्लक्षणतो भेदः —

आगन्तुर्हि व्यथापूर्वं समुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति,

आगन्तु. हि आगन्तु रोग आगन्तुज रोग, व्यथापूर्वम् प्रथम पीडापूर्वक प्रथम पीडापूर्वक, समुत्पन्न. उत्पन्न अर्थ उत्पन्न होकर, जघन्यम् पाण्डुपी पीछेसे, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्मणाम् अने कृन्नी और कफकी, वैषम्यम् विषमता विषमता, आपादयन्ति डरे छे करते हैं,

7-(1). The exogenous one begins with pain and later on leads to the discordance of vata, pitta and kapha.

निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्वं वैषम्यमापद्यन्ते जघन्यं व्यथामभिनिर्वर्तयन्ति ॥ ७ ॥

निजे तु अने निज रोगमां तो और निज रोगोंमें तो, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्माण अने कृन् और कफ, पूर्वम् पहलेवां पहलेवां पहिले, वैषम्यम् विषमता विषमताको, आपद्यन्ते पाभे छे प्राप्त होते हैं, जघन्यम् अने पीछी और पीछे, व्यथाम् पीडा पीडा, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न डरे छे उत्पन्न करते हैं ॥ ७ ॥

7. But in the endogenous one, discordance of vata, pitta and kapha occurs first and later on gives rise to pain

७(१) व्यथापूर्वं समुत्पन्न — व्यथापूर्वमुत्पन्न (च)

„ जघन्य-जघन्या (त ख)

शरीरे दोषाणां स्थानविभागः—

तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभाग उपदेक्ष्यते;

शरीरे शरीरभां शरीरमें, तेषाम् ते उन, त्रयाणाम् अपि त्रयेण तीनों ही, दोषाणाम् दोषानां दोषोंके, स्थानविभागः स्थानानां विभागः स्थानोका विभाग, उपदेक्ष्यते उद्देवाभां आवशे कहा जायगा,

8-(1). The primary seats of these three humors in the body will now described.

तद्यथा-वस्तिः पुरीषाधानं कटिः सक्थिनी पादावस्थीनि पक्काशयश्च वातस्थानानि, तत्रापि पक्काशयो विशेषेण वातस्थानं;

तद् यथा जेमके जैसेकि, वस्तिः भरित वस्ति, पुरीषाधानम् भक्षाय मलागय, कटि केड कटि, सक्थिनी साथण ऊरु, पादौ पग पैर, अस्थीनि हाडकां अस्थिया, पक्काशय च अने पक्काशय और पक्काशय, वातस्थानानि अने वातनां स्थानां छे ये वातके स्थान हैं, तत्र अपि तेभां पण इनमें भी, पक्काशय. पक्काशय पक्काशय, विशेषेण भास डरीने विशेष करके, वातस्थानम् वातनु स्थान छे वातका स्थान है,

8-(2). The bladder, rectum, hips, thighs, feet, bones and colon are the seats of vata and then again the colon is the special seat of vata

स्वेदो रसो लसीका रुधिरमामाशयश्च पित्तस्थानानि, तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम्,

स्वेद. पस्सेवे। स्वेद, रस रस रस, लसीका लसीका लसीका, रुधिरम् रूढ़ी रक्त, आमामाशय च अने आमाशय और आमामाशय, पित्तस्थानानि पित्तनां स्थानां छे ये पित्तके स्थान हैं, तत्र अपि तेभां पण इनमें भी, आमामाशय आमामाशय आमामाशय, विशेषेण भास डरीने विशेष करके, पित्तस्थानम् पित्तनुं स्थान छे पित्तका स्थान है;

८. स्थानविभाग उपदेक्ष्यते-स्थानविभागमनुव्याख्यास्यामः(च,प.ग.)

8-(3). The sweat, nutrient body-fluid, lymph, blood and stomach (lower part) are the seats of pitta and there again the stomach (lower part) is the special seat of pitta.

उरः शिरो ग्रीवा पर्वाण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मस्थानानि, तत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मस्थानम् ॥८॥

उर छाती छाती, शिर माथु शिर, ग्रीवा डेक ग्रीवा, पर्वाणि हाडकां सांधाओ अस्थिसंधिया, आमामाशय आमामाशय आमामाशय, मेद च अने मेद और मेद, श्लेष्मस्थानानि अने उद्देवां स्थानां छे ये कफके स्थान हैं, तत्र अपि तेभां पण इनमें भी, उर छाती छाती, विशेषेण भास डरीने विशेष करके, श्लेष्मस्थानम् उद्देवां स्थान छे कफका स्थान है ॥ ८ ॥

8. The chest, head, neck, joints, stomach (upper part) and adipose tissue are the seats of kapha, there again the chest is the special seat of kapha.

वातपित्तश्लेष्मणा प्रकृतिभूताना विकृताना च कर्म—

सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः सर्वस्मिञ्छरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति—

सर्व-शरीर-चरा तु आभा शरीरभां इरनार सम्पूर्ण शरीरमें फिरनेवाले, वात-पित्त-श्लेष्माण वात-पित्त अने उद्दे वात-पित्त और कफ, कुपित-अकुपित अकुपित तथा कुपित थर् अकुपित और कुपित होकर, सर्वस्मिन् शरीरे आभा शरीरभां सारे शरीरमें, शुभाशुभानि अनुक्रमे शुभ तथा अशुभ शुभ तथा अशुभ, कुर्वन्ति डरे छे करते हैं—

9-(1). Vata, pitta and kapha moving in the whole body produce good and ill effects on the entire system, according as they are normal or provoked.

८. श्लेष्म-श्लेष्मण (क्ष त)

९. तत्रापि-अत्रापि (त.)

प्रकृतिभूताः शुभान्युपचयबलवर्णप्रसादादीनि अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्ना विकारसंज्ञकानि ॥९॥

प्रकृतिभूता तेभ्यो सभ अवस्थाभां रली वे समान अवस्थामें रह कर, उपचय- पुष्टि पुष्टि, बल- भल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, प्रसादादीनि प्रसन्नता वगेरे प्रसन्नता आदि, शुभानि शुभ करे छे शुभ करते हैं, विकृतिम् तथा विकृतिने एवं विकृतिको, आपन्ना पुन प्राप्त थई प्राप्त होकर, विकारसंज्ञकानि रोग नाम्ना रोगसंज्ञक, अशुभानि अशुभने अशुभ, (कुर्वन्ति करे छे करते हैं ॥ ९ ॥

9. When normal, they produce good effects, viz., plumpness, vitality, complexion, cheerfulness etc. When they become discordant, they produce evil effects which are designated as disorders.

सामान्यजा नानात्मजाश्च विकारा —

तत्र विकाराः सामान्यजा, नानात्मजाश्च । तत्र सामान्यजाः, पूर्वमष्टोदरीये व्याख्याताः, नानात्मजास्तिस्रहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः ।

तत्र विकारा रोग, सामान्यजा सामान्यज सामान्यज, नानात्मजा च अने नानात्मज छे और नानात्मज हैं, तत्र तेभां इनमें, सामान्यजा सामान्यज रोगों, पूर्वम् पूर्वे पहिले, अष्टोदरीये अष्टोदरीय अध्यायभां अष्टोदरीय अध्यायमे, व्याख्याता कइल छे कह दिये हैं, नानात्मजान् तु अने नानात्मज रोगोंने तो और नानात्मज रोगोंको तो, इह अध्याये आ अध्यायभां इस अध्यायमें, अनुव्याख्यास्याम कइलें कहेंगे,

10-(1). The disorders are again of two kinds viz., general and specific. Of these the general disorders have been already described in the chapter entitled "Eight Abdominal Diseases." We shall now expound in this chapter the specific disorders (of each humor).

तद्यथा—अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत् पित्तविकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराः ॥ १० ॥

तद् यथा नेमके जैसे कि, अशीति ओ सी अस्सी, वातविकारा वातरोग छे वातरोग हैं, चत्वारिंशत् आदीस चालीस, पित्तविकाराः पित्तरोग छे पित्तरोग हैं, विंशति अने बीस और बीस, श्लेष्मविकारा श्लेष्मरोग छे कफरोग है ॥ १० ॥

10. There are eighty specific disorders of vata, forty specific disorders of pitta, and twenty specific disorders of kapha.

अशीतिर्वातविकाराणा गणना—

तत्रादौ वातविकारानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा नखभेदश्च, विपादिका च, पादशूलं च, पादभ्रंशश्च, पादसुप्तता च, वातखुड्गता च, गुल्फग्रहश्च, पिण्डिकोद्वेष्टनं च, गृध्रसी च, जानुभेदश्च, जानुविश्लेषश्च, ऊरुस्तम्भश्च, ऊरुसादश्च, पाङ्गुल्यं च, गुदभ्रंशश्च, गुदार्तिश्च, वृषणाक्षेपश्च, शेफस्तम्भश्च, वङ्गणानाहश्च, श्रोणिभेदश्च, विड्भेदश्च, उदाघर्तश्च, खञ्जत्वं च, कुब्जत्वं च, वामनत्वं च, त्रिकग्रहश्च, पृष्ठग्रहश्च, पाङ्गुवर्मदश्च, उदरावेष्टश्च, हन्मोहश्च, हृद्ग्रवश्च, वक्षउद्धर्षश्च, वक्षउपरोधश्च, वक्षस्तोदश्च, बाहुशोषश्च, ग्रीवास्तम्भश्च, मन्यास्तम्भश्च, कण्ठोद्ध्वंसश्च, हनुभेदश्च, ओष्ठभेदश्च, अक्षिभेदश्च, दन्तभेदश्च, दन्तशैथिल्यं च, मूकत्वं च, वाक्सङ्गश्च, कषायास्यता च, मुखशोषश्च,

११ तत्रादौ- तत्रादित एव (च. घ.)

, पादसुप्तता- सुप्तपादता (ज झ)

, गुल्फग्रहश्च- गुल्फग्रन्थिश्च (ठ त)

, वृषणाक्षेपश्च- वृषणोद्वेष्टश्च (क घ छ ज झ ठ त ध)

, हन्मोहश्च- उन्मादश्च (च द ध)

, हृद्ग्रवश्च- हृद्द्रवश्च (त क)

, बाहुशोषश्च- बाहुविश्लेषश्च बाहुशोषश्च (ग)

, हनुभेदश्च- हनुस्तम्भश्च (क घ छ)

, मूकत्व च- मूकत्व च, गदगदत्व च (च द ध)

अरसज्ञता च, घ्राणनाशश्च, कर्णशूलं च, अश-
ब्दश्रवणं च, उच्चैःश्रुतिश्च, वाधिर्यं च, वर्त्मस्त-
म्भश्च, वर्त्मसङ्कोचश्च, तिमिरं च, अक्षिशूलं च,
अक्षिव्युदासश्च, भ्रूव्युदासश्च, शङ्खमेदश्च, लला-
टमेदश्च, शिरोरूक् च, केशभूमिस्फुटनं च,
अर्दितं च, एकाङ्गरोगश्च, सर्वाङ्गरोगश्च, पक्षवधश्च,
आक्षेपकश्च, दण्डकश्च, तमश्च, भ्रमश्च, वैपथ्यश्च,
जृम्भा च, हिक्का च, विषादश्च, अतिप्रलापश्च,
रौक्ष्यं च, पारुष्यं च, श्यावारुणावभासता च,
अस्वप्नश्च, अनवस्थितचित्तत्वं च, इत्यशीतिर्वीत-
विकारा वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृत-
तमा व्याख्याताः ॥ ११ ॥

तत्र तेभां इनमें, आदौ प्रथम प्रथम, वातविकारान्
वातविकारोने वातरोगोंको, अनुव्याख्यास्याम कहेथु
कहेगे, तद् यथा जेभेके जैसेकि, नखमेद च नखमेद
नखमेद, विषादिका च पगेतु इतपु पैरोंका फूटना,
पादशूलम् च पादशूल पादशूल, पादभ्रंशः च पादभ्रंश
पादभ्रंश, पादसुसता च पगे आली यउवी पैरोंका सो
जाना, वातखड्गता च पग अने पिडीनी सधिभां
वायुनु दुपित थपु वातखड्गता, गुल्फग्रह च धूटी
अलार्थ जेवी निदेका पकडा जाना, पिण्डिकोद्वेष्टनम् च
पिंडीओनु उभणपु पिण्डलियोंका ऐठन, गृध्रसी च
तथा गृध्रसी और गृध्रसी, जानुमेद च गोडणुनी
इत घुटनोंका फटना, जानुविश्लेष च गोडणुसधिनी
शिथिलता घुटनेकी सन्धिकी शिथिलता, ऊरुस्तम्भः च
उरुस्तम्भ ऊरुस्तम्भ, ऊरुसादः च साथणनी शिथिलता
ऊरुनी शिथिलता, पाकुल्यम् च पांगणपणु पङ्गुपन,
गुदभ्रंश च गुदभ्रंश गुदभ्रंश, गुदार्ति च गुदार्ति गुदाकी
पीडा, वृषणाक्षेपः च वृषणुनु अलार्थ जेपु वृषणका

आक्षेप, ओफस्तम्भ च शिशनी जउता मेहनकी नडता,
वङ्गणानाहः च वक्षणुनो आनाह वक्षणका
आनाह, ओणिमेद च इभरनी इत कटिमें विदारणवत्
पीडा, विड्मेद च अउथना मलका अत्यन्त
निकलना, उदावर्त च उदावर्त उदावर्त, खञ्जत्वम् च
लंगणपणु लगड़ापन, कुब्जत्वम् च इभणपणु
कुब्जपन, वामनत्वम् च वामनता ठिगना-
पन, त्रिक्रमह च त्रिक्रमं अलार्थ जेपु त्रिक्रमह,
पृष्ठग्रह च पीड अलार्थ जेवी पृष्ठग्रह, पार्श्वविमर्द च
पडभांभां मर्दन जेवी पीडा पार्श्वोंका दूटना, उदरावेष्ट
च पेटनु भरडाथ जेपु उदरमें मरोड़ पडना, हन्मोह
हृदयनु अध थपु हन्मोह, हृद्द्रव च हृदयनी उता-
वणी गति हृदयकी तेज गति, वक्षउद्वर्ष च छाती
धसाती डेय जेवी पीडा छातीमें घर्षणवत् पीडा,
वक्षउपरोध च वक्षउपरोध छातीका उपरोध,
वक्षस्तोद च छातीभां सोय लोंकाया जेवी पीडा
छातीमें सूचीवेधवत् पीडा, बाहुशोषः च आडुशोष
बाहुशोष, ग्रीवास्तम्भ च डोड अलार्थ जेवी ग्रीवा-
स्तम्भ, मन्यास्तम्भ च मन्यानु अलार्थ जेपु मन्या-
स्तम्भ, कण्ठोद्ध्वंस स्वरमेद स्वरमेद, हनुमेदः
च हनुमेद हनुमेद, ओष्ठमेदः च ओष्ठमेद ओष्ठमेद,
अक्षिमेदः च अक्षिमेद अक्षिमेद, दन्तमेद च दन्तमेद
दन्तमेद, दन्तशैथिल्यम् च दांतनी शिथिलता दातोंकी
शिथिलता, मूकत्वम् च भूगापणु मूंगापन, वाक् सङ्ग
च वाणीनु रोकार्थ जेपु वाणीका रुक जाना, कषाया-
स्यता च भुणनु इसाथरसवाणपणु मुखका कसैलापन,
मुखशोषः च भुणशोष मुखशोष, अरसज्ञता च रसनी
अभर न पउवी रसका ज्ञान न होना, घ्राणनाश च
गंध देवानी शक्ति आली जेवी गन्ध लेनेकी शक्तिका
नाश, कर्णशूलम् च कर्णशूल कर्णशूल, अशब्दश्रवणम् च
अशुभार वागवा शब्द न होते हुए भी शब्दका सुनना,
उच्चैःश्रुति च उच्चैःश्रुति उंचा सुनना, वाधिर्यम् च
अडेरपणु बहरापन, वर्त्मस्तम्भ च पापणुनी जउता
पलकोंका न झपकना, वर्त्मसंकोचः च पापणुनो स डेय
पलकोंका सिकुड़ जाना, तिमिरम् च तिमिर तिमिर,
अक्षिशूलम् च आंभनु शूल आखका शूल, भ्रूव्युदासः
च अभरनु यउपु भ्रूकुटीका ऊपर चढ़ जाना, शङ्खमेद च

११ अशब्दश्रवणं च अशब्दग्रहणं च (ठ)

„ उच्चैःश्रुतिश्च—उच्चैः श्रवणं च (च ध)

„ तमश्च—भ्रमश्च (ख घ छ झ ट त ड ध)

„ अतिप्रलापश्च—भ्रमश्च व्रशश्च भङ्गश्च प्रलापश्च (च छ)

„ „ —अतिप्रलापश्च ग्लानिश्च (क, ख ग ङ)

„ घ्राणनाशश्च—अगन्धता च (ख)

„ अनवस्थितचित्तत्वं—अनवस्थितत्वम् (घ ठ ड त)

लमष्टा क्षट्वा शखमेद, ललाटमेद च क्षपाण क्षट्पु
माघेका फटना, शिरोरुक् च माथानो दुष्भावे शिरमें
दर्द, केशभूमिस्फुटनम् च वाण उगवान्नी नञ्जानु
क्षट्पु बाल उगनेके स्थानका फटना, अर्दितम् च
अर्दित अदित, एकाङ्गरोग च ऐकाङ्गरेण एकाङ्गरोग,
सर्वाङ्गरोग च सर्वाङ्गरेण सर्वाङ्गरोग, पक्षवध च पक्ष-
वध पक्षवध, आक्षेपकः च आक्षेपक आक्षेपक, दण्डक
च दण्डक, तमः च अधारा आवर्णा अघेरा
आना, भ्रमः च थङ्कट आवर्णा चक्कर आना, वेपथुः च
क्षप थवे कम्पन, जृम्भा च भगासां जम्भाई, हिक्का
च हेङ्की हिचकी, विषाद च भिन्नता खिन्नता, अति-
प्रलाप च अति भङ्गवाट अति वक्त्रवाद, रौक्ष्यम् च
रूक्षता रूक्षता, पारुष्यम् च कठोरता कठोरता, द्यावारु-
णावभासता च श्याम अथवा छटाडी रंगनु देणावु
द्याव अथवा अरुण रंगका दिखाव, अस्वप्न च अनिद्रा
नींदका न आना, अनवस्थित-चित्तत्वम् अने चित्तनी
अस्थिरता और चित्तकी अस्थिरता, इति आ प्रमाणे
इस प्रकार, अपरिसंख्येयानाम् असंख्य असंख्य, वात-
विकाराणाम् वातविकारेण वातरोगोंमें, आविष्कृततमा
सौथी २५४ सबसे स्पष्ट, अशीतिः अशी अस्सी,
वातविकारा वातविकारे वातरोग, व्याख्याताः कृष्ण छे
कहे हैं ॥ ११ ॥

11. Of these, we shall begin with the exposition of vata disorders. They are 1 distrophy of nails, 2. dermatophytosis, 3. pedialgia, 4. flat-foot, 5. paralysis of foot, 6. club-foot, 7. stiff-ankle, 8. cramps in the calf muscles, 9. sciatica, 10. genu varum (bowleg), 11. genu valgum (knock-knee), 12. spasticity of thigh., 13. atrophy of thigh, 14 paraplegia, 15. prolapse of rectum, 16 proctalgia, 17. cryptorchidism, 18. priapism, 19. bubonocoele, 20. coxa vara, 21. sheep-dung stools, 22 misperistalsis, 23. lameness, 24 scoliosis, 25. dwarfism,

26. stiff waist, 27. stiff back, 28. pleurodynia, 29. girdle pain, 30. cardiac irregularity (heart-block), 31. tachycardia, 32 emphysematous chest, 33 impairment of thoracic movement, 34 pectoralgia, 35. brachial atrophy, 36. stiffness of the neck, 37. torticollis, 38. hoarseness of voice, 39 dislocation of jaw, 40. hare-lip, 41. squint (exotropia), 42. odontoschim, 43. odontoseisis (looseness of teeth), 44. aphasia, 45 lalling speech, 46. astringent taste in the mouth, 47. dryness of the mouth, 48. ageusia, 49. anosmia, 50. otalgia, 51. acousma, 52. hypacousia, 53. deafness, 54. rigidity of eyelids, 55. retraction of eye lids, 56. amaurosis, 57. eye-ache, 58. ptosis of eye, 59. ptosis of eye-brow, 60 temporal headache, 61. frontal headache (metopodyn timer), 62. headache, 63 fissures in the scalp, 64. facial paralysis, 65. monoplegia, 66. polyplegia, (66A. hemiplegia), 67. chronic convulsion, 68. tonic convulsion, 69. faintness, 70. giddiness, 71. tremor, 72. pendiculation, 73 hiccup, 74. asthenia, 75. hyperphasia, 76. dryness, 77. harshness, 78 dusky-red appearance, 79. insomnia, 80. mental restlessness. These are the eighty vata disorders described as the most common of the innumerable vata-disorders.

वायोराम्स्वरूपस्वलक्षणकर्माणि—

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेषु केचन्येषु चानुक्तेषु वायोरिदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च

स्वलक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा वातविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः;

उक्तेषु उद्देश्ये कहे हुए, एतेषु आ इन, सर्वेषु अपि खलु सर्वेयं सब भी, वातविकारेषु वातविकारेभिः वातरोगोंमें, अनुक्तेषु अने न उद्देश्ये न कहे हुए, अन्येषु च भी वातविकारेभिः पण दूसरे वातरोगोंमें भी, वायो वायुनु वायुका, इदम् आ यह, आत्मरूपम् पौतानु स्वरूप अपना स्वरूप, कर्मण च अने पौतानां कर्मणु और अपने कर्मोंके, स्वलक्षणम् स्वरूप स्वरूप, अपरिणामि सङ्गसिद्धे छे स्वाभाविक है, यत् जेने जिसे, तदवयवम् वा छे ते वायुना अवयवने या उस वायुके एक भागको, उपलभ्य अणुने जानकर, विमुक्तसन्देहाः सन्देहहित अनेला सन्देहहित होकर, कुशला कुशल वैद्यो कुशल वैद्य, वातविकारम् एव 'आ वातविकारम् छे' 'यह वातविकारही है'. अध्यवस्यन्ति એવો નિશ્ચય કરે છે ऐसा निश्चय करते हैं,

12-(1). In all vata-disorders mentioned above, and in those not mentioned, the experts will make an undoubted diagnosis of vata discordance in that particular organ by observing all or some of the innate qualities of vata or modified effects of action of vata on the body.

तद्यथा—रौक्ष्यं शैत्यं लाघवं वैशद्यं गतिर-मूर्तत्वमनवस्थितत्वं चेति वायोरात्मरूपाणि, एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः;

तत् यथा जेभडे जैसे कि, रौक्ष्यम् रुक्षता रुक्षता, शैत्यम् शीतता शीतता, लाघवम् लघुता लघुता, वैशद्यम् विशदता विशदता, गतिः गति गति, अमूर्तत्वम् अस्थिरता अस्थिरता, अनवस्थितत्वम् च अने अस्थिरपणु और स्थिर न होना, इति ये ये, वायो वायुना वायुके,

१२ एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः । एवंविधत्वाच्च कर्मणः । स्वा-
लक्षणमिदमस्य भवति, । लक्षणमिदमस्य भवति (ज.त.ध.)

आत्मरूपाणि पौतानां लक्षणेषु छे अपने लक्षण हैं, वायोः एवंविधत्वाच्च च वायु आवी अतने होवाथी वायुका इस प्रकारके होनेसे, तम् तम् ते ते उस उस, शरीरा-वयवम् शरीरना अवयवमां शरीरके अवयवमें, आवि-शत प्रवेश करता प्रवेश करते हुए, अस्य अनेला इसके, कर्मणः कर्मणु कर्मका, इदम् आ यह, स्वलक्षणम् पौतानु लक्षण अपना लक्षण, भवति थाय छे होता है,

12-(2). 1. dryness, 2. coldness, 3. lightness, 4. clearness, 5. motion, 6. invisibility and 7. instability are the innate qualities of vata. These being the innate qualities of vata these are the symptoms produced in the different organs of the body when affected by its innate quality.

तद्यथा—संस्रस्रस्रस्रस्रमेदसादहर्षतर्ष-कम्पवर्तचालतोदव्यथाचेष्टादीनि, तथा खरपरुष-विशदसुषिरारुणवर्णकपायविरसमुखत्वशोषशूल-सुप्तिसङ्कोचनस्तम्भनखञ्जतादीनि च वायोः कर्मा-णि, तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १२ ॥

तत् यथा जेभडे जैसे कि, संस्र- संस्रस्र सरकना, अंस- अंश अंश, व्यास- विस्तार विस्तार, सङ्ग- संग संग, भेद- भेद भेद, साद- शिथिलपणु शिथिलता, हर्ष- हर्ष हर्ष, तर्ष- तृषा तर्ष. कम्प- कंप कंप, वर्त- गोण- अनावधु गोलाई करना, चाल ललपु हिलना, तोद- सोथ बोझाया जेवी पीडा सूई-वेधवत् पीडा, व्यथा- व्यथा व्यथा, चेष्टादीनि चेष्टा वगेरे चेष्टा आदि, तथा अने तथा, खर- भरता खरता, परुष- परुषता परुषता, विशद- विशदता विगदता, सुषिर- सुषिरता सुषिरता, अरुणवर्ण- अरुण २ गवाणापणु अरुणवर्णता, कपाय-विरस-मुखत्व-

१२ संस्रस्रस्रस्रस्रमेदसादहर्षतर्ष (ख च)

,, सङ्ग-भङ्ग (ग)

,, कम्प-कम्पावमर्द (घ)

,, चेष्टादीनि-चेष्टाद्या. (त)

,, सुषिरारुण-सुषिरारुण (ध.)

अने विरस भुभवाभापण सुखकी कषायरसता और विरसता, शोष- शोष शोष, शूल- शूल शूल, सुप्ति- भादी यदी सो जाना, संकोचन- संकोचन सकोच, स्तम्भन- ७३ ३२३ स्तम्भन, खज्जादीनि च लगडापण वगेरे लंगडापन वगेरह, वायोः वायुनां वायुके, कर्माणि कर्मो छे कर्म हैं, तैः अन्वितम् ते वायुनां पोतानां लक्षणो तथा कर्मोथी युक्त विकारने उन वायुके अपने लक्षणों और कर्मोंसे युक्त विकारको, वात विकारम् एव वातविकारम् वातविकार ही, अध्यवस्येत् अणुवे निश्चयसे जाने ॥ १२ ॥

12. They are—subluxation, dislocation, dilatation, contraction, laxation depression, excitation, attraction, tremor, circular movement, motion, pricking pain, aching pain and movement; as also coarseness, harshness, clearness, porousness, dusky-redness, astringent taste, dysgeusia, dehydration, aching pains, numbness, contractions, rigidity, lameness, and others. These are the effects produced on the body by the actions of vata. The condition accompanied with any of these signs or symptoms should be diagnosed as a vata-disorder.

कुपितस्य वायोरुपक्रमः—

तं मधुराम्ललवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत, स्नेहस्वेदास्थापनानुवासननस्तःकर्मभोजनाभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकादिभिर्वातहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य;

मात्राम् मात्रा मात्रा, कालम्- च अने डाणने और कालका, प्रमाणीकृत्य विचार करके, मधुर- मधुर मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- लवण लवण, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, उष्ण अने उष्ण और उष्ण, उपक्रमै उपचारोथी उपचारसे, वातहरैः तथा वातहर तथा वातहर, स्नेह स्नेह स्नेह, स्वेद स्वेद स्वेद, आस्थापन आस्थापन आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन अनुवासन, नस्तःकर्म- नस्तःकर्म नस्तःकर्म, भोजन- भोजन

भोजन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादन- उत्सादन उत्सादन, परिषेकादिभिः परिषेक वगेरेथी परिषेक आदिसे, तम् ते वातविकारने उस वातरोगका, उपक्रमेत उपचार करवे। ओषधे उपचार करना चाहिए,

13-(1). It should be treated by sweet, acid, salt, unctuous and warm medications, by measures curative of vata, such as oleation, sudation, corrective and unctuous enemata, sternutation, diet, inunction, rub, affusion and other similar measures with due consideration to dose and time.

तत्रास्थापनानुवासनं तु खलु सर्वत्रोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः, तद्व्यादित एव पक्काशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं छिनत्ति;

भिषज वैद्यो वैद्य, तत्र वाते ते वात रोगभां उस वात रोगमें, सर्वत्र सर्वत्र सर्वत्र, आस्थापनानुवासनम् तु आस्थापन अने अनुवासनने तो आस्थापन और अनुवासनको, उपक्रमेभ्य खलु अधा उपचारोभां सब उपचारोंमें, प्रधानतमम् सहुथी मुख्य तम, मन्यन्ते गणु छे मानते हैं, हि तत् कारणु के ते क्योंकि वह, आदित एव शश्चात्थी ७ सबसे प्रथम ही, पक्काशयम् पक्काशयभां पक्काशयमें, अनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रवेश करके, केवलम् सपूर्ण सपूर्ण, वैकारिकम् विकार उत्पन्न करेना ३२ना ३२ना विकारोंके उत्पन्न करने वाले, वातमूलम् वातना भूणने वातके मूलको, छिनत्ति छेदी नाणे छे नाश करता है,

13-(2). Amongst these a physician considers the corrective enemata and the unctuous enemata to be the best of all remedies for vata-disorders; as they, entering the colon, from the very beginning, destroy completely the very

सर्वत्रोपक्रमेभ्य—सर्वोपक्रमेभ्य (१ च)

तद्व्यादित—तदादित (७)

root of morbid vata which is the originator of all vata-disorders

तत्रावजितेऽपि वाते शरीरान्तर्गता वात-
विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा वनस्पतेर्मूले
छिन्ने स्कन्धशाखाप्ररोहकुसुमफलपलाशादीनां
नियतो विनाशस्तद्वत् ॥ १३ ॥

यथा जेवी रीते जैसे, वनस्पते. वनस्पतिनुं
वनस्पतिके मूले भूण मूलके, छिन्ने कुपाय जेतां कटजाने
पर, स्कन्ध थड थड, शाखा शाखा शाखा प्ररोह
अ कुर अकुर, कुसुम फूल, पलाशादीनाम् पान
विगेरेने और पत्ते आदिका, नियत. निश्चित निश्चित,
विनाश विनाश थाय छे विनाश हो जाता है, तद्वत्
तेवी रीते उसी प्रकार, तत्र ते स्थगमां उस स्थानमें,
वाते वात वायुके, अवजिते अपि छताय जेतां जीते
जानेसे, शरीर अन्तर्गता शरीरनी अदर रहेला शरीरके
अन्दर रहेनेवाले, वातविकारा वातविकारे वातरोग,
प्रशान्तिम् शान्त शान्त, आपद्यन्ते थर्ध अथ छे हो
जाते हैं ॥ १३ ॥

13. And thus vata being subdued
the vata-disorders located in the other
part of the body also become allay-
ed just as by the eradication of the
roots of a plant, the stem, branches,
sprouts, flowers, fruits, leaves etc.,
also perish.

चत्वारिंशतः पित्तविकाराणां गणना—

पित्तविकारांश्चत्वारिंशतमत ऊर्ध्वमनुव्याख्या-
स्यामः—ओषश्च, प्लोषश्च, दाहश्च, दवथुश्च, धूम-
कश्च, अम्लकश्च, विदाहश्च, अन्तर्दाहश्च, अंसदाहश्च,
ऊष्माधिक्यं च, अतिस्वेदश्च (अङ्गस्वेदश्च), अङ्ग-
गन्धश्च, अङ्गावदरणं च, शोणितक्लेदश्च, मांसक्ले-
दश्च त्वग्दाहश्च, (मांसदाहश्च), त्वगवदरणं च,

यर्मदलनं च, रक्तकोष्ठश्च, रक्तविस्फोटश्च, रक्तपित्तं
च, रक्तमण्डलानि च, हरितत्वं च, हारिद्रत्वं च,
नीलिका च, कक्षा(क्ष्या)च, कामला च, तिकास्यता
च, लोहितगन्धास्यता च, पूतिमुखता च, तृष्णा-
धिक्यं च, अतृप्तिश्च, आस्यविपाकश्च, गलपाकश्च,
अक्षिपाकश्च, गुदपाकश्च, मैद्विपाकश्च, जीवादानं
च, तमःप्रवेशश्च, हरितहारिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वं च;
इति चत्वारिंशत्पित्तविकाराः पित्तविकाराणाम-
परिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १४ ॥

अत एवे अर्हीथी अब इसके, ऊर्ध्वम् आगण
आगे, चत्वारिंशतम् आलीस चालीस, पित्तविकारान्
पित्तना रोगो पित्तके रोगोंको, अनुव्याख्यास्याम ऊही
अतावथु कहेंगे, ओष. च गरभी गरमी, प्लोष. च
अणतरा जलन, दाह. च सर्व अगोमां तीव्र संताप
सब अङ्गोंमें तीव्र संताप, दवथु. च यक्षु वगेरे छद्रिथोमां
दाह चक्षु आदि इन्द्रियोंमें दाह, धूमकः शिर वगेरेमां
धूमाडा जेपु थपु शिर आदिमें धूमासा उठना,
अम्लकः दाह अने हृदयना शूलयुक्त ओडकार दाह तथा
हृदयशूलयुक्त डकार, विदाह च हाथ पण वगेरेमां
विविध प्रकारने दाह हाथ, पैर आदिमें विविध प्रकारका
दाह, अन्तर्दाह. च शरीरनी अदर अणतरा अन्तर्दाह,
अंसदाह. च अमाने दाह असदाह, ऊष्माधिक्यम् च
तापांशनी अधिकता तापाशर्का अधिकता, अति स्वेद. च
अति परसेवे अतिस्वेद, (अङ्गस्वेद. च अगस्वेद
अगस्वेद,) अङ्गगन्ध. च अगमांथी गंध आवपी
अंगगन्ध, अङ्गावदरणम् च अगनु क्षटपुं अगोंका फटना,
शोणितक्लेद च रक्तक्लेद रक्तक्लेद, मांसक्लेद च
मांसक्लेद मांसक्लेद, त्वग्दाहः च त्वगाने दाह

१४ पित्तविकारांश्चत्वारिंशतमतऊर्ध्वमनुव्याख्यास्याम—पित्तवि-
कारांश्चत्वारिंशदतऊर्ध्वं व्याख्यास्यामन्ते (ग घ.)

- „ असदाहश्च—अङ्गदाहश्च (ख द घ)
- „ त्वगवदरण—त्वग्मासावदरण (ख.)
- „ चर्मदलनम्—चर्मावदरण (ख द घ)
- „ रक्तविस्फोटश्च—रक्तकोष्ठकाश्च (ख)
- „ तृष्णाधिक्य—तृष्णायाआधिक्य (त)
- „ आस्यविपाकश्च—आस्यपाकश्च (च छ)

१३ शाखाप्ररोह—शाखावरोह (घ.)

१४ व्याख्यास्याम—व्याख्यास्याम तथा (क)

„ पित्तविकारा—पित्तविकारा—ओषश्च (ख)

त्वचाका दाह, (मसिदाहः च। भासिदाहः सामदाह, त्वग-
वदरणम् च उपरन्ती आभडी क्षटवी बाह्य त्वचाका
फटना, चर्मदलनम् च सधणी आभडीनु क्षटवुं सम्पूर्ण
त्वचाका फटना, रक्तकोष्ठ च रक्तकोष्ठ रक्तकोष्ठ, रक्तविस्फोटः
च रक्त विस्फोट रक्तविस्फोट, रक्तपित्तम् रक्तपित्त
रक्तपित्त, रक्तमण्डलानि च रक्तमण्डले रक्तमण्डल,
हरितत्वम् च दीदाश हरापन, हरिद्रवम् च हृदर
नेषु पीणु थपु हृदीके वर्णका होना, नीलिका च नीलिङ्का
नीलिका, कक्षा (क्ष्या) च कभ कक्षा, कामला च कभणै।
कमला, तिक्तास्यता च मोक्षमां कडाश मुखमें तिक्ता,
लोहितगन्धास्यता च मोक्षमां दोढी नेवी गन्ध मुखमें
रक्तकी गन्ध आना, पूतिमुखता भुभमां दुर्गन्ध मुखसे
दुर्गन्ध आना, तृष्णाधिक्यम् च तृषानी अधिकता तृषाकी
अधिकता, अतृप्ति च अतृप्ति अतृप्ति, आस्यविपाकः च मोक्ष
पाडवु मुखका पकना, गलपाक च गणु पाडवु गलपाक,
अक्षिपाक च आंभो पाडवी आखका पकना, गुदपाक
च गुद पाडवी गुदाका पाक, मेदपाक च शिश्ननु
पाडवु मेहनका पाक, जीवादानम् च अवरक्तनुं
नीडवुं जीवरक्तका निकलना, तम प्रवेश च अधा-
रामां प्रवेश कया नेषु दागवु अंधेरेमें प्रवेश करनेका
भास, हरित-हरिद्र- नेत्र- सूत्र- वर्चस्त्वम् च अने
दीदां के पीणां आंभ भूत तथा भण डोनां और
आख मूत्र- तथा मलका हरापीला होना, इति आ
प्रमाणे इस प्रकार, अपिरिस्त्रवेयानाम् असंख्य
असंख्य, पित्तविकाराणाम् पित्त विकारोभां पित्तरोगोमे,
आविष्कृततमाः सौथी २५७८ सबसे स्पष्ट, चत्वारिंशत्
आदीस चालीस, पित्तविकारा पित्तना विकारो पित्त
रोग, व्याख्याता. डूडी देभाया छे कह दिये हैं ॥ १४ ॥

14. Now we shall relate the forty disorders of Pitta. They are -

1. Heating, 2. Scorching, 3. Burning, 4. Broiling, 5. Fuming, 6. Acid eructation, 7. Misdigestion, 8. Internal heat (caumesthesia), 9. Local regional heat, 10. Hyperthermia, 11. Hyperidrosis, 12. Local sweating [Meridrosis] 13. Local fetor, 14. Local bursting, 15. De-

liquescence of blood, 16. Softening of flesh, 17. Dermothermia, 18. Sarcothermia, 19. Disquamation, 20. Excoriation, 21. Red wheals, 22. Red eruption, 23. Hemothermia, 24. Red circular spots, 25. Greenness, 26. yellowness, 27. Bluish black marks, 28. Herpes, 29. Jaundice, 30. Bitter taste, 31. Metallic taste, 32. Fetor Oris, 33. Polydypsia, 34. Akoria, 35. Stomatitis, 36. Pharyngitis, 37. Ophthalmitis, 38. Proctitis, 39. Urethritis and phasitis, 40. Hemorrhage, 41. Faintness, 42. Greenish or yellowish coloration of eyes, urine and feces.

Thus the forty most common pitta disorders out of innumerable ones have been enumerated.

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेषूक्तेष्वन्येषु चानुक्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिमाणि कर्मणश्च खलक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहा पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः।

उक्तेषु डूडेला कहे हुए, एतेषु आ इन, सर्वेषु अपि खलु सर्वेथ सभी, पित्तविकारेषु पित्त विकारोभां पित्तरोगोमे, अनुक्तेषु अने न डूडेला और न कहे हुए, अन्येषु च भीष्म पित्त विकारोभां पणु दूसरे पित्त रोगोमें भी, पित्तस्य पित्तनु पित्तका, इदम् आ यह, आत्मरूपम् पोतानुं २५३५ अपना स्वरूप, कर्मण च अने पोतानां कर्मानु और अपने कर्मोंका, स्वलक्षणम् २५३५ स्वरूप, अपरिणामि सङ्ग सिद्ध छे स्वाभाविक है, यत् नेने जिसे, तदवयवम्-वा के ते वायुना अवयवने या उस वायुके एक भागको, उपलभ्य अणुने जान कर, विमुक्तमदेहा स देह रहित अनेला मन्देहरहित होकर, कुशला कुशण वैद्यो कुशल वैद्य, पित्तविकारम् एव (आ पित्त विकार छे) (यह पित्त विकार ही है,) अध्यवस्यन्ति अने निश्चय करे छे ऐसा निश्चय करते हैं,

१५. पित्तविकारेषूक्तेषु-पित्तविकारेषु (ख)

15-(1). In all the above-mentioned pitta-disorders and in those not mentioned too, the experts will make an undoubted diagnosis of pitta-discordance in a particular organ by observing all or 'some of the innate qualities of pitta or modified effects of the action of pitta on the body.

तद्यथा—औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं द्रवत्वमनतिस्नेहो वर्णश्च शुक्लारुणवर्जो गन्धश्च विस्रो रसौ च कटुकाम्लौ सरत्वं च पित्तस्यात्मरूपाणि,

तत् यथा जेमके जैसे कि, औष्ण्यम् उष्णता उष्णता, तैक्ष्ण्यम् तीक्ष्णता तीक्ष्णता, द्रवत्वम् द्रवपक्षु द्रवता, अनतिस्नेह अहु रिनग्धता न होवी अति स्निग्ध न होना, शुक्ल-अरुण-वर्जः अने श्वेत तथा अरुण सिवा-यने। श्वेत और अरुण वर्णको छोडकर शेष, वर्णः च भीजे रंग दूसरा वर्ण, विस्र गन्ध च अने आम जेवी गंध और आमगन्ध, कटु-काम्लौ च तीखा अने आटा कटु और खट्टा, रसौ रसे। रस, सरत्वम्-च अने सरपाणु और सरत्व, पित्तस्य ये पित्तना ये पित्तके, आत्मरूपाणि पोतानां लक्षणेषु छे अपने लक्षण हैं;

15-(2). For example, heat, acuteness, fluidity, slight unctuousness, color other than white and red, fleshy smell, pungent and acid taste and mobility are the innate qualities of pitta.

एवंविधत्वाच्च पित्तस्य कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः,

पित्तस्य एवं विधत्वात्- च पित्त आवी अतनुं होवाथी पित्तके इस प्रकारके होनेसे, तम् तम् ते ते उस उस, शरीरावयवम् शरीरना अवयवमा शरीरके अवयवमें, आविशतः प्रवेश करता प्रवेश करते हुए, अस्य अने। इसके, कर्मणः कर्मणुं कर्मका, इदम् आ यह, स्वलक्षणम् पोतानुं लक्षण अपना लक्षण, भवति थाय छे होता है,

15-(3). And these being its innate qualities, the following symptoms are produced in the different organs of the body when affected by pitta.

तद्यथा—दाहौष्ण्यपाकस्वेदक्लेदकोथकण्डूस्त्राव-रागा यथास्वं च गन्धवर्णरसामिनिर्वर्तनं पित्तस्य कर्माणि; तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ॥१५॥

तत् यथा जेमके जैसेकि, दाह- दाह, औष्ण्य- उष्णता उष्णता, पाक- पाक पाक, स्वेद- स्वेद स्वेद, क्लेद- क्लेद क्लेद, कोथ- सडा सडना, कण्डू- भजवाण खुजली, स्त्राव स्त्राव स्त्राव, रागा अने लालाश और लालिमा, यथास्वम् तथा पोताना जेवां अपने जैसे, गन्ध गन्ध गन्ध, वर्ण वर्ण वर्ण, रसामिनिर्वर्तनम् च अने रसने उत्पन्न करता और रसको उत्पन्न करना, पित्तस्य ये पित्तना ये पित्तके, कर्माणि कर्मो छे कर्म हैं, तै ते लक्षणेषु इन् लक्षणोंसे, अन्वितम् युक्त विचारने युक्त रोगको, पित्तविकारम्-एव पित्तविचारण पित्तविकारही, अध्यवस्येत् निश्चयथी अणुवे निश्चयसे जाने ॥ १५ ॥

15. Burning, heat, suppuration, perspiration, softening, sloughing, itching, discharge, redness, and the emanation of smell, color and taste according to the innate nature of pitta—these are the effects produced on the body by the action of pitta. Conditions accompanied with any of these

१५. तैक्ष्ण्यम्-तैक्ष्ण्य सरत्वं (छ क.)

,, द्रवत्वमनतिस्नेहो-द्रवमनतिस्नेहो (च)

,, ,, -लाघवमनतिस्नेहो (ङ त ख थ)

,, वर्जो-वर्जो (त)

,, ,, -पाण्डुरवर्जः (प)

,, सरत्वं च-सरत्वं (च)

,, एवंविधत्वाच्च पित्तस्य कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति (घ.ज.त.)

symptoms should be diagnosed as a pitta-disorder.

कृपितस्य पित्तस्योपक्रमः —

तं मधुरतिक्तकषायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेह-
विरेकप्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालं
च प्रमाणीकृत्य,

मात्राम् मात्रा मात्रा, कालम्-च अने कालने। और
कालका, प्रमाणीकृत्य विचार करीने विचार करके, मधुर
मधुर मधुर, तिक्त तिक्त तिक्त, कषाय कषाय कषाय,
शीतै अने शीत और शीत, उपक्रमैः उपचारोत्थी
उपचारोंसे, पित्तहरै तथा पित्तहर तथा पित्तहर, स्नेह-
स्नेह स्नेह, विरेक-विरेक विरेक, प्रदेह- प्रदेह लेपन,
परिषेक- परिषेक परिषेक, अभ्यङ्गादिभिः अभ्यङ्ग वगैरेथी
अभ्यङ्गादिसे, तम् ते पित्तविकारने। उस पित्तविकारका,
उपक्रमेत उपचार करवे। ओषधे उपचार करना चाहिए;

16-(1). It should be treated by sweet,
bitter, astringent and cooling reme-
dies and by oleation, purgation, appli-
cation, affusion, inunction and other
similar measures curative of pitta,
with due regard to dosage and time.

विरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्योः पित्ते प्रधानतमं
मन्यन्ते भिषजः, तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य
केवलं वैकारिकं पित्तमूलमपकर्षति,

भिषज वैद्यो वैद्य, पित्ते पित्तविकारमां पित्त-
विकारमें, विरेचनम् तु विरेचनने तो। विरेचनको तो,
सर्वोपक्रमेभ्य सर्व उपचारोमां सब उपचारोंमें,
प्रधानतमम् सङ्गृहीत मुख्यतम, मन्यन्ते माने छे
मानते हैं, हि तत् कारण के ते क्योंकि वह, आदित
एव शरीरात्तथीन आरम्भसे ही, आमाशयम् आमाशयमां
आमाशयमें, अनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रवेश करके,
केवलम् संपूर्ण संपूर्ण, वैकारिकम् विकार उत्पन्न
करना। विकार उत्पन्न करनेवाले, पित्तमूलम् पित्तना
मूलने पित्तके मूलको, अपकर्षति दूर करे छे दूर करता है,

१६ स्नेहविरेक-स्नेहविरेचन (छ व)

16-(2). Amongst all these, the phy-
sicians consider purgation to be the
best of all remedies in pitta, as ente-
ring the stomach, from the very beg-
inning, it destroys the very root of
morbid pitta which is the originator
of all pitta-disorders.

तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथाऽग्नौ व्यपोढे केवलमग्निगृहं
शीतीभवति तद्वत् ॥ १६ ॥

यथा जेवी रीते जैसे, अग्नौ अग्नि अग्निके, व्य-
पोढे दूर करवांमां आवतां शान्त करनेपर, केवलम्
आग्नय सम्पूर्ण, अग्निगृहम् अग्निवाण धर अग्निगृह,
शीतीभवति ठंडु थंड अथ छे शीतल हो जाता है,
तद्वत् तेवी रीते उसी प्रकार, तत्र ते स्थानमां उस
स्थानमे, पित्ते पित्त पित्तके, अवजिते अपि अतः अतः
जीते जाने पर, शरीर-अन्तर्गता शरीरनी अदर रहेला
शरीरके अन्दर रहनेवाले, पित्तविकारा पित्तना विकारो
पित्तके विकार, प्रशान्तिम् शान्त शान्त, आपद्यन्ते थड
अथ छे हो जाते हैं ॥ १६ ॥

16 The pitta being subdued, the
pitta-disorders localized in the other
parts of the body get allayed. Just as
by (merely) removing the fire, the
whole of the hot-house cools down

विंशतेः श्लेष्मविकाराणां गणना—

श्लेष्मविकारांश्च विंशतिमत ऊर्ध्वं व्याख्या-
स्यामः, तद्यथा—तृप्तिश्च, तन्द्रा च, निद्राधिक्यं च;
स्तैमित्यं च, गुरुगात्रता च, आलस्यं च, मुखमा-
धुर्यं च, मुखस्त्रावश्च, श्लेष्मोद्विगणं च, मलस्या-
धिक्यं च, वलासकश्च, अपक्तिश्च, हृदयोपलेपश्च,
कण्ठोपलेपश्च, धमनीप्रति(वि)चयश्च, गलगण्डश्च,

१६ व्यपोढे—व्यपगते (च)

१७ व्याख्यास्याम च—अनुव्याख्यास्याम (च)

,, श्लेष्मोद्विगणच—श्लेष्मोद्विगणश्च (द)

अतिस्थूल्यं च, शीताग्निता च, उदरद्वयं, श्वेतावभा-
सता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च, इति विंशतिः
श्लेष्मविकाराः श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयानाम-
विष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वम् ढवे अढीथी अव इसके आगे, विंश-
तिम् वीस वीस, श्लेष्म-विकारान् च उद्धृत्वा रोगो कफके
रोगोंको, व्याख्यास्याम. उद्धृत्वा अतावधुं कहेंगे, तत्-
यथा जेभडे जैसे कि, तृप्ति. च तृप्ति तृप्ति, तन्द्रा च
तन्द्रा तन्द्रा, निद्राधिक्यम् च निद्रानी अधिकिता नींदकी
अधिकता, स्तैमित्यम् च जडता जडता, गुरुगान्त्रता च
अगोतु भारेपणु अगोंका भारीपन, आलस्यम् च
आलस आलस्य, सुखमाधुर्यम् च सुभभा भीड़ाश
सुखकी मधुरता, सुखस्त्रावः च सुभभी लाणतु अरुपुं
सुखसे रालका बहना, श्लेष्मोद्विगणम् च उद्धृत्वा थू उवे
कफका थूकना, मलस्य-आधिक्यम् च मलानी अधिकिता
मलकी अधिकता, बलासक च अलने क्षय बलका क्षय,
अपक्तिः च अपथो अपचान, हृदयोपलेप. च हृदयपर
उद्धृत्वा लेपतु यदुपु हृदयपर कफके लेपका चढना,
कण्ठोपलेपः च उद्धृत्वा लेपतु यदुपु कण्ठ पर कफके
लेपका चढना, धमनी-प्रति (वि) चय-च धमनीशोतु
उद्धृत्वा अति पुराध जपु धमनियोंका कफसे भर जाना,
गलगण्ड च गलगण्ड गलगण्ड, अतिस्थूल्यम् च अति
स्थूलता अतिस्थूलता, शीताग्निता च अग्निनी मद्धता
अग्निकी मद्धता, उदरद्वयं च उदरद्वयं उदरद्वयं, श्वेतावभासता
च श्वेतवर्णता श्वेत वर्णता, श्वेत मूत्र-नेत्र-वर्चस्त्वम्
च मूत्र आंभ अने मलतुं श्वेत वर्णतुं थपु मूत्र-
नेत्र एवं मलका श्वेतवर्णका होना, इति आ प्रभाणु
इस प्रकारसे, अपरिसंख्येयानाम् असंख्य असंख्य,
श्लेष्म- विकाराणाम् उद्धृत्वा विचारोभा कफ विकारोंमें,
आविष्कृततमा सौथी स्पष्ट सवसे स्पष्ट, विंशतिः वीस
वीस, श्लेष्म-विकारा उद्धृत्वा रोग कफरोग, व्याख्याता.
उद्धृत्वा देखाया कह दिये, भवन्ति छे हैं ॥ १७ ॥

17 Now we shall relate the twenty disorders of kapha:-

१७ मलस्याधिक्य-मलाधिक्य कण्ठोपलेप (क)

,, बलासकश्च-बलनाशश्च (घ)

1. Anorexia Nervosa, 2. Torpor 3. Hyper-
persomnia 4. Stiffness, 5. Heaviness of
limbs, 6. Indolence, 7. Sweet taste in
the mouth, 8. Salivation 9. Mucus
expectoration, 10. Hyper-excretion,
11. Loss of strength, 12. Loss of diges-
tion, 13. Hyper-secretion of mucus in
stomach, 14. Increased secretion in the
throat, 15. Dilatation of vessels, 16
Deradanoncus, 17. Excessive corpulen-
ce-(orchidoptosis), 18 Subnormal tem-
perature, 19. Urticaria, 20. Pallor, 21.
Whitish tinge of urine, eye and feces.

Thus have been enumerated twenty most common kapha-disorders out of the innumerable disorders of kapha.

श्लेष्मण आत्मरूपस्वलक्षणकर्माणि—

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेषूक्तेष्वन्येषु
चानुक्तेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च
स्वलक्षणं यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः
श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः,

उक्तेषु उद्धृत्वा कहे हुए, एतेषु आ इन, सर्वेषु अपि
खलु सर्वेथ सभी, कफविकारेषु उद्धृत्वा रोगोंमें कफ-
रोगोंमें, अनुक्तेषु अने न उद्धृत्वा न कहे हुए, अन्येषु
च अलने उद्धृत्वा रोगोंमें पणु दूसरे कफ रोगोंमें भी,
श्लेष्मण. उद्धृत्वा कफका, इदम् आ यह, आत्मरूपम्
पोतानु स्वरूप अपना स्वरूप, कर्मणः च अने पोतानां
उद्धृत्वा और अपने कर्मोंका, स्वलक्षणम् स्वरूप, स्वरूप,
अपरिणामि सद्धृत्वा सिद्ध छे स्वाभाविक है, यत् जेने
जिसे, तदवयवम् वा उ ते उद्धृत्वा अवयवने या उस कफके
एक भागको, उपलभ्य-अणुने जान कर, विमुक्तसंदेहा
स देहरहित अनेला सन्देहरहित हुये, कुशला कुशल
वैद्यो कुशल वैद्य, श्लेष्मविकारम् एव 'आ उद्धृत्वा रोग छे'
'यह कफविकार ही है,' अध्यवस्यन्ति अनेला निश्चय करे
छे ऐसा निश्चय करते हैं,

18-(1). In all the above-mentioned kapha-disorders and in those not mentioned, the experts will make an indubitable diagnosis of kapha-discordance in that particular organ by observing all or some of the innate qualities of kapha or modified effects of the action of kapha on the body.

तद्यथा—स्नेहशैत्यशौक्ल्यगौरवमाधुर्यस्थैर्यपैच्छिल्यमात्स्न्यानि श्लेष्मण आत्मरूपाणि,

तत् यथा जेमडे यथा, स्नेह स्नेह स्नेह, शैत्य शीतता शीतलता, शौक्ल्य श्वेतता श्वेतता, गौरव भारेपणु भारीपन, माधुर्य मधुरता मधुरता, स्थैर्य स्थिरता स्थिरता, पैच्छिल्य पिच्छिलता पिच्छिलता, मात्स्न्यानि अने मसृणुता अने मसृणता ये, श्लेष्मण. कर्माणि कफके, आत्मरूपाणि पीतानां लक्षण छे अपने लक्षण हैं,

18-(2). Unctuousness, coldness, whiteness, heaviness, sweetness, firmness, sliminess and viscoscity are the innate qualities of kapha.

एवंविधत्वाच्च श्लेष्मण कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः;

एवंविधत्वात् च कश्च आवी अतने। होवाथी कफ इस प्रकारके होनेसे, तम् तम् ते ते उस उस, शरीरावयवम् शरीरना अवयवमां शरीरके अवयव में, आविशतः प्रवेश करता प्रवेश करते हुए, अस्य अने। इसके, कर्मण कर्माणि कर्मका, इदम् आ गृह, स्वलक्षणम् पीतानु लक्षण अपना लक्षण, भवति थाय छे होता है

18-(3). These being its innate qualities, the following symptoms are produced in the different organs of the body when affected by kapha.

१८ एवंविधत्वाच्च श्लेष्मण कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति—
एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति (ध).

तद्यथा—श्वैत्यशैत्यकण्डूस्थैर्यगौरवस्नेहसुप्तिकेदोपदेहबन्धमाधुर्यचिरकारित्वानि श्लेष्मणः कर्माणि; तैरन्वितं श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १८ ॥

तत् यथा जेमडे जैसे कि, श्वैत्य- श्वेतता श्वेतता, शैत्य- शीतता शीतता, कण्डू- भण्वाण कण्डू, स्थैर्य- स्थिरता स्थिरता, गौरव- भारेपणु भारीपन, स्नेह- स्नेह स्नेह, सुप्ति स्पर्शानु अज्ञान स्पर्शका अज्ञान, केद- क्केद केद, उपदेह- भलथी लिप्तपाणु मलसे लिप्तता, बन्ध भन्ध बन्ध, माधुर्य मधुरता मधुरता, चिरकारित्वानि अने रोगने चिरस्थायी करने और रोगको चिरस्थायी करना, श्लेष्मण अने कर्माणि ये कफके, कर्माणि कर्माणि हैं, ते. ते लक्षणोथी इन लक्षणोंसे, 'अन्वि' तम् युक्त विकारने युक्त रोगको, श्लेष्मविकारम् एव कश्चिकारण कफविकार ही, अध्यवस्येत् निश्चयथी अणुवे निश्चयसे जाने ॥ १८ ॥

18. Whiteness, coldness, itching, firmness, heaviness, unctuousness, numbness, humidity, excretory secretion, obstruction, sweetness, and chronicity are the effects produced in the body by the action of kapha. the condition accompanied with any of the above symptoms should be diagnosed as a kapha-disorder.

कुपितस्य श्लेष्मण उपक्रमः—

तं कटुकतिककषायतीक्ष्णोष्णरूक्षैरुपक्रमैरुपक्रमेत् स्वेदवमनशिरोचिरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्म-
हरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य,

मात्राम् मात्रा मात्रा, कालम् च अने कालने। और कालका, प्रमाणीकृत्य विचार करीने विचार करके, कटुक- कटुक कटुक, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाय- कषाय

१८ श्वैत्य श्वैत्य-स्नेहशैत्य (च ध)

„ स्नेहसुप्ति-स्नेहसुप्तस्य सुप्ति (छ त ख)

१९ मात्रा काल-मात्राकाल (व)

„ स्वेद-स्वेदन (घ)

कषाय, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्ण उष्ण, रुक्ष
 અને રુક્ષ और रुक्ष, उपक्रमे. उपचारोत्थी उपचारोत्से,
 श्लेष्महरं तथा कृद्धं तथा कफहर, स्वेद स्वेद स्वेद,
 वमन वमन वमन, शिरोविरेचन शिरोविरेचन शिरो-
 विरेचन, व्यायामादिभिः व्यायाम व्यायाम आदिसे,
 तन् ते कृद्धं विकारने। उन कफविकारोंका, उपक्रमेत-
 उपचार करवे। ओष्ठ्ये उपचार करना चाहिए;

19-(1). It should be treated with
 pungent, bitter, astringent, acute, hot
 and dry remedies, and by sudation,
 errhines, exercise, and other similar
 measures curative of kapha, with due
 consideration to dose and time

वमनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं
 मन्यन्ते भिषजः, तद्व्यादित एवामाशयमनुप्रविश्यो-
 रोगतं केवलं वैकारिकं श्लेष्ममूलमूर्ध्वमुत्क्षिपति,

भिषज वैद्यो वैद्य, श्लेष्मणि कृद्धं कफमें, वमनम्
 तु वमनने तो। वमनको तो, सर्वोपक्रमेभ्य सर्व उप-
 चारोत्थीं सब उपचारोंमें, प्रधानतमम् सद्धुत्थी मुख्य
 मुख्यतम, मन्यन्ते माने छे मानते है, हि तत् कृद्धं कृद्धे
 ते क्योंकि वह, आदित एव शश्चात्तथी एव आरम्भसे ही,
 आमाशयम् आमाशयम् आमाशयमें, अनुप्रविश्य
 प्रवेश करीने प्रवेश करके, उरोगतम् छातीमें रहे
 छातीमें रहे हुए, केवलम् स पूर्य सपूर्ण, वैकारिकम्
 विकार उत्पन्न करनेवाले, श्लेष्म-
 मूलम् कृद्धं मूलने कफके मूलको, ऊर्ध्वम् उत्क्षिपति
 ओत्थी ऊपर ऊपर नाछे छे खींच कर बाहर निकाल
 देता है,

19-(2). Amongst these the physi-
 cians consider emesis to be the best
 of all remedies in all kapha-disorders,
 as emesis, acting on the stomach
 from the very beginning, destroys

१९. उत्क्षिपति—अपकर्षति (ड ख घ)

,, अनुप्रविश्यो रोगतं केवलं—अनुप्रविश्य केवल (घ.)

the very root of morbid kapha which
 is the originator of all kapha-disorders.

तत्रावजिते श्लेष्मण्यपिशरीरान्तर्गताः श्लेष्म-
 विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा भिन्ने केदारसेतौ
 शालियवपष्टिकादीन्यनभिष्यन्धमानान्यम्भसा प्र-
 शोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ १९ ॥

यथा जेवी रीते जैसे, केदारसेतौ जेतरेना क्यारने।
 पृथ खेतकी क्यारीके बन्धके, भिन्ने तूटी जती दूट
 जाने पर, अम्भसा पाण्णीथी पानीसे, अनभिष्यन्धमानानि
 सिथन न पामतीं सिंचन न पानेसे, शालि-यव-पष्टि-
 कादीनि शाण जव अने पष्टिक जगेरे शालि जौ सोंठी
 आदि, प्रशोषन् आपद्यन्ते सूक्ष्मं जय छे सूख जाते हैं,
 तद्वत् तेवी रीते उसी प्रकार, श्लेष्मणि कृद्धं कफ, अव-
 जिते अपि छातीमें जती जीते जाने पर, शरीर-अन्तर्गता
 शरीरमें रहेवा शरीरके अन्दर रहनेवाले, श्लेष्म-विकारा
 कृद्धं विकारों कफके विकार, प्रशान्तिमा शान्तिने शान्त,
 आपद्यन्ते इति पामे छे हो जाते हैं ॥ १९ ॥

19. This morbid kapha being
 subjugated, the kapha-disorders loca-
 lised in the other parts of the body
 become also allayed, just as by break-
 ing open the dam of a field, rice,
 barley, (sastika) and other crops dry
 up by being deprived of water.

चिकित्साया रोगमेषजादिज्ञानस्योपयोगिता—

भवन्ति चात्र—

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २० ॥

अत्रः च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लेष्मा
 छे छे श्लोक हैं कि, भिषक् वैद्य वैद्यको, आदौ प्रथम
 प्रथम, रोगम् रोगनी रोगकी, परीक्षेत परीक्षा करवी
 ओष्ठ्ये परीक्षा करनी चाहिए, ततः अनन्तरम् ते पछी
 इसके पीछे, औषधम् औषधनी परीक्षा करवी ओष्ठ्ये
 औषधकी परीक्षा करना चाहिए, ततः पश्चात् अने ते
 पछी और उसके पीछे, ज्ञान पूर्वम् ज्ञानपूर्वक ज्ञान

પૂર્વક, કર્મ ચિકિત્સા ચિકિત્સા સમાચરેત્ કસ્વી બેધએ કરની ચાહિણ ॥૨૦॥

20. Here are verses again —

The physician should first diagnose the disease and then should decide the line of treatment and begin the treatment in the light of his observations.

યસ્તુ રોગમવિજ્ઞાય કર્માણ્યારમ્ભતે ભિષક્ ।
અપ્યૌષધવિધાનજ્ઞસ્તસ્ય સિદ્ધિર્યદ્દૃષ્ટ્યયા ॥૨૧॥

ય. તુ જે જો, ભિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, ઔષધ-વિધાનજ્ઞઃ અપિ ઔષધના વિધાનને બાણુતો હોવા છતાં પણ ઔષધકે વિધાનકો જાનનેવાલા હોને પરમી, રોગમ-રોગોને રોગકો, અવિજ્ઞાય ઔષધના વગર ન જાનકર, કર્માણિ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, આરમ્ભતે શરુ કરે છે આરમ્ભ કરતા હૈ, તસ્ય તેની ઉસકી, સિદ્ધિ. સિદ્ધિ સફલતા, યદ્દૃષ્ટ્યયા દૈવયોગથી થાય છે દૈવયોગસે હોતી હૈ ॥૨૧॥

21. If the physician begins the treatment without diagnosing the disease even though he may be the best therapist, his success depends purely on chance.

યસ્તુ રોગવિશેષજ્ઞઃ સર્વભૌષજ્યકોવિદઃ ।
દેશકાલપ્રમાણજ્ઞસ્તસ્ય સિદ્ધિરસંશયમ્ ॥૨૨॥

ય તુ પણ જે વૈદ્ય કિન્તુ જો વૈદ્ય, રોગ-વિશેષજ્ઞ રોગના લેદને બાણુનારો રોગકે મેદોકા જ્ઞાનવાલા, સર્વભૌષજ્યકોવિદઃ. સર્વ ઔષધોમાં નિપુણ સર્વ ઔષધોમાં નિપુણ, દેશ-કાલ-પ્રમાણજ્ઞ અને દેશ-કાલ તથા માત્રાને બાણુકાર હોય છે દેશ-કાલ તથા માત્રાકા જાનનેવાલા હોતા હૈ, તસ્ય તેને ઉસે, સિદ્ધિ. સિદ્ધિ સિદ્ધિ, અસંશયમ્ નિસદેહ નિસદેહ, સિદ્ધિ કાર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે સફલતા પ્રાપ્ત હોતી હૈ ॥૨૨॥

૨૨ પ્રમાણજ્ઞ—વિભાગજ્ઞ (૪ ધ ગ.)

22 But he who knows the differential diagnosis of diseases, who is skilled in all kinds of therapeutics and who is well versed in the knowledge of clime, season and dosage, achieves success with certainty.

અધ્યાયાર્થસંગ્રહઃ—

તત્ર શ્લોકાઃ—

સંગ્રહઃ પ્રકૃતિર્દેશો વિકારમુખમીરણમ્ ।
અસન્દેહોડનુબન્ધશ્ચ રોગાણાં સંપ્રકાશિતઃ ॥૨૩॥

તત્ર તે વિધયમાં ઉસ વિષય મેં, શ્લોકાઃ ઉપસહ-ના શ્લોકો છે કે ઉપસહારકે શ્લોક હૈ કિ, રોગાણામ્ રોગોના રોગકે, સંગ્રહઃ સંક્ષેપ સંક્ષેપ, પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ, દેશ રોગોનુ અધિષ્ઠાન (મન અને શરીર) રોગોકા અધિષ્ઠાન (મન અને શરીર) વિકારમુખમ્ આગતુ તથા નિજ રોગનાં કારણ આગતુ તથા નિજ રોગોંકે કારણ, ઈરણમ્ રોગોના પ્રેરક રોગોંકે પ્રેરક, અસન્દેહઃ સદેહરહિતતા સદેહરહિતતા, અનુબન્ધ ચ તથા અનુ-બન્ધ તથા અનુબન્ધ, સંપ્રકાશિતઃ પ્રકાશિત કયાં છે પ્રકાશિત કિયે હૈ, ॥૨૩॥

23. Here are the recapitulatory verses—

The brief account of nature, seat, origin, predisposing causes and indubitability of diagnosis even in a combined state of diseases is given here.

દોષસ્થાનાનિ રોગાણાં ગણા નાનાત્મજાશ્ચ યે ।
રૂપં પૃથક્ ચ દોષાણાં કર્મ ચાપરિણામિ યત્ ॥૨૪॥

દોષસ્થાનાનિ દોષોના જે સ્થાન દોષોંકે જો સ્થાન, યે ચ રોગાણામ્ રોગોના રોગોંકે, નાનાત્મજાઃ કેવળ

૨૩ વિકારમુખમીરણમ્—વિકારમુખમીરણમ્ (૪)

,, —વિકારો મુખમીરણમ્ (૪)

૨૪ પૃથક્ ચ—પૃથક્ત્વાદ (ધ ન)

, નાનાત્મજાશ્ચ—નાનાવિષાશ્ચ (દ)

એક દોષજન્ય કેવલ એક દોષજન્ય, એ ચ જે જો, ગુણાઃ ગુણો સમૂહ, દોષાણામ્ ચ યત્ અને દોષોનુ ઓર દોષોંકા, યત્ જે જો, અપરિણામિ સહજસિદ્ધ સ્વભાવમિદ્ધ, પૃથક્ બુદ્ધ બુદ્ધ પૃથક્ પૃથક્, રૂપમ્ રૂપ રૂપ, કર્મ- ચ અને કર્મ ઓર કર્મ ॥૨૪॥

24. The primary seats of humors, the lists of specific disorders, the different innate qualities of humors and the effects produced in the body by the action of morbid humors;

પૃથક્ત્વેન ચ દોષાણાં નિર્દિષ્ટાઃ સમુપક્રમાઃ ।
સમ્યક્બ્રૂહતિ રોગાણામધ્યાયે તત્ત્વદર્શિના ॥૨૫॥

દોષાણામ્ ચ તથા રોગોના તથા રોગોકે, પૃથક્ત્વેન બુદ્ધ બુદ્ધ પૃથક્ પૃથક્, સમુપક્રમા જે ઉપચારો તેઓ જો ઉપચાર વે, રોગાણામ્-મહતિ-અધ્યાયે આ મહારોગ અધ્યાયમાં હસ મહારોગ અધ્યાયમેં, તત્ત્વદર્શિના તત્ત્વ-દર્શી મુનિએ તત્ત્વદર્શી મુનિને, સમ્યક્ સારી રીતે મલી પ્રકાર, નિર્દિષ્ટા કહી બતાવ્યા છે કહ બતાવે હૈં ॥૨૫॥

25. and the remedies of disorders in their severality are fully described by the seer in this Major chapter on diseases.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महारोगाध्यायो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

સમાપ્તો રોગચતુષ્કઃ ॥ ૫ ॥

હતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અગ્નિવેશકે બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત હસ શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન વિષે સૂત્રસ્થાનમેં, 'મહારોગાધ્યાય' 'મહારોગાધ્યાય' 'મહારોગાધ્યાય' નામ નામનેા નામકા, વિંશ. વીસમેા વીસવો, અધ્યાય. અધ્યાય સ પૂર્ણ થયેા અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨૦ ॥

૨૫ અસ્યશ્લોકસ્થાયે 'જ્ઞાનાર્થ મિષજા ચૈવ પ્રજાના ચ હિતૈષિણા'
સ્વપિંકં પચ્યતે (ગ. થ. ધ.)

રોગચતુષ્કઃ પાંચમેા રોગરૂપ વિષયવાળા ચાર અધ્યાયોનેા સમૂહ પાંચવો રોગવિષયક ચાર અધ્યાયોંકા સમૂહ, સમાપ્તઃ સ પૂર્ણ થયેા સમાપ્ત હુઆ ॥ ૫ ॥

18. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twentieth chapter entitled "The Major list of Diseases", is completed.

एकविंशोऽध्यायः ।

એકવીસમેા અધ્યાય અધ્યાય એકવીસવો

Chapter XXI

अथातोऽष्टौनिन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અત. હવે અહીંથી અબ આગે, 'અષ્ટૌનિન્દિ-તીયમ્' 'અષ્ટૌનિન્દિતીય' નામના 'અષ્ટૌનિન્દિતીય' નામકે, અધ્યાયમ્ અધ્યાયતુ અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેમે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेय आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे न इस विषयमे निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेलु छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Eight Censured Persons."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अष्टौ निन्दिताः पुरुषाः —

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति;

इह खलु आ स સારમાં હસ સંસારમેં, શરીરમ્ શરીરને શરીરકે, અધિકૃત્ય ઉદેશીને ઉપલક્ષ્યમેં, અષ્ટૌ આઠ આઠ, પુરુષા. પુરુષો પુરુષ, નિન્દિતા નિન્દિત નિન્દાયુક્ત, ભવન્તિ છે હૈં,

3-(1). In respect of their bodily conditions eight persons become censured.

तद्यथा—अतिदीर्घश्च, अतिह्रस्वश्च, अतिलोमा च, अलोमा च, अतिकृष्णश्च, अतिगौरश्च, अतिस्थूलश्च, अतिकृशश्चेति ॥ ३ ॥

तद् यथा नेमके जैसे कि, अतिदीर्घः च अहु लोमा बहुत लंबा, अतिह्रस्वः च अहु नानो (हीन) बहुत छोटा, अतिलोमा च अहु रुंवाडावाणो बहुत लोमवाला, अलोमा च रुंवाडा वगैरने लोमसे रहित, अतिकृष्णः च अहु कृष्णो अत्यंत काला, अतिगौरः च अहु गौर अत्यंत गोरा, अतिस्थूलः च अहु अतो अत्यंत स्थूल, अतिकृशः च इति अने अहु पातणो और अत्यंत पतला ॥ ३ ॥

3. They are— The very tall and the very short, the very hairy and the hairless, the very dark and the very fair, the very corpulent and the very emaciated.

अतिस्थूलस्य दोषा —

तत्रातिस्थूलकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो हासो जवोपरोधः कृच्छ्रव्यवायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः ।

तत्र तेभां उनमें, अतिस्थूलकृशयो अहु अतो अने अहु पातणो बहुत मोटेमें और बहुत पतलेमें, भूयः एव वणी पुन, अपरे भीम अन्य, निन्दित-विशेषा विरूपता सिवायना दोषो विरूपताके अतिरिक्त दोष, भवन्ति होय छे होते हैं, अतिस्थूलस्य तावत्-अति अतो भाष्यसना तो बहुत मोटे पुरुषके तो, आयुष हास आयुष्यने लास आयुका हास होना, जवोपरोध धुरतीने अस्वाव फुर्ताका न होना, कृच्छ्रव्यवायता भुङ्केलीओ मैथुन मैथुन करनेमें मुश्किली, दौर्बल्यम्

३ अलोमा च—चातिशेत्तथातिकृष्णश्च (५)

नभ्यां शरीरमें निर्वलता, दौर्गन्ध्यम् दुर्गन्धिता गात्रोंमेंसे दुर्गन्धका उठना, स्वेदाबाधः पसीना अत्यंत थवे अत्यधिक पसीनका होना, अतिमात्रम् क्षुत् आकरी भूय अत्यधिक क्षुधाका होना, पिपासातियोगः च अने अतिशय तृषा लागवी और बहुत प्यासका लगना, इति ओ ये, अष्टौ आठ आठ, दोषा दोषो दोष, भवन्ति थाय छे होते हैं,

4-(1). Of these again the very corpulent and the very emaciated suffer from specially censurable traits. Thus as regards the corpulent person, he is afflicted with the eight disabilities viz., diminution of life, lack of agility, difficulty in sex-act, debility, fetor, distressing sweats, excessive hunger and excessive thirst.

तदतिस्थौल्यमतिसंपूरणाद्गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगद्वयायामादव्यवायद्विवाग्मप्राद्वर्षनित्य - त्वादचिन्तनाद्बीजस्वभावाच्चोपजायते ।

तत् ते वह, अतिस्थौल्यम् अतिस्थूलता बहुत-मोटापन, अतिसंपूरणात् अति लोभनथी प्रमाणसे अधिक भोजन करनेसे, गुरु शुभ्र पचनेमें भारी, मधुर मधुर मीठे, शीत शीत शीत, स्निग्ध अने स्निग्ध पदार्थोंना और स्निग्ध पदार्थोंके, उपयोगात् उपयोग्यथी उपयोगसे, अव्यायामात् व्यायाम न करवाथी परिश्रम न करनेसे, अव्यवायात् मैथुन न करवाथी मैथुन न करनेसे, दिवा स्वप्नात् दिवसे उधवाथी दिनमें सोनेसे, हर्षनित्यत्वात् नित्य आनंदमां रहेवाथी नित्य आनंदमें रहनेसे, अचिन्तनात् चिन्ता न करवाथी चिन्ता न करनेसे, बीज-स्वभावात् च अने बीजन स्वभावथी और बीजके स्वभावसे, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न हो जाता है,

4-(2). Such excessive corpulence is caused by over-eating, by the use of articles that are heavy, sweet, cold and unctuous, by lack of exercise and

४. तदति-तदिदमति (ग.)

sex-act, by day-sleep and continual cheerfulness, by lack of the thinking habit and by inherited tendency.

तस्य ह्यतिमात्रमेदस्विनो मेद एवोपचीयते न तथेतरे धातवः, तस्मादस्यायुषो हासः, शैथिल्यात् सौकुमार्याद्गुरुत्वाच्च मेदसो जवोपरोधः, शुक्राबहुत्वान्मेदसाऽऽवृत्तमार्गत्वाच्च कृच्छ्रव्यवायता, दौर्बल्यमसमत्वाद्भातूनां, दौर्गन्ध्यं मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात् स्वेदनत्वाच्च, मेदसः श्लेष्मसंसर्गाद्विष्यन्दित्वाद्बहुत्वाद्गुरुत्वाद्वायामासहत्वाच्च स्वेदाबाधः, तीक्ष्णाग्नित्वात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति ॥ ४ ॥

अतिमात्रमेदस्विन. प्रमाणे ३२तां अधिक मेदवाणा प्रमाणसे अति अधिक मेदवाले, तस्य हि ते पुरुषने। उस पुरुषका, मेद एव मेदः केवल मेद ही, उपचीयते सन्धित थाय छे इकट्ठा होता है, इतरे धातव भीन धातुओ दूसरे धातु, तथा न ते प्रमाणे सन्धित थता नथी उस प्रकार इकट्ठे नहीं होते, तस्मात् तेथी इस कारणसे, अस्य आ मेदवाणा पुरुषना इस मेदवाले पुरुषकी, आयुषः आयुष्यने। आयुका, हास हास थाय छे हाम होता है, मेदसः मेदनी मेदकी, शैथिल्यात् शिथिलता शिथिलता, सौकुमार्यात् कामलता कोमलता, गुरुत्वात् च अने गुरुता होवाथी और भारीपन होनेसे, जव-उपरोध पुरतीने। उपरोध थाय छे फुर्तीका उपरोध होता है, शुक्राबहुत्वात् वीर्य ओष्ठु होवाथी वीर्य कम होनेसे, मेदसा च अने मेदथी और मेदसे, आवृत्तमार्गत्वात् तेना भागे ६३थेला होवाथी उसके मार्ग आच्छादित होनेसे, कृच्छ्रव्यवायता मैथुन मुश्केलीथी थर् शके छे मैथुन करनेमें मुश्किली होती है, धातूनाम् धातुओ सब धातु, असमत्वात्

४ मेदस्विनो—अतिमात्र मेदस्विनो (ध)

,, तस्मादस्यायुषो—तस्मादायुषो (ध.)

,, जवोपरोध—जरोपरोधः (ख. ज ध)

,, शुक्राबहुत्वान्मेदसाऽऽवृत्तमार्गत्वाच्च—शुक्रावृत्तान्मेदसावृत्तमार्गत्वाच्च (च).

,, सदत्वाच्च—सहिष्णुत्वाच्च (ग.)

ओष्ठसरभा न होवाथी एकसमान न होनेसे, दौर्बल्यम् दुर्बलापण्य आवे छे दुबलापन आजाता है, मेदोदोषात् मेदना दोषथी मेदके दोषसे, मेदसः स्वभावात् मेदना स्वभावथी मेदके स्वभावसे, स्वेदनत्वात् च अने स्वेदनपण्यथी और स्वेदनगुण होनेसे, दौर्गन्ध्यम् दुर्गन्ध पेदा थाय छे दुर्गन्ध पैदा होती है, मेदस मेदनु मेदके, श्लेष्मसंसर्गात् ३३ साथे मिश्रितपण्य थवाथी कफसे मिश्रित होनेसे, विष्यन्दित्वात् स्वेदवाली शिगयोना मूलमां रली स्वेदने गहरा वहेवावनारपण्य होवाथी स्वेदवाही शिराओंके मूलमें रहकर स्वेदको बाहिर बहानेवाला होनेसे, बहुत्वात् प्रमाणमां अधिकपण्य होवाथी प्रमाणसे ज्यादा होनेसे, गुरुत्वात् गुरुपण्य होवाथी भारीपनसे, व्यायामसहत्वात् च अने व्यायामने सहन न करी शकनारपण्य होवाथी परिश्रमको सहन न कर सकनेसे, स्वेदाबाधः अत्यंत पसीने आवे छे अत्यधिक पसीना आता है, तीक्ष्ण-अग्नित्वात् तीक्ष्ण अग्नि होवाथी तीक्ष्ण जठराग्नि हो जानेसे, प्रभूतकोष्ठवायुत्वात् अने डाइने। वायु पुष्कण होवाथी कोष्ठगत वायु बढ़ जानेसे, अतिमात्रम् अति प्रमाणमां अधिक प्रमाणसे, क्षुत् भूष लागे छे क्षुधा लगती है, पिपासा-अतियोग च इति अने अतिशय तृषा उत्पन्न थाय छे और प्यास अधिक उत्पन्न होती है, ॥ ४ ॥

4-(3). In the very corpulent it is the fat alone that keeps increasing and not the other body-elements. Consequently there is shortening of the life-span. Owing to the flabbiness, tenderness and heaviness of the fat the corpulent man gets hampered in his movements. Owing to the paucity of semen and the obstruction of genital passages by fat, the performance of the sex-act becomes difficult. Owing to the disturbance of the body-elements, debility results. From the presence of the morbid fat, as also from the innate quality of the fat-

element and the excessive sweating, there results fetor of the body. On account of the admixture of fat with kapha, its fluidity, excess and heaviness and its inability to bear the strain of exercise, there results the distress caused by sweat. On account of the acuteness of the gastric fire and the excess of vata in the alimentary tract, there occur excessive hunger and excessive thirst.

तेषामेव पुनराख्यानं श्लोकै —

भवन्ति चात्र—

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् संधुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारं चातिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाश्नुते घोरान् कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् ६

अत्र च आ विषयर्भा इस विषयमें, भवन्ति श्लोके
छे ३ श्लोक हैं कि मेदसा मेदशी मेदसे, आवृत-मार्गत्वात्
भागों ६३४६ जवाथी मार्गोंके आच्छादित हो जानेसे,
वायु वायु वायु, विशेषतः मुप्यत्वे डरीने खास करके,
कोष्ठे ३४६मां कोठेमें, चरन् डरीने-डरीने फिरता हुआ,
अग्निम् जठराग्निने जठराग्निकी शक्तिको, संधुक्षयति
अविलित करे छे बढा देता है, आहारम् अपि अने
आहारने पशु और आहारको भी, शोषयति शोषी दे छे
सुखा देता है, तस्मात् ते हेतुथी उस हेतुसे, स ते मेदवाणे।
पुरुष वह मेदवाला पुरुष, आहारम् आहारने आहारको,
शीघ्रम् जल्दीथी जल्दीसे, जरयति पथावे छे पचा
लेता है, अतिकाङ्क्षति च अने अधिक आहारनी
आकाङ्क्षा रागे छे और अधिक आहारकी आकाङ्क्षा
रखता है, काल-व्यतिक्रमात् च तथा लोअनने। समय
जवा देता एव भोजनकालके उल्लंघन हो जाने पर,
कांश्चित् डेटलाओड कईएक, घोरान् भय डर घोर,
विकारान् विकारोंने विकारोंको, अश्नुते प्राप्त करे छे
प्राप्त होता है ॥ ५-६ ॥

६ चातिकाङ्क्षति-चाविकाङ्क्षति (य)

Here are verses again —

5-6. In consequence of the passages being obstructed by fat, the vata moving mainly in the stomach, whips up the gastric fire and absorbs the food. The corpulent man digests his meals speedily and craves for food inordinately. By violating the rule concerning meal-times he gets dreadful diseases.

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।

एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥

एतौ आ अने ये दोनो, अग्निमारुतौ अग्नि अने
वायु अग्नि और वायु, विशेषात् भास डरीने खास
करके, उपद्रवकरौ उपद्रव डरीने अने छे उपद्रव करनेवाले
हो जाते हैं, हि डारणुके क्योंकि, यथा वनदाव जेम
दावानल जैसे दावानल, वनम् वनने आगे छे वनको
जला देता है, एतौ तेम आ वैसे ये, स्थूलम् स्थूल
मनुष्यने स्थूल मनुष्यको, दहत. आगी नागे छे
जला देते हैं ॥ ७ ॥

7. These two, the gastric fire and vata are the special workers of havoc. They burn up the corpulent man, as the forest fire burns up the forest.

मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।

विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ८

मेदसि मेद मेद, अतीव अतिशय अत्यन्त, संवृद्धे
वधी जतां वढ जाने पर, अनिलादय वायु आदि
वायु आदि, सहसा ओडडम सहसा ही, दारुणान् भय डर
भयङ्कर, विकारान् विकारोंने व्याधियोंको, कृत्वा डरीने
उत्पन्न करके, जीवितम् अवनने। जीवनका, आशु जल्दी
तुरन्त, नाशयन्ति नाश करे छे नाश करते हैं ॥ ८ ॥

8. The fat-element in the body having increased inordinately, the

vata and other humors, breaking out into sudden and fierce disorders rapidly destroy their victim's life.

अतिस्थूलस्य लक्षणम्—

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिग्दरस्तनः ।

अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥९॥

इति मेदस्त्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।

निर्दिष्टं,

મેદ મેદ મેદ, માંસ અને માંસની ઔર માસકી, અતિવૃદ્ધતાત્ અતિવૃદ્ધિ થઈ જવાથી અતિવૃદ્ધિ હો જાને સે, ચલ-ચાલવાના સમયમાં હલતાં ચલતે સમય હિલતે, સ્ફિક્-ઉદરસ્તન નિતમ્બ, ઉદર અને સ્તનવાળો નિતમ્બ-ઉદર ઔર સ્તનવાળા, અયથા-ઉપચય-ઉત્સાહ અને પુષ્ટિ અનુસાર જેના શરીરનુ બલ નથી તેવો ઔર જિસકે શરીરકા બલ પુષ્ટિ અનુસાર નહીં એસા, નર. પુરુષ પુરુષ, અતિસ્થૂલ અતિસ્થૂલ અતિસ્થૂલ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, ઇતિ આ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, મેદસ્ત્વિન મેદવાળા પુરુષના મેદવાલે પુરુષકે, દોષા દોષો દોષ, હેતવ. હેતુઓ હેતુ, રૂપમ્ એવ ચ અને લક્ષણુ ઔર લક્ષણ, નિર્દિષ્ટમ્ કહી દેખાડ્યાં છે બતલા દિયે હૈ ॥ ૯૩ ॥

9. That man is spoken of as over-corpulent, who on account of the inordinate increase of fat and flesh, is disfigured with pendulous buttocks, belly and breasts and whose increased bulk is not matched by a corresponding increase in energy. Thus the evils of corpulency together with its causes and symptoms have been set out.

अतिकार्यस्य निदानम्—

वक्ष्यते वाच्यमतिकार्यं त्वत्तः परम् ॥ १० ॥

અત. પરમ્ તુ હવે પછી તે। અવ યહાસે તો, અતિકાર્યં અતિકૃશતામાં અતિ કૃશ હો જાનેમ્, વાચ્યમ્

જે કાંઈ કહેવાનુ છે જો કુછ કહનેકા હૈ, વક્ષ્યતે તે કહેવામાં આવશે વહ કહા જાયગા ॥ ૧૦ ॥

10. Now we shall say what requires to be said concerning the very emaciated.

सेवा रूक्षान्नपानानां लघ्नं प्रमिताशनम् ।

क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः ॥११॥

रूक्षस्योद्वર્तनं स्नानस्याभ्याસः प्रकृतिर्जरा ।

विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिकृशं नरम् ॥१२॥

રૂક્ષ- અન્નપાનાનામ્ રૂક્ષ અને તથા પાનનુ રૂક્ષ અન્ન ઔર પાનકા, સેવા સેવન સેવન, લઘ્નમ્ લઘન (ઉપવાસ) લઘ્ન (ઉપવાસ), પ્રમિત-અશનમ્ અતિ અલ્પ ભોજન અતિ અલ્પ પ્રમાણમેં ભોજન, ક્રિયા-અતિયોગ અત્યંત પરિશ્રમવાળું કાર્ય કરવું અત્યધિક પરિશ્રમકા કાર્ય કરના, શોક શોક શોક, વેગ-નિદ્રા-વિનિગ્રહ. મલ મૂત્રાદિ વેગોનો અને નિદ્રાનો નિરોધ મલમૂત્રોંકે ઔર નીદકે વેગકો રુકના, રૂક્ષસ્ય ઉદ્વર્તનમ્ શરીર રૂક્ષ હોવા છતાં પાણુ તેના પર ઉદ્વર્તન કરવુ રૂક્ષ હોને પર મી શરીરપર ઉવટન મલના, સ્નાનસ્ય-અભ્યાસ. સ્નાન કરવાની બહુ ટેવ સ્નાન કરનેકી વહુત આદત, પ્રકૃતિ દેહને ઉપજા કરનાર બીજા દેહકા ઉત્પાદક વીજ, જરા વૃદ્ધા-વસ્થા બુઢાપા, વિકાર-અનુશય. રોગનુ ચાલુ રહેવુ રોગકા દેરતક રહના, ક્રોધ. ચ અને ક્રોધ ઔર ક્રોધ, નરમ્ મનુષ્યને મનુષ્યકો, અતિકૃશમ્ અતિકૃશ અતિકૃશ, કુર્વન્તિ કરે છે બના દેતે હૈ ॥ ૧૧-૧૨ ॥

11-12. Indulgence in dry food and drink, starvation, under-eating, over-work, grief, suppression of the urges of nature and of sleep, dry massage, repeated baths, constitutional tendency, old age, the sequela of disease, and wrathful disposition render a man extremely emaciated.

अतिकृशस्य दोषा —

व्यायाममत्तिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥ १३ ॥

कृश दुर्बल, माणस दुबला मनुष्य, व्यायामम् व्यायामने परिश्रमको, अतिसौहित्यम् अतिरूपातिने पेट भरके, खानेको, क्षुत्- भूषने क्षुधाको, पिपासा- तरसने प्यासको, आमय- रोगने रोगको, औषधम् अने औषधने और औषधको, तद्वत् तेमन् वैसे ही, अतिशीत अति- शय ङीने बहुत ठडीको, उष्ण- अति गरमीने बहुत गरमीको, मैथुनम् अने अति मैथुनने पशु और बहुत स्त्रीसमागमको भी, न सहते सहन करी शकते। नथी सहन नहीं कर सकता ॥ १३ ॥

13. The emaciated man cannot stand the strain of exercise or of a full-meal of hunger and of thirst, or of disease, or of strong medication. Similarly, he cannot bear great cold or heat and the strain of the sex-act.

प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मोऽर्शस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः ॥ १४ ॥

प्लीहा भ्रक्ष तिल्ली कास उधरस खासी, क्षयः क्षय क्षय, श्वास श्वास श्वास, गुल्म शुल्म गुल्म, अर्शसि अर्श अर्श, उदराणि च उदररोग और उद- रके रोग, ग्रहणीगताः च अने ग्रहणीने लगता और ग्रहणीके साथ सबध रखनेवाले, रोगा रोग रोग, प्रायः प्रायः प्राय करके, कृशम् कृश मनुष्यने कृश मनुष्य पर, अभिधावन्ति लागु पडे छे आक्रमण करते हैं, ॥ १४ ॥

14. Splenic disorders, cough, wasting, dyspnea, gulma, piles, abdominal affections, diseases or disorders of assimilation generally assail the emaciated man

अतिकृशस्य लक्षणम्—

१३ °मयौषधम्—°मयौषधम् (घ)

१४ अभिधावन्ति—अभिधावन्ते (घ)

शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजालसन्ततः ।
त्वग्स्थिगेषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः ॥ १५ ॥

शुष्क- सुख्ख ग्रीवा सुखे हुए, स्फिक्- नितम्ब नितम्ब, उदर उदर पेट, ग्रीवः अने डोडवाणे और गर्दनवाला, धमनी- धमनीशेनां धमनियोंके, जालसन्तत- जालांशेथी व्याप्त जालोंसे व्याप्त, त्वक्- अस्थि-शेष शेषनां व्यापडी अने हाडकां न व्यापडी रखां होय शेवा चमडी और हड्डी ही जिसकी बाकी हों ऐसा, स्थूलपर्वा तथा शेषना हाडकां सांधा स्थूल देखाता होय शेवा और जिसकी अस्थिसन्धिया स्थूल दिखाई दे ऐसा, नर पुरुष पुरुष, अतिकृश अतिकृश अतिकृश, मत डहेवाय छे कहाता है ॥ १५ ॥

15. That man is said to be over-emaciated who is lean of buttocks belly and neck, who is covered with a network of prominent vessels, who is reduced to skin and bones and who has prominent joints.

अतिस्थूलातिकृशयोश्चिकित्साक्रमः—

सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततं चोपचर्यौ हि कर्शनैर्वृहणैरपि ॥ १६ ॥

एतौ आ ये, अतिस्थूल अने अतिकृश अतिस्थूल और अतिकृश, नरौ अने पुरुष दोनो मनुष्यों, सततम् सदा निरन्तर, व्याधितौ रोगग्रस्त रहे छे रोगग्रस्त रहेते हैं, कर्शनै तेथी मेदवाला मनुष्यने कर्शन प्रयोगेथी इस कारणसे मेदवाले मनुष्यका कर्शन प्रयोगसे, वृहणै च अपि अने कृश मनुष्यने वृहण विधिथी और कृश मनुष्यका वृहण विधिसे, सततम् निरन्तर निरन्तर, उपचर्यौ हि उपचार करवा लेधये उपचार करना चाहिए ॥ १६ ॥

16. These two, the very corpulent and the very emaciated are perpetually afflicted with diseases and are

१५ सन्तत—सद्य (च)

१६ कर्शनैर्वृहणैरपि—कर्षणैर्वृहणैरपि (च)

to be treated with constant slimming and nourishing remedies respectively

સ્થૂલકૃશયો કૃશસ્ય પ્રાધાન્યે યુક્તિ —

સ્થૌલ્યકાર્શ્યે વરં કાર્શ્યં સમોપકરણૌ હિ તૌ ।
યદ્યુભૌ વ્યાધિરાગચ્છેત્ સ્થૂલમેવાતિપીડયેત્ ॥૧૭॥

સ્થૌલ્યકાર્શ્યે સ્થૂલતા અને કૃશતામાં સ્થૂલતા ઓર કૃશતામે, કાર્શ્યમ્ કૃશતા કૃશતા, વરમ્ સારી છે અચ્છી છે, હિ કારણ કેયોંકિ, તો તે બન્ને દોનો, સમોપકરણૌ ચિકિત્સાને યોગ્ય છે ચિકિત્સા કરાનેકે યોગ્ય છે, યદિ બે યદિ, ઉભૌ આ બન્નેને દોનોંકો, વ્યાધિ રોગ વ્યાધિ, આગચ્છેત્ પ્રાપ્ત થાય તે પ્રાપ્ત હો તો, સ્થૂલમ્ એવ સ્થૂલ મનુષ્યને જ સ્થૂલ પુરુષકો હી, અતિપીડયેત્ આતશય પીડા કરે છે અત્યત પીડા કરતી છે ॥૧૭॥

17. Of the two conditions, emaciation is the lesser evil, though both alike require to be remedied. When both are overcome by disease it is the corpulent that suffers more.

સમમાસપ્રમાણસ્ય પ્રશસ્તતા—

સમમાસપ્રમાણસ્તુ સમસંહનનો નરઃ ।
દૃઢેન્દ્રિયો વિકારાણાં ન વલેનાભિભૂયતે ॥ ૧૮ ॥

સમમાસપ્રમાણ. જેના માંસનુ પ્રમાણુ સમાન હોય જિસકે માસકા પ્રમાણ સમ હો, સમસંહનન. જેને બાધે સમાન હોય જિસમેં માસ આદિકા સગઠન સમ હો, દૃઢેન્દ્રિય તથા જેની ઇન્દ્રિયો દૃઢ હોય ઓર જિસકી ઇન્દ્રિયા દૃઢ હો, નરઃ તુ તે પુરુષ તે વહ પુરુષ તો, વિકારાણામ્ રોગોના રોગોંકે, વલેન બળથી વલસે, ન અભિભૂયતે પરાબલ પામતો નથી અભિભૂત નહીં હોતા ॥ ૧૮ ॥

18. The man who is well proportioned in flesh, well-knit in figure, and firm of senses, is not overpowered by the violence of disease.

૧૮. દૃઢેન્દ્રિયોવિકારાણામ્—દૃઢેન્દ્રિયસ્વાદુ વ્યાધીનામ્ (ઉ)

શ્રુત્પિપાસાતપસહઃ શીતવ્યાયામસંસહઃ ।
સમ્પક્તા મમજરઃ સમમાસચયો મતઃ ॥૧૯॥

શ્રુત્- ભૂખને મૂંઝકો, પિપાસા- તરસને પ્યાસકો, આતપ- અને તડકાને ઓર ધૂપકો, સહ સહન કરનાર સહન કરને વાલા, શીત-શીતને ઠંડીકો, વ્યાયામ-અને કસરતને ઓર વ્યાયામકો, સસહ સહન કરનાર સહન કરને વાલા, સમપક્તા સરખા જટરાગ્નિવાળો સમાન જટરાગ્નિવાળા, સમજર. અને સરખી પાચન ક્રિયાવાળા પુરુષને ઓર સમાન પાચનક્રિયાવાળે પુરુષકો, સમ માસ-ચયઃ સમ પ્રમાણમાં માંસના સંચયવાળો સમાનતાસે માસકા સંચયવાળા, મત માન્યો છે માના છે ॥૧૯॥

19. He that is able to endure hunger and thirst, heat and cold, and the strain of exercise, and has normal digestive and assimilative powers, is regarded as being properly proportioned in flesh.

સ્થૂલકૃશયો કર્શનવૃંહણે યથા કાર્યે—

ગુરુ ચાતર્પણં ચેષ્ટં સ્થૂલાનાં કર્શનં પ્રતિ ।
કૃશાનાં વૃંહણાર્થં ચ લઘુ સંતર્પણં ચ યત્ ॥૨૦॥

સ્થૂલાનામ્ અતિભેદવાળા પુરુષોને અતિસ્થૂલ પુરુષોંકો, કર્શનમ્ પ્રતિ ચ કૃશ કરવા માટે કૃશ કરનેકે લિએ, ગુરુ જે ભારે હોય જો ભારી હો, અપતર્પણમ્ ચ અને ખુંદણુ ન કરે તેવું હોય ઓર વૃંહણ ન કરે વૈસા હો, હૃષ્ટમ્- તે ઇષ્ટ છે વહ હૃષ્ટ છે, કૃશાનામ્ ચ અને પાતળા પુરુષોને ઓર કૃશ પુરુષોંકો, વૃંહણાર્થમ્ પુષ્ટ કરવામાં પુષ્ટ કરનેકે લિએ, યત્ લઘુ જે હલકું હોય જો પચનેમે હલકા હો, સંતર્પણમ્ ચ અને તર્પણુ કરનાર હોય તે ઇષ્ટ છે ઓર તૃપ્ત કરનેવાળા હો વહ હૃષ્ટ છે ॥ ૨૦ ॥

20. For reducing the corpulent, heavy but non-nourishing food should be given; while for building up the emaciated, light but nourishing food should be given.

अतिस्थौल्यस्योपक्रम. —

- वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।
रूक्षोष्णा वस्तयस्तीक्ष्णा रूक्षाण्युद्वर्तनानि च ॥२१॥
गुडूची-मदमुस्तानां प्रयोगश्चैफलस्तथा ।
तत्कारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥२२॥
विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २३ ॥

वातघ्नानि वातनाशक वातको दूर करनेवाले, श्लेष्म-
मेदोहराणि च उक्ष् अने मेदने हरनेवाले, रुक्ष-उष्णाः
रूक्ष तथा उष्ण रूक्ष एवं उष्ण, तीक्ष्णा तथा तीक्ष्ण
और तीक्ष्ण, वस्तय अस्तिथे वस्तिया, रूक्षाणि च
रूक्ष रूक्ष, उद्वर्तनानि उद्वर्तने उद्वर्तन, गुडूची-मदमु-
स्तानाम् गणो अने मदमोथने गिलोय और मदमोथाका,
तथा त्रिफल त्रिफलानो त्रिफलाका, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग,
तत्कारिष्टप्रयोग च तत्कारिष्टने प्रयोग तत्कारिष्टका प्रयोग,
माक्षिकस्य च अने मधने और शहदका, प्रयोग
प्रयोग प्रयोग, विडङ्गम् वायुग वायुविडङ्ग, नागरम्
सूट सोंठ, क्षार ज्वभार यवक्षार, काललोहरजः तीक्ष्ण
लोहनी भरभ तीक्ष्ण लोहकी भस्म, मधु मधु शहद,
यव चन्द्रजौ इन्द्रजौ, आमलक-चूर्णम् च अने आम-
लानु यूलु और आवलेका चूर्ण, प्रयोग. ओओओ
प्रयोग इनका प्रयोग, श्रेष्ठ उर्शन उरवाभा श्रेष्ठकर्शन
करनेमें श्रेष्ठ, उच्यते उडेवाय छे कहलाता है ॥ २१-२३ ॥

21-23. Eats and drinks that are
alleviative of vata, kapha and fat,
dry, warm and strong enemata, dry
massage; a course of guduch and
cultured hut-grass or of the three myro-
balans or of butter-milk wine or of
honey or of embelia, dry ginger, barley
alkali, iron powder, honey, the powder
of barley and emblic myrobalans—the
systematic use of these is considered
excellent.

२२ प्रयोगश्च-प्रयोगन्तु (छ)

विल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।
शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसः परः ॥ २४ ॥

क्षौद्रसंयुतः मधु सहित शहदके साथ, विल्वादि-
भिल्वादि विल्व इत्यादि, पञ्चमूलस्य पञ्चमूलने महत्
पञ्चमूलका, प्रयोग प्रयोग प्रयोग, साग्निमन्थरस अने
अरणीना रस साथे और अरणीके रसके साथ, शिला-
जतुप्रयोग शिलाजतुने प्रयोग शिलाजीतका प्रयोग, परः
उर्शन उरवाभा श्रेष्ठ छे कर्शन करनेमें श्रेष्ठ है ॥ २४ ॥

24 The course of penta-radices of
the "Bael group" mixed with honey,
or the course of mineral pitch along
with the decoction of windkiller is also
considered excellent.

प्रशक्तिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।
जूर्णाह्वा कोद्रवा मुद्गाः कुलत्थाश्चक्रमुद्गकाः ॥२५॥
आढकीनां च बीजानि पटोलामलकैः सह ।
भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं चानु मधूदकम् ॥२५॥
अरिष्टांश्चानुपानार्थं मेदोमांसकफापहान् ।
अतिस्थौल्यविनाशाय संविभज्य प्रयोजयेत् ॥२७॥

प्रशक्तिका प्रशक्ति प्रशक्तिका, प्रियङ्गु. धडि
प्रियङ्गु, श्यामाका साभो सावक, यवका यवक यवक,
यवा यव यव, जूर्णाह्वा जुवार जुवार, कोद्रवाः
कोद्रवा कोद्रा, मुद्गा. भग मूग, कुलत्था कुलथी कुलथ,
चक्रमुद्गका. च अने चक्रमुद्गक और चक्रमुद्गक, पटोल-
परवण परवल, आमलकैः सह अने आमलकानी साथे
और आवलेके साथ, आढकीनाम् बीजानि च अने
तुवेरनी दण ओओओ और अरहरकी दाल इनका,
भोजनार्थम् भोजनने भाटे भोजनके लिए, प्रयोज्यानि
प्रयोग करने ओओओ प्रयोग करना चाहिए, मधूदकम्
च अने मधुना शरभतने और शहदके
शरवतका. अनुपानम् अनुपान तरीके प्रयोग करने

२४ प्रयोगश्च-प्रयोगन्तु (छ)

२५ चक्रमुद्गका-चक्रमर्दका (छ ट)

.. .. -ममकुठका (ध)

२७ नविभज्य-प्रविभज्य (ग च)

ओषधौ अनुपानके तौर पर प्रयोग करना चाहिए, अति-स्थूल- अतिस्थूलताने अतिस्थूलताको, विनाशाय भटाउवा भाटे मिटानेके लिए, मेदः- मेद मेद, मांस- भांस मांस, कफापहान् च अने कफने नाश करनार कफके नाश करनेवाले, अरिष्टान् अरिष्टोने अरिष्टोंका, सविभज्य भक्ष्य वजेरेने अनुसरी बल आदिके अनुसार, अनुपानार्थम् अनुपानने भाटे अनुपानके लिए प्रयोजयेत् प्रयोगवा ओषधौ प्रयोग करना चाहिए ॥ २५-२७ ॥

25-27. Prasatika, Italian millet sanwa millet, wild barley, barley, great millet, common millet, green gram horse-gram, chakra mudgaka, the seed of pigeon-pea along with wild snake-gourd and emblic myrobalan should be used as food followed by hydromel as drink. Such wines as are eliminative of fat, flesh and kapha should be prescribed as post-prandial drinks in proper doses for the cure of excessive corpulence

प्रजागरं व्यवायं च व्यायामं चिन्तनानि च ।
स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रवर्धयेत् ॥ २८ ॥

स्थौल्यम् स्थूलताने स्थूलताका, परित्यक्तुम् तण- वानी त्याग करनेकी, इच्छन् इच्छा राभता भनुष्ये इच्छावाले पुरुषको, प्रजागरम् उभगरे रात्रिमें जागना, व्यवायम् च मैथुन मैथुन, व्यायामम् व्यायाम कसरत, चिन्तनानि च अने मानसिक श्रम और मानसिक श्रम, क्रमेण आ सर्वेने क्रमे क्रमे इन सबको क्रमशः, अभि- प्रवर्धयेत् वधार्वा ओषधौ बढाना चाहिए ॥ २८ ॥

28. One desirous of getting rid of corpulence must indulge in a gradu-

२८ अभिप्रवर्धयेत्-अतिप्रवर्धयेत् (च)

„ प्रजागर-अस्वप्न च (अ)

„ व्यवायम्-व्यवायश्च (त)

„ अभिप्रवर्धयेत्-अभिप्रवर्धयेत् (य.)

ally increasing measure in night-waking, sex-act, exercise and thinking.

अतिकार्ये प्रतिकारः—

स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः ।
चिन्ताव्यवायव्यायामविरामः प्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥
नवान्नानि नवं मद्यं ग्राम्यान्पौदका रसाः ।
संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पयांसि च ॥ ३० ॥
इक्षवः शालयो माषा गोधूमा गुडवैकृतम् ।
वस्तयः स्निग्धमधुरास्तैलाभ्यङ्गश्च सर्वदा ॥ ३१ ॥
स्निग्धमुद्वर्तनं स्नानं गन्धमाल्यनिषेवणम् ।
शुक्लं वासो यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥ ३२ ॥
रसायनानां वृष्याणां योगानामुपसेवनम् ।
हत्वाऽतिकार्यमाधत्ते नृणामुपचयं परम् ॥ ३३ ॥

स्वप्न निद्रा निद्रा, हर्ष हर्ष, सुखा शय्या सुभ- द्वाय भिजानु सुखदायक शय्या, मनसो निर्वृति मनसु सुभ मनका सुख, शमः शान्ति शान्ति, चिन्ता- चिन्ता- थी चिन्तासे, व्यवाय- मैथुनथी मैथुनसे, व्यायाम- अने कसरतथी और व्यायामसे, विरामः निवृत्ति निवृत्ति, प्रियदर्शनम् प्रिय वस्तुओंका दर्शन, नवान्नानि नवां अन्नो नये अन्न, नवम् मद्यम् ताण्डु मद्य तुरन्तका बना हुआ मद्य, ग्राम्य-आनूप-औदकाः ग्राम्य आनूप अने जलचर पशुपक्षियोंकां ग्राम्य- आनूप और जलचर पशुपक्षियोंके, रसा मांसरसे। मासरस. संस्कृतानि च संस्कृत आपेक्षा और संस्कार किये हुए, मांसानि मांसो मांस, दधि दही, सर्पि- धी घी, पयांसि च दूध दूध, इक्षवः शेरडी ऊख, शालयः शालिना थोभा शालिके चावल, माषा अउद ऊद, गोधूमाः धुँ गोहूँ, गुडवैकृतम् गोणनी भनावट गुडसे बने द्रव्य, स्निग्धमधुराः स्निग्ध अने मधुर स्निग्ध और मधुर, वस्तय भस्तिथो बस्तिया, सर्वदा च सर्वदा प्रतिदिन, तैलाभ्यङ्ग तेलने अभ्यङ्ग तैलका अभ्यङ्ग, स्निग्धम् स्निग्ध स्निग्ध, उद्वर्तनम् उद्वर्तन उबटन, स्नानम् स्नान स्नान, गन्ध-माल्य- सुगन्धी

२९ व्यायामविरामः—व्यायामविरति (च थ)

„ विरामः प्रियदर्शनम्—विरतिः सप्रहर्षणम् (ग. थ प)

३२ शुक्लं वासो—शुक्लवासो (त)

द्रव्ये तथा पुष्पभागाद्येने सुगन्धवाले द्रव्य और पुष्प-मालाओंका, निषेवणम् धारणु करवी धारण करना, शुक्लम् वास. श्वेत वस्त्र श्वेत वस्त्र, यथाकालम् सभयानुसार योग्य समय पर, दोषाणाम् दोषेने दोषोंका, अवसेचनम् वभन विरेचनादिथी अहार डाढवा वमन विरेचनादि-द्वारा बाहिर निकालना, रसायनानाम् तथा रसायने और रसायन, वृष्याणाम् तथा वृष्य तथा वृष्य, योगानाम् च प्रयोगानुं प्रयोगोंका, उपसेवनम् सेवन सेवन अतिका-श्यम् अतिकृशताने अतिकृशताको, हत्वा भटाडीने दूर करके, नृणाम् पुरुषेने पुरुषोंको परम् धर्णी परम्, उपचयम् पुष्टि पुष्टि, आधत्ते आपे छे देते हैं ॥ २९-३३ ॥

29-33 Sleep, cheerfulness, soft beds, peace and tranquility of mind; freedom from worry, sex-act and exercise; pleasant sights, fresh foods and fresh wines; juices of domestic, wet-land and aquatic creatures and well prepared meats, curds, ghee and milks, the various kinds of sugarcane, sali rice, black-gram, wheat and the products of gur; nutrient enemata of sweet and unctuous articles, daily inunction of the body; oil-massage; bath and the use of the sandal-paste and flower-garlands; wearing of white raiment; the seasonal purification of the morbid humors; the systematic use of the restoratives and virilific preparations.—these can cure even extreme conditions of emaciation and confer the measure of plumpness on men.

सक्षेपेण स्थौल्यकरा भावा —

अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं संतर्पणेन च ।

स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥

कार्याणाम् च धार्योनी कार्योकी, अचिन्तनात्-चिन्ता न करवाथी चिन्ता न करनेसे, संतर्पणेन च

स तर्पणु प्रयोगेथी तृप्त करनेवाले प्रयोगसे, स्वप्नप्रसङ्गात् च अने नित्य अधिक निद्रा देवाथी और नित्य अधिक नींद लेनेसे, नर भनुष्य पुरुष, ध्रुवम् थोड्डस अवश्य ही, वराहः इव वराहनी पेडे वराहकी तरह, पुष्यति पुष्ट थाथ छे पुष्ट बन जाता है ॥ ३४ ॥

34. By not worrying over his actions, by taking plenty of nourishing victuals and by indulging in sleep, a man does surely grow fat like a boar.

निद्राया कारणम्—

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ ३५ ॥

मनसि भन मन, क्लान्ते थाडी जतां थक जाने पर, क्लमान्विताः थाडी गयेदी थकी हुई, कर्मात्मान कर्मेन्द्रिय कर्मेन्द्रिया, विषयेभ्य विषयेथी विषयोंसे, यदा तु ज्यारे जब, निवर्तन्ते याछी करे छे निवृत्त होती है, तदा त्यारे तब, मानव. भनुष्य मनुष्य, स्वपिति उधी अथ छे नींदको पाता है ॥ ३५ ॥

35 When, the mind and the senses being tired, retire from their sense-objects, then the man falls into sleep.

निद्राया. फलम्—

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलावलम् ।
वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ३६ ॥

सुखम् सुभ सुख, दुःखम् दुःख दुःख, पुष्टि. पुष्टि पुष्टि, कार्यम् कृशता कृशता, बल-बलम् अथ अने निर्जलता बल और दुर्बलता, वृषता पुरुषात्तन मनु-शक्ति, क्लीवता नपु सक्षता नपुंसकता, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, अज्ञानम् अज्ञान अज्ञान, जीवितम् जीवन जीवन, न च अने भरधु और नृत्यु, निद्रायत्तम् निद्राने आधीन छे निद्राके अधीन है, ॥ ३६ ॥

36 Happiness and sorrow, growth and wasting, strength and weakness

३५ क्लमान्विता-क्लमगता (५)

virility and impotence, knowledge and ignorance, as well as life and its cessation depend on sleep.

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च सेविताया निद्राया दोषा —

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।

सुखायुषी पराकुर्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥३७॥

अकाले समय वगर दीधेदी प्रतिषिद्ध समयमें ली हुई, अतिप्रसङ्गात् च अति प्रमाणमा दीधेदी अत्यधिक ली हुई, न च निषेविता अने अलक्षुल नहि दीधेदी और सर्वथा न ली हुई, निद्रा निद्रा नींद, अपरा कालरात्रि इव अष्टौ भीष्म कालरात्रि होय तेम मानों दूसरी प्रलयरात्रि हो उसी तरह, सुखायुषी सुख अने आयुष्यने। सुख और आयुका, पराकुर्यात् नाश करे छे नाश करती है ॥ ३७ ॥

37. sleep, when indulged in out of time, over-much or not at all, will swallow up life and happiness like another night of destruction.

यथाविधि सेविताया निद्रायाः फलम्—

सैवा युक्ता पुनर्युङ्क्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।

पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥३८॥

आगता उत्पन्न थयेलु उत्पन्न हुआ, सत्या बुद्धि. तत्त्वज्ञान तत्त्वज्ञान, योगिनम् योगी योगी, पुरुषम् पुरुषने पुरुषको, सिद्ध्या इव नेम सिद्धिथी युक्त करे छे तेम जैसे सिद्धिसे जोड़ देता है उसी तरह, सा एव तेन वही, निद्रा निद्रा निद्रा, युक्ता पुनः योग्य प्रमाणमा देवायेदी होय तो योग्य प्रमाणमें ली जाय तो, देहम् देहने शरीरको, सुखायुषौ सुख अने आयुष्यथी सुख और आयुसे, युङ्क्ते युक्त करे छे जोड़ देती है ॥ ३८ ॥

38. That very sleep, when indulged in rightly, makes a man's life happy

and long, even as the knowledge of truth, when it dawns, brings to the yogi his wondrous powers

येषा दिवानिद्रा हिता—

गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्मभाराध्वकर्शिता ।

अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा वालास्तथाऽबलाः ३९

तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनो हिक्किनः कृशाः ।

पतिताभिहतोन्मत्ताः क्लान्ता यानप्रजागरैः ॥४०॥

क्रोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।

सर्वे एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥४१॥

गीत- गायन करवाथी गानेने, अध्ययन- अभ्यास करवाथी अध्ययन करनेसे, मद्य- मद्यपान करवाथी मद्य पान करनेसे, स्त्री- स्त्री समागमथी स्त्रीमागमसे, कर्म- वमन आदि कर्म करवाथी वमन आदि कर्म करनेसे, भार- भार उठाववाथी बोजा उठानेसे, अध्वकर्शिता अने रस्ते चालवाथी कृश थयेला और पेंदल मुसाफरी करनेसे कृश हुए, अजीर्णिन अलक्षुवाणा अजीर्णवाले, क्षताः क्षतवाणा घाव लगे हुए, क्षीणा क्षीण थयेला क्षीण हुए, वृद्धा वृद्ध, वाला आण्ड बालक, तथा अबलाः निर्भण पुरुषे वलहीन पुरुष, तृष्णा- तृष्णा प्यास, अतीसार- अतीसार अतीमार, शूलार्ता. अने शूलथी पीडयेला और शूलसे व्यथा पानेवाले, श्वासिन श्वासना रोगीओ और श्वासके रोगी, हिक्किनः हेडडी वाणाओ हिचकीके रोगी; कृशा कृश कृश, पतित पडी गयेला ऊचेसे गिरे हुए, अभिहत दंड वगेरेना प्रहारवाणा दण्ड आदिसे अभिघातवाले, उन्मत्ताः गांडा पागल, यान- प्रजागरै मुसाफरी अने उन्मग्राथी मुसाफरी और प्रजागरसे, क्लान्ताः थाडी गयेला थके हुए, क्रोध क्रोध क्रोध, शोक शोक शोक, भय अने भयथी और भयसे, क्लान्ता थाडी गयेला थके हुए, ये च अने नेओ और जो, दिवास्वप्न दिवसे निद्रा करवाथी दिनमें सोनेकी, उचिता ठेव वाणा होय आदत वाले हों, एते सर्वे आ सर्वेओ इन सब लोगोंको, सार्वकालिकम् सर्व ऋतुओमां सब ऋतु-

३९. क्षता क्षीणा—क्षतक्षीणा (त)

४०. क्लान्ता—भ्रान्ता (ग.)

३७ पराकुर्यात्—निराकुर्यात् (च द.)

॥ रिवापरा—रिवागता (द. ष)

॥ कालरात्रिरिवापरा—काले सैवागतागदान् (ग.)

ओंमें, दिवास्वप्नम् द्विसन्नी निद्रा दिवसकी निद्रा, सेवे-
रन् सेववी ओधये लेनी चाहिए ॥३९-४१॥

39. Those who are wearied by the strain of singing, study, drink, society of women, toil, bearing heavy burdens or by way-faring, those who are dyspeptic, those who suffer from wounds or ulcers, those who are emaciated, those who are aged, tender of age or weak, those who suffer from thirst, diarrhoea, colic, dyspnea and hiccup, those who are wasted of body, those who have had a fall or who are injured and insane, those who are fatigued by travel and long vigils, those who are worn out by anger, grief and fear, and those who are habituated to day-sleep should take to sleeping in the day in all seasons alike.

धातुसाम्यं तथा ह्येषां बलं चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्णाति चाङ्गानि स्थैर्यं भवति चायुषः ॥४२॥

तथा तेम डरवाथी बैसा करनेसे, एषाम् हि ओओने इनको, धातुसाम्यम् धातुओनी समानता धातुओंकी समानता, बलम् अपि च अने अण पण और बल भी, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, श्लेष्मा च अने डक्ष और कफ, अङ्गानि अङ्गोने अङ्गोको, पुष्णाति पुष्ट करे छे पुष्टि करता है, आयुषः च अने आयु-
ष्यनी और आयुष्यकी, स्थैर्यम् स्थिरता स्थिरता, भवति थाय छे होती है ॥ ४२ ॥

42. Thus they will secure the concord of the body-elements as also strength. The kapha (which by these measures is nourished) will nourish their limbs and stabilize their life-apan.

ग्रीष्मे त्वादानरूक्षाणां वर्धमाने च मारुते ।
रात्रीणां चातिसंक्षेपादिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥४३॥

ग्रीष्मे तु ग्रीष्म ऋतुभां ग्रीष्म ऋतुमें, आदान-
रूक्षाणाम् आदान डाणने दधने रूक्ष शरीरवाणा पुश्पेने। आदान कालके कारण रूक्ष शरीरवाले मनुष्योंका, मारुते च शरीरने। वायु शरीरगत वायुके, वर्धमाने वधी ऋतां वढते हुए, रात्रीणाम् च अने रात्रिओ और रात्रिया, अतिसंक्षेपात् अति दूडी होतां अति-
सक्षिप्त होनेसे, दिवास्वप्न द्विसन्नी निद्रा दिनमें सोना, प्रशस्यते सारी छे प्रशस्त है ॥ ४३ ॥

43. As the vata is increased by the dryness caused by the sun's heat in summer and as the nights are very short, day-sleep is commended in the summer.

ग्रीष्मेतरेषु ऋतुषु दिवानिद्राया प्रतिषेधः —

ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मात्सेषु न शस्यते ॥४४॥

ग्रीष्मवर्ज्येषु ग्रीष्म सिंवायनी ग्रीष्मकालसे अतिरिक्त,
कालेषु ऋतुओभां ऋतुओंमें, दिवास्वप्नात् द्विसे सुवाथी दिनमें सोनेसे, श्लेष्म-पित्ते डक्ष अने पित्त कफ और पित्त, प्रकुप्यतः प्रकुप प.से छे प्रकुपित होते हैं, तस्मात् तेथी इसलिए, तेषु ते ऋतुओभां उन ऋतुओंमें, दिवास्वप्न द्विसन्नी निद्रा दिनमें सोना, न शस्यते प्रशस्त नथी प्रशस्त नहीं होता ॥ ४४ ॥

44 In seasons other than the summer, day-sleep provokes the kapha and pitta. Day-sleep is therefore not commended then.

केपा दिवानिद्रा सर्वदा अहिता ?—

मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
दूषीविपार्ताश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥४५॥

४३ ग्रीष्मेत्वादान-श्लेष्मात्वादान (द)

,, च मारुते-च मारुते (प)

मेदस्त्रिण मेदवाणा पुरुषो मेदवाले, स्नेहनित्याः स्नेहनु नित्य सेवन करना स्नेहका नित्य सेवन करनेवाले, श्लेष्मला उद्ग प्रधान प्रकृतिवाणा कफ प्रधान प्रकृतिवाले, श्लेष्मरोगिणः उद्गना रोगीश्लेष्म कफके रोगी, दूषीविषार्ता. च अने दूषीविषयी पीडित मनुष्योश्लेष्म और दूषी विषसे पीडित पुरुषो, कदाचन उद्गी पशु कदापि, दिवा दिवसे दिनमें, न-शयीरन् सुषु नहि निद्रा न ले ॥४५॥

45. Corpulent people, those that are habituated to unctuous articles, phlegmatics, those afflicted with kapha-disorders and those that suffer from chronic poisoning should under no circumstances sleep during the day.

अहितदिवानिद्राया दोषा --

हलीमकः शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुगात्रता ।

अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥४६॥

शोफारोचकहृत्प्रीतिपीनसार्धावभेदकाः ।

कोठारःपिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयाः ॥४७॥

स्मृतिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।

इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्त(र्ध)नम् ॥४८॥

भवेन्नृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।

तस्माद्विताहितं स्वप्नं बुद्ध्वा स्वप्यात् सुखं बुधः ४९

अहितस्य अहितकर, दिवास्वप्नस्य दिव-सनी निद्राना दिनकी निद्राका, निषेवणात् सेवन करनासे, नृणाम् मनुष्याने पुरुषोंको, हलीमकः हलीमक, शिरःशूलम् माथानु शूल शिरमें शूल, स्तैमित्यम् शीना उपशथी अगो वीटायां होय ओषु धागु गीले कपड़ेसे अङ्गोंको लपेटा हो ऐसा लगना, गुरु-गात्रता अगोनु भारपशु अङ्गोंमें भारीपन, अङ्गमर्दः अगोनु भरपशु अङ्गोंकी मरोड़, अग्निनाशः च भग्नाग्नि मन्दाग्नि, हृदयस्य च हृदयनु हृदयका, प्रलेपः उद्गी दीपाधु नु कफसे लिप्त होना, शोफ-सोले अङ्गोंमें

४७ शोफ-शोथ (घ)

, कोठार-कोठोऽरुः (क ख घ द ज)

४९, बुद्धम्-समम् (ध)

सूजन, अरोचक- अरुचि अरुचि, हृत्प्रीति- मोल जीका मचलाना, पीनस- सण्णभम जुकाम, अर्धावभेदका. आधासीसी और आधे शिरमें पीडा, कोठ-अरुः पिडका. थाहां अरुपिडा अने पिडा चकते फोडे फुन्सिया, पिडका कण्डूः भरप खुजली, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, कास- उधरस खासी, गलामयाः उद्गरेगो गलेके रोग, स्मृति- बुद्धि-प्रमोह च स्मृति तथा बुद्धिने भ्रंश स्मृति एवं बुद्धिका भ्रंश, स्रोतसाम् स्रोतोने स्रोतोंका, संरोध निरोध निरोध, ज्वर ताप ज्वर, इन्द्रियाणाम् इन्द्रि-योनी इन्द्रियोंकी, असामर्थ्यम् अशक्ति असमर्थता विष वेग प्रवर्तनम् अने विषना वेगनी प्रवृत्ति आ उपद्रवो और विषके वेगकी प्रवृत्ति ये उपद्रवों भवेत् थाथ छे होते हैं, तस्मात् तेथी इसलिए, हित-अहितम् हितकारक तथा अहित कारक हितकर और अहितकर, निद्राम् निद्राने निद्राको, बुद्ध्वा आशी समझकर, बुध आशी भाषुस बुद्धिमान् मनुष्य, सुखम् सुभेथी सुखसे, स्वप्यात् सुवे सोवे ॥ ४६-४९॥

46-49. Jaundice, head-ache, stiff-ness, heaviness of limbs, body-ache, loss of gastric fire, excessive mucus secretion in stomach, edema, anorexia, nausea, rhinitis, hemicrania, wheals, dandruff, pimples, pruritus, torpor, cough, diseases of the throat, delusion of memory and intellect, occlusion of the body-channels, fever, asthenia of senses and circulation of poison result from unwholesome sleep in the day. The wise man, therefore, discriminating between the wholesome and the unwholesome sleeps, should resort to that sleep only which leads to happiness.

रात्रिजागरणदिवास्वप्नासीनप्रचलायिताना गुणा --

रात्रौ जागरणं रुक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।

अरुक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥५०॥

रात्रौ रात्रे रात्रिमे, जागरणम् उज्जगरे उरवे।
जागना, रूक्षम् रूक्षं छे रूक्ष है, दिवा दिवसे और
दिनमें, प्रस्वपनम् सुषु सोना स्निग्धम् स्निग्धं छे
स्निग्ध है, आसीन-प्रचलायितम् तु परतु भेदां भेदां
ओङ्कु देवु परन्तु बैठे बैठे झोंका लेना, अरूक्षम् रूक्ष
नथी न तो रूक्ष है, अनभिष्यन्दि च तेभ्य अभिष्य दी
पशु नथी और न तो अभिष्यनन्दी है ॥ ५० ॥

50. Keeping awake in the night diminishes the viscosity of the body-fluids, while sleeping in the day increases it. But sleeping lightly in a sitting posture does not induce either of these conditions.

स्थौल्यकार्श्ययोः स्वप्नाहारहेतुत्वम्—

देहवृत्तौ यथाऽऽहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः ।
स्वप्नाहारसमुत्थे च स्थौल्यकार्श्ये विशेषतः ॥ ५१ ॥

देहवृत्तौ देहने टडाववा भाटे देहको टिकानेके लिए,
यथा जेवी रीते जैसे, आहार आहार सुभकर भान्यो छे
आहार सुखकर माना है, तथा तेवीज रीते उसी ही
तरह, स्वप्न निद्रा पशु निद्रा भी, सुख सुभकर सुखकर,
मत भान्नी छे मानी है, स्थौल्यकार्श्ये च स्थूलता तथा
कृशता स्थूलता तथा कृशता, विशेषतः आस करीने
खास करके, स्वप्न-आहार-समुत्थे निद्रा अने आहारथी
उत्पन्न थाय छे निद्रा और आहारके कारण उत्पन्न
होती हैं ॥ ५१ ॥

51. From the point of view of personal hygiene, the body is known to depend on sleep as much as on food for its happiness. Especially do corpulence and emaciation arise from food and sleep.

निद्रानाशे प्रतिकार.—

अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।

५१ तथा स्वप्न सुखो मतः—तथा स्वप्न ममामतः (ठ)

, सुखो मतः—समो मतः (थ)

शाल्यन्नं सदधि क्षीरं स्नेहो मद्यं मनःसुखम् ॥ ५२ ॥
मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।
चक्षुषोस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥ ५३ ॥
स्वास्तीर्णं शयनं वेद्यं सुखं कालस्तथोचितः ।
आनयन्त्यचिरान्निद्रां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥ ५४ ॥

अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादनम् उत्सादनम्
उत्सादन, स्नानम् स्नान स्नान, ग्राम्य-आनूप-पौदका
ग्राम्य-आनूप अने जलचर पशुपक्षीयोना ग्राम्य-आनूप
और जलचर पशुपक्षियोंके, रसाः भांसरसो मांसरस,
सदधि दहीसहित दहीके साथ, शाल्यन्नम् शाणना
शोभा शालिके चावलों, क्षीरम् दूध दूध, स्नेह घी वजोरे
घी आदि, मद्यम् मद्य मद्य, मनःसुखम् मननी प्रसन्नता
मनकी प्रसन्नता, मनसः मनने मनके, अनुगुणा गमता
अनुकूल, गन्धाः गंधो गंधों, शब्दाः तथा शब्दो
और शब्दो, संवाहनानि च शरीरनी थपी अङ्गोका
दववाना, चक्षुषोः आंभोनु आंखोका, तर्पणम् तर्पण
तर्पण, शिरसः माथा शिर, वदनस्य च अने मुण्ड उपर
तथा मुह पर लेप अदन वजोरे शीत द्रव्योंको लेप
चन्दन आदि शीत द्रव्योंका लेप, स्वास्तीर्णम् सारी रीते
भिन्नवेधु अच्छी तरहसे विछा हुआ, शयनम् शयन
विछौना, सुखम् आराम आपनारु आराम देनेवाला,
वेद्यं धर घर, तथा अने और, उचित रोगने
सुवाने प्रतिदिन सोनेका काल सभय समय, या जे
जो, निमित्ततः डोर्ध डोरणुथी किसी कारणसे, प्रनष्टा नष्ट
थर्ध होय नष्ट हुई हो, निद्राम् ते निद्राने उस नीदको,
अचिरात् तत्तर्भा तुरन्त ही, आनयन्ति लर्ध आवे छे
ले आते हैं ॥ ५२-५४ ॥

52-54 Inunction of the body, oil-massage, bath, the meat-juices of domestic, wet-land and aquatic animals; salt rice with curds; and milk, unctuous articles, wine, cheerfulness of mind, congenial perfumes, sounds and shampoos; soothing applications to

५२ नूपौदका—मौमौदका (थ)

५४ सुखं कालस्तथोचित—सुखकाळो यथोचितः (थ)

58. There is a sleep born of tamas
and a sleep born of kapha; there is

a sleep born of weariness of mind and body, there is a sleep which forebodes disease, there is also a sleep which comes in the wake of disease. There is, finally, the sleep which is born of the very nature of night,

रात्रिस्वभावप्रभवा मता या

तां भूतधार्त्रीं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

तमोभवामाहुरघस्य मूलं

शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥५९॥

या जे निद्रा जो नीद, रात्रि-स्वभाव-प्रभवा रात्रिना स्वभावशी उत्पन्न थयेदी रात्रिके स्वभावसे उत्पन्न हुई, मता मानेदी छे मानी है, ताम् तेने उसे, तज्ज्ञा तेना अशुनाराओ। उमके जाननेवाले, भूतधार्त्रीम् भूतधार्त्री भूतधार्त्री, प्रवदन्ति कहे छे कहते हैं, तमोभवाम् तमोगुणशी उत्पन्न थयेदी निद्राने तमोगुणसं उत्पन्न हुई नीदको, अघस्य पापनु पापका, मूलम् मूल मूल, आहु कहे छे कहते हैं, शेषाः अने आडीनी निद्राओने और शेष नीदको, पुन ते। तो, व्याधिषु व्याधियोंमें, निर्दिशन्ति गणु छे गिनते हैं ॥ ५९ ॥

59 Sleep that is known to be born of the nature of night is called by the knowers "The Omnibenevolent mother sleep—the nourisher of creatures" Sleep which is born of tamas, they call, the root of evil The remaining are included in disease-conditions

अभ्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकाः—

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।

निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितमेषजम् ॥६०॥

५९ तज्ज्ञा—निद्राम् (क ख ग घ छ ठ ड)

,, शेषा—शेषम् (घ.)

तत्र ते विषयमां उम विषयमे, श्लोका उपस ७-
रना श्लोका छे के उपसंहारके श्लोक है कि, निन्दिता निन्दित निन्दाके पात्र, पुरुषा पुरुषा पुरुष, तेषाम् तेषामां उनमें, यौ जे जे जो दो पुरुष, विशेषेण विशेषे कसीने खास करके, निन्दितौ निन्दित छे निन्दित है, निन्दिते निन्दित होवामां निन्दित होनेमें, कारणम् कारण हेतु, तयो ते अनेना इन दोनोंके, दोषा दोषा दोष, निन्दित-मेषजम् निन्दित अवस्थामां आपवानु औषध निन्दित अवस्थामे देने योग्य औषध ॥ ६० ॥

Here are the recapitulatory verses—

60. The censured persons and among them the specially censured twain, the etiology, pathology and the medications for those censured ones,

येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।

अतिनिद्रायानिद्राय मेषजं यद्भवा च सा ॥६१॥

येभ्य जेओने माटे जिनके लिए, यदा ज्यारे जब, निद्रा निद्रा देवी नीद लेना, हिता हितकर छे हितकर है, येभ्य च अपि जेओने माटे जिनके लिए, यदा ज्यारे जब, अहिता अहितकर छे अहितकर है, अतिनिद्राय अति निद्रावाणाने माटे अतिनिद्रावाणके लिए, अनिद्राय च अने जेने निद्रा न आवती होय तेने माटे और जिसको नीद न आती हो उसके लिए, मेषजम् औषध औषध, यद्भवा च सा जेमाथी ते उत्पन्न थाय छे जिसमेंसे वह उत्पन्न होती है ॥ ६१ ॥

61. for whom sleep is wholesome and when; and for whom sleep is not wholesome and when; the remedy for persons suffering from hypersomnia and insomnia; and whence sleep is born;

६१, अतिनिद्रायानिद्राय—अतिनिद्राऽनिद्रयोश्च (क घ च छ ड ष)

,, ,, —अनिद्रायानिद्राय (च)

,, ,, —निद्रातिनिद्रयोर्यश्च (ग)

યા યા યથાપ્રભાવા ચ નિદ્રા તત્ સર્વમત્રિજઃ ।
અઘૌનિન્દિતસંખ્યાતે વ્યાજહાર પુનર્વસુઃ ॥૬૨॥

યા યા નિદ્રા અને જે જે નિદ્રા ઓર જો જો નિદ્રા,
યથાપ્રભાવા ચ જેવા જેવા પ્રભાવવાળી છે જે-
જે પ્રભાવવાળી છે, તત્ સર્વમ્ તે સર્વં ઘટ સર્વ, અઘૌ-
નિન્દિતસંખ્યાતે 'અઘૌનિન્દિતીય' નામના અધ્યા-
યમાં 'અઘૌનિન્દિતીય' નામકે અધ્યાયમે, અત્રિજ.
આત્રેય આત્રેય, પુનર્વસુ પુનર્વસુએ પુનર્વસુને, વ્યાજહાર
કહ્યું છે કહા છે ॥ ૬૨ ॥

62. and which sleep is of what na-
ture and productive of what effects—
all these, Atreya has expounded
in this chapter entitled "The Eight
Censured Persons."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽष्टौनिन्दितीयो नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेश २યેલા અગ્નિવેશકે વનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર
ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત્ત્વે આ શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન
વિષે સૂત્રસ્થાનમે, અઘૌનિન્દિતીય 'અઘૌનિન્દિતીય'
'અઘૌનિન્દિતીય,' નામ નામના નામકા, એકવિંશતિતમઃ
એકવીસમે એકવીસવો, અધ્યાય અધ્યાય સ પૂર્ણ થયે
અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨૧ ॥

21. Thus in the section on General
Principles in the treatise compiled
by Agnivesa and revised by Caraka,
the twenty-first chapter entitled, "The
Eight Censured Persons" is completed.

द्वाविंशोऽध्यायः ।

आवीसमे अध्याय अध्याय बाईसवाँ

Chapter XXII

લલ્લનવૃંહણીયાધ્યાયોપક્રમ. —

अथातो लल्लनवृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

અથ અત્ હવે અહીંથી અબ આગે, 'લલ્લનવૃંહણીયમ્'
'લલ્લનવૃંહણીય' નામના અધ્યાયનું 'લલ્લનવૃંહણીય'
નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામ વ્યાખ્યાન કરશું
વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये
આત્રેયને, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे ५ इम
વિષયમે નિમ્ન પ્રકારસે હી, આહ સ્મ કહેલું છે કહા છે ॥ ૨ ॥

1 We shall now expound the
chapter entitled "The Lightning and
Roborant Therapies".

2. Thus declared the worshipful
Atreya

લલ્લનવૃંહણાદયઃ પદ્યુપક્રમાઃ —

तपःस्वाध्यायनिरतानात्रेयः शिष्यसत्तमान् ।

षडग्निवेशप्रमुखानुक्तवान् परिचोदयन् ॥ ३ ॥

આત્રેય આત્રેયે આત્રેયને, તપ.સ્વાધ્યાય- તપ અને
સ્વાધ્યાયમાં તપ ઓર સ્વાધ્યાયમે, નિરતાન્ પરાયણ
પરાયણ, અગ્નિવેશપ્રમુખાન્ અગ્નિવેશ વગેરે અગ્નિવેશ
આદિ, ષટ્ છ છઃ, શિષ્યસત્તમાન્ શ્રેષ્ઠ શિષ્યોને શ્રેષ્ઠ
શિષ્યોંકો, પરિચોદયન્ જ્ઞાન માટે પ્રેરતા જ્ઞાનમે પ્રેરણા
કરતે હુએ, ઉક્તવાન્ કહ્યું કહા ॥ ૩ ॥

3. Addressing himself to the six
choicest of his disciples headed by
Agnivesa, who were dedicated to study
and meditation, the master Atreya
declared as follows, with a view to
stimulate inquiry.

लङ्घनं वृंहणं काले रूक्षणं स्नेहनं तथा ।
स्वेदनं स्तम्भनं चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥४॥

य. जे जो, काले समयसर समयानुसार, लङ्घनम्
लघन लघन, वृंहणम् वृंहण, रूक्षणम् रूक्षण
रूक्षण, तथा स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन, स्वेदनम् स्वेदन
स्वेदन, स्तम्भनम् च एव अने स्तम्भन और स्तम्भन,
जानीते अण्णे छे जानता है, स वै ते न वही, भिषक्
वैद्य छे वैद्य है ॥ ४ ॥

4. "He indeed is the physician who knows the timely administration of the lightening and roborant therapies, the desiccation and oleation therapies, and the sudation and astringent therapies."

लङ्घनादीन्यधिकृत्य अग्निवेशस्य प्रश्ना —

तमुक्तवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ह ॥ ५ ॥

उक्तवन्तम् अत्रेय जेण्णे कहुं छे अत्रेय। इस प्रकार
जिसने कहा है, तम् ते उम, मात्रेयम् आत्रेयने आत्रे-
यको, अग्निवेश अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच कहु
कहा ॥ ५ ॥

5. Atreya having thus spoken, Agnivesa said to him.

भगवँलङ्घनं किंखिलङ्घनीयाश्च कीदृशा ।

वृंहणं वृंहणीयाश्च रूक्षणीयाश्च रूक्षणम् ॥ ६ ॥

के स्नेहाः स्नेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ।

स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तद् गुरो ! ॥७॥

भगवन् भगवान् । भगवान् ।, लङ्घनम् लघन लङ्घन,
वृंहणम् वृंहण वृंहण, रूक्षणम् च अने रूक्षण और
रूक्षण, किंखित् शु छे ? क्या है ? लङ्घनीया च लघ-
नने योग्य लघनके योग्य, वृंहणीया वृंहणने योग्य
वृंहणके योग्य, रूक्षणीया च अने रूक्षणने योग्य मनुष्यो

और रूक्षणके योग्य मनुष्य, कीदृशा केवा प्रकारना होय छे ?
किस प्रकारके होते हैं ? स्नेहा स्नेह स्नेह, स्नेहनीया. च
अने स्नेहनने योग्य मनुष्यो और स्नेहनके योग्य
मनुष्य, स्वेदा स्वेद स्वेद, स्वेद्या च अने स्वेदनने योग्य
मनुष्यो और स्वेदके योग्य मनुष्य, के कोण कौन, मताः
मानेला छे माने गये हैं, स्तम्भनम् तथा स्तम्भन एवं
स्तम्भन, किम् शुं छे क्या है, स्तम्भनीया. च अने
स्तम्भनने योग्य मनुष्यो कोने मानेला छे और स्तम्भनके
योग्य मनुष्य कौन माने गये हैं, गुरो हे गुरु ! हे गुरु !,
तद् वक्तुम् ते कहेवाने उसे कहनेके, अर्हसि आप
योग्य छे आप योग्य हैं ॥ ६-७ ॥

6-7. O, thou our worshipful preceptor ! it becomes thee to tell us about the lightening therapy and those for whom it is indicated, about the roborant therapy and those for whom it is indicated, about the desiccation therapy and those for whom it is indicated, about the various methods of oleation therapy and for whom they are indicated, and about the various methods of sudation therapy and for whom they are indicated, and about the methods of the astringent therapy and for whom they are indicated

लङ्घनप्रभृतीनां च षण्णामेषां समासतः ।

कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

कृत- करेल किये हुए, अकृत- न करेल न किये हुए, अति-
वृत्तानाम् अने अतिशय करेल और अतिशय किये हुए,
एषाम् आ इन, षण्णाम् च छ छ, लङ्घनप्रभृतीनाम्
लघन वगेरेनां लङ्घन आदिके, लक्षणम् लक्षण लक्षण,
समासत सक्षेपभां सक्षेपमें, वक्तुम् अर्हसि आप
कृपा करी कहे। आप कृपा कर कहें ॥ ८ ॥

8. Tell us in short the symptoms of the right, the wrong and the

६ किंखित्-किं तद् (४)

७ च रूक्षणम्-विरूक्षणम् (ग)

७ के स्नेहा-स्नेहन (क ख घ ङ, घ.)

८. कृताकृतातिवृत्तानाम्-कृताकृतातिवृत्तानाम् (क, ख घ, ङ, घ.)

excessive administration of these therapies viz., the lightening therapy and others'.

लङ्घनस्य लक्षणम्—

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
यत् किञ्चिद्लाघवकरं देहे तलङ्घनं स्मृतम् ॥९॥

अग्निवेशस्य अग्निवेशेन अग्निवेशके, तत् ते उस, वचः वचन वचनको, निशम्य सांभलीने सुन कर, गुरुः गुरुओ गुरुने, अब्रवीत् कलु कहा, देहे देहमां शरीरमें, यत् किञ्चित् ओ कंठि जो कुछ, लाघवकरम् लघुता करे लघुता करे, तत् ते वह, लङ्घनम् लघन लघन, स्मृतम् कहेवाय छे कहलाता है ॥ ९ ॥

9. Hearing these words of Agni-vesa, the Master said, "That which causes lightness of the body is known as the lightening therapy.

बृंहणस्य लक्षणम्, रूक्षणस्य लक्षणम्—

बृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम् ।
रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत् कुर्यात्तद्वि रूक्षणम् ॥१०॥

यत् च ओ जो, शरीरस्य शरीरमां शरीरमें, बृह-त्त्वम् पुष्टि पुष्टि, जनयेत् पेदा करे उत्पन्न करे, तत् ते वह, बृंहणम् बृंहणु कहेवाय छे बृंहण कहलाता है, यत् अने ओ और जो, रौक्ष्यम् रूक्षता रूक्षता, खरत्त्वम् भरता खरता, वैशद्यम् अने विशदता और विशदता, कुर्यात् करे करे, तत् ते वह, रूक्षणम् हि रूक्षणु कहेवाय छे रूक्षण कहलाता है ॥ १० ॥

10 The treatment which increases the size of the body and makes it robust is called the roborant therapy, and that which produces dryness, roughness and clearness is called the desiccation therapy.

९ तदग्निवेशस्य वचो—वचस्तदग्निवेशस्य (छ ज)

१०, जनयेत्—कुरुते (ग.)

स्नेहनस्य लक्षणम्, स्वेदनस्य लक्षणम्—

स्नेहनं स्नेहविष्यन्दमार्दवक्लेदकारकम् ।
स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ॥११॥

स्नेह- ओ गिग्धता जो म्लिग्धता, विष्यन्द विष्यन्- विष्यन्द, मार्दव- मृदुता मृदुता, क्लेद- अने क्लेद और क्लेद, कारकम् करनार होय करनेवाला हो, स्नेहनम् ते स्नेहन कहेवाय छे वह स्नेहन कहलाता है, स्तम्भ- ओ स्तंभ जो स्तम्भ, गौरव- भारेपण भारीपन, शीतघ्नम् तथा शीतने नाश करनार होय एव शीतका नाश करनेवाला, स्वेदकारकम् अने परसेवे करनार होय और पसीना लानेवाला हो, स्वेदनम् ते स्वेदन कहेवाय छे वह स्वेदन कहलाता है ॥ ११ ॥

11. That which increases viscosity, fluidity, softness and moistness in the body is known as the oleation therapy. That which causes perspiration and destroys stiffness, heaviness and cold is known as the sudation therapy.

स्तम्भनस्य लक्षणम्, लङ्घनद्रव्याणि—

स्तम्भनं स्तम्भयति यद्रतिमन्तं चलं ध्रुवम् ।
लघूष्णतीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम् ॥१२॥
कठिनं चैव यद् द्रव्यं प्रायस्तलङ्घनं स्मृतम् ।

यत् ओ जो, गतिमन्तम् गतिमान गतिशील, चलम् अने चल पदार्थने एव चल वस्तुको, ध्रुवम् थोडकस निश्चयसे, स्तम्भयति थोडावे रोक दे, तत् ते वह, स्तम्भनम् स्तंभन कहेवाय छे स्तम्भन कहलाता है, यत् ओ जो, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य, लघु- लघु लघु, उष्ण- उष्ण उष्ण, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, विशदम् विशद विशद, रूक्षम् रूक्ष रूक्ष, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म, खरम् भर खर, सरम् सर सर, कठिनम् एव च अने कठिण होय और कठिन हो, तत् ते वह, प्राय धन्य करीने प्रायश, लङ्घनम् लघन लघन, स्मृतम् कहेवाय छे कहा जाता है ॥ १२ ॥

११ मार्दवक्लेदकारकम्—मार्दवक्लेदकृन्मन्तम् (ब)

१२ ३. प्रायस्तलङ्घनं स्मृतम्—लङ्घनार्थं तदिष्यते (ग)

12-12½. That treatment which astringes what is flowing and stabilises what is unstable is called the astringent therapy. That substance is considered lightening which is mainly light, hot, acute, clear, dry, subtle, rough, flowing and hard.

વૃંહણદ્રવ્યાણિ—

ગુરુ શીતં મૃદુ સ્નિગ્ધં બહલં સ્થૂલપિચ્છિલમ્ ॥૧૨॥
પ્રાયો મન્દં સ્થિરં શ્લક્ષ્ણં દ્રવ્યં વૃંહણમુચ્યતે ।

ગુરુ જે દ્રવ્ય ગુરુ જો દ્રવ્ય ગુરુ, શીતમ્ શીત શીત, મૃદુ મૃદુ મૃદુ, સ્નિગ્ધમ્ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, બહલમ્ બહલ, સ્થૂલ-સ્થૂલ સ્થૂલ, પિચ્છિલમ્ પિચ્છિલ પિચ્છિલ, મન્દમ્ મન્દ મન્દ, સ્થિરમ્ સ્થિર સ્થિર, શ્લક્ષ્ણમ્ અને શ્લક્ષ્ણ હોય ઓર શ્લક્ષ્ણ હો, દ્રવ્યમ્ તે દ્રવ્ય વહ દ્રવ્ય, પ્રાય ધણુ કરીને પ્રાયશ, વૃંહણમ્ બૃહણ ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ ॥ ૧૨½ ॥

13-13½ That substance is considered roborant which is mainly heavy, cooling, soft, unctuous, thick, gross, slimy, sluggish, stable and smooth.

રૂક્ષણદ્રવ્યાણિ—

રૂક્ષં લઘુ खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ॥૧૩॥
પ્રાયશઃ કઠિનં ચૈવ યદ્ દ્રવ્યં તદ્દિ રૂક્ષણમ્ ।

યત્ જે જો, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, રૂક્ષમ્ રૂક્ષ રૂક્ષ, લઘુ લઘુ લઘુ, યરમ્ યર યર, તીક્ષ્ણમ્ તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, સ્થિરમ્ સ્થિર સ્થિર, અપિચ્છિલમ્ વિશદ અપિચ્છિલ, કઠિનમ્ ચ એવ અને કઠણ હોય ઓર કઠિન હો, તત્ હિ તે વહ, પ્રાયશ ધણુ કરીને પ્રાયશ, રૂક્ષણમ્ રૂક્ષણ કહેવાય છે રૂક્ષણ કહા જાતા હૈ ॥ ૧૩½ ॥

14-14½. That substance is considered desiccant which is mainly non-unctu-

ous, light, rough, acute, hot, stable, limpid and hard.

સ્નેહનદ્રવ્યાણિ—

દ્રવં સૂક્ષ્મં સરં સ્નિગ્ધં પિચ્છિલં ગુરુ શીતલમ્ ।
પ્રાયો મન્દં મૃદુ ચ યદ્ દ્રવ્યં તત્સ્નેહનં મતમ્ ॥૧૫॥

યત્ જે જો, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, દ્રવમ્ દ્રવ દ્રવ, સૂક્ષ્મમ્ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, સરમ્ સર સર, સ્નિગ્ધમ્ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, પિચ્છિલમ્ પિચ્છિલ પિચ્છિલ, ગુરુ ગુરુ ગુરુ, શીતલમ્ શીતલ શીતલ, મન્દમ્ મન્દ મન્દ, મૃદુ ચ અને મૃદુ હોય ઓર મૃદુ હો, તત્ તે વહ, પ્રાય ધણુ કરીને પ્રાયશ, સ્નેહનમ્ સ્નેહન સ્નેહન, મતમ્ કહેવાય છે કહા જાતા હૈ ॥ ૧૫ ॥

15. That substance is considered unctuous which is mainly fluid, subtle, flowing, viscid, slimy, heavy, cooling, sluggish and soft.

સ્વેદનદ્રવ્યાણિ—

उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
द्रव्यं गुरु च यत् प्रायस्तद्धि स्वेदनमुच्यते ॥૧૬॥

યત્ જે જો, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણમ્ તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, સરમ્ સર સર, સ્નિગ્ધમ્ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, રૂક્ષમ્ રૂક્ષ રૂક્ષ, સૂક્ષ્મમ્ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, દ્રવમ્ દ્રવ દ્રવ, સ્થિરમ્ સ્થિર સ્થિર, ગુરુ ત્ અને ગુરુ હોય ઓર ગુરુ હો, તત્ તે વહ, પ્રાય ધણુ કરીને પ્રાયશ, સ્વેદનમ્ સ્વેદન સ્વેદન, ઉચ્યતે હિ કહેવાય છે કહા જાતા હૈ ॥ ૧૬ ॥

16. That substance is considered sudorific which is mainly hot, acute, flowing, viscid, dry, subtle, fluid, stable and heavy.

સ્તમ્બનદ્રવ્યાણિ—

शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
यद्द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥૧૭॥

૧૫ સૂક્ષ્મ-સ્થૂલમ્ (ચ)

૧૭ પ્રાયસ્તત્-પ્રાયશ (ગ)

यत् द्रव्यम् ने द्रव्य जो द्रव्य, शीतम् शीत शीत, मन्दम् मन्द मन्द, मृदु मृदु मृदु, श्लक्ष्णम् श्लक्ष्ण, रुक्षम् रूक्ष, रुक्ष, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म, द्रवम् द्रव द्रव, स्थिरम् स्थिर स्थिर, लघु च अने लघु और लघु, उद्दिष्टम् उद्दिष्ट छे कहा है, तत् प्रायः ते धत्तु करीने वह प्रायशः, स्तम्भनम् स्तम्भन स्तम्भन, स्मृतम् स्मृतम् छे कहा जाता है ॥ १७ ॥

17. That substance is considered astringent which is mainly cooling, sluggish, soft, smooth, dry, subtle, fluid, stable and light.

लङ्घनस्य प्रकारभेदाः—

चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥१८॥

चतुष्प्रकारा अनुवासन सिवायनां चार प्रकारनां अनुवासनको छेब कर चार प्रकारकी, संशुद्धि संशोधन संशुद्धि, पिपासा तृप्तना वेगने निग्रह प्यासके वेगका निग्रह, मारुतातपौ पवन-तृप्ते वायु-धूप, पाचनानि पाचने पाचन द्रव्य, उपवासः च उपवास उपवास, व्यायाम च अने व्यायाम और व्यायाम, इति ये ये, लङ्घनम् लङ्घन छे लङ्घन हैं ॥ १८ ॥

18. The four modes of purification (i. e. the quinary purificatory procedures with the exception of unctuous enema), subjection to thirst, exposure to wind and sun, the use of digestives, recourse to fasting and exercise, constitute the ten methods of the lightening therapy.

भिन्नप्रकारस्य लङ्घनस्याधिकारिणः—

प्रभूतश्लेष्मपित्तास्रमलाः संसृष्टमारुताः ।
बृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥१९॥

प्रभूत-श्लेष्माभा पुष्कल जिनमें अधिक, श्लेष्म-कफ, पित्त-पित्त पित्त, अस्त्र-दोड़ी रक्त, मलाः अने भण होय और मल हो, संसृष्टमारुता श्लेष्मा भील दोषोनी साथे वायुना संसर्गवाणा होय जो अन्य दोषोंके साथ वायुके संसर्गवाले हों, बृहच्छरीरा श्लेष्मा मोटा शरीरवाणा होय जो विशाल शरीरवाले हो, बलिनः अने श्लेष्मा भणवान होय और जो बलवान हों, विशुद्धिभिः ते श्लेष्मा चार प्रकारनां संशोधनेथी वे चार प्रकारके संशोधनोंसे, लङ्घनीया लङ्घनने योग्य छे लङ्घनके योग्य हैं ॥ १९ ॥

19. Those that suffer from an excess of kapha, pitta, blood or waste products, and are but slightly affected with vata, and who are huge-bodied and strong should be lightened by means of purificatory procedures.

येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।
वम्यतीसारहृद्रोगविसूच्यलसकज्वराः ॥ २० ॥
विवन्धगौरवोद्गारहृत्लासारोचकादयः ।
पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत् ॥२१॥

येषाम् श्लेष्माने जिनको, कफ-कफ, पित्त-अने पित्तथी पित्तसे, समुत्थिताः उत्पन्न थयेला उत्पन्न हुए, मध्यबलाः परतु मध्यम भलवाणा किन्तु मध्यम बलवाले, वमि-उलटी वमन, अतिसार-अतिसार अतिसार, हृद्रोग-हृद्रोग हृदयरोग, विसूची-विसूची विसूचिका, अलसक-अलसक अलसक, ज्वराः ज्वर ज्वर, विबन्ध मलबन्ध, गौरव-शुभ्रता गौरव, उद्गार-ओड-डार उद्गार, हृत्लास-मोण हृत्लास, अरोचकादय अरोचक वगेरे अरोचक आदि, रोगा रोग होय रोग हों, तान् ते श्लेष्मा उनकी, आदौ शब्दात्तमां प्रथम, प्राज्ञः ज्ञानी बुद्धिमान, भिषक् वैद्य वैद्यको, प्राज्ञेन धत्तु करीने प्रायशः, पाचनैः पाचनेथी पाचन द्रव्योंसे, उपाचरेत् उपचार करवा लेथी चिकित्सा करनी चाहिए ॥ २०-२१ ॥

20-21 The wise physician should generally, treat with digestives in the

beginning, those who suffer from diseases of moderate intensity born of kapha and pitta, such as vomiting, diarrhoea, heart-diseases, acute intestinal irritation, intestinal torpor, fever, obstipation, heaviness, eructations, nausea, anorexia and similar conditions

एत एव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः ।

पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च ताञ्जयेत् ॥ २२ ॥

येषाम् जेओने जिनको, यथोद्दिष्टा उपर डहेला उपर कहे हुए, एते एव आ जे ही, गदा रोगो रोग, अल्पबला अल्प अणवाणा होय अल्प बलवाले हो, तेषाम् तान् तेओना ते रोगोने उनके उन रोगोको, पिपासानिग्रहै तरसना वेओना निग्रहथी प्यासके वेगोको रोकनेसे, उपवासै च तथा उपवासोथी तथा उपवाससे, जयेत् श्रुतवा जेष्ठये जीतना चाहिए ॥ २२ ॥

22 In cases where the above-mentioned diseases occur in mild intensity, their alleviation may be brought about by recourse to abstinence from food and drink.

रोगाञ्जयेन्मध्यबलान् व्यायामातपमारुतैः ।

बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥ २३ ॥

बलिनाम् अणवान् पुरुषेना बलवान् पुरुषोके, मध्यबलान् मध्यम अणवाणा मध्य बलवाले, रोगान् रोगोने रोगोको, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, आतप- तडको धूप, मारुतै अने पवनथी और वायु द्वारा, जयेत् श्रुतवा जेष्ठये शान्त करना चाहिए, येषाम् तो पथी तेओना जे तो फिर उनके जो, रोगाणाम् रोगोनु रोगोका, अवरम् डीन हीन, बलम् अण होय तेओने बल हो उनको, किम् पुन व्यायाम वगेरेथी श्रुतवा

२२ अल्पबला - अल्पमला (ग)

२३ रोगान्-दोषान् (च)

॥ रोगाणाम्-दोषाणाम् (च)

जेष्ठये ओमां डहेवु जे शु । व्यायाम आदिसे शान्त करना चाहिए इसमें क्या कहना । ॥ २३ ॥

23 The diseases, in strong persons, marked with moderate intensity may be subdued by recourse to exercise and exposure to sunshine and wind. What need then is there to say that these diseases when they are only of mild intensity can be subdued in the same manner !

त्वग्दोषिणां प्रमीढानां स्निग्धाभिष्यन्दिवृंहिणाम् ।
शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ २४ ॥

त्वग्दोषिणाम् दुष्टवाणाओने कुष्ठियोंको, प्रमीढानाम् प्रमेहना रोगीओने प्रमेहके रोगियोंको, स्निग्ध- तथा अति स्निग्ध तथा अति स्निग्ध, अभिष्यन्दि- ड्रथी देपाथेला स्त्रोतवाणा अथवा अक्षिष्ये नामना नेत्र रोगवाणा कफसे लिप्त स्त्रोतवाले अथवा अभिष्यन्दि नामक नेत्ररोगवाले, वृंहिणाम् स्थूल स्थूल, वातविकारिणाम् अने वातविकारवाणा मनुष्योने और वातविकारवाले मनुष्योंको, अपि पथु भी, शिशिरे शिशिरमां शिशिरमें, लङ्घनम् लघन लंघन, शस्तम् प्रशस्त छे पथ्य है ॥ २४ ॥

24. Those who suffer from skin-diseases, urinary anomalies, and who are bulky with excess of unctuous and fluid matter in the body and also those who suffer from disorders of vata, should be administered the lightening therapy in winter

वृहण मासम्—

अदिग्धविद्धमक्लिष्टं वयस्थं सात्म्यचारिणाम् ।

मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं वृंहणमुच्यते ॥ २५ ॥

२४. प्रमीढानाम्-प्रमूढानाम् (क ख छ.)

॥ शस्तमपि वातविकारिणाम्-शस्त वातपित्तविकारिणाम् (प.)

२५ उच्यते-उच्यते (च.)

सात्म्य- सात्म्य देशमां सात्म्य देशमें, चारिणाम्
इरनारां विचरनेवाले, मृग- पशु पशु, मत्स्य- मांसां
मछली, विहङ्गानाम् अने पक्षीओनु और पक्षियोंका,
अदिग्धविद्धम् अेर थोपड्या वगरना शस्त्रथी वीधिलु
विषाक्त शस्त्रसे नही वीधा हुआ, अक्लिष्टम् रोग वगरनु
रोगरहित, वयःस्थम् युवान अवस्थानु और तरुण अव-
स्थाका, मासम् मांस मास, वृंहणम् भुंक्षु वृहण,
उच्यते छेदेनाय छे कहा जाता है ॥ २५ ॥

25. That flesh is regarded as roborant which is not polluted by poisoned weapons, which is not diseased and is obtained from those animals, fish and birds that are in the prime of life and found roaming at will in their natural haunts.

वृंहणीया , वृंहणीयानि च—

क्षीणाः क्षताः कृशा वृद्धा दुर्बला नित्यमध्वगाः ।
स्त्रीमद्यनित्या ग्रीष्मे च वृंहणीया नराः स्मृताः ॥ २६ ॥

क्षीणा क्षीण क्षीण, क्षता क्षतवाणा क्षत, कृशा
कृश कृश, वृद्धा वृद्ध वृद्ध, दुर्बला नजणा दुर्बल,
नित्यम् नित्य और नित्य, अध्वगा. भुंक्षु आलनारा
मुमाकरी करनेवाले, स्त्रीमद्यनित्या स्त्री अने मद्यनु
नित्य सेवन करनेवाले स्त्री और मद्यमें नित्य आसक्त,
नरा पुरुषो मनुष्य, ग्रीष्मे ग्रीष्ममां ग्रीष्म कालमें,
वृंहणीया भुंक्षु थोपड्य वृंहण करने योग्य, स्मृताः
मान्या छे कहे जाते हैं ॥ २६ ॥

26 For persons that are wasted of body, consumptive, emaciated, aged, weak, given to constant way-faring, and addicted to wine and women, the roborant therapy is indicated in summer

शोषार्शोग्रहणीदौर्बैर्याधिभिः कर्शिताश्च ये ।
तेषां कव्यादमांसानां वृंहणा लघवो रसाः ॥ २७ ॥

२६. स्मृता—मता (ग)।

ये च ज्येष्ठो जो मनुष्य, शोष- शोष शोष, अर्शः-
अर्श अर्श, ग्रहणीदोषैः ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग, व्याधिभि
अने अन्य व्याधिओथी तथा अन्य व्याधियोंसे, कर्शिता
कृश थोपड्य छेद्य कृश हो गये हों, तेषाम् तेषोने
उनके लिए, कव्याद- मांसादारी पशुपक्षीनां मांस खाने-
वाले प्राणियोंके, मांसानाम् मांसना मांसके, लघव
पथवाभा हलका पचनेमें लघु, रसा. रसो मांजरस,
वृंहणा भुंक्षु इरनारा छे वृंहणकारक हैं ॥ २७ ॥

27. The light juice of the flesh of carnivorous creatures is roborant to persons that have been emaciated by the diseases of consumption, piles and assimilation disorders.

ज्ञानमुत्सादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहवस्तयः ।
शर्कराक्षीरसर्पीषि सर्वेषां विद्धि वृंहणम् ॥ २८ ॥

स्नानम् स्नान स्नान, उत्सादनम् उत्सादन
उबटन, स्वप्न निद्रा निद्रा, मधुरा मधुर प्रथोथी सिद्ध
करेदी मधुर, स्नेहवस्तय स्नेह-अरितओ स्नेहवस्तिया,
शर्करा साकर शर्करा, क्षीर दूध दूध, सर्पीषि तथा घी
और घी, सर्वेषाम् ओओने सौ कोष्ठनु इनको सबके लिए,
वृंहणम् भुंक्षु वृहण, विद्धि भणु जान ॥ २८ ॥

28. Bath, oil-massage, sleep, unctuous enemata medicated with drugs of the sweet group, sugar, milk and ghee—know these to be of roborant nature for all persons.

रूक्षणीया , रूक्षणीयानि च —

कटुतिक्तकषायाणां सेवनं स्त्रीष्वसंयमः ।
खलिपिण्याकतक्राणां मध्वादीनां च रूक्षणम् ॥ २९ ॥

कटु- तीव्र कटु, तिक्त- कडवा तिक्त, कषायाणाम्
अने कषाय रसोनु और कषायरसोका सेवन, खलि- सर-
सवनेओ भोजन मरसोकी खल, पिण्याक- तलनेओ भोज
तिलकी खल, तक्राणाम् अने छाल तक, मध्वादीनाम्
च तथा मध वगेरेनु और शहद आदिका, सेवनम्
सेवन सेवन, स्त्रीषु असंयम अने अत्यंत मैथुन और

अत्यधिक मैथुन, रूक्षणम् रूक्षणु (रूक्षता ३२५२) छे रूक्षताकारक है ॥ २९ ॥

29. The habitual use of articles of pungent, bitter and astringent tastes, over-indulgence in women, the use of oil-cakes of rape seeds and til, butter-milk, honey and similar things tend to induce dryness.

अभिष्यण्णा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रूक्षणीया निदर्शिताः ॥३०॥

अभिष्यण्णाः अभिष्य दवाणां अभिष्यन्दवाले, महादोषा महादोषवाणां बहुत दोषयुक्त, मर्मस्था अने मर्मस्थानमां थयेला तथा मर्ममें उत्पन्न हुए, ऊरुस्तम्भ ऊरुस्तम्भ, प्रभृतयो वज्रे आदि, ये च जे जो, व्याधयः व्याधिओ छे रोग हैं, रूक्षणीया तेओने रूक्षणुथेओय्य उनको रूक्षणीय, निदर्शिता उला छे कहा हैं ॥ ३० ॥

30. The desiccation therapy is indicated in diseases marked by excessive discharge and great morbidity of humors, in diseases of vital parts, spastic paraplegia and in similar conditions.

स्नेहा. स्नेहनीयाश्च, स्वेदा स्वेदनीयाश्च—

स्नेहाः स्नेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेदाश्च ये नराः ।
स्नेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ॥३१॥

स्नेहा स्नेह जितने प्रकारके स्नेह हैं, ये नरा अने जे पुरुषो और जो पुरुष, स्नेहयितव्या. च स्नेहनने थोय्य छे स्नेहनके योग्य हैं, स्वेदा स्वेद जितने प्रकारके स्वेद हैं, स्वेदा च अने जे पुरुषो स्वेदनने थोय्य छे और जो पुरुष स्वेदनके योग्य हैं, ते मया तेओने मे व मेने, स्नेहाध्याये स्नेहाध्यायमां स्नेहाध्यायमें, स्वेदाख्ये च तथा

३० अभिष्यण्णा—अभिष्यन्दा (ख ष झ.)

३१ नरा—मता (ख ज)

„ सविस्तरम्—सविस्तरा. (ग)

स्वेदाध्यायमां तथा स्वेदाध्यायमे, सविस्तरम् विस्तारपूर्वक विस्तारसे, उक्ताः उली भलाव्या छे कह दिये हैं ॥ ३१ ॥

31. As regards the questions of what constitute the oleous substances, who are the fit subjects for oleation, what the various kinds of sudation are and who are to be administered sudation—these have been elaborately explained by me in the chapters on oleation and sudation procedures.

स्तम्भनद्रव्याणि, स्तम्भनीयाश्च—

द्रवं तन्वसरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
स्वादु तिक्तं कषायं च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥३२॥

यावत् जेटलां जितनी, द्रवम् द्रव द्रव, तनु पातलां पतली, असरम् स्थिर स्थिर, शीतीकरणम् शीतलता ३२५२ शीतकारक, स्वादु मधुर स्वादु, तिक्तम् उडवां तिक्त, कषायम् च अने कषायरसवाणां और कषायरसवाली, औषधम् औषधो छे औषध हैं, तत् सर्वम् एव तेटलां सधणांये उतनी सब ही, स्तम्भनम् स्तम्भन छे स्तम्भन हैं ॥ ३२ ॥

32. All things that are fluid, thin, consistent, refrigerent, sweet, bitter and astringent, act as astringents.

पित्तक्षाराग्निदग्धा ये वम्यतीसारपीडिताः ।
विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीया निदर्शिताः ॥३३॥

ये जेओ जो, पित्त- पित्त पित्त, क्षार- क्षार क्षार, अग्नि- अने अग्निथी और अग्निसे, दग्धा भणेला होय दग्ध हों, वमि- उलटी वमन, अतीसार- तथा अतीसारथी एव अतीसारसे, पीडिता पीडयेला होय पीडित हों, विष- अने विषना और विष, स्वेद- तेभज भेदना एवं स्वेदके, अतियोगार्ता अतियोगथी दु भित होय अति

३२ द्रव तन्वसरम्—द्रव तनु सरम् (प)

३३ वम्यतीमार—उर्ध्वतीसार (न)

„ निदर्शिता—°न्याविधा (क ख ग छ ज ठ)

„ „ —°स्त्रापर (झ. ट.)

योगसे क्लिष्ट हों, स्तम्भनीया तेओने अतंभनने योग्य वे स्तम्भनके योग्य, निदर्शिता क्लृप्ता छे कहे गये हैं ॥ ३३ ॥

33. The astringent therapy is indicated in those who are scorched by pitta, caustics and heat, those who are afflicted with vomiting and diarrhoea and those suffering from complications of poison and over-sudation.

लङ्घनस्य कृतातिकृतलक्षणम्—

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्धारकण्ठास्त्रशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३४ ॥
स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३५ ॥

वात-अपानवायु मलवात, मूत्र-भूत मूत्र, पुरीषाणाम् तथा भूतने तथा मलका, विसर्गे त्याग यतां त्याग होने पर, गात्रलाघवे शरीर हलका यतां शरीरके हलका हो जानेपर, हृदय हृदय, उद्गार-ओड्डार उद्गार, कण्ठ-कण्ठ, आस्य-अने भूतनी और मुखकी, शुद्धौ शुद्धि यतां शुद्धि हो जाने पर, तन्द्राक्लमे तन्द्रा अने थोड़ा तन्द्रा और यकावट, गते आल्यां गतां हट जानेपर, स्वेदे परसेवे पसीना, जाते आवतां आनेपर, रुचौ च एव रुचि यतां रुचि होने पर, क्षुत्-भूत भूत, पिपासा-तथा तरस अने और प्यास दोनोंके, सहोदये साथे उत्पन्न यता युगपत् उदय होने पर, अन्तरात्मनि च अने मन और अन्तर आत्माके, निर्व्यथे व्यथारहित अन्तर्गत व्यथारहित होमे पर, लङ्घनम् लघन लघन, कृतम् सक्ष्ण थयु छे सम्यक् प्रकारसे हुआ है, आदेश्यम् ओम् करेवु ऐसा कहना चाहिए ॥ ३४-३५ ॥

34-35. The lightening therapy is to be regarded successful when the (normal) elimination of flatus, urine and feces is restored, the body feels

light, the stomach, eructations, throat and mouth become clear, torpor and exhaustion disappear, perspiration and taste reappear, acute hunger and thirst return, and the mind recovers its sense of ease.

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ ३६ ॥
मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ ३७ ॥

लङ्घने लघनने लघनका, अतिकृते अतियोग यतां अतियोग होने पर, पर्वभेद सांधाओनी तूट पर्वभेद, अङ्गमर्द च अङ्गोमां पीडा अङ्गोका दूटना, कासः उधरस खासी, मुखस्य च भूतने मुखका, शोषः शोष सूखना, क्षुत्प्रणाशः भूतने नाश भूतका नाश, अरुचिः अरुचि अरुचि, तृष्णा तृषा प्यास, श्रोत्रनेत्रयो कान तथा आभनी कान और नेत्रकी, दौर्बल्यम् नभणाध निर्वलता, मनस मननी मनकी, संभ्रम अस्थिरता अस्थिरता, अभीक्ष्णम् निरंतर बारबार, मूर्ध्ववातः शरीरना उपरना भागमा आवेदो वायु-हेडकी श्वास वगेरे शरीरके ऊर्ध्व भागमे स्थित वायु-हिक्का-श्वास आदि, हृदि हृदयमां हृदयमें, तमः मोह अन्धकार, देहाग्नि-तथा देहना अने अग्निना एवं देह और अग्निके, बलनाश च भूतने नाश बलका नाश, भवेत् थाय छे होते हैं ॥ ३६-३७ ॥

36-37. Pain in the joints, body-aches, cough, parching of the mouth, complete loss of hunger, anorexia, thirst, weakness of hearing and slight confusion of mind, frequent eructations, fainting, loss of body-temperature and strength—these are the consequences of overdone lightening therapy.

વૃહણસ્ય કૃતાતિકૃતલક્ષણમ્, રૂક્ષણસ્ય કૃતાતિકૃતલક્ષણમ્ —
વલં પુષ્ટ્યુપલમ્ભશ્ચ કાર્શ્યદોષવિવર્જનમ્ ।
લક્ષણં વૃહિતે સ્થૌલ્યમતિ ચાત્યર્થવૃંહિતે ॥૩૮॥
કૃતાતિકૃતલિઙ્ગં યલ્લઙ્ગિતે તદ્વિ રૂક્ષિતે ।

વૃહિતે બુંદણુ સમ્યગ્બોગથી થતાં વૃહણકે સમ્ય-
ગ્બોગસે હોને પર, વલમ્ બળ વલ, પુષ્ટિ-ઉપલમ્ભઃ
પુષ્ટિની પ્રાપ્તિ પુષ્ટિકી પ્રાપ્તિ કાર્શ્યદોષ- અને કૃશ-
તાના દેષોનુ ઓર કૃશતાકે દોષોકા, વિવર્જનમ્ ચ
નિવારણુ નાશ, લક્ષણમ્ એ લક્ષણુ થાય છે વે લક્ષણ
હોતે હૈં, અત્યર્થવૃંહિતે ચ અને બુંદણુ અતિયોગથી થતાં
ઓર વૃહણકે અતિયોગસે હોને પર, અતિ અતિ અતિ,
સ્થૌલ્યમ્ સ્થૂલતા એ લક્ષણુ થાય છે સ્થૂલતા યહ લક્ષણ
હોતા હૈં, લઙ્ગિતે લઘનમા લઙ્ગનમ્, અત્ કૃત-અતિકૃત-
લિઙ્ગમ્ સમ્યગ્બોગનાં તથા અતિયોગનાં જે લક્ષણો થાય
છે સમ્યગ્બોગકે ઓર અતિયોગકે જો લક્ષણ હોતે હૈં, તત્
હિ તેજ લક્ષણો વેહી લક્ષણ, રૂક્ષિતે રૂક્ષણુમાં ક્રમશઃ
સમ્યગ્બોગના તથા અતિયોગનાં થાય છે રૂક્ષણમ્ ક્રમશઃ
સમ્યગ્બોગકે ઓર અતિયોગકે હોતે હૈં ॥ ૩૮૩ ॥

38-38½. Accession of strength and robustness, and freedom from the evil of emaciation are the signs of successful roborant therapy. Corpulency is the sign of roborant therapy overdone. The signs of desiccation therapy, well-done or overdone, are the same as those of the lightening therapy similarly performed.

સ્તમ્ભનસ્ય કૃતાતિકૃતલક્ષણમ્—

સ્તમ્ભિતઃ સ્યાદ્વલે લબ્ધે યથોક્તૈશ્ચામયૈર્જિતૈઃ ॥૩૯॥
શ્યાવના સ્તબ્ધગાત્રત્વમુદ્ગ્રેગો હનુસંગ્રહઃ ।
હૃદ્યર્ચોનિગ્રહશ્ચ સ્યાદતિસ્તમ્ભિતલક્ષણમ્ ॥૪૦॥

યથોક્તૈ પૂર્વે ક્ષણ પ્રમાણેના યથોક્ત, આમયૈ રોગો
રોગોકે, નિતે ચ છતાં શાન્ત હોને પર, વલે લબ્ધે
૩૮૩ વિવર્જનમ્-વિવર્જિતમ્ (ક ટ)

„ કૃતાતિકૃતલિઙ્ગમ્-કૃતાકૃતસ્ય લિઙ્ગમ્ (ક ટ જ ઠ)

„ „ —કૃતાતિકૃતચિહ્નમ્ (ક ચ)

અચારે બળ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જવ વલ પ્રાપ્ત હોતા
હૈ તવ, સ્તમ્ભિત સ્તમ્ભિત (જેનુ સ્તમ્ભન થઈ ગયું છે
એવો મનુષ્ય) સ્તમ્ભિત (જિસકા સ્તમ્ભન હો ગયા હૈ
એસા મનુષ્ય), સ્યાત્ બળુવો બેઠે જાનનાં ચાહિય,
શ્યાવતા હાથ પગ વગેરેનો ઇંટોડી રંગ થવો હાથ
પૈર આદિકા શ્યામવર્ણકા હોના, સ્તબ્ધગાત્રત્વમ્ ગાત્રો
બડ થવાં ગાત્રકી સ્તબ્ધતા, ઉદ્ગ્રેગ ઊધ્વવાતનો વેગ
અર્ચવાતકા વેગ, હનુસંગ્રહ હનુચ્છ હનુકા જવડાના,
હૃદ્યર્ચોનિગ્રહ ચ તેમજ હૃદ્ય અને મળની અટકાયત એવં
હૃદયકા પકડા જાના ઓર મલકા રુક જાના, અતિસ્તમ્ભિત-
એ વધારે પડતુ સ્તમ્ભન પામેલાનાં અતિસ્તમ્ભિતકે,
લક્ષણમ્ લક્ષણુ લક્ષણ, સ્યાત્ છે હૈં ॥ ૩૯-૪૦ ॥

39-40 When the disorders in which the astringent therapy is indicated have been subjugated, and the patient has regained his strength, the administration of the therapy should be considered successful. Duskiness, stiffness of limbs, eructation, stiffness of jaw, catch in the cardiac region and the suppression of the urges of nature are the signs of overdone astringent therapy.

લઙ્ગનાવીના ષણ્ણામકૃતાના લક્ષણસ્ય સમાસેનોપદેશ,
ષટ્પક્રમોપસહાર —

લક્ષણં ધાતુનાં સ્યાત્ પળ્ણામેષાં સમાસતઃ ।
તદૌષધાનાં ધાતુનામશ્મો વૃદ્ધિરેવ ચ ॥૪૧॥
ઇતિ ષટ્ સર્વરોગાણાં પ્રોક્તાઃ સમ્યગ્પ્રક્રમાઃ ।
સાધ્યાનાં સાધને સિદ્ધા માત્રાકાલાનુરોધિનઃ ॥૪૨॥

તદૌષધાનામ્ તે તે ઔષધોથી સાધ્ય એન એન
ઔષધોસે સાધ્ય, ધાતુનામ્ દોષોનાં દોષોકા, અશ્મ.
શાન્તિ ન થવી શાન્ત ન હોના, વૃદ્ધિ એવ ચ અને
ર્થક્ષ થવી ઓર વડ જાના, અકૃતાનામ્ એ અયોગ
પામેલા એ અયોગકે પ્રાપ્ત હુય, પપામ્ આ દન, પળ્ણામ્
છયેનાં છ એ, સમાસત સક્ષેપમાં સંક્ષેપમેં, લક્ષણમ્ ચ
લક્ષણુ લક્ષણ, સ્યાત્ છે હૈં, ઇતિ આ પ્રમાણે દસ

૪૧ ધાતુનામશ્મો-વ્યાધીના પ્રશ્નો (ગ)

„ „ —વ્યાધીનામશ્મો (ક, ચ, ઙ.)

प्रकारसे, साध्यानाम् साध्य साध्य, सर्वरोगाणाम् सर्व रोगोने सब रोगोंके, साधने भटाउवाभा प्रतिकारमें, सिद्धाः सिद्ध थयेला सफल बनी हुई, मात्रा- मात्रा मात्रा, काल- तथा कालने और कालके, अनुरोधिनः अनुसरनारा अनुसरनेवाले, षट् छ छ प्रकारकी, उप- क्रमा. उपचारो चिकित्सा, सम्यक् सारी रीते सम्यक्- रूपमें, प्रोक्ताः कही भताव्या छे कह दी है ॥ ४१-४२ ॥

41-42. The common sign of all these six therapies when ill-performed is not merely the non-alleviation, but the actual aggravation of the diseases for which they are prescribed as remedies. Thus the six most useful therapies covering all diseases have been described. If administered with due consideration of time and dosage they are sure to accomplish the cure of all curable disorders.

असंख्येयत्वेऽप्युपक्रमाणा षट्त्वे युक्ति —

भवति चात्र—

दोषाणां बहुसंसर्गात् सङ्कीर्यन्ते ह्युपक्रमाः ।
षट्त्वं तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥ ४३ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवति श्लो३ छे ३ श्लोक है कि, दोषाणाम् दोषोना दोषोंके, बहुसंसर्गात् बहु प्रकारना संसर्ग (भिन्नशु)ने लीधे बहुत संसर्ग होनेसे, उपक्रमा उपचारो उपक्रम, सङ्कीर्यन्ते हि भिन्न यधने अनेक प्रकारना थाय छे मिलकर अनेक प्रकारके होते हैं, यथा तोपशु नेवी रीते तोमी जिस प्रकार, वातादय वातादिक् वातादिक, त्रित्वम् पोताना त्र्युपशुानुं उल्लंघन करता नथी अपने तीनपनका उल्लङ्घन नहीं करते, षट्त्वम् तु तेभ तेओ पोताना छपशुानुं उसी प्रकार वे अपने छ पनका, न अतिवर्तन्ते उल्लंघन करता नथी उल्लङ्घन नहीं करते ॥ ४३ ॥

Here is a verse again—

43. As there are manifold com-

४३. षट्त्व तु-ने षट्त्वम् (ग.)

binations of ailments, there are also many combinations of therapies (to suit them); but even as the morbid humors of the body do not transcend the triad of vata etc., so the therapies too, do not transcend the hexad described above.

अभ्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकः—

इत्यस्मिँल्लङ्घनाध्याये व्याख्याताः षडुपक्रमाः ।
यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तते ॥ ४४ ॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोक उपसंहार- रने श्लो३ छे ३ उपसंहारके श्लोक है कि, इति आ प्रभाणु इस प्रकार, यै. नेनाथी जिनकेद्वारा, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा, प्रवर्तते थाय छे की जाती है, षट् ते छ उन छ, उपक्रमा उपचारो उपक्रमों, भगवता भगवान् आत्रेये भगवान् आत्रेयसे, अस्मिन् आ इस, लङ्घनाध्याये लङ्घनाध्यायभां लङ्घनाध्यायमें, यथाप्रश्नम् प्रश्न अनुसार प्रश्नके अनुसार, व्याख्याता कही भता- व्या छे कहे गये हैं ॥ ४४ ॥

Here is the recapitulatory verse—

44. Thus in the chapter entitled “Lightening Therapy” (all) the six therapies which comprise the entire field of therapeutics have been expounded by the teacher in accordance with the questions put

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
लङ्घनवृंहणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

इति आ प्रभाणु इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे श्येला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान

४४ प्रवर्तते—प्रवर्तिता (झ)

,, ,, —प्रकाशिता (ठ)

धन्विष्येना इन्द्रियोंके, स्रोतसाम् स्रोतोपर स्रोतोंका, लेप. उक्षेपो लेप कफसे भरा होना, बुद्धे. बुद्धिने। बुद्धिका, मोहः मोह मोह, प्रमीलकः निरंतर ध्यानभंगपण्यु निरन्तर ध्यानभंग रहना, शोफा च शोश् शोफ, एवं-विधा अने ओवी भतना और इसी प्रकारके, अन्ये भी। दूसरे, रोगा च रोगो पण्यु रोग भी, उपजायन्ते थाय छे होते हैं ॥ ३-७ ॥

3-7. He that impletes himself in excess with unctuous, sweet, heavy and viscous substances, with fresh foods and wines, with the flesh of wetland and aquatic animals, with cow's milk and its products and the products of gur and with articles prepared of flour, or he that dislikes movement and is given to day-sleeping, to over-indulgence in lounging and lying in soft beds, gets afflicted with the following diseases arising from excessive impletion, unless he is promptly treated with counter-measures— anomalies of the urinary secretion, pimples, wheals, pruritus, anemia, fevers, dermatosis, chyme disorders, dysuria, anorexia, torpor, impotency, obesity, indolence, heaviness of limbs, excessive secretion in the channels of the sensory organs, delusion of intellect, sleepiness, edema and other similar disorders.

तत्र प्रतिकार —

शस्तमुल्लेखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥ ८ ॥
सक्षौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रूक्षान्नसेवनम् ।

८ तत्र-तेषाम् (क्ष)

,, धूमाश्च-धूमश्च (ग)

चूर्णप्रदेहा ये चोक्ताः कण्डूकोटविनाशनाः ॥ ९ ॥

तत्र तेभां इनमें, उल्लेखनम् वमन वमन, विरेक विरेचन विरेचन, रक्तमोक्षणम् अने रक्तमोक्षण और रक्तमोक्षण, शस्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त हैं, व्यायामः च तेभ्य व्यायाम एवं व्यायाम, उपवासः च उपवास उपवास, धूमाः च धूमपान धूमपान, स्वेदनानि च अने स्वेदन पण्यु प्रशस्त छे स्वेदन भी प्रशस्त हैं, सक्षौद्र भक्ष्यसहित मधुके साथ, अभयाप्राशः डरडेने अवलेह हरदका अवलेह, प्रायः धण्यु डरीने प्रायः, रूक्षान्नसेवनम् च रूक्ष अन्न सेवन रूक्ष अन्नका सेवन, कण्डूकोट-अने भणवाण तेभ्य डरडेने कण्डू एवं कोठके, विनाशनाः नाश डरनार नाशक, ये च जे जो, चूर्णप्रदेहा यूलुना लेपो चूर्णके प्रदेह, उक्ता उक्ता छे तेओ प्रशस्त छे कहे हैं वे प्रशस्त हैं ॥ ८-९ ॥

8-9. In such cases, emesis, purgation, depletion of blood, exercise, fasting, smoking and sudation are beneficial,, and likewise the use of the chebulic myrobalan with honey, a dietary consisting mostly of dry foods, and the use of powders and applications that are described as curative of pruritus and wheals are beneficial.

त्रिफलारग्वधं पाठां सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
मुस्तं समदनं निम्बं जलेनोत्कथितं पिबेत् ॥ १० ॥

त्रिफला त्रिफला त्रिफला, आरग्वधम् गरभागो। अमलतास, पाठां पाठा पाठी, सवत्सकम् धं००० इन्द्रजव, सप्तपर्णम् सातवण्यु सतवन, समदनम् भी००० मैनफल, मुस्तम् मोथ नागरमोथा, निम्बम् तथा लीमडानी छाल तथा नीमकी छाल, जलेन ओओने पाणीमां इनको जलमें, उत्कथितम् उकाणीने काथ करके, पिबेत् पीवा पीवे ॥ १० ॥

10 The decoction prepared by boiling in water the three myrobalans,

० ये चोक्ता — ये प्रोक्ता (च)

purging cassia, patha, dita bark, along with kurchi, nutgrass, emetic nut and neem, is to be drunk.

तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो ध्रुवम् ।
मात्राकालप्रयुक्तेन संतर्पणसमुत्थिताः ॥ ११ ॥

अभ्यस्यतः आनु निरंतर पान करवाभा आवत्त। इसका नित्य पान करने पर, सतर्पण- सतर्पणसे क्षीधे संतर्पणके कारण, समुत्थिता. उत्पन्न थयेला उत्पन्न हुए, मेहादय प्रमेहादि रोगों प्रमेहादि रोग, मात्रा- मात्रा मात्रा, काल- अने क्षण प्रमाणे एव कालके अनुसार, प्रयुक्तेन प्रयोगेला उपयोगमें लिये गये, तेन तेथी उससे, ध्रुवम् नक्षत्री अवश्य, नाशम् नाश नाश, यान्ति पाप्मे छे पाते हैं ॥ ११ ॥

11. By taking a regular course of it at the proper time and in the proper dose, urinary anomalies and other disorders born of excessive impletion will certainly be eliminated

मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
श्वदंष्ट्रा खदिरो निम्बो हरिद्रे त्वक्च वत्सकात् ॥ १२ ॥
रसमेपां यथादोषं प्रातः प्रातः पिवन्नरः ।
संतर्पणकृतैः सर्वैर्व्याधिभिः संप्रमुच्यते ॥ १३ ॥

मुस्तम् भेद्य नागरमोथा, आरग्वधः गरभाणो अम-
लतास, पाठा पाठा पाठी, त्रिफला त्रिफला त्रिफला,
देवदारु च देवदारु देवदारु, श्वदंष्ट्रा गोभरु गोखरु, खदिर-
भेर खैर, निम्ब क्षीमडे नीम, हरिद्रे ये जलनी हण्डर
हल्दी और दारुहल्दी, वत्सकात् अने डडानी और
कुडकी, त्वक् च छाल छाल, एषाम् ओओओ इनका,
रसम् उवाथ क्वाथ, यथादोषम् दोष प्रमाणे दोषोंके
अनुसार, प्रातः प्रातः रोज सवा रे प्रतिदिन प्रातः काल,
पिवन् पीनार पीनेवाला, नर पुरुष मनुष्य, संतर्पण-

११ अभ्यस्यतो-अभ्यस्यता (ग)

१२ आरग्वध-आरग्वध (च)

„ हरिद्रे-हरिद्रा (द प)

१३. पिवन्नर-पिबन्नर (क. ग छ ज झ ठ ड)

„ संप्रमुच्यते विप्रमुच्यते (ठ)

कृतै. सतर्पण्यथी थयेला सतर्पणजन्य, सर्व. अधा
सर्व, व्याधिभिः व्याधिओथी रोगोंसे, संप्रमुच्यते मुक्त
थाय छे मुक्त हो जाता है ॥ १२-१३ ॥

12-13 Nut-grass, purging cassia, patha the three myrobalans, deodar, small caltrops catechu, neem, turmeric, indian berberry, the bark of kurchi—drinking the infusion of these drugs every morning according to the nature of the morbid condition, one is completely relieved of all disorders arising from excessive impletion.

एभिश्चोद्वर्तनोद्वर्षस्नानयोगोपयोजितैः ।

त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥ १४ ॥

उद्वर्तन- उद्वर्तन उद्वर्तन, उद्वर्ष- उद्वर्ष उद्वर्षण,
स्नानयोग- अने स्नानयोगना स्नानके, उपयोजितै
उपयोगभा क्षीधेला उपयोगमें लिये गये, तथा तथा
तथा, स्नेहोपसंहितैः स्नेह साथे सिद्ध करेला स्नेहोंके
साथ सिद्ध किये गये, एभि च ओओथी इनसे,
त्वग्दोषा त्वग्दोषा दोषो त्वग्दोष, प्रशमं शान्तिने
शान्तिको, यान्ति पाप्मे छे पाते हैं ॥ १४ ॥

14 Skin-lesions are cured by dry massage, friction massage and bath medicated with the above drugs or with the unctuous preparations made from the same drugs.

कुष्ठं गोमेदको हिङ्गु क्रौञ्चास्थि त्र्यूपणं वचा ।
वृषकैले श्वदंष्ट्रा च खराद्या चाशममेदकः ॥ १५ ॥
तत्रेण दधिमण्डेन यदराम्लरसेन वा ।

मूत्रकृच्छं प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति ॥ १६ ॥

कुष्ठम् छु छु कुष्ठ, गोमेदक गोमेदक गोमेदक मणि,
हिङ्गु दिङ्ग हींग, क्रौञ्चास्थि क्रौञ्चास्थि पक्षीना दाउडां

१४ तथा-यथा (ज)

१५ गोमेदको-गोमेदक (ग)

„ खराद्या चाशममेदक-खराद्या चाशममेदकम् (ख न ञ)

१६ प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति-प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति (ग.)

क्रौंचकी अस्थि, त्र्युषणम् त्रिकटु त्रिकटु, वचा वन वचा, वृषकैले अरुन्धती ओलथी वासा-इलायची, श्वदष्टा च गोभृगु गोखरु, खराह्वा ओडी अजमोद अजमोद, अश्मभेदक. च अने पाषाणभेद ओओनु यूर्णु और पाषाणभेद इनके चूर्णको, तत्रेण ७१ तक्र, दधिमण्डेन ढलीना भूत दधिमण्ड, बदराम्लरसेन वा ३ ओरना भाटा रस साथे या खट्टे वेरके रसके साथ, पीतम् पीवाथी पीनेसे, एतत् ओ यह, सूत्रकृच्छ्रम् भूतकृच्छ्रने सूत्रकृच्छ्र, प्रमेहम् च अने प्रमेहने और प्रमेहको, व्य-पोहति ६२ ३२ छे नष्ट करता है ॥ १५-१६ ॥

15-16. Costus, onyx, assafetida, the bones of demoiselle crane bird, the three spices, sweet flag, kurchi, cardamom, small caltrops, celery seeds, Indian rockfoil—these if taken mixed with butter-milk or whey or with the acid juice of small jujube will cure dysuria and anomalies of urinary secretion.

तक्राभयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥१७॥

तक्र-अभया- ७१ तथा ६२३ना तक्र तथा हरडके, प्रयोगै. च प्रयोगेथी प्रयोगसे, तथा एव ते प्रभाषे उसी प्रकार, त्रिफलायाः च त्रिफलाना प्रयोगेथी त्रिफलाके प्रयोगसे, अरिष्टानाम् अने अरिष्टेना और अरिष्टोके, प्रयोगै च प्रयोगेथी प्रयोगसे, मेहादयः प्रमेहादि रोगो प्रमेह आदि रोग, शमम् शांतिने शान्तिको, यान्ति पात्रे छे पाते हैं ॥ १७ ॥

17. The anomalies of urinary secretion and other similar diseases are also cured by the systematic course of butter-milk and chebulic myrobalans or of the three myrobalans or of the medicated wines (arishtas).

१७. शमम्-शमम् (ग. च. झ ड.)

त्र्युषणं त्रिफला क्षौद्रं क्रिमिघ्नमजमोदक. ।
मन्थोऽयं सक्तवस्तैलं हितो लोहोदकाप्लुतः ॥१८॥

त्र्युषणम् त्रिकटु त्रिकटु, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, क्षौद्रम् मधु मधु, क्रिमिघ्नम् वावडिग वायविडंग, अजमोदक ओडी अजमोद अजमोद, सक्तवः अने साथवे ओओने और सक्त इनको, तैलम् तेलथी युक्त करी तैलसे युक्त कर, लोह-उदक-आप्लुत. तथा अगुरुना कुवाथमां मेणवी तैयार करेओ अगरके क्वायमें मिलाकर तैयार किया हुआ, अयम् आ यह, मन्थ मन्थ, हितः सतर्पणुथी उत्पन्न थता रोगोभां हित-३२ छे सतर्पणसे उत्पन्न होनेवाले रोगोंमें हितकर है ॥१८॥

18. The demulcent drink prepared from the three spices, the three myrobalans, honey, embelia, celery seeds, roasted corn-flour and oil soaked in eagle-wood-water is beneficial.

व्योषं विडङ्गं शिशूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥१९॥
हिङ्गु केवुकमूलानि यवानीधान्यचित्रकान् ।
सौवर्चलमजार्जी च हृषुषां चेति चूर्णयेत् ॥२०॥
चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
सक्तूनां पोटशगुणो भागः संतर्पणं पिबेत् ॥२१॥

व्योषम् त्रिकटु त्रिकटु, विडङ्गम् वावडिग वायविडंग, शिशूणि सरगवाना भूणनी छाल शोभाजनकी जडकी छाल, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, कटुरोहिणीम् ३३ कटुकी, द्वे बृहत्यौ ओली ओरीगणी अने ओडी ओरीगणी छोटी कटेरी और बड़ी कटेरी, द्वे हरिद्रे ६७६२ अने ६३६७६२ हल्दी तथा दारुहल्दी, पाठाम् पाठा पाठी, अतिविषाम् अतिविषानी ३७णी अतीस, स्थिराम् शादवणु सरिवन, हिङ्गु ६७ हींग, केवुकमूलानि ३७कुनां भूत केवुकमूल, यवानी- अजमो अजवायन, धान्य- धाण धनिया,

१८ क्रिमिघ्नमजमोदक—क्रिमिघ्न साजमोदक (क घ ज.)

,, तैल हितो—सर्पितो (घ छ झ ड. त द)

१९. अतिविषाम्—सातिविषाम् (क ख. घ. ठ.)

२०. चित्रकान्—चित्रकम् (घ ज)

चित्रकान् थिरो चित्रक, सौवर्चलम् सन्थल सचल, अजाजीम् च ७२ जीरा, हयुषाम् च अने ६७७ और हाउवेर, इति ओओने ओ६ सरभा प्रभाषुभां ६७ इनको सम परिमाणमें लेकर, चूर्णयेत् यूर्णु ३२३ चूर्ण करे, चूर्ण-तैल-घृत-क्षौद्र-भागा आ स पूर्णु यूर्णु, तैल, घी तथा मधु ओओभांना तैल, घी तथा मधु प्रत्ये- ३६ ७७ ७७ ७७ इस सपूर्ण चूर्ण, तैल, घी तथा मधु इनमेंसे तैल, घी तथा मधु प्रत्येकके पृथक् पृथक् भागों, मानतः समा यूर्णुना सम प्रभाषुभां देवा घूर्णके सम परिमाणमें ले, सक्तूनाम् ओ सर्वथी साथ- ७७ ७७ ७७ ७७ इन सबसे सक्तूका, पौडशगुण. सोणगणु सोल- ७७ ७७ ७७ ७७ भाग ७७ ७७ देवा भाग ले, सतर्पणम् आ सतर्पणु इस सतर्पणको, पिबेत् पीवु पीवे ॥ १९-२१ ॥

19-21 The three spices, embelia, drumstick, the three myrobalans, kurroa, yellow-berried and indian night shades, turmeric and indian berberry, patha, atees, ticktrefoil, asafetida, the roots of kebuka, bishop's weed, corriander, white-flowered leadwort, sanchal salt, cumin and juniper—these are to be taken in equal parts and powdered. This powder should be mixed with equal quantities of ghee, oil and honey and the whole mixed again with sixteen times its quantity of roasted corn flour, preparing a demulcent drink of this, it should be taken internally for relief of over-implosion.

प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः संतर्पणोत्थिताः ।
प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शासि कामलाः ॥२२॥
प्लीहा पाण्ड्वामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ॥२३॥

क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वैद्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥२४॥

अस्य आना इसके, प्रयोगात् प्रयोगे, प्रमेहा. प्रमेह प्रमेह, मूढवाता च मूढवात, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, अर्शासि अर्श अर्श, कामला ३७ ७७ ७७ ७७ प्लीहा प्लीहा प्लीहा, पाण्ड्वामयः पाण्डुरोग पाण्डुरोग, शोफ. शोफ शोफ, मूत्रकृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, अरोचकः अरोचक अरोचक, हृद्रोग हृद्रोग हृद्रोग, राजयक्ष्मा च राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, कास उधरस काम, श्वास. श्वास श्वास, गलग्रह गलग्रह गलग्रह, क्रिमय कृमिओ कृमि, ग्रहणीदोषाः ग्रहणीना दोषा ग्रहणीरोग, श्वेद्यम् श्वित्ररोग श्वित्र, अतीव अने अति और अति, स्थौल्यम् च स्थूलता स्थूलता, सतर्पणोत्थिता ओ सतर्पणुथी थयेदा ये संतर्पणजन्य, रोगा. रोगा रोग, शाम्यन्ति शांत थाय छे नष्ट होते हैं, नराणाम् मनुष्याना मनुष्योकी, अग्निः च ७७ ७७ ७७ ७७ जठरकी अग्नि, दीप्यते प्रदीप्त थाय छे दीप्त होती है, स्मृति. अने स्मृति और स्मृति, बुद्धि. च तथा बुद्धि एव बुद्धि, वर्धते वृद्धि पाये छे बढ़ती है ॥ २२-२४ ॥

22-24. Diseases born of excessive impletion, urinary disorders, claudication of vata, dermatosis, piles, jaundice, splenic disorders, anemia, edema, dysuria, anorexia, cardiac disorders, consumption, cough, dyspnea, throat-spasm, helminthiasis, assimilation disorders, leucoderma and excessive corpulence—all these diseases are cured by the administration of the above-mentioned beverage. It enkindles the digestive fire of man and enhances his memory and intelligence.

व्यायामान्त्यो जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ।
संतर्पणकृतर्दीपैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥२५॥

उक्तं संतर्पणोन्थानामपतर्पणमौषधम् ।

२२ अस्य-नस्य (च घ)

२३ वाताश्च-वातश्च (च.)

२५ स्थौल्यम्-लक्ष्यम् (घ ङ.)

व्यायाम- नित्य नित्य व्यायाम करनेपर प्रतिदिन व्यायाम करनेवाला, जीर्णाशी पथी गया पछी नभनार प्रथम भोजन जीर्ण होने पर भोजन करने वाला, यव- तथा ज्व तथा यव, गोधूम- अने धउनु और गेहूँका, भोजनः ओजन् करनेपर मनुष्य भोजन करनेवाला मनुष्य, स्थूल्यम् स्थूलताथी स्थूलतासे, मुक्त्वा मुक्त थर्छ छूटकर, संतर्पणकृतैः संतर्पणथी थयेला संतर्पणजनित, दोषैः दोषाथी दोषोंसे भी, विमुच्यते छूटी नथ छे छूट जाता है, सतर्पणो- स्थानाम् संतर्पणथी उत्पन्न थयेला रोगोनु संतर्पणजन्य रोगोंकी, अपतर्पणम् अपतर्पणु अपतर्पण, औषधम् औषध औषध, उक्तम् उक्तेवाथी गयु छे कही गई है ॥ २५३ ॥

25-25½. One given to daily exercise or eating only after the previous meal has been digested, or one who eats barley and wheat, is freed from excessive corpulence and gets cured of the diseases arising from excessive impletion. The diseases arising from excessive impletion, and the depletive remedies for them have thus been described.

अपतर्पणजा रोगा, तत्र प्रतिकारः—

वक्ष्यन्ते सौषधाश्चोर्ध्वमपतर्पणजा गदाः ॥२६॥

देहाग्निबलवर्णैःशुक्रमांसपरिक्षयः ।

ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥ २७ ॥

श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा ।

विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्घोरत्रिकसंश्रयम् ॥ २८ ॥

पर्वास्थिसन्धिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।

ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ २९ ॥

तेषां संतर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।

यत्तदात्वे समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिष्यते ॥ ३० ॥

२७ परिक्षयः—बलक्षय (क व छ झ ङ)

२८ श्रोत्रदौर्बल्यम्—स्रोतोदौर्बल्यम् (थ)

,, प्रलापः—प्रतापः (ग)

३०. तदिष्यते—यदिष्यते (घ. ङ.)

ऊर्ध्वम् आ पछी इसके पश्चात्, अपतर्पणजा अप- तर्पणथी उत्पन्न थयेला अपतर्पणजन्य, गदाः व्याधिओ रोगों, सौषधा. औषध सहित औषधोंके सहित, वक्ष्य- न्ते उक्तेवाभां आवशे वहे जायगे, देह- देह देह, अग्नि- अग्नि अग्नि, बल- बल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, भोज- ओजन् भोज, शुक्र- वीर्य शुक्र, मांस- अने भासानी और मामका, परिक्षयः क्षीणता क्षय, कासानुबन्ध. उधरसना अनुबन्धवाणो जिसमें कासका अनुबन्ध रहता है ऐसा, ज्वरः च ताव ज्वर, पार्श्वशूलम् पार्श्वशूल, अरोचक. अरोचक अरुचि, श्रोत्रदौर्बल्यम् श्रोत्रकी नभ- णाथी श्रोत्रकी दुर्बलता, उन्माद उन्माद उन्माद, प्रलाप प्रलाप प्रलाप, हृदयव्यथा हृदयभा पीडा हृदयमें पीडा, विण्मूत्रसंग्रह भण अने मूत्र अटकी रहेवा मलमूत्रका रुकना, जङ्घा- पि डी जघा, ऊरु- साथण ऊरु, त्रिक- अने त्रिक और त्रिक, सश्रयम् प्रदेशभां थतु प्रदेशमें होता हुआ, शूलम् शूल शूल, पर्व- पर्व पर्व, अस्थि- तथा हाडकांओना तथा अस्थिके, सन्धि- सांधाओभां सन्धि- योंका, भेदः च त्रेड दूटना, ये च अने जे और जो, अन्ये भीन अन्य, ऊर्ध्ववातादयः ऊर्ध्ववातादि उर्ध्व- वातादि, वातजा वायुथी उत्पन्न थयेला वातजन्य, गदाः रोगो छे रोग हैं, ते सर्वे ओ सर्व ये सब, अपतर्पणात् अपतर्पणथी अपतर्पणके कारण, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, तज्ज्ञै अपतर्पणुनी शिकित्सा करनेमें कुशल वैद्योंने, पुनः पथी फिर, तेषाम् तेषोनु इनकी, संतर्पणम् संत- र्पण संतर्पण, औषधम् औषध औषध, आख्यातम् उक्ते छे कही है, यत् जे जो, तदात्वे तुरत न तुरन्त ही, अभ्यासे वा अथवा निरन्तर उपयोग करनेवाथी संतर्पणु करनेमें, समर्थम् समर्थ समर्थ, स्यात् थाय छे होता है, तत् इष्यते ते उक्ते मनाय छे वह इष्ट माना जाता है ॥ २६-३० ॥

26-30. Hereafter we shall describe the diseases arising from depletion along with their remedies. The diminution of the body-heat, strength, complexion, vital essence, semen and flesh, fever attended with cough, pleurodynia,

anorexia, weakness of hearing, insanity, delirium, cardiac pain, suppression of urine and feces, aches in the calf, thigh and waist, breaking pains in knuckles, bones and joints and other diseases born of vata and diseases due to disorders of upward movement of vata—all these ailments are born of the excess of depletion Impletion is stated to be the treatment for this by specialists. It may act immediately or act after a long course of treatment.

यद्य क्षीणस्य चिकित्साक्रमः, चिरदुर्बलस्य चिकित्साक्रमः—
सद्यःक्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।
नर्ते संतर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुण्यति ॥ ३१ ॥

हि डेभडे क्योंकि, सद्यः-क्षीण. तरतभां क्षीणु थयेदो मनुष्य तुरन्त क्षीण हुआ मनुष्य, सद्य तरतना तुरन्त दिये गये, तर्पणेन तर्पणुथी सतर्पणसे, उपचीयते वै पुष्ट थाय छे पुष्ट होता है, चिरक्षीण तु परतु लांभा समयथी क्षीणु थयेदो मनुष्य परन्तु चिरक्षीण मनुष्य, संतर्पण- सतर्पणुना संतर्पणके, अभ्यासात् अभ्यास अभ्यासके, ऋते वगैर विना, न पुण्यति पुष्ट थेतो नथी पुष्ट नहीं होता ॥ ३१ ॥

31. It is only those that have rapidly lost weight that can as rapidly be restored by impletive measures. Cases of long standing emaciation cannot thus be rehabilitated except by continued administration of impletion-therapy

देहाग्निदोषभैषज्यमात्राकालानुवर्तिना ।
कार्यमत्वरमाणेन भैषजं चिरदुर्बले ॥ ३२ ॥

३१ हि सद्यो वै-नर मण्डू (ग)

३२ देहाग्निदोष-देहाग्निबल (घ)

चिरदुर्बले लांभा वज्रतथी दुग्धला थयेदो रोगीनां चिरदुर्बल रोगीके, देह- देह देह, अग्नि अग्नि अग्नि, दोष- दोष दोष, भैषज्य-भैषज्य औषध, मात्रा- मात्रा मात्रा, काल- तथा कालने एवं कालके, अनुवर्तिना अनुसरी अनुसार, अत्वरमाणेन उतावण नहि करतां विना जल्दी किये, भैषजम् औषध औषध, कार्यम् करतु लेधये करनी चाहिए ॥ ३२ ॥

32. The person that has long been weak must be administered the treatment unhurriedly with due consideration of the state of the body, the digestive fire, the morbidity of humors, the drug, the proper dosage and time.

हिता मांसरसास्तस्मै पयांसि च घृतानि च ।
स्नानानि वस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ ३३ ॥

तस्मै तेने भाटे उसके लिए, मांसरसा मांसरस मांसरस, पयांसि च दूध दूध, घृतानि च घी घी, स्नानानि स्नान स्नान, वस्तय धरित वस्ति, अभ्यङ्गा अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, ये च अने ने और जो, तर्पणा सतर्पणु करनार सतर्पण करनेवाले, तर्पणा च मथ वगेरे ते मन्थ आदि वे, हिता हितकारक छे हितकारी हैं ॥ ३३ ॥

33. For such a person are beneficial the meat-juices, the various kinds of milk and ghee, the different kinds of bath and enemata, inunctions and impletive demulcent beverages.

केचित्तर्पणयोगा —

ज्वरकासप्रसक्तानां रुशानां सूत्रकृच्छ्रिणाम् ।
तृप्यतामूर्ध्वचातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ ३४ ॥

ज्वर- नेने ताव ज्वर, कास- अने उधरस और काससे, प्रसक्तानाम् लाशु पडेला होय पीडित, रुशानाम्

३३ स्नानानि-पानानि (ङ)

३४ वक्ष्यन्ते तर्पणा हिता-दिन वक्ष्यामि तर्पणम्

(स घ ङ ङ ट ङ)

नेओ कृश थयेला होय दुर्बल, मूत्रकृच्छ्रणाम् भूत्र-
कृच्छ्रणा रोगी होय मूत्रकृच्छ्रके रोगियों, वृष्यताम् तृपा-
रोगवाणा होय प्याससे पीडित, ऊर्ध्ववातानाम् अने
ऊर्ध्ववातवाणा होय तेओने एवं ऊर्ध्ववातके रोगियोंके
लिए, हिता हितकर हितकारी, तर्पणाः तर्पण्येओ
तर्पणयोगों, वक्ष्यन्ते उडेवाभां आवशे कहे जायेंगे ॥३४॥

34. We shall now describe resto-
ratives which are beneficial for persons
afflicted with chronic fever, cough,
emaciation, dysuria, excessive thirst
and disorders of upward movement
of vata.

शर्करापिप्पलीतैलघृतक्षौद्रैः समांशकैः ।

सक्तुद्विगुणितो वृष्यस्नेपां मन्थः प्रशस्यते ॥३५॥

समांशकैः सभ भागे दीधेलां समान भागमें लिये,
शर्करा-साकर शर्करा, पिप्पली-पीपर पिप्पल, तैल-तेल
तैल, घृत- घी घी, क्षौद्रै अने मधुथी अनावेला और
मधुसे बनाया हुआ, सक्तु-द्विगुणित तथा ओ सर्वथी
अमला साथवावाणे। तथा इन सबसे दूगुना सत्वाला,
वृष्य वृष्य वृष्य, मन्थः मथ मन्थ, तेषाम् तेओने
भाटे उनके लिए, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥३५॥

35. Roasted corn flour of double
the measure of the total quantity of
sugar, long pepper, oil, ghee and honey
taken in equal parts, is virilific. A
demulcent beverage made of these is
highly recommended.

सक्तवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम् ।

पिवेन्मारुतविण्मूत्रकफपित्तानुलोमनम् ॥ ३६ ॥

मारुत-वायु वायु, विद्- भण मल, मूत्र- मूत्र मूत्र,
कफ- कफ, पित्त- अने पित्तनुं और पित्तका, अनु-

३५. तैल-मूल (ख. ड. ज. ठ. त.)

,, क्षौद्रैः समांशकै-क्षौद्रसमांशक (ग. ज.)

,, समांशकैः-समांशकै (च.)

लोमनम् अनुलोमन करनार अनुलोमन करनेवाला,
सक्तव साथवा नत्तू, मदिरा भट्टिग मदिरा, क्षौद्रम्
मधु शहद, शर्करा च अने साकर और शर्करा, इति
ओओथी अनावेलु इनसे बनाया हुआ, तर्पणम् तर्पण
मन्थ, पिवेत् पीयु ओओथी पीना चाहिए ॥ ३६ ॥

36. Roasted corn flour, wine, honey
and sugar make a nourishing beve-
rage. This should be drunk for indu-
cing and regulating (the downward)
course of flatus, feces, urine, kapha
and pitta.

फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् ।
तर्पणं मूत्रकृच्छ्रममुदावर्तहरं पिवेत् ॥ ३७ ॥

फाणितम् क्षाणित फाणित, सक्तव साथवा सत्तू,
सर्पि धी घी, दधिमण्ड दधिभउ दधिमण्ड, अम्लका-
ञ्जिकम् अने आटी डांछ ओओनु और खट्टी काजी
इनका, मूत्रकृच्छ्रणम् मूत्रकृच्छ्रणे नाश करनार मूत्र-
कृच्छ्रणा नाशक, उदावर्त-हरम् अने उदावर्त भटाउनार
और उदावर्तनाशक, तर्पणम् तर्पण तर्पण, पिवेत् पीयु
ओओथी पीना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. Liquid gur, roasted corn flour,
ghee, whey and sour conjee combined
to form a nourishing drink should
be taken for the alleviation of
dysuria and the disorders of mis-
peristalsis.

मन्थः खर्जूरमृद्रीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ।

परूषकैः सामलकैर्युक्तो मधुविकारनुत् ॥ ३८ ॥

सामलकै आभणां सहित आवले सहित, परूषकैः
क्षालसां फालसा, खर्जूर- तथा अणूर तथा खजूर, मृद्रीका-
द्रक्ष मुनका, वृक्षाम्ल डोडभ कोकम, अम्लीक- आभदी
इमली, दाडिमैः अने दाडभना दाड्या और अनारदाना,
युक्तः ओओथी युक्त इनसे युक्त, मन्थ. मन्थ मन्थ,
मधुविकारनुत् मधुविकारने नाश करनार छे मधु-
विकारका नाशक है ॥ ३८ ॥

38. Demulcent drink prepared from dates, grapes, kokam-butter, fruits, tamarind, pomegranates, sweet-falsa and emblic myrobalan is curative of disorders due to alcoholism.

स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा ।
सद्यः संतर्पणो मन्यः स्थैर्यवर्णवलप्रदः ॥ ३९ ॥

स्वादु मधुर स्वादु, अम्ल भाटे एव अम्ल द्रव्योंसे बना, सस्नेह स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, रूक्षः एव वा अथवा स्नेह विना नो अथवा स्नेहरहित, जलकृत जलभां बनावेला जलमें बनाया, मन्य मथ मन्य, सद्य तत्त तुरन्त, संतर्पण संतर्पण करने पर छे संतर्पण करता है, स्थैर्य- तथा स्थिरता स्थिरता, वर्ण- वर्ण, बल- बल और बलको, प्रदः देना छे बढ़ाता है ॥ ३९ ॥

39. Demulcent drink prepared from sweet or sour things in water, whether with or without unctuous articles, is an immediate impletive, promoting firmness, complexion and strength of the body.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकः—

संतर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।
संतर्पणीये तेऽध्याये सौपधाः परिकीर्तिताः ॥ ४० ॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोक उपसहारने श्लोक छे उपसहारका श्लोक है कि, ये रोग रोग, रोग रोग, संतर्पणोत्था संतर्पणोत्था उत्पन्न थाय छे संतर्पणजन्य हैं, ये च अने रोग और जो, रोग रोग, अपतर्पणात् अपतर्पणोत्था उत्पन्न थाय छे अप- तर्पणसे होते हैं, ते ते वे, सौपधा औषध सदित औषध- समेत, संतर्पणीये संतर्पणीय संतर्पणीय, अध्याये अध्या- यभां अध्यायमें, परिकीर्तिता उद्देवाभां आव्या छे कहे गये हैं ॥ ४० ॥

Here is the recapitulatory verse—

40. The diseases born of excessive impletion and those born of depletion along with their remedies have been described in the chapter entitled "Impletion therapy".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने संतर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि- वेशे श्लेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रभा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थानभां सूत्रस्थानमें, 'संतर्पणीय' 'संतर्पणीय' 'संतर्पणीय,' नाम नामने नामका, त्रयोविंश. त्रैवीसमे तेईसवाँ, अध्याय अध्याय स पूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ २३ ॥

23 Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-third chapter entitled, "Impletion therapy" is completed.

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

त्रैवीसमे अध्याय अध्याय चोवीसवाँ

Chapter XXIV

विधिशोणितीयाध्यायोपक्रम. —

अथातो विधिशोणितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः दवे अर्होथी अब आगे, 'विधिशोणिती- यम्' 'विधिशोणितीय' नामना 'विधिशोणितीय' नामके, अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यास्याम व्याख्या- न्नु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीचे प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, बाद स्म दहेलु छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The blood derived through systematic regimen".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

विधिना जातं शोणितं शुद्धं भवति—

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।
देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः संप्रकाशितः ॥३॥

देश- देशसात्म्य देश, काल- कालसात्म्य काल, ओक- अने ओक (अभ्यास) ओक, सात्म्यानाम् सात्म्यवाणा सात्म्यवाले, देहिनाम् देहधारीओने प्राणि-योकी, य ने जो, विधिः आहारविधि विधि, संप्रकाशितः प्रकाशित ऊर्ध्वो छे कही है, विधिना ते विधिथी उस विधिसे, जातम् उत्पन्न थयेलु उत्पन्न हुआ, शोणितम् ढोली रक्त, शुद्धम् शुद्ध शुद्ध, भवति होय छे होता है ॥ ३ ॥

3. The blood in the body derived through the observance of the systematic regimen which has been described, as related to the homology to clime, season and habitation, is pure.

शुद्धस्य शोणितस्य फलम्—

तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।
युनक्ति प्राणिनं प्राण शोणितं ह्यनुवर्तते ॥४॥

तत् ते यह, विशुद्धम् विशुद्ध शुद्ध, रुधिरम् हि ढोली रक्त, प्राणिनाम् प्राणीने प्राणीको, बल- अल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, सुख- सुख सुख, आयुषा अने आयु-थी और आयुसे, युनक्ति युक्त करे छे युक्त करता है, हि ऊपर छे क्यो कि, प्राण प्राण प्राण, शोणितम् ढोलीने रक्ता, अनुवर्तते आश्रये छे अनुवर्तन करता है ॥४॥

4. The pure blood so derived invests the person with strength,

४ प्राणिनम्-प्राणिनाम् (क छ. द.)

complexion, happiness and long life. Verily life subsists by blood.

शोणितदुष्टिनिदानम्—

प्रदुष्टवहुतीक्ष्णोष्णैर्मधैरन्यैश्च तद्विधैः ।
तथाऽतिलवणक्षारैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ ५ ॥

कुलत्थमापनिष्पावतिलतैलनिषेवणः ।
पिण्डालुमूलकादीनां हरितानां च सर्वशः ॥ ६ ॥

जलजानूपवैलानां प्रसहानां च सेवनात् ।
दध्यम्लमस्तुसुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥ ७ ॥

विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतीनां भक्षणेन च ।
भुक्त्वा दिवा प्रस्वपतां द्रवस्निग्धगुरुणि च ॥ ८ ॥

अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानलौ ।
छर्दिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात् ॥ ९ ॥

श्रमाभिघातसंतापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा ।
शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥ १० ॥

प्रदुष्ट-विकृत विकृत, बहु- अल प्रभालुमां पीधेलां बहुत मात्रामें पिये गये, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णै- तथा गरम तथा उष्ण, मधै- मधोथी मधसे, तद्विधै अने तेवी अतनां और इसी प्रकारके, अन्यैः च अलीन पानोथी अन्य पेयोंसे, तथा तथा और, अतिलवण-क्षारैः अतिशय लवण क्षार अति लवण क्षार, अम्लैः अने आटा और अम्ल, कटुभि एव च तेभ्यः तीक्ष्ण ५०थेथी एवं कटु पदार्थोंसे, कुलत्थ- ऊणथी कुलथी, माष- अउड उडद, निष्पाव- निष्पाव निष्पाव, तिल-तैल- अने तलना तेलनु और तिल-नैलके, निषेवणैः सेवन करवाथी सेवनसे, पिण्डालु- पिण्डालु पिण्डालु, मूलक भूणा मूली, आदीनाम् अगेरेना आदिके सेवनसे, हरितानाम् च

६ निषेवणै-निषेवणात् (ग च थ)

७ वैलानां-शैलाना (ख ठ थ)

८ प्रसहानां-प्ररोहणा (प)

९ प्रस्वपता-स्वप्नवता (थ)

१० चानवसेवनात्-चानलसेवनात् (ग थ प)

१० श्रमाभिघातसंतापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा-श्रमाभिघातसतापादजी-र्णाध्यशनैस्तथा (च)

११ शरत्कालस्वभावाच्च-शरत्काले स्वभावाच्च (थ)

हरितवर्गानां द्रव्येषु हरित वर्गके द्रव्योके, सर्वश सर्वश सेवन इत्याथी सर्वश सेवनसे, जलज- जलचर जलचर, आनूप-बैलानाम् आनूप देशना-हरभां रलेनाः आनूप देशके-विलेशय, प्रसहानाम् च तेभ्यः प्रसह पशु-पक्षीयोना एवं प्रसह पशु पक्षियोंके, सेवनात् भांसना सेवनथी मासके सेवनसे, दधि- दही दही, अम्ल- काला काजी, मस्तु- भरतु मस्तु, सुक्तानाम् तथा सुक्तना और सुक्ता, सुरा- सुरा सुरा, सौवीरकस्य च तथा सौवीर-कना सेवनथी और सौवीरकके सेवनसे, विरुध्दानाम् स योग-स रकार-देश-काल-मात्रा आदिमें विरुद्ध, उपक्लिन्नपूतीनाम् क्लेशयुक्त तथा गंधार्थ गंधैः पदार्थैर्ने गले सबे पदार्थोको भक्षणने च भावाथी खानेसे, द्रव- द्रव द्रव, स्निग्ध- रिन्ध स्निग्ध, गुरुणि च अने भारे पदार्थों और गुरु पदार्थोको, सुक्त्वा भाईने खा कर, दिवा दिवसे दिनमें, प्रस्वपताम् सुनाराओनु सोनेवालोका, अत्यादानम् उदर-भार-लोभननु मात्रासे अधिक भोजनका, क्रोधम् क्रोधनु क्रोधका, आतपानलौ तथा तृष्णा अने अग्निनु तथा घृण और अग्निका, भजताम् सेवन इत्याथीओनु दोहरी ते इत्याथी सेवन करनेवालोंका रक्त उसी कारणोंसे, छर्दि- छलटीनेा कैका, वेग- वेग वेग, प्रतिघातात् रोकवाथी रोकनेसे, काले च तथा रक्तक्षेपना समयभां तथा रक्तदोषके समयमें, अनवसेचनात् रक्तभोक्षण न इत्याथी दोषोंको बाहिर न निकालनेसे, श्रम- श्रम श्रम, अभिघात- आघात चोट, संतापै अने संतापथी और संतापसे, अजीर्णा-ध्यशनैः अने पय्या वगर भावाथी तेभ्यः भाधा उपर भावाथी अजीर्णमें खानेसे और अध्यशन (किये भोजन पर पुन भोजन)से, शरत्-काल- तथा शरद् समयना एव शरत्कालके, स्वभावात् च स्वभावथी स्वभावसे, शोणितम् दोहरी रक्त, सप्रदुष्यति दूषित थाय छे दूषित होता है ॥ ५-१० ॥

5-10. The blood gets vitiated from the following factors—The use of vitiated, very acute and hot wines or similar intoxicants, the excessive use of salts and alkalis, acid and pungent articles, the use of horse-gram, black-

gram, lablab, til and til oil or common yam, garden radish etc, and all varieties of greens; the use of the flesh of aquatic, wetland, terricolous and the "tearer group" of animals, the use of curds, sour congee, whey, vinegar and sura and sauveeraka wines, the use of such articles as are incompatible or have gone soft or are ill-smelling, sleeping in the day having eaten liquid, unctuous and heavy foods, indulgence in over-eating and anger, exposure to heat of the sun and fire, suppressing the urge for vomiting, and not practising depletion of blood at the proper season, fatigue, injury, grief, predigestion-meal, loaded stomach, and the natural tendency of the autumnal season.

शोणितजाना रोगाणा निर्देश. —

ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।
मुखपाकोऽक्षिरागश्च पूतिघ्राणास्यगन्धिता ॥ ११ ॥
गुल्मोपकुशवीसर्परक्तपित्तप्रमीलकाः ।
विद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥ १२ ॥
वैवर्ण्यमग्निसादश्च पिपासा गुरुगात्रता ।
संतापश्चातिदौर्बल्यमरुचिः शिरसश्च रुक् ॥ १३ ॥
विदाहश्चात्रपानस्य तिकाम्लोद्विरणं क्लमः ।
क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥ १४ ॥

११ प्रजायन्ते—प्रवर्धन्ते (ग.)

„ अक्षिरागश्च—अक्षिरोगश्च (ह.)

„ „ —अक्षिपाकश्च (घ. प.)

„ घ्राणास्यगन्धिता—घ्राणास्यगन्धिता (ब छ ठ. घ.)

१२ अग्निसादश्च—अग्निनाशश्च (ख झ. ठ त द.)

१४ चात्रपानस्य—चात्रपाकश्च (ग प.)

स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरक्षयः ।

तन्द्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥ १२ ॥

कण्डूवरुःकोठपिडकाकुष्ठचर्मदलादयः ।

विकाराः सर्वे एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥ १६ ॥

तत तेथी हमसे, पृथग्विधा जुदी जुदी जतना नाना प्रकारके, शोणितजा. दोहीथी उत्पन्न थयेला रक्तजन्य, रोगा रोगो रोग, प्रजायन्ते थाय छे होते हैं, मुखपाक मुखपाक, अक्षिराग. आंजनी दादाश आखोंकी लाली, पूति-घ्राण-आस्यगन्धिता च नाड तथा मुखभाथी दुर्गन्ध आवतु नासा और मुखसे दुर्गन्ध आना, गुल्म- शुल्म गुल्म, उपकुश- उपकुश उपकुश, वीसर्प- वीसर्प वीसर्प, रक्तपित्त- रक्तपित्त रक्तपित्त, प्रमीलका. प्रमीलक (सतत ध्यान) प्रमीलक, विद्रधि विद्रधि, रक्तमेह च रक्तमेह रक्तमेह, प्रदर प्रदर, वातशोणितम् वातरक्त वातरक्त, वैवर्ण्यम् विवर्ण्यता विवर्णता, अमिसादः च भन्दाग्नि मदाग्नि, पिपासा तृषा प्यास, गुरुगात्रता अगोत्रु भारेपाशु शरीरका भारीपन, सतापः सताप सताप, अतिदौर्बल्यम् च अति दुर्बलता अति दुर्बलता, अरुचि अरुचि, शिरसः रुक् च भाथानो दुर्भावे शिरदर्द, अन्नपानस्य अन्नपाननो अन्नपानका, विदाह च विदाह विदाह, तित्त- कडवा कडुव, अम्ल- भाटा खट्टे, उद्विग- णम् ओडका डकारोंका आना, क्लमः थाल थकान, क्रोधप्रचुरता बारबार गुस्से थवु क्रोधकी अधिकता, बुद्धे. बुद्धिने बुद्धिका, संमोह. मोह मोह, लवणास्यता भोडु भारुं थर्ध जवु मुखका नमकीन रहना, स्वेदः परसेवे पसीना, शरीर- शरीरभाथी शरीरकी, दौर्गन्ध्यम् दुर्गन्ध आवती दुर्गन्धता, मद मद् मद, कम्प. कम्प कम्प, स्वरक्षय स्वरक्षय आवाजका बैठना, तन्द्रा- तन्द्रा तन्द्रा, निद्रा- तथा निद्रानु और नीदका, अतियोग वधारे पडतु आवतु अधिक आना, तमस अधकारका, अतिदर्शनम् धण्णीवार देभवे अधिक आना, कण्डू- तथा अजवाण एवं कण्डू, अरुः- अरु पिडा फुन्सिया, कोठ- कोठ कोठ, पिडका- पिडका पिडका, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, चर्मदल- चर्मदल चर्मदल, आदय. च वगेरे आदि, एते सर्वे

आ जधा ये नव, विकारा विकारे रोग, शोणिताश्रया. दोहीने दीधे थयेला रक्तके विकारसे उत्पन्न, विज्ञेया ज्ञेया जानना चाहिए ॥ ११-१६ ॥

11-16. As the result, various kinds of blood-born diseases occur—Sores in the mouth, injected condition of the eyes, stink-nose, halitosis, gulma, mouth disease (upakusa), acute spreading affections, hemothermia, sleepiness, abscess, hematuria, menorrhagia, rheumatic condition, discoloration, asthenia of the digestive fire, excessive thirst, heaviness of limbs, burning, prostration, anorexia, headache, mis-digestion of food and drink, bitter and acid eructations, exhaustion, excessive irritability, delusion of understanding, saline taste in the mouth, excessive perspiration, fetor of the body, intoxication, tremors, aphonia, torpor, hypersomnia, frequent attacks of faintness, pruritus, boils, wheals, pimples, dermatosis, rash and others—all these diseases are to be known as dependent on (the condition) of the blood.

अनुक्ताना शोणितजाना रोगाणा संप्रह—

शीतोष्णस्निग्धरूक्षार्धैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजास्तान् विभावयेत् ॥

शीत- शीत शीत, उष्ण- उष्ण उष्ण, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, आर्धः वगेरे उपशारेथी आदि क्रियाओंसे, सम्यक् सारी रीति भली प्रकार, उपक्रान्ता च चिकित्सा कर्मा अर्थां पशु चिकित्सा करने परभी, ये जे जो, साध्याः साध्य साध्य, गदाः रोगो रोग, न नथो नही, सिध्यन्ति भटता शान्त होते, तान् तेआने उनको, रक्तजान् रक्तजी उत्पन्न थयेला रक्तजन्य, विभावयेत् ज्ञेया जानना चाहिए ॥ १७ ॥

17 Further all such curable diseases as do not get cured though treated by appropriate measures of cooling, heating, oleation, desiccation etc, are to be regarded as blood-born diseases.

शोणितरोगेषु क्रियाक्रम —

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।
विरेकमुपवासं च स्नावणं शोणितस्य च ॥१८॥

शोणितरोगेषु रक्तना रोगोभां रक्तजन्य रोगोंमें, रक्तपित्तहरीम् रक्तपित्त हटानारी रक्तपित्तनाशक, क्रियाम् क्रिया क्रिया, विरेकम् विरेचन विरेचन, उपवासम् च उपवास उपवास, शोणितस्य अने रक्तनु और रक्तका, स्नावणम् च स्नावण मोक्षण, कुर्यात् करु ओं ओं करना चाहिए ॥ १८ ॥

18. In such diseases born of vitiated blood, the treatment should consist of measures used for the alleviation of hemothermia as well as purgation, fasting and depletion of blood.

बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुधिरस्य वा ।
रुधिरं स्नावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ १९ ॥

बलदोष- प्रमाणात् अण अने दोषना प्रमाणा अनुसार, वा अथवा अथवा, रुधिरस्य दोषादीनी रक्तसी, विशुद्ध्या विशुद्धिथी अर्थात् न्यां सुधी दोषादी शुद्ध थाय त्यां सुधी विशुद्धिसे, अर्थात् रक्तकी विशुद्धिकी अपेक्षासे, आशयम् दुष्ट रक्तनु स्थान दूषित रक्तके स्थानको, प्रसमीक्ष्य अशाअर ओं सम्म्यक् प्रकारसे देख कर, जन्तो. प्राणीना मनुष्यके, रुधिरम् रक्तनु रक्तका, स्नावयेत् स्नावण करु मोक्षण करना चाहिए ॥ १९ ॥

19. A patient must be bled according to his strength and the degree of the morbidity of humors, the required purification of blood and the seat of affection.

वातादिदुष्टशोणितस्य लक्षणम्—

अरुणाभं भवेद्वाताद्विशदं फेनिलं तनु ।
पित्तात् पीतासितं रक्तं स्त्यायत्यौष्ण्याच्चिरेण च २०
ईषत्पाण्डु कफाद्दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्धनम् ।
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥२१॥

वातात् वातथी वायुसे, रक्तम् रक्त रक्त, अरुणा-
भम् अरुणवर्णम् अरुणवर्णका, विशदम् विशद विशद,
फेनिलम् झीलुवाणु झागदार, तनु तथा पातणु तथा
पतला, भवेत् होय छे होता है, पित्तात् पित्तथी पित्तसे,
पीतासितम् पीणु तेमज डाणु होय छे पीला एवं
काला होता है, औष्ण्यात् तथा उष्णुताने दीधे तथा
उष्णताके कारण, चिरेण भेडु देरसे, स्त्यायति अने छे
जमता है, कफात् कफथी कफसे, दुष्टम् दुष्ट थयेलु
दूषित रक्त, ईषत् अरुण थोडा, पाण्डु पांडु वर्णम्
पाण्डुवर्ण, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, तन्तुमत्
तांतलुवाणु रेशेदार, घनम् तथा धट्ट होय छे और
घट्ट होता है, संसर्गात् अने दोषोथी दो दोषोंसे, संसृष्ट-
लिङ्गम् अने दोषनां लक्षणवाणु दो दोषके लक्षणवाला,
सान्निपातिकम् अने त्रिदोषथी और सान्निपातसे, त्रिलिङ्गम्
त्रये दोषनां लक्षणवाणु होय छे तीनों दोषोंके लक्षणवाला
होता है ॥ २०-२१ ॥

20-21 When the blood is vitiated by vata, it becomes dusky-red, clear, frothy and thin. If vitiated by pitta, it becomes dark-yellow, and on account of the increased heat, it takes a long time to coagulate. If the blood is vitiated by kapha, it becomes slightly pale, slimy, fibrillated and solid. If affected by two of the humors, the blood evinces a syndrome characteristic of those two humors. When all the three humors combine to vitiate, there is a total concurrence of all symptoms.

विशुद्धस्य शोणितस्य लक्षणम्—

तपनीयेन्द्रगोपाभं पञ्चालककसन्निभम् ।

गुञ्जाफलसवर्णं च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥२२॥

તપનીય- સોના સુવર્ણ ઇન્દ્રગોપામમ્ તથા ધંદ્રગોપના જેવી કાંતિવાળાં ઓર વીરવહુદીકે સમાન કાન્તિવાળે, પદ્મ-લાલકમળ લાલકમલ, અલકતક- તથા અળતાના તથા અલતેકે, સન્નિમમ્ સમાન સમાન, ગુજ્જાફલ-સવર્ણમ્ ચ અને ચણેાઈ જેવા વર્ણવાળાં ઓર લાલ રત્તીકે સમાન રંગવાળે, શોણિતમ્ ઢોાઈને રક્તકો, વિશુદ્ધમ્ વિશુદ્ધ શુદ્ધ, વિદ્ધિ બણેા સમજો ॥૨૨॥

22. When the blood is of the color of heated gold or that of the insect called "Indragopa", (Tronbidium), or like the red lotus or like the alaktaka juice (lac dye) or like jequirity berry, then know that blood to be pure.

સુતરક્તસ્યાન્નપાનવિધિઃ—

નાત્યુષ્ણશીતં લઘુ દીપનીયં
રક્તેऽપનીતે હિતમન્નપાનમ્ ।

તદા શરીરં હ્યનવસ્થિતાસુ-

ગગ્નિર્વિશેષેણ ચ રક્ષિતવ્યઃ ॥ ૨૩ ॥

રક્તે રક્ત રક્તકે, અપનીતે કાઢી લેતાં મોક્ષણ કરને પર, ન-અતિ-ઉષ્ણ-શીતમ્ બહુ ઊંતુ નહિ કે બહુ ઠંડુ નહિ એવું ન અતિ ઉષ્ણ ન અતિ શીતલ, લઘુ હલકું લઘુ, દીપનીયમ્ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, અન્નપાનમ્ અન્નપાન ખાનપાન, હિતમ્ હિતકારક છે હિતકારક હૈ, હિ કારણ કે ક્યોંકિ, તદા ત્યારે उस समय, શરીરમ્ શરીર શરીર, અનવસ્થિત-અસુક્ અસ્થિર રક્તવાળું હોય છે અસ્થિર રક્તવાળા હોતા હૈ, અગ્નિ ચ અને અગ્નિ ઓર અગ્નિ, વિશેષેણ વિશેષ રૂપમાં વિશેષ રૂપમાં, રક્ષિત-વ્ય રક્ષવા યોગ્ય હોય છે રક્ષણયોગ્ય હોતા હૈ ॥ ૨૩ ॥

23. When the blood has been depleted, food that is neither very hot nor very cold but is light and stimulative of digestion, is indicated. Since during this time, the blood in the body is in a restless condition, the

gastric fire must be very carefully protected.

વિશુદ્ધરક્તસ્ય પુરુષસ્ય લક્ષણમ્—

પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયમિન્દ્રિયાર્થા-

નિચ્છન્તમવ્યાહતપક્તુવેગમ્ ।

સુખાન્વિતં તુ(પુ)ષ્ટિવલોપપન્નં

વિશુદ્ધરક્તં પુરુષં વદન્તિ ॥ ૨૪ ॥

પ્રસન્ન-વર્ણ-ઇન્દ્રિયમ્ નિર્મળ વર્ણ અને પ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળા પ્રસન્ન વર્ણ એવ નિર્મલ ઇન્દ્રિયોવાળે, ઇન્દ્રિ-યાર્થાન્ ઇન્દ્રિયોના વિષયને ઇન્દ્રિયોંકે વિષયર્કી, ઇચ્છ-ન્તમ્ ઇચ્છનાના કામના કરનેવાળે, અવ્યાહતપક્તુવેગમ્ અંતગયરહિત અગ્નિ અને મલ આદિના વેગવાળા અવ્યાહત જઠરાગ્નિ ઓર મલ આદિકે વેગવાળે, સુખા-ન્વિતમ્ આરોગ્યયુક્ત આરોગ્યયુક્ત, તુષ્ટિ-સતોષ તુષ્ટિ, વલ- તથા બળથી એવં વલસે, ઉપપન્નમ્ યુક્ત યુક્ત, પુરુષમ્ પુરુષને પુરુષકો, વિશુદ્ધરક્તમ્ વિશુદ્ધ રક્તવાળો વિશુદ્ધ રક્તવાળા, વદન્તિ કહે છે કહેતે હૈ ॥ ૨૪ ॥

24. He who has a clear complexion and senses, desires the sense pleasures, has the strength of the digestive fire unimpaired, and is happy, well-built and strong, is said to be pure of blood.

મદમૂર્છાયસંન્યાસાનાં સંપ્રાપ્તિ —

યદા તુ રક્તવાહીનિ રસસંજ્ઞાવહાનિ ચ ।

પૃથક્ પૃથક્ સમસ્તા વા સ્ત્રોતાંસિ કુપિતા મલાઃ ॥ ૨૫ ॥

મલિનાહારગીલસ્ય રજોમોહાવૃતાત્મનઃ ।

પ્રતિહત્યાવત્તિષ્ઠન્તે જાયન્તે વ્યાધયસ્તદા ॥ ૨૬ ॥

મદમૂર્છાયસંન્યાસાસ્તેષાં વિદ્યાદ્વિચક્ષણઃ ।

યથોત્તરં વલાધિક્યં હેતુલિક્ષોપશાન્તિષુ ॥ ૨૭ ॥

મલિન- મલિન મલિન, આહાર- આહાર આહાર, ગીલસ્ય સેવનારના સેવન કરનેવાળેના, રજઃ- રજોશુ રજ, મોહ- અને મોહથી ઓર મોહસે, આવૃતાત્મનઃ ઠકાયેલ થિતવાળા પુરુષના આવૃત ચિત્તવાળે મનુષ્યકે, કુપિતાઃ

૨૪ પક્તુવેગમ્—પક્તિવેગમ્ ષ પ)

कुपित थयेला कुपित, मला मल मल, पृथक् पृथक्
लुप्त लुप्त पृथक् पृथक्, समस्ता वा अथवा ओकत्र
थईने या समस्त रूपमें, यदा तु न्यारे जब, रक्तवाहीनि
रक्तवाही रक्तवाही, रस-संज्ञावहानि च रसवाही तथा
संज्ञावाही रसवह और संज्ञावह, स्रोतांसि स्रोतोने स्रोतोंको,
प्रतिहृत्य रुधीने आवृत कर, अवतिष्ठन्ते स्थिर थाय छे
स्थिर हो जाता हैं, तदा न्यारे तब, मद- भद मद, मूर्च्छाय-
मूर्छा मूर्छा, सन्यासा- अने सन्यास और सन्यास,
व्याधय आ व्याधयो यह रोग, जायन्ते उत्पन्न
थाय छे उत्पन्न होते हैं, हेतु- हेतु हेतु, लिङ्ग- लिङ्ग लक्षण,
उपशान्तिषु तथा उपशममा और उपशममें, तेषाम्
तेओना उनके, यथोत्तरम् उत्तरोत्तर उत्तरोत्तर, बल-
आधिक्यम् अगनी अधिकता बलका अधिक्य, विद्यात्
अशुची जानना चाहिए ॥ २५-२७ ॥

25-27. When in a person given to unclean diet and enveloped by passion and ignorance, the provoked humors, either individually or jointly moving in the channels of the blood, or of the nutrient fluid or of sensation, get obstructed and localised, as a consequence thereof various diseases are produced. They are intoxication, fainting and syncope. The wise physician must know that the gravity of these diseases, with respect to causes, symptoms and treatment, increases in the order of their enumeration.

दुर्वलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विक्षोभयञ्जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥ २८ ॥

यदा न्यारे जब, वायु वायु वायु, चेतस चित्तना
चित्तके, दुर्वलम् दुर्बल थयेल दुर्वल, स्थानम् स्थानमा
स्थानका, प्रपद्यते पहुँचे छे आश्रय लेती है, तदा न्यारे
तब, जन्तो मनुष्यना मनुष्यके, मन मनने मनको,
विक्षोभयन् क्षोभ पमाडी क्षुब्ध करके, संज्ञाम् संज्ञाने

संज्ञाको, संमोहयेत् मोहयुक्त करे छे मोहयुक्त करती
है ॥ २८ ॥

28. When the vata finds entrance into the weakened centre of consciousness then distracting the mind of man, it confounds his wits.

पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विक्षोभयन् नृणाम् ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ २९ ॥

एवम् ओ प्रमाणे इसीप्रकार, पित्तम् पित्त पित्त, एवम्
तेमओ एव, कफः च कफ पणु कफ भी, नृणाम् मनुष्यना
मनुष्यके, मनः मनने चित्तको, विक्षोभयन् क्षोभ पमा-
डां क्षुभित करआ हुआ, संज्ञाम् संज्ञाने संज्ञाको, आकु-
लताम् नयति आकुल करे छे आकुल करते हैं, अत्र
आ विषयमा इस विषयमें, विशेष- च विशेष विशेष,
वक्ष्यते कहेवामा आवशे कहा जायगा ॥ २९ ॥

29. Similarly pitta or kapha, having thus distracted a man's mind induces agitation of his wits. Their special characteristics will now be explained.

वातजादिभेदेन मदस्य लक्षणम्—

सक्तानल्पद्रुताभाषं चलस्खलितचेष्टितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षस्यावारुणाकृतिम् ॥ ३० ॥

सक्त- अथातु रुक रुक कर, अनल्प- अल्प बहुत, द्रुत-
जल्दी जल्दी, आभाषम् ओलनार बोलनेवाले, चल-
अस्थिर अस्थिर, स्खलित- तथा लथपटी एवं लडखड़ाती,
चेष्टितम् चेष्टावाला चेष्टाओंवाले, रूक्ष- तथा रूक्ष एवं
रूक्ष, इयाव- श्याव श्याव, अरुण- अने अशुभ और
अरुण, आकृतिम् आकृतिवाला मनुष्यने आकृतिवाले
मनुष्यको, वातमदाविष्टम् वातमदना आवेशवाणो वात-
मदसे आविष्ट, विद्यात् अशुची जानना चाहिए ॥ ३० ॥

30. The person whose speech is indistinct, copious and fast, who

२९ वक्ष्यते—कथ्यते (च)

३० रूक्षस्यावारुणाकृतिम्—रक्तपीतासिताकृतिम् (ङ)

makes unstable and inco-ordinated movement and whose appearance is dry, dusky or red should be known as suffering from intoxication of the vata type.

सक्रोधपरुषाभावं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥३१॥

सक्रोध- क्रोधसहित क्रोधके साथ, परुष-आभाषम्
डोहर ओलनार कठोर बोलनेवाले, संप्रहार- भारभारी
लड़ाई, कलि- तथा कलियाभा एव झगडामें, प्रियम्
प्रीतिवाला प्रीतिवाले, रक्त- राती लाल, पीत- पीली
पीले, असित-तथा कृष्ण तथा कृष्ण, आकृतिम् आकृ-
तिवाला मनुष्यने आकृतिवाले मनुष्यको, पित्तमद-आवि-
ष्टम् पित्तमदना आवेशवाले। पित्तमदसे आविष्ट, विद्यात्
अधुने। जानना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. The person whose speech is wrathful and harsh, who likes fighting and picking up quarrels and who is of red, yellow or of dark complexion, is to be regarded as affected by intoxication of the pitta type

स्वल्पासंबद्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥३२॥
सर्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।

स्वल्प-अधुन ओछुं थोड़ा, असंबद्ध- वचनम् संभ्रं ध
वगर्तुं ओलनार असंबद्ध बोलनेवाला, तन्द्रा- तन्द्रा
तन्द्रा, आलस्य- अने आलस्यी और आलस्यसे, समन्वि-
तम् युक्त युक्त, पाण्डुम् पांडु वधुना पाण्डुवर्ण, प्रध्या-
नतत्परम् तेमन विचारमग्न मनुष्यने एवं विचार-

३१. सक्रोध-सक्रोधम् (घ)

३२ स्वल्पासंबद्ध-स्वल्पसम्बन्ध (ख, ग, छ, ठ, त, ध.)

तन्द्रा-निद्रा (द, प)

३२.३. रूपाणि-लक्षणानि (च.)

मग्न मनुष्यको, कफमद-आविष्टम् कृमिदना आवेश-
वाले। कफमदसे आविष्ट, विद्यात् अधुने। जानना चाहिए,
सन्निपातकृते सन्निपातधी थयेला सन्निपातजन्य, मदे
मदमा मदमें, एतानि आ ये, सर्वाणि सर्व सब,
रूपाणि लक्षणो थाय छे लक्षण होते हैं ॥ ३२.३ ॥

32-32. The person whose speech is scanty, incoherent or irrelevant, who is lethargic and indolent and who is pale of complexion and is preoccupied must be known to suffer from intoxication of the kapha type. All these symptoms appear together in the condition of intoxication caused by tri-discordance.

शोणितमद्यविषजानामपि मदाना वातादिजेष्वन्तर्भावि —

जायते शाम्यति क्षिप्रं मदो मद्यमदाकृतिः ॥३३॥
यश्च मद्यकृतः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्व एते मदा नर्ते वातपित्तकफत्रयात् ॥३४॥

मद्यमद-आकृति. मद्यना मद्य नेवा स्वरूपने। मद्य-
जनित मदके समान लक्षणवाला, मद. मद्य मद, क्षिप्रम्
जल्दी जल्दी, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है,
शाम्यति तथा शांत थाय छे तथा शान्त होता है,
यः च ये जो, मद्यकृत मद्यधी थयेला मद्यजन्य, यः
च अने ये और जो, विषज विषधी थयेला विषजन्य,
रौधिर. तथा दोहीधी थयेला एवं रक्तजन्य, प्रोक्त
कहो छे कहा गया है, एते आ ये, सर्वे सर्व सब,
मदाः मद्य मद, वातपित्तकफत्रयात् वात, पित्त अने
कृष्णे त्रय वात, पित्त और कफ इन तीनके, कृते
सिवाय बिना, न थता नथी नहीं होते ॥ ३३-३४ ॥

33-34. The characteristic of the intoxication is that it rises and abates quickly, and resembles the intoxication due to alcohol. The condition of

३३ क्षिप्रम्-त्वाशु (क, घ, छ, ज)

३३ मद्यकृत-मद्यमद (ख, घ, छ, ठ)

३४. कफत्रयात्-कफाभयात् (द, प)

intoxication which is said to proceed from alcohol as well as those resulting from poison and toxic condition of the blood do not occur otherwise than through the discordance of vata, pitta and kapha.

वातजादिभेदेन मूर्च्छास्य लक्षणम्—

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।

पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥३५॥

वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।

काश्यं श्यावारुणा च्छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥३६॥

वातसंभवे वातशी उत्पन्न थयेली वातजन्य, मूर्च्छाये मूर्च्छाभां मूर्च्छामि, आकाशम् मनुष्य आकाशने मनुष्य आकाशको, नीलम् वा नीला रंगतुं नीला, यदि वा अथवा अथवा, अरुणम् अरुण वर्णका, पश्यन् भेतां भेतां देखता हुआ, तम प्रविशति मूर्च्छा भाय छे मूर्च्छित होता है, शीघ्रम् च अने तुरन्त और तुरन्त, प्रतिबुध्यते शुद्धिभां आवे छे जागृत होता है, वेपथुः च ३५ कम्पन, अङ्गमर्दः च अङ्गमर्द अङ्गमर्द, हृदयस्य हृदयनी हृदयकी, प्रपीडा च पीडा पीडा, काश्यम् कृशता कृशता, श्यावा अने श्याव और श्याव, अरुणा तथा अरुण रंगनी तथा अरुण, छाया छति आय छे कान्ति होती है ॥३५-३६॥

35-36. He whose fainting is brought about by vata, sees space as being blue or black or red (aura) before fainting and awakens from it quickly He suffers from bodily tremors, pain in the limbs and severe pain in the cardiac region and is emaciated and of dusky or red complexion.

रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।

पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदः प्रतिबुध्यते ॥३७॥

३७. सखेदः प्रतिबुध्यते—सखेदश्च प्रबुध्यते (क व छ ज.)

सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेश्वरः ।

संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥३८॥

पित्तसंभवे पित्तशी उत्पन्न थयेली पित्तजनित, मूर्च्छाये मूर्च्छाभां मूर्च्छामि, वियत् आकाशने आकाशको, रक्तम् लाल लाल, हरितवर्णम् वा वीरुं हरा, अथ अपि वा अथवा अथवा, पीतम् पीणुं पीला, पश्यन् भेतां भेतां देखता हुआ, तम प्रविशति मूर्च्छा भाय छे मूर्च्छित होता है, सखेदः च अने परसेवासहित पसीनेके साथ, प्रतिबुध्यते शुद्धिभां आवे छे जागृत होता है, सपिपासः वणी ते तरससहित फिर वह प्यासके साथ, ससन्ताप अने सन्ताप साथे और सन्तापके साथ, रक्त- लाल लाल, पीत- पीणी पीला, आकुल- आकुल आकुल, ईक्षण आंभेवाणो आंभेवाले संभिन्नवर्चा. भण भेने नीकणी भय छे भेने मल जिनका निकल जाता है ऐसा, पीताभ तथा पीणा रंगवाणो आय छे तथा पीला वर्णवाला होता है ॥३७-३८॥

37-38. He whose fainting is born of pitta, falls into it seeing space as red, green or yellow and awakens from his fit bathed in sweat, gets very thirsty and has burning sensation, his eyes are red, yellow, or bewildered and he has loose motions, and is yellow in complexion

मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।

पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥३९॥

गुरुभिः प्रावृत्तैरङ्गैर्यथैवाद्र्देण चर्मणा ।

सप्रसेकः सहस्रासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥४०॥

कफसंभवे कृशी उत्पन्न थयेली कफसे उत्पन्न, मूर्च्छाये मूर्च्छाभां मूर्च्छामि, आकाशम् आकाशने आकाशको, मेघ- मेघना मेघके, सकाशम् नेवु समान, तम- अथवा अ धारांथी अधकारसे, घनैः तथा वादण- थी तथा मेघसे, आवृतम् वा छवायेरुं घिरा हुआ, पश्यन् भेतां भेतां देखता हुआ, तमः प्रविशति मूर्च्छा भाय छे मूर्च्छित होता है, चिरात् च अने लांछे वधते और देरसे, प्रतिबुध्यते शुद्धिभां आवे छे जागृत होता है,

यथा एव वणी ते ज्ञेयं फिर वह जैसे, आर्द्रेण क्षीना गीले, चर्मणा आभूषणी चमड़ेसे, प्रावृत्तैः वीटैर्वां होय तेवां ढके हुए हो, गुरुभिः भारे वैसे भारी, अज्ञैः अज्ञोवाणैः अगवाला, सप्रसेक दाणवाणैः लालासावयुक्त, सहलासः तथा जेने भोग आवती होय ओवे थाय छे तथा जिसका जी मचलाता हो ऐसा होता है ॥ ३९-४० ॥

39-40. He whose fainting is born of kapha falls into it, seeing space as a cloud or as covered with clouds of darkness, and awakens from it after a long time with heavy limbs as if they were wrapped in wet leather, and with excessive salivation and nausea.

सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना वीभत्सचेष्टितैः ॥४१॥

सन्निपातात् सन्निपातने लीधे सन्निपातसे, सर्व-आकृति सर्व लक्षणवाणैः समस्तलक्षणयुक्त, स ते भूर्छा वह मूर्छा, आगत आवीने आ कर, अपस्मार इव अपस्मारनी पेठे अपस्मारकी तरह, वीभत्स धृष्टान्तक वीभत्स, चेष्टितैः चेष्टाओ। चेष्टाओंके, विना सिवाय विना, जन्तुम् मनुष्यने मनुष्यको, आशु जल्दी शीघ्र, पातयति पाडी नाणे छे गिरा देती है ॥ ४१ ॥

41. The fainting fit, when proceeding from tri-discordance, is marked with all the symptoms, mentioned above, manifesting in an epileptic fit; it fells its victim suddenly, without, however, presenting the symptoms of fearful convulsions.

संन्यासान्मदमूर्च्छाद्योर्भेदः —

दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥४२॥

दोषेषु दोषो दोषोंके, कृतवेगेषु वेग करीने क्षीण अलवाण। यतां वेग करके क्षीणबलवाले होने पर, देहिनाम् मनुष्यनी मनुष्योंकी, मद-मद मद, मूर्च्छायाः अने भूर्छा और मूर्छा, स्वयम् पोतानी भेणे स्वयं, एव न ही, उपशाम्यन्ति शांत थई अथ छे शान्त हो जाती है, संन्यास परंतु संन्यास परन्तु संन्यास, औषध औषध औषधके, विना सिवाय विना, न शांत थेतो नथी शान्त नहीं होता ॥ ४२ ॥

42. The disorders of intoxication and fainting subside of their own accord when the morbidity of the causative humors has spent itself out in the attack. The condition of syncope, however does not subside without treatment.

संन्यासस्य संप्राप्तिः —

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मला ।

संन्यस्यन्त्यवलं जन्तुं प्राणायतनसंश्रिताः ॥४३॥

प्राणायतन-प्राणस्थानने। प्राणायतनोंका, संश्रिताः आश्रय करी रहेला आश्रय लेकर रहे हुए, अतिबला अति अलवान अति बलवान, मला दोषो मल, वाक्-वाणी, देह-देह देह, मनसाम् तथा मननी और मनकी, चेष्टाम् चेष्टाने चेष्टाको, आक्षिप्य हरी लई नष्ट करके, अवलम् अलहीन निर्वल, जन्तुम् प्राणीने प्राणीको, संन्यस्यन्ति नि सस करे छे नि सस करते हैं ॥ ४३ ॥

43. The highly provoked humors lodged in the vital parts of man, by paralysing the functions of speech, body and mind, overthrow the debilitated victim.

संन्यासस्य लक्षणम् —

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।

४२ कृतवेगेषु-गतवेगेषु (द)

,, ,, -हृतवेगेषु (ध प)

४३ प्राणायतनमभिता -प्राणायतनमाभिता (ग च.)

४४ काष्ठीभूत -काष्ठभूत. (ध.)

प्राणैर्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलाः क्रियाः ४४

संन्यास- स न्यासथी संन्याससे, सन्यस्त येष्टारहित
चेष्टारहित, काष्ठीभूत दाडडा जेवो थयेवो काष्ठरूप
हुआ, मृतोपम तथा मरी गयेला जेवो एव मरा हुआ
जैसा, सः ते वह, ना पुरुष मनुष्य, सद्य फला तात्का-
लिक असर करनेपर सद्य फलदायी, क्रिया उपचारोने
क्रियाके, मुक्त्वा भेगव्या वगर न मिलने पर, शीघ्रम्
जल्दी शीघ्र, प्राणैः प्राणुथी प्राणसे, वियुज्यते मुक्त
थाय छे मुक्त होता है ॥ ४४ ॥

44. Such a man, who, being over-
come by syncope, is turned as it were
into a log of wood, and appears as
if dead, will be soon deprived of his
life, unless he receives emergency
treatment.

संन्यासस्योपक्रम —

दुर्गेऽम्भसि यथा मज्जद्भाजनं त्वरया बुधः ।

गृहीयात्तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम् ॥४५॥

यथा जेम जिस प्रकार, बुध. समज्जु भाजुस
बुद्धिमान मनुष्य, दुर्गे अगाध गहरे, अम्भसि पालीभां
जलमे, मज्जत् डूबता डूबते हुए, तलम् तथा तणे तल
पर, अप्राप्तम् न पहुँचेला न पहुँचे हुए, भाजनम्
पात्रने पात्रको, त्वरया उतावणथी शीघ्रतासे, गृहीयात्
पकडी ले छे पकड लेता है, तथा तेवी रीते बुद्धिमान
वैधे उसी प्रकार बुद्धिमान वैद्यको, संन्यास- स न्यासथी
संन्याससे, पीडितम् पीडायेला मनुष्यने उतावणथी
अथाववो जेधेथे पीडित मनुष्यका शीघ्रतासे रक्षण
करना चाहिए ॥ ४५ ॥

45 As in the case of a pitcher
(that has slipped from the hand and
is) sinking rapidly down a deep well,
the prudent man hastens to retrieve it
before it has reached the bottom, so

४४. वियुज्यते-विमुच्यते (च)

„ सद्यःफला क्रिया-सद्य फला क्रियाम् (ग ज ठ.)

it should be in the case of the man
overcome with syncope.

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥४६॥
लुञ्चनं केशलोम्नां च दन्तैर्दशवमेव च ।
आत्मगुप्तावघर्षश्च हितं तस्यावबोधने ॥ ४७ ॥

तस्य तेने इसको, अवबोधने शुद्धिमां लाववा
भांटे जागृत करनेके लिए अञ्जनानि अञ्जन अजन,
अवपीडा च अवपीडा नस्य अवपीड नस्य, धूमाः धूम
वूम, प्रधमनानि प्रधमन (यूष्णश्च) नस्य प्रधमन
(चूर्णरूप) नस्य, सूचीभिः अने सोयेथी और सूईयोसे,
तोदनम् च पीडा करने पीडा करना, शस्तम् प्रशस्त छे
प्रशस्त हैं, दाहः दाह, दाह, नखान्तरे नखियाभां नखोंके
बीचमें, पीडा पीडा करने पीडा करना, केशलोम्नाम्
वाण अने इवाडांनु बाल और रोमोंका, लुञ्चनम् च
जेथी डाढवु खीचकर काटना, दन्तैः दांतथी दातोसे,
दशनम् एव च षट्कु लरवु काटना, आत्मगुप्ता- अने
कौवथनु और कौचका, अवघर्ष धसवु घिसना, हितम्
हितकारी छे हितकारी हैं ॥ ४६-४७ ॥

46. The following are the measures
prescribed for the resuscitation of
the man overcome with syncope eye-
applications, nasal applications, inhala-
tions, snuffs, pricking with needles or
branding or piercing under the nails,
plucking the hair on the head or the
body, biting with the teeth, or
rubbing the body with the seeds of
cowage are helpful in awakening him.

संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।

४६ धूमा-धूम (घ)

„ शस्तम्-शस्त्रै (ग ठ त थ द)

४७ दन्तैः-दंतै (ग)

„ आत्मगुप्तावघर्षश्च-आत्मगुप्तावघर्षाश्च (घ)

„ हितम्-हिता (घ च ङ ज.)

प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ ४८ ॥

तस्य तेना इसके, आस्ये भोहाभां मुखमें, प्रभूत-
पुष्कण बहुत, कटुयुक्तानि तीभां द्रव्योंसे, संमूर्च्छितानि मिश्रित करेलां मिश्रित, विविधानि विविध
प्रकारनां नाना प्रकारके, तीक्ष्णानि तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मद्यानि
च मद्य मद्य, मुहुः बारबार वाग्बार, गालयेत् प्रयत्न
पूर्वक रेडवा प्रयत्नपूर्वक डालना चाहिए ॥ ४८ ॥

48. Various kinds of strong wines mixed copiously with pungent articles must be frequently poured into his mouth.

मातुलङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
तद्वत्सौवर्चलं दद्याद्युक्त मद्याम्लकाञ्जिकः ॥ ४९ ॥
हिङ्गुषणसमायुक्त यावत् संज्ञाप्रबोधनम् ।
प्रबुद्धसंज्ञमनैश्च लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ ५० ॥

तद्वत् ते प्रभाषे उसी प्रकार, सज्ञाप्रबोधनम् यावत्
शुद्धि आवे त्या सुधी सज्ञा प्राप्त होने तक, महौषध-
सूक्ष्मी सौष्ठसे, समायुतम् युक्त युक्त, मातुलङ्ग- भीजे-
राने। विजौरके, रसम् रस रस, तद्वत् ओज रीते इसी
तरह, मद्य- मद्य मद्य, अम्लकाञ्जिकै भाटी डाण्ठी
अम्ल काजीसे, युक्तम् युक्त युक्त, हिङ्गु- तेमज डिग
एव हींग, उषण- अने मरीची और मरीचसे, समायु-
क्तम् युक्त युक्त, सौवर्चलम् सौवर्चल सचल, दद्यात्
देव देवे, प्रबुद्धसंज्ञम् सज्ञाने प्राप्त थयेला चेतनाको
प्राप्त हुए, तम् तेने उसको, लघुभि लघु लघु, अनै
अनै। अनैसे, उपाचरेत् उपचार करे। उपचार
करना चाहिए ॥ ४९-५० ॥

49-50. Similarly the juice of pomelo mixed with ginger, or sanchal salt mixed with wine and sour gruel together with asafetida and black pepper must be poured into

the throat until consciousness returns. When consciousness has been restored, the patient must be given light foods.

विस्मापनैः स्मारणैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ।
पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैश्चित्रैश्च दर्शनैः ॥ ५१ ॥
संसनोल्लेखनैर्धूमैरञ्जनैः कवलग्रहैः ।
शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्धर्षणैस्तथा ॥ ५२ ॥
प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपक्रमेत् ।
तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः ॥ ५३ ॥

प्रबुद्धसंज्ञम् शुद्धिभा आवेला तेना शुद्धिमें आवे
हुए उनकी, विस्मापनैः आश्चर्यजनक वातोथी आश्चर्य-
जनक बातोंसे, स्मारणै च गमती आभत याद देवाथी
रुचिकर बातें याद देनेसे, प्रियश्रुतिभिः एव च प्रिय
लागे ओवु सभाषणवाथी प्रिय सुनानेसे, पटुभिः सुदर
सुदर, गीत- गीत गीत, वादित्र- अने वाजिन्तेना वाद्योंके,
शब्दै शब्दोथी शब्दोंसे, चित्रैः चित्र विचित्र चित्र
विचित्र, दर्शनै च दृश्यो देखाववाथी दृश्योंके दिखानेसे,
संसन- विरेचनथी विरेचनसे, उल्लेखनै वमनथी वमनसे,
धूमै धूमथी धूमसे, अञ्जनैः अञ्जनथी अञ्जनसे,
कवलग्रहै उवलग्रहथी कवलग्रहसे, शोणितस्य
रक्ताना रक्तके, अवसेकै च भोक्षणी मोक्षणसे, तथा
तथा, व्यायाम- व्यायामथी व्यायामसे, उद्धर्षणैः
तेमज उद्धर्षणथी एव उद्धर्षणसे, अनुबन्धम् सतत
निरन्तर, उपक्रमेत् उपचार करे। चिकित्सा करे, हि
डाइगुके क्योंकि, तस्य तेना उसके, मन मननु मनको,
प्रलय- भोहना मोहके, हेतुतः डाइगुथी कारणसे, संर-
क्षितव्यम् रक्षणी करवु ओधओ बचाना चाहिए ॥ ५१-५३ ॥

51-53. The wise physician, in order to protect the mind of the awakened

५१ विस्मापनैः-विस्मापनैः (प)

,, स्मारणैश्च-संस्मरणै (ड)

,, पटुभिः-मधुरैः (ग, थ)

५२ उपक्रमेत्-उपाचरेत् (ग, थ.)

,, तस्य संरक्षितव्यं हि मनःप्रलयहेतुतः-ततः संरक्षितव्यो
हि मनः प्रलयहेतुतः (थ)

४८. प्रभूतकटुयुक्तानि-प्रभूतकटुयुक्तानि (ग, थ, प)

४९. सौवर्चलम्-सौवीरकम् (ग थ ड प)

५० तम्-सम् (ग)

patient from the evil consequences (of syncope) and from relapsing again into insensibility, should treat him with measures that excite wonder, and awaken the memory with delightful discourses, with pleasant vocal and instrumental music, with wonderful sights, with laxatives and emetics, with various inhalations, eye-paints, gargles, blood-letting, and with exercise and friction massage of the body.

मदमूर्च्छाययोरुपक्रमः—

स्नेहस्वेदोपपन्नानां यथादोषं यथाबलम् ।

पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥५३॥

मूर्च्छायेषु मूर्च्छाभां मूर्च्छामें, मदेषु च अने भेदभां और मदमें, स्नेह-स्नेहन स्नेहन, स्वेद- तथा स्वेदन तथा स्वेदन, उपपन्नानाम् पाभेदां मनुष्योंनां प्राप्त किये हुए मनुष्योंके, यथादोषम् दोषानुसार दोषानुसार, यथा-बलम् तेमन् भवानुसार एव बलानुसार, पञ्चकर्माणि ५ अङ्गर्भ पंचकर्म, कुर्वीत करनां जोरुं करने चाहिए ॥५४॥

54 In all conditions of fainting and intoxication, the patients who have been prepared with the oleo-sudation procedure should, according to the measure both of their vitality and of morbidity, be administered the quinary purificatory treatment.

अष्टाविंशत्यौषधस्य तथा तिक्तस्य सर्पिषः ।

प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य वा ॥५५॥

अष्टाविंशति- अष्टावीस अष्टाईस, औषधस्य औषध-वाणा पानीय कल्याण (कल्याण घृत) ने। औषधवाजे पानीय कल्याण (कल्याण घृत) का, तिक्तस्य षट्पलस्य अथवा तिक्त षट्पलक अथवा तिक्त षट्पलक, सर्पिषः.

घृतने। घृतका, तद्वत् महतः वा अथवा महातिक्त घृतने। अथवा महातिक्त घृतका, प्रयोग प्रयोग प्रयोग, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ५५ ॥

55. Further in these conditions a course of the medicated ghee prepared with the group of the twenty-eight drugs (kalyana ghee) or of the medicated ghee called "the great bitter ghee" or that called "the bitter shat-pala ghee" is recommended.

त्रिफलायाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः ।

शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥५६॥

त्रिफलायाः त्रिफलाने। त्रिफलाका, सघृत- धी घृत, क्षौद्र- मध मधु, शर्करः अने साकर सहित और शर्कराके साथ, प्रयोग वा प्रयोग प्रयोग, शिलाजतु अथवा शिला-जितने। अथवा शिलाजतुका, प्रयोगः वा प्रयोग प्रयोग, पयसः अथवा दूधने। अथवा दूधका, प्रयोगः अपि वा प्रयोग प्रयोग ॥ ५६ ॥

56. Similarly a course of the three myrobalans with ghee, honey and sugar, or a course of mineral pitch, or a course of milk.

पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।

रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥५७॥

पिप्पलीनाम् वा अथवा पीपरने। अथवा पिप्पलीका, पयसा अथवा दूध साथे अथवा दूधके साथ, चित्रकस्य वा चित्रकने। चित्रकका, रसायनानाम् अथवा रसायनने। अथवा रसायनोंका, कौम्भस्य सर्पिष वा अथवा दश वर्षना जूना धीने। अथवा दस वर्षका पुराना घीका, प्रयोग प्रयोग प्रयोग, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ५७ ॥

57 Or a course of long pepper or a course of white-flowered lead-wort

५७ पयसा चित्रकस्य-पयमक्षित्रकस्य (ख त)

,, ,, -प्रयोगक्षित्रकस्य (घ झ ढ)

५४. स्नेहस्वेदोपपन्नानाम्-स्नेहस्वेदोपपन्नस्य (क ग च छ)

with milk or a course of vitalising drugs, or a course of the potted ghee of ten years' standing is recommended.

रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि ।
सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥५८॥

रक्त- रक्तना रक्तके, अवसेकात् भोक्षणीयं मोक्षणसे, शास्त्राणाम् शास्त्रोनां शास्त्रोके, सत्त्ववताम् तथा सत्त्वगुणवाला और सत्त्वगुणवाले, सताम् सत्पुरुषोना मत्पुरुषोके, सेवनात् सेवनथी सेवनसे, अपि पाण् भी, शरीरिणाम् मनुष्योनां मनुष्योके, मदमूर्च्छायाः मद अने भूर्छा मद और मूर्छा, प्रशाम्यन्ति शान्त थर्छाये छे शान्त होते हैं ॥५८॥

58. The diseases of intoxication and fainting get alleviated by depletion of blood as also by devotion to scriptures and to good and righteous men.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

विशुद्धं चाविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु औषधम् ॥५९॥

तत्र श्लोकौ ते विषयमा उपस हारना ये श्लोका छे उ उम विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, विशुद्धम् च विशुद्धं विशुद्ध, अविशुद्धम् च अने अविशुद्ध और अविशुद्ध, शोणितम् रक्त रक्त, तस्य तेना इसके, हेतव हेतुओ कारण, रक्त- रक्तना रक्तके, प्रदोषजा दोषथो उत्पन्न थता दोषसे उत्पन्न होते, रोगा रोगो रोग, तेषु ते इन, रोगेषु रोगोमा रोगमें, औषधम् च औषध औषध ॥ ५९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

59 The nature of the pure and of the impure blood, the causes thereof, the blood-born diseases and their remedies;

मदमूर्च्छासंन्यासहेतुलक्षणमेवम् ।
विधिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥६०॥

मद- मदमद, मूर्च्छाय- भूर्छा मूर्छा, संन्यास- तथा संन्यासना एवं संन्यासके, हेतु- कारण, लक्षण- लक्षण, मेवजम् अने औषध और औषध, एतत् आ ये, सर्वम् सर्व सब, विधिशोणितके विधिशोणितके विधिशोणितक, अध्याये अध्यायमा अध्यायमें, प्रकाशितम् प्रकाशित कथुं छे प्रकाशित किया है ॥ ६० ॥

60 and the etiology, symptoms and treatment, of intoxication, fainting and syncope have all been described in this chapter entitled "The blood derived through systematic regimen".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने विधिशोणिततीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तो योजनाचतुष्कः ॥ ६ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुथी प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विषे सूत्रस्थानमें, विधिशोणिततीय 'विधिशोणिततीय' 'विधिशोणिततीय', नाम नामना नामका, चतुर्विंश येवी-समे चोवीसवाँ, अध्याय अध्याय स पूरुं थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ २४ ॥

योजनाचतुष्कः छठे योजनाइय विषयवाला चार अध्यायोना समूह छट्टा योजनाविषयक चार अध्यायोका समूह, समाप्त स पूरुं थयो समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

24. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-fourth chapter entitled "The blood derived through systematic regimen" is completed.

6. Thus ends the tetrad of chapters dealing with therapeutic procedures

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

पञ्चीसमे। अध्याय अध्याय पचीसवाँ

Chapter XXV

यज्ज पुरुषीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो यज्जःपुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्ह्यथी अव आगे, यज्ज पुरुषीयम्
'यज्जः पुरुषीय' नामना 'यज्जःपुरुषीय' नामके,
अध्यायम् अध्यायानु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीये प्रमाणेन इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेलु छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the
chapter entitled "The origin of man
(and disease)."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

पुरुषमामयं चाधिकृत्य समेताना महर्षीणा विवादा —

पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्वसुम् ।
समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ॥ ३ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्थाणां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।
राशिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥४॥

पुरा पूर्वे प्राचीन कालमें, प्रत्यक्षधर्माणम् नेत्रे
धर्मने साक्षात्कार कर्यो हते। ओवा जिसने धर्मका
साक्षात्कार किया था ऐसे, भगवन्तम् भगवान् भगवान्,
पुनर्वसुम् पुनर्वसुनी पासे पुनर्वसुके पास, समेतानाम्
ओकहा थयेला इकट्ठे हुए, महर्षीणाम् महर्षीओभां मह-
र्वियोंमें, आत्म आत्मा आत्मा, इन्द्रिय- इन्द्रिय इन्द्रिय,
मनः- मन मन, अर्थानाम् अने विषये। और विषयो-

का, य अयम् ने आ जो यह, पुरुषसंज्ञक पुरुष
नामने। पुरुषनामक, राशिः सधात छे संघात है,
अस्य ओना उसके, आमयानाम् च अने रोगोनी और
रोगोंकी, प्रागुत्पत्ति- प्रथम उत्पत्तिना कारखाना प्रथम
उत्पत्तिके कारणके, विनिश्चये निश्चयना सधधर्मां
निर्णयके सम्बन्धमें, इयम् कथा आ अर्थी यह चर्चा,
प्रादुरासीत् आली हली हुई थी ॥ ३-४ ॥

3-4. Long ago among the great
sages gathered about the worshipful
Atreya to whom all knowledge was
a matter of direct perception, there
arose first the following discussion
as to determining the truth concerning
the primal origin of man who is the
aggregate of the spirit, senses, mind
and sense-objects, as also concerning
the diseases affecting him.

तदन्तरं काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवित् ।
व्याजहारर्विसमितिसुपसृत्याभिवाद्य च ॥ ५ ॥

तदन्तरम् ते सभये उस समयमें, अर्थवित् अर्थवेत्ता
अर्थवेत्ता, काशिपति काशीराज काशीराज, वामक.
वामके वामकने, ऋषिसमितिम् ऋषिभ ७७ ऋषियोंकी
सभामें, उपसृत्य पासे ७७ने पहुंचकर, अभिवाद्य च
अने प्रणाम करीने और प्रणाम करके, व्याजहार कहेलु
कहा ॥ ५ ॥

5 On this occasion, king Vamaka
of Kasi, who was learned in the sci-
ences, having approached the assem-
bly of the sages and having duly
saluted them, made this observation.

५ तदन्तरं काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवित्—अथ काशिपतिर्वामको
वामकोऽर्धवदन्तरा (क घ)

॥ वाक्यमर्थवित्—वाक्यमर्थवित् (घ च)

॥ वाक्यं—वाचं (त.)

॥ सुपसृत्य—ममिसृत्य (घ)

॥ —ममिसृत्य (द)

३. समेताना—उपासता (च द घ.)

॥ समेताना महर्षीणा प्रादुरासीदियं कथा—महर्षय उपासीना
प्रादुर्भाकरिमा कथाम् (ग घ ङ)

किन्तु भोः पुरुषो यजस्तज्जास्तस्यामयाः स्मृताः ।
न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्वसुः ॥६॥

भो. हे ऋषियो ! हे ऋषियो, किन्तु शु क्या, पुरुषः
पुरुष पुरुष, यजः जेनाथी उत्पन्न थाय छे जिससे
उत्पन्न होता है, तज्जाः तस्य आमयाः तेनाथी तेना
रोगो पणु उत्पन्न थाय छे उसीसे उसके रोग भी उत्पन्न
होते हैं, स्मृताः ओम भानवाभा आवे छे ऐसा माना
जाता है, न वा के नहि ? या नही ? इति ओ प्रभाणु इस
प्रकार, नरेन्द्रेण राजाओ राजाने, उक्ते छहु तयारे कहा
तब, पुनर्वसुः पुनर्वसुओ पुनर्वसुने, ऋषीन् ऋषियोओने
ऋषियोसे, प्रोवाच छहु कहा ॥ ६ ॥

6. "What, O, Sirs, is the truth ?
Do the diseases afflicting man arise
from the same source as he himself
is derived from or is it otherwise?".
When the king had thus spoken,
Punarvasu addressing the sages, said—

सर्वे एवामितज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।

भवन्तश्चेत्तुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम् ॥७॥

अमित- अगाध अपरिमित, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान,
विज्ञान- तथा विज्ञानथी एव विज्ञानसे, छिन्न- नष्ट तथा छे
नष्ट हुए हैं, संशयाः संशयो जेना ओवा संशय जिनके ऐसे,
भवन्त आप आप, सर्वे एव अधा न सव ही, काशिराजस्य
काशिराजने काशिराजके, संशयम् संशय संशयको, छेत्तुम्
छेदवाने दूर करनेके लिए, अर्हन्ति योग्य छे योग्य हैं ॥७॥

7. "It behoves you who have had
all your doubts dispelled by your
immeasurable sight into knowledge and
science, to resolve the doubt raised
by the king of Kasi."

पारीक्षिस्तत्परीक्ष्याग्ने मौद्गल्यो वाक्यमब्रवीत् ।

आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ॥८॥

६ किन्तु भोः—किन्तु स्यात् (त. घ)

,, प्रोवाचर्षीन्—प्रोवाचर्षिः (ज. घ.)

८. परीक्ष्याग्ने—परीक्षायै (ज.)

तत् तेना उमका, परीक्ष्य विचार करी विचार
करके, मौद्गल्य मौद्गल्य गोत्रना मौद्गल्य गोत्रके,
पारीक्षिः पारीक्षि ऋषिओ पारीक्षि ऋषिने, अग्ने पडेला
प्रथम, वाक्यम् वचन वचनको, अब्रवीत् छहु कहा,
पुरुषः पुरुष पुरुष, आत्मज आत्माथी उत्पन्न थाय छे
आत्मासे उत्पन्न होता है, रोगाश्च अने रोगो पणु और
रोग भी, आत्मजा आत्माथी उत्पन्न थाय छे आत्मासे
उत्पन्न होते हैं, हि डेमडे क्योंकि, स ते वह, कारणम्
कारण छे कारण है ॥ ८ ॥

8. Parikshi Maudgalya having
considered the question, was the first
to formulate the answer. He said—
"Man is born of the spirit, likewise
all the diseases are born of the spirit.
For the spirit is the source of every-
thing."

स चिनोत्युपभुङ्क्ते च कर्म कर्मफलानि च ।

न ह्यृते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥९॥

स. ते वह, कर्म उर्भेने कर्मका, चिनोति सत्य
करे छे सचय करता है, कर्मफलानि च अने
उर्भेणेने और कर्मफलोको, उपभुङ्क्ते भोगवे छे
भोगता है, हि डेमडे क्योंकि, चेतनाधातो चेतनाधातु
आत्माके, कृते सिवाय विना, सुखदुःखयो सुभुङ्गु भनी
सुखदुःखकी, प्रवृत्तिः न प्रवृत्ति थती नथी प्रवृत्ति नहीं
होती ॥ ९ ॥

9. It is the spirit that acquires
and enjoys the merits of actions and
their fruits respectively, for in the
absence of the element of conscious-
ness there is no activity either plea-
surable or painful".

शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्माऽऽत्मानमात्मना ।

योजयेद्वाधिभिर्दुःखैर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥१०॥

९. स चिनोति—सचिनोति (ज.)

,, न ह्यृते—लक्ष्यते (घ.)

शरलोमा तु परंतु शरीरमात्रे परन्तु शरलोमाने, न इति 'अत्र नथी' अत्र प्रमाणे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह उक्तुं कहा, हि उक्तुं क्योंकि, दुःखद्वेषी दुःखने। द्वेष उरनार दुःखका द्वेष करनेवाला, आत्मा आत्मा आत्मा, आत्मना पोतानी ज्ञाते अपने आप, आत्मानम् पोताने अपनेको, दुःखै दुःखदायक दुःख देनेवाले, व्याधिभि रोगो साधे रोगोंसे, कदाचन उद्दी पक्षु कभी, न योजयेत् युक्त न करे युक्त न करे ॥ १० ॥

10. But the sage Saraloma, (intervening at this stage in the debate) said—"No, (this is not so); for surely the spirit, seeing that it dislikes pain, would never yoke itself of its own accord to diseases which cause pain."

रजस्तमोभ्यां तु मनः शरीरं सत्त्वसंज्ञकम् ।
शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥११॥

रज - रजोगुण रजोगुण, तमोभ्याम् अने तमोगुणधृती और तमोगुणसे, परितम् धेरायधुं व्याप्त, सत्त्वसंज्ञकम् सत्त्वनामक सत्त्वसंज्ञावाला, मन तु मन न मन ही, शरीरस्य शरीर शरीर, विकाराणाम् च अने रोगोनी और रोगोंकी, समुत्पत्तौ उत्पत्तिर्मा उत्पत्तिमें, कारणम् उरक्षु छे कारण है ॥ ११ ॥

11. The real cause of the origin, both of the body and its afflictions, is the mind, known as 'Sattva', when it is enveloped by passion and ignorance."

वार्योविदस्तु नेत्याह न ह्येक कारणं मनः ।
नर्ते शरीराच्छरीररोगा न मनसः स्थितिः ॥१२॥

वार्योविद तु परंतु वार्योविदे परन्तु वार्योविदने, न इति 'अत्र नथी' अत्र प्रमाणे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह उक्तुं कहा, हि उक्तुं क्योंकि, एकम् अत्र उक्तुं

१२. नर्ते शरीराच्छरीर-नर्ते शरीराच्छरीरा (ज)

„ शरीरा°-शरीर° (ख म. छ.)

„ रोगा न-रोगाणा (घ.)

अकेला, मन. मन मन, कारणम् न उरक्षु बथी कारण नहीं है, शरीरात् ऋते शरीर सिवाय शरीरके बिना, शरीररोगा शरीरना रोगो शरीरके रोग, न न थर्ध शके नहीं हो सकते, मनस अने मननी और मनकी, स्थिति स्थिति पक्षु स्थिति भी, न न होर्ध शके नहीं हो सकती ॥ १२ ॥

12. But now Varyovida, (intervening) said— "No. (this, too, is not right). For the mind by itself cannot be the cause (of anything). Thus without the body there cannot (of course) be any disease of the body, nor (for that matter) the mind's very existence.

रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।
आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्वृत्तिहेतवः ॥१३॥

भूतानि तु प्राणीओ पक्षु प्राणी भी, रसजानि रसज छे रसज हैं, पृथग्विधाः जुदी जुदी ज्ञातना भिन्न भिन्न प्रकारके, व्याधय च रोगो पक्षु रसथी उत्पन्न थाय छे रोग भी रससे उत्पन्न होते हैं, आपः हि जल, रसवत्य. रसवाणु छे रसवाला है, ता ते वह, निर्वृत्ति- व्याधि तथा पुरुषनी उत्पत्तिर्मा व्याधि और पुरुषकी उत्पत्तिमें, हेतव. उरक्षु कारण, स्मृता. मानेहु छे माना गया है ॥ १३ ॥

13. All creatures are born out of the fluid (pertaining to the embryonic and fetal life); so also the various kinds of diseases. The proto-element water indeed is the basis of all fluids and it is described to be the cause of their manifestation."

हिरण्याक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।
नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा १४

हिरण्याक्ष तु त्पारे हिरण्याक्षे तब हिरण्याक्षने, न इति 'अत्र नथी' अत्र प्रमाणे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार,

आह ऊर्ध्वं कदा, हि केभ्यो क्योकि, कात्मा आत्मा आत्मा, रसज रसजन्य रससे उत्पन्न होनेवाला, न स्मृतः मानेला नथी नही माना गया, अतीन्द्रियम् ने इन्द्रियो-ना विषय नथी ओवु जो इन्द्रियोंका विषय नहीं ऐसा, मन. मन मन, न रसथी उत्पन्न थतु नथी रससे उत्पन्न नहीं होता, तथा रोगा. तथा रोगो तथा रोग, शब्दा-दिजा. शब्द वगेरेथी पणु उत्पन्न थाय छे शब्द आदिसे भी उत्पन्न होते हैं ॥ १४ ॥

14. (On hearing this, the sage) Hiranyaksha said—"No. For the spirit is not said to be born of the fluids nor even the mind which is supersensual. Besides, there are diseases which spring from sound etc, (which shows that not all diseases are born of the fluids).

षड्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षड्धातुजास्तथा ।
राशिः षड्धातुजो ह्येष सांख्यैराद्यैः प्रकीर्तितः ॥१५॥

पुरुष तु पुरुष तो पुरुष तो, षड्धातुजः छ धातु-ओथी उत्पन्न थाय छे छः धातुओंसे उत्पन्न होता है, तथा तेवी रीते वैसे ही, रोगाः रोगो पणु रोग भी, षड्-धातुजाः छ धातुओथी उत्पन्न थाय छे छः धातुओंसे उत्पन्न होते हैं, हि केभ्यो क्योकि, आद्यैः प्राचीन प्राचीन, सांख्यैः तत्त्वज्ञानीओओ तत्त्ववेत्ताओंने, एष राशिः आ राशिपुरुषने इस राशिपुरुषको, षड्धातुजः छ धातुओथी उत्पन्न थतो छ. धातुओंसे उत्पन्न होनेवाला, परिकीर्तितः उहेदो छे कहा है ॥ १५ ॥

15. Man, then, is the result of the six elements. The diseases, too, arise from six elements. Thus the individual was declared by the numerical physicians to be the aggregate resulting from (the union of) the six ele-

ments (the five proto-elements and consciousness)".

तथा ब्रुवाणं कुशिकमाह तस्मैति कौशिकः ।
कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् १६

तथा ओ प्रभाणे इस प्रकार, ब्रुवाणम् उहेता कहते हुए, कुशिकम् हिरण्याक्षने हिरण्याक्षसे, कौशिक कौशिके, तत् ते वह, न इति 'ओम नथी' ओ प्रभाणे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह ऊर्ध्वं कदा, हि ऊर्ध्वं के क्योकि, मातापितृभ्याम् विना मातापिता सिवाय माता-पिताके विना, षड्धातुजः छ धातुओथी उत्पन्न थनारे छः धातुओंसे उत्पन्न होनेवाला, कस्मात् केवी रीते कैसे, भवेत् थर् शके हो सकता है ॥ १६ ॥

16. To Kusika (another name of the sage Hiranyaksha) who was thus propounding (his thesis), the sage Saunaka said—"No. That is not so. How can the individual spring from the six elements without the agency of the father and mother ?

पुरुषः पुरुषाद्गौर्गोश्वादश्वः प्रजायते ।
पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥१७॥

पुरुषात् पुरुषथी पुरुषसे, पुरुषः पुरुष पुरुष, गोः गण्धथी बैलसे, गौः गण्ध बैल, अश्वात् घोडाथी घोड़ेसे, अश्वः घोडा घोडा, प्रजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, मेहादयः च अने मेहादि और मेहादि, रोगाः रोगो रोग, पित्र्या. मातापिताथी उत्पन्न थनारे मातापितासे उत्पन्न होनेवाले, उक्ताः उक्ता छे कहे हैं,

१६ तथा ब्रुवाण-तदुक्तवन्त (ज)

,, कौशिक-गौर्गो. (क घ छ झ ढ)

,, -गौर्गो. (च)

१७ पुरुषः पुरुषाद् गौर्गोश्वादश्व प्रजायते-पुरुष पुरुष गौर्गो-म-श्वोदश्व तु प्रजायते (प)

,, पित्र्या-पैत्र्या (ऊ. ष)

,, -पित्रो (ज थ)

,, पित्र्या मेहादयश्चोक्ता-मातापितृभवाश्चोक्ता (च द ध.)

१५ 'ह्येष सांख्यैराद्यैः प्रकीर्तितः'-सांख्यैराद्यैः सपरिकीर्तित (ख. ज ठ)

,, प्रकीर्तितः-परीक्षित. (ग. च थ ढ.)

तौ आत्मी ते ये इसलिए ये दोनों, अत्र आ पुरुषन्ती
उत्पत्तिर्मा इस पुरुषकी उत्पत्तिमें, कारणम् कारण्ये
कारण हैं ॥ १७ ॥

17. Thus man is born of man, bull of bull, horse of horse, (and so forth). Thus diseases such as the urinary one and others have been said to be hereditary. Therefore, the parents are the origin (both of the individual and his disease)"

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह नहन्धोऽन्धात् प्रजायते ।
मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते ॥ १८ ॥

भद्रकाप्य तु परतु अन्धकारे परन्तु भद्रकाप्यने,
न इति 'ओम नथी' ओ प्रभाणे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह
कहा, हि केमके क्योकि, अन्धात्
आंधलाथी अन्धेसे, अन्ध आंधलो अन्धा, न उपजायते
उत्पन्न थतो नथी उत्पन्न नहीं होता, अपि च वशी
और, ते तारा मतर्मा तेरे मतमें, मातापित्रो माता-
पितान्ती मातापिताकी, प्राक् सृष्टिथी पहलेसे पहिले,
उत्पत्ति उत्पत्ति उत्पत्ति, न युज्यते थर्ध शकती नथी
नहीं हो सकती ॥ १८ ॥

18. But Bhadrakapya said— "No. For the blind are not born of the blind. Nor can you account (on your thesis) for the origin of the first parents. कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।
नह्युते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥ १९ ॥

जन्तुः तु प्राणी तो प्राणी तो, कर्मज कर्मजन्म
कर्मजन्य, मत मानेले छे माना गया है, तस्य च अने
तेना और उसके, आमया रोगो रोग, कर्मजा कर्मज
मानेला छे कर्मज माने गये हैं, हि केमके क्योकि,
कर्मण. कर्ते कर्म सिवाय कर्मके बिना, पुरुषस्य पुरुषन्ती
पुरुषकी, रोगाणाम् वा अथवा रोगोन्ती या रोगोकी, जन्म
उत्पत्ति उत्पत्ति, न थती नथी नहीं होती ॥ १९ ॥

19. Therefore a creature is said to be born of the merits of action

and from merits of action also arise the diseases afflicting him. In the absence of action, there is no rise either of man or of disease".

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्व हि कर्मणः ।
दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥ २० ॥

भरद्वाजः तु त्वारे भरद्वाजे तव भरद्वाजने, न इति
'ओम नथी' ओ प्रभाणे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह
कहा, हि केमके क्योकि, कर्मण कर्मने। कर्मका,
पूर्वम् पहलेसे पहिले, कर्ता कर्ता होवे। ओम ओ कर्ता होना
चाहिए, कर्म च अने कर्म और कर्म, अकृतम् न करेले
होय ओवु न किया हो ऐसा न दृष्टम् देखनामा नथी
आन्धु नहीं देखा गया, यस्य नेतु जिसका, फलम् फल
परिणाम, पुरुष पुरुष होय पुरुष होवे ॥ २० ॥

20. To this the sage Bharadwaja said— "No. For the doer always precedes the deed. Nor have we any valid knowledge of action that has not been performed, whereof it may be said that an individual is the result.

भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।
खरद्रवचलोष्णत्वं तेजोन्तानां यथैव हि ॥ २१ ॥

यथा नेवी रीते जिस प्रकार, तेजोन्तानाम् पृथ्वी
आदिथी तेज सुधीनां द्रव्येने। पृथ्वी आदिसे तेज
पर्यन्त द्रव्योका, खर- भरत्व खरत्व, द्रव- द्रवत्व द्रवत्व,
चल- चलत्व चलत्व, उष्णत्वम् उष्णत्व उष्णत्व, स्वभाव.
एव स्वभाव छे स्वभाव ही है, 'व्याधीनाम् तेवी
रीते रोगोन्ती वैसे ही रोगोकी, पुरुषस्य च अने पुरुषन्ती
और पुरुषकी, भावहेतु तु उत्पत्तिने हेतु पश्च उत्पत्तिका
हेतु मी, स्वभाव स्वभाव छे स्वभाव ही है ॥ २१ ॥

21. Nature alone is the cause, then, of both man and his diseases just as roughness, fluidity, mobility and heat are respectively the nature of earth, water, air and fire".

काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।
भवेत् स्वभावाद्भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥२२॥

काङ्कायन तु त्वारे काङ्कायने तव काङ्कायनने, न इति 'ओम् नथी' ओ प्रभाणे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह कहु कहा, हि केमडे क्योंकि, भावानाम् पदार्थोनी पदार्थोकी, असिद्धि असिद्धि असिद्धि, सिद्धि वा डे सिद्धि या सिद्धि, स्वभावात् एव केवण स्वभावथी केवल स्वभावासे, भवेत् थाय होवे, आरम्भफलम् ते। केमनु इथ तो कर्मका फल, न भवेत् न स भवे नहीं हो सकता ॥२२॥

22. To this (the physician) Kan-kayana said— "No. For, then, effort would be fruitless; and things would either be accomplished or not accomplished simply by the course of nature.

स्रष्टा त्वमितसङ्कल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः ।

चेतनाचेतनस्यास्य जगतः सुखदुःखयोः ॥२३॥

अमितसङ्कल्पः तु अपरिमित स कल्पनाणे। अपरिमित संकल्पवाला, ब्रह्मापत्यम् भ्रष्टाना पुत्र ब्रह्माके पुत्र, प्रजापति तु प्रभापति न प्रजापति ही, चेतन- चेतन चेतन, अचेतनस्य अने अचेतन और अचेतन, अस्य जगतः आ जगतने। इस जगतका, सुख-दुःखयोः च अने सुख दुःखने। और सुख-दुःखका, स्रष्टा स्रष्टा नर छे सर्जन करनेवाला है ॥ २३ ॥

23. So it is the lord of creatures, the son of Brahma, possessed of infinite imagination, that is the creator of the universe, both animate and inanimate, and of both pleasure and pain."

तत्रेति भिक्षुरात्रेयो न ह्यपत्यं प्रजापतिः ।

प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युज्यादसाधुवत् ॥२४॥

भिक्षु आत्रेय भिक्षु आत्रेये भिक्षु आत्रेयने, तत् न इति 'ओम् नथी' ओ प्रभाणे कहु 'ऐसा नहीं' ।

२३ चेतनाचेतनस्यास्य—चेतनाचेतनस्याय (ध)

२४ जगतः—कारण (च द.)

इम प्रकार कहा, हि केमडे क्योंकि, प्रजाहितैषी प्रभापति हित चाहनेवाला, प्रजापतिः प्रभापति प्रजापति, असाधुवत् दुष्ट भुक्तानी पेठे दुष्ट पुरुष की तरह, अपत्यम् प्रभापति प्रजाको, सततम् निरन्तर निरन्तर, दुःखं दुःखोथी दुःखोंसे, न युज्यात् ओडे नहि सयोजित न करे ॥ २४ ॥

24. To this the mendicant Atreya, objecting, said— "No. That is not so. For surely the lord of creatures would never consign his children, whose welfare he always seeks, to suffering like a malevolent person.

कालजस्त्वेव पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः ।

जगत् कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥२५॥

पुरुषः तु पुरुष ते। पुरुष तो, कालजः एव केवण काणथीन उत्पन्न थाय छे केवल कालसे उत्पन्न होता है, तस्य च अने तेना और उसके, चामया रोगो रोग, कालजाः काणथीन्य छे कालजन्य हैं, सर्वम् जगत् सधणुं जगत् सारा जगत्, काल-वशम् काणने आधीन छे कालके आधीन हैं, काल काण काल, सर्वत्र सधणे स्थणे सर्व स्थलमें, कारणम् काणथी छे कारण है ॥ २५ ॥

25. Therefore man is an evolute of time, and man's ailments likewise are born of time. The whole world is under the suzerainty of time and time is the evolvent everywhere."

तत्र पुनर्वसुकृतं समाधानम्—

तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्वसुः ।

मैवं वोचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पक्षसंश्रयात् ॥२६॥

तथा ते प्रभाणे उस प्रकार, विवदताम् विवाद करते हुए, ऋषीणाम् ऋषियोंको, पुनर्वसुः भगवान् पुनर्वसुओ भगवान् पुनर्वसुने, इदम् आ यह, उवाच कहु कहा, एवम् आ प्रभाणे इस प्रकार, मा वोचत विवाद न करो विवाद न करो, हि

२६. मुवाचेदं—प्रोवाचपीन् (च. ध.)

डेभडे क्यौंकि, पक्षसश्रयात् पक्षने वणगी रहेवाथी पक्षमें लगे रहनेसे, तत्त्वम् तत्त्व तत्त्व, दुष्प्रापम् दुर्लभ भूने छे दुर्लभ हो जाना है ॥ २६ ॥

26. Addressing the sages who were thus disputing, (the worshipful) Punarvasu gave utterance thus— "Do not dispute in this wise. Truth is hard to find by taking sides (in a debate).

वादान् सप्रतिवादान् हि वदन्तो निश्चितानिव ।
पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्वतौ ॥२७॥

हि डेभडे क्यौंकि, तिल पीडकवत् जेभे धाण्णीपर भेठेले। मनुष्य जैसे कोल्हूपर बेठा हुआ मनुष्य, गतौ गमन होवा छता पशु गम्य प्रदेश नहि मण-वाथी गमनना अतन पाभते। नथी गमनके होने पर भी गम्य प्रदेशके नही मिलनेसे गमनके अन्तको नही पाता, सप्रतिवादान् तेभे प्रतिवादीनी साथे वैसे प्रति-वादोंके साथ, वादान् वादोने वादोंको, निश्चितान् इव निश्चितनी येठे निश्चितकी तरह, वदन्त. डहेता प्रति-वादी तथा वादीओ कहते हुए वादीयों और प्रतिवादीयों, पक्षान्तम् पक्षना अंतने पक्षके अन्तको, न एव गच्छन्ति पाभता न नथी पाते ही नही ॥ २७ ॥

27. Those who advance arguments and counter-arguments as if they were finalities, never in fact arrive at any conclusion, going round and round like the man who sits on the oil press.

मुक्त्वैवं वादसङ्घट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥२८॥

एवम् आ प्रभाणुना इस प्रकारके, वादसघट्टम् वादसघर्षने वादसघर्षको, मुक्त्वा छोडीने छोड़ कर, अध्यात्मम् अध्यात्मतत्त्वने। अध्यात्मतत्त्वका, अनुचि-न्त्यताम् विचार डरे। विचार करो, तमःस्कन्धे अज्ञान-समूहने अज्ञानसमूहको, अविधूते दूर डर्या सिवाय दूर विषे विना, ज्ञेये ज्ञेय विषयमां ज्ञेय विषयमे, ज्ञानम् ज्ञान

ज्ञान, न प्रवर्तते प्रवर्ततु नथी प्रवृत्त नही होता ॥ २८ ॥

28. Therefore letting go this wordy warfare, apply your minds to the essential truth; but without dispersing the obscuring cloud (of passion) there can be no proper appreciation of the object that is to be known.

येषामेव हि भावानां संपत् संजनयेन्नरम् ।
तेषामेव विपद्याधीन्विधिधान्समुदीरयेत् ॥२९॥

येषाम् एव जे जिन, भावानाम् भावोनी भावोंकी, संपत् संपत्ति संपत्ति, नरम् पुरुषने पुरुषको, संजनयेत् उत्पन्न डरे छे उत्पन्न करती हे, तेषाम् एव ते न भावोनी उन्हीं भावोंकी, विपत् विकृति विकृति, विविधान् नाना प्रकारना नाना प्रकारके, व्याधीन् रोगोने रोगोंको, समु-दीरयेत् उत्पन्न डरे छे उत्पन्न करती है ॥ २९ ॥

29. (Now let me put before you the true cause) It is the very elements whose wholesome combination gives rise to the well-being of man that bring about, in their unwholesome combination, various kinds of diseases".

हिताहिताहारजातस्य लक्षणम्—

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरेव वामकः काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयं—भग-वन्! संपन्नमित्तजस्य पुरुषस्य विपन्नमित्तजानां च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणमिति ॥ ३० ॥

अथ पछी उसके बाद, भगवतः भगवान् भगवान्, आत्रेयस्य आत्रेयनु आत्रेयका, वचनम् वचन वचन, अनुनिशम्य सांभणी सुनकर, पुन एव डरीथी फिर सी, काशिपति काशीपति काशीपति, वामकः वामके वामकने, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रे-

३० "नित्तजस्य—नित्तजस्य (ग ठ.)

,, रोगाणाम्—व्याधीना (च)

,, "कारणमिति—कारण भवतीति (घ)

२८ नाविधूते तमःस्कन्धे—नाविधूततमःस्कन्धे (घ)

,, ज्ञेये ज्ञान—ज्ञेयज्ञानम् (घ.)

यसे, उवाच ऽहं कदा, भगवन् भगवन् भगवन्, संपन्नमित्तजस्य आवेनी सपत्तिथी उत्पन्न यन्तार भात्रीकी सपत्तिके कारण उत्पन्न होनेवाले, पुरुषस्य पुत्रपुत्री पुरुषकी, विपन्नमित्तजानाम् च अने विकृतिने कारणे उत्पन्न यन्तार और विकृतिके कारण उत्पन्न होनेवाले, रोगाणाम् रोगोनी रोगोकी, अभिवृद्धि-अभिवृद्धिनु अभिवृद्धिका, कारणम् कारण, किम् इति शु छे ? क्या है ? ॥ ३० ॥

30. On hearing this deliverance of the worshipful Atreya, Vamaka the king of Kasi, once again questioned— "Sir, what is the factor that promotes the growth both of man who is born of wholesome combination and of diseases that are born of unwholesome combination ? "

तमुवाच भगवानात्रेयः—हिताहारोपयोग एक एव पुरुषवृद्धिकरो भवति, अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधिनिमित्तमिति ॥ ३१ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये आत्रेयने, तम् तेने उससे, उवाच ऽहं कदा, हित-हितकर, आहार-आहारने आहारका, उपयोग उपयोग, एक एव अत्रेय अकेला ही, पुरुष-पुरुषकी, वृद्धिकरः वृद्धि करनेवाला, भवति छे है, अहित-अने अहित और अहित, आहार-आहारने आहारका, उपयोग. पुन उपयोग उपयोग, व्याधिनिमित्तम् इति रोगनु कारण छे रोगका कारण है ॥ ३१ ॥

31. To him replied the worshipful Atreya— "The use of a wholesome diet is the only factor that promotes the healthy growth of man, and the

३१ हिताहारोपयोग एक एव—हिताहारोपयोग एव (य.)

,, पुरुषवृद्धिकरो—पुरुषस्य वृद्धिकरो (ग)

,, , —पुरुषस्याभिवृद्धिकरो (क घ छ)

,, व्याधिनिमित्तमिति—व्याधीना निमित्तमिति (घ)

,, ,, —व्याधीनामिति (ग. च. ञ.)

factor that makes for disease is the indulgence in unwholesome diet "

एवंवादिनं भगवन्तमाधेयमग्निवेश उवाच—कथं सिह भगवन् ! हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमनपवादमभिजानीमहे;

एवम् ओ प्रभाणे इस प्रकार, वादिनम् उहेता कहते हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयको, अग्निवेश अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच ऽहं कदा, भगवन् भगवान् भगवान्, इह अहं यहा, हिताहितानाम् हित अने अहित हित और अहित, आहारजातानाम् आहार समूहोनु आहारसमुदायोका, अनपवादम् अपवादरहित अपवादरहित, लक्षणम् लक्षण, कथम् कथी रीति किस तरह, अभिजानीमहे अहं रीति जान महे

32-(I). Unto the worshipful Atreya, who was thus declaring, Agnivesa put the question— "How, Sir, shall we know unerringly the characteristics of both, the wholesome and the unwholesome varieties of diet ?

हितसमाख्यातानामाहारजातानामहिबसमाख्यातानां च मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्वमुपलभामहे इति ॥ ३२ ॥

हितसमाख्यातानाम् हितकर उहेला हितकर कहे हुए, अहितसमाख्यातानाम् च तथा अहितकर उहेला और अहितकर कहे हुए, आहारजातानाम् आहारसमूहोनु आहारसमूहोका, मात्रा-मात्रा मात्रा, काल-काल, क्रिया-क्रिया क्रिया, भूमि-भूमि भूमि, देह-देह देह, दोष-दोष दोष, पुरुष-तथा पुरुषकी एव पुरुषकी. अवस्थान्तरेषु भिन्न भिन्न अवस्थाओमां भिन्न भिन्न अवस्थाओमं, विपरीतकारित्वम् विपरीत गुणोने करनेवाले विपरीत गुणोंका करना, उपलभामहे इति आपणे ज्ञेय्ये छीये हम देखते हैं ॥ ३२ ॥

३२ अभिजानीमहे—अभिजानीम (ग)

,, , —अभिजानीयाम् (घ.)

,, ,, —अभिजानीयात् (ख. त.)

32. It is because we find that the articles of diet that are described to be wholesome, as also those that are described to be unwholesome tend to produce opposite results by variation in the condition of quantity, season, mode of preparation, habitat, constitution, the predominant humor, and person ”

तमुवाच भगवानात्रेयः—यदाहारजातमग्निवेश ! समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्धितं विद्धि, विपरीतं त्वहितमिति, इत्येतद्धिताहितलक्षणमनपवादं भवति ॥ ३३ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेय-ने, तम् तेने उससे, उवाच कृष्ण वहा, अग्निवेश हे अग्नि-वेश ! हे अग्निवेश !, यद् ने जो, आहारजातम् आहारसमूह आहारसमूह, समान समान अपरथाभां रहेला सम अवस्थामें रही हुई, शरीर- शरीरना शरीरकी, धातून् धातुओने धातुओंको, प्रकृतौ प्रकृतिभां प्रकृतिमें स्थाप-यति स्थापित करे छे स्थापित करता है, विषमान् च अने विषम धातुओने और विषम धातुओंको, समी-करोति समान करे छे समान करता है, इति एतद् अने इसको, हितम् हितकर हितकारक, विद्धि ज्ञेया जानो, विपरीतम् तु अने विपरीतने और विपरीतको, अहितम् इति अहित ज्ञेया अहित जानो, इति ओ प्रभाषे इस प्रकार, एतत् आ यह, हित-अहितलक्षणम् हित अने अहितनु लक्षण हित और अहितके लक्षण, अनपवादम् अपवादरहित अपवादरहित, भवति छे हे ॥ ३३ ॥

33. Unto him the worshipful Atreya said— “ O, Agnivesa, know that that class of foods which helps the har- monized body-elements to retain their state of equilibrium and the discor- dant body-elements to gain equilibrium, as the wholesome one, and the un- wholesome one to be that which acts in

the opposite manner. This definition of the wholesome and the unwhole- some will be found to be infallible.”

एवंवादिनं च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच— भगवन् ! न त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभि- पजो विज्ञास्यन्ति ॥ ३४ ॥

एवम्- ओ प्रभाषे इस प्रकार, वादिनम् कहेला कहते हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयेने आत्रेयको, अग्निवेश अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच कृष्ण कहा, भगवन् भगवन् भगवन्, एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार उपदिष्टम् कहेला कहे हुए, एतत् अने उसको, तु ते तो, भूयिष्ठकल्पा उत्तम, मध्यम अने कनिष्ठ उत्तम मध्यम और कनिष्ठ, सर्वभिपज अधा वैद्यो सब वैद्य, न विज्ञास्यन्ति नहि समझ शके नहीं समझ सकेंगे ॥ ३४ ॥

34. Once again to the worshipful Atreya who was thus propounding, Agnivesa said— “ Sir, instruction which is thus given out (that is, so laconically) is not capable of being understood by the generality of physicians ”.

आहारविधिविशेषाणां लक्षणनोऽव्यवतश्च व्याख्यानम्—

तमुवाच भगवानात्रेयः—येषां हि विदितमाहार- तत्त्वमग्निवेश ! गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावय- वशश्च मात्रादयो भावाः, त एतदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहन्ते !

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयेने, तम् तेने उससे, उवाच कृष्ण कहा, अग्निवेश हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, गुणतः गुणथी गुणसे, द्रव्यतः द्रव्यथी द्रव्यसे, कर्मतः अने कर्मथी और कर्मसे, आहारतत्त्वम् आहार- तत्त्व आहारतत्त्व, येषाम् ज्ञेयानु जिनको, विदितम्

३४ सर्वभिपजो—सर्वेऽपि भिपजो (ग)

३५ कर्मतः—कर्मन सामान्यतः (घ)

, उत्सहन्ते—उत्सहेरन् (च)

अश्लेषु होय छे जाना हुआ है, सर्वावयवश्च च अने अने सर्व अवयवोऽपि और सब अवयवोंसे, मात्रादयः भावा मात्रादि पदार्थो अश्लेषा होय छे मात्रादि भाव जाने हुए हैं, ते तेऽपि वे, एवम् अने प्रमाणे इस प्रकार, उपदिष्टम् कहेला कहे हुए, एतद् अने इसको, विज्ञातुम् अश्लेषाने जाननेको, उत्सहन्ते सभर्था थाय छे समर्थ होते हैं,

35-(1). To him the worshipful Atreya replied— “O, Agnivesa! those to whom the science of dietetics is known in respect of components, actions and in respect of every detail, as well as the proper measure etc, would prefer to learn from instruction imparted in this manner.

यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्व-
भिषजो विज्ञास्यन्ति, तथैतदुपदेक्ष्यामो मात्रादीन्
भावाननुदाहरन्तः; तेषां हि बहुविधविकल्पा
भवन्ति ।

यथा तु खलु ने रीते जिस प्रकार, उपदिष्टम् कहेलुं कहा हुआ, एतत् आ यह, भूयिष्ठकल्पा उत्तम, मध्यम अने दुर्निष्ठ उत्तम मध्यम और कनिष्ठ, सर्वभिषज. सधणा वैद्यो सब वैद्य, विज्ञास्यन्ति सभर्था शके समझ सकें, तथा तेऽपि रीते उस प्रकार, मात्रादीन् मात्रा आदि मात्रा आदि, भावान् पदार्थोने भावोंको, अनुदाहरन्त कहेला सिवाय बिना कहे, एतत् अने इसको, उपदेक्ष्याम कहेलुं कहेंगे, हि उभये क्योंकि, तेषाम् तेऽपि उनको, बहुविध- धर्मी अतना बहुत प्रकारके, विकल्पा भेदे भेद, भवन्ति थाय छे होते हैं,

35-(2). But in order that the generality of physicians may understand this teaching, we shall give our

instruction without illustration of the measure etc. These, to be sure, are of various gradations.

आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावय-
वतश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

आहारविधि- आहारविधिना आहारविवेके, विशेषान् भेदोऽपि भेदोका, तु खलु तो तो, लक्षणत च लक्षणोऽपि लक्षणोंसे, अवयवतः च अने अवयवोऽपि और अवयवोंसे, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान- करेथु व्याख्यान करेगे ॥ ३५ ॥

35. As regards the variations in the rule concerning diet, we shall explain them with reference both to the general and to the particular.

तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थभेदात्,
स पुनर्द्वियोनिः, स्थावरजङ्गमात्मकत्वात्, द्विविध-
प्रभावः, हिताहितोदकविशेषात् चतुर्विधोपयोगः,
पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात्; षडास्वादः, रसभे-
दतः षड्विधत्वात्;

तत् यथा नेमके जैसेकि, अर्थभेदात् भावाने योग्य-
पञ्चरूप अर्थभां भेद न होवाथी खानेके योग्य होना-
रूप अर्थमे भेद न होनेसे, आहारस्य आहारनी आहारकी,
आहारत्वम् आहारता आहारता, एकविधम् अने प्रकारनी
छे एक प्रकारकी है, स ते वह, पुन वणी फिर,
स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् स्थावर-जंगमभेदे स्थावरजङ्गम-
रूपसे, द्वियोनि अने उत्पत्तिस्थानवाणो छे दो उत्पत्ति-
स्थानवाला है, हिताहित- हित अने अहित हित और
अहित, उदकविशेषात् परिष्णामभेदेथी परिणामभेदसे,
द्विविधप्रभाव अने प्रकारना प्रभाववाणो छे दो प्रकारके
प्रभाववाला है, पान- पेय पेय, अशन- भोज्य भोज्य,
भक्ष्य- लक्ष्य भक्ष्य, लेह्य- तथा लेह्यरूपे और लेह्यरूप,
उपयोगात् उपयोगोऽपि उपयोगसे, चतुर्विध- चार प्रकारना
चार प्रकारके, उपयोगः उपयोगवाणो छे उपयोगवाला है,
रसभेदतः रसभेदेथी रसभेदसे, षड्विधत्वात् छे प्रकारने
होवाथी छे प्रकारका होनेसे, षडास्वाद छे स्वादवाणो
छे छ. स्वादवाला है,

३५ भूयिष्ठकल्पाः — भूयिष्ठविकल्पा (अ)

„ सर्वभिषजो—सर्वेऽपि भिषजो (ग)

„ भावाननु—सर्वाननु (च. द.)

„ भावाननुदाहरन्त — भावानुदाहरन्त (झ. त.)

„ „ —भावानुदाहरन्तु (द.)

३६. तद्यथा—तत्र (ग.)

36-(1). They (the dietetic rules) are as follows— Food is all of one kind, eatability being the common feature But it is of two kinds as regards its source, one kind being inanimate and the other animate; it is also two-fold in respect of its action, consequent on its being either wholesome or unwholesome in effect It is fourfold in respect of mode of taking, viz., being used as drink, eatable, masticable and lickable It is six-fold in respect of taste, because there are six categories of tastes

विंशतिगुणः, गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्द-
तीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णख-
रसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानुगमात्, अपरिसंख्येयवि-
कल्पः, द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यात् ॥ ३६ ॥

गुरु- गुरु, लघु- लघु, शीत- शीत, शीत, उष्ण- उष्ण, स्निग्ध- स्निग्ध, स्निग्ध, रूक्ष- रूक्ष, मन्द- मन्द, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण, तीक्ष्ण, स्थिर- स्थिर, स्थिर, सर- सर, सर, मृदु- मृदु, मृदु, कठिन- कठिन, कठिन, विशद- विशद, विशद, पिच्छिल- पिच्छिल, पिच्छिल, श्लक्ष्ण- श्लक्ष्ण, श्लक्ष्ण, खर- खर, खर, सूक्ष्म- सूक्ष्म, सूक्ष्म, स्थूल- स्थूल, स्थूल, सान्द्र- सान्द्र, सान्द्र, द्रव- द्रव, द्रव, अनुगमात् अनुगमात् होवांशी गुणयुक्त होनेसे, विंशतिगुण- बीस गुणवाले। छे बीस गुणवाला है, द्रव्य- आहारनां द्रव्ये। आहारके द्रव्यों, संयोग- संयोग इनके संयोग, करण- अने संस्कारनी और संस्कारके, बाहुल्यात् बाहुल्ये। बाहुल्यसे, अपरिसंख्येय- अगणित असंख्य, विकल्प- भेदवाले। छे भेदवाला है ॥ ३६ ॥

36. It is twenty-fold in respect of properties, viz, heavy, light, cold, hot, unctuous, dry, slow, acute, stable, fluid, soft, hard, clear, viscid, refined,

smooth, rough, subtle, gross, dense and liquid It is of countless variety by reason of the diversity of ingredients, their combinations and methods of preparations

तस्य खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते, भूयिष्ठकल्पानां च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्चा-
हिततमाश्च, तांस्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः ॥ ३७ ॥

तस्य खलु तेना उसके, ये ये जे जे जो जो, विकारावयवा विकारना अवयवो विकारके अवयवों, भूयिष्ठम् धृष्टे भागे बहुत करके, उपयुज्यन्ते वपराय छे उपयोगमें लिये जाते हैं, भूयिष्ठकल्पानाम् अने मोटा भागना बहुतसे, मनुष्याणाम् मनुष्योंने मनुष्योंको, प्रकृत्या एव प्रकृतिथी जे प्रकृतिसे ही, हिततमा अत्यंत हितकारक अत्यंत हितकर, अहिततमा च तथा अत्यंत अहितकारक छे एवं अत्यंत हानिकारक हैं, तान् तान् तेने तेने उन उनको, यथावत् भराभर यथार्थ रूपमें, उपदेक्ष्याम कहेछु कहेंगे ॥ ३७ ॥

37. Nevertheless we shall enumerate in due order such and such particular classes of articles as are most commonly used and tend by nature to be the most beneficial or the most baneful to the majority of human beings.

प्रकृत्यैव हिततमानामाहारद्रव्याणा निर्देश —

तद्यथा—लोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्यत-
मत्वे श्रेष्ठतमा भवन्ति, मुद्गाः शमीधान्यानाम्,
आन्तरिक्षमुदकानां, सैन्धवं लवणानां, जीवन्ती-
शाकं शाकानाम्, ऐणेयं मृगमांसानां, लावः पक्षि-
णां, गोधा विलेशयानां, रोहितो मत्स्यानां, गव्यं

३७ तस्य-यस्य (ठ)

, उपयुज्यन्ते-उपकल्पन्ते (प)

, उपदेक्ष्याम - अनुव्याख्यास्याम (ष ठ)

सर्पिः सर्पिषां, गोक्षीरं क्षीराणां, तिलतैलं स्थावर-
जातानां स्नेहानां, वराहवसा आनूपमृगवसानां,
चुलुकीवसा मत्स्यवसानां, पाकहंसवसा जलचर-
विहङ्गवसानां, कुक्कुटवसा विष्किरशकुनिवसानां,
अजमेदः शाखादमेदसां, शृङ्गवेरं कन्दानां, मृद्वीका
फलानां, शर्करेश्चुविकाराणाम्, इति प्रकृत्यैव
हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ३८ ॥

तद् यथा जेम ३ जैसे कि, शूकधान्यानाम् शूक-
धान्येभां शूकधान्योंमें, लोहितशाल्य. लाल शोभा
लाल शालि, शमीधान्यानाम् शमीधान्येभां गमीधा-
न्योंमें, मुद्गा. भग मूग, उदकानाम् जलोभां जलोंमें,
आन्तरिक्षम् वर्षाज्ज आकाशसे गिरा हुआ जल, लव-
णानाम् लवणोभा लवणोंमें, सैन्धवम् सिधव सैवानमक,
शाकानाम् शाकोभां शाकोंमें, जीवन्तीशाकम् दोडीनु
शाड डोडीका शाक, मृगमांसानाम् पशुमांसोभां पशु-
ओंके मासोंमें, ऐण्यम् ऐण्यभुगनु भांस एणमृगका मास,
पक्षिणाम् पक्षीओभां पक्षियोंमें, लाव. लावतु भांस
लावमास, विलेशयानाम् विलेशयोभां विलेशयोंमें, गोधा
धोनु भांस गोहका मास, मत्स्यानाम् माछलीओभां
मछलियोंमें, रोहित. रोहिततु भांस रोहितका मास,
सर्पिषाम् धृतोभां धृतोंमें, गव्यम् सर्पि गायतु धी
गायका घी, क्षीराणाम् दूधोभां दूधोंमें, गोक्षीरम् गायतु
दूध गौका दूध, स्थावरजातानाम् स्थावर पदार्थोभां
नीडणता स्थावर पदार्थोंसे निकाले जाते, स्नेहानाम्
स्नेहोभां स्नेहोंमें, तिलतैलम् तलनु तेल तिलका तैल,
आनूपमृगवसानाम् आनूप पशुओनी चरणीओभां
आनूप पशुओंकी वसाओंमें, वराहवसा वराहनी वसा
वराहकी वसा, मत्स्यवसानाम् माछलीनी वसाओभां
मछलियोंकी वसाओंमें, चुलुकीवसा चुलुडी माछलीनी
वसा चुलुकीमत्स्यकी वसा, जलचर-विहङ्गवसानाम् जल-
चर पक्षीओनी वसाओभां जलचर पक्षियोंकी वसाओंमें,
पाकहंसवसा पाकहंसनी वसा पाकहंसकी वसा, विष्किर-
शकुनि-वसानाम् विष्किर पक्षीओनी वसाओभां विष्किर
पक्षियोंकी वसाओंमें, कुक्कुटवसा कुड्डानी वसा मुर्गेकी

वसा, शाखाद-मेदसाम् शाखाभक्ष्य प्राणीओना मेदोभां
शाखाभक्षी प्राणियोंके मेदोंमें, अजमेदः अजरोंमे मेद
वक्कोका मेद, कन्दानाम् डोभां कन्दोंमें, शृङ्गवेरम्
आहु अदरख, फलानाम् फलोभां फलोंमें, मृद्वीका द्राक्ष
मुनका, इक्षु विकाराणाम् अने शेरीनी अनावरोभां
और गन्नेकी वनावरोंमें, शर्करा साकर मिसरी, पथ्यतमत्वे
अति पथ्यपथ्योभां अति हितकरत्वमें, श्रेष्ठतमा श्रेष्ठ-
तम श्रेष्ठतम, भवन्ति छे हैं, इति आ प्रमाणे इस
प्रकार, प्रकृत्या एव स्वभावधीन स्वभावसे ही, हितत-
मानाम् परम हितकारी परम हितकारक, आहारविकाराणाम्
अन्नपानोनां अन्नपानोंके, द्रव्याणि द्रव्य द्रव्य प्राधा-
न्यत प्रधानपण्ये प्रधानरूपसे, व्याख्यातानि उद्देश्य कहे
गये, भवन्ति छे हैं ॥ ३८ ॥

38. Thus the most wholesome as
diet are—red sali rice among grains
that are furnished with awns (mono-
cotyledons); green gram among pul-
ses (dicotyledons); rain water (collec-
ted directly) among waters; rocksalt
among salts, cork-swallow wort among
potherbs; venison (flesh of Indian
antelope) among animal fleshs; the
common quail among birds; the iguana
among terriculous creatures; the rohita
fish among fishes; cow's ghee among
ghees; cow's milk among milks; the
til-oil among vegetable oils; the lard
(hog's fat) among the fats of wet-
land animals; the fat of the susu (gan-
getic dolphin) among fish fats; the
fat of the white swan among the
aquatic birds, the fat of the hen
among gallinaceous birds; the fat of
goat among the fats of herbivorous
animals; ginger among bulbs; grape
among fruits, sugar among the pro-
ducts of the sugar cane. In this

manner those varieties of foods which are by nature the most wholesome (of their class) have in the main been enumerated.

प्रकृत्यैवाहिततमानामाहरद्रव्याणा निर्देश —

अहिततमानप्युपदेक्ष्यामः—यवकाः शूकधान्यानामपथ्यतमत्वेन प्रकृत्यतमा भवन्ति, माषाः शमीधान्यानां, वर्णानादेयमुदकानाम्, ऊषणं लवणानां, सर्पपशाकं शाकानां, गोमांसं मृगमांसानां, काणकपोतः पक्षिणां, मेको विलेशयानां, चिलिचिमो मत्स्यानाम्, आविकं सर्पिः सर्पिषाम्, अविक्षीरं क्षीराणां, कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानां, महिषवन्मा आनूपमृगवसानां, कुम्भीरवसा मत्स्यवसानां, काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानां, चटकवसा विष्किरशकुनिवसानां, हस्तिमेदः शाखादमेदसां, निकुचं फलानाम्, आलुकं कन्दानां, फाणितमिश्रविकाराणाम्,

अहिततमान् अत्यन्त हानिकरं द्रव्योको, अपि पशु भी, उपदेक्ष्यामः उद्देश्ये कहेगे, शूकधान्यानाम् शूकधान्यानां शूकधान्योर्मे, यवका यवक, शमीधान्यानाम् शमीधान्यानां शमीधान्योर्मे, माषा अऽऽ उडद, उदकानाम् जलोर्मे, वर्णानादेयम् वर्णानां नदीजल वर्णांका नदीजल, लवणानाम् लवणोर्मे, ऊषणम् ऊषणं ऊषण, शाकानाम् शाकोर्मे, सर्पपशाकम् सरसपशु शाकं सरसोका शाक, मृगमांसानाम् पशुमांसोर्मा पशुओके मासोर्मे, गोमा-

सम् गायन्तु मांस गायका मास, पक्षिणाम् पक्षीओर्मा पक्षियोर्मे, काणकपोतः छोको काणकपोत, विलेशयानाम् भिलेशयोर्मा विलेशयोर्मे, मेक देडको मेडक, मत्स्यानाम् माछदीओर्मा मछलियोर्मे, चिलिचिम चिलिचिम मत्स्य चिलिचिम मत्स्य, सर्पिषाम् धीनी ओतोर्मा वीकी जातोर्मे, आविकन् सर्पिः घेंटीनु धी मेडका घी, क्षीराणाम् दूधोर्मा दूधोर्मे, अविक्षीरम् घेंटीनु दूध मेडका दूध, स्थावरस्नेहानाम् स्थावर स्नेहोर्मा स्थावर स्नेहोर्मे, कुसुम्भस्नेह कुसुम्भ तेल कुसुम्भका तैल, आनूपमृगवसानाम् आनूप पशुओर्मा वसाओर्मा आनूप पशुओकी वसाओर्मे, महिषवसा पाडानी थरथी मैसेकी वसा, मत्स्यवसानाम् माछदांणी वसाओर्मा मछलियोकी वसाओर्मे, कुम्भीरवसा कुम्भीरनी वसा कुम्भीरकी वसा, जलचरविहङ्गवसानाम् जलचर पक्षीओर्मा वसाओर्मा जलचर पक्षियोकी वसाओर्मे, काकमद्गुवसा जलकागडानी वसा जलकौएकी वसा, विष्किरशकुनिवसानाम् विष्किर पक्षीओर्मा वसाओर्मा विष्किर पक्षियोकी वसाओर्मे, चटकवसा चटकाणी वसा चटककी वसा, शाखादमेदसाम् शाखादक्षी पशुओर्मा शाखादक्षी पशुओके मेदोर्मे, हस्तिमेद हाथीने मेद हाथीका मेद, फलानाम् फलोर्मा फलोर्मे, निकुचम् लडुथ बडहर, कन्दानाम् कंदोर्मा कन्दोर्मे, आलुकम् आलू आलू, इक्षुविकाराणाम् अने शेरडीनी अनावटोर्मा और गन्नेकी वनावटोर्मे, फाणितम् फाणित फाणित, अपथ्यतमत्वेन अत्यन्त अपथ्यतमत्वे अति अपथ्यत्वसे, प्रकृत्यतमाः सौथी अधिक सबसे अधिक, भवन्ति छे हैं;

39-(1). Now we shall enumerate those articles of diet too, that are the most unwholesome. Thus the most unwholesome as diet are—wild barley among grains furnished with awns (mono-cotyledons), blackgram among pulses (dicotyledons); river-water in the rainy season among waters; the saline-soil salt among salts; the rape-seed plant among potherbs, beef among animal-fleshes; the young-dove among the birds;

३९ अहिततमानप्यु—अत ऊर्ध्वमहितानप्यु (क घ च छ)

„ „ —अहितानप्यु (घ)

„ „ —अहितानु (ठ)

„ अपथ्यतमत्वेन—अपथ्यत्वे (ग घ)

„ प्रकृत्यतमा—अपथ्यतमा (घ)

„ „ —निकृत्यतमा (झ)

„ ऊषण—औषण (ग. घ)

„ कुम्भीरवसा—कुम्भीरवसा (ज)

„ चटकवसा—कारणवसा (ख ग. ठ)

the frog among terriculous creatures, the chilichima fish among the fishes; the ghee of sheep's milk among ghees; sheep's milk among milks, the safflower-oil among vegetable oils; the fat of the buffalo among the fats of wetland animals; the gangetic garial among the fats of fishes; the fat of the water-foul among the fats of aquatic birds, the fat of the sparrow among fats of gallinaceous birds; the fat of the elephant among the fats of herbivorous animals; the wild jack-fruit among fruits, The aluka among the bulbs, treacle among all the products of the sugar-cane,

इति प्रकृत्यैवाहिततमोनामाहारविकाराणां प्रकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति, (इति) हिताहितावयवो व्याख्यात आहारविकाराणाम् ॥३९॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, प्रकृत्या एव स्वभाव-यथी स्वभावसे ही, अहिततमानाम् अत्यंत अहितकर-रूप अत्यन्त हानिकारक, आहारविकाराणाम् अन्नपानोभा अन्नपानोमें, प्रकृष्टतमानि अत्यंत प्रधान अत्यन्त-प्रधान, द्रव्याणि द्रव्ये द्रव्य, व्याख्यातानि उल्लेख कहे गये, भवन्ति छे हैं; (इति आ प्रभाषे इस प्रकार), आहारविकाराणाम् अन्नपानना अन्नपानके, हिताहित-हित-कर अने अहितकर और अहितकर, अवयव विभागनु विभागका, व्याख्यातः व्याख्यान करवाभां आशु छे व्याख्यान किया गया है ॥ ३९ ॥

39. Thus have been enumerated those varieties of foods, each of which is by nature the most unwholesome of its class. Thus ends the elucidation of the wholesome and the unwholesome among various kinds of foods.

अध्याया सग्रह —

अतो भूयः कर्मौषधानां च प्राधान्यतः सानु-वन्धानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठम्, उदकमाश्वासकराणां (सुरा श्रमहराणां), क्षीरं जीवनीयानां, मांसं बृंहणी-यानां, रसस्तर्पणीयानां, लवणमन्नद्रव्यरुचिकरा-णाम्, अम्लं हृद्यानां, कुक्कुटो बल्यानां, नक्र-रेतो वृष्याणां, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां, सर्पि-र्वातपित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, वमनं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां, व-स्तिर्वातहराणां, खेदो मार्दवकराणां, व्यायामः स्थैर्यकराणां, क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां, (तिन्दुकमन-न्नद्रव्यरुचिकराणाम्), आमं कपित्थमकण्ठ्यानाम्, आविकं सर्पिरहृद्यानाम्, अजाक्षीर शोषघ्नस्तन्यसा-त्स्वरक्तस्राहिकरर्क्तापित्तप्रशमनानाम्, अविक्षीर श्लेष्मपित्तजननानां, महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां, म-न्दकं दध्याभेद्यन्दकराणां, गवेधुकात्रं कर्शनीयाना-म्, उदालकात्रं विरूक्षणीयानाम्, इक्षुमूत्रजननानां, यवाः पुरीषजननानां, जाम्बवं वातजननानां, शङ्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानां, कुलत्था अम्ल-पित्तजननानां, माषाः श्लेष्मपित्तजननानां,

अतः भूय उवे पृथी अव यहासे, प्राधान्यतः च प्रधानपञ्चाथी प्रधानतासे, औषधानाम् औषधानु औष-थोका, कर्म कर्म कर्म, सानुवन्धानि अने अनुसंहित और फलसहित, द्रव्याणि द्रव्येने द्रव्योको, अनुव्याख्या-स्यामः उल्लेख कहेंगे, तद् यथा जेभे जैसेकि, वृत्तिकराणाम् व्यवहाराणां उदकमाश्वासकराणां जीवननिर्वाह करनेवालोंमें, अन्नम् अन्न अन्न, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, आश्वासकराणाम् सान्त्वन करवालाओंमा सान्त्वन देनेवालोंमें, उदकम् जल, (श्रमहराणाम् श्रम करवालाओंमा श्रम हरने-वालोंमें, सुरा सुरा सुरा), जीवनीयानाम् व्यवहाराणां जीवन देनेवालोंमें, क्षीरम् दूध दूध, बृंहणीयानाम्

४०. उदकमाश्वासकराणां—उदकमाप्यायनकराणां (ग च ४)
 ,, श्लेष्मपित्तप्रशमनानां—श्लेष्मपित्तहराणां (ग)
 ,, श्लेष्महराणां—श्लेष्मप्रशमनानां (ज ६.)
 ,, श्लेष्मपित्तजननानां—श्लेष्मपित्तोपचयकराणां (ग. घ. ज त. प)
 ,, इक्षुमूत्रजननानां—दाक्षा मूत्रजननानां (प)

पुंल्लु डरनारांओभां वृद्धण करनेवाल्लोमें, माखम् मांस
मास, तर्पणीयानाम् तर्पणु डरनारांओभां तर्पण करने-
वाल्लोमें, रसः रस रस, अन्नद्रव्यरुचिकराणाम् आहार-
द्रव्योभां रुचि उत्पन्न डरनारांओभां आहारद्रव्योमे
रुचि उत्पन्न करनेवाल्लोमें, लवणम् लवणु नमक,
हृद्यानाम् हृदयेने प्रिय लागनारांओभां हृदयको प्रिय
लगनेवाल्लोमें, अम्लम् आटे रस खट्टा रस, बल्यानाम् भण
आपनारांओभां बल देनेवाल्लोमें, कुक्कुट कुङ्को मुर्गा,
वृष्याणाम् वृष्योभां वृष्योमें, नक्ररेतः नक्रवीर्यं नक्रवीर्य,
श्लेष्मपित्तप्रशसनानाम् उक्ष तथा पित्तने शांत डरनारां-
ओभां कफ तथा पित्तको शांत करनेवाल्लोमें, मधु मध
शहद, वातपित्तप्रशसनानाम् वात तथा पित्तने शांत
डरनारांओभां वात तथा पित्तको शान्त करनेवाल्लोमें, सर्पि
धी घी, वातश्लेष्मप्रशसनानाम् वात तथा उक्षने शांत
डरनारांओभां वात तथा कफको शान्त करनेवाल्लोमें, तैलम्
तेल तेल, श्लेष्महराणाम् उक्ष डरनारांओभां कफ हरने-
वाल्लोमें, वमनम् वमन वमन, पित्तहराणाम् पित्त डरना-
रांओभां पित्त हरनेवाल्लोमें, विरेचनम् विरेचन विरेचन
वातहराणाम् वात डरनारांओभां वात हरनेवाल्लोमें,
वस्ति भरित वस्ति, मार्दवकराणाम् मृदुता डरनारां-
ओभां मृदुता करनेवाल्लोमें, स्वेद स्वेद स्वेद स्थैर्यकरा-
णाम् स्थिरता डरनारांओभां स्थिरता करनेवाल्लोमें,
व्यायाम व्यायाम व्यायाम, पुंस्त्वोपघातिनाम् पुंरुप-
त्वने नाश डरनारांओभां पुरुषत्वको नष्ट करनेवाल्लोमें,
क्षार क्षार क्षार, (अन्नद्रव्यरुचिकराणाम् अन्न सिवा-
यनां द्रव्योभां रुचि डरनारांओभां अन्न सिवायके
दूसरे द्रव्योमें रुचि करनेवाल्लोमें, तिन्दुकम् तिन्दुक तिन्दुक),
अकण्ठ्यानाम् उक्षनु हित नहि डरनारांओभां कण्ठका
हित नहीं करनेवाल्लोमें, आमम् कम्पित्यम् कायु डोडु
कच्चा कैय, अहृद्यानाम् हृदयेने प्रिय नहि लागनारां-
ओभां हृदयको प्रिय नहीं लगनेवाल्लोमें, आविकम् सर्पि
घेंटीनु घी मेड़का घी, शोषघ्न क्षयने नाश डरनारां
शोषको नष्ट करनेवाले, स्तन्य-धावणुने वधनारां स्त-
न्यको बढ़ानेवाले, सात्म्य-सात्म्य सात्म्य, रक्तसाग्राहिक-
लोढीने रक्तनारां रक्तको रोकनेवाले, रक्तपित्तप्रशसनानाम्
अने रक्तपित्तनु शमन डरनारां द्रव्योभां और रक्तपि-
त्तको शमन करनेवाले द्रव्योमें, अजाक्षीरम् अक्षरीनु दूध
वकरीना दूध, श्लेष्मपित्तजननानाम् उक्ष तथा पित्तने

उत्पन्न डरनारांओभां कफ तथा पित्तको उत्पन्न करने-
वाल्लोमें, अविक्षीरम् घेंटीनु दूध मेड़का दूध, स्वप्नजन-
नानाम् निद्रा उत्पन्न डरनारांओभां निद्राको उत्पन्न
करनेवाल्लोमें, महिषीक्षीरम् लेसनु दूध भैमका दूध,
अभिष्यन्दकराणाम् अभिष्यन्द डरनारांओभां अभिष्यन्द
करनेवाल्लोमें, मन्दकम् दधि मन्दकत दही मन्दजात दही,
कशीनीयानाम् कृशता डरनारांओभां कृशता करनेवाल्लोमें,
गवेधुकाश्रम् शेगी गवेधुक, विरूक्षणीयानाम् रूक्षता डर-
नारांओभां रुक्षता करनेवाल्लोमें, उद्दालकान्नम् उद्दाली
डोढरानु लोभन वनकोदोंका भोजन, मूत्रजननानाम् मूत्रने
उत्पन्न डरनारांओभां मूत्रके उत्पन्न करनेवाल्लोमें, इक्षु-
शेरडी ईख, पुरीषजननानाम् भणने उत्पन्न डरनारांओभां
मलको उत्पन्न करनेवाल्लोमें, यवाः जौ, वातजनना-
नाम् वातने उत्पन्न डरनारांओभां वातको उत्पन्न करने
वाल्लोमें, जाम्बवम् अणु जामूनका फल, श्लेष्मपित्तजन-
नानाम् उक्ष तथा पित्तने उत्पन्न डरनारांओभां कफ
तथा पित्तको उत्पन्न करनेवाल्लोमें, शङ्कुल्य शङ्कुली,
अम्लपित्तजननानाम् अम्लपित्त डरनारांओभां
अम्लपित्त करनेवाल्लोमें, कुलत्था उण्ठी कुलथी, श्लेष्म-
पित्तजननानाम् अने उक्ष तथा पित्त डरनारांओभां
कफ तथा पित्त करनेवाल्लोमें, माषा अउद सर्पथी श्रेष्ठ छे
उडद सबसे श्रेष्ठ है,

40-(1). Again we shall describe the main actions of drugs and the substances producing those effects predominantly. They are — Food is the foremost among those that sustain life; water among those that are refreshing agents, (wine among acopics); milk among vitalizers; flesh among roborants, flesh-juice among demulcents; salt among appetizers; acid juices (fruit etc.) among cordials, the flesh of the cock (or hen) among promoters of strength, the semen of the alligator among virilifics; honey among those that are curative of

kapha and pitta; ghee among those that allay vata and pitta; the oil of til among those that allay vata and kapha; the procedure of emesis is the best among those that allay kapha; purgation among those that allay pitta; enema among those that allay vata; sudation among those that soften (the body); exercise among those that make for firmness (of the body); alkali among those that impair manhood; (the false mangosteen among appetizers); the unripe wood-apple among those that are injurious to the throat; the ghee of sheep's milk among those that are non-cordials; the milk of the she-goat among those that are curative of consumption, galactagogue, homologatory, hemostatic and curative of hemothermia; sheep's milk among those that provoke kapha and pitta; buffalo's milk among those that induce sleep, immature curds among viscidifying agents; food made up of boiled job's tears among depleters; food made up of boiled uddalaka grain among those that reduce the unctuous element in the body; the juice of the sugar-cane among those that increase the quantity of urine; barley among those that increase the quantity of feces; the jambul fruit among those that provoke vata; sashkuli (coils) among those that provoke kapha and pitta; the horse-gram among those that cause acid dyspepsia; the black gram among those that cause the increase of kapha and pitta.

मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत् सुखविरेचनानां, चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानां, क्षुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां, प्रत्यक्पुष्पा शिरोविरेचनानां, विडङ्गं क्रिमिघ्नानां, शिरीषो विषघ्नानां, खदिरः कुष्ठघ्नानां, रास्ना वातहराणाम्, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्याणाम्, परण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां, चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोथार्शःशूलहराणां, पुष्करमूलं हिकाश्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम्, उदीच्यं निर्वापणदीपनीयपाचनीयच्छर्द्यतीसहहराणां, कद्वङ्गं सांग्राहिकपाचनीयदीपनीयानाम्, अनन्ता सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम्, अमृता सांग्राहिकवातहरदीपनीयश्लेष्मशोणितविवन्धप्रशमनानां, बिल्वं सांग्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानाम्, अतिविषादीपनीयपाचनीयसांग्राहिकसर्वदोषहराणाम्, उत्पलकुमुदपद्मकिञ्जल्कः सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, दुरालभा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां, गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसांग्राहिकोपशोषणानां, काशमर्यफलं रक्तसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी सांग्राहिकवातहरदीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धा वृष्यसर्वदोषहराणां, बला सांग्राहिकबल्यवातहराणां,

वमन- वमन वमन, आस्थापन- रूक्ष अस्ति रूक्ष बस्ति, अनुवासन- तथा स्निग्ध अस्तिभां तथा स्निग्ध बस्तिके, उपयोगिनाम् उपयोगी ६०थेभां उपयोगी द्रव्योंमें, मदनफलम् भी ६० मैनफल, सुखविरेचनानाम् सुभेथी विरेचनं वापनारंओभां सुखसे विरेचन करनेवालोंमें, त्रिवृत् नसोत्तर निशेथ, मृदुविरेचनानाम् मृदु विरेचन करना- रंओभां मृदु विरेचन करनेवालोंमें, चतुरङ्गुलं गरभागे।

४० प्रत्यक्पुष्पा—प्रत्यक्पुष्पी (ग. घ. च.)

„ गुदशोथार्शः शूलहराणां—गुदशूलशोफहराणां (ज्ञे)

„ शोथार्शः शूलहराणां—शोथार्शोहराणां (घ. छ.)

„ पाचनीयानाम्—सशमनीयानाम् (प.)

„ निर्वापण—निर्वापणीय (घ.)

„ विदारिगन्धा वृष्यं—विदारिगन्धा सांग्राहिकवृष्यं (प.)

अमलतास, तीक्ष्णविरिञ्चनानाम् तीक्ष्ण विरेचनेभिः तीक्ष्ण विरेचनोर्मै, स्नुक्पय शोऽनु दूध थूहरका दूध, शिरो- विरेचनानाम् शिरोविरेचनेभिः शिरोविरेचनोर्मै, प्रत्यक्- पुष्पा अधेडे अपामार्ग, क्रिमिघ्नानाम् कृमिनाशकोर्मै, विडङ्गम् वायुविडग वायविडग, विषघ्ना- नाम् विषनाशकोर्मै, विषनाशकोर्मै, शिरीष शिरीष, कुष्ठघ्नानाम् कुष्ठनाशकोर्मै, खदिरः खेर खैर, वातहराणाम् वात हरनाशकोर्मै, वात हरने- वालोर्मै, रास्ना रास्ना रास्ना, वय स्थापनानाम् वय- स्थापन हरनाशकोर्मै, वयको स्थापन करनेवालोर्मै, कामलकम् आमला आवला, पथ्यानाम् पथ्य द्रव्योर्मै, पथ्य द्रव्योर्मै, हरीतकी हरडे हरड, वृष्यवातहराणाम् वृष्य अने वातहर द्रव्योर्मै, वृष्य और वातहर द्रव्योर्मै, एरण्डमूलम् ऐरण्डानु भूण एरडका मूल, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, पाचनीय पाचनीय पाचनीय, आनाह- प्रशमनानाम् अने आनाह-प्रशामकोर्मै, और आनाह- प्रशामकोर्मै, पिप्पलीमूलम् पीपरीभूण पिप्पलीमूल, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, पाचनीय- पाचनीय पाच- नीय, गुदशोथ- तथा गुदानो सोणे एव गुदाकी सूजन, अर्श - हरस बवासीर, शूल- अने शूल और शूल, हरा- णाम् हरनाशकोर्मै, हरनेवालोर्मै, चित्रकमूलम् चित्रक- भूण चित्रकमूल, हिका- हेडडी हिका, श्वास- श्वास श्वास, कास- भांसी खासी, पार्श्वशूल- अने पार्श्वशूल और पार्श्वशूल, हराणाम् हरनाशकोर्मै, हरनेवालोर्मै, पुष्कर- मूलम् पुष्करभूण पोहकरमूल, सांग्राहिक- संग्राहक संग्राहक, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, पाचनीयानाम् अने पाचनीयोर्मै, और पाचनीयोर्मै, सुस्तम् मोथ मोथा, निर्वापण- निर्वापण निर्वापण, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, पाचनीय- पाचनीय पाचनीय, छर्दि- तथा उलटी एवं कै, अतिसार- अने आडा और दस्त, हराणाम् हरनाशकोर्मै, हरनेवालोर्मै, उदीच्यम् सुगंधी वाणो खस, सांग्राहिक- संग्राहक संग्राहक, पाचनीय- पाचनीय पाचनीय, दीप- नीयानाम् तथा दीपनीयोर्मै, और दीपनीयोर्मै, कट्वङ्गम् श्येनाड अरळ, सांग्राहिक- संग्राहक संग्राहक, रक्तपित्त- तथा रक्तपित्तने और रक्तपित्तको, प्रशमनानाम् शांत करनेवालोर्मै, अनन्ता अनन्तभूण अनन्तमूल, सांग्राहिक संग्राहक संग्राहक, वातहर- वात-

हर वातहर, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, श्लेष्म- डक्ष कफ, शोणित रक्त रक्त, विबन्ध- तथा विबन्ध और विबन्धको, प्रशमनानाम् शमन हरनाशकोर्मै, शमन करने- वालोर्मै, अमृता गणो गिलोय, सांग्राहिक- संग्राहक संग्राहक, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, वात- तथा वात एवं वात, कफ- अने डक्षनु और कफको, प्रशमनानाम् प्रशमन हरनाशकोर्मै, शमन करनेवालोर्मै, विल्व वीलु वेल्, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, पाचनीय- पाचनीय पाचनीय, सांग्राहिक- संग्राहक संग्राहक, सर्वदोषहराणाम् तथा सर्वदोष हरनाशकोर्मै, एव सर्वदोष हरनेवालोर्मै, अतिविषा अतिविष अतीस, सांग्राहिक- संग्राहक संग्राहक, रक्तपित्त- तथा रक्तपित्तने एवं रक्तपित्तको, प्रशमनानाम् शांत करनेवालोर्मै, शान्त करनेवालोर्मै, उत्पल- उत्पल उत्पल, कुसुद- कुसुद कुसुद, पद्म- तथा डभणना एव कमलके, किञ्जल्क. केशर केशर, पित्त- पित्त पित्त, कफ- तथा डक्षने एवं कफको, प्रशमनानाम् शांत करनेवालोर्मै, शान्त करनेवालोर्मै, दुरालभा जवासा, शोणितपित्त- रक्तपित्तने। रक्तपित्तका, अतियोग- अतियोगनु अतियोगका, प्रशमनानाम् प्रशमन हरना- शकोर्मै, प्रशमन करनेवालोर्मै, गन्धप्रियङ्गु गन्धप्रियङ्गु गन्धप्रियङ्गु, श्लेष्म- डक्ष कफ, पित्त- पित्त पित्त, रक्त- तथा रक्तने तथा रक्तको, सांग्राहिक- संग्राहक संग्राहक, उपशोषणानाम् अने शोषण करनेवालोर्मै, कुटजत्वक् डडा- छाल कुड्केकी छाल, रक्तसांग्राहिक- रक्तसंग्राहक रक्त- संग्राहक, रक्तपित्त- अने रक्तपित्त और रक्तपित्तको, प्रशमनानाम् शमन हरनाशकोर्मै, शमन करनेवालोर्मै, काश्मर्यफलम् गजभारीनु इण गम्भारीका फल, सांग्रा- हिक- संग्राहक संग्राहक, वातहर- वातहर वातहर, दीप- नीय- दीपनीय दीपनीय, वृष्याणाम् अने वृष्योर्मै, और वृष्योर्मै, पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, वृष्य- वृष्य वृष्य, सर्वदोषहराणाम् तथा सर्वदोष हर- नाशकोर्मै, और सर्वदोष हरनेवालोर्मै, विदारिगन्धा शालपर्णी शालपर्णी, सांग्राहिक- संग्राहक संग्राहक, वल्य- अलने वधारनाशकोर्मै, बल बढानेवालो, वातहराणाम् अने वात हरनाशकोर्मै, और वातहरनेवालोर्मै, बला अला सर्वथी श्रेष्ठ छे बला सबसे श्रेष्ठ है,

40-(2). The emetic nut among those used in emesis and corrective and unctuous enemata; the turpeth among those that are easeful purgatives; the purging cassia among those that are mild purgatives, the milk of the thorny milk-hedge plant among those that are strong purgatives, the rough chaff among all those that are errhines; the embelia among all anthelmintics; the sirisha among antidotes; the catechu among dermic remedies; indian groundsel among those that are curative of vata, the emblic myrobalan among all those that are rejuvenators; the chebulic myrobalan among wholesome articles; the root of the castor-oil plant among those that promote virility and alleviate vata, the root of long pepper among digestive stimulants that are digestive and curative of constipation, the root of white-flowered lead-wort among digestive stimulants, digestives and curatives of appetite and digestion, and curatives of proctitis, piles and colic; orris root among those that are curative of hiccup, dyspnea and pleurodynea; the nut-grass among those that are astringent and digestive stimulants and digestives; fragrant sticky mallow among those that are refrigerant, digestive-stimulants, digestives and curatives of vomiting and diarrhoea; tree of heaven among those that are astringent, digestive-stimulants and digestives. Indian sarsa-

parilla among those that are astringent and curative of hemothermia; gudu-ch among those that are astringent, curative of vata, digestive-stimulants and curative of inspissation of kapha and blood; the bael among those that are astringent, digestive-stimulants, and curative of vata and kapha; the atees among those that are digestive stimulants, digestives, astringents and curatives of all disorders; the pollen of the blue and the white water lilies among those that are astringent and curative of hemothermia; the cretan prickly clover among those that are curative of pitta and kapha, the perfumed cherry among those that alleviate the plethoric condition of blood and pitta, the kurchi bark among astringents and desiccants of kapha, pitta and the blood, the fruit of the white teak among hemostatics and curatives of hemothermia; the painted-leaved uraria among those that are astringents, sedatives of vata, digestive-stimulants and aphrodisiacs; the tick-trefoil among aphrodisiacs and curatives of all disorders; the heart-leaved sida among astringents, promoters of strength and curatives of vata.

गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां, हिङ्गुनिर्यास-
श्लेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानाम्,
अम्लवेतसो मेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्म-
हराणां, यावश्कः स्रसनीयपाचनीयाशोधानां,

४० गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रं-गोक्षुरको वल्यमूत्रकृच्छ्रं (ब छ)
, दीपनीयानुलोमिकं-दीपनीयमेदनीयानुलोमिकं (ब द)

तक्राभ्यासो ग्रहणीदोषशोफार्शोघृतव्यापत्प्रशम-
नानां, क्वान्मांसरसाभ्यासो ग्रहणीदोषशोफा-
र्शोघ्नानां, क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां, समघृत-
सक्तुप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणां, तैलगण्डू-
षाभ्यासो दन्तवलरुचिकराणां, चन्दनं दुर्गन्ध-
हरदाहनिर्वापणलेपनानां, रास्नागुरुणी शीतापन-
यनप्रलेपनानां, लामज्जकोशीरं दाहत्वग्दोषस्वेदा-
पनयनप्रलेपनानां, कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहोप-
योगिनां, मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकण्ठ्यवर्ण्यविर-
जनीयरोपणीयानां, वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम्,
अग्निरामस्तम्भगीतशूलोद्वेपनप्रशमनानां, जलं
स्तम्भनीयानां, मृद्भृष्टलोघूनिर्वापितमुदकं तृष्णा-
च्छर्द्यतियोगप्रशमनानाम्, अतिमात्राशनमामप्र-
दोषहेतूनां, यथाश्वभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणां,
यथासात्स्यं चेष्टाभ्यवहारौ सेव्यानां, कालभोजन-
मारोग्यकराणां, तृप्तिराहारगुणानां,

मूत्रकृच्छ्र- मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, अनिलहराणाम् तथा
वायुने हरनारंओभां तथा वायुको हरनेवाल्लोमें, गोक्षुरक-
गोभरु गोक्षुर, छेदनीय- दोषोनु छेदन करनारंओ दोषो-
को छेदन करनेवाल्लो, दीपनीय- दीपन करनारंओ दीपन
करनेवाल्लो, आनुलोमिक- अनुलोमन करनारंओ अनु-
लोमन करनेवाल्लो, वात-कफ- तथा वात तेभञ्ज छेदुं
वात एवं कफको, प्रशमनानाम् प्रशमन करनारंओभां
प्रशमन करनेवाल्लोमें, हिङ्गुनिर्वास हिङ्गु हींग, भेदनीय-
छेदन करनारंओ भेदन करनेवाल्लो, दीपनीय- दीपन
करनारंओ दीपन करनेवाल्लो, आनुलोमिक- अनुलोमन
करनारंओ अनुलोमन करनेवाल्लो, वात-श्लेष्म- तथा वात
तेभञ्ज छेदने वात एवं कफको, हराणाम् हरनारंओभां

- ४० ग्रहणीदोषशोफार्शो-ग्रहणीदोषार्शो ° (ष त)
, चन्दनं दुर्गन्धहरं-चन्दनोदुम्बरे दुर्गन्धहरं ° (छ)
, रास्नागुरुणी-कृष्णागुरु (प)
, वर्ण्यं-वर्ण्यवत्पं ° (ष छ)
, अग्निरामं-अग्निर्वातं ° (ह प)
, शूलोद्वेपनं-शूलोद्वेपनं ° (ग)
, मृद्भृष्टलोघूनिर्वापितमुदकं-मृद्भृष्टलोघूनिर्वापितमुदकं (च)
, चेष्टाभ्यवहारौ सेव्यानां-चेष्टाभ्यवहारौ उपसेव्यानां (च छ)
, कालभोजनम्-काले भोजनम् (ग)

हरनेवाल्लोमें, अम्लवेतस- अम्लवेतस अम्लवेत, संसन्म-
संसन संसन, पाचनीय- पाचन पाचन, अर्शोघ्नानाम्
तथा हरसने नाश करनारंओभां तथा अर्शको नाश
करनेवाल्लोमें, यावश्चकः यवश्चक यवक्षार, ग्रहणीदोष-
ग्रहणीदोष ग्रहणीदोष, शोफ- शोफे सृजन, अर्शः- हरस
ववासीर, घृतव्यापत्- तथा घृतव्यापत्तुं तथा घृतव्या-
पत्को, प्रशमनानाम् प्रशमन करनारंओभां शमन करने-
वाल्लोमें, तक्राभ्यास तक्रने अभ्यास तक्रका निरन्तर सेवन,
ग्रहणीदोष- ग्रहणीदोष ग्रहणीदोष, शोफ- शोफ शोफ, अर्शो-
घ्नानाम् तथा हरसने नाशकोभां और अर्शके नाशकोमें,
क्वान्मांसरसाभ्यास क्वान्मांस मांसरसेने अभ्यास
क्व्याद प्राणियोंके मांसरसोका सेवन, रसायनानाम् रसाय-
नेभां रसायनोंमें, क्षीरघृताभ्यास दूध अने घीने अभ्यास
दूध और घीका सेवन, वृष्य- वृष्य वृष्य, उदावर्तहरा-
णाम् अने उदावर्त हरनारंओभां और उदावर्त हरने-
वाल्लोमें, समघृत- समान घीनी साथे समान घीके साथ,
सक्तुप्राश- साथे आवाने सक्तु खानेकी, अभ्यासः
अभ्यास आदत, दन्तबल- दातेनु भण दन्तोंका बल,
रुचिकराणाम् तथा रुचि करनारंओभां और रुचि उत्पन्न
करनेवाल्लोमें, तैलगण्डूष- तेलना गण्डूषने तैलके गण्डू-
षोंकी, अभ्यासः अभ्यास आदत, दुर्गन्धहर- दुर्गन्ध-
नाशक दुर्गन्धनाशक, दाहनिर्वापण- अने दाहनाशक और
दाहशामक, लेपनानाम् लेपेभां लेपोंमें, चन्दनम् चन्दन
चन्दन, शीतापनयन- ठंडी दूर करनारं शीतको दूर करने-
वाले, प्रलेपनानाम् प्रलेपनेभां प्रलेपनोंमें, रास्नागुरुणी
रास्ना अने अगर रास्ना और अगर, दाह- दाह दाह,
त्वग्दोष- त्वग्दोष दोष, त्वक्काके दोष, स्वेदापनयन-
अने परसेवे दूर करनारं और पसीनेको दूर करनेवाले,
प्रलेपनानाम् प्रलेपनेभां प्रलेपनोंमें, लामज्जकोशीरम्
पीणो वाणो ने वीरञ्च वाणो लामज्जक और खस, वातहर-
वातहर वातहर, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उपनाह- तथा
उपनाहभां तथा उपनाहके, उपयोगिनाम् उपयोगी
द्रव्योंमें, कुष्ठम् कुष्ठ कूठ, चक्षुष्य-
चक्षुष्य चक्षुष्य, वृष्य- वृष्य वृष्य, केश्य- केश्य केश्य,
कण्ठ्य- कण्ठ्य कण्ठ्य, वर्ण्य- वर्ण्य वर्ण्य, विरजनीय- विर-
जनीय विरजनीय, रोपणीयानाम् अने रोपणीय द्रव्योंभां
और रोपणीय द्रव्योंमें, मधुकम् मधु मधु सुलैहरी, प्राण-

प्राण, संज्ञाप्रदीप- अने संज्ञा देना और संज्ञा देनेवाले, हेतूनाम् हेतुओंमां हेतुओंमें, वायुः वायु वायु, आम- आम आम, स्तम्भ- जड़ता जड़ता, शीत- शीत शीत, शूल- शूल शूल, उद्वेपन- तथा उपना और कम्पको, प्रशमनानाम् प्रशामकोंमां शमन करनेवालोंमें, अग्नि अग्नि, स्तम्भनीयानाम् स्तम्भन द्रव्योंमें, जलम् जल जल, तृष्णा- तरसप्यास, छर्दि- अने उलटीना और वमनका, अतियोग अतियोगने अतियोगको, प्रशमनानाम् शमन करनेवालोंमां शमन करनेवालोंमें, मृदुमृदुलोष्ट- तपावेला भाटीना देखने तपाये हुए मिट्टीके ढेल्लेसे, निर्वापितम् उदकम् जे जलमां हाथुं होय ते जल बुझाया गया जल, आमप्रदोष- आमदोषना आमदोषके, हेतूनाम् हेतुओंमां हेतुओंमें, अतिमात्राज्ञानम् अधिक प्रमाणां भावु अधिक मात्रामें खाना, अग्नि-सन्धुक्षणानाम् अग्नि प्रदीप्त करनेवालोंमां अग्नि प्रदीप्त करनेवालोंमें, यथाग्नि- अग्नि प्रमाणे अग्नि अनुसार, अभ्यव्यवहार भावु खाना, सेव्यानाम् सेवन योग्य पदार्थोंमां सेवनयोग्य वस्तुओंमें, यथासात्म्यम् सात्म्य अनुसार सात्म्य अनुसार, चेष्टाभ्यवहारौ विहार आहार विहार आहार, आरोग्यकराणाम् आरोग्य करनेवालोंमां आरोग्य करनेवालोंमें, कालभोजनम् समयभर कोजल यथाकाल भोजन, आहारगुणानाम् अने आहारना गुणोंमां और आहारके गुणोंमें, तृप्ति तृप्ति सर्वथी श्रेष्ठ छे तृप्ति सबसे श्रेष्ठ है;

40-(3). the small caltrops among those that are curative of dysuria and vata; the asafetida among those that split up the morbid humors, that are digestive stimulants and correctives of peristalsis and are alleviatives of vata and kapha. The amlavetasa among those that are laxatives, digestive stimulants, correctives of peristalsis and curatives of vata and kapha; the barley-ash among those that are laxatives, digestives and curatives of piles; the habitual use of buttermilk

among those that are curative of the assimilation disorder, edema and piles and complications due to wrongful use of ghee; the habitual use of the meat-juice of carnivorous animals among those curative of the assimilation-disorders, consumption and piles; the habitual use of milk and ghee among those that are vitalizers; the habitual use of a diet consisting of equal parts of ghee and roasted corn-flour among those that are seminiferous and curative of misperistalsis; the habitual gargling with til-oil among those that increase the taste and the strength of the teeth; the paste of sandal among applications that remove fetor and are alleviative of burning; the indian groundsel and eagle-wood among applications that dispel the coldness of the body; geranium grass and cus-cus among applications that alleviate burning, skin-affections and sweating; the costus among those that are curative of vata and useful in inunctions and poultices; the liquorice among those that are beneficial for the eyes, virility, the hair, the throat, the complexion, pigmentation and promotive of healing; the air among those that restore animation and consciousness; heat among those that are curative of chyme-disorders, stiffness, chill, colic and shivering; water among astringents; the water in which a heated clod of earth has been

quenched is the foremost among those that are alleviative of excessive thirst and excessive vomiting; over-eating among those that are inducive of chyme-disorders; eating according to one's digestive capacity among those that are stimulative of gastric fire; eating and working in conformity to one's constitution among good practices; timely eating among those that promote health, the giving of satisfaction among the properties of food;

वेगसन्धारणमनारोग्यकराणां, मद्यं सौमनस्य-जननानां, मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां, गुरु-भोजनं दुर्विपाककराणाम्, एकाशनभोजनं सुख-परिणामकराणां, स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणां, शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकराणां, पराघातनमन्ना-श्रद्धाजननानाम्, अनशनमायुषो ह्रासकराणां, प्रमिताशनं कर्शनीयानाम्, अजीर्णाध्यशनं ग्रहणी-दूषणानां, विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां, विरुद्ध-वीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणां, प्रशमः पथ्यानां, आयासः सर्वापथ्यानां, मिथ्यायोगो व्याधिकराणां,

अनारोग्यकराणाम् आशेभ्यः अगाडनारांशोभा आरोग्यको विगादनेवाल्लोमें, वेगसन्धारणम् वेगोने रोकवा वेगोको रोकना, सौमनस्यजननानाम् चित्त प्रसन्न कर-नारांशोभा चित्त प्रसन्न करनेवाल्लोमें, मद्यम् मद्य शराव, धी- बुद्धि बुद्धि, धृति- धैर्य धैर्य, स्मृतिहराणम् अने स्मृति हरनारांशोभा और स्मृति हरनेवाल्लोमें, मद्याक्षेप-

मद्यजनित मत्तता मद्यजनित मत्तता, दुर्विपाक-करा-णाम् भुशकेलीथी पचनारांशोभा कठिनाईसे पचनेवाल्लोमें, गुरुभोजनम् भारे लोभन भारी भोजन, सुखपरिणामकरा-णाम् सुअथी पथी जनारांशोभा सुखसे पचनेवाल्लोमें, एकाशनभोजनम् ऐकवार लोभन एक समय भोजन, शोषकराणाम् शोष उत्पन्न करनारांशोभा शोष करने-वाल्लोमें, स्त्रीषु अतिप्रसङ्ग स्त्रीशो विषे अतिप्रसङ्ग स्त्रियोंमें अतिप्रसङ्ग, पाण्ड्यकराणाम् नपुंसकता कर-नारांशोभा तपुंसकता करनेवाल्लोमें, शुक्रवेगनिग्रह- शुक्रना वेगने निग्रह शुक्रवेगका रोकना, अन्नाश्रद्धाजननानाम् अन्नभां अश्रद्धा उत्पन्न करनारांशोभा अन्नमें अश्रद्धा उत्पन्न करनेवाल्लोमें, पराघातनम् पथस्थान वधस्थान, आयुष आयुषो आयुका, ह्रासकराणाम् ह्रास करनारांशोभा ह्रास करनेवाल्लोमें, अनशनम् अलोभन अभो-जन, कर्शनीयानाम् कृशता उत्पन्न करनारांशोभा कृशता उत्पन्न करनेवाल्लोमें, प्रमिताशनम् अल्प लोभन अल्प भोजन, ग्रहणीदूषणानाम् अहर्षी दूषित करनारांशोभा ग्रहणीको दूषित करनेवाल्लोमें, अजीर्णाध्यशनम् अजिर्ण उत्पन्न अजीर्ण होनेपर भोजन, 'अग्निवै-षम्यकराणाम् अग्निनी विषमता करनारांशोभा अग्निकी विषमता करनेवाल्लोमें, विषमाशनम् विषम लोभन विषम भोजन, निन्दितव्याधिकराणाम् निन्दित व्याधि करनारांशोभा निन्दित व्याधि करनेवाल्लोमें, विरुद्धवीर्या-शनम् विरुद्ध वीर्यवाला पदार्थो लोभन विरुद्ध वीर्यवाले पदार्थोका भोजन, पथ्यानाम् हितकर पदार्थोभा हितकर पदार्थोमें, प्रशम परम शान्ति परम शान्ति, सर्वापथ्यानाम् सर्व अपथ्योभा सब अपथ्योमें, आयास आयास बहुत परिश्रम, व्याधिकराणाम् अने व्याधि करनारांशोभा व्याधि करनेवाल्लोमें, मिथ्यायोग मिथ्या-योग सर्वथी अष्ट छे मिथ्यायोग सबसे श्रेष्ठ हैं,

४० दुर्विपाककराणाम्-दुर्विपाकानाम् (ग घ)

, एकाशनभोजन-एककाष्ठभोजन (क.)

,, शोषकराणा-शोषद्वाराणा (घ. ङ)

,, पराघातन-परायतन (द.)

,, अनशनमायुषो ह्रासकराणा-अनशनमनायुष्कराणा (च)

,, अजीर्णाध्यशन-अजीर्णशन (च)

,, मिथ्यायोगो व्याधिकराणा-मिथ्यायोगो व्याधिसुखाना (ख घ)

उ.स. ४, ७.)

40-(4) the suppression of natural urges among those that are causative of ill-health, wine among those that cause exhilaration, intemperate indulgence in wine among those that impair understanding, resolution and memory, heavy eating among those

that give rise to mis-digestion; eating one meal in the day among those that conduce to easy digestion and assimilation; excessive indulgence in sex among those that cause consumption; the constant suppression of seminal ejaculation among those that cause emasculation; the sight of a slaughtering place among those that destroy the inclination for food; abstinence from food among those that tend to curtail life, under-eating among those that tend to reduce a person, predigestion meal among those that induce the assimilation disorders, irregular eating among those that cause irregularity of gastric fire; the eating of foods of antagonistic potency among those that lead to censurable diseases; self-restraint among those that are wholesome; straining oneself among those that are unwholesome; wrong indulgence among those that are generative of diseases;

रजस्वलाभिगमनमलक्ष्मीमुखानां, ब्रह्मचर्यमायुष्याणां, परदाराभिगमनमनायुष्याणां, सङ्कल्पो वृष्याणां, दौर्मनस्यमवृष्याणाम्, अयथावलम्बः प्राणोपरोधिनां, विपादो रोगवर्धनानां, स्नानं श्रमहराणां, हर्षः प्रीणमानां, शोकः शोषणानां, निवृत्तिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्वप्नकराणाम्, अतिस्वप्नस्तन्द्राकराणां, सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम्, एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकराणां,

अलक्ष्मीमुखानाम् मरिचिना उत्पादकोऽभां दारिद्र्यके उत्पादकोऽभां, रजस्वलाभिगमनम् रजस्वलागमनं रजस्वला-

गमन, आयुष्याणाम् आयुष्य वधारनारांशोभां आयु बढानेवाल्लोमें, ब्रह्मचर्यम् अलक्ष्मीमुखानाम् अनायुष्याणाम् आयुष्येना नाश करनारांशोभां आयुके नाशकोमें, परदाराभिगमनम् परस्त्रीगमन परस्त्रीगमन, वृष्याणाम् वृष्योभां वृष्योमें, सङ्कल्पः सङ्कल्प सङ्कल्प, अवृष्याणाम् अवृष्योभां अवृष्योमें, दौर्मनस्यम् मननी उद्विग्नता मनकी उद्विग्नता, प्राणोपरोधिनाम् प्राणोपरोधिनां प्राणनाशकोमें, अयथावलम्ब-आरम्भ गल उपरांतनु कार्य शक्तिसे ज्यादा कार्यका आरम्भ, रोगवर्धनानाम् रोग वधारनारांशोभां रोग बढानेवाल्लोमें, विपादः भिन्नता खिन्नता, श्रमहराणाम् श्रम हरनेवाल्लोमें, स्नानम् स्नान स्नान, प्रीणनानाम् प्रसन्नता करनारांशोभां प्रसन्नता करनेवाल्लोमें, हर्षः हर्ष हर्ष, शोषणानाम् शोषण करनारांशोभां शोषण करनेवाल्लोमें, शोकः शोषण शोक, पुष्टिकराणाम् पुष्टिकरांशोभां पुष्टिकारकोमें, निवृत्तिः निवृत्ति निवृत्ति, स्वप्नकराणाम् निद्रा दावनारांशोभां निद्रा करनेवाल्लोमें, पुष्टिः पुष्टि पुष्टि, तन्द्राकराणाम् तन्द्रा करनारांशोभां तन्द्रा करनेवाल्लोमें, अतिस्वप्न अति निद्रा अति निद्रा, बलकराणाम् बलकरांशोभां बलकारकोमें, सर्वरसाभ्यास सर्व रसोऽभां अभ्यास सर्वरसोका सेवन, दौर्बल्यकराणाम् अने दुर्बलता करनारांशोभां और दुर्बलता करनेवाल्लोमें, एकरस- एकरसोऽभां एकरसका, अभ्यास अभ्यास सर्वथा श्रेष्ठ से सेवन सबसे श्रेष्ठ है,

40-(5). co-habitation with a woman in her menses among those that are inauspicious; continence among those that promote longevity; adultery among those that lead to the shortening of life; determination among virilifics, disgust among anti-virilifics; enterprises that are beyond one's capacity among those that are harmful to one's life, grief among those that promote disease; bathing among those that remove fatigue, joy among those that give delight, grief

among those that cause wasting, inactivity among those that tend to promote corpulence, corpulence among those that induce sleep, excessive sleep among those that give rise to torpor, the habitual use of food containing all the tastes among those that promote strength; the habitual indulgence in only one taste among those that cause weakness;

गर्भशल्यमाहार्याणाम्, अजीर्णमुद्धार्याणां, बालो मृदुमेवजीयतां, वृद्धो याप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यायव्यायामवर्जनीयानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां, सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम्, आमो विषमचिकित्स्यानां, ज्वरो रोगाणां, कुष्ठ दीर्घ-रोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽनुष-ङ्गिणां, जलौकसोऽनुशस्त्राणां, वस्तिस्तन्त्राणां,

आहार्याणाम् अश्ली डाहना येऽप्य वस्तुभ्योभां स्त्रीचमे योग्य वस्तुभ्योमे, गर्भशल्यम् गर्भरूप शल्य गर्भ-रूपशल्य, उद्धार्याणाम् दूर करवा येऽप्य वस्तुभ्योभां दूर करने योग्य-वस्तुभ्योमे, अजीर्णम् अशुर् अजीर्ण, मृदुमेवजीयानाम् मृदु औषधने येऽप्य भनुष्योभा मृदु औषधने योग्य वस्तुभ्योमे, बाल आण्ड बालक, याप्यानाम् याप्योभा याप्योमे, वृद्धः पृष्ठ वृद्ध, तीक्ष्णौषध-तीक्ष्ण औषध तीक्ष्ण औषध, व्याय- मैथुन मैथुन, व्यायाम- अने डसरत और व्यायाम, वर्जनीयानाम् तभववा येऽप्योभां परित्याग करने योग्योमे, गर्भिणी गर्भिणी स्त्री गर्भवती, गर्भधारणानाम् गर्भानुं धारण करानां हेतुभ्योभा गर्भधारक हेतुभ्योमे, सौमनस्यम् चित्तनी प्रसन्नता चित्तकी प्रसन्नता, दुश्चिकित्स्यानाम् दुश्चिकित्स्य रोगोभा दुश्चिकित्स्य रोगोमे, सन्निपात सन्नि-पात सन्निपात, विषमचिकित्स्यानाम् विषम चिकित्स्य

रोगोभां विषम चिकित्स्य रोगोमे, आमः आम आम, रोगा-णाम् रोगोभां रोगोमे, ज्वर ज्वर ज्वर, दीर्घरोगाणाम् दीर्घरोगोभां दीर्घरोगोमे, कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ रोगसमूहानाम् रोगसमूहोभां रोगसमूहोमे, राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा राज-यक्ष्मा, अनुषङ्गिणाम् इरी उपन्न थनारा रोगोभा पुन-हो जानेवाले रोगोमे, प्रमेह प्रमेह प्रमेह, अनुशस्त्राणाम् अनुशस्त्रोभां अनुशस्त्रोमे, जलौकस जलो जौक, तन्त्रा-णाम् अने साधनोभां और साधनोमे, वस्ति. परित सर्वथी श्रेष्ठ छे वस्ति सबसे श्रेष्ठ है,

40-(6). a dead fetus among those that require to be extracted, a waning digestion among those that require to be stimulated, an infant among those that require mild medicatives; an old man among those who require palliative treatment, a pregnant woman among those that should be spared strong medication, sex-act and exer-cise; cheerful spirits among those that help to retain conception (in women), the simultaneous provocation of all the three humors among those that are difficult of treatment; the chyme tox-emia among those that are irremediable; the fever among diseases; dermatosis among chronic diseases; consumption among the syndromes of diseases, anomalies of the urinary secretion among relapsing diseases, leeches among those that are auxiliaries to surgical instruments; enemata among those requiring practical technique,

हिमवानौषधिभूमीनां, सोम ओषधीनां, मरु-भूमिरारोग्यदेशानाम्, अनूपोऽहितदेशानाम्, निर्देशकारित्वमातुरगुणानां, भिषक् चिकित्सा-ज्ञानां, नास्तिको वर्ज्यानां, लौह्यं क्लेशकराणाम्.

- ४० गर्भशल्यमाहार्याणाम्—गर्भशल्यमनाहार्याणाम् (ज ठ प)
 ,, गर्भधारणानां—गर्भधारकाणां (ज)
 ,, जलौकसोऽनुशस्त्राणां—जलौका शस्त्राणां (ग. प.)
 ,, तन्त्राणां—ससगना (प)
 ,, ,, —यन्त्राणां (प)

४०. नास्तिको वर्ज्यानां—नास्तिकोऽवार्ज्याणां (न. प)

अनिर्देशकारित्वमरिष्टानां, अनिवेदो वार्तलक्षणानां, वद्यसमूहो निःसंशयकराणां, योगो वद्यगुणानां, विज्ञानमौषधीनां, शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानां, संप्रतिपत्तिः कालज्ञानप्रयोजनानाम्, अव्यवसायः कालातिपत्तिहेतूनां, दृष्टकर्मता निःसंशयकराणाम्, असमर्थता भयकराणां, तद्विद्यसंभाषा बुद्धिवर्धनानाम्, आचार्यः शास्त्राधिगमहेतूनाम्, आयुर्वेदोऽमृतानां, सङ्गचनमनुष्ठेयानाम्, असङ्ग्रहणं सर्वाहितानां, सर्वसंन्यासः सुखानामिति ॥४०॥

औषधिभूमीना औषधीओनी भूमिओभां औषधियोंकी भूमियोंमें, हिमवान् दिमाद्वय हिमालय, औषधीनाम् औषधिओभां औषधियोंमें, सोम सोम सोम, आरोग्यदेशानाम् आरोग्यदेश ओभां आरोग्यकर देशोंमें, मरुभूमि मरुभूमि मरुभूमि अहितदेशानाम् अहित देशोंमें, अनूप अनूपदेश अनूपदेश, आतुरगुणानाम् रोगीनां गुणोंमें, निर्देशकारित्वम् आज्ञा प्रमाणे वर्तन आज्ञानुसार वर्तन, चिकित्सादानाम् चिकित्सानां ओभां चिकित्साके अङ्गोंमें, भिषक् वैद्य वैद्य, वर्ज्यानाम् वर्जनीयोभां वर्जनीयोंमें, नास्तिक नास्तिक नास्तिक, क्लेशकराणाम् क्लेश करानां ओभां क्लेशकारकोंमें, लौह्यम् लोहपता लोहपता, अरिष्टानाम् अरिष्टोंमें, अनिर्देशकारित्वम् आज्ञा प्रमाणे न आज्ञा अनुसार न चलना, वार्तलक्षणानाम् क्षेमकुशलतां लक्षणोंमें, अनिवेद उत्साह उत्साह, निःसंशयकराणाम् संशय दूर करानां ओभां संशय दूर करनेवालोंमें, वद्यसमूह वैद्योंमें, समूह वैद्योंका समूह,

४० वार्त आर्त (झ ड)

, कालज्ञानप्रयोजनानाम्—फलज्ञानप्रयोजनानाम् (घ)

, अव्यवसाय कालातिपत्तिहेतूनां—अव्यवसाय कालनिष्पत्तिहेतूनां (ग)

, , -व्यवसाय फलप्राप्तिहेतूनां (ग)

, , अनुयोगो व्यवसायकालातिपत्तिहेतूनां (झ)

, अन्वय—असद्वचनमसङ्ग्रहण (घ छ)

, , -असद्वचनमसद्वचन (घ)

वैद्यगुणानाम् वैद्यना गुणोंमें, वैद्यके गुणोंमें, योग, कर्मोंमें, कुशलता कर्ममें कुशलता, औषधीनाम् औषधिओभां औषधियोंमें, विज्ञानम् विशेषज्ञान विशेषज्ञान, साधनानाम् साधनेओभां साधनेमें, शास्त्रसहित तर्क शास्त्रयुक्त तर्क शास्त्रयुक्त तर्क, कालज्ञान-क्षणज्ञानना कालज्ञानके प्रयोजनानाम् ओभां फलोंमें, संप्रतिपत्तिः यथाकृतव्यतानु अनुष्ठान यथाकृतव्यतानु अनुष्ठान, कालातिपत्तिहेतूनाम् समय गुभाववाना हेतुओभां समय गँवानेके हेतुओंमें, अव्यवसाय अनुयोग अनुयोग, निःसंशयकराणाम् निःसंशय करानां ओभां निःसंशय करानेवालोंमें, दृष्टकर्मता प्रत्यक्षकर्मता प्रत्यक्षकर्मता, भयकराणाम् भय उत्पन्न करानां ओभां भय पैदा करनेवालोंमें, असमर्थता असामर्थ्य असामर्थ्य, बुद्धिवर्धनानाम् बुद्धिवर्धनानां ओभां बुद्धि बढ़ानेवालोंमें, तद्विद्यसंभाषा तद्विद्यो साधे अर्था तद्विद्योके साथमें चर्चा, शास्त्राधिगम-शास्त्रज्ञानना शास्त्रज्ञानके, हेतूनाम् हेतुओभां हेतुओंमें, आचार्य आचार्य आचार्य, अमृतानाम् अमृतोंमें, आयुर्वेदः आयुर्वेद आयुर्वेद, अनुष्ठेयानाम् पालन करवा ओभां पालन करने योग्योंमें, सङ्गचनम् सत्पुरुषोंमें वचन सद्वचन, सर्वाहितानाम् सर्व अहितोंमें सर्व अहितोंमें असद्वचनम् असत्पुरुषोंमें असत्पुरुषोंमें, सुखानाम् सुखोंमें, सर्वसंन्यासः इति सर्वसंन्यास सर्वथी श्रेष्ठ श्रेष्ठ सर्वसंन्यास सबसे श्रेष्ठ है ॥ ४० ॥

40 the Himalayas among the habitats of medicinal herbs; soma among herbs; an arid country among sanatoria; a wet country among insalubrious regions; obedience to physician's direction among the virtues of a patient, the physician among the factors of therapeutics; the disbeliever among those who are to be avoided, yielding to temptation among those that cause mortification; the disobedience of the patient among fatal prognostic symptoms, zest for

life among attributes of health; an assemblage of physicians among those that help to resolve doubts; practical skill among the qualities of a physician; applied scientific knowledge in pharmacology; reason supported by scripture among the means of knowledge, a sense of propriety among the results accruing from a knowledge of time; indolence among the causes of procrastination; practical work and observation among those that dispell doubts, incompetence among the causes of fear; clinical discussions among those that help to broaden one's understanding, the teacher among those who help one in the acquisition of learning; the science of life among elixirs; good precepts among those that deserve to be practised, a misunderstanding among those that are injurious; and the renunciation of all things among those that give happiness

तेषा चिकित्सायामुपयोग —

भवन्ति चात्र—

अध्यानां शतमुद्दिष्टं यद्विषयश्चाशुत्तरम् ।
अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥४१॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोको छे ३ श्लोक हैं कि, अध्यानाम् श्रेष्ठ भावोऽनु श्रेष्ठ भावोऽका, यत् ते जो द्विषयश्चाशुत्तरम् आवन छे बावन है, उत्तरम् अधिक तेमां ओपु अधिक जियमें ऐसा, शतम् शत शत, उद्दिष्टम् उल्ले छे अर्थात् ओकसो आवन श्रेष्ठ भावो उल्ले छे कहा है अर्थात् एकसो बावन श्रेष्ठ भावो वहे हैं, एतत् ओ ये, विकाराणाम् विघातेना विकारोके, विघाताय नाश अटे नाशके लिए, अलम्

पूरता छे पर्याप्त हैं, उपदिश्यते ओम उल्लेखमां आवे छे ऐसा कहा जाता है ॥ ४१ ॥

Here are verses again—

41. The foremost of their kind, numbering a hundred and fifty-two which have been enumerated above, are pronounced to be sufficient for curing all disorders.

समानकारिणो येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।
ज्यायस्त्वं कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चाप्युदाहृतम् ॥४२॥

ये अर्था. ते भावो जो भाव, समानकारिण. तुल्य उर्मा उरनाश छे समान बर्म करनेवाले हैं, तेषाम् तेओमांना उनमेंसे, श्रेष्ठस्य श्रेष्ठनु श्रेष्ठका, लक्षणम् लक्षण लक्षण कार्यकारित्वे कार्य उरनामां कार्य करनेमें, ज्यायस्त्वम् अधिकपण्य अधिकता, वरत्वमपि च अने श्रेष्ठपण्य पण्य और श्रेष्ठता भी, उदाहृतम् उल्ले छे कह दी है ॥ ४२ ॥

42. With regard to things that produce the same or similar results, the characteristics of the best among drugs having similar action as well as that which is the worst, and the main actions of drugs and the best of drugs productive of those effects have also been illustrated

वातपित्तकफानां च यद्यत् प्रशमने हितम् ।
प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्वाधिहरमुत्तमम् ॥४३॥

वातपित्तकफानाम् वायु, पित्त ने उरना वायु पित्त और कफके, प्रशमने प्रशमनमा प्रशमन करनेमें, यत् यत् च ते ते जो जो, हितम् हितकर छे हितकर है,

४२. येऽर्था — येऽपि (ग. ध.)

„ कार्यकर्तृत्वे वरत्वम्—कार्यकारित्वेऽवरत्व (घ. घ.)

„ कार्यकर्तृत्वे कार्यकारित्वे (क. च. छ. ज.)

„ „ —कार्यकर्तृत्व (प.)

४३. कफाना—कफेभ्य (घ. झ. त. थ.)

यत् च अने ने और जो, उत्तमम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, व्याधि-
रम् व्याधिहर છે રોગહર હૈ, प्रधान्यतः ते प्रधानपणे
વહ પ્રધાનતાસે, નિર્દિષ્ટમ્ બતાવ્યું છે દિશ્વલાયા હૈ ॥૪૩॥

43. Whatever is most efficacious
in allaying the discordance of vata,
pitta and kapha has been laid down;
likewise, whatever is best as a remedy
in disease-conditions has also been
laid down in the main.

एतन्निशम्य निपुणं चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।
एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥४४॥

एतत् आ यह, निपुणम् कुशलताથી રાવધાનીસે,
નિશમ્ય સાંભળીને સુનકર, ચિકિત્સામ્ ચિકિત્સાને
ચિકિત્સાકા, સંપ્રયોજયેત્ પ્રયોગ કરવે બેઈએ પ્રયોગ
કરના યાહિય, એવમ્ એ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, કુર્વન્ કર-
નાર કરનેવાલા, વૈદ્ય વૈદ્ય વૈદ્ય, સદા હમેશાં સદા,
ધર્મકામૌ ધર્મ અને કામને ધર્મ ઓર કામકો, સમશ્નુતે
પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ ॥ ૪૪ ॥

44 Having paid heed to these
instructions, the skilful man should
prescribe treatment. Acting thus, the
physician enjoys constantly both the
merits of virtue as well as worldly
desires.

पथ्यापथ्ययोर्लक्षणम्—

पथ्यं पथोऽनपेतं यद्यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।
यच्चाप्रियमपथ्यं च नियतं तन्न लक्षयेत् ॥४५॥

यत् ने जो, पथ शरीरરૂપ માર્ગને શરીરરૂપ
માર્ગકા, અનપેતમ્ અપકાર નથી કરતુ અપકાર નહીં
કરતા, યત્ ચ અને ને ઓર જો, મનસ મનને મનકો,
પ્રિયમ્ પ્રિય છે પ્રિય હૈ, પથ્યમ્ તે પથ્ય છે વહ પથ્ય
હૈ, યત્ ચ તેમજ ને એવ જો, અપથ્યમ્ શરીરરૂપ

માર્ગને અપકાર કરે છે શરીરરૂપ માર્ગકા અપકાર કરતા
હૈ, અપ્રિયમ્ ચ અને મનને અપ્રિય છે ઓર મનકો અપ્રિય
હૈ, ઉક્તમ્ તેને અપથ્ય કહ્યું છે ઉત્તમકો અપથ્ય કહા હૈ, તત્
તે બાબતને ઉત્તમ, નિયતમ્ નિશ્ચિતપણે નિશ્ચિતરૂપસે ન
લક્ષયેત નહિ બાણવી બેઈએ નહીં સમક્ષિત્તિ યાહિય ॥૪૫॥

45. That is the wholesome regi-
men which does not impair the body
system and which is pleasing to the
mind. That which is not pleasing is
the unwholesome regimen. This should
not be regarded as a variable rule.

द्रव्याणा मात्रादिज्ञानस्य प्रयोजनम्—

मात्राकालक्रियाभूमिदेहदોषगुणान्तरम् ।
प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा ॥४६॥

હિ કારણ કે ક્યોંકિ, તત્ તત્ તે ને ઉત્તમ ઉત્તમ,
માત્રા- માત્રા માત્રા, કાલ- કાળ કાળ, ક્રિયા- ક્રિયા
ક્રિયા, ભૂમિ- ભૂમિ ભૂમિ, દેહ- દેહ દેહ, દોષ- દોષ દોષ,
ગુણાન્તરમ્ અને ગુણબેદોને ઓર ગુણબેદોકો, પ્રાપ્ય
પામીને પાકર, તે તે તે તે વે વે ભાવો બાવે ભાવ,
તથા તથા તેવા તેવા અર્થાત્ પથ્ય કે અપથ્ય અને
પ્રિય કે અપ્રિય વૈસે વૈસે અર્થાત્ પથ્ય અથવા અપથ્ય
ઓર પ્રિય અથવા અપ્રિય, દૃશ્યન્તે દેખવામાં આવે છે
દેખે જાતે હૈ ॥ ૪૬ ॥

46. This or that factor, by reason
of variation in effects due to measure,
time, mode of preparation, habitat of
the drug, bodily constitution, and
morbid humor, shows itself, either as
wholesome or unwholesome condition.

तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।
तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥४७॥

તસ્માત્ તેથી ઇસલિય, સ્વભાવો સ્વભાવ સ્વભાવ,
તથા તથા તથા, માત્રાદિ માત્રા આદિ માત્રા આદિ,
આશ્રયઃ આશ્રય આશ્રય, નિર્દિષ્ટ- બતાવ્યા છે બતલાયે

૪૪ નિપુણમ્-નિપુણઃ (ચ. છ)

૪૫. લક્ષયેત્-લક્ષયતે (ક. ગ ચ. છ. ધ.)

૪૭. પ્રયોજ્ય સિદ્ધિમ્-યોજ્ય સસિદ્ધિમ્ (ગં. ધ.)

है, सिद्धिम् सिद्धिने सिद्धिको, इच्छता ४२७ना२ वैद्ये चाहनेवाले वैद्यको, तत् ते उन, उभयम् अ-नेने। दोनों-का, अपेक्ष्य विचार करी विचार करके, कर्म कर्मने। कर्मका, प्रयोज्यम् प्रयोग करवे ओ३ओ प्रयोग करना चाहिए ॥ ४७ ॥

47. Hence it is that we have described the innate nature of substances and their dependence (for their wholesome effect etc.) on measure and the rest. Accordingly one who desires success should devise treatment with due consideration of both these factors

धान्यादयो नव आसवयोनयः—

तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो भगवता श्रुतश्चास्माभिः ।

भगवतः भगवान् भगवान्, आत्रेयस्य आत्रेयन् आत्रेयके, तत् ते उस, वचनम् वचन वचनको, अनु-निशम्य सांभली सुनकर, पुन अपि करीने पक्ष फिर भी, अग्निवेश अग्निवेशे अग्निवेशने, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयसे, उवाच उ३ कहा, भगवता आपे आपने, अयम् आ यह, केवलः अ३ सारा, अर्थ-विषय विषय, यथोद्देशम् उद्देश अनुसार उद्देशके अनुसार, अभिनिर्दिष्ट उ३ देखा३ओ छे कह दिया है, अस्माभिः अने अमे और हम लोगोंने, श्रुत च सांभली छे सुना है,

48-(1). Having listened to this statement of the worshipful Atreya, Agnivesa asked the worshipful teacher once again. "This subject has been dealt with exhaustively as purposed, by your worship, and we too, have followed it (diligently).

आसवद्रव्याणामिदानीमनपवादं लक्षणमनति-संक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ४८ ॥

४८ अनुनिशम्य-निशम्य (च.)

इदानीम् हवे अब, आसवद्रव्याणाम् आसव ५०थे। नुं आसवद्रव्योंका, अनतिसंक्षेपेण अ३ संक्षेप वगर बहुत संक्षेपसे रहित, उपदिश्यमानम् उ३ देखा३ओ आवता कहे जाते, अनपवादम् अपवाद वगरना अपवाद रहित, लक्षणम् लक्षणने लक्षणको, शुश्रूषामहे इति सांभली ४२७ओ छीओ सुनना चाहते हैं ॥ ४८ ॥

48. Now we desire to listen to an unexceptionable description of spirituous beverages, given (by your reverence) in not too brief a manner."

तमुवाच भगवानात्रेयः—धान्यफलमूलसार-पुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेश ! संग्रहेणाष्टौ शर्करानवमीकाः ।

तम् तेने उससे, भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, उवाच उ३ कहा, अग्निवेश अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, धान्य-धान्य धान्य, फल-फल फल, मूल-मूल मूल, सार-सार सार, पुष्प-पुष्प पुष्प, काण्ड-कांड काण्ड, पत्र-पत्र पत्र, त्वचः छाल छाल, शर्करा-नवमीका अने नवमी सा३ सं३ नवमी शर्करा सहित, संग्रहेण संक्षेपमां संक्षेपमें, अष्टौ आ३ आठ, आसवयोनय आसवने उत्पन्न करने३ ५०थे। आसवके कारण द्रव्य, भवन्ति छे हैं;

49-(1). To him replied the worshipful Atreya—"O! Agnivesa, eight in brief are the sources of spirituous liquors viz., grains, fruits, roots, pith, flowers, stalks, leaves and barks and the ninth is sugar.

पथ्यतमानामासवाना चतुरशीतिनिर्देशः—

तास्वेव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयास्तु यथापथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिं निबोध ।

४९ शर्करानवमीका — शर्करा नवमी (क. ख ग)

,, ,, — शर्करानवम्य (घ)

,, पथ्यतमानामासवानाम्—पथ्यतमासवानाम् (ज.)

द्रव्य- द्रव्योना द्रव्योके, संयोग- स योग सयोग, करणत अने स स्कार्थी और संस्कारसे, अपरिसखेयासु असंख्य थती। असंख्य वनती हुई, तासु एव तेओ- भांज उन्हीमें, यथापथ्यतमानाम् भुज्य भुज्य पथ्यतम मुख्य मुख्य पथ्यतम, आसवानाम् आसवोनी आसवोकी, चतुरशीतिम् ओरासीनी स भ्याने चोरासीकी सख्याको, निबोध भण्णे। जान लो,

49-(2). Now listen to the enumeration of the 84 varieties of Asavas which are considered the most wholesome out of the innumerable varieties resulting from different combinations of the above-mentioned ingredients.

तद्यथा—सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्लाः षड् धान्यासवा भवन्ति,

तद् यथा जेवाडे जैसे कि, सुरा सुरा सुरा, सौवीर-सौवीर सौवीर, तुषोदक- तुषोदक तुषोदक, मैरेय- मैरेय मैरेय, मेदक- मेदक मेदक, धान्याम्ला अने धान्याम्ल और धान्याम्ल, षट् ओ ७ ये छ, धान्यासवाः धान्यासव धान्यासव, भवन्ति छे हैं;

49-(3). Sura, Sauveera, Tushodaka, Maireya, Medaka, and Dhanyamla are made from corn

मृद्वीकाखर्जूरकाशमर्यधन्वनराजादनतृणशून्यपरुषकाभयामलकमृगलिण्डिकाजाम्बवकपित्थकुव-लबदरकर्कन्धुपीलुप्रियालपनसन्यग्रोधाश्वत्थप्लक्ष-कपीतनोदुम्बराजमोदशृङ्गाटकशङ्खिनीफलासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति,

मृद्वीका- श्लक्ष द्राक्ष, खर्जूर- भजूर खर्जूर, काशमर्य-शीवणुनां इण गम्भारीके फल, धन्वन- धामल धन्वन, राजादन रायण खीरनी, तृणशून्य- डेतडी केनकी, परुषक-

४९ सौवीर-सौवीरक (च)

,, धान्याम्ला - धान्याम्लुष्टा (ख घ ठ)

,, आमलक-आमलकविभीनक (ग)

,, जाम्बव-जम्बीर (द. प.)

श्लक्ष फालसा, जम्बवा- डरडे हरद, आमलक- आमणां आवला, मृगलिण्डिका- डरपटां घोगर, जाम्बव- भलु जामून, कपित्थ- डेड कैय, कुवल- मोटां भे।र बड़े वेर वदर- भे।र वेर, कर्कन्धु- यण्णीभे।र इडवेर, पीलु- पीलु पीलु, प्रियाल- थारेणी चिरोजी, पनस- इलुस कटहल, न्यग्रोध- वड वरगद, अश्वत्थ- पीपणे। पीपळ, प्लक्ष- पीपण पिलखन, कपीतन- पारसपीपणे। पारसपीपळ, उदुम्बर- उभरे गूलर, अजमोद- अजमोद अजमोद, शृङ्गाटक शीगेडां सिंघादे, शङ्खिनी- आंभूटाभलु गंखिनी, फलासवा ओ इणोना आसवे। इन फलोंके आसव, षड्विंशति ७०वीस दन्वीम, भवन्ति थाय छे होते हैं;

49-(4). Grapes, date, fruits of white teak, common Indian linder, Indian ape flower, screw pine, sweet falsah, chebulic myrobalan, emblic myrobalan, goose berry, jambul, wood apple, jujube, small jujube, wild jujube, tooth brush tree, buchanan's mango, Indian jack, banyan, holy fig, yellow-barked fig, flowering peepul, gular fig, celery seeds, Indian water-chestnut, and ctenolepis—these are the six and twenty fruits from which fruit-wines are manufactured.

विदारिगन्धाश्वगन्धाकृष्णगन्धाशतावरीश्यामात्रिवृद्धन्तीद्रवन्तीविल्वोरुवूकचित्रकमूलैरेकादशमूलासवा भवन्ति,

विदारिगन्धा- शालवणु शालपर्णी अश्वगन्धा- आसन असगन्ध, कृष्णगन्धा- सरगवानां भीज सहिजनके बीज, शतावरी- शतावरी शतावरी, श्यामा डाणु नसे।तर काली निशोथ, त्रिवृत्- नसे।तर निशोथ, दन्ती- दन्ती दन्ती, द्रवन्ती- रतनभेत मुगलई एरण्ड, विल्व- भीली बेलगिरी, उरुवूक- ओर डे। एरण्ड, चित्रकमूलैः अने चित्रक ओओनां भूणे।थी और चित्रक इनके मूलोंसे, एकादश अगियार ग्यारह, मूलासवा भूलासवे। मूलासव, भवन्ति थाय छे होते हैं,

49-(5). Ticktrefoil, winter cherry, drumstick, climbing asparagus, black turpeth, red physic-nut, physic-nut, bael, red-flowered castor-oil plant and white-flowered leadwort are the eleven plants from whose roots, root-wines are manufactured.

शालप्रियकाश्वकर्णचन्दनस्यन्दमखदिरकदर -
सप्तपर्णाजुनासनारिमेदतिन्दुककिणिहीशमीशुक्ति -
शिशपाशिरिषवज्रलघन्वनमधूकैः सारासवा वि-
शति भवन्ति,

शाल- शाख साक, प्रियक- असन खरक, अश्वकर्ण-
अश्वकर्ण साल, चन्दन- अन्दन चन्दन, स्यन्दन- तालुछ
तिनिश, खदिर- भेर खैर, कदर- सकेद भेर सफेद खैर,
सप्तपर्ण- सातवन सतवन, अर्जुन अर्जुन अर्जुन, असन-
भीओ विजयसार, अरिमेद- डरभो भावण रेवा, तिन्दुक-
टीभरवे तेंदू, किणिही- डिण्डिही सफेद शिरिष, शमी-
भीरडी शमी, शुक्ति- भोर वेर, शिशपा- सीसम शीशम,
शिरिष- सरसडे शिरिष, वज्रल- वाणु वज्रल, घन्वन-
भामणु धावन, मधूकै. अने महुडाथी और महुडेसे,
विशति बीस बीस, सारासवा सारासव सारासव,
भवन्ति थाय छे होते हैं,

49 (6). Sal, priyaka, small sal, sandalwood, oojein black wood, catechu, gum arabic tree, dita bark, arjun, spinous kino, white babool, false mangosteen, white sirisha, thamee, small jujube, sisoo sirisha, country-willow, common Indian lindem, mohwah—these are trees from whose pith, pith-wines are manufactured.

पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशत-
पत्रमधूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पैर्दश पुष्पासवा भव-
न्ति,

४९ मधूकै. मारासवा—मधूकराजादनसारासवा (प)

” ” —मधूकसारासवा (ध च)

पद्म- पद्म पद्म, उत्पल- नील कमल नीलोफर,
नलिन- नलिन नलिन, कुमुद- कुमुद कुमुद, सौगन्धिक-
सौगन्धिक सौगन्धिक, पुण्डरीक- पुण्डरीक पुण्डरीक,
शतपत्र- शतपत्र शतपत्र, मधूक महुडा महुवेके फूल,
प्रियङ्गु- धडि ला फूलप्रियङ्गु, धातकीपुष्प अने धावडीनां
झुलोथी और धायके पुष्पोसे, दश दश दस, पुष्पासवा.
पुष्पासवे पुष्पासव, भवन्ति थाय छे होते हैं,

49-(7) Red lotus, blue water-lily, indigo lotus, night-flowering lotus, fragrant white lotus, white lotus, centipetal lotus, mohwah, perfumed cherry, and fulsee flowers—these are the ten flowers from which flower-wines are manufactured.

इक्षुकाण्डेक्षिवक्षुवालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डा-
सवा भवन्ति,

इक्षु- शेरडी बडी ईख, काण्डेक्षु- डाण्डेक्षु ऊख, इक्षु-
वालिका- धक्षुवालिका इक्षुवालिका, पुण्ड्रकचतुर्था- तथा
थोथी धोथी शेरडी और चोथा पौडा, काण्डासवा
ओओना डांडोथी—सांडाओथी आर डांडासवे इनके
काण्डोंसे चार काण्डासव, भवन्ति थाय छे होते हैं,

49-(8) Sugar-cane, big sugar-cane ikshu-valika and white sugar-cane are the four plants from whose stems, stem-wines are manufactured.

पटोलताडकपत्रासवौ द्वौ भवनः,

पटोल- परवण परवल, ताडक- तथा ताड, ओओनां
पानथी और ताड इनके पत्रोंसे, द्वौ भे दो, पत्रासवौ
पत्रासव पत्रासव, भवन्ति थाय छे होते हैं,

49-(9). Wild snake gourd and palmyra palm are the two plants from whose leaves leaf-wines are manufactured.

४९ पटोलताडक-पटोलताडकौ (ध.)

” ” —पटोलनमाल (प.)

तिल्वकलोध्रेणवालुकक्रमुकचतुर्थास्त्वगासवा भवन्ति, शर्करासव एक एवेति ।

तिल्वक- तिल्वक तिल्वक. लोध्र दोधर लोध्र. मूल- वालुक ओलुवा आलुवालू, क्रमुकचतुर्था अने ओशे पहाणु दोधर और चौथा पठानी लोध्र, त्वगासवा ओओनी छालथी इनकी छालसे, त्वगासवा: थार त्वगा- सव चार त्वगासव, भवन्ति थाय छे होते हैं, शर्करासव: शर्करासव शर्करासव, एक. एव इति ओ३ ४ छे एक ही है,

49 (10). 'Tilvaka, lodh, cherry, and pathani lodh are the four plants from whose barks, bark-wines are manufactured. Sugar is the only thing from which sugar-wine is manufactured.

एवमेषामासवानां चतुरशीतिः परस्परेणासं- स्मृशानामासवद्रव्याणामुपनिर्दिष्टा भवति ।

एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, परस्परेण परस्पर, असंस्मृशानाम् न भणैदां न मित्रे हुए, आसव- द्रव्याणाम् आसवद्रव्येना आसव द्रव्योंके, एषाम् आ इन, आसवानाम् आसवोनी आसवोकी, चतुरशीति. ओरासीनी स चोरासीकी सख्या, उपनिर्दिष्टा भवति इति उ३ छे कही है,

49-(11). The eighty-four varieties here mentioned are all produced severally from the different fermentable ingredients unmixed with each other.

आसवाना बहुविधो विकल्प संस्कारश्च, आसवचन्द्रस्य निरुक्ति —

एषामासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा । द्रव्यसंयो- गविभागविस्तारस्त्वेषां बहुविधकल्पः संस्कारश्च ।

आसुतत्वात् आसुत थयेदा छेवाथी आसुत होनेके कारण, एषाम् आ इन, आसवानाम् आसवोनी आस- वोकी, आसवसंज्ञा आसवसंज्ञा छे आसवसंज्ञा है, एषाम्

ओमना इनके, द्रव्यसंयोग- द्रव्येना स योगो द्रव्यके संयोग, विभागविस्तार. तथा विभागने विस्तार तथा विभागका विस्तार, संस्कारश्च अने संस्कार और संस्कार, बहुविधकल्प धया प्रकारवाणा छे बहुत प्रकारके हैं,

49-(12) All these fermented wines are so called because they are obtained by fermentation. Unlimited are the combinations and permutations of which these ingredients are capable and likewise they admit of diverse methods of preparation.

यथास्व संयोगसंस्कारसंस्कृतानामासवाना स्वकर्मकरत्वम्—

यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्व कर्म कुर्वन्ति । संयोगसंस्कारदेशकालमात्रादवश्च भावास्तेषां तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्येति ॥ ४९ ॥

यथास्वम् पोतपोताना अपने अपने, संयोग- संयोग संयोग, संस्कार- अने संस्कारे वडे और संस्कारोसे, संस्कृता संस्कृत थयेदा संस्कृत हुए, आसवा आसवो आपव, स्वम् पोतानु अपना, कर्म कार्य कार्य, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, तत् तत् ते ते उस उस, कार्यम् कार्यने कार्यको, अभिसमीक्ष्य ओध विचारी लक्ष्य करके, तेषाम् तेषाम् ते ते उन उन, आसवानाम् आसवोना आसवोके, ते ते ते ते वे वे, संयोग- संयोग संयोग, संस्कार- संस्कार संस्कार, देश- देश देश, काल- काल काल, मात्रादय. च अने मात्रा आदि और मात्रा आदि, भावा. भावो भाव, समुपदिश्यन्ते इति उ३वाभा आवे छे कहे जाते हैं ॥ ४९ ॥

49. Agreeably to their nature and by virtue of the modification resulting from combination and preparation,

४९ यथास्व—यथास्वयोनि (घ)

,, स्व कर्म—स्व स्व कर्म (छ)

,, ,, —स्वकर्म (घ ठ)

,, देशकाल—देशकालस्थापना (ख ध)

४९. उपनिर्दिष्टा—उपदिष्टा

,, विभागविस्तार—विभागः (घ.)

,, बहुविधविकल्प—बहुविधविकल्पा (ग ङ)

the wines manifest specific properties; and combination, preparation, time place, and mode of preservation, dose etc., are prescribed in relation to particular wines in view of particular desired results.

आसवाना साधारणगुणाः —

भवति चात्र—

मनःशरीराग्निबलप्रदाना-

मस्त्रप्रशोकारुचिनाशनानाम् ।

संहर्षणानां प्रवरासवाना-

मशीतिरुक्ता चतुरस्रैषा ॥ ५० ॥

अत्र च आ विषयम्। इस विषयमें, भवति श्लो३५ छे ३ श्लोक है कि, मन- मन मन, शरीर- शरीर शरीर, अग्नि- अग्नि अग्निना और अग्निके, बलप्रदानाम् अण देना। बलको देनेवाले, अस्त्रप्र- अग्निना अग्निना, शोक- शो३५ शोक, अरुचि- तथा अरुचिने। तथा अरुचिको, नाशनानाम् नाश करनेवाले, संहर्षणानाम् अग्नि अग्निने प्रबुद्ध करनेवाले और मनको प्रफुल्ल करनेवाले, प्रवर- उत्तम उत्तम, आसवानाम् आसवाने। आसवानेकी, एषा आ यह, चतुरस्रैषा आ २ छे अधिक नेमां येनी चार हैं अधिक जिसमें ऐसी, मशीति- अशीति। अशीति स- अशीति अशीतिकी सख्या, उक्ता उक्ता छे कही है ॥ ५० ॥

Here is a verse again—

50. Thus have been enumerated the 84 kinds of the best wines, which promote strength of mind, body and digestive fire, dispel insomnia, depression and anorexia and induce exhilaration.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकः—

शरीररोगप्रकृतौ मतानि

तत्त्वेन चाहारविनिश्चयं च ।

५१. विनिश्चय च-विनिश्चयो य (ज. ५.)

उवाच यजःपुरुषादिकेऽस्मिन्

मुनिस्तथाऽग्न्याणि वरासवांश्च ॥ ५१ ॥

तत्र ते विषयम्। उस विषयमें, श्लोकः उपस ६२ने। श्लो३५ छे ३ उपसंहारका श्लोक है कि, मुनिः मुनि आग्नेये मुनि आग्नेयेने, अस्मिन् आ इस, यजःपुरुषादिके यजःपुरुषीय अध्यायम्। यजःपुरुषीय अध्यायमें, शरीर- शरीर शरीर, रोग- अग्नि रोगना और रोगके, प्रकृतौ ६२ने। कारणोंमें, मतानि ऋषिभ्योना मत ऋषियोंके मत, तत्त्वेन तत्त्वपूर्वकं तत्त्वपूर्वक, आहार- विनिश्चयम् च आहारने। निर्णय आहारका निर्णय, तथा अग्न्याणि श्लो३५ द्रव्ये श्लो३५ द्रव्य, वरासवान् च अग्नि उत्तम आसवाने और उत्तम आसव, उवाच उवाच छे कहे हैं ॥ ५१ ॥

Here is the recapitulatory verse—

51. In this chapter entitled “The origin of man”, the sage has described the source of body and disease, and the different schools of thought thereon, the rules concerning diet and lastly the most excellent among the wines.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने यजःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति आ प्रभाषे। इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे श्लो३५ अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अग्नि अग्निप्रति संस्कार पाभेदा आ शास्त्रम्। और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विषे सूत्रस्थानमें, यजःपुरुषीय ‘यजःपुरुषीय’ ‘यजःपुरुषीय’, नाम नामने। नामका, पञ्चविंश पञ्च-समे। पञ्चसवाँ, अध्याय अध्याय स पूर्य्य अथे। अध्याय समाप्त हुआ ॥ २५ ॥

25. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-fifth chapter entitled “The origin of man” is completed.

षड्विंशोऽध्यायः ।

७०वीसमे। अध्याय अध्याय छब्बीसवाँ

Chapter XXVI

आत्रेयभद्रकाप्यीयाध्यायोपक्रमः —

अथात आत्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अहोथी अब आगे, 'आत्रेयभद्रकाप्यीयम्' 'आत्रेयभद्रकाप्यीय' नामना 'आत्रेयभद्रकाप्यीय' नामके, अध्यायम् अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेये, इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेलु अे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The discussion between Atreya and Bhadrakapya and others."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

महर्षीणा समितौ रसाहारविनिश्चये कथा—

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।
पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥ ३ ॥
यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः ।
श्रीमान् वार्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥ ४ ॥
निमिश्च राजा वैदेहो बडिशश्च महामतिः ।
काङ्कायनश्च बाह्लीको बाह्लीकभिषजां वरः ॥ ५ ॥
एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।
वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीर्षवः ॥ ६ ॥

आत्रेयः आत्रेय आत्रेय, भद्रकाप्य. च भद्रकाप्य भद्रकाप्य, तथा एव तेभ्य और, शाकुन्तेय च शाकुन्तेय शाकुन्तेय, मौद्गल्यः मौद्गल्य मौद्गल्य, पूर्णाक्ष

च एव पूर्णाक्ष पूर्णाक्ष, कौशिकः कौशिक गोत्रने। कौशिक, हिरण्याक्षः च हिरण्याक्ष हिरण्याक्ष, य. ने जो, कुमारशिराः कुमारशिरा कुमारशिरा, नाम नामना नामका, अनघः पापरहित पापरहित, भरद्वाजः भरद्वाज भरद्वाज, सः च ते वह, मतिमताम् शुद्धिमान् पुरुषेभ्यः बुद्धिमानोंमें, वर. श्रेष्ठ श्रेष्ठ, श्रीमान् श्रीमान् श्रीमान्, राजा राजा राजा, वार्योविद. च एव वार्योविद वार्योविद, वैदेह विदेहने। विदेहका, राजा राजा राजा, निमिः च निमि निमि, महामति. महामति महामति, बडिशः च बडिश बडिश, बाह्लीकभिषजाम् बाह्लीक वैद्योभां बाह्लीक वैद्योमें, वरः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, बाह्लीकः बाह्लीक देशना बाह्लीक देशका, काङ्कायन च काङ्कायन काङ्कायन, एते अे जो, श्रुत-वयो-वृद्धा. ज्ञानवृद्ध अने वयोवृद्ध विद्यावृद्ध और वयोवृद्ध, जितात्मानः जिते द्रिय जितेन्द्रिय, विजिहीर्षवः अने विहार करवाली छत्रवाणा और विहार करनेकी इच्छावाले, महर्षयः महर्षीओ महर्षि, रम्ये रमणीय रम्य, चैत्ररथे चैत्ररथ चैत्ररथ, वने वनमां वनमें, समीयु. ओकठा यथा एकत्रित हुए ॥३-६॥

3-6. Atreya, Bhadrakapya, Sakuntaya, Maudgalya, Purnaksha and Kausika Hiranyaksha, the sinless Bharadwaja known as Kumarasira, the auspicious Varyovida—king and best among men of intelligence, king Nimi of Videha, and Badisa the highly enlightened, Kankayana of the Bahlika country and foremost of the Bahlika physicians—all these, who were advanced in learning and age, disciplined souls and sages, while on a ramble, met in the pleasant wood called Chaitraratha.

तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा ।

बभूवार्थविदां सम्यग्रसाहारविनिश्चये ॥ ७ ॥

तत्र त्या वहा, उपविष्टानाम् ओठेला बैठे हुए, अर्थ-विदाम् अर्थबालुनार अर्थवेत्ता, तेषाम् तेओनी उनकी, सम्यक यथार्थ यथार्थ, रस- रसद्वारा रसद्वारा, साहार-

३ शाकुन्तेय°—शाकुनेय° (ग)

५. महामति°—महामुनि (ग च. य.)

आहारना आहारके, विश्वस्वने निश्चयनी आधत्तमा निश्चयके लिए, इयम् आ यह, अर्थवती अर्थपूर्णा अर्थवती, कथा वात कथा, बभूव थर्ध हुई ॥ ७ ॥

7. The following significant discussion took place among these connoisseurs who were seated together there.

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्यः, यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वावैषयिकं भावमाचक्षते कुशलाः, स पुनरुदकादनन्य इति ।

भद्रकाप्य भद्रकाप्ये भद्रकाप्यने, उवाच उल्लु कहा, रस रस रस, एक ओक एक, एव इति ओम ७ छे ऐसा ही है, सम् नेने जिसे, कुशला कुशल मनुष्ये पण्डित लोग, पञ्चानाम् पांच पाच, इन्द्रियार्थानाम् इन्द्रियोना विषयमाने इन्द्रियोंके विषयोंमेंसे, अन्यतमम् ओक एक, जिह्वावैषयिकम् जभुथी अहलु करते। जिह्वासे ग्रहण करने योग्य, भावम् भाव भाव, आचक्षते उहे छे कहते हैं, स पुनर् अने ते और वह, उदकात् जलसे, अनन्य. इति अस्मिन् छे अस्मिन् है,

8-(1) Bhadrakapya said, "Taste is one. The experts declare it to be one of the five sense-objects, and is experienced by the palate and is not different from water".

द्वौ रसविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणः, छेदनीय उपशमनीयश्चेति ।

शाकुन्तेय. शाकुन्तेय शाकुन्तेय, ब्राह्मणः ब्राह्मणे उल्लु ब्राह्मणने कहा, रसौ रसे। रस, द्वौ इति ओ छे दो हैं, छेदनीयः छेदनीय छेदनीय, उपशमनीय च इति अने उपशमनीय और उपशमनीय,

8-(2). The brahmana named Sakunteya declared, "Tastes are two. One is depletive and the other impletive".

त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यः, छेदनीयोपशमनीयसाधारणा इति ।

मौद्गल्यः मौद्गल्य मौद्गल्य, पूर्णाक्षः पूर्णाक्षे उल्लु पूर्णाक्षने कहा, रसाः रसे। रस, त्रयः इति त्रलु छे तीन हैं, छेदनीय- छेदनीय छेदनीय, उपशमनीय- उपशमनीय उपशमनीय, साधारणा इति अने साधारण और साधारण;

8-(3). Maudgalya Purnaksha averred, "Tastes are three—depletive, impletive and the common intermediate one".

चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः, स्वादुर्हितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुर्हितश्चास्वादुरहितश्चेति ।

कौशिकः कौशिके कौशिक, हिरण्याक्षः हिरण्याक्षे उल्लु हिरण्याक्षने कहा, रसा रसे। रस, चत्वार. इति चार छे चार हैं, स्वादुः हित. च स्वादु अने हितकर स्वादु और हितकर, स्वादु अहित. च स्वादु अने अहितकर स्वादु और अहितकर, अस्वादु हितः च अस्वादु अने हितकर अस्वादु और हितकर, अस्वादु अहित. च इति तथा अस्वादु अने अहितकर तथा अस्वादु और अहितकर;

8-(4). Then Kaushika Hiranyaksha asserted, "Tastes are four in number—palatable and wholesome, palatable but unwholesome, unpalatable but wholesome, and unpalatable and unwholesome."

पञ्च रसा इति कुमारशिरा भरद्वाजः, भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरिक्षाः ।

कुमारशिरा कुमारशिरा कुमारशिरा, भरद्वाजः भरद्वाजे उल्लु भरद्वाजने कहा, रसा रसे। रस, पञ्च इति पांच छे पाच हैं, भौम- भूमिस अथी भूमिसबन्धी, औदक- जलस अथी जलसबन्धी, आग्नेय- अग्निस अथी अग्निसबन्धी, वायव्य- वायुस अथी वायुसबन्धी, आन्तरिक्षा. अने आकाशस अथी और आकाशसबन्धी;

८ य-त (य.)

११ शाकुन्तेय. - शाकुन्तेय. (ग.)

८ छेदनीयोपशमनीयसाधारणा इति-छेदनीयोपशमनीयो साधारणश्चेति (घ.)

8-(5). Bharadwaja known also as Kumarsira then said, "There are five tastes; those that pertain to earth, water, fire, air and ether."

षड्रसा इति वार्योविदो राजर्षिः, गुरुलघु-
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाः ।

વાયોવિદ વાર્યોવિદ વાર્યોવિદ, રાજર્ષિ. રાજર્ષિએ
કહ્યું રાજર્ષિને કહા, રસા રસો રસ, ષટ્ ઇતિ ૭ છે
છઃ હૈં, ગુરુ- ગુરુ ગુરુ, લઘુ- લઘુ લઘુ, શીત- શીત શીત,
ઉષ્ણ- ઉષ્ણ ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, રૂક્ષા અને
રૂક્ષા ઓર રૂક્ષ,

8-(6). The royal sage Varyovida exclaimed, "There are six tastes; the heavy, the light, the cold, the hot, the unctuous and the dry."

सप्त रसा इति निमिवैदेहः, मधुराम्ललवण-
कटुतिक्तकषायक्षाराः ।

વૈદેહ. વૈદેહ વૈદેહ, નિમિઃ નિમિએ કહ્યું નિમિને
કહા, રસા રસો રસ, સપ્ત ઇતિ સાત છે સાત હૈં,
મધુર- મધુર મધુર, અમ્લ- અમ્લ અમ્લ, લવણ- લવણ
લવણ, કટુ- તીખે કટુ, તિક્ત- કડવો તિક્ત, કષાય- કષાય
કષાય, ક્ષારા. અને ક્ષાર ઓર ક્ષાર,

8-(7). Then Nimi of Videha declared, "Seven are the tastes; the sweet, the sour, the salt, the pungent, the bitter, the astringent and the alkaline."

अष्टौ रसा इति बडिशो धामार्गवः, मधुरा-
म्ललवणकटुतिक्तकषायक्षाराव्यक्ताः ।

ધામાર્ગવઃ ધામાર્ગવ ધામાર્ગવ, બડિશ બડિશ કહ્યું
બડિશને કહા, રસા રસો રસ, અષ્ટૌ ઇતિ આઠ છે
આઠ હૈં, મધુર- મધુર મધુર, અમ્લ અમ્લ અમ્લ, લવણ-
લવણ લવણ, કટુ- કટુ કટુ, તિક્ત- તિક્ત તિક્ત, કષાય-
કષાય કષાય, ક્ષાર- ક્ષાર ક્ષાર, અવ્યક્તા. અને અવ્યક્ત
ઓર અવ્યક્ત,

૮. ક્ષારાવ્યક્તાઃ — ક્ષારા. વ્યક્તા. (ધ.)

8-(8). "There are eight tastes", said Badisa Dhamargava. "The sweet, the sour, the salt, the pungent, the bitter, the astringent, the alkaline and the imperceptible".

अपरिसंख्येया रसा इति काङ्कायनो बाह्लीक-
भिषक्, आश्रयगुणकर्मसंस्वादविशेषाणामपरि-
संख्येयत्वात् ॥ ८ ॥

બાહ્લીકભિષક્ બાહ્લીક દેશના વૈદ્ય બાહ્લીક દેશકે
વૈદ્ય, કાઙ્કાયન કાઙ્કાયને કહ્યું કાઙ્કાયને કહા, આશ્રય-
આશ્રય આશ્રય, ગુણ- ગુણ ગુણ, કર્મ- કર્મ કર્મ, સસ્વાદ-
તથા સ્વાદના તથા સ્વાદકે, વિશેષાણામ લેદે મેદોકે,
અપરિસંખ્યેયત્વાત્ અસંખ્ય હોવાને લીધે અસંખ્ય હોનેસે,
રસા રસ રસ, અપરિસંખ્યેયા અસંખ્ય છે અસંખ્ય હૈં ॥ ૮ ॥

8. "Innumerable are the tastes", affirmed Kankayana, the Bahlika physician, "because of the infinite nature of their substrata, qualities, actions and degrees".

षडेव रसा इति आत्रेयकृतो निश्चय —

षडेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्वसुः,
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः ।

ભગવાન્ ભગવાન્ ભગવાન્, આત્રેય પુનર્વસુઃ આત્રેય
પુનર્વસુએ કહ્યું આત્રેય પુનર્વસુને કહા, રસા રસ રસ,
ષટ્ એવ ઇતિ ૭ છે છ હી હૈં. મધુર- મધુર મધુર,
અમ્લ- અમ્લ અમ્લ, લવણ- લવણ લવણ, કટુ- કટુ કટુ,
તિક્ત- તિક્ત તિક્ત, કષાયાઃ અને કષાય ઓર કષાય,

9-(1). "Six alone are the tastes", declared the worshipful Atreya Punarvasu. "They are the sweet, the sour, the salt, the pungent, the bitter and the astringent."

तेषां षण्णां रसानां योनिरुदकं, छेदनोपश-
मने द्वे कर्मणी, तयोर्मिश्रीभावात् साधारणत्व,

૮. અપરિસંખ્યેયત્વાત્—અપરિમેયત્વાત્ (ક. જ. ઇ. ૫)

स्वादुस्वादुता भक्तिः, हिताहितौ प्रभावौ, पञ्चमहा-
भूतविकारास्वाश्रयाः प्रकृतिविकृतिविचारदेश-
कालवशाः, तेष्वश्रयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरु-
लघुशीतोष्णक्षिग्धरूक्षाद्याः;

उदकम् ७७ जल, तेषाम् ते इन, षण्णाम् छ
छ, रसानाम् रसेना रसोका, जोनि. आधारकारण है, छेदन-शोधन शोधन उपशमने अने
उपशमन और उपशमन, द्वे ये दो, कर्मणी कर्म छे
कर्म हैं, तयोः तेभ्योना इनके, मिश्रीभावात् मिश्रित
थवाथी मिश्रित होनेसे, साधारणत्वम् साधारणता थाय
छे साधारणता होती है, स्वादु-अस्वादुता स्वादुता अने
अस्वादुता स्वादुता और अस्वादुता, भक्ति रुचि छे
रुचि है, हित-हित हित, अहितौ अने अहित और
अहित, प्रभावौ प्रभाव छे प्रभाव है, प्रकृति-प्रकृति
प्रकृति, विकृति-विकृति विकृति, विचार-विचार विचार,
देश-देश देश, काल-अने कालने और कालके, वशाः
वश अधीन, पञ्चमहाभूत-पञ्चमहाभूत पञ्चमहाभूतके,
विकाराः विकारे विकार, तु ते तो, आश्रयाः आश्रय
छे आश्रय हैं, द्रव्यसंज्ञकेषु द्रव्य छेवेवाता द्रव्यसंज्ञक,
तेषु ते इन, आश्रयेषु आश्रयोभा आश्रयोमें, गुरु-गुरु
गुरु, लघु-लघु लघु, शीत-शीत शीत, उष्ण-उष्ण
उष्ण, क्षिग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, रूक्ष-आद्याः रूक्ष वगेरे
रूक्ष आदि, गुणा गुणो छे गुण हैं,

9-(2). For all these six tastes, water
is the source. Depletion and impletion
are their two functions. From the
coalescence of these two functions
arises the third, the intermediate one.
Palatability and unpalatability are but
a matter of subjective predelection.
Wholesomeness and unwholesomeness
are the effects. Manifestation of the
five proto-elements are merely the
substrata, conditioned by the factors
of nature, modification, combination,

९ भक्ति.—भक्तिद्वौ (क न म, छ ध)

,, तेष्वश्रयेषु—तेषामाश्रयेषु (च.)

clime and season. There manifest in
the substrata of the substances the
qualities of heaviness, lightness, cold-
ness, heat, unctuousness, dryness etc.

क्षरणात् क्षारः, नासौ रसः, द्रव्यं तदनेकर-
ससमुत्पन्नमनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रि-
यार्थसमन्वितं करणाभिनिर्वृत्तम्;

क्षरणात् क्षारः ३२वाथी क्षरण करनेसे, क्षारः क्षार
छेवेवाथ छे क्षार कहाता है, असौ आ यह, रसः रस
रस, न नथी नहीं है, अनेकरस-अनेक रसवाला द्रव्य
भांथी अनेक रसवाले द्रव्योंसे, समुत्पन्नम् उत्पन्न थयेलु
उत्पन्न हुआ, अनेकरसम् अनेक रसवाला अनेक रस-
वाला, कटुक-कटु कटु, लवण-अने लवण रसनी और
लवण रसकी, भूयिष्ठम् प्रधानतावाणु प्रधानतावाला,
अनेक-अनेक अनेक, इन्द्रिय-अर्थ इन्द्रियोना विषयोथी
अर्थात् रूपादिथी इन्द्रियोंके विषयों अर्थात् रूपादिसे,
समन्वितम् युक्त युक्त, करण-अने अस्मपरिज्ञाव-
णादि क्रियाथी और अस्मपरिज्ञावणादि क्रियासे, अभिनि-
र्वृत्तम् तैयार थयेलु होवाथी बनाया जानेके कारण,
तत् ते यह, द्रव्यम् द्रव्य छे द्रव्य है;

9-(3). Alkali is so named because
it alkalizes. It is not a taste but a sub-
stance derived from articles of various
tastes. It possesses various tastes—
the pungent and the salt tastes being
only the most predominant; it has,
besides, attributes which can be appre-
hended by more than one sense and
is a manufactured product.

अव्यक्तीभावस्तु खलु रसानां प्रकृतौ भवत्यनु-
रसेऽनुरससमन्विते वा द्रव्ये,

रसानाम् रसेनी रसोकी, अव्यक्तीभाव. अस्पृष्टता
अस्पृष्टता, तु ते तो, खलु अरेअर सचमुच, प्रकृतौ

९ कटुक-कटु (घ च)

,, अव्यक्तीभावस्तु—अव्यक्तीभावस्तु (च. ध)

जलमां जलमें, अनुरसे-अनुरसमां अनुरसमें, अनुरस-
अथवा अनुरसथी अथवा अनुरससे, समन्विते वा युक्त
युक्त, द्रव्ये द्रव्यमां द्रव्यमें, भवति होय छे रहती है,

9-(4). As regards the imperceptible taste it is found in their source which is water or in what is known as the after-taste or in things possessing such after-taste.

अपरिसंख्येयत्वं पुनस्तेषामाश्रयादीनां भावानां
विशेषापरिसंख्येयत्वाच्च युक्तम्, एकैकोऽपि ह्येषा-
माश्रयादीनां भावानां विशेषानाश्रयते विशेषापरि-
संख्येयत्वात्, न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते;

आश्रय-आदीनाम् आश्रयादिक आश्रय आदि,
भावानाम् भावोना भावोंके, विशेष-भेदोना भेदोंके,
अपरिसंख्येयत्वात् असंख्यपक्षाने लक्ष अपरिसंख्येय
होनेसे, तेषाम् तेषोना इनका, पुन. वही फिर, अपरि-
संख्येयत्वम् असंख्यपक्षुं असंख्येय होना, युक्तम् औज्य
युक्तिसंगत, न नथी नहीं है, हि कारण्युक्ते क्योकि, एषाम्
आ छ रसोमांथी इन छ. रसोंमेंसे, एक-एक. ओंछ ओंछ
एक एक, अपि पक्षु भी, आश्रय-आदीनाम् आश्रयादिक
आश्रय आदि, भावानाम् भावोना भावोंके, विशेषान्
भेदोना भेदोंके, अपरिसंख्येयत्वात् तेषोना असंख्य-
पक्षाने लक्ष अपरिसंख्येय होनेके कारण, आश्रयते
आश्रय करे छे आश्रय करता है, तस्मात् तेथी इससे,
अन्यत्वम् रसोनी भिन्नता रसोंकी भिन्नता, न च उप-
पद्यते यती नथी नहीं बन जाती;

9-(5). These tastes cannot be said to be innumerable because of the innumerable variety of the substances in which those inhere. Even singly any of these tastes may be found in an innumerable variety of substances. Thereby, the taste does not increase in number like the substances.

परस्परसंस्पृष्टभूयिष्ठत्वाच्च चैवामभिनिर्वृत्तेर्गुण-
प्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वं भवति; तस्मान्न संस्पृष्टानां
रसानां कर्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ।

परस्पर-परस्पर एक दूसरेमें, संस्पृष्ट-भूयिष्ठत्वात्
अधिक प्रमाणमां भण्डा होवाथी अधिकतासे मिले
होनेके कारण, एषाम् तेषोनी ओंछ अधिक रसवालां
द्रव्योमां इनकी, अभिनिर्वृत्तेः च उत्पत्ति यवाथी उत्पत्ति
होनेसे, गुण-गुण, प्रकृतीनाम् तथा प्रकृतिनी और
प्रकृतिमें, अपरिसंख्येयत्वम् असंख्यता असंख्येयत्व,
न नथी नहीं, भवति यती होता, तस्मात् तेथी इस-
लिए, बुद्धिमन्त बुद्धिमान् पुरुषो बुद्धिमान् पुरुषों,
संस्पृष्टानाम् मिश्रित मिलित, रसानाम् रसोनां रसोंके,
कर्म उर्जोना कर्मोंका, च उपदिशन्ति उपदेश आपता
नथी उपदेश नहीं करते;

9-(6). As these tastes are generally found in combination with one another, the qualities and actions which they display are not innumerable. It is therefore, that the wise do not describe the actions of the tastes in their combinations.

तच्चैव कारणमपेक्षमाणाः षण्णां रसानां पर-
स्परेणासंस्पृष्टानां लक्षणपृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥९॥

तत् च एव तेन इसी, कारणम् कारण्युक्ते कारण-
की, अपेक्षमाणाः अपेक्षा करते अपेक्षा करते हुए, पर-
स्परेण परस्पर एक दूसरेसे, असंस्पृष्टानाम् न भण्डा
न मिले, षण्णाम् छ छ, रसानाम् रसोनां रसोंके,
लक्षणपृथक्त्वम् लक्षण्युक्ते भिन्नताने पृथक् पृथक् लक्षणों-
का, उपदेक्ष्यामः उपदेश आपथु उपदेश करेंगे ॥ ९ ॥

9. Owing to that reason, we shall describe the special characteristics of each of these six tastes severally.

९ तच्चैव कारणम्—तच्चैव कारणम् (ग घ)

,, 'मपेक्षमाणा. — 'मवेक्षमाणाः (क. च. छ.)

सर्वद्रव्यं पाञ्चभौतिकम्—

अग्रे तु तावद्द्रव्यमेदमभिप्रेत्य किञ्चिदभिधास्यामः ।

अग्रे तु तावत् प्रथमं तो प्रथमं तो, द्रव्यमेदम् द्रव्य-
मेदने द्रव्यमेदको, अभिप्रेत्य उद्देश्येने लेकर, किञ्चित्
कृच्छ्रं कृच्छ्रं, अभिधास्यामः कृच्छ्रेण कहेंगे,

10-(1). First of all we shall make
a few observations with reference to
the classification of substances.

तच्चेतनावदचेतनं चेति द्विविधम्, द्रव्याणां गुणां कर्म च—

सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमस्मिन्नर्थैः तच्चेतना-
वदचेतनं च, तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च
द्रव्यान्ताः, कर्म पञ्चविधमुक्तं वमनादि ॥ १० ॥

अस्मिन् आ इस, अर्थे प्रकरणां प्रकरणमें, सर्वम्
सर्वं सब, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य, पाञ्चभौतिकम् पांच
भौतीकी अनेक छे पांचभौतिक है, तत् ते यह, चेतना-
वत् चेतनावाणुं चेतन, अचेतनम् च अने चेतना
वगैरु छे और अचेतन है, शब्दादयः शब्दादि अर्थात्
शब्द-स्पर्श-रूप-रस तथा गन्ध शब्दादि अर्थात् शब्द-
स्पर्श-रूप-रस तथा गन्ध, गुर्वादयः च अने गुरुणी
भांडी और गुरुसे लेकर, द्रवास्तां द्रव सुधीना द्रव पर्यन्त,
तस्य तेना इसके, गुणां गुणो छे गुणो हैं, वमनादि
वमनादिक वमनादि, पञ्चविधम् पांच प्रकरनु पांच
प्रकारका, कर्म कर्म कर्म, उक्तम् उक्तेवाछ ग्यु छे कहा
गया है ॥ १० ॥

10. For the purpose of this
science, all substances are products
of the five proto-elements; substances
are of two kinds—animate and inani-
mate. Their qualities are the five,
beginning with heaviness and ending
with fluidity. As regards their
actions, we have already described
their five-fold variety, comprising
emesis etc.

पार्थिवादिमेदेन द्रव्याणां लक्षणं गुणाश्च—

तत्र द्रव्याणि गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविशद-
सान्द्रस्थूलगन्धगुणबहुलानि पार्थिवानि, तान्यु-
पचयसङ्घातगौरवस्थैर्यकराणि;

तत्र तेभां इनमें गुरु- गुरु गुरु, खर- खर खर,
कठिन- कठिन कठिन, मन्द- मन्द मन्द, स्थिर- स्थिर
स्थिर, विशद- विशद विशद, सान्द्र- सान्द्र सान्द्र, स्थूल-
स्थूल स्थूल, गन्ध- तथा गंध तथा गन्ध, गुण- ओ
गुणनी इन गुणकी, बहुलानि प्रधानतावाणां प्रधानता-
वाले, द्रव्याणि द्रव्यो द्रव्य, पार्थिवानि पार्थिव छे पार्थिव
हैं, तानि तेओ ये, उपचय- पुष्टि पुष्टि. सङ्घात- उद्दिता
सघात, गौरव- भारेपणु गुरुता, स्थैर्य- अने स्थिरता
और स्थिरता, कराणि करनारां छे करते हैं,

11-(1). Among these, substances that
are heavy, rough, hard, slow, stable,
clear, dense and gross and aboun-
ding in the quality of odor pertain
to the proto-element earth. They pro-
mote plumpness, compactness, heaviness
and stability.

द्रवस्निग्धशीतमन्दमृदुपिच्छिलरसगुणबहुला-
न्याप्यानि, तान्युपक्लेदस्नेहबन्धविष्यन्दमार्दवप्रह्ला-
दकराणि;

द्रव- द्रव द्रव, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, शीत- शीत
शीत, मन्द- मन्द मन्द, मृदु- मृदु मृदु, पिच्छिल- पिच्छिल
पिच्छिल, रस- तथा रस तथा रस, गुण- ओ गुणनी इन
गुणकी, बहुलानि प्रधानतावाणां द्रव्य प्रधानतावाले
द्रव्य, आप्यानि आप्य छे जलीय हैं, तानि तेओ ये,
उपक्लेद- बीनाश उपक्लेद, स्नेह- स्निग्ध स्नेहन, बन्ध-
बन्धन बन्धन, विष्यन्द- विष्यन्द विष्यन्द, मार्दव-
कमलता मृदुता, प्रह्लाद- अने प्रसन्नता और प्रसन्नता,
कराणि करनारां छे करते हैं,

11-(2). Substances that are fluid,
unctuous, cold, slow, soft and slimy
and abounding in the quality of taste

pertain to the proto-element water. They produce moisture, unctuousness, union, liquefaction, softness and delight.

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरूक्षविशदरूपगुणबहुलान्याग्नेयानि, तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि;

उष्ण- ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ- તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ- સૂક્ષ્મ, લઘુ- લઘુ, રૂક્ષ- રૂક્ષ, વિશદ- વિશદ, રૂપ- અને રૂપ, ગુણ- એ ગુણની, બહુલાનિ પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો પ્રધાનતાવાળે દ્રવ્ય, આગ્નેયાનિ આગ્નેય છે આગ્નેય છે, તાનિ તેઓ, યે, દાહ- દાહ, પાક- પાક, પ્રભા- પ્રભા, પ્રકાશ- પ્રકાશ, વર્ણ- અને વર્ણ, કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે;

11-(3). Substances that are hot, acute, subtle, light, dry and clear and abounding in the quality of form, pertain to the proto-element fire. They produce burning, digestion, radiance, lustre and color.

लघुशीतरूक्षखरविशदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वायव्यानि, तानि रौक्ष्यग्लानिविचारवैशद्यलाघवकराणि;

લઘુ- લઘુ, શીત- શીત, રૂક્ષ- રૂક્ષ, રૂક્ષ- રૂક્ષ, વિશદ- વિશદ, સૂક્ષ્મ- સૂક્ષ્મ, સ્પર્શ- અને સ્પર્શ, ગુણ- એ ગુણની, બહુલાનિ પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો પ્રધાનતાવાળે દ્રવ્ય, વાયવ્યાનિ વાયવ્ય છે વાયવ્ય છે, તાનિ તેઓ, યે, રૌક્ષ્ય- રૂક્ષતા, રૂક્ષતા, ગ્લાનિ- ગ્લાનિ, વિચાર- ગતિ, ગતિ, વૈશદ્ય- વિશદતા, વિશદતા, લાઘવ- અને લાઘવ, કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે,

11-(4). Substances that are light, cold, dry, rough, clear and subtle and abounding in the quality of touch,

pertain to the proto-element air. They produce dryness, depression, morbidity, clearness and lightness.

मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णशब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि, तानि मार्दवसौपिर्यलाघवकराणि ॥११॥

મૃદુ- મૃદુ, લઘુ- લઘુ, સૂક્ષ્મ- સૂક્ષ્મ, શ્લક્ષ્ણ- શ્લક્ષ્ણ, શબ્દ- અને શબ્દ, ગુણ- એ ગુણની, બહુલાનિ પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો પ્રધાનતાવાળે દ્રવ્ય, આકાશ-આત્મકાનિ આકાશીય છે આકાશીય છે, તાનિ તેઓ, યે, માર્દવ- મૃદુતા, મૃદુતા, સૌપિર્ય- હિદ્રયુક્તપણું સુપિરતા, લાઘવ- અને લાઘવ, કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે ॥ ૧૧ ॥

11. Substances that are soft, light, subtle and smooth and abounding in the quality of sound, pertain to the proto-element ether. They produce softness, porousness and lightness.

सर्वेषामेष द्रव्याणामौषधत्वे युक्ति —

अनेमोपदेशेन नानौषधिभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य ॥१२॥

અનેન આ, હસ, ઉપદેશેન નિરૂપણથી ઉપદેશે, તમ્ તમ્ તે તે ઉસ ઉસ, યુક્તિમ્ યુક્તિને યુક્તિકો, તમ્ તમ્ અને તે તે ઔર ઉસ ઉસ, અર્થમ્ ચ પ્રયોજનને પ્રયોજનકો, અભિપ્રેત્ય ઉદેશીને લક્ષ્ય કરકે, જગતિ જગતમાં જન્મતમે, અનૌષધિભૂતમ્ ઔષધરૂપ ન હોય એવું ઔષધરૂપ ન હો હેસા, કિઞ્ચિદ્ કોઈપણ કોઈ મી, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, ન ઉપલભ્યતે મળતું નથી નહીં મિલતા ॥ ૧૨ ॥

12. In the light of this knowledge, there is in the world no substance that may not be used as medicine in this or that manner for this or that purpose.

द्रव्यकर्मवीर्याधिकरणकालोपायफटाना लक्षणम्—

न तु केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि कार्मुकाणि भवन्ति,

द्रव्याणि द्रव्ये। द्रव्य, तु वणी फिर, केवलम् केवल केवल, गुण-गुणना गुणके, प्रभावात् प्रभावशी प्रभावे, एव न ही, कार्मुकाणि कर्म करवाभां शक्तिमान कर्म करनेमें समर्थ, न भवन्ति थता नथी नहीं होते,

13-(1) It is not exclusively by virtue of their qualities that substances are active

द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद् गुणप्रभावाद् द्रव्यगुण-प्रभावाच्च तस्मिन् तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमासाद्य तां तां च युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य यत् कुर्वन्ति, तत् कर्म; येन कुर्वन्ति, तद्वीर्यं, यत्र कुर्वन्ति, तदधिकरणं; यदा कुर्वन्ति, स कालः, यथा कुर्वन्ति, स उपायः, यत् साधयन्ति, तत् फलम् ॥ १३ ॥

हि केमके क्योंकि, द्रव्यप्रभावात् द्रव्यना (पीताना) प्रभावशी द्रव्यके (अपने) प्रभावे, गुणप्रभावात् गुणना प्रभावशी गुणके प्रभावे, द्रव्य- तथा द्रव्य तथा द्रव्य, गुण- अने गुण अनेना और गुण दोनोंके, प्रभावात् च प्रभावशी प्रभावे, तस्मिन् तस्मिन् ते ते उस उस, काले डाणे कालमें, तत् तत् ते ते उस उस, अधिकरणम् स्थान अधिकरणको, आसाद्य प्राप्त करके, ताम् ताम् च ते ते उस उस, युक्तिम् युक्तिने युक्तिको, तम् तम् च अने ते ते और उस उस, अर्थम् प्रयोजनने प्रयोजनके, अभिप्रेत्य अनुसरी अनुसार, द्रव्याणि द्रव्ये। द्रव्य, यत् ने जो, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, तत् ते वह, कर्म कर्म कर्म, येन नेना वडे जिसके द्वारा, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, तत् ते वह, वीर्यम् वीर्यं वीर्य, यत्र ने स्थाने जहा पर, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, तत् ते वह, अधिकरणम्

१३. द्रव्याणि कार्मुकाणि—कार्मुकाणि (ख)

, भवन्ति—स्यु (च)

, तत्तदधिकरण—तत्तदधिष्ठान (न इ त)

अधिकरण अधिकरण, यदा नयारे जब, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, स ते वह, काल डाण काल, यथा ने प्रभावे जिस प्रकार, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, सः ते वह, उपाय उपाय उपाय, यत् अने ने और जो, साधयन्ति सिद्ध करे छे सिद्ध करते हैं, तत् ते वह, फलम् इण छे फल है ॥ १३ ॥

13. Whatever, therefore, substances do, whether by virtue of their nature as substances, or by virtue of their qualities, or by virtue of both their substantive and qualitative natures, in any given time, at any given place, having been administered in a given mode, with a given result in view—all that is their action. Whereby they act is the potency. Wherein they act is the place. When they act is the time. How they act is the mode. What they achieve is the result.

द्रव्याणा रसद्वारेण त्रिषष्टिविधो भेदः—

भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकाल-प्रभावाद्भवति, तमुपदेक्ष्यामः ॥ १४ ॥

एषाम् च ऐश्वर्याना इनका, भेद भेद भेद, द्रव्य द्रव्यना द्रव्यके, देश- देशना देशके, काल- अने डाढना और कालके, प्रभावात् प्रभावने धर्ष प्रभावे, त्रिषष्टि- त्रिषष्टि तरेसठ, विध- प्रकारना प्रकारके, विकल्प. विकल्प वाणो विकल्पयुक्त, भवति थाय छे होता है, तम् तेना इसका, उपदेक्ष्यामः उपदेश करे छे उपदेश करेंगे ॥ १४ ॥

14. The variation in tastes, giving rise to their sixty-three-fold classification, proceeds from the varying influence of substance, place and of time. This we shall now describe.

स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादय पृथक् ।

यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥ १५ ॥

स्वादु मधुररस मधुररस, शेषे पीतानाथी लिन्न
आडीना अपनेम भिन्न अवशिष्ट, अम्लादिभिः अम्ल
आदि रसेनी साथे अम्ल आदि रसोंके साथ, अम्लादयः
अने अम्ल वगेरे रसे पीतानाथी लिन्न आडीना
रसेनी साथे और अम्ल आदि रस अपनेसे भिन्न
अवशिष्ट रसोंके साथ, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्,
योगम् योगने संयोगम्, यान्ति पाप्मे छे प्राप्त होते
हैं, एतानि आवी रीते आ इय तरह ये, द्विरसानि
ये रसवानां दो रसवाने, द्रव्याणि द्रव्य द्रव्य, तु ते
तो, पञ्चदश पदर थाय छे पंद्रह होते हैं ॥ १५ ॥

15. Sweet mixed with sour and
other tastes, and sour and other tastes
combined with the rest of them in
their order make fifteen substances
or abodes of the twin tastes.

पृथग्मलादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।

मधुरस्य तथाऽम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥१६॥
त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।

पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, अम्लादि-अम्ल वगेरे
रसेनी अम्लादिमे, युक्तस्य युक्त युक्त, मधुरस्य मधुर
रसने मधुररसना शेषैः आडीना लवण वगेरे थार
रसेनी साथे अवशिष्ट लवण आदि चार रसोंके साथ,
पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् योग योग योग, भवेत्
थाय छे होता है, तथा ते ४ प्रमाणे उसी तरह,
अम्लस्य लवणथी युक्त अम्ल रसने आडीना कटु
वगेरे थार रसेनी साथे पृथक् पृथक् योग थाय छे
लवणसे युक्त अम्लरसना अवशिष्ट कटु आदि तीन रसोंके
साथ पृथक् पृथक् योग होता है, लवणस्य कटुथी युक्त
लवण रसने आडीना ये रसेनी साथे पृथक् पृथक्
योग थाय छे कटुसे युक्त लवण रसना अवशिष्ट दो रसोंके
साथ पृथक् पृथक् योग होता है, तथा कटो. अने
तिक्तथी युक्त कटु रसने आडीना ये रसनी साथे
योग थाय छे और तिक्तसे युक्त कटु रसना अवशिष्ट
एक रसके साथ योग होना है, यथासंख्यम् आ प्रमाणे
गणनी अनुसार इस तरह सखाके अनुसार, त्रिरसानि
थार रसवाना तीन रसोंवाले, द्रव्याणि द्रव्य द्रव्य,
विंशति. पीस बीस, उक्तानि उक्त छे कहे हैं ॥ १६ ॥

16-16½. The sweet combining
separately with each of the remaining
five tastes of sour etc., forms five binary
tastes. Similarly, the other tastes too,
beginning with sour, combine with
each other to form ten fresh binary
groups of tastes. There are thus
altogether fifteen separate binary
groups and tastes. The sweet, sour,
salt and the pungent tastes, which
have combined separately with each
of the tastes beginning with the sour,
combine again severally with one of
the remaining tastes in the given
order to yield twenty distinct groups
of ternary tastes.

वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥१७॥
स्वादम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथग्गतौ ।
योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करससंख्यया ॥१८॥

चतुष्केण थार रसना समूहथी चार रसोंके समूहसे,
तु वणी फिर, द्रव्याणि द्रव्यो द्रव्य, पञ्चदश च पदर
पंद्रह, वक्ष्यन्ते उल्लेखानां आवशे कहे जायेंगे, स्वादु-
मधुररस मधुररस, अम्लौ तथा आटे रस तथा अम्ल-
रस, सहितौ लेणा मणी साथ हो कर, लवणाद्यैः लवण
वगेरे थार रसेनी साथे लवणादि चार रसोंके साथ,
पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, योगम् योगने योगको,
गतौ पाप्मे प्राप्त होकर, शेषैः आडीना तिक्त, कषाय अने
कटुरसनी साथे अवशिष्ट तिक्त, कषाय और कटुरसके
साथ, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, योगम् योगने
योगको, चतुष्क-रस-संख्यया थार रसना समूहनी
गणनीथी चार रसके समूहकी गणनासे, यात पाप्मे छे
प्राप्त करते हैं ॥ १७-१८ ॥

17-18. The quaternary groups of
tastes are stated to be fifteen. They

१७ योग-युक्तौ (क. छ)

१८ पृथग्गतौ-पृथग्गतौ (क. च. छ.)

are formed thus. The binary group of sweet and sour tastes, combines in six different ways with any two of the remaining tastes beginning with salt. They thus form quaternary groups of tastes.

सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादूषणौ तथा ॥१९॥
कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा ॥२०॥
युज्येते तु कषायेण सत्तिकौ लवणोषणौ ।

तद्वत् अे प्रभाषे इसी प्रकार, स्वादुलवणौ स्वादु अने लवणु स्वादु और लवण, सहितौ बेणा भणी साथ मिलकर, कटु-आदिभिः कटु वगेरे नष्ट रसेनी साथे कटु आदि तीन रसोंके साथ, पृथक् लुप्त लुप्त पृथक् पृथक्, युक्तौ योगने पाभी योगको प्राप्त हो कर, शेषे आडीना तिक्त अने कषायरसनी साथे अवशिष्ट तिक्त और कषायरस के साथ, पृथक् लुप्त लुप्त पृथक् पृथक्, योगम् योगने योगको, यात पाभे छे प्राप्त करते हैं, तथा तेवी रीति उसी तरह, स्वादु-ऊषणौ स्वादु अने कटुरस आडीना तिक्त अने कषायरसनी साथे योग पाभे छे स्वादु और कटुरस अवशिष्ट तिक्त और कषायरसके साथ योगको प्राप्त करते हैं, अम्ललवणौ अम्ल अने लवणरस अम्ल और लवणरस, सहितौ बेणा भणी साथ मिलकर, कटु-आदि कटु, तिक्त अने कषायनी साथे कटु तिक्त और कषायके साथ, पृथक् लुप्त लुप्त पृथक् पृथक्, संयुक्तौ योगने पाभी योगको प्राप्त हो कर, शेषे आडीना तिक्त, कषाय अने कटुरसनी साथे अवशिष्ट तिक्त, कषाय और कटुरसके साथ, पृथक् लुप्त लुप्त पृथक् पृथक्, योगम् योगने योगको, यात पाभे छे प्राप्त करते हैं, तथा तेवी रीति उसी तरह, अम्लकटू अम्ल अने कटुरस अम्ल और कटुरस, शेषे आडीना तिक्त अने कषायरसनी साथे योग पाभे छे अवशिष्ट तिक्त और कषायरसके साथ योगको प्राप्त करते हैं, लवण ऊषणौ लवणु अने कटुरस साथे भणी लवण और कटुरस साथ मिलकर, सत्तिकौ तिक्त-रसनी साथे योग पाभी तिक्त-रसके साथ योगको प्राप्त

कर, कषायेण कषायरसनी साथे कषायरसके साथ, युज्येते योगने पाभे छे योगको प्राप्त करते हैं ॥ १९-२० ॥

19-20 $\frac{1}{2}$. Thereafter, the binary group of sweet and salt combining consecutively with pungent, bitter and astringent, forms with the addition of sour, astringent and pungent respectively, three separate quaternary groups of tastes. Thereafter, the binary group of sweet and pungent combining with the residuary binary group of bitter and astringent tastes, forms the quaternary group of tastes. Thus with the sweet taste as a constant factor, there are ten distinct groups of quaternary taste. Now dropping the sweet taste, the binary group of sour and salt combining consecutively with pungent, sour and astringent tastes, forms with the addition, respectively, of bitter, astringent and pungent tastes, three separate groups of quaternary taste. (1) Sour-salt-pungent-bitter, (2) Sour-salt-bitter-astringent, (3) Sour-salt-astringent-pungent. Now, dropping the salt taste, the binary group of sour and salt combine with the residuary dyad of bitter and astringent to form one fresh quaternary group of tastes. Finally, dropping both sweet and sour tastes, salt and pungent combine with astringent and bitter to form the fifteenth and last quaternary group of tastes

षट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥ २१ ॥
षट् चैवैकरसानि स्थुरेकं षड्समेव तु ।

एकैकस्य ओष्ठ ओष्ठ रसने एक एक रसको, अप-
वर्जनात् तु छोडी देवाथी छोड़ करके, पञ्चरसानि पांच
रसवाणां द्रव्यो पाच रसवाले द्रव्य, षट् छ छे छ हैं,
एकरसानि च ओष्ठ ७ रसवाणां द्रव्य एक ही रसवाले
द्रव्य, षट् छ छः, एव ७ ही, स्यु छे हैं, षट्-रसम्
अने छ रसवाणु द्रव्य और छः रसवाला द्रव्य, तु ते।
तो, एकम् एव ओष्ठ ७ छे एक ही है, आहु ओम्
आआर्थो छहे छे इस प्रकार आचार्य कहते हैं ॥ २१ ॥

21-21½ By dropping from the total
complex of tastes, one taste at a
time, there are formed six groups of
quinary taste. There now remain the
six groups of single tastes and the
single group of six tastes.

रसानुरसकल्पनया द्रव्याणा भेदोऽसंख्येय —

इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥२२॥
त्रिषष्टिः स्यात्संख्येया रसानुरसकल्पनात् ।

रसास्तरतमाभ्यां तां संख्यामतिपतन्ति हि ॥२३॥

इति આ પ્રમાણે હમ પ્રકાર, રસ-સંખ્યયા રસની
સખ્યાથી રસકી સંખ્યાસે, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોની દ્રવ્યોકી,
ત્રિષષ્ટિ ત્રેસઠની સખ્યા તરેસઠકી સંખ્યા, નિર્દિષ્ટા
કહી છે કહી હૈ, રસ- રસની રસકી, અનુરસ- અને અનુ-
રસની ઓર અનુરસકી, કલ્પનાત્ કલ્પનાથી કલ્પનાસે,
ત્રિષષ્ટિ ત્રેસઠની સખ્યા તરેસઠકી સંખ્યા, તુ વળી
પુન, અસંખ્યેયા અસખ્ય અસંખ્ય, સ્યાત્ થાય છે હોતી
હૈ, હિ કારણકે ક્યોકિ, રસા રસો રસ, તરતમાભ્યામ્
ન્યૂનતાથી અને અધિકતાથી ન્યૂનતા ઓર અધિકતાસે,
તામ્ તે હમ, સંખ્યામ્ સખ્યાનુ સંખ્યાકા, અતિપતન્તિ
ઉલ્લંઘન કરે છે અતિક્રમણ કરતે હૈ ॥ ૨૨-૨૩ ॥

22-23. In this manner are the sub-
stances divided into 63 groups accor-
ding to the distribution of tastes.
This number of sixty-three swells in-
to an incomputable figure if the

after-tastes are taken into count;
likewise if the comparative and super-
lative degrees of tastes are taken into
consideration, the sum goes beyond
computation.

રસભેદાસંખ્યેયત્વેऽપિ ચિકિત્સાર્થ ત્રિષષ્ટિભેદકલ્પના--

સંયોગાઃ સત્તપચ્ચાશત્ કલ્પના તુ ત્રિષષ્ટિઘા ।
રસાનાં તત્ર યોગ્યત્વાત્ કલ્પિતા રસચિન્તકૈઃ ॥૨૪॥

સયોગા રસોના સ યોગો રસોકે સયોગ, સત્તપ-
ચ્ચાશત્ સત્તાવન છે મત્તાવન હૈ, રસચિન્તકૈ તુ ૫૨ તુ
રસને વિચાર કરનારાઓએ પરંતુ રસકા વિચાર કરને-
વાલોને, તત્ર સ્વસ્થ અને આતુર્ગની ચિકિત્સાના પ્રયો-
ગોમાં સ્વસ્થ ઓર આતુર્ગની ચિકિત્સાકે પ્રયોગોમે, યોગ્ય
ત્વાત્ હિતકારી હોવાથી હિતકારી હોનેસે, રસાનામ્
રસોની રસોકી, કલ્પના કલ્પના કલ્પના, ત્રિષષ્ટિઘા
ત્રેસઠ પ્રકારે તરેસઠ પ્રકારસે કલ્પિતા કલ્પી છે કી
હૈ ॥ ૨૪ ॥

24. In view of the above, the ex-
perts conversant with the science of
tastes, have in view limited the
practical requirements of medicine,
to 57 groups of combined tastes and
63 groups of all tastes, single and
combined.

રસવિકલ્પયોગે યુક્તિ. —

ક્વચિદેકો રસઃ કલ્પ્યઃ સંયુક્તાશ્ચ રસાઃ ક્વચિત્ ।
દોષૌષધાદીન્ સંચિન્ત્ય ભિષજા સિદ્ધિમિચ્છતા ॥૨૫॥

સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિ સફલતા, હૃચ્છતા ધૃચ્છનાર ચાહને-
વાલો, ભિષજા વૈદ્યો વૈદ્યો, દોષ- દોષ દોષ ઔષધ
ઔષધ ઔષધ, આદીન્ વજેરેને આદિકા, સચિન્ત્ય
વિચાર કરી વિચાર કરકે ક્વચિત્ ક્યારેક કહી, એક.
ઓષ્ઠ એક, રસ રસની રસકી, કલ્પ્ય કલ્પના કરવી
એઠઠએ કલ્પના કરની ચાહિય, ક્વચિત્ ચ અને ક્યારેક

और कहीं, संयुक्ता संयुक्त सयुक्त, रसा. रसेनी
कल्पना करनी चाहिए
॥ २५ ॥

25. The physician desirous of success, considering well the nature of the disease, and the action of the remedy, must prescribe either a single taste or a combination of tastes as required.

द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्च रसान् बुधाः ।
रसानेकैकशो वाऽपि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ २६ ॥

बुधा विद्वान् वैद्यो विद्वान् वैद्य, गदान् रोगो
रोगोंके, प्रति प्रत्ये प्रति, द्विरसादीनि ये त्रय वगेरे
रसवाणां दो तीन आदि रसवाले, द्रव्याणि द्रव्योंकी,
संयुक्तान् संयुक्त सयुक्त, रसान् च रसवाणां
द्रव्योंकी, रसवाले द्रव्योंकी, एकैकश. वा अपि अथवा
ओके ओके अथवा एक एक, रसान् रसवाणां द्रव्योंकी
रसवाले द्रव्योंकी, कल्पयन्ति कल्पना करे छे कल्पना
करते हैं ॥ २६ ॥

26. According to the disease, substances of two or more tastes or of combination of multiple tastes or of one only, are used by wise physicians.

रसविकल्पयोगे युक्ति —

यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।
न स मुखेद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ २७ ॥

यः जे जो, रस-विकल्पज्ञ. रसना भेदने आशुनारे
रसके विकल्पको जाननेवाला, दोषविकल्पवित् च अने
दोषना विच्छेदने आशुनारे और दोषों के विकल्प को
जाननेवाला, स्यात् होय छे होता है, स ते वह, विकार-
राणाम् विकारोंना रोगोंके, हेतु- हेतु कारण, लिङ्ग- लक्षण
लक्षण, उपशान्तिषु अने चिह्न-आमां और चिह्नित्वामें,
न मुखेत् भूओतो नथी मोहको प्राप्त नहीं होता ॥ २७ ॥

२७. य स्याद्-यस्माद् (ग.)

27. He who is well aware of the classification of tastes as well as the classification of morbid humors, will not fall into error regarding the etiology, symptoms and remedial measures.

रसानुरसयोर्लक्षणम्—

व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
विपर्ययेणानुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥ २८ ॥

शुष्कस्य च शुष्क अने आर्द्र सूखे हुए और आर्द्र,
द्रव्यस्य द्रव्येना द्रव्यका, आदौ च प्रथम श्रवणी साथे
संयुक्तं यथा अथवा स्वाद दीधा पछी जिह्वाके साथ
प्रथम संबन्ध होने पर अथवा आस्वाद लेनेके बाद, रस
जे रस जो रस, लक्ष्यते स्पष्टताथी आशुवाभा आवे
स्पष्टतासे प्रतीत हो, व्यक्त. ते व्यक्त छे वह व्यक्त है,
विपर्ययेण अने द्रव्यनु सूक्ष्मपक्ष, द्रव्यनु दीर्घपक्ष,
द्रव्यना स्वादने आरभ, अने द्रव्यना स्वादने अत
ओ छेवाभा आवेदी बार अवस्थाओंमा जे रस
स्पष्टताथी आशुवाभा आवतो नथी एवं द्रव्यका सूखा-
पन, द्रव्यकी आर्द्रता, द्रव्यके आस्वादका प्रारम्भ और
द्रव्यके आस्वादका अन्त इन उक्त चार अवस्थाओंमें जो
रस स्पष्टतासे प्रतीत न हो, अनुरस ते अनुरस छे
वह अनुरस है, सप्तम आथी अव्यक्त नामने सातमे
इस लिए अव्यक्त नामना सातवाँ, रस रस रस,
न अस्ति हि छे न नहि नहीं ही है ॥ २८ ॥

28. That savour which becomes patent on the first contact of a dry substance with the tongue is declared to be its taste. What is otherwise apprehended is its latent or after-taste.

परादीना गुणाना निर्देश —

परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
विभागश्च पृथक्-वं च परिमाणमथापि च ॥ २९ ॥
संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।
स्निग्धुपायाश्चिकित्साया लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे ॥ ३० ॥

पर-अपरत्वे परत्व अने अपरत्व परत्व-अपरत्व,
युक्ति च युक्ति युक्ति, संख्या संख्या संख्या, संयोग.

एव च संयोगः संयोग, विभागः च विभागः विभागः, पृथक्त्वम् च पृथक्त्वम् पृथक्त्वम्, अथ अपि परिमाणम् च अने वणी परिमाण् और फिर परिमाण, संस्कारः संस्कारः संस्कार, अभ्यास तथा अभ्यास तथा अभ्यास, इति आ प्रमाणे इसी तरह, एते आ ये, परादयः परादयः परादि, गुणा गुणा गुण, चिकित्साया चिकित्साया चिकित्साया चिकित्साया, सिद्धिः सिद्धिः सिद्धिः सिद्धिः, उपायाः उपायाः उपाय, ज्ञेया ज्ञेया जानने चाहिए, तान् तेजोने उसको, लक्षणैः लक्षणैः लक्षणैः लक्षणैः, प्रचक्ष्महे छड़ीये छीये कहते हैं ॥ २९-३० ॥

29-30. Priority, non-priority, application, number, synthesis, analysis, particularity, measure, preparation and practice—these ten constitute the complex of qualities beginning with priority. They are the means of success in treatment. We shall describe their characteristics.

પરાદિગુણાના લક્ષણમ્—

देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु ।

પરાપરત્વે, યુક્તિશ્ચ યોજના યા તુ યુજ્યતે ॥૩૧॥

संख्या स्याद्वर्णितं, योगः सह संयोग उच्यते ।

દ્રવ્યાણાં દ્રવ્યસર્વેકકર્મજોનિત્ય એવ ચ ॥ ૩૨ ॥

विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः ।

પૃથક્ત્વં સ્યાદસંયોગો વૈલક્ષણ્યમનેકતા ॥૩૩॥

परिमाणं पुनर्मानं, संस्कारः करणं मतम् ।

ભાવાભ્યસનમભ્યાસ. શીલનં સતતક્રિયા ॥૩૪॥

इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।

ચિકિત્સા યૈરવિદિતૈર્ન યથાવત્ પ્રવર્તતે ॥૩૫॥

देश- देश, काल- કાલ, वय- વય, वव, मान- પરિમાણુ માન, पाक- પાક, वीर्य- વીર્ય, रस- રસ, रम, आदिषु વગેરેમાં આદિમેં, पर-अपरत्वे પરત્વ અને અપરત્વ છે પરત્વ और अपरत्वे हैं, या तु

૩૧ પરાપરત્વે—વરાવરત્વે (ગ)

,, યુક્તિશ્ચ—યુક્તિસ્તુ (વ.)

જો, યોજના કલ્પના, કલ્પના, યુજ્યતે ઉપયોગી થાય છે અપકોષી होती है, युक्तिः ते युक्तिः છે વહ યુક્તિ है, गणितम् गणित એ ગણિત વહ, संख्या संख्या સંખ્યા, स्यात् છે है, द्रव्याणाम् द्रव्योंका, सह योगः સાથે બેડાવુ એ આપસમેં મિલના વહ, संयोगः संयोग संयोग, उच्यते उच्यते છે કહાતા है, द्वन्द्व-सर्व-एक-कर्मज. ते द्वन्द्वकर्मज, सर्वकर्मज तथा ऐककर्मज वह द्वन्द्वकर्म-जन्य, सर्वकर्मजन्य तथा एककर्मजन्य, अनित्यः एव च અને अनित्य હોય છે और अनित्य होता है, विभाग विभाग એ વિભાગ વહ તુ તેા तो, विभक्तिः विभक्तिः पञ्च पृथक् होना, स्यात् છે है, वियोगः वियोगित એ વિયોગ (સંયોગનુ જવુ) છે વિભક્તિ વહ વિયોગ (સંયોગના અલગ હોના) है, भागशः ग्रह અને વિયોગ એ ભાવશ્ચ વિભાગ-ગુણથી યુક્ત છે और वियोग वह भावरूप विभागगुणसे युक्त है, पृथक्त्वम् पृथक्त्व એ પૃથક્ત્વ વહ, असंयोगः असंयोग અસંયોગ, वैलक्षण्यम् विलक्षणता વિલક્ષણતા, अनेकता અને અનેકતા और अनेकता, स्यात् છે है, परिमाणम् पुन वणी परिमाण् એ फिर परिमाण वह, मानम् माप माप, संस्कार અને संस्कार એ और संस्कार वह, करणम् કરણ કરણ, मतम् માનેલ છે माना गया है, भाव-अभ्यसनम् वस्तु तथा क्रियाने इरी इरी કરવી એ વસ્તુ तथा क्रियाका पुन पुन करना वह, अभ्यास अभ्यास अभ्यास, शीलनम् शीलन शीलन, सततक्रिया અને સતતક્રિયા કહેવાય છે और सततक्रिया कहाती है, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, सर्वे अधा सब, पर-आदय पर वजरे पर आदि, गुणा गुणा गुणोंको, स्वलक्षणे पौतपौतानां લક્ષણુ અનુસાર उनके अपने लक्षणके अनुसार, उक्ता. उक्ता છે કહ દિયા है, ये. ज्ञेयोने जिनको, अविविदितैः ज्ञेया वगः जाने विना, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा, यथावत् બેઈએ તેવી यथावत् न प्रवर्तते थती नथी नहीं होती ॥ ३१-३५ ॥

31-35. Priority and non-priority are determined with reference to place, time, age, dosage, digestion, potency, taste and other factors; that is application which effects the most favourable conjunction of these factors.

Number is computation. Synthesis is the term for the coming together of various substances, such synthesis may be due to the action of both, all or of one of the constituents, and is in every case temporary Analysis is resolution i. e., taking things piecemeal or in parts Particularity rests on disjunction, difference or plurality. Measure is meting out Preparation is modification. Practice is repeated use, i. e. forming a habit or constant performance We have thus set out the whole gamut of qualities beginning with priority by defining their characteristics, without a knowledge of which treatment cannot proceed rightly.

द्रव्यगुणानां रसेषूपचार --

गुणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्माद्रसगुणान् भिषक् ।
विद्याद्द्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥३६॥

गुणा गुणो गुण, गुण-आश्रया गुणने आश्रित गुणके आश्रित, न नथी नही, उक्ता कृष्णा कहे है, तस्मात् तेथी इस लिए, भिषक् वैद्य वैद्य, रसगुणान् रसना गुणोने रसके गुणोको, द्रव्यगुणान् द्रव्यना गुणो द्रव्यके गुण, विद्यात् ज्ञाने समझे, कर्तुं तन्त्रकर्तृना तन्त्रवर्तके, अभिप्राया अभिप्राय अभिप्राय पृथग्विधा. गुण गुण प्रकारना होय छे भिन्न भिन्न प्रकारके होते हैं ॥ ३६ ॥

36 It has been stated that qualities cannot be their own substrata. Accordingly when we say that such are the qualities of tastes which are themselves qualities, the physicians understand that we really have in mind the substances which are the the substrata of these tastes.

३६ गुणाश्रया नोक्ता - गुणाश्रयेणोक्ता. (ग थ)

प्रक्रणादिकं बुद्ध्वाऽर्थमादिशेत्—

अतश्च प्रकृतं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।
तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥ ३७ ॥

अतः च ओथी इस लिए प्रकृतम् प्रकृतम् प्रकरण, देश देशना देश, काल- तथा कालना एवं कालके, अन्तराणि च क्षेत्र भेद तन्त्रकर्तुं तन्त्रकर्तृना ग्रन्थ-कर्ताके, अभिप्रायान् अभिप्राय अभिप्राय उपायान् च अने उपायो और उपायोको, बुद्ध्वा ज्ञाने जानकर, अर्थम् अर्थ अर्थको, आदिशेत् कहेवा कहना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. Many are the ways in which an author expresses his ideas. Hence it is after due appreciation of the context of the particular place and time in question, the intention of the author and the technicalities of the science that the meaning of the text should be determined.

रसाना पञ्चभूतप्रभवत्वम्—

षड्विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।
षट् पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥३८॥

पञ्चभूतप्रभवा पञ्चभूतथी उत्पन्न थयेवा पञ्चमहा-भूतोसे उत्पन्न, रसा रसो रस, यथा जेवा जैसे, षट् च छ छ, संख्याता. गणेश छे गिने है, रसानाम् तेवा रसोना वैसे रसोके, षट् छ छः, विभक्ती विभा-गोने विभागोको, अत आदीथी यहासे, उत्तरम् आगे, प्रवक्ष्यामि कहीश कहूंगा ॥ ३८ ॥

38. Hereafter, we shall explain the six divisions of tastes and how they are born of the five proto-elements.

सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता
लघ्वश्चाव्यक्तरसाश्च, तास्त्वन्तरिक्षाद्भक्ष्यमाना

३८ षड्विभक्ती प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम्—परञ्चात. प्रवक्ष्यन्ते रसाना षड् विभक्तय (श)

३९ तास्तु—यास्तु ग श त थ ष

अष्टाश्च पञ्चमहाभूतगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तीरभिप्रीणयन्ति, तासु मूर्तिषु षडभि मूर्च्छन्ति रसाः ॥ ३९ ॥

अन्तरिक्षप्रभवा. अन्तरिक्षभां उत्पन्न थयेलु अन्तरिक्षमें उत्पन्न हुआ, आपः खलु जलं भरेभर जल सचमुच, सौम्या सोमशुभ्रप्रधान सौम्य, प्रकृति- स्वभा- वथी स्वभावसे, शीता शीतल शीतल, लघ्व्य लघु, अव्यक्त- अने अव्यक्त और अव्यक्त, रसा. च रसवाणु डोय छे रसवाला है, अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षथी अन्तरिक्षसे, अश्मयमाना. नीचे पडतु गिरता हुआ, अष्टा. च अने नीचे पडेसु गिरा हुआ, ता तु ते जलं तो वह जल तो, पञ्चमहाभूत- पञ्चमहाभूतना पञ्चमहाभूतकं, गुण शुभ्रथी गुणसे, समन्विता. युक्त थर्ध युक्त हां कर, जङ्गम- जगम जगम, स्थावराणाम् अने स्थावर और स्थावर, भूतानाम् प्राणीओनां प्राणियोंके, मूर्ती शरीरने शरीरको, अभिप्रीणयन्ति तृप्त करे छे तृप्त करता है, तासु ते इन, मूर्तिषु शरीरोभा शरीरोमे, षट् छ छ, रसाः रसे रस, अभिमूर्च्छन्ति व्यक्त थाय छे व्यक्त होते हैं ॥ ३९ ॥

39 Water represents the aqueous element During its suspension in the sky, it is cold by nature, light, and is devoid of any perceptible taste Subsequent to its precipitation from the sky, it becomes associated with the qualities of the five proto-elements. It sustains all bodies of animal and plant life. It is in these bodies that it develops into the six categories of taste

यद्भूतगुणातिरेकाद्यस्य रसस्य निष्पत्तिस्तन्निर्देश —

तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो

३९ पञ्चमहाभूतगुणसमन्विता.—पञ्चमहाभूतविकारगुणसमन्विता

(ष च छ)

४० षण्णाम् रसानाम्—रसानाम् (द.)

॥ सोमगुणातिरेकात्—पृथ्वीसोमगुणातिरेकात् (ग थ घ)

रसः, पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः, सलिलाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणः, वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुकः, वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात्तिक्तः, पवनपृथिवीव्यतिरेकात् कषाय इति ।

तेषाम् ते इन षण्णाम् छ छ, रसानाम् रसेभां रसोंमें, सोमगुण- सोमशुभ्रनी सोमगुणके, अतिरेकात् अधिकताथी अधिकतासे, मधुरः मधुर मधुर, रस रस, पृथिवी- पृथ्वी पृथ्वी, अग्नि- अने अग्निनी और अग्निनी, भूयिष्ठत्वात् अधिकताथी अधिकतासे, अम्ल. अम्लरस अम्लरस, सलिल- जल, अग्नि- अने अग्निनी और अग्निनी, भूयिष्ठत्वात् अधिकताथी अधिकतासे, लवण लवणरस लवणरस, वायु- वायु वायु, अग्नि अने अग्निनी और अग्निनी, भूयिष्ठत्वात् अधिकताथी अधिकतासे, कटुक कटु-रस कटुरस, वायु- वायु वायु, आकाश- अने आकाशनी और आकाशनी, अतिरिक्तत्वात् अधिकताथी अधिकतासे तिक्त तिक्त-रस तिक्तरस, पवन- तथा पवन तथा वायु, पृथिवी- अने पृथ्वीनी और पृथिवीकी, व्यतिरेकात् अधिकताथी अधिकतासे, कषाय इति कषाय-रस थाय छे कषायरस होता है,

40-(1) Of these six tastes, the sweet taste is born of the preponderance of the water element, the sour taste is born of the preponderance of the earth and the fire elements, the salt taste is born of the preponderance of the water and the fire elements, the pungent taste is born of the preponderance of the air and the fire elements; the bitter taste is born of the preponderance of the air and the ether elements; and the astringent taste is born of the preponderance of the air and the earth elements

४० पृथिव्यग्नि-भूयिष्ठ (क च)

॥ सलिलाग्नि-तोयाग्नि (च.)

॥ वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात्—वाय्वाकाशातिरेकात् (घ, च) •

एवमेषां रसानां षट्त्वमुपपन्नं न्यूनातिरेक-
विशेषान्महाभूतानां भूतानामिव स्थावरजङ्गमानां
नानावर्णाकृतिविशेषाः,

एवम् आ प्रमाणे इम प्रकार, महाभूतानाम् મહા-
ભૂતોના મહાભૂતોંકી, ન્યૂન-અતિરેક- ન્યૂનતા અને અધિ-
કતાના ન્યૂનતા ઓર અધિકતાકે, વિશેષાત્ ભેદથી મેદસે,
સ્થાવર- સ્થાવરે સ્થાવર, જંગ્ગમાનામ્ જંગમ જગમ,
ભૂતનામ્ પ્રાણીઓના પ્રાણિયોંકે, નાના- વિવિધ પ્રકારના
નાનાપ્રકારકે, વર્ણ-આકૃતિ- વર્ણ તથા આકૃતિના
વર્ણ તથા આકૃતિકે, વિશેષા દ્વ ભેદોની પેઠે મેદોંકી
તરહ, ઇષામ્ આ ઇન, રસાનામ્ રસોંનુ રસોંકા, ષટ્ત્વમ્
છપણુ છ. મેદ, ઉપપન્નમ્ થોગ્ય છે બન ગયે હૈ,

40-(2). In this manner by virtue
of the preponderance or paucity of
the one or the other of the five proto-
elements, the six categories of tastes
emerge in the same way as the diver-
sity of color and shape of the animal
and vegetable forms emerge.

षट्त्वमुक्त्वाच्च कालस्योपपन्नो महाभूतानां
न्यूनातिरेकविशेषः ॥ ૪૦ ॥

કાલસ્ય કાળ કાલકી ષટ્ત્વમુક્ત્વાત્ છ ઋતુવાળો
હોવાથી છ ઋતુઓંકે હોનેસે, મહાભૂતનામ્ મહાભૂતોંની
મહાભૂતોંકી, ન્યૂનાતિરેકવિશેષ ન્યૂનતા તથા અધિકતા-
નો ભેદ ન્યૂનતા તથા અધિકતાકા મેદ, ઉપપન્ન થોગ્ય
છે હુઆ હૈ ॥ ૪૦ ॥

40. The varying gradation of
preponderance or paucity of the proto-
elements is, in turn, due to the six
aspects of time as represented in the
six seasons

भूतविशेषकृतो रसाना गुणविशेष —

तत्राग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोर्ध्वभाजः,
लाघवादुत्प्लवनत्वाच्च वायोरूर्ध्वज्वलनत्वाच्च वह्नेः,

૪૧ ઉત્પ્લવનત્વાચ્છ-પ્લવનત્વાચ્છ (વ)

,, વહે — અગ્ને (વ)

તત્ર ઓઓમાં ઇનમેં, અગ્નિ-મારુત-આત્મકાઃ અગ્નિ
તથા વાયુની અધિકતાવાળા અગ્નિ ઓર વાયુકી અધિ-
કતાવાલે, રસા રસો રસ, વાગો. વાયુના વાયુકે,
લાઘવાત્ હલકાપણુથી લઘુ હોનેસે, ઉત્પ્લવનત્વાત્
તથા ઊંચી ગતિ હોવાને લીધે તમા ઊર્ધ્વગામી હોનેસે,
વહે તેમજ અગ્નિનુ એવં અગ્નિકા, ઊર્ધ્વજલનત્વાત્ ચ
અળણુ ઉપરની તરફ હોવાથી જ્વલન ઊપરકી ઓર
હોનેસે, પ્રાયેણ ધણુ કરીને પ્રાય, ઊર્ધ્વભાજઃ વમન-
કારક હોય છે વમનકારક હોતે હૈં,

41-(1). Among these, the tastes
which are of the nature of fire and
air have for the most part a tendency
to go upwards by virtue of the light
and soaring quality of air and the
propensity of fire to flame upwards.

સલિલપૃથિવ્યાત્મકાસ્તુ પ્રાયેણાધોભાજઃ,
પૃથિવ્યા ગુરુત્વાન્નિમ્નગત્વાન્નોદકસ્ય;

સલિલ-પૃથિવી-આત્મકા જળ તથા પૃથ્વીની અધિ-
કતાવાળા રસો જલ તથા પૃથ્વીકી અધિકતાવાલે રસ,
તુ તેા તો, પૃથિવ્યા. પૃથ્વીના પૃથ્વીકે, ગુરુત્વાત્ ભારે
પણુથી ભારી હોનેસે, ઉદકસ્ય અને જળના ઓર
જલકે, નિમ્નગત્વાત્ ચ નીચે વહેવાના સ્વભાવથી
અધોગામી હોનેસે, પ્રાયેણ ધણુ કરીને પ્રાયઃ અધોભાજ.
વિરેચનકારક હોય છે વિરેચનકારક હોતે હૈં,

41-(2). Whereas tastes which are of
the nature of water and earth have for
the most part a tendency to go down-
wards in virtue of the heavy nature
of earth and the propensity of water
to flow downwards.

व्यामिश्रात्मकाः पुनरुभयतोभाजः ॥ ૪૧ ॥

વ્યામિશ્ર-આત્મકા. મિશ્ર ભૂતોવાળા રસો મિશ્રિત-
ભૂતવાલે રસ, પુન. તેા ફિર, ઉભયતઃ-ભાજ. વમન
તથા વિરેચન કરનારા હોય છે વમન ઓર વિરેચન
કરનેવાલે હોતે હૈં ॥ ૪૧ ॥

૪૧. અધોભાજઃ—અધાભાગમાજઃ (ક.)

41. The tastes of a mixed nature evince both these tendencies

षण्णा रसानामेकैकस्य गुणकर्मव्याख्यानप्रतिज्ञा—

तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यं गुण-
कर्मण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ४२ ॥

तेषाम् ते इन, षण्णाम् छ छ, रसानाम् रसोभांन।
रसोमैसे, एक-एकस्य प्रत्येकनां एक एकके, यथाद्रव्यम्
द्रव्य अनुसार द्रव्यानुसार, गुण- गुण गुण, कर्माणि तथा
कर्मो एवं कर्मोको, अनुव्याख्यास्यामः कहेंगे ॥४२॥

42. We shall expound the attributes and actions of each of these six tastes with reference to the substance in which it inheres.

मधुररसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाश्च—

तत्र, मधुरो रसः शरीरसात्म्याद्रसरुधिर
मांसमेदोस्थिमज्जौजःशुक्राभिवर्धन आयुष्यः षडि-
न्द्रियप्रसादनो बलवर्णकरः पित्तविषमारुतघ्न-
स्तृष्णादाहप्रशमनस्त्वच्यः केश्यः कण्ठ्यो बल्यः
प्रीणनो जीवनस्तर्पणो बृहणः स्वर्यकरः क्षीणक्षत-
सन्धानकरो घ्राणमुखकण्ठौष्ठजिह्वाप्रह्लादनो दाह-
मूर्च्छाप्रशमनः षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः
स्निग्धः शीतो गुरुश्च ।

तत्र तेषां इनमें, मधुर मधुर मधुर, रसः रस
रस, शरीर- शरीरने शरीरके, सात्म्यात् सात्म्य होवाथी
सात्म्य होनेसे, रस- रस रस, रुधिर- रक्त रक्त, मांस-
मांस मांस, मेद - मेद मेद, अस्थि- हड्डि अस्थि, मज्जा-
मज्जा मज्जा, ओज.- ओजस ओज, शुक्र- तथा वीर्यने
तथा शुक्रको, अभिवर्धन वर्धनाने बढ़ानेवाला, आयुष्य.
आयुष्यवर्धक आयुष्यको बढ़ानेवाला, षडिन्द्रिय- छ छन्द्रि-
योंने छ इन्द्रियोंको, प्रसादनः प्रसन्न करनेवाला, बल-
बल बल, वर्ण- तथा वर्ण वर्णको, कर करनेवाला,
पित्त- पित्त पित्त, विष- विष विष, मारुतघ्न

४२ अनुव्याख्यास्यामः— अनुव्याख्यास्यन्ते (थ)

४३-(१). तृष्णादाहप्रशमन—तृष्णाप्रशमन (क ख. घ. द.)

„ जिह्वाप्रह्लादनो—जिह्वाप्रसादनो (च. ध.)

„ दाहमूर्च्छाप्रशमन—मूर्च्छाप्रशमन (च.)

अने पवनने। नाश करनेवाले और वायुका नाशक, तृष्णा-
तृष्णा, दाह- तथा दाह तथा दाहका, प्रशमन शांत
करनेवाले शामक, त्वच्य. त्वच्यने हितकर त्वचाके लिए हित-
कारी, केश्य केशने हितकर केशके लिए हितकारी, कण्ठ्य
कण्ठने हितकर कण्ठके लिए हितकारी, बल्यः बलवर्धक,
प्रीणन आनन्दकरक, जीवनः जीवन देनेवाला, तर्पण.
तर्पण तर्पण, बृहण. बृहण, स्वर्यकर स्थिरता करनेवाले स्थिरता
देनेवाला, क्षीणक्षत- क्षीणक्षतमें उरक्षतमें, सन्धानकर
सन्धान करनेवाले सन्धानकारक, घ्राण- नाक घ्राण, मुख-
मुख मुख, कण्ठ- कण्ठ कण्ठ, ओष्ठ- ओष्ठ ओष्ठ, जिह्वा-
तथा जिह्वने तथा जिह्वाको, प्रह्लादन. आनन्ददायक
आह्लाद देनेवाला, दाह- दाह दाह, मूर्च्छा- तथा मूर्च्छा-
मूर्च्छाका, प्रशमन. शांत करनेवाले शामक, षट्पद- षट्पद
भ्रमर, पिपीलिकानाम् तथा कीड़ीओंने तथा चिकुटियोंका,
इष्टतम प्रियतम प्रियतम, स्निग्ध स्निग्ध स्निग्ध,
शीत. शीत शीत, गुरु. च अने भारे छे और गुरु है,

43-(1). Of them, the sweet taste being homologous with the body, increases the body-nutrient fluid, blood, flesh, fat, bone, marrow, vital essence and semen, prolongs life, clarifies the sense-organs; imparts vigor and complexion; alleviates pitta, toxicosis and vata; and allays thirst and burning sensation. It has a beneficial influence on the skin, hair, voice and strength. It promotes cheerfulness, vitality and satisfaction. It renders the body roborant and firm. It acts as a synthesizer in pectoral lesions. It enlivens the functions of the nose, mouth, throat, lips and the tongue, and allays internal burning sensation and fainting. It is extremely liked by the bees and the ants, and is unctuous, cold and heavy.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः
स्थौल्यं मार्दवमालस्यमतिस्त्रां गौरवमनन्नाभि-
लाषमग्नेर्दौर्बल्यमास्यकण्ठयोर्मासाभिवृद्धिं श्वास-
कासप्रतिश्यायालसकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्यव-
मथुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डगण्डमालाश्लीपदगल-
शोफवस्तिधमनीगलोपलेपाक्ष्यामयाभिष्यन्दानि -
त्येवंप्रभृतीन् कफजान् विकारानुपजनयति (१),

स ते वह, एवंगुण आ प्रभाषेना शुष्णभाषे।
इन गुणवाला, अपि छाता होने पर भी, एकः एव ते
ओष्ठवाने ७ उस एकही रसका, अत्यर्थम् वधारे अति,
उपयुज्यमान उपयोगभा देवाथी उपयोग करनेसे वह,
स्थौल्यम् स्थूलता स्थूलता, मार्दवम् केमणता मृदुता,
आलस्यम् आलस आलस्य, अतिस्त्रां अतिनिद्रा
अतिनिद्रा, गौरवम् भारेपक्षु भारीपन, अनन्नामिलाषम्
अन्ननी अनन्ना अन्नमें अरुचि, अग्ने. दौर्बल्यम् अग्निनी
म दत्ता अग्निमाद्य, आस्य- भुभ मुख, कण्ठयोः तथा क डना
गलेमें, मासाभिवृद्धिम् मासनी अतिवृद्धि मासकी अति
वृद्धि, श्वास- श्वास श्वास, कास- कास कास, प्रतिश्याय-
सणैभम प्रतिश्याय, अलसक- अलसक अलसक, शीतज्वर-
शीतज्वर शीतज्वर, आनाह- आनाह आनाह, आस्य-
भुभनी मुखका, माधुर्यं मधुरता माधुर्य, वमथु- उलटी
वमन, सज्ञा संज्ञाने सज्ञाका, स्वर- तथा स्वरने तथा
स्वरका, प्रणाश नाश नाश, गलगण्ड- गलगण्ड गलगण्ड,
गण्डमाला- गण्डमाला गण्डमाला, श्लीपद- श्लीपद श्लीपद,
गलशोफ- गलाने सोने गलशोफ, वस्ति- अरितभा
वस्तिमें, धमनी- धमनीभा धमनीमें, गल- तथा गलभा
गलेमें, उपलेप- उपलेप उपलेप, अक्ष्यामय- नेत्ररोग
अक्षिरोग, अभिष्यन्दान् अभिष्यन्द अभिष्यन्द, इति एवं-
प्रभृतीन् धत्यादि इत्यादि, कफजान् कफजान् कफजन्य,
विकारान् विकारोने विकारोको, उपजनयति उत्पन्न करे
छे उत्पन्न करता है (१),

४३-(१) कण्ठयोर्मामां—कण्ठमात्रां (ष ज)

„ अलमक—अलमकविसृचिका (ग छ द)

„ गलोपलेपां—गुदोपलेपां (ग त प)

„ „ —गण्डोपलेपं (ष)

„ विकारानुपजनयति—व्याधीनापादयति (क. घ. छ)

43-(2) Though possessed of these
qualities, if it is used exclusively or
over-much, it produces corpulence,
softness, lethargy, hypersomnia, heaviness,
inappetence, weakness of the
gastric fire, hypertrophy of the tissues
in the mouth and throat, dyspnea,
cough, coryza, intestinal torpor, algid
fever preceded by cold, constipation,
sweet taste in the mouth, vomiting,
loss of consciousness and voice, deradenoncus,
chain of deradenoncuses,
elephantiasis, swelling of the throat,
increase of mucus, discharge from
bladder, vessels and throat, and eye-
diseases with increased mucus, and
similar other diseases born of kapha.

अम्लरसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाश्च —

अम्लो रसो भक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति,
देहं बृंहयति ऊर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि
दृढीकरोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति,
हृदयं तर्पयति, आस्यमास्त्रावयति, भुक्तमपकर्ष-
यति क्लेदयति जरयति, प्रीणयति, लघुरुष्णः
क्षिग्धश्च ।

अम्ल अम्ल अम्ल, रस रस रस, भक्तम् अन्नभा
भोजनमें, रोचयति रुचि करे छे रुचि उत्पन्न करता है,
अग्निम् अग्निने अग्निको, दीपयति प्रदीप्त करे छे
दीप्त करता है, देहम् देहने देहको, बृंहयति पुष्ट करे छे
पुष्ट करता है, ऊर्जयति उत्साह आये छे उत्साहयुक्त
करता है, मन मनने मनको, बोधयति अगृह करे छे
जागृत करता है, इन्द्रियाणि इन्द्रियोने इन्द्रियोको, दृढी-
करोति दृढ अनावे छे दृढ करता है, बलम् अगने बलको,
वर्धयति वधारे छे बढ़ाता है, वातम् वायुनु वायुका,
अनुलोमयति अनुलोमन करे छे अनुलोमन करता है,

४३-(२). भुक्तम्—भक्तम् (ज)

„ अपकर्षयति—अपकर्षयति (च)

હૃદયમ્ હૃદયને હૃદયકો, તર્પયતિ તર્પણ ક્રે છે તૃપ્ત કરતા હૈ, આસ્યમ્ મુખને મુખકો, આસ્રાવયતિ સ્રાવયુક્ત ક્રે છે સ્રાવયુક્ત કરતા હૈ, મુક્તમ્ ભોજનને મોજનકો, અપકર્ષયતિ નીચે ખેંચી ભય છે નીચે પહુચાતા હૈ, ક્ષેદયતિ ક્ષેદયુક્ત ક્રે છે ક્ષેદયુક્ત કરતા હૈ, જરયતિ પચાવે છે પાચન કરતા હૈ, પ્રીણયતિ પ્રસન્ન ક્રે છે પ્રસન્ન કરતા હૈ, લઘુઃ તથા લઘુ તથા લઘુ, ડગ્ગ ડગ્ગ ડગ્ગ, સ્નિગ્ધઃ ચ અને સ્નિગ્ધ છે ઔર સ્નિગ્ધ હૈ,

43-(3). The acid taste adds relish to the dish, stimulates the digestive fire, builds up the body and invigorates it, enlightens the mind, stabilises the sense functions, promotes the strength and regulates the peristaltic movement of vata. It invigorates the heart, causes salivation, conducts the food downwards, moistens, digests and gives pleasure and is light, hot and unctuous.

સ એવંગુણોઽપ્યેક એવાત્યર્થમુપયુજ્યમાનોદન્તાન્ હર્ષયતિ, તર્પયતિ, સંમીલયત્યક્ષિણી, સંવેજયતિ લોમાનિ, કફં વિલાપયતિ, પિત્તમભિવર્ધયતિ, રક્તં દૂષયતિ, માંસં વિદહતિ, કાયં શિથિલીકરોતિ, ક્ષીણક્ષતકૃશદુર્બલાનાં શ્વયથુમાપાદયતિ,

સઃ તે વહ, એવંગુણઃ આ પ્રમાણેના ગુણવાળો. ઇન-ગુણવાળા, અપિ છતાં પણ હોને પરમી, એક એવ તે એકલાને જ એક એકી રમકા, અત્યર્થમ્ વધારે અતિ, ઉપયુજ્યમાનઃ ઉપયોગમાં લેવાથી તે ઉપયોગ કરનેસે વહ, દન્તાન્ હર્ષયતિ દત્તહર્ષ ક્રે છે દન્તહર્ષ કરતા હૈ, તર્પયતિ તૃપ્ત ઉત્પન્ન ક્રે છે પ્યાસ ઉત્પન્ન કરતા હૈ, અક્ષિણી આંખો આંખે, સંમીલયતિ મિ આવી દે છે વન્દ કર દેતા હૈ, લોમાનિ સંવેજયતિ રોમાંચ ઉત્પન્ન ક્રે છે

૪૩-(૨). સવેજયતિ-સવીજયતિ (ચ)

„ લોમાનિ-રોમાણિ (ચ)

„ વિલાપયતિ-વિલાયયતિ (છ.)

„ ક્ષીણક્ષતકૃશ-ક્ષીણકૃશશુશ્કવાલ (ગ.)

રોમાન્ન ઉત્પન્ન કરતા હૈ. કફમ્ ક્રેને કફકો, વિલાપ-પતિ પિગાળે છે પિચલાતા હૈ, પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તકો, અભિવર્ધયતિ વધારે છે વઢાતા હૈ, રક્તમ્ રક્તને રક્તકો, દૂષયતિ દૂષિત ક્રે છે દૂષિત કરતા હૈ, માંસમ્ માંસમાં માંસમેં, વિદહતિ વિદાહ ક્રે છે વિદાહ કરતા હૈ, કાયમ્ શરીરને શરીરકો, શિથિલીકરોતિ શિથિલ ક્રે છે શિથિલ કરતા હૈ, ક્ષીણ- અને ક્ષીણ ઔર ક્ષીણ, ક્ષત- ક્ષતયુક્ત ક્ષતયુક્ત, કૃશ- કૃશ કૃશ, દુર્બલાનામ્ તથા નબળાને તથા દુર્બલોંકો, શ્વયથુમ્ સોભે શોય, આપાદયતિ ઉત્પન્ન ક્રે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ,

43-(4) Though possessed of these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it sets the teeth on edge, provokes thirst, causes flinching of the eyes, horripilation, dissolves kapha, increases pitta, vitiates the blood, causes the sloughing of the flesh, renders the body flabby and causes edema in those that are wasted, cachectic, emaciated or debilitated.

અપિ ચ ક્ષતાભિહતદદ્ગ્ધમશ્નશૂનપ્રચ્યુતાવ-મૂત્રિતપરિસર્પિતમર્દિતચ્છિન્નમિન્નવિશ્લિષ્ટોદ્વિદ્ધો-ત્પિષ્ટાદીનિ પાચયત્યાગ્રેયસ્વભાવાત્, પરિદહતિ કણ્ઠમુરો હૃદયં ચ (૨);

અપિ ચ અને વળી તે ઔર મી વહ, આગ્નેયસ્વ-ભાવાત્ આગ્નેય સ્વભાવને લઈ આગ્નેય સ્વભાવ હોનેસે, ક્ષત- ક્ષત ક્ષત, અભિહત- અભિહત ચોટલગે, દદ્ગ્ધ- દદ્ગ્ધ દદ્ગ્ધ, દદ્ગ્ધ- દદ્ગ્ધ દદ્ગ્ધ, મશ્ન- મશ્ન મશ્ન, શૂન- શૂન શોથયુક્ત, પ્રચ્યુત- પ્રચ્યુત ગિરે હુણ, અવમૂત્રિત- અવમૂત્રિત અવમૂત્રિત, પરિસર્પિત- પરિસર્પિત પરિસર્પિત, મર્દિત- મર્દિત મર્દિત, ચ્છિન્ન- ચ્છિન્ન ચ્છિન્ન, મિન્ન- મિન્ન મિન્ન, વિશ્લિષ્ટ- વિશ્લિષ્ટ વિશ્લિષ્ટ, ઉદ્વિદ્ધ- ઉદ્વિદ્ધ ઉદ્વિદ્ધ, ઉત્પિષ્ટ- ઉત્પિષ્ટ ઉત્પિષ્ટ, આદીનિ વગેરેને આદિકો, પાચયતિ પકાવી દે છે પકા દેતા હૈ, કણ્ઠમ્ ક્રે કણ્ઠ, ઉરઃ ઉર

૪૩-(૨) શૂન-શૂલ (ક ત)

„ પ્રચ્યુત-ચ્યુત (છ. ચ.)

छाती, हृदयम् च अने हृदयमाँ और हृदयको, परिदहति दाह करे छे जलाता है (२),

43-(5). On account of its fiery quality it leads to the suppuration of the inflammations induced by various kinds of trauma, such as wounds, contagious bites, burns, fractures, swellings, dislocation, toxic urine or contact of venomous creatures, bruise, excision, incision, separation, puncture, crushing and similar injuries. It causes an allround sensation of burning in the throat, chest and heart.

लवणरसस्य गुणकर्मणि तस्यातियोगे दोषाश्च—

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्चावनश्क्लेदनो भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकास्यश्च संस्पृशकाशकरो वातहरः स्तम्भवन्धसङ्घातविधमनः सर्वरसप्रत्यनीकभूतः, आस्यमास्त्रावयति, कफं विष्यन्दयति, मार्गान् विशोधयति, सर्वशरीरावयवान् मृदूकरोति, रोचयत्याहारम्, आहारयोगी, नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ।

लवण द्रवण लवण, रस. रस रस, पाचनः पाचन पाचन, क्लेदन. क्षेदन क्लेदन, दीपन दीपन दीपन, च्यावनः च्यावन च्यावन, छेदन. छेदन छेदन, भेदन भेदन भेदन, तीक्ष्ण तीक्ष्ण तीक्ष्ण, सर सर सर, विकासी विक्षासी विकासी, अध संसी विष्यन्दी विष्वन्दी, अवकाशकर अवकाश करेता खोखला करनेवाला, वातहर. वातहर वातहर, स्तम्भ- जडताको, बन्ध- बन्धको, सङ्घात- तथा सघातको तथा सघातको, विधमन नाश करेता तोडनेवाला, सर्वरस- सर्वरसेको सब रसोंका, प्रत्यनीकभूत विरोधी विरोधी, आस्यम् भुजने मुखसे, आस्त्रावयति स्त्रावयुक्त करे छे लालाको बहाता है, कफम् क्षेने कफको, विष्यन्दयति वडावे छे निकालता है, मार्गान् मार्गोनु मार्गोंको, विशोधयति

४३-(२) अव स्रसी-अवस्रसी (५)

,, रोचयति-पाचयति (ग.)

शोधन करे छे शुद्ध करता है, सर्व- सर्व सब, शरीर- शरीरना शरीरके, अवयवान् अवयवोंने अवयवोंको, मृदूकरोति क्षामण अनावे छे कोमल करता है, आहारम् आहारमाँ आहारमें, रोचयति रुचि उत्पन्न करे छे रुचि उत्पन्न करता है, आहारयोगी आहारमाँ योग्य छे आहारमे बरता जाता है, अत्यर्थम् तथा अहु तथा बहुत, गुरु व भारे नथी गुरु नही है, स्निग्ध स्निग्ध छे स्निग्ध है, उष्ण च अने उष्ण छे और उष्ण है,

43-(6). The salt taste is digestive; it is liquefacient, digestive, inductive of defluxion, depletive and disruptive, acute, fluid, diffusive, laxative, deobstruent, curative of vata, stiffness, obstruction and accumulations; overpowers the rest of tastes and is increase of secretion of the mouth. It liquefies the mucus-secretion, clarifies the passages, softens all the limbs of the body, gives relish to food, is always used in food, is neither very heavy nor very unctuous and is hot.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोषयति, रक्तं वर्धयति, तर्षयति, मूर्च्छयति, तापयति, दारयति, कुण्णाति मांसानि, प्रगालयति कुष्ठानि, विषं वर्धयति, शोफान् स्फोटयति, दन्तांश्चावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युपरुणद्धि, वलिपलितखालित्यमापादयति,

ख ते वह, एवंगुण आ प्रभाषेना गुणवाणी इन गुणवाला अपि छता पण होने पर भी, एक एव ते ऐक्यानेउ उस एक ही रसका, अत्यर्थम् वधारे

४३-(३). वर्धयति-दूषयति (क क)

,, -वर्तयति (व)

,, मूर्च्छयति-मोहयति (घ)

,, -मूर्च्छयति मोहयति (घ इ)

,, तापयति-तापयति शोधयति (ग.)

,, विष वर्धयति-विष दूषयति (ग.)

,, च्यावयति-चावयति (प.)

અતિ, ઉપયુજ્યમાનઃ ઉપયોગમાં લેવાથી તે ઉપયોગ કરનેસે વહ, પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તકો, કોપયતિ ક્રોધાવે છે કુપિત કરતા હૈ, રક્તમ્ રક્તનુ રક્તકા, વર્ધયતિ દબાણ કરે છે દબાવ કરતા હૈ, તર્ષયતિ તૃષ્ણા વધારે છે પ્યાસ વઢાતા હૈ, મૂર્છયતિ મૂર્છા કરે છે મૂર્છા કરતા હૈ, તાપયતિ તૃષ્ણાવે છે સન્તાપ વઢાતા હૈ, દારયતિ ક્રોધે છે ક્રોધતા હૈ, માંસાનિ માંસને માસકો, કુણ્ણાતિ ક્રોધે છે કુરેદ દેતા હૈ, કુષ્ઠાનિ કુષ્ઠને કુષ્ઠોંકો, પ્રગાલયતિ ગાળી નાખે છે ગલાતા હૈ, વિષમ્ વિષને વિષકો, વર્ધયતિ વધારે છે વઢાતા હૈ, શોફાન્ શોભને શોથકો, સ્ફોટયતિ ફેડી નાખે છે વિદીર્ણ કરતા હૈ, દન્તાન્ દંતોને દાતોંકો, વ્યાવયતિ પાડી નાખે છે ગિરાતા હૈ, પુંસ્વમ્ પુરુષાતનને પુરુષત્વકા, ઉપહન્તિ નાશ કરે છે નાશ કરતા હૈ, હ્રિદ્રયાણિ હ્રિદ્રયોને હ્રિદ્રયોંકો, ઉપરુણદ્ધિ અશક્ત કરે છે અશક્ત કરતા હૈ, વલિ- તથા વલિ તથા વલિ, પલિત- પલિત પલિત, ચ્વાલિત્યમ્ અને ટાલ ઔર ગંજાપનકો, આપાદયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ,

43-(7). Though possessed of all these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it provokes the pitta, increases the blood, provokes thirst, causes fainting and great heat, disruption, corrosion of the flesh, is discutient of the dermic lesions, aggravates the symptoms of toxicosis, breaks open swellings, dislodges the teeth, destroys manhood, impairs the functions of the sense-organs, induces premature wrinkles, grey hair and baldness.

અપિ ચ લોહિતપિત્તામ્લપિત્તવીસર્પવાતરક્ત- વિચર્ચિકેન્દ્રલુપ્તપ્રભૃતીન્વિકારાનુપજનયતિ (૩):

અપિ ચ અને વળી તે ઔર સી વહ, લોહિતપિત્ત- રક્તપિત્ત રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત- અમ્લપિત્ત અમ્લપિત્ત,

વીસર્પ- વીસર્પ વીસર્પ, વાતરક્ત- વાતરક્ત વાતરક્ત, વિચર્ચિકા- વિચર્ચિકા વિચર્ચિકા, હન્દ્રલુપ્ત- હન્દ્રલુપ્ત હન્દ્રલુપ્ત, પ્રભૃતીન્ વગેરે આદિ, વિકારાન્ રોગોને રોગોંકો, ઉપજનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ (૩),

43-(8). Also it predisposes one to hemothermia, acid dyspepsia, acute spreading affections, rheumatic conditions, bulbous eruptions and alopecia and similar other conditions.

કટુરસસ્ય ગુણકર્માણિ તસ્યાતિયોગે દોષાથ—

કટુકો રસો વક્ત્રં શોધયતિ, અગ્નિ દીપયતિ, મુક્તં શોષયતિ, વ્રાણમાસ્રાવયતિ, ચક્ષુર્વિરેચયતિ, સ્ફુટીકરોતીન્દ્રિયાણિ, અલસકશ્વયથૂપચયોદર્દા- મિષ્યન્દસ્નેહસ્વેદક્લેદમલાનુપહન્તિ, રોચયત્યશનં, કણ્ઠવિનાશયતિ, વ્રણાનવસાદયતિ, ક્રિમીન્ હિન- સ્તિ, માંસં વિલિખતિ, શોણિતસઘાતં મિનત્તિ, વન્ધાંશ્ચિનત્તિ, માર્ગાન્ વિવૃણોતિ, શ્લેષ્માણં શમયતિ, લઘુરુણો રૂક્ષમ્ ।

કટુકઃ કટુ કટુ, રસ રસ રસ, વક્ત્રમ્ મુખ મુખ શોધયતિ શુદ્ધ કરે છે શોધન કરતા હૈ, અગ્નિમ્ અગ્નિ અગ્નિકો, દીપયતિ પ્રદીપ્ત કરે છે દીપ્ત કરતા હૈ, મુક્તમ્ ખોરાકને મોજનકા, શોષયતિ મુકાવે છે શોષન કરતા હૈ, વ્રાણમ્ નાક નાસિકાસ્રાવ, આસ્રાવયતિ વહેવરાવે છે વહાતા હૈ, ચક્ષુઃ આંખામાંથી આંખોંસે, વિરેચયતિ પાણી કાઢે છે પાની વહાતા હૈ, હન્દ્રિયાણિ હન્દ્રિયોને હન્દ્રિયોંકો, સ્ફુટીકરોતિ ઉત્તેજિત કરે છે વિકસિત કરતા હૈ, અલસક- અલસક અલસક, શ્વયથુ- સોભે શોથ, ઉપચય- સ્થૂલતા સ્થૂલતા, ઉદર્દ- ઉદર્દ ઉદર્દ, અમિષ્યન્દ- અમિષ્યન્દ અમિષ્યન્દ, સ્નેહ- સ્નેહ સ્નેહ, સ્વેદ- સ્વેદ સ્વેદ, ક્લેદ- ક્લેદ ક્લેદ, મલાન્ તથા મળોને તથા મલોંકા, ઉપહન્તિ નાશ કરે છે નાશ કરતા હૈ, અન્નમ્ ખોજનમાં અન્નમેં, રોચયતિ રુચિ કરાવે છે રુચિ ઉત્પન્ન કરતા હૈ, કણ્ઠ મળવાળને કણ્ઠકો, વિનાશયતિ નાશ કરે છે મષ્ટ કરતા હૈ, વ્રણાન્ પ્રશ્નોને વ્રણોંકો, અવસાદયતિ શિથિલ કરે છે શિથિલ કરતા હૈ, ક્રિમીન્ ક્રિમિઓને ક્રિમિયોંકો,

હિનસ્તિ ભારી નાબે છે મારતા હૈ, માંસમ્ માંસનુ માસકા, ત્રિલિખતિ દેખન કરે છે લેખન કરતા હૈ, શોણિત- રક્તના રક્તકે, સઙ્ગાતમ્ સમૂહને સંવાતકો, મિનત્તિ ભેદે છે તોડતા હૈ, વન્ધાન્ બન્ધોને વન્ધોકો, છિનત્તિ છેદી નાબે છે કાટતા હૈ, માર્ગાન્ માર્ગોને માર્ગોકો, વિવૃણોતિ ખુલ્લા કરે છે ચોલતા હૈ, શ્લેષ્માણમ્ કંકનુ કફકા, શમયતિ શમન કરે છે શમન કરતા હૈ, લઘુઃ તથા લઘુ તથા લઘુ, ઉષ્ણ ઉષ્ણુ ઉષ્ણ, રુક્ષ ચ અને રૂક્ષ છે ઓર રુક્ષ હૈ,

43-(9). The pungent taste purifies the mouth, stimulates the gastric fire, desiccates the food, causes the nose to run and the eyes to water, sharpens the sense-organs, is curative of intestinal torpor, edema, obesity, urticaria, excessive fluidity, unctuousness, perspiration, softening, and eliminative of excretory matter; gives relish to food, cures pruritus, allays the excessive growth of granulations; is anthelmintic, lacerates the flesh, splits open accumulations of blood, removes obstructions, dilates the passages, and allays kapha, it is light, hot and dry.

સ એવંગુણોઽપ્યેક એવાત્યર્થમુપયુજ્યમાનો વિપાકપ્રભાવાત્ પુંસ્ત્વમુપહન્તિ, રસવીર્યપ્રભાવાન્મોહયતિ, ગ્લાપયતિ, સાદયતિ, કર્શયતિ, મૂર્છયતિ, નમયતિ, તમયતિ, ભ્રમયતિ, કण्ठं परिदहति, શરીરતાપમુપજનયતિ, વલં ક્ષિણોતિ, તૃણાં जनयति;

સ તે વહ, એવગુણ આ પ્રભાણેના ગુણુવાળો. ઇન ગુણોવાળા, અપિ છતાં પણ હોને પર મી, એક એવ તે એકલાનેજ उस एकही रसके, अत्यर्थम् વધારે અતિ,

૪૩-(૪) ગ્લાપયતિ-ગ્લાપયતિ (ક ગ ષ ન છ ત)

,, તમયતિ-તમયતિ શોષયતિ (ગ)

,, બનયતિ-ઉપજનયતિ (ધ)

उपयुज्यमानः उपशोणमां देवाथी ते उपयोग करनेसे वह, विपाक- पोताना कटु विपाकना अपने कटुविपाकके, प्रभावात् प्रभावने लघु प्रभावके कारण, पुंस्त्वम् पुरुषा- तनने। पुरुषत्वका, उपहन्ति नाश करे છે નાશ કરતા હૈ, रस- रस रस, वीर्य- तथा उष्ण वीर्यना तथा उष्ण वीर्यके, प्रभावात् प्रभावथी प्रभावसे, मोहयति मोह उत्पन्न કરે છે મોહ ઉત્પન્ન કરતા હૈ, ग्लापयति ग्लानि उत्पन्न કરે છે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરતા હૈ, सादयति शिथिलता उत्पन्न કરે છે શિથિલતા ઉત્પન્ન કરતા હૈ, कर्शयति कृशता उत्पन्न કરે છે કૃશતા ઉત્પન્ન કરતા હૈ, मूर्च्छयति मूर्छा उत्पन्न કરે છે મૂર્છા ઉત્પન્ન કરતા હૈ, नमयति नभावी दे છે છુકાતા હૈ, तमयति भेषेन કરે છે વેચન કરતા હૈ, भ्रमयति यक्ष्मर उत्पन्न કરે છે ચક્કર લાતા હૈ, कण्ठम् कठमा गलेको, परिदहति दाह કરે છે જલાતા હૈ, शरीरतापम् शरीरमां ताप शरीरमें ताप, उपजनयति पेदा કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, वलम् भग्न बलको, क्षिणोति ओष्ठु કરે છે કમ કરતા હૈ, तृष्णाम् અને તૃષાને ઓર પ્યાસકો, जनयति उत्पन्न કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ,

43-(10) Though possessed of all these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it destroys manhood on account of its post-digestive effects, and on account of its taste and potency it induces stupefaction, gives rise to weariness, asthenia, emaciation, fainting, flexion, choking, giddiness and all-round burning sensation in the throat; produces great heat in the body; diminishes strength and produces thirst.

अपि च वाय्वग्निगुणवाहुल्याद्भ्रमदवयुकम्प- तोदमेदैश्चरणभुजपार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति (४),

૪૩ અમદવયુ-અમદવયુ (છ દ)

,, મુજપાર્શ્વ-મુજપીઠપાર્શ્વ (ક ધ)

अपि च अने वणी ते और सी वह, वायु- वायु वायु, अग्नि- तथा अग्निना और अग्निके, गुण- गुणनी गुणकी, बाहुल्यात् प्रधानताने लक्ष आधिक्यता होनेसे, भ्रम- भ्रम भ्रम, दवधु- दाह दाह, कम्प- कम्प कम्प, तोद- तोद तोद, मेद- अने मेद अने लक्षणाथी आर मेद इन लक्षणोंसे, चरण- पग परे, जुज- हाथ हाथ, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, पीठ- पीठ पीठ, प्रभृतिषु वगैरेमा आदिमें, मारुतजान् वायुजन्य वायुजन्य, विकारान् विकारोंने विकारोंको, उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है (४),

43-(11). Also on account of its having the qualities of air and fire in preponderance, it generates various kinds of vata disorders in the legs, arms, sides and back, attended with giddiness, burning, tremors, pricking and stabbing pains.

तिक्तसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाश्च—

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरप्यरोचकघ्नो विषघ्नः क्रिमिघ्नो भूच्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनस्त्वद्धासयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदभेदोवसाभज्जलसीकापूयस्वेदमूत्रपुरीषापचक्ष्मेष्मोपशोषणो रूक्षः शीतो लघुश्च ।

तिक्त तिक्त तिक्त, रस. रस रस, स्वयम् येते स्वयं, अरोचिष्णु. अक्षुण्णभूतो अरुचिकारक, अपि होवा छतां पणु होने पर भी, अरोचकघ्न. अरुचिने नाश करने- नार अरुचिनाशक, विषघ्न विषघ्न विषनाशक, क्रिमिघ्नः क्रिमिनाशक क्रिमिनाशक, भूच्छा- भूच्छा भूच्छा, दाह- दाह दाह, कण्डू- भगवाण कण्डू, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, तृष्णा- तथा तृषाणे तथा तृषाका, प्रशमन. शीत करनेनार शामक, त्वक्- त्वया त्वचा, मासयो तेभ्य मासने एव मासको, स्थिरीकरण स्थिर करनेनार स्थिर करनेवाला, ज्वरघ्नः ज्वरघ्न ज्वरनाशक, दीपन. दीपन दीपक, पाचन. पाचन पाचन, स्तन्यशोधन. धावण शुद्ध करने- नार स्तन्यशोधक, लेखन लेखन लेखन, क्लेद- क्लेद क्लेद, मेदः- मेद मेद, वसा- वसा वसा, मज्ज- मज्ज मज्जा,

लसीका- लसीका लसीका, पूय- पूय पूय, स्वेद- स्वेद स्वेद, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- भण पुरीष, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्म- तथा श्लेष्मने तथा कफको, उपशोषण शोषी नाभनार सुखानेवाला, रूक्ष- अने रूक्ष और रूक्ष, शीत. शीत शीत, लघु च तेभ्य लघु छे एव लघु है,

43-(12). The bitter taste, though inappetitive in taste, is yet appetising in action. It is antidotal to poison, vermicidal, curative of fainting, burning itching, dermatosis and thirst. It imparts firmness to the skin and flesh, it is febrifuge, digestive-stimulant, digestive, purificatory of breast-milk, depletive, and desiccant of moisture, fat, flesh-marrow, bone-marrow, lymph, pus, sweat, urine, feces, bile and mucus. It is dry, cold and light.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्खरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जशुक्राण्युच्छोषयति, स्रोतसां खरत्वमुपपादयति, वलमादंश, कर्शयति, ग्लपयति, मोहयति, भ्रमयति, वदनमुपशोषयति, अपरांश्च वातविकारानुपजनयति (५),

सः ते वह, एवगुण आ प्रमाणेना शुलुवाणे। इन गुणवाला, अपि छतां पणु होने पर भी, एक. एव ते अेकलानेउ उस एक ही रस का, अत्यर्थम् वधारे अति, उपयुज्यमान. उपयोगमां देवाथी ते उपयोग करनेसे वह, रौक्ष्यात् रूक्षताने लक्ष रूक्ष होनेके कारण, खर- तथा भर तथा खर, विशद- तेभ्य विशद एव विषद, स्वभावात् च स्वभाववाणे होवाथी स्वभाववाला होनेसे, रस- रस रस, रुधिर- रक्त रक्त, मास- मांस मास, मेद- मेद मेद, अस्थि- हाडकां अस्थि, मज्ज- मज्ज मज्जा, शुक्राणि तथा शुक्रने तथा शुक्रको, उच्छोषयति शोषी नाभे छे शुष्क करता है, स्रोतसाम् स्रोतमां

४३-(५) उपपादयति-आपादयति (ग)

,, ग्लपयति-ग्लापयति (ग.)

स्रोतोमै, खरत्वम् भस्म कर्कशता, उपपादयति उत्पन्न-
 ३रे छे उत्पन्न करता है, बलम् भण बलको, आदत्ते हरी
 वे छे कम करता है, कर्शयति कृशता ३रे छे कृश करता
 है, ग्लपयति ग्लानि उत्पन्न ३रे छे ग्लानि उत्पन्न करता
 है, मोहयति मोह उत्पन्न ३रे छे मोह उत्पन्न करता है,
 भ्रमयति भ्रम उत्पन्न ३रे छे भ्रम उत्पन्न करता है,
 वदनम् मोहने मुखको, उपशोषयति सुखावे छे सुखाता
 है, अपरान् च अने भीष्म और अन्य, वातविकारान्
 वातजन्य विकारोने वातजन्य विकारोंको, उपजनयति
 उत्पन्न ३रे छे उत्पन्न करता है (५);

43-(13). Though possessed of these
 qualities, if it is used exclusively or
 overmuch, on account of its dry, rough
 and clear nature, it dries the body
 nutrient fluid, blood, flesh, fat, bone,
 marrow and semen. It renders the
 channels rough and deprives one of
 strength. It induces emaciation,
 weariness, fainting, giddiness and it
 dries up the mouth and generates
 many other vata disorders.

कषायरसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाः—

कषायो रसः संशमनः संग्राही सन्धानकरः
 पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्र-
 शमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रुक्षः शीतोऽलघुश्च ।

कषाय. ३५५ कषाय, रस रस रस, संशमनः
 स शमन ३रेना २ सशमक, संग्राही स संग्राही संग्राही,
 सन्धानकरः सन्धान ३रेना २ सन्धानकारक, पीडनः
 पीडने निथेवना २ प्रणको दवानेवाला, रोपणः २५५-
 ना २ रोपक, शोषणः शोषक, स्तम्भनः स्तम्भक
 स्तम्भक, श्लेष्म- तथा ३५ तथा कफ, रक्तपित्त- तेभ ७
 रक्तपित्तने एवं रक्तपित्तको, प्रशमन शीत ३रेना २ शान्त
 करनेवाला, शरीर- शरीरना शरीरके, क्लेदस्य क्लेदने क्लेदको,

४३ सन्धानकरः—सन्धान. (ग)

,, ,, —सन्धारण (प.)

,, अलघु—गुरु (ग ष च छ झ त द.)

उपयोक्ता यूसी देना २ चूस लेनेवाला, रुक्षः रुक्ष रुक्ष,
 शीत शीत शीत, अलघुः च अने गुरु छे और गुरु है;

43-(14). The astringent taste is
 sedative, astringent in action, synthe-
 sizing, compressive, henotic, desiccant,
 styptic and sedative of kapha, blood
 and pitta. It consumes the body-fluid
 and is dry and cold and it is not
 light.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान
 आस्यं शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्मा-
 पयति, वाचं निगृह्णाति, स्रोतांस्यवध्नाति, श्याव-
 त्वमापादयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां
 गच्छति, वातमूत्रपुरीषरेतांस्यवगृह्णाति, कर्शयति,
 ग्लपयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविशदरुक्ष-
 त्वात् पक्षवधग्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च वात-
 विकारानुपजनयति ॥ ४३ ॥

सः ते वह, एवंगुण आ प्रभाणेना शुशुवाणे। इन
 गुणोंवाला, अपि होवा छतां पण होने पर भी, एक एव
 ते ओकेवाने ७ उस एक ही रसको, अत्यर्थम् वधारे अति,
 उपयुज्यमान उपयोगमा देवाथी ते उपयोग करनेसे
 वह, आस्यम् भुजने मुखको, शोषयति सुखावे छे सुखाता
 है, हृदयम् हृदयमा हृदयको, पीडयति पीडा ३रे छे
 दवाता है, उदरम् उदरमा उदरमें, आध्मापयति
 आध्मान ३रे छे आध्मान करता है, वाचम् वाणीने।
 वाणीको, निगृह्णाति निग्रह ३रे छे बन्द करता है,
 स्रोतांसि स्रोतोने स्रोतोंको, अवध्नाति अध ३रे छे
 बन्द करता है, श्यावत्वम् शरीरमा छिटाडी रंग
 शरीरमें श्यामताको, आपादयति उत्पन्न ३रे छे उत्पन्न
 करता है, पुंस्त्वम् पुंशुधातननी पुरुषत्वकी, उपहन्ति
 हानि ३रे छे हानि करता है, विष्टभ्य रोडाधने रुक कर,
 जराम् पाडने जीर्ण, गच्छति पाभे छे होता है,
 वात- वात वात, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- भण मल, रेतांसि
 तथा वीर्यने तथा वीर्यको, अवगृह्णाति रोडी राभे छे
 रोकता है, कर्शयति कृशता उत्पन्न ३रे छे कृशता उत्पन्न
 करता है, ग्लपयति ग्लानि उत्पन्न ३रे छे ग्लानि उत्पन्न

કરતા હૈ, તર્પયતિ તૃપા ઉત્પન્ન કરે છે તૃષાકો ઉત્પન્ન કરતા હૈ, સ્તમ્ભયતિ જડતા ઉત્પન્ન કરે છે જડતાકો ઉત્પન્ન કરતા હૈ, સ્વર- અને ખર ઓર સ્વર, વિશદ- વિશદ, રૂક્ષત્વાત્ તથા રૂક્ષતાને લઈ તથા રૂક્ષ હોનેસે, પક્ષવધ- પક્ષવધ પક્ષવધ, ગ્રહ- ગ્રહ ગ્રહ, અપતાનક- અપતાનક અપતાનક, અર્દિત- અર્દિત અર્દિત, પ્રભૃતીન્ ચ વગેરે આદિ, વાતવિકારાન્ વાતજન્ય વિકારોને વાતજન્ય વિકારોનો, ઉપજનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૪૩ ॥

43. Though possessed of these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it dries up the mouth, afflicts the heart, distends the stomach, impedes the speech, constricts the body-channels, causes cyanosis, impairs manhood and, being retarded, it gets slowly digested. It inhibits flatus, urine, feces and semen. It induces emaciation, weariness, thirst, stiffness and, being of a rough, clear and dry nature, it engenders various vata disorders, such as hemiplegia, spasm, convulsions and facial paralysis.

રસાના માત્રામાત્રાભ્યાસુપયુજ્યમાનાના ગુણદોષો—

इत्येवमेते षड्रसाः पृथक्त्वेनैकत्वेन वा मात्रशः सम्यगुपयुज्यमाना उपकाराय भवन्त्यध्यात्मलोकस्य, अपकारकराः पुनरतोऽन्यथा भवन्त्युपयुज्यमानाः;

હતિ એવમ્ આ પ્રમાણે, આ પ્રકાર, એ તે આ ચે, ષડ્ છ , રસાઃ રસો રસ, પૃથક્ત્વેન જુદા જુદા પૃથક્ પૃથક્, એકત્વેન વા અથવા એકત્ર કરીને અથવા એક સાથ, માત્રશઃ માત્રાસર માત્રામેં, સમ્યક્ સારી રીતે સમ્યક્ પ્રકારસે, ઉપયુજ્યમાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં ઉપયોગમેં લિયે જાને પર, અધ્યાત્મ-લોકસ્ય સર્વ પ્રાણીઓનો સર્વ પ્રાણિયોંકે, ઉપકારાય ઉપકાર કરવા માટે ઉપકારકે લિયે, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં, અતઃ

આથી, આસે, અન્યથા વિપરીતપણે અર્થાત્ માત્રા વગર વિપરીત રૂપસે અર્થાત્ માત્રાકે વિના, ઉપયુજ્યમાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં ઉપયોગમેં લિયે જાને પર, પુનઃ તેા તેા, અપકારકરા અપકાર કરનારા અહિત-કારક, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં,

44-(1). These six tastes become beneficial to living creatures by being properly administered in this manner either separately or in combination and in the proper dose. If used otherwise they become injurious to life.

તાન્ વિદ્વાનુપકારાર્થમેવ માત્રશઃ સમ્યગુપયોજયેદિતિ ॥ ૪૪ ॥

વિદ્વાન્ વિદ્વાન વૈદ્યે વિદ્વાન વૈદ્ય, તાન્ તેઓને, આનકા, ઉપકારાર્થમ્ ઉપકારને માટે ઉપકારકે લિયે, એ જ હી, માત્રશઃ માત્રામાં માત્રામેં, સમ્યક્ બરાબર મલી પ્રકાર, ઉપયોજયેત્ હતિ ઉપયોગમાં લેવા બેઠીએ પ્રયોગ કરે ॥ ૪૪ ॥

44. Accordingly, the wise physician should make use of the tastes in the right measure and manner so that they are invariably beneficial.

રસદ્વારેણ દ્રવ્યાણા વીર્યોપદેશઃ—

भवन्ति चात्र—

शीतं वीर्येण यद् द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।
तयोरम्लं यदुष्णं च यद् द्रव्यं कटुकं तयोः ॥ ૪૫ ॥

અત્ર ચ ભવન્તિ આ વિષયમાં શ્લોકો છે કે આ વિષયમેં શ્લોક હૈં કિ, યત્ જે જો, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, રસપાકયોઃ રસ અને વિપાકમાં રસ ઓર વિપાકમેં, મધુરમ્ મધુર છે મધુર હૈ, વીર્યેણ તે વીર્યમાં વહ વીર્યમેં, શીતમ્ શીત છે શીત હૈ, યત્ જે જો, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, તયોઃ રસ અને વિપાક અનેમાં રસ ઓર વિપાક

૪૫ યદ્ દ્રવ્ય— યચ્છોષ્ણ (ષ દ)

,, ,, — યચ્છોક્ત (જ .)

दोनोंमें, अम्लम् अम्ल छे अम्ल है, यत् च अने ने और जो, तयो रस अने विपाक अनेभां रस और विपाक दोनोंमें, कटुकम् कटु छे कटु है, उष्णम् ते वीर्यभां उष्ण छे वह वीर्यमें उष्ण है ॥ ४५ ॥

Here are verses again —

45 That substance which is sweet in taste and post-digestion is cold in potency. That which is acid in taste and post-digestion is hot in potency. Similarly that which is pungent in taste and post-digestion is hot in potency.

तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः ।
वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

वीर्यत वीर्यथी वीर्यसे, पाकत च अने विपाक-थी और विपाकसे, अविपरीतानाम् अविरोद्ध द्रव्योना अविरोद्ध द्रव्योंके, गुणसंग्रह गुणोना समूह गुणों का समूह, तेषाम् तेषोना उनके, रस-उपदेशेन रसमात्रना कथनथी न रसमात्रके कथनसे ही, निर्देश्य कहेवे ओरधे कहना चाहिए, उपदेक्ष्यते वीर्यथी अने विपा-कथी विरोद्ध द्रव्योना गुणोना समूह कहेवामां आवशे वीर्यमे और विपाकसे विरोद्ध द्रव्योंके गुणोंका समूह कहा जायगा ॥ ४६ ॥

46. Their qualities are so to be judged by their tastes. But those that are contrary in action and assimilation to their tastes are explained hereafter.

यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ ।
एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ४७ ॥

यथा नेम जैसे, पय दूध दूध, यथा तथा नेम तथा जैसे, सर्पि धी रसमां तथा विपाकमां मधुर अने वीर्यथी शीत छे धी रसमें तथा विपाकमें मधुर और वीर्यसे शीत है, यथा वा अने नेम और जैसे, चव्य-चित्रकौ चव्य तथा चित्रक रस तथा विपाकमां कटु

तथा वीर्यथी उष्ण छे चव्य एवं चित्रक रस तथा विपाकमें कटु और वीर्यसे उष्ण है, एवम् आदीनि तेभ ओवां वैसे उसी प्रकारके, अन्यानि च भीन द्रव्योना गुणोना दूसरे द्रव्योंके गुणोंका, रसतः तेषोना रसना कथनथी न उनके रसके कथनसे ही, भिषक् वैद्य वैद्यको, निर्दिशेत् निर्देश कहेवे निर्देश करना चाहिए ॥ ४७ ॥

47 As regards substances which do not behave contrarily to the general rule concerning potency and post-digestive changes, their actions should be determined according to the indications of taste. As instances we may give-milk, ghee, chabba pepper and white-flowered leadwort. In the same manner, the physician should determine the actions of other drugs, too, by taste.

रसोपदेशेनैव सर्वद्रव्यगुणोपदेशस्यायौक्तिकत्वम्—

मधुरं किञ्चिदुष्णं स्यात् कषायं तिक्तमेव च ।
यथा महत्पञ्चमूलं यथाऽञ्जानूपमामिषम् ॥ ४८ ॥
लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा ।
अर्कागुरुगुडचीनां तिक्तानामुष्णमुच्यते ॥ ४९ ॥

किञ्चित् कोरि कोई, मधुरम् मधुर रसवाणं द्रव्य मधुर रसवाला द्रव्य, उष्णम् वीर्यथी उष्ण वीर्यसे उष्ण, स्यात् होय छे होता है, यथा नेमके जैसे, अञ्ज-नक्षत्र प्राणीनु जलचर प्राणीका, आनूपम् अने आनूप देशना प्राणीनु मांस आनूप देशके प्राणीका मांस, कषायम् तथा कोरि कषाय तथा कोई कषाय, तिक्तम् एव च अने कोरि तिक्त रसवाणं द्रव्य वीर्यथी उष्ण होय छे और कोई तिक्त रसवाला द्रव्य वीर्यसे उष्ण होता है, यथा नेमके जैसे, महत् पञ्चमूलम् महापञ्चमूल बृहत् पञ्चमूल, सैन्धवम् सैन्धव सैन्धव, लवणम् लवण लवण, तथा अने और, अम्लम् अम्ल रसवाणं अम्ल-रसवाला, आमलकम् आमलक आवला, उष्णम् वीर्यथी

४८ यथाञ्जानूप-यथावानूप (य द.)

४९. उच्यते-इष्यते (ग)

उष्ण वीर्यसे उष्ण, न नथी नहीं होते, तिक्तानाम् तिक्त रसवाणं तिक्त रसवाले, अर्क- आङ्गुली आक, अगुरु- अगुरु अगुरु, गुद्धचीनाम् तथा गुणोऽनु वीर्यं तथा गिलोयके वीर्य, उष्णम् उष्ण उष्ण, उच्यते उद्देवाय छे कहाते हैं ॥ ४८-४९ ॥

48-49. (The following are examples of substances which do not conform to the general rule of potency and post-digestion). Substances may be sweet in taste and yet hot in potency. Again, substances may be astringent and bitter in taste but hot in potency. An instance of the first is the flesh of the aquatic and wet-land animals, and that of the second is major penta-radices. Rock-salt though of salt taste is not hot in potency. Similarly the emblic myrobalan, though of acid taste, is not hot in potency. Substances like muddar, eagle-wood and guduch, though of bitter taste, are hot in potency.

किञ्चिदम्लं हि संग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च ।
यथा कपित्थं संग्राहि मेदि चामलकं तथा ॥५०॥

किञ्चित् डोई कोई, अम्लम् अम्ल द्रव्य अम्ल द्रव्य, संग्राहि हि संग्राही संग्राही, किञ्चित् डोई और कोई, अम्लम् अम्ल द्रव्य अम्ल द्रव्य, भिनत्ति बेड्ड होय छे मेदक होता है, यथा जेमडे जैसे, कपित्थम् डोई कैथ, संग्राहि संग्राही छे संग्राही है, तथा अने और, आमलकम् आमलगु आवला, मेदि बेड्ड छे विरेचक है ॥५०॥

50. Similarly, some substances of acid taste are astringent in action, while others of the same taste are laxative; as for example, wood apple is astringent and the emblic myrobalan is laxative.

५०. तथा-यथा (३)

पिप्पली नागरं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते ।
कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ५१

कटु च उद्देवाय कटु द्रव्य, अवृष्यम् अवृष्य अवृष्य, उच्यते उद्देवाय छे कहा जाता है, पिप्पली परतु पीपर परन्तु पिप्पली, नागरम् अने सूँड और सोंठ, वृष्यम् वृष्य छे वृष्य हैं, कषाय. उपाय रस कषाय रस, स्तम्भनः रत भन स्तम्भक, शीतः अने शीत छे और शीत है, अभयायाम परतु डरेडमा परन्तु हरडमें, स ते वह, अतः ओ गुणोऽथी इन गुणोंसे, अन्यथा उद्देवा छे विपरीत है ॥ ५१ ॥

51. Though substances of pungent taste are regarded as anaphrodisiac, long pepper and dry ginger act as aphrodisiacs. Substances of astringent taste are generally considered astringent and cold in action but chebulic myrobalan acts contrarily to this rule.

तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ।
दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥५२॥

तस्मात् तेथी उस लिए, रस- रसना रसके, उपदेशेन उथनथी कथनसे, सर्वम् सर्व सब, द्रव्यम् द्रव्यना गुणो द्रव्यके गुणोंको, न नहि नहीं, आदिशेत् उद्देवा कहना चाहिए, एवम् आ भ्रमाणे इसी प्रकार, तुल्यरसे समान रसवाणा समान रसवाले, अपि पक्षु भी, द्रव्ये द्रव्ये डरेड द्रव्यमा प्रत्येक द्रव्यमें, गुणान्तरम् गुणोने बेड्ड गुणमेद, दृष्टम् देखाये छे देखा जाता है ॥ ५२ ॥

52. Not all substances should therefore be judged solely by the criterion of taste; for, as shown above, substances may possess the same taste and yet differ from each other in action.

रसाना वीर्येणाल्पमध्यवरत्नप्रदर्शनम्—

रौक्ष्यात् कषायो रूक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।
तिकोऽवरस्तथोष्णानामुष्णत्वाह्वयः परः ॥५३॥

मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः स्निग्धानां मधुरः परः ।
मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः स्नेहान्निरुच्यते ॥५३॥

रूक्षाणाम् रूक्षद्रव्येभ्यो रूक्षद्रव्येभ्यो, कषायः कषाय-
रस कषायरस, रौक्ष्यात् रूक्षतानी दृष्टिथी रूक्षताकी
दृष्टिसे, उत्तमः श्रेष्ठ (प्रधानतम) छे श्रेष्ठ है, कटु-
रस कटुरस, मध्यमः मध्यम छे मध्यम है, तिक्त और
तिक्तारस और तिक्तरस, अवरः अतःरती डाटिने छे
हीन है, तथा ते प्रमाणे इसी प्रकार, उष्णानाम् उष्ण-
द्रव्येभ्यो उष्णद्रव्येभ्यो, लवण लवणरस लवणरस, उष्ण-
त्वात् उष्णतानी दृष्टिथी उष्णताकी दृष्टिसे, पर श्रेष्ठ छे
श्रेष्ठ है, अम्ल अम्लरस अम्लरस, मध्यः मध्यम छे
मध्यम है, कटुक च और कटुरस और कटुरस, अन्त्य
अतःरती डाटिने छे हीन है, स्निग्धानाम् स्निग्धद्रव्येभ्यो
स्निग्धद्रव्येभ्यो, मधुर मधुर मधुर, रस रस रस,
स्नेहात् स्निग्धतानी दृष्टिथी स्निग्धताकी दृष्टिसे, परः
श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, अम्लः अम्लरस अम्लरस, मध्यः
मध्यम छे मध्यम है, लवणः च और लवणरस और
लवणरस, अन्त्य अतःरती डाटिने हीन, निरुच्यते कहे-
वाय छे कहा जाता है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. As regards the quality of dry-
ness, the astringent taste possesses it
in the highest degree, the pungent
in the moderate degree and the bitter
in the minimum degree. Similarly, as
regards the hot quality, salt possesses
it in the greatest degree, the acid
taste in the moderate, and the pungent
in the lowest degree. As regards the
unctuous quality, the sweet taste
possesses it in the highest, the acid
taste in the moderate, and the salt in
the lowest degree.

मध्योत्कृष्टावराः शैत्यात् कषायस्वादुतिक्तकाः ।
स्वादुर्गुरुत्वादधिकः कषायाल्लवणोऽवरः ॥ ५५ ॥

५५ मध्योत्कृष्टावरा शैत्यात् कषायस्वादुतिक्तका-तिक्तात्
कषायान्मधुराच्छीताच्छीतरोऽवर (ग घ च झ द)

शैत्यात् शीततानी दृष्टिथी शीतताकी दृष्टिसे,
कषाय- कषायरस कषायरस, स्वादु- मधुररस मधुररस,
तिक्तका तथा तिक्तरस तथा तिक्तरस, मध्य- अनुक्रमे
मध्यम क्रमशः मध्यम, उत्कृष्ट- श्रेष्ठ श्रेष्ठ, अवरः अने
अतःरती डाटिने छे और हीन है, गुरुत्वात् भारेप्रमाणमा
भारीपनमें, स्वादुः मधुररस मधुररस, कषायात् कषाय
रस अतःरती कषायरससे, अधिक अतिमात्रे श्रेष्ठ, लवण-
अने लवणरस और लवणरस, अवरः अतःरती डाटिने
छे हीन है ॥ ५५ ॥

55. As regards the cold quality,
the sweet taste possesses it the most,
the astringent taste moderately and
the bitter taste the least. Regarding
the heavy quality, the sweet taste
possesses it in the highest degree, the
astringent in the moderate degree,
and the salt in the lowest degree.

अम्लात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः ।
केचिल्लघूनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥ ५६ ॥
गौरवे लाघवे चैवं सोऽवरस्तूभयोरपि ।

लघुत्वात् लघुतानी दृष्टिथी लघुताकी दृष्टिसे, अम्लात्
अम्लथी अम्लसे, कटु कटु, कटु, ततः अने तेनाथी
और उसकी अपेक्षा, तिक्त तिक्त तिक्त, उत्तमोत्तम-
उत्कृष्ट छे उत्कृष्ट है, केचित् केवलके कोई, लवणम्
लवण लवण, रसम् रसने रसको, लघूनाम् लघुद्रव्येभ्यो
लघुद्रव्येभ्यो, अवरम् अतःरती डाटिने हीन, इच्छन्ति
मानते हैं, एव गौरवे आ प्रमाणे शुरुता
इस तरह गुरुता, लाघवे च अने लघुता और लघुता,
उभयोः अनेभ्यो दोनोंमें, अपि यद्यपि भी, स. ते वह,
तु तो तो, अवर अतःरती डाटिने छे हीन है ॥ ५६ ॥

56-56½. With reference to the light
quality the bitter possesses it in the
highest measure, the pungent taste
in the moderate measure and the
acid in the lowest measure. Another

५६½ चैव-चैवम् (च ञ)

school is of opinion that salt possesses the light quality in the lowest degree. Thus in both schools of thought, salt occupies the lowest place in the scale—whether with regard to heaviness or lightness.

रसाना विपाकनिर्देश —

परं चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥५७॥
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।
अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥५८॥

अतः च अढीथी यहासे, परम् आगण आगे, विपाकानाम् विपाकानुं विपाकोंके, लक्षणम् लक्षण लक्षणको, संप्रवक्ष्यते उहेवाभां आवशे कहेंगे, प्रायश धातुं-उरी प्राय, कटु-उट्टु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषायाणाम् तथा उपाय रसने तथा कषायरसका, कटु- उट्टु कटु, विपाक विपाक थाय छे विपाक होता है, अम्लः अने अभ्ररसने अम्लरसका, अम्लम् अभ्र अम्ल, स्वादुः तेभन मधुर रसने एवं मधुर रसका, तथा तथा और, लवणः लवण रसने लवण रसका, मधुरम् मधुर मधुर, पच्यते विपाक थाय छे विपाक होता है ॥५७-५८॥

57-58. Hereafter we shall give a description of the post-digestive changes affecting tastes. Substances of the pungent, bitter and astringent tastes are, on post-digestion, generally converted into pungent tastes. The acid taste becomes on digestion acid, and the sweet becomes sweet, so also the salt taste becomes sweet.

मधुरादीना विपाकाना कार्यम्—

मधुरो लवणाम्लौ च स्निग्धभावात् त्रयो रसाः ।
वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥५९॥

मधुरः मधुर मधुर, लवण- लवण लवण, अम्लौ च तथा अभ्र तथा अम्ल, त्रय. ये त्रय ये तीन, रसाः

५९. स्निग्ध-स्नेह (ग.)

रसे। रस, स्निग्धभावात् स्निग्ध होवाथी स्निग्ध होनेसे, प्राय धातुं उरीने प्रायश, वात- वात वात, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीषाणाम् तथा मणना तथा मलके, मोक्षे विसर्जनमां त्यागमें, सुखाः सुभउर सुखदायक, मताः मान्या छे माने गये हैं ॥ ५९ ॥

59. The sweet, the salt and the acid tastes, on account of their unctuous quality, are generally considered helpful in the elimination of flatus, urine and feces.

कटुतिक्तकषायास्तु रूक्षभावात् त्रयो रसाः ।
दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥६०॥

कटु- उट्टु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाया अने उपाय और कषाय, त्रय. ये त्रय ये तीन, रसा रसे। रस, दु तो तो, रूक्षभावात् रूक्ष होवाथी रूक्ष होनेसे, वात- वात वायु, विट्- मण मल, मूत्र- मूत्र मूत्र, रेतसाम् तथा वीर्यना तथा वीर्यके, मोक्षे विसर्जनमां त्यागमें, दुःखाय दुःखदायक दुःखदायक, दृश्यन्ते नष्टाय छे देखे जाते हैं ॥ ६० ॥

60. The pungent, bitter and astringent tastes, on account of their dry quality, are found to render the elimination of flatus, urine and feces difficult.

शुक्रहा वृद्धविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।
मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाक कफशुक्रलः ॥६१॥

कटु उट्टु कटु, विपाक विपाक विपाक, शुक्रहा वीर्यनाशक वीर्यनाशक, वृद्धविण्मूत्र. मणमूत्रने रोकनार मलमूत्रको रोकनेवाला, वातल तथा वातवर्धक थाय छे तथा वातवर्धक होता है, मधुर अने मधुर और मधुर, विपाक विपाक विपाक, सृष्टविण्मूत्र मणमूत्रनु विसर्जन उरनार मलमूत्रका विसर्जन करनेवाला, कफशुक्रलः तेभन उट्टु तथा वीर्यने वधारनार थाय छे एवं कफ तथा वीर्यका वर्धक होता है ॥ ६१ ॥

61 The pungent taste formed on post-digestion promotes vata and

causes diminution of seminal secretion and the suppression of feces and urine; while the sweet taste formed on post-digestion is promotive of kapha and causative of increase of semen and elimination of feces and urine.

पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।
तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकाम्लावतोऽन्यथा ॥६२॥

अम्ल अम्ल अम्ल, पाक विपाक विपाक, पित्त-
कृत् पित्त कर्नार पित्तकारक, सृष्टविण्मूत्र मूत्रमूत्रनु
विसर्जन कर्नार मलमूत्रको लानेवाला, शुक्रनाशन.
अने वीर्यनाशक छे और वीर्यनाशक है, तेषाम् तेओ-
भाथी इनमेंसे, मधुर मधुर विपाक मधुर विपाक, गुरु
गुरु गुरु, स्यात् छे हे, कटुक- अने कटु और कटु,
अम्लौ तेभञ्ज अम्ल विपाक एवं अम्ल विपाक, अत.
ओथी इससे, अन्यथा विपरीत अर्थात् लघु छे विपरीत
अर्थात् लघु है ॥ ६२ ॥

62. The acid taste formed on post-digestion promotes pitta, diminishes the semen and promotes the elimination of feces and semen. Of these three tastes formed on post-digestion, the sweet is heavy, while the pungent and the acid are otherwise.

द्रव्यगुणवैशेष्याद्विपाकस्याल्पमध्यभूयस्त्वप्रदर्शनम्—

विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठता प्रति ।
द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६३ ॥

प्रति जुष्ट जुष्ट भिन्न भिन्न. द्रव्याणाम् द्रव्येना
द्रव्योके, गुणवैशेष्यात् शुभ्रनी भिन्नताथी गुणोंकी विशि-
ष्टतासे, विपाक-विपाकना विपाकके, लक्षणस्य लक्षणनी
लक्षणकी, अल्प- अल्पताने अल्पताको, मध्य- मध्यताने
मध्यताको, भूयिष्ठताम् तथा अधिकताने तथा अविक-
ताको, तत्र त्या वहा, तत्र त्या वहा, उपलक्षयेत् जेवी
जेष्ठे देखना चाहिए ॥ ६३ ॥

६३ भूयिष्ठता प्रति-भूयस्त्वमेव च (ग च ब)

63 The minimum, moderate, or maximum degrees of the characteristics of post-digestive tastes should be determined according to the degree of the characteristics of that particular substance.

वीर्यस्य मेदाः लक्षण च—

मृदुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरूक्षोष्णशीतलम् ।
वीर्यमष्टविधं केचित्, केचिद्विधमास्थिताः ॥६४॥
शीतोष्णमिरि, वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ।
नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता क्रिया ॥६५॥

केचित् डेटलाड आचार्यों कोई आचार्यों, मृदु- मृदु
मृदु, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, गुरु- गुरु गुरु, लघु- लघु
लघु, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, उष्ण- उष्ण
उष्ण, शीतलम् अने शीतल और शीतल, अष्टविधम्
अष्ट आठ प्रकारनु इसी तरह आठ प्रकारका, केचित् तथा
डेटलाड आचार्यों तथा कोई आचार्यों, शीत- शीत शीत,
उष्णम् अने उष्ण और उष्ण, इति अष्ट इसी तरह,
द्विविधम् अष्ट प्रकारनु दो प्रकारका, वीर्यम् वीर्य वीर्य,
मास्थिता माने छे मानते हैं, येन तु जेना वडे जिससे,
या जे जो, क्रिया क्रिया क्रिया, क्रियते कर्वाभां आवे छे
की जाती है, वीर्यम् ते वीर्य छे वह वीर्य है, अवीर्यम्
वीर्यरहित वीर्यरहित, किञ्चित् कुछ, न कुरुते कर्तुं
नहीं करता, सर्वा सर्व सब, क्रिया क्रिया क्रियायें,
वीर्यकृता वीर्यकृता कर्वाभां आवे छे वीर्यसे की जाती
हैं ॥६४-६५॥

64-65. Potency of a substance is thought to be of eight kinds by some; viz., soft, acute, heavy, light, unctuous, dry, hot and cold. Others think it to be of two kinds only, viz., hot and cold potencies. Potency is the power by which an action takes place. Nothing can be done in the absence of potency. Every action is the result of potency.

६४. मृदुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरूक्षोष्णशीतलम्-तीक्ष्ण स्थ मृदु
स्निग्ध लघु गुरु शीतलम् (क. ग. ब.)

રસવીર્યવિપાકાનામેકસ્મિન્ દ્રવ્યે સહ વસતાં મેદેન જ્ઞાનાર્થ
લક્ષણમ્—

રસો નિપાતે દ્રવ્યાણાં, વિપાકઃ કર્મનિષ્ઠયા ।
વીર્યં યાવદધીવાસાન્નિપાતાશ્ચોપલમ્બ્યતે ॥ ૬૬ ॥

દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોનેા દ્રવ્યોંકા, રસ રસ રસ, નિપાતે
જીભ ઉપર પડતાં જ જિહ્વાકે સાથ સયોગ હોને પર, વિપાક-
વિપાક વિપાક, કર્મનિષ્ઠયા કર્મની સમાપ્તિથી કર્મની
સમાપ્તિસે, વીર્યમ્ ચ અને વીર્યં ઔર વીર્ય, નિપાતાત્
જીભની સાથે સયોગ થવાથી આરભી જિહ્વાકે સાથ
સયોગ હોનેસે લેકર, અધીવાસાત્ યાવત્ શરીરમાં રહે
ત્યાં સુધી શરીરમેં રહેને તક, ઉપલમ્બ્યતે બાણુવામાં આવે
છે જ્ઞાત હોતા હૈ ॥ ૬૬ ॥

66. The taste of a substance is felt at the commencement only, i. e. when the substance comes in contact with the tongue, and the post-digestive changes are felt only when the final effects of digestion are produced; while potency is observed throughout its stay in the body beginning from its first entrance.

પ્રભાવસ્ય લક્ષણમ્—

રસવીર્યવિપાકાનાં સામાન્યં યત્ર લક્ષ્યતે ।
વિશેષઃ કર્મણાં ચૈવ પ્રભાવસ્તસ્ય સ સ્મૃતઃ ॥ ૬૭ ॥

યત્ર જે દ્રવ્યમાં જિસ દ્રવ્યમેં, રસ-રસ રસ, વીર્ય-વીર્ય
વીર્ય, વિપાકાનામ્ તથા વિપાકની તથા વિપાકની, સામા-
ન્યમ્ સમાનતા સમાનતા, લક્ષ્યતે જેવામાં આવે દિશ્વાઈ
દે, કર્મણામ્ ચ એવં અને તે ઉપરાંત કર્મોમાં ઔર इसके
અતિરિક્ત કર્મોમેં, વિશેષ વિશેષ જેવામાં આવેતેા મેદ
યદિ દિશ્વાઈ દે તો, સઃ તે વહ, તસ્ય તેનેા ઉસકા, પ્રભાવઃ
પ્રભાવ પ્રભાવ, સ્મૃતઃ કહેવાય છે કહા જાતા હૈ ॥ ૬૭ ॥

67. Where there exists a similarity in taste, potency and post-diges-

tive changes, and yet a difference in action is observed, such special difference in action is called the specific action of the substance.

પ્રભાવસ્ય ઉદાહરણાનિ—

કટુકઃ કટુકઃ પાકે વીર્યોષ્ણચિત્રકો મતઃ ।
તદ્વદન્તી પ્રભાવાત્તુ વિરેચયતિ માનવમ્ ॥ ૬૮ ॥

કટુક કટુરસવાળેા કટુરસવાલા, ચિત્રક ચિત્રક
ચિત્રક, પાકે વિપાકમાં વિપાકમેં, કટુકઃ કટુ કટુ,
વીર્ય- તથા વીર્યમાં તથા વીર્યમેં, ઔષ્ણ ઉષ્ણ ઉષ્ણ,
મતઃ માન્યો છે માના હૈ, દન્તી દત્તી દન્તી, તદ્વત્
તે જ પ્રમાણે હેવા છતાં इसी तरह होने पर, તુ પણ
સી, પ્રભાવાત્ પ્રભાવને લઈ પ્રભાવસે, માનવમ્ મનુષ્યને
મનુષ્યકો, વિરેચયતિ વિરેચન કરાવે છે વિરેચન કરાતી
હૈ ॥ ૬૮ ॥

68. For example, white-flowered leadwort is pungent in taste and in post-digestive effects and hot in potency. Red physic nut is similar in all these respects and yet, by reason of its specific action, it acts as a purgative when administered to a man.

વિષં વિષમ્નુકું યત્ પ્રભાવસ્તત્ર કારણમ્ ।
ઊર્ધ્વાનુલોમિકં યજ્ઞ તત્ પ્રભાવપ્રભાવિતમ્ ॥ ૬૯ ॥

વિષમ્ એરને વિષકો, વિષમ્નુકું એરનુ નાશક વિષનાશક,
યત્ જે જો, યજ્ઞમ્ કહ્યું છે કહા હૈ, તત્ર તેમાં इसमें,
પ્રભાવ પોતાની શક્તિ અપની શક્તિ, કારણમ્ કારણ
છે કારણ હૈ, યત્ ચ અને જે દ્રવ્ય ઔર જો દ્રવ્ય, ઊર્ધ્વ-
આનુલોમિકમ્ ઊર્ધ્વ ભાગમાં રહેલા દોષોને હરનાર છે
અને અધોભાગમાં રહેલા દોષોને હરનાર છે ઊર્ધ્વ ભાગમેં
સ્થિત દોષોંકો હરનેવાળા ઔર અધોભાગમેં સ્થિત દોષોંકો
હરનેવાળા હૈ, તત્ તે વહ, પ્રભાવ પોતાની શક્તિથી
અપની શક્તિસે, પ્રભાવિતમ્ થયેલું હોય છે હુઆ હૈ ॥ ૬૯ ॥

૬૭. ચત્ર-યસ્ય (ય.)

,, તસ્ય મ સ્મૃત-તસ્ય સસ્મૃત (મ.)

૬૮ માનવમ્-સા નરમ્ (ગ. થ ધ.)

૬૯. તત્ર-તસ્ય (મ.)

69. Poison is stated to counteract the effects of poison. Here, too, the specific action is the deciding factor. The action of stimulating the peristaltic movement upward or downward is also dependent on specific action.

मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विविधात्मकम् ।
तत् प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥७०॥
सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ।

धारणीयानाम् धारण कृत्वा योग्य धारण करने योग्य, मणीनाम् भण्डिओनु मणियोंका, यत् ओ जो, विविधात्मकम् विविध प्रकारनु नाना प्रकारका, कर्म कर्म, तत् ते वह, तेषाम् तेषान् इनके, प्रभाव-कृतम् प्रभावशी थयेलु छे प्रभावसे जन्य है, प्रभावः प्रभाव प्रभाव, अचिन्त्य अचिन्त्य अचिन्त्य, उच्यते उच्यते छे कहा जाता है, विपाक आ प्रभाणु विपाक इस तरह विपाक, वीर्याणि वीर्य वीर्य, प्रभाव. च अपि तथा प्रभावने तथा प्रभावका, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, उदाहृत समझव्यां छे व्याख्यान कर दिया है ॥ ७० ॥

70-70½. The manifold virtues accruing from wearing precious stones and drugs on the body are also due to specific action. Specific action is considered inexplicable. Thus we have duly explained the post-digestive effects, potency and also specific action.

किंचिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ॥७१॥
द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किंचन ।

किंचित् डोर्ध कोई, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य, रसेन रसशी रससे, अपरम् च भीलु डोर्ध दूसरा कोई, वीर्येण वीर्यशी वीर्यसे, किंचन डोर्ध कोई, गुणेन गुणशी गुणसे, पाकेन डोर्ध विपाकशी कोई विपाकसे, प्रभावेण अने डोर्ध प्रभावशी ओर कोई प्रभावसे, कर्म कर्म कर्म, कुरुते कुरुते छे करता है ॥ ७१ ॥

71-71½ Some substances act in accordance with their tastes, others in accordance with their potency, and yet others in accordance with their qualities or post-digestive effects or specific action.

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तानपोहति ॥७२॥
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ।

विपाक विपाक विपाक, रसम् रसने रसको, वीर्यम् वीर्य वीर्य, तौ ते अनेने उन दोनोको, प्रभाव प्रभाव प्रभाव, तान् तेओने उन सबको, अपोहति परास्त करे छे परास्त करता है, इति आ प्रभाणु इसी तरह, रसादीनाम् रसादिकना रसादिका, बल- अणनी बलकी, साम्ये समानतामां समानतामें, नैसर्गिकम् दुहरती स्वाभाविक, बलम् अण छे बल है ॥ ७२ ॥

72-72½. When taste and the rest are evenly balanced in their strength, the following is the normal order of their relative influence. Post-digestive effects are stronger and more powerful than those of tastes, the influence of potency is more powerful than the preceding two, while specific action is the most powerful of all.

षण्णा रसाना विज्ञानम्—

षण्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥७३॥
स्नेहनप्रीणनाह्लादमार्दवैरुपलभ्यते ।
मुखस्यो मधुरश्चास्यं व्याप्नुवन्निम्पतीव च ॥७४॥

अत अही थी यहासे, परम् आगण आगे, षण्णाम् छ छ, रसानाम् रसना रसोंके, विज्ञानम् विज्ञानने। विज्ञानका, उपदेक्ष्यामि उपदेश करीश उपदेश करगा, मुखस्य मुखमां गहेसे। मुखमें रहा हुआ, मधुर मधुर रस मधुररस, स्नेहन गिनगधना स्नेहन, प्रीणन- धिद्विथानी प्रसन्नता दन्त्रियोंकी पयन्नता, आह्लाद- आनंद आनन्द,

७३ ॥ बलसाम्ये गुणसाम्ये (च द)

मार्दवं. तथा मृदुतायी तथा मृदुतासे, उपलभ्यते अणुवाभां आवे छे जाना जाता है, आस्यम् अने भुभभां और मुखमें, व्याप्नुवन् व्याप्तं यद् व्याप्त हो कर, लिम्पति एी पी टेतो होय लेप करता हो, इव च ऐभ प्रतीत थाय छे ऐसा प्रतीत होता है ॥ ७३-७४ ॥

73-74. Hereafter we shall describe the specific characteristics of each of the six tastes. The sweet taste is recognised in the mouth by its effects of unctuousness, satisfaction, pleasure and softness. Spreading all over the mouth, it induces a feeling as if the mouth were besmeared with sweetness.

दन्तहर्षान्मुखास्त्रावात् स्वेदनान्मुखबोधनात् ।
विदाहाच्चास्यकण्ठस्य प्राश्यैवाम्लं रसं वदेत् ॥७५॥

प्राश्य एव भावाभां आवतां खाने पर ही, दन्तहर्षात् दंतर्षथी दन्तोंके हर्षसे, मुखास्त्रावात् भुभभां स्त्रावथी मुखमेंसे लालास्त्रावसे, स्वेदनात् परसेवे। आव-वाथी पसीना आनेसे, मुखबोधनात् भुभनु शोधन करी भीज रसोना स्वादने अगृत करवाथी मुखका शोधन कर अन्य रसोंके स्वादको जागृत करनेसे, आस्य- अने भुभभां और मुखके, कण्ठस्य तथा कंठना तथा कंठके, विदाहात् च विदाहथी विदाहसे, अम्लम् अम्ल अम्ल, रसम् रस रस, वदेत् कहेवे। कहे ॥ ७५ ॥

75. That should be called the acid taste which causes the setting of teeth on edge, salivation, sweating, stimulation of the sense of taste, and burning in the mouth and throat immediately on contact with these parts

प्रलीयन् क्लेदविष्यन्दमार्दवं कुरुते मुखे ।

यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥७६॥

७५ विदाहाच्चास्यकण्ठस्य प्राश्यैवाम्लं रसं वदेत्-प्राश्यैवाम्लं रसं विदाहविदाहाच्चास्यकण्ठयो (ग च छ)

७६ प्रलीयन्-प्रीणयन् (द)

यः ते रस जो रस, शीघ्रम् जल्दी शीघ्र, प्रलीयन् ओगणी जता घुलता हुआ, मुखे मोटाभां मुखमें, क्लेद- क्लेद क्लेद, विष्यन्द- विष्यन्द विष्यन्द, मार्दवम् तथा मृदुता तथा मृदुताको, कुरुते करे छे करता है, सः तेने ते कारणथी उसे उम कारणसे, मुखस्य च अने भुभभां और मुखके, विदाहात् विदाहथी विदाहसे, लवण. लवण-रस लवणरस, ज्ञेय अणुवे। जाने ॥ ७६ ॥

76. That should be known as the salt taste which, owing to the burning sensation it induces in the mouth, gives rise on being dissolved to conditions of moistness, deliquescence and softness in the mouth.

संवेजयेद्यो रसनां निपाते तुदतीव च ।

विदहन्मुखनासाक्षि संस्त्रावी स कटुः स्मृतः ॥७७॥

य. ते जो, निपाते स्पर्श थतां स्पर्श होने पर, रसनाम् श्रुने जिह्वाको, संवेजयेत् डेगे आपे उद्भि करे, तुदति इव सोथो बोझा नेवी पीडा करे सुइयोंके चुभनेके समान पीडा करे, मुख- अने भुभभां और मुखमें, नासा- नाकभां नाकमें, अक्षि च तथा आंभभां तथा आखमें, विदहन् विदाह करतो जलन करता हुआ, संस्त्रावी स्त्राव उत्पन्न करे पानी बहाये, सः तेने वह, कटुः कटुरस कटुरस, स्मृत मान्यो छे माना गया है ॥ ७७ ॥

77. That is known as the pungent taste which on contact with the tongue causes irritation and pricking sensation and, giving rise to burning of the mouth, nose and eyes, induces flow of water from them.

प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च ।

स तिको मुखवैशद्यशोषग्रहादकारकः ॥७८॥

निपाते स्पर्श थतां स्पर्श होने पर, य. ते जो, रसनम् श्रुने जिह्वाको, प्रतिहन्ति जड करी दे छे जब कर देता है, न च नथी नहीं, स्वदते रुथतो अच्छा

७८ वैशद्य-वैषम्य (द)

परस्परगुणविरुद्धानि कानिचित्, कानिचित् संयोगात्, संस्कारादपराणि, देशकालमात्रादि-भिश्चापराणि, तथा स्वभावादपराणि ॥ ८१ ॥

कानिचित् डेटलांङ्क ५०थे। कोई द्रव्य, परस्पर- ५२२५२ परस्पर, गुण- गुणुभां गुणोंमें, विरुद्धानि विरुद्ध होय छे विरुद्ध होते हैं, कानिचित् डेटलांङ्क कोई, संयोगात् स थो- गथी संयोगसे, अपराणि भील दूसरे, संस्कारात् संस्कारथी संस्कारसे, अपरणि भील दूमरे, देश- देश देश, काल- काल काल, मात्रा- मात्रा मात्रा, आदिभिः च वगेरेथी आदिसे, तथा तथा और अपराणि भील दूमरे, स्वभावात् स्वभावथी विरुद्ध होय छे स्वभावसे विरुद्ध होते हैं ॥ ८१ ॥

81 This incompatibility is of several kinds Some articles are mutually incompatible on account of their qualities, some articles become so when combined; some by the mode of preparation, and some by the conditioning factors of place, time, dose, etc; and some by very nature

केषाचिद्वैरोधिकानामाहारविकाराणामुपदेश सयुक्तिक —

तत्र यान्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते तेषामेकदेश वैरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः —

तत्र तेभां इनमें, यानि ७५०थे। जो द्रव्य, आहार- रम् आहारने आहारको, अधिकृत्य उद्देशीने लक्ष्य करके, भूयिष्ठम् भूय बहुत, उपयुज्यन्ते उपयोगभां देवाय छे बरते जाते है, तेषाम् तेषोना उनके, वैरोधिकम् विरो- धवाणा प्रतिकूल, एकदेशम् ओक भागने एक भागको, अधिकृत्य उद्देशीने लक्ष्यमें रख कर, उपदेक्ष्यामः उपदेश करथु उपदेश करेंगे,

82-(1). Now with reference to those articles of diet which are most commonly used, we shall make some observations, restricting ourselves to a particular incompatibility in each case.

न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेत्, उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकं महाभिष्यन्दि शीतोष्ण-त्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणाय महाभिष्यन्दि त्वान्मार्गोपरोधाय च ॥ ८२ ॥

मत्स्यान् माछां मछलियोंको, पयसा दूध दूधके, सह साथे साथ, न न नहीं, अभ्यवहरेत् भावां नेछे खाये, हि डारथुके चूकि, एतत् ओ ये, उभयम् अन्ने दोनो, मधुरम् मधुर छे मधुर है, महा-अभिष्यन्दि भुठु अभिष्यन्दी छे महा अभिष्यन्दी है, शीत-उष्णत्वात् शीत अने उष्ण होवाथी शीत और उष्ण होनेसे, विरुद्धवीर्यम् विरुद्ध वीर्यवाणां छे विरुद्धवीर्य है, विरुद्धवीर्यत्वात् विरुद्ध वीर्यवाणां होवाथी विरुद्धवीर्य होनेसे, शोणितप्रदूषणाय रक्तने दूषित करवा भाटे छे रक्तको दूषित करते हैं, महा-अभिष्यन्दि त्वत् तथा भुठु अभिष्यन्दी होवाथी तथा महा अभिष्यन्दी होनेसे, मार्ग-उपरोधाय च मार्गने निरोध करवा भाटे छे मार्गको रोकते है ॥ ८२ ॥

82 Thus fish should not be eaten in conjunction with milk. While both alike are sweet in taste, sweet in post-digestive effects and hyper-liquefacient, they are yet incompatible in the matter of potency, one being cold and the other hot. Being thus incompatible in potency, they tend to vitiate the blood and by reason of their hyper-liquefacient character, they tend to cause obstruction of the channels".

तन्निशम्यात्रेयवचनमनु भद्रकाप्योऽग्निवेशमु- वाच--सर्वानिव मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरे- दन्यत्रैकस्माच्चिलिचिमात्,

तत् ते उस, आत्रेय- आत्रेयनु आत्रेयके, वचनम् वचन वचनको, अनुनिशम्य सांख्यीने सुनकर, भद्र-

८३ तन्निशम्यात्रेयवचनमनु-तदनन्तरमात्रेयमनुमान्य (ग)

, , —तदनन्तरमात्रेयवचनमनुनिशम्य (घ.)

काप्य. ७५३।३१ भद्रकाप्यने, अग्निवेशम् अग्निवेशने
अग्निवेशको, उवाच ३९७ कहा, एकस्मात् ओ३ अकेली,
चिलिचिमात् त्रिद्विधम् भा७३। चिलिचिम मछलीको,
अन्यत्र सिवाय छोडकर, सर्वान् एव अधाय सब ही,
मत्स्यान् भा७३। मछलियोंको, पयसा दूध दूधके, सह
साथे साथ, अभ्यवहरेत् भावां खावे,

83-(1). On hearing these words of
Atreya, Bhadrakapya said to Agni-
vesa: "With the sole exception of
the variety of fish called 'chilichima',
all the rest may be eaten with milk

स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो लोहि-
तराजी रोहिताकारः प्रायो भूमौ चरति, तं चेत्
पयसा सहाभ्यवहरेन्नःसंशयं शोणितजानां
विबन्धजानां च व्याधीनामन्यतममथवा मरणं
प्राप्नुयादिति ॥ ८३ ॥

शकली लो७३।३।७७ छिलकेवाली, लोहित-नयन
दा३ नेत्रवा७७ लाल लॉखोंवाली, सर्वत आरे डेर
चारों ओर, लोहितराजि दा३ रेभाओ७।७७ लाल
रेखावाली, रोहित-आकारः रोहित मत्स्याना आ३।२नु
रोहितमत्स्यके आकारकी, स ते भा७३। यह मछली,
पुनः व७७। फिर, प्रायः ध३। डरीने प्राय करके, भूमौ
पृथ्वी उपर भूमि पर, चरति डरे छे विचरती है, तम् तेने
इसको, पयसा दूध दूधके, सह साथे साथ, अभ्यवहरेत्
चेत् ओ भाय तो यदि मनुष्य खाता है तो, निःसंश-
यम् न३३। अवश्य, शोणितजानाम् र३तथी उत्पन्न थनाग
रक्तसे उत्पन्न होनेवाले, विबन्धजानाम् च तथा ओतोना
भागों रे३।३। ७वाथी उत्पन्न थनारा और ओतोके
भागोंके रुक जानेसे उत्पन्न होनेवाले, व्याधीनाम् रे३।७-
भा३। रोगोंमेंसे, अन्यतमम् डे३। ओ३ने किसी एक रोगको,
अथवा अथवा अथवा, मरणम् म३।७ने मृत्युको, प्राप्नु-
यात् इति भा३। डरे छे प्राप्त करता है ॥ ८३ ॥

- ८३ लोहितराजः-रोहितराजी (प)
लोहिताकार-रहितप्रकार (न)
लोहितप्रकार (प)
विबन्धजानाम्-विश्रुतानाम् (प)

83. But the chilichima which is
scaly, red-eyed and red-striped,
and resembles the rohita fish, is am-
phibious, living for the most part on
land. If this creature were eaten with
milk it would doubtless result in one
or the other of the diseases arising
from vitiation of blood, or obstipa-
tion of the body channels, or even
in death."

नेति भगवानात्रेयः--सर्वानेव मत्स्यान् पयसा
सहाभ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमं,

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयने,
उवाच ३९७ कहा, इति न ओ३ नहि ऐसा नहीं,
सर्वान् अधाय सब, एव ७४ ही, मत्स्यान् मत्स्याने मछ-
लियोंको, पयसा सह दूध साथे दूधके साथ, न न नहीं,
अभ्यवहरेत् भावां ओ३ओ खाना चाहिए, चिलिचिमम्
त्रिद्विधमने चिलिचिमको, तु तो तो, विशेषत भा३।
डरीने विशेष करान भा३। ओ३ओ नहीं खाना चाहिए];

84-(1). "No !" replied the worshipful
Atreya. "No fish of any kind ought
to be eaten with milk, this interdi-
ction applying but more strongly in
the case of chilichima.

स हि महाभिष्यन्दिवात् स्थूललक्षणतराने-
तान् व्याधीनुपजनयत्यामविषमुदीरयति च ।

हि डे३।७७ डे क्योंकि, स ते वह, महाभिष्यन्दिवात्
अतिशय अभिष्यन्दी होवाने लीधे महा अभिष्यन्दी
होनेसे, स्थूललक्षणतरान् अति स्पष्ट लक्षणवाला अति-
स्पष्ट लक्षणोंवाले, एतान् आ इन, व्याधीन् रे३।७ने
रोगोंको, उपजनयति उत्पन्न डरे छे उत्पन्न करती है,
आमविषम् च तथा आमविषने तथा आमविषको, उदीर-
यति वधारे छे बटाती है,

- ८४ पयसा सहाभ्यवहरेत्-पयसाभ्यवहरेत् (प)
स्थूललक्षणतरान्-स्थूललक्षणमवान् (प)

84-(2). Having an exceedingly liquefacient action, the chilichima gives rise to the diseases mentioned, in a specially aggravated form; in addition, it produces intestinal toxemia.

ग्राम्यान्पौदकपिशितानि च मधुतिलगुडपयो-
माषमूलकविसैर्विरुद्धधान्यैर्वा नैकध्यमद्यात्, -

ग्राम्य- ग्राम्य ग्राम्य, आनूप- आनूप आनूप, औदक-
तथा जलज पशुपक्षीशैनां तथा जलज पशुपक्षियोंके,
पिशितानि च भांसोने मासको, मधु- मधु शहद, तिल-
तल तिल, गुड- गोण गुड, पय- दूध दूध, माष- अउद
ऊदद, मूलक- भूणा मूली, विसै तथा उभयनाल साथे
तथा भिसके साथ, विरुद्धधान्यै वा अथवा अदुरित
अनाज साथे अथवा अदुर्गुणित वान्योंके साथ, ऐकध्यम्
ऐक्य उरीने मिला कर, न अद्यात् भावां नहि नहीं
खाना चाहिए,

84-(3). The flesh of domesticated, wet-land or of aquatic creatures should not be eaten in conjunction with honey, til, gur, milk, black-gram, garden radish, lotus stalks or sprouted grains.

तन्मूलं हि बाधिर्यान्ध्यवेपथुजाड्यकलमूक-
तामैष्मिण्यमथवा मरणमाप्नोति ।

हि कारणके क्योंकि, तन्मूलम् तेने लक्ष्णे (मनुष्य)
इनसे (मनुष्य) बाधिर्य अहोरात्रिय वधिरता आन्ध्य-
आंध्यापण अन्धत्व, वेपथु- उंच कम्पन, जाड्य- जडता
जडता, कलमूकता अस्पष्ट वाणी अस्पष्ट वाणी, मैष्मिण्यम्
नाकभ्रांती ओलवापण अनुनासिक वाणी, अथवा अथवा
अथवा, मरणम् मरण मृत्यु, आप्नोति पाप्मे छे पाता है;

८४ बाधिर्यान्ध्यवेपथुजाड्यकलमूकतामैष्मिण्यम्-बाधिर्यान्ध्यजाड्य-

वैकल्यमूकतामैष्मिण्यम् (ध)

„ जाड्यकलमूकता-जाड्यविकलमूकता (घ)

„ -कण्ठजाड्यमूकता (प)

„ मैष्मिण्य-मैष्मिण्य (द.)

84-(4) It is on account of such mixed diet that one develops deafness, blindness, tremors, idiocy, indistinctness of speech, nasal articulation, or comes by one's death.

न पौष्करं रोहिणीकं शाकं कपोतान् वा
सर्पपतैलभृष्टान्मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहरेत्,

पौष्करम् पुष्कर पुष्करका, रोहिणीकम् अथवा
रोहिणीना अथवा रोहिणीके, शाकम् शाकने शाकको,
सर्पपतैल- अथवा सरसिया तेलभां अथवा सरसोंके
तैलमें, भृष्टान् तण्डुला भजित, कपोतान् वा उभूतना
भासने कवूतरके मासको, मधु- मधु शहद, पयोभ्याम्
तथा दूधनी तथा दूधके, सह साथे साथ, न अभ्यवहरेत्
भावां नहि न खाए,

84-(5). The leaves of gelmeniris, kurroa or the flesh of pigeon fried in rape-seed oil must not be eaten together with honey and milk.

तन्मूलं हि शोणिताभिष्यन्दधमनीप्रवि(ति)च-
यापस्मारशङ्खकगलगण्डरोहिणीनामन्यतमं प्राप्नो-
त्यथवा मरणमिति ।

हि कारणके चूंकि, तन्मूलम् तेने कारणके इसके कारण,
शोणिताभिष्यन्द- रक्ताभिष्यन्द रक्ताभिष्यन्द, धमनी-
धमनीशैना धमनीका, प्रविचय- इलीजु विस्तृत होना,
अपस्मार- अपस्मार अपस्मार, शङ्खक- शङ्खक शङ्खक,
गलगण्ड- गलगण्ड गलगण्ड, रोहिणीनाम् अने रोहिणी
ऐशैभांथी और रोहिणी इनमेंसे, अन्यतमम् कोष्ठिक
रोगने किसी एक रोगको, अथवा अथवा अथवा, मरणम्
मरण मृत्युको, प्राप्नोति इति पाप्मे छे प्राप्त करता है,

84-(6). It is from such mixed diet that one falls a victim to one or the other of the diseases such as increased liquidity of the blood, dilatation of the vessels, epilepsy, sankhaka,

८४. रोहिणीनाम्-रोहिणीकानाम् (घ.)

deradenoncus, rohinī or to death itself

न मूलकलशुनकृष्णगन्धार्जकसुमुखसुरसादीनि भक्षयित्वा पयः सेव्यं, कुष्ठाबाधभयात् ।

मूलक- मूला मूली, लशुन- लसणु लहसन, कृष्णगन्धा- सरगोलो सहिजन, अर्जक-अर्जक अर्जक, सुमुख- सुभुभ सुमुख, सुरसा- सुरसा सुरसा, आदीनि वगेरे आदि, भक्षयित्वा भाईने खा कर, कुष्ठ-आबाध-भयात् कुष्ठनी पीडा थवाना भयथी कुष्ठ रोग होनेका भय रहनेसे, पयः दूध दूधका, न सेव्यम् सेवयु नहि सेवन नहीं करना चाहिए,

84-(7). One must not drink milk having eaten garden radish, garlic, moringa, large basil, holy basil, surasa, for fear of developing dermatosis.

न जातुकशाकं न निकुचं पकं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम्,

जातुकशाकम् अतुकशाकने जातुकशाकका, मधु- मधु शहद, पयोभ्याम् अने दूध और दूधके, सह साथे साथ, न उपयोज्यम् उपयोग करवे नहि उपयोग नहीं करना चाहिए, पकम् तेम पाडेला पके हुए, निकुचम् लकुचने पणु बड़हलका भी, न तेमेनी साथे उपयोग करवे नहि उनके साथ उपयोग नहीं करना चाहिए,

84-(8). Jatuka-shaka and ripe lakoocha must not be eaten with honey or milk.

एतद्धि मरणायाथवा बलवर्णतेजोवीर्योपरो-
धायालघुव्याधये षाण्ड्याय चेति ।

हि डारणुके चूकि, एतन् ओ यह, मरणाय मरणने भाटे मृत्युके लिए, अथवा अथवा अथवा, बल- बल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, तेज- तेज तेज, वीर्य- तथा वीर्यनी तथा वीर्यकी, उपरोधाय डानि भाटे हानिके लिए,

अलघुव्याधये मोटा व्याधि भाटे महा व्याधिके लिए, षाण्ड्याय च इति अने नपुसकता भाटे थाय छे. और नपुसकताके लिए होता है;

84-(9). For, such practice brings about death or the loss of strength, complexion, radiance and virility or some other major disease, or impotency.

तदेव निकुचं पकं न माषसूपगुडसर्पिभिः सहोपयोज्यं वैरोधिकत्वात् ।

तत् एव तेम उसी प्रकार, पकम् पाडेला पके हुए, निकुचम् लकुचने बड़हलको, वैरोधिकत्वात् विरोधी होनेसे, माष- अडनेनी उड़दकी, सूप- दाल दाल, गुड- गोण गुड, सर्पिभिः तथा धीनी तथा धीके, सह साथे साथ, न उपयोज्यम् आयु नहि नहीं खाना चाहिए,

84-(10). Ripe lakoocha should not be used with black-gram soup or with gur and ghee as such combination is incompatible.

तथाऽऽम्रात्रातकमातुलुङ्गनिकुचकरमर्दमोच-
दन्तशठबदरकोशात्रभव्यजाम्बवकपित्थतिन्तिडी-
कपारावताक्षोडपनसनालिकेरदाडिमामलकान्येवं-
प्रकाराणि चान्यानि द्रव्याणि सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं
च पयसा सह विरुद्धम् ।

तथा अने और, आम्र- आंभो आम, आम्रातक- अभाडो अम्बाडा, मातुलुङ्ग- भिजेरु विजौरा, निकुच- लकुच बड़हल, करमर्द- डरभडां करोंदा, मोच- डेला केला, दन्तशठ- दन्तशठ गलगल, बदर- भेर वेर, कोशात्र- क्षुद्रात्र क्षुद्रात्र, भव्य- भव्य कमरख, जाम्बव- जाम्बु जामुन, कपित्थ- डोड कैथ, तिन्तिडीक- ति तिडी विपाविल, पारावत- पारावत पारावत, अक्षोड- अभशेट अखरोट, पनस- पनस कटहल, नालिकेर- नालिकेर नारियल, दाडिम- दाडिम दाडिम, आमलकानि आमलकां आवले,

८४ जातुकशाकम्-जातुकशाकम् (ख)

८४ जातुकशाकम्-जातुकशाकम् (ख)

८४ निकुचम्-लकुचम् (च छ)

८४. तथाऽऽम्रात्रातक-तथाऽऽम्रात्रातक (ख)

एवंप्रकाराणि च अने ओवा प्रकारनां और इस प्रकारके, अन्यानि भीज अन्य, द्रव्याणि द्रव्ये। द्रव्य, द्रवम् तेमन् प्रवाही एव द्रव, अद्रवम् च तथा अप्रवाही तथा अद्रव, सर्वम् अधां सव, अम्लम् भारां द्रव्ये खट्टे पदार्थ, पयसा सह दूधनी साथे दूधके साथ, विरुद्धम् विरोधी छे विरोधी हैं,

84-(11) Similarly, mango, Indian hog-plum, pomelo, lakoocha, Bengal currant, plantain, lemon, small jujube, Ceylon oak, showy dellenia, jambul, wood apple, tamarind, paravata, walnut, jack-fruit, coconut, pomegranate, emblic myrobalan and such other substances, and all sour things, either liquid or otherwise, are incompatible with milk.

तथा कङ्गुवनकमकुष्ठककुलत्थमाषनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः ।

तथा ते प्रभाण्डे इसी प्रकार, कङ्गु- डांग- कंगनी, वनक- वनक वनक, मकुष्ठक- भट मोठ, कुलत्थ- कुलथी कुलथी, माष- अउद ऊदद, निष्पावा तथा वाद तथा सेम, पयसा सह दूधनी साथे दूधके साथ, विरुद्धा विरोधी छे विरोधी हैं,

84-(12). Similarly, Italian millet, wild common millet, moth-gram, horse-gram, black-gram, and lablab are equally incompatible with milk.

पञ्चोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं वातं चातिकोपयति ।

पञ्चोत्तरिकाशाकम् कुशुम्भशाकं कुसुम्भशाक, शार्करः साकरनु भट शर्कराजन्य मद्य, मैरेय. मैरेय भट मैरेय मद्य, मधु अने मध और शहद, सह साथे साथमें, उपयुक्तम् उपयोगमां देवाभा आवतां उपयोगमें लिये जाने पर, विरुद्धम् विरोधी छे विरोधी है, वातम् च तथा वायुने

तथा वायुको, अतिकोपयति अतिशय कुपित करे छे अति कुपित करता है,

84-(13). The pot-herb, safflower, sugar-wine, maireya, and honey, if taken together, become incompatible and provoke vata inordinately.

हारिद्रकः सर्पपतैलभृष्टो विरुद्धः पित्तं चातिकोपयति ।

सर्पपतैल- सरसीआ तेलमां सरसोंके तैलमें, भृष्ट तणेल भूना हुआ, हारिद्रकः हारिद्रक हारिद्रक, विरुद्ध. विरोधी छे विरोधी है, पित्तम् च तथा पित्तने तथा पित्तको, अतिकोपयति अतिशय कुपित करे छे अति कुपित करता है,

84-(14). The flesh of parakeet bird, if fried in rape-seed oil, becomes incompatible and provokes pitta inordinately.

पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः श्लेष्माणं चातिकोपयति ।

मन्थानुपान मन्थना अनुपानवाणो मन्थके अनुपानवाला, पायस. दूधपाक पायस, विरुद्ध विरोधी छे विरोधी है, श्लेष्माणम् च अने कफने और कफको, अतिकोपयति अति कुपित करे छे अति कुपित करता है,

84-(15). Milk-pudding is incompatible with a beverage of mantha and provokes kapha inordinately if so used.

उपोदिका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतीसारस्य ।

तिल- तेलना तिलके, कल्क- कल्क साथे कल्कसे, सिद्धा सिद्ध करेला सिद्ध की, उपोदिका पोथी उपोदिका, अतीसारस्य अतिसारनु अतीसारका, हेतु कारण छे कारण है,

84-(16) Indian spinach prepared with til paste causes diarrhoea.

बलाका वारुण्या सह कुल्माषैरपि विरुद्धा, सैव शूकरवसापरिभृष्टा सद्यो व्यापादयति ।

बलाका अगलातु भांस बलाकाका मास, वारुण्या वारुणी भक्षित वारुणी, कुल्माषे तथा दुल्माषनी तथा कुल्माषके, सह अपि साथे पशु साथ भी, विरुद्धा विरोधी छे विरोधी है, शूकरवसा- सूवरनी वसाभां सूवरकी वसामें, परिभृष्टा तणैलु भूना हुआ, सा एव ते न वही, सद्यः ततत न शीघ्र, व्यापादयति प्राणु छे छे प्राणनाशक है,

84-(17). Crane's flesh is incompatible with varuni wine or kulmasha pulse. If it is cooked in lard and eaten, it causes sudden death.

मयूरमांसमेरण्डसीसकावसक्तमेरण्डाग्निप्लुष्टमेरण्डतैलयुक्त सद्यो व्यापादयति ।

एरण्डसीसकावसक्तम् औरगानी लाडलीभां परोवी एरण्डकी लकड़ीमें पिरो कर, एरण्डाग्नि- औरगानी लाडलीभां अग्निभां एरण्डकी लकड़ीकी अग्निमें, प्लुष्टम् भूनेलु भूना हुआ, एरण्डतैल- अने औरगिया तेलथी और एरण्डके तैलसे, युक्तम् युक्त युक्त, मयूरमांसम् मोरनु भांस मोरका मास, सद्य ततत शीघ्र, व्यापादयति भरलु निपलवे छे मारता है,

84-(18). Peacock's flesh roasted on a spit made of the castor plant wood, or cooked over a fire of castor plant twigs, or prepared in castor oil, if eaten, will cause immediate death.

हारिद्रकमांसं हारिद्रसीसकावसक्तं हारिद्राग्निप्लुष्टं सद्यो व्यापादयति,

हारिद्रसीसक- हण्डरवानी लाडलीभां हलुकी लकड़ीमें, अवसक्तम् परोवेलु पिरो कर, हारिद्राग्नि हण्डरवाना अग्निभां हलुकी अग्निसे, प्लुष्टम् भूनेलु भूना हुआ, हारिद्रक- हारिद्रकेतु हारिद्रका, मासम् भांस मास, सद्य ततत शीघ्र, व्यापादयति भरलु छे छे मारता है,

84-(19). The flesh of the parakeet bird, if eaten, having roasted it on a spit made of the turmeric plant wood or having cooked it over a fire of turmeric wood twigs, will cause immediate death.

तदेव भस्मपांशुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं सद्यो मरणाय ।

भस्म- राभ भस्म, पांशु- तथा धूणथी तथा पाशुसे, परिध्वस्तम् भक्षित थथेलु मलिन हुआ, तत् एव ते न वही, सद्य ततत शीघ्र, मरणाय भरलु छे छे मारता है,

84-(20). If the flesh of the parakeet, which is strewn with ashes and dust mixed with honey, is eaten, it causes immediate death.

मत्स्यनिस्तालनसिद्धा पिप्पल्यस्तथा काकमाची मधु च मरणाय ।

मत्स्य- भाण्डानी मछलीकी, निस्तालन- वसाभां वसामें, सिद्धाः सिद्ध छेले सिद्ध की हुई, पिप्पल्य- पीपर पिप्पली, तथा तथा और, काकमाची पीलुडी मकोय, मरणाय भरलु भाटे थाय छे मरणके लिए होती है, मधु च तथा पीलुडी अने मधुन साथे सेवन पशु भरलु भाटे थाय छे एवं काकमाची और शहदका इकट्ठा सेवन भी मरणके लिए होता है,

84-(21). Long pepper, prepared in fish-oil, causes immediate death, and so does black-night shade in conjunction with honey.

मधु चोष्णमुष्णार्तस्य च मधु मरणाय ।

उष्णम् च छेनु छेले गरम किया हुआ, मधु मधु मधु, मरणाय भरलु भाटे थाय छे मरणके लिए होता है, उष्णार्तस्य अने गरमीथी पीलुयेवाने और गरमीसे

पीडितता, मधु मध भरलु भाटे थाय छे मधु सृष्ट्युके लिए होता है,

84-(22). The taking of honey which is heated, or of any honey by one who is afflicted with heat, results in death

मधुसर्पिणी समधृते, मधु वारि चान्तरिक्षं समधृतं, मधु पुष्करबीजं, मधु पीत्वोष्णोदकं, भल्लातकोष्णोदकं, तक्रसिद्धः कम्पिल्लक, पर्युषिता काकमाची, अङ्गारशूल्यो भासश्चेति विरुद्धानि । इत्येतद्यथाप्रश्नमभिनिर्दिष्टं भवतीति ॥ ८४ ॥

समधृते समान भागमां दीधेदां समान भागमें लिये गये, मधु- मध मधु, सर्पिणी अने घी और घी, समधृतम् समान भागमां दीधेदां समान भागमें लिये गये, मधु मध मधु, आन्तरिक्षम् अने अन्तर्िक्षु और अन्तरिक्षका, वारि जल, मधु मध मधु, पुष्करबीजम् अने कमलबीज अने परस्पर मिलाना, मधु मध मधु, पीत्वा आटी चाट कर, उष्ण- ७५२ ७५२ ऊपरसे गरम, उदकम् पाणी पीवु पानी पीना, भल्लातक- बिल्लाभा मिलावा, उष्णोदकम् अने गरम पाणीनु ओठु सेवन ओर गरम पानीका इकट्ठा सेवन, तक्रसिद्ध जलमां सिद्ध करेले छालमें सिद्ध किया हुआ, कम्पिल्लक कपीला कमीला, पर्युषिता वासी राधेदी वासी रखी हुई, काकमाची पीलुडी मकोय, अङ्गारशूल्य. तथा अङ्गार पर शण्ठी शेटेल अङ्गारोंमें शूलसे भूना हुआ, भास च इति भास पक्षीनु भांस भास पक्षीका मास, विरुद्धानि विरुद्ध छे विरुद्ध हैं, इति एतत् आ प्रमाणे आ इसी तरह यह, यथाप्रश्नम् प्रश्न अनुसार प्रश्नानुसार, अभिनिर्दिष्टम् कही जातावेले कहा गया, भवति इति छे है ॥ ८४ ॥

84 Honey and ghee in equal quantity, honey and rain-water in equal quantity; honey and the seeds of the East Indian lotus, honey followed by a drink of hot water, the

marking nut and hot water, kamala cooked in butter milk, stale black-night shade, and the flesh of bearded vulture (Bhasa) roasted on a spit—all these are instances of dietetic incompatibility. Thus everything has been explained in accordance with the questions

अहितस्याहारस्य लक्षणम् —

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

यत् किञ्चिदोषमासाव्य न निर्हरति कायतः ।
आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते ॥ ८५ ॥

अत्र च आ विषयमां इम विषयमें, श्लोका श्लोका श्लोक, भवन्ति छे छे ह कि, यत् जे जो, किञ्चित् केई कोई, आहारजातम् आहारने। समूह आहारसमूह, दोषम् दोषनु दोषका, आसाव्य सावयु करी सावण करके, कायतः शरीरमांथी शरीरमेंसे, न निर्हरति नहर न डाले बाहिर नहीं निकालता, तत् ते वह, सर्वम् सर्व सब, अहिताय अहित कृवा भाटे अहित करनेके लिए, उपपद्यते थाय छे होता है ॥ ८५ ॥

Here are some verses again—

85. Whatever articles of food, having dislodged the morbid humors, do not eliminate them from the body, are to be regarded as unwholesome.

यच्चापि देशकालाग्निमात्रासात्म्यानिलादिभिः ।
संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमैरपि ॥ ८६ ॥
परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च ।
विरुद्धं तच्च न हितं हृत्संपद्धिभिश्च यत् ॥ ८७ ॥

अपि च वणी फिर भी, यत् जे जो, देश- देश देश, काल- जल काल, अग्नि- अग्नि अग्नि, मात्रा- मात्रा मात्रा, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, अनिलादिभिः

८५ आसाव्य—उत्कृष्ट (त द थ)

८६ मात्रासात्म्या—सात्म्यासात्म्या (ख)

८७ विरुद्धं तच्च—विरुद्धत्वाच्च (न)

वायु वगेरे दोष वायु आदि दोष, संस्कारत् स रङ्गार
संस्कार, वीर्यत् वीर्य, कोष्ठ-कृष्ण कोष्ठ, अवस्था-
अवस्था अवस्था, क्रमैः अपि क्रम क्रम, परिहार-त्याग
त्याग, उपचाराभ्याम् उपचार उपचार, पाकात् पाक
पाक, संयोगतः च अपि स योग संयोग, हृत्-हृत्
हृत्, मपत्-स पत् (शुभशुभ) संपत् (शुभशुभ), विधिभि
च अने विधि ओओथी और विधि इनसे, यत् नो जो,
विरुद्धम् विरुद्ध छे विरुद्ध है, तत् च ते वह हितम्
न दितकार्थ नथी हितकारी नहीं होता ॥ ८६-८७ ॥

86-87 That substance is unwhole-
some which is incompatible from the
point of view of country, season, gas-
tric fire, measure, homologation,
vata and other body humors, prepa-
ration, potency, bowel-tendency, state
of the patient, rules of eating, things
to be avoided or observed, cookery,
combination, palatability, richness of
quality, and rules of eating

विरुद्धं देशतस्तावद्रक्षतीक्ष्णादि धन्वनि ।

आनूपे स्निग्धशीतादि भेषजं यन्निषेव्यते ॥ ८८ ॥

धन्वनि मरुदेशमां मरुभूमिमें, रक्षतीक्ष्णादि रक्ष
तीक्ष्ण वगेरे रक्ष तीक्ष्ण आदि, आनूपे अने आनूप
देशमा और आनूप देशमें, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध,
शीतादि शीत वगेरे शीत आदि, भेषजम् औषधनु
औषधका, यत् नो जो, निषेव्यते सेवन करवाभां आवे
ते सेवन किया जाता है वह, देशत तावत् देशथी
देशसे, विरुद्धम् विरुद्ध छे विरुद्ध है ॥ ८८ ॥

88 The use of dry and acute drugs
in an arid country and the use of
unctuous and cold things in a wet
country are examples of incompatibi-
lity of diet with reference to climate.

कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतरक्षादिसेवनम् ।

शीते काले, तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥ ८९ ॥

८८ निषेव्यते-निषेवते (ध)

शीते शीत शीत, काले कालमां कालमें, यत् नो
जो, शीत-शीत शीत, रक्ष-रक्ष रक्ष, आदि-वगेरेनु
आदिका सेवनम् सेवन सेवन, तथा अने और, उष्णे
च उष्णकालमां उष्णकालमें, कटु-कटु कटु, उष्ण-
उष्ण उष्ण, आदि-वगेरेनु आदिका, सेवनम् सेवन ते
सेवन वह, कालत अपि कालथी कालसे, विरुद्धम्
विरुद्ध छे विरुद्ध है ॥ ८९ ॥

89 The use of cold, dry and sim-
ilar things in winter and the use of
pungent, hot and similar things in
summer are examples of incompatibi-
lity of diet with reference to season

विरुद्धमनले तद्वदन्नपानं चतुर्विधे ।

मधुसर्पिः समधृतं मात्रया तद्विरुध्यते ॥ ९० ॥

तद्वत् ते प्रमाणे उसी प्रकार, चतुर्विधे मधु, मधु,
तीक्ष्ण तथा विषम ओ था प्रकारना चार प्रकारकी,
अनले अग्निमां अग्निमें विरुद्धम् तेनाथी विरुद्ध उससे
विरुद्ध, अन्नपानम् नो अन्नपान ते अग्निथी विरुद्ध छे
जो अन्नपान वह अग्निमें विरुद्ध है, समधृतम् सम
प्रमाणमां तीक्ष्ण समान मात्रामें लिया हुआ, मधुसर्पिः
नो मधु अने धी जो मधु और घृत, तत् ते वह,
मात्रया मात्राथी मात्रासे, विरुध्यते विरुद्ध छे विरुद्ध
है ॥ ९० ॥

90. Food not taken in accordance
with the given type of any of the four
types of the gastric fire constitutes
the incompatibility of diet with refer-
ence to the gastric fire The combina-
tion of ghee and honey in equal quan-
tities is an example of the incompati-
bility of diet with reference to measure.

कटुकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् ।

यत्तत् सात्म्यविरुद्धं तु विरुद्धं त्वनिलादिभिः ॥ ९१ ॥

या समानगुणाभ्यासविरुद्धाऔषधक्रिया ।

९० मात्रया तत्-मात्रयाऽपि (ध)

९१. 'सात्म्यस्य-सात्म्याय' (त)

कटुक- कटु कटु, उष्ण- उष्ण उष्ण, आदि- वगेरे आदि, सात्म्यस्य नेने सात्म्य होय तेने जिसे सात्म्य हो उसे, यत् ने जो, स्वादु- मधुर स्वादु, शीत- शीत शीत, आदि- वगेरेनु आदिका, सेवनम् सेवन सेवन, तत् ते वह, तु तो तो, सात्म्यविरुद्धम् सात्म्यविरुद्ध छे सात्म्यविरुद्ध है, समानगुणा दोषना समान गुणवाणी दोषके समान गुणवाली, अभ्यासविरुद्धा अने अभ्यासथी विरुद्ध और अभ्याससे विरुद्ध, या ने जो, अन्न- अन्न अन्न, औषध- औषध औषध, क्रिया तु तथा क्रियानु निरंतर सेवन ते तो तथा क्रियाका निरन्तर सेवन वह तो, अनिलादिभिः वायु वगेरेथी वात आदिसे, विरुद्धम् विरुद्ध छे विरुद्ध है ॥ ९१ ॥

91-91½. The taking of sweet and cold things by a person to whom only pungent and hot substances are homologous is an example of incompatibility of diet with reference to homologation. The use of articles of diet, drugs and procedures which are similar in quality to that of the susceptible body-humors constitutes humoral incompatibility.

संस्कारतो विरुद्धं तद्यद्भोज्यं विषवद्भवेत् ॥९२॥
एरण्डसीसकासक्तं शिखिमांसं यथैव हि ।

यथा एव नेम जैसे, एरण्ड-सीसक- और डाली लाकडीमां एरण्डकी लकडीमें, आसक्तम् परोवी शेड्डुं परो कर भूना हुआ, शिखिमांसम् हि मोरनु मांस विष नेवु थर्ध अय छे तेम मोरका मांस विषके समान हो जाता है वैसे, यत् ने जो, भोज्यम् भोज्य पदार्थ संस्कारथी भोज्य पदार्थ संस्कारसे, विषवत् विष नेवु विषके समान, भवेत् थर्ध अय हो जाये, तत् ते वह, संस्कारत संस्कारथी संस्कारसे, विरुद्धम् विरुद्ध छे विरुद्ध है ॥ ९२ ॥

92-92½. The incompatibility of preparation is that where food is converted into poison during the course of

preparation, as, for example, in the case of the peacock's flesh roasted on a spit made of a stick of the castor plant.

विरुद्धं वीर्यतो ज्ञेयं वीर्यत शीतलात्मकम् ॥९३॥
तत् संयोज्योष्णवीर्येण द्रव्येण सह सेव्यते ।

वीर्यत. वीर्यथी वीर्यसे, शीतलात्मकम् शीत द्रव्यने शीत द्रव्यको, उष्णवीर्येण उष्ण वीर्यवाणा उष्णवीर्य, द्रव्येण सह द्रव्य साथे द्रव्यके साथ, संयोज्य योशने मिला कर, सेव्यते सेवनामां आवे सेवन क्रिया जाये, तत् तेने उसे, वीर्यत वीर्यथी वीर्यसे, विरुद्धम् विरुद्ध विरुद्ध, ज्ञेयम् अणुवु जानना चाहिए ॥ ९३ ॥

93-93½. The use of substances of cold potency in combination with substances of hot potency is to be known as incompatibility of potency.

कूरकोष्ठस्य चात्यल्पं मन्दवीर्यमभेदनम् ॥९४॥
मृदुकोष्ठस्य गुरु च भेदनीयं तथा बहु ।
एतत् कोष्ठविरुद्धं तु,

कूरकोष्ठस्य कूर डोहावाणा पुरुषने कूरकोष्ठ पुरुषको, अत्यल्पम् अति अल्प बहुत थोडा, मन्दवीर्यम् मन्द वीर्यवाणुं मन्दवीर्य, अभेदनम् च तथा भेदन न करे ओवु अन्न देवु तथा भेदन न करनेवाला अन्न देना, तथा मृदुकोष्ठस्य अने मृदु डोहावाणा पुरुषने और मृदुकोष्ठ पुरुषको, गुरु भारे गुरु, भेदनीयम् भेदन कर- नारु भेदन करनेवाला, बहु च तथा अहु मात्रामां अन्न देवु तथा बहुत मात्रामें अन्न देना, एतत् तु आ तो यह तो, कोष्ठविरुद्धम् डोहाविरुद्ध छे कोष्ठविरुद्ध है ॥ ९४ ॥

94-94½. That is known as incompatibility of bowel-tendency where a hard bowelled person is administered a drug, small in dose, weak in potency, and poor in laxative quality; or where a soft-bowelled person is given a drug heavy, cathartic and in large dose.

विरुद्धं स्यादवस्थया ॥ ९५ ॥

श्रमव्यवायव्यायामसक्तस्यानिलकोपनम् ।

निद्रालसस्यालसस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥ ९६ ॥

श्रम- श्रम श्रम, व्यवाय- मैथुन मैथुन, व्यायाम- तथा व्यायामभां तथा व्यायाममें, सक्तस्य आसक्त पुरुषने आसक्त पुरुषको, अनिलकोपनम् वायुकोपक वात- प्रकोपक, निद्रालसस्य तेम ल अशिक्ष निद्रा करना अधिक निद्रा करनेवाले, अलसस्य आलस्य पुरुषने आलसी पुरुषको, श्लेष्मकोपनम् कफप्रकोपक, भोजनम् भोजन आपु अ भोजन देना यह, अवस्थया अवस्थाथी अवस्थासे, विरुद्धम् विरुद्ध विरुद्ध, स्यात् छे है ॥ ९५-९६ ॥

95-96. That is incompatibility with reference to the state of the patient, where a vata-provoking meal is given to one who is exhausted on account of fatigue, sexual act or physical strain. Similarly, if a kapha-provoking meal is given to one subject to the lethargy of sleep or indolence, it also constitutes this incompatibility.

यच्चानुत्सृज्य विण्मूत्रं भुङ्क्ते यश्चाबुभुक्षितः ।

तच्च क्रमविरुद्धं स्याद्यच्चातिशुद्धशानुगः ॥ ९७ ॥

यत् च ने जो, विण्मूत्रम् मूत्र अने मूत्रने मल और मूत्रका, अनुत्सृज्य त्याग कर्या वगर त्याग किये विना, य च तथा ने तथा जो, अबुभुक्षित भूख लाग्या वगर विना भूख लगे, भुङ्क्ते भाय छे खाता है, यत् च अने ने और जो, अतिशुद्धशानुग अति भूखने वश थया छतां पक्षु भातो नथी अति भूखके वश होने पर भी नहीं खाना, तत् च ते वह, क्रमविरुद्धम् क्रमथी विरुद्ध क्रमसे विरुद्ध, स्यात् छे है ॥ ९७ ॥

97. That is incompatibility of rules of eating when a person takes his meal without relieving himself of feces and urine or eats without

the feeling of hunger or does not eat in spite of severe hunger.

परिहारविरुद्धं तु वराहादीन्निषेव्य यत् ।

सेवेतोष्णं घृतादींश्च पीत्वा शीतं निषेवते ॥ ९८ ॥

यत् ने जो, तु वणी फिर, वराहादीन् वराह वगे- रेना भांसनु वराह आदिके मासका, निषेव्य सेवन करी सेवन करके, उष्णम् उष्ण पदार्थनु उष्ण पदार्थोंका, सेवेत सेवन करे छे ते सेवन करना है वह, परिहार-विरुद्धम् परिहारथी विरुद्ध छे परिहारसे विरुद्ध है, घृतादीन् च अने घी वगेरेने और घी आदिको, पीत्वा पीने पी कर, शीतम् शीतल पदार्थनु शीत पदार्थोंका, निषेवते सेवन करे छे ते उपचारथी विरुद्ध छे सेवन करना वह उपचारसे विरुद्ध है ॥ ९८ ॥

98. That is incompatibility of the rules of prohibition and injunction where a person takes hot substances after a meal of the flesh of a boar and similar animals, or eats cooling things after taking ghee and similar articles.

विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्द्वारसाधितम् ।

अपकतण्डुलात्यर्थपक्वदग्धं च यद्भवेत् ।

यत् च ने जो, दुष्ट- दूषित दूषित, दुर्द्वार- अने भराभ दाह्यथी और खराब लकड़ीसे, साधितम् सिद्ध करेले सिद्ध किया हुआ, अपक्व- अपक्व कच्चा, तण्डुल- योभा वगेरे अन्न चावल आदि अन्न, अत्यर्थपक्व- अतिशय पाकेले योभा वगेरे अन्न अतिपक्व चावल आदि अन्न, दग्धम् च तथा दाही गयेले योभा वगेरे अन्न तथा जला हुआ चावल आदि अन्न, भवेत् होय होता है, तत्

९८ एतच्छ्लोकात्तरम्-

पयो निषेवते यच्च वमनादि निषेव्य वा ।

रन्ध्राननिधौ गमि कुरुते नानुगालनम् ।

उपचारविरुद्धमवघादीन्युपयुज्य वा ॥

इत्यधिक पाठ (ग) पुस्तके

अपि ते पशु वह मी, पाकतः पाक्ष्मी पाकसे, विरुद्धम् विरुद्धं छे विरुद्धं है,

99-(1). That is culinary incompatibility where food is prepared with bad and rotten fuel, or is undercooked or overcooked or burnt

संयोगतो विरुद्धं तद्यथाऽम्लं पयसा सह ॥९९॥
अमनोरुचितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ।

यथा जे जो, अम्लम् भटार्धने खटाईको, पयसा सह दूधनी साथे भेगवली दूधके साथ मिला देना, तत् ते वह, संयोगतः संयोगी संयोगसे, विरुद्धम् विरुद्धं छे विरुद्धं है, यत् च अने जे और जो, अमनोरुचितम् मनने अरुचिता द्रव्यु सेवन मनके लिये अतृप्तिकारक द्रव्यका सेवन, तत् ते वह, हृद्विरुद्धम् हृदयथी विरुद्धं हृदयसे विरुद्ध, उच्यते उल्लेख्य छे कहा जाता है ॥९९॥

99-99½. That is incompatibility of combination where sour things are taken with milk That is incombility of palatability where an article of food is unpleasant of taste.

संपद्विरुद्धं तद्विद्यादसंजातरसं तु यत् ॥ १०० ॥
अतिक्रान्तरसं वाऽपि विपन्नरसमेव वा ।

यत् तु जे जो, असंजातरसम् रसनी उत्पत्तिथी रहित होय रसकी उत्पत्तिसे रहित हो, अतिक्रान्तरसम् वा अपि अथवा जेने रस उत्पन्न थर्ध नष्ट थर्ध गये होय अथवा जिसका रस उत्पन्न हो कर नष्ट हो गया हो, विपन्नरसम् एव वा अथवा जेने रस भगडी गये होय अथवा जिसका रस विगड गया हो, तत् तेने उसे, सम्पद्विरुद्धम् संपदथी विरुद्धं सम्पतसे विरुद्ध, विद्यात् अणुपु जानना चाहिए ॥ १०० ॥

100-100½. That is incompatibility with reference to richness of quality where the juice is taken of unripe, over-ripe or putrified substances.

९९½ अमनोरुचितम्—अन्न नो रुचितम् (ग. थ.)

ज्ञेयं विधिविरुद्धं तु भुज्यते निभृते न यत् ।
तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ १०१ ॥

यत् तु जे जो, निभृते और्ध्वतमां एकान्तमें, न भुज्यते भावाभां आवतु नथी भोजन नहीं किया जाता, तत् तेने उसे, विधिविरुद्धम् विधिथी विरुद्ध विधिसे विरुद्ध, ज्ञेयम् अणुपु जानना चाहिए, एवविधम् आवी भतनु इस प्रकारका, उपयोजितम् उपयोगभां देवाभां आवेलु उपयोग किया हुआ, तत् ते वह, अन्नम् अन्न अन्न, विरुद्धम् अहितकर अहितकर, स्यात् थाय छे होता है ॥ १०१ ॥

101. That is incompatibility of the rules of eating where food is not taken in a solitary place. Food taken in any of the above-mentioned ways constitutes dietetic incompatibility.

विरुद्धाहारनिमित्ताना व्याधीना निर्देश —

पाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां

विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।

मूर्च्छामिदाध्मानगलग्रहाणां

पाण्ड्वाम्यस्यामविषस्य चैव ॥ १०२ ॥

किलासकुष्ठग्रहणीगदानां

शोथाम्लपित्तज्वरपीनसानाम् ।

सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-

विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ १०३ ॥

विरुद्धम् विरुद्ध विरुद्ध, अन्नम् अन्नने अन्नको, पाण्ड्य- नपु संकता नपुंसकता आन्ध्य- अंधाये अन्धत्व, वीसर्प- वीसर्प वीसर्प, दकोदराणाम् जलोदर जलोदर, विस्फोटक- विस्फोटक विस्फोटक, उन्माद- उन्माद उन्माद, भगन्दराणाम् भगन्दर भगन्दर, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, मिद- मिद मिद, आध्मान- आध्मान आध्मान, गलग्रहाणाम् गलग्रह गलग्रह, पाण्ड्वाम्यस्य पांडुरोग पाण्डुरोग, आमविषयस्य च एव आमविष आमविष, किलास किलास किलास, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ ग्रहणीगदानाम् श्लेष्मीरोग

१०० गलग्रहाणान—गलामयानाम् 'व क ज'

१०३ जोष-जोष (द ण)

„ शोथाम्ल—शोथान्न (ग ण)

ग्रहणीरोग, शोथ-शोथ शोथ, अम्लपित्त-अम्लपित्त अम्लपित्त, ज्वर-ज्वर ज्वर, पीनसामा पीनस पीनस, सन्तानदोषस्य सन्तानदोष सन्तानदोष, तथा एव अने और, मृत्योः मृत्यु मृत्युका हेतुस् कारण, प्रवदन्ति उहे छे कहते हैं ॥ १०२-१०३ ॥

102-103 Impotency, blindness, acute spreading affections, abdominal affections, eruptions, insanity, fistula, fainting, intoxication, tympanitis, trismus, anemia, chyme, toxemia, leprosy, dermatosis, assimilation disorders, edema, acid dyspepsia, fever, rhinitis, fetal diseases and death—these are said to result from the incompatibility of diet.

विरुद्धाशनजाना व्याधीना प्रतिकार —

एषां खल्वपरेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे भावाः प्रतिकारा भवन्ति ।

वैरोधिक-निमित्तानाम् विरुद्ध भोजनथी उत्पन्न थयेला विरोधी भोजनसे उत्पन्न हुए, एषाम् आ इन, अपरेषाम् च खलु अने भीष्म और अन्य, व्याधीनाम् रोगोना रोगोंके, इमे आ ये, भावा लावे भाव, प्रतिकाराः प्रतिकार प्रतिकार, भवन्ति थाय छे होते हैं,

104-(1) The following are the counter-measures for these and other diseases caused by an incompatible dietary.

तद्यथा—वमनं विरेचनं च, तद्विरोधिनां च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगः, तथाविधैश्च द्रव्यैः पूर्वमभिसंस्कारः शरीरस्येति ॥ १०४ ॥

तत् यथा जेभडे जंसे कि, वमनम् संशोधने भाटे वमन सशोधनके लिए वमन, विरेचनम् च तथा

१०४ व्याधीनाम्—द्रव्याणाम् (प.)

„ अपरेषाम्—परेषाम् (त)

„ प्रतिकारा—प्रतीमातकरा (भ)

विरेचन तथा विरेचन, संशमनार्थम् संशमनने भाटे सशमनके लिए, तद्विरोधिनाम् नपु संकता नपु संकता वगेरेने हरना नपु संकता आदिको हरनेवाले, द्रव्याणाम् च द्रव्योना द्रव्योंना, उपयोग उपयोग उपयोग तथाविधै अने तेवी मतनां उसी प्रकारके, द्रव्यै च द्रव्योथी द्रव्योंसे, शरीरस्य शरीरने शरीरको, पूर्वम् पहलेथी प्रथमसे ही, अभिसंस्कार इति दह अनानपु दह बनाना ॥ १०४ ॥

104. They are—vomition, purgation, the administration of sedatives that counteract the diseases mentioned, as also the prophylactic measures due to dietetic incompatibility.

भवतश्चात्र—

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।
वमनं शमनं चैव पूर्व वा हितसेवनम् ॥ १०५ ॥

अत्र च भवत आ विषयभां जे श्लोक छे ३ इस विषयमें दो श्लोक हैं कि, विरेचनम् विरेचन विरेचन, वमनम् वमन वमन, शमनम् च एव संशमन सशमन, पूर्वम् वा तथा पहलेथी तथा प्रथमसे ही, हितसेवनम् हितकर आहारविहारनु सेवन हितकारी आहारविहारका सेवन विरुद्ध-विरुद्ध विरुद्ध, अशनजान् भोजनथी उत्पन्न थयेला भोजनसे उत्पन्न हुए, रोगान् रोगोने रोगोंको, प्रतिहन्ति हणु छे नष्ट करते हैं ॥ १०५ ॥

Here are two verses again—

105. Purgation, vomition, sedation and prophylactic measures counteract the disorders born of the incompatibility of diet.

कदाचिद्विरुद्धस्य वितथत्वे कारणम्—

सात्त्त्यतोऽल्पतया वाऽपि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ।
स्निग्धव्यायानवलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ १०६ ॥

सात्त्त्यत सात्त्त्य होवाथी सात्त्त्य होनेसे, अल्पतया अल्प मात्रामां होवाथी अल्प मात्रामें होनेसे, अपि वा

१०६ स्निग्धव्यायामवलिनाम्—स्नेहव्यायामवलिनां (त.)

अथवा अथवा, दीप्ताग्नेः प्रदीप्त अग्निवाशाने प्रदीप्त अग्निवालोमें, तरुणस्य च युवानने युवानमें, स्निग्ध- अने स्निग्ध और स्निग्ध पुरुषमें, व्यायाम- व्यायाम करना करनेवाले, बलिनाम् तथा जलवान मनुष्यने तथा बलवान मनुष्यमें, विरुद्धम् विरुद्ध अन्नपान विरुद्ध अन्नपान, वितथम् निष्प्रण व्यर्थ, भवेत् थाय छे होता है ॥ १०६ ॥

106. Dietetic incompatibility becomes neutralised under the following circumstances if the incompatibility is homologous to the person concerned, if it is slight, if the person concerned is of strong digestive power, if he is young, or if he has an abundance of the unctuous element in his body, and if he is strong from exercise.

अध्यायार्थसंग्रह. —

तत्र श्लोकाः —

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।

द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्च ॥ १०७ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहरना श्लोका छे ऊँ उपसंहारके श्लोक हैं कि, रस- रसना रसके, विनिश्चये निश्चयमां निश्चयमें, महर्षीणाम् महर्षीणोंकी, या ने जो, या ने जो, मति मान्यता मत, आसीत् હતી थे, गुणकर्मभ्याम् गुण अने कर्म साथे गुण और कर्मके साथ, द्रव्याणि द्रव्योंकी, द्रव्य, रस-आश्चया रसने आश्चये रहेदी रसाश्चित, द्रव्य-द्रव्योंकी, संख्या संख्या संख्या ॥ १०७ ॥

Here are the recapitulatory verses—

107. Whatever were the views of the great sages in the determination of tastes, substances with their attributes and actions, the numerality of substances and tastes;

कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।

परादीनां गुणानां च लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥ १०८ ॥

रस- रसनी रसकी, संख्याया संख्या संख्याका, कारणम् कारण, रस- रस रस, अनुरस- तथा अनुरसनु तथा अनुरसका, लक्षणम् लक्षण लक्षण, पर-आदीनाम् पर-वजरे पर आदि. गुणानाम् च गुणोंकी, पृथक् पृथक् लक्षण लक्षण ॥ १०८ ॥

108. The reason behind the enumeration, tastes, latent or after-tastes, the characteristics of each of the ten qualities beginning with priority etc;

पञ्चात्मकानां षट्त्वं च रसानां येन हेतुना ।

ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद्रसाः ॥ १०९ ॥

पञ्चात्मकानाम् पञ्चमहाभूतथी उत्पन्न थयेला पञ्चमहाभूतोंसे उत्पन्न, रसानाम् च रसोऽनु रसोंका, येन ने जिम, हेतुना कारणसे, षट्त्वं छपछ छ होना, यद्गुण-अतिशयात् ने गुणोंकी अधिकतासे, रसाः च रसो रस, ऊर्ध्व-अनुलोमभाज. ऊर्ध्वगामी अने अधोगामी थाय छे ऊर्ध्वगामी और अधोगामी होते हैं ॥ १०९ ॥

109. How the tastes of the five proto-elements become divided into six categories, and the preponderance of this or that quality by which they develop the tendency of going upwards or downwards,

षण्णां रसानां षट्त्वे च सविभक्ता विभक्तयः ।

उद्देशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥ ११० ॥

षण्णाम् छ छ, रसानाम् रसोऽना रसोंका, षट्त्वे च छपछां छ पनमें, सविभक्ता विभागा सहित विभागोंके साथ, विभक्तयः भेद भेद, द्रव्याणाम् द्रव्योंकी, गुण- गुण गुण, कर्मणि तथा कर्ममां तथा कर्ममें,

११०. सविभक्ता-सातिभुक्ता (च छ ष)

उद्देश च उद्देश उद्देश, अपवाद च तथा अपवाद
अपवाद ॥ ११० ॥

110. The various combinations and permutations of the tastes that are six in number, the recognition of attributes and actions through tastes and of the exceptions laid down to the rule;

प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यसंख्याविनिश्चयः ॥ १११ ॥

गौरव-आदिषु गौरव वगेरेभां गौरव आदिमें,
रसानाम् रसेनी रसोंकी, प्रवर-अवर-मध्यत्वम् अधि-
कता, क्षीनता तथा मध्यमता श्रेष्ठता, न्यूनता तथा
मध्यता, पाक- निपाके विपाक, प्रभावयो. तथा प्रभावनु
तथा प्रभावका, लिङ्गम् लक्षण लक्षण, वीर्यसंख्या- वीर्यनी
संख्याने वीर्यकी संख्याका, विनिश्चय. निश्चय निश्चय ॥ १११ ॥

111. The maximum, moderate and minimum degrees of particular qualities like heaviness etc, in each taste; post-digestive effects or specific actions, determination of the actions of potency;

षण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
यद्यद्विरुध्यते यस्माद्येन यत्कारि चैव यत् ॥ ११२ ॥

आस्वाद्यमानानाम् आभवाभां आवता आखाद
लिये जाते, षण्णाम् छ छ, रसानाम् रसेनां रसोंके,
यत् ने जो, स्वलक्षणम् पेटपेटानां लक्षण अपने
अपने लक्षण, यत् यत् ने ने द्रव्य जो जो द्रव्य, येन ने
ने कारणीयं जिस जिस कारणसे, यस्मात् नेयी नेधी जिस
जिससे, विरुध्यते विरुद्ध थाय छ विरोधी होता है,
यत् च एव अने ने विरोधी द्रव्य और जो विरोधी
द्रव्य, यत्-कारि ने ने कार्य रोगने करे छ जो जो
रोग करता है ॥ ११२ ॥

112. The specific characteristics of the six tastes on coming in contact with

the organ of taste; What liquids are incompatible with what liquids and for what causes and what diseases are produced by what incompatible substances;

वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधं च यत् ।
आत्रेयभद्रकाप्यीये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ ११३ ॥

वैरोधिक-निमित्तानाम् विरोधी द्रव्यथी उत्पन्न
थनां विरोधी द्रव्योंसे उत्पन्न होनेवाले, व्याधीनाम् च
व्याधिशो रोगोंकी, यत् ने जो, औषधम् औषध छ
औषध है, तत् ते उस, सर्वम् सधु सबको, मुनि
आत्रेय मुनिसे आत्रेय मुनिने, आत्रेय-भद्रकाप्यीये
आत्रेयभद्रकाप्यीय अध्यायभां आत्रेयभद्रकाप्यीय अध्यायमें,
अवदत् छड़ी दीधु छे कह दिया है ॥ ११३ ॥

113 And the diseases caused by such incompatibilities and their remedial measures— all these has the sage declared in the chapter entitled 'The discussion between Atreya and Bhadrakapya and others'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे श्लोका अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पासेला आ शास्त्रभां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, आत्रेयभद्रकाप्यीय 'आत्रेयभद्रकाप्यीय'
'आत्रेयभद्रकाप्यीय', नाम नामने नामका, षड्विंश
अध्यायसमे छव्वीसवों, अध्याय अध्याय स पूर्य थये
अध्याय समाप्त हुआ ॥ २६ ॥

26 Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-sixth chapter entitled "The discussion between Atreya and Bhadrakapya and others" is completed.

સપ્તવિંશોઽધ્યાયઃ ।

સત્તાવીસમેા અધ્યાય અધ્યાય સતાર્દસર્વા

Chapter XXVII

અન્નપાનવિધિધ્યાયોપક્રમ. —

અથાતોઽન્નપાનવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામ. ॥૧॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અવ આમે, ‘અન્નપાનવિધિમ્’
‘અન્નપાનવિધિ’ નામના ‘અન્નપાનવિધિ’ નામકે,
અધ્યાયમ્ અધ્યાયનુ અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામ.
વ્યાખ્યાન કરશુ વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

ભગવાન્ ભગવાન્ ભગવાન, આત્રેય આત્રેય
આત્રેયનં, ઇતિ હ આ વપયમા નીચ પ્રમાણુ જુ ઇસ
વિષયમે નિમ્ન પ્રકારસ હી, આહ સ્મ કહ્યુ છે કહા હ ॥૨॥

1. We shall now expound the chapter entitled “Diet and Dietetics”.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

વિધિવિહિતસ્યાન્નપાનસ્ય પ્રાણિના પ્રાણત્વમ્—

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्श विधिर्विहितमन्नपान प्रा-
णिना प्राणिसङ्गकाना प्राणमाचक्षते कुशलाः,
प्रत्यक्षफलदर्शनात्;

ઇષ્ટ- મનુગમતા પ્રય, વર્ણ- વણુ વળ, ગન્ધ- ગન્ધ
ગન્ધ, રસ- રસ રસ, સ્પર્શમ્ અને સ્પર્શ વાળા એવ
સ્પર્શવાલે, વિધિવિહિતમ્ વિધિ પ્રમાણુ બનાવેલા
વિધિપૂર્વેક કય, અન્નપાનમ્ અન્નપાનને ખાનપાનકો,
કુશલા. કુશળ મનુષ્યો વિદ્વાન લાગ, પ્રત્યક્ષફલ- પ્રત્યક્ષ
ફળના પ્રત્યક્ષ ફલકે, દર્શનાત્ દર્શનથી દર્શનસ, પ્રાણિ-
સજ્ગકાનામ્ પ્રાણી કહેનાતા અથાત્ જુ ગમ પ્રાણિ
નામક અથાત્ જગમ, પ્રાણિનામ્ પ્રાણીઓના પ્રાણયોક,
પ્રાણમ્ પ્રાણુ પ્રાણ, આચક્ષતે કહ્યુ છે કહતે હે,

3-(1). The experts hold that the articles of food and drink which are of pleasing color, smell, taste and

touch, taken systematically, constitute ‘the life’ of living beings known also as creatures. This view is the result of practical observation.

तदिन्धना ह्यन्तरग्नेः स्थितिः; तत् सत्त्वमूर्जयति, तच्छरीरधातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरं यथोक्त-
मुपसेव्यमानं, विपरीतमहिताय संपद्यते ॥३॥

હિ કારણુ કે ક્યોંકિ, અન્તરગ્નેઃ અદરના અગ્નિની
અન્તરગ્નિકી, સ્થિતિ. રિંથતિ સ્થિતિ, તદિન્ધના તે બળ-
તાણુને આધીન છે ઇસ ઇન્ધનકે અધીન હૈ, તત્ સત્ત્વમ્
તે મનને યહ સત્ત્વકો, ઝર્જયતિ પ્રબળ કરે છે ઉત્તાજત
કરતા હૈ, યથોક્તમ્ કહ્યા પ્રમાણુના વિધિથી સમ્યક્
પ્રકારસ, ઉપસેવ્યમાનમ્ સેવન કરાવુ સેવન ક્રિયા હુઆ,
તત્ તે વહ, શરીરધાતુવ્યૂહ- શરીરના ધાતુઓના સઘાત
શરીરકે સમ્પૂર્ણ ધાતુઆક સમૂહ, બલ- બલ બલ, વર્ણ-
વર્ણ વર્ણ, ઇન્દ્રિય- અને ધાન્દ્રિયોની ઓર ઇન્દ્રિયોકો,
પ્રસાદકરમ્ પ્રસન્નતા કરનાર છે નિર્મલતાકા કરતા હૈ,
વિપરીતમ્ તથા વિધિથી વિપરીત સેવન કરાવુ તે
તથા વિધિસે વિપરીત સેવન ક્રિયા હુઆ વહ, અહિતાય
અહિત કરનાર અહિતકર, સપદ્યતે બને છે હોતા હૈ ॥૩॥

3. That is the fuel for the main-
tenance of the gastric fire. It invigo-
rates the mind. If used as directed, it
promotes the proper distribution of
body-elements, vitality, complexion
and the acuity of the sense-organs.
The contrary conduct would lead
to unwholesome results.

તત્રોદકાદીના કષાપિદ્વદ્વ્યાણા સ્વાભાવિકગુણકીર્તનમ્—

तस्माद्धिताहतावबोधनार्थमन्नपानविधिमखि-
लेनोपदक्ष्यामोऽभिवेश । ।

તસ્માત્ તેથી ઇસ લિણ, અભિવેશ ! હે અગ્નિવેશ !
હે અભિવેશ ! હિતાહિત- હિતકર અને અહિતકર હિત ઓર
આહતા, અવબોધનાર્થમ્ જણાવવા માટે બતાવેકે લિણ,

૩. વિપરીતમ્—વિધિવિપરીતમ્ (૪.)

अन्नपानविधिम् अन्नपाननी विधिने। अन्नपानविधिको,
अखिलेन स पूर्युपेतु मम्पूर्णरूपेण, उपदेक्ष्यामः उपदेशं
कुरु उपदेशं करेण,

4-(1) O Agnivesa, we shall, there-
fore, describe in full the science of
diet and dietetics for the sake of the
knowledge of the wholesome and the
unwholesome.

तत् स्वभावादुदकं क्लेदयति, लवणं विष्य-
न्दयति, क्षारः पाचयति, मधु सदधाति, सर्पिः
स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं वृंहयति, रसः
प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, शीधुरवधमति,
द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि
शोफं जनयति, पिण्याकशाकं ग्लपयति,

तत् जेभडे जैसेकि, उदकम् ७५ जल, स्वभावात्
स्वभावथी स्वभावसे ही. क्लेदयति डेदेड डरे छे क्लिन्नताको
उत्पन्न करता है, लवणं ६५ लवण, विष्यन्दयति
विष्य-६ डरे छे विष्यन्दकारक है, क्षार क्षार क्षार,
पाचयति पाचन डरे छे पचानेवाला है, मधु मधु मधु,
सदधाति स धान डरे छे मधानकारक है, सर्पि धी
घृत, स्नेहयति स्नेहन डरे छे स्नेहनकारक है, क्षीरम् दूध
दूध, जीवयति ७५न डे छे जीवनदायक है, मांसम् मांस
मांस, वृंहयति ७५डु डरे छे वृंहणकारक है, रसः मांस-
रस मासरस, प्रीणयति प्रीणन डरे छे पुष्टि देता है,
सुरा सुरा मुग, जर्जरीकरोति ७५रित डरे छे जर्जरित
करती है, शीधु शीधु शीधु, अवधमति कृशता डरे छे
कृशताको उत्पन्न करता है, द्राक्षासव द्राक्षासव द्राक्षासव,
दीपयति दीपन डरे छे अग्निको दीप्त करता है, फाणितम्
फाणित फाणित, आचिनोति दोषान्ने ओडन डरे छे दोषोको
एकत्रित करता है, दधि दही दही, शोफम् शेफो शोथको,
जनयति ७५न डरे छे उत्पन्न करती है, पिण्याकशाकम्

पिण्याक शाक पिण्याक शाक, ग्लपयति ग्लानि डरे छे
हर्षका क्षय करता है,

4-(2). By its very nature, water
moistens, salt liquefies, alkali digests,
honey synthesises, ghee causes unctu-
ousness, milk gives life, flesh causes
roboration, flesh-juice nourishes, wine
causes senile degeneration, seedhu wine
causes emaciation, grape-wine stimu-
lates digestion, liquid gur causes
accumulation of morbid humors,
curds cause edema, green pinyaka
causes depression.

प्रभूतान्तर्मलो माषसूपः, दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारः,
प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्, प्रायः
श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाच्च शालि-
षष्टिकयवगोधूमात्, प्रायस्तिक्तं वातलमवृष्यं

४ दृष्टिशुक्रघ्नः क्षार इत्यनन्तरम्—

उदकेन प्लुतं शीघ्रमन्नं समवचार्यते । तेनाशु जीर्यते तस्मादुदकं
क्लेदनं स्मृतम् ॥ स्नेहादौष्ण्याद् व्यवायित्वाद्विष्यन्दिदृश्याच्च
मार्दवम् । जनयेद्येव तस्माद्विष्यन्दयति सेवितम् ॥ अग्नेः
समानयोनित्वात्स वर्धयति सेवित । कायान्नि धीमता तस्मा-
त्क्षार प्रोक्तोऽन्नपाचन ॥ रूक्ष कषाय मधुर निशद
चाविदादि च । यस्माच्च श्लेष्मलं तस्मात्सदधाति क्षतं
मधु ॥ मधुरं गुर्वमिष्यन्दि वृष्य चाप्यविदादि च । पित्ता-
निलहरं तस्माद्देह स्नेहयते घृतम् ॥ मधुरं वृंहणं वर्यं स्निग्धं
पौष्ट्यवर्धनम् । रक्तपित्तानिलघ्नं च तस्माज्जीवयते पय ॥
सस्नेहं मधुरं स्वादु निर्मांसं बलवर्धनम् । तस्माद् वृंहयते
मांसं सेव्यमानमभीक्ष्णश ॥ व्यवायभावात्सौक्ष्ण्याच्च दृष्टत्वा-
च्चोपसेवित । सर्वेन्द्रियाणि मर्त्यानां तस्मादप्रणीयते रस ॥
पर्ववन्बाष्पस्य सुड्मासमौष्ण्याच्चैक्ष्ण्याच्च देहिनः । व्यवायित्वाच्च
तस्मात्तु जर्जरीकरोति सुरा ॥ औष्ण्याच्चैक्ष्ण्याच्च रौक्ष्याच्च
मेदो मांसं बलं तथा । जन्तोरेवममत्याशु तस्मात्सीधुः
प्रशस्यते ॥ इत्यधिकं पाठः (ग. य. प.) पुस्तकेषु ।
शान्तिषष्टिक-शान्ति (ख. प. ज. द.)
प्रायस्तिक्त-प्रायः सर्वं तिक्त (प.)

४ रस प्रीणयति-रसा प्रीणयन्ति (प)

„ शीधुरवधमति-शीधुरवधमयति (क)

„ „ -शीधुरवधमयति (ख ठ त)

„ „ -शीधुरवधमति (च)

„ पिण्याक शाक ग्लपयति-पिण्याको ग्लपयति (प)

चान्यत्र वेत्राग्रामृतापटोलपत्रात्, प्रायः कटुकं वातलमवृष्यं चान्यत्र पिप्पलीविश्वमेषजात् ॥४॥

माषसूप अ३६नी रंथेली दाण ऊदकी दाल, प्रभूतान्तर्मल पुष्कण अ६रने। भण करे छे प्रचुर अन्दरके मलको उत्पन्न करती है, क्षार. क्षार क्षार, दृष्टिशुक्रघ्न. दृष्टि अने वीर्यने। नाश करनार छे दृष्टि और शुक्रका नाशक है, दाडिमामलकात् दाउम अने आमणां दाडिम और आवलेको, अन्यत्र सिवाय छोड़ कर, अम्लम् अधी भाटी थीले सब अम्ल, प्राय धातु करीने प्रायः करके, पित्तलम् पित्त करनार छे पित्तकारक है, मधुन मधु शहद, पुराणात् अने नूना और पुराने, शालिपट्टिक-शालि थोआ, साठी थोआ हेमन्त चावल और साठी, यवगोधूमात् च जव अने धुँ जौ एवं गेहूँको, अन्यत्र सिवाय छोड़ कर, मधुरम् सधणां मधुर द्रव्ये। सब मधुर द्रव्य, प्राय धातु करीने प्राय करके, श्लेष्मलम् कड़ करनार छे कफवर्धक है, वेत्राग्र- नेतरनां अत्र बेतके अग्रिम भाग, अमृता- गणो गिलोय, पटोलपत्रात् च अने परवणनां पान परवलके पत्तोंको, अन्यत्र सिवाय छोड़ कर, तिक्तम् सधणां तिक्त द्रव्ये। सब तिक्त द्रव्य, प्रायः धातु करीने प्राय करके, वातलम् वात करनार वातकारक, अवृष्यम् च अने अवृष्य छे एवं अवृष्य हैं, पिप्पली- पीपर पिप्पली, विश्वमेषजात् च तथा सू४ और सौंठको, अन्यत्र सिवाय छोड़ कर, कटुकम् सधणां कटु द्रव्य सब कटु द्रव्य, प्राय धातु करीने प्राय करके, वातलम् वातकरक वातकारक, अवृष्यम् च अने अवृष्य छे और अवृष्य हैं ॥ ४ ॥

4. The soup of black-gram increases fecal matter. The alkalis are injurious to vision and semen. All substances of acid taste except pomegranate and the emblic myrobalan are mostly pitta promoters. All substances of sweet taste, except honey, old

४ पटोलपत्रात्-पटोलात् (ख ष ज ढ)

प्राय कटुक वातलमवृष्य चान्यत्र पिप्पलीविश्वमेषजात्-प्राय कटुक वातलमवृष्य स्तभन शीतं चान्यत्र हरीतक्या प्रायो लवण श्लेष्मलमवृष्य चान्यत्र सैन्धवात् (क द.)

sali rice, shashtika-rice, barley and wheat are generally kapha-promoters. All substances of bitter taste, except the sprouts of country-willow, guduch and the wild snake-gourd, are mostly vata-stimulants and anaphrodisiacs. All substances with pungent taste, except long pepper and ginger, are vata-stimulants and anaphrodisiacs.

वर्गसंग्रहेण द्रव्याणां तद्गुणानां चोपदेशो प्रतिज्ञा—

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

अतः परम् हवे अहीथी आगण इसके आगे, वर्गसंग्रहेण वर्गने। संग्रह करीने वर्गोंके संग्रहद्वारा, आहारद्रव्याणि आहारनां द्रव्ये। आहारद्रव्यों का, अनुव्याख्यास्याम व्याख्यान करे। व्याख्यान करेंगे ॥५॥

5. We shall now expound the different classifications of the articles of diet.

वर्गणां संक्षेपेण निर्देशः—

शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान् ।
वर्गान् हरितमद्याम्बुगोरसेक्षुविकारिकान् ॥ ६ ॥
दश द्वौ चापरौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिनाम् ।
रसवीर्यविपाकैश्च प्रभावैश्च प्रचक्ष्महे ॥ ७ ॥

शूकधान्य- शूकधान्यवर्ग शूकधान्यवर्ग, शमीधान्य- शमीधान्यवर्ग शमीधान्यवर्ग, मांस शाक- मांस वर्ग, शाकवर्ग मासवर्ग, शाकवर्ग, फलाश्रयान् फलवर्ग फलवर्ग, हरितमद्याम्बु- हरितवर्ग- मद्यवर्ग- जलवर्ग हरितवर्ग- मद्यवर्ग- अम्बुवर्ग, गोरस- गोरसवर्ग गोरसवर्ग, इक्षु- विकारिकान् अने इक्षुबिडारवर्ग और इक्षु- विकारवर्ग, दश वर्गान् आ दश वर्ग इन दस वर्गोंको, कृतान्न- तथा कृतान्नवर्ग तथा कृतान्नवर्ग, आहारयोगिनाम् तेभ्य आहारयोगिवर्ग एवं आहारयोगिवर्ग, द्वौ च अपरौ

५ वर्गसंग्रहेण-वर्गसंग्रहेण (ध.)

७. प्रचक्ष्महे-उपदेक्ष्यते (ब. त.)

आ ये भीम इन दो अन्य, यगौ वगौ वगाको, रस-
वीर्य- रस वीर्य रस वीर्य, विपाके च विपाके विपाक,
प्रभावैः च अने प्रभाव अनुसार और प्रभाव द्वारा, प्रच-
क्ष्महे क्लेशु कहेंगे ॥७॥

6-7. Corn, pulse, meat, vegetable,
fruits, greens, wines, water, milk and
its products, sugarcane and its products
—these ten and two more, viz, cooked
food and the adjuvants of foods of
these we shall now explain the taste,
potency, post digestive qualities and
specific properties.

अथ शूकधान्यवर्गः—

शालीना सामान्यगुणाः—

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहतः ।
तूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥८॥
सुगन्धको लोहवालः सारिवाख्यः प्रमोदकः ।
पतङ्गस्तपनीयश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥९॥
शीता रसे विपाके च मधुराश्चाल्पमारुताः ।
वद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥१०॥

अथ शूकधान्यवर्गः शूकधान्य वर्गने प्रारम्भ
करवाभां आवे छे शूकधान्यवर्गका प्रारम्भ किया जाता
है, रक्तशालि दाद योभा लाल शालि, महाशालि
महाशालि, कलमः कलम, शकुनाहत
शकुनाहत शकुनाहत, तूर्णक तूर्णक, दीर्घशूक
दीर्घशूक दीर्घशूक, गौर. गौर गौर, पाण्डुक-लाङ्गुलौ च
पाण्डुक लाङ्गुल पाण्डुक लाङ्गुल, सुगन्धक सुगन्धक

सुगन्धक, लोहवाल दोहवाल, सारिवाख्यः
सारिवा नाभने। सारिवानामक, प्रमोदक प्रमोदक प्रमोदक,
पतङ्गः पतङ्ग पतङ्ग, तपनीय च तपनीय तपनीय,
ये च अन्ये अने ये भीम तथा जो अन्य, शुभा.
शालयः शुभ शाल 'उत्तम चावल हैं, शीता' ते शीतल
वे शीत रसे विपाके च रस तथा विपाकभां रस और
विपाकमें, मधुराः मधुर मधुर, अल्पमारुता थोडा वायु
करनार वायुके, अल्प प्रकोपक, वद्धाल्पवर्चस अल्प अने
अल्प मधु करनार मलको, वद्ध तथा अल्प करनेवाले,
स्निग्धाः स्निग्ध स्निग्ध, बृंहणा बृंहण बृंहण, शुक्र-
मूत्रला तथा शुक्रकरक अने भूतवर्धक छे तथा शुक्र
एव मूत्र केवर्धक हैं ॥ ८-१० ॥

8-10 The classification of the corn
group (mono-cotyledons).

The varieties of rice known as the
red rice, the big rice (Maha sali). The
kalama (kashmir), the sakunahrita,
(grown in sravanti), the turnaka,
the deerghasuka, (long-awned) the
gaur, (white) the panduka, the angula,
the sugandhaka, the lohavala, the
sarivakhya, the pramodaka, the patanga,
the tapaniya and other good varieties
of rice are cooling, sweet in taste and
post digestion, slightly vata-stimulant
and form condensed and scanty stools.
They are unctuous, roborant, semini-
ferous and diuretic.

रक्तशाल्यादीना विशेषगुणा —

रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।
महांस्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥११॥

तृष्णाघ्न तृष्णा नाश करनार तृष्णानाशक, त्रिम-
लापह. अने तृष्णे दोषाने शांत करनार और त्रिदोष-
नाशक, रक्तशालि दाद योभा लाल चावल, तेषाम्
तेषांभां इनमें, वर. श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, तस्य अन्न तेनाथी

११ तृष्णाघ्नस्त्रिमलापह — तृष्णाघ्नश्च मलापह. (४)

८. शकुनाहत — शकुलाहत (५)

११. तूर्णको-वर्णको (२. ४)

११. पाण्डुकलाङ्गुलौ-पाण्डुकलाङ्गुलौ (५)

९. सुगन्धको-सुगन्धिका (४)

११. लोहवाल सारिवाख्य प्रमोदक — लोहवाला सारिवाख्या
प्रमोदका (५)

११. प्रमोदक — प्रमोदका (५)

१०. मधुराश्चाल्पमारुता — मधुरा स्वल्पमारुता

હીન ગુણવાળો। इससे हीनगुण, महान् महाशालि છે
મહાશાલિ છે, તસ્ય અપિ અનુ અને તેનાથી હીન ગુણ-
વાળો। और इससे भी कम गुणवाला, कलमः ५६म છે
કલમ છે, તત્. પરે તથા તે પછીની બીજી બધી શાળ
તેનાથી હલકી છે और इसके आगे अन्य सब शालि
इससे कम गुणवाले हैं ॥ ११ ॥

11. The red rice is the best of them. It is adiposous and curative of tri-discordance. The next best is the big rice and next to it is the kalama and so on (in the order they are mentioned).

યવકા હાયનાઃ પાંસુવાપ્યનૈષધકાદયઃ ।
શાલીનાં શાલયઃ કુર્વન્ત્યનુકારં ગુણાગુણૈઃ ॥૧૨॥

યવકાઃ યવક યવક, હાયના હાયન હાયન, પાંસુ-
પાંસુ પાસુ, વાપ્ય- વાપ્ય વાપ્ય, નૈષધકાદય નૈષધક
વગેરે નૈષધક આદિ, શાલય. શાળો શાલિ, ગુણાગુણૈ
ગુણ અને દોષમાં ગુણ ઓર અગુણકી દૃષ્ટિસે, શાલીનામ્
ઉપર્યુક્ત શાળોનું ઉપર્યુક્ત શાલિયોકા, અનુકારમ્ અનુકરણ
અનુકરણ, કુર્વન્તિ કરે છે કરતે છે ॥૧૨॥

12. The yavaka, hayana, the pansu-vapya, (deep-water paddy), naishadhdaka and other kinds of rice are similar to the (above-mentioned) rices with regard to both their good and bad qualities.

ષટ્કસ્ય ગુણા —

શીતઃ સ્નિગ્ધોઽગુરુઃ સ્વાદુસ્ત્રિદોષઘ્નઃ સ્થિરાત્મકઃ ।
ષટ્કઃ પ્રવરો ગૌરઃ કૃષ્ણગૌરસ્તતોઽનુ ચ ॥૧૩॥

૧૨ યવકાઃ—યવકા (ગ)

„ પાસુવાપ્ય—પાસુવાપ્યા (ક)

„ „ —પાસુવાપ્યા (છ.)

„ પાસુવાપ્ય—પાસુવાપ્ય (ચ ધ)

૧૩. અગુરુઃ—લઘુઃ (ગ. ચ)

ષટ્ક પષ્ટિક પષ્ટિકધાન્ય, શીતઃ શીત શીતલ,
સ્નિગ્ધ. સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, અગુરુઃ લઘુ લઘુ, સ્વાદુ. મધુર
મધુર, ત્રિદોષઘ્નઃ ત્રિદોષનાશક ત્રિદોષનાશક, સ્થિરા-
ત્મક અને સ્થિર છે ઓર દૃઢતાકારક છે, ગૌરઃ તેમાં
ગૌર અને શ્વેતવર્ણ, ષટ્ક પષ્ટિક પષ્ટિક, પ્રવરઃ શ્રેષ્ઠ
છે ઉત્તમ છે, કૃષ્ણગૌરઃ ચ અને કૃષ્ણગૌર પષ્ટિક ઓર
કૃષ્ણગૌરવર્ણ ષટ્ક, તતઃ અનુ તેનાથી ઉતરતો છે
इससे हीनगुण है ॥ १३ ॥

13. Shashtika rice is cooling, unctuous, not heavy, sweet, curative of tri-discordance and stabilising. The white variety is the best of shashtika rices and the dark-white comes next in order.

વરકોદ્દાલક-ચીન-શારદોઝ્જવલ-દર્દુર-ગન્ધલ-કુરુવિન્દાના
ગુણાઃ—

વરકોદ્દાલકૌ ચીનશારદોઝ્જવલદર્દુરાઃ ।
ગન્ધનાઃ કુરુવિન્દાશ્ચ ષટ્કાલ્પાન્તરા ગુણૈઃ ॥૧૪॥

વરક- વરક વરક, ઉદ્દાલકૌ ઉદ્દાલક ઉદ્દાલક, ચીન-
ચીન ચીન, શારદ- શારદ શારદ, ઝ્જવલ- ઝ્જવલ
ઝ્જવલ, દર્દુરાઃ દર્દુર દર્દુર, ગન્ધના. ગન્ધન ગન્ધન,
કુરુવિન્દા ચ અને કુરુવિન્દ ઓર કુરુવિન્દ શાલિ, ગુણૈઃ
ગુણમાં ગુણોમાં, ષટ્કાલ્પાન્તરા પષ્ટિકથી થોડા થોડા
ગુણવાળા છે ષટ્કસે કુલ્લ કમ ગુણવાળે છે ॥૧૪॥

14. Varaka, uddalaka, china, sarada, ujjala, dardura, the fragrant rice and kuruvinda are slightly different in quality from the shashtika rice.

ત્રીહેગુંળા, પાટલસ્ય ગુણાઃ—

મધુરશ્રામ્લપાકશ્ચ ત્રીહિઃ પિત્તકરો ગુરુઃ ।
બહુમૂત્રપુરીષોષ્મા ત્રિદોષસ્ત્વેવ પાટલઃ ॥૧૫॥

૧૪ વરકોદ્દાલકૌ—વરકોદ્દાલકૌ (પ)

„ ઝ્જવલ—ઝ્જવલ (દ)

„ ગન્ધના —ગન્ધનાઃ (ક ઘ ધ)

„ „ —ગન્ધમાઃ (પ)

„ કુરુવિન્દાશ્ચ—કુરુવિન્દાશ્ચ (દ.)

ત્રીહિ. ત્રીહિ ત્રીહિવાન્ય, મધુર: ચ મધુર મધુર, કમ્લપાક અમ્લવિપાકવાળો અમ્લવિપાકી, પિત્તકર પિત્ત કરનાર પિત્તકારક, ગુરુ. ચ અને ગુરુ છે ઔર ગુરુ હૈ. પાટલ તુ અને પાટલ તો ઔર પાટલધાન્ય તો, બહુ- બહુ અત્યન્ત, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષોષ્મા મળ તથા ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરનાર મલ તથા ઉષ્ણતાકા ઉત્પાદક, ત્રિદોષ. એવ અને ત્રિદોષ કરનાર છે ઔર ત્રિદોષ-કારક હૈ ॥૧૫॥

15 The vrihi rice is sweet in taste and acid on post-digestion, stimulative of pitta and heavy The patala grain causes excessive urine and feces, heat and also tri-discordance.

કોરદૂષશ્યામાકાદિતૃણધાન્યાના ગુણા -

સકોરદૂષ: શ્યામાક: કષાયમધુરો લઘુ: ।
વાતલ: કફપિત્તઘ્ન: શીત: સંગ્રાહિશોષણ: ॥૧૬॥

સકોરદૂષ કોરદા અહિત કોદા મહિત, શ્યામાક. સામે માવક, કષાયમધુર રસમાં કષાયમધુર રસમેં કષાયમધુર, લઘુ લઘુ લઘુ, વાતલ. વાયુ કરનાર વાતકારક, કફપિત્તઘ્ન કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર કફ-પિત્તનાશક, શીત: શીત શીતવીર્ય, સંગ્રાહિશોષણ. સંગ્રાહી અને શોષણ કરનાર છે સંગ્રાહક ઔર શોષક હૈ ॥ ૧૬ ॥

16. Sanwa millet along with common millet is astringent and sweet in taste, light, vata-stimulant, diminishes kapha and pitta, is cooling, astringent and desiccant in action.

હસ્તિશ્યામાકનીવારતોયપર્ણીગવેધુકા: ।
પ્રશાન્તિકામ્ભ-શ્યામાકલૌહિત્યાણુપ્રિયઙ્ગવ: ॥૧૭॥

- ૧૬ કફપિત્તઘ્ન - કફપિત્તન (ત)
,, સંગ્રાહિશોષણ - સંગ્રાહિશોષન (પ)
૧૭ તોયપર્ણી-તોયપર્ણી, પૂષપર્ણી (પ)
,, પ્રશાન્તિકા-પ્રશાન્તિકા (પ જ)
,, લૌહિત્યાણુપ્રિયઙ્ગવ - લૌહિત્યામ્ભ:પ્રિયઙ્ગવ. (ધ)

હસ્તિશ્યામાક મોટા સામે મોટા સાવક, નીવાર-નમાર થોખા તિત્રીકા ચાવલ, તોયપર્ણી- તોયપર્ણી તોયપર્ણી, ગવેધુકા કસઈ કસઈ, પ્રશાન્તિકા- પ્રશાન્તિકા પ્રશાન્તિકા, અમ્ભ-શ્યામાક બલશ્યામાક જલશ્યામાક, લૌહિત્ય- લૌહિત્ય લૌહિત્ય, અણુ- અણુ અણુ, પ્રિયઙ્ગવ ધઉલા પ્રિયણુ ॥ ૧૭ ॥

17. Hasti-syamaka, nivara, toyapa-rni, job's tears, prasantika, ambhasya-maka, lauhitya, anu, Italian millet,

મુકુન્દો જિણ્ટિગર્મૂટી વરુકા વરુકાસ્તથા ।
શિવિરોત્કટજૂર્ણાદ્વા: શ્યામાકસદશા ગુણે: ॥૧૮॥

મુકુન્દ મુકુન્દ મુકુન્દ, જિણ્ટિગર્મૂટી ઝિટીગર્મૂટી જિણ્ટિગર્મૂટી, વરુકા વરુક વરુક, વરુકા વરી ચીના, શિવિર- શિવિર શિવિર, ઉત્કટ- ઉત્કટ ઉત્કટ, જૂર્ણાદ્વા. અને જુવાર ઔર જવાર, ગુણે એ ગુણમાં ગુણોસે, શ્યામા-કસદશા. શ્યામાક જેનાં છે શ્યામાકકે સમાન હૈ ॥૧૮॥

18. Mukunda, jhintigarmuti, varuka, varaka, sibiru, utkata and great millet resemble syamaka in their qualities.

યવસ્ય ગુણા. —

રુક્ષ: શીતોઽગુરુ: સ્વાદુર્બહુવાતશક્રચવ. ।
સ્થૈર્યકૃત્ સકષાયશ્ચ વલ્ય: શ્લેષ્મવિકારનુત્ ॥૧૯॥

યવ જવ જો, રુક્ષ રુક્ષ રુક્ષ, શીત શીત શીત, અગુરુ લઘુ લઘુ, સ્વાદુ મધુર મધુર, બહુવાતશક્રત્ પુષ્કળ વાયુ અને મળ કરનાર વાયુ ઔર મલકો વડાનેવાલા, સ્થૈર્યકૃત્ સ્થિરતા કરનાર સ્થિરતાકારક, સકષાય થોડા કષાય રસનાળો થોડા કષાયરસ, વલ્ય: બલ્ય બલકારક, શ્લેષ્મવિકારનુત્ ચ અને કફના વિકાર-રને દૂર કરનાર છે ઔર કફવિકારનાશક હૈ ॥ ૧૯ ॥

- ૧૮ જિણ્ટિગર્મૂટી--જિણ્ટિરમુલા (દ ધ,
,, ,, -જિણ્ટિકામુટી (પ.)
,, વરુકા-વારુકા (ન ધ છ ત)
,, શિવિરોત્કટ-શિવિરોત્કટ (ગ ધ.)
૧૯. ચ-તુ (ધ.)
,, શ્લેષ્મવિકારનુત્-શ્લેષ્મવિકારનુત્ (ગ. ધ.)

19. The barley is dry, cooling, not heavy, sweet in taste, increases excessively vata and feces, stabilizes, is astringent in action, promotive of strength and curative of the disorders of kapha

વેણુયવસ્યઃ ગુણા —

રુક્ષઃ કષાયાનુરસો મધુરઃ કફપિત્તહા ।
મેદઃક્રિમિવિષઘ્નઃ ચલ્યો વેણુયવો મતઃ ॥૨૦॥

વેણુયવ વાંસનુ બીજ વાસકા વીજ, રુક્ષ રૂક્ષ રુક્ષ, કષાયાનુરસ. કષાયરૂપ અનુરસવાળું કષાયરૂપ અનુરમવાળા, મધુર મધુર મધુર, કફપિત્તહા કફ અને પિત્તને નાશ કરનાર કફપિત્તનાશક, મેદ - મેદ મેદ, ક્રિમિ- ક્રિમિ ક્રિમિ, વિષઘ્ન. તથા વિષને નાશ કરનાર તથા વિષકા નાશક, ચલ્ય ચ અને બલ્ય એવ બલકારક, મતઃ માનેલ છે માના ગયા છે ॥ ૨૦ ॥

20. The bamboo seeds are considered to be dry, astringent in after-taste, sweet, curative of kapha and pitta; they remove fat, worms and effects of poison and are strengthening.

ગોધૂમસ્ય ગુણા. —

સન્ધાનકૃદ્વાતહરો ગોધૂમઃ સ્વાદુશીતલઃ ।
જીવનો વૃહ્ણો વૃષ્યઃ સ્થિરતા કરનાર ગુરુઃ ॥૨૧॥

ગોધૂમઃ થઉ ગેહૂ, સન્ધાનકૃત્-સન્ધાનકારક સંધાનકારક, વાતહર. વાતહર વાતનાશક, સ્વાદુ-મધુર મધુર, શીતલ. શીતલીર્ય શીતલીર્ય, જીવન ઓવનદાતા જીવનદાયક, વૃહ્ણઃ બૃહ્ણ વૃહ્ણ, વૃષ્ય વૃષ્ય, સ્થિરતા સ્થિરતા સ્થિરતા, સ્થિરતા કરનાર સ્થિરતાકારક, ગુરુઃ અને ગુરુ છે ઓર ગુરુ છે ॥૨૧॥

21. Wheat is synthesizing, curative of vata, sweet, cooling, vitalising, robust, aphrodisiac, unctuous, stabilizing and heavy.

નાન્દીમુખીમધૂલી ગુણા

નાન્દીમુખી મધૂલી ચ મધુરસ્થિગ્ધગીતલે ।
ઇત્યયં શૂકધાન્યાનાં પૂર્વો વર્ગઃ સમાપ્યતે ॥૨૨॥

નાન્દીમુખી નાન્દીમુખી નાન્દીમુખી, મધૂલી ચ અને મધૂલી ઓર મધૂલી, મધુર મધુર મધુર, સ્થિગ્ધ- સ્થિગ્ધ સ્થિગ્ધ, શીતલે તથા શીતલીર્ય છે તથા શીતલીર્ય છે, ઇતિ આ પ્રમાણે. આ પ્રકાર, શૂકધાન્યાનામ્ શૂકધાન્યોના શૂકધાન્યોના, અયમ્ આ યહ, પૂર્વઃ પ્રથમ પ્રથમ, વર્ગ. વર્ગ વર્ગ, સમાપ્યતે સ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે સંપૂર્ણ ક્રિયા જાતા છે ॥ ૨૨ ॥

22. Nandimukhi and madhuli corn are sweet, unctuous and cooling. Thus ends the first section on corns (mono-cotyledons).

અથ શમીધાન્યવર્ગઃ—

મુદ્રસ્ય ગુણાઃ—

કષાયમધુરો રુક્ષઃ ગીત. પાકે કટુલ્લઘુઃ ।
વિશદઃ શ્લેષ્મપિત્તઘ્નો મુદ્રઃ સૂપ્યોત્તમો મતઃ ॥૨૩॥

અથ શમીધાન્યવર્ગ શમીધાન્ય વર્ગને પ્રારંભ કરવામાં આવે છે શમીધાન્યવર્ગકા પ્રારંભ ક્રિયા જાતા છે, મુદ્ર મગ મૂગ, કષાયમધુર રસમાં કષાયમધુર રસમાં કષાયમધુર, રુક્ષ રૂક્ષ રુક્ષ, શીત શીતલીર્ય શીતલીર્ય, પાકે કટુ વિપાકમાં કટુ વિપાકમાં કટુ, લઘુ લઘુ લઘુ. વિશદઃ વિશદ વિશદ, શ્લેષ્મપિત્તઘ્ન કફ અને પિત્તને નાશ કરનાર કફપિત્તનાશક, સૂપ્યોત્તમઃ તથા ઉત્તમ ઓર સર્વ દાલોમાં શ્રેષ્ઠ, મત માન્ય છે માને છે ॥ ૨૩ ॥

23. Now begins the sections on pulses (dicotyledons). The green gram is considered the best of pulses. It is astringent-sweet in taste, dry, cooling, pungent on post-digestion, light, limpid and curative of kapha and pitta.

૨૨ નાન્દીમુખી-નાન્દીમુખી (ગ ઘ પ)

,, શીતલે-શીતલ (ગ)

૨૩. વિશદ શ્લેષ્મપિત્તઘ્નો-શ્લેષ્મપિત્તપ્રશમનો, (ગ. ચ. દ. ઘ.)

૨૦. વિષઘ્ન - કફઘ્ન (ગ)

माषस्य गुणाः—

वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः ।
बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च ॥२४॥

माष अ३६ ऊर्ध्व, परम् वृष्यः परम् वृष्य अति वृष्य, वातहर. वातहर वातहर, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, उष्ण उष्ण, मधुरः मधुर मधुर, गुरुः गुरु गुरु, बल्य अ३६ आपनार बलकारक, बहुमल तेभ्य अ३६ भ०० डरनार छे एव बहुत मल उत्पन्न करनेवाला है, शीघ्रम् अने जलदीप्ती तथा शीघ्र, पुंस्त्वम् पुरुषात्तन पुरुषत्व, ददाति च आपे छे देता है ॥२४॥

24. The black-gram is an excellent aphrodisiac, curative of vata, unctuous, hot, sweet, heavy, strengthening, it increases fecal matter and quickly imparts virility.

राजमाषस्य गुणा —

राजमाषः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तनुत् ।
तत्स्वादुर्वातलो रुक्षः कषायो विशदो गुरुः ॥२५॥

राजमाष राजमाष राजमाष, सर सारक, रुच्यः रुचि डरनार रुचिकारक, कफ- डक्ष कफ, शुक्र- वीर्य शुक्र, अम्लपित्त- तथा अम्लपित्तने तथा अम्लपित्तका, सुत् डर डरनार नाशक, तत्स्वादु अ३६ना जेवे मधुर ऊर्ध्वके समान मधुर, वातलः वायु डरनार वातकारक, रुक्ष. रूक्ष रुक्ष, कषाय कषाय कषाय, विशद. विशद विशद, गुरु. अने गुरु छे और गुरु है ॥ २५ ॥

25. The black eye pea is laxative, relish-giving, corrective of kapha,

२४. बहुमल. — बहुमल (ग)

„ ददाति—दधाति (ग)

२५. राजमाष. सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तनुत् । तत्स्वादु-
र्वातलो रुक्ष कषायो विशदो गुरु ॥ — रुक्षश्च कषायश्च
वातलः श्लेष्मपित्तक्ष । विष्टम्भी चाप्यवृष्यश्च राजमाषः
प्रकीर्तित ॥ (ग ४ ५)

„ पित्तनुत्—पित्तनुत् (घ. ५)

„ „ —पित्तनुत् (ज)

semen and acid-dyspepsia. It is sweet in taste like black-gram, vata-stimulant, dry, astringent in action, limpid and heavy.

कुलत्थस्य गुणा. —

उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः ।
कुलत्था ग्राहिणः कासहिक्काश्वासार्शसां हिताः २६

कुलत्था. ड००० कुलत्थी, उष्णाः उष्ण गरम, कषाया कषाय कषाय, पाके अम्लाः विपाडभां अम्ल विपाकमें अम्ल, कफ- डक्ष कफ, शुक्र- वीर्य शुक्र, अनिल- तथा वायुने और वायुका, अपहा. नाश डरनार नाशक, ग्राहिण. आढी सग्राही, कास- उधरस कास, हिक्का- छेडकी हिक्का, श्वास- श्वास श्वास, अर्शसाम् अने अर्शभां और अर्शमे, हिता- हितकर छे हितकारी है ॥२६॥

26. Horse-gram is hot, astringent in taste, acid on post-digestion and corrective of kapha, semen and vata, astringent in action and beneficial in cough, hiccup, dyspepsia and piles.

मकुष्ठस्य गुणा —

मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रुक्षजीतलाः ।
मकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २७ ॥

मकुष्ठका. म० मोठ, मधुरा मधुर मधुर, पाके मधुरा विपाडभां मधुर विपाकमें मधुर, ग्राहिण आढी सग्राही, रुक्ष- रूक्ष रुक्ष, जीतला तथा शीतवीर्य छे तथा जीतवीर्य है, रक्तपित्त- अने रक्तपित्त और रक्तपित्त, ज्वरादिषु ज्वर ज्वरेभां ज्वर आदिमें, प्रशस्यन्ते श्रेष्ठ मान्या छे श्रेष्ठ माने गये हैं ॥ २७ ॥

27. The moth-gram is sweet both in taste and on post-digestion, astringent in action, dry and cooling. It is recommended in hemothermia, in fevers and in similar conditions.

२७. मकुष्ठका — मकुष्ठका (न)

ચળક-મસૂર-ઘણ્ડિકા- હરેણના સામાન્યગુણા —

ચળકાશ્ચ મસૂરાશ્ચ ઘણ્ડિકાઃ સહરેણવઃ ।

લઘવઃ શીતમધુરાઃ સકપાયા વિરૂક્ષણાઃ ॥૨૮॥

ચળકા. ચણા અને, મસૂરા ચ મસૂર મસૂર, સહરેણવ તથા વટાણા સહિત તથા મટર સહિત, ઘણ્ડિકા ચ ખડિકા ઘણ્ડિકા, લઘવ લઘુ, શીત શીતવીર્ય શીતવીર્ય, મધુરા. મધુર રસવાળાં મધુરરસ, સકપાયા કપાય રસવાળાં કપાયરસ, વિરૂક્ષણા અને વિરૂક્ષણુ છે ઓર રૂક્ષતાકારક છે ॥૨૮॥

28. Chick-pea, lentils, vetchling and common peas are light, cooling, sweet, astringent in taste and strongly dehydrating

તત્ર મસૂર-મલયયોર્વિશેષગુણા —

પિત્તશ્લેષ્મણિ શસ્યન્તે સૂષેષ્વાલેપનેષુ ચ ।

તેષાં મસૂર-સંગ્રાહી કલાયો વાતલઃ પરમ્ ॥૨૯॥

પિત્તશ્લેષ્મણિ તેઓ પિત્ત તથા કફના ગેગમાં જે પિત્ત તથા કફને રોગોમાં, સૂષેષુ ઘણમાં દાલોમાં, આલેપનેષુ ચ તથા આલેપનમાં ઓર લેપનમાં, શસ્યન્તે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત છે, તેષામ્ તેઓમાં ફનમાં, મસૂર મસૂર મસૂર, સંગ્રાહી સંગ્રાહી છે સંગ્રાહી છે, કલાય. અને લાંગ ઓર મટર, પરમ્ અત્યંત અત્યંત, વાતલ વાતકારક છે વાત-કારક છે ॥ ૨૯ ॥

29 They are recommended in pitta and kapha conditions and are esteemed as soups and ointments Amongst them the lentil is astringent in action and chickling vetch is a great stimulant of vata

તિલગુણા —

સ્નિગ્ધોષ્ણો મધુરસ્તિક્તઃ કષાયઃ કટુકસ્તિલ. ।
ત્વચ્ચઃ કેશ્યશ્ચ વલ્યશ્ચ વાતઙ્ગઃ કફપિત્તકૃત્ ॥૩૦॥

તિલ. તલ તિલ સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણઃ ઉષ્ણ, સધુર મધુર મધુર, તિક્તઃ તિક્ત તિક્ત, કપાય કપાય કપાય, કટુક કટુ કટુ, ત્વચ્ચ ત્વચ્ચ, માટે દિતકર ત્વચ્ચાકે લિપ્ત હિતકર, કેશ્ય ચ કેશને માટે દિતકર કેશોકે લિપ્ત હિતકારી, વલ્ય બલદાયક બલકારક, વાતઙ્ગઃ વાતકર વાતનાશક, કફ- કફ, પિત્તકૃત્ ચ અને પિત્તને કરનાર છે ઓર પિત્તકો કરનાર છે ॥ ૩૦ ॥

30. Til is unctuous, hot, sweet, bitter, and astringent. It is a skin- tonic and hair- tonic, strength-giving and curative of vata and causative of kapha and pitta.

શિમ્વીજાતીના ગુણા —

મધુરાઃ શીતલા ગુર્યો વલગ્ન્યો રૂક્ષણાત્મિકાઃ ।
સસ્ત્રેહા બલિભિર્મોજ્યા વિવિધાઃ શિમ્વીજાતયઃ ॥૩૧॥

વિવિધા. વિવિધ પ્રકારનાં સવ પ્રકારકી, શિમ્વી- જાતય શીગબ્જતિનાં ધાન્યો સેમે, મધુરાઃ મધુર મધુર, શીતલા શીતવીર્ય શીતવીર્ય, ગુર્ય ગુરુ ગુરુ, વલગ્ન્ય બલનાશક બલનાશક, રૂક્ષણાત્મિકાઃ અને રૂક્ષણુ કરનાર છે ઓર રૂક્ષતાજનક છે, બલિભિ બળવાન મનુષ્યોએ વલવાન પુરુષો, સસ્ત્રેહા. રેનેહસહિત સ્ત્રેહકે સાથ, મોજ્યા તે ખાવાં બેઠાંએ ઓરો સાથે ॥૩૧॥

31. All varieties of legumes are sweet, cooling, heavy, destructive of strength and dehydrating. They should be taken only by strong persons in conjunction with unctuous articles.

શિમ્વી રૂક્ષા બ્રહ્માયા ચ કોષ્ટે વાતપ્રકોપિની ।
ન ચ વૃષ્ટ્યા ન ચધુષ્ટ્યા વિષ્ટમ્ય ચ વિપચ્યતે ॥૩૨॥

શિમ્વી શિમ્વી શિમ્વી, રૂક્ષા રૂક્ષ છે રૂક્ષ છે, કષાય કપાય છે કપાય છે, કોષ્ટે અને કોષ્ટમાં ઓર

૩૧ મધુરા શીતલા ગુર્યો-ગુર્યોઽથ મધુરાઽશીતા (વ.)

, બલિભિર્મોજ્યા-બલિભિર્મોજ્યા (ચ).

૩૨ કોષ્ટે વાતપ્રકોપિની-કોષ્ટવાતપ્રકોપિની (ક ધ)

, , -કોષ્ટવાતપ્રકોપિની (ચ.)

૨૯ પરમ-પર (ધ)

૩૦ તિક્ત - તીક્ષ્ણ (ક્ષ.)

કોષ્ઠમે, વાતપ્રકોપિની ચ વાતને। પ્રકોપ કરનાર છે વાયુકા પ્રકોપ કરતી હૈ, વૃષ્યા ન તે વૃષ્ય નથી યહ ન તો વૃષ્ય હૈ, ચક્ષુષ્યા ચ ન તેમ જ ચક્ષુષ્ય નથી એવ ન તો ચક્ષુષ્ય હૈ, વિષ્ણ્ય ચ અને વિષ્ણ કરીને ઔર વિષ્ણ કરકે, વિપચ્યતે પથે છે પચતી હૈ ॥ ૩૨ ॥

32 The shimbī variety of legume is dry, astringent in taste and provokes vata in the abdomen and is not aphrodisiac, not good for the eye and causes slow and irregular digestion.

આઢકયા ગુણા , અવલગુજૈઢગજનિષ્પાવાના ગુણા —

આઢકી કફપિત્તઢી વાતલા, કફવાતનુત્ ।

અવલગુજઃ સૈઢગજો, નિષ્પાવા વાતપિત્તલાઃ ॥૩૩॥

આઢકી તુવેર અરહર, કફપિત્તઢી ક્ષ અને પિત્તને નાશ કરનાર કફપિત્તનાશક, વાતલા તથા વાતજનક છે વાયુકારક હૈ, સૈઢગજ કૃવાડિયા સહિત પનવાઢ સહિત, અવલગુજઃ બાવચી, વાવચી, કફવાતનુત્ ક્ષ અને વાત કરનારી છે કફવાતનાશક હૈ, નિષ્પાવા અને વાલ સેમ, વાતપિત્તલા વાત અને પિત્ત કરનાર છે વાતપિત્તકારક હૈ ॥૩૩॥

33. Pigeon pea is curative of kapha and pitta and stimulative of vata. Babchi seeds and seeds of wild senna are curative of kapha and vata. The lablab is stimulative of vata and pitta.

કાકાળ્ડોલાત્મગુણો ગુણા —

કાકાળ્ડોમા(લા)ત્મગુણાનાં માપવત્ ફલમાદિશેત્ ।
દ્વિતીયોઽયં શમીધાન્યવર્ગઃ પ્રોક્તો મ્હર્ષિણા ॥૩૪॥

કાકાળ્ડ- તરવારડી સફેદ કવચ, ડમા- અથડી અલસી, જાતનગુણાનામ્ તથા ઢૌઆના તથા કવચકે, ફલમ્ ક્ષણે ફલકો, માપવત્ અડના જેવુ કુદકે સમાન, આદિશેત્ કહેવુ કહના ચાટિય, કયમ્ આ ચદ્,

દ્વિતીય બીજો દૂસરા, શમીધાન્યવર્ગઃ શમીધાન્યવર્ગ શમીવાન્યવર્ગ, મહર્ષિણા મહર્ષિએ મહર્ષિને, પ્રોક્ત કહ્યો છે કહા હૈ ॥ ૩૪ ॥

34. Sword bean, linseed and cowage must be considered similar in effect to black-gram. This is the second group of pulses (dicotyledons) expounded by the learned sage.

અથ માંસવર્ગઃ—

પ્રસહાના વિદેશ —

ગોચરાશ્વતરોષ્ટ્રાશ્વદ્વીપિસિંહર્શવાનરાઃ ।

વૃકો વ્યાઢ્રસ્તરક્ષુશ્ચ વશ્તુમાર્જારમૂષિકાઃ ॥ ૩૫ ॥

લોપાકો જમ્બુકઃ શ્યેનો વાન્તાદશ્ચાપવાયસૌ ।

શશઢી મધુહા માસો ગૃધ્રોલૂકકુલિઢ્ઢકાઃ ॥૩૬॥

ધૂમિકા કુરરશ્ચેતિ પ્રસહા મૃગપક્ષિણઃ ।

અથ માંસવર્ગ માંસવર્ગને પ્રારભ કરવામાં આવે છે માંસવર્ગના પ્રારમ્ભ કિયા જાતા હૈ, ગો- ગાય ગાય, ચર- ગર્દભ ગધા, અશ્વતર- અશ્વતર ચરચર, ડષ્ટ્ર- ઊંટ કટ, અશ્વ- અશ્વ ઘોઢા, દ્વીપિ- ચિત્તો ચીના, સિંહ- સિંહ મિહ, ક્ષ રીંછ રીંછ, વાનરા વાનર વન્દર, વૃક વૃક મેઢિયા, વ્યાઢ્ર વાઢ વાઢ, તરક્ષુ તરક્ષુ ચરચ, વશ્તુ- અશ્તુ વશ્તુ, માર્જાર- મીઢાં વિઢી, મૂષિકા. ચ ઊંદર ચૂઢા, લોપાક લોંકડી લોમઢી, જમ્બુક શિયાળ ગીદડ, શ્યેન શંકરે શ્યેન, વાન્તાદ. કૃતરે કૃત્તા, ચાપ ચાપ ચાપ, વાયસૌ ડાગડો કૌઆ, શશઢી શશઢી શશઢી, મધુહા મધુહા મધુહા, માસ બાસ માસ, ગૃધ્ર- ગીધ ગીવ, ડલૂક- ધુવડ કલ્લ, કુલિઢ્ઢકા ધુલિ ગક કુલિઢ્ઢક, ધૂમિકા ધૂમિકા ધૂમિકા, કુરર. ચ અને કુરર ઔર કુરર, ઢત્તિ ઔ વે, પ્રમહા પ્રસહ બતિનાં પ્રમહ, મૃગ- પક્ષિણ પશુપક્ષીઓ છે પશુપક્ષી હૈ ॥ ૩૫-૩૬૩ ॥

35-36½ Now begins the group of fleshes—the cow, the ass, the mule,

૩૫ વૃકો વ્યાઢ્ર-વૃજવ્યાઢ્રા (ચ)

૩૬ કુલિઢ્ઢકા-કુલિઢ્ઢકા (પ)

૩૬½ ધૂમિકા-ધૂમિકા (ઘ)

૩૬½ , , -ધૂમિકા (ઘ)

૩૩ વાતલા કફવાતનુત્-સ્વસ્વાન્યવર્ગના (ગ ધ)

the camel, the horse, the panther, the lion, the bear, the monkey, the wolf, the tiger, the hyena, the large brown mongoose, the cat, the mouse, the fox, the jackal, the hawk, the dog, the blue jay, the crow, the golden eagle, the honey buzzard, the bearded vulture, the vulture, the owl, the sparrow hawk, the owlet, and the fish-eagle are the beasts and birds of the tearer group of creatures.

भूमिशयाना निर्देश —

श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुलीमृगः ॥३७॥
कूर्चिका चिल्लटो भेको गोधा शल्लकगण्डकौ ।
कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥३८॥

श्वेतः पीणो श्वेत, श्यामः श्याम श्याम, चित्रपृष्ठः चित्रविचित्र पीनाणो चित्तवरी पीठवाला, कालक तथा कालो तथा काला, काकुलीमृग. ये चार प्रकारने काकुलीमृग (ये छ नतने सर्प) ये चार प्रकारका काकुलीमृग (सर्पविशेष), कूर्चिका कूर्चिका कूर्चिका, चिल्लट चिल्लट चिल्लट, भेकः डेड्डु भेक, गोधा धो गोह, शल्लक-शल्लक शल्लक, गण्डकौ गड्ड गण्डक, कदली डदली कदली, नकुलः नोणीओ नेवला, श्वावित् अने श्वावित् और श्वावित्, इति ये ये, भूमिशया. दरमा रहनेवाले भूमिमे रहनेवाले, स्मृता मानेले छे कहे हैं ॥३७-३८॥

37-38. The white, the dark-brown, the reticulated and the black are the four varieties of pythons; and the hedgehog, musk shrew, frog, iguana, pangolin, gecko, marmet, mongoose and porcupine are the burrowing creatures.

३७ कालक-काकल (ख ज ठ)

,, काकुलीमृग-काकुलीमृग (द)

३८ कूर्चिका चिल्लटो-कुचिका चिल्लको (प)

,, शल्लकगण्डकौ-शल्यकशाण्डकौ (ग, प.)

मृगाणा निर्देश —

सुमरश्चमरः खड्गो महिपो गवयो गजः ।
न्यङ्कुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्वे हस्तथा ॥३९॥

सुमर. सुमर सेमर, चमरः चमर चमर, खड्गः भड्डा गेंडा, महिप चाडो महिप, गवयः गवय गवय, गज. हाथी हाथी, न्यङ्कुः न्यङ्कु न्यङ्कु, वराह. च वराह सूअर, तथा हस्त. तथा रुडु तथा रुडु, सर्वे ये सर्वे ये सब, आनूपा अनूप देशनां अनूपदेशीय, मृगा पशुओ छे पशु हैं ॥ ३९ ॥

39. The wild boar, the yak, the rhinoceros, the buffalo, the gayal cow, the elephant, the antelope, the hog and the deer are the wetland animals.

वारिशयाना निर्देश.—

कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।
शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीरचुलुकीमकरादयः ॥ ४० ॥
इति वारिशयाः प्रोक्ता

कूर्म. डायओ कलुआ, कर्कटकः डरयडो कैंकडा, मत्स्यः भत्स्य मछली, शिशुमार. शिशुमार शिशुमार, तिमिङ्गिलः तिभिगल तिमिङ्गल, शुक्ति-शुक्ति शुक्ति, शङ्ख-श. भ. शख, उद्र-उद्र उद्र, कुम्भीर-कुलीर कुमीर, चुलुकी-चुलुकी चुलुकी, मकरादयः अने मगर वगेरे और मकर आदि, इति ये ये, वारिशया. जलमा रहनेवाले, प्रोक्ता डह्यां छे कहे गये हैं ॥४०॥

40-40½. The tortoise, the crab, the fish, the estuarine crocodile, the whale, the pearl oyster, the conch snail, the cat-fish, the gangetic garial, the susu (gangetic dolphin) and the magar (the great Indian crocodile)—these are the aquatic animals.

४०. शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीर-शुक्ति शङ्खोद्रकुम्भीर (प.)

,, चुलुकी-चुलुकी (ग. प.)

,, ,, -कुलुकी (घ.)

वारिचारिणा निर्देश —

वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।

हंसः क्रौञ्चो बलाका च वकः कारण्डवः प्लवः ॥४१॥

शरारिः पुष्कराक्षश्च केशरी मणितुण्डकः ।

मृणालकण्ठो मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥४२॥

उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्षुटी ।

आरा नन्दीमुखी वाटी सुमुखाः सहचारिणः ॥४३॥

रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।

चक्रवाकस्तथाऽन्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ४४

वारिचारिण इवे जलभां इरनागं प्राप्नुोश्च
वारिचर, वक्ष्यन्ते इहेवाभां आवशे कहे जाते हैं, हंस.
हंस हंस, क्रौञ्च. क्रौञ्च, बलाका भगवान्नी ओड
भत बलाका, वकः भडे बगुला, कारण्डव डार डव
कारण्डव, प्लव. च प्लव प्लव, शरारि शरारि शरारि,
पुष्कराक्षः पुष्कराक्षः पुष्कराक्ष, केशरी केशरी केशरी,
मणितुण्डकः च मणितुण्डक मणितुण्डक, मृणालकण्ठ
मृणालकण्ठ मृणालकण्ठ, मद्गु मद्गु मद्गु, कादम्ब
कादम्ब कादम्ब, काकतुण्डक. च काकतुण्डक काकतुण्डक,
उत्क्रोश उत्क्रोश उत्क्रोश, पुण्डरीकाक्ष पुण्डरीकाक्ष
पुण्डरीकाक्ष, मेघराव. मेघराव मेघराव, अम्बुकुक्षुटी
अम्बुकुक्षुटी अम्बुकुक्षुटी, आरा आरा आरा, नन्दीमुखी
नन्दीमुखी नन्दीमुखी, वाटी वाटी वाटी, सुमुखा सुमुखा

४२ शरारि—शरारी (क)

„ पुष्कराक्ष—पुष्करारी च (प)

„ मणितुण्डक—मानतुण्डक (घ ज त थ)

„ „ —मानतुण्डक (ट)

„ „ —मानतुण्डक (प)

„ काकतुण्डक—मानतुण्डक (ठ)

४३ मेघरावो—मेघरावो (ग)

„ „ —मेघरावो (प)

„ नन्दीमुखी—नन्दीमुखा (ग)

„ वाटी—वाटी (घ)

४४ कामकाली—कामकाली (घ ज त)

„ „ —कामकाली (घ)

„ „ —कामकाली (प)

„ तथाऽन्ये—तथा चान्ये (प)

सुमुख, सहचारिण सहचारी सहचारी, रोहिणी रोहिणी
रोहिणी, कामकाली च कामकाली कामकाली, सारस
सारस सारस, रक्तशीर्षकः रक्तशीर्षक रक्तशीर्षक, चक्रवाकः
चक्रवाक चक्रवाक, तथा तथा तथा, अन्ये च भीष्म दूसरे,
खगा पक्षीओ पक्षी, अम्बुचारिणः जलचर जलचर,
सन्ति छे हैं ॥ ४१-४४ ॥

41-44. We shall now enumerate the aquatic birds — the swan, the demoiselle crane, the snow wreath crane, the common crane, the goose, the pelican, the skimmer or scissor-bill, the lily trotter, the comb duck, the red wattled lap-wing, the snake-bird, the little cormorant, the whistling teal, the common river tern, the trumpeter, the white-eyed pochard, the screamer, the water hen, the cobbler's owl bird (avocet), the flamingo, the grebe (moor-hen), the laughing gull, the petrel, the tropic bird, the frigate bird, the saras crane or the rakta-sirshaka, the ruddy sheldrake and other similar birds are the aquatic birds.

जाङ्गलाना निर्देश —

पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृका ।

शशोरणौ कुरङ्गश्च शोकर्णः कोट्टकारकः ॥४५॥

चारुप्को हरिणैणौ च शरवरः कालपुच्छकः ।

ऋष्यश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला मृगाः ॥४६॥

पृषत पृषत पृषत, शरभ. शरभ. शरभ, राम
राम राम, श्वदंष्ट्र. श्वदंष्ट्र. श्वदंष्ट्र, मृगमातृका मृग-

४५ श्वदंष्ट्रो—श्वदंष्ट्र (घ)

„ मृगमातृका—मृगमातृका (प)

„ कोट्टकारक—कोट्टकारक (न)

„ „ —कोट्टकारक (प)

४६ ऋष्यश्च वरपोतश्च—ऋष्यश्च वरपोतश्च (प)

„ वरपोत—वरपोत (ट)

भातुडा मृगमातृका, शश-ससधुं खरगोश, उरणौ उरण
उरण, कुरङ्गः कुरंग कुरंग, गोकर्णः गोडधुं गोकर्ण,
कोटकारक च कोटकारक, चारुण्क थापुधु
चारुण्क, हरिण-हरिण हरिण, एणौ डालु डगिण काला
हरिण, शम्बर साभर शम्बर, कालपुच्छकः च डाल-
पुच्छक कालपुच्छ, ऋष्य च ऋष्य ऋष्य, वरपोत च
अने वरपोत और वरपोत, जाङ्गला अने नंगल ये
जागल, मृगाः मृगो मृग, विज्ञेया. अणुवा जानने चाहिएँ
॥ ४५-४६ ॥

45-46. The chital (spotted deer), the elk or wapiti, the hangal or Kashmir deer, the mouse deer, the hog deer, the hare, the oorial (wild sheep), the roe deer, the mule deer, the Indian muntjak (barking deer), the gazelle, the red deer, the black buck (Indian antelope), the Indian sambhar, the black-tailed deer, the musk deer and the deerlet are the jangala animals.

विष्किराणा निर्देश.—

लावो वर्तीरकश्चैव वार्तीकः सकपिञ्जलः ।

चकोरश्चोपचक्रश्च कुक्कुभो रक्तवर्त्मकः ॥ ४७ ॥

लावाद्या विष्किरास्त्वैते वक्ष्यन्ते वर्तकादयः ।

वर्तको वर्तिका चैव बर्ही तित्तिरिक्कुट्टौ ॥ ४८ ॥

कङ्कशारपदेन्द्राभगोनर्दगिरिवर्तकाः ।

क्रकरोऽवकरश्चैव वारडश्चेति विष्किराः ॥ ४९ ॥

४७. वर्तीरकश्चैव-वर्तीवकश्चैव (ख.)

„ वार्तीक-चातीक, वान्तीक (प.)

„ कुक्कुभः-कुकुम. (ग.)

„ „-कुकुनी (प.)

„ रक्तवर्त्मकः-रक्तवर्णक (ख व छ ठ)

„ „-रक्तवर्तक. (च. प.)

„ „-रक्तवर्तक (द.)

४८. तित्तिरिक्कुट्टौ-कुक्कुभकुक्कुट्टौ (ठ.)

४९. अवकरश्चैव-वृकरश्चैव (ख.)

„ वारडश्चेति-वारडाश्चेति (घ. ष.)

„ वारडश्च-वराडश्च (ड.)

लाव. लाव वटेर, वर्तीरकः वर्तीरक वर्तीरक, स-
कपिञ्जलः कपिञ्जल सहित कपिञ्जल, वार्तीकः च एव
वार्तीक वार्ताक, चकोर. च थकोर चकोर, उपचक्र. उपचक्र
उपचक्र, कुक्कुभः कुक्कुभ कुक्कुभ, रक्तवर्त्मक च रक्तवर्त्मक
रक्तवर्त्मक, एते तु अये ये, लावाद्या लावथी शर थता
लावादि, विष्किरा विष्किर पक्षीयो छे विष्किर हैं,
वर्तकादय. डवे वर्तकादि वर्तक आदिको, वक्ष्यन्ते
डखेवाभां आवे छे कहते हैं, वर्तक वर्तक वर्तक,
वर्तिका वर्तीक वर्तिका, बर्ही मेर मोर, तित्तिरि-तेतर
तीतर, कुक्कुट्टौ च एव कुकुट्टौ कुक्कुट्ट, कङ्क-कङ्क कक,
शारपद-शारपद शारपद, इन्द्राभ-इन्द्राभ इन्द्राभ,
गोनर्द-गोनर्द गोनर्द, गिरिवर्तका गिरिवर्तक गिरिवर्तक,
क्रकरो ककरो, अवकर च एव अवकर अवकर,
वारड च अने वारड और वारड, इति अये ये, विष्किराः
विष्किर पक्षीयो छे विष्किर पक्षियों हैं ॥ ४७-४९ ॥

47-49. The common quail, the rain quail, the jungle bush quail, the grey partridge, the chukor, the sushu chukor, the red jungle fowl — these beginning with the quail are the gallinaceous birds. We shall now enumerate the list of birds beginning with the male bustard or button quail, the female bustard or button quail, the peacock, the partridge, the cock, the heron, the stork, the adjutant, the hill partridge, the ibis, the cattle egret and the spoon bill—these are the gallina- ceous birds.

प्रतुदाना निर्देश —

शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।

कैरानः कोकिलोऽत्यूहो गोपापुत्रः प्रियात्मजः ॥ ५० ॥

लट्टा लट्ट(ट्ट)षको वधुर्वट्टहा डिण्डिमानकः ।

५० गोपापुत्र-गोपपुत्र. (क च)

५१. लट्टा-लट्टा (ख. घ ज ड.)

„ डिण्डिमानक.-डिण्डिमाणक (ग)

जटी दुन्दुभिपाकारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ५१ ॥
 कपोतशुकशारङ्गाश्चिरटीकङ्कुयष्टिकाः ।
 सारिका कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥ ५२ ॥
 पारावतः पाण्ड(न)विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।

शतपत्र शतपत्र शतपत्र, भृङ्गराज भृङ्गराज भृङ्गराज, कोयष्टिः कोयष्टि कोयष्टि, जीवजीवकः जीवजीवक जीवजीवक, कैरात कैरात कैरात, कोकिलः कोकिल कोकिल, अत्यूह अत्यूह अत्यूह, गोपापुत्र गोपापुत्र गोपापुत्र, प्रियात्मज प्रियात्मज प्रियात्मज, लट्टा लट्टा लट्टा, लट्टा(ट्ट)षक लट्टपक्ष लट्टषक, वभ्रु वभ्रु वभ्रु, वट्टहा वट्टहा वट्टहा, डिण्डिमानक डिण्डिमानक डिण्डिमानक, जटी जटी जटी, दुन्दुभि- दुन्दुभि दुन्दुभि, पाकार- पाकार पाकार, लोहपृष्ठ- लोहपृष्ठ लोहपृष्ठ, कुलिङ्गका कुलिङ्गक कुलिङ्गक, कपोत- कपोत कपोत, शुक- शुक शुक, शारङ्गाः शारङ्ग शारङ्ग, चिरटी चिरटी चिरटी, कङ्कु कङ्कु कङ्कु, यष्टिका यष्टिका यष्टिका, सारिका सारिका सारिका, कलविङ्क कलविङ्क कलविङ्क, चटक चटक चटक, अङ्गारचूडकः च अङ्गारचूडकः अङ्गारचूडक, पारावत पारावत पारावत, पाण्ड(न)- विकः विकः पाण्डविक और पाण्डविक, इति ये ये, प्रतुदा- प्रतुद प्रतुद, द्विजा पक्षी, उक्ता उक्ता उक्ता छे कहे हैं ॥ ५०-५२ ॥

50-52½. The wood pecker, the king bird of paradise, the coucal, the common mynah, the butcher's bird, the koel, the bulbul, the cow bird, the babbler, the scarlet minivet, the minivet, the Bengal tree pie, the tree pie, the toucan, the hoopoe, the horn bill, the green barbet, the king fisher, the baya or weaver bird, the dove, the green parakeet, the large Indian

parakeet, the window bird, the blossom headed parakeet, the sun bird or honey-sucker, the shama thrush, the house sparrow, the tree sparrow, the fire-crested wren, the pigeon and the white pigeon.

प्रसहादिसंज्ञाना निरुक्ति —

प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥ ५३ ॥
 भूशया विलवासित्वादानूपानूपसंश्रयात् ।
 जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ॥ ५४ ॥
 स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ।
 विकीर्य विकिराश्चेति प्रतुघ प्रतुदाः स्मृताः ॥ ५५ ॥
 योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।

प्रसह्य प्रसह्य ऐष्टले अणालङ्कारिणी वलपूर्वक पकड़- कर, भक्षयन्ति लक्षणे डरे छे खाते हैं, इति तेन तेषां इसलिए, प्रसहाः तेषां प्रसह ये प्रसह नामसे, संज्ञिता उक्ता छे कहे हैं, विलवासित्वात् दूरभां रहेवाथी जलमें रहेनेसे, भूशया भूशय भूशय, अनूपसंश्रयात् जलप्रधान देशभां रहेवाथी अनूप देशमें रहेनेसे, आनूपाः आनूप आनूप, जले जलभां जलमें, निवासात् रहेवाथी रहेनेसे, जलजाः जलज जलज, जलेचर्यात् तथा जलभां रहेवाथी जलमें विचरनेसे, जलचराः जलचर रहेवाथ छे जलचर कहे जाते हैं, स्थलजा स्थल पर उत्पन्न हुए, मृगा पशुओंने पशुओंको, जाङ्गल-चारिण जंगलभां दूरभां रहेवाथी जंगलमें विचरनेवाले होनेसे, चांगला जंगल जांगल, प्रोक्ता उक्ता छे कहे हैं, विकीर्य यात्रा अने पक्षी अहाँ तहाँ विभेरी विभेरीने आना पक्षीओ चोंच और पैरोंसे इधर उधर बखेर कर खानेवाले पक्षियोंको, विकिरा विण्डिर विण्डिर, प्रतुघ अने यात्रा अथवा पक्षी वारवार प्रहार डरी आना पक्षीओ और चोंच वा पक्षोंसे बारबार

५४ विलवासित्वादानूपानूपसंश्रयात्-विलसायित्वादानूपोऽनूप-संश्रयात् (च. ५.)

५५ जलेचर्यात्-जलचरा. (ग.)

५५ जाङ्गलचारिण-जाङ्गलचारिण (च.)

५५ चेति-चैव (प. च.)

५१ जटी-कुटी (प.)

५१ दुन्दुभिपाकार-दुन्दुभिपाकार (च. ५.)

५१ पाकार-वाकार (उ. त.)

५२ अङ्गारचूडक-अङ्गारचूडक. (उ.)

ચોટ લગા કર खानेवाले पक्षियोंको, प्रतुष्टा च प्रतुष्ट प्रतुष्ट, इति એમ इस प्रकार, स्मृताः કહેવાય છે કહે જાતે હૈં, માંસાનામ્ તુ માંસીનું માસોના, एषा आ यह, योनिः ઉત્પત્તિસ્થાન उत्पत्तिस्थान, अष्टविधा आठ પ્રકારનું આઠ પ્રકારકા, परिकीर्तिता કહેલું છે કહા હૈ ॥૫૩-૫૫૩॥

53-55½. The creatures that eat their food after tearing it from its place are known as tearers or of the tearer group of creatures. Owing to making their lodgement in holes in the earth, such creatures are called burrowing creatures. Those that dwell in wetland are known as wetland creatures. Owing to their living in water, some creatures are known as aquatic creatures or water dwellers. Those that move about in water are known as water-roamers or amphibious creatures. Those that dwell and roam on the jangala type of land are known as jangala creatures. Those that scatter the food with their claws and pick it up are known as gallinaceous birds and those that seek and pick up their food are called peckers. These are the eight varieties of the sources of flesh.

પ્રસહ-ભૂશયાનૂપ-વારિન-વારિચરાણા સાધારણગુણાઃ—

પ્રસહા ભૂશયાનૂપવારિજા વારિચારિણઃ ॥ ૫૬ ॥

गुरुष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्धनाः ।

વૃષ્યાઃ પરં વાતહરાઃ કફપિત્તવિવર્ધનાઃ ॥ ૫૭ ॥

हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्ताग्रयश्च ये ।

પ્રસહાઃ પ્રસહ પ્રસહ, ભૂશય- ભૂશય ભૂશય, આનૂપ- આનૂપ આનૂપ, વારિજાઃ જલજ વારિજ, વારિચારિણ અને જલચર પશુપક્ષીઓ ઓર વારિચર પશુપક્ષી,

૫૭. કફપિત્તવિવર્ધના.—કફપિત્તાભિવર્ધના (ઘ.)

गुरु- ભારે ગુરુ, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, स्निग्ध- રિનઘ્ધ स्निग्ध, मधुरा મધુર મધુર, बल- બળ बल, उपचय- અને पुष्टि पुष्टि, वर्धना વધારનાર वर्धक, वृष्या. વૃષ્ય वृष्य, परम् પરમ અતિશય, वातहरा वातह वातनाशक, कफ-पित्त विवर्धना. તથા કફ અને પિત્ત વધારનાર છે एवं कफ-पित्तवर्धक हैं, व्यायाम- નિત્યેભ્ય અને जेशो नित्य व्यायाम કરનાર હોય છે और जो नित्य व्यायाम करते हैं, ये च तथा जे तथा जो, नराः मनुष्यो मनुष्य, दीप्ताग्रयः प्रदीप्त अग्निवाणा ह्ये છે પ્રદીપ્ત અગ્નિ-વાલે હોતે હૈં, हिता तेओने हितकर છે उनके लिए हितकर हैं ॥ ૫૬-૫૭૩ ॥

56-57½. The tearer, the burrower, the land, the aquatic and the amphibious creatures—these five groups are heavy, hot, unctuous, sweet and promotive of strength and plumpness. They are aphrodisiac and highly curative of vata and great provokers of kapha and pitta. They are wholesome to the persons who take daily exercise and whose digestive fire is strong.

પ્રસહાના વિશેષગુણા —

પ્રસહાનાં વિશેષેણ માંસં માંસાશિનાં મિષક્ ॥૫૮॥
जीर्णार्शोऽग्रहणीदोषशोषार्तानां प्रयोजयेत् ।

મિષક્ વૈધે વૈધ, માંસાશિનામ્ માંસાહારી મામ સાને-વાલે, પ્રસહાનામ્ પ્રસહ પશુપક્ષીઓનાં પ્રસહ પશુપક્ષીઓનાં, માંસમ્ માંસને માસકા, વિશેષેણ આસ કરીને વિશેષ કરકે, जीर्ण- જૂના થઈ ગયેલ પુરાતન, अर्श- અર્શ अर्श, ग्रहणी- દોષ- ગ્રહણીદોષ ग्रहणीरोग, शोष- અને शोष रोगशी और शोषसे, अर्त्तनाम્ પીડાતા રોગીઓ માટે પીડિત મનુષ્યોંકે लिए, प्रयोजयेत् પ્રયોજયુ પ્રયોગ કરે, ॥ ૫૮૩ ॥

58-58½. The physician should prescribe the flesh of the tearer group of carnivorous animals to patients suffering from chronic piles, assimilation disorders and consumption.

लावादि-विष्किर-प्रतुद-जाङ्गलाना साधारणगुणा, वर्तकादि-विष्किराणा साधारणगुणा —

लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ॥५९॥

लघवः शीतमधुराः सकपाया हिता नृणाम् ।

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥६०॥

विष्किरा वर्तकाद्यास्तु प्रसहात्त्वान्तरा गुणैः ।

लावाद्यः लावादि लावादि, वैष्किरः वैष्किर वैष्किर, वर्गः वर्गनां पक्षी वर्गके पक्षी, प्रतुदा प्रतुद पक्षी, जाङ्गलाः तथा जगल जागल, मृगाः पशुओ पशु, लघवः लघु लघु, शीत-शीतवीर्यं शीतवीर्य, मधुरा मधुर मधुर, सकपायाः कपाय ईषत्कपाय, पित्तोत्तरे अने पित्तनी प्रधानतावाणां और पित्तकी प्रधानतावाले, वातमध्ये वायुनी मध्यमतावाणां वातकी मध्यमतावाले, कफानुगे तथा कफनी हीनतावाणां तथा कफकी हीनतावाले, सन्निपाते सन्निपातमां सन्निपातमें, नृणाम् मनुष्योंने मनुष्योंके लिए, हिताः हितकर छे हितकारी हैं, वर्तकाद्या वर्तक आदि वर्तकादि, विष्किरा तु विष्किर पक्षीओ तो विष्किर वर्गके पक्षी, गुणैः गुणमां गुणमें, प्रसह-प्रसह अतनां पक्षीओथी प्रसह जातिके पक्षियोंकी अपेक्षा, अल्पान्तरा थोड़ी भिन्नतावाणां छे अल्प भिन्नतावाले हैं ॥ ५९-६० ॥

59-60½. The flesh of the common quail group of the gallinaceous birds, the pecker group of birds and jan-gala animals is light, cooling, sweet, and slightly astringent in taste and is beneficial to those who suffer from the tridiscordance in which pitta is predominant, vata is moderate and kapha is a sequella. The flesh of the gallinaceous birds of the bustard group differ slightly in action from that of the flesh of the tearer group.

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ॥ ६१ ॥
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहणम् ।

आजम् अजरानु बकरेका, मांसम् मांस मास, अति-अति बहुत, शीत-शीत शीतल, गुरु-गुरु गुरु, स्निग्धम् न अने स्निग्ध नथी एव स्निग्ध नहीं है, अदोषलम् दोषाने वधारतु नथी दोषोंको नहीं बढ़ाता, शरीरधातु शरीरना मांसनी शरीरके मासके, सामान्यात समान गुणवाला होनेसे, अनभिष्यन्दि अभिष्यन्दी नथी अनभिष्यन्दि, वृंहणम् अने वृंहण छे ओर वृंहणकारक है ॥ ६१ ॥

61-61½. The flesh of the goat is not very cooling, nor heavy, nor unctuous. It is a non-disturbant of the body-humors and being homologous to the human body-elements, acts as a roborant without being deliquescent in effect.

आविकमासस्य साधारणगुणा —

मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु वृंहणमाविकम् ॥६२॥
योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादननिश्चिते ।

आविकम् घेटांनुं भेदका, मासम् मांस मास, मधुर-शीतत्वात् मधुर अने शीत होवाथी मधुर और शीतल होनेसे, गुरु गुरु गुरु, वृंहणम् अने वृंहण छे और वृंहण-कारक है, अजाविके अजरानु अने घेटां बकरें और भेदके, मिश्रगोचरत्वात् अने देशमां देशमां होवाथी जागल और आनूप दोनों देशमें पाये जानेसे, योनौ उत्पत्ति-स्थानना स अक्षमां उत्पत्तिस्थानके बारेमें, अनिश्चिते तेओनो निश्चय थर्क शकतो नथी उनका निश्चय नहीं हो सकता ॥ ६२ ॥

62-62½. Mutton (flesh of sheep) is heavy due to its cooling and sweet properties and is roborant The sheep

६० ॥ योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादननिश्चिते-यानावजाविक्या-मिश्रगोचरत्वादननिश्चिते (च ५)

६० ॥ प्रसहात्त्वान्तरा गुणै इत्यनन्तरम्—

तेषां तु कुक्कुटो भेदी तिचिरिर्जाहिरीषण ॥

इत्यधिक पाठ (ग. ५) पुस्तकयो ।

and the goat are found both in wet and jangala countries. Hence their class cannot be defined.

सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ॥६३॥
केषांचिद्गुणवैशेष्याद्विशेष उपदेक्ष्यते ।

सामान्येन सामान्यपक्षे सामान्य रूपमें, स्वगुणैः पेटापेटानां गुण अनुसार अपने अपने गुणोंद्वारा, उपदिष्टानां उपदेशोंका कहे हुए मांसानाम् मांसोमांसी मासोंमेंसे, केषांचित् केवलकां कना कुछ एकके, गुण-गुणोन्नी गुणोंकी, विशेष्यात् अधिकता होवाथी अधिकता होनेसे, विशेष. ते अधिकता वह अधिकता, पृथक् भुद्धी पृथक्, उपदेक्ष्यते इहेवां आवेशे कही जायेगी ॥ ६३ ॥

63-63½. The general properties of flesh having been stated, now we shall describe the specific qualities of flesh of some of these animals as they have special qualities

बर्हिमासस्य साधारणगुणा -

दर्शनश्रोत्रमेधाग्निवयोवर्णस्वरायुषाम् ॥ ६४ ॥
बर्हि हिततमो वल्यो वातघ्नो मांसशुक्ल ।

बर्हि मे. २. मांस मोरका मास, दर्शन- आंख चक्षु, श्रोत्र- कान श्रोत्र, मेधा- बुद्धि मेधा, अग्नि- अग्नि अग्नि, वय - वय वय, वर्ण- वर्ण वर्ण, स्वर- स्वर स्वर, आयुषाम् अने आयुष्यने ओर आयुके लिए, हिततम अत्यंत हितकर अतिशय हितकारी, वल्य अलभ्य वलकारक, वातघ्न. वातनाशक वातनाशक, मांसशुक्ल मांस तथा वीर्यनुवर्धक छे एव मांस और शुक्का वर्वक है ॥ ६४ ॥

64-64½. The flesh of the peacock is most conducive to sight, hearing, intelligence, body-heat, youth, complexion, voice and life, it is strengthening, curative of vata and promotive of flesh and semen.

हयमासस्य गुणा -

गुरुष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णवलप्रदाः ॥ ६५ ॥
वृंहणाः शुक्लाश्चोक्ता हंसा मास्तनाशना ।

हसा. हसोनु मांस हंसका मास, गुरु शुभ्र गुरु, उष्ण उष्ण, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, मधुरा- मधुर मधुर, स्वर- स्वर स्वर, वर्ण- वर्ण वर्ण, वल- तथा अल तथा वल, प्रदा देना देनेवाला, वृंहणाः अल्ल वृंहण करनेवाला, शुक्ला वीर्यवर्धक शुक्लवर्वक, मास्त- नाशना च अने वातनाशक और वातनाशक, उक्ता उक्ता छे कहा है ॥ ६५ ॥

65-65½. The flesh of the swan is heavy, hot, unctuous, sweet and bestows voice, complexion and strength, and is roborant, seminiferous and curative of vata.

कुक्कुटमासस्य गुणा -

स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च वृंहणाः स्वरबोधनाः ॥ ६६ ॥
बल्याः परं वातहराः स्वेदनाश्चरणायुधाः ।

चरणायुधा. इडडनु मांस कुक्कुटका मास, स्निग्धा- च स्निग्ध स्निग्ध, उष्णा च उष्ण और उष्ण, वृष्या- च वृष्य वृष्य, वृंहणा अल्ल वृंहण, स्वरबोधना स्वरने ओथो डरना स्वरको स्पष्ट करनेवाला, बल्याः अलभ्य वलप्रद, परम् परम् अति, वातहरा वातहर वातहर, स्वेदना अने स्वेद डरना छे और स्वेद लानेवाला है ॥ ६६ ॥

66-66½. The flesh of the cock is unctuous, hot, aphrodisiac, roborant, strengthening to the voice, tonic, highly curative of vata and sudorific.

तिक्तिरिमासस्य गुणा -

गुरुष्णो मधुरो नातिधन्वानूपनिषेवणात् ॥ ६७ ॥
तिक्तिरिः संजयेच्छीघ्रं व्रीन् दोषाननिलोत्थणान् ।

६५½ मास्तनाशना.-पवननाशना (ग)

६७½. संजयेच्छीघ्रम्-तु जयेच्छीघ्रम् (ख. ज)

६३½ उपदेक्ष्यते-उपलक्ष्यते (न)

तित्तिरि तेतरनु भास तीतरका मास, गुरु- गुरु छे गुरु है, उष्ण उष्ण छे उष्ण है, मधुर मधुर छे मधुर है, नातिघनवानूप-निपेवणात् तथा अति जगल अने अति अनूप देशनु सेवन न करेवाथी तथा अति मरुदेश और अति अनूप देशका सेवन न करनेसे, अनिलोल्बणात् वायुप्रधान वातप्रधान, त्रीन् त्रिणे तीनो, दोषात् दोषोने अर्थात् सन्निपातने दोषोंको अर्थात् सन्निपातको, जीघ्रम् जलदी शीघ्र, सजवेत् शते छे शान्त करना है ॥ ६७३ ॥

67-67½. The flesh of the partridge is heavy, hot, sweet and being neither limited to wet nor jangala country, it rapidly controls the tridiscordance with vata in preponderance.

कपिञ्जलमासस्य गुणा —

पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ॥ ६८ ॥
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाभुर्यलाघवात् ।

कपिञ्जला घेणु तेतरनु भास घेत तीतरका मास, शैत्य- शीत शीतल, माधुर्य- मधुर मधुर, लाघवात् अने लघु होवाथी और लघु होनेसे, सरक्तेषु रक्तशक्त रक्तयुक्त, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्म- तथा क्ष्मा तथा कफके, विकारेषु विकारोंमें, मन्दवातेषु अने मन्द वातवाला रोगोंमें मन्द वातवाले रोगोंमें, शस्यन्ते प्रशस्त छे उत्तम है ॥ ६८ ॥

68-68½. The flesh of the grey partridge being cooling, sweet and light is recommended in the disorders of pitta, kapha, blood and mild vata

लावमासस्य गुणा —

लावाः कपायमधुरा लघवोऽग्निविवर्धनाः ॥ ६९ ॥
सन्निपातप्रशमना कटुकाश्च विपाकतः ।

लावा लावन भास चट्टका नाम, कपायमधुरा रसमें कपाय-मधुर रसमें कपाय-मधुर, लघव- लघु लघु, अग्निविवर्धना अग्नि वर्धना, सन्निपात- ६९ ॥ कटुकाश्च विपाकतः - सन्निपात नष्ट करने च (ग ५)

सन्निपात सन्निपातका, प्रशमना शान्त करने शामक, विपाकतः अने विपाकमें और विपाकमें, कटुका च कटु छे कटु है ॥ ६९ ॥

69-69½. The flesh of the common quail is astringent, sweet in taste, light, highly promotive of the digestive fire, alleviative of tridiscordance and pungent on post-digestion.

गोधामासस्य गुणा —

गोधा विपाके मधुरा कपायकटुका रसे ॥ ७० ॥
वानपित्तप्रशमनी बृहणी बलवर्धनी ।

गोधा घेणु भास गोहका मास, विपाके विपाकमें, मधुरा मधुर मधुर, रसे रसमें कपाय- कपाय कपाय, कटुका अने कटु और कटु, वात- वात वात, पित्त तथा पित्तने तथा पित्तका, प्रशमनी शान्त करने शामक, बृहणी बृहणी बृहणी करनेवाला, बलवर्धनी तथा बलवर्धक छे और बलवर्धक है ॥ ७० ॥

70-70½ The flesh of the iguana is sweet on post-digestion, astringent, pungent in taste, alleviative of vata and pitta and is roborant and strengthening.

शङ्खमासस्य गुणा —

शङ्खको मधुराम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥ ७१ ॥
वातपित्तकफघ्नश्च कासश्वासहरस्तथा ।

शङ्खक शङ्खकनु भास शङ्खका मास, मधुराम्ल रसमें मधुराम्ल रसमें मधुराम्ल, विपाके च विपाकमें, कटुक कटु कटु, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, कफघ्न च तेमल क्ष्मा नाश करने एव कफका नाशक, तथा अने और, कास- उध्वास कास, श्वास तथा श्वासने एव श्वासको, हर करनेवाला माना है ॥ ७१ ॥

71-71½. The flesh of the pangolin is sweet and acid in taste and is said to be pungent in post-digestion It is

७१. शङ्खको मधुराम्लश्च-शङ्खको मधुराम्लान्तु (ज.)

curative of vata, pitta and kapha as also of cough and dyspepsia.

गृहकपोतमासस्य गुणाः —

कषायविशदाः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ॥७२॥
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ।

गृहवासिन धरमां रहनेनार घरमें रहेनेवाले, कपोताः क्यूतरनु भांस क्यूतरका मास, कषाय- कषाय कषाय, विशदा विशद, शीता शीत शीतल, रक्तपित्त- तथा रक्तपित्तनो तथा रक्तपित्तका, निवर्हणा नाश करनेनार नाशक, विपाके तथा विपाकभां और विपाकमें, मधुरा मधुर छे मधुर है ॥ ७२ ॥

72-72½. The flesh of the domestic pigeon is astringent in taste, tender, cooling, curative of hemothermia and sweet in post-digestion.

वनकपोतमासस्य गुणाः —

तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ॥७३॥
शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पमूत्रकराश्च ते ।

वनवासिन. वनवासी वनवासी, कपोता क्यूतरनु भांस क्यूतरका मास, तेभ्यः ते गृहवासी क्यूतरके माससे, किञ्चित् क्यूतरा कुल, लघुतरा अधिक लघु अधिक लघु, शीता शीत शीतल, संग्राहिणः च एव अने संग्राही छे और संग्राही है, ते अने तेओनु भांस और उनका मास, स्वल्पमूत्रकराः च ओछुं मूत्र करनेनार छे मूत्रको कम करता है ॥ ७३ ॥

73-73½. The flesh of the wild pigeon is slightly lighter than the above, cooling, astringent and diminishes the secretion of urine.

७२ विशदा.-मधुरा (घ झ ङ)

७३. वनवासिन-गृहवासिन (झ)

७३½. स्वल्पमूत्रकराश्च ते-स्वल्पमूत्राश्च ते मताः (ङ.)

„ स्वल्पमूत्रकराश्च-स्वल्प मृदुतराश्च (प)

„ „ -स्वरमूत्रकराश्च (द.)

शुकमासस्य गुणाः —

शुकमांसं कषायाम्लं विपाके कटु शीतलम् ॥७४॥
शोषकासक्षयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ।

शुकमांसम् पेपटनु भांस तोतेका मास, कषायाम्लम् कषाय-अम्ल कषायाम्ल, विपाके विपाकभां विपाकमें, कटु कटु कटु, शीतलम् शीतल छे शीतल, शोष-शोष शोष, कास- उधरस कास, क्षय- अने क्षयभां और क्षयमें, हितम् हितकर हितकारी, संग्राहि संग्राही संग्राही, लघु लघु लघु, दीपनम् अने अग्निदीपक छे और अग्निदीपक है ॥ ७४ ॥

74-74½. The flesh of the green parakeet is astringent and acid in taste, pungent on post-digestion and is cooling and beneficial in consumption, cough and wasting. It is astringent, light and digestive stimulant.

चटकमासस्य गुणाः —

चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्धनाः ॥७५॥
सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ।

चटकाः चटकुनु भांस चटकका मास, मधुराः मधुर मधुर, स्निग्धाः स्निग्ध स्निग्ध, बल- बल बल, शुक्र- अने वीर्य एवं शुक्रका, विवर्धनाः वधारेनार वर्धक, सन्निपात- तथा सन्निपातनु सन्निपातका, प्रशमनाः शमन करनेनार छे नाशक है, मारुतस्य च तेभ्यः वातने और वायुको, शमनाः शान्त करे छे शान्त करता है ॥ ७५ ॥

75-75½. The flesh of the sparrow is sweet, unctuous, highly promotive of strength and semen and alleviative of tridiscordance and vata.

शशमासस्य गुणाः —

कषायो विशदो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥७६॥

७५ बलशुक्र-कफशुक्र (ग.)

„ बलशुक्रविवर्धना -कफशुक्राविवर्धना (प)

७५½ अस्मादनन्तरम् —

बलवीर्यकराश्चैते क्लीबत्वमुपहन्यते ।

रूक्षधिक. पाठः (द.) पुरतके ।

शशः स्वादुः प्रशस्तश्च संनिपातेऽनिलावरे ।

शशः ससंलानु भांस खरगोशका मांस, कषायः क्षपाय कषाय, विशद विशद विषद, रुक्ष रुक्ष रुक्ष, जीत शीत शीत, पाके विपाक्षभां विपाक्षमें, कटु कटु कटु, लघु लघु लघु, स्वादु मधुर मधुर, अनिलावरे तथा वायुना अल्प अल्पवाणा एव हीनवात, सन्निपाते संनिपात-भां सन्निपातमें, प्रशस्त च प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥७६३॥

76-76½. The flesh of the hare is astringent in taste, limpid, dry, cooling, pungent in post-digestion, light and sweet It is recommended in tridiscordance where vata is relatively mild

एणमामस्य गुणा —

मधुरा मधुरा पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ॥७७॥
लघवो वद्विण्मूत्राः जीताश्चेणा प्रकीर्तिताः ।

एणा ओल्लनु भांस एणका मांस, मधुरा मधुर मधुर, पाके विपाक्षभा विपाक्षमें, मधुरा मधुर मधुर, त्रिदोषशमनाः त्रिदोष मर्यादनां त्रिदोषशामक, शिवा क्षयालुक्षारक प्रत्यागकारक, लघव लघु लघु, वद्विण्मूत्रा मणभूतने आधना मलमूत्रको वाग्नेयाग, शीता च अने शीत और शीतल, प्रकीर्तिता कहेछ छे कदा है ॥ ७७३ ॥

77-77½. The flesh of the black-buck is said to be sweet in taste and in post-digestion, alleviative of tridiscordance, generally wholesome, light, obstipative of the feces and urine, and cooling

वराहमामस्य गुणा —

स्नेहनं घृण्णं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ॥७८॥
वराहपिशितं वल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ।

वराहपिशितम् वराहनु भांस वराह मांस, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन, घृण्णम् घृण्ण घृण्ण, वृष्यम् वृष्य वृष्य, श्रमघ्नम् श्रमघ्न श्रमघ्न, अनिलापहम् अनिलापह नाशक, अनिला-
७७ मधुरा पाके-ददरा, पाके द

पहम् वातक्षर वायुनाशक, वल्यम् अल्पप्रद बलकारक, रोचनम् रुचिक्षर रुचिकारक, स्वेदनम् स्वेद क्षरनां स्वेदकारक, गुरु अने भारे छे एवं गुरु है ॥ ७८३ ॥

78-78½. The flesh of the hog is promotive of unctuousness, is roborant, aphrodisiac, acopic, curative of vata, strengthening, appetising, sudorific and heavy.

गोमांसस्य गुणा —

गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ॥७९॥
शुष्ककासश्चमात्यग्निमांसक्षयहितं च तत् ।

गव्यम् गोभांस गोमांस, केवल- केवल, वातेषु वातरोगोभां वातरोगोंमें, पीनसे सणभमभां पीनसमें, विषमज्वरे तथा विषमज्वरमा दितकारी छे तथा विषमज्वरमें हितकर है, तत् वशी ते फिर बढ़, शुष्ककास सूखी उधरस शुष्ककास, श्रम- श्रम श्रम, अत्यग्नि- अतिशय अग्नि तीक्ष्णाग्नि, मांसक्षय- अने भांसना क्षयभां पशु और मांसक्षयमें भी, हितम् च दितक्षर छे हितकारी है ॥ ७९३ ॥

79-79½. The flesh of the cow is beneficial in disorders due exclusively to vata, rhinitis, irregular fever, dry cough, fatigue, excessive gastric fire and atrophy of flesh.

माहिषमामस्य गुणा —

स्निग्धोष्णं मधुरं वृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ॥८०॥
दाढ्यं बृहत्त्वमुत्तमाहं स्वप्नं च जनयत्यपि ।

माहिषम् लेसन भांस भैरवका मांस, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, उष्णम् उष्ण उष्ण, मधुरम् मधुर मधुर, वृष्यम् वृष्य वृष्य, गुरु गुरु गुरु, तर्पणम् अने तर्पण छे और गन्तर्पणतारक है, दाढ्यम् वशी ते ददता एव बढ़ तरी में ददता, बृहत्त्वम् पुष्टता पुष्टि, उत्तमाहम् उत्साह उत्साह, स्वप्नम् च क्षपि तथा निद्राने पाल तथा नींदमें भी, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ८०३ ॥

७९. शुष्ककास-श्रमश्रम (५)

८०. तर्पण-वृष्यम् (५ द)

80-80½. The flesh of the buffalo is unctuous, hot, sweet, aphrodisiac, heavy and nourishing. It also promotes firmness and corpulence, and gives energy and sleep.

मत्स्यमांसस्य साधारणगुणाः —

गुरुष्णा मधुरा वलया वृंहणाः पवनापहाः ॥८१॥
मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ।

मत्स्या मांसांशु मांस मत्स्यलोका मास गुरुष्णा गुरु-उष्ण, मधुरा मधुर मधुर वलया अक्ष-प्रद बलकारक, वृंहणा अक्षुष्ण वृंहण, पवनापहा. वात-नाशक वायुनाशक, स्निग्धा च अग्निवृद्धि स्निग्ध वृष्या वृष्य, बहुदोषा च अने अक्षुष्ण दोषयुक्त और अत्यन्त दोषकारक, प्रकीर्तिता श्रेष्ठ छे कहा ॥ ८१ ॥

81-81½. The flesh of fish (in general) is heavy, hot, sweet, strengthening, roborant, curative of vata, unctuous, aphrodisiac and is said to be highly conducive to health.

रोहितमांसस्य गुणा —

शैवालशष्पभोजित्वात्स्वप्नस्य च विवर्जनात् ॥८२॥
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ।

शैवाल- शैवाल काई, शष्प- अने डोमण घास और कोमल घासको, भोजित्वात् भावाधी खानेसे, स्वप्नस्य तथा निद्राना एव नींदके, विवर्जनात् च त्यागने दीधे त्यागके कारण, रोहित रोहित मत्स्यनुं मांस रोहित-मत्स्यका मांस, दीपनीय अग्निदीपक अग्निवर्धक, लघु-पाकः पचवाभा दुर्लभ पचनेमें लघु, सहावल च अने अक्षुष्ण अक्षुष्ण छे और महाबलदायक है ॥ ८२ ॥

82-82½. The flesh of the rohita fish owing to its living on moss and its habit of not sleeping is digestive-stimulant, light and promotive of great strength

कूर्ममांसस्य गुणा —

वर्ण्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥८३॥
मेघास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्स उच्यते ।

कूर्म - डायमानु मांस कच्छुवेका मांस वर्ण्य वर्णने हितकर वर्णकारक, वातहर वातहर वातहर, वृष्यः वृष्य वृष्य, चक्षुष्य आंशु तेज वधारनाश्चक्षुष्य, बल-वर्धन अक्षुष्ण बलवर्धक, मेघास्मृतिकर. मेघा अने स्मृति आपनाश्च मेघा एव स्मृतिकारक, पथ्य पथ्य पथ्य, शोषघ्न तथा शोषनाशक और शोषनाशक. उच्यते श्रेष्ठ छे कहा जाता है ॥ ८३ ॥

83-83½ The flesh of the tortoise is said to be promotive of complexion, curative of vata, aphrodisiac, beneficial to sight, promotive of strength, intelligence and of memory, wholesome and curative of consumption

खड्गमांसस्य गुणा —

खड्गमांसमभिष्वन्दि बलवृन्मधुर स्मृतम् ॥८४॥
स्नेहनं वृंहणं वर्ण्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।

खड्गमांसम् गेहानु मांस गेहका मांस, अभिष्वन्दि अभिष्वन्दी, बलवृन् अक्षुष्ण बलकारक, मधुरम् मधुर मधुर, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहनकारक, वृंहणम् अक्षुष्ण वृंहण, वर्ण्यम् वर्णने हितकर वर्णकारक, श्रमघ्नम् श्रमघ्न थकानका नाशक, अनिलापहम् अने वात-नाशक और वायुनाशक, स्मृतम् अनेल छे माना है ॥ ८४ ॥

84-84½ The flesh of the rhinoceros is said to be deliquescent, promotive of strength, sweet, unctuous, roborant, promotive of complexion, acopic and curative of vata

हसादीनामण्डाना गुणा —

धार्तराष्ट्रचकोराणा दक्षणा शिखिनामपि ॥८५॥

८३ वर्ण्यो-वलया (त द)

८३½ जोषघ्न - जोषघ्न (प)

८४ खड्गमांस-खड्गमांस (क)

८५ चकोराणा-कुलिङ्गाना प)

८२ शैवालशष्पभोजित्वात्-शैवालशष्पभोजित्वात् (ख)

, शष्प-वात (ग)

चटकानां च यानि स्युग्ण्डानि च हितानि च ।
क्षीणरेतःसु कास्त्रेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ॥ ८६ ॥
मधुराण्यविदाहीनि सघोयलकराणि च ।

धातैराष्ट्र- ५२ रस, चक्रोराणाम् अक्षोर चमोर,
दक्षाणाम् दृक्षं मुगा, शिखिनाम् मोर मोर, चटकानाम्
च अपि अने अक्षुणां और चित्तियोंके, यानि च ने जो,
अण्डानि ध्रुं अण्डे, स्यु. क्षीय छे होते हैं, क्षीणरेतःसु
तेओ क्षीणवीर्य पुरुषो भाटे वे क्षीणवीर्य पुरुषोंके लिए,
कास्त्रेषु तथा छिदरस तथा कास्त्रे, हृद्रोगेषु हृद्रोग
हृद्रोगरोगों, क्षतेषु च अने क्षतभा और उरक्षतमे,
हितानि च हितकर छे हितकारी हैं. मधुराणि मधुर छे
मधुर हैं, अविदाहीनि विदाह करनेवाले नहीं हैं, मधोयलकराणि च तथा तरत अण्ड देना
छे और तुरंत बलकारक होते हैं ॥ ८५-८६ ॥

85-86½. The eggs of the swan, the
chakor, the cock, the peacock and of
the sparrow are beneficial in oligos-
permia, cough, cardiac-disorder
and pulmonary lesions They are
sweet, nonirritant and immediately
strengthening.

शरीरवृद्धे मानस्य प्राधान्यम्—

शरीरवृद्धे नान्यत् खाद्यं मांसाद्विशिष्यते ॥ ८७ ॥
इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ।

शरीरवृद्धे शरीरतु बृद्धि करवाभां शरीरकी
वृद्धिके लिए, मातात् मांस करतां मांससे बढ़ कर,
अन्यत् कोई पदार्थ भीने अन्य कोई दूसरा खाद्यम्
आवाने पदार्थ खाद्य पदार्थ, न विशिष्यते यही जते।
नथी श्रेष्ठ नहीं है, इति आ प्रमाणे इस प्रकार,
मांसानाम् भासिने। मांसना, अयम् आ यह, तृतीय.

८६ हितानि च-हितानि च (प.)

॥ क्षीणरेतः-रेत क्षीणेषु (प.)

॥ क्षेपे क्षेपे (ग.)

८७ विशिष्यते-विशिष्यते (ग. ज.)

॥ अविदाहीनि (प. प.)

॥ नान्यत् खाद्यं-नान्यदाद्य (प.)

त्रीने तृतीय, वर्ग वर्ग परिकीर्तित कही अताओ
छे कहा गया है ॥ ८७ ॥

87-87½. No other food excels flesh
in its roborant action. Thus the third
group of meats is described.

पाठा शुषा-शटी-वास्तुक-सुनिषण्णकाना गुणा —

अथ शाकवर्गः—

पाठाशुषाशटीशाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ॥ ८८ ॥
विद्याद्वाहि त्रिदोषघ्नं शिन्नवर्चस्तु वास्तुकम् ।

अथ शाकवर्ग. शाकवर्गने। आरस करवाभां
आवे छे शाकवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, पाठा- पाठा
पाठा, शुषा- क्षौद्रो कसौदी, शटी- पट्टयूरानु कचूरका,
शाकन् शाक शाक, वास्तुकम् वास्तुक बथुवा, सुनिष-
ण्णकम् अने जलक्षपासिथाने और सुनिषण्णकको, आहि
आही संग्राही, त्रिदोषघ्नम् अने त्रिदोषनाशक एव त्रिदोष-
नाशक, विद्यात् अणुवां जानने चाहिए, वास्तुकम् तु
वास्तुक तो और बथुवा, शिन्नवर्च भणजेछे छे मलको
पतला करता है ॥ ८८ ॥

88-88½. Now begins the class of
vegetables. Patha, negro coffee, long
zedoary, teak, white goose foot,
marsilea, and sumshannaka are to be
regarded as astringent and curative
of tridiscordance. White goose foot is
however laxative.

काकमाच्या गुणः—

त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ॥ ८९ ॥
नात्युष्णशीतवीर्या च मेदिनी कुष्ठनाशिनी ।

८८ शिन्नवर्च-वर्चोनेदि (ग.)

८९ शीतवीर्या-शीता स्वर्वा च (प.)

॥ कुष्ठनाशिनी-कुष्ठनाशिनी (प.)

॥ अस्मादनन्तरम्—

सुष्ठु कषामनधुर पिच्छर स्तम्भन ।

स्वपिच्छप्रशमन सप्रादी शीत न्युत ॥

स्वपिच्छ पाठ (ग.) पुस्तके ।

કાકમાચી પીલુડી મકોચ, ત્રિદોષશમની ત્રિદોષ-શામક ત્રિદોષશામક, વૃષ્યા વૃષ્ય વૃષ્ય, રસાયની તથા રસાયન છે તથા રસાયન હૈ, નાતિ-ઉષ્ણ-શીતવીર્યા અતિ ઉષ્ણ તેમજ અતિ શીતવીર્યા નથી ન વહુત ઉષ્ણ ઓર ન વહુત શીતવીર્યા હૈ, મેદિની મળ લાવનાર છે મલ લાનેવાલી હૈ, કુષ્ટનાશિની ચ અને કુષ્ઠની નાશક છે ઓર કુષ્ટનાશક હૈ ॥ ૮૯૩ ॥

89-89½. The black night shade is alleviative of tridiscordance, aphrodisiac, rejuvenating, neither very hot nor cooling in potency, laxative and curative of skin lesions.

રાજક્ષવકસ્ય ગુણા —

રાજક્ષવકશાકં તુ ત્રિદોષશમનં લઘુ ॥ ૯૦ ॥
ગ્રાહિ શસ્તં વિશેષેણ ગ્રહણ્યર્શોવિકારિણામ્ ।

રાજક્ષવકશાકમ્ નાગલા દુધેલીતું શાક રાજક્ષવક-કા શાક, તુ તે। તો, ત્રિદોષશમનમ્ ત્રિદોષશામક ત્રિદોષશામક, લઘુ લઘુ લઘુ, ગ્રાહિ ગ્રાહી ગ્રાહી, ગ્રહણી- અને ગ્રહણી ઓર ગ્રહણી, અર્શ - તેમજ અર્શ એવં અર્શ, વિકારિણામ્ રોગોવાળાને માટે રોગિયોંકે લિષ, વિશેષેણ ખાસ વિશેષ કર, શસ્તમ્ પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત હૈ ॥ ૯૦½ ॥

90-90½. The asthma weed is curative of tridiscordance, light, astringent and specially recommended for patients suffering from assimilation disorders and piles.

કાલશાકસ્ય ગુણા , કલાયશાકસ્ય ગુણા —

કાલશાકં તુ કટુકં દીપનં ગરશોફજિત્ ॥ ૯૧ ॥
લઘૂષ્ણં વાતલં રૂક્ષં કાલાયં શાકમુચ્યતે ।

૯૧. કાલશાક તુ—કાલાલ્ય શાક (પ)
,, ગરશોફ—વાતશોફ (ગ પ)
,, ગરશોફજિત્—ગરશોફજિત્ (ઠ. પ)
૯૧½ કાલાય—કાલીય (ધ)
,, ,, —કાલાલ્યમ્ (છ જ ઠ. ત ધ.)
,, ,, —કરાલં (ઢ)

કાલશાકમ્ કૂંચુનું શાક ચેચકા શાક, તુ તે। તો, કટુકમ્ કટુ કટુરસ, દીપનમ્ દીપન અગ્નિદીપક, ગરશોફજિત્ તથા વિપ અને શોફને મટાડનાર છે તથા ગરદોષ ઓર શોફનો નાશ કરતા હૈ, કાલાયમ્ લાંગુ મટરકા, શાકમ્ શાક શાક, લઘૂષ્ણમ્ લઘુ-ઉષ્ણ લઘુ-ઉષ્ણ, વાતલમ્ વાતવર્ધક વાતકારક, રૂક્ષમ્ અને રૂક્ષ ઓર રૂક્ષ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ ॥ ૯૧½ ॥

91-91½. The jute plant is said to be pungent, digestive stimulant, cures the effect of poison and edema. The chickling vetch is said to be light, hot, promotive of vata and dry.

અમ્લચાક્ષેર્યા ગુણા —

દીપની ચોષ્ણવીર્યા ચ ગ્રાહિણી કફમારુતે ॥ ૯૨ ॥
પ્રશસ્યતેઽમ્લચાક્ષેરી ગ્રહણ્યર્શોહિતા ચ સા ।

અમ્લચાક્ષેરી ખાટી ચાંગેરી તિપતિયા સટ્ટી, દીપની અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્યા ઉષ્ણવીર્યા, ગ્રાહિણી ચ ગ્રાહી ગ્રાહી, કફમારુતે તથા કફ તેમજ વાતમાં તથા કફ એવ વાયુમેં, પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત હૈ, સા વળી તે ફિર વહ, ગ્રહણ્યર્શોહિતા ચ ગ્રહણી તથા અર્શમાં હિતકર છે ગ્રહણી ઓર અર્શકે લિષ હિતકર હૈ ॥ ૯૨½ ॥

92-92½ The yellow wood-sorrel is digestive stimulant, hot in potency and astringent. It is recommended in kap-ha and vata disorders. It is also beneficial in assimilation disorders and piles.

ઉપોદિકાયા ગુણા —

મધુરા મધુરા પાકે મેદિની શ્લેષ્મવર્ધની ॥ ૯૩ ॥
વૃષ્યા સ્નિગ્ધા ચ શીતા ચ મદમ્ની ચાપ્ત્યુપોદિકા ।

ઉપોદિકા પોઈ પોઈ, મધુરા મધુર મધુરસ, પાકે વિપાકમાં વિપાકમેં, મધુરા મધુર મધુર, મેદિની ભેદક મેદક, શ્લેષ્મવર્ધની કફવર્ધક કફવર્ધક, વૃષ્યા વૃષ્ય વૃષ્ય, સ્નિગ્ધા ચ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, શીતા ચ શીત શીત, મદમ્ની ચ અપિ અને મદનાશક છે ઓર મદનાશક હૈ ॥ ૯૩½ ॥

૯૩. શ્લેષ્મવર્ધની—શ્લેષ્મવર્ધિની (ધ)

93-93½. The Indian spinach is sweet in taste and in post-digestion, laxative, promotive of kapha, aphrodisiac, unctuous, cooling and curative of intoxication.

तण्डुलीयकस्य गुणाः —

रूक्षो मदविषघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ॥९४॥
मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ।

तण्डुलीयकः तांदूलाद्यै चोलाई, रूक्षः रूक्ष रूक्ष, मदविषघ्नः च मद्ये अने विषने। नाश करनार मद और विषनाशक, रक्तपित्तिनाम् रक्तपित्तवाणायै। भाटे रक्तपित्तके रोगियोंके लिए, प्रशस्त। प्रशस्त प्रशस्त, मधुरः मधुर रसवाणै। मधुररस, पाके विपाकभा विपाकमें, मधुर मधुर मधुर, शीतलः अने शीतल छे और शीतल है ॥ ९४½ ॥

94-94½. The prickly amaranth is dry, nullifies the effects of intoxication and poison and, is beneficial in hemothermia. It is sweet in taste and in post-digestion, and is cooling.

मण्डूकपर्णी-वेन्नाग्र-कुचेला-वनतिक्तक-कर्कोटकावल्लुज-पटोल - शकुलादनी-वृषपुष्प-शार्ङ्गेष्टा-केम्बूक-कठिलक-नाडी - कलाय-गोजिह्वा-वार्ताक-तिलपर्णिका-कुलक-कर्कश-निम्ब-पर्पटकशाकाना सामान्यगुणा —

मण्डूकपर्णी वेन्नाग्रं कुचेला वनतिक्तकम् ॥९५॥
कर्कोटकावल्लुजको पटोलं शकुलादनी ।

मण्डूकपर्णी भड्ग्राही। खड्ग्राही, वेन्नाग्रम् वाणु-अने। अश्वत्था वेतका अग्रभाग, कुचेला पाठा, पानतिक्तकम् वनतिक्तक वनतिक्तक, कर्कोटक-ड्डेडां कंशोला, अवल्लुजको आवली बावची, पटोलम् परवल परवल, शकुलादनी ड्डे कुटकी ॥ ९५½ ॥

95-95½. Indian pennywort, country willow, patha, vanatiktaka, sponge gourd, babchi seeds, wild snake-gourd and kurroa;

वृषपुष्पाणि शार्ङ्गेष्टा केम्बूकं सकठिलकम् ॥९६॥
नाडी कलायं गोजिह्वा वार्ताकं तिलपर्णिका ।

वृषपुष्पाणि अरुशीनां ड्डे अड्डसाके फूट, शार्ङ्गेष्टा पीलुडी मकोय, सकठिलकम् लाड साटोडी सहित लाल पुनर्नवा सहित, केम्बूकम् ड्डेभूड केम्बूक, नाडी नाडीनी भाण नाडीकी भाजी, कलायम् लाग मटर, गोजिह्वा गण्डोली गाजवा, वार्ताकम् रींगणुा वैंगन, तिलपर्णिका तलवाणु ड्डेड्ड ॥ ९६½ ॥

96-96½. Flowers of vasaka, black night shade, kembuka, hog's weed, wild pot-herb, chickling vetch, elephant's foot, brinjol and sambo;

कौलकं कार्कशं नैम्बं शाकं पार्षटकं च यत् ॥९७॥
कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ।

कौलकम् ड्डेरेलांनुं करेलेला, कार्कशम् नाना ड्डेडांनु छोटे कंकोडेका, नैम्बम् वीभड्डनां पाननु नीमके पत्तोंका, पार्षटकम् च अने पित्तपापड्डनु और पित्त-पापदेका, यत् ने जो, शाकम् शाक छे शाक है, कफ-ते ड्डे वे कफ, पित्त तथा पित्तने। तथा पित्तका, हरम् नाश करनार छे नाशक है, तिक्तम् अने ते ड्डेपुं और वे तिक्त, शीतम् शीत शीतवीर्य, कटु अने ड्डे और कटु, विपच्यते विपाकवाणुं छे विपाकवाले हैं ॥ ९७½ ॥

97-97½. Carilla, karkas, neem leaves and trailing rungia—these are regulators of kapha and pitta, bitter in taste, cooling and pungent in post-digestion

सूप्यशाक-फली-चिल्ली कुटुम्बकालक-कटिजर-गण-शाल्मलीपुष्प-वर्तुदार - सुपर्चला - निष्पाव - कोविदार - पत्तर - चम्पुपर्णिका-कुमारजीव लोहाक-पालङ्ग्या-मारीप - कलम्बी-नालिकाड्डमूरी - कुटुम्ब-रूकधूमर-लक्षणा-प्रपुण्ड - नलिनी - कुठरेव-लोमिका-यवगाक - कूष्माण्डावल्लुज - जानुक - शालक्याणी - त्रिपर्णी-पीलुपर्णिका-शाकाना सामान्य गुणा —

९६½ वार्ताकम्-वार्ताकी (च ट)

९७ वार्ताकं कार्कशं नैम्बं-रूकधूमरं कटु तिक्तं (च.)

सर्वाणि सूप्यशाकानि फली चिल्ली कुतुम्बकः ॥९८॥
 आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कुटिञ्जरम् ।
 शणशात्मलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुवर्चला ॥९९॥
 निष्पावः कोविदारश्च पत्तुरश्चुपणिका ।
 कुमारजीवो लोहाकः पालङ्क्या मारिषस्तथा ॥१००॥
 कलम्बनालिकासूर्यः कुसुम्भवृकधूमकौ ।
 लक्ष्मणा च प्रपुन्नाडो नलिनीका कुठेरकः ॥१०१॥
 लोणिका यवशाकं च कुष्माण्डकमवल्लुजम् ।
 यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥१०२॥
 शाकं गुरु च रुक्षं च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
 मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेदनम् ॥१०३॥
 स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं तत् प्रशस्यते ।

सर्वाणि अधः सव, सूप्यशाकानि सूप्य शाकः (भग)
 अ३६ वगेरेना पत्र शाकः) सूप्य शाक, फली शृंग फली,
 चिल्ली यीलनी भा७ बडा बधुवा, कुतुम्बक दुधे।

- ९८ कुतुम्बक—कुतुम्बक., कुरुम्बक (प)
 ९९. कुटिञ्जरम्—कुटिञ्जर (क च छ द ध)
 ,, , —कुटिञ्जर (ध)
 ,, , —कुटिञ्जर (ट)
 ,, , —कुटिञ्जर (प)
 १०० चुचुपर्णिका—चुचुपर्णिका (क ष च ङ द)
 ,, , —आखुपर्णिका झ)
 ,, , —आखुपर्णिका ङ)
 ,, , —चुचुपर्णिका (त)
 ,, लोहाक—लाटक (प)
 ,, मारिषस्तथा—मारिषस्तथा (प)
 १०१ कलम्ब—कलम्बी (च. प)
 ,, , —कलम्ब (द)
 ,, सूर्य—सूर्य (ङ)
 ,, वृक—वृष (ग)
 ,, लक्ष्मणा—लक्ष्मण (ग)
 ,, प्रपुन्नाडो—प्रपुन्नाडो (क ख त)
 १०२ अवल्लुजम्—अवल्लुज (ध)
 ,, यातुक—जातुक (ग च ज)
 ,, शालकल्याणी—स्तालकल्याणी (प)
 ,, त्रिपर्णी—त्रिपर्णी (झ)

द्रोणपुष्पी, सपत्राणि पान सहित पत्ते सहित, सर्वाणि
 सर्व सब प्रकारके, आलुकानि च ६६ कन्द, कुटिञ्जरम्
 दुटिञ्जर कुटिञ्जर, शण- शणुना शणके, शात्मलि- तथा
 शैमलानां सिम्बलके, पुष्पाणि दूध फूल, कर्बुदार श्वेत
 डांथनार श्वेत कचनार, सुवर्चला च सूर्यभुषी सूर्य-
 मुखी, निष्पावः वाल सेम, कोविदार डांथनार लाल
 कचनार, पत्तुर डो(प)डी सीरीयाली, चुचुपर्णिका च
 भोटी छूँछ बडी चेंच, कुमारजीवः पुत्र ७५ जीयापोत,
 लोहाक धुडाट डुकाट, पालङ्क्या पालभनी भा७ पालक,
 तथा मारिष अ३५७ डिंलो मर्सा, कलम्ब- नाडानी
 भा७ नाडीका शाक, नालिका- नालिका नालिका, आसूर्यः
 राई राई, कुसुम्ब- डमुंभो कुसुम्ब, वृकधूमकौ वृ-
 धूमक वृकधूमक, लक्ष्मणा लक्ष्मणा लक्ष्मणा, प्रपुन्नाड
 दुवाडिओ पनवाड, नलिनीका नलिनीका नलिनीका,
 कुठेरक च दुठेरक कुठेरक, लोणिका लूशी नोनिया,
 यवशाकम् च यवन शाक जौका शाक, कुष्माण्डकम्
 डाण कुम्हडा, अवल्लुजम् आवली बावची, यातुकः
 यातुक यातुक, शालकल्याणी शालकल्याणी शालकल्याणी,
 त्रिपर्णी ६ सराज हंसराज, पीलुपर्णिका मोरवेल मोरवेल,
 शाकम् ओओनां शाक इनके शाक, गुरु च गुरु छे गुरु
 हैं, रुक्षम् च रुक्ष छे रुक्ष है, प्राय धलुं डरीने प्रायः
 करके, विष्टभ्य विष्टभ्य डरी एक कर, जीर्यति पथे छे जीर्य
 होते हैं, मधुरम् मधुर रसवाणां छे मधुररस हैं, शीत-
 वीर्यम् शीतवीर्य छे शीतवीर्य हैं, पुरीषस्य च अने
 भगने और मलको, भेदनम् पातणे डरेनार छे लाने-
 वाले हैं, स्विन्नम् आङ्गीने उवाल कर, निष्पीडितरसम्
 रस नीथोवी रस निचोड कर, स्नेहाढ्यम् स्नेहथी भरपूर
 डरेलां स्नेहमें तर किये हुए, तत् ते शाकः उन शाकोंका,
 प्रशस्यते प्रशस्त छे खाना उत्तम हैं ॥ ९८-१०३ ॥

98-103½. All pot-herbs, bind weed, white
 goose foot, white dead nettle shrub,
 all tubers of aluka variety with their
 leaves, kutinjara, Bengal hemp plant,
 flowers of silk cotton, white mountain
 ebony, heliotrope, lablab, variegated
 mountain ebony, coxcomb, nafta jute,
 putranjiva, japan medlar, spinach,

amaranth, wild pot-herb, nalika, mustard, safflower, young siris, mandragora, fetid cassia, lotus stalk, shrubby basil, common Indian parselane, barley leaves, white gourd, babchi seeds, yatuka, sal kalyani, maiden hair, trilobed virgin's bower—these are heavy, dry, delayed in digestion, sweet, cooling in potency and loosen the feces. After being boiled and drained of the juice, and mixed with plenty of unctuous substances, they are good for eating

शण-शाल्मली-कोविदार-कर्बुदाराणा पुष्पशाकगुणा —

शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शाल्मलेः ॥१०४॥
पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्ते विशेषतः ।

शणस्य शलु सन, कोविदारस्य डांयनार लाल कचनार, कर्बुदारस्य सईड डांयनार श्वेत कचनार, शाल्मले अने शैभणानां और सिम्बलके, पुष्पम् डूळ फूल, ग्राहि आढी डोय छे संग्राही होते हैं, रक्तपित्ते अने रक्तपित्तमा और रक्तपित्तमें, विशेषतः आस करीने विशेष कर, प्रशस्तम् च हितकर थाय छे हितकर होते हैं ॥ १०४ ॥

104-104½. The flowers of Bengal hemp, variegated mountain ebony, white mountain ebony and silk cotton are astringent and specially recommended in hemothermia.

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपद्मादिपल्लवाना गुणा —

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपद्मादिपल्लवाः ॥१०५॥

कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ।

न्यग्रोध- १५ वरगद, उदुम्बर- ७/८ रे गूलर, अश्वत्थ- पीपण पीपल, प्लक्ष- पीपण पिलखन, पद्मादि- तथा

१०५ ॥ पित्तातिसारिणाम्—पित्तातिसारिणे (ग)

पद्म वगेरेनां और कमल आदिके, पल्लवा पल्लवो पत्ते, कषाया क्षाय कषायरस, स्तम्भना स्तम्भन स्तम्भक, शीता तथा शीत छे तथा शीतल हैं, पित्तातिसारिणाम् अने पित्तातिसारवाणा रोगीओने और पित्तातिसारवाले रोगियोंके लिए, हिता हितकर छे हितकारी हैं ॥ १०५ ॥

105-105½. The tender leaves of the banyan, gular, fig, holy fig, yellow barked fig and of lotus etc, are astringent in taste, styptic, cooling and specially useful in diarrhoea of the pitta type.

वत्सादनीगुणाः, गण्डीरचित्रकयोगुणाः, श्रेयसी-विल्वपर्णी- विल्वपत्राणा गुणा —

वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥१०६॥
श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रं तु वातनुत् ।

वत्सादनी गंगा गिलोय, वायुम् वायुने वायुका, हन्यात् छे छे नाश करती है, गण्डीर-चित्रकौ ग डीर तथा चित्रे गण्डीर एवं चित्रक, कफम् छे छे कफको नष्ट करते हैं, श्रेयसी गजपीपत्र गजपिप्पली, विल्वपर्णी भिल्वपर्णी विल्वपर्णी, विल्वपत्रम् च अने भीलीपत्र और विल्वपत्र, तु तो तो, वातनुत् वातनुत् छे वातनाशक हैं ॥ १०६ ॥

106-106½. The guduch cures vata while gandira and white flowered leadwort cure kapha; elephant pepper, bilvaparni and bael-leaves cure vata.

भण्डी-शतावरी-बला-जीवन्ती पर्वणी पर्वपुष्पीणा गुणा —

भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकं च यत् ॥१०७॥
पर्वण्याः पर्वपुष्ण्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ।

भण्डी नसोत्तरु शाक निशोथका शाक, शतावरी- शाकम् शतावरीनु शाक शतावरीशाक, बला भण-

१०६ गण्डीर-कण्डीर (ग प.)

१०७ जीवन्तिक-जीवतिजं (ग)

१०७ ॥ पर्वण्या पर्वपुष्ण्याश्च-पर्वणी पर्वपुष्पी च (च)

બીજાનું શાક ચરંટીશાક, ચત્તુર તથા જે તથા જો, જીવન્તિકમ્ દોડીનું જીવન્તીકા, પર્વણ્યા ધ્રોનું દૂબકા, પર્વણ્યા. ચ અને શીમળાનું શાક ઔર સિમ્બલકા શાક વહ, વાતપિત્તહરમ્ વાત અને પિત્તને હરનાર વાતપિત્તનાશક, સ્મૃતમ્ માનેલ છે કહા છે ॥૧૦૭૩॥

107-107½. The turpeth, climbing asparagus, heart-leaved sida, cork swallow wort and the leaves of scutch grass and silk cotton tree are said to be curative of vata and pitta.

લાઙ્ગલકયુરુવૂકયોગુણાઃ, તિલ-વેતમ-પદ્માદુલ્ગુલશાકાનાં ગુણા, કૌસુમ્મશાકસ્ય ગુણાઃ —

લઘુ મિશ્રશકૃત્તિકં લાઙ્ગલકયુરુવૂકયોઃ ॥૧૦૮॥

તિલવેતસશાકં ચ શાકં પદ્માદુલ્ગુલસ્ય ચ ।
વાતલં કટુતિકામ્લગ્ધોમાર્ગપ્રવર્તનમ્ ॥૧૦૯॥
રૂક્ષામ્લમુષ્ણં કૌસુમ્મં કફઘ્નં પિત્તવર્ધનમ્ ।

લાઙ્ગલકી- દ્વિધિયા વહનાગનું કલિહારીકા, ઉરુવૂકયોઃ તથા એરડાનું શાક ઔર ઇરળકા શાક, લઘુ લઘુ લઘુ, મિશ્રશકૃત્ત મલમેદક, તિક્તમ્ અને કડવું છે ઔર તિક્ત છે, તિલ- તલનું તિલકા, વેતસશાકમ્ ચ તથા વાળુ બનું શાક તથા વેતસકા શાક, પદ્માદુલ્ગુલસ્ય અને એર-ડાનું ઔર છોટે ઇરળકા, શાકમ્ શાક શાક, વાતલમ્ વાતબનક વાતકારક, કટુ-કટુ કટુ, તિક્ત- તિક્ત તિક્ત, અમ્લમ્ અમ્લ અમ્લ, અધ-માર્ગ-પ્રવર્તનમ્ તથા મલ લાવનાર છે તથા મલકો લાનેવાલા છે, કૌસુમ્મમ્ કસુ-બાનું શાક કુસુમ્મકા શાક, રૂક્ષ-રૂક્ષ રૂક્ષ, અમ્લમ્ અમ્લ અમ્લ, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, કફઘ્નમ્ કફનાશક, પિત્તવર્ધનમ્ અને પિત્ત વધારનાર છે ઔર પિત્તવર્ધક છે ॥ ૧૦૮-૧૦૯૩ ॥

108-109½ The glory lily and red flowered castor oil plant are light, laxative and bitter. Til, vetasa and castor oil plant are vata-promoters, pungent, bitter, and acid and stimulate

the downward movement of excretions. The safflower vegetable is dry, acid, hot, curative of kapha and promotive of pitta.

ત્રપુસૈર્વારુકયોગુણા —

ત્રપુસૈર્વારુકં સ્વાદુ ગુરુ વિષ્ટમ્બિ શીતલમ્ ॥૧૧૦॥
મુખપ્રિયં ચ રૂક્ષં ચ મૂત્રલં ત્રપુસં ત્વતિ ।
ર્વારુકં ચ સંપક્કં દાહતૃષ્ણાક્ષમાર્તિનુદ ॥૧૧૧॥

ત્રપુસ- નાની કાકડી સીરા, ર્વારુકમ્ મોટી કાકડી કકઢી, સ્વાદુ મધુર મધુર, ગુરુ યુરુ ગુરુ, વિષ્ટમ્બિ વિષ્ટમ્બ કરનાર વિષ્ટમ્બી, શીતલમ્ તથા શીતલ છે ઔર શીતલ છે, ત્રપુસમ્ નાની કાકડી સીરા, તુ તો તો, મુખપ્રિયમ્ ચ મુખમાં ગમે એવી મુખપ્રિય, રૂક્ષમ્ રૂક્ષ રૂક્ષ, અતિમૂત્રલમ્ ચ અને અતિ મૂત્રલ છે ઔર અતિ મૂત્રવર્ધક છે, સંપક્કમ્ સારી પેટે પાકેલ સમ્યક્ પકી હુઈ, ર્વારુકમ્ ચ મોટી કાકડી કકઢી, દાહ- દાહ દાહ, તૃષ્ણા- તૃષ્ણા તૃષ્ણા, ક્ષમા- થાક ક્ષમા, અર્તિનુદ તથા પીડાને નાશ કરનાર છે ઔર પીડાનાશક છે ॥ ૧૧૦-૧૧૧ ॥

110-111. Common cucumber and phut cucumber are sweet, heavy, delayed in the intestines and cooling. The common cucumber is palatable, dry and a powerful diuretic. The phut cucumber, if fully ripe, allays burning, thirst, exhaustion and pain.

અલાવુગુણા —

વર્ષોમેદીન્યલાવૂનિ રૂક્ષશીતગુરુણિ ચ ।

અલાવૂનિ કડવી તુબડી કઢવી લોકી, વર્ષોમેદીનિ મલમેદક, રૂક્ષ- રૂક્ષ રૂક્ષ, શીત- શીત શીતલ, ગુરુણિ ચ અને યુરુ છે ઔર ગુરુ છે ॥ ૧૧૧૩ ॥

૧૧૦. ત્રપુસૈર્વારુક-ત્રપુસૈર્વારુકે (ચ છ)

,, ર્વારુકં-ર્વારુકે (ક)

,, શીતલમ્-શીતલે (ચ. છ.)

૧૧૧૩. વર્ષોમેદીન્યલાવૂનિ-મિશ્રવર્ષોમેદીન્યલાવૂનિ (ગ. ચ. ઘ. ઙ.)

૧૦૮. લાઙ્ગલકયુરુવૂકયોઃ-લાઙ્ગલકયુરુવૂકયોઃ (ચ.)

111½. The bottle-gourd is laxative (loosener of feces), dry, cooling and heavy.

चिर्मटैर्वाकयोर्गुणा, कूष्माण्डस्य गुणा -

चिर्मटैर्वाक्ये तद्वद्वर्चोभेदहिते तु ते ॥११२॥

सक्षारं पक्कूष्माण्डं मधुराम्लं तथा लघु ।

सृष्टमूत्रपुरीषं च सर्वदोषनिवर्हणम् ॥११३॥

तद्वत् ते प्रमाणे उसी प्रकार, ते ते वे, चिर्मट- श्रीलक्ष्म चिर्मट, एर्वाक्ये अने मोटी डाकडी और ककड़ी, तु ते। तो, वर्चोभेदहिते भण भेदवाभा हितकर छे मलभेदमें हितकारी हैं, पक्कूष्माण्डम् पाकु डाणु पका हुआ कूष्माण्ड, सक्षारम् सहेज क्षारवाणु ईषत्क्षारयुक्त, मधुराम्लम् रसर्भा मधुराम्ल रसमें मधुराम्ल, तथा लघु लघु लघु, सृष्टमूत्रपुरीषम् भूत अने भण क्षापनाः मलमूत्रको प्रवृत्त करनेवाला, सर्वदोष- तथा सर्व दोषने। और सब दोषोंका, निवर्हणम् च नाश करनेवाले छे नाश करता है ॥ ११२-११३ ॥

112-113. Sweet melon and phut cucumber are similar to the bottle-gourd except that they are wholesome in loose motions. The ripe white gourd is slightly alkaline, acid-sweet, light, eliminative of urine and feces, and curative of all kinds of disorders.

११२. चिर्मटैर्वाक्ये-चिर्मटयुर्वाक्ये (ब)

११३. सक्षार पक्कूष्माण्ड-कूष्माण्डमुक्त सक्षारं (ब, त.)

„ „ -कूष्माण्ड पक्व सक्षार (च)

„ „ -कूष्माण्डमुष्ण सक्षार (प)

„ ‘सक्षार लघु’ इत्यस्मादनन्तरम्—

कूष्माण्ड बृहण शीत गुरु पित्तास्रवातजित् ।

बाल पित्तापह तच्च मध्यम कफकारकम् ।

पक्व नाति हिम स्वादु सक्षार दीपन लघु ॥

इत्यधिक, पाठ. (प.) पुस्तके ।

केलूट-कदम्ब-नदीमाषकैन्दुकाना गुणा -

केलूटं च कदम्बं च नदीमाषकमैन्दुकम् ।

विशदं गुरु शीतं च समभिष्यन्दि चोच्यते ॥११४॥

केलूटम् च केलूट, कदम्बम् कदम्ब, कदम्ब, नदीमाषकम् नदीमाषक, नदीमाषक, ऐन्दुकम् च अने आसोतरे। और आप्या, विशदम् विशद, विशद, गुरु गुरु, शीतम् च शीत शीतल समभिष्यन्दि च तथा अभिष्यन्दी और अभिष्यन्दी, उच्यते उच्यते छे कहे जाते हैं ॥ ११४ ॥

114. The keluta, cadamba, nadi-mashaka and common mountain ebony are limpid, heavy, cooling and are said to be powerful humidifics

उत्पलस्य गुणा, तालप्रलम्बस्य गुणा -

उत्पलानि कषायाणि रक्तपित्तहराणि च ।

तथा तालप्रलम्बं स्यादुरःक्षतरुजापहम् ॥११५॥

उत्पलानि उत्पले उत्पल, कषायाणि कषाय, कषायरस, रक्तपित्तहराणि च अने रक्तपित्त करनेवाले छे और रक्तपित्त-नाशक हैं, तथा अने और, तालप्रलम्बम् तालना अक्षर ताड़के अक्षर, उरःक्षतरुजा- उरःक्षतरुजा व्याधिने उर क्षत रोगके, अपहम् भटाउना छे नाशक हैं ॥ ११५ ॥

115 The blue water lily is astringent and curative of hemothermia. Similarly the sprouts of palmyra palm are curative of pulmonary lesions.

सर्जूरतालसस्ययोर्गुणा, तिरुट-विस-शालूक-क्रौञ्चादन-कसेरु-शृङ्गाटकाङ्गल्लोडयाना गुणा -

खर्जूरं तालशस्यं च रक्तपित्तक्षयापहम् ।

तिरुटविसशालूकक्रौञ्चादनकसेरुकम् ॥११६॥

११४ केलूट-केलूट (ज)

„ नदीमाषकमैन्दुकम्-नदीमाषनिवर्हकम् (ब)

„ कर्मैन्दुकम्-निवर्हिकम् (ग)

११५ रक्तपित्तहराणि-पित्तरक्तहराणि (ब)

११६ रक्तपित्तक्षयापहम्-रक्तपित्तक्षयापहम् (प.)

शृङ्गाटकाङ्गलोड्यं च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

खर्जूरम् भणूर खजूर, तालशस्यम् च अने तालनी
येथनी भण्ण और तालमज्जा, रक्तपित्तक्षयापहम्
रक्तपित्त अने क्षयने नाश करनेपर छे रक्तपित्त एव
क्षयके नाशक हैं, तरुट- तरुट तरुट, विस- उभण्ड उना तंतु
भिस, शालूक- शालूक शालूक, क्रौञ्चादन- धीतेलां कमल-
गट्टा, कशेरुकम् उसेलां कसेरु, शृङ्गाटक शी गोलां सिंघाडा,
अङ्गलोड्यम् च अने नाना उभणने उड मसिन्डा,
गुरु गुरु गुरु, विष्टम्भि विष्टम्भ करनेपर विष्टमी, शीत-
लम् तथा शीतल छे और शीतल हैं ॥ ११६३ ॥

116-116½. Dates and kernel of
palmyra palm are curative of hemo-
thermia and wasting The taruta, lotus
filaments, lotus bulbs and fruits, rush
nut, Indian water chest-nut and small
tuber of lily are heavy, delayed in
intestines and cooling.

सपुष्पफलकुमुदोत्पलनाला गुणा -

कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ११७
शीताः स्वादुकषायास्तु कफमारुतकोपनाः ।

सपुष्पाः पूव पुष्प, सफलाः अने पूव सहित
और फल सहित, कुमुद कुमुद कुमुद, उत्पलनाला
तथा उत्पलनी नाणे। एव कमलकी डंडिया, तु तो तो,
शीता. शीत शीतल, स्वादुकषाया रसमां मधुरकषाय
रसमें मधुरकषाय, कफ- अने उड और कफ, मारुत-
तथा वायु तथा वायुकी, कोपना. तु कोपावना प्रकोपक,
स्मृताः मानेले छे कही हैं ॥ ११७३ ॥

117-117½. The rhizomes of night-
flowering lotus and blue water lily to-
gether with the flowers and fruits are
said to be cooling, sweet, astringent
and provocative of kapha and vata.

११६३ शृङ्गाटकाङ्गलोड्यं-शृङ्गाटमङ्गलोड्यम् (घ)

” ” -शृङ्गाटकं गलोघ च (प.)

” ” काङ्गलोड्यं च-मङ्गलोड्यं च (त)

११७, सफला, -सफलाः (ग)

पौष्करवीजस्य गुणा. ---

कषायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ॥११८॥
पौष्करं तु भवेद्वीजं मधुरं रसपाकयोः ।

पौष्करम् वीजम् तु उभण्डाङ्गी कमलगट्टा, ईषत्
थोडी थोडा, कषायम् कषाय कषाय, विष्टम्भि विष्टम्भ
करनेपर विष्टमी, भवेत् छे है, रक्तपित्तहरम् अने
रक्तपित्त करनेपर और रक्तपित्तनाशक, रसपाकयो
तथा रस तेमण विपाकमां तथा रस एव विपाकमें,
मधुरम् मधुर मधुर, स्मृतम् मानेले छे माना है ॥११८३॥

118-118½ The seeds of blue lotus
are said to be slightly astringent,
delayed in the intestines, curative of
hemothermia and are sweet in taste
and post-digestion.

मुञ्जातकस्य गुणा -

बल्यः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणो वृंहणात्मकः ॥११९॥
वातपित्तहरः स्वादुर्वृष्यो मुञ्जातकः परम् ।

मुञ्जातकः लाहोरी साधम लाहोरी सालम, बल्यः
बलप्रद बलकारक, शीत. शीत शीतल, गुरु गुरु गुरु,
स्निग्ध. स्निग्ध स्निग्ध, तर्पण तर्पण तर्पण, वृंहणात्मक.
वृंहण करनेवाला, वातपित्तहर वात
तथा पित्त करनेपर वातपित्तनाशक, स्वादु मधुर
स्वादु, परम् अने परम और अति, वृष्य वृष्य छे
वृष्य है ॥ ११९३ ॥

119-119½. The salep is said to be
strengthening, cooling, heavy, unctuous,
nourishing, roborant, curative of
vata and pitta, sweet and highly
aphrodisiac.

विदारिकन्दस्य गुणाः ---

जीवनो वृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ॥१२०॥
विदारिकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ।

विदारिकन्दः विदारीकन्द विदारीकन्द, जीवन जीवन
दायक, वृंहण वृंहण वृंहण करनेवाला, वृष्य वृष्य

११९३. परम्-स्मृत. (घ, ज)

વૃણ્ય, કળ્થય. કંદને હિતકર ગણેકે લેણ હિતકારી, રસાયને રસાયનમાં રસાયનમાં, શસ્ત્ર પ્રશસ્ત પ્રશસ્ત, વલ્ય બલ્ય બલકારક, મૂત્રલઃ મૂત્રલ મૂત્રલ, સ્વાદુશીતલ ચ મધુર અને શીતળ છે સ્વાદુ તથા શીતલ હૈ ॥ ૧૨૦૩ ॥

120-120½. The white yam is vitalising, roborant, aphrodisiac, voice-tonic, recommended in rejuvenation, strengthening, diuretic, sweet and cooling.

અમ્લીકાકાન્દસ્ય ગુણા —

અમ્લીકાયાઃ સ્મૃતઃ કન્દો ગ્રહણ્યશોહિતો લઘુઃ ૧૨૧ નાત્યુણ્ણઃ કફવાતઘ્નો ગ્રાહી શસ્તો મદાત્યયે ।

અમ્લીકાયાઃ આંબલિયો અમ્લીકા, કન્દ કન્દ કન્દ, ગ્રહણ્યશોહિત ગ્રહણી અને અર્શને હિતકર ગ્રહણી ઓર અર્શરોગમાં હિતકારી, લઘુ. તથા લઘુ ઓર લઘુ, સ્મૃત કહ્યો છે કહા હૈ, નાત્યુણ્ણ. વળી તે બહુ ગરમ નથી. યહ અતિ ઉષ્ણ નહી હૈ, કફવાતઘ્ન કફ અને વાતને હણનાર છે કફવાતનાશક હૈ, ગ્રાહી ગ્રાહી છે ગ્રાહી હૈ, મદાત્યયે તેમજ મદાત્યયમાં એવં મદાત્યયમાં, શસ્ત્ર પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત હૈ ॥ ૧૨૧૩ ॥

121-121½. The betel yam is regarded as beneficial in assimilation disorders and piles, and is light, not very hot, curative of cough and vata, astringent, and is recommended in chronic alcoholism.

સાર્ષપશકસ્ય ગુણા., પિષ્ઠાલુકસ્ય ગુણા. —

ત્રિદોષં વદ્ધવિષ્મૂત્રં સાર્ષપં શાકમુચ્યતે ॥ ૧૨૨ ॥

(તદ્વત્ સ્યાદ્રક્તનાલસ્ય રુક્ષમમ્લં વિશેષતઃ)

તદ્વત્ પિષ્ઠાલુકં વિદ્યાત્ કન્દત્વાચ્ચ મુખપ્રિયમ્ ।

સાર્ષપમ્ સરવત્ર સરસોંકા, શાકમ્ શાક શાક, ત્રિદોષઘ્ન ત્રિદોષકરક, વદ્ધવિષ્મૂત્રમ્ મળમૂત્ર રોકનાર મલમૂત્રકા અવરોધક, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા

૧૨૧ અમ્લીકાયા — અમ્લીકાયા (ક ક ઙ)

૧૨૧½. નાત્યુણ્ણ — નાત્યુણ્ણ (ત)

જાતા હૈ, (તદ્વત્ તેવી રીતે હસી પ્રકાર, રક્તનાલસ્ય અંબાલીનુ શાક પટવાકા શાક, રુક્ષમ્ રુક્ષ રુક્ષ, વિશેષત તથા આસ કરીને તથા વિશેષ કર. અમ્લમ્ અમ્લ છે અમ્લ હૈ), તદ્વત્ તેના જેવુ હસીકે સમાન, પિષ્ઠાલુકમ્ પિષ્ઠાલુક પિષ્ઠાલુકા શાક, વિદ્યાત્ બાણુવુ જાને, કન્દત્વાત્ ચ અને તે કંદ હોવાથી કન્દ હોનેસે, મુખપ્રિયમ્ રુચિકર છે યહ જાનેમે પ્રિય હૈ ॥ ૧૨૨૩ ॥

122-122½. The vegetable of rape leaves causes tri-discordance and is suppressive of urine and feces; (similar are the properties of roselle which is in addition dry and acid). Similar too are the properties of common yam. But being a bulb it is palatable.

છત્રકજાતીના ગુણા —

સર્પચ્છન્નકવર્જ્યસ્તુ વદ્ધયોડન્યાશ્છત્રજાતયઃ ૧૨૩ શીતાઃ પીનસકર્જ્યશ્ચ મધુરા ગુર્વ્ય એવ ચ । ચતુર્થઃ શાકવર્ગોડયં પત્રકન્દફલાશ્રયઃ ॥ ૧૨૪ ॥

સર્પચ્છન્નકવર્જ્યઃ સર્પચ્છન્નક સિવાયની સર્પચ્છન્નકકો છોડ કર, અન્યા બીજા બેન્ય, વદ્ધય બહુત, છત્રજાતયઃ છત્રકની અતિઓનાં શાકો છત્રક જાતિકે શાક, તુ તો તો, શીતા શીત શીતલ, પીનસકર્જ્ય. ચ અને સળેખમ કરનાર ઓર પીનસરોગકે ઉત્પાદક, મધુરાઃ મધુર મધુર, ગુર્વ્ય ચ એવ અને ભારે છે એવં ગુરુ હૈ, અયમ્ આ યહ, પત્ર- પત્ર પત્ર, કન્દ- કન્દ કન્દ, ફલાશ્રયઃ તથા ફળસંબન્ધી ફલસંબન્ધી, ચતુર્થઃ ચોથો ચતુર્થ, શાકવર્ગઃ શાકવર્ગ સંપૂર્ણ થયો શાકવર્ગ સંપૂર્ણ હુઆ ॥ ૧૨૩-૧૨૪ ॥

123-124. The sarpa mushroom is forbidden. The other varieties of edible mushrooms are cooling, cause rhinitis, are sweet and heavy. Thus ends the fourth section on vegetables including leaves, bulbs and fruits.

अथ फलवर्गः—

मृद्वीकाया गुणा—

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।

वातपित्तमुदावर्तं स्वरमेदं मदात्ययम् ॥ १२५ ॥

तिक्तास्यतामास्यशोषं कासं चाशु व्यपोहति ।

मृद्वीका बृंहणी वृष्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥ १२६ ॥

अथ फलवर्गः। इत्यवर्गोऽने। आरम्भ ३२५ भां आवे
छे फलवर्गका आरम्भ किया जाता है, मृद्वीका द्रक्ष
मुनका, तृष्णा-तृषा तृष्णा, दाह- दाह दाह, ज्वर- ज्वर
ज्वर, श्वास- श्वास श्वास, रक्तपित्त- रक्तपित्त रक्तपित्त,
क्षत- क्षत उरःक्षत, क्षयान् क्षय क्षय, वातपित्तम्
वातपित्त वातपित्त, उदावर्तम् उदावर्त उदावर्त, स्वर-
मेदम् स्वरमेद स्वरमेद, मदात्ययम् मदात्यय मदात्यय,
तिक्तास्यताम् भुभभां ३३५११ मुखकी कटुता, आस्यशोषम्
भुभशोष मुखशोष, कासम् च अने उधरसने और
कासरोगको, आशु तत्त शीघ्र, व्यपोहति दूर करे छे नष्ट
करती है, बृंहणी मृणी ते भृ ६७ फिरे वह बृहण करनेवाली,
वृष्या वृष्य वृष्य, मधुरा मधुर मधुर, स्निग्धशीतला
च स्निग्ध अने शीतल छे स्निग्ध एवं शीतल है ॥ १२५-१२६ ॥

125-126. Now begins the section on fruits. The grapes quickly cure thirst, burning, fever, dyspnea, hemothermia, pectoral lesions, wasting disorders of vata and pitta, misperistalsis, cacophonja, chronic alcoholism, bitter taste in the mouth and cough. They are roborant, aphrodisiac, sweet, unctuous and cooling

खर्जूरस्य गुणाः—

मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।

क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥ १२७ ॥

खर्जूरम् भृ ७२ खजूर, मधुरम् मधुररसवाले।
मधुररस, बृंहणम् भृ ६७ बृंहणकारक, वृष्यम् वृष्य वृष्य,
गुरु गुरु गुरु, शीतलम् तथा शीतल छे तथा शीतवीर्य

है, तत् ते वह, क्षये क्षय क्षयमें, अभिघाते प्रहा-
लागता चोट लगने पर, दाहे च अने दाहभां और
दाहमें, वातपित्ते च तथा वात तेभज पित्तभां तथा
वात एवं पित्तमें, हितम् हितकर छे हितकर है ॥ १२७ ॥

127. The dates are sweet, roborant, aphrodisiac, heavy and cooling. They are beneficial in wasting, trauma, burning, and disorders of vata and pitta.

फल्लोः गुणाः, परुषकमधूकयो. गुणाः—

तर्पणं बृंहणं फल्लु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

परुषकं मधूकं च वातपित्ते च शस्यते ॥ १२८ ॥

फल्लु अं ७२ अंजीर, तर्पणम् तर्प ६७ तर्पणकारक,
बृंहणम् भृ ६७ बृंहण, गुरु गुरु गुरु, विष्टम्भि विष्ट ७१
विष्टमी, शीतलम् अने शीतल छे और शीतल है,
परुषकम् अने फल्लसां और फल्लसा, मधूकम् च तेभज
मधूकं तथा मधुवा, वातपित्ते च वातपित्तभां वातपित्तमें
शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १२८ ॥

128. Common fig is nourishing, roborant, heavy, delayed in digestion and cooling. The sweet falsah and mohwah are recommended in disorders of vata and pitta.

आम्रातकस्य गुणाः—

मधुरं बृंहणं बल्यमात्रातं तर्पणं गुरु ।

सस्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टम्भ्य जीर्यति ॥ १२९ ॥

आम्रातम् अं ७३ अवाहा, मधुरम् मधुर मधुर,
बृंहणम् भृ ६७ बृंहण, बल्यम् भृ ६६ बल्य, तर्पणम्
तर्प ६७ तर्पणकारक, गुरु गुरु गुरु, सस्नेहम् स्नेहयुक्त
स्निग्ध, श्लेष्मलम् ३३३२३ कफकारक, शीतम् शीतल
शीतल, वृष्यम् तथा वृष्य छे एवं वृष्य है, विष्टम्भ्य अने
विष्ट ७१ विष्टब्ध हो कर, जीर्यति पचे छे पचता
है ॥ १२९ ॥

129. The Indian hog plum is sweet, roborant, strengthening, nourishing,

heavy, slightly unctuous, increases kapha, is cooling, aphrodisiac and delayed in digestion.

पक्रतालशस्य-नारिकेलफलयोगुणा -

तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।

वृहणस्निग्धशीतानि वल्यानि मधुराणि च ॥१३०॥

सिद्धानि पाकेलां पके हुए, तालशस्यानि ताडिया ताड़फल, नारिकेलफलानि च तथा नारियेलनां इण और नारियेलके फल, वृहण- भृङ्गु वृहणकारक, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, शीतानि शीतल शीतल, वल्यानि भृङ्गु वलकारक, मधुराणि च अने मधुर छे एवं मधुर हैं ॥ १३० ॥

130. The ripe fruits of palmyra and cocoanut are roborant, unctuous, cooling, strengthening and sweet.

भव्यस्य गुणा -

मधुराम्लकषायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।

पित्तश्लेष्मकरं भव्यं ग्राहि वक्त्रविशोधनम् ॥१३१॥

भव्यम् उरभल कमरख, मधुर- मधुर मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, कषायम् च उषाय कषाय, विष्टम्भि विष्टम्भी विष्टम्भी, गुरु गुरु, शीतलम् शीतल शीतल, पित्तश्लेष्मकरम् पित्त अने उर उरनार पित्त- और कफकारक, ग्राहि ग्राही ग्राही, वक्त्रविशोधनम् अने भुज साइ उरनार छे और मुखशोधक है ॥ १३१ ॥

131. The showy dillenia fruit is sweet, acid, astringent in taste, delayed in digestion, heavy and cooling. It increases pitta and kapha and is astringent and a mouth-cleanser.

अम्लपरुषक-द्राक्षा-वदरारुक्-कर्कन्धु-लकुचाना गुणा -

अम्लं परुषकं द्राक्षा वदराण्यारुकाणि च ।

पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुनिकुचान्यपि ॥१३२॥

अम्लम् आटां खट्टे, परुषकम् द्राक्षां फालसे, द्राक्षा द्राक्ष द्राक्षा, वदराणि वदर वेर, आरुकाणि च आलु आलुखारे, कर्कन्धु अणुअणु झाडीके वेर, निकु- चानि अने नानु इणुस और बड़हल, अपि पणु भी, पित्त-श्लेष्म- पित्त अने उरने पित्त तथा कफके, प्रको- पीणि प्रकोप उरनार छे प्रकोपक हैं ॥ १३२ ॥

132. The sour falsah, grape, small jujube, the peach, wild jujube, and small jack are provocative of pitta and kapha.

आरुकस्य गुणा -

नात्युष्णं गुरु संपकं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।

वृहणं जीर्यति क्षिप्रं नातिदोषलमारुकम् ॥१३३॥

सपकम् पाकेलु पका हुआ, आरुकम् आलु आलु- बुखारा, नात्युष्णम् भृङ्गु उष्ण नथी अति उष्ण नही है, गुरु गुरु छे गुरु है, स्वादुप्रायम् मधुररसप्रधान छे मधुररसप्रधान है, मुखप्रियम् रुचिकर छे रुचिकर है, वृहणम् भृङ्गु छे वृहणकारक है, क्षिप्रम् अट जल्दी, जीर्यति पथी भय छे पचता है, नातिदोषलम् अने भृङ्गु दोष- वाणु नथी और बहुत दोषोंको नही करता ॥ १३३ ॥

133. Fully ripe peach is not very hot, it is heavy, sweetish, palatable, roborant, quickly digested and not very unwholesome.

पारावतस्य गुणा -

द्विविधं शीतमुष्णं च मधुरं चाम्लमेव च ।

गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥१३४॥

मधुरम् च मधुर मधुर, अम्लम् च एव अने अम्ल तथा अम्ल, द्विविधम् आ भे अतनु इन दो प्रकारका, पारावतम् अम्ल अम्ल, शीतम् अनुकमे

१३१ पित्तश्लेष्मकर-श्लेष्मपित्तहर (प)

,, श्लेष्मकर-श्लेष्महर (झ. ढ)

,, ग्राहि-रुच्य (प)

१३२. कर्कन्धुनिकुचान्यपि-कर्कन्धुलकुचानि च (च)

१३३ वृहण जीर्यति क्षिप्रम्-सर्ववृहण शीघ्रजरम् (ग. च)

१३४. पारावतम्-पालेवतम् (ग)

शीत कमश शीत, उष्णम् तथा उष्णं छे तथा उष्ण है, गुरु वण्णी तेने गुरु फिर उसे गुरु, अरुचि-अरुचि अरुचि, अत्यग्नि- तथा अतिशय ज्वरग्नितो एव अत्य-
ग्निका, नाशनम् नाश करनार नाशकारक, ज्ञेयम्
अणुजु जानें ॥ १३४ ॥

134. Of the two varieties of para-
vata fruits, one is sweet and cooling,
and the other is sour and hot. It must
be known to be heavy and curative of
anorexia and excess of digestive fire.

काश्मर्यफलस्य गुणा., तूदस्य गुणा —

भव्यादल्पान्तरगुण काश्मर्यफलमुच्यते ।
तथैवालपान्तरगुणं तूदमम्लं परुषकात् ॥ १३५ ॥

काश्मर्यफलम् शीतवण्णु ३७ गम्भारीका फल,
भव्यात् करवलयी कमरखसे, अल्पान्तरगुणम् थोडा
हीन गुणवाणु थोडा हीनगुण, उच्यते उहेवाय छे
कहा जाता है, तथा एव ते ज्वरग्नितो इसी प्रकार,
अम्लम् आदु खट्टा, तूदम् शेतुर शहतूत, परुषकात्
झलसांथी फालसेसे, अल्पान्तरगुणम् थोडा हीन गुण-
वाणु छे थोडा हीनगुण है ॥ १३५ ॥

135. The fruit of white teak is
said to be slightly differing in quality
from showy dillenia. Similarly, sour
mulberry differs in quality slightly
from falsah.

टङ्कस्य गुणा, कपित्थस्य गुणा —

कषायमधुरं टङ्कं वातलं गुरु शीतलम् ।
कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम् ॥ १३६ ॥

टङ्कम् नासपाती नासपाती, कषाय- कषाय कषाय,
मधुरम् मधुर मधुर, वातलम् वातवर्धक वातकारक,

१३६ कषायमधुर टङ्क-कषाय मधुर शुष्क (प)

,, कपित्थमाम कण्ठघ्न विषघ्न ग्राहि वातलम्-कपित्थविष-
कण्ठघ्नमाम संग्राहि वातलम् (ख. घ. ठ. त)

,, वातलम्-शीतलम् (क च घ प.)

गुरु गुरु गुरु, शीतलम् तथा शीतल छे एवं शीतल है,
जामम् डायु कच्चा, कपित्थम् डोः कैथ, कण्ठघ्नम्
स्वरनाशक स्वरनाशक, विषघ्नम् विषघ्न विषनाशक,
ग्राहि आली संग्राही, वातलम् अने वातवर्धक छे और
वातकारक है ॥ १३६ ॥

136. The pear fruit is astringent
and sweet in taste, increases vata, is
heavy and cooling. The raw wood-
apple is harmful to the voice, counter
acts poison, is astringent and increases
vata.

मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
परिपक्वं च दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥ १३७ ॥

परिपक्वम् च अने परिपक्व डोः और पका हुआ
कैथ, मधुर- मधुर मधुर, अम्ल-अम्ल अम्ल, कषायत्वात्
अने कषाय डोवाथी कषाय होनेसे, सौगन्ध्यात् च तथा
सुगन्धी डोवाथी एवं सुगन्धी होनेसे, रुचिप्रदम् रुचि
करनार रुचिकारक, दोषघ्नम् दोषघ्न दोषनाशक, विषघ्नम्
विषनाशक विषनाशक, ग्राहि आली संग्राही, गुरु अपि
अने गुरु छे और गुरु है ॥ १३७ ॥

137. The ripe fruit, being sweet,
sour, astringent and fragrant, is relish-
giving, curative of discordance, acts as
an antidote to poison and is astringent
and heavy.

वित्त्वस्य गुणा —

वित्त्वं तु दुर्जरं पक्वं दोषलं पूतिमारुतम् ।
स्निग्धोष्णतीक्ष्णं तद्वातलं दीपनं कफवातजित् ॥ १३८ ॥

१३७ परिपक्व च-तदेव पक्व (क घ छ)

,, ,, -तदेव सिद्ध (ज. त. द. घ)

,, च दोषघ्न-त्रिदोषघ्न (ग.)

,, गुर्वपि-दुर्जरम् (च)

१३८. पक्व-सिद्ध (घ.)

,, ,, -वृद्ध (प)

पक्कम् पाकेलुं पका हुआ, स्निग्धम् तु भीलु ते।
वेल तो, दुर्जरम् भुक्षेदीथी पये ओवु दुर्जर, दोपलम्
दोष करनार दोषकारक, पूतिमास्तम् तथा दुर्गन्धी वायु
करनार छे तथा दुर्गन्धी वायुका उत्पादक है, बालम्
तत् अने डायुं ते और कच्चा बिल्व, स्निग्धोष्ण-
स्निग्ध-उष्ण स्निग्ध-उष्ण, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, दीप-
नम् अग्निदीपक अग्निदीपक, कफवातजित् तथा डक्ष
तेभ्य वातने शतनार छे और कफ एव वायुको जीनने
वाला है ॥ १३८ ॥

138. The ripe bael fruit is difficult
of digestion, causative of humoral mor-
bidity and foul-flatus. The immature
bael-fruit is unctuous, hot, acute,
digestive-stimulant and curative of
kapha and vata.

आम्रस्य गुणा —

रक्तपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्धनम् ।

पक्वमात्रं जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ १३९ ॥

बालम् डायु अपूर्ण कच्चा, आम्रम् आंशु आम,
रक्तपित्तकरम् रक्तपित्त करनार छे रक्तपित्तकारक है,
आपूर्णम् गोष्ठदीवाणु गुठलीयुक्त आम, पित्तवर्धनम् पित्त-
वर्धक छे पित्तवर्धक है, पक्कम् अने पाके और पका हुआ,
अम्रम् आंशु आम, वायुम् वायुने वायुका, जयेत् शते
छे नाश करता है, मांस- तथा मांस तथा मांस, शुक्र-
वीर्यं शुक्र, बलप्रदम् अने बल देनेार छे और बलको
बढानेवाला है ॥ १३९ ॥

139. The baby mango causes hemo-
thermia but unripe mango increases
pitta; while the fully ripe mango sub-
dues vata and increases flesh, semen
and strength.

जम्बूफलस्य गुणाः —

कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥ १४० ॥

१३९. रक्तपित्तकर-वातपित्तकर (व. छ. ड.)

जाम्बवम् अंशु, जाम्बुन, कषायमधुरप्रायम् कषाय-
मधुररसनी प्रधानतावाणु मुख्यत कषायमधुररस, गुरु
गुरु, विष्टम्भि विष्टली विष्टभी, शीतलम् शीतल
शीतल, कफपित्तघ्नम् डक्ष तथा पित्तने। नाश करनार
कफपित्तनाशक, ग्राहि ग्राही संग्राही, परम् तथा परम्
और अतिशय, वातकरम् वात करनार छे वातकारक
है ॥ १४० ॥

140. The jambul fruit is generally
astringent and sweet in taste, heavy,
delayed in digestion and cooling. It
is curative of kapha and pitta, astring-
ent and greatly increases vata.

वदरस्य गुणा —

वदरं मधुरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।

तच्छुष्क कफवातघ्नं पित्ते न च विरुध्यते ॥ १४१ ॥

वदरम् ओर वर, मधुरम् मधुर मधुर, स्निग्धम्
स्निग्ध स्निग्ध, भेदनम् भेदक मेदक, वातपित्तजित् अने
वात तथा पित्तने शतनार छे और वातपित्तनाशक है,
शुष्कम् सूक्ष्म गयेल शुष्क, नत् ते ओर वही वर,
कफवातघ्नम् डक्षवातने। नाश करनार छे कफवातनाशक
है, पित्ते च अने पित्तभां और पित्तमें, न विरुध्यते
विरोध थतु नहीं विरुद्ध नहीं होता ॥ १४१ ॥

141. The small jujube is sweet,
unctuous, laxative and curative of
vata and pitta. The dried small juju-
be is curative of kapha and vata and
is not contra-indicated in pitta

सिञ्चितिकाया गुणा, गाङ्गेरुकी-करीर-विम्बी-तोदन-धन्वनान्
गुणा, संपक्वपनस-मोच-राजादनफलाना गुणाः —

कषायमधुरं शीत ग्राहि सिम्बि (ञ्चि) तिकाफलम् ।

गाङ्गेरुकी करीरं च विम्बी तोदनधन्वनम् ॥ १४२ ॥

मधुरं सकषायं च शीतं पित्तकफापहम् ।

संपक्वं पनसं मोचं राजादनफलानि च ॥ १४३ ॥

स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरुणि च ।

१४२ गाङ्गेरुकी-गाङ्गेरुकी (व. छ.)

सिम्बि(ब्बि)तिकाफलम् सक्षरं न सेव, कषायमधुरम्
 उपायमधुर कषायमधुर, शीतम् शीत शीत, ग्राहि अने
 आढी छे और संग्राही है, गङ्गेरुकी गङ्गेटीनु क्ष
 गंगेरुन, करीरम् डेरुं करीर, विम्बी च धीक्षोडी कंदरी,
 तोदनधन्वनम् तोदन तथा धामणु तोदन और धामनी,
 मधुरम् मधुर मधुर, सकषायम् उष्ण उपाय ईषत् कषाय,
 शीतम् शीत शीतल, पित्तकफापहम् च अने पित्त
 तथा उक्षे न नाश करनार छे और पित्तकफनाशक हैं,
 सपकम् सारी पेठे पाकेल पका हुआ, पनसम् क्षुभ
 कटफल, मोचम् डेयां केला राजादनफलानि च तथा
 शम्भु और खिरनी, स्वादूनि मधुर मधुर, सकषायणि
 उष्ण उपाय ईषत्कषाय, स्निग्ध- रिनग्ध स्निग्ध, शीत-
 शीत शीतल, गुरुणि च अने गुरु छे और गुरु हैं
 ॥ १४२-१४३ ॥

142-143½ The apple fruit is astringent, sweet in taste, cooling and astringent in action. The gingo fruit, caper, scarlet-fruited gourd, todan and fruits of common Indian linden are sweet, slightly astringent in taste, cooling and curative of pitta and kapha. The fully ripe Indian jack fruit, banana and fruits of Indian ape flower trees are sweet, slightly astringent, unctuous, cooling and heavy.

लवलीफलस्य गुणा. —

कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥१४४॥
 अवदंशक्षमं हृद्यं वातलं लवलीफलम् ।

लवलीफलम् डेरुक्षरेवडीनु क्षण हरफारेवडीका फल,
 कषायविशदत्वात् च उपाय तथा विशद होवाथी
 कषाय तथा विशद होनेसे, सौगन्ध्यात् च अने सुगन्धी
 होवाथी और सुगन्धी होनेसे, रुचिप्रदम् रुचि करनार
 रुचिकारक, अवदंशक्षमम् भावाथी पील पदार्थभां रुचि
 उत्पन्न करनार खानेसे दूसरे पदार्थमें रुचि उत्पन्न

करनेवाला, हृद्यम् हृद्य हृदयके लिए प्रिय, वातलम् अने
 वातजनक छे और वातकारक है ॥ १४४ ॥

144-144½. The star gooseberry fruit being astringent, limpid and fragrant, is appetiser, savoury, cordial and increases vata.

नीप-शताहक पीलु तृणशून्य-विककृत-प्राचीनामलकाना गुणा—
 नीपं शताहकं पीलु तृणशून्यं विककृतम् ॥१४५॥
 प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरहारि च ।

नीपम् उष्ण कटम्ब, शताहकम् सुवा सोया, पीलु
 पीलु पीलु, तृणशून्यम् डेवडो केवडा, विककृतम् वीक्षे
 कटाई. प्राचीनामलकम् च एव अने जलआमला और
 पनियाला, दोषघ्नम् दोषनाशक दोषनाशक, गरहारि च तथा
 विषहर छे एव विषहर हैं ॥ १४५ ॥

145 145½. Cadamba, dill, tooth brush tree, screw pine, thorny staff tree and Indian plum are indeed dispellers of discordance and curatives of the effects of poison.

इद्गुदीफलस्य गुणाः, तिन्दुकस्य गुणाः, आमलकस्य गुणाः—
 ऐङ्गुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥१४६॥
 तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायं मधुरं लघु ।
 विद्यादामलके सर्वान् रसाल्लवणवर्जितान् ॥१४७॥

१४५ शताहकम्—सर्गार्क (घ च छ ड ध.)

„ „ -शताक्षक (प.)

„ „ -शताम्रक (प)

„ तृणशून्य—तृणशूल (प.)

„ „ -तृणसूत (प.)

„ „ -तृणशल्य (प)

१४५½ गरहारि—गरवाति (ग)

१४६ ऐङ्गुदम्—इङ्गुदम् (ग)

१४७ अस्मादनन्तरम्—

१४४½ हृद्य—रुक्ष (क ख ग घ छ ज झ ञ ट ठ ड त)

„ „ -रुच्य (प)

स्वेदमेहकफोत्केदपित्तरोगविनाशनम् ।

इत्यधिक पाठ (ग.) पुस्तके ।

पेङ्गुदम् धुंगोणियां हिंगोटका फल, तिक्तमधुरम् तिक्तमधुर तिक्तमधुर, स्निग्ध-उष्णम् स्निग्ध-उष्ण स्निग्ध-उष्ण, कफवातजित् तथा उक्ष् अने वातने श्रुतनार छे तथा कफ एव वातको हरता है, तिन्दुकम् टीअरवे। तेंदु, कफपित्तघ्नम् उक्ष् अने पित्तने। नाश करनार कफपित्त-नाशक, कषायम् कषाय कषाय, मधुरम् मधुर मधुर, लघु अने लघु छे एवं लघु है, आमलके आमलकां आवलेमें, लवणवर्जितान् लवण रस सिवायना लवण रसको छोड कर, सर्वान् अधा सब, रसान् रसेने रसोंको, विज्ञान् अणुना जानना चाहिए ॥ १४६-१४७ ॥

146-147. The fruit of zachum oil plant is bitter-sweet in taste, unctuous, hot and curative of kapha and vata. The false mangosteen fruit is curative of kapha and pitta, astringent, sweet and light. The emblic myrobalan is regarded as possessing all the tastes except the salt.

विभीतकस्य गुणा —

रूक्षं स्वादु कषायाम्लं कफपित्तहरं परम् ।

रसास्त्रुज्जांसमेदोजान्दोषान् हन्ति विभीतकम् १४८

विभीतकम् अडेडु बहेडा, रूक्षम् रूक्ष रूप, स्वादु मधुर मधुर, कषाय- कषाय कषाय, अम्लम् अम्ल अम्ल, परम् अत्यत अतिशय, कफपित्तहरम् उक्ष् तथा पित्तने डरनार छे कफपित्तनाशक है, रस- अने रस और रस, अस्त्रु- रक्त रक्त, मांस- मांस मांस, मेदोजान् तथा मेदथी उत्पन्न थयेका तथा मेदोन्य, दोषान् दोषेने दोषोंको, हन्ति डेडु छे नष्ट करता है ॥ १४८ ॥

148. The beleric myrobalan is dry, sweet, astringent, acid and an excellent curative of kapha and pitta and dispells the disorders of body-fluid, blood, flesh and fat.

दाडिमस्य गुणा —

स्वरभेदकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम् ।

अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ॥१४९॥

१४९. स्वरभेद-स्वरभेद (घ च, छ द)

स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ।
रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत् पित्तानिलकोपनम् १५०
मधुरं पित्तनुत्तेषां पूर्वं दाडिममुत्तमम् ।

दाडिमम् दाडिम अनार, स्वरभेद- स्वरभेद स्वरभंग, कफोत्क्लेद उक्ष्नु उर्ध्वगमन कफका उत्क्लेद, पित्तरोग- अने पित्तरोगने। और पित्तरोगोंको, विज्ञानम् नाश कर- नार छे दूर करता है, अम्लम् अम्ल अम्ल, कषायमधुरम् तथा कषायमधुर दाडिम तथा कषायमधुर अनार, वातघ्नम् वातनाशक वातनाशक, ग्राहि ग्राही संप्राही, दीपनम् तथा दीपन छे एवं अग्निदीपक है, स्निग्धोष्णम् स्निग्ध तथा उष्ण दाडिम स्निग्ध तथा उष्ण अनार, हृद्यम् हृद्यने प्रिय दागे येवुं हृदयके लिए प्रिय, कफपित्त- अविरोधि च तथा उक्ष् अने पित्तथी विरुद्ध नहि येवु छे और कफपित्तका विरोधी नहीं है, यत् तु जे जो, रूक्ष अम्लम् रूक्ष अने अम्ल रूक्ष और अम्ल, दाडिमम् दाडिम छे अनार है, तत् ते वह, पित्त-अनिल-कोपनम् पित्त अने वायुने डोपावनार छे पित्त और वायुको कुपित करता है, तेषाम् तेषां इनमें, मधुरम् मधुर दाडिम मधुर अनार, पित्तनुत् पित्तनाशक छे पित्तनाशक है, पूर्वम् आथी, प्रथम उडेडुं इस लिए प्रथम कहा हुआ, दाडिमम् दाडिम, अनार, उत्तमम् उत्तम छे श्रेष्ठ है ॥ १४९-१५० ॥

149-150. The pomegranate is curative of cacophonia, hyper-secretion of mucus and disorders of pitta. It is sweet, astringent and acid in taste, is curative of vata, astringent, digestive-stimulant, unctuous, hot, cordial and not antagonistic to kapha and pitta. The pomegranate which is dry and acid is provocative of pitta and vata. The sweet one is curative of pitta. So the best pomegranate is the first described.

१५०. कफपित्ताविरोधि च-कफपित्तविरोधि च (प.)

१५०. पूर्व दाडिमम्-तद्धि दाडिमम् (क. घ.)

વૃક્ષામ્લસ્ય ગુણા , અમ્લિકાફલસ્ય ગુણા, અમ્લવેતસફલ-
સ્ય ગુણા—

વૃક્ષામ્લં ગ્રાહિ રુક્ષોષ્ણં વાતશ્લેષ્મણિ શસ્યતે ૧૫૧
અમ્લિકાયાઃ ફલં પક્કં નસ્માદલ્પાન્તરં ગુણૈઃ ।
ગુણૈસ્તૈરેવ સંયુક્તં ભેદનં ત્વમ્લવેતસમ્ ॥૧૫૨॥

વૃક્ષામ્લમ્ કોકમ, ગ્રાહિ ગ્રાહી ગ્રાહી, રુક્ષ-ઉષ્ણમ્
રુક્ષ તથા ઉષ્ણ છે રુક્ષ તથા ઉષ્ણ છે, વાતશ્લેષ્મણિ અને
વાત તથા કફમાં વાત તથા કફમાં, પ્રશસ્યતે
પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત છે, અમ્લિકાયા આમલીનો, રૂમલોના,
પક્કમ્ પાકેલો પક્ક, ફલમ્ કાતરો ફલ, તસ્માદ તેનાથી
ઉસસે, ગુણૈ ગુણમાં ગુણોમાં, અલ્પાન્તરમ્ થોડોડો હીન છે
કુછ હીન છે, અમ્લવેતસમ્ અમ્લવેતસ અમ્લવેતસ, વુ
તો તો, તૈઃ એવ તે જ અમ્લી, ગુણૈ. ગુણોથી ગુણોમાં,
સંયુક્તમ્ યુક્ત છે યુક્ત છે, ભેદનમ્ અને ભેદન છે ઓર
ભેદક છે ॥ ૧૫૧-૧૫૨ ॥

152-152. The kokum butter fruit
is astringent, dry and hot and is good
for vata and kapha disorders. The
ripe tamarind fruit is slightly different
in qualities The amlavetas also posse-
sses the same qualities and is laxative.

માતુલુકસ્ય ગુણા —

શૂલેઽરુચૌ વિવન્ધે ચ મન્દેઽગ્નૌ મદ્યવિપ્લવે ।
હિકાશ્વાસે ચ કાસે ચ વમ્યાં વર્ચોગદેષુ ચ ॥૧૫૩॥
વાતશ્લેષ્મસમુત્થેષુ સર્વેષ્વેવોપદિશ્યતે ।
કેસરં માતુલુકસ્ય લઘુ શેષમતોઽન્યથા ॥૧૫૪॥

માતુલુકસ્ય ચક્રોતરાનુ ચક્રોતરૈકા, કેસરમ્ કેસર
કેસર, શૂલે શૂલ શૂલ, અરુચૌ અરુચિ અરુચિ, વિવન્ધે

૧૫૨ પક્વ-શુષ્ક (પ)

૧૫૩ મદ્યવિપ્લવે-મદ્યવિક્ષે (પ)

૧૫૪ સર્વેષ્વેવોપદિશ્યતે-સર્વેષ્વેતેષુ દિશ્યતે (વ. ઢ)

,, કેસર-કેસર (ક)

,, અસ્માદનન્તરમ્—

ગુર્વી ત્વગસ્ય કટુકા માતુલસ્ય ચ નાગ્નિની ।

इत्यधिकः पाठः (क. घ. छ.) पुस्तकेषु ।

વિવન્ધ-ધ વિવન્ધ, મન્દે અગ્નૌ મન્દ અગ્નિ મન્દ અગ્નિ,
મદ્યવિપ્લવે ચ મદ્યવિપ્લવે મદ્યવિપ્લવ, હિકા-શ્વાસે ચ હેડી
શ્વાસ હિકાશ્વાસ, કાસે ચ ઉધરસ કાસ, વમ્યામ્
ઉલટી વમિ, વર્ચોગદેષુ મળરોગો મલકે રોગો, વાત-
તથા વાત તથા વાત, શ્લેષ્મ- તેમજ કફથી એવં કફસે,
સમુત્થેષુ થયેલા ઉત્પન્ન, સર્વેષુ ચ એવ સર્વે રોગોમાં
સર્વ વિકારોમાં, ઉપદિશ્યતે આપવાનું કહેવામાં આવે છે
દેનેકે લેખે કહા જાતા છે, લઘુ તે લઘુ છે વહ લઘુ
છે, શેષમ્ કેસર સિવાયનો બાકીનો ભાગ કેસરનો
છોડ કર શેષ ભાગ, અત એથી ઇસસે, અન્યથા
વિપરીત અર્થાત્ ભારે છે વિપરીત અર્થાત્ ગુરુ છે
॥ ૧૫૩-૧૫૪ ॥

153-154. The filament of the pom-
mello flower is indicated in intesti-
nal colic, anorexia, constipation, weak
digestive fire, chronic alcoholism,
hiccup, dyspnea, cough, vomiting,
disorders of stools and in all diseases
born of vata and kapha. The filament
fruit of the pommello is light but the
rest of the parts are heavy.

કર્ચૂરસ્ય ગુણા.—

રોચનો દીપનો દ્યઃ સુગન્ધિસ્ત્વગ્નિવર્જિતઃ ।

કર્ચૂરઃ કફવાતઘ્નઃ શ્વાસહિકાર્શસાં હિતઃ ॥૧૫૫॥

ત્વગ્નિવર્જિત ઝાલ વગરનો છિલકારહિત, કર્ચૂર
કચૂરો કર્ચૂર, રોચન રુચિકર રોચક, દીપન અગ્નિ-
દીપક અગ્નિદીપક, દ્યઃ હેઠ હેઠ, સુગન્ધિઃ સુગન્ધી
સુગન્ધી, કફવાતઘ્નઃ કફ અને વાતનો નાશકરનાર કફ-
વાતનાગક, શ્વાસ- તથા શ્વાસ તથા શ્વામ, હિકા- હેડી
હિકા, અર્શસામ્ અને અર્શરોગવાળાઓને ઓર અર્શ-
રોગિયોંકે લેખે, હિત હિતકર છે હિતકારક છે ॥ ૧૫૫ ॥

155. The long zedoary fruit with-
out the rind is palatable, digestive-
stimulant, cordial, fragrant and is
curative of kapha and vata, and bene-
ficial in dyspnea, hiccup and piles.

नागरङ्गफलस्य गुणा —

मधुरं किञ्चिदम्लं च हृद्यं भक्तप्ररोचनम् ।
दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुरु ॥ १५६ ॥

नागरङ्गफलम् नारंगी नारंगी, मधुरम् मधुर मधुर, किञ्चित् कड़ि थोड़ी, अम्लम् अम्ल अम्ल, हृद्यम् हृद्य हृद्य, भक्तप्ररोचनम् आवाभा रुचि करना भोजनमें रुचि-कर, दुर्जरम् मुश्किलीली पथे ओवी दुर्जर, वातशमनम् वातशामक, गुरु च अने गुरु छे और गुरु है ॥ १५६ ॥

156. The common orange fruit is sweet, slightly sour, cordial, promotive of the relish for food, difficult to digest, curative of vata and heavy.

वातामाभिषुकाक्षोट-मुकूल-निकोचोरुमाना गुणा, प्रियाल-स्य गुणा —

वातामाभिषुकाक्षोटमुकूलनिकोचकाः ।

गुरुष्णस्निग्धमधुराः सौरुमाना बलप्रदाः ॥ १५७ ॥

वातघ्ना वृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ।

प्रियालमेषां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ॥ १५८ ॥

सौरुमाना. भीरभाषु सहित खुर्मांनी सहित, वाताम-अम्लम् बादाम, अभिषुक-अभिषुक अभिषुक, अक्षोट-अभरोट अखरोट, मुकूलक-चिलगोजा, निकोचकाः पिस्ता पिस्ता, गुरु-गुरु गुरु, उष्ण-उष्ण उष्ण, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, मधुरा मधुर मधुर, बलप्रदा. बलप्रद बलप्रद, वातघ्नाः वातनाशक वात-नाशक, वृंहणा वृंहण वृंहण, वृष्या वृष्य वृष्य, कफ-पित्त-अभिवर्धना. तेमज कड़ तथा पित्त वधारनारां छे

१५६ मधुर किञ्चिदम्लं च हृद्यं भक्तप्ररोचनम्-सृगन्धि मधुर
साम्बल विशद भक्तरोचनम् (च द)

नागरङ्गफल-नारङ्गस्य फलम् (ग प)

मधुर गुरु-गुग्गुलि मधुर साम्बल विशद भक्तरोचनम् ।

गुरु वातप्रशमनं विद्यान्नारिङ्ग फलम् ॥ (घ ङ)

१५७ मुकूलक-मकूलक (घ ज ड)

बलप्रदा-बलापहा. (प.)

१५८ प्रियाल-पियाल (घ.)

एव कफपित्तवर्धक है, प्रियालम् थारोणीने प्रियालमें, औष्ण्यम् उष्णताको, विना सिवाय छोड़ कर, गुणैः गुणोंमें शेष गुणोंमें, एषाम् ओषोना इनके, सदृशम् ओषो समान, विद्यात् अविद्या जाने चाहिये ॥ १५७-१५८ ॥

157.-158. The almond, abhishuka, walnut, edible pine, lakoocha and urumana, are heavy, hot, unctuous, sweet, strengthening, curative of vata, roborant, aphrodisiac and increase kapha and pitta Buchanan's mango should be considered similar in action to the above except in the quality of being hot.

श्लेष्मातकस्य गुणा, अङ्कोटस्य गुणा —

श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।

श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्कोटफलमग्निजित् ॥ १५९ ॥

श्लेष्मातकफलम् गुंठानु इल लघुडेका फल, श्लेष्मलम् कड़कड़ कफकारक, मधुरम् मधुर मधुर, शीतम् शीत शीतल, गुरु अने गुरु छे और गुरु है, अङ्कोटफलम् अङ्कोटानु इल अंकोलका फल, श्लेष्मलम् कड़कड़ कफ-कारक, गुरु गुरु गुरु विष्टम्भि विष्टली विष्टसी, अग्निजित् च अने अग्निने मद् करना छे और अग्नि-नाशक है ॥ १५९ ॥

159. The Assyrian plum increases kapha, is sweet, cooling and heavy. The alangy increases kapha, is heavy, delayed in the intestines, and curative of excessive heat.

शमीफलस्य गुणा, करञ्जफलस्य गुणाः —

गुरुष्णं मधुरं रुक्षं केशघ्नं च शमीफलम् ।

विष्टम्भयति कारजं वातश्लेष्माविरोधि च ॥ १६० ॥

१५० शीत-रुक्ष (ख.)

श्लेष्मातकफलं-श्लेष्मान्तकफल (प)

विष्टम्भि चाङ्कोटफलम्-विष्टसि चाङ्कोटफलम्-ककोत्य-

फलम् (प.)

१६०. रुक्ष-शीत (झ.)

શમીફલમ્ ખીજડીની શીંગ શમીકી ફલી, ગુરુ-
ઉષ્ણમ્ ગુરુ-ઉષ્ણ ગુરુ-ઉષ્ણ, મધુરમ્ મધુર મધુર, રુક્ષમ્
રુક્ષ, કેશવમ્ ચ અને કેશનાશક છે और કેશ-
નાશક है, कारजम् કરજનું ફલ કરજકા ફલ, વિષ્ટમ્બયતિ
વિષ્ટમ્બ-કરે છે વિષ્ટમ્બ કરતા है, वात-आने वात और
वायु, श्लेष्म-तथा कृथी तथा कफका, अविरোধि च
વિરુદ્ધ નથી વિરોધી નહીં है ॥ ૧૬૦ ॥

160. The samee fruit is heavy, hot,
sweet, dry and depilatory, and the fruit
of Indian beech is detained in intes-
tines and is not antagonistic to vata
and kapha.

આમ્રાતક-દન્તશઠ-કરમદૈરાવતકાના ગુણા. —

આમ્રાતકં દન્તશઠમ્મલં સકરમર્દકમ્ ।

રક્તપિત્તકરં વિદ્યાદૈરાવતકમેવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

આમ્રાતકમ્ અખાડે અવાડા, સકરમર્દકમ્ કરમદં
કરૈશદા સહિત, વસ્ત્રશઠમ્ મોટાં લીધુ જમ્બીરી નિમ્બુ,
દૈરાવતકમ્ એવ ચ તથા નારંગીને और नारंगीको, अम्लम्
અમ્લ અમ્લ, રક્તપિત્તકરમ્ તથા રક્તપિત્ત કરનાર और
રક્તપિત્ત કરનેવાલે, વિદ્યાત્ બાણુવાં જાનના चाहिए ॥ ૧૬૧ ॥

161. The Indian hog plum, lemon,
Bengal currant and common orange
are acid and cause hemothermia.

વાર્તાકફલસ્ય ગુણા, પર્યટકીફલસ્ય ગુણા. —

વાતઘ્નં દીપનં ચૈવ વાર્તાકં કટુ તિક્તકમ્ ।

વાતલં કફપિત્તઘ્નં વિદ્યાત્ પર્યટકીફલમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

વાર્તાકમ્ રીંગળા બેંગળ, વાતઘ્નમ્ વાતકરે વાત-
નાશક, દીપનમ્ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, કટુ-કટુ કટુ,
તિક્તકમ્ એવ ચ અને તિક્ત છે એવ તિક્ત है, पर्यटकीफलम्
તથા પોપટી તથા તિપરિચા, વાતલમ્ વાતજનક વાતકારક,
કફપિત્તઘ્નમ્ તેમજ કફપિત્તનો નાશ કરનાર છે एवं
કફપિત્તનાશક है, विद्यात् अभ्म बाणुवु ऐसा जानना
चाहिए ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૧, રક્તપિત્તકર-રક્તપિત્તકર (ઠ ત)

,, દૈરાવતકમેવ ચ-દૈરાવતકમેવ ચ (પ.)

162. The brinjal is curative of vata,
digestive stimulant, pungent and bit-
ter. The physalis berry fruit should
be considered as promotive of vata
and curative of kapha and pitta.

આક્ષિકીફલસ્ય ગુણાઃ, અશ્વત્યોદુસ્વરપ્લક્ષન્યગ્રોધકલાના ગુણા -
પિત્તશ્લેષ્મઘ્નમ્મલં ચ વાતલં ચાક્ષિકીફલમ્ ।

મધુરાણ્યમ્લપાકીની પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ ॥ ૧૬૩ ॥

અશ્વત્યોદુસ્વરપ્લક્ષન્યગ્રોધાનાં ફલાની ચ ।

કપાયમધુરામ્લાની વાતલાની ગુરુણિ ચ ॥ ૧૬૪ ॥

આક્ષિકીફલમ્ આક્ષિકીનું ફલ આક્ષિકીફલ, પિત્ત-
શ્લેષ્મઘ્નમ્ પિત્તકરને નાશ કરનાર પિત્તકફનાશક,
અમ્લમ્ ચ અમ્લ અમ્લ, વાતલમ્ ચ અને વાતજનક
છે और वातजनक है, अश्वत्थ- पीपणो पीपल, उदुस्वर-
ઉદુસ્વર ગૂલર, પ્લક્ષ- પીપળ પિલ્લખન, ન્યગ્રોધાનામ્
અને વડનાં और वरगदके, फलानि च કળા ફલ, મધુ-
રાણિ મધુર મધુર અમ્લ પાકીની અમ્લ વિપાકવાળાં
અમ્લ વિપાકવાળે, પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ અને પિત્ત તથા
કફને કરનાર और पित्तकफहर, कपाय- कपाय कपाय,
मधुर- मधुर मधुर, अम्लानि अम्ल अम्ल, वातलानि
વાતજનક વાતજનક, गुरुणि च તથા ગુરુ છે એવ ગુરુ
हैं ॥ ૧૬૩-૧૬૪ ॥

163 164. The akshiki fruit is cu-
rative of pitta and kapha, sour in
taste and increases vata. The fruits
of the holy fig, gular fig, yellow barked
fig and banyan are sweet, sour in
post-digestion, curative of pitta and
kapha, astringent, sweet and sour in
taste, promotive of vata and heavy.

૧૬૩. ચાક્ષિકીફલમ્-ચાક્ષિકીફલમ્ (પ)

,, મધુરાણ્યમ્લપાકીની પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ-મધુરાણ્યનુપાકીની
વાતપિત્તહરાણિ ચ (ગ ધ. જ.)

,, અમ્લપાકીની-અનુપાકીની (ઘ ઠ)

,, —અવિપાકીની (ડ)

,, પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ-વાતપિત્તહરાણિ (ક. ઢ ત)

,, પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ-વાતપિત્તોત્તરાણિ ચ (પ.)

भल्लातकस्य गुणा. —

भल्लातकास्थ्यग्निस्तम्भं तन्मांसं स्वादु शीतलम् ।
पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥१६५॥

भल्लातकास्थि खिलाम्ना भिलावा, अग्निसमम् अग्नि-
समान अग्निके समान है, तन्मांसम् तेनो गरुड इसकी
मज्जा, स्वादु मधुर मधुर, शीतलम् तथा शीतल छे तथा
शीतल है, प्रायोपयोगिकः धातु उपयोगिभा आवेत्ता
बहुत उपयोगमें आनेवाला, अयम् आ यह, पञ्चमः
पाच्यो पाचवाँ, फलवर्ग इक्षुवर्ग फलवर्ग, उक्त उक्तो
छे कहा है ॥ १६५ ॥

165. The marking nut is caustic like fire but the pulp of the fruit is sweet and cooling. Thus is described the fifth section about fruits generally in use.

अथ हरितवर्गः —

आर्द्रकस्य गुणाः —

रोचनं दीपनं वृष्यमार्द्रकं विश्वमेषजम् ।
वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥ १६६ ॥

अथ हरितवर्गः हरितवर्गने आरुड करवाभां
आवे छे हरितवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, आर्द्रकम्
लीली हरी, विश्वमेषजम् सूठ (आहु) सोंठ (अदरक),
रोचनम् रुचिकर रुचिकारक, दीपनम् अग्निदीपक दीपक,
वृष्यम् अने वृष्य छे और वृष्य है, वात- वात वात,
श्लेष्म- तथा उक्ष्मा तथा कफके, विबन्धेषु विबन्धभां
विबन्धमें, तस्य तेना उसके, रसः रसने रसका, उपदिश्यते
प्रयोग करवानु उहेवाभां आवे छे प्रयोग करनेके लिए
कहा जाता है ॥ १६६ ॥

166. Now begins the section on greens. The green ginger is appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac and its juice is prescribed in cases of obstruction due to vata and kapha.

१६५. तन्मांस-त्वड्मांस (ख ग. ज.)

जम्बीरस्य गुणा —

रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुखशोधनः ।
जम्बीरः कफवातघ्नः क्रिमिघ्नो भक्तपाचनः ॥ १६७ ॥

जम्बीर. ७४७१२ जम्बीर, रोचन रुचिकर रुचिकारक,
दीपन अग्निदीपक अग्निदीपक, तीक्ष्णः तीक्ष्ण तीक्ष्ण,
सुगन्धि सुगन्धी सुगन्धी, मुखशोधनः मुख साध कर-
नार मुखशुद्धिकर, कफवातघ्नः उक्ष्मातने नाश करनार
कफवातनाशक, क्रिमिघ्नः क्रिमिनाशक क्रमिहर, भक्तपाचन-
अने भाधेलु पचावनार छे और भोजनको पचानेवाला
है ॥ १६७ ॥

167. The jambira is appetiser, digestive-stimulant, acute, fragrant, mouth-cleanser, curative of kapha and vata, vermicide and helps the digestion of food.

मूलकस्य गुणा. —

वालं दोषहरं, वृद्धं त्रिदोषं, मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं, विशुष्कं तु मूलकं कफवातजित् ॥ १६८ ॥

बालम् डाल्यो कच्ची, मूलकम् भूणो मूली, दोषहरम्
त्रिदोषहर छे त्रिदोषघ्न है, वृद्धम् पाडी गयेलो भूणो पकी
हुई मूली, त्रिदोषम् त्रिदोष करनार छे त्रिदोषकारक है,
स्निग्धसिद्धम् स्नेहभां सिद्ध उरेल भूणो स्नेहसे सिद्ध की
हुई मूली, मारुतापहम् वायुनाशक छे वायुनाशक है,
विशुष्कम् तु अने सूडो भूणो तो तथा सूखी मूली,
कफवातजित् उक्ष्मातने उतनार छे कफवातनाशक
है ॥ १६८ ॥

168. The garden radish when tender allays humoral discordance,

१६७ मुखशोधन-मुखशोधनः (ग. घ. च. छ. प)

” ” —मुखरोचन (प)

” क्रिमिघ्नो-क्रिमिहा (ग. च. घ.)

” भक्तपाचन-भुक्तपाचन (क. ख. छ. ज.)

१६८. स्निग्धसिद्ध-स्निग्धसिद्ध (ग.)

” ” —स्निग्धस्निग्ध (द.)

” विशुष्कम्-विशुद्धम् (ग.)

when overgrown, causes tri-humoral discordance, when prepared with unctuous substances cures vata and when dried cures kapha and vata.

सुरसस्य गुणा —

हिकाकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।

पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा ॥१६९॥

सुरस तुलसी, तुलसी, हिका- डेडी, हिका, कास- उधरस कास, विष- विष विर, श्वास- श्वास श्वास, पार्श्वशूल अने पार्श्वशूल शूलने, पार्श्वशूलकी, विनाशन नाश' करनार नाशक पित्तकृत् पित्त करनार पित्तकारक, कफवातघ्न. तथा डक्ष तेजस वायु मृदाउनार छे तथा कफवातनागक है, पूतिगन्धहा अने दुर्गन्ध मृदाउनार छे और दुर्गन्धतो नष्ट करती है ॥ १६९ ॥

169 The holy basil is curative of hiccup, cough, poison, dyspnea and plurodynea, promotive of pitta and curative of kapha and vata, and eliminative of feter

यवान्यर्जक-शिग्रुशालेय-मृष्टकाना गुणा —

यवानी चार्जकश्चैव शिग्रुशालेयमृष्टकम् ।

हृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्क्लेशयन्ति च ॥१७०॥

यवानी अजमेला अजवायन, अर्जक रान्तुलसी, दवना, शिग्रु- सरग्वेला सहजन, शालेय- वरियाणी सौंफ, मृष्टकम् च एव अने राई और राई, हृद्यानि हृदयने हितकारी हृदयके लिए हितकर, आस्वादनीयानि तथा स्वाद उत्पन्न करनार छे भोजनमें स्वाद उत्पन्न करनेवाले हैं, पित्तम् अने पित्तने और पित्तको, उत्क्लेशयन्ति च वधारे छे बढ़ाते हैं ॥ १७० ॥

१६९ पूतिगन्धहा-पूतिगन्धजित् (च)

„ गन्धहा-गन्धनुत् (ग)

१७० यवानी-यमानी (ख द)

„ पित्तमुत्क्लेशयन्ति च-पित्तमुत्क्लेशयन्ति च (प.)

170. Bishop's weed, shrubby basil, drumstick, fennel and black mustard are cordial, palatable and agitate the pitta.

गण्डीर-जलपिप्पली-तुम्बुरु-शृङ्गवेरिकाणां गुणा —

गण्डीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बरुः शृङ्गवेरिका ।

तीक्ष्णोष्णकटुरुक्षणि कफवातहराणि च ॥१७१॥

गण्डीर गण्डीर गण्डीर, जलपिप्पल्यः रतवेदियो जलपिप्पली, तुम्बरु. तेजस तेजस, शृङ्गवेरिका आदुना भोगरा आर्द्रकनी वाल, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्ण- उष्ण उष्ण, कटु- कटु कटु, रुक्षणि रुक्ष रुक्ष, कफवातहराणि च अने डक्ष तथा वात करनार छे और कफवातनागक है ॥ १७१ ॥

171 The gandira, the fog fruit, Indian toothache and sprouts of ginger are acute, hot, pungent, dry and curative of kapha and vata.

भूस्तृणस्य गुणा, खराह्या गुणा.—

पुंस्त्वघ्नः कटुरुक्षोष्णो भूस्तृणो वक्त्रशोधनः ।

खराह्या कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥ १७२ ॥

भूस्तृण रोहिष धास रुषावास, पुंस्त्वघ्न पुरुषातनने उष्णनार पुंस्त्वनागक, कटु- कटु कटु, रुक्ष- रुक्ष रुक्ष, उष्ण उष्ण उष्ण, वक्त्रशोधन. अने भुभ साक्ष करनार छे और मुखका शोधक है, खराह्या ओडी अजमेला अजमेला, कफवातघ्नी डक्षनातने नाश करनार कफवातनागक, वस्तिरोगरुजा अने वस्तिना रोगने तथा पीडाने वस्तिरोग तथा वेदनाका, अपहा नष्ट करनार छे नाशक है ॥ १७२ ॥

172. The ginger grass is aphrodisiac, pungent, dry, hot, and mouth-

१७१ गण्डीरो-कण्डीरो (प)

„ तुम्बरु-तुम्बुरु (च)

„ शृङ्गवेरिका-शुगवेरिका (ज)

१७२ वक्त्रशोधन-रक्तशोधन (प.)

„ खराह्या-खराह्या (घ ज ट द)

cleanser; and celery seeds are curative of kapha and vata and of painful urinary disorders.

धान्यकाजमन्धासुमुखानां गुणाः—

धान्यकं चाजगन्धा च सुमुखश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्रेशयन्ति च ॥१७३॥

धान्यकम् च धाणु धनिया, अजगन्धा च भाङ्गी
इकु, सुमुख च अने सुभुष (तुलसीने) ओड लेद)
और सुमुख (तुलसीविशेष), इति रोचना ओ रुचिकर
छे ये रुचिकारक हैं, सुगन्धाः सुगन्धी आपना छे
सुगन्धी देनेवाले है, नातिकटुका अहु डटु नथी अति
कटु नही हैं, दोषान् तथा दोषोने और दोषोंको, उत्क्रे-
शयन्ति च वधारे छे वढाते ॥ १७३ ॥

173. Coriander, wild carrot and sumukha are appetisers, fragrant, not very pungent and rouse the morbid humors.

गृजनस्य गुणा —

ग्राही गृजनकस्तीक्ष्णो वातश्लेष्मार्शसां हितः ।
स्वेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत्तमपित्तिनाम् ॥१७४॥

गृजनक गृजर गाजर, ग्राही ग्राही सग्राही,
तीक्ष्ण तीक्ष्ण तीक्ष्ण, वातश्लेष्मार्शसाम् तथा वात, कफ
अने अर्श रोगवाणाने तथा वात, कफ और अर्शके
रोगियोंके लिए, हित हितकर छे हितकर है, अपित्तिनाम्
पित्तरोग वगरना भाणुसोना हीनपित्तवालोंके, स्वेदने
स्वेदनमां स्वेदनमें, अभ्यवहारे च अने सोजनमां
और भोजनमें, तम् योजयेत् तेनी योजना डरवी
ओडओ उसको प्रयुक्त करना चाहिए ॥ १७४ ॥

174. The turnip is astringent, acute and beneficial in vata and kapha disorders and in piles. This should be used in sudation therapy and as

१७३ सुमुखश्चेति—सुमुखाश्चेति (क)

१७४. स्वेदनेऽभ्यवहारे—स्वेदनेऽभ्यवहार्ये (घ.)

an article of diet by those who are not suffering from pitta discordance.

पलाण्डोर्गुणा —

श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तनुत् ।
आहारयोगी बल्यश्च गुरुर्बृष्योऽथ रोचनः ॥१७५॥

पलाण्डु दुग्धी प्याज, श्लेष्मलः डडडरड छे
कफकारक है, मारुतघ्न च वायुनाशक छे वायुनाशक है,
पित्तनुत् च अने पित्तहर और पित्तनाशक, न नथी
नही है, आहारयोगी वधी ते आहारमां उपयोगी
थनार फिर वह आहारमें उपयोगी होनेवाला, बल्यः च
अलप्रद बलप्रद, गुरु गुरु गुरु, बृष्यः वृष्य वृष्य, अथ
अने और, रोचन रुचि वधारनार छे रुचिकारक है
॥ १७५ ॥

175. The onion is promotive of kapha, curative of vata but not of pitta, it is a good adjuvant for food and is strengthening, heavy, aphrodisiac and appetising.

लशुनस्य गुणा —

क्रिमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥१७६॥

लशुन लसणु लहसन, क्रिमिकुष्ठकिलासघ्न क्रिमि,
कुष्ठ तथा किलासना नाश डरनार छे क्रिमि, कुष्ठ और
किलासका नाशक है, वातघ्न वातहर छे वातहर है,
गुल्मनाशन गुल्म भगडनार छे गुल्मनाशक है, 'स्निग्ध' च
तथा स्निग्ध तथा स्निग्ध, उष्ण च उष्ण उष्ण, वृष्य
वृष्य वृष्य, कटुको डटु कटु, गुरु च अने गुरु छे
और गुरु है ॥ १७६ ॥

176. The garlic is curative of worms, dermatosis, leprosy, vata-disorders and gulma. It is unctuous, hot, aphrodisiac, pungent and heavy

१७५. पित्तनुत्—पित्तनुत् (च ढ थ)

१७६ गुरु—रस (द)

શુષ્કાણિ કફવાતઘ્નાન્યેતાન્યેષાં ફલાનિ ચ ।

હરિતાનામયં ચૈષ ષષ્ઠો વર્ગઃ સમાપ્યતે ॥૧૭૭॥

શુષ્કાણિ સૂકાઈ ગયેલ સૂકે હુએ, ફતાનિ આ દ્રવ્યો એ દ્રવ્ય, ઘષામ્ અને એનાં ઔર इनके, ફલાનિ ચ ફળો ફલ, કફવાતઘ્નાનિ કફ-વાતનો નાશ કરનારાં છે કફવાતનાશક હૈં, અયમ્ ઇષ આ પ્રમાણે આ ઇસ પ્રકારસે યહ, હરિતાનામ્ હરિત દ્રવ્યોનો હરિત દ્રવ્યોંકા, ષષ્ઠઃ છઠ્ઠો હટ્ઠા, વર્ગ. ચ વર્ગ વર્ગ, સમાપ્યતે સંપૂર્ણ કરવામાં આવે છે સંપૂર્ણ ક્રિયા જાતા હૈ ॥ ૧૭૭ ॥

177 These in their dried condition and their fruits are curative of kapha and vata. Thus ends the sixth class of greens.

अथ मद्यवर्गः—

મધાના સામાન્યગુણા.—

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णमम्लं चोक्तं विपाकतः ।

सर्वे सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥ १७८ ॥

અથ મધવર્ગ મધવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે મધવર્ગકા પ્રારંભ ક્રિયા જાતા હૈ, સામાન્યત સામાન્યપણે સાધારણ રૂપમાં, સર્વમ્ અર્થાં સર્વ, મધમ્ મધ મધ, પ્રકૃત્યા સ્વભાવથી સ્વભાવસે, અમ્લ-ઉષ્ણમ્ અમ્લ અને ઉષ્ણ છે અમ્લ ઔર ઉષ્ણ હૈં, વિપાકત તથા વિપાકમાં તથા વિપાકમાં, અમ્લમ્ ચ અમ્લ અમ્લ, ઉક્તમ્ કહેલ છે કહે હૈં, તસ્ય તેના અને, વિશેષ ભેદોનો ભેદ, ઉપદેક્ષ્યતે હમણાં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે અવ કહે જાતે હૈં ॥ ૧૭૮ ॥

178. Now begins the section on wines. Wine is naturally acid and hot in taste and is said to be acid in post-digestion. This is its general property. Its specific characteristic will now be described.

૧૭૭ ચૈષ-ચૈષમ્ (ગ ત)

„ एतच्छ्लोकानन्तरम्—

પ્રસન્ના મદની હાલા પરિશુદ્ધારુણા તથા ।

શ્વેતા પિષ્ટોદ્ભવા ચૈવ સુરાવર્યાયવાચકા ॥

શ્વેતિકા; પાઠઃ (પ.) પુસ્તકે ।

सुराया गुणा—

कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यशोविकारिणाम् ।

सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥ १७९ ॥

કૃશાનામ્ કૃશ પુરુષો કૃશ પુરુષો, સક્તમૂત્રાણામ્ તથા અટકેલ મૂત્રવાળા પુરુષો તથા મૂત્રાવરોધવાલે પુરુષો, ગ્રહણી- અને ગ્રહણી ઔર ગ્રહણી, અર્શ- તથા અર્શના ઔર અર્શવાલે, વિકારિણામ્ રોગવાળાઓ માટે રોગિયોંકે લિએ, સ્તન્ય- તેમજ ધાવણુની એવં સ્તન્યકી, રક્ત- તથા રક્તની તથા રક્તકી, ક્ષયેષુ ચ ક્ષીણતામાં ક્ષીણતામાં, સુરા સુરા સુ, પ્રશસ્તા પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત હૈ, વાતઘ્ની વળી તે વાતહર પણ છે ફિર વહ વાતનાશક સી હૈ ॥ ૧૭૯ ॥

179. The sura wine is recommended in emaciation, suppression of urine, assimilation disorders, piles, deficiency of milk and of blood and is curative of vata.

मदिराया. गुणा.—

हिकाश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोग्रहारुचौ ।

वम्यानाहविवन्धेषु वातघ्नी मदिरા હિતા ॥ ૧૮૦ ॥

હિકા- હેડકી હિકા, શ્વાસ- શ્વાસ શ્વાસ, પ્રતિશ્યાય- સળેખમ પ્રતિશ્યાય, કાસ- ઉધરસ કાસ, વર્ચોગ્રહ- મળ અટકેલો મલાવરોધ, અરુચો અરુચિ અરુચિ, વમિ- ઉલટી વમિ, આનાહ- આનાહ આનાહ, વિવન્ધેષુ અને વિવન્ધમાં ઔર વિવન્ધમાં, મદિરા મદિરા મદિરા, હિતા હિત- કર છે હિતકર હૈ, વાતઘ્ની વળી તે વાતહર પણ છે યહ વાતનાશક સી હૈ ॥ ૧૮૦ ॥

180. The Madira wine is beneficial in hiccup, dyspnea, coryza, cough, scybalous stools, anorexia, vomiting, constipation and obstipation, and is curative of vata.

૧૮૦. કાસવર્ચોગ્રહ-વાતવર્ચોગ્રહ (ગ)

„ વમ્યા-છર્ચા (ક. ગ ચ. છ)

„ મદિરા-મધુરા (પ.)

जगलस्य गुणा—

शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः ।

जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचनः ॥१८१॥

जगलः जगल जगल, शूल- शूल शूल, प्रवाहिका-
प्रवाहिका प्रवाहिका, आटोप-आटोप आटोप, कफ-वात-
कफवात कफवात, अर्शसाम् अर्शे अर्श रोगवालाओंने
भाटे एवं अर्शरोगियोंके लिए, हित हितकर छे
हितकारी है, ग्राहि- तथा ग्राही और ग्राही, रूक्ष- रूक्ष
रूक्ष, उष्ण उष्ण उष्ण, शोफघ्न शोफनाशक शोफनाशक,
भक्तपाचन अर्शे आधेयु पचावना छे और खायेको
पचा देता है ॥ १८१ ॥

181. The jagala wine is beneficial in colic, dysentery, autometeorism, kapha, vata and piles. It is astringent, dry, hot and curative of edema and is a digestive of food

अरिष्टस्य गुणा —

शोषार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।

हन्त्यरिष्टं कफकृतान् रोगान्नोचनदीपनः ॥१८२॥

अरिष्ट अरिष्ट अरिष्ट, शोष- शोष शोष, अर्श-
अर्श अर्श, ग्रहणीदोष- ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग, पाण्डु-
रोग पाण्डुरोग पाण्डुरोग, अरुचि- अरुचि अरुचि, ज्वरान्
अर्शे अर्शे और ज्वरको, कफकृतान् तथा कृथी
थथेला एवं कफजन्य, रोगान् रोगोंने रोगोंको, हन्ति
हन्ति छे नष्ट करता है, राचनदीपन वणी ते रुचिकर
अर्शे अर्शेने प्रदीप्त करने छे फिर यह रोचक और
अग्निदीपन करनेवाला है ॥ १८२ ॥

182. The arishta wine is curative of consumption, piles, assimilation

१८१. शोफघ्न-शोफघ्न (प ,

१८२ शोषा°-शोषा° (च)

„ शोषार्शो°-शोफार्शो° (क. ग ङ झ ठ)

„ „ -शोफार्शो° (प)

„ रोगारुचिज्वरान्-रोगचिरज्वरान् (प)

„ रोचनदीपन-दीपनपाचन (च, द, घ प)

disorders, anemia, anorexia, fever and other diseases when these arise from kapha. It is an appetiser and digestive-stimulant.

शार्करस्य गुणा—

सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगनुत् ।

जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥१८३॥

शार्करः शार्कर आसव शार्कर आसव, सुखप्रियः
सुखने गमे अर्शे सुखको प्रिय लगे ऐसा, सुखमद
सुखकरक मदेवाला सुखकारक मदवाला, सुगन्धिः
सुगन्धी सुगन्धसे युक्त, वस्तिरोगनुत् वस्तिरोगोंने दूर
करने छे वस्तिरोगोंका नाशक, जरणीय. पचावना अन्न
आदिको पचानेवाला, परिणत पथी गया पथी और
पचने पर, हृद्यः हृद्यने हितकर हृदयके लिए हितकारक,
वर्ण्य च अर्शे वर्ण्यने हितकर छे और वर्ण्यके लिए
हितकारक है ॥ १८३ ॥

183. The sugar wine is palatable and a light intoxicant. It is fragrant, curative of painful urinary disorders, promotive of digestion, cardiac-tonic, and promotive of complexion on assimilation.

पकरसस्य गुणा —

रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसां हितः ।

स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पकरसो मत ॥१८४॥

पकरस पकरसने पकरस, रोचनः रुचिकर रुचि-
कारक, दीपन अग्निदीपक अग्निदीपक, हृद्य हृद्यने
हितकारी हृदयका हित करनेवाला, शोष- शोष शोष,
शोफ- शोफ शोफ, अर्शसाम् अर्शे अर्श रोगवालाओंने
भाटे और अर्शरोगियोंके लिए, हित हितकर हितकारी,
स्नेह-श्लेष्म- स्नेह अर्शे कृथी स्नेह एवं कफके,

१८३ वस्तिरोगनुत्-वस्तिदोषहा (च)

„ रोगनुत्-दोषनुत् (ग ङ)

„ वर्ण्य-वर्ण्य (द)

१८४ वर्ण्य-वर्ण्य (प. त)

વિકારઘ્ન વિકારોને નાશ કરનાર રોગોના નાશક, વર્ણ્યઃ તથા વર્ણને હિતકર ઓર વર્ણકે લિપ્ત હિતકારક, મતઃ માન્ય છે માના ગયા છે ॥ ૧૮૪ ॥

184. The pakvarasa wine is appetiser, digestive-stimulant, cordial, beneficial in consumption, edema and piles and is considered curative of kapha disorders and disorders born of the overuse of unctuous articles. It promotes complexion.

શીતરસિકસ્ય ગુણા --

जरणीयो विबन्धघ्न. स्वरवर्णविशोधनः ।

लेखनः शीतरसिको हितः शोफोदरार्शसाम् ॥ १८५ ॥

શીતરસિક. શીતરસિક આતરસિક, જરણીય પાચન કરનાર પાચક, વિબન્ધઘ્ન વિબન્ધને નાશ કરનાર વિબન્ધનાશક, સ્વર-વર્ણ-સ્વર અને વર્ણની સ્વર ઓર વર્ણકો, વિશોધન. શુદ્ધિ કરનાર નિર્મલ કરનેવાલા, લેખન લેખન કરનાર લેખન કરનેવાલા, શોફ- તથા શોફ ગોફ, ઉદર- ઉદરોગ ઉદરોગ અર્શસામ્ અને અર્શોગ-વાળાને ઓર અર્શોગિયોંકે લિપ્ત, હિત. હિતકર છે હિતકારી છે ॥ ૧૮૫ ॥

185. The seetarasika wine is promotive of digestion, curative of obstipation and clarifies the voice and complexion. It is a revulsant and is beneficial in edema, abdominal affections and piles.

गौडस्य गुणा, आक्षिप्या गुणा.—

सृष्टमित्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ।

पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी सता ॥ १८६ ॥

ગૌડ ગોળાનુ મધ ગુડસે દના મધ, સૃષ્ટમિત્રશકૃદ્વાત મળ અને વાયુને બહાર કાઢનાર તથા લેપનાર મલ

૧૮૫ લેખન-કર્શન. (છ)

,, ,, -શીતલ (ક પ)

ઓર વાયુકો વાહિર નિકાલને તથા મેદ કરનેવાલા, તર્પણ દીપન તેમજ તર્પણ અને દીપન છે એવ સન્તર્પણકારક ઓર અમિદીપક છે, આક્ષિકી બહેડાંનુ મધ વહેડેકા મધ, પાણ્ડુરોગ પાંડુરોગ પાણ્ડુરોગ, વ્રણહિતા અને વ્રણમાં હિતકારી ઓર વ્રણમાં હિતકારી, દીપની તથા અગ્નિ-દીપક એવ અમિદીપક, મત્તા માનેલ છે માના ગયા હ ॥ ૧૮૬ ॥

186 The gur wine loosens and evacuates feces and flatus. It is nourishing and digestive-stimulant. The beheda wine is considered beneficial in anemia and wounds. It is considered a digestive-stimulant

सुरामवस्य गुणा, मधूकपुष्पासवस्य गुणा, मेरेयस्य गुणा —

सुरासचस्तीव્રमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।

छेदी मध्वासववर्तीक्ष્णो मेरेयो मधुरો गुरुः ॥ १८७ ॥

સુરાસવ સુરાસવ સુરામવ, તીવ્રમદ તીવ્રમદ કરનાર તીવ્રમદકારક, વાતઘ્ન વાતનાશક વાતનાશક, વદનપ્રિય. અને મુખને મધે ઓળે છે ઓર પીનેમે પ્રિય છે, મધ્વાસવ મધુડાનાં ફૂલને આસવ મધૂકપુષ્પાસવ, છેદી છેદન કરનાર છેદન કરનેવાલા, તીક્ષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે ઓર તીક્ષ્ણ હ. મેરેય મેરેય મેરેય, મધુર મધુર મધુર, ગુર અને ગુર છે આ ગુર છે ॥ ૧૮૭ ॥

187 The sura wine is acutely intoxicating, curative of vata and palatable. The madhvasava is depletive and acute and the maireya wine is sweet and heavy.

धातकीपुष्पकृतासवरग गुणा, मृद्वीनेक्षुरमासवस्य गुणा —

धातक्याऽभिपुतो हृद्यो रुक्षो रोचनदीपनः ।

माध्वीकवन्न चात्युष्णो मृद्वીनेक्षुरसासव ॥ १८८ ॥

૧૮૮ ધાતક્યા-ધાતવ્ય (ક ષ છ)

,, અભિપુત-અભિપત (ગ)

,, હૃદ્યો-જીર્ણો ચ ધ)

,, માધ્વીકવત્-માર્દ્વીકવત્ (ધ)

घातक्या धावडीनां दूधेमांथी वातार्किके, फूलोसे, अमिषुतः अनावेदो आसव बनाया हुआ आसव, हृद्य हृद्यने हितकर हृद्य, रुक्षः रक्ष रुक्ष, रोचन-दीपन रुचिकर तथा अग्निदीपक छे रोचक और अग्निदीपक है, मृद्वीकेशु-द्राक्ष अने शेरडीना मृद्वीका और गन्नेके, रसासवः रसने। आसव रससे बनाया हुआ आसव, माध्वीकवत् माध्वीक आसव जेवो छे माध्वीक आमवके समान है, न च अत्युष्ण परंतु थोडो उष्ण नथी परन्तु अति उष्ण नहीं है ॥ १८८ ॥

188. Fulsee flower wine is cordial, dry, appetising and digestive. The grape and sugarcane wine is like madhwika wine but is not very hot.

मध्वासवस्य गुणा —

रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
विबन्धघ्नं कफघ्नं च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥१८९॥

मधु मधु (मध) नी प्रधानताकाणो आसव मधु-प्रधान आसव, रोचनम् रुचिकर रोचक, दीपनम् अग्नि-दीपक अग्निदीपक, हृद्यम् हृद्यने हितकर हृद्यके लिए हितकर, बल्यम् थोडाप्रद बलको देनेवाला, पित्ताविरोधि च पित्तथी विरुद्ध नहि ओवो पित्तका अविरोधी, विबन्धघ्नम् विबन्धनो नाश करनार विबन्धनाशक, कफघ्नम् कफ-नाशक कफनाशक, लघु लघु लघु, अल्पमारुतम् तथा थोडा वायु उत्पन्न करनार छे और वायुका थोडा प्रको-पक है ॥ १८९ ॥

189 The madhu wine is appetising, digestive-stimulant, cordial, strengthening, not antagonistic to pitta, curative of constipation and kapha. It is light and slightly increases vata.

यवकृतसुराया गुणा, मधूलिकासुराया गुणा —

सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।

१८९ हृद्य बल्य-हृद्य वर्ण्यम् (प)

गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥१९०॥

यवानाम् यवनी जैसे बनाई, समण्डा मंडयुक्त मण्डसहित, सुरा सुरा सुरा, रूक्षोष्णा रक्ष-उष्ण रुक्ष-उष्ण, वातपित्तला वातपित्त करनार वातपित्तकारक, गुर्वी तथा गुरु छे और गुरु है, विष्टभ्य अने विष्टल करीने और विष्टभ करके, जीर्यति पथे छे जीर्ण होती है, मधू-लिका तु तथा मधूलिका एव मधूलिका, श्लेष्मला कफ-करक छे कफवर्धक है ॥ १९० ॥

190. The sura wine along with its scum made out of barley is dry, hot, increases vata and pitta, is heavy, and delayed in digestion; and madhulika wine increases kapha.

सौवीरकतुषोदकयो गुणा —

दीपनं जरणीयं च हृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत् ।
ग्रहण्यशोहितं मेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥१९१॥

सौवीरक- सौवीरक सौवीरक, तुषोदकम् अने तुषोदक एवं तुषोदक, दीपनम् अग्निदीपक अग्निदीपक, जरणीयम् पाचन करनार पाचन करनेवाले, हृत्-हृद्रेण हृदयरोग, पाण्डु-पांडुरोग पाण्डुरोग, क्रिमि-रोगनुत् अने क्रिमि रोगने मटाउनार तथा क्रिमिरोगनाशक, ग्रहणी-ग्रहणी ग्रहणी, अर्श-अने अर्शमां और अर्शरोगमें, हितम् हितकर हितकारी, मेदि च तथा मधु मेदन करनार छे और मलको मेदनेवाले हैं ॥ १९१ ॥

191. The sauveerakā and tushodaka wines are digestive-stimulant, promotive of digestion, curative of cardiac disorders, anemia and of worms, beneficial in assimilation disorders and piles and are laxative.

१९० श्लेष्मला तु मधूलिका-श्लेष्मलस्तु मधूलकः (ज त.)

„ मधूलिका-मधूलक. (ख)

१९१ क्रिमिरोगनुत्-क्रिमिगुल्मनुत् (प)

„ „ -क्रिमिदोषनुत् (प)

„ मेदि-मेदि (प)

અમ્લકાંજિકસ્ય ગુણા —

દાહજ્વરાપહં સ્પર્શાત્ પાનાદ્વાતકફાપહમ્ ।
વિવન્ધમ્નમવસ્રંસિ દીપનં ચામ્લકાંજિકમ્ ॥૧૯૨॥

અમ્લકાંજિકમ્ અમ્લકાંજીકાંજી, સ્પર્શાત્ શરીરે યોગ્યતાથી શરીરપર લગાનેસે, દાહજ્વરાપહમ્ દાહ તથા જ્વરને નાશ કરનાર છે દાહ એવં જ્વરના નાશક, પાનાત્ અને પીવાથી ઔર પીનેસે, વાતકફાપહમ્ વાત-કફને નાશ કરનાર વાતકફનાશક, વિવન્ધમ્ વિવન્ધ મટાડનાર વિવન્ધનાશક, અવસ્રંસિ મળસારક અવસ્રસિ, દીપનમ્ ચ તથા અગ્નિદીપક છે તથા અગ્નિદીપક છે ॥ ૧૯૨ ॥

192. Amlakanjika wine is curative of burning and fever in the form of application; in the form of potion, it is curative of vata, kapha and constipation, and is a laxative and digestive-stimulant.

અમિનવમયસ્ય ગુણા., જીર્ણમયસ્ય ગુણા, વિવિના પીતસ્ય મયસ્ય ગુણા. —

પ્રાયશોઽભિનવં મદ્યં ગુરુ દોષસમીરણમ્ ।
સ્રોતસાં શોધનં જીર્ણં દીપનં લઘુ રોચનમ્ ॥૧૯૩॥
હર્ષણં પ્રીણનં મદ્યં મયશોકશ્રમાપહમ્ ।
પ્રાગભ્યવીર્યપ્રતિભાતુષ્ટિપુષ્ટિબલપ્રદમ્ ॥ ૧૯૪ ॥
સાત્ત્વિકૈર્વિધિવદ્યુત્તયા પીતં સ્યાદમૃતં યથા ।
વર્ગોઽયં સપ્તમો મદ્યમધિકૃત્ય પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૯૫॥

અમિનવમ્ તાબુ તાજા, મદ્યમ્ મધ મધ, પ્રાયશઃ ધાણુ'ખરુ પ્રાયઃ કરકે, ગુરુ ગુરુ ભારી, દોષ-સમીરણમ્ અને દોષોને કાપાવનાર હોય છે ઔર દોષોનો બઢાતી છે, જીર્ણમ્ જૂનું મધ પુરાતન મધ, સ્રોતસામ્ સ્રોતોને સ્રોતોંકા, શોધનમ્ શુદ્ધ કરનાર શોધનકર નેવાલી, દીપનમ્ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, લઘુ લઘુ લઘુ, રોચનમ્ તથા રુચિકર છે તથા રુચિકારક છે, મદ્યમ્ મધ મધ, હર્ષણમ્ હર્ષણકર હર્ષકારક, પ્રીણનમ્ આનંદ ઉપાવનાર

૧૯૨. વિવન્ધમ્નમવસ્રસિ—વિવન્ધમ્નમ્નસિ (વ જ ત)

૧૯૪ મદ્ય-બલ્યં (મ દ)

આનદદાયક, મય- ભય મય, શોક- શોક શોક, શ્રમ- તેમજ શ્રમને એ શ્રમકા, અપહમ્ દૂર કરનાર નાશક, પ્રાગભ્ય- તથા પ્રાગભ્યતા પ્રાગભ્યતા, વીર્ય- વીર્ય વીર્ય, પ્રતિભા- પ્રતિભા પ્રતિભા, તુષ્ટિ- સ્તેષ્ટિ તુષ્ટિ, પુષ્ટિ- પુષ્ટિ પુષ્ટિ, બલ- અને બલને ઔર બલકો, પ્રદમ્ દેનાર છે દેતા છે, સાત્ત્વિકૈઃ સાત્ત્વિક મનુષ્યોથી સાત્ત્વિક પુરુષોસે, વિધિવત્ વિધિપુર સર વિધિપૂર્વક, યુત્તયા યુક્તિ અનુસાર તથા યુક્તિપૂર્વક, પીતમ્ પીવામાં આવેલું આ પિવા ગયા મધ, અમૃતમ્ અમૃત અમૃતકે, યથા જેવું સમાન, સ્યાત્ થાય છે હોતા છે, મદ્યમ્ મધને મધકે, અધિકૃત્ય ઉદ્દેશીને સંવન્ધમે, અયમ્ આ યહ, સપ્તમ સાતમો સાતવો, વર્ગ વર્ગ વર્ગ, પ્રકીર્તિત કહી દેખાડ્યો છે કહ દિવા છે ॥ ૧૯૩-૧૯૫ ॥

193-195 Fresh wine is generally heavy and provocative of the humors, and old wine is purificative of body-channels, digestive-stimulant, light and appetising. Wine is exhilarating, pleasant, strengthening and relieves fear, grief and fatigue. It gives courage, virility, mental exaltation, satisfaction, plumpness and vitality. If it is taken by virtuous men in proper manner and systematically, it acts like nectar. Thus the seventh group concerning wines has been described.

અથ જલવર્ગઃ—

જલસ્યૈકવિધત્વેઽપિ ગુણમેદે હેતુઃ—

જલમેકવિધં સર્વં પતત્યેન્દ્રં નભસ્તલાત્ ।
તત્ પતત્ પતિતં ચૈવ દેશકાલાવપેક્ષતે ॥૧૯૬॥

અથ જલવર્ગ જલવર્ગના પ્રારંભ કરવામાં આવે છે જલવર્ગકા પ્રારંભ ક્રિયા જાતા છે, નભસ્તલાત્ આકાશ- માંથી આકાશસે, એન્દ્રમ્ મેધનું મેધસે, સર્વમ્ સર્વ સર્વ, જલમ્ જળ જલ, એકવિધમ્ એક પ્રકારનું જ એકસા હી, પતતિ પડે છે ગિરતા છે, પતત્ પડતું પડતું પરન્તુ ગિરતા હુઆ, પતિતમ્ ચ એવ અને પડેલું ઔર ગિરા હુઆ, તત્ તે વહ જલ, દેશકાલૌ દેશ અને કાળની દેશ

और कालकी, अपेक्षते अपेक्षा रागे छे अपेक्षा रखते हैं ॥ १९६ ॥

196. Now begins the section on waters. All water is of one kind and falls from the heavens ordained by Indra. While it is falling and after it has fallen, it is affected by changes of place and time.

खात् पतत् सोमवाय्वकैः स्पृष्टं कालानुवर्तिभिः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्यथासन्नं महीगुणैः ॥ १९७ ॥

खात् आकाशस्थी आकाशसे, पतत् पडतु ओषु ते गिरता हुआ वह जल, कालानुवर्तिभिः डाढने वश रही थाढता कालके वगमें रह कर चलते हुए, सोमवाय्वकैः यद्, वायु अने सूर्यथी चन्द्रमा, वायु और सूर्यसे, स्पृष्टम् स्पर्श पाभी स्पर्शको प्राप्त हो कर, यथा-आसन्नम् डाढानुसार कालानुसार, शीत-शीत शीत, उष्ण-उष्ण, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, रूक्षाद्यैः रूक्ष वगेरे रूक्ष आदि, महीगुणैः पृथ्वीना गुणोथी युक्त थाय छे पृथ्वीके गुणोंसे युक्त होता है ॥ १९७ ॥

197. While falling from the sky it is influenced by the effects of the seasonal courses of the Moon, the Wind and the Sun. When it has fallen on the earth, it is affected by the qualities of the earth on which it falls viz, cold, heat, viscosity, dryness etc.

दिव्यजलस्य गुणा —

शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं,

१९७३ शीतमित्यादिश्लोकार्थादनन्तरम्—

वृष्ट हैमन्तिकजल स्निग्ध वृष्य हिम गुरु ।
किञ्चित्ततो लघुतर शैशिर कफनातजिह्व ॥
कषाय मधुर रूक्ष विद्याद्वासन्तिक जलम् ।
ग्रैष्मिक त्वनभिष्यन्दि वार्षिक पित्तकृज्जलम् ॥
बलकृद् गुरु च स्निग्ध जल गरदि शस्यते ।
आग्नेयी चैव सौम्या च षड्सा पृथिवी मता ॥
तस्या रसाः सभवन्ति वातमूला पृथग्विधा ।
सा प्रशस्ता प्रदेहेषु शोफजरविषेषु च ॥

१९७३ निष्पिष्टेषु च गान्धेषु शोणितग्रहणेषु च ।
मलापकर्षणी हृष्या त्वग्दोषोद्वलनी हिता ॥
रक्षोघ्नी च पवित्रा च तस्माद् वृष्टा वसुन्धरा ।
श्वेते कषाया पाण्डौ च लवण सितवालुके ॥
स्याद्देशे कपिले क्षारो लोहिते कटुको भवेत् ।
इत्यम्भसो रसान्यस्तु भजत पृथिवी गत ॥
तस्या षड्मयोगित्वादोषीना रसस्य च ।
नानादेशविकारित्वाद्याय षड्मना ब्रजेत् ॥
तस्य वायो प्रवक्ष्यामि षड्मत्त्वं पृथक् पृथक् ।
येन येन हि वातेन वार मुञ्चति वामव ॥
तेन तेन हि दोषेण स्पृश्यते तद्गुणेन च ।
लवणो रसतो पूर्वो मारुतो मधुरान्वय ॥
गुरुविदाही स्निग्धश्च विदितस्त्वनन्दार्जिभिः ।
तस्मात्स्नेद जनयति वातिकाना प्रशस्यते ॥
अहिन श्लेष्मिकाणा च पेत्तिमाना च देहिनाम् ।
दष्टाना दिग्धविद्धाना प्राणिना च विशेषतः ॥
शोफिना चैव मर्धपा ये च रक्तेन पीडिता ।
दक्षिणो मधुर शीत सकषायश्च मारुतः ॥
चक्षुष्य पित्तशमनो वातश्लेष्मविबन्धनुत् ।
कषायः पश्चिमो रूक्षो लघुग्राही विदधने ॥
श्लेष्मपित्तहरस्तस्माद्वातसर्कोपन स्मृतः ।
उत्तर प्रकृतस्थाना सवधातुप्रसादन ॥
अविदाही वासिन्श्च लघुस्निग्धश्च मारुतः ।
षड्विधश्च रसस्तस्मिन् भूयिष्ठमुपलभ्यते ॥
मात्स्यत्वाद् प्राणिनामेव मर्धपामेव शस्यते ।
ऐशान कटुरूक्षोष्णस्त्वाग्नेयश्चैव मारुतः ॥
अम्लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यस्तिक्त उच्यते ।
एव षड्भूत इत्युक्तो दिशाविदिग्गोऽनिल ॥
रूक्षस्तनुरवश्याय शीतस्त्वेष्टानिवर्तकः ।
रक्तपित्तप्रशमनः कफघ्नो वातलो लघु ॥
ग्रीष्मे हितो जङ्गमाना सदा वै प्राणिना तथा ।
ऊरुस्तम्भप्रग ढाना मेहिनामप्यकुष्ठिनाम् ॥
सरपशादुपयोगाच्च सगदेऽप्यगदकरः ।
हिमं तु शीतल रूक्ष दारुणं सूक्ष्मेव च ॥
कफं न दूषयत्येतत् न पित्तं न च मारुतम् ।
तथाश्मवर्धप्रालेयो हिमाद्वेषान्नरो गुणैः ॥
चराचराणामहित तुषार वहिनाशनम् ।
धराच्युत प्रसन्न च नभोग्राह्य पयः शुभम् ॥
वज्रपूत हित मेध्यमारोग्य धातुवधनम् ।
शीत शुचि निव मृष्ट विमल लघु षड्गुणम् ॥
इत्यधिक पाठ (प) पुस्तके ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं—प्रकृत्याकाशमुदकं (प)

दिव्यम् आकाशानु आकाशम्, उदकम् जलम्, प्रकृत्या स्वभावधी ७ प्रकृतिसे ही, शीतम् ठंडु शीतल, शुचि पवित्र पवित्र, शिवम् उद्यालुकारक कल्याणकारक, मृष्टम् लुल्लने गभतु जीभको प्रिय, विमलम् निर्मल, उद, लघु ढलकु लघु षड्गुणम् आ ७ गुणुवाणु छे इन छ गुणोसे युक्त होता है ॥ १९७३ ॥

197³. The natural properties of the celestial waters are coldness, purity, wholesomeness, palatableness, clearness and lightness—these are the six qualities

पात्रभेदेन जलस्य गुणभेदः—

भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥ १९८ ॥

श्वेते कषायं भवति पाण्डरे स्यात्तु तिक्तकम् ।
कपिले क्षारसंस्पृष्टमूपरे लवणान्वितम् ॥ १९९ ॥
कटु पर्वतविस्तारे मधुरं कृष्णमृत्तिके ।
एतत् पाण्डुगुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य हि ॥
तथाऽव्यक्तरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिंसं च यत् ॥ २०० ॥

अष्टम् पडेणु ७६ गिरा हुआ जल, पात्रम् पात्रनी पात्रकी, अपेक्षते अपेक्षा राजे छे अपेक्षा रखता है, श्वेते श्वेत भूमिमां श्वेत भूमिमें, कषायम् कषाय रसवाणु कषाय रसवाला, भवति थाय छे होता है, पाण्डरे तु अने श्वेतपीत भूमिमां पाण्डु भूमिमें, तिक्तकम् उड-वाशवाणु तिक्त, स्यात् थाय छे होता है, कपिले पिगला प्रदेशमां कपिल भूमिमें, क्षारसंस्पृष्टम् क्षार-युक्त थाय छे क्षारयुक्त होता है, ऊपर ७६२मां और ऊपर भूमिमें, लवणान्वितम् लवणुगुणुवाणु थाय छे नमकीव होता है, पर्वतविस्तारे पर्वतोना विस्तारमां पर्वतोके विस्तारोमें, कटु तीव्रशवाणु थाय छे कटु होता है, कृष्णमृत्तिके अने डाणी माटीमां और कृष्ण-

मिट्टीमें, मधुरम् मधुर थाय छे मधुर होता है, महीस्थस्य आभ पृथ्वीपरना इस प्रकार भूमिस्थ, जलस्य हि ७६२नु जलना, एतत् आ इन, पाण्डुगुण्यम् ७ गुणो वाणुपाणु छः गुणोंवाला होना, आख्यातम् कहुं छे कहा है, तथा ते प्रमाणे इसी प्रकार, ऐन्द्रम् वरसाहुं वर्षाजल, क्वरम् क्वरानु ओलेका, हिमम् च अने ७६३नु और बर्फका, यत् ७६४ छे ते जो जल है वह, अव्यक्तरसम् अस्पृष्ट रसवाणु छे अव्यक्त रसवाला है, विद्यात् औम लघुवु ऐसा जानना चाहिए ॥ १९८-२०० ॥

198-200. After the waters have fallen, these properties are modified by the receptacle. When it falls on white earth it acquires astringent taste, on yellowish-white earth it becomes bitter, on tawny earth it becomes alkaline, on brine earth it becomes saltish; a water flowing from mountains becomes pungent and when it falls on black earth it becomes sweet. These are the six qualities acquired by contact with the earth. Celestial water, hailstone and snow have indistinct taste.

विश्वोदकालामे उपादेयस्य जलस्य लक्षणम्—

मदन्तरीक्षात् पततीन्द्रसृष्टं

चोक्तैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽम्भः ।

तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा

नरेन्द्रपेयं सलिलं प्रधानम् ॥ २०१ ॥

इन्द्रसृष्टम् इन्द्रे ७६२थी छोडेणु इन्द्रदेवसे ऊपरसे छोडा हुआ, यत् अम्भ ७६४ जो जल, मन्तरीक्षात् अतरीक्षमांथी आकाशसे, पतति पडे छे गिरता है, उक्ते अने शास्त्रोक्त स्वच्छ और शास्त्रोक्त स्वच्छ, पात्रै च पात्रोवड पात्रोंमें, परिगृह्यते जीली देवाभा आवे छे एकत्रित किया जाता है, तत् ते उस, नरेन्द्र-

२०१. मलिन प्रधानम्—सलिलप्रधानम् (ध.)

१९० पाण्डरे—पाण्डुरे (ध. ज)

„ पाण्डरे स्यात्तु—पाण्डुरे चैव (ख छ)

„ कपिले क्षारसंस्पृष्ट—कपिले कटुक तोय (ङ)

२०० पर्वतविस्तारे—पर्वतविस्तारे (च छ द ध)

पेयम् राज्ञोऽने धीरा धाम्नि राजालोकोके वीर्ये योग्यं,
प्रधानम् भुज्य प्रधानं, सलिलम् जलने जलको, धीराः
बुद्धिमान् पुरुषो बुद्धिमान् लोग, ऐन्द्रम् इति एव 'ऐन्द्र'
'ऐन्द्र', वदन्ति इहे छे कहते है ॥ २०१ ॥

201. The wise men call it celestial
water which falls from the sky being
released by Indra and is caught in
prescribed receptacles. This is the best
kind of water and is fit to be drunk
by royal personages.

ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मं विशदं लघु ।

अरूक्षमनभिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ॥२०२॥

सर्वम् सर्वप्रकारनु सव प्रकारका, पानीयम् ने पाणी
जल, ईषत् जलके थोडासा, कषायमधुरम् कषाय अने
मधुर कषाय और मधुररसवाला, सुसूक्ष्मम् सारी पेठे
पातणुं अतिसूक्ष्म, विशदम् विशद, लघु हलकु
लघु, अरूक्षम् रुक्षता वगैरुं रुक्षतासे रहित, अनभिष्यन्दि
तेभ्य अभिष्यदीपक्ष्वा वगैरुं होय छे और अभिष्यन्द
करनेवाला नहीं होता, उत्तमम् तेने उत्तम अल्लुवु
उसको उत्तम जानना चाहिए ॥ २०२ ॥

202. All water which is slightly
astringent and sweet, subtle, clear,
light, neither unctuous nor deliquescent
is considered excellent.

ऋतुभेदेन जलस्य गुणा —

गुर्वभिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ।

तनु लघ्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्पति ॥२०३॥

वार्षिकम् नवम् वर्षाऋतुनु नव वर्षाऋतुका नवीन,
पानीयम् जल, गुरु क्षारे भारी, अभिष्यन्दि
अभिष्यदी अभिष्यदी, मधुरम् तथा मधुर होय छे
और मधुर होता है, शरदि शरद ऋतुमां शरद ऋतुमें,
नव वर्षति ने जल वरसे छे जो जल बरसता है, प्रायः
ते धलु करीने वह प्राय करके, तनु पातणु पक्का, लघु
हलकु लघु, अनभिष्यन्दि अने अभिष्यदी वगैरुं होय
छे और अभिष्यन्द करनेवाला नहीं होता ॥ २०३ ॥

203. The water of the rainy season,
freshly fallen, is heavy, viscid and
sweet. The autumnal rain-water is
mainly thin, light and not viscid.

तत्तु ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।

तेषां भोज्ये च भक्ष्ये च लेह्ये पेये च शस्यते ॥२०४॥

ये तु जेओ जो लोग सुकुमारा. शैभण सुकुमार,
स्निग्ध-भूयिष्ठ- तथा धलु करीने स्निग्ध प्राय करके
स्निग्ध, भोजनाः भोजन करना होय छे भोजन
करनेवाले होते हैं, तेषाम् तेओनां उनके, भोज्ये च
भोज्य भोजन, भक्ष्ये च भक्ष्य भक्ष्य लेह्ये लेह्य लेह्य,
पेये च अने पेयमां और पेयमे, तत् ते जल वह जल,
शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ २०४ ॥

204. It is recommended for use in
masticable foods, soft food, electuaries
and drinks for those who are delicate
and habituated to very unctuous food.
हेमन्ते सलिलं स्निग्धं वृष्यं बलहितं गुरु ।

किंचित्ततो लघुतरं शिशिरे कफवानजित् ॥२०५॥

हेमन्ते हेमन्त ऋतुमां हेमन्त ऋतुमें, सलिलम्
वरसेलु पाणी वरसा हुआ जल, स्निग्धम् स्निग्ध
स्निग्ध, वृष्यम् वृष्य वृष्य, बलहितम् बलप्रद बलवर्धक,
गुरु अने क्षारे होय छे और गुरु होता है, शिशिरे
शिशिर ऋतुमां वरसेलु पाणी शिशिर ऋतुमें बरसा
हुआ जल, तत् ते हेमन्तमा पाणीथी उस हेमन्तके
जलकी अपेक्षा, किञ्चित् इधुं कुछ, लघुतरम् वधारे
हलकु अधिक लघु, कफवातजित् अने इधुं तथा वातने
शतनार होय छे एव कफ तथा वातका नाशक होता
है ॥ २०५ ॥

205. The late-autumnal water is
unctuous, aphrodisiac, conducive to
strength and heavy. The winter water
is slightly lighter and is curative of
kapha and vata

२०५ हेमन्ते . गुरु-इधु हैमन्तिकाजल स्निग्ध वृष्य हित
गुरु (ग च)

कषायमधुरं रुक्षं विद्याद्वासन्तिकं जलम् ।
 ग्रैष्मिकं त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
 ऋतावृताविहाख्याताः सर्वे एवाम्भसो गुणाः ॥२०६॥

वासन्तिकम् वसन्त ऋतुनु वसन्त ऋतुका, जलम्
 ७९ जल, कषाय- कषाय कषाय, मधुरम् मधुर मधुर,
 रुक्षम् अने ३९ और रुक्ष, विद्यात् अक्षुष्य जानना
 चाहिए, ग्रैष्मिकम् ग्रीष्म ऋतुनु ग्रीष्म ऋतुका, जलम्
 ७९ जल, तु तो। तो, अनभिष्यन्दि अक्षिष्यन्दि न डर-
 ना ३९ ६५ ६५ अभिष्यद करनेवाला नहीं होता, इति अने
 प्रमाणेन। इस प्रकारका, एव ७ ही, निश्चय निश्चय ६
 सिद्धान्त है, ऋतौ ऋतौ ऋतु ऋतुना ऋतु ऋतुके,
 अम्भस ७९ जलके सर्वे एव सधनाये मव ही,
 गुणाः गुणो गुण, इह अहो यहा, आख्याताः ६९
 अतात्या ६ कहे दिये हैं ॥ २०६ ॥

206. The spring water is to be considered astringent, sweet and dry, and the summer water is not deliquescent. This is the determination. Thus is the determination. Thus the properties of water according to each and every season have been described here.

अकालवृष्टजलस्य गुणाः —

विभ्रान्तेषु तु कालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
 सलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥२०७॥

विभ्रान्तेषु कालेषु अथोऽथ सभये विपरीत ऋतुओंमें,
 तु तो। तो, तोयदा भेदा वादल, यत् ७ जो,
 सलिलम् ७९ जल, प्रयच्छन्ति आपे ६ वरसाते हैं,
 तत् तु ते ७९ तो। वह जल, दोषाय दोषप्रकोप
 भाटे दोषप्रकोपके लिए, युज्यते थाय ६ होता है, अत्र
 अने आमतमां इसमें, संशयः न संशय नहीं सन्देह
 नहीं है ॥ २०७ ॥

207. The rain-water which the clouds pour down in unseasonal times

२०६ जलमित्येव-रूपमित्येष (ज)

„ जलमित्येव निश्चय -वर्षिक सर्वसुत्तमम् (ग.)

„ एवाम्भसो-एवाम्भसा (च.)

brings about humoral discordance. There is no doubt regarding this.

शारदजलस्य प्रशसा—

राजभी राजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ।
 सुगृहीताः शरदापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥२०८॥

राजभि राजभोऽने राजाओंको, राजमात्रै च अने
 राज ७९ धनवान् मनुष्योंके और राजाके समान
 वैभवशाली मनुष्योंको, सुकुमारैः तथा ३९ और सुकुमार,
 मानवै च मनुष्योंके मनुष्योंको, शरदि शरदऋतुमां शरद
 ऋतुमें, सुगृहीता ६९ डरेलु जमा किया हुआ, आपः
 पाणी जल, विशेषत आस डरीने विशेष करके, प्रयो-
 क्तव्या उपयोगमां देवु उपयोगमें लेना चाहिए ॥२०८॥

208. Kings, persons of kingly circumstances and others who are of delicate upbringing should collect autumnal waters and use them mainly.

विभिन्नपर्वतप्रभवाणा नदीना जलगुणाः —

नद्यः पाषाणविच्छिन्नविश्रुव्याभिहतोदकाः ।
 हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः ॥२०९॥

नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
 मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥२१०॥

पाषाण- पथ्यरेथी पथ्यरोंसे, विच्छिन्न- छिन्नमिन्न
 थयेला टकरा कर, विश्रुव्य- क्षोभ पाभेला विश्रुव्य हो कर,
 अभिहत- अने पथ्यरेथेला छिन्न मिन्न हुए, उदका
 पाणीवाणी जलवाली, हिमवत्प्रभवा हिमालयमांथी
 नीडगैदी हिमालयसे उत्पन्न हुई, देवर्षि- तथा देव
 अने ऋषिओंकी और देवताओं तथा ऋषियोंसे,
 सेविता सेवायेदी सेवित, नद्यः नदीओं नदिया,
 पथ्या पथ्य पथ्य, पुण्याः अने पवित्र ६ और पवित्र
 हैं, पाषाण- अने पथ्यर और पथ्यर, सिकता- तथा
 रेतीमां थरने रेतमेंसे हो कर, वाहिन्यः वहनारी

२०८ सुगृहीता-गृहीत्वा तु (ख त)

२०९. विश्रुव्याभिहतोदका-विश्रुव्यविमलोदका (च. द ष)

„ „-विश्रुव्यविहतोदकाः (क ध)

बहनेवाली, विमल- तथा निर्मल तथा निर्मल, उदका.
जलवाणी जलवाली, या. च ने जो, नद्य नदीओ
नदिया, मलय- मलय पर्वतमांथी मलयाचलसे,
प्रभवा नीकणेली होय छे उत्पन्न होती हैं, तासु तेओनु
इनका, जलम् जल, अमृतोपमम् अमृत जेवु होय
छे अमृतके समान होता है ॥ २०९-२१० ॥

209-210. The water of the rivers which originate from the Himalayas and whose flow is broken up and agitated and obstructed by rocks and on whose banks dwell Gods and Rishis is wholesome and holy The water of the rivers originating from the Malaya mountains which carry stones and sand in their course is pure and is like nectar.

पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ।
प्रायो मृदुवहा गुर्व्यो याश्च पूर्वसमुद्रगाः ॥ २११ ॥

या च ने नदीओ जो नदिया, पश्चिम- पश्चिम
तरङ्ग पश्चिमकी ओर, अभिमुखा मुखवाणी छे बहती हैं,
ता. तेओ वे, पथ्या पथ्य पथ्य, निर्मल तथा निर्मल
तथा निर्मल, उदका जलवाणी होय छे जलवाली होती
हैं, या च अने ने नदीओ और जो नदिया, पूर्वसमुद्रगाः
पूर्व समुद्र तरङ्ग बहनेवाली छे पूर्वय समुद्रमे जाती
हैं, प्राय तेओ धरु डरी वे प्राय करके, मृदुवहा
धीमे धीमे बहनेवाली मन्द प्रवाहवाली, गुर्व्य च तथा
आरे होय छे तथा गुरु होती हैं ॥ २११ ॥

211 The water of the rivers flowing towards the west is wholesome and pure; that of the slow-flowing ones towards the eastern seas is generally heavy

पारियात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च याः ।
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ॥ २१२ ॥

या ने जो, पारियात्र- पारियात्र पर्वतमांथी
पारियात्र पर्वतमेंसे. भवा नीकणेली छे उत्पन्न हुई हैं,

या च तथा ने तथा जो, विन्ध्य-सह्य-भवा. विन्ध्या-
यलमांथी अने सह्याद्रिमांथी नीकणेली छे विन्ध्याचल
और सह्याद्रिसे उत्पन्न हुई हैं, ता ते नदीओ वे नदिया
शिरः- शिरोरोग शिरोरोग, हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग, कुष्ठा-
नाम् कुष्ठ कुष्ठ, श्लीपदस्य च तथा श्लीपद नामका
रोगनु और श्लीपद नामक रोगका, हेतु कारण होती हैं ॥ २१२ ॥

212. The waters of rivers originating from the Pariyatra, Vindhya or Sahya mountains cause diseases of head and heart, dermatosis and elephantiasis.

वर्षाजलवहाना नदीना जलगुणा —

वसुधाकीटसर्पाखुमलसंदूषितोदकाः ।

वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥ २१३ ॥

वर्षाजल- वर्षाऋतुनु पाणी बरसाती जलको, वहा
बहनेवाली, नद्य नदीओ नदिया, वसुधाकीट-
अणसियां केचुआ, सर्प- सर्प सर्प, आखु- उदर चूहे,
मल- अने मलथी और मल आदिसे, संदूषितोदका
दूषित जलवाणी होय छे दूषित जलवाली होती हैं,
सर्व- आथी तेओ सर्व अत वे सब, दोष- दोषोने
दोषोंको, समीरणाः अपावनारी छे प्रकुपित करती
हैं ॥ २१३ ॥

213 The waters of the rivers which flow during the rainy season and are polluted by earth-worms, serpents, mice and excrement, are provocative of all the humors

वापीकूपतडागादीना जलस्य गुणदोषा —

वापीकूपतडागोत्ससरः प्रस्रवणादिषु ।

आनूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥ २१४ ॥

वापी- वाप वापी कूप- कूप कूप, तडाग- तडाग
तडाग, उत्स- जमीनमांथी डूटी नीकणता पाणीना
अर उत्स, सर - सर सर, प्रस्रवणादिषु अरु वगैरेमां

२१३ वसुधा-बहुधा घ च द)

२१४ आनूपशैलधन्वानाम्-आनूपधन्वशैलेषु (च.)

પ્રસવળ આદિર્મે, આનૂપ- આનૂપ આનૂપ, સ્લેષ- પર્વત
પર્વત, ધન્વાનામ્ અને અગલ પ્રદેશના ઔર ધન્વદેશકે
અનુસાર, ગુણદોષે ગુણદોષો ગુણદોષો, વિભાવચેત્
સમજવા સમજના ચાહિયે ॥ ૨૧૪ ॥

214. The qualities of the waters
of tanks, wells, ponds, springs, lakes
and cascades should be classified accor-
ding to their locations in wet land,
mountainous land and arid land.

અહિતાનિ જલોનિ, સામુદ્રજલસ્ય મુળા —

પિચ્છિલં ક્ષિપિલં ક્ષિપ્તં પર્ણશૈવલચ્છદમૈઃ ।
વિવર્ણં વિરસં સ્નાન્દં દુર્ગન્ધં ન હિતં જલમ્ ॥૨૧૫॥
વિસ્તં ત્રિદોષં લવણમમ્બુ ચઢ્ઢુણાલયમ્ ।
ઇત્યમ્બુવર્ગઃ પ્રોક્તોઽયમપ્પ્રમઃ સુવિનિશ્ચિતઃ ॥૨૧૬॥

વિચ્છિલમ્ ચીકાશવાળું પિચ્છિલ, ક્ષિપિલમ્ ક્ષિપિ-
યુક્ત ક્ષમિયુક્ત, પર્ણ- પાંદડાં પત્તે, શૈવાલ- શેવાળા કાંદે,
કર્દમૈ અને કાંદવથી ચા કીચડમે, ક્ષિપ્તમ્ ષાગડી
ગગેલું મહા દુષ્ણા, વિવર્ણમ્ વિકૃત વર્ણવાળું વિવર્ણ,
વિરસમ્ વિકૃત રવાદવાળું રસહીન, સ્નાન્દમ્ ષાદુ ષદુ,
દુર્ગન્ધમ્ અને દુર્ગન્ધવાળું ઔર દુર્ગન્ધદુષ્ણ, જલમ્
જળ જલ, ન હિતમ્ હિતકર નથી હિતકર નહીં છે,
ચઢ્ઢુણાલયમ્ સમુદ્રનું સમુદ્રના, ચત્ જે પાણી છે જો પાની
હૈ, વિસ્તમ્ તે આમળ થી વહ વિસ્ત, ત્રિદોષન ત્રિદોષ-
જનક ત્રિદોષકારક, ચઢ્ઢુણમ્ અને ષાદુ છે ઔર નમ-
કીન હોતા હૈ, હિત આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, સુવિનિશ્ચિત
સારી પેડે મકડી કરેલો સવ જલકે ગુણોનો સ્થાનેવાળા,
અયમ્ આ ચહ, અટન આદરો આઠઘાં, અમ્બુવર્ગ
જલવર્ગ અમ્બુવર્ગ, પ્રોક્ત કહી બતાવેલો છે કહ દિયા
હૈ ॥ ૨૧૫-૨૧૬ ॥

215-216. The water which is slimy,
insect-laden and putrified by leaves,
moss and slush, discoloured, distasteful,
dense and stinking is unwholesome
to drink The sea-water has the smell

૨૧૫ દુર્ગન્ધ-દુર્ગન્ધ (ધ જ)

૨૧૬. ચઢ્ઢુણાલયમ્-ચઢ્ઢુણાલયમ્ (ધ.)

of raw flesh, is causative of tridish-
cordance and saltish in taste. Thus
the eighth section, well-determined,
pertaining to water has been laid down.

અથ ગોરસવર્ગઃ—

ગવ્યદુગ્ધસ્ય ગુણા —

સ્વાદુ ઝીતં મૃદુ સ્નિગ્ધં વહ્નલં શ્લેષ્ણવિચ્છિલમ્ ।
ગુરુ મન્દં પ્રસન્નં ચ મધ્યં દશગુણં પથઃ ॥ ૨૧૭ ॥

અથ ગોરસવર્ગઃ ગોરસવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં
આવે છે ગોરસવર્ગના પ્રારંભ ક્રિયા જાતા હૈ, મધ્યમ
ગાનુ ગાયકા, પથ દધ દધ, સ્વાદુ મધુર સ્વાદુ,
ઝીતમ્ શીત ઝીતલ, મૃદુ મૃદુ મૃદુ, સ્નિગ્ધમ્ ગિનગ્ધ
સ્નિગ્ધ વહ્નલમ્ ધટ ધટ શ્લેષ્ણ- શ્લેષ્ણ શ્લેષ્ણ, વિચ્છિ-
લમ્ પિચ્છિલ પિચ્છિલ, ગુરુ ભારે ગુરુ, મન્દમ્ મદ
મન્દ, પ્રસન્નમ્ ચ તથા સ્વચ્છ ઔર પ્રસન્ન, દશગુણમ્
છે દશ ગુણોવાળું છે હન દશ ગુણોવાળા હૈ ॥ ૨૧૭ ॥

217 Now begins the section on
cow's milk and its products Cow's
milk has ten properties sweet, cooling,
soft, unctuous, thick, glossy (viscid),
heavy, slow and clear

તદેવં ગુણમેવૌજઃ સામાન્યાદધિવર્ધયેત્ ।

પ્રવર જીવનીયાનાં ક્ષીરશુક્રં રસાયનમ્ ॥૨૧૮॥

તત્ તે દધ વહ દધ, દુગ્ધગુણમ્ દુગ્ધ ગુણો
ગુણવાળા પેસે હી ગુણોવાળે, ઓજ ઓજસને ઓજનો,
સામાન્યાત્ ઓજના જેવા ગુણોવાળું હોવાને ક્ષીરે
ઓજને સમાન ગુણવાળા હોનેસે, અધિવર્ધયેત્ વધારે છે
વહાતા હૈ, ક્ષીરમ્ દૂધને દૂધ, જીવનીયાનામ્ જીવનીય
દ્રવ્યોમા જીવનીય દ્રવ્યોમે, પ્રવરમ્ શ્રેષ્ઠ સ્તમ, રસાયનમ્
રસાયન રસાયન, ઉક્તમ્ કહી છે કહા ગયા હૈ ॥૨૧૮॥

218. Possessing these qualities
which are common with those of the
vital essence, it is promotive of vital
essence. Milk is said to be foremost
among the vitalisers and rejuvenators.

माहिषदुग्धस्य गुणा —

गहिणीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।

स्नेहान्मृतमनिद्राय हितमत्यग्रये च तत् ॥२१९॥

माहिषीणाम् लेभे।नु मैसका, पय दूध दूध, गव्यात् गायना दूधथी गायके दूधसे, गुरुतरम् वधारे क्षारे अधिक भारी, शीततरम् वधारे शीतल अविक ठंडा, स्नेहान्मृतम् अने वधारे स्निग्ध होय छे और अधिक स्निग्ध होता है, तत् ते वह, अनिद्राय निद्रारहित निद्रारहित, अत्यग्रये च तथा प्रथम अक्षरान्निवाणा मनुष्यने अत्यग्रवाले मनुष्योंके लिए, हितम् हितकर छे हितकारी है ॥ २१९ ॥

219. The buffalo's milk is heavier and is more cooling and unctuous than the cow's milk, and is beneficial in insomnia and excess of gastric fire

रुक्मिण्यस्य गुणः —

रुक्षोष्णं र्ध्वरमुष्णीणाशीषत्सलवणं लघु ।

शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥२२०॥

उष्णीषम् ठी।सी।ये।नु ऊटनीका, क्षीरम् दूध दूध, ईषत् ऊँछि थोडासा, रुक्ष-रुक्ष रुक्ष, उष्णम् उष्ण उष्ण, ईषत् ऊँछि थोडासा, सलवणम् लवण लवण, रसवाणं नमकीन, लघु तथा हलु छे तथा लघु है, वात-वात वात, कफ-ऊँ कफ, आनाह-आनाह आनाह, क्रिमि-क्रिमि क्रिमि, शोफ-शोफ शोफ, उदर-उदर रोग उदर-रोग अर्शसाम् अने अर्शरोगमां और अर्शरोगमें, शस्तम् प्रशस्त छे हितकारी है ॥ २२० ॥

220. The camel's milk is slightly dry, hot, saltish, light and is recommended in vata and kapha disorders, constipation, helminthiasis, edema, abdominal affections and piles.

एकशफदुग्धस्य गुणा —

बहयं स्थैर्यकरं सर्वमुष्णं चैकशफं पयः ।

साम्लं सलवणं रुक्षं शाखावातहर लघु ॥२२१॥

२१९ अनिद्राय हितमत्यग्रये-अनिद्राणामत्यग्रिभ्यो हित (५)

२२० स्थैर्यकर-स्वरकर (५)

एकशफम् अेक अरीवाणां एक सुमवाले, सर्वम् सर्व प्राणीनु सब प्राणियोंका, पय दूध दूध, बल्यम् अलप्रद बलदायक, स्थैर्यकरम् स्थिरता करनेवाला स्थिरताकारक, उष्णम् उष्ण उष्ण, साम्लम् ऊँछि थोडासा उष्ण, रुक्षम् रुक्ष रुक्ष, शाखा-हथ तथा पगना बाहू और टाँगोंके, वात-वातने वायुका, हरम् करनेवाला नाशक, लघु अने हलु छे और लघु है ॥ २२१ ॥

221. The milk of the animals of uncloven hoof is strengthening, stabilising, hot, slightly sour and saltish, dry, curative of vata affections of the extremities, and light.

छागदुग्धस्य गुणः —

छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।

रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥२२२॥

छागम् अरी।नु बकरीका, पय दूध दूध, कषाय-ऊँध कषाय, मधुरम् मधुर मधुर, शीतम् शीत शीतल, ग्राहि ग्राही ग्राही, लघु हलु छे लघु, रक्तपित्त-रक्तपित्त रक्तपित्त, अतिसारघ्नम् तथा अतिसारने नाश करनेवाला छे तथा अतिसारका नाश करनेवाला है, क्षय-तेमज क्षय एवं क्षय, कास-उधरस खासी, ज्वर-तथा अर्धरने तथा ज्वरका अपहम् करनेवाला छे नाश करता है ॥ २२२ ॥

222. The goat's milk is astringent, sweet, cooling, astringent in action, light and curative of hemothermia, diarrhoea, wasting, cough and fever.

आविकदुग्धस्य गुणा, हस्तिनीदुग्धस्य गुणा —

हिकाश्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।

हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु रथैर्यकरं परम् ॥२२३॥

आविकम् तु घेटीनु दूध भेड़का दूध, हिका-होउडी हिका, श्वास-तथा श्वास तथा श्वासको, करम् करनेवाला, उष्णम् उष्ण उष्ण, पित्त-श्लेष्मलम् तेमज पित्त तथा ऊँ करनेवाला छे एवं पित्त तथा कफको बढ़ाने-

२२३ तूष्ण-रुक्ष (५)

વાલા હૈ, હસ્તિનીનામ્ હાથણીઓનું હથનીકા, પયઃ દૂધ દૂધ, બલ્યમ્ બલકારક, ગુરુ ભારે ભારી, પરમ્ અને પરમ્ ઔર અતિ, સ્થિરતા કરનાર છે સ્થિરતાકારક હૈ ॥ ૨૨૩ ॥

223. The sheep's milk is causative of hiccup, dyspnea, is hot and increases pitta and kapha. The elephant's milk is strengthening, heavy and an excellent stabiliser of the body.

માનુષદુગ્ધત્વ ગુણા. —

जीवनं बृहणं सात्त्विकं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणं चाक्षिशूलिनाम् ॥ २२४ ॥

માનુષમ્ સ્ત્રીનું સ્ત્રીકા, પયઃ દૂધ દૂધ, જીવનમ્ જીવન જીવનદાયક, વૃહણમ્ બૃહણ વૃહણ, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક, સ્નેહનમ્ તથા સ્નિગ્ધતા કરનારું છે તથા સ્નિગ્ધતા કરનારું હૈ, રક્તપિત્તે ચ વળી તે રક્તપિત્તમાં વહ રક્તપિત્તમાં, નાવનમ્ નરસ્યોપયોગી નસ્યોપયોગી, અક્ષિશૂલિનામ્ ચ અને આંખના દર્દવાળાઓને માટે આશ્વર્દવાળોને લીધે, તર્પણમ્ તર્પણ છે તર્પણ હૈ ॥ ૨૨૪ ॥

224. The human milk is vitalising, roborant and homologous, increases unctuousness, is useful as nasal medicament in hemothermia and as a salve in ophthalmalgia.

दन्त साधारणगुणा, श्लेगमेदे दघ्न प्रशस्तता—

रोचनं दीपनं बृष्यं स्नेहनं बलवर्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मज्जल्यं बृहणं दधि ॥ २२५ ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च काश्ये च दधि शस्यते ॥ २२६ ॥

દધિ દહી દહી, રોચનમ્ રુચિકર રોચક, દીપનમ્ અગ્નિદીપન અગ્નિદીપન, વૃષ્યમ્ વૃષ્ય વૃષ્ય, સ્નેહનમ્ સ્નિગ્ધતા કરનાર સ્નિગ્ધતા કરનારું, બલવર્ધનમ્ બલ વધારનાર બલવર્ધક, પાકે વિપાકમાં વિપાકમાં, અમ્લમ્

અમ્લ અમ્લ, ડગ્ગમ્ ડગ્ગ, વાતઘ્નમ્ વાતઘ્ન વાતનાશક, મજ્જલ્યમ્ મંજળતા કરનાર મંજળકારી, વૃહણમ્ અને બૃહણ છે એવ વૃહણ હૈ, દધિ વળી દહી દહી પીનસે ચ સ્વપ્નેષમ પીનસ, અતિસારે ચ અતિસાર અતિસાર, શીતકે શીતક જ્વર શીતક જ્વર, વિષમજ્વરે વિષમ જ્વર વિષમ જ્વર, અરુચૌ અરુચિ અરુચિ, મૂત્રકૃચ્છ્રે ચ મૂત્રકૃચ્છ્ર મૂત્રકૃચ્છ્ર, કાશ્યે અને કૃશતામાં ઔર કૃશતામાં, શસ્યતે પ્રશસ્ત છે ઉત્તમ હૈ ॥ ૨૨૫-૨૨૬ ॥

225-226. Curd is an appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac, increases unctuousness and strength, is sour in post-digestion, hot and curative of vata and is auspicious and roborant. It is recommended in rhinitis, diarrhoea, algid and irregular fevers, anorexia, dysuria and emaciation.

ऋतुभेदे रोगभेदे च दध्नोऽहितत्वम्—

शरद्रीष्णवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितं च तत् ॥ २२७ ॥

પ્રાયશ્ચ ધણું કરીને પ્રાય કરકે, શરદ્-શરદ્ શરદ, ગ્રીષ્મ-ગ્રીષ્મ ગ્રીષ્મ, વસન્તેષુ અને વસન્ત ઋતુમાં ઔર વસન્ત ઋતુમાં, દધિ દહી દહી, ગર્હિતમ્ નિન્દિત છે નિન્દિત હૈ, તત્ ચ અને તે ઔર વહ, રક્તપિત્તકફ રક્તપિત્ત તથા કફથી રક્તપિત્ત ઔર કફસે, ઉત્થેષુ થયેલા ઉત્પન્ન, વિકારેષુ વિકારેશમાં વિકારોમાં, અહિતમ્ અહિતકર છે અહિત હૈ ॥ ૨૨૭ ॥

227. Generally eurd is prohibited in autumn, summer and spring and it is also unwholesome in hemothermia and disorders of kapha

मन्दक-दधिसर-दधियस्तूता गुणा —

त्रिदोषं मन्दकं, जातं वातघ्नं दधि, शुक्रलः ।
सरः, श्लेष्मानिलघ्नस्तु मण्डः स्रोतोविशोधनः ॥ २२८ ॥

૨૨૮ શુકલ-શુકલમ્ (ચ)

„ સર-સર (ત)

„ મણ્ડ-મણ્ડ (ચ. દ.)

૨૨૪ ચાક્ષિશૂલિનામ્-ચક્ષિશૂલિનામ્ (પ.)

૨૨૫. મજ્જલ્ય-મજ્જ (ધ. ત.)

मन्दकम् क्षायु पूर्ण रूपसे न जमी हुई, दधि दही, त्रिदोषम् त्रिदोष क्षरना २ त्रिदोषकारक है, जातम् अभेदु दही ठीक प्रकारसे जमी हुई दही, वातघ्नम् वातघ्न वातनाशक, सर उपली २२ दहीकी मलाई, शुक्ल पीथर्वध ३ शुक्लवर्धक, मण्ड तु अने दहीतुं पाण्डु और दहीका पानी, श्लेष्मानिलघ्न ३३ अने वातनो नाश क्षरना २ कफवातनाशक, स्रोतोविज्ञोघन. तथा स्रोतोने साक्ष क्षरना २ छे और स्रोतोका शोधक है ॥ २२८ ॥

228. The immature curd is causative of tridiscordance and the matured curd is curative of vata. The cream of curds is seminiferous and the whey is curative of kapha and vata and cleans channels.

तक्तस्य गुणा —

शोफाशोग्रहणीदोषमूत्रग्रहोदरारुचौ ।

स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्गरेषु च ॥२२९॥

शोफ- शोफ, अर्शः- अर्श अर्श, ग्रहणोदोष- अक्षुणीदोष ग्रहणीरोग, मूत्रग्रह- मूत्रनिरोध मूत्रावरोध, उदर- उदररोग उदररोग, अरुचौ अरुचि अरुचि, स्नेहव्यापदि स्नेहव्यापि यथेव विकार स्नेहसे उत्पन्न होनेवाले विकार, पाण्डुत्वे पाण्डुरोग पाण्डुरोग, गरेषु च अने संयोगे विषमा एव गरविषमं, तक्रम् तक्रं तक्र, दद्यात् देवी देनी चाहिए ॥ २२९ ॥

229. The butter milk is to be administered in edema, piles, assimilation disorders, suppression of urine, abdominal affections, anorexia and complications arising from the oleation therapy and in anemia and toxicosis.

नवनीतस्य गुणा —

संग्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।

२२९ शोफां-शोथां (च)

„ मूत्रग्रहो-मूत्रकुच्छ्रो (ग घ छ ड थ)

„ अरुचौ-अरुचि (झ)

„ दद्याद्गरेषु च-मद्यातुरेषु च (प)

ग्रहण्यशोविकारघ्नमर्दितारुचिनाशनम् ॥ २३० ॥

नवोद्धृतम् तरतमां तारवेधु ताजा निकाला नवनीतम् भाषाणु मक्खन, संग्राहि संग्राही संग्राही, दीपनम् दीपन दीपक, हृद्यम् हृद्य हृद्य, ग्रहणी- अने अक्षुणी और ग्रहणी, अशोविकारघ्नम् तथा अर्शना विकारने नाश क्षरना २ तथा अर्शरोगनाशक, अर्दित- तेभ्य अर्दित एव अर्दित, अरुचि- अने अरुचिने और अरुचिका, नाशनम् नाश क्षरना २ छे नाशक है ॥ २३० ॥

230. The fresh-made butter is astringent, digestive stimulant, cordial and curative of assimilation disorders, piles, trauma and anorexia.

घृतस्य गुणा —

स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्धनम् ।

वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥२३१॥

सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।

सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥२३२॥

मदापस्मारमूर्च्छाशोषोन्मादगरज्वरान् ।

योनिर्कर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥२३३॥

सर्पीष्यजाविमहिषीक्षीरवत् स्वानि निर्दिशेत् ।

घृतम् घी घी, स्मृति- स्मृति स्मृति, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, अग्नि- अग्नि अग्नि, शुक्र- पीथ शुक्र, ओज- ओज ओज, कफ- कफ कफ, मेद- अने मेद और मेदको विवर्धनम् वधरना २ बढ़ानेवाला, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त विष- विष विष, उन्माद- उन्माद उन्माद, शोष- शोष शोष, अलक्ष्मी- अलक्ष्मी अलक्ष्मी, ज्वर- अने ज्वरने और ज्वरका, अपहम् नाश क्षरना २ नाशक, सर्वस्नेहोत्तमम् सर्व स्नेहोभां श्रेष्ठ सब स्नेहोमें उत्तम, शीतम् शीत शीतल, रसपाकयो. अने रस

२३१. जगपहम्-विषापहम् (छ प.)

२३२ विधिभिर्घृतम्-विधिवदघृतम् (ग च.)

२३३ गरज्वरान्-गलग्रहान् (प)

२३३ १/२ क्षीरवत् स्वानि-क्षीरवत्तानि (थ)

„ स्वानि-स्वादु (द)

તથા ત્રિપાકમાં ઔર રસ તથા વિપાકમાં, મધુરમ્ મધુર છે મધુર છે, ત્રિપ્રિભિ. વળી તે સસ્કારોથી ફિર વહ સસ્કારોષે, સહસ્ત્રવીર્યમ્ હબરો વીર્યવાળું થાય છે સહસ્ત્રો પ્રકારની શક્તિવાળા હોતા હૈ, કર્મસહસ્ત્રકૃત્ તથા હબરો કામ સિદ્ધ કરનાર થાય છે તથા હજારો કાર્યોનો કરતા હૈ, જીર્ણમ્ બૂનુ પુરાતન, ઘૃતમ્ ધી ઘૃત, મદ- મદ મદ, અપસ્માર- અપસ્માર અપસ્માર, મૂર્ચ્છા- મૂર્ચ્છા મૂર્ચ્છા, ગ્રોપ- શોષ ગ્રોષ, ઉન્માદ- ઉન્માદ ઉન્માદ, ગર- વિષ ગરવિષ, જ્વરાન્ જ્વર જ્વર, યોનિ- યોનિશૂળ યોનિશૂળ, કર્ણ- કર્ણશૂળ કર્ણશૂળ, શિર શૂળમ્ અને શિરશૂળને ઔર શિરશૂળનો, વ્યપોહતિ મટાડે છે નષ્ટ કરતા હૈ, સર્પીપિ બકરી થેટી ભેસ વગેરેનાં ધીને વકરી મેઢ મૈસ આદિકે ધીનો, બજા- અવિ- મહિષી- ક્ષીરવત્ સ્થાનિ બકરી થેટી ભેસ વગેરેનાં પોતપોતાનાં દૂધ સમાન ગુણવાળાં વકરી મેઢ મૈસ આદિકે અપને અપને દૂધકે સમાન ગુણવાળે, નિર્દિશેત્ કહેવાં કહના ચાહિયે ॥ ૨૩૧-૨૩૩ ॥

231-233½ Ghee is promotive of memory, intelligence, vital fire, semen, vital essence, kapha and fat. It is curative of vata, pitta, toxicosis, insanity, consumption, inauspicious looks and fever. It is the best of the unctuous substances, cooling, sweet in taste and in post-digestion and when prepared according to proper pharmaceutical methods, its potency is increased thousandfold and is efficacious in a thousand ways Preserved ghee is curative of intoxication, epilepsy, fainting, consumption, insanity, toxicosis, fever and pain in the vagina, ear and head. The ghees made of milks of goat, sheep and buffalo are to be considered as having qualities of the respective milks.

પીયૂષ-મોરટ-કિલાટાના ગુણ —

પીયૂષો મોરટ ચૈવ કિલાટા વિવિધાશ્ચ યે ॥ ૨૩૪ ॥
દીપ્તાગ્નીનામનિદ્રાણાં સર્વે યવ સુખપ્રદાઃ ।

ગુરવસ્તર્પણા વૃષ્યા વૃંહણાઃ પવનાપહાઃ ॥ ૨૩૫ ॥

પીયૂષ પીયૂષ પીયૂષ, મોરટમ્ ચ યવ મોરટ મોરટ, નિદ્રા અને વિવિધ પ્રકારના ઔર નાના પ્રકારકે, યે જે જો, કિલાટા કિલાટા કિલાટ, સર્વે યવ તે સધળાંયે યે સવ હી, દીપ્તાગ્નીનામ્ પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા- ઔને માટે ત્રીવ્ર અગ્નિવાળોંકે લિયે, અનિદ્રાણામ્ તથા અનિદ્રાના રોગીઓને માટે યવં જિનકો નીદ નહીં આતી અનેકે લિયે, સુખપ્રદા- સુખદાયક છે સુખદાયક હૈ, ગુરવ વળી તેઓ ભારે ફિર બે ગુરુ, તર્પણા તર્પણકારક સતર્પણકારક, વૃષ્યા વૃષ્ય વૃષ્ય, વૃંહણા બૃહણ વૃંહણ, પવનાપહાઃ અને વાયુનાશક છે ઔર વાયુનાશક હૈ ॥ ૨૩૪-૨૩૫ ॥

234-235. The early and late colostrums and various kinds of cream-cheese are beneficial to persons having strong digestive fire or who suffer from insomnia. They are heavy, nourishing, aphrodisiac, roborant and curative of vata.

તક્રપિણ્ડકાના ગુણ —

વિશદા ગુરવો રુક્ષા ગ્રાહિણસ્તક્રપિણ્ડકાઃ ।
ગોરસાનામયં વર્ગો નવમઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૩૬ ॥

તક્રપિણ્ડકા તક્રપિડ તક્રપિડ, વિશદાઃ વિશદ વિશદ, ગુરવઃ ગુરુ ગુરુ, રુક્ષા રુક્ષ રુક્ષ, ગ્રાહિણઃ અને ગ્રાહી છે ઔર સત્રાહી હૈ, ગોરસાનામ્ ગોરસોના ગોરસોના, અયમ્ આ યહ, નવમ નવમે નવમ, વર્ગઃ વર્ગ વર્ગ, પરિકીર્તિત કહી બતાવે છે કહ દિયા હૈ ॥ ૨૩૬ ॥

236 The solid portion of butter-milk is lumpy, heavy, dry and

૨૩૪ મોરટમ્-મોરટ (ગ)

૨૩૫. સર્વ યવ-સર્વ યવે (જ.)

astringent. Thus has been described the ninth section on cow's milk and its products.

अथेक्षुवर्गः—

भक्षितस्येक्षोर्गुणा, यान्त्रिकस्येक्षुरसस्य गुणा, वशकात् पौण्ड्रकस्येक्षो श्रेष्ठत्वे हेतु —

वृष्यः शीतः सरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः ।
श्लेष्मलो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥२३७॥
शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकादंशकोऽवरः ।

अथ इक्षुवर्गं इक्षुवर्गो प्रारब्ध इत्यादि आवेष्टे अब इक्षुवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, भक्षितस्म यूसेदी चूसे हुए, इक्षो शेरडीने ईक्षुका, रस रस रस, वृष्य वृष्य वृष्य, शीत शीत शीतल, सरः सारः सर, स्निग्धः रिनग्ध स्निग्ध, बृहण भृहण बृहण, मधुर मधुर मधुर, श्लेष्मल तथा डेडोडोडे छे एव कफवर्धक है, यान्त्रिक तु अने यत्रथी डोडेडो रस और कोल्हूसे निकाला हुआ रस, विदह्यते विदाही छे विदाही है, शैत्यात् शीतल ताथी शीतल, प्रसादात् निर्भणताथी निर्मल, माधुर्यात् मधुरताथी और मधुर होनेसे, पौण्ड्रकात् पौण्ड्रक श्रेष्ठ छे अने तेनाथी पौण्ड्रक श्रेष्ठ है और इसके पश्चात्, वशकः वशक वशक, अवरः उतरते छे हीन है ॥ २३७ ॥

237. Now begins the class of sugar-cane (and its products). The juice of the sugar-cane obtained by chewing and sucking is aphrodisiac, cooling, laxative, unctuous, roborant, sweet, and increases kapha. The machine-pressed juice is irritating. The van-saka variety is inferior to the white variety in the matter of coolness, clearness and sweetness.

गुडाना गुणा —

प्रभूतक्रिमिमज्जासृग्मेदोमांसकरो गुडः ॥ २३८ ॥
क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागत्रिभागार्धावशेषितः ।

रसो गुरुयथापूर्वं धौतः स्वल्पमलो गुडः ॥२३९॥

गुड. गोण गुड, प्रभूत- पुण्ड्र अति, क्रिमि- क्रिमि कृमि, मज्ज- मज्ज मज्जा, असृक्- रक्त रक्त, मेदः- मेद मेद, मांस- अने मांस और मांसको, करः इत्यादि छे बढ़ानेवाला है, चतुर्भाग-त्रिभाग- अर्ध- अवशेषितः रसः अग्निथी आणतां योथा भागनो आडी रहेदो शेलडीने रस, त्रीण भागनो आडी रहेदो शेलडीने रस अने अर्धा भागनो आडी रहेदो शेलडीने रस अग्निसे सुखाने पर चोथे भागका अवशिष्ट ईखका रस, तीसरे भागका अवशिष्ट ईखका रस और आवे भागका अवशिष्ट ईखका रस, क्षुद्र- क्षुद्र क्षुद्र, गुड गोण छे गुड है, यथापूर्वम् योथाभां पछी पछीना करतां पहेला पहेलानो पदार्थ इनमें पीछले पीछले पदार्थसे पहिले पहिलेका पदार्थ, गुरु- नधारे लारे छे अधिक भारी है, स्वल्पमल शुद्ध करतं भुण्ण योथा मेलवाणो शुद्ध करने पर अति अल्प मलवाला, गुड गोण गुड, धौतः धौतगुड डहेवाय छे धौतगुड कहाता है ॥ २३८-२३९ ॥

238-239. Gur is a great increaser of worms, marrow, blood, fat and flesh. The juice of the sugar cane boiled down to one fourth, one third or one half its original quantity is said to be crude gur or immature gur. It is heavier in the reverse order of statement (that is the greater the condensation, the heavier the gur); the purified gur is that wherein there is very little impurity.

मत्स्यण्डिकाया, खण्डस्य, शर्करायाश्च गुणा —

ततो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा विमलाः परम् ।
यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥२४०॥

तत तेनाथी उषसे, मत्स्यण्डिका- मत्स्यण्डिका मत्स्य- डिका, खण्ड- भांड खण्ड, शर्करा- अने सांडर शर्करा, परम् उतरतेउतर उत्तरोत्तर, विमला निर्मल छे अधिक निर्मल हैं, यथा यथा जेभ जेभ जैसे जैसे, एषाम्

એઓની इनकी, वैमल्यम् निर्मलता थती नय छे निर्मलता बनती जाती है, तथा तथा तेम तेम वैसे वैसे, शैत्यम् ऐओनी शीतता इनकी शीतलता, अवेत् थती नय छे बढती जाती है ॥ २४० ॥

240. If still further purified, it turns into crude sugar; sugar-candy and crystal-sugar are extremely pure. According to its degree of purity its cooling quality is increased.

गुडशर्कराया गुणा, यासशर्कराया गुणा. —

वृष्या क्षीणक्षतहिता सस्नेहा गुडशर्करा ।
कषायमधुरा शीता सत्तिका यासशर्करा ॥२४१॥

गुडशर्करा गोजની સાકર ગુડશર્કરા, વૃષ્યા વૃષ્ય, ક્ષીણક્ષતહિતા ક્ષત-ક્ષીણ મનુષ્યોને હિતકર ક્ષત-ક્ષીણ મનુષ્યોને લિષ્ટ હિતકારી, સસ્નેહા અને કૃષ્ણ રિન્ગ છે ઓર કુણ સ્નિગ્ધ હોતી છે, યાસશર્કરા યાસ-શર્કરા યાસશર્કરા, કષાયમધુરા કષાય-મધુર કષાય-મધુર, શીતા ઠંડી શીતલ, સત્તિકા અને કૃષ્ણ તિક્ત છે ઓર કુણ તિક્ત છે ॥ ૨૪૧ ॥

241. The sugar from gur is aphrodisiac, slightly unctuous and beneficial to those who are emaciated and suffering from pectoral lesions. The sugar prepared from yasa or alhazi maurorum (camel thorn) is astringent, sweet, cooling, and slightly bitter.

મધુશર્કરાયા ગુણા, શર્કરાયા. સાધારણગુણા —

રુક્ષા વમ્યતિસારઘ્ની છેદની મધુશર્કરા ।
તૃણાસૃક્ષ્પિત્તદાહેષુ પ્રશસ્તાઃ સર્વશર્કરાઃ ॥૨૪૨॥

મધુશર્કરા મધુશર્કરા મધુશર્કરા, રુક્ષા રુક્ષ રુક્ષ, વમિ-વમિસારઘ્ની ઉલટી અને અતિસારને નાશ કરનાર છર્દિ ઓર અતિસારકા નાશક, છેદની તથા છેદન કરનારી છે ઓર છેદક હોતી છે, સર્વશર્કરા સર્વ પ્રકારની

સાકર. મધ પ્રકારની શર્કરાયે, તૃણા-તૃણ તૃણ, અસૃક્ષ્પિત્ત-રક્તપિત્ત રક્તપિત્ત, દાહેષુ અને દાહમાં ઓર દાહમાં, પ્રશસ્તા પ્રશસ્ત છે ઉત્તમ છે ॥ ૨૪૨ ॥

242. The honey-sugar is dry, curative of vomiting and diarrhoea, and depletive All sugars are beneficial in thirst, hemothermia and burning.

મધુનો જાતિભેદા —

માક્ષિકં આમરં ક્ષૌદ્રં પૌત્તિકં મધુજાતયઃ ।
માક્ષિકં પ્રવરં તેષાં વિશેષાન્નામરં ગુરુ ॥૨૪૩॥

માક્ષિકમ્ માક્ષિક માક્ષિક, આમરમ્ બ્રામર આમર, ક્ષૌદ્રમ્ ક્ષૌદ્ર ક્ષૌદ્ર, પૌત્તિકમ્ અને પૌત્તિક ઓર પૌત્તિક, મધુજાતય એ મધની જાતો છે એ મધુની જાતિયા છે, તેવામ્ તેઓમાં જનમે, માક્ષિકમ્ માક્ષિક માક્ષિક, પ્રવરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે સનસે શ્રેષ્ઠ છે, આમરમ્ અને બ્રામર ઓર આમર, વિશેષાત્ ખાસ કરીને વિશેષ કરકે, ગુરુ ભારે છે ગુરુ છે ॥ ૨૪૩ ॥

243. Honey is of four kinds viz., bee-honey, wasp-honey, insect-honey and large-bee-honey. Bee-honey is the best of them and wasp-honey is specially heavy.

માક્ષિકં તૈલવર્ણં સ્યાદ્ ઘૃતવર્ણં તુ પૌત્તિકમ્ ।
ક્ષૌદ્રં કપિલવર્ણં સ્યાદ્ધૃતેત્ આમરમુચ્યતે ॥૨૪૪॥

માક્ષિકમ્ માક્ષિક મધ માક્ષિક મધુ, તૈલવર્ણમ્ તેલના જેવા રંગનું તૈલવર્ણ, પૌત્તિકમ્ તુ તથા પૌત્તિક મધ તથા પૌત્તિક મધુ, ઘૃતવર્ણમ્ ઘીના જેવા રંગનું ઘૃતવર્ણ, સ્યાત્ હોય છે હોતા છે, ક્ષૌદ્રમ્ ક્ષૌદ્ર મધ ક્ષૌદ્ર મધુ, કપિલવર્ણમ્ કપિલ રંગનું કપિલવર્ણ, સ્યાત્ હોય છે હોતા છે, આમરમ્ અને બ્રામર મધ તથા આમર

૨૪૪ માક્ષિક . . આમરમુચ્યતે ॥—

માક્ષિક તૈલવર્ણ સ્યાદ્ધૃતેત્ આમરમુચ્યતે ।

ક્ષૌદ્ર તુ કપિલ વિદ્યાદ્ ઘૃતવર્ણ તુ પૌત્તિકમ્ ॥ (૫)

,, ક્ષૌદ્ર કપિલવર્ણ સ્યાત્-ક્ષૌદ્ર તુ કપિલ વિદ્યાદ્- (જ. ત)

મધુ, શ્વેતમ્ શ્વેત રગતુ શ્વેતવર્ણ, ઉચ્ચતે કહેવાય છે વ્રહ્માતા હૈ ॥ ૨૪૪ ॥

244. Bee-honey is of the colour of oil and large-bee honey is said to be of the colour of ghee. Insect-honey is tawny and wasp-honey is stated to be white.

મધુન. સાવારણગુણા —

વાતલં ગુરુ ગીતં ચ રક્તપિત્તકફાપહમ્ ।
સન્ધાત્ત્વેદનં રૂક્ષં કપાયં મધુરં મધુ ॥૨૪૫॥

મધુ મધ મધુ, વાતલમ્ વાતજનક વાતકારક, ગુરુ-ગુરુ ગુરુ, શીતમ્ શીત શીતલ, રક્તપિત્ત-રક્તપિત્ત રક્ત-પિત્ત, કફ- અને કફનો ઓર કફકા, અપહમ્ નાશ કરનાર નાશ કરનેવાળા, સન્ધાત્ત્વ સાંધનાર સન્ધાનકારક, છેદનમ્ છેદન કરનાર છેદક, રૂક્ષમ્ રૂક્ષ રૂક્ષ, કપાયમ્ કપાય કપાય, મધુરમ્ ચ અને મધુર છે એવ મધુર હૈ ॥ ૨૪૫ ॥

245. Honey is provocative of vata, heavy, cooling, curative of hemothermia and kapha disorders and is synthesizing, dry, astringent and sweet

ઉષ્ણેન સાર્ધં મધુનો વિરોધકથનમ્—

હન્યાન્મધૂણ્ણમુજ્જાર્તમથવા સવિષાન્વયાત્ ।
ગુરુરૂક્ષકપાયત્વાચ્છૈત્યાધ્યાલ્પં હિતં યધુ ॥૨૪૬॥

ઉષ્ણન્ ઊનુ કરેલુ ગરમ ક્રિયા હુઆ, મધુ મધ મધ, હન્યાત્ ભારે છે મારક હોતા હૈ, અથવા અથવા અથવા, સવિષાન્વયાત્ વિષયુક્ત ઉત્પત્તિસ્થાનવાળુ હોવાથી વિષયુક્ત ઉત્પત્તિસ્થાનવાળા હોનેસે, મધુ ગરમ નહિ કરેલુ પણ મધ ગરમ ન ક્રિયા હુઆ જી મધુ, ઉજ્જાર્તમ્ ગરમીથી પીડાયેલા મનુષ્યને ભારે છે ઉષ્ણતાસે સતત મનુષ્યકા મારક હોતા હૈ, ગુરુ-ગુરુ ગુરુ, રૂક્ષ રૂક્ષ રૂક્ષ, કપાયત્વાત્ તથા કપાયપણથી તથા કપાય, ઐત્યાત્

૨૪૫ સન્ધાત્-સંધાનમ્ (ચ છ)

,, સન્ધાત્ત્વેદન-સંધાત્ત્વેદન, સંધાન છેદન (પ

ચ તેમજ શીતપણથી એવ શીતલ હોનેસે, મધુ મધ મધુ, અલ્પમ્ અલ્પ પ્રમાણમાં થોડે પરિમાણમે, હિતમ્ હિતકર છે હિતકારી હૈ ॥ ૨૪૬ ॥

246. Warmed honey causes death, (unwarmed also) it kills patients suffering from thermal affections as it is admixed with poisonous matter (during the process of accumulation). Being heavy, dry, astringent and cooling, it is wholesome in small doses.

મધ્વામસ્ય કષ્ટત્વમેત્તે હેતુ —

નાતઃ કષ્ટત્વમ્ કિંચિન્મધ્વામાત્તદ્ધિ માનવમ્ ।
ઉપક્રમવિરોધિત્વાત્ સઘો હન્યાદ્યથા વિષમ્ ॥૨૪૭॥

અત ઓ કારણને લીધે સ્વેદ હેતુસે, મધુ-જામાત્ મધથી થયેલા આમરોગથી મધુજન્ય આમરોગસે, કિંચિત્ કોઈ દૂસરા કોઈ, કષ્ટત્વમ્ વધારે કષ્ટસાધ્ય રોગ વધ કર કષ્ટસાધ્ય રોગ, ન હિ નથી નહીં હૈ, ઉપક્રમ-ચિકિત્સાની ચિકિત્સાકે, વિરોધિત્વાત્ વિરુદ્ધતાને લઈ વિરોધી હોનેસે, તત્ તે વહ, માનવમ્ માણસને મનુષ્યકો, વિષમ્ ઝેરની વિષકી, યથા પેઠે તરહ, સઘઃ તુરત શીઘ્ર, હન્યાત્ હણે છે માર દેતા હૈ ॥ ૨૪૭ ॥

247. There is no disease more difficult of treatment than the condition caused by the chyme disorder induced by honey Due to antagonism of treatment, it kills a patient as instantly as poison.

આમે સોળ્ણા ક્રિયા કાર્યા સા મધ્વામે વિરુદ્ધયતે ।
મધ્વામે દારુણં તસ્માત્ સઘો હન્યાદ્યથા વિષમ્ ૨૪૮

આમે આમરોગમાં આમરોગમે, સોળ્ણા ઉષ્ણતા-યુક્ત ઉષ્ણ, ક્રિયા ચિકિત્સા ચિકિત્સા, કાર્યા કરવી જોઈએ કરની જાહિયે, સા ને ક્રિયા વહ ક્રિયા, મધુ-જામે મધથી થયેલા આમરોગમાં મધુજન્ય આમમે, વિરુ-દ્ધયતે વિરુદ્ધ બને છે વિરોધી હૈ, તસ્માત્ તેથી સ્વેદ લિયે,

૨૪૮, આમે સોળ્ણા-આમે મત્તુ ।

દારુણમ્ ભય કર દારુણ, મધુ-આમમ્ મધથી થયેલો
આમરોગ મધુજન્ય આમરોગ, દિપમ્ ઝેરની વિષકી,
યથા પેટે તરહ, સઘ તુરત શીઘ્ર, હન્યાત્ મૃત્યુ કરે છે
માર દેતા હૈ ॥ ૨૪૮ ॥

248. In chyme disorders, hot treatment is indicated but hot things are contra-indicated in the chyme disorder induced by honey. Hence the chyme disorder of honey is a serious condition causing death as immediately as poison.

મધુનો યોગવાહિત્વમ્—

નાનાદ્રવ્યાત્મકત્વાચ્ચ યોગવાહિ પરં મધુ ।
इतीक्षुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ २४९ ॥

મધુ મધે મધુ, માના- ભુઈ ભુઈ નાના, દ્રવ્યાત્મ-
કત્વાત્ ચ દ્રવ્યોમાંથી અનેક હેવાથી દ્રવ્યોસે સ્તપ્ન
હોનેકે કારણ, પરમ્ પરમ અતિગય, યોગવાહિ યોગવાહી
છે યોગવાહી હૈ, હિતિ આ પ્રમાણે સ્વ પ્રકાર, ઇક્ષુ-
વિકૃતિપ્રાય ધણે ખરે શેરડીની બનાવડોને। મુખ્યત્ત
ઇક્ષુવિકૃતિયોવાલા, અચમ આ ચદ, દશમ દશથે
દસવાં, વર્ગઃ વર્ગઃ વર્ગ, મત મા-થે છે માના હૈ
॥ ૨૪૯ ॥

249. As honey is composed of various substances, it is the best of vehicles. Thus ends this tenth section mainly consisting of sugar-cane products.

अथ कृतान्नवर्गः --

પેયાયા ગુણા —

धुत्तृष्णाग्लानिदौर्वल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्चोऽनुलोमनी ॥ २५० ॥

અથ કૃતાન્નવર્ગઃ. કૃતાન્નવર્ગને। પ્રાગ્ ભ કરવામાં
આવે છે કૃતાન્નવર્ગકા પ્રારંભ ક્રિયા જાતા હૈ, પેયા

પેયા પેયા, ધુત્- ભૂખ મૂત્ર, તૃષ્ણા- તૃષ્ણા પ્યાસ, ગ્લાનિ-
ગ્લાનિ ગ્લાનિ, દૌર્બલ્ય- દુર્બલતા દુર્બલતા, કુક્ષિરોગ-
કુક્ષિરોગ કુક્ષિરોગ, જ્વર- અને જ્વરને। એ જ્વરકા,
અપહા નાશ કરનાર નાશ કરનેવાલી, સ્વેદ-અગ્નિ-જનની
સ્વેદ અને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્વેદ ઓર જઠરાગ્નિકો
ઉત્પન્ન કરનેવાલી, વાત- તથા વાત તથા વાયુ, વર્ચ-
અને મળનુ એવં મલકા, અનુલોમની અનુલોમન કરનાર
છે અનુલોમન કરનેવાલી હૈ ॥ ૨૫૦ ॥

250. Now begins the section on cooked foods. Thin gruel removes hunger, thirst, weariness, weakness, stomach-disorder and fever. It causes perspiration, stimulates gastric fire and regulates the course of flatus and feces.

विलेप्या गुणाः, मण्डस्य गुणा —

तर्पणी ग्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।
मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत् ॥ २५१ ॥
मृदूकरोति स्रोतांसि स्वेदं संजनयत्यपि ।
लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णं स्नेहे च तृप्यताम् २५२
दीपनत्वाल्लघुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ।

વિલેપિકા વિલેપિકા વિલેપી, તર્પણી તર્પણ કરનાર
સતર્પણકારક, ગ્રાહિણી ગ્રાહી ગ્રાહી, લઘ્વી લઘુ, હૃદ્યા
હૃદ્યા ચ અપિ અને હૃદયને હિતકર છે એવ હૃદયકે લિપ
હિતકારી હૈ, મણ્ડઃ તુ મંડ મણ્ડ, અગ્નિમ્ અગ્નિને
અગ્નિકો, દીપ્યતિ પ્રદીપ્ત કરે છે પદોષ કરતા હૈ,
વાતમ્ ચ વાતનુ વાયુકા, અનુલોમયેત્ અનુલોમન કરે
છે અનુલોમન કરતા હૈ, સ્ત્રોતાસિ સ્ત્રોતોને સ્ત્રોતોનો,

२५१ एतच्छ्लोकानन्तरम्—

युक्तो दाडिमलज्जालुपिप्पलीनागरै स्मृत ।
मन्दाग्निविषमाग्नीना वाळस्थविरयोपिताम् ।
देयस्तथा कुमाराणा शुद्धाना वमनादिभि. ॥
इत्यधिक. पाठ (ग) पुस्तके ।

,, ગ્રાહિણી-ગ્રાહી (પ)

,, હૃદ્યા-કૃતા (પ)

૨૪૯. પર-હિમમ્ (હ.)

૨૫૦ જ્વરાપહા-વિનાશિની (લ શ ઠ.)

मृदूकरोति क्लृप्तां कुरे छे कोमल करता है, स्वेदम् अपि
अने परसेवे और पसीना, सज्जयति श्लेष्मे लाता है,
मण्डः भुज मण्ड, दीपनत्वात् दीपक दीपन, लघुत्वात् च
अने लघु होवाथी और लघु होनेसे, लघ्वितानाम्
च जेओओे लघन कुर्यु होय जिन्होंने लघन किया हो,
विरिक्तानाम् जेओओे विरेचन पूरी रीते लागी गयु
होय जिनको भली प्रकारसे विरेचन हुआ हो, स्नेहे
अने स्नेह और स्नेहके, जीर्णे पथी जता पच जाने पर,
तृष्यताम् च जेओओे तरस लागती होय जिनको
प्यास लगती हो, प्राणधारण तेओओे प्राणुतु धारण
कुरे छे जममें प्राणोका धारण करता है ॥ २५१-२५२ ॥

251-252½. Thick gruel is nourishing,
astringent, light and cordial; gruel-
water kindles the gastric fire and
regulates the downward course of
vata. It softens the channels and
causes perspiration. It sustains life on
account of its quality of stimulating
the gastric fire and of lightness in
those that have undergone the lighte-
ning therapy, purificatory procedure,
and those who have developed
thirst after the unctuous dose has
been digested.

लाजपेयालाजमण्डयोरुणा —

लाजपेया श्रमघ्नी तु क्षामकण्ठस्य देहिनः ॥२५३॥

लाजपेया तु लाजनी पेया लाजपेया, क्षामकण्ठस्य
क्षीण स्वरवाणा क्षीण स्वरवाले, देहिनः प्राणुना
पुरुषके लिए, श्रमघ्नी श्रमने डरनारी होय छे श्रम-
नाशक है ॥ २५३ ॥

253. The thin gruel of fried corn
is acopic, particularly to persons of
weakened voice.

लाजमण्डस्य गुणा —

तृष्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।

लाजमण्डोऽग्निजमनो दाहमूर्च्छानिवारणः ॥२५४॥
मन्दाग्निषिषवाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम् ।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥२५५॥

लाजमण्ड लाजनी भुज लाजमण्ड, तृष्णा- तृष्णा
तृष्णा, अतीसार- तथा अतिसारने तथा अतिसारका,
शमन शांत डरनार नाशक, धातु-साम्य-कर. धातुतुं
साम्य डरनार धातुको समान करनेवाला, शिव डल्याणु-
डारक मंगलकारक, अग्निजमन अग्नि उत्पन्न डरनार
अग्निवर्धक, दाह- अने दाह एव दाह, मूर्च्छा- तथा मूर्च्छने
तथा मूर्च्छा, निवारण डर डरनार छे निवारक है, सुसं-
स्कृत सारी रीते सरडारवाणो सुसंस्कृत, लाजमण्डः
लाजभुज लाजमण्ड, मन्दाग्नि- मन्दाग्निवाणोओने
मन्दाग्निवालोक, विषमाग्नीनाम् विषम अग्निवाणोओने
विषमाग्निवालोक, बाल- आणक बालक, स्थविर- वृद्ध वृद्ध,
योषिताम् स्त्रीओ स्त्रियो सुकुमाराणाम् च तथा क्लृप्ता
भुजुओने और नाशक प्रकृतिवालोक देय आपवे
जेओओे देना चाहिए ॥ २५४-२५५ ॥

254-255 The gruel water of fried
corn flour is alleviative of thirst and
diarrhea, promotive of concordance
of body-elements, generally beneficial,
stimulative of the gastric fire and
curative of thirst and swooning. The
gruel water of fried corn, well seasoned,
must be given to persons of weak
and irregular gastric fire, to children,
the aged, women and to persons of
delicate health.

लाजसर्कोरुणा —

क्षुत्पिपासापहः पथ्यः शुद्धानां च मलापहः ।

२५४ दाहमूर्च्छानिवारण.—ग्राही दोषविपाचन (ग च.)

” ” —शोषदोषविपाचक (प.)

२५५. देयश्च—देय स्यात् (च)

२५६ क्षुत्पिपासापह—क्षुत्पिपासापह. (ज.)

शृतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजाम्लदाडिमैः २५६
कषायमधुराः शीता लघवो लाजसक्तवः ।

पिप्पलिशुण्ठीभ्याम् सूं अने पीपरथी पिप्पली एवं
सौंसे, युक्तः युक्तं युक्त, लाजाम्लदाडिमैः लाज अने
आटां दाडिम सहित लाजा और खट्टे अनारसे, शृतः
पकावेला मड पकाया हुआ मण्ड, क्षुत्पिपासापह भूय तथा
तरसने मटाडनार भूख तथा प्यामवो जान्त करनेवाला,
पथ्य. पथ्य पथ्य, शुद्धानाम् अने स शोधन पाथेल
पुरुषोना और वमन विरेचनसे शुद्ध पुरुषोके, मलापह
मणने दूर करनेर छे मलको निकालनेवाला है, लाज-
सक्तव. लाजना साथवा लाजसत्तू, कषायमधुरा कषाय-
मधुर कषायमधुर, शीता शीत शीत लघव अने लघु
छे और लघु हैं ॥ २५६ ॥

256-256½. If it be mixed with long
pepper and dry ginger boiled with
corn and sour pomegranates, it allays
hunger and thirst, and is wholesome
and removes the residual morbidity
in those who have undergone puri-
ficatory procedure. The roasted corn
flour is astringent, sweet in taste,
cooling and light.

ओदनस्य गुणा --

सुधौतः प्रसृतः स्विन्नः संतप्तश्चौदनो लघुः ॥ २५७ ॥

भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्लेष्मामयेष्वपि ।

अधौतोऽप्रसृतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः २५८

सुधौतः सारी पेठे धोयेला भली प्रकार बोया,
प्रसृत ओसावेला माड निकाला, स्विन्न गणी गयेल

२५६ युक्तो लाजाम्लदाडिमैः—लाजमण्डोऽम्लदाडिमै (क च छ घ.)

,, अस्मादनन्तरम्—लाजपेया श्रमणी स्वात् क्षामकण्ठास्यदेहिनाम्
इत्यधिक पाठः (प) पुस्तके ।

२५६½ कषाय ... सक्तवः । — मण्ड. सन्धीपयत्यग्नि वात
चाप्यनुलोमयेत् । (त)

२५८ गर—गल (ग)

,, अधौतोऽप्रसृतोऽस्विन्न—अधौतः प्रसृतः स्विन्न. (त.)

गला हुआ, संतप्त. च अने छीना और गरम, ओदनः
भात भात, लघु ललझा छे लघु होता है, भृष्टतण्डुलम्
शेकेला योआना भातनो उपयोग भूने हुए चावलसे
बनाया भात, गरश्लेष्मामयेषु स योगथी उत्पन्न थयेला
विष अने उडना रोगोभां करनेवाले संयोगजविष एवं
कफरोगमें करना, इच्छन्ति वैद्यो धन्धे छे वैद्य देना
चाहते हैं, अधौत. धोया वगरना बिना धोया, अप्रसृत
ओसाव्या विनाना बिना मण्ड निकाला, अस्विन्न गणी
वगरना न गला, शीत च अपि अने गणी दा और
ठंडा, ओदन. भात भात, गुरु भारे छे गुरु होता है
॥ २५७-२५८ ॥

257-258. The rice that is well
cleansed, squeezed out, steam-softened
and warm makes light food. In toxi-
cosis and kapha disorders fried rice
is indicated. Cooked rice uncleansed,
with the boiled water not pressed out,
not properly softened and eaten cold
is heavy.

मानादिविशिष्टद्रव्यसंयोगसाधितानामोदनाना गुणा. —

मांसशाकवसातैलघृतमज्जफलौदनाः ।

वल्याः संतर्पणा हृद्या गुरवो बृंहयन्ति च ॥ २५९ ॥

तद्वन्माषतिलक्षीरमुद्गसंयोगसाधिताः ।

मांस- मांस मांस, शाक- शाक शाक, वसा- वसा
वसा, तैल- तेल तैल, घृत- घी घृत, मज्ज- मज्ज मज्जा,
फल- अने शोनी साथे पकावेला और फल इनके साथ
पकाया हुआ, ओदना. भात भात, वल्या. भलप्रद बल-
कारक. संतर्पणा संतर्पण करनेर सतर्पणकारक, हृद्या.
हृद्य हृदयके लिए प्रिय, गुरवः गुरु गुरु, बृंहयन्ति च
अने भृङ्ग छे और बृंहण होता है, माष अड उडद,
तिल- तिल तिल, क्षीर- दूध दूध, मुद्ग- अने मग और
मूगके, संयोग- साधिता लेणवीने सिद्ध करेला भात
साथ बनाया भात, तद्वत् तेवा प्रकारना शुलवाणा छे उसी
प्रकारके गुणोंवाला है ॥ २५९ ॥

२५९½ अस्मादनन्तरम्—तृष्णादाहज्वरच्छर्दिरक्तपित्तकफावहा ।

इत्यधिक पाठ (प) पुस्तके ।

259-259½. Rice prepared with flesh, vegetables, fat, oil, ghee, marrow and fruit is strengthening, nourishing, cordial, heavy and roborant. Likewise is rice cooked together with black-gram, til, milk and green gram.

कुल्माषादीना गुणा —

कुल्माषा गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्चसः ॥२६०॥

कुल्माषा कुल्माष, गुरव. गुरु, रुक्षाः रक्ष, रुक्ष, वातलाः वातकर, भिन्नवर्चसः अने भग्लेख छे और मलको पतला करते हैं ॥ २६० ॥

260. Kulmasha is heavy, dry, vata-provoking and loosens stools.

स्विन्नभक्ष्यास्तु ये केचित् सौप्यगौधूमयाविकाः ।
भिषक्तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् गुरुलाघवम् ॥२६१॥

सौप्य- सूय मूग आदि दालें, गोधूम- धुँ, गेहूँ, याविका अने ज्व रांधीने और जौ आदिको उबाल कर, बे जे जो, केचित् तु डेटलांड कइ, स्विन्न- गाणी नाभेलां गले हुए, भक्ष्या भक्ष्यो पनाववाभा आवे छे भक्ष्य बनावे जाते हैं, तेषाम् तेओतु इनके, गुरुलाघवम् भारेपणु अने ललकापणु गुरुलाघवको, भिषक् वैद्य, यथाद्रव्यम् द्रव्य अनुसार, आदि- शेत् कहेवु कहे ॥ २६१ ॥

261. As regards the edibles prepared by steam-boiling out of pulses, wheat and barley, the physician should determine their qualities of heaviness and lightness in accordance with the substances used.

यूष-रस-सूपाना सस्कारविशेषेण लाघवगौरवे—

अकृतं कृतयूषं च तनुं सांस्कारिकं रसम् ।
सूपमम्लमनम्लं च गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥२६२॥

अकृतम् अकृत (स्नेह तथा मसाला वगरने) यूष अकृत (स्नेह और मसालेसे रहित) यूष, कृतयूषम् च कृत (स्नेह तथा मसालावाणे) यूष कृत (स्नेह और मसालेसे युक्त) यूष, तनुम् पातणे। मांसरस पतला मांसरस, सांस्कारिकम् मांसनी अधिक मात्राथी साधेले धाटे। मांसरस मांसनी अधिक मात्रासे सिद्ध किया हुआ घन मांसरस, अम्लम् भाटी दाण अम्ल दाल, अनम्लम् सूपम् च अने भटाश विनानी दाण और अनम्ल दाल, यथोत्तरम् ओओने उत्तरोत्तर इनको उत्तरोत्तर, गुरुम् भारे म नी, विद्यात् जणुवां समझना चाहिए ॥ २६२ ॥

262. Unseasoned soup and well-seasoned soup, thin and thick juices of flesh, sour and unsour broths— of these each should be regarded heavier than the other in order of statement.

यवसक्तो गुणाः —

सक्तवो वातला रुक्षा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।
तर्पयन्ति नर सद्यः पीताः सद्योबलाश्च ते ॥२६३॥

सक्तव सक्तुओ सक्त, वातला वातजनक वात- कारक, रुक्षाः रक्ष रुक्ष, बहुवर्च - बहुत भण करनार बहुत मल पैदा करनेवाले, अनुलोमिन. अने अनुलोमन करनार छे एव अनुलोमक हैं, ते तेओ वे, पीता. पीवाथी पीनेसे, नरम् मनुष्यने मनुष्यको, सद्य. तत्त जल्दी तर्पयन्ति तृप्त करे छे सन्तुष्ट करते हैं, सद्यः-बलाः च अने तत्त भण दे छे और तुरन्त बल देते हैं ॥ २६३ ॥

263. The roasted corn flour is provocative of vata, dry, increases the fecal matter and regulates peristalsis. When drunk, it immediately nourishes the man and strengthens him at once.

२६३ सक्तवो-शक्तवो (व)

„ सद्य-शीघ्रम् (च छ)

शालिसक्कोर्गुणा —

मधुरा लघवः शीता सक्तवः शालिसंभवाः ।
ग्राहिणो रक्तपित्तघ्नास्तृष्णाच्छर्दिज्वरापहाः ॥२६४॥

शालिसंभवाः शाणना शालिधान्यके, सक्तवः सक्तुभे।
सत्, मधुरा मधुर मधुर, लघव लघु लघु, शीताः
शीत शीतल, ग्राहिण. आही ग्राही, रक्तपित्तघ्ना. रक्त-
पित्तने। नाश करने। रक्तपित्तनाशक, तृष्णा- तथा तृषा
तृषा, छर्दि- उलटी वमन, ज्वर- अने ज्वरने तथा
ज्वरको, अपहा दूर करने। छे हरनेवाले हैं ॥ २६४ ॥

264. The flour of roasted sali rice is sweet, light, cooling, astringent, curative of hemothermia, thirst, vomiting and fever.

यवापूप-यावक-वाटयाना गुणा. —

हन्याद्याधीन् यवापूपो यावको वात्य एव च ।
उदावर्तप्रतिश्यायकासमेहगलग्रहान् ॥ २६५ ॥

यव-अपूपः ज्वना पूडा जौके पुड़े, यावक- तथा
ज्वने। और जौका, वात्य. एव च वात्य
वाटय, उदावर्त- उदावर्त उदावर्त, प्रतिश्याय- अणभम
प्रतिश्याय, कास- उधरस कास, मेह- भ्रमेह प्रमेह, गल-
ग्रहान् तथा गलग्रह और गलग्रह, व्याधीन् ओ
व्याधियोने इन रोगोंको, हन्यात् हल्ले छे नाश करते
हैं ॥ २६५ ॥

265. The apupa of barley is curative of following diseases and fried barley also acts likewise. misperistalsis, coryza, cough, urinary disorders and throat spasm.

धानाना गुणा —

धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।
शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्जराः ॥२६६॥

धानासंज्ञाः तु धाणी नामतुं खील नामके, ये जे
जो, भक्ष्या. भक्ष्य छे भक्ष्य हैं, ते ते वे, प्रायः धल्ले

२६४. तृष्णा-तृषा (क घ छ)

२६६. तर्पणाश्चैव-तर्पणाश्चैव (क. ख. घ. ज. ठ. त. द)

भरुं प्राय. करके, लेखनात्मका. लेखन करने। छे
लेखनकारक हैं, शुष्कत्वात् शुष्क होवाथी शुष्क होनेसे,
तर्पणाः च एव तर्पण करने। छे तृप्तिकारक हैं, विष्टम्भ-
त्वात् च अने विष्टम्भी होवाथी एव विष्टम्भी होनेसे,
दुर्जराः भुङ्केलीथी पचन। छे कष्टसे पचनेवाले हैं ॥२६६॥

266. The preparation known as dhana is generally revulsant. It is nourishing because of its dryness, and difficult to digest owing to its delaying tendency in the intestines.

विरुद्धधाना-शङ्कुली-मधुकोड-पिण्डक-पूप-पूपलिकाना गुणाः—

विरुद्धधानाः शङ्कुल्यो मधुकोडाः सपिण्डकाः ।
पूपाः पूपालिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥ २६७ ॥

विरुद्धधाना अ. कुरित अनाज अकुरित धान्य,
शङ्कुल्य शङ्कुली शङ्कुली, सपिण्डकाः पिण्ड सहित
पिण्डक सहित, मधुकोडा मधुकोड मधुकोड, पूपा पूप
पूप, पूपालिकाद्याः च अने पूपलिका वजरे और पूप-
लिकादि, पैष्टिका. ढोटीनी अनावटो पिष्टिसे बने हुए भक्ष्य,
परम् अतिशय अतिशय, गुरव. भारे छे भारी हैं ॥२६७॥

267. Virudha dhana, shankuli, madhu krodas with pindakas, pupa and pupalika and other preparations of flour are extremely heavy.

फलमासादिभिः संस्कृताना भक्ष्याणा गुणा. —

फलमांसवसाशाकपल्लवशौद्रसंस्कृताः ।

भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणात्मकाः ॥२६८॥

फल- फल फल, मांस- मांस मांस, वसा- वसा वसा,
शाक- शाक शाक, पल्लव- तलवट पल्लव, शौद्र- अने
भक्ष्या और मधुसे, संस्कृता. अनावटो बनाये हुए,
भक्ष्याः भक्ष्य पदार्थो भक्ष्य पदार्थ, वृष्या च वृष्य
वृष्य, बल्या अलप्रद बलकारक, गुरवः शुरु गुरु, बृंह-
णात्मकाः च अने बृंहण करने। छे और बृंहणकारक
हैं ॥ २६८ ॥

२६७ पूपा-पूपा (झ ङ.)

„ पैष्टिका-पौष्टिकाः (थ.)

२६८. वृष्याश्च-वृष्याश्च (थ. प.)

268. Eatables prepared with fruits, flesh, fat, vegetables, til-paste and honey are aphrodisiac, strengthening, heavy and roborant.

वैशवारस्य गुणाः, क्षीरेक्षुरसपूपाणां गुणा —

वैशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।

गुरवस्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसपूपकाः ॥ २६९ ॥

वैशवार वैशवार वैशवार, गुरु गुरु गुरु, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, बल- बल बल, उपचय-अने पुष्टि एवं पुष्टिको, वर्धनः वधारेनार छे बढ़ाता है, क्षीर- दूध दूध, इक्षुरस- अने शेरडीना रसथी जनावेला और गन्नेके रससे बनाये हुए, पूषका पूष पूष, गुरव भारे गुरु, तर्पणा तर्पणप्रकारक, वृष्याः अने वृष्य छे और वृष्य हैं ॥ २६९ ॥

269. The vesavara is heavy, unctuous and increases strength and plumpness. Apupa preparations made of milk and sugarcane juice are heavy, nourishing and aphrodisiac.

भक्ष्याणां गुडादिभि संस्काराद् गुरुत्वम्—

सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।

भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परं तु गुरवः स्मृताः ॥ २७० ॥

सगुडा. गोणवाणां गुडवाले, सतिलाः तिलवालां तिलवाले, सक्षीर- अने दूध और दूध, क्षौद्र- भक्ष मधु, शर्करा च एव तथा साकरवाणां और शर्करासे बनाये हुए, भक्ष्याः भक्ष्यो भक्ष्य, वृष्या च वृष्य वृष्य, बल्या जलप्रद बलकारक, परम् तु अने अतिशय और अतिशय, गुरवः च भारे गुरु, स्मृता मानेले छे माने हैं ॥ २७० ॥

२६९ पूषका—सूपका (ख.)

२७०. भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परं तु—वृष्या बल्याश्च भक्ष्यास्तु ते पर (ख. न.)

„ वृष्याश्च-इष्याश्च (द. प.)

270. Preparation mixed with gur or with til or with milk, honey and sugar are considered aphrodisiac, strengthening and very heavy.

गौधूमिकभक्ष्याणां गुणा. —

सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।

गुरवस्तर्पणा वृष्या हृद्या गौधूमिका मताः ॥ २७१ ॥

सस्नेहाः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, स्नेहसिद्धाः च अने स्नेहभा सिद्ध करेले और स्नेहसे सिद्ध किये, विविध-लक्षणा विविध प्रकारनां नानाप्रकारके, गौधूमिकाः धुँनां गेहूँसे बनाये, भक्ष्या. भक्ष्यो भक्ष्य, गुरवः गुरु गुरु, तर्पणा तर्पणप्रकारक, वृष्याः वृष्य वृष्य, हृद्या अने हृद्य और हृद्य, मताः मानेलां छे माने गये हैं ॥ २७१ ॥

271. The many kinds of preparations of wheat mixed with unctuous substances or prepared in them are heavy, nourishing, aphrodisiac and cordial.

संस्काराद् गौधूमपैष्टिकानां लघुत्वम्—

संस्कारालघवः सन्ति भक्ष्या गौधूमपैष्टिकाः ।

धानापर्यटपूपाद्यास्तान् बुद्ध्वा निर्दिशेत्तथा ॥ २७२ ॥

धाना- धाण्णी खील, पर्यट- पर्यट पर्यट, पूष- पूष पूष, आद्या वजरे आदि, गोधूम- धुँना गेहूँकी, पैष्टिकाः पोटांना पिष्टिके बनाये, भक्ष्या. भक्ष्यो भक्ष्य, संस्काराद् संस्काराधी संस्कारसे, लघवः हलकां लघु, सन्ति अने छे हो जाते हैं, तान् तेओने इनको, बुद्ध्वा भण्णी लघ्वे समझ कर, तथा ते प्रभाषे उस प्रकार, निर्दिशेत् तेओने कहेलां उनका निर्देश करना चाहिए ॥ २७२ ॥

272. The preparations of wheat flour such as dhana, parpata, apupa etc, become light by being seasoned. So knowing, one should prescribe them.

पृथुकानां गुणा, यावचिपिटकानां गुणा —

पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेवल्पस्तु तान् ।

२७३. भृष्टान्-बला (च. प.)

યાવા વિષ્ટમ્યં જીર્યન્તિ સરસા મિત્રવર્ચસઃ ॥૨૭૩॥

પૃથુકાઃ પૌઆં ચિવુઢે, ગુરવં ભારે છે भारी होते हैं, મૃદુતાં તાં તુ પશુ તે તળેલા હોય તે। यदि ये भूने हों तो, अल्पशः थोड़ा प्रमाणमां थोड़े, भक्षयेत् ખાવા બેઠેએ खाने चाहिए, यावा ચિપટા કરેલા જવા जौके बने चिबुडे, विष्टम्यं पिष्टम કરીને विष्टमिमत होकर, जीर्यन्ति पथे છે પચતે हैं, सरसा तथा रस-सहित न भूने चिबुडे, मित्रवर्चस. मलबेधक છે मलको पतला करते हैं ॥ २७३ ॥

273. Flattened rice is heavy. It must be eaten in small quantities after being fried. Fried barley is slow in digestion; while unfried barley causes loose stools.

સૂપ્યાન્નવિકૃતાના ભક્ષ્યાણા ગુણા —

સૂપ્યાન્નવિકૃતા ભક્ષ્યાં વાતલા રુક્ષશીતલાઃ ।

સકટુર્જ્વલવણાનલ્પશો ભક્ષયેતુ તાન્ ॥ ૨૭૪ ॥

સૂપ્ય-અન્ન-વિકૃતા કઠોળ ધાન્યનાં ખનાવેલાં મૂગકી દાલ આદિસે બનાયે, ભક્ષ્યા ભક્ષ્યે। ભક્ષ્ય, વાતલા. વાતકર વાતકારક, રુક્ષ-શીતલાઃ રુક્ષ અને શીતળ હોય છે રુક્ષ ઓર શીતલ હોતે हैं, તાન્ તુ તેઓને इन्हें, सकटु- કટુ દ્રવ્ય કટુ દ્રવ્યોં, स्नेह-સ્નેહ સ્નેહ, लवणान् અને લવણથી युक्त કરીને तथा नमकसे युक्त कर, अल्पशः અલ્પ પ્રમાણમાં अल्प मात्रामें, भक्षयेत् ખાવા બેઠેએ खाना चाहिए ॥ २७४ ॥

274. Preparations of pulses are provocative of vata, dry and cooling. They must be taken in small quantities with pungent, unctuous and sal-tish substances.

ઉક્તાનુક્રમભક્ષ્યાણા ગુણસમ્રહ —

મૃદુપાકાશ્ચ ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।

ગુરવસ્તે व्यतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥ ૨૭૫ ॥

૨૭૩ સરસા-સતુષા (હ ત થ)

૨૭૪. લવણાનલ્પશો ભક્ષયેતુ તાન્-લવણાન્ ભક્ષયેદલ્પશસ્તુ; તાન્(ક.)

ये च अने ने और जो, मृदुपाकाः मंद अग्निशी पाकेला मन्द अग्निसे पके हुए, ये च अने ने और जो, स्थूला. च स्थूल स्थूल, कठिना च तथा कठि एव कठिन, भक्ष्या भक्ष्ये। भक्ष्य हैं, ते तेओ वे, गुरव. भारे गुरु, व्यतिक्रान्तपाका. लांछे वभते पथ-नार देरमें पचनेवाले, पुष्टिबलप्रदा अने पुष्टि तथा भल देनेार છે तथा पुष्टि एवं बल देनेवाले हैं ॥ २७५ ॥

275. Preparations that require to be cooked over a low fire for a long time and that are thick and hard are heavy, get slowly digested and impart plumpness and strength.

द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ।

ભક્ષ્યાણામાદિશેદ્ધ્વા યથાસ્વં ગુરુલાઘવમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

ભક્ષ્યાણામ્ ભક્ષ્યપદાર્થોના ભક્ષ્ય પદાર્થોં, દ્રવ્ય-સંયોગ- દ્રવ્યના સંયોગ દ્રવ્યકે સયોગ, સંસ્કારમ્ સ સ્કાર સસ્કાર, तथा तथा तथा, पृथक् लुद्धं लुद्धं पृथक् पृथक्, द्रव्यमानम् द्रव्येनी मात्रा द्रव्योकी मात्राको, बुद्ध्वा બહુી લઈને जान कर, यथास्वम् ते ते ભક્ષ્યની उस उस भक्ष्यकी, गुरुलाघवम् गुरुता अने लघुता गुरुता और लघुता, आदिशेव કહેવી कहनी चाहिए ॥ २७६ ॥

276. The heaviness and lightness of preparations must be determined according to the combination of the substances, the nature of preparation and the measure of each substance.

વિમર્દકસ્ય ગુણા —

(नानाद्रव्यैः समायुक्तः पकामक्लिन्नभर्जितैः ।

૨૭૬. ભક્ષ્યાણામાદિશેદ્-દ્રવ્યાણામાદિશેદ (ઠ.)

,, દ્રવ્યસયોગસંસ્કાર . ગુરુલાઘવમ્ ॥—

બુદ્ધ્વા સયોગસંસ્કારાન્ દ્રવ્યમાગ પૃથક્ તથા ।
ગુણકર્માણિ લેહાના તેષા તેષા તથા વદેદ ॥ (ઢ)

૨૭૭ નાના . . . ભર્જિતૈ —નાનાદ્રવ્યસમાયુક્ત

પક્ષ્વા વહિપુ ભર્જિત (ધ છ ધ)

,, પકામક્લિન્નભર્જિતૈ.—પક્ષ્વાવહિપુ ભર્જિતૈ. (કં. દ ધ. પ.)

विमर्दको गुरुहृद्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥२७७॥)

पक्क- पाडां पके हुए, आम- डायां कच्चे, क्लिन्न-
क्षिन्न क्लेदयुक्त, भर्जितैः अने शैकेलां और अग्निमे भूने,
नानाद्रव्यै. विविध प्रकारनां द्रव्योथी विविध द्रव्योसे,
समायुक्त युक्त युक्त, विमर्दकः विमर्दके विमर्दक, गुरु.
गुरु भारी, हृद्य हृद्य दृढ, वृष्य वृष्य वृष्य, बलवताम्
अने भलवान् भनुष्यो भाटे और बलवानोंके लिए,
हित. हितकर छे हितकारी है ॥ २७७ ॥

277 Vimardaka prepared with
ripe, unripe, softened and roasted
substances is heavy, cordial, aphro-
disiac and well-suited to strong men.

रसालाया गुणा, सगुडस्य दध्नो गुणा —

रसाला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।
स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ॥ २७८ ॥

रसाला रसाला रसाला, वृंहणी वृंहणी करनार पुष्टि-
कारक, वृष्या वृष्य वृष्य, स्निग्धा स्निग्ध स्निग्ध, बल्या
भलप्रद बलदायक, रुचिप्रदा अने रुचि करनार छे एव
रुचिकर है, सगुडम् गोणयुक्त गुडयुक्त, दधि दही दही,
स्नेहनम् स्निग्धता करनार स्निग्धताकारक, तर्पणम् तर्पण
करनार तर्पणकारक, हृद्यम् हृद्य हृद्य, वातघ्नम् अने
वातनाशक छे और वातनाशक है ॥ २७८ ॥

278 The preparation called rasa-
la is roborant, aphrodisiac, unctuous,
strengthening and appetiser. Curds
taken with gur increases the unctuous
element, is nourishing, cordial and
curative of vata.

पानकस्य गुणा —

द्राक्षाखर्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
परूषकाणां क्षौद्रस्य यक्षेक्षुविकृतिं प्रति ॥ २७९ ॥

२७७ विमर्दको-विमर्दको (ख)

,, ,, -विवर्धको (प)

२७८ तर्पण हृद्य-वृंहण वृष्य (ग घ, प)

द्राक्षा- द्राक्ष द्राक्ष, खर्जूर- खर्जूर खर्जूर, कोलानाम्
कोल नेर, परूषकाणाम् द्राक्षसां फालसा, क्षौद्रस्य तथा
भधनां पानक तथा शहदसे बना पानक, यत् च अने ने
और जो, यक्षुविकृतिम् प्रति शेरडीनी गोण, भांड, साकर
आदि कोई पणु अनावटनु ईखकी गुड, खाड, मिसरी
आदि कोई भी विकृतिका, पानकम् पानक ते पानक वह,
गुरु गुरु भारी, विष्टम्भि अने विष्टम्भि छे तथा
विष्टम्भि हैं ॥ २७९ ॥

279. The potion made of grapes,
dates and Indian jujube is heavy and
delayed in the intestines. So is the
potion made of parushaka, honey and
the products of sugarcane.

तेषां कट्वम्लसंयोगान् पानकानां पृथक् पृथक् ।
द्रव्यं मानं च विज्ञाय गुणकर्माणि चादिशेत् ॥ २८० ॥

तेषाम् ते उन, पानकानाम् पानकाना पानकोंके,
कटु- कटु कटु, अम्ल- अने अम्ल द्रव्यना तथा अम्ल
द्रव्योंके, संयोगान् संयोगाने संयोगोंको, द्रव्यम् अने
पानकानां भण्डां द्रव्यो और पानकोंमें मिले हुए
द्रव्य, मानम् च तथा तेओनां प्रभाषुने तथा उनके
परिमाणको, पृथक् पृथक् लुदां लुदां पृथक् पृथक्, विज्ञाय
जानकीने जानकर, गुणकर्माणि च तेओनां गुणो अने
कर्मों उनके गुणों और कर्मोंका, आदिशेत् कहेवां निर्देश
करना चाहिए ॥ २८० ॥

280. The qualities and actions of
these beverages should be determined
by knowing the individual nature of
the substances, the quantity used and
the combinations of pungent and acid
tastes.

रागषाडवाना गुणा —

कट्वम्लस्वादुलवणा लघवो रागषाडवा ।
मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥ २८१ ॥

२८० कट्वम्लसंयोगान्-कट्वम्लसंयोगात् (च घ)

,, द्रव्य मान च-द्रव्यमानं च (घ)

,, आदिशेत्-निर्दिशेत् (क, ग, घ च छ)

रागषाडवा राग अने पांडव राग और बाहव, कटु-कटु कटु, अम्ल-अम्ल अम्ल, स्वादु-मधुर मधुर, लवणा. लवण २२५॥ नमकीन, लघवः लघु लघु, मुखप्रियाः च स्वादिष्ठ मुखके लिये प्रिय, हृद्याः हृद्य हृद्य, दीपनाः अग्निदीपन अग्निदीपक, भक्तरोचना. च अने भावाभा रुचि करनेवाले छे तथा भोजनमें रुचि पैदा करनेवाले हों हैं ॥ २८१ ॥

281. The preparations called raga and shadava are pungent, sour, sweet, salt and light. They are pleasant to taste, cordial, digestive-stimulant and appetisers.

आम्रामलकलेहाना गुणा —

आम्रामलकलेहाश्च बृंहणा बलवर्धनाः ।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ता स्नेहमाधुर्यगौरवात् ॥२८२॥

स्नेह- स्निग्धता स्निग्ध, माधुर्य- मधुरता मधुर, गौरवात् अने शुभ्रताने लीधे और गुरु होनेसे, आम्र- आमलक- आभा अने आभुषणोंना आम और आवलेके, लेहा. च आटणो अवलेह. बृंहणाः बृंहणु करनेवाले बृंहण, बलवर्धना अलवर्धक बलवर्धक, रोचना रुचिकारक, तर्पणा. च तथा तर्पणु करनेवाले और तर्पणकारक, उक्ता उक्ता छे कहे गये हैं ॥ २८२ ॥

282. The electuaries of mango and embelic myrobalan, on account of their being unctuous, sweet and heavy, are said to be roborant, strengthening, appetising and nourishing.

उक्तानुक्तेहाना द्रव्यमानाद्यपेक्षिणो गुणा —

बुद्ध्वा संयोगसंस्कारं द्रव्यमानं च तच्छिस्तम् ।
गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा यदेत् ॥२८३॥

२८२ बलवर्धनाः—शुक्लवर्धना (ग ध)

„ गौरवात्—लघववात् (प)

२८३. संयोगसंस्कारम्—संयोगसंस्कारम् (घ)

संयोगसंस्कारम् अवलेहानां उपादानं कारणरूपं द्रव्येना संयोग तथा संस्कार, तच्छिस्तम् अने तेने लीधे थता और उनके कारण होनेवाले, द्रव्यमानम् च द्रव्यना प्रमाणने द्रव्यके परिमाणको, बुद्ध्वा अशीने जानकर, तथा तेथीने अनुसरि उनके अनुसार, तेषाम् तेषाम् ते ते उन उन, लेहानाम् आटणोनां अवलेहोंके, गुणकर्माणि गुण अने कर्म गुणकर्मोंको, यदेत् कहेवां कहे ॥ २८३ ॥

283. Considering the admixture, preparation and measure of things used in these electuaries, the characteristics and action of each of them should be determined.

शुक्तस्य गुणा, शुक्लमधितकम्दादीना गुणा —

रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्लं वातानुलोमनम् ।
कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विधात्तदासुतम् ॥२८४॥

शुक्तम् शुक्त शुक्ल, रक्तपित्त- रक्तपित्त रक्तपित्त, कफ- अने उक्ष्णी एव कफको, उत्क्लेदि उक्ष्णि करनेवाले, वात- तथा वातानु और वायुका, अनुलोमनम् अनुलोमन करनेवाले छे अनुलोमन करनेवाला है, तदासुतम् तेमां आयेला इसी शुक्तमें सन्धित किये हुए, कन्द- कन्द कन्द, मूल- मूल मूल, फल- फल फल, आद्यम् च आदि पशु आदि भी, तद्वत् तेवाज् शुक्लानां उसीके समान गुणवाले, विधात् अशुक्ल जानने चाहिए ॥ २८४ ॥

284. The shukta beverage is provocative of hemothermia and kapha, and regulative of vata. One should know the properties of the bulbs, roots and fruits etc., fermented in this beverage to have the same qualities.

२८४. शुक्त-शुष्क (प.)

कालाम्लस्य शिण्डाकीप्रमृतेर्गुणा —

शिण्डाकी चासुतं चान्यत् कालाम्लं रोचनं लघु ।
विद्याद्वर्गं कृतान्नानामेकादशतमं भिषक् ॥ २८५ ॥

शिण्डाकी शिण्डाकी शिण्डाकी, अन्वत् अने भीजे और दूसरा, आसुतम् च आथेदे। पदार्थ सन्धित पदार्थ, कालाम्लम् च ने लांभो वभत् पड्यो रहेवाथी भाटो थर्ध भय जो अधिक समय पड़े रहेनेसे खट्टा हो जावे, रोचनम् ते रुचिकर वह रुचिकर, लघु अने लघु होय छे और हलका होता है, भिषक् वैद्य वैद्य, कृतान्नानाम् कृतान्नोने कृतान्नोके, एकादशतमम् आ अगियारसे। इस स्थारह्वे, वर्गम् वर्ग वर्गको, विद्यात् अणुवे। जाने ॥ २८५ ॥

285. Sindaki and other fermented articles which have become sour owing to long preservation are appetising and light. The physician should know this section on cooked foods to be eleventh in order.

आहारयोगिवर्गः —

तैलस्य सामान्यगुणा —

कषायानुरसं खादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवधि च ।
पित्तलं वद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माभिवर्धनम् ॥ २८६ ॥
घातप्रेषूत्तमं घट्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्धनम् ।
तैलं संयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं मतम् ॥ २८७ ॥

तैलम् तेलतु तेल तिलतैल, कषायानुरसम् कषाय अनुरसवाणु कषाय अनुरसवाला, खादु मधुर मधुर, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म, उष्णम् उष्ण उष्ण, व्यवधि भ्रवाथी व्यवधि, पित्तलम् पित्तलनड पित्तकारक, वद्धविण्मूत्रम् च अने भणभूत्रने अटकावन्तर छे और मलमूत्ररोधक है, श्लेष्माभिवर्धनम् च न तथा उद्धने वधारतु नथी तथा कफको नहीं बढ़ाता, वातप्रेषु वणी

२८५. शिण्डाकी-शण्डाकी (ख ग ज. प.)

„ „ -विण्डाकी (स)

„ कालाम्ल-कोलाम्ल (प)

„ एकादशतमम्-एकादशमिमम् (क च ङ)

„ „ -एकादशमितम् (ग)

वातहर द्रव्योभा। ते फिर वातनाशक द्रव्योंमें वह, उत्तमम् श्रेष्ठ उत्तम, बल्यम् बलप्रद बलकारक, त्वच्यम् त्वचाने हितकर त्वचाके लिए हितकर, मेधाग्निवर्धनम् मेधा अने अग्निने वधारनार मेधावर्धक और अग्निवर्धक, संयोग-संस्कारात् तथा संयोग अने संस्कारात् एवं संयोग और संस्कारसे, सर्वरोगापहम् सर्व रोग भटकाउनार सर्वरोगहर, मतम् मानेद्य छे माना गया है ॥ २८६-२८७ ॥

286-287. Oil is astringent in after-taste, sweet, subtle, hot, diffusive, causative of pitta and leads to the occlusion of urine and feces. It does not increase kapha. It is the best among the causatives of vata, strengthening, good for the skin and increases intelligence and gastric fire and is considered curative of all diseases when it undergoes admixture and preparation.

तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ।

आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ २८८ ॥

पुरा पूर्वे प्राचीन कालमें, दैत्याधिपतय दैत्योना राजा, तैलप्रयोगात् तेलना प्रयोगथी तैलके प्रयोगसे, अजरा वृद्धावस्था वृद्धावस्थारहित, निर्विकारा. रोगरहित रोगरहित, जितश्रमाः श्रमने श्रतनाश श्रमको जीतनेवाले, संख्ये अने युद्धभा और युद्धमें, अतिबला अति बलवान् अतिबलवान्, आसन्न भया हता हुए ये ॥ २८८ ॥

288. By the use of oil in olden days, the kings of Daityas became unaging, free from disease and fatigue, and endowed with great strength in battle.

एरण्डतैलस्य गुणा. —

एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।

२८८. जितश्रमा-जितेन्द्रिया (य)

વાતાસ્ત્રગુલ્મહૃદ્રોગજીર્ણજ્વરહરં પરમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

ऐरण्डतैलम् और उडु तेल एरण्डतैल, मधुरम् मधुर
મધુર, ગુરુ ગુરુ ગુરુ, શ્લેષ્માભિવર્ધનમ્ તથા કફ વધાર-
નાર છે એવં કફવર્ધક છે, પરમ્ વાતાસ્ર- અને વાત-
રક્ત और वातरक्त, गुल्म- शुष्म गुल्म, हृद्रोग- हृद्रोग
હૃદયરોગ, જીર્ણજ્વર- તથા શુષ્ક જ્વરને તથા જીર્ણજ્વરકા,
हरम् अत्यंत मृदाशनार છે અત્યંત નાશક છે ॥ ૨૮૯ ॥

289 The castor oil is sweet, heavy and increases kapha and is highly curative of vata, rakta-gulma, heart-disease and chronic fever.

सर्षपतैलस्य गुणा —

कटूष्णं, सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
કફશુક્રાનિલહરં કણ્ઠકોઠવિનાશનમ્ ॥ ૨૯૦ ॥

सार्षपम् सरसपनु सरसोका, तैलम् तेल तेल, कटु
કટુકટુ, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, રક્તપિત્ત- રક્ત અને પિત્તને
રક્ત, એવં પિત્તકો, પ્રદૂષણમ્, ક્રોધાવનાર કુપિત કરનેવાલા,
कफ- कफ, शुक्र- वीर्य शुक्र, अनिल- तेमज वायुने
એવં વાયુકા, हरम् हरनार नाश करनेवाला, कण्ठ- અને
ખબવાળા और कण्ठ, कोठ तथा डोहने एव कोठका,
વિનાશનમ્ નાશ કરનાર છે નાશ કરનેવાલા છે ॥ ૨૯૦ ॥

290. The white mustard oil is pun-
gent, hot, vitiative of blood and pitta,
destructive of kapha and semen, and
curative of vata-disorders, pruritus and
wheals.

प्रियालतैलस्य गुणा —

प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
હિતમિચ્છન્તિ નાત્યૌણ્યાત્સંયોગે વાતપિત્તયોઃ ૨૯૧

प्रियालतैलम् आश्लीनु तेल चिरोलीका तैल,
મધુરમ્ મધુર મધુર, ગુરુ ગુરુ ગુરુ, શ્લેષ્માભિવર્ધનમ્
અને કફવર્ધક છે और कफवर्धक है, नात्यौण्यात् वणी

२९०. शुक्रा°-शुक्रा° (त.)

,, कण्ठकोठविनाशनम्-कण्ठकोठनिवारणम् (च. थ)

,, कोठ-कुष्ठ (द.)

બહુ ઉષ્ણ ન હોવાથી ફિર અતિ ઉષ્ણ ન હોનેસે, વાત
પિત્તયો વાત અને પિત્તના વાત-પિત્તકે, સયોગે
સ યોગમાં સયોગમે, હિતમ્ તે હિતકર છે હિતકર છે,
इच्छन्ति એમ આચાર્યો માને છે એસા આચાર્ય
માનતે છે ॥ ૨૯૧ ॥

291 The oil of Buchanan's mango
is sweet, heavy and increases kapha.
It is beneficial in cases where vata
and pitta are found combined as it is
not very hot.

अतसीतैलस्य गुणा. —

आतस्यं मधुराम्लं तु विपाके कटुकं तथा ।
उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥ २९२ ॥

आतस्यम् तु अश्लीनु तेल अलसीका तेल, मधु-
राम्लम् मधुरअम्ल मधुरअम्ल, तथा तथा तथा, विपाके
વિપાકમાં વિપાકમે, કટુકમ્ કટુ કટુ, ઉષ્ણવીર્યમ્
ઉષ્ણવીર્ય ઉષ્ણવીર્ય, વાતે વાતમાં વાયુમે, હિતમ્ હિત-
કર હિતકારી, રક્તપિત્તપ્રકોપણમ્ તથા રક્તપિત્તને
પ્રક્રોધ કરનાર છે और रक्तपित्तको प्रकुपित करनेवाला है
॥ ૨૯૨ ॥

292. The linseed oil is sweet, sour
and pungent in post-digestion, hot
in potency, beneficial in vata and
is provocative of hemothermia

कुसुम्भतैलस्य गुणा —

कुसुम्भतैलमुष्णं च विपाके कटुकं गुरु ।
विदाहि च विशेषेण सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ २९३ ॥

कुसुम्भतैलम् कुसुમनु तेल कुसुम्भका तैल, उष्णम्
ઉષ્ણ ગરમ, વિપાકે ચ વિપાકમાં વિપાકમે, કટુકમ્
કટુ કટુ ગુરુ ભારે મારી, વિદાહિ વિદાહી વિદાહી,
વિશેષેણ અને વિશેષે કરીને और विशेष कर, सर्वदोष-
सर्व दोषाने सब दोषोंको, प्रकोपणम् च क्रापावनार
છે કુપિત કરતા છે ॥ ૨૯૩ ॥

२९३. सर्वदोषप्रकोपणम्-सर्वरोगप्रकोपणम् (घ थ)

293. The safflower oil is hot, pungent in post-digestion and heavy. It is excessively irritant and provokes all body-humors.

अनुफतैलगुणसंग्रह —

फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसंविधौ ।
युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद्यथाफलम् ॥२९३॥

फलानाम् क्षणेनां फलोंके, यानि च जे जो, अन्यानि भीमां अन्य, तैलानि तेले तेल, आहारसंविधौ आहारनी अनावटोभां आहारविधिमें, युज्यन्ते प्रयोज्य छे वरते जाते हैं, तानि तेओने उनको, गुणकर्मभ्याम् गुण् अने कर्मथी गुण और कर्मोंसे, यथाफलम् ते ते क्षणेने अनुसरनारं उन उन फलोंके अनुसार, ब्रूयात् छेवै कहना चाहिए ॥ २९४ ॥

294. The qualities of other oils which are used in food and which are derived from fruits (not mentioned here) are to be known according to the qualities of the fruits themselves.

वसामज्जोर्गुणाः—

मधुरो वृंहणो वृष्यो बल्यो मज्जा तथा वसा ।
यथासत्त्वं तु शैत्योष्णे वसामज्जोर्विनिर्दिशेत् २९५

मज्जा मज्जा मज्जा, मधुर मधुर मधुर, वृंहण वृंहण वृंहण, वृष्यः वृष्य वृष्य, बल्यः अने बलप्रद छे और बलकारक है, वसा वसा वसा, तथा मज्जा समान छे मज्जाके समान है, वसामज्जो. वसा अने मज्जानी वसा और मज्जाकी, शैत्योष्णे शीतता अने उष्णता शीतलता और उष्णता, तु ते तो, यथासत्त्वम् ते ते प्राणी अनुसार उस उस प्राणीके अनुसार, विनिर्दिशेत् छेवै कहनी चाहिए ॥ २९५ ॥

295. The marrow and animal fat are sweet, roborant, aphrodisiac, strengthening and according to the nature of the animal, their nature is to be determined as cooling or hot.

विश्वमेषजस्य गुणाः—

सस्नेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वमेषजम् ॥२९६॥

विश्वमेषजम् सूँठ, सस्नेहम् छे छे रिनग्ध ईषत् स्निग्ध, दीपनम् दीपन दीपक, वृष्यम् वृष्य वृष्य, उष्णम् उष्ण उष्ण, वातकफापहम् वात अने छेने नाश करनार वात एवं कफके नाशक, विपाके विपाकभां विपाकमें, मधुरम् मधुर मधुर, हृद्यम् हृद्य हृद्य, रोचनम् अने रुचिकारक छे और रोचक है ॥ २९६ ॥

296 Ginger is 'slightly unctuous, digestive-stimulant, aphrodisiac, hot and curative of vata and kapha, sweet in post-digestion, cordial and appetising.

पिप्पल्या गुणाः—

श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृष्यसंमता ॥२९७॥

आर्द्रा दीदी हरी, पिप्पली पीपल, श्लेष्मला छे छे कफवर्धक, मधुरा च मधुर मधुर, गुर्वी गुरु, स्निग्धा च अने रिनग्ध छे एव स्निग्ध है, शुष्का सा सूँठ गथेदी ते शुष्क पीपल, कफवातघ्नी छे अने वातने नाश करनार कफ एवं वातका नाश करनेवाली, कटू-कटू कटू, उष्णा उष्ण उष्ण, वृष्यसंमता अने वृष्य मानेदी छे और वृष्य मानी गई है ॥ २९७ ॥

297. Green long pepper increases kapha, is sweet, heavy and unctuous. When dried, it is dispeller of kapha and vata, pungent and hot and is considered aphrodisiac.

मरिचस्य गुणा —

नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफत्रातजित् ॥२९८॥

२९६ सस्नेह दीपन-स्नेहन वृंहणम् (प.)

२९७. कफवातघ्नी-कफपिचनी (ग प)

,, कटूष्णा-कटूका (ड)

મરિચમ્ મરી કાલી મિર્ચ, અત્યર્થમ્ અત્યંત અત્યન્ત, ડળમ્ ન ડળ નથી ડળ નહીં હૈ, અવૃણ્યમ્ વૃણ્ય નથી વૃણ્ય નહીં હૈ, લઘુ લઘુ છે લઘુ હૈ, રોચનમ્ રુચિ-કર છે રોચક હૈ, હેદિત્વાત્ અને હેદન કરનાર હોવાથી ઓર હેદન કરનેવાલી હોનેસે, શોષણત્વાત્ ચ તથા શોષણ કરનાર હોવાથી એવં શોષણ કરનેવાલી હોનેસે, ક્ષીપનમ્ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, કફવાતજિત્ તથા કફ અને વાયુને જીતનાર છે તથા કફ એવં વાતકા નાશ કરતી હૈ ॥ ૨૯૮ ॥

298. Black pepper is not very hot, is an aphrodisiac, light, appetiser and being depletive and desiccant, it is a digestive-stimulant and cures kapha and vata.

હિન્નુનો ગુણા —

વાતશ્લેષ્મવિવન્ધનં કટૂણં દીપનં લઘુ ।

હિન્નુ શૂલપ્રશમનં વિદ્યાત્ પાચનરોચનમ્ ॥૨૯૯॥

હિન્નુ હિંગ હીંગ, વાત- વાત વાયુ, શ્લેષ્મ- કફ, વિવન્ધનમ્ તથા વિવધને નાશ કરનાર એવં વિવન્ધકા નાશ કરનેવાલી, કટુ કટુ કટુ, ડળમ્ ડળ ડળ, દીપનમ્ અગ્નિદીપક દીપક, લઘુ લઘુ લઘુ, શૂલ-પ્રશમનમ્ શૂલ શાંત કરનાર શૂલશામક, પાચન- પાચક પાચક, રોચનમ્ અને રુચિકર ઓર રુચિકારક, વિદ્યાત્ બાણી જાનની યાહિયે ॥ ૨૯૯ ॥

299. Asofetida is to be regarded as curative of vata, kapha and obstipation. It is pungent, hot, digestive-stimulant, light, alleviative of colicky pain, digestive and appetiser.

સૈન્ધવસ્ય ગુણા —

રોચનં દીપનં વૃણ્યં ચક્ષુષ્યમવિદાહિ ચ ।

ત્રિદોષઘ્નં સમધુરં સૈન્ધવં લવણોત્તમમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

૨૯૯ વિવન્ધન-વિકારન (પ)

,, કટૂણ-કટુક (સ. ઢ.)

૩૦૦ વૃણ્ય-હય (સ.)

સૈન્ધવમ્ સૈન્ધવ સૈન્ધવ, રોચનમ્ રુચિકર રોચક, દીપનમ્ અગ્નિદીપક દીપક, વૃણ્યમ્ વૃણ્ય વૃણ્ય, ચક્ષુ-ષ્યમ્ આંખને હિતકારી ચક્ષુષ્ય, અવિદાહિ વિદાહન કરનાર અવિદાહિ, ત્રિદોષઘ્નમ્ ત્રિદોષશામક ત્રિદોષ-નાશક, સમધુરમ્ જરા મધુર યોજા મધુર, લવણોત્તમમ્ ચ અને લવણોમાં શ્રેષ્ઠ છે ઓર સર્વ લવણોમાં શ્રેષ્ઠ હૈ ॥ ૩૦૦ ॥

300. Rock salt is the best of salts; it is appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac, improves eye-sight and is non-irritant. It is curative of tridiscordance and slightly sweet.

સૌવર્ચલસ્ય ગુણા: —

સૌક્ષ્મ્યાદૌર્ગ્ગ્યાલ્પુત્વાચ્ચ સૌગન્ધ્યાચ્ચ રુચિપ્રદમ્ ।
સૌવર્ચલં વિવન્ધનં હૃદયમુદ્ગારશોધિ ચ ॥૩૦૧॥

સૌવર્ચલમ્ સચળ સૌવર્ચલ, સૌક્ષ્મ્યાત્ સૂક્ષ્મતા સૂક્ષ્મ, ઔર્ગ્ગ્યાત્ ઔર્ગ્ગતા ડળ, લ્પુત્વાત્ ચ લ્પુતા લ્પુ, સૌગન્ધ્યાત્ ચ તથા સુગન્ધીપણાને લીધે એવં સુગન્ધીયુક્ત હોનેસે, રુચિપ્રદમ્ રુચિ કરનાર રુચિકારક, વિવન્ધનમ્ કબજિયાત મટાડનાર મલવન્ધનાશક, હૃદયમ્ હૃદય હૃદય, ઉદ્ગારશોધિ ચ અને ઓડકારનુ શોધન કરનાર છે ઓર ઉદ્ગારશોધક હૈ ॥ ૩૦૧ ॥

301. The sanchal salt being subtle, hot, light, fragrant and relish-giving, is deobstruent, cordial and purifies the eructations.

વિઢસ્ય ગુણા: —

તૈક્ષ્ણ્યાદૌર્ગ્ગ્યાદ્યવાયિત્વાદીપનં શૂલનાશનમ્ ।
ઊર્ધ્વં ચાધશ્ચ વાતાનામાનુલોમ્યકરં વિઢમ્ ॥૩૦૨॥

વિઢમ્ બિડલવણ વિઢલવણ, તૈક્ષ્ણ્યાત્ તીક્ષ્ણતા તીક્ષ્ણ, ઔર્ગ્ગ્યાત્ ઔર્ગ્ગતા ડળ, વ્યવાયિત્વાત્ અને વ્યવાયીપણાને લીધે ઓર વ્યવાયી હોનેસે, દીપનમ્ અગ્નિદીપક દીપક, શૂલનાશનમ્ શૂલને નાશ કરનાર

૩૦૨. તૈક્ષ્ણ્યાત્-સૌમ્યાત્ (ગ.)

शूलनाशक, ऊर्ध्वम् च तथा उपर तथा ऊपर, अधः च अने नीचे और नीचेकी ओर, वातानाम् वातेषु वायुका, आनुलोम्यकरम् अनुलोमन करनार छे अनुलोमन करता है ॥ ३०२ ॥

302. The bid-salt being sharp, hot and diffusive is a digestive-stimulant, cures colicky pain and regulates the upward and downward courses of vata.

औद्भिदलवणस्य गुणा , काललवणस्य गुणा —

सत्तिककटु सक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चोद्भिदम् ।
न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥३०३॥

औद्भिदम् औद्भिद लवण औद्भिद लवण, सत्तिक-
जराक तिष्ठत ईषत् तिक्त, कटु कटु कटु, सक्षारम् क्षार-
युक्त क्षारयुक्त, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उत्क्लेदि च अने
शरीरमां भीनाश करनार छे और शरीरमें गीलापन
उत्पन्न करनेवाला है, काललवणे काललवणमां काललवणमें,
गन्धः न केवल गंध होती नथी केवल गन्ध नही
होती, ते परतु उपर उहेला परन्तु पूर्वोक्त, सौवर्चल-
गुणा सौवर्चलना सधणा गुणो तेमां होय छे सौव-
र्चल नमकके सब गुण उसमें होते हैं ॥ ३०३ ॥

303. The efflorescence salt is slightly bitter, pungent, slightly alkaline, sharp and liquefacient. Kalabag rock-salt has no smell. Its qualities are those of sanchal-salt.

सामुद्रलवणस्य गुणाः, पाशुजलवणस्य गुणा , लवणाना
सामान्यगुणाः —

सामुद्रकं समधुरं, सत्तिकं कटु पांशुजम् ।
रोचनं लवणं सर्वं पाकि संस्यनिलापहम् ॥३०४॥

सामुद्रकम् सामुद्र लवण सामुद्र लवण, समधुरम्
जराक मधुर ईषत् मधुर, पांशुजम् पांशुज लवण
पांशुज नमक, सत्तिक ॥ ३०४ ॥ ईषत् तिक्त, कटु
अने तीक्ष्ण होय छे और कटु होता है, सर्वम् सर्व
प्रकारनां सब, लवणम् लवण लवण, रोचनम् रुचिकर

रुचिकारक, पाकि पाचन करनार पाचक, संसि सारक
सारक, अनिलापहम् अने वायुनाशक होय छे और
वायुनाशक होते हैं ॥ ३०४ ॥

304. The sea-salt is slightly sweet; the earth-salt is slightly bitter and pungent. All salts are appetising, digestive, laxative and curative of vata.

यवक्षारस्य गुणा —

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहानाहगलग्रहान् ।

कासं कफजमर्शांसि यावश्शूको व्यपोहति ॥३०५॥

यावश्शूक जवभार यवक्षार, हृत्- हृद्रोग हृद्रोग,
पाण्डु- पांडुरोग पाण्डुरोग, ग्रहणीरोग-ग्रहणीरोग ग्रहणी-
रोग, प्लीह- प्लीहा प्लीहा, आनाह- आनाह आनाह,
गलग्रहान् गलग्रह गलग्रह, कफजम् कफजम् कफजम्,
कासम् उधरस कास, अर्शांसि अने अर्शना और
अर्शको, व्यपोहति नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ३०५ ॥

305. The barley alkali cures diseases of heart, anemia, assimilation disorders, splenic disorders, constipation, throat spasm, cough of the kapha type and piles.

सर्जिकादिक्षाराणा गुणा —

तीक्ष्णोष्णो लघुरुक्षश्च क्लेदी पक्ता विदारणः ।
दाहनो दीपनश्चेत्ता सर्वः क्षारोऽग्निसन्निभः ३०६

सर्वः सर्व प्रकारना सब प्रकारके, क्षारः क्षार
क्षार, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णः उष्ण उष्ण, लघु-
लघु लघु, रुक्षः रुक्ष रुक्ष, क्लेदी क्लेदी क्लेदी, पक्ता
पाचन करनार वर्णको पकानेवाले, विदारण तथा क्षादी
नाभनार एवं फाड़नेवाले, दाहन दाह करनार जलानेवाले,

३०६ पक्ता-पाकी (ग ध)

„ दाहनो-दाहनो (क ष छ द)

„ सर्व क्षारो-सर्वो क्षारो (ग च छ ध प)

„ दाहनो . . क्षारोऽग्निसन्निभः-दीपनो दाहनः चेत्ता
स्वर्जिक्षारोऽग्निसन्निभः (ग)

દીપનઃ અગ્નિદીપન અગ્નિદીપન, છેતા છેદન કરનાર છેદન કરનેવાલે, અગ્નિસન્નિભ ચ અને અગ્નિ જેવા હોય છે ઓર અગ્નિ તુલ્ય હોતે હૈં ॥ ૩૦૬ ॥

306. All alkalis are like fire, acute, hot, light, dry, liquefacient, digestive, corrosive, caustic, digestive-stimulant and destructive of tissues.

કારવી-કુઝ્વિકાજાજી-ચવાની ધાન્યતુમ્બુરુણા ગુણાઃ—

કારવી કુઝ્વિકાઽજાજી ચવાની ધાન્યતુમ્બુરુ ।

રોચનં દીપનં વાતકફદૌર્ગન્ધનાશનમ્ ॥૩૦૭॥

કારવી કાળીજીરી કાલાજીરા, કુઝ્વિકા કદોળીજીરી, કલોંજી, અજાજી જીરા, ચવાની અજમેા અજવાયન, ધાન્ય-ધાણા ધનિયા, તુમ્બુરુ અને નેપાલી ધાણા ઓર નેપાલી ધનિયા, રોચનમ્ રુચિકર રોચક, દીપનમ્ અગ્નિ-દીપન દીપન, વાત- તથા વાત તથા વાત, કફ- કફ કફ, દૌર્ગન્ધ- તથા દુર્ગન્ધીનેા ઓર દુર્ગન્ધના, નાશનમ્ નાશ કરનાર છે નાશક હૈં ॥ ૩૦૭ ॥

307. Celery seeds, black cumin, cumin, bishop's weed, coriander and Indian toothache are appetising, digestive-stimulants and dispellers of vata, kapha and fetor

આહારયોગિનાં ભક્તિનિશ્ચયો ન તુ વિદ્યતે ।

સમાપ્તો દ્વાદશસ્ત્રાયં વર્ગ આહારયોગિનામ્ ॥૩૦૮॥

આહારયોગિનામ્ આહારયોગી દ્રવ્યોના આહારકે ઉપયોગી દ્રવ્યોંકે, તુ તેા તો, ભક્તિનિશ્ચયઃ વિભાગનેા નિશ્ચય વિભાગકા કોઈ નિશ્ચય, ન વિદ્યતે નથી નહીં હૈ, અયમ્ ચ આ યહ, આહારયોગિનામ્ આહારયોગી-ઓનેા આહારકે ઉપયોગી દ્રવ્યોંકા, દ્વાદશ આરમેા વારહવોં, વર્ગ વર્ગ વર્ગ, સમાપ્ત. સંપૂર્ણ થયેા છે સંપૂર્ણ હુઆ હૈ ॥ ૩૦૮ ॥

૩૦૭. કારવી-કારવ્યઃ (ઘ)

„ ચવાની-કારવી (ઘ)

„ „ -કવરી (ઙ)

„ „ -ચમાની (દ)

૩૦૮. સમાપ્તો-પૂર્વતે (ક ગ ચ છ ધ)

308. Dietary adjuvants do not, however, admit of a rigid classification. Thus ends the twelfth section on the articles used in cooked foods

દ્વાદશવર્ગેષૂક્તાના હેયોપાદેયતાનિર્દેશ —

શૂકધાન્યં શમીધાન્યં સમાતીતં પ્રશસ્યતે ।

પુરાણં પ્રાયશો રૂક્ષં પ્રાયેણાભિનવં ગુરુ ॥૩૦૯॥

શૂકધાન્યમ્ શૂકધાન્ય શૂકધાન્ય, શમીધાન્યમ્ અને શમીધાન્ય ઓર શમીધાન્ય, સમાતીતમ્ એક વર્ષનાં જૂનાં એક વર્ષકે પુરાને, પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત માને જાતે હૈં પુરાણમ્ એક વર્ષથી વધારે જૂનાં એક વર્ષકે અધિક પુરાને ધાન્ય, પ્રાશશઃ ધણુ કરીને પ્રાય. કરકે, રૂક્ષમ્ રૂક્ષ હોય છે રૂક્ષ હોતે હૈં, અભિનવમ્ અને નવાં ઓર નવે, પ્રાયેણ ધણુ કરીને પ્રાય કરકે, ગુરુ ભારે હોય છે ગુરુ હોતે હૈં ॥ ૩૦૯ ॥

309. Corn and pulses that are one year old are recommended. The old grain is generally dry and the new generally heavy.

યદ્યદાગચ્છતિ ક્ષિપ્રં તત્તલ્લઘુતરં સ્મૃતમ્ ।

નિસ્તુષ્પં યુક્તિભ્રુષ્ટં ચ સૂપ્યં લઘુ વિપચ્યતે ॥૩૧૦॥

યત્ યત્ જે જે ધાન્ય વાવતાં જો જો ધાન્ય બોને પર, ક્ષિપ્રમ્ તરત જલ્દી, આગચ્છતિ ઊગે છે ઉગતે હૈં, તત્ તત્ તે તે વે વે, લઘુતરમ્ બહુ હલકાં અધિક લઘુ, સ્મૃતમ્ માનેલ છે માને હૈં, નિસ્તુષ્પમ્ ફેતરાં વગરના તુષરહિત, યુક્તિભ્રુષ્ટમ્ ચ તથા યુક્તિપૂર્વક શેકેલાં એવં યુક્તિપૂર્વક ભૂને, સૂપ્યમ્ દાળનાં ધાન્ય સૂપ્ય ધાન્ય, લઘુ તરત જલ્દી, વિપચ્યતે પચે છે પચ જાતે હૈં ॥ ૩૧૦ ॥

310 That grain which grows quicker is considered lighter than the others The decorticated and slightly roasted pulse is digested easily.

૩૧૦ યદ્યદાગચ્છતિ ક્ષિપ્રમ્-ચઝરા યાતિ શીઘ્ર તુ (ચ.)

मृतं कृशं चातिमेघं वृद्धं बालं विषैर्हतम् ।
अगोचरभृतं व्यालसूदितं मांसमुत्सृजेत् ॥३११॥
अतोऽन्यथा हितं मांसं वृहणं बलवर्धनम् ।

मृतम् भरेल स्वयं मृत, कृशम् दूष्णम् दुर्बल,
अतिमेघम् अहु मेऽवाण' अति मेदयुक्त, वृद्धम् वृद्ध वृद्ध,
बालम् आणक बालक, विषै अस्थी देपेल शस्त्रथी
विपसे लिप्त शस्त्रसे, हतम् भारेल मारे, अगोचरभृतम्
असात्म्य देशमां उछरेल असात्म्य देशमें पुष्ट, व्याल-
सूदितम् च अने बाध वजरेअे भारेल प्राणीनु और
व्याघ्र आदिने मारे प्राणीका, मांसम् मांस मांस, उत्सृ-
जेत् तलु देवु नेध'अे त्याज्य है, अत. अस्थी इससे,
अन्यथा जुध प्रकाश विपरीत, मांसम् मांस मांस,
हितम् हितकर हितकारी, वृहणम् बृहण करनार वृहण,
बलवर्धनम् अने अल वधारनार छे और बलवर्धक
है ॥ ३११ ॥

311-311½. The flesh of the animal
which is dead, emaciated, very fat, old,
too young, killed by poisoning, reared in
unnatural habitat or killed by a tiger
or snake, should be discarded. Flesh
which is not of this description is
wholesome, roborant and promotive
of strength.

मांसरसस्य गुणा —

प्रीणनः सर्वभूतानां हृद्यो मांसरसः परम् ॥३१२॥
शुण्यतां व्याधिमुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
बलवर्णार्थिनां चैव रसं विद्याद्यथामृतम् ॥३१३॥

मांसरस मांसरस मांसरस, सर्वभूतानाम् सर्व
प्राणीअेने सब प्राणियोंको, प्रीणन प्रसन्न करनार
प्रसन्न करनेवाला, परम् अने परम् और परम्, हृद्य
हृद्य छे हृद्य है, शुण्यताम् शोषरोगी सुखते हुए,
व्याधिमुक्तानाम् तरतमा साज थयेल अमी रोगसे मुक्त

३११ व्यालसूदितम्—व्यालसूदितम् (न)

३१२ सर्वभूतानाम्—सर्वभूतानाम् (क ग घ ङ द)

३१३ व्याधिमुक्तानाम्—व्याधिमुक्तानाम् (छ द)

हुए, कृशानाम् कृश कृश, क्षीणरेतसाम् क्षीणरेतसाम्
क्षीणरेतसाम्, बल-वर्ण- अने अल तथा वलुनी तथा बल
एवं वर्णको, अर्थिनाम् च एव धृष्टावाणा पुरुषोने
चाहनेवालोंके लिए, रसम् मांसरस मांसरसको, अमृतम्
अमृत अमृतके, यथा जेवे समान, विद्यात् अलुवे
जाने ॥ ३१२-३१३ ॥

312-313 For all creatures the flesh-
juice is most nourishing (pleasant)
and cordial, and for those that are
wasted, convalescing, emaciated, defi-
cient in semen and desirous of enhanced
strength and complexion, meat-juice
is to be regarded as nectar itself.

सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
विद्यात् स्वर्यं बलकरं वयोवृद्धीन्द्रियायुषाम् ॥३१४॥

यथास्वम् व्याधिने अनुसरी रोगानुसार, विहितम्
कहेवाभा आयेला कहे हुए, रसम् मांसना रसने
मांसरसको, सर्वरोग- धृष्टा रोगोने बहुतसे रोगोको, प्रश-
मनम् शांत करनार शान्त करनेवाला, स्वर्यम् स्वर्यवर्धक
स्वरकारक, वय-वृद्धि- तथा वय-वृद्धि वय-वृद्धि, इन्द्रिय-
धन्द्रिय इन्द्रिय, आयुषाम् अने आयुष्यना एवं आयुके,
बलकरम् अलने वधारनार बलको बढ़ानेवाला, विद्यात्
अलुवे जाने ॥ ३१४ ॥

314 Meat-juice administered as
indicated is curative of most diseases.
It should be regarded as promotive
of voice and of youth, intelligence and
sense faculties and longevity.

व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यनित्याश्च ये नराः ।
नित्यं मांसरसाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥३१५॥

ये जे जो, नरा पुरुषो पुरुष, व्यायामनित्याः
नित्य व्यायाम करनार नित्य व्यायाम करनेवाले, स्त्री-
नित्या नित्य स्त्री सेवन करनार नित्य स्त्रीका सेवन
करनेवाले, मद्यनित्या च अने नित्य मद्य सेवनार छे
और नित्य मद्यपान करनेवाले हैं, नित्यम् तेओ नित्य

वे प्रतिदिन, मांसरसाहारा मांसरसनो आहार करता मांसरसका आहार करने पर, आतुरा मांस रोगी, न पडा नथी नही होते, दुर्बला अने दुर्भाग और निर्बल, न स्यु थता नथी नही होते ॥ ३१५ ॥

315. If those given to constant exercise and indulgence in women and wine take meat-juice daily, they will never fall ill or become weak.

वर्जनीयशकाना निर्देश —

क्रिमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्तवम् ।
शाकं निःस्नेहसिद्धं च वर्ज्यं यन्वापरिस्त्रुतम् ॥३१६॥

क्रिमि- ७वडां कृमि, वात- वात वायु, आतप- अने तडडाथी और धूपसे, हतम् हीनवीर्य हीनवीर्य, शुष्कम् सूखाध गयेलु शुष्क, जीर्णम् गूनु जीर्ण, अनार्तवम् ऋतु वगरेनु विना ऋतुके उत्पन्न, निःस्नेहसिद्धम् च स्नेह वगरे सिद्ध करेलु स्नेहके विना सिद्ध किया, यत् च अने नेमाथी तथा जिसमेंसे, अपरिस्त्रुतम् आधवानु पाणु। डाढी नाभवामा आच्यु न होय ओषु उवाळनेका जल निचोडा न गया हो ऐसा, शाकम् शाक शाक, वर्ज्यम् तजवा योग्य छे त्याज्य है ॥ ३१६ ॥

316. Vegetables spoilt by maggots, wind or sun, or dried or decayed or grown out of season or cooked without unctuous substances, or with the boiled water not drained off, should be avoided.

वर्जनीयफलाना निर्देश —

पुराणमामं संक्लिष्टं क्रिमिव्यालहिमातपैः ।
अदेशकालजं क्लिष्टं यत्स्यात्फलमसाधु तत् ॥३१७॥

पुराणम् गूनु पुराना, आमम् डायुं कच्चा, क्रिमि- ७वडां कृमि, व्याल- सर्प सर्प, हिम- टाढ बर्फ, आतपै अने तडडाथी और धूपसे, संक्लिष्टम् दूषित थयेलु नष्ट, अदेशकालजम् अयोग्य देशमां अने अयोग्य डाणमां उत्पन्न थयेलु स्वाभाविक देशके सिवा अन्यत्र उत्पन्न तथा विना ऋतुके उत्पन्न, क्लिष्टम् तथा क्लेशयुक्त और गला हुआ, तत् ने जो, फलम् फल फल, स्यात् होय

होता है. तत् ते वह, असाधु साधु नथी उत्तम नहीं है ॥ ३१७ ॥

317. Fruits which are old or unripe or damaged by insects, snakes, frost or sunheat, and which are of improper season and place and putrified are to be regarded as not good for use.

वर्जनीयहरिताना निर्देश, वर्जनीयमद्याम्बुगोरसादीना निर्देश —
हरितानां यथाशाकं निर्देशः साधनादते ।
मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ॥३१८॥

यथाशाकम् ने प्रभाणे शाकना सधधमां त्या-
न्यतानो निर्देश डग्वाभां आच्यो छे, ते प्रभाणे न जिस तरह शाकके सम्बन्धमें त्याज्यताका निर्देश किया गया है उसी तरह, साधनात् पडववानी विधि पकानेकी विधिके, ऋते सिवाय अतिरिक्त, हरितानाम् हरितवर्गनी त्यान्यतानो हरितवर्गकी त्याज्यताका निर्देशः निर्देशे निर्देश है, मद्य- मद्य मद्य, अम्बु- नल जल, गोरसादीनाम् अने गोरस वगरेने। और दूध आदिका, विनिश्चय निश्चय स्वे स्वे पोतपोताना अपने अपने, वर्गे वर्गमा डरवाभां आच्यो छे वर्गमें किया गया है ॥ ३१८ ॥

318. The rules regarding greens are the same as vegetables, except in the mode of preparation As regards wine, water and milk etc, these have been described in their respective sections.

कीदृशमन्नानुपान युक्तम्—

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।
अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥३१९॥

यत् ने जो, पानम् पीलु अनुपान, आहारगुणै आहारना गुणैथी आहारके गुणोंके, विपरीतम् विपरीत होय विपरीत हो, तत् ते वह, इष्यते छे इष्ट है, यत् च अने ने और जो, अन्न-अनुपानम् अन्ननु अनुपान

३१८ मद्याम्बु-मद्याम्बु (प)

અન્નકા અનુપાન, ધાતુનામ્ ધાતુઓથી ધાતુઓકે, વિરોધિ વિરુદ્ધ વિરોધી, ન ન હોય ન હો, દૃષ્ટમ્ તેને સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે એવું સ્વીકાર કરવામાં આવ્યું છે ॥૩૧૯॥

319. That drink which is opposite in quality to that of the food taken is the proper corrigent. Whatever drink is not deleterious to the body-elements is to be considered the right post-prandial drink.

આસવાનાં સમુદિષ્ટામશીતિ ચતુરુત્તરામ્ ।

જલં પેયમપેય ચ પરીક્ષ્યાનુપિવેદ્ધિતમ્ ॥૩૨૦॥

સમુદિષ્ટામ્ પહેલાં કહેવામાં આવેલા પ્રથમ કહે હુએ, આસવાનામ્ ચતુરુત્તરામ્ અશીતિમ્ ચોરાસી પ્રકારના આસવાની ચોરાસી પ્રકારકે આસવાની, પેયમ્ તથા પહેલાં કહેવામાં આવેલાં પીવા યોગ્ય પીને યોગ્ય, અપેયમ્ ચ તેમજ પીવાને અયોગ્ય એ પીનેમં અયોગ્ય, જલમ્ જલોની જલોની, પરીક્ષ્ય પરીક્ષા કરીને પરીક્ષા કરકે, હિતમ્ હિતકર હિતકારી, અનુપિવેદ્ધિતમ્ અનુપાન કરવું અનુપાન વરતનાં ચાહિએ ॥૩૨૦॥

320. One should take as his post-prandial drink that which is wholesome, having examined the eighty-four kinds of wines described previously and which water is fit to be drunk and which not.

વાતાદિપ્રકોપેષુ યુક્તમનુપાનમ્, ક્ષયે માસરસ્યાનુપાનત્વમ્—

સ્નિગ્ધોષ્ણં મારુતે શસ્તં પિત્તે મધુરશીતલમ્ ।
કફેઽનુપાનં રૂક્ષોષ્ણં ક્ષયે માંસરસઃ પરમ્ ॥૩૨૧॥

મારુતે વાયુમાં વાયુમં, સ્નિગ્ધોષ્ણમ્ સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ સ્નિગ્ધ એવું ઉષ્ણ, પિત્તે પિત્તમાં પિત્તમં, મધુર-શીતલમ્ મધુર અને શીતલ મધુર એવું શીતલ, કફે તથા કફમાં તથા કફમં, રૂક્ષોષ્ણમ્ રૂક્ષ અને ઉષ્ણ

૩૨૦ સમુદિષ્ટામશીતિ ચતુરુત્તરામ્—સમુદિષ્ટા અશીતિશ્ચતુરુત્તરા

(ગ. ધ.)

,, ચતુરુત્તરામ્—ચ ચતુરુત્તરામ્ (૫)

રૂક્ષ એવું ઉષ્ણ, અનુપાનમ્ અનુપાન અનુપાન, શસ્તમ્ શ્રેષ્ઠ છે ઉત્તમ છે, ક્ષયે તથા ક્ષયમાં ક્ષયમં, માંસરસઃ માંસરસનું અનુપાન માંસરસકા અનુપાન, પરમ્ શ્રેષ્ઠ છે ઉત્તમ છે ॥૩૨૧॥

321 Unctuous and hot drinks in conditions of vata, sweet and cooling ones in those of pitta, dry and hot ones in kapha, and meat-juices in wasting are considered the best.

ઉપવાસાદિષુ પયસોઽનુપાનત્વમ્—

ઉપવાસાધ્વમાપ્યસ્ત્રીમારુતાનપકર્મભિઃ ।

ક્લાન્તાનામનુપાનાર્થં પયઃ પથ્યં યથાઽમૃતમ્ ॥૩૨૨॥

ઉપવાસ- ઉપવાસ ઉપવાસ, અધ્વ- બહુ ચાલવું મુસાફરી, માપ્ય- બહુ બોલવું અધિક બોલના, સ્ત્રી-સ્ત્રીસેવન સ્ત્રીસેવન, મારુત- તથા પવન વાયુ, આતપ- તડકો ધૂપ, કર્મભિ અને કામથી ઓર કાર્યસે, ક્લાન્તાનામ્ થાકી ગયેલા મનુષ્યને થકે હુએ મનુષ્યોંકે, અનુપાનાર્થમ્ અનુપાન માટે અનુપાનકે લિએ, પયઃ દૂધ દૂધ, અમૃતમ્ યથા અમૃત જેવું અમૃતકે સમાન, પથ્યમ્ પથ્ય છે પથ્ય છે ॥૩૨૨॥

322. For those fatigued by fasting, travel, lecturing, society of women, wind, sun and exertion, milk as a post-prandial drink is as wholesome as nectar.

કૃશાના સુરાનુપાનમ્, સ્થૂલદેહાના મધૂદકમનુપાનમ્—

સુરા કૃશાનાં પુષ્પ્યર્થમનુપાનં વિધીયતે ।

કાર્શ્યર્થં સ્થૂલદેહાનામનુ શસ્તં મધૂદકમ્ ॥૩૨૩॥

કૃશાનામ્ કૃશ મનુષ્યોની કૃશ મનુષ્યોંકી, પુષ્પ્યર્થમ્ પુષ્પિ માટે પુષ્પિકે લિએ, સુરા સુરાના સુરાકે, અનુપાનમ્ અનુપાનનું અનુપાનકા, વિધીયતે વિધાન કરવામાં

૩૨૦ અધ્વમાપ્યસ્ત્રી-અધ્વમારુતી (ધ.)

૩૨૩ વિધીયતે—પ્રશસ્યતે (ક ગ ઘ છ જ. ઢ ત ધ.)

,, સ્થૂલદેહાનામ્—અતિનિદ્રાણામ્ (શ. ૫)

,, અનુશસ્ત મધૂદકમ્—અનુપાન મધૂદકમ્ (ઢ.)

આવે છે વિધાન ક્રિયા જાતા હૈ, સ્થૂલદેહાનામ્ સ્થૂલ શરીરવાળાઓને સ્થૂલ શરીરવાળાંકો, કાર્શ્યાર્થમ્ કૃશ કરવા માટે કૃશ કરનેકે લિએ, મધૂદકમ્ મધૂદકનુ મધૂદકકા, અનુ અનુપાન અનુપાન, શસ્ત્રમ્ પ્રશસ્ત છે ઉત્તમ હૈ ॥ ૩૨૩ ॥

323. Sura wine is to be prescribed as a post-prandial drink for building up the emaciated. Hydromel (honey-water) is recommended as a post-prandial drink for reducing the corpulent.

મથાનુપાનસ્યાધિકારિણ —

અલ્પાગ્નીનામનિદ્રાણાં તન્દ્રાશોકભયક્લમૈઃ ।
મદ્યમાંસોચિતાનાં ચ મદ્યમેવાનુશસ્યતે ॥ ૩૨૪ ॥

તન્દ્રા- તન્દ્રા તન્દ્રા, શોક શેલક શોક, ભય- ભય ભય, ક્લમૈઃ તથા ક્લમથી એવ ક્લમસે, અલ્પાગ્નીનામ્ જેઓ મદાશિ હોય જિનકો મદાગ્નિ હો, અનિદ્રાણામ્ જેઓને નિદ્રા આવતી ન હોય જિનકો નિદ્રા ન આતી હો, મદ્યમાંસોચિતાનામ્ ચ અને જેઓ મદ્ય તથા માંસના અભ્યાસીઓ હોય ઓર જિનકો મદ્ય તથા માસ સાત્મ્ય હો અનેકે લિએ, મદ્યમ્ મદ્યનુ મદ્યકા, એવ જ હી, અનુશસ્યતે અનુપાન પ્રશસ્ત છે અનુપાન ઉત્તમ હૈ ॥ ૩૨૪ ॥

324. For those suffering from weak gastric fire and insomnia as the result of torpor, grief, fear and fatigue and for those accustomed to wine and meat, wine is prescribed as a post-prandial drink.

અનુપાનસ્ય ગુણા —

અથાનુપાનકર્મગુણાન્ પ્રવક્ષ્યામઃ—અનુપાનં તર્પયતિ, પ્રીણયતિ, ઝર્જયતિ, વૃંહયતિ, પર્યાસિ-

૩૨૫. અથાનુપાનકર્મગુણાન્ પ્રવક્ષ્યામ —અથાનુપાનકર્મ પ્રવક્ષ્યામિ

(ચ)

,, કર્મગુણાન્ પ્રવક્ષ્યામ —ગુણકર્મ વક્ષ્યામિ (ગ)

મભિનિર્વર્તયતિ, મુક્તમવસાદયતિ, અન્નસજ્ઞાતં મિનત્તિ, માર્દવમાપાદયતિ, ક્લેદયતિ, ઝરયતિ, સુખપરિણામિતામાશુવ્યવાયિતાં ચાહારસ્યોપજન-યતીતિ ॥ ૩૨૫ ॥

અથ હવે હમકે આગે, અનુપાનકર્મ- અનુપાનનાં કર્મ અનુપાનકે કર્મ, ગુણાન્ અને ગુણો ઓર ગુણકો, પ્રવક્ષ્યામઃ કહેથુ કહેને, અનુપાનમ્ અનુપાન અનુપાન, તર્પયતિ તર્પણ કરે છે સંતર્પણ કરતા હૈ, પ્રીણયતિ પ્રશ-જતા કરે છે પ્રસજતા કરતા હૈ, ઝર્જયતિ ઊંસાહ આપે છે ઉત્સાહ દેતા હૈ, વૃંહયતિ બુંહણ કરે છે વુંહણ કરતા હૈ, પર્યાસિમ્ તૃપ્તિ તૃપ્તિ, અભિનિર્વર્તયતિ કરે છે કરતા હૈ, મુક્તમ્ આધેલ અન્નને ચાવે અન્નકો, અવસાદયતિ શિથિલ કરે છે શિથિલ કરતા હૈ, અન્નસજ્ઞાતમ્ અન્નના સમૂહને અન્નકે સમૂહકો, મિનત્તિ તોડે છે તોડતા હૈ, માર્દવમ્ મૃદુતા કોમલતા, આપાદયતિ લાવે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, ક્લેદયતિ કલેદ કરે છે ક્લિન્ન કરતા હૈ, ઝરયતિ પચાવે છે પચાતા હૈ, આહારસ્ય અને આહારને એવ આહારકા, સુખ- સુખપૂર્વક સુખસે, પરિણામિતામ્ પચ-નારે પચ જાના, આશુવ્યવાયિતામ્ ચ અને શરીરમાં તુરંત વ્યાપ્ત થનારે સીઘ્ર શરીરમે વ્યાપ્ત હો જાના, ઉપજનયતિ ઇતિ કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૩૨૫ ॥

325. Now we shall speak of the qualities and actions of post-prandial drink. Post-prandial drink gives nourishment, pleasure, energy, roborance, sense of satisfaction, settles down the food eaten, breaks up the mass of food, imparts softness, liquefies, digests and brings about quick assimilation and diffusion in the body.

ભવતિ ચાત્ર—

અનુપાનં હિતં યુક્તં તર્પયત્યાશુ માનવમ્ ।

સુખં પચતિ ચાહારમાયુષે ચ વલાય ચ ॥ ૩૨૬ ॥

૩૨૫ મુક્તમવસાદયતિ—મુક્તમવસાદયતિ (ચ)

,, ઉપજનયતિ—જનયતિ (ચ.)

અત્ર ચ આ વિષયર્થાં ઇસ વિષયમે, મવતિ શ્લોકે
છે કે શ્લોક છે કે, યુક્તમ્ પ્રયોજ્યેનું પ્રયુક્ત કિવા હુઆ,
હિતમ્ હિતકર હિતકારી, અનુપાનમ્ અનુપાન અનુપાન,
માનવમ્ મનુષ્યને મનુષ્યકો, આશુ જલદી શીઘ્ર,
તર્પયતિ તૃપ્ત કરે છે તૃપ્ત કરતા છે, આહારમ્ ચ
તથા આહારને એવં આહારકો, આયુષે ચ આયુષ આયુ,
બલાય ચ અને બળની પ્રાપ્તિ માટે એવ બલકો પ્રાપ્તિકે
લિએ, સુખમ્ સુખેથી સુખપૂર્વક, પચતિ પચાવે છે
પચાતા છે ॥ ૩૨૬ ॥

Here is a verse again :—

326. Post-prandial drink that is
rightly administered satisfies the man
immediately and digests the food
happily and gives life and strength.

યેષાં જલાનુપાનં પ્રતિષિદ્ધમ્—

નોર્ધ્વાક્કમારુતાવિષ્ટા ન હિક્કાશ્વાસકાસિનઃ ।
ન ગીતમાખ્યાધ્યયનપ્રસક્તા નોરસિ ક્ષતાઃ ॥૩૨૭॥
પિબેયુરુદકં ભુક્ત્વા તદ્દિ કણ્ઠોરસિ સ્થિતમ્ ।
એહમાહારજં હત્વા ભૂયો દોષાય કલ્પતે ॥૩૨૮॥

અત્તવા જમીને ભોજન કરકે, ઉદકમ્ પાણી જલ,
ઝર્વાક્ક- ઉપલાં અંગેમાં ઉપરકે અંગેમાં, મારુત- વાયુના
વાયુકા, આવિષ્ટા. પ્રકોપવાળાઓએ પ્રકોપ હોને પર, ન
ન નહી, હિક્કા- હેડકી હિક્કા, શ્વાસ- શ્વાસ શ્વાસ, કાસિન.
અને ઉધરસવાળાઓએ ઓર કાસમેં, ન ન નહી, ગીત-
ગીત, માખ્ય- ભાષણ ભાષણ, અધ્યયન- અને
અભ્યુતરમાં તથા અધ્યયનમેં, પ્રસક્તા લાગેલાઓએ
લગે રહેવાલોંકો, ન ન નહીં, ઓરસિ ક્ષતા. અને ઉર ક્ષત-
વાળાઓએ ઓર ઓર ક્ષતવાલોંકો, ન ન નહી, પિબેયુ
પીવુ બેઈએ પીના ચાહિએ, હિ કારણકે ક્યોંકિ, તત્
તે પાણી વહ પાની, કણ્ઠ-ઓરસિ કંઈ અને જાતીમાં
કઠ ઓર ઓરમેં, સ્થિતમ્ રહેલા સ્થિત, આહારજમ્ આહાર-
જમ્ આહારજન્ય, સ્નેહમ્ સ્નેહને સ્નેહકા, હત્વા નાશ
કરી નાશ કરકે, ભૂયઃ બહુ અધિક, દોષાય દોષ
દોષકો, કલ્પતે કરવા સમર્થ થાય છે કરનેમેં સમર્થ
હોતા છે ॥ ૩૨૭-૩૨૮ ॥

327-328. Neither those in whom
the vata is provoked in the upper parts
of the body nor those that suffer
from hiccup, dyspnea or cough, nor
those that are engaged in singing,
lecturing or studying, nor those that
are suffering from pectoral lesions
should drink water after eating; for
it takes away from the throat and
chest the unctuous quality of the
meal eaten and leads to great
morbidity.

દ્રવ્યાણા કાર્ત્સ્વ્યેન નામનિર્દેશસ્યાશક્યત્વાદેકદેશેન કથનમ્—
અન્નપાનૈકદેશેડયમુક્તઃ પ્રાયોપયોગિકઃ ।
દ્રવ્યાણિ ન હિ નિર્દેષ્ટું શક્યં કાર્ત્સ્વ્યેન નામભિઃ ૩૨૯

અયમ્ આ યહ, અન્નપાનૈકદેશ અન્નપાનનેા એક
ભાગ અન્નપાનકા એક ભાગ, પ્રાયોપયોગિક જે ધણુ ખરુ
ઉપયોગમાં આવે છે જો પ્રાય કરકે ઉપયોગમેં લિયા
જાતા છે, ઉક્ત. તે કહી બતાવે છે વહ કહ દિયા છે,
હિ કારણકે ક્યોંકિ, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યોનેા દ્રવ્યોંકા, કાર્ત્સ્વ્યેન
સ પૂર્ણપણે સંપૂર્ણતાસે, નામભિ. નામ લઈ લઈને પૃથક્
પૃથક્ નામદ્વારા, નિર્દેષ્ટમ્ નિર્દેશ કરવેા નિર્દેશ કરના,
ન શક્યમ્ શક્ય નથી શક્ય નહીં છે ॥ ૩૨૯ ॥

329. The foods and drinks that
are generally in use are described;
for it is not possible to indicate
the totality of substances by their
names.

અનુક્તાના દ્રવ્યાણા ગુણકર્માદીના જ્ઞાને ઉપાયઃ—

યથા નાનૌષધં કિંચિદ્દેશજાનાં વચો યથા ।
દ્રવ્યં તત્તત્તથા વાચ્યમનુક્તમિહ યદ્ભવેત્ ॥૩૩૦॥

યથા જેથી ક્યોંકી, કિંચિત્ કોઈપણ દ્રવ્ય કોઈ સી
દ્રવ્ય, અનૌષધમ્ ઔષધ ન હોય એવુ ઔષધ ન હો એવી

૩૨૯ અન્નપાનૈક—અનુપાનૈક (હ દ પ)

,, દ્રવ્યાણિ ન હિ—દ્રવ્ય યુ ન હિ (ક ઘ. ચ ઙ)

वात, न नथी नही है, यत् तेथी नेने नेने ततः जो जो, इह अही यहा, अनुक्तम् भवेत् न उल्लेखो न कहा गया हो, तत् ते ते द्रव्येने उस उस द्रव्यको, यथा तेना स अ धर्मा नेवु उसके संबंधमें जैसा, देशजानाम् ते ते देशना लोकोनु उस उस देशके मनुष्योंका, वचः उक्तं होय कथन हो, तथा ते प्रमाणे न वैसा ही, वाच्यम् तेने उल्लेखो उसे कहना चाहिए ॥ ३३० ॥

330. Since there is no substance which may not be used as a medicine, the substances not spoken of here are to be assessed with reference to their qualities according to the opinion of the people in whose country they are found.

चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।

लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ३३१

अस्मिन् आ अन्नपानना विषयभां इस अन्नपानके विषयमें, चर देश अने लक्ष्य देश और भक्ष्य. शरीरावयवा शरीरना अवयवो शरीरके अवयव, स्वभाव स्वभाव स्वभाव, धातव धातुओ धातुएँ, क्रिया क्रिया क्रिया, लिङ्गम् स्त्री, पुरुष अथवा नपुंसक स्त्री, पुरुष अथवा नपुंसक, प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, संस्कारः संस्कार संस्कार, मात्रा च अने मात्रानी और मात्राकी, परीक्ष्यते परीक्षा करनेवाला आवे छे परीक्षा की जाती है ॥ ३३१ ॥

331. An animal's food and habitat, body-parts, constitution, body elements, activity, sex, size, mode of preparation and measure are herein explained.

प्राणिना देश-भक्ष्य-विशेषेण गुरुलाघवम्—

चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।

जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥ ३३२ ॥

गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥ ३३३ ॥

अनूप- आनूप आनूप, जल- जल जल, आकाश- आकाश आकाश, धन्व- अने जल और धन्व, आद्यः वगेरे देश आदि देश, भक्ष्यसंविधिः तथा लक्ष्य तथा भक्ष्य, चर. ये चर छे वह चर है, ये सत्त्वाः ने प्राणीओ जो प्राणि, जलज- जलभां जन्मेलां जलज, आनूपजा. च एव अने आनूप देशभां जन्मेलां और आनूपजन्य, जलानूपचरा च तेभ्यो जलचर अने आनूपचर छे एवं जलचर तथा आनूपचर हैं, ये च अने ने प्राणीओ और जो प्राणियों, गुरुभक्ष्याः भारे भाराड आनारां छे गुरु पदार्थ खाते हैं, ते सर्वे ते सर्वे वे सब, गुरवः पथवाभां भारे गुरु, स्मृता उल्लेख छे कहे गये हैं, धन्वजा अने धन्वदेशभां उत्पन्न थयेलां और धन्वदेशमें उत्पन्न हुए, धन्वचारिणः तेभ्यो धन्वदेशभां करनेवालां एवं धन्वदेशमें विचरनेवाले, लघुभक्ष्या तु अने लघु आनारां प्राणीओ और लघु पदार्थको खानेवाले प्राणि, लघव. पथवाभां लघु उल्लेख छे पचनेमें लघु कहे गये हैं ॥ ३३२-३३३ ॥

332-333. Wet-land, water, sky, arid-land and the feed constitute an animal's habitat and food. Animals which are native to water and wet-land or eat heavy things, are all to be regarded as heavy. The light feeders are light, such as those native to arid-land and moving in arid-land.

शरीरावयवेषु गुरुलाघवम्—

शरीरावयवाः सक्थिशिरःस्कन्धादयस्तथा ।

सक्थिमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ३३४

वृषणौ चर्म मेढ्रं च श्रोणी वृकौ यरुदुदम् ।

मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ३३५ ॥

३३४ सक्थि .. शिर.—सक्थिमांसाद् गुरुतरं स्कन्धक्रोड- शिरस्पदाम् (ग च. ष.)

,, तत शिर—शिरस्पदम् (द.)

३३५. चर्म मेढ्रं—वस्तिमेढ्र (प)

,, श्रोणी वृकौ—श्रोणिबुक्कौ (च.)

तथा तथा तथा, सक्थि- सक्थि सक्थि, शिर-
भस्तक शिर, स्कन्ध- रक्त ध स्कन्ध, आदय वगेरे आदि,
शरीरावयवा शरीरना अवयवो छे शरीरके अवयव हैं,
सक्थिमांसात् सक्थिना मांसथी सक्थिके माससे, स्कन्ध
रक्त ध स्कन्ध, गुरुः भारे छे भारी होता है, तत्.
तेनाथी स्कन्धसे, क्रोडः क्रोड क्रोड, तत् अने तेनाथी
और क्रोडसे, शिर- भस्तक भारे छे शिर भारी है,
यथास्वम् पोतपोताना शरीरने अनुसरी जेतान् अपने
अपने शरीरके अनुसार, मासात् मांसथी मासकी अपेक्षा,
वृषणौ वृषण दोनो वृषण, चर्म चर्म चर्म, मेढ्रम् शिश्न
मेढ्र, श्रोणी श्रोणी श्रोणी, वृक्को जेठ वृक्क दोनो वृक्क,
यकृत यकृत यकृत, गुदम् च गुद गुदा, मध्यम् मध्य
देह मध्य देह, अस्थि च अने हड्डि और अस्थि,
गुरुतरम् वधारे भारे अधिक भारी, विद्यात् ज्ञानुवा
जाने ॥ ३३४-३३५ ॥

334-335. The body-limbs are the
thigh-bone, head, shoulder and others.
The shoulder is heavier than the flesh
of the thigh-bone. The chest is heavier
than the shoulder and the head is
heavier than the chest. The testes,
skin, phallus, hips, kidneys, liver,
rectum, trunk and bone-marrow are
to be regarded as heavier than the
flesh in the body of an animal.

स्वभाद् गुरुलाघवम्—

स्वभावाद्गुरुवो मुद्रास्तथा लावकपिञ्जलाः ।

स्वभावाद्गुरुवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥ ३३६ ॥

मुद्रा भग मृग, तथा तथा तथा, लावकपिञ्जला
लावक अने कपिञ्जल लाव और कपिञ्जल, स्वभावाद्
स्वभावथी स्वभावे ही, लावक हलका छे लघु है,
माषाः अजड उदद, तथा तथा तथा, वराहमहिषा.
सुखर अने पाडा सुखर और बैस, स्वभावाद् स्वभा-
वथी स्वभावे ही, गुरुव भारे छे गुरु हैं ॥ ३३६ ॥

336. By nature green-gram is
light; so, too, are quail and grey-

partridge. Black-gram is by nature
heavy and the flesh of hog and
buffalo too are likewise.

धातूना गुरुलाघवम्—

धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ।

अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥ ३३७ ॥

शोणितादीनाम् रक्त वगेरे रक्तादि, धातूनाम् धातु-
ओमां धातुओमे, यथोत्तरम् उत्तरोत्तर धातुने उत्तरोत्तर
धातुको, गुरुम् वधारे भारे अधिक गुरु, विद्यात् ज्ञानुवा
जानना चाहिए, ये जे जो, बहुक्रिया ज्ञानुवा करनार
अधिक क्रियाशील, प्राणिन प्राणीओ होय छे होते हैं,
अलसेभ्य तेओ आलस्य प्राणीओथी वे आलसी प्राणि-
योकी, विशिष्यन्ते हलकापणुमां गढी जय छे अपेक्षा
लघु होते हैं ॥ ३३७ ॥

337. The blood and the other
body-elements should be regarded
as increasingly heavy in their due
order. Creatures that are given to
much activity are lighter than those
that are lethargic.

स्त्रीपुंसभेदेन गुरुलाघवम्—

गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम् ।
महाप्रमाणा गुरुवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥ ३३८ ॥

लिङ्गसामान्ये श्रेष्ठ जतनां प्राणीओमां एक ही
जातिके प्राणियोंमें, पुंसाम् नरनु नरका, गौरवम् भारे-
पणु छे भारीपन है, स्त्रीणाम् तु अने स्त्रीनु और
स्त्रीका, लाघवम् हलकापणु छे हलकापन है, स्वजातौ
पोतानी जतनां अपनी जातिमें, महाप्रमाणा मोटा
प्रमाणुवाणां प्राणीओ वदे शरीरवाले प्राणि, गुरुव
गुरु छे गुरु हैं, अन्यथा अने नाना शरीरवाणां
प्राणीओ और छोटे शरीरवाले प्राणि, लघव लघु
होय छे लघु होते हैं ॥ ३३८ ॥

338. Heaviness is the characteristic
of the males in general, while light-
ness is the characteristic of females.

Those that are huge of size in each class are heavy and those that are otherwise are light.

સસ્કારાપેક્ષં ગુરુલાઘવમ્—

गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।
व्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डिकाः ३३९

સંસ્કારાત્ સંસ્કારથી સંસ્કારણે, ગુરુણામ્ ગુરુ પદાર્થોનું ગુરુ પદાર્થોંકા, લાઘવમ્ હલકાપણુ હલકાપન, સવિપર્યયમ્ વિદ્યાત્ તથા હલકા પદાર્થોનું ભારેપણુ બળુવુ તથા હલકે પદાર્થોંકા ભારીપન જાનનાં ચાહિયે, યથા ચ જેમકે જેસે કિ, વ્રીહેઃ ભારે વ્રીહિધાન્યમાથી ભારી વ્રીહિ-ધાન્યસે, લાજાઃ સંસ્કારથી બનાવેલી લાજા સંસ્કારદ્વારા બનાઈ હુઈ લાજા, સ્યુઃ વ્રીહિધાન્યથી હલકી થાય છે વ્રીહિ-ધાન્યસે હલકી થતી હૈ, સક્તૂનામ્ અને હલકા સાયવા-માથી ઓર હલકે મત્તૂઓંસે, સિદ્ધપિણ્ડિકા સંસ્કારથી બનાવેલાં પિંડિયાં સાયવાથી ભારે થાય છે સંસ્કાર દ્વારા બનાઈ હુઈ પિણ્ડિકાં સક્તૂઓંસે ભારી થતી હૈ ॥ ૩૩૯ ॥

339. The heavy articles, it should be known, become light by preparation and the light ones become heavy just as rice becomes light when roasted and roasted corn flour becomes heavy when prepared into balls and cooked.

गुरुलाघवे मात्रायाः कारणत्वम्—

अव्यादाने गुरुणां च लघूनां चातिसेवने ।
मात्रा कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३४० ॥

ગુરુણામ્ ગુરુ પદાર્થોંને ગુરુ પદાર્થોંકે, અલ્પ-આદાને થોડા ખાવામાં થોડા જાનેમ્, લઘૂનામ્ ચ તેમજ લઘુ પદાર્થોંને એવં લઘુ પદાર્થોંકે, અતિ-સેવને અધિક ખાવામાં અધિક જાનેમ્, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોંનુ દ્રવ્યકા, ગુરુ-લાઘવે જે ગુરુપણુ કે લઘુપણુ થાય છે તેમાં જો ગુરુત્વ વા

૩૩૯. સિદ્ધપિણ્ડિકા -સિદ્ધપિણ્ડિકાઃ (ધ.)

લઘુત્વ થતા હૈ તેમ્, માત્રા માત્રાને જ માત્રાકો હી, કારણમ્ કારણ કારણ, ઉદ્દિષ્ટમ્ કહ્યું છે કહા હૈ ॥ ૩૪૦ ॥

340. The proper measure of heavy and light articles of diet has been described as intake of heavy articles in small measure and of light ones in a large measure.

गुरुणामल्पमादेयं लघूनां वृत्तिरिष्यते ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥ ३४१ ॥

ગુરુણામ્ ગુરુ પદાર્થોં ગુરુ પદાર્થોંકા, અલ્પમ્ થોડા પ્રમાણમાં થોડા, આદેયમ્ ખાવા સેવન કરના ચાહિયે, લઘૂનામ્ અને લઘુ પદાર્થોં લઘુ દ્રવ્યોંકા, વૃત્તિ તૃત્તિ-પર્યંત વૃત્તિપર્યંત, દ્રવ્યતે ખાવા જેમ્ જે સેવન કરના ચાહિયે, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યોં દ્રવ્ય, માત્રામ્ માત્રાની માત્રાકી, અપેક્ષન્તે અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા કરતે હૈ, માત્રા ચ અને માત્રા ઓર માત્રા, અગ્નિમ્ અગ્નિની અગ્નિકી, અપેક્ષતે અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા કરતી હૈ ॥ ૩૪૧ ॥

341. Hence heavy articles should be taken in small measure and light ones to full satisfaction. Articles of diet should be taken in proper measure and the proper measure should be in accordance with the strength of gastric fire.

मात्राया अग्निबलापेक्षितम्—

बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।
अन्नपानेन्धनैश्चाग्निर्ज्वलति व्येति चान्यथा ॥ ३४२ ॥

બલમ્ બળ બલ, આરોગ્યમ્ આરોગ્ય આરોગ્ય, આયુ ચ આયુષ્ય આયુ, પ્રાણા ચ અને પ્રાણુ ઓર પ્રાણ, અગ્નૌ અગ્નિને જે અગ્નિકે, પ્રતિષ્ઠિતાઃ આગ્રશે રહેલા છે આશ્રિત હૈ, અગ્નિ ચ અને અગ્નિ ઓર અગ્નિ, અન્નપાન-ન્ધનૈ અન્નપાનરૂપ બળતણુથી અન્નપાનરૂપ

૩૪૧. માત્રાં દ્રવ્યાણ્યપેક્ષન્તે-માત્રામપેક્ષતે દ્રવ્યમ્ (ચ. ખ)

૩૪૨. જ્વલતિ વ્યેતિ ચાન્યથા-દીપ્યતે શામ્યતેઽન્યથા

(ક. ગ. ધ. ચ. ધ. ધ.)

इन्धनसे, ज्वलति प्रदीप्त रहे છે जलती रहती है, अन्यथा च अने न भणवाधी और इसके न मिलनेसे, न्येति क्षीयु थाय છે वृक्ष जाती है ॥ ३४२ ॥

342. Strength, health, longevity and the vital breath are dependent on the state of the gastric fire, and the gastric fire burns, fed by the fuel of food and drink, or dwindles when deprived of them.

गुरुलाघवचिन्ता यै कार्या यैश्च न कार्या—

गुरुलाघवचिन्तयेयं प्रायेणाल्पबलान् प्रति ।
मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान्सुखोचितान् ३४३

प्रायेण धातु डरीने प्राय करके, अल्पबलान् अल्प भणवाणा अल्प बलवाले, मन्दक्रियान् धीभुं काम करनेर मन्दक्रियाशील, अनारोग्यान् आरोग्यरहित रोगी, सुकुमारान् कामजातावाणा सुकुमार, सुखोचितान् प्रति अने सुभना अभ्यासीओ भाटे तथा आरामकी जिन्दगी बितानेवालोंके लिए, इयम् आ इस, गुरुलाघव-शुभु अने लघुने गुरु और लघुका, चिन्ता विचार છે विचार है ॥ ३४३ ॥

343. This consideration of heavy and light articles is with reference to those that are generally weak, indolent, unhealthy, delicate of health and given to luxury.

दीप्ताग्नयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः ।
ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नाघश्यं गुरुलाघवम् ॥३४४॥

ये जे जिन, नराः मनुष्ये। मनुष्योंकी, दीप्ताग्नयः प्रदीप्त अभिवाणा अग्नि दीप्त है, खर-आहाराः डोहर पदार्थ आनार। जो कठिन भोजन करनेवाले हैं, कर्म-नित्याः नित्य काम करनेर परिश्रमी हैं, महोदरा अने मोटा पेटवाणा છે और विशाल उदरवाले हैं, तान् तेओनी

उनके, प्रति आगतमां विषयमें, गुरुलाघवम् शुभुता अने लघुता गुल्लघुका भाव, अवश्यम् अवश्य अवश्य, न चिन्त्यम् विचार करवा योग्य नहीं विचारणीय नहीं है ॥ ३४४ ॥

344. With reference to those whose digestive fire is inflamed, who are accustomed to hard articles of diet, who are given to constant labour and have huge capacity for the consumption of food, the consideration of heavy and light qualities of things is not necessary.

हितान्नपानसेवाया फलम्—

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तरग्निं समाहितः ।
अन्नपानसमिद्धिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥३४५॥

ना पुरुषे पुरुषको, मात्राकालौ मात्रा अने डालने। मात्रा एव कालका, विचारयन् विचार डरी विचार करते हुए, समाहित सावधान धर्ध सावधान होकर, अन्तरग्निम् अन्तराग्निमां अन्तरग्निमें, हिताभिः हितकर हितकर, अन्नपान-अन्नपानश्च अन्नपानरूप, समिद्धिः समिधवडे समिधाओंसे, नित्यम् नित्य नित्य, जुहुयात् होम करने। ओर्धओ हवन करना चाहिए ॥ ३४५ ॥

345. The self-controlled man should always feed his gastric fire with the fuel of wholesome food and drink, mindful of the consideration of measure and time.

आहिताग्निः सदा पथ्यान्मन्तरग्नौ जुहोति च ।
दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ॥३४६॥
नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्त्विकं पानभोजने ।
भजन्ते मामयाः केचिद्भाविनोऽप्यन्तराहते ॥३४७॥

आहिताग्नि सात्त्विकी अग्निने व्यवस्थित टकावी राखनार सात्त्विकसे व्यवस्थायुक्त अग्निवाला, चः जे मनुष्य जो मनुष्य, अन्तरग्नौ अन्तराग्निमां अन्तरग्निमें, सदा दशेश। सदा, पथ्यानि पथ्य पदार्थो पथ्य वस्तुओंसे,

३४६. जपति-जपति (ग)

३४३ प्रायेणाल्पबलान्-प्रायेणाल्पबलान् (प)

,, मन्दक्रियाननारोग्यान्-मन्दक्रियाननारोग्यान् (क)

,, ,, -मन्दकर्माननारोग्यान् (ग च.)

जुहोति होमे छे हवन करता है, दिवसे दिवसे रोज रोज प्रतिदिन, ब्रह्म ओंकार आदिमंत्रने ओंकार आदि मंत्रका, जपति ७५ उरे छे जप करता है, अथ ददाति च अने दान देछे और दान करता है, निःश्रेयसे ते उल्याणु भाटे कल्याणके लिए, युक्तम् लागेला रोगे, पानभोजने अने भीवा तथा भावाभा और खानपानमें, सात्म्यजम् सात्म्यने अणुनार सात्म्यको समझनेवाले, नर पुरुषने उस मनुष्यको, अन्तरात् भास डारणु विशेष कारणके, ऋते वगर बिना, भाविन अविध्यभां थनार भविष्यमें होने-वाले, केचित् डेई कोई, अपि पणु मी, आमया. रोग रोग, न भजन्ते यता नथी नहीं होते ॥ ३४६-३४७ ॥

346-347. The man whose gastric fire is well tended, who feeds it duly with wholesome diet, who is given to daily meditation, charity and the pursuit of spiritual salvation, and who takes food and drinks that are homologatory to him, will not fall victim to diseases even in his succeeding birth except for special reasons.

षट्त्रिंशतं सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ।
जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा संमतः सताम् ॥३४८॥

हितभोजनः हितकर होअन करनार हितभोजन करनेवाला, जितात्मा जितेन्द्रिय जितेन्द्रिय, जन्तु. पुरुष पुरुष, सताम् सत्पुरुषेनु साधु जनोसे, संमतः संमान पाभी पूजित, अनातुरः तेभज नीरोभी अनीने एव नीरोगी होकर, रात्रीणाम् षट्त्रिंशतम् छत्रीस हजर रात्रिओ अर्थात् सो वर्ष सुधी छत्तीस हजार रात्रियों अर्थात् सौ वर्षतक, जीवति अवे छे जीता है ॥ ३४८ ॥

348. The disciplined man that practises wholesome diet lives for a period of 36000 nights (hundred years), blessed by good men and free from disease.

३४८. षट्त्रिंशतं-षट्त्रिंशच्च (ग च.)

अन्नप्रशंसा—

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ।
वर्णः प्रसादः सौस्वर्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ॥३४९॥
तुष्टिः पुष्टिर्वलं मेधा सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

अन्नम् अन्न अन्न, प्राणभृताम् प्राणधारीओना प्राणधारियोंके लिए, प्राणाः प्राण छे प्राणरूप है, अन्नम् अन्न तरश् अन्नके पीछे, लोकः लोक सवार, अभिधा-वति छोडे छे दोड़ता है, वर्णः वर्ण वर्ण, प्रसादः प्रसन्नता प्रसन्नता, सौस्वर्यम् सुंदर स्वर उत्तम स्वर, जीवितम् अवित जीवन, प्रतिभा प्रतिभा प्रतिभा, सुखम् सुख सुख, तुष्टिः संतोष तुष्टि, पुष्टिः पुष्टि पुष्टि, बलम् बल बल, मेधा अने मेधा और मेधा, सर्वम् ओ सर्व ये सब, अन्ने अन्नमा अन्नमें, प्रतिष्ठितम् रहेछ छे आश्रित हैं ॥ ३४९ ॥

349-349½. The life of all living things is food and all the world seeks food. Complexion, clarity, good voice, long life, understanding, happiness, satisfaction, growth, strength and intelligence are all established in food.

लौकिकं कर्म यद्वृत्तौ स्वर्गतौ यच्च वैदिकम् ॥३५०॥
कर्मापवर्गं यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ।

वृत्तौ वृत्ति भाटे जीवननिर्वाहके लिए, यत् ने जो, लौकिकम् व्यावहारिक कर्म लौकिक कर्म, स्वर्गतौ स्वर्गनी प्राप्ति भाटे स्वर्गकी प्राप्तिके लिए, यत् च ने जो, वैदिकम् वैदिक कर्म वैदिक कर्म, अपवर्गं अने मोक्षने भाटे और मोक्षके लिए, यत् च ने जो, कर्म कर्म कर्म, उक्तम् उक्त छे कहा है, तत् च अपि ते अधुं वे सब, अन्ने अन्न उपरन् अन्नमें ही, प्रतिष्ठितम् आधार राखे छे आश्रित हैं ॥ ३५० ॥

350. Whatever is beneficial for worldly happiness, whatever pertains to the vedic sacrifices leading to heaven and whatever action leads to

३४९. सौस्वर्य-प्रेम्य (ग.)

३५०. स्वर्गतौ-सद्वृत्त (द.)

spiritual salvation is said to be established in food.

अध्यायार्थसंग्रह. —

तत्र श्लोकः—

अन्नपानगुणाः साध्या वर्गा द्वादश निश्चिताः ॥३५१॥

सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ।

अन्नपानविधावुक्तं तत् परीक्ष्यं विशेषतः ॥३५२॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोक उपसंहारमें। श्लोक छे ३ उपसंहारका श्लोक है कि, अन्नपानगुणा अन्नपानना शुद्धे। अन्नपानके गुण, निश्चिता अने नञ्जी करेला और निश्चित, साध्या प्रधान द्रव्योंवाले, द्वादश आर बारह, वर्गा. वर्ग वर्ग, सगुणानि शुद्धसहित गुणोंके साथ, अनुपानानि अनुपाने। अनुपान, गुरु-लाघव शुरुता अने लघुता। गुरु और लघुको, संग्रहः संग्रह संग्रह, विशेषतः आस करीने विविष्टतासे, परीक्ष्यम् परीक्षा करवाभां आवेला शुद्धे। परीक्षाके विषयभूत गुण, तत् ते सधु वे सब, अन्नपानविधौ आ 'अन्नपानविधि' अध्यायमां इस 'अन्नपान-विधि' अध्यायमें, उक्तम् उक्ती. देखाउयुं छे कहे गये हैं ॥ ३५१-३५२ ॥

Here is the recapitulatory verse.

351-352. The characteristics of eats and drinks, the twelve classifications of articles of diet together with the foremost of them, the post-prandial drinks with their characteristics and the statement in brief regarding heaviness and lightness of the articles of diet, have all been described in this chapter on diet and dietetics. This subject is worthy of special study.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-

३५१. निश्चिताः-दर्शिता. (च.)

३५२. तत् परीक्ष्यम्-तत्परीक्ष (च. ब.)

स्थानेऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इति आ प्रमाणे। इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने यरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विधि सूत्रस्थानमें, अन्नपानविधि. 'अन्नपानविधि' 'अन्न-पानविधि', नाम नामने। नामका, सप्तविंश सत्तावीसमें। सत्ताईसवाँ, अध्याय. अध्याय स पूछुं थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ २७ ॥

27. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-seventh chapter entitled "The Regimen of Diet and Dietetics" is completed.

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अष्टावीसमें। अध्याय अध्याय अष्टाईसवाँ

Chapter XXVIII

विविधाशितपीतीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्होथी अब आगे, विविधाशितपीतीयम् 'विविधाशितपीतीय' नामना 'विविधाशितपीतीय' नामके, अध्यायम् अध्यायानु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेयु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये आत्रेयेने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रमाणे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धेयु छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The various kinds of foods and drinks".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

१. अशितपीतीयम्-अशितपानीयम् (ग.)

અશિતપીતાદીના ફલમ્, ધાતવ એવ ધાતૂનામાહાર —

વિવિધમશિતં પીતં લીઢં શ્વાદિતં જન્તોર્હિત-
મન્તરગ્નિસન્ધુક્ષિતબલેન યથાસ્થેનોષ્ણના સમ્ય-
ગ્વિપચ્યમાનં કાલવદનવસ્થિતસર્વધાતુપાકમનુ-
પહતસર્વધાતૂષ્મમારુતસ્રોતઃ કેવલં શરીરમુપચય-
બલવર્ણસુશાયુષા યોજયતિ શરીરધાતૂનૂર્જયતિ
ચ । ધાતવો હિ ધાત્વાહારાઃ પ્રકૃતિમનુવર્તન્તે ॥૩૥

જન્તોઃ પ્રાણીને મનુષ્યકે, હિતમ્ હિતકર હિતકારી,
ચિવિધમ્ વિવિધપ્રકારનું નાના પ્રકારકા, અશિતમ્ ખાધેલું
ભોજ્ય ચાવલાદિ ભોજ્ય, પીતમ્ પીધેલું પેય દુગધાદિ,
લીઢમ્ ચાટેલું ચટનીઆદિ લેહ, શ્વાદિતમ્ જમ્બેલું અને
મધ્ય ઓર લઢૂઆદિ મધ્ય, અન્તરગ્નિ- અતરના અગ્નિથી
જઠરાગ્નિસે, સંધુક્ષિત- પ્રદીપ્ત પ્રદીપ્ત, વલેન બળવાળી
બલશાલી, યથાસ્થેન પોતપોતાની અપની અપની, ઝગમગના
ગરમીથી ગરમીસે, સમ્યક્ સરખી રીતે અચ્છી પ્રકાર,
વિપચ્યમાનમ્ વિપાક પામતાં પકતા હુઆ, કાલવત્
કાળની પેઠે કાલકે સમાન, અનવસ્થિત- અવિશ્રાંતપણે
અવિશ્રાન્ત ગતિસે, સર્વધાતુપાકમ્ સર્વધાતુઓનો પાક
જેમાં થયા કરે છે એવા સર્વ ધાતુઓંકા પાક જિસમેં
હોતા રહતા હૈ, અનુપહત- હાનિરહિત છે હાનિરહિત હૈ,
સર્વધાતૂષ્મ- સર્વ ધાતુઓની ગરમી સર્વ ધાતુઓંકી
ગરમી, મારુતસ્રોત. તથા વાયુ અને સ્રોતો જેમાં
એવા એવં વાયુ ઓર સ્રોતવાલે, કેવલમ્ આખા સપૂર્ણ,
શરીરમ્ શરીરને શરીરમેં, ઉપચય- પુષ્ટિ વૃદ્ધિ, બલ- બલ
બલ, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, સુખ- સુખ સુખ, આયુષા અને
આયુષ્યથી ઓર આયુસે, યોજયતિ યુક્ત કરે છે યુક્ત કરતા
હૈ, શરીરધાતૂનું અને શરીરના ધાતુઓને એવં શરીરકી
ધાતુઓંકા, ઝર્જયતિ ચ પોષે છે પોષણ કરતા હૈ, હિ
કારણકે ક્યોંકિ, શ્વાત્વાહારા ધાતુઓનો આહાર કરીને
ધાતુઓંકા આહાર કરતી હુઈ, ધાતવ ધાતુઓ ધાતુએં,
પ્રકૃતિમ્ સમ અવસ્થામાં અપની પ્રકૃતિમેં, અનુવર્તન્તે
રહે છે બની રહતી હૈ ॥ ૩ ॥

3. The various kinds of wholesome
nourishment taken by man viz., eat-
ables, drinks, electuaries and mastica-

bles, on being well-digested by the
heat of the particular body-element
concerned, whose strength is kept
active by the (inner) gastric fire, imbue
the entire body wherein the meta-
bolic processes of all the body-elements
are constantly going on like the pro-
cess of time and wherein the circula-
tion of the body-elements and the
body-channels is unimpeded—with
growth, strength, complexion, happiness
and life as well as replenish the body-
elements. It is by being nourished
with corresponding elements that the
body-elements are able to maintain
the body in the normal condition.

આહારસ્ય પરિણામ. —

તત્રાહારપ્રસાદાલ્લ્યો રસઃ કિદ્દં ચ મલાલ્લ્ય-
મભિનિર્વર્તતે । કિદ્દાત્ સ્વેદમૂત્રપુરીષવાતપિત્ત-
શ્લેષ્માણઃ કર્ણાક્ષિનાસિકાસ્યલોમકૂપપ્રજનનમલાઃ
કેશશ્મશ્રુલોમનશ્વાદયશ્ચાવયવાઃ પુણ્યન્તિ ।

તત્ર તેમાં જનમેં, આહારપ્રસાદાલ્લ્ય આહારનો પ્રસાદ
કહેવાતો આહારસે પ્રસાદભાગરૂપ, રસઃ રસ રસ, મલા-
લ્લ્યમ્ અને મલ કહેવાતો ઓર મલરૂપ, કિદ્દમ્ ચ કિદ્દ
કિદ્દ, અભિનિર્વર્તતે અને છે બનતા હૈ, કિદ્દાત્ કિદ્દથી
કિદ્દસે, સ્વેદ-મૂત્ર- પરસેવો-મૂત્ર સ્વેદ-મૂત્ર, પુરીષ- મળ
મલ, વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્માણ કફ
કર્ણ- કાન કાન, અક્ષિ- આંખ આંખ, નાસિકા-
નાક નાસિકા, આલ્લ્ય- મુખ મુખ, લોમકૂપ- રોમકૂપ
લોમકૂપ, પ્રજનનમલા તથા જનનેન્દ્રિયના મળ તથા
જનનેન્દ્રિયકે મલ, કેશ- અને વાળ એવં કેશ, શ્મશ્રુ-
દાદીમૂંછ શ્મશ્રુ, લોમ- રુવાડાં લોમ, નશ્વ- નશ્વ નશ્વ,
શ્વાદયઃ વગેરે આદિ, અવયવા. ચ અવયવો અવયવ,
પુણ્યન્તિ પોષણ પામે છે પુષ્ટ હોતે હૈ,

૪. તત્રા.. . . નિર્વર્તતે । —તત્રાહાર પ્રસાદાલ્લ્ય રસ
કિદ્દ ચ મલાલ્લ્યમભિનિર્વર્તતે ।

,, નાસિકાશ્ચ—નાસાસ્ય (ચ)

૩. શરીરધાતૂનૂર્જયતિ—શરીરધાતનૂર્જયતિ અપિ દૂષયતિ —(પ.)

4-(1). From the food ingested, there are formed assimilable nutrition-fluid called the essential fluid and the excretory matter called the waste product. From this waste part are produced and fed sweat, urine, feces, the three excretory humors vata, pitta and kapha, the excretions of the ear, eye, nose, mouth, hair-follicles and generative organs as well as the hairs of the head and beard, hairs of the body, nails etc.

आहाररसस्य कार्यम्—

पुण्यन्ति त्वाहाररसाद्रसरुधिरमांसमेदोस्थि-
मज्जशुकौजांसि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसाद-
संज्ञकानि शरीररसन्धिवन्धपिच्छादयश्चावयवाः ।

आहार-रसात् आहारना रसमांथी आहाररससे, तु
वणी तो, रस- रस रस, रुधिर- रक्त रक्त, मांस- मांस
मांस, मेद- मेद मेद, अस्थि- हड्डां अस्थि, मज्ज- मज्ज
मज्जा, शुक्र- वीर्य शुक्र, ओजांसि अने ओजस ओज,
धातुप्रसाद- धातु तथा प्रसाद एवं धातुप्रसाद, संज्ञकानि
कहेवाता संज्ञक, पञ्च पांथे य पाचो, इन्द्रियद्रव्याणि
पन्द्रियोनां द्रव्ये अर्थात् पांथ महाभूत इन्द्रियोंके द्रव्य
अर्थात् पञ्च महाभूत, शरीर-सन्धि- शरीरना सांधा तथा
शरीरकी मन्धिया, बन्ध- अ धन अर्थात् कडरा रनायु वगेरे
अर्थात् कण्डरा स्नायु आदि बन्धन, पिच्छा- तथा पिच्छा
और पिच्छा, आदय. च वगेरे आदि, अवयवा अवयवो
अवयव, पुण्यन्ति पोषणु पांथे छे पुष्ट होते हैं,

4-(2) But from the essential fluid of food are produced and fed the body nutrient fluid, blood, flesh, fat, bone, marrow, semen and the vital essence, the material of the five sensory organs known as the essence of the body-elements, as also such parts as body-joints, ligaments, muscle etc.

ते सर्व एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च
रसमलाभ्यां पुण्यन्तः स्वं मानमनुवर्तन्ते यथा-
वयःशरीरम् ।

मलाख्या भक्ष नामना मल नामके, प्रसादाख्याः च
अने प्रसाद नामना और प्रसाद नामके, ते ते वे, सर्व
एव सर्वेथ सब, धातव धातुओ धातु, रसमलाभ्यां
रस अने भणथी रस और मलसे, पुण्यन्त पोषणु
पाभतां निरतर पुष्ट होते हुए, यथावयःशरीरम् यथ
अने शरीर अनुसार वय और शरीरके अनुसार, स्वम्
मानम् गे ताना प्रमाणुने अपने प्रमाणका, अनुवर्तन्ते
स्थिर रांथे छे अनुसरण करते हैं,

4-(3) All these body elements, both those known as effete products and those known as essential products being formed by the effete and the essential parts of body-juices according to the size and age of the body, maintain their normal proportions.

रसमलयो कार्यम्—

एवं रसमलौ स्वप्रभाणावस्थितावाश्रयस्य
समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्तयतः ।

एवम् आ प्रमाणु इस प्रकारसे, स्वप्रमाण- पोताना
प्रमाणुमां अपने प्रमाणमें, अवस्थितौ रहेला रहते हुए,
रसमलौ रस अने भक्ष रस और मल, समधातो.
स्वस्थ भणुष्यना स्वस्थ मनुष्यके, आश्रयस्य शरीरनु
शरीरके, धातुसाम्यम् धातुसांथ धातुसाम्यको, अनुवर्त-
यत टकावी रांथे छे बनाये रखते हैं,

4-(4). In this way the essential and the waste fluids retaining their proper proportions keep up the balance of the elements in the normally constituted body which is their resort

निमित्ततस्तु क्षीणवृद्धानां प्रसादाख्यानां
धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः
साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय, किदं च मलानामेवमेव ।

४ अनुवर्तयत—अमितवर्षयत (प)

॥ क्षीणवृद्धानां—क्षीणामिवृद्धाना (प.)

રસઃ આદારસ આહારમ, આહારમૂલાભ્યામ્
આદાર છે મલ જેઓનું એવાં આહારમૂલક, વૃદ્ધિક્ષવા-
ભ્યામ્ વૃદ્ધિ અને ક્ષયવડે વૃદ્ધિ એવં ક્ષયદ્વારા, નિમિત્ત
તુ કોઈ કારણને લઈને કિસી કારણને, ક્ષીણવૃદ્ધાભ્યામ્
શૂન્ય થયેલા ક્ષીણ થા વધી હૈ, પ્રસાદ- પ્રસાદ પ્રમાદ,
આહવાનામ્ નામની સંસ્કૃત, ધાતૂનામ્ ધાતુઓના ધાતુ-
ઓંકી, સામ્યમ્ સામ્યને સમાનતાકો, આરોગ્યાય આરોગ્ય
આપવા માટે આરોગ્યતાકે લિખ ઉત્પાદયતિ ઉત્પન્ન
કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, કિટ્ટમ્ ચ કિટ્ટ પશ્ચ કિટ્ટ મી,
મલાનામ્ સ્વેદ વગેરે મળેલી સ્વેદ આદિ મલોંકી,
પ્રવમ્ પ્રવ એ જ પ્રમાણે સમાનતા કરે છે इसी प्रकार
સમાનતા કરતા હૈ;

4-(5). When for some reason the body-elements belonging to the essential category have suffered decrease or increase, then the essential nutrient fluid by undergoing the required increase or decrease as the result of the food ingested, restores the balance of this group of elements, thus making for health. The waste-fluid operates in the same manner on the body-elements belonging to the "waste" category.

સ્વમાનાતિરિક્તાઃ પુનરુત્સર્ગિણઃ શીતોષ્ણપર્યા-
વગુણૈશ્ચોપચર્યમાણા મલા. શરીરધાતુસામ્યકરાઃ
સમુપલભ્યન્તે ॥ ૪ ॥

સ્વમાન- પોતાના પ્રમાણથી અપને પ્રમાણસે,
અતિરિક્તા. વધી ગયેલા વધે હુએ, પુન વળી ફિર,
ઉત્સર્ગિણઃ બહાર નીકળનારા વાહિર નિકલને યોગ્ય, મલા.
મળે. મલ, શીતોષ્ણ- શીત ઉષ્ણ વગેરેથી શીત ઉષ્ણાદિ,
પર્યાવગુણૈઃ ચ વિપરીત ગુણોવડે વિપરીત ગુણોસે,
ઉપચર્યમાણા ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં ચિકિત્સા
કરનેર, શરીરધાતુ- શરીરના ધાતુઓનું શરીરકી
ધાતુઓતો સામ્યકરા સમ્યકનામ સમાન કરને વાલે,
સમુપલભ્યન્તે જાણ્ય છે દેસે જાસે હૈ ॥ ૪ ॥

૪ પર્યાય પદો (ક ઘ છ જ)

4. When the waste-elements in the body have exceeded their normal proportions and require to be depleted, then being treated by the opposite qualities of cold or heat etc., they are found to return to normal, thus restoring the body balance.

શરીરસ્ય વ્યાધીના ચ અશિતલીઢાદિપ્રભવસ્વમ્—

તેણાં તુ મલપ્રસાદાભ્યાનાં ધાતૂનાં સ્રોતાંસ્ય-
યનમુલાનિ । તાનિ તથાવિભાગેન તથાસ્વં ધાતૂ-
નાપૂરયન્તિ ।

તેણાં તે ફન, મલ- મલ મલ, પ્રસાદ- અને પ્રસાદ
એવ પ્રસાદ, આહવાનામ્ નામની નામકી, ધાતૂનામ્
ધાતુઓના ધાતુઓંકે, અયનમુલાનિ જવાના માર્ગો
જાનેકે માર્ગ, તુ તે. તો, સ્રોતાંસિ સ્રોત છે સ્રોત હૈ,
તાનિ તેઓ. યે, તથાવિભાગેન વિભાગ અનુસાર
વિભાગકે અનુસાર, તથાસ્વમ્ પોતપોતાના અપની અપની,
ધાતૂર્ ધાતુઓને ધાતુઓંકા, નાપૂરયન્તિ પૂર્ણ કર્યા
કરે છે પોષણ કરતે હૈ ।

5-(1). Of these body-elements known as essential and waste products the body-channels constitute the means of passage. These channels feed the various body-elements in the requisite measure and with the appropriate constituents.

एवमिदं शरीरमशितपीतलीढखादितप्रभवम् ।
अशितपीतलीढखादितप्रभवाश्चास्मिन् शरीरे व्या-
धयो भवन्ति । हिताहितोपयोगविशेषास्त्वत्र
शुभाशुभविशेषकरा भवन्तीति ॥ ५ ॥

એવમ્ આ પ્રમાણે ફસ પ્રકાર, ફદમ્ આ યહ, શરીરમ્
શરીર શરીર, અશિત- આધેલ અશિત, પીત- પીધેલ
પીત, લીઢ- આટેલ લીઢ, આદિત- અને જમેલ પદાર્થોથી
ઔર આદિત મધ્યોસે, પ્રભવમ્ ઉત્પન્ન થયુ છે બના હૈ,
અશિત આધેલ અજિત, પીત- પીધેલ પીત, લીઢ- આટેલ
લીઢ, આદિત- અને જમેલ પદાર્થોથી ઔર આદિત

भक्ष्योसे, प्रभवाः उप-न्न भवेत्ता उत्पन्न हुए, व्याधयः व्याधिमौ रोगों, अस्मिन् आ इस, शरीरे शरीरमां शरीरमें भवन्ति थाय छे पैदा होते हैं, अत्र अर्ही उस लिए यहा, हिताहित-हितकर अने अहितकर आहारना हितकर और अहितकर आहारके, उपयोगविशेषा उपयोगना भेदो उपयोगके भेद, तु ते। तो, शुभाशुभ-शुभ अने अशुभ शुभ और अशुभ, विशेषकरा भेद करना। भेदजनक, भवन्ति थाय छे होते है ॥ ५ ॥

5. In this manner, this body is the result of nourishment ingested in the four-fold manner—eaten, drunk, licked-up and masticated, and similarly the diseases that afflict this body are equally the result of food that is eaten, drunk, licked up and masticated. It is the distinction between the use of wholesome diet and that of unwholesome diet that is responsible for the distinction between health and disease in the body.

अत्राग्निवेशस्य प्रश्नः—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
दृश्यन्ते हि भगवन् ! हितसमाख्यातमप्याहारमुप-
युञ्जाना व्याधिमन्तश्चागदाश्च, तथैवाहितसमा-
ख्यातम्;

इत्थादिनम् अने प्रमाणे छेहेता इस प्रकार कहते हुए, भगवन्तम् भगवन् भगवन्, मात्रेयम् मात्रेयने मात्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच छेहेता कहा, भगवन् भगवन् भगवन्, हितसमाख्यातम् हितकर छेहेवाता हितकर कहे जानेवाले, अपि पणु भी आहारम् आहारना आहारका, उपयुञ्जाना उपयोग करना भनुष्ये उपयोग करते हुए मनुष्य, व्याधिमन्तः च रोगी रोगी, अगदा च अने नीरोग और नीरोग, दृश्यन्ते जेवाभां आवे छे देखे जाते हैं, तथा एव ते प्रमाणे न उसी प्रकार ही, अहितसमाख्यातम् अहितकर छेहेवाता आहारना उपयोग करना रोगी अने

नीरोग जेवाभां आवे छे अहित कहे जानेवाले आहारका उपयोग करते हुए भी रोगी और नीरोग देखे जाते हैं,

6-(1). The worshipful Atreya having thus observed, Agnivesa said to him, 'But O Worshipful One, we see that among those who make use of what is called the wholesome diet, there are the diseased and the healthy alike; so also among those who make use of what is called the unwholesome diet

एवं दृष्टे कथं हिताहितोपयोगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभामहे इति ॥ ६ ॥

एवम् दृष्टे आभ जेवाभां आवतां ऐसा देखे जाने पर हिताहित-हितकर अने अहितकर आहारना अहितकर और अहितकर आहारके, उपयोग-विशेषात्मकम् उप-योगना जेवाभां उपयोगकी भिन्नताका, शुभाशुभ-विशेषम् शुभ अने अशुभना भेद शुभ और अशुभका भेद, कथम् केवी रीति किस प्रकारसे, उपलभामहे इति अर्थात् जाने ॥ ६ ॥

6. Such being our observation how can we conclude that the difference of health and disease proceeds from the difference of wholesome and unwholesome dietary observance ?

अहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, हिताहारोपयोगिनोऽपि व्याधिमन्तवे हेतु —

तमुवाच भगवानात्रेयः—न हिताहारोपयोगि-
नामग्निवेश ! तन्निमित्ता व्याधयो जायन्ते, न च केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्वव्याधिभयमनि-
कान्तं भवति, सन्ति ह्युत्पद्यहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, तद्यथा—कालविपर्यय, प्रज्ञापराधः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाध्वासात्म्या इति ।

भगवान् भगवान् भगवान्, मात्रेय मात्रेये मात्रेयने, तम् तेने अग्निवेशको, उवाच छेहेता कहा, अग्निवेश

७. नामन्—हि जायेरन् (ग च.)

हे अश्विवेश ! हे अग्निवेश !, हिताहार- हितकर आहार हित आहारको, उपयोगिनाम् धरनाशोने सेवन करने-वालोंमें, तन्निमित्ता ते धारणुथी हित आहारके उपयोगसे, व्याधय रोगे रोग, न जायन्ते यत्ता नथी उत्पन्न नही होते, केवलम् केवल, हिताहार- हितकर आहारना हितकर आहारके, उपयोगात् एव उपयोग्यथी न उपयोगसे ही, सर्वव्याधिभयम् सर्व रोगोने वाय सब व्याधियोंका भय, अतिक्रान्तम् टाणी शङ्काते। दूर, न भवति नथी नहीं होता, हि धारणुके क्योंकि, अहिताहार- अहितकर आहारना अहित आहारके, उपयोगात् उपयोग्य उपयोगके, ऋते सिवाय सिवा, अपि पशु भी, अन्ना भीन अन्य भी, रोगप्रकृतय रोगनां धारणु रोगके कारण, सन्ति छे हैं, तत् यथा जेभेजे जैसे कि, कालविपर्यय धाणनी विपरीतता कालविपर्यय, प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध, असात्म्या. अने असात्म्य असात्म्य, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धा च इति शब्द-स्पर्श-रूप-रस अने गन्ध शब्द-स्पर्श-रूप-रस और गन्ध,

7-(1) The worshipful Atreya answered, " O Agnivesa, among those who observe a wholesome diet no diseases arise which may be ascribed to such observance, but at the same time by the use of wholesome diet alone, all fear of diseases is not obviated since there are disease-inducing factors other than the use of the unwholesome diet. These are—seasonal abnormality, volitional transgression and the non-homologatory contact of sound, touch, sight, taste and smell.

ताश्च रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुञ्जानमपि पुरुषमशुमेनोपपादयन्ति, तस्मादहिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते व्याधिमन्तः ।

७. ताश्च—इत्येतां (ग)

„ अशुमेनो°—अशुमेन व्याधिनो° (क छ द.)

ता च ते ये, रोग-प्रकृतय रोगनां धारणु रोगके कारण, रसान् रसोने रसोंका, सम्यक् सरभी रीते सम्यक्, उपयुञ्जानम् उपयोग्य धरनाशोने सेवन करते हुए, अपि पुरुषम् पुरुषमां पशु पुरुषमें भी अशुमेन व्याधि रोग, उपपादयन्ति धरे छे उत्पन्न कर देते हैं, तस्मात् तेथी उस लिए, हिताहार- हितकर आहारना हित आहारके, उपयोगिन उपयोग्य धरनाशोने सेवन करनेवाले, अपि पशु भी, व्याधिमन्तः रोगी रोगी, दृश्यन्ते देखाय छे देखे जाते हैं;

7 (2). These three pathogenic factors serve to bring down disease even on a person who avails himself of nutrition in the right manner. Hence is it that even among the ranks of wholesome eaters there are persons afflicted with disease.

अहिताहारोपयोगिनोऽपि आरोग्यदर्शने हेतु. —

अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः । न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः, न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिक्षमत्वे समर्थानि भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोगवीर्यप्रमाणातियोगाद्भूयस्तरमपथ्यं संपद्यते ।

अहिताहार- अहितकर आहारना अहित आहारका, उपयोगिनाम् उपयोग्य धरनाशोने सेवन करने वालोंमें, पुनः वणी फिर, अपचारः अपचार अपथ्य, कारणत धारणुने दीधे कारणसे, सद्यः ततत तुरंत, दोषवान् रोगने उत्पन्न धरनाशोने रोगोत्पादक, न भवति यत्ता नथी नहीं होता, हि धारणुके क्योंकि, सर्वाणि सर्व सब, अपथ्यानि अपथ्यो अपथ्य, तुल्यदोषाणि समान दोषवाणां तुल्य दोषवाले, न होतां नथी नहीं होते, सर्वे च अने सर्व और सब, दोषा दोषो दोष, तुल्यबला समान बलवाणां तुल्य बलवाले, न होतां नथी नहीं होते, सर्वाणि अने सर्व और सब, शरीराणि च शरीरो शरीर, व्याधिक्षमत्वे

७ कारणत—कारणविशेषत. (घ. च ध)

„ व्याधिक्षमत्वे—व्याधिक्षमत्वे (ज घ.)

व्याधिने सहन करनारपणुमां रोगोंको सहनेमें, समर्थानि समर्थ समर्थ, न भवन्ति होतां नथी नही होते, हि तत् एव कारणं ते न क्योंकि यही, अपथ्यम् अपथ्य अपथ्य, देश- देश देश, काल- काल काल, संयोग- संयोग संयोग, वीर्य- वीर्य वीर्य, प्रमाण- तथा प्रमाण और मात्राके, अतियोगात् अतियोगात् अतियोगसे, भूयस्तरम् अति अधिक अत्यधिक, अपथ्यम् अपथ्य अपथ्य, संपद्यते अनी नय छे बन जाता है,

7-(3). Similarly if among the unwholesome eaters the dietetic offences do not produce immediate ill-consequences, it is on account of certain other factors For not all dietetic errors are equally generative of morbidity, nor is all morbidity of equal intensity, nor yet again, are all constitutions (equally) capable of resisting disease Thus for instance, the same dietetic indiscretion when linked to aggravating factors of clime, season, combination, potency and dosage, becomes a much more serious offence.

स एव दोषः संसृष्टयोनिर्विरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपघाती कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च संपद्यते ।

स एव दोषः ते न दोष यही दोष, संसृष्टयोनि धातुं कारणात् उत्पन्न थयेदे। बहुते कारणोंसे उत्पन्न, विरुद्धोपक्रमः विरुद्ध चिकित्सावाले। विरुद्ध चिकित्सावाला, गम्भीरानुगत गंभीर धातुओंमें प्रविष्ट, चिरस्थित दांभा काल्पनी स्थिर थयेदे। चिरस्थायी, प्राणायतन- शब्द वगेरे प्राणायतन- नर्मा शखादि प्राणायतनमें, समुत्थ. उत्पन्न थयेदे। उत्पन्न, मर्मोपघाती अने मर्मस्थानने हानि करनार होय तो और मर्मको हानि पहुंचानेवाला हो तो, कष्टतम अतिशय कष्टसाध्य कष्टतम, क्षिप्रकारितम च अने

शीघ्र मृत्युकारक और अत्यन्त क्षिप्रकारी, संपद्यते अने छे हो जाता है,

7-(4) Similarly, the same morbidity if arising from a multiplicity of factors, if entailing mutually contradictory processes, if deep-seated, if long-standing, if sprung from one of the (ten) resorts of life, or if affecting a vital part, becomes the more formidable or the more fulminating

अव्याधिसहशरीरस्य लक्षणम्, व्याधिसहशरीरस्य लक्षणम्—

शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशान्यनिविष्ट- मांसशोणितास्थीनि दुर्बलान्यसात्स्याहारोपचितान्यल्पाहाराण्यल्पसत्त्वानि च भवन्त्यव्याधिसहानि, विपरीतानि पुनर्व्याधिसहानि ।

अतिस्थूलानि अतिस्थूल, अतिकृशानि अतिकृश, अतिविष्ट- शिथिल, शिथिल, मांस- शोणित- अस्थीनि मांस-रक्त-हस्ताङ्गुली मांस- शोणित और अस्थिवाले, दुर्बलानि दुर्बल, दुर्बल, असात्स्य- असात्स्य असात्स्य, आहार- आहार आहारसे, उप- चितानि पोषायेदां पुष्ट, अल्पाहाराणि अल्प आहार- वाणां अल्प आहार करनेवाले, अल्पसत्त्वानि च अने अल्प सत्त्ववाणां और अल्प सत्त्ववाले, शरीराणि शरीर शरीर, अव्याधिसहानि च व्याधिने सहन नहि करनारां व्याधिको सहन नही करनेवाले, भवन्ति थाय छे होते हैं, विपरीतानि अथी विपरीत लक्षणवाणां शरीर इनसे विपरीत लक्षणोंवाले शरीर, पुन वणी फिर, व्याधि- सहानि व्याधिने सहन करनारां थाय छे रोगोंको सहन करनेवाले होते हैं,

7-(5). Constitutions that are very corpulent or very emaciated or composed of ill-formed flesh, blood and bone or debilitated, or nourished on unwholesome diet, or of persons given to spare diet, or of feeble-minded

persons, are "incapable of resisting disease. Constitutions of a contrary description are conversely capable of resisting disease.

व्याधीना मृदुदारुणत्वादौ हेतु —

एभ्यश्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृदवो दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणश्च भवन्ति । त एव वातपित्तश्लेष्माणः स्थावविशेषे प्रकुपिता व्याधिविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्वग्निवेशः । ७

एभ्यः आ इम, अपथ्य-अपथ्य अपथ्य, आहार-आहार आहार, दोष-दोष दोष, शरीरविशेषेभ्य च एव अने शरीरना दोषेथी और शरीरकी भिन्नतासे, मृदव मृदु मृदु, दारुणा दारुण दारुण, क्षिप्रसमुत्था-तरत उत्पन्न थनार शीघ्र उत्पन्न होमेवाले, चिरकारिण-अने लामे वभते विकारने उत्पन्न करनेवाले और देरसे विकारको उत्पन्न करनेवाले, व्याधय रोगो रोग, भवन्ति आय छे होते हैं, अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, स्थानविशेषे भिन्न भिन्न स्थाने भिन्न भिन्न स्थानमें, प्रकुपिताः प्रकोप पाभेला प्रकोपको प्राप्त हुए, ते एव ये वे ही, वातपित्तश्लेष्माणः वात, पित्त तथा कफ, वात, पित्त तथा कफ, व्याधिविशेषान् लुप्त लुप्त रोगोने भिन्न भिन्न व्याधियोंको, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ ७ ॥

7. It is from these diverse and varied factors of unwholesome diet and the nature of humoral morbidity and constitution that the diverse kinds of disease—mild, severe, of rapid or slow incubation—take their rise It is again, O Agnivesa, in consequence of these etiological factors that the morbid humors vata, pitta and kapha getting provoked in different sites of the body give rise to different kinds of disease.

रसप्रदोषजा रोगा —

तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान् यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

तत्र ते इन, रसादिषु रसादि रसादि, स्थानेषु स्थानोभा स्थानोंमें, दोषाणाम् दोषो दोष, प्रकुपितानाम् प्रकुपित थतां प्रकुपित होने पर, यस्मिन् ने जिस, स्थाने स्थानभा स्थानमें, ये ये ने ने जो जो, व्याधयः व्याधियो रोग, संभवन्ति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, तान् तान् तेथो तेथोनु उन उनका, यथावत् क्रमानुसार क्रमानुसार, अनुव्याख्यास्याम व्याख्यान करेगें, ॥ ८ ॥

8. Now we shall delineate precisely in what particular sites what particular diseases arise as the result of the three humors getting vitiated in the different systems each as that of nutrient fluid etc ;

अश्रद्धा चारुचिश्चास्यवैरस्यमरसज्ञता ।
हृत्तासो गौरवं तन्द्रा साङ्गमर्दो ज्वरस्तमः ॥ ९ ॥
पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैवं सादः कृशाङ्गता ।
नाशोऽग्रेयथाकालं वलयः पलितानि च ॥ १० ॥
रसप्रदोषजा रोगा,

अश्रद्धा च अश्र आशानी धृच्छाने अभाव भोजनमें अनिच्छा, अरुचिः च अन्नने अलुगणे अरुचि, आस्व-वैरस्यम् भुभनी विरसता मुखकी विरसता, अरसज्ञता रसनी भभर न पडवी रसकी अप्रतीति, हृत्तास भोग जीमचलाना, गौरवम् लारेपक्षु भारीपन, तन्द्रा तन्द्रा, साङ्गमर्द अगमर्दसहित अगोके दूटनेके साथ, ज्वर ज्वर ज्वर, तमः अधारा अधेरी आना, पाण्डु-त्वम् पांडुता पाण्डुता, स्रोतसां स्रोतोनु स्रोतोंका, रोध रुधन अवरोध, क्लैवं नष्टसकता क्लिबता, साद शिथिलता शिथिलता, कृशाङ्गता कृशता अङ्गोंमें कृशता,

९. अरसज्ञता—अवसादता (प.)

,, हृत्तासो . . . ज्वरस्तमः—अङ्गमर्दो ज्वरस्तन्द्रा हृत्तासो गौरव तमः (ग. च. ध)

अग्ने अग्निने। भूखका, माश. नाश नाश. अयथा-
कालम् अत्राणे असमयमें, वलय दुःखदी झुरिया,
पलितानि च अने पणियां और बालोंका सफेद होना,
इति ये ये, रसप्रदोषजा रसना दोषथी उत्पन्न थयेला।
रसदोषसे उत्पन्न होनेवाले, सेगा रोग छे रोग हैं
॥ ९-१०३ ॥

9-10³ Disinclination for food, ano-
rexia, disguesia, aguesia, nausea, heaviness, torpor, fever with body-ache, faintness, pallor, obstruction of the channels, impotency, asthenia, wasting of the body, loss of the gastric fire and premature formation of wrinkles and greying of hair—these are the diseases arising from the morbidity of the body-nutrient fluid.

रक्तदोषजा रोगा —

वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।

कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमसृग्दरः ॥ ११ ॥

गुदमेढ्रास्यपाकश्च ह्रीहा गुल्मोऽथ विद्रधिः ।

नीलिका कामला व्यङ्गः पिप्पुवस्तिलकालकाः ॥ १२ ॥

दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कोठास्त्रमण्डलम् ।

रक्तप्रदोषाज्जायन्ते,

रक्तदोषजाः हवे रक्तना दोषथी उत्पन्न थयेला
रोगे। रक्तदोषजन्म रोगोंको, वक्ष्यन्ते कहेवाला आवशे
कहेंगे, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, वीसर्प- वीसर्प वीसर्प, पिडका
पिडका पिडका, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, असृग्दर
रक्तमसृग् रक्तप्रदर, गुद- गुद गुदका पकना, मेढ्र- शिश्न
मेढ्रका पकना, आस्यपाक च तथा भुभने। पाक तथा
मुखपाक, ह्रीहा ह्रीहा ह्रीहा, गुल्म गुल्म गुल्म,
अथ विद्रधि विद्रधि विद्रधि, नीलिका नीलिका
नीलिका, कामला कभणे। कामला, व्यङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग,
पिप्पुव पिप्पुव पिप्पुव, तिलकालकाः तिलकालका
तिलकालका, दद्रु दद्रु दद्रु चर्मदलम् चर्मदल चर्मदल,
श्वित्रम् श्वित्र श्वित्र, पामा पामा पामा, कोठ- कोठ कोठ,

१३ पदोषात्-पकोपात् प

अस्त्रमण्डलम् अने रक्तमसृग् और रक्तमण्डल, इति
ये ये रोग, रक्तप्रदोषात् रक्तना दोषथी रक्तदोषसे,
जायन्ते उत्पन्न थाथ छे उत्पन्न होते हैं ॥ ११-१२३ ॥

11-12³ Now will be described di-
seases arising from morbidity in the
blood. Dermatitis, acute spreading
affections, pimples, hemothermia,
menorrhagia, inflammation of the
rectum, phallus and the mouth, splenic
disorders, gulma, abscesses, bluish
black moles, jaundice, freckles, port-
wine marks, moles, ring-worm, abrasion
of skin, leucoderma, papules, wheals,
and red circular patches—these arise
from the morbidity in the blood.

मासप्रदोषजा रोगा.—

शृणु मांसप्रदोषजान् ॥ १३ ॥

अधिमांसार्वुदं कीलं गलशालूकशुण्डिके ।

पूतिमांसार्वुदगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥ १४ ॥

विद्यान्मांसाश्रयान्,

मासप्रदोषजान् हवे मांसना दोषथी उत्पन्न थयेला
रोगे। मासप्रदोषजन्य रोगोंको, शृणु सांख्ये। सुनो,
अधिमांसार्वुदम् अधिमास अर्धुद अधिमास अर्धुद,
कीलम् अर्श अर्श, गलशालूक- गलशालूक गलशालूक,
शुण्डिके गलशुण्डिका गलशुण्डिका, पूतिमांस- पूतिमांस
पूतिमांस, अलजी- अलजी अलजी, गण्ड- गण्ड गण्ड
रोग, गण्डमाला- गण्डमाला गण्डमाला, उपजिह्विका-
उपजिह्विका और उपजिह्विका, मासाश्रयान् अश्रयाने
मांसाश्रित इनको मासाश्रित, विद्यात् अश्रयाने जानना
चाहिए ॥ १३-१४३ ॥

13-14¹. Now listen to an enumera-
tion of the diseases which arise from
the morbidity in the flesh; granuloma,

१३ मासप्रदोषजान्-मासप्रकोपजान् (ग. च.)

१४ कीलं गलशालूकशुण्डिके-कीलगलशालूकशुण्डिकाः (ग. च.)

malignant tumor, piles, warts, sloughing of the flesh, dry gangrene, adenocarcinoma, deradenocarcinoma—these are the diseases arising from the flesh.

मेढ्र संश्रया रोगा —

मेढ्रःसंश्रयांस्तु प्रचक्ष्महे ।

निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥१५॥

प्रमेहाणाम् प्रमेहोऽनां प्रमेहोके, यानि च ते जो, पूर्वरूपाणि केशनी नटिलता आदि पूर्वांशोऽनी केशकी जटिलता आदि पूर्वरूपोक्ती, निन्दितानि निदान स्थानना योथा अध्यायभां निम्न क्रमाभां आवशे निदानस्थानके चौथे अध्यायमें निन्दा की जायगी, मेढ्रः—संश्रयान् तु तेओने मेढ्रथी थयेला रोगो उनको मेढ्रसे उत्पन्न हुए रोगो, प्रचक्ष्महे अमे छडीओ छीओ हम कहते ह ॥१५॥

15. We shall now describe the diseases arising from the morbidity in the fat. Their number is limited to the censurable ones out of the premonitory signs of the anomalies of the urinary secretion.

अस्थिप्रदोषजा रोगा —

अध्यस्थिदन्तौ दन्तास्थिमेदशूलं विवर्णता ।

केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रदोषजाः ॥१६॥

अध्यस्थिदन्तौ अध्यस्थि-अधिदन्त अध्यस्थि-अविदन्त, दन्त- दन्तलेद दन्तमेद अस्थिमेद अस्थिलेद अस्थिमेद, शूलम् शूल शूल, विवर्णता विवर्णता विवर्णता, केश-लोम-केश-लोम केश-लोम, नख-श्मश्रु- नख तथा दाढी भूछना नख और श्मश्रुके, दोषाः च रोगो रोग अस्थि-प्रदोषजा. ओ दाड्डांना दोषाथी थयेला रोगो छे ये अस्थिदोष-जन्य रोगो हैं ॥ १६ ॥

16. Hypertrophy of the bones and teeth, atrophy and pain in the teeth and bones, discoloration and pathological conditions of the hairs of the head, body and face and nails are the diseases arising from the morbidity in the bones

मज्जाप्रदोषजा रोगा —

रुक् पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसस्तथा ।
अरूपां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम् ॥१७॥
मज्जाप्रदोषात्,

पर्वणाम् पर्वोभां पर्वोमें, रुक् वेदना दर्द, भ्रमः भ्रम भ्रम, मूर्च्छा भूच्छा मूर्च्छा, तथा तमस अधाशानु अव कारका, दर्शनम् देखावु दर्शन, पर्वजानाम् च अने पर्व पर थयेला और पर्वोमें उत्पन्न, स्थूलमूलानाम् स्थूल मूल-वाणां मोटी जड़वाले, अरूपां अशुभानु व्रणोका, दर्शनम् देखावु ओ होना वह, मज्जाप्रदोषात् मज्जाप्रदोषात् दोषाथी थये छे मज्जाजन्य रोग हैं ॥ १७ ॥

17 Pain in the joints, giddiness, fainting, faintness, and development of deep-seated wounds in the joints—these are from the morbidity in the marrow.

शुकदोषजा रोगा —

शुकस्य दोषात् क्लेश्यमहर्षणम् ।

रोगि वा क्लीबमल्पायुर्विरूपं वा प्रजायते ॥१८॥

न चास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।

शुकं हि दुष्टं सापत्यं सदार वाघते नरम् ॥१९॥

शुकस्य पीर्यना शुकके, दोषात् दोषाथी दोषसे, क्लेश्यम् नपु सकेता क्लीबता, महर्षणम् शिशुननु उत्तेजित न थपु शिशुका उत्तेजित न होना रोगि वा आण्ड

१७ तमसस्तथा—तमसोऽमस (व.)

,, तथा—मता (ख त)

१९. न चास्य जायते—न वा सजायते (घ)

१५. 'संश्रयान्'—संश्रितान् (ग)

,, 'पूर्व'—पूर्व (ग)

१६. प्रदोषजाः—प्रकोपना. (ख ष छः त.)

रोगी बालक रोगी, क्लीबम् वा नपुंसक नपुंसक, अल्पायु. ओषा आयुष्यवाणं अल्पायु, विरूपम् के ओषा या विरूप, प्रजायते न-मे छे उत्पन्न होता है, अथ च ऐनाथी इनसे, गर्भ गर्भ गर्भ, न जायते उत्पन्न थोता नथी उत्पन्न नहीं होता, पतति पड़ी अथ छे गिर जाता है, प्रस्रवति अपि के स्रवी अथ छे या बह जाता है, हि केभके क्योंकि, दुष्टम् दूषित थयेथुं दूषित, शुक्रम् वीर्यं शुक्र, सापत्यम् सतानसहित बालक, सदारम् तेभ्यः सोसहित एवं स्त्री सहित, नरम् पुरुषने पुरुषको, बाधते बाधक अने छे पीडित करता है ॥ १८-१९ ॥

18-19. From the morbidity affecting the seminal secretion a man becomes sterile or impotent or else he begets diseased, impotent, short-lived or deformed offspring. There is no likelihood of conception, or if conception takes place it is soon aborted or miscarried. The vitiated condition of semen not only affects the man but extends to the woman and offspring.

इन्द्रियगतदोषजा रोगा —

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।
उपघातोपतापाभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥२०॥

इन्द्रियाणि इन्द्रियोने। चक्षु आदि इन्द्रियोंका, समाश्रित्य आश्रय करीने आश्रय लेकर, यदा न्यारे जब, मला भणै। वातादि दोष, प्रकुप्यन्ति प्रकोप पाभे छे प्रकुपित होते हैं, ते न्यारे तेओ तब ये दोष, इन्द्रियाणि इन्द्रियोने इन्द्रियोंको, उपघात- नाश विनाश, उपतापाभ्याम् अने विकलताथी और विकलतासे, योजयन्ति युक्त करेछे युक्त करते हैं ॥ २० ॥

20. When the humors get provoked in the seats of the sense-organs they cause either the impairment or the irritation of the senses concerned.

स्त्रायादिगतदोषजा रोगा —

स्त्रायौ सिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिन्नन्ति मानवम् ।
स्तम्भसंकोचखल्लीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः ॥२१॥

स्त्रायौ स्नायु स्त्रायु, सिराकण्डराभ्यः सिरा अने कंडराओभां सिरा एव कंडराओंमें, दुष्टाः प्रकोप पाभेला वातादि दोषो प्रकुपित हुए वातादि दोष, स्तम्भ- स्तम्भ स्तम्भ, संकोच- संकोच संकोच, खल्लीभिः तथा भट्टीथी तथा खल्लीसे, ग्रन्थि-स्फुरण- तेभ्यः गांठ, स्फुरण एवं ग्रन्थि, स्फुरण, सुप्तिभिः अने स्पर्श न भण्णी शकवाना रोगथी और स्पर्शके अज्ञानसे, मानवम् मनुष्यने मनुष्यको, क्लिन्नन्ति पीडे छे पीडित करते हैं ॥ २१ ॥

21. The humors when they become provoked in the muscles, vessels, and tendons, afflict the man with stiffness, contraction, trachicrural neuralgia, tumours, tremors or numbness.

मलाश्रितदोषजा रोगा —

मलानाश्रित्य कुपिता भेदशोषप्रदूषणम् ।
दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्गोत्सर्गावतीव च ॥२२॥

मलान् भणैने। मलेंका, आश्रित्य आश्रय करीने आश्रय करके, कुपिता कुपित थयेला कुपित हुए, दोषा वातादि दोषो वातादि दोष, मलानाम् भणनां मलेंके, भेद- शोष- भेद-शोष भेद-शोष, प्रदूषणम् पूर्व वणुं वगेरेने। नाश प्राकृत वर्णादिका उपघात, अतीव तथा अतिशय तथा अतिशय, सङ्गोत्सर्गौ च अप्रवृत्ति अने प्रवृत्ति अप्रवृत्ति और प्रवृत्ति, कुर्वन्ति करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ २२ ॥

22. When the humors get provoked in the excretory matter, they cause disruption, desiccation, vitiation as well as excessive retention or excessive discharge.

हिताशितादीना गुणा —

विविधादशितात् पीतादहिताल्लीढखादितात् ।

२१ सिराकण्डराभ्यो-सिराकण्डराभ्यो (ग. घ च छ य ष)

२०. उपघातोपतापाभ्याम्-उपघातोपघाताभ्याम् (ग. च)

भवन्त्येते मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥२३॥

ये विकारा ये विकारे जो विकार, उदाहृताः ॥ २३ ॥
 છે કહે છે, એ તે વે, વિવિધાત્ વિવિધ પ્રકારના
 નાના પ્રકારકે, અહિતાત્ અહિતકર અહિત, અશિતાત્
 ખાન અશિત, પીતાત્ પાન પીત, લીઢ-સ્નાદિતાત્ ચાટણુ
 અને ભોજનથી લીઢ ઓર સ્નાદિત મધ્યોમે, મનુષ્યાણામ્
 મનુષ્યોને મનુષ્યોકો, ભવન્તિ થાય છે હોતે છે ॥ ૨૩ ॥

23. It is from the unwholesome nourishment imbibed variously whether by eating, drinking, licking or masticating, the above-mentioned diseases arise in man.

तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।
 हितान्येषां शितादीनि न स्युस्तस्मास्तथाऽऽमयाः २४

તેષામ્ તેષાં ઇન રોગોંકી, અનુત્પત્તિમ્ ઉત્પન્ન ન
 થાય એમ ઉત્પત્તિકો ન, ઇચ્છન્ ઇચ્છનાં ચાહનેવાલા,
 મતિમાન્ બુદ્ધિમાન માણસે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય, સદા સદા
 સદા, હિતાનિ હિતકર હિતકારી, એવ જ હી, અશિતા-
 વીનિ ખાનપાન વગેરે અશિતાદિ આહારકા, સેવેત સેવવાં
 બેઠે સેવન કરે, તથા તે પ્રમાણે કરવાથી જિસે કિ,
 તજા અહિત આહારથી ઉત્પન્ન થતા અહિત આહારસે
 ઉત્પન્ન હોનેવાલે, મામયા રોગો રોગ, ન સ્યુ ન થાય
 ન હોં ॥ ૨૪ ॥

24. Accordingly in order to ensure the non-emergence of these diseases, the intelligent man should adhere to a strictly wholesome diet. Thus there will be no diseases that are due to dietetic error.

रसजविकाराणां चिकित्सा, रक्तविकाराणां चिकित्सा —

रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम् ।

विधिशोणितિકेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम् २५

સર્વમ્ સધર્મ સવ, લઙ્ઘનમ્ લઘન લંઘન, રસજાનામ્
 રસજન્ય રસજન્ય, વિકારાણામ્ વિકારોનાં રોગોંકી,
 ઔષધમ્ ઔષધ છે ઔષધ છે, રક્તજાનામ્ રક્તજન્ય

વિકારોના રક્તજન્ય રોગોંકી, ભિષગ્જિતમ્ ઔષધ ચિકિત્સા,
 વિધિશોણિતિકે વિધિશોણિતીય વિધિશોણિતીય, અધ્યાયે
 અધ્યાયમાં કહ્યું છે અધ્યાયમે કહી છે ॥ ૨૫ ॥

25 For diseases due to morbidity in the nutrient fluid, the lightening therapy in all its forms constitutes the remedy. As regards those diseases which are due to morbidity in the blood the cure has been set forth in the chapter on the blood-born diseases.

मासजविकाराणां चिकित्सा, मेदोजविकाराणां चिकित्सा—

मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्नि-कर्म च ।

अष्टौ-निन्दितિકેऽध्याये मेदोजानां चિકित्सितम् २६

માંસજાનામ્ તુ માંસજન્ય વિકારોંકી માસજન્ય
 રોગોંકી, સંશુદ્ધિ વમન આદિ સંશોધન વમન આદિ
 સંશોધન, શસ્ત્ર-ક્ષાર-અગ્નિ-કર્મ ચ શસ્ત્રકર્મ, ક્ષારકર્મ
 અને અગ્નિકર્મ ચિકિત્સા છે શસ્ત્રકર્મ, ક્ષારકર્મ ઓર અગ્નિકર્મ
 ચિકિત્સા છે, મેદોજાનામ્ તથા મેદથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોંકી
 મેદસે ઉત્પન્ન હોનેવાલે રોગોંકી, ચિકિત્સિતમ્ ચિકિત્સા
 ચિકિત્સા, અષ્ટૌનિન્દિતિકે, અષ્ટૌનિન્દિતીય અષ્ટૌનિન્દિ-
 તીય, અધ્યાયે અધ્યાયમાં કહ્યું છે અધ્યાયમે કહી છે ॥ ૨૬ ॥

26. With reference to diseases arising from morbidity in the flesh, the treatment consists of purification, operative measures and cauterization by caustic and fire. As regards the treatment of diseases due to morbidity in the fat, the treatment has been laid down in the chapter on "The Eight Censured Persons".

अस्थिजानां व्याधीनां चिकित्सा—

अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्मणि भेषजम् ।
 वस्तयः क्षीरसर्पिषि तिक्तकोपहितानि च ॥२७॥

૨૬ અષ્ટૌનિન્દિતિકે-અષ્ટૌનિન્દિતસંસ્થાને (ગ. ધ. ચ. જ.)

अस्थ्याश्रयाणाम् अस्थिओमां थथेला अस्थियोंमें आश्रित, व्याधीनां व्याधिओनु रोगोंके लिए, पञ्चकर्माणि पञ्चकर्म, वस्तय भरितओ वस्तिया तिक्त-कोपहितानि तथा तिक्त द्रव्योथी सिद्ध करेला तथा तिक्त-द्रव्यसाधित, क्षीरसर्पीषि च दूध अने धी क्षीर एवं घृत, मेषजम् औषध छे औषध हैं ॥ २७ ॥

27. For diseases arising from morbidity located in the bones, the treatment comprises the quinary purificatory procedure and enemata, milks and ghees medicated with bitter drugs.

मज्जशुक्रसमुत्थाना व्याधीना चिकित्सा—

मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम् ।

अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥ २८ ॥

मज्ज- मज्जा मज्जा, शुक्र- अने वीर्यथी और शुक्रसे, समुत्थानाम् उत्पन्न थथेला व्याधिओनु उत्पन्न हुए रोगोंकी, स्वादुतिक्तकम् मधुर अने तिक्त स्वादु और तिक्त, अन्नम् अन्न भोजन, व्यवाय-व्यायामौ मैथुन तथा व्यायाम मैथुन तथा व्यायाम, काले अने शेओय डालमां और योग्य कालमें, मात्रया तथा शेओय मात्रा प्रमात्रे एवं योग्य मात्राके अनुसार, शुद्धि सशोधन सशोधन, औषधम् ओ औषध छे यह औषध है ॥ २८ ॥

28. For diseases due to morbidity in bone-marrow and semen, the treatment consists of diet which is predominantly sweet and bitter in taste, sexual congress, exercise and purgation in season and according to dosage.

इन्द्रियजाना व्याधीना चिकित्सा, स्नाय्वादिजाना व्याधीना चिकित्सा—

शान्तिरिन्द्रियजानां तु त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ।

स्नाय्वादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥ २९ ॥

इन्द्रियजानाम् इन्द्रियजन्य रोगोंके इन्द्रियजन्य रोगोंकी, शान्ति तु शमन शान्ति, त्रिमर्मीये त्रिमर्मीय

२९ प्रवक्ष्यते-प्रवक्ष्यते (ग)

अध्यायमां त्रिमर्मीय अध्यायमें, प्रवक्ष्यते उहेवामां आवशे कहेंगे, स्नाय्वादिजानाम् स्नायु वजेरेना रोगोंनु स्नायु आदिमें उत्पन्न होनेवाले रोगोंकी, प्रशम शमन शान्ति, वातरोगिके वातरोगनी चिकित्साना अध्यायमां वातरोगकी चिकित्साके अध्यायमें, वक्ष्यते उहेवामां आवशे कहेंगे ॥ २९ ॥

29. The curative measures for diseases due to morbidity in the sense-organs will be laid down in the chapter on "The Vital Centres", while the treatment for diseases due to morbidity in the tendons etc., will be set out in the chapter on "Diseases of Vata".

मलजाना व्याधीना चिकित्सा—

नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।

मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता कचित्कचित् ३०

मलजानाम् मलजन्य मलजन्य, विकाराणाम् विकारोंनी रोगोंकी, नवेगान्धारणे नवेगान्धारणीय नवेगान्धारणीय, अध्याये अध्यायमां अध्यायमें, चिकित्सा-संग्रह चिकित्साने संग्रह चिकित्साका संग्रह, कृतः करवामां आव्यो छे किया गया है, कचित् अने भीजे स्थणे पाशु क्थांके और अन्य स्थलमें भी कहीं, कचित् च क्थांके कहीं, सिद्धि तेओनी चिकित्सा इनकी चिकित्सा, उक्ता उहेवामां आवी छे कहीं हैं ॥ ३० ॥

30. In the chapter on the non-suppression of natural urges, a brief compendium of all therapeutic measures for diseases due to morbidity in the waste substances of the body has been set forth. Treatment for the same diseases has also been indicated here and there.

कोष्ठाश्रयाणा दोषाणा शास्त्रागमने हेतु —

व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादितस्यानवचारणात् ।

३१. अनवचारणात्-अनवधारणात् (ग.)

कोष्ठाच्छाखा मला यान्ति द्रुतत्वान्मास्तस्य च ३१

व्यायामात् व्यायामाथी व्यायामसे, ऊष्मणः ज्वराशिन्या जठराग्निकी, तैक्षण्यात् तीक्ष्णताथी तीक्ष्णतासे, हितस्य हित आहार-विहारानु हित आहारविहारका, अनवचारणात् सेवन न करवाथी सेवन न करनेसे, मास्तस्य च अने वायुनी और वायुके, द्रुतत्वात् शीघ्र गति होवाथी शीघ्रगामी होनेसे, मला भणो मल, कोष्ठात् केशाभांथी कोष्ठसे, शाखाः शाखाओभां शाखाओंमें, यान्ति जय छे चले जाते हैं ॥ ३१ ॥

31. By the use of physical exercise and by the acuteness of gastric fire or by failing to observe healthy regimen, morbid elements spread from the alimentary tract to the peripheral region by the force of vata.

तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचित् समीरिताः ।

नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ३२ ॥

तत्रस्था च त्यां २६। वहीं पर स्थित हो कर, न समीरिताः प्रेरणा न पाभतां प्रेरणा न मिलने पर, कदाचित् तेजो अग्रेक वे कमी, विलम्बन्ते विलम्ब करे छे रुक जाते हैं, भूय केमके पीछे अधिक थलवान क्योंकि दूसरे अधिक बलवान, हेतु- प्रतीक्षिणः डारणुनी प्रतीक्षा करनार तेजो हेतुकी प्रतीक्षा करनेवाले वे, अदेशकाले अनुकूल देश तथा डाल वग्न विना स्थान और समयके, न कुप्यन्ति कुपित थता नथी कुपित नहीं होते ॥ ३२ ॥

32. They lie there quiescent as long as they are not actuated. As they are awaiting exciting causes, they do not manifest their morbid effects till they find the right place and time.

शाखाश्रयाणा दोषाणा कोष्ठगमने हेतु —

वृद्ध्या विष्यन्दनात् पाकात् स्रोतोमुखविशोधनात् ।

३१. शाखा-शाखाम् (ध)

३३. वृद्ध्या विष्यन्दनात् वृद्ध्याभिष्यन्दनात् (ख. त.)

शाखा मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ३३

वृद्ध्या द्रोषो वृद्धि पाभवाथी दोषोंके बढ़ जानेसे, विष्यन्दनात् पीणवाथी बढ़नेके सभाववाले होनेसे, पाकात् तथा पाडी जवाथी तथा पक जानेसे, स्रोतोमुख- स्रोतानां भुभनां स्रोतोंके मुखके, विशोधनात् शोधनथी शोधनसे, वायोः अने वायुना और वायुके, निग्रहात् प्रतिकारथी प्रतिकारसे, मला भणो मल, शाखा. शाखाओने शाखाओंको, मुक्त्वा छोडी छे छोड़ कर, कोष्ठम् केशाभां कोष्ठमें, यान्ति जय छे आ जाते हैं ॥ ३३ ॥

33. By increase, by liquefaction, suppuration, by the opening up of the entrances of the circulatory channels, and by retardation of vata, the morbid elements leaving the peripheral region settle down in the central region.

स्वस्थानुरहितो विधिः—

अजातानामनुत्पत्तौ जातामां विनिवृत्तये ।

रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥ ३४ ॥

अजातानाम् उत्पन्न न थयेला न उत्पन्न हुए, रोगाणाम् रोगोने रोगोंको, अनुत्पत्तौ उत्पन्न न थवा देवा भाटे उत्पन्न न होने देनेके लिए, जातानाम् तथा उत्पन्न थयेला रोगोने तथा उत्पन्न हुए रोगोंकी, विनिवृत्तये मटाडवा भाटे शान्तिके लिए, य विधि ने विधि जो विधि, दृष्ट. डहो छे कही है, तम् ते उसका, सुखार्थी सुख धरनार अनुष्ठे सुखकी कामना करनेवाला मनुष्य, समाचरेत् आचरेवा जेधोने पालन करे ॥ ३४ ॥

34. With the double objective of the prevention of unborn diseases and the cure of those which have already arisen, the man desirous of happiness should observe the rules relating to the disease (and its manifestation).

३५. विधिर्दृष्टः—विधिर्दृष्ट (ध)

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
ज्ञानाज्ञानविशेषास्तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥ ३५ ॥

सर्वभूतानाम् सर्व प्राणीओनी सब प्राणियोंकी, सर्वा सर्व सब, प्रवृत्तयः प्रवृत्तियों। प्रवृत्तिया, सुखार्था-सुभने भाटे सुखके लिए, मताः मानवाभा आने छे मानी जाती हैं, मार्ग-साथे भागे सुमार्ग, अमार्ग- तथा भाटे भागे न तथा कुमार्गमें जो, प्रवृत्तयः प्रवृत्ति ते प्रवृत्तिया वे, तु ते तो, ज्ञान-अज्ञान-ज्ञान अने अज्ञानना ज्ञान और अज्ञानकी, विशेषात् बेदथी थाय छे भिन्नतासे होती हैं ॥ ३५ ॥

35. It is towards the goal of happiness that the entire activity of every creature is held to be directed. On account, however, of the divergent conditions of knowledge and ignorance, there is seen divergence of the right and the wrong approaches (to the goal of happiness). ✓

प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषः —

हितमेवावबुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ ३६ ॥

परीक्षकाः परीक्षक पुरुषे परीक्षक लोग, प्रपरीक्ष्य जीष्णवट भरती परीक्षक करीने अच्छी प्रकार परीक्षा करके, हितम् इव हितने न हितकारी वस्तुओंकी ही, अवबुध्यन्ते अनुसरे छे कामना करते हैं, रज- अने रजोगुण और रज, मोह- तथा मोहथी तथा मोहसे, आवृत- घेरायेल आवृत, आत्मान. चित्तवाला चित्तवाले, लौकिका तु सामान्य दीक्षा तो लौकिक लोग तो, प्रियम् एव गमती वस्तुने न अनुसरे छे अपने प्रियको ही चाहते हैं ॥ ३६ ॥

36. The discerning after full investigation seek only what is wholesome, while the worldlings, their vision obscured by passion and ignorance, run after anything that is pleasing. ✓

श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं धृतिर्हितनिषेवणम् ।
वाग्विशुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥ ३७ ॥

श्रुतम् शास्त्रज्ञान वाक्यज्ञान, बुद्धि बुद्धि बुद्धि, स्मृति स्मृति स्मृति, दाक्ष्यम् दक्षता दक्षता, धृति. स ते। सतोष, हितनिषेवणम् हितसेवन हितका सेवन, वाग्विशुद्धि वाणीनी विशुद्धि वाणीकी शुद्धि, शम शान्ति शान्ति, धैर्यम् धैर्य धैर्य, परीक्षकम् आ गुणो परीक्षा करनार पुरुषने ये गुण परीक्षकमें, आश्रयन्ति आश्रय करे छे होते हैं ॥ ३७ ॥

37. To the discerning cleave learning, understanding, memory, skill, resolution, wholesome living, purity of speech, tranquility and courage. ✓

लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहरजःश्रितम् ।
तन्मूला बहवो यन्ति रोगाः शारीरमानसाः ॥ ३८ ॥

मोह-रज-श्रितम् मोह अने रजोगुणथी युक्त मोह और रजसे आवृत, लौकिकम् लौकिक भनुष्यने लौकिक मनुष्यमें, एते आ ये, गुणाः गुणो गुण, न आश्रयन्ति आश्रय करता नहीं होते, तन्मूलाः ते मोह तथा रजोगुणथी थता इन मोह और रजोगुणसे होनेवाले, बहवः धातु बहुतसे, शारीरमानसाः शारीरिक अने मानसिक शारीरिक और मानसिक, रोगा रोगो रोग, यन्ति तेने धातु पडे छे उनको होते हैं ॥ ३८ ॥

38. These qualities do not abide in the worldling, obscured of soul as he is with passion and ignorance. In consequence many are the diseases both somatic and psychic that afflict such a man. ✓

प्रज्ञापराधाद्व्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
संधारयति वेगांश्च सेवते साहस्रानि च ॥ ३९ ॥

३७. दाक्ष्य-दाक्ष्यम् (ख त)

३८ रज-रज (ग घ ङ च प)

,, बहवो यन्ति-बहुलाक्षैव (ज)

,, ,, -बहवैव (घ. त. ङ.)

તદાત્વસુખસંજ્ઞેષુ ભાવેષ્વશ્નોઽનુરજ્યતે ।
રજ્યતે ન તુ વિજ્ઞાતા વિજ્ઞાને દ્યમલીકૃતે ॥ ૪૦ ॥

હિ કારણકે ક્યોંકિ, અજ્ઞાન મનુષ્ય મૂર્ખ મનુષ્ય, પ્રજ્ઞાપરાધાત્ પ્રજ્ઞાપરાધને લઈ બુદ્ધિકે અપરાધસે, પદ્મ પાંચ ઇન્દ્રિયોના ચક્ષુ આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોંકે, અહિતાન્ અહિતકર અહિતકારી, અર્થાન્ અર્થોત્તુ વિષયોં-કા, નિવેવતે સેવન કરે છે સેવન કરતા હૈ, વેગાન્ ચ વેગોને વેગોંકો, સંધારયતિ રોકી રાખે છે રોકતા હૈ, સાહસાનિ ચ અને સાહસોત્તુ ઔર સાહસિક કર્મ, સેવતે સેવન કરે છે કરતા હૈ, તદાત્વ- તાત્કાલિક તાત્કાલિક, સુખસંજ્ઞેષુ સુખકર દેખાતા સુખદાયક, ભાવેષુ ભાવોમાં વિષયોંમેં, અનુરજ્યતે આસક્ત થાય છે આસક્તિ રક્ષતા હૈ, વિજ્ઞાતા તુ પણ પરીક્ષક મનુષ્ય પરન્તુ પરીક્ષક મનુષ્ય, વિજ્ઞાને વિજ્ઞાન જ્ઞાનકે, અમલીકૃતે વિમલ થતાં નિર્મલ હોનેપર, ન રજ્યતે હિ આસક્ત થતો નથી આસક્તિ નહીં કરતા ॥ ૩૯-૪૦ ॥

39-40. By reason of his defective judgement he is prone to indulge in unwholesome gratification of the five senses, to suppress the natural urges of the body and to commit rash acts. The ignorant man is attached to things that are pleasurable for the time being. The wise man being unobscured in his understanding takes no delight in such things.

ન રાગાન્નાપ્યવિજ્ઞાનાદાહારાનુપયોજયેત્ ।
પરીક્ષ્ય હિતમશ્રીયાદેહો આહારસંભવઃ ॥ ૪૧ ॥

રાગાત્ આસક્તિથી આસક્તિકે કારણ, અપિ કે અથવા, અવિજ્ઞાનાત્ અજ્ઞાનથી અજ્ઞાનકે કારણ, આહારાન્ આહારોના મોજનકા, ન ઉપયોજયેત્ ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ ઉપયોગ નહીં કરનાં चाहिए, પરીક્ષ્ય પરીક્ષા કરીને પરીક્ષા કરકે, હિતમ્ હિતકર હોય તે જ હિતકારી આહાર હી, અશ્રીયાત્ ખાવો જોઈએ જાનાં चाहिए, હિ કારણકે ક્યોંકિ, વેદ દેહ દેહ, આહારસંભવ. આહારથી બને છે આહારસે બનતા હૈ ॥ ૪૧ ॥

41. Neither out of greed nor out of ignorance should one resort to dietary. Only after careful investigation should one eat what is wholesome; for the body is verily the product of the food one eats.

આહારસ્ય વિધાવદ્યૌ વિશેષા હેતુસંજ્ઞકાઃ ।
શુભાશુભસમુત્પત્તૌ તાન્ પરીક્ષ્ય પ્રયોજયેત્ ॥ ૪૨ ॥

આહારસ્ય આહારની આહારકી, વિધૌ વિધિમાં વિધિમેં, શુભ- શુભ શુભ, અશુભ- અને અશુભ ઔર અશુભ, સમુત્પત્તૌ પરિણામ લાવવામાં પરિણામ લાનેમેં, હેતુ-સંજ્ઞકાઃ હેતુ નામના હેતુસંજ્ઞક, અષ્ટૌ આઠ આઠ, વિશેષા. વિશેષા છે વિશેષ હૈ, તાન્ તેઓની ડનકી, પરીક્ષ્ય પરીક્ષા કરીને પરીક્ષા કરકે, પ્રયોજયેત્ આહારનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ પ્રયોગ કરનાં चाहिए ॥ ૪૨ ॥

42. In the matter of diet there are eight factors which are regarded as being responsible for the healthy or diseased condition of the body. After carefully assessing these factors one should partake of food.

અપથ્યપરિહારે ફલમ્—

પરિહાર્યાણ્યપથ્યાનિ સદા પરિહરન્નરઃ ।
ભવત્યનૃણતાં પ્રાપ્તઃ સાધૂનામિહ પण्डितः ॥ ૪૩ ॥

પરિહાર્યાણિ તજવા લાયક છોડને યોગ્ય, અપથ્યાનિ અપથ્ય વસ્તુઓને અપથ્યોંકા, સદા સદા સદા, પરિહરન્ ત્યાગ કરતો ત્યાગ કરતા હુવા, પण्डितઃ બુદ્ધિમાન બુદ્ધિમાન, નર પુરુષ પુરુષ, ઇહ આ લોકમાં આ લોકમેં, સાધૂનામ્ સાધુ પુરુષોના સાધુઓંકે, અનૃણતામ્ પ્રાપ્ત કરજમાંથી મુક્ત ઋણસે મુક્ત, ભવતિ બને છે હોતા હૈ ॥ ૪૩ ॥

43. The wise man, by constantly avoiding all avoidable causes of diseases in the matter of diet, escapes blame at the hands of good people.

यत्तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोचितव्यं मनीषिभिः ॥४४॥

इह अहाँ यहा, यत् ने जो, रोगसमुत्थानम् तु रोगनु कारण रोगका कारण, केनचित् केनचित् पाए किसी प्रकार भी, परिहर्तुम् दूर करवानु छोडा, अशक्यम् शक्य न होय नही जा सकता, तत् तेने उसके, प्राप्य प्राप्त करीने प्राप्त होनेपर, मनीषिभि बुद्धिमान भाए-सोए बुद्धिमान पुरुषोको, न शोचितव्यम् शोच न करवे। नेके शोक नहीं करना चाहिए ॥ ४४ ॥

44. As regards those pathogenic factors which it is not possible for any one to avoid, it behoves the wise man not to lament on falling a victim to them. L

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकाः—

आहारसंभवं वस्तु रोगाश्चाहारसंभवाः ।
हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥४५॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमे, श्लोका उपसहारना श्लोका छे के उपसहारके श्लोक हैं कि, आहारसंभवम् आहारथी उत्पन्न थतु आहारमे उत्पन्न हुआ, वस्तु शरीर शरीर, आहारसंभवा आहारथी उत्पन्न थता आहारजन्य, रोगा च रोगे रोग, हित-अहित- हित अने अहितना हित और अहितके, विशेषात् च लेखी भेदसे, सुखदुःखयोः सुख अने दुःखने। सुख और दुःखका, विशेष भेद भेद ॥ ४५ ॥

Here are the recapitulatory verses—

45. The body as the product of food, the disease born of food, the distinction of happiness and sorrow resulting from the distinction of wholesome and unwholesome diet;

४४ मनीषिभि—मनीषिणा (क ख ग घ)

४५ आहारसंभव आहारप्रभव (ग. च)

सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
विशेषो रोगसङ्घाश्च धातुजा ये पृथक्पृथक् ॥४६॥

दुःखानाम् दुःखो। दुःखोंके, सहत्वे च सहन करवाभां सहने, असहत्वे च तथा सहन न करवाभां और न सहनेमे, देहसत्त्वयो शरीर अने मननी शरीर और मनकी, विशेष विशेषता विशेषता, धातुजाः च धातु-जन्य धातुओसे उत्पन्न होनेवाले, ये ने जो, पृथक् पृथक् लुप्त लुप्त पृथक् पृथक्, रोगसङ्घा रोगना समूहो रोगोंके समूह ॥ ४६ ॥

46. the disparity in somatic and psychic resistance and want of resistance to diseases; the various groups of diseases classified according to the morbidity in the various body-elements;

तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखा उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥४७॥

तेषाम् एव च तेओनी उनकी, प्रशमनम् शांति शान्ति, दोषा च दोषो दोष कोष्ठात् कोष्ठाभांथी कोष्ठसे, शाखा शाखाओमां शाखामें, उपेत्य पहुँचने जा कर, शाखाभ्यः च अने शाखाओमांथी और शाखाओंसे, कोष्ठम् कोष्ठाभां कोष्ठमें, एत्य पहुँचने जा कर, यथा ने प्रमाणे जिस प्रकार, प्रकुप्यन्ति प्रकोप पावे छे प्रकुपित होते हैं ॥ ४७ ॥

47. the remedial means for these diseases; how the morbid humors get provoked, spreading from the central to the peripheral region or vice versa;

प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितं च यत् ।
विविधाशितपीतीये तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥४८॥

प्राज्ञाज्ञयोः परीक्षित अने अज्ञानीने। बुद्धिमान और मूर्खमें, विशेष भेद भेद, यत् च अने ने और जो, स्वस्थ-आतुर- हितम् नीरोग अने रोगीने हित-कर स्वस्थ और रोगीके लिए हितकर, तत् ते वह, सर्वम् सर्वं सब, विविधाशितपीतीये विविधाशितपीतीय अध्यायमां विविधाशितपीतीय अध्यायमें, संप्रकाशितम् प्रकाशित कर्युं छे प्रकाशित कर दिया है ॥ ४८ ॥

४७ कोष्ठमेत्य—कोष्ठमेव च

48. the difference between the wise and the ignorant man; what is wholesome for both the healthy and the ailing — all this has been set forth in this chapter on "The various kinds of foods and drinks".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
विविधाशितपीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

इत्यन्नपानचतुष्कः ॥ ७ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेष्टा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पासेष्टा आ शास्त्रभां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने भूतस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, विविधाशितपीतीय विविधाशित-
पीतीय 'विविधाशितपीतीय', नाम नामने। नामका,
अष्टाविंश अध्यायसमे। अष्टाविंशो, अध्याय अध्याय
स पूर्युं थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ २८ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अन्नपानचतुष्क
सातमे अन्नपानश्च विषयवाणा चार अध्यायाने।
समूह समाप्त थयो सातवो अन्नपानविषयक चार
अध्यायोंका समूह समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

28. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-eighth chapter entitled "The Various Kinds of Foods and Drinks" is completed.

7. Thus the quartet of chapters dealing with Diet and Dietetics is completed.

अनविंशोऽध्यायः ।

आगाशुत्रीसमे। अध्याय अध्याय उन्तीसवो

Chapter XXIX

दशप्राणायतनीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः एवे अर्होऽथी अब आगे, दशप्राणायतनीयम्
'दशप्राणायतनीय' नामना 'दशप्राणायतनीय' नामके,
अध्यायम् अध्यायतु अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करेथु व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीये प्रभाषे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्देशु छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Ten Resorts of Life".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

दश प्राणायतनानि—

दशैवावतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।
शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम् ॥ ३ ॥

येषु जेओभां जिनमें, प्राणाः प्राण प्राण, प्रतिष्ठिता
रहेष्टा छे आश्रित हैं, दश एव ओवा दश न ऐसे दस ही,
आयतनानि स्थान स्थान, आहुः उह्वां छे कहे हैं, शङ्खौ
जे शंख दोनों शस्त्र, मर्मत्रयम् हृदय, अश्रित अने शिर
जे त्रिभु भर्मा तीन मर्म, कण्ठः कंठ कण्ठ, रक्तम् रक्त
रक्त, शुक्रौजसी वीर्य, ओजस शुक्र, ओज, गुदम् तथा
शुद्ध और गुदा ॥ ३ ॥

3. They say that ten are the resorts in the body wherein life is mainly centred They are— the two temples, the three vital parts (viz., the abdomen, the heart and the head),

the throat, the blood, the semen, the vital essence and the rectum.

तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमाप्स्यन् ।
जानीते यः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते ॥४॥

तानि तेओने इनको, इन्द्रियाणि इन्द्रियोने इन्द्रियों-
को, विज्ञानम् विज्ञानने विज्ञानको चेतनाहेतुम् आत्माने
आत्माको, आप्स्यान् अने रोगोने तथा रोगोको, य. ने
जो, जानीते ओओ छे जानता है, स वै ते वह, विद्वान्
विद्वान् विद्वान्, प्राणाभिसर प्राणाभिसर प्राणाभिसर,
उच्यते उछेवाय छे कहाता है ॥ ४ ॥

4. He who understands these ten resorts, the sense organs, the intellect, the spirit and the diseases (in all their aspects)—that learned man alone is said to be the saviour of life.

द्विविधभिषज.—

द्विविधास्तु खलु भिषजो भवन्त्यग्निवेश !
प्राणानामेकेऽभिसरा हन्तारो रोगाणां, रोगाणा-
मेकेऽभिसरा हन्तारः प्राणानामिति ॥ ५ ॥

अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, भिषज तु
खलु वैद्यो ते। वैद्य तो, द्विविधा थे आत्मा दो
प्रकारके, भवन्ति थाय छे होते हैं, एके उटलाओछे वैद्यो
कई एक वैद्य, प्राणानाम् प्राओने प्राणोंको, अभिसरा
दावनारा लानेवाले, रोगाणाम् अने रोगोने और रोगों-
का, हन्तारः छुनारा होय छे नाश करनेवाले होते हैं,
एके अने उटलाओछे और कई एक, रोगाणाम् रोगोने
रोगोंको, अभिसरा दावनारा लानेवाले, प्राणानाम् च
अने प्राओने और प्राणोंको, हन्तार इति छुनारा
होय छे नष्ट करनेवाले होते हैं ॥ ५ ॥

5. Of two kinds, O Agnivesa, are physicians Saviours of life and destroyers of diseases are the one kind. The other kind are the votaries of diseases and destroyers of life."

४ चेतनाहेतुमाप्स्यन्—चेतनाहेतुमाप्स्यम् । (ख.)

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
भगवंस्ते कथमस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति ॥ ६ ॥

एवंवादिनम् आ प्रभाओ उछेता इस प्रकार कहते
हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम् आत्रेयने
आत्रेयको अग्निवेश अग्निवेशे अग्निवेशने उवाच उछे
कहा, भगवन् भगवन् ! हे भगवन् ! ते तेओने इनको,
अस्माभि अमे हम लोग, कथम् उवी रीते किस प्रकारसे,
वेदितव्या भवेयु. इति ओओ शडीओ जानें ॥ ६ ॥

6 Unto the worshipful Atreya thus discoursing, Agnivesa said, "O! worshipful one, how are they to be recognised by us?"

प्राणाभिसरभिषजा लक्षणम् —

भगवानुवाच—य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः
परिदृष्टकर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जिता-
त्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृ-
तिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाश्च ते ज्ञेयाः प्राणानामभिसरा
हन्तारो रोगाणां,

भगवान् भगवाने भगवान् आत्रेयने, उवाच उछे
कहा, ये इमे ने वैद्यो जो वैद्य, कुलीनाः कुलीन कुलीन,
पर्यवदातश्रुता विशुद्ध शास्त्रज्ञानवाला विशुद्ध शास्त्र-
ज्ञानवाले, परिदृष्टकर्माण चिकित्सा उर्भने सारी रीते
नेनारा चिकित्सा कर्मको अच्छी तरहसे देखनेवाले, दक्षाः
चतुर चतुर शुचय पवित्र पवित्र, जितहस्ताः शस्त्र-
क्रियाभां स्थिर हाथवाला शस्त्रक्रियामें स्थिर हाथवाले,
जितात्मान. नितेन्द्रिय जितेन्द्रिय सर्वोपकरणवन्तः सर्व
साधनवाला सपूर्णसाधनसम्पन्न, सर्वेन्द्रियोपपन्नाः सर्व
इन्द्रियोथी युक्त सब इन्द्रियोंमें युक्त, प्रकृतिज्ञा प्रकृति
ओओनारा प्रकृतिको समझनेवाले, प्रतिपत्तिज्ञा च अने
तात्कालिक उपचार ओओनारा होय छे और तात्कालिक
उपचारके जाननेवाले होते हैं, ते तेओने उनको, प्राणानाम्
प्राओने प्राणोंके, अभिसरा दावनारा लानेवाले, रोगा-
णाम् अने रोगोने और रोगोंका, हन्तार छुनारा
नाश करनेवाले, ज्ञेया. ओओना जानना चाहिए,

७ प्रतिपत्तिज्ञाश्च ते ज्ञेया—प्रतिपत्तिज्ञास्ते (ग)

7-(1). The worshipful one answered, "They are well-born, of wide learning, of wide practical experience, skilful, pure, practised of hand, self-controlled, fully equipped with all the appurtenances (of healing), in full possession of their faculties, conversant with the normal course of nature, able to take prompt and appropriate decisions—these are to be known as the saviours of life and destroyers of diseases.

તથાવિદ્યા હિ કેવલે શરીરજ્ઞાને શરીરાભિ-
નિર્વૃત્તિજ્ઞાને પ્રકૃતિવિકારજ્ઞાને ચ નિઃસંશયાઃ,
સુખસાધ્યકૃચ્છ્રસાધ્યયાપ્યપ્રત્યાખ્યેયાનાં ચ રો-
ગાણાં સમુત્થાનપૂર્વરૂપલિઙ્ગવેદનોપશયવિશેષજ્ઞાને
વ્યપગતસંદેહાઃ, ત્રિવિધસ્યાયુર્વેદસૂત્રસ્ય સસંગ્રહ-
વ્યાકરણસ્ય સત્રિવિધૌષધગ્રામસ્ય પ્રવક્તારઃ,

હિ કાઠણકે ક્યોંકિ, તથાવિદ્યા તેવી જાતના
વૈદ્યો ઇસ પ્રકારકે વૈદ્ય, કેવલે સ પૂર્ણ સંપૂર્ણ, શરીરજ્ઞાને
શરીરજ્ઞાનમાં શરીરવિજ્ઞાનમાં, શરીર- અભિનિર્વૃત્તિજ્ઞાને
શરીરની રચનાના જ્ઞાનમાં શરીરરચનાવિજ્ઞાનમાં, પ્રકૃતિ-
વિકારજ્ઞાને ચ તથા પ્રકૃતિ અને તેના વિકારના
જ્ઞાનમાં તથા પ્રકૃતિ ઓર વિકારકે જ્ઞાનમાં, નિઃસંશયા-
સંશયરહિત હોય છે સન્દેહરહિત હોતે હૈં, સુખસાધ્ય-
સુખસાધ્ય સુખસાધ્ય, કૃચ્છ્રસાધ્ય- કૃષ્ણસાધ્ય કૃચ્છ્ર-
સાધ્ય, યાપ્ય- યાપ્ય યાપ્ય, પ્રત્યાખ્યેયાનામ્ અને
પ્રત્યાખ્યેય તથા પ્રત્યાખ્યેય. રોગાણામ્ ચ રોગોના રોગોકે,
સમુત્થાન- નિદાન કારણ, પૂર્વરૂપ- પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, લિઙ્ગ-
લક્ષણ, લક્ષણ, વેદના- વેદના વેદના, ઉપશય- અને ઉપ-
શયના ઓર ઉપશયકે, વિશેષજ્ઞાને વિશેષ જ્ઞાનમાં વિશેષ
જ્ઞાનમાં, વ્યપગતસંદેહા સ દેહરહિત હોય છે સન્દેહ-

રહિત હોતે હૈં, સસંગ્રહ-વ્યાકરણસ્ય સંગ્રહ અને વિસ્તાર-
યુક્ત સંગ્રહ ઓર વિસ્તારસે યુક્ત, સત્રિવિધ- ઔષધ-
ગ્રામસ્ય તથા ત્રણ પ્રકારના ઔષધસમૂહથી યુક્ત
તથા ત્રણ પ્રકારકે ઔષધસમૂહસે યુક્ત, ત્રિવિધસ્ય ત્રણ
પ્રકારના ત્રણ પ્રકારકે, આયુર્વેદસૂત્રસ્ય આયુર્વેદના સૂત્રો
પર આયુર્વેદકે સૂત્રો પર, પ્રવક્તાર પ્રવચન કરનારા હોય
છે પ્રવચન કરનેવાલે હોતે હૈં,

7-(2). Indeed it is persons of such description that are never at fault with regard to their understanding of the entire body (anatomy), the growth and function of its parts (physiology) and its condition in health and disease (pathology) It is these again that are never perplexed in their understanding of the distinctions in etiological factors, premonitory symptoms, actual signs and symptoms, descriptions of pain and the homologatory signs (i. e. full clinical picture of the disease) in relation to the different classes of diseases easily curable, formidable, palliable and irremediable (i. e. prognosis). It is these that are the exponents of the three departments of the science of life (viz. etiology, symptomatology and therapeutics) both in brief and *in extenso*, as well as of the three categories of drugs (animal, vegetable and mineral).

પશ્ચત્રિંશતો મૂલફલાનાં ચતુર્ણાં ચ સ્નેહાનાં
પશ્ચાનાં ચ લવણાનામઘ્નાનાં ચ મૂત્રાણામઘ્નાનાં ચ
ક્ષીરાણાં ક્ષીરત્વગ્વૃક્ષાણાં ચ ષણ્ણાં શિરોવિરે-
ચનાદેશ્વ પશ્ચકર્માશ્રયસ્યૌષધગણસ્યાષ્ટાવિંશતેશ્વ

૭ ઝગીરામિનિર્વૃત્તિજ્ઞાને પ્રકૃતિવિકારજ્ઞાને ચ-શરીરનિર્વૃત્તિજ્ઞાને
પ્રકૃતિવિકૃતિવિજ્ઞાને ચ ૪)

, પ્રકૃતિવિકારજ્ઞાને-પ્રકૃતિવિકૃતિજ્ઞાને (ક ચ છ)

,, વિશેષજ્ઞાને-વિશેષવિજ્ઞાને (જ)

૭ સ્નેહાના-મહાસ્નેહાના (ઘ ચ છ, સ)

यवागूनां द्वात्रिंशत्तृणप्रदेहानां षण्णां च विरे-
चनशतानां पञ्चानां च कषायशतानां प्रयोक्तार ,

पञ्चत्रिंशतः च पांत्नीस पैंतीस प्रकारके, मूलफला-
नाम् मूल तथा क्षुण्णानां मूल एवं फलोंका, चतुर्णाम् च
चार प्रभेदनां चार प्रकारके, स्नेहानाम् स्नेहो-
का, पञ्चानाम् च पांत्नीस प्रभेदनां पांच प्रकारके, लवणा-
नाम् लवणो-
का, अष्टानाम् च आठ प्रभेदनां
आठ प्रकारके, मूत्राणाम् मूत्रो-
का, अष्टानाम् च
आठ प्रभेदनां आठ प्रकारके, क्षीराणाम् दूधनां दूधका,
षण्णाम् च अने छ भतना और छ, क्षीरत्वग्दृक्षाणाम्
दूधवाणां अने छलनी प्रधानतावाणां वृक्षो-
ना क्षीर-
वाले और त्वचाप्रधान वृक्षोका, शिरोविरेचनादे च
शिरोविरेचनादि छ भर्त्तना शिरोविरेचनादि कर्मका, पञ्च-
कर्माश्रयस्य च पञ्चभर्त्तना आधारित पञ्चकर्मके उप-
योगी, औषधगणस्य औषधसमूहना औषधसमूहका,
अष्टाविंशते च तथा अष्टाविंश और अष्टाविंश प्रकारकी.
यवागूनाम् यवागू-
ना यवागूभोंका, द्वात्रिंशत् च
अत्रिंश बत्तीस प्रकारके, चूर्णप्रदेहानाम् चूर्णप्रदेहो-
ना चूर्णप्रदेहोंका, षण्णाम् च विरेचनशतानाम् छसे।
विरेचनो-
ना छ. सो विरेचनोका, पञ्चानाम् च कषाय-
शतानाम् अने पांत्नीसो कषायो-
ना और पांचसौ कषा-
योंका, प्रयोक्तार. प्रयोग करवावाणा प्रयोग करनेवाले,

7-(3) It is these, moreover, that
are conversant with the therapeutic
use of the thirty-five rooters and frui-
ters, the four groups of the unctuous
substances, the five kinds of common
salts, the eight kinds of urines, the
eight kinds of milk, the milks and the
barks of the six plants, the group of
drugs used in the five purificatory
procedures, viz, the errhines, the
twenty-eight kinds of medicated gruels,
the thirty-two varieties of powders and

applications, the six hundred purgatives
and the five hundred decoctives.

स्वस्थवृत्तविहितभोजनपाननियमस्थानचङ्क्रम-
णशयनासनमात्राद्रव्याञ्जनधूमनावनाभ्यञ्जनपरि-
मार्जनवेगाविधारणविधारणव्यायामसात्स्थेन्द्रिय-
परीक्षोपक्रमणसद्वृत्तकुशलाः,

स्वस्थवृत्त-विहित- स्वस्थवृत्तमां उद्देश स्वस्थ-
वृत्तमें कहे, भोजन- भोजन भोजन, पान- पान पान,
नियम- नियम नियम, स्थान- स्थान स्थान, चङ्क्रमण-
करण-करण भ्रमण, शयन- शयन शयन, आसन- आसन
वैठना, मात्रा- मात्रा मात्रा, द्रव्य- द्रव्य द्रव्य, अञ्जन-
अञ्जन अञ्जन, धूम धूमपान धूमपान, नावन्- नावन्
नावन, अभ्यञ्जन- अभ्यञ्जन अभ्यञ्जन, परिमार्जन- परि-
मार्जन परिमार्जन, वेगाविधारण- वेगा विधारण न करवा
वेगोके न रोकने, विधारण- अने धारण करवा और रोकने,
व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, सात्स्थ- सात्स्थ सात्स्थ,
इन्द्रियपरीक्षा इन्द्रियो-
नी परीक्षा इन्द्रियोकी परीक्षा,
उपक्रमण- इन्द्रियो-
ना ज्ञान इन्द्रियोके ज्ञान, सद्वृत्त-
कुशला. तथा सद्वृत्तमां कुशल तथा सद्वृत्तमें कुशल,

7-(4). It is these, moreover, that
are proficient in the science of personal
hygiene as it relates to the rules of
diet and drink, station, movement,
lying down, posture, measure, articles
of diet, eye-salves, smokes, nasal medi-
cation, inunction, cleansing, the non-
suppression of natural urges and the
suppression of evil impulses, physical
exercise, the discrimination of what
is agreeable to one's system and sense-
faculties, and walking according to
such discrimination in the path of
right conduct

७ द्वात्रिंशत्तृण°-द्वात्रिंशच्चूर्ण° (द.)

,, पञ्चानां च कषायशतानां-पञ्चानाञ्च पञ्चकानां (द.)

७ स्वस्थवृत्तविहित-स्वस्थवृत्तावपि च (क घ. छ ध.)

,, धूमन-धूमपान (ग. च.)

7-(1). The worshipful one answered, "They are well-born, of wide learning, of wide practical experience, skilful, pure, practised of hand, self-controlled, fully equipped with all the appurtenances (of healing), in full possession of their faculties, conversant with the normal course of nature, able to take prompt and appropriate decisions—these are to be known as the saviours of life and destroyers of diseases.

तथाविधा हि केवले शरीरज्ञाने शरीराभि-
निर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निःसंशयाः,
सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्यप्रत्याख्येयानां च रो-
गाणां समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषज्ञाने
व्यपगतसंदेहाः, त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य ससंग्रह-
व्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रवक्तारः,

हि ३१७७ केवले, तथाविधा तेनी ज्ञातना
वैद्यो इस प्रकारके वैद्य, केवले स पूरुं सपूर्ण, शरीरज्ञाने
शरीरज्ञानभां शरीरविज्ञानमें, शरीर- अभिनिर्वृत्तिज्ञाने
शरीरनी रचनाना ज्ञानभां शरीररचनाविज्ञानमें, प्रकृति-
विकारज्ञाने च तथा प्रकृति अने तेना विचारना
ज्ञानभां तथा प्रकृति और विकारके ज्ञानमें, निःसंशया
संशयरहित होय छे सन्देहरहित होते हैं, सुखसाध्य-
सुखसाध्य सुखसाध्य, कृच्छ्रसाध्य- कृच्छ्रसाध्य कृच्छ्र-
साध्य, याप्य- याप्य याप्य, प्रत्याख्येयानाम् अने
प्रत्याख्येय तथा प्रत्याख्येय, रोगाणाम् च रोगीना रोगके,
समुत्थान- निदान कारण, पूर्वरूप- पूर्वरूप पूर्वरूप, लिङ्ग-
लक्षण, वेदना- वेदना वेदना, उपशय- अने उप-
शयना और उपशयके, विशेषज्ञाने विशेष ज्ञानभां विशेष
ज्ञानमें, व्यपगतसन्देहा स द्देहरहित होय छे सन्देह-

रहित होते हैं, ससंग्रह-व्याकरणस्य संग्रह अने विस्तार-
युक्त संग्रह और विस्तारसे युक्त, सत्रिविध- औषध-
ग्रामस्य तथा त्रय प्रभारना औषधसमूहथी युक्त
तथा तीन प्रकारके औषधसमूहसे युक्त, त्रिविधस्य त्रय
प्रभारना तीन प्रकारके, आयुर्वेदसूत्रस्य आयुर्वेदना सूत्रो
पर आयुर्वेदके सूत्रों पर, प्रवक्तार प्रवचन करनेवाला होय
छे प्रवचन करनेवाले होते हैं;

7-(2). Indeed it is persons of such description that are never at fault with regard to their understanding of the entire body (anatomy), the growth and function of its parts (physiology) and its condition in health and disease (pathology) It is these again that are never perplexed in their understanding of the distinctions in etiological factors, premonitory symptoms, actual signs and symptoms, descriptions of pain and the homologatory signs (i. e. full clinical picture of the disease) in relation to the different classes of diseases easily curable, formidable, palliable and irremediable (i. e. prognosis). It is these that are the exponents of the three departments of the science of life (viz. etiology, symptomatology and therapeutics) both in brief and in extenso, as well as of the three categories of drugs (animal, vegetable and mineral).

पञ्चत्रिंशतो मूलफलानां चतुर्णां च स्नेहानां
पञ्चानां च लवणानामष्टानां च मूत्राणामष्टानां च
क्षीराणां क्षीरत्वग्दृक्षाणां च षण्णां शिरोविरे-
चनादेश्च पञ्चकर्माश्रयस्यौषधगणस्याष्टविंशतेश्च

७ शरीराभिनिर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च—शरीरनिर्वृत्तिज्ञाने

प्रकृतिविकृतिविज्ञाने च ४)

, प्रकृतिविकारज्ञाने—प्रकृतिविकृतिविज्ञाने (क. च छ)

, विशेषज्ञाने—विशेषविज्ञाने (ज)

७ स्नेहाना—महास्नेहाना (घ च छ, झ)

यवागूनां द्वात्रिंशत्तृणप्रदेहानां षण्णां च विरे-
चनशतानां पञ्चानां च कषायशतानां प्रयोक्तार ,

पञ्चत्रिंशतः च पांत्नीस पैंतीस प्रकारके, मूलफला-
नाम् मूल तथा क्षणेना मूल एवं फलोंका, चतुर्णाम् च
आठ प्रकारके, स्नेहानाम् स्नेहो-
का, पञ्चानाम् च पांथ प्रकारके, लवणा-
नाम् लवणो-
का, अष्टानाम् च आठ प्रकारके, मूत्राणाम् मूत्रो-
का, अष्टानाम् च आठ प्रकारके, क्षीराणाम् दूधना दूधका,
षण्णाम् च अने छ अतना और छ, क्षीरत्वग्दृक्षाणाम्
दूधवाणीं अने छालनी प्रधानतावाणीं वृक्षेना क्षीर-
वाले और त्वचाप्रधान वृक्षोका, शिरोविरेचनादे च
शिरोविरेचनादि छ कर्मना शिरोविरेचनादि कर्मका, पञ्च-
कर्माश्रयस्य च पञ्चकर्मना आधारश्च पञ्चकर्मके उप-
योगी, औषधगणस्य औषधसमूहना औषधसमूहका,
अष्टाविंशते च तथा अष्टाविंश और अष्टाविंश प्रकारकी,
यवागूनाम् यवागू-
नाम् यवागूओंका, द्वात्रिंशत च
अन्तीस बत्तीस प्रकारके, चूर्णप्रदेहानाम् चूर्णप्रदेहो-
का, षण्णाम् च विरेचनशतानाम् छसे
विरेचनो-
का, छ सो विरेचनोका, पञ्चानाम् च कषाय-
शतानाम् अने पांथसे कषायो-
का और पाचसौ कषा-
योका, प्रयोक्तार प्रयोग करवावाणा प्रयोग करनेवाले,

7-(3) It is these, moreover, that
are conversant with the therapeutic
use of the thirty-five rooters and frui-
ters, the four groups of the unctuous
substances, the five kinds of common
salts, the eight kinds of urines, the
eight kinds of milk, the milks and the
barks of the six plants, the group of
drugs used in the five purificatory
procedures, viz, the errhines, the
twenty-eight kinds of medicated gruels,
the thirty-two varieties of powders and

applications, the six hundred purgatives
and the five hundred decoctives.

स्वस्थवृत्तविहितभोजनपाननियमस्थानचङ्क्रम-
णशयनासनमात्राद्रव्याञ्जनधूमनावनाभ्यञ्जनपरि-
मार्जनवेगाविधारणविधारणव्यायामसात्म्येन्द्रिय-
परीक्षोपक्रमणसद्वृत्तकुशलाः,

स्वस्थवृत्त-विहित- स्वस्थवृत्तमां उहेल स्वस्थ-
वृत्तमें कहे, भोजन- भोजन भोजन, पान- पान पान,
नियम- नियम नियम, स्थान- स्थान स्थान, चङ्क्रमण-
उरवु इरवु भ्रमण, शयन- शयन शयन, आसन- आसन
वैठना, मात्रा- मात्रा मात्रा, द्रव्य- द्रव्य द्रव्य, अञ्जन-
अञ्जन अञ्जन, धूम धूमपान धूमपान, नावन- नरथ
नावन, अभ्यञ्जन- अभ्यञ्जन अभ्यञ्जन, परिमार्जन- परि-
मार्जन परिमार्जन, वेगाविधारण- वेगा विधारण न करवा
वेगोके न रोकने, विधारण- अने विधारण करवा और रोकने,
व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य,
इन्द्रियपरीक्षा इन्द्रियो-
की परीक्षा इन्द्रियोकी परीक्षा,
उपक्रमण- इन्द्रियो-
ना ज्ञान इन्द्रियोके ज्ञान, सद्वृत्त-
कुशला तथा सद्वृत्तमां कुशल तथा सद्वृत्तमें कुशल;

7-(4). It is these, moreover, that
are proficient in the science of personal
hygiene as it relates to the rules of
diet and drink, station, movement,
lying down, posture, measure, articles
of diet, eye-salves, smokes, nasal medi-
cation, inunction, cleansing, the non-
suppression of natural urges and the
suppression of evil impulses, physical
exercise, the discrimination of what
is agreeable to one's system and sense-
faculties, and walking according to
such discrimination in the path of
right conduct

७ द्वात्रिंशत्तृण-द्वात्रिंशच्चूर्णं (द)

, पञ्चाना च कषायशतानां-पञ्चानाञ्च पञ्चशताना (द)

७ स्वस्थवृत्तविहित-स्वस्थवृत्तावपि च (क, घ छ ध)

, धूमन-धूमपान (ग, च)

सानुपानगुणस्य सवविधस्यार्थसंग्रहस्याहारगतेश्च
हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशे-
षस्य धात्वाश्रयाणां च रोगाणां सौषधसंग्रहाणां
दशानां च प्राणायतनानां यं च वक्ष्याम्यर्थेदश-
महामूलीये त्रिंशत्तमाध्याये तत्र च कृत्स्नस्य
तन्त्रोद्देशलक्षणस्य तन्त्रस्य च ग्रहणधारणविज्ञा-
नप्रयोगकर्मकार्यकालकर्तृकरणकुशलाः,

प्रकृत्या स्वभावधी स्वभावे, हिताहितानाम्
हितकरं च अहितकरं हितकारी और अहितकारी,
आहारविकाराणाम् आहारनी भनावटोना आहारकी
अनेकविध रचनाओंके, अग्र्यसंग्रहस्य प्रधान द्रव्योंना
संग्रहना श्रेष्ठ द्रव्योंके संग्रहके, चतुरशीते. च योर्थासी
चौरासी प्रकारके, आसवानाम् आसवेना आसवोंके,
रस-अनुरस-संश्रयस्य रस च अने अनुसरना आश्रये
रहेला रस और अनुरसमें आश्रित, द्रव्य-गुण-कर्म-
विनिश्चयस्य द्रव्य-गुण च अने कर्मना निश्चयना द्रव्यगुण
और कर्मके निश्चयके, सविकल्प-वैरोधिकस्य विद्वत्प-
सहित विरोधी आहारना विकल्पसहित विरोधी आहारके,
द्वादशवर्ग-आर वज्रोभां बारह वर्गोंमें, आश्रयस्य च
गणुवेला कहे हुए, सगुणप्रभावस्य गुण च अने प्रभाव-
सहित गुण एवं प्रभाववाले, अन्नपानस्य अन्नपानना अन्न-
पानके, सानुपानगुणस्य च अने अनुपानना गुणो सहित
और अनुपानके गुणसमेत, नवविधस्य नव प्रकारना नौ
प्रकारके, अर्थसंग्रहस्य परीक्ष्य विषयेना समूहना परीक्ष्य
विषयोके समूहके, आहारगते. च आहारगतिना आहार-
गतिके, हितअहित-हित च अने अहितना हित और
अहितके, उपयोग-विशेषात्मकस्य उपयोगधी उत्पन्न
थता विशेष स्वभावना हिताहितके उपयोगसे उत्पन्न
हुए विशेष स्वरूपसे युक्त, शुभ-अशुभ-विशेषस्य च शुभ
तथा अशुभ परिणामना शुभ तथा अशुभ परिणामके,
सौषधसंग्रहाणाम् अने औषधना संग्रहसहित औषधके
समूहसहित, धात्वाश्रयाणाम् धातुओंमां रहेनारा
धातुओंमें रहनेवाले रोगाणाम् च रोगोना रोगोंके,

दशानाम् च अने दश और दस, प्राणायतनानाम्
प्राणायतनोना ज्ञानमां प्राणायतनोके ज्ञानमें, अर्थेदश-
महामूलीये 'अर्थेदशमहामूलीय' नामना 'अर्थेदश-
महामूलीय' नामके, त्रिंशत्तमाध्याये च त्रीसमा अध्या-
यमां तीसवें अध्यायमें, यम् च जेने जिनका, वक्ष्यामि
छलीश वर्णन किया जायेगा, तत्र च तेओमां उनमें,
कृत्स्नस्य सधना संपूर्ण, तन्त्र-उद्देश-लक्षणस्य तन्त्रना
उद्देश तथा लक्षण तन्त्रके उद्देश और लक्षण, तन्त्रस्य च
तेमज् शास्त्रनां शास्त्रके, ग्रहण-अक्षु ग्रहण, धारण-
धारण, विज्ञान-विज्ञान विज्ञान, प्रयोग-प्रयोग
प्रयोग, कर्म-चिकित्सानां कर्म चिकित्साके कर्म, कार्य-
धातुनी समता वातुकी समता, काल-काल, कर्तृ-
कर्ता कर्ता, करण-अने करण ओओमां और करण
इनमें, कुशला. कुशल कुशल,

7-(9). and what food-stuffs are by
nature most wholesome and unwhole-
some, what are foremost of their class,
and of the eighty-four important kinds
of wines; similarly in the determination
of substances, properties and actions
based on primary and secondary tastes
of the several varieties of incompatible
food-stuffs; in the matter of foods and
drinks coming under the twelve catego-
ries, including their properties and
actions as also the properties of corri-
gent drinks and their modifications due
to nine factors; in the metabolic process
as affected by the wholesome and un-
wholesome use of food, resulting in good
and ill effects; in diseases resulting from
the morbid condition of body-elements
including their remedies, and in the ten
resorts of life. Skilled likewise are they
in what I shall declare in the thirtieth
chapter entitled "The ten great-
rooted arteries in the heart", as also

७. नवविधस्य-विविधस्य (प)

„ महामूलीये त्रिंशत्तमाध्याये-महामूलीयत्रिंशत्तमाध्याय (क)

„ ग्रहणधारण-अन्नग्रहणधारण (छ)

„ ग्रहणधारणविज्ञान-अन्नग्रहणविज्ञान (च ध)

„ धारणविज्ञान-धारणविज्ञान (ग)

in the purpose and nature of the whole science and with regard to grasp, retention, understanding, application, endeavour, aim, time, agent and instruments as these bear upon the science of medicine.

कुशलाश्च स्मृतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्यात्मनः
शीलगुणैरविसंवादनेन च संपादनेन सर्वप्राणिषु
चेतसो मैत्रस्य मातापितृभ्रातृबन्धुवत्, एवंयुक्ता
भवन्त्यग्निवेश ! प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगा-
णामिति ॥ ७ ॥

स्मृति- अने स्मृति और स्मृति, मति- भति मति,
शास्त्रयुक्ति- शास्त्रयुक्ति शास्त्रयुक्ति, ज्ञानस्य तथा
ज्ञाननी एव ज्ञानकी आत्मनः. पीतानां अपने, शीलगुणै
शील अने गुणैनी साथे शील तथा गुणोंके साथ,
अविसंवादनेन ऐकता करी एकता कर, सर्वप्राणिषु सर्व
प्राणीओमां सब प्राणियोंमें, माता-पितृ-भ्रातृ-बन्धुवत्
माता पिता भाई तथा अन्धुनी येठे माता पिता भाई और
बन्धुके समान, मैत्रस्य मित्रभाववाणु मित्रतापूर्ण, चेतसः
चित्त मन, संपादनेन च करवाथी सम्पादन करनेमें कुशला
च कुशल थयेला कुशलताको प्राप्त किये हुए, एवंयुक्ता आ
प्रकारना गुणैथी युक्त वैद्यो इस प्रकारके गुणोंसे युक्त वैद्य,
अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, प्राणानाम्
प्राणीने प्राणोंको, अभिसरा लावनाला लानेवाले,
रोगाणाम् अने रोगैना और रोगोंका, हन्तार हलुनाला
नाश करनेवाले, भवन्ति इति थाय छे होते हैं ॥ ७ ॥

7. Skilled, too, are they in im-
buing themselves by the cultivation
of memory, intelligence, theoretical
and practical knowledge, with virtue
and ability, and in cultivating good
will for all creatures by behaving as
their mother, father, brother and friend.
It is such persons, O Agnivesa, that

७ सर्वप्राणिषु चेतसः-सर्वप्राणिषु च (झ)

७ एवंयुक्ता-एवमुक्ता (घ)

are the saviours of life and destroyers
of diseases

रोगाभिसरभिषजा लक्षणम्—

अतो विपरीता रोगाणामभिसरा हन्तारः
प्राणानां, भिषक्छद्मप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता
लोकस्य प्रतिरूपकसधर्माणो राज्ञां प्रमादाच्चरन्ति
राष्ट्राणि ॥ ८ ॥

अत. ऐओथी इनसे, विपरीता विपरीत विपरीत,
रोगाणाम् रोगैने रोगोंको, अभिसरा लावनाला
लानेवाले, प्राणानाम् तथा प्राणीने और प्राणोंका,
हन्तारः हलुनाला नाश करनेवाले, भिषक्-छद्म-प्रति-
च्छन्ना वैद्यना वेषमां छूपायेला वैद्यवेषमे छिपे हुए,
लोकस्य लोकैने भाटे लोगोंके लिए, कण्टकभूता डटक-
ड़क कण्टकरूप, प्रतिरूपकसधर्माण अने भ्रष्टाचारी
वगेरेना वेषथी इरनाला और ब्रह्मचारी आदिका वेष
धारण करनेवाले, राज्ञां राजाओनी राजाओकी, प्रमादात्
भेदरक्षारीथी असावधानताके कारण, राष्ट्राणि राष्ट्रोमा
राष्ट्रोमें, चरन्ति इरे छे विचरते हैं ॥ ८ ॥

8 Opposed to these are the vota-
ries of diseases and the destroyers
of life. These charlatans in the robes
of doctors, thorns in the flesh of the
whole world, with talents similar to
those of mimes and mountebanks,
move about in the land through the
want of vigilance in the rulers.

तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति—अत्यर्थं वैद्य-
वेशेन श्लाघमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति कर्मलो-
भात्, श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति,
संश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुच्चैर्वदन्ति, यश्चास्य

८ विपरीता-विपर्ययेण (ज त)

८ भिषक्छद्मप्रतिच्छन्ना-भिषक्छद्मप्रच्छन्ना (च)

८ प्रतिरूपकसधर्माणो-प्रतिरूपकसधर्माणो (घ)

८ , , -प्रतिरूपेण-इत्युक्तधर्माणो (द)

८ विशिखान्तरं-रथ्यान्तरं (व.)

વૈદ્યઃ પ્રતિકર્મ કરોતિ તસ્ય ચ દોષાન્મુહુર્સુહુરુદા-
હરન્તિ, આતુરમિત્રાણિ ચ પ્રહર્ષણોપજાપોપસેવાદિ-
ભિરિચ્છન્ત્યાત્મીકર્તુ, સ્વલ્પેચ્છુતાં ચાત્મનઃ ક્યાપ-
યન્તિ, કર્મ ચાસાદ્ય મુહુર્સુહુરવલોકયન્તિ દાક્ષ્યે-
ણાજ્ઞાનમાત્મન પ્રચ્છાદયિતુકામાઃ,

તેષામ્ તેઓની ડનકી, હદમ્ આ યહ, વિશેષ-
વિજ્ઞાનમ્ વિશેષ ઓળખ વિશેષ પતિચાન, ભવતિ હેય
છે હોતી હે, વૈદ્યવેશેન વૈદ્યના વેપમાં વ્યવેષ્કો વારણ
કરકે, અત્યર્થમ્ અતિશય અત્યત, જ્ઞાધમાના પોતાના
વખાણુ કરતા અપની પ્રશસા કરતે હુએ, કર્મલોભાત્
કામકાળ મેળવવાના લેખથી કર્મકે લોભસે, વિશિષ્ઠાન્ત-
રમ્ એક શેરીમાંથી બીજી શેરીમાં એક ગલીસે દૂસરી
ગલીમાં, અનુચરન્તિ કર્યા કરે છે ફિરા કરતે હૈં કસ્યચિત્
ચ અને કોઈની ઓર કિસીકી, આતુર્યમ્ બીમારીને
બીમારીકો, શ્રુત્વા સાંભળીને સુનકર, અભિતઃ તેના પડ
ચારે બાજુથી ડસ પર ચારો ઓરસે પરિપતન્તિ ટૂટી પડે
છે ટૂટ પડતે હૈં, અસ્ય ચ એ રોગીના ડસ રોગી,
સંશ્રવણે સાંભળવામાં આવે તેમ સુન સકે ડસ પ્રકાર,
આત્મન. પોતાના અપનેમ્, વૈદ્યગુણાન્ વૈદ્ય તરીકેના
ગુણોને વૈદ્યકે ગુણોકો, ડચૈ. ઊંચે સાદે જોરમે, વદન્તિ
કહી બતાવે છે કહ વતાતે હૈં, યઃ ચ ને જો, વૈદ્ય
વૈદ્ય, અસ્ય એ રોગીની ડસ રોગીમ્, પ્રતિકર્મ
ચિકિત્સા ચિકિત્સાકર્મ, કરોતિ કરતો હેય છે કરતા
હે, તસ્ય ચ તેના દોષો ડસકે દોષોકો, મુહુ. મુહુઃ
વારવાર વારવાર, ડદાહરન્તિ કાઢી બતાવે છે દોહરાતે
હે, આતુરમિત્રાણિ ચ રોગીના મિત્રોને રોગીકે મિત્રોકો,
પ્રહર્ષણ- હુલાવી ફૂલાવી હંસાકર, ડપજાપ- કાન બ ભેરી
ચુગલી, ડપસેવન-આદિભિઃ ખુશામત વગેરે કરીને
ખુગામદ આદિસે, આત્મીકર્તુમ્ પોતાના બનાવી લેવા
માટે અપને કરનેકે લિએ, ડચ્છન્તિ ધચ્છે છે ચાહતે હૈં,
આત્મનઃ ચ પોતાનુ અપને, સ્વલ્પેચ્છુતામ્ અતિ અલ્પ-
થી યણુ સતોધીયણુ અતિ અલ્પસે મી સતોષકો,
ક્યાપયન્તિ કહી બતાવે છે કહ વતાતે હૈં, કર્મ ચ અને
રોગીના ચિકિત્સાકર્મને ઓર ચિકિત્સાકા કામ, આસાદ્ય
મેળવીને મેલ જાને પર, આત્મનઃ પોતાનુ અપની,
અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન અજ્ઞાનતાકો, પ્રચ્છાદયિતુકામા. છુપા-

વધાની ધચ્છા કરતા તેઓ છિપાનેમ્ ડચ્છા રચનેવાલે
વે, દાક્ષ્યેણ અતુરાર્થથી ચતુર્ગઈસે. મુહુઃ મુહુઃ વારવાર
વારવાર, ભવલોકયન્તિ અહીં તહીં અવલોકન કર્યા કરે
છે ડધર ડડર દેખા કરતે હૈં,

9-(1). Here is a detailed account
of their character. Tricking themsel-
ves out in the height of medical fash-
ion, they walk the streets with a view
to picking up practice. Immediately
on hearing that somebody is ill, they
swoop down on him from all quarters,
and in his hearing speak loudly of
their medical attainments. If a doctor
is already in attendance on him, they
make repeated mention of his failings.
They try to ingratiate themselves with
the friends of the patient by suave
manners, knowing whispers and officiu-
ousness. They make it known that
they expect little (by way of remunera-
tion) On being entrusted with a
case they look about on all sides repea-
tedly, trying to cloak their ignorance.

વ્યાધિ ચાપાવર્તયિતુમશક્તુવન્તો વ્યાધિતમેવા-
નુપકરણમપરિચારકમનાત્મવન્તમુપદિશન્તિ, અ-
ન્તગતં ચૈનમભિસમીક્ષ્યાન્યમાશ્રયન્તિ દેશમપદેશ-
માત્મનઃ કૃત્વા, પ્રાકૃતજનસન્નિપાતે ચાત્મનઃ
કૌશલમકુશલવદ્ધર્ણયન્તિ, અધીરવચ્ચ ધૈર્યમપવ-
દન્તિ ધીરાણાં, વિદ્વજ્જનસન્નિપાતં (ચામિસમીક્ષ્ય)
પ્રતિભયમિવ કાન્તારમધ્વગાઃ પરિહન્તિ દૂરાત્,
યશ્ચૈષાં કશ્ચિત્ સૂત્રાવયવો ભવત્યુપયુક્તમપ્રકૃતે
પ્રકૃતાન્તરે વા સતતમુદાહરન્તિ, ન ચાનુયોગમિ-
ચ્છન્ત્યનુયોક્તું વા, મૃત્યોરિવ ચાનુયોગાદુદ્વિજન્તે,

૧. અપાવર્તયિતુમ્—અપવર્તયિતુમ્ (છ. જ ત)

,, અપરિચારકમ્—અપચારિકમ્ (ધ)

,, ઉપદિશન્તિ—ઉદિશન્તિ (ચ)

न चैषामाचार्यः शिष्यः सत्रह्यचारी वैवादिको वा कश्चित् प्रज्ञायत इति ॥ ९ ॥

ग्याधिम् च व्याधिने रोगको, अपावर्तयितुम् भटा-
उवाने हटानेमें, अशक्नुवन्त शक्तिमान न थतां तेओ।
असमर्थ होने पर वे, ग्याधितम् एव रोगीने रोगीको ही,
अनुपकरणम् साधन विनाने। साधनरहित, अपरिचा-
रकम् परिचारक विनाने। सेवकरहित, अमात्मवन्तम्
अने सयम वगरेने। असयमी, उपदिशन्ति कुह्या
करे छे कहने लगते हैं, एनम् च अने आ रोगीने
और इस रोगीको, अन्तगतम् भरवान्नी अण्णी उपर
आवेक्षे। मरता हुआ, अभिसमीक्ष्य ओधने देख कर,
आत्मनः पोतानुं अपना, अपदेशम् कृत्वा नाम वगेरे
अद्वेषी नाम आदि बदलकर, अन्यम् देशम् भीज
देशमा दूसरे देशमें, आश्रयन्ति नत्ता रहे छे चले जाते
हैं, प्राकृतजन- सन्निपाते च अने साधारण भनुष्येना
समूहमा और साधारण लोगोके समूहमें, आत्मन
पोतानी अपनी, कौशलम् कुशलताने कुशलताको,
अकुशलवत् अकुशल पुरुषेनी पेठे अकुशल पुरुषोंकी
तरह, वर्णयन्ति नत्ता छे वर्णन करते हैं, अधीरवत् च
अने अधीर पुरुषेनी पेठे अधीर पुरुषोंकी
तरह, धीराणाम् धैर्यवाणा पुरुषेना धीर पुरुषोंके,
धैर्यम् धैर्येनी धैर्यकी, अपवदन्ति निन्दा करे छे निन्दा
करते हैं, अध्वगा. मुसाक्षरे मुसाफिर, प्रतिभयम्
भय कर जिस प्रकार भयकर, कान्तारम् इव अरण्यने जेम
हरथीन तल दे छे तेम जंगलको दूरसे ही छोड़ देते हैं
उसी प्रकार, विद्वज्जन- सन्निपातम् विद्वान भनुष्येना
समूहने विद्वान पुरुषोंके समूहको, (च अभिसमीक्ष्य
ओधने देख कर), दूरात् हरथीन दूरसे ही, परिहरन्ति तल
दे छे छोड़ देते हैं, यः च कश्चित् अने जे कोई और
जो कोई, सूत्रावयव शास्त्रेना सूत्रेना अश शास्त्रके
सूत्रका अश, उपयुक्त उपयोगी उपयोगी, भवति होय छे
होता है, तम् ते सूत्रेना अशने उस सूत्राशको, अपकृते
प्रसंग विनाना स्थल पर प्रसंगके रहित स्थल पर, प्रकृता-
न्तरे वा अथवा अन्य प्रसंगमा या दूसरे प्रसङ्गमें,
सततम् निरन्तर निरन्तर, उदाहरन्ति ओत्ती देभाउ छे
बुहराते रहते हैं, अनुयोगम् कोई प्रश्न करे तेने कोई

इनसे पूछे उसको, अनुयोक्तुम् च वा अथवा तो अन्यने
पूछवा भाटे पछ अथवा तो अन्यसे पूछनेके लिए भी,
न इच्छन्ति पोते छत्ता नथी स्वयं नहीं चाहते हैं,
अनुयोगात् कोईना प्रश्नथी प्रश्नोंके पूछे जानेसे, मृत्यो.
इव मृत्युथी जेम पाभे तेम मृत्युकी भाति, उद्विजन्ते उद्वेग
पाभे छे उद्वेगको प्राप्त होते हैं, एषाम् च अने ओओने।
और इनका, कश्चित् कोई कोई, आचार्य आचार्य
आचार्य, शिष्यः शिष्य शिष्य, सत्रह्यचारी सहाध्यायी
सहाध्यायी, वैवादिक वा अथवा विवाद करनेवाला या
तो विवाद करनेवाला, न प्रज्ञायते इति नत्तापामा
आवते। नथी नहीं जाना जाता ॥ ९ ॥

9. Finding themselves unable to check the course of the disease, they give it out that it is the patient himself who is wanting in the necessary appurtenances, in attendants and in self-control. When they realise that the patient is at death's door, they make themselves scarce and seek another neighbourhood. In the presence of uncultured people, they brag about their adroitness in the most unadroit manner, and like the ignoramuses that they are, they run down the learning of the savants. But if they sight a company of the learned, they slink away from a distance, like a roadster at (the sight of) a dark wood. If by any chance they happen to have conned a stray maxim, they constantly quote it in season and out of season. They can brook neither being questioned nor questioning others. They dread all questions, as if they were the very devil. People such as these reckon not for either teacher, disciple, co-student or disputant.

रोगाभिसरभिषजां वर्जने हेतु —

भवन्ति चात्र—

भिषक्छद्म प्रविश्यैवं व्याधितांस्तर्कयन्ति ये ।
वीतंसमिव संश्रित्य वने शाकुन्तिका द्विजान् ॥१०॥
श्रुतदृष्टक्रियाकालमात्राज्ञानबहिष्कृताः ।
वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा भुवि ॥११॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोका छे
३ श्लोक हैं कि, वीतसम् भणने जालको, संश्रित्य
इलावीने फैलाकर, शाकुन्तिकाः पाराधिओ शिकार
करनेवाले, वने वनमां जंगलमे, द्विजान् इव जेम पक्षी-
ओने इसावे छे जैसे पक्षियोंको फसाते हैं, श्रुत- दृष्ट- क्रिया-
काल- मात्रा- ज्ञान- बहिष्कृता तेम शास्त्रवत्तु-
धर्मदर्शन- चिकित्साज्ञान- कृत्वज्ञान- अने मात्राज्ञानथी दूर
रहेला वैसे शास्त्रज्ञान- एवं कर्मदर्शन- क्रिया- काल- मात्रा-
इनके ज्ञानसे शून्य ये जेओ जो, एवम् आ प्रभाणे
इस प्रकार, भिषक्-छद्म वैद्यने वैद्य वैद्यके वैद्यको, प्रविश्य
लधने धारण करके, व्याधितान् रोगीओने रोगियोंको,
तर्कयन्ति इसावे छे फसाते हैं, ते ते वैद्यो वे वैद्य,
वर्जनीया तज्जो जेओ त्याज्य हैं, हि क्षरत्तु के क्योंकि,
भुवि पृथ्वी पर भूमि पर, मृत्यो मृत्युना मृत्युके,
अनुचराः हुतो धर्धने दूत हो कर, चरन्ति तेओ इयां करे
छे वे विचरते हैं ॥ १०-११ ॥

Here are some verses again —

10-11. Those who, putting on the garbs of physicians, thus gull their patients, just as the bird-catchers in the forest (gull) the birds by camouflaging themselves in nets, such persons, outcastes from the science of healing, both theoretical and practical, of time and of measure, are to be shunned, for they are the messengers of death on earth.

१० व्याधितास्तर्कयन्ति—व्याधितास्तर्कयन्ति (त)

११ ये—ते (छ)

११ शाकुन्तिका—शाकुन्तिका (च द)

११ ज्ञान—स्थान (प)

११ बहिष्कृताः—बहि स्थिता (थ)

वृत्तिहेतोर्भिषज्ज्ञानपूर्णान् मूर्खविशारदान् ।
वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमारुताः ॥१२॥

वृत्तिहेतो आलुविकाने भाटे जीविकाके लिए, भिषक्-
मानपूर्णान् वैद्य तरीकेना अभिमानथी पूर्ण वैद्यके रूपमें
अभिमानसे भरे हुए, मूर्खविशारदान् आ मर्दाभूओने
इन महामूर्खोंको, विद्वान् आतुरः समलु रोगीओ समझ-
दार रोगी, वर्जयेत् तज्जो देवा जेओ छे छोड़ देवे, ते
क्षरत्तु के ते वैद्यो क्योंकि वे वैद्य, पीतमारुता वायुने
पीनारा वायुका पान करनेवाले, सर्पाः सर्पो जेवा छे
सर्पोंके समान हैं ॥ १२ ॥

12. The discriminating patient should avoid these unlettered laureates, who put on the airs of physicians for the sake of a living; they are like serpents that have gorged on air.

कीदृशो भिषक् प्रशस्तः—

ये तु शास्त्रविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः ।
जितहस्ता जितात्मानस्तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥१३॥

ये तु पणु जेओ परन्तु जो, शास्त्रविदः शास्त्र-
भणुनारा शास्त्रके जाननेवाले, दक्षा अतुर चतुर,
शुचय पवित्र पवित्र, कर्मकोविदा धर्मकुशल कर्मकुशल,
जितहस्ताः सिद्धहस्तवाणा सिद्धहस्तवाले, जितात्मान
अने जितेन्द्रिय छे और जितेन्द्रिय हैं, तेभ्य ते वैद्योने
उन वैद्योंको, नित्यम् हमेशां नित्य, नमः कृतम् नमः-
स्कार करीओ छीओ नमस्कार करते हैं ॥ १३ ॥

13. But salutations be constantly proffered to those others who are learned in the science, skilful, pure, expert in performance, practised of hand and self-controlled.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकः—

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।
द्विविधा भिषजश्लोकाः प्राणस्यायतनानि च ॥१४॥

१३ नित्यं कृतं नमः—नित्यकृतं नमः (थ)

तत्र आ विषमभां इस विषयमें, श्लोक उपसंहारने। श्लोक छे के उपसंहारका श्लोक है कि, दशप्राणायतनीय आ दशप्राणायतनीय अध्यायमां दशप्राणायतनीय अध्यायमें, श्लोकस्थान- सूत्रस्थानना सूत्रस्थानके, अर्थसंग्रह। विषयानो स ग्रह विषयोंका संग्रह, द्विविधा छे प्रकारना दो प्रकारके, भिषजः च वैद्यो वैद्य, उक्ता उहेवाभां आल्या छे कह दिये हैं, प्राणस्य अने प्राणना और प्राणोंके, आयतनानि च स्थानो पणु उहेवाभां आल्या छे स्थान भी कह दिये हैं ॥ १४ ॥

Here is the recapitulatory verse—

14 In this chapter on "The ten resorts of life", there have been set forth a summary of the contents of the section on general principles, the two kinds of physicians and the resorts of life.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने दशप्राणायतनीयो नामोऽनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रयेक्षा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेक्षा आ शास्त्रभां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विषे सूत्रस्थानमें, दशप्राणायतनीय 'दशप्राणायतनीय' 'दशप्राणायतनीय', नाम नामने। नामका, ऊनत्रिंश. ओगणुनीसमे। उनतीसवाँ, अध्याय अध्याय स पूरुं अथो अध्याय समाप्त हुआ ॥ २९ ॥

29. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-ninth chapter entitled "The Ten Resorts of Life" is completed.

त्रिंशोऽध्यायः ।

तीसमे। अध्याय अध्याय तीसवाँ

Chapter XXX

अर्थेदशमहामूलीयाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽर्थेदशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः। उवे अर्द्धीथी अब आगे, 'अर्थेदशमहामूलीयम्' 'अर्थेदशमहामूलीय' नामना 'अर्थेदशमहामूलीय' नामके, अध्यायम् अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेछु छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Ten Great-rooted Arteries in the Heart".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

हृदयपर्याया. —

अर्थे दश महामूलाः समासक्ता महाफलाः ।
महच्चार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥ ३ ॥

अर्थे उदयभां हृदयमें, महामूला उदयरूप भूण-वाणी हृदयरूप मूलवाली, महाफला अने उदयरूप इणवाणी और हृदयरूप फलवाली, दश दश शिराओ दम धमनिया, समासक्ता लागेदी छे लगी हुई हैं, बुधै विद्वान् पुरुषोथी पंडित लोगोंसे, महत् महत् महत्, अर्थ च अर्थ अर्थ, हृदयम् च अने उदय और हृदय, पर्यायै ओ पर्यायोथी इन पर्यायोंसे, उच्यते ओक न अर्थ उहेवाभ छे एक ही अर्थ कहा जाता है ॥ ३ ॥

3. In the heart the ten great-rooted arteries bearing great fruits are well-embedded. The great (Mahat) and the Cardia (Artha) are the two

३. समासक्ता —सिता. सक्ता. (च. छ. द. व. प.)

equivalent terms by which the heart is spoken of by the learned

हृदयस्य महत्त्वे अर्थत्वे च हेतुः—

षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संश्रितम् ॥४॥

षडङ्गम् छ अगोवाणु छ. अङ्गोवाला, अङ्गम् शरीर शरीर, विज्ञानम् बुद्धि बुद्धि, इन्द्रियाणि इन्द्रिया, अर्थपञ्चकम् पाँच विषयोंना समूह पाँच विषयोंका समूह, सगुण च आत्मा सगुण आत्मा सगुण आत्मा, चेतः मन मन, चिन्त्यम् च अने मनने। विषय और मनका विषय, हृदि ओ सर्व हृदयमां ये सब हृदयमें, संश्रितम् रहेलां छे आश्रित हैं ॥ ४ ॥

4. The body with its six limbs, the understanding, the senses, the five sense-objects, the spirit with its attributes, the mind and the mental concepts, are all dependent on the heart.

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।

गोपानसीनामागारकर्णिकेवार्थचिन्तकैः ॥५॥

गोपानसीनाम् वणीओना आश्रय भाटे 'शहतीरोंके आश्रयके लिए, आगारकर्णिका इय ओम आउसर छे तेम जिस प्रकार आगारकर्णिका होती है उस प्रकार, अर्थचिन्तकै हृदय विषे विचार करनाओथी हृदयके विषयमें विचारक लोगोंसे, एषाम् भावानाम् आ भावोंना इन भावोंके, प्रतिष्ठार्थम् आश्रय भाटे आश्रयके लिए, हृदयम् हृदयने हृदय, इष्यते हि मानवामा आवे छे माना जाता है ॥ ५ ॥

5. The heart is regarded by the cardiologists as the support of all these (above-mentioned) factors, even as the central pole is of the thatch-work of a wigwam.

४. संश्रितम्—संश्रितम् (प)

५. आगार—आगारे (ग.)

तस्योपघातान्मूर्च्छायं मेदान्मरणमृच्छति ।

यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् ॥६॥

तस्य ते हृदयने इस हृदय पर, उपघातात् आघात लागवाथी आघात होनेसे, मूर्च्छायम् मनुष्य मूर्च्छा मनुष्य मूर्च्छा, मेदात् अने तेनु मेदन थवाथी और उसका मेदन होनेसे, मरणम् मरण मृत्युको, ऋच्छति पाये छे पाता है, यत् हि ऊरुण्डे ने क्योंकि जो, स्पर्शविज्ञानम् स्पर्शने जालुनार छे स्पर्शका ज्ञानवाला है, धारि अने ने शरीरने धारी राखनार छे और जो शरीरको जीता रखनेवाला है, तत् ते शरीर, इन्द्रिय, सत्त्व तथा आत्मानो स योग वह शरीर, इन्द्रिय, सत्त्व और आत्माका संयोग, तत्र ते हृदय पर उसी हृदय पर, संश्रितम् आधार राखे छे आश्रित है ॥ ६ ॥

6 If it is but slightly injured, one falls into a swoon; if seriously injured, death follows. This is so because sensation, which is otherwise called animation is based on it.

तत् परस्योजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।

हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ॥७॥

तत् ते हृदय यही हृदय, परस्म्य श्रेष्ठ उत्तम, ओजस ओजसनु ओजका, स्थानम् स्थान छे स्थान है, चैतन्यसंग्रहः अने चैतन्यने। संग्रह चेतनाका संग्रह, तत्र तेमां छे वहा है, तस्मात् तेथी इसी लिए, चिकित्सकैः चिकित्सकोंने, हृदयम् हृदयने हृदयको, महत् महत्, अर्थ. च अने अर्थ और अर्थ, उक्तम् ओ शब्दोथी उक्तु छे इन शब्दोंसे कहा है ॥ ७ ॥

7 Further it is the seat of the supreme vital essence; in it, too, is the seat of the consciousness. Therefore is the heart called the Mahat and Artha by the physicians.

दश महामूला धमन्य —

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

६ धारि तत्तत्र संश्रितम्—धारि यत् तत्र संश्रितम् (प)

७. चिकित्सकैः—चिकित्सिते (क. ग. च. छ. द. ब.)

ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विद्यम्यन्ते समन्ततः ॥८॥

तेन ते उस, महता मूलैश्च हृदयश्च भूषणी हृदय-
रूप महामूलसे, महामूलाः मताः मोटा भूषणाणी
मानवाभां आवेदी महामूल मानी हुई, ओजोवहा
दश ओजसनु बहान डरनारी दश धमनीओ ओजको
बहानेवाली दस धमनिया, अस्मिन् शरीरे आ शरीरभां
इस शरीरमें, समन्तत आरे आओ सब ओर, विद्यम्यन्ते
पथराय छे फैलती हैं ॥ ८ ॥

8. By virtue of having this great
(organ) as their root, the ten (main
arteries) are spoken of as the great-
rooted ones. Carrying the vital essence,
they spread through the whole length
and breadth of the body.

ओजस कर्माणि, सिरा धमनी-स्रोतसा निरुक्तिः —

येनौजसा वर्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः ।

यद्वते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ९ ॥

यत् सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।

संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ॥ १० ॥

यस्य नाशास्तु नाशोऽस्ति धारि यद्बुद्ध्याश्रितम् ।

यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ११ ॥

तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीव(ति) महाफलाः ।

ध्मानाद्भ्रमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्सिराः १२

९. सर्वदेहिन —सर्वजन्तव (क. घ च छ ज. त थ.)

१०. यत्तद्-बोडतौ (च थ.)

॥ संवर्तमान-संवर्धमान (ध प)

॥ समाविशति-समाश्रयति (प)

॥ यत् पुरा-यत् पुन. (थ.)

११. यस्य नाशास्तु-बस्यानाशात् (ध)

॥ यच्छरीररसस्नेह-य शरीररसस्नेहः (ध)

॥ रसस्नेह-बलदेह (क्ष)

१२ तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीव (ति)-तत्फलास्ताः फल-

न्त्येव बहुधातो (ड)

॥ ॥

-तत्फलास्ताः फल-

न्तीति बहुधाति (प)

॥ बहुधा वा ताः फलन्तीव (ति) महाफलाः-ता फलन्तीति

बहुधाति महाफला (ग)

॥ बहुधा-सिद्धिवा (ध)

येन ओ जिस, ओजसा ओजसभी ओजद्वारा,
प्रीणिता तर्पित थयेवा तृप्त हुए, सर्वदेहिन. सर्व
देहधारीओ सब प्राणियों, वर्तयन्ति अवतां रहे छे
जीते रहेते हैं, यत् करते जेना वगर जिसके विना,
सर्वभूतानाम् सर्व प्राणीओनु सब प्राणियोंका, जीवितम्
अवन जीवन, न अवतिष्ठते टडी शकतु नथी रह नहीं
सकता, यत् जे ओजस जो ओज, गर्भस्य गर्भना
गर्भके, आदौ प्रथम कालभां आदि कालमें, सारम् सार-
श्च होय छे साररूप होता है, यत् तत् जे ओजस
जो ओज, गर्भरसात् गर्भरसना गर्भरसका, रसः सार-
श्च छे साररूप है, यत् जे जो, सपद्यमानम् हृदयम्
हृदय उत्पन्न थाय छे के हृदयके उत्पन्न होते ही, पुरा तत्र
तुरन्त, समाविशति तेभां प्रवेश करे छे उसमें प्रविष्ट
होता है, यस्य अने जेना और जिसके, नाशात् तु
नाशथी नाशसे, नाश अस्ति शरीरने नाश थाय छे
शरीरका नाश होता है, यत् अने जे और जो, हृदया-
श्रितम् हृदयभां रडी हृदयमें रहा हुआ, धारि अवतु
धारण करे छे जीवका भारण करता है, यत् अने जे
और जो, शरीररसस्नेह शरीरना रसना सारश्च छे
शरीरके रसका साररूप है, यत्र अने जेभां और
जिसमें, प्राणा प्राणो प्राण, प्रतिष्ठिता स्थित थयेवा
छे प्रतिष्ठित हैं, ता. ते धमनीओ वे धमनिया,
तत्फला. ते ओजश्च इणवाणी छे वह ओजरूप
फलवाली हैं, बहुधा वा अथवा तो अहु प्रकारे
या बहुत प्रकारसे, फलन्ति शाखा प्रशाखाओभां इणे छे
शाखा प्रशाखाओंमें फैलती हैं, इति तेथी इसलिए,
महाफलाः ते दस धमनीओ महाइणवाणी कहेवाय छे
महाफला कहलाती हैं, ध्मानात् रस वगेरेथी भरपूर
थवाथी रस आदिसे पूर्ण होनेसे, ध्रमन्य धमनीओ
धमनिया, स्रवणात् रस वगेरेनु स्रवण करवाथी रस
आदिका स्रवण करनेसे, स्रोतांसि स्रोतो स्रोतों, सरणात्
सिरा अने जीन प्रदेशभां सरडी जवाथी सिरा कहेवाय
छे और दूसरे प्रदेशमें सरणसे सिरा कहलाती हैं ॥ ९-१२ ॥

9-12 They are styled the great
fruiters because they have for their
fruit (as it were) that vital essence
whereby all the embodied creatures

subsist, being nourished; that in whose absence the life of all beings would cease to be; that which is the primary essence of the embryo, that which is the quintessence of the fetal life, that which first enters the (embryonic) heart as it begins to develop; that on whose destruction the destruction (of the organism) ensues; that which is the support stationed in the heart; that which is the unctuous element of the body-fluid and that wherein the life-breaths are established. Or, it may be, the arteries are so styled, because they fructify in a great many ways. They are called (dhama-nyah) arteries, because they pulsate, (srotasī) channels, because they convey (the essential juices); and (sīrah) vessels because they conduct (the blood etc) from one place to another.

મહદાદીનિ પરિરક્ષતા ચત્ પરિહાર્યે ચચ્ચ સેવ્યં તસ્યોપદેશ —
તન્મહત્ તા મહામૂલાસ્તચ્ચૌજઃ પરિરક્ષતા ।
પરિહાર્યા વિશેષેણ મનસો દુઃખહેતવઃ ॥ ૧૩ ॥

તત્ તે ઉસ, મહત્ હૃદય હૃદય, તા મહામૂલા. અને હૃદયસ્થ મૂળવાળી તે સિરાઓં. ઓર મહામૂલવાલી સિરાઓં, તત્ ચ અને તે ઓર ઉસ, ઓજ ઓજસુ ઓજકી, પરિરક્ષતા રક્ષણ કરનાર મનુષ્યે રક્ષા કરનેવાલે પુરુષકો, વિશેષેણ ખાસ કરીને વિશેષતઃ, મનસ મનને મનકો, દુઃખહેતવઃ દુઃખ ઉપભવનારા હેતુઓને. દુઃખી કરનેવાલે કારણોંકા, પરિહાર્યાઃ ત્યાગ કરવો બેઈએ પરિત્યાગ કરના ચાહિએ ॥ ૧૩ ॥

13. He who wishes to protect from harm that great organ (the heart), those great-rooted ones (the

channels) and the vital essence, should scrupulously avoid all that causes affliction to the mind.

હૃદયં ચત્ સ્યાદ્દૌજસ્યં સ્રોતસાં ચત્ પ્રસાદનમ્ ।
તત્તત્ સેવ્યં પ્રયત્નેન પ્રશમો જ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥

ચત્ માટે જે હૃદય હૃદયકે લિએ હિતકર હો, ચત્ જે જો, ઓજસ્યમ્ ઓજસને હિતકર હોય ઓજકો વધાને-વાલા હો, ચત્ અને જે ઓર જો, સ્રોતસામ્ સ્રોતોંકો, પ્રસાદનમ્ સ્યાત્ તર્પણ કરનારુ હોય તર્પણ કરનેવાલા હો, તત્ તત્ તેને તેને ઉસ ઉસકો, પ્રશમ અને શાન્તિ ઓર શાન્તિ, જ્ઞાનમ્ ચ એવ તથા જ્ઞાનને પણ તથા જ્ઞાનકો મી, પ્રયત્નેન પ્રયત્નપૂર્વક પ્રયત્નપૂર્વક, સેવ્યમ્ સેવવાં બેઈએ સેવન કરના ચાહિએ ॥ ૧૪ ॥

14. Moreover, he should have diligent recourse to whatever is good for the heart, good for the vital essence, and is purificatory of the vessels. Similarly, he should have recourse to quiet and wisdom.

પ્રાણવર્ધનાદીનામેકૈકસ્ય ઉત્કૃષ્ટતમત્વમ્—

અથ સ્વલ્વેકં પ્રાણવર્ધનાનામુત્કૃષ્ટતમમેકં બલ-
વર્ધનાનામેકં વૃંહણાનામેકં નન્દનાનામેકં હર્ષણા-
નામેકમયનાનામિતિ ।

અથ સ્વલુ પ્રાણવર્ધનાનામ્ એકમ્ પ્રાણ વધાર-
નારાઓમાં એક પ્રાણ વધાનેવાલોંમેં એક, બલવર્ધનાનામ્
એકમ્ બલ વધારનારાઓમાં એક બલવર્ધકોંમેં એક,
વૃંહણાનામ્ એકમ્ બૃંહણ કરનારાઓમાં એક વૃંહણ
કરનેવાલોંમેં એક, નન્દનાનામ્ એકમ્ આનંદ દેનારાઓમાં
એક આનંદ દેનેવાલોંમેં એક, હર્ષણાનામ્ એકમ્ હર્ષ
આપનારાઓમાં એક પ્રસન્નતા પેદા કરનેવાલોંમેં એક,
અયનાનામ્ એકમ્ રૂઝિ અને મોક્ષમાર્ગોંમાં એક
મોક્ષમાર્ગોંમેં એક, ઉત્કૃષ્ટતમમ્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે સર્વે
શ્રેષ્ઠ હૈ,

૧૫. અયનાનામ્—આયતનાનામ્ (ગ.)

” ” —નિયમાનામ્ (ખ)

૧૩. તન્મહત્ તાઃ—તન્મહત્વાચ (ગ.)

15-(1). Now there is one that is the foremost among those that are promotive of life, one (that is the foremost) among those that are promotive of strength, one (that is the foremost) among those that are roborants, one (that is the foremost) among those that are joy-giving, one (that is the foremost) among those that are inspiring and one (that is the foremost) among those that lead upwards.

तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतमं, वीर्यं बलवर्धनानां, विद्या बृहणानाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वावबोधो हर्षणानां, ब्रह्मचर्यमयनानामिति; एवमायुर्वेदविदो मन्यन्ते ॥ १५ ॥

तत्र तेभां इनमें, प्राणिनाम् प्राणीओंनी प्राणियो-की, अहिंसा अहिंसा अहिंसा, प्राणवर्धनानाम् प्राणु-वधारनाराओभां प्राण बढ़ानेवालोंमें, वीर्यम् वीर्यं वीर्य, बलवर्धनानाम् अल वधारनारांओभां बल बढ़ानेवालोंमें, विद्या विद्या विद्या, बृहणानाम् बृहणु डरनारांओभां बृहण करनेवालोंमें, इन्द्रियजय इन्द्रियोंने जय इन्द्रिय-विजय, नन्दनानाम् आनंद देनेनारांओभां आनंद देने-वालोंमें, तत्त्वावबोध तत्त्वतु ज्ञान तत्त्वज्ञान, हर्षणानाम् हर्ष आनंदनारांओभां प्रमत्तता देनेवालोंमें, ब्रह्मचर्यम् अने ब्रह्मचर्य और ब्रह्मचर्य, अयनानाम् मोक्षमार्गोंमां मोक्षमार्गोंमें, उत्कृष्टतमम् इति सर्वथी श्रेष्ठ छे सबसे श्रेष्ठ है, एवम् आ प्रमाणे ऐसा, आयुर्वेदविद आयु-र्वेद ज्ञानुनारा आचार्यों आयुर्वेदके आचार्य, मन्यन्ते माने छे मानते हैं ॥ १५ ॥

15 Among these, non-violence is the foremost among those that promote the life of creatures, virility (is the foremost) amongst strength-givers, knowledge among roborants, the conquest of the senses among joy-givers,

the understanding of truth among inspirators, brahmacharya among the ways that lead upwards. Thus do the knowers of the science of life believe.

आयुर्वेदविदो लक्षणम्—

तत्रायुर्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थाविवक्षश्च प्रवक्तारो मन्तव्याः ।

तत्र पृथक्त्वेन शिन्न शिन्न पृथक् पृथक्, वाक्यशः वाक्योथी वाक्योसे, वाक्यार्थशः वाक्यार्थोथी वाक्यार्थोसे, अर्थाविवक्षश्च च अने अर्थना अवयवोथी और अर्थके अवयवोसे, तन्त्र-स्थान-अध्याय-प्रश्नानाम् शास्त्र-स्थान-अध्यायो अने प्रश्नोनु तन्त्र-स्थान-अध्याय एवं प्रश्नोंका, प्रवक्तार प्रवचन डरनाराओने प्रवचन करनेवालोंको, आयुर्वेदविद आयुर्वेद ज्ञानुनाराओ आयुर्वेद जाननेवाले, मन्तव्या मानवा जेष्ठ छे समझना चाहिए,

16-(1). Now, the knowers of the science of life are to be regarded as those who are able to give an exposition of the system, the sections thereof, the chapters comprising each section and the topics occurring in each chapter, in all the three ways viz, verbatim, with comment and with detailed elucidations.

तत्राह—कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वाक्यार्थ-शोऽर्थाविवक्षश्चोक्तानि भवन्तीति ॥ १६ ॥

तत्र त्यां यहा पर, आह ओह प्रश्न जेठवे छे डे कोई प्रश्न उठाता है कि, तन्त्रादीनि शास्त्रो वगेरे तन्त्र आदिको वाक्यशः वाक्योथी वाक्यसे, वाक्यार्थशः वाक्यार्थोथी वाक्यार्थसे, अर्थाविवक्षश्च च अने अर्थना अवयवोथी और अर्थाविवक्षसे, कथम् डेवी रीते किस प्रकार, उक्तानि भवन्ति इति डेही शक्य छे कह सकते हैं ॥ १६ ॥

16. The question arises— how is the system and the rest expounded verbatim, or with comment or with detailed elucidation ?

तन्त्रस्य वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थाविवरणश्चोक्तिः—

अत्रोच्यते—तन्त्रमार्थं कात्स्न्येन यथाम्नाय-
मुच्यमानं वाक्यशो भवत्युक्तम् ॥ १७ ॥

अत्र आ आभतभा इस विषयमे, उच्यते उहेवाभां आवे छे कहे जाता है कि, आर्थम् अपिथोये रयेलु ऋषिप्रणीत, तन्त्रम् शास्त्र तन्त्र, कात्स्न्येन स पूर्णपणे सपूर्णरूपसे, यथाम्नायम् पाठना अभ्यनुसार पाठके क्रमके अनुसार, उच्यमानम् उहेवाभां आवतां कहे जाने पर, वाक्यश वाक्यपुर सर वाक्यश, उक्तम् भवति उहेलु उहेवाथ छे कहा हुआ कहा जाता है ॥ १७ ॥

17. To this the answer is—when a system promulgated by a seer is recited in its entirety and in the order of its (original) enunciation, then it is said to be delivered verbatim.

बुद्ध्या सम्यगनुप्रविद्यार्थतत्त्वं वाग्भिर्व्यासस-
मासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनयुक्ताभिस्त्रि-
विधशिष्यबुद्धिगम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भ-
वत्युक्तम् ॥ १८ ॥

बुद्ध्या बुद्धिथी बुद्धिसे, सम्यक् भराभर भली प्रकार, अनुप्रविश्य समग्र दर्शने जान कर, व्यास- विस्तार विस्तार, समास- संक्षेप संक्षेप, प्रतिज्ञा- प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, हेतु- हेतु हेतु, उदाहरण- उदाहरण उदाहरण, उपनय- उपनय उपनय, निगमन- अने निगमनथी और निगमनसे, युक्ताभि युक्त युक्त, त्रिविध- तथा त्रय प्रकारना और तीनों प्रकारके, शिष्यबुद्धिगम्याभिः शिष्यानी बुद्धि-थी समग्र शक्य ऐवी शिष्योंकी बुद्धिसे समझा जाये ऐसा, वाग्भि वाणीथी वाणीद्वारा, उच्यमानम् उहेवाभां आवतुं कहा जाता, अर्थतत्त्वम् अर्थनु तत्त्व अर्थका

तत्त्व, वाक्यार्थश वाक्यार्थथी वाक्यार्थद्वारा, उक्तम् उहेलु कहा हुआ, भवति थाथ छे होता है ॥ १८ ॥

18. When, having penetrated into the truth of its meaning by means of the understanding, (a system) is propounded in words that are elaborate or succinct (as the occasion may demand) by the method of proposition, reason, analogy, application and conclusion, and in manner that is intelligible and appealing to the three types of student-mind, then it constitutes an exposition (of the system) with comment.

तन्त्रनियतानामर्थदुर्गणां पुनर्विभावनैरुक्तम-
र्थाविवरणो भवत्युक्तम् ॥ १९ ॥

तन्त्रनियतानाम् शास्त्रभां आवेद्या तन्त्रमें कहे गये, अर्थदुर्गणाम् दुर्बोध अर्थोनु दुर्बोध अर्थोंका, पुन. द्वी फिर, विभावनै व्याख्यानपूर्वक व्याख्यानपूर्वक, उक्तम् उहेलु छे कहना वह, अर्थाविवरण अर्थना अवयवद्वारा अर्थाविवरणद्वारा, उक्तम् उहेलु कहा हुआ, भवति उहेवाभां आवे छे कहा जाता है ॥ १९ ॥

19 When the difficult passages occurring in the treatise are elucidated by further glosses, then the exposition is called a detailed elucidation.

आयुरादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः—

तत्र चेत् प्रश्नः स्युः—चतुर्णामृक्सामय-
जुरथर्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः?,
किमायुः?, कस्मादायुर्वेदः?, किमर्थमायुर्वेदः?,
शाश्वतोऽशाश्वतो वा?, कति कानि चास्याङ्गानि?,
कैश्चायमध्येतव्यः?, किमर्थं च? इति ॥ २० ॥

१९ तन्त्रनियतानामर्थदुर्गणां—तन्त्रनियतार्थानां (ध)

” ” —तन्त्रनियतार्थद्वन्द्वानाम् (प)

२० किमर्थमायुर्वेद —किमर्थमायुर्वेदः किं चायुर्वेद (क)

” ” —किं चायमायुर्वेद (ख घ ङ)

१७ यथाम्नायम्—यथास्थानम् (झ)

१८ शिष्यबुद्धिगम्याभिः—पुरुषबुद्धिगम्याभिः (ग घ)

” ” —पुरुषबुद्धेरवगम्याभिः (च)

તત્ર ચેત ત્યાં એ યહા યદિ. પ્રથારઃ સ્યુઃ કોઈ પૂછે કે કોઈ પૂછે કિ, ઋક્-સામ-યજુ-અથર્વવેદાનામ્ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, અને અથર્વવેદ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ ઓર અથર્વવેદ, ચતુર્ણામ્ એ ચારમાંથી ઇન ચારોમ્હે, કમ્ વેદમ્ કયા વેદને, કિસ વેદકા, આયુર્વેદવિદ આયુર્વેદને બાણનારાઓ આયુર્વેદકે જાનને-વાલે, ઉપદિશન્તિ ઉપદેશ કરે છે? ઉપદેશ કરતે હૈં?, આયુ. આયુષ આયુ, કિમ્ શુ છે? કયા હૈં?, આયુર્વેદ. આયુર્વેદ આયુર્વેદ, કસાત્ શાથી કહેવાય છે? કિસ કારણસે કહા જાતા હૈં?, આયુર્વેદઃ આયુર્વેદ આયુર્વેદ, કિમર્થમ્ શા માટે છે? કિસ લિએ હૈં?, શાશ્વત આયુર્વેદ નિત્ય છે નિત્ય હૈં, અશાશ્વત વા કે અનિત્ય છે? યા અનિત્ય હૈં?, કતિ કાનિ ચ કેટલાં અને કયાં કિતને ઓર કૌનસે, અસ્ય આ આયુર્વેદનાં ઇસ આયુર્વેદકે, જ્ઞાનિ અગો છે? અજ્ઞ હૈં?, કૈં ચ અયમ્ કોણે આ આયુર્વેદ કિન્હે ઇસ આયુર્વેદકો, અધ્યેતવ્ય. બાણુવો બેઈએ? પઢનાં ચાહિએ?, કિમર્થમ્ ચ ઇતિ અને શા માટે બાણુવો બેઈએ? ઓર કિસ લિએ પઢનાં ચાહિએ? ॥ ૨૦ ॥

20. If inquirers happen to be present, they may ask the following questions:— Of the four vedas Rig, Yajur, Saman and Atharvan, which is the Veda that the knowers of the Science of Life teach? What is meant by Life? Wherefore is (this system named) the Science of Life? What is the purpose of the Science of Life? Is it eternal or transitory? How many and what are its branches? By whom should this (science) be studied, and with what objective?

આયુર્વેદસ્યાથર્વવેદેન્તર્ભાવ —

તત્ર મિષજા પૃથેનૈવં ચતુર્ણામૃક્સામયજુરથર્વવેદાનામાત્મનોઽથર્વવેદે મક્કિરાદેશ્યા, વેદો હ્યાથર્વવેનો દાનસ્વસ્ત્યયનવલિમજ્જલહોમનિયમ-

પ્રાયશ્ચિત્તોપવાસમન્ત્રાદિપરિગ્રહાચ્ચિકિત્સાં પ્રાહઃ ચિકિત્સા ચાયુષો હિતાયોપદિશ્યતે ॥ ૨૧ ॥

તત્ર તે વિષયમાં ડસ વિષયમ્, એવમ્ આ પ્રમાણે ઇસ તરહ, પૃથેન પૂછાયેલા પૂછે ગયે, મિષજા વૈદે વૈદકો, ઋક્-સામ-યજુ-અથર્વવેદાનામ્ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ ઋક્-સામ-યજુ ઓર અથર્વ, ચતુર્ણામ્ એ ચાર વેદોમાંથી ઇન ચાર વેદોમ્હે, અથર્વવેદે અથર્વવેદમાં અથર્વવેદમ્, આત્મન પોતાની અપની, મક્કિ રુચિ રુચિ, આદેશ્યા બાણુવવી વતાની ચાહિએ, હિ કારણકે ક્યોંકિ, આથર્વવે વેદઃ અથર્વવેદ અથર્વવેદ, દાન-દાન દાન, સ્વસ્ત્યયન-સ્વસ્તિવાચન સ્વસ્તિવાચન, વલિ-બલિદાન વલિદાન, મજ્જલ-મગલ મંગલ, હોમ-હોમ હોમ, નિયમ-નિયમ નિયમ, પ્રાયશ્ચિત્ત-પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત, ઉપવાસ-ઉપવાસ ઉપવાસ, મન્ત્રાદિ-અને મન્ત્ર વગેરેના ઓર મન્ત્ર આદિકે, પરિગ્રહાત્ સ્વીકારથી અર્થાત્ અનુષ્ઠાનથી પરિગ્રહસે અર્થાત્ અનુષ્ઠાનસે, ચિકિત્સામ્ ચિકિત્સા કરવાતુ ચિકિત્સા કરનેકે લિએ, પ્રાહ કહે છે કહતા હૈં, ચિકિત્સા ચ અને ચિકિત્સા ઓર ચિકિત્સાકા, આયુષ આયુષ્યના આયુકે, હિતાય હિતને માટે હિતકે લિએ, ઉપદિશ્યતે ઉપદેશવામાં આવે છે ઉપદેશ કિયા જાતા હૈં ॥ ૨૧ ॥

21. Having been thus questioned, the physician should declare his allegiance to the Atharvaveda from among the four—Rig, Saman, Yajur and Atharvan, because the Veda of the Atharvans stands for medical treatment by advocating (such measures as) alms-giving, propitiatory rites, oblations, auspicious observances, sacrifices, regimens, penances, fasts and incantations; and treatment, of course, is always laid down with a view to benefiting life.

આયુ.શબ્દસ્ય પર્યાયા —

वेदं चोपदिश्यायुर्वाच्यं, तत्रायुश्चेतनानुवृत्ति-
जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः ॥ २२ ॥

વેદમ્ ચ અને વેદનો. ઓર વેદકા, ઉપદિશ્ય ઉપદેશ કરીને ઉપદેશ કરકે, આયુ આયુષ્મનુ આયુકા, વાચ્યમ્ નિરૂપણ કરતુ બોધ એ નિરૂપણ કરના ચાહિયે, તત્ર તેમાં હમમેં, આયુઃ આયુષ આયુ, ચેતનાનુવૃત્તિ ચેતનાનુવૃત્તિ ચેતનાનુવૃત્તિ, જીવિતમ્ જીવિત જીવિત, અનુબન્ધઃ અનુબન્ધ અનુબન્ધ, ધારિ ચ તથા ધારિ ઓર ધારિ, હતિ ઇકઃ અર્થઃ એઓ એકાર્થવાચક છે એ એકાર્થવાચક હૈં ॥ ૨૨ ॥

22. "Science" having been thus explained, "Life" now comes up for definition. Here (all such terms as) "Life", "The flow of consciousness," "Animation", and "Support" have the same connotation

આયુર્વેદસ્ય નિરુક્તિ —

तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः, कथमिति चेत् ?
उच्यते-स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः
प्रमाणाप्रमाणतश्च, यतश्चायुष्याप्यनायुष्याणि च
द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः ।

તત્ તે ઉપર્યુક્ત વહ ઉપર્યુક્ત, આયુ આયુષ્યનો. આયુકા, વેદયતિ એ બોધ કરે છે જો જ્ઞાન કરાતા હૈ, હતિ આયુર્વેદ એ આયુર્વેદ છે યહ આયુર્વેદ કહલાતા હૈ, કથમ્ હતિ ચેત્ ? તે આયુર્વેદ આયુષ્યનો બોધ કરી રીતે કરાવે છે એમ બે પૂછતા હો તો. વહ આયુર્વેદ કિસ પ્રકાર જ્ઞાન કરાતા હૈ એસા પ્રશ્ન કિયા જાયે તો, ઉચ્યતે કહેવામાં આવે છે કહા જાતા હૈ, સ્વલક્ષણતઃ. પોતાનાં લક્ષણોથી અપને લક્ષણોસે, સુખ-અસુખતઃ સુખ અને અસુખથી સુખ

और असुखसे, हित-अहित हित અને अहितથી हित और अहितसे, प्रमाण-अप्रमाणतः च तथा प्रमाण અને अप्रमाणથી और प्रमाण एवं अप्रमाणसे, यत् च અને जेथी और जिससे, आयुष्याणि आयुष्यने भाटे हितकर आयुके लिए हितकर, अनायुष्याणि च અને आयुष्यने भाटे अहितकर और आयुके लिए अहितकर, द्रव्य-गुण-कर्माणि द्रव्ये, शुभे तथा दुर्भेना द्रव्य, गुण एवं कर्मोंको, वेदयति बोध करे છે बताता हૈ, अत अपि आ हेतुથી પણ इस लिए भी, आयुर्वेदः आ आयुर्वेद કહેવાય છે યહ આયુર્વેદ કહલાતા હૈ,

23-(1) Now "The Science of Life" is that which makes life understood. How does it do this? It throws light on the following questions — What is life as such? What is the happy life and what is not such? What constitutes the measure of life and what a departure from it? The science is so called because in addition it imparts knowledge with regard to what substances, properties and actions are promotive of life and what are not so.

तत्रायुष्याप्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि
केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ २३ ॥

તત્ર આયુષ્યાપિ આયુષ્યને હિતકર આયુકે લિયે હિત-કર, અનાયુષ્યાપિ ચ અને આયુષ્યને અહિતકર ઓર આયુકે લિયે અહિતકર, દ્રવ્યગુણકર્માણિ દ્રવ્ય, શુભ અને દુર્ભેના દ્રવ્ય, ગુણ ઓર કર્મોંકો, કેવલેન સંપૂર્ણ સમ્પૂર્ણ, તન્ત્રેણ શાસ્ત્રથી શાસ્ત્રદ્વારા, ઉપદેક્ષ્યન્તે ઉપદેશ કરવામાં આવશે. ઉપદેશ કિયા જાયગા ॥ ૨૩ ॥

23 As regards these substances, properties and actions, some of which are promotive of life and some not, the instruction is given throughout the entire treatise.

૨૨ વેદ ચોપદિશ્ય-તદેવોપદિશ્યા (પ)

, ચોપદિશ્ય-આદિશ્ય (ચ)

, , -ગદિશ્ય (ધ)

૨૩ તત્રાયુર્વેદયતિ-તત્રાયુર્વેદયતિ (ધ)

सुखस्यायुषो लक्षणम्—

तत्रायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथावदिहैव पूर्वाध्याये च ।

तत्र इह एव अर्हो न यहा पर ही, पूर्वाध्याये तथा प्रथम अध्यायमां तथा प्रथम अध्यायमें, आयु आयुष्यने आयुको, स्वलक्षणत पोतानां लक्षणथी अपने लक्षणसे, यथावत् पूरी रीते भली प्रकारसे, उक्तम् कह्युं छे कहा है,

24-(1). We have duly explained both here and in the first chapter as to what life is, judged by its characteristics

सुखस्यायुषो लक्षणम्, अमुखस्यायुषो लक्षणम्—

तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतबलवीर्ययशः-पौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदये वर्तमानस्य परमद्विरुच्चिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुरुच्यते, असुखमतो विपर्ययेण,

तत्र शारीरमानसाभ्याम् शारीर અને માનસ શારીર और मानस, रोगाभ्याम् रोगोथी रोगोंसे, अनभिद्रुतस्य पराभव न पाभेला पीडित नहीं हुए, विशेषेण विशेषे छरीने विशेषत, यौवनवतः युवावस्थावाला यौवनवाले, समर्थ- उत्साहथी स पत्र उत्साहसे सपत्र, अनुगत- बल- અને બળ और बल, वीर्य- वीर्य वीर्य, यशः- यश यश, पौरुष- पौरुष पौरुष, पराक्रमस्य तथा पराक्रमवाला एवं पराक्रमसे युक्त, ज्ञान- ज्ञान जन, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, इन्द्रिय- इन्द्रियो इन्द्रिय, इन्द्रिय- अर्थ इन्द्रियोना विषयो इन्द्रियोंके विषय, बलसमुदये અને બલના સમુદાયથી और बलके समुदायसे, वर्तमानस्य युक्त युक्त, परम- ऋद्धि- परम

समृद्धिथी परम समृद्धिसे, रुचिर- सुधर सुन्दर, विविध- उपभोगस्य विविध उपभोगवाला विविध प्रकारके उपभोगवाले, समृद्ध- सर्वारम्भस्य सर्व कर्मनां इष्टनी संपत्तिवाला सब कर्मोंके फलनी संपत्तिवाले, यथेष्ट- विचारिण- अने अच्छा प्रमाणे विचरनार अर्थात् स्वतन्त्र पुत्रपुत्र और इच्छानुसार विचरनेवाले अर्थात् स्वतन्त्र पुरुषकी, आयु- आयुष्य आयु, सुखम् सुभमय सुखमय, उच्यते कह्येवाय छे कही जाती है, अत एनाथी इससे, विपर्ययेण विपरीत विपरीत, असुखम् दुःखमय आयुष्य कह्येवाय छे आयु दुःखमय कही जाती है,

24-(2). Now the life of such a man is called happy as is not afflicted with either bodily or mental ailments, as is, in particular, endowed with youth, strength, virility, reputation, enterprise and boldness befitting his abilities, is actuated (in his deeds) by the combined urge of knowledge, science, the senses and the sense-objects, is possessed of multifarious and delightful amenities accruing from great wealth, all whose efforts are prosperous and who can plan as he likes. A life that is contrary to this is deemed unhappy.

हितस्यायुषो लक्षणम्, अहितस्यायुषो लक्षणम्—

हितेपिण पुनर्भूतानां परस्वादुपरतस्य सत्यवादिन- शमपरस्य परीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्ग परस्परैणानुपहतमुपसेवमानस्य पूजार्हसंपूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागरोषेर्ष्यामदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्त-

२१ तत्र-यच्च सुखादि तत्र (ध)

,, समर्थानुगतबल-समन्वानुगतबल (च)

,, समर्थानुगत-समन्वानुगत (च)

,, समुदये-समुदाये (ध)

२४ शमपरस्य-शमपरस्य (द ध)

,, ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य-ज्ञानाद्युपशमशीलस्य (द)

,, रागरोषेर्ष्या-रानेर्ष्या (छ)

,, नित्यस्याध्यात्म-नित्यसाध्यात्म (त)

ત્વરસ્ય લોકમિમં ચામું ચાવેક્ષમાણસ્ય સ્મૃતિમતિ-
મતો હિતમાયુરુચ્યતે; અહિતમતો વિપર્યયેણ ॥૨૩॥

મૂતાનામ્ પુન વળી પ્રાણીમાત્રનુ એવ પ્રાણિયોકે,
હિતૈષિણ હિત ઇચ્છનાર હિતકો ચાહનેવાલે, પરસ્વાત્
પરધનની પરધનકી, ઉપરતસ્ય આકાંક્ષા ન રાખનાર
કામના ન કરનેવાલે, સત્યવાદિનઃ સત્ય બોલનાર સત્યવાદી,
શમપરસ્ય શાન્તિયુક્ત શાન્તિપરાયણ, પરીક્ષ્યકારિણઃ
પરીક્ષા કરીને કામ કરનાર સોચ વિચાર કર કરનેવાલે,
અપ્રમત્તસ્ય પ્રમાદરહિત અપ્રમત્ત, પરસ્પરેણ એક બીજા
સાથે પરસ્પર, અનુપદત્તમ્ બાધ કર્યા વગર અવાધિત
રૂપમેં, ત્રિવર્ગમ્ ધર્મ, અર્થ અને કામને ધર્મ- અર્થ
ઔર કામકો, ઉપસેવમાનસ્ય સેવનાર સેવન કરનેવાલે,
પૂજાર્હ- પૂજ્યોને પૂજા કરને યોગ્ય પુરુષોંકી, સંપૂજકસ્ય
પૂજનાર પૂજા કરનેવાલે, જ્ઞાન- જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન-
વિજ્ઞાન, ઉપશમશીલસ્ય અને શાંતિરૂપ
શીલવાળા ઔર શાન્તિપરાયણ, વૃદ્ધ- ઉપસેવિન વૃદ્ધોની
સેવા કરનાર વૃદ્ધસેવી, સુનિયત- રાગ- રોષ- ઈર્ષ્યા- મદ-
માનવેગસ્ય રાગના, રોષના, ઇર્ષ્યાના, મદના અને
માનના વેગને સારી પેઠે નિયમમાં રાખનાર રાગ, રોષ,
ઈર્ષ્યા, મદ ઔર માનકે વેગોંકો જીતનેવાલે, સતતમ્ નિર-તર
નિરન્તર, વિવિધ- પ્રદાન- પરસ્ય વિવિધ પ્રકારના દાનમાં
તત્પર વિવિધ પ્રકારકે દાન દેનેવાલે, તપ- જ્ઞાન- પ્રશમ-
નિત્યસ્ય તપ, જ્ઞાન અને પ્રશમમાં તત્પર તપ, જ્ઞાન ઔર
શાન્તિ પરાયણ, અધ્યાત્મવિદ્. અધ્યાત્મ જ્ઞાનવાળા
અધ્યાત્મજ્ઞાની, તત્પરસ્ય અધ્યાત્મવિદ્યામાં પરાયણ
અધ્યાત્મવિદ્યામેં પરાયણ, હમમ્ ચ આ લોકનુ હહ
લોકકા, અમુમ્ ચ લોકમ્ અને પરલોકનુ ઔર પર લોકકા,
અવેક્ષમાણસ્ય ધ્યાન રાખનાર ધ્યાન રાખનેવાલે, સ્મૃતિ-
મતિમત તથા સ્મૃતિ અને મતિવાળા પુરુષનુ તથા સ્મૃતિ
ઔર બુદ્ધિવાલે મનુષ્યકી, આયુઃ આયુષ્ય આયુ, હિતમ્
હિતકર હિતકારક, યચ્યતે કહેવાય છે કહી જાતી હૈ,
અતઃ આનાથી હસસે, વિપર્યયેણ વિપરીત વિપરીત આયુ,
અહિતમ્ અહિતકર આયુષ્ય છે અહિતકર હૈ ॥ ૨૪ ॥

24. The life of that man is said

૨૪ લોકમ્-લૌકિકમ્ (ગ)

,, ચાવેક્ષમાણસ્ય સ્મૃતિમતિમતો-ચાવેક્ષમાણસ્મ સ્મૃતિમતો
(જ. જ.)

to be good who is a well-wisher
of all creatures, who does not covet
other peoples' goods; who is a teller of
truth; who is peace-loving; who acts
with deliberation, is not negligent, is
devoted to the three ends (viz. virtue,
wealth and enjoyment) without letting
any one end come into conflict with the
other two; who is reverential to those
who are worthy of reverence; of a
scholarly, scientific and retiring dispo-
sition; partial to the company of elders
of well curbed passions of desire,
anger, envy, pride and conceit; cons-
tantly given to charitable acts; devo-
ted always to austerity, knowledge
and quietude; endowed with spiritual
insight, one-minded, contemplative
of the good in this world and the next
and endowed with memory and un-
derstanding. That life which is of
the opposite nature is said to be
“not good”.

પ્રમાણમાયુષ —

પ્રમાણમાયુષસ્ત્વર્થેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિચેષ્ટાદીનાં
વિકૃતિલક્ષણૈરુપલભ્યતેનિમિત્તૈઃ,

અર્થ- વિષય વિષય, હિન્દ્રિય- હિન્દ્રિયો હિન્દ્રિયા, મન-
મન મન, બુદ્ધિ- બુદ્ધિ બુદ્ધિ, ચેષ્ટા- ચેષ્ટા ચેષ્ટા, આદીનામ્
વગેરેના આદિકે, અનિમિત્તૈ આકસ્મિક આકસ્મિક,
વિકૃતિલક્ષણૈ વિકારરૂપ લક્ષણોથી વિકૃતિરૂપ લક્ષણો દ્વારા,
આયુષઃ આયુષનુ આયુકા, પ્રમાણમ્ તુ પ્રમાણ તો
પ્રમાણ તો, ઉપલભ્યતે અભુવામાં આવે છે જાના
જાતા હૈ;

25-(1). The (approaching) end of
a man's life is presaged by the in-
explicable and abnormal changes in

his sensual pursuits, sense-faculties, mind, understanding and (general) behaviour.

अबमस्मात् क्षणान्मुहूर्तादिवसात् त्रिपञ्चसप्त दशाहात् पक्षान्मासात् षण्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यत इति; तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः, इत्यायुषः प्रमाणम्;

अयम् आ आशुली यह प्राणी, अस्मात् क्षणात् आ क्षणम्। इस क्षणमें, मुहूर्तात् आ मुहूर्तम्। इस मुहूर्तमें, दिवसात् आ दिवसे इस दिनमें, त्रि-पञ्च-सप्त-दश-द्वादश-अहात् त्रि-पांच-सात-दश के आर दिवसे तीन-पाच-सात-दस अथवा बारह दिनमें, पक्षात् पञ्चवाडीये पक्षमें, मासात् ओं भासे मासमें, षण्मासात् छ महीने छ मासमें, संवत्सरात् वा अथवा तो ओं वर्षे या एक वर्षमें, स्वभावम् भरखुने मरणको, आपत्स्यते इति प्राप्त थसे प्राप्त होगा, तत्र त्यां यहा, स्वभाव. स्वभाव स्वभाव, प्रवृत्ते. उपरम प्रवृत्तिने। निरोध प्रवृत्तिकी शान्ति, मरणम् भरखु मरण, अनित्यता अनित्यता अनित्यता, निरोधः अने निरोध और निरोध, इति ओ शब्दे ये शब्द, एक अर्थ. ओंकार्थवाचक छे एकार्थवाचक हैं, इति आ यह, आयुष. आयुष्यन् आयुष्यका. प्रमाणम् प्रमाण छे प्रमाण है;

25-(2). From these it can be predicted that he will revert to the original condition of the elements during that moment or that hour, or that day, or the next three or five, seven, ten or twelve days or the fortnight or the month or six months or the year (as the case may be). Here in the original condition of elements, the cessation of activity, death, transience and stoppage are all equivalent terms. Thus has been shown the measure of life.

आयुषोऽप्रमाणम्—

अतो विपरीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे; देह-प्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाण-मायुर्वेदे ॥ २५ ॥

अत आशी इससे, विपरीतम् विपरीतने विपरीतको, अरिष्टाधिकारे अरिष्टाधिकारमा अरिष्ट अधिकारमें, अप्रमाणम् अप्रमाण छे अप्रमाण कहा है, देह-प्रकृति-लक्षणम् देह, प्रकृति अने लक्षणने देह, प्रकृति और लक्षणको, अधिकृत्य च उद्देशीने उद्दिष्ट करके, आयुषः आयुष्यन् आयुका, प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, आयुर्वेदे आयुर्वेदमा आयुर्वेदमें, उपदिष्टम् उद्दिष्ट छे कहा है ॥ २५ ॥

25. Where no such abnormal changes are present, the span of life, so far as the subject of prognosis is concerned, is indeterminable In the science of life in general, however, instruction is given concerning the expectancy of life on the basis of the body, the humoral habitus and special signs.

आयुर्वेदस्य प्रयोजनम्—

प्रयोजनं चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकारप्रशमनं च ॥ २६ ॥

अस्य च आ आयुर्वेदन्तु इस आयुर्वेदका, प्रयोजनम् प्रयोजन आ छे के प्रयोजन यह है कि, स्वस्थस्य नीरोग पुरुषना स्वस्थ पुरुषके, स्वास्थ्य-रक्षणम् आरोग्यन्तु रक्षण करवु स्वास्थ्यकी रक्षा करना, आतुरस्य च अने रोगीना और रोगीके, विकार-प्रशमनम् विकारोनु प्रशमन करवु विकारोंकी शान्ति करना ॥ २६ ॥

26. The utility of this science consists in the maintenance of health in the healthy and the quieting of disorders in the ailing.

२५ अधिकारे—अध्याये (ग)

,, प्रमाणमायुर्वेदे—प्रमाणाप्रमाणमायुर्वेदे (घ.)

આયુર્વેદસ્ય શાશ્વતત્વે પ્રમાણમ્—

સોડ્યમાયુર્વેદઃ શાશ્વતો નિર્દિશ્યતે, અનાદિ-
ત્વાત્, સ્વભાવસંસિદ્ધલક્ષણત્વાત્, ભાવસ્વભાવ-
નિત્યત્વાચ્ચ ।

અનાદિત્વાત્ અનાદિ હોવાથી અનાદિ હોનેસે, સ્વ-
ભાવસંસિદ્ધલક્ષણત્વાત્ સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણોવાળો હોવાથી
સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણવાળા હોનેસે, ભાવ-સ્વભાવ-નિત્યત્વાત્
ચ તથા પદાર્થોના સ્વભાવની નિત્યતા હોવાથી તથા
પદાર્થોકે સ્વભાવકી નિત્યતા હોનેસે, સઃ અયમ્ તે આ
યહ, આયુર્વેદ આયુર્વેદ આયુર્વેદ, શાશ્વત નિત્ય
નિત્ય, નિર્દિશ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ,

27-(1) This science of life is dec-
lared to be eternal, because it has
had no beginning, because it deals
with tendencies that proceed innately
from nature and because the nature
of matter is eternal.

ન હિ નાભૂત્ કદાચિદાયુષઃ સન્તાનો બુદ્ધિ-
સન્તાનો વા, શાશ્વતશ્ચાયુષો વેદિતા, અનાદિ ચ
સુખદુઃખં સદ્રવ્યહેતુલક્ષણમપરાપરયોગાત્ । एष
चार्थसंग्रहो विभाव्यते आयुर्वेदलक्षणमिति ।

આયુષઃ આયુષ્યનો આયુકા, સન્તાનઃ પ્રવાહ પ્રવાહ,
બુદ્ધિસન્તાન વા અથવા બુદ્ધિનો પ્રવાહ યા બુદ્ધિકા
પ્રવાહ, કદાચિત્ ક્યારેય કમી સી, ન હિ અભૂત્ હતો
નહિ નહી રહા હો, इति न એમ નથી એસા નહી હુઆ,
આયુષઃ ચ અને આયુષ્યનો ઔર આયુકો, વેદિતા બાણ-
નાર જાનનેવાલા, શાશ્વત શાશ્વત છે નિત્ય હૈ, અપરા-
પરયોગાત્ પદાર્થોની પ્રવાહરૂપે નિત્યતા હોવાથી પદા-
ર્થોકી પ્રવાહરૂપે નિત્યતા હોનેકે કારણ, સદ્રવ્ય-હેતુ-
લક્ષણમ્ દ્રવ્ય, હેતુ અને લક્ષણ સહિત દ્રવ્ય, હેતુ ઔર
લક્ષણ સહિત, સુખદુઃખમ્ ચ સુખ અને દુઃખ પણ
સુખ દુઃખ સી, અનાદિ અનાદિ છે અનાદિ હૈ, एष च

આ યહ, અર્થસંગ્રહ. અર્થસંગ્રહ અર્થસંગ્રહ, આયુર્વેદ-
લક્ષણમ્ આયુર્વેદનું લક્ષણ છે આયુર્વેદકા લક્ષણ હૈ,
इति विभाव्यते એમ બાણનામાં આવે છે એમા જાના
જાતા હૈ,

27-(2) For at no time was there
a break either in the continuity of
life or the continuity of intelligence.
The experience of life is perennial;
and pleasure and pain along with
their respective causative factors are
beginningless on account of their
inter-dependent connection. This
forms the group of subjects dealt with
by the science of life.

ગુરુલઘુશીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષાદીનાં દ્રવ્યાણાં
સામાન્યવિશેષાભ્યાં વૃદ્ધિહાસૌ, યથોક્તં—ગુરુ-
ભિરભ્યસ્યમાનૈર્ગુરુણામુપચયો ભવત્યપચયો લઘૂ-
નામ્. एवमेवेतरेपामिति, एष भावस्वभावो नित्यः,
स्वलक्षणं च द्रव्याणां पृथिव्यादीनां, सन्ति तु
द्रव्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः ।

ગુરુ- ગુરુ ગુરુ, લઘુ- લઘુ લઘુ, શીત- શીત શીત,
उष्ण- उष्ण उष्ण, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, रूक्ष-रूक्ष-
આદીનામ્ રૂક્ષ વગેરે રૂક્ષ આદિ, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોના દ્રવ્યોકે,
સામાન્ય-વિશેષાભ્યામ્ સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોથી
સામાન્ય ઔર વિશેષ ગુણોસે, વૃદ્ધિહાસૌ વૃદ્ધિ અને હાસ
થાય છે વૃદ્ધિ ઔર હાસ હોતા હૈ યથા-ઉક્તમ્ જેમકે
કહ્યું છે કે જૈસે કહા હૈ કિ, ગુરુભિ ગુરુ દ્રવ્યોના ગુરુ
દ્રવ્યોકા, અભ્યસ્યમાનૈ સતત સેવન કરવાથી નિરન્તર
સેવન કરનેસે ગુરુણામ્ ગુરુ ધાતુઓની ગુરુ ધાતુઓકી,
उपचय वृद्धि થાય છે વૃદ્ધિ હોતી હૈ, लघूनाम् અને

૨૭ ગુરુલઘુ—તત્ર ગુરુલઘુ (ગ)

,, ,, —યત્પુનર્ગુરુલઘુ (ચ જ)

,, લઘૂનામ્ —લઘૂનામિત્યેવાદિ (લ ળ ઝ)

,, સ્વલક્ષણ —સ્વસ્વલક્ષણ (ક. ળ છ.)

,, દ્રવ્યાણા —દ્રવ્યાણા (લ ળ ઝ ડ)

,, દ્રવ્યાણિ —સર્વદા (ત)

૨૭ સસિદ્ધલક્ષણત્વાત્—સસિદ્ધ સ્વલક્ષણત્વાત્ (ગ)

,, ન હિ નાભૂત્—ન હિ નૈવાભૂત્ (ચ ધ.)

,, અનાદિ ચ—અનાદિમચ્ચ (ચ)

અર્થસંગ્રહઃ—આત્મસંગ્રહ. (પ.)

लघु धातुओंकी और लघु द्रव्योंका, अपचय क्षीणता हास, भवति थाय छे होता है, एवम् एव इति ओ प्रमाणेन इसी प्रकार ही. इतनेषाम् भीन्योऽनु पक्षे समन्वय दूसरोका भी समझना चाहिए, एष आ यह, भावस्वभाव भावेना स्वभाव पदार्थोंका स्वभाव, नित्य नित्य छे नित्य है, पृथिवी-आदीनाम् अने पृथ्वी वगेरे और पृथ्वी आदि, द्रव्याणाम् द्रव्योंका, स्वलक्षणम् च पौतपौतानु लक्षण पक्षे नित्य छे अपना अपना लक्षण भी नित्य है, द्रव्याणि द्रव्ये द्रव्य, गुणा च तु अने गुणो और गुण, नित्यानित्या नित्य तथा अनित्य नित्य और अनित्य, सन्ति छे हैं,

27-(3) Substances that are heavy or light, cold or hot, unctuous or dry etc. are increased and decreased by the use of like and unlike factors. Thus it has been stated that the heavy things are increased and the light decreased by the repeated use of heavy things and *vice versa*. This nature of things is eternal, so also is the innate property of substances like 'earth etc. (eternal). There are however, substances and properties of both kinds—eternal as well as non-eternal.

न आयुर्वेदस्याभूत्वोत्पत्तिरुपलभ्यते, अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्याम्, एतद्वै द्रव्यमधिकृत्योत्पत्तिमुपदिशन्त्येके ।

अवबोध उपदेशाभ्याम् ज्ञान अने उपदेश ज्ञान और उपदेशको, अन्यत्र सिद्ध छे, आयुर्वेदस्य आयुर्वेदकी आयुर्वेदकी, अभूत्वा न होईने न होकर, उत्पत्तिः उत्पत्ति उत्पत्ति, न हि उपलभ्यते ज्ञानाभा न थी नहीं देखी जाती, एतद् द्वयम् वै आ भावेने न इन दोनोंका ही, अधिकृत्य उद्देशी उद्देश रख कर, एते केवल्येके कुछ लोग, उत्पत्तिम् आयुर्वेदकी उत्पत्तिने आयुर्वेदकी उत्पत्तिको, उपदिशन्ति उहे छे कहते हैं,

27-(4). For at no time can it be said that the science of life sprang into existence, having been non-existent before, unless the dissemination of knowledge by means of receiving and imparting instruction be considered as creation of such knowledge. It is, indeed, in view of such dissemination by the channel of instruction, that some authorities have spoken of the rise of the Science of Life (at this or that time)

स्वाभाविकं चास्य लक्षणमकृतकं, यदुक्तमिहाद्येऽध्याये च, यथा-अग्नेरौष्ण्यम्, अपां द्रवत्वम् ।

यत् ते जो, इह अही यहा, आद्ये च अने प्रथम और प्रथम, अध्याये अध्यायमा अध्यायमें, अस्य आ आयुर्वेदनु इय आयुर्वेदका, स्वाभाविकम् च स्वभावसिद्ध स्वभावसिद्ध, लक्षणम् लक्षण लक्षण, उक्तम् उक्तु छे कहा है, अकृतकम् ते केही छे उरेलु न थी उसको किसीने नहीं किया है, यथा जेभडे जैसेकि, अग्ने अग्निनी अग्निकी, औष्ण्यम् उष्णता उष्णता, अपाम् तथा पाणीनी और जलकी, द्रवत्वम् द्रवता स्वभावसिद्ध छे द्रवता स्वभावसिद्ध है,

27-(5). As a matter of fact, however, the function of this science is innate in nature and owes nothing to artifice, as has been set out here and in the first chapter, being like heat in the fire or fluidity in the water.

भावस्वभावनित्यत्वमपि चास्य, यथोक्तं—गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुणानुपचयो भवत्यपचयो लघूनामिति ॥ २७ ॥

अस्य च अने आ आयुर्वेदना और इस आयुर्वेदके, भावस्वभाव-नित्यत्वम् अपि भावेना स्वभावनु नित्य-पक्ष पक्ष अकृतक छे भावांकी स्वभावसे नित्यता भी अकृतक है, यथा उक्तम् जेभडे उक्तु छे के जैसे कहा है कि, गुरुभिः गुरु द्रव्योंका गुरु द्रव्योंके, अभ्यस्यमानैः सतत

विकारप्रशमने प्रयत्नवान् भवति, यच्चायुर्वेदोक्त-
मध्यात्ममनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा,
सोऽस्य परो धर्मः;

तत्र यत् ने जो, अध्यात्मविदाम् अध्यात्मविद्या-
वाद्या अध्यात्मज्ञानियोंके, धर्मपथस्थानाम् धर्ममार्गों
प्रवर्तनार्थं धर्ममार्ग पर चलनेवालोंके, धर्मप्रकाशकानाम्
वा अथवा धर्मने उपदेश करनेवाले धर्मके उपदेशकोंके,
मातृ-पितृ-भ्रातृ-बन्धु-गुरुजनस्य वा अथवा माता, पिता,
भाई, भूधु अने गुरुजनना या माता, पिता, भाई, बन्धु
और गुरुजनोंके, विकारप्रशमने रोगोंने शान्त करनेवालों
रोगोंकी शान्तिमें, प्रयत्नवान् प्रयत्नशील प्रयत्नशील,
भवति अने छे होता है, यत् च अने ने और जो,
आयुर्वेदोक्तम् आयुर्वेदमां उद्देश्य आयुर्वेदमें कहे, अध्या-
त्मम् अध्यात्मज्ञानम् अध्यात्मज्ञानका, अनुध्यायति
चिन्तन करे छे चिन्तन करता है, वेदयति ज्ञान करने
छे उपदेश करता है, अनुविधीयते वा अथवा तो
आचरण करे छे या उसके अनुसार वरतता है, सः
ते वह, अस्य आ पुरुषने इस पुरुषका, पर धर्म.
श्रेष्ठ धर्म छे परम धर्म है,

29-(2). Now whatever endeavour a
practitioner of this science makes to-
wards the relief of the ailments affec-
ting those who walk in the path of
righteousness, or those who propagate
righteousness, or of such persons as
his mother, father, brothers, relations
and seniors, or in whatever measure
he meditates on, expounds, or practi-
ses the spiritual truths enshrined in
this science of life—all that constitu-
tes the higher virtue of his life.

या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात्
सुखोपहारनिमित्ता भवत्यर्थावासिरारक्षणं च, या च

२९ आयुर्वेदोक्तम्—आयुर्वेदोक्तमर्थम् (ग)

३० अध्यात्मम्—अध्यायम् (प.)

२९. आरक्षणं च—आत्मरक्षणं च (ग.)

स्वपरिगृहीतानां प्राणिनामातुर्यादारक्षा, सोऽस्यार्थः;

या पुन वणी ने और जो, ईश्वराणाम् राजाओं
राजाओं, वसुमताम् वा अथवा धनवाने या श्रीमन्तोंके,
सकाशात् पासेथी पाससे, सुख- उपहार- निमित्ता
आरोग्य भाटे छे तरीके आरोग्यके बदले उपहाररूपमें,
अर्थावाप्ति धननी प्राप्ति धनकी प्राप्ति, आरक्षणम् च
अने पोतानुं रक्षण पक्ष और अपना रक्षण भी, भवति
थाय छे होता है, या च अने ने और जो, स्वपरिगृही-
तानाम् पोताने आश्रये रहेला अपने अधीन नौकर
आदि, प्राणिनाम् प्राणीओंनुं प्राणियोंकी, आतुर्यात् रोगी-
पक्षी रोगोंसे, आरक्षा रक्षण थाय छे रक्षा होती है,
स. ते वह, अस्य आ पुरुषने इस पुरुषका, अर्थ
अर्थ छे अर्थ है;

29-(3). Again whatever store of
wealth or patronage he is able to
secure from his association with kings
and merchant-princes with a view to
ensuring for himself an easy and
comfortable life, or whatever relief
from distress he himself is able to
extend to those who have sought his
protection—all this constitutes the
wealth of his life.

यत् पुनरस्य विद्वद्ब्रह्मण्यशः शरण्यत्वं च, या च
संमानशुश्रूषा, यच्चेष्टानां विषयाणामारोग्यमाधत्ते
सोऽस्य कामः। इति यथाप्रश्नमुक्तमशेषेण ॥२९॥

यत् पुनः वणी ने और जो, अस्य आ आयुर्वेद-
वेदाने इसका, विद्वद्ब्रह्मण्यश विद्वानों तरक्षणी आदर-
रूप यश विद्वानोंसे आदररूप यश, शरण्यत्वम् च अने
देाके शरणे आवे तेनी स्थिति और लोग अपने शरणमें
आवे ऐसी स्थिति, या च संमानशुश्रूषा तथा देाके तरक्षणी
ने स मान अने सेवा थाय छे तथा लोगसे जो मान और

२९ सोऽस्य—सोऽस्यस्य (घ)

३० विद्वद्ब्रह्मण्यश—विद्वद्ब्रह्मण्यशः (घ)

३१ यच्चेष्टानां—यच्चेष्टानां (ग.)

३२ विषयाणां—जनानाम् (झ.)

सेवा होती है, यत् च अने ने और जो, इष्टानाम् विषया-
णाम् पोतानां छष्ट श्री वगेरे विषयेषु इष्ट विषयोंमें,
आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, आधत्ते भेजवी आये छे
प्राप्त कराता है, स ते वह अस्य आ आयुर्वेदज्ञाने। इस
आयुर्वेदज्ञान, काम काम छे काम है, इति आ प्रभाषे
इस प्रकार, तथाप्रश्नम् प्रश्न अनुसार प्रश्नानुसार, अशेषेण
निःशेष संपूर्ण, उक्तम् कहे छे कह दिया है ॥ २९ ॥

29. Once again, whatever renown comes his way, acclaiming him as a sage, or as a saviour, or whatever honours and services he commands, or whatever measure of health he is able to confer on those whom he loves—all this constitutes the satisfaction of a medical man's life. Thus we have dealt with all the points raised without omitting anything.

तन्त्रादीन्यधिकृत्य प्रश्ना —

अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्योऽष्टविधं भवति—तन्त्रं, तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्, अध्यायम्, अध्यायार्थान्, प्रश्नं, प्रश्नार्थाश्चेति; पृष्टेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण वाक्यशो वाक्यार्थ-
शोऽर्थावयवशश्चेति ॥ ३० ॥

अथ भिषजा वैद्ये वैद्य, भिषक् वैद्यने वैद्यसे, आदितः
एव प्रथमथी न प्रथम ही, अष्टविधम् आठ प्रकारनु
आठ प्रकारके, प्रष्टव्यं भवति पूछवु नेछे प्रश्न
पूछे, तन्त्रम् नेभेके तन्त्र जैसेकि तन्त्र, तन्त्रार्थान्
तन्त्रना विषयो तन्त्रके विषय, स्थानम् स्थान स्थान,

स्थानार्थान् स्थानना विषयो स्थानके विषय, अध्यायम्
अध्याय अध्याय, अध्यायार्थान् अध्यायना विषयो
अध्यायके विषय, प्रश्नम् प्रश्न प्रश्न, प्रश्नार्थान् च इति
अने प्रश्नना विषयो और प्रश्नोंके विषय, पृष्टेन च
अने पूछायेला वैद्य और जिससे पूछा गया है उस वैद्यको,
एतत् अने अधु पूछेयु यह सब, वाक्यशः वाक्यथी
वाक्य द्वारा, वाक्यार्थशः वाक्यना अर्थथी वाक्यार्थ
द्वारा, अर्थावयवशः च अने अर्थना अवयवथी और
अर्थके अवयव द्वारा, इति आ प्रभाषे इस प्रकार,
अशेषेण अशेषपक्षे संपूर्ण रूपमें, वक्तव्यम् कहेयु
नेछे कहना चाहिए ॥ ३० ॥

30. Now a physician should be examined by another physician on eight topics viz the system and its interpretation, the main sections of the system and their interpretation, the chapters (in each section) and their interpretation, and the questions and their explanations; and thus being examined, he should give his answers, leaving out nothing, by verbatim quotations, by explanations of the quotations and by further elucidations of difficult parts of the explanations.

तन्त्रस्य पर्याया —

तन्त्रायुर्वेदः शाखा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं
लक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् ॥ ३१ ॥

तत्र त्यां यहा, आयुर्वेदः आयुर्वेद आयुर्वेद, शाखा
शाखा शाखा, विद्या विद्या विद्या, सूत्रम् सूत्र सूत्र,
ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, शास्त्रम् शास्त्र शास्त्र, लक्षणम्
लक्षण लक्षण, तन्त्रम् अने तन्त्र और तन्त्र, इति
आ सर्वे ये सब, अनर्थान्तरम् अर्थार्थवाचक छे
एकार्थवाची हैं ॥ ३१ ॥

31. Now the words "Science of Life", "The Medical Branch," "The Lore," "The Aphorisms," The

३० तन्त्र . .. प्रश्नार्थान्—तन्त्र, तन्त्रार्थ, स्थानानि, स्थान-
नार्थान्, अध्यायान्, अध्यायार्थान्,
प्रश्नान्, प्रश्नार्थान् (ख)

„ तन्त्रार्थान्—तन्त्रार्थ (घ)

„ तन्त्रार्थान्, स्थान—तन्त्रार्थस्थानानि (थ)

„ स्थान—स्थानानि (क ग घ छ)

„ अध्यायान्—अध्यायान् (क ज)

„ प्रश्न—प्रश्नान् (छ)

Knowledge," "The Scripture," "The Semeiology" and "The System" are all connotative of the same meaning.

तन्त्रार्थ —

तन्त्रार्थः पुनः स्वच्छन्दैरुपदिष्टः । स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतु-व्याधिकर्मकार्यकालकर्तृकरणविधिविनिश्चयाद्दश-प्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ ३२ ॥

तन्त्रार्थं तन्त्रेण विषय तन्त्रका विषय, पुनः ते तो, स्वच्छन्दैः हित तथा अहित आयुषश्च पोतानां लक्षणैश्च हित और अहित आयुष्य अपने लक्षणोंसे, उपदिष्ट उल्लेखार्थ गये हैं कह दिया गया है, स च अर्थ. अने ते तन्त्रार्थेण और वह तन्त्रार्थ, प्रकरण प्रकरणोंसे, विभाव्यमान विचार करने पर, भूय एव शरीर-शरीर शरीर, वृत्ति-वृत्ति वृत्ति, हेतु-हेतु हेतु व्याधि-व्याधि व्याधि, कर्म-कर्म कर्म, कार्य-कार्य कार्य, काल-काल काल, कर्तृ-कर्ता कर्ता, करण-करण करण, विधिविनिश्चयात् अने विधिना निश्चयार्थ और विधिके निर्णयसे, दशप्रकरण दश प्रकरणवाला है, तानि च अने ते और इन, प्रकरणानि प्रकरणोंका, केवलेन संपूर्ण, तन्त्रेण तन्त्रेण तन्त्रसे, उपदेक्ष्यन्ते उपदेश करनेवाले अवश्य उपदेश किया जायगा ॥ ३२ ॥

32. The scope of the system has been explained by definitions of it, already. This scope being divided with reference to topics, is distributed under ten different heads, viz., (1) Anatomy, (2) Physiology, (3) Etiology, (4) pathology, (5) Therapeutics, (6) Objectives (7) Climatology, (8) Physicians, (9) Pharmacology and (10) Procedures. These topics are dealt with in the course of the entire treatise.

तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि —

तन्त्रस्यास्याष्टौ स्थानानि; तद्यथा—श्लोकनिदानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि । तत्र त्रिंशदध्यायकं श्लोकस्थानम्, अष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीरस्थानानि, द्वादशकमिन्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां द्वादशके कल्पसिद्धिस्थाने भवतः ॥ ३३ ॥

अस्य आ इम, तन्त्रस्य तन्त्रना तन्त्रके अष्टौ आठ आठ, स्थानानि स्थानों छे स्थान हैं, तद् यथा जेभडे जैसेकि, श्लोक-श्लोकस्थान श्लोकस्थान, निदान-निदानस्थान निदानस्थान, विमान-विमानस्थान विमानस्थान, शारीर-शारीरस्थान शारीरस्थान, इन्द्रिय-इन्द्रियस्थान इन्द्रियस्थान, चिकित्सित-चिकित्सास्थान चिकित्सास्थान, कल्प-कल्पस्थान कल्पस्थान, सिद्धि-स्थानानि अने सिद्धिस्थान और सिद्धिस्थान, तत्र तेमां इनमें, श्लोकस्थानम् सूत्रस्थान सूत्रस्थान, त्रिंशत्-अध्यायकम् त्रीस अध्यायनु छे तीस अध्यायका है, निदान-निदानस्थान निदानस्थान, विमान-विमानस्थान विमानस्थान, शारीरस्थानानि अने शारीरस्थान और शारीरस्थान, अष्ट-अष्ट-अध्यायकानि आठ आठ अध्यायनां छे आठ आठ अध्यायके हैं, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियस्थान इन्द्रियस्थान, द्वादशकम् बारह अध्यायनु छे बारह अध्यायका है, चिकित्सितानाम् चिकित्सास्थान चिकित्सास्थान, त्रिंशकम् त्रीस अध्यायनु छे तीस अध्यायका है, कल्प-सिद्धि-स्थाने अने कल्पस्थान तथा सिद्धिस्थान एव कल्पस्थान और सिद्धिस्थान, द्वादशके भवतः बारह बारह अध्यायके हैं ॥ ३३ ॥

33. This system has eight sections. They are the sections of (1) General principles, (2) Pathology, (3) Specific determination, (4) Human embodiment, (5) Sensorial prognosis (6) Therapeutics, (7) Pharmaceutics and (8) Success in treatment.

३३. तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि—तन्त्रमष्टौ स्थानानि (ग. प.)

,, भवतः—भवत इति (घ.)

॥ स्वास्थ्यवृत्तिकाः—स्वस्थवृत्तिका (ध)

ન્ધારણમ્ નવેગાન્ધારણીય નવેગાન્ધારણીય, હિન્દ્ર-
યોપક્રમ ચ અને ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય એવં હિન્દ્રિયોપ-
ક્રમણીય, ઇતિ આ ચે, ચત્વાર ચાર અધ્યાયો ચાર
અધ્યાય, સ્વાસ્થ્યવૃત્તિકા સ્વસ્થવૃત્તસંબધી છે સ્વસ્થ-
વૃત્તકે સબન્ધમે હૈં ॥ ૩૭ ॥

37. Then come the chapters entitled—(5) Measure in eating. (6) Seasonal dietary and regimen. (7) Natural urges should not be suppressed and (8) The regimenation of the sense-organs This tetrad is concerned with the rules of healthful living.

खुड्वाकश्च चतुष्पादो महांस्तिस्त्रैषणस्तथा ।
सह वातकलाख्येन विद्यान्निर्देशिकान् बुधः ॥ ३८ ॥

બુધઃ ડાહ્યા માણસે વિદ્વાન પુરુષકો, ખુડ્વાક ખુડ્વાક-
ચતુષ્પાદ ખુડ્વાકચતુષ્પાદ, મહાન્ ચતુષ્પાદ ચ અને
મહાચતુષ્પાદ ઓર મહાચતુષ્પાદ, તથા વાતકલાખ્યેન
સહ તથા વાતકલાકલીયની સાથે તથા વાતકલા-
કલીયકે સાથ, તિસ્ત્રૈષણ તિસ્ત્રૈષણીય તિસ્ત્રૈષણીય, નિર્દે-
શિકાન્ આ ચાર અધ્યાયોને નિર્દેશસંબધી. ઇન
ચારો અધ્યાયોનો નિર્દેશસંબધી, વિદ્યાન્ બુધના જાનના
ચાહિયે ॥ ૩૮ ॥

38. Then come the chapters entitled—(9) The minor chapter on the four basic factors in therapeutics (10) The major chapter on the four basic factors in therapeutics. (11) The three pursuits of man and (12) The salutary and the unsalutary influences of vata. The wise physician should know this tetrad of chapters which is concerned with specific instructions.

स्नेहनस्वेदनाध्याયાबुभौ यश्चોપકल्पन ।
चिकित्साप्राभृतश्चैव सर्व एव प्रकल्पनाः ॥ ३९ ॥

૩૯. સ્નો-સ્નો (ગ)

સર્વે એવ પ્રકલ્પના-સર્વા એવોપકલ્પના, (સ્વ, જ, ન)

उभौ अन्ने दोनौ, स्नेहन-स्नेनाध्यायो स्नेहाध्याय
अने स्वेदाध्याय स्नेहन अध्याय और स्वेदाध्याय, च च अने
ने और जो, उपकल्पन उपकल्पनीय अध्याय उपकल्पनीय
अध्याय, चिकित्सा-प्राभृत च एव तथा चिकित्सा-
प्राभृतीय अध्याय पण तथा चिकित्साप्राभृतीय अध्याय
मी, सर्वे एव आ सर्वे चारे अध्यायो ये सब चारों
अध्याय, प्रकल्पना कल्पनासंभधी છે કલ્પનાસંબધી
હૈં ॥ ૩૯ ॥

39. Then come the chapters entitled (13) Oleation, (14) Sudation, (15) The Armamentarium of the physician and (16) The fully equipped physician. This tetrad deals with the methods of therapeutics.

कियन्तःशिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।
रोगाध्यायो महांश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ४० ॥

કિયન્તઃશિરસીય ચ કિયન્ત શિરસીય કિયન્ત શિરસીય,
ત્રિશોફ-અષ્ટોદરાદિકૌ ચ અને ત્રિશોથીય તથા અષ્ટો-
દરીય ઓર ત્રિશોથીય તથા અષ્ટોદરીય, મહાન્ રોગાધ્યાયઃ
એવ ચ તેમજ મહારોગાધ્યાય એવં મહારોગાધ્યાય, રોગા-
ધ્યાયચતુષ્ટયમ્ આ ચાર અધ્યાયો રોગોસંબધી છે
યે ચાર અધ્યાય રોગોકે સબન્ધમે હૈં ॥ ૪૦ ॥

40. Then come the chapters entitled—(17) How many are the diseases of the head. (18) The three kinds of edema. (19) The eight abdominal affections and (20) The major list of diseases. This tetrad deals with nosology.

अष्टौनिन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणे ।
विधिशोणितिकश्चैव व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥ ४१ ॥

અષ્ટૌનિન્દિતસંખ્યાત. અષ્ટૌનિન્દિતીય નામનો
અધ્યાય અષ્ટૌનિન્દિતીય નામકા અધ્યાય, તથા તથા
એવં, લઙ્ઘનતર્પણે લઙ્ઘનપ્રક્રમણીય અને સતર્પણીય

૪૧ લઙ્ઘનતર્પણે-લઙ્ઘનતર્પણો (ક, ય, ગ, ઘ, જ, ઙ)

,, શોણિતકશ્ચૈવ-શોણિતકશ્ચૈતિ ઘ)

,, તત્ર-તત્ર (ગ.)

नामना भे अध्याये लङ्घनवृद्धणीय और सन्तर्पणीय नामके दो अध्याय, विविशोणितिक च एव अने विधि-शैष्टीय नामने। अध्याय और विविशोणितिय नामका अध्याय, तत्र भे आरम्भ इन चारोंमें, योजना. योजनाओनु योजनाओका, व्याख्याता व्याख्यान कथुं छे व्याख्यान किया गया है ॥ ४१ ॥

41 Then come the chapters entitled—(21) The eight censured persons. (22) The lightening and roborant therapies. (23) Impletion and (24) The blood derived through systematic regimen This tetrad deals with therapeutic application.

यजःपुरुषसंख्यातो भद्रकाप्यान्नपानिकौ ।
विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽन्नविनिश्चयाः ॥ ४२ ॥

यजःपुरुषसंख्यातः यजः पुरुषीय नामने। अध्याय यज पुरुषीय नामका अध्याय, भद्रकाप्य-अन्नपानिकौ आत्रेयभद्रकाप्यीय अने अन्नपानविधि नामना भे अध्याये आत्रेयभद्रकाप्यीय और अन्नपानविधि नामके दो अध्याय, विविधाशितपीतीयः तेभ्यो विविधाशित-पीतीय नामने। अध्याय एवं विविधाशितपीतीय नामका अध्याय, चत्वार आ आर ये चार, अन्नविनिश्चयाः अन्नने निश्चय करना छे अन्नके निर्णय करनेवाले हैं ॥ ४२ ॥

42. Then come the chapters entitled—(25) The origin of man and disease. (26) The discussion between Atreya, Bhadrakapya and others. (27) Diet and dietetics and (28) The various kinds of foods and drinks. This tetrad deals with diet and dietetics.

दशप्राणायतनिकस्तथाऽर्थेदशमूलिकः ।
द्वावेतौ प्राणदेहाथौ प्रोक्तौ वैद्यगुणाश्रयौ ॥ ४३ ॥

४२. अन्नविनिश्चयाः—अन्नविनिश्चये (ख ग घ)

,, पीतीयः—पीतश्च (ग)

४३. प्रोक्तौ—ज्ञातो

दशप्राणायतनिक दशप्राणायतनीय दशप्राणायतनीय, तथा अने और, अर्थेदशमूलिक अर्थेदशमहामूलीय अर्थेदशमहामूलीय, एतौ द्वौ आ भे अध्याये ये दो अध्याय, प्राणदेहाथौ प्राण अने देहना सभधर्मा प्राण एव देहके संबन्धमें, वैद्यगुणाश्रयौ तथा वैद्योना गुणना सभधर्मा और वैद्यके गुणोंके संबन्धमें, प्रोक्तौ कहेला छे कहे गये हैं ॥ ४३ ॥

43. Lastly come the chapters entitled—(29) The ten resorts of life and (30) The ten great-rooted arteries in the heart. This dyad deals with the life-centres in the body and the qualifications of a physician

औषधस्वस्थनिर्देशकल्पनारोगयोजनाः ।

चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चान्नपानिकः ॥ ४४ ॥

औषध-औषध औषध, स्वस्थ-स्वस्थ स्वस्थ, निर्देश-निर्देश निर्देश, कल्पना-कल्पना कल्पना, रोग-रोग रोग, योजना अने योजना और योजना, षट् चतुष्का आ छ सभधर्मा आर आर अध्यायना समूह इन छ संख्यामें चार चार अध्यायके समूह, क्रमेण क्रमशः क्रमसे, उक्ता कहेला छे कहे गये हैं, सप्तम च अने सातमे और सातवें, अन्नपानिक. अन्नपान नामने आर अध्यायोने समूह कहेला छे अन्नपान नामका चार अध्यायोंका समूह कहा है ॥ ४४ ॥

44. The drugs, healthful living, specific instructions, procedures, nosology and therapeutic applications—these six tetrads have each been treated in four consecutive lessons. The seventh topic is that which relates to food and drink. This has been treated in the next tetrad of lessons.

द्वौ चान्त्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् ।
श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥ ४५ ॥

अन्त्यौ द्वौ च अने कहेला भे अध्याये और अन्तिम दो अध्याय, संग्रहाध्यायौ संग्रहाध्याय छे

संग्रहाध्याय हैं, इति आ प्रभाषे इम प्रकार, अर्थवत् अर्थयुक्त अर्थयुक्त, त्रिंशकम् त्रीस अध्यायोवाणा तीस अध्यायसमेत, श्लोकस्थानम् आ सूत्रस्थानने यह सूत्र-स्थान, अस्य तन्त्रस्य आ तन्त्रना इस तन्त्रका, शुभम् शिर शुभ शिरः शुभ शिररूप, समुद्दिष्टम् उल्लु छे कहा है ॥ ४५ ॥

45. The last dyad of synoptical chapters complete the tale of thirty chapters full of significance This auspicious division forms as it were the very head of the compilation.

श्लोकस्थाननिरुक्ति —

चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः
श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥४६॥

अस्मिन् स्थाने आ स्थानमां इस स्थानमें, महार्थानाम् महान अर्थवाणां महान अर्थवाले, चतुष्काणाम् चतुष्कोनां चतुष्कोका, संग्रह स ग्रह संग्रह, कृत करेला छे किया है, श्लोकार्थ. च अने ने श्लोकोना अर्थ छे ते न जो श्लोकका अर्थ है वही, संग्रहार्थ. स ग्रहने। अर्थ छे संग्रहका अर्थ है, अत ऐथी इम लिए, श्लोकस्थानम् आ स्थानने श्लोकरस्थान इस स्थानको श्लोकस्थान, स्मृतम् उल्लु छे कहा है ॥ ४६ ॥

46. In this division has been collected together groups of tetrads, each of weightly import. This division has been called sloka-sthana in consequence of its contents having been generally presented in slokas or verses.

निदानस्थानस्याध्यायसंग्रहः —

ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्मादनिदाने च त्यादपसारिणां च यत् ॥४७॥
इत्याध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ।

४६ संग्रहार्थ-सचयार्थ ग

४७ इत्याध्यायान्—अष्टाध्यायकम् (ग)

ज्वराणाम् ज्वरेणा ज्वरका, रक्तपित्तस्य रक्त-पित्तना रक्तपित्तका, गुल्मानाम् गुल्मेना गुल्मोका, मेह-कुष्ठयो. मेहेना अने कुष्ठोना पमेहका और कुष्ठका, शोष-उन्माद-निदाने च शोषना तेमन उन्मादना निदानमां शोष और उन्मादके निदानमें, अपसारिणाम् च अने अपसारवाणाशोना निदानमां और अप-सार वालोके निदानमें, इति ऐम इस प्रकार, यत् ने जो, इदम् आ यह, अध्यायाष्टकम् आठ अध्यायने। सभूह आठ अध्यायोका समूह, स्यात् छे है, (तत् ते वह, निदानस्थानम् निदानस्थान निदानस्थान, उच्यते उक्तेलाय छे कहा जाता है ॥ ४७ ॥

47-47½. The Section on Pathology-consists of an octad of chapters They are the chapters entitled—(1) The Pathology of Fever. (2) The Pathology of Hemothermia (3) The Pathology of Gulma. (4) The Pathology of the Anomalies of the Urinary Secretion. (5) The Pathology of Dermatoses. (6) The Pathology of Consumption. (7) The Pathology of Insanity. (8) The Pathology of Epilepsy.

विमानस्थानस्याध्यायसंग्रहः —

रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ॥४८॥
त्रिविधे रोगविज्ञाने स्रोतःस्वपि च वर्तने ।
रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च भिषग्जिते ॥४९॥
अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ।

रसेषु रसना विषयमा रमके विषयमें, त्रिविधे कुक्षौ त्रिविधकुक्षिना विषयमां त्रिविधकुक्षिके विषयमें, जन-पदस्य-ध्वंसे च जनपदना ध्वं सना विषयमां जनपद-ध्वंमके विषयमें, त्रिविधे रोगविज्ञाने त्रिविधरोगविशेष-विज्ञानना विषयमा त्रिविधरोगविशेषविज्ञानके विषयमें, स्रोत सु वर्तने च अपि अने स्रोतानी स्थितिना विष-यमा और स्रोतोकी स्थितिके विषयमें, रोगानीके रोगानीके-ना विषयमां रोगानीकेके विषयमें व्याधिरूपे व्याधित-रूपना विषयमां व्याधितरूपके विषयमें, रोगाणाम्

भिषग्जिते च अने रोगोना विषग्जितना विषयमां
और रोगोंके भिषग्जितके विषयमें, महर्षिणा महर्षि
आत्रेये महर्षि आत्रेयने, मानार्थानि ज्ञानरूप प्रयोजन-
वाणा ज्ञानरूप प्रयोजनवाले, अष्टौ विमानानि आठ
विमानना अध्याये आठ विमानके अध्याय, उक्तानि
कहा छे कहे हैं ॥ ४८-४९ ॥

48-49½. In the Section on Specific
Determination the great Rishi has
spoken of eight specific determinations
of different kinds. They are the chap-
ters entitled—(1) The specific deter-
mination of taste. (2) The specific
determination of the stomach-capacity.
(3) The specific determination of de-
population through pestilence (4) The
specific determination of the special
knowledge of the three methods of
diagnosis. (5) The specific determina-
tion of the system of circulation. (6)
The specific determination of nosology.
(7) The specific determination of the
disease from the appearance of the
patient. (8) The specific determination
of the science of healing.

शरीरस्थानस्याध्यायसंग्रह —

कतिधापुरुषीयं च गोत्रेणानुल्यमेव च ॥ ५० ॥

खुड्डिका महती चैव गर्भावक्रान्तिरुच्यते ।

पुरुषस्य शरीरस्य विचयौ द्वौ विनिश्चितौ ॥ ५१ ॥

शरीरसंख्या सूत्रं च जातेरष्टममुच्यते ।

इत्युद्दिष्टानि मुनिना शरीराण्यत्रिसूनुना ॥ ५२ ॥

कतिधापुरुषीयम् च कतिधापुरुषीय कतिधा-
पुरुषीय, गोत्रेण अनुल्यम् च एव अनुल्यगोत्रीय अनुल्य-
गोत्रीय, खुड्डिका खुड्डिका नामनी खुड्डिकानामक, महती
च एव अने महती नामनी पणु और महतीनामक
भी, गर्भावक्रान्ति. गर्भावक्रान्ति गर्भावक्रान्ति, उच्यते

५१ उच्यते—एव च (ग.)

कहेनामां आवे छे कही जाती है, पुरुषस्य शरीरस्य
पुरुषना अने शरीरना पुरुषके और शरीरके, द्वौ विचयौ
छे विचयनो दो विचयका, विनिश्चितौ निश्चय करवाभां
आव्यो छे निश्चय किया गया है, शरीरसंख्या शरीर-
संख्या शरीरसंख्या, अष्टमम् च अने आठम् और
आठवाँ, जाते सूत्रम् जातिसूत्रीय नामनु शरीर
जातिसूत्रीय नामका शरीर. उच्यते कहेनामां आवे छे
कहा जाता है इति आ प्रमाणे इस तरह, मुनिना
अत्रिसूनुना महर्षि आत्रेये महर्षि आत्रेयने, शरीराणि
शरीर अध्याये शरीर अध्याय, उद्दिष्टानि कहा छे
कहे हैं ॥ ५०-५२ ॥

50-52 The following are the eight
sub-divisions of lessons of the Section
on the Embodiment of Man or Anato-
my as indicated by the sage, the son
of Atri. They are the chapters entit-
led— (1) Into how many categories
is man divided. (2) The exogamous
union. (3) The formation of the
fetus. (4) The major chapter on the
formation of the fetus. (5) The analy-
sis of man. (6) The analysis of the
body (7) The enumeration of the
parts of the body. (8) The continuation
of one's lineage.

इन्द्रियस्थानस्याध्यायसंग्रह —

वर्णस्वरीयः पुष्पाख्यस्तृतीयः परिमर्शनः ।

चतुर्थं इन्द्रियानीकः पञ्चमः पूर्वरूपिकः ॥ ५३ ॥

कतमानिशरीरीयः पञ्चरूपोऽप्यवाक्शिराः ।

यस्यश्यावनिमित्तश्च सद्योमरण एव च ॥ ५४ ॥

अणुज्योतिरिति ख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।

द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिति स्मृतम् ५५

५३ चतुर्थं ... पूर्वरूपिक — तथा चैवेन्द्रियानीक. पूर्वरूपिक
एव च (ख ग घ ङ त द.)

” चतुर्थं इन्द्रियानीक — तथैव चैवेन्द्रियानीक (छ.)

५५. गोमय — गोधूम (प.)

” इति स्मृतम् — प्रकीर्तितम् (क घ च छ ष)

वर्णस्वरीयः वर्णस्वरीय, पुष्पाख्य
पुष्पितक पुष्पितक, तृतीय त्रीणे तीनरा, परिमर्शन
परिमर्शनीय परिमर्शनीय, चतुर्थ येथे चौथा,
इन्द्रियानीक इन्द्रियानीक इन्द्रियानीक, पञ्चम पांचमे
पाचवो, पूर्वरूपिक. पूर्वस्थीय पूर्वरूपीय, कतमानि-
शरीरीयः कतमानिशरीरीय कतमानिशरीरीय,
पञ्चरूपः पञ्चस्थीय पञ्चरूपीय, अवाक्शिरा अपि अवाक्-
शिरसीय अवाक्शिरसीय, यस्यश्यावनिमित्तं च यस्य-
श्यावनिमित्तीय यस्यश्यावनिमित्तीय, सद्योमरण एव च
सद्योमरणीय सद्योमरणीय, अणुज्योति आणुज्योतीय
अणुज्योतीय, इति ख्यातं येनामथी प्रसिद्ध इति नामसे
प्रसिद्ध, तथा तथा एवं, गोमयचूर्णवान् गोमयचूर्णीय
गोमयचूर्णीय, इति आ प्रभाषे इति प्रकार, इन्द्रि-
याणाम् स्थानम् इन्द्रियस्थान इन्द्रियस्थान, द्वादशाध्याय-
कम् आर अध्यायवाणुं बारह अध्यायवाला, स्मृतम्
कहेलुं छे कहा है ॥ ५३-५५ ॥

53-55. The division called the sec-
tion on sensorial prognosis, as ex-
pounded consists of twelve lessons.
They are the chapters entitled—(1)
Sensorial prognosis by indications of
complexion and voice. (2) Sensorial
prognosis by observing the blooming
of symptoms. (3) Sensorial prognosis
by examination by palpation. (4)
Sensorial prognosis by examination
of the functions of all the senses.
(5) Sensorial prognosis by examination
of premonitory symptoms (6) Senso-
rial prognosis with reference to certain
types of patients. (7) Sensorial prognos-
is by the observation of the loss of
the reflected image in the eye. (8)
Sensorial prognosis by the observation
of the inverted position of the refle-
ction. (9) Sensorial prognosis by the
observation of the dark-blue colour

of the eye of a man. (10) Sensorial
prognosis by the observation of the
symptoms of imminent death. (11)
Sensorial prognosis by the observation
of the loss of vital heat. (12) Senso-
rial prognosis by the observation of the
powder resembling the cowdung ashes.

चिकित्सास्थानस्याध्यायसंग्रह —

अभयामलकीयं च प्राणकामीयमेव च ।

करप्रचितकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५६ ॥

संयोगशरमूलीयमासिक्तक्षीरकं तथा ।

माषपर्णभृतीयं च पुमाज्जातबलादिकम् ॥ ५७ ॥

चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।

रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥ ५८ ॥

अभयामलकीयम् च अभयामलकीय अभयामलकीय,
प्राणकामीयम् एव च प्राणकामीय प्राणकामीय, करप्रचि-
तकम् करप्रचित्तीय करप्रचित्तीय, वेदसमुत्थानम् अने
आयुर्वेदसमुत्थानीय और आयुर्वेदसमुत्थानीय, रसायनम्
आ आर रसायनपाद छे ये चार रसायनपाद हैं,
संयोगशरमूलीयम् संयोगशरमूलीय संयोगशरमूलीय,
तथा तथा एवं, आसिक्तक्षीरकम् आसिक्तक्षीरीय
आसिक्तक्षीरीय, माषपर्णभृतीयम् माषपर्णभृतीय माषपर्ण-
भृतीय, पुमाज्जातबलादिकम् च अने पुमाज्जातबलादिक
आ आर वाज्ज्जातबलादिक छे और पुमाज्जातबलादिक ये
चार वाजीकरणपाद हैं, एतत् चतुष्कद्वयम् अपि आ अ
चतुष्कद्वय पणु ये दो चतुष्क भी, अध्यायद्वयम् अ अध्याय
दो अध्याय, उच्यते कहेवाय छे कहे जाते हैं, रसायनम्
इति तेमां अने रसायन अध्याय इनमें प्रथमको
रसायनाध्याय, वाजीकरणम् एव च अने अने वाज्ज्ज-
करण अध्याय और दूसरेको वाजीकरण अध्याय, ज्ञेयम्
अणुवे जानना चाहिए ॥ ५६-५८ ॥

56-58. The division called the sec-
tion on therapeutics consists of thirty
lessons They are—(1) The procedure
of vitalisation (a) Chebulic and emblic

५७ आसिक्त-जासक्त (व.)

myrobalans. (b) The desire for longevity. (c) Culled with the hand and (d) The advent of the science of life (2) The procedure of virilification: (a) The preparation of the roots of penreed grass. (b) Milk-saturated rice. (c) Fed on the leaves of blackgram and (d) The man of enhanced virility. These two tetrads of sections comprise two chapters known as the chapters on Vitalization and Virilification.

ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्मादेऽप्यपसारे क्षतशोथोदरार्शसाम् ॥५९॥
ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वासकासातिसारिणाम् ।
छर्दिवीसर्पतृष्णानां विषमद्यविकारयोः ॥६०॥
द्वित्रणीयं त्रिमर्मीयमूरुस्तम्भिकमेव च ।
वातरोगे वातरक्ते योनिव्यापत्सु चैव यत् ॥६१॥
त्रिंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् प्रचक्ष्महे ।

ज्वराणाम् જવર, રક્તપિત્તસ્ય રક્તપિત્ત, રક્તપિત્ત, ગુલ્માનામ્ ગુલ્મ, મેહકુષ્ઠયોઃ પ્રમેહ અને કુષ્ઠની પ્રમેહ ઓર કુષ્ઠકી, શોષોન્માદે શોષ અને ઉન્માદની શોષ ઓર ઉન્માદકી, અપસારે અપિ અપસારની અપસારકી, ક્ષત-ક્ષતક્ષીણ ક્ષતક્ષીણ, શોથ-શોથ, શોથ, ઉદર-ઉદર, અર્શસામ્ અને અર્શની ઓર અર્શકી, ગ્રહણી-ગ્રહણી, ગ્રહણી, પાણ્ડુરોગાણામ્ તથા પાણ્ડુરોગની તથા પાણ્ડુરોગકી, શ્વાસ-કાસ-અતિસારિણામ્ શ્વાસ-કાસ અને અતિસાર વાળાની શ્વાસ-કાસ ઓર અતિસારવાળેકી, છર્દિ-વીસર્પ-તૃષ્ણાનામ્ છર્દિ-વીસર્પ અને તૃષ્ણાની છર્દિ-

૫૯ શોષોન્માદેઽપ્યપસારે ક્ષતશોથોદરાર્શસામ્-શોષેઽર્શસામતી-સારે વીસર્પે ચ મદાત્યયે (ક)

૬૦. ગ્રહણી વિકારયો.-હિક્કાયા શ્વાસકાસે ચ ગ્રહણીપાણ્ડુ-રોગયો । છર્દિવીસર્પતૃષ્ણાના વિષમદ્યવિકારિણામ્ (ક.)

૬૧ ઝરુસ્તમ્ભિકમ્-ઝરુસ્તમ્ભિકમ્ (ગ.)

૬૨ અતઃ. કલ્પાન્ પ્રચક્ષ્મહે-અતઃ કલ્પાન્ પર શ્રુણુ (ધ)

વીસર્પ ઓર તૃષ્ણાકી, વિષ-મદ્ય-વિકારયોઃ વિષવિકાર અને મદ્યવિકારની વિષવિકાર ઓર મદ્યવિકારકી, દ્વિત્રણીયમ્ દ્વિત્રણીય (એ ત્રણની) દ્વિત્રણીય (દો ત્રણકી), ત્રિમર્મીયમ્ ત્રિમર્મીય (ત્રણ મર્મની) ત્રિમર્મીય (ત્રીન મર્મકી), ઝરુસ્તમ્ભિકમ્ એવ ચ ઝરુસ્તમ્ભની ઝરુ-સ્તમ્ભકી, વાતરોગે વાતરોગ વાતરોગ, વાતરક્તે વાતરક્ત વાતરક્ત, યોનિવ્યાપત્સુ ચ એવ અને યોનિવ્યાપત્ની ઓર યોનિવ્યાપત્ કી, યત્ જે જો, ત્રિંશત્ ત્રીસ તીસ, ચિકિત્સિતાનિ ચિકિત્સાએ ચિકિત્સાયે, ઇક્તાનિ કહેલી છે, અર્થાત્ જવરાદિની ચિકિત્સાના ત્રીસ અધ્યાયો કહેલા છે કહી ગઈ છે અર્થાત્ જવરાદિકી ચિકિત્સાકે ત્રીસ અધ્યાયો કહે છે, અતઃ એ પછી इसके आगे, कल्पान् કલ્પસ્થાન કલ્પસ્થાનકો, પ્રચક્ષ્મહે કહીએ છીએ કહતે છે ॥ ૫૯-૬૧ ॥

59-61. (3) The therapeutics of Fever. (4) The therapeutics of Hemothermia. (5) The therapeutics of Gulma. (6) The therapeutics of Anomalies of the urinary secretion. (7) The therapeutics of Dermatosis. (8) The therapeutics of Consumption. (9) The therapeutics of Insanity. (10) The therapeutics of Epilepsy. (11) The therapeutics of Pectoral lesions. (12) The therapeutics of Edema. (13) The therapeutics of Abdominal affections. (14) The therapeutics of Piles. (15) The therapeutics of Assimilation disorders. (16) The therapeutics of Anemia. (17) The therapeutics of Hiccup and dyspnea. (18) The therapeutics of Cough. (19) The therapeutics of Diarrhoea. (20) The therapeutics of Vomiting. (21) The therapeutics of acute Spreading Affections. (22) The therapeutics of Dipsosis. (23) The therapeutics of Toxicosis. (24) The

therapeutics of Alcoholism. (25) The therapeutics of two varieties of Wounds. (26) The therapeutics of diseases affecting the Three vital regions. (27) The therapeutics of Spastic paraplegia. (28) The therapeutics of Vata diseases. (29) The therapeutics of Rheumatic conditions and (30) The therapeutics of Gynecic disorders. Thus the tale of thirty chapters dealing with therapeutics is complete. We shall now enumerate the chapters dealing with pharmaceutics.

कल्पस्थानस्याध्यायसंग्रह —

फलजीमूतकेक्ष्वाकुकल्पो धामार्गवस्य च ॥६२॥
पञ्चमो वत्सकस्योक्तः षष्ठश्च कृतवेधने ।
श्यामान्निवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ॥ ६३ ॥
तिल्वकस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्खिनीषु च ।
दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥६४॥

फल- भट्टनक्ष्ण मदनफल, जीमूतक- जीमूतक, इक्ष्वाकु- कल्प अने इक्ष्वाकुना ३६५ और इक्ष्वाकुके कल्प, धामार्गवस्य धामार्गवने धामार्गवका कल्प, पञ्चमः पांचमो पाचवौ, वत्सकस्य वत्सकने वत्सकका, षष्ठः च अने छठे और छट्ठा, कृतवेधने कृतवेधनने ३६५ कृतवेधनका कल्प, उक्त. उल्लेखे छे कहा गया है, श्यामान्निवृतयोः श्यामा अने निवृतने श्यामा और निवृतका, कल्प. ३६५ कल्प, तथा एव तेभ्य एव, चतुरङ्गुले चतुरङ्गुल चतुरङ्गुल, तिल्वकस्य तिल्वक तिल्वक, सुधायाः च अने सुधाना ३६५ सुधाके कल्प, सप्तला-शङ्खिनीषु च सप्तला तथा शङ्खिनीने ३६५ सप्तला और शङ्खिनीका कल्प, द्वादश अने बारहमे और बारहवौ, दन्ती-द्रवन्त्यो च दन्ती तथा द्रवन्तीने दन्ती तथा द्रवन्तीका, कल्प. ३६५ कल्प, अयम् आ प्रमाणे आ ३६५स्थान इस प्रकार यह कल्पस्थान, समाप्यते समाप्त थाय छे समाप्त होता है ॥ ६२-६४ ॥

६४. सप्तलाशङ्खिनीषु च-शङ्खिनीसप्तलाख्ययो (ग)

62-64. The division called the section on Pharmaceutics consists of twelve different kinds of pharmaceutical preparations each treated in one lesson. They are the chapters entitled—
(1) The preparations of the emetic nut.
(2) The preparations of bitter luffa.
(3) The preparations of the bottle gourd. (4) The preparations of smooth luffa. (5) The preparations of kurchi.
(6) The preparations of bristly luffa.
(7) The preparations of black turpeth.
(8) The preparations of the purging cassia. (9) The preparations of lodh (tilwaka). (10) The preparations of the thorny milk-hedge. (11) The preparations of the soapnut and clenolenis and (12) The preparations of red physic nut and physic nut.

सिद्धिस्थानस्याध्यायसंग्रह. —

कल्पना पञ्चकर्माख्या वस्तिस्त्री तथैव च ।
स्नेहव्यापदिकी सिद्धिर्नेत्रव्यापदिकी तथा ॥ ६५ ॥
सिद्धिः शोधनयोश्चैव वस्तिरिद्धिस्तथैव च ।
प्रासृती मर्मसंख्याता सिद्धिर्वस्त्याश्रया च या ॥ ६६ ॥
फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
सिद्धयो द्वादशैवेतास्तन्त्रं चासु समाप्यते ॥ ६७ ॥

कल्पना ३६५ना कल्पना, पञ्चकर्माख्या पञ्चकर्माख्या, तथा एवं च तेभ्य एव, वस्तिस्त्री अस्ति-स्त्रीया वस्तिस्त्रीया, स्नेहव्यापदिकी स्नेहव्यापदिकी, तथा तथा तथा, नेत्रव्यापदिकी नेत्र-अस्ति-व्यापदिकी नेत्रवस्तिव्यापदिकी, सिद्धि. सिद्धि सिद्धि, शोधनयोः च एव सिद्धि. वमनविरेचन-व्यापत्सिद्धि वमनविरेचनव्यापत्सिद्धि. तथा एव च तेभ्य एव, वस्तिरिद्धिः अस्तिव्यापत्सिद्धि वस्तिव्यापत्सिद्धि,

६५. पञ्चकर्माख्या-पञ्चमूलाख्या (ग.)

„ वस्तिस्त्री-वस्तिस्त्री (ख ब)

६७ चासु-चासु (घ)

प्रासूती प्रासूतयोगिका, प्रासूतयोगिका, मर्मसंख्याता त्रिमर्मीया त्रिमर्मीया, या च अने ने और जो, वस्त्या-श्रया सिद्धिः अस्तिसिद्धि वस्तिसिद्धि, तथा तथा तथा, फलमात्रा सिद्धिः क्षमात्रासिद्धि फलमात्रासिद्धि, उत्तरसंज्ञिता सिद्धि च अने उत्तरअस्तिसिद्धि और उत्तरवस्तिसिद्धि, एताः आ ये, द्वादश एव आरभ्य सिद्धिओ छे बारह सिद्धिया है, आसु च अने आ आर सिद्धिओ पूरी थता और इन बारह सिद्धिकी समाप्ति होने पर, तन्त्रम् आ तन्त्र यह तन्त्र, समाप्यते समाप्त थाय छे समाप्त होता है ॥ ६५-६७ ॥

65-67. The division called the section on Success in treatment consists of twelve kinds of Siddhis each treated in one lesson. They are the chapters entitled—(1) Successful application of preparations. (2) Successful application of purificatory procedures. (3) Successful application of enema. (4) The complications caused by unctuous enema. (5) The complications caused by emesis and purgation. (6) The complications of enema. (7) The enemata of the measure of 8 tolas". (9) The diseases of the vital regions. (10) Enema. (11) Enema of the emetic nut and (12) The urethral and the vaginal douches.

स्वे स्वे स्थाने तथाऽध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते । तं ब्रूयात् सर्वतः सर्वं यथास्वं ह्यर्थसंग्रहात् ॥६८॥

स्वे स्वे स्थाने पीतपीताना स्थानमा अपने अपने स्थानमें, तथा अने और, अध्याये च पीतपीताना अध्यायमा अपने अपने अध्यायमें, (स्थानार्थ स्थानने विषय स्थानका विषय), अध्यायार्थ च अने अध्यायने विषय और अध्यायका विषय, प्रवक्ष्यते उहेवाभा आनसे कहा जायेगा, तम् सर्वम् ते सर्वने इन सबको,

६८. प्रवक्ष्यते-निगद्यते (ग)

,, यथास्वं शर्भसंग्रहात्-यथार्थाद्वयसंग्रहात् (च. ध)

अर्थसंग्रहात् विषयोना स क्षेत्र करीने विषयोंका संक्षेप करके, यथास्वम् स्थानानुसार अने अध्यायानुसार स्थानानुसार और अध्यायानुसार, सर्वतः स पूर्य रीति, संपूर्ण रूपसे, ब्रूयात् हि उहेवा भेधये कहना चाहिए ॥ ६८ ॥

68. In the respective sections, as also in the respective chapters, the topics of each chapter will be described. All topics, in their entirety will be spoken of, in their respective places, together with a summary (at the end of each chapter).

तन्त्रादीना निरुक्ति —

पृच्छा तन्त्राद्यथान्नायं विधिना प्रश्न उच्यते । प्रश्नार्थो युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिश्चयः ॥६९॥ निरुक्तं तन्त्रणात्तन्त्रं, स्थानमर्थप्रतिष्ठया । अधिकृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ७० ॥ इति सर्वं यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम् । कात्स्न्येन चोक्तस्तन्त्रस्य संग्रहः सुविनिश्चितः ॥७१॥

तन्त्रात् शास्त्रमांथी तन्त्रमेंसे, यथान्नायम् कृम प्रभाषे कमानुसार, विधिना विधिपूर्वक विधिपूर्वक, पृच्छा पूछवु पूछनेको, प्रश्नः प्रश्न प्रश्न, उच्यते उहेवाय छे कहते हैं, तस्य अने तेना इस प्रश्नका, तन्त्रेण एव शास्त्रद्वारा तन्त्रसे ही, युक्तिमान् युक्तिओवागे। युक्तिपूर्वक, अर्थनिश्चयः अर्थने निश्चय अर्थका निश्चय, प्रश्नार्थ. ओ प्रश्नार्थ छे यह प्रश्नार्थ है, तन्त्रणात् आयुर्वेदनु पालन करवाथी आयुर्वेदका पालन करनेसे, तन्त्रम् तन्त्रनी तन्त्रकी, निरुक्तम् निरुक्ति थाय छे निरुक्ति होती है, अर्थप्रतिष्ठया विषयोनी स्थिति थवाथी विषयोंकी प्रतिष्ठासे, स्थानम् स्थान उहे छे स्थान कहा है, अर्थम् अर्थने अर्थको, अधिकृत्य उद्देशीने ले कर, अध्याय-नामसंज्ञा अध्यायोना नाम अध्यायोंके नाम, प्रतिष्ठिता राखवाभा आल्या छे रखे गये हैं, इति आ प्रभाषे

६९ युक्तिमांस्तस्य-युक्तिमास्तत्र (व.)

,, निश्चय - निर्णय (च.)

७० अधिकृत्यार्थमध्याय-अधिकृत्येयमध्याये (ग)

,, निरुक्त-निबद्ध (द प.)

,, प्रतिष्ठिता-प्रकीर्तिता (च)

इम प्रकार, यथाप्रश्नम् प्रश्न अनुसार प्रश्नानुसार, सर्वम् सधणी संपूर्ण, अष्टकम् आऽ वस्तुओंने आठ पदार्थ, सप्रकाशितम् प्रकाशित करी छे प्रकाशित कर दिये हैं, तन्त्रस्य अने आ तन्त्रने। और इस तन्त्रका, संग्रह च स अष्ट पक्ष संग्रह मी, कात्स्न्येन स पूरुषेण संपूर्ण रूपमें, सुविनिश्चितः सारी रीति निश्चय करीने भली प्रकार निश्चय करके, उक्तः छेवाभां आये छे कहा गया है ॥६९-७१॥

69-71. A query which is taken verbatim from the treatise and is put in the conventional manner is called a formal question. To propound such a question by adducing reason and citation from the text is called the exposition of the question. A system (tantra) is so called because it systematises, a section (sthana) because therein a particular thesis is established, chapter because it deals predominantly with a given subject. Thus is the nomenclature derived. The octad (of system, subject matter of the system, thesis, subject matter of thesis, discourse, subject matter of the discourse, question and the exposition of the question) has been set out in entirety, agreeably to the question put. Likewise a complete and well-reasoned summary of this science has been given out here.

परावरवैद्यपरीक्षा—

सन्ति पाह्यविकोत्पाताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
वर्तकानामिकोत्पाताः सहसैवाविभाविताः ॥७२॥

पाह्यविक-उत्पाता ओष्ठदेशीय ज्ञानवाणियोंना वाणीना आऽ अर वगेरे उत्पाते। एरुदेशीय ज्ञानवालोंमें वाणीके आउपर आदि उत्पात, सन्ति होय छे होते हैं,

७२. पाह्यविकोत्पाता - पाह्यविकोपेता (ध)

ये नेओ जो, अविभाविता अष्टधार्मी होईने असंभावित हो कर, वर्तकानाम् वर्तक पक्षीओंना वटेर पक्षीके, उत्पाता। इव ओऽवाणी पेठे उडनेकी तरह, सहसा एव अक्षरभातए सहसा ही, सक्षोभम् क्षोभने क्षोभको, जनयन्ति उत्पात करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ ७२ ॥

72 The verbal fights of Sciolists create commotion like the sudden and alarmist flights of quails.

तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे सर्वत्राष्टकमादिशेत् ।
परावरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां बलम् ॥७३॥

तस्मात् ते भाटे इस लिए, परावर-परीक्षार्थम् उत्तम- अधमन्नी परीक्षा करवा भाटे अष्ट- अष्टेष्टकी परीक्षाके लिए, सर्वत्र सर्व स्थाने सब स्थानों पर, पूर्व-संजल्पे वादनी शस्त्रातमां वादके प्रारम्भमें, तान् ते अष्टपक्षोंने उन अल्पज्ञोंको, अष्टकम् उपर ज्ञावेला आऽ प्रणे ऊपर कहे आठ प्रश्नोंको, आदिशेत् पूछवा ओष्ठे पूछना चाहिए, तत्र तेना ज्ञानमां इनके ज्ञानमें, शास्त्रविदाम् शास्त्र ज्ञानवाणियोंना ज्ञान ज्ञानवालोंका ही, बलम् बल होय छे बल होता है ॥ ७३ ॥

73. Accordingly, before settling down to a discussion with them, they should be confronted with the eight-pointed questionnaire in order to gauge the extent of their learning, for therein is the forte of the learned.

शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
अमन्त्यल्पवलास्तन्त्रे ज्याशब्देनेव वर्तकाः ॥७४॥

वर्तकाः वर्तक पक्षीओं वटेर पक्षी, ज्याशब्देन इव नेम धनुषनी डोरीना टकारथी अक्षर आठ जय छे तेम जैसे धनुषकी डोरीकी टकारसे चक्रा जाते हैं वैसे, तन्त्रे शास्त्रमां शास्त्रमें, अल्पवलाः अल्प बलवाले, ज्याशब्देन सधना शास्त्रना संपूर्ण शास्त्रके, एकदेशिका ओष्ठदेशना ज्ञानवाणा पुरुषो केवल एक-

७३. तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे—तस्मात् पूर्वक जरुपे (ध.)

७४. ज्याशब्देनेव—अमन्त्येनेव (द.)

દેશકે જ્ઞાનવાલે પુરુષો, તન્ત્રસ્ય શાસ્ત્રના શાસ્ત્રકે, શબ્દ-માત્રેણ કેવલ શબ્દમાત્રથી શબ્દમાત્રસે હી, અમન્તિ ભ્રમમાં પડી બધ છે અમને પડ જાતે હૈ ॥ ૭૪ ॥

74. The men of little learning—the weaklings—are put into a flutter by the very sounds of the medical scriptures, like a bevy of quails at the mere sound of the bow-string.

પશુઃ પશૂનાં દૌર્વલ્યાત્ કશ્ચિન્મધ્યે વૃકાયતે ।
સ સત્યં વૃકમાસાદ્ય પ્રકૃતિં ભજતે પશુઃ ॥૭૫॥

પશૂનામ્ પશુઓના પશુઓંકી, દૌર્વલ્યાત્ દૌર્બલ્યને ક્ષીધે દુર્બલતાકે કારણ, કશ્ચિત્ પશુ. કોઈ એક પશુ કોઈ પશુ, મધ્યે તે પશુઓની વચ્ચે એક પશુઓંકે બીચમં, વૃકાયતે વરુ જેવું બની બધ છે મેલિયેની માતિ ધૂમતા રહતા હૈ, સ. પશુ પણ તે પશુ પરન્તુ વહ પશુ, સત્યમ્ સાચા સચ્ચે, વૃકમ્ વરુને મેલિયેકો, આસાદ્ય પામીને પા કર, પ્રકૃતિમ્ પોતાના સ્વભાવને અપને સ્વભાવકો, ભજતે પામી બધ છે પ્રાપ્ત હો જાતા હૈ ॥ ૭૫ ॥

75. Sometimes an animal (which is not a wolf) taking advantage of the weakness of others of its kind, plays the wolf; meeting, however, with a real wolf, the creature reverts to its true nature.

તદ્વદ્વજ્ઞોઽજ્ઞમધ્યસ્થઃ કશ્ચિન્મૌર્ચ્યસાધનઃ ।
સ્થાપયત્યાત્માત્માનમાત્મં ત્વાસાદ્ય ભિચતે ॥૭૬॥

તદ્વત્ તેવી રીતે इसी प्रकार, અજ્ઞમધ્યસ્થઃ અજ્ઞાનીઓની વચ્ચે રહેલો મૂર્ખોંકે બીચમં રહા હુઆ, કશ્ચિત્ કોઈ કોઈ, મૌર્ચ્યસાધન. વાચાલતાશ્ચ સાધનવાળો. અપની વાચાલતાકે કારણ, અજ્ઞઃ અજ્ઞાની મૂર્ખ, આત્મા-નમ્ પોતાને અપનેકો, આત્મ આત્મ તરીકે આત્મ પુરુષકી તરહ, સ્થાપયતિ સ્થાપિત કરે છે સ્થાપિત કરતા હૈ, આત્મમ્ તુ પણ આત્મને પરન્તુ સચ્ચે આત્મકો, આસાદ્ય પામીને પાકર, ભિચતે ખસી બધ છે ચિસક જાતા ॥ ૭૬ ॥

76. In the same manner an ignorant person given to blatant displays, establishes himself as an exponent in the midst of others who are equally ignorant; meeting, however, with a true exponent, he is non-plussed.

વશ્તુર્ગૂઢં દ્વોર્ણાભિરવુદ્ધિરવહુશ્રુતઃ ।

કિં વૈ વક્ષ્યતિ સંજલ્પે કુણ્ડમેદી જડો યથા ॥૭૭॥

ઝર્ણાભિઃ ઊનમાં ચારોં ઔર ઝનમં, ગૂઢ ધૂપાયેલા ટપે હુએ, વશ્તુ દ્વ વક્ષ નોળીઆની પેઠે વૂઢે નેત્રલેકે સમાન, અવુદ્ધિ બુદ્ધિ વગરનો વુદ્ધિરહિત, અવહુશ્રુત અને શાસ્ત્રોના બહુ જ્ઞાન વિનાનો પુરુષ અધિક લિખા પઢા ન હો એસા પુરુષ, સંજલ્પે જ્ઞાની સાથે વાદવિવાદમાં જ્ઞાનીકે સાથ વિવાદ હોને પર, કુણ્ડમેદી હલકા કુલમાં જ-મેલા નીચ કુલમં પેદા હુએ, જડ. યથા જડની પેઠે જડ પુરુષ કી તરહ, કિમ્ વૈ શુ કયા, વક્ષ્યતિ કહી શકે કહ સકતા હૈ ? ॥ ૭૭ ॥

77. The ignoramus possessed of little learning (but full of pretensions) is like a pole-cat hidden in its own bristles; what can such a one, comparable to a low-born idiot, say in debate?

સદ્વૃત્તૈર્ન વિગૃહ્ણીયાદ્ધિષગલ્પશ્રુતૈરપિ ।

હન્યાત્ પ્રશ્નાષ્ટકેનાદાવિતરાંસ્ત્વાત્માનિનઃ ॥૭૮॥

ભિષક્ વૈદ્યે વૈદ્યકો ચાહિએ કિ, અલ્પશ્રુતૈ અપિ શાસ્ત્રના અલ્પ જ્ઞાનવાળા પણ શાસ્ત્રકે થોડે જ્ઞાનવાલે મી, સદ્વૃત્તૈ. સદાચારી મનુષ્યો સાથે સદાચારી લોગોંસે, ન વિગૃહ્ણીયાત્ વિગ્રહ ન કરવો નોઈ એ વિવાદ ન કરે, આત્માનિન. ઇતરાન્ પોતાને આત્મ માનનાર બીજાઓને અપનેકો આત્મ માનનેવાલે દૂસરોંકો, તુ તેા તો, આદૌ શરૂઆતમાં જ પ્રારમ્ભમં હી, પ્રશ્નાષ્ટકેન આઠ પ્રશ્નોથી આઠ પ્રશ્નોસે, હન્યાત્ હાલની દેવા હઠા દેવે ॥૭૮॥

૭૭ વશ્તુર્ગૂઢ-વશ્તુર્મૂઢ (વ)

૭૮ ત્વાત્માનિન.-યે પ્રમાદિન (દ વ)

78. The physician should not engage in dispute with godly men, though they be of little learning, with a view to discomfit them; but one should not scruple to demolish by means of the eight-membered questionnaire, the others, who pose as experts.

दम्भिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूताबद्धभाषिणः ।
प्रायः, प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥७९॥

अज्ञाः हि ऊपरलुके अज्ञानीओ। क्योंकि अज्ञानी पुरुष, प्रायः धलुं ऊरीने प्रायः करके, दम्भिनः ६७। दम्भी, मुखराः वायाल वाचाल, प्रभूत-अबद्धभाषिणः तथा पुष्कल तेमण स अंध वगरनु ओलनारा होय छे एवं बहुत तथा अबद्ध बोलनेवाले होते हैं, सन्तः परंतु सत्पुरुषो किन्तु सत्पुरुष, प्रायेण धलुं ऊरीने प्राय करके, सुमुखाः मधुरभाषी मधुरभाषी, युक्त-अल्पभाषिण. तथा युक्तियुक्त अने अल्प ओलनारा होय छे एवं युक्ति-युक्त और थोड़ा बोलनेवाले होते हैं ॥ ७९ ॥

79. The pretentious and obstreperous wiseacres are generally given to much and loose talk. The godly are generally fair-spoken and are circumspect and of few words.

तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रितः ।
स्वल्पाधाराज्ञमुखरान्मर्षयेन्न विवादिनः ॥ ८० ॥

अहङ्कारम् अनाश्रित अह ऊपररहित मनुष्ये अहं-कारका आश्रय नहीं लेनेवाला मनुष्य, तत्त्वज्ञान-प्रकाशार्थम् तत्त्वज्ञानने प्रकाशमां लाववा भाटे अपने तत्त्वज्ञान को प्रकाशमें लानेके लिए, स्वल्पाधार-अल्पश्रुत थोड़े ज्ञानवाले, अज्ञ-मुखरान् अज्ञानी अने वायाल अज्ञानी एवं वाचाल, विवादिन. विवादीओने विवाद करनेवालोंको, न मर्षयेत् सांभी देवा न ओछेओ सहन न करे ॥ ८० ॥

80. One should not suffer disputes who are of little learning, foolish

and blatant, not because of considerations of oneself, but with a view to keeping the light of knowledge unobscured.

परो भूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञान(ने)परा दया ।
येषां तेषामसद्वादनिग्रहे निरता मतिः ॥ ८१ ॥

येषाम् ओओने जिनका, भूतेषु आशीओ उपर प्राणियोंपर, पर. परम श्रेष्ठ, अनुक्रोश अनुग्रह छे अनुग्रह है, तत्त्वज्ञान- (ने) अने तत्त्वज्ञान आपनार्मा तत्त्वज्ञान देनेमें, परा दया उत्तम दया छे श्रेष्ठ दया है, तेषाम् तेओनी उनकी, मतिः बुद्धि बुद्धि, असद्वादनिग्रहे भित्थावाड रोकनार्मा असद्वादको रोकनेमें, निरता तत्पर होय छे तत्पर होती है ॥ ८१ ॥

81. Those whose compassion to all creatures is great and who are devoted to truth are ever zealous in putting down false doctrines.

असत्पक्षाक्षणित्वातिदम्भपारुष्यसाधनाः ।
भवन्त्यनाप्ताः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकल्पाः ॥ ८२ ॥

स्वे तन्त्रे पौताना तन्त्रमां अपने शास्त्रमें, अनाप्ताः आसपक्षाथी रहित पुरुषो- आप्ततासे रहित पुरुष, असत्पक्ष- शास्त्रविरुद्ध पक्ष असत्पक्ष, अक्षणित्व- सभय नहीं ओवुं ऊहेवु समय नहीं है ऐसा कहना, अति- भाथा वजरेना दुभावानु पढानु शिर आदिमें दर्दका बहाना, दम्भ- ६७ दम्भ, पारुष्यसाधनाः अने ऊठोर वचन ओ साधनेवाला और कठोर वचन इन साधनोंसे युक्त, प्रायः अने धलुं ऊरीने और बहुत करके, परविकल्पा. पारङाना दोष ऊढनारा दूसरोंकी निन्दाकरने वाले, भवन्ति होय छे होते हैं ॥ ८२ ॥

82. Those who are adherents of false dogmas, in debate take recourse to such shifts as the inadequacy of time at their disposal, sudden

८२. परविकल्पाः—परविकल्पना. (द.)

,, ,, —परविकल्पना. (ग. च.)

indisposition, parading (of books and medical paraphernalia) and (in the last resort) to abusive speech; failing to gain credibility for their statements they tend generally to run down the opponent.

तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।
प्रशमन्नानविज्ञानपूर्णाः सेव्या भिषक्तमाः ॥८३॥

कालपाशसदृशान् कालपाश जेवा मृत्युपाशके समान, शास्त्रदूषकान् अने शास्त्रने दूषित करनेवाले जेवा और शास्त्रनिन्दक ऐसे, तान् तेओने। उनको, वर्जयेत् त्याग करवे। जेओने छोड़ देना चाहिए, प्रशम-ज्ञान-विज्ञान-पूर्णाः अने शान्ति, ज्ञान तथा विज्ञान-नथी पूर्ण और शान्ति, ज्ञान एवं विज्ञानसे पूर्ण, भिषक्-तमा। श्रेष्ठ वैद्योने उत्तम वैद्योंका, सेव्या सेवना जेओने सेवन करना चाहिए ॥ ८३ ॥

83. One should shun such revilers of the (true) scriptures as if they were the very snare of Time, the destroyer. On the other hand one should sedulously resort to the best of physicians who are full of tranquility, understanding and scientific lore.

शास्त्रस्य ज्ञानाज्ञाने गुणदोषौ —

समग्रं दुःखमायत्तमविज्ञाने द्वयाश्रयम् ।
सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥८४॥

द्वयाश्रयम् शरीर अने मन भन्नेने आश्रये रहें। मन और शरीरमें आश्रित, समग्रम् समग्र सब, दुःखम् दुःख दुःख, अविज्ञाने अविज्ञानने अविज्ञानके, आयत्तम् आधीन छे अधीन है, समग्रम् च अने समग्र और संपूर्ण, सुखम् सुख सुख, विमले निर्मल विशुद्ध, विज्ञाने विज्ञानमें, प्रतिष्ठितम् रहें छे आश्रित है ॥ ८४ ॥

84. The whole of suffering which cleaves to mind and body has igno-

rance for its basis and (conversely) all happiness is founded in clear scientific knowledge.

इदमेवमुदारार्थमज्ञानां न प्रकाशकम् ।
शास्त्रं दृष्टिप्रणष्टानां यथैवादित्यमण्डलम् ॥८५॥

दृष्टिप्रणष्टानाम् जेओनी दृष्टि नष्ट थई छे तेओने जिनकी दृष्टि नष्ट हो गई है उनके लिए, यथा एव जे प्रभाण्डे जिस प्रकार, आदित्यमण्डलम् सूर्यनु भंडल प्रकाशक थतुं नथी सूर्यका मण्डल प्रकाशक नहीं होता, एवम् जे प्रभाण्डे इस प्रकार, उदारार्थम् उदार अर्थ-वाणुं उदार अर्थयुक्त, इदम् आ यह, शास्त्रम् शास्त्र शास्त्र, अज्ञानाम् अज्ञानीओने अज्ञानियोंके लिए, न प्रकाशकम् प्रकाशक थतुं नथी प्रकाशक नहीं होता ॥ ८५ ॥

85. However, this very knowledge of mighty import is no illumination to those who are devoid of understanding, as is the orb of the sun to those who have lost their eye-sight.

तत्र श्लोकाः—

अध्यायार्थसंग्रह —

अर्थे दशमहामूलाः संज्ञा चासां यथा कृता ।
अयनान्ताः षडश्याश्च रूपं वेदविदां च यत् ॥८६॥

तत्र श्लोका ते विषयमां उपसहारना श्लोका छे छे उस विषयमें उपसहारके श्लोक हैं कि, अर्थे हृदयमां हृदयमें, दश-महामूलाः दश महामूल धमनीओ दश महामूल धमनिया, यथा च अने जे प्रभाण्डे और जिस प्रकार, आसाम् आ धमनीओनी इन धमनियोंकी, संज्ञा संज्ञा संज्ञा, कृता करनेवाला आवी छे की गई है, अयनान्ताः च अने अयन सुधीनी और अयन तक, षट् अष्ट्या छे मुख्य वस्तुओ छे प्रधान वस्तुयें, वेद-विदाम् च अने आयुर्वेद ज्ञानुवासीओनु और आयु-वेदके ज्ञाताओंका, यत् रूपम् जे लक्षण जो लक्षण ॥ ८६ ॥

८५ अज्ञाना न प्रकाशकम्—अज्ञातार्थप्रकाशकम् (ध.ज.)

„ दृष्टिप्रणष्टाना—प्रनष्टदृष्टीना (च.)

८६. चासाम्—चैषाम् (ग.द.)

Here are the recapitulatory verses—

86. The ten great-rooted vessels in the heart; wherefore they are so designated; the six fore-most of their kind; ending with the path of salvation; the description of those who are learned in the science of medicine;

सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नाः सनिर्णयाः ।

यथा वाच्यं यदर्थं च षड्विधाश्चैकदेशिकाः ॥८७॥

सनिर्णयाः निर्णय साधनेना निर्णयके साथ, सप्तकः च सात सात, अष्टकः च एव तथा आठ एवं आठ, परिप्रश्नाः प्रश्नो प्रश्न, यथा ते प्रमाणे जिस प्रकार, यदर्थम् च अने ते भाटे और जिस लिए, वाच्यम् भोक्तवु भोक्ते कहने चाहिये, षड्विधा च अने छ प्रकारके, ऐकदेशिकाः ऐकदेशीय ज्ञानवाला पुरुषो एक देशीयज्ञानवाले पुरुषो ॥ ८७ ॥

87. the seven-membered and the eight-membered catechisms together with their answers; how they are to be made use of and for what purpose; and the six kinds of pretenders.

अथैदशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।

संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः ॥ ८८ ॥

एतत् सर्वम् आ सर्व यह सब, अथैदशमहामूले आ अथैदशमहामूलीय नामना अध्यायमां इस अथैदशमहामूलीय नामके अध्यायमें, संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव प्रकाशितम् प्रकाशित कथुं छे प्रकाशित कर दिया है, अयम् च अध्यायः अने आ अध्याय और यह अध्याय, अस्य तन्त्रस्य एव आ सप्तक शास्त्रेना ७ इस सम्पूर्ण तन्त्रका ही, केवलः संग्रहः स पूरुं स अष्ट छे सम्पूर्ण संग्रह है ॥ ८८ ॥

८७. परिप्रश्ना.-परिप्रश्न (छ)

„ सनिर्णया-सनिर्णय (छ.)

„ यदर्थं च षड्विधा.-यथार्थं च यद्विधाः (ग)

„ षड्विधाश्चैकदेशिका.-यद्विधाश्चैकदेशिका. (ब घ.)

88. All this has been set forth in this chapter entitled "The Ten Great-rooted vessels." This chapter is in the nature of a brief compendium of the whole of this treatise.

यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।

संग्रहार्थं तथाऽर्थानामृषिणा संग्रहः कृतः ॥ ८९ ॥

यथा ते प्रमाणे जिस प्रकार, सुमनसाम् पुष्पेना पुष्पोंके, संग्रहार्थम् स अष्ट भाटे संग्रहके लिए, सूत्रम् सूत्रने। सूत्रका, विधीयते उपयोग करवाभां आवे छे उपयोग किया जाता है, तथा ते प्रमाणे उसी प्रकार, अर्थानाम् विषयेना विषयोंके, संग्रहार्थम् स अष्ट भाटे संग्रहके लिए, ऋषिणा ऋषिणे ऋषिने, संग्रह आ स अष्ट यह संग्रह, कृतः कथुं छे किया है ॥ ८९ ॥

89 Just as a thread is used to string flowers together, so this abstract has been compiled by the sage for stringing together the various topics.

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

इयताऽवधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ ९० ॥

अग्निवेशकृते अग्निवेशे रच्येला अग्निवेशसे रचे हुए, चरकप्रतिसंस्कृते अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला और चरकसे प्रतिसंस्कृत, तन्त्रे आ शास्त्रमां इस तन्त्रमें, इयता अवधिना आटला अध्यायोथी इतने अध्यायोसे, सर्वम् स पूरुं समग्र, सूत्रस्थानम् सूत्रस्थान सूत्रस्थान, समाप्यते समाप्त करवाभां आवे छे समाप्त किया जाता है ॥ ९० ॥

90. In the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, at this point ends the whole of the Section on General Principles.

९० इयता ...समाप्यते-सूत्रस्थानमिदं चित्र यथादञ्च समाप्यते (ग.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-
स्थानेऽर्थेदशमहामूलीयो नाम त्रिंशो-
ऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति आ. प्रमाणे. इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेदा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेदा आ. शास्त्रभा. और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, अर्थेदशमहामूलीयः 'अर्थेदशमहा-

मूलीय' 'अर्थेदशमहामूलीय', नाम नाभने। नामका, त्रिंशः
त्रीसभे। तीसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भये।
अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३० ॥

30. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the thirtieth chapter entitled "The Ten Great-rooted Arteries" is completed.

सूत्रस्थानं समाप्तम् ।

श्रीः
चरकसंहिता
निदानस्थानम्।

श्री
चरकसंहिता
निदानस्थान

श्री
चरकसंहिता
निदानस्थान

The
Carakasamhita
NIDANASTHANA
(The Section on
Pathology*)

प्रथमोऽध्यायः।

पहेले। अध्याय अध्याय प्रथम Chapter I

ज्वरनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अहोशी अब आगे, ज्वरनिदानम्
'ज्वरनिदान' नामना अध्यायतु 'ज्वरनिदान' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेंगे ॥२॥

1. We shall now expound "The
Pathology of Fever".

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

निदानपदपर्यायाः, निदानत्रैविध्यं च—

इह खलु हेतुनिमित्तमायतनं कर्ता कारणं
प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम्। तत्
त्रिविधम्—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः,
परिणामश्चेति ॥ ३ ॥

इह खलु अहो यहा, हेतुः हेतु हेतु, निमित्तम्
निमित्त निमित्त, आयतनम् आयतन आयतन, कर्ता
कर्ता कर्ता, कारणम् कारण कारण, प्रत्यय. प्रत्यय
प्रत्यय, समुत्थानम् समुत्थान समुत्थान, निदानम् अने
निदान निदान, इति ये ये, अनर्थान्तरम् अर्थान्तरम्
शब्दो छे एकार्थवाचक शब्द हैं, तत् त्रिविधम् ते निदान
त्रय प्रकारतु छे यह निदान तीन प्रकारका हैं, असात्म्य-

* The word pathology here signifies the Science
treating of diseases, their nature, causes, progress,
manifestations and results. It is broadly divided
into Nosology, Etiology, Morbid anatomy, Symp-
tomatology and therapeutics. (Webster's Inter-
national Dictionary).

इन्द्रियार्थसंयोगः असात्त्येन्द्रियार्थसंयोगः असात्त्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः प्रज्ञापराधः प्रज्ञापराधः, परिणामः च इति तथा, परिणाम और परिणाम ॥ ३ ॥

3. In this science the terms Hetu (cause), Nimitta (instrumental cause), Ayatana (source), Karta (agent), Karana (cause), Pratyaya (factor), Samutthana (origin) and Nidana (primary cause), are used as synonyms. That (Nidana or the cause) is of three kinds viz. (1) unwholesome inter-action between the senses and sense-objects, (2) volitional transgression and (3) time-effect.

વ્યાધેર્મેદા —

अतस्त्रिविधा व्याधयः प्रादुर्भवन्ति-आग्नेयाः, सौम्याः, वायव्याश्च, द्विविधाश्चापरे-राजसाः, तामसाश्च ॥ ४ ॥

અત એથી ઇસસે, ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારના ત્રણ પ્રકારની, વ્યાધય રોગો વ્યાધિયા, પ્રાદુર્ભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન થોતી હૈં, આગ્નેયાઃ આગ્નેય આગ્નેય, સૌમ્યાઃ સૌમ્ય સૌમ્ય, વાયવ્યા ચ અને વાયવ્ય ઓર વાયવ્ય, અપરે ચ અને ખીબા ઓર દૂસરી, દ્વિવિધા. એ પ્રકારના રોગો થાય છે દો પ્રકારની વ્યાધિયા હૈં, રાજસા રાજસ રાજસ, તામસા ચ અને તામસ ઓર તામસ ॥ ૪ ॥

4. From these (three causes) three kinds of somatic diseases arise. of the pitta type, the kapha type and of the vata type. There are the (Psychic) diseases which are of two of kinds—those caused by Rajas (passion) and those by Tamas (ignorance).

૪. અતસ્ત્રિવિધા વ્યાધયઃ — અતસ્ત્રિવિધવિકલ્પા વ્યાધય (ઠ.)

” ” — ત્રિવિધવિકલ્પા. (ક. છ. થ.)

व्याधेः पर्यायाः—

तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो विकारो रोग इत्यनर्थान्तरम् ॥ ५ ॥

તત્ર ત્યાં યદા, વ્યાધિ. વ્યાધિ વ્યાધિ, આમયઃ આમય આમય, ગદ ગદ ગદ, આતઙ્કઃ આતઙ્ક આતઙ્ક, યક્ષ્મા યક્ષ્મા યક્ષ્મા, જ્વર જ્વર જ્વર, વિકાર. વિકાર વિકાર, રોગ અને રોગ ઓર રોગ, ઇતિ એ યે, અનર્થાન્તરમ્ એકાર્થવાચક છે એકાર્થવાચક હૈં ॥ ૫ ॥

5. Now the words Vyadhi (affliction), Amaya (Sickness), Gada (illness), Atanka (Malady), Yakshma (Syndrome), Jwara (Fever), Vikara (morbidty) and Roga (ailment) are all synonymous.

રોગાણા જ્ઞાનોપાયાઃ—

तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसंप्राप्तिः ६

નિદાન- નિદાન નિદાન, પૂર્વરૂપ- પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, લિંગ- લિંગ લિંગ, ઉપશય- ઉપશય ઉપશય, સંપ્રાપ્તિ અને સંપ્રાપ્તિથી ઓર સંપ્રાપ્તિસે, તસ્ય તેનું ઉપકા, ઉપલબ્ધિ જ્ઞાન થાય છે જ્ઞાન હોતા હૈં ॥ ૬ ॥

6. The knowledge of disease is obtained by the study of (1) 'etiology, (2) premonitory symptoms, (3) signs and symptoms, (4) homologatory signs and (5) pathogenesis.

નિદાનસ્ય લક્ષણમ્—

तत्र निदानं कारणमित्युक्तमग्रे ॥ ७ ॥

તત્ર તેમાં ઇનમૈં, નિદાનમ્ નિદાન એ નિદાન યદ, કારણમ્ કારણ છે કારણ હૈં, ઇતિ એમ એસા, અગ્રે અગાઉ પહિલે, ઉક્તમ્ કહી દીધું છે કહ દિયા હૈં ॥ ૭ ॥

7. Among these, etiology has already been defined as the causative factor (of disease).

पूर्वरूपस्य लक्षणम्—

पूर्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेः ॥ ८ ॥

વ્યાધેઃ રોગની રોગકી, પ્રાગુત્પત્તિ-ઉત્પત્તિ પહેલાંનું ઉત્પત્તિસે પૂર્વકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, પૂર્વરૂપમ્ એ પૂર્વરૂપ છે. યહ પૂર્વરૂપ હૈ ॥ ૮ ॥

8 The premonitory symptoms are those that precede the actual manifestation of disease.

રૂપસ્ય લક્ષણં પર્યાયાશ્ચ—

પ્રાદુર્ભૂતલક્ષણં પુનર્લિન્ગમ્ । તત્ર લિન્ગમાકૃતિર્લક્ષણં ચિહ્નં સંસ્થાનં વ્યજ્ઞનં રૂપમિત્યનર્થાન્તરમ્ ॥ ૯ ॥

પ્રાદુર્ભૂત-ઉત્પન્ન થએલા રોગનું ઉત્પન્ન હુઈ વ્યાધિકા, લક્ષણમ્ એ લક્ષણ જો લક્ષણ હૈ, પુનર્લિન્ગમ્ તે લિંગ કહેવાય છે. વહ લિન્ગ હૈ, તત્ર ત્યાં યહા, લિન્ગમ્ લિંગ લિન્ગ, આકૃતિઃ આકૃતિ આકૃતિ, ચિહ્નમ્ ચિહ્ન ચિહ્ન, સંસ્થાનમ્ સંસ્થાન સંસ્થાન, વ્યજ્ઞનમ્ વ્યજ્ઞન વ્યજ્ઞન, રૂપમ્ અને રૂપ, ઇતિ એ યે, અનર્થાન્તરમ્ એકાર્થવાચક છે ॥ ૯ ॥

9. The symptoms are characteristic manifestations which develop during the course of the disease. Here Linga (signs), Akriti (form), Lakshana (characteristics), Chihna (indication), Samsthana (shape), Vyanjana (manifestation), and Rupa (signs and symptoms) are synonymous.

ઉપશયસ્ય લક્ષણમ્—

ઉપશયઃ પુનર્હેતુવ્યાધિવિપરીતાનાં વિપરીતાર્થકારિણાં ચૌષધાહારવિહારાણામુપયોગઃ સુખાનુવન્ધઃ ॥ ૧૦ ॥

હેતુ-વ્યાધિ-વિપરીતાનામ્ હેતુવિપરીત, વ્યાધિ-વિપરીત તથા હેતુવ્યાધિવિપરીત હેતુવિપરીત, વ્યાધિવિપરીત ઓર હેતુવ્યાધિવિપરીત, વિપરીતાર્થકારિણામ્ ચ અને હેતુવિપરીતાર્થકારી, વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી તથા હેતુવ્યાધિવિપરીતાર્થકારી ઓર હેતુવિપરીતાર્થકારી, વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી એવં હેતુવ્યાધિવિપરીતાર્થકારી,

ઔષધ- ઔષધ ઔષધ, આહાર- આહાર આહાર, વિહારાણામ્ અને વિહારનેા ઓર વિહારોંકે, સુખાનુવન્ધઃ સુખરૂપ પરિણામવાળો સુખ પહુચાનેવાલે, ઉપયોગઃ ઉપયોગ ઉપયોગ, પુનઃ તેા તો, ઉપશયઃ ઉપશય કહેવાય છે ઉપશય કહેતે હૈ ॥ ૧૦ ॥

10. The homologatory signs are those which indicate what kinds of medicine, food and behaviour are antagonistic directly or in effect to disease and its causative factor, and what are agreeable to the patient's system.

સંપ્રાપ્તિર્લક્ષણં મેદાશ્ચ—

સંપ્રાપ્તિર્જાતિરાગતિરિત્યનર્થાન્તરં વ્યાધેઃ ॥ ૧૧ ॥

વ્યાધે રોગની રોગકી, સંપ્રાપ્તિ સંપ્રાપ્તિ સંપ્રાપ્તિ, જાતિઃ જાતિ જાતિ, આગતિ અને આગતિ ઓર આગતિ, ઇતિ એ યે, અનર્થાન્તરમ્ એકાર્થવાચક છે ॥ ૧૧ ॥

11. Pathogenesis is known as the origination or the progress of diseases.

તેષા પૃથગલક્ષણાનિ—

સા સંખ્યાપ્રાધાન્યવિધિવિકલ્પબલકાલવિગ્નેર્ભિચતે ॥ (૧) ॥

સા તે સંખ્યાપ્રાપ્તિ યહ સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા- સંખ્યા સંખ્યા, પ્રાધાન્ય- પ્રાધાન્ય પ્રાધાન્ય, વિધિ- વિધિ વિધિ, વિકલ્પ- વિકલ્પ વિકલ્પ, બલ- બલ બલ, કાલ- અને કાલના ઓર કાલકે, વિગ્નેર્ભિચતે ભેદથી મેદોંસે, ભિચતે ભિન્ન ભિન્ન થાય છે ભિન્ન ભિન્ન હોતી હૈ ॥ (૧) ॥

12-(1). Pathogenesis is again classified according to number, predominant morbid humor, mode of classification, minutia and period of exacerbation.

સંખ્યા તાવચ્ચથા—અઘ્રૌ જ્વરાઃ, પશ્ચ ગુલ્માઃ, સપ્ત કુષ્ઠાન્યેવમાદિઃ ॥ (૨) ॥

સંખ્યા સંખ્યા સંખ્યા, તાવત્ત યથા જેમકે જૈસે કિ, અઘૌ આઠ આઠ, જ્વરા જ્વર જ્વર, પચ્ચ પાંચ પાચ, ગુલ્મા ગુલ્મ ગુલ્મ, સપ્ત સાત સાત, કુષ્ઠાચિ કુષ્ઠ કુષ્ઠ, એવમાદિ વગેરે ઇત્યાદિ ॥ (૨) ॥

12-(2). Now "number" is as follows—Eight kinds of fever, five kinds of gulma, seven varieties of dermatosis and so on.

પ્રાધાન્યં પુનર્દોષાણાં તરતમાભ્યામુપલભ્યતે ।
તત્ર દ્વયોસ્તરઃ, ત્રિષુ તમ ઇતિ ॥ (૩) ॥

દોષાણામ્ દોષોના દોષોંકી, પ્રાધાન્યમ્ પ્રધાનતા પ્રધાનતા, પુન વળી ફિર, તરતમાભ્યામ્ 'તર' અને 'તમ' થી 'તર' ઓર 'તમ' સે, ઉપલભ્યતે બળી શકાય છે ઉપલબ્ધ હોતી હૈ, તત્ર ત્યાં યદા, દ્વયોઃ જેમાં પ્રધાનતા બતાવવા માટે દોમે પ્રધાનતા બતાવેકે લિએ, તર 'તર' એ શબ્દ 'તર' યદા શબ્દ, ત્રિષુ અને ત્રણમાં પ્રધાનતા બતાવવા માટે ઓર ત્રીનમે પ્રધાનતા બતાવેકે લિએ, તમ ઇતિ 'તમ' એ શબ્દ છે 'તમ' યદા શબ્દ હૈ ॥ (૩) ॥

12-(3). The predominance of morbid humors is described in terms of the comparative and superlative degrees. The comparative is used with reference to two and with reference to all the three the superlative is used.

વિધિર્નામ—દ્વિવિધા વ્યાધયો નિજાગન્તુભેદેન,
ત્રિવિધાસ્ત્રિદોષભેદેન, ચતુર્વિધાઃ સાધ્યાસાધ્ય-
મૃદુદારુણભેદેન ॥ (૪) ॥

વિધિ વિધિ વિધિ, નામ જેમકે જૈસે કિ, નિજ-
આગન્તુ- નિજ અને આગન્તુ નિજ ઓર આગન્તુક,
ભેદેન ભેદથી ભેદસે, વ્યાધય વ્યાધિઓ વ્યાધિયા,

૧૨-(૩). તરતમાભ્યામુપલભ્યતે—તરતમયોગેનોપલભ્યતે (છ પ.)

,, ,, —તરતમાભ્યા યોગેનાનુપલભ્યતે (ષ)

,, ,, —તરતમાભ્યા યોગેનોપલભ્યતે (ઢ)

દ્વિવિધા. એ પ્રકારના છે દો પ્રકારકી હૈ, ત્રિદોષ-
ત્રિદોષના ત્રિદોષકે, ભેદેન ભેદથી ભેદસે, ત્રિવિધા. ત્રણ
પ્રકારના છે ત્રીન પ્રકારકી હૈ, સાધ્ય-અસાધ્ય- સાધ્ય-
અસાધ્ય સાધ્ય-અસાધ્ય, મૃદુ-દારુણ- મૃદુ અને દારુણના
મૃદુ ઓર દારુણકે, ભેદેન ભેદથી ભેદસે, ચતુર્વિધાઃ ચાર
પ્રકારના છે ચાર પ્રકારકી હૈ ॥ (૪) ॥

12-(4). Mode of classification means classification of diseases into two groups viz, endogenous and exogenous, in three groups according to discordant humors and into four groups when classified as curable, incurable, mild and acute.

સમવેતાનાં પુનર્દોષાણામંશાંશવલવિકલ્પો
વિકલ્પોઽસ્મિન્નર્થે ॥ (૫) ॥

સમવેતાનામ્ એક બીજા સાથે મળેલ પરસ્પર મિલિત,
દોષાણામ્ દોષોના દોષોંકે, પુનઃ વળી ફિર, અંશાંશ-
અશ અશના અશ અશકે, વલ-વિકલ્પ બલના ભેદને
બલકે વિકલ્પકો, અસ્મિન્ આ ઇસ, અર્થે પ્રકરણમાં
પ્રકરણમે, વિકલ્પ નિઃકલ્પ કહે છે વિકલ્પ કહતે હૈ ॥ (૫) ॥

12-(5) "Minutia" in the context is used to signify precise minute pathological changes of each of the morbid humors

વલકાલવિશેષઃ પુનર્વ્યાધીનામૃત્વહોરાત્રાહાર-
કાલવિધિવિનિયતો ભવતિ ॥ ૧૨ ॥

વ્યાધીનામ્ વ્યાધિઓના વ્યાધિયોંકે, બલ-કાલ-
બલ તથા કાલનો બલ તથા કાલકા, વિશેષઃ ભેદ ભેદ,
પુન વળી ફિર, ઋતુ- ઋતુ ઋતુ, અહોરાત્ર- દિવસ-
રાત્રિ દિનરાત્રિ, આહારકાલ- તથા ભોજનકાલના એવ
આહારકાલકે, વિધિ- પ્રકાર પર પ્રકાર પર, વિનિયત
ભવતિ આધાર રાખે છે નિર્ભર હૈ ॥ ૧૨ ॥

૧૨-(૫). સમવેતાના—પૃથક્ સમવેતાના ચ (ચ છ. ધ)

,, ,, —પૃથક્ પૃથક્ સમવેતાના (ઢ.)

૧૨ °વિધિવિનિયતો—°વિધિવિનિયમતો (પ.)

12. The period of exacerbation of a disease is again determined by the nature of season, day, night, food and time-effect.

निदानपञ्चकवर्णनोपसंहार. —

तस्माद्याधीन् भिषगनुपहतसत्त्वबुद्धिर्हेत्वादि-
भिर्भाषैर्यथावदनुबुद्धयेत् ॥ १३ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, अनुपहत- स्वस्थ, सत्त्वबुद्धिः मन अने बुद्धिवाण। मन एवं बुद्धिवाला, भिषक् वैद्य वैद्य, हेत्वादिभि हेतु वगेरे हेतु आदि, भावैः भावेथी भावों द्वारा, व्याधीन् व्याधियोंने रोगोंको, यथावत् भर। स्वस्वभावां यथावत्, अनुबुद्धयेत् अनुबुद्धि करे ॥ १३ ॥

13. Therefore the physician who is of sound mind and understanding should know accurately the diseases from the view-points of etiology, symptomatology etc.

इत्यर्थसंग्रहो निदानस्थानस्योद्दिष्टो भवति ।
तं विस्तरेणोपदिशन्तो भूयस्तरमतोऽनुव्याख्या-
स्यामः ॥ १४ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, निदानस्थानस्य निदान-
स्थानने। निदानस्थानका, अर्थसंग्रह. सक्षिप्त अर्थ यह
सक्षिप्त अर्थ, उद्दिष्टो भवति उद्दिष्टो छे कह दिया है, तम्
तेने। इसके, विस्तरेण विस्तारपूर्वक विस्तारमें, उपदिशन्तः
उपदेश उरतां कहते हुए, अतः आना उरतां इससे,
भूयस्तरम् भूय विस्तारथी फिर विस्तारसे, अनुव्याख्या-
स्याम व्याख्यान उरथु व्याख्यान करेंगे ॥ १४ ॥

14. Thus a summary of the ob-
ject of the section on Pathology has

१४. निदानस्थानस्योद्दिष्टो—निदानस्थानस्योपदिष्टो (प)

„ उद्दिष्टो भवति। तं विस्तरेणोपदिशन्तो—उद्दिष्ट. तं विस्तरेण(ख.)

„ विस्तरेणोपदिशन्तः—विस्तरेण (घ. छ.)

„ भूयस्तरमत. — पुस्तभूयस्तरमतः (प.)

been stated. We shall now once aga-
in expound the same subject in detail.

अस्मिन्स्थाने वक्तव्या व्याधयः —

तत्र प्रथमत एव तावदाद्यौलोभाभिद्रोहकोप-
प्रभवानष्टौ व्याधीन्निदानपूर्वेण क्रमेण व्याख्या-
स्यामः, तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्सायाः ।
चिकित्सितेषु चोत्तरकालं यथोपचितविकाराननु-
व्याख्यास्यामः ॥ १५ ॥

तत्र त्यां यहां, प्रथमतः पहले। प्रथम, एव न ही,
तावत् तो तो, लोभ- दोष लोभ, अभिद्रोह हि सा-
अभिद्रोह, कोप- तथा डोपथी क्रोधसे, प्रभवान् उत्पन्न
थयेला उत्पन्न हुए, आद्यान् भूभ्य मुख्य, अष्टौ आठ
आठ, व्याधीन् व्याधियोंनी रोगोंकी, निदानपूर्वेण
निदान आधीने निदानपूर्वक, क्रमेण क्रमसे, क्रमसे,
व्याख्यास्यामः व्याख्या उरथु व्याख्या करेंगे, तथा
बथा इसी भाति, चिकित्साया चिकित्सानां चिकित्साके,
सूत्रसंग्रहमात्रम् सूत्रे। सक्षेपमां उद्देशु सूत्रोंको
संक्षेपमे कहेने, यथोपचित- शोथ-अर्श वगेरे उपपद्यथी
उत्पन्न थयेला शोथ-अर्श आदि उपचयजनित, विकारान्
च व्याधियोंनु रोगोंका, उत्तरकालम् आगण उपर
चिकित्सास्थानमें, अनुव्याख्यास्याम व्याख्यान उरथु
व्याख्यान करेंगे ॥ १५ ॥

15. At the very outset, we shall
expound in due order the pathology
of the eight diseases born primarily
of greed, intense malice and anger,
and only a brief account of therapeu-
tics shall here be given Later on in

१५. निदानपूर्वेण क्रमेण—निदानपूर्वक क्रमेण (ग.)

„ व्याख्यास्यामः—अनुव्याख्यास्याम. (च. घ)

„ चिकित्सितेषु.. विकारान्—चिकित्सित चोत्तरकाल यथोद्दिष्ट
विकाराणाम् (च. घ.)

„ यथोपचित—यथाचितं, यथाचिन्त, यथोद्दिष्ट (घ.)

„ „ —यथोद्दिष्टम् (घ.)

„ विकारान्—विकारा. (ग.)

„ अनुव्याख्यास्यामः—व्याख्यास्यामन्ते (ग.)

the section on therapeutics we shall describe all the diseases in their fully developed form.

આદૌ જ્વરનિર્દેશે કારણમ્—

इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामुपदिश्यते, तत्प्रथमत्वाच्छरीराणाम् ॥ १६ ॥

इह खलु अर्था यहा पर, शरीराणाम् शारीरिक रोगाभां शारीरिक रोगोंमें, तत् ते (दाव) वह (ज्वर), प्रथमत्वात् प्रथम होवाशी सबसे प्रथम होनेसे, विकाराणाम् विकाराभां विकारोंमें, आदौ प्रथम पहिले, ज्वरः एव न्वरने। न्व ज्वरका ही, उपदिश्यते उपदेश आपनाभां आवे छे उपदेश करेंगे ॥ १६ ॥

16. From among all disorders, fever deserves to be described first, it being the foremost of all somatic diseases.

જ્વરસ્પષ્ટૌ કારણાનિ—

अथ खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते मनुष्याणां; तद्यथा—वातात्, पित्तात्, कफात्, वात-पित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, पित्तकफाभ्यां, वात-पित्तकफेभ्यः, आगन्तोरष्टमात् कारणात् ॥ १७ ॥

અથ खलु अष्टाभ्यः निश्चित रूपसे, मनुष्याणाम् मनुष्याને मनुष્યોमें, ज्वर न्वर ज्वर, अष्टाभ्यः आठ आठ, कारणेभ्यः कारणांसे, संजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, तत् यथा न्वेभ्यः जैसे कि, वातात् वातशी वातसे, पित्तात् पित्तशी पित्तसे, कफात् कफशी कफसे, वातपित्ताभ्याम् वातपित्तशी वातपित्तसे, वातकफाभ्याम् वातकफशी वातकफसे, पित्तकफाभ्याम् पित्तकफशी पित्तकफसे, वातपित्तकफेभ्यः वातपित्तकफशी वातपित्तकफसे, अष्टमात् અને આઠમા और आठवें, कारणात् कारणां कारण, आगन्तो. आगन्तुशी आगन्तुसे ॥ १७ ॥

17. Now indeed fever appears in the human body owing to eight causes.

૧૬. इह खलु—तत्र तावत् (प.) -

૧૭. वातपित्तकफेभ्यः—वातपित्तकफेभ्यः (क.)

They are: vata, pitta, kapha, vata-cum-pitta, vata-cum-kapha, pitta-cum-kapha, and vata, pitta and kapha combined and the exogenous one being the eighth cause.

વાતજ્વરસ્ય હેતુઃ, સપ્રાપ્તિઃ, લક્ષણાનિ ચ—

तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषाननुव्याख्यास्यामः ॥ १८ ॥

તસ્ય તે નવરનાં इस ज्वरके, निदान- निदान, पूर्वरूप- पूर्वरूप पूर्वरूप, लिङ्ग- लिङ्ग लिङ्ग, उपशय- અને ઉપશયના और उपशयके, विशेषान् बेदोनी भेदोकी, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्या કરશું व्याख्या करेंगे ॥ १८ ॥

18. We shall expound the characteristics of etiology, premonitory symptoms, homologatory signs and pathogenesis

રૂક્ષલઘુશીતવમનવિરેચનાસ્થાપનશિરોવિરેચનાતિયોગવ્યાયામવેગસંધારણાનશનામિઘાતવ્યવાયોદ્વેગશોકશોણિતાતિષેકજાગરણવિષમશરીરન્યાસેભ્યોઽતિસેવિતેભ્યો વાયુઃ પ્રકોપમાપદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

રૂક્ષ- રૂક્ષ રૂક્ષ, લઘુ- લઘુ લઘુ, શીત- શીત શીત, વમન- વમન વમન, વિરેચન- વિરેચન વિરેચન, આસ્થાપન- આસ્થાપન આસ્થાપન, શિરોવિરેચન- અને શિરોવિરેચનના और शिरोविरेचनके, अतियोग अतियोगशी

૧૮. તસ્ય નિદાનપૂર્વરૂપલિંગોપશયવિશેષાન્—નિદાનપૂર્વરૂપલિંગોપશયસંપ્રાપ્તિવિશેષાન્ (ચ. ધ.)

„ ‘લિંગોપશય—લિંગવેદનોપશયસંપ્રાપ્તિ’ (ગ.)

„ ઉપશયવિશેષાન્—ઉપશયસંપ્રાપ્તિવિશેષાન્ (છ. પ)

„ ઉપશયવિશેષાનનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ—ઉપશયસંપ્રાપ્તિવિશેષાનુપદેશ્યામ (ઘ)

૧૯. ‘શીતવમન—‘શીતવ્યાયામવમન (ઢ. ત ધ)

„ ‘વમનવિરેચન—‘વ્યાયામવિરેચન (ગ.)

„ ‘શિરોવિરેચનાતિયોગ—‘શિરોવિરેચનાતિસંયોગ (ઙ.)

अतियोगसे, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, वेगसंधारण- वेगने निरोध वेगोंका रोकना, अनशन- अनशन उपवास, अमिधात- प्रहार चोट, व्यवाय- मैथुन मैथुन, उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, शोक- शोक शोक, शोणितानिवेक- अहु दोड़ीनु नीङ्गु रक्तमोक्षण, जागरण- जागरण जागरण, विषम- शरीरन्यासेभ्यः. अने शरीरनां विषम ठुवा- ठेसवा- सूवा वगेरेनु और शरीरको विषम रखना, अतिसेवितेभ्यः अति सेवन करवाथी इनके अति सेवन करनेसे, वायुः वायु वायु, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते पामे छे होता है ॥ १९ ॥

19. The vata becomes provoked by excessive indulgence in dry, light and cold articles, by overuse of emesis, purgation, enemata and errhines and by excessive exercise, by suppression of natural urges, fasting, trauma, sexual indulgence, anxiety, grief, depletion of blood, waking and faulty posturing.

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्व- वेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं वहिर्निरस्य केवलं शरीरमनु- प्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥ २० ॥

प्रकुपितः प्रकोप पामेदो प्रकुपित, स यदा ते वायु व्यारे यह वायु जब, आमाशयम् आमाशयमां आमाशयमें, प्रविश्य प्रवेश करी प्रविष्ट हो कर, ऊष्मणा गरमी ऊष्माके, सह साथे साथ, मिश्रीभूय मिश्रित भनी मिल कर, रसनामानम् रस नामना रसनामक, आद्यम् प्रथम प्रथम, आहार- आहारना आहारके, परिणामधातुम् परिणामरूप धातुनी परिणामरूप धातुका, अन्ववेत्य पाछण अर्धने अनुसरण करके, रसस्वेदवहानि रस अने परसेवाने वहन करनेपर रसवह

तथा स्वेदवह, स्रोतांसि स्रोताने स्रोतोंको, पिधाय पूरी र्ध वंद करके, अग्निम् अग्निने अग्निको, उपहत्य म ६ करी मन्द करके, पक्तिस्थानात् पायनस्थानमांथी पक्तिस्थानसे, ऊष्माणम् गरमीने अग्निको, वहिर् अहार बाहर, निरस्य डाढी निकाल कर, केवलम् आभा सम्पूर्ण, शरीरम् शरीरमां शरीरमें, अनुप्रपद्यते ईदार्ध अर्ध छे फैल जाता है, तदा त्यारे तब, ज्वरम् तावने ज्वरको, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ २० ॥

20. When the vata is provoked, it enters the stomach and mixing with the gastric heat follows the course of the nutrient fluid—the final product of the food ingested, and constricts the channels carrying the nutrient fluid and sweat, and impairing the gastric fire, and expelling it outwards from the seat of digestion, carries it all over the body; then there occurs the manifestation of pyrexia, i. e. the rise of temperature.

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति, तद्यथा—विषमा- रम्भविसर्गित्वम्, ऊष्मणो वैषम्यं, तीव्रतनुभावान- वस्थानानि ज्वरस्य, जरणान्ते दिवसान्ते निशान्ते घर्मान्ते वा ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा, विज्ञे- षेण परुषारुणवर्णत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीष- त्वचामत्यर्थं कृत्सीभावश्च; अनेकविधोपमाश्चला- चलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानां;

तस्य तेनां इस ज्वरके, इमानि आ निम्न, लिङ्गानि लक्षणो लक्षण, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा- ज्वरके जैसे, विषम- आरंभ- विसर्गित्वम् आरंभकाल तथा त्यागकालनी विषमतावाणापणु आरम्भकाल तथा त्यागकालमें विषमता होना, ऊष्मण गरमीनी

२० आमाशयमूष्मणा-आमाशयमूष्मण स्थान (छ.)

, मिश्रीभूयाद्य-मिश्रीभूत (ग ढ.)

, वहिर्निरस्य-वहिवर्त निरस्य (ग)

२१. अनवस्थानानि-अवस्थान (त.)

, घर्मान्ते वा ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा-घर्मान्ते ज्वराभ्या- गमनमभिवृद्धिर्वा ज्वरस्य (ख.)

कृष्माकी, वैषम्यम् विषमता विषमता, ज्वरस्य
 न्वरनु ज्वरका, तीव्रतनुभाव- क्यारेड तीव्र अने क्यारेड
 हलकु लागवु तेज या मंद होना, अनवस्थानानि अने
 ओड स्थितिने। अलाव और एक स्थितिका अभाव,
 जरणान्ते पथी गया पथी भोजनके जीर्ण होनेके अन्तमें,
 दिवसान्ते दिवसने अ ते दिनके अन्तमें, निशान्ते रातने
 अन्ते रात्रिके अन्तमें, घर्मान्ते वा डे वर्षाभां अथवा वर्षा
 ऋतुमें, ज्वरस्य न्वरनु ज्वरकी, अभ्यागमनम् आववु उत्पत्ति,
 अभिवृद्धिर्वा डे वृद्धि पाभवु या ज्वरका बढ़ना, नख-
 नभ नख, नयन- आंभ आख, वदन- भुभ मुख, मूत्र-
 भूत्र मूत्र, पुरीष- भण मल, त्वचाम् अने आभडी और
 त्वचामें, विशेषेण विशेष डरीने विशेष कर, परुष- डोरे
 परुष, अरुण- अने अरुण और अरुण, वर्णत्वम् वर्णनां
 वर्णका, अत्यर्थम् अत्य त थवा अत्यन्त होना, क्लृप्तीभाव
 च भण भूत्र पुष्पासेथी न आववां मलमूत्रका खुल कर न
 आना, तेषाम् तेषाम् तथा ते ते एवं भिन्न भिन्न, अज्ञाव-
 यवानाम् शरीरना अवयवोभां शरीरावयवोंमें, अनेकविध-
 अनेक प्रकारनी नाना प्रकारकी, उपमा च उपमा
 आपी शक्य तेवी उपमा दी जाये ऐसी, चलाचलाः च
 यक्ष अने अयक्ष स्थिर और अस्थिर, वेदनाः वेदनाओ
 थाय छे वेदनायें होती हैं,

21-(1). Then the following symp-
 toms appear viz. the irregular onset
 and decline of fever, uneven pyrexia;
 varying acute or mild conditions of
 the fever; onset or exacerbation of
 fever at the end of digestion, day,
 night and summer season; mostly
 rough and dusky-red appearance of
 nails, eyes, urine, feces and skin, and
 excessive retention of feces and urine,
 fixed and flying pains of various kinds,
 occurring in different parts of the body,
 assume various forms.

तद्यथा—पादयोः सुप्तता, पिण्डिकयोर्द्वेष्टनं,
 जानुनोः केवलानां च सन्धीनां विश्लेषणम्, ऊर्वोः

सादः कटीपार्श्वपृष्ठस्कन्धवाहंसोरसां च भग्नरुग्ण-
 मृदितमथितचटितावपाटितावनुन्नत्वमिव, हन्वो-
 श्वाप्रसिद्धिः, स्वनश्च कर्णयोः, शङ्खयोर्निस्तोदः,
 कपायास्यता आस्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्ठशोषः,
 पिपासा, हृदयग्रहः, शुष्कछर्दिः, शुष्ककासः,
 क्षवथूद्वारविनिग्रहः, अन्नरसखेदः, प्रसेकारोचका-
 विपाकाः, विपादजृम्भाविनामवेपथुश्रमभ्रमप्रलाप-
 प्रजागररोमहर्षदन्तहर्षाः, उष्णाभिप्रायता, निदा-
 नोक्तानामनुपशयो विपरीतोपशयश्चेति वातज्वर-
 स्य लिङ्गानि भवन्ति ॥ २१ ॥

तत् यथा जेभके जैसे, पादयोः पगलु पैरोंमें,
 सुप्तता २५शीशान संज्ञानाश, पिण्डिकयोः पिंडीओभां
 पिंडिलियोंमें, उद्वेष्टनम् पीडा ऐठन, जानुनोः गोलु जानु,
 केवलानाम् च अने सर्व और सब, सन्धीनाम् संधि-
 ओनु सन्धियोंमें, विश्लेषणम् अणु डे छूटं पडुं अलग
 होनेकी वेदना, ऊर्वो. साथणोभां ऊरुमें, सादः शिथि-
 लता विथिलता, कटीपार्श्व- डेड- पडभां कटी- पार्श्व,
 पृष्ठ- पीठ पीठ, स्कन्ध- २५न्ध स्कन्ध, बाहु- भाहु बाहु,
 अंस- भला कन्धे, उरसाम् च अने छातीभां और छातीमें,
 भग्न- अनुकुंभे लागवा जेवी क्रमशः टूटने जैसी, रुग्ण-
 रोग जेवी रोग जैसी, मृदित- भसणवा जेवी मलने
 जैसी, मथित- मथन जेवी मथने जैसी, चटित- छूटं
 पडवा जेवी चटकने जैसी, अवपाटित- उभेडवा जेवी
 उखाडने जैसी, अवनुन्नत्वम् हव डोर्ध धडेलते। होथ
 जेवी पीडाओ। कोई धकेलता हो ऐसी वेदनायें, हन्वोः
 च नडभां हनुसन्धिकका, अप्रसिद्धि पोतानु डाम डरी
 न शके न हिलना, कर्णयो च डानोभां कानोंमें, स्वनः
 अवाज शब्दका होना, शङ्खयोः शंख देशभां शंखोंमें,
 निस्तोद. सोय मायां जेवी वेदना चुभने जैसी वेदना,

२१ भग्नरुग्णमृदित—भग्नमृदित (ठ.)

„ अवपाटित—अवपीडित (छ. ज. ठ. त.)

„ अवपाटितावनुन्नत्वम्—अवपीडितावनुन्नत्वम् (ग. च. ष.)

„ विपादजृम्भा—विशादविजृम्भा (घ.)

„ प्रलाप—प्रत्न (त.)

„ प्रजागर—प्रजागरण (ख.)

„ वातज्वरस्य लिङ्गानि भवन्ति—वातज्वरलिङ्गानि स्युः (क. घ.)

„ भवन्ति—सभवन्ति (ड.)

કષાયાસ્યતા મુખનું કષાય થવું મુખમેં કષાયપન, આસ્ય-
વૈરસ્યમ્ વા કે મુખનું વિરસ થવું અથવા મુખમેં ફીકાપન,
મુખતાલુકણ્ઠશોષઃ મુખ, તાળવા અને કંઠમાં
શેષ મુખ, તાલુકા કણ્ઠકા સૂકા જાના, પિપાસા તરસ
પ્યાસ, હૃદયગ્રહઃ હૃદયનું ગદાવું હૃદયકા જકઢા જાના,
શુષ્કચર્દિઃ સૂકી ઉલટી સૂકા વમન, શુષ્કકાસઃ સૂકી
ઉધરસ શુષ્કકાસ, ક્ષવથૂદ્ગાર- છીક અને ઓડકારનું
છીંક ઓર ફકારકા, વિનિગ્રહઃ રોડાઈ રહેવું વન્દ્ર હોજાના,
અન્નરસલેદઃ અન્નરસ તરસ અણુગમે સવ રસોમેં
અનિચ્છા, પ્રસેક- લાળ પડે લાલાસાવ, અરોચક- અરુચિ
થાય અરુચિ, અવિપાકા કંઈ પચે નહિ મોજનકા ન
પચના, વિષાદ- ખિન્નતા ચિન્નતા, જૃમ્ભા- બગાસાં જમ્ભાઈ,
વિનામ- ખેવડા વળી જવું મુકના, વેપથુ- ધૂબરી કમ્પન,
શ્રમ- શ્રમ થકાન, શ્રમ- શ્રમ ચક્ર આના, પ્રલાપ- બબ-
ડાટ પ્રલાપ, પ્રજાગર- નિદ્રા ન આવવી નીદકા ન આના,
રોમહર્ષ- રવાડાં ઉભાં થવાં રોમહર્ષ, દન્તહર્ષઃ
તથા દાંત અખાઈ જવા એવં દંતહર્ષકા હોના, ઉષ્ણા-
ભિપ્રાયતા ઉષ્ણ દ્રવ્યોની ઇચ્છા ઉષ્ણ દ્રવ્યોની ચાહના,
નિદાનોક્તાનામ્ નિદાનમાં કહેલા ભાવો નિદાનમેં કહે
ભાવોંકા, અનુપશયઃ અનુકૂળ ન થવા અનુકૂલ ન આના,
વિપરીત- અને વિપરીત ભાવો ઓર વિપરીત ભાવોંકા,
ઉપશયઃ ચ અનુકૂલ થવા અનુકૂલ આના, હિતિ એ યે,
વાતજ્વરસ્ય વાતજ્વરનાં વાતજ્વરકે, લિજ્જાનિ લક્ષણ
લક્ષણ, ભવન્તિ છે હૈં ॥ ૨૧ ॥

21. They are — numbness in the feet, cramps in the calf-muscles, breaking of the entire knee-joints; aching of the thigh; breaking, boring, grinding, griping, crepitating, constricting and bursting pains in the waist, sides, back, shoulders, arms, shoulder blades and the chest. Difficulty of the movement of jaws; noises in the ears, piercing pain in the temples; astringent taste in the mouth; dysgesia, dryness of mouth, palate and throat; thirst; cardiac spasm; dry vomit, dry cough; suppression of

sneezing and eructations; aversion for all tastes and salivation; inappetence and indigestion; depression, yawning, flexion of the body, tremors, exhaustion, giddiness, delirium, insomnia, horripilation and setting the teeth on edge; craving for hot things; non-homologation to the causative factors of disease and homologation to what is antagonistic to the etiological factors. These are the symptoms of fever due to vata.

પિત્તજ્વરસ્ય હેતુસંપ્રાપ્તિલક્ષણાનિ—

ઉષ્ણામ્લલવણક્ષારકટુકાજીર્ણમોજનેભ્યોડતિ-
સેવિતેભ્યસ્તથા તીક્ષ્ણાતપાગ્નિસંતાપશ્રમક્રોધવિષ-
માહારેભ્યશ્ચ પિત્તં પ્રકોપમાપદ્યતે ॥ ૨૨ ॥

અતિસેવિતેભ્યઃ અતિશય સેવન કરાએલા અતિ
સેવન કિયે હુએ, ઉષ્ણ- ઉષ્ણ ઉષ્ણ, અમ્લ- અમ્લ અમ્લ,
લવણ- ક્ષાર- લવણ, ક્ષાર લવણ, ક્ષાર, કટુક- અને કટુ
દ્રવ્યો ઓર કટુ દ્રવ્યો, અજીર્ણ- તથા અજીર્ણ પર અજીર્ણ પર
કિયે, મોજનેભ્ય ભોજનથી મોજનોંસે, તથા અને એવં,
તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, આતપ- તડકાના ધૂપકે, અગ્નિ- તથા
અગ્નિના અગ્નિકે, સતાપ- તાપથી તાપસે, શ્રમ- તેમજ
શ્રમ એવં શ્રમ, ક્રોધ- ક્રોધ ક્રોધ. વિષમ- અને વિષમ
ઓર વિષમ, આહારેભ્ય ભોજનથી આહારસે, પિત્તમ્
પિત્ત પિત્ત, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપદ્યતે પામે છે
હો જાતા હૈં ॥ ૨૨ ॥

22. The pitta becomes provoked by the excessive indulgence in hot, acid, salt, alkaline and pungent articles and in predigestion-meal as also by exposure to severe sun, heat of fire or by overwork, anger or promiscuous diet.

તદ્યદા પ્રકુપિતમામાશયાદૂષ્માણમુપસૃજ્યાચ-

૨૩ આમાશયાદૂષ્માણમુપસૃજ્ય-આમાશય પ્રવિશદેવોગ્મનાડપ-
સૃજત (ચ ધ)

„ ઉપસૃજ્યા-ઉપસૃજ્યા (ક.)

माहारपरिणामधातुं रसनामानमन्वेत्य रसस्वेद-
वहानि स्रोतांसि पिधाय द्रवत्वादग्निमुपहत्य
पक्तिस्थानादूष्माणं वहिर्निरस्य प्रपीडयत् केवलं
शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥२३॥

प्रकुपितम् प्रक्षेप पाभेक्षु प्रकुपित हुआ, तत् ते
पित्त वह पित्त, यदा ज्वरे जब, आमाशयात्
आमाशयनी आमाशयकी, ऊष्माणम् गरभीनी साथे
ऊष्माके साथ, उपसृज्य भूषीने मिल कर, रसनामानम्
रस नाभना रसनामक, आद्यम् प्रथम प्रथम, आहार-
आहारना आहारके, परिणामधातुम् परिणामधत्
धातुनी परिणामरूप वातुका, अन्वेत्य पाछे ज्वरे
अनुसरण करके, रसस्वेदवहानि रस अने स्वेदने वहन
करना रसवह और स्वेदवह, स्रोतांसि स्रोतोने स्रोतोंको,
पिधाय पूरी धुँवन्द करके, द्रवत्वात् द्रवताथी द्रव होनेसे,
अग्निम् अग्निने अग्निको, उपहत्य भेद भनावी मन्द
करके, पक्तिस्थानात् पाचन स्थानमाथी पाचन स्थानमेंसे,
ऊष्माणम् गरभीने ऊष्माको, वहिः गहर बाहर,
निरस्य डाढी निकाल कर, प्रपीडयत् अति पीडा करता
करता पीडित करते हुए, केवलम् आभा सम्पूर्ण,
शरीरम् शरीरमां शरीरमें, अनुप्रपद्यते प्रसरी भय छे
फैला जाता है, तदा त्वारे तब, ज्वरम् तावने ज्वरको,
अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ २३ ॥

23. When the provoked pitta, libe-
rating the heat from the stomach,
enters the circulation by following the
course of the nutrient fluid (the final
product of the food ingested), obstructs
the capillaries and ducts carrying the
nutrient fluid and sweat, impairs the
gastric fire by its fluidity, and expe-
lling the heat out of the thermogenic
seat in the body and squeezing it,
carries it with itself all over the body,
there is the manifestation of pyrexia

(the rise of body-temperature) under
the condition.

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेव
केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनभिवृद्धिर्वा भुक्त-
स्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे शरदि वा
विशेषेण, कटुकास्यता, घ्राणसुखकण्ठौष्ठतालुपाकः,
तृष्णा, मदो, भ्रमो, मूर्च्छा, पित्तच्छर्दनम्, अती-
सार, अन्नद्वेषः, सदनं, खेदः, प्रलापः, रक्तकोठा-
भिनिर्वृत्तिः शरीरे, हरितहारिद्रत्वं नखनयनवदन-
मूत्रपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थमूष्मणस्तीव्रभावः, अति-
मात्रं दाहः, शीताभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो
विपरीतोपशयश्चेति पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥२४॥

तस्य तेनां इस पित्तज्वरके, इमानि आ ये,
लिङ्गानि लक्षणो लक्षण, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत्
यथा ज्वरके जैसे कि, विशेषेण विशेषे करीने विशेष कर,
भुक्तस्य भाधेक्षु खाये हुए भोजनके, विदाहकाले पचवा
वभते विदाहकालमें, मध्यन्दिने मध्याह्ने मध्याहमें,
अर्धरात्रे मधराते आधी रातमें, शरदि वा के शरद
ऋतुमां या शरदमें, युगपत् ओके साथे एक साथ, एव
ज ही, केवले आभा सम्पूर्ण, शरीरे शरीरमां शरीरमें,
ज्वरस्य ताव ज्वरका, अभ्यागमनम् आवेना आना,
अभिवृद्धिः वा के वधी ज्वेला अथवा बढ़ना, कटुकास्यता
मुष्णुं तीक्ष्ण थपु मुखमें कटुता, घ्राण- नाड नासिका,
मुख- मुष्ण मुख, कण्ठ- ऊँ कण्ठ, ओष्ठ- डोऽ ओष्ठ,
तालुपाक. अने तालुवाने पाक और तालुका पकना,
तृष्णा तृषा तृषा, मद. भेद मद, भ्रम. भ्रम भ्रम,
मूर्च्छा भूर्च्छा मूर्च्छा, पित्तच्छर्दनम् पित्तनी डलटी पित्तका
वमन, अतीसार अतिसार अतिसार, अन्नद्वेषः अन्नद्वेष
अन्नद्वेष, सदनम् शिथिलता शिथिलता, खेद भेद खेद,
प्रलाप भूषाट प्रलाप, शरीरे शरीरे शरीरमें, रक्तकोठ-
लाह रगनां थकाभां लाल चकत्तोंका, अभिनिर्वृत्ति

२४ कण्ठौष्ठ-कर्णौष्ठ (प.)

„ मद-मोह (त)

„ खेदः-स्वेदः (त.द)

„ खेदः-सस्वेद (द)

„ निदानोक्तानुपशयः-निदानोक्ताना भावानामुपशयः (ग.)

२३. पिधाय-अपिधाय (त)

„ वहिर्निरस्य-वहिर्हार निरस्य (च.)

उपश्रुत्वा उत्पन्न होना, नख- नख नख, नयन- आँख आख, वदन- मुँह मुख, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- मल मल, त्वचाम् अने आभरीमाँ और त्वचाका, हरित- दीलाश हरा, हारिद्रत्वम् के पीलाश पीला होना, ऊष्मण उष्णतानी उष्णताका, अत्यर्थम् अतिशय अत्यन्त, तीव्रभाव. तीव्रता तीव्र होना, अतिमात्रम् बहुत प्रमाणाँ अति, दाहः दाह दाह, शीताभिप्रायता शीत द्रव्ये गमनाँ शीतकी चाह, निदानोक्त- अने निदानमाँ उहेला भावे निदानमें कहे हुए भावोंका, अनुपशयः अनुकूल न थवा अनुकूल न आना, विपरीत- अने विपरीत और विपरीत भावोंका, उपशय च अनुकूल थवा अनुकूल आना, इति ऐ ये, पित्तज्वर- पित्तज्वरनाँ पित्तज्वरके, लिङ्गानि लक्षणैः लक्षण, भवन्ति छे हैं ॥२४॥

24 These are its symptoms, viz. onset and increase of temperature in the entire body at the same time; the fever specially rises during the period of digestion, the middle of the day, or midnight or in autumn; pungent taste in the throat, lips and the palate; thirst; intoxication, giddiness; fainting; bilious vomiting, diarrhoea; aversion to food; asthenia; depression of spirits, delirium and eruptions of red spots on the body, green or yellow tinge of nails, eyes, face, urine, feces and skin, acute hyper-pyrexia; excessive burning, craving for cold things, the non-homologation to causative factors and homologation to things antagonistic to etiological factors. These are the symptoms of fever of the pitta type

श्लेष्मज्वरस्य हेतुसंप्राप्तिक्षणानि—

स्निग्धगुरुमधुरपिच्छिलशीताम्ललवणदिवा-

स्वप्नहर्षाव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोप-
मापद्यते ॥ २५ ॥

अतिसेवितेभ्यः अतिशय सेवन करेलाँ अति सेवन किये हुए, स्निग्ध- रिन्ध स्निग्ध, गुरु- गुरु गुरु, मधुर- मधुर मधुर, पिच्छिल- पिच्छिल पिच्छिल, शीत- शीत शीत, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- अने लवण द्रव्ये लवण द्रव्योंसे, दिवास्वप्न- दिवसनी निद्रा दिनमें सोना, हर्ष- हर्ष हर्ष, व्यायामेभ्यः तथा व्यायाम न करेलाँ ओथी और व्यायाम बिल्कुल न करना इनसे, श्लेष्मा उक्ष कफ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते पामे छे हो जाता है ॥ २५ ॥

25. Kapha becomes provoked by excessive indulgence in unctuous, heavy, sweet, viscous, cold, acid and salt things, day-sleeping and merri-
ment and by lack of exercise.

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयसूक्ष्मणा सह
मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्व-
वेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायान्निमुप-
हत्य पक्तिस्थानादूष्माणं वहिर्निरस्य प्रपीडयन्
केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्त-
यति ॥ २६ ॥

प्रकुपित प्रकोप पामेलाँ इस प्रकारसे प्रकुपित, स. यदा ते उक्ष व्यापरे वह कफ जब, आमाशयम् आमाशयमाँ आनाशयमें, प्रविश्य प्रवेश करी प्रविष्ट हो कर, ऊष्मणा गरमी ऊष्माके, सह साथे साथ, मिश्रीभूय मिश्रित अपनी मिल कर, रसनामानम् रस नाभना रसनामक, आद्यम् प्रथम प्रथम, आहार- आहारना आहारके, परिणामधातुम् परिणामरूप धातुनी परिणामरूप धातुका, अन्ववेत्य पाछा नर्छ अनुसरण करके, रसस्वेदवहानि रस अने स्वेदने वहन करने रसवह और स्वेदवह, स्रोतांसि स्रोताने स्रोतोंको, पिधाय पूरी दृढ बन्द करके, अग्निम् अग्निने अग्निको, उपहत्य भेद पनावी मन्द करके, पक्तिस्थानात् पाथनस्थानमाँथी पक्तिस्थानसे,

२५ हर्षाव्यायामेभ्यो-अहर्षाव्यायामेभ्यो (ज)

२६ पिधाय-अपिधाय (त.)

ऊष्माणम् गरभीने ऊष्माको, बहि. अहार बाहर, निरस्य डाढी ला कर, प्रपीडयन् अति पीडा करतां करतां पीडित करता हुआ, केवलम् आभा सम्पूर्ण, शरीरम् शरीरमां शरीरमें, अनुप्रपद्यते प्रसरी अथ छ फैल जाता है, तदा त्वारे तब, ज्वरम् तापने ज्वरको, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छ उत्पन्न करता है ॥ २६ ॥

26 When this provoked kapha entering the stomach and becoming mixed with the gastric heat, enters the circulation by following the course of fluid called the nutrient fluid (the final product of the food ingested), it then obstructs the capillaries and ducts carrying the nutrient fluid and sweat; then impairing and expelling the heat from the thermogenic seat and squeezing it, spreads it in the entire body. There then occurs the manifestation of pyrexia.

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति, तद्यथा—युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा मुक्तमात्रे पूर्वाह्ने पूर्वाह्ने वसन्तकाले वा विशेषेण, गुरुगात्रत्वम्, अनन्नाभिलाषः, श्लेष्मप्रसेकः, मुखमाधुर्यं, हृल्लासः, हृदयोपलेपः, स्तिमितत्वं, छर्दिः, मृद्वग्निता, निद्राधिक्यं, स्तम्भः, तन्द्रा, कासः, श्वासः, प्रतिश्यायः, शैत्यं, श्वैत्यं च नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थं च शीतपिडका भृशमङ्गेभ्य उत्तिष्ठन्ति, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्च, इति (श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति) ॥ २७ ॥

तस्य तेना इसके, इमानि आ ये, लिङ्गानि लक्षण, भवन्ति थाय छ होते है, तत् यथा न्येभ्ये जैसे कि, मुक्तमात्रे भोजन करता आयात न भोजन करते

२७. युगपदेव केवले शरीरे—युगपदेव शरीरे (ख)

,, मुखमाधुर्यम्—मुखस्य च माधुर्यम् (घ)

,, भृशमङ्गेभ्य उत्तिष्ठन्ति—अङ्गे भृशमुत्तिष्ठन्ति (च घ)

ही, पूर्वाह्ने द्विपश्चिमा पहेला भागमां पूर्वाह्ने, पूर्वाह्ने आगदी रात्रे रात्रिके पूर्वभागमें, वसन्तकाले वा छ वसन्त ऋतुमां अथवा वसन्त कालमें, युगपत् एव अथ साथे एक ही साथ, केवले आभा सम्पूर्ण, शरीरे शरीरे शरीरमे, ज्वरस्य तापनु ज्वरका, अभ्यागमनम् आवधु होना, अभिवृद्धि. वा छ वधी न्यु या बढ़ना, गुरुगात्रत्वम् अगो भारे थवां शरीरका भारीपन, अनन्नाभिलाष. अन्नानी अनिच्छा अन्नकी अनिच्छा, श्लेष्मप्रसेकः छधनु मुणमांथी स्रवधु श्लेष्मना मुखसे छाव, मुख-माधुर्यम् भोटाभां भीदाश मुखमें मधुरता, हृल्लासः भोण जीमचलाना, हृदयोपलेप छधनु छध्नी देपावु हृदयका कफसे लिप्त होना, स्तिमितत्वम् आर्द्र वस्त्रथी अण्णे ठंडाई न्यु गीले वस्त्रसे मानो ठक जाना, छर्दिः उलटी वमन, मृद्वग्निता मंदाग्नि अग्नमान्य, निद्राधिक्यं निद्रानी अधिउता निद्राकी अधिकता, स्तम्भ नउता जडता, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, कास छस कास, श्वासः श्वास श्वास, प्रतिश्याय. सण्णेभ्य प्रतिश्याय, शैत्यम् शीतता शीतलता, नख- नभ नख, नयन- आंभ आंख, वदन- मुण मुख, मूत्र- भूत मूत्र, पुरीष- भण मल, त्वचाश्च च अने आभडीनी और त्वचाका, श्वैत्यम् श्वेतता सफेद हो जाना, अत्यर्थम् च भोटी बडी, शीतपिडका शीतपिडकाओनु शीत पिडकाओंका, अङ्गेभ्य. अगोमांथी अगों पर, भृशम् अति अधिक, उत्तिष्ठन्ति उठडी आवधु उत्पन्न होना, उष्णाभिप्रायता उष्ण ५०थी गभवां उष्ण द्रव्योंकी चाह, निदानोक्त- निदानमां छहेला भावे निदानमें कहे भावोंका, अनुपशय अनुक्षण न थवा अनुकूल न आना, विपरीत- तथा विपरीत भावे और विपरीत भावोंका, उपशयः च अनुक्षण थवा अनुकूल आना, इति अथ ये, श्लेष्म-ज्वर- छध-नवरनां कफ-ज्वरके, लिङ्गानि लक्षण, भवन्ति छे हैं ॥ २७ ॥

27. These are its symptoms viz. the onset and increase of temperature in the whole body at the same time; occurrence of fever specially just after meals, in the forenoon, in the early part of the night and in the spring; heaviness of the limbs, anorexia,

increase of mucus, secretion, sweet taste in the mouth, nausea, excessive mucus, secretion in the stomach, stillness, vomiting, weakness of the digestive fire, hypersomnia, rigidity, torpor, cough, dyspnea, coryza, coldness and pallor of the nails, eyes, face, urine, feces and skin, frequent appearance of a multiplicity of cold pimples over the body, craving for hot things and non-homologation to causative factors and homologation to what is antagonistic to etiological factors. These are the symptoms of the fever of the kapha type.

द्वन्द्वज-त्रिदोषज्वराणां हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि—

विषमाशनादनशनादन्नपरिवर्ताद्वृत्तव्यापत्तेर-
सात्म्यगन्धोपघ्राणाद्विषोपहतस्य चोदकस्योपयो-
गाद्वरेभ्यो गिरीणां चोपश्लेषात् स्नेहस्वेदवमनविरे-
चनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्र-
योगात् मिथ्यासंसर्जनाद्वा स्त्रीणां च विषमप्रज-
ननात् प्रजातानां च मिथ्योपचाराद् यथोक्तानां
च हेतूनां मिश्रीभावाद्यथानिदानं द्वन्द्वानामन्यतमः
सर्वे वा त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते
प्रकुपितास्तथैवानुपूर्व्या ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति ॥२८॥

विषमाशनात् विषम भोजनं विषमाशनसे, अन-
शनात् अनशनं न खानेसे, अन्नपरिवर्तात् आहारना
परिवर्तनं अन्नके परिवर्तनसे, ऋतुव्यापत्ते ऋतुनी
व्यापत्तिं ऋतुके विकारसे, असात्म्य-असात्म्य असात्म्य,
गन्ध-गन्ध गन्धके, उपघ्राणात् सूधनां सूघनेसे,
विषोपहतस्य च विषदूषितं विषदूषितं, उदकस्य
जलना जलके, उपयोगात् उपयोगं पानसे, गरुभ्य-

दुग्धेन अरुणी गर-विषसे, गिरीणाम् च अने पर्वतानी
और पर्वतोंके, उपश्लेषात् नश्ल २८६वां समीपमें रहनेसे,
स्नेह-तथा स्नेहन और स्नेहन, स्वेद-स्वेदन स्वेदन,
वमन-वमन वमन, विरेचन-विरेचन विरेचन, आस्थापन-
आस्थापन आस्थापन, अनुवासन-अनुवासन अनुवासन,
शिरोविरेचनानाम् अने शिरोविरेचनने। और शिरोविरे-
चनके, अयथावत् अयोग्यपणसे असम्यक्, प्रयोगात् प्रयोग
थवा प्रयोगसे, मिथ्यासंसर्जनात् वा ३ तेनी उपर
अनुचित संसर्जनं अथवा अनुचित संसर्जनसे, स्त्रीणां
च स्त्रीणां त्रियोंके, विषमप्रजननात् विषम प्रसवथी
विषम प्रसवसे, प्रजातानाम् च सुवाप ५५ प्रसवके पीछे,
मिथ्योपचारात् मिथ्या उपचाराथी मिथ्या उपचारसे,
यथोक्तानाम् अने उक्ता प्रमाणेना और पूर्वोक्त, हेतूनाम्
हेतुओं कारणोंके, मिश्रीभावात् मिश्रित थवाथी मिश्रित
होनेसे, यथानिदानम् निदान प्रमाणे निदानानुसार,
द्वन्द्वानाम् अने दोषभांथी द्वन्द्वोंमेंसे, अन्यतमः ओं ६६
कोई एक दो दोष, सर्वे वा अथवा सधना अथवा सब,
त्रय त्रयेय तीनों, दोषा. दोष दोष, युगपत् ओं साथे
एक साथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यन्ते पाये छे हो
जाते हैं, प्रकुपिताः प्रकोप पायेका प्रकुपित हुए, ते तेओ
वे दोष, तथा एव ते ७ उसी, आनुपूर्व्या क्रमे क्रमसे,
ज्वरम् ७७२ने ज्वरको, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न करे छे
उत्पन्न करते हैं ॥२८॥

28. By promiscuous diet, fasting, sudden change in diet, abnormal variations in the season, inhalation of unwholesome odors, the use of water which has been contaminated by toxins, by the use of poison, by habitation at the foot of mountains, by the abuse of the procedures of oleation, sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata and errhines, by wrongful regimen in rehabilitation-process, abnormal delivery, by faulty puerperal treatment of the accouchee or by the concurrence

२८. अन्न-ऋतु (त.)

„ अन्नपरिवर्ताद्वृत्तव्यापत्ते.-ऋतुपरिवर्ताद्वृत्तव्यापत्ते. (प.)

„ मिथ्योपचाराद्-मिथ्योपयोगात् (ख.ज.ठ.द.)

according to the circumstances of the etiological factors described above, any two or all of the three humors become provoked at one and the same time. Having thus become provoked, these humors acting in the manner already described, bring about pyrexia.

तत्र तथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेषदर्शनाद्द्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा विद्यात् ॥ २९ ॥

તત્ર તેમાં ફનમેં, તથોક્તાનામ્ કહ્યાં તેવાં પૂર્વોક્ત, જ્વરલિંગાનામ્ જ્વરનાં લક્ષણોના જ્વરકે લક્ષણોંકે, મિશ્રી-ભાવ-મિશ્રપણુના મિશ્ર હોનેકે, વિશેષ-પ્રકારને પ્રકારકો, દર્શનાવ બેઈ દેશ કર, દ્વાન્દ્વિકમ્ બે દોષવાળો દ્વન્દ્વજ, અન્યતમમ્ કોઈ એક કિસી એક, જ્વરમ્ જ્વર જ્વર, સાન્નિપાતિકમ્ વા કે ત્રણ દોષવાળો જ્વર અથવા સન્નિપાતિક જ્વર, વિદ્યાત્ બહુવેળાં જાને ॥ ૨૯ ॥

29. Now by noting the distinctions in the several concurrent manifestations of the symptoms described above, the physician should be able to tell whether a given fever is due to this or that double-discordance or to tri-discordance.

आगन्तुज्वरस्य चातुर्विध्यं कारणभेदेन दोषानुबन्धश्च—

अभिघाताभिषङ्गाभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि व्यथापूर्वोऽष्टमो ज्वरो भवति । स किञ्चित्कालमागन्तु केवलो भूत्वा पश्चाद्दोषैरनुबध्यते ।

૨૯ અસ્માદનન્તરમ્—તત્ર સાન્નિપાતિકે ત્વય વિશેષ—તથથા મદ. મૂર્છાં ભ્રમ. તુષ્ણા । નિદ્રાનાશોત્પત્તનપ્રયતાનિ । રક્તશ્યાવમલિનનેત્રોષ્ઠદન્વતાલુતા । હૃદયસ્તમ્ભ. અતિમાત્ર વ દાહ ।

૩૦. પશ્ચાદ્દોષૈઃ—પશ્ચાન્નિજદોષૈઃ. (વ.)

„ અનુવધ્યતે—અનુવિધ્યતે (ત.)

અભિઘાત- અભિઘાત અભિઘાત, અભિષદ્ગ- કામ શેઠ વગેરેના સ સર્ગ કામ શોક આદિકે સંસર્ગ, અભિચાર- અભિચાર અભિચાર, અભિશાપેભ્ય અને અભિશાપથી ઔર અભિશાપકે કારણ, વ્યથાપૂર્વ પ્રથમ વ્યથાવાળો પ્રથમ વ્યથાવાળા, અષ્ટમ આઠમો આઠવાં, આગન્તુ. આગતુ આગન્તુજ, હિ જ હી, જ્વરઃ જ્વર જ્વર, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, સ. તે વહ જ્વર, કિંચિત્ કેટલાક કુહ, કાલમ્ વખત સુધી સમય, કેવલ કેવળ કેવલ, આગન્તુઃ આગ-તુ આગન્તુજ, ભૂત્વા રહીને રહ કર, પશ્ચાત્ પછી પીછે, દોષૈઃ દોષોની સાથે દોષોંસે, અનુવધ્યતે અનુવધ પામે છે સંયુક્ત હો જાતા હૈ;

30-(1). Resulting from trauma or the influence of evil spirits, witchcraft or imprecations, here is the eighth variety of fever which is considered exogenous and which is characterised by the precedence of pain. This exogenous fever continues for some time with the manifestation of pyrexia only, and then becomes associated with the morbid humors.

तत्राभिघातजो वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेन, अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्याम्, अभिचाराभिशापजौ तु सान्निपातेनानुबध्यते ॥ ३० ॥

તત્ર તેમાં ફનમેં, અભિઘાતજ અભિઘાતજન્ય જ્વર, અભિઘાતજન્ય જ્વર, દુષ્ટશોણિત- દુષ્ટ રક્તોના દૂષિત રક્તમેં, અધિષ્ઠાનેન આશ્રય કરનારા આશ્રિત, વાયુના વાયુથી વાયુસે, અભિષદ્ગજ. પુન અભિષદ્ગજન્ય અભિષંગજન્ય, વાત- પિત્તાભ્યામ્ વાત તથા પિત્તથી વાત તથા પિત્તસે, અભિચાર- અને અભિચારજન્ય ઔર અભિચારજન્ય, અભિશાપજો તેમજ અભિશાપજન્ય એવં અભિશાપજન્ય, તુ તેા તો, સન્નિપાતેન સન્નિપાતથી સન્નિપાતસે, અનુવધ્યતે અનુવધ પામે છે સંયુક્ત હોતે હૈ ॥ ૩૦ ॥

30-(2). Thus the fever resulting from trauma is associated with morbid

vata due to vitiated condition of blood; the fever resulting from the influence of evil spirits is associated with the morbid vata and pitta; and the fever resulting from witchcraft and imprecations is associated with all the three morbid humors.

આગન્તુજ્વરસ્ય વૈશિષ્ટ્યમ્—

સ સપ્તવિધાજ્વરાદિશિષ્ટલિङ્ગોપક્રમસમુત્થા-
નસ્વાદિશિષ્ટો વેદિતવ્યઃ, કર્મણા સાધારણેન
ચોપચર્યતે । इत्यष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता ॥ ૩૧ ॥

વિશિષ્ટ- ભુદ્ ભુદ્ ભિન્ન ભિન્ન, લિङ્ગ-લક્ષણ, લક્ષણ,
ઉપક્રમ- ચિકિત્સા ઉપક્રમ, સમુત્થાનત્વાત્ અને નિદાન-
વાળો હોવાથી નિદાનવાળા હોનેસે, સઃ તે આગન્તુ
જ્વરને યહ આગન્તુ જ્વર, સપ્તવિધાત્ સાત પ્રકારના
સાત પ્રકારકે, જ્વરાત્ જ્વરથી જ્વરસે, વિશિષ્ટ ભિન્ન
ભિન્ન, વેદિતવ્ય. બાહ્યો ભેદથી જાનનાં चाहिए,
સાધારણેન ચ અને સાધારણ (દૈવવ્યપાશ્રય અને યુક્તિ-
વ્યપાશ્રય) ઓર એકહી સાધારણ, કર્મણા ક્રિયાથી ક્રિયાસે,
ઉપચર્યતે તેનો ઉપચાર કરાય છે उसकी चिकित्सा की जाती
है, इति आ प्रभाषे यह, ज्वरप्रकृति ज्वरની પ્રકૃતિ
જ્વરકી પ્રકૃતિ, અષ્ટવિધા આઠ પ્રકારની આઠ પ્રકારકી,
ઉક્તા કહી છે કહ દી હૈ ॥ ૩૧ ॥

31. This exogenous fever being distinct from the other seven types of fevers (which are endogenous) in the matter of symptomatology, treatment and causation, is to be considered separately. It is to be treated by usual therapeutic measures as indicated. Thus has been described the eight-fold nature of fever.

ज्वरस्यैकत्वेऽपि कारणभेदाद्भेदप्रदर्शनम्—

ज्वरस्त्वेक एव संतापलक्षणः । तमेवाभिप्राय-

विशेषाद् द्विविधमाचक्षते, निजागन्तुविशेषाच्च । तत्र
निजं द्विविधं त्रिविधं चतुर्विधं सप्तविधं चाहुर्भि-
षजो वातादिविकल्पात् ॥ ૩૨ ॥

સંતાપલક્ષણઃ સતાપરૂપ લક્ષણવાળો સંતાપરૂપ
લક્ષણવાળા, જ્વર. તુ જ્વર જ્વર, એક એવ એક છે
એક હી પ્રકારકા હૈ, તમ્ એવ તેને જ્વર ઇસી જ્વરકો,
અભિપ્રાય- અભિપ્રાયની અભિપ્રાયકી, વિશેષાત્ ભિન્ન-
તાથી ભિન્નતાસે, નિજાગન્તુ- અને નિજ તથા આગન્તુની
ઔર નિજ એવ આગન્તુકી, વિશેષાત્ ચ ભિન્નતાથી
ભિન્નતાસે, દ્વિવિધમ્ યે પ્રકારનો દો પ્રકારકા, આચક્ષતે
કહે છે કહતે હૈ, તત્ર તેમાં इनमें, वातादि- वात વગેરેની
વાતાદિકી, વિકલ્પાત્ ભિન્નતાથી ભિન્નતાસે, ભિષજ
વૈદ્યો વૈદ્ય, નિજમ્ નિજ જ્વરને નિજ જ્વરકો, દ્વિવિધમ્
યે પ્રકારનો દો પ્રકારકા, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનો ત્રીન
પ્રકારકા, ચતુર્વિધમ્ ચાર પ્રકારનો ચાર પ્રકારકા,
સપ્તવિધમ્ ચ અને સાત પ્રકારનો ઔર માત પ્રકારકા,
આહુઃ કહે છે કહતે હૈ ॥ ૩૨ ॥

32. All fever is one its pathogno-
mic symptom being pyrexia. But it is
spoken of as of two kinds, when con-
sidered in the light of craving for hot
or cold things and according to the
distinctions of endogenous and exoge-
nous fevers Of these two, the endo-
genous is said to be two, three, four
or seven varieties by the physicians
in accordance with the distinctive
combination of the three humors vata
etc.

ज्वरस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति, तद्यथा—मुख-
वैरस्यं. गुरुनात्रत्वम्, अनन्नाभिलाषः, चक्षुषोरा-

૩૨. ચતુર્વિધ-પચ્ચવિધમ્ (૪)

, , -ચતુર્વિધ પચ્ચવિધ (૮)

, આહુર્ભિષજો-વા અહુર્ભિષજો (૮)

૩૧. ચોપચર્યતે-ચોપક્રમ્ય (ક ન છ ધ .

, , -ચોપક્રમ્યતે (ધ ધ ;

કુલત્વમ્, અશ્વાગમનં, નિદ્રાધિક્યમ્, અરતિઃ, જૃમ્ભા, વિનામઃ, વેપથુઃ, શ્રમશ્રમપ્રલાપજાગરણરો-
મહર્ષદન્તહર્ષાઃ, શબ્દશીતવાતાતપસહત્વાસહત્વમ્, અરોચકાવિપાકૌ, દૌર્બલ્યમ્, અક્લમર્દઃ, સદનમ્, અસ્પ્રાણતા, દીર્ઘસૂત્રતા, આલસ્યમ્, ઉચિતસ્ય
કર્મણો હામિઃ, પ્રતીપતા સ્વકાર્યેષુ, ગુરુણાં વાક્યે-
ષ્વભ્યસૂયા, વાલેભ્યઃ પ્રદ્વેષઃ, સ્વધર્મેષ્વચિન્તા,
માલ્યાનુલેપનભોજનપરિછેદનં, મધુરેભ્યશ્ચ ભક્ષે-
ભ્યઃ પ્રદ્વેષઃ, અમ્લલવણકટુકપ્રિયતા ચ, इति
ज्वरस्य पूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्संतापात्; अपि
चैनं संतापार्तमनुबध्नन्ति ॥ ३३ ॥

તત્ત્વ તેનાં इसके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्व-
३५ पूर्वरूप, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा ज्वरे
जैने कि, मुखवैरस्यम् भुभ्नी विरसता मुखकी विरसता,
गुरुग्रात्रत्वम् अगोतु भारेपथु शरीरमें भारीपन, अन-
न्नाभिलाषः अनन्नी अनिच्छा अन्नकी अनिच्छा, चक्षुषोः
आंभोनी आंखोंमें, आकुलत्वम् आकुण्ठता आकुलता,
अश्वानमनम् आंभु आववां आसू आना, निद्राधिक्यम्
निद्रानी अधिक्ता निद्राकी अधिकता, अरति. भेयेनी
वंचेनी, जृम्भा भगसा जम्भाई, विनाम भेवड वणु
झुकना, वेपथु धूभरी कम्पन, श्रम-श्रम यकावट, श्रम-
श्रम चक्कर आना, प्रलाप-भभडाट प्रलाप, जागरण-भभरथु
नींद न आना, रोमहर्ष- रोमहर्ष रोमहर्ष, दन्तहर्षा. दन्तहर्ष
दन्तहर्ष, शब्द-शब्द शब्द, शीत- शीत शीत, वात- वात
वायु, आतप- અને તડકા और धूपको, सहत्व- सहन થવાં
सहन होना, असहत्वम् तेभज सहन न थवां एव
सहन न होना, अरोचक- अरोचक अरुचि, अविपाकौ
अपथो अविपाक, दौर्बल्यम् दुर्भगता दुर्बलता, अक्लमर्दः

अ गमर्द अगोका दूटना, सदनम् शिथिलता त्रिथिलता,
अस्प्राणता अस्प्राणता उथला थास, दीर्घसूत्रता
दीर्घसूत्रीपथु देरमें कार्यका करना, आलस्यम् आलस
आलस्य, उचितस्य अस्थिरत अभ्यस्त, कर्मणः धर्मो
कार्यकी, हानिः त्याग हानि, स्वकार्येषु पीताना धर्मभा
अपने आंखोंमें, प्रतीपता प्रतिफलता विरोध, गुरुणाम्
गुरुभेनां गुरुओंके, वाक्येषु वाक्येभां वाक्योंमें,
अभ्यसूया दोष शोधवा दोष देखना, वालेभ्य आभे
तरक्ष बालकोंके प्रति, प्रद्वेष द्वेष विद्वेष, स्वधर्मेषु
पीताना धर्मभां अपने धर्मकी, अचिन्ता उपेक्षावृत्ति
अचिन्ता, माल्य- भाणाना धारण माल्यधारण, अनुलेपन-
लेपन चन्दनादिलेपन, भोजन- અને ભોજનમાં भोजनमें,
परिछेदनम् छेदश कष्टका अनुभव होना, मधुरेभ्यः च
मधुर मधुर, भक्षेभ्य. लक्ष्यो तरक्ष भक्ष्य द्रव्योंसे, प्रद्वेष.
आणुगमो द्वेष, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- लवण
लवण, कटुक- અને કટુ પદાર્થો कटु द्रव्योंका, प्रियता च
प्रिय लागना प्रिय लगना, इति ये ये, संतापात् संताप-
नी संतापसे, प्राक् पहले पूर्व, ज्वरस्य ज्वरनां ज्वरके,
पूर्वरूपाणि पूर्व३५ पूर्वरूप, भवन्ति थाय छे उपस्थित
होते हैं, अपि च અને વળી और, संतापार्तम् संतापથી
पीडित થતાં પણ સંતાપયુક્ત होने पर भी, एनम् એનામાં
इसमें, अनुबध्नन्ति એઓ થાણુ રહે છે ये लक्षण बने
रहते हैं ॥ ३३ ॥

33. The following are the premo-
nitory symptoms of fever, viz. dys-
geusia, heaviness of limbs, inappetence,
agitation of the eyes, lachrymation,
hyper-somnia, seediness, yawning,
flexion, tremors, fatigue, giddiness,
talking at random, insomnia, horripi-
lation and having the teeth set on edge,
transient like and dislike for sounds,
cold, wind and the sun; anorexia and
indigestion, debility, body-aches, asthe-
nia, low spirits, procrastination, indo-
lence, avoidance of the usual course
of routine, opposition to one's own

૩૩ અશ્વાગમન-અસાગમન (ત)

,, ,, -અસાગમન (લ છ)

,, શબ્દ-શબ્દસ્પર્શ (ગ પ)

,, શીત-ગીત (ત)

,, વાતનપમહત્વામહત્વમ્-વાતાતપાસહત્વમ્ (ક)

,, સહત્વાસહત્વમ્-અસહત્વમ્ (છ)

,, ભોજનપરિછેદન-ભોજનહ્રેશન (ન)

,, અમ્લલવણકટુકપ્રિયતા-ઉષ્ણામ્લલવણકટુકપ્રિયતા (ડ)

interests, disregard of the advice of elders, dislike for children, indifference to one's duty, the feeling of infliction in wearing flower-garland, anointing oneself with unguents and in eating; repugnance for sweetmeats, fondness for sour, salt and pungent things—these are the premonitory symptoms of fever preceding rise of temperature. They may continue during the entire course of fever.

इत्येतान्येकैकशो ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भवन्ति विस्तरसमासाभ्याम् ॥ ३३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, एतानि आ इन, ज्वरलिङ्गाणि ज्वरनां लक्षणेषु ज्वरके लक्षणोंमें, एकैकशः ओक ओक करीने एक एकरी, विस्तर- विस्तारपूर्वक विस्तार, समासाभ्याम् अने संक्षेपथी और संक्षेपसे, व्याख्यातानि भवन्ति कही अताओं से व्याख्या की गई है ॥ ३४ ॥

34. Thus the symptoms of fever have been individually described in brief and in extenso.

ज्वरस्याद्युत्पत्तिः प्रभावश्च —

ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः, सर्वप्राणभृतां प्राणहरो, देहेन्द्रियमनस्तापकरः, प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहहासकरः, श्रमक्लममोहाहारोपरोधसंजननः, ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः, नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्याश्च यथाऽयम् ।

महेश्वरकोप- महादेवना कोपथी महादेवके कोपसे, प्रभवः उत्पन्न भवेदे। उत्पन्न हुआ, ज्वर तु खलु ज्वर, सर्वप्राणभृताम् सर्व प्राणीओंना सब प्राण-

३५ सर्वप्राणभृता-सर्वप्राणिना (च ठ)

„ प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहहासकरः - प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साह- सादन. (च छ ५.)

„ हास-सादनार्ति (त)

धारिणोका, प्राणहरोः प्राण हरनार प्राणनाशक, देह- इन्द्रिय- मनस् देह, इन्द्रिय अने मनने देह, इन्द्रिय और मनमें, तापकर ताप करनार सतापकारक, प्रज्ञा- प्रज्ञा प्रज्ञा, बल- बल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, हर्ष- हर्ष प्रसन्नता, उत्साह- अने उत्साहने और उत्साहको, हास- ओहास कम, करः करनार करनेवाला, श्रम- तथा श्रम थकान, क्लम- क्लम क्लम, मोह- मोह मोह, आहारोपरोध- तेमज आहारने प्रतिषेध एवं आहारमें रुकावटको, संजननः उत्पन्न करनार से उत्पन्न करनेवाला है, शरीराणि शरीरने शरीरोंको, ज्वरयति ताप आये से तापयुक्त करता है, इति तेथी इससे, ज्वर ज्वर कहैवाय से ज्वर कहा जाता है, यथा जेवे जैसा, अयम् आ ज्वर से यह ज्वर है, तथा तेवा वैसी, अन्ये व्याधय भीन व्याधियों अन्य व्याधिया, दारुणा अथंकर भयानक, बहूपद्रवा- बहु उपद्रव करनार बहुत उपद्रवयुक्त, दुश्चिकित्स्या- च अने कष्टसाध्य और दुश्चिकित्स्य, न नथी नहीं हैं,

35-(1) Fever is born of the Great God (Maheswara). It is the destroyer of life of all living beings, it heats up the body, senses and the mind. It is the diminisher of intelligence, strength, body-lustre, liveliness and enthusiasm, the inducer of fatigue, exhaustion, delusion and impairment of alimentation. Fever is so called because it causes the body to be fevered. There are no other diseases which are as fierce and as prolific of complications and as difficult of treatment as this one.

स सर्वरोगाधिपतिः, नानातिर्यग्योनिषु च बहुविधैः शब्दैरभिधीयते। सर्वे प्राणभृताः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च; स महामोहः, तेनाभिभूताः प्राग्दैहिकं देहिनः कर्म

३५ महामोह- महामूल. (ठ)

„ किंचिदपि-किञ्चन (त)

„ देहिन कर्म-देहिन (द.)

किञ्चिदपि न स्मरन्ति, सर्वप्राणभृतां च ज्वर-
यवान्ते प्राणानादत्ते ॥ ३५ ॥

सः ते वह, सर्वरोगाधिपति सर्व रोगोन्ने अधिपति
छे सब रोगोंका अधिपति है, नाना- अने लुद्ध लुद्ध
प्रकारना और नाना प्रकारके, तिर्यग्योनिषु पशुपक्षीओमां
पशुपक्षियोंमें, बहुविधे ऋद्ध प्रकारना बहुत प्रकारके,
शब्दै शब्दोंसे, अभिधीयते छेदेनाय छे कहा
जाता है, सर्वे सर्व सब, प्राणभृतः प्राणीओ प्राणि,
सज्वरा तावसहित ज्वरयुक्त, एव न ही, जायन्ते
नन्मे छे उत्पन्न होते हैं, सज्वरा च अने तावसहित
और ज्वरयुक्त, एव न ही, म्रियन्ते- मृत्यु पाये छे
मरते हैं, स. ते यह, महामोह भ्रामोदश्च छे महा-
मोहरूप है, तेन तेनाथी इससे, अभिभूता पराभव
पायेलां पराजित, देहिन प्राणीओ प्राणियों, प्राग्दैहिकम्
पूर्वदेहनु पूर्वशरीरकृत, किञ्चित् अपि छे पशु योद्धा मी,
कर्म कर्म कर्म, न स्मरन्ति याद करतीं नथी स्मरण
नहीं करते, सर्वप्राणभृताम् च अने सर्व प्राणीओना
और सब प्राणियोंके, अन्ते अत समये अन्त समयमें,
ज्वर. न्वर ज्वर, एव न ही, प्राणान् प्राणुने प्राणोंको,
आदत्ते छेरे छे हरता है ॥ ३५ ॥

35. The fever is the king of
diseases. It is known by various appe-
llations according to its manifestation
in the body of the lower order of
creatures. All living beings come in-
to the world with fever on them and
likewise with fever on them they die.
It is the great delusion; enveloped
by it, creatures do not recall any
action done in their previous life. It
is fever alone that in the end takes
away the life-breaths of all living
beings.

ज्वरचिकित्सासूत्रम्—

तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशन-
मपतर्पणं वा, ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात्; ततः

कषायपानाभ्यङ्गस्नेहस्वेदप्रदेहपरिपेकानुलेपनवम-
नविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्मधूप-
धूमपानाञ्जनक्षीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या
प्रयोज्यम् ॥ ३६ ॥

तत्र ज्वरस्य न्वर ज्वर, आमाशय- आमाशयभांथी
आमाशयसे, समुत्थत्वात् उत्पन्न थयेला होवाथी
उत्पन्न होता है इस लिए, पूर्वरूप- दर्शने पूर्व-
श्चो देभातां पूर्वरूप दिखाई देनेपर, ज्वरादौ वा छे
न्वरनी शश्चातमां न अथवा ज्वरके प्रारम्भमें ही,
लघ्वशनम् लघुं भोजन लघु भोजन, अपतर्पणम् वा छे
अपतर्पण अथवा अपतर्पण, हितम् हितकर छे हितकर है,
ततः त्थार पछी इसके पीछे, कषायपान- कषायपान
कषायपान, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, स्नेह- स्नेह स्नेह,
स्वेद- स्वेद स्वेद, प्रदेह- प्रदेह प्रदेह, परिपेक- परिपेक
परिपेक, अनुलेपन- अनुलेपन अनुलेपन, वमन- वमन
वमन, विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- आस्थापन
आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन अनुवासन, उपशमन-
उपशमन उपशमन, नस्तःकर्म नस्तः कर्म नस्तःकर्म, धूप
धूप धूप, धूमपान- धूमपान धूमपान, अञ्जन- अञ्जन
अञ्जन, क्षीरभोजनविधानम् च अने क्षीरभोजनविधि
ओशोने और क्षीरभोजनविधि इनकी, यथास्वम् यथा-
यथास्वम् नश्चियात् अनुसार अपनी अपनी आवश्यकताके
अनुसार, युक्त्या युक्तिसे, प्रयोज्यम् प्रयोज्यम्
योजना करनी चाहिए ॥ ३६ ॥

36. On the appearance of the pre-
monitory symptoms or in the initial
stage of fever either light diet or
starvation is indicated, seeing that
the fever originates from the seat of
digestion. Thereafter (digestive and
sedative) decoctions,unctions, ole-
ation, sudation, applications, affusions,
unguents, emetics, purgatives, curative

३६. अभ्यङ्गस्नेहस्वेद°—अभ्यङ्गस्नेहप्रदेह° (घ)

„ अनुवासन—क्षीरविरेचन (छ.)

„ अनुवासनोपशमननस्तः° — अनुवासनक्षीरविरेचनोपशम-
नस्तः° (च.)

and unctuous enemata, sedatives, ster-
nutatives, fumigations, inhalation,
eyesalves and milk-diet should be
availed of according to the nature of
the fever and as reason dictates.

जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते
यथास्वौषधसिद्धस्य, सर्पिर्हि स्नेहाद्वातं शमयति,
संस्कारात् कफं, शैत्यात् पित्तमूष्माणं च; तस्मा-
ज्जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाग्निप्लुष्टेषु
द्रव्येष्विति ॥ ३७ ॥

सर्वेषु एव सर्वेयं सव प्रकारके, जीर्णज्वरेषु अर्जु-
नचरेभां जीर्ण ज्वरमें, तु ते। तो, यथास्व- पोत
पोतानां अपने अपने, औषधसिद्धस्य दोषहर औषधथी
सिद्ध करे दोषहर औषधियोंसे संस्कार किये हुए, सर्पिष
धीनु घृतका, पानम् पान पीना, प्रशस्यते प्रशस्त छे
प्रशस्त है, हि धारणुके धी क्योंकि धी, स्नेहात्
स्नेहने लीधे स्निग्ध होनेसे, वातम् वातनु वातको,
संस्कारात् संस्कारथी संस्कार हो जानेसे, कफम् कफनु
कफको, शैत्यात् च अने शीतलताने लीधे और शीतल
होनेसे, पित्तम् पित्तनु पित्तको, ऊष्माणम् अने गरभीनु
और उष्णताको, शमयति शमन करे छे शान्त करता है,
तस्मात् तेथी इसलिए, अग्निप्लुष्टेषु अग्निथी अणेलों
आगसे जले हुए, द्रव्येषु द्रव्येभां पदार्थोंमें, उदकम् इव
पाणीनी पेठे जलकी भाति, सर्वेषु एव सर्वेयं मव ही,
जीर्णज्वरेषु अर्जु नचरेभां जीर्णज्वरोंमें, सर्पि. धी धी,
हितम् इति हितकर छे हितकारी है ॥ ३७ ॥

37. In all kinds of chronic fevers
the potion of ghee which has been
prepared with suitable drugs is re-
commended. Being unctuous in its
nature, ghee subdues vata (which is
dry). Being properly prepared, it sub-
dues kapha; and being cooling, it
subdues both pitta and heat. There-
fore in all chronic fevers, ghee is

beneficial as water is beneficial in
the case of articles that have caught
fire.

भवन्ति चात्र—

यथा प्रज्वलितं वेश्म परिपिञ्चन्ति वारिणा ।
नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ ३८ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके।
छे के श्लोक हैं कि, यथा जेम जिस प्रकार, नराः
मनुष्ये। मनुष्य, शान्तिम् शान्तिने शान्ति, अभिप्रेत्य
अनुदक्षीने करनेके लिए, प्रज्वलितम् अणलां जलते
हुए, वेश्म धरने घरका, वारिणा पाणीथी पानीसे, परि-
पिञ्चन्ति सीथे छे सिंचन करते हैं, तथा तेम बैसे,
जीर्णज्वरे तेथो। अर्जुनचरेभां वे जीर्णज्वरमें, घृतम्
धीने। प्रयोग करे छे घीका प्रयोग करते हैं ॥ ३८ ॥

Here are verses again—

38. Just as men pour water over a
burning house with a view to quench
the fire, so do they use ghee for
quieting chronic fever.

स्नेहाद्वातं शमयति, शैत्यात् पित्तं नियच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात् जयेत् कफम् ॥ ३९ ॥

घृतम् धी धी, स्नेहात् स्नेहने लीधे स्निग्ध होनेसे,
वातम् वातने वायुको, शमयति शांत करे छे शान्त
करता है, शैत्यात् शीतलताने लीधे शीत होनेसे, पित्तम्
पित्तने पित्तको, नियच्छति धातुभां ले छे अभिभूत
धरता है, संस्कारात् तु अने संस्कारने लीधे और
संस्कारके कारण, तुल्यगुणम् समान गुणवाला अपने
समान गुणवाले, कफम् कफरूप, दोषम् दोषने
दोषको, जयेत् अते छे जीतता है ॥ ३९ ॥

39. By its unctuous property, it
subdues vata, by its cooling property
it subdues pitta and ghee, inspite
of its being possessed of qualities

३८ प्रज्वलित-प्रोज्ज्वलित (ख)

,, वारिणा-वारिभिः (ग)

similar to those of kapha, subdues it when prepared with proper drugs.

नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं गतम् ॥४०॥

यथा जेवु जैसा, सर्पिः धी धी, संस्कारम् स स्नातु संस्कारका, अनुवर्तते अनुसरण करे छे अनुसरण करता है, तथा तेवु वैसा, अन्य धीजे अन्य, कश्चित् कश्चित् कोईसी, स्नेह. न स्नेह स स्नातु अनुसरण करेता नथी स्नेह संस्कारका अनुसरण नहीं करता, धतः अथी इस लिए, सर्पिः धी धी, सर्वस्नेहोत्तमम् सर्पिः स्नेहोभां उत्तम सब स्नेहोंमें उत्तम, मतम् मानेले छे माना है ॥ ४० ॥

40. There is no other unctuous article which imbibes the quality of drugs to the extent that ghee does. Hence ghee is regarded as the best of all unctuous articles.

गद्योक्तविषयस्य पदै पुन कबने न द्विरुक्ति —

गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ।
तद्यक्तव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गह्यते ॥४१॥

गद्योक्त गद्यभां कहेवेला गद्यमें वर्णित, य. अर्थ. जे विषय जो अर्थ, श्लोकै श्लोकोथी श्लोकोसे, पुन धरी फिर, समनुगीयते कहेवाभां आवे छे कहा जाता है, तत् ते वह, व्यक्ति-स्पष्टता स्पष्टता, व्यवसायार्थम् करवा भाटे छे करनेके लिए है, द्विरुक्तम् तत् आथी जे बार कहेवाभां आवेछु ते इस लिए दो बार कहा हुआ वह, न गह्यते निन्दित नथी निन्दित नहीं है ॥ ४१ ॥

41. If a thing has been said already in prose and is again told in verse, it is for the sake of clarity and emphasis. Such repetition is not censurable.

४१. गद्योक्तो-पूर्वोक्तो (द)

„ श्लोकै - पदै (ठ)

„ श्लोकैरर्थः - पदैरर्थः. (ख द.)

अध्यायोक्तविषया —

तत्र श्लोकाः—

त्रिविधं नामपर्यायैर्हेतुं पञ्चविधं गदम् ।
गदलक्षणपर्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥४२॥
ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम् ।
पूर्वरूपं च रूपं च भेषजं संग्रहेण च ॥४३॥
व्याजहार ज्वरस्यात्रे निदाने विगतज्वरः ।
भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥४४॥

तत्र श्लोका ते विषयभां उपसहारना श्लोको छे उ उस विषयमें उपसहारके लोफ है कि, विगतज्वर. स ताप-रहित ज्वररहित, भगवान् भगवान् भगवान्, पुनर्वसुः पुनर्वसुथे पुनर्वसुने, प्रणताय नमन करता विनीत, अग्निवेशाय अग्निवेशने अग्निवेशको, ऋषे प्रथम प्रथम, ज्वरस्य निदाने ज्वरनिदानभां ज्वरनिदानमें, नामपर्याये नामना पर्याये साथे नामपर्यायोंके साथ, त्रिविधम् हेतुम् त्रय प्रकारना हेतु तीन प्रकारके हेतु, पञ्चविधम् पांथ प्रकारना पांच प्रकारके, गदम् रोग रोग, गदलक्षण- रोगनां लक्षणो रोगके लक्षण, पर्यायान् ओओना पर्याये उसके पर्याय, व्याधेः व्याधिने रोगको, पञ्चविधम् पांथ प्रकारथी पांच प्रकारसे, ग्रहम् ओण-भवाना उपाय जाननेके उपाय, अष्टविधम् आठ प्रकारना आठ प्रकारका, ज्वरम् ज्वर ज्वर, तस्य तेनां उसके, प्रकृष्ट- दूरनां विप्रकृष्ट, आसन्न- अने नज्जनां और सन्निकृष्ट, कारणम् कारणो कारण, पूर्वरूपम् च पूर्वरूप पूर्वरूप, रूपम् च रूप रूप, संग्रहेण अने सक्षेपभां और सक्षेपमें, भेषजम् च औषध ओ सधुं औषध यह सब, व्याजहार कहे छे कहा है ॥ ४२-४४ ॥

Here are the recapitulatory verses—

42-44. The three varieties, etiological factors and their synonyms, the five-fold nature of disease; the synonyms of disease and of symptoms of disease, the five factors leading to the

४२ भेषज संग्रहेण-संग्रह भेषजस्य (ग)

४४. व्याजहार-व्याख्यातवान् (ग. घ)

full knowledge of disease, the eight varieties of fever, its remote and immediate causes, premonitory symptoms; signs and symptoms and treatment in brief—all this has, the teacher Punarvasu Atreya, free from all ills, declared to the suppliant Agnivesa in the first chapter on "The Pathology of Fever".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदान-
स्थाने ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रचेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने
निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, ज्वरनिदानम् 'ज्वर-
निदान' 'ज्वरनिदान', नाम नामने। नामका, प्रथम
प्रथम प्रथम, अध्याय. अध्याय स पूर्ण थये। अध्याय
समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1. Thus in the section on 'Pathol-
ogy' in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the first
chapter entitled "The Pathology of
Fever" is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

जीने अध्याय अध्याय दूसरा Chapter II

रक्तपित्तनिदानाध्यायोपक्रम. —

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्हथी अब आगे, 'रक्तपित्तनिदा-
नम्' 'रक्तपित्तनिदान' नामना अध्यायनु 'रक्तपित्तनिदान'
नामके अध्यायका, व्याख्यास्याम. व्याख्यान करु
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभा नीचे प्रमाणे ॥ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, माह स डहेलु छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound "The
chapter on the Pathology of Hemo-
thermia"

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

रक्तपित्तस्य निदानपूर्विका संप्राप्ति —

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते,
तद् व्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

यथा- ७२ दीते जिस प्रकार, भूतम् विकृत थयेलुं
विकृत हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, लोहितपित्तम् रक्तपित्त
रक्तपित्त, इति येवी इस, संज्ञाम् संज्ञाने संज्ञाको,
लभते प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है, तद् ते उसको,
व्याख्यास्याम डहेलु कहेंगे ॥ ३ ॥

3. We shall explain the condition
where pitta (thermia) acquires the
appellation of Hemothermia.

यदा जन्तुर्यवकोदालककोरदूषप्रायाप्यन्नानि
भुङ्क्ते, भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पा-
वमापकुलत्थसूपक्षारोपसंहितं, दधिदधिमण्डोद-
श्वित्कट्वाराम्लकाज्जिकोपसेकं वा, वाराहमाहिपा-
विक्रमात्स्यगव्यपिशितं, पिण्याकपिण्डालुशुष्क-
शाकोपहितं, मूलकसर्पपलशुनकरज्जिशुमधुशिशु-
(खड्यूप)भूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकाल-
मालकपर्णसक्षवकफणिज्यकोपदंशं, सुरासौ-
वीरतुपोदकमैरेयमेदकमधूलकशुक्तकुवलवदराम्ल-

३ तद् व्याख्यास्याम. — तथा अनुव्याख्यास्याम (क घ. ज. ध.)

४ क्षारोपसंहित—क्षारोपसंहित (क)

५ काज्जिकोपसेक—काज्जिकोपसंहित (न ध)

६ पिण्याक—पिण्याकशाम (ग)

७ (खड्यूप)—खड्यूप (त प)

८ कालमाह्व—कालमाह्व (न)

प्रायानुपानं वा; पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठम्; उष्णामितसो
वाऽतिमात्रमतिवेलं वाऽऽमं पयः पिबति, पयसा
समश्नाति रौहिणीकं, काणकपोतं वा सर्षपतैल-
क्षारसिद्धं, कुलत्थपिण्याकजाम्बवल्कुचपक्वैः शौ-
क्तिकैर्वा सह क्षीरं पिबत्युष्णामितसः, तस्यैवमा-
चरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाण-
मतिवर्तते ।

यदा न्यारे जब, जन्तुः प्राणी प्राणी, यवक- यव
यवक, उद्दालक- वनकोदा वनकोदा, कोरदूप- अने
कोदाणी कोदा, प्रायाणि प्रधानतावाणां प्रधान, अन्नानि
अन्नाने अन्नको, निष्पाव- अथवा वाद अथवा सेम,
साप- अउद उदद, कुलत्थ- तथा कुलथीना तथा कुलथी-
के, सूप- सूप सूप, क्षार- अने क्षार और क्षार, उप-
संहितम् युक्त युक्त, दधि- दही दही, दधिमण्ड- दहीने
मउ दहीका मड, उदधित्- उदधित् उदधित्, कटुर-
भाटी छाश खट्टा मट्टा, अम्लकाञ्जिका- अने भाटी
डाँठ और खट्टी काजी, उपसेकम् मेथवेस मिलाये हुए,
भृश- अत्यत अत्यन्त, उष्ण- गरम गरम, तीक्ष्णम्
तथा तीक्ष्ण और तीक्ष्ण, अन्यत् अपि भीष्ण पक्षु
दूसरे भी, अन्नजातम् वा अन्नसमूहने अन्नसमूहको,
मूलक- अथवा मूला अथवा मूले, सर्षप- सरसप सरसो,
लज्जन- लसणु लहसुन, करञ्ज- करज करज, शिशु-
सरगवे मधुशिशु- भीठो सरगवे मीठी सहजन, (खड-
यूष- अयूष खडयूष), भूस्तृण- भूस्तृण भूस्तृण, सुमुख-
सुमुख सुमुख, सुरस- तुलसी तुलसी, कुठेरक- कुठेरक
कुठेरक, गण्डीर- अण्डीर गण्डीर, कालमालक- डालमालक
कालमालक, पर्णास- पर्णास पर्णास, क्षवक- क्षवक क्षवक,
फणिज्जक- अने फणिज्जकनी और फणिज्जककी, उपदंशम्
अट्टुयुक्त चटनीसहित, सुरा- सुरा सुरा, सौवीर- सौवीर
सौवीर, तुषोदक- तुषोदक तुषोदक, मैरेय- मैरेय मेरेय,
मेदक- मेदक मेदक, मधूलक मधूलक मधूलक, शुक्त-

४. प्रायानुपान-प्रायमन्नपान (प)

॥ अतिवेलं वाऽऽमं पयः—अतिवेलं पय (घ)

॥ रौहिणीकं—रौहिणीशाकं (च छ घ)

॥ शौक्तिकैर्वा—शौक्तिकैरामक्षीरमतिमात्रमथवा (द)

॥ क्षीरं पिबत्युष्णामितसः—क्षीरमाममतिमात्रमथवा पिबति (घ घ)

॥ स्वप्रमाणमतिवर्तते—चाशु प्रमाणमतिवर्तते (च. प.)

शुक्त शुक्त, कुवल- मोटा मोर वड़े वेर, बदर- मोर
वगेरे वेर आदि, अम्लप्राय- अटाअधान प्रायः खट्टे,
अनुपानम् अनुपानसहित अनुपानके साथ, पिण्याक-
पिण्याक पिण्याक, पिण्डालु- पिण्डालु पिण्डालु, शुष्कशाक-
अने सूडां शाडां और सूखे शाक, उपहितम् युक्त
युक्त, वाराह- सुपरतु सुपरका, माहिप- पाडानु मैसेका,
आविक- घेडानु मेडफा, मात्स्य- भाछडीनु मछलीका,
गन्ध- अने गन्धतु और गन्धका, पिष्टितम् वा भास
मास, पिष्टान्नोत्तर- भूयिष्ठम् उपरथी मोटे भागे पिष्टान्न-
सहित ऊपरसे बहुधा पिष्टान्नसहित, भुङ्क्ते भाय छे
खाता हैं, उष्णामितस्य वा अथवा तापे तपेदे
अथवा धूपसे तप्त हुआ, अतिमात्रम् अधिक मात्राभां
अधिक मात्रामें, अतिवेलम् अलुवार बहुत वार, आसम्
कायु कचा, पयः दूध दूध, पिबति पीछे छे पीता है,
रौहिणीकम् अथवा रौहिणीनु शाक अथवा रौहिणीका
शाक, पयसा वा दूध साथे दूधके साथ, सर्षपतैल-
अथवा सरसियातेल अथवा सरसोकातेल, क्षारसिद्धम्
अने क्षारसिद्ध और क्षारसिद्ध, काणकपोतम् वा
काणकपोतने काणकपोतको, समश्नाति भाय छे खाता है,
(उष्णामितस्य अथवा तापे तपेदे अथवा धूपसे तप्त
हुआ), कुलत्थ- कुलथी कुलथी, पिण्याक- पिण्याक पिण्याक,
जाम्बव- जाम्बव जाम्बवके फल, लकुच- अने लकुचथी
और लकुचसे, पक्वैः पक्वैः पक्वैः पकाया हुआ, शौक्तिकै
वा मोर साथे वेरके साथ, क्षीरम् दूध दूध, पिबति
पीछे छे पीता हैं, एवम् न्यारे ये प्रमाणे तब इस
प्रकार, आचरत आचरता आचरण करते हुए, तस्य तेषु
उसका, पित्तम् पित्त पित्त, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकोपको,
आपद्यते पामे छे प्राप्त होता है, लोहितम् च अने
देखी और रक्त, स्वप्रमाणम् पीताना प्रमाणथी अपने
प्रमाणसे, अतिवर्तते वधी न्य छे बढ़ जाता है;

4-(1). If a person takes the diet mainly of bailey, uddalaka or koradu-sha corn and excessively hot and acute food mixed with nishpava, black-gram, horse-gram, pigeon pea or alkali, or with curds, whey, diluted whey, sour butter-milk, sour conjee or the flesh

of hog, buffalo, sheep, fish and cow, or til paste or pindalu, dried vegetables, or radish, white mustard, garlic, indian beech, drumstick, sweet drumstick, bhustrina, the varieties of basil called sumukha, surasa, kutheraka, gandira, kalamalaka and parnasa, kshavaka and phanijjhaka as chutneys, or wines called sura, sauveeraka, tushodaka, maireya, medaka, madhulaka and vinegars or other sour post-prandial potions made of jujube small and big or pasted articles of diet at the end of the meal, or if a person being afflicted with heat drinks raw milk in excess or too frequently or eats rohini vegetable along with milk, or the flesh of kana pigeon cooked in white-mustard oil and alkali or if a man being afflicted with heat drinks milk along with horse-gram, til paste, ripe jamboo, lakucha or jujube. The pitta of such a person gets provoked and the blood exceeds its normal proportion causing plethora.

तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पितं प्रकुपितं शरीर-
मनुसर्पद्यदेव यकृत्प्लीहप्रभवाणां लोहितवहानां
च स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरुणि मुखान्यासाद्य
प्रतिरुन्ध्यात् तदेव लोहितं दूषयति ॥ ४ ॥

तस्मिन् ते उसके, प्रमाणातिवृत्ते प्रभाष्यथी वधी
जतां प्रमाणसे अधिक हो जाने पर, प्रकुपितम् प्रदुषित
थयेषु प्रकुपित हुआ, यत् एव ने जो, पित्तम् पित्त
पित्त, शरीरम् शरीरमां शरीरमें, अनुसर्पत् देखातु
फैलता हुआ, यकृत्-यकृत् यकृत्, प्लीह-अने प्लीहा-

४ प्रमाणातिवृत्ते-प्रमाणातिवृत्ते (क)

,, तदेव-यदेव (च ध)

,, प्रतिरुन्ध्यात्-प्रतिषण्णे (क च छ ध)

,, तदेव-तदेव (च ध)

भांथी और ग्रीहासे, प्रभवाणाम् उत्पन्न थनारा उत्पन्न
होनेवाले, लोहितवहानाम् रक्त वर्णनाग रक्तको वहाने-
वाले, स्रोतसाम् स्रोतेना स्रोतोंके, लोहित- देाहीना
रक्तके, अभिष्यन्द- अभिष्यन्दथी अभिष्यन्दसे, गुरुणि-
भारे थयेलां भारी हुए, मुखानि मुणोने मुखोंको, आसाद्य
प्राप्त करके, प्रतिरुन्ध्यात् रोधी दे छे रोक
देता है, तत् एव तेज पित्त वही पित्त, लोहितम् रक्तने
रक्तको, दूषयति दूषित करे छे दूषित करता है ॥ ४ ॥

4. When under this condition of hyperemia, the provoked pitta, while circulating in the body reaches the orifices of the splenic and hepatic blood-carrying vessels which have become dilated, and gets obstructed, then indeed it causes vitiation of blood.

पित्तस्य रक्तपित्तमिति सज्ञालाभे हेतु —

संसर्गालोहितप्रदूषणाल्लोहितगन्धवर्णानुविधानाच्च पित्त लोहितपित्तमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

पित्तम् पित्तने पित्तको, संसर्गात् संसर्गने लीधे
संसर्गके कारण, लोहित- देाहीने रक्तको, प्रदूषणात् दूषित
करतुं होवाथी दूषित करनेवाला होनेसे, लोहित- रक्तना
रक्तके साथ, गन्ध-गन्ध गन्ध, वर्ण-अने वर्ण और
वर्णका, अनुविधानात् धारण करवाथी धारण करनेसे,
लोहितपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, इति ये प्रभाषे ऐसा,
आचक्षते उछे छे कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Owing to its contact with the blood and its contaminating the blood and acquiring the smell and the tint of the blood, that pitta is called hemo-thermia (lohita pitta)

रक्तपित्तस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति. तद्यथा—अम-
न्नाभिलापः. भुक्तस्य विदाहः. शुक्लाम्लगन्धरस
उद्धारः. छर्दिरभीक्ष्णमागमन, छर्दितस्य व्रीमत्सता,

५. संसर्गाहेति-तलोहितमसर्गाहेति (क ग च छ ध)

प्रायानुपानं वा; पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठम्; उष्णामित्तो वाऽतिमात्रमतिवेलं वाऽऽमं पयः पिबति, पयसा समश्नाति रौहिणीकं, काणकपोतं वा सर्षपतैल-क्षारसिद्धं, कुलत्थपिण्याकजाम्बवल्कुचपक्वैः शौ-क्तिकैर्वा सह क्षीरं पिबत्युष्णामित्तः; तस्यैवमा-चरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाण-मतिवर्तते ।

यदा ज्योतिषे जव, जन्तु प्राणी, यवक-यव-यवक, उद्दालक-वनकोदा वनकोदा, कोरदूष-अने कोदा, प्रायाणि प्रधानतावाणां प्रधान, अन्नानि अन्नोने अन्नको, निष्पाव-अथवा वाल अथवा सेम, माष-अउद उदद, कुलत्थ-तथा कुलथीना तथा कुलथी-के, सूप-सूप सूप, क्षार-अने क्षार और क्षार, उप-सहितम् युक्त युक्त, दधि-दही दही, दधिमण्ड-दहीने मउ दहीका मड, उदश्चित्-उदश्चित् उदश्चित्, कटुर-भाटी छाश खट्टा मट्टा, अम्लकाञ्जिका-अने भाटी कां और खट्टी काजी, उपसेकम् भेजवेद मिलाये हुए, मृदा-अत्यत अत्यन्त, उष्ण-गरम गरम, तीक्ष्णम् तथा तीक्ष्ण और तीक्ष्ण, अन्यत् अपि भीष्णं पण्य दूसरे भी, अन्नजातम् वा अन्नसमूहने अन्नसमूहको, मूलक-अथवा मूला अथवा मूली, सर्षप-सरसप सरसों, लघुन-लसण लहसुन, करज-करज करज, शिशु-सरगवे मधुशिशु-मीठा सरगवे मीठी सहजन, (खड-यूष-अयूष खडयूष), भूस्त्व-भूस्त्व भूस्त्व, सुमुख-सुमुख सुमुख, सुरस-तुलसी तुलसी, कुठेरक-कुठेरक कुठेरक, गण्डीर-गण्डीर गण्डीर, कालमालक-कालमालक कालमालक, पर्णास-पर्णास पर्णास, क्षवक-क्षवक क्षवक, फणिज्जक-अने श्लिङ्गकनी और फणिज्जककी, उपदंशम् अट्टीयुक्त चटनीसहित, सुरा-सुरा सुरा, सौवीर-सौवीर सौवीर, तुषोदक-तुषोदक तुषोदक, मैरेय-मैरेय मैरेय, मेदक-मेदक मेदक, मधूलक-मधूलक मधूलक, शुक्त-

शुक्त शुक्त, कुवल-भोटा और वडे वेर, यदर-और वगेरे वेर आदि, अम्लप्राय अट्टीप्रधान प्रायः खट्टे, अनुपानम् अनुपानसहित अनुपानके साथ, पिण्याक-पिण्याक पिण्याक, पिण्डाल-पिण्डाल पिण्डाल, शुष्कशाक-अने सूडां शाडा और सूखे शाक, उपहितम् युक्त युक्त, वाराह-सूपरनु सूपरका, माहिष-पाजानु मैसेका, आविक-घेटीनु मेडगा, मास्य-माछलीनु मछलीका, गन्ध-अने गान्धु और गायका, पिशितम् वा भांस मास, पिष्टान्नोत्तर-भूयिष्ठम् उपरथी भोटे भागे पिष्टान्न-सहित ऊपरसे बहुधा पिष्टान्नसहित, शुद्धके आय छे खाता है, उष्णामित्तम् वा अथवा तापे तपेदे अथवा धूपसे तप्त हुआ, अतिमात्रम् अधिक मात्रामां अधिक मात्रामें, अतिवेलम् अलुवार बहुत वार, आमम् कायु कचा, पय दूध दूध, पिबति पीये छे पीता है, रौहिणीकम् अथवा रोहिणीनु शाड अथवा रोहिणीका शाक, पयसा वा दूध साथे दूधके साथ, सर्षपतैल-अथवा सरसियातेल अथवा सरसोंकातेल, क्षारसिद्धम् अने क्षारसिद्ध और क्षारसिद्ध, काणकपोतम् वा काणकपोतने काणकपोतको, समश्नाति आय छे खाता है, (उष्णामित्तम् अथवा तापे तपेदे अथवा धूपसे तप्त हुआ), कुलत्थ-कुलथी कुलथी, पिण्याक-पिण्याक पिण्याक, जाम्बव-जाम्बव जाम्बवके फल, लकुच-अने लकुचथी और लकुचसे, पक्वैः पकायेलां पकाया हुआ, शोक्तिकै-वा और साथे वेरके साथ, क्षीरम् दूध दूध, पिबति पीये छे पीता है, एवम् त्वारे ये प्रमाणे तब इस प्रकार, आचरत आचरता आचरण करते हुए, तस्य तेनु उसका, पित्तम् पित्त पित्त, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकोपको, आपद्यते पाये छे प्राप्त होता है, लोहितम् च अने देहली और रक्त, स्वप्रमाणम् पोताना प्रमाणथी अपने प्रमाणसे, अतिवर्तते वधी जय छे बढ जाता है;

4-(1). If a person takes the diet mainly of barley, uddalaka or koradu-sha corn and excessively hot and acute food mixed with nishpava, black-gram, horse-gram, pigeon pea or alkali, or with curds, whey, diluted whey, sour butter-milk, sour congee or the flesh

४. प्रायानुपान-प्रायमन्नपान (प)

„ अतिवेल वाऽऽम पय - अतिवेल पय (घ)

„ रौहिणीक-रौहिणीशाकं (च छ घ.)

„ शौक्तिकैर्वा-शौक्तिकैरामक्षीरमतिमात्रमथवा (द)

„ क्षीरं पिबत्युष्णामित्तम् - क्षीरमाममतिमात्रमथवा पिबति (घ घ)

„ स्वप्रमाणमतिवर्तते-चाशु प्रमाणमतिवर्तते (च.घ.)

of hog, buffalo, sheep, fish and cow, or til paste or pindalu, dried vegetables, or radish, white mustard, garlic, indian beech, drumstick, sweet drumstick, bhūstrina, the varieties of basil called sumukha, surasa, kutheraka, gandira, kalamalaka and parnasa, kshavaka and phanijhaka as chutneys, or wines called sura, sauveeraka, tushodaka, maireya, medaka, madhulaka and vinegars or other sour post-prandial potions made of jujube small and big or pasted articles of diet at the end of the meal, or if a person being afflicted with heat drinks raw milk in excess or too frequently or eats rohini vegetable along with milk, or the flesh of kana pigeon cooked in white-mustard oil and alkali or if a man being afflicted with heat drinks milk along with horsegram, til paste, ripe jamboo, lakucha or jujube. The pitta of such a person gets provoked and the blood exceeds its normal proportion causing plethora.

तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पितं प्रकुपितं शरीर-
मनुसर्पद्यदेव यकृतलीहप्रभवाणां लोहितवहानां
च स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरुणि मुखान्यासाद्य
प्रतिरुन्ध्यात् तदेव लोहितं दूषयति ॥ ४ ॥

तस्मिन् ते उसके, प्रमाणातिवृत्ते प्रमाण्थी वधी
जतां प्रमाणसे अधिक हो जाने पर, प्रकुपितम् प्रकुपित
थयेलु प्रकुपित हुआ, यत् एव ने जो, पित्तम् पित्त
पित्त, शरीरम् शरीरमां शरीरमे, अनुसर्पत् श्रेयातु
कैलता हुआ, यकृत- यकृत यकृत, लीह- अने पेलीहा-

४ प्रमाणातिवृत्ते-प्रमाणातिप्रवृत्ते (क)

,, अदेव-यदैव (च ध)

,, प्रतिरुन्ध्यात्-प्रतिषद्यते (क च छ ध)

,, तदेव-तदैव (च ध.)

भांथी और लीहासे, प्रभवाणाम् उत्पन्न थाना उत्पन्न
होनेवाले, लोहितवहानाम् रक्त वाहनां रक्तको बहाने-
वाले, स्रोतसाम् स्रोतानां स्रोतोंके, लोहित- देाडीना
रक्तके, अभिष्यन्द- अभिष्यन्थी अभिष्यन्दसे, गुरुणि-
भारे थयेदां भारी हुए, मुखानि मुणोने मुखोंको, आसाद्य
प्राप्त करके, प्रतिरुन्ध्यात् रोक रोक रोक
देता है, यत् एव तेज पित्त वही पित्त, लोहितम् रक्तने
रक्तको, दूषयति दूषित करे छे दूषित करता है ॥ ४ ॥

4. When under this condition of hyperemia, the provoked pitta, while circulating in the body reaches the orifices of the splenic and hepatic blood-carrying vessels which have become dilated, and gets obstructed, then indeed it causes vitiation of blood.

पित्तस्य रक्तपित्तमिति सज्ञालाभे हेतु —

संसर्गाल्लोहितप्रदूषणाल्लोहितगन्धवर्णानुविधानाच्च पित्तं लोहितपित्तमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

पित्तम् पित्तने पित्तको, संसर्गात् संसर्गने दीधे
संसर्गके कारण, लोहित- देाडीने रक्तको, प्रदूषणात् दूषित
करतुं होवाथी दूषित करनेवाला होनेसे, लोहित- रक्तना
रक्तके साथ, गन्ध- गन्ध गन्ध, वर्ण- अने वर्ण और
वर्णका, अनुविधानात् धारण करवाथी धारण करनेसे,
लोहितपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, इति ये प्रमाणे ऐसा,
आचक्षते छे छे कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Owing to its contact with the blood and its contaminating the blood and acquiring the smell and the tint of the blood, that pitta is called hemothermia (lohita pitta)

रक्तपित्तस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अम-
नाभिलाषः, भुक्तस्य विदाहः, शुक्ताम्लगन्धरस
उद्धारः, छर्दिरभीक्ष्णमागमन, छर्दितस्य वीभत्सता,

५. संसर्गाल्लोहित-तल्लोहितसंसर्गाल्लोहित (क. ग च छ ध)

स्वरभेदो, गात्राणां सदनं, परिदाहः, सुखाद्धूमा-
गम इव, लोहलोहितमत्स्यामगन्धत्वमिव चास्य-
स्य, रक्तहरितहारिद्रत्वमङ्गावयवशक्नुमूत्रस्वेदला-
लासिङ्घाणकास्यकर्णमलपिडकोलिकापिडकानाम्,
अङ्गवेदना, लोहितनीलपीतश्यावानामर्चिष्मतां च
रूपाणां स्वप्ने दर्शनमभीक्ष्णमिति (लोहितपित्त-
पूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ ६ ॥

तस्य तेनां उसके, इमानि आये, पूर्वरूपाणि
पूर्वरूपो पूर्वरूप, भवन्ति थाये छे होते हैं, तद् यथा
नेनां छे जैसे कि, अनन्नाभिलाष बोधननी छ्छ्छ न
होवी भोजनकी इच्छाका न होना, सुक्तस्य आधेक्षाने
खाये हुएका, विदाह विदाह विदाह, शुक्तामल- आटा
शुक्त नेना खट्टी शुक्त जैसी, गन्ध- गन्ध गन्ध, रस-
अने रसवाणे और रसवाला, उद्गारः ओड्डार उद्गार,
छर्दें छल्टीनु वमनका, अभीक्ष्णम् बार बार बारबार, आग-
मनम् आवनु आना, छर्दितस्य छल्टीनु वमनका, बीभत्सता
घृष्णान्ध होवु घृणाजनक होना, स्वरभेदः स्वरभेद
स्वरभेद, गात्राणाम् अगेनी अगोंकी, सदनम् शिथिलता
शिथिलता, परिदाह परिदाह परिदाह, सुखात् भुभभांथी
मुँहसे, धूमागम इव धूमाग नेवु नीङ्गवु धूँआसा
निकलना, आस्यस्य भुभनु मुँहका, लोह- दोढा लोहा,
लोहित- दोढी रक्त, मत्स्य- भाछलां मछली, आमगन्धि-
त्वमिव अने आभना नेवी गधवाणुं होवु और आम
जैसी गन्धका होना, अङ्ग शरीर शरीर, अवयव- अवयव
अवयव, शक्नु- पुरीष पुरीष, मूत्र- भूत्र मूत्र, स्वेद-
परसेवे पसीना, लाला- दाण लाला, सिङ्घाणक- दीट
नाकका मैल, आस्य- भुभ सुख, कर्णमल- तथा डानना
भेद कानकी मैल, पिडकोलिका- आंभना थिपडा
आंखकी गीद, पिडकानाम् अने डेडडीओनु और पिड-
काओंका, रक्त- दाढ रक्त, हरित- दीढा हरा, हारिद्रत्वम्
अने हण्डरिया रगनु होवु और हल्दीके रगका होना,
अङ्गवेदना अगेभां वेदना अंगोंमें वेदना, स्वप्ने च अने
स्वप्नभां और स्वप्ने, लोहित- रक्त रक्त, नील- नीला
नीले, पीत- पीला पीले, श्यावानाम् श्याववर्णना श्याव-
वर्णके, अर्चिष्मताम् अने तेजस्वी और तेजोमय, रूपाणाम्

रूपानां रूपोंके, दर्शनम् दर्शन थनां दर्शन होना, इति
अे अक्षरे इस प्रकारके, (लोहितपित्त- रक्तपित्तनां
रक्तपित्तके, पूर्वरूपाणि- पूर्व-रूपे पूर्वरूप, भवन्ति छे
हैं) ॥ ६ ॥

6. These are its premonitory sym-
ptoms—viz. inappetence, misdigestion
of food eaten, eructations of sour taste
and of bad smell like that of vinegar;
frequent urge for vomiting, offensive-
ness of vomited matter; cacophonia;
asthenia of limbs; burning all over
the body; steaming emanations from
the mouth, mouth smelling of metal,
blood, fish or raw flesh; red, green or
yellow colour of body-limbs, feces,
urine, sweat, saliva and discharges of
the nose, mouth, ear and eye, and of
pimples on the body; body-aches and
frequent visions of red, blue, yellow,
brown and shining forms in dreams.

रक्तपित्तस्योपद्रवाः—

उपद्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वा-
सकासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगाः स्वरभे-
दश्च ॥ ७ ॥

उपद्रवा तु खलु उपद्रवे तो उपद्रव तो, दौर्बल्य-
दुर्बलता दुर्बलता, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाक-
अविपाक अविपाक, श्वास- श्वास श्वास, कास- आंसी
खासी, ज्वर- ताव ज्वर, अतीसार- आडा अतीसार,
शोफ- सोओ सृजन, शोष- शेप शोष, पाण्डुरोगाः अने
पांडुरोग और पाण्डुरोग, स्वरभेद च तेभ्य स्वरभेद छे
एवं स्वरभेद हैं ॥ ७ ॥

7 The complications in this condi-
tion are debility, anorexia, indigestion,
dyspnea, cough, fever, diarrhoea, ede-
ma, emaciation, anemia and caco-
phonia.

६. मलपिडकोलिका—मलपिच्छिका (च द)

७. अर्चिष्मता च—अर्चिष्मता दुष्टानां च (क. छ.)

दोषमेदेन रक्तपित्तस्य मार्गभेदः—

मार्गौ पुनरस्य द्वौ-ऊर्ध्वं, चाधश्च । तद्वहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्ध्वं प्रतिपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते,

अस्य पुनः अने ओना और इसके, द्वौ मार्गौ थे मार्गौ थे दो मार्ग हैं, ऊर्ध्वम् च उपर उपरका, अध च अने नीचे और नीचेका, बहु-श्लेष्मणि अहु ऊर्ध्वाणा बहुत कफवाले, शरीरे शरीरमां शरीरमें, श्लेष्मसंसर्गात् ऊर्ध्वा स संर्गथी कफके संसर्गसे, ऊर्ध्वम् उपर ऊपर, प्रतिपद्यमानम् अतु जाता हुआ, तत् ते वह, कर्ण- कान कान, नासिकानाड नाक, नेत्र- आंख आंख, आस्येभ्य अने मुखद्वारा मुँहके रास्तेसे, प्रच्यवते नीडणे छे निकलता है,

8-(1). There are two directions, (in which hemothermia spreads) upwards and downwards. When there is great predominance of kapha in the body, the vitiated blood being carried upwards by combination with kapha flows out of the body through the ears, nose, mouth and eyes.

बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रतिपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते,

बहुवाते तु अने अहु वायुवाणा और बहुत वायुवाले, शरीरे शरीरमां शरीरमें, वातसंसर्गात् वायुना संसर्गथी वायुके संसर्गसे, अधः नीचे नीचेकी ओर, प्रतिपद्यमानम् अतु जाता हुआ, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- अने मलना और मलके, मार्गाभ्यां मार्गोथी मार्गोंसे, प्रच्यवते अह्वा नीडणे छे बाहिर निकलता है,

8-(2). In a body where vata is greatly predominant, the vitiated blood is carried downwards by its combination with vata and flows out of the body through the urinary or fecal passages.

८. प्रतिपद्यमान-प्रपद्यमान (क घ च. घ प.)

बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद् द्वावपि मार्गौ प्रतिपद्यते, तौ मार्गौ प्रतिपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः श्लेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य ॥८॥

बहुश्लेष्मवाते तु अने अहु ऊर्ध्व तथा वायुवाणा और बहुत कफ तथा वायुवाले, शरीरे शरीरमां शरीरमें, श्लेष्मवात- ऊर्ध्व अने वायुना कफ और वायुके, संसर्गात् संसर्गथी संसर्गसे, द्वौ अपि अने दोनो, मार्गौ मार्गोथी मार्गोंमें, प्रतिपद्यते पडोथे छे पहुंचता है, तौ मार्गौ ते अने मार्गौ उन दोनो मार्गोंमें, प्रतिपद्यमानम् पडोथतु ते पहुंचता हुआ वह, शरीरस्य शरीरना शरीरके, यथोक्तेभ्यः उक्ते कहे हुए, सर्वेभ्य एव सध्वां ससी, श्लेभ्य. छिद्रोथी छिद्रोंसे, प्रच्यवते अह्वा नीडणे छे बाहिर निकलता है ॥ ८ ॥

8. In a case where kapha and vata are both predominant the vitiated blood flows in both the directions by its combination with kapha and vata. Thus, being carried in both the directions, it flows out of all the orifices of the body above mentioned.

रक्तपित्तस्य साध्यासाध्यविनिश्चयः—

तत्र यदूर्ध्वभागं तत् साध्यं, विरेचनोपक्रमणीयत्वाद्द्वौपद्यत्वाच्च, यदधोभागं तदाप्यं, वमनोपक्रमणीयत्वादल्पौषद्यत्वाच्च; यदुभयभागं तदसाध्यं, वमनविरेचनायोगित्वादनौपद्यत्वाच्चेति ॥९॥

तत्र तेमां उनमें, यत् ने जो, ऊर्ध्वभागम् उपरना भागनु होय छे ऊपरके भागका है, तत् ते वह, विरेचन- विरेचनथी विरेचनद्वारा, उपक्रमणीयत्वात् उपचारने योग्य होवाथी उपचारके योग्य होनेसे, द्वौपद्यत्वात् च अने तेने माटे अहु औषध होवाथी और उमके लिए बहुत औषध होनेसे, साध्यम् साध्य छे साध्य है, यत् ने जो, अधोभागम् नीचेना भागनु छे नीचेके भागका है, तत् ते वह, वमनोपक्रमणीयत्वात् वमनना उपचार माटे योग्य होवाथी वमनोपचारके योग्य होनेसे, अल्पौषद्यत्वात् च अने ते माटे औषध अल्प होवाथी और

उसके लिए औषध अल्प होनेसे, तत् ते वह, याप्यम् याप्यं छे याप्यं है, यत् ते जो, उभयभागम् गन्ने भागवाणु छे दोनों मार्गवाला है, तत् ते वह, वमन-विरेचन-वमन तथा विरेचन भाटे वमन तथा विरेचनके लिए, अयोगित्वात् अयुक्त होवाथी अयोग्य होनेसे, अनौषधत्वात् च अने तेने भाटे औषध न होवाथी और उसके लिए औषध न होनेसे, असाध्यम् असाध्य छे असाध्य है ॥ ९ ॥

9. The condition which affects the upper part is curable because it admits of treatment by purgation and by a multiplicity of medications. That which affects the lower parts is palliable due to the necessity of limiting the treatment to emesis only and due to the paucity of medications. That condition which affects both the parts is incurable because of its not admitting the use of either emesis or purgation and the absence of suitable medications.

रक्तपित्तस्य प्रागुत्पत्ति —

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञोद्ध्वंसे रुद्रकोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभवज्ज्वरमनु ॥ १० ॥

रक्तपित्त-रक्तपित्तने। रक्तपित्तका, प्रकोप तु प्रकोप तो। प्रकोप तो, पुरा पूर्वे पूर्वकालमें, दक्ष-यज्ञ-उद्ध्वंसे दक्षना यज्ञना नाशने समये दक्षके यज्ञके नाश होने पर, रुद्रकोप-रुद्रना कोपथी युक्त रुद्रके कोपसे युक्त, अमर्षाग्निना अभिनिवेशरूप अग्निवडे अभिनिवेशरूप अग्निसे, परिगत-संतप्त थयेल सतप्त हुए, शरीरप्राणानाम् शरीर अने प्राणवाणां शरीर और प्राणवाले, प्राणिनाम् प्राणीओमां प्राणियोमें, ज्वरमनु ज्वर पछी ज्वरके बाद, अभवत् थयेल हुआ ॥ १० ॥

१० रुद्रकोपामर्षाग्निना-रुद्रकोपाग्निना (च. ध.)

११ -रुद्रकोपप्रभवाग्निना (ध.)

10. The disorder of hemothermia followed upon the fever afflicting the body of creatures whose life-breaths were heated up by the fire which poured from the anger of Rudra at the destruction of Daksha's sacrifice of old.

रक्तपित्तस्य चिकित्सासूत्रम्—

तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्ययिकस्याशुप्रशान्त्यै प्रयतितव्यं मात्रां देशं कालं चाभिसमीक्ष्य संतर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुरशिशिर-तिक्तकषायैरभ्यवहार्यैः प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्शनैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ ११ ॥

दावाग्ने इव दावाग्नि पेठे दावाग्निके समान, आपतितस्य आवी पडेला अकस्मात् प्राप्त हुए, आशु-कारिण. शीघ्रकारी शीघ्रकारी आत्ययिकस्य अने विनाशक थेवा और विनाशक ऐमे, तस्य तेनी उसकी, आशु जल्दी शीघ्र, प्रशान्त्यै शान्ति भाटे शान्तिके लिए, तत्र तेमां उसमें, अवहितेन साधन थर्ध वैद्ये सावधान हो कर वैद्यको, मात्राम् मात्रा मात्रा, देशम् देश देश, कालम् च अने कालने और कालको, अभिसमीक्ष्य भराभर ओधने अच्छी तरह देख करके, संतर्पणेन संतर्पण संतर्पण, अपतर्पणेन वा डे अपतर्पण द्वारा, मृदु-मृदु मृदु, मधुर-मधुर मधुर, शिशिर-शिशिर शिशिर, तिक्त-डुवां तिक्त, कषायैः तथा डुवाय तथा कषाय, अभ्यवहार्यै. भाद्य पदार्थों द्वारा, भोज्यो द्वारा, प्रदेह-लेप प्रदेह, परिषेक-परिषेक परिषेक, अवगाह-अवगाहन अवगाहन, संस्पर्शनै तेभ्य संस्पर्शनें द्वारा, एव संस्पर्शनों द्वारा, वमनाद्यैः च अने वमन वगेरे डुमों द्वारा और वमनआदि कर्मों द्वारा, प्रयतितव्यम् इति प्रयत्न करेवा ओधये प्रयत्न करना चाहिए ॥ ११ ॥

11. One should immediately try to alleviate this very acute and fulminating disorder which spreads like the forest-fire, with due consideration to

११. देश काल-देशकालौ (ग).

dosage, clime and season, by means of repletion or depletion procedures, by mild, sweet, cooling, bitter or astringent diet and by unguents, affusions, baths, applications and emesis etc. The treatment should be carried out with great care

भवन्ति चात्र—

ऊर्ध्वगर्क्तपित्तस्य साध्यत्वे हेतु —

साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ।

विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥१२॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके ३ छे ३ श्लोक हैं कि, यत् ने जो, ऊर्ध्वम् उपर ऊपरको प्रतिपद्यते अथ छे प्राप्त होता है, तत् ते वह लोहित-पित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, विरेचनस्य विरेचनने विरे-चनके, योगित्वात् योग्य होवाथी योग्य होनेसे, भेषजस्य च अने औषधनी और औषधनी, बहुत्वात् अधिक-ताथी अविकृतासे, साध्यम् साध्य छे साध्य है ॥१२॥

Here are verses again—

12. Hemothermia which spreads upwards is curable, owing to its admitting of treatment by purgation and by a multiplicity of medications.

विरेचनं तु पित्तस्य जयार्थं परमौषधम् ।

यश्च तत्रान्वयः श्लेष्मा तस्य चानधर्मं स्मृतम् ॥१३॥

भवेद्योगावहं तत्र मधुरं चैव भेषजम् ।

तस्मात् साध्यं नतं रक्तं यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ॥१४॥

पित्तस्य पित्तने पित्तको, जयार्थं शतत्रा भाटे जीतने के लिए, विरेचनम् तु विरेचन विरेचन, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, औषधम् औषध छे औषध है, य च अने ने और जो, तत्र तेभां उसमें, अन्वय अनुगत अनुगत, श्लेष्मा ३३ छे कफ है, तस्य च तेने भाटे उसके लिए, अन-

१३ तत्रान्वय—तत्रानुग (च ध)

१४. मधुर चैव भेषजम्—कषाय तिक्तमेव च (च द ध)

धमम् मध्यम मध्यम, स्मृतम् उद्धेलु छे कहा हुआ है, यत् ने जो, रक्तम् रक्त रक्त, ऊर्ध्वम् उपर ऊपरको, प्रतिपद्यते अथ छे जाता है, तत्र तेभां इसमें, मधुरम् एव मधुर मधुर, भेषजम् औषध औषध, योगावहम् उपयोगी उपयोगी, भवेत् थाय छे होती है, तस्मात् तेथी इससे, साध्यम् साध्य साध्य, मतम् मानेले छे माना गया है ॥१३-१४॥

13-14. Purgation is the sovereign remedy in the subjugation of pitta and is not an inferior remedy for controlling kapha which is its concomitant Medications of the sweet category really make good vehicles. Hence hemothermia which spreads upwards is considered curable

अधोगर्क्तपित्तस्य याप्यत्वे हेतु —

रक्तं तु यदधोभागं तद्याप्यमिति निश्चितम् ।

वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद्भेषजस्य च ॥१५॥

यत् रक्तम् तु अने ने रक्तपित्त और जो रक्तपित्त, अधोभागम् नीचे ननाउ छे नीचेको जाता है, तत् ते वह वमनस्य वमननी वमनकी, अल्पयोगित्वात् अल्पयोगिताने दीधे अल्पयोगिताके कारण, भेषजस्य च अने औषधनी और औषधनी, अल्पत्वात् अल्पताने दीधे अल्पतासे, याप्यम् याप्य छे याप्य है, इति निश्चितम् अने निश्चित छे यह निश्चित है ॥१५॥

15. Hemothermia that spreads downwards is only palliable owing to the necessity of limiting the treatment to emesis and due to the paucity of medications available.

वमनं हि न पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।

यश्च तत्रान्वयो वायुस्तच्छान्तौ चावरं स्मृतम् ॥१६॥

१५. निश्चितम्—निश्चय (क घ च छ)

१६. हरणे श्रेष्ठमुच्यते—जयार्थं परमौषधम् (च ध)

„ तत्रान्वयो—तत्रानुग. (घ छ ध)

„ स्मृतम्—मतम् (क घ छ द)

तच्चायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च ।

तस्माद्याप्यं कषायात् तदनुलोमगम् ॥१७॥

हि हेमथे क्योकि, वमनम् वमन वमन, पित्तस्य पित्तने पित्तको, हरणे हरणमा हरनेमें, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, न उच्यते डहेवातु नथी नहीं कहा जाता, तत्र च अने तेमां और उसमें, अन्वय. अनुगत अनुगामी, य वायुः ने वायु छे जो वायु है, तत्- शान्तौ तेनी शान्तिमां उसके गमनमें, अवरम् अधम निकृष्ट, स्मृतम् मानेले छे माना गया है, तत्र तेथी तेमां इस लिए उसमें, तत् च ते वह, कषायम् अने उपाय और कषाय, तिक्तकानि च तथा तिक्त पशु तथा तिक्त भी, अयोगा- वहम् अनुपयोगी छे अनुपयोगी हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, यत् ने रक्तपित्त जो रक्तपित्त, अनुलोमगम् नीचे गनारु छे तेने नीचे को जाता है वह, आप्यम् याप्य याप्य, समाख्यातम् डहेले छे कहा गया है ॥ १६-१७ ॥

16-17 Emesis, however, is not considered the best remedy in the dispelling of pitta. It is considered an inferior remedy in the alleviation of vata which is its concomitant, and astringent and bitter articles are not suitable vehicles. Hence hemothermia which spreads downwards is said to be only palliable.

उभयगरक्तपित्तस्यासाध्यत्वे हेतुः —

रक्तपित्तं तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।

असाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥१८॥

यत् तु अने ने और जो, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, द्वौ अपि अने दोनो, मार्गौ मार्गौने मार्गोको, प्रतिपद्यते प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है, तत् तेने उसे, पूर्वोक्तात् पूर्वे डहेला प्रथम कहे हुए, कारणात् एव डारणुथी न कारणसे ही, असाध्यम् असाध्य छे

१७ तच्चायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च-स्यान्व योगावहं तत्र मधुर चैव शेषजम् (च ध)

„ यदुक्तम्-यद्रक्तम् (क ग घ च छ त थ)

१८ पूर्वोक्तादेव-पूर्वोक्तादपि (ध)

असाध्य है, इति अथ ऐसा, शेषम् अशुभं अशुभं जानना चाहिए ॥ १८ ॥

18. Hemothermia which spreads in both the directions should be considered to be irremediable owing to reasons stated above.

नहि संशोधनं किंचिदस्त्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥ १९ ॥

रक्तपित्ते रक्तपित्तमां रक्तपित्तमें, प्रतिमार्गम् विरुद्ध मार्गेथी विरुद्ध मार्गसे, हरणम् दोषहरणनु दोषहरणका, विधीयते विधान डरवाभां आवे छे विधान किया जाता है, अस्य पशु अने भाटे परन्तु इसके लिए, प्रतिमार्गगम् प्रति-मार्गगाभी प्रतिमार्गगामी, किंचित् डार्ड कोई, संशोधनम् संशोधन संशोधन, नहि कस्ति छे न नहि नहीं है ॥ १९ ॥

19. For hemothermia there is no method of purification which acts in both the opposite directions and the removal of morbidity in each channel is laid down as necessary in the treatment of hemothermia.

एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
संस्पृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥ २० ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषतः ।

एवम् एव तेन प्रभाणु उसी प्रकार, अस्य अनु इसका, उपशमनम् उपशमन पशु उपशमन भी, सर्वश. डार्डपशु डारारे किसी प्रकारसे, न विद्यते नथी नहीं होता, संस्पृष्टेषु डारणुके संस्पृष्ट क्योकि संस्पृष्ट, दोषेषु दोषोभां दोषोंमें, सर्वजित् सर्व दोषोने छतनार सब दोषोंको जीतनेवाले, शमनम् शमनने शमनको, मतम् डष्ट मानेले छे इष्ट माना है, इति आ प्रभाणु इस प्रकार, मार्गविशेषत मार्गवेदथी मार्गवेदसे, त्रिविध-त्रय डारारना तीन प्रकारके, उदकम् परिष्ठाभवाणु परिष्ठाभवाला, रक्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, उक्तम् डहेले छे कहा है ॥ २० ॥

२० मतम्-हितम् (ध)

20-20½. Thus there is no method of its sedation When the morbid humors are combined, sedation is considered the best treatment. Thus has been described the three kinds of effect of hemothermia with special reference to the direction of its spreading.

रोगाणामसाध्यतापत्तिकारणानि —

एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित्साध्यं न सिध्यति ॥२१॥

प्रेष्योपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ।

अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्भोगोऽतिवर्तते ॥ २२ ॥

एभ्यः खलु नीचे ज्ञानवेदा निम्न कहे हुए, हेतुभ्यः दारुणार्थी कारणोंसे, किञ्चित् कोई, साध्यम् साध्य रोग साध्य रोग, न सिध्यति असाध्य अनी अथ छे असाध्य हो जाता है, प्रेष्य-परिचारक परिवारक, उपकरण-तेमज साधनना एवं उपकरणोंके, अभावात् अभावार्थी अभावसे, दौरात्म्यात् रोगीना धैर्यरहितपक्षार्थी रोगीके धैर्यरहित होनेसे, वैद्यदोषतः वैद्यना दोषार्थी वैद्यके दोषसे, अकर्मतः अने सारी रीते चिकित्सा न थवाथी और सम्यक् प्रकारसे चिकित्सा न होनेके कारण, कश्चित् कोई, रोग रोग रोग, साध्यत्वम् साध्यपक्षाने साध्यताको, अतिवर्तते ओण गी अथ छे लाघ जाता है ॥ २१-२२ ॥

21-22. Here are the causes whereby some curable diseases do not get cured. Owing to the absence of an attendant and other accessories or the patient's folly or the fault of the physician, or the absence of treatment, the curable stage of the disease gets past.

रक्तपित्तस्यासाध्यतालक्षणानि —

तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्यवाप्यपरिक्रमात् ।
रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदिश्यते ॥ २३ ॥

२२ दौरात्म्याद्-दैवाय स्वाद् (प)

२३ तस्योपदिश्यते-तस्योपदेक्ष्यते (क. घ.)

यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शकधनुष्प्रभम् ।
रक्तपित्तमसाध्यं तद्वाससो रञ्जनं च यत् ॥ २४ ॥

तत्र त्यां यद्वा, साध्य-साध्यरोग माध्यरोग, वाप्य-अने याध्यरोग और वाप्यरोग, परिक्रमात् अनुक्रमे याध्य तथा असाध्य अर्थ जवाथी क्रमशः वाप्य एवं असाध्य हो जानेके कारण, एकम् असाध्यत्वम् केवल असाध्यपक्ष असाध्यता ही, स्यात् थाय छे होती है, तस्य रक्तपित्तस्य ते रक्तपित्तनु इस रक्तपित्तका, इदम् आ यह, विज्ञानम् विज्ञान विज्ञान, उपदिश्यते छेलाभा आवे छे कहा जाता है, यत् जे जो, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, कृष्णम् काला, अथवा नीलम् के नील या नीला, यद् वा अथवा जे अथवा जो, शकधनुष्प्रभम् धन्धनुषना जेवु अनेके रंगनु होय छे इन्द्रधनुषके समान नाना वर्णका होता है, यत् च अने जे और जो, वासस. उपदाने कपडेको, रञ्जनम् रंगी देनारुं होय छे रंग देने वाला होता है, तत् ते वह, असाध्यम् असाध्य छे असाध्य है ॥ २३-२४ ॥

23-24. There remains only the incurable stage of disease, the curable and the palliable stages having gone by. The specific clinical knowledge of hemothermia is described here. The blood which is black or blue or of the color of the rainbow and which imparts color to the cloth is the hemothermia of the incurable type.

भृशं पूत्यतिमात्रं च सर्वोपद्रववच्च यत् ।

वलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २५ ॥

यत् जे जो, भृशम् अत्यन्त अत्यन्त, पूति दुर्गंधवाणुं बदबूवाला, अस्तिमात्रम् च प्रमाणमां अधिक प्रमाणमें अधिक, सर्वोपद्रववच्च च तथा सर्व उपद्रववाणुं होय एवं सर्व उपद्रवोपे युक्त हो, यत् च अने जे और जो, वलमांसक्षये अण अने मांसने क्षय थता थाय वल और मांसके क्षीण होने पर होवे, तत् ते वह, रक्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, असिद्धिमत् असाध्य छे असाध्य है ॥ २५ ॥

२४ तद्वाससो-स्वादाससो (च.)

25 That hemothermia is considered impossible of cure where stinking blood flows out in excessive quantity and which is associated with all complications and where there is complete loss of strength and flesh

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियञ्चापि तच्चासाध्यं न संशयः ॥२६॥

येन च अने ने और जिम, रक्तपित्तेन रक्तपित्ती रक्तपित्ते, उपहत उपधात पाभेदे। पीडित, मानव भुत्थ मनुष्य, दृश्यं दृश्य वस्तु, वियत् च अपि तेभ्य आकाशने पणु और आकाशको भी, रक्तम् ला॥ लाल, पश्येत् जुअे देखे, तत् च ते पणु वह भी, असाध्यम् असाध्य छे असाध्य है, न संशय अभां संशय नथी इसमें संशय नहीं है ॥ २६ ॥

26. That hemothermia is undoubtedly irremediable where the patient afflicted with hemothermia sees red visions and red sky.

असाध्ययाप्यमाभ्येषु मिषज कर्तव्यम्—

तत्रासाध्यं परित्याज्यं, याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यं चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥२७॥

तत्र तेभां उनमे, मिषक् वैद्ये वैद्यको, अवहित. सावधान थर्ध सावधान हो कर, असाध्यम् असाध्यने असाध्यको, परित्याज्यम् छोडी देवु नेधये छोड़ देना चाहिए, याप्यम् याप्यने याप्यका, यत्नेन यत्नथी यत्ने, यापयेत् यापन करवु नेधये यापन करना चाहिए, साध्यम् च अने साध्यनी और साध्यकी, सिद्धैः सिद्ध थयेदां सिद्ध, भेषजैः औषधोवडे औषधोंसे, साधयेत् चिकित्सा करवी नेधये चिकित्सा करनी चाहिए ॥ २७ ॥

27. It is this kind of incurable hemothermia which should be abandoned and the palliable one to be

palliated by some efforts and the conscientious physician should cure the curable type of hemothermia by specific remedies.

अभ्यायोक्तार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकौ—

कारणं नामनिर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गौ दोषानुबन्धं च साध्यत्वं न च हेतुमत ॥२८॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥ २९ ॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकौ उपसहारना अे श्लोको छे के उपसहारके दो श्लोक हैं कि, रक्तपित्तस्य निदाने आ 'रक्तपित्तनिदान' अध्यायभां इस 'रक्तपित्तनिदान' अध्यायमें, वीत- टणी गयां छे नष्ट हुए हैं, मोह- मोह मोह, रजोदोष- रजोगुणरूप दोष रजोगुणरूप दोष, लोभ- लोभ लोभ, मान- मान मान, मद- मद मद, स्पृह. तथा स्पृहा जेनां अेवा तथा स्पृहा जिसके ऐसे, पुनर्वसु अगवान पुनर्वसुअे भगवान पुनर्वसुने, कारणम् कारण, नाम- नामनी नामकी, निर्वृत्तिम् उत्पत्ति उत्पत्ति, पूर्वरूपाणि पूर्वरूप पूर्वत्प, उपद्रवान् उपद्रवो उपद्रव, मार्गौ मार्गौ मार्ग, दोषानुबन्धम् दोषाने अनुबन्ध दोषोंका अनुबन्ध, हेतुमत च अने हेतु- सहित और हेतुओंके समेत, साध्यत्वम् साध्यता साध्यता, न च अने असाध्यताने और असाध्यताको, व्याजहार कहा छे कहा है ॥ २८-२९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

28-29. The cause, derivation of name and the premonitory symptoms, complications, the two directions in which the disease spreads according to association of morbid humors, curability and otherwiseness along with their reasons—all these, Punarvasu who is free from delusion, passion, greed,

pride, intoxication and attachment, has here declared.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा प्रति संस्कृत डम शास्त्रके, निदानस्थाने
निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, रक्तपित्तनिदानम् 'रक्त-
पित्तनिदान' 'रक्तपित्तनिदान', नाम नामने। नामका,
द्वितीय थीने दूसरा, अध्याय. अध्याय स पूरुं थये।
अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2. Thus in the section on 'Pathology' in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled "The Pathology of Hemothermia" is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

तीने अध्याय अध्याय तीसरा Chapter III

गुल्मनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्हथी अब आगे, 'गुल्मनिदा-
नम्' 'गुल्मनिदान' नामने। अध्यायनु 'गुल्मनिदान'
नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स डहेतु छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound "The Pathology" of Gulma."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

गुल्मसंख्या —

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति, तद्यथा—वात-
गुल्मः, पित्तगुल्मः, श्लेष्मगुल्मो, निचयगुल्मः,
शोणितगुल्म इति ॥ ३ ॥

इह खलु अर्हो यहा, पञ्च पांथ पाच, गुल्माः
गुल्म गुल्म, भवन्ति छे हैं, तत् यथा जेभडे
जैसे कि, वात गुल्म. वातगुल्म वातगुल्म, पित्तगुल्म
पित्तगुल्म पित्तगुल्म, श्लेष्मगुल्म डक्षगुल्म कफगुल्म,
निचयगुल्मः स (नपातगुल्म सन्निपातगुल्म, शोणितगुल्म
इति अने शोणितगुल्म और शोणितगुल्म ॥ ३ ॥

3 There are five kinds of gulma viz, Vata-gulma, Pitta-gulma, kapha-gulma, gulma due to tridiscordance and Gulma due to the vitiated condition of the blood.

निदानादिविशेषेभ्यो गुल्मस्यान्येषा च रोगाणां विशेषविज्ञानम्—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
कथमिह भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजा-
नीमहे, नह्यविशेषविद्रोगाणामौषधविदपि भिषक्
प्रशमनसमर्थो भवतीति ॥ ४ ॥

एव- वादिनम् आ प्रमाणे डहेता इस प्रकार कहते
हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने
आत्रेयको, अग्निवेश अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच डहेतु
कहा, भगवन् हे भगवान् । हे भगवन्, इह अर्हो यहा,
पञ्चानाम् पांथे इन पाच, गुल्मानाम् गुल्मना गुल्मोकी,
विशेषम् बेदने विशेषताओंको, कथम् डेवी रीते किस
प्रकारसे, अभिजानीमहे अने अर्हथीये ? जानें, हि डेभडे
क्योंकि, औषधवित् औषध अर्हथीये १२ होया छता
औषधको जाने हुए, अपि पांथ मी, रोगाणाम् रोगोना
रोगोंकी, अविशेषवित् बेदने न अर्हथीये १२ विशेषताओंका

४ पञ्चानां गुल्मानां—पञ्चानां प्रति (ग. प.)

,, अभिजानीमहे—अभिजानीयाम् (घ. त.)

ન સમક્ષનેવાલા, મિષક વૈદ્ય વૈદ્ય, પ્રશમન- રોગોને શાંત કરવા રોગોની શાન્તિ કરનેમે, સમર્થ સમર્થ સમર્થ, ન ભવતિ થતો નથી નહીં હોતા ॥ ૪ ॥

4. Agnivesa said to the worshipful Atreya who had spoken thus, "How, O, worshipful one ! are we to know the special characteristics of these five kinds of gulma ? A physician, though versed in the science of medicine, will not be able to alleviate diseases without the knowledge of their special characteristics".

તમુવાચ ભગવાનાત્રેયઃ—સમુત્થાનપૂર્વરૂપલિङ્ગ-વેદનોપશયવિશેષેભ્યો વિશેષવિજ્ઞાનં ગુલ્માનાં ભવ-ત્યન્મેષાં ચ રોગાનામ્નિવેશ ! તત્તુ ચલુ ગુલ્મેષુ-ચ્યમાનં નિવોધ ॥ ૫ ॥

મગવાન્ ભગવાન્ ભગવાન, આત્રેય આત્રેયે આત્રેય-ને, તન્ તેને અગ્નિવેશકે પ્રતિ, ઉવાચ કલુ કહા, અગ્નિ-વેશ ! હે અગ્નિવેશ ! હે અગ્નિવેશ !, સમુત્થાન- નિદાન નિદાન, પૂર્વરૂપ- પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, લિङ્ગ- ૩૫ રૂપ, વેદના-વેદના વેદના, ઉપશય- અને ઉપશયના ઉપશયકો, વિશે-ષેભ્ય લેદેથી ભિન્નતાસે, ગુલ્માનામ્ ગુલ્મોના ગુલ્મોની, અન્યેષામ્ ચ અને બીજા જૈર દૂસરે, રોગાનામ્ રોગોના રોગોની, વિશેષ- વિશેષનુ ભિન્નતાસા, વિજ્ઞાનમ્ જ્ઞાન જ્ઞાન, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, ગુલ્મેષુ ચલુ ગુલ્મની આશ્રિતમાં ગુલ્મોમે, ઉચ્યમાનમ્ કહેવાતુ કહે જાતે, તત્તુ તે જ્ઞાન ક્ષમ જ્ઞાનકો, નિવોધ સાંભળો સુનો ॥ ૫ ॥

5. The worshipful Atreya said to him:- By means of a knowledge of the etiology, premonitory symptoms, characteristics, nature of the pains and homologatory signs, a special knowledge of gulma is obtained, as also of other diseases. O, Agnivesa !

૫ તત્તુ ચલુ-તત્તુ તાવત્ (ચ. ૫૬)

listen to the description of the special characteristics of Gulma.

વાતગુલ્મસ્ય નિદાનસંપ્રાપ્તિલક્ષણાનિ—

યદા પુરુષો વાતલો વિશેષેણ જ્વરવમનવિરે-ચનાતીસારાપામન્યતમેન કર્શનેન કર્શિતો વાત-લક્ષાહારગાહરતિ, શીતં વા વિશેષેણાતિમાત્રમ્, અક્ષેહપૂર્વે વા વમનવિરેચને પિવતિ, અનુદીર્ણા વા છર્દિસુદીર્યતિ, ઉદીર્ણાન્ વાતમૂત્રપુરીપવેગાન્નિરુ-ણદ્વિ, અત્યશિતો વા પિવતિ મધોદકમતિમાત્રમ્, અતિસંક્ષોભિણા વા યાનેષ વાતિ, અતિવ્યઘ્રાયવ્યા-યામમચ્છોકરુચિર્વા, અભિયાતમૃચ્છતિ વા, વિપ-માસનશયનસ્થાનચતુકલ્પસેવી વા ભવતિ અન્યદ્વા કિંચિદેષંવિયં વિપમમાતિમાત્રં વ્યાયામજાતમારભતે, તસ્યાપચારાદ્વાતઃ પ્રવોપમાપદ્યતે ॥ ૬ ॥

વિશેષેણ વિશેષે કરીને વિશેષ કર, જ્વર- જ્વર જ્વર, વમન- વમન વમન, વિરેચન- વિરેચન વિરેચન, અતિસાર- અતિસારમાંના ઔર અતિસારમે, અન્યતમેન કાર્શ્યે કિંચિત્ કિંચિત્ કિંચિત્, કર્શનેન કર્શ કરનારા હેતુથી કર્શ કરનેવાલે હેતુસે, કર્શિતઃ કર્શ થયેલો કર્શ હુઆ, વાતલ્ વાતલ્ વાતલ્, પુરુષ પુરુષ પુરુષ, અનુદીર્ણા જવ, વસ્ત્રલમ્ વાતલ્ વાતકારક, વિશેષેણ અથવા ખાસ કરીને અથવા વિશેષ કર, અતિમાત્રમ્ અતિ પ્રમાણમાં અતિ માત્રામે, શીતમ્ વા શીતલ્ શીતલ્, આહારમ્ ખોરાક આહારકો, આહરતિ ખાય છે खाता है, અક્ષેહ-પૂર્વે વા અથવા પ્રથમ રહેલુ કયા વગર અથવા બ્રેહન ક્રિયે વિના, વમન- વમન વમન, વિરેચને તથા વિરેચન ઔષધ ઔર વિરેચન ઔષધ, પિવતિ પીએ છે पीता है, અનુદીર્ણામ્ વા અથવા પ્રવૃત્ત નહિ થયેલી અથવા પ્રવૃત્ત નહીં હુએ, છર્દિમ્ ઉલટીને વમનકો, ઉદીર્યતિ પ્રવૃત્ત કરે છે प्रवृत्त करता है, ઉદીર્ણાન્ ઉત્પન્ન થયેલ વેગવાળા

૬ શીત વા—અશીત વા (૫)

,, અક્ષેહપૂર્વે—લેહપૂર્વે (દ. ૫)

,, અત્યશિત —તુષિત (૫)

,, અતિ સંક્ષોભિણા—અતિમાત્રસંક્ષોભિણા (ક)

,, વિપમાસનશયનસ્થાન—વિપમાસનશયનાસનસ્થાન (૫)

,, તસ્યાપચારાદ્વાતઃ—તસ્ય તદપચારાદ્વાયુ. (ચ. ૫.)

उपस्थित बेगवाले, वात- वात वात, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- तथा मूत्रा तथा मलके, वेगान् वेगेने वेगोंको, निरु- णद्धि- रोक छे रोकता है, अलक्षित वा अथवा भ्रूण आर्धने या बहुत खा कर, अतिमात्रम् अति मात्राમાં अति मात्रामें, नवोदकम् नवु पाણી नये जलको, पिबति पीछे छे पीता है, अतिसंक्षोभिणा वा अथवा अति હડોલાવાળા या अत्यंत ધોમક, યાનેન વાહનમાં સવારી પર, યાતિ મુસાફરી કરે છે યાત્રા કરતા હૈ, અતિ- અથવા અતિશય યા અતિ, વ્યવાય- મૈથુન મૈથુન, વ્યા- યામ- વ્યાયામ વ્યાયામ, મદ્ય-શોક-રૂચિઃ વા મદ્ય અને શોકમાં મદ્ય રહે છે મદ્ય ઔર શોકકા સેવન કરતા હૈ, અભિવાચમ્ વા અથવા પ્રહાર યા ચોટ, ક્રચ્છતિ ધામે છે સ્ના જાતા હૈ, વિષમ- અથવા વિષમ અથવા વિષમ રૂપમેં, આસન- આસન આસન વૈઠવા, શયન- શયન સોના, સ્થાન- ઊભા રહેવા સ્થાન, ચક્ષ્મણસેવી વા અને હરવા કરવાનુ સેવન કરનાર એવ ચલનેકા સેવન કરને- વાલા, ભવન્તિ થાય છે હોતા હૈ, અન્યત્ વા અથવા બીજું યા અન્ય, ક્ષિત્તિ ક્ષત્ કિસી, એવંદિધમ્ એવી બતના એસે પ્રકારકે, વિષમમ્ વિષમ વિષમ, અતિમાત્રમ્ તથા પ્રમાણમાં અધિક તથા માત્રામેં અધિક, વ્યાયામ- જાતમ્ અનેક વ્યાયામ અનેક વ્યાયામકા, આરમ્ભતે કરે છે આરમ્ભ કરતા હૈ, તસ્ય તેનેા ઉસકા, વાતઃ વાત વાયુ, અપચારાત્ અપચારને લીધે અપચારકે કારણ, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપચતે ધામે છે હો જાતા હૈ ॥ ૬ ॥

6. When a person of vata habitus, being emaciated by any of the emaciating conditions viz, fever, vomiting, purgation and diarrhoea, takes vata-provoking food or excessively cold things in abundance, or takes emesis and purgation without previously taking oleation, or tries to vomit forcibly without inclination for vomiting, or suppresses the generated urges for flatus, urine and feces, or drinks fresh water in excess after a surfeit-meal,

or travels in extremely jolting carriages, or is given to excessive indulgence in sex-act, exercise, wine or grief, or suffers injury or is given to an unhealthy degree of sitting, lying, standing and walking, or if he undergoes any other kind of strain born of irregular or excessive physical exercise, as a consequence of such acts, the vata gets into a provoked condition.

સ પ્રકુપિતો વાયુર્મહાસ્રોતોઽનુપ્રવિશ્ય રૌક્ષ્યાત્ કઠિનીભૂતમાપ્લુત્ય પિપ્પિહતોઽવસ્થાનં કરોતિ હૃદિ વસ્તૌ પાર્શ્વયોર્નાભ્યાં ધા। સ શૂલમુપજનયતિ ગ્રન્થીશ્ચાનેકવિધાન્, પિપ્પિહતશ્ચાવતિપ્રતે, સ પિપ્પિહતત્વાદ્ ‘ગુત્મ’ इत्यभिधीयते, સ મુહુરાધ- મતિ, મુહુરત્પત્ત્વમાપચતે અનિવતત્ત્વિપુલાણુવેદનશ્ચ ભવતિ ચલત્વાદ્વાયો, મુહુઃ પિપ્પિલિકાસંપ્રચાર ઇવાજ્ઞેષુ, તોદભેદસ્ફુરણાયામસક્કોચસુતિર્દર્શન- વોદયમ્બહુલઃ,

પ્રકુપિત પ્રકોપ પારેલો પ્રકુપિત, સ વાયુ તે વાયુ યહ વાયુ, રૌક્ષ્યાત્ રક્ષતાશી રુક્ષતાકે કારણ, કઠિનીભૂતમ્ કઠણુ થઈ અચેલા વઠોર હુણ, મહાસ્રોતઃ મહાસ્રોતમાં મહાસ્રોતમેં, અનુપ્રવિશ્ય પ્રવેશ કરીને ઘુસ કર, આપ્ત્ય તેમાં વ્યાપીને ફેલ કર, પિપ્પિહતઃ ગોળો બની પિંટકે આકારમેં, હૃદિ હૃદય હૃદય, વસ્તૌ બસિત વરિત, પાર્શ્વયો પડમાં ઢોનોં પાર્શ્વ, નાભ્યામ્ ધા કે નાભિમાં યા નાભિમેં, અવસ્થાનમ્ સ્થિતિ સ્થિતિ, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ, સ તે વહ, શૂલમ્ શૂળ શૂલ, અનેકવિધાન્ અને અનેક પ્રકારની ઔર અનેક પ્રકાર- રકી, ગ્રન્થીન્ ચ ગાંઠો ગાંઠે, ઉપજનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે

૭. કઠિનીભૂતમાપ્લુત્ય-કઠિનીભૂત આપ્લુત્ય (ધ)

,, અભિધીયતે-ઉચ્ચતે (ચ ધ જ)

,, અભિધીયતે-ઉપદિશ્યતે (ગ)

,, મુહુરાધમતિ-અવધમતિ (ધ)

,, અપત્ત્વન્-અપુત્ત્વન્ (વ)

,, મુહુ પિપ્પિલિકા-મુહુર્મુહુ પિપ્પિલિકા (ક)

उत्पन्न करता है, पिण्डितः च तथा गोर्धो यः तथा पिण्डाकारसे, अवतिष्ठते रहे छे स्थित होता है, स ते वह, पिण्डितत्वात् गोर्धो होवाथी पिण्डाकार होनेसे, गुल्म शुद्धं गुल्म, इति ऐभ ऐना, अभिधीयते छेवाय छे कहा जाता है, वायोः वायुनी वायुके, चलत्वात् चल-ताने दीधे चंचल होनेसे, स ते वह, सुहु वारवार बार बार, आधमति धूले छे बढ़ता है, सुहु वारवार बार बार, अल्पत्वम् आपद्यते अल्प थाय छे कम हो जाता है, अनियत- धडी धडीमां कमी कमी, विपुल- अहु बहुत, अणु- अने धडीधमां थोड़ी और कमी कमी थोड़ी, वेदन च वेदनावाणो वेदनावाला, भवति थाय छे होता है, अङ्गेषु अगोर्मा अगोर्मा, सुहुः वारवार बार बार, पिपीलिकाम्- डीडीओ निळीके, संप्रचार आधती होय चलनेकी, इव तेवु वागे छे प्रतीति होती है, तोद- भेद तोद- भेद तोद- भेद, स्फुरण- स्फुरण स्फुरण, आयाम- विस्तार विस्तार सङ्कोच- सङ्कोच सङ्कोच, सुप्ति- स्पर्शज्ञान सुप्ति, हर्ष- रोमहर्ष रोमहर्ष, प्रलय- स्फुरण वगेरेना नाश स्फुरण आदिका नाश, उदय अने स्फुरण वगेरेना उदय और स्फुरण आदिका उदय, बहुल अहु थाय छे बहुत होते हैं,

7-1. Then the provoked vata entering into the gastro-intestinal tract and spreading there all over, gets hardened and forms into a rounded shape owing to its dryness and gets localised either in the epigastric region or hypogastric region or in the lumbar and iliac regions or the umbilical region There it creates colicky pain and various other kinds of swellings and gets localised as a rounded swelling As it is a rounded swelling, it is called "Gulma". It gets now inflated and again deflated. It is accompanied often with indeterminate, severe or slight pain due to the flightly characteristic of vata and also with formication in

the limbs, with piercing, breaking and throbbing pain; extension and contraction, anasthesia and hyperasthesia, with disappearance and reappearance.

तदातुरः सूच्येव शङ्कुनेव चाभिसंविद्धमात्मानं मन्यते, अपि च दिवसान्ते ज्वर्यते, शुष्यति चास्यास्यम्, उच्छ्वासश्चोपरुध्यते, हृष्यन्ति चास्य रोमाणि वेदनाया प्रादुर्भावे, ह्रीहाटोपान्त्रकूजनाविपाको- दावर्तज्जमर्दमन्याशिरः शङ्कुशूलब्रध्नरोगाश्चैनमुप- द्रवन्ति, कृष्णारुणपरुषत्बद्धनखनयनवदनमूत्र- पुरीषश्च भवति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोपशेरत इति वातगुल्मः ॥७॥

तदा त्वारे तव, वेदनाया वेदना वेदनाके, प्रादु- र्भावे उत्पन्न थतां उत्पन्न होने पर, आतुर रोगी, आत्मानम् पोते अपनेको, सूच्या इव अणु सोधभी जैसे सूईसे, शङ्कुना इव च अने अणु भीलाथी और जैसे कीलसे, अभिसंविद्धम् वीधाथो होम ऐभ वीधे हुएके समान, मन्यते माने छे मानता है, अपि च अने वणी फिर और, दिवसान्ते सांने दिनके अन्तमें, ज्वर्यते ऐने ताव यहे छे इसको ज्वर आता ह, अस्य च अने ऐनु तथा इसका, आस्यम् मोहु मुख, शुष्यति सूझाय छे सूखता है, उच्छ्वास च अने उच्छ्वास और उच्छ्वास, उपरुध्यते रूधाय छे रुकता है, अस्य च अने ऐनां तथा इसके, रोमाणि रुवाडां रोम, हृष्यन्ति ठीला थध अय छे हृष्ट होते हैं, ह्रीह- डीडा ह्रीहा, आटोप- आटोप आटोप, अन्त्रकूजन- अन्त्रकूजन आतोंमें गुड- गुडाहट, अविपाक- अपथो अविपाक, उदावर्त- उदावर्त उदावर्त, अङ्गमर्द- अङ्गमर्द अङ्गोंका टूटना, मन्या- मन्या मन्या, शिर- शिर शिर, शङ्कुशूल- तथा श अमां शूल और शंखमें शङ्कु, ब्रध्नरोगाः च अने ब्रध्नरोग और ब्रध्नरोग

७. चाभिसंविद्धमात्मानं-चातिविद्धमात्मान (ष)

„ „ -चातिविद्धमात्मान (ज)

„ ज्वर्यते-जीर्यते (ष थ)

„ „ -जीर्यते (ठ ड प)

„ शूलब्रध्नरोगा - शूलरोगा. (प.)

„ ब्रध्न-वर्ध (ग)

भी, एनम् अने इनके, उपद्रवन्ति उपद्रवना इयमां आय छे उपद्रवरूपमें हो जाते हैं, कृष्ण-ते डालो वह काले, अरुण-अरुण वरुणां लाल, परुष-अने उठोर कठोर, त्वक्-आमडी त्वचा, नख-नख नख, नयन-आंभ नयन, बध्न-भुभ मुख, मूत्र-भूत मूत्र, पुरीषः च अने भणवाणो और मलवाला, भवति आय छे हो जाता है, अरु च अने अने ब्रह्मा इसको, निदानोक्तानि निदानमां उद्धेदा आहारविहार निदानोक्त आहार-विहार, न उपश्रैरते अतुष्टुण आवता नथी अनुकूल नही आते, विपरीताणि च अने विपरीत और विपरीत, उपश्रैरते अतुष्टुण आवे छे अनुकूल आते हैं, इति वातगुल्म आ वातगुल्म छे यह वातगुल्म हैं ॥ ७ ॥

7. Then the patient feels pain, as though pricked by needles or pierced with spear. His temperature rises at the end of the day His mouth gets parched up, his respiration gets oppressed and when the pains begin his hands stand on end. Splenic disorders, meteorism, intestinal gurgling, misdigestion, misperistalsis, body-aches, pains in the sides of the neck, in the head and temples and inguinal swelling appear as complications. The patient's skin, nails, eyes, face, urine and feces become harsh and dark-red. He has no homologation to etiological factors but has homologation to things antagonistic to etiological factors. This is the Gulma of vata type

वायुनासहपित्तप्रकोपे हेतु —

तरेत्र तु कर्शनाः कर्शितस्याम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णशुक्लव्यापन्नमद्यहरितकफलास्लानां विदाहिनां च शाकधान्यमांसादीनामुपयोगादजीर्णा-

अध्यक्षनाद्रौक्ष्यानुगते आमाम्नाये वमनमतिवेलं संधारणं वातातपौ चातिक्षेत्रानस्य पित्तं सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ ८ ॥

तैः एव तेन उन्हीं, कर्शनाः कृश करनेवाले हेतु-ओथी कृश करनेवाले हेतुओंसे, तु तो तो, कर्शितम् कृश थैक्षाने कृश होने पर, अम्ल-अम्ल अम्ल, लवण-लवण लवण, कटुक-कटुक कटुक, क्षार-क्षार क्षार, उष्ण-उष्ण उष्ण, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, शुक्ल-शुक्ल शुक्ल, व्यापन्न-मद्य विकृतं मद्य दूषित मद्य, हरितक हरितक हरितक, फलास्लानाम् तथा भाटां इणोना तथा खट्टे फल, विदाहिनाम् अने विदाही और विदाही, शाक-शाक शाक, धान्य-धान्य धान्य, मांसादीनाम् च तथा मांस वजरेनां मांस आदिके, उपयोगान् उपयोगथी उपयोगसे, अजीर्ण-अजीर्णथी अजीर्णसे, अध्यक्षनात् च बोधन इयां उपर इरी बोधन करवाथी तथा अध्यक्षनसे आमाम्नाये आमाम्नाय आमाम्नाय, रौक्ष्यानुगते रक्ष थर्ष नती रक्षताको प्राप्त होने पर, अतिवेलम् च अने धातु वभत सुधी बहुत समयतक, वमनम् वमन देवाथी वमन औषधके वेधनसे, संधारणम् वेधे भारी राणवाथी वेगोंको रोकनेसे, वातातपौ तथा वात अने तडकाना तथा वायु और धूसके, अतिक्षेत्रमानस्य अति क्षेत्रनथी अति क्षेत्रनसे, पित्तम् पित्त पित्त, मारुतेन वायु वायुके, सह साथे साथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकोपित, आपन्नने पात्रे छे हो जाता है ॥ ८ ॥

8 If a person emaciated by the afore-mentioned emaciating conditions, takes articles of diet that are acid, salt, pungent, alkaline, hot and acute, or takes vinegar, deteriorated wine, greens and acid fruits, or irritating vegetables, grain or flesh, or frequent predigestion-meals or too frequent meals or takes emesis on dehydrated stomach, or is given to long suppression of generated urges or excessive exposure to the wind and the sun—

८ वमनमतिवेलं—वमनत्रिचनमतिवेलं (घ. ठ. ष)

८ शुक्लं शुक्लं (ग)

,, शाकधान्यमांसादीनाम्—शाकधान्यमांसादीनाम् (घ)

,, शाकधान्यमांसादीनामुपयोगात्—शाकमांसानामुपयोगात् (घ)

these provoke the pitta along with the vata.

पित्तगुल्मस्य संप्राप्तिर्लक्षणाणि च—

तत् प्रकुपितं सारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्य तानेव वेदमाप्रकारानुपजनयति, य उक्तं वात-गुल्मे; पित्तं त्वेनं विदहति कुक्षौ हृदयसि कण्ठे च;

मारुतं वायु वायु, प्रकुपितं अथवा पाचयेत् प्रकुपितं हुए. तत् तेने उससे, आमाशय-आमाशय-आमाशयके, एकदेशे ओष्ठ भागमां एक भागमें, संवर्त्य ईन्दीने फे-कर, ये ने जो, वातगुल्मे वातगुल्ममां वातगुल्ममें, उक्ता उक्ता छे कहे हैं, तान् एव तेन उर्द्ध्वं, वेदना-प्रकारान् वेदनामां अक्षरे मित्र मित्र वेदनामोक्षो, उप-जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, पित्तम् अने पित्त और पित्त, दु तो तो, एतन् ओने उसको, कुक्षौ कुक्षुमां कुक्षि, हृदि हृदयमां हृदय, कण्ठे कण्ठमां कण्ठ, कण्ठे च अने उक्ता और कण्ठमें, विदहति विदह करे छे विदाह करना है,

9-(1) The vata thus provoked getting accumulated in the upper part of the alimentary tract begets those peccular pains which are mentioned in regard to the gulma born of vata. Pitta causes burning in the stomach, epigastric region, chest and throat

स विदहमानः सधूमसिचोद्गारगुद्विष्यच्छा-न्वितं, गुल्मावकाशश्च दहते दूयते धूप्यते ऊष्मायते खिद्यति क्षिद्यति शिथिल इव स्पर्शा-सहोऽल्परोमाश्च भवति,

विदहमान विदहयुक्त यत् विदाहयुक्त होने पर, सः ते रोगी वह रोगी, सधूमस इव अथवा धूमाशवाणा

१ सवर्त्य-समूर्ण्य (घ. छ ऊ प)

२ धूप्यते-धूमायते (घ)

३ धूम्यते (ग.)

४ ऊष्मायते-उष्णायते (न)

५ शिथिल-मृदु शिथिल (ग घ.)

६ अल्परोमाश्च-अल्परोमा च (घ.)

होय ओवा धूमवालेके समान प्रतीत होते, जग्लान्वितम् अशवाणा अम्लरसयुक्त, उद्गारन् ओष्ठार उद्गार, उद्गिरति आय छे निकालता है, अर्द्धं च अने ओष्ठ तथा इसका, गुल्मावकाश शुष्मन् स्थान गुल्मका स्थान, दहते अथवा छे जलता है, दूयते दूयते छे पीडित होता है, धूप्यते धूप्यते छे बुद्ध, ऊष्मायते तेमन् भरम आय छे एव ऊष्माने युक्त होता है, खिद्यति खिद्युक्त अने छे पसीना आता है, क्षिद्यति क्षिद्युक्त आय छे क्षिद्य होता है, शिथिल शिथिल, इव नवे अने छे जैसा होता है, स्पर्शासह स्पर्श सहन करी शक्ती नहीं स्पर्शको सहन नहीं कर सकता, अल्परोमाश्च च अने ओष्ठ रोमांशवर्णों और अल्प रोंमाशवाला, भवति आय छे होता है;

9-(2) Afflicted thus with burning sensation the patient suffers from acid and fuming eructations. In the region of the gulma, it causes burning sen- sation, pain, fumes, heat, sweat, softening, looseness, tenderness to touch and slight horripilation

उवरभ्रमद्वयुपिपासागलतालुमुक्षोषप्रमोह-विद्भेदाश्चैनमुपद्रवन्तिः हरितहारिद्रत्वक्खनय-नवदनसूत्रपुरीषश्च भवति, निदानोक्तानि चास्या नोपशेरते, विपरीताङ्गुपशेरत इति पित्तगुल्मः ॥९॥

उवर-भ्रम अथवा भ्रम उवर भ्रम, द्वयु- अथवा द्वयु, पिपासा तृषा पिपासा, गल- उक्ता गल, तालु- तालु तालु, मुक्ष- शोष मुक्षशोष, मुक्षका सूक्ष्मा, प्रमोह- भ्रमोह मूर्च्छा, विद् भेदा च अने मलमोक्षे उपद्रवो और मलभेद ये उपद्रवो, एतन् ओने इसे, उपद्रवन्ति पीडे छे पीडा पहुंचाते हैं. हरित बीजां हरे, हरिद्र पीजां पीडे, त्वक्- आमाडी त्वचा, नख- नख नख, नगन आमा आमा, वदन- मुष्ण मुष्ण, सूत्र- सूत्र सूत्र, पुरीष- च अने मल वाणा और मलवाला, भवति आय छे हो जाता है,

१ गलतालुमुक्षोष-गलतालुमुक्षोष (ग घ)

२ प्रमोह-प्रमेद (प)

३ पुरीषश्च-पुरीषश्च पुरीषो (ग)

अस्य च अने तेने और इसके, निदान- निदानमां निदानमें, उक्तावि छेहेवा आहारनिहार कहे गये आहार- विहार, न उपशेरते अनुकूल आवता नथी अनुकूल नही होते, विपरीतानि तथा ओओथी विपरीत तथा उनसे विपरीत, उपशेरते अनुकूल आवे छे अनुकूल आते हैं, इति आ यह, पित्त पित्तमुद्ग छे पित्तगुल्म है ॥ ९ ॥

9-(3). It causes the complications of fever, giddiness, burning, thirst, parching of the throat, palate and mouth, stupefaction and loose stools. The skin, nails, eyes, face, urine and feces become green or yellow. There is non-homologation to the etiological factors and is homologation to things antagonistic to etiological factors. This is Guna of Pitta type.

मासतेन सह श्लेष्मप्रकोपे हेतुः—

तैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्यात्यशनादतिस्निग्ध- गुणमधुरश्चैताशनात् पिष्टेष्टुक्षीरतिलमाषगुडविकृ- त्तिसेवनान्मन्दकमद्यातिपानाद्वरित्कातिप्रणयना- दानूपौदकप्राप्त्यमांसातिभक्षणात् संधारणादबु- भुक्षस्य चातिप्रगल्भदुग्धपानात् संक्षोभणाद्वा शरी- रस्य श्लेष्मा सह मासतेन प्रकोपमापद्यते ॥ १० ॥

ते एव तेन पूर्वोक्त ऊही, कर्शनैः तु कृश कृ- नात् हेतुओथी कृश कजेवाले हेतुओंसे, कर्शितस्य कृश थयेवाने कृश होने पर, अत्यशनात् अतिशय ओराक आवथी अति खानेसे, अति- स्निग्ध- अति- स्निग्ध अति स्निग्ध, गुरु- शुभु गुरु, मधुर- भधुर मधुर, स्मीत- अने शीत श्लेष्म शीत पदार्थोंके, अशनात् आवथी खानेसे, पिष्ट क्षेष्ट पिष्टी, इष्टु शेरडी ईच्छ,

१० °माषगुडविकृतिसेवनान्मन्दकमद्यातिपानात्—°माषविकृतिसेवना- न्मद्यातिपानात् (घ)

११ मन्दकमद्यातिपानात्—मन्वज्जोतिकान्तमद्यपानात् (घ)

१२ अतिशय-अतिशुद्धित्व (ग घ छ ज त घ)

१३ —अतिदुग्धस्य (ङ)

१४ संक्षोभणा—मभक्षणात् (१)

क्षीर- दूध दूध, तिल- तल तिल, माष- अउड माष, गुड- अने ओणनी गुडके, विकृति- अनावटेना विकारके, सेवनात् सेवनथी सेवनसे, मन्दक- म-६३ मन्दक, मद्य- अने मद्य और मद्यके, अतिपानात् अहु पीवाथी अति पानसे, हरितक- हरितक वर्गनां द्रव्ये हरितक वर्गके, अतिप्रणयनात् अहु क्षेवाथी अतियोगसे, आनूपौदक आनूप औदक आनूप जलज, नास्य अने आस्य पशु पक्षीओनां और प्रास्य पशुपक्षियोंके, सांख भांख मासके, अतिभक्षणात् अति आवथी अति भक्षणसे, संधारणात् वेओ शिष्टवाथी बेगको सेकनेसे, अनुभुक्षत् च तृप्त क्षेष्ट तृप्त होने पर, अतिप्रगल्भ पुष्टि बहुत अधिक, उदकनात् पाणी पीवाथी पानी पीनेसे, शरी- रस्य वा अथवा शरीरने अथवा शरीरके, संक्षोभणात् छेहेवा लागवाथी विक्षोभित होनेसे, श्लेष्मा छे कफ, मासतेन वायुके, सह संयुक्त साथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते प्राप्ते छे हो जाता है ॥ १० ॥

10. In one emaciated by the above mentioned factors, gormandizing, the eating of very unctuous, heavy, sweet, cold foods, of food made of pastes, sugarcane, milk, til, black-gram and preparations made of gaur, taking in excess immature curds or wine, the excessive use of the flesh of wetland, aquatic and domestic animals, the suppression of natural urges, the excessive drinking of water after a surfeit-meal, and rude shaking of the body—these cause the provocation of kapha along with vata.

श्लेष्मिकद्वन्द्वस्य संप्राप्तिर्लक्षणानि च—

तं प्रकुपितं मासत् आमाशयैकदेशे संवर्त्य वानेव वेदनाप्रकारादुपजनयति य उक्ता वात- गुणैः श्लेष्मा त्वस्य शीतस्वरारोचकविपाक-

११, संवर्त्य-संमूर्च्छ्य (घ छ त घ)

१२, अवर्त्य तानेक वेदना—समूर्च्छ्य तानेक वातवेदनां (ङ)

मर्दहर्षहृद्रोगच्छर्दिनिद्रालस्यस्तैमित्यगौरवशिरो-
भितापानुपजनयति,

मारुत वायु वायु, प्रकुपितम् प्रकृप पाभेदा प्रकुपित
हुए, तम् तेने उद्गम कफको, आमामय- आमाशयना
आमाशयके, एकदेशे औष्ठ भागभां एक भागमें, संवर्त्य
क्षेत्रीने फेरकर, वातगुल्म वातगुल्मभां वातगुल्ममें, ये
उक्ता. ७२ उक्ता छे जो कहे हैं, ताम् एव तेज उन्हीं,
वेदना- प्रकारान् वेदनाना प्रकारे भिन्नभिन्न वेदनाओंको,
उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, अस्य आने
इसको, श्लेष्मा तु कश्च ते कफ तो, शीतज्वर- शीतज्वर
शीतज्वर, अरोचक- अरुचि अरोचक, अविपाक- अपचो
अविपाक, अगमर्द- अगमर्द अगमर्द, हर्ष- रोमहर्ष रोम-
हर्ष, हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग, छर्दि- उलटी वमन, निद्रा-
निद्रा, आलस्य- आलस्य आलस्य, स्तैमित्य- स्तिमि-
तता स्तिमितता, यौरव- भारेपणु भारीपन, शिर-
भितापान् आने शिरोरोग शिर शूलको, उपजनयति
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,

11-(1). The vata thus provoked, accumulating in some part of the upper region of the alimentary tract, generates the various kinds of pains which are described in the case of Gulma due to vata. The kapha of course gives birth to algid fever, anorexia, mis-digestion, body-ache, horripilation, cardiac disorder, vomiting, somnolence, indolence, rigidity, heaviness and excessive heat of the head, and also the fixity, heaviness, hardness and deep anasthesia.

अपि च गुल्मस्य स्थैर्यगौरवकाठिन्यावगाढ-
सुप्तताः, तथा कासश्वासप्रतिश्यायान् राजयक्ष्माणं
चातिप्रवृद्धः, श्वेत्यं त्वङ्मूत्रनयनवदनमूत्रपुरीषे-
षूपजनयति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते,
विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मगुल्मः ॥ ११ ॥

अपि च आने वणी और, गुल्मस्य शुद्धमनी गुल्ममें,
स्थैर्य- स्थिरता स्थिरता, गौरव- शुभ्रता भारीपन, काठिन्य-

कठिनता कठोरता, अवगाढ- धनता अवगाढता, सुप्तता
आने सुप्तता सुप्तताको सी, तथा तथा और, अतिप्रवृद्धः
अधिक वृद्धि कश्च वृद्धि हुआ कफ, कास-श्वास- कास श्वास
कास श्वास, प्रतिश्यायान् सण्णभम प्रतिश्याय, राजय-
क्ष्माणम् राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, त्वक्- आने आमाडी और
त्वचा, नख- नख नख, नयन- आंभ आंख, वदन- मुख
मुख, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीषेषु- तेभ्य भणभां एव
मलमें, श्वेत्यम् च श्वेतता श्वेतताको, उपजनयति उत्पन्न
करे छे उत्पन्न करता है, अस्य च आने उसको, निदान-
निदानभां निदानमें, उक्तानि उक्ते आहारविहार कहे
हुए आहारविहार, न उपशेरते अनुद्ध श्रवता नथी
अनुकूल नहीं आते, विपरीतानि च आने विपरीत और
विपरीत, उपशेरते अनुद्ध आवे छे अनुकूल आते हैं, इति
आ यह, श्लेष्मगुल्मः श्लेष्मगुल्म छे कफगुल्म है ॥ ११ ॥

11-(2). Similarly it, having increased causes the cough, dyspnea, coryza and consumption, and the pallor of skin, nails, face, urine, and feces. It has non-homologation to the etiological factors, and homologation to things which are antagonistic to the etiological factors This is the Gulma of kapha type.

सांनिपातिकगुल्मस्य निदानादि. असाध्यत्वं च—

त्रिदोषहेतुलिङ्गसन्निपाते तु सांनिपातिकं
गुल्ममुपदिशन्ति कुशलाः । स विप्रतिषिद्धोपक्रम-
त्वादसाध्यो निचयगुल्मः ॥ १२ ॥

कुशलाः कुशल वैद्यो विद्वान वैद्य, त्रिदोष- त्रिषु
दोषनां तीनों दोषोंके, हेतु-लिङ्ग- हेतु तथा लक्षण
हेतु और लक्षणके, सन्निपाते तु मिश्रण यथा मिश्रित
होने पर, सांनिपातिकम् सांनिपातिक सांनिपातिक, गुल्मम्
गुल्म गुल्म, उपदिशन्ति उक्ते छे कहते हैं, सः ते वह,
निचयगुल्म सांनिपातिक गुल्म सांनिपातिक गुल्म,
विप्रतिषिद्ध- वातादिङ्गी परस्पर विरुद्ध वातादिककी

१२ सन्निपाते-सन्निपातात् (क च)

,, विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात्-विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात् (घ.)

પરસ્પર વિરુદ્ધ, ઉપક્રમત્વાત્ ચિકિત્સાવાળાપણાને લીધે ચિકિત્સા હોનેસે, અસાધ્ય. અસાધ્ય છે અસાધ્ય છે ॥ ૧૨ ॥

12. Where there is a combination of etiological factors and manifestation of the symptoms of the discordance of all the three humors, the wise declare it to be the Gulma of tri-discordance type. Being characterised by contrariety in treatment, the gulma of the tri-discordance type is considered irremediable.

શોણિતગુલ્મસ્ય સ્ત્રિયા એવ સંભવે હેતુ —

શોણિતગુલ્મસ્તુ સ્ત્રિયા એવ ભવતિ ન પુરુષસ્ય, ગર્ભકોષ્ટાર્તવાગમનવૈશેષ્યાત્ ।

શોણિતગુલ્મ સ્ત્રિ શોણિતગુલ્મ તો રક્તગુલ્મ તો, ગર્ભકોષ્ટ- ગર્ભાશયમાં ગર્ભાશયમાં, આર્તવ ઋતુ આર્તવકે, આગમન- આવવાના આગમન, વૈશેષ્યાત્ વિશેષથી વિશેષસે, સ્ત્રિયા એવ સ્ત્રીને જ સ્ત્રીકો હી, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, પુરુષસ્ય ન પુરુષને નહિ પુરુષકો નહી,

13-(1). The Gulma born of vitiated blood occurs only in women, and not in men, because of their peculiar feature of menstrual discharge from the uterus.

પારતન્ત્ર્યાદવૈશારદ્યાત્ સતતમુપચારાનુરો-
ધાદ્વા વેગાનુદીર્ઘાનુપરુઘત્યા આમગર્ભે વાડપ્ય-
ચિરપતિતેઽથવાડપ્યચિરપ્રજાતાયા ઋતૌ વા વાત-
પ્રકોપણાન્યાસેવમાનાયાઃ ક્ષિપ્રં વાતઃ પ્રકોપમા-
પદ્યતે ॥ ૧૩ ॥

પારતન્ત્ર્યાત્ પરાધીનતાથી પરતન્ત્રતાકે કારણ, અવૈશારદ્યાત્ અજ્ઞાનતાથી અશિક્ષિત હોનેકે કારણ, સતતમ્ કે નિત્ય અથવા નિરતર, ઉપચાર- પતિસેવામાં અથવા ધરનાં પતિસેવા વા ગૃહકાર્યમાં, અનુરોધાત્ વા તત્પર રહેવાથી લગી રહેનેસે, ઉદીર્ઘાનુ ઉદીર્ઘ ઉપસ્થિત, વેગાનુ

વેગોને વેગોંકો, ઉપરુઘત્યાઃ રોકતી રોકતી હુઈ, અપિ વા કે અથવા, આમગર્ભે કાચો ગર્ભ આમ ગર્ભકે, અચિર- પતિતે તરતમાં પડી ગયો હોય ત્યારે તુરન્તમેં સાવ હોનેસે, અથવા અથવા અથવા, અચિર પ્રજાતાયા. સુવાવડ આવ્યાને બહુ વખત ન થયો હોય ત્યારે પ્રસવકે તુરન્ત પીંછે, ઋતૌ વા અથવા ઋતુકાલમાં અથવા ઋતુકાલમેં, વાતપ્રકોપણાનિ વાતપ્રકોપક દ્રવ્યોંકા, આસેવમાનાયા સેવન કરતી સ્ત્રીને સેવન કરતી હુઈ સ્ત્રીકા, વાતઃ વાયુ વાયુ, ક્ષિપ્રમ્ તરત શીઘ્ર, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપદ્યતે પામે છે હો જાતા હૈ ॥ ૧૩ ॥

13 Owing to her position of dependence, ignorance, and continual occupation in service and duty, she restrains the natural urges of the body Either just after abortion or during the menstrual period, if a woman takes vata-provoking foods, her vata gets quickly provoked.

રક્તગુલ્મરય નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણાનિ—

સ પ્રકુપિતો યોનિમુખમનુપ્રવિશ્યાર્તવમુપરુ-
ણદ્ધિ, માસિ માસિ તદાર્તવમુપરુઘ્યમાનં કુક્ષિમ-
ભિવર્ધયતિ ।

પ્રકુપિત. પ્રકોપ પામેલો પ્રકુપિત, સ તે વહ વાયુ, યોનિમુખમ્ યોનિના મુખમાં યોનિકે મુખમેં, અનુપ્રવિશ્ય પ્રવેશ કરીને પ્રવિષ્ટ હો કર, આર્તવમ્ આર્તવને આર્તવકો, ઉપરુણદ્ધિ રોકી રાખે છે રોક દેતા હૈ, માસિ માસિ અને મહીને મહીને પ્રત્યેક માસમેં, ઉપરુઘ્યમાનમ્ રોકાઈ જતુ રુક્તા હુઆ, તત્ તે વહ, આર્તવમ્ આર્તવ આર્તવ, કુક્ષિમ્ ઉદરને કુક્ષિકો, અભિવર્ધયતિ વધારતુ બધ છે વઢા દેતા હૈ ।

14-(1). In that provoked condition the vata entering the orifice of the uterus obstructs the flow of the mens-

૧૪. યોનિમુખમ્-યોન્યા મુખમ્ (દ.)

trual blood. Month by month the obstructed menses distends the uterine cavity.

તસ્યાઃ શૂલકાસાતીસારચ્છર્ધરોચકાવિપાકા-
ઙ્ગમર્દનિદ્રાસ્યસ્તૈમિત્યકફપ્રસેકાઃ સસુપજાયન્તે,
સ્તનયોશ્ચ સ્તન્યમ્, ઓષ્ઠયોઃ સ્તનમણ્ડલયોશ્ચ
કાષ્ઠ્યમ્, અત્યર્થ ગ્લાનિશ્ચક્ષુષોઃ, મૂર્ચ્છા, હૃલ્લાસઃ,
દોહદઃ, શ્વયથુશ્ચ પાદયોઃ, ઈન્દ્રોદ્રમો રોમરાજ્યાઃ,
યોન્યાશ્ચાટાલત્વમ્. અપિ ચ યોન્યા દૌર્ગન્ધમા
સ્રાવશ્ચોપજાયતે, કેવલસ્રાવસ્યા ગુલ્મઃ પિષ્ઠિત
એવ સ્પન્દતે, તામગર્ભા ગર્ભિણી સિત્યાહુર્મૂઢા. ॥૧૬॥

તરમા તેને ઉસકો, શૂલ- શૂળ ગૂલ, કાસ- ઉધરસ
કાસ, અતીસાર- અતીસાર અતીસાર, છર્દિ- ઉલટી વમન,
અરોચક- અરુચિ અરોચક, અવિપાક- અપચો અવિપાક,
અઙ્ગમર્દ- અગમર્દ અગમર્દ, નિદ્રા- નિદ્રા નિદ્રા, જાલસ્ય-
આગસ્ય જાલસ્ય, સ્તૈમિત્ય સ્તિમિતતા સ્તિમિતતા, કફ-
પ્રસેકા અને કફપ્રસેકા ઓર કફપ્રસેક, સસુપજાયન્તે
થાય છે ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં, સ્તનયો ચ સ્તનોમાં સ્તનોમૈં,
સ્તન્યમ્ ધાવણુ દૂધ, ઓષ્ઠયો હોઠ ઓષ્ઠ, સ્તનમણ્ડ-
લયો ચ અને સ્તનમણ્ડળ પર ઓર સ્તન મણ્ડલોમૈં
કાષ્ઠ્યમ્ કાળાશ કાળાપન, ચક્ષુષો આંખોમાં આંખોમૈં,
અત્યર્થમ્ અતિશય અત્યન્ત, ગ્લાનિ ગ્લાનિ ગ્લાનિ,
મૂર્ચ્છા મૂર્છા મૂર્છા, હૃલ્લાસ મોળ જી મચલાના, દોહદ
દોહદ ગર્ભાવસ્થાકી તૃષ્ણા, પાદયો ચ પગે પૈરમૈં, શ્વયથુ.
સોજો શોષ, રોમરાજ્યાઃ ચ રુવાડાનુ રોમરાજીકા, ઈષ્ટ
જરા કિલ્લિસ ઉદ્ગમઃ ઊભા થવુ આવિર્ભાવ, યોન્યા.
યોનિની યોનિકા, ચાટાલત્વમ્ વિસ્તૃતતા વિસ્તાર, અપિ
ચ અને વળી ઓર, યોન્યા. યોનિની યોનિકી, દૌર્ગ-
ન્ધમ્ દુર્ગંધ દુર્ગન્ધ, ધાસ્રાવઃ ચ તથા તેનો સ્રાવ
ઓર ઉસકા સ્રાવ, ઉપજાયતે થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈં,
અસ્યા ચ અને તેનો ઓર ઉસકો, કેવલ આખો

સમ્પૂર્ણ રુપમૈં, ગુલ્મ ગુલ્મ ગુલ્મ, પિષ્ઠિત ગોળો
ખાલીને પિષ્ઠાકાર, જુવ જ હી, સ્પન્દતે ધ્રુવે છે સ્પન્દન
કરતા હૈં, મૂઢા. મૂઢા દોહદો મૂર્ચ્છા લોગ, તામ્ તે ઉસ,
અગર્ભામ્ ગર્ભરહિત સ્ત્રીને અગર્ભવતી સ્ત્રીકો, ગર્ભિણીમ્
ગર્ભવાળી છે ગર્ભવતી હૈં, હિતિ એમ્ એસા, આહુઃ કહે છે
કહતે હૈં,

14. The patient is subject to colicky pain, cough, diarrhoea, vomit-
ing, anorexia, misdigestion, body-aches, somnolence, indolence, rigidity and excessive mucus-secretion. There appear milk in the breasts, dark shade on the breasts and the lips, excessive weariness in the eyes, fainting, nausea, longings, edema of the feet, slight horripilation of the abdominal hair, dilatation of the uterine channel and also emanation of bad odor and discharge from the uterine channel. The gulma pulsates as one whole rounded mass. Such a woman, who has not conceived at all, the ignorant declare to be a pregnant woman.

ગુલ્માના પૂર્વરૂપાણિ—

एषां तु खलु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्ते-
रिमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति;

एषां तु आ इम, पञ्चानाम् पाच्येय पाचो,
गुल्मानाम् गुल्मोना गुल्मोके, अभिनिर्वृत्तेः निष्पन्न तथा
होनेसे, प्राक् પહેલાં પૂર્વ, હિમાનિ સ્વલુ આ યે, પૂર્વરૂપાણિ
પૂર્વરૂપે પૂર્વરૂપ, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં;

15-(1) Here are the premonitory symptoms of the five kinds of gulma appearing before their actual mani-
festation.

૧૪ નિદ્રાલસ્યસ્તૈમિત્યકફપ્રસેકા.—નિદ્રાલસ્યકફપ્રસેકા (સ.)

,, કાષ્ઠ્યમ્, અત્યર્થગ્લાનિશ્ચક્ષુષો — કાષ્ઠ્યમ્, ગ્લાનિ-
શ્ચક્ષુષો (વ.)

,, ઈન્દ્રોદ્રમો રોમરાજ્યા — ઈન્દ્રોદ્રમો રોમરાજ્યા (સ.)

,, ગુલ્મ પિષ્ઠિત એવ સ્પન્દતે— ગુલ્મઃ સ્પન્દતે (સ.)

૧૫ પૂર્વરૂપાણિ—રૂપાણિ (ત)

,, ,, —ગુલ્મપૂર્વરૂપાણિ (ક)

तद्यथा—अनन्नाभिलषणम्, अरोचकाविपाकौ, अग्निवैपर्ययं, विदाहो भुक्तस्य. पाककाले चापुक्तया छर्द्यद्गारौ, वातमूत्रपुरीषवेगानां चाप्रादुर्भावः, प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा वातशूलाटो-पान्त्रकूजनापरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताः, अबुभुक्षा, दौर्बल्यं, सौहित्यस्य चासहत्वमिति ॥ १५ ॥

तत् यथा जेभडे जैरे, अनन्नाभिलषणम् अनन्नी अनिच्छा भोजनमें अनिच्छा, अरोचक- अरुचि अरोचक, अविपाकौ अपथे। अविपाक, अग्निवैपर्ययम् अग्निनी विषमता अग्निकी विषमता, भुक्तस्य आधेता भोजनने। खायेहुए भोजनमें, विदाह. विदाह विदाह, पाककाले च अने पाचन समये तथा भोजनके जीर्ण होनेके समय, अयुक्त्या अक्षरान् विषा कारणके, छर्दि- उलटी वमन, उद्गारौ ओड्डार और ढकार, घात- वात वायु, सूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- अने मलना और मलके, वेगानाम् च वेगोनु वेगोंका, अप्रादुर्भाव उत्पन्न न थवु उत्पन्न न होना, प्रादुर्भूतानाम् च अने उत्पन्न थयेला वेगोनु तथा उत्पन्न हुए वेगोंका, अप्रवृत्ति अक्षर न आवणु बाहिर न आना, ईषत् अधेता भोजनके आ ओडा, आगमनम् वा आवणु आना, वातशूल- वातशूल वायुशूल, आटोप- आटोप आटोप, अन्त्रकूजना- अन्त्रकूजन आतोमें गुट- गुडाहट, परिहर्षण- रोभांश लोमहर्ष, अतिवृत्त- पुरीषता तथा उदावर्त एवं उदावर्त, अबुभुक्षा भूष न लाभवी भूष न लगना, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, सौहित्यस्य च अने तृप्तिपूर्वक भोजनम् और पेट भरके खानेका, असहत्वम् इति सहन न थथ थडवु सहन न होना ॥ १५ ॥

15. They are— inappetence, anorexia, misdigestion, irregular gastric fire, burning sensation after meals,

- १५ पाककाले—विपाककाले (ज)
 ,, प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा—प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्ति
 सक्त ईषदागमनं वा (ङ)
 ,, वातशूलाटोपा°—शूलाटोपा° (च ङ)
 ,, अबुभुक्षा—बुभुक्षा (ष)
 ,, सौहित्यस्य चासहत्वमिति—सौहित्यस्य चासहत्वमिति गुल्म-
 पूर्वरूपाणि भवन्ति (ख)

vomiting and eructations separately during the process of digestion without external causes, lack of urge for the discharge of flatus, urine and feces, or if the urge is generated, there is fruitless effort at discharge or meagre discharge, colicky pain due to vata, distension of abdomen, intestinal gurglings, horripilation, very round and scyballous stools, inappetence, debility and intolerance to full meal

सर्वेषु गुल्मेषु घातस्यावश्यम्भाविष्यम्—

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु गुल्मेषु न कश्चिद्वातादत्ते संभवति गुल्मः ।

एतेषु आ इन, सर्वेषु अपि अधाय समी, गुल्मेषु खलु अस्मोभां गुल्मोंमें, कश्चित् अर्थ थथु कोई, गुल्म. गुल्म गुल्म, वातात् वायु वायुके, ऋते पगर विना, न नथी नहीं, संभवति संभवति उत्पन्न होना ।

16-1. Of all these varieties of gulma not one is born without the provocation of vata.

गुल्मस्य चिकित्साद्वयम्—

द्वेषां सान्निपातिकस्य साध्वं ज्ञान्वा जैयोपक्रमेत, एकदोषजे तु यथास्वमारम्भं प्रणयेत्, संस्पृष्टान्तु राधारणेन कर्मणोपचरेत् ।

मेवास् तेजोभांशी दम्ये, सान्निपातिकम् सान्निपा-
 तिष्ठे अस्मोभां सान्निपातिकम् गुल्मको, असाध्यम् असाध्य
 असाध्य, ज्ञात्वा अस्मोभां ने नमज कर, न एव उपक्रमेत
 तेने। उपचार न करे। उनकी चिकित्सा न करे, एक-
 दोषजे तु अेकदोषजम् गुल्मभां तो एकदोषजन्यमें
 तो यथास्वम् दोष अनुसार दोषके अनुसार, आरम्भम्
 चिकित्सा चिकित्साका, प्रणयेत् करवी लेईये प्रारम्भ
 करे, संस्पृष्टान् तु अने जे दोषथी उत्पन्न थयेला अस्मोभां

१६ सान्निपातिकम्—सन्निपातिकम् (क.)

सत्सृष्टदोषजन्य गुल्मोक्ती, साधारणेन साधारण साधारण, कर्मणा कर्मणी कर्मसे, उपचरेत् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे,

16-(2). Of them, knowing the gulma born of tri-discordance to be incurable, one should not undertake to treat it. The gulma born of one morbid humor must be treated from the very beginning according to the requirements of that morbid humor. That of the double discordance must be treated on the usual line of treatment indicated.

यच्चान्यदप्यविरुद्धं मन्येत तदप्यवचारयेद्धि-
भज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां, गुरुनुपद्रवांस्त्वरमा-
णश्चिकित्सेजघन्यस्तिरान् ।

यत् च जे जो, अन्यत् भीलु कछ अन्य कुल, अपि वणी भी, अविरुद्धम् मन्येत विरुद्ध न जलुय अविरोधी समझे, तत् अपि ते पक्षु उसे भी, उपद्रवाणाम् उपद्रवोनी उपद्रवोक्ती, गुरुलाघवम् गुरुता अने लघुताने। गुरुता एव लघुताका, विभज्य विभाग करी विभाग करके, अवचारयेत् प्रयोग्यु करे, गुरुन् मोटा भारी, उपद्रवान् उपद्रवोनी उपद्रवोक्ती, त्वरमाण जलदी शीघ्रतासे, चिकित्सेत् चिकित्सा करवी जेधये चिकित्सा करे, इतरान् अने भीमशोनी और दूसरोक्ती, जघन्यम् चिकित्सा पछी करवी जेधये चिकित्सा पीछे करे ।

16-(3). One may use any other remedies which are not considered antagonistic, and classifying the conditions into serious and mild, one should remedy the serious conditions first and then undertake the treatment of mild ones.

१६ यच्च-यद्वा (ख.)

„ तदप्यवचारयेत्-तदवधारयेत् (ख)

„ विभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां-गुरुलाघवमुपद्रवाणा

समीक्ष्य (ख)

त्वरमाणस्तु विशेषमनुपलभमानो गुल्मेष्वा-
त्ययिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत्, स्नेह-
स्वेदौ वातहरौ स्नेहोपसंहितं च मृदु विरेचनं
वस्तींश्च, अम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्त्याऽव-
चारयेत् ।

त्वरमाण तु उतावणे चिकित्सा करती शीघ्रता करते हुए, गुल्मेषु गुल्मोने गुल्मोमें, विशेषम् लेद भेदका, अनुपलभमानः जलुय न शक्य तो ज्ञान न हो तो, आत्ययिके तात्कालिक जरूरी, कर्मणि कार्यभा कार्यमें, वातचिकित्सितम् वातचिकित्सा वातचिकित्सा, प्रणयेत् करवी करे, वातहरौ वातहर वातहर, स्नेहस्वेदौ स्नेहन तथा स्वेदन स्नेहन तथा स्वेदन, स्नेहोपसंहितम् स्नेहयुक्त स्नेहसे मिश्रित, मृदु मृदु मृदु, विरेचनम् च विरेचन विरेचन, वस्तीन् च वस्तींश्च वस्तिर्यो, अम्ल-तेमज अभय एवं अम्ल, लवण-लवण लवण, मधुरान् च मधुर मधुर और मधुर, रसान् रसोने रसोंका, युक्त्या युक्ति-पूर्वक युक्तिसे, अवचारयेत् प्रयोग करवी प्रयोग करे ।

16-(4). In cases of emergency when the specific nature of the gulma cannot be recognised, the physician should give the treatment for vata-gulma. Oleation and sudation are curative of vata. Then mild and unctuous purgation and enemata, and acid, salt and sweet tastes are to be skilfully administered.

मारुते ह्युपशान्ते स्वल्पेनापि प्रयत्नेन शक्योऽ-
न्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेष्विति ॥ १६ ॥

हि शरथुके क्योकि, मारुते वायु वायुके, उपशान्ते शान्त थतां शान्त होने पर, गुल्मेषु गुल्मोभा गुल्मोंमें, अन्य अपि भीजे पाक्ष दूसरा भी, दोष दोष, स्वल्पेन अपि थोडाक ज थोडेसे भी, प्रयत्नेन प्रयत्ने प्रयत्नसे, नियन्तुम् शक्य इति कालुभा देवे शक्य छे रोक जा सकता है ॥ १६ ॥

१६. अनुपलभमानो-अनुपलभ्य (ध)

„ युक्त्या-युक्ति (क. ग च ध)

„ गुल्मेष्विति-गुल्मेष्वपि (ग)

16. When vata is once controlled the other accompanying disorders admit of being controlled, with very little effort.

भवति चात्र—

गुल्मिनामनिरुशान्तिरुपायैः

सर्वशो विधिवदाचरितव्या ।

मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं

दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ १७ ॥

अत्र च भवति आ विषयमां श्लो३ छे ३ इम विषयमें श्लोक है कि, उपायै उपाये। उपायोंसे, गुल्मिनाम् गुल्म रोगीओना गुल्म रोगियोंमें, अनिरुशान्तिः वायुनी शान्ति वायुकी शान्ति, सर्वज्ञ स पूर्ण संपूर्ण, विधिवत् विधिपुरस्सर विधिके अनुसार, आचरितव्या करनी चाहिए, हि उरु ३ क्योंकि, मारुते वायु वायुको, अवजिते उता ३ अर्थात् जीत लेनेपर, अन्यम् भी ३ अन्य, उदीर्णम् दोषम् वेगवान् अनेका दोषने बढे हुए दोषको, अल्पम् अल्प छोटासा, अपि कर्म कर्म पाण्डु कर्म भी, निहन्यात् नष्ट करे छे दूर करता है ॥ १७ ॥

Here is a verse again—

17. The alleviation of vata is to be systematically tried by all possible means in case of gulma. If morbid vata is subdued, though the other morbid humors are provoked, they become easily amenable to cure.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं रूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।

दिष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणाम् ॥ १८ ॥

तत्र ते विषयमां उस निषयमें, श्लोकः उपास ३ अने। श्लो३ छे ३ उपसहारका श्लोक है कि, गुल्मानाम् निदाने

गुल्मनिदानमां गुल्मनिदानमें, संख्या संख्या संख्या, निमित्तम् निमित्त कारण, रूपाणि ३५ रूप, अथ अपि च अने वणी और, पूर्वरूपम् पूर्वरूप पूर्वरूप, कर्मणाम् अने थिष्ठिताने। चिकित्साका एकदेश च श्लो ३ भाग एक भाग, दिष्टम् अता ३ छे बताया गया है ॥ १८ ॥

Here is the recapitulatory verse:—

18. The number, cause, characteristics and premonitory symptoms and an aspect of the treatment, have all been shown in the pathology of gulma.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतौ निदानस्थाने गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे ३ अनेका अग्निवेशे बताया, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पासेका आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने निदानस्थान विधे निदानस्थानमे, गुल्मनिदानम् 'गुल्मनिदान' 'गुल्मनिदान' नाम नामने। नामका, तृतीय श्री ३ तीसरा, अध्यायः अध्याय स पूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3 Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled, "The Pathology of Gulma" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

त्रैथो अध्याय अध्याय चौथा

Chapter IV

प्रमेहनिदानाध्यायोपक्रम —

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्पाह भगवानग्नेयः ॥ २ ॥

अथ अतः द्वे अर्थाथी अतः आने, 'प्रमेहनिदानम्' 'प्रमेहनिदान' नामना अध्यायतु 'प्रमेहनिदान' नामके

અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામ વ્યાખ્યાન કરશુ વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, ધાત્રેય. ધાત્રેયે આત્રયને, इति इ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જુદા વિષયમાં નિમ્ન પ્રકારસે હી, આહ સ્મ કહેલું છે કહા હૈ ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound "The Pathology of the Anomalies of Urinary Secretion".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

પ્રમેહસ્થા—

ત્રિદોષક્રોધનિમિત્તા વિચ્છતિઃ પ્રમેહા ભવન્તિ વિકારાશ્ચાપરેડપરિલંઘ્યેશ્ચઃ । તન્ન યથા ત્રિદોષ-પ્રકોષઃ પ્રમેહાનભિનિર્વર્તયતિ તથાડનુવ્યાખ્યા-સ્થામઃ ।

ત્રિદોષ-ક્રોધ-ભિમિત્તા - ત્રણે દોષોના ક્રોધને લીધે ત્રીનો દોષોંકે ક્રોધકે કારણ, વિચ્છતિઃ વીસ વીસ, પ્રમેહાઃ પ્રમેહો પ્રમેહ, જપને ચ અને ખીજા ઔર દૂસરે, અપરિલંઘ્યેશ્ચ અગણિત અમલ્લ, વિકારાઃ રોગો વિકાર, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ, તન્ન ત્રિદોષ-પ્રકોષ ત્રણે દોષોના પ્રકોષ ત્રીનો દોષોંકા પ્રકોષ, પ્રમેહાન પ્રમેહોને પ્રમેહોંકો, યથા જે પ્રકારે જિસ પ્રકારસે, અભિનિર્વર્તયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, તથા તે રીતે उस પ્રકારસે, ડનુવ્યાખ્યાસ્યામ. વ્યાખ્યાન કરશુ વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૩ ॥

3. Classified according to the provocation of the three humors, there are twenty disorders of the urinary secretion, while there are innumerable conditions where urine is affected secondarily. we shall now expound ordinary disorders resulting from the provocation of the three humors.

નિદાન-દોષ દૂષ્યવિશેષેભ્યો વિકારવિઘાતભાવાભાવપ્રતિવિશેષાઃ—

इह खलु बिदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकार-

विघातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति ।

इह खलु आ शरीरमा इह शरीरमे, निदान-निदान निदान, दोष-दोष दोष, दूष्य-अने दूष्यना और दूष्यके, विशेषेभ्य लेदेधी भेदोंसे, विकार-विघात-भाव रोगोनी अनुत्पत्ति रोगोकी अनुत्पत्ति, अभाव-अने रोगोनी उत्पत्तिना और रोगोकी उत्पत्तिकी, प्रति-विशेषा भिन्न भिन्न विशेषताओ भिन्न भिन्न विशेषताये, भवन्ति थाय છે હોતી હૈ,

4-1. Here we shall describe the suppression or the incidence of the disease which occurs as a result of the variations in the etiological factors, intensity of morbid humors and susceptibility of the body-elements.

યદા હ્યેતે ત્રયો નિદાનાદિવિશેષાઃ પરસ્પરં લાનુવધ્નન્ત્યથવા કાલપ્રકર્ષાદિવલીયાંસોડથવાડનુ-વધ્નન્તિ ન તદા વિકારાભિનિર્વૃત્તિઃ, ચિરાદ્વાડપ્ય-ભિનિર્વર્તન્તે, તત્ત્વો વા ભવન્ત્યુચ્ચોક્તસર્વલિજ્ઞા-વાઃ વિપર્યયે વિપરીતાઃ ઇતિ સર્વવિકારવિક્રત-ભાવાભાવપ્રતિવિશેષાભિનિર્વૃત્તિહેતુર્ભવત્યુક્તઃ ॥ ૪ ॥

યદા હિ બ્યારે જપ, છસે એ યે, ત્રયઃ ત્રણુ ત્રીન, નિદાનાદે- નિદાન આદિ નિદાન આદિ, વિશેષાઃ લેદે ભેદ, પરસ્પરમ્ પરસ્પર પરસ્પર, જ અનુવધ્નન્તિ અનુ-સરતા નથી નહી અનુસરણ કરતે, અથવા અથવા અથવા, કાલપ્રકર્ષાત્ લાંબે કાળે દીર્ઘ કાલમેં, અથવા અચલીયાંસઃ ખળલીન થએલા અથવા વલહીન દુણ, અનુવધ્નન્તિ અથવા પરસ્પર અનુસરણુ કરે છે પરસ્પર અનુસરણ કરતે હૈ, તદા ત્યારે તવ, ન વિકારાભિનિર્વૃત્તિ. વિઠારની ઉત્પત્તિ થતી નથી રોગોંકી ઉત્પત્તિ નહીં હોતી, ચિરાદ્વા અપિ-અથવા તે લાંબે કાળે અથવા તો લેસેં, અભિનિર્વર્તન્તે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે રોગ ઉત્પન્ન હોતે હૈ, તત્ત્વ. વા અથવા દુર્બળ અથવા તુર્બલ, અમ્બોક્તસર્વલિજ્ઞા વા અથવા કહેલાં સર્વ લક્ષણો રહિત અથવા વહે દુણ સર્વ લક્ષણોસે રહિત, ભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતે હૈ,

૪ વિકારવિઘાત°—વિકારાણા વિઘાત° (ગ.)

,, વિપર્યયે—વિપર્યયેન

विपर्यये विपरीत द्वावतर्भा विपरीत स्थितिर्मे, विपरीता विपरीत थाय छे विपरीत होते हैं, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, सर्वविकारविवातभाव- सर्व रोगोऽनी अनु-त्पत्ति सब रोगोंकी अनुत्पत्ति, अभाव- सर्व रोगोऽनी उत्पत्तिने और मय रोगोऽनी उत्पत्तिनी, प्रतिविशेष- विन्न विन्न विशेषताओंकी, अभिनिर्वृत्ति उत्पत्तिने उत्पत्तिका, हेतु हेतु हेतु, उक्त छेो न्हा, भवति छे है ॥ ४ ॥

4 If these three factors mainly the etiological factors etc. do not mutually associate or support, or if they do so after a long lapse of time, or in a very mild form, either there occurs no manifestation of the disease at all or the disease takes a long period to evolve, or appears in an ambulatory or abortive form. Under the contrary conditions, there occur contrary results. Thus are laid down the different causes of the modes of incidence or suppression of all diseases.

कफप्रमेहस्य निदानम्—

तत्रमे त्रयो निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहाणामाश्वभिनिर्वृत्तिकरा भवन्ति,

तत्र हमे आ ये, त्रय त्रिणु तीनों, निदानादि-निदान वगेरे निदान आदि, विशेषा भेदे भेद, श्लेष्म-निमित्तानाम् उद्भव-न्य कफजन्य, प्रमेहाणाम् प्रमेहोनी प्रमेहोंकी, आशु जल्दी शीघ्र, अभिनिर्वृत्तिकरा उत्पत्ति उरनार उत्पत्ति करनेवाले, भवन्ति थाय छे होते हैं,

5-(1) These three special pathological conditions cause the rapid manifestation of the anomalies of urinary secretion born of kapha.

तथथा—हायनकयवकचीनकोदालकनैपधेत्कट-मुकुन्दकमहावीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानाम-तिवेलमतिप्रमाणेन चोपयोगः,

तद् यथा जेभडे जैसे कि, नवानाम् नवा नये, हायनक- हायनक हायनक, यवक यवक यवक, चीनक- चीनक चीनक, उदालक- उदालक उदालक, नैपध- नैपध नैपध, इत्कट- इत्कट इत्कट, मुकुन्दक- मुकुन्दक मुकुन्दक, महावीहि- महावीहि महावीहि, प्रमोदक- प्रमोदक प्रमोदक, सुगन्धकानाम् अने सुगन्धकाने और सुगन्ध-कोंका, अतिवेलम् बार बार बारवार, अतिप्रमाणेन च अति प्रभाषुभा अधिक मात्रामे, उपयोग उपयोग उपयोग,

5-(2). They are the frequent and excessive use of new rice (Hayanka), Yavaka, Cinaka, Uddalaka, Naisadha, Itkata, Mukundaka, Mahavrihin, Pramodaka, and Sugandhaka grains.

तथ सर्पिष्मतां नवहरेषुमापसूयानां, ग्राम्या-नूपौदकानां च मांशानां, शाकतिलपलपिष्टाक्ष-पायसकृशराविलेपीक्षुविकाराणां, क्षीरनघमद्यम-न्दकदधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणां चोपयोगः,

तथा तथा तथा, सर्पिष्मताम् धी धृष्टाधी युक्त घृतबहुल, नव- नवा नये, हरैण- पटाणा मटर, माप- अक्ष- वगेरे उष्टद वगेरह, सूयानाम् दाधनी जलोने दाधोंकी जातियोंका, ग्राम्य- ग्राम्य ग्राम्य, जामूप- जामूप जामूप, नौदकानाम् अने जलचरोने और जलचरोंके, मांशानाम् मांसोने मांसोका, शाक- शाक शाक, तिल- पलल- तिलपल तिलका कल्क, पिष्टाक्ष- पिष्टाक्ष पिष्टाक्ष, पायस- दूधपाक खीर, कृशरा- कृशरा कृशरा, विलेपी विलेपी विलेपी, इक्षु- शेरडीनी गन्नेसे, विकारा- णाम् जनावरोने वनी हुई चीजोंका, क्षीर- दूध दूध, नवमद्य- नव मद्य नवा मद्य, मन्दकदधि- पूर नहि जमेधु हरी मन्दजात दधि, द्रव- प्रवाही तरल, मधुर- मधुर मधुर, तरुणप्रायाणाम् च अने प्राय- नवा प्रयोगो और प्राय नये द्रव्योंका, उपयोग उपयोग उपयोग,

5-(3). Similarly the use of new peas black-gram and other pulses along with ghee, of the flesh of domestic, wetland and aquatic

animals, of vegetables, til, til-paste, flour, milk-pudding, kedgeree, thick-gruel and the preparations of sugar-cane juice, or the frequent use of milk, fresh wine, unformed curds, or liquid, sweet and unripe articles.

मृज्जाव्यायामवर्जनं, स्वप्नशयनासनप्रसङ्गः,
यश्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोमूत्रसंजननः,
स सर्वो निदानविशेषः ॥ ५ ॥

मृज्जा- उद्भूतं न उषटन, व्यायाम- अने व्यायामने
और व्यायामका, वर्जचक्षु त्याग त्याग, स्वप्न- निद्रा
निद्रा, शयन- शयना शयन, आसन- बैठकनु आमनका,
प्रसङ्ग निरंतर सेवन निरंतर स्नेहन, अन्य जपि पीले
पशु और मी, व कश्चित् ने केवल जो कोई, श्लेष्म- कफ
कफ, मेद- मेद मेद, मूत्र- अने मूत्रने और मूत्रका,
संजनन उत्पादक, विधि विधि होय विधि हो,
स ते वह, सर्व भूषा सब, निदानविशेषः निदान
विशेष छे निदानविशेष है ॥ ५ ॥

5. Avoidance of cleanliness and exercise, indulgence in sleeping, lying and sedentary habits, and whatever other factors are likely to increase kapha, fat and urine—these are all special etiological factors.

बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषः ॥ ६ ॥

बहुद्रव भूष पातले बहुत पतला, श्लेष्मा कफ
कफ, दोषविशेष. दोषविशेष छे दोषविशेष है ॥ ६ ॥

6. The special morbid factor of the humor is excessive fluidity of kapha (body-colloid).

कफप्रमेहस्य दूष्याः—

बह्वर्द्धं मेदोमांसं शरीरजक्लेदः शुक्रं शोणितं

वसा मज्जा लसीका रसभोजःसंख्यात इति दूष्य-
विशेषाः ॥ ७ ॥

बहु थणो बहुत, अवर्द्धम् शिथिल ढीला, मेद-
मेद मेद, मांसम् मांस मांस, शरीरजक्लेदः शरीरजन्य
क्लेद शरीरजन्य क्लेद, शुक्रम् वीर्यं शुक्र, शोणितम्
रक्त रक्त, वसा वसा वसा, मज्जा मज्जा मज्जा,
लसीका लसीका लसीका, 'भोजःसंख्यात' अने भोज
नाभने और भोजनामक, रस. रस रस, इति ये ये,
दूष्यविशेषा दूष्यविशेष छे दूष्यविशेष हैं ॥ ७ ॥

7. The special features of susceptible body-elements are these—excessiveness and diminished viscousness of the adipose tissue, muscular tissue, body fluid, semen, blood, fat, marrow, lymph and the fluid which is called the vital essence.

कफप्रमेहस्य संप्राप्तिः—

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते
क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमपद्यते, प्रागतिभूयस्त्वात्,
स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विसृतिं लभते,
शरीरशैथिल्यात्; स विसर्पन् शरीरे मेदसैवादितो
मिश्रीभावं गच्छति, मेदसश्चैव बह्वर्द्धत्वान्मेदसश्च
गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात्; स मेदसा मिश्री-
भवम् दूषयत्येनत्, विरुतत्वात्, स विरुतो दुष्टेन
मेदसोपहितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति,
क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धत्वात्,

एषाम् आ इन, त्रयाणाम् त्रणे तीनों, निदानादि-
निदान आदिना निदान आदिके, विशेषाणाम् भेदेने
भेदोका, सन्निपाते- सन्निपात थता सन्निपात होने पर,
प्राक्- प्रथम प्रथम, अतिभूयस्त्वात् भूष वधारे होयाथी
बहुत अधिक होनेसे, श्लेष्मा कफ, क्षिप्रम् जल्दी
क्षिप्र, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकोपको, आपद्यते पामे छे
प्राप्त होता है, प्रकुपित प्रकुपित थयेसे प्रकुपित हुआ,

८. मिश्रीभवन्—मिश्रीभाव गच्छन् (क व छ त)

„ दूषयति—सदूषयति (च)

„ मेदसोपहित—मेदसोपहितः (प.)

७ बह्वर्द्धं—बहुवर्द्ध (च. ङ)

„ भोजःसंख्यात—भोज.संख्य (च.)

स ते वह, शरीरशैथिल्यात् शरीरनी शिथिलताने
दीर्घे देहकी शिथिलताके कारण, शरीरे शरीरमां शरीरमें,
क्षिप्रम् एव तरत ७ तुरन्त ही, विसृष्टिम् लभते प्रसार
पात्रे छे फैल जाता है, मेदस च एव अने मेद और
मेदके, बहु-अवदृत्वात् अहु अने दीर्घो होवाथी अधिक
और शिथिल होनेके कारण, मेदस च अने मेदना और
मेदके, गुणै गुणै गुणोंसे, समानगुण-भूयिष्ठत्वात् जेवा
अहु गुणोवाणो होवाथी अधिक समान गुणोंवाला होनेसे,
शरीरे शरीरमां शरीरमें, विसर्पन् श्लेष्मार्धने फैल कर,
स ते वह, मेदसा एव मेदनी साथे ७ मेदके साथ ही,
आदित प्रथमथी प्रथम, मिश्रीभावम् मिश्रीभावने
मिश्रीभावको, गच्छति पात्रे छे प्राप्त होता है, मेदसा
मेद साथे मेदके साथ, मिश्रीभवन् मिश्र थर्धने मिल-
कर, सः ते वह, विकृतत्वात् विकृतपक्षाने दीर्घे विकृ-
तताके कारण, एनत् अने इसको, दूषयति दूषित करे छे
दूषित करता है, विकृत विकृत थयेदो विकृत हुआ,
स ते वह, क्लेदमांसयो क्लेद अने मांसना क्लेद और
मांसके, अतिप्रमाण- अतिप्रमाणमा अतिप्रमाणमें, अभि-
वृद्धत्वात् वधवाथी बढ़ जानेसे, दुष्टेन मेदसा दुष्ट मेद
साथे दुष्ट मेदके साथ, उपहित भूणीने मिल कर, शरीर-
शरीरना शरीरके, क्लेदमांसाभ्याम् क्लेद अने मांस
साथे क्लेद और मांसके साथ, संसर्गं स संसर्गने सस-
र्गको, गच्छति पात्रे छे प्राप्त होता है,

8-(1.) When these three special
pathological conditions occur simulta-
neously in the body, the kapha becomes
suddenly provoked. It is the first to
be provoked because it is already in
excessive quantity. It being provoked
quickly, spreads in the body owing to
the flabbiness of the body. While cir-
culating in the body, it first gets
mixed with the adipose tissue, owing
to pathological changes in the adipose
tissue, viz. excessiveness and dimini-
shed viscousness, and also owing to
the great similarity of quality between

the kapha and the adipose tissue. Com-
bining with the adipose tissue, the
kapha vitiates it because the kapha is
already vitiated. The vitiated kapha by
coupling with vitiated adipose tissue
now comes in contact with body-fluid
and muscular tissue owing to excessive
increase of both of these in the body

स मांसे मांसप्रदोपात् पूतिमांसपिडकाः
शराविकाकच्छपिकाद्याः संजनयति, अप्रकृतिभूत-
त्वात्; शरीरक्लेदं पुनर्दूषयन् सूत्रत्वेन परिणमयति,
सूत्रवहानां च स्रोतसां वङ्गणवस्तिप्रभवानां
मेदःक्लेदोपहितानि गुरुणि सुखान्यासाद्य प्रति-
रुध्यते, ततः प्रमेहांस्तेषां स्थैर्यमसाध्यतां वा
जनयति, प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् ॥ ८ ॥

स ते वह, अप्रकृतिभूतत्वान् विकृत होवाथी विकृत
होनेसे, मासे मांसमां मांसमें, मांसप्रदोपात् मांसदोषथी
मांसदोषसे, शराविका- शराविका शराविका, कच्छपिकाद्या.
कच्छपिका वगेरे कच्छपिका आदि, पूतिमांसपिडका
सहेला मांसवाणी पिडकाओने सहे हुए मांसवाली
पिडकाओंको, संजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,
शरीरक्लेदम् शरीरना क्लेदने शरीरके क्लेदको, पुन
क्षरीने फिरसे, दूषयन् दूषित करीने दूषित करके, सूत्र-
त्वेन सूत्ररूपमां सूत्र रूपमें, परिणमयति परिणत करे छे
बदल देता है, वङ्गण- वक्षण वंक्षण, वस्ति- तथा अग्नि-
मांथी तथा वस्तिसे, प्रभवानाम् उत्पन्न थयेदो उत्पन्न
हुए, सूत्रवहानाम् सूत्रवाली सूत्रवह, स्रोतसाम् च
स्रोतेनां स्रोतोंके, मेद- मेद मेद, क्लेद- अने क्लेदथी
और क्लेदसे, उपहितानि लरेलां भरे हुए, गुरुणि लगे
भागी, सुखानि भुजोने सुखोंको, आसाद्य प्राप्त करीने
प्राप्त करके, प्रतिरुध्यते श्लेष्मार्ध अथ छे रुक जाना है,
तत ने पछी उनके बाद, प्रकृति- विकृति- भूतत्वान्
प्रकृतिविकृतिरूप होवाथी प्रकृतिविकृतिरूप होनेसे,
प्रमेहान् प्रमेहोंने प्रमेहोंको, नेषाम् तेभ्य तेओनी एव
उनकी, स्थैर्यम् स्थिरता स्थिरता, असाध्यताम् वा

अथवा असाध्यताने अथवा असाध्यताको, जनयति
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ८ ॥

8. Owing to the vitiation of the muscular tissue, it causes putrefying and sloughing inflammatory swellings like (Saravika) crateriform ulcer or carbuncle and such others occurring in this tissues on account of its morbid condition. Then further vitiating the body-fluid, it changes it into urine. Then reaching the orifices of the urinary channels from the kidneys and bladder which are dilated by the morbid fat and body-fluid, it then becomes localised there, and thus gives birth to the anomalies of urinary secretion, it gets firmly established within the system and may become incurable owing to occurrence of such pathological changes in the body.

शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्रा-
शयं मूत्रत्वमापद्यमानः श्लैष्मिकैरेभिर्दशभिर्गुणै-
रुपसृज्यते वैषम्ययुक्तैः,

श्लेष्म मेद-मिश्र. ३३ अने मेदमिश्रित कफ और
मेदमिश्रित, शरीरक्लेदः शरीरने। क्लेद शरीरका क्लेद,
तु तो। तो, मूत्राशयम् मूत्राशयभा मूत्राशयमें, प्रविशन्
प्रवेश करी। पहुँचकर, मूत्रत्वम् मूत्ररूपने मूत्ररूपको,
आपद्यमान. प्राप्त थर् प्राप्त होकर, वैषम्ययुक्तैः विषमता-
युक्त विषम बने हुए, श्लैष्मिकै. ३३ना कफके, एभि.
आ इन, दशगुणै. दश गुणोत्थी दस गुणोंसे, उपसृज्यते
युक्त थाय छे युक्त होता है,

9-(1). The body-fluid combined with the kapha and the adipose tissue while being converted into urine on its entrance into the kidneys, acquires the following ten pathological characteristics of kapha.

तद्यथा—श्वेतशीतमूर्तपिच्छिलाच्छन्निग्धगुरु-
मधुरसान्द्रप्रसादमन्दैः, तत्र येन गुणेनैकेनानेकेन
वा भूयस्तरमुपसृज्यते तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं
प्राप्नोति ॥ ९ ॥

तद् यथा ज्येष्ठे जैसे कि, श्वेत- श्वेत श्वेत, शीत-
शीत शीत, मूर्त- मूर्त मूर्त, पिच्छिल- पिच्छिल पिच्छिल,
अच्छ- अच्छ अच्छ, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, गुरु- गुरु
गुरु, मधुर- मधुर मधुर, सान्द्रप्रसाद- सान्द्रप्रसाद सान्द्र-
प्रसाद, मन्दै. अने म ६ और मन्द, तत्र तेओभाथी
इनमेंसे, येन जे जे जो जो, एकेन ओके एक, अनेकेन
वा अथवा अनेके अथवा अनेके, गुणेन गुणु साथे
गुणोंसे, भूयस्तरम् अति वधारे अत्यधिक, उपसृज्यते भणी
जय छे मिल जाता है, तत्समाख्यम् ते गुणु जेवा
नामने उसी गुणके समान नामको, गौणम् अथवा गुणु
सम्बंधी अथवा गुणसम्बन्धी, नामविशेषम् नामविशेषने
नामविशेषको, प्राप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ९ ॥

9. They are—whiteness, coldness, hardness, viscousness, transparency, unctuousness, heaviness, sweetness, denseness, clearness and slowness. Then it acquires a special name accompanied with the qualities of one or more of the other conditions by which it has been mainly modified.

कफजन्यदशप्रमेहनामानि—

ते तु खल्विमे दश प्रमेहा नामविशेषेण भव-
न्ति; तद्यथा—उदकमेहश्च, इक्षुवालि कारसमेहश्च,
सान्द्रमेहश्च, सान्द्रप्रसादमेहश्च, शुक्रमेहश्च,
शुक्रमेहश्च, शीतमेहश्च, सिकतामेहश्च, शनैर्मेहश्च,
आलालमेहश्चेति ॥ १० ॥

नामविशेषेण नामलेख्यी नाममेदसे, ते तेओ
वे, इमे आ ये, दश दस दस, प्रमेहाः प्रमेहो प्रमेह,
भवन्ति थाय छे होते हैं, तद् यथा ज्येष्ठे जैसे कि,

९ भूयस्तरमुपसृज्यते—भूयसा समुपसृज्यते (५)

१० इक्षुवालि कारसमेहः—इक्षुमेह (६)

,, आलालमेह—लालमेह (६)

उदकमेहः च उदकमेहः उदकमेह, इक्षुवालि कारसमेहः च इक्षुवालि कारसमेह, सान्द्रमेहः च सान्द्रमेह, सान्द्रप्रसादमेहः च सान्द्रप्रसादमेह, शुक्रमेहः च शुक्रमेह, शुक्रमेह, शुक्रमेह च शुक्रमेह, शीतमेहः च शीतमेह, शीतमेह, शीतमेह, सिकतामेहः च सिकतामेह, सिकतामेह, शनैर्मेहः च शनैर्मेह, शनैर्मेह, आलालमेहः च इति अने आलालमेह और आलालमेह ॥ १० ॥

10. Thus we have ten varieties of urinary disorders in accordance with their special designations. They are— (Udakameha) Hydruria, (Ikshuvalikarasameha) Glycosuria, (Sandrameha) Chyluria, (Sandraprasadameha) Belluria, (Suklameha) Bacteriuria, (Sukrameha) Spermaturia, (Sitameha) Phosphaturia, (Sikatameha) Graveluria, (Sanairmeha) Slow micturition, and (Alalameha) Pyuria.

तेषां साध्यत्वे उपपत्ति —

ते दश प्रमेहाः साध्याः, समानगुणमेदःस्थानकत्वात्, कफस्य प्राधान्यात्, समक्रियत्वाच्च ॥ ११ ॥

समानगुण-समान गुणवाला समान गुणवाले, मेद-स्थानकत्वात् मेद आश्रय होवाली मेदके आश्रय होनेसे, कफस्य प्राधान्यात् उदकी प्रधानताथी कफकी प्रधानतासे, समक्रियत्वात् च अने समान चिकित्सावाला होवाली और समान चिकित्सावाला होनेसे, ते ये ये, दश दश दश, प्रमेहा प्रमेहा प्रमेह, साध्याः साध्य छे साध्य हैं ॥ ११ ॥

11 These ten urinary disorders are curable due to their being seated in the adipose tissue which is of similar quality and also due to the predominance of kapha and to the similarity in treatment.

दशविधश्लेष्मप्रमेहाणां लक्षणानि—

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति—॥ १२ ॥

तत्र अली यहा, श्लेष्मप्रमेह-उदकी प्रमेहोना कफ प्रमेहोके, विशेषविज्ञानार्था लेख आशुवा भाटे मेद जाननेके लिए, श्लोका. श्लोका श्लोक, भवन्ति छे छे हैं कि ॥ १२ ॥

12 Here are the following verses regarding the special characteristics of urinary disorders of kapha type.

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धसुदकोपमम् ।
श्लेष्मकोपाक्षरो मूत्रसुदमेही प्रमेहति ॥ १३ ॥

श्लेष्मकोपात् उदकी उपथी कफके कोपसे, उदमेही उदकमेही, नर मनुष्य मनुष्य, अच्छम् २५२७ स्वच्छ, बहु अहु बहुत, सितम् श्वेत श्वेत, शीतम् शीतल शीतल, निर्गन्धम् गन्धरहित गन्धरहित, उदकोपमम् अने नल नेवे और जलके समान, मूत्रम् प्रमेहति पेशाव करे छे पेशाव करता है ॥ १३ ॥

13. That person who passes urine that is clear, excessive in quantity, whitish, cool, odourless and watery, owing to the provocation of kapha suffers from Hydruria.

अत्यर्थमधुरं शीतमीपत्पिच्छिलमाविलम् ।
काण्डेश्वरससङ्काशं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥ १४ ॥

श्लेष्मकोपात् उदकी उपथी कफके प्रकोपसे, अत्यर्थ-अत्यन्त अत्यन्त, मधुरम् मधुर मधुर, शीतम् शीतल शीतल, ईपत् पिच्छिलम् उर्ध्वं यीक्ष्णो योद्धा चिपचिपा, आविलम् उणो गदला, काण्डेश्वरस-अने उर्ध्वकुना २२ और काण्डेश्वरके रसके, सङ्काशम् नेवे समान, प्रमेहति पेशाव करे छे पेशाव करता है ॥ १४ ॥

14. That person who passes urine which is exceedingly sweet, cool, slightly viscid, turbid and resembling the juice of sugarcane, owing to the

provocation of kapha suffers from Glycosuria.

यस्य पर्युषित मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।

पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥ १५ ॥

भाजने पात्रभां पात्रमें, पर्युषितम् वासी राधेलु वासी रक्खा हुआ, यस्य नेतु जिसका, मूत्रम् मूत्र मूत्र, कफकोपेन कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, सान्द्रीभवति धातुं थर्ध्ण्य छे सान्द्र हो जाता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, सान्द्रमेहिनम् सान्द्रमेहिली सान्द्रमेही, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ १५ ॥

15. The person, whose urine gets thickened if kept overnight in a vessel, owing to the provocation of kapha, suffers from Chyluria.

यस्य सहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥ १६ ॥

यस्य नेतु जिसका, मूत्रम् मूत्र मूत्र श्लेष्म-कोपत कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, किञ्चित् कञ्चित् कुछ, सहन्यते धट् अनी अय्य छे घट्ट हो जाता है, किञ्चित् अने थोडा और थोडा, प्रसीदति निर्भण होय छे निर्मल होता है, तम् तेने उसको, सान्द्रप्रसादमेही सान्द्रप्रसादमेहिली सान्द्रप्रसादमेही, इति ऐम ऐसा, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ १६ ॥

16. The person whose urine, if kept overnight in a vessel, becomes partly dense and partly clear, owing to the provocation of kapha is said to be suffering from Belluria.

शुक्रं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।

पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्रमेहिनम् ॥ १७ ॥

य ने जो, कफकोपेन कफना प्रकोपणी कफके कोपसे, पिष्टनिभम् थोआना दोट नेवे। चावलके आटेके सदृश, शुक्रम मूत्रम् सक्षे पेशाअ सफेद मूत्र, अभीक्ष्णम्

१७. पुरुष-पुरुष (ब.)

वारवार बार बार, प्रमेहति डरे छे करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शुक्रमेहिनम् शुक्रमेहिली शुक्रमेही, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ १७ ॥

17. The person whose urine is white and appears as if mixed with flour and who suffers from frequent micturition is said to be suffering from Bacteriuria.

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।

शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपत ॥ १८ ॥

य ने जो, नरः मनुष्य मनुष्य, श्लेष्मकोपत कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, शुक्राभम् शुक्र नेवु शुक्र जैसा, शुक्रमिश्रम् वा अथवा शुक्रमिश्रित अथवा शुक्रमिश्रित, मुहुः बारवार बारवार, मेहति पेशाअ डरे छे पेशाअ करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शुक्रमेहिनम् शुक्रमेहिली शुक्रमेही, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ १८ ॥

18. That person is said to be suffering from Spermaturia, born of the provocation of kapha, who frequently passes urine which is either semen-like in appearance or is mixed with semen.

अत्यर्थमधुरं शीतं मूत्रं मेहति यो भृशम् ।

शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १९ ॥

य ने जो, श्लेष्मकोपत. कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, अत्यर्थ- अत्यन्त अत्यन्त, मधुरम् मधुर मधुर, शीतम् शीत शीतल, मूत्रम् पेशाअ मूत्र, भृशम् अहु बहुत, मेहति डरे छे करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शीतमेहिनम् शीतमेहिली शीतमेही, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ १९ ॥

19. That person is said to be suffering from Phosphaturia born of the provocation of kapha who passes

१९. मेहति-क्षरति (स. य.)

a large quantity of urine which is exceedingly sweet and cold.

मूर्तान्मूत्रगतान् दोषानणून्मेहति यो नरः ।
सिकतामेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥ २० ॥

य नर ने भाणूस जो मनुष्य, श्लेष्मकोपत उद्भूत प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, मूत्रगतान् मूत्रगत मूत्रगत, दोषान् दोषानो दोषोंको, अणून् नाना नाना छोटे छोटे, मूर्तान् धृष्ट ३५ भां घन रूपमें, मेहति पेशाव करे छे मूत्र-द्वारा बाहिर निकालता है, तम् नरम् ते मनुष्यने उस मनुष्यको, सिकतामेहिनम् सिकतामेही सिकतामेही, विद्यात् ज्ञाणवे जानना चाहिए ॥ २० ॥

20. That person is to be known to suffer from Graveluria born of provoked kapha, who passes along with urine, hard and small particles produced by the pathological condition of the urine.

मन्दं मन्दमवेगं तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनैः ।
शनैर्मेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ २१ ॥

य ने जो, श्लेष्मकोपत. उद्भूत प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, मन्दम् मन्दम् थोड़ा थोड़ा थोड़ा थोड़ा, अवे-गम् वेगरहित वेगरहित, कृच्छ्रम् अने मुश्किली थी और बठिनाईसे, शनैः धीरे धीरे धीरे धीरे, मूत्रयेत् पेशाव करे छे पेशाव करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शनैर्मेहिनम् शनैर्मेही शनैर्मेही, आहु उहे छे कहते हैं ॥ २१ ॥

21. That person is said to be suffering from Slow-micturition, born of provoked kapha, who passes urine little by little without any force, with difficulty and very slowly.

तन्तुबद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥ २२ ॥

यः ने जो, श्लेष्म कोपतः उद्भूत प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, तन्तुबद्धम् इव तांताशुधी अ धायेला नेवे तन्तु-

ओंसे बन्धाहुआमा, आलालम् दाणयुक्त लालयुक्त, पिच्छ-लम् तथा थिक्केला तथा चिपचिपा, प्रमेहति पेशाव करे छे पेशाव करता है, तम् नरम् ते मनुष्यने उस मनुष्यको, आलालमेहिनम् आलालमेही आलालमेही, विद्यात् ज्ञाणवे जानना चाहिए ॥ २२ ॥

22 That person is said to be suffering from Pyuria born of provoked kapha, whose urine appears to be full of mucus threads and is slimy and viscid.

इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥ २३ ॥

इति आ प्रमाणे इम प्रकार, श्लेष्म-प्रकोप-निमित्ताः उद्भूत प्रकोपणी यत्ना कफके प्रकोपसे होनेवाले, एते आ ये, दश दस दस, प्रमेहा प्रमेहोनु प्रमेहोंका, व्याख्याता भवन्ति व्याख्यान करवाभा आण्यु छे व्याख्यान किया गया है ॥ २३ ॥

23. Thus, the ten anomalies of urinary secretion caused by the provocation of kapha, have been described.

पित्तप्रमेहस्य निदानं संप्राप्तिश्च—

उष्णाः स्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविन-स्तथाऽतितीक्ष्णातपाग्निसंतापश्रमक्रोधविषमाहारो-पसेविनश्च तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोप-मापद्यते, तत्तु प्रकुपितं तयैवानुपूर्व्या प्रमेहानि-मान् षट् क्षिप्रतरमग्निनिर्वर्तयति ॥ २४ ॥

उष्ण- उष्ण उष्ण, स्लल- आर्त रक्ते, लवण- आर्त नमकीन, क्षार- क्षार क्षार, कटुक- तीक्ष्ण चरपरे, अजीर्ण- अजीर्ण अजीर्ण, भोजन- भोजन भोजनका, उपसेविनः सेवन करनेवाले, तथा तथा तथा, अति- तीक्ष्ण- अत्यन्त तीक्ष्ण अत्यन्त तीक्ष्ण, आतप- ताप भूप, अग्निमंताप- अग्निना ताप अग्निके संताप, श्रम- श्रम श्रम, क्रोध- क्रोध क्रोध, विषमाहार- तेभ्य विषम

२४. तथाविध—यानक (क घ, छ ङ)

,, क्षिप्र पित्तम्—पित्तमाशु (घ)

ભોજનનું એવં વિષમ ભોજનકા, ઉપસેવિન. ચ સેવન કરનારા સેવન કરનેવાલે, તથાવિધશરીરસ્ય અને તેવી બતના (કફપ્રમેહમાં બતાવેલા) શરીરવાળાનું ઓર સ્ત્રી પ્રકારકે (કફપ્રમેહમાં વતાયે ગયે) શરીરવાલેવા, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, ક્ષિપ્રમ્ જલદી ગ્રીષ્મ, પ્રકોપમ્ પ્રકોપને પ્રકોપકો, આપદ્યતે પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ, પ્રકુપિતમ્ તુ અને પ્રકુપિત થયેલું ઓર પ્રકુપિત હુઆ, તત્ તે વહ, તથા એવ તે જ સ્ત્રી, આનુપૂર્વ્યા કફપ્રમેહમાં બતાવેલા ક્રમથી કફપ્રમેહમાં વતાયે ગયે ક્રમસે, હમાન્ આ હન, ષટ્ છ છ, પ્રમેહાન્ પ્રમેહોને પ્રમેહોનો, ક્ષિપ્રતરમ્ બહુ જલદીથી અતિ શીઘ્રતાસે, અભિનિર્વર્તયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૨૪ ॥

24 In a man afflicted already with the above mentioned condition, the habitual use of hot, acid, salt, alkaline and pungent articles, predigestion-meal, and similarly exposure to severe sunshine and fire, anxiety, overwork, anger and promiscuous diet cause immediate provocation of pitta. This provoked pitta, very soon, brings about the manifestation of the following six kinds of the urinary anomalies by the same process as described above.

પિત્તપ્રમેહનામાનિ—

તેષામપિ તુ સ્વલુ પિત્તગુણવિશેષેણૈવ નામ-વિશેષા ભવન્તિ, તથા—ક્ષારમેહશ્ચ, કાલમેહશ્ચ, નીલમેહશ્ચ, લોહિતમેહશ્ચ, માજિષ્ઠમેહશ્ચ, હારિદ્ર-મેહશ્ચેતિ ॥ ૨૫ ॥

પિત્તગુણ- પિત્તના ગુણોની પિત્તકે ગુણોંકી, વિશેષેણ એવં ભિન્નતાથી જ ભિન્નતાસે હી, તેષામ્ અપિ તેઓનાં પણે અનેકે સી, નામવિશેષા. બુદ્ધિ બુદ્ધિ નામ ભિન્ન ભિન્ન નામ, ભવન્તિ આય છે હોતે હૈ, તદ્ યથા જેમકે જેસે કિ, ક્ષારમેહ ચ ક્ષારમેહ ક્ષારમેહ, કાલમેહ ચ કાલમેહ કાલમેહ, નીલમેહ ચ નીલમેહ નીલમેહ, લોહિતમેહ ચ

૨૫. માજિષ્ઠમેહશ્ચ—માજિષ્ઠમેહશ્ચ (ધ)

લોહિતમેહ લોહિતમેહ, માજિષ્ઠમેહ ચ માજિષ્ઠમેહ માજિષ્ઠમેહ, હારિદ્રમેહઃ ચ હૈતિ અને હારિદ્રમેહ ઓર હારિદ્રમેહ ॥ ૨૫ ॥

25. These again acquire special designation according to the particular qualities of pitta. They are— Kshara-meha, Kalameha, Nilameha, Lohita-meha, Manjishthameha and Haridra-meha.

તે પદ્મિરેવ ક્ષારામ્લલવણકટુકવિસ્ત્રોણૈઃ પિત્તગુણૈઃ પૂર્વવચ્ચુક્તા ભવન્તિ ॥ ૨૬ ॥

તે તેઓ વે, પૂર્વવત્ કફપ્રમેહની પેઠે વૃદ્ધિ અને ક્ષયરૂપ વૈષમ્યવાળા કફપ્રમેહની માતિ વૃદ્ધિ ઓર ક્ષયરૂપ વૈષમ્યવાલે, ક્ષાર-ક્ષાર ક્ષાર, અમ્લ-અમ્લ અમ્લ, લવણ-લવણ લવણ, કટુક-કટુ કટુ, વિસ્ત્ર-વિસ્ત્ર વિસ્ત્ર, ઉષ્ણ. તથા ઉષ્ણ તથા ઉષ્ણ, પદ્મિરેવ એ છે એવે હન છ. હી, પિત્તગુણૈઃ પિત્તના ગુણોથી પિત્તકે ગુણોસે, ચુક્તાઃ ચુક્ત ચુક્ત, ભવન્તિ આય છે હોતે હૈ ॥ ૨૬ ॥

26. They combine with the six qualities of pitta as described above viz. alkaline quality, acidity, saltishness, pungency, smell of raw meat and heat.

તેષાં યાપ્યત્વે હેતુ —

સર્વ એવ તે યાપ્યાઃ, સંસૃષ્ટદોષમેદઃસ્થાનત્વા-દ્વિરુદ્ધોપક્રમત્વાન્નેતિ ॥ ૨૭ ॥

સંસૃષ્ટ-દોષ-મેદઃ-સ્થાનત્વાત્ સાથે મળેલા કફ અને પિત્તનેા મેદ આશ્રય હોવાથી મિલિત કફ ઓર પિત્તકા મેદ આશ્રય હોનેસે, વિરુદ્ધોપક્રમત્વાત્ ચ અને એકની ચિકિત્સા બીજાને માટે વિરુદ્ધ ચિકિત્સા હોવાથી ઓર એકની ચિકિત્સા દૂસરેકે લિએ વિરુદ્ધ ચિકિત્સા હોનેસે, તે તે યે, સર્વે એવ બધા જ સમી, યાપ્યાઃ હૈતિ યાપ્ય છે યાપ્ય હૈ ॥ ૨૭ ॥

૨૬. ચુક્તા—સમન્વિતા (ધ ચ. છ)

,, પદ્મિરેવ—પદ્મિરેવ (છ. જ)

32. That person is said to be suffering from (Raktameha) Hematuria,

born of the excessive provocation of pitta, whose urine smells like raw meat and which is salt, warm and red.

मज्जिष्ठोदकसंकाशं भृशं विस्त्रं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यान्माज्जिष्ठमेहिनम् ॥३३॥

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपात् प्रक्षेपथी प्रकोपसे, (यः न मनुष्य जो मनुष्य), मज्जिष्ठोदक- मज्जिष्ठो पानी, मजीठके जलके, संकाशम् नैव समान, भृशम् धृशु बहुत, विस्त्रम् अने विस्त्र और विस्त्र, प्रमेहति पेशाव करे छे पेशाव करता है, तम् तेने उसको, माज्जिष्ठमेहिनम् माज्जिष्ठमेहो माज्जिष्ठमेही, विद्यान् अणुवे जानना चाहिए ॥ ३३ ॥

33. That man is said to be suffering from (Manjishtameha) Hemoglobinuria born of the provocation of pitta, who passes urine of the color of indian madder water, which is increased in quantity, and which smells like raw meat.

हरिद्रोदकसङ्काशं कटुकं यः प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्याद्धारिद्रमेहिनम् ॥३४॥

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपात् प्रक्षेपथी प्रकोपसे, यः न मनुष्य जो मनुष्य, हरिद्रोदक- हरिद्रो पानी, हल्दीके पानीके, संकाशम् नैव समान, कटुकम् कटु, प्रमेहति पेशाव करे छे पेशाव करता है, तम् तेने उसको, हारिद्रमेहिनम् हारिद्रमेहो हारिद्रमेही, विद्याद् अणुवे जानना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. That person is said to be suffering from (Haridrameha) Urobilinuria born of the provocation of pitta, whose urine is of the color of turmeric-water, and is pungent.

इत्येते षट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥३५॥

इति आ प्रभाषे इम प्रकार, पित्तप्रकोप- पित्तना प्रक्षेपने पित्तके प्रकोपके, निमित्ता- कारण होनेवाले, एते आ इन, षट् छ छ., प्रमेहा प्रमेहोनु प्रमेहोका, व्याख्याता भवन्ति व्याख्यान करवाभा आणु छे व्याख्यान किया गया है ॥ ३५ ॥

35. Thus have been described the six anomalies of urinary secretion caused by the excessive provocation of pitta.

वातमेहाना निदानं संप्राप्तिश्च—

कपायकटुतिक्तलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगसंधारणा- नशनाभिघातातपोद्वेगशोकशोणिततिपेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं वात- प्रकोपमापद्यते ॥ ३६ ॥

कपाय- उपाय कपाय, कटु- कटु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, रुक्ष- उक्ष रुक्ष, लघु- लघु लघु, शीत- शीतल शीतल, व्यवाय- मैथुन मैथुन, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, वमन- वमन वमन, विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- निश्च निरुह, शिरोविरेचन- अने शिरोविरेचनना और शिरोविरेचनके, अतियोग- अतियोग अतियोग, संधारण- वेगोने रोडना वेगोको रोकना, अनशन- उपवास उपवास, अभिघात- थोट चोट, आतप- तडका धूप, उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, शोक- शेक शोक, शोणित- दोड़ीना रक्तका, अतिपेक- अतिस्राव अतिस्राव, जागरण- अगारण जागरण, विषम- अने विषम और विषम, शरीरन्यासान् शरीरनी स्थितिओनु देहन्यासोको, उपसेवमानस्य सेवन करना सेवन करनेवाले, तथाविधशरीरस्य तेवी अतना (धृश तथा शिथिल मेदथी युक्त धृश) शरीरवाणो उसी प्रकारके (बहुत तथा शिथिल मेदयुक्त आदि) शरीरवालेका, वात- वायु वायु, क्षिप्रम् एव

३६ आस्थापन-आस्थापनानुवासन (प.)

॥ संधारण-वेगसंधारण (छ.)

॥ आतप-व्यायाम (प)

॥ तथाविध-तथात्मक (घ.)

॥ वात-वायु (घ)

तत्तज्ज शीघ्र ही, प्रकोपम् प्रकोप प्रकोपको, आपद्यते
पात्रे छे प्राप्त होता है ॥ ३६ ॥

36 In a man afflicted with the above mentioned condition, the habitual use of astringent, pungent, bitter, dry, light and cold articles, and over-indulgence in sex-act, exercise, emesis, purgation, enemata and errhines, suppression of natural urges, fasting, trauma, sun-heat, worry, grief, depletion of blood, waking and unwholesome postures of the body cause immediate provocation of vata

स प्रकुपितस्तथाविधे शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्तयति, यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्वर्तयति,

प्रकुपित स प्रकुपित थयेला ते प्रकुपित हुआ वह, तथाविधे तेवी अतना उसी प्रकारके, शरीरे शरीरमां शरीरमें, विसर्पन् देलाता फैलता हुआ, यदा ज्यारे जब, वसाम् वसाने वसाको, आदाय लभने ले कर, मूत्रवहानि मूत्रवाही मूत्रवाही, स्रोतांसि स्रोतांमां स्रोतांमें, प्रतिपद्यते पहुँचते छे पहुँचता है, तदा तयारे तब, वसामेहम् वसामेहने वसामेहका, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, यदा पुन अने ज्यारे और जब, मज्जानम् मज्जाने मज्जाको, मूत्रवस्तो मूत्र-परितमा मूत्रवस्तिमे, आकर्षति भे थी लावे छे खाच लाता है, तदा तयारे तब, मज्जमेहम् मज्जमेहने मज्जमेहको, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,

37-(1) When the provoked vata while circulating in such body, carrying fat with it, goes to the urinary channels, there occurs the condition of (Vasameha) Lipuria When it carries marrow to the urinary organs,

there occurs the condition of (Majja-meha) Myelo-uria

यदा तु लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन्मूत्रमनुबन्धं च्योतयति लसीकातिबहुत्वाद्विक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति, तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजस्रं मूत्रमवेगं, तं हस्तिमेहिनमाचक्षते;

यदा तु अने ज्यारे और जब, लसीकाम् लसीकाने लसीकाको, मूत्राशये मूत्राशयमां मूत्राशयमे, अभिवहन् लभने ले जा कर, मूत्रम् मूत्रने मूत्रको, अनुबन्धम् लगातार लगातार, च्योतयति उद्वार डाढे छे निकालता रहता है, लसीका- अने लसीका और लसीकाके, अति-बहुत्वात् अत्यन्त वधु होवाने लीधे अत्यन्त अधिक होनेसे, वायो तथा पीताना एव अपने, विक्षेपणात् च विक्षेपण गुणसे, अस्य अने उसे, अतिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गम् अत्यन्त मूत्रनी प्रवृत्ति तथा अवरोध अत्यन्त मूत्रकी प्रवृत्ति और अवरोधको, करोति करे छे करता है, तदा तयारे तब, स ते वह, मत्त मत्त मत्त, गज इव हाथी पेड़े हाथीकी भाति, अवेगम् वेगरहित वेगरहित, मूत्रम् मूत्रने मूत्रको, अजस्रम् निरन्तर निरन्तर, क्षरति वहावे छे वहाता है, तम् तेने उसको, हस्तिमेहिनम् हस्तिमेही हस्तिमेही, आचक्षते उहे छे कहते हैं;

37-(2). When it carries the lymph to the urinary organs and causes the continual flow of urine, then owing to excessiveness of lymph and the expelling quality of vata, there occurs markedly frequent urge for micturition, and retention of the residual urine In such a condition the man continuously discharges urine without any force like a mad elephant, this condition is called Hastimeha

ओजः पुनर्मधुरस्वभावं, तद् यदा रौक्ष्याद्वायुः
कषायत्वेनाभिसंसृज्य सूत्राशयेऽभिवहति तदा
मधुमेहं करोति ॥ ३७ ॥

ओज ओज ओज, पुनः तो तो, मधुरस्वभावम्
मधुर स्वभाववाला छे मधुर स्वभाववाला हैं, तद् तेने
उसको, यदा न्यारे जन, वायु वायु वायु, रौक्ष्यात्
रुक्षताने कीधे रुक्षताके कारण, कषायत्वेन अभिसंसृज्य
कषायरसयुक्त करीने कषायरसयुक्त करके, सूत्राशये
सूत्राशयभां सूत्राशयमें, अभिवहति लई गये छे ले
जाता है, तदा त्पारे तब, मधुमेहम् मधुमेहने मधुमेहको,
करोति करे छे करता है ॥ ३७ ॥

37. If vata by its dry quality changes the vital essence which is naturally of sweet taste into one of astringent taste and carries it to the urinary organs, then it causes the condition called (Madhumeha) Diabetes.

वातमेहानामसाध्यत्वे हेतुः—

इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजान्साध्यानाचक्षते
मिषजः, महात्ययिकत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ ३८ ॥

महात्ययिकत्वात् महाविनाशकारी होवाथी महा-
विनाशकारक होनेसे, विरुद्धोपक्रमत्वात् च अने दोष
तथा दूष्यनी परस्पर विरुद्ध चिकित्सावाला होवाथी
और दोष तथा दूष्यकी परस्पर विरुद्ध चिकित्सावाले
होनेसे, मिषज वैद्यो वैद्य लोग, इमान् चतुर आ
आर इन चार, वातजान् वातज वातज, प्रमेहान्
प्रमेहोने प्रमेहोको, असाध्यान् असाध्य असाध्य, आच-
क्षते उहे छे कहते हैं ॥ ३८ ॥

38. Physicians consider these four urinary disorders caused by vata as incurable owing to their great urgency and the antagonism involved in the treatment.

३८ इमांश्चतुर — तानिमाश्चतुर (ख. ग. ज.)

वातमेहनामानि—

तेषामपि पूर्ववद्गुणविशेषेण नामविशेषा
भवन्ति; तद्यथा—वसामेहश्च, मज्जमेहश्च, हस्ति-
मेहश्च, मधुमेहश्चेति ॥ ३९ ॥

तेषाम् अपि तेओना पक्ष उनके मी, पूर्ववत् प्रथ-
मनी पेठे प्रथमकी भाति, गुणविशेषेण गुणविशेषी गुण-
भेदसे, नामविशेषाः नामभेद नामभेद, भवन्ति थाय छे
होते हैं, तद् यथा नेभेड जैसे कि, वसामेह च वसामेह
वसामेह, मज्जमेह च मज्जमेह मज्जमेह, हस्तिमेहः च
हस्तिमेह हस्तिमेह, मधुमेह. च इति अने मधुमेह और
मधुमेह ॥ ३९ ॥

39. They too again as before obtain special appellation according to the respective qualities of vata. They are Lipuria, Myelo-uria, Hastameha and Diabetes.

तेषा लक्षणानि—

तत्र श्लोका वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भ-
वन्ति— ॥ ४० ॥

तत्र अही यहा, वातप्रमेह- वातप्रमेहोना वात-
प्रमेहोके, विशेषविज्ञानार्थाः श्लोक आणुवा भाटे भेद
जानेके लिए, श्लोका श्लोको श्लोक, भवन्ति छे हैं ॥ ४० ॥

40 Here are the following verses describing the special characteristics of the various urinary disorders of the vata type.

वसामिश्रं वसामं वा मुहुर्मैक्षति यो नरः ।
वसामेहिनमहस्वमसाध्यं वातकोपत. ॥ ४१ ॥

वातकोपत आणुवा प्रकोपथी वायुके प्रकोपसे, य ने
जो, नर मनुष्य मनुष्य वसामिश्रम् वसामिश्र वसामिश्र,
वसामिश् वा के वसा नेवे अथवा वसाके समान, मुहु-

३९. पूर्ववद्गुणं—वातगुणं (च. छ.)

४१. वसाम वा—वसा वापि (ग प.)

वारंवार बारवार, मेहति पेशाव डरे छे पेशाव करता है, तम् ते उस, वसामेहिनम् वसामेहीने वसामेहीको, असाध्यम् असाध्य असाध्य, आहुः उहे छे कहते हैं ॥४१॥

41. That person is said to be suffering from incurable (Vasameha) Lipuria owing to the provoked vata, who frequently passes urine mixed with fat or having the appearance of fat.

मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्मेहति यो नरः ।
मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥४२॥

वातकोपतः वायुना प्रकोपथी वायुके प्रकोपसे, य. ने जो, नर. मनुष्य मनुष्य, मूत्रेण सह मूत्रनी साथे मूत्रके साथ, मज्जानम् मज्जानो मज्जाका, मुहु वार-वार बारवार, मेहति पेशाव डरे छे पेशाव करता है, तम् ते उस, मज्जमेहिनम् मज्जमेहीने मज्जमेहीको, असाध्यम् असाध्य असाध्य, आहुः उहे छे कहते हैं ॥ ४२ ॥

42. That person is said to be suffering from incurable (Majjameha) Myelo-uria born of the provoked vata who passes frequently urine mixed with marrow.

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥४३॥

वातकोपतः वायुना प्रकोपथी वायुके प्रकोपसे, य. ने जो, मत्त मत्त मत्त, हस्ती इव हाथीनी पेठे हाथीनी भाति, भृशम् धधुं बहुत, मूत्रम् मूत्र मूत्र, मज्जानम् निरन्तर निरन्तर, क्षरति डरे छे करता है, तम् हस्ति-मेहिनम् ते हस्तिमेहीने उस हस्तिमेहीको, असाध्यम् असाध्य असाध्य, आहुः उहे छे कहते हैं ॥ ४३ ॥

43. That person is said to be suffering from incurable Hastimeha

born of the provoked vata, who continuously dribbles excessive amount of urine like a mad elephant.

कषायमधुरं पाण्डु रूक्षं मेहति यो नरः ।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥४४॥

वातकोपात् वायुना प्रकोपथी वायुके प्रकोपसे, य. ने जो, नर. मनुष्य मनुष्य, कषायमधुरम् कषायमधुर कषायमधुर, पाण्डु पाण्डु पाण्डु, रूक्षम् तथा रूक्ष तथा रूक्ष, मेहति पेशाव डरे छे पेशाव करता है, तम् ते उस, मधुमेहिनम् मधुमेहीने मधुमेहीको, असाध्यम् असाध्य असाध्य, प्रतीयान् आधुना जानना चाहिए ॥४४॥

44. That person is said to be suffering from incurable (Madhumeha) Diabetes born of the provoked vata, who passes urine which is astringent and sweet in taste, yellowish-white in color and which is unctuous.

इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता
व्याख्याता भवन्ति ॥४५॥

इति आ. प्रमाणे इस प्रकार, वातप्रकोपनिमित्ताः वायुना प्रकोपथी यथा वायुके प्रकोपके कारण होनेवाले, एते आ. ये, चत्वार. चार चार, प्रमेहाः प्रमेहानु प्रमेहोंका, व्याख्याता. भवन्ति व्याख्यान करवाभा आ. ये छे व्याख्यान किया गया है ॥ ४५ ॥

45. Thus have been described the four anomalies of urinary secretion caused by the provocation of vata.

एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा
व्याख्याता भवन्ति ॥४६॥

एवम् आ. प्रमाणे इस प्रकार, त्रिदोष-त्रिदोषना त्रिदोषके, प्रकोप-प्रकोपथी प्रकोपके, निमित्ता. यथा कारण होनेवाले, विंशतिः बीस बीस प्रमेहा प्रमेहानु प्रमेहोंका, व्याख्याता भवन्ति व्याख्यान करवाभा आ. ये छे व्याख्यान किया गया है ॥ ४६ ॥

४६. एव-त एव (इ.)

46 Thus the twenty anomalies of urinary secretion caused by the provocation of the three humors have been described

प्रमेहाणां पूर्ववर्तमानाणि—

त्रयस्तु खलु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभि-
निर्वर्तयिष्यन्त इमानि पूर्ववर्तमानाणि दर्शयति,

प्रकुपिता प्रकुपित यथेष्टा प्रकुपित हुए, त्रय दोषाः
त्रय दोष तीनों दोष, प्रमेहान् प्रमेहोने प्रमेहोको, अभि-
निर्वर्तयिष्यन्तः उत्पन्न हुतां उत्पन्न करते हुए, इमानि
आ इन, पूर्ववर्तमानाणि पूर्ववर्तमाने पूर्ववर्तमानो, दर्शयन्ति
दर्शावे छे दिखाते हैं,

47-(1). These three provoked mor-
bid humors during the course of the
development of the urinary disorders
manifest the following premonitory
symptoms

तद्यथा—जटिलीभावं केशेषु, माधुर्यमास्यस्य,
करपादयो सुप्ततादाहौ, मुखतालुकण्ठशोषं, पिपा-
साम्, आलस्यं, मलं काये, कायच्छिद्रेषूपदेहं,
परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु, पट्पदपिपीलिकाभिश्च
शरीरमूत्राभिसरणं, मूत्रे च मूत्रदोषान्, विस्त्रं
शरीरगन्धं, निद्रां, तन्द्रां च सर्वकालमिति ॥४७॥

तद् यथा जेभके जैसे कि, केशेषु जटिलीभावम्
केशोतु ओके गीला साथे भगी जटानी चेठे थवु
केशोंका आपसमें मिल कर जटाकी तरह होना, आस्यस्य
मुभनी मुखकी, माधुर्यम् मधुरता मधुरता, करपादयो
हाथपगर्भा हाथपैरमें, सुप्तता- स्पर्शतु अज्ञान स्पर्शका
अज्ञान, दाहौ अने जलन और दाह, मुख- मुभ मुख,
तालु- तालुवा तालु, कण्ठ- अने गणाने और गलेका,
शोषम् शोष शोष, पिपासाम् तरस प्यास, आलस्यम्
आलस आलस्य, काये देहर्भा देहमें, मलम् मलनी
अधिकता मलकी अधिकता, कायच्छिद्रेषु शरीरनां छिद्रोर्भां
शरीरके छिद्रोंमें, उपदेहम् मलथी उपदेह मलसे उपलेप,

४७. माधुर्यमास्यस्य—माधुर्यमास्ये (क. ग. घ. ज. ठ.)

अङ्गेषु अङ्गोर्भां अङ्गोंमें, परिदाहम् परिदाह परिदाह,
सुप्तताम् च तथा सुप्तता एव सुप्तता, पट्पद- भाभा
मखिलियों, पिपीलिकाभिः च अने छीछीछोतु और चिछं-
योंका, शरीर- शरीर शरीर, मूत्र- अने मूत्र उपर और मूत्र
पर, अभिसरणम् आवतु आना, मूत्रे च मूत्रर्भा मूत्रमें,
मूत्रदोषान् मूत्रना दोषो मूत्रके दोष, विस्त्रम् विस्त्र विस्त्र,
शरीरगन्धम् शरीरनी गंध थवी, शरीरकी गंधका होना,
सर्वकालम् अने अथो वधत और सदा, निद्राम् निद्रा
नींद, तन्द्राम् च इति अने तन्द्रा और तन्द्रा ॥४७॥

47. They are the matting of hair,
sweet taste in the mouth, numbness
and burning of hands and feet, dryness
in the mouth, palate and throat, thirst,
indolence, increased excrement in the
body, increased discharge in the
orifices of the body, thermalgia and
numbness in the body, attraction
of insects and ants to the body
and urine, abnormalities in urine, smell
like raw meat in the body, sleep and
continuous torpor

प्रमेहाणामुपद्रवाः—

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्वर-
दाहदौर्वल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडकाल-
जीविद्रव्यादयश्च तत्प्रसङ्गाद्भवन्ति ॥४८॥

प्रमेहिणाम् प्रमेहोने प्रमेहियोंको, तृष्णा- तृष्णा
तृष्णा, अतीसार- अतिसार अतीसार, ज्वर- ज्वर ज्वर,
दाह- दाह दाह, दौर्वल्य- दुर्बलता दुर्बलता, अरोचक-
अरुचि अरुचि, अविपाका अपथो अन्नका न पचना,
पूतिमांस- दुर्गन्धी मांसवाणी दुर्गन्धी मांसवाली, पिडका-
पिडकाओ पिडकायें, अलजी- अलजी अलजी, विद्रव्या-
दय च विद्रधि आदि रोगो विद्रधि आदि रोगों, तद्
प्रसङ्गात् प्रमेहोना लाभा समय सुधी नरी रहेवाथी
प्रमेहके देरतक रहेनेसे, उपद्रवा तु उपद्रवश्चे उपद्रव-
रूपमें, भवन्ति थर्भा भव छे हो जाते हैं ॥४८॥

48 The complications of the urinary disorders are -thirst, diarrhea, fever, burning, debility, anorexia, indigestion, putrefaction, sloughing, and inflammatory swelling such as dry gangrene, abscesses etc, due to the prolonged existence of the condition

प्रमेहचिकित्सासूत्रम्—

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्हमुपपादयंश्चिकित्सेदिति ॥ ४९ ॥

तत्र तेभां उनमे, साध्यान् साध्य साध्य, प्रमेहान् प्रमेहोना प्रमेहोक्ती, संशोधन- संशोधन संशोधन, उपशमनं अने संशमनोथी और संशमनो द्वारा, यथार्हम् यथायोग्य यथायोग्य, उपपादयन् उपपादय ऊरी उपचार करके, चिकित्सेत् इति चिकित्सा ऊरी चिकित्सा करनी चाहिए ॥ ४९ ॥

49. The physician should treat these curable urinary anomalies by carrying out purificatory and sedative measures as required.

केषा प्रमेह नहसा भवति? —

भवन्ति चात्र—

गृध्रमभ्यवहार्येषु स्नानचङ्क्रमणद्विपम् ।

प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीढद्रुमगिवाण्डजः ॥ ५० ॥

अत्र च आ विषयभां इम विषयमें, भवन्ति श्लोके छे के श्लोक हैं कि, अण्डज जेवी रीते पक्षी जिस प्रकार पक्षी, नीढद्रुमम् इव पोताना माणावाणा आउपर आवे छे अपने घोंगनेवाले वृक्ष पर आता है, प्रमेह तेवी रीते प्रमेह उत्ती प्रकार प्रमेह, अभ्यवहार्येषु आद्य पदार्थोभा आहारोमें, गृध्रम् आद्य राखनारा लोभ रखनेवाले, स्नान- तेभज स्नान एव स्नान, चङ्क्रमण- तथा ऊरवाऊरवाना तथा भ्रमणके, द्विपम् द्वेपी अर्थात् नदि ऊरता ऊरता पुरुषने द्वेपी अर्थात् भ्रमण नहीं

करनेवाले पुरुषमें, क्षिप्रम् जल्दी जीव, अन्तेति प्राप्ताय छे प्राप्त होता है ॥ ५० ॥

Here are verses again—

50 Urinary disease soon nestles into him who is a gormandizer and averse to cleanliness and exertion even as birds nestle into their natal tree

सन्वेत्साहन्मतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।

मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रगादाय गच्छति ॥ ५१ ॥

सन्वेत्साहन् मन्द उत्साहवाले, अतिस्थूलम् अतिस्थूल अत्यन्तस्थूल, अतिस्निग्धम् अतिस्निग्ध अतिस्निग्ध, महाशनम् अने बहुत भानारने और बहुत खानेवालेको मृत्यु मृत्यु मृत्यु, प्रमेहरूपेण प्रमेहरूपे प्रमेहरूपे, क्षिप्रम् जल्दी जीव, आदाय लई ले कर गच्छति अथ छे जाती है ॥ ५१ ॥

51 The death in the garb of urinary disease catching hold of the person who is low-spirited, very corpulent, hyper-unctuous and gluttonous, carries him away

केषा प्रमेहो न भवति? —

यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।

सेवते विविधाश्चान्याश्चेष्टाः स सुखमश्नुते ॥ ५२ ॥

य नर जे मनुष्य जो मनुष्य, शरीरस्य शरीरना शरीरके, धातुसाम्यकरम् धातुओने समान ऊरनार धातुओंको समान करनेवाला, आहारम् आहार आहार, विविधा. च अने विविध और नाना प्रकारकी, अन्या. भीछ अन्य, चेष्टा चेष्टाओने चेष्टाओंका, सेवते सेवे छे सेवन करता है, स. ते वह, सुप्तम् आरोग्यने आरोग्यको, अश्नुते लोगवे छे भोगता है ॥ ५२ ॥

52 The person who takes only the food which is homologatory to the

५० आहार-आहारान् (न)

५१ धातुसाम्यकर-धातुसाम्यकरान् (न)

body-elements as also practises all other wholesome activities of life, enjoys happy life.

अव्यायोक्तविषया —

तत्र श्लोकाः—

हेतुव्याधिविशेषाणां प्रमेहाणां च कारणम् ।
दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥ ५२ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोका उपस्थित-
रना श्लोका छे उपसहारके श्लोक हैं कि, व्याधिविशे-
षाणाम् जुद्ध जुद्ध रोगीनां भिन्न भिन्न रोगोंके, हेतुः
कारण, दोषधातु- दोष अने धातुओंके दोष
और धातुओंका, समायोग संयोग सयोग. विविधम्
च एव अने विविध और नानाप्रकारके, रूपम् ३५
रूप ॥ ५३ ॥

Here are the recapitulatory verses—

53 Etiology of the special patho-
logical factors in the evolution of the
urinary disorders, the combination of
the morbid humors and body-elements,
the various forms,

दश श्लेष्मकृता यस्मात् प्रमेहाः षट् च पित्तजाः ।
यथा च वायुश्चतुरः प्रमेहान् कुरुते बली ॥ ५४ ॥

यस्मात् ७ कारणां जिस कारणसे, श्लेष्मकृताः
कृष्ण-य कफजन्य, दश दश दस, प्रमेहाः प्रमेहों
छे प्रमेह होते हैं, पित्तजा च अने पित्तज और पित्तज,
षट् ७ थाय छे छे होते हैं, बली वायु च अने
अण्वान वायु और बलवान वायु, चतुर. चार, चार,
प्रमेहान् प्रमेहोंके, यथा ७ प्रकारे जिस
प्रकारसे, कुरुते करे छे करता है ॥ ५४ ॥

54. the ten urinary disorders of
kapha type, the six of pitta type and
the four types caused by the powerful
vata,

साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।
प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् ॥ ५५ ॥

साध्य- साध्य साध्य, असाध्य- तथा असाध्यना
तथा असाध्यके, विशेषा- दोषों के, पूर्व-पूर्व
पूर्वरूप, उपद्रवाः उपद्रवों उपद्रव, क्रियासूत्रं च अने
संक्षिप्त चिकित्सा और संक्षिप्त चिकित्सा, अस्मिन्
आ इस, प्रमेहाणाम् निदाने 'प्रमेहनिदान' अध्यायमां
'प्रमेहनिदान' अध्यायमें, भाषितम् उक्ता छे उक्ते
हैं ॥ ५५ ॥

55. the classification of the cura-
ble and incurable, the premonitory
symptoms, complications and the line
of treatment—all these have been des-
cribed in this chapter on the Pathology
of the anomalies of urinary secretion.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
प्रमेहनिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रमेहो अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
अरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके
द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने निदानस्थान
विषे निदानस्थानमें, प्रमेहनिदानम् 'प्रमेहनिदान' 'प्रमेह-
निदान', नाम नामने नामका, चतुर्थ चोथा, चौथा,
अध्याय अध्याय स पूर्यो अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

4 Thus in the section on Patho-
logy in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the
fourth chapter entitled, "The Pathol-
ogy of the Anomalies of the Urinary
Secretion" is completed.

Chapter V

कुप्रनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान्मात्रेयः ॥ २ ॥

अथ मतः ६७७ श्री अव आमे. 'कुष्ठनिदानम्'
'कुष्ठनिदान' नामना अध्यायतु 'कुष्ठनिदान' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्वाम. व्याख्यान ३२१ व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे ७ इस
विषयमे भिन्न प्रकारसे ह्री, जाह स्म ५६५५ छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on "The Pathology of Dermatitis."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

कुष्ठाना दोषरूप्यसंग्रहः—

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिर्विकृतिमापन्नानि
भवन्ति । तद्यथा—त्रयो दोषा घातपित्तश्लेष्माणः
प्रकोपणविकृताः; द्रव्याश्च शरीरघातवस्त्वङ्मांस-
शोणितलसीकाश्चतुर्था दोषोपघातविकृता इति ।

विकृतिम् विवृति विकृतिको, आपन्नानि पाप्मेक्षी।
प्राप्तं कुश, सप्त सात सात, द्रव्याणि ५०थी। द्रव्य,
कुष्ठानाम् दुष्पेक्षां कुष्ठोंके, प्रकृतिः ३१२३५ कारणरूप,
भवन्ति थाय छे होबे हैं, तब यथा जेभे ३ जैसे कि,
प्रकोपन- ३५५३ ३१२३५थी प्रकोपक कारणोंसे, विकृता

३. प्रकृतोर्विकृतेनापन्नानि-प्रकृतेनापन्नानि (क ख घ ठ)

॥ ॥ -प्रकृतिविकृतिमापन्नानि (च. ध)

, प्रकोपणविकृताः—क्रमेण विकृता (ठ)

॥ ॥ - प्रकोपविकृताः (५.)

, 'लुनीकाश्चतुर्धा-लुनीकाचतुर्या (फ.)

विकृत थयेला विकृत हुए, वात-वात वात, पित्त-पित्त
 पित्त, श्लेष्माण तथा कृ तथा कफ, त्रय ये त्रालु ये
 तीन, दोषा दोष, दोष- तेमळ दोषना एवं दोषोंके,
 उपघात- ससर्गर्था ससर्गसे, विकृता विकृत थयेला
 विकृत हुई, दूष्याः दूष्यरूप, त्वक्- चामडी
 त्वक्, मांस- भांस मांस, शोणित- रक्त रक्त, लसीका तथा
 लसीका तथा लसीका, चतुर्धा इति ये चार प्रकारना
 ये चार प्रकारकी, शरीर- शरीरना शरीरकी, धातवः
 धातुये धातुए,

3-(1) Seven are the causative factors of dermatosis. They are — the three humors of vata, pitta and kapha rendered morbid by provocation and the four susceptible body-elements viz., skin, flesh, blood and lymph that are vitiated by morbid humors.

एतत् सप्तानां सप्तधातुकमेवङ्गतमाजननं
 कृष्टानाम्, अतःप्रभवाण्यभिनिर्वर्तमानानि केवलं
 शरीरमुपवर्तन्ति ॥ ३ ॥

एयम् आ प्रभासै इच प्रकार, गतम् थथेला होता हुआ, एतत् आ यह, सप्तधातुकम् सात धातुओंको सभूह सात धातुओंका समूह, सप्तानाम् सात सात, कृष्टानाम् कृष्टोंको कृष्टोंका, जाजननम् उत्पन्न करने का था यह छे उत्पादक होता है, अत प्रभवणि आ डारणुथी उत्पन्न थथेला इस कारणसे उत्पन्न हुए, अभिनिर्वर्तमानानि अने सर्व आलुओ प्रसरता दुष्टो और सब ओर फैलते हुए कुछ, केवलम् सपूर्ण सपूर्ण, शरीरम् शरीरने शरीरको, उपतपन्ति हेरान करे छे पीड़ित करते हैं ॥३॥

3 These seven body-elements are the source of many varieties of dermatosis. These, having been thus brought about, manifest local signs, and afflict the entire body.

३ प्रमवाण्यनिनिर्वर्तमानानि-प्रमवादमिनिर्वर्तमानानि (क च छ.)

॥ प्रभवाणि-प्रभावाणि (त)

॥ शरीरम्-शरीरमुष्णम् (ग)

तेषां विकल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसङ्गमभिसमीक्ष्य
सप्तविधमेव कुष्ठविशेषसुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

न च किञ्चिदस्ति कुष्ठमेतदोपप्रकोपनिमित्तम्
अस्ति तु खलु लग्नप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषां-
शांशविकल्पानुबन्धस्थानविभागेन वेदनावर्गसं-
स्थानप्रभावनामच्चिकित्सितविशेषः ।

एक- अेक एक, दोष- दोषना दोषके, प्रकोप- प्रकोपना
प्रकोषके, निमित्तम् कारणवाला, किञ्चित्
कोई पशु कोई भी, कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, न च अस्ति नहीं
नहीं है, समान- समान समान, प्रकृतीनाम् प्रकृतिवाला
प्रकृतिवाले, अपि पशु भी, कुष्ठानाम् कुष्ठाना कुष्ठोंके,
तु खलु तो नो, दोष- दोषना दोषोंके, अंश- अंश-
अंश अंश अंश, विकल्प लैध्मी भेदसे, अनुबन्ध- अनु-
बन्धनी अनुबन्धसे, स्थान- तथा स्थानना तथा स्थानके,
विभागेन विभागनी विभागसे, वेदना- वेदना वेदना,
वर्ण- वर्ण वर्ण, संस्थान- संस्थान संस्थान, प्रभाव-
प्रभाव प्रभाव, नाम- नाम नाम, चिकित्सित- अने
चिकित्सामाँ और चिकित्सामे, विशेष. भेद भेद, अस्ति
यह न्य छे हो जाता है.

4-(1) Dermatosiſ is never born as a reſult of the provocation of one ſingle humor only. Though the cauſative morbid humors are the ſame in all the dermatoſes, yet they are differentiated by the minutia of provocation, the ſequela and ſite, which produce the differences in their characteriſtic pain, color, ſhape, effects, name and treatment.

कुष्ठाना बहुत्वेऽपि सप्तस्वेवान्तर्भाविं कृत् उपदेशः —

स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिख्येयविधो
वा भवति । दोषा हि विकल्पनैर्विकल्प्यमाना
विकल्पगन्ति विकारान्, अन्यत्रान्नाध्यभावात् ।

४ विकल्पानुबन्ध-विकल्पस्थान (स. ठ.)

॥ विकल्पनै - रूपणै. (ग)

अन्यत्रासाध्यभावात्-संख्यानसाध्यभावात् (इ.)

सः ते वह, मप्तविध. सात प्रकारने सात प्रकारका, अष्टादशविध. अष्टार प्रकारने अठारह प्रकारका, अपरि संख्येयविध वा अथवा असंख्य प्रकारने अथवा असंख्य प्रकारका, भवति थाय छे होता है, हिं डारणुके क्योंकि, विकल्पनै. लेदेथी भेदोसे, विकल्प्यमाना. विभाजित डराता विभक्त किये जाते, दोषाः दोषो दोष, असाध्यभावान् असाध्यभाव असाध्यभावके, अन्यत्र सिवाय घिना, विकारान् विकारोना विकारोके, विकल्प- यन्ति लेफ पाडे छे भेद कर देते हैं, तेषाम् तेषोना उनके, विकल्प- लेफ प्रमाणे भेदके अनुमार, विकार- विकारो विकारोको, सख्याने गणुवाभा गिननेमें, अतिप्रसङ्गम् गणु विस्तार अत्यधिक विस्तार, अभिसमीक्ष्य लेछने देख कर, मप्तविधम् सातप्रकारना नात प्रकारके, कुष्ठवि- ज्ञेयम् दुष्टलेदेने कुष्ठभेदोका, उपदेक्ष्यामः उपदेश डरथु उपदेश करेगे ॥ ४ ॥

4 They may be classified into seven kinds or eighteen kinds or innumerable varieties. When the morbidised humors are classified according to the various combinations, diseases too, fall into similar classifications except in the case of irremediable disorders. As the list of the varieties of disorders is too long to narrate, we shall content ourselves here with describing only seven main varieties of dermatoses.

दोषाविक्यविशेषेण सप्तविध कुष्ठविशेषः—

इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादींश्चतुरः
प्रदूषयत्सु वातेऽधिकतरे कपात्कुष्ठमभिनिर्वर्तते,
पित्ते त्वौदुम्बरं, श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठं, वातपित्तयो-
र्ऋष्यजिह्वं, पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्ममारु-

५. कपालकुण्डम्-कापालकुण्डम् (ठ.)

तयोः सिध्मकुष्ठं, सर्वदोषाभिवृद्धौ काकणकम-
भिनिर्वर्तते;

इह अर्हो यहा, प्रकुपितेषु प्रकुपित थशेला प्रकुपित
हुए, त्रिषु त्रैश्वेय तीनों, वातादिषु वातादिषु दोषो वात
आदि दोष, त्वक्- आदीन् त्वया आदि त्वचा आदि,
चतुर. आरने चारोको, प्रदूषयत्सु दूषित करत। दूषित
करते हुए, वाते वात वातके, अधिकतरे अन्यनी
अपेक्षाथी अधिक थाय त्पारे अन्यकी अपेक्षासे
अधिक होने पर, कपालकुष्ठम् कपालकुष्ठ कपालकुष्ठ,
अभिनिर्वर्तते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, पित्ते
पित्त अधिक थाय त्पारे पित्तके अधिक होने पर, तु तो
तो, औदुम्बरम् औदुम्बर औदुम्बर, श्लेष्मणि उक् अधिक
थाय त्पारे कफके अधिक होने पर, मण्डलकुष्ठम् मण्डल
कुष्ठ मण्डलकुष्ठ, वातपित्तयो वात तथा पित्त अधिक
थाय त्पारे वात और पित्त अधिक होने पर, ऋष्यजिह्वम्
ऋष्यजिह्व ऋष्यजिह्व, पित्तश्लेष्मणो पित्त तथा उक् अधिक
थाय त्पारे पित्त और कफ अधिक होने पर, पुण्डरीकम्
पुण्डरीक पुण्डरीक, श्लेष्ममारुतयो उक् तथा वात अधिक
थाय त्पारे कफ और वात अधिक होने पर, सिध्मकुष्ठम्
सिध्मकुष्ठ सिध्मकुष्ठ, सर्वदोष- अने अधा दोषनी और सब
दोषोंकी, अभिवृद्धौ अभिवृद्धि थाय त्पारे अभिवृद्धि
होने पर, काकणकम् काकणक काकणक, अभिनिर्वर्तते
उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है,

5-(1) When vata and other humors
get provoked and vitiate the four
body-elements such as skin etc, if
vata is predominant, there results
Kapala dermatosis and if kapha
is predominant Mandala dermatosis
is the result When both vata and
pitta are predominant, the Rishya-
jihva type of dermatosis is the result
When pitta and kapha predominate
the Pundarika dermatosis results,
when kapha and vata predominate
Sidhma dermatosis and when all the

three humors equally predominate the
Kakanaka type of, dermatosis is the
result

एवमेष सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति । स चैष
भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्पमानायां भूयसीं
विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ५ ॥

एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, एष. आ यह, सप्त-
विध सातप्रकारने। सात प्रकारका, कुष्ठविशेषः कुष्ठविशेषः
कुष्ठभेद, भवति थाय छे होता है सः च अने ते और
वह, एष. आ यह, भूय. वणी और भी, तर-तमत.
अशाशथी अशाशद्वारा, प्रकृतौ प्रकृतिना प्रकृतिके,
विकल्पमानायाम् भेद पडतां विकल्प करनेपर, भूयसीम्
अधिक अधिक, विकार- विकारना विकारके, विकल्प-
भेदोनी भेदोकी, संख्याम् संख्याने संख्याको, आपद्यते
प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ५ ॥

5. Thus these are the seven main
types of dermatosis When these
combine in varying degrees, they
cause various types of the disease

समासेन सर्वकुष्ठनिदानम्—

तत्रेदं सर्वकुष्ठनिदानं समासेनोपदेक्ष्यामः—
शीतोष्णव्यत्यासमनानुपूर्व्योपसेवमानस्य तथा
संतर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यत्यासं, मधुफाणितम-
त्स्यलकुचमूलककाकमाचीः सततमतिमात्रमजीर्णं
च समश्नतः, चिलिचिमं च पयसा, हायनकयवक-
चीनकोदालककोरदूषप्रायाणि चान्नानि क्षीरदधित-
क्रकोलकुलत्थमाषातसीकुसुम्भस्नेहवन्ति, एतैरेवा-
तिमात्रं सुहितस्य च व्यायामस्यायामसंतापानत्यु-
पसेवमानस्य, भयश्रमसंतापोपहतस्य च सहसा
शीतोदकमवतरतः, विदग्धं चाहारजातमनुल्लिख्य

५ त चैष-न एव (घ)

॥ भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्पमानायां भूयसीं प्रकृति-
विकल्पनया (फ)

६ 'कुसुम्भस्नेहवन्ति-कुसुम्भपरुषस्नेहवन्ति क घ न)

॥ भयश्रम-श्रमवृत्तं (ग)

॥ आहारजातम्-आहारम् (व)

५. सिध्मकुष्ठं-सिध्म (घ ज द)

विदाहीन्यभ्यवहरतः, छर्दिं च प्रतिघ्नतः, स्नेहांश्चा-
तिचरतः, त्रयो दोषाः युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते;
त्वगादयश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते; तेषु शिथिलेषु
दोषाः प्रकुपिताः स्थानमधिगम्य संतिष्ठमानास्ता-
नेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्वर्तयन्ति ॥६॥

तत्र अली यहा, इदम् आ यहा, सर्व- सर्वं सव,
कुष्ठ- कुष्ठोऽनु कुष्ठोका, निदानम् निदान निदान, समासेन
सक्षेपमा संक्षेपमे, उपदेक्ष्याम उद्देशु कहेगे, शीत-
शीतना शीतके, उष्ण- अने उष्णना और उष्णके,
व्यत्यासम् परिवर्तनने परिवर्तनको, तथा अने और,
संतर्पण- संतर्पण संतर्पण, अपतर्पण- अपतर्पण अपतर्पण,
अभ्यवहार्य- तथा लोऽन्य पदार्थोना एवं भोज्यपदार्थके,
व्यत्यासम् परिवर्तनने परिवर्तनको, अनानुपूर्व्यां कृभ
सिवाय क्रमके बिना, उपसेवमानस्य सेवनारना सेवन
करनेवालेके, मधु- मधु मधु, फणित- क्षणित फणित,
मत्स्य- मत्स्य मत्स्य, रुकुच- लक्षुच वडहल, मूलक भूणा
मूली, काकमाचीः तथा डाडमाचीने तथा मकोयको,
सततम् सतत निरन्तर, अतिमात्रम् अतिमात्रमां
अधिक मात्रामें, अजीर्णं च अने अजीर्णमां और अजीर्णमें,
समश्नत लोऽन्य डरनारना खानेवालेके, पयसा च
दूधनी साथे दूधके साथ, चिलिचि च चिलिचिम
आनारना चिलिचिमको खानेवालेके, क्षीर- दूध दूध, दधि-
दही, तक्र- छास तक्र, कोल- गेअर वेर, कुलत्थ-
कुलथी कुलत्थ, माप- अउड माष, अतसी- अणसी अलसी,
कुसुम्भ- कुसुभ कुसुम्भ, स्नेहयुक्त तथा स्नेहयुक्त और
स्नेहयुक्त, हायनक- हायनक हायनक, यवक- यवक यवक,
चीनक- चीनक चीनक, उद्दालक- उद्दालक उद्दालक, कोर-
दूष- तेभल डारदूष एवं कोरदूष, प्रायाणि नेमां मुष्य छे
ओवां जिनमें मुख्य हैं ऐसे, अन्नाणि च अन्नोऽनु लोऽन्य
डरनारना अन्नोका भोजन करनेवालेके, एतैः ओओथी इन
पदार्थोंसे, एव न ही, अतिमात्रम् अतिप्रमाणां अति-
प्रमाणमें, सुहितस्य तृप्त अथेदाना तृप्त होनेवालेके, व्यवाय-
मैथुन मैथुन, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, सतापान्
तथा सतापनु तथा धूपका, अति- उपसेवमानस्य अति-
शय सेवन डरनारना अति सेवनकरनेवालेके, भय- भय
भय, श्रम- श्रम श्रम, संताप- तथा सतापथी तथा

संतापये, उपहतस्य पीडा पाभता पाभता पीडित हुए
हुए, सहसा ओकृभ सहसा, शीत- ठंडा शीतल, उदकम्
पाणीमां जलमें, अवतरतः च अतिरनारना उतरनेवालेके,
विदग्धम् विदग्ध विदग्ध, आहारजातम् आहारसमूहनु
आहारसमूहका, अनुल्लिख्य वभन कर्था सिवाय वभन
क्रिये बिना, विदाहीनि विदाही प्रव्ये विदाही द्रव्यका,
अभ्यवहरतः च आनारना भोजन करनेवालेका, छर्दिम्
उलटीना वेगने वभनके वेगको, प्रतिघ्नतः रोकनेवालेके,
स्नेहान् च अने स्नेहोऽने और स्नेहोका,
अतिचरत अति उपयोऽय डरनारना अति सेवनकरने-
वालेके, त्रयः त्रये तीनों, दोषाः दोषो दोष, युगपत्
ओकृसाथे एकसाथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यन्ते
पाभे छे हो जाते हैं, त्वक्- आदयः तथा त्वचा आदि
तथा त्वचा आदि, चत्वारः चार चारों, शैथिल्यम्
शिथिलता शिथिलताको, आपद्यन्ते पाभे छे प्राप्त करते
हैं, तेषु तेओ उनके, शिथिलेषु शिथिल यतां शिथिल
होनेपर, प्रकुपिता प्रकोप पाभेला प्रकुपित हुए, दोषाः
दोषो दोष, स्थानम् स्थान स्थान, अधिगम्य पाभीने
पा कर, संतिष्ठमानाः रहतां रहते हुए, तान् एव ते न
उन ही, त्वगादीन् त्वचा वगेरेने त्वचा आदिको, दूषयन्तः
दूषित डरता डरता दूषित करते हुए हुए, कुष्ठानि कुष्ठ
कुष्ठोको, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न डरे छे उत्पन्न करते
हैं ॥ ६ ॥

6. Here we explain in short the pathology of all types of dermatosis. Sudden changes from cold to heat without observing the rules of gradual change and similarly sudden change from fasting and diet without observing the rules of gradual change, and taking constantly and excessively honey, treacle, fish, lakucha, radish, kakamachi, taking predigestion-meals, also eating the chilichima fish with milk and taking food made mainly of hayanaka, wild barley, cheenaka, uddalaka and common-millet grains

along with milk, curds, butter-milk, indian jujube, horse-gram, black-gram, linseed, safflower and unctuous articles If having indulged excessively in these, a person is addicted to excessive sexual intercourse, exercise or grief, plunges suddenly into cold water or if he eats irritant food without vomiting out the mis-digested food or suppresses the urge for vomiting or indulges in excessive oleation, all the three humors get simultaneously provoked. The four body-elements such as skin, etc, become flabby The provoked humors settling themselves in these vitiated body-elements and getting localised then vitiate them further and generate skin lesions

कुष्ठाना पूर्वरूपाणि —

तेपासिमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति, तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णता वैवर्ण्यं कण्डूनिस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वमूष्मायणं गौरवं श्वयथुर्वीसर्पमनमभीक्षणं च काये कायच्छिद्रेषूपदेहः पक्वदग्धदृष्टभक्षतोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना स्वल्पानामपि च व्रणानां दुष्टिरसंरोहणं चेति ॥ ७ ॥

तेषाम् तेजोनां इनके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्वांशे पूर्वरूप, भवन्ति थाय छे होते हैं, तद् यथा जेभडे जैसे कि, अस्वेदनम् परसेवे न आवे पसीना न आना, अतिस्वेदनम् परसेवे बहुत आवे पसीना बहुत आना, पारुष्यम् डोहरता कर्कशता, अतिश्लक्ष्णता अतिश्लक्ष्णता अतिश्लक्ष्णता, वैवर्ण्यम् विवर्णता विवर्णता, कण्डू भज्वाण कण्डू, निस्तोद सोई बोझा जेवी पीडा सूई चूमनेसी दर्द, सुप्तता रपशीशान सुप्तता,

परिदाह अतिदाह अतिदाह, परिहर्षः अलुअलुआली अङ्गोमें झनझन होना, लोमहर्षः रोभांथ रोमाच, खरत्वम् भरता खरत्व, ऊष्मायणम् गरमी जेवु नीडणवु गरमीसी निकलना, मौरवम् लारेपणुं भारीपन, श्वयथु सोजे शोथ, अभीक्षणम् बारवार बारवार, वीसर्प- आगमनम् च वीसर्पनु थवुं विसर्पका होना, काये शरीरमां शरीरमें कायच्छिद्रेषु तथा शरीरनां छिद्रोमां तथा शरीरके छिद्रोंमें, उपदेह उपदेह उपदेह, पक्व- पाक थतां पाकनेपर, दग्ध- भण्णी जतां जलने पर, दृष्ट- दृश थतां काटने पर, भक्ष- भांणी जतां तूटने पर, क्षत- क्षत थतां क्षत होने पर, उपस्खलितेषु ठेस लागतां गिर पड़नेपर, अतिमात्रम् अतिशय अत्यन्त, वेदना वेदना वेदना, स्वल्पानाम् स्वल्प छोटेसे, अपि पणु मी, व्रणानाम् च व्रणानु व्रणोंका, दुष्टि दूषित थवु दूषित होना, असंरोहणम् च इति अने ३५ न आववी और रोहण न होना ॥ ७ ॥

7. These are the premonitory symptoms of these dermatoses viz., anhidrosis, hyperhidrosis, hardness, extreme smoothness, discoloration, pruritus, pricking pain, anesthesia, all-round burning, hyperesthesia, horripilation, roughness, releasing of heat, thickening, edema and acute spreading affection frequently on the body, discharge in the various orifices of the body, excessive pain in case of suppurations, burns, bites, fractures, wounds and stumbling, and the putrefaction and non-healing of even slight wounds

कपालकुष्ठस्य लक्षणम्—

ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिनिर्वर्तन्ते, तेपासिदं वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—रूक्षारुणपरुपाणि विषमविस्तृतानि खर-

८-(१) ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिनिर्वर्तन्ते—तेभ्योऽनन्तरं कुष्ठानि जायन्ते (क, त)

७ °दण्डभग्नक्षत—°दण्डक्षत (क ग)

॥ चेति—अस्मादनन्तरम्—

‘कुष्ठाना पूर्वरूपाणि भवन्ति’ इत्यधिक पाठ (ख घ) पुस्तकयोः।

पर्यन्तानि तनून्मुद्वृत्तवह्निस्तनूनि सुप्तवत्सुप्तानि
हृषितलोमाचितानि निस्तोदबहुलान्यरूपकण्डूदा-
हपूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानान्याशुभेदीनि ज-
न्तुमन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुष्ठानि
नीति विद्यात् (१);

ततः अनन्तरम् ते पक्षी उसके बाद, कुष्ठानि कुष्ठो
कुष्ठ, अभिनिर्वर्तन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं,
तेषाम् तेषां इनके, इदम् आ यह, वेदना- वेदना
वेदना, वर्ण- वर्ण, संस्थान- संस्थान सस्थान, प्रभाव-
प्रभाव प्रभाव, नाम- अने नामना और नामके, विशेष-
विशेष विशेषका, विज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, भवति थाय छे
होता है, तत् यथा जेभडे जैसे कि, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष,
अरुण- अरुण अरुण, परपाणि डोरे परप, विषम-
विषमपक्षे विषम रूपमें, वित्तृतानि फैलायेला फले हुए,
खरपर्यन्तानि भरभयडी दिनारवाणां किनारों पर खर,
तनूनि पातणां पतले, उद्वृत्त- उथे आवेला ऊचे ऊठे
हुए, वहिस्तनूनि अंदरना लागवाणां बाहिरके भागवाले,
सुप्तवत् सुप्तनी पेठे सोये हुएकी तरह, सुप्तानि स्पर्श-
ज्ञानरहित स्पर्शज्ञानरहित, हृषित-लोमाचितानि शैभांथ-
युक्त रोमाचयुक्त, निस्तोदबहुलानि मोटे लागे मोठे
लोंकाथा जेवी पीडावाणां अधिक तोदयुक्त, अल्प- अल्प
अल्प, कण्डू- डू कण्डू, दाह- दाह दाह, पूय- पूय पूय,
लसीकानि तथा लसीकावाणां और लसीकावाले, आशु-
तरत शीघ्र, गति- फैलावावाणां फैलनेवाले, समुत्थानानि
तथा उत्पत्तिवाणां तथा उत्पन्न होनेवाले, आशुभेदीनि
जलदी क्षाटनारं शीघ्र फटनेवाले, जन्तुमन्ति जन्तुयुक्त
कीटयुक्त, कृष्ण- कृष्ण कृष्ण, अरुण- अरुण अरुण,
कपाल- अने ठीकरां जेवां और कपाल जैसे, वर्णानि-
रंगवाणां कुष्ठो वर्णवाले कुष्ठ, कपालकुष्ठानि कपालकुष्ठ
छे कपालकुष्ठ हैं, इति ऐम ऐमा, विद्यात् ज्ञानुं
जानना चाहिए (१),

8-(1). After this the dermic lesions
make their appearance These are the
special characteristics regarding the

८-(१) तनून्मुद्वृत्तवह्निस्तनूनि-तनूनि (ध)

„ सुप्तवत्सुप्तानि-सुप्तसुप्तानि (च त द ध)

nature of the pains, colors, shapes,
effects and names. They are dry,
reddish and hard, unevenly spread,
have rough edges, are thin, slightly
elevated externally, numbed as if
paralysed, covered with bristling hair,
afflicted with extreme piercing pain,
lighting, itching and burning and have
scanty purulent or serous discharge, are
quickly ulcerating and infected with
parasites and are dark-red in color
like a piece of broken earthen-pot—such
are to be known as Kapala dermatoses
(erythema group)

उदुम्बरकुष्ठस्य लक्षणम्—

ताम्राणि ताम्रखररोमराजीभिरवनद्धानि वह-
लानि बहुबहुलपूयरक्तलसीकानि कण्डूक्लेदकोथ-
दाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि ससन्ताप-
क्रिमीणि पक्वोदुम्बरफलवर्णान्योदुम्बरकुष्ठानीति
विद्यात् (२).

ताम्राणि ताम्रवर्ण, ताम्र- ताम्र जेवा
रंगनां ताम्र, खर- भरभयडां खर, रोमराजीभिः रंवा-
डांना समूहशी रोमराजीसे, अवनद्धानि युक्त युक्त,
वहलानि धाटां घन, बहु- अधिक बहुत, बहुल- धाटां
गाढे, पूय- पूय पूय, रक्त- रक्त रक्त, लसीकानि तथा
लसीकावाणां तथा लसीकासे युक्त, कण्डू- अजवाण
कण्डू, क्लेद- क्लेद क्लेद, कोथ- सडां कोथ, दाह- दाह
दाह, पाकवन्ति अने पाकयुक्त और पाकयुक्त, आशु- जलदी
जलदी, गति- फैलानार फैलनेवाले, समुत्थान- उत्पन्न थनार
उत्पन्न होनेवाले, भेदीनि तेभज क्षाटनार एवं फटनेवाले,
ससन्तापक्रिमीणि सन्ताप तथा कृमि युक्त सन्ताप एवं
कृमिसे युक्त, पक्व- अने पाकेलां और पके हुए, उदुम्बर-
फल- उभराना इण जेवां गूलरके फलके समान,
वर्णानि वर्णवाणां कुष्ठो वर्णयुक्त कुष्ठ, औदुम्बरकुष्ठानि

८-(२) ताम्रखररोमराजीभिः - ताम्ररोमराजीभि (क)

„ „ - ताम्रगौरराजीभि (फ)

औदुम्बर कुष्ठं छे औदुम्बर कुष्ठं है, इति ऐम ऐसा, विद्यात् अणुवु जानना चाहिए (२),

8-(2) Those that are copper colored, covered with copper colored rough rows of hair, dense, have plenty of thick discharge of pus, blood and lymph accompanied with itching moisture, sloughing, burning and suppuration, those that spread, appear and ulcerate quickly and are infected with afflicting parasites and are of the color of ripe gular fig-fruit, are to be known as Audumbara dermatoses (acute inflammatory group)

मण्डलकुष्ठस्य लक्षणम्—

स्निग्धानि गुरुण्युत्सेधवन्ति श्लक्ष्णस्थिरपीत-
पर्यन्तानि शुक्लरक्तावभासानि शुक्लरोमराजीसन्तानानि बहुबहुलशुक्लपिच्छिलस्त्रावीणि बहुक्लेदकण्डू-
क्रिमीणि सक्तगतिसमुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि
मण्डलकुष्ठानि विद्यात् (३),

स्निग्धानि रिनुग्ध स्निग्ध, गुरुणि गुरु गुरु, उत्से-
धवन्ति उत्साधवाणां ऊचे, श्लक्ष्ण- श्लक्ष्ण श्लक्ष्ण,
स्थिर- स्थिर स्थिर, पीतपर्यन्तानि तथा पीली किनार-
वाणां और पीले किनारोंवाले, शुक्ल- धावां शुक्ल, रक्त-
तथा रक्त और लाल, अवभासानि देखाववाणां दिखाव-
वाले, शुक्ल- श्वेत सफेद, रोमराजी- रोमराजी रोम-
राजियोंके, सन्तानानि विस्तारवाणां विस्तारवाले, बहु-
भावां बहुत, बहुल- धृष्ट घट्ट, शुक्ल- श्वेत शुक्ल, पिच्छिल-
तथा थोड़ा तथा चिपचिपे, स्त्रावीणि स्त्राववाणां साव-
से युक्त, बहु- धावां बहुत, क्लेद- क्लेद क्लेद, कण्डू- कण्डू
कण्डू, क्रिमीणि तथा क्रिमीवाणां एव कृमियुक्त, सक्त-

८-(३) पीतपर्यन्तानि-पीतपर्यन्तानि (घ ङ ठ द ध)

„ शुक्लरोमराजी-शुक्लराजी (च)

„ बहुबहुल-बहुलबहुल (स त)

„ शुक्लपिच्छिलस्त्रावीणि-शुक्लरक्तपिच्छिलस्त्रावीणि (च ध)

„ मण्डलकुष्ठानि विद्यात्-परिमण्डलकुष्ठानीति विद्यात् (ज ठ)

अने धांछे वधते और देरमें, गति- देवानार फैलनेवाले,
समुत्थान- उत्पन्न थनार उत्पन्न होनेवाले, भेदीनि अने
झटनार और फूटनेवाले, परिमण्डलानि तथा गोण
कुष्ठो तथा मण्डलाकार कुष्ठ, मण्डलकुष्ठानि मण्डलकुष्ठ छे
मण्डल कुष्ठ हैं, इति ऐम ऐसा, विद्यात् अणुवु
जानना चाहिए (३).

8-(3) Those that are glossy, large, raised, smooth, stable and have swollen edges of whitish red shade covered with white rows of hair, are with excessive thick white discharge, very moist, itchy and affected with parasites, are sluggish in spreading, appearance and ulceration and which are round in shape are to be known as Mandala dermatoses (urticaria group)

ऋण्यजिह्वरय लक्षणम्—

परुषाण्यरुणवर्णानि बहिरन्तःश्यावानि नील-
पीतताम्रावभासान्याशुगतिस्त्रुत्थानान्यल्पकण्डू-
क्लेदक्रिमीणि दाहभेदलिस्तोद(पाक)बहुलानि
शूकोपहतोपमवेदनान्युत्सन्नमध्यानि तनुपर्यन्तानि
कर्कशपिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलान्यृण्यजिह्वा-
कृतीनि ऋण्यजिह्वानीति विद्यात् (४);

परुषाणि डठेर कठोर, अरुणवर्णाणि अरुणवर्णनां
अरुणवर्ण, बहि अहार बाहिर, अन्त. तथा अंदर
एवं अदर, श्यावानि धटे.डी रगनां श्याववर्ण, नील-
नील नील, पीत- पीला पीत. ताम्र- तथा तांबा जेवा
तथा ताम्र जैसे, अवभासानि देखाववाणां दिखाववाले,
आशु- जलदी शीघ्र, गति- देवानार फैलनेवाले, समुत्था-
नानि उत्पन्न थनार उत्पन्न होनेवाले, अल्प- अल्प अल्प,
कण्डू- भजवाण कण्डू, क्लेद- क्लेद क्लेद, क्रिमीणि-
तथा कृमिवाणां तथा कृमिवाले, दाह- दाह दाह, भेद-
भेद भेद, निस्तोद- निस्तोद तोद, पाक- तथा पाक
तथा पाक, बहुलानि जेवां वधारे छे जेवां बहुत,
शूक- उपहत- उपम- वेदनानि शूकोपहत क्षत जेवी

८-(४) ताम्रावभासानि-ताम्रावभासानि (ग.)

वेदनावाणां शूलजन्य क्षतकी भाति वेदनायुक्त, उत्सन्न-
मध्यानि त्रिंशो भक्ष्यभागवाणां बीचमे उन्नत, तनुपर्य-
न्तानि पातणी किनारवाणां किनारोसे पतले, कर्कश-
कर्कश, पिडकाचितानि पिडकाशोवाणां पिडकाशोसे
भरे, दीर्घ- दीर्घ लम्बे, परिमण्डलानि गोण आकारनां
गोल, ऋष्यजिह्व- अने ऋष्य हरिणुनी शुभ
नेवा और ऋष्यजिह्वके समान, आकृतीनि आकारनां
दुष्टो आकृतिवाले कुष्ठ, ऋष्यजिह्वानि ऋष्यजिह्व से
ऋष्यजिह्व है, इति ऐभ ऐसा, विद्यात् अथुवु जानना
चाहिए (४),

8-(4). Those that are rough, reddish-
colored, dark brown at the edges
and in the centre, have shades of blue,
yellow and copper-color, that are
quick in spreading and appearance,
attended with slight itching, moisture,
parasitic infection, much burning,
ulceration, pricking pain, (suppuration),
pain as if pierced by thorns and are
raised in the middle with thin edges,
and are surrounded with rough pimples
of oval shape like that of the deer's
tongue, are known as Rishyajihva
dermatoses

पुण्डरीककुष्ठस्य लक्षणम्—

शुक्लरक्तावभासानि रक्तपर्यन्तानि रक्तराजी-
सिरासन्ततान्युत्सेधवन्ति बहुबहलरक्तपूयलसी-
कानि कण्डूकिमिदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थान-
मेदीनि पुण्डरीकपलाशसंकाशानि पुण्डरीकाणीति
विद्यात् (५),

शुक्ल- श्वेत शुक्ल, रक्त- अने रक्त और लाल,
अवभासानि देखावनां दिखाववाले, रक्तपर्यन्तानि दाद
किनारवाणां किनारों पर लाल, रक्त- दाद लाल, राजी-
रेखाओ रेखाओं, सिरा- अने सिराओथी और सिरा-
ओंसे, सन्ततानि व्याप्त व्याप्त, उत्सेधवन्ति त्रिंशो-

वाणां ऊपरको उठे, बहु- धर्षा बहुत, बहल- धाटां
घट्ट, रक्त- रक्त रक्त, पूय- पूय पूय, लसीकानि तथा
दसीकावाणां तथा लसीकासे युक्त, कण्डू- भज्वाण
कण्डू, किमि- इमि इमि, दाह- दाह दाह, पाकवन्ति
तथा पाकवाणां और पाकसे युक्त, आशु- जलदी शीघ्र,
गति- इलानार फैलनेवाले, समुत्थान- उत्पन्न थनार
उत्पत्तिवाले, मेदीनि तथा दाटनार एवं विदीर्ण होनेवाले,
पुण्डरीक- अने पुण्डरीकनी और पुण्डरीककी, पलाश-
पांशु पसडीके, संकाशानि नेवां दुष्टो समान कुष्ठ,
पुण्डरीकाणि पुण्डरीक दुष्ट से पुण्डरीक कुष्ठ हैं, इति ऐभ
ऐसा विद्यात् अथुवु जानना चाहिए (५):

8-(5). Those that are of white and
reddish shades, of red edges, are cover-
ed with red row of hair and veins, are
elevated, have profuse and dense, san-
guinous, purulent and serous discharge,
are attended with itching parasitic
infection, burning and suppuration and
which are quickly spreading, appearing
and ulcerating and of the color
of the petal of the pink lotus (padma
palasa) are to be known as Pundarika
dermatoses

सिध्मकुष्ठस्य लक्षणम्—

परुषारुणानि विशीर्णबहिस्तनून्यन्तःस्निग्धानि
शुक्लरक्तावभासानि बहून्यल्पवेदनान्यल्पकण्डू-
दाहपूयलसीकानि लघुसमुत्थानान्यल्पमेदकिमी-
प्यलावुपुष्पसङ्काशानि सिध्मकुष्ठानीति विद्यात् (६);

परुष- डोहर पतल, अरुणानि अरुण अरुण, विशीर्ण-
बहिस्तनूनि विभरायेला अहारना भागवाणां बिखरे हुए
बाहिरके भागवाले, अन्त स्निग्धानि अंदरना भागभां
स्निग्ध अन्दरसे स्निग्ध, शुक्ल- श्वेत श्वेत, रक्त तथा
दाद तथा लाल, अवभासानि देखावनां दिखाववाले,
बहूनि धर्षा बहुत, अल्प- अल्प अल्प, वेदनानि

८-(६) परुषारुणानि विशीर्णबहिस्तनूनि—परुषारुणविशीर्णानि बहि-
स्तनूनि (ख. घ. च. ञ.)

८-(५). रक्तराजीसिरासन्ततामि—रक्तराजीमन्ततामि (ठ)

वेदनावाणां वेदनावाले, अल्प- अल्प अल्प, कण्डू-
भणवाण कण्डू, दाह- दाह दाह, पूय- पूय पूय, लसी-
कानि तथा लसीकावाणा एवं लसीकासे युक्त, लघु-
समुत्थानानि नाना कारणां उत्पन्न थनार छोटेसे कारणसे
उत्पन्न होनेवाले, अल्प- ओछा कम, भेद- दाहवावाणां
फटनेवाले, क्रिमीणि तथा कृमिवाणां एवं कृमिसे युक्त,
अलावु-पुष्पसंकाशानि अने अलावुनां दूध जेवां दुष्ट
अलावु-पुष्पके समान कुष्ठ, सिध्मकुष्ठानि सिध्मकुष्ठ छे
सिध्मकुष्ठ हैं, इति श्रेष्ठ ऐसा, विद्यात् अणुपु
जानना चाहिए (६);

8-(6). Those that are rough and reddish, those whose external margins are fissured and glossy at the centre, having red and white shades which are multiple, and attended with slight pain, itching and burning, and purulent and serous discharge, those that have small beginning and slight tendency to ulceration or parasitic infection, and are of yellow color like the bitter gourd flower are to be known as Sidhma dermatoses (Psoriasis group).

काकणककुष्ठस्य लक्षणम्—

काकणन्तिकावर्णान्यादौ पश्चात्तु सर्वकुष्ठलिङ्ग-
समन्वितानि पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानेक-
वर्णानि काकणानीति विद्यात् । तान्यसाध्यानि,
साध्यानि पुनरितराणि ॥ ८ ॥

आदौ प्रथम प्रारम्भमें, काकणन्तिका- अणुलीना
रक्तीके, वर्णानि वर्णना वर्णके, पश्चात् अने पछी और
पीछेसे, तु तो तो, सर्व- सर्व सम्पूर्ण, कुष्ठ- कुष्ठनां
कुष्ठोंके, लिङ्ग- लक्षणार्थी लक्षणोंसे, समन्वितानि युक्त युक्त,
पापीयसा अने दुष्ट और दुष्ट, सर्व- सर्व सम्पूर्ण,
कुष्ठ- कुष्ठनां कुष्ठके, लिङ्ग- लक्षण लक्षण, सम्भवेन

उत्पन्न थवाथी उत्पन्न होनेसे, अनेकवर्णानि अनेक वर्ण-
वाणां दुष्ट अनेक वर्णवाले कुष्ठ, काकणानि डाकण-
कुष्ठ छे काकणककुष्ठ हैं, इति श्रेष्ठ ऐसा, विद्यात्
अणुपुं जानना चाहिए, तानि तेओ वे, असाध्यानि
असाध्य छे असाध्य हैं, इतराणि अने भीन और शेष,
पुन. वणी तो, साध्यानि साध्य छे साध्य हैं ॥ ८ ॥

8. Those that are of the color of the grain of Kakanantika (Jequirity seeds) in the beginning, and later, acquiring the sinful characteristics of all the above kinds of dermatoses, acquire the various colors of the varied kinds of dermatoses are to be known as Kakana dermatoses (Malignant lesions). These are incurable while all the rest are curable

तेषा साध्यासाध्यत्वम्—

तत्र यदसाध्यं तदसाध्यतां नातिवर्तते, साध्यं
पुनः किञ्चित् साध्यतामतिवर्तते कदाचित्पश्चात् ।
साध्यानि हि षट् काकणकवर्ज्यानि चिकित्स्यमाना-
न्वपचारतो वा दोषैरभिष्यन्दमानान्यसाध्यतामु-
पयान्ति ॥ ९ ॥

तत्र तेभां इनमें, यत् जे जो, असाध्यम् असाध्य
छे असाध्य है, तत् ते वह, असाध्यताम् असाध्यताने
असाध्यताका, न अतिवर्तते उत्पन्नी नथी अति-
क्रमण नहीं करता, किञ्चित् डाक कोई, साध्यम् साध्य
साध्य, पुन पछी भी, कदाचित् अपचारके कमी, अपचा-
रात् अपचारने लई अपचारके कारण, साध्यताम् साध्य-
ताने साध्यताका, अतिवर्तते उत्पन्नी अथछे अतिक्रमण
कर जाता है, हि डाकछे क्योकि, काकणक-वर्ज्यानि
डाकछे सिवायनां काकणकको छोड़कर, षट् छ छ,
साध्यानि साध्य छे साध्य हैं, अचिकित्स्यमानानि चिकि-
त्सा न करवाभां आवे तो चिकित्सा न करनेसे, अप-
चारत वा अथवा अपचारथी अथवा अपचारसे, दोषैः
दोषेथी दोषोंसे, अभिष्यन्दमानानि असाध्यतां परिपूर्ण
होनेके कारण, असाध्यताम् असाध्यताने असाध्यताको,
उपयान्ति पाये छे प्राप्त होते हैं ॥ ९ ॥

८. पापीयसा सर्वकुष्ठसम्भवेन-पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्ग-
सम्भवेन (क च. छ. ध.)

9. Of them the incurable ones can never change their nature of incurability. But those that are curable, pass beyond the stage of curability owing to faulty regimen. The curables are the six varieties leaving aside the Kakanaka variety. Either due to neglect of treatment or due to faulty regimen, being saturated with morbidity, they become incurable.

साध्यकुष्ठेष्वप्युपेक्षमाणेषु कृमिसमन्त —

साध्यानामपि ह्युपेक्षमाणानां त्वज्जांसशोणित-लसीकाकोथक्लेदस्वेदजाः क्रिमयोऽभिभूच्छन्ति; ते भक्षयन्तस्त्वगादीन् दोषाः पुनर्दूषयन्त इमानुपद्रवान् पृथक् पृथक् उत्पादयन्ति—

साध्यानाम् साध्य कुष्ठोनी साध्य कुष्ठोकी, अपि हि पण्यु भी, उपेक्षमाणानाम् उपेक्षा इतराभां आवे तो उपेक्षा करनेसे, त्वक्- त्वया त्वचा, मांस- मांस मांस, शोणित- रक्त रक्त, लसीका- तथा लसीका तथा लसीकाके, कोथ- सजाथी कोथसे, क्लेद- क्लेदथी क्लेदसे, संस्वेदजा अने परसेनाथी उत्पन्न थयेला एवं पसीनेसे उत्पन्न, क्रिमय कृमिओ कृमि, अभिभूच्छन्ति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होजाते हैं, ते तेओ वे, त्वक्-आदीन् त्वया वगेरेने त्वचा आदिको, भक्षयन्त. भातां भक्षण करते हुए, दोषाः पुनः अने दोषो वणी और दोष फिर, दूषयन्त. ओओने दूषित इतरां इनको दूषित करते हुए, पृथक् लुदा पृथक्, पृथक् लुदा पृथक्, इमान् आ इन, उपद्रवान् उपद्रवोने उपद्रवोंको, उत्पादयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं,

10-(1) Owing to neglect of even the curable condition of dermatoses, parasites born of the skin, flesh and blood, lymph, slough, softened tissue and sweat grow strong. They eat away the skin and other elements, and

further vitiating the already morbidised humors, generate the following complications corresponding to individual humors.

तत्र वानः श्यावार्णवर्ण परुषतामपि च रौक्ष्य-शूलशोषतोदवेपथुर्हर्षसङ्कोचायासस्तम्भसुप्तिभेद-भङ्गान्, पित्तं दाहस्वेदक्लेदकोथस्त्रावपाकरागान्, श्लेष्मा त्वस्य श्वैत्त्वशैत्यकण्डूस्थैर्यगौरवोत्सेधोप-स्नेहोपलेपान्, क्रिमयस्तु त्वगादींश्चतुरः निराः स्नायूश्चास्थीन्यपि च तरुणान्याददते ॥ १० ॥

तत्र तेओभां इनमें, वात वात वायु, श्याव- धीडी श्याव, अरुण- तेमज्ज अरुण एवं अरुण, वर्णम् वर्ण वर्ण, परुषताम् इतरता परुषता, रौक्ष्य- रक्षता रक्षता, शूल- शूल शूल, शोष- शोष शोष, तोद- तोद तोद, वेपथु- थप कम्प, हर्ष- रोमांथ रोमाच, सङ्कोच- सङ्कोच सङ्कोच, आयास- आयास आयास, स्तम्भ- जडा स्तम्भ, सुप्ति- स्थिति स्थिति, भेद- शिट भेद, भङ्गान् च अपि अने अने और भङ्गको, पित्तम् पित्त पित्त, दाह- दाह दाह, स्वेद- स्वेद स्वेद, क्लेद- क्लेद क्लेद, कोथ- सजा कोथ, स्त्राव- स्त्राव स्त्राव, पाक- पाक पाक, रागान् अने रगने और लालिमाको, श्लेष्मा तथा क्लेद तथा कफ, तु तो तो, अस्य आ दुष्टभां इस कुष्ठमें, श्वैत्य- श्वेतता श्वेतिमा, शैत्य- शीतता शैत्य, कण्डू- भङ्गाण कण्डू, स्थैर्य- स्थिरता स्थिरता, गौरव- गारेपाण गौरव, उत्सेध- जिथार्थ उंचाई, उपस्नेह- उपस्नेह उपस्नेह, उपलेपान् अने उपलेपने उत्पन्न करे छे और उपलेपको उत्पन्न करता है, क्रिमयः अने कृमिओ और कृमि, तु तो तो, त्वक् आदीन् त्वया आदि त्वचा आदि, चतुरः चार धातुओ चार धातुए, निराः निराओ निरा, स्नायूः च स्नायु ज्ञायु, तरुणानि अने भ्रामण और कोमल, अस्थीनि च अपि हाडोंओने पण्यु अस्थियोंको भी, आददते आर्ध अथ छे भक्षण कर लेते हैं ॥ १० ॥

१०. उपेक्षमाणानाम्-उपेक्षमाणानामेषाम् (य च ज. त.)

„ दोषा. -दोषान् (छ. घ.)

१०. 'शूलशोषतोदवेपथु'-'शूलतोदव्यध (ख)

„ स्नायूश्चास्थीनि-स्नायूमांसान्यस्थीनि (घ)

„ तरुणान्याददते-तरुणानि खादन्ति (घ च. छ. झ. द. घ)

10-(2). The vata causes dusky-red color, roughness, dryness, pain, dehydration, pricking sensation, tremor, bristles, contraction, fatigue, rigidity, numbness, ulceration and fissures. The pitta causes burning, sweat, softening, putrefaction, discharge, suppuration and redness. The kapha causes whiteness, coldness, itching, stability, thickness, elevation, increase of secretion and excretion, and parasites which eat away the skin, flesh, blood, lymph, vessels, tendons and cartilage.

કૃમિકર્તૃકકુળોપદ્રવા —

અસ્યાં ચૈવાવસ્થાયામુપદ્રવાઃ કુષ્ઠિનં સ્પૃશન્તિ; તદ્યથા—પ્રસ્રવણમઙ્ગમેદઃ પતનાન્યજ્ઞાવયવાનાં તૃણાજ્વરાતીસારદાહદૌર્બલ્યારોચકાવિપાકાશ્ચ, તથાવિધમસાધ્યં વિદ્યાદિતિ ॥ ૧૧ ॥

અસ્યામ્ આ. હસ, એવ જ હી, અવસ્થાયામ્ ચ અવસ્થામાં અવસ્થામે, ઉપદ્રવા ઉપદ્રવે. ઉપદ્રવ, કુષ્ઠિનમ્ કુષ્ઠરોગીને કુષ્ઠરોગીકો, સ્પૃશન્તિ સ્પર્શ કર લેતે હૈં, તત્ યથા જેમકે જૈસે કિ, પ્રસ્રવણમ્ સ્રાવ સાવ, મઙ્ગમેદ અગમેદ અગોકા દૂટના, મઙ્ગશરીરના મઙ્ગકે, અવયવાનામ્ અવયવોના અવયવોંકા, પતનાનિ ખરી પડવુ ગિરના, તૃણા- તૃષા પ્યાસ, જ્વર- જ્વર જ્વર, અતીસાર- અતીસાર અતીસાર, દાહ- દાહ દાહ, દૌર્બલ્ય- દુર્બળતા દુર્બલતા, અરોચક- અરુચિ અરોચક, અવિપાકા ચ અને અવિપાકે ઔર અવિપાક, તથાવિધમ્ એવી બીજીના કુષ્ઠને હસ પ્રકારકે કુષ્ઠકો, અસાધ્યમ્ અસાધ્ય અસાધ્ય, વિદ્યાત્ બુદ્ધિને જાનના ચાહિયે ॥ ૧૧ ॥

11. It is in this condition that complications afflict the patient, such as—excessive discharge, ulceration of

the part, sequestration of the body-parts, thirst, fever, diarrhea, burning, debility, anorexia and indigestion. Such a condition is to be regarded incurable.

પ્રારમ્ભ એવ રોગોન્નુપેક્ષ્યઃ—

ભવન્તિ ચાત્ર—

સાધ્યોઽયમિતિ યઃ પૂર્વં નરો રોગમુપેક્ષતે। સ કિંચિત્કાલમાસાઘ મૃત એવાવબુદ્ધ્યતે ॥ ૧૨ ॥

અત્ર ચ ભવન્તિ આ વિષયમાં શ્લોકો છે કે હસ વિષયમેં શ્લોક હૈં કિ, યઃ જે જો, નર માણસ મનુષ્ય, અયમ્ આ યહ, સાધ્યઃ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, હિતિ એમ એસા, પૂર્વમ્ પહેલાં પહેલે, રોગમ્ રોગની રોગકી, ઉપેક્ષતે ઉપેક્ષા કરે છે ઉપેક્ષા કરતા હૈ, સઃ તે વહ, કિંચિત્ શોડોકે થોડે, કાલમ્ વખત કાલકો, આસાઘ રહીને રહ કર, મૃતઃ એવ મરી જ ગયો છે એમ મરા હી, અવબુદ્ધ્યતે બુદ્ધિવામાં આવે છે જાના જાતા હૈ ॥ ૧૨ ॥

12. The patient that thinks “it is easily curable” and neglects the disease in its early stages, will be found after a while to be as good as dead.

રોગાણા તરુણાવસ્થાયા સુખસાધ્યત્વમ્—

યસ્તુ પ્રાગેવ રોગેભ્યો રોગેષુ તરુણેષુ વા। મેષજં કુરુતે સમ્યક્ સ ચિરં સુખમશ્નુતે ॥ ૧૩ ॥

ય. જે જો, તુ વળી ફિર, રોગેભ્ય રોગથી રોગસે, પ્રાક્ પહેલાં પહેલે, એવ જ હી, રોગેષુ તરુણેષુ વા અથવા રોગોની નવીન અવસ્થામાં જ અથવા રોગોંકી નવીનાવસ્થામેં હી, સમ્યક્ સારી રીતે અચ્છી તરહસે, મેષજમ્ ઓસડ ઔષધ, કુરુતે કરે છે કરતા હૈ, સઃ તે વહ, ચિરમ્ લાંબા વખત મુધી દેર તક, સુખમ્ આરોગ્ય સુખ, અશ્નુતે ભોગવે છે ભોગતા હૈ ॥ ૧૩ ॥

13 But he who treats well the disease from the very beginning or

in its early stage attains happiness for long.

૫. રોગાનામતિપ્રવૃદ્ધાનામસાધ્યતાગમનમ્—

યથા હ્યલ્પેન યત્નેન છિદ્યતે તરુણસ્તરુઃ ।

સ ઇવાતિપ્રવૃદ્ધસ્તુ છિદ્યતેઽતિપ્રયત્નતઃ ॥૧૪॥

एवमेव विकारोऽपि तरुण साध्यते सुखम् ।

विवृद्धः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वाऽपि जायते ॥१५॥

યથા હિ જેવી રીતે જિમ પ્રકાર, તરુણઃ નાનું છોટા, તરુ ઝાડ વૃદ્ધ, અલ્પેન અલ્પ થોડેસે, યત્નેન યત્નથી પરિશ્રમસે, છિદ્યતે ડાખી શકાય છે કાટા જાતા હૈ, અતિપ્રવૃદ્ધઃ અતિ વધ્યા પછી વઢા હુઆ, તુ વળી ફિર, સ. એવ તે જ વહી, અતિપ્રયત્નત અતિ પ્રયત્ને અતિ પ્રયત્નસે, છિદ્યતે ડાખી શકાય છે કાટા જાતા હૈ, એવમ્ એવ તેવીજ રીતે ઇસી પ્રકાર, તરુણઃ નવો નયા, વિકાર. વિકાર રોગ, અપિ પશુ સી, સુખમ્ સુખેથી સુખપૂર્વક, સાધ્યતે મટાડી શકાય છે સાધ્ય હોતા હૈ, વિવૃદ્ધ વધી ગયા પછી વટા હુઆ, કૃચ્છ્રાત્ મુરકેલીથી કઠિનાઈસે, સાધ્યતે મટાડી શકાય છે સાધ્ય હોતા હૈ, અસાધ્ય વા અથવા અસાધ્ય અથવા અસાધ્ય, અપિ પશુ સી, જાયતે થઈ જાય છે હો જાતા હૈ ॥ ૧૪-૧૫ ॥

14-15 Just as a plant when tender is easily cut down but demands great efforts in cutting when grown big, even so a disease when in its early stage is easily cured, but when advanced is cured with great difficulty or even becomes incurable.

અધ્યાયોક્તાર્થસમ્રહઃ—

તત્ર શ્લોકઃ—

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वलक्षणम् ।

रूपाण्युपद्रवाश्चोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथक् ॥१६॥

તત્ર તે વિષયમાં ઉસ વિષયમેં, શ્લોક શ્લોક છે કે શ્લોક હૈ કિ, કુષ્ઠાનામ્ કુષ્ઠનાં કુષ્ઠકે, સંખ્યા સંખ્યા

૧૪. છિદ્યતેઽતિપ્રયત્નતઃ — ન તુ હેયતમો સંવેદ (દા. ય.)

સંખ્યા, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, દોષા દોષ દોષ, હેતવઃ નિદાન નિદાન, પૂર્વલક્ષણમ્ પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, રૂપાણિ ચ લક્ષણ લક્ષણ, ઉપદ્રવા ચ અમે ઉપદ્રવ ઓર ઉપદ્રવ, પૃથક્ ભુદા ભુદા પૃથક્ રૂપમેં, કૌષ્ટિકે આ 'કુષ્ઠનિદાન' અધ્યાયમાં હમ 'કુષ્ઠનિદાન' અધ્યાયમે, ઉક્તા કહેવામાં આવીયાં છે કહે હૈ ॥૧૬॥

Here is the recapitulatory verse—

16. 'The number, substances, morbid humors, causative factors, premonitory symptoms, signs and symptoms and complications of dermatosis have been described severally in this chapter on "Dermatosis".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने कुष्ठनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे રથેલા અગ્નિવેશસે વનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અમે ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર ચરકકે દ્વારા પ્રતિસંસ્કૃત ઇસ શાસ્ત્રકે, નિદાનસ્થાને નિદાનસ્થાન વિષે નિદાનસ્થાનમેં, કુષ્ઠનિદાનમ્ 'કુષ્ઠનિદાન' 'કુષ્ઠનિદાન', નામ નામનેા નામકા, પંચમઃ પાંચમેા પાંચવાં, અધ્યાયઃ અધ્યાય સ પૂર્ણ થયેા અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥૫॥

5 Thus in the section on Pathology, in the treatise compiled by Agni-vesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled, "The Pathology of the Dermatosiis" is completed.

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

છઠ્ઠો અધ્યાય અધ્યાય છઠ્ઠા

Chapter VI

શોષનિદાનાધ્યાયોપક્રમ. —

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह समाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः द्वे अर्द्धांशौ अव आगे, शोषनिदानम् 'शोषनिदान' नामना अध्यायानु 'शोषनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्याम व्याख्यानं कर्तुं व्याख्यानं करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयेने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे ७४ इस विषयमे निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेहुं छे कहा है ॥ २ ॥

1 We shall now expound the chapter on "The Pathology of Consumption."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

चत्वारि शोषस्यायतनानि—

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि भवन्ति; तद्यथा—साहसं संधारणं क्षयो विषमाशनमिति ३

इह खलु आ आयुर्वेदमा इह आयुर्वेदमे, शोषस्य शोषनां शोषके, चत्वारि आर चार, आयतनानि आरण्य कारण, भवन्ति छे हैं, तत् यथा नेमके जैसे कि, साहसम् साहसं साहस, संधारणम् संधारणं संधारण, क्षय क्षय क्षय, विषमाशनम् इति अने विषम लोभन और विषमाशन ॥ ३ ॥

3. There are four causes of consumption They are— Overstrain, suppression of natural urges, wasting and promiscuous diet.

साहसाद्यथा शोषं सभवति तद्वर्णनम्—

तत्र साहसं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनु-
व्याख्यास्यामः—यदा दुरुधो दुर्बलो हि सन् बल-
वता सह विगृह्णाति, अतिमहता वा धनुषा
व्यायच्छति, जल्पति वाऽप्यतिमात्रम्, अतिसात्रं वा
भारमुद्वहति, अप्लु वा प्लवते चातिदूरम्, उत्साद-
नपदाघातने वाऽतिप्रगाढमासेवने अतिप्रकृष्टं
वाऽध्वानं द्रुतस्मिपतति, अग्निह्न्यते वा, अन्यथा

किंचिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमा-
रभते, तस्यातिमात्रेण कर्मणोरः क्षण्यते। तस्योरः
क्षतमुपप्लवक्षे वायुः। स तत्रावस्थितः श्लेष्माणसुरः-
स्थमुपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् विहरत्यूर्ध्वमधस्ति-
र्यक् च। तस्य योऽशः शरीरसन्धीनाविशति तेना-
स्य जृम्भाऽङ्गमर्दो ज्वरश्चोपजायते यस्त्वामाशयम-
भ्युपैति तेन रोगा भवन्ति उरस्या अरोचकश्च, यः
कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठस्तेनोद्धंसते स्वरश्चावसीदति,
यः प्राणब्रह्मणि स्रोतांस्यन्वेति तेन श्वासः प्रति-
श्यायश्च जायते, यः शिरस्यवतिष्ठते शिरस्तेनोपह-
न्यते ततः क्षणनाच्चैवोरसो विषमगतित्वाच्च वायोः
कण्ठस्य चोद्धंसनात् कासः सततमस्य संजायते,
स कासप्रखण्डादुरसि भ्रते शोणितं घ्रीवति,
शोणितागमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते,

तत्र तेमां इनमे, साहसम् साहसं साहस, शोषस्य
शोषनां शोषका, आयतनम् इति आरण्य छे ओम कारण
है यह, यत् उक्तम् ने कहेहुं छे जो कहा है, तत् तेनु
उसका, अनुव्याख्यास्याम व्याख्यानं कर्तुं व्याख्यानं

४ आरभते—आरभेत (घ)

५ श्लेष्माणसुरः स्थमुपसंगृह्य—श्लेष्माणमुपसंगृह्य (ठ)

६ उपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् विहरति—उपसृज्य शोषयित्वा
विहरति (प)

७ उपसंगृह्य—उपसृज्य (ग)

८ उपसंगृह्य पित्तं च दूषयन्—उपसृज्य शोषयन् (घ ठ त ण ध)

९ तेनास्य जृम्भाऽङ्गमर्दो ज्वरश्चोप- } तेनास्य वचो भिद्यते, यस्तु
जायते, यस्त्वामाशयमभ्युपैति } हृदयमाविशति, तेन रोगा
तेन रोगा भवन्ति उरस्या } भवन्त्युरस्या यो रमान्
अरोचकश्च } तेनारोगोचकश्च
(घ च ज त द प)

१० जृम्भा—जृम्भा (क)

११ अभिप्रपद्यते—प्रपद्यते घ

१२ स्रोतारयन्वेति—स्रोतारयन्वेति (प)

१३ शोणितं घ्रीवति—न शोणितं निघ्रीवति (च)

१४ शोणितागमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते—शोणितगमनाच्चास्य
दौर्बल्यमुपजायते ठ त.)

१५ दौर्बल्यम्—दौर्बल्यम् (ख, ग, झ, प)

४. व्यायच्छति—व्यायच्छते (ग)

५. अतिप्रकृष्ट—अतिप्रकृष्ट (ठ)

करेंगे, यदा हि व्यारे जब, पुरुषः पुरुष पुरुष, दुर्बल सन् दुर्बल होवा छतां दुर्बल होनेपर भी, बलवता सह भगवान्नी साथे बलवान् पुरुषके साथ, विगृह्णाति लडे छे लड़ता है, अतिमहता अथवा अति मोटा अथवा बड़े, धनुषा वा धनुषने धनुषको, व्यायच्छति भेरे छे खींचता है, अतिमात्रम् अपि वा अथवा तो अति प्रमाणमां अथवा बहुत अधिक, जल्पति भोले छे बोलता है, अतिमात्रम् भारम् वा अथवा तो ६६ उपरांत भारने अथवा बहुत अधिक भारका, उद्धति उपाडे छे चढ़न करता है, अण्डु व अथवा पाण्डुमां अथवा पानीमें, अतिदूरम् वा धण्डु लांभे सुधी बहुत दूर तक, प्लवते तरे छे तैरता है, उत्सादन-पदाघातने वा अथवा उत्सादन तेमज्जरणुना आघातनुं अथवा उत्सादन एव पादके आघातको, अतिप्रगाढम् अतिशय अत्यधिक, आसेवते सेवन करे छे सेवन करता है, अतिप्रकृष्टम् अथवा धण्डु लांभा अथवा बहुत लम्बे, अध्वानम् वा भार्गने मार्गको, द्रुतम् अभिपतति उतावणे दोड़ी डापे छे जल्दीसे दौड़ते हुए तय करता है, अभिहन्यते वा अथवा प्रहार पासे छे अथवा चोट खाजाता है, अन्यत् वा किंचित् अथवा भीष्म क्लृप्त अथवा और कोई, एवविधम् ओवी नतना इसी प्रकारके, विषमम् विषम विषम, अतिमात्रम् वा अथवा ६६ उपरांतना या मात्रामें अधिक, व्यायामजातम् अनेक व्यायाम अनेक व्यायाम, आरभते करे छे करता है, तस्य तेनु उमका, उरः उरः स्थल, अतिमात्रेण ६६ उपरांतना अतिमात्र, कर्मणा कर्मणी कर्मसे, क्षण्यते विदीर्ण् थाय छे फट जाता है, तस्य तेना उसके, क्षतम् उर विदीर्ण् उरने विदीर्ण वक्ष स्थलमें, वायु. वायु वायु, उपप्लवने व्यास करे छे भर जाता है, तत्र त्यां वह, अवस्थितः रहेलो भरा हुआ, स ते वह वायु, उरस्थम् छातीमां रहेला उरमें स्थित, श्लेष्माणम् उरने कफको, उपसगृह्य लर्धने साथमें ले कर, पित्तम् च तथा पित्तने तथा पित्तको, दूषयन् दूषित करीने दूषित करता हुआ, ऊर्ध्वम् उर्यो ऊपर, अधः नीचे, तिर्यक् च अने त्रांसो तथा तीरछा, विहरति क्षरवा लागे छे फैलने लगता है, तस्य तेना उसका, यः अंश. ने अंश जो भाग, शरीर-सन्धीन् शरीरना सांधाओमां

शरीरकी सन्धियोंमें, आविश्चति पेसे छे जाता है, तेन तेनाथी उससे, अस्य अने इसको, जृम्भा भगासां जम्भाई, अज्जमर्द. अज्जमर्द अज्जोका दूटना, ज्वरः च अने ज्वर और ज्वर, उपजायते थाय छे होता है, यः तु ने भाग जो भाग, आमामशयम् आमाशयमां आमाशयमें, अभ्युपैति पहेले छे पहुंचता है, तेन तेनाथी उससे, उरस्याः छातीना छातीके, रोगाः रोगो रोग, अरोचक. च अने अरुचि तथा अरोचक, भवन्ति थाय छे होते हैं, यः ने भाग जो भाग, कण्ठम् कंठमां कण्ठमें, अभिप्रपद्यते पहेले छे जाता है, तेन तेनाथी उससे, कण्ठः कंठनी कण्ठ, उद्धंसते भराणी थाय छे विकृत हो जाता है, स्वर च अने साद और स्वर, अवसीदति भेसी न्य छे बैठ जाता है, यः ने भाग जो भाग, प्राणवहानि प्राण वहन करनार प्राणवह, स्रोतांसि स्रोतामां स्रोतोंमें, अन्वेति न्य छे पहुंचता है, तेन तेनाथी उससे, श्वासः श्वास श्वास, प्रतिश्यायः च अने सणेभम और प्रतिश्याय, जायते थाय छे हो जाता है, यः अने ने भाग और जो भाग, शिरसि माथामां शिरमे, अवतिष्ठते रहे छे जा ठहरता है, तेन तेनाथी उससे, शिर माथाने शिर, उपहन्यते नुक्सान थाय छे विगड जाता है, ततः च त्यार पछी उसके बाद, उरसः उरनी उरके, क्षणनात् च एव विदीर्ण्ताने दीधे विदीर्ण होनेसे, वायो वायुनी और वायुकी, विषमगतित्वात् च विषम गतिने दीधे विषम गति होनेसे, कण्ठस्य तथा कंठनी तथा कण्ठके, उद्धंसनात् च भराणीने दीधे विकृत हो जानेसे, अस्य तेने इसे, कास उधरस खासी, सततम् निरंतर हमेशा, संजायते थाय छे आने लगती है, सः ते वह, कासप्रसंगात् उधरस सतत आववाथी सतत कासके कारण, उरसि छातीमां छातीमें, क्षते क्षत थतां क्षत हो जानेसे, शोणितम् दोड़ीने रक्त, छीवति थूक्या करे छे थूकता है, शोणित-आगमनात् च अने दोड़ी पडवाथी और रक्तके आनेसे, अस्य आ पुरुषने इसको, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, उपजायते आवे छे आ जाती है,

4-(1) We shall now further explain our observation that overstrain is the cause of consumption. When a man

who is weak, engages in a trial of strength with a strong man, or exercises with a mighty bow, or talks excessively or carries very heavy weights, or swims very long distances in water or resorts excessively to hard massage or striking with feet, or running over a very long course at full speed, or gets injured or carries out any other form of exercise of a similar description, either in a faulty or extravagant manner, then by the inordinate character of such activity his chest gets injured. The vata spreads all over the injured area of the chest. Getting localized there, it gathers the kapha which is in that region and vitiates the pitta and then over-runs the whole system upward, downward and sideways. That part of the morbid vata which spreads in the body-joints produces in the patient yawning, body-aches and fever, that part which has penetrated the upper part of the digestive tract, produces cardiac disorders and anorexia, that part which has reached the throat afflicts it and causes weakness of voice; that part which has spread to the channels that conduct the life-breaths (respiratory passages) causes dyspnea and coryza, and that part which has become localized in the head, afflicts the head. Thereafter in consequence of the injuries to the chest, the abnormal movement of vata and lesions in the throat, the patient is afflicted with a continuous cough. As a result of con-

stant coughing the lungs being injured, the patient expectorates blood; and from the loss of blood thus occasioned, there results increasing debility.

एवमेते साहसप्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति । ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूपाणि कर्माण्यारभेत कर्तुं, बलसमाधानं हि शरीरं, शरीरमूलश्च पुरुष इति ॥ ४ ॥

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकारसे, एते आ उपर गणनावेला ये, साहसप्रभवा साहसिणी उत्पन्न थयेला माहसमे उत्पन्न हुए, उपद्रवा उपद्रवे उपद्रव, साहसिकम् साहसिक पुरुषने साहसिक पुरुषमे, स्पृशन्ति दाशु पडे छे हो जाते है, तत. त्यार आह इसके बाद, उपशोषणः शोषणु करनार उपशोषक, एतै. उपद्रवै. आ उपद्रवेथी-इन उपद्रवसे, उपद्रुत स पीडायेला ते भुण्थ पीडित वह पुरुष, शनै शनै धीमे धीमे धीरे धीरे, उपशुष्यति सूक्ष्मते भय छे सूख जाता है, तस्मात् तेथी इस लिए, मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान, पुरुष भाएसे पुरुष, आत्मन पोताना अपने, बलम् भणने। बलको, समीक्ष्य विचार करीने देख कर, तदनुरूपाणि तेने योग्य उसके अनुरूप, कर्माणि कर्म कार्योंको, कर्तुम् करना करना, आरभेत आरम्भ करवे। ओछे आरम्भ करे, हि कारणके क्योंकि, शरीरम् शरीर शरीर, बल-समाधानम् भलवडे धारण करी शक्य ओवु छे बलके द्वारा ही सम्यक् रूपसे धारण किया जाता है, पुरुष च अने पुरुष और पुरुष, शरीर-मूल इति शरीरश्च मूलवाणे छे शरीरके आधार पर रहता है ॥ ४ ॥

4 Thus these disorders, arising out of overstrain, afflict the man who has over-strained himself. Thereafter being persecuted by these afflictions which waste him away, he becomes

४ न उपशोषणं—सोऽप्युपशोष्यते। च अ,
,, कर्माणि—कर्तव्यमाणि (च अ)

gradually more and more emaciated. Therefore the intelligent man, having correctly estimated his own strength, should engage in such undertakings as are commensurate with it, since strength is the support of the body and the body is the basis of man.

साहसकर्मत्यागोपदेश —

भवति चात्र—

साहसं वर्जयेत् कर्म रक्षणीवितमात्मनः ।

जीवनं हि पुरुषस्त्विष्टं कर्मणः फलमश्नुते ॥ ५ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लोक छे ३ श्लोक है कि, आत्मन पोताना अपने, जीवितम् अपननी जीवनकी, रक्षन् रक्षा करनेपर पुरुषे रक्षा करने-वाला पुरुष, साहसम् कर्म साहस धर्मने साहसिक कार्यको, वर्जयेत् त्याग करने लगे छोड़ देवे, हि धारण छे क्योंकि, जीवन अन्ते जीता हुआ, पुरुष तु पुरुष तो पुरुष तो, कर्मण धर्मनु कर्मके, इष्टम् फलम् छे ३ वाञ्छित फलको, अश्नुते लोभवे छे भोगता है ॥ ५ ॥

Here is a verse again—

5. One should avoid all violent activity, carefully husbanding one's vitality For, it is while living that a man may enjoy the desired results of his action

वेगसंधारणाद्यथा शोष. संभवति तद्वर्णनम्—

संधारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तुः समीपे वा गुरोर्वा पादमूले दूतसभमन्यं वा सतां समाजं स्त्रीमभ्यं वा समनुप्रविश्य याज्ञैर्वाऽप्युच्चावचैरभि-

५ रक्षन्—रक्षयन् (ग)

६ संधारण—अथ संधारण (अ)

७ दूतसभमन्य—दूतसभाज (प)

८ वा समनुप्रविश्य—वाऽनुप्रविश्य (घ च)

यान् भयात् प्रसङ्गाद्धीमत्त्वाद्गृणित्वाद्वा निरुणद्ध्या-
गतान् वानसूत्रपुरीषवेगान् तदा तस्य संधारणा-
द्वायुः प्रकोपनापघते, स प्रकुपितः पिस्रश्लेष्माणौ
समुदीर्योर्ध्वमधस्तिर्यक् च विहरति; ततश्चांश-
विशेषेण पूर्ववच्छरीरावयवविशेषं प्रविश्य शूल-
मुपजनयति, भिनत्ति पुरीषमुच्छोषयति वा,
पार्श्वं चातिरुजति, असाववमृद्नाति, कण्ठमुरश्वा-
च्छमति, शिरश्चोपहन्ति, कासं श्वासं ज्वरं
स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति,

संधारणम् वेगोऽनु धारणु करवु वेगोंका धारण
करना, शोषस्य शोषणु शोषका, आयतनम् धारणु छे
कारण है, इति यत् शोभ ने यह जो, उक्तम् कथु छे
कहा है, तन् तेनु उसका, अनुव्याख्यास्याम व्याख्यान
करुं व्याख्यान करेंगे, यदा व्यापारे जब, पुरुष. पुरुष
पुरुष, राजसमीपे राजनी नशुद्ध राजाके समीप, भर्तुः
समीपे वा अथवा नानीनी नशुद्ध अथवा स्वामीके
समीप, गुरो वा अथवा गुरुना अथवा गुरुके, पादमूले
अथवा पासे चरणोंके पाद, दूतसभम् दूत-सभा
जुगारियोंकी सभामें, अन्यम् वा अथवा अन्य या अन्य,
सताम् सत्पुरुषोना सत्पुरुषोंके, समाजम् सभाजमां
समाजमें, स्त्रीमभ्यम् वा ३ स्त्रीशोनी वश्ये अथवा
त्रियोंके बीचमें, समनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रवेश करके,
उच्चावचै वा अथवा उचां नीचां अथवा ऊचे नीचे,
यानै. वाहनोथी वाहनोंसे, अपि पशु भी, अभियान्
जता जाता हुआ, भयात् अथवा भयसे, प्रसङ्गात्
प्रसङ्गाथी प्रसङ्गसे, हीमत्त्वात् शरभाजपशुथी लज्जासे,
गृणित्वात् वा अथवा धृष्टाथी या घृणासे, आगतान्
आवेला उपस्थित हुए, वात- मूत्र- पुरीष- वेगान् वात-

६ अभियान्—अभिगच्छन् (च ध)

७ —गच्छन् (त)

८ निरुणद्ध्यागतान् वानसूत्रपुरीषवेगान्—निरुणद्ध्यागतानि वात-
मूत्रपुरीषाणि (क ख घ)

९ तदा—तत (र प)

१० शूलमुपजनयति—शूल जनयति (क घ)

११ असाववमृद्नाति—असौ चावमृद्नानि (घ प)

१२ —असौ गृह्णात्यसौ (ट)

भूत्र अने भणना वेगने वायु-मूत्र और मलके वेगोंको, निरुणद्धि रेडी राभे छे रोकता है, तदा त्यारे तत्र, तस्य तेना उसके, मधारणात् सधारण्युथी रोकनेके कारण, वायुः वायु वायु, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आप-द्यते पाभे छे हो जाता है, प्रकुपित स प्रकोप पाभेदे। ते प्रकुपित वह वायु, पित्तश्लेष्माणौ पित्त अने कृद्ने पित्त और कफको, समुदीर्य प्रेरीने उदीर्ण करके, ऊर्ध्वंश्च ओ.थो ऊपर, अन्ध नीथो नीचे, तिर्यक् च तथा त्रांसो तथा तिरछा, विहरति इरवा लागे छे विचरने लगता है, ततः च अने त्यार पछी और उरके बाद, अंशविशेषेण-अश्लेष्मथी अश्लेष्मसे, पूर्ववत् अगाडनी पेठे पूर्वकी भांति, शरीर-अवयव-विशेषम् शरीरना बिन्न बिन्न अवयवभां शरीरके भिन्न भिन्न अवयवमें प्रविश्य प्रवेश करीने प्रविष्ट हो कर, शूलम् शूलने शूलको, उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, पुरीषम् भणने मलको, भिनत्ति बेदे छे मेदन करती है, उच्छोषयति वा अथवा शोषी दे छे अथवा सुखा देता है, पार्श्वे च पश्चात् पार्श्वमें, अतिरुजति अति पीडा करे छे बहुत पीडा करता है, अंसौ भलाओने स्कन्धोको, अवमृदाति मर्दन जेवी व्यथा करे छे पीडित करता है, कण्ठम् कंठने कण्ठको, उरः च अने उरने और उरको, अवधमति पीडे छे दवाता है, शिर च तथा माथाभां तथा शिरको, उपहन्ति दुष्भावे करे छे पीडित करता है, कासम् तथा कास, श्वासम् श्वास श्वास, ज्वरम् ज्वर ज्वर, स्वरभेदम् स्वरभेद स्वरभेद, प्रति-श्यायम् च अने सण्णभने और प्रतिश्यायको, उप-जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,

6-(1) We shall now expatiate on our statement that the suppression of natural urges is the cause of consumption. When a man, having entered the presence of a king or that of the master or while sitting at the feet of the preceptor or in the company of gamblers, or, else, in the society of gentle-folk or in the midst of women or travelling in all sorts of

carriages—high and low. on account of fear, pre-occupation, modesty or repugnance, represses the urges for voiding flatus, urine or feces, then by such suppression the vata in him becomes provoked. Then, having become thus irritated, it breaks loose, wandering up, down and sideways, driving forward pitta and kapha in its course. Thereafter having distributed itself in the manner described previously, in the entire system, gives rise to acute pains, either loosens the fecal matter or dries it up, afflicts the sides exceedingly, grinds down the shoulders, causes increased respiratory movement in the throat and chest, afflicts the head and induces cough, dyspnea, fever, hoarseness and coryza.

ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शारीरेष्वेव योगक्षेमकारेषु प्रयतेत विशेषेण, शरीरं ह्यस्य मूलं, शरीरमूलश्च पुरुषो भवति ॥ ६ ॥

ततः त्यारपछी उसके बाद, उपशोषणैः शोषण करेनार शोषक, एतै उपद्रवै. आ उपद्रवैथी इन उप-द्रवोंसे, उपद्रुतः सः पीडाभेदे। ते मनुष्य पीडित हुआ वह मनुष्य, शनै शनै धीमे धीमे धीरे धीरे, उप-शुष्यति सूखावा लागे छे सूखने लगता है, तस्मात् तेथी इस लिए, मतिमान् पुरुष. बुद्धिमान् भाषुसे बुद्धिमान् मनुष्य, आत्मनः पोतानां अपने, योग-क्षेम-कारेषु योग-क्षेमने करेनार योगक्षेमके उत्पादक, शारीरेषु एव शरीरना भावेभां न शरीरके भावोंमें ही, विशेषेण विशेषे करीने विशेष करके, प्रयतेत प्रयत्न करेवा नोष्ठिमे प्रयत्न करे, हि कारुण्ये क्यौंकि, शरीरम् शरीर शरीर, अस्य आ पुरुषनु इस पुरुषका, मूलम् भूण छे मूल है, पुरुष. च

६. स उपशोषणै—सोऽप्युपशोषणै (ष)

॥ शरीरे—शरीरे (ख.)

અને પુરુષ ઔર પુરુષ, શરીરમૂલ શરીરના મૂલત્વવાળો।
અર્થાત્ શરીરનુ મૂળ શરીરકા મૂલત્વવાળા અર્થાત્ શરી-
રકા મૂલ, ભવતિ છે હૈ ॥ ૬ ॥

6 Thereafter that man assailed by these debilitating afflictions, gets gradually more and more emaciated. Therefore the intelligent man should specially devote himself to those endeavours which assure the well-being of the body. Verily the body is the support of the man's well being, since the man is established in the body.

भवति चात्र—

सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥७॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં। इस विषयमें, भवति श्लो३ છે કે શ્લોક હૈ કિ, અન્યત્ સર્વમ્ ધીબ બધાને। અન્ય સબકો, પરિત્યજ્ય ત્યાગ કરીને છોડ કર, શરીરમ્ શરી-
રનું શરીરકા, અનુપાલયેત્ પાલન કરવું બેઠએ પાલન કરે, હિં કારણકે ક્યોંકિ, તદભાવે તે શરીર ન હોતાં
અસ શરીરકે ન રહેનેસે, શરીરિણામ્ મનુષ્યોના મનુષ્યોકે,
ભાવાનામ્ સર્વ ભાવોને। અર્થાત્ પુરુષાર્થોને સર્વ
ભાવોંકા અર્થાત્ પુરુષાર્થોંકા, સર્વાભાવઃ સર્વથા અભાવ
ર્થ બધ છે સર્વથા અમાવ હો જાતા હૈ ॥ ૭ ॥

7. Leaving everything else, one should take care of the body, for in the absence of the body, there is the total extinction of all that characterises embodied beings.

भातुक्षयाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्जनम्—

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्या-
ख्यास्यामः—यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्ताप-
रिगतहृदयो भवति, ईर्ष्यात्कण्ठाभयक्रोधादिभिर्वा

समाविश्यते, कृशो वा सन् रूक्षान्नपानसेवी
भवति, दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पाहारो वा भवति,
तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति; स
तस्योपक्षयाच्छोषं प्राप्नोति, अप्रतीकाराच्चानुबध्यते
यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण (१);

ક્ષયઃ ક્ષય ક્ષય, શોષસ્વ શોષનુ શોષકા, આયતનમ્
કારણ છે કારણ હૈ, ઇતિ ચત્ એમ જે એસા જો, ઉક્તમ્
કહ્યું છે કહા હૈ, તત્ તેનુ ઉસકા, અનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ
વ્યાખ્યાન કરશુ વ્યાખ્યાન કરેંગે, યદા વ્યારે જવ,
પુરુષ પુરુષ પુરુષ, અતિમાત્રન્ ૬૬ બહાર અતિમાત્રામેં,
શોક-ચિન્તા-પરિગત-હૃદય શોક અને ચિન્તાથી પરિ-
પૂર્ણ હૃદયવાળો શોક ઔર ચિન્તાસે વ્યાપ્ત હૃદયવાળા,
ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, ઈર્ષ્યા- ઉત્કણ્ઠા-ભય-ક્રોધ-
આદિમિ વા અથવા ઈર્ષ્યા, ઉત્કણ્ઠા, ભય અને ક્રોધ
વગેરેથી અથવા ઈર્ષ્યા, ઉત્કણ્ઠા, ભય ઔર ક્રોધ આદિસે,
સમાવિશ્યતે આવિષ્ટ થાય છે વિરા રહના હૈ, કૃશ. વા
સન્ અથવા કૃશ હોવા છતાં અથવા દુર્બલ હો કર મી,
રૂક્ષ- અન્નપાન- સેવી રૂક્ષ અન્નપાનનુ સેવન કરનારો
રૂક્ષ સ્નાનપાનકા સેવન કરનેવાલા, ભવતિ થાય છે હોતા
હૈ, દુર્બલપ્રકૃતિઃ નબળી પ્રકૃતિને હોવા છતાં અથવા
દુર્બલપ્રકૃતિ હોતે મી, અનાહારઃ આહાર વિનાનો આહાર
નહીં કરનેવાલા, અલ્પાહાર વા અથવા અલ્પાહારી
અથવા અલ્પ આહાર કરનેવાલા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ,
તદા વ્યારે તવ, તસ્ય તેનાં इस પુરુષકે, હૃદયસ્થાયી
હૃદયમાં રહેલો હૃદયમેં સ્થિત, રસ રસ રસ, ક્ષયમ્ ક્ષય
ક્ષયકો, ઉપૈતિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ, સઃ તે વહ,
તસ્ય તેનાં ઉસ રસકે, ઉપક્ષયાત્ ક્ષયથી ક્ષયસે, શોષમ્
શોષને શોષકો, પ્રાપ્નોતિ પામે છે પાતા હૈ, અપ્રતીકારાત્
ચ અને ચિકિત્સા ન કરવાથી ઔર ચિકિત્સા ન કરને
પર, યથા ઉપદેક્ષ્યમાણ-રૂપેણ આગળ કહેવામાં આવતા
લક્ષણવાળા આગે કહે જાનેવાલે લક્ષણોવાલે, યક્ષ્મણા
યક્ષ્મા રોગથી યક્ષ્માસે, અનુબધ્યતે યુક્ત થાય છે
યુક્ત હોતા હૈ (૧);

૮ (૧) °સેવી-°સેવાવાન્ (ગ)

„ અલ્પાહારો વા ભવતિ-અલ્પાહારો વાસ્તે (સ ધ)

„ તસ્યોપક્ષયાચ્છોષ-તસ્યોપક્ષયાત્ સશોષં (વ. જ ઠ)

૮-(૧), પરિગત-પરીત (ક. ધ. જ્ઞ. ઠ. ત.)

8-(1) We shall elaborate the statement already made that wasting brings about consumption. When a man has his heart afflicted excessively with grief and anxiety or is taken possession of by envy, longing, fear or anger, or being lean is given to dry eats and drinks, or being of weak constitution abstains from food altogether or eats sparingly, then under such circumstances, the vital essence abiding in the heart becomes diminished, and from its diminution the patient begins to waste away and, if proper counter measures are not taken, he develops consumption whose characteristics will hereafter be described,

यदा वा पुरुषोऽतिहर्षादतिप्रसक्तभावः स्त्रीष्व-
तिप्रसङ्गमारभते, तस्यातिमात्रप्रसङ्गाद्देतः क्षय-
मेति। क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः
स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते, तस्य चातिप्रणीतसङ्क-
ल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य न शुक्रं प्रवर्ततेऽति-
मात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्, तथाऽस्य वायुर्व्यायच्छ-

मानशरीरस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनी-
स्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति, तच्छुक्रक्षयादस्य
पुनः शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते वातानुसृत-
लिङ्गम् ।

यदा वा अथवा व्यारे अथवा जब, पुरुषः पुरुष
पुरुष, अतिहर्षात् अति हर्षात् अति हर्षके कारण,
अतिप्रसक्तभाव अधिष्ठ आसक्तार्थ अधिक आसक्त
हुआ, स्त्रीषु अतिप्रसङ्गम् अत्यन्त स्त्रीसंग अत्यन्त
स्त्रीसंग, आरभते करे छे करता है, तस्य तेना उसका,
अतिमात्रप्रसङ्गात् अतिशय मैथुनार्थ अतिशय मैथुनके
कारण, रेतः वीर्यं वीर्यं, क्षयम् एति क्षीणं अर्थ न्य
छे क्षीण हो जाता है, रेतसि च अने वीर्यं और वीर्यं,
क्षयम् क्षय क्षयको, उपगच्छति अपि पाभतां छतां पक्षु
प्राप्त होजानेपर भी, यदि न्ये यदि, अस्य मनः आ
पुरुषन् मन इसका मन, स्त्रीभ्यः स्त्रीभ्योऽर्थ स्त्रीयोसे,
न एव निवर्तते हस्तु नर्थी नहीं हटता, अति-प्रणीत-
संकल्पस्य तो अति प्रमाणम् मैथुन करवाना
स उपपन्ना तो अति प्रमाणमें मैथुनके सकल्पवाले,
मैथुनम् आपद्यमानस्य अने मैथुन करता और मैथुन
करते हुए, तस्य च ते पुरुषन् वह पुरुषका, अतिमात्र-
उपक्षीणरेतस्त्वात् अति प्रमाणम् वीर्यं क्षीण
थवाऽर्थ अति मात्रामें वीर्य क्षीण हो जानेके कारण, शुक्रम्
वीर्यं वीर्यं, न प्रवर्तते अक्षर आवतु नर्थी नहीं
निकलता, तथा तथा तथा, वायुः वायु वायु, व्या-
यच्छमानशरीरस्य मैथुन करता शरीरवाला मैथुनमें
प्रवृत्त शरीरवाले, अस्य आ पुरुषनी इस पुरुषकी,
शोणितवाहिनी रक्तवाहिनी रक्तवाहिनी, धमनी. एव
धमनीभ्योऽर्थ धमनियोंमें ही, अनुप्रविश्य प्रवेश करीने
प्रविष्ट हो कर, ताभ्यः तेभ्योऽर्थ उनसे, शोणितम् रक्तने
रक्तको, प्रच्यावयति अक्षर लावे छे बाहिर लाती हैं,
तत्-शुक्रक्षयात् ते शुक्रक्षयने दीधे उस शुक्रक्षयके कारण,
वात-अनुसृतलिङ्गम् वायुना लक्षणवाणु वायुके लक्षणों-
वाला, शोणितम् रक्त रक्त, अस्य पुनः आ पुरुषना
इसके, शुक्रमार्गेण वीर्यमार्गार्थ वीर्यमार्गसे, प्रवर्तते
अक्षर आवे छे निकलता है;

८. धमनी - शुक्राणां धमनी (ग)

,, क्षयादस्य पुनः शुक्रमार्गेण-क्षयाच्छुक्रमार्गेण (घ)

- ८ यदा वा पुरुषोऽतिहर्षात्-पुरुषोऽतिहर्षणात् (ठ)
,, अतिहर्षात् अतिप्रसक्तभाव -अतिहर्षणात् प्रसक्तभाव (ख)
,, अतिहर्षात्-अतिमात्रप्रसङ्गात् (ग)
,, अतिप्रसङ्गम्-अतिप्रयोगम् (द.)
,, अनिमात्रप्रसङ्गाद्देतः -अतिप्रसङ्गाद्देतः (घ च)
,, क्षयमेति-क्षयमुपैति (ठ)
,, एति-उपगच्छति (ग)
,, निवर्तते-निवर्तते प्रवर्तते एव (ग छ.)
,, निवर्तते-निवर्तते अतिप्रवर्तते एव (क घ ज न.)
,, न शुक्रं प्रवर्ततेऽतिमात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्-न च शुक्रं प्रवर्तते
अतिमानोपक्षीणत्वात् (ख)
,, क्षीणरेतस्त्वात्-क्षीणत्वात् (घ)
,, तथास्य-अथास्य (ज)

8-(2) or, when a man, being excessively libidinous as a result of over-eroticism, indulges in sex-act inordinately, then by reason of such excessive indulgence, his seminal secretion becomes depleted. If even after such seminal depletion, his mind does not turn away from women, then, during the sexual act which he achieves by the sheer extravagance of his desire, there is no flow of semen, his body having been totally drained of this vital fluid. Under such circumstances, the vata, forcing its entrance into the arteries of the man who is going through the movements of the sex-act, ejaculates blood. Since there is no seminal fluid left in him, the blood, driven along willy nilly by the vata, flows out of the seminal ducts.

अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च सन्धयः शिथिलीभवन्ति, रौक्ष्यमुपजायते, भूयः शरीरं दौर्बल्यमाविशति, वायुः प्रकोपमापद्यते; स प्रकुपितो वशिकं शरीरमनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते परिशोषयति मांसशोणिते, प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते, संरुजति पार्श्वे, अवमृद्नात्यंसौ, कण्ठमुद्धुंसते, शिरः श्लेष्माणमुपकुक्ष्य प्रतिपूरयति श्लेष्मणा, सन्धीश्च

प्रपीडयन् करोत्यद्गमर्दमरोचकाविपाकौ च, पित्त-श्लेष्मोत्क्रेशात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुर्ज्वरं कासं श्वासं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति; स कास-प्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं धीवति, शोणितगमना-च्चास्य दौर्बल्यमुपजायते,

अथ त्थार ॥१६॥ इसके अनन्तर, शुक्रक्षयात् वीर्यना क्षयशी वीर्यके क्षयके कारण, शोणितप्रवर्तनात् च तथा रक्तानी प्रवृत्ति थवाथी और रक्तके निकलनेसे, अस्य आ पुपुषुना इमकी, सन्धयः सांधाथो सन्धिया, शिथिली-भवन्ति शिथिल थर्ध अथ छे शिथिल हो जाती हैं, रौक्ष्यम् रक्षता रक्षता, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, शरीरम् शरीरमां शरीरमें, भूयः वणी पुनः, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, आविशति आवे छे आती है, वायुः अने वायु और वायु, प्रकोपम् प्रकोप प्रकु-पित, आपद्यते पाभे छे होता है, प्रकुपितः स प्रकोप पाभेथो ते वायु प्रकुपित हुआ वह वायु, वशिकम् शरीरम् शुक्र अने शोणितथी रहित शरीरमां शुक्र और शोणितसे रहित शरीरमे, अनुसर्पन् असरते। असरते। विचरण करता हुआ, श्लेष्म- पित्ते छे अने पित्तने कफ और पित्तको, उदीर्य उदीर्य छे अने उत्तेजित करके, मांसशोणिते मांस अने रक्तने मांस और रक्तको, परि-शोषयति सूखवी नाभे छे सूखा देता है, श्लेष्म- पित्ते छे अने पित्तने कफ और पित्तको, प्रच्यावयति भस्से छे च्युत करता है, पार्श्वे पशुभाभां पार्श्वोंमें, संरुजति पीडा छे छे पीडा करता है, अंसौ भक्षाने स्कन्धोंको, अवमृद्नाति पीडे छे पीडित करता है, कण्ठम् कंठने कण्ठको, उद्धुंसते विद्धुंसते अनावे छे विद्धुंसत करता है, श्लेष्माणम् छे अने कफको, उपकुक्ष्य प्रकुपित छे अने प्रकुपित करके, श्लेष्मणा छे अथी कफसे, शिर माथाने शिरको, प्रतिपूरयति भरती दे छे भर देता है, सन्धीश्च अने सांधाथोने और सन्धियोंको, प्रपीडयन् पीडा करता पीडित करता हुआ, अद्गमर्दम् अ गेनु भागपु अगोका दूटमा, अरोचक- अविपाकौ च तथा अरुचि अने अविपाकने अरोचक और अविपाकको, करोति उत्पन्न छे छे उत्पन्न करता है, पित्तश्लेष्म- उत्क्रेशात् पित्त अने छे अने उत्क्रेश थवाथी पित्त और कफके उत्क्रेशित होनेसे, प्रतिलोमगत्वात् च अने प्रतिलोम गति होवाथी तथा प्रतिलोम गति होनेके कारण, वायुः वायु वायु, ज्वरम्

८ रौक्ष्यमुपजायते-रौक्ष्यपस्योपजायते (च.)

९ दौर्बल्यमाविशति-दौर्बल्यमानिशति (च ध.)

१० वशिकं-अरसिक (च.)

११ शरीरमनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते परिशोषयति-शरीरमनुसर्पन् परि-शोषयति (स.)

१२ अनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते-अनुसर्पन् ध.)

१३ अवमृद्नात्यंसौ-अवगृह्णात्यंसौ (च छ ध.)

१४ कण्ठमुद्धुंसते-कण्ठमुद्धुंसयति (स.)

१५ श्लेष्माणमुपकुक्ष्य-श्लेष्माणमुत्क्रेश्य (क.)

જ્વરને, જ્વરકો, કાસમ્ કાસને કાસકો, શ્વાસમ્ શ્વાસને શ્વાસકો, સ્વરમેદમ્ સ્વરભેદને સ્વરમેદકો, પ્રતિશ્યાયમ્ ચ અને પ્રતિશ્યાયને ઓર પ્રતિશ્યાયકો, ઉપજનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, સ તે પુરુષ વહ પુરુષ, કાસ-પ્રસન્નાત્ કાસ ચાલુ રહેવાથી કાસકે સતત રહેનેકે કારણ, ઊરસિ છાતીમાં ઊરમેં, કષ્ટે કષ્ટ થવાથી કષ્ટ હોનેસે, શોણિતમ્ રક્તને રક્તકો, ઘીવતિ થૂકે છે થૂકતા હૈ, શોણિતગમનાત્ ચ અને રક્તના નીકળવાથી ઓર રક્તકે નિકલનેસે, અસ્ય આ પુરુષને ઇમકો, દૌર્બલ્યમ્ નબળાઈ દુર્વલતા, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે આ જાતી હૈ,

8-(3) In consequence of the depletion of the semen, and the discharge of the blood, the joints become loosened, dryness is induced and the body is further weakened and the vata becomes provoked Being thus exacerbated, it (the vata) sweeps through the vacuous body, and arousing the pitta and kapha it dries up the flesh and blood, causes the flow of kapha and pitta, afflicts the sides, grinds down the shoulders, muffles the voice, precipitating the kapha, it fills the head with kapha, afflicting the joints, it causes body-aches, as also anorexia and indigestion, and by reason of the precipitation of pitta and kapha and of the perverse course of vata, it gives rise to fever, cough, dyspnea, loss of voice and coryza In consequence of the persistent cough, the lungs having become injured, the patient spits blood, and from the loss of blood thus occasioned, he becomes weak

તત: સ ઉપશોષણેરેતૈરુપદ્રવૈરુપદ્રુત: શનૈ: શનૈરુપશુષ્યતિ। તસ્માત્ પુરુષો મતિમાનાત્મન:

શરીરમનુરક્ષચ્છુકમનુરક્ષેત્। પરા હ્યેવા ફલ-નિર્વૃત્તિરાહારસ્યેતિ ॥ ૮ ॥

તત: સ ત્યાર પછી તે પુરુષ ઉસકે વાદ વહ પુરુષ, ઉપશોષણે. શોષણ કરનાર ગોષણ કરનેવાલે, એતૈ ઉપ-દ્રવૈ આ ઉપદ્રવેથી ઇન ઉપદ્રવોસે, ઉપદ્રુત: પીડાશેલો થઈ પીડિત હુઆ, શનૈ શનૈ ધીમે ધીમે ધીરે ધીરે, ઉપશુષ્યતિ સૂકાતો બન્ય છે સૂકવને લગતા હૈ, તસ્માત્ તેથી ઇસ લિએ, મતિમાનુ બુદ્ધિમાન બુદ્ધિમાન, પુરુષ: પુરુષે પુરુષકો આત્મન. પોતાના અપને, શરીરમ્ શરી-રનુ શરીરકા, અનુરક્ષન્ રક્ષણ કરતાં રક્ષણ કરતે હુએ, ચુક્કમ્ વીર્યની ચુક્કી, અનુરક્ષેત્ રક્ષા કરવી રક્ષા કરના ચાહિએ, હિ કરણકે ક્યોં કિ, ઇવા આ યહ, આહાર-સ્ય આહારની આહારકી, પરા સર્વોત્તમ મર્વોત્તમ, ફલનિર્વૃત્તિ ઇતિ ક્ષયસ પત્તિ છે ફલસમ્પત્તિ હૈ ॥ ૮ ॥

8 Thereafter, racked thus with these wasting disorders, the patient becomes gradually emaciated. Therefore, the intelligent man seeking to preserve the health of his body, should husband the semen. For, verily, the semen is the highest product of food

भवति चात्र—

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।
क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान्मरणं वा नियच्छति ॥ ९ ॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં ઇસ વિષયમેં, ભવતિ શ્લેષ છે કે શ્લોક હૈ કિ, શુક્રમ્ વીર્ય વીર્ય, આહારસ્ય આહારનેા આહારકા, પરમ્ ઉત્કૃષ્ટ ઉત્તમ, ધામ સાર છે સાર હૈ, આત્મન પોતાના અપને, તત્ તે વીર્યનુ ઉમ વીર્યકા, રક્ષ્યમ્ રક્ષણ કરવું બેઈએ રક્ષણ કરના ચાહિએ, હિ કરણકે ક્યોં કિ, અસ્ય આ વીર્યનેા ક્ષય ઇસ વીર્યકા ક્ષય, વહૂન્ રોગાન્ ઘણા રોગોને વહુતમે રોગોનો, મરણમ્ વા અથવા મૃત્યુને અથવા મૃત્યુકો, નિયચ્છતિ આપે છે દેતા હૈ ॥ ૯ ॥

૧. ક્ષયો-ક્ષયે (ધ ન)

,, ક્ષયો અસ્ય-ક્ષયાસ્ય (ચ ૪)

,, વા નિયચ્છતિ-નાસયિગચ્છતિ (ચ ૪)

Here is a verse again—

9. The highest stage to which food attains is the semen. Hence one should conserve one's semen. Its dissipation results in either manifold disorders or death.

शोषस्य राजयक्ष्मेति संज्ञाया हेतुः —

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनु-
व्याख्यास्यामः—यदा पुरुषः पानाशनभक्ष्यलेहो-
पयोगान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोग-
संस्थोपशयविषमानासेवते, तदा तस्य तेभ्यो वात-
पित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते; ते विषमाः शरीर-
मनुसृत्य यदा स्रोतसामयनमुखानि प्रतिवार्याव-
तिष्ठन्ते तदा जन्तुर्यद्यदाहारजातमाहरति तत्त-
दस्य मूत्रपुरीषमेवोपजायते भूयिष्ठ नान्यस्तथा
शरीरधातुः; स पुरीषोपष्टम्भाद्वर्तयति, तस्मा-
च्छुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यं तथाऽन्येषा-
मतिकृशदुर्बलानां; तस्यानाप्यायमानस्य विषमा-
शनोपचिता दोषाः पृथक् पृथक्पद्वैर्युञ्जन्तो भूयः
शरीरमुपशोषयन्ति ।

विषमाशनम् विषमाशनं विषमाशनं, शोषस्य शोषः
शोषका, आयतनम् ऊरुषु छे कारण है, इति यत् अभि-
ने यह जो, उक्तम् ऊरुषु छे कहा है, तत् तेनु उसका,
अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे,
यदा ज्यारे जब, पुरुष पुरुष पुरुष, प्रकृति- प्रकृति
प्रकृति, करण- ऊरुषु करण, संयोग- संयोग,

१० विषमानासेवते-विषमानुपसेवते (च)

„ तस्य तेभ्यो वातपित्तश्लेष्माणो-तस्य वातपित्तश्लेष्माणो (व.)

„ शरीरमनुसृत्य-शरीरमनुपसृत्य (ख.)

„ अनुसृत्य-उपसर्पन्त (ग)

„ स्रोतसामयनमुखानि-स्रोतसा मुखानि (च घ)

„ „ -स्रोतस्यायतिमुखानि (फ)

„ „ -स्रोतमागमिमुखानि (प)

„ मूत्रपुरीषमेवोपजायते-मूत्रपुरीषमेवोपचीयते (ख ठ)

„ अन्येषामतिकृशदुर्बलानां-सर्वेषामत्यर्थकृशदुर्बलानां

(घ.छ.ज.त.)

राशि- राशि राशि, देश- काल- देश-काल देश-काल,
उपयोग- संस्था- उपयोगो नियम उपयोगका नियम,
उपशय- अने उपशयथी और उपशयसे, विषमान् विपरीत
विपरीत, पान- पान पान, अशन- अशन अशन, भक्ष्य-
भक्ष्य भक्ष्य, लेह्य-उपयोगान् अने लेह्य पदार्थोने।
उपयोग और लेह्य पदार्थोंका उपयोग, आसेवते करे छे
करता है, तदा त्पारे तब, तेभ्यः तेभ्योथी उनसे, तस्य
तेना उसके, वात-पित्त-श्लेष्माणः वात, पित्त अने ऊँ
वात, पित्त और कफ, वैषम्यम् विषमपक्षुने विषम,
आपद्यन्ते पाने छे बन जाते हैं, विषमा ते विषम
थयेला तेभ्यो विषम हुए वे, शरीरम् शरीरमां शरीरमें,
अनुसृत्य प्रसरी जर्धने फैल कर, यदा ज्यारे जब,
स्रोतसाम् स्रोतोना स्रोतोंके, अयनमुखानि भागोंनां
भुगेने मागोंके मुखोंको, प्रतिवार्यं आवृत्त करीने आवृत्त
करके, अवतिष्ठन्ते रहे छे ठहर जाते हैं, तदा त्पारे तब,
जन्तुः मनुष्य मनुष्य. यत् यत् ने ने जो जो, आहा-
रजातम् अनेऊ आहार अनेऊ आहार, आहरति ले छे
करता है, तत् तत् ते ते वे वे, भूयिष्ठम् अति अधिक
प्रभाषुमा अत्यधिक प्रमाणमें, अस्य आ पुरुषनां इसके,
मूत्रपुरीषम् मलमूत्र न मलमूत्र ही, उपजायते भनी
अथ छे बन जाते हैं, अन्यः भीने ऊँ अन्य कोई,
शरीरधातुः शरीरने। धातु शरीरकी धातु, तथा न भनते।
नथी नहीं बनती, स ते वह, पुरीष-उपष्टम्भात् मलना
उपष्टम्भथी मलके उपष्टम्भसे, वर्तयति छवते। रहे छे
जीवित रहता है, तस्मात् ते भाटे इस लिए, शुष्यत शोष-
रोगीना शोषरोगीके, तथा तथा एवं, अन्येषाम् अन्य
अन्य, अतिकृश- भूष पातला अतिकृश, दुर्बलानाम्
अने नभूषा भाषुसोना और दुर्बल मनुष्योंके, पुरीषम्
मलनी मलकी, विशेषेण भास करीने विशेष रूपसे,
अनुरक्ष्यम् रक्षा करवी जेधे रक्षा करनी चाहिए, तस्य
अनाप्यायमानस्य शरीरमां पोषण न पामता अथ
तेना शरीरका पोषण न होनेसे उसके, विषमाशनोपचिताः
विषमाशनथी वधेला विषमाशनसे बढे हुए, दोषा
दोषा दोष, पृथक् पृथक् लुण्ठ लुण्ठ पृथक् पृथक्,
उपद्रवै उपद्रवोथी उपद्रवोंसे, युञ्जन्त युक्त करता युक्त
करते हुए, भूय ज्यारी पाछा और भी, शरीरम् शरीरनु
शरीरको, उपशोषयन्ति शोषण करे छे सुखा देते हैं;

१०-(१). We shall now take up for detailed comment what we said concerning promiscuous diet being one of the causes of consumption. When a man indulges in drinks and foods which are ingested in various ways—swallowing, chewing, eating or licking and which are promiscuous as regards their nature, mode of preparation, combination, quantum, clime, season, rules of eating and homologation, then as a consequence of this, his vata, pitta and kapha suffer derangement. Being deranged, they spread through the body and take up their positions obstructing the orifices of the body-channels. Under such conditions, whatever morsel of food a man takes, is for the most part turned into urine and feces, and no other body-element is formed in any measure. The victim of such a disorder lives on, however, sustained by the fecal matter. Accordingly the fecal matter in the body of a man who is wasting away as also of men who are extremely thin and weak is to be carefully maintained. In such a man deprived of proper nourishment, the morbid humors, drawing strength from malnutrition and each giving rise to its own peculiar maladies, further emaciate the body.

तत्र वातः शूलमङ्गमर्दं कण्ठोद्धंसनं पार्श्वसं-
रुजनमंसावमर्दं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति;

१० तत्र वातः—तत्र वातोऽस्य (च)

पित्तं स्वरमतीसारमन्तर्दाहं च; श्लेष्मा तु प्रति-
श्यायं शिरसो गुल्ममरोचकं कासं च. स कास-
प्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं निष्ठीवति, शोणितगग-
नाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते। एवमेते विषमाशनो-
पचितास्त्रयो दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्ति।

तत्र तेओमां उनमें, वात वायु, शूलम् शूल, अङ्गमर्दम् अंगोत्तुं लागवु अङ्गोंका दूटना, कण्ठो-
द्धंसनम् उद्धंसु भरण थवुं कण्ठका खराब होना, पार्श्व-
संरुजनम् पार्श्वोंमां पीडा पार्श्वोंमें पीडा, अंसावमर्दम्
अंसांमां पीडा स्कन्धोंमें पीडा, स्वरभेदम् स्वरभेद
स्वरभेद, प्रतिश्यायम् च अने प्रतिश्यायने और प्रति-
श्यायको, उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,
पित्तम् पित्त पित्त, ज्वरम् ज्वरने ज्वरको, अतीसारम्
अतिसारने अतीसारको, अन्तर्दाहम् च अने अन्तर्दाहने
उत्पन्न करे छे और अन्तर्दाहको उत्पन्न करता है, श्लेष्मा
तु अने उद्धं तो और कफ तो, प्रतिश्यायम् प्रतिश्याय
प्रतिश्याय, शिरसो गुल्मम् माथाना भारेपछाने शिरका
भारीपन, अरोचकम् अरुचिने अरोच, ककासम् च अने
कासने उत्पन्न करे छे और कासको उत्पन्न करता है, स ते
वह, कासप्रसङ्गात् कासना प्रसङ्गथी कासका अति सम्बन्ध
होनेके कारण, उरसि छातीमां छातीमें, क्षते क्षत थई
जवाथी क्षत हो जानेसे, शोणितम् रक्तने रक्तको, निष्ठीवति
थूके छे थूकता है, शोणितगगनात् च अने रक्तना नीकल-
वाथी रक्तके जानेसे, अस्य आ पुरुषने इस पुरुषको,
दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, उपजायते थाय छे आ
जाती है, एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, विषमाशन-
उपचिता विषमाशनथी वधेला विषमाशनसे बढ़े हुए, एते
आ ये, त्रयः दोषाः त्रये दोषो तीनों दोष, राजयक्ष्मा-
णम् राजयक्ष्माणे राजयक्ष्माको, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न
करे छे उत्पन्न करते हैं;

१० पित्त-पित्त पुन (ख घ)

,, ज्वर-पुनज्वर (ङ)

,, अरोचक कास-काममरोचक (ख)

,, शोणित-मशोणित (च)

,, निष्ठीवति-प्रीवति (ख)

,, उपचितास्त्रयो दोषा-उपचिता दोषा (घ)

,, अभिनिर्वर्तयन्ति-उपजनयन्ति (ठ)

10-(2). Thus the vata brings in its wake colicky pain, body-aches, impairment of the throat, pain in the sides, crunching pains in the shoulders, loss of voice and coryza, the pitta brings fever, diarrhea and internal burning, and the kapha brings coryza, heaviness of the head, anorexia and cough. Owing to the persistent cough the lungs having become damaged, the victim spits blood and in consequence of this loss of blood, he becomes debilitated. In this manner the three morbid humours getting augmented as the result of unbalanced diet, induce consumption, the king of diseases.

स तेरुषशोषणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैः शुष्यति। तस्मान् पुरुषो मतिमान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयाद्विषममाहारमाहरेत् ॥ १० ॥

स ते पुरुष वह पुरुष, तै उपशोषणै ते शोषणै उरनाशे उन शोषण करनेवाले, उपद्रवैः उपद्रवोपि उपद्रवोपे उपद्रुत पीडा पीडित हुआ, शनै शनै धीमे धीमे धीरे धीरे, शुष्यति सूखता है, न्य छे सूख जाता है, तस्मात् तेथी इस लिए, मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, पुरुष पुरुषे पुरुष, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, करण-करणे करण, संयोग-संयोग संयोग, राशि-राशि राशि, देश-देश-देश-देश-देश, काल-काल-काल, उपयोगस्थान-उपयोग-संस्था उपयोगस्थान, उपशयात् अने उपशयने और उपशयके, अविषमम् अनुकूल अनुकूल, आहारम् आहार-रने आहारका, आहरेत् उपयोग उरवे उपयोग करे ॥ १० ॥

10 The sufferer afflicted with these emaciating conditions gradually wastes away. Therefore the intelligent man should take regular diet

paying heed to constitution, mode of preparation, combination, clime, season, rules of eating and homologation

भवति चात्र—

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः। पश्यन् रोगान् वहन् कष्टान् बुद्धिमान् विषमाशनात् ॥ ११ ॥

अत्र च आ विषयमां श्लो३ छे ३ इस विषयमें श्लोक है कि, विषमाशनात् विषमाशनने कारणे उत्पन्न भवति विषमाशनके कारण उत्पन्न होते, वहन् धनं बहुत, कष्टान् कष्टायक कष्टदायक, रोगान् रोगोंने रोगोंको, पश्यन् नेता देखते हुए, बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुरुषे बुद्धिमान् मनुष्य, हिताशी हितभोजी हितभोजी, स्यात् थवु बने, मिताशी तेभ्य भिन्नभोजी एवं मितभोजी, कालभोजी कालभोजी, जितेन्द्रियः अने जितेन्द्रिय और जितेन्द्रिय, स्यात् थवु बने ॥ ११ ॥

Here is a verse again—

11 The intelligent man, observing the manifold formidable maladies arising from unbalanced diet, should be a wholesome eater, a moderate eater, a timely eater and a master of the appetites

एतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरुपसेवितैर्वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते। ते प्रकुपिता नानाविधैरुपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति। तं सर्वरोगाणां कष्टमत्वाद्वाजयक्ष्माणमाचक्षते भिषजः। यस्माद्वा पूर्वमासीद्भगवतः सोमस्योदुराजस्य तस्माद्वाजयक्ष्मेति ॥ १२ ॥

उपसेवितैः सेवनामां आवेक्षा सेवन किये गये, एतैः आ इन, चतुर्भिः चार चार, शोषस्य शोषनां शोषके, आयतनैः कारणोपे, वात-पित्त-श्लेष्माण वात-

१२ उपद्रवे शरीरमुपशोषयन्ति-विहारे जीवमुपतपन्ति (ग)

१, कष्टमत्वात्-तद्वत्तम मत्वा (घ)

१, उदुराजस्य-इन्दुगलस्य ग)

पित्त अने ३३ वात पित्त और कफ, प्रकोपम् प्रक्षेपने प्रकुपित, आपद्यन्ते पाप्मे छे हो जाते हैं, प्रकुपिता प्रक्षेप पाप्मेला प्रकुपित हुए, ते ते त्रिणे वे तीन, नानाविधं विविध प्रक्षारणा नाना प्रकारके, उपद्रवै. उपद्रवोथी उपद्रवोंसे, शरीरम् शरीरने शरीरको, उप-शोषयन्ति सूक्ष्मे छे सुखाते हैं, भिषज वैद्यो वैद्य, तम् तेने उमे, सर्वरोगाणाम् सर्व रोगोंमें, कष्टतमत्वात् अतिशय दुष्टदायक होवाने कारणे अतिशय कष्टदायक होनेके कारण, राजयक्ष्माणम् राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, आचक्षते छे छे कहते हैं, यस्मात् वा अने जेथी और जिमसे, उदुराजस्य नक्षत्रोना राजनक्षत्रोंके राजा, भगवतः सोमस्य भगवान् अर्धमाने भगवान् चन्द्रमाको, पूर्वम् सौथी पहिले सबसे प्रथम, आसीत् ते अथे हते वह हुआ या, तस्मात् तेथी इस लिए, राजयक्ष्मा इति ते 'राजयक्ष्मा' अे नामथी छेलेवाय छे वह 'राजयक्ष्मा' इस नामसे कहा जाता है ॥ १२ ॥

12 Wrought upon by these four causes of consumption, the three morbid humors, vata, pitta and kapha, flare up Thus roused, they waste the body by diverse kinds of afflictions On account of its being the most formidable of all diseases, consumption is spoken of by physicians as the King of diseases, or it may have been called the 'king disease' because it was first seen in the celestial Moon—the king of the stars

शोषस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—प्रति-श्यायः, क्षवथुरभीक्ष्णं, श्लेष्मप्रसेकः, मुखमाधुर्यम्, अनन्नाभिलाषः, अन्नकाले चायासः, दोषदर्शनम-दोषेष्वल्पदोषेषु वा भावेषु पात्रोदकात्रसूपापूपो-पदंशपरिवेशकेषु, भुक्तवत्तश्चास्य हृत्तासः, तथो-

१३ वा भावेषु-वा (प.)

॥ भुक्तवत्तश्चास्य हृत्तास - भुक्तवतो हृत्तास (प.)

हृत्वनमप्याहारस्यान्तरान्तरा, मुखस्य पादयोश्च शोफः, पाण्योश्चावेक्षणमत्यर्थम्, अक्ष्णोः श्वेतावभा-सता चातिमात्रं, वाह्योश्च प्रमाणजिज्ञासा, स्त्रीका-मता, निर्घृणत्वं, वीभत्सदर्शनता चास्य काये, स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनमनुदकानामुदकस्थानानां शून्यानां च ग्रामनगरनिगलजनपदानां शुष्कदग्धभक्षानां च वनानां कृकलासमयूरवानरशुकसर्पकाकोलूका-दिभिः संस्पर्शनमधिरोहणं यानं वा श्वोष्ट्रखर-वराहैः केशास्थिभस्मतुषाङ्गारराशीनां चाधिरोह-णमिति (शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ १३ ॥

तस्य ते शोषणां उस शोषके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्वशोषे पूर्वरूप, भवन्ति याथ छे होते हैं, तत् यथा जेभे छे जैसेकि, प्रतिश्यायः प्रतिश्याय प्रतिश्याय, अभीक्ष्णम् बारबार बारवार, क्षवथु छी के आवली छीकें आना, श्लेष्मप्रसेक. दाण टपड़वी लाल-साव, मुख- माधुर्यम् भुभनु भधुर २६वु मुखमें मधुरता, अनन्नाभिलाषः अन्ननली छेला न थवी भोजनकी अनिच्छा, अन्नकाले च अने लोभन वभते और भोज-नके समय, आयास थाके दागवे थकान, अदोषेषु दोष विनानां दोषरहित, अल्पदोषेषु वा अथवा थोडा दोषवाला या अल्पदोषवाले, पात्र- वासलु पात्र, उदक-पाणी जल, अन्न- अन्न अन्न, सूप- दाण दाल, अपूप- अपूप अरूप उपदंश- यटणी चटनी, परिवेशकेषु पीर-सुनार वगेरे परोसनेवाले आदि, भावेषु भावोंमें, दोषदर्शनम् दोष देखावे दोषदर्शन, भुक्तवत् च भाध दीधा पछी और खानेके बाद, अस्य अने इसका, हृत्तासः छिछा आपवा जी मचलाना, तथा तथा तथा, आहारस्य अन्तरा अन्तरा लोभननी वच्चे वच्चे भोजनके बीच बीचमें, उल्लेखनम् अपि उलटीनु पल्लु थवुं वमनका भी आना, मुखस्य मोटा मुख, पादयो च अने पग पर

१३ शोफ - शोष (३ छ ट न द प ण)

॥ स्त्रीकामता-स्त्रीकामिता (द)

॥ -स्त्रीकामिता तथोना (प)

॥ निर्घृणत्वं-प्रतिघृणित्वम् (प घ ण)

॥ दग्धभक्षानां-दग्धाभक्षानां (ध)

॥ संस्पर्शनम्-स्पर्शनम् (च)

॥ श्वोष्ट्रखरवराहैः - वराहोष्ट्रवराहैः (ध)

और पावोमें, शोफ से।ने शोफ, पाण्यो. च हाथ हाथोंको, अत्यर्थम् वारेवारे वारवार, अवक्षेपणम् नेवा देखना, अक्ष्णो. च आंभो आखोंमें, अति-मात्रम् धृष्टीं बहुत अधिक, श्वेतावभासता सङ्के-थनी सफेदी आना, बाह्यो च अने भुज्जोना और भुजाओंके, प्रमाणजिज्ञासा प्रमाणने लक्षणानी धृष्टा प्रमाणको जाननेकी इच्छा, स्त्रीकामता स्त्रीसेवननी धृष्टा स्त्रीकी चाह, निर्घृणत्वम् निर्दोषता निर्लज्जता, अस्व ओना इसके, काये च शरीरमें शरीरमें, वीमत्स-सूग उपलवनां जुगुप्साजनक, दर्शनता श्रेष्ठ नेवाभां आवपुं रूपोंका दिखाई देना, स्वप्ने च स्वप्नमें स्वप्नोंमें, अनुदकानाम् जल विनानां जलरहित, उदकस्थानानाम् जलाशयेषु जलाशयोंका, शून्यानाम् ખાલી खाली, ग्राम-ग्राम ग्राम, नगर-नगर नगर, निगम-निगम निगम, जनपदानाम् च तथा जनपदे। एव जनपदोंको, शुष्क-अने सूखां और शुष्क, दग्ध-अण्डेलां जले, मग्नानाम् भांगेलां दूटे, वनानाम् च वनेषु वनोंको, असीक्ष्णम् वारंवार वारवार, दर्शनम् नजरे आवपु देखना, कृकलास-डांथिडा गिरगिट, मयूर-मोर मोर, वानर-वांश वन्दर, शुक्र-पोपट तोता, सर्प-साप सर्प, काक-कागडा कौआ, उलूक-धुवड उल्लू, आदिभि. वज्रेथी आदिसे, सस्पर्शनम् स्पर्शथे। लुभा जाना, श्व-कुतरां कुत्ते, उग्र-उंट ऊट, खर-गधेडां गधे, वराहै. तथा सूवर तथा सूअर, अधिरोहणम् उपर थडपुं पर चढना, यातम् वा अथवा थडीने जपु या चढ़ कर जाना, केश-अने वाण और केश, अस्थि-हाडडां अस्थि, भस्म-राख भस्म, तुष-इतरां तुष, अंगार-तथा अंगाराना तथा अंगारके, राशीनाम् ढगलाओ। ढेरों, अधिरोहणम् च इति उपर थडपु पर चढना, (शोप-आ शोषना ये शोषके, पूर्वरूपाणि पूर्वरूपे। पूर्वरूप, भवन्ति थाय छे होते हैं) ॥ १३ ॥

13. These are its premonitory symptoms—coryza, frequent sneezing, increased mucus-discharge, sweet taste in the mouth, inappetence, weariness at meal-times, constant fault-finding even where there are no faults

or negligible faults especially in the matter of dinner service, water, food, soup, cakes, savouries and the caterers; nausea immediately after meals, vomiting fits during the progress of the meal, puffiness of the face and feet, anxious scrutiny of one's hand, extreme pallor of the eyes, over-anxiety to know the proportion of one's arms, concupiscence, general disgust for things, frightful appearance of the body, the repeated seeing in dreams of empty reservoirs and deserted villages, townships, cities and country-side or withered, burnt, denuded forests, or of oneself coming in contact with chameleons, peacocks, monkeys, parrots, serpents, crows, owls etc, or riding or being drawn by dogs, camels, donkeys, and pigs, and climbing mounds of hair, bones, ashes, chaff and embers Such are the premonitory symptoms of consumption

शोषस्यैकादश रूपाणि—

अत ऊर्ध्वमेकादश रूपाणि तस्य भवन्ति; तद्यथा—शिरसः परिपूर्णत्वं, कासः, श्वासः, खरमेदः, श्लेष्मणश्छर्दनं, शोणितघ्नीवनं, पार्श्वसंरोजनम्, अंसावमर्दः, ज्वरः, अतीसारः, अरोचकश्चेति ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वम् आ पृथी इसके पीछे, तस्य ते शोषनां उस शोषके, एकादश अगियार ग्यारह, रूपाणि लक्षणो लक्षण, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा नेमके जैसे कि, शिरसः माथानुं शिरका, परिपूर्णत्वम् भारे लागपु भरा होना, कासः डास कास, श्वासः स्वास श्वास,

१४ परिपूर्णा—प्रतिपूरण (क. घ छ ठ.)

„ „ —परिपूरण (ग.)

„ अरोचकश्चेति—नधारोचक इति (ख)

स्वरमेद स्वरमेद स्वरमेद, श्लेष्मण उद्धन्ती कफका, छर्दनम् उद्धन्ती वमन, शोणित- दौर्लभं रक्तका, घीवनम् थूक्षु यूकना, पार्श्व- पञ्चांशोभां पार्श्वोमें, सरोजनम् पीडा पीडा, अंसावमर्द भूषा दूट्वा कन्धोका दूटना, ज्वरः ज्वर ज्वर, अतीसार. अतीसार अतीसार, अरोचक च इति अने अरुचि और अरोचक ॥ १४ ॥

14. Thereafter appear the eleven pathognomic symptoms of the disease. They are— fulness of the head, cough, dyspnea, loss of voice, vomiting of mucus, expectoration of blood, pain in the sides, kneading pains in the shoulders, fever, diarrhea and anorexia

शोषस्य साध्यासाध्यलक्षणानि—

तत्रापरिक्षीणबलमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः। बलवानुपचितो हि सहत्वाद्याध्यौषधबलस्य कामं सुबहुलिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः ॥ १५ ॥

तत्र तेजोभां इनमें, अपरिक्षीण- नथी क्षीण थयां क्षीण नहीं हुए, बल- भण बल, मांस- भांस मांस, शोणित- अने रक्त जेनां जेनां तथा रक्त जिसके ऐसे, बलवान् भणवान् बलवान, अजातारिष्ट अने नथी उत्पन्न थयां अरिष्ट जेने जेनां रोगी अरिष्ट जिसको उत्पन्न न हुए हों ऐसे रोगीको, सर्वे अपि साध्याय सम्पूर्ण, शोष- लिङ्ग. शोषनां लक्षणोत्थी शोषके लक्षणोंसे, उपद्रुत. युक्त होवा छतां संयुक्त होने पर भी, साध्य साध्य साध्य, ज्ञेय. ज्ञेयों समझना चाहिए, हि केभके क्योंकि, बलवान् भणवान् बलवान, उपचित तथा उपचित रोगी तथा मासादिसे संरुद्ध रोगी, व्याधि- व्याधि व्याधि, औषध- तथा औषधनां औषधके, बलस्य भणने बलको, सहत्वात् सहन करी शके छे तेथी सहन कर

सकता है इससे, कामम् भये चाहे, सुबहुलिङ्ग धर्मा लक्षणोत्थी होय बहुत लक्षणोंवाला हो, अपि तो पक्ष तो भी, अल्पलिङ्गः शोषां लक्षणोत्थी अल्प लक्षणोंवाला, मन्तव्य. मानवे भेदों मानना चाहिए ॥ १५ ॥

15 Now a patient who has not suffered a general loss of strength, flesh and blood, who is strong and in whom the fatal symptoms have not appeared, even if he presents all the rest of the symptoms of consumption, is to be considered curable. A strong man, well nourished, and able to tolerate the strength both of disease and medicine, is to be regarded as a mild case although affected with all kinds of symptoms.

दुबलं त्वतिक्षीणबलमांसशोणितमल्पलिङ्गमजातारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यात्, असहत्वाद्याध्यौषधबलस्य; तं परिवर्जयेत्, क्षणेनैव हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि; अनिमित्तश्चारिष्टप्रादुर्भाव इति ॥ १६ ॥

अतिक्षीण- अतिक्षीण अतिक्षीण, बल- भण बल, मांस- भांस मांस, शोणितम् अने रक्तवाणा रक्तवाले, अल्पलिङ्गम् शोषां लक्षणोत्थी थोडे लक्षणवाले, अजातारिष्टम् अरिष्ट लक्षणोत्थी पेदा न थयां होय अरिष्ट लक्षणोंके न उत्पन्न होने पर, अपि तो पक्ष भी, दुर्बलम् दुर्बल भाणसने दुर्बल मनुष्यको, तु तो तो, व्याधि- रोग रोग, औषध- तथा औषधनां और औषधके, बलस्य भणने बलको, असहत्वात् नहि सहन करनारपणाने लीधे सहन नहीं करसकनेवाला होनेसे, बहुलिङ्गम् बहु लक्षणोत्थी बहुत लक्षणोंवाला, जातारिष्टम् च अरिष्ट लक्षणोत्थी उत्पन्न थयां होय जेनां उत्पन्न अरिष्टोंवाला, विद्यात् ज्ञेयों जानना चाहिए, तम् तेनी इसको, परिवर्जयेत् चिह्नित न करवी चिह्नित न करे, हि

१६ क्षणेनैव हि-क्षणं हि (न प.)

॥ अनिमित्त - अन्यनिमित्त (न.)

१५. अपरिक्षीणबलमांस-अपरिक्षीणमांस (क प च.)

॥ बलगुणवृद्धि-बलवर्धनोपचिन्तो (ख.)

॥ -दलवर्धनोपचिन्तो (घ त.)

॥ सहत्वात्-सह्यत्वात् (त.)

કારણ કે ક્યોકિ, ક્ષણેન યુવ ક્ષણમાં ક્ષણભરમે, અરિષ્ટાનિ અરિષ્ટ લક્ષણો અરિષ્ટ, પ્રાદુર્ભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હો જાતે છે, અરિષ્ટ- અને અરિષ્ટની ઔર અરિષ્ટકી, પ્રાદુર્ભાવ ચ ઉત્પત્તિ ઉત્પત્તિ, અનિમિત્ત હિતિ કારણ વિના જ છે વિના કારણકે હી હૈ ॥ ૧૬ ॥

16. But the patient who is weak and is greatly reduced in strength, flesh and blood, even if he presents but mild symptoms and no fatal prognosis, is to be considered as a case of severe type and a fatal prognosis, because he is unable to tolerate the force of disease and medication. Such a patient should be considered incurable, for in no time he will develop the fatal symptoms, and the fatal symptoms develop abruptly.

અધ્યાયોક્તાર્થસમ્રહ —

તત્ર શ્લોક:—

સમુત્થાનં ચ લિઙ્ગં ચ યઃ શોષસ્યાવબુધ્યતે ।
પૂર્વરૂપં ચ તત્ત્વેન સ રાજઃ કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૭ ॥

તત્ર શ્લોક: તે વિષયમાં ઉપસ હારનેા શ્લોક છે કે ઉમ વિષયમેં ઉપસહારકા શ્લોક હૈ કિ, ય જે વૈદ્ય જો વૈદ્ય, શોષસ્ય શોષનાં શોષકે, સમુત્થાનમ્ ચ કારણ, લિઙ્ગમ્ ચ લક્ષણ, પૂર્વરૂપમ્ ચ અને પૂર્વરૂપને ઔર પૂર્વરૂપનો, તત્ત્વેન યથાર્થ રીતે પૂર્ણરૂપસે, અવબુધ્યતે બાણે છે જાનતા હૈ, સ તે જ વહી, રાજઃ રાજાની રાજાકી, કર્તુમ્ ચિકિત્સા કરવાને ચિકિત્સા કરનેકે લિ, અર્હતિ યોગ્ય છે યોગ્ય હૈ ॥ ૧૭ ॥

Here is the recapitulatory verse—

17 He who knows correctly the etiology, the symptoms and the premonitory symptoms of consumption, is worthy of treating the king

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने शोषनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाषे इम प्रमार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे श्लेष्मा अग्निवेशने वनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अग्निवेशी प्रतिसंस्कृत पासेला आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा प्रतिमंस्कृत उस शास्त्रके, निदानस्थाने
निदानस्थान निधे निदानस्थानमें, शोषनिदानम् 'शोष-
निदान' 'शोषनिदान', नाम नामने नामका, षष्ठः छठे
छट्टा, अध्याय अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त
हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the sixth
chapter entitled "The Pathology of
Consumption" is completed.

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ।

સાતમો અધ્યાય અધ્યાય સાતવો

Chapter VII

उन्मादनिदानाध्यायोपक्रम --

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અત હવે અહીંથી અવ આને, ઉન્માદનિદાનમ્
'ઉન્માદનિદાન' નામના અધ્યાયનુ 'ઉન્માદનિદાન'
નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશુ
વ્યાખ્યાન કરેને ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेय-
ने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषेण इम विषयमे
निम्न प्रकारसे ही, आह स्व कहेलु છે કહા હૈ ॥ ૨ ॥

1 We shall now expound the Pathology of Insanity.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

उन्मादसंख्या--

इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति तद्यथा—वात
पित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ ३ ॥

इह खलु आशास्त्रभां इन शास्त्रमें पञ्च पांच
प्रकारना पाच प्रकारके, उन्मादा उन्माद उन्माद,
भवन्ति हे है, तत्र यथा जेभडे जैसेकि, वात-
वातजन्य, वातजन्य, पित्त- पित्तजन्य पित्तजन्य
कफ- कफजन्य कफजन्य, सन्निपात- सन्निपातजन्य
सन्निपातजन्य, आगन्तु- मिमिता तथा आगन्तु-
आगन्तुजन्य तथा आगन्तुकारणजन्य ॥ ३ ॥

3. There are five kinds of insanity.
They are due respectively to vata,
pitta, kapha, to all the three humors
combined and to extraneous causes

उन्मादस्य निदानपूर्विका संप्राप्ति —

तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणांमेवंविधानां
क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते तद्यथा—रीरणासुपक्लिष्टस-
त्त्वानामुन्मन्नदोषाणां समलविकृतोपहितान्यनुचि-
तान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयु-
ज्जानानां तन्त्रप्रयोगमपि विषममाचरतामन्याश्च
शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां
व्याधिवेगसमुद्भूतानामुपहतमनसां वा काम-
क्रोधलोभहर्षभयमोहायासशोकचिन्तोद्वेगादिभि-
र्भूयोऽभिघाताभ्याहतानां वा मनस्युपहते बुद्धौ
च प्रचलितायामभ्युदीर्णा दोषाः प्रकुपिता हृदय-
मुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्यु-
न्मादम् ॥ ४ ॥

तत्र तेषां इनमें, दोषनिमित्ता दोषधी उत्पन्न तथा
दोषजन्य चत्वार गार प्रकारना उन्माद का प्रकारके

४ व्यापिभगममुद्भूतानामुपहतमनसाम्—व्याधिवेगसमुद्भूतानाम्—

पदमननम न (५)

१. कामक्रोधलोभ-लोभरागक्रोधलोभ (न ज)

२. अभ्युदीर्ण दोषा - अभ्युदीर्ण दोषा (२)

३. - अभ्युदीर्ण दोषा (३)

उन्माद, एवविधानाम् आवा प्रकारना निम्न प्रकारके,
पुरुषाणाम् पुरुषाभां पुरुषोंमें, क्षिप्रम् ऐक्यम् शीघ्र,
अभिनिर्वर्तन्ते उत्पन्न थाय हे उत्पन्न हो जाते हैं, तत्
यथा जेभडे जैसे कि, भीरुणाम् उपपेक्ष उपपेक्ष, उप-
क्लिष्ट- रोगेणु तथा तमोगुणु उपधात प. मेला रजो-
गुण और तमोगुणसे आक्रान्त, सत्त्वानाम् मनवाणा मन-
वाले, उत्सन्नदोषाणाम् दोषवाणा दोषवाले,
समल- मलिन मलिन, विकृत- विकृत विकृत, उपहितानि
दूषित दूषित, अनुचितानि तथा अनुचित तथा अनुचित,
आहारजातानि अनेक आहारोंसे अनेक आहारोंसे,
वैषम्ययुक्तेन प्रतिकूल प्रतिकूल, उपयोग- उपयोगना उप-
योगके, विधिना- विधिथी विधिसे, उपयुज्जानानाम् जोजान
उपयुज्जानानां खानेवाले, तन्त्रप्रयोगम् तन्त्रप्रयोगे तन्त्र-
प्रयोगोंको, अपि पणु भी, विषमम् विषम रीते प्रतिकूल
विधिसे, आचरताम् उपयुज्जानानां सेवन करनेवाले, अन्याः च
अने ७१७ और अन्य, विषमा. विषम प्रकारनी विषम
प्रकारकी, शरीरचेष्टा. शरीरनी चेष्टाओ शरीरचेष्टाओंसे,
समाचरताम् उपयुज्जानानां करनेवाले, अत्युपक्षीण- अतिदीर्घ
अतिक्षीण, देहानाम् शरीरवाणानां शरीरवाले, व्याधिवेग-
रोगना वेगधी रोगके वलते, समुद्भूतानाम् उत्पन्न
उत्पन्न अस्वस्थ प्रकृतिवाले, काम- अथवा काम अववा
काम, क्रोध- क्रोध क्रोध, लोभ- लोभ लोभ, हर्ष- हर्ष
हर्ष, भय भय भय, मोह- मोह मोह, आयास- श्रम
आयास, शोक- शोक शोक, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता,
उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, आदिभिः वेगरेथी आदिसे, भूय
वारवार वारवार, उपहत-मनसानां वा निधात पाभेद
मनवाणा विकृत मनवाले, अभिघात-अभ्याहतानाम् वा
अथवा धा लागेला मनुष्यों और चोटोंमें घायल हुए
मनुष्योंका, मनसि मन मनके. उपहते उपहत तथाथी
पीड़ित हो जानेसे, बुद्धौ च अने बुद्धि और बुद्धिके,
प्रचलितायाम् चलचलमान तथा चिन्तित होनेसे, अभ्यु-
दीर्णा दीर्घा थयेल उदीर्ण, दोषा दोषो दोष, प्रकु-
पिता प्रदूषित थर्थने प्रदूषित हो कर, हृदयम् हृदयभां
हृदयमें, उपसृत्य पहेथी नर्ध पट्ट कर, मनोवहानि
मनोवह मनोवह, स्रोतांसि स्रोताने स्रोतोंसे, आहत
आहत शरीरे आहत करके, उन्मादम् उन्मादने उन्मा-
दको जनयन्ति उत्पन्न करे हे उत्पन्न करते हैं ॥ ४ ॥

4. Of these five, the four which arise from the morbidity of humors, develop most readily in men of the following description viz, the faint-hearted, those suffering from mental shock, the humor-ridden, those who make use, in a manner forbidden by the dietetic rules, of improper dietary articles, which are unclean and ill-prepared; those who abuse the general rules of healthful living, as also those resorting to other kinds of wrongful bodily activity, those who are exceedingly wasted in body, those who are crazed with the severity of disease, or those whose minds have been impaired by the attacks of lust, anger, greed, excitement, fear, infatuation, fatigue, grief, anxiety, regret and the like, and also those that are injured by trauma. In such persons the mind, having been impaired and the understanding unsettled, the exacerbated humor getting further provoked reaching the heart (the brain) and blocking the channels of sensory communication, brings about insanity.

उन्मादस्य प्रत्यात्मलक्षणम्—

उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशील-
चेष्टाचारविभ्रमं विद्यात् ॥ ५ ॥

मनः- मन मन, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, संज्ञा- संज्ञा
संज्ञा, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, स्मृति- स्मृति स्मृति, भक्ति-
भक्ति इच्छा, शील- शील शील, चेष्टा- चेष्टा चेष्टा,
आचार- अने आचारना और आचारके, विभ्रमम् विभ्रत
थवाने बिगड़नेको, पुन. उन्मादम् उन्माद उन्माद,
विद्यात् ज्ञानना चाहिए ॥ ५ ॥

५. चेष्टाचारविभ्रम-चेष्टाचारविभ्रम (ख. च. घ.)

5. Insanity is to be known as the unsettled condition of the mind, understanding, consciousness, perception, memory, inclination, character, behaviour and conduct

उन्मादस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणिः तद्यथा—शिरसः
शून्यता, चक्षुषोराकुलता, स्वनः कर्णयोः, उच्छ्वास-
स्याधिक्यम्, आस्यसंस्त्रवणम्, अनन्नाभिलाषा-
रोचकाविपाकाः, हृद्ग्रहः, ध्यानायाससंमोहोद्वेगा-
श्चारथाने, सततं लोमहर्षः, ज्वरश्चाभीक्षणम्,
उन्मत्तचित्तत्वम्, उद्विग्नत्वम्, अर्दिताकृतिकरणं
च व्याधेः, स्वप्ने चाभीक्षणं दर्शनं भ्रान्तचलितान-
वस्थितानां रूपाणामप्रशस्तानां च तिलपीडक-
चक्राघिरोहणं वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं निम-
ज्जनं च कलुषाणामम्भसामावर्तं चक्षुषोश्चापसर्प-
णमिति (दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि
भवन्ति) ॥ ६ ॥

तस्य तेनां इसके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि
पूर्वरेषो छे पूर्वरूप हैं, तत् यथा जेभडे जेसेकि, शिरसः
भाथानी शिरकी, शून्यता शून्यता शून्यता, चक्षुषोः
आंभोनी आखोंकी, आकुलता व्याकुलता आकुलता,
कर्णयोः कानमां कानोंमें, स्वन. अवाज शब्द,
उच्छ्वासस्य उच्छ्वासनी उच्छ्वासकी, आधिक्यम्
अधिकता अधिकता, आस्य- मोटाभांथी मुससे,
संस्त्रवणम् दाणनु अरु लालासाव, अनन्नाभिलाष-
लोभनी भुञ्ज न थी भोजनकी अनिच्छा,
अरोचक- अरुचि अरोचक, अविपाका. अविपाक
अविपाक, हृद्ग्रहः हृदयनु गड़गड़ गड़ुं हृदयका
जकड़ाना, अस्थाने अस्थाने विना स्थानके, ध्यान-

६ चक्षुषोराकुलता-चक्षुषोरस्वस्थता (घ)

,, उच्छ्वासस्याधिक्यम्, आस्यसंस्त्रवणम्-उच्छ्वासाधिक्यमस-
स्त्रवणम् (घ)

,, ज्वरश्चाभीक्षणम्-ज्वरश्चाभीक्षणमभीक्षणम् (क)

,, उद्विग्नत्वम्, अर्दिताकृतिकरणम्-अर्दिताकृतिकरणमुन्मदित-
त्वम् (घ)

ધ્યાન ધ્યાન, આયાસ- થાક યત્ન, સંમોહ- મૂર્છા મૂર્છા, ઉદ્વેગાઃ ચ અને ઉદ્વેગ ઔર ઉદ્વેગ, સતતમ્ નિરંતર નિરંતર, લોમહર્ષ રૂવાડાં ઊભા થવાં રોમકા સદા હોના, અમીક્ષણમ્ વારંવાર વારંવાર, ઝવર તાવ ઝવર, ઝનમત્ત-ચિત્તત્વમ્ ચિત્તનુ ભ્રમણ ચિત્તકા ભ્રમણ, ઉદર્દિત્વમ્ ઉદર્દવાળાપણુ ઉદર્દસે યુક્ત હોના, વ્યાધે- રોગનાં રોગકે, અર્દિત- અર્દિત જેવાં અર્દિતરોગ જેસે, આકૃતિ- લક્ષણો વિહોકા, કરણમ્ ધારણ કરના, સ્વપ્ને સ્વપ્નમાં સ્વપ્નમેં, આન્ત- ભ્રમતા ભ્રાન્ત, ચલિત- ચંચળ ચચલ, અનવસ્થિતાનામ્ અસ્થિર અસ્થિર, અપ્રશસ્તાનામ્ ચ તથા અયોગ્ય તથા નિન્દિત, રૂપાણામ્ દશ્યો દર્શ્યોકો, અમીક્ષણમ્ વારંવાર વારંવાર, દર્શનમ્ ચ દેખવાં દેસના, તિલ- પીડક- ચક્ર- ધાણી કોટ્ટ, અધિરોહણમ્ પર ઓડુ પર સવારી કરના, વાત- કુણ્ડલિકામિ. વાતચક્રથી વાતકુણ્ડલિકાસે, ઝનમયનમ્ ચ ઉન્મથિત થયું મથિત હોના, કલુષાણામ્ ડોળા મલિન, અન્મસામ્ પાણીની જલકે, આવર્તે ભમરીઓમાં ભવરોમેં, નિમજ્જનમ્ ચ ડૂબી જવું ઢૂબના, અક્ષુપ્તોઃ અને આંખો ઔર આંચોકા, અપસર્પણમ્ હિત ત્રાંસી થઈ જવી ટેફા હોના, (દોષ- નિમિત્તાનામ્ દોષજનિત દોષજન્ય, ઝનમાદાનામ્ ઉન્માદોનાં ઝનમાદોકે, પૂર્વરૂપાણિ આ પૂર્વરૂપો ચે પૂર્વરૂપ, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ) ॥ ૬ ॥

6. These are its premonitory symptoms— viz, feeling of voidness in the head, restlessness of the eyes, noises in the ears, hurried respiration, dribbling of the mouth, inappetence, anorexia, misdigestion, cardiac spasm, misplaced mental absorption, fatigue, infatuation and anxiety, constant horripilation, frequent pyrexia, intoxicated condition of the mind, pain in the upper half of the body, the appearance of the features presented in facial paralysis, and the frequent seeing in dreams of roving, moving,

unstable and inauspicious forms, or of oneself sitting mounted on the wheel of the oil-press, or being churned as it were by whirl-winds, or the sinking of oneself in whirl-pools of tinged waters and the retraction of the eye-balls. These are the premonitory symptoms of the insanity induced by the provocation of the morbid humors

વાતોન્માદસ્ય લક્ષણમ્—

તતોઽનન્તરમેષમુન્માદાભિનિર્વૃત્તિરેવ। તત્રેદમુન્માદવિશેષવિજ્ઞાનં ભવતિ, તદ્યથા—પરિસરણમ-જસ્રમ્, અક્ષિભ્રુવૌઘ્રાંસહન્વગ્રહસ્તપાદાક્ષવિક્ષેપણ-મકસ્માત્, સતતમનિયતાનાં ચ ગિરામુત્સર્ગઃ, ફેનાગમનમાસ્માત્, અમીક્ષણં સ્મિતહસિતનૃત્ય-ગીતવાદિત્રસંપ્રયોગાશ્ચાસ્થાને, વીણાયંશશઙ્ગશમ્યા-તાલશઙ્ગાનુકરણમસાસ્તા, યાનસયાનૈઃ, અલક્ષરણ-મનલક્ષારિકૈર્દ્રવ્યૈઃ, લોભશ્ચાભ્યવહાર્યેષ્વલબ્ધેષુ, લબ્ધેષુ ચાવમાનસ્તીવ્રમાત્સર્યં ચ, કાશર્યં, પારુષ્યમ્, ઉત્પિપ્પિટતારુણાક્ષતા, વાતોપશયવિપર્યાસાદનુ-પશયતા ચ, इति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति(१);

તન. અનન્તરમ્ એવમ્ તે પછી આ પ્રમાણે સકે પીછે ઇસ તરફ, ઝનમાદ- ઉન્માદની ઝનમાદકી, અભિનિ-ર્વૃત્તિ એવ ઉત્પત્તિ જ થાય છે ઉત્પત્તિ હી હોતી હૈ, તત્ર ત્યાં યહા, ઝનમાદવિશેષ- ઉન્માદના વાત આદિ ભેદનું ઝનમાદકે વાત આદિ મેદકા, હૃદમ્ આ યદ, વિજ્ઞાનમ્ લક્ષણ લક્ષણ, ભવતિ છે હૈ, સત્ યથા જેમકે જેસે ફિ, અજસ્રમ્ સર્વદા નિરન્તર, પરિસરણમ્ ક્ષ્યાં કંચુ ધૂમના, અકસ્માત્ અકસ્માત્ વિના કારણકે, અક્ષિભ્રુવ- આંખ,

૭-(૧) અક્ષિભ્રુવાભ્યામ્દન્વગ્રહસ્તપાદાક્ષવિક્ષેપણમકસ્માત્ - અન્મ-

ઝનમલ્લસ્તપાદાક્ષવિક્ષેપણમકસ્માત્ (ચ ૫)

, ફેનાગમનમ્—ફેનાગમ (ગ)

લબ્ધેષુ ચાવમાનસ્તીવ્રમાત્સર્યં-સ્પૃહ ચાવમાનઃ, વીણતમ્,

માત્સર્યં (ચ. ૫)

, ઉત્પિપ્પિટતારુણાક્ષતા-ઉત્પિપ્પિટતારુણાક્ષતા (ગ)

अभर आख-भू, ओष्ठ- होठ ओष्ठ, अंस- भूषा रक्तन्ध, हनु- दाढ़ी हनु, अग्रहस्त- हाथना अग्रभाग हाथके अग्रभाग, पाद- पैर, अङ्ग- तथा भीष्म अंगोने तथा दूसरे अंगोंको, विक्षेपणम्- झेड़वां चलाना, सततम्- सतत निरन्तर, अनियतानाम्- सभंध्य वगैरनी असंयत, गिराम्- च उत्सर्गः वाणी गोलवी बोलना, आस्यात्- मोटाभाथी मुखसे, फेन- शीथुनु जागका, आगमनम्- आवपु आना, अस्थाने च अस्थाने बिना स्थानके, अभीक्ष्णम्- बारंवार बारबार, स्मित- स्मित डरपु मुसकराना, हसित- दसपु हंसना, नृत्य- नाचपु नाचना, गीत- गापु गाना, वादित्वा- वाजित्री वाजा, सप्रयोगाः- वगाडवां वजाना, अस्मा- ७। येथी ऊचेसे, वीणा- वीणा वीणा, वंश- वांसणी वंसी, शस्त्र- शंभ शस्त्र, जम्बा- जम्बा हाथथी वगाड- वाना दाहिने हाथसे वजानेके, ताल- ताला उभा हाथथी- वगाडवाना और बायें हाथसे वजानेके, शब्द- शब्दोनु शब्दोंका, अनुकरणम्- अनुकरण डरपु अनुकरण करना, अयाने- जेना पर स्वारी न यती होय तेना पर बिना सवारीकी वस्तुओपर यानम्- सवारी डरपी सवारी करना, अनलङ्कारिके- अलङ्कार भाटे अनुपयोगी अलङ्कारके अयोग्य, द्रव्य- थोनेथी द्रव्योसे, अलङ्कारणम्- शङ्खगार डरवे अलङ्कार करना, अलङ्कारेण- नहि भणैला अपात, अभ्यवहार्येषु- आहारमां आहारमे लोभ. च अत्यत धृष्टा अधिक लालसा, लब्धेषु- अने भणैली आहारनी वस्तुओमां और प्राप्त आहारकी वस्तुओमें, अवसान- च तिरस्कार तिरस्कार, तीव्रमात्सर्यम्- च तथा तीव्र मात्सर्य और तीव्रमत्सर, कार्यम्- कृशता कृशता, पारुष्यम्- डठोरता कठोरता, उत्पिण्डित-अरुणाक्षता आंजो- दूदी ७वी अने दाद थवी आखोंका फूला होना और इसा लाल होना, वात-उपशय- तथा वातने शांत डरनारां द्रव्येथी तथा वातको शान्त करनेवाले द्रव्योसे, विपर्ययात्- विपर्ययात् द्रव्योनु प्रतिकूल द्रव्योका, अनुपपन्नता- च भाङ्क न आवपु अनुकूल न आना, इति- ये ये, वात-उन्माद- वातजनित उन्मादनां वातजनित उन्मादके, लिङ्गानि- लक्षण लक्षण, भवन्ति- छे हं (१),

7-(1). Immediately after these indications insanity manifests itself. The signs and symptoms of the different

types of insanity are as follows - They are— constant rambling, meaningless jerking of the eyes, eye-brows, lips, shoulders, jaws, foreparts of the arms and feet and other body-parts, talking interminably and incoherently, the flowing of froth from the mouth, continuous and inopportune smiling, laughing, dancing, singing and playing on instruments, giving loud imitations of the sounds of the lute, flute, conch and cymbals of the left and the right hand, trying to ride on mounts not in vogue, adorning oneself with queer and un-ornamental objects, hankering after unobtainable viands, and actual contempt or extreme niggardliness for those in actual possession, emaciation and roughness of the body and swelling and redness of the eyes, non-homologation to the things that are antagonistic to the things that are alleviative of vata—these are the symptoms of insanity of the vata type.

पित्तोन्मादस्य लक्षणम्—

अमर्षः, क्रोधः, संरम्भश्चास्थाने, शस्त्रलोष्ट्रक- शाकाष्टमुष्टिभिरभिहननं खेषां परेषां वा, अभिद्र- वणं, प्रच्छाद्यशीतोदकान्नाभिलाषः, संतापश्चाति- पेक्षं, ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षता, पित्तोपशय- विपर्ययादनुपशयता च, इति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति (२);

अमर्षं- असहिष्णुता सहन न करना, क्रोध- क्रोध, अस्थाने च अस्थाने बिना स्थानके, संरम्भः- जुस्से जोश, शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, लोष्ट्र- भाटीनु देखें

७-(२) °कणाकाष्टमुष्टिभिरभिहननं—°काष्टमुष्टिभिरभिद्रवणम् (ख ठ. थ.)
,, °संरब्धाक्षता—°संरब्धाक्षितम् (ग.)

मिष्टीका डेला, कशा- थायुक्त चावुक, काष्ठ- लाउडी लकड़ी, मुष्टिमि. भूठी वगेरेथी मुक्के आदिसे, स्वेषाम् पोतानां अपने, परेषाम् वा अथवा पाण्डुओने या परायोक्तो, अभिह्वननम् भारवु मारना, अभिद्रवणम् दोउवु दौदना, प्रच्छाय- छांयडा छाया, शीत- तथा शीतल तथा शीतल, उदक- जल जल, अन्न- तेभज अन्न-पी और अन्नकी, अभिलापः अभिलाषा चाह, अतिवेलम् च लाभा वभत मुधी बहुत देर तक, संतापः सताप सन्ताप, तात्र- लाल लाल, हरित वीली हरा, हारिद्र- पीली पीला, सरब्ध- तथा दोधयुक्त एां कद्व, अक्षता- आंभोवाणापण्णु आखोका होना, पित्त- अने पित्तने पित्तको, उपशय- शांत करने- शान्त करने- वाले द्रव्योंसे, विपर्यासात् विपरीत द्रव्योंसे विपरीत द्रव्योंका, अनुपशयता च भादक न आववु अनुकूल न आना, इति ये ये, पित्त-उन्माद- पित्तजनित उन्मादनां पित्तोन्मादके, लक्षणानि लक्षणो लक्षण, भवन्ति छे हैं (२),

7-(2) Irritability, anger and excitement in the wrong place, striking oneself or others with weapons, brick-bats, whips, sticks and with fists, running about, craving for shade, cold water and food, prolonged attacks of anguish, coppery, green, yellow and furious look of the eyes; and non-homologation to the things that are antagonistic to articles that are alleviative of pitta—these are the symptoms of the pitta type of insanity

श्लेष्मोन्मादस्य लक्षणम्—

स्थानमेकदेशे, तूष्णींभावः, अल्पशब्दङ्गमणं,
लालागित्ताणकचवणम्, अननाभिलाषः, रहस्का-
मना, वीभत्सत्वं, शौचद्वेषः, स्वप्नित्वता, श्वयथु-
रानने, शुक्रस्तिमितमलोपदिग्धाक्षत्वं, श्लेष्मोपश-
यविपर्यासादनुपशयता च; इति श्लेष्मोन्नादलि-
ङ्गानि भवन्ति (३):

७. परदेस-समावकाल (ग.)

एकदेशे ओष्ठो दृष्टाशु एक स्थान पर, स्थानम्
परी गेवु वैठ रहना, तूर्णीभाव. यूप रहेवु चूप
रहना, अत्पश थे। पुन थोड़ा, चङ्क्रमणम् धरेवु
चलना फिरना, लाला- लाण लाला, शिष्टाणक- तथा
दी टनु एव नाक्की मैलका, स्रवणम् अरेवु बहना,
अनन्नाभिलाष. अन्ननी धरु न थवी भोजनकी
अनिच्छा, रहस्कासता ओंकांतप्रियता एकान्तप्रियता,
वीभत्सत्वम् सृग उन्मन्ननारपणुं जुगुप्साजनकता,
शौचद्वेष थोप्पाहने द्वेप पवित्रतासे द्वेप, स्वप्ननित्यता
आंध्या धरेवु नित्य सोना, आनने मोहा पर सुखपर,
श्रयथु सोने शोथ, शुक्ल- सदेह सफेद, स्तिमित-
निश्चय घट्ट, मल- गणथी मलसे, उपदिग्ध- अक्षत्वम्
देपाथेल शांभोवाणापणु आखोंका भरा होना,
श्लेष्म- धरेने कफको, उपशय- शांत धरेनारी द्रव्योथी
आन्त करनेवाले द्रव्योसे, विपर्यासात् विपरीत द्रव्योतुं
विपरीत द्रव्योका, अनुपशयता च भाइध न आवणुं
अनुकूल न आना, इति थे ये, श्लेष्म-उन्माद- धरेनानित
उन्मादनी कफोन्मादके, लिङ्गानि लक्षणो लक्षण, भवन्ति
छे हैं (३);

7-(3). Being rooted to one spot, silence, little disposition for movement; dribbling of saliva or nasal discharge, disinclination for food, love of solitude, offensiveness, aversion to cleanliness, constant somnolence, edema of the face, whiteness, fixity and covering of mucus-discharge of the eyes and non-homologation to the things that are antagonistic to articles that are alleviative of kapha—these are the symptoms of the kapha type of insanity.

नाशिपातिदोन्मादस्य लक्षणम्—

त्रिदोषालिङ्गनन्निपाते तु नान्निपात्तिरुच्यते विद्यात् ;
तमन्नाध्यमाचक्षते तु शला ॥ ७ ॥

त्रिशोष- त्रिः शेषना तीनो शेषोदा, निम्न- लक्षणा
लक्षण, लक्षणाते तु शिशित यतां एष माय होने पर,
७ वाक्य प्रमाण - लक्षण (न)

साक्षिपातिकम् साक्षिपातिकं उन्माद सन्निपातजन्य
उन्माद, विद्यात् ज्ञानो समझना चाहिए, कुशला-
कुशल वैद्यो विद्वान वैद्य, तम् तेने इसे, असाध्यम्
असाध्य असाध्य, आचक्षते इहे छे कहते हैं ॥ ७ ॥

7 That form of the insanity which manifests the symptoms of all the three morbid humors is to be known as the insanity of the tri-discordance type. The specialists declare that such insanity is incurable.

साध्याना चिकित्सितम्—

साध्यानां तु त्रयाणां साधनानि—स्नेहस्वेद-
वमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्मधू-
मधूपनाञ्जनावपीडप्रथमनाभ्यङ्गप्रदेहपरिपेकानुले-
पनवध्वन्धनावरोधनवित्रासनविस्मापनविस्मार-
णापतर्पणसिराव्यधनानि, भोजनविधानं च
यथास्वं युक्तम्, यच्चान्यदपि किञ्चिन्निदामविपरीत-
मौषधं कार्यं तदपि स्यादिति ॥ ८ ॥

साध्यानाम् आध्य साध्य, त्रयाणाम् तु त्रय उन्मा-
दोन्मादी तीन उन्मादोंके, साधनानि चिकित्सा उपाय, स्नेह-
स्नेहन स्नेहन, स्वेद- स्वेदन स्वेदन, वमन- वमन वमन,
विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- आस्थापन
आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन अनुवासन, उपशमन-
उपशमन उपशमन, नस्त कर्म- नस्तकर्म नस्तकर्म, धूम-
धूमपान धूम, धूपन- धूपन धूपन, अञ्जन- अञ्जन
अञ्जन, अवपीड- अवपीडन अवपीडन, प्रथमन- प्रथमन
प्रथमन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, प्रदेह- प्रदेह देह
प्रदेह, परिपेक- परिपेक परिपेक, अनुलेपन- देह अनुलेपन,
वध- मृतपुत्र इत्युं मृतपुत्र करना, वन्धन- वन्धन
वन्धन, अवरोधन- अवरोधन अवरोधन, वित्रासन-
त्रास आपवो डराना, विस्मापन- विस्मय भ्रमाडु

८. अनुवासनोपशमन—अनुवासन (प)

„ धूमधूपन—धूपधूमपान (क)

„ वध—वध (ख.)

„ अवरोधन—अवरोधन (प.)

चकित करना, विस्मारण- भ्रमावी देवुं भ्रमाना, अपतर्पण-
अपतर्पण अपतर्पण, सिराव्यधनानि सिरावेध सिरावेध,
यथास्वम् ते ते देपने अनुसरी प्रत्येक दोषके अनुसार,
युक्त्या मात्रा आदिना विद्यान्थी मात्रा आदिके विचारसे,
भोजनविधानम् च लोचन इरावपु भोजन खिलाना,
यत् च अने ने और जो, अन्यत् भीलु अन्य, अपि
किञ्चित् इति पलु जो कुछ भी, निदान- विपरीतम्
निदानथी विपरीत निदानसे विपरीत, औषधम् औषध
होय औषध हो, तत् अपि तेने पलु उसे भी,
कार्यम् स्यात् इति प्रयोग इत्यो नेधये करना
चाहिए ॥ ८ ॥

8 Of the other three which are curable, the following constitute the therapeutic measures:—Oleation, sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata, sudation, errhines, smoking, fumigation, eye-salves, nasal medications, insufflations, inunctions, applications, affusions, besmearing, shock-therapy by intimidating the patient with threat of death, chaining and confinement, frightening, inducing astonishment and forgetfulness, depletion and venesection, skilful regimen of diet according to indication and other suitable medications antagonistic to the nature of etiological factors.

भवति चान्—

उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्विषयुक्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत् प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लोक
छे छे श्लोक है कि, उत्तम श्रेष्ठ श्रेष्ठ, भिषक् वैद्य वैद्य,
यत् प्रकीर्तितम् ने उपर इहेवाभां आन्थुं जो ऊपर
कहा गहा, अनेन ये इस, विधियुक्तेन विधिपूर्वक
विधिसहित, कर्मणा इमंथी कर्मसे, दोषजान् दोषजन्य

९. साध्याम्—सम्यक् (व य.)

ત્રણ દોષજન્ય ત્રીન, સાધ્યાન્ સાધ્ય માધ્ય, ઉન્માદાન્
ઉન્માદોન્ની ઉન્માદોન્નો, સાધયેત્ ચિકિત્સા કરવી
ચિકિત્સા કરે ॥ ૯ ॥

Here is a verse—

9 The expert physician should treat the curable types of insanity, which are born of morbid humors, by the therapeutic methods herein described

આગન્તુન્માદનિદાનમ્—

યસ્તુ દોષનિમિત્તેભ્ય ઉન્માદેભ્યઃ સ સુત્યાન-
પૂર્વરૂપલિપ્તવેદનોપશયવિશેષસમન્વિતો ભવત્યુ-
ન્માદસ્તમાગન્તુકમાચક્ષતે । કેચિત્ પુનઃ પૂર્વકૃતં
કર્માપ્રશસ્તમિચ્છન્તિ તસ્ય નિમિત્તમ્ । તસ્ય ચ
हेतुः प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः ।
प्रज्ञापराधाद्धयं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशा-
चगुरुवृद्धसिद्धाचार्यपूज्यान्वमत्याहितान्याचरति,
अन्यद्वा किंचिदेवंविधं कर्माप्रशस्तमारभते, तमा-
त्मना हतमुपगन्तो देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम् ॥ १० ॥

યઃ ઉન્માદઃ જે ઉન્માદ જો ઉન્માદ, તુ તે તો,
દોષનિમિત્તેભ્ય. દોષજન્ય, ઉન્માદેભ્ય ઉન્માદેથી
ઉન્માદસે, સુત્યાન-કારણ, પૂર્વરૂપ- પૂર્વરૂપ
પૂર્વરૂપ, લિપ્ત-રૂપ, વેદના-વેદના વેદના, ઉપશય-
અને ઉપશયની ઓર ઉપશયકી, વિશેષ-ભિન્નતા ભિન્નતા,
સમન્વિત વાળો વાળા, ભવતિ હોય છે હોતા હૈ, તમ્
તેને उस उन्मादको, આગન્તુકમ્ આગન્તુ આગન્તુ,
આચક્ષતે કહે છે કહેતે હૈ, કેચિત્ કેટલાક કોઈ. પુન
વળી તો, પૂર્વકૃતમ્ પૂર્વજન્મકૃત, અપ્રશસ્તમ્
અપ્રશસ્ત નિન્દિત, કર્મ-કર્મને કર્મકો, તસ્ય તેનું
उसका, નિમિત્તમ્ કારણ, इच्छन्ति માને છે માનવે
है, પ્રજ્ઞાપરાધ પ્રજ્ઞાપરાધ પ્રજ્ઞાપરાધ, एव જ હી,
तस्य च તેનું उसका, हेतु इति કારણ છે એમ કારણ
है ऐसा, भगवान् ભગવાન ભગવાન, आत्रेयः આત્રેય

૧૦ નિદાનસ્થાનમ્-વિશેષસમન્વિતો-નિમિત્તેભ્યનિમિત્તો (જ)

૧૧ તસ્ય-તસ્ય (ઉ ૫)

૧૨ હતમુપગન્તો-હતમુપગન્તો (જ. ૪)

આત્રેય, પુનર્વસુઃ પુનર્વસુ કહે છે પુનર્વસુ કહેતે હૈ,
अयम् आ मनुष्य यह मनुष्य, પ્રજ્ઞાપરાધાત્ હિ પ્રજ્ઞા-
પરાધથીજ પ્રજ્ઞાપરાધકે કારણ હી, देव ऋषि-देव-ऋषि
देव-ऋषि, पितृ-पितृयो पितर, गन्धर्व-गन्धर्व गन्धर्व,
यक्ष-यक्ष यक्ष, राक्षस-राक्षस राक्षम, पिशाच-पिशाच
पिशाच, गुरु गुरु गुरु, वृद्ध-वृद्ध वृद्ध, सिद्ध-सिद्ध
सिद्ध, आचार्य-आचार्य आचार्य, पूज्यान् तथा पूज्यो-
नी और पूज्योंका, अवमत्य अवगणना કરીને તિરસ્કાર
करके, अहितानि अहित अहित, आचरति आचरतु
કરે છે આચરણ કરતા હૈ, अन्यत् वा अथवा भीतुं
अथवा अन्य, किंचित् कहीं कोई, एवविधम् એવુજ
इसी प्रकारके, अप्रशस्तम् निन्दित निन्दित, कर्म-कर्म
कर्मका, आरभते आरंभे છે પ્રારંભ કરતા હૈ, देवादयः
देव आदि देवादि, आत्मना पोताથી ज अपने कार्यसे,
हतम् हलुशेय मृत बने, तन् ते पुरुषमां उस पुरुषमें,
उपगन्त. प्रवेश કરતાં તેને આવિષ્ટ હોકર उसे,
उन्मत्तम्- उन्मत्त (गड़बड़) उन्मत्त, कुर्वन्ति બનાવે છે
कर देते ह ॥ १० ॥

10 That form of insanity, however, which presents causes, premonitory symptoms, symptoms, suffering and homologation, other than those which arise from endogenous humoral discordance is said to be exogenous. Some would have it that such insanity owes its origin to reprehensible actions done in the former existence. The teacher Atreya Punarvasu, however, is of the opinion that in this case, too, the etiological factor is volitional transgression that a man, by disregarding the gods, seers, manes, gandharvas, rakshas, demons, goblins, seniors, elders, adepts, preceptors and worthies, perpetrates undesirable acts or begins similar reprehensible undertakings. Assailing such a man who is mainly

his own assailant, the gods and others render him insane.

आगन्तून्मादस्य पूर्वरूपाणि—

तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तूकोन्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति, तद्यथा—देव-गोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं, कोपनत्वं, नृशंसाभिप्रायता, अरतिः, ओजोवर्णच्छायाबलवपुषामुपतप्तिः, स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्तनं चेति, ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिः ॥ ११ ॥

तत्र ऐमां इनमें, देवादि-देवो वगेरेना देवादिके, प्रकोपनिमित्तेन प्रकोपणी उत्पन्न थयेल प्रकोपके कारण, आगन्तुक-आगन्तु आगन्तु, उन्मादेन उन्माद वडे उन्मादसे, पुरस्कृतस्य अभिशप्त पुरुषनां अभिशप्त पुरुषके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्वश्च पूर्वत्प, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेमके जैसेकि, देव-गो-ब्राह्मण देवता-गाय-ब्राह्मण देवता-गाय-ब्राह्मण, तपस्विनाम् तथा तपस्वीऐनी तथा तपस्वीकी, हिंसारुचित्वं हिंसा करनेकी रुचि, कोपनत्वम् गुस्से थवु क्रोध करना, नृशंस-परपक्षार करनेकी परापकारकी, अभिप्रायता धिञ्छ कामना, अरति डाँठ डायर्मां मन न लागवु वेचैनी, ओजः-ऐना ओज, वर्ण-वर्ण, छाया-छान्ति छाया, बल-बल, वपुषाम् तथा शरीरने शरीरका, उपतप्ति उपताप, स्वप्ने च स्वप्नेमां स्वप्नमे, देवादिभिः देव आदिथी देवता आदिसे, अभिभर्त्सनम् तिरस्कार पाभने तिरस्कारकी प्राप्ति, प्रवर्तनम् च इति अने प्रेरणा थवी और प्रेरणाका मिलना, ततः अनन्तरम् त्याग आद इसके पीछे, उन्माद-उन्माद उन्माद, अभिनिर्वृत्ति प्रकट थाय छे उत्पन्न होता है ॥ ११ ॥

11 The following are the premonitory symptoms seen in a man who is heading towards the exogenous type of insanity, which comes of the dis-

pleasure of the gods, etc, viz, a liking for causing hurt to the gods, cows, Brahmanas, and the ascetics, irascibility, mischief-mongering, apathy, the impairment of the vital-essence, complexion, lustre, strength and body, and in dreams being despised by the gods and others and being incited. Thereafter there is the appearance of insanity

उन्मादकराणा भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषः—

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषो भवति; तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं, गुरुवृद्धसिद्धमहर्षयोऽमिशपन्तः, पितरो दर्शयन्तः, स्पृशन्तो गन्धर्वाः, समाविशन्तो यक्षाः, राक्षसास्त्वात्मगन्धमाघ्रापयन्तः, पिशाचाः पुनरावृत्त्या वाहयन्तः ॥ १२ ॥

तत्र तेमां उसमें, उन्मादकराणाम् उन्मादने उत्पन्न करनेवाले, भूतानाम् भूताने भूतोंको, उन्मादयिष्यताम् उन्माद करनेकी इच्छा होने पर, अयम् तेऐने आ उनका यह, आरम्भ-विशेष विशेष प्रकारने आरंभ विशेष आरम्भ, भवति थाय छे होता है, तत् यथा जेमके जैसे कि, देवाः देवो देवता, अवलोकयन्तः इष्ट दृष्टिपात करनेवाले केवल दृष्टि करते हुए, गुरु-वृद्ध-गुरु वृद्ध गुरु वृद्ध, सिद्ध-सिद्ध सिद्ध, महर्षयः तथा महर्षिऐ तथा महर्षि, अमिशपन्तः शाप देता शाप देते हुए, पितरः पितृऐ पितर, दर्शयन्तः पेटानु स्वप्न पेटानु अपनेको दिखाते हुए, गन्धर्वाः गन्धर्वों गन्धर्व, स्पृशन्तः स्पर्श करनेवाले स्पर्श करते हुए, यक्षाः यक्षो

१२ पितरो दर्शयन्तः—पितरो धर्षयन्तः (च. ध. प.)

, समाविशन्तो—प्रविशन्तो (च)

, आत्मगन्ध—आमगन्ध (त प)

, आघ्रापयन्तः—आघ्रापयन्तः (प)

, आरुह्य—अभिरुह्य (क छ)

११ आगन्तूकोन्मादेन—आगन्तून्मादेन (ठ)

, ओजः—अनोब (ज)

यक्ष, समाविशन्तः प्रवेश कृत्वा शरीरमें प्रविष्ट होते हुए, राक्षसा व राक्षसो राक्षस, आत्मगन्धम् पोतानी गंधने अपनी गन्धको, आघ्रापयन्त सुंधात्वा सुंघाते हुए, पिशाचाः पुनः अने पिशाचो और पिशाच, आरुह्य उपर बेसी सवारी करके, वाहयन्त यथावत् चलाते हुए, उन्मादम् उन्मादने उन्माद, जनयन्ति उत्पन्न करे थे उत्पन्न करते हैं ॥ १२ ॥

12. The following is the manner in which the madness-inducing agencies, when wishing to afflict any one with madness, operate Thus the gods send down madness by a look, the teachers, elders, adepts and the great sages by a curse, the manes by revealing themselves, the gandharvas by a touch, the yakshas by taking possession, the rakshas as by letting their body-odours be sniffed, and lastly, the goblins by mounting their victims and riding them.

भूतोन्मादस्य रूपाणि—

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अत्यात्म-यलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणज्ञानवचनविज्ञानानि, अनियतभूतोन्मादकालः ॥ १३ ॥

तस्य तेनां उसके, इमानि आ ये, रूपाणि ३५। रूप, भवन्ति थाय थे होते हैं, तद् यथा जेभडे जैसे कि, अत्यात्म-पोताना प्रभाषुथी अधिक अपने प्रमाणसे अधिक, बल-पल बल, वीर्य-वीर्य वीर्य, पौरुष-पौरुष पौरुष, पराक्रम-पराक्रम पराक्रम, ग्रहण-ग्रहण ग्रहण, धारण-धारण धारण, स्मरण-स्मरण स्मरण, ज्ञान-ज्ञान ज्ञान, वचन-वचन वचन, विज्ञानानि अने विज्ञान थाय थे और विज्ञान होते हैं, उन्मादकाल अने उन्मादने बाद एव उन्मादका समय, अनियत अनिश्चित देाय थे अनिश्चित होता है ॥ १३ ॥

१३. उन्मादकालः—अनियत (क. घ. छ. ण.)

13 These are the symptoms of the exogenous type of insanity, viz, superhuman strength, energy, capacity, prowess, grasp, retention, memory, understanding, speech and knowledge. The time of manifestation of this type of insanity is indeterminate

आगन्तून्मादस्याघातकाला —

उन्मादयिष्यतामपि सल्लु देवर्षिपितृगन्धर्वयक्ष-राक्षसपिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एष्वन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति; तद्यथा—पापस्य कर्मण समारम्भे, पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणामकाले, एकस्य वा शून्यगृहवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा, सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पर्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे, रजस्वलाभिगमने वा, विगुणे वाऽध्ययनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियमव्रतब्रह्मचर्यभङ्गे वा, महाहवे वा, देशकुलपुरविनाशे वा, महाग्रहोपगमने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले, विविधभूताशुभाशुचिस्पर्शने वा, वमनविरेचनरुधिरस्रावे, अशुचेरप्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने वा, मांसमधुतिलगुडमद्योच्छिष्टे वा, दिग्वाससि वा, निशि नगरनिगमचतुष्पथोपवनश्मशानाघातनाभिगमने वा, द्विजगुरुसुरयतिपूज्याभिर्घर्षणे वा, धर्मास्थानव्यतिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे, इत्यभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १४ ॥

उन्मादयिष्यताम् उन्माद करवानाई ४२५। उन्माद करनेकी इच्छावाले, देव ऋषि-देव ऋषि देव-ऋषि,

१४. उन्मादयिष्यताम्—अनियत (क. घ. छ. ण.)

१. परिणामकाले—परिणामकाले (क.)

२. पर्वसन्धिषु—पर्वसन्धिषु (क.)

३. विविधभूताशुभाशुचि—विविधभूताशुचि (क.)

४. शून्यगृहवासे, अशुचे—शून्यगृहवासे (क.)

५. उन्मादयिष्यताम्—उन्मादयिष्यताम् (क.)

६. दिग्वाससि—दिग्वाससि (क.)

पितृ-पितृ पितर, गन्धर्व-गन्धर्व गन्धर्व, यक्ष यक्ष
यक्ष, राक्षस-राक्षस राक्षस, पिशाचानाम् अने पिशाचो-
ने और पिशाचोंको, गुरु-के गुरु गुरु, वृद्ध-वृद्ध वृद्ध,
सिद्धानाम् वा अपि अने सिद्धोने पण और सिद्धोंके
भी, पण आ इन, अन्तरेषु खलु समयमा समयोंमें,
पुरुषाः पुरुषो पुरुष, अभिगमनीया प्रवेश करवा
योग्य आक्रमणके योग्य, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत्
यथा जेभडे जैसे कि, पापस्य पाप पाप, कर्मण कर्मणा
कर्मके, समारम्भे आरम्भमा प्रारम्भमे, पूर्वकृतस्य अथवा
पूर्वजन्ममा करेला अथवा पूर्वजन्मकृत, कर्मण कर्मणा
कर्मके, परिणामकाले वा विपादने समये फलके समय,
एकस्य वा अथवा ओकेले अथवा अकेले ही, शून्य-
गृहवासे सूना घरमा रहेतो होय त्यारे शून्यगृहमें
रहने पर, चतुष्पथ-अथवा आर रस्ताओ अथवा
चौराहों, अधिष्ठाने वा साथे ठेगाना थवाने स्थाने एकत्र
मिलने पर, सन्ध्यावेलायाम् अथवा संध्याने समये
अथवा सन्ध्यासमयमें, अग्रयतभावे वा अथवा अशुद्ध
अवस्थामा अथवा अशुद्ध अवस्थामें, पर्वसन्धिषु वा
अथवा पूर्णिमा अने अमावास्याने दिवसे अथवा
पूर्णिमा और अमावास्यामें, मिथुनीभावे मैथुन करतो
होय त्यारे सम्भोग करते हुए, रजस्वला-रजस्वला स्त्री
साथे अथवा रजस्वलाके साथ, अभिगमने वा सम्भोग
करतो होय त्यारे सम्भोगके समय, अध्ययन-अथवा
अध्ययन अथवा पढना, बलि-अभिधान बलि, मङ्गल-
मङ्गलकर्म मङ्गल, होम-अने होमना होमका, प्रयोगे
प्रयोग, विगुणे वा विधिपूर्वक नहि करता
विधिपूर्वक नहीं करने पर, नियम-नियम नियम, व्रत
व्रत व्रत, ब्रह्मचर्य-भङ्गे वा अने अलस्यार्थना भग
करवाथी और ब्रह्मचर्यका भङ्ग होने पर, महाहवे वा
अथवा महायुद्धना समयमा अथवा महायुद्धके कालमें,
देश-अथवा देश अथवा देश, कुल-कुल कुल,
पुर-अने नगरना और नगरके, विनाशे वा विनाशने
समये विनाशके समय, महाग्रह अथवा ग्रह के स्थाना
अथवा महाग्रहके, उपगमने वा अगमने वधते ग्रहण-
कालमें, स्त्रियाः अथवा स्त्रीओंना अथवा स्त्रियोंके,
प्रजनन-काले वा प्रसवने समये प्रजननकालमें, विविध-
भूत-अथवा भुट भुट प्राणीओ अथवा नाना प्रकारके

प्राणियों, अशुभ-तेमज अशुभ एव अशुभ, अशुचि-
तथा अपवित्र वस्तुओंना अपवित्र वस्तुओंको, स्पर्शने
वा स्पर्श करवा वधते छनेके समय, वसन-अथवा
वसन अथवा वसन, विरेचन-विरेचन विरेचन, रुधिर-
ज्वाले के रुधिर स्त्रावने समये या रक्तमोक्षणके समय,
अशुचे अथवा अपवित्र अथवा अपवित्र, अग्रयतस्य वा
के समय रहित रहेता या समयरहित रहते हुए, चैत्य-
यज्ञभूमि यज्ञभूमि, देवायतन-अने देवालयमा और देव-
मंदिरमें, अभिगमने वा जाती जाने पर, मांस-मधु-तिल-
गुड-अथवा मांस-मधु-तिल-गोण अथवा मांस-मधु-
तिल-गुड, मद्य मद्य या मयके, उच्छिष्टे वा छोड़ी भूकृता
उच्छिष्ट छोड़ने पर, दिग्वाससि वा अथवा नग्न यता
अथवा नग्न होने पर, निशि-अथवा रात्रिने समये
अथवा रात्रिके समय, नगर-नगर नगर, निगम-पुरी
पुरी, चतुष्पथ चौटा चौराह, उपवन-उपवन बगीचा,
इमशान-भस्मान इमशान, आवातन-तथा वधस्थानमा
वधस्थानमें, अभिगमने जाती जाने पर, द्विज-अथवा द्विज
अथवा द्विज, गुरु-गुरु गुरु, सुर-देव देवता, यति-
यति संन्यासी, पूज्य-तथा पूज्योना और पूज्योंके,
अभिधर्षणे वा तिरस्कार करता तिरस्कार करने पर,
धर्माख्यान-अथवा धर्मोपदेशनु अथवा धर्मोपदेशका,
अतिक्रमे वा उद्वेगन करता उद्वेगन करने पर,
अन्यस्य अथवा भीन अथवा अन्य, अप्रशस्तस्य
अथवा अप्रशस्त, कर्मणः कर्म कार्य, आरम्भे वा
करता करने पर, इति जेभ इस प्रकारसे, अभिघात-
अभिघातना आक्रमणके, काला काल समय,
व्याख्याता भवन्ति कला छे कहे गये हैं ॥ १४ ॥

14. The following are the junctures when men become liable to the malign influence of the gods, sages, manes, gandharvas, yakshas, demons and goblins or of the preceptors, elders, and adepts, desirous of inducing madness; They are—the commencement of any evil act, or at the time of fructification of former misdeeds, while residing alone in a deserted house, or at the

crossing of four roads, when failing to practise self-control during the twilight, during sexual congress on the full and new-moon days, while cohabiting with a menstruating woman, during any impropriety in the observance of scriptural recitation, offerings, auspicious rites, and sacrifice, on lapsing from discipline, vows and Brahmacharya, on the field of battle, at the destruction of country, community or city, during eclipse, at the time of delivery for a woman, at the contact of various kinds of inauspicious and unclean objects, while vomiting purging or bleeding, while visiting holy places and temples in an unclean or improper state, while in an uncleaned condition after eating flesh, honey, til, gur or wine, while in a state of rudeness, while traversing at night through a town, city, cross roads, park, cremation ground, or a place of slaughter, while engaged in insulting the twice-born, the preceptors the gods, the ascetics, and the venerable, while mispropounding scriptures; or during the performance of any other blame-worthy action, thus we have enumerated the specific times at which the seizure begins

ઉન્માદકરાણામ્ ભૂતાનામુન્માદને ત્રિવિધ પ્રયોજનમ્, આગત્તુ-
લોન્માદનામ્ માપ્રાપ્તિમાનસ્ય —

ત્રિવિધં તુ રાત્રુન્માદકરાણાં ભૂતાનામુન્માદને
પ્રયોજનં ભવતિ. તથા—હિન્ના, રતિ., અભ્યર્ચનં
ચેતિ । તેષાં તં પ્રયોજનપ્રિયેષુમ્નમ્ચાચારપ્રિયેષુ-

લક્ષણૈર્વિદ્યાત્ । તત્ર હિંસાર્થિનોન્માદમાનોઽગ્નિ
પ્રવિશતિ, અપ્સુ નિમજ્જતિ, સ્થલાચ્છ્રે વા પતતિ,
શસ્ત્રક્રશાકાઘ્લોઘ્લુમુષ્ટિર્ગિર્હન્યાત્માનમ્. અન્યથા
પ્રાણવધાર્થમારમતે વિચ્છિન્ન, તપસાધ્વં દિયાત્.
સાધ્યૌ પુનર્દાપિતરૌ ॥ ૧૫ ॥

ઉન્માદકરાણામ્ ઉન્માદ કરનાગં ઉન્માદકારક,
ભૂતાનામ્ સર્વ ભૂતાનાં ભૂતોને, ઉન્માદને ઉન્માદ ઉત્પન્ન
કરવામાં ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરનેમે, તુ તે તો, ત્રિવિધમ્
ત્રણ પ્રકારનું ત્રીન પ્રકારકા, પ્રયોજનમ્ પ્રયોજન પ્રયો-
જન, ભવતિ હોય છે હૈ, તત્થ યથા જેમકે જેસે કિ,
હિન્ના-હિન્ના હિન્ના, રતિ પ્રેમ રતિ, અભ્યર્ચનમ્ અ
ઇતિ અને પૂજા ઔર પૂજા, ઉન્મત્ત-ઉન્મત્ત પુરુષની
ઉન્મત્ત પુરુષકે, આચારવિજેષલક્ષણે ભુદી ભુદી ચેષ્ઠાઓ-
નાં લક્ષણો ઉપરથી આચારકે ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોને,
તેષામ્ તેઓનાં इनके, તમ્ તે उस, પ્રયોજન-પ્રયોજન-
ને। પ્રયોજનકી, વિશેષમ્ ભેદ ભિન્નતાકો, વિદ્યાત્
અણી લેવો જાને, તત્ર તેમાં इनमें, હિંસાર્થિના-હિંસા-
ર્થિએ હિંસાકી ઇચ્છાવાલેસે, ઉન્માદમાન. ઉન્મત્ત કર-
વામાં આવતો મનુષ્ય ઉન્મત્ત ક્રિયા હુઆ પુરુષ, અગ્નિમ્
અગ્નિમાં અગ્નિમે, પ્રવિશતિ પ્રવેશ કરે છે પ્રવેશ કરતા
હૈ, અપ્સુ જલમાં પાનીમેં, નિમજ્જતિ ડૂબે છે ડૂબતા હૈ,
સ્થલાત્ શ્વે વા અથવા તો જમીન પરથી ખાડામાં
વા જમીનને ગરુદેમેં, પતતિ-પડે છે નિરતા હૈ, શસ્ત્ર-
શસ્ત્ર ત્રાપ, ક્રશા-ચાણુક વાચુક, કાષ્ઠ-લાઠી ત્વક્ત્રી,
લોહ-ટેકા ઢેકે, મુષ્ટિભિ અને મુઠ્ઠીથી તથા મુઠ્ઠેને,
આત્માનમ્ પોતાની અતને અપનેસે, ગિર્હિત મારે છે
મારતા હૈ, પ્રાણવધાર્થમ્ અ અને પ્રાણ દાણવાને મારે
ઔર પ્રાણનાથકે લિખ અન્મત્ત બીજુ પાન અન્ય સી,
ચિચિન્ન કાંઈ કંઈ ચેષ્ઠા, આરમતે કરે છે કરતા હૈ,
તમ્ તેને उससे, અમાપ્તમ્ અમાપ્ત અમાપ્ત, વિદ્યાત્
અણી સમજના નાહિય, પુન હતરો અને બાકીના ત્રીય
શેષ, હૌ બે હો, સાધ્યૌ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ ॥ ૧૫ ॥

હિંસાર્થિનોન્માદમાનોઽગ્નિ-
પ્રવિશતિ, અપ્સુ નિમજ્જતિ, સ્થલાચ્છ્રે વા પતતિ,
શસ્ત્રક્રશાકાઘ્લોઘ્લુમુષ્ટિર્ગિર્હન્યાત્માનમ્.
અન્યથા પ્રાણવધાર્થમારમતે વિચ્છિન્ન, તપસાધ્વં દિયાત્.
સાધ્યૌ પુનર્દાપિતરૌ ॥ ૧૫ ॥

15. As regards the motive in the insanity-crusing agents for inducing insanity, it is threefold, viz, cruelty, lust, and the extortion of worship. The incentive in each case is to be inferred from the difference in the behaviour of the victim. Thus, for instance, the man who is afflicted with madness by the gods, etc, out of cruelty, will enter the fire, or dive into the waters, or fall from his position into a pit, or strike himself with weapons, whips, or resort to some other means for taking his life. Such insanity should be regarded as incurable. The other two, where the incentive of the maddening agents is lust or the desire for worship, are curable

आगन्तुकोन्मादस्य चिकित्सासूत्रम्—

तयोः साधनानि—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युप-
हारहोमनियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणि-
पातगमनादीनि ॥ १६ ॥

तयोः ते भेनी उन दोके, साधनानि नीथेनी चिडि-
त्सा छे निम्न उपाय हैं, मन्त्र-मन्त्र मन्त्र, औषधि-
औषधि औषधि, मणि-मणि मणि, मङ्गल-मङ्गल
मङ्गल, बल्युपहार-बलिदान डरपु बलिका उपहार,
होम-होम होम, नियम-नियम नियम, व्रत-मन्त्र व्रत,
प्रायश्चित्त-प्रायश्चित्त प्रायश्चित्त, उपवास-उपवास उप-
वास, स्वस्त्ययन-स्वस्त्ययन स्वस्त्ययन, प्रणिपात-
प्रणिपात प्रणाम, गमनादीनि तीर्थादिगमन वगेरे तीर्था-
दिमें जाना आदि ॥ १६ ॥

16. In the case of these two, the therapeutic measures consist of the following charms, herbs, magical stones, auspicious rites, oblations, offerings, sacrifices, ritual discipline (niyama),

vows, expiatory rites, fasts, blessings, obeisance to the gods and pilgrimages

एवमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥१७॥

एवम् आ रीते इस प्रकारसे, एते आ इन, पञ्च-
पांथे पाचो, उन्मादाः उन्मादाः उन्मादोका, व्याख्याता.
व्याख्यान डरु छे व्याख्यान किया है ॥ १७ ॥

17 Thus we have dealt with the five kinds of insanity.

आगन्तुनिजौपरस्परमनुवर्तीतः, तयोर्हेतुसंसर्गासंस्पृष्टपूर्वरूप-
लिङ्गानि—

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्य-
विशेषेण च प्रविभज्यमानाः पञ्च सन्तो द्वावेव भव-
तः । तौ च परस्परमनुवर्तीतः कदाचिद्यथोक्तहेतु
संसर्गात् । तयोः संस्पृष्टमेव पूर्वरूपं भवति, संस्पृ-
ष्टमेव च लिङ्गम् । तत्रासाध्यसंयोगं साध्यासाध्य-
संयोगं चासाध्यं विद्यात्, साध्यं तु साध्यसंयोगम् ।
तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विद्यादिति ॥ १८ ॥

ते तु खलु ये उन्मादो ये उन्माद, पञ्च सन्त-
पांथे हेता पाच प्रकारके होते हुए, निज-आगन्तु-
विशेषेण निज आने आगन्तु ये भेदथी निज और
आगन्तुके भेदसे, साध्य-असाध्य-विशेषेण च आने
साध्य तथा असाध्य ये भेदथी तत्र साध्य और
असाध्यके भेदसे, प्रविभज्यमाना विभक्त यत् विभक्त
होने पर, द्वा एव ये प्रकारना दो प्रकारके ही, भवतः
थाय छे होते हैं, तौ च ते ये दोनों, यथोक्त-
आगन्तु डहेकां पूर्वोक्त, हेतुसंसर्गादि कारणेना संसर्ग-
थी हेतुओंके मिलनेसे, कदाचित् डार्ड डार्ड वधते कभी
कभी, परस्परम् परस्पर परस्पर, अनुवर्तीतः अनुवर्ती-
वाणा थाय छे अनुवर्तीवाले होते हैं, तयोः तेभ्योभां
इनमें, पूर्वरूपम् पूर्वरूप पूर्वरूप, संस्पृष्टम् एव मिश्रित-
न मिश्रित ही, भवति थाय छे होता है, लिङ्गम् च
तथा लक्षण पक्ष तथा लक्षण सी, संस्पृष्टम् एव
मिश्रितन थाय छे मिश्रित ही होता है, तत्र तेभ्योभां

१८ तयोः—उभयो (ज ठ)

इनमें, असाध्य- संयोगम् भेद्य असाध्यना संधीगने दोनों ही असाध्योंके संयोगको, साध्य- असाध्य- संयोगम् च अने ओष्ठ साध्य तथा भीष्म असाध्यना संधीगने और एक साध्य तथा दूसरे असाध्यके संयोगको, असाध्यम् असाध्य असाध्य, विद्यात् भक्षुना जाने, साध्य- संयोगम् तु वणी भेद्य साध्यना संधीगने तो दोनों ही साध्योंके संयोगको तो, साध्यम् साध्य भक्षुवे। साध्य जाने, साधन- संयोगम् इव पूर्वोक्त चिकित्साना मिश्रणने न पूर्वोक्त चिकित्सके मिश्रणको ही, तस्य तेनी इसकी, साधनम् चिकित्सा चिकित्सा, विद्यात् भक्षुवी जाने ॥ १८ ॥

18. These five varieties, however, viewed either as endogenous and exogenous or as curable and incurable, reduce themselves into two groups. Occasionally these two overlap, in consequence of the etiological factors of both types. In such cases, the premonitory symptoms are of a hybrid character and hybrid, too, are the actual symptoms. If the caloesence is between two incurable ones, then the malady is to be regarded as incurable. That only is curable where both types are curable. The treatment for this last mentioned group consists in a combination of remedial measures suitable for both.

भूतोन्मादेऽपि कैमैव कारणम्—

भवन्ति चात्र—

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्नन्ति मानवम् ॥ १९ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, सबन्ति श्लोको छे के लोक हैं कि, स्वयम् नेष्टु पेटे स्वयं, अक्लिष्टम् अशुभ काम धर्म नथी तेवा क्लेशित न हुए, मानवम् भुज्यने पुत्रको, न पुत्र न तो न तो, देवाः देवता

देव, न गन्धर्वा न तो गन्धर्वा नतो गन्धर्व, न पिशाचा न तो पिशाच नतो पिशाच, न राक्षसाः न तो राक्षस नतो राक्षस, न च अन्ये अने न तो भीष्म कोई नतो अन्य कोई, उपक्लिश्नन्ति पीडे छे क्लेशित करते हैं ॥ १९ ॥

Here are verses again.

19. Neither gods, nor the gandharvas; neither the goblins nor the demons, nor aught else, torment the man who is not tormented of himself.

ये त्वेनमनुवर्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्मणा ।
न स तद्धेतुक क्लेशो न ह्यस्ति कृतकृत्यता ॥ २० ॥

स्वकर्मणा पेटानां न धर्मथी अपने ही प्राक्तन कर्मोंसे, क्लिश्यमानम् पीडाता क्लेशित, एनम् तु आ पुरुषमां इस पुरुषमें, ये ने जो, अनुवर्तन्ते देव वजरे आवेश करे छे देवादि आवेश करते हैं, स ते वह, क्लेशः क्षेश क्लेश, तद्धेतुक न देव वजरेथी उत्पन्न थयेन नथी उन देवादिसे उत्पन्न हुआ नहीं है, हि क्षारक्षुके क्योंकि, कृतकृत्यता ने थयेलु छे तेमां क्षारक्षु करवानु किये हुए कर्मसे कुछ करनेका शेष, न अस्ति रहैलु नथी नहीं रहता ॥ २० ॥

20. Those who pursue their suffering victim by the compulsion of his misdeeds are not the authors of his sufferings; for they are not the authors of his actions.

भूतोन्मादे देवपितृराक्षसादीनामिशंसेत्—

प्रज्ञापराधात् संभूते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।
नामिशंसेद्बुधो देवान् पितृनापि राक्षसान् ॥ २१ ॥

प्रज्ञापराधात् प्रज्ञापराध थवाने क्षारक्षु प्रज्ञापराधके कारण, आत्मनः पेटानां अपने, कर्मजे करेलां धर्मथी

२० न स तद्धेतुक क्लेशो—न तन्निमित्त क्लेशोऽमां (घ)

„ न ह्यस्ति कृतकृत्यता—न कृतकृत्यता (घ)

„ „ „ —न कृतकृत्यता (घ फ)

२१ संभूते—संप्राप्ते (झ. ठ. ग)

जनित कर्मसे जन्य, व्याधौ रोग रोगके, संभूते उत्पन्न
यत्ता उत्पन्न होनेसे, बुधः बुद्धिमान् पुरुषे विद्वान्
पुरुषको, देवान् न देवताओंने नहि देवताओंको नहीं,
पितृन् न पितृओंने नहि पितरोंको नहीं, राक्षसान् अपि
तथा राक्षसोंने पाण्डु और राक्षसोंको भी, न अमिश्रंसेत्
उपादांश्च नहि देवो भोक्ष्ये उपालंभ नही देना
चाहिए ॥ २१ ॥

21. The wise man when afflicted with disease, which arises from volitional transgression and is the result of one's own action, should not rail against the gods, the manes, or the demons. ✓

आत्मानमेव सुखदुःखयोः कर्तारं मत्वा श्रेयस्करं मार्गं प्रपद्येत—
आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः ।
तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो त्रसेत् ॥ २२ ॥

सुखदुःखयोः सुख अने दुःखने। सुख तथा दुःखका,
कर्तारम् कर्ता कर्ता, आत्मानम् पोताने अपनेको, एव
७ ही, मन्येत- भज्ये। मानना चाहिए, तस्मात् तेथी
इस लिए, श्रेयस्करम् कल्याणकारी, मार्गम्
मार्गो मार्गको, प्रतिपद्येत आश्रयुं स्वीकारे, नो त्रसेत्
३२ राखे। नहि डरे नहीं ॥ २२ ॥

22. But he should regard his very self as the author of his pain and pleasure. Accordingly he should search out what is good for himself and not allow himself to be fear-stricken.

देवादीनामपचितिर्हितानां चोपसेवनम् ।
ते च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमात्मनि ॥ २३ ॥

देवादीनाम् देव भगवरेनी देवता इत्यादियोंकी, अप-
चिति पूजा पूजा, हितानाम् च अने हितकर आहार-
निहारण और हितकर वस्तुओंका, उपसेवनम् सेवन

२२ नो त्रसेत्-नोत्त्रसेत् (द)

२३ ते च-यश्च (च)

„ „ -न च (झ. थ. फ.)

सेवन, ते च ते ये दोनों, तेभ्यः तेभ्यः तेओनी
साथे एवं देवता इत्यादियोंसे, विरोध च विरोध ७
अशुभ दुर्भर्था थाय छे ते विरोध जो अशुभ कर्मसे
होता है वह, सर्वम् अधु सब, आत्मनि पोताने अपने,
आयत्तम् आधीन छे अधीन है ॥ २३ ॥

23. Reverence for the gods, the use of wholesome things, as well as what is opposed to both these, are in the control of oneself

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं प्राग्रूपं लक्षणं साध्यता न च ।
उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् २४

तत्र श्लोकः आ विषयमां उपसहारने। श्लोक छे ३
इस विषयमें उपसहारका श्लोक है कि, अस्मिन् आ
इस, 'उन्मादानाम् निदाने' 'उन्मादनिदान' अध्यायमां
'उन्मादनिदान' अध्यायमें, संख्या उन्मादोनी संध्या
संख्या, निमित्तम् कारण निदान प्राग्रूपम् पूर्वार्थ
पूर्वरूप, लक्षणम् लक्षण लक्षण, साध्यता साध्यता
साध्यता, न च असाध्यता असाध्यता, क्रियासूत्रम् च
अने चिकित्सासूत्र और चिकित्सासूत्र, भाषितम्
कहे छे कह दिया है ॥ २४ ॥

Here is the recapitulatory verse.

54. The enumeration, the etiology, the premonitory symptoms, the actual symptoms, the curability and incurability and the methods of treatment are set out in this pathology of the various forms of insanity.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
उन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेक्षा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे

२४. प्राग्रूप-द्विविधम् (ख ग. झ. थ. फ.)

अने अगुथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत रूप गात्रके, निदानस्थाने निदानस्थान विधे निदानस्थानमें, 'उन्मादनिदानम्' 'उन्मादनिदानम्' 'उन्मादनिदानम्'. नाम नामने। नामका, सप्तम सातवें। सातवें, अध्याय अध्याय स पूरुं अथे। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7 Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled the pathology of insanity is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

आठवें अध्याय अध्याय आठवाँ Chapter VIII

अपस्मारनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्हती अब आगे, 'अपस्मारनिदानम्' 'अपस्मारनिदानम्' नामना अध्यायानु 'अपस्मारनिदानम्' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यायान् ३२शु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयेने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे ७ इन विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह स ३६शु छे कहा हे ॥ २ ॥

1. We shall now expound the pathology of Epilepsy

2 Thus declared the worshipful Atreya

अपस्माराणां चत्वारः—

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा भवन्ति वान्तपित्त-कफसन्निपातनिमित्ताः ॥ ३ ॥

इह खलु अर्हती आयुर्वेदमें, वात- वायु वायु, कफ- ३६ कफ, पित्त- पित्त पित्त, सन्निपातनिमित्ता अने सन्निपातने दीधे और सन्निपातके कारण, चत्वारः आर चार, अपस्मारा अपस्मारे अपस्मार, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥ ३ ॥

3 There are four kinds of epilepsy, the vata type, the pitta type, the kapha type and the tridiscordance type

अपस्मारस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः —

त एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते; तद्यथा—रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामुज्झान्तविषम-बहुदोषाणां समलविकृतोपहितान्यशुचीन्यभ्यवहारजातानि त्रैपश्ययुक्तनोपयोगविधिनोपयुक्तानानां तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचरतानन्वाश्च शरीर-चेष्टा विषमाः समाचरतान्मुपशयाद्वा दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामन्तरात्मनः श्रेष्ठतममावर्तन् हृदयमुपसृत्योपरि तिष्ठन्ते, तथेन्द्रियायतनानि च ।

ते ओ ये, एवंविधानाम् आ प्रकारना इन प्रकारके, प्राणभृताम् प्राणीओने प्राणियोको, क्षिप्रम् ७८६६ शीघ्र, अभिनिर्वर्तन्ते यर्ध ७८६ छे हो जाते हैं, तत् यथा ७८६ जैतेकि, रजस्तमोभ्यान् २७८ अने तमथी रज और तमसे, उपहत- परास्त थयेला परास्त हुए, चेतसाम् चित्तवाला चित्तवाले, उद्भ्रान्त- पेट पेटाना भाग्यथी थकित थयेला उन्मार्गगामी, विषम- विषम

४. उद्भ्रान्त-अनक्रान्त (५.)

५. अशुचीन्यभ्यवहारजातानि-अनुचितान्याशरजानानि (५.)

६. अत्युपशयाद्वा-अत्युपशयपेक्षानाम् (क. ख. घ. ङ. च. ञ. श. ठ. त. द. ध.)

७. उपशयाद्वा-उपशयपेक्षानाम् (च.)

८. हृदयमुपसृत्योपरि तिष्ठन्ते-हृदयमुपसृत्य पर्यवर्तिष्ठन्ते

(घ. ङ. श. ष.)

९. हृदयमुपसृत्योपरि तिष्ठन्ते (घ.)

१०. परि तिष्ठन्ते (घ.)

११. हृदयमुपसृत्योपरि तिष्ठन्ते (घ.)

વિષમ, बहु- અધિક્કં बहुत, दोषाणाम् दोषोवाणा दोषवाले, समल- મલિન મલિન, विकृत- અને વિકૃત ઔર विकृत, उपहितानि દ્રવ્યોવાળા દ્રવ્યોસે યુક્ત, अशुचीनि તથા अपवित्र एवं अपवित्र, अभ्यवहार- જાતાનિ અનેક ખાદ્ય પદાર્થોને અનેક સ્વાદ્યપદાર્થો, वैषम्ययुक्तेन વિષમતાવાળા વિષમતાયુક્ત, उपयोगविधि- ના ઉપયોગવિધિથી उपयोगविधिसे, उपयुक्तानाम् સેવન કરતા સેવન કરતે હુએ, तन्त्रप्रयोगम् च અને तन्त्रप्रयोगने ઔર तन्त्रप्रयोगको, अपि પણુ મી, विषमन् अयोग्य રીતે અનુચિત રૂપસે, साचरताम् આચરતા કરતે હુએ, अन्याः च तथा णीष् और अन्य, विषमा विषम विषम, शरीरचेष्टाः शरीरनी चेष्टाओ शरीरकी चेष्टाओको, समाचरताम् आचरता पुरुषोना કરતે હુએ પુરુષોંકે, अस्युपक्षयात् वा अथवा अति- क्षीण यथार्थी અથવા અનિર્ણય હોનેસે, प्रकुपिता પ્રકુપિત થયેલા પ્રકુપિત હુએ, दोषाः दोषो दोष, रजस्तमोभ्याम् रज અને तम्यौ रज और तमसे, उपहतचेतसाम् અભિભૂત થયેલા મનવાળા તેઓના અભિભૂત મનવાળે उनके, अन्तरात्मन अंतर्गत्माना अंतरात्माके, श्रेष्ठतमम् श्रेष्ठतम, आयतनम् स्थानश्च स्थानरूप, हृदयम् हृदयम् हृदयमें, तथा तथा तथा, इन्द्रिय- धन्द्रियेना इन्द्रियोंके, आयतनानि स्थानेभ्यं स्थानोंमें, उपसृत्य व्याप्त થઈને વ્યાપ્ત હો કર, उपरि हृदय ઉપર हृदय पर, तिष्ठन्ते રહે છે અવસ્થિત હોતે હૈં,

4-(1). These four kinds of epilepsy develop rapidly in subjects of the following description — Those whose minds are obscured by passion and ignorance, those in whom the humors have deviated from their courses, or are in an unbalanced or in a plethoric condition, those who make use of, in the manner forbidden by the dietetic rules, of improper dietary articles, which are unclean and ill-prepared, those who abuse the general rules of healthful living, as also those resorting

to other kinds of wrongful bodily activity, those in whom the morbid humors have become exacerbated as the result of extreme emaciation, and those whose minds have become obscured by passion and ignorance,— in such the morbid humors lie in wait above the heart, which is the seat par excellence of the indwelling spirit, and around the sense organs.

તત્ર ચાવસ્થિતાઃ સન્તો યદા હૃદયમિન્દ્રિયા-યતનાનિ ચેરિતાઃ કામક્રોધમયલોભમોહહર્ષશોક-ચિન્તોદ્વેગાદિભિઃ સહસાઽભિપૂરયન્તિ, તદા જન્તુ-રપસ્મરતિ ॥ ૪ ॥

તત્ર ચ અને ત્યાં ઔર વહાં, अवस्थिताः सन्तः अवस्थित રહીને અવસ્થિત હો કર, यदा त्तारे जब, काम-કામ કામ, क्रोध-ક્રોધ ક્રોધ, भय-ભય ભય, लोभ-લોભ લોભ, मोह-મોહ મોહ, हर्ष-હર્ષ હર્ષ, शोक-શોક શોક, चिन्ता-ચિન્તા ચિન્તા, उद्देग-ઉદ્દેગ ઉદ્દેગ, आदिभिः વગેરેથી આદિસે, ईरिता પ્રકુપિત થઈને પ્રકુપિત હો કર, हृदयम् हृदय हृदय, इन्द्रियायतनानि च અને धन्द्रियेनां स्थानेने ઔર इन्द्रियोंके स्थानोंको, सहसा ओछेभ सहसा, अभिपूरयन्ति पूर्ण કરી દે છે भर देते हैं, तदा त्तारे तब, जन्तु. प्राणीने प्राणीको, अपस्मरति अपस्मार थाय છે અપસ્માર હોતા હૈ ॥ ૪ ॥

4. When these humors thus lying dormant are roused by a sudden accession of desire, anger, fear, greed, infatuation, excitement, grief, worry or anxiety, they occlude the channels of the heart and the sense organs, and then the man falls into an epileptic fit.

અપસ્મારસ્ય પ્રત્યાત્મિકં લક્ષણમ્—

अपस्मारं पुनः स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंप्लवाद्भीभत्स-

૪ ઉદ્વેગાદિભિઃ—ઉદ્વેગાદિભિર્ભૂય (૪)

चेष्टमावस्थिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ५ ॥

स्मृति स्मृति स्मृति, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, सत्त्व- अने भनना और मनके, मल्लवात् विभ्रमथी विभ्रमसे, वीम- रसचेष्टम् भीभत्स येष्टावाणा वीमत्स चेष्टायुक्त, आवस्थिकम् डार्भ वभते थनार कदाचित् होने वाले, तमः- प्रवेशम् अधकारप्रवेशने अवकारप्रवेशको, अपस्मार अपस्मार, आचक्षते डहे छे कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Epilepsy is defined as a paraxymal loss of consciousness due to disturbance of memory and understanding of mind attended with convulsive seizures.

अपस्मारस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अभ्यु- दासः सततमक्ष्णोर्वैकृतमशब्दश्रवणं लालासिद्धाण- प्रस्रवणमनशाभिलषणमरोचकाविपाकौ हृदय- ग्रहः कुक्षेराटोपो दौर्बल्यमस्थिभेदोऽङ्गमर्दो मोहस्तमसो दर्शनं मूर्च्छा भ्रमश्चाभीक्षणं स्वप्ने च मदनर्तनव्यधनव्यथनवेपनपतनादीनीति ॥ ६ ॥

तस्य तेनां उसके, इमानि आये, पूर्वरूपाणि पूर्व- रूपा पूर्वरूप, भवन्ति छे हैं, तत् यथा नेभेडे जैसे कि, सततम् निरंतर निरन्तर, अभ्युदास भभरेनु उथु थडु भौहोका ऊचा उठना, अक्ष्णोः वैकृतम् आंभोनु विकृत थडु आंखोंका विकृत होना, अशब्द- श्रवणम् विना शब्दे शब्द सांभणवे विना शब्दके शब्द सुनना, लाला- लाण लाला, सिद्धाण- अने लोडने और नानिकाकी मेलका, प्रस्रवणम्- प्रस्राव बहना, अनशाभिलषणम् अननी अनिच्छा भोजनकी अनिच्छा, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाकौ अविपाक अविपाक, हृदयग्रहः हृदयनु पड्डावु हृदयका जकड़ा जाना, कुक्षे आटोप. पेडभा वायु भगवे कुक्षिका वायुसे पूर्ण होना, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, अस्थिभेद. दाड टूटवा अस्थिभेद, अङ्गमर्द अङ्गोनु टूटवु अङ्गमर्द, मोह. मोह मोह, तमस दर्शनम् अधाड टेभावु अंधेरा धीराना, अभीक्षणम् वाडवाड बारबार, मूर्च्छा भूडो मूर्च्छा, भ्रम च भ्रम भ्रम, स्वप्ने च अने

स्वप्नभां और स्वप्ने, मद- भद मद, नर्तन- नाथवुं नाचना, व्यधन- वीडावु व्यधन, व्यधन- पीडावु पीकन, वेपन- डोपवुं कम्पन, पतनादीनि इति पडवु वगेरे गिरना आदि ॥ ६ ॥

6 These are its premonitory symptoms They are spasmodic movements of the muscles of the eye-brow constant disorderly movement of the eye, acousma, dribbling of saliva and nasal discharge, inappetence, anorexia, indigestion, cardiac spasm, distension of the abdomen, debility, bone-fracture, body-ache, delusion, faintness, fainting, giddiness frequent appearance in dreams of scenes of intoxication, dancing, piercing, affliction, trembling and falling, etc

ततोऽनन्तरमपस्माराभिनिर्वृत्तिरेव ॥ ७ ॥

तत् अनन्तरम् त्थार पछी इसके पीछे, अपस्मार- अपस्मारनी अपस्मारकी, अभिनिर्वृत्ति एव उत्पत्ति थाय छे उत्पत्ति होनी है ॥ ७ ॥

7. Thereafter there is the onset of epilepsy.

वातापस्मारस्य लक्षणम्—

तत्रेदमपस्मारविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा— अभीक्षणमपस्मरन्वं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानम्, उत्पिण्डिताक्षम्, असाज्ञा विलपन्तम्, उद्धमन्तं फेनम्, अतीवाध्मातग्रीवम्, आविद्धशिरस्कं, विषमचिन्ताङ्गुलिम्, अनवस्थितपाणिपादम्, अरु- णपरपद्यावनखनयनवदनव्यचम्, अनवस्थितच-

८-(१) क्षांन-क्ष। क्षा व च छ म थ

, अपस्मरन्तम्-अपस्मरन्ति व म थ छ म थ

, अमान्ना दिक्पन्तम्-मान्ना दिक्पन्तम्

, , -अमान्ना दिक्पन्तम् } (१)

, , - , दिक्पन्तम् }

पलपस्वरूपक्षरूपदर्शिनं, वातलानुपशयं, विपरीतो-
पशयं च वातेनापस्मरन्तं विद्यात् ॥ (१) ॥

तत्र तेभ्यो इसमें, इदम् आ यह, अपस्मार- अप-
स्मारनु अपस्मारका, विशेष- विशेष विशेष, विज्ञानम्
विज्ञान विज्ञान, भवति छे , तद् यथा जेम्हे जेसे
कि, अभीक्षणम् बार-बार बारवार, अपस्मरन्तम् भूम्हीं
पाभता मूर्च्छित होनेवाले, क्षणेन क्षणम् क्षणमें, संज्ञा
संज्ञा चेतनाको, प्रतिलभमानम् प्राप्त करता प्राप्त होने-
वाले, उपिण्डिताक्षम् पक्षर नीउणी आवेदी आंभ-
वाणा बाहिर निकली हुई आँखोंवाले, असाद्य- छिन्नेथी
छेचसे, विलपन्तम् विलाप करता विलाप करते हुए,
फेनम् झीलुनी झागन्ना, उद्धमन्तम् उलटी करता वमन
करते हुए, अतीव-अन्यन्त बहुत, आध्मात- झूलेली फूली
हुई, ग्रीवम् श्रीवावाणा ग्रीवावाले, आविष्ट- बाँझा टेडे,
शिरस्कम् भाथावाणा शिरवाले, विषम- विपम विपम,
विनत-अने वणेदी और मुड़ी हुई, अङ्गुलिम् आंग-
णीओवाणा अङ्गुलियोंवाले, अनवस्थित- अस्थिर अस्थिर,
पाणिपादम् हाथपगवाणा हाथपैरवाले, अरुण- लाल
लाल, परुष- डर्कश कठोर, श्याव- श्याववर्णुनां श्याव-
वर्णके, नख- नभ नख, नयन- नेत्र नेत्र, वदन- मुँह
मुँह, त्वचम् अने आभडीवाणा और त्वचावाले, अन-
वस्थित- तेमज अस्थिर एव अस्थिर, चपल- अथल
चपल, परुष- डर्कश कठोर, रूक्ष- तथा रूपां तथा रूखे,
रूप- श्पे। रूपोंको, दर्शिनम् देखनारा देखनेवाले, वातल-
वायुकारक द्रव्य, अनुपशयम् अनुकूल
न होय ओवा अनुकूल न हो ऐसे, विपरीत-अने
वायुथी विपरीत द्रव्य और वायुसे विपरीत द्रव्य, उप-
शयम् अनुकूल होय ओवा भाणुसने अनुकूल हों ऐसे
मनुष्यको, वातेन वातज वातजन्य, अपस्मरन्तम् अप-
स्मारवाणो अपस्मारवाला, विद्यात् आणुवो जानना
चाहिए (१),

8-(1) These are the special chara-
cteristics of epilepsy, viz, frequent
attacks of transient unconsciousness and
immediate regaining of consciousness,
bulging of the eyes, incoherent speech,
issue of frothy saliva from the mouth,

great distension of the neck due to
impeded respiration, head drawn
to one side, irregular clenching of
fingers, restlessness of hands and
feet, dusky, red and harsh nails,
eyes, face and skin, visual aura of
jerky, fickle, harsh and dry objects,
non homologation to vata causing fac-
tors and homologation to those that
are antagonistic to vata the person
suffering from these symptoms should
be known as suffering from epilepsy
of the vata type

पित्ताप्रमाण्य लक्षणम्—

अभीक्षणम् अपस्मरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमा-
नम्, अवकृजन्तम्, आस्फालयन्तं भूमिं, हरितहा-
रिद्रनाम्रनखनयनवदनत्वचं, रुधिरोक्षितोत्रभैरवा-
दीप्तरूपितरूपदर्शिनं, पित्तलानुपशयं, विपरीतो-
पशयं च पित्तेनापस्मरन्तं विद्यात् ॥ (२) ॥

अभीक्षणम् बार-बार बारवार, अपस्मरन्तम् भूम्हीं
थता मूर्च्छित होनेवाले, क्षणेन क्षणम् क्षणमें, संज्ञा
संज्ञाने संज्ञाको, प्रतिलभमानम् भेगवता प्राप्त करते हुए,
अवकृजन्तम् गणामांथी शब्द करता गलेमेंसे शब्द
निकालते हुए, भूमिम् लोय उपर भूमि पर,
आस्फालयन्तम् पछडाट करता पटकते हुए, हरित- लीला
हरे, हारिद्र- लण्डगियां हल्दीके रंगके, ताम्र- ताम्र वर्णुनां
ताम्रवर्णके, नख- नभ नख, नयन- नेत्र नेत्र, वदन-
वदन मुख, त्वचम् तथा आभडीवाणा तथा त्वचावाले,
रुधिरक्षित- लोली छांटेलां रक्त छिडके हुए, उग्र- रौद्र
रौद्र, भैरव- भयानक भयावने, आदीप्त प्रवर्धित
प्रज्वलित, रूषित- तथा क्रुद्ध तथा क्रुद्ध, रूप श्पे।
रूपोंका, दर्शिनम् देखनारा देखनेवाले, पित्तल- जेने
पित्तकारक द्रव्य, जिसको पित्तकर द्रव्य, अनुपशयम्

१-२ क्षणेन-क्षणे क्षणे न ध प

,, आदीप्त-प्रदीप्त (ध त)

,, अपस्मरन्तम्-अपस्मारितम् (ध च द. ध)

अनुकूल न होय ओवा अनुकूल न हो ऐसे, विपरीत-
अने विपरीत पदार्थ और विपरीत द्रव्य, उपशयम्
अनुकूल होय ओवा अनुकूल हो ऐसे मनुष्यको,
पित्तं पित्तथी पित्तसे, अपस्मरन्तम्
अपस्मारवाला, विद्यात् ज्ञानवे
जानना चाहिए (२);

8-(2). Frequent attacks of transient unconsciousness and immediate regain-
ing of consciousness, stertorous brea-
thing, tossing on the ground, green,
yellow or coppery coloration of nails,
eyes, face and skin, visual aura of
blood-smeared, fierce, terrifying, blaz-
ing and angry-looking forms, non-
homologation to pitta causing factors,
and homologation to those which are
antagonistic to pitta. The persons suf-
fering from these symptoms should
be known as suffering from epilepsy
of the pitta type

श्लेष्मापस्मारस्य लक्षणम्—

चिरादपस्मरन्तं, चिराच्च संज्ञां प्रतिलभमानं,
पतन्तम्, अनतिविकृतचेष्टं, लालाशुद्धमन्तं, शुक्ल-
नखनयनवदनत्वचं, शुक्लगुस्त्रिगन्धरूपदर्शिनं, श्ले-
ष्मलानुपशयं, विपरीतोपशयं च श्लेष्मणाऽपस्म-
रन्तं विद्यात् ॥ (३) ॥

चिरात् दांथे डाणे देरमें, अपस्मरन्तम् भूछित
थता मूर्च्छित होते हुए, चिरात् च अने दांथे डाणे
और देरसे, संज्ञाम् सज्ञाने संज्ञाको, प्रतिलभमानम्
प्राप्ति करता प्राप्त करते हुए, पतन्तम् पड़ी जाता गिर
पडते हुए, अनतिविकृत चेष्टम् थलु विकृत चेष्टाओ न
करता बहुत विकृत चेष्टाओको न करनेवाले, लालाम्
दाणने लालाको, शुद्धमन्तम् पमन करता वमन करते

हुए, शुक्ल-संश्लेषित, नख- नख नख, नयन- नेत्र नेत्र,
वदन- मुख मुँह, त्वचम् अने त्वचावाला और त्वचा-
वाले, शुक्ल-संश्लेषित, गुस्- लारे बोझदार, स्त्रिगन्ध- तथा
स्त्रिगन्ध तथा चिकने, रूप श्पेने रूपोंको, दर्शिनम्
देखनेवाले, श्लेष्मल- नेने उड़काउड़का द्रव्य। कफ-
कारक द्रव्य, अनुपशयम् अनुकूल न होय ओवा अनु-
कूल न हो ऐसे, विपरीत अने विपरीत द्रव्य और
विपरीत द्रव्य, उपशयम् अनुकूल होय ओवा अनुकूल हो
ऐसे मनुष्यको, श्लेष्मणा उड़थी कफसे,
अपस्मरन्तम् अपस्मारवाला अपस्मारवाला, विद्यात्
ज्ञानवे जानना चाहिए (३),

8-(3) Slowly becoming unconscious
and slowly regaining consciousness,
falling on the ground, not accompanied
with very strong convulsive move-
ment, dribbling of saliva from the
mouth, pallor of nails, eyes, face and
skin, visual aura of white, heavy and
glossy shapes, non-homologation to
kapha causing factors and homologa-
tion to those antagonistic to kapha, a
person suffering from these symptoms
should be known as one suffering
from epilepsy of the kapha type.

सन्निपातापस्मारस्य लक्षणम्—

समवेतसर्वलिङ्गमपस्मारं सान्निपातिकं विद्यात्,
तमसाध्यमाचक्षते ॥ (४) ॥

समवेत- ओझा भणैला एकत्रित हुए, सर्वलिङ्गम्
सधणां लक्षणोवाला सब लक्षणोंवाले, अपस्मारम् अप-
स्मारने अपस्मारको, सान्निपातिकम् सन्निपातजन्य
सन्निपातजन्य, विद्यात् ज्ञानवे जानना चाहिए, तम्
तेने उसे, असाध्यम् असाध्य असाध्य, आचक्षते उहे
छे कहते हैं (४),

8-(4). That should be known the
epileptic condition due to tri-discor-
dance of humors when all the sym-

८-(३) रूग्दर्शिन-रूपदर्शन (प)

„ अपस्मरन्त-अपस्मारित (व)

ptoms manifest in a combined form;
This is said to be incurable.

इति चत्वारोऽपस्मारा व्याख्याताः ॥ ८ ॥

इति आ. प्रभाषे इस प्रकार, चत्वार. आ. चार, अपस्माराः अपस्मारो अपस्मार, व्याख्याताः ३६॥ छे कहे गये हैं ॥ ८ ॥

8-5. Thus are described the four kinds of epilepsy.

अपस्मारेष्वागन्तुबन्धनिर्देश. —

तेषामागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचित्, तमुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः। तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तलिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोषलिङ्गानुरूपं च किञ्चित् ॥ ९ ॥

तेषाम् तेओ।मां उनमें, आगन्तुः भूतज अपस्मारने। भूतज अपस्मारका, अनुबन्ध स. अ. ध. संबन्ध, कदाचित् ३६ व. भ. त. किसी समय, था. य. छे होता है, तम् तेने उसको, उत्तरकालम् छे. प. छी. इसके बाद, उपदेक्ष्यामः ३६थु कहेंगे, यथोक्त- ३६थु। कहे हुए, लिङ्गैः लक्षणे।थी लक्षणोंसे, किञ्चित् ३६थि और कुछ, लिङ्गाधिक्यम् अधिक लक्षणे। हो।वां अधिक लक्षणोंका होना, अदोष-लिङ्गानुरूपम् अने ते अधिक लक्षणे। हो।ये।नां लक्षणे। समान न था।ं ओ और उन अधिक लक्षणोंके दोषोंके लक्षणोंके समान न होना वह, तस्य तेनुं उसका, विशेष विज्ञानम् विशेष विज्ञान छे विशेष विज्ञान है ॥ ९ ॥

9. These epileptic types are sometimes associated with the type due to exogenous causes. This will be described later in the section on therapeutics. Its differential characteristic is the presence of additional symptoms which are not in accordance with the endogenous morbid humors.

अपस्मारस्य चिकित्सासूत्रम्—

हितान्यपस्मारिभ्यस्तीक्ष्णानि संशोधनान्युपश-

मनानि च यथास्वं, मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ १० ॥

अपस्मारिभ्यः अपस्मारना रे।गीओ। भाटे अपस्मारके रोगियोंके लिए, यथास्वं दोषानुसार दोषानुसार, तीक्ष्णानि तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मशोधनानि संशोधनो संशोधनों, उपशमनानि च अने स. श. मने। और सशमनो, हितानि हितकर छे हितकर हैं, आगन्तुसंयोगे अने भूतज अपस्मारना स. अ. ध. मां और भूतज अपस्मारके मन्त्रादि, मन्त्रादीनि च मन्त्रादि प. छु हितकर छे मन्त्र वगैरह भी हितकर हैं ॥ १० ॥

10. Only strong purificatory or sedative measures applied as indicated are beneficial to the epileptics, (Mantra) incantation and similar measures are used when endogenous type is associated with the exogenous one.

निदानस्थानोक्ताष्टरोगाणां प्रागुत्पत्तिः —

तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वंसे देहिनां नानादिक्षु विद्रवतामभिद्रवणतरणधावनप्लवनलङ्घनाद्यैर्देहविक्षोभणैः पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत्, हविष्पाशात् प्रमेहकुष्ठानां, भयत्रासशोकैरनुमादानां, विविधभूताशुचिसंस्पर्शादपस्माराणां, ज्वरस्तु कलु महेश्वरललाटप्रभवः, तत्संतापाद्रक्तपित्तम्, अतिव्यायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मेति ॥ ११ ॥

पुरा पूर्वकाणे पूर्वकालमें, तस्मिन् हि ते उस, दक्षाध्वर- दक्षना यशना दक्षके यज्ञके, ध्वंसे नाश व. भ. ते नाशके समयमें, नानादिक्षु लुटी लुटी दिशाओ-मां भिन्न भिन्न दिशाओंमें, विद्रवताम् हो।तां दोड़ते हुए, देहिनाम् प्राणीओ।नां प्राणियोंके, अभिद्रवण- नाश भाग दौड़धूप, तरण तरवु तैरना, धावन हो।वु दौड़ना, प्लवन- दूधवु कूदना, लङ्घन लांघवु लाघना, आद्यै- वगैरे आदि, देह विक्षोभणैः शरीरने क्षोभ आपनारों

११ अग्निद्रवण-अतिमरण (य. फ.)

„ महेश्वरललाटप्रभव — महेश्वरललाटात् प्रभवति (य.)

„ विविधभूत-नानाविधभूत (क. च.)

„ त्रास-उपवास (झ.)

कारणोत्पत्तिः गुल्मोत्पत्तिः
गोलाणी उत्पत्ति र्ध गुल्मकी उत्पत्ति हुई, हविष्प्राशात्
तथा धी आवाथी तथा धीके खानेसे, प्रमेहकुष्ठानाम्
प्रमेह अने कुष्ठोनी प्रमेह और कुष्ठोकी, भय- त्रास-
शोकै. भय त्रास अने शोकथी भय त्रास और शोकसे,
उन्मादानाम् उन्मादोनी उन्मादोकी, विविधभूत- तेभ्य
लुप्त लुप्त भूतोना एवं भिन्न भिन्न भूतोके, अशुचि-
अपवित्र अपवित्र, संस्पर्शात् स्पर्शथी स्पर्शसे,
अपस्माराणाम् अपस्मारोनी उत्पत्ति र्ध अपस्मारोकी
उत्पत्ति हुई, ज्वरः तु सल्ल- ज्वर तो ज्वर तो,
महेश्वर- महेश्वरना महेश्वरके, ललाट- ललाटभाथी
ललाटसे, प्रभव उत्पन्न थये छे उत्पन्न हुआ है,
तत्सतापात् तेना सतापथी उसके संतापसे, रक्तपित्तम्
रक्तपित्त उत्पन्न थयु छे रक्तपित्त उत्पन्न हुआ है,
नक्षत्रराजस्य पुन अने नक्षत्रोना राज यद्रना और
नक्षत्रोके राजा चंद्रके, अतिग्न्यवायात् अति मैथुनथी
अति मैथुनसे, राजयक्ष्मा इति राजयक्ष्मा उत्पन्न थये
छे राजयक्ष्मा उत्पन्न हुआ है ॥ ११ ॥

11. It was during the destruction of the sacrifice of Daksha that gulma first arose in the past as the result of the agitated bodily movements gone through by the assembled persons who in their panic ran helter-skelter in all directions, running, swimming, racing, flying, jumping etc. Also at this time, the urinary and dermic disorders took their rise as the result of the libations that were eaten, the insanities as the result of fear, alarm and grief, the epilepsies as the result of the pollution by various kinds of unclean beings As regards the fever we have already described how it arose from the forehead of great God Siva. From the heat induced by fever arose the disease hemo-

thermia. As for consumption it took its rise from the excessive sex indulgence of the Lord of the constellations, i e the Moon

गद्योक्तार्थस्य श्लोकेन कथनम्—

भवन्ति चात्र—

अपस्मारो हि वातेन पित्तेन च कफेन च ।

चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥१२॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोका छे छे श्लोक हैं कि, अपस्मार हि अपस्मार अपस्मार, वातेन वायुथी वायुसे, पित्तेन च पित्तथी पित्तसे, कफेन कफथी कफसे, चतुर्थः च अने चौथे और चौथा, सन्निपातेन सन्निपातथी थाय छे सन्निपातसे होता है, तथा-विधः तेवी अतर्थात् सन्निपातथी उत्पन्न थयेवे। उस प्रकारका अर्थात् सन्निपातजन्य, प्रत्याख्येयः असाध्य छे असाध्य है ॥ १२ ॥

Here are verses again.

12. The occurrence of epilepsy is due to vata, pitta and kapha and fourthly due to tridiscordance, and the last one is incurable.

साध्यांस्तु भिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।
तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥१३॥

प्राज्ञाः बुद्धिमान् बुद्धिमान्, भिषजः वैद्यो वैद्य, समाहिताः सावधान र्ध सावधान हो कर, साध्यान् तु साध्य अपस्मारोनी तो साध्य अपस्मारोकी तो, यथास्वम् दोषानुसार दोषानुसार, तीक्ष्णैः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, संशोधनैः संशोधने। संशोधनों, शमनैः च एव अपि अने संशमने। वडे पशु और संशमनोंसे भी, साधयन्ति चिकित्सा करे छे चिकित्सा करते हैं ॥ १३ ॥

13. The intelligent and conscious physicians accomplish the cure of

१२. अपस्मारो हि—अपस्मरति (व. च)

,, तथाविध. — तथात्मक (च)

१३ यथास्व शमनैः — तथा संशमनै (ग.)

remediable types of disease by strong, purificatory and sedative medications as indicated.

यदा दोषनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरन्वयः ।

तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिषग्विदः ॥१४॥

यदा व्याधौ ज्वर, दोषनिमित्तस्य दोषान्वयः अप-
रभारने दोषजन्य अपस्मारसे, आगन्तुः भूतजन्य अप-
रभारने भूतजन्य अपस्मारका, अन्वयः स व्यंघ्र संवन्ध,
भवति थाय्य छे होता है, तदा व्याधौ तत्र, भिषग्विदः
विद्वान् वैद्यो विद्वान् वैद्यो, साधारणम् दैवव्यपाश्रयः अने
युक्तिव्यपाश्रयः दैवव्यपाश्रयः और युक्तिव्यपाश्रयः, कर्म-
विहितस्य धर्मवानुं चिकित्सा करनेको, प्रवदन्ति छे छे
कहते हैं ॥ १४ ॥

14. If the condition due to morbid humors is associated with that of exogenous origin, then the best of the physicians advise the general measures meant for both.

निदानस्थानोक्तारोगज्ञानफलम्—

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वौषधविशारदः ।

भिषक् सर्वामयान् हन्ति न च मोहं निगच्छति ॥१५॥

सर्वरोग-सध्या रोगोना सब रोगोंके, विशेषज्ञ.
भेदोने व्युत्पन्न भेदोंको जाननेवाला, सर्वौषध अने
सर्व प्रकारकी औषधोंकी और सब प्रकारकी औषधोंमें,
विशारदः कुशल, भिषक् वैद्य वैद्य, सर्वामयान्
सध्या रोगोने सब रोगोंको, हन्ति नष्ट करे छे नष्ट
करता है, मोहम् च अने मोहने और मोहको, न
निगच्छति प्राप्त थोता नहीं प्राप्त नहीं होता ॥ १५ ॥

15. The physician who is expert in the differential diagnosis of all diseases and possesses the thorough pharmacological knowledge cures all diseases and is never confused.

रोगोऽपि रोगान्तराणां निदानार्थकरो भवति—

इत्येतदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ।

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ॥१६॥

इति आ प्रमाणे उच्यते, एतत् आ यद्,
उत्तमम् उत्तम उत्तम, निदानस्थानम् निदानस्थान
निदानस्थान, अखिलेन स पूर्यतामी सपूर्णतामे, उक्तम्
उक्तम् छे कहा है, रोगः ओष्ठ रोग एव रोग, रोगस्य
अपि एव रोगोऽपि अपि रोगोऽपि, निदानार्थकरो
उत्पत्ति धर्मवानुं उत्पत्ति करनेवाला, उपलभ्यते भली
आवे छे पाया जाता है ॥ १६ ॥

16. Thus is described in toto the excellent section on pathology. There are seen diseases which act as causative factors of other diseases

तद्यथा—ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ।

रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥१७॥

तद् यथा ज्वरमेव ज्वरं किं, ज्वर-जन्य ज्वर के.
सन्तापाद् सन्ताप्यथा सन्तापसे, रक्तपित्तम् रक्तपित्त
रक्तपित्त, उदीर्यते उत्पन्न थाय्य छे उत्पन्न होता है, रक्त-
पित्तात् रक्तपित्त्यथा रक्तपित्तसे, ज्वर ज्वर उत्पन्न
थाय्य छे ज्वर उत्पन्न होता है, ताभ्याम् अने ते व्युत्पन्नी
और उन दोनोंसे, शोष अपि च शोष पक्ष शोष भी,
उपजायते उत्पन्न थाय्य छे उत्पन्न होता है ॥ १७ ॥

17. For example, hemothermia may be produced as the result of the heat of the fever and fever as the result of hemothermia and from both these, consumption may be produced

प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोथ एव च ।

अशोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥१८॥

१४. भिषग्विदः—भिषग्वरा (त व)

१५. विशारदः—विशेषविदः (ग. श. त.)

,, निगच्छति—समृच्छति (घ. च. न. व.)

१७. शोष—शोष (च. ध. घ.)

१८. शोष—शोफः (घ.)

,, जठरं—जाठर (ग. घ.)

झीह- भूरेणनी तिर्लीके, अभिवृद्ध्या वृद्धिं बढनेसे, जठरम् उदररोग उदररोग, जठरात् अने उदररोगात् और उदररोगसे, शोथ च एव सोओ थाय छे सूजन होती है, अशोभ्य उदरसथी ववासीरसे, जठरम् दुःखम् उदररोग उदररोग, गुल्म च अपि अने गुल्म और गुल्म, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥१८॥

18. Abdominal affections may result from the enlargement of the spleen, and edema may result from the abdominal affections, and from piles there may result painful abdominal swelling as well as gulma

प्रतिश्यायाद्भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः ।
क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपलभ्यते ॥१९॥

प्रतिश्यायात् प्रतिश्यायथी प्रतिश्यायसे, कासः उधरस खासी, भवेत् थाय छे होती है, कासात् उधरसथी खासीसे, क्षय क्षय क्षय, संजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, क्षयः अने क्षय और क्षय, शोषस्य रोगस्य शोषरोगना शोषरोगके, हेतुत्वे उपलब्ध रूपे कारणरूपसे, उपलभ्यते भूणी आवे छे प्राप्त होता है ॥ १९ ॥

19. Cough may result from coryza and from cough wasting may result, and wasting acting as a causative factor may lead to consumption

ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेतुत्वकारिणः ।
उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्थकारिणः ॥ २० ॥

ते ते न्वर वगेरे वे ज्वरादि, पूर्वम् रोगनी उत्पत्तिथी पड़ेलां रोगोत्पत्तिसे पूर्व, केवला ओकला होई अकेले हो कर, रोगा रोगरूप अर्थात् पीडा करनारा होय छे रोगरूप ही अर्थात् पीडा करनेवाले होते हैं, पश्चात् पाछाथी पीछेसे, हेतुत्वकारिण. तेओ पीडा रोगनां उपलब्ध अने छे वे दूसरे रोगके कारणरूप हो

जाते हैं, एकार्थकारिण आ प्रमाणे न्वर वगेरे ओक प्रयोगन (पीडा) ने करनारा इस तरह ज्वरादि एक प्रयोजन (पीडा) करनेवाले, तथैव तेभन एव, उभयार्थकरा अने प्रयोगन (पीडा तथा पीडा रोग) करनारा दोनों प्रयोजन (पीडा और दूसरे रोगों) को करनेवाले, दृष्टाः नैवामां आन्या छे देखे गये हैं ॥ २० ॥

20 There are diseases which exist first as such alone and later on lead to causative factors of other diseases. Some diseases embody both these conditions, while some embody one condition only

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपि च ॥२१॥

कश्चित् कोई रोगः हि रोग रोग, रोगस्य रोगना रोगका, हेतु हेतु कारणरूप, भूत्वा अनीने हो कर, प्रशाम्यति शांत अर्थ नय छे शांत हो जाता है, अन्य अने वणी पीछे और पुन दूसरा, हेत्वर्थम् कुरुते च अपि पीडा कोई रोगना उपलब्ध अने छे अन्य कोई रोगका हेतुरूप बनता है, न प्रशाम्यति च अपि तथा शांत पण्थ थो नथी एवं शान्त भी नहीं होता ॥ २१ ॥

21. Sometimes the disease, after being the cause of another disease, itself subsides, there are other diseases which produce yet other diseases without themselves subsiding

एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्कराः ।
प्रयोगपरिशुद्धत्वात्तथा चान्योन्यसंभवात् ॥२२॥

एवम् ओ प्रमाणे इस प्रकार, नृणाम् मनुष्यानां मनुष्योंके, व्याधिसङ्कराः रोगानां मिश्रण रोगोंके मिश्रण,

२१ प्रशाम्यति-विनश्यति (य)

, हेत्वर्थ-हेतुत्व (च य)

२२. अन्योन्यसंभवात्-अन्योन्यसंभवात् (प.)

,, ,, -अन्यत्वसंभवात् (प.)

१९ उपलभ्यते-उपजायते (छ त य)

२० तथैवैकार्थकारिण - तथैवैकार्थकारिण (ग च, ष)

प्रयोग अपरिशुद्धत्वात् चिकित्सा तु शुद्धपक्षे नहि होवाथी चिकित्साके शुद्ध न होनेके कारण, तथा तथा तथा, अन्योन्यसंभवात् ओष्ठ भीष्मने उत्पन्न करनेवाला होवाथी एक दूसरेके उत्पादक होनेसे, कृच्छ्रतयाः अत्यंत कष्टसाध्य अत्यंत कष्टसाध्य, दृश्यन्ते जेवाभां आवे छे देखे जाते हैं ॥ २२ ॥

22. Such admixtures of diseases in human beings become most formidable for treatment, owing to the complexity of the line of treatment, and serve as causative factors of each other.

अशुद्धाशुद्ध चिकित्साप्रयोगलक्षणम्—

प्रयोगः शमयेद्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।
नासौ विशुद्धः, शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ २३ ॥

य. प्रयोग ने प्रयोग जो प्रयोग, व्याधिम् ओष्ठ रोगने एक रोगको, शमयेत् शान्त करे छे शान्त करता है, अन्यम् अन्यम् परतु भीष्म भीष्म रोगने किन्तु अन्य अन्य रोग को, उदीरयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, असौ ते वह, विशुद्धः न विशुद्ध नहीं विशुद्ध नहीं है, य. तु परतु ने किन्तु जो, शमयेत् ओष्ठ रोगने शान्त करे छे एक रोगका शमन करता है, न कोपयेत् अने भीष्मने कुपित करते नथी और दूसरेको कुपित नहीं करता, शुद्धः ते शुद्ध छे वह शुद्ध है ॥ २३ ॥

23. The course of treatment which cures the original disease but produces some other kind of complication is not the correct line of treatment, the correct one is that which cures but does not provoke.

व्याधीना हेतुसाकर्यनिर्देशः—

एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि ।
व्याधेरैकस्य चानेको बहूनां बहवोऽपि च ॥ २४ ॥

२४. बहवोऽपि च—बहवस्तथा (च)

अनेकस्य व्याधे अनेक रोगने अनेक रोगोंका, हेतु हेतु हेतु, एक ओष्ठ होय छे एक होता है, तथा तथा तथा, एकस्य ओष्ठ रोगने हेतु एक रोगका हेतु, एक एव हि ओष्ठ होय छे एक ही होता है, एकस्य व्याधे च ओष्ठ रोगना हेतु एक रोगके हेतु, अनेक अनेक होय छे अनेक होते हैं, बहूनाम् च तेभ्य धया रोगोना हेतु बहुतसे रोगोंके हेतु, बहवः अपि भद्र पक्षे होय छे बहुत भी होते हैं ॥ २४ ॥

24. One and the same causative factor may lead to many disease-conditions Again a single causative factor may lead to a single disease. Many causative factors may bring only one disease Again many causative factors may lead to many diseases

ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रूक्षहेतुजाः ।
रूक्षेणैकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥ २५ ॥

ज्वर - ज्वर ज्वर, भ्रम- भ्रम भ्रम, प्रलाप- प्रलाप प्रलाप, आद्याः ज्वरे ज्वर, रूक्षहेतुजा रूक्ष हेतु- ओष्ठ उत्पन्न यथा रूक्ष हेतुओंसे उत्पन्न होते हुए, दृश्यन्ते जेवाभां आवे छे देखे जाते हैं, अपि च तेभ्य और, एकेन रूक्षेण ओष्ठ रूक्ष हेतुथी एक रूक्ष हेतुसे, एकः एव ओष्ठ एक ही, ज्वर ज्वर ज्वर, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ २५ ॥

25. Fever, giddiness, delirium and such other diseases seem to be produced by one cause viz, dryness, and also from the same cause dryness, fever alone is produced.

हेतुभिर्वहुभिश्चैको ज्वरो रूक्षादिभिर्भवेत् ।
रूक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः संभवन्ति हि ॥ २६ ॥

रूक्षादिभिः रूक्षादि रूक्षादि, बहुभिः धया बहुत, हेतुभिः हेतुओष्ठ हेतुओंसे, एकः ओष्ठ एक ही, ज्वर ज्वर ज्वर, भवेत् थाय छे होता है, रूक्षादिभि रूक्ष

२५ जायते—लभ्यते (य)

वगेरे धष्ठा हेतुओथी रुक्षादि बहुतसे हेतुओंसे, ज्वराद्या
नवर वगेरे ज्वर आदि, व्याधय धष्ठा रोगो बहुतसे
रोग, सम्भवन्ति हि थाय छे होते हैं ॥ २६ ॥

26. Fever is produced by dryness
and many similar causative factors,
and fever and many other diseases
are produced by dryness and many
similar causative factors

व्याधीना लिङ्गसाकर्यम्—

लिङ्गं सैकमनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।

बहून्येकस्य च व्याधैर्वहूनां स्युर्वहूनि च ॥ २७ ॥

अनेकस्य अनेक अनेक, तथा तथा तथा, एकस्य
ओछ रोगनु एक रोगका, लिङ्गम् लक्षण लक्षण, एकम्
एव ओछ एक ही, लक्ष्यते जेनाभां आवे छे देखा
जाता है, एकस्य व्याधे: च ओछ रोगनां एक रोगके,
बहूनि ओछ लक्षणो होय छे बहुत लक्षण होते हैं,
बहूनाम् च अने धष्ठा रोगोनां और बहुत रोगोके
बहूनि धष्ठां लक्षणो होय छे बहुत लक्षण होते हैं ॥ २७ ॥

27 There is one symptom comon
to many diseases and there may be
one symptom pathognomic of one dis-
ease alone, there may be many sym-
ptoms of one disease and there may
be many symptoms of one disease and
there may be many symptoms common
to many diseases

विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेक ज्वरो मतः ।

ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः संतापो लिङ्गमुच्यते ॥ २८ ॥

विषमारम्भमूलानाम् विषम आरम्भ छे हेतु जेना
ओवा रोगानु विषम आरम्भ है हेतु जिनके ऐसे रोगोका,
ज्वर नवर ज्वर, एकम् लिङ्गम् ओछ लक्षण एक लक्षण,

मत. मानेछ छे माना गया है, एकस्य ओछ एक, ज्वरस्य
नवरनु ज्वरका, एक. ओछ एक, संताप. संताप न
सताप ही, लिङ्गम् लक्षण लक्षण, उच्यते उहेवाय छे कहा
जाता है ॥ २८ ॥

28 One symptom, i. e. fever, is
considered the common symptom for
many diseases which have an irregular
onset, and general heating is consid-
ered the pathognomic symptom of one
disease—fever

विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।

लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वासहिक्काद्याः सन्ति चामयाः ॥ २९ ॥

विषमारम्भमूलै विषम आरम्भ आदि आरम्भोथी
विषमारम्भादि कारणोंसे, एक. ओछ एक, ज्वरः नवर
ज्वर, निरुच्यते लक्षणोभां आवे छे जाना जाता है, ज्वर-
श्वास-हिक्काद्याः अने नवर श्वास हिक्का वगेरे और ज्वर
श्वास हिक्का आदि, चामयाः च रोगो रोग, एतैः लिङ्गैः
आ लक्षणोथी युक्त इन लक्षणोंसे युक्त, सन्ति होय छे
होते हैं ॥ २९ ॥

29 Irregular onset and similar
other symptoms appear as the signs
of the disease, fever, while similar
symptoms also occur in severe dyspnea,
hiccup and other similar diseases

व्याधीना चिकित्सासूत्रनिर्देश —

एका शान्तिरनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।

व्याधैरेकस्य चानेका बहूनां बह्वय एव च ॥ ३० ॥

अनेकस्य अनेक रोगोनी अनेक रोगोंकी, तथा एव
तेभन वैसे ही, एकस्य व्याधे ओछ रोगनी एक रोगकी,
शान्ति चिकित्सा चिकित्सा, एका एव ओछ एक ही,
लक्ष्यते जेनाभां आवे छे देखी जाती है, एकस्य च
ओछ रोगनी एक रोगकी, अनेका अनेक अनेक, बहूनाम् च
अने धष्ठा रोगोनी और बहुत रोगोंकी, बह्वय. एव च

२७ तथैवैकस्य लक्ष्यते—तथैकस्यैकमेव च (ध फ)

“ “ “—तथैकस्यैकमुच्यते (झ घ)

“ स्युर्वहूनि च—बहवस्तथा (घ)

३० तथैवैकस्य—तथैकस्य (घ)

ધણી ચિકિત્સાઓ પણ એવામાં આવે છે વહુત ચિકિત્સાएं भी देखी जाती हैं ॥ ૩૦ ॥

30. A single remedy may alleviate many diseases or there may be only one remedy for one particular disease. There may be many remedies for one disease, and many remedies for many diseases.

શાન્તિરામાશયોત્થાનાં વ્યાધીનાં લઘ્વનક્રિયા ।
જ્વરસ્યૈકસ્ય ચાપ્યેન્ના શાન્તિર્લઘ્વનમુચ્યતે ॥૩૧॥

આમાશયોત્થાનામ્ આમાશયથી ઉત્પન્ન થતા આમાશયસે ઉત્પન્ન होनेવાले, व्याधीनाम् रोगोन्नी रोगोंकी, लघ्वनक्रिया लांघणु डरनी એ લઘન કરના યદ, एका शान्तिः એક શાન્તિ એક ચિકિત્સા, उच्यते કહેવામાં આવે છે કહી જાતી છે, एकस्य च ज्वरस्य अपि અને એક જ્વરની પણ और एक ज्वरकी भी, लघ्वनम् लांघणु लघन, एका शान्तिः એક ચિકિત્સા એક ચિકિત્સા, उच्यते કહેવામાં આવે છે કહી જાતી છે ॥ ૩૧ ॥

31. The lightening therapy may alleviate many gastrogenous diseases, while again, the lightening therapy is considered the only remedy for fever.

તથા લઘ્વશનાદ્યાશ્ચ જ્વરસ્યૈકસ્ય શાન્તયઃ ।
પ્રતાશ્ચૈવ જ્વરશ્વાસહિકાદીનાં પ્રશાન્તયઃ ॥ ૩૨ ॥

તથા તથા તથા, લઘ્વશનાદ્યા લઘુ ભોજન આદિ લઘુ भोजन आदि, एकस्य એક એક, ज्वरस्य જ્વરની જ્વરકી, शान्तयः ચિકિત્સાઓ છે ચિકિત્સાएं हैं, एता चैव અને એજ और ये ही, ज्वरश्व्वासहिकादीनाम् જ્વર શ્વાસ હિકા આદિની ज्वर श्वास हिका आदियोंकी, प्रशान्तयः ચિકિત્સાઓ છે ચિકિત્સाएं हैं ॥ ૩૨ ॥

32. Also lightening and other therapeutic measures are used for the alleviation of the disease—fever, and all these measures may be used for the

alleviation of a number of diseases like fever, dyspnea, hiccup and similar conditions

વ્યાધીના સુલ્ભનાત્વવાદિવિવર્ગમ્—

સુલ્ભસાધ્યઃ સુલ્ભોપાયઃ કાલેનાલ્પેન સાધ્યતે ।
સાધ્યતે કૃચ્છ્રસાધ્યસ્તુ યત્નેન મહતા ચિરાત્ ॥૩૩॥

સુલ્ભસાધ્યઃ સુલ્ભસાધ્ય સુલ્ભસાધ્ય, સુલ્ભોપાય સુલ્ભોપાય મહતા ઉપાયવાળો હોતાં સુલ્ભ ઉપાયવાળો હો કર, अल्पेन कालेन થોડા સમયમાં થોડે સમયમાં, साध्यते સાધ્ય થાય છે સાધ્ય હોતા છે, कृच्छ्रसाध्य तो और कृच्छ्रसाध्य तो, महता यत्नेन મહાન યત્ને વડે યત્નમાં, चिरात् અને લાંબે કાળે और देरसे, साध्यते साध्य थाय છે નાવ્ય હોતા છે ॥ ૩૩ ॥

33. An easily curable disease is cured by easy measures and in a short period, while formidable diseases are cured only by great efforts and after a long period.

યાતિ નાજેષતાં વ્યાધિરસાધ્યો યાપ્યસંજ્ઞિતઃ ।
પરોડસાધ્યઃ ક્રિયાઃ સર્વાઃ પ્રત્યાલ્ખ્યેયોડતિવર્તતે ૩૪

યાપ્યસંજ્ઞિતઃ 'યાપ્ય' નામની યાપ્ય' નામકી, असाध्य असाध्य असाध्य, व्याधिः व्याधि व्याधि, अशेषताम् निःशेषताने निःशेषताको, न याति प्राप्त થતી નથી प्राप्त નહીં હોતી, पर. બીજી દૂસરી, असाध्यः असाध्य व्याधि असाध्य व्याधि, प्रत्याल्येयः अचिकित्स्य થઈ અચિકિત્સ્ય હો કર, सर्वाः क्रिया બધી ક્રિયાઓને सब क्रियाओंका, अतिवर्तते अतिक्रमण કરી ગય છે અતિક્રમણ કર જાતી છે ॥ ૩૪ ॥

34. The disease, which does not completely disappear on treatment, belong to the palliable class of incurable disease, while the other class of incurable diseases where no treatment is of any avail, is called irremediable.

૩૩. સાધ્યતે-સિદ્ધયતિ (ગ)

नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम्
पादापचाराद्वाद्या याति भावान्तरं गदाः ॥३५॥

असाध्यः असाध्य रोग असाध्य रोग, साध्यताम्
साध्यताने साध्यताको, न याति प्राप्त थतो नथी प्राप्त
नहीं होता, साध्य तु परतु साध्य रोग परन्तु साध्य
रोग, असाध्यताम् असाध्यताने असाध्यताको, याति
प्राप्त थाय छे प्राप्त हो जाता है, पादापचारात् चिकि-
त्साना यार पादोर्माना कोष्ठ ओष्ठना अपयार्थी
चिकित्साके चार पादोंमेंसे किसी एकके अपचारसे, दैवात् वा
अथवा दैवथी अथवा दैवसे, गदा रोगो रोग, भावान्तरम्
अन्य भावने अन्य भावको, याति प्राप्त थाय छे
प्राप्त होते हैं ॥ ३५ ॥

35 Incurable diseases never become
curable while curable diseases may
pass into the stage of incurability on
account of the short-comings in any
of the four basic therapeutic factors,
or as the result of destiny.

व्याध्यवस्थाविशेषज्ञानफलम्—

वृद्धिस्थानक्षयावस्थां रोगाणामुपलक्षयेत् ।
सुसूक्ष्ममपि च प्राज्ञो देहाग्निबलचेतसाम् ॥३६॥

प्राज्ञ बुद्धिमान वैद्य बुद्धिमान वैद्यको, रोगाणाम्
रोगोनी रोगोंकी, देहाग्निबलचेतसाम् च अने देह, अग्नि,
अण अने चित्तानी और देह, अग्नि, बल और चित्तकी,
सुसूक्ष्माम् अपि सूक्ष्ममां सूक्ष्म पण्य सूक्ष्मसे सूक्ष्म भी,
वृद्धि-स्थान-क्षय-वृद्धि, स्थान, अने क्षयनी वृद्धि-
स्थान और क्षयकी, अवस्थान् अवस्थाने अवस्थाको,
उपलक्षयेत् अणुवी ओष्ठये जानना चाहिए ॥ ३६ ॥

36. The wise physician should care-
fully investigate even the minutest
changes in the hypertrophy, normality
and the atrophy of the morbid element
as well as the strength of the body,
gastric fire, vitality and mind

व्याध्यवस्थाविशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां चतुःश्रेयः प्रपद्यते ॥ ३७ ॥

विचक्षण बुद्धिमान वैद्य बुद्धिमान वैद्य, व्याध्यवस्था
रोगोनी अवस्थाना रोगोंकी अवस्थाओंके, विशेषान्
लेदोने मेदोंको, ज्ञात्वा ज्ञात्वा अणुवी अणुवी जान जान
कर, तस्याम् तस्याम् ते ते उस उस, अवस्थायाम्
अवस्थाओंमें, चतुःश्रेय यार प्रक्षारना उत्थाणुने
चार प्रकारके कल्याणको, प्रपद्यते प्राप्त थाय छे प्राप्त
होता है ॥ ३७ ॥

37 The circumspect physician, con-
stantly observing the variations in the
stages of the diseases, should prescribe
such treatment as is helpful in attaining
the fourfold blessing of therapeutics.

तिर्यग्गतदोषचिकित्सासूत्रम्—

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।
तेषु न त्वरया कुर्याद्देहाग्निबलवित् क्रियाम् ॥३८॥

प्राय धणु ऊरीने बहुत करके, तिर्यक् आडे भागे
देहे मार्गमें, गता गये हुए, दोषा दोषा दोष,
आतुरान् रोगीओने रोगियोंको, चिरम् लांभा वभत
सुधी देर तक, क्लेशयन्ति क्लेश आपे छे क्लेश देते हैं,
देहाग्निबलवित् देह अने अग्निना अणने अणुनार वैद्य
देह और अग्निके बलको जाननेवाला वैद्य, तेषु ओ रोगी-
ओमां इन रोगियोंमें, त्वरया जल्दीथी जल्दीसे, क्रियाम्
चिकित्सा चिकित्सा, न कुर्यात् ऊरवी नहि न करे ॥ ३८ ॥

38 Generally the morbid humors
which have spread sideways, afflict
the patient for a long time, in this
condition the physician cognisant of
the nature of the body, gastric fire and
vitality should not be in a hurry to
counteract the morbid elements.

३७ चतुःश्रेय — तत्तच्छ्रेय (घ च छ. त द. ध)

३८ देहाग्निबलवित् क्रियाम्—देहाग्निबलवत् क्रियाम् (प.)

३६. रोगाणाम्—दोषाणाम् (क घ च छ. स त. द. ध)

प्रयोगैः क्षपयेद्वा तान् सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांस्तान् यथासन्नं हरेद्बुधः ॥३९॥

तान् तेओने इनको, प्रयोगे प्रयोगेथी प्रयोगंसे, क्षपयेत् वा क्षीणु डरवा क्षीण करे, सुखम् वा अथवा सुखपूर्वक अथवा सरलतासे, कोष्ठम् डोष्ठमां कोष्ठमें, मानयेत् लाववा ले आये, बुध. पंडित वैद्ये ज्ञानी वैद्य, तान् तेओने उनको, कोष्ठप्रपन्नान् डोष्ठमां आदेशा कोष्ठमें आये हुए, ज्ञात्वा ओणुने जान कर, यथासन्नम् पासेना भागेथी समीप मार्गसे, हरेद् अहार डोष्ठवा बाहिर निकाले ॥ ३९ ॥

39 These morbid humors should be eliminated by a slow course of treatment or drawn painlessly into the alimentary tract, and when they have returned to the alimentary tract, the wise physician should eliminate them through the nearest passage of exit

लिङ्गत्वेनोक्ताना व्याधीना पृथग्व्याधित्वमपि संभवति—

ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे ।
व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः ॥४०॥

संग्रहे आ निदानसंग्रहमां इस निदान संग्रहमें, ज्ञानार्थम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, यानि जे जो, व्याधिलिङ्गानि अरुचि वगेरे रोगनां लक्षणोऽर्शाच आदि रोगके लक्षण, उक्तानि उक्तां छे कहे हैं, ते व्याधय तेओने स्वतन्त्र होय तो रोगो जे छे वे यदि स्वतन्त्र हों तो रोग ही है, तदात्वे तु परतु ज्यारे ज्वर वगेरे रोगोने परतन्त्र थर्ष उत्पन्न थाय छे त्यारे तेओने परन्तु जब ज्वर आदि रोगोंके अधीन हो कर उत्पन्न होते हैं तब उनको, लिङ्गानि लक्षणो जे लक्षण ही, इष्टानि मानवां ओष्ठे मानना चाहिए, नामयाः न रोगो नहि रोग नहीं ॥ ४० ॥

40. In this epitome of description of the diseases, some of those that have been mentioned as the symptoms of

diseases appear as independent diseases; as long as they exist secondarily, they are called symptoms and not diseases.

विकारप्रकृत्यो स्वहेतुवशगत्वम्—

विकारः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्वं समासतः ।
तद्धेतुवशं हेतोरभावाच्चानुवर्तते ॥ ४१ ॥

सर्वम् अधु सही, समासत. संक्षेपमां संक्षेपमें, विकार विकार विकार, प्रकृतिः अने प्रकृति और प्रकृति, द्वयम् एव ओ ओ जे छे ये दो ही हैं, तत् ते ओ ये दोनों, हेतुवशगम् हेतुने वशवर्ती छे हेतुके वशवर्ती हैं, हेतो हेतुना हेतुके, अभावात् अभावथी अभावसे, न अनुवर्तते प्रवृत्त थती नथी प्रवृत्त नहीं होते ॥ ४१ ॥

41. In short, everything in the world has only two conditions, abnormal and normal; both of them are dependent upon a cause. Nothing can happen in the absence of a cause.

निदानस्थानोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
संप्राप्तिः पूर्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितात् ॥४२॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोका श्लोको छे के श्लोक है कि, हेतव. अपरभारनां निदान अपस्मारके निदान, पूर्वरूपाणि पूर्वर्ष पूर्वरूप, रूपाणि रूप, उपशय उपशय उपशय, तथा तथा तथा, संप्राप्तिः संप्राप्ति संप्राप्ति, पूर्वम् उत्पत्तिः तेम जे ज्वर वगेरे रोगोनी प्रथम उत्पत्ति एवं ज्वर आदि रोगोंकी प्रथम उत्पत्ति, चिकित्सितात् अने चिकित्सितानु और चिकित्साका, सूत्रमात्रम् सूत्रमात्र आ अध्यायमां कहे छे इस अध्यायमें कहा है ॥ ४२ ॥

42 Here are the recapitulatory verses -
Causative factors, premonitory symp

४१ विकार - विकारा (क.)

,, नानुवर्तते - न प्रवर्तने (क घ. ज. त.)

४२. चिकित्सितात् - चिकित्सितम् (क घ. ज. त.)

toms, symptoms, homologation, course of the disease, primogenensis, mere aphoristic mention of treatment,

ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यता न च ।
पृथगेकैकशश्चोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥ ४३ ॥

ज्वरादीनाम् आ निदान स्थानमां ज्वर आदि इस निदान स्थानमें ज्वरादि, अष्टानाम् आठ आठ, विकाराणाम् रोगोन्नी रोगोंकी, साध्यता साध्यता साध्यता, न च अने असाध्यता और असाध्यता, हेतु- निदान निदान, लिङ्ग लक्षण, उपशान्तय अने चिकित्सा और चिकित्सा, पृथक् लुदी लुदी भिन्न भिन्न, एकैकशः च क्रमसे, उक्ता कहेल छे कहवी है ॥ ४३ ॥

43 curability or otherwise of the eight diseases, viz, fever and others, separate description of the causes, symptoms and treatment of each of these diseases,

हेतुपर्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।
निदानस्थानमेतावत् संग्रहेणोपदिश्यते ॥ ४४ ॥

हेतुपर्यायनामानि निदाननां पर्यायवाचक नामे निदानके पर्यायवाचक नाम, व्याधीनाम् रोगोनां पर्याय-वाचक नामे रोगोंके पर्यायवाचक नाम, लक्षणस्य च अने लक्षणनां पर्यायवाचक नामे और लक्षणके पर्याय-वाचक नाम, एतावत् आठवा इतने, निदानस्थानम् निदानस्थानने निदानस्थानका, संग्रहेण संक्षेपमां संक्षे-

पमें, उपदिश्यते उपदेश करवाभां आये छे उपदेश किया गया है ॥ ४४ ॥

44 synonyms of etiological factors, diseases and symptoms —these are thus concisely described in the section on Pathology.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
अपस्मारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

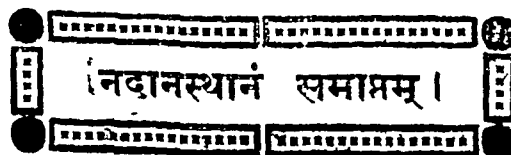
निदानस्थानं समाप्तम् ।

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने यरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने निदानस्थान दिषे निदानस्थानमें, 'अपस्मारनिदानम्' अपस्मारनिदान 'अपस्मारनिदान', नाम नामने नामका, अष्टम आठमो आठवां, अध्याय अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

निदानस्थानम् निदानस्थान निदानस्थान, समाप्तम् संपूर्ण थयु समाप्त हुआ ॥

6 Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agni-vesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled "The Pathology of Epilepsy" is completed.

Thus ends the Section on Pathology.

श्रीः
चरकसंहिता
विमानस्थानम्।

श्री
चरकसंहिता
विमानस्थान

श्री
चरकसंहिता
विमानस्थान

The
Carakasamhita

VIMANASTHANA
(The Section on Specific
determination of measure)

प्रथमोऽध्यायः।

पहेलो अध्याय अध्याय प्रथम
Chapter 1

रसविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अर्होऽथी अव आगे, रसविमानम्
'रसविमान' नामना अध्यायतुं 'रसविमान' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ निषयमा नीये प्रमाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेंगे छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled "The specific deter-
mination of the measure of tastes",

2. Thus declared the worshipful
Atreya

रसादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानोपदेग. —

इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशय-
संख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषाननुप्र-
विश्यानन्तरं दोषमेवजदेशकालबलशरीरसारा-
हारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहितमनसा
यथावज्जेयं भवति भिषजा, दोषादिमानज्ञानाय-
त्तत्वात् क्रियायाः।

इह खलु अर्हो यहा, व्याधीनाम् व्याधिनां रोगोंके,
निमित्त- कारण, पूर्वरूप- पूर्वरूप पूर्वरूप, रूप-
रूप रूप, उपशय- उपशय उपशय, संख्या- संख्या
संख्या, प्राधान्य- प्राधान्य प्राधान्य, विधि- विधि विधि,
विकल्प- विकल्प मेद, बल- बल बल, काल- अने कालना
और कालके, मेदान् लेहने मेदोको, अनुप्रविश्य अणुने
जानकर, अनन्तरम् पछी पीछे, क्रियाया चिकित्सानो
चिकित्सके, दोषादि- दोष आदिदोष दोष आदिके, मान-
प्रमाणना प्रमाणके, ज्ञान- ज्ञान उपर ज्ञानके, आयत्तत्वात्

3 अनुप्रविश्यानन्तरम् - अभिनिविश्य (च ध)

, दोषमेवजदेशकालबल - रसद्रव्यदोषविकारमेवजदेशकालबल

(क घ च ड. ध.)

, दोषादिमानज्ञानायत्तत्वात् - रसादिमानज्ञानायत्तत्वात् (ध.प.)

आधार रहेगा। होवाथी अधीन होनेसे, भिषजा वैद्यने वैद्यको, अवहितमनसा सावधान चित्तशी एकाग्र चित्तसे, दोष- दोष दोष, भेषज- औषध भेषज, देश- देश देश, काल- डाण काल, बल- अण बल, शरीर- शरीर शरीर, सार- सार सार, आहार- आहार आहार, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, वय- साम् तथा वयनां तथा वयके, मानम् प्रमाणे। मान, यथावत् भरा स्वस्थता यथावत्, ज्ञेयम् अज्ञेय शैत्य जानने योग्य, भवति थाय छे होते हैं;

3-(1). After studying the characteristics of etiology, premonitory symptoms, signs and symptoms, homology, number, predominant morbidity, mode of classification, pathological combination, intensity and periodicity of the diseases, the physician should strive to acquire by means of studious application the accurate knowledge of the measure of humors, medications, climate, season, strength, constitution, vitality, diet, homologation, psychic make-up, habit and age, as treatment depends on the accurate recognition of the measure of humors and the other factors.

न ह्यमानज्ञो दोषादीनां भिषग् व्याधिनिग्रह-समर्थो भवति । तस्माद्दोषादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ! ॥ ३ ॥

हि ३२७ ३ कयोकि, दोष- दोष दोष, आदीनाम् वजरेनां आदिके, अमानज्ञ. प्रमाणेने न अज्ञेयना मानको न जाननेवाला, भिषक् वैद्य वैद्य, व्याधि- रोगेना रोगोंके, निग्रह- निग्रहनां निग्रहमें, समर्थ समर्थ समर्थ, न भवति थो। नथी नहीं होता, तस्मात् तेथी इस-

लिए, अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, दोष- दोष दोष, आदि- आदिनां आदिके, मान- प्रमाणेना प्रमाणके, ज्ञान- अर्थम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, विमानस्थानम् विमानस्थानने। विमानस्थानका, उपदेक्ष्याम उपदेश करुं उपदेश करेगे ॥ ३ ॥

3. The physician ignorant of this science of specific measure of tastes, humors etc, cannot subdue diseases. Therefore, O, Agnivesa ! we shall expound the section on specific determination with a view to elucidate the knowledge of the measure of tastes, humors etc

सम्यगुपयुज्यमानानां षण्णा रमाना शरीरयापकत्वम्, तेषामेव-सिथ्योपयुज्यमानानां दोषप्रकोपकत्वम्—

तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान् वक्ष्यामः । रसास्तावत् षट्-मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः । ते सम्यगुपयुज्यमाना शरीरं यापयन्ति, सिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपायोपकल्पन्ते ॥ ४ ॥

तत्र अहो यहा, आदौ प्रथम प्रथम, रस- रसना रसके, द्रव्य- द्रव्यना द्रव्यके, दोष- दोषना दोषके, विकार- तथा विकारना तथा विकारके, प्रभावान् प्रभावने प्रभावको, वक्ष्याम ३३३ कहेंगे, रसा रसे। रस, तावत् तो तो, षट् छ छ छ हैं, मधुर- मधुर मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- लवण लवण, कटु- कटु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाया अने कषाय और कषाय, ते तेओ वे, सम्यक् सारी रीते भली प्रकारसे, उपयुज्यमाना उप-योगमां आवतां उपयुक्त होते हुए, शरीरम् शरीरने शरीरको, यापयन्ति टकावी राधे छे टिकाये रखते हैं, सिथ्या अने भोटी रीते और सिथ्या प्रकारसे, उपयुज्यमाना उपयोगमां आवतां उपयुक्त होते हुए, तु तो तो, दोषप्रकोपाव खलु दोषना प्रकोप भाटे दोषके प्रकोपके लिए, उपकल्पन्ते समर्थ थाय छे समर्थ होते हैं ॥ ४ ॥

4 Now, first of all we shall discourse on the action of tastes, substa-

३ दोषादीनाम्—रसदोषादीनाम् (ष)

,, ,, —रसादीनाम् (ष च ध प.)

,, दोषादिमानज्ञानार्थम्—रसादिमानज्ञानार्थम् (ष च ध प.)

४ प्रकोपायोपकल्पन्ते—प्रकोपणायोपकल्पन्ति (त)

nces, humors and disorders The tastes are six—sweet, acid, salt, pungent, bitter and astringent These properly used sustain the body in health, ill-used, they bring about the provocation of the humors

प्रकृतिभूतानां दोषाणां शरीरोपकारकत्वम्, विकृतिमापन्नानां तेषां शरीरोपघातकत्वम्—

दोषाः पुनस्त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः। ते प्रकृतिभूताः शरीरोपकारका भवन्ति, विकृतिमापन्नास्तु खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरगुपतापयन्ति ॥५॥

दोषा दोषो दोष, पुन वणी तो, त्रय त्रयु छे तीन हैं, वात- वात वात, पित्त- पित पित्त, श्लेष्माणः तथा कफ और कफ, ते तेथो वे, प्रकृतिभूता, प्रकृतिभा २७ी प्रकृतिमें रह कर, शरीर- शरीरने शरीरके, उपकारका. उपकारक उपकारक, भवन्ति थाय छे होते हैं, विकृतिम् अने विकृतने और विकृतिको, आपन्ना खलु पाभी प्राप्त हो कर, तु तो तो, नानाविध जुडी जुडी अतना नाना प्रकारके, विकारं विकारैथी विकारोंसे, शरीरम् शरीरने शरीरको, उपतापयन्ति सतापे छे पीड़ित करते हैं ॥ ५ ॥

5 And the humors are three — Vata, Pitta and Kapha When normal they cause the proper functioning of the body, when they have become abnormal they certainly afflict the body by causing disorders of various types.

त्रयस्त्रयो रसा दोषमेकैकं जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति, तेषां विवरणम्—

तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो रसा जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति ।

तत्र तेभां इनमे, त्रयः त्रय त्रयु तीन तीन, रसा. रसे। रस, एकैकम् ओड ओड एक एक, दोषम् दोषने दोषको, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं,

१ शरीरोपकारका—शरीरयोगक्षेमकरा (च. ५)

त्रय त्रय च अने त्रयु त्रयु रसे। और तीन तीन रसे, उपशमयन्ति शांत करे छे शान्त करते हैं ।

6 (1). Each of these three humors is provoked by three tastes and is allayed by the other three tastes.

तद्यथा—कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्ति, मधुराम्ललवणास्त्वेनं शमयन्ति; कटुम्ललवणाः पित्तं जनयन्ति, मधुरतिक्तकषायास्त्वेनं च्छमयन्ति; मधुराम्ललवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति, कटुतिक्तकषायास्त्वेनं शमयन्ति ॥ ६ ॥

तत् यथा जेभडे जैसेकि, कटु- कटु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाया तथा कषाय तथा कषाय, वातम् वातने वातको, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं, मधुर- अने मधुर और मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवणा तथा लवण तथा लवण, तु तो तो, एनम् अने इसको, शमयन्ति शांत करे छे शान्त करते हैं, कटु- कटु कटु, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवणा तथा लवण तथा लवण, पित्तम् पित्तने पित्तको, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं, मधुर- अने मधुर और मधुर, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाया. तथा कषाय तथा कषाय, तु तो तो, एनम् अने इसको, शमयन्ति शांत करे छे शान्त करते हैं, मधुर- मधुर मधुर, अम्ल- अम्ल लवणाः तथा लवण तथा लवण, श्लेष्माणम् कफको, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं, कटु- अने कटु और कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाया. तथा कषाय तथा कषाय, तु तो तो, एनम् अने इसको शमयन्ति शांत करे छे शान्त करते हैं ॥ ६ ॥

6 Thus the pungent, bitter and astringent tastes provoke vata, the sweet, acid and salt tastes allay it, the pungent, acid and salt tastes provoke pitta, the sweet, bitter and astringent tastes ally it, the sweet, acid and salt tastes provoke the Kapha, the pungent, bitter and astringent tastes allay it

६ तु एनच्छमयन्ति—एनरेनच्छमयन्ति (च.)

रसदोषसन्निपाते व्यवस्था—

रसदोषसन्निपाते तु ये रसा यैर्दोषैः समान-
गुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा भवन्ति ते तान्निव-
र्धयन्ति, विपरीतगुणा विपरीतगुणभूयिष्ठा वा शम्भ-
यन्त्यभ्यस्यमाना इति । एतद्व्यवस्थाहेतोः षट्त्व-
मुपदिश्यते रसानां परस्परेणासंस्पृष्टानां, त्रित्वं
च दोषाणाम् ॥ ७ ॥

रस- रस रस, दोष- तथा दोषना तथा दोषके,
सन्निपाते मिश्रणम्। सम्मिश्रणमे, तु तो तो, ये ने
जो, रसा. रसे। रस, येः ने जिन, दोषै दोषे। साथे
दोषोंके साथ, समानगुणाः समान गुणवाला समान
गुणवाले, समानगुणभूयिष्ठाः वा अथवा भोटे भागे
समान गुणवाला अथवा अधिक मात्रामें समान गुणवाले,
भवन्ति होय छे होते हैं, ते तेओ वे, तान् तेओने
उनको, सम्मिश्रयन्ति वधाये छे बढ़ाते हैं, विपरीतगुणा
अने विपरीत गुणवाला और विपरीत गुणवाले,
विपरीतगुणभूयिष्ठाः वा अथवा भोटे भागे विपरीत
गुणवाला अथवा अधिकत विपरीत गुणवाले, अभ्यस्यमाना
सेवनाम् आवर्ता उपयोगमें लेने पर, शम्भयन्ति इति
शान्त करे छे शान्त करते हैं, एतत् आ इस, व्यवस्था-
हेतोः व्यवस्था भाटे व्यवस्थाके लिए, परस्परेण परस्पर
परस्पर, असंस्पृष्टानाम् न भौक्ष्य न मिले हुए, रसानाम्
रसे। रसोंके, षट्त्वम् छपण्णाने। षट्त्वका, दोषाणाम्
च अने दोषे। और दोषोंके, त्रित्वम् त्रिपण्णाने।
त्रित्वका, उपदिश्यते उपदेश करवाभां आवे छे उपदेश
किया जाता है ॥ ७ ॥

7. As regards the interaction of
tastes and humors, the use of tastes
which are homologous are mostly
homogeneous in quality to a particular
humor, augment that humor, where
as the use of the tastes which are
antagonistic in quality to a particular
humor, will allay that humor It is in
order to enable the understanding of
this mode of operation that the hexa-
plicity of tastes and the triplicity of

humors, considered individually, that
is, uncombined with each other, has
been taught

रसदोषसर्गप्रपञ्चानभिधाने हेतु —

संसर्गविकल्पविस्तरो ह्येषामपरिसंख्येयो भवति,
विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वात् ॥ ८ ॥

विकल्प- विच्छेदना विकल्पके, भेद- भेदने भेदके,
अपरिसंख्येयत्वात् असंख्यपाणु होवाथी असंख्येयत्वं
होनेसे, एषाम् ओओ। इनके, संसर्ग- संसर्गना संस-
र्गके, विकल्प- भेदने। भेदका, विस्तर हि विस्तार विस्तार,
अपरिसंख्येय. अगणित असंख्य, भवति थाय छे
होता है ॥ ८ ॥

8 The extent of their combinations
and permutations is innumerable on
account of the innumerability of the
varying degrees of their possible
combinations and permutations.

अनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकविकारेषु च द्रव्यविकारप्रभाव-
तत्त्वं कथं व्यवस्थेदिति कथनम्—

तत्र खल्वनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च
विकारेषुरस दोषप्रभावमेकैकश्येनाभिसमीक्ष्य ततो
द्रव्यविकारयोः प्रभावतत्त्वं व्यवस्थेत् ॥ ९ ॥

तत्र खलु अर्हो यहा, अनेकरसेषु अनेक रसवाला
अनेक रसवाले, द्रव्येषु द्रव्ये। भां द्रव्योंमें, अनेकदोष-
आत्मकेषु अने अनेक दोषवाला और अनेक दोषवाले,
विकारेषु च विकारे। भां रोगोंमें, रस- रसना रसके, दोष-
तथा दोषना तथा दोषके, प्रभावम् प्रभावने प्रभावको,
एकैकश्येन ओके ओकेपाण्णानी एक एकतासे, अभीसमीक्ष्य
तपासीने देख कर, तत. पीछे, द्रव्यविकारयोः
द्रव्य अने विकारना द्रव्य और रोगके, प्रभावतत्त्वम्
प्रभावना तत्त्वने। प्रभावके तत्त्वका व्यवस्थेत् निश्चय
करे ॥ ९ ॥

• तत्र खल्वनेकरसेषु-तत्रत्वनेकरसेषु (ध)

., एकैकश्येन-एकैकत्वेन (ध.)

9. Now from among the substances evincing various tastes and from among the disorders evincing morbidity of various humors examining the actions of each of the tastes and humors individually, one should thereafter determine the action of the given substance and of the given disorder. But this does not hold good everywhere.

न त्वेवं खलु सर्वत्र । न हि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां परस्परं चोपहतानामन्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेनैव समुदायप्रभावतत्त्वसध्यवसातुं शक्यम् ॥ १० ॥

सर्वत्र तु परतु सर्व स्थाने परन्तु सब स्थानों पर, एवम् खलु ये प्रमाणे इस प्रकार, न होतुं नहीं होता, हि धारण्युक्ते क्यों कि, विकृति-विषम-समवेतानाम् विकृतिभा भण्डेला तथा विषम रीते भण्डेला विकृतिमें मिले हुए तथा विषम रीतिसे मिले हुए, नानात्मकानाम् शुद्ध शुद्ध प्रकारना नानाप्रकारके, परस्परं च परस्परं परस्पर, उपहतानाम् उपहत थयेला उपघातको प्राप्त हुए, अन्यैः च अने अन्य और अन्य, विकल्पनैः विकल्पनी विकल्पनासे, विकल्पितानाम् भिन्न थयेला रसोना भिन्न हुए रसोंके, अवयव-अवयवना अवयवके, प्रभाव-प्रभावना प्रभावके, अनुमानेन-अनुमाननी अनुमानसे, एव ही, समुदाय-समुदायना समुदायके, प्रभावतत्त्वम् प्रभावना तत्त्वने प्रभावके तत्त्वका, अध्यवसातुम् निश्चय उरवानुं निश्चय करना, न शक्यम् शक्य नहीं शक्य नहीं है ॥ १० ॥

10. It not possible to infer the action of a compound substance from the action of the constituents, as in a compound the properties of various forms and properties and methods one

with the other get changed, when thus variously combined.

तथायुक्ते हि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्वमेवमेवोपलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् ॥ ११ ॥

तथायुक्ते हि ते रीते भण्डेला इस प्रकार मिश्रित, समुदने समुदायभां समुदायमे समुदाय-समुदायना समुदायके, प्रभावतत्त्वम् प्रभावना तत्त्वने प्रभावके तत्त्वको. एवम् एव येवीर्य रीते इसी प्रकार, उपलभ्य भण्डेला लभने जान कर, तत पछी पीछेसे, द्रव्य-द्रव्यना द्रव्यके, विकार-विकारना विकारके, प्रभावतत्त्वम् प्रभावना तत्त्वने प्रभावके तत्त्वका व्यवस्येत् नक्षी उरवु भण्डेले निश्चय करे ॥ ११ ॥

11. In such complex cases, therefore. One should, having ascertained the action of the compound substance as a whole, determine the action of that compound substance on the particular combination of humors

तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभावतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, रसप्रभावतः च रसना प्रभावनी रसप्रभावसे, द्रव्यप्रभावतः च द्रव्यप्रभावनी द्रव्यप्रभावसे, दोषप्रभावतः च दोषप्रभावनी दोषप्रभावसे, विकारप्रभावतः च अने विकारप्रभावनी और विकारप्रभावसे, तत्त्वम् रसादिना प्रभावना तत्त्वने रसादिके प्रभावके तत्त्वको, उपदेक्ष्यामः उपदेश उरवु उपदेश करेंगे ॥ १२ ॥

12 Hence we shall expound the principles of action with reference to tastes, substances, humors and disorders.

११ समुदाये-समुदाये (ख घ. झ त)

१२ समुदायप्रभावतत्त्वम्-समुदायप्रभावम् (ड.)

१३ द्रव्यविकार-रसद्रव्यविकार (घ. ड. त)

१० चोपहतानाम्-चोपहतप्रकृतिकानाम् (द घ)

તૈલસ્ય વાતશમકત્વ સોપપત્તિકમ્—

તત્રૈષ રસપ્રભાવ ઉપદિષ્ટો ભવતિ । દ્રવ્યપ્રભાવં
પુનરુપદેક્ષ્યામઃ । તૈલસર્પિર્મધૂનિ વાતપિત્તશ્લેષ્મ-
પ્રશમનાર્થાનિ દ્રવ્યાણિ ભવન્તિ ॥ ૧૩ ॥

તત્ર અહીં યદા, ઇષ આ યદ, રસપ્રભાવઃ રસ-
પ્રભાવ રસપ્રભાવ, ઉપદિષ્ટઃ ભવતિ કહેવામાં આવ્યો
છે કહ દિયા હૈ, દ્રવ્યપ્રભાવમ્ દ્રવ્યપ્રભાવને દ્રવ્યપ્રભાવકો,
પુનઃ ફરી ફિર, ઉપદેક્ષ્યામઃ કહેથુ કહેંગે, તૈલ- તેલ
તૈલ, સર્પિ- ધી ધી, મધૂનિ અને મધ એ ઓર મધ એ,
વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્મ- તથા કફને
કફકો, પ્રશમનાર્થાનિ શાન્ત કરવા માટેનાં શમન કર-
નેકે લિષ, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, ભવન્તિ છે હૈ ॥ ૧૩ ॥

13. The actions of tastes have been
enunciated Now we shall expound
the actions of substances, oil, ghee
and honey are the allaying agents in
vata, pitta and kapha respectively.

તત્ર તૈલં સ્નેહૌષ્ણ્યગૌરવોપપન્નત્વાદ્વાતં જયતિ
સતતમભ્યસ્યમાનં, વાતો હિ રૌક્ષ્યશૈત્યલાઘવોપ-
પન્નો વિરુદ્ધગુણો ભવતિ, વિરુદ્ધગુણસન્નિપાતે હિ
ભૂયસાલ્પમવજીયતે, તસ્માત્તૈલં વાતં જયતિ
સતતમભ્યસ્યમાનમ્ ।

તત્ર તેઓમાં ડનમેં, તૈલમ્ તેલ તૈલ, સ્નેહ- સ્નેહ
સ્નેહ, ઔષ્ણ્ય- ઉષ્ણતા ઉષ્ણતા, ગૌરવ- તથા ગુરુતાથી
તથા ગુરુતાસે, ઉપપન્નત્વાત્ યુક્ત હોવાથી યુક્ત હોનેસે,
સતતમ્ સતત નિરન્તર, અભ્યસ્યમાનમ્ ઉપયોગમાં લેવાતાં
ઉપયોગમેં લેને પર, વાતમ્ વાયુને વાયુકો, જયતિ જીતે
છે જીતતા હૈ, હિ કારણકે ક્યોકિ, વાત વાયુ- વાયુ,
રૌક્ષ્ય- રૂક્ષતા રૂક્ષતા, શૈત્ય- શીતતા શીતતા, લાઘવ-
લઘુતાથી લઘુતાસે, ઉપપન્ન યુક્ત હોવાથી યુક્ત હોનેસે,
વિરુદ્ધગુણ તેલથી વિરુદ્ધ ગુણવાળો તૈલસે વિરુદ્ધ
ગુણવાળા, ભવતિ છે હૈ, વિરુદ્ધગુણ સન્નિપાતે વિરુદ્ધ

ગુણવાળાં દ્રવ્યોના સંયોગ થતાં વિરુદ્ધ ગુણવાળે દ્રવ્યો-
ના સંયોગ હોને પર, ભૂયસા અધિકથી અધિકસે, અલ્પમ્
અલ્પ અલ્પ, અવજીયતે હિ જીતાય છે જીતતા જાતા હૈ,
તસ્માત્ તેથી હિસ લિષ, તૈલમ્ તેલ તૈલ, સતતમ્ સતત
નિરન્તર, અભ્યસ્યમાનમ્ ઉપયોગમાં લેવાતાં ઉપયોગમેં
લેનેસે, વાતમ્ વાયુને વાયુકો, જયતિ જીતે છે જીતતા હૈ;

14-(1) Among these the regular
use of oil subdues vata on account of
its possessing unctuous, hot, and heavy
qualities, for vata possessing as it does
the qualities of dryness, coldness and
lightness is of the opposite nature.
When there is interaction between
qualities of the opposite type, it is
the stronger that subdues the weaker.
Hence the systematic use of oil sub-
dues vata

સર્પિષઃ પિત્તશમકત્વમ્—

સર્પિઃ સ્વલ્પેવમેવ પિત્તં જયતિ, માધુર્યાચ્છૈ-
ત્યામ્મન્દત્વાચ્ચ, પિત્તં અમધુરમુષ્ણં તીક્ષ્ણં ચ ।

હવમ્ એવ એવ પ્રમાણે હસી પ્રકાર, સર્પિઃ સ્વલ્પ
ધી ધી, માધુર્યાચ્છ મધુરતાથી માધુર્યસે, શૈત્યાત્ શીતતાથી
શીતતાસે, મન્દત્વાત્ તથા મન્દતાથી એવં મન્દ હોનેસે,
પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તકો, જયતિ જીતે છે જીતતા હૈ,
હિ કારણકે ક્યોકિ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, અમધુરમ્
અમધુર અમધુર, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણમ્ ચ તથા
તીક્ષ્ણ છે તથા તીક્ષ્ણ હૈ;

14-(2) Similarly ghee subdues
pitta owing to its sweet, cooling and
slow qualities, for pitta is anti-sweet,
hot and acute in quality.

મધુન શ્લેષ્મશમકત્વમ્—

મધુ ચ શ્લેષ્માણં જયતિ, રૌક્ષ્યાસૈક્ષ્ણ્યાત્
કષાયત્વાચ્ચ, શ્લેષ્મા હિ સ્નિગ્ધો મન્દો મધુરશ્ચ ।

૧૪ મન્દત્વાત્-મન્દવીર્યત્વાત્ (ક ચ ત દ. ૫ પ)

,, મધુરશ્ચ-મધુરશ્વેતિ વિપરીતગુણ

૧૩. રસપ્રભાવ-રસદ્રવ્યદોષવિકારપ્રભાવ (ધ ૩ જ)

,, પ્રશમનાર્થાનિ-પ્રશમનાનિ (ચ ધ.)

૧૪ જયતિ-શમયતિ (ધ.)

मधु च मध मम, रौक्ष्यात् रूक्षताथी रूक्षतासे, तैक्षण्यात् तीक्ष्णताथी तीक्ष्णतासे, कषायत्वात् च तथा कषायताथी तथा कषायतासे, श्लेष्माणस् उद्धने कफको, जयति श्रुते छे जीतता है, हि ऊरुधुके क्यौकि, श्लेष्मा उद्ध कफ, स्निग्ध स्निग्ध स्निग्ध, मन्दः मन्द मन्द, मधुर. च अने मधुर छे और मधुर है।

14-(3). And honey subdues kapha on account of its dry, acute and astringent qualities as kapha is unctuous, deuse and sweet.

वातादिभ्यो गुणतो विपरीतं ताजयति—

यच्चान्यदपि किञ्चित् द्रव्यमेवं वातपित्तकफेभ्यो गुणतो विपरीतं स्यात्तच्चैताजयत्यभ्यस्यमानम् ॥१४॥

यत् च ने जो, अन्यत् भीष्म दूसरा, अपि पणु भी, किञ्चित् ठोई कोई, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य, एवम् आ प्रमाणे इसी प्रकार, वात- वातथी वातसे, पित्त- पित्तथी पित्तसे, कफेभ्य तथा उद्धथी तथा कफसे, गुणतः शुभ्रमां गुणोंमें, विपरीतम् विपरीत विपरीत, स्यात् होय हो, तत् च ते वह, अभ्यस्यमानम् उपयोगमां देवातां उपयोगमें लेने पर, एतान् भेद्योने इनको, जयति श्रुते छे जीतता है ॥ १४ ॥

14. In this manner, the use of other substances too which are antagonistic in quality to vata, pitta and kapha will subdue these humors when used regularly.

पिप्पली क्षार-लवणानामतिमात्रसेवननिषेध. —

अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुजीताधिक-मन्येभ्यो द्रव्येभ्यः; तद्यथा—पिप्पली, क्षारः, लवणमिति ॥१५॥

अथ खलु अन्येभ्यः भीष्म अन्य, द्रव्येभ्य द्रव्यो ऊरुतां द्रव्योंकी अपेक्षा, त्रीणि त्रिषु तीन, द्रव्याणि

द्रव्योने। द्रव्योंका, अधिकम् वधारे अधिक, न उपयुजीत उपयोग ऊरवो न लेईयो उपयोग नहीं करना चाहिए, तत् यथा नेमडे जैसे कि, पिप्पली पीपर पिप्पली, क्षार क्षार क्षार, लवणम् इति तथा लवण तथा लवण ॥ १५ ॥

15. Now there are three substances whose excessive use is more strictly forbidden than that of other substances. They are long pepper, alkali and common salt

पिप्पल्या गुणाः, तस्या अतिमात्रसेवने दोषाश्च—

पिप्पल्यो हि कटुकाः सत्यो मधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थं स्निग्धोष्णाः प्रहेदिन्यो भेषजाभिमताश्च ताः सद्यः; शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति; आपात-भद्राः, प्रयोगसमसाद्गुण्यात्; दोषसञ्चयानुबन्धाः;

पिप्पल्य हि लीं पीपीपर पिप्पली, कटुकाः कटु कटु, सत्यः होई होती हुई, मधुरविपाका मधुर विपाकवाणी मधुर विपाकवाली, गुर्व्यः तथा शुभ्र छे गुरु हैं, न अत्यर्थम् स्निग्ध-उष्णा अत्यंत स्निग्ध तथा उष्ण नथी अत्यंत स्निग्ध तथा उष्ण नहीं होती, प्रहेदिन्य अने उद्वेगनक और क्लेदजनक हैं, ता. तेओने उनका, सद्य थोड़ी वारना प्रयोगथी अल्प समयके प्रयोगसे, भेषज- अभिमताः च औषध तरीके स्वीकार-रवामां आवे छे औषधार्थ स्वीकार किया जाता है, शुभ-अशुभ-कारिण्य भवन्ति तेओ थोड़ी वारना प्रयोगथी शुभ ऊरनार थाय छे अने णहु वारना प्रयोगथी अशुभ ऊरनार थाय छे वे अल्प कालके प्रयोगसे शुभ कामेवाली होती हैं एवं बहुत कालके प्रयोगसे अशुभ करनेवाली होती हैं, प्रयोगसम-साद्गुण्यात् थोड़ीवारना तथा अल्पमात्राना प्रयोगथी सारे दाक्ष आपवाने दीधे तेओ अल्प कालके एव अल्प मात्राके प्रयोगसे अच्छा लाभ देनेके कारण है, आपात-भद्राः तत्काल न उद्वेगनक छे तत्काल ही कल्याणकारक हैं, दोष-

१४. गुणतो विपरीतं स्वात्तच्चैताजयत्यभ्यस्यमानम्—

गुणतो विपरीत विरुद्ध, तच्चैतान् लघयत्यभ्यस्यमानम् (ख.)

१६ सत्य —सद्य (ढ प)

,, गुर्व्य —गुर्व्योंसि (प.)

સચ્ચ-અનુબન્ધા તેઓના અતિ ઉપયોગ પરિણામમાં દોષોના સંચય કરનાર છે અનેકા અતિ ઉપયોગ પરિણામમાં દોષોના સચય કરનાર છે;

16-(1) Long pepper, pungent though in taste is, sweet in post-digestion, heavy, neither overmuch unctuous nor over-much hot, is deliquescent and esteemed as medicine. It is at once productive of beneficial and baneful effects. If administered in the proper time and measure, its action is at once beneficial.

સતતમુપયુજ્યમાના હિ ગુરુપ્રક્લેદિત્વાચ્છેષ્મા-
નમુત્કેશયન્તિ, ઔષ્ણ્યાત્ પિત્તં, ન ચ વાતપ્રશ-
મનાયોપકલ્પન્તેઽલ્પસ્નેહોષ્ણભાવાત્; યોગવાહિન્ય-
સ્તુ સ્વલ્પ ભવન્તિ, તસ્માત્ પિપ્પલીનાત્યુપયુ-
જીત ॥ ૧૬ ॥

હિ કારણકે તેઓ. ક્યોંકિ વે, સતતમ્ નિરન્તર નિરન્તર, ઉપયુજ્યમાના ઉપયોગમાં દેવાતાં ઉપયોગમાં લિયે જાને પર, ગુરુ- યુરુ હોવાથી ગુરુ હોનેસે, પ્રક્લેદિત્વાત્ તથા ડેલેક્વેન્ટ હોવાથી તથા ક્લેદજનક હોનેસે, શ્લેષ્મા-
નમ્ કંકનો કફકા, ઔષ્ણ્યાત્ અને ઉષ્ણતાથી ઓર ઉષ્ણ હોનેસે, પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તકા, ઉત્કેશયન્તિ ઉત્કેશ કરે છે ઉત્કેશ કરતી હૈં, અલ્પ- અલ્પ કમ, સ્નેહ- સ્નેહ સ્નેહ, ઉષ્ણભાવાત્ તથા ઉષ્ણતા હોવાથી તથા ઉષ્ણિમા હોનેસે, વાત- વાતની વાતકી, ઉપશમનાય શાન્તિ માટે શાન્તિકે લિયે, ન ચ ઉપકલ્પન્તે થતી નથી નહીં હોતી, યોગવાહિન્ય- તુ સ્વલ્પ નથી તેઓ યોગ વાહી ઓર વે યોગવાહી, ભવન્તિ છે હૈં, તસ્માત્ તેથી હિસ લિયે, પિપ્પલી પીપર પિપ્પલી, ન અત્યુપયુજીત અતિ ઉપયોગમાં ન દેવી બેઠ્યે અતિ ઉપયોગમાં નહીં લેની ચાહિયે ॥ ૧૬ ॥

16. But if continued for ever a long period, it results in morbid cumulative effect, as, due to its heavy and deliquescent qualities, it arouses

kapha. It aggravates pitta on account of its hot property and is not able to allay vata because of its meagreness of unctuous and hot qualities. Nevertheless it makes a good vehicle. In view of these considerations long pepper should not be used in excess.

ધારસ્વ ગુણા., તસ્યાતિમાત્રસેવને દોષાશ્ચ—

ધાર: પુનરૌષ્ણ્યતૈક્ષ્ણ્યલાઘવોપપન્ન: ક્લેદય-
ત્યાદૌ પશ્ચાદ્વિશોષયતિ, સ પચનદહનમેદનાર્થ-
મુપયુજ્યતે, સોઽતિપ્રયુજ્યમાન: કેશાશ્ચિદ્દયપું-
સ્ત્વોપઘાતકર: સંપદ્યતે ।

ઔષ્ણ્ય- ઉષ્ણતાથી ઉષ્ણતાસે, તૈક્ષ્ણ્ય- તીક્ષ્ણતાથી તીક્ષ્ણતાસે, લાઘવ- તથા લઘુતાથી તથા લઘુતાસે, ઉપપન્ન યુક્ત યુક્ત, ધાર પુન: ધાર ધાર, આદૌ પહેલાં પ્રથમ, ક્લેદયતિ ક્લેદ ઉત્પન્ન કરે છે ક્લેદ ઉત્પન્ન કરતા હૈં, પશ્ચાત્ તેમજ પછી એવં પીછેસે, વિશોષયતિ શોષી દે છે સુષાતા હૈં, સ. તે વહ, પચન- પચન માટે પચનકે લિયે, વહન- બાળવા માટે જલાનેકે લિયે, મેદનાર્થમ્ અને મેદન માટે ઓર મેદનકે લિયે, ઉપયુજ્યતે ઉપયોગમાં દેવાય છે ઉપયોગમાં લિયા જાતા હૈં, સ તે વહ, અતિપ્રયુજ્યમાન. અતિ ઉપયોગમાં દેવાતાં અતિ ઉપયોગમાં લેને પર, કેશ- વાળ વાળ, અશ્ચિ આંખ આંખ, હૃદય- હૃદય હૃદય, પુંસ્ત્વ તથા પુરુષાતનને તથા પુરુષત્વકે લિયે, ઉપઘાતકર હાનિકારક હાનિકારક, સંપદ્યતે અને છે હોતા હૈં;

17-(1) Alkali is possessed of hot, acute and light qualities, it first acts as a deliquescent and later as a desiccant. It is used as a digestive, caustic and disruptive agent. If used in excess, it results in harmful effects to hair, eyes, heart and manhood.

૧૭ ઔષ્ણ્ય-રૌક્ષ્ય (પ)

,, પશ્ચાદ્વિશોષયતિ-પશ્ચાદ્વિશોષયતિ દઢતિ પચતિ મિનતિ મવાતમ્ (ચ ધ.)

,, વિશોષયતિ-વિશોષયતિ (દ, પ.)

યે હોનં ગ્રામનગરનિગમજનપદાઃ સતતમુપયુ-
જ્ઞતે ત આન્ધ્યપાણ્ડ્યખાલિત્યપાલિત્યભાજો હૃદ-
યાપકર્તિનશ્ચ ભવન્તિ, તદ્યથા—પ્રાચ્યાશ્રીનાશ્ચ,
તસ્માત્ ક્ષારં નાત્યુપયુજીત ॥૧૭॥

વે હિ જેઓ જો, એનમ્ એને इनका, ગ્રામ- ગામ
ગ્રામ, નગર- નગર નગર, નિગમ પુરી પુરી, જનપદા તથા
જનપદમાં રહેનાર લોકો જનપદકે લોગ, સતતમ્ નિર-
ન્તર નિરન્તર, ઉપયુજ્ઞતે ઉપયોગ કરે છે ઉપયોગ કરતે
હૈ, તેઓ વે, આન્ધ્ય અ'પાપા દષ્ટિકી ક્ષીણતા, પાણ્ડ્ય-
નપુ સકતા નપુસકત્વ, ખાલિત્ય- ટાલ ગજ, પાલિત્યભાજઃ
તેમજ વળિયાનાળા એવં પલિતવાલે, હૃદય- તથા
હૃદયમાં તથા હૃદયમેં, અપકર્તિનઃ ચ વેરવા જેવી વેદ-
નાવાળા કર્તનકે સમાન વેદનાવાલે, ભવન્તિ થાય છે
હોતે હૈ, તત્ યથા જેમકે જૈસેફિ, પ્રાચ્યાઃ પૂર્વના લોકો
પૂર્વકે લોગ, ચીના. ચ એને ચીનાઓ ઓર ચીનકે લોગ,
તસ્માત્ તેથી ફસ લિએ, ક્ષારમ્ ક્ષારને ક્ષારકો, ન અત્યુ-
પયુજીત અતિ ઉપયોગમાં ન લેવો જોઈએ અતિ ઉપ-
યોગમેં નહીં લેના ચાહિએ ॥ ૧૭ ॥

17. Those communities, whether
rural, urban or itinerant, which make
constant use of alkali, develop blind-
ness, impotency, baldness and grey-
ness of hair, and constricting pain in
the cardiac region. Instances of such
communities are—the people of Eas-
tern countries and the Chinese. In
view of these considerations, one should
not use alkali in excess.

લવણસ્ય ગુણાઃ, તસ્યાતિમાત્રસેવને દોષાશ્ચ—

લવણં પુનરૌષ્ણયતૈક્ષ્ણ્યોપપન્નમ્, અનત્તિગુરુ,
અનત્તિસ્નિગ્ધમ્, ઉપક્રેદિ, વિસ્તંસનસમર્થમ્. અન્ન-
દ્રવ્યરુચિકરમ્, આપાતમદ્રં પ્રયોગસમસાદુષ્યાત્,
દોષસંચયાનુબંધં, તદ્રોચનપાચનોપક્રેદનવિસ્તંસ-
નાર્થમુપયુજ્યતે । તદત્યર્થમુપયુજ્યમાનં ગ્લાનિશૌ-

૧૮. પ્રયોગસમસાદુષ્યાત્-પયોગાતિરેકાદ્ (શ.)

થિલ્યદૌર્બલ્યાભિનિર્વૃત્તિકર શરીરસ્ય ભવતિ ।
યે હોનદ્ગ્રામનગરનિગમજનપદાઃ સતતમુપયુજ્ઞતે,
તે મૂચિષ્ઠં ગ્લાસ્મવઃ શિથિલમાંસશોણિતા અપરિ-
ક્લેશસહાશ્ચ ભવન્તિ ।

લવણમ્ પુન. લવણ, ઔષ્ણ્ય- ઉષ્ણતાથી
ઉષ્ણતાસે, તેક્ષ્ણ્ય- અને તીક્ષ્ણતાથી ઓર તીક્ષ્ણતાસે,
ઉપપન્નમ્ યુક્ત યુક્ત, અનત્તિગુરુ બહુ નહિ બારે ન વહુત
મારી, અનત્તિસ્નિગ્ધમ્ નહિ બહુ રિનગ્ધ ન વહુત સ્નિગ્ધ
ઉપક્રેદિ ક્રેદેદકારક, વિસ્તંસન- સ્તંસન કરવામાં
સસન કરનેમેં, સમર્થમ્ શક્તિમાન શક્તિશાલી, અન્ન-
અન્નના અન્નકે, દ્રવ્ય- દ્રવ્યમાં દ્રવ્યમેં, રુચિકરમ્ રુચિ
કરાવનાર રુચિકારક, પ્રયોગસમસાદુષ્યાત્ થોડી વારના
તથા અલ્પ માત્રાના પ્રયોગથી સારો લાભ આપવાને
લીધે અલ્પ કાલકે એવ અલ્પ માત્રા કે પ્રયોગસે અલ્પ
લાભ દેનેકે કારણ, આપાતમદ્રમ્ તતકાલ જ કલ્યાણકારક
તતકાલહી કલ્યાણકારક, દોષ-સંચય-અનુબન્ધમ્ તથા અતિ
ઉપયોગથી પરિણામમાં દોષોનેા સચય કરનાર છે તથા
અતિ ઉપયોગસે પરિણામમેં દોષોના સંચય કરનેવાલા હૈ, તત્
તેનેા વહ, રોચન- રોચન રોચન, પાચન- પાચન પાચન,
ઉપક્રેદન- ક્રેદન ક્રેદન, વિસ્તંસન-અર્થમ્ તથા વિસ્તંસન
માટે તથા વિસ્તંસનકે લિએ, ઉપયુજ્યતે ઉપયોગ કરવામાં
આવે છે વરતા જાતા હૈ, તત્ તે વહ, અત્યર્થમ્ અતિ
પ્રમાણમાં અધિક, ઉપયુજ્યમાનમ્ ઉપયોગમાં લેવાતાં
ઉપયોગમેં લેને પર. શરીરસ્ય શરીરમાં શરીરમેં, ગ્લાનિ-
ગ્લાનિ ગ્લાનિ, શૈથિલ્ય- શિથિલતા શિથિલતા, દૌર્બલ્ય-
તેમજ દુર્બલતા એવ દુર્બલતા, અભિનિર્વૃત્તિકરમ્ ઉત્પન્ન
કરનાર ઉત્પન્ન કરનેવાલા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ,
યે હિ જેઓ જો, ગ્રામ- ગામ ગ્રામ, નગર- નગર નગર,
નિગમ- પુરી પુરી, જનપદાઃ અને જનપદમાં રહેનાર
ઓર જનપદકે નિવાસી, એનત્ એને ફસકો, સતતમ્
નિરન્તર નિરન્તર, ઉપયુજ્ઞતે ઉપયોગમાં લે છે ઉપયો-
ગમેં લેતે હૈ, તે તેઓ વે, મૂચિષ્ઠમ્ ધણે ભાગે અધિક-
તાસે, ગ્લાસ્મવ. ગ્લાનિવાળા ગ્લાનિયુક્ત, શિથિલ- શિથિલ
શિથિલ, માંસ- માંસવાળા માંસવાલે, શોણિતા તથા
લોહીવાળા તથા રક્તવાલે, અપરિક્લેશસહા ચ અને
કલેશ સહન ન કરી શકનાર ઓર કલેશ ન સહનેવાલે
ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ ।

18-(1). Common salt is possessed of hot and acute qualities, is not very heavy, unctuous, is deliquescent, acts as a laxative, gives a relish to food-stuffs, given in proper course and combination, it has immediate beneficial action, but continued over a long period results in morbid cumulative effect. It is prescribed as an appetizer, digestive, deliquescent and laxative. Used in excess, it causes depression, flabbiness and debility in the body. Those communities which are given to use of salt, whether they are country-people, city-dwellers or itinerants, become languid, flabby and anemic and are unable to bear hardships.

तद्यथा—बाह्लीकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः, ते हि पयसाऽपि सह लवणमश्नन्ति । येऽपीह भूमेरत्यूषरा देशास्तेष्वोषधिवीरुद्रनस्पतिवानस्पत्या न जायन्तेऽल्पतेजसो वा भवन्ति, लवणोपहतत्वात् । तस्माल्लवणं नात्युपयुज्जीत । ये ह्यतिलवणसात्म्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्यपालित्यानि वलयश्चाकाले भवन्ति ॥१८॥

तत् यथा जेभडे जैसकि, बाह्लीक- बाह्लीक देशना [लोके] बाह्लीक देशके लोग, सौराष्ट्रिक- सौराष्ट्र देशना [लोके] सौराष्ट्रके लोग, सैन्धव- सिन्धु प्रदेशना [लोके] सिन्धु प्रदेशके लोग, सौवीरका अने सौवीर देशना [लोके] और सौवीर देशके लोग, ते हि तेओ वे, पयसा अपि सह दूधनी साथे पशु दूधके साथ भी, लवणम् लवणको, अश्नन्ति आय छे खाते हैं, ये अपि वणी जे और जो, इह आ लोकेमां इस लोकमे, भूमे पृथ्वीना पृथ्वीके, अत्यूषराः अति उपर अति ऊपर, देना देशो छे देश हे, तेषु तेओमां उनमें, लवण-

लवणुथी लवणसे, उपहतत्वात् उपहत थयेला होवाथी उपघातको प्राप्त होनेके कारण, ओषधि- ओषधि औषधि, वीरुत्- वीरुत् वीरुत्, वनस्पति- वनस्पति (क्षुवाणां वृक्षादि) वनस्पति (फलवाले वृक्षादि), वानस्पत्या. वानस्पत्य (क्षुपुष्पवाणां वृक्षादि) वानस्पत्य (फलपुष्पवाले वृक्षादि), न जायन्ते उत्पन्न थतां नथी उत्पन्न नहीं होते, अल्पतेजस वा अथवा अल्प वीर्यवाणां अथवा अल्प वीर्यवाले, भवन्ति थाय छे होते हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, लवणम् लवणसे लवणको, न अत्युपयुज्जीत अति उपयोगमां नही देवु जेधये अति उपयोगमें नही लेना चाहिए, ये हि जे जो, पुरुषाः पुरुषो पुरुष, अतिलवणसात्म्या अति लवणना सात्म्यवाणा होय छे अति लवणके सात्म्यवाले होते हैं, तेषाम् तेओने उनमें, अपि पशु भी, अकाले अकाले अकालमें, खालित्य- टाल गजेपन, पालित्यानि पणिया पलितता, वलय च अने करवलीओ और झुरिया, भवन्ति थाय छे होती हैं ॥ १८ ॥

18 They are the people of Bahlika, Saurashtra (Kathiawar), Sind, and Sauveera They always habitually take salt even in their milk, also wherever there are saltish regions of land, their herbs, creepers, trees and vegetation either do not grow at all or are of poor quality, on account of the inhibiting effect of salt on their growth Hence salt should not be used in excess Even those people who have become tolerant to excessive use of salt get premature baldness, greyness and wrinkles

तेषा तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः—

तस्मात्तेषां तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः। सात्म्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमदोषमल्पदोषं वा भवति ॥१९॥

તસ્માત્ તેથી ફસલિષ, તત્સાત્મ્યત્ તે સાત્મ્યથી
 ડસ સાત્મ્યસે, તેષામ્ તેઓનુ ડનકા, ક્રમેણ ક્રમે ક્રમે
 ધીરે ધીરે, અપગમનમ્ દૂર થવુ હટના, શ્રેયઃ શ્રેયસ્કર છે
 શ્રેયસ્કર હૈ, હિ કારણુ કે ક્વોકિ, સાત્મ્યમ્ સાત્મ્ય
 સાત્મ્ય, અપિ પણ મી, ક્રમેણ ક્રમે ક્રમે ધીરે ધીરે,
 ડપનિવર્ત્યમાનમ્ છેડવામાં આવતાં છોડને પર, અદોષમ્
 દોષરહિત દોષરહિત, અલ્પદોષમ્ અથવા અલ્પ દોષવાળુ
 અથવા અલ્પ દોષવાલા, મવતિ થાય છે હૈતા હૈ ॥૧૧॥

19. Even in the case of such people, therefore, it is advisable to effect a gradual withdrawal from the habit formed. A gradual withdrawal as previously laid down from a habit will be attended with no severe reaction or with very mild reaction

सात्म्यस्य लक्षणं भेदाश्च—

सात्त्वं नाम तद् यदात्मन्युपशेते; सात्त्विकार्थो
ह्युपशयार्थः ।

યત્ જે જો, આત્મનિ પોતાને અપનેકો, ઉપશેતે
 સુખકર થાય છે સુખકર હોતા હૈ, તત્ તે વહ,
 સાત્મ્યમ્ નામ શ્રોકસાત્મ્ય છે ઓકસાત્મ્ય હૈ, ઉપશયાર્થ.
 ઉપશયનેા અર્થ ઉપશયકા અર્થ, હિ જ હી, સાત્મ્યાર્થ
 સાત્મ્યનેા અર્થ છે સાત્મ્યકા અર્થ હૈ,

20-(1) Habituation is that which agrees with one's system Thus habituation has the same connotation as homologation.

तत् त्रिविधं प्रवरावरमध्यविभागेन, सप्तविधं तु रसैकेकत्वेन सर्वरसोपयोगाच्च । तत्र सर्वरसं प्रवरम्, अवरमेकरसं, मध्यं तु प्रवरावरमध्यस्थम् । तत्रावरमध्याभ्यां सात्त्व्याभ्यां क्रमेणैव प्रवरमुपपादयेत् सात्त्व्यम् । सर्वरसमपि च सात्त्व्यमुपपन्नः

प्रकृत्याहुपयोक्त्रष्टमानि सर्वाण्याहारविधिविशेषा-
यतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत ॥ २० ॥

तत् ते ओङ्सात्म्यं वह ओङ्मात्म्यं, प्रवर- प्रवर
प्रवर, अवर- अवर अवर, मध्य- तथा मध्य तथा मध्य,
विभागेन ओ विभागी इति विभागसे, त्रिविधम् त्रयं
प्रकारतु ओ तीन प्रकारका है, रस-एकैकत्वेन ओङ् ओङ्
रसना उपयोगी एक एक रसके उपयोगसे, सर्वरस-
तथा सर्व रसना तथा सब रसोंके, उपयोगात् च
उपयोगी उपयोगसे, तु तो तो, सात्विकम् सात्त्विक
प्रकारतु ओ सात प्रकारका है, तत्र तेभिः इनमें, सर्वरसम्
सर्वरसवाणु सब रसवाला, प्रवरम् प्रवर (अङ्क) ओ
प्रवर है, एकरसम् ओङ् रसवाणु एक रसवाला, अवरम्
अवर (अङ्क) ओ अवर है, प्रवर- प्रवर प्रवर, अवर-
अने अवरनी और अवरके, मध्यस्थम् मध्यस्थ कीचका,
तु तो तो, मध्यम् मध्य (मध्यम ओ) मध्य है, तत्र
तथा इनमें, अवर- अवर अवर, मातृमातृमातृ तथा
मध्य तथा मध्य, सात्विकमातृमातृ सात्विकी सात्विकीसे,
क्रमेण एव क्रमे क्रमे धीरे धीरे, प्रवरम् प्रवर प्रवर,
सात्विकम् सात्विक सात्विकी, उपपादयेत् प्राप्त करतु
ओङ् ओ प्राप्त करना चाहिए, सर्वरसम् च अपि सर्व
रसवाणा सब रसवाले, सात्विकम् सात्विकी सात्विकीको,
उपपन्न. प्राप्त थयेलाओ पाये हुओ, प्रकृत्यादि- प्रकृतिथी
शरीर प्रकृतिसे लेकर, उपयोक्त्रष्टमानि उपयोगानि
तेभिः सात्विकी ओ ओपा उपयोक्ता जिनमें आठवाँ है
ऐसे, सर्वाणि अष्टा सब, आहार- आहार आहार, विधि-
विधि विधि, विशेष- विशेषना विशेषके, आयतनानि
कारणको, अभिसमीक्ष्य ओङ् ने देखकर, हितम्
हित हितका, एव न ही, अनुरुध्येत सेवतु ओङ् ओ
सेवन करे ॥ २० ॥

20. Now homologation is of three kinds—best, poor, and medium. It is again of seven kinds—agreeability to each or one of the six tastes and the seventh is agreeability to all of them combined. Among these, the agreeability to all the tastes is the best type of homologation; the poorest

२० मध्य तु-मध्यमन्तु (त)

॥ सात्त्विकमुपपन्न - द्रव्यसात्त्विकमुपपन्न (धृतिः) ॥

—साम्यमुपपन्नं सवाण्याहारविधिविशेषाय-
तान्मभिर्मनीक्ष्य (घ.)

type is the agreeability only to a single taste, while the medium type of agreeability is the mean between the best and the poorest. So from the poorest and the medium agreeabilities one should develop the homologation of the best type, that is, agreeability to all the tastes. After acquiring homologation to all the tastes, one should resort to what is wholesome, having considered well the special factors concerning diet and dietetics described in the octalogue beginning with natural qualities.

अष्टावाहारविधिविशेषावतनानि—

तत्र खल्विमान्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति, तद्यथा—प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्त्रष्टमानि (भवन्ति) ॥२१॥

तत्र खलु तेभां उममें, इमानि आ ये, अष्टौ आठ आठ, आहार- आहार आहार, विधि- विधि विधि, विशेष- विशेषनां विशेषके, आयतनानि आयतन आयतन, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा नेमके जैसेकि, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, करण- करण करण, संयोग- संयोग संयोग, राशि- राशि राशि, देश- देश देश, काल- काल, उपयोगसंस्था- उपयोगसंस्था उपयोगसंस्था, उपयोक्त्र- अने उपयोक्ता छे और उपयोक्ता है, अष्टमानि आठमे। नेभां येनां आठवों जिनमें ऐसे, (भवन्ति थाय छे होते हैं) ॥ २१ ॥

21 The following are the eight factors of diet and dietetics. These are — Natural qualities, Karana (preparation), Samyoga (combination), Rasi (quantum), Desa (habitat), Kala (stage of disease), rules of Upayoga (use) and

Upayokta (user)—this makes the octalogue of diet and dietetics.

प्रकृते: विवरणम्—

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः, स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः; तद्यथा—माषमुद्गयोः, शूकरैणयोश्च ॥ (१) ॥

तत्र तेभां इनमें, यः ने जो, स्वभाव- स्वभाव छे स्वभाव है, स ते वह, प्रकृतिः प्रकृति प्रकृति, उच्यते उच्यते छे कही जाती है, स पुन. अने ते और वह, आहार- आहार आहार, औषध- अने औषधनां और औषधके, द्रव्याणाम् द्रव्योने। द्रव्योंका, स्वाभाविकः स्वाभाविक स्वाभाविक, गुर्वादिगुणयोगः गुरु आदि गुणो साथेने। अथ छे गुरु आदि गुणोंसे सम्बन्ध है, तत् यथा नेमके जैसेकि, माषमुद्गयोः अउः अने भगने। उड्ड और मूंगका, शूकरैणयो च तथा वराह अने खेणुने। तथा वराह और एणका ॥ (१) ॥

22-(1) Among these, natural qualities are the innate properties of substances. The presence of qualities like heaviness etc., is the natural property of substances used as diet or drug. Thus, heaviness is the nature of black-gram and pork, and lightness that of green-gram and venison.

करणस्य विवरणम्—

करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः। संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते।

स्वाभाविकानां पुन स्वाभाविक स्वाभाविक, द्रव्याणाम् द्रव्योने। द्रव्योंका, अभिसंस्कार अभिसंस्कार अभिसंस्कार, करणम् करण छे करण है, गुणान्तराधानम् अन्य गुणो। अन्य स्थापन अन्य गुणोंका स्थापन, संस्कारः संस्कार संस्कार, उच्यते उच्यते छे कहा जाता है।

22-(1 a) Preparation is the process performed to modify the natural properties of substances. That process

again is that which modifies radically the properties of substances

તે ગુણાસ્તોયાગ્નિસન્નિકર્ષઃશૌચમન્યનદેશકાલ-
વાસનભાવનાદિભિઃ કાલપ્રકર્ષભાજનાદિભિઃશ્ચા-
ધીયન્તે ॥ (૨) ॥

તોય- જળ, અગ્નિસન્નિકર્ષ- અને અગ્નિને
સંયોગ ઔર અગ્નિકા સંયોગ, શૌચ- શુદ્ધિ શુદ્ધિ, મન્યન-
મથન મથના, દેશ- દેશ દેશ, કાલ- કાળ કાળ, વાસન-
વાસ દેવી સુગંધ દેના, ભાવના- ભાવના દેવી ભાવના
દેના, આદિભિ ચ વગેરે દ્વારા વગેરે, કાલપ્રકર્ષ-
અને કાળના પ્રકર્ષ ઔર કાલકે પ્રકર્ષ, ભાજનાદિભિ ચ
તથા પાત્રના ભેદ વગેરે દ્વારા તથા પાત્રકે ભેદ વગેરે, તે
ગુણા એ ગુણોનું એનું ગુણોના, આધીયન્તે સ્થાપન
કરવામાં આવે છે સ્થાપન ક્રિયા જાતા છે ॥ (૨) ॥

22-(2). This modification is brought about by dilution, application of heat (vaporization, distillation and sublimation), clarification, emulsification, storing, maturing, flavouring, impregnation, preservation and the material of receptacle.

સંયોગસ્ય વિવરણમ્—

સંયોગઃ પુનર્દ્વયોર્વહનાં વા દ્રવ્યાણાં સંહતી-
ભાવઃ, સ વિશેષમારમ્ભતે, યં પુનર્નૈકૈકશો દ્રવ્યા-
ણ્યારમ્ભન્તે, તદ્યથા—મધુસર્પિણોઃ, મધુમત્સ્યપચ-
સાં ચ સંયોગઃ ॥ (૩) ॥

દ્વયો એ દો, વહુનામ્ વા અથવા ધણું અથવા
બહુત, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોના, સંહતીભાવ પુન.
મિશ્રણ મિશ્રણ, સંયોગઃ સંયોગ કહેવાય છે સંયોગ
કહા જાતા છે, સ તે વહ, વિશેષમ્ વિશેષને વિશેષકો,
આરમ્ભતે ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા છે, યમ્ જેને જિસે,

દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, એકેકશ. એક એક રહીને એક
એક રહ કર, ન આરમ્ભન્તે ઉત્પન્ન કરતા નથી ઉત્પન્ન
નહીં કરતે, તત્ત્વ યથા જેમકે જેસે કિ, મધુસર્પિણો મધ
અને ઘીને શહદ ઔર વીંકા, મધુમત્સ્યપચસામ્ ચ
તથા મધ, માછલી અને દૂધને તથા શહદ, મઝલી
ઔર દૂધકા, સંયોગ સંયોગ સંયોગ ॥ (૩) ॥

22-(3) Combination is the combining together of two or more substances. This chemical combination exhibits special properties which none of the constituents ever possessed. Examples—the combination of honey and ghee, (honey or ghee taken alone is wholesome to the body but combined together, they become toxic) Similarly, the combination of honey, fish and milk has a toxic effect

રાશિ વિવરણમ્—

રાશિસ્તુ સર્વગ્રહપરિગ્રહૌ માત્રામાત્રફલવિનિ-
શ્ચયાર્થઃ । તત્ર સર્વસ્યાહારસ્ય પ્રમાણગ્રહણમેક-
પિણ્ડેન સર્વગ્રહઃ, પરિગ્રહઃ પુનઃ પ્રમાણગ્રહણમે-
કૈકશ્યેનાહારદ્રવ્યાણામ્ । સર્વસ્ય હિ ગ્રહઃ સર્વ-
ગ્રહઃ, સર્વતશ્ચ ગ્રહઃ પરિગ્રહ ઉચ્યતે ॥ (૪) ॥

સર્વગ્રહપરિગ્રહૌ તુ સર્વગ્રહ અને પરિગ્રહ સર્વગ્રહ
ઔર પરિગ્રહ, રાશિ. રાશિ કહેવાય છે રાશિ કહા જાતા
છે, માત્રામાત્ર- અને તે માત્રાવાળા તેમજ હીન તથા
અધિક માત્રાવાળા આહાર કે ઔષધનાં ઔર વહ
માત્રાવાળે એવં હીન તથા અધિક માત્રાવાળે આહાર
યા ઔષધકે, ફલવિનિશ્ચયાર્થ. શુભ તથા અશુભ ફલને
નિશ્ચય કરવા માટે છે શુભ તથા અશુભ ફલકા નિશ્ચય
કરનેકે લિએ છે, તત્ર તેમાં જિનમેં, સર્વસ્ય સંપૂર્ણ
સંપૂર્ણ, આહારસ્ય આહારનું આહારકા, એકપિણ્ડેન એક
પિણ્ડથી એકપિણ્ડસે, પ્રમાણગ્રહણમ્ પ્રમાણગ્રહણ
પ્રમાણ-ગ્રહણ, સર્વગ્રહ સર્વગ્રહ છે સર્વગ્રહ છે, આહારદ્રવ્યાણામ્

22-(4) માત્રામાત્રફલ-માત્રામાત્રાફલ (દ)

વિનિશ્ચયાર્થ-વિનિશ્ચયાર્થ પ્રકૃત (ધ)

એકૈકશ્યેન-એકૈકત્વેન (ધ ચ જ ત)

૨૨-(૨) દેશકાલવાસનભાવનાદિભિઃ—દેશકાલવશેન ભાવનાદિભિઃ
(ચ ઙ ત ધ)

,, ,, —દેશકાલવાસનભાવનાદિભિઃ (પ)

૨૨-(૩) પુન-તુ (ધ.)

,, ચ પુનર્નૈકૈકશો-યન્નૈકગો (ધ.)

पुनः आहारद्रव्योन्माहारद्रव्योन्मा, एकैकशयेन ओष्ठ
ओष्ठ करीने एक एक करके, प्रमाणग्रहणम् प्रमाण-
ग्रहण प्रमाणग्रहण, परिग्रह. परिग्रह छे परिग्रह है.
सर्वस्य हि धेधानुं न समीका, ग्रहणम् ग्रहण ग्रहण, सर्व-
ग्रह. सर्वग्रह सर्वग्रह, सर्वतः च अने द्वरेकनु और
प्रत्येकका, ग्रह. अलग अलग ग्रहण भिन्न भिन्न ग्रहण,
परिग्रहः परिग्रह परिग्रह, उच्यते उडेवाय छे कहा
जाता है ॥ (४) ॥

22-(4). The Rasi (quantum) is the
measure of the total mass and of each
constituent in order to determine the
effects of the right and wrong doses
The measure of the entire meal as a
whole is the total measurement The
measuring of each article of diet is
detailed measurement. Measuring all
together is total measurement, meas-
uring the parts separately is detailed
measurement.

देशस्य विवरणम्—

देशः पुनः स्थानं; स द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ
देशसात्म्यं चाचष्टे ॥ (५) ॥

स्थानम् पुनः स्थान स्थान, देश देश उडेवाय छे
देश कहा जाता है, सः ते वह, द्रव्याणाम् स्थाना
द्रव्योके, उत्पत्तिप्रचारौ उत्पत्तिप्रचार उत्पत्तिप्रचार,
देशसात्म्यम् च अने देशसात्म्यने और देशसात्म्यको,
आचष्टे उडे छे कहता है ॥ (५) ॥

22-(5) Habitat is a geographic
region It indicates variations in quali-
ties of substances due to difference
in soil, use and climate

कालस्य विवरणम्—

कालो हि नित्यगश्चावस्थिकश्च, तत्रावस्थिको
विकारमपेक्षते, नित्यगस्तु ऋतुसात्म्यापेक्षः ॥ (६) ॥

२२-(५) स्थान, स द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसात्म्यं चाचष्टे-
अधिष्ठानद्रव्योत्पत्तिप्रचारादिस्थान व्याचष्टे (५)

काल हि काल काल, नित्यगः नित्यग नित्यग,
आवस्थिकः च अने आवस्थिक छे और आवस्थिक है,
तत्र तेभां इनमें, आवस्थिक आवस्थिक आवस्थिक,
विकारम् विकारनी विकारकी, अपेक्षते अपेक्षा राजे छे
अपेक्षा रखता है, नित्यग तु अने नित्यग और नित्यग,
ऋतुसात्म्य- ऋतुसात्म्यनी ऋतुसात्म्यकी, अपेक्ष. अपेक्षा
राजे छे अपेक्षा रखता है ॥ (६) ॥

22-(6) 'Time' is used in two senses
-- time in the general sense and
time in the sense of a stage Now
'Stage' is used in relation to disease,
and 'Time' in the general sense is
used in relation to seasonal wholesome-
ness

उपयोगसंस्थाया विवरणम्—

उपयोगसंस्था तूपयोगनियमः; स जीर्णलक्ष-
णापेक्षः ॥ (७) ॥

उपयोगसंस्था तु उपयोग संस्था ओ उपयोगसंस्था
यह, उपयोगनियम. उपयोग भाटेने नियम छे उप-
योगके लिए नियम है, सः ते वह, जीर्णलक्षण पथी
गथेवा आहारनी लक्षणोनी पचे हुए आहारके लक्ष-
णोंकी, अपेक्षः अपेक्षा राजे छे अपेक्षा करता है ॥ (७) ॥

22-(7) The procedure in diet cons-
titutes the dietetic rules They are
determined by the strength of digestion.

उपयोक्तु विवरणम्—

उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमुपयुङ्क्ते, यदायत्त-
मोक्तसात्म्यम्। इत्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २२ ॥

उपयोक्ता उपयोक्ता उपयोक्ता, य. पुनः ने जो,
तम् आहारम् ते आहारने उस आहारको, उपयुङ्क्ते
उपयोग करे छे उपयोग करता है, उपयोक्ता ते उप-
योक्ता उडेवाय छे वह उपयोक्ता कहाता है, यदायत्तम्

२२ व्याख्यातानि भवन्ति-भवन्ति (५)

जोने आधीन जिसके अधीन, ओकसात्म्य ओकसात्म्य
छे ओकसात्म्य है, इति आ प्रमाणे इस तरह, अष्टौ
आठ आठ, आहारविधि- आहारविधिना आहारविधिके,
विशेष- भेदना भेदके, आयतनानि धारणानु कारणोंका,
व्याख्यानानि भवन्ति व्याख्यान उरवाभां आव्युं छे
व्याख्यान किया गया है ॥ २२ ॥

22 The user is he who makes use of food, habituation depends upon him. Thus we have explained the eight special factors in the science of diet and dietetics

आहारविधिविशेषायतनज्ञानफलम्—

एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः परस्परपकार-
का भवन्ति; तान् बुभुत्सेत, बुद्ध्या च हितेप्सुरेव
स्यात्; न च मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखो-
दकमुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा किञ्चित् ॥ २३ ॥

एषाम् ऐशाना इनके, विशेषा- भेद भेद, शुभाशुभ-
शुभ अने अशुभ शुभ और अशुभ, फलाः शुभावा
फलवाले, परस्पर- अने ऐक्य एकीकृत और एक दूसरेके,
उपकारकाः उपकारक उपकारक, भवन्ति थाय छे होते हैं,
तान् तेजोने उनको, बुभुत्सेत आशुवान्नी धृष्ट राभवी
भेदछे जाननेकी इच्छा करनी चाहिए, बुद्ध्या च अने
आशुनीने और जान कर, हितेप्सुः एव हितकर वस्तुनी
धृष्टवाणा न हितकर वस्तुनी इच्छावाला ही, स्यात् थपु
भेदछे होना चाहिए, मोहात् मोहसे, प्रमादात्
वा के प्रमादथी या प्रमादसे, प्रियम् प्रिय अर्थात् प्रिय
होने पर, अहितम् अहितकर अपथ्य, असुखोदकम्
परिणामे अशुभकर परिणामसे असुखकारक, आहार-
जातम् आहारसमूहको, अन्यत् वा अथवा
एकीकृत अथवा दूसरे, किञ्चित् कुछ औषध विहार
वजरेनु कोई औषध विहारादिका, न च उपसेव्यम् सेवन
नहि करपु भेदछे सेवन नहीं करना चाहिए ॥ २३ ॥

23. These different factors give rise to good and evil effects and are help-

ful to one another. The physician should try to know them and having known them he should make use of the wholesome only Either out of ignorance or negligence he should not make use of any article or diet or any other thing which is pleasant but unwholesome and fraught with unhappy consequences.

हिततमाहारविधिविधाननिरूपणम्—

तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणां
चापि केषांचित् काले प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्ज-
नानां भवति—

तत्र अर्थात् यहा, इदम् आ यह, आहारविधि-
आहारविधिनु आहारविधिका, विधानम् विधान विधान,
काले सभये समय पर, प्रकृत्या एव स्वभावथीन स्वभा-
वसे ही, हिततमम् हिततम हिततम, भुञ्जानानाम्
भोजन करनेवाले, अरोगाणाम् नीरो-
गीशो भाटे नीरोगियोंके लिए, केषांचित् च अने केवलऐक्य
और कई, आतुराणाम् अपि रोगीशो भाटे पणु
रोगियोंके लिये भी, भवति छे है—

24-(1) These are the dietetic rules and procedure for those who are healthy as well as for certain types of patients, concerning the taking of food that is most wholesome.

उष्णं, स्निग्धं, मात्रावत्, जीर्णं, वीर्याविरु-
द्धम्, इष्टे देशे, इष्टसर्वोपकरणं, नातिद्रुतं, नाति-
विलम्बितम्, अजल्पन्, अहसन्, तन्मना भुञ्जीत,
आत्मानमभिसमीक्ष्य स्वस्थम् ॥ २४ ॥

आत्मानम् पीताभो अपना, अभिसमीक्ष्य बिचार
करने विचार करके, उष्णम् अति गरम, स्निग्धम्
स्निग्ध स्निग्ध, मात्रावत् मात्राअर मात्रामें, जीर्णं पथी

२४ हिततम-हितहिततम (त.)

,, अजल्पन्, अहसन्, तन्मना-न जल्पन् इसस्तन्मना (घ)

२३. शुभाशुभफला -शुभाशुभफलप्रदा (घ त)

गया पछी नीर्ण होनेपर, वीर्य-अविरुद्धम् वीर्यभां
अविरोधी वीर्यके अविरुद्ध. इष्टे ४४ इष्ट, देशे देशभां
देशमें, इष्टसर्वोपकरणम् मनगभतां सर्वसाधन सहित
वाञ्छित सब साधनों सहित, न अतिद्रुतम् अहु उतावणे
नहि न बहुत जल्दी, न अतिविलम्बितम् अहु निवृत्त
उरीने नहि न बहुत धीरे, अजल्पन् न भोक्षतां न
बोलते हुए, अहसन् तेभ्य न हसतां एवं न हसते
हुए, तन्मनाः ओज्ज्वलां मनने दृग्गोपी भोजनमें मनको
लगाकर, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, सुजीत ओज्ज्वल
उरु ओष्ठो भोजन करे ॥ २४ ॥

24 One should eat food which is
hot, unctuous and non-antagonistic
in potency and in due measure, after
full digestion of the previous meal, in a
congenial place, provided with all the
accessories, neither too hurriedly, nor
too leisurely, without talking or lau-
ghing, with full concentration and
having proper regard to oneself

उष्णभोजनगुणा —

तस्य सादृण्यमुपदेक्ष्यामः—उष्णमश्नीयात्;
उष्ण हि भुज्यमानं स्वदत्ते, भुक्तं चाग्निमौर्दर्य-
मुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति,
श्लेष्माणं च परिह्वासयति, तस्मादुष्णमश्नीयात्
॥ (१) ॥

तस्य तेना इसके, सादृण्यम् श्रेष्ठ गुणवाणा-
पणानो श्रेष्ठ गुणकारक होनेका, उपदेक्ष्याम उपदेश
उरु उपदेश करेंगे, उष्णम् उष्ण उष्ण, अश्नीयात्
आवु ओष्ठो खाना चाहिए, हि केभडे क्योंकि, उष्णम्
उष्ण उष्ण, भुज्यमानम् आवामा आवता खाया जाता
हुआ, स्वदत्ते स्वाद आपे छे स्वादु लगता है, भुक्तम्
च अने आधा पछी और खा लेने पर, और्दर्यम् उदरना

उदरकी, अग्निम् अग्निने अग्निको, उदीरयति उत्तेजित
उरे छे प्रदीप्त करता है, जराम् पाउने पाकको, क्षिप्रम्
जल्दी, गच्छति पाभे छे पाता है, वातम्
वातनु वातका, अनुलोमयति अनुलोमन उरे छे
अनुलोमन करता है, श्लेष्माणम् च तथा उरुने तथा
कफको, परिह्वासयति शिथिल उरे छे शिथिल करता है,
तस्मात् तेथी इस लिए, उष्णम् उष्ण उष्ण, अश्नीयात्
आवु ओष्ठो खाना चाहिए ॥ (१) ॥

25-(1) We shall indicate the bene-
fits accruing from each of these con-
ditions

One should eat hot. It is the food
eaten hot, that is relished and which
on being consumed excites the gastric
fire, which is soon digested and stimu-
lates the peristaltic movement, and
breaks up the mucus in gastric secre-
tion Therefore one should eat food
that is hot

स्निग्धभोजनगुणा.—

स्निग्धमश्नीयात्; स्निग्धं हि भुज्यमानं
स्वदत्ते, भुक्तं चानुदीर्णमग्निमुदीरयति, क्षिप्रं जरां
गच्छति, वातमनुलोमयति, शरीरमुपचिनोति,
दृढीकरोतीन्द्रियाणि, बलाभिवृद्धिमुपजनयति,
वर्णप्रसाद चाभिनिर्वर्तयति; तस्मात् स्निग्धमश्नी-
यात् ॥ (२) ॥

स्निग्धम् स्निग्ध स्निग्ध, अश्नीयात् आवु ओष्ठो
खाना चाहिए, हि केभडे क्योंकि, स्निग्धम् स्निग्ध
स्निग्ध, भुज्यमानम् आवामा आवता खाया जाता
हुआ, स्वदत्ते स्वाद आपे छे स्वादु लगता है, भुक्तम्
च अने आधा पछी और खा लेने पर, अनुदीर्णम्
प्रेरित न थयेला प्रेरित न हुई, अग्निम् अग्निने अग्निको,

२५-(१). अग्निमौर्दर्यमुदीरयति—अग्निमुदीर्यमुदीरयति (प)

„ „ —अग्निमुदीर्यमुदीरयति (प)

„ परिह्वासयति—परिशोषयति (च स द ष)

„ „ —शोषयति (छ.)

२५-(२) भुक्तवानुदीर्णमग्निमुदीरयति—भुक्तमौर्दर्यमग्निमुदीरयति

(ख ष न ष)

„ दृढीकरोतीन्द्रियाणि—दृढीकरोति शरीरोपचयम् (ख ष त ष)

„ उपजनयति—अभिजनयति (ष.)

उदीरयति प्रेरित કરે છે પ્રેરિત કરતા હૈ, जराम् पाउने पाकको, क्षिप्रम् जल्दी जल्दी, गच्छति पात्रे છે પાત્રા હૈ, वातम् वातनु वातना, अनुलोमयति अनुलोमन કરે છે अनुलोमन करता हॆ, शरीरम् शरीरने शरीरको, उपचिनोति पुष्ट કરે છે पुष्ट करता हॆ, इन्द्रियाणि इन्द्रियोने इन्द्रियोको, दृढीकरोति दृढ કરે છે दृढ करता हॆ, बलवन्ती बलकी, अभिवृद्धिम् वृद्धि वृद्धि, उपजनयति उत्पन्न કરે છે उत्पन्न करता हॆ, वर्ण- वर्णकी, प्रसादम् निर्मणता स्वच्छताको, अग्निनिर्वर्तयति उत्पन्न કરે છે उत्પન્ન કરતા હૈ, तस्मात् तेष्ठी इम लिए, स्निग्धम् स्निग्ध स्निग्ध, अश्नीयात् ખાવુ બેઈએ खाना चाहिए ॥ (૨) ॥

25-(2) Eat unctuous The unctuous food, being eaten, gives relish and on being consumed, excites the inactive gastric fire, is rapidly digested, stimulates the peristaltic movement, makes the body plump, strengthens the sense-organs, increases the vigor and brightens the complexion Therefore one should eat unctuous food

માત્રાવતો ભોજનસ્ય ગુણા.—

માત્રાવદશ્ચીયાત્; માત્રાવદ્ધિ મુક્ત વાતપિત્ત-કફાનપીડયદાયુરેવ વિવર્ધયતિ કેવલં, સુખં ગુદમનુપર્યેતિ, ન ચોષ્માણમુપહન્તિ, અવ્યથં ચ પરિપાકમેતિ; તસ્માન્માત્રાવદશ્ચીયાત્ ॥ (૩) ॥

માત્રાવત્ માત્રાસર માત્રામે, અશ્નીયાત્ ખાવુ બેઈએ खाना चाहिए, हि ऊरुषु કે क्योंकि, માત્રાવત્ માત્રાસર માત્રામે, મુક્તમ્ ખાધેલુ खाया हुआ, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, कफान् ऊढने कफको, अपीडयत् पीडित ऊर्षा विना पीडित किये विना, आयु आयुष्यने आयुको, एव न ही, केवलम् सम्पूर्णपक्षे सम्पूर्णतासे, विवर्धयति वधारे છે વર્ધાતા હૈ, गुदम् गुदा सुधी गुदा तक, मुक्तम् मुअपूर्वके सुखपूर्वक, अनुपर्येति પહોચી ગય છે पहुंच जाता है, कष्माणम् च अग्निने जमिको, न उपहन्ति

હાનિ કરતું નથી हानि नहीं करता अव्यथम् च અને કષ્ટ ગર વિના કષ્ટકે, परिपाकम् પાકને પાકકો, एति पात्रे છે પાત્રા હૈ, तस्मात् તેથી इस लिए, मात्रावत् માત્રાસર માત્રામે, अश्नीयात् ખાવુ બેઈએ खाना चाहिए ॥ (૩) ॥

25-(3) Eat in measure. The food eaten in measure, does not disturb the balance of vata, pitta and kapha, but exclusively promotes life, is easily passed down to the rectum, does not disturb the gastric fire and is easily assimilated. Therefore one must eat in measure.

જીર્ણે મુક્તવતો ગુણા.—

જીર્ણેશ્ચીયાત્; અજીર્ણે હિ મુક્તિસ્યામ્યવ-હતમાહારજાતં પૂર્વેસ્યાહારસ્ય રસમપરિણતમુત્ત-રેણાહારરસેનોપસૃજત્ સર્વાન્ દોષાન્ પ્રકોપય-ત્યાશુ, જીર્ણે તુ મુક્તિસ્ય સ્વસ્થાનસ્થેષુ દોષેષ્વગ્નો-ચોદીર્ણે જાતાયાં ચ લુપ્તશ્યા વિવૃત્તેષુ ચ સ્ત્રો-નતાં મુક્તેષુ વિશુદ્ધે ચોદારે દ્વયે વિશુદ્ધે વાતા-નુલોમ્યે વિસ્તૃપ્તેષુ ચ વાતમૂત્રપુરીષવેગેષ્વભ્યવહ-તમાહારજાતં સર્વશરીરઘાતૂનપ્રદૂપયદાયુરેવાભિ-વર્ધયતિ કેવલ, તસ્માજીર્ણેશ્ચીયાત્ ॥ (૪) ॥

જીર્ણે પચી ગયા પછી જીર્ણ હો જાને પર, અશ્નીયાત્ ખાવુ બેઈએ खाना चाहिए, हि ऊरुषु કે क्योंकि, અજીર્ણે અજીર્ણે પર અજીર્ણમે, મુક્તિસ્ય ખાનારને ભોજન કરનેવાલેકા, अभ्यवहतम् आधेला खाया हुआ, आहारजातम् आहारने समूह आहारमूह, पूर्वस्य पूर्व पूर्व, आहारस्य आहारना आहारके, अपरिणतम् अपक्ष अपक, रसम् रसने रसको, उत्तरेण पाछगना पिछले, आहाररसेन आहारना रसनी साथे आहारके रसके साथ, उपसृजत् मिश्रित કરતાં मिश्रित करता हुआ, सर्वान् यथा सब, दोषान् दोषाने दोषोंको, आशु जल्दी जल्दी, प्रकोपयति प्रकुपित કરે છે प्रकुपित करता है, जीर्णे पच्य गया पछी जीर्ण होने पर, तु तो तो, मुक्तिस्य खानेना खाते हुएक, दोषेषु दोषा दोष, स्वस्थानस्थेषु पैताना स्थान पर होता अपने स्थानमें

होने पर, अग्नौ च अग्नि अग्नि, उदीर्णं प्रदीप्तं यत्नां प्रदीप्त होने पर, बुभुक्षायाम् च भावानी भुञ्ज खानेकी इच्छा, जातयाम् उत्पन्न यत्नां उत्पन्न होने पर, स्रोतसाम् स्रोतोर्नां स्रोतोंके, मुखेषु च भुभ मुख, विवृतेषु प्रुक्ष्णां यत्नां खुल जाने पर, उद्गारे च ओऽकार उद्गारके, विशुद्धे विशुद्ध यत्नां विशुद्ध होने पर, हृदये हृदय हृदय, विशुद्धे विशुद्ध यत्नां विशुद्ध होने पर, वातानुलोम्ये वातानु अनुलोमन यत्नां वातके अनुलोमन होने पर, वात-अने वात और वात, मूत्र-भूत मूत्र पुरीष- तथा भणना तथा मलके, वेगेषु वेगोर्नां वेगोंका, विसृष्टेषु च त्याग कर्तनां त्याग करने पर अभ्यवहतम् आधेक्षे खाया हुआ, आहारजातम् आहारने समुदाय आहारसमूह, सर्व-सर्व सब, शरीर-शरीरना शरीरकी, धातून् धातुओर्नां धातुओको, अप्रदूषयत् दूषित न कर्तनां विना दूषित किये, आयु आयुष्यने आयुको, एव न ही, केवलम् सम्पूर्ण-पण्ये सम्पूर्णतासे, अभिवर्धयति वधारे छे बढ़ाता है, तस्मात् तेथी इस लिए, जीर्णे पथी गथा पछी जीर्ण होने पर, अश्नीयात् भावु भेधये खाना चाहिए ॥ (४) ॥

25-(4). Eat after the digestion of the previous meal. The food that is eaten while the previous meal is lying undigested in the stomach, getting mixed with the semi-digested chyme of the previous meal, immediately provokes all the humors. The food taken when the previous meal has been fully digested, the humors have returned to their normal places, the gastric fire is kindled, hunger is born, the channels are clear and open, the eructation from the mouth is healthy, the stomach is clear, the peristaltic movement is normal and when the urges for evacuation of flatus, urine and feces are well attended to—that food, not vitiating any of the body-elements, serves the sole purpose of

promoting life. Therefore one should eat on empty stomach after the digestion of the previous meal.

वीर्याविरुद्धं भुक्तवतो गुणा —

वीर्याविरुद्धमश्नीयात्, अविरुद्धवीर्यमशनं हि विरुद्धवीर्याहारजैर्विकारैर्नोपसृज्यते, तस्माद्वीर्याविरुद्धमश्नीयात् ॥ (५) ॥

वीर्य- अविरुद्धम् वीर्यभां विरुद्ध न होय ओषु वीर्यमें अविरुद्धी, अश्नीयात् भावु भेधये भोजन करे, हि कारणके क्योकि, अविरुद्धवीर्यम् विरुद्ध वीर्यवाणं न होय ओषु वीर्यमें अविरुद्धी, अशनं भोजन कर्तनां भुञ्ज भोजन करता हुआ, विरुद्धवीर्य- विरुद्ध वीर्यवाणा विरुद्ध वीर्यवाले, आहारजै आहारथी उत्पन्न थयेला आहारसे उत्पन्न हुए, विकारै विकारथी विकारोंसे, न उपसृज्यते युक्त थेत नथी युक्त नहीं होता, तस्मात् तेथी इस लिए, वीर्य- अविरुद्धम् वीर्यथी अविरुद्ध वीर्यमें अविरुद्धी, अश्नीयात् भावु भेधये भोजन करे ॥ (५) ॥

25-(5). Eat what is not antagonistic in potency. Eating the food that is not antagonistic in potency, one is not afflicted with disorders born of incompatible dietary. Therefore one should eat what is not antagonistic in potency.

इष्टे देशे भुक्तवतो गुणा —

इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं चाश्नीयात्; इष्टे हि देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्भावैर्मनोविघातं प्राप्नोति, तथैवेष्टेः सर्वोपकरणैः; तस्मादिष्टे देशे नथेष्टसर्वोपकरणं चाश्नीयात् ॥ (६) ॥

इष्टे भुष्ट इष्ट, देशे स्थानभां स्थानमें, इष्टसर्वोपकरणम् च अने भनगभतां सर्व साधनो सहित वाञ्छित सब साधनोंके साथ, अश्नीयात् भावु भेधये

२५-(६) इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणम् चाश्नीयात्-इष्टे देशे अश्नीयात्

(सं. घ)

ખાના ચાહિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, હષ્ટે ધૃષ્ટે હષ્ટ, દેશે સ્થાનમાં સ્થાનમેં, તથા એવ તે જ પ્રમાણે હસી પ્રકાર, હષ્ટે: ગમતાં વાચ્છિત, સર્વ-સર્વ સર્વ, ઉપકરણે સાધનેથી ઉપકરણોંસે, મુજ્જાન ભોજન કરતો મનુષ્ય મોજન કરતા હુઆ મનુષ્ય, અનિષ્ટદેશજે અનિષ્ટ સ્થાનથી ઉત્પન્ન થયેલાં અનિષ્ટ સ્થાનસે ઉત્પન્ન હુએ, મનોવિષાત્તકરે. તથા મનને ખરાબ કરનારા તથા મનકો સરાબ કરનેવાલે, ભાવે: ભાવેથી ભાવોંસે, મનો-વિષાત્તમ્ મનના વિકારને મનકે વિકારકો, ન પ્રાપ્નોતિ પ્રાપ્ત થતો નથી પ્રાપ્ત નહીં હોતા, તસ્માત્ તેથી ક્યલિય, હષ્ટે ધૃષ્ટે હષ્ટ, દેશે દેશમાં દેશમેં, તથા તથા તથા. હષ્ટસર્વોપકરણમ્ ચ મનગમતાં સર્વ સાધને સહિત વાચ્છિત સર્વ સાધનોંકે સાથ, અશ્ચીયાત્ ખાવુ બેધએ મોજન કરના ચાહિય ॥ (૬) ॥

25-(6). Eat in a congenial place provided with all the necessary appurtenances. One eating in a congenial place does not get depressed in the mind by the depressing emotions produced in unpleasant environment. Similarly with the appurtenances. Therefore, one should eat in a congenial place and circumstance.

નાતિદ્રુત મુક્તવતો ગુણઃ —

નાતિદ્રુતમશ્ચીયાત્, અતિદ્રુતં હિ મુજ્જાનસ્યો-ત્ત્વેહનમવસાદનં મોજનસ્યાપ્રતિષ્ઠાનં ચ, મોજ્ય-દોષસાદ્રુણ્યોપલબ્ધિશ્ચ ન નિયતા; તસ્માન્નાતિ-દ્રુતમશ્ચીયાત્ ॥ (૭) ॥

અતિદ્રુતમ્ બહુ ઉતાવળે. ખુબ જલ્દી, ન નહિ નહીં, અશ્ચીયાત્ ભોજન કરવુ બેધએ મોજન કરના ચાહિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, અતિદ્રુતમ્ અતિ ઉતાવળે ખુબ જલ્દી, મુજ્જાનસ્ય ભોજન કરતા મનુષ્યને મોજન કરતે હુએ મનુષ્યકો, ઉત્ત્વેહનમ્ અતરાશ જવુ મોજનકા ઉલ્ટે રાસ્તે પર જાના, અવસાદનમ્ શિથિલતા શિથિલતા, મોજનસ્ય તથા ભોજનવુ તથા મોજનકા, અપ્રતિષ્ઠાનમ્ ચ કોઠે ન બેસવું ખાવું છે સ્થાન પર સ્થિર ન હોવા હોતા હૈ,

મોજ્ય-ભોજનના મોજનકે, દોષ-દોષની દોષકા, સાદ્રુણ્ય-તથા પ્રશસ્ત ગુણવાળાપણાની તથા પ્રશસ્ત ગુણોંકે હોનેકા, ઉપલબ્ધિ ચ બહુ જ્ઞાન, ન નિયતા ચોક્કસ થતી નથી નિશ્ચિત નહીં હોતા, તસ્માત્ તેથી ક્યલિય, અતિદ્રુતમ્ અતિ ઉતાવળે ખુબ જલ્દી, ન અશ્ચીયાત્ ભોજન કરવુ બેધએ નહિ મોજન નહીં કરના ચાહિય ॥ (૭) ॥

25 (7). Do not eat hurriedly. By eating hurriedly the food is liable to go the wrong way, or injure the health or it is not properly placed, and there is no appreciation of either the good or bad qualities of the food taken. Therefore one should not eat hurriedly.

નાતિવિલમ્બિત મુક્તવતો ગુણ —

નાતિવિલમ્બિતમશ્ચીયાત્; અતિવિલમ્બિતં હિ મુજ્જાનં ન તૃપ્તિમધિગચ્છતિ, વહુ મુદ્ધે, શીતી-ભવત્યાહારજાતં, વિષમં ચ પચ્યતે: તસ્માન્નાતિવિ-લમ્બિતમશ્ચીયાત્ ॥ (૮) ॥

અતિવિલમ્બિતમ્ બહુ વિલબ્ધી ખુબ ધીરે, ન અશ્ચીયાત્ ભોજન ન કરવુ બેધએ મોજન નહીં કરના ચાહિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, અતિવિલમ્બિતમ્ અતિ વિલબ્ધી ખુબ ધીરે, મુજ્જાન ભોજન કરતો મનુષ્ય મોજન કરતા હુઆ મનુષ્ય, તૃપ્તિમ્ તૃપ્તિ તૃપ્તિકો, ન અધિગચ્છતિ પામતો નથી પ્રાપ્ત નહીં કરતા, વહુ બહુ ખુબ, મુદ્ધે ખાવું છે રાતા હૈ, આહારજાતમ્ આહાર-રનો સમૂહ આહારસમૂહ, શીતીભવતિ ઠંડી બધ છે ઠંડા હો જાતા હૈ, વિષમમ્ ચ અંને વિષમ પથે ઓર વિષમતાસે, પચ્યતે પથે છે પચતા હૈ, તસ્માત્ તેથી ક્યલિય, અતિવિલમ્બિતમ્ બહુ વિલબ્ધી ખુબ ધીરે, ન અશ્ચીયાત્ ખાવું બેધએ નહિ નહીં ખાના ચાહિય ॥ (૮) ॥

25-(8). Do not eat too leisurely. One eating too leisurely, is not satisfied even if he eats much. The food

૨૫-૮. વિષમ ચ પચ્યતે-વિષમપાક ચ ભવતિ (૪ ચ.ત.)

,, ,, -વિષમપાકં ચ મચ્છતિ (૫.)

gets cold and is digested irregularly. Therefore one should not eat too leisurely.

અજલ્પતોઽહસતસ્તન્મનસશ્ચ ભુક્તવતો ગુણાઃ —

અજલ્પન્નહસન્ તન્મના ભુજીત; જલ્પતો હસ-
તોઽન્યમનસો વા ભુજ્ઞાનસ્ય ત ઇવ હિ દોષા ભવ-
ન્તિ, ય ઇવાતિદ્રુતમશ્વતઃ; તસ્માદજલ્પન્નહસન્સ્ત-
ન્મના ભુજીત ॥ (૯) ॥

અજલ્પન્ મનુષ્યે ન બોલતાં મનુષ્ય ન બોલતે હુણ, અહસન્ ન હસતાં ન હંસતે હુણ, તન્મના તેમજ ભોજનમાં મન લગાડી એવં ભોજનમાં મન લગા કર, ભુજીત જમવું બેઠાં ખાવું, હિ કારણકે ક્યોંકિ, એ ઇવ જે જો, અતિદ્રુતમ્ બહુ જલ્દી વહુત જલ્દી, અશ્વત ખાનારને ખાનેવાલેકે, દોષા દોષો થાય છે દોષ હોતે હૈં, તે તેઓ વે, ઇવ જ હી, જલ્પતઃ બોલબોલ કરતાં બોલતે હુણ, હસતઃ હસતાં હંસતે હુણ, અન્યમનસઃ વા અથવા બીજી તરફ મન લગાડી અથવા દૂસરી ઓર મન લગાકર, ભુજ્ઞાનસ્ય ખાનારને ખાનેવાલેકો, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં, તસ્માત્ તેથી ઇસ લિણ, અજલ્પન્ ન બોલતાં ન બોલતે હુણ, અહસન્ ન હસતાં ન હંસતે હુણ, તન્મના તેમજ ભોજનમાં મન લગાડી એવં ભોજનમાં મન લગા કર, ભુજીત જમવું બેઠાં ખાવું ॥ (૯) ॥

25-(9) Do not talk or laugh while eating One who talks and laughs and is preoccupied while eating, is liable to suffer the same disorders as the one who eats too hastily Therefore, one should not talk or laugh while eating but should eat with due attention to oneself.

આત્માનમભિસમીક્ષ્ય ભુક્તવતો ગુણા —

આત્માનમભિસમીક્ષ્ય ભુજીત સમ્યક્, ઇદં મમોપશેતે ઇદં નોપશેત ઇત્યેવં વિદિતં હ્યસ્યા-
ત્મન આત્મસાત્મ્યં ભવતિ; તસ્માદાત્માનમભિ-

સમીક્ષ્ય ભુજીત સમ્યગિતિ ॥ ૨૫ ॥

આત્માનમ્ પોતાની ભતને અપને આત્માકો, સમ્યક્ સરખી રીતે મલી પ્રકાર, અભિસમીક્ષ્ય વિચારીને વિચાર કરકે, ભુજીત ભોજન કરવું બેઠાં ખાના ચાહિણ, ઇદમ્ આ યહ, મમ મને મુકે, ઉપશેતે અનુ-
કૂળ આવે છે અનુકૂલે હૈં, ઇદમ્ આ યહ, ન ઉપશેતે અનુકૂળ આવતું નથી અનુકૂલ નહીં હૈં, ઇતિ ઇવમ્ હિ એ પ્રમાણે ઇસ પ્રકારસે, આત્મ- પોતાની ભતનું અપને આત્માકા, સાત્મ્યમ સાત્મ્ય સાત્મ્ય, અસ્ય આત્મન. એને પોતાને અપને આત્માસે, વિદિતમ્ વિદિત વિદિત, ભવતિ થાય છે હોતા હૈં, તસ્માત્ તેથી ઇસ લિણ, આત્માનમ્ પોતાની ભતને અપને આત્માકો, સમ્યક્ સરખી રીતે મલી પ્રકાર, અભિસમીક્ષ્ય વિચારીને દેશ કર, ભુજીત ઇતિ ખાવું બેઠાં ખાના ચાહિણ ॥૨૫॥

25 Eat rightly, considering your constitution 'This food will agree with me, this food will not agree with me', this knowledge makes for the determination of what is wholesome for each individual Therefore, one should eat rightly, considering one's individual constitution.

રસાદિજ્ઞાતુર્ભિપજ. પ્રશંસા—

ભવતિ ચાત્ર—

રસાન્ દ્રવ્યાણિ દોષાંશ્ચ વિકારાંશ્ચ પ્રભાવતઃ ।
વેદ યો દેશકાલૌ ચ શરીરં ચ સ નો ભિષક્ ॥૨૬॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં ઇસ વિષયમાં, ભવતિ શ્લોક છે કે શ્લોક હૈં કિ, ય જે જો, રસાન્ રસને રસકો, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યને દ્રવ્યકો, દોષાન્ ચ દોષોને દોષકો, વિકારાન્ ચ વિકારોને વિકારોંકો, દેશ- દેશ દેશ, કાલૌ ચ તથા કાળને તથા કાલકો, શરીરમ્ ચ અને શરીરને ઓર શરીરકો, પ્રભાવત પ્રભાવથી પ્રભાવસે, વેદ બધું છે જાનતા હૈં, સ. તે વહ, ન અમારો માન્ય હમકો માન્ય, ભિષક્ વૈદ છે વૈદ હૈં ॥ ૨૬ ॥

૨૬ સ નો ભિષક્-મ ના ભિષક્ (ચ. દ. ૪)

Here is a verse again—

26. Him do we regard as a physician, who possesses the knowledge of the effects of tastes, the substances, the humors and the diseases, as also the knowledge of clime, season and the body

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ।

द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ॥२७॥

आहारायतनान्यष्टौ भोज्यसाद्रूप्यमेव च ।

विमाने रससंख्याते सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥२८॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें. श्लोकौ उपसंहारना के श्लोका छे के उपसंहारके दो लोक हैं कि, विमानार्थ. विमानस्थाननु प्रयोजन विमानस्थानका प्रयोजन, प्रभावत. प्रभावद्वारा प्रभावद्वारा, रस- रस रस, द्रव्य- द्रव्य द्रव्य, दोष- दोष दोष, रोगा अने रोग और रोग, न अतिसेव्यानि अहु न सेवना लायक बहुत सेवन योग्य नहीं ऐसे, द्रव्याणि द्रव्यो द्रव्य, त्रिविधम् अने त्रिषु प्रकाशित और तीन प्रकारका, सात्म्यम् च एव सात्म्य सात्म्य, अष्टौ आठ आठ, आहारायतनानि आहार- विधिविशेषायतन आहारविधिविशेषायतन. भोज्य- अने भोजननु आहारके, साद्रूप्यम् च एव प्रशस्त गुण- वाणापत्तुं प्रगस्त गुणका होना, एतत् आ यह, सर्वम् सर्व सब, रससंख्याते विमाने 'रसविमान' अध्याय- मां 'रसविमान' अध्यायमें, प्रकाशितम् प्रकाशित कथुं छे प्रकाशित किया है ॥ २८ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

27-28 The purpose of this section on specific determination of measure, the effects of the tastes, substances, humors and diseases, the substances that are not to be taken in excess, the three grades of homologation, the octalogue of dietetic rules, the advantages accru-

ing from the observation of these rules — all these have been revealed in this chapter on the specific determination of the measure of tastes.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुंधती प्रतिशंकार पासेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस गात्रके, विमानस्थाने विमानस्थान विधे विमानस्थानमें, 'रसविमानम्' 'रस-विमान' 'रसविमान', नाम नामने नामका, प्रथम प्रथम प्रथम, अध्याय अध्याय स पूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1 Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled the "Specific Determination of the Measure of Taste" is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

अने अध्याय अध्याय दूसरा

Chapter II

त्रिविधकुक्षीयविमानाध्यायोपक्रमः—

अथातस्त्रिविधकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अत हवे अर्हथी अब आगे, त्रिविधकुक्षीयम् विमानम् 'त्रिविधकुक्षीय विमान' नामना अध्यायनु 'त्रिविधकुक्षीय विमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं अध्याय करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ त्रिष्यमां नीये प्रभाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्व डहेलु छे कहा है ॥ २ ॥

1 We shall now expound the
chapter entitled " The Specific Deter-
mination of the Measure of the stomach-
capacity",

2 Thus declared the worshipful
Atreya

कुक्षौ त्रिविधावकाशाशविभाग. —

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशांशमाहारस्या-
हारमुपयुज्जानः, तद्यथा—एकमवकाशांशं सूर्ता-
नामाहारविकाराणाम्, एकं द्रवाणाम्, एकं
पुनर्वातपित्तश्लेष्मणाम्, एतावतीं ह्याहारमात्रा-
मुपयुज्जानो नामात्राहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति ॥३॥

आहारम् आहारने। भोजनका, उपयुज्जान उपयोग
करनेवाला, कुक्षौ उदरमां उदरमें,
आहारस्य आहारने भाटे आहारके लिए, अवकाशांशम्
भाटी न्यथाने खाली जगहको, त्रिविधम् त्रय प्रभेदे
तीन प्रकार, स्थापयेत् राखनी लेधुं रखे, तत् यथा
न्येभडे जैसे कि, सूर्तानाम् धन ठोस, आहार- विकाराणाम्
आहारनी वानीयो भाटे भोजनके पदार्थोंके लिए,
एकम् अवकाशांशम् ओके भाटी भाग एक रिक्त भागको,
द्रवाणाम् प्रवाही भाटे द्रवोंके लिए, एकम् भीजे भाटी
भाग दूसरे रिक्त भागको, वात-पित्त-श्लेष्मणाम् तेम
वात-पित्त अने डके भाटे एव वात-पित्त और कफके
लिए, पुन एकम् त्रीजे भाटी भाग राखे लेधुं
तीसरे रिक्त भागको रखे, एतावतीम् हि आहार प्रभाणुमां
इतनी, आहार- मात्राम् आहारनी मात्राने। आहार-
मात्राका, उपयुज्जान उपयोग करता मनुष्यने उपयोग करते
हुए मनुष्यको, अमात्राहारजम् मात्राहित आहारथी
उत्पन्न थतु आहारकी अमात्राके सेवनसे उत्पन्न, किञ्चित्
डके पणु कुछ भी, अशुभम् अशुभ अशुभ, न प्राप्नोति
भास थतु नहीं प्राप्त नहीं होता ॥ २ ॥

3. One about to eat a meal ought
to dispose the stomach capacity in three
parts Thus he should use one third
of his gastric capacity for solid food,
one third for liquids and the remain-
ing one third for the full play of
the three humors—vata, pitta and
kapha Eating in conformity to this
rule, one is not liable to any one of
the ill effects resulting from eating
without measure.

आहारराशिमधिकृत्य मात्राऽमात्रावत्त्वविचार —

न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्स्नमा-
हारफलसौष्टवमवाप्तुं शक्यं, प्रकृत्यादीनामष्टाना-
माहारविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलत्वात् ॥४॥

प्रकृत्यादीनाम् प्रकृति वगेरे प्रकृति आदि, अष्टानाम्
आठ आठ, आहारविधि- विशेष- आहारनी उत्पन्नानी
सिद्धताना आहारविधिभेदके, आयतनानाम् हेतुओंमां
हेतुओंमें, प्रविभक्तफलत्वात् इण वहेंथायेधुं होवाने
दीधे फलके बटे जानेके कारण, आहारस्य आहारनी
आहारकी, केवलम् केवल केवल, मात्रावत्त्वात् एव मात्रा-
पुर सरताने लधने न मात्राको लेके ही, कृत्स्नम् संपूर्ण
संपूर्ण, आहारफल- आहारना इदानी आहारफलकी,
सौष्टवम् श्रेष्ठता उत्तमताको, अवाप्तुम् भेजवनी प्राप्त
करना, न च शक्यम् शक्य नहीं शक्य नहीं है ॥ ४ ॥

4 However, it is not possible to
obtain the full benefit accruing from
diet by merely conforming to the
rule of measure, since all the eight
factors beginning with the nature of
the food constituents have each a
share in the final result.

तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रामात्राफ-
लविनिश्चयार्थः प्रकृतः। एतावानेव ह्याहारराशिवि-
धिविकल्पो यावन्मात्रावत्त्वममात्रावत्त्वं च ॥५॥

3 स्थापयेदवकाशांशमाहारस्य उपयुज्जान — स्थापयेदवकाश
महाहारमुपयुज्जान (प)

५. अमात्रावत्त्वं-अमात्रत्व (प.)

તત્ર સાવત્ ત્યારે તેમાં યદા પર, આહારરાશિન્ આહારરાશિને આહારરાશિકો, અધિકૃત્ય અનુલક્ષીને ઉદ્દેશ કરકે, અયમ્ આ યદ, માત્રા-અમાત્રા-માત્રા અને અમાત્રાનાં માત્રા તથા અમાત્રાકે, ફલ-ફલના ફલકે, વિનિશ્ચયાર્ય. નિશ્ચયરૂપ પ્રયોજન નિશ્ચયરૂપ પ્રયોજનકા, પ્રકૃતઃ પ્રસ્તુત છે પ્રસંગ હૈ, યાવત્ જે કાંઈ જો કુલ, માત્રાયત્ત્વમ્ માત્રાસરપણું છે માત્રાયુક્તા, અમાત્રાત્ત્વમ્ ચ અને માત્રાસરપણું નથી ઔર અમાત્રા-યુક્તા, ઇતાવાન્ એવ હિ આ એ પ્રકારના જ યહી દો પ્રકારકે, આહારરાશિ-આહારરાશિની આહારરાશિકે, વિધિ-વિધિને વિધિકા, વિકલ્પઃ લેદ છે ભેદ હૈ ॥ ૫ ॥

5. Here, however, we are concerned with determining the results of the quantity of food in measure or out of measure. The whole of the dietetic mode as regards quantity resolves itself into food taken in measure and food taken out of measure.

માત્રાવતો મોજનસ્ય ગુણાઃ—

તત્ર માત્રાવત્ત્વં પૂર્વમુદ્દિષ્ટં કુક્ષ્યંશવિભાગેન, તદ્ ભૂયો વિસ્તરેણાનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

તત્ર તેમાં હિમ્મે, કુક્ષ્યંશ-વિભાગેન ઉદરના અંશ-વિભાગદ્વારા કુક્ષિકે વિભાગોદ્વારા, માત્રાવત્ત્વમ્ માત્રાપુર-સરતા માત્રાપરિમાણ, પૂર્વમ્ પ્રથમ જો પહિલે, ઉદ્દિષ્ટમ્ બતાવી છે કહા હૈ, તત્ ભૂયઃ તે ફરીને ઉસીકો ફિર, વિસ્તરેણ વિસ્તારપૂર્વક વિસ્તારસે, અનુવ્યાખ્યાસ્યામ કહેશું કહેને ।

6-(1). Now measure has already been touched upon in relation to the disposition of the gastric capacity. We shall explain the same thing once again at greater length.

તથા—કુક્ષેરપ્રપીડનમાહારેણ, હૃદયસ્યાન-વરોધ, પાર્શ્વયોરવિપાટનમ્, અનતિગૌરવમુદરસ્ય, પ્રીણનમિન્દ્રિયાણાં, ક્ષુત્પિપાસોપરમઃ, સ્થાનાસ-

નશયનગમનોચ્છાસપ્રશ્વાસહાસ્યસંકથાસુ સુખા-નુવૃત્તિઃ, સાયં પ્રાતશ્ચ સુખેન પરિણમનં, બલ-વર્ણોપચયકરત્ત્વં ચ; इति मात्रावतो लक्षणमा-हारस्य भवति ॥ ६ ॥

તત્ યથા જેમકે જૈસેકિ, આહારેણ આહારથી મોજનસે, કુક્ષે પેટ ઉદરકા, અપ્રપીડનમ્ દબાય નહિ પીડિત ન હોના, હૃદયસ્ય હૃદય હૃદયકા, અનવરોધઃ રુધાય નહિ અવરોધ ન હોના, પાર્શ્વયો. પડખાં પાર્શ્વોકા, અવિપાટનમ્ ફાટે નહિ ન ફટના, ઉદરસ્ય પેટ ઉદરમેં, અનતિગૌરવમ્ બહુ ભારે લાગે નહિ બહુત મારીપન ન હોના, હિન્દ્રિયાણામ્ હિન્દ્રિયોની હિન્દ્રિયોંકી, પ્રીણનમ્ પ્રસન્નતા વૃત્તિ, ક્ષુત્પિપાસોપરમ. ભૂખ અને તરસની શાંતિ ભૂત તથા પ્યાસકી શાન્તિ, સ્થાન-ઉભા રહેવું સ્થિતિ, આસન-બેસવું વૈઠને, શયન-સૂવું સોને, ગમન-જવું ચલને, ઉચ્છ્વાસ-શ્વાસ કાઢવો શ્વાસ, પ્રશ્વાસ-શ્વાસ દેવો નિશ્વાસ, હાસ્યસંકથાસુ હસવું તથા વાત-ચીતમાં હાસ્ય એવ વાતચીતમેં, સુખાનુવૃત્તિ આરામનું રહેવું આરામ રહના, સાયં પ્રાત. ચ સાંજ અને સવાર સાયં ઔર પ્રાત, સુખેન મુખેથી સુખપૂર્વક, પરિણમનમ્ પચી જવું જીર્ણ હો જાના, બલ-વર્ણ-બળ તથા વર્ણની બલ ઔર વર્ણકી, ઉપચયકરત્ત્વમ્ પુષ્ટિ કરવી વૃદ્ધિ કરના, इति એ વે, માત્રાવતઃ માત્રાસર લીધેલ માત્રા-પૂર્વક, આહારસ્ય આહારનું આહારકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, ભવતિ છે હૈ ॥ ૬ ॥

6. Thus, the following are the signs of food eaten in measure; freedom from distress in the stomach as the result of the quantity taken, absence of any cardiac discomfort; the non-distension of the sides, freedom from excessive heaviness of the stomach; gratification of the senses, subsidence of hunger and thirst, sense of ease in standing, sitting, lying down, walking, exhalation and inhalation, repartee

૬ હાસ્યમકથાસુ-હાસસંકથાસુ (જ.)

,, પરિણમન-પરિણામગમન (ધ)

and conversation; easeful digestion and assimilation of food in the evening and morning, the imparting of strength, complexion and plumpness

हीनमात्रस्य भोजनस्य दोषा —

अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते—हीनम्, अधिकं च । तत्र हीनमात्रमाहारराशिं बलवर्णोपचयक्षयकरमृतसिकरमुदावर्तकरमनायुष्यमवृष्यमनौजस्यं शरीरमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनमलक्ष्म्यावहमशीतेश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते, अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति कुशलाः ।

अमात्रावत्त्वम् मात्ररहितता अमात्रा, पुन. ७१॥ पुनः, द्विविधम् ये प्रकारनी दो प्रकारकी, आचक्षते छे छे कहते हैं, हीनम् हीन हीन, अधिकम् च अने अधिक और अधिक, तत्र तेभां इनमें, हीनमात्रम् हीनमात्रा-७१॥ हीनमात्रामें, आहारराशिम आहारसमूहको, बल-७१ बल, वर्ण-७१ वर्ण, उपचय-७१ तथा पुष्टिने वृद्धिको, क्षयकरम् क्षय करने-७१ वाला, अमृतसिकरम् अमृतसि करने-७१ वाला, उदावर्तकरम् उदावर्त करने-७१ वाला, अनायुष्यम् आयुष्य-७१ नष्ट करने-७१ वाला, अनौजस्यम् औजस्य-७१ नष्ट करने-७१ वाला, शरीर-मन-बुद्धि-इन्द्रिय-शरीर-मन-बुद्धि अने इन्द्रिय-७१ शरीर-मन-बुद्धि और इन्द्रियोंके, उपघातकरम् उपघात करने-७१ वाला, नाशका कारण, अलक्ष्म्यावहम् अलक्ष्म्यावह-७१ गरीबी पैदा करने-७१ वाला, अशीतेः अने अशी और अस्सी, वात-विकाराणाम् वातविकाराणाम् वातरोगोंका, आयतनम् च ७१ कारण आचक्षते छे छे कहते हैं, कुशला. कुशल वैद्यो चतुर वैद्यो, अतिमात्रम् अधिक मात्रावाला आहारने मात्रासे अधिक आहारको, पुन. ७१ फिर, सर्वदोष-सर्व दोषोंका, प्रकोपणम् प्रकोप करने-७१ वाला, इच्छन्ति माने छे मानते हैं ।

7-(1) Now the absence of measure is laid down as coming under two heads—the deficient and the excessive. The diet which is deficient in measure is seen to result in the impairment of strength, complexion and plumpness, in want of satisfaction, in misperistalsis and the impairment of the functions of life, virility and vitality, body, mind, understanding and senses, in the vitiation of the eight body-elements, in inducing inauspicious conditions and in the incidence of the eighty kinds of vata disorders. The learned aver that the diet which is excessive in measure is provocative of the morbidity of all the three humors.

अतिमात्रस्य भोजनस्य दोषाः—

यो हि मूर्तानामाहारजातानां सौहित्यं गत्वा द्रवैस्तृप्तिमापद्यते भूयस्तस्यामाशयगता वातपित्तश्लेष्माणोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपीड्यमानाः सर्वे युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशिमपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमन्नाश्रिता विष्टम्भयन्तः सहसा वाऽप्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्चावयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारानभिनिर्वर्तयन्त्यतिमात्रभोक्तुः ।

य. हि ७१ जो, मूर्तानाम् धन ठोस, आहारजातानाम् आहारने समुदाय भोज्य पदार्थोंको, सौहित्यम् पेट भरने तृप्तिपूर्वक, गत्वा भाग खा कर, भूयः ७१ ऊपरसे, द्रवैः द्रव पदार्थोंकी द्रवोंको, तृप्तिम् तृप्ति तृप्तिपूर्वक, आपद्यते छे छे पी लेता है, तस्य तेना उस पुरुषके, अतिमात्रेण अधिक मात्राभां दीधेला मात्रासे

७-(१) अलक्ष्म्यावहम्—अलक्ष्म्यावहम् (प. १)

,, वातविकाराणाम्—वातजातानाम् (च १)

७ (२) आहारजातानाम्—आहारविकाराणाम् (घ ज)

,, कुक्ष्येकदेशमन्नाश्रिता—कुक्ष्येकदेशमन्नाश्रिता (घ. १)

અધિક, અમ્યવહારેણ ઝોરાકથી રાચે હુણ મોજન દ્વારા, અતિપ્રવીઢ્યમાના. અતિ દબાણ પામતા અતિપીડિત હો કર, આમાશયગતા આમાશયમાં રહેલા આમાશયમાં સ્થિત, સર્વે સર્વે સર્વ, વાત- પિત્ત- શ્લેષ્માણ વાત, પિત્ત અને કફ વાત, પિત્ત ઓર કફ, યુગપત્ એક સાથે એક સાથ, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપદ્યન્તે પામે છે હો જાતે હૈ, પ્રકુપિતા પ્રકોપ પામેલા પ્રકુપિત હુણ, તે તેઓ યે દોષ, કુક્ષ્યેકદેશમ્ ઉદરના એક ભાગમાં ઉદરકે એક ભાગમાં, આવિશ્ય પ્રવેશ કરીને આશ્રય લેકર, અન્નાશ્રિતાઃ અન્નને આશ્રય કરીને આહારરાશિમાં ઘુસકર, અપરિણતમ્ અપકવ અપરિપક્વ, તસ્મૈ એવ તે જ ઉસી, આહારરાશિમ્ આહારના સમૂહને આહારરાશિકો, ધિષ્ટમ્મયન્તઃ વિષ્ટભ કરી રોકતે હુણ, સહસા વા અથવા ઓથિતા સહસા, ઉત્તરાધરામ્યામ્ ઉપલા અને નીચલા ઉપર એવં નીચેકે, માગમ્યામ્ માગેથી માગોતે, અપિ પશુ મી, પ્રચ્યાવચન્તઃ તેને બહાર કાઢતાં ઉસકો નિકાલતે હુણ, અતિમાત્રબોક્તુ અધિક માત્રામાં ખાનારને અતિ માત્રામાં જાનેવાલે પુરુષમાં, પૃથક્ ભુદ મિત્ર, પૃથક્ ભુદ મિત્ર, હમાન્ આ નિમ્ન, વિકારાન્ વિકારો રોગોંકો, અભિનિર્વર્તયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હૈ;

7-(2). He who eats solid foods to repletion and in addition drinks his fill of beverages, will have all the three humors—vata, pitta and kapha abiding in the stomach, provoked simultaneously, as they get compressed greatly by the excessive quantity of the food taken. These humors, being thus irritated, lay hold of the undigested food-mass and getting localised in one part of the stomach of the man who has overeaten and making their resort in the food-mass either obstruct or dispose of the stomach-contents violently through the upper or the lower channels of the alimentary tract,

giving rise, severally, to the following kinds of disorders

તત્ર વાતઃ શૂલાનાહાત્તમર્દમુલ્કશોષમૂર્ચ્છા-
અમાગ્નિવૈષમ્યપાર્શ્વપૃષ્ઠકટિગ્રહસિરાકુચ્ચનસ્તમ્ભ-
નાનિ કરોતિ, પિત્તં પુનર્જ્વરાતીસારાન્તર્દાહતૃષ્ણા-
મદભ્રમપ્રલપનાનિ, શ્લેષ્મા તુ છર્ધિરોચકાવિપાક-
શીતજ્વરાલસ્યગાત્રગૌરવાણિ ॥ ૭ ॥

તત્ર તેમાં ઉનમાં, વાત વાત વાયુ, શૂલ- શૂલ શૂલ, આનાહ- આનાહ આનાહ, અત્તમર્દ- અત્તમર્દ અગોક્ષા દૂટના, મુલ્કશોષ- મુખશોષ મુલ્કશોષ, મૂર્ચ્છા- મૂર્ચ્છા મૂર્ચ્છા, અમ ભ્રમ ભ્રમ, અત્તિવિષમ્ય- અશિની વિષમતા અગ્રિકી વિષમતા, પાર્શ્વ- પૃષ્ઠ- કટિગ્રહ- પડખા, પીઠ અને કેડવું ઝલાઈ જવું પાર્શ્વગ્રહ, પૃષ્ઠગ્રહ, કટિગ્રહ, સિરાકુચ્ચન- સિરા- ઓનો સ કેડથ ગિરાસકોચ, સ્તંભનાનિ તથા સ્તંભન કરે છે ઓર જડતા કરતી હૈ, પિત્તમ્ પુન વળી પિત્ત ઓર પિત્ત, જ્વર- જ્વર જ્વર, અતીમાર- અતીમાર અતી સાર, અન્તર્દાહ- અન્તર્દાહ અન્તર્દાહ, તૃષ્ણા- તૃષ્ણા પ્યાસ, મદ- મદ મદ, અમ- ભ્રમ ભ્રમ, પ્રલપનાનિ અને બળબાટ કરે છે ઓર પ્રભાવ કરતા હૈ, શ્લેષ્મા તુ અને કફ ઓર કફ, છર્ધિ- ઉલટી વમન અરોચક- અરોચક અરોચ, અવિપાક- અપચો અવિપાક, શીતજ્વર- શીતજ્વર શીતજ્વર, આલસ્ય- આલસ આલસ, ગાત્રગૌરવાણિ અને શરીરતુ બારેપણ શરીરકા મારીપન, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ ॥ ૭ ॥

7. The vata causes colic, constipation, bodyache, parching of the mouth, fainting, giddiness, irregularity of the gastric fire, rigidity of the sides, back and waist, and the contraction and the hardening of the vessels. The pitta causes fever, diarrhea, internal burning, thirst, intoxication, giddiness and delirium. The kapha causes vomiting, anorexia, indigestion, algid fevers, torpor and heaviness of the limbs

૭. ગૌરવાણિ-ગૌરવાગિનિર્વૈષ્ણિકરઃ સમ્પદ્યતે (ક.વ.છ.૬.૫)

अतिमात्रभोजनादन्येऽप्यामप्रकोपस्य हेतवः —

न च खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमा-
मप्रदोषकरमिच्छन्ति, अपि तु खलु गुरुरूक्षशीत-
शुष्कद्विष्टविष्टम्भिविदाह्यशुचिविरुद्धानामकाले चा-
न्नपानानामुपसेवनं, कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याहीनो-
कमानोद्वेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुपयु-
ज्यते, तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ८ ॥

केवलम् केवलम् केवलम्, अतिमात्रम् अतिमात्रम्
दीधेदी अतिमात्रम् खाई हुई, आहारजातम् आहार-
समूह आहारराशि ही, न च खलु नहि नही, अपि तु
खलु पणु किन्तु, गुरु- गुरु गुरु, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, शीत-
शीत शीत, शुष्क- शुष्क शुष्क, द्विष्ट- द्विष्ट अप्रिय,
विष्टम्भ- विष्टम्भी विष्टम्भी, विदाहि- विदाही विदाही,
अशुचि- अशुच्य अपवित्र, विरुद्धानाम् च अने विरुद्ध
एव विरोधी, अन्नपानानाम् अन्नपानानु खानपानका,
अकाले अकाले अकालमें, उपसेवनम् सेवन पणु सेवन
भी, आमप्रदोषकरम् आमप्रदोष करनेवाला है ऐसा
मानते हैं, काम- क्रोध- लोभ- मोह- अथवा काम-
क्रोध- लोभ- मोह अथवा काम- क्रोध- लोभ- मोह,
ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, ही- लज्जा लज्जा, शोक- शोक शोक,
मान- मान मान, उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, भय- अने भयभी
और भयसे, उपतप्तमनसा वा सत्ताप पापेला मने
मन आकात होने पर, यत् नो जो, अन्नपानम् अन्न-
पानने खानपान, उपयुज्यते उपयोग करनेवाला आने छे
सेवन किया जाता है, तत् अपि ते पणु वह भी, आमम्
एव आभने न आमको ही, प्रदूषयति दूषित करे छे
दूषित करता है ॥ ८ ॥

8 It is not the excessive intake
of food alone that is responsible for
setting up the ills of chyme-disorder.
The following factors too induce the
chyme-disorder, namely, the untimely
indulgence in foods and drinks that
are heavy, dry, cold, dehydrated, dis-

८ आमप्रदोषकरम्-आमप्रदोषकारणम् (४)

agreeable, retardent, irritant, unclean,
or incompatible, or eating and drinking
while the mind is afflicted with desire,
anger, greed, infatuation, envy, shame,
grief, indignation, anxiety and fear.

भवति चात्र—

मात्रयाऽप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।
चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः ॥ ९ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लोक छे छे
श्लोक है कि, मात्रया मात्रामां मात्रामें, अपि पणु भी,
अभ्यवहृतम् दीधेलु खाया हुआ, पथ्यम् च पथ्य हित-
कारी, अन्नम् अन्न अन्न, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता, शोक-
शोक शोक, भय- भय भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, दुःख-
दुःख दुःख, शय्या- सत्ता रहेलु सोते रहने, प्रजागरै-
अने अजरस्थी और रात्रिके जागरणके कारण, न
जीर्यति पथ्य नथी जीर्ण नहीं होता ॥ ९ ॥

Here is a verse again—

9. The food eaten by one who is
given to anxiety, grief, fear, anger,
pain, sedentary habits or, to keeping
awake at night, though it be the pre-
scribed diet and is eaten with strict
regard to measure, will fail to be dige-
sted properly.

आमप्रदोषमेदौ —

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजः—विसृ-
चिकाम्, अलसकं च ॥ १० ॥

भिषज वैद्यो वैद्य, तम् ते उन आमप्रदोषम्
आमप्रदोषने आमप्रदोषको, विसृचिकाम् विमृचिका
विसृचिका, अलसकम् च अने अलसक और अलसक,
द्विविधम् अने ये प्रकारने ऐसे दो प्रकारका, आचक्षते
कहे छे कहते हैं ॥ १० ॥

10. The physicians divide the
chyme-disorders into two classes viz.,

१ दुःखशय्या-दुःखमोह (द प.)

acute alimentary irritation and intestinal torpor.

विसूचिकाया लक्षणम्—

तत्र विसूचिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात् ॥ ११ ॥

तत्र तेभां उनमें, ऊर्ध्वं च उपरना ऊपर, अध च तथा नीचेना भागे और नीचे दोनों मार्गों द्वारा, प्रवृत्त-प्रवृत्त थयेल प्रवृत्त, आमदोषाम् आमदोषवाणी आम-दोषवाली, यथोक्तरूपाम् अने वातादिकनां कृत्वा प्रमाणेनां लक्षणवाणी ने होय तेने उपर्युक्त वातादिके लक्षणसे युक्त जो हो उसे, विसूचिकाम् विसूचिका विसूचिका, विद्यात् जाननी जानना चाहिए ॥ ११ ॥

11. Of these the expulsion of undigested food either through the upper or lower channels of the alimentary canal with the symptoms already mentioned should be known as acute alimentary irritation.

अलसकस्य लक्षणम्—

अलसकमुपदेक्ष्यामः—दुर्बलस्याल्पाग्नेर्वहुश्लेष्म-
णो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्ष-
शीतशुष्कान्नसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं श्ल-
ष्मणा च विबद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्त्वान्न
बहिर्मुखीभवति. ततश्छर्द्यतीसारवज्याभ्यामप्रदोष-
लिङ्गान्यभिदर्शयत्यतिमात्राणि ।

अलसकम् अलसकने। अलसको, उपदेक्ष्याम उपदेश
करुं कहेंगे, दुर्बलस्य दूबल दुर्बल, अल्पाग्ने अल्प
अग्निवाणा अल्पान्निवाले, बहुश्लेष्मण बहु श्लेष्मण
बहुत कफवाले, वात- मूत्र- पुरीष- वात, मूत्र अने
मूत्रना वायु, मूत्र तथा मलके, वेगविधारिण वेगने रोक-

नार वेगको रोकनेवाले, स्थिर- गुरु- बहु- रूक्ष- शीत-
शुष्क- स्थिर- गुरु- बहु- रूक्ष- शीत अने शुष्क स्थिर-
गुरु बहुत- रूक्ष- शीत- और शुष्क, अन्नसेविन अन्न
सेवननारने अन्नका सेवन करनेवाले पुरुषका, तत् ते वह,
अन्नपानम् अन्नपान अन्नपान, अनिलप्रपीडितम् वायुथी
दुर्बलने वायुसे पीडित हो कर, श्लेष्मणा च तथा कृत्वा
कफद्वारा, विबद्धमार्गम् मार्ग इंधार्ध नतां मार्गोंके
अवरुद्ध होनेसे, अतिमात्र- प्रलीनम् अदरना भागभां
अतिशय रोकार्ध नतां अनिमात्रामें लीन होनेके कारण,
अलसत्त्वात् आगमुपप्लुने दीधे आलसी बन जानेसे,
बहिर्मुखी न भवति अदर नीकप्लुं नथी बाहिर नहीं
आता है, तत अने पछी इनके पीछे, छर्दि- अतीसार-
उदरी तथा अतीसार वमन और अतीसारको, वज्याभि
सिवायनां छोड़ कर, अतिमात्राणि धलु प्रमाणभां
अतिमात्रामें, आमप्रदोष- आमदोषनां आमदोषके,
लिङ्गानि लक्षण लक्षण, अभिदर्शयति अतावे छे
दिखाता है ।

12-(1). We shall now describe the disorder of intestinal torpor Let us take a man who is frail, of weak digestion, of kapha habitus, habitually given to suppressing the urges of flatus, urine and feces, and who is given to eating food which is compact, heavy, large in quantity, dry, cold and dehydrated. Such food and drink consumed by such a one, though painfully urged on by peristalsis cannot find an outlet, as it gets inert owing to the passages being obstructed by the accumulated kapha and the food masses being jammed inside In consequence of this condition, the symptoms of general indigestion, excepting the two—vomiting and purging, manifest themselves in a very aggravated form.

१२ आमप्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयति—लिङ्गानि यथोक्तान्यभिदर्श-
यति (च)

११

—आमप्रदोषरूपाणि यथोक्ता-
न्यभिदर्शयति (क.)

अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गा-
स्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिदेव केवलमस्य शरीरं
दण्डवत् स्तम्भयन्ति. ततस्तं दण्डालसकमसाध्यं
ब्रुवते ।

अतिमात्र- अति प्रमाणमां अति मात्रामें, प्रदुष्टा-
च दूषित थयेला दूषित हुए, दोषा दोषो दोष, प्रदुष्ट-
आम- दूषित थयेला आमथी दूषित आमद्वारा,
बद्धमार्गाः भागी ३ धाई ७८१ मार्गके अवरुद्ध होनेके
कारण, तिर्यक् त्रांसा (शाखाओंमां) तिरछे (शाखामें),
गच्छन्त थायता जाते हुए, कदाचित् एव क्यारेक
कमी, अस्य येना इम पुरुषके, केवलम् आभा
सम्पूर्ण, शरीरम् शरीरने शरीरको, दण्डवत् दंडनी येडे
दण्डके समान, स्तम्भयन्ति ७८३ अनावी दे छे जकड़
देते हैं, तत तम् त्यारे तेने तव उसे, असाध्यम्
असाध्य असाध्य, दण्डालसकम् दण्डालसक दण्डालमक,
ब्रुवते छे छे कहते हैं ।

12-(2). This brings about extreme
vitiation of the humors which, finding
the alimentary canal blocked at both
ends by the vitiated mass of undiges-
ted food, tend to spread sideways and
in that process, not infrequently
cause the body to become rigid like
a staff. This condition which is spoken
of as "Dandalasaka", "Staff-like
rigidity" is considered to be incurable.

आमविषस्य लक्षणम्—

विस्त्राध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदो-
षमामविषमित्याचक्षते मिषजः. विषसदृशलिङ्ग-
त्वान्. तत् परमसाध्यम्. आशुकारित्वाद्धिरुद्धो-
पक्रमत्वाच्चेति ॥ १२ ॥

१२ तस्मिन् दण्डालसकमसाध्य — अतस्तमलसकमसाध्य

(ट त द च)

, पुनरामदोषमामविषमित्याचक्षते—पुनरेव दोषमाविषमित्या-
चक्षते (घ)

—आमप्रदोषविषमाचक्षते (घ.)

विस्त्राध्यशन- विरुद्ध आनार, आध्या उपर आनार
विरुद्ध भोजन करनेवाले- अध्यशन (खाये पर खाना)
करनेवाले, अजीर्णाशन- शीलिन- पुनः तथा अजिर्ण पर
आनागना तथा अजीर्णमें भोजन करनेवाले पुरुषके,
आमदोषम् आमदोषने आमदोषको, विषसदृश- विष जेवां
विषके समान, लिङ्गत्वात् लक्षणो होवाथी लक्षणोंके होनेसे,
मिषज वैद्यो वैद्य, आमविषम् इति आमविष आम-
विष, आचक्षते छे छे कहते हैं, आशुकारित्वात् तुरत
मारनार तुरन्त मारक, विरुद्ध- उपक्रमत्वात् च अने
विरुद्ध चिकित्सावागे होवाथी और विरुद्ध चिकित्सा-
वाला होनेसे, तत् परम् ते परम् वह अत्यन्त,
असाध्यम् इति असाध्य छे असाध्य है ॥ १२ ॥

12. The chyme-disorder which
results from incompatible foods, or
from eating predigestion-meals, is
named by the physicians as intestinal
toxemia because it evinces symptoms
similar to those of toxemia. Such a
disorder is indeed absolutely irreme-
diable, because of its fulminating cha-
racter and also because of the antago-
nism in the lines of treatment indi-
cated

अलमकविसूचिकामदोषेषु चिकित्साक्रम. —

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेदादौ
पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि, ततः स्वेदनवर्ति-
प्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवालयेच्चैनम् ।

तत्र तेभा इनमें, प्रदुष्टम् दूषित थयेला दूषित,
अलसीभूतम् रेडायेल रुके हुए, साध्यम् अने साध्य
और साध्य, आमम् आमनु आमदोषको, आदौ प्रथम
प्रथम, सलवणम् उष्णम् लवणसहित अने अनु नमकके
साथ और उष्ण, वारि पाणी पानी, पाययित्वा पिनायीने
पिला कर, उल्लेखयेत् वमन करावतु वमन करावे, तत ते
पछी पीछे, स्वेदन- स्वेदन स्वेदन, वर्तिप्रणिधानाभ्याम्
अने वर्ति उपायना द्वारा और वर्तिप्रणिधान द्वारा, एनम्

१३ स्वेदन-छे न (द प.)

अने इसकी, उपाचरेत् उपचार करवे। चिकित्सा करे, उपवासयेत् च अने उपवास कराववे। उपवास करावे,

13-(1) Now the remediable variety of chyme-disorder in which the intaken food is vitiated and becomes stagnant, should be treated thus.—To begin with, the patient should be made to vomit by the administration of an emetic consisting of warm saline water, thereafter he should be treated with sudation and suppositories and made to fast

विसूचिकायां तु लङ्घनसेवाग्रे विरिक्तवच्चा-
नुपूर्वी ।

विसूचिकायाम् विसूचिकायां विसूचिकामें, तु अग्रे
वर्णी प्रथम प्रथम, लङ्घनम् एव लङ्घन न् कराववु
लघन ही करावे, विरिक्तवत् अने पछी विरेचन करावे।
पुरुषन्ती पेठे और पीछे विरेचन कराये गये पुरुषके समान,
आनुपूर्वी संसर्जन क्रम प्रमाणे उपचार कराववे।
संसर्जन अनुसार उपचार करावे,

13-(2). In cases of acute alimentary irritation, the patient should first be subjected to lightening therapy and the after-treatment should be the same as that in purification therapy.

आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषाव-
लिप्तमाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नामिलापिणम्-
मिसमीक्ष्य पाययेद्दोषशेषपाचनार्थमौषधमग्निसं-
क्षुण्णार्थं च, नत्वेवाजीर्णाशनम्, आमप्रदोषदुर्वलो
ह्यग्निर्न युगपद्दोषमौषधमाहारजातं च शक्तः
पक्तुम् ।

आमप्रदोषेषु तु आमदोषमां आमदोषमें, जीर्णाहारम्
पथी गयेला आगला आहारवाणा पुरुषने पहले
आहारके पच जाने पर पुरुषको, पुनः वर्णी फिर, दोषा-

१३ आनुपूर्वी-आनुपूर्वी (प)

,, ,, -आनुपूर्वी क्रिया (प)

वलिप्त- दोषपथी लिप्त दांपोंसे भरे, आमाशयम्
आमाशय होवाथी आमाशयके होने पर, स्तिमित- गुरु
तेमन निश्चल अने भारे एवं निश्चल और भारी,
कोष्ठम् ठोठा होवाथी कोष्ठ होने पर, अनन्नामिलापिणम्
अन्नने नहि छूठता भोजननी इच्छा न करते हुए,
मिसमीक्ष्य नैर्धने देखकर, दोषशेष- पाडीना दोषो
अविशिष्ट दोषोको, पाचनार्थम् पचाववा भाटे पचानेके
लिए, अग्नि- मधुक्षुणार्थम् च तथा अग्निने प्रवर्धित
हवा भाटे तथा अग्निने प्रदीप्त करनेके लिए, औषधम्
औषध औषध, अन्नकाले नभवा वभते भोजनके समय,
पाययेत् पायु पिलानी चाहिए, अजीर्णाशनम् तु पक्षु
आधेलु पक्षु न होय तो भोजनके पचे बिना, न एव
अभ न करतु ऐसा न करे, हि शरलुके क्योंकि, आम-
प्रदोष- आमदोषपथी आमदोषसे, दुर्वल नभणे।
थयेला दुर्वल, अग्नि- अग्नि अग्नि, दोषम् दोष दोष,
औषधम् औषध औषध, आहारजातम् च अने आहारना
सम्भूते और आहारसम्भूको, युगपत् शेषसाथे एकसाथ,
पक्तुम् पचाववा पचा, न शक्त शक्तिमान थतो नथी
नहीं सकती,

13-(3) In chyme-disorder, when dealing with a patient who has digested his last meal but whose stomach is still smeared with morbid humors and is inactive and heavy and who is averse to food, medicine should be administered at the meal-time with a view to helping the digestion of the remaining morbid matter in the stomach and the stimulation of the digestive fire. But if the patient has not digested his last meal, this procedure is not to be followed. For, the digestive fire that has been enfeebled by the chyme-disorder is unable to digest, at one and the same time, the vitiated humor, the medicine and the intaken food-mass.

अपि चामप्रदोषाहारौषधविभ्रमोऽतिबलत्वा-
दुपरतकायाग्निं सहसैवानुरमबलमतिपातयेत् ।

अपि च अने पण्ठी और सी, आमप्रदोष- आम-
दोष नामदोष, आहार- आहार आहार, औषध-
तथा औषधने तथा औषधके, विभ्रम उत्पत्ति उत्पातके,
अतिबलत्वात् अति बलवान् होवाथी अति बलवान्
होनेके कारण, उपरत- नाश पाभेद गान्त हुए, काया-
ग्निम् नष्टाग्निवाणा जरीरान्निवाले, अबलम् निर्भय
निर्बल, आनुरम् रोगीने रोगीको, सहसा एव अक्षय्य न
सहसा ही, अतिपातयेत् भारे छे मार देती है,

13-(4) Since the untoward effect
cumulatively of the chyme-disorder,
the medicine and the food is too great,
it will perforce hasten to death the
enfeebled patient in whom the thermal
processes have become inactive.

आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवो-
परमो भवति, सति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां
व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीतमपास्यौषधमा-
नविपरीतमेवावचारयेद्यथास्वम् ।

आमप्रदोषजानाम् आमदोषधी उत्पत्ति यत्ना
आमदोषजन्य, पुन. विकाराणाम् विद्वारेणी रोगीको,
अपतर्पणेन अपतर्पणधी अपतर्पणसे, एव न ही,
उपरम शांति शान्ति, भवति थाय छे होती है, अनु-
बन्धे रोगीने। अनुबन्ध रोगीका अनुबन्ध, तु सति थाय
तो होने पर, कृत- अपतर्पणानाम् अपतर्पण धरावेला
अपतर्पण करने पर भी, व्याधीनाम् व्याधिओना
रोगीको, निग्रहे निग्रहमा शांत करनेके लिए, निमित्त-
हेतु कारण, विपरीतम् विपरीत विरुद्ध, औषधम्
औषधनो औषध, अपास्य त्याग करी न देकर, आतङ्क-
व्याधि रोग, विपरीतम् विपरीत औषध विपरीत
औषध, एव न ही, यथास्वम् यथायोग्य दोषानुसार,
अवचारयेत् आपनु जेष्ठे देनी चाहिए,

१३ (४) अतिबलत्वादुपरतकायाग्नि-अतिबलत्वादुपरतकायाग्नि

(च प)

13-(5). The ailments resulting from
chyme-disorder are to be quieted only
through the depletion therapy. If,
however, the effect of disease persists
even after the depletory treatment,
then for the subjugation of the disease,
the physician should give up treating
the disease with reference to the caus-
ative factors and begin treating the
actual morbid conditions.

सर्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविप-
रीतमौषधमिच्छन्ति कुशलाः, तदर्थकारि वा ।

कुशलाः कुशल वैद्यो बुद्धिमान् वैद्य, सर्वविकाराणाम्
सर्वे विद्वारेणा सब रोगीको, निग्रहे निग्रहमा शान्त
करनेके लिए, अपि च पण्ठी सी, हेतुव्याधि-विपरीतम्
हेतुविपरीत अने व्याधिविपरीत हेतुविपरीत और
व्याधिविपरीत, तदर्थकारि वा अथवा व्याधिविपरीत
अथवा व्याधिविपरीत, औषधम् औषध देवानी औषध
देना, इच्छन्ति इच्छा राधे छे पसंद करते हैं,

13-(6) In the conquest of all dis-
orders the learned physicians give
the first place to those drugs that
are antagonistic to both the morbid
and the morbid factors or other thera-
peutic agents which serve the same
purpose.

विमुक्तामप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते
चाग्नावभ्यङ्गास्थापनानुवासनं विधिवत् स्नेहपान
च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषमेषजदेशकाल-
बलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्त-
राणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ १३ ॥

विमुक्त आमप्रदोषस्य आमदोषधी मुक्त यथेक्षाने
आमदोषसे मुक्त हो जाने पर, परिपक्वदोषस्य दोष परि-
पक्व यत्ना दोषके परिपक्व होने पर, पुन. पण्ठी और

१३. विमुक्तामप्रदोषस्य-अनुदितामप्रदोषस्य (द ध प)

अग्नौ च अग्निं अग्निके, दीप्ते प्रदीप्तं यत् । प्रदीप्तं होने पर, दोष- दोष दोष, भेषज- औषध भेषज, देश- देश देश, काल- काल काल, वल- वल वल, शरीर- शरीर शरीर, आहार- आहार आहार, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, वयसात् अने वयसि और आयुषी, अवस्था- अवस्थाना अवस्थाके, अन्तराणि विशेषे मेदोंको, विकारान् च अने विकारोने तथा विकारोंको, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, प्रसमीक्ष्य भेदने देखकर, अभ्यंग- अभ्यंग अभ्यंग, आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन, स्नेहपानम् च तथा स्नेहपानने तथा स्नेहपानका, विधिवत् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, प्रयोज्यम् प्रयोगे करवो भेदने प्रयोग करना चाहिए ॥ १३ ॥

13. After he has been relieved of the chyme-disorder and after all the morbid matter has been fully digested and the gastric fire has been re-activated, the patient should be administered systematically and with skill, inunction, corrective and unctuous enemata and the oleation therapy, having considered well the morbid factor, the drug indicated, the place, the season, the patient's vitality, his physical condition, his diet, his habitation, his psychic make-up, his constitution, his age, as well as the disorders that have to be treated.

भवति चात्र—

आहारविधायतनानि चाग्नौ

सम्यक् परीक्ष्यात्महितं विद्ध्यत् ।

अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो

हितोपयोगेषु भजेत तं च ॥ १४ ॥

अत्र च आ विषयमा इस विषयमें, भवति श्लोक छे डे श्लोक है कि, आहारविधि- आहारविधिविशेषना आहारविधिविशेषके, आयतनानि च हेतुशोनी आयत-

नकी, सम्यक् परीक्ष्य भली प्रकारसे, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, आत्महितम् भावसे चेतानु हित अपने लिए जो हितकर हो उसे, विद्ध्यत् करवो भेदने करे, हितोपयोगेषु अने हितना उपयोग भाटे हितके उपयोगके लिए, य. अन्य च ने भीने जो अन्य, कश्चित् मार्गो कश्चित् मार्ग कोई मार्ग, इह अस्ति तम् आ लोकमें हो उसका, च पशु मी, भजेत सेवन करवो भेदने सेवन करे ॥ १४ ॥

Here is a verse again—

14. Having examined well the eight rules concerning diet, one should secure one's own well-being; in addition whatever else is indicated here as a means in the pursuit of wholesome things one should have recourse to all such

भोजनपरिपाकस्थानम्—

अशितं खादितं पीतं लीढं च क विपच्यते ।

एतत्त्वां धीर ! पृच्छामस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमन् ॥ १५ ॥

धीर ! हे धीर हे धीर, बुद्धिमन् हे बुद्धिमान् गुरु ! हे बुद्धिमान् गुरु !, अशितम् खाधेलु अशित, खादितम् जमेले खादित पीतम् पीधेलु पीत, लीढम् च अने चालेलु लीढ, क करे स्थाने कहा, विपच्यते पचे छे पचता है, एतत् त्वाम् ओ आपने यह आपसे, पृच्छाम अमे पूछीये छीये हम पूछते हैं, तत् न ते अमेने वह हमे, आचक्ष्व डखो कहिए ॥ १५ ॥

15. Where is the food digested, the food that is eaten, that is masticated, that is drunk, and that is licked up ? O, wise one! this we would know of thee. Declare it to us, O, enlightened one !

इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्वसुः ।

आचक्ष्वे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥ १६ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेश- प्रमुखे अग्निवेशादि अग्निवेशादि, शिष्यै शिष्योंने शिष्योंने,

पृष्ठ. पूछता पूछने पर, पुनर्वसु पुनर्वसुओ पुनर्वसुने, ततः त्यागपीछी उसके पीछे, तेभ्य तेओने उन शिष्योंको, यत्र ओ स्थाने जहा, आहार आहार आहार, विपच्यते पचे छे पचना है, तत् ते वह, आचक्षे उछी देभाउथु कहा ॥ १६ ॥

16. Having been questioned thus by the assembly of disciples headed by Agnivesa, Punarvasu enlightened them as to where food is digested.

नाभिस्तनान्तरं जन्तोराभाशय इति स्मृतः ।
अशितं खादितं पीतं लीढं चात्र विपच्यते ॥ १७ ॥

जन्तो. प्राणीना प्राणियोंके, नाभिस्तन- नाभि अने स्तननी नाभि और स्तनोंके, अन्तरम् वच्ये मध्यवर्ति स्थानमें, आभाशय आभाशय छे आभाशय है, इति ओम ऐसा, स्मृतः उछु छे कहा है, अत्र आ स्थाने यहा पर, अशितम् खाद्या विना भाधेलु अशित. खादितम् खादीने भाधेलु खादित, पीतम् पीधेलु पीत, लीढम् च अने खाठेलु और लीट, विपच्यते पचे छे पचना है ॥ १७ ॥

17 That part of the human body which lies between the navel and the nipple-line is called the seat of digestion. It is here that all that is eaten, masticated, drunk and licked up is digested.

आभाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।
पक्वः सर्वाश्रयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपचते ॥ १८ ॥

आभाशयगत. आभाशयभा गयेदा आभाशयमें जा कर, आहार. आहार आहार, केवलम् स पूछु सम्पूर्ण रूपमें, पाकम् पची पचा, प्राप्य गछने हुआ, पक्व पक्व अनी परिपक्व बन कर, पश्चात् पीछी पीछे, धमनीभिः धमनीओ दाग धमनियों दाग, सर्वाश्रयम् सर्व शरीरभा नर शरीरमें, प्रपचते पहाची अय छे पहुच जाता है ॥ १८ ॥

18. The food that has reached the seat of digestion, being fully digested, is, in its changed form, circulated to the entire body by means of the vessels.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् ।
अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभागशः ॥ १९ ॥

तत्र ते विषयभा उस विषयमें, श्लोक. उपसंहारने। श्लो३ छे ३ उपसंहारका श्लोक है कि, मात्रावत. मात्रावाला मात्रावाले, तस्य ते आहारना उस आहारके, लिङ्गम् लक्षण, फलम् च अने फल और फल, यथायथम् योअ रीते ठीक ठीक, उक्तम् उछा छे कह दिये हैं, तथा ते ओ प्रमाणे तथा, अमात्रस्य मात्रावत आहारना अमात्रावाले आहारके, लिङ्गम् लक्षण, फलम् च अने फल और फल, विभागशः विभाग पाडीने पृथक् पृथक्, उक्तम् उछा छे कह दिये हैं ॥ १९ ॥

Here is the recapitulatory verse—

19. The signs and results of food eaten in measure, as well as those of food eaten out of measure, have been accurately described separately in this chapter.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने त्रिविधकुक्षीयविमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २० ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे गयेदा अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकशी प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रभा और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने विमानस्थान गिये विमानस्थानमें, त्रिविधकुक्षीयविमानम् 'त्रिविधकुक्षीयविमान' 'त्रिविधकुक्षीयविमान', नाम नामने नामका, द्वितीय जीने दूसरा, अध्यायः अध्याय स पूछु ययो अध्याय समाप्त हुआ ॥ २० ॥

१९ तस्य-तत्र (घ.)

2. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled the " Specific Determination of the Measure of Stomach-capacity " is completed

तृतीयोऽध्यायः ।

त्रींशे अध्याय अध्याय तीसरा

Chapter III

जनपदोद्ध्वंसनीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो जनपदोद्ध्वंसनीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् आत्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः ढवे आर्हतीं अव आगे, 'जनपदोद्ध्वंसनीयम् विमानम्' 'जनपदोद्ध्वंसनीय विमान' नामना अध्यायनु 'जनपदोद्ध्वंसनीय विमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये आत्रेयेने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इम विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्व उद्धेष्टु छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled " The Specific Determination of the Measure of Depopulation through epidemics "

2 Thus declared the worshipful Atreya

प्रानेत्र जनपदोद्ध्वंसनाद्वैपजोद्धरणोपदेश —

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिविराध्युषिते काम्पिल्यराजधान्यां भगवान् पुनर्वसुआत्रेयोऽन्ते-
चारिगणपरिवृतः पश्चिमे घर्मेमासे गङ्गातीरे वन-
विचारमनुविचरञ्छिष्यमग्निवेशमब्रवीत् ॥ ३ ॥

३. द्विजातिविराध्युषिते—द्विजातिविराध्युषितायाम् (क.व.त.)

द्विजातिवर- जथा श्रेष्ठ द्विजे श्रेष्ठ द्विज जातियोषे, अध्युषिते वसता हता येवा अविष्टित, पञ्चालक्षेत्रे पञ्चालक्षेत्र नामना पञ्चालक्षेत्रनामके, जनपदमण्डले जनपदमण्डलमां जनपदमण्डलमें, काम्पिल्य- काम्पिल्य नामकी, राजधान्याम् राजधानीनी अह राजधानीमें, अन्तेचारिगण-शिष्य गुरुथी शिष्योंसे, परिवृत वी टायेला घिरे हुए, आत्रेयः आत्रेय आत्रेय, भगवान् भगवान् भगवान्, पुनर्वसु पुनर्वसु पुनर्वसु, पश्चिमे पश्चिमे पश्चिमे, घर्मेमासे उनाणाना भर्दिनामा ग्रीष्म मसमे, गङ्गातीरे गङ्गाने तीरे गंगाके किनारे, वनविचारम् वनमां विहार वनमें विहार, अनुविचरन् उरतां करते हुए, शिष्यम् पोताना शिष्य अपने शिष्य, अग्निवेशम् अग्निवेशने अग्निवेशको, अब्रवीत् उद्धेष्टु कहा ॥ ३ ॥

3 The worshipful Punarvasu Atreya while on a peripatetic tour during the latter month of the hot season, attended by his entourage of disciples, through the wood-lands skirting the Ganges near the capital city of Kampilya in the populous zone of the country of Panchala, wherein resided the elite of the twice-born communities, thus observed, addressing the disciple Agnivesa

दृश्यन्ते हि खलु सौम्य ! नक्षत्रग्रहगणचन्द्र-
सूर्यानिलानलानां दिशां चाप्रकृतिभूतानामृतुवै-
कारिका भावाः, अचिरादितो भूरपि च न यथाव-
द्रसवीर्यविपाकप्रभावमोपधीनां प्रतिविधास्यति,
तद्वियोगाच्चानङ्गप्रायता नियता ।

सौम्य ! हे सौम्य ! हे सौम्य !, अप्रकृति-अवस्था-
विश स्थितिमां अस्वाभाविक स्थितिमें, भूतानाम् रहेला स्थित, नक्षत्र- नक्षत्र नक्षत्र, ग्रह-गण- ग्रहसमूह ग्रह-
समूह, चन्द्र- चन्द्र चन्द्र, सूर्य- सूर्य सूर्य, अनिल वायु

४ नक्षत्रग्रहगणचन्द्र—नक्षत्रग्रहचन्द्र (व)

५ चाप्रकृतिभूतानाम्—च प्रकृतिभूतानाम् (च प प)

वायु, अनलानाम् अग्नि अग्नि, दिशाम् च अने दिशा-
ओना और दिशाओंके, ऋतुवैकारिका ऋतुविडार डर-
नार ऋतुविकारजनक, भावा भावा भाव, दृश्यन्ते
हि खलु भरेभर ओवाभां आवे छे सचमुच दिखाई
देते हैं, इत डवेथी आगे, भू अपि पृथ्वी पणु पृथ्वी
भी, अचिरान् च ओडा वज्रतभां शीघ्र ही, ओषधीनाम्
ओषधिओना ओषधियोंके, रस- रस रस, वीर्य- वीर्य
वीर्य, विपाक- विपाड विपाक, प्रभावम् अने प्रभाव
और प्रभावको. यथावत् ओधओ तेवा ठीक प्रकारसे
न नहि नहीं, प्रतिविधास्यति उत्पन्न डरशे उत्पन्न
करेगी, तद्वियोगात् च ओषधिओना रस- वीर्य वगेरे-
ना वियोगथी ओषधियोंके रस आदिके अभावसे,
आतङ्क- प्रायता अधिष्ठ रोगथागो अधिक रोगका होना,
नियता नञ्छी यवाने छे अद्वयभावी है;

4-(1) O, gentle one! behold the
stars, the planets, the moon, the sun,
the wind, the temperature and the
quarters are presenting their abnormal
aspect, thus portending abnormal
seasonal fluctuations As the result of
this abnormality the earth will fail to
produce the herbs having the right
qualities of taste, potency, post-digestive
effects and specific action In con-
sequence of this failure there will
ensue of necessity a marked prevalence
of disease

तस्मात् प्रागुद्धंसात् प्राक् च भूमेर्विरसीभावा-
दुद्धरध्वं सौम्य! भैषज्यानि यावन्नोपहतसवीर्य-
विपाकप्रभावाणि भवन्ति ।

तस्मात् तेथी इसलिए, सौम्य! हे सौम्य! हे
सौम्य!, उद्धंसात् दिनाश यथा विनाश होनेसे, प्राक्
पहेला पूर्व, भूमे. अने भूमि और भूमिके, विरसीभावात्
विरस यथा रसहीन होनेसे, प्राक् च पहेला पूर्व, यावत्
यथा सुधीभां जब तक, उपहत छीन नष्ट, रस- रस रस.

वीर्य- वीर्य वीर्य, विपाक- विपाड विपाक, प्रभावानि
अने प्रभाववाणी और प्रभाववाली, न भवन्ति न थाय
नहीं होती, (तावत् त्यां सुधीभां तब तक,) भैषज्यानि
ओषधिओ ओषधियोंको, उद्धरध्वम् उधेडी दो
उखाड लो,

4-(2) Therefore, well before such
calamities occur and well before the
earth has lost her savour. O, gentle
one! collect the medicinal herbs while
yet their taste, potency, post-digestive
effects and specific actions remain un-
vitiated

वयं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावानुपयोक्ष्यामहे
ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः ।

ये च अने ओओ और जो, अस्मान् आपणुने
हमको, अनुकाङ्क्षन्ति थाडे छे चाहते हैं, यान् च तथा
ओने और जिनको, वयम् आपणु हम, अनुकाङ्क्षामः
थाडीओ छीओ चाहते हे, (तेषु तेओभां उनमें,)
वयम् च आपणु हम, एषाम् ओओनां इनके, रस-
रस रस, वीर्य- वीर्य वीर्य, विपाक- विपाड विपाक,
प्रभावान् अने प्रभावने और प्रभावका, उपयोक्ष्यामहे
उपयोग डरशु उपयोग करेंगे,

4-(3). We shall thus, when the
occasion arises, make use of the taste,
potency, post-digestive effects and the
specific action of these herbs for the
benefit of those who desire us and
also those whom we desire

न हि सम्यगुद्धतेषु सौम्य! भैषज्येषु सम्य-
ग्विहितेषु सम्यक् चावचारितेषु जनपदोद्धंसक-
राणां विकाराणां किञ्चित् प्रतीकारगौरवं भवति ॥४॥

४. सम्यक् चावचारितेषु-मन्यग्विनारचारितेषु (फ)
.. अवचारितेषु-विचारितेषु (त)
.. प्रतीकारगौरव-प्रतिकारगौरव (प)

સૌમ્ય ! હે સૌમ્ય ! હે સૌમ્ય !, મૈષજ્યેષુ ઔષધિ-
ઔષધે ઔષધિયોંકે, સમ્યક્ સારી રીતે સમ્યક્ પ્રકારસે,
ઝઢૂતેષુ ઉબેડી લઈ ઉઘાડ લે કર, સમ્યક્ સારી રીતે
સમ્યક્ પ્રકારસે, વિહિતેષુ ઔષધો બનાવવામાં આવતાં
ઔષધ વના લિયે જાને પર, સમ્યક્ અને સારી રીતે
ઔર સમ્યક્ પ્રકારસે, અવચારિતેષુ ચ પ્રયોજવામાં
આવતાં કામમેં લાને પર, જનપદ- દેશમેં જનપદકે, ઝઢૂંસ-
કરાણામ્ વિનાશ કરનાર વિનાશકારક, વિકારાણામ્
વિકારોમેં રોગોંકે, પ્રતીકાર- પ્રતિકાર કરવામાં પ્રતીકારમે,
કિંચિત્ જરા પણ કુછમી, ગૌરવમ્ કષ્ટ કઠિનાઈ, ન હિ
મવતિ યડતુ નથી નહીં હોતી ॥ ૪ ॥

4. Nor indeed, O, gentle one !
are counter-measures to epidemics that
destroy populations a difficult matter,
provided the medicinal herbs are pro-
perly culled, properly prepared and
properly administered.

અસમાનપ્રકૃત્યાદીનાં જનાનાં કથં યુગપદેકેન વ્યાધિનોદ્ધમ-
નમિત્યગ્નિવેશસ્ય પ્રશ્ન —

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
उद्धृतानि खलु भगवन् ! भैषज्यानि, सम्यग्वि-
हितानि, सम्यगवचारितानि च;

एववादिनम् आ प्रभाण्डे उहेता इस प्रकार कहते
हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने
आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच उछु
कहा, भगवन् हे भगवान् ! हे भगवान् !, भैषज्यानि
औषधिऔ औषधियाँ, उद्धृतानि खलु उबेडी लीधी छे
उघाड ली गई हैं, सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे,
विहितानि तैयार करेदी छे वना ली गई हैं, सम्यक् च
अने सारी रीते और सम्यक् प्रकारसे, अवचारितानि
प्रयोजेदी छे प्रयुक्त मी की गई हैं ।

5-(1) Unto the worshipful Atreya
thus exhorting, Agnivesa submitted,
'O, worshipful one! the medicinal plants

shall be properly culled, well-prepared
and well administered according to
your instructions.

अपि तु खलु जनपदोद्धंसनमेकैव व्याधिना
युगपदसमानप्रकृत्याहारदेहवल्सात्म्यसत्त्ववयसां
मनुष्याणां कस्माद्भवतीति ॥ ५ ॥

अपि तु खलु પણ કિન્તુ, અસમાન- અસમાન નિજ
મિજ, પ્રકૃતિ- પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ, આહાર- આહાર આહાર,
દેહ- દેહ દેહ, વલ- બલ વલ, સાત્મ્ય- સાત્મ્ય સાત્મ્ય,
સત્ત્વ- સત્ત્વ સત્ત્વ, વયસામ્ અને વયવાળા એ વયવાલે,
મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યો હોવા છતાં પણ મનુષ્યમેં હોતે હુ
મી, એકેન એવ એક જ એક હી, વ્યાધિના વ્યાધિથી
વ્યાધિસે, જનપદ- દેશમેં જનપદકા, ઝઢૂંસનમ્ વિનાશ
વિનાશ, યુગપત્ એકસાથે એકમાથ, કસ્માત્ શા કરશે
કિમ કારણસે, મવતિ ઇતિ થાય છે ? હોતા હૈ ? ॥ ૫ ॥

5 But, how does the simultaneous
destruction of communities, consisting
as they do of individuals who differ
from one another in constitution, diet,
physique, vitality, habits, psychic
makeup and age, take place by the
incidence of one single disease?

તત્રાત્રેયકૃત સમાધાનમ્—

तमुवाच भगवानात्रेयः—एवमसामान्यवताम-
प्येभिरग्निवेश ! प्रकृत्यादिभिर्भविर्मनुष्याणां येऽन्ये
भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समा-
नलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्तमाना जनपदमुद्धंस-
यन्ति ।

મગવાન્ ભગવાન્ ભગવાન્, આત્રેય. આત્રેયે આત્રેયને
તમ્ તેને અગ્નિવેશકો, ઉવાચ ઉછુ કહા, અગ્નિવેશ હે
અગ્નિવેશ ! હે અગ્નિવેશ !, એવમ્ એ પ્રભાણુે इस प्रकार,
एभि. એ इन, પ્રકૃત્યાદિभि પ્રકૃતિ વગેરે પ્રકૃત્યાદિ,
भावै आवेथी भावोंसे, असामान्यवताम् असमानता-

वाणी असमानतावाले, अपि होवा छतां पाशु होने पर सी, मनुष्याणाम् मनुष्योने मनुष्योंके, ये अन्ये ने भी जो अन्य, भावा भावे भाव, सामान्या सामान्य छे सामान्य हैं, तद्वैगुण्यात् तेओनी विगुण्णताने लध उनके विगुण होनेके कारण, समानकाला. समान डाल वाणी एकही समयवाली, समानलिङ्गा च अने समान लक्षणवाणी और समान लक्षणोंवाली, व्याघय व्याधियो व्याधिया, अभिनिर्वर्तमाना. उत्पन्न थर्धने उत्पन्न होती हुई, जनपदम् देशने जनपदका, उद्बसयन्ति विनाश करे छे नाश करती हैं ।

6-(1). Unto him replied the worshipful Atreya, 'O, Agnivesa I though a community may be heterogeneous in respect of the constitution etc., of its individual members, there are other common factors which being adversely affected, will cause simultaneous outbreak of diseases having similar symptoms It is these that devastate whole populations

ते तु खल्विमे भावा. सामान्या जनपदेषु भवन्ति. तद्यथा—वायुः, उदक, देश, काल इति॥६॥

ते तु खलु अने ते वे, इमे आ वे, भावा भावे भाव, जनपदेषु देशोभां जनपदोंमें, सामान्या सामान्य सामान्य, भवन्ति होय छे होते हैं, तत् यथा नेभेके जैसे कि, वायु वायु वायु, उदकम् जल जल, देश देश देश, काल इति अने डाल और काल ॥ ६ ॥

6. The factors that affect a people in common are—the winds, the waters, the country and the seasons

अनारोग्यकरस्य वातस्य लक्षणम्—

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात्; तद्यथा—यथर्तुविषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमति-

७-१ अतिचलम्—अतिबलम् (५)

शीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्यभिष्यन्दिनमतिभैरवारावमतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यगन्धवाष्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति (१),

तत्र तेभां वहा, एवंविधम् आ प्रकटनम् इस प्रकारके, वातम् वायुने वायुको, अनारोग्यकरम् अना- रोग्य करनेवाला अस्वास्थ्यकारक, विद्यात् जानना चाहिए तत् यथा नेभेके जैसेकि, यथर्तुविषमम् ऋतु- विपरीत ऋतुके प्रतिकूल, अतिस्तिमितम् अति निश्चल अति निश्चल, अतिचलम् अति वेगवान् अति वेगवान्, अतिपरुषम् अति डठोर अति कठोर, अतिशीतम् अति शीतल अति शीत, अत्युष्णम् अति उष्ण अति उष्ण, अतिरूक्षम् अति रूक्ष अति रूक्ष, अत्यभिष्यन्दिनम् अति अभिष्यन्दी अति अभिष्यन्दी, अतिभैरवारावम् अति भय कर अवाज करनार अति भयानक शब्दयुक्त, अतिप्रतिहतपरस्परगतिम् परस्पर अत्यंत अथवाती गतिवाणो परस्पर अत्यधिक टकराती गतिवाला, अतिकुण्ड- लिनम् अति डू डाला करनेवाला अति घुमेडवाला, असात्म्य- असात्म्य अनात्म्य, गन्ध- गन्ध गन्ध, वाष्प- भास्व वाष्प, सिकता- रेतली रेत, पांशु- धूल धूल, धूम- अने धूमाडाली और धुएसे, उपहतम् इति दूषित थथेदो दूषित हुआ (१),

7-(1). Of these, the wind, if of the following description, is to be known as disease-inducing—viz, unseasonal, totally becalmed, violently blowing, exceedingly rough, intensely cold, intensely hot, excessively dry, excessively humid, fearfully clamorous, blowing from contrary directions and clashing with itself, extremely rotatory (whirlwind), and charged with unwholesome odors, moisture, sand, dust and smoke.

अनारोग्यकरस्य उदकस्य लक्षणम्—

उदकं तु खल्वत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शं

७-(१) अत्यभिष्यन्दिनम्—अनभिष्यन्दिनम् (५)

क्लेदबहुलमपक्रान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलेशय-
मप्रीतिकरमपगतगुणं विद्यात् (२).

अत्यर्थविकृत- अतिशय विकृत अति दूषित, गन्ध-
गन्ध गन्ध, वर्ण- वर्ण वर्ण, रस- रस रस, स्पर्शम्
अने स्पर्शवाणु एवं स्पर्शसेयुक्त, क्लेदबहुलम् अहु क्लेद-
वाणु अति क्लेदयुक्त, अपक्रान्त- जलचर- विहङ्गम् जेभाथी
जलचर पक्षीओ। जतां रक्षां होय ओवा जिसे छोड़ कर
जलचर पक्षी चले गये हों ऐसे, उपक्षीण-जलेशयम् जेभा
जलचर प्राणीओ क्षीण थयेल छे ओवा जिसमें जल-
चर प्राणियों क्षीण हुए हों ऐसे, अप्रीतिकरम् अने अप्रीति
करनार और अप्रीतिकारक, खलु उदकम् तु जलने तो
जलको तो, अपगत- गुणम् गुणु वगैरनु नष्ट गुणोंवाला,
विद्यात् आज्ञुवु जानना चाहिए (२),

7-(2) The water of the following
description is to be known as bereft
of virtue, having an extremely aber-
rant smell, color, taste and touch,
abounding with putrescent matter,
deserted by aquatic birds, in which
the aquatic creatures are atrophied
and which is unpleasant

अनारोग्यकरस्य देशस्य लक्षणम्—

देश पुनः प्रकृतिविकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेद-
बहुलमुपसृष्टं सरीसृपव्यालप्रशकशलभमक्षिकामू-
षकोलूकश्माशानिकशकुनिजम्बूकादिभिस्तृणोल्-
पोपवनवन्तं प्रतानादिवहुलमपूर्ववदवपतितशुष्क-
नष्टशस्यं धूम्रपवनं प्रध्मातपतत्रिगणमुत्क्रुष्टश्वग-
णमुद्भ्रान्तव्यथितविविधमृगपक्षिसङ्घमुत्सृष्टनष्टध-
र्मसत्यलज्जाचारशीलगुणजनपदं शश्वत्क्षुभितोदी-
र्णसलिलाशयं प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पमति-
भयारावरूपं रूक्षताम्राणसिताभ्रजालसंवृतार्क-

७-(२) उपक्षीणजलेशयम्—उपक्षीणजलेशयम् (ध प)

७-(३) प्रकृतिविकृतवर्णं—विकृतवर्णं (क घ च)

„ तृणोल्पोपवनवन्तं—तृणोल्पोपवनलताप्रतानादिवहुलम् (फ)

„ प्रतानादि—लताप्रतानादि (घ छ ज त)

„ लज्जाचारशीलगुणजनपदं—लज्जागुणजनपद (ख)

„ शश्वत्क्षुभितोदीर्णसलिलाशयं—सस्वनक्षुभितोदीर्णसलिलाशयम्

(ध)

चन्द्रतारकमभीक्ष्णं सखंभमोद्वेगमिव सत्रासरु-
दितमिव सतमस्कमिव गुह्यकाचरितमिवाक्रन्दित-
शब्दबहुलं चाहितं विद्यात् (३),

प्रकृतिविकृत- जेनां विकृत थयां छे स्वाभाविक, वर्ण- वर्ण वर्ण, गन्ध-
गन्ध गन्ध, रस- रस रस, स्पर्शम् अने स्पर्श ओवा
और स्पर्श ऐसे, क्लेदबहुलम् अहु क्लेदयुक्त बहुत क्लेद-
युक्त, सरीसृप- सरी नाप, व्याल- छिंसक पशुओ हिंसक
पशु, मशक- मसलां मशक, शलभ- टीका पतंग, मक्षिका
भाभी मक्खी, मूषक- उँद चूहा, उत्क्रु- ध्रुव उत्क्रु,
श्माशानिकशकुनि- गीध गीध, जम्बूकादिभि- शियाण
वगेरेशी गीदल आदिसे, उपसृष्टम् व्यास व्यास, तृण-
धास वास, उत्प- अने उत्प (धासनी ओक जत) नां
और फूससे, उपवनवन्तम् उपवनेवाणा भरे उपवनवाले,
प्रतानादि- विस्तृत वेला वगेरे जहा विस्तृत लता आदि,
बहुलम् अहु होय ओवा बहुत हों ऐसे, अपूर्ववत् अपूर्व
लागता जना पहिले कमी नहीं हुआ वैसे, अवपतित- पड़ी
गयेलां गिरे हुए, शुष्क- सूखा गयेलां सुखे हुए, नष्ट-
अने नष्ट थयेलां और नष्ट हुए, शस्यम् अनाजवाला शस्य-
वाले, धूम्रपवनम् धूमाज जेवा पवनवाला धूमयुक्त वायु-
वाले, प्रध्मात- निरंतर अवाज करता निरन्तर शब्द करते,
पतत्रिगणम् पक्षीओना समूहवाला पक्षियोंके समूहवाले,
उत्क्रुष्टं जियेथी रीता जोरसे रोते, श्वगणम् दूतशओना
समूहवाला कुत्तेके समूहवाले, उद्भ्रान्त- गलराई होला
करता घमरा कर दोड़ते फिरते, व्यथित- अने दुःखी थता
और दुःखी होते, विविध- अनेक प्रकारनां नाना प्रकारके,
मृगपक्षि- पशु अने पक्षीओना पशु और पक्षियोंके,
सङ्घम् समूहवाला समूहवाले, उत्सृष्ट- तजेद छोड़ दिये,
नष्ट- अने नाश पायेल छे और नष्ट हो गये हैं, धर्म-
धर्म धर्म, सत्य- सत्य सत्य, लज्जा- लज्जा लज्जा,
आचार- आचार आचार, शील- शील शील, गुण- अने
गुण और गुण, जनपदम् जेभां ओवा शहरोवाला
जिनमें ऐसे शहरोवाले, शश्वत् निरंतर निरंतर, क्षुभित-
क्षोभ पायेलां चंचल, उदीर्ण- अने मोटा मोलवालां
एवं बड़े तरगोवाले, सलिलाशयम् जलाशयो जहा छे
ओवा जहा पर जलाशय हैं ऐसे, प्रतत- निरंतर निरन्तर,
उल्कापात- उल्कापात उल्कापात, निर्घात- वज्रापात वज्रा-

दिका गिरना, भूमिकम्पम् अने धरतीके प ज्यां थाय छे ओवा एवं भूकम्प आदि जहा पर होते हों ऐसे, अति-भय-अति लयजनक अति भयानक, आरावरूपम् शब्द अने दृग्भावनवाणा शब्द तथा दर्शनवाले, रुक्ष-रक्ष रुक्ष, ताम्र-ताम्र जी ताम्र, जरुण-लाल रक्त, सित-अने धोवां श्वेत, अम्रजालसंवृत-वाटणोली ठंडायेला बादलके समूहोंसे आच्छादित, अर्क-भूर्य सूर्य, चन्द्र-अर्ध चन्द्र, तारकम् अने ताराओवाणा और तारेवाले, धमीक्षणम् बारबार बारबार, ससंभ्रमोद्वेगम् इव जल्ले स भ्रम अने उद्वेग-वाणो होय ओवा जहा घबराहट और बेचैनी फैली हुई हो ऐसे, सत्रासरुदितम् इव जल्ले त्रास अने रुदन सहित होय ओवा त्रास या रोदन युक्त हो ऐसे, सतमस्कम् इव जल्ले अधकारयुक्त होय ओवा अन्धकारयुक्त हो ऐसे, गुल्फाचरितम् इव ज्यां जल्ले यक्षो द्रुता होय ओवा यक्ष आदि देवयोनियोंसे आक्रान्त हो ऐसे, साक्रन्दित-अने आकृष्टना और रोनेका, शब्दबहुलम् च जल्ले अवाजवाणा शब्द जहा अधिक हो ऐसे, देशम् पुन देशने देशको, अहितम् अहित अस्वास्थ्यकारक, विद्यात् जल्ले जानना चाहिए (३),

7-(3) The country of the following description is to be known as unwholesome, having color, odor, taste and touch that are unnatural, excessively damp, abounding in serpents, beasts of prey, mosquitoes, locusts, flies, mice, owls, birds and animals such as the jackal and abounding in woods of weeds and Ulupa grass, abounding in creepers where crops have either fallen, withered or been destroyed in an unprecedented manner, where the winds are smoky, where the sound of birds is unceasing, where the baying of dogs always assails the ears, where herds of animals and flocks of birds of various kinds are always in a state of alarm and pain, where

amidst the people, morality, truth, modesty, custom, character and virtue have either declined or been given up; where the waters are always agitated and upheaving, which is frequently subjected to the incidence of meteorites, thunderbolts and earthquakes; where nature is full of menacing sounds and sights, where the sun, the moon and the stars are frequently covered by dry, coppery, ruddy and grey clouds and which lastly, is as if full of constant alarm and lamentation, crying, fright, and darkness as if visited by gnomes, and as if abounding in sounds of lamentation.

अनारोग्यकरस्य कालस्य लक्षणम्—

कालं तु खलु यथर्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येत् (४),

यथर्तुलिङ्गात् ऋतुनां लक्षणोली ऋतुके लक्षणोंसे, विपरीतलिङ्गम् विपरीत लक्षणवाणा विपरीत लक्षणोंवाले, हीनलिङ्गम् च अने ओलां लक्षणोवाणा और कम लक्षणोंवाले, कालम् ढाणने पाओ, तु खलु तो तो, अहितम् अहित अस्वास्थ्यकारक, व्यवस्येत् मानवे जानना चाहिए (४),

7-(4). A season which is of the following description is to be known as unwholesome, evincing characteristics that are opposite to normal, or evincing its characteristics in an excessive or deficient degree

इमानेवंदोषयुक्तांश्चतुरो भावाञ्जनपदोद्ध्वंसकरान् वदन्ति कुशलाः; अतोऽन्यथाभूतास्तु हितानाचक्षते ॥ ७ ॥

कुशला कुशल वैदो बुद्धिमान वैद, एवं-दोष-युक्तान् आ प्रभावेना दोषवाणा इन दोषोंसे युक्त, इमान् आ

इन, चतुर थारे चार, भावान् भावेने भावोंको, जनपद-देशना जनपदके उद्धंसकरान् विनाशक विनाशक, वदन्ति उहे छे कहते हैं, अतः अने ओथी इनसे, अन्यथा-भूतान् उल्लस भावेने विपरीत लक्षणवालोंको, हितान् हितकारक, आचक्षते उहे छे कहते हैं ॥ ७ ॥

7 The learned declare these very four factors when possessed of the morbidity described above, to be destructive of populations; when not so blemished, they are said to be wholesome

तत्र सामान्यप्रतीकारः—

विगुणेष्वपि खल्वेतेषु जनपदोद्धंसकरेषु भा-
वेषु शेषजेनोपपाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्य
इति ॥ ८ ॥

जनपद-देशना जनपदके, उद्धंसकरेषु विनाश करनेवाले
विनाशक, एतेषु आ इन, भावेषु भावे भावोंके विगुणेषु
विकृति पाभ्या होय थारे विकृत होने पर, अपि खलु
पशु भी, शेषजेन औषधेथी औषधोंसे, उपपाद्यमाना-
नाम् उपचार पाभता मनुष्योंने चिकित्सित होते हुए
मनुष्योंको, रोगेभ्य रोगोंथी रोगोंसे, अभयम् भवति
इति अथ रहते। नहीं भय नहीं रहता ॥ ८ ॥

8. But even when these depopulating factors have turned inauspicious, there is no fear of diseases to those persons who are served with medicines that have been culled beforehand

वैगुण्यमापन्नाना देशादीनामुत्तरोत्तर गरीयस्त्वम्—

भवन्ति चात्र—

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम् ।
गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुपत् संप्रवक्ष्यते ॥ ९ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लो३
छे ३ श्लोक हैं कि, वैगुण्यम् विकृति विकृत, उपपन्नानाम्

पाभेला बने हुए, देश- देश देश, काल- काल काल,
अनिल- वायु वायु, अम्भसाम् अने जल ओओमांथी
और जल इनमेंसे, विशेषेण जेनी जेनी विशेष रूपे
जिसकी जिससे विशेष रूपसे, गरीयस्त्वम् प्रधानता
होय छे ते प्रधानता होती है वह, हेतुपत् उद्गुपूर्वक
कारणपूर्वक, संप्रवक्ष्यते उहेवाभां आवशे कहा
जायगा ॥ ९ ॥

Here are verses again—

9. We shall now indicate, assigning reasons, the ascending scale of importance among the four factors of country, season, wind and water that have turned insalubrious

वाताज्जलं जलदेशं देशात् कालं स्वभावतः ।
विद्यादुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थविन् ॥ १० ॥

अर्थवित् तत्त्वत वैद्ये तत्त्वत्ता वैद्य, स्वभावत
स्वभावथी स्वभावसे. दुष्परिहार्यत्वात् छोड़ी नहि
शकवाने लीधे दुष्परिहार्य होनेके कारण, वातात् वायुथी
वायुसे, जलम् जलने जलको, जलात् जलथी जलसे,
देशम् देशने देशको, देशात् अने देशथी और देशसे,
कालम् कालने कालको, गरीयस्तरम् गरीयस्तर से
अधिक मुख्य, विद्यात् ज्ञानसे. समजे ॥ १० ॥

10. The man of understanding will know that the water is more important than wind, and country more important than the water, and season yet more important than country by virtue of their degree of indispensability

वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित् ।
प्रतीकारस्य सौकर्ये विद्याल्लाघवलक्षणम् ॥ ११ ॥

विशेषवित् विशेष ज्ञानुना वैद्य विशेषज्ञ वैद्य, तु
ते। तो, वाय्वादिषु वायु वजरेमां वायु आदिमें, यथो-
क्तानाम् कछा प्रमाणुना पूर्वोक्त, दोषाणाम् दोषोंमां

१० विद्यादुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थविन्-विद्यादुष्परिहार्यत्वाद्-
रीय परमार्थविन् (च द ष)

દોષોંકે, પ્રતીકારસ્ય પ્રતીકારની પ્રતિકારકી, સૌક્યે સુગમતાથી સુગમતાસે, લાઘવલક્ષણમ્ લઘુતાનુ લક્ષણ લઘુતાકા લક્ષણ, વિચાર બહુજાને ॥૧૧॥

11. The specialist should know that the above-mentioned aberrations of wind and the other factors are progressively easy of treatment in the order mentioned.

જનપદોદ્ધસે સાધારણી ચિકિત્સા—

ચતુર્ણપિ તુ દુષ્ટેષુ કાલાન્તેષુ યદા નરાઃ ।
મેપજેનોપપાદ્યન્તે ન ભવન્ત્યાતુરાસ્તદા ॥ ૧૨ ॥

કાલાન્તેષુ કાળસુધીના કાલપર્યન્ત, ચતુર્ણ અપિ ચારે પણ ચારોંકે સી, દુષ્ટેષુ દૂષિત થતાં દૂષિત હોને પર, યદા બ્યારે જબ, નરાઃ પુરુષોનો મનુષ્યોંકી, મેપ-જેન ઔષધથી ઔષધસે, ઉપપાદ્યન્તે ઉપચાર કરવામાં આવે છે ચિકિત્સા કી જાતી છે, તદા ત્યારે તબ, આતુરાઃ ન ભવન્તિ તેઓ રોગી રહેતા નથી વે રોગી નહીં રહેતે ॥ ૧૨ ॥

12 Even if all the four factors including Time, become vitiated, as long as men are sustained by medicines, so long will they remain free of disease.

યેષાં ન મૃત્યુસામાન્યં સામાન્યં ન ચ કર્મણામ્ ।
કર્મ પદ્મવિધં તેષાં મેપજં પરમુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

યેષામ્ જોઓમાં જિનમેં મૃત્યુસામાન્યમ્ મૃત્યુજનક દેવની સમાનતા મૃત્યુજનક દેવકી સમાનતા, ન નથી હોતી નહીં હોતી, કર્મણામ્ ચ અને મૃત્યુજનક કર્મોંકી, સામાન્યમ્ સમાનતા સમાનતા, ન નથી હોતી નહીં હોતી, તેષામ્ તેઓને માટે ઉનકે લિએ, પદ્મવિધમ્ પાચ પ્રકારનુ પાચ પ્રકારકા, કર્મ કર્મ, પરમ પરમ શ્રેષ્ઠ, મેપજમ્ ઔષધ ઔષધ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કરા જાતા હ ॥૧૩॥

13 In case of such members of the community as are neither destined to die at the same time, nor have the

compulsion of common action, the quinary purification-procedure (consisting of emetics, purgatives, dry and unctuous enemata and errhines), is said to be the best of medicaments.

રસાયનાનાં ત્રિધિવન્નોપયોગઃ પ્રશસ્યતે ।
શસ્યતે દેહવૃત્તિશ્ચ મેષજૈઃ પૂર્વમુદ્ધૃતૈ ॥ ૧૪ ॥

રસાયનાનામ્ રસાયનોનો રસાયનોંકા, ત્રિધિવન્ વિધિપૂર્વક વિધિપૂર્વક, ઉપયોગ. ચ ઉપયોગ પણ ઉપ-યોગ સી, પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત છે, પૂર્વમ્ પૂર્વે પ્રથમ, ઉદ્ધૃતૈ સંગ્રહેલાં સંગ્રહીત, મેષજૈઃ ઔષધોથી ઔષધોંકે, દેહવૃત્તિ ચ શરીરનુ પરિપાલન પણ દેહકા પોષણ કરના સી, શસ્યતે પ્રશસ્ત છે શ્રેષ્ઠ છે ॥૧૪॥

14. For them, moreover, the right-ful use of vitalising medications is recommended; the maintenance of the body by means of the medicinal herbs culled beforehand is also commended.

સત્યં ભૂતે દયા દાનં વલયો દેવતાર્ચનમ્ ।
સદ્વૃત્તસ્યાનુવૃત્તિશ્ચ પ્રશમો ગુપ્તિરાત્મનઃ ॥ ૧૫ ॥
હિતં જનપદાનાં ચ શિવાનાસુપસેવનમ્ ।
સેવનં બ્રહ્મચર્યસ્ય તથૈવ બ્રહ્મચારિણામ્ ॥ ૧૬ ॥
સંકથા ધર્મશાસ્ત્રાણાં મહર્ષીણાં જિતાત્મનામ્ ।
ધાર્મિકૈઃ સાત્ત્વિકૈર્નિત્યં સહાસ્યા વૃદ્ધસંમતૈઃ ॥ ૧૭ ॥
ઇત્યેતદ્દેવજં પ્રોક્તમાયુષઃ પરિપાલનમ્ ।
યેષામનિયતો મૃત્યુસ્તસ્મિન્ કાલે સુદારણે ॥ ૧૮ ॥

સત્યમ્ સત્ય સત્ય, ભૂતે દયા પ્રાણીઓ પર દયા પ્રાણિયો પર દયા, દાનમ્ દાન દાન, વલય. બલિદાન વલિ, દેવતાર્ચનમ્ દેવતાઓનુ પૂજન દેવતાઓંકી પૂજા, સદ્-વૃત્તસ્ય સદાચરણુ સદ્વૃત્તકા, અનુવૃત્તિ ચ પાલન અનુદાન, પ્રશમઃ પ્રશમ વિવરોંકે શાન્તિ, આત્મન પોતાનુ અપની, ગુપ્તિ. ચ રક્ષા રક્ષા, શિવાનામ્ કલ્યાણકારક કલ્યાણકારી, જનપદાનામ્ ચ દેશોનુ દેશોંકા, હિતમ્ હિતકારી હિત-

૧૮. દેવમનિયતો—દેવ ન નિયત (સ)

કર, ઉપસેવનમ્ સેવન સેવન, ગ્રહાચર્યસ્ય બ્રહ્મચર્યનુ
બ્રહ્મચર્યકા, તથા ઇવ તેમજ એવ, બ્રહ્મચારિણામ્ બ્રહ્મ-
ચારીઓની બ્રહ્મચારિયોંકા, સેવનમ્ સેવા સેવન, ધર્મ-
શાસ્ત્રાણામ્ ધર્મશાસ્ત્રોની વર્મશાસ્ત્રોંકી, જિતાત્મનામ્
તથા જિતેન્દ્રિય જિતેન્દ્રિય, મહર્ષીણાન્ મહર્ષીઓની
મહર્ષિયોંકી, સકથા કથાઓ કથા કરના, વૃદ્ધસમૃત-
૪૬ પુરુષોએ માન્ય કરેલ વૃદ્ધ જનોંસે સમત, ધાર્મિક.
ધાર્મિક ધાર્મિક, સાત્ત્વિકૈઃ સદ્ અને સાત્ત્વિક જનોની
સાથે સાત્ત્વિક પુરુષોંકે સાથ, નિત્યમ્ નિત્ય નિત્ય, ધાસ્યા
એક વેઠના, હિતિ એ પ્રમાણે સ્વ પ્રકાર, પુત્ર આ
યહ સ્વ, તસ્મિન્ તે સ્વ, સુદારુણે અતિ ભય કર
અતિ કઠિન, કાલે સમયે સમયમે, યેષામ્ જેઓનું
જિનકી, મૃત્યુ મૃત્યુ મૃત્યુ, અનિષ્ટત. અનિષ્ટ છે
અનિષ્ટિત છે, (તેષામ્ તેઓનાં અનેક), આયુષ આયુષ્ય-
નુ આયુકી, પરિપાલનમ્ પરિપાલન કરના રક્ષા કર્ત્રેણી,
મેષજમ્ આ ઔષધ મેષજ, પ્રોક્તમ્ કહ્યું છે કહી ગઈ
છે ॥૧૫-૧૮॥

15-18. Truthfulness, compassion for creatures, charity, sacrifices, worship of the gods, the observance of right conduct, tranquility, (prophylactic) protection of oneself and seeking one's own good, residing in a wholesome country, the keeping of continence and the company of the continent, consulting the scriptures and the great self-restrained sages, constant association with the righteous the well-dispositioned and those who are approved of by the elders—all this with a view to preserving life, has been indicated as "medicine" to those who are not destined to die in that terrible time'.

વાચ્ચાદીના વૈગુણ્યોત્પત્તૌ હેતુ —

હિતિ શ્રુત્વા જનપદોદ્ધસને કારણાણિ પુનરપિ
ભગવન્તમાત્રેયમશ્નિવેશ ઉવાચ—અથ સ્વલુ ભગ-

વન્ ! કુતોમૂલમેષાં વાચ્ચાદીનાં વૈગુણ્યમુત્પદ્યતે ?
યેનોપપન્ના જનપદમુદ્વંસયન્તીતિ ॥ ૧૯ ॥

હિતિ આ પ્રમાણે સ્વ પ્રકાર, જનપદ-દેશના દેશકે,
ઉદ્ધસને વિનાશ વિધેનાં વિનાશકે, કારણાણિ કારણો
કારણોંકો, શ્રુત્વા સાંભળીને સુન કર, અશ્નિવેશ અશ્નિ-
વેશે અશ્નિવેગને, ભગવન્તમ્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયમ્
આત્રેયને આત્રેયકો, પુન અપિ ફરીને પણ ફિર મી,
ઉવાચ કહ્યું કહા, અથ સ્વલુ ભગવન્ હે ભગવાન ! હે
ભગવન્, ઇષામ્ એ સ્વ, વાચ્ચાદીનામ્ વાયુ વગેરેનું
વાયુઆદિકી, વૈગુણ્યમ્ વિદ્યુતપણુ વિકૃતતા, કુતોમૂલમ્
કયા કારણે કિસ કારણસે, ઉત્પદ્યતે ઉત્પન્ન થાય છે
ઉત્પન્ન થોતી છે, યેન જેનાથી જિસસે, ઉપપન્ના વિકૃત
થઈ તેઓ વિકૃત હો કરકે, જનપદમ્ દેશને જનપદકા,
ઉદ્વસયન્તિ હિતિ વિનાશ કરે છે નાશ કરતે છે ॥ ૧૯ ॥

19. On being thus apprised of the causes that bring about mass-destruction of communities, Agnivesa questioned the worshipful Atreya once again— "Now tell us, O, Lord ! what makes the wind etc., to become inclement, through which inclemency they tend to destroy populations".

તસુવાચ ભગવાન્નાત્રેયઃ—સર્વેષામપ્યશ્નિવેશ !
વાચ્ચાદીનાં યદ્વૈગુણ્યમુત્પદ્યતે તસ્ય મૂલમધર્મઃ,
તન્મૂલં વાસત્કર્મ પૂર્વકૃતં તયોર્યોનિઃ પ્રજ્ઞાપરાધ
પવ ।

ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેય આત્રેયે
આત્રેયને, તમ તેને સ્વે, ઉવાચ કહ્યું કહા, અશ્નિવેશ !
હે અશ્નિવેશ ! હે અશ્નિવેશ ! સર્વેષામ્ અપિ સર્વેષા સમી,
વાચ્ચાદીનામ્ વાયુ વગેરેની વાયુ આદિકી, યત્ જે જો,
વૈગુણ્યમ્ વિગુણતા વિગુણતા, ઉત્પદ્યતે ઉત્પન્ન થાય છે
ઉત્પન્ન થોતી છે, તસ્ય તેનું સ્વકા, મૂલમ્ મૂળ મૂલ,
અધર્મ અધર્મ છે અધર્મ છે, તન્મૂલમ્ વા અને તેનું
મૂળ ઔર સ્વકા મૂલ, પૂર્વકૃતમ્ પૂર્વે કરેલું પૂર્વ જન્મમે

૨૦-(૧) વાસત્કર્મ—વાસત્કર્મ (વ. ધ.)

क्रिया हुआ, असत् कर्म असत् कर्म है, तयो. तेओनी उन दोनोंका, योनिः उत्पत्तिनु ऊरणु उत्पत्तिकारण, प्रज्ञापराध. एव प्रज्ञापराध न छे प्रज्ञापराध ही है;

20-(1). The worshipful Atreya answered him— 'O Agnivesa' the deterioration affecting the wind, etc., has its origin in transgression, or, in the alternative, in unrighteous deeds performed in a former existence, of both, the source is volitional transgression alone

तद्यथा—यदा वै देशनगरनिगमजनपदप्रधाना धर्ममुत्क्रम्याधर्मेण प्रजां वर्तयन्ति, तदाश्रितोपाश्रिता. पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्ममभिवर्धयन्ति, ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्धत्ते, ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते,

तत् यथा जेभडे जैसेकि, यदा वै न्यारे जब, देश- देश देश, नगर- नगर नगर, निगम- पुरी नगरी, जनपद- अने शहरेना और जनपदके, प्रधाना भुज्य पुरुषो सुखिया, धर्मम् धर्मनु धर्मका, उत्क्रम्य उत्स्रधन डरी अतिकमण करके, अधर्मेण अधर्मभा अधर्मपूर्वक, प्रजात् प्रजभा प्रजामे, वर्तयन्ति वर्तन अलावे ह् दरताव करते हैं, तदा न्यारे तव, आश्रित- तेओनी आश्रित तव उनके आश्रित, उपाश्रिता अने उपाश्रित ओर उपाश्रित, पौर- जनपदा नगर- ग्रामवासीओ नगर- ग्रामवासी लोग, व्यवहार- तथा वेपार पर तथा व्यापार करके, उपजीविन च उनुनारा जीवननिर्वाह करेवाले, तन् ते उस, अधर्मम् अधर्मने अधर्मको, अभिवर्धयन्ति वधारे छे वढ़ाते हैं, तत ते डारणुथी इस लिए, स. ते वह, अधर्म अधर्म अधर्म, धर्मम् धर्मने धर्मको, प्रसभम् दुखी बलपूर्वक, अन्तर्धत्ते आदृश्य डरे छे लुप्त कर देता है, तत. न्यारे उसके बाद, अन्तर्हित- दोष पाभेला लुप्त, धर्माण धर्मवाला धर्मवाले,

ते तेओ वे, देवताभि. देवताओथी देवताओंसे, अपि पणु मी, त्यज्यन्ते तमथ छे छोड़ दिये जाते हैं,

20-(2) Thus when the ruling authorities of the country, cities, trade-guilds etc., govern the people irresponsibly by transgressing the law, then their subordinates and under-subordinates, the towns-folk and the village-folk, as well as those who earn a living by practising professions, tend to promote the growth of lawlessness. In the result, disorder, perforce swallows up all order Thereafter these people, from whom the law has become a fugitive, are given up even by the gods.

तेपां तथाऽन्तर्हितधर्माणामधर्मप्रधानानामपक्रान्तदेवतानामृतवो व्यापद्यन्ते, तेन नापो यथाकालं देवो वर्पति न वा वर्षति विकृतं वा वर्पति, वाता न सम्यगभिवाप्ति, क्षितिर्व्यापद्यते, सलिलान्द्रुपशुष्यन्ति, ओषधयः स्रभावं परिहायापद्यन्ते विकृति, तत उद्धंसन्ते जनपदाः स्पृश्याभ्यवहार्यदोषात् ॥ २० ॥

तथा ते प्रभाणे उसी प्रकार, अन्तर्हित- दोष पाभेला लुप्त, धर्माण धर्मवाला धर्मवाले, अधर्म- अधर्मनी अधर्मकी, प्रधानानाम् प्रधानताना प्रवन्ता- वाले, अपक्रान्त- देवतानाम् देवताओनी त्याग डरना देवताओंका त्याग करनेवाले, तेषाम् ओ देशोनी उन देगोकी, क्रतव. ऋतुओ क्रतुए, व्यापद्यन्ते विभूत थाय छे विकृत हो जाती हैं, तेन तेथी उगसे, देव धन्द्र इन्द्रदेव, यथाकालम् योज्य समथे कालानुसार, अपः न वर्पति वरसाद वरसावतो नथी जल नहीं वरसाते, न वा वर्पति अथवा तदन वरसतो नथी अथवा सर्वथा नही

२० तेन नापो-तेनापो (द)

,, विकृतं वा वर्पति-विकृता वा वर्पति (स)

,, स्पृश्याभ्यवहार्यदोषात्-स्पर्शाभ्यवहार्यदोषात् (व)

२०-२. वर्तयन्ति-प्रवर्तयन्ति (च)

,, पौरजनपदा-पौरजनपदा (ज.)

वरसाते, विकृतम् वा ऽ विकृत अथवा विकृत, वर्पति वृष्टि करे छे वरसाते हैं, वाता पवन वायु, सम्यक् सारी रीते अच्छे प्रकारसे, न अभिवान्ति वाता नथी नहीं बढ़ते, क्षिति पृथ्वी भूमि, व्यापद्यते विकृत धर्ध न्य छे विकृत हो जाती है, ललिलानि जल, उपशुष्यन्ति शुष्का न्य छे सूख जाते हैं, ओषधयः ओषधियो ओषधिया, स्वभावम् पोतानो स्वभाव अपने स्वभावको, परिहाय छोडीने छोड़ कर, विकृतिम् विकृति विकृत, आपद्यन्ते पासे छे वन जाती हैं, तत ते डारणुथी उम लिए, स्पृश्य-स्पर्श करवाना पदार्थो स्पृश्य पदार्थों, अभ्यवहार्य-अने भावाना पदार्थोना और भोज्य पदार्थोंके, दोषात् दोषथी दोषसे, जनपदा जनपदे जनपद, उद्ध्वसन्ते नाश पासे छे नष्ट हो जाते हैं ॥२०॥

20. It is then that the seasons change adversely for these people, from whom the law has receded, whose actions have become unlawful and who are forsaken of the gods. On account of this, the heavens rain, not in season, or never at all, or abnormally, the winds do not blow rightly, the earth is afflicted, the waters dry up, the herbs lose their true properties and suffer deterioration. In consequence, the people perish as the result of infectious contact or ingestion.

शस्त्रादिप्रभवस्य जनपदोद्ध्वसस्याधर्म एव हेतुः—

तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वसस्याधर्म एव हेतुर्भवति। अतिप्रवृद्धलोभक्रोधमोहमानास्ते दुर्बलानवमत्यात्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण पर-

स्परमभिक्रामन्ति, परान् वाऽभिक्रामन्ति, परैर्वाऽभिक्रम्यन्ते ॥ २१ ॥

तथा ते ज प्रभाषे उसी प्रकार, शस्त्रप्रभवस्य शस्त्रथी थता मत्तसं उत्पन्न, जनपद-देशना जनपदके, उद्ध्वसस्य विनाशतु विनाशका, अपि पालु मी, अधर्म अधर्म अवर्म, एव ज ही, हेतु डारणु कारण, भवति छे हैं, ये जेजो जो, अतिप्रवृद्ध-अतिशय बधेल अति बढे हुए, लोभ-लोभ लोभ, क्रोध-क्रोध क्रोध, मोह-मोह मोह, मानाः अने अभिमानवाला होय छे एवं अभिमानवाले हैं, ते तेजो वे, दुर्बलान् नम्रणाओनी निर्वच पुरुषोंका, अवमर्य अवज्ञा करी तिरस्कार करके, आत्म-पोताना अपने, स्वजन स्वजने स्वजन, पर-अने भीजओना और दूसरोंके, उपघाताय नाश भाटे नाशके लिए, शस्त्रेण शस्त्रथी मत्तदारा, परस्परम् पर-स्पर आपसमें, अभिक्रामन्ति आक्रमणु करे छे आक्रमण करते हैं, परान् वा अथवा शत्रुओ उपर अथवा शत्रुओं पर, अभिक्रामन्ति आक्रमणु करे छे चढाई करते हैं, परै वा अथवा शत्रुओथी अथवा शत्रुओंसे, अभिक्रम्यन्ते आक्रमणु पासे छे आक्रान्त होते हैं ॥ २१ ॥

21. In the same manner, it is unrighteousness alone that is the cause of the destruction of peoples by armaments. Those who are moved by extravagant greed, anger, folly, or arrogance despising the weak for the destruction of themselves, their people and the enemy, come into armed conflict either among themselves or with others or they themselves are attacked by others.

रक्षोगणादिभिर्वा विविधैर्भूतसङ्घैस्तमधर्ममन्य-
ङ्गाऽप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ २२ ॥

२१ प्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वसस्याधर्म एव हेतुर्भवति—प्रभव-
स्यापि अधर्म एव हेतुर्भवति (ख)

२२ क्रोध-रोष (घ. ज.)

२२ क्रोधमोहमानास्ते—क्रोधमानास्ते (च.)

२२ अस्मादनन्तरम्—

निश्चिनोपि हि मृत्युः स्याद्येषा भावी स नश्यति ।

वृत्तैरमीमि पूर्वोक्तैरभाविनि तु का कथा ॥

इत्यधिकः पाठ. (घ. प.) पुस्तकयो. ।

તમ્ તે ઉસ, અધર્મમ્ અધર્મ અધર્મ, અન્યત્ વા અથવા બીજો કોઈ યા અન્ય કિસી, અવચારાન્તરમ્ અપચાર અવચારકો, ઉપલમ્બ્ય પ્રાપ્ત કરીને પાકર, રક્ષોગણાદિમિ: રાક્ષસોના ગણુ વગેરેથી રાક્ષસ આદિસે, વિવિધે. અથવા વિવિધ અથવા નાના પ્રકારકે, ભૂતસહૈ. વા ભૂતસમુદાયથી ભૂતસમૂહોસે, અભિહન્યન્તે તેઓ હણાય છે વે મારે જાતે હૈ ॥ ૨૨ ॥

22 Again it is on account of unrighteousness or some other transgression that the various kinds of diabolic powers, such as the order of the Rakshasas, assail and destroy a people.

અભિશાપપ્રભવસ્યાપ્યધર્મ એવ હેતુ —

તથાઽભિશાપપ્રભવસ્યાપ્યધર્મ એવ હેતુર્ભવતિ । યે લુપ્તધર્માણો ધર્માદપેતાસ્તે ગુરુવૃદ્ધસિદ્ધર્ષિપૂજ્યાનવમત્યાહિતાન્યાચરન્તિ;

તથા તે જ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, અભિશાપ અભિ-શાપથી અભિશાપસે, પ્રભવસ્ય ઉત્પન્ન થયેલા દેશવિનાશનુ ઉત્પન્ન હુણ દેશકે ઉદ્ભવકા, અપિ પણ સી, અધર્મ. અધર્મ અધર્મ, એવ જ હી, હેતુ: કારણુ કારણ, ભવતિ હોય છે હોતા હૈ, યે જેઓ જો લુપ્તધર્માણ: લુપ્ત ધર્મવાળા લુપ્ત ધર્મવાલે, ધર્માત્ ધર્મથી ધર્મસે, અપેતા. હીન છે દટ ગયે હૈ, તે તેઓ વે, ગુરુ-ગુરુ ગુરુ, વૃદ્ધ-વૃદ્ધ, સિદ્ધ-સિદ્ધ સિદ્ધ, ઋષિ-ઋષિ ઋષિ, પૂજ્યાન્ અને પૂજ્યોનાં ઔર પૂજ્યોનાં, અવમત્ય અવમા કરીને તિરસ્કાર કરકે, અહિતાનિ અહિત અહિત કર્મ, આચરન્તિ આચરણુ કરે છે કરતે હૈ;

23-(1). Likewise the destruction that springs from a curse has unrighteousness for its motive-force. It is those who are guilty of dereliction of duty that by disrespecting the preceptors, elders adepts, seers and the worshipful ones. act injuriously to themselves.

તતસ્તા: પ્રજા ગુર્વાદિમિરભિશાપા ભસ્મતા-પ્રપચાન્તિ પ્રાગેવાનેકપુરુષકુલવિનાશાય,

તત: તેથી ઉસસે, અનેકપુરુષ-અનેક પુરુષોના અનેક પુરુષોકે, કુલ-કુળના કુલકે, વિનાશાય નાશને માટેના વિનાશકે લિણ, ગુર્વાદિમિ: ગુરુ વગેરેના ગુરુ આદિ દ્વારા, અભિશાપા શાપ પામી શાપ દિયે જાનેપર, તા તે વે, પ્રજા: પ્રજા લોગ, પ્રાક્ એવ તરત શીઘ્ર હી, ભસ્મતાન્ ભસ્મ નટ, ઉપચાન્તિ થઈ અય છે હો જાતે હૈ,

23-(2). Being cursed by these preceptors and others to perish in company with their kith and kin, they are soon reduced to ashes

નિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદનિયતાશ્ચાપરે ॥ ૨૩ ॥

અપરે ચ અને બીજા ચોક્કસ પુરુષો ઔર દૂસરે વિશેષ પુરુષ, નિયત-પ્રત્યેકને પ્રત્યેકકો, પ્રત્યય-શાપની શાપકી, ઉપલમ્બાત્ પ્રાપ્તિથી પ્રાપ્તિસે, અનિયતા. છૂટા છૂટા પૃથક્ પૃથક્, (ભસ્મતામ્ નાશ નાશકો, ઉપચાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાપ્ત હોતે હૈ) ॥ ૨૩ ॥

23. It follows that others that survive must be of indeterminate life-span from the perception of the cause of such predetermination of the life-span.

કૃતત્રેતાદ્વાપરકલિષ્ઠ ક્રમેણ ધર્મસ્ય મનુષ્યાણમાયુષશ્ચ હાસ: —

પ્રાગપિ ચાધર્માદિતે નાશુભોત્પત્તિરન્યતોઽભૂત ।

પ્રાક્ અપિ પૂર્વે પણ પહિલે વાલમેં સી, અધર્માત્ અધર્મ અધર્મકે, જતે સિવાય વિના, અશુભોત્પત્તિ: અશુભની ઉત્પત્તિ અશુભકી ઉત્પત્તિ, અન્યત્ બીજા કોઈ કારણથી અન્ય કિસી કારણસે, ન લગ્નૂત થઈ ન હતી નહીં હુઈ;

24-(1). Even in ancient times, calamities never resulted from any factor other than unrighteousness

૨૩. નિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદનિયતાશ્ચાપરે-નિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદનિયતા. અનિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદનિયતાશ્ચાપરે (વ જ્ઞ. ૧)

आदिकाले ह्यदितिसुतसमौजसोऽतिविमलविपु-
लप्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्मयज्ञविधिविधानाः
शैलसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पव-
नसमवलजवपराक्रमाश्चारुस्फिचोऽभिरूपप्रमाणा-
कृतिप्रसादोपचयवन्तः उत्तार्जवानृशंस्यदानदम-
नियमतपउपवासब्रह्मचर्यमतपरा व्यपगतभयराग-
द्वेषमोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राश्रमकृ-
मालस्यपरिग्रहाद्य पुरुषा वभूवुरमितायुषः। तेषा-
मुदारसत्त्वगुणकर्मणामचिन्त्यरसदीर्यविपाकप्रभा-
वगुणसमुद्धानि प्रादुर्बभूवुः शस्यानि सर्वगुणस-
मुदितत्वात् पृथिव्यादीनां कृत्युगस्यादौ ।

हि ३।२९ ३ क्योंकि, आदिकाले आदि ३।११ भां
आदिकालमें, पुरुषा पुरुषे। पुरुष, अदितिसुत-अदितिना
पुत्रे। देवताओंके, सम- समान समान, ओजस ओजस-
वाला ओजवाले, अतिविमल- अति विमल अति निर्मल,
विपुल- तथा विपुल तथा विपुल, प्रभावा- प्रभाववाला
प्रभाववाले, प्रत्यक्ष- प्रत्यक्ष छे प्रत्यक्ष है, देव- देव देव,
देवर्षि देवर्षि देवर्षि, धर्म- धर्म धर्म, यज्ञ-यज्ञ यज्ञ,
विधि-विधि विधि, विधाना. अने अनुष्ठान जेओने
ओवा तथा अनुष्ठान जिन्हें ऐसे, शैलसार- पर्वत जेवा
सारवाला पर्वतके सदृश सारयुक्त, संहत-सारा भांधाना
सुघटित, स्थिर-स्थिर स्थिर, शरीरा - शरीरवाला शरीर-
वाले, प्रसन्न-निर्भण निर्मल, वर्ण- वर्ण वर्ण, इन्द्रिया
अने इन्द्रियोवाला और इन्द्रियोंसे युक्त, पवनसप्त- पवनना
समान वायुके समान, बल- बल बल, जव- वेग वेग,
पराक्रमाः अने पराक्रमवाला और पराक्रमवाले, चारुस्फिच-
सुंदर नित जवाला सुंदर नितम्बवाले, अभिरूप- मनोहर
मनोहर, प्रमाण- प्रमाण प्रमाण, आकृति- आकृति आकृति,
प्रसाद- प्रसाद प्रसन्नता, उपचयवन्त अने पुष्टिवाला
पुष्टिवाले, सत्य- सत्य सत्य, आर्जव- सरलता सरलता,
आनृशंस्य- अकूरता अकूरता, दान- दान दान, दम- दम दम,

नियम- नियम नियम, तप - तप तप, उपवास- उपवास
उपवास, ब्रह्मचर्य- ब्रह्मचर्य ब्रह्मचर्य, व्रत- अने व्रतभां
और व्रतमें, परा परायण परायण, व्यपगत- जतां रक्षां छे
दूर हुए हैं, भय- लय भय, राग- राग राग, द्वेष- द्वेष
द्वेष, मोह- मोह मोह, लोभ- लोभ लोभ, क्रोध- क्रोध
क्रोध, शोक- शोक शोक, मान- अभिमान अभिमान,
रोग- रोग रोग, निद्रा- निद्रा निद्रा, तन्द्रा- तन्द्रा तन्द्रा,
श्रम- श्रम श्रम, कृम- कृम कृम, आलस्य- आलस्य
आलस्य, परिग्रहा अने भ्रमता जेओनां ओवा और ममता
जिनके ऐसे, अमितायुष च अने अमाय आयुष्यवाला
और अपरिमित आयुवाले, वभूवु- उता थे, कृत्युगस्य
सत्य युगनी सत्ययुगके, आदौ शरणातमां प्रारम्भमें,
पृथिव्यादीनाम् पृथ्वी वगेरेना पृथिवी आदिके, सर्वगुण
सर्वगुणोत्थी सब गुणोंसे, समुदितत्वात् युक्त होवाथी
युक्त होनेके कारण, उदार- उदार उदार, सत्त्व- मन
मन, गुण- गुण गुण, कर्मणा अने कर्मवाला और
कर्मवाले, तेषाम् तेओने भाटे उन पुरुषोंके लिए,
अचिन्त्य- अचिन्त्य अचिन्त्य, रस- रस रस, वीर्य- वीर्य
वीर्य, विपाक- विपाक विपाक, प्रभाव- प्रभाव प्रभाव,
गुण- अने गुणोत्थी और गुणोंसे, समुद्धानि युक्त युक्त,
शस्यानि अनाजे शस्य, प्रादुर्बभूवु उत्पन्न थवां उता
उत्पन्न हुए थे,

24-(2) In the primal age men were endowed with vitality equal to that of the sons of Aditi, exceedingly blameless and unhampered in their powers, had direct knowledge of the gods, the god-like sages, the divine law, the sacrifices, the sacrificial injunctions and the ritual, possessed bodies that were compact and firm like adamant, clear senses and complexions, speed, strength and prowess like those of the wind, they were callipygian and their stature, lineaments, carriage and build accorded with their forms, they were devoted to truth, rectitude,

२४ अतिविमलविपुल°—अतिबल° (फ)

„ शैलसार°—शैलेन्द्रमार° (घ ज)

„ समवलजव—समजव (ख)

„ तेषामुदारसत्त्वगुणकर्मणामचिन्त्यरस°—उदारसत्त्वगुणै कर्मणा
भर्माणा वाचिन्त्यत्वादस° (च. ५.)

compassion, charity, self-restraint, moral discipline, spiritual endeavour, fasting, continence and religious vows, they were free from fear, desire, aversion, infatuation, greed, anger, despondency, pride, disease, sleep, indolence, fatigue, langour, sloth and the spirit of acquisition, and lastly they were endued with unlimited longevity. For the benefit of these people of heroic minds, qualities and deeds, the cosmos were replete with wonderful taste, potency, post-digestive effect, specific action and virtue, for the earth during the dawn of the golden age was charged to the full with all excellent qualities

अश्नति तु कृतयुगे केषांचिद्व्यादानात् सांपन्निकानां सत्त्वानां शरीरगौरवमासीत्, शरीर-गौरवाच्छ्रमः, श्रमादालस्यम्, आलस्यात् संचयः, संचयात् परिग्रहः, परिग्रहाल्लोभः प्रादुरासीत् कृते।

कृतयुगे तु सत्ययुगेनो डेटलोड डाल सत्ययुगके कुछ कालके, अश्नति व्यतीत यत्ता व्यतीत होने पर, कृते सत्ययुगना आडीना आगमा सत्ययुगके जेपमें, केषांचित् डेटलोड कई, सापन्निकानाम् संपत्तिपुक्त ऐश्वर्यशाली, सत्त्वानाम् पुरुषेणे पुरुषोंके, व्यादानात् अतिशय भोजनथी अधिक भोजनसे, शरीरगौरवम् तेओनां शरीरनु आरेपण्ड उनके शरीरमें भारीपन, आसीत् थड गयुं आ गया, शरीरगौरवात् शरीरना आरेपण्डाथी शरीरके भारीपनसे, श्रम श्रम श्रम, श्रमात् श्रमथी श्रमसे, आलस्यम् आलस आलस्य, आलस्यात् आलस-थी आलस्यसे, संचय. सत्य संचय, संचयात् सत्य-

- २४ सापन्निकानां सत्त्वानां शरीरगौरवम्—सापन्निकानां शरीर-गौरवम् (ख)
 ,, शरीरगौरवात्—सत्त्वानां गौरवात् (द)
 ,, प्रादुरासीत् कृते—प्रादुरासीत् (क)
 ,, ,, —प्रादुर्भूत. (घ. न)

थी संचयसे, परिग्रह. भभता समता, परिग्रहात् अने भभताथी और मनतासे, लोभ देख लोभ, प्रादुरासीत् उत्पन्न थगे उत्पन्न हुआ,

24-(3) As the first age wore on, those who were better circumstanced became heavy of body by over-indulgence, this heaviness of body bred lassitude, lassitude gave rise to indolence, indolence created the need for accumulation of goods, accumulation necessitated acquisition, the spirit of acquisition engendered greed. All this came to pass long ago in the First Age

ततस्त्रेतायां लोभादभिद्रोहः, अभिद्रोहाद्वृत्त-वचनम्, अनृतवचनात् कामक्रोधमानद्वेषपादुषा-भिघातभयतापशोकचिन्तोद्वेगादयः प्रवृत्ताः। तत-स्त्रेतायां धर्मपादोऽन्तर्धानमगमत्। तस्यान्तर्धानान् युगवर्षप्रमाणस्य पादहासः, पृथिव्यादेश्च गुणपा-दप्रणाशोऽभूत्। तत्प्रणाशकृतश्च शस्यानां स्नेह-वैमल्यरजवीर्यविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः। तत-स्तानि प्रजाशरीराणि हीयमानगुणपादैराहारविहा-रेरयथापूर्वगुणप्रस्थमंनान्यक्षिमारुतपरीतानि प्रा-ग्व्याधिभिर्ज्वरादिभिराक्रान्तानि। अतः प्राणिनो हासमवा- पुरायुषः क्रमश इति ॥ २४ ॥

ततः त्पार पछी उसके पीछे, त्रेतायाम् त्रेतायुगमां त्रेतामें, लोभात् देखथी लोभसे, अभिद्रोहः अभिद्रोड अभिद्रोह, अभिद्रोहात् अभिद्रोडथी अभिद्रोहसे, अनृत-वचनम् असत्य वचन असत्य बोलना, अनृतवचनात् अने असत्य वचनथी और असत्य बोलनेसे, काम- क्रोध मान- द्वेष द्वेष, पादुषा- डेटोरता कठोरता, अभिघात- प्रहार

- २५ पृथिव्यादेश्च—पृथिव्यादीनां च (क. ख. घ)
 ,, हीयमानगुणपादैः—हीयमानगुणपादैर्हीयमानगुणेश्च (छ)
 ,, हीयमानगुणपादैः ...मारुतपरां गतिं—हीयमानानि हीयमान-गुणपादैर्हीयमानगुणेश्चाराज्यरैरयथापूर्वमुपस्थमंनान्यक्षिमारुतप” ५

चोट, समय- समय मय, ताप- ताप ताप, शोक- शोक शोक, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता, उद्वेगादयः तथा उद्वेग वगेरे एव उद्वेग आदि, प्रवृत्ताः आलु यथा प्रवृत्त हुए, तत ते क्षारजुशी उस कारणसे, त्रेतायाम् त्रेता- भां त्रेतामें, धर्म- धर्म धर्मने ओके पाद धर्मका एक पाद, अन्तर्धानम् अदृश्य लुप्त, अगमत् थयो हो गया, तस्य तेना उसके, अन्तर्धानात् अदृश्य थपाथी लुप्त होनेसे, युगवर्ष- युगना वर्षना युगवर्षके, प्रमाणस्य प्रमाणने प्रमाणका, पादहासः अतुर्थाश ओछो थयो चतुर्थांश कम हो गया, पृथिव्यादे च अने पृथ्वी वगेरेना और पृथ्वी आदि भूतोंके, गुणपाद- गुणने अतुर्थांश गुणोंका चतुर्थांश, प्रणाशः नाश कम, अभूत् पाभ्यो हो गया, तत्प्रणाशकृतः च अने ते नाशने लीधे और उस कमीके कारण, शस्यानाम् अनाजनां शस्योंके, स्नेह- स्नेह स्नेह, वैमल्य- निर्भणता स्वच्छता, रस- रस रस, वीर्य- वीर्य वीर्य, विपाक- विपाक विपाक, प्रभाव- प्रभाव प्रभाव, गुणपाद- अने गुणने थोथो भाग और गुणका चतुर्थांश, अंश ओछा थया कम हो गया, ततः त्सारपछी इसके पीछे, तानि ते वे, हीयमान- ओछा थता कम हुए, गुणपादैः अतुर्थांश गुणवाला चतुर्थांश गुणवाले, आहारविहारैः आहारविहारोथी आहारविहारों द्वारा, अथवापूर्वम् अगाडिने पेडे न पूर्वकी भाति न, उपष्टभ्य- मानानि रक्षातां प्रतिपालित होते हुए, अग्नि- अग्नि अग्नि, मारुत- तथा पवनथी और वायुसे, परीतानि घेरथेलां आक्रान्त हुए, प्रजाशरीराणि प्रजनां शरीरो पर प्रजाके शरीर, प्राक् प्रथम प्रथम, ज्वरादिभि ज्वर वगेरे ज्वरादि, व्याधिभिः व्याधियो रोगोंसे, आक्रान्तानि आक्रमण कर्तुं आक्रान्त हुए, अत ओथी इस लिए, प्रणि- प्रणि प्रणि, क्रमशः क्रमे क्रमे क्रमश, आद्युष आयुष्यने आयुके, हासम् हास हासको, अवापुः इति पाभ्यां प्राप्त हुए ॥ २४ ॥

24 Thereafter the bodies of human beings, failing to receive sustenance as before from the progressively deteriorating quality of food and exercise and afflicted by heat and

wind, soon succumbed to the attacks of fevers and other diseases Thus there was a gradual decline in the life-span enjoyed by successive generations. Thereafter in the second or Silver Age greed brought malice in its wake, malice led to falsehood; falsehood let loose lust, anger, vanity, hatred, cruelty, aggression, fear, addiction, grief, anxiety, distress and the like. Consequently in the second age, virtue found it self deprived of a quarter of its plenitude. From this quarterly loss in virtue, there followed a similar deterioration in the duration of the succeeding age and in the beneficent power of the Earth and the other elements. It is in consequence of this deterioration that there took place a corresponding deterioration in the sap, purity, taste, potency, post-digestive effects, specific action and quality of herbs.

भवतश्चात्र—

युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।

गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥ २५ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवत ओ श्लोक छे ३ दो श्लोक हैं कि, युगे युगे युगे युगे प्रत्येक युगमें, धर्मपाद धर्मने थोथो भाग धर्मका चतुर्थांश, भूतानाम् अने पांय महा भूतोंना और पृथ्वी आदि भूतोंके, गुणपाद च गुणने पांय थोथो भाग गुणोंकाभी चतुर्थांश, अनेन आ इम, क्रमेण क्रमे क्रमसे, हीयते ओछो थता अथ छे कम हो जाता है, एवम् आवी रीते इस प्रकार, लोकः दोधने ससारका, प्रलीयते प्रलय थाय छे प्रलय होता है ॥ २५ ॥

Here are two verses again—

25. In this manner righteousness

dwadles in each succeeding age by on quarter and the 'proto-elements' to suffer similar deterioration, till eventually the world comes to dissolution.

સંવત્સરશતે પૂર્ણે યાતિ સંવત્સરઃ ક્ષયમ્ ।

દેહિનામાયુષઃ કાલે યત્ત્વ યન્માનમિષ્યતે ॥૨૬॥

ત્ર કાલે જે કાળે જિસ સમયમેં, દેહિનામ્ દેહ-ધારીનાં મનુષ્યોંકી, આયુષઃ યત્ આયુષ્યતું જે આયુકા જો, માનમ્ માપ માન, ઇષ્યતે માનવામાં આવે છે કહાઈ. (તત્ર તેમાં તસ કાલમેં,) સંવત્સરશતે સેામા ભામાં વર્ષ સંવત્સરોમેં સૌવેં ભાગકે, પૂર્ણે પૂર્ણ થતાં પૂર્ણ હોને પર, સંવત્સર. એક વર્ષ આયુમેં એક વર્ષકી, ક્ષય એાધુ કમી, યાતિ થાય છે હો જાતી હૈ ॥ ૨૬ ॥

26 When a hundredth part of the length of an age is past then the life-span of creatures gets less by one year This is said with reference to the normal determination of life-span in a given age.

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥ २७ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकारसे, विकाराणाम् विकारोनी रोगोंकी, प्रागुत्पत्ति-पूर्वोत्पत्तिनु पूर्व उत्पत्ति-का, हेतु કારણ હેતુ, ઉક્ત. ભવતિ કહેવાયુ છે કહા હૈ ॥૨૭॥

27. Thus we have narrated the history of the primogenesis of diseases'.

एवंवादिनं भगवन्तमग्निवेश उवाच-किञ्च खलु भगवन्! नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं न वेति ॥ २८ ॥

एववादिनम् आ प्रभाषे કહેતા હેતુ આ પ્રકાર કહતે હુએ, ભગવન્તમ્ ભગવાન આનેયને ભગવાન આત્રેયકો, અગ્નિવેશ અગ્નિવેશે અગ્નિવેશને, ઉવાચ પૂછયુ કહા, ભગવન્ હે ભગવાન! હે ભગવન્! કિમ્ નુ ખલુ શુ કયા, સર્વમ્ સર્વ સર્વ, આયુ. આયુષ્ય આયુ, નિયત-નિશ્ચિત

૨૮ ભગવન્તમ્-ભગવન્તમાત્રેયમ્ (છ)

निश्चित, कालप्रमाणम् કાલના પ્રમાણવાળું કાલકે પ્રમાણવાળી, ન વા હતિ છે કે નહિ! હૈ યા નહીં! ॥ ૨૮ ॥

28. Unto the worshipful Atreya, discoursing thus, Agnivesa addressed the following question, 'What, indeed, is the true position as regards the period of life? Is it in every case predetermined, or is it not so?'

આયુષઃ નિયતત્વે અનિયતત્વે ચ યુતિઃ —

तं भगवानुवाच—

इहाग्निवेश! भूतानामायुर्यુक्तिमपेक्षते ।

दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥ २९ ॥

તમ્ તેને તસસે, ભગવાન્ ભગવાને ભગવાને, ઉવાચ કહ્યું કહા, અગ્નિવેશ! હે અગ્નિવેશ! હે અગ્નિવેશ!, હહ અહીં યહાં, ભૂતાનામ્ પ્રાણીઓતું પ્રાણીઓંકી, આયુઃ આયુષ્ય આયુ, યુક્તિમ્ દૈવ અને પુરુષાર્થના યોગની દૈવ ઓર પુરુષાર્થકે યોગકી, અપેક્ષતે અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા રાખતી હૈ, હિ કેમકે ક્યોંકિ, અસ્ય એતું હસકા, બલાબલમ્ બળાબળ બલાબલ, દૈવે દૈવ દૈવ, પુરુષકારે ચ અને પુરુષાર્થમાં ઓર પુરુષાર્થમેં, સ્થિતમ્ રહેલું છે સ્થિત હૈ ॥૨૯॥

Unto him the master replied—

29. 'This matter of the life-span of creatures depends on the consideration of the following factors— life, as regards both its strength and weakness, is determined by destiny as well as human effort.

दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्नदैहिकम् ।

स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यद्विद्वदस्મ ॥ ૩૦ ॥

પૌર્વદૈહિકમ્ પૂર્વદેહમાં પૂર્વદેહમેં, માત્મકૃતમ્ પેતે કહેલું સ્વં ક્રિયા હુઆ, યત્ જે જો, કર્મ કર્મ છે કર્મ હૈ, (તત્ર તેને તમકો), દૈવમ્ દૈવ દૈવ, વિદ્યાન્

૨૯. ન ભગવાનુવાચ-ભગવાનુવાચ (૫.)

और दूसरा, यत् ने जो, इह आ जन्ममां इस जन्ममें, क्रियते धरवामां आवे छे किया जाता है, तत् तेने उसको, पुरुषकारः पुरुषार्थं पुरुषार्थ, स्मृत. मान्यो छे माना है ॥ ३० ॥

30 'Destiny' is to be known as one's own actions done in the former life, while by 'effort' is meant one's activity in this life

बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ।
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥ ३१ ॥

तयो. कपि च ते भेद उन दोनों, कर्मणो धर्मोंनां कर्मोंके, बलाबल- भूलाभूलेना बलाबलका, विशेष भेद भेद, अस्ति छे है, हि धर्मके क्योंकि, हीनम् हीन हीन, मध्यमम् मध्यम मध्यम, उत्तमम् अने उत्तम और उत्तम, कर्म ओम् धर्म इस तरह कर्म, त्रिविधम् त्रिषु अर्धे २३ तीन प्रकारका, दृष्टम् देखवामां आवे छे देखा गया है ॥ ३१ ॥

31 Concerning these two kinds of activity, there are various degrees of strength and weakness, for we see that action is of three kinds—mild, moderate and strong

तयोर्द्वारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य च सुखस्य च ।
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतसा ॥ ३२ ॥
मध्यम मध्यमस्थेष्टा कारणं शृणु चापरम् ।

उत्तराणो उत्तम उत्तम, तयो. ते भेद अर्धानां धर्मोंनां उन दोनों प्रकारके कर्मोंका, युक्ति योग योग, दीर्घस्य दीर्घ दीर्घ, सुखस्य सुख सुखका, नियतस्य च अने नियत और नियत, आयुष. आयु आयुका, हेतु कारण छे कारण है, इतरा च अने ओथी विपरीत योग और इससे विपरीत योग, विपरीतस्य विपरीत आयु आयु छे विपरीत आयुका कारण है, मध्यमा मध्यम योगने मध्य योगको, मध्यमस्य मध्यम आयु आयु छे मध्यम आयुका कारण, इष्टा

माने छे माना है, अपरम् भीलुं दूसरा, वरणम् धारण पण कारण सी, शृणु सांभाल सुनो ॥ ३३ ॥

32-32½. When both types of action (destiny and effort) are of the best character, then they make for long, happy and certain life, the reverse is the case when both types of action are of the reverse character; when they are moderate, then the life too is moderate Now listen to a further consideration.

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं व्युपह्न्यते ॥ ३३ ॥
दैवेन चेतस्त्वं कर्म विशिष्टेनोपह्न्यते ।
दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥ ३४ ॥

पुरुषकारेण प्रभूण पुरुषार्थी प्रबल पुरुषार्थी, दुर्बलम् दुर्बल दुर्बल, दैवम् दैव दैव, व्युपह्न्यते पराभव पामे छे पराभूत होता है, विशिष्टेन दैव च अने प्रभूण दैवधी और प्रबल दैवसे, इतरत् कर्म दुर्बल पुरुषार्थ दुर्बल पुरुषार्थ. व्युपह्न्यते पराभव पामे छे पराभूत होता है, यत् ने जिसको, दृष्ट्वा देख कर, एके देखलाके कुछ लोग, आयुष. आयु आयुका, मानम् प्रमाण प्रमाण, नियतम् दैवधी नियत दैवसे नियत, मन्यन्ते माने छे मानते हैं ॥ ३३-३४ ॥

33-34 Thus if destiny is weak, it admits of being overcome by effort, conversely, destiny that is powerful will render weak effort nugatory. Some people, observing only this last, rush to the conclusion that all life is predetermined

कर्म किञ्चित् क्वचित् काले विपाके नियतं महत् ।
किञ्चित्कालनियतं प्रत्ययै. प्रतिबोध्यते ॥ ३५ ॥

किञ्चित् काले कोई, महत् प्रभूण प्रबल, कर्म धर्म कर्म, क्वचित् काले काले समयमें,

विपाके विपाकभां विपाकमे, नियतम् निश्चित होय छे निश्चित होता है, अकाल- नियतम् अनिश्चित विपाक-
क्षणवाणु अनिश्चित विपाककालवाला, किंचित् केअ
उभं कोई कर्म, तु ते। तो, प्रत्ययै क्षरणेशी कारणोसे,
प्रतिबोध्यते इल आपवामां तत्पर करवामां आवे छे
फलोन्मुख किया जाता है ॥ ३५ ॥

35 There are some powerful actions whose fructification takes place at a predetermined time, but there is another kind of action, whose fructification is not predetermined and lies latent till roused to activity by suitable conditions

आयुषोऽनियतत्वसाधनम्—

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु। निदर्शनमपि चात्रोदाहरिष्यामः—यदि हि नियतकाल-
प्रमाणमायुः सर्वं स्यात्, तदाऽऽयुष्कामाणां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलवलयुपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्ट-
यश्च प्रयुज्येरन्; तोद्भ्रान्तचण्डचपलगोगजोपूखर-
तुरगमहिषादयः पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः, न प्रपातगिरिविषमदुर्गाम्बुवेगाः, तथा न प्र-
मत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोहलोभाकुलमतयः, नारयः, न प्रवृद्धोऽग्निः, न च विविधविषाश्रयाः
सरीसृपोरगादयः, न साहसं, नादेशकालचर्या, न तरेन्द्रप्रकोप इति, एवमादयो हि भावा नाभाव-
कराः स्युः, आयुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात्। न चातिभ्यस्ताकालमरणभयनिवारकाणामकालम-
रणभयमागच्छेत् प्राणिनां, व्यर्थाश्चारम्भकथाप्रयो-
गबुद्धयः स्युर्मेहर्षीणां रसायनाधिकारे, नापीन्द्रो नियतायुषः शत्रुं वज्रेणाभिहन्यात्, नाश्विनावातं मेपजेनोपपादयेतां, न महर्षयो यथेष्टमायुस्तपसा प्राप्नुयुः, न च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेशाः सम्यक् पश्येयुरुपदिशेयुराचरेयुर्वा ।

३६ मेपजेनोपपादयेतां—मेपजेनोपचरेताम् (च ५)

, ससुरेशा सम्यक्—ससुरेशा रसायनादीनि सम्यक्, (ख त.)

तस्मात् तेथी इस लिए, उभयदृष्टत्वात् अन्ने प्रक्षारनां दृष्टांत देखातां होवाथी दोनों प्रकारके दृष्टान्त मिजनेसे, एकान्त-ओके पक्षने। न एक पक्षका ही, ग्रहणम् स्वीकार करवे। ग्रहण करना, असाधु ठीक नहीं, ठीक नहीं, अत्र च आ विपयभां इस विषयमें, निदर्शनम् उदाहरण दृष्टान्त, अपि पणु भी, उदाहरिष्यामः आपीओ छीओ देते हैं, यदि ओ यदि, सर्वम् सर्वं सब, आयुः आयुष्य आयु, नियत- निश्चित निश्चित, कालप्रमाणम् कालना प्रमाणवाणु कालके प्रमाणवाली, हि स्यात् होय हो, तदा ते। तो, आयुष्कामाणाम् आयुष्यन्ती कामनावाणोओ। भाटे आयुकी कामना रखनेवालोंके लिए, मन्त्र- मन्त्र मन्त्र, ओषधि-ओषधि ओषधि, मणि-मणि मणि, मङ्गल- मङ्गल मङ्गल, बलि-बलिदान बलिदान, उपहार-उपहार उपहार, होम-होम होम, नियम-नियम नियम, प्रायश्चित्त- प्रायश्चित्त प्रायश्चित्त, उपवास-उपवास उपवास, स्वस्त्ययन- स्वरितवाचन स्वस्तिवाचन, प्रणिपात- प्रणाम प्रणाम, गमनाद्याः तीर्थगमन वगेरे तीर्थगमन आदि, क्रियाः क्रियाओ क्रियायें, इष्टय च अने इष्टिओ और इष्टिया न प्रयुज्येरन् न करवामां आवे न की जायें, उद्भ्रान्त- गलराटथी आभ तेभ दोस्ता घबराये हुए, चण्ड-थ ३ चण्ड, चपल-अने थपल चपल, गो- गाय गाय, गज- हाथी हाथी, उष्ट्र- उष्ट्र ऊट, खर-गधेडां गधे, तुरग घोडा घोडा, महिषादयः लेस वगेरे भैंस आदि, दुष्टाः तथा दुष्ट दूषित, पवनादयः च पवन वगेरे वायु आदिसे, न परिहार्याः स्यु तज्जवा लायक न रहे नहीं बचा जाय, प्रपात- जलधोध जलप्रपात, गिरि- पर्वतना पर्वतके, विषम-विषम विषम, दुर्ग- दुर्गम भागी दुर्गम मार्ग, अम्बु- वेगा अने जलना वेग और जलके वेगो, न न नहीं, तथा तथा तथा, प्रमत्त- प्रमादयुक्त प्रमादयुक्त, उन्मत्त- उन्माद- युक्त उन्मत्त, उद्भ्रान्त- अस्थिर उद्भ्रान्त, चण्ड- थ ३ चण्ड, चपल-थपल अस्थिर, मोह-मोह मोह, लोभ- तथा लोभथी तथा लोभसे, आकुलमतयः आकुल भतिवाणा आकुल बुद्धिवाले, न न नहीं, अरय शत्रुओ शत्रु, न न नहीं, प्रवृद्धः वधी गयेदो वधी हुई, अग्नि अग्नि अग्नि, न न नहीं, विविध- विविध प्रकारनां नाना प्रकारके, विष- अेरना विषोंके, आश्रया आश्रयः आश्रयरूप, सरीसृप-वृक्ष गतिवाणा रींगनेवाले, उरगादयः सर्प वगेरे साप आदि, च न न नहीं, साहसम् साहस

साहस, न न नहीं, अदेशकालचर्या अयोग्य देश अने
 डाढर्मा आचरण अयोग्य देश तथा कालमें आचरण, न
 न नहीं, नरेन्द्रप्रकोप न इति तेभ्य राजानो गुरो
 तन्वा लायक न रहे एवं राजाका कोप त्याज्य न होगा,
 एवम्- अे इति, वाच्य प्रहारना प्रकारके, भावा हि
 भावा भाव, नर्वस्य सर्वानु सवसी, आयुष आयुष्य
 आयुके, नियत-निश्चित निश्चित, कालप्रमाणत्वात् डाढना
 प्रमाणवाणु होवाथी कालप्रमाणवाली होनेसे, धभाव-
 करा मृत्यु डरना मृत्युकारक, न स्यु अने नहि न हों,
 अनभ्यस्त- अकालमरण- भय- निवारकाणाम् जेशोअे
 अडाढ भरलुना लयनु निवारण डरना उपाधोने।
 अभ्यास धर्मो न होय अेवां जिन्होने अकाल मरणके
 भयके निवारण करनेवाले उपायोंका अभ्यास नहीं किया
 हो उन, प्राणिनाम् च प्राणीअेने प्राणियोंका, अकाल-
 मरण-अडाढ भरलुने। अकाल मरणका, भयम् लय
 भय, न आगच्छेत् आवे नहि न धाये, रसायन- तथा
 रसायन तथा रसायन, अधिकारे अधिहारमा अधिकारमें,
 महर्षीणाम् महर्षिअेना महर्षियोंके, धारम्भ- धर्म कर्म,
 कथा- उपदेश उपदेश, प्रयोग- प्रयोग प्रयोग, बुद्धय अने
 ज्ञान और बुद्धि, व्यर्थ व्यर्थ व्यर्थ, स्यु अने हो जाये,
 इन्द्र अपि धन् पणु इन्द्र भी, नियतायुषम् निश्चित
 आयुष्यवाणा निश्चित आयुवाले, शत्रुम् शत्रुने शत्रुको,
 वज्रेण वज्रथी वज्रसे, न अभिह्न्यात् भारी न शडे
 मार नही सके, अश्विनौ अश्विनीकुमारो पणु अश्विनी-
 कुमार भी, आर्तम् रोगीने। रोगीकी, भेषजेन औषधो-
 पचार औषधसे चिकित्सा, न न न, उपपादयेताम्
 डरी शडे कर सकें, महर्षय महर्षिअे महर्षि, यथेष्टम्
 धन्धानुसार यथेच्छ, आयु. आयुष्य आयु, तपसा तपथी
 तपसे, न प्राप्नुयु न भेणवे प्राप्त न करें, विदित-
 अथु छे जान लिया है, वेदितव्या च सर्व आणुवा
 योग जेशोअे अेवा सब ज्ञेय जिन्होने ऐसे, ससुरेशा
 धन्द्रसहित इन्द्रके समेत, महर्षयः महर्षिअे महर्षियो,
 न सम्यक् पश्येयु अरी रीते लुअे नहि मली प्रकारसे
 न देखे, उपदिशेयुः उपदेश डरे नहि न उपदेश करें,
 आचरेयुः वा डे आचरण डरे नहि और न आचरण करें,

and unpredetermined) it is not right
 to cleave to either side exclusively
 On this point, we wish to advance
 the following illustrations. If the life-
 period in every case were predeter-
 mined, then none would be found to
 seek longevity by means of such acts
 as incantations, medicinal herbs, magi-
 cal stones, propitiations, sacrifices,
 offerings, oblations, regimen, penances,
 fastings, auspicious rites, genuflexions,
 pilgrimages, and sacrificial rites, nor
 would there be any need to avoid
 rogue, fierce and capricious bulls,
 elephants, camels, donkeys, horses,
 buffaloes and the like, and abnoxious
 winds, as also cataracts, and rapid
 precipitous and unfordable currents
 of water in the mountains, men
 that are drunk, insane, vagrant, fierce,
 capricious and of excited minds owing
 to infatuation and greed, enemies,
 raging conflagrations, various kinds
 of venomous reptiles and serpents,
 rash acts, conduct that is out of sea-
 son and out of place, and the displea-
 sure of the king For these and such
 like would hold no threat of destruc-
 tion, all life being of predetermined
 duration. Again fear of premature
 death would not assail those who
 have not made use of prophylactic
 measures which ward off the threat
 of premature death. The introductory
 claims, the stories, the recipes and
 the theories as propounded by the
 sages, concerning the subject of

36-(1). Since, thus, we see that
 life is of both kinds (predetermined

revitalisation and longevity become meaningless Not even Indra can slay with his thunderbolt an enemy possessed of a predetermined span of life, nor can the Aswins heal the ailing with the aid of medicine, nor can the great sages attain by means of spiritual endeavour such a period of life as they desire, nor can the great sages, including the chief of the gods himself, all of whom know all that is to be known, can be said to perceive, teach and practise what is right.

अपि च सर्वचक्षुषामेतत् परं यदैन्द्रं चक्षुः।
इदं चाप्यस्माकं तेन प्रत्यक्षं; यथा—पुरुषसहस्रा-
णामुत्थायोत्थायाहचं कुर्वतामकुर्वतां चातुल्यायुष्टं,
नथा जातमात्राणामप्रतीकारात् प्रतीकाराच्च, अवि-
षविषप्राशिनां चाप्यतुल्यायुष्टमेव, न च तुल्यो
योगक्षेम उदपानघटानां चित्रघटानां चोत्सीदतां;
तस्माद्वितोपचारमूलं जीवितम्, अतो विपर्य-
यान्मृत्युः ।

अपि च अने वणी और भी, यत् ने जो, ऐन्द्रम्
चक्षु ज्ञानचक्षु छे ज्ञानचक्षु है, एतत् ते वह, सर्व-
चक्षुषाम् सर्व चक्षुषोभां सब चक्षुओंमें, परम् श्रेष्ठ
छे श्रेष्ठ है, तेन च अने तेनाथी और इससे, इदम् च
स्मिन् अपि अपि पक्षु यह सब भी, अस्माकम् अभने हमें,
प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष छे प्रत्यक्ष है, यथा नेभडे जैसे कि,
उत्थाय ठीकी उठ, उत्थाय ठीकीने उठकर, आहवम् युद्ध
युद्ध, कुर्वताम् करता करते हुए, अकुर्वताम् च अने न
करता और न करते हुए, पुरुषसहस्राणाम् हजारों पुरुषोंकी,
अतुल्यायुष्टम् आयुष्य समान होतु
नथी आयु समान नहीं होती, तथा ते प्रमाणे न
वैम ही जातमात्राणाम् मात्राओं न उत्पन्न होते ही,

३६ यदैन्द्र-यद्विष्य (५)

॥ आहव-आहव (५)

अप्रतीकारात् रोगोऽप्रतीकारेण करवाथी रोगकी चिकित्सा
न करनेसे, प्रतीकारात् च अने चिकित्सा करवाथी और
चिकित्सा करनेसे, अविष-विष-प्राशिनाम् च अपि विष नहि
भानार तथा विष भानारनु पक्षु विष नहीं खानेवालेकी
तथा विष खानेवालेकी भी, अतुल्यायुष्टम् एव आयुष्य
समान होतु न नथी आयु समान नहीं होती,
उत्सीदताम् नाश पाभता नष्ट होते हुए, उदपान-पाणी
पीवाना पानी पीनेके, घटानाम् घड़ा घड़े, चित्रघटानाम्
च अने चित्ररेखा घड़ानु और चित्रित घड़ेका, तुल्य-
समान समान, योगक्षेम. योगक्षेम. योगक्षेम, न होतुं
नथी नहीं होता, तस्मात् भाटे इस लिए, जीवितम्
अननु जीवनका, हितोपचार-हितोपचार हितोपचार,
मूलम् मूल छे मूल है, अतो ऐथी इससे, विपर्ययात्
विपरीत यथाथी विपरीत होनेसे, मृत्युः मरण थाय छे
मृत्यु होती है;

36-(2). Now of all types of evidence, this that we observe with the eye is the best, and the following is founded on visual observation Thus surveying thousands of cases, we find that the length of life enjoyed by those who repeatedly engage in fighting and those who keep away is not the same Similarly with regard to those whose disorders are rectified as soon as they manifest themselves and those whose disorders are not so treated, the length of life enjoyed is not the same, similarly with those who take poison, and those who do not For instance, the assurance of safety enjoyed by a water pot which is subjected to wear and tear, and an ornamental vase is not the same Thus length of life is a matter of care and husbandry; the opposite conditions lead to death.)

अपि च देशकालात्मगुणविपरीतानां कर्मणा-
माहारविकाराणां च क्रमोपयोगः सम्यक्, त्यागः
सर्वस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगानां, सर्वाति-
योगसंधारणम्, असंधारणमुदीर्णानां च गति-
मतां, साहसालां च वर्जनम्, आरोग्यानुवृत्तौ
हेतुमुपलभामहे सम्यगुपदिशामः सम्यक् पश्या-
मश्नेति ॥ ३६ ॥

अपि च अने ५७१ और भी, देश- देश देश, काल-
काल, आत्मगुण- अने पोताना शुलुथी तथा अपने
गुणोंसे, विपरीतानाम् विपरीत विपरीत, कर्मणाम्
कर्मोंना, कर्मोंका, आहार- अने आहारनी और आहारकी,
विकाराणाम् च अनापदेना वनावटका, क्रमोपयोग कृमे
कृमे उपयोग कृमे क्रमसे उपयोग करना, सम्यक् सारी
छे अच्छा है, सर्वस्य सर्वना सबके, अतियोग- अति-
योग अतियोग, अयोग- अयोग, मिथ्यायोगानाम्
च अने मिथ्यायोगना और मिथ्यायोगका, त्यागः त्याग
परित्याग, सर्वातियोग- सर्व अतियोगने सर्व प्रकारके
अतियोगको, संधारणम् रोकना रोकना, उदीर्णानाम् उदीर्ण
उदीर्ण, गतिमताम् च अने गतिमान वेगोने एवं
गतिशील वेगोंको, असंधारणम् न रोकना न रोकना,
साहसालाम् अने साहसाला और साहसोंके, वर्जनम् च
त्यागने त्यागको, आरोग्य- आरोग्यना आरोग्यकी,
अनुवृत्तौ परिपालनमा रक्षामे, हेतुम् हेतु कारण, उप-
लभामहे अणुओंसे छोटे जानते हैं, सम्यक् सारी रीते
सम्यक्, उपदिशामः भीअनेने उपदेश करीछे छोटे
दूसरोंको उपदेश करते हैं, सम्यक् च अने सारी रीते
और सम्यक् प्रकारसे, पश्याम इति जेठे छोटे
देखते हैं ॥ ३६ ॥

36. Moreover the right and
gradual habituation to behaviour and
dietetic articles which are antagonistic
to the prevailing climate season and
one's own constitution, avoidance of

all that savours of excess, abstinence
and abuse, the checking of all extra-
vagant tendencies, the non-suppression
of generated excretory urges and the
giving up of rash acts—all this we
find to be conducive to healthful liv-
ing, this is what we teach, and this
is also what we observe

कालमृत्यो. अकालमृत्योश्च विवरणम्—

अनः परमशिवेश उवाच-एवं सत्यनियतकाल-
प्रमाणायुषां भगवन् । कथं कालमृत्युरकालमृत्यु-
र्वा भवतीति ॥ ३७ ॥

अत एव इसके, परम् ५७१ आगे, अश्वि-
वेशे अश्विवेशने, उवाच कहे कहा, भगवन् हे भगवान् ।
हे भगवन् !, एवम् एवम् इस प्रकार, सति होता होने पर,
अनियत- अनिश्चित अनिश्चित, काल- प्रमाण- काल
प्रमाणायुषा कालके प्रमाणसे युक्त, आयुषाम् आयुष-
वाणायुषानु आयुवालोंकी, कालमृत्युः कालमृत्यु कालमृत्यु,
अकालमृत्यु चा के अकाल मृत्यु या अकालमृत्यु,
कथम् कवी रीते कैसे, भवति इति थाय छे होती है
॥ ३७ ॥

37. On hearing this, Agnivesa
said, ' If thus, O, Lord ! the lives of
men are of un-predetermined duration,
what makes for death in due time
and death before time (prematurely) ?'

तमुवाच भगवानाग्नेयः—श्रूयतामश्विवेश !
यथा यानसमायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स
च सर्वगुणोपपन्नो बाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाण-
क्षयादेवावसानं गच्छेत्, तथाऽऽयुः शरीरोपगतं
बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षया-
देवावसानं गच्छति; स मृत्युः काले ।

भगवान् भगवान् भगवान्, आग्नेय. आग्नेय आग्नेयने,
तम् तेने उसको, उवाच कहे कहा, अश्विवेश ! हे अश्वि-
वेश ! हे अश्विवेश !, श्रूयताम् सांभगे सुनो, यथा जेवी

३६ क्रमोपयोग—क्रियोपयोग (छ श प प)

„ चातियोगायोगमिथ्यायोगानां—चायोगमिथ्यायोगातियोगानां

(च.)

„ सर्वातियोगसन्धारणम्—सन्धारणमनुदीर्णानाम् (च.)

रीते जिस प्रकार, यानसमायुक्त गाड़ीभां योनेके यानमें लगी हुई, अक्ष धरो धुरी, प्रकृत्या स्वभावथी स्वभावसे, एव न ही, अक्षगुणै धराना गुणुथी अक्षके गुणोंसे, उपेत युक्त छे युक्त है, सर्वगुण-अने सर्व गुणुथी और सर गुणोंसे, उपपन्नः युक्त होवा छतां युक्त होने पर नी, स च ते वह, बाह्यमान योय भारतु वहन करता करता योग्य भारका वहन करते करते, स्वप्रमाण-पोताना प्रमाणुना अपने प्रमाणके, क्षयात् क्षयथी क्षयसे, एव न ही, यथाकालम् क्षणे करीने यथासमय. अवसानम् नाश नष्ट, गच्छेत् पाभे छे होती है, तथा तेवी रीते उसी प्रकार, प्रकृत्या प्रकृतिथी स्वभावसे, बलवत् अथवान बलवान, शरीरोपगतम् शरीर साथे जोडायेलु शरीरसे सबध रखनेवाली, आयु आयुष्य आयु, यथावत् योय रीते भली प्रकार, उपचर्यमाणन् उपचार पाभतुं परिपालित होती हुई, न्वप्रमाण-पोताना प्रमाणुना अपने प्रमाणके, क्षयात् क्षयथी क्षयसे, एव न ही, अवसानम् नाश नष्ट, गच्छति पाभे छे होती है, सः मृत्यु. ते मृत्यु वह मृत्यु, काले उचित क्षणभां छे उचित कालमें है;

38-(1) The worshipful Atreya said unto him, 'Listen, O, Agnivesa ! Let us take for instance, the axle of a carriage, so fashioned as to subserve the ends of an axle. Now that axle, which is endowed with all the needed efficiency, being drawn along, will cease to function only when in the fullness of time, it is entirely worn out. In the same manner, the life-force, abiding in the body, being endowed with full vitality by nature and maintained in the right manner, will come to an end only with the complete wearing out of itself This is spoken of as death in due time

यथा च स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वाद्विषमपथादपथादक्षचक्रभङ्गाद्वाह्यवाहकदोषादणिमो-
क्षादनुपाङ्गात् पर्यसनाच्चान्तराऽवसानमापद्यते,
तथाऽऽयुरप्ययथाबलमारम्भाद्यथाश्रयभ्यवहरणा-
द्विषमाभ्यवहरणाद्विषमशरीरन्यासादतिमैथुनाद-
सत्संश्रयादुद्दीर्णवेगविनिग्रहाद्विधायवेगाविधारणा-
द्भूतविषवाय्वश्रुपतापादभिघातादाहारप्रतीकार-
विवर्जनाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, स मृत्युरकाले;
तथा ज्वरादीनप्यातङ्गान्मिथ्योपचरितानकालमृ-
त्यून् पश्याम इति ॥ ३८ ॥

यथा च अने नेवी रीते और जैसे, स एव ते न वही अक्ष धरो धुरी, अतिभार-अहु भार अतिभारके, अधिष्ठितत्वात् भां नान्यो होवाथी बहेनेसे, विषम-
पथात् विषममार्गथी विषम मार्गसे, अपथात् दुमार्गथी कुमार्गसे, अक्षचक्रभङ्गात् धरानु अक्ष भांगी नवाथी धुरीके चक्रके टूटनेसे, बाह्यवाहक-घोडा अने सारथिना अश्व और सारथिके, दोषात् दोषथी दोषसे, अणिमोक्षात् भीषो नीकणी नवाथी कील निकल जानेसे, अनुपाङ्गात् तेल न उधवाथी तेल न देनेसे, पर्यसनात् च अने उलटी नवाथी और उलट जानेसे, अन्तरा वयभां-न बीचमें ही, अवसानम् नाश टूट, आपद्यते पाभे छे जाती है, तथा तेवी न रीते उसी प्रकार, आयु. अपि आयुष्य पाणु आयु सी, अयथाबलम् अणु उपरत बलसे अधिक, आरम्भात् क्षम करताथी कार्य करनेसे, अयथा-अग्नि-अग्नि उपरत अग्निसे ज्यादा, अभ्यवह-
रणात् आवाथी आहार करनेसे, विषम-विषम विषम, अभ्यवहरणात् जोनथी भोजनसे, विषम-विषम विषम, शरीरन्यासात् शरीरनी स्थितिथी शरीरकी स्थितिसे, अतिमैथुनात् अति मैथुनथी अति मैथुनसे, असत्संश्रयात् असत्संश्रयोना आश्रयथी दुष्ट दुष्टनोंके संगसे, उद्दीर्णवेग-
उदीर्ण वेगाने उपस्थित वेगोंको, विनिग्रहात् रोकाथी रोकनेसे, विधायवेग-धारणु करता लायक वेगाने रोकनेके योग्य वेगोंको, विधारणात् न धारणु करताथी न रोकनेछ, भूत-भूत भूत, विष-विष विष, वायु-वायु वायु, अग्नि-

३८. अन्तराऽवसानमापद्यते-चावदन्तरा व्यसनमापद्यते (स फ.)

,, अयथाश्रयभ्यवहरणाद्विषमाभ्यवहरणात्-अयथाश्रयभ्यवहना-

रादिभार्यवेगाविधारणात् (द.)

अने अग्निना और अग्निके, उपतापात् संतापथी उपतापसे, अभिघातात् प्रहारथी चोट लगनेसे, आहार- तथा आहार आहार, प्रतीकार-अने प्रतीकारने। और चिकित्साका, विवर्जनात् च त्याग करवाथी त्याग करनेसे, अन्तरा वृत्ते न बीचमें ही, अवसानम् नाश नष्ट, आपद्यते पामे छे होजाती है, स मृत्यु ते मृत्यु वह मृत्यु, अकाले अक्षाणे छे अकालमें है, तथा ते न प्रभाण्ते उसी प्रकार, मिथ्या- मिथ्या रीते मिथ्या, उप-चरितान् उपचार करायेल उपचार किये गए, ज्वरादीन् नवर वगेरे ज्वर आदि, आतङ्कान् रोगोंने रोगोंको, अपि पणु मी, अकालमृत्यून् अक्षाण मृत्यु अकाल मृत्यु, पश्याम इति भानीछे छीछे जानते हैं ॥३८॥

38. However, the self-same axle, if made to support too heavy a load, or if the road over which it moves is very uneven, or, indeed, if there is no road at all where it goes, or if the axle or wheels break, or if the draught animal or the rider is clumsy, or if the pins fall off, or if it is not properly oiled or is jerked about, then the axle will break down before its time. In the same manner by the undertaking of tasks beyond one's capacity, by eating beyond one's power of digestion, by promiscuous eating, by wrong movement of the body, by over-indulgence in sex-act, by the society of the wicked by the checking of the (generated) excretory impulses, by the non-checking of those impulses which require to be checked, by being afflicted by evil spirits, poison, winds and fire, by receiving injuries, by abstaining from food and treatment **when needed**, the life of a man is cut short **Death**, supervening in such cir-

cumstances, is premature death. Further we observe premature deaths occurring as the result of wrong treatment of such maladies as fever.'

ज्वरितेभ्य उष्णपानीयदाने हेतु —

अथाग्निवेशः पप्रच्छ—किञ्च खलु भगवन्! ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठं न तथा शीतम्, अस्ति च शीतसाध्योऽपि घातुर्ज्वरकर इति ॥ ३९ ॥

अथ ते पछी उसके बाद, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, पप्रच्छ पूछ्य पूछा, भगवन्! हे भगवान्! हे भगवन्! किम् तु शा भाटे किस लिए, भिषज् खलु दैछो वैद्य, ज्वरितेभ्य ताववाणाओने ज्वरवालोंको, भूयिष्ठम् धृष्टुं प्राय करके, उष्णम् उतु गरम, पानी-यम् पाणी पानी, प्रयच्छन्ति आपे छे देते है, तथाते प्रभाण्ते वैसे, शीतम् ठंडु ठंडा, न आपता नथी? नहीं देते?, ज्वरकर. नवर करनार ज्वरको उत्पन्न करनेवाला, घातु धातु वातु, च अपि तो तो, शीतसाध्य. शीत-साध्य शीतसाध्य, अस्ति इति छे है ॥ ३९ ॥

39. Agnivesa then questioned, 'How is it, O, Lord! that generally the physicians give hot beverages to the fever-stricken in preference to cold ones, although one would imagine that the humor which causes the fevers is best allayed by refrigerant agents?'

तमुवाच भगवानात्रेयः—ज्वरितस्य कायसमु-
त्थानदेशकालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं
प्रयच्छन्ति भिषजः। ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः,
प्रायो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां
पाचनवमनापतर्पणसमर्थानि भवन्ति, पाचनार्थं

४० पाचनवमनापतर्पणसमर्थानि—विरेचनवमनापतर्पणसशम-
नान्येव (ध)

,, तर्पणसमर्थानि—तर्पणानि शमनानि (ड)

,, समर्थानि—सशमनान्येव (ज.)

ચ પાનીયમુષ્ણં, તસ્માદેતલ્લવરિતેભ્યઃ પ્રયચ્છન્તિ મિષજો ભૂયિષ્ટમ્ ।

મનવાન્ ભગવાન્ ભગવાન, આત્રેય. આત્રેયે આત્રેયને, તમ્ તેને ઉસે, ઉવાચ કહ્યું. જ્વરિતસ્ય તાવવાળાનાં જ્વરરોગીકે, કાય-શરીર શરીર, સમુત્થાન-નિદાન નિદાન, દેશ-દેશ દેશ, કાલાન્ અને કાલ કાલકો, અમિસમીક્ષ્ય બોધને દેખકર, મિષજ વૈદ્યો વૈદ્ય, પાચનાર્થમ્ પાચન માટે પાચનકે લિષ્ટ, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, પાનીયમ્ જલ જલ, પ્રયચ્છન્તિ આપે છે દેતે હૈ, જ્વર. હિ કારણ કે જ્વર ક્યોં કિ જ્વર, આમાશય-આમાશયમાંથી આમાશયસે, સમુત્થ. ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, મેષજાનિ ચ ઔષધ ઔષધ, પ્રાય. ધાતુમ્ પ્રાય કરકે, આમાશય-આમાશય-માંથી આમાશયસે, સમુત્થાનામ્ ઉત્પન્ન થનાર ઉત્પન્ન હોને-વાલે, વિકારાણામ્ નિકારોનાં રોગોંકે, પાચન-પાચન પાચન, વમન-વમન વમન, અપતર્પણ-અને અપતર્પણ તથા અપ-તર્પણ, સમર્થાનિ કરવામાં સમર્થ કરનેમેં સમર્થ, ભવન્તિ હોય છે હોતી હૈ, પાચનાર્થમ્ અને પાચનને માટે ઔર પાચનકે લિષ્ટ, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ગરમ, પાનીયમ્ પાણી છે જલ હૈ, તસ્માત્ તેથી હિસ લિષ્ટ, મિષજ. વૈદ્યો વૈદ્ય, જ્વરિતેભ્યઃ તાવવાળાઓને જ્વરકે રોગિયોંકો, એત્ એ હિસે, ભૂયિષ્ટમ્ અધિકતાથી અધિકતઃ, પ્રયચ્છન્તિ આપે છે દેતે હૈ,

40-(1) Unto him the worshipful Atreya made answer The physicians having regard to the factors of the bodily constitution, etiology, clime and season, in so far as these have a bearing, give hot beverages to the fevered with a view to helping the patient's digestion. For, the fever arises from the stomach and the remedies generally used for disorders arising from the stomach own their virtue to their digestive, emetic and depletive action. Hot beverages promote digestion, that is why the physicians generally prescribe them to the fever-patients

તદ્દિ તેપાં પીતં વાતમનુલોપયતિ, અગ્નિ ચોદ-

યમુદીરયતિ, ક્ષિપ્રં જરાં ગચ્છતિ, શ્લેષ્માણં પરિ-શોષયતિ, સ્વલ્પમપિ ચ પીતં તૃષ્ણાપ્રશમનાયોપ-કલ્પતે;

પીતમ્ તત્ હિ કારણકે તે પીવામાં આવતા વહ પિયા હુઆ, તેષામ્ તેઓનાં ઉનકે, વાતમ્ વાતનુ વાયુકા, અનુલોમયતિ અનુલોમન કરે છે અનુલોમન કરતા હૈ, ઉદર્યમ્ ઉદરનાં જઠરકી, અગ્નિમ્ ચ અગ્નિને અગ્નિકો, ઉદીરયતિ ઉતેજિત કરે છે પ્રવીત કરતા હૈ, ક્ષિપ્રમ્ જલદી જલ્દી, જરામ્ ગચ્છતિ પચી બધ છે જીર્ણ હોતા હૈ, શ્લેષ્માણમ્ અને કફને ઔર કફકો, પરિશોષયતિ સુકવી નાખે છે સુકાતા હૈ, સ્વલ્પમ્ થોડુંક થોડા, અપિ પીતમ્ ચ પીધુ હૈ. તે પાણી પીને પર મી, તૃષ્ણા-તૃષ્ણાની પ્યાસકો, પ્રશમનાય શાન્તિ કરનાર કમ કરનેવાલા, ઉપકલ્પતે બને છે હોતા હૈ;

40-(2). On being drunk, they regulate the peristaltic movement of vata, rouse the digestive fire, get soon absorbed, dry up the mucus and tend even in small quantities to allay thirst

તથાયુક્તમપિ ચૈતન્નાત્યર્થોત્સન્નપિત્તે જ્વરે સદાહ્રમપ્રલાપાતિસારે વા પ્રદેયમ્, ઉષ્ણેન હિ દાહ્રમપ્રલાપાતિસારા ભૂયોઽભિવર્ધન્તે, શીતેન ચોપશામ્યન્તીતિ ॥ ૪૦ ॥

તથાયુક્તમ્ એવા યુગ્મવાળું હોવા છતાં હિ ગુણ-વાલા હોને પર, ચ અપિ પાણી મી, એત્ એ વહ, અત્યર્થ-અતિશય અત્યન્ત, ઉત્સન્નપિત્તે વધેલા પિત્તવાળા ઉત્ત્વળ પિત્તવાલે, સ-દાહ્રમ-પ્રલાપ-અતિસારે વા અથવા દાહ, ભ્રમ, પ્રલાપ અને અતિસારવાળા અથવા દાહ, ભ્રમ, પ્રલાપ ઔર અતિસારસે યુક્ત, જ્વરે જ્વરમાં જ્વરમે, ન પ્રદેયમ્ આપવું બોધ્યે નહિ નહીં દેના ચાહિય, હિ કારણ કે ક્યોંકિ, ઉષ્ણેન ઉષ્ણ જલથી ઉષ્ણ જલસે, દાહ-દાહ દાહ, ભ્રમ-ભ્રમ ભ્રમ, પ્રલાપ-પ્રલાપ-પ્રલાપ, અતિસાર અને અતિસાર ઔર અતિસાર, ભૂય અભિ-વર્ધન્તે અત્યંત વધે છે ઔર મી વધતે હૈ, શીતેન ચ અને શીતથી ઔર શીતરે, ઉપશામ્યન્તિ હિતિ શાન્ત થાય છે શાન્ત હોતે હૈ ॥ ૪૦ ॥

૪૦. ઉપશમ્યન્તે-ઉપશમ્યન્તે (છ.)

40. Nevertheless, hot drinks are interdicted in fevers arising from the exacerbation of pitta attended by excessive burning, giddiness, delirium and diarrhea, seeing that these disorders are greatly aggravated by hot measures, but quieted by cold measures.

સર્વેષાં વ્યાધીનાં નિદાનવિપરીતમૌષધ કાર્યમ્—

भवति चात्र—

ઝીતેનોષ્ણકૃતાન્ રોગાઞ્છમ્યન્તિ મિષગ્વિદઃ ।
એ તુ શીતકૃતા રોગાસ્તેવાસુષ્ણં મિષગ્જિતમ્ ॥૪૧॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં ફલ વિષયમે, ભવતિ શ્લોક છે કે શ્લોક છે કે, મિષગ્વિદ વિદ્વાન વૈદો વિદ્વાન વૈદ, ઝીતેન શીત ઉપચારથી ઝીત ઉપચારસે, ઉષ્ણકૃતાન્ ઉષ્ણતાએ કરેલા ઉષ્ણતાએ ઉત્પન્ન, રોગાન્ રોગોને રોગોંકો, ઞમ્યન્તિ શાંત કરે છે જ્ઞાન્ત કરતે છે, એ તુ અને જે ઔર જો, શીતકૃતા શીતતાએ કરેલા ઝીતસે ઉત્પન્ન, રોગા રોગો છે રોગ છે, તેવામ્ તેઓનુ ઝનકી, મિષગ્જિતમ્ ઔષધ ઔષધ, ઉષ્ણ ઉષ્ણ છે ઉષ્ણ છે ॥૪૧॥

Here is a verse again—

41. The intelligent physicians allay the disorders born of heat by cold measures; and for those disorders that are born of cold, hot measures constitute the right treatment

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतं भेषजं भवति; यथा—अपतर्पणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेण पूरणमस्ति शान्तिः, तथा पूरण-निमित्तानां व्याधीनां नान्तरेणापतर्पणम् ॥४२॥

અવશ્ય એ પ્રમાણે ફલ પ્રકાર, ફલરેષામ્ બીજા અન્ય, વ્યાધીનામ્ વ્યાધિઓનુ રોગોંકી, અપિ પણુ મી, નિદાનવિપરીતમ્ નિદાનવિપરીત નિદાનવિપરીત, ભેષજમ્ ઔષધ ઔષધ, ભવતિ થાય છે હોતી છે, યથા જેમકે

પૂરણનિમિત્તાનાં વ્યાધીનાં—પૂરણનિમિત્તાનાં (ધ.)

જેસં, અપતર્પણ-અપતર્પણથી અપતર્પણસે, નિમિત્તાનામ્ થયેલા ઉત્પન્ન, વ્યાધીનામ્ વ્યાધિઓની રોગોંકી, પૂરણમ્ સતર્પણ સતર્પણ, અન્તરેણ સિવાય વિના, શાન્તિ. શાંતિ શાન્તિ, ન અસ્તિ નથી નહીં હોતી, તથા તેજ પ્રમાણે ફલ પ્રકાર, પૂરણ-સતર્પણથી સતર્પણસે, નિમિત્તાનામ્ થયેલા ઉત્પન્ન, વ્યાધીનામ્ વ્યાધિઓની રોગોંકી, અપતર્પણમ્ અપતર્પણ અપતર્પણકે, અન્તરેણ સિવાય વિના, ન શાંતિ નથી શાન્તિ નહીં હોતી ॥ ૪૨ ॥

42. Similarly, with regard to the other ailments, too, treatment that allays, partakes of the opposite nature to that of etiology. Thus for disorders born of depletion there is no cure excepting impletion, conversely for disorders of repletion, there is no remedy save depletion

અપતર્પણભેદા, તેષા પ્રયોગાત્થા ચ—

अपतर्पणमपि च त्रिविधं—लघनं, लघनपाचनं, दोषावसेचनं चेति ॥४३॥

અપતર્પણમ્ અપતર્પણ અપતર્પણ, ચ અપિ પણુ મી, ત્રિવિધમ્ ત્રણ બાતનું છે ત્રીન પ્રકારકા છે, લઘનમ્ લઘન લઘન, લઘનપાચનમ્ લઘનપાચન લઘન-પાચન, દોષાવસેચનમ્ ચ હિતિ અને દોષાવસેચન ઔર દોષાવસેચન ॥૪૩॥

43 Now depletion is of three kinds viz, starvation, starvation and activation of digestion, and elimination of morbid matter.

તત્ર લઘનમલ્પબલદોષાણાં, લઘનેન હ્યગ્નિમા-સ્તદ્વદ્યયા વાતાતપપરીતમિવાત્પમુદકમલ્પો દોષઃ પ્રશોષમાપચતે;

તત્ર તેમાં ઝનમે, અલ્પ-બલ-અલ્પ બળવાળા અલ્પ બલવાળે, દોષાણામ્ દોષો માટે દોષકે લિપ, લઘનમ્

૪૪, અલ્પબલદોષાણામ્—અલ્પદોષાણામ્ (ધ.)

લંઘન છે લંઘન છે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, વાત- જેવી રીતે પવન જેસે વાયુ, આતપ- અને તડકાથી ઓર ધૂપસે, પરીતમ્ ઘેરાયેલુ વ્યાપ્ત, અલ્પમ્ અલ્પ અલ્પ, ઉદકમ્ હવ જલ સૂકાઈ બચ છે પાની સૂચ જાતા છે, લઙ્ગનેન તેવી રીતે લંઘનથી વૈસે લંઘનસે, અગ્નિ- અગ્નિ અગ્નિ, મારુત- અને પવનની ઓર વાયુકી, વૃદ્ધિયા વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિ હોનેસે, અલ્પ દોષ અલ્પ દોષ અલ્પ દોષ, પ્રશોષમ્ સૂકાઈ શુષ્ક, આપચતે બચ છે હો જાતા છે,

44-(1). Now starvation is indicated in disorders of slight morbidity. Thereby the digestive fire and vata being stimulated, the slight morbidity is blotted out like a small quantity of water exposed to the sun and wind.

લઙ્ગનપાચને તુ મધ્યવલદોષાણાં, લઙ્ગનપાચનાભ્યાં હિ સૂર્યસંતાપમારુતાભ્યાં પાંશુભક્ષાવકિરણૈરિવ ચાનતિબદ્ધકં મધ્યવલો દોષઃ પ્રશોષમાપચતે;

મધ્ય-વલ- મધ્યમ બલવાળા મધ્યમ બલવાળે, દોષાણામ્ દોષો માટે દોષોંકે લિષ્ટ, તુ તેા તેા, લઙ્ગન-પાચને લંઘન તથા પાચન છે લઙ્ગન તથા પાચન છે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, સૂર્યસંતાપ- જેવી રીતે સૂર્યના તડકા જેસે સૂર્યકે સંતાપ, મારુતાભ્યામ્ અને પવનથી ઓર વાયુદ્વારા, પાંશુ-તથા ધૂળ ઓર ધૂલ, ભક્ષાવકિરણૈઃ તેમજ રાખ નાખવાથી એવં રાખ ઢાલનેસે, અનતિબદ્ધ-કમ્ હવ બહુ ઝાડું ન હોય એવુ પાણી સૂકાઈ બચ છે મધ્યમ પરિમાણકા જલ સૂચ જાતા છે, લઙ્ગનપાચના-ભ્યામ્ તેવી રીતે લંઘન અને પાચનથી વૈસે લઙ્ગન ઓર પાચનસે, મધ્યવલ મધ્યમ બલવાળા મધ્યમ બલવાળા, દોષઃ દોષ દોષ, પ્રશોષમ્ સૂકાઈ શુષ્ક, આપ-ચતે બચ છે હો જાતા છે;

42-(2). Starvation and stimulation of digestion are indicated for disorders of moderate morbidity. For by the starvation and the activation of digestion,

the disorders of moderate morbidity are dried up like a sink that is acted upon by the sun and wind on the one hand and on the other is silted up by the falling dust and ashes.

વહુદોષાણાં પુનર્દોષાવસેચનમેવ કાર્યં, ન હ્યમિન્ને કેદારસેતૌ પલ્વલાપ્રસેકોઽસ્તિ, તદ્વહોષાવસેચનમ્ ॥ ૪૪ ॥

વહુદોષાણામ્ બહુ દોષો માટે વહુત દોષોંકે લિષ્ટ, પુનઃ તેા તેા, દોષાવસેચનમ્ એવ કાર્યમ્ દોષાવસેચન-જ કરવુ બેઈએ દોષોંકો વાહિર નિકાલના હી ચાહિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, કેદારસેતૌ અમિન્ને જ્યાં સુધી ખેતરની પાળ તેાડવામાં ન આવે વિના ચેતકે બંધ તોડે, પલ્વલાપ્રસેક. ન અસ્તિ ત્યાં સુધી નાનુ તળાવ સૂકાવું નથી છોટા તાલાવ સુચાયા નહી જા સકતા, તદ્વત્ તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, દોષાવસેચનમ્ સ શોધનથી દોષોને બહાર કાઢવાનું સમજવુ સશોધનસે દોષોંકો વાહિર નિકાલ-નેકે વારેમં સમજના ચાહિય ॥૪૪॥

44 As regards, however, disorders of severe morbidity, there is only one recourse, the elimination of the morbid matter. For without making a breach in its dam, a reservoir cannot be drained of its water. Similar is the need for drainage in cases of excessive morbidity.

સ્વભાવતઃ પ્રતિકારાનર્હાઃ—

દોષાવસેચનમન્યદ્વા મેષજં પ્રાપ્તકાલમપ્યાતુ-રસ્ય નૈવંવિધસ્ય કુર્યાત્ । તથા—અનપવાદપ્રતી-કારસ્યાધનસ્યાપરિચારકસ્ય વૈદ્યમાનિનઃ—

૪૪ પલ્વલાપ્રસેકોઽસ્તિ—પલ્વલપ્રસેકોઽસ્તિ (જ ત)

૪૫ અનપવાદપ્રતીકારસ્ય—અપવાદપ્રતીકારસ્ય (ઢ ધ, ય)

—અપવાદપ્રતીકારસ્ય (પ.)

૪૬ અપરિચારકસ્ય—અપરિચારકસ્ય (ફ)

૪૪ લઙ્ગનપાચને—લઙ્ગનપાચનમ્ (ધ)

स्यासूयकस्य तीव्राधर्मारुचेरतिक्षीणवलमांसशो-
णितस्यासाध्यरोगोपहतस्य मुमूर्षुलिङ्गान्वितस्य
चेति । एवंविधं ह्यातुरमुपचरन् भिषक् पापीय-
साऽयशसा योगमृच्छतीति ॥ ४५ ॥

दोषावसेचनम् दोषावसेचनं दोषावसेचन, अन्यत्
वा के गीणुं वा अन्य, भेषजम् औषध औषध, प्रास-
कालम् समय आवी पहुँच्यो होय तो समय आने
पर, अपि पशु भी, एवविधस्य आवी जतना निम्न
प्रकारके, आतुरस्य रोगीनी रोगीकी, न कुर्यात् करवुं
'नहि नहीं करनी चाहिए, तत् यथा जेभके जैसेकि,
अनपवाद- प्रतीकारस्य निन्दानो प्रतीकार न करना
निन्दाका प्रतीकार न करनेवाले, अधनस्य धनहीन निर्धन,
अपरिचारकस्य परिचारकरहित सेवकरहित, वैद्य-
मानिन. पोताने वैद्य माननार अपनेको वैद्य माननेवाले,
चण्डस्य क्रोधी क्रोधी, असूयकस्य शुश्रूषा दोषदृष्टि-
वाणा गुणमें दोषदृष्टिवाले, तीव्राधर्मारुचेः अधर्मा
तीव्र रुचिवाणा अधर्ममें तीव्र रुचिवाले, अतिक्षीण-
अतिक्षीण अतिक्षीण, बल- अल बल, मांस- भांस मांस,
शोणितस्य अने रक्तवाणा और रक्तवाले, असाध्यरोग-
असाध्य रोगथी असाध्य रोगसे, उपहतस्य रीभाता पीड़ित,
मुमूर्षु- अने भूमुर्षुनां और मृत्युसूचक, लिङ्ग- अन्वितस्य
च इति लक्षणवाणानु लक्षणयुक्तकी, हि कारण के
क्योंकि, एवंविधम् आवी जतना इस प्रकारके,
आतुरम् रोगीनी रोगीकी, उपचरन् उपचार करना
विक्रिस्ता करता हुआ, भिषक् वैद्य वैद्य, पापीयसा
पापजनक अतिघोर, अयशसा अपयशशी निन्दासे,
योगम् ऋच्छति युक्त अने छे युक्त होता है ॥ ४५ ॥

45. However, neither the therapy
of elimination of morbid matter nor
any other kind of medication should
be administered, even when indicated,
to the following kinds of patients:—
one who has not justified his honor
when questioned, one who is without
wealth or attendants, one who fancies
himself to be a doctor, one who is
fierce-tempered, one who is envious,

one who takes keen pleasure in vic-
ious acts, one who has lost his stren-
gth, flesh or blood to an inordinate
extent, one who is afflicted of an in-
curable disease, and one who presents
the fatal prognostic signs. By treating
such a patient, the physician incurs
opprobrious odium.

अशुभफलं कर्म न कर्तव्यम्—

भवति चात्र—

तदात्वे चानुबन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।
कर्मणस्तत्र कर्तव्यमेतद्वुद्धिमतां मतम् ॥ ४६ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति स्थिति
छे के श्लोक है कि, तदात्वे च तत्काल तत्कालमें, अनु-
बन्धे वा के पाछगथी या पीछे, यस्य जे जिस, कर्मणः
कर्मणुं कर्मका, अशुभम् अशुभ अशुभ, फलम् फल फल,
स्यात् थाय हो, तत् ते कर्म वह कर्म, न कर्तव्यम्
करवुं न जेभके नहीं करना चाहिए, एतत् आ यह,
वुद्धिमताम् बुद्धिमान पुरुषोंने बुद्धिमानोंका, मतम् मत
मे सिद्धात है ॥ ४६ ॥

Here is a verse again—

46. One ought not to engage in
an action which either in the doing
or in the consequence, gives rise to
evil. Such is the view of the wise.

जाङ्गलादिदेशलक्षणम्—

(अल्पोदकद्रुमो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
ज्ञेयः स जाङ्गलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥ ४७ ॥

य देश. तु जे देश जहा पर, अल्पोदकद्रुम. अल्प
जल अने वृक्षवाणो पानी और वृक्ष कम हों, प्रवातः
भूय पवनवाणो जिसमें वायु खूब चलती हो, प्रचुरातपः
पुष्कल तप्तवाणो धूप बहुत हो, स्वल्प-रोगतमः अपि
च अने धृष्टा ज ओछा रोगवाणो होय और रोग
बहुत कम हों, स. तेने उसे, जाङ्गल जगल देश जागल
देश, ज्ञेय. ज्ञेयोंका जानना चाहिए ॥ ४७ ॥

47. That is to be known as Jangala country which has scanty rainfall and vegetation and is swept by high winds and enjoys abundant sunshine and which is least unhealthy.

प्रचुरोदकवृक्षो यो निवातो दुर्लभातपः ।
अनूपो बहुदोषश्च, समः साधारणो मतः ॥४८॥)

यः जहा पर, प्रचुरोदकवृक्ष पुष्कल नद अने वृक्षवाणे। पानी और वृक्ष बहुत हों, निवातः वातना संधार विनाने। वात सचारसे रहित हो, दुर्लभातप दुर्लभ तडावाणे। धूप कठिनाईसे प्राप्त हो, बहुदोष च अने बहु दोषवाणे। और दोषोंकी अधिकता हो, (सः ते वह) अनूपः अनूप देश छे अनूप देश है, समः अने सम देशने और समान देशको, साधारणः साधारण साधारण देश, मतः मान्यो छे कहते हैं ॥४८॥

48. That country which has abundant rainfall and luxuriant vegetation, few high winds and little sunshine, which gives rise to many bodily disorders is known as (Anooopa) wetland. Where these two extremes are balanced that country is known as normal.

अध्यायोक्तविषया —

तत्र श्लोकाः—

पूर्वरूपाणि सामान्या हेतवः सखलक्षणाः ।
देशोद्धंसस्य भैषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥४९॥
प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयक्रमः ।
मरणं प्रति भूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥५०॥
यथा चाकालमरणं यथायुक्तं च भैषजम् ।
सिद्धिं यात्यौषधं येषां न कुर्याद्येन हेतुना ॥५१॥
तदात्रेयोऽग्निवेशाय निखिलं सर्वमुक्तवान् ।
देशोद्धंसनिमित्तीये विमाने मुनिसत्तमः ॥५२॥

४८ अनूपो—अरूपो (ड)

४९ हेतूनाम्—व्याधीनाम् (प)

तत्र श्लोका ते विषयमां उपसहारना श्लोका छे उस विषयमें उपसहारके श्लोक हैं कि, पूर्वरूपाणि जनपदोद्धंसनां पूर्वश्च जनपदोद्धंसके पूर्वरूप, सखलक्षणा. पोतपोतानां लक्षणो। सखित अपने अपने लक्षणोंवाले, सामान्या सामान्य सामान्य, हेतवः हेतुओ। कारण, देशोद्धंसस्य देशोद्धंसनु जनपदोद्धंसकी, भैषज्यम् औषध चिकित्सा, हेतूनाम् हेतुओ।नु कारणोंका, मूलम् च एव भूण मूल, प्राग्विकार- निवारोनी आद्य रोगोंकी प्रारम्भिक, समुत्पत्तिः उत्पत्ति उत्पत्ति, आयुषः आयुष्यना आयुके, क्षयक्रम च क्षयने। क्रम क्षयका क्रम, भूतानाम् प्राणीओनां प्राणियोंकी, मरणम् मरणनी मृत्युके, प्रति आगतमां सम्बन्धमें, काल-अकाल- डाद अने अडादने। काल और अकालका, विनिश्चयः निश्चय निश्चय, यथा च जे प्रमाणे जिस प्रकार, अकालमरणम् अकाल मरण थाय छे अकाल मृत्यु होती है, यथायुक्तम् जे प्रमाणे योनेलु जिस प्रकार प्रयुक्त, भैषजम् च औषध औषध, सिद्धिम् सिद्धि सफल, याति यात्रे छे होती है, येषाम् अने जेओ।नु और जिनकी, येन जे जिस, हेतुना डारणे कारणसे, औषधम् औषध औषध, न कुर्यात् न करवु जेछेओ नहीं करनी चाहिए, तत् सर्वम् ते सर्व वह सब, देशोद्धंसनिमित्तीये जेने।पदोद्धंसनीय जनपदोद्धंसनीय, विमाने विमानमां विमानमें, मुनिसत्तमः मुनिश्रेष्ठ मुनिश्रेष्ठ, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, अग्निवेशाय अग्निवेशने अग्निवेशको, निखिलम् संपूर्णपणे सम्पूर्ण रूपमें, उक्तवान् उक्तु छे कहा है ॥४९-५२॥

Here are the recapitulatory verses—

49-52. The portents that precede great destruction of peoples, the general causes from which such destruction proceeds together with their individual characteristics, the counter-measures, the source of the destructive causes, the primo-genesis of disease, the order of gradual diminution in the life-span of creatures, the determination of timely and untimely death, the manner of the occurrence of

premature death, how administered a treatment achieves success, the patients that are not to be treated and for what reason—all this has been expounded by Atreya, the best of the seers, to Agnivesa, in this chapter on the Specific Determination of the Measure of wholesale destruction of populations.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने जनपदोद्धंसनीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे રથેલા અગ્નિવેશકે બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં
ઔર ચરકકે દ્વારા પ્રતિસંસ્કૃત इस शास्त्रके, विमानस्थाने
विमानस्थान विषे विमानस्थानमें, जनपदोद्धंसनीयविमानम्
'जनपदोद्धंसनीयविमान' जनपदोद्धंसनीयविमान', नाम
नामने। नामका, तृतीयः त्रीने तीसरा, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Depopulation through epidemics" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ચૌથો અધ્યાય અધ્યાય ચૌથા

Chapter IV

त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः —

अथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अहंशी अब आगे, 'त्रिविधरोग-
विशेषविज्ञानीयम् विमानम्' 'त्रिविधरोगविशेषविज्ञानी-
यविमान' नामना अध्यायनु 'त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीय-
विमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्या-
करेणु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रभाषे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह सः कहेणुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Special knowledge of the Three Methods of Diagnosis"

2. Thus declared the worshipful Atreya.

त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानम्—

त्रिविधं खलु रोगविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा-
आप्तोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं चेति ॥ ३ ॥

રોગવિશેષ-રોગોના લેધનું રોગોંકે મેદોંકા, વિજ્ઞા-
નમ્ खलु विज्ञान विज्ञान, त्रिविधम् त्रयु भूतारे तीन
પ્રકારસે, भवति थाय छे होता है, तद् यथा नेभके
जैसे, आप्तोपदेशः आप्तोपदेश आप्तोपदेश, प्रत्यक्षम्
प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष, अनुमानम् च इति अने अनुमान और
अनुमान ॥ ३ ॥

3. Three indeed are the modes of ascertaining the nature of disease. They are— authoritative instruction, direct observation and inference.

आप्तोपदेशप्रत्यक्षानुमानाना लक्षणम्—

तत्राप्तोपदेशो नामाप्तवचनम् । आप्ता ह्यवि-
तर्कस्मृतिविभागविदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनश्च ।
तेषामेवंगुणयोगाद्यद्वचनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं

૩ આપ્તોપદેશ — ઉપદેશ (દ)

૪. આપ્તોપદેશ — ઉપદેશ : (દ.)

पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खरक्तदुष्टादुष्टवचनमिति,

तत्र तेभां उनमें, आप्तोपदेश आप्तोपदेश आप्तोप-
देश, नाम ओट्टे अर्थात्, आप्तवचनम् आप्त पुरुषोऽनु-
वचन आप्त पुरुषोका वचन, हि ऊरुषु के क्योंकि,
आप्ताः आप्त पुरुषो आप्तपुरुष, अवितर्क-स्मृति-
विभाग-विद्. निश्चययुक्त-अनुभवयुक्त तथा संपूर्ण
ज्ञानवाला निश्चययुक्त-अनुभवयुक्त तथा संपूर्ण ज्ञानवाले,
निष्पीत्युपताप-दर्शिन च अने रागद्वेषरहित
दृष्टिवाला होय छे और रागद्वेषरहित दृष्टिवाले होते हैं,
एवंगुण-ओवा गुणोना ऐसे गुणोंके, योगात् स भ धृती
योगसे, तेषाम् तेओनु उनका, यत् वचनम् ने वचन
जो वचन, तत् प्रमाणम् ते प्रमाणु बनाय छे वह
प्रमाण माना जाता है, मत्त-भदभरत मदमत्त, उन्मत्त-
गाडा पागल, मूर्ख-भूर्भ मूर्ख, रक्त-आसक्त पक्षपाती,
दुष्ट-अने धूर्तनु और धूर्तका, अदुष्ट-वचनम् पुन
अदुष्ट वचन पक्ष अदुष्ट वचन भी, अप्रमाणम् अप्रमाणु
छे अप्रमाण है,

4-(1). Now expert instruction means
the teaching imparted by the experts.
Experts again are those who possess
unequivocal knowledge, memory, the
science of classification, and whose
observations are not affected by favour
or malice Their testimony, by reason
of their being endowed with these
qualities, is authoritative, while that
coming from inebricated, insane, stupid
and interested persons or those given
to half-truths is unauthoritative

प्रत्यक्षं तु खलु तद्यत् स्वयमिन्द्रियैर्मनसा
चोपलभ्यते ।

४ मूर्खरक्त-मूर्खवक्तृ (क ष च छ न द प)

॥ दुष्टादुष्ट-दुष्टादुष्ट (ष च प)

॥ " -दुष्टान्त करण (क्ष)

॥ मनसा-आत्मना (च. ध.)

स्वयम् आत्मा आत्मा, इन्द्रियैः इन्द्रियो इन्द्रियो,
मनसा च अने मनवडे और मनसे, यत् ने जो, उप-
लभ्यते लभ्यते छे प्रतीत होता है, तत् तु खलु ते
वह, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष छे प्रत्यक्ष है;

4 (2) That is direct observation
which is apprehended by one's own
senses and the mind.

अनुमानं खलु तर्को युक्त्यपेक्षः ॥ ४ ॥

युक्ति-युक्तिनी युक्तिकी, अपेक्षः खलु अपेक्षावाला
अपेक्षावाला, तर्क तर्क तर्क, अनुमानम् अनुमान छे
अनुमान है ॥४॥

4 Inference is reason working on
given premises

आप्तोपदेशादिभिः सर्वैः रोगं परीक्ष्य निर्णयो विधेयः—

त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदायेन पूर्वं परीक्ष्य
रोगं सर्वथा सर्वमथोत्तरकालमध्यवसानमदोषं
भवति, न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्प-
द्यते । त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये पूर्वमाप्तोपदे-
शाज्ज्ञानं, ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते ।
किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं यत्तत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्ष-
माणो विद्यात् । तस्माद्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां
प्रत्यक्षम्, अनुमानं च; त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥५॥

त्रिविधेन त्रय प्रकारना तीन प्रकारके, अनेन आ-
इस, ज्ञानसमुदायेन खलु ज्ञानना समुदायथी ज्ञानके
समुदायद्वारा, सर्वम् रोगम् दरेक्ष रोगने प्रत्येक रोगको,
पूर्वम् पहेलां प्रथम, सर्वथा सर्व प्रकारे सब प्रकारसे,
परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, अथ उत्तरकालम्
त्यार पछी करेला इसके पीछे किया हुआ, सर्वम् दरेक्ष
प्रत्येक, अध्यवसानम् निश्चय निर्णय, अदोषम् दोषरहित
दोषरहित, भवति होय छे होता है, हि केभडे क्योंकि,
ज्ञानावयवेन ज्ञानना ओके अवयवथी ज्ञानके एक अवयवसे,
कृत्स्ने संपूर्ण, ज्ञेये ज्ञेयनु ज्ञेयमें, ज्ञानम् ज्ञान
ज्ञान, न उत्पद्यते उत्पन्न थतु नथी उत्पन्न नहीं होता,

५ किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं—किं ह्यनुपदिष्टे पूर्वं (ख ष.)

॥ सर्वमथोत्तरकालम्—सर्वमथोत्तरकालम् (घ. च. ष.)

ત્રિવિધે તુ ત્રણે પ્રકારના ત્રીનો પ્રકારકે, અસ્મિન્ જ્ઞાન-સમુદાયે આ જ્ઞાનસમુદાયમાંથી હસ જ્ઞાનસમુદાયમેસે, પૂર્વમ્ પ્રથમ પ્રથમ, આપ્તોપદેશાત્ આપ્તોપદેશથી આપ્તો-દેશસે, જ્ઞાન જ્ઞાન થાય છે જ્ઞાન હોતા હૈ, તત્ તે પછી હસકે વાદ, પ્રત્યક્ષ-પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાભ્યામ્ અને અનુમાનથી ઔર અનુમાનસે, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, ઉપપદ્યતે થાય છે હોતી હૈ, હિ કેમકે ક્યોંકિ, પૂર્વમ્ પહેલાં પ્રથમ, યત્ જે જો, અનુપદિષ્ટમ્ કહેવામાં આપ્યું નથી નહીં કહા ગયા, તત્ તેને હસે, પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાભ્યામ્ અને અનુમાન દ્વારા ઔર અનુમાન દ્વારા, પરીક્ષમાણ પરીક્ષા કરતાં પરીક્ષા કરતે હુપ, કિં શુ કયા, વિદ્યાત્ બહુ શકે? જાન સકેગા?, તસ્માત્ તેથી હસ લિપ, જ્ઞાનવતામ્ બુદ્ધિમાનોની જ્ઞાન-યોંકી, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, દ્વિવિધા યે પ્રકારની છે હો પ્રકારકી હૈ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનમ્ ચ અને અનુમાન ઔર અનુમાન, ઉપદેશેન સહ વા અથવા ઉપદેશ સાથે અથવા ઉપદેશકે સાથ, ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે ત્રીન પ્રકારકી હોતી હૈ ॥૫॥

5. It is only after examining a disease completely and from all aspects by means of the tripartite method of acquiring knowledge that a correct decision as regards diagnosis is arrived at. The understanding of the total nature of a thing does not arise from a fragmentary knowledge of it. Out of this group of the three sources of knowledge, (theoretical) knowledge derived from authoritative instruction comes first, thereafter investigation proceeds by means of observation and inference. In the absence of previous information concerning a thing, how can a man proceed to verify it by means of observation or inference? Therefore investigation is conducted in two ways by those who possess

knowledge—direct observation and inference, or in three ways, if instruction is included

આપ્તોપદેશાજ્ઞાતવ્યા વિષયા: —

તત્રેદમુપદિશન્તિ બુદ્ધિમન્તઃ—રોગમેકેકમેવં પ્રકોપણમેવંયોનિમેવમુત્થાનમેવમાત્માનમેવમધિષ્ઠા-નમેવંવેદનમેવંસંસ્થાનમેવંશબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધમે-વમુપદ્રવમેવંવૃદ્ધિસ્થાનક્ષયસમન્વિતમેવમુદર્કમેવં-નામાનમેવંયોગં વિદ્યાત્; તસ્મિન્નિયં પ્રતીકારાર્થાં પ્રવૃત્તિરથવા નિવૃત્તિરિત્યુપદેશાજ્ઞાયતે ॥ ૬ ॥

તત્ર તે વિષયમાં હસ વિષયમેં, બુદ્ધિમન્તઃ બુદ્ધિમાન પુરુષો બુદ્ધિમાન લોગ, હત્મ્ આ યહ, ઉપદિશન્તિ કહે છે કહતે હૈં, એકેકમ્ પ્રત્યેક પ્રત્યેક, રોગમ્ રોગને રોગકો, એવપ્રકોપણમ્ આવાં પ્રકોપણોવાળો એસે પ્રકોપણોવાળા, એવંયોનિમ્ આવી પ્રકૃતિવાળો એસી પ્રકૃતિવાળા, એવમુત્થાનમ્ આવાં કારણોવાળો એસે કારણોવાળા, એવમાત્માનમ્ આવા સ્વરૂપવાળો એસે સ્વરૂપવાળા, એવમધિષ્ઠાનમ્ આવા અધિષ્ઠાનવાળો એસે અધિષ્ઠાનવાળા, એવવેદનમ્ આવી વેદનાવાળો એસી વેદનાવાળા, એવંસંસ્થાનમ્ આવાં લક્ષણોવાળો એસે લક્ષણોવાળા, એવં-શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસગન્ધમ્ આવા શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ તથા ગન્ધવાળો એસે શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ ઔર ગન્ધવાળા, એવમુપદ્રવમ્ આવા ઉપદ્રવો-વાળો એસે ઉપદ્રવોવાળા, એવ-વૃદ્ધિ-સ્થાન-ક્ષયસમન્વિતમ્ આવાં વૃદ્ધિ, સ્થાન અને ક્ષયવાળો એસે વૃદ્ધિ, સ્થિતિ ઔર ક્ષયવાળા, એવમુદર્કમ્ આવા પરિણામવાળો એસે પરિણામવાળા, એવંનામાનમ્ આવા નામવાળો એસે નામવાળા, એવંયોગમ્ અને આવા યોગ (ઔષધ) વાળો ઔર એસે યોગવાળા હૈ, વિદ્યાત્ એમ બહુવો બેઈએ હસ પ્રકારસે જાનના ચાહિપ, તસ્મિન્ તેમાં હસમે, પ્રતીકારાર્થાં પ્રતીકાર માટે પ્રતીકારકે લિપ, હયમ્ આ યહ, પ્રવૃત્તિ. પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, અથવા અથવા અથવા, નિવૃત્તિ. નિવૃત્તિ છે નિવૃત્તિ હૈ, હતિ એ યહ, ઉપદેશાત્ ઉપદેશથી ઉપદેશસે, જ્ઞાયતે બહુવામાં આવે છે જાના જાતા હૈ ॥ ૬ ॥

6. The learned physicians impart instruction in the following way —each and every disease is to be known as having such exciting factors, such and such source, such and such onset, such and such location, such and such type of pain, such and such symptoms, such and such sound, touch, color, taste and odor, such and such complications, such and such stages of aggravation, steady continuance, and abatement, such and such result, such and such name, such and such concomitants. In view of these the prescriptions and prohibitions in the treatment of disease, one learns from instruction

प्रत्यक्षत पञ्चेन्द्रियैर्ज्ञेया विषया —

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुत्सुः सर्वैरिन्द्रियैः सर्वानिन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान् परीक्षेत, अन्यत्र रसज्ञानात्; तद्यथा—अन्त्रकूजनं, सन्धिस्फुटनमङ्गुलीपर्वणां च, स्वरविशेषांश्च, ये चान्येऽपि केचिच्छरीरोपगताः शब्दाः स्युस्ताञ्छ्रोत्रेण परीक्षेत;

प्रत्यक्षत खलु प्रत्यक्ष प्रमाणायुथी प्रत्यक्ष प्रमाणसे, रोगतत्त्वम् रोगीना तत्त्वने रोगके तत्त्वको, बुभुत्सुः अणु-वान्नी धन्धावाणां ज्ञानेकी इच्छावालेको. तु ते। तो, सर्वैः इन्द्रियैः अधी धन्द्रियोवडे सभी इन्द्रियोसे, रसज्ञानात् अन्यत्र रसज्ञान सिवाय रसज्ञानके बिना, आतुरशरीरगतान् रोगीना शरीरमां रहेला रोगीके शरीरके, सर्वान् सर्व सभी, इन्द्रियार्थान् धन्द्रियोना विषयोनी इन्द्रियोके विषयोकी, परीक्षेत परीक्षा डरवी भेधे परीक्षा करनी चाहिए, तत् यथा नेभडे जैसेकि, अन्त्रकूजनम् आंतराङ्गना अणु आतोंमें शब्द, सन्धिस्फुटनम् सन्धियोनु डूटवु सन्धियोका फूटना, अङ्गुलीपर्वणाम् च अने आंगणीयोना वेढानु डूटवु और अंगुलियोंके पोरोंका चटफना, स्वरविशेषाद् च स्वरभेदे

स्वरभेद, जे च अने ने और जो, अन्ये अपि भी। पणु अन्य भी, केचित् डार्ध कोई, शरीरोपगताः शरीरमां थनारा शरीरमें होनेवाले, शब्दा शब्द शब्द, स्यु छे हों, तान् तेओनी उनकी, श्रोत्रेण डानथी कानोंद्वारा, परीक्षेत परीक्षा डरवी भेधे परीक्षा करनी चाहिए,

7-(1) Seeking to know the nature of a disease by direct observation, the physician should explore by means of his sense-organs, with the exception of the tongue, the entire field of sensible data presented by the patient's body. Thus he should examine with the ear (auscultation) the intestinal sounds, the sounds of the joints and the finger knuckles, variations in the patient's voice or any other sounds that may be observed in any part of the body.

वर्णसंस्थानप्रमाणच्छाया-शरीरप्रकृतिविकारौ, चक्षुर्वैषयिकाणि यानि चान्यान्यनुक्तानि तानि चक्षुषा परीक्षेत,

वर्ण-वर्ण वर्ण, संस्थान-आकृति आकृति, प्रमाण-प्रमाण प्रमाण, छाया डान्ति कान्ति, शरीर-देहनां देहकी, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, विकारौ अने विकार और विकार, अनुक्तानि अने नहि डहेला और न कहे हुए, चक्षु-आंणना आखके, वैषयिकाणि विषयऽप विषयरूप, यानि ने जो, अन्यानि च भी। होय दूसरे हों, तानि तेओनी उनकी, चक्षुषा आंणवडे आख द्वारा, परीक्षेत परीक्षा डरवी भेधे परीक्षा करनी चाहिए,

7 (2). He should examine with the eye the color, the shape, proportions and the lustre, the healthy or diseased look of the body and whatever else though not mentioned here admits of visual inspection.

રસં તુ સ્વવાતુરશરીરગતમિન્દ્રિયવૈષયિક-
મપ્યનુમાનાદવગચ્છેત્, ન હ્યસ્ય પ્રત્યક્ષેણ ગ્રહણમુ-
પપદ્યતે, તસ્માદાતુરપરિગ્રથેનૈવાતુરમુચ્ચરસં વિદ્યા-
ત્, ચૂકાપસર્પણેન ત્વસ્ય શરીરવૈરસ્યં, મશ્કિકોપ-
સર્પણેન શરીરમાધુર્યં, લોહિતપિત્તસંદેહે તુ કિં
ધારિલોહિતં લોહિતપિત્તં વેતિ શ્વકાકમક્ષણા-
દ્ધારિલોહિતમમક્ષણાલ્લોહિતપિત્તમિત્યનુમાતવ્યમ્,
એવમન્યાનપ્યાતુરશરીરગતાન્ રસાન્નુસિમીત;

આતુર- શરીરગતમ્ રોગીના દેહમાં રહેલા રોગીકે
શરીરમાં રહે હુએ, રસમ્ તુ સ્વલુ રસને તે। રસકો તો,
ઇન્દ્રિયવૈષયિકમ્ અપિ ઇન્દ્રિયને। વિષય હોવા છતાં પણ
ઇન્દ્રિયકા વિષય હોને પર મી, અનુમાનાત્ અનુમાનથી
અનુમાનસે, અવગચ્છેત્ બાણુવે। બોધએ જાનના યાહિએ,
હિ કેમકે ક્યોંકિ, અસ્ય એનું ઇસકા, પ્રત્યક્ષેણ પ્રત્યક્ષથી
પ્રત્યક્ષસે, ગ્રહણમ્ ગ્રહણ કરવું ગ્રહણ કરના, ન ઉપપદ્યતે
રોગ્ય નથી ચુક નહીં હૈ, તસ્માત્ તેથી ઇસલિએ, આતુર-
રોગીના રોગીકે, મુચ્ચરસમ્ મુખના રસને મુંદકે રસકો,
આતુર- રોગીને રોગીસે, પરિગ્રથેન ગ્રથેના પૂછીને પ્રથ
પૂછ કર, એવ જ હી, વિદ્યાત્ બાણુવે। બોધએ જાનના
યાહિએ, અસ્ય એના ઇસકે, શરીર- શરીરની શરીરકી,
વૈરસ્યમ્ તુ વિરસતાને તે। વિરસતાકો તો, ચૂકા-
બૂઓના જૂંકે, અપસર્પણેન દૂર જવાથી દૂર હટનેસે,
શરીરમાધુર્યમ્ શરીરની મધુરતાને શરીરકી મધુરતાકો,
મશ્કિકા- માખીઓના મલિનચોંકે, ઉપસર્પણેન પાસે
આવવાથી પાસમાં આનેસે, કિમ્ શું કયા, ધારિલોહિતમ્
આ ઇવરક્ત છે યહ જીવરક્ત હૈ, લોહિતપિત્તમ્ ઘા કે
રક્તપિત્ત છે અથવા રક્તપિત્ત હૈ, ઇતિ એ પ્રકારને। ઇસ
પ્રકારકા, લોહિતપિત્ત- રક્તપિત્તમાં રક્તપિત્તમાં, સંદેહે તુ
સ દેહ ચતાં સદેહ હોને પર, શ્વ- કાક- કુતરા અને કાગડા-
એ કુત્તે ઓર કોઈકે, મક્ષણાત્ બાવાથી જાનેસે, ધારિ-
લોહિતમ્ ઇવરક્ત છે જીવરક્ત હૈ, અમક્ષણાત્ અને ન
બાવાથી ઓર ન જાનેસે, લોહિતપિત્તમ્ રક્તપિત્ત છે
રક્તપિત્ત હૈ, ઇતિ આ યહ, અનુમાતવ્યમ્ અનુમાન
કરવું બોધએ અનુમાન કરના યાહિએ, એવમ્ આ પ્રમાણે
ઇસ પ્રકાર, આતુર- રોગીના રોગીકે, શરીરગતાન્ શરીર-
માં રહેલા શરીરગત, અન્યાન્ અગ્નિબીજા પણ અન્યસી,

રસાન્ રસોનું રસોંકા, અનુસિમીત અનુમાન કરવું
બોધએ અનુમાન કરના યાહિએ,

7-(3). The examination of the pa-
tient's body by the sense of taste,
though falling under direct observa-
tion, is prohibited and should be done
indirectly by inference. Thus it is by
the method of interrogation that the
physician should ascertain the exist-
ing taste in the patient's mouth. In-
sipidity of his body-secretions by the
lice etc. deserting his body and the
excessive sweetness of the body-secre-
tions by the accumulation of flies on
his body If the disorder of hemother-
mia is suspected, then in order to
determine whether the patient's blood
is healthy or vitiated by bile, the
physician should conclude that the
blood is healthy if a sample of it is
eaten by a dog, crow etc, but if it is
not eaten then it is a case of hemother-
mia. In this manner the physician
should make his inferences concerning
the state of the rest of the patient's
body-fluids

ગન્ધાંસ્તુ સ્વલુ સર્વશરીરગતાનાતુરસ્ય પ્રકૃતિ-
વૈકારિકાન્ ઘ્રાણેન પરીક્ષેત;

આતુરસ્ય રોગીના રોગીકે, સર્વ- આખા સારે, શરીર-
ગતાન્ શરીરમાં બ્યાપેલા શરીરમાં વ્યાપ હુએ, પ્રકૃતિ-
વૈકારિકાન્ પ્રાકૃત અને વૈકૃત પ્રાકૃત ઓર વૈકૃત, ગન્ધાન્
તુ સ્વલુ ગન્ધોની ગન્ધોંકી, ઘ્રાણેન ઘ્રાણ દ્વારા ઘ્રાણે,
પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી બોધએ પરીક્ષા કરની યાહિએ;

7-(4). As regards the smells in the
entire body of the patient whether
they are normal or abnormal, the

physician should examine them by the sense of smell.

स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिकृतियुक्तम् ।

प्रकृति- अने प्रकृति और प्रकृति, विकृतियुक्तम् तथा विकृतियुक्त और विकृतियुक्त, स्पर्शम् च स्पर्शनी स्पर्शकी, पाणिना हाथ वडे परीक्षा करनी जेधे हाथ द्वारा परीक्षा करनी चाहिए,

7-(५) He should examine the normal or abnormal feel of the patient's body by his hand (That is palpation.)

इति प्रत्यक्षतोऽनुमानादुपदेशतश्च परीक्षण-मुक्तम् ॥ ७ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, प्रत्यक्षत प्रत्यक्षथी प्रत्यक्षसे, अनुमानाद् अनुमानथी अनुमानसे, उपदेशतः च अने आशना उपदेशथी और आशके उपदेशसे, परीक्षणम् परीक्षा परीक्षा, उक्तम् कही छे कही गई है ॥ ७ ॥

7 Thus we have laid down the various methods of examination by means of direct observation, inference and instruction.

अनुमानज्ञेया विषया —

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया भवन्ति भावाः । तद्यथा—अग्निं जरणशक्त्या परीक्षेत, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दाद्यर्थग्रहणेन, मनोऽर्थव्यभिचरणेन, विज्ञानं व्यवसायेन, रजः सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं दैन्येन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विपादेन, धैर्यमविपादेन, वीर्यनुत्थानेन, अवस्थानमविभ्रमेण, श्रद्धामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन, स्मृतिं स्मरणेन, हियमपत्रपणेन, शीलमनुशीलनेन,

द्वेषं प्रतिपेधेन, उपधिमनुबन्धेन, धृतिमलौल्येन, वश्यतां विप्रेयतया, वयोभक्तिसात्म्यव्याधिसमुत्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण, गूढलिङ्गं व्याधिसुपशयानुपशयाभ्यां, दोषप्रमाणविशेषमपचारविशेषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैः, उपस्थितश्रेयस्त्वं कल्याणाभिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमचिकारेण, ग्रहण्यास्तु मृदुदारुणत्वं स्वप्नदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेषु सुखदुःखानि चातुरपरिप्रश्नेनैव विद्यादिति ॥ ८ ॥

भूय वणी और, इमे आ ये, अन्ये अपि भीष्म पक्षु अन्य भी, भावा तु खलु भावे भाव, एवम् एव आ न प्रमाणे इसी प्रकार, अनुमानज्ञेया अनुमानथी आशना उपदेश अनुमानसे जानने योग्य, भवन्ति छे हैं, तत् यथा जेम् के जैसे कि, अग्निम् अग्निनी अग्निकी, जरणशक्त्या पाथनशक्तिथी पाचनशक्तिसे, बलम् बलनी बलकी, व्यायामशक्त्या व्यायाम करवानी शक्तिथी व्यायामकी शक्तिसे, श्रोत्रादीनि श्रोत्र आदि ध्रियेथी श्रोत्र आदि इन्द्रियोकी, शब्दादि- शब्द आदि शब्द आदि, अर्थग्रहणेन विषयेना ग्रहणथी विषयोंके ग्रहणसे, मन मननी मनकी, अर्थ- विषयना विषयके, व्यवभिचरणेन यथायोग्य ग्रहणथी ठीक प्रकार ग्रहणसे, विज्ञानम् विज्ञाननी विज्ञानकी, व्यवसायेन निश्चयात्मक ज्ञानथी निश्चयात्मक ज्ञानसे, रज रजेशुथी रजोगुणकी, सङ्गेन आसक्तिथी आसक्तिसे, मोहम् मोहनी मोहकी, अविज्ञानेन अविज्ञानथी अविज्ञानसे, क्रोधम् क्रोधनी क्रोधकी, अभिद्रोहेण अलिद्रोथी अमिद्रोहने, शोकम् शोकनी शोककी, दैन्येन दीनताथी दीनतासे, हर्षम् हर्षनी हर्षकी, आमोदेन आनन्दथी प्रसन्नतासे, प्रीतिम् प्रीतिनी प्रीतिकी, तोषेण सतोषथी सतोषसे, भयम् भयनी भयकी, विपादेन विपाद्यथी

८ खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया—खल्वन्यतमा ये भूयश्चानुमानज्ञेया (च. ध.)

११ मन्त्रेण-सयोगेन (प)

११ वृत्त्यनेन-वृत्तादेन (क घ. च ङ. त थ. प.)

८ प्रतिपेधेन—प्रतिषातिषातेन (प.)

११ उपधिम—उपाधिम (ङ. घ. प)

११ अनुबन्धेन—अनुबन्धनेन (त)

११ —अनुप्रबन्धेन (प)

११ अपचारविशेषेण—उपचारविशेषेण (प)

११ द्विष्टेषु सुखदुःखानि—द्विष्टेषु सुखदुःखानि (च)

११ — द्विष्टेषु सुखदुःखानि (च)

વિષાદસે, ધૈર્યમ્ ધૈર્યની ધૈર્યકી, અવિષાદેન અખેદથી દુઃખ ન માનનેસે, વીર્યમ્ વીર્યની વીર્યકી, ઉત્થાનેન ઉત્સાહથી ઉત્સાહસે, અવસ્થાનમ્ મનની સ્થિરતાની મનકી સ્થિરતાકી, અવિભ્રમેણ અવિભ્રમથી અવિભ્રમસે, શ્રદ્ધામ્ ધૃત્યની ઇચ્છાકી, અભિપ્રાયેણ પ્રાર્થનાથી અભિપ્રાયસે, મેધામ્ મેધાની મેધાકી, ગ્રહણેન ગ્રહણશક્તિથી ગ્રહણગતિસે, સંજ્ઞામ્ સંજ્ઞાની સંજ્ઞાકી, નામગ્રહણેન નામગ્રહણથી નામગ્રહણસે સ્મૃતિમ્ સ્મૃતિની સ્મૃતિકી, સ્મરણેન સ્મરણથી સ્મરણસે, હિયમ્ હૃદયની લજ્જાકી, અપત્રપણેન શરભિંદા બનવાથી ગરમાનેમે, શીલમ્ વસ્તુ પરના સ્વાભાવિક પ્રેમની સ્વાભાવિક રાગકી, અનુશીલનેન આલુ અભ્યાસથી સતત અભ્યાસસે, દ્વેષમ્ દ્વેષની દ્વેષકી, પ્રતિપેધેન પ્રતિપેધથી પ્રતિપેધસે, ઉપધિમ્ કપટની કપટકી, અનુબન્ધેન પરિણામથી પરિણામસે, દૃતિમ્ ધીરજની ધૈર્યકી, અલૌલ્યેન અલોપતાથી અલોપતાસે, વશ્યતામ્ વશ્યતાની વશ્યતાકી, વિધેયતયા આજ્ઞાપાલનથી આજ્ઞાપાલનસે, વયઃ વયઃ વય, ભક્તિઃ ધૃત્ય ઇચ્છા, સાત્ત્વ્ય-સાત્ત્વ્ય સાત્ત્વ્ય, વ્યાધિસમુત્થાનાનિ અને વ્યાધિની ઉત્પત્તિની ઔર વ્યાધિકી ઉત્પત્તિકી, કાલઃ કાળથી કાલસે, દેશઃ દેશથી દેશસે, ઉપશયઃ ઉપશયથી ઉપશયસે, વેદનાવિશેષેણ અને વેદનાવિશેષથી ઔર વેદના વિશેષસે, ગૂઢલિંગમ્ ગૂઢ લક્ષણવાળા ગૂઢ લક્ષણવાળે, વ્યાધિમ્ રોગની રોગકી, ઉપશયઃ ઉપશય ઉપશય, અનુપશયાભ્યામ્ અને અનુપશયથી ઔર અનુપશયસે, દોષપ્રમાણવિશેષમ્ દોષના પ્રમાણના વિશેષની દોષકે પ્રમાણવિશેષકી, અપચારવિશેષેણ અપચારવિશેષથી અપચારવિશેષસે, આયુષઃ ક્ષયમ્ આયુષ્યના ક્ષયની આયુકે ક્ષયકી, અરિષ્ટૈઃ અરિષ્ટોથી અરિષ્ટોસે, ઉપસ્થિતઃ સમીપ આવેલા સમીપસ્થ, શ્રેયસ્ત્વમ્ કલ્યાણવાળાપણની કલ્યાણયુક્ત હોનેકી, કલ્યાણ-અભિનિવેશેન હિતકર માર્ગપર ચાલવાથી શ્રેયસ્કર માર્ગપર ચલનેસે, અમલમ્ સત્ત્વમ્ તથા નિર્મળ સત્ત્વની ઔર નિર્મલ સત્ત્વકી, અવિકારેણ અવિકારથી અવિકારસે, પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી જોઈએ પરીક્ષા કરની चाहिए, ગ્રહણ્યા અને ગ્રહણીની ઔર ગ્રહણીકી, મૃદુ-દારુણત્વમ્ મૃદુતા અને દારુણતાને મૃદુતા ઔર દારુણતાકો, સ્વપ્રદર્શનમ્ સ્વપ્રદર્શનને સ્વપ્રદર્શનકો, અભિપ્રાયમ્ અભિપ્રાયને અભિપ્રાયકો, દ્વિષ્ટ-તેમજ દ્વિષ્ટ એવં દ્વિષ્ટ,

इष्ट-ष्ठ इष्ट, सुप्त-सुप्त सुप्त, दुःखानि च अने दुःखानि और दुःखोको, तु तो तो, आतुर-रोगीने रोगीसे, परिश्रमेण प्रशी पृथीने प्रश्र पृष्ठ कर, एव ए ही, विद्या इति ज्ञानं ज्ञेयं जानना चाहिए ॥८॥

8 The following data are also to be gleaned by the method of inference. Thus the digestive fire is to be determined by the patient's power of digestion, strength by his capacity for exercise, sense-organs like ear etc, by their amity of perception, the mind by the power of concentration, the understanding by the purposeful nature of the action, passion by the strength of attachment, infatuation by the lack of understanding, anger from actions of violence, grief by despondency, joy by exhilaration, pleasure from the sense of satisfaction, fear from dejection, fortitude from courage, vitality by the enthusiasm for undertaking, resolution by the absence of vacillation, faith by opinion, intelligence by the power of comprehension, the wits by correct recognition, memory by the power of recollection, modesty by bashfulness, character by conduct, aversion by refusal, evil intention by subsequent performance, firmness by the restlessness, docility by compliance; age, predilection, homologation and etiologial factor by the stage of life, residence, homologatory signs and the type of pain respectively, disease with latent symptoms by testing with therapeutic or provocative medication, the degree of morbidity by the intensity

of the provocative factors, the imminence of death by the severity of the fatal prognostic signs, the expectation of recovery from wholesome inclinations, the clarity of mind from the absence of disorder. As regards the hard-bowelled condition or soft-bowelled condition, the dreams seen, the cravings, the likes and dislikes, pleasure and pain—these are to be known by interrogating the patient.

आप्तोपदेशादिभिः सर्वैरध्यवसानममोहकरं भवति—

भवन्ति चात्र—

आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।

अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्विद्याद्विचक्षणः ॥९॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लो३३ छे ३ लोक हैं कि, विचक्षणः बुद्धिमान वैद्ये बुद्धिमान वैद्यको, आप्तत. उपदेशेन च आप्तोना उपदेशेन आप्तोंके उपदेशसे, प्रत्यक्षकरणेन च प्रत्यक्ष धृष्टियथी प्रत्यक्ष इन्द्रियसे, अनुमानेन च अने अनुमानथी और अनुमानसे, व्याधीन् रोगोने रोगोंको, सम्यक् सारी रीति भली प्रकार, विद्यात् ज्ञाना ज्ञेयसे जानना चाहिए ॥ ९ ॥

Here are some verses again—

9. The discerning physician should correctly diagnose diseases by the aid of theoretical knowledge, by all means of direct observation and inference

सर्वथा सर्वमालोच्य यथासंभवमर्थवित् ।

अथाध्यवस्येत्तत्त्वे च कार्ये च तदनन्तरम् ॥१०॥

अर्थवित् विद्वान वैद्ये विद्वान वैद्यको, सर्वम् अध्यानी प्रत्येक वस्तुकी, यथासंभवम् सभव अनुसार यथासभव, सर्वथा सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, समालोच्य सभावोच्यना करीने समालोचना करके, तत्त्वे च तत्त्वमां तत्त्वमें, अथ तदनन्तरम् अने त्पार पछी और उसके बाद, कार्ये च धार्थमां कार्यमें, अध्यवस्येत् निश्चय करवे ज्ञेयसे निश्चय करना चाहिए ॥ १० ॥

10. Having considered all factors and from all points of view, as far as is possible, the learned physician should, thereafter, formulate his opinion first as regards the nature of the disease and next as regards the line of treatment.

कार्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ।

अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥११॥

कार्यतत्त्व- धार्थ अने तत्त्वना कार्य और तत्त्वके, विशेषज्ञ. लेहने ज्ञानाना रो पुरुष भेदको जाननेवाला पुरुष, प्रतिपत्तौ धर्तव्यमां कर्तव्यमें, न मुह्यति भूओते। नथी मोहित नहीं होता, अमूढ अने मोहरहित पुरुष और मोहरहित पुरुष, अमोह-निमित्तजम् मोहना अभाव- ३५ निमित्तथी अन्य मोहके अभावरूप निमित्तसे होने- वाला, यत् फलम् जे ३५ छे जो फल है, (तत् तेने उसको,) आप्तोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ११ ॥

11. The man who knows the nature of the disease and its line of treatment, is never at a loss concerning the appropriate application. Being unconfused he reaps the reward which comes of clear understanding.

ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति तत्त्ववित् ।

आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥१२॥

य. जे जो, तत्त्ववित् तत्त्वना वैद्य तत्त्ववेत्ता वैद्य, ज्ञानबुद्धि-प्रदीपेन शास्त्रे करेव बुद्धि ३५ दीवार्थी शास्त्रसे उत्पन्न बुद्धिरूप दीपकसे, आतुरस्य रोगीना रोगीके, अन्तरात्मानम् अन्तरात्माभां अन्तरात्मामें, न आविशति प्रवेश करतो नथी प्रवेश नहीं करता, स ते वह, रोगान् रोगोनी रोगोंकी, न चिकित्सति चिकित्सा करी शकतो नथी चिकित्सा नहीं कर सकता ॥ १२ ॥

12. The learned physician who is unable to win his way into the patient's

१२. तत्त्वविद-योगविद (च. ब. द. ५)

heart by the light of his scientific understanding is not entitled to treat disease

અધ્યાયોક્તવિષયા —

તત્ર શ્લોકૌ—

સર્વરોગવિજ્ઞેષાણાં ત્રિવિધં જ્ઞાનસંગ્રહમ્ ।

યથા ચોપદિશન્ત્યાતાઃ પ્રત્યક્ષં ગૃહ્યતે યથા ॥૧૩॥

તત્ર તે વિષયમાં હમ નિષયમે, શ્લોકૌ જે શ્લોક છે તે શ્લોક હૈં, સર્વરોગ- બધા રોગોના સત્ત રોગોંકે, વિજ્ઞેષાણામ્ ભેદોને ભેદોંકા, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારોંકે, ત્રીન પ્રકારકા, જ્ઞાનસંગ્રહમ્ જ્ઞાનસંગ્રહ જ્ઞાનસંગ્રહ, યથા ચ અને જે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર, આપ્તા આપ્તો આપ્ત લોગ, ઉપદિશન્તિ ઉપદેશ કરે છે ઉપદેશ કરતે હૈં, યથા જે પ્રકારે જિસ પ્રકાર, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, ગૃહ્યતે ગૃહ્ય થાય છે ગૃહ્ય હોતા હૈ, ॥૧૩॥

Here are the two recapitulatory verses—

13. The three-fold means of knowledge, the diagnosis of the characteristics of all diseases, what things are taught by way of instruction by the sages, what by direct observation,

ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदारधीः ।

भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥૧૪॥

યથા ચ અને જે પ્રકારે 'ઔર જિસ પ્રકારસે, જે જે જો, અનુમાનેન અનુમાનદ્વારા અનુમાનસે, જ્ઞેયા. બાણવા થોગ્ય છે જાનને યોગ્ય હૈં, તાન્ ભાવાન્ અપિ તે ભાવોને પણે ઉન ભાવોંકો સી, ઉદારધી. મુનિઃ ઉદાર બુદ્ધિવાળા મુનિએ ઉદાર બુદ્ધિવાળે મુનિને, ત્રિરોગ- વિજ્ઞાને ત્રિવિધરોગવિજ્ઞેષવિજ્ઞાનીય ત્રિવિધરોગવિજ્ઞેષવિ- જ્ઞાનીય, વિમાને વિમાનમાં 'વિમાનમે, ઉક્તવાન્ કહ્યા છે કહ દિયા હૈ ॥ ૧૪ ॥

14. and what by the method of inference—all this has the high souled

sage given out in this chapter on the Specific Determination of the Three Methods of Diagnosis

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
त्रिविधरोगविज्ञेयविज्ञानीयं विमानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

હતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ- વેશે રચેલા અગ્નિવેશસં વનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર ચરકે દ્વારા પ્રતિસંસ્કૃત હસ ગાત્રકે, વિમાનસ્થાને વિમાનસ્થાન વિષે વિમાનસ્થાનમે, ત્રિવિધરોગવિજ્ઞેષવિ- જ્ઞાનીયમ્ વિમાનન્ 'ત્રિવિધરોગવિજ્ઞેષવિજ્ઞાનીય વિમાન' 'ત્રિવિધરોગવિજ્ઞેષવિજ્ઞાનીય વિમાન', નામ નામને નામકા, ચતુર્થઃ ચોથો ચૌથા, અધ્યાય. અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૪ ॥

4. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Special knowledge of the Three Methods of Diagnosis" is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

પાંચમે અધ્યાય અધ્યાય પાંચવો

Chapter V

स्रोतोविमानाध्यायोपक्रम. —

अथातः स्रोतसां विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અત. હવે અહીંથી અવ આગે, સ્રોતસામ્ વિમાનમ્ 'સ્રોતોવિમાન' નામના અધ્યાયતુ 'સ્રોતો-

૧. સ્રોતસા વિમાનમ્—સ્રોતોવિમાનમ્ (વ. જ)

વિમાન' નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશુ વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

મગવાન્ ભગવાન મગવાન, આત્રેય. આત્રેયે આત્રેયને, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्र डहेलु છે કહા હૈ ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound "The Specific Determination of the Measure of the Systems of Circulation"

2 Thus declared the worshipful Atreya

સ્રોતસા સામાન્યવર્ણનમ્—

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्त्वावन्त एवास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः । सर्वे हि भावा पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते, क्षयं वाऽप्यभिगच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनार्थेन ॥ ३ ॥

પુરુષે પુરુષની અંદર પુરુષમાં, યાવન્ત જેટલા જિતને પ્રકારકે, મૂર્તિમન્તઃ મૂર્તિમાન મૂર્તિવાલે, ભાવવિશેષાઃ ભાવવિશેષો છે પદાર્થવિશેષ હૈ, તાવન્તઃ તેટલા ઉત્તને, एव न ही, अस्मिन् એમાં इसमें, સ્રોતસામ્ સ્રોતોના સ્રોતોંકે, પ્રકારવિશેષાઃ પ્રકારભેદ છે પ્રકારભેદ હૈ, પુરુષે પુરુષની અંદર પુરુષમાં, સર્વે હિ સર્વે સર્વ, ભાવા. ભાવો ભાવ, સ્રોતાસિ સ્રોતો સ્રોતોંકે, અન્તરેણ વિના વિના, ન અભિનિર્વર્તન્તે ઉત્પન્ન થતા નથી ઉત્પન્ન નહીં હોતે, क्षयम् वा अपि કે નાશ અથવા ક્ષીણ, (न) અભિ-ગચ્છન્તિ પામતા નથી નહીં હોતે, સ્રોતાંસિ સ્રોતોંકે, પરિણામમ્ આપદ્યમાનાનામ્ પરિણામ પામતા પરિણત હુઈ, धातूनाम् धातुઓને ધાતુઓંકે, अयनार्थेन બિન પ્રદેશમાં લઈ જવા દારા

૩ સર્વે હિ ભાવા — સર્વભાવા હિ (૬)

„ સ્રોતાસ્યભિનિર્વર્તન્તે—સ્રોતાસ્યભિવર્તન્તે (૭)

„ ક્ષય વાપ્યભિગચ્છન્તિ—ક્ષય વા ન ગચ્છન્તિ (૮)

„ ભવન્ત્યયનાર્થેન—ભવન્ત્યપરાથેન (૯)

„ „ —ભવન્ત્યયનાર્થત્વેન (૧૦)

„ અયનાર્થેન—અનુનાર્થેનાપિ (૧૧)

અન્ય સ્થાનમાં લે જાનેકે લિપ્, અભિવાહીની વહન કરનારા વહન કરનેવાલે, भवन्ति અને છે હોતે હૈ ॥ ૩ ॥

3 There is as much functional diversity in the systems of circulation in the human body as there is elemental diversity in the structural composition of the body. None of the elements in the body can flourish or decay independently of the channels of circulation. It is indeed these channels that by conveying the body-elements, which are undergoing metabolic processes, subserve the purpose of circulation.

અપિ ચંકે સ્રોતસામેવ સમુદયં પુરુષમિચ્છન્તિ, સર્વગતત્વાત્ સર્વસરત્વાચ્ચ દોષપ્રકોપણપ્રશમનાનામ્ । ન ત્વેતદેવં, यस्य हि स्रोतांसि, यच्च वहन्ति, यच्चावहन्ति, यत्र चावस्थितानि, सर्वं तदन्यत्तेश्वरः ॥ ४ ॥

અપિ ચ વળી ઔર, एके કેટલાક મહર્ષિઓ કઈ મહર્ષિ લોગ, સર્વગતત્વાત્ આખા શરીરમાં આવેલા હોવાથી સર્વ જગદ ગયે હોનેસે, दोष- અને दोषने दोषોંકે, प्रकोपण- પ્રકોપ કરનારા અપથ્ય પદાર્થો પ્રકોપક અપથ્ય પદાર્થો, प्रशमनानाम् અને दोषनु प्रशमन કરનારા પથ્ય પદાર્થો ઔર दोषके प्रशमक पथ्य पदार्थों, સર્વસરત્વાત્ ચ સંપૂર્ણ શરીરમાં ગતિ કરનાર હોવાથી સંપૂર્ણ શરીરમાં ગતિ કરનેકે કારણ, સ્રોતસામ્ સ્રોતોના સ્રોતોંકે, समुदयम् एव समुदायने न समुदायने ही, पुरुषम् पुरुष पुरुष, इच्छन्ति માને છે કહતે હૈ, एतत् तु पथु એ કિન્તુ यह, एवम् એમ ऐसा, न नथी नहीं है, यस्य हि डारलु કે જેથી क्योंकि जिससे, स्रोतांसि स्रोतો અનેલા છે સ્રોત બને હૈ, यत् च ने वन्तुने जिसे, वहन्ति तेओ वही नथ છે વે લે જાતે હૈ, यत् च नेने जिसका, ग्राहन्ति पोये

૪. અપિ ચંકે સ્રતસામેવ—અપિચંક મહર્ષય. સ્રોતસામેવ (૬ દ.)

„ સમુદયમ્—સમુદાયમ (૭.)

„ યચ્ચાવહન્તિ—યથા વહન્તિ (૮.)

छे पोषण करते हैं, यत्र च ते स्थाने जहा, अवस्थितानि तेऽपि रूढा छे स्थित हैं, तत् सर्वम् ते सर्वं वह सब, तेभ्यः तेऽपि उन स्रोतोसे, अन्यत् भिन्न छे भिन्न है ॥ ४ ॥

4. There are some who go to the extent of saying that man is nothing but a mass of circulatory channels since they pervade the whole body and also since they are the carriers of what excites and what allays the humors. But this is without doubt an over-statement; for, obviously, there are other things in the body than the channels alone, thus, there are the elements of which the channels are made, the elements which they carry, and the tissues to which they serve as carriers and the regions they cover; all this is something apart from channels.

अतिबहुत्वात् खलु केचिदपरिसङ्ख्येयान्याचक्षते स्रोतांसि, परिसङ्ख्येयानि पुनरन्ये ॥ ५ ॥

केचित् खलु इत्यादि कई, स्रोतांसि स्रोताने स्रोतोको, अतिबहुत्वात् अति धर्मा होवाथी अत्यधिक होनेसे, अपरिसङ्ख्येयानि असंख्य अनगिनत, आचक्षते इहे छे मानते हैं, अन्ये पुनः त्यारे भीष्म वणी दूसरे उनको, परिसङ्ख्येयानि गणी शक्य होवा इहे छे गणनाके योग्य कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Because of their multitudinousness, some are inclined to believe that they are innumerable; others again think that they are definitely numerable.

स्रोतसा भेदाः—

तेषां तु खलु स्रोतसां यथास्थूलं कतिचित्प्र-

६. यथास्थूलं—व्याख्यानं (स. ६)

कारान्मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः, ये भविष्यन्त्यलमनुक्तार्थज्ञानाय ज्ञानवतां, विज्ञानाय चाज्ञानवताम् ।

तेषां तु ते इन, स्रोतसाम् खलु स्रोताना स्रोतोके, कतिचित् इत्यादि कईएक, यथास्थूलम् मोटा मोटा मोटे मोटे, प्रकारान् प्रकाशे भेदोंको, मूलतः च मूलद्वारा मूलद्वारा, प्रकोप- विज्ञानत च अने प्रकोपलक्षणद्वारा और प्रकोपलक्षणोंद्वारा, अनुव्याख्यास्यामः इही अतः अनुव्याख्यान करेंगे, ये तेऽपि जो, ज्ञानवताम् ज्ञानवाने बुद्धिमानोंके लिए, अनुक्तार्थ- न इहेदी आमतना न कहे विषयके, ज्ञानाय ज्ञानने भाटे ज्ञानके लिए, अज्ञानवताम् च अने ज्ञानरहितने और अज्ञानीके लिए, विज्ञानाय विशेष ज्ञान भाटे विशेष ज्ञानके लिए, अलम् पूरता पर्याप्त, भविष्यन्ति यशे होंगे ।

6-(1). From among these channels of circulation we shall single out some that are the most prominent and describe them with reference to their extension and pathological characteristics. This will serve as guidance to the intelligent physician for inferring what is left unmentioned and will be quite sufficient for the ordinary practitioner.

तद्यथा—प्राणोदकाक्षरसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जशुक्रमूत्रपुरीषस्वेदवहानीति; वातपित्तश्लेष्माणं पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वाणि स्रोतांस्ययनभूतानि, तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतं च ।

तत् यथा तेभ्यो जैसे कि, प्राण- प्राणवह, उदक- उदकवह, अन्न- अन्नवह, रस- रसवह, रुधिर- रुधिरवह, मांस- मांसवह, मेद- मेदवह, मेदोवह, अस्थि- अस्थिवह, मज्ज- मज्जवह, शुक्र- शुक्रवह, मूत्र- मूत्रवह, पुरीष- पुरीषवह, पुरीषवह, स्वेदवह इति अने स्वेदवह और स्वेदवह, सर्वाणि

सर्वं सव, स्रोतासि स्रोते। स्रोत, पुन. वणी फिर, सर्वशरीर- आभाय शरीरमां संपूर्ण शरीरमें, चराणाम् स यरनारा विचरनेवाले, वात-पित्त-श्लेष्मणाम् वात-पित्त-श्लेष्मणा वात-पित्त और कफके, जयनभूतानि भार्ग- ३५ छे मार्ग हैं, तद्वत् ते ज प्रभाणे उसी प्रकार, केवलम् स पूर्य संपूर्ण चेतनावत् चेतनावानु चेतना- युक्त, शरीरम् शरीर शरीर, अतीन्द्रियाणाम् अतीन्द्रियाणी अश्राद्य अतीन्द्रिय, सत्त्वादीनाम् मन वगेरेनु मन आदिका, पुन वणी फिर, जयनभूतम् भार्ग- ३५ मार्ग, अधिष्ठानभूतम् च तथा आश्रय- ३५ छे तथा आश्रयरूप है;

6-(2). It is in this way. These, then, are the prominent channels, carrying severally the currents of life-breaths, water, food, nutritional juice, blood, flesh, fat, bone forming element, marrow, semen, urine, feces and sweat. As regards the three humors, vata, pitta and kapha which traverse the whole body, they move through all these systems of circulation; while with regard to intellection etc, which unlike the humors are not perceivable by the senses, the whole of the sentient body is both the vehicle and the field of operation.

तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वाच्च विकारैरुप-
सृज्यते शरीरम् ॥ ६ ॥

तत् एतत् ते आ यह, शरीरम् शरीर शरीर, स्रोतसाम् स्रोते। स्रोतोंके, प्रकृति-भूतत्वात् स्वाभाविक अवस्थाभां होता प्रकृतिमें रहने पर, विकार. विकारोथी विकारोंसे, न उपसृज्यते युक्त यत् नथी युक्त नहीं होता ॥६॥

6 As long as these channels are in a condition of health, so long the whole body is free from disorders.

प्राणवहस्रोतसा मूल, तद्वृष्टिलक्षणम्—

तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महा-
स्रोतश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं
भवति, तद्यथा—अतिसृष्टमतिवद्ध कुपितमल्पा-
ल्पमभीक्षणं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राण-
वहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ७ ॥

तत्र तेमां इनमें, प्राणवहानाम् प्राणवह, स्रोतसाम् स्रोते। स्रोतोंका, मूलम् मूल उत्पत्तिस्थान, हृदयम् हृदय हृदय, महास्रोतः च अने महास्रोत छे और महास्रोत (कोष्ठ) है, प्रदुष्टानाम् दूषित यत् दूषित होने पर, एषाम् तु खल्वेषाम् इनके, इदम् आ ये, विशेषविज्ञानम् विशेष लक्षण, भवति थाय छे होते है, तत् यथा जेभे जैसेकि, अतिसृष्टम् अहु अति लम्बे, अतिवद्धम् अहु अंधाधेदी अति वधे, कुपितम् अहु वधेदी कुपित, अल्पाल्पम् थोडा थोडा थोडे थोडे, अभीक्षणम् वा अथवा बार बार अथवा बारबार, सशब्दशूलम् शब्द अने शूलसहित शब्द और शूल समेत, उच्छ्वसन्तम् उच्छ्वस लेता मनुष्यने बाह्य श्वासवाले मनुष्यको, दृष्ट्वा जेभे देख कर, अस्य ये मनुष्यना इस मनुष्यके, प्राणवहानि प्राणवह, स्रोतांसि स्रोते। स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित यत् छे दूषित हुए हैं, इति जेभे ऐसा, विद्यात् ज्ञाने ॥७॥

7. Among the prominent channels, the region enclosing the heart and the central cavity is the zone of the channels that carry the life-breaths. When diseased, these passages evince the following characteristic symptoms. Thus if the respiration is too long, restricted, agitated or becomes shallow or short, or is frequently stertorous and painful, it should be concluded that the respiratory passages have undergone pathological changes

उदकवहस्रोतसा मूल, तद्वृष्टिलक्षणं च—

उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—जिह्वाताल्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

उदकवहानां उदकवह, स्रोतसाम् स्रोतोऽनु स्रोतोका, मूलम् भूय मूल, तालु तालुपु तालु, क्लोम च अने क्लोम छे और क्लोम है, प्यासम् तु प्रदुष्टानाम् खलु छे दूषित यतां इनके दूषित होने पर, इदम् आ ये, विशेष-विज्ञानम् विशेष लक्षण, भवति थाय छे होते हैं, तत् यथा नेमडे जैसे कि, जिह्वा-श्लेष्म जिह्वा, तालु-तालुपु तालु, ओष्ठ-ओष्ठ ओष्ठ, कण्ठ-कण्ठ कण्ठ, क्लोम-अने क्लोमने और क्लोमके, शोषम् शोष शोषको, अतिप्रवृद्धाम् तथा अति वधेदी और अत्यंत प्रवृद्ध, पिपासाम् च तृषाने प्यासको, दृष्ट्वा नेमडे देख कर, अस्य ओ मनुष्यना इस मनुष्यके, उदक-वहानि उदकवह, स्रोतांसि स्रोतो स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित यथा छे दूषित हुए हैं, इति ओम् ऐसा, विद्यात् ज्ञानुपु जाने ।

8-(1). Of the channels that carry the aqueous element, the zone is the region extending from palate to the Kloman; when affected with morbidity they evince the following characteristic symptoms. Thus on observing the dryness of the tongue, palate, lips, the throat and the Kloman and the inordinate nature of the thirst, it should be concluded that the water-carrying channels have undergone pathological changes

अन्नवहस्रोतसा मूलं, तद्वृष्टिलक्षणं च—

अन्नवहानां स्रोतसामामाशयो मूलं वामं च पार्श्वं, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं

भवति, तद्यथा—अन्नवहस्रोतसामामाशयो मूलं वामं च पार्श्वं, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—जिह्वाताल्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

अन्नवहानाम् अन्नवह, स्रोतसाम् स्रोतोऽनु स्रोतोका, मूलम् भूय मूल, आमाशय. आमाशय आमाशय, वामम् पार्श्वम् च अने आशु पशु छे और वाम पार्श्व है, प्यासम् तु प्रदुष्टानाम् खलु छे दूषित यतां इनके दूषित होने पर, इदम् आ ये, विशेषविज्ञानम् विशेष लक्षण, भवति थाय छे होते हैं, तत् यथा नेमडे जैसे कि, अन्नवहानाम् अन्नवह, अन्नवह भोजनकी अनिच्छा, अरोचक-अरुचि अरुचि, अविपाकौ अपचो अविपाक, छर्दिम् च अने उददी और वमनको, दृष्ट्वा नेमडे देख कर, अस्य ओ मनुष्यना इस मनुष्यके, अन्नवहानि अन्नवह, स्रोतांसि स्रोतो स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित यथा छे दूषित हुए हैं, इति ओम् ऐसा, विद्यात् ज्ञानुपु जाने,

8-(2) Of the channels that carry the ingested food, the zone is the region comprising the gastrum and the left side. When affected with morbidity, they present the following characteristic symptoms. Thus on observing disinclination for food, inappetence and misdigestion and a tendency to vomit, it should be concluded that the channels carrying ingested food have undergone pathological changes

रस-शोणित मास-मेदोऽस्थि-मज्ज-शुक्रवहस्रोतसा मूलं तद्वृष्टिलक्षणं च, मूत्रवहस्रोतसा मूलं, तद्वृष्टिलक्षणं च—

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च घण्ट्यः । शोणितवहानां स्रोतसां यकृतमूलं ग्रीवा च । मांसवहानां च स्रोतसां स्नायुमूलं त्वक् च ।

८. इदं विशेषविज्ञानं भवति—इदं विज्ञानं भवति (ख. घ)

९. दृष्ट्वा अन्नवहान्यस्य—दृष्ट्वा अन्नवहानि (घ.)

८. दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य—दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य (ख. द.)

મેદોવહાનાં સ્રોતસાં વૃક્કૌ મૂલં વપાવહનં ચ ।
 અસ્થિવહાનાં સ્રોતસાં મેદો મૂલં જઘનં ચ ।
 મજ્જવહાનાં સ્રોતસામસ્થીનિ મૂલં સન્ધયશ્ચ ।
 શુક્રવહાનાં સ્રોતસાં વૃષ્ણૌ મૂલં શેફશ્ચ । પ્રદુ-
 ઘાનાં તુ खल्वेषાं रसादिवहस्रोतसां विज्ञानान्यु-
 क्तानि विविधाशितपीतीये; यान्येव हि धातूनां
 प्रदोषविज्ञानानि तान्येव यथास्वं प्रदुष्टानां धातु-
 स्रोतसाम् । मूत्रवहानां स्रोतसां वस्तिर्मૂलं वङ्गणौ
 च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति;
 तद्यथा—अतिसृष्टमतिवद्धं प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं
 वा वहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य
 स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

રમવહાનામ્ રસવહ સ્રોતસામ્ સ્રોતોનુ
 સ્રોતોકા, મૂલમ્ મૂળ મૂલ, હૃદયમ્ હૃદય હૃદય, દશ
 અને દશ ઔર દત્ત, ધમન્ય ચ ધમનીઓ છે ધમનિયા
 હૈં, શોણિતવહાનામ્ રક્તવહ સ્રોતસામ્ સ્રોતોનુ
 સ્રોતોકા મૂલમ્ મૂળ મૂલ, યકૃત્ યકૃત યકૃત,
 પ્લીહા ચ અને પ્લીહા છે ઔર પ્લીહા હૈં, માસવહાનામ્
 માંસવહ સ્રોતસામ્ ચ સ્રોતોનુ સ્રોતોકા,
 મૂલમ્ મૂળ મૂલ, સ્નાયુ સ્નાયુ સ્નાયુ, ત્વક્ ચ અને
 આંત્રી છે ઔર ત્વક્ હૈં, મેદોવહાનામ્ મેદોવહ મેદોવહ,
 સ્રોતસામ્ સ્રોતોનુ સ્રોતોકા, મૂલમ્ મૂળ મૂલ, વૃક્કૌ
 બન્ને યુદ્ધાં દોનો વૃક્ક, વપાવહનમ્ ચ અને વપાવહન
 છે ઔર વપાવહન હૈં, અસ્થિવહાનામ્ અસ્થિવહ અસ્થિવહ,
 સ્રોતસામ્ સ્રોતોનુ સ્રોતોકા, મૂલમ્ મૂળ મૂલ, મેદ.
 મેદ મેદ, જઘનમ્ ચ અને જઘન છે ઔર જઘન હૈં,
 મજ્જવહાનામ્ મજ્જવહ સ્રોતસામ્ સ્રોતોનુ
 સ્રોતોકા, મૂલમ્ મૂળ મૂલ, અસ્વીનિ હાડકાં અસ્થિ,
 સન્ધય ચ અને સાંધા છે ઔર સન્ધિયા હૈં, શુક્રવહા-
 નામ્ શુક્રવહ સ્રોતસામ્ સ્રોતોનુ સ્રોતોકા,
 મૂલમ્ મૂળ મૂલ, વૃષ્ણૌ બન્ને અંત્ર દોનો વૃષ્ણ, શેફ:

૮-૩ વૃક્કૌ-વૃષ્ણૌ (ચ ૩ ૫)

,, સખય - જઘન (૬)

,, વિવિધાશિતપીતીયે-વિવિધાશિતપીતીયેઽધ્યાયે (૫. છ ૪)

,, યથાસ્વ પ્રદુષ્ટાના ધાતુસ્રોતસામ્-યથાસ્વ ધાતુસ્રોતસામ્
 (૫)

,, વૃક્કૌ-વૃષ્ણૌ ચ (૫)

ચ અને શિશ છે ઔર શિશ હૈં, પ્રદુષ્ટાનામ્ ઇષામ્ તુ
 खलु दूषित थयेदा ओ दूषित हुए इन, रसादिवह- रसादि
 वहन કરનાર રસાદિવહ, સ્રોતસામ્ સ્રોતોનાં સ્રોતોંકે,
 विज्ञानानि विशेष लक्षणोंको, विविधा-
 शितपीतीये विविधाशितपीतीय अध्यायमां विविधा-
 शितपीतीय अध्यायमें, उक्तानि कहां છે કહ દિયા હૈં, ધાતુ-
 नाम् धातुओंनां धातुओंके, यानि एव हि ने जो, प्रदोष-
 विज्ञानानि दूषित थयानां लक्षणों છે દૂષિત હોનેકે લક્ષણ
 હૈં, तानि एव ते न वे ही, प्रदुष्टानाम् दूषित थयेदा दूषित,
 धातुस्रोतसाम् धातुस्रोतोंनां धातुस्रोतोंके, यथास्वम्
 पोतपोतानां लक्षणों છે अपने अपने લક્ષણ હૈં, मूत्र-
 वहानाम् मूत्रवह मूत्रवह, स्रोतसाम् स्रोतोंनु स्रोतोंका,
 मूलम् मूल मूल, वस्ति. अस्ति वस्ति, वङ्गणौ च અને
 બન્ને વંક્ષણ છે ઔર દોનો વંક્ષણ હૈં, प्रदुष्टानाम् इषाम्
 तु खलु दूषित थयेदा ओओंनां दूषित हुए उनके,
 इदम् आ ये, विशेषविज्ञानम् विशेष लक्षणों विशेष
 लक्षण, भवति थाय છે હોતે હૈં, तत् यथा नेभे
 जैसेकि, अतिसृष्टम् अहु बहु, अतिबद्धम् अति रोकालु
 अति अवरुद्ध, प्रकुपितम् प्रकुपित प्रकुपित, अल्पाल्पम्
 थोडु थोडु थोडा थोडा, अभीक्ष्णम् અને વારવાર
 ઔર वारवार, वा वहलम् अथवा धातु अथवा घट,
 सशूलम् तेभे शूलसहित एवं शूलके साथ, मूत्रयन्तम्
 मूत्र કરતા મનુષ્યને મૂત્રપ્રવાહન કરતે હુએ મનુષ્યકો, दृष्ट्वा
 नेर्ध देखकर, अस्य ओना इसके, मूत्रवहानि मूत्रवह
 मूत्रवह, स्रोतांसि स्रोत स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित थाय છે
 दूषित हुए हें, इति विद्यात् એમ બાણુપુ એસા જાને,

8-(3). Of the channels that carry the nutrient body-fluid, the heart and the ten arteries comprise the zone Of the channels that convey the blood, the liver and the spleen comprise the zone. Of the channels that carry the flesh-forming element, the muscles and the skin comprise the zone Of the channels that carry the fat-forming element, the kidneys and the vasa-vahana comprise the zone Of the channels

that carry the bone-forming element, the adipose tissues and buttocks comprise the zone. Of the channels that carry the marrow, the bones and the joints comprise the zone. Of the channels that carry the semen, the testes and the phallus comprise the zone. As regards the characteristic symptoms produced when the channels carrying the body-nutrient fluid etc, are affected with morbidity, they have been described in the chapter on the various kinds of foods and drinks (chapter XXV Sutrasthana); for whatever characteristic symptoms are laid down with reference to morbidity of the body-elements are also observed in the morbid condition of the corresponding body-channels. Of the urinary passages, the bladder and the kidneys comprise the zone. When affected with morbidity, they evince the following characteristic symptoms Thus on observing a man passing excessive or obstipated, provoked, scanty, constantly dribbling or thick urine, or micturiting painfully, one should conclude that the urinary passages have undergone pathological changes.

पुरीषवहस्रोतसा मूलम्, तद्वृष्टिलक्षणं च—

पुरीषवहानां स्रोतसां पक्वाशयो मूलं स्थूल-
गुदं च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं
भवति, तद्यथा—कृच्छ्रेणाल्पात्पं सशब्दशूलमति-
द्रवमतिग्रथितमतिबहु चोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीष-
वहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

८. पक्वाशयो मूलं स्थूलगुदं च—स्थूलान्नं गुदं च (ध फ)
,, संशब्दशूलमतिद्रवम्—सशूलमतिद्रवम् (क.)

पुरीषवहानाम् पुरीषवहं पुरीषवह, स्रोतसाम्
स्रोतेषु स्रोतोका, मूलम् मूलं मूल, पक्वाशय पक्वाशय
पक्वाशय, स्थूलगुदम् च अने स्थूल गुदं छे और स्थूल
गुदा है, प्रदुष्टानाम् एषाम् तु खलु दूषितं थयेला
ओओनां दूषितं हुए इनके, इदम् आ ये, विशेष-
विज्ञानम् विशेष लक्षणो विशेष लक्षण, भवति थाय छे
होते हैं, तत यथा जेभडे जैसेकि, कृच्छ्रेण मुश्केदीथी
कठिनाईसे, अल्पाल्पम् थोडा थोडा थोडा थोडा, सशब्द-
शूलम् शूलं अने शूल सहित शब्द और शूलके साथ,
अतिद्रवम् अति पातला अति पतले, अतिग्रथितम्
अति गहायेला अति गाठोवाले, अतिबहु च तथा
अति थुल एवं मात्रामें बहुत, उपविशन्तम् भक्षणे त्याग
करता पुरुषने मलका त्याग करते हुए पुरुषको, दृष्ट्वा
जेभडे देख कर, अस्य ओनां इसके, पुरीषवहानि पुरीष-
वह पुरीषवह, स्रोतांसि ओते स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित
थाय छे दूषित हुए हैं, इति विद्यात् ओम् अक्षुप्तं
ऐसा जाने ।

8-(4). Of the channels carrying the fecal matter, the colon and the rectum comprise the zone. When these are affected with morbidity, the following characteristic symptoms are produced. On observing the patient passing scanty stools with difficulty or stools accompanied with sound and pain or stools that are very watery or scybalous or copious, one should conclude that the channels carrying the fecal matter have undergone pathological changes

स्वेदवहस्रोतसा मूलम्, तद्वृष्टिलक्षणं च—

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं लोमकूपाश्च,
प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति,
तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्ण-
तामङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहा-
न्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

स्वेदवहानाम् स्वेदवहं 'स्वेदवह', स्रोतसाम्

સ્રોતાનાં સ્રોતોંકે, મૂળમ્ મૂળ મૂળ, મેદ મેદ મેદ, લોમકૃપા ચ અને લોમકૃપ છે ઓર લોમકૃપ હૈં, પ્રદુ-
ષ્ટાનામ્ ઇપામ્ તુ ચલુ દૂષિત થયેલા એઓનાં દૂષિત
હુએ અનેકે, હૃદમ્ આ ચે, વિશેષવિજ્ઞાનમ્ વિશેષ લક્ષણ
વિશેષ લક્ષણ, મવતિ થાય છે હોતે હૈં, તત્ત્વ યથા જેમકે
જેસે કિ, અસ્વેદનમ્ પરસેવો ન આવવો પસીનેકા ન
આના, અતિસ્વેદનમ્ બહુ પરસેવો આવવો પસીના બહુત
આના, અદ્રસ્ય શરીરની અંગોંકી, પારુષ્યમ્ કઠોરતા
કઠોરતા, અતિશ્લક્ષ્ણતામ્ અતિશ્લક્ષ્ણતા અતિ ચિકનાપન,
પરિદાહમ્ દાહ જલન, લોમહર્ષમ્ ચ અને રોમહર્ષ
ઓર રોમહર્ષ, દૃષ્ટા બેધને દેસ કર, અસ્ય એના इसके,
સ્વેદવહાનિ સ્વેદવહ સ્વેદવહ, સ્રોતાંસિ સ્રોતો સ્રોત,
પ્રદુષ્ટાનિ દૂષિત થયા છે દૂષિત હુએ હૈં, હિતિ એમ
એસા, વિદ્યાત્ બલુપું જાને ॥ ૮ ॥

8. Of the channels carrying perspiration, the adipose tissue and the hair-follicles comprise the zone. When these are affected with morbidity, the following characteristic symptoms are produced. On observing anhydrosis, hyper-hydrosis, roughness or excessive smoothness of the body, general burning sensation and horripilation, one should conclude the sudatory channels to have undergone pathological changes.

સ્રોતમ પર્યાયા: --

સ્રોતાંસિ, સિરાઃ, ધમન્યઃ, રસાયન્યઃ, રસવા-
હિન્યઃ, નાડ્યઃ. પન્થાનઃ, માર્ગાઃ, શરીરચ્છિદ્રાણિ,
સંવૃતાસંવૃતાનિ, સ્થાનાનિ, આશયાઃ, નિકેતા-
શ્ચેતિ શરીરઘાત્વવકાશાનાં લક્ષ્યાલક્ષ્યાણાં
નામાનિ ભવન્તિ ।

૦ ધમન્ય, રસાયન્ય, રસવાહિન્ય, નાડ્ય —ધમન્યો રસ-
વાહિન્યો નાડ્ય (અ)

૧, આશયા નિકેતાશ્ચેતિ—આશયા ક્ષયાઃ નિકેતાશ્ચેતિ
(અ. ૭. ૪.)

૧, નિકેતા.—આલયા. (ક.)

સ્રોતાંસિ સ્રોત સ્રોત, સિરા સિરા સિરા, ધમન્ય.
ધમની ધમની, રસાયન્ય. રસાયની રસાયની, રસ-
વાહિન્યઃ રસવાહિની રસવાહિની, નાડ્યઃ નાડી નાડી,
પન્થાન. પન્થ પન્થા, માર્ગા માર્ગ માર્ગ, શરીરચ્છિદ્રાણિ
શરીરચ્છિદ્ર શરીરચ્છિદ્ર, સંવૃતાસંવૃતાનિ સંવૃતાસંવૃત
(મૂળમાં બધ અને અગ્ર ભાગમાં ખુલ્લી) સંવૃતાસંવૃત
(મૂળમેં બન્દ ઓર અગ્ર ભાગમેં ખુલ્લે), સ્થાનાનિ સ્થાન
સ્થાન, આશયાઃ આશય આશય, નિકેતા ચ અને
નિકેત ઓર નિકેત, હિતિ એ ચે, લક્ષ્ય- દેખાતા દ્રશ્ય,
અલક્ષ્યાણામ્ અને ન દેખાતા ઓર અદ્રશ્ય, શરીરઘાતુ-
શરીરના ઘાતુઓના શરીરકી ઘાતુઓંકે, અવકાશાનાં
સ્રોતાનાં અવકાશોંકે, નામાનિ નામ નામ, ભવન્તિ છે
હૈં ।

9-(1). (1) Channels, (2) Veins; (3) Arteries; (4) Ducts; (5) Capillaries; (6) Tubes, (7) Passages; (8) Tracts; (9) Lacunae; (10) Glands (open or closed); (11) Bladders; (12) Repertories; (13) Resorts. Such are the names of which the visible and invisible spaces recurring in the body-elements are known.

પ્રદુષ્ટસ્રોતસા ઘાતુદૂષકત્વમ્, સર્વેષા પ્રદુષ્ટા વાતપિત્તશ્લેષ્માણો
દૂષયિતારઃ —

તેષાં પ્રકોપાત્ સ્થાનસ્થાશ્ચૈવ માર્ગાશ્ચ
શરીરઘાતવઃ પ્રકોપમાપદ્યન્તે, હત્તરેષાં પ્રકોપાદિ-
તરાણિ ચ । સ્રોતાંસિ સ્રોતાંસ્યેવ, ઘાતવશ્ચ ઘાતુ-
નેવ પ્રદૂષયન્તિ પ્રદુષ્ટાઃ । તેષાં સર્વેષામેવ વાત-
પિત્તશ્લેષ્માણઃ પ્રદુષ્ટા દૂષયિતારો ભવન્તિ, દોષ-
સ્વભાવાદિતિ ॥ ૯ ॥

તેષામ્ તેઓના અનેકે, પ્રકોપાત્ પ્રકોપથી પ્રકુપિત
હોનેસે, સ્થાનસ્થા ચ એવ પોતાને સ્થાને રહેલા અપને
સ્થાનમેં સ્પિત, માર્ગાશ્ચ અને માર્ગે આલ્યા જતા
ઓર માર્ગાગામી, શરીર-ઘાતવ શરીરના ઘાતુઓ શરીરકી
ઘાતુએ, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપદ્યન્તે પામે છે
હો જાતી હૈં, હત્તરેષામ્ અને બીજા સ્રોત તથા ઘાતુ-

ઓના ઓર દૂમરે સ્રોત એવં ધાતુઓંકે, પ્રકોપાત્ પ્રકોપ-
થી પ્રકુપિત હોનેપર, હત્તરાણિ ચ ળીઝ સ્રોત અને
ધાતુઓ પ્રકોપ પામે છે દૂસરે સ્રોત એવં ધાતુ પ્રકુપિત હોતે
હૈં, (પ્રદુષ્ટાણિ દૂષિત થયેલા દૂષિત હુએ), સ્રોતાસિ સ્રોતો
સ્રોત, સ્રોતાસિ એવ સ્રોતોને જ સ્રોતોંકો હી, પ્રદુષ્ટા અને
દૂષિત થયેલા ઓર દૂષિત હુએ, ધાતવ. ચ ધાતુઓ વાતુ,
ધાતુન એવ ધાતુઓને જ ધાતુઓંકો હી, પ્રદૂષયન્તિ દૂષિત
કરે છે દૂષિત કરતી હૈં, પ્રદુષ્ટા: દૂષિત થયેલા દૂષિત,
વાત-પિત્ત-શ્લેષ્માણ વાત-પિત્ત અને કફ વાત-પિત્ત ઓર
કફ, દોષસ્વભાવાત્ દૂષિત કરવાના સ્વભાવને લઈ
દૂષિત કરનેકે સ્વભાવવાલે હોનેસે, તેપામ્ તે જન, સર્વેપામ્
એવ સર્વેને સવકો, દૂષયિતાર દૂષિત કરનારા દૂષિત
કરનેવાલે, ભવન્તિ હિતિ બને છે હોતે હૈં ॥૧૧॥

9-(2). In the event of their vitiation, both the stationary and mobile elements of the body get vitiated, the vitiation spreading from the one to the other. The vitiated body-channels spread the corruption to other body-channels alone and the vitiated body-elements to other body-elements whereas the three humors— vata, pitta and kapha if vitiated pollute the entire organism, being, as they are, of a vitiating nature.

પ્રાણાદિવહસ્રોતસા દુષ્ટિહેતવ.—

ભવન્તિ ચાત્ર—

ક્ષયાત્ સંધારણાદ્રૌક્ષ્યાદ્યાયામાત્ ક્ષુધિતસ્ય ચ ।
પ્રાણવાહીનિ દુષ્યન્તિ સ્રોતાંસ્યન્યૈશ્ચ દારુણૈઃ ॥૧૦॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં હસ વિષયમેં, ભવન્તિ શ્લોકો
છે કે શ્લોક હૈં કિ, ક્ષયાત્ ક્ષયને લઈ ક્ષયસે, સંધાર-
ણાત્ વેગ રોકવાથી વેગોંકે રોકનેસે, રૌક્ષ્યાત્ રક્ષતાથી
રુક્ષતાસે, ક્ષુધિતસ્ય અને ભૂખ્યા રહી ઓર ભૂલે હોને પર,
વ્યાયામાત્ ચ વ્યાયામ કરવાથી વ્યાયામ કરનેસે,
અન્યૈઃ તેમજ ળીઝ એવં અન્ય, દારુણે ચ લયકર

૧૦. ક્ષયાત્-કુપ્યાત્ (પ.)

કારણોથી દારુણ કારણોંસે, પ્રાણવાહીનિ પ્રાણવાહી
પ્રાણવહ, સ્રોતાસિ સ્રોતો સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય
છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૦ ॥

Here are verses again—

10. The channels carrying the life breaths get vitiated as the result of wasting, suppression of the body-urges, dehydration, exercise while hungry, starvation and other violations of the laws of health.

ઔષ્ણ્યાદામાદ્રયાત્ પાનાદતિશુષ્કાન્નસેવનાત્ ।
અમ્બુવાહીનિ દુષ્યન્તિ તૃણાયાશ્ચાતિપીડનાત્ ॥૧૧॥

ઔષ્ણ્યાત્ ઉષ્ણતાથી ઉષ્ણિમાસે, આમાત્ આમથી
આમસે, મયાત્ ભયથી ભયસે, પાનાત્ મદના
પાનથી મદપાનસે, અતિશુષ્ક-અતિ સૂકાં અતિશુષ્ક,
અન્નસેવનાત્ અન્નના સેવનથી અન્નકે સેવનસે, તૃણાયા.
અને તૃપાને ઓર પ્યાસકો, અતિપીડનાત્ ચ અતિ રોકવાથી
વહુત રોકનેસે, અમ્બુવાહીનિ જલવાહી સ્રોતો ઉદકવહ
સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૧ ॥

11. The channels carrying the aqueous element get vitiated as a result of heat, indigestion, fright, excessive drinking, eating of very dry foods and excessive thirst.

અતિમાત્રસ્ય ચાકાલે ચાહિતસ્ય ચ ભોજનાત્ ।
અન્નવાહીનિ દુષ્યન્તિ વૈગુણ્યાત્ પાવકસ્ય ચ ॥૧૨॥

અકાલે ચ અકાલે બિના સમય, અતિમાત્રસ્ય ચ
હદબહાર અતિમાત્રમેં, અહિતસ્ય ચ અને અહિતકર વસ્તુકા,
ભોજનાત્ ભોજન કરવાથી ભોજન કરનેસે,
પાવકસ્ય ચ તથા જઠરાશિની તથા અગ્નિકે,
વૈગુણ્યાત્ વિગુણતાથી વિષમ હોનેસે, અન્નવાહીનિ અન્નવાહી
સ્રોતો અન્નવહ સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત
હોતે હૈં ॥ ૧૨ ॥

12. The alimentary canal gets vitiated as the result of over-eating,

eating untimely or unwholesome meals and from impairment of the digestive fire.

गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समश्रताम्।
रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात्॥१३॥

ગુરુ- ગુરુ ગુરુ, શીતમ્ શીત શીત, અતિસ્નિગ્ધમ્ અને અતિ રસેહવાળું, ઓર અતિસ્નિગ્ધ, અતિમાત્રમ્ હદ બહાર અતિ માત્રામેં, સમશ્રતામ્ ખાવાથી ભોજન કરનેસે, ચિન્ત્યાનામ્ ચ તથા વિચાર કરવા લાયક બાબતોનો ઓર ચિન્ત્ય વિષયોંકી, અતિચિન્તનાત્ અતિ વિચાર કરવાથી અતિ ચિન્તા કરનેસે, રસવાહીનિ રસવાહી સ્રોતો રસવહ સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૩ ॥

13. The channels of assimilation (nutritional juice) get vitiated in consequence of eating heavy, cold and very unctuous substances in immoderate quantities and by worrying overmuch.

विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलौ ॥१४॥

વિદાહીનિ વિદાહી વિદાહી, સ્નિગ્ધ-રિનગ્ધ સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણાનિ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, દ્રવાણિ ચ તથા દ્રવ ઓર દ્રવ, અન્નપાનનું સ્નાનપાનકે, આતપાનલૌ ચ તથા તડકા અને અગ્નિનું ઓર ધૂપ એવં અગ્નિકા, ભજતામ્ સેવન કરનારના સેવન કરનેવાલોંકે, રક્તવાહીનિ રક્તવાહી સ્રોતો રક્તવહ સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૪ ॥

14. The channels carrying the blood get vitiated as the result of indulgence in foods and drinks that are irritant, unctuous, hot and liquid, and of excessive exposure to sun and fire-heat.

૧૩. સમશ્રતામ્-નિપેવણા (૫.)

अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च ॥
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा॥१५॥

અભિષ્યન્દીનિ અભિષ્યન્દી અભિષ્યન્દી, સ્થૂલાનિ ચ સ્થૂલ સ્થૂલ, ગુરુણિ ચ તથા ગુરુ ઓર ગુરુ, ભોજ્યાનિ ભોજ્ય પદાર્થોંતું સેવન કરનારના ભોજ્ય પદાર્થોંકા સેવન કરનેવાલોંકે, ભુક્ત્વા તથા ખાઈને એવં ભોજન કરકે, દિવા દિવસે દિનમેં, સ્વપતામ્ ચ નિદ્રા કરનારના સોનેવાલોંકે, માંસવાહીનિ માંસવાહી સ્રોતો માંસવહ સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૫ ॥

15 The channels conveying the flesh-forming element get vitiated in consequence of taking deliquescent, large and heavy articles of diet and by sleeping in the day after taking meals.

अव्यायामाद्दिवास्वप्नान्मेद्यानां चातिभक्षणात्।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्चातिसेवनात् ॥१६॥

અવ્યાયામાત્ વ્યાયામ ન કરવાથી વ્યાયામ ન કરનેસે, દિવાસ્વપ્નાત્ દિવસે નિદ્રા કરવાથી દિનમેં સોનેસે, મેદ્યાનામ્ અને મેદોવર્ધક વસ્તુઓ ઓર મેદુર વસ્તુઓંકે, અતિભક્ષણાત્ વધુ પડતી ખાવાથી અતિ જાનેસે, વારુણ્યાઃ ચ તથા મદિરાનું તથા મદિરાકે, અતિસેવનાત્ ચ અતિ સેવન કરવાથી અતિ સેવનસે, મેદોવાહીનિ મેદોવાહી સ્રોતો મેદોવહ સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૬ ॥

16. The channels conveying the fat-forming elements get vitiated in consequence of lack of exercise, sleeping in the day, the excessive consumption of fats and over-indulgence in Varuni wine.

व्यायामादतिसंक्षोभादस्थामतिविघट्टनात्।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानां च सेवनात्॥१७॥

વ્યાયામાત્ વ્યાયામથી વ્યાયામસે, અતિસંક્ષોભાત્ અતિ ક્ષોભથી અતિવિક્ષોભસે, અસ્થનામ્ હાડકાં

૧૬. વારુણ્યાશ્ચાતિસેવનાત્-વાતલાના ચ સેવનાત્ (૫)

૧૭. અતિવિઘટ્ટનાત્-અતિ ચ ભક્ષણાત્ (૬)

अस्थियोंके, अतिविघट्टनात् अति अथवावाथी अति टकरानेसे, वातलानात् अने वातजनक वस्तुओंकी और वातकारक वस्तुओंके, सेवनात् च सेवनथी सेवनसे, अस्थिवाहीनि अस्थिवाही स्रोते। अस्थिवाही स्रोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १७ ॥

17. The channels conveying the bone-forming elements get vitiated as the result of over-exercise, concussion and violent flexions and from indulgence in vata-promoting factors.

उत्पेषादत्यमिष्यन्दादभिघातात् प्रपीडनात् ।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात् ॥१८॥

उत्पेषात् अथवाधर्वाथी कुचले जानेसे, अति अभिष्यन्दात् अभिष्यन्दी अभिष्यदसे, अभिघातात् प्रहार लागवाथी चोट लगनेसे, प्रपीडनात् दबावसे, विरुद्धानाम् तथा विरुद्ध आहारतु तथा विरुद्ध भोजनके, सेवनात् च सेवन करवाथी सेवन करनेसे, मज्जवाहीनि मज्जवाही स्रोते। मज्जावह स्रोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥१८॥

18. The channels carrying the marrow-forming element get vitiated in consequence of crushing of bones, liquefaction, injuries and compression and from indulgence in incompatible things.

अकालयोनिगमनान्निग्रहादतिमैथुनात् ।
शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षारान्निमित्तथा ॥१९॥

अकाल-योनि-अशुणे तथा अशोनिभा अकालमें तथा अयोनिमें, गमनात् मैथुन करवाथी मैथुन करनेसे, निग्रहात् वीर्यने। वेग रोडवाथी उपस्थित वेगको रोकनेसे, अतिमैथुनात् अति मैथुनथी अति मैथुनसे, तथा अने तथा, शस्त्र-क्षार-अग्निभिः शस्त्र-क्षार तेभ्यः अग्निथी शस्त्र-क्षार तथा अग्निसे, शुक्रवाहीनि शुक्रवाही स्रोत शुक्रवह स्रोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित हो जाते हैं ॥ १९ ॥

19 The channels conveying the semen get vitiated as the result of untimely coitus or unnatural sex-acts, suppression of the sexual urge, excessive indulgence in the sex-act and from the effects of surgical instruments, alkali and heat.

मूत्रितोदकभक्ष्यस्त्रीसेवनान्मूत्रनिग्रहात् ।
मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्याभिक्षतस्य च ॥२०॥

मूत्रित-पेशाब लाग्यो होय त्थारे मूत्रवेग उपस्थित होने पर, उदक-जल पानी, भक्ष्य-भोजन भक्ष्य वस्तु, स्त्री-छे स्त्रीतु या स्त्रीके, सेवनात् सेवन करवाथी सेवनसे, मूत्रनिग्रहात् अने मूत्रने रोडवाथी और मूत्रके वेगको रोकनेसे, क्षीणस्य च तथा क्षीण तथा क्षीण, अभिक्षतस्य च अने नेने धा लागेल होय ते पुरुषना और जिसको चोट लगी हो उस पुरुषके, मूत्रवाहीनि मूत्रवाही स्रोते। मूत्रवह स्रोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ २० ॥

20. The channels conveying the urine get vitiated from drinking water and indulging in eatables and women while one is under the urge to urinate, from retention of urine and also of one who is emaciated or injured in the urinary passages.

संधारणादत्यशनादजीर्णाध्यशनात्तथा ।
वर्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्वलाग्नेः कृत्तस्य च ॥२१॥

२० °भक्ष्यस्त्रीसेवनात्°—रूक्षस्त्रीसेवनात् (प)
,, क्षीणस्याभिक्षतस्यच—क्षीणस्यातिकृशस्य च (च न.)
,, ,, ,, —क्षीणस्याभिक्षतस्य च (व ड)
,, अभिक्षतस्य—अतिकृशस्य (द ष)
२१ संधारणात्—विधारणात् (व. त.)
,, अजीर्णा°—अहिता° (व.)
,, संधारणादत्यशनादजीर्णाध्यशनात्तथा—विधारणादत्यशनाद-
हितादशनात्तथा (व.)

संधारणात् वेगे। रेडवाथी उपस्थित वेगको रोकनेसे, अत्यशनात् अति भावाथी अधिक खानेसे, अजीर्णाध्य-
शनात् तथा अशुर् तेमन् अध्यशनथी अजीर्णसे एवं
अध्यशनसे, दुर्बलाग्ने तथा म६ अग्निवाणा तथा
मंदाग्निवाले, कृशस्य च अने कृश मनुष्यना एवं कृश
मनुष्यके, वर्चोवाहीनि पुरीषवाही श्रोतो। मलवह स्रोत,
दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥२१॥

21. The channels conveying the
feces get vitiated by suppression of
the urge for defecation, by eating in
excess and eating pre-digestion meals
and in one whose digestive power is
weak or who is emaciated.

व्यायामादतिसंतापाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात् ।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥२२॥

व्यायामात् व्यायामथी व्यायामसे, अतिसंतापात्
अति सतापथी अति सतापसे, शीत-उष्ण- शीत
अने उष्णनु शीत और उष्णके, अक्रम- क्रम विना
क्रमरहित, सेवनात् सेवन करवाथी सेवन करनेसे, तथा
तथा तथा, क्रोध-शोक-भयै क्रोध-शोक अने भयथी
क्रोध-शोक और भयसे, स्वेदवाहीनि स्वेदवाही श्रोतो।
स्वेदवह स्रोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं
॥ २२ ॥

22. The channels conveying the
sweat get vitiated by over-exercise,
by excessive exposure to heat, by
indiscriminate indulgence in cold and
heat, and from anger, grief and fear.

सर्वस्रोतसा साधारण प्रकोपकारणम्—

आहारश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ।

धातुमिविगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः ॥२३॥

य जे जो, आहार च आहार, विहार च
अने विहार और विहार, दोषगुण. दोषोना गुणनी

२२ व्यायामादतिसंतापात्—व्यायामादतिसंतापात् (च. ५)

२३ धातुने—धातुनि (२)

दोषोंके गुणोंके, सम समान होय समान हों, धातुमिः
अने धातुओने और धातुओंको, विगुण च अपि वि-
गुण करवाना स्वभाववाणा विगुण करनेके स्वभाववाले,
स्यात् होय होते हैं, स ते वे, स्रोतसाम् श्रोतोने
स्रोतोंको, प्रदूषकः दूषित करे छे दूषित करते हैं ॥२३॥

23. In general all food and activity
that are promotive of the morbid
tendencies of the humors and dele-
terious to the body-elements are viti-
ative of the body-channels.

स्रोतसा सामान्यं दुष्टिलक्षणम्—

अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गगमनं चापि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥२४॥

अतिप्रवृत्ति धातुओनु बहुत नीडणुं धातुओंका बहुत
निकलना, सङ्ग. वा छे रेडार्ध जवुं अथवा रुक जाना,
सिराणाम् सिराओमां सिराओमें, ग्रन्थय गांठे थनी
गांठे हो जाना, अपि वा अथवा अथवा, विमार्गगमनम्
च अपि धातुओनु विपरीत मार्गे जवु धातुओंका
विमार्गमें जाना, स्रोतसाम् ओ श्रोतो। ये स्रोतोंके, दुष्टि-
लक्षणम् दूषित थायाना सामान्य लक्षण छे दूषित होनेके
सामान्य लक्षण हैं ॥ २४ ॥

24. The characteristics of the mor-
bidity of the body-channels are the
increased or decreased flow of their con-
tents, knotted condition of the passages,
or flow of their contents in abnormal
channels

स्रोतसा स्वरूपम्—

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।

स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥२५॥

स्रोतांसि श्रोतो। स्रोत, स्वधातु- पेटाना धातुना
अपने वर धातुके, समवर्णानि जेवाज वरुंवाणा समान
रंगवाले, वृत्तस्थूलानि गोण- स्थूल गो- स्थूल, अणूनि
च आनीड मन्म, दीर्घाणि दीर्घा लम्बे, आकृत्या अने

२४. चापि—चापि (ज.)

आकृतिभा और आकारमें, प्रतान- सदृशानि च वेदना विस्तार जेवा होय छे लताके विस्तारके समान होते हैं ॥२५॥

25. The body-channels when normal are in every case the color of the element they carry, tubular, either large or minute, elongated or reticulated in appearance.

प्रदुष्टस्रोतसा चिकित्सासूत्रम्—

प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया ।
कार्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी ॥ २६ ॥

दुष्टानाम् दूषित यथेवा दुष्ट, प्राण-उदक-
अन्नवाहानाम् प्राणवह, उदकवह और अन्नवह स्रोतोंकी, श्वासिकी श्वासने
लगती श्वासरोगकी, तृष्णोपशमनी तृषानु शमन करनारी
तृष्णानाशक, तथा एव तथा तथा, आमप्रदोषिकी
आमप्रदोषने लगती आमप्रदोषकी, क्रिया चिकित्सा
चिकित्सा, कार्या करवी जेष्ठे करनी चाहिए ॥ २६ ॥

26 In the vitiated condition of the channels that carry the life-breaths, water and food, the line of treatment is, in due order, that indicated for diseases of the respiratory organs, disorders of thirst and chyme-disorders.

विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम् ।

रसादिस्त्रोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम् ॥ २७ ॥

विविधाशितपीतीये विविधाशितपीतीय अध्यायभा
विविधाशितपीतीय अध्यायमें, रसादीनाम् रसादिउ
रसादिककी, यत् जे जो, औषधम् औषध कह्यु छे
औषध कही है, तत् ते वह, रसादि- रसवह वगेरे
रसवह आदि, स्रोतसाम् स्रोतेनी स्रोतोंकी, यथास्वम्
यथा यथानां लक्षणाने अनुसार अपने अपने लक्षणके
अनुसार, उपक्रमम् चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करवी
जेष्ठे करनी चाहिए ॥ २७ ॥

27 In the vitiated condition of the channels that carry the other body-elements, the line of treatment is that laid down in the section on dietetics with reference to the body-elements themselves

मूत्रविद्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी ।
तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी २८

मूत्र-विद्वेदवाहाना मूत्रवह, पुरीयवह अने
स्वेदवह स्रोतेनी मूत्रवह, मलवह और स्वेदवह स्रोतोंकी,
मौत्रकृच्छ्रिकी अनुक्रमे मूत्रकृच्छ्रिकी चिकित्सा प्रमाणे
कमश मूत्रकृच्छ्ररोगकी चिकित्साके अनुसार, तथा आति-
सारिकी अतिसारिकी चिकित्सा प्रमाणे अतिसार रोगकी
चिकित्साके अनुसार, तथा अने और, ज्वरचिकित्सिकी
ज्वररोगकी चिकित्साके अनु-
सार, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा, कार्या करवी जेष्ठे
करनी चाहिए ॥ २८ ॥

28 As regards the vitiated condition of the channels that convey the urine, feces and sweat, the line of treatment is, in due order, that indicated for dysuria, diarrhea and fever.

अध्यायोक्तविषया —

तत्र श्लोकाः —

त्रयोदशानां मूलानि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ।
सामान्यं नामपर्यायाः कोपनानि परस्परम् ॥ २९ ॥

तत्र ते विषयभा उस विषयमें, श्लोका उपसंहारना
श्लोका छे ऊ उपसंहारके श्लोक हैं कि, त्रयोदशानाम्
तेर तेरह, स्रोतसाम् स्रोतेनां स्रोतोंके, मूलानि मूल
मूल, दुष्टिलक्षणम् तेथेनां दूषित यथानां लक्षण
इनके दूषित होनेके लक्षण, सामान्यम् सामान्य लक्षण
नामपर्याया नामपर्याय नामपर्याय, परस्परम्
परस्पर एक दूसरेको, कोपनानि दुषित करनार कुपित
करनेवाले ॥ २९ ॥

२८. *चिकित्सिकी—*चिकित्सिका (य.)

Here are the recapitulatory verses—

29 The zones of the thirteen main channels of the body, the general indication of their vitiation, their synonyms in the medical science, the manner in which the body-channels and body-elements vitiate each other on contact

દોષહેતુઃ પૃથક્ત્વેન સેવજોદેશ એવ ચ ।

સ્ત્રોતોવિમાને નિર્દિષ્ટસ્તથા ચાદૌ વિનિશ્ચયઃ ॥૩૦॥

પૃથક્ત્વેન બુદ્ધું બુદ્ધું પૃથક્ પૃથક્, દોષ- હેતુ દોષતુ કારણ દોષહેતુ, સેવજોદેશઃ એવ ચ તથા બુદ્ધાં બુદ્ધાં ઔપધનો નિર્દેશ ઔપધનો નિર્દેશ, તથા તથા તથા, આદૌ અધ્યાયની શરૂઆતમાં અધ્યાયકે પ્રારંભમાં, વિનિશ્ચય ચ 'પુરુષ સ્ત્રોતોમય છે' એવો નિશ્ચય 'પુરુષ સ્ત્રોતોમય છે' એવો નિશ્ચયકો, સ્ત્રોતોવિમાને સ્ત્રોતોવિમાનમાં સ્ત્રોતોવિમાન અધ્યાયમાં, નિર્દિષ્ટ કહ્યાં છે કહ દિયા છે ॥ ૩૦ ॥

30 The causes of vitiation in each case, the line of treatment in brief as also at the outset the truth concerning man as a conglomeration of channels— all this is laid down in this Specific Determination of the Measure of the Systems of Circulation.

કેવલં વિદિતં यस્ય શરીરં સર્વભાવતઃ ।

શારીરાઃ સર્વરોગાશ્ચ સ કર્મસુ ન સુ તિ ॥૩૧॥

યસ્ય જેને જો, કેવલમ્ આખા સપૂર્ણ, શરીરનું શરીરનું શરીરકો, સર્વભાવત સર્વ પ્રકારે સપૂર્ણ રૂપમાં, વિદિતમ્ જ્ઞાન છે જાનતા કે, શારીરા અને જેને શરીરના જિને શરીરપત, સર્વરોગા. ચ સર્વ રોગો નવ રોગ, (વિદિતા નિદિષ્ટ છે વિદિત છે) તે તે પુરુષ વદ, કર્મસુ ચિદિત્સામાં ચિદિત્સા કરનેમાં, ન સુલભિ મૂળાતે નથી મોહિત નહીં હોતા ॥૩૧॥

31 He who understands the entire body in all its aspects and all the bodily disorders is never confused in the matter of treatment

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
स्त्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने
विमानस्थान निषे विमानस्थानमें, स्त्रोतोविमानम् 'स्त्रोतो-
विमान' 'स्त्रोतोविमान', नाम नामने नामका, पञ्चमः
पाचमो पाचवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण यथा
अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5 Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Systems of Circulation" is completed.

પછોઽધ્યાયઃ ।

છઠો અધ્યાય અધ્યાય છઠા

Chapter VI

રોગાનીકવિમાનાધ્યાયોપક્રમઃ —

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અવ આમે, 'રોગાનીકમ્
વિમાનમ્' 'રોગાનીકવિમાન' નામના અધ્યાયનું
'રોગાનીકવિમાન' નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ
વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરીએ ॥ ૧ ॥

भगवान् ભગવાન ભગવાન, આત્રેય આત્રેયે
આત્રેયને, इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे न इस
विषयमें निज प्रकारसे ही, आह स डरेखुं છે કહા છે ॥૨॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Nosology."

2. Thus declared the worshipful Atreya

प्रभावमिदं रोगानीकभेदाः—

द्वे रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन—साध्यम्, असाध्यं च; द्वे रोगानीके बलभेदेन—मृदु, दारुणं च; द्वे रोगानीके अधिष्ठानभेदेन—मनोऽधिष्ठानं, शरीराधिष्ठानं च; द्वे रोगानीके निमित्तभेदेन—स्वधातुवैषम्यनिमित्तम्, आगन्तुनिमित्तं च; द्वे रोगानीके आशयभेदेन—आमाशयसमुत्थं, पक्वाशयसमुत्थं चेति ।

प्रभाव- प्रभावना प्रभावके, भेदेन लेख्यी भेदसे, द्वे ये प्रकारके, रोगानीके रोगसमूह रोगसमूह, भवत छे हैं, साध्यम् साध्य साध्य, असाध्यम् च अने असाध्य और असाध्य, बल- बलना बलके, भेदेन लेख्यी भेदसे, द्वे ये प्रकारके, रोगानीके रोगसमूह छे रोगसमूह हैं, मृदु मृदु मृदु, दारुणम् च अने दारुण और दारुण, अधिष्ठान- आश्रयना आश्रयके, भेदेन लेख्यी भेदसे, द्वे ये प्रकारके, रोगानीके रोगसमूह छे रोगसमूह हैं, मनोऽधिष्ठानम् मनमां आश्रित मनमें आश्रित, शरीराधिष्ठानम् च अने शरीरमां आश्रित और शरीरमें आश्रित, निमित्त- निमित्तना निमित्तके, भेदेन लेख्यी भेदसे, द्वे ये प्रकारके, रोगानीके रोगसमूह छे रोगसमूह हैं, स्व- पोताना शरीरना अपने शरीरकी, धातु- धातुनी धातुओंकी, वैषम्य- विषमताके विषमताके, निमित्तम् कारणे उत्पन्न थयेल कारणसे उत्पन्न हुआ, आगन्तु- अने आगन्तुने और आगन्तु, निमित्तम् च कारणे उत्पन्न थयेल कारणसे उत्पन्न हुआ, आशय- भेदेन आशयना लेख्यी आशयके भेदसे, द्वे ये प्रकारके, रोगानीके रोगसमूह छे रोगसमूह हैं, आमाशय- आमाशयथी आमाशयसे, समुत्थम् उत्पन्न थयेल उत्पन्न हुआ, पक्वाशय- अने पक्वाशयथी और

पक्वाशयसे, समुत्थम् च इति उत्पन्न थयेल उत्पन्न हुआ ।

3-(1). Diseases are divided into two groups on the score of their effects—the curable or the incurable. Diseases are again divided into two groups on the score of their intensity—i. e. mild or severe. Two again, are the groups of diseases divided according to their seat of affection viz., the mind or the body. Two, likewise, are the groups of diseases divided according to their cause—those resulting from the discordance of one's humors (endogenous) or the exogenous. Two, also, are the groups of diseases, classified according to their seats of origin—gastrogenous or enterogenous.

एवमेतत् प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशयभेदाद् द्वैधं सद्भेदप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमथवाऽपि सन्धीयमानं स्यादेकत्वं बहुत्वं वा ।

एवम् आ प्रभाषे इति प्रकार, प्रभाव- प्रभाव प्रभाव, बल- बल बल, अधिष्ठान- अधिष्ठान अधिष्ठान, निमित्त- निमित्त निमित्त, आशय- अने आशयना और आशयके, भेदात् लेख्यी भेदसे, एतत् आ रोगसमूह यह रोगसमूह, द्वैधम् ये प्रकारके, सद् भेद होता हुआ, भेद- भेदना भेदके, प्रकृत्यन्तरेण भील कारणसे, भिद्यमानम् भेद पाउवामां आवतां भेद करने पर, अथवा अपि अथवा तो अथवा तो, सन्धीयमानम् ऐक्य करवामां आवतां तेनु एक करे पर उसका, एकत्वम् ऐक्य एकत्व, बहुत्वम् वा अथवा बहुत्व अथवा बहुत्व, स्यात् थाय छे होता है;

3-(2) While such is the binary classification of diseases in respect of effect, intensity, seat of affection, cause and seat of origin, this dichotomy,

when in respect of other considerations further divided or unified, becomes one or many as the case may be.

एकत्वं तावदेकमेव रोगानीकं, दुःखसामान्यात्; बहुत्वं तु दश रोगानीकानि प्रभावमेदादिना भवन्ति; बहुत्वमपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वा ।

દુઃખસામાન્યાત્ દુઃખની સમાનતા હોવાને લીધે દુઃખકી સમાનતાએ, રોગાનીકમ્ રોગસમૂહ રોગસમૂહ, તાવત્ તે તો, એકમ્ એવ એક જ છે એક હી હૈ, (હિતિ એ યદ્,) એકત્વમ્ એકત્વ છે એકત્વ હૈ, પ્રભાવમેદાદિના પ્રભાવભેદ વગેરેથી પ્રભાવમેદ આદિસે, રોગાનીકાનિ રોગાના સમૂહ રોગસમૂહ, દશ દશ છે દસ હૈ, (હિતિ એ યદ્), તુ તે તો, બહુત્વમ્ બહુત્વ છે બહુત્વ હૈ, બહુત્વમ્ બહુત્વ, અપિ પણ સી, સંખ્યેયમ્ ગણી શકાય એવુ ગિતને યોગ્ય, અસંખ્યેયમ્ વા અથવા અગણિત અથવા અનગિત, સ્યાત્ છે હૈ,

3-(3). The unity of diseases consists in the very nature of diseases—pain which is common to the whole multitude of diseases. The plurality of disease consists in the ten groups of diseases described above, being classified according to their effect etc. The plurality of disease is either numerable or innumerable

तत्र संख्येयं तावद्यथोक्तमष्टोदरीये, अपरिसंख्येयं पुनर्यथा—महारोगाध्याये रुक्वर्णसमुत्थानादीनामसंख्येयत्वात् ॥३॥

તત્ર તેમાં ઇનમેં, સત્વેયમ્ તાવત્ પરિમિત રોગ-સમૂહ તે પરિમિત રોગસમૂહ તો, અષ્ટોદરીયે અષ્ટોદરીય અધ્યાયમાં અષ્ટોદરીય અધ્યાયમેં, યથા જેવો જૈસા, ઉક્તમ્ કહ્યો છે કહા હૈ, તથા તેવો છે વૈસા હૈ, અપરિસંખ્યેયમ્ અગણિત રોગસમૂહ અપરિસંખ્યેય રોગસમૂહ,

पुनः ते। फिर, यथा जेवो। जैसा, महारोगाध्याये भर्हा-
रोगाध्यायमा। महारोगाध्यायमे, (उक्तम् कह्यो। छे कहा हॆ,)
तथा तेवो। छे वैसा हॆ, रुक् क् डारणुके वेदना। क्योंकि
वेदना, वर्ण-वर्ण, समुत्थान-निदान निदान, आदी-
नाम् वगैरेतु आदिका, असंख्येयत्वात् असंख्यपणु
छे असंख्यत्व ॥ ३ ॥

3. The numerable aspect of diseases has been dealt with in the chapter on 'The Eight Abdominal Affections' (19th chapter, Sutrasthana) The innumerable aspect of diseases arises from the considerations, set out in the chapter entitled 'The Major List of Diseases' (20th chapter Sutrasthana) viz., the countless varieties of pain, discoloration, origin, etc

રોગાનીકસ્ય સંખ્યેયત્વે અસંખ્યેયત્વે ચ યુક્તિ.—

न च संख्येयाग्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगी-
तिरित्यतो दोषवती स्यादत्र काचित् प्रतिज्ञा, न
चाविगीतिरित्यतः स्याददोषवती ।

ભેદ-ભેદનાં ભેદકે, પ્રકૃત્યન્તરીયેષુ ખીબ ડારણુથી ઉત્પન્ન થયેલા દૂમરે કારણોસે ઉત્પન્ન હુપ, સંખ્યેય-સંખ્યેય રોગનાં સત્વેય રોગકે, અગ્રેષુ પરિમાણમાં પરિમાણમેં, વિગીતિ. બે કાંઈ વિરુદ્ધ કથન થાય તો યદિ કુલ વિરુદ્ધ કથન હો તો, હિતિ અતઃ આ ડારણુથી હસ કારણસે, અત્ર આ વિષયમાં હસ વિષયમેં, કાચિત્ કાંઈ કોઈ, પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞા, દોષવતી દોષયુક્ત દોષ-યુક્ત, ન ચ સ્યાત્ થતી નથી નહીં હોતી, અવિગીતિઃ ચ અને બે કાંઈ વિરુદ્ધ કથન ન થાય તો ઓર યદિ કુલ વિરુદ્ધ કથન ન હો તો, હિતિ અત એ ડારણુથી હસ કારણસે, અદોષવતી અદોષયુક્ત અદોષયુક્ત, ન સ્યાત્ થતી નથી નહીં હોતી;

4-(1). This statement (viz. that disease is both one and many) is not open to the charge of self-contradiction because there is really no contradiction in a set of numerical operators

૩. ૬ સમાન્યાત્-રુક્માન્યાત્ (ચ. ૬ ૫)

,, પ્રભાવમેદાદિના-પ્રભાવમેદાદિનિ (૫)

,, અસંખ્યેયત્વાત્-અપરિસંખ્યેયત્વાત્ (ક.)

admitting of various groupings. Since there is thus no contradiction, the statement made above is not faulty.

મેત્તા હિ મેદમન્યથા મિનત્તિ, અન્યથા પુરસ્તાદ્ધિન્નં મેદપ્રકૃત્યન્તરેણ મિન્દન્ મેદસંખ્યા-વિશેષમાપાદયત્યનેકધા, ન ચ પૂર્વ મેદાગ્રમુપહન્તિ ।

હિ કારણે ક્યોંકિ, મેત્તા ભેદ પાડનાર મેદ કરનેવાલા, મેદમ્ ભેદ વસ્તુનેા મેદ વસ્તુના, અન્યથા અન્ય પ્રકારે અન્યપ્રકારમે, મિનત્તિ ભેદ પાડે છે મેદ કરતા હૈ, પુરસ્તાત્ પ્રથમ પ્રથમ, અન્યથા અન્ય પ્રકારે અન્ય પ્રકારમે, મિન્નમ ભેદ કરેલાનેા વિમજ્જના, મેદ ભેદના મેદકે, પ્રકૃતિ-અન્તરેણ બીજા કારણનેા અર્થને અન્ય કારણમે, મિન્દન્ ભેદ કરતેા મેદ કરતા હુથા, અનેકધા અનેક પ્રકારના અનેક પ્રકારકી, મેદ-ભેદની મેદકી, સંખ્યા-સંખ્યાના સંખ્યાકે, વિશેષમ્ વિશેષને વિશેષોંકો, આપાદયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, પૂર્વમ્ અને પ્રથમના ઔર પ્રથમ કિયે હુએ, મેદ-ભેદના મેદકે, અગ્રમ્ ચ પરિમાણને પરિમાણકો, ન ઉપહન્તિ હાનિ કરતેા નથી હાનિ નહી કરતા,

4-(2). A classifier may classify a subject admitting of classification in one particular way. Re-classifying his subject over and over again with reference to other differentiating factors, he is able to achieve a fresh classification each time. A subsequent classification does not repudiate the validity of the previous one.

સમાનાયામપિ खलु म्हेदप्रकृतौ प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यम् ।

મેદપ્રકૃતૌ ભેદની પ્રકૃતિ મેદકે કારણકે, સમાનાયામ્ અપિ खलु સમાન હોવા છતાં પણ સમાન હોને પર મી, પ્રકૃત-પ્રકૃતના પ્રકૃતકે, અનુપ્રયોગાન્તરમ્ ભેદ પાડ-

૪. પ્રકૃતાનુપ્રયોગાન્તર-પ્રકૃત્યનુપ્રયોગાન્તર (ચ ધ.)

નાર બીજા પ્રયોગ પર દ્વિતીય પ્રયોગ પર, અપેક્ષ્યમ્ લક્ષ આપતુ ભેદને લક્ષ દેના ચાહિય;

4-(3) Although the classifications may appear similar as regards number, yet in the light of the nature of other differentiating factors, they are, in fact, different.

સન્તિ છર્થાન્તરાણિ સમાનશબ્દાભિહિતાનિ, સન્તિ ચાન્તર્થાન્તરાણિ પર્યાયશબ્દાભિહિતાનિ । સમાનો હિ રોગશબ્દો દોષેષુ ચ વ્યાધિષુ ચ; દોષા છપિ રોગશબ્દમાત્કશબ્દં ચક્ષ્મશબ્દં દોષ પ્રકૃતિશબ્દં વિકારશબ્દં ચ લભન્તે, વ્યાધયશ્ચ રોગશબ્દમાત્કશબ્દં ચક્ષ્મશબ્દં દોષપ્રકૃતિશબ્દં વિકારશબ્દં ચ લભન્તે । તન્ન દોષેષુ ચૈવ વ્યાધિષુ ચ રોગશબ્દઃ સમાનઃ, એષેષુ તુ વિશેષવાન્ ॥૪॥

સમાન- એકે એક, શબ્દ- શબ્દથી શબ્દમે, અભિહિતાનિ હિ કહેલા કહે ગયે. અર્થ-અન્તરાણિ બુદ્ધ બુદ્ધ અર્થો મિજ મિજ અર્થ, સન્તિ હિ હોય છે હોતે હૈ, પર્યાય- અને પર્યાય ઔર પર્યાય, શબ્દ- શબ્દથી શબ્દમે, અભિહિતાનિ ચ કહેલા કહે ગયે, અનર્થાન્તરાણિ એકે જ ભતના અર્થો એક હી પ્રકારકા અર્થ, સન્તિ હોય છે હોતે હૈ, રોગશબ્દ હિ રોગશબ્દ રોગશબ્દ, દોષેષુ ચ દોષમાં દોષમે, વ્યાધિષુ ચ અને વ્યાધિમાં ઔર વ્યાધિમે, સમાન સમાન છે સમાન હે, દોષા દોષો દોષ, હિ અપિ પણ મી, રોગશબ્દમ્ રોગશબ્દ રોગશબ્દ, આત્કશબ્દમ્ આત્ક શબ્દ આત્કશબ્દ ચક્ષ્મશબ્દમ્ ચક્ષ્મશબ્દ ચક્ષ્મશબ્દ, દોષપ્રકૃતિશબ્દમ્ દોષપ્રકૃતિશબ્દ દોષપ્રકૃતિશબ્દ, વિકાર-શબ્દમ્ ચ તથા વિકારશબ્દમે તથા વિકારશબ્દકો, લભન્તે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતે હૈ, વ્યાધય. ચ અને વ્યાધિઓ પણ ઔર વ્યાધિયા મી, રોગશબ્દમ્ રોગ શબ્દ રોગશબ્દ, આત્કશબ્દમ્ આત્કશબ્દ આત્ક શબ્દ, ચક્ષ્મશબ્દમ્ ચક્ષ્મશબ્દ ચક્ષ્મશબ્દ, દોષપ્રકૃતિ-શબ્દમ્ દોષપ્રકૃતિશબ્દ દોષપ્રકૃતિશબ્દ, વિકારશબ્દમ્ તથા વિકારશબ્દમે તથા વિકારશબ્દકો, લભન્તે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતી હૈ, તન્ન તેમાં અન્નમે, દોષેષુ ચ એવ દોષમાં દોષમે, વ્યાધિષુ ચ અને વ્યાધિમાં ઔર

व्याधिर्मे, रोगशब्द रोगशब्द, समान समान
छे समान है, जोदेषु आधीनाभां जोपमे. तु तो तो,
विशेषवान् विशेषवाचक छे विशेषवाचक है,

4. Different things are denoted by the same term and conversely the same thing is denoted by various synonymous terms Thus the term morbidity is applied to the disordered humors as well as to diseases The disordered humors are given the names of morbidity, disease or ailment, vitiated nature and disorder, and similarly the diseases, too, are spoken of as disease, ailment, vitiated nature and disorder Among these appellations, the one of "Morbidity" is the generic term common alike to morbid humors and diseases The differentiating factors may be different

व्याधीनामपरिसंख्येयत्वम्, दोषाणा परिसंख्येयत्वं च—

तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्ति, अतिबहु-
त्वात्; दोषास्तु खलु परिसंख्येया भवन्ति, अन-
तिबहुत्वात्। नत्साध्याचित्रं विकारानुदाहरणा-
र्थम्, अनवशेषेण च दोषान् व्याख्यास्यामः।

तत्र तेभां इनमें, अतिबहुत्वात् अति अहु होवाने
अर्ध अत्यधिक होनेमें, व्याधयः व्याधियो व्याधियों,
अपरिसंख्येया असंख्य अमंख्य, भवन्ति थाय छे
होती है, अनतिबहुत्वात् अने अति अहु न होवाथी
और बहुत न होनेसे, दोषा. तु खलु दोषो तो दोषों तो,
परिसंख्येया गणु शिखाय तेदथा गिननेमें आने योग्य,
भवन्ति से हैं, तस्मात् तेथी उस लिए, उदाहरणार्थम्
उदाहरण भाटे उदाहरणके लिए, विकारान् विधारेनु
विकारोंके, यथाचित्रम् पूर्वार्थाधीना उदथा प्रभाषे
प्रधानाधीने—उदथा अनुवाद, दोषा च अने दोषानु

५. व्याधिनामपरिसंख्येयत्वम् (८)

५. दोषान् व्याख्यास्यामः—दोषान् व्याख्यास्यामः (क छ)

और दोषका, अनवशेषेण स पूरुषेषु सम्पूर्ण रूपमें,
व्याख्यास्याम व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे।

5-(1). Now the diseases are innumerable, there being an unlimited number of them The morbidic humors, on the contrary, are strictly numerable there being a limited number of them. Accordingly we shall now enter on a complete exposition of the morbidic factors instancing some of the main disorders induced by them

मानसदोषौ, तज्जा विकाराश्च—

रजस्तमश्च मानसौ दोषौ। तयोर्विकाराः
कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यामानसदशोकचित्तो(न्तो)द्वे-
गभयहर्षादयः।

रजः रजोगुण रजोगुण, तम च अने तमोगुण और
तमोगुण, मानसौ मानस मानसिक, दोषौ दोषो छे दोष
हैं, तयो तेथोना इनके, विकाराः विधारे विकार, काम-
क्रोध काम, क्रोध- क्रोध क्रोध, लोभ-लोभ लोभ, मोह-
मोह मोह, ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, मान-मान मान, मद-
मद मद, शोक- शोक शोक, चित्तोद्वेग- चित्तो उद्वेग
चित्तका उद्वेग, (चिन्ता चिन्ता चिन्ता), भय- भय भय,
हर्ष- हर्ष हर्ष, आदयः वगैरे छे आदि हैं;

5-(2). Rajas (passion) and Tamas (ignorance) are the morbidic factors affecting the mind. Among the disorders brought about by these two are—desire, anger, greed, infatuation, envy, conceit, arrogance, anxiety, remorse, fear, exhilaration etc

शारीरदोषा, तज्जा विकाराश्च—

वातपित्तश्लेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषाः।
तेषामपि च विकारा ज्वरातीसारशोकशोषश्वा-

५. शोक-क्रोध (व. च)

સમેદકુષ્ઠાદયઃ । इति दोषाः केवला व्याख्याता
विकारैकदेशश्च ॥ ५ ॥

વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્માણઃ તુ
અને કફ, શારીરાઃ શરીરના શારીરિક, દોષા-
ખલુ દોષો છે દોષ હૈં, તેષામ્ અને તેઓના રીર અને,
જ્વર- જ્વર જ્વર, અતીસાર- અતીસાર અતીસાર, શોફ-
શોફ શોફ, શોષ- શોષ શોષ, શ્વાસ- શ્વાસ શ્વાસ, મેહ-
પ્રમેહ પ્રમેહ, કુષ્ઠાદય. ચ અપિ અને કુષ્ઠ વગેરે ઔર કુષ્ઠ
આદિ, વિકારાઃ વિકારો છે વિકાર હૈં, હિતિ આ પ્રમાણે
હસ પ્રકાર, દોષા. દોષોનું દોષોંકા, કેવલાઃ સમ્પૂર્ણ-
પણે સમ્પૂર્ણ રૂપમેં, વિકાર-એક- દેશ ચ અને વિકારોનું
એક ભાગથી ઔર વિકારકા એક ભાગસે, વ્યાખ્યાતાઃ
વ્યાખ્યાન કયુ છે વ્યાખ્યાન કિયા હૈ ॥૫॥

5. Vata, pitta and kapha are the morbid factors affecting the body. Among the disorders engendered by these three morbid humors are fever, diarrhea, edema, consumption, dyspnea, urinary anomalies and dermatosis etc.

તયોર્દ્વયોઃ ત્રિવિધં પ્રકોપકારણમ્—

તત્ર સ્વલ્પેષાં દ્વયાનામપિ દોષાણાં ત્રિવિધં
પ્રકોપણં; તદ્યથા—અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગઃ, પ્રજ્ઞા-
પરાધઃ, પરિણામશ્ચેતિ ॥ ૬ ॥

તત્ર તેમાં હનમેં, ઇષામ્ સ્વલ્પ આ હન, દ્વયાનામ્
એ પ્રકારના દોનો પ્રકારકે, અપિ પણ મી, દોષાણામ્
દોષોના દોષોંકે, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારના ત્રીન પ્રકારકે,
પ્રકોપણમ્ પ્રકોપકારણ છે પ્રકોપક કારણ હૈં, તત્
યથા જેમકે જૈસેકિ, અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ અસાત્મ્યે-
ન્દ્રિયાર્થસંયોગ અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ, પ્રજ્ઞાપરાધ પ્રજ્ઞા-
પરાધ પ્રજ્ઞાપરાધ, પરિણામ ચ હિતિ અને પરિણામ
ઔર પરિણામ ॥ ૬ ॥

6. Of both kind of morbid factors (psychic and somatic) the exciting factors are three. They are—non-

homologatory contact of the senses with their sense-objects, volitional transgression and time-effect.

દોષત્રયાદપરિમિતવિકારોત્પત્તૌ યુક્તિઃ —

પ્રકુપિતાસ્તુ સ્વલ્પ તે પ્રકોપણવિશેષાદ્
દૂષ્યવિશેષાદ્ વિકારવિશેષાનમિનિર્વર્તયન્ત્યપરિ-
સંખ્યેયાન્ ॥ ૭ ॥

પ્રકુપિતાઃ પ્રકોપ પામેલા પ્રકુપિત હુએ, તે તુ સ્વલ્પ
તેઓ વે, પ્રકોપણ- પ્રકોપક હેતુઓના પ્રકોપક હેતુઓંકે,
વિશેષાદ્ ભેદને લઈને મેદસે, દૂષ્યવિશેષાદ્ ચ તથા
દૂષ્યના ભેદને લઈને ઔર દૂષ્યકે મેદસે, અપરિસંખ્યેયાદ્
અસંખ્ય અસંખ્ય, વિકારવિશેષાન્ વિકારભેદોને વિકાર
મેદોંકો, અમિનિર્વર્તયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હૈં ॥૭॥

7. These morbid factors when excited, generate by virtue of the diversity of exciting factors and the diversity of susceptible factors, innumerable varieties of disorders.

રોગાણાં પરસ્પરાનુબન્ધકત્વમ્—

તે ચ વિકારાઃ પરસ્પરમનુવર્તમાનાઃ કદાચિ-
દનુવદ્ધન્તિ કામાદયો જ્વરાદયશ્ચ ॥ ૮ ॥

તે ચ તે વે, કામાદય. કામ વગેરે કામ આદિ,
જ્વરાદય. ચ અને જ્વરાદિ ઔર જ્વરાદિ, વિકારાઃ
વિકારો વિકાર, પરસ્પરમ્ પરસ્પર પરસ્પર, અનુવર્તમાનાઃ
અનુવર્તન કરતા અનુવર્તન કરતે હુએ, કદાચિદ્ ક્યારેક
કમી, અનુવદ્ધન્તિ એકાથેલા રહે છે સાથમેં મિલ જાતે હૈં ॥૮॥

8. These disorders both psychic such as desire etc., and somatic such as fever etc., following one another, occasionally occur together.

નિયતસ્ત્વનુબન્ધો રજસ્તમસોઃ પરસ્પરં, ન
હ્યરજસ્કં તમઃ પ્રવર્તતે ॥ ૯ ॥

૭. દૂષ્યવિશેષાદ્-દૂષ્યવિશેષાદ્ (દ.)

૯. પ્રવર્તતે-પ્રાય. (જ.)

रज.- रोगेण रजोगुण, तमसोः अने तमोगुणेन
और तमोगुणका, परस्परम् परस्पर, अनुबन्ध
अनुबन्ध अनुबन्ध, तु तो तो, नियत निश्चित छे
निश्चित है, हि कारणके क्योंकि, अरजस्कम् रोगेण
बिना बिना रजोगुणके, तम. तमोगुण तमोगुण, न प्रव-
र्तते प्रवर्तते नही प्रवृत्त नहीं होता ॥९॥

9. The natural concurrence between
passion and ignorance is invariable.
For ignorance cannot act in the
absence of passion

शारीरदोषाणां परस्परानुबन्धकत्वम्—

(प्रायः) शारीरदोषाणामेकाधिष्ठानीयानां सन्नि-
पातः संसर्गो वा समानगुणत्वात्; दोषा हि
दूषणैः समानाः ॥ १० ॥

प्रायः धक्षुं भूतं प्रायः, एक-अधिष्ठानीयानाम् ओष्ठ
स्थानमां रहेनार एक ही स्थान पर रहनेवाले, शारीर-
शारीरिक शारीरिक, दोषाणाम् दोषाणा दोषके, समान-
समान समान, गुणत्वात् गुणत्वात् गुणत्वात् गुणोंकी सम-
तासे, सन्निपात सन्निपात सन्निपात, संसर्ग वा अथवा
संसर्ग थाय छे या संसर्ग होता है, हि कारणके
क्योंकि, दोषाः दोषा दोष, दूषणैः दूषणैः दूषणैः
समानाः समान होय छे समान होते हैं ॥१०॥

10 Of the morbid factors which
have the same habitat, the discordance
that occurs may extend to all the
three humors or to any two of them
by reason of their common morbid
tendency The morbid conditions are
of the nature of the morbid factors

अनुबन्धानुबन्धभेदकृतो दोषभेदः—

तत्रानुबन्धानुबन्धकृतो विशेषः—स्वतन्त्रो व्य-
क्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्धः,
तद्विपरीतलक्षणस्त्वनुबन्धः ।

११. अनुबन्धको विशेषः—अनुबन्धविशेषः (५)

तत्र तेमां इनमें, अनुबन्ध-अनुबन्ध अनुबन्ध,
अनुबन्धकृतः तथा अनुबन्ध-विपरीत तथा अनुबन्धसे
उत्पन्न, विशेषः लेख आ छे भेद यह है, अनुबन्धः
अनुबन्ध अनुबन्ध, स्वतन्त्र-स्वतन्त्र स्वतन्त्र, व्यक्त-
लिङ्गः २५४ लक्षणवाला स्पष्ट लक्षणवाला, यथोक्त-उक्त
प्रमाणेना कहे हुए, समुत्थान-हेतु हेतु, प्रशमः तथा
शमनवाला तथा शमनवाला, भवति होय छे होता है,
अनुबन्ध. तु अने अनुबन्ध और अनुबन्ध, तत्-तेनाथी
इससे, विपरीत-विपरीत विपरीत, लक्षणः लक्षणवाला
होय छे लक्षणवाला होता है;

11-(1). The differential characteri-
stics of primary and secondary affec-
tions are as follows. The primary
condition is that which is independent,
manifests definite symptoms and has
an onset and subsistence as laid down.
The secondary affection is that which
is contrary to this description.

अनुबन्धलक्षणसमन्वितास्तत्र यदि दोषा
भवन्ति तत् त्रिकं सन्निपातमाचक्षते, द्वयं वा
संसर्गम् ।

तत्र तेमां इनमें, यदि ओ यदि, दोषाः वात, पित्त
तथा कफ वात, पित्त और कफ, अनुबन्ध-अनुबन्धनां
अनुबन्धके, लक्षण-लक्षणलक्षणसे, समन्विताः युक्त
युक्त, भवन्ति थाय तो हों तो, तत् ते उस, त्रिकम्
त्रिकम् त्रिकम् तीनोंके समूहको, सन्निपातम् सन्निपात
सन्निपात, द्वयम् वा अथवा अथवा त्रिकम् अथवा दोषके
समूहको, संसर्गम् संसर्ग संसर्ग, आचक्षते कहे छे कहते हैं,

11-(2) If all the three provoked
humors are accompanied by signs of
secondary affections, it is called 'tridis-
cordance', if only two of the humors
are affected, the condition is called
'bidiscordance'.

११ अनुबन्धलक्षणसमन्विता—अनुबन्धानुबन्धलक्षणान्विताः

(५.)
,, अनुबन्धलक्षण—अनुबन्धानुबन्धलक्षण (५ व ६ व.)

અનુવન્ધ્યાનુવન્ધવિશેષકૃતસ્તુ વહુવિધો દોષ-
ભેદઃ । एवमेव संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु व्या-
धिषु च नानाप्रकृतिविशेषव्यूहः ॥ ११ ॥

અનુવન્ધ્ય- અનુબન્ધ્ય અનુવન્ધ્ય, અનુવન્ધ્ય- તથા
અનુબન્ધના તથા અનુવન્ધકે, વિશેષકૃત લેદથી ઉત્પન્ન
થયેલો મેદસે ઉત્પન્ન, દોષમેદઃ દોષલેદ દોષમેદ, તુ તે
તો, વહુવિધઃ બહુ પ્રકારનો છે વહુત પ્રકારનો છે, એવમ્
આ પ્રમાણે આ પ્રકાર, દોષેષુ દોષમાં દોષમે, વ્યાધિ-
ષુ ચ અને વ્યાધિમાં ઓર વ્યાધિમે, એવ આ વહ,
નાના- બુદ્ધબુદ્ધ નાના, પ્રકૃતિ- પ્રકારોના કારણકે,
વિશેષ- લેદથી થયેલ મેદસે ઉત્પન્ન, વ્યૂહઃ વ્યાધિઓનો
તથા દોષોનો સમૂહ વ્યાધિયા ઓર દોષોના સમૂહ,
ભિષજામ્ વૈદ્યોની વૈદ્યોની, સંજ્ઞા- સંજ્ઞાદ્વારા સંજ્ઞાદ્વારા,
પ્રકૃતઃ પ્રકારમાં આવેલ છે ક્રિયા ગયા છે ॥૧૧॥

11 From this distinction of primary and secondary affections there proceed the various groupings of morbid humors. Thus come about the classifications of the various causative factors as set out in the nomenclature of physicians with reference to morbid humors and disease-conditions.

જાઠરાગ્નેશ્વરુવિધો મેદ —

અગ્નિષુ તુ શારીરેષુ ચતુર્વિધો વિશેષો વલ-
મેદેન ભવતિ ।

શારીરેષુ શારીરિક શરીરોમાં, અગ્નિષુ અગ્નિમાં અગ્નિ,
વલમેદેન બળલેદથી વલમેદસે, ચતુર્વિધ. ચાર પ્રકારનો
ચારપ્રકારકે, વિશેષ લેદ મેદવાલી, ભવતિ થાય છે
હોતી છે ।

12-(1). The thermal element in the bodies is differentiated into four types according to its intensity.

૧૨. દોષમેદ —મેદ (પ), , ,

તદ્યથા-તીક્ષ્ણો, મન્દઃ, સમો, વિપમશ્ચેતિ ।
તત્ર તીક્ષ્ણોઽગ્નિઃ સર્વાપચારસહઃ, તદ્વિપરીતલ-
ક્ષણસ્તુ મન્દઃ, સમસ્તુ ચલ્વપચારતો વિકૃતિમા-
પચતેઽનપચારતસ્તુ પ્રકૃતાવવતિષ્ઠતે, સમલક્ષણ-
વિપરીતલક્ષણસ્તુ વિપમશ્ચેતિ ।

તત્ત્વ યથા બેમદે જાતેમિ, તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ,
મન્દ મન્દ મન્દ, સમ સમ નમ, વિપમ ચ કૃતિ
અને વિપમ ઓર વિપમ, તત્ર તેમાં ડનમે, તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ
તીક્ષ્ણ, અગ્નિ. અગ્નિ અગ્નિ, નર્વ- સર્વ સર્વ, અપચારમહ
અપચારને સદન પ્રકાર છે અપચારનો નહન રહેવાળી
છે, તત્ત્વ- તેનાથી રહેલ, વિપરીત- વિપરીત વિપરીત,
લક્ષણઃ લક્ષણવાળો લક્ષણવાળો, તુ તે તો, મન્દ મન્દ
છે મન્દ છે, સમઃ તુ સમ તો નમ તો, અપચારત. ચલ
અપચારથી અપચારસે, વિકૃતિમ્ વિકૃતિ વિકૃતિ, અપ-
ચતે પામે છે પ્રાપ્ત કરતી છે, અનપચારત. તુ અપચાર
ન પ્રકારથી અપચાર ન હોનેસે, પ્રકૃતો પ્રકૃતમાં પ્રકૃતિ-
મે, અવતિષ્ઠતે સ્થિત થાય છે રહેતી છે. સમ- સમનાં
સમકે, લક્ષણ લક્ષણથી લક્ષણસે, વિપરીત- વિપરીત વિપ-
રીત, લક્ષણઃ લક્ષણવાળો લક્ષણોવાળો, તુ તે તો,
વિપમ. કૃતિ વિપમ છે વિપમ છે,

12-(2). Thus it is found to be acute, mild, regular and irregular Among these the acute type is capable of coping with all kinds of indiscretions, of a contrary nature to this is the mild type The regular type is that which becomes impaired by indiscretions, but in the absence of indiscretions, maintains its normal condition, the irregular is that which is of the opposite characteristics to the last

एते चतुर्विधा भवन्त्यग्नयश्चतुर्विधानामेव
पुरुषाणाम् ।

એતે આ એ, ચતુર્વિધા ચાર પ્રકારના ચાર પ્રકારકે,
અગ્નય. અગ્નિ અગ્નિ, ચતુર્વિધાનામ્ ચાર પ્રકારના ચાર
પ્રકારકે, એવ બ હી, પુરુષાણામ્ પુરુષોના પુરુષોની,
ભવન્તિ હોય છે હોતી છે ।

12-(3). These four types of thermal elements are seen in the four types of men

तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः, वातलानां तु वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नयः, पित्तलानां तु पित्ताभिभूते हाग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः, श्लेष्मलानां तु श्लेष्माभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नयः ॥ १२ ॥

तत्र तेभां इनमें, प्रकृतिस्थानाम् प्रकृतिस्थित अर्थात्, समवातपित्तश्लेष्मणाम् समान वात, पित्त तथा कृद्वाणाश्लेष्मणाम् समवातपित्तकफवालोकी, अग्नय अग्नि अग्नियों, समाः सम सम, भवन्ति होय छे होती हैं, वातलानाम् तु वातप्रधान मनुष्यानु तो वातल पुरुषोंके तो, अग्न्यधिष्ठाने अग्निस्थान अग्निस्थान, वात- वातथी वातसे, अभिभूते पराभव पाभतां आक्रान्त होनेके कारण, अग्नय अग्निश्लेष्मणाम् अग्नियों, विषमा विषम विषम, भवन्ति थाय छे हो जाती हैं, पित्तलानाम् तु पित्तप्रधान मनुष्यानु तो पित्तप्रधान-मनुष्योंके तो, अग्न्यधिष्ठाने अग्निस्थान अग्निस्थान, पित्त-अभिभूते हि पित्तथी पराभव पाभतां पित्तसे आक्रान्त होनेके कारण, अग्नय अग्निश्लेष्मणाम् अग्नियों, तीक्ष्णा तीक्ष्ण तीक्ष्ण, भवन्ति थाय छे हो जाती हैं श्लेष्मलानाम् तु कृद्वाणाश्लेष्मणाम् कफप्रधान मनुष्यानु तो कफप्रधान पुरुषोंके तो, अग्न्यधिष्ठाने अग्निस्थान अग्निस्थान, श्लेष्म-कृद्वाणी कफसे, अभिभूते पराभव पाभतां आक्रान्त होनेके कारण, अग्नय अग्निश्लेष्मणाम् अग्नियों, मन्दा मन्द मन्द, भवन्ति थाय छे हो जाती हैं ॥ १२ ॥

12 In persons with equipoised vata-pitta-kapha habitus, when in their normal condition, the thermal processes are of the normal type. In persons with vata habitus, if the preponderant vata has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of irregular type. In persons

of the pitta habitus, if the preponderant pitta has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of the acute type. In persons of kapha habitus, if the preponderant kapha has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of the mild type.

वानादिप्रकृतिसंज्ञाविचारः—

तत्र केचिदाहुः—न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति, विषमाहारोपयोगित्वान्मनुष्याणां; तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित् पित्तप्रकृतयः, केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति ।

तत्र तेभां इसमें, केचित् कृद्वाण्ड कोई, आहुः कहे छे क कहते हैं कि, मनुष्याणाम् मनुष्या मनुष्योंके, विषम- विषम विषम, आहार-आहारनो आहारका, उप-योगित्वात् उपयोग कृता होवाथी उपयोग करनेसे, जन्तवः प्राणीश्लेष्माणः प्राणी, समवातपित्तश्लेष्माणः सम प्रमाणुभां वात-पित्त-कृद्वाणां समान वात-पित्त-कफ-वाले, न सन्ति होतां नथी नहीं हैं, तस्मात् च तेथी इस लिए, केचित् कृद्वाण्ड कोई, वातप्रकृतय वातप्रकृति-वाणा वातप्रकृतिवाले, केचित् कृद्वाण्ड कोई, पित्तप्रकृतय पित्तप्रकृतिवाणा पित्तप्रकृतिवाले, केचित् पुनः अने कृद्वाण्ड और कोई, श्लेष्मप्रकृतय कृद्वाण्ड कफ-प्रकृतिवाले, भवन्ति इति थाय छे होने हैं,

13-(1). Some object here that there are no human beings with the equipoised condition of vata-pitta-kapha, as men are given to a dietary made up of miscellaneous articles. In consequence of this, some persons tend to be of the vata habitus, some of the pitta habitus and some of the kapha habitus.

તદ્વાનુપપન્નં, કસ્માત્ કારણાત્? સમવાત-
પિત્તશ્લેષ્માણં હ્યરોગમિચ્છન્તિ મિષજઃ, યતઃ પ્રકૃ-
તિશ્ચારોગ્યમ્, આરોગ્યાર્થા ચ શ્વેષજપ્રવૃત્તિઃ, સા
ચેષ્ટરૂપા, તસ્માત્ સન્તિ સમવાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ,
ન ચલુ સન્તિ વાતપ્રકૃતયઃ પિત્તપ્રકૃતયઃ શ્લેષ્મ-
પ્રકૃતયો વા ।

તત્ ચ અને તે ઓર વહ, અનુપપન્નમ્ થોગ્ય નથી
યોગ્ય નહીં હૈ, કસ્માત્ કારણાત્ એનુ કારણુ શુ? ડસકા
કારણ કયા હૈ? હિ કારણુ આ છે કે કારણ યહ હૈ કિ,
મિષજ વૈદ્યો વૈદ્ય, સમવાતપિત્તશ્લેષ્માણમ્ સમપ્રમાણુમાં
વાત, પિત્ત તથા કફવાળાને સમાન વાત, પિત્ત તથા
કફવાલેકો, અરોગમ્ નીરોગ નીરોગ, ઇચ્છન્તિ માને છે
માનતે હૈ, યત કારણુકે ક્યોંકિ, પ્રકૃતિઃ ચ પ્રકૃતિનો
અર્થ પ્રકૃતિકા અર્થ, આરોગ્યમ્ આરોગ્ય છે આરોગ્ય હૈ,
આરોગ્ય-અર્થા ચ આરોગ્ય માટે જ આરોગ્યકે લિખ હી,
શ્વેષજ-ઔષધની ઔષધકી, પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ છે પ્રવૃત્તિ
હૈ, સા ચ અને તે ઓર યહી, ઇષ્ટરૂપા ઇષ્ટ છે ઇષ્ટ હૈ,
તસ્માત્ તેથી ઇસ લિખ, સમવાતપિત્તશ્લેષ્માણ. સમ
પ્રમાણુમાં વાત, પિત્ત અને કફવાળા મનુષ્યો સમાન
વાત, પિત્ત તથા કફવાલે મનુષ્ય, સન્તિ હોય છે હોતે
હૈ, વાતપ્રકૃતયઃ વાતપ્રકૃતિવાળા વાતપ્રકૃતિવાલે,
પિત્તપ્રકૃતય પિત્તપ્રકૃતિવાળા પિત્તપ્રકૃતિવાલે, શ્લેષ્મ-
પ્રકૃતય વા અથવા કફપ્રકૃતિવાળા અથવા કફ-
પ્રકૃતિવાલે, ન ચલુ સન્તિ હોતા નથી નહીં હોતે ।

13-(2). This position, however is
not tenable Why is it not tenable?
Because of the following consideration.
It is the men in whom the three
humors—vata, pitta and kapha are
equally balanced that the physicians
describe as being healthy. Since bala-
nce or concordance of humors is
health, and since it is for the sake of
health that medicine is used, and since

the use of medicine is resorted to as a
desideratum, therefore, it follows from
all this that there are men with the
equipoised habitus of vata, pitta, kapha
and there is no such thing as a vata
norm, a pitta norm or a kapha norm

તસ્ય તસ્ય કિલ દોષસ્યાધિક્યાત્ સા સા
દોષપ્રકૃતિરુચ્યતે મનુષ્યાણાં, ન ચ વિકૃતેષુ
દોષેષુ પ્રકૃતિસ્થત્વમુપપદ્યતે, તસ્માન્નૈતાઃ પ્રકૃતયઃ
સન્તિ, સન્તિ તુ ચલુ વાતલાઃ પિત્તલાઃ શ્લેષ્મ-
લાશ્ચ, અપ્રકૃતિસ્થાસ્તુ તે જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૩ ॥

તસ્ય તસ્ય કિલ તે તે ડસ ડસ, દોષસ દોષની
દોષકી, આધિક્યાત્ અધિકતાથી અધિકતાસે, મનુષ્યાણામ્
મનુષ્યોની મનુષ્યોંકી, સા સા તે તે વહ વહ, દોષપ્રકૃતિ.
દોષપ્રકૃતિ દોષપ્રકૃતિ, ડચ્યતે કહેવાય છે કહી જાતી
હૈ, વિકૃતેષુ વિકૃત થયેલા વિકૃત હુખ, દોષેષુ દોષોમાં
દોષોમેં, પ્રકૃતિસ્થત્વમ્ પ્રકૃતિસ્થપણુ પ્રકૃતિસ્થત્વ, ન ચ
ઉપપદ્યતે ધટુ નથી ઉપપન્ન નહીં હોતા તસ્માત્ તેથી
ઇસ લિખ, છતાં એ યે, પ્રકૃતય પ્રકૃતિઓ પ્રકૃતિયો,
ન મન્તિ નથી નહીં હૈ, વાતલા વાતલ વાતલ, પિત્તલા.
પિત્તલ પિત્તલ, શ્લેષ્મલા. ચ તુ અને શ્લેષ્મલ ઓર
શ્લેષ્મલ, સન્તિ ચલુ હોય છે હોતે હૈ, તે તુ પરતુ
તેઓને પરન્તુ ડનકો, અપ્રકૃતિસ્થાઃ અપ્રકૃતિસ્થ
અપ્રકૃતિસ્થ, જ્ઞેયા બાણુવા બોધે જાનના ચાહિખ ॥૧૩॥

13. On account of the prepon-
derance of this or that humor in a
man, he is spoken of (for convenience)
as belonging to this or that humo-
ral habitus but there is no question
of such a type, which is definitely an
abnormal condition, the humors being
aggravated. Therefore, these different

૧૩. કિલ-હિ (ધ.)

„ આધિક્યાત્-અધિકસ્વભાવાત્ (ત.)

„ „ -અધિકભાવાત્ (ધ જ.)

„ દોષપ્રકૃતિ.-દોષવિકૃતિ. પ્રકૃતિરેવ પ.)

૧૩. કસ્માત્-તસ્માત્ (ત)

„ સન્તિ-મવન્તિ (ચ. જ.)

habitués cannot be said to exist as representing the normal condition of health. There are, to be sure, persons with a preponderance of vata, pitta or kapha humor but these are to be known as departures from the normal condition

वातादिप्रकृतीना चत्वार्यनुप्रणिधानानि—

तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां चत्वार्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति ।

तेषाम् खलु ते उन, चतुर्विधानाम् चार प्रकारना चारप्रकारके, पुरुषाणाम् पुरुषोंने पुरुषोंको, तु ते। तो, चारवारि चार, अनुप्रणिधानानि अनुप्रणिधानादिना प्रयोग, श्रेयस्कराणि श्रेयस्कर श्रेयस्कर, भवन्ति छे हे ।

14-(1) For these four classes of men there are four different kinds of regimen which are beneficial.

तत्र समसर्वधातूनां सर्वाकारसमम्, अधिक-दोषाणां तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोषप्रतिकूलयोगीनि त्रीण्यनु(त्र)प्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति यावद्देशः समीभावात्, समे तु सममेव कार्यम् एवं वेष्टा भेषजप्रयोगाश्चापरे । तान् विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥१४॥

तत्र तेषां उनमें, सम-समान समान, सर्व-सर्व नष्ट, धातूनाम् धातुवालाओंने धातुवालोंको, सर्व-सर्व नष्ट, आकार-रीते रीतिसे, समम् समान प्रयोग समान प्रयोग, अधिक-अने अधिष्ठ और अधिक, दोषाणाम् दोषवाला दोषवाले त्रयाणाम् त्रयोंने तीनोंको, तु ते। तो, यथास्वम् यथायथायथा लक्षणानुसार लक्षणोंके अनुसार, दोषाधिक्यम् दोषाधिक्य अधिष्ठता दोषकी अधिकताको, अभिसमीक्ष्य ओझने दोष पर, क्षत अक्षि चक्षि, समीभावात् यावत् तत्था-

१४ पराशरानुप्रणिधानानि—पराशरानुप्रणिधानानि (५ ५)

॥ श्रेयस्कराणि भवन्ति—श्रेयस्कराणि (५)

॥ चार—चार (५)

सुधी सम थाय त्थासुधी समान होने तक, दोष-दोषकी दोषसे, प्रतिकूलयोगीनि विपरीत गुणवाला विरुद्ध गुणवाले, त्रीणि त्रयु तीन, अनुप्रणिधानानि प्रयोग प्रयोग, श्रेयस्कराणि श्रेयस्कर श्रेयस्कर, भवन्ति थाय छे होते हैं, समे तु सम छे।य त्थारे सम होनेपर, समान समान प्रयोग समान प्रयोग, एवं न ही, कार्यम् करवे। ओझने करना चाहिए, एवम् च आ प्रमाणे इसी प्रकार, अपरे भील दूमरी, भेषज-औषधना औषधके, प्रयोगा च प्रयोगो प्रयोग, इष्टाः छे इष्ट हैं, तान् तेथोनु इनका, विस्तरेण विस्तारपूर्वक विस्तारसे, अनुव्याख्यास्याम व्याख्यान करशु व्याख्यान करेंगे ॥ १४ ॥

14. For those who evince the balanced condition of the three humors, the regimen too, is of the balanced type As regards the remaining three who suffer from the preponderance of one or the other of the humors, three distinct regimens that are antagonistic to the preponderant humors are devised for their benefit, keeping in view the particular humoral excess which has to be corrected. These regimens are to be observed till the thermal processes have returned to the normal. Once they have become normal, the normal regimen of moderation should be followed. Whatever else by way of medicine contributes to this end all that is the desideratum we shall now explain at length.

वातलादीनामातुरत्वम्—

त्रयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुराः ते त्वनानुरास्तन्त्रान्तरीयाणां भिषजाम् । नयथा-वातलः, पित्तलः, श्लेष्मलश्चेति । तेषामिदं विशेषविधानं-वातलस्य वातनिमित्ताः, पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः, श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः प्रायेण बलवन्तः भवन्ति ॥१५॥

त्रयः त्रयः प्रकारना तीन प्रकारके, तु वण्णि फिर, पुरुषाः पुरुषे पुरुष, आतुराः रोगी रोगी, भवन्ति थाय छे होते हैं, ते तेथो वे, तु ते तो, तन्त्रान्तरीयाणाम् भीण तन्त्रवाणा अन्य तन्त्रवाले, भिपजाम् वैद्योना भतथी वैद्योंके मतसे, अनातुरा नीरोग छे नीरोग हैं, तत् यथा जेमडे जैसेकि वातलः वातल वातल, पित्तल पित्तल, श्लेष्मलः च इति अने श्लेष्मल और श्लेष्मल, तेपाम् तेथोना इनके, इदम् आ ये, विशेष-विज्ञानम् विशेष लक्षण छे विशेष लक्षण हैं, वातलस्य वातलने वातलको, वातनिमित्ता वातलन्य वातजन्य, पित्तलस्य पित्तलने पित्तलको, पित्तनिमित्ता पित्तलन्य पित्तजन्य, श्लेष्मलस्य अने श्लेष्मलने और श्लेष्मलको, श्लेष्मनिमित्ता च श्लेष्मलन्य श्लेष्मजन्य, व्याधयः व्याधियो व्याधिया, प्रायेण धलु भु प्रायः, बलवन्त. भणवान बलवान, भवन्ति थाय छे होती हैं ॥१५॥

15. All the three following types of men are to be regarded as diseased, although in the opinion of the physicians belonging to another school of thought, they are not to be so regarded. They are:—persons of the vata type, the pitta type and the kapha type. The special characteristics of these three types are as follows:—The vata disorders in the case of the vata type, the pitta disorders in the case of the pitta type and the kapha disorders in the case of the kapha type are more liable to occur and in greater severity.

वातलस्य वातप्रकोपे कारणम्—

तत्र वातलस्य वातप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते, न तथेतरो दोषौ; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तविकारैः शरीरमुप-पति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ।

तत्र तेभां इनमें, वातप्रकोपणानि वातप्रकोप-प्रकोपण वातप्रकोपक द्रव्योंका, आसेवमानस्य सेवन करने-नासेवनकरते हुए, वातलस्य वातप्रधान मनुष्यों वातप्रधान मनुष्योंका, वात वायु वात, क्षिप्रम् जल्दी जल्दी, प्रकोपम् आपद्यते प्रकोप पासे छे प्रकुपित हो जाता है, इतरौ भीण दूसरे, दोषौ दोष दोष तथा तेदृशा उतने, न प्रकोप पाभता नहीं प्रकुपित नहीं होते, प्रकोपम् प्रकोप प्रकोपको, आपन्नः पाभेदो प्राप्त हुआ, न ते वायु वह वायु, बल बल बल, वर्ण-वर्ण वर्ण, सुख-सुख सुख, आयुषाम् तथा आयुषना तथा आयुके, उपघाताय नाशने भाटे नाशके लिए, यथोक्तै उक्ता प्रमाणेना कहे हुए विकार विकारोंकी विचारोंसे, तस्य तेना इसके, शरीरम् शरीरने शरीरको, उपपति संतापे छे पीड़ित करता है ।

16-(1). If a person of the vata habitus who is given to indulgence in vata-provoking things, the vata is really aggravated, not so the other two humors. Thus exacerbated, the vata afflicts its victim's body with the disorders mentioned and impairs his strength, complexion, ease and span of life.

तस्यावजयनम्—

तस्यावजयनं—स्नेहस्वेदौ विधियुक्तौ, मृदूनि च संशोधनानि स्नेहोष्णमधुराम्ललवणयुक्तानि, तद्वदभ्यवहार्याणि, अभ्यङ्गोपनाहनोद्वेष्टनोन्मर्दन-परिपेकावगाहनसंवाहनावपीडनवित्रासनविस्मा-पनविस्मरणानि, सुरासवविधानं, स्नेहाश्वानेक्या-नयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरेचनीयोपहिता-स्तथा शतपाकाः सहस्रपाकाः सर्वशश्च प्रयोगा-र्थाः, वस्तयः, वस्तिनियमः सुखशीलता चेति ॥१६॥

१६ अभ्यङ्गोपनाहन-उपनाहन (घ.)

„ अभ्यङ्ग-अभ्यञ्ज्यानि (क.)

„ उद्वेष्टन-उपवेष्टन (घ. ज.)

१६. वातप्रकोपणानि-वातप्रकोपणोक्तानि (घ. घ.)

तस्य तेनै इस्की, अवजयनम् शान्तिना साधन
आ ऐ शान्तिके साधन वे हैं, विविद्युक्तौ विधिपूर्वक
याज्ञेया विधिपूर्वक प्रयुक्त, स्नेह-स्नेह स्नेह, स्वेदौ
स्नेह स्वेद, स्नेह स्नेह स्नेह, उष्ण-उष्ण स्पर्श उष्ण
स्पर्श, मधुर-मधुरस्स मधुरस्स, अम्ल-अम्लस्स अम्लस्स,
लवण अने क्षुब्धस्सथी और लवणस्ससे, युक्तानि युक्त
युक्त, मृदूनि मृदु मृदु, सशोधनानि च संशोधन
सशोधन, तद्वत् तेन ७ इनके सदृश, अभ्यवहार्याणि ७
पदार्थों भोजन, अभ्यङ्ग-अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उपनाहन-
उपनाह उपनाह, उद्वेष्टन उद्वेष्टन लपेटना, उन्मर्दन-
उन्मर्दन दवाना, परिपेक-परिपेक परिपेक, अवगाहन-
अवगाहन अवगाहन, सवाहन-चामी चापी करना,
अवपीडन-ध्वावपु भीचना, वित्रासन-उरावपु डराना,
विस्मापन-आश्चर्य उत्पन्न करने, विस्मारणानि ७
ध्वावपु भुलाना, सुरा-सुरा सुराका, आमव-तथा
आसवपु और आसवका, विधानम् विधि-
पूर्वक सेवन करने, उरावपु विधिपूर्वक सेवन करना,
दीपनीय-दीपनीय, पाचनीय-पाचनीय पाचनीय, वातहर-
वातहर, वातहर, विरेचनीय-तथा विरेचनीय द्रव्योथी
और विरेचनीय द्रव्योंसे, उपहिता युक्त युक्त, अनेक-
योनय च अने अने द्रव्योथी उत्पन्न थयेला और अनेक
द्रव्योंसे उत्पन्न, स्नेहा स्नेह स्नेह, तथा तथा तथा,
शतपाका शतपाक स्नेह शतपाक स्नेह, सहस्रपाका.
अने सदस्रपाक स्नेहने और सहस्रपाक स्नेहका, सर्वश
सर्व रीति सम तरहसे, प्रयोगार्थः प्रयोग करने
प्रयोग करना चाहिए, बन्धन अस्ति ७ बन्धन, बन्धि-
नियम अस्ति ७ नियम बन्धिके नियम, सुखशीलता च
इति अने सतत आगमना सेवनने। पक्ष प्रयोग
करने और सतत आरामके सेवनका भी प्रयोग करना
चाहिए ॥१६॥

16. The following measures are indicated to counteract and subdue the condition Oilation and sudation in the prescribed manner, mild purifications with unctuous, hot, sweet, sour, and salt medicat ons, dietary articles of a singular character, inunction,

poultices, bandages, friction, affusions, immersion-baths, hand-massage, kneading, shock-therapy, surprise-therapy, de-memorising therapy, prescriptions of wines and spirits, unctuous substances derived from various sources and medicated with digestive stimulants, digestives, correctives of vata, and purgatives and which have been prepared a hundred times or a thousand times and rendered worthy of use in every way, enemata, the regimen that goes with enemata, and habituation to the comforts of life.

पित्तलस्य पित्तप्रकोपे कारणम्—

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते, न तथेतरो दोषौ; तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुप-
तपति बलवर्णसुखायुषासुपचाताय ।

पित्तप्रकोपणानि पित्तप्रकोपक द्रव्योनु पित्तप्रकोपक द्रव्योंको, आसेवमानस्य सेवन करने, उरावपु सेवन करते हुए, पित्तलस्य पित्तप्रधान मनुष्यनु पित्तप्रधान मनुष्यका, अपि पक्ष भी, पित्तम् पित्त पित्त, क्षिप्रम् ७ जल्दी जल्दी, प्रकोपम् आपद्यते प्रकोप पासे ऐ प्रकोपित हो जाता है, तथा ते प्रमाणे उस तरह, इतरौ ७ दोष, दोषों दोषों दोष, तथा तेदला उतने, न प्रकोप पाभता नहीं प्रकोपित नहीं होते, प्रकोपम् प्रकोप प्रकोपको, आपन्नम् पासेलु प्राप्त हुआ, तव ते पित्त वह पित्त, बल-बल बल, वर्ण-वर्ण वर्ण, सुख-सुख सुख, आयुषाम् अने आयुषा और आयुषे, उपचाताय नाशने भाटे नाशने लिए, यथोक्त ७ प्रमाणेना करे हुए, विकार विकारों विकारोंसे, अन्त ७ अन्त अन्त, शरीरम् शरीरने शरीरका, उपतपति ७ तपने ऐ जलित करना है ।

17-(1) Similarly in the pitta patient, who is given to the indulgence of pitta provoking things, the pitta is readily aggravated, not so the other two humors. Thus exacerbated, the pitta afflicts its victim's body with the disorders mentioned, tending to impair his strength, complexion, ease and his span of life

तस्यावजयनम्—

तस्यावजयनं—सर्पिष्पानं, सर्पिषा च स्नेह-
नम्, अधश्च दोषहरणं, मधुरतिक्तकपायशीतानां
चौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगः, मृदुमधुरसुरभि-
शीतहृद्यानां गन्धानां चोपसेवा, मुक्तामणिहारा-
वलीनां च परमशिशिरवारिसंस्थितानां धारण-
सुरसा, क्षणे क्षणेऽश्वचन्दनप्रियङ्गुकालीयमृणा-
लजीतवातवारिभिरुत्पलकुमुदकोकनदसौगन्धिक-
पद्मानुगतैश्च वारिभिरभिप्रोक्षणं, श्रुतिसुखमृदुम-
धुरगन्धोऽनुगानां च जीतवादित्राणां श्रवणं, श्रवणं
चाभ्युदयानां, सुहृद्भिः संयोगः. संयोगश्चेष्टाभिः
स्त्रीभिः जीतोपहितांशुकस्रग्धारिणीभिः, निशाक-
रांशुशीतलप्रवातहर्म्यवासः, शैलान्तरपुलिनशि-
शिरसदनवसन्त्यजनपवनसेवनं, रस्याणां चोप-
वनात्तां सुखशिशिरसुरभिमाखतोपहितानामुपसेव-
नं, सेवनं च पद्मोत्पलललिनकुमुदसौगन्धिकपु-
ण्डरीकशतपत्रहस्तानां, सौम्यानां च सर्वभावा-
नामिति ॥१७॥

तस्य तेनी इसकी, अवजयनम् शान्तिनां साधने।
आ छ गान्तिके साधन ये हैं, सर्पिष्पानम् घृतपान
घृतपान, सर्पिषा धीथी घृतसे, स्नेहनम् च स्नेहन स्नेहन,

१७ अधश्च—ऊर्ध्वमधश्च (प)

॥ अश्वचन्दन—स्रक्चन्दन (घ. त द. प)

॥ संयोग—योग (ख)

॥ स्रग्धारिणीभि—स्रग्दामहारधारिणीभि (क. द)

॥ उपहितानाम्—उपवातानाम् (ड.)

॥ शतपत्रहस्तानां—शतपत्रहस्तानां (घ.)

अधः नीचेने भागे अवोमार्गसे, दोषहरणम् च दोषधु
हरणु हरणु दोषोको निकालना, मधुर-मधुर मधुर, तिक्त-
तिक्त तिक्त, कपाय-कपाय कपाय, शीतानाम् तथा
शीत तथा शीत, औषध-औषध औषध, अश्वचवहार्याणाम्
च तेभ्यः अन्नपानने एवं अन्नपानका, उपयोगः उप-
योग उपयोग, मृदु-मृदु मृदु, मधुर-मधुर मधुर, सुरभि-
सुगन्धी सुगन्धी, शीत-शीत शीतल, हृद्यानाम् तथा
हृद्य एव हृद्य, गन्धानाम् च गन्धानु गन्धानां, उपसेवा
सेवन सेवन, परम-अतिशय अति, शिशिर-हृद्य शीतल,
वारि-पाणीमां जलमे, संस्थितानाम् शोथे स्थित,
मुक्ता-भोती मोती, मणि- तथा मणिशोनी एवं मणियोकी,
हारावलीनाम् च भागाशोने मालाशोको, उरसा छातीशे
छाती पर धारणम् धारणु हरणी पहनना, अश्वचन्दन-
श्वेत चन्दन श्वेत चन्दन, प्रियङ्गु-प्रियं शु प्रियं शु कालीय-
कालीयक कालीयक, मृणाल-मृणाल मृणाल, शीत-शीत
शीत, वात-वायु वायु, वारिभि तथा वारिभि तथा
जलसे, उत्पल-उत्पल उत्पल, कुमुद-कुमुद कुमुद,
कोकनद-कोकनद कोकनद, सौगन्धिक-सौगन्धिक सौग-
न्धिक, पद्म-तथा पद्मथी एव पद्मसे, अनुगतै च युक्त
युक्त, वारिभि वारिभि जलको, क्षणे क्षणे वा वार
वारवार, अभिप्रोक्षणम् छान्दु छिडकना, श्रुतिसुख-
श्रुतिसुख कर्णप्रिय, मृदु-मृदु मृदु, मधुर-मधुर मधुर,
मनोनुगानाम् मनोनुगतां मनके प्रिय, जीत-जीतनु
जीतका, वादित्राणाम् तथा वादित्रोनु तथा वादित्रोका,
श्रवणम् च सांभगपु सुनना, अभ्युदयानाम् उन्नतिनी
वातो उन्नतिदायक वातोको, श्रवणम् सांभगवी सुनना,
सुहृद्भि मित्रोनी साथे मित्रोके साथ, संयोग. भेगाप
मिलना, शीत-शीत द्रव्योथी शीत द्रव्योसे, उपहित-युक्त
युक्त, अंशुक-वस्त्र वस्त्र, स्रक्-तेभ्यः भागा एवं माला,
धारिणीभिः धारणु हरनारी धारण वनेनारी, इष्टाभि
हृद्य हृद्य, स्त्रीभि स्त्रीशो साथे स्त्रियोके साथ,
संयोग च संयोग संयोग, निशाकर-चन्द्रमानां
चंद्रमाकी, अंशु-हरिणीथी किरणोसे, शीतल-शीतल
शीतल, प्रवात-तथा भूषण पवनवाणी एव बहुत पवन-
वाली, हर्म्य-हवेलीशोभां हवेलियोमें, वास निवास
रहना, शैलान्तर-पर्वतनी युक्ता पर्वतकी गुफा, पुलिन-
नदीनां ऊर्ध्व नदीतट, शिशिर-हृद्य शीतल, सदन-धर

गृह, वसन- वस्त्र वस्त्र, व्यजन- तथा पञ्चाना एवं
पखेकी, पवन- पवनं वायुका, सेवनम् सेवनं सेवन,
सुख- सुभक्षर सुखदायक, शिगिर- शीतल गीतल,
सुरभि- तथा सुगन्धी एव सुगन्धी, मास्त- पवनथी
पवनसे, उपहितानाम् युक्त युक्त, रम्याणाम् च रमणीय
सुन्दर, उपवनानाम् उपवनोपा उपवनोका, सेवनम् सेवन
सेवन, पद्म- पद्म पद्म, उत्पल- उत्पल उत्पल, नलिन-
नलिन नलिन, कुमुद- कुमुद कुमुद, सौगन्धिक-
सौगन्धिक सौगन्धिक, पुण्डरीक- पुण्डरीक पुण्डरीक,
शतपत्र- तथा शतपत्रना एवं शतपत्रके, हस्तानाम् च
सम्भूते समूहोका, सौम्याणाम् च अने सौम्य और
सौम्य, सर्वभावानाम् सर्व भावोनु सब भावोका,
सेवनम् इति सेवनं सेवन ॥ १७ ॥

17. To counteract and subdue such a condition the following measures should be taken—potions of ghee, oleation procedure with ghee; purgation, use of medicines and food-stuffs that are sweet, bitter, astringent and refrigerant, use of scents which are mild, sweet, fragrant, cooling and cordial, wearing on the chest of necklaces of pearls and gems which have been kept in ice-cold water, frequent sprinkling water mixed with white sandal, Roxburg's five-leaved tree of beauty (priyangu), yellow sandal wood, lotus stalks and cooled by wind, and sprinkling of water from drenched blue lotuses, night lotuses, sacred lotuses, and fragrant lotuses, listening to songs and the playing of musical instruments, which are pleasing to the ears, mild, sweet and agreeable, listening to edifying talk, keeping the company of well-wishers, keeping also the company of agreeable women,

wearing cool garments and garlands, residence in palacial mansions cooled by the rays of the moon and exposed to breezes blowing from every direction, camping in the interior of mountains, or river banks or staying in cooled rooms, the use of cool raiment and of cool breezes from fans; resorting to delightful pleasure gardens through which blow pleasant, cool and fragrant breezes; the use of nosegays of lotuses, blue lotuses, dark lotuses, moon lotuses, fragrant lotuses, the white lotuses, the king lotuses, and the use in general of all soothing things.

श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रकोपे कारणम्—

श्लेष्मलस्यापि श्लेष्मप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, न तथेतरो दोषौ; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ।

श्लेष्मप्रकोपणानि उद्भेदोपक्ष द्रव्येण कफप्रकोपक द्रव्योका, आसेवमानस्य सेवनं उरनार सेवन करते हुए, श्लेष्मलस्य उद्भेदान् मनुष्येण कफप्रधान मनुष्यका, अपि पक्षु मी, श्लेष्मा उद्भेद कफ, क्षिप्रम् ज्वरदी जल्दी, प्रकोपम् आपद्यते प्रकोप पासे छे प्रकुपित हो जाता है, इतरौ भीष्म दूसरे, दोषौ दोष दोष, तथा तेदृशा उतने, न प्रकोप पाभता नथी प्रकुपित नही होते, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकोपको. आपन्नः पासेदे प्राप्त हुआ, स. ते उद्भेद वह कफ, बल- भल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, सुख- सुख सुख, आयुषाम् अने आयुष्यना और आयुके, उपघाताय नाशने भाटे नाशके लिए, यथोक्त उद्भेद प्रमाणेना कहे हुए, विकारैः विधारेथी विकारोसे, तस्य तेना इसके, शरीरम् शरीरने शरीरको, उपतपति सतापे छे पीड़ित करता है ।

१८ श्लेष्मप्रकोपणानि-श्लेष्मप्रकोपणोक्तानि (घ.)

by Caraka, the sixth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Nosology" is completed.

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ।

सातमे। अध्याय अध्याय सातवो

Chapter VII

વ્યાધિતરૂપીયવિમાનાધ્યાયોપક્રમઃ —

अथातो व्याधितरूपीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અવ આગે, વ્યાધિતરૂપીયમ્ 'વ્યાધીતરૂપીય વિમાન' નામના અધ્યાયનું 'વ્યાધિતરૂપીય વિમાન' નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाशे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेंगे छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Disease from the Appearance of the Patient."

2. Thus declared the worshipful Atreya

દ્વૌ વ્યાધિતરૂપૌ—

इह खलु द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः—गुरु व्याधितः, लघुव्याधितश्च ।

इह खलु अहो यहा, द्वौ पुरुषौ ओ पुरुषो दो पुरुष, व्याधितरूपौ रोगी जेवा रोगीके सदृश, भवतः होय छे होते हैं, गुरुव्याधित. गुरुव्याधित. गुरुव्याधित, लघुव्याधित च अने लघुव्याधित और लघुव्याधित ।

૩. વ્યાધિતરૂપૌ—વ્યાધિરૂપૌ (પ.)

„ ગુરુવ્યાધિતઃ—ગુરુવ્યાધિઃ (પ.)

„ લઘુવ્યાધિતઃ—લઘુવ્યાધિઃ (પ.)

3-(1). There are two forms seen in the afflicted person—(1) afflicted with major diseases, and (2) afflicted with minor maladies.

તત્ર-ગુરુવ્યાધિત એકઃ સત્ત્વવલશરીરસંપદુપે-તત્વાલ્લુવ્યાધિત ઇવ દૃશ્યતે, લઘુવ્યાધિતોઽપરઃ સત્ત્વાદીનામધમત્વાદુરુવ્યાધિત ઇવ દૃશ્યતે ।

તત્ર તેમાં દુનમ્, એકઃ એક એક, ગુરુવ્યાધિત. બારે વ્યાધિવાળો ભારી વ્યાધિવાળા, સત્ત્વ-વલ- ઉત્સાહ વગેરે મનોગુણ, બળ ઉત્સાહ આદિ મનોગુણ, વલ, શરીર-સંપત્ત અને શરીરસંપત્તિથી ઔર શરીરસંપત્તિ, ઉપેતત્વાત યુક્ત હોવાથી યુક્ત હોનેસે, લઘુવ્યાધિત. ઇવ બાણે હલકી વ્યાધિવાળો હોય એવો હલકી વ્યાધિસે યુક્તકી તરહ, દૃશ્યતે બેવામાં આવે છે દિશાઈ દેતા હૈ, અપરઃ બીજે દૂસરા, લઘુવ્યાધિતઃ હલકી વ્યાધિવાળો હલકી વ્યાધિવાળા, સત્ત્વાદીનામ્ મનોગુણ વગેરેની મનોગુણ આદિકી, અધમત્વાત નિર્બળતાને લીધે નિર્વલ-તાસે, ગુરુવ્યાધિતઃ ઇવ બાણે ભારી વ્યાધિવાળો હોય એવો ભારી વ્યાધિસે યુક્તકી તરહ, દૃશ્યતે બેવામાં આવે છે દિશાઈ દેતા હૈ;

3-(2). Of these one though afflicted with a major disease being endowed with the richness of spirit, vitality and body, appears as if suffering from a minor malady, while the other though afflicted with a minor malady, due to poverty of spirit, vitality and body, appears as if afflicted with a major disease.

तयोरकुशलाः केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वाऽध्य-वस्यन्तो व्याधिगुरुलाघवे विप्रतिपद्यन्ते ॥ ३ ॥

અકુશલા. અકુશળ વૈદ્યો અકુશલ વૈદ્ય, કેવલમ્ કેવળ કેવલ, ચક્ષુષા एव ચક્ષુથી જ આંસસે હી, તયોઃ

૩. અધમત્વાદ—અસ્પત્વાદ (અ. ૫)

„ અધ્યવસ્થાન્તઃ—અધ્યવસ્થાન્તઃ (અ. ૫)

ते अन्नेनां उन दोनोंके, रूपम् ३५ रूपको, दृष्ट्वा ओष्ठने देख कर, अध्यवस्यन्त. निश्चय करती निश्चय करते हुए, व्याधिगुरुलाघवे रोगिणी शुरुता अने लघुतानी आभूतमां गैकी शुरुता और लघुताके विषयमें, विप्रतिपद्यन्ते भूल आय छे घोखा खा जाते हैं ॥ ३ ॥

3 Inexperienced physicians diagnosing such cases by investigating merely with the eye the external appearances of those patients, are misled in the differentiation of the major from the minor condition of the disease.

व्याधेर्गुरुलाघवज्ञाने विप्रतिपन्नाश्चित्वायामपि विप्रतिपद्यन्ते—

नहि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये विज्ञानमुत्पद्यते ।

ज्ञानावयवेन ज्ञानना ओष्ठ अवयवथी ज्ञानके एक अवयवसे, कृत्स्ने ज्ञेये संपूर्ण ज्ञेयमां सपूर्ण ज्ञेयमें, विज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, नहि उत्पद्यते उत्पन्न भव नथी उत्पन्न नहीं होता ।

4-(1). A full conception of the science will never be attained by the knowledge of only a part of it.

विप्रतिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने उपक्रमयुक्तिज्ञाने चापि विप्रतिपद्यन्ते । ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तमल्पदोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै मृदु संशोधनं प्रयच्छन्तो भूय एवास्य दोषानुदीरयन्ति ।

रोगज्ञाने रोगज्ञानमां रोगज्ञानमें, विप्रतिपन्ना तु खलु भूलेला भूले हुए, उपक्रम-युक्तिसान्नी चिकित्साकी, युक्तिज्ञाने योगानां ज्ञानमां योजनाके ज्ञानमें, च अपि पशु मी, विप्रतिपद्यन्ते भूल आय छे घोखा खाते हैं, यदा व्याधारे जब, ते तेओ वे, गुरुव्याधितम् गुरु व्याधितने बड़े रोगवालेको, लघुव्याधितरूपम् लघुव्याधित नेवो लघुव्याधितके सदृश, आसादयन्ति समझे छे समझते हैं, तदा व्याधारे तब, तम् तेने उसे, अल्प-दोषम् अल्प दोषवाला, मत्वा भानीने मानकर, संशोधनकाले संशोधनकाणे संशोधनके समय,

अस्मै ओने इसको, मृदु मृदु मृदु, संशोधनम् संशोधन संशोधन, प्रयच्छन्तः देतां देते हुए, अस्य ओना इसके, दोषान् दोषाने दोषोंको, भूयः एव इरी विशेष और अधिक, उदीरयन्ति कुपित करे छे कुपित करते हैं ।

4-(2). Those who are really mistaken in the diagnosis of the disease will also be misled in deciding the line of treatment. When the inexperienced physicians diagnose a patient suffering from a major disease as suffering from a minor one, they, considering the morbidity to be slight, give mild purificatory treatment to the patient at the time of purification and thus they provoke the morbid humors the more.

यदा तु लघुव्याधितं गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तं महादोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो दोषानतिनिर्हृत्य शरीरमस्य क्षिण्वन्ति ।

यदा तु अने व्याधारे और जब, लघुव्याधितम् लघुव्याधितने लघुव्याधितको, गुरुव्याधितरूपम् गुरुव्याधित नेवो गुरुव्याधितके सदृश, आसादयन्ति समझे छे समझते हैं, तदा व्याधारे तब, तम् तेने उसे, महादोषम् बहु दोषवाला, मत्वा भानीने समझ कर, संशोधनकाले संशोधन समझे संशोधनके समय, अस्मै ओने इसको, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, संशोधनम् संशोधन संशोधन, प्रयच्छन्त आपतां देते हुए दोषान् दोषाने दोषोंको, अतिनिर्हृत्य बहु काढीने अधिक प्रमाणमें निकाल कर, अस्य ओना इसके, शरीरम् शरीरने शरीरको, क्षिण्वन्ति क्षीण करे छे क्षीण करते हैं;

4-(3). Or when they diagnose a patient suffering from a minor malady as suffering from a major disease, then the physicians, considering the morbidity to be intensive give strong

purificatory medication at the time of purification, then they eliminate forcibly even the normal humors and emaciate the body of the patient.

एवमवयवेन ज्ञानस्य कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमभिमन्यमानाः परिस्खलन्ति ।

एवम् ओषधी रीति इस प्रकार, ज्ञानस्य ज्ञानना ज्ञानके, अवयवेन अवयवधी अवयवसे, कृत्स्ने-समग्र संपूर्ण, ज्ञेये ज्ञेयभां ज्ञेयमें, ज्ञानम् ज्ञाननु ज्ञानके, अभिमन्यमानाः अभिमान करना अभिमानी, परिस्खलन्ति भूल आय छे घोखा खाते हैं;

4-(4). Thus, believing to have a perfect approach to the whole subject by the knowledge of one branch only, the physicians blunder.

विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्वे सर्वथा यथासंभवं परीक्ष्यं परीक्ष्याध्यवस्यन्तो न क्वचिदपि विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति चेति ॥४॥

विदितवेदितव्याः ज्ञेयना संपूर्ण ज्ञानी ज्ञेयके संपूर्ण ज्ञानी, भिषज वैद्य वैद्य, तु ते। तो, सर्वम् अधा समग्र, परीक्ष्यम् परीक्षा करना योग्य विषयने परीक्षा करने योग्य विषयको, यथासंभवम् यथासंभव यथासंभव, सर्वथा सर्व प्रधारे सब प्रकारसे, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, अध्यवस्यन्त निश्चय करना निश्चय करते हुए, क्वचित् अपि उद्दी पशु कभी, न विप्रतिपद्यन्ते भूल आता नहीं घोखा नहीं खाते, यथेष्टम् च अने छष्ट और इष्ट, अर्थम् अर्थने अर्थको, अभिनिर्वर्तयन्ति इति पूर्ण करे छे पूरा करते हैं ॥ ४ ॥

4. The physicians, knowing all that is to be known examining every thing in every respect possible and diagnosing after full investigation, will

४. ज्ञानमभि-ज्ञानमिति (ख. घ. ज. न.)

परिस्खलन्ति-स्खलन्ति (ख.)

never be mistaken and will be able to achieve the desired result.

भवन्ति चात्र—

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधिरूपमथातुरे ।

दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिवलावले ॥ ५ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवन्ति श्लो३ छे ३ श्लोक हैं कि, बालाः अल्पज्ञ वैद्य अल्पज्ञ वैद्य, सत्त्वादीनाम् सत्त्वादिना सत्त्वादिके, विकल्पेन भेदधी भेदसे, आतुरे रोगीभां रोगीमें, व्याधिरूपम् व्याधिना रूपने व्याधिके रूपको, दृष्ट्वा लोभने देख कर, अथ पछी तदनन्तर, व्याधिवलावले व्याधिना अजाअजभां व्याधिके बलावलमें, विप्रतिपद्यन्ते भूल आय छे घोखा खाते हैं ॥ ५ ॥

Here are verses again—

5. The inept physicians who make their diagnosis by merely looking at the patient are mistaken in diagnosing the severity or slighness of the disease, because they diagnose without reference to the condition of his mind etc

ते भेषजमयोगेन कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ।

व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥६॥

अज्ञानमोहिताः अज्ञानधी मोहित थयेला अज्ञानसे मोहित हुए, ते तेओ वे, व्याधितानाम् रोगीओना रोगियोंके, विनाशाय विनाश भांटे विनाशके लिए, अपि वा अथवा तो, महते धरुा बहुत, क्लेशाय क्लेशने भांटे क्लेशके लिए, अयोगेन अयोगधी अयोगसे, भेषजम् औषध औषध, कुर्वन्ति करे छे करते हैं ॥ ६ ॥

6. Being deluded by a misconception of the nature of the disease, they administer wrongful medication, which either kills the patient or brings down upon him great affliction.

५. व्याधिरूपमथातुरे-व्याधीना रूपमातुरे (क. घ. ङ.)

प्राज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्वथा ।

न खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥७॥

प्राज्ञाः तु बुद्धिमान वैद्यो तो बुद्धिमान वैद्य तो, इह आ विषयमां इस विषयमें, सर्वम् परीक्ष्यम् संपूर्ण श्रेयने संपूर्ण ज्ञेयको, सर्वथा सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, आज्ञाय-आज्ञा ने जान कर, भेषजानाम् प्रयोगेषु औषधो-ना प्रयोगेमां औषधोंके प्रयोगमें, कदाचन कही पलु कमी, न खलन्ति भूद डरता नहीं गलती नहीं करते ॥ ७ ॥

7. But the wise ascertaining in every way, everything that is to be examined will never blunder in the proper line of treatment.

पुरुषसंश्रयकृमिविशेषेऽभिवेशस्य प्रश्नः—

इति व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपसंख्याग्र-संभवं व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ कारणं सापवादं संप्रतिपत्तिकारणं चानपवादं निशम्य, भगवन्त-मात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वकिमीणां पुरुषसंश्र-याणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकि-त्सितविशेषान् पप्रच्छोपसंगृह्य पादौ ॥ ८ ॥

इति ये प्रमाणे इस प्रकार, व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपना अधिष्ठारमां व्याधितरूपके विषयमें, व्याधितरूप- व्याधितरूपनी व्याधितरूपकी, संख्याग्र-संख्याना परिमाणानी संख्याके परिमाणकी, संभवम् शक्यता शक्यता, व्याधितरूप- व्याधितरूपमां व्याधित-रूपमें, हेतु-हेतुने दीधे थयेदा हेतुसे उत्पन्न हुए, विप्रतिपत्तौ विपरीत ज्ञानमां विपरीत ज्ञानमें, सापवादम् अपवादसहित अपवादसहित, कारणम्, कारण, अनपवादम् च अने दोषरहित और दोषरहित, संप्रति-पत्तिकारणम् निश्चित ज्ञाननु कारण निश्चित ज्ञानके कारणको, निशम्य सांभलीने श्रवण करके, अत परम्, ये पछी इसके बाद, अग्निवेश अग्निवेशे अग्निवेशने, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम् आत्रेयने आत्रेयके, पादौ अरुणे चरणोंमें, उपसंगृह्य प्रमाण करीने प्रमाण करके, पुरुषसंश्रयाणाम् पुरुषमा आश्रित, पुरुषमें आश्रित, सर्व-

८ चानपवाद निशम्य—ध्रुवा चानपवादम् (प्र.)

किमीणाम् सधणा कृमिभ्योऽनु सब कृमियोंके, समुत्थान-कारण, स्थान-स्थान स्थान, संस्थान-आकृति चिह्न, वर्ण-वर्ण वर्ण, नाम-नाम नाम, प्रभाव-प्रभाव प्रभाव, चिकित्सित-अने चिकित्साना और चिकित्साके, विशेषान् भेदोने भेदोंको, पप्रच्छ पूछया पूछा ॥ ८ ॥

8. Thus having listened to the exposition of the determination of disease from the external appearance of the patient, two types of the external appearance of the patients, their cause, their leading to mistaken diagnosis, the cause and evil results of the mistaken diagnosis, the correct diagnosis, its cause and good result, Agni-vesa, touching the feet of the worshipful Atreya, here, asked concerning the characteristics of all kinds of parasites infecting the human body, their cause, habitat, form, color, name, effects and treatment.

कृमीणा भेदाः—

अथास्मै प्रोवाच भगवानात्रेयः—इह खल्वग्नि-वेश! विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्वमुद्दिष्टा नाना-विधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः; ते पुनः प्रकृ-तिभिर्विभज्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति; तद्यथा—पुरीषजाः, श्लेष्मजाः, शोणितजा, मलजाश्चेति ॥९॥

अथ त्वारे तब, भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, अस्मै अने इससे, प्रोवाच कहे कहा, अग्निवेश हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, इह खलु अहाँ यह, सहजेभ्य सहज कृमिभ्यो सहज कृमियोंके, अन्यत्र सिवाय सिवाय, पूर्वम् पहेला प्रथम, नानाविधेन अने अने प्रकारना भिन्न भिन्न प्रकारके, विभागेन विभागोनी विभागोंसे, विंशतिविधाः बीस प्रकारना बीस प्रकारके, क्रिमय कृमिभ्यो कृमि, उद्दिष्टा अताव्या छे बतलाने हैं,

९. पूर्वमुद्दिष्टा—पूर्वमुक्ता (८)

विभज्यमानाः—विभज्यमानाः (क. प्र. ज.)

પ્રકૃતિભિઃ કારણોસે, વિભજ્યમાનાઃ ભેદ
પાડતાં વિભાગ કરને પર, તે પુનઃ વળી તેઓ ફિર વે,
ચતુર્વિધાઃ ચાર અતના ચાર પ્રકારકે, ભવન્તિ છે હૈં,
તત્થ યથા બેવા કે જૈસે કિ, પુરીપજા મળજ પુરીપજ,
શ્લેષ્મજા કફજ, શોણિતજાઃ રક્તજ રક્તજ,
મલજાઃ ચ હૃતિ અને મલજ ઓર મલજ ॥ ૯ ॥

9. The worshipful Atreya replied to him, "O, Agnivesa, twenty varieties of pathogenic parasites in addition to normal ones in the body have been described by classifying them into different groups in a previous chapter (1. 19). They again when classified according to their source are of four kinds. They are born of feces, born of kapha, born of blood, and born of body-excretion.

મલજાના કૃમીના સમુત્થાનાદિ—

તત્ર મલો વાહ્યશ્ચાભ્યન્તરશ્ચ । તત્ર વાહ્યમલ-
જાતાન્ મલજાન્ સંચક્ષ્મહે । તેષાં સમુત્થાનં-સૃજા-
વર્જનં, સ્થાનં-કેશશ્મશ્ચુલોમપક્ષ્મવાસાંસિ; સં-
સ્થાનમ્-અણવસ્તિલાકૃતયો વહુપાદાશ્ચ; વર્ણ-
કૃષ્ણઃ, શુક્લશ્ચ; નામાનિ-યૂકાઃ, પિપીલિકાશ્ચ;
પ્રભાવઃ-કણ્ઠજનનં, કોઠપિડકાભિનિર્વર્તનં ચ;
ચિકિત્સિતં તુ ચલ્વેષામપકર્ષણં, મલોપઘાતઃ,
મલકરાણાં ચ ભાવાનામનુપસેવનમિતિ ॥ ૧૦ ॥

તત્ર મલ મળ મલ, વાહ્યઃ ચ બાહ્ય વાહ્ય, આભ્ય-
ન્તરઃ ચ અને આભ્યન્તર છે ઓર આભ્યન્તર હૈ, તત્ર
તેષાં અન્નમ્, વાહ્યમલ- જાતાન્ બાહ્યમળમા ઉત્પન્ન
થયેલા કૃમિઓને વાહ્યમલજન્ય કૃમિયોકો, મલજાન્
મળજ, સંચક્ષ્મહે કહીએ છીએ કહતે હૈં,
તેષામ્ તેઓનુ અન્નકા, સમુત્થાનમ્ નિદાન નિદાન,
સૃજાવર્જનમ્ શુદ્ધિને અભાવ છે સ્વચ્છતાકા અભાવ હૈ,
સ્થાનમ્ તેઓનુ સ્થાન અન્નકા સ્થાન, કેશ-કેશ કેશ,

૧૦. વાહ્યમલજાતાન્-વાહ્યે મલે જાતાન્ (ક)

,, સંચક્ષ્મહે-સંચક્ષ્મહે (વ.)

શ્મશ્ચુ- દાઢી-મૂછ દાઢી-મુંઠ, લોમ- રૂંવાડાં લોમ, પક્ષ્મ-
પાંપણે પક્ષ્મ, વાસાંસિ અને વશ્મો છે ઓર વશ્મ હૈ,
સંસ્થાનમ્ તેઓની આકૃતિ આ છે અન્નકા આકૃતિ વહ
હૈ, અણવ. તેઓ સૂક્ષ્મ વે સૂક્ષ્મ, તિલાકૃતય તલની
આકારના તિલકે આકારકે, વહુપાદા ચ અને બહુ
પગવાળા હોય છે ઓર વહુત પૈરોવાલે હોતે હૈં, વર્ણ.
તેઓનો રંગ અન્નકા વર્ણ, કૃષ્ણઃ કાળા, શુક્લઃ શ્વ
અને સફેદ છે ઓર શ્વેત હૈ, નામાનિ તેઓનાં નામો
અન્નકા નામ, યૂકાઃ જૂં જૂં, પિપીલિકા ચ અને લીંબો
છે ઓર લીંબે હૈં, પ્રભાવ- તેઓનો પ્રભાવ અન્નકા
પ્રભાવ, કણ્ઠજનનમ્ ખુબ્લી ઉત્પન્ન કરવી જુજલીકો
ઉત્પન્ન કરના, કોઠ- તથા કોઠ તથા કોઠ, પિડકા-
તેમજ પિડકાઓની એવં પુનિર્વર્તન, અભિનિર્વર્તનમ્
ઉત્પત્તિ કરવી એ છે ઉત્પત્તિ કરના વહ હૈ, ઇષામ્
એઓની અન્નકા, ચિકિત્સિતમ્ ચિકિત્સા ચિકિત્સા,
અપકર્ષણમ્ પકડીને બહાર કાઢવા પકડ કર બાહર નિકાલ
દેના, મલોપઘાતઃ મલને નાશ મલકા નાશ, મલકરાણામ્
અને મળ ઉત્પન્ન કરનારા મલજનક, ભાવાનામ્ ભાવોનુ
ભાવોકા, અનુપસેવનમ્ હૃતિ સેવન ન કરવું એ છે સેવન
ન કરના વહ હૈ ॥ ૧૦ ॥

10. The excretion is external and internal. Those which are produced in external excretion are said to be born of excretion. Their cause is lack of cleanliness. Their habitat is hair on the head, face and body and eye-lashes and clothes. Their form is minute, til-shaped and multipede. Their color is black or white. Their names are lice and nits. Their effect is the causing of itching and production of wheals and pimples on the body. Their treatment consists in their removal together with the removal of the dirt on the body and avoidance of conditions leading to the formation of excretion.

शोणितजाना कृमीणा समुत्थानादि—

शोणितजानां तु खलु कुष्ठैः समानं समुत्थानं, स्थानं-रक्तवाहिन्यो धमन्यः, संस्थानम्-अणवो वृत्ताश्चापादाश्च, सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः, वर्णः-ताम्रः, नामानि-केशादा, लोमादा, लोमद्वीपाः, सौरसा, औडुम्बरा, जन्तुमातरश्चेति; प्रभावः-केशश्मश्रुनखलोमपक्ष्मापध्वंसः, व्रणगतानां च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणानि, अतिवृद्धानां च त्वक्सिरास्त्रायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति; चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं, तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ ११ ॥

शोणितजानाम् रक्तज कृमिभ्योऽनु रक्तज कृमिर्बोका, समुत्थानम् निदान निदान, कुष्ठैः समानम् कुष्ठेनी समानं छे कुष्ठके समान है, स्थानम् तेभ्योऽनु स्थान उनका स्थान, रक्तवाहिन्य. रक्तवाहिनी रक्तवाहिनी, धमन्य धमनीभ्यो छे धमनिया है, संस्थानम् तेभ्योऽनी आकृति आ छे उनकी आकृति यह है, अणवः तेभ्यो अणु वे अणु, वृत्ता गोला गोल, अपादाः च तथा पग वगरना होय छे तथा पैररहित होते हैं, सूक्ष्मत्वात् च अने सूक्ष्म होवाने लीधे और सूक्ष्मताके कारण, एके डेटलाड कोई, अदृश्या अदृश्य अदृश्य, भवन्ति होय छे होते हैं, वर्ण तेभ्योऽनी रंग उनका वर्ण, ताम्रः लाल छे ताम्र है, नामानि तेभ्योऽना नामो उनके नाम, केशादा केशाद केशाद, लोमादाः लोमाद लोमाद, लोमद्वीपा लोमद्वीप लोमद्वीप, सौरसाः सौरस सौरस, औडुम्बरा. औडुम्बर औडुम्बर, जन्तुमातर. च अने जन्तुमातर छे और जन्तुमातर हैं, प्रभाव. तेभ्योऽनी प्रभाव उनका प्रभाव, केश-केश केश, श्मश्रु-दाढीभूष दाढीभूष, नख-नख नख, लोम-लोम लोम, पक्ष्म-अने पापलुने और पक्ष्मका, अपध्वंसः नाश डरवे छे छे नाश करना यह है, व्रणगतानाम् प्रलुभां रहेला कृमिभ्योऽनी प्रभाव व्रणोंमें स्थित कृमिबोका प्रभाव, हर्ष-रोमाच रोमाच, कण्डू-पुण्डी कण्डू, तोद-तोद तोद, संसर्पणानि च अने सणवसाट छे छे रेंगना यह है, अतिवृद्धानाम् अत्यत वधेला कृमिभ्योऽनी अत्यन्त बड़े हुए कृमिबोका,

त्वक्-त्वचा त्वचा, सिरा-सिरा सिरा, स्नायु-स्नायु स्नायु, मांस-मांस मांस, तरुणास्थि-अने डोमण हाडकांनु और तरुणास्थिबोका, भक्षणम् च इति भक्षण छे प्रभाव छे भक्षण यह प्रभाव है, एषाम् अनेभ्योऽनी उनकी, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, अपि पणु भी, कुष्ठैः कुष्ठेनी कुष्ठके, समानम् समान छे समान है, तत् तेने उसे, उत्तरकालम् छे पछी इसके बाद, उपदेक्ष्याम. डहेथु कहेंगे ॥११॥

11. The cause of the blood-born parasites indeed is similar to that causing dermatosis. Their habitat is blood-carrying vessels. Their form is minute, round, having no pedicle, some being too minute to be visible to the naked eye. Their color is coppery red. Their names are Kesada, Lomada, Lomadwipa, Saurasa, Audumbara and Jantumatara. Their effects are the destruction of the hair on the head, face and body, nails and eye-lashes, and when infesting the wound they cause hyperesthesia, itching, pricking pain, creepy sensation, and when extensively developed they eat up the skin, vessels, muscles, flesh and cartilages. Their treatment is similar to that of dermatosis which will be expounded in the subsequent chapters.

श्लेष्मजाना कृमीणा समुत्थानादि—

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भन्नेहाजीर्णपूतिकृन्नासंकीर्णविरुद्धा - सात्त्विकभोजनसमुत्थानाः; तेषामामाशयः स्थानं, ते प्रवर्धमानास्तूष्णीमघो वा विसर्पन्त्युभयतो वा;

श्लेष्मजा कृमि कफज कृमि, क्षीर- दूध दूध, गुड- गोण गुड, तिल- तिल तिल, मत्स्य- माछली मछली, आनूपमांस- आनूपमांस आनूपमांस, पिष्टान्न- पिष्टान्न पिष्ट से बना हुआ भोजन. परमान्न- दूधपाक दूधपाक, कुसुम्भस्नेह- कुसुम्भ तैल कुसुम्भतैल, अजीर्ण- अजीर्ण अजीर्ण, पूति- सड़ेले दुर्गन्धी, क्लिप्त- क्षेद्युक्त क्लिप्त, संकीर्ण- मिश्रित मिश्रित, विरुद्ध- विरुद्ध विरुद्ध, असात्म्य- अने असात्म्य और असात्म्य, भोजन- भोजन भोजन- रूप, समुत्थानाः निदानवाला छे निदानवाले हैं, तेषाम् तेभ्योऽनु उनका, स्थानम् स्थान स्थान, आमाशय आमाशय छे आमाशय है; प्रवर्धमाना वधता वधता बढ़ते हुए, ते तेभ्यो वे, ऊर्ध्वम् उपर उपर, अधः वा अधः नीचे अथवा नीचे, उभयतः वा अथवा तो अने तत्क अथवा तो दोनों ओर, विसर्पन्ति श्लेष्म छे फैलते हैं;

12-(1). Those born of kapha are caused by milk, gur, til, fishes, flesh of wetland animals, pasted articles of diet, milk pudding, oil of safflower (kusumbha), eating pre-digestion meals, taking putrid and softened, mixed, antagonistic and unwholesome diet. Their habitat is the stomach Their effects are that when fully grown they migrate upwards or downwards or bothways.

संस्थानवर्णविशेषास्तु—श्वेताः पृथुव्रघ्नसंस्थानाः केचित्, केचिद् वृत्तपरिणाहा गण्डपदाकृतयः श्वेतास्ताम्रावभासाश्च, केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः; तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि-अन्त्रादाः, उदरादाः, हृदयचराः, चुरवः, दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्चेति, प्रभावो—हृत्लासः, आस्यसंस्वणम्, अरोचकाविपाकौ, ज्वरः, मूर्च्छा, जृम्भा, क्षवथुः, आनाहः, अङ्गमर्दः, छर्दिः, कार्श्यं, पारुष्यं, चेति॥१२॥

मस्थान- आकृति आकृति, वर्ण- अने पदार्थों और वर्णके, विशेषा तु भेदों तो आ छे भेद तो ये हैं, केचित् डेटलाड कई, श्वेता सड़ेले श्वेत, पृथु- अने पड़ोली और

विशाल, व्रघ्न- वाधरीना चमड़ेके फीतेके, सस्थाना आकारना होय छे आकारके होते हैं, केचित् डेटलाड कई, वृत्तपरिणाहा गोण घेरावावाला गोल परिधियुक्त, गण्डपदाकृतय. अणसिंथाना आकारना केंचुएके आकारके, श्वेताः सड़ेले श्वेत, ताम्रावभासा च अने लावं रंगना होय छे और ताम्र वर्णके होते हैं, केचित् तथा डेटलाड तथा कई, अणवः सूक्ष्म सूक्ष्म, दीर्घा लांभा दीर्घ, तन्त्वाकृतय दोरीना आकारना तन्तुओंके आकारके, श्वेता अने सड़ेले होय छे और श्वेत होते हैं, तेषाम् ओ इन, त्रिविधानां त्रय प्रकारना तीन प्रकारके, श्लेष्मनिमित्तानाम् कृमि कफज, क्रिमीणाम् कृमिओंना कृमियोंके, नामानि नाम नाम, अन्त्रादा अन्त्राद अन्त्राद, उदरादा. उदराद उदराद, हृदयचरा हृदयचर हृदयचर, चुरवः चुरवः चुरवः, दर्भपुष्पा दर्भपुष्प दर्भपुष्प, सौगन्धिका. सौगन्धिक सौगन्धिक, महागुदा. च इति अने महागुद छे और महागुद हैं, प्रभावः तेभ्योऽनु प्रभाव उनका प्रभाव, हृत्लास. हृत्लास जी मचलाना, आस्यसंस्वणम् भुभुत् स्रवत् मुखका स्राव, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाकौ अने अविपाक और अविपाक, ज्वर. ज्वर ज्वर, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा, जृम्भा भगासा जंभाई, क्षवथुः छीक छीक, आनाह आनाह आनाह, अङ्गमर्दः अंगमर्द अंगोंका टूटना, छर्दि. छर्दि वमन, कार्श्यम् कृशता कृशता, पारुष्यम् च इति अने पड़ोली छे और कठोरता है ॥ १२ ॥

12. Their varieties according to their shape and color are as follows: some are whitish and in shape flat and big; and others are cylindrical and of the shape of earth-worm (round worm) and of a white and coppery tinge, and some are minute, long and thread-like and white (thread-worm). The names of these three kinds of kapha-born worms are Antrāda, Udarāda, Hṛdayachara, Churu, Darbhāpushpa, Saugandhika and Mahaguda. Their effects are nausea, ptyalism, anorexia, indigestion, fever,

fainting, yawning, sneezing, constipation, body-ache, vomiting, emaciation and roughness of the body.

पुरीषजाना कृमीणा समुत्थानादि—

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैः; तेषां स्थानं पकाशयः, ते प्रवर्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति, यस्य पुनरामाशयाभिसुखाः स्युर्यदन्तरं तदन्तरं तस्योद्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः;

पुरीषजा. पुरीषज कृमिओ पुरीषज कृमि, श्लेष्मजै ३३७ कृमिओना कफज कृमियोके, तुल्यसमुत्थानाः समान निदानवाणा छे समान निदानवाले हैं, तेषाम् तेओतु उनका, स्थानम् स्थान स्थान, पकाशयः पकाशय छे पकाशय हैं, प्रवर्धमाना वधता वधता बढ़ते हुए, ते तु तेओ ते। वे तो, अधः नीचे नीचेकी ओर, विसर्पन्ति झेलाय छे फैलते हैं, यदन्तरम् पुनः अने ने सभये और जिस समय, यस्य ने पुरुषना जिस पुरुषके आमाशयाभिसुखा. कृमि आमाशय तरक्ष कृमि आमाशयकी ओर, स्युः जाय छे जाते हैं, तदन्तरम् ते सभये उस समय, तस्य तेना उसके, उद्गार-उद्गार उद्गार, निश्वासाः अने निश्वास और निश्वास, पुरीषगन्धिन पुरीषपनी गंधवाणा पुरीषकी गन्धवाले, स्यु. होय छे होते हैं;

13-(1) The worms born of feces have the same causation as those born of kapha. Their habitat is colon. When they are fully grown, they migrate downwards, and if they then migrate towards the stomach, eructation and breath of the man give out the fecal smell

संस्थानवर्णविशेषास्तु-सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णाशुसंकाशाः केचित्, केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः; तेषां नामानि ककेरुकाः, मकेरुकाः, लेलिहाः;

१३. आमाशयाभिसुखा -आमाशयोन्मुखा (क)

, दीर्घा ऊर्णाशुसंकाशाः-दीर्घा ऊर्णाशुसंकाशा. (घ)

सशूलकाः, सौसुरादाश्चेति,

संस्थान-आकृति आकृति, वर्ण-अने वर्णना और वर्णके, विशेषा तु भेदे आ छे भेद ये हैं, केचित् डेटलाओक कई, सूक्ष्म-सूक्ष्म सूक्ष्म. वृत्तपरि-णाहाः गोण धेरावावाणा गोल परिधिवाले, श्वेताः श्वेत श्वेत, दीर्घा दीर्घ लम्बे, ऊर्णाशु-ऊर्णाशु तंतु ऊनके तन्तुके, संकाशा. नेवा होय छे समान होते हैं, केचित् पुनः अने डेटलाओक और कई, स्थूल-स्थूल मोटे, वृत्तपरिणाहा. अने गोण धेरावावाणा और गोल परिधिवाले, श्याव-श्याव श्याव, नील-नील नील, हरित-दीर्घा हरे, पीता. अने पीणा होय छे और पीले होते हैं, तेषाम् तेओनां उनके, नामानि नाम नाम, ककेरुकाः डेडेरुड ककेरुक, मकेरुका भडेडुड मकेरुक, लेलिहाः देलिह लेलिह, सशूलकाः सशूलक सशूलक, सौसुरादाः च इति अने सौसुराद छे और सौसुराद हैं;

13-(2). Their characteristics, form and color are: some are minute, cylindrical and whitish, long like a fibre of wool in appearance. Some are large, cylindrical, dusky, blue, green or yellow. Their names are Kakeruka, Makeruka, Leliha, Sasulaka. Sausurada.

प्रभावः—पुरीषभेदः, काश्यं, पारुण्यं, लोम-हर्षाभिनिर्वर्तनं च, त एव चास्य गुदमुखं परितु-दन्तः कण्डूं चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यासते, त एव जातहर्षा गुदनिष्क्रमणमतिवेलं कुर्वन्ति; इत्येष श्लेष्मजानां पुरीषजानां च किमीणां समुत्थानादिविशेषः ॥ १३ ॥

प्रभावः तेओने। प्रभाव उनका प्रभाव, पुरीषभेदः पुरीषभेद पुरीषभेद, काश्यम् कृशता कृशता, पारुण्यम् पुरुषता परुषता, लोमहर्ष-अने रोमांचनी और रोमाचकी, अभिनिर्वर्तनम् च उत्पत्ति छे उत्पत्ति है, ते एव अने तेओ और वे, अस्य ओनी उसकी, गुदमुखम् गुदना मुभमां गुदाके मुखमें, परितुदन्त तोद उत्पन्न डेरता तोद उत्पन्न करते हुए, कण्डूम् च अने पुनःदीने और खुजलौको, उपजनयन्त उपभवता उत्पन्न करते हुए,

ગુદમુખમ્ ગુદાના મુખમાં ગુદાકે મુખમાં, પર્યાપ્તે રહે છે રહતે હૈં, જાતહર્ષા ન્યારે દર્પયુક્ત થાય છે ત્યારે જવ હર્ષયુક્ત હોતે હૈં તવ, તે એવ તેઓ ન વેહી, અતિ-વેલમ્ વારંવાર બારબાર, ગુદનિષ્ક્રમણમ્ કુર્વન્તિ ગુદાથી બહાર નીકળે છે ગુદાસે બાહર નિકલતે હૈં, હતિ એ પ્રમાણે દમ પ્રકાર, એવ આ યદ, શ્લેષ્મજાનામ્ કફજ, પુરીષજાનામ્ ચ અને પુરીષજ ઔર પુરીષજ, ક્રિમીનામ્ કૃમિઓને કૃમિયોંકે, સમુત્થાનાદિ- નિદાન વગેરેના નિદાન આદિકા, વિશેષ ભેદ છે મેદ હૈ ॥૧૩॥

13 Their effects are looseness of stools, emaciation, roughness and the manifestation of horripilation They inhabit the anal region, and causing constant irritation in the anal orifice give rise to pruritus and when hyperactive they often come out of the rectum These are the characteristic causes of worms born of kapha and feces

કૃમિજરોગાણા સક્ષેપેણ ચિકિત્સા—

ચિકિત્સિતં તુ खल्वेपां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः । तत्र सर्वक्रिमीणामप-
कर्षणमेवादितः कार्यं, ततः प्रकृतिविघातः, अन-
न्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ॥१४॥

एषाम् એઓની उनकी, चिकित्सितम् तु खलु
थिङ्गित्सा चिकित्सा, समासेन टूट्टाમાં સક્ષેપસે, उपदिश्य
કહીને કહ કર, पश्चात् પછી ફિર, विस्तरेण विस्तारથી
વિસ્તારસે, उपदेक्ष्याम કહેથુ વહેંગે, तत्र अर्हा यद्वा,
આદેત પ્રથમ પ્રથમ, सर्वक्रिमीणाम् બધા કૃમિઓને
સર્વ કૃમિયોંકો, अपकर्षणम् एव कार्यम् બહાર કાઢવા ન
બેઈએ બાહર નિકાલના હીં ચાહિયે, तत ते पछी
उसके बाद, प्रकृतिविघात કારણેના નાશ કરવે બેઈએ
વારણકા નાશ કરના ચાહિયે, अनन्तरम् અને તે પછી
और उसके बाद, निदानोक्तानाम् નિદાનમાં કહેલા
निदानमें कहे हुए, भावानाम् પદાર્થોંતું ભાવોંકા, अनु-

पसेवनम् इति सेवन न क्वु भेईये सेवन नहीं करना
चाहिए ॥ १४ ॥

14 We shall now expound briefly their treatment and later expound it in full detail Here extraction of all worms is to be done first then the removal of the cause and then the avoidance of etiological factors

કૃમીણામપર્કર્ષણમ્—

तत्रापकर्षणं—हस्तेनासिगृह्य विमृश्योपकरण-
वताऽपनयनमनुपकरणेन वा, स्थानगतानां तु
क्रिमीणां मेषजेनापकर्षणं न्यायतः, तच्चतुर्विधं,
तद्यथा—शिरोविरेचनं, वमनं, विरेचनम्, आस्था-
पनं च; इत्यपकर्षणविधिः ।

तत्र तेमां उनमें, अपकर्षणम् अपकर्षणम् अपकर्षणम्,
विमृश्य विचार करके, उपकरणवता
साधनवाળા સાધનયુક્ત, અનુપકરણેન વા અથવા સાધ-
નરહિત યા સાધનરહિત, हस्तेन दाथशी हाथसे, અભિગૃહ્ય
પકડીને પકડ કર અપનયનમ્ કૃમિઓને બહાર કાઢવા
એ છે કૃમિયોંકો વાહર નિકાલના યદ હૈં, स्थानगतानाम्
અને પોતાના સ્થાનમાં રહેલા ઔર अपने स्थानमें
સ્થિત, क्रिमीणाम् તુ કૃમિઓને તે કૃમિયોંકો તો,
न्यायत युक्तिपूर्वक युक्तिपूर्वक, મેષજેન ઔપધારા
ઔષધસે, अपकर्षणम् બહાર કાઢવા બેઈએ બાહર
નિકાલના ચાહિયે, तत् ते वह, चतुर्विधम् ચાર પ્રકારતું
છે ચાર પ્રકારકા હૈં, तत् यथा नेमके जैसे कि, शिरो-
विरेचनम् शिरोविरेचन शिरोविरेचन, वमनम् वमन
वमन, विरेचनम् विरेचन विरेचन, आस्थापनम् च
અને આસ્થાપન ઔર आस्थापन, इति आ यद्,
अपकर्षणविधि अपकर्षणम्નો વિધિ છે અપર્કર્ષણકી
વિધિ હૈ ।

15-(1) Their extraction is done either by the instrument held carefully by the hand or without the help of an instrument, and the extraction of the worms that are lying in their

internal habitat is done by suitable internal medication. This is of four kinds viz., errhines, emesis, purgation and corrective enema. This is the mode of the extraction of worms

प्रकृतिविधातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां
द्रव्याणामुपयोगः, यच्चान्यदपि किञ्चिच्छ्लेष्मपुरीष-
प्रत्यनीकभूतं तत् स्यात्; इति प्रकृतिविधातः ।

एषाम् ऐभना इनके, प्रकृति-कारणानां कारणका, विधातः
तु नाश तो नाश तो, कटु-कटु कटु, तिक्त-कटु तिक्त,
कषाय-तूरां कषाय, क्षार-क्षार क्षार, उष्णानाम् अने उष्ण
और उष्ण, द्रव्याणाम् द्रव्योने। द्रव्योंका, उपयोग. प्रयोग
छे प्रयोगसे होता है, अन्यत् अपि च अने भीलु पशु
और अन्य मी, यत् किञ्चित् ने कटु जो कटु, श्लेष्म-कटु
कफ, पुरीष-अने पुरीषतुं और पुरीषका, प्रत्यनीकभूतम्
विरोधी होय विरोधि हो, तत् ते वह, स्यात् प्रकृति-
विधात छे प्रकृतिविधात है, इति आ प्रमाणे इस
तरह, प्रकृतिविधात प्रकृतिविधात छे प्रकृतिविधात
कह दिया है;

15-(2) The removal of the cause
of these is use of pungent, bitter,
astringent, alkaline and hot articles,
and whatever else that is antagonistic
to the susceptible condition of kapha
and fecal matter This is the removal
of the cause

अतन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं—
यदुक्तं निदानविधौ तस्य विवर्जनं तथाप्रायाणां चा-
परेषां द्रव्याणाम् । इति लक्षणतश्चिकित्सितमनु-
व्याख्यातम् । एतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते ॥ १५ ॥

अतन्तरम् अने पछी इसके बाद, निदानोक्तानाम्
निदानना डहेला निदानमें कहे हुए, भावानाम् भावाना
अनुपसेवनम् असेवन अने सेवन न अतन्तरम्,
निदानविधौ निदानविधिभा निदानविधिमें यत् ते
ने उक्तम् उक्तु के कहा है, तस्य तेनु उक्तम् तथा-
प्रायाणां च अने तेना और वैसे ही, अनेगल

भील अन्य, द्रव्याणाम् द्रव्योने। द्रव्योंका, विवर्जनम्
परित्याग छे परित्याग है, इति आ प्रमाणे इस तरह,
लक्षणतः सक्षेपथी सक्षेपसे, चिकित्सितम् कृमिज रोगकी
चिकित्सा, अनुव्याख्यातम् उड़ी
छे कह दी है, एतत् एव ऐ न वही, पुनः इरी
फिर, विस्तरेण विस्तारथी विस्तारसे, उपदेक्ष्यते उड़ेवाभा
आवशे कहा जायगा ॥ १५ ॥

15 Thereafter the avoidance of
all conditions laid down as etiological
factors, also of other substances which
are most likely to cause worms. Thus
their treatment has been briefly des-
cribed The same will now be expoun-
ded in detail

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं
वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं
पाययितास्मीति क्षीरगुडदधितिलमत्स्यानूपमांस-
पिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसंप्रयुक्तैर्भोज्यैः सायं
प्रातश्चोपपादयेत् समुदीरणार्थं क्रिमीणां कोष्ठाभि-
सरणार्थं च भिषक् ।

अथ क्रिमिकोष्ठम् उड़ाभां क्रिमीणां कोष्ठमें
कृमियुक्त, एनम् आतुरम् आ रोगीने इस रोगीको, अग्रे
पड़ेवां प्रथम, षड्रात्रम् छे रात छ. रात, सप्तरात्रम्
वा छे सात रात सुधी अथवा सात रात तक, स्नेह-
स्वेदाभ्याम् स्नेहन अने स्वेदन स्नेहन और स्वेदन,
उपपाद्य उड़ावीने कराके, श्व - भूते भीने द्विसे दूसरे
दिन, एनम् अने इसको, संशोधनम् संशोधन संशोधन,
पाययितास्मि पीवरावीश पिनाकना, इति ऐवे। निश्चय
उरी ऐसा निश्चय करके, भिषक् वैद्य वैद्य, क्रिमीणाम्
क्रिमीअने कृमियोंको, समुदीरणार्थं प्रेरित उड़ा
भाटे प्रेरित करनेके लिए, कोष्ठाभिसरणार्थं च अने
उड़ाभां लाववा भाटे और दोष्टमें ते अनेक लिए,
क्षीर-दध-गुड-गोण गुह दधि-दही
वही, नित-तद-नित नरन्ध अगला मरली काटव-

१५ क्रिमिकोष्ठमातुरम्—क्रिमिकोष्ठ -)

,, • संपोषनपाययितार्थं—संशोधनार्थं न ,

मांस- आनूप आण्णीओनु भांस आनूप प्राणियोंका मांस, पिष्टान्न- पिष्टान्न पिष्टान्न, परमान्न- दूधपाके दूधपाक, कुसुम्भस्नेह- अने कुसुम्भना तैलथी और कुसुम्भके तैलसे, संप्रयुक्तैः युक्त युक्त, भोज्यैः भाद्य पदार्थोंवले खाद्य पदार्थोंसे, सायम् प्रात च सांजसवार सायं प्रातः, उपपादयेत् लेजान् करवे भोजन करावे;

16-(1). Now the patient who suffers from worms in his gastro-intestinal tract should first be prepared with oleation and sudation procedures for six or seven nights and on the day previous to the administration of the wormicidal purificatory medication, the patient should be given a meal consisting of milk, gur, curds, til, fishes, flesh of wet-land animals, pasted articles of diet, milk-pudding and oil of (kusumbha) safflower in the evening and early in the morning for arousing the worms and causing them to return to gastro-intestinal tract

अथ व्युष्टायां रात्र्यां सुखोषित सुप्रजीर्णभक्तं च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेदुपपादनीयश्चेत् स्यात् सर्वान् परीक्ष्यविशेषान् परीक्ष्य सम्यक् ॥ १६ ॥

अथ पछी पीछे, व्युष्टायाम् रात्रि वीत्या भाद रात्रि व्यतीत होने पर, सुखोषितम् रोगीने सुभपूर्वक सुतेला रोगीको सुखपूर्वक सोया हुआ, सुप्रजीर्णभक्तम् च अने तेले भाधेलुं पथी गथेलुं और उसका खाया हुआ भली प्रकार जीर्ण हुआ, विज्ञाय आण्णीने जान कर, सर्वान् सर्व सब, परीक्ष्य- परीक्षायोग्य परीक्षायोग्य, विशेषान् विशेषोंने विशेषोंको, सम्यक् भराभर भली प्रकार, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, उपपादनीयः चेत् स्यात् ले सशोधनने योग्य लागे तो जो सशोधनके योग्य

जान पड़े तो, तत् अहः एव ते न (दिवसे उसी दिन, आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, वमन- वमन वमन, विरेचनैः अने विरचन दारा और विरेचनसे, उपपादयेत् वैद्य संशोधन करे ॥ १६ ॥

16. And after ascertaining that the patient has comfortably passed the previous night and the meal has been fully digested, he should be on that day treated with corrective enema, emesis or purgation if the patient has been found fit after thorough investigation of all the systems of the body.

अथाहरेति ब्रूयात्—मूलकसर्पपलशुनकरज- शिशुमधुशिशुखरपुष्पाभूस्त्वणसुमुखसुरसकुठेरक- गण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकानि सर्वाण्यथवा यथालाभं, तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाव्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्घोदकेनाभिपिच्य साधयेत् सततमवघट्टयन् दर्व्या, तमुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि गतरसेण्वौषधेषु स्थालीमवतार्य सुपरिपूतं कपायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविडङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्जिकालवणितसभ्यासिच्य वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनं;

अथ ते पछी उसके बाद, मूलक- भूण। मूली, सर्प- सरसव सरसों, लशुन- लसणु लहसुन, करज- करंज, शिशु- सरगवे। शोभाजन, मधुशिशु- भीठो सरगवे मीठा शोभाजन, खरपुष्पा- गो।डी अजमोद, भूस्त्वण- भूस्त्वण भूस्त्वण, सुमुख- सुभुज सुमुख, सुरस- सुरस सुरस, कुठेरक- कुठेरक कुठेरक, गण्डीर- ग।डीर गंभीर, कालमालक- कालमालक कालमालक, पर्णास- पर्णास पर्णास, क्षवक- क्षवक क्षवक, फणिज्झकानि अने भरवे। और फणिज्झक, सर्वाणि ओ अधाने इन सबको, अथवा अथवा अथवा, यथालाभम् भणे तेदवा जितने मिले उतने, आहर लाव ले आए, इति ओ प्रमाणे इम

१७. तमुपयुक्तं—तस्मिन् शीतीभूते तूपयुक्तं (घ. त. घ.)

, स्वर्जिका—सर्जिका (घ. त.)

प्रकार, त्रयान् डहेषुं कहे, आहतानि लावेलां लये हुए, तानि ये द्रव्योने उन द्रव्योंको, अभिसमीक्ष्य भराभर भेरेने अच्छी तरह देखकर, खण्डश छेदयित्वा टुकड़ा टुकड़ी टुकड़े कराके, पानीयेन पाणीथी जलसे, प्रक्षाल्य धोई धो कर, सुप्रक्षालितायाम् सारी रीते धोयेली अच्छी तरह वोई हुई, स्थाल्याम् हांडलीमां हाडीमें, समावाप्य नाभी डाल कर, अधोदकेन अधो पाणीवाणा आधे जलयुक्त, गोमूत्रेण गोभूत्रथी गोमूत्रसे, अभिषिच्य भीष्मथीने सिगोकर, दर्व्या डडलीथी कढलीसे, मत्तम् निरन्तर निरन्तर, अवघट्टयन् हलावीने चलाता हुआ, साधयेत् पडावे सिद्ध करे, अम्भसि पाणी जलके, उपयुक्त-भूयिष्ठे मोटे भागे भणी भय बहुत भागके जल जाने पर, औषधेषु गतरसेषु अने औषधियोंने २५ आवी भय तयारे और औषधियोंका रस आजाने पर, स्थालीम् हांडलीने हाडीको, अवतार्य उतारीने उतार कर, सुपरिपूतम् सारी रीते गाणी लई अच्छी तरह छान कर, मदनफल भीड़ण मदनफल, पिप्पली- पीपर पिप्पली, विडङ्ग- तथा वावडिङ्गना तथा वायविडङ्गके, कल्क- डड्ड कल्क, तैल- अने तेल और तेल, उपहितम् युक्त युक्त, स्वर्जिका- सांभार सजी, लवणितम् तथा लूणवाणा और लवणवाले, सुखोष्णम् सुओष्ण सुखोष्ण, तम् कषायम् ते डपायने उस कषायको, वस्तौ भरितमां वस्तिमें, अभ्यासिच्य लरी भर कर, पुनम् ये रोगीने इस रोगीको, विधिवत् विधि प्रमाणे विधि अनुसार, आस्थापयेत् आस्थापन डरावु आस्थापन देवे;

17-(1). The physician should say, 'Bring garden radish, white mustard, garlic, Indian beech, drumstick, seeds of drumstick, celery, ginger-grass, sal, holy basil, shrubby basil, Gandira, Kalamalaka, Parnasa, sneezewort and sweet marjoram. Bring all of these or whatever of them is available.' Then the physician should carefully examine the qualities of the drugs brought, they should be cut into small pieces, washed with water, placed in

a well cleaned vessel, and soaked with cow's urine diluted with half the quantity of water and then boiled, and should be continuously stirred with a ladle, when most of the water and liquid part of the herbs have evaporated, the vessel should be removed from the fire and the decoction should be well-filtered. This decoction while warm mixed with oil and the paste of emetic nut, long pepper and embelia and salted with salsoda salt should be given to the patient systematically as a corrective enema.

तथाऽर्कलर्ककुटजादकीकुष्ठकैडर्यकषायेण वा, तथा शिशुपीलुकुस्तुम्बुरुकटुकासर्पपकषायेण, तथाऽऽमलकशृङ्गवेरदारुहरिद्रापिचुमर्दकषायेण मदनफलादिसंयोगसंपादितेन, त्रिवारं सप्तरात्रं वाऽऽस्थापयेत् ॥ १७ ॥

तथा वा तथा तथा, अर्क- आड्डो आक, अलर्क- सडेड आड्डो सफेद आक, कुटज- ड्डो कुटज, आदकी- तुवेर अरहर, कुष्ठ- ड्ड कूठ, कैडर्य- अने भीड़ा दीमडाना और भीठे नीमके, कषायेण डपायथी कषायसे, तथा तथा तथा, शिशु- सरगवे शोभाजन, पीलु- पीलु पीलु, कुस्तुम्बुरु- डुस्तुम्बुरु कुस्तुम्बुरु, कटुका ड्ड कटुकी, सर्पप- अने सरसपना और सरसोंके, कषायेण डपायथी कषायसे, तथा तथा तथा, मदनफलादि- मदनफल आदिना मदनफल आदिके, संयोग- डड्डना स योगथी कल्कके संयोगसे, संपादितेन स पक्ष सम्पन्न, आमलक- आभणी आवले, शृङ्गवेर- सूड शृङ्गी, दारुहरिद्रा- दारुहरिद्रा दारुहल्ली, पिचुमर्द- अने दीमडाना और निम्बके, कषायेण डपायथी कषायसे, त्रिवारम् त्रयु द्विस तीन दिन, सप्तरात्रम् वा अथवा मात रात्रि सुधी अथवा सप्त रात्रि पर्यन्त, आस्थापयेत् आस्थापन भस्ति देवी आस्थापन वस्ति दे ॥१७॥

१७. कैटय-कैटय (क ख ज ट.ट.)

॥ संपादितेन-संयोजितेन (क. व. च. ड.)

17. Similarly the decoction of mudar, mudar (catagories procera), kurchi, pigeon pea, costus and curry-leaf tree, or the decoction of moringa, tooth brush tree, coriander, kurroa and white mustard or the decoction of emblic myrobalan, ginger, turmeric and neem mixed with the paste of emetic nut and other ingredients, should be used in corrective enema for the period of three or seven nights

પ્રત્યાગતે ચ પશ્ચિમે વસ્તૌ પ્રત્યાશ્વસ્તં તદ-
હરેવોભયતોભાગહરં સંશોધનં પાયયેચુક્ત્યા;

પશ્ચિમે વસ્તૌ છેવટની બરિત અન્તિમ વસ્તિકે, પ્રત્યાગતે ચ બહાર નીકળી ગયા પછી વાહર આ જાને પર, પ્રત્યાશ્વસ્તમ્ રોગીને આશ્વાસન આપીને રોગીકો આશ્વાસન દે કર, તત્ અહ એવ તે જ દિવસે उसी दिन, ડભયતામાગહરન્ બન્ને બાગના દોષને હરનાર દોનોં ભાગોંકે દોપોંકો હરનેવાલે, સંશોધનન્ સ શોધન સશોધનકો, ચુક્ત્યા યુક્તિપૂર્વક યુક્તિપૂર્વક, પાયયેત્ પાવુ બેઈએ પિલાવે ચાહિય,

18-(1) When the last enema has returned, the patient should be comforted and on that day he should be induced skilfully to drink the purificatory medications acting both as purgatives and emetics.

તસ્ય વિધિરુપદેક્ષ્યતે—મદનફલપિપ્પલીકપા-
યચાર્ધાજ્જલિમાત્રેણ ત્રિવૃત્કલ્કાક્ષમાત્રાલોઢ્ય
પાતુમસૌ પ્રયચ્છેત્, તદત્ય દોષસુભયતો નિર્હરતિ
સાધુ, એવમેવ કલ્પોક્તાનિ વમનવિરેચનાનિ
પ્રતિસંસૃજ્ય પાયયેત્તેનં પુદ્ગ્યા સર્વવિજોષાનવેક્ષ-
માણો ભિષક્ ॥ ૧૮ ॥

તસ્ય તેની उसकी, વિધિ: विधि विधि, उपदेक्ष्यते
કહેવામાં આવે છે કહી જાતી હૈ, મદનફલ- મીઠાની
મનફલકી, પિપ્પલી- મીઠાના મીંગીકે, કપાયસ્ય કપાય-
ની કપાયકી, અર્ધાજ્જલિમાત્રેણ અર્ધી અજલિ સાથે
આધી અજલિકે માય, ત્રિવૃત્કલ્ક- નસોતરનો કલ્ક
નિશોયકા કલ્ક, અક્ષમાત્રમ્ એક કપ પ્રમાણમાં એકકર્પકે
પ્રમાણમાં, આલોઢ્ય મેળવી મિલા કર, સમ્મે એને રસે,
પાતુમ્ પીવા માટે પીનેકે લિય, પ્રયચ્છેત્ આપવે દેવે,
તત્ તે યહ, અસ્ય એના રસકે, દોષમ્ દોષને દોષકો,
ડભયત બન્ને બાળુથી દોનોં ઓરને, સાધુ સારી રીતે
મલી પ્રકાર, નિર્હરતિ હરે છે નિકાલતા હૈ, એવમ્ એવ
એ જ પ્રમાણે રસી પ્રકાર, કલ્પોક્તાનિ કલ્પમાનમાં
કહેલાં કલ્પસ્થાનમાં કહે હુય, વમનવિરેચનાનિ વમન-
વિરેચનેાને વમન- વિરેચનોંકો, પ્રતિસંસૃજ્ય મેળવીને
મિલા કર, સર્વવિશેષાન્ બધા ક્ષેત્રને સબ મેદોંકો, પુદ્ગ્યા
પુદ્ગિથી પુદ્ગિસે, અવેક્ષમાણ બેનારો દેખનેવાલા, ભિષક્
વૈદ્ય વૈદ્ય, પુનમ્ એને રસકો, પાયયેત્ પીવરાવે
પિલાવે ॥ ૧૮ ॥

18. Its mode of administration will now be expounded. The patient should be given to drink the decoction of the emetic nut and long pepper in a dose of 8 tolas mixed with 1 tola of turpeth paste. This will eliminate satisfactorily the morbid elements from either channel. In the same way the physician carefully considering all special factors, skilfully combining the various emetic and purgative drugs mentioned in the Section on Pharmaceutics should give the patient the decoction to drink.

અથૈનં સત્યગ્વિરિક્તં વિજાયાપરાહૈ શૈશ્વરિક-
કષાદેષ લુચોષ્ણેન પરિષેચયેત ।

અથ પછી તદનન્તર, પુનમ્ એન રસકો, સમ્યક્
અગ્રાપર મલી પ્રકાર, વિરિક્તન્ દોષગ્રસ્ત યથેક્ષા નિવૃદ્ધ
હુમ, નિજાચ બાળીને જાન મ્, અપરાહૈ સાજના જાનકો,

सुखोष्णेन नवशेका सुहाते हुए, शैस्वरिक- कषायेण वावडिङ्गना क्वाथशी वायविङ्गके क्वाथसे, परिपेचयेत् परिपेक्ष करवे। परिपेचन करे,

19-(1). Knowing the patient to be well purged, he should be affused with genally warm decoction of embelia in the afternoon

तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्वोद-
कार्थान् कारयेच्छस्वत्; तदभावे कटुतिक्तकषा-
याणामौषधानां काथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिपेचयेत् ।

तेन एव च अने ते ७ और उसी, कषायेण क्वाथ
वडे क्वाथसे, बाह्याभ्यन्तरान् बाह्य अने आभ्यन्तर
बाह्य और आभ्यन्तर, सर्वोदकार्थान् सधनां ७ शक्योने
सब जलकायोको, शश्वत् हशेशां निरन्तर, कारयेत् कर-
ववां कराना चाहिए, तदभावे तेना अलावभां उसके
अभावमें, कटु-तीभां कटु, तिक्त- करवा तिक्त, कषायाणाम्
अने कषाय और कषाय, औषधानाम् औषधियोंना
औषधियोंके, क्वाथैः क्वाथो द्वारा क्वाथोंसे, मूत्रक्षारैः
वा अथवा मूत्रना क्षारोवडे अथवा मूत्रके क्षारोंसे,
परिपेचयेत् परिपेक्ष करवे। परिपेचन करे,

19-(2). All daily routine of external and internal ablutions should be performed with this decoction alone In the absence of this decoction, the patient should be affused with decoction of drugs of pungent, bitter and astringent categories or by cow's urine mixed with barley alkali etc.

परिपिक्तं चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्प-
लीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वा-
दिना क्रमेणोपाचरेत्, विलेपीकमागत चैनमनु-
वासेद्विडङ्गतैलेनकान्तरं द्विस्त्रिर्वा ॥ १९ ॥

परिपिक्तम् च परिपेक्ष करवाया पछी परिपेक्ष करानेके
पीछे, एनम् अने उसे, निवातम् पवन ७ गारना
पवनसे रहित, आगारम् धरभां गृहमें, अनुप्रवेश्य प्रवेश
करावीने प्रवेश कराके, पिप्पली- पीपर पिप्पली, पिप्प-
लीमूल- गहोडा पिप्पलीमूल, चव्य- चव्य चव्य, चित्रक-
चित्रक चित्रक, शृङ्गवेर अने सूक्ष्मी और सूक्ष्मी। सिद्धेन
सिद्ध करेव सिद्ध किये हुए, यवाग्वादिना यवागू आदिना,
यवागू आदिके, क्रमेण क्रमशी क्रमसे, उपाचरेत् उपाचार
करवा उपचार करे, विलेपीकम् विलेपीना क्रम पर विलेपीके
क्रम पर, आगतम् एनम् पक्षोंशेव अने पहुंचे हुए इसको,
विडङ्गतैलेन वावडिङ्गना तैलशी वायविङ्गके तैलसे,
एकान्तरम् एकान्तरे एक दिन छोड़ कर, द्विः अथवा दो
दफे, त्रि वा अथवा त्रिषु पञ्चत और तीन दफे,
अनुवासेत् अनुवासन देवुं अनुवासन करावे ॥ १९ ॥

19. After the affusion, he should be removed to a room free from draught and he should be gradually given the diet of medicated gruels etc, prepared, with long pepper, roots of long pepper, chaba pepper, leadwort and ginger. When the stage for the administration of thick gruel is reached, he should be given two or three oil enemata with embelia oil on alternate days.

यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धाञ्छीर्षादान् क्रिमीन्
मन्येत शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्, ततः स्नेह-
स्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्ग-
तण्डुलादिना शिरोविरेचनेन ॥ २० ॥

यदि पुन अने ने और यदि, अस्य अने इसके,
शीर्षादान् शीर्षाद शिरको खानेवाले, क्रिमीन् कृमियोंने
कृमियोंको, अतिप्रवृद्धान् अत्यंत वृद्धा अत्यन्त बट
हुए, कदाचित् अने कदाचित और कदाचित्, शिरसि
एव माथामां ७ तिरमें ही, अभिसर्पत इन्ता रंगते हुए,
मन्येत जाने, तत ते। तो, अस्य शिर अने

२० कदाचित्-कदाचित् (क. ख. घ. ङ. च. ट. त.)

१९ उपाचरेत्-उपाचारयेत् (ख. घ.)

२० विलेपी-विलेप्या. (ब.)

माथाने इसके सिरको, स्नेहस्वेदाभ्याम् रनेहन अने स्वेदन स्नेहन और स्वेदन, उपपाद्य आपी करके, अपामार्गतण्डुलादिना अपामार्गतण्डुलादि अपामार्गतण्डुलादि, शिरोविरेचनेन शिरोविरेचन द्वारा शिरोविरेचनसे, विरेचयेत् विरेचन द्वारा विरेचन देवे ॥ २० ॥

20. If the physician thinks that the parasites infecting the head have greatly increased and some of them are creeping on the head, then treating the head with preliminary oleation and sudation procedures, the head should be purged by errhines such as seeds of rough-chaff and other drugs

कृमीणा प्रकृतिविधातः —

यस्त्वभ्यवहार्यविधिः प्रकृतिविधातायोक्तः
क्रिमीणामथ तमनुव्याख्यास्यामः,—

अथ हवे अब, क्रिमीणाम् कृमिओंना कृमियोंके, प्रकृति-धारणना कारणके, विधाताय विनाश भाटे विनाशके लिए, य तु ने जो, अभ्यवहार्यविधि बोधननी विधि खानेकी विधि, उक्त. डहेल छे कही है, तम् तेने उसको, अनुव्याख्यास्यामः डहेल कहेंगे;

21-(1) Now we shall describe in detail the articles of diet and drugs to be taken internally which will counter the causative factors of helminthiasis.

मूलकपर्णी समूलाग्रप्रतानामाहत्य खण्ड-
शण्डेदयित्वोलू(दू)खले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां
पीडयित्वा रसं गृहीयात्, तेन रसेन लोहित-
शालितण्डुलपिष्टं समालोढ्य पूपलिकां कृत्वा
विधूमेष्वाग्रेषूपकुड्य विडङ्गतैललवणोपहितां

क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत्, अनन्तरं चाम्ल-
काञ्जिकमुदश्चिद्वा पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंस्पृष्टं सल-
वणमनुपाययेत् ।

समूलाग्रप्रतानाम् भूण अने आगणना प्रताने
सहित मूल और अगले प्रतानों समेत, मूलकपर्णीम् भू-
धपर्णीने मूलकपर्णीको, आहत्य आवीने ला कर, खण्ड-
शण्डेदयित्वा टुटडा डरीने टुकड़े करके, उलखले पां-
णीमां ऊसलमें, क्षोदयित्वा पांड़ी कूट कर, पाणिभ्याम्
हाथोंसे, पीडयित्वा दबावीने दबा कर, रसम्
रस रस, गृहीयात् डाढी देवे नीचोड ले, तेन रसेन
ओ रस साथे इस रसके साथ, लोहितशालि-
लाश शालना लाल शालिके, तण्डुलपिष्टम् योभाना दोहने
चावलोंके आटेको, समालोढ्य भेजवीने मिला कर, पू-
लिकाम् पांटी बाटी, कृत्वा भनावीने बना कर, विधूमेष्
निधूम निधूम, अग्रेषु अंगारा पर अंगारों पर, उप-
कुड्य शेडीने सेक कर, विडङ्गतैल-
विडङ्गतेल विडङ्गतेल, लवण-
लवण- अने नमक और नमक, उपहिताम् दगावीने
लगा कर, क्रिमिकोष्ठाय डोण्डात कृमिवाणाने कोष्ठगत
कृमिवालेको, भक्षयितुम् भावा भाटे खानेके लिए, प्रय-
च्छेत् देवी दे, अनन्तरम् च अने ते पछी और उसके
बाद, पिप्पल्यादि-
पिप्पल्यादि पिप्पल्यादि, पंचवर्ग-
पंचवर्ग वर्गोंथी पंचकोल वर्गसे, संस्पृष्टम् मिश्रित
मिश्रित, सलवणम् तथा भीक्षवाणी और नमकवाली,
अम्लकाञ्जिकम् पांटी डांछ खट्टी काजी, उदश्चित् वा
अथवा अरधा नलवाणी आश अथवा आधा जलवाली
छाछ, अनुपाययेत् पीवगवली पिलावे,

21-(2) Take drumstick root and branch, cut it into small pieces, pound it in a mortar, and take out the juice by manual pressure and mix this juice with the flour of red salt rice, make it into a pan-cake and bake it on smokeless cinders and smearing it with embelia-oil and salt, give it to the patient suffering from helminthiasis to eat. Thereafter he should be made to drink the sour congee or semi-diluted

२१ मूलकपर्णी-मूषिकपर्णी (घ च छ झ द ध)

२२ उपकुड्य-निपाच्य (क च छ झ द ध.)

२३ पूपलिका-पूषलिका: (घ च.)

buttermilk mixed with the groups of five drugs beginning with long pepper together with salt

अनेन कल्पेन मार्कवार्कसहचरनीपनिर्गुण्डी-
सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णाक्षव-
कफणिज्जकवकुलकुटजसुवर्णक्षीरीस्वरसानामन्य-
तमस्मिन् कारयेत् पूपलिकाः; तथा किणिही-
किराततिक्तकसुवहामलकहरीतकीविभीतकस्वरसेपु
कारयेत् पूपलिकाः; स्वरसांश्चैतेषामेकैकशो
द्वन्द्वशः सर्वशो वा मधुविलुलितान् प्रातरनन्नाय
पातुं प्रयच्छेत् ॥ २१ ॥

अनेन कल्पेन आ ४६५५३ इसी कल्पसे, मार्कव-
भागरे भाग्रा, अर्क- आ३३० आक, सहचर- डांटासणियो।
सहचर, नीप- ३६५ कदव, निर्गुण्डी- नगो३ मम्भालू,
सुमुख- सुभु५ सुमुख, सुरस- सुरस सुरस, कुठेरक-
कुठेर३ कुठेरक, गण्डीर- गण्डीर गण्डीर, कालमालक-
कालमाल३ कालमालक, पर्णास- पर्णास पर्णास, क्षवक-
क्षवक, क्षवक, फणिज्जक- भरु० फणिज्जक, वकुल-
वो०सली मोलसरी, कुटज- कुटज कूडा, सुवर्णक्षीरी- अने
सुवर्णक्षीरीना और सुवर्णक्षीरीके, स्वरसानाम् स्वरसे-
भांथी स्वरसोंमेंसे, अन्यतमस्मिन् ३०३ ओ३ना स्वर-
सभा किसी एक्के स्वरसमें, पूपलिका आ३३०
वाटियाँ, कारयेत् ३०३० करवावे, तथा तथा तथा,
किणिही- अ३३० अपामार्ग, किराततिक्तक- ३३३०
चिरायता, सुवहा- सुवहा सुवहा, आमलक- आ३३० आवले,
हरीतकी- ३३३ हरद, विभीतक- अने अ३३०
और वहेकेके स्वरसेपु स्वरसेभां स्वरसोंमें, पूपलिका
आ३३० वाटियाँ कारयेत् ३०३० बनवावे, एतेषाम् च
अने तेमना और उनके, स्वरसान् स्वरसेने स्वरसोंको,
एकैकश ओ३ ओ३ ३३रीने एक एक करके. द्वन्द्वशः
ये ये दो दो, नर्वश वा अथवा अ३३ लेगा अथवा
सब एकट्टे, मधुविलुलितान् मधु भेगवीने गहद मिला-
कर, प्रातः सर्वा३मां प्रातः, अनन्नाय आ३३ वग३राने
खाली पेटवालेको, पातुं पीवा भा३ पीनेके लिए,
प्रयच्छेत् आ३३ देवे ॥ २१ ॥

21. With this method of prepa-
ration pau-cakes may be prepared

with the juice of any of the following drugs—trailing eclipta, mudar, crested purple, naildye, cadamba, blackchaste tree, sal, holy basil, shrubby basil, Gandira, Kalamalaka, Parnasa, sneeze-
wort, sweet marjoram, bakul, kurchi and hirtz or similarly paucakes may be prepared from the juice of plantain, chiretta, turpeth root, emblic, chebulic and beleric myrobalans, and the patient should be given to drink the juice of these drugs either singly or in combination of two or all combined together with honey, early in the morning on an empty stomach.

अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जके प्रस्तीर्या-
तपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः
सूक्ष्मचूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिफला-
कषायेण वाऽष्टकृत्वो दशकृत्वो वाऽऽतपे सुपरि-
भावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि
चूर्णानि कारयित्वा नवे कलशे समावाप्यानुगुप्तं
निधापयेत् । तेषां तु खलु चूर्णानां पाणितलं
यावद्वा साधु मन्येत तत् क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमि-
कोष्ठिने लेढं प्रयच्छेत् ॥ २२ ॥

अथ प३३ इसके पीछे, अश्वशकृत् घो३३नी ला३
घोडेकी लीद, आहृत्य ला३वीने ला कर. महति मोटी
बड़ी, किलिञ्जके थ३३३ पर चटाई पर, प्रस्तीर्य पाथरी
फैला कर, आतपे त३३३मां धूपमें, शोषयित्वा सू३३वीने
सुखा कर, उदूखले आ३३शुथिमां ऊखलमें, क्षोदयित्वा
आ३३नीने कूटकर, पुनः प३३ फि३, दृषदि प३३३ पर
पथर पर, सूक्ष्मचूर्णानि सूक्ष्म थू३३ सूक्ष्म चूर्ण, कारयित्वा
३३३वीने कराके, विडङ्गकषायेण वा३३३३ना ३३३थथी
वायविटंगके क्वाथसे, त्रिफला- कषायेण वा अथवा
त्रि३३३ना ३३३थथी अथवा त्रिफलाके क्वाथसे, अष्टकृत्व.

२२ सुपरिभावितानि भावयित्वा—भा३३तानि (च .

.. क्रिमिकोष्ठिने—क्रिमिबो३३ (क .)

आठ बार आठ दफे, दशकृत्व. वा अथवा दश बार अथवा दस दफे, छातपे तड़काभां धूपमें, सुपरिभावितानि भावयित्वा सारी रीते भावना छर् अच्छी तरह भावनायें देकर, इषदि पथर पर पत्थर पर, पुन इरी फिर, सूक्ष्माणि सूक्ष्म सूक्ष्म, चूर्णानि यूष् चूर्ण. कारयित्वा डरावी कराके, नवे कलशे नवा धडाभां नवे घडेमें, समावाप्य नाभी डाल कर, अनुगुप्तम् भुण्-भंध डरी मुख बाध करके, निधापयेत् सुरक्षित स्थानभां राभी सुरक्षित स्थानमें रखे, तेषाम् चूर्णानाम् ते यूष्भांथी उस चूर्णसे, पाणितलम् ओष्ठे डर्ध एक कर्प, यावत् वा अथवा जेटु या जितना, चूर्णम् यूष् चूर्ण, साधु ठीक ठीक, मन्येत भाने समझे, तत् तेने उसको, क्षौद्रेण भध साथे सहदके साथ, ससृज्य भेगवीने मिलाकर, क्रिमिकोष्ठिने इमिना डेहावाणाने कृमिकोष्ठवालेको, लेडुम् याटवा भाटे चाटनेके लिए, प्रयच्छेत् आपुं ओष्ठये देना चाहिए ॥ २२ ॥

22. Taking horse-dung, spread it wide on a mat and dry it in the sun. Then crushing it in a mortar and again pounding it into fine powder upon a stone slab, and impregnating it eight or ten times with the decoction of embelia or the three myrobalans and drying it in sunshine and when it is well impregnated pulverising it into very fine powder on a stone slab and putting it into a new earthen vessel it should be laid by in a safe place. One tola of this powder or whatever dose is considered good should be given well mixed with honey as a lincture to the patient suffering from helmenthiasis

तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलशप्रमाणेन चापोथ्य स्नेहभाविते दडे कलशे सूक्ष्मानेकच्छिद्र-ब्रध्ने शरीरमुपवेष्ट्य मृदावलिप्ते समावाप्योदुपेन पिधाय भूमावाकण्डं निखातस्य स्नेहभावितस्य-

वान्यस्य दृढस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ता-द्रोम्यैरुपचित्य दाहयेत्, स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि च भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धरेत् ।

तथा तथा तथा, कलशप्रमाणेन चार आठ बार आठक, भल्लातकास्थीनि बिलाभांता भील मिलवेकी गिरियोंको, छाहृत्य लावीने ला कर, आपोथ्य च ड्यरी उन्हें कूट कर. सूक्ष्म-ओष् सूक्ष्म, अनेकच्छिद्र-अरेष्ठ छिद्रयुक्त अनेक छिद्रयुक्त, ब्रध्ने भुंधावाणा पेंदीवाले, शरीरम् अने मध्यभागने और मध्यभागको, उपवेष्ट्य डपडांथी वीटी रूपदेसे लपेटकर, मृदा माटीवडे मिट्टीसे, अवलिप्ते दीपेला लीपे हुए, स्नेहभाविते धृतभावित घृतभावित, दडे भणभूत दड, कलशे धडाभां घडेमें, समावाप्य नाभीने डाल कर, उदुपेन शरावथी शरावसे, पिधाय ढांडीने ढँक कर, भूमौ भूमिभां भूमिमें, आकण्डम् गणा मुंथी गळे तक, निखातस्य दटेला गाढे हुए, स्नेहभावितस्य एव धृतभावित घृतभावित, अन्यस्य भील अन्य, दृढस्य भणभूत दड, कुम्भस्य धडा घडेके, उपरि उपर ऊपर, समारोप्य नाभीने रख कर, समन्तात् चारे आलुओ चारों ओर, गोमयै ओष् उपले, उप-चित्य गोहवी रखकर, दाहयेत् सणगावधु आग लगावे, स ते वह, यदा न्यारे जब, गोमयानि ओष् जाने, उपलोको, साधु दग्धानि अराअर अणी अथेलां अच्छी तरह दग्ध हुए, भल्लातकास्थीनि च अने बिलाभांता भीलेने और मिलवेकी गिरियोंको, विगतस्नेहानि स्नेह-रहित थथेलां स्नेहरहित हुई, जानीयात् भणु जाने, ततः त्वारे तब, तम् कुम्भम् ते धडाने उस घडेको, उद्धरेत् अडार डाढेला बाहिर निकाले,

23-(1). Secondly taking 1024 tolas of the stones of marking nuts, crush them and put them in a jug which is impregnated with oil, strong, perforated with many minute holes at the base, wrapt all over and pasted with clay, and cover it with a lid and place it (mouth downwards) over another jug which is strong, impregnated

with oil similarly and which is buried in the ground upto its neck. Pile all round cowdung cakes and ignite. When it is seen that the dung-cakes have burnt and the stones of the marking nut have been drained of their oil, then the upper jug should be removed.

अथ तस्माद्वितीयात् कुम्भात् स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय; तेन साधु विरिच्यते, विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता। एवमेव भद्रदारुसरलकाष्ठस्नेहानुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् ॥ २३ ॥

अथ पछी फिर, तस्मात् ते उस, द्वितीयात् भीम दूसरे, कुम्भात् धडाभांथी घड़ेमेंसे, स्नेहम् तेल तैलको, आदाय डाढ़ी लार्ध निकाल कर, स्नेहार्धमात्रैः तेलथी अर्धा प्रमाणना तैलसे आधी मात्रायुक्त, विडङ्ग-तण्डुल-चूर्णैः वावडिअनी भीमना यूर्ण साथे वायविडङ्गके मींगके चूर्णसे, प्रतिसंसृज्य भेणवी मिला कर, सर्वम् अह आभे। दिवस सारा दिन, आतपे तडडाभां धूपमें, स्थापयित्वा राभीने रखकर, तत. तेभांथी उसमेंसे, मात्राम् प्रमाणसर मात्रापूर्वक, अस्मै अने इसे, पानाय पीना भाटे पीनेके लिए, प्रयच्छेत् आपव देवे, तेन तेथी इससे, साधु भरभर अच्छी तरह, विरिच्यते विरेचन थाय छे विरेचन होता है, विरिक्तस्य विरिक्त भाटे विरिक्के लिए, आनुपूर्वी पेयादिने। क्रम पेयादिका क्रम, यथोक्ता पढेदां उछा मुजभ भालुवे। प्रथम कहे अनुसार है, एवम् एव अने प्रमाणे इसी तरह, भद्रदारु-देवदार देवदार, सरलकाष्ठ अने सरलना डाढभांथी और सरलके काष्ठसे, स्नेहान् तेलोने तैलको, उपकल्प्य डाढ़ीने निकाल कर, पातुम् पीना पीनेको, प्रयच्छेत् आपवा देना चाहिए ॥ २३ ॥

23 Take the oil collected in the lower jug, mix it with half its amount of the powder of embelia seeds and keep it in the sun for the whole

day. This oil should be given for potion in proper dose. By this the patient is purged satisfactorily. Post-purgation treatment is to be given as laid down. In the same way the oils of deodar and long leaved pine should be prepared and may be given in the form of potion.

अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले ॥ २४ ॥

अनुवासनकाले अनुवासने सभये अनुवासनके समय, एनम् अने इसे, अनुवासयेत् च अनुवासन आपव अनुवासन देवे ॥ २४ ॥

24. And the patient should be administered unctuous enemata at the right time

अथाहरेति ब्रूयात्—शारदान्नवांस्तिलान् संपदुपेतान्; तानाहत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय, सुशुद्धान् शोधयित्वा, विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य निर्वापयेदादोषगमनात्, गतदोषानभिसमीक्ष्य, सुप्रलूनान् प्रलुञ्चय, पुनरेव सुनिष्पूतान् निष्पूय, सुशुद्धान् शोधयित्वा, विडङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितान् भावयित्वा, आतपे शोषयित्वा, उलू(दू)खले सक्षुद्य, दृढदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा, द्रोण्यामभ्यवधाय, विडङ्गकषायेण सुहुर्मुहुर्वलिञ्चन् पाणिमर्दमेव मर्दयेत्; तस्मिंस्तु खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुदियात्तत् पाणिभ्यां पर्यादाय, शुचौ दृढे कलशे न्यस्यानुगुप्तं निधापयेत् ॥ २५ ॥

अथ पछी इसके पीछे, शारदान् शरद् ऋतुभां उत्पन्न थयेदा शरद् ऋतुमें उत्पन्न हुए, संपत्-प्रशस्त शुशुथी प्रशस्त गुणसे, उपेतान् युक्त युक्त, नवान् नवा नये, तिलान् तेल तिल, आहर लार्ध आव ले आये, इति

२५. सुनिष्पूतान् निष्पूय, सुशुद्धान् शोधयित्वा-निष्पूतान् शोधयित्वा (क ख घ च.)

„ सुपरिभावितान् भावयित्वा-सुभावितान् (च)

ओम ऐसा, ब्रूयात् उहेषु कहे, तान् ते उनको, आहत्य
 दावी ला कर, सुनिष्पूतान् निष्पूय वारंवार आट्टीने
 अच्छी तरह छानवीन कर, सुशुद्धान् शोधयित्वा सारी पेठे
 घेईने अच्छी तरहसे धो कर, सुखोष्णे दुःशणा सुहाते
 हुए, विडङ्गकषाये वावडिगना क्वाथभा वायविडगके,
 क्वाथपे, प्रक्षिप्य नाभीने डाल कर, आदोषगमनान्
 दोषरहित यतां सुधी दोषरहित होने तक, निर्वापयेत्
 राभी भूषवा रख छोडे, गतदोषान् दोषरहित थयेला
 दोषरहित हुए, अभिसमीक्ष्य ओईने देख कर, सुप्रल्लान्
 प्रलुञ्च्य सारी पेठे शैतररहित करी अच्छी तरहसे
 तुषरहित करके, पुनरेव इरीने पण् फिरसे भी, निष्पूतान्
 निष्पूय वीण्णी आट्टीने अच्छी प्रकार छानवीन कर,
 सुशुद्धान् शोधयित्वा सारी रीते घेईघेईने साक्ष करी
 विडङ्गकषायेण वावडिगना क्वाथथी वायविडगके काथसे,
 त्रि सप्तकृत्व ओडवीस वार ईक्कीस वार, सुपरिभावितान्
 भावयित्वा सारी रीते भावनाओ दई दईने अच्छी
 तरहसे भावनाये दे देकर, आतपे शोधयित्वा तड्डाभा
 सूडवीने धूपमें सुखा कर, उल्लखले भांडिशुयाभां ऊखलमें,
 संक्षुब्ध भांडीने कूट कर, पुनः इरी फिर, दृषदि पथ्यर
 उपर पथ्यर पर, श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा जीण्णा वाटीने
 महीन पीस कर, द्रोण्याम् द्रोणीभां द्रोणीमें, अभ्यवधाय
 राभीने रख कर, विडगकषायेण वावडिगना क्वाथथी
 वायविडगके काथसे, सुहु सुहु. वारवार बारबार, अव-
 सिञ्चन् छंटतां छंटतां छिदकता हुआ, पाणिमर्दम् एव
 मर्दयेत् छाथथी मसणताण् रडेवु हाथसे मसलता ही
 रहे, तस्मिन् तु खलु प्रपीड्यमाने ओने दणावतां इनको
 दवाने पर, यत् तैलम् ते तेल जो तैल, उदियात् नीकणे
 निकल आवे, तत् तेने उसे, पाणिभ्याम् हाथोवडे
 हाथोंसे, पर्यादाय दईने ले कर, शुचौ पवित्र स्वच्छ,
 दृढे अने भूजभूत और दृढ, कलशे धडाभा घड़ेमें,
 न्यस्य नाभीने डाल कर, अनुगुप्तम् सुरक्षित सुरक्षित
 निधापयेत् राभी भूषु रख छोडे ॥ २५ ॥

25 The physician should say,
 "Bring the autumnal til which is fresh
 and rich." Taking it cleanse it well,
 wash and throw it in tepid decoction
 of embelia and keep it in the decoction

till the impurities have been drained
 out On finding it well cleaned, remove
 the husk and again clean it well and
 wash and impregnate it well twenty-one
 times with the decoction of embelia.
 After drying it in the sunshine, crush
 it in a mortar and pulverise into fine
 powder on a stone slab. Put the powder
 into an earthen vessel and soaking
 it frequently with the decoction of
 embelia, rub it well with the hands By
 this compression with the hands what-
 ever oil comes out should be collected
 with the hands in a clean strong
 earthen jug and kept in a safe place

अथाहरेति ब्रूयात्—तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ वि-
 ल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकषादेण,
 तदर्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोः, अतोऽर्धमात्रौ दन्ती-
 द्रवन्त्योः, अतोऽर्धमात्रौ च चव्यचित्रकयोरिति ।
 एतं संभारं विडङ्गकषायास्यार्धाढकमात्रेण प्रति-
 संख्य्य, तत्तैलप्रस्थं समावाप्य, सर्वमालोड्य,
 महति पर्योगे समासिच्याश्रावधिश्चित्यासने सुखो-
 पविष्टः सर्वतः स्नेहमवलोकयन्नजसं मृद्वग्निना
 साधयेद्दर्व्या सततमवघट्टयन् ।

अथ पछी इसके पीछे, विडङ्ग-कषायेण वाव-
 डिगना क्वाथथी वायविडगके क्वाथसे, तिल्वक- तिल्वक
 तिल्वक, उद्दालकयो. अने उद्दालकना और उद्दालकके,
 श्लक्ष्णपिष्टौ आरीड पीसेला महीन पीसे हुए, बिल्व-
 मात्रौ पल पल प्रमाणना पल पल प्रमाणके, द्वौ पिण्डौ
 ये पिंडा दो पिंड, तदर्धमात्रौ ओनाथी अर्धी मात्राना
 इससे आधी मात्राके, श्यामात्रिवृतयो. श्यामा अने
 त्रिवृतना ये पिंडा श्यामा और त्रिवृतके दो पिंड,
 अतः च अने ओनाथी और इससे, अर्धमात्रौ अर्धी
 मात्राना आधी मात्राके, दन्तीद्रवन्त्यो दन्ती अने
 द्रवन्तीना ये पिंडा दन्ती और द्रवन्तीके दो पिंड,
 अतः च अने ओनाथी और इससे, अर्धमात्रौ अर्धी

भात्राना आधी मात्राके, चव्यचित्रकयो. इति चव्य अने चित्रकना ये पिंडा चव्य और चित्रकके दो पिंड, आहर दाप ले आ, इति अथ ऐसा, ब्रूयात् उद्देपु कहे, एतम् संभारम् आ सामग्रीने इस सामग्रीको, विडङ्गकपायस्य वापडिङ्गना उत्रायना वायविडङ्गके क्वाथके, अर्घादिकमात्रेण अर्धा आठउ प्रमाणु साथे आवे आठक प्रमाणसे, प्रतिसंसृज्य भेजवीने मिला कर, तत् तैलप्रस्थम् तेमां पूर्वोक्त प्रस्थप्रमाणुनु तैल उसमें पूर्वोक्त प्रस्थ-प्रमाणमें तैल, समावाप्य नाभीने डालकर, सर्वम् अधाने सवको, आलोड्य उदावीने चला कर, महति भेटी बड़े, पर्यगे उडाधमां कड़ाहेमें, समासिच्य नाभीने डाल कर, अग्नौ अग्नि डिपर अग्नि पर, अधिश्रित्य उदावीने चला कर, आसने आसन पर आसन पर, सुखोपविष्ट सुभ-पूर्व उभेसीने सुखसे बैठ कर, स्नेहम् तेदने तैलको, अजलम् निरंतर निरन्तर, सर्वत सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, अवलोकयन् सभागतो निगरानी करता हुआ, दर्व्या उडधीथी कड़ाहीसे, सततम् निर-तर निरतर, अवघट्टयन् उदावते। उड़ी चलाता हुआ, मृद्वग्निना मृदु अग्निथी मृदु अग्निसे, साधयेत् पडावधु मिद्ध करे ।

26-(1). The physician should say, 'Do thus, 4 tolas each of the pulp of lodh and uddalaka should be finely pasted in the decoction of embelia. Now take half its measure of the pulp of black turpeth and turpeth, half the measure again of the pulp of red physic nut and physic nut and half the measure again of chaba pepper and white flowered leadwort. This mixture of pulps should be mixed with 128 tolas of the decoction of embelia. Adding to this 64 tolas of the prepared oil, the whole mixture should be well-stirred. Then it should be placed in a big pan which should be placed on the fire for boiling the mixture.' The pharmacist then should sit in a

convenient position and watching the boiling process of the oil all the time, should keep stirring constantly with a ladle and thus prepare it on a low fire

स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रज्ञाप्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहः, यथास्वं च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः, संवर्तते च भैषज्यमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृद्वनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि अति, स कालस्तस्यावतारणाय ।

शब्द. शब्द शब्द, विरमति अथ पड़ी गये छे बन्द हो गया है, फेनः च अने शीशु और फेन, प्रज्ञाप्यति शांत थयु छे शान्त हुआ है, स्नेह तेद तैल, प्रसादम् आपद्यते निर्माण थयुं छे निर्मल हुआ है, यथास्वम् च अने द्रव्य अनुसार और द्रव्यानुसार, गन्ध-वर्ण-रस-गन्ध-वर्ण अने रसनी गन्ध-वर्ण और रसकी, उत्पत्ति उत्पत्ति थर्छ छे उत्पत्ति हुई है, अङ्गुलिभ्याम् आंगुलीओथी अंगुलियोंसे, मृद्यमानम् मर्दन उरतां मसलने पर, भैषज्यम् औषधनी औषधकी, संवर्तते च वाट वगे छे वर्ती बनती है, अनतिमृदु ते अहु मृदु नथी वह बहुत मृदु नही है, अनतिदारुणम् अहु उडाधु पधु नथी बहुत कठिन भी नही है, अनङ्गुलिग्राहि च इति अने आंगुलीओ थोडतुं पधु नथी अथ और अंगुलियोंसे लगता भी नही ऐसा, यदा जग्यारे जब, स. ते वह, जानीयात् अथु समझे, (तदा तयारे तब), स ते वह, तस्य अवतारणाय तेने उतारवाने उसके उतारनेका, काल. समय छे समय है ।

26-(2). When it is found that the bubbling has ceased and the foam has subsided and the oil has become clear and of the desired odor, color and taste, and when rubbed between the fingers the preparation is found to be neither too soft nor too hard and does not stick to the fingers but gets rolled like a

wick, it is time to take off the oil-pan from the fire.

ततस्तमवतार्य शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय, शुचौ दृढे कलशे समासिच्य, पिधानेन पिधाय, शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य, सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् ।

तत. ते पछी इसके बाद, तम् तेने उसको, अवतार्य उतारीने उतार कर, शीतीभूतम् ठंडा होने पर, अहतेन नवा नये, वाससा वस्त्राथी वस्त्रसे, परिपूय गाणीने छान कर, शुचौ शुद्ध स्वच्छ, दृढे अने मज्जभूत और दृढ, कलशे धडाभा घटेमें, समासिच्य नाथी ढाल कर, पिधानेन ढाँडलुा नडे ढकनेसे, पिधाय ढाँडीने ढंक कर, शुक्लेन सफेद सफेद, वस्त्रपट्टेन ढपडाना पट्टाथी कपड़ेके पट्टेसे, अवच्छाद्य ढाँडीने ढाप कर, सूत्रेण दोरीथी डोरीसे, सुबद्धम् सारी रीते गाँधी अच्छी तरह बाध कर, सुनिगुप्तम् निधापयेत् सुरक्षित स्थानमा राखे सुरक्षित स्थानमें रक्खे,

26-(3) After taking it off from the fire, it should be allowed to cool down Filtering it with a new cloth it should be placed in a clean, strong earthen jug covered with a lid and wrapt round with a white piece of cloth, tied well with a twine, and should be put in a safe place.

ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरिच्यते; सस्यगपहतदोषस्य चानुपूर्वी यथोक्ता । ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले ।

तत तेमांथी उसमेंसे, जरमें ओने इसे, पानाय पीवा भाटे पीनेके लिए, मात्राम् मात्रा मात्राको, प्रयच्छेत् आपे देवे, तेन तेनाथी उससे, साधु सारी रीते अच्छी प्रकारसे, विरिच्यते विरेचन लागे छे विरेचन होता है, सम्यक्- सारी रीते अच्छी तरह, अप- हृत- दोषस्य च दोषरहित थयेलाना दोष अपहृत कियेका,

आनुपूर्वी संसर्जनं कुम्भं संसर्जनं कमका, यथा उक्ता नेम पहेला कुंभ छे तेम पावन करवु नोछे ओ पूर्व कथित अनुसार पालन करना चाहिए, तत. च अने त्पार पछी और उसके पीछे, अनुवासनकाले अनुवासन सभये अनुवासनके समय, एनम् ओने इसे, अनुवासयेत् अनुवासन आपवु अनुवासन देवे;

26-(4) The patient should be given the potion in proper doses whereby he will be satisfactorily purged. After the patient has thus been well purified, the after-treatment, as laid down, should be given. The patient should be given an unctuous enema at the right time in such procedure.

एतेनैव च पाकविधिना सर्पपातसीकरञ्जको- पातकीस्नेहानुपकल्प्य पाययेत् सर्वविशेषानवेक्ष- माणः । तेनागदो भवति ॥ २६ ॥

एतेन एव अने आ न और इसी, पाकविधिना पाकविधिने पाकविधिसे, सर्वविशेषान् अधी आभतोने सब भावोंको, अवेक्षमाण ध्यानमा राखी ध्यानमें रख करके, सर्पप- सरसव सरसों, अतसी- अणसी अलसी, करञ्ज- करंज करञ्ज, कोषातकी- अने कुडवी धीसोडीना और कोषातकीके, स्नेहान् स्नेहोने स्नेहोंको, उपकल्प्य तैयार करीने तय्यार करके, पाययेत् पीवरायवा पिलाये, तेन ओनाथी इससे, अगद. नीरोग नीरोग, भवति थाय छे होता है ॥ २६ ॥

26. Preparing in the same manner the oils of rape-seed, linseed, Indian beech and bitter luffa, the physician examining all the characteristics of the patient, should administer those oils as indicated As a result of this the patient becomes free from disease.

एवं द्वयानां श्लेष्मपुरीषसंभवानां क्रिमीणां

સમુત્થાનસ્થાનસંસ્થાનવર્ણનામપ્રભાવચિકિત્સિત-
વિશેષા વ્યાખ્યાતાઃ સામાન્યતઃ ।

एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, श्लेष्म- ३६ कफ,
पुरीषसंभवानाम् અને પુરીષજન્ય और पुरीषजन्य,
द्वयानाम् અને दोनों, क्रिमीणाम् कृमिओंनां कृमियोंके,
समुत्थान-निदान निदान, स्थान-स्थान स्थान, संस्थान-
लक्षण लक्षण, वर्ण-वर्ण वर्ण, नाम-नाम नाम, प्रभाव-
प्रभाव प्रभाव, चिकित्सित-अने चिकित्सिताना और चिकि-
त्साके, विशेषाः विशेषेणे મેઘોંકો, સામાન્યતઃ સામાન્ય
રીતે સામાન્યતયા, વ્યાખ્યાતા કહ્યા છે કહ દિયા છે;

27-(1) Thus the etiological factors,
shape, color, name, effect and treat-
ment of worms born of kapha and
feces have been described in general.

विशेषतस्तु स्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानु-
लोमहरणभूयिष्ठं तेष्वैषधेषु पुरीषजानां क्रि-
मीणां चिकित्सितं कर्तव्यं, मात्राधिकं पुनः शिरो-
विरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वैषधेषु श्लेष्म-
जानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्यम्; इत्येव
क्रमिन्नो मेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति । तमनु-
तिष्ठता यथास्वं हेतुवर्जने प्रयतितव्यम् ।

पुरीषजानाम् पुरीषज, क्रिमीणाम् कृमि-
ओंनी कृमियोंकी, विशेषत तु विशेष કરીને વિશેષ
करके, तेषु एव ते ५ इन्ही, औषधेषु औषधोभाथी
औषधोंमेंसे, स्वल्पमात्रम् थोड़ी मात्राમાં अल्प मात्रामें,
आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन
अनुवासन, अनुलोम-हरण- અને વિરેચન और विरेचन,
भूयिष्ठम् प्राय प्राय, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा,
कर्तव्यम् કરવી જોઈએ करनी चाहिए, श्लेष्मजानाम् ३६
कफज, क्रिमीणाम् कृमिओंनी कृमियोंकी, तेषु एव औषधेषु
ते ५ औषधोभाथी इन्हीं औषधोंमेंसे, मात्राधिकम् पुन.
अधिक मात्राथी अधिक मात्रामें, शिरोविरेचन-
शिरोविरेचन शिरोविरेचन, वमन-वमन वमन, उपशमन-
अने ઉપશમન और उपशमन, भूयिष्ठम् प्राय प्राय,
चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, कार्यम् કરવી જોઈએ
करनी चाहिए, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, एष. आ

यह, क्रिमिन्न. कृमिनाशक कृमिनाशक, मेषजविधिः
औषधविधिनु औषधविधिका, अनुव्याख्यात भवति
व्याख्यान કર્યું છે વ્યાખ્યાન કર દિયા છે, તમ્ તેનું
इसका, अनुतिष्ठता अनुष्ठान કરનારે अनुष्ठान करनेवालेको,
यथास्वं रोग प्रभाषे रोगानुसार, हेतुवर्जने हेतुना
परित्यागभां हेतुके परित्यागमें, प्रयत्नितव्यम् प्रयत्न
કરવો જોઈએ પ્રયત્ન કરનાં चाहिए;

27-(2) In particular the treatment
of worms is to be done by small doses
of medications mostly in the form of
corrective and unctuous enemata and
purgation (downward elimination); and
the treatment of worms born of kapha
is to be done by big doses of these me-
dications, mostly in the form of errhi-
nes, emesis and sedation. Thus the
process of helminthidal medication
has been described While carrying out
this line of treatment one should try to
avoid the respective causative factors.

यथोद्देशमेवमिदं क्रिमिकोष्ठचिकित्सितं यथा-
वदनुव्याख्यातं भवति ॥ २७ ॥

यथोद्देशम् ઉદ્દેશાનુસાર પ્રકરણાનુસાર, एवम् એ
પ્રમાણે इस तरह, इदम् आ यह, क्रिमिकोष्ठ- कृमि-
कोष्ठनी क्रिमिकोष्ठकी, चिकित्सितम् चिकित्सा
चिकित्साका, यथावत् यथायोग्य यथायोग्य, अनुव्या-
ख्यातम् भवति व्याख्यान કર્યું છે વ્યાખ્યાન કર દિયા
છે ॥ ૨૭ ॥

27 Thus the treatment of the
gastro-intestinal helminthiasis has been
duly described

ક્રમિન્નમેષજવિવેરન્યત્રાપ્યતિદેશ. —

भवन्ति चात्र—

अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां मेषजं स्मृतम् ।

૨૮. સ્મૃતન્-મવેદ (ચ.)

ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥२८॥
अयमेव विकाराणां सर्वेषामपि निग्रहे ।
विधिर्दृष्टस्त्रिधा योऽयं किमीनुद्दिश्य कीर्तितः ॥२९॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, अवन्ति श्लोको
छे ३ श्लोक हैं कि, णादौ पहेलां सबसे प्रथम, अपकर्षणम् अपकर्षण, ततः ते पछी उसके बाद,
प्रकृते विघात उरखुने। नाश कारणका नाश, निदान-
स्य च अने निदानने और निदानका, वर्जनम् परित्याग
परित्याग, किमीणाम् ओओने इमिओनु इनको कमियोंकी,
मेषजम् औपध औपध, स्मृतम् उहेलु छे कही है,
किमीन् इमिओने कमियोंको, उद्दिश्य उद्देशीने लक्ष्य
कके, य अयम् ने आ जो यह, त्रिधा विधि त्रिधु
प्रकारनी विधि तीन प्रकारकी विधि, कीर्तित उली छे
कही है, (सः) अयम् (ते) आ न (वह) यही, विधिः
शिष्टिसा चिकित्सा, सर्वेषाम् अपि अधाय सभी, विका-
राणाम् विधारेना रोगोंके, निग्रहे निग्रहमां निग्रहमें,
दृष्टः जेवामां आनी छे देखी गई है ॥ २८-२९ ॥

Here are verses again—

28-29 Extraction is indeed said to be the first medication for worms, then comes the removal of the cause and thereafter the avoidance of etiological factors. This threefold line of treatment which has been just described regarding worms is indeed equally applicable in the treatment of all diseases

संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ।
एतावद्भिपजा कार्यं रोगे रोगे यथाविधि ॥३०॥

संशोधनम् संशोधन संशोधन संशमनम् संशमन
संशमन, निदानस्य च अने निदानने और निदानका,
वर्जनम् परित्याग परित्याग, एतावत् ओटलु इतना,
भिपजा वैद्ये वैद्यको, रोगे रोगे अयेउ रोगमां प्रत्येक
रोगमें, यथाविधि विधि भुज्ज विधि अनुसार, कार्यम् उरवुं
ओधओ करना चाहिए ॥ ३० ॥

30. Purification, sedation and avoidance of causative factors—these ought to be observed by a physician in each and every disease systematically.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

व्याधितौ पुरुषौ ज्ञाज्ञौ भिपजौ सप्रयोजनौ ।
विंशतिः क्रिमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥३१॥
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्पिणा ।
शिष्यसंबोधनार्थाय व्याधिप्रशमनाय च ॥३२॥

तत्र ते विषयमा उस विषयमें, श्लोकौ छे श्लोका छे
३ दो श्लोक हैं कि, परमर्पिणा महर्षिओ महर्षिने, शिष्य
शिष्यने शिष्यके, संबोधनार्थाय समझववा समझानेके
लिए, व्याधिप्रशमनाय च अने रोगने शांत उरवा
भाटे और रोगको शांत करनेके लिए, व्याधितरूपीये
विमाने व्याधितरूपीय विमानमां व्याधितरूपीय विमानमें,
व्याधितौ पुरुषौ छे व्याधित पुरुषो दो व्याधित पुरुष,
सप्रयोजनौ अथेअनसहित प्रयोजनके साथ, ज्ञाज्ञौ
ज्ञानी अने अज्ञानी ज्ञानी और अज्ञानी, भिपजौ छे
वैद्यो दो वैद्य, विंशति बीस प्रकारनी बीस प्रकारके,
क्रिमय. इमिओ कमियों, तेषात् तेओना उनके, हेत्वादि
हेतु वगेरे हेतुआदि, सप्तक गण. सातने गलु सातका
गण, उक्त. उहेलु छे कहा है ॥ ३१-३२ ॥

Here are two recapitulatory verses—

31-32. The two kinds of diseased persons, the skilled and unskilled physicians, the purpose of their description, the twenty varieties of such parasites, their description in seven parts such as cause, habitat etc,—all this is narrated in this chapter entitled 'The Specific Determination of the disease by the appearance of the patient, in the Section on Specific Determination by

the great sage, for the enlightenment of students as also for the cure of the disease.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने व्याधितरूपीयविमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

इति आ प्रभाषे इति प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेक्षा अग्निवेशसे वनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुद्धी प्रतिसंस्कार पात्रेक्षा आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने
विमानस्थानमां विमानस्थानमें, 'व्याधितरूपीय विमान'
'व्याधितरूपीय विमान' 'व्याधितरूपीय विमान', नाम
नामने नामका, सप्तमः सातमो सातवाँ, अध्यायः
अध्याय स पूर्यो यथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Disease from the Appearance of the Patient" is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

आठमो अध्याय अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

रोगभिषग्जितीयविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातो रोगभिषग्जितीयं विमानं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्ह्यथी अव आगे, 'रोगभिषग्जितीयम्
विमानम्' 'रोगभिषग्जितीय विमान' नामना अध्यायनु
'रोगभिषग्जितीयविमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करेगु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, साह स कहेंगे छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on "The Specific Determination of the Measure of the Science of Healing."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

ग्रन्थपरीक्षा—

बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलाघवं कर्मफलमनु-
बन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्भिषग्बु-
भूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत ।

आत्मन पोताना अपने, कार्य- कार्यनी कार्यके,
गुरु- गुरुता गुरुता, लाघवम् तथा लघुता तथा लघुता,
कर्मफलम् गुरुतनु उर्मईल शीघ्र कर्मफल, अनुबन्धम्
लविष्यङ्ग भविष्यफल, देश- तेभ्य देश एवं देश,
कालौ च तथा काल तथा काल, विदित्वा अर्ह्यथीने
जान कर, युक्तिदर्शनात् युक्तिपूर्वक भेद युक्तिपूर्वक
सोच कर, भिषक् वैद्य वैद्य, बुभूषुः भवान् भवान्
दोनेकी इच्छावाला, बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुरुषे बुद्धिमान
पुरुष, शास्त्रम् शास्त्रनी शास्त्रकी, एव ७ ही, आदितः
पहिला पहिले, परीक्षेत परीक्षा करनी भेदछे परीक्षा
करे;

3-(1). The intelligent man who after an appraisal of the task whether it will prove heavy or light for him, of the rewards, the obligations, time and place, finds himself suited for the medical profession, should first of all select a treatise of that science.

विविधानि हि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति
लोके; तत्र यन्मन्येत सुमहद्यशस्विधीरपुरुषासे-
वितमर्थवहुलमाप्तजनपूजितं त्रिविधशिष्यबुद्धिहि-

३ कार्यगुरुलाघवम्—कार्यगुरुलाघवे (घ घ प)

,, अनुबन्ध देशकालौ—अनुबन्धनं देशकालौ (प.)

,, आसेवितम्—अनुमोदितम् (ह)

तमपगतपुनरुक्तदोषमार्थं सुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्रह-
क्रमं स्वाधारमनवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कला-
भिधानं क्रमागतार्थमर्थतत्त्वविनिश्चयप्रधानं संग-
तार्थमसंकुलप्रकरणमाशुप्रबोधकं लक्षणवच्चोदा-
हरणवच्च, तदभिप्रपद्येत शास्त्रम् ।

हि ३२७ ६ क्योंकि, भिषजाम् वैद्योनां वैद्योके,
विविधानि विविध प्रकारनां नाना प्रकारके, शास्त्राणि
शास्त्रो शास्त्र, लोके आ लोकमां इस लोकमें, प्रचरन्ति
प्रचार पायेलां छे प्रचलित हैं, तत्र तेमां इनमेंसे,
सुमहत् धन्यो मोटा बहुत विस्तृत, यशस्वि- यशस्वी
यशस्वी, धीर- तथा धीर तथा धीर, पुरुष पुरुषोत्थी
पुरुषोत्ते, भासेवितम् सेवायेतुं तेवित, अर्थवहुलम् अर्थोत्थी
भरपूर अर्थवहुल, आप्तजन- आप्त पुरुषोत्थी आप्त
पुरुषोत्ते, पूजितम् पूजयेतुं पूजित, त्रिविध त्रिषु
प्रकारना तीन प्रकारके, शिष्य- शिष्यनी शिष्यकी, बुद्धि-
बुद्धिने बुद्धिको, हितम् हितकारक हितकारक, अपगत-
पुनरुक्तदोषम् पुनरुक्तिना दोष वगैरु पुनरुक्त दोषसे
रहित, आर्षम् ऋषिप्रणीत ऋषिप्रणीत, सुप्रणीत- सारी-
रीते रयेला सम्यक् रचित, सूत्र- सूत्र सूत्र, भाष्य-
भाष्य भाष्य, संग्रह- अने संग्रहना और संग्रहके, क्रमम्
क्रमवाला क्रमवाला, स्वाधारम् सारा अर्थवाला शोभन
अर्थवाला, अनवपतित- अश्राम्य अप्राम्य, शब्दम् शब्द-
वाला शब्दवाला, अकष्टशब्दम् अकार्यमां कष्ट पडे ऐवा
शब्द वगैरु जिसके उच्चारणमें कष्ट न हो ऐसे शब्दोंसे युक्त,
पुष्कल- सारी रीते अर्थ जलवाला अच्छी तरहसे अर्थ
बोधक, अभिधानम् वाक्योवाला वाक्ययुक्त, क्रमागतार्थम्
क्रमानुसार अर्थयुक्त क्रमानुसार अर्थयुक्त, अर्थ- अर्थना
अर्थके, तत्त्व- तत्त्वना तत्त्वका, विनिश्चय- निश्चय निश्चय,
प्रधानम् जेमां मुख्य छे ऐवुं जिसमें प्रधान है ऐसा,
संगत- अर्थ जेसता संगत, अर्थम् अर्थवाला अर्थयुक्त,
असंकुल- बेजोसेण वगैरना अमिश्रित, प्रकरणम् प्रकार-
वाला प्रकारवाला, आशु- जल्दी शीघ्र, प्रबोधकम् ज्ञान
आपे ऐवुं ज्ञान देनेवाला, लक्षणवत् च असाधारण लक्षण-
वाला असाधारण लक्षणयुक्त, उदाहरणवत् च अने उदाहरण-
वाला और उदाहरणोंसे युक्त, यत् जेने जिसको,

मन्येत येते माने स्वयं जाने, तत् ते वह, शास्त्रम्
शास्त्रने शास्त्रको, अभिप्रपद्येत ऐवुं जेऐ लेना चाहिए।

3-(2) Many treatises of medicine
are current in the world. From among
these he should choose that treatise
which has obtained great popularity
and is approved by wise men, which
is comprehensive in scope, held in
esteem by those who are worthy of
credence, suitable alike for the under-
standing of the three grades of students
(very intelligent, moderate and slow),
free from the faults of repetition,
revealed by a seer, arranged in well-
made aphorisms, commentary and
summary, well authenticated, free from
vulgar usages and difficult words,
rich in synonyms, possessing words of
traditionally accepted sense, concerned
mainly with determining the true na-
ture of things, relevant to the theme,
orderly in its arrangement of topics,
rapidly elucidating and enriched with
definitions and illustrations. Such a
treatise is to be chosen.

शास्त्रं ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विभूय
प्रकाशयति सर्वम् ॥ ३ ॥

हि ३२७ ६ क्योंकि, एवंविधम् ऐसी अतुं इस
प्रकारका, शास्त्रम् शास्त्र शास्त्र, अमल. निर्भुज निर्मल,
आदित्यः इव सूर्यनी पेठे सूर्यकी तरह, तम अंध-
कारने अंधकारको, विभूय दूर करी दूर करके, सर्वम् अर्थ
वस्तुने सब कुछ, प्रकाशयति प्रकाशित करे छे प्रकाशित
करता है ॥ ३ ॥

3. For such a treatise, like the un-
clouded sun, dispelling darkness, illu-
minates everything.

आचार्यपरीक्षा—

ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत,

ततः अनन्तरम् त्वा २ पछी उसके बाद, आचार्यम् आचार्यनी आचार्यकी, परीक्षेत परीक्षा करनी परीक्षा करे;

4-(1) Thereafter the aspirant shall look about for the teacher.

तद्यथा—पर्यवेदात्तश्रुतं परिदृष्टकर्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोष-पन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनहङ्कृत-मनसूयकमकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनसमर्थं चेति ।

तत् यथा जेभके जैसे कि, पर्यवेदात्तश्रुतम् निर्दोष शास्त्रज्ञानवाला निर्दोष शास्त्रज्ञानवाला, परिदृष्टकर्माणम् सम्पूर्ण कर्म जेयेल होय जेवे सम्पूर्ण कर्म देखनेवाला, दक्षम् होशियार दक्ष, दक्षिणम् अनुकूल अनुकूल, शुचिम् पवित्र पवित्र, जितहस्तम् हाथ पर आशुवाणी जितहस्त, उपकरणवन्तम् साधनसम्पन्न साधनसम्पन्न, सर्व-सर्व सब, इन्द्रिय-इन्द्रियोषी इन्द्रियोसे, उपपन्नम् युक्त युक्त, प्रकृतिज्ञम् भूति आशुना २ प्रकृतिको जानने-वाला, प्रतिपत्तिज्ञम् युक्तिने आशुना २ युक्तिको जाननेवाला, अनुपस्कृत-अभिकृत अविकृत, विद्यम् विद्यावाणी विद्यावाणी, अनहङ्कृतम् अहङ्काररहित अहङ्काररहित, मनसूयकम् असूयारहित असूयारहित, अकोपनम् कोपरहित कोधरहित, क्लेश-कष्ट क्लेशको, क्षमम् सहन करनेवाला, शिष्य-शिष्यो २ शिष्योमें, वत्सलम् प्रेम राखना २ प्रीति रखनेवाला, अध्यापकम् आशुवाणी २ यतुर पढानेमें चतुर, ज्ञापन-अने सम-अववाणी और समझानेमें, समर्थम् च इति समर्थ समर्थ;

4-(2). He should be one who is thoroughly versed both in theory and practice, who is skilful, upright, pure deft of hand, well equipped, possessed

of all his faculties, who is conversant with human nature and line of treatment, who possesses special insight into the science, who is free from self-conceit, free from envy, free from irascibility, endowed with fortitude, who is affectionate towards his pupils, proficient in reading and skilful in exposition

एवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमार्तवो मेघ इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः संपादयति ॥४॥

हि आरक्षुके क्योंकि, एवंगुण आवा शुशुवाणी इन गुणोंवाला, आचार्यः आचार्य आचार्य, मार्तवः शोभ आशुने योग्य ऋतुमें बरसा, मेघः मेघ मेघ, सुक्षेत्रम् सारा भेतरने अच्छे क्षेत्रको, शस्यगुणै इव जेभ अनानना शुशुथी युक्त करे छे तेभ जैसे शस्यके गुणोंसे युक्त करता है वैसे, सुशिष्यम् सारा शिष्यने उत्तम शिष्यको, वैद्य-वैद्यना वैद्यके, गुणैः शुशुथी गुणोंसे, आशु जल्दी शीघ्र, संपादयति युक्त करे छे युक्त करता है ॥ ४ ॥

4. The teacher endowed with such qualities equips quickly the good disciple with all the qualities of a physician, just as the rain-clouds at the proper season endow the fertile field with the best of crops.

शास्त्रज्ञानोपाया —

तमुपसृत्यारिराधयिपुरुषचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पितृवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तः ।

तम् तेनी पासे उसके पाच, उपसृत्य जेभने पढ़ुं कर, आरिराधयिषु आराधना करनेवाली ध्यावाणीसे सेवा करनेका इच्छुक, अप्रमत्तः प्रमादरहित यर्ध प्रमादरहित हो कर, अग्निवत् च अग्निनी पेठे अग्निकी तरह, देववत् च देवनी पेठे देवताकी तरह, राजवत् च

રાજાની પેઠે રાજાકી તરફ, પિતૃવત્ ચ પિતાની પેઠે પિતાકી તરફ, મર્ત્યવત્ ચ અને સ્વામીની પેઠે ઔર સ્વામીકી તરફ, ઉપચરેત્ સેવા કરવી બેઠેએ સેવા કરે,

5-(1). Approaching such a teacher, with a view to winning his favour, one should wait on him vigilantly as on the sacrificial fire, as on a god, as on the king, as on the father, and as on one's patron.

તતસ્તત્પ્રસાદાત્ કૃત્ત્વં શાસ્ત્રમધિગમ્ય શાસ્ત્રસ્ય દૃઢતાયામભિધાનસ્ય સૌષ્ટવેર્થસ્ય વિજ્ઞાને વચનશક્તૌ ચ ભૂયો ભૂયઃ પ્રયતેત સમ્યક્ ॥ ૫ ॥

તત. એ પછી इसके पीछे, तत्- તેની उसकी, प्रसादात् કૃપાથી कृपासे, कृत्तव्यम् બધું सम्पूर्ण, शास्त्रम् શાસ્ત્ર શાસ્ત્રકો, अधिगम्य શીખીને सीख कर, शास्त्रस्य शास्त्र શાસ્ત્રકો, दृढतायाम् દૃઢ કરવામાં दृढ करनेमें, अभिधानस्य કહેવાની कहनेकी, सौष्ठवे सुंदरताમાં सुन्दरतामें, अर्थस्य अर्थના अर्थके, विज्ञाने ज्ञानમાં ज्ञानमें, वचन- અને બોલવાની और बोलनेकी, शक्तौ च शक्तिमें, भूय भूयः ફરી ફરીને बारबार, सम्यक् સારી રીતે मली प्रकार, प्रयतेत प्रयत्न કરવો બેઠેએ यत्न करना चाहिए ॥ ૫ ॥

5. Then having, through his kindness, received the whole science, the student should, for the sake of strengthening his understanding, strive constantly and well to perfect himself in his grasp of nomenclature, the interpretation of their meaning and in the power of exposition

તત્રોપાયાનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ—અધ્યયનમ્, અધ્યાપનં, તદ્વિદ્યસંભાષા ચેત્યુપાયાઃ ॥ ૬ ॥

૬. તત્રોપાયાનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ—તત્રોપાયા વ્યાખ્યાસ્યન્તે
(૬ છ. જ.)

તત્ર આના इसके, उपायान् उपायानुं उपायोंका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान કરશું व्याख्यान કરો, अध्ययनम् બાણુવું पढ़ना, तद्विद्यसंभाषा च અને तद्विद्यसंभाषा और तद्विद्यसंभाषा, इति એ ये, उपायाः उपायो છે उपाय हैं ॥ ૬ ॥

6. To this end, we shall indicate the means viz., study, teaching and discussion with those versed in the same subject. These are the means.

અધ્યયનવિધિઃ—

તત્રાયમધ્યયનવિધિઃ—કલ્પઃ કૃતક્ષણઃ પ્રાતઃ સ્તથાયોપવ્યૂપં વા કૃત્વાઽઽવશ્યકમુપસૃષ્ટ્યોદક દેવર્ષિગોબ્રાહ્મણગુરુવૃદ્ધસિદ્ધાચાર્યેભ્યો નમસ્કૃત્ય સમે શુચૌ દેશે સુખોપવિષ્ટો મનઃપુરઃસરાભિર્વાગ્નિઃ સૂત્રમનુક્રામન્ પુનઃ પુનરાવર્તયેદ્ બુદ્ધા સમ્બગનુ- પ્રવિદ્યાર્થતત્ત્વં સ્વદોષપરિહારાર્થં પરદોષપ્રમાણાર્થં ચ; एवं मध्यंदिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहाप- यन्नध्ययनमभ्यस्येत्। इत्यध्ययनविधिः ॥ ७ ॥

તત્ર તેમાં इनमें, अयम् આ यह, अध्ययन- બાણુવાની अध्ययनकी, विधिः विधि છે विधि है, कल्प- નીરોગ नीरोग, कृतक्षणः અને જેણે બાણુવાનો अवकाश લીધો છે એવા शिष्यે और जिसने पढ़नेका अवकाश लिया है वह शिष्य, प्रातः સવારે प्रातःकालमें, उपव्यूषम् વા અથવા ઉપ કાળમાં अथवा उषाकालमें, उत्थाय ઊઠીને ऊठ कर, आवश्यकम् આવશ્યક કાર્યે आवश्यक कार्य, कृत्वा કરીને करके, देव- દેવ દેવ, ऋषि- ઋષિ ऋषि, गो- ગાય ગૌ, ब्राह्मण- બ્રાહ્મણ ब्राह्मण, गुरु- ગુરુ गुरु, वृद्ध- વૃદ્ધ वृद्ध, सिद्ध- સિદ્ધ सिद्ध, आचार्येभ्य અને आचार्योंके और आचार्योंको, नमस्कृत्य નમસ્કાર કરીને नमस्कार करके, समे સમાન समान, शुचौ પવિત્ર पवित्र, देशे સ્થાનમાં स्थानमें, सुख- સુખपूर्वक सुखपूर्वक, उपविष्टः બેસી बैठ कर, मनःपुल सराभि. ओझात्र મનવાળી एकाग्र मनवाली, वाग्भिः वाणीथी वाणीसे,

૭. દેવર્ષિગોબ્રાહ્મણ—દેવગોબ્રાહ્મણ (ધ.)

,, અનુક્રામન્—અનુપરિક્રામન્ (છ)

,, બુદ્ધા—બુદ્ધયા (ધ. ધ.)

सूत्रम् सूत्रं सूत्रको, अनुक्रमश्च अनुक्रमशी भाष्यत्
अनुक्रमसे पढते हुए, सम्यक् सारी रीते अच्छी तरहसे,
बुद्धा समझने समझ कर, अर्थ- अर्थना अर्थके, तत्त्वम्
तत्त्वने तत्त्वको, अनुप्रविश्य भाषी जानकर, स्वदोष-
घोताना दोषना अपने दोषके, परिहारार्थम् त्यागने
भाटे त्यागके लिए, परदोष- अने भीषणा दोष और
दूसरेके दोषके, प्रमाणार्थम् च भाषवाने जाननेके लिए,
पुनः पुन इरी इरीने बारबार, आवर्तयेत् आवर्तन
करवु आवर्तन करे, एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार,
मध्यंदिने अपोरे मध्याह्नमें, अपराह्णे द्विसना पाछला
भागमा अपराह्नमें, रात्रौ च अने रात्रे और रात्रिमें,
शश्वत् निरन्तर निरन्तर, अपरिहापयन् समथ न शुभावता
समय नष्ट किये बिना, अध्ययनम् अभ्यास अभ्यासको,
अभ्यस्येत् याहु राभवे जारी रखे, इति आ यह,
अध्ययनविधिः अध्ययनकी विधि छे अध्ययनकी विधि
है ॥७॥

This is the method of study.

शिष्यपरीक्षा—

अथाध्यापनविधिः—अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः
शिष्यमेवादितः परीक्षेत;

अथ हुवे अब, अध्यापन-भाषावधानी अध्यापनकी,
विधि. विधि छे विधि है, अध्यापने भाषावधानी
अध्यापनमें, कृतबुद्धि तत्पर अथेला तत्पर हुआ, आचार्यः
आचार्य आचार्य, शिष्यम् शिष्यनी शिष्यकी, एव न
ही, आदित प्रथम प्रथम, परीक्षेत परीक्षा करवी
मेधमे परीक्षा करे;

8-(1) Now for the method of tea-
ching. The teacher who has underta-
ken to impart instruction should,
before all else, test the candidate.

तद्यथा—प्रशान्तमार्यप्रकृतिकमक्षुद्रकर्माणम्-
जुचक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्तविशदजिह्वमधिकृत-
दन्तौष्ठमभिनिमनं धृतिमन्तमनहङ्गतं मेधाविनं
वितर्कस्मृतिसंपन्नमुदारसत्त्वं तद्विद्यकुलजमथवा
तद्विद्यवृत्तं तत्त्वाभिनिवेशिनमव्यङ्गमव्यापनेन्द्रि-
यं निभृतप्रबुद्धतमर्थतत्त्वभावकमकोपनमव्यसनिनं
शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नमध्य-
यनाभिकाममर्थविज्ञाने कर्मदर्शने चानन्यकार्यम-
लुब्धमनलसं सर्वभूतहितैषिणमाचार्यसर्वानुशिष्टि-
प्रतिकरमनुरक्तं च, एवंगुणसमुदितमध्याप्यमाहुः
॥ ८ ॥

तत् यथा जेमके जैसेकि, प्रशान्तम् अहुय शान्त
अत्यन्त शान्त, आर्यप्रकृतिकम् उमहा स्वभावना
उत्कृष्ट स्वभावका, अक्षुद्रकर्माणम् क्षुद्र कर्म न करनार
क्षुद्र कर्म न करनेवाला, क्रजु- सीधा सीधे, चक्षुः- आभ
आख, मुख- भुभ मुख, नासावंशम् अने नाडनी दाडी
वाणो और नासिकावशवाला, तनु- पातणी पतली, रक्त-

7. Now the method of study is
this —The student who is healthy and
has consecrated all his time for study
should rise at dawn, or while yet a
portion of the night is left, and having
performed the necessary ablutions and
having saluted the gods, the seers,
the cows, the brahmanas, the guardi-
ans the elders, the adepts and the
teachers, and seating himself at ease
on even and clean ground, should,
concentrating his mind, go over the
aphorisms in order, repating them
over and over again, all the while
understanding their import fully, in
order to correct his own faults of
reading and to recognise the measure
of those in the reading of others. In
this manner, at noon, in the afternoon
and in the night, ever vigilant the
student should apply himself to study.

८ अभिनिमनम्—अभिनिमिणम् (घ)

,, अनहङ्गतम्—अलङ्कृतम् (ङ)

,, अनुदतम्—अनुदतवेशम् (क घ ङ)

,, सर्वानुशिष्टिप्रतिकरम्—सर्वानुशिष्टिप्रतिपत्तिकरम् (क.घ.च.घ.)

लाक्ष लाल, विशद- अने निर्मल और साफ, जिह्व
शुभवाणो, जिह्वावाला, अविकृत- गेडोण न होय ओवा
विकृत न हो ऐसे, दन्त- दांत दात, ओष्ठम् तेमज होइ-
वाणो। एवं ओष्ठवाला, अमिन्मनम् गूगणो न होय
ओवा गुनगुन न बोलता हो ऐमा, घृतिमन्तम् धैर्यवाणो।
धैर्यशाली, अनहङ्कृतम् अहङ्काररहित अहङ्काररहित, मेधा-
विनम् बुद्धिशाली बुद्धिशाली, चित्तकं तर्कं तर्क, स्मृति-
तथा स्मृतिथी तथा स्मृतिसे, सम्पन्नम् युक्त युक्त, उदार-
उदार उदार, सत्त्वम् भनवाणो मनवाला, तद्विद्यकुलजन
वैद्यकुलभा उत्पन्न थयेव वैद्यकुलमें उत्पन्न, अथवा अथवा
अथवा, तद्विद्यवृत्तम् वैद्यना जेवा आचरणावाणो वैद्यके
सदृश आचरणवाला, तत्त्वाभिनिवेशिनम् तत्त्व भेजववाभां
आश्रय शोधनार तत्त्वज्ञानमें आप्रही, अन्यङ्गम् अविकृत
अंगवाणो। अविकृत अंगवाला, अन्यापन्न- अविकृत
अविकृत, इन्द्रियम् धन्द्रियेवाणो इन्द्रियोवाला, निभृतम्
विनीत विनीत, अनुद्धतम् उद्धताय वगरने। अनुद्धत,
अर्थ- वस्तुना वस्तुके, तत्त्व- तत्त्वभां तत्त्वमें, भावकम्
चिन्तनशील चिन्तनशील, अकोपनम् क्रोधरहित क्रोध-
रहित, अग्न्यसविनम् व्यसन वगरने। व्यसनरहित,
शील- शील शील, शौच- पवित्रता पवित्रता, आचार-
आचार आचार, अनुराग- प्रेम अनुराग, दाक्ष्य- होशि-
यारी चतुरता, प्रादक्षिण्य- अने अनुकूलताथी और
अनुकूलतासे, उपपन्नम् युक्त युक्त, अध्ययन- अष्टुवाणी
पढनेकी, अभिकामम् धृष्टावाणो इच्छावाला, अर्थ- अर्थ
अर्थके, विज्ञाने अष्टुवाभां ज्ञानमें, कर्मदर्शने च अने
कर्मदर्शनभां और कर्मदर्शनमें, अनन्यकार्यम् ओकाश्र-
यित एकाप्रचित्त, अलुब्धम् दोक्षरहित लोभरहित,
अनलसम् आणस वगरने। आलस्यरहित, सर्वभूत- सर्व
प्राणीओनुं सब प्राणियोंके लिए, हितैषिणम् हित
धृष्टो। हितकामना करनेवाला, आचार्य- आचार्यनी
आचार्यकी, सर्व- सर्व सब, अनुविष्टि- आज्ञाओनुं आज्ञा-
ओंका, प्रतिकरम् पालन करनार पालन करनेवाला, अनु-
रक्तम् च अने शुरु तरङ्ग प्रेमवाणो और गुरुमें प्रेम
रखनेवाला, एवंगुण- आ प्रमाणेनी शुशुधी इस प्रकारके
गुणोंसे, समुदितम् युक्त शिष्यने युक्त शिष्यको, अध्या-
प्यम् अष्टुवावा शोध पढानेके योग्य, आहु कहे छे
कहते हैं ॥ ८ ॥

8. He should be peaceful, noble in disposition, not given to mean acts, straight of eye, face and nose, slender, red and clean of tongue, flawless in teeth and lips, not possessing an indistinct and nasal voice, persevering, free from egotism, intelligent, endowed with the powers of reasoning and memory, liberal minded, suited to the study either by inheritance or by aptitude, devoted to truth, perfect of body, endowed with unimpaired sense-faculties, modest, gentle, capable of understanding the nature of things, not irritable, free from addictions of any kind, endowed with character and purity, conduct, affection, skilfulness, courtsey and study, who has single-minded devotion to knowledge both of theory and practical work, who is free from covetousness, and sloth, who is desirous of the welfare of all creatures, obedient to all the instructions of his teacher and who is attached to him. One, who is endowed with all these qualities, is considered to be fit for receiving instruction.

शिष्योपनयनविधि.—

एवंविधमध्ययनार्थिनमुपस्थितमारिराधयिषु-
माचार्योऽनुभाषेत-उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि
तिष्यहस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योग-

१ एवविधम्-एवगुणसमुदितम् (च)

२, २, —एवसर्वगुणसमुदितम् (प)

३, आचार्योऽनुभाषेत-अनुभाषेत (ख)

४, उदगयने-अधोदगयने (घ)

मुपगते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च
करणे मैत्रे मुहूर्ते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः काषा-
यवस्त्रसंवीतः सगन्धहस्तः समिधोऽग्निमाज्यमुप-
लेपनमुदकुम्भान् माल्यदामदीपहिरण्यहेमरजतम-
णिमुक्ताचिद्रुमक्षौमपरिधीन् कुशलाजसर्वपाक्ष-
तांश्च शुक्लानि सुमनांसि ग्रथिताग्रथितानि मेध्यान्
भक्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपसिष्टस्वेति ॥९॥

एवंविधम् ऐवी जातना इस प्रकारके, अध्ययनार्थि-
नम् लक्ष्मणानी ध्यायी पढ़नेकी इच्छासे, उपस्थितम्
हाजर थयेला उपस्थित. आरिराधयिषुम् अने आरा-
धना करवानी इच्छावाला शिष्यने और आराधना
करनेकी इच्छावाले शिष्यको, आचार्यः आचार्ये आचार्य,
अनुभाषेतु कहेपु कहे, उदगयने उत्तरायणुमा उत्तरायणमें,
शुक्लपक्षे शुक्ल पक्षमां शुक्ल पक्षमे, प्रशस्ते शुभ
शुभ, अहनि दिनसे दिनमें, तिष्य- पुष्य पुष्य, हस्त- हस्त
हस्त, श्रवण- श्रवण श्रवण, अश्वयुजाम् अने अश्विनी-
गाना और अश्विनीमेंसे, अन्यतमेन केधुं ऐक किसी एक,
नक्षत्रेण नक्षत्रनी साथे नक्षत्रके साथ, कल्याणे कल्याण-
कारक, भगवति भगवान् भगवान्, शशिनि
चंद्रमा चन्द्रमाके, योगम् योग योग, उपगते पामतां
होने पर, कल्याणे च कल्याणकारक, करणे
करवामां करणमें, मैत्रे अने अनुकूल और अनुकूल,
मुहूर्ते च मुहूर्तमां मुहूर्तमें, मुण्डः मुंडन करवानी मुण्डन
करवाके, कृतोपवास. उपवास करी उपवास रखकर,
स्नातः नाडी स्नान करके, काषाय- लगेवां गेरुए, वस्त्र
वस्त्र वस्त्र, संवीतः पहरेरी पहन कर, सगन्धहस्तः
हाथमां सुगन्धी पदार्थ राभी हाथोंमें सुगन्धी द्रव्य
रख कर, समिधः समिध समिधा, अग्निम् अग्नि अग्नि,
आज्यम् घी घृत, उपलेपनम् अहनादि लेप चन्दनादि
लेप, उदकुम्भान् जलना धडा जलके घड़े, माल्यदाम-
झूलनी भागा पुष्पमाला, दीप- दीवा दीप, हिरण्य- सुवर्ण

सुवर्ण, हेम- सुवर्णने अलंकार सुवर्णका अलंकार, रजत-
चांदी चांदी, मणि- मणि मणि, मुक्ता- मोती मुक्ता,
चिद्रुम- परवाणां प्रवाल, क्षौम- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र,
परिधीन् ऐक ऐक हाथ हांभा भाभरा वगेरेना आर
६३ एक एक हाथ लम्बे पलाश आदिके चार दण्ड, कुश-
कुश, लाज- शागनी धाणी लाज, सर्वप- सरसव
सरसो, अक्षतान् च- योभा चावल, ग्रथित- गूथेलां गूथे,
अग्रथितानि तेभ्य गूथ्या वगरनां एवं न गूथे,
शुक्लानि धोणां श्वेत, सुमनांसि पुष्पा फूल, मेध्यान्
पवित्र पवित्र. भक्ष्यान् लक्ष्यो भक्ष्य, घृष्टाम् अने
घसेलां और घिसे हुए, गन्धान् च सुगन्धित द्रव्यो
सुगन्धित द्रव्यों, आदाय लब्धने ले कर, उपसिष्टस्व इति
तु हाजर था तू उपस्थित हो ॥ ९ ॥

9. The teacher should address himself to the disciple who has thus come to him desiring to study and who sits close in reverential mood, and say unto him, "Come and sit at my feet for instruction, in the northern solstice of the year, in the bright half of the month, on an auspicious day, when the moon is in conjunction with the constellation of Pushya or Hasta or Sravana or the Ashwini, and in an auspicious karana and muhurta (moment), having taken the tonsure (ritual shave), having fasted and bathed and clad in brown garment, bringing in your hands fragrant articles and dry twigs, fire, ghee, sandal paint and water pots, also flower-garlands, a lamp, gold, ornaments of gold, silver, precious stones, pearls and corals, silken garments, sacrificial stakes, also holding in your hand the sacrificial grass, fried paddy, white mustard seeds and white rice grains, and

९. सगन्धहस्त - गन्धहस्त. घ)

॥ माल्यदाम-सुगन्धितमाल्यदाम (ह)

॥ शुक्लानि सुमनांसि-शुक्लश्च सुमनस (न)

॥ ग्रथिताग्रथितानि-ग्रथिताग्रथिताश्च (घ)

॥ घृष्टान्-घिष्टिष्टान् (क्ष)

flowers strung in garlands as well as loose and pure articles of food and rubbed sandal paste.

स तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

स. तेष्ते वह, तथा तेभ ऐमा, कुर्यात् ३२७
बेधये करे ॥१०॥

10. Even so should the disciple do.

तमुपस्थितमाज्ञाय समे शुचौ देशे प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयोदकेनोपलितं कुशास्तीर्णं सुपरिहितं परिधि-भिश्चतुर्दिशं यथोक्तचन्दनोदकुम्भक्षौमद्वेमहिरण्य-रजतमणिसुक्ताविद्रुमालङ्कृतं मध्यमक्ष्यगन्धशुक्ल-पुष्पलाजसर्वपाक्षतोपशोभितं कृत्वा, तत्र पाला-शीभिरैङ्गुदीभिरौदुम्बरीभिर्माधुकीभिर्वा समिद्धि-रग्निमुपसमाधाय प्राञ्जुलः शुचिरध्ययनविधिम-नुविधाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिस्त्रिजुहुयादग्निमाशीः संप्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्रह्माणमग्निं धन्वन्तरिं प्रजापतिम-श्विनाविन्द्रमृषींश्च सूत्रकारानभिमन्त्रयमाणः पूर्वं स्वाहेति ॥ ११ ॥

तम् तेने उसको, उपस्थितम् आवेले। उपस्थित, आज्ञाय आज्ञांने जान कर, प्राक्प्रवणे पूर्व तरफ ढणता पूर्वकी ओर निम्न, उदक्प्रवणम् वा अथवा उत्तर तरफ ढणता अथवा उत्तरकी ओर निम्न, समे सपाट समान, शुचौ पवित्र पवित्र, देशे स्थानमां स्थानमें, चतुष्किष्कु-मात्रम् आर ६४ अथ प्रमाणना चार हाथके प्रमाणके, चतुरस्रम् आर भूषणवाणा चौकोन, स्थण्डिलम् स्थ ङिलने स्थण्डिलको, गोमयोदकेन आयना आज्ञा पाणीथी गोवरके पानीसे, उपलितम् दीपी लेप कर, कुश- ६४ कुशाएं, आस्तीर्णम् वेरी वीछा कर, चतुर्दिशम् आरे दिशाये चारों दिशाओंमें, परिधिभिः परिधिओथी परिधिओसे, सुपरिहितम् साशी रीते वीटाणी अच्छी प्रकार वैष्टित करके, यथोक्त- ३६। प्रमाणना कहे हुए, चन्दन- अन्धन चन्दन, उदकुम्भ- जलके घड़े,

१०. स तथा कुर्यात्-अथ सोऽपि तथा कुर्यात् (घ ष फ)

११ प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे-प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे (ख घ.)

११ सुपरिहितम्-सुपरिहितम् (घ.)

क्षौम- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र, द्वेम- धरेखां गहने, हिरण्य- सोना स्वर्ण, रजत- चांदी चांदी, मणि- भूषण मणि, सुक्ता शोटी सुक्ता, विद्रुम- अने परवाणाथी और विद्रुमसे, अलङ्कृतम् शलुगारी अलङ्कृत कर, मध्य- तथा पवित्र और पवित्र, मध्य- मध्य मध्य, गन्ध- अन्धन चन्दन, शुक्लपुष्प- सदेह फूल श्वेत पुष्प, लाज- शाणनी धाणी लाजा, सर्वप- सरसव सरसों, अक्षत- तेमज शोभाथी एवं चावलसे, उपशोभितम् शोभायमान शोभित, कृत्वा ३२७ने करके, तत्र त्यां वहा, पालाशीभिः आभरानी पलाशकी, ऐङ्गुदीभिः ऐङ्गुदीयांनी इंगुदीकी, औदुम्बरीभिः औदुम्बरी गूलकी, माधुकीभिः वा अथवा मधुकीनी अथवा मधुकी, समिद्धि- समिधथी समिधाओंसे, अग्निम् अग्नि अग्निका, उपसमाधाय पधरावीने आधान करके, प्राञ्जुल- पूर्व तरफ भुज राशी पूर्वकी ओर मुख रख कर, शुचिः पवित्र पवित्र, अध्ययन- अध्ययन अध्ययन, विधिम् विधिने विधिके, अनुविधाय अनुसार अनुसार, ब्रह्माणम् ब्रह्मा ब्रह्मा, अग्निम् अग्नि अग्नि, धन्वन्तरिम् धन्वन्तरि धन्वन्तरि, प्रजापतिम् प्रजापति प्रजापति, अश्विनौ अश्विनी कुमार, इन्द्रम् इन्द्र इन्द्र, ऋषीन् ऋषिओ ऋषि, सूत्रकारान् च अने सूत्रकारोंने और सूत्रकारोंको, अभिमन्त्रयमाण- अभिमन्त्रण करके, आशीः- संप्रयुक्तैः आशीर्वादयुक्त आशीर्वादयुक्त, मन्त्रैः मन्त्रोथी मन्त्रोंसे, पूर्वम् पहले प्रथम, स्वाहा स्वाहा स्वाहा, इति ओम् उम्ह्यार ३२७ ऐसा उच्चारण करके, मधु- मधु मधु, सर्पिर्भ्याम् तथा धीथी तथा घृतसे, त्रि- त्रिः त्रि त्रिवार तीन तीन बार, अग्निम् अग्निमां अग्निमें, जुहुयात् होम ३२७ होम करे ॥११॥

11. When he has thus approached awaiting his behests, the teacher should select an even clean plot of ground, sloping towards the east or the north and which is four cubits square, besmeared with cowdung water, spread with the sacred grass, and bounded on all sides by sacrificial stakes. It must then be adorned with

the above-mentioned sandal paste, pots of water, silken garments, gold, ornaments of gold, silver, precious stones, pearls and coral. Then should the offerings be made of holy articles of food, perfumes, white flowers, fried paddy, mustard seeds and rice. Then igniting a fire on the place with the dry sticks of palasa or zachum oil plant or gular fig tree or mohwa tree; he should seat himself facing the east having made himself pure and ready for instruction and pour into the fire three libations of honey and ghee accompanied by the recitation of holy verses prescribed. Then he should recite the sacred verses and uttering Swaha, pour libations to Brahma, Agni, Dhanvantari, Prajapati, the Aswin twins, Indra and the sacred sages who are the authors of the aphorisms.

शिष्यश्चैनमन्वालेत । हुत्वा च प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत् । परिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्, भिषजश्चाभिपूजयेत् ॥ १२ ॥

शिष्यः च शिष्ये शिष्य, एनम् ऐने इसके, अन्वालेत पीछे होम करवे पीछे होम करे, हुत्वा च होम करीने होम करके, अग्निम् अग्निने अग्निकी, प्रदक्षिणम् अनुपरिक्रामेत् प्रदक्षिणा करवी प्रदक्षिणा करे, परिक्रम्य प्रदक्षिणा करी प्रदक्षिणा करके, ब्राह्मणान् ब्राह्मणों पासे ब्राह्मणोंके पास, स्वस्ति वाचयेत् स्वस्तिवाचन करावे, भिषज च अने वैद्योंकी और वैद्योंकी, अभिपूजयेत् पूजा करवी पूजा करे ॥ १२ ॥

12 Then the disciple should do likewise. Having poured libations in the fire, he must go round it, keeping it to his right always. Then he must seek the blessings of brahmanas, and honour and worship the physicians present.

शिष्यं प्रत्याचार्यस्योपदेशः —

अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषक्सकाशे चानुशिष्यात्—

अथ पीछे, एनम् ऐने इसको, अग्निसकाशे अग्निनी पासे अर्थात् अग्निने साक्षी करी अग्निके पास अर्थात् अग्निको साक्षी करके, ब्राह्मणसकाशे ब्राह्मणोंनी पासे ब्राह्मणोंके पास, भिषक्सकाशे अने वैद्योंनी पासे और वैद्योंके पास, अनुशिष्यात् उपदेश करे उपदेश दे—

13-(1) The teacher then should instruct the disciple in the presence of the sacred fire, brahmanas and physicians—

ब्रह्मचारिणा इमश्रुधारिणा सत्यवादिनाऽमांसादेन मेध्यसेविना निर्मत्सररेणाशस्त्रधारिणा च भवितव्यं, न च ते मद्वचनात् किञ्चिदकार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहराद्विपुलादधर्म्यादनर्थसंप्रयुक्ताद्वाऽप्यर्थात्;

ब्रह्मचारिणा तारे ब्रह्मचारी तुझे ब्रह्मचारी, इमश्रुधारिणा छडीभूछवाणा इमश्रुवाला, सत्यवादिना सत्यवादी सत्यवक्ता, अमांसादेन मांस न खानेवाला, मेध्यसेविना पवित्र वस्तुनु सेवन करनेवाला, निर्मत्सररेण मत्सररहित, अशस्त्रधारिणा शस्त्र धारण न करनेवाला, भवितव्यम् थपु जेष्ठ ऐ होना चाहिए, राजद्विष्टात् तथा राजविरुद्ध और राजविरुद्ध, प्राणहरात् प्राणनाशक प्राणनाशक, विपुलात् बहुत

१२ परिक्रम्य—ततोऽनुक्रम्य (घ)

११ —ततोऽनुपरिक्रम्य (छ व)

११ —ततो अनुपरिक्रम्य (झ)

१३ अश्रुधारिणा—शस्त्रधारिणा (झ त)

११ भवितव्यम्—त्वया भवितव्यम् (च त.)

अत्यन्त, अधर्मात् अधर्माधी अधर्मयुक्त, अनर्थ-
अथवा अनर्थधी अथवा अनर्थसे, संप्रयुक्तात् वा युक्त
युक्त, अर्थात् आगत अर्थको, अन्यत्र सिवाय छोड़कर,
मद्वचनात् भारा वचनधी मेरे वचनसे, ते तारे तुझे,
किञ्चित् कंठ कुछ, अपि पात्र भी, अकार्यम् च अकार्य
अकार्य, न स्वात् न होषुं ओष्ठो नही होना चाहिए;

13-(2). (saying) 'Thou shalt lead
the life of a bachelor (Brahmachari),
grow thy hair and beard, speak only
the truth, eat no meat, eat only pure
articles of food, be free from envy
and carry no arms. There shall be
nothing that thou oughtest not do at
my behest except hating the king or
causing another's death or committing
an act of great unrighteousness or
acts leading to calamity.

मद्वर्पणेन मत्प्रधानेन मद्ग्रीनेन मत्प्रियहिता-
नुवर्तिना च शश्वद्भित्तव्यं, पुत्रवत् दासवदर्थिव-
चोपचरताऽनुवस्तव्योऽहम्, अनुत्सेकेनाधहितेना-
नन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्यकारिणाऽनसूयकेन
चाभ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यम्, अनुज्ञातेन (चान-
नुज्ञातेन च) प्रविचरता पूर्वं गुर्वर्थोपाकरणे
यथाशक्ति प्रयत्नितव्यं,

मद्वर्पणेन भने अर्पणुं करने-
वाला, मत्प्रधानेन भने प्रधान मानने-
वाला, मद्ग्रीनेन भने आधीन रहने-
वाला, मत्प्रिय- अने भने गमे तेपु और मेरे प्रिय,
हित- तेभज हितकारि एवं हितके अनुकूल, अनुवर्तिना
च वर्तन करने-वाला, शश्वद् भ्रमेशां सदा,
अवितव्यम् थपुं ओष्ठो होना चाहिए, पुत्रवत् पुत्रनी पेठे
पुत्रके समान, दासवत् दासनी पेठे दासके समान, अर्थिवत्
अने याचकनी पेठे और याचकके समान, उपचरता

११ अनुवस्तव्योऽहम्-अनुवर्तव्योऽहम् (क च ड ध)

१२ मनसा-बुद्ध्या मनसा (क्ष, छ, त.)

१३ अवेक्ष्यावेक्ष्य-अवेक्ष्य (घ.)

सेवा करने-वाला सेवा करते हुए, अहम् भारी मेरे, अनुवस्तव्य-
पासे रहेपुं पास रहना चाहिए, अनुत्सेकेन अभिमान-
रहित अभिमानरहित, अवहितेन आवधान सावधान,
अनन्यमनसा ओकाग्र मनवाला एकाग्र मनवाला, विनी-
तेन विनयी विनयी, अवेक्ष्य अवेक्ष्यकारिणा ओष्ठ विनयी
करने-वाला सोच समझ कर करनेवाला, अनसूयकेन च तथा
अद्वेषाद्विहित थपुं तथा असूयारहित बन कर, अभ्य-
नुज्ञातेन रत्न लब्ध आज्ञा ले कर, प्रविचरितव्यम् अर्ध
तर्ध विचरपुं ओष्ठो इधर उधर विचरना चाहिए,
अनुज्ञातेन रत्न लब्ध आज्ञा ले कर, (च अबनुज्ञातेन च)
अथवा आज्ञा नहि लब्ध अथवा आज्ञा नहीं ले कर,
प्रविचरता करने-वाला धूमते हुए, पूर्वम् पहले-वाला प्रथम, गुरु-
शुभु भाटे गुरुके लिए, अर्थ- छष्ट वस्तु इष्ट वस्तु,
उपाकरणे लावना लानेका, यथाशक्ति शक्ति अनुसार
यथाशक्ति, प्रयत्नितव्यम् प्रयत्न करने-वाला ओष्ठो प्रयत्न
करना चाहिए,

13-(3). 'Thou shalt dedicate thyself to
me and regard me as thy chief. Thou
shalt be subject to me and conduct thy-
self for ever for my welfare and plea-
sure. Thou shalt serve and dwell with
me like a son or a slave or a suppliant.
Thou shalt behave and act without
arrogance and with care and attention,
and with undistracted mind, humility,
constant reflection, and with ungrud-
ging obedience. Acting either at my
behest or otherwise, thou shalt conduct
thyself for the achievement of thy
teacher's purposes alone to the best of
thy abilities.

कर्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलाभं प्रेत्य च
स्वर्गमिच्छता भिषजा त्वया गोब्राह्मणमादौ कृत्वा
सर्वप्राणभृतां शर्माशासितव्यमहरहरतिष्ठता
चोपविशता च,

१३ भिषजा त्वया-त्वया (घ घ)

१४ शर्माशासितव्यम्-शर्मणासासितव्यम् (ङ)

कर्मसिद्धिम् धर्मसिद्धिं कर्मसिद्धि, अर्थसिद्धिम् अर्थ-
सिद्धिं अर्थसिद्धि, वज्रोलाभम् यशस्वी प्राप्तिं यशकी
प्राप्ति, प्रेत्य च अने भूखु पछी और मरणके पीछे,
स्वर्गम् स्वर्गने स्वर्गकी, इच्छता धृच्छता इच्छा रखने-
वाले, भिषजा वैद्य थयेला वैद्य हुए, स्वया तारे तुझे,
अहरहः प्रतिदिन प्रतिदिन, उस्मिष्ठता च उस्मितां उठते,
उपविशता अने जेसतां और बैठते, गो-भाय गाथ,
ब्राह्मणम् तथा ब्राह्मणने तथा ब्राह्मणको, आदौ प्रथम
प्रथम, कृत्वा करी करके, सर्व-सर्व सब, प्राणभृत्याम्
प्राणीभात्रनु प्राणिमात्रके, शर्म इत्याख्य कल्याणकी,
आशासितव्यम् धृच्छु कामना करना चाहिए;

13-(4). If thou desirest success,
wealth and fame as a physician and
heaven after death, thou shalt pray
for the welfare of all creatures begin-
ning with the cows and brahmanas.

सर्वात्मना चातुराणामारोग्याय प्रयत्नितव्यं,
जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नाभिद्रोघव्यं, मन-
साऽपि च परस्त्रियो नाभिगमनीयास्तथा सर्वमेव
परस्वं, निभृतबेशपरिच्छदेन भवितव्यम्, अज्ञौ-
ण्डेनापापेनापापसहायेन च, श्रुक्ष्णशुक्लधर्म्यश-
र्म्यधन्यसत्यहितमितवचसा देशकालविचारिणा
स्मृतिमता ज्ञानोत्थामोपकरणसंपत्सु नित्यं
यत्नवता च;

सर्वात्मना च सर्व प्रकृति सब तरहसे, आतुराणाम्
रोगीओना रोगियोंके, आरोग्याय आरोग्य भाटे आरोग्य-
के लिए, प्रयत्नितव्यम् यत्न करवे। यत्न करना चाहिए,
जीवित-आजिविधाने आजीविकाके, हेतोः कारण,
अपि पक्षु भी, आतुरेभ्यः रोगीओना रोगियोंका, न अभि-
द्रोघव्यम् द्रोह न करवे। भेदओ द्रोह नहीं करना चाहिए,
मनसा मनथी मनसे, अपि पक्षु भी, परस्त्रिय. पाण्डु
स्त्रीओनी साथे परस्त्रियोंके साथ, न अभिगमनीया-
अभागम न करवे। भेदओ समागम न करना चाहिए,
तथा तथा तथा, सर्वम् एव अथी अतना सब प्रकारके,
परस्वम् पारस्वम् इत्यनु दूसरेके द्रव्यका, (न अभिगमनीयम्

हरखु करवुं नहि हरण नहीं करना चाहिए.) निभृत-
विनीत विनीत, वेश-वेशवाणा वेशवाला, परिच्छदेन
तथा उपस्करवाणा तथा साधनवाला, जज्ञौण्डेन भेद
न पीनार मद्य न पीनेवाला, अपापेन अपापी निष्पाप,
अपापसहायेन च पापीने सभ न शपनार पापीका
सग न रखनेवाला, श्रुक्ष्ण-भने।हर मनोहर, शुक्ल-निर्मल
निर्मल, धर्म्य-धर्मयुक्त धर्मयुक्त, धर्म्य-इत्याख्यकारक,
धन्य-अर्थ श्रेष्ठ, सत्य-श्रुत्य सत्य, हित-
हित, मित-तेभ्य मित एवं मित, वचसा जे-
नार बोलनेवाला, देश-देश देश, काल-तथा डालने।
तथा कालका, विचारिणा विचार करनार विचार करने-
वाला, स्मृतिमता स्मृतिवाला स्मृतिवाला, ज्ञान-अने
ज्ञान और ज्ञान, उत्थान-तथा आशेभनां एवं आरो-
ग्यके, उपकरण-साधने।नी साधनोंकी, सम्पत्सु संपत्ति-
भा सम्पत्तिमें, नित्यम् हमेशा सदा, यत्नवता यत्नशील
यत्नशील, भवितव्यम् भवुं भेदओ होना चाहिए;

13-(5) Day and night, however
thou mayest be engaged, thou shalt
endeavour for the relief of patients
with all thy heart and soul. Thou
shalt not desert or injure thy patient
even for the sake of thy life or thy
living. Thou shalt not commit adultery
even in thought. Even so, thou shalt
not covet other's possessions. Thou
shalt be modest in thy attire and
appearance. Thou shouldst not be a
drunkard or a sinful man nor shouldst
thou associate with the abettors of
crimes. Thou shouldst speak words
that are gentle, pure and righteous,
pleasing, worthy, true, wholesome
and moderate. Thy behaviour must
be in consideration of time and place
and heedful of past experience. Thou
shalt act always with a view to the
acquisition of knowledge and the
fullness of equipment.

न च कदाचिद्राजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वाऽप्यौषधमनुविधातव्यं, तथा सर्वेषामत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारोपचाराणामनपवादप्रतिकाराणां सुसूयूषाणां च, तथैवासन्निहितेश्वराणां स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा;

कदाचित् क्षारे पशु कभी भी, राजद्विष्टानाम् राजाना द्वेषने वहेरी देनेवाला राजासे द्विष्ट, राजद्वेषिणाम् वा के राजाओंने द्वेष करनेवाला राजासे द्वेष रखनेवालेकी, महाजन-अने भद्रजनना महाजनसे, द्विष्टानाम् द्वेषयान् दोषान् द्विष्ट लोगोंकी, महाजन- के भद्रजननेना महाजनसे, द्वेषिणाम् वा अपि द्वेष करनेवालेकी भी, तथा तेभ्य इसी प्रकार, सर्वेषाम् सर्व सभी, अत्यर्थ-अतिशय अति, विकृत-विकृत विकृत, दुष्ट-दुष्ट दुष्ट, दुःख-अने दुःखदुःख और दुःखदायक, शील-शील शील, आचार-आचार आचार, उपचाराणाम् तथा उपचाराणांओनु एवं उपचारवालोंकी, अनपवादप्रतीकाराणाम् निन्दा टाणवानेना उपाय न करनेवालोंकी, निन्दाके परिहारका उपाय न करनेवालोंकी, सुसूयूषाणाम् च भूय-भुभ भुभुओनु मृत्युमुख मनुष्यकी, तथा एव अने तेवीज रीते और वैसे ही, असन्निहितपासे न होय पासमें न हो, ईश्वराणाम् पति जेने ओवी पति जिनका ऐसी, अनध्यक्षाणाम् वा अथवा जेने वादी न होय ओवी अथवा जिनका संरक्षक न हो ऐसी, स्त्रीणाम् स्त्रीओनु स्त्रियोंकी, औषधम् औषध औषध, न अनुविधातव्यम् न करने ओईओ नहीं करनी चाहिए;

13-(6). No persons, who are hated of the king or who are haters of the king or who are hated of the public or who are haters of the public, shall receive treatment. Similarly those that are of very unnatural, wicked and miserable character and conduct, those who have not vindicated their honour and those that are on the point of death and similarly women who are

१३. अनपवादप्रतिकाराणाम्-अपवादप्रतीकाराणाम् (च. द. ध.)

unattended by their husbands or guardians shall not receive treatment

न च कदाचित् स्त्रीदत्तमासिपमादातव्यमनुज्ञातं भर्त्राऽथवाऽध्यक्षेण, आतुरकुलं चानुप्रविशता विदितेनानुमतप्रवेशिना सार्धं पुरुषेण सुसंवीतेनानाशिरसा स्मृतिमता स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्वमाचरता सम्यगनुप्रवेष्टव्यम्, अनुप्रविश्य च वाङ्मनोबुद्धीन्द्रियाणि न कचित् प्रणिधातव्यान्यन्यत्रातुरादातुरोपकारार्थादातुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु, न चातुरकुलप्रवृत्तयो वहिर्निश्चारयितव्याः, हसितं चायुषः प्रमाणमातुरस्य जानताऽपि त्वया न वर्णयितव्यं तत्र यत्रोच्यमानमातुरस्यान्यस्य वाऽप्युपघाताय संपद्यते,

भर्त्रा पत्नीनी पतिकी, अथवा अथवा अथवा, अध्यक्षेण वादीनी संरक्षकी, अननुज्ञातम् राजा दीक्षा सिवाय आज्ञाके बिना, स्त्री-स्त्रीओ स्त्रीसे, दत्तम् आपेदी दी हुई, आसिपम् आसिप वस्तु भोग्य वस्तुका, न आदातव्यम् देवी नहि ओईओ ग्रहण नहीं करना चाहिए, आतुर- रोगीना रोगीके, कुलम् च घरमां घरमें, अनुप्रविशता प्रवेश करनेवाला प्रवेश करते हुए, विदितेन तारे ओईओ तुझे ज्ञात, अनुमत- अनुमतिथी अनुमतिसे, प्रवेशिना प्रवेश करनेवाला प्रवेश करते हुए, सुसंवीतेन सारी रीते वस्त्रथी ढकायेला सम्यक् रूपसे वस्त्र धारण किये, अवाक्- शिरसा नभ शिरवाला शिरको नीचा झुकाये, स्मृतिमता स्मृतिवाला स्मृतियुक्त, स्तिमितेन स्थिर स्थिर, मनसा मनथी मनसे, अवेक्ष्य अवेक्ष्य ओई ओईने देख देखकर, सर्वम् सर्व सर्व, आचरता आचरण करनेवाला आचरण करते हुए, पुरुषेण सार्धम् पुरुषनी साथे पुरुषके साथ, अनुप्रवेष्टव्यम् प्रवेश करनेवाला ओईओ प्रवेश करना चाहिए, अनुप्रविश्य च प्रवेश करनेवाला प्रवेश करके, आतुरात् रोगी रोगी, आतुर- तथा रोगीना तथा रोगीके, उपकार- उपकाररूप उपकाररूप, अर्थात् प्रयोगजनको, अन्यत्र सिवाय छोड़ कर, आतुरगतेषु रोगीने दोगला रोगीके साथ सबन्ध रखनेवाले, अन्येषु भी अन्य, भावेषु पदार्थोंमां पदार्थोंमें, वाक्- वाणी वाणी, मन- मन

१३. अनुप्रविशता-अनुप्रविशता त्वया (घ छ)

„ सर्वमाचरता-सर्वमाचरता बुद्ध्या (घ छ.)

मन, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, इन्द्रियाणि अने धन्द्रियेने और इन्द्रियोको, कचित् क्वाय पशु कहीं, न प्रणिधातव्यानि दगाउवा नहि नही लगाना चाहिए, आतुर-रोगीना रोगीके, कुल-धरनी गृहकी, प्रवृत्तयः च प्रवृत्तिओ प्रवृत्तिया, बहि. भ्रष्टर बाहिर, न निश्चारयितव्या भ्रष्टर करवी नहि भेधओ प्रकट नहीं करनी चाहिए, यत्र अने ज्वा और जहा, उच्यमानम् उहेवाभा आवतां कहने पर, आतुरस्य रोगीने रोगीके, अन्यस्य वा अथवा भीभने अथवा दूसरेके, अपि पशु भी, उपवाताय आधातने भाटे आधातके लिए, सम्पद्यते थाय हो, तत्र त्यां वहा, जानता भ्रष्टतां छतां जानते हुए, अपि पशु भी, त्वया तारे तुझे, आतुरस्य आतुरनु रोगीकी, हसितम् हँक क्षीण, आयुष आयुष्यनु आयुका, प्रमाणम् च प्रमाण प्रमाण, न वर्णयितव्यम् उहेपु न भेधओ नहीं कहना चाहिए,

13-(7). No offering of meat by a woman without the behest of her husband or guardian shall be accepted by thee. While entering the patient's house, thou shalt be accompanied by a man who is known to the patient and who has his permission to enter, and thou shalt be well-clad and bent of head, self-possessed, and conduct thyself after repeated consideration. Thou shalt thus properly make thy entry. Having entered, thy speech, mind, intellect and senses shall be entirely devoted to no other thought than that of being helpful to the patient and of things concerning him only. The peculiar customs of the patient's household shall not be made public. Even knowing that the patient's span of life has come to its close, it shall not be mentioned by thee there where if so done it would cause shock to the patient or to others.

ज्ञानवताऽपि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञाने विक-
त्थितव्यम्, आत्मादपि हि विकत्थमानादत्यर्थमु-
द्विजन्त्यनेके ॥ १३ ॥

ज्ञानवता भ्रष्टता होवा छतां जानते हुए, अपि च पशु भी, आत्मन. पोताना अपने, ज्ञाने ज्ञानभा ज्ञानमें, अत्यर्थम् अतिशय अति, न विकत्थितव्यम् भ्रष्टर भारवी नहि आत्मश्लाघा नहीं करनी चाहिए, हि उरशुके क्योकि, विकत्थमानात् भ्रष्टर भारता आत्म-
श्लाघा करते हुए, आत्मा अपि आत्मा पुरुषोथी पशु आत्मा पुरुषसे भी, अनेके धरा भाषुओ अनेक जन, अत्यर्थम् अतिशय अति, उद्विजन्ति उद्देश पाभे छे उद्विग्न हो जाते हैं ॥ १३ ॥

13. Though possessed of knowledge one should not boast very much of one's knowledge. Most people are offended by the boastfulness of even those who are otherwise good and authoritative.

न चैव ह्यस्ति सुतरमायुर्वेदस्य पारं, तस्मा-
दप्रमत्तः शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत्, एतच्च
कार्यम्, एवंभूयश्च वृत्तसौष्ठवमनसूयता परेभ्यो-
ऽप्यागमयितव्यं, कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः
शत्रुश्चाबुद्धिमताम्, अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमता-
ऽमित्रस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौक्य-
मभ्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यं चेति ।

आयुर्वेदस्य आयुर्वेदने आयुर्वेदका, पारम् पार
पार, सुतरम् सुतर निरन्तर, न च एव अस्ति हि नथी न
नहीं ही है, तस्मात् तेथी इसलिए, अप्रमत्त भेदरक्षारी
न राभता प्रमादरहित हुए, अस्मिन् ओभा इसमें, शश्वत्
हमेशी निरन्तर, अभियोगम् गच्छेत् उद्यम करवी
भेधओ उद्यम करना चाहिए, एतत् च अने आ और
यद्, कार्यम् करपु भेधओ करना चाहिए, एवम् आ

* ३ उद्विजन्त्यनेके-उद्विजन्त्येके (स्व. श.)

* ४ एतच्च कार्यम्, एवं भूयश्च वृत्तसौष्ठवम्-एतच्च कार्यम्,
एवं भूय. प्रवृत्तस्य सौष्ठवम् (ब.)

,, लौक्यम्-लौकिकम् (च. घ.)

प्रभाणे इस तरह, मूयं च वणी पुनः, अनसूयता अष्टेभाधं न राभतां असूया न रखते हुए, परेभ्यः शत्रुभ्यो पासेथी शत्रुभोसे, अपि पशु मी, वृक्ष-आचरणकुली आचरणकी, सौष्टवम् सभ्यता सभ्यता, आगमयितव्यम् शीघ्रवी जेधंओ सीखनी चाहिए, हि डारणुके क्योकि, कृत्स्नः आभो सम्पूर्ण, लोकः संभार ससार, बुद्धिमताम् बुद्धिमान् पुरुषोने। बुद्धिमानोका, आचार्य. आचार्यं छे आचार्य है, अनुद्धिमताम् च अने बुद्धि पगरना मनुष्योने। और बुद्धिरहित मनुष्योंका, शत्रुः शत्रु छे शत्रु है, अतः च ओथी इस-लिए, बुद्धिमता बुद्धिमान् मनुष्ये घृणिगानको, अभ्युपदिशतः उपदेश आभता उपदेश दते हुए, अमित्रस्य शत्रुनु शत्रुका, अपि पशु मी, धनम् धन आपनार धन देनेवाला, यन्नस्पम् यशदायक यशकारी, आयुष्यम् आयुष्यदायक आयुको बढ़ानेवाला, पौष्टिकम् पौष्टिक पौष्टिक, लौक्यम् अने लोकसंभत और लोकसमत, वचं वचन वचन, अभिसमीक्ष्य जराजर जेधंने देख कर, श्रोतव्यम् सांभणपुं जेधंओ सुनना चाहिए, अनुविधातव्यम् च इति अने ओ प्रभाणे डरपुं जेधंओ और उसके अनुसार करना चाहिए।

14-(1). There is no limit at all to the "Science of Life". So, thou shouldst apply thyself to it with diligence. This is how thou shouldst act. A gain thou shouldst learn the skill of practice from another without carping. The entire world is the teacher to the intelligent and the foe to the unintelligent. Hence, knowing this well, thou shouldst listen and act according to the words of instruction of even an unfriendly person, when they are worthy and such as bring fame to you and long life, and are capable of giving you strength and prosperity.'

अतः परमिदं ब्रूयात्—देवताग्निद्विजगुरुवृद्ध-सिद्धाचार्येषु ते नित्यं सम्यग्वर्तितव्यं, तेषु ते सम्यग्वर्तमानस्यायमग्निः सर्वगन्धरसरत्नबीजानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युः, अतोऽन्यथा वर्तमानस्याशिवायेति ।

अतः ओनी उसके, परम् पछी पश्चात्, इदम् आ यह, ब्रूयात् डहेपुं कहे, देवता- देवता देवता, अग्नि अग्नि अग्नि, द्विज- ब्राह्मण ब्राह्मण, गुरु- गुरु गुरु, वृद्ध- वृद्ध, सिद्ध- सिद्ध सिद्ध, आचार्येषु अने आचार्यों तरक्ष और आचार्योंसे, ते तारे तुझे, नित्यम् हमेशा सदा, सम्यक् साडुं ठीक प्रकारसे, वर्तितव्यम् वर्तन राभपु वर्ताव करना चाहिए, तेषु तेओ तरक्ष इनसे, सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, वर्तमानस्य वर्ततां व्यवहार करते हुए, ते ताडुं तेरे लिए, अयम् आ यह, अग्नि अग्नि अग्नि, सर्व- सर्व सब प्रकारके, गन्ध- गन्ध गन्ध, रस- रस रस, रत्न- रत्न रत्न, बीजानि बीजे बीज, यथेरिता. च अने कुछा प्रभाणेना और पूर्वोक्त, देवता. देवताओ देवता, शिवाय भगवत्कारी मंगल-कारक, अतः अने ओथी इससे, अन्यथा भील रीते विपरीत, वर्तमानस्य वर्ततां वर्ताव करने पर, अशिवाय स्युः इति अभंगवत्कारी थाय असंगल कारक हों ।

14-(2). Thereafter the teacher should say this—"Thou shouldst conduct thyself properly' with the gods, the sacred fire, the twice-born, the guru, the aged, the adepts and the preceptors. If thou hast conducted thyself well with them, the fire, the fragrances, the tastes, the precious stones, the grains and the gods become well-disposed towards thee. If thou shouldst conduct thyself otherwise, they become unfavourable to thee"

एवं ब्रुवति चाचार्ये शिष्यः 'तथा' इति ब्रूयात् । यथोपदेशं च कुर्वन्नध्याप्यः, अतोऽन्यथा त्वनध्याप्यः । अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्यो यथोक्तैश्चाध्यापनफलैर्योगमाप्नोत्यन्यैश्चानुक्तैः श्रेयस्कैरैर्गुणैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति । इत्यध्यापनविधिरुक्तः ॥ १४ ॥

आचार्ये च आचार्य आचार्यके, एवम् आ प्रभाक्षे ऐसा, ब्रुवति उहे त्वारे करने पर, शिष्यः शिष्ये शिष्य, तथा भू सा २ ठीक है, इति ऐम ऐसा, ब्रूवात् उहेवु कहे, यथोपदेशम् च उपदेश प्रभाक्षे उपदेशानुसार, कुर्वन् करते। शिष्य करता हुआ शिष्य, अध्याप्यः भक्षुववा योग्य छे पढ़ाने योग्य है, अतः ओथी इससे, अन्यथा विपरीत करते। शिष्य विपरीत करता हुआ शिष्य, तु तो तो, अनध्याप्यः भक्षुववा योग्य नथी पढ़ानेके अयोग्य है, हि उरखुके क्योंकि, अध्याप्यम् भक्षुववा योग्य शिष्यने अध्यापनके योग्य शिष्यको, अध्यापयन् भक्षुववा पढाता हुआ, आचार्यः आचार्य आचार्य, यथोक्तैः यथोक्त यथोक्त, अध्यापन-भक्षुववाना अध्यापनके, फलैः क्षोथी फलोंसे, योगम् आप्नोति युक्त थाय छे युक्त होता है, शिष्यम् अने शिष्यने और शिष्यको, आत्मानम् च तथा पोताने एवं अपनेको, अन्यै च भीन पखु अन्य सी, अनुक्तैः नहि उहेवा नहीं कहे हुए, श्रेयस्कैः श्रेयकर श्रेयस्कर, गुणैः गुणोथी गुणोंसे, युनक्ति युक्त करे छे युक्त करता है, इति आ यह, अध्यापनविधि-अध्यापनविधि अध्यापनविधि, उक्त. उही छे कही गई है ॥ १४ ॥

14. To the teacher that has thus spoken, the disciple should say 'Even so'. If he behaves as instructed, he deserves to be taught, else, he does not deserve to be taught. The teacher who teaches the worthy disciples will obtain all the auspicious 'fruits' of

teaching, those described and even others not described here and obtains all auspicious qualities for himself as well as for his disciple. Thus has been described the method of instruction.

तद्विद्यसंभाषाया. प्रशसा—

संभाषाविधिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः—मिषक् मिषजा सह संभाषेत ।

अतः ऊर्ध्वम् हवे अहीथी अब यहांसे, संभाषाविधिम् संभाषाविधिनी संभाषाविधिकी, व्याख्या करेगे, मिषक् वैद्य वैद्य, मिषजा सह बैद्यनी साथे वैद्यके साथ, संभाषेत संभाषण करवु बार्तालाप करे;

15-(1). We shall hereafter expound the method of discussion. A physician should discuss with another physician.

तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिनिर्वर्तयति, वचनशक्तिमपि चाधत्ते, यशश्चाभिदीपयति, पूर्वज्ञते च संदेहवतः पुनः श्रवणाच्छ्रुतसंशयमपकर्षति, श्रुते चासंदेहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्वर्तयति, अश्रुतमपि च कश्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति, यश्चाचार्यः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गुह्याभिमतमर्थजातं तत् परस्परं सह जल्पन् पिण्डेन विजिगीषुराह संहर्षात्, तस्मात्तद्विद्यसंभाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

हि उरखुके क्योंकि, तद्विद्यसंभाषा तद्विद्यसंभाषा तद्विद्यसंभाषा, ज्ञान-ज्ञानमा ज्ञानमें, अभियोग-उत्सुक-पखु नैपुण्य, संहर्षकरी अने रपधा उत्पन्न करनेवाली

१५ संभाषाविधि-अभ्ययनाध्यापनविधिवत् संभाषाविधि (च घ. श. त.)

१५ युनक्तयमपकर्षति-सशयमपकर्षति (घ.)

१५ अश्रुतमध्यमपकर्षति ज्ञानमशयस्य (क.)

१५ श्रुते चासंदेहवत-पूर्वज्ञते च संदेहवतः (घ.)

१५ पिण्डेन-पण्डेन (च घ. द घ.)

१४ अध्याप्य-अध्याप्यो हेय (घ छ त.)

१४ आप्नोति-अवाप्नोति (न.)

१४ इत्यध्यापनविधि-इत्युक्तावस्थनाध्यापनविधि यथावत् (क. घ. छ. द.)

और स्पर्धाको उत्पन्न करनेवाली, भवति थाय छे होती है, वैशारद्यम् तथा विशारदता एवं निर्मलता, अपि च पशु भी, अभिनिर्वर्तयति लावे छ लाती है, वचनशक्तिम् अपि च वचनशक्ति वचनशक्तिको, आधत्ते उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है, यशः च यश यश, अभिदीपयति अण्डावे छे बढ़ाती है, पूर्वश्रुते च अगाड शीजेला आभतमा पहिले पढे हुए विषयमें, पुनः शरीरि फि, श्रवणात् सांभणवाथी चुननेसे, सदेहवतः सदेहवालेके, श्रुतसंशयम् अणुला शास्त्रमांन सदेहने पठित शास्त्रमें सदेहको, अपकर्षति दूर करे छे दूर करती है, भूयः वणी फि, श्रुते अणुला शास्त्रमां पठित शास्त्रमें, असदेहवतः सदेहरहित मनुष्यना सन्देहरहित मनुष्यके, अध्यवसायम् दृढ निश्चयने दृढ निश्चयको, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है, अश्रुतम् च अपि तेभ्य न सांभणेल पशु नहीं सुने हुए भी, कञ्चित् शार्ध कोई, अर्थम् विषयने विषयको, श्रोत्रविषयम् श्रोत्रने विषय श्रोत्रका विषय, आपादयति अनावे छे बनाती है, प्रसन्न प्रसन्न थयेला प्रसन्न हुआ, आचार्यः आचार्य आचार्य, शुश्रूषवे शुश्रूषा करता शुश्रूषा करते हुए, शिष्याय शिष्यने शिष्यको, यत् च ने जो, गुह्य-छुपे गुप्त, अभिमतम् अने प्रिय और प्रिय, अर्थजातम् अर्थने समूह अर्थ-समूह, क्रमेण क्रमे क्रमे धीरे धीरे, उपदिशति कहे छे कहता है, तत् तेने उसे, परस्परेण सह परस्पर पर-स्परमें, जल्पन् वादविवाद करता विवाद करता हुआ, विजिगीषुः उत्तवानी धृष्टवाणो जीतनेकी इच्छावाला, संहर्षात् स्पर्धामां स्पर्धामें, पिण्डेन सारश्चे साररूपसे, आह कही दे छे कह देता है, तस्मात् तेथी इस लिए, कुशला कुशल विद्वान्, तद्विद्यसंभाषाम् तद्विद्यसंभाषाने तद्विद्यसंभाषाकी, अभिप्रशंसन्ति वणाणे छे प्रशंसा करते हैं ॥१५॥

15. Discussion with a person of the same branch of science is indeed what makes for the increase of knowledge and happiness. It contributes towards the clarity of understanding, increases dialectical skill, broadcasts reputation, dispels doubts regarding

things heard by repeated hearing, and confirms the ideas of those that have no doubts. It enables one to hear a few new things in the course of discussion. Sometimes, secret meanings, which the teacher imparts to the ministering disciple in a propitious moment gradually, the excited disputant, desirous of victory, reveals in the process of discussion. Hence it is that discussion with men of the same branch of science, is applauded by the wise.

तद्विद्यसंभाषाया भेदाः—

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसंभाषा भवति—सन्धायसंभाषा, विगृह्यसंभाषा च ॥ १६ ॥

तद्विद्यસંભાષા તુ ખલુ તદ્વિદ્યસંભાષા તદ્વિદ્યસંભાષા, દ્વિવિધા છે પ્રકારની દો પ્રકારની, ભવતિ હોય છે હોતી છે, સન્ધાયસંભાષા સન્ધાયસંભાષા સન્ધાયસંભાષા, વિગૃહ્યસંભાષા ચ અને વિગૃહ્યસંભાષા ઓર વિગૃહ્યસંભાષા ॥ ૧૬ ॥

16. Such discussion with the men of the same branch of science is of two kinds—friendly discussion and the discussion of challenge or hostile discussion.

अनुलोमसंभाषाविधिः—

तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नेनाकोपनेनानुपस्कृतविद्येनानसूयकेनानुनेयेनानुनयकोविदेन क्लेशक्षमेण प्रियसंभाषणेन च सह सन्धायसंभाषा विधीयते ।

તત્ર તેમાં અને, જ્ઞાન-જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, વચન-વચન વચન, પ્રતિવચન-તથા પ્રત્યુત્તરની તથા પ્રત્યુત્તરની, શક્તિ-શક્તિથી શક્તિ, સંપન્નેન યુક્ત યુક્ત, અકોપનેન ક્રોધરહિત ક્રોધરહિત, અનુપસ્કૃત-નિર્દોષ નિર્દોષ, વિદ્યેન વિદ્યાવાળા વિદ્યાવાળે, અનસૂયકેન

अदेभारिहित असूयारहित, अनुनेयेन नेने समञ्जसी शशाय ओवा जिसको समझाया जा सके ऐसे, अनुनय-साभा भाषुसने समञ्जसवाभां दूसरेको समझानेमें, कोविदेन पंडित पंडित, क्लेश-क्षेश क्लेशको, क्षमेण सहन करना सहन करनेवाले, प्रियसंभाषणेन च अने भीठी बातचीत करी शकनारनी मीठा बोलनेवालेके, सह साथे साथ, सन्धायसंभाषा सन्धायसंभाषा सन्धाय-सभाषा विधीयते कुराय छे की जाती है,

17-(1). The friendly discussion is enjoined with the person that is endowed with knowledge and experience, that is versed in the dialectics of statement and rejoinder, that does not get angered, that is possessed of special insight into the subject, that is not carping, that is easily persuaded, that is an adept in the art of persuasion, that has tolerance and pleasantness of speech

तथाविधेन सह कथयन् विस्वधः कथयेत्, पृच्छेदपि च विस्वधः, पृच्छते चास्मै विस्वधाय विशदमर्थं ब्रूयात्, न च निग्रहभयादुद्विजेत, निगृह्य चैनं न हृष्येत्, न च परेषु विकृत्येत, न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चाविदितमर्थ-मनुवर्णयेत्, सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, तत्र चावहितः स्यात्। इत्यनुलोमसंभाषाविधिः ॥१७॥

तथाविधेन ओवी भतना मनुष्यनी इस प्रकारके मनुष्यके, सह साथे साथ, कथयन् यथां कुरतां चर्चा करते हुए, विस्वधः विश्वासपूर्वकं विश्वासपूर्वक,

१७ तथाविधेन-नद्विधेन (स फ.)

, विशदमर्थ-विशदमर्थजात (च)

, अविदितमर्थम्-अप्रतुतमर्थम् (स ड)

” ” -अदितम् (फ.)

” सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, तत्र चावहितः स्यात्-सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, अनुनया परतत्रावहित स्यात् (ब)

” तत्र चावहित - अनुनये तत्र चावहितः (ब.)

कथयेत् कहेतुं ओधे कहना चाहिए, विस्वधः च अपि अने विश्वासपूर्वक और विश्वासपूर्वक, पृच्छेत् पूछतु ओधे पूछना चाहिए, विश्वधाय विश्वासपूर्वक विश्वासके साथ, पृच्छते पूछता पूछते हुए, अस्मै च ओने इसे, विशदम् स्पष्ट स्पष्ट, अर्थम् पदार्थ पदार्थ, ब्रूयात् कहेवा ओधे कहना चाहिए, निग्रह-हारी नवाना पराजयके, भयात् च भयभी भयसे, न उद्विजेत उद्वेग पाभवे न ओधे उद्विग नहीं होना चाहिए, एनम् च ओने इसको, निगृह्य हारीने पराजित करके, न हृष्येत् हारभाषुं नहि ओधे प्रसन्न नहीं होना चाहिए, परेषु च भीम दोडा पासे दूसरोंमें, न विकृत्येत भगार्भी भारवी नहि ओधे आत्मश्लाघा न करे, मोहात् च मोहशी मोहसे, एकान्तग्राही युक्ति वगनना ओके पक्षनु न अहं कुरनार युक्तिरहित एक पक्षका ग्रहण करनेवाला, न स्यात् थपुं न ओधे नहीं होना चाहिए, अविदितम् अज्ञात न जानी हुई, अर्थम् भाषात बातका, न अनुवर्णयेत् पक्षुववी न ओधे वर्णन न करे, सम्यक् सारी रीते भली प्रकारसे, अनुनयेन च समञ्जसशी समझाकर, अनुनयेत् प्रतिवादीने पोताना पक्षभां देवे ओधे प्रतिवादीको अपने पक्षमें लाना चाहिए, तत्र च अने तेभां और इसमें, अवहितः सावधान सावधान, स्यात् रहेतुं ओधे होना चाहिए, इति आभ इस तरह, अनुलोमसंभाषाविधिः अनुलोम संभाषाविधि पूरी थर् छे अनुलोम संभाषाविधि पूर्ण हुई है,

17. Discussing with such a person, one should talk confidently and even inquire confidently. When one is questioned so confidently, one must explain clearly the meaning to such a confident inquirer. One should not be afraid of discomfiture. Having discomfited another, one should not rejoice. One should not boast before others. One should not get deluded by a partial or imperfect grasp of the subject. One should not expatiate on

what the other is not at all acquainted with One should persuade gently and in a spirit of goodness One should pay great heed to this This is the method of proper discussion.

વિગૃહ્યસંભાષાવિધિ. —

अत ऊर्ध्वमितरेण सह विगृह्यसंभाषायां जल्पेच्छ्रेयसा योगमात्मनः पश्यन् ।

અતઃ ઊર્ધ્વમ્ આ પછી. ફત્તકે વાદ, આત્મન. શ્રેયસા યોગમ્ પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાને અપની ઉત્કૃષ્ટતાકો, પશ્યન્ બેતાં દેખતે હુએ, ફત્તરેણ પ્રતિપક્ષીની પ્રતિપક્ષીકે, સહ સાથે સાથ, વિગૃહ્યસંભાષાયામ્ વિગૃહ્યસંભાષામાં વિગૃહ્યસંભાષામાં, જલ્પેત્ વિવાદ કરવેા વિવાદ કરે;

18-(1). Hereafter we shall describe the method of hostile discussion, in which a person should engage, knowing full-well his best points

प्रागेव च जल्पाज्जल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च सम्यक् परीक्षेत ।

જલ્પાત્ ચ વાદવિવાદથી વાદવિવાદસે, પ્રાક્ પહેલાં પૂર્વ, એવ જ હી, જલ્પાન્તરમ્ પ્રતિવાદીના જલ્પ-વિશેષની પ્રતિવાદીકે જલ્પવિશેષકી, પર-અવર-અન્તરમ્ પ્રતિવાદીના તેમજ પોતાના ગુણદોષની પ્રતિવાદીકે એવ અપને ગુણદોષકી, પરિષદ્ અને સભાની ઔર સમાકી, વિશેષાન્ ચ વિશિષ્ટતાની વિશિષ્ટતાકી, સમ્યક્ સારી રીતે મલી પ્રકાર, પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી બેઈએ પરીક્ષા કરે;

18-(2) He must investigate beforehand the points of merit and demerit of the opponent and the difference in excellence between himself and the opponent He must investigate well the nature of the assembly.

૧૮. સંભાષાયામ્—સમાપેત (૫)

सम्यक्परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्तिनि-
वृत्तिकालौ शंसति, तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति
कुशला ।

હિ ધારણકે વ્યોકિ, સમ્યક્- સારી રીતની સમ્યક્, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, બુદ્ધિમતામ્ બુદ્ધિમાન મનુષ્યોને બુદ્ધિમાનોકો, કાર્ય- કાર્યમાં કાર્યમાં, પ્રવૃત્તિ- પ્રવૃત્ત થવાના પ્રવૃત્ત હોનેકે, નિવૃત્તિ- અને કાર્યથી નિવૃત્ત થવાના ઔર કાર્યસે નિવૃત્ત હોનેકે, કાલૌ ધાળ કાલ, શંસતિ ખતાવે છે વતાતી હૈ, તસ્માત્ તેથી ફસ લિએ, કુશલા કુશળ મનુષ્યો કુશલ મનુષ્ય, પરીક્ષામ્ પરીક્ષાને પરીક્ષાકી, અભિપ્રશસન્તિ વખાણે છે પ્રશંસા કરતે હૈ,

18-(3). The adepts praise such investigation, for it determines the choice of a wise man's action to engage or not to engage in a discussion. Hence it is that the wise praise such investigation.

परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमान्
जल्पकगुणान् श्रेयस्करान् दोषवतश्च परीक्षेत
सम्यक्;

પર-અવર-અન્તરમ્ પ્રતિવાદી અને વાદીની વચ્ચેના તક્ષવતની પ્રતિવાદી ઔર વાદીકે મેદકી, પરીક્ષમાણ તુ ખલુ પરીક્ષા કરતાં પરીક્ષા કરતે હુએ, હમાન્ આ હન, શ્રેયસ્કરાન્ શ્રેયસ્કર શ્રેયસ્કર, દોષવતઃ ચ અને દોષ-યુક્ત ઔર દોષયુક્ત, જલ્પકગુણાન્ વિવાદ કરનારના ગુણોની જલ્પકકે ગુણોકી, સમ્યક્ સારી રીતે મલી પ્રકાર, પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી બેઈએ પરીક્ષા કરે,

18-(4). It is indeed by examination that he can find out the superior and the inferior, the advantageous and the disadvantageous points of the disputant.

तद्यथा—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं
वचनशक्तिरिति, एतान् गुणान् श्रेयस्करानाहुः
इमान् पुनर्दोषवतः, तद्यथा—कोपनत्वमवैशारद्यं
भीरुत्वमधारणत्वमनवहितत्वमिति ।

તત્ત્વ યથા જેમકે જૈસેકિ, શ્રુતમ્ શાસ્ત્રાભ્યાસ શ્રુત, વિજ્ઞાનમ્ વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, ધારણમ્ ધારણ ધારણ, પ્રતિમાનમ્ હાજરનાબીપણું પ્રત્યુત્પન્નમતિત્વ, વચન-વચનની વચનકી, શક્તિ इति શક્તિ શક્તિ, एतान् આ इन, ગુણાન્ ગુણોને ગુણોકો, શ્રેયસ્કરાન્ શ્રેયસ્કર શ્રેયસ્કર, આહુ કહે છે કહેતે હૈં, હમાન્ આને इनको, पुन. વળી फिर, दोषवत् दोषवाળા કહે છે दोषयुक्त કહેતે હૈં, તત્ત્વ યથા જેમકે જૈસે કિ, कोपनत्वम् ખીખળપણુ ગુસ્સા હોના, अवैशारद्यम् અવિશારદતા અનિપુણતા, भीरुत्वम् ભીરુતા મીરુતા, अधारणत्वम् વિહાનુ પાડે ન હોવાપણું વિદ્યાકા વારણ ન કર સકના, अनवहितत्वम् इति અને असावधानता और असावधानता,

18-(5) They are—learning, experience, power of retention, originality or resourcefulness and eloquence. These are called the advantageous qualities and these again the disadvantageous ones viz., irascibility, lack of clarity, pusillanimity, lack of retention and carelessness.

एतान् गुणान् गुरुलाघवतः परस्य चैवात्मनश्च तुलयेत् ॥ १८ ॥

ગુરુલાઘવત. થોડા ઝાઝા પ્રમાણુ પ્રમાણુ ગુરુલઘુતાકી દૃષ્ટિસે, परस्य च प्रतिपक्षीना प्रतिपक्षીके, आत्मनः च एव અને પોતાના ઓર અપને, एतान् આ इन, गुणान् ગુણો ગુણોકો, तुलयेत् તોળી બેલા તૌલે ॥ ૧૮ ॥

18 These qualities of himself and of the opponent must be weigh and find out who out-weighs the other.

तत्र त्रिविधः परः संपद्यते—प्रवरः, प्रत्यवरः, समो वा, गुणविनिक्षेपतः; न त्वेव कात्स्न्येन ॥ १९ ॥

તત્ર અહીં યદા, ગુણ- ગુણોના ગુણોકે, વિનિક્ષેપતઃ પરિમાણથી પરિમાણસે, પરઃ પ્રતિપક્ષી પ્રતિપક્ષી, ત્રિવિધ. ત્રણ પ્રકારનો. ત્રણ પ્રકારકા, સંપદ્યતે થાય છે હોતા હૈં, પ્રવર શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, પ્રત્યવર ઊતરતી કાટિનો હીન, સમઃ વા અથવા સમ અથવા સમાન, કાત્સ્ન્યેન તુ ન એવ કુલ-શીલ વગેરેથી પ્રવર આદિ ભેદની અહીં વિવક્ષા નથી કુલશીલ આદિસે પ્રવર આદિ ભેદકી યદા વિવક્ષા નહીં હૈ ॥૧૯॥

19. In this again, there are three kinds of disputants—the superior, the inferior and the equal, in view of the aforesaid qualities of debate alone, and not with reference to all other qualities.

પરિષત્તુ સહુ દ્વિવિધા—જ્ઞાનવતી, મૂઢપરિષદ્. સૈવ દ્વિવિધા સતી ત્રિવિધા પુનરનેન કારણવિભાગેન—સુહૃત્પરિષદ્, ઉદાસીનપરિષદ્, પ્રતિનિવિષ્ટપરિષદ્ચેતિ ।

પરિષદ્ તુ સહુ સભા સમા, દ્વિવિધા બે બતની છે બે પ્રકારકી હૈ, જ્ઞાનવતી જ્ઞાનવાળી જ્ઞાનવતી, મૂઢપરિષદ્ ચ અને મૂઢસભા ઓર મૂઢસમા, સા તે વહ. એવ જ હી, દ્વિવિધા બે બતની બે પ્રકારકી, સતી હોવા છતાં હોતી હુઈ મી, પુન ફરી फिर, અનેન આ इस, કારણવિભાગેન કારણથી પાડેલા વિભાગ પ્રમાણુ કારણસે કિયે ગયે ભેદસે, ત્રિવિધા ત્રણ બતની છે ત્રણ પ્રકારકી હૈ, સુહૃત્પરિષદ્ સુહૃત્પરિષદ્ સુહૃત્પરિષદ્, ઉદાસીન- પરિષદ્ ઉદાસીનપરિષદ્ ઉદાસીનપરિષદ્, પ્રતિનિવિષ્ટપરિષદ્ ચ इति અને शत्रुपरिषद और शत्रु-परिषद;

20-(1). Assemblies are of two kinds—the assembly of the wise and the assembly of the ignorant. Though of two kinds they again by reason of

૨૦. મૂઢપરિષદ્—મૂઢા ચ (ચ છ)

„ સુહૃત્પરિષદ્, ઉદાસીનપરિષદ્, પ્રતિનિવિષ્ટપરિષદ્ચેતિ—સુહૃત્પરિષદ્, ઉદાસીનપરિષદ્, પ્રતિનિવિષ્ટપરિષદ્ચેતિ (જ)

૧૮ ગુણાન્-દયાનયિ ગુણાન્ (બ. છ જ.)

„ ગુરુલાઘવ-નોહલે (બ)

circumstance may be classified as of three kinds. (1) the assembly of favourably disposed persons, (2) the assembly of indifferent persons and (3) the assembly of unfavourably disposed persons.

तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञानवचन-प्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां मूढायां वा न कथंचित् केनचित् सह जल्पो विधीयते;

तत्र तेभां उनमें, ज्ञान ज्ञान ज्ञान, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, वचन- वचन वचन, प्रतिवचन- अने प्रतिवचननी और प्रतिवचनकी, शक्ति- शक्तिथी शक्तिसे, सम्पन्नयाम् सम्पन्न सम्पन्न, मूढायाम् वा अथवा मूढ अथवा मूढ, प्रतिनिविष्टायाम् प्रतिनिविष्ट प्रतिनिविष्ट, परिषदि परिषदभां परिषदमें, कथंचित् केनचित् किसी प्रकार, केनचित् किसीके भी, सह साथे साथ, जल्प वादविवाद वादविवाद, न नहीं नहीं, विधीयते करता किया जाता है;

2C-(2) Before the assembly of unfavourably disposed persons, one should not engage in debate under any circumstances and with anyone, whether such assembly be composed of men of learning, experience and dialectical skill of statement and rejoinder, or of ignorant persons.

मूढायां तु सुहृत्परिषद्दुदासीनायां वा ज्ञान-विज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तीरन्तरेणाप्यदीप्तयशसा महाजनविद्विष्टेनापि सह जल्पो विधीयते ।

मूढायाम् तु मूढ मूढ, सुहृत्परिषदि सुहृत्परिषदभां सुहृत्परिषदमें, उदासीनायाम् वा अथवा उदासीन परिषदभां अथवा उदासीन परिषदमें, अदीप्तयशसा

अगण्यता यश वगैरना अप्रसिद्ध यशवाले, महाजन- अने महाजनने और महाजनसे, विद्विष्टेन द्वेष पाभेदा निन्दित पुरुषके, सह साथे साथ, अपि पणु भी, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, वचन- वचन वचन, प्रतिवचन- अने प्रतिवचननी और प्रतिवचनकी, शक्ती- शक्ति शक्ति, अन्तरेण विना विना, अपि पणु भी, जल्प वादविवाद वादविवाद, विधीयते करता है किया जाता है;

20-(3). If the assembly happens to be one of the ignorant but of the well-disposed or of the ignorant but indifferent, a person should engage in debate though not fully possessed of learning, experience and dialectical skill, with another who is not of widespread reputation and is despised by the public.

तद्विधेन च सह कथयता आविद्धदीर्घसूत्र-संकुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम्, अतिहृष्टं सुहृदुर्गुरुपहसता परं निरूपयता च पर्षदमाकारैर्ज्वलन्त्यास्य वाक्यावकाशो न देयः;

तद्विधेन च तेवी अतना मनुष्यनी उस प्रकारके मनुष्यके, सह साथे साथ, कथयता विवाद करता विवाद करते, आविद्ध- असरल टेढेमेढे, दीर्घ- लांभां लम्बे, सूत्र- सूत्रथी सूत्रसे, संकुलैः लरपूर भरे हुए, वाक्यदण्डकै अत्यंत लांभां वाक्योथी अत्यधिक लम्बे वाक्योंसे, कथयितव्यम् ओलवु ओलओ कहना चाहिए, अतिहृष्टम् अति हर्षथी खूब प्रसन्नतासे, परम् प्रतिवादीने प्रतिवादीको, सुहृ. सुहृ. बारबार बारवार, उपहसता उपहास करता हसी करते हुए, आकारै. च अने साथ वगैरेना आलाथी और हाथ आदिकी चेष्टाओंसे, पर्षदम् सभाने सभाको, निरूपयता दर्शावता दिखा कर, ज्वलन्त्या ओलता बोलते हुए, अस्य ओ प्रतिवादीने इस प्रतिवादीने, वाक्य- ओलवाने बोलनेका, अवकाश अवकाश, न नहीं नहीं, देय देना ओलओ देना चाहिए,

२०. सम्पन्नयाम्-सम्पन्नयामपि (घ)

,, शक्तीरन्तरेण-शक्तिमन्तरेण (घ छ)

,, अदीप्तयशसा-दीप्तयशसा (घ)

,, महाजनविद्विष्टेन-महाजनविद्विष्टेन (घ.)

२०. निरूपयता-रूपयता (घ.)

20-(4). Discussing with such a person, he must speak in obscure, long winded and complicated sentences. With great satisfaction of countenance, he must often indulge in ridicule of the opponent and observing the reaction of the assembly, should give the opponent no scope for speech.

कष्टशब्दं च ब्रुवता वक्तव्यो नोच्यते, अथवा पुनर्हीना ते प्रतिज्ञा, इति ।

कष्टशब्दम् च अने अतिप्रसिद्ध अर्थ वगैरना शब्द और अति प्रसिद्ध अर्थरहित शब्द, ब्रुवता भोवतां बोलते हुए, न उच्यते ताराथी नहिं छड़ी शक्य तुमसे नहीं कहा जा सकेगा, अथवा अथवा अथवा, पुनः वणी फिर, ते तारी तेरी, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, हीना भोटी छे हीन है, इति ऐम ऐसा, वक्तव्य ऐ प्रतिवादीने छेवुं ओधऐ इस प्रतिवादीको कहना चाहिए,

20 (5) Using difficult expressions, he should declare that the opponent has failed to reply or, the opponent should be told that his proposition has been defeated.

पुनश्चाह(ह)यमानः प्रतिवक्तव्यः—परिसंवत्सरो भवापि शिक्षस्व तावत्; न त्वया गुरुपासितो नूनम्, अथवा पर्याप्तमेतावत्ते; सकृदपि हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चित् ।

पुनः च वणी पुनः, आहूयमान. आह्वान आप-
वाभां आवतां आनान देने पर, प्रतिवक्तव्य तेने छेवुं ओधऐ छे उसको कहना चाहिए कि, परिसंवत्सर. ओध वत्स एक साल, भव रहे रह जा, शिक्षस्व तावत् अपि

२०. ब्रुवता-गुरु (५)

.. शिक्षस्व मान्य, न त्वया गुरुपासितो नूनम्-शिक्षस्व नावत् गुरुपासितो नूनम् (५)

अने बालू और पदो, त्वया ते तुमने, नूनम् अरेअरे जरूर, गुरुः गुरुनी गुरुकी, न उपासितः सेवा करी नहीं सेवा नहीं की, अथवा अथवा अथवा, ते तारे गाटे तेरे लिए, एतावत् आठलुं इतना ही, पर्याप्तम् भस् छे पर्याप्त है, सकृत् अपि ओध वार पलु एक वार भी, निहतम् पराजित थयेला परास्त हुए, परिक्षेपिकम् प्रतिवादीने प्रतिवादीको, निहतम् हि पराजित न पराजित ही, आहुः छे कहते हैं, इति भाटे इस लिए, अस्य तेनी साथे इसके साथ, योगः संबंध संबन्ध, कथञ्चित् छे पलु रीते किसी प्रकार, न नहिं नहीं, कर्तव्य करवे करना चाहिए,

20-(6) Again, being invited to debate, he must say, "Go and study for a whole year. Indeed you have not properly attended to the instruction of your preceptor," or he must say to the opponent, 'This much is enough for thee'. When once an opponent has been shouted down as vanquished he is vanquished (for ever); one should not at all engage any more in debate with him.

अप्येवं श्रेयसा सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके; न त्वेवं ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥२०॥

श्रेयसा यद्विद्यतानी अपनेसे श्रेष्ठके, सह साथे साथ, विगृह्य विग्रह करीने विग्रह करके, अपि पलु भी, एवम् आभ इस प्रकार, वक्तव्यम् छेवुं ओधऐ कहना चाहिए, इति ऐम ऐसा, एके छेटलाओध कुछ लोग, आहु. छे छे कहते हैं, कुशलाः तु परतु पडित दोश परन्तु पण्डित लोग, ज्यायसा यद्विद्यतानी श्रेष्ठके, सह साथे साथ, एवम् आभ इस प्रकार, विग्रहम् विग्रहने विग्रहनी, न प्रशंसन्ति वज्जालुता नहीं अच्छा नहीं समझते ॥ २० ॥

20 Some are of opinion that even with one superior in debate, a person should dispute like this in a hostile

debate But the wise never applaud a person engaging in hostile discussion with a superior.

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतान् वा विगृह्य जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम्, अथवाऽप्युदासीनपरिषद्वधानश्रवणज्ञानविज्ञानोपधारणवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां कथयता चावहितेन परस्य साद्गुण्यदोषवलमलेश्वितव्यं, समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेदनाविष्कृतमयोगं कुर्वन्;

प्रत्यवरेण तु उत्तरती क्वाटिना अपनेसे हीन, समान-अथवा समान अथवा समान, अभिमतान् वा भनाता भाषुसनी माने जाते मनुष्यके, सह साथे साथ, विगृह्य विग्रह करीने विग्रह करके, जल्पता वादविवाद करते हुए पुरुषको, सुहृत्परिषदि सुहृत्परिषदमें, अथवा अथवा अथवा, अवधान-अवधान अवधान, श्रवण-श्रवण श्रवण, ज्ञान-ज्ञान ज्ञान, विज्ञान-विज्ञान विज्ञान, उपधारण-धारणा धारणा, वचन-वचन वचन, प्रतिवचन-अने प्रतिवचननी और प्रतिवचनकी, शक्ति-शक्तिथी शक्तिसे, सम्पन्नायाम् सम्पन्न सपन्न, उदासीन-उदासीन उदासीन, परिषदि परिषदमां परिषदमें, अपि पक्षी, कथयितव्यम् कहेषु ओष्ठो कहेना चाहिए, कथयता च कहेता कहते हुए, अवहितेन सावधान यथ सावधान हो कर, परस्य प्रतिवादीनुं प्रतिवादीके, साद्गुण्य-सद्गुण्य सद्गुण्य, दोष-अने दोषनु और दोषका, वलम् भल वल, अवलेश्वितव्यम् ध्यानपूर्वक ओषु ओष्ठो ध्यानपूर्वक देखना चाहिए, समवेक्ष्य च अने भराभर ओष्ठो ओर अच्छी प्रकार देख कर, यत्र ते भाषतमां जिस विषयमें, एनम् ओने इसको, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, मन्येत पोते ओषु स्वयं समझे, तत्र ते भाषतमां उस विषयमें, अयोगम् निर्भरताने निर्बलताको, अनाविष्कृतम् कुर्वन् प्रकट न करता विना प्रकट किये, अस्य तेनी साथे उसके साथ, जल्पम् विवाद विवाद, न योजयेत् नहि शेओवे नही योजे,

२१ सुहृत्परिषदि-सुहृत्परिषदि (ख)

, अयोगम्-संयोगम् (प)

21-(1). But a person may enter into a hostile debate either with an inferior or an equal, before an assembly of favourably disposed persons. But before an indifferent assembly composed of men endowed with attentiveness, learning, wisdom, experience, memory and dialectical skill, a person should engage in debate and observe carefully the strength of the merits and demerits of the opponent, and he should not engage in debate with him on a subject in which the opponent is found to be superior. He should glide over to another subject, being careful not to let it be discovered.

यत्र त्वेनमचरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृहीयात्। तत्र खल्विमे प्रत्यवराणामाशु निग्रहे भवन्त्युपायाः;

यत्र तु परतु ने भाषतमां परतु जिस विषयमें, एनम् ओने इसको, अवरम् उत्तरती हीन, मन्येत पोते ओषु स्वयं समझे, तत्र ते भाषतमां उस विषयमें, एव न ही, एनम् तेने इसे, आशु जलदी शीघ्र, निगृहीयात् दबाववा पकड़ ले, तत्र त्यां वहा, खलु भरेभर सचमुच, प्रत्यवराणाम् उत्तरती क्वाटिनाने अपनेसे हीनको, आशु जलदी शीघ्र, निग्रहे दबाववामां पकड़नेमें, इमे आ ये, उपाया उपाया उपाय, भवन्ति होय छे होते हैं;

21-(2). But in whatever point the opponent is found to be inferior, he must be quickly overpowered in that. The following are methods which help in quickly overpowering an inferior disputant

तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवेत्, विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन, वाक्यधार-

णाहीनमाविद्धदीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः, प्रति-
भाहीनं पुनर्वचनेनैकविधेनानेकार्थवाचिना, वचन-
शक्तिहीनमर्थोक्तस्य वाक्यस्याश्लेषेण, अविशारद-
मपत्रपणेन, कोपनमायासनेन, भीरुं विप्रासनेन,
अनवहितं नियमनेनेति । एवमेतैरुपायैः परमवरम-
भिभवेच्छीघ्रम् ॥ २१ ॥

तत् यथा जेभङ्गे जंसेकि, श्रुतहीनम् शास्त्राभ्यास्यथी
रहित शास्त्राभ्याससे रहितको, महता लांभा लांभा लम्बे
लम्बे, सूत्रपाठेन सूत्रपाठ्यथी सूत्रपाठसे, विज्ञान- विज्ञानथी
विज्ञानसे, हीनम् छीनने हीनको, पुन तो तो, कष्टशब्देन
कष्ट शब्दवाणी कठिन शब्दयुक्त, वाक्येन वाक्यथी
वाक्यसे, वाक्य- वाक्य वाक्य, धारणा- धारण धरनाभा
धारण करनेमें, हीनम् अशक्तिमानने अशक्तिमानको,
आविद्ध- असरल टेढेमेढे, दीर्घ- लांभा लांभा लम्बे लम्बे,
सूत्र- सूत्रथी सूत्रसे, संकुलै सुकृत युक्त, वाक्यदण्डकैः
वाक्यश्रेणीथी वाक्यश्रेणीसे, प्रतिभाहीनम् प्रतिभा-
रहितने प्रतिभारहितको, पुनः वणी तो, एकविधेन ओङ्
अतर्ना एक प्रकारके, अनेक- तथा अनेक तथा अनेक, अर्थ-
अर्थने अर्थको, वाचिना कहेवाले, वचनेन वचनथी
वाक्यसे, वचन वचननी बोलनेकी, शक्ति- शक्तिथी
शक्तिसे, हीनम् छीन भाषुसने हीन मनुष्यको, अर्ध- अर्ध
आधे, उक्तस्य भेदिल कहे गये, वाक्यस्य वाक्यना
वाक्यके, आश्लेषेण आश्लेषथी आश्लेषसे, अविशारदम्
अविशारदने अनिपुणको, अपत्रपणेन अल्पत धरीने
लज्जा पैदा करके, कोपनम् क्रीडने क्रोधीको, आयासनेन
थकवीने थका कर, भीरुम् भीडलुने डरपोकको, विप्रा-
सनेन त्रास प्रभाडीने त्रास करके, अनवहितम् असाव-
धानने असावधानको, नियमनेन नियमनथी नियमनसे,
अभिभवेत् पराभव प्रभाडवे पराजित करे, इति ओ
प्रभाषे इस प्रकार, एतै. आ इन, उपायैः उपायोथी
उपायोसे, अवरम् अतिरता हीन, परम् प्रतिवादीने
प्रतिवादीको, एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, शीघ्रम्
शीघ्र, अभिभवेत् पराभव प्रभाडवे पराजित
करे ॥ २१ ॥

२१ एकावपेन—अनेकविधेन (द. प.)

॥ वाक्यरदाश्लेषेण—वाक्यस्य श्लेषेण (ध.)

॥ अनवपणेन—अपठेपणेन (उ. अ. प.)

॥ अभिभवेच्छीघ्रम्—अभिभवेत् (प.)

21. They are. the man not
versed in the scriptures must be con-
fronted with the texts of the aphorisms.
The man lacking in comprehensive
knowledge must be confronted with
sentences containing difficult words.
The man of little retentive power
should be confronted with obscure and
long-winded sentences; the person
with no originality and resourceful-
ness must be confronted with repeti-
tion in different forms of the same
meaning. The person of imperfect
power of speech must be condemned
and objected to for speaking indistin-
ctly; an impudent man must be put
to shame and disgraced, the irascible
man must be wearied out (by words);
the pusillanimous man should be
intimidated, the inattentive man must
be confronted with (syllogistic) metho-
dical exposition and vanquished. By
these means may one fully overcome
an inferior quickly.

तत्र श्लोकौ—

विगृह्य कथयेद्युक्त्या युक्तं च न निवारयेत् ।

विगृह्यभाषा तीव्रं हि केषांचिद् द्रोहमाचहेत् ॥ २२ ॥

तत्र ते विषयभा उच विषयमें, श्लोकौ ये श्लोका
छे ३ दो श्लोक हैं कि, विगृह्य निग्रह धरीने निग्रह
करके, युक्त्या युक्तिपूर्वक युक्तिपूर्वक, कथयेत् कहेव
बोधिसे कहना चाहिए, युक्तम् ये सप्रभाषु होय तेने।
जो सप्रमाण हो उसका, न निवारयेत् विरोध धरये।
नहि बोधिसे विरोध नहीं करना चाहिए, हि धारणसे
क्योंकि, विगृह्यभाषा विगृह्यसंभाषा विगृह्यसंभाषा,
केषांचिद् कहेवायेक मनुष्योंमें, तीव्रम् तीव्र
तीव्र, द्रोहम् द्रोह द्रोह, आचहेत् उत्पन्न धरे छे उत्पन्न
कर देती है ॥ २२ ॥

Here are two verses again—

22 In a hostile debate, one should speak skilfully and never object to statements backed by authority. The hostile debate, which is serious, enrages some people.

નાકાર્યમસ્તિ ક્રુદ્ધસ્ય નાવાચ્યમપિ વિચતે ।
કુશલા નામિનન્દન્તિ કલહં સમિતૌ સતામ્ ॥૨૩॥

ક્રુદ્ધસ્ય ક્રોધ પામેલાને ક્રોધી મનુષ્યકે લિપ, અકાર્યશ્ચ ન કરવા જેવું ન કરને યોગ્ય, ન અસ્તિ હોતું નથી નહીં હૈ, અવાચ્યમ્ ન બોલવા જેવું ન કહને યોગ્ય, અપિ પણુ મી, ન વિચતે હોતું નથી નહીં હૈ, કુશલા: કુશળ મનુષ્યો કુશલ લોગ, સતામ્ સત્પુરુષોની સત્પુરુષોંકી, સમિતૌ સભામાં સમામે, કલહમ્ કલહને કલહકો, ન નથી નહીં, અમિનન્દન્તિ પસંદ કરતા પસન્દ કરતે ॥૨૩॥

23. And there is nothing that an enraged man may not do or say, and wise men never commend a quarrel before an assembly of good men.

દવં પ્રવૃત્તે વાદે કુર્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

વાદે વાદ વાદ, પ્રવૃત્તે ચાલતો હોય ત્યારે ચાલુ હોને પર, એવમ્ આ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, કુર્યાત્ કરવુ બેઠીએ કરે ॥૨૪॥

24. One should do thus in the course of a debate.

પ્રાગેવ તાવદિદં કર્તું યતેત—સન્ધાય પર્વ-
દાડ્યનમૂતમાત્મનઃ પ્રકરણમાદેશયિતવ્યં, યદ્વા
પરસ્ય મૃશદુર્ગં સ્યાત્, પક્ષમથવા પરસ્ય મૃશં
વિમુક્ષમાનયેત્;

પ્રાક્ પહેલાં પહિલે, એવ જ હી, તાવત્ હદમ્
આમ એસા, કર્તુમ્ કરવાનો કરનેકા, યતેત પ્રયત્ન
કરવો બેઠીએ યત્ન કરના ચાહિપ, પર્વદા પરિપદની સાથે

સમાસે, સન્ધાય મળી જઈને મિલ કર, યત્ વા જે જો,
પરસ્ય પ્રતિપક્ષીને પ્રતિપક્ષીકે લિપ, મૃશ- અતિશય
અતિશય, દુર્ગમ્ મુશ્કેલ પડે તેવુ દુર્ગમ, સ્યાત્ હોય
હો, તત્ તે ઇસ, આત્મનઃ પોતે અપને, અડ્યનમૂતમ્
અભ્યાસ કરેલું અભ્યાસ કિયે હુપ, પ્રકરણમ્ પ્રકરણ
પ્રકરણકો, આદેશયિતવ્યમ્ રાખવુ રક્ષના ચાહિપ, અથવા
અથવા અથવા, પરસ્ય પ્રતિવાદીના પ્રતિવાદીકે, પક્ષમ્
પક્ષને પક્ષકો, મૃશમ્ અતિશય અતિ, વિમુક્ષમ્ વિમુખ
વિમુક્ષ, આનયેત્ કરવો કર વેવે;

25-(1). In the beginning itself a person should try to do this. He should get chosen by the assembly a text with which he is fully familiar or a passage which is difficult for the opponent, or (at any rate) should see that his opponent's position is opposed to the general disposition of the assembly.

પરિપદિ ચોપસંહિતાયામશક્યમસ્માભિર્વક્તુમ્,
પૈવ તે પરિપદ્યેષ્ટં યથાયોગં યથામિપ્રાયં
વાદં વાદમર્યાદાં ચ સ્થાપયિષ્યતીત્યુક્તવા તૂળી-
માસીત ॥ ૨૫ ॥

પરિપદિ ચ સભા સમાકે, ઉપસંહિતાયામ્ જ્યારે
પોતાના પક્ષમાં આવી ગયેલી હોય ત્યારે અપને પક્ષમાં
આ જાને પર, અસ્મામિ અમારે દમારે લિપ, વક્તુમ્
બોલના, અશક્યમ્ અશક્ય છે અશક્ય હૈ, એવા
આ યહ, એવ જ હી, પરિપદ્ પરિપદ સમા, તે તારા
તેરે લિપ, વાદમ્ વાદ વાદ, વાદ-અને વાદની બૌર
વાદકી, મર્યાદામ્ ચ મર્યાદા મર્યાદા, યથેષ્ટમ્ પોતાની
પ્રમાણ પ્રમાણે અપની ઇચ્છાકે અનુસાર, યથાયોગમ્ સખધ
પ્રમાણે સવન્ધકે અનુસાર, યથામિપ્રાયસ તથા અમિપ્રાય
પ્રમાણે તથા અમિપ્રાયકે અનુસાર, સ્થાપયિષ્યતિ ઇરાવશે
ઠઠરાવેગી, ઇતિ એ પ્રમાણે એસા, ઉક્તવા કહી કહ કર,
તૂળીમ્ ચૂપ ચુપ, આસીત બેસવું વેઠ જાણ ॥ ૨૫ ॥

25. Or, he must say, "We are unable to choose the subject. May

the assembly determine the subject of debate and the rules of debate as it pleases, as it suits it and as it desires to do," and hold his peace.

वादमर्यादालक्षणम्—

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति—इदं वाच्यम्, इदमवाच्यम्, एवं पराजितो भवतीति ॥ २६ ॥

तत्र अहाँ यहा, इदम् आ यह, वाद- वादनी वादकी, मर्यादा- मर्यादानु मर्यादाका, लक्षणम् लक्षण लक्षण, भवति छे होता है, इदम् आ यह, वाच्यम् उहेवा येअ छे कहने योग्य है, इदम् आ यह, अवाच्यम् उहेवा येअ नथी कहने योग्य नहीं है, एवम् अने आभ और इस तरह, पराजितः पराजित पराजित, भवति इति थाय छे होता है ॥ २६ ॥

26. These are the rules of debating—such is to be spoken and such not to be spoken. Violating this rule one gets defeated.

वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि पदानि—

इमानि तु खलु पदानि भिषग्वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति;

भिषक्- वैद्योने वैद्योको, वाद- वादना वादके, मार्ग- मार्गना मार्गके, ज्ञानार्थम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, इमानि आ ये, तु ते। तो, पदानि पदे। पद, खलु अरेअर निश्चयसे, अधिगम्यानि आखुवा येअ जानने योग्य, भवन्ति थाय छे होते हैं;

27-(1) The following are indeed words that indicate the sense of the course of disputation between physicians

२६ इदं वाच्यम्—इदं भवति वाच्यम् (ब.)

॥ एवं पराजित—एवं सति पराजितः (ब. च.)

२७. भिषग्वादमार्ग—वादमार्ग (ब.)

॥ भिषग्वादमार्गज्ञानार्थम्—भिषग्वादमार्गज्ञानार्थम् (ब.)

तद्यथा—वादः, द्रव्यं, गुणाः, कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना, प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्, उत्तरं, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यं, संशयः, प्रयोजनं, सव्यभिचारं, जिज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः, संभवः, अनुयोज्यम्, अननुयोज्यम्, अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः, वाक्यदोषः, वाक्यप्रशंसा, छलम्, अहेतुः, अतीतकालम्, उपालम्भः, परिहारः, प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं, निग्रहस्थानमिति ॥ २७ ॥

तत् यथा जेभडे जैसे कि, वादः वाद वाद, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य, गुणा. गुणो गुण, कर्म कर्म कर्म, सामान्यम् सामान्य सामान्य, विशेषः विशेष विशेष, समवायः समवाय समवाय, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, स्थापना स्थापना स्थापना, प्रतिष्ठापना प्रतिष्ठापना प्रतिष्ठापना, हेतुः हेतु हेतु, दृष्टान्तः दृष्टान्त दृष्टान्त, उपनयः उपनय उपनय, निगमनम् निगमन निगमन, उत्तरम् उत्तर उत्तर, सिद्धान्तः सिद्धान्त सिद्धान्त, शब्दः शब्द शब्द, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष, अनुमानम् अनुमान अनुमान, ऐतिह्यम् ऐतिह्य ऐतिह्य, औपम्यम् औपम्य औपम्य, संशयः संशय संशय, प्रयोजनम् प्रयोजन प्रयोजन, सव्यभिचारम् सव्यभिचार सव्यभिचार, जिज्ञासा जिज्ञासा जिज्ञासा, व्यवसायः व्यवसाय व्यवसाय, अर्थप्राप्तिः अर्थप्राप्ति अर्थप्राप्ति, संभवः संभव संभव, अनुयोज्यम् अनुयोज्य अनुयोज्य, अननुयोज्यम् अननुयोज्य अननुयोज्य, अनुयोगः अनुयोग अनुयोग, प्रत्यनुयोगः प्रत्यनुयोग प्रत्यनुयोग, वाक्यदोषः वाक्यदोष वाक्यदोष, वाक्यप्रशंसा वाक्यप्रशंसा वाक्यप्रशंसा, छलम् छल छल, अहेतुः अहेतु अहेतु, अतीतकालम् अतीतकाल अतीतकाल, उपालम्भः उपालम्भ उपालम्भ, परिहारः परिहार परिहार, प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञाहानि, अभ्यनुज्ञा अभ्यनुज्ञा अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम् हेत्वन्तर हेत्वन्तर, अर्थान्तरम् अर्थान्तर अर्थान्तर, निग्रहस्थानम् इति अने निग्रहस्थान और निग्रहस्थान ॥ २७ ॥

27. They are :— (Vāda) Debate,

(Dravyam) Substance, (Guna) Attribute. (Karma) Action, (Samanya) Generality, (Visesha) Particularity, (Samavaya) Coexistence, (Pratijna) Proposition, (Sthapana) Proof, (Pratishthapana) Counter proof, (Hetu) Cause, (Drishtanta) Example, (Upanaya) Application, (Nigamana) Deduction, (Uttara) Rejoinder, (Siddhanta) Conclusion, (Sabda) Verbal testimony, (Pratyaksha) Direct perception, (Anumana) Inference, (Aitihiya) Tradition, (Aupamya) Analogy, (Samsaya) Doubt, (Prayojana) Purpose, (Savyabhichara) Exceptionable statement, (Jijnasa) Inquiry, (Vyavasyaya) Determination, (Arthaprapatti) Implied meaning, (Sambhava) Source, (Anuyojya) Imperfect statement, (Ananuyojya) Perfect statement, (Anuyoga) Question, (Pratyanuyoga) Further question, (Vakyadosha) Flaw of speech, (Vakyaprasansa) Excellence of speech, (Chhala) Quibbling, (Ahetu) Fallacy, (Ateetakala) Inopportune or too late time, (Upalambha) Censure, (Parihara) Amendment or correction, (Pratijnahani) Abandonment of proposition, (Abhyanujna) Acceptance, (Hetvantara) Fallacious reason, (Arthantara) Confusion, (Nigrahasthana) Point of discomfiture.

વાદસ્ય લક્ષણમ્—

તત્ર વાદો નામ સ યત્ પરેણ સહ શાસ્ત્ર-
પૂર્વકં વિગૃહ્ય કથયતિ । સ ચ દ્વિવિધઃ સંગ્રહેણ—
જલ્પઃ, વિતણ્ડા ચ । તત્ર પક્ષાશ્રિતયોર્વચનં
જલ્પઃ, જલ્પવિપર્યયો વિતણ્ડા ।

તત્ર તેભાં ઇનમે, યત્ ને જો, પરેણ પ્રતિપક્ષીની
પ્રતિપક્ષીકે, સહ સાથે સાચ, શાસ્ત્રપૂર્વકમ્ શાસ્ત્રપૂર્વક
શાસ્ત્રપૂર્વક, વિગૃહ્ય વિગૃહ્ય કરી વિગ્રહ કરકે, કથયતિ
કહે છે કહતા હૈ, સ. તે વદ, વાદ નામ વાદ છે વાદ હૈ,
સ ચ તે વદ, સંગ્રહેણ રૂઢામાં સંગ્રહેણ, દ્વિવિધ એ
બીજાનો છે દો પ્રકારકા હૈ, જલ્પઃ જલ્પ, વિતણ્ડા ચ
અને વિતણ્ડા ઓર વિતણ્ડા, તત્ર તેભાં ઇનમે, પક્ષ-
આશ્રિતયો પક્ષકારોનુ પક્ષકારોકા, વચનમ્ વચન વચન,
જલ્પ. જલ્પ છે જલ્પ હૈ, જલ્પ- જલ્પથી જલ્પસે, વિપર્યયઃ
ઉલટી વિપરીત, વિતણ્ડા વિતણ્ડા છે વિતણ્ડા હૈ,

28-(1). That is known as debate which one enters into with another in a hostile spirit of challenge, with the aid of authoritative texts. Such debate is of two kinds (put in a nutshell)—Jalpa, the constructive debate, and Vitanda, the destructive debate. Argument establishing one's own position is Jalpa. The contrary of it (i.e. continual attempt at refuting whatever is another's position) is the destructive debate.

યથા—एकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति, नास्ती-
त्यपरस्य; तौ च स्वस्वपक्षहेतुभिः स्वस्वपक्षं
स्थापयतः, परपक्षमुद्धावयतः, एष जल्पः ।
जल्पविपर्ययो वितण्डा । वितण्डा नाम परपक्षे
दोषवचनमात्रमेव ॥ २८ ॥

યથા જેમકે જૈસેકિ, एकस्य ओङ्गो एकका, पक्षः
पक्ष છે કે પક્ષ હૈ કિ, पुनर्भवः पुनर्भव पुनर्भव,
अस्ति इति છે હૈ, अपरस्य भीअने। पक्ष છે કે दूसरेका
पक्ष हॆ कि, न अस्ति इति पुनर्भव नथी पुनर्भव नहीं हॆ,
तौ च ते अने वे दोनों, स्वस्व- पोतपोताना अपने अपने,
पक्ष- पक्षना पक्षके, हेतुभिः हेतुओथी हेतुओसे, स्वस्व-
पोतपोताने। अपने अपने, पक्षम् पक्ष पक्षकी, स्थापयत
स्थापे છે स्थापना करते हैं, पर- अने सामाने। और
दूसरेके, पक्षम् पक्ष पक्षको, उद्धावयत उधापे છે

૨૮. स्वस्वपक्षहेतुभिः—हेतुभिः (१.)

उत्पादते हैं, एष आ यह, जल्प. ७८५ छे जल्प है, जल्प- ७८५थी जल्पसे, विपर्ययः उलटी विपरीत, वितण्डा वितडा छे वितण्डा है, वितण्डा नाम वितडा ओटके वितण्डाका अर्थ, पर- सामाना दूसरेके, पक्षे पक्षमां पक्षमें, दोषवचनमात्रम् ओकदा दोष ७ छे दोषा दोषमात्र कहना, एव ओ ७ छे यह ही है ॥२८॥

28. Thus for instance, when one says there is rebirth and the opponent that there is not, and each adduces reasons for his own position, the debate is 'Jalpa'. The contrary of it is 'Vitanda'-the destructive debate, which is limited only to pointing out the defects in the opponent's position.

द्रव्य-गुण कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाना लक्षणातिदेश. —

द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाः स्वलक्षणैः श्लोकस्थाने पूर्वमुक्ताः ॥ २९ ॥

द्रव्य- ६०थ द्रव्य, गुण- १०थ गुण, कर्म- ३०थ कर्म, सामान्य- सामान्य सामान्य, विशेष- विशेष विशेष, समवाया अने समवाय और मवाय, स्वलक्षणैः ओओने पोतानां लक्षणोथी ये अपने लक्षणोंसे, पूर्वम् अगाडि पूर्व, श्लोकस्थाने सूत्रस्थानमां सूत्रस्थानमें, उक्ता. छेवांमां आओथी छे कह दिये गये हैं ॥२९॥

29. Substance, attribute, action, generality, particularity and co existence have been already described with their characteristics in the Section on General Principles.

प्रतिज्ञाया लक्षणम्—

अथ प्रतिज्ञा—प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं; यथा—नित्यः पुरुष इति ॥ ३० ॥

अथ हवे अब, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा विषे छेवांमां आवे छे प्रतिज्ञाके सवन्धमें कहा जाता है, प्रतिज्ञा नाम

प्रतिज्ञाने अर्थ प्रतिज्ञाका अर्थ, साध्य- साध्यनु साध्य- का, वचनम् कथन छे कथन है, यथा ७८५ के जैसे कि, पुरुषः पुरुष पुरुष, नित्य इति नित्य छे नित्य है ॥३०॥

30. As regards proposition—the statement that has to be proved is the 'Proposition', as for example 'Man is eternal'.

स्थापनाया लक्षणम्—

अथ स्थापना—स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्थापना ।

अथ हवे अब, स्थापना स्थापना विषे छेवांमां आवे छे स्थापनाके सवन्धमें कहा जाता है, स्थापना नाम स्थापनाने अर्थ स्थापनाका अर्थ, तस्याः ते उस, एव ७ ही, प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञानी प्रतिज्ञाका, हेतु- हेतु हेतु, दृष्टान्त- दृष्टान्त दृष्टान्त, उपनय- उपनय उपनय, निगमनै अने निगमनथी और निगमनमें, स्थापना स्थापना करनी ओ छे स्थापित करना यह है,

31-(1). As regards proof—the proving of a proposition by means of reason, example, application and deduction is called 'Proof'.

पूर्व हि प्रतिज्ञा, पश्चात् स्थापना, किं ह्यप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति; यथा—नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा; हेतुः—अकृतकत्वादिति; दृष्टान्तः—यथाऽऽकाशमिति; उपनयः—यथा चाकृतकमाकाशं, तच्च नित्यं, तथा पुरुष इति; निगमनं—तस्मान्नित्य इति ॥ ३१ ॥

पूर्वम् पछेवां पहिले, हि ते। तो, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा होय छे प्रतिज्ञा, होती है, पश्चात् पछी पीछे, स्थापना

३१. निगमनैः—निगमनैः (घ)

„ पूर्व हि प्रतिज्ञा—पूर्व हि लोके प्रतिज्ञा (घ.)

„ दृष्टान्तः—यथा ..तथा पुरुष—दृष्टान्तोऽकृतकमाकाशं तच्च नित्यम्, उपनयो यथा चाकृतकमाकाशं तथा पुरुष.

(घ घ)

„ यथाऽऽकाशमिति—अकृतकमाकाशं तच्च नित्यम् (ख घ फ)

स्थापना होय छे स्थापना होती है, हि डारखुके क्योंकि, अप्रतिज्ञातम् नेनी प्रतिज्ञा डरवाभा नथी आवी ओवा जिसकी प्रतिज्ञा नही की गई ऐसा, किम् शानी किसकी, स्थापयिष्यति स्थापना डरशे? स्थापना करेगा?, यथा नेभके जैसेकि, पुरुषः पुरुष पुरुष, नित्यः नित्य छे नित्य है, इति ओ यह, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा छे प्रतिज्ञा है, अकृतकत्वात् डार्षे तेने डथी न होवाथी किसीसे न बना होनेसे, इति ओ यह, हेतु हेतु छे हेतु है, यथा नेभके जैसेकि, आकाशम् आकाश आकाश, इति ओ यह, दृष्टान्तः दृष्टान्त छे दृष्टान्त है, यथा च नेभ जैसे, आकाशम् आकाश आकाश, अकृतकम् अकृत छे अकृत है, तत् च अने ते और वह, नित्यम् नित्य छे नित्य है, तथा तेभ वैसे, पुरुष पुरुष छे पुरुष है, इति उपनयः ओ उपनय छे यह उपनय है, तस्मात् तेथी इसलिए, नित्यः पुरुष नित्य छे पुरुष नित्य है, इति ओ यह, निगमनम् निगमन छे निगमन है ॥३१॥

31. First the proposition is to be made. Then it has to be proved. How can a thing that has not been proposed be proved? For example there is a proposition, like 'Man is eternal'. Cause—As he is not made by any one. Example—Even as space is not made. Application—As space is not made and is eternal, even so is man. Deduction—Hence he is eternal.

प्रतिष्ठापनाया लक्षणम्—

अथ प्रतिष्ठापना—प्रतिष्ठापना नाम या तस्या एव परप्रतिज्ञाया विपरीतार्थस्थापना ।

अथ हवे अब, प्रतिष्ठापना प्रतिष्ठापना विषे डहेवाभा आवे छे प्रतिष्ठापनाके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रतिष्ठापना नाम प्रतिष्ठापनाने। अर्थ प्रतिष्ठापनाका अर्थ, या ने जो, तस्या ते उस, एव न ही, पर-प्रति-पक्षीनी प्रतिपक्षीकी, प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञाथी प्रतिज्ञासे,

विपरीत-उलटा विपरीत, अर्थ-अर्थनी अर्थकी, स्थापना स्थापना छे स्थापना है;

32-(1). As regards counter-proof—counter-proof is that which establishes the contrary of the opponent's proposition

यथा—अनित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा; हेतुः—ऐन्द्रियकत्वादिति; दृष्टान्तः—यथा घट इति, उपनयो—यथा घट ऐन्द्रियकः स चानित्यः, तथा चायमिति; निगमनं—तस्मादनित्य इति ॥३२॥

यथा नेभके जैसेकि, पुरुषः पुरुष पुरुष, अनित्य अनित्य छे अनित्य है, इति ओ यह, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा छे प्रतिज्ञा है, ऐन्द्रियकत्वात् ऐन्द्रियग्राह्य होवाथी इन्द्रियग्राह्य होनेसे, इति ओ यह, हेतु हेतु छे हेतु है, यथा नेभके जैसेकि, घटः घटो घटा, इति ओ यह, दृष्टान्तः दृष्टान्त छे दृष्टान्त है, यथा नेभ जैसे, घट घटो घट, ऐन्द्रियक ऐन्द्रियग्राह्य छे इन्द्रियग्राह्य है, स च अने ते और वह, अनित्य अनित्य छे अनित्य है, तथा च तेभ वैसे, अयम् आ पुरुष छे यह पुरुष है, इति ओ यह, उपनयः उपनय छे उपनय है, तस्मात् तेथी इसलिए, अनित्यः पुरुष अनित्य छे पुरुष अनित्य है, इति ओ यह, निगमनम् निगमन छे निगमन है ॥३२॥

32. For instance, there is a proposition that 'Man is not eternal'. Cause—Man is a sense-object. Example—Even as a pot is. Application—The pot being a sense-object is not eternal, and so is man. Deduction—Hence he is not eternal.

हेतोलक्षणम्—

अथ हेतुः—हेतुर्नामोपलब्धिकारणं; तत् प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यमिति;

अथ हवे अब, हेतु हेतु विषे डहेवाभा आवे छे हेतुके सम्बन्धमें कहा जाता है, हेतु नाम हेतुने। अर्थ हेतुका अर्थ, उपलब्धि-अधुनापु ज्ञानका, कारणम्

३२. तस्या एव परप्रतिज्ञाया—तस्या एव प्रतिज्ञायाः प्रति (४.)

સાધન છે કારણ છે, તત્ તે વહ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનમ્ અનુમાન અનુમાન, એતિહ્યમ્ એતિહ્ય એતિહ્ય, ઔપમ્યમ્ હિતિ અને ઔપમ્ય છે ઔર ઔપમ્ય છે;

૩૩-(૧). As regards cause—it is the means of acquiring knowledge. That is of four kinds—sense-perception (direct experience), inference, tradition and analogy

અભિર્હેતુમિર્યદુપલભ્યતે તત્ તત્ત્વમ્ ॥૩૩॥

અભિ આ અન, હેતુમિ: હેતુઓથી હેતુઓએ, તત્ જે જો, ઉપલભ્યતે મેળવાય છે પ્રાપ્ત હોતા છે, તત્ તે વહ, તત્ત્વમ્ તત્ત્વ છે તત્ત્વ છે ॥૩૩॥

33. The knowledge that is obtained from these causes is 'Truth'.

દષ્ટાન્તસ્ય લક્ષણમ્—

અથ દષ્ટાન્ત:—દષ્ટાન્તો નામ યત્ર મૂર્ખવિદુષાં બુદ્ધિસામ્યં, યો વર્ણ્ય વર્ણયતિ ।

અથ હવે અવ, દષ્ટાન્ત દષ્ટાન્ત વિષે કહેવામાં આવે છે દષ્ટાન્તકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા છે, યત્ર મૂર્ખા જહા, મૂર્ખ-મૂર્ખ મૂર્ખ, વિદુષામ્ અને વિદ્વાનની ઔર વિદ્વાનની, બુદ્ધિ-બુદ્ધિની બુદ્ધિકી, સામ્યમ્ સમાનતા હોય સમાનતા હો, ય: અને જે ઔર જો, વર્ણ્યમ્ સાધ્ય બાબતને સાધ્ય વસ્તુકો, વર્ણયતિ સિદ્ધ કરે સિદ્ધ કરે, દષ્ટાન્ત: નામ તે દષ્ટાન્ત છે વહ દષ્ટાન્ત છે;

34-(૧). As regards example—that is example which describes the similarity of things in a way which is intelligible to the wise and the un-wise alike.

યથા—અગ્નિરુષ્ણ: , દ્રવમુદકં, સ્થિરા પૃથિવી, આદિત્ય: પ્રકાશક ઇતિ; યથા આદિત્ય: પ્રકાશ-

૩૪ યો વર્ણ્ય વર્ણયતિ—તેનેવ યદર્ણ્ય વર્ણયતિ (વ)

, આદિત્ય—વાસદિત્ય (વ. ધ.)

કસ્તથા સાંખ્યજ્ઞાનં પ્રકાશકમિતિ ॥ ૩૪ ॥

યથા જેમકે જેસેકિ, અગ્નિ: અગ્નિ અગ્નિ, ઉષ્ણ: ઉષ્ણ છે ઉષ્ણ છે, ઉદકમ્ પાણી જલ, દ્રવમ્ પ્રવાહી છે દ્રવ છે, પૃથિવી પૃથ્વી પૃથ્વી, સ્થિરા સ્થિર છે સ્થિર છે, આદિત્ય: અને સૂર્ય ઔર સૂર્ય, પ્રકાશક: ઇતિ પ્રકાશ કરનાર છે પ્રકાશક છે, યથા જેમ જેમ પ્રકાર, આદિત્ય: સૂર્ય સૂર્ય, પ્રકાશક: પ્રકાશ કરનાર છે પ્રકાશક છે, તથા તેમ તેમ પ્રકાર, સાંખ્યજ્ઞાનમ્ સાંખ્યજ્ઞાન સાંખ્યજ્ઞાન, પ્રકાશકમ્ પ્રકાશ કરનારું છે પ્રકાશક છે ॥ ૩૪ ॥

34. As for instance, fire is hot, water is fluid, the earth is firm, and the sun illuminates. The knowledge of Sankhya (system of philosophy) is as illuminative as the sun.

ઉપનયનિગમનયોર્લક્ષણમ્—

ઉપનયો નિગમનં ચોક્તં સ્થાપનાપ્રતિષ્ઠાપના-વ્યાખ્યાયામ્ ॥ ૩૫ ॥

ઉપનય ઉપનય ઉપનય, નિગમનમ્ ચ અને નિગમન ઔર નિગમન, સ્થાપના-સ્થાપના સ્થાપના, પ્રતિષ્ઠાપના-તથા પ્રતિષ્ઠાપનાની ઔર પ્રતિષ્ઠાપનાની, વ્યાખ્યાયામ્ વ્યાખ્યામાં વ્યાખ્યામેં, ઉક્તમ્ કહા છે કહ દિયે છે ॥ ૩૫ ॥

35. Application and deduction have been described while explaining 'proof' and 'counter-proof'.

ઉત્તરસ્ય લક્ષણમ્—

અથોત્તરમ્—ઉત્તરં નામ સાધર્મ્યોપદિષ્ટે હેતૌ વૈધર્મ્યવચનં, વૈધર્મ્યોપદિષ્ટે વા હેતૌ સાધર્મ્ય-વચનમ્ ।

અથ હવે અવ, ઉત્તરમ્ ઉત્તર વિષે કહેવામાં આવે છે ઉત્તરકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા છે, ઉત્તરમ્ નામ ઉત્તરને

૩૪. સાંખ્યજ્ઞાન—સાંખ્યવચન (વ. જ. ૫.)

૩૬. વા હેતૌ સાધર્મ્યવચનમ્—વા સાધર્મ્યવચનમ્ (વ.)

અર્થ ઉત્તરકા અર્થ, સાધર્મ્ય- સાધર્મ્યથી સાધર્મ્યસે, ઉપદિષ્ટે કહેલા કહે ગયે, હેતુ હેતુમાં હેતુમાં, વૈધર્મ્ય- વૈધર્મ્યનું વૈધર્મ્યકા, વચનમ્ કથન છે કથન હૈ, વૈધર્મ્ય- અથવા વૈધર્મ્યથી અથવા વૈધર્મ્યસે, ઉપદિષ્ટે કહેલા કહે ગયે, હેતુ વા હેતુમાં હેતુમાં, સાધર્મ્ય- સાધર્મ્યનું સાધર્મ્યકા, વચનમ્ કથન છે કથન હૈ;

36-(1). Rejoinder— rejoinder is a retort which asserts the disparity between a cause and its effect when their similarity has been adduced; and asserts the similarity of cause and effect when their disparity has been adduced.

યથા—‘હેતુસધર્માણો વિકારાઃ, શીતકસ્ય હિ વ્યાધેર્હેતુભિઃ સાધર્મ્ય હિમશિશિરવાતસંસ્પર્શાઃ,’
इति ब्रुवतः परो ब्रूयात्—हेतुविधर्माणो विकाराः,
यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यकोथप्रपचने हेतु-
वैधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति । एतत्
सविपर्ययमुत्तरम् ॥ ३६ ॥

યથા જેમકે જૈસેકિ, વિકારા. વિકારો વિકાર, હેતુ- હેતુના હેતુકે, સધર્માણઃ સમાન ધર્મવાળા હોય છે સમાન ધર્મવાળે હોતે હૈં, શીતકસ્ય શીત શીત, વ્યાધે. હિ વ્યાધિમાં રોગમાં, હિમ- ઊંચું બર્ફ, શિશિર- તથા શીત તથા શીત, વાત- પવનના વાતકે, સંસ્પર્શાઃ સ્પર્શ ઓ સ્પર્શ યદ, હેતુભિ કારણોની સાથે કારણોકે સાથ, સાધર્મ્યમ્ સમાન ધર્મવાળાપણું છે સમાનધર્મતા હૈ, इति એમ એસા, બ્રુવત કહેતા વાદીને કહતે હુએ વાદીકો, પર. પ્રતિપક્ષી પ્રતિપક્ષી, બ્રૂયાત્ કહે કહે કિ, વિકારાઃ રોગોમાં રોગોમાં, હેતુ- હેતુનું હેતુકો, વિધર્માણ વિરુદ્ધ- ધર્મવાળાપણું હોય છે વિરુદ્ધધર્મતા હાતી હૈ, યથા જેમકે જૈસેકિ, શરીર- શરીરના શરીરકે, અવયવાનામ્ અવયવોનાં અવયવોકે, દાહ- દાહ દાહ, ઔષ્ણ્ય- ઉષ્ણતા ઉષ્ણતા, કોથ- સડો સડના, પ્રપચને તથા પાક ઓ વ્યાધિમાં ઓર પચના इन व्याधियोंमें, હિમ- ઊંચું બર્ફ,

शिशिर- तथा शीत तथा शीत, वात- पवनना वातके, संस्पर्शा. स्पर्श ओ स्पर्श यद, हेतु- कारणोंकी, वैधर्म्यम् विरुद्धधर्माणापणुं છે વિરુદ્ધધર્મતા હૈ, इति ઓ પ્રમાણે इस प्रकार, एतत् આ યદ, सविपर्ययम् विपरीततावाणो विपरीततायुक्त, उत्तरम् उत्तर છે उत्तर હૈ ॥ ६६ ॥

36 For example, when it is said, ‘The disease of cold is similar in nature to its cause such as contact with snow and the cold wind’, the opponent should declare ‘the diseases are dissimilar in nature to these causes’, for the heat, burning, sloughing or suppuration are dissimilar to the touch of dew and the winter-wind This is called rejoinder in its positive and negative forms.

સિદ્ધાન્તસ્ય લક્ષણમ્—

અથ સિદ્ધાન્તઃ—સિદ્ધાન્તો નામ સ યઃ પરી-
ક્ષકૈર્વહુવિધં પરીક્ષ્ય હેતુભિશ્ચ સાધયિત્વા સ્થા-
પ્યતે નિર્ણયઃ ।

અથ હવે અવ, સિદ્ધાન્ત સિદ્ધાન્ત વિષે કહેવામાં આવે છે સિદ્ધાન્તકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, ય. જે જો, નિર્ણયઃ નિર્ણય નિર્ણય, પરીક્ષકૈઃ પરીક્ષકોથી પરીક્ષકોસે, વહુવિધમ્ બહુ પ્રકારે વહુત પ્રકારસે, પરીક્ષ્ય પરીક્ષા કરીને પરીક્ષા કરકે, હેતુભિ. ચ અને હેતુઓથી ઓર હેતુઓ દ્વારા, સાધયિત્વા સિદ્ધ કરીને સિદ્ધ કરકે, સ્થાપ્યતે સ્થપાય છે સ્થિર ક્રિયા જાતા હૈ, સ તે વહ, સિદ્ધાન્ત. નામ સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે સિદ્ધાન્ત કહા જાતા હૈ;

37-(1). As regards conclusion— that is conclusion which is the determination established by investigating

૩૬. હેતુભિઃ સાધર્મ્ય—હેતુસાધર્મ્યવચન (છ.)

,, હેતુવૈધર્મ્ય—હેતુવૈધર્મ્ય (ધ)

૩૭ નામ સ ય.—નામ ય. (ધ)

,, નિર્ણયઃ—નિર્ણયઃ સ સિદ્ધાન્ત. (ધ)

in various ways and deducing by means of various reasons.

સ ચતુર્વિધઃ—સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તઃ, પ્રતિતન્ત્ર-સિદ્ધાન્તઃ, અધિકરણસિદ્ધાન્તઃ, અભ્યુપગમસિદ્ધાન્તશ્ચેતિ ।

સ. તે વહ, ચતુર્વિધ ચાર પ્રકારનો છે ચાર પ્રકારનો છે, સર્વતન્ત્ર-સર્વતન્ત્ર સર્વતન્ત્ર, સિદ્ધાન્તઃ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધાન્ત, પ્રતિતન્ત્ર-પ્રતિતન્ત્ર પ્રતિતન્ત્ર, સિદ્ધાન્તઃ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધાન્ત, અધિકરણ-અધિકરણ અધિકરણ, સિદ્ધાન્તઃ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધાન્ત, અભ્યુપગમ-અને અભ્યુપગમ ઓર અભ્યુપગમ, સિદ્ધાન્ત. ચ હિતિ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધાન્ત;

37-(2). That conclusion is of four kinds. Universal conclusion [Sarvatantra Siddhanta], Particular conclusion [Pratitantra Siddhanta], Implied conclusion [Adhikarana Siddhanta], and Hypothetical conclusion [Abhyupagama Siddhanta].

તત્ર સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તો નામ તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ સર્વસ્મિન્સ્તન્ત્રે તત્તત્ પ્રસિદ્ધઃ; યથા સન્તિ નિદાનાનિ, સન્તિ વ્યાધયઃ, સન્તિ સિદ્ધિચુપાયાઃ સાધ્યાનામિતિ ।

તત્ર તેમાં ડનમેં, સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તઃ નામ સર્વતન્ત્ર-સિદ્ધાન્તનો અર્થ સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તકા અર્થ, તસ્મિન્ તે ડસ, તસ્મિન્ તે ડસ, સર્વસ્મિન્ સધળાં સઢ, તન્ત્રે શાસ્ત્રોમાં શાસ્ત્રોમેં, પ્રસિદ્ધમ્ જે જે પ્રસિદ્ધ છે જો જો પ્રસિદ્ધ છે, તત્ તત્ તે તે છે વહ વહ છે, યથા જેમેં જેમેં, નિદાનાનિ નિદાન નિદાન, સન્તિ છે હેં, વ્યાધયઃ વ્યાધિઓ રોગ, સન્તિ છે છે, સાધ્યાનામ્ સાધ્ય રોગોના સાધ્ય રોગોંકી, સિદ્ધિ-સિદ્ધિના સિદ્ધિકે, ડપાયા ડપાધે ડપાય, સન્તિ હિતિ છે હેં,

૩૭ સ ચતુર્વિધ—સ ચોક્કસચતુર્વિધ (વ)

„ સર્વસ્મિન્સ્તન્ત્રે તત્તત્ પ્રસિદ્ધ—સર્વતન્ત્રેષુ યત્પ્રસિદ્ધ (વ છ)

„ સાધ્યાનામ્—સાધ્યાના વ્યાધીનામ્ (ચ.)

37-(3). Among them the universal conclusion is that which is found in each and every treatise on the subject, such as, there are causes, there are diseases and there are means of remedying the remediable diseases

પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તો નામ તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ત્રેકૈક-સ્મિન્સ્તન્ત્રે તત્તત્ પ્રસિદ્ધઃ;

પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તઃ નામ પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તનો અર્થ પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તકા અર્થ, તસ્મિન્ તે ડસ, તસ્મિન્ તે ડસ, એકૈકસ્મિન્ એક એક એક એક, તન્ત્રે શાસ્ત્રોમાં શાસ્ત્રમેં, પ્રસિદ્ધમ્ જે જે પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે જો જો પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે, તત્ તત્ તે તે છે વહ વહ છે;

37-(4). The particular conclusion is that which is found in a treatise of a particular branch of science.

યથા—અન્યત્રાઘ્રૌ રસાઃ ષડત્ર, પચ્ચેન્દ્રિયાણ્યત્ર ષડિન્દ્રિયાણ્યન્યત્ર તન્ત્રે, વાતાદિકૃતાઃ સર્વે વિકારા યથાડન્યત્ર, અત્ર વાતાદિકૃતા ભૂતકૃતાશ્ચ પ્રસિદ્ધાઃ ।

યથા જેમેં જેમેં, અન્યત્ર અન્ય શાસ્ત્રોમાં અન્ય શાસ્ત્રમેં, રસાઃ રસો રસ, અઢો આઠ છે આઠ હેં, અત્ર અને આ શાસ્ત્રોમાં ઓર ડસ શાસ્ત્રમેં, ષટ્ છ છે છઃ હેં, અન્યત્ર ધીભ્મં ઢૂસરે, તન્ત્રે શાસ્ત્રોમાં શાસ્ત્રમેં, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિય, ષટ્ છ છે છઃ છે; છે, અત્ર આ શાસ્ત્રોમાં ઓર ડસ શાસ્ત્રમેં, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિય, પચ્ચ પાંચ છે પાંચ હેં, યથા જેમેં જેમેં, અન્યત્ર ધીભ્મં શાસ્ત્રોમાં અન્ય શાસ્ત્રમેં, સર્વે સર્વ સઢ, વિકારા વિકારો વિકારો, વાતાદિ- વાતાદિયે વાતાદિસે, કૃતા કરેલા પ્રસિદ્ધ છે જન્ય પ્રસિદ્ધ હેં, અત્ર અને આ શાસ્ત્રોમાં ઓર ડસ શાસ્ત્રમેં, વાતાદિ- વાતાદિયે વાતાદિસે, કૃતાઃ કરેલા જન્ય, ભૂત- તથા ભૂતે તથા ભૂતસે, કૃતાઃ કરેલા જન્ય, પ્રસિદ્ધા પ્રસિદ્ધ છે પ્રસિદ્ધ હેં,

૩૭ તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ત્રેકૈકસ્મિન્સ્તન્ત્રે—તસ્મિન્સ્તસ્મિન્સ્તન્ત્રે (વ)

„ ષડત્ર—પચ્ચન્યત્ર (ચ)

„ પચ્ચેન્દ્રિયાણ્યત્ર—પચ્ચેન્દ્રિયાણિ યથાન્યત્રાન્યત્ર (ચ. વ.)

37-(5). For instance, there are said to be eight tastes elsewhere. But here there are only six. Here are only five sense-organs. Elsewhere they are six. Elsewhere diseases are caused by vata and other humors. Here they are known as caused by both vata and other humors as well as by evil spirits.

अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमाने सिद्धान्यन्यान्यप्यधिकरणानि भवन्ति, यथा—‘न मुक्तः कर्मानुबन्धिकं कुरुते, निःस्पृहत्वात्’ इति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफल-मोक्ष-पुरुष-प्रेत्यभावा भवन्ति ।

यस्मिन् जेभां जिस, अधिकरणे ओइ प्रकरणेनो एक प्रकरणके, प्रस्तूयमाने प्रस्ताव डरता प्रस्तुत किये जाने पर, अन्यानि भीभां अन्य, अपि पक्षु मी, अधिकरणानि प्रकरणेनो प्रकरण, सिद्धानि सिद्ध सिद्ध, भवन्ति थर्ध भय छे हो जाते हैं, स ते वह, अधिकरणसिद्धान्त. नाम अधिकरणसिद्धान्त छे अधिकरणसिद्धान्त है, यथा जेभके जैसे, मुक्त. शुच-मुक्त पुरुष जीवन्मुक्त पुरुष, आनुबन्धिकम् जन्मांतरमां इण आपनार जन्मान्तरमें फलजनक, कर्म डर्भ कर्म, न नथी नहीं, कुरुते डरते। करता, निःस्पृहत्वात् निःस्पृहपक्षुने लर्धने निःस्पृह होनेसे, इति आ ऐसा, प्रस्तुते प्रकरणेनो प्रस्ताव यता इस प्रकरणके प्रस्ताव होने पर, कर्म- डर्भनु कर्मका, फल- इण फल, मोक्ष- मोक्ष मोक्ष, पुरुष- आत्मा आत्मा, प्रेत्यभावा. अने पुनर्जन्म और पुनर्भव, सिद्धा. ओओनां प्रकरणेनो सिद्ध इनके प्रकरण सिद्ध, भवन्ति थर्ध भय छे हो जाते हैं;

37-(6). Implied conclusion is that which is determined by implication in the course of a statement of facts, such as, the liberated souls do not act in a karma bound manner as they are indifferent to fruits of action.

३७ प्रस्तूयमाने-सस्तूयमाने (ड.)

These having been established, others like the fruits of action, liberation, the individual and rebirth are concluded by implication.

अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम स यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः; तद्यथा—द्रव्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, गुणाः प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, वीर्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, इत्येवमादिः । इति चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३७ ॥

वाद- वादने वादके, काले सभये समयमें, भिषजः वैद्यो वैद्य, यम् जे जिस, असिद्धम् असिद्ध असिद्ध, अपरीक्षितम् परीक्षा नहि डरायेला अपरीक्षित, अनुपदिष्टम् नहि उपदेशायेला आपोपदेशरहित, अहेतुकम् वा अथवा हेतुथी असिद्ध अथवा हेतुसे असिद्ध, अर्थम् अर्थने अर्थको, अभ्युपगच्छन्ति डपूख रागे छे स्वीकार कर लेते है, स. ते वह, अभ्युपगमसिद्धान्त. नाम अभ्युपगमसिद्धान्त छे अभ्युपगमसिद्धान्त है, तद् यथा जेभके जैसेकि, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य, प्रधानम् प्रधान छे प्रधान है, इति ओभ ऐसा, कृत्वा सभञ मान कर, वक्ष्यामः डहेथुं कहेंगे, गुणाः गुण गुण, प्रधानम् प्रधान छे प्रधान है, इति ओभ ऐसा, कृत्वा सभञ मान कर, वक्ष्यामः डहेथुं कहेंगे, वीर्यम् वीर्य वीर्य, प्रधानम् प्रधान छे प्रधान है, इति ओभ ऐसा, कृत्वा सभञ मान कर, वक्ष्यामः डहेथुं कहेंगे, इति एवम् आदि धर्त्यादि इत्यादि, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, सिद्धान्तः सिद्धान्त सिद्धान्त, चतुर्विध. आर प्रकरणेनो छे चार प्रकारका है ॥ ३७ ॥

37. The hypothetical conclusion is that which is taken for granted by physicians at the time of debate

३७ सयमर्थमसिद्धम्-यमर्थमसिद्धम् (घ)

„ अनुपदिष्टमहेतुक-अनुपदिष्टहेतुक (ङ)

„ द्रव्य प्रधानम्-द्रव्य न प्रधानम् (व. छ. ङ.)

„ प्रधानम्-प्रधानाः (क. ङ. घ.)

„ वीर्य-कर्म (द. घ.)

though it has not been established nor investigated nor taught nor even based on reason, as for instance, we shall talk taking substance to be primary, taking attributes to be primary, taking action as primary etc These are the four kinds of conclusions

शब्दस्य लक्षणम्—

अथ शब्दः—शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः;
स चतुर्विधः—दृष्टार्थश्च, अदृष्टार्थश्च, सत्यश्च,
अनृतश्चेति ।

अथ हवे अव, शब्द शब्द विषे उद्देवाभां आवे
छे गव्दके सम्बन्धमें कहा जाता है, शब्द नाम शब्दने।
अर्थ शब्दका अर्थ, वर्ण-वर्णोंने। वर्णोंका, समाज्ञायः
समूह छे समूह है, स. ते वह. चतुर्विध आर
प्रकारने। छे चार प्रकारका है, दृष्टार्थ दृष्टार्थ दृष्टार्थ,
अदृष्टार्थ च अदृष्टार्थ अदृष्टार्थ, सत्यः च सत्य सत्य,
अनृत च इति अने अनृत और अनृत,

38-(1) As regards the 'Word' or verbal testimony the word is a collection of letters It is of four kinds—of observable meaning, of unobservable meaning, true, and false

तत्र दृष्टार्थो नाम—त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाः प्रकु-
प्यन्ति, षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति, सति
श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमिति ।

तत्र तेभां उनमें, दृष्टार्थ नाम दृष्टार्थनां उद्देवाभां आवे
छे दृष्टार्थके उदाहरण दिये जाते हैं,
त्रिभिः त्रय तीन, कारणैः कारणोंसे, दोषा दोषों
दोष, प्रकुप्यन्ति प्रकुप पासे छे प्रकुपित होते हैं,
षड्भिः छ छ, उपक्रमं उपक्रमोत्थी उपक्रमोंसे,
प्रशाम्यन्ति शमी नय छे शान्त होते हैं, श्रोत्र-ज्ञान
कर्ण, आदि-वगेरे आदिके, सद्भावे सारा अच्छे, सति

इति सति श्रोत्रादिसद्भावे-श्रोत्रादिसद्भावे (ब.)

होय तो होने पर, शब्द-शब्द शब्द, आदि-वगेरे
आदिका, ग्रहणम् इति ग्रहण थाय छे ग्रहण होता है,

38-(2) Of them, the word of observable meaning is, for instance, like this Owing to the three causes, the body-humors are provoked Through the six modes of treatment, they abate. Where the hearing is good, these words are apprehended.

अदृष्टार्थ पुनः—अस्ति प्रेत्यभावः, अस्ति
मोक्ष इति ।

अदृष्टार्थ. पुनः अदृष्टार्थना उद्देवाभां आवे
आवे छे अदृष्टार्थके उदाहरण दिये जाते हैं, प्रेत्यभाव.
अन्मा-तरे जन्मान्तर, अस्ति छे हैं, मोक्ष मोक्ष मोक्ष,
अस्ति इति छे हैं,

38-(3). The word of unobservable meaning is such as "There is rebirth; there is liberation "

सत्यो नाम—यथार्थभूतः, सन्त्यायुर्वेदोप-
देशाः, सन्ति सिद्धयुपायाः साध्यानां व्याधीनां,
सन्त्यारम्भफलानीति ।

सत्य. नाम सत्य ओटके सत्यका अर्थ, यथार्थभूतः
'वास्तविक' छे 'वास्तविक' है, आयुर्वेद-आयुर्वेदना
आयुर्वेदके, उपदेशा. उपदेशो उपदेश, सन्ति छे हैं,
साध्यानाम् साध्य साध्य, व्याधीनाम् व्याधिओनी
रोगोंकी, सिद्धि-सिद्धिना सिद्धिके, उपाया उपायो
उपाय, सन्ति छे हैं, आरम्भ-कर्मनां कर्मके, फलानि
फलों फल, सन्ति इति छे हैं;

38-(4). The true word is that which is faithful to reality, such as—there are Ayurvedic (medical) instructions; there are the means of cure for curable diseases Efforts bear fruit

इति सिद्धयुपाया-उपायाः (ब.)

,, साध्याना व्याधीना-व्याध्यानाम् (ब.)

સત્યવિપર્યયશ્ચાનૃતઃ ॥ ૩૮ ॥

અનૃતઃ ચ અને અનૃત એ સૌર અનૃત યહ, સત્ય-
સત્યથી સત્યસે, વિપર્યયઃ ઉલટું છે વિપરીત છે ॥૩૮॥

38 The contrary of the true is
'False.'

[પ્રત્યક્ષસ્ય લક્ષણમ્—

અથ પ્રત્યક્ષં—પ્રત્યક્ષં નામ તદ્વદાત્મના ચૈન્દ્રિ-
યૈશ્ચ સ્વયમુપલભ્યતે; તત્રાત્મપ્રત્યક્ષાઃ સુખદુઃખે-
ચ્છાદ્રેષાદયઃ, શબ્દાદ્યસ્તિવન્દ્રિયપ્રત્યક્ષાઃ ॥૩૯॥

અથ હવે અવ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ વિષે કહેવામાં
આવે છે પ્રત્યક્ષકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, યત્ જે જો,
આત્મના ચ મનથી મનસે, ઇન્દ્રિયૈ. ચ અને ઇન્દ્રિયોથી
ઔર ઇન્દ્રિયોસે, સ્વયમ્ સાક્ષાત્ સાક્ષાત્, ઉપલભ્યતે
જણાય છે જાના જાતા હૈ, તત્ તે વહ, પ્રત્યક્ષમ્ નામ
પ્રત્યક્ષ છે પ્રત્યક્ષ હૈ, તત્ર અહીં યહા, સુખ- સુખ સુખ,
દુઃખ- દુઃખ દુઃખ, હચ્છા- હચ્છા હચ્છા, દ્રેષ- અને દ્રેષ
ઔર દ્રેષ, આદયઃ વગેરે આદિ, આત્મ- મનથી મનસે,
પ્રત્યક્ષા. પ્રત્યક્ષ છે પ્રત્યક્ષ હૈ, શબ્દ- શબ્દ શબ્દ, આદયઃ
આદિ આદિ, તુ તે તો, ઇન્દ્રિય- ઇન્દ્રિયોથી ઇન્દ્રિયોસે,
પ્રત્યક્ષા. પ્રત્યક્ષ છે પ્રત્યક્ષ હૈ ॥ ૩૯ ॥

39. As regards Direct Perception—
direct perception is that which is
perceived by the mind and the senses
directly. Of them, happiness, sorrow,
like and dislike etc., are perceived by
the mind. Sound and other objects
are perceived by the senses.

અનુમાનસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુમાનમ્—અનુમાનં નામ તર્કો યુક્ત્યપેક્ષઃ;

અથ હવે અવ, અનુમાનમ્ અનુમાન વિષે કહેવામાં
આવે છે અનુમાનકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, યુક્તિ-
યુક્તિની યુક્તિકી, અપેક્ષઃ અપેક્ષા રાખનારે અપેક્ષા

૩૯. પ્રત્યક્ષ નામ તદ્વદાત્મના ચૈન્દ્રિયૈશ્ચ સ્વયમુપલભ્યતે—પ્રત્યક્ષ
નામ તદ્વદાત્મા સ્વયમિન્દ્રિયૈર્મનસા ચોપલભ્યતે (૫)
,, ચૈન્દ્રિયૈઃ—પન્ચેન્દ્રિયૈઃ (૫.)

રક્ષનેવાલા, તર્કઃ તર્ક તર્ક, અનુમાનમ્ નામ અનુમાન
છે અનુમાન હૈ;

40-(1). As regards Inference—that
is inference which is a conclusion
based on reason.

યથા—અગ્નિં જરણશક્ત્યા, ચલં વ્યાયામશક્ત્યા,
શ્રોત્રાદીનિ શબ્દાદિગ્રહણેનેત્વેવમાદિ ॥ ૪૦ ॥

અથ જેમકે એસે કિ, જરણ- પચાવવાની જરણ,
શક્ત્યા શક્તિથી શક્તિસે, અગ્નિમ્ અગ્નિનું અગ્નિકા,
વ્યાયામ- વ્યાયામની વ્યાયામકી, શક્ત્યા શક્તિથી
શક્તિસે, ચલમ્ ખળનું ચલકા, શબ્દ- શબ્દ શબ્દ, આદિ-
વગેરેના આદિકે, ગ્રહણેન ગ્રહણથી ગ્રહણસે, શ્રોત્ર- કાન
કર્ણ, આદિનિ વગેરેનું અનુમાન કરવામાં આવે છે
આદિકા અનુમાન કિયા જાતા હૈ, ઇતિ એવમ્ આદિ
પ્રત્યાદિ ઇત્યાદિ ॥ ૪૦ ॥

40. For instance, we infer digestive
fire from the power of digestion,
strength from the power to exercise,
one's sense of hearing etc., from one's
capacity to perceive sound and other
sense-objects.

ऐतिह्यस्य लक्षणम्—

अथैतिह्यम्—ऐतिह्यं नामाप्तोपदेशो वेदादिः॥४१॥

અથ હવે અવ, ऐतिह्यम् ऐतिह्य વિષે કહેવામાં
આવે છે ऐतिह્યકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, વેદ- આદિઃ
વેદાદિ વેદાદિ, આપ્તોપદેશઃ આપ્તોપદેશ આપ્તોપદેશ,
ऐतिह्यम् નામ ऐतिह्य છે ऐतिહ્ય હૈ ॥ ૪૧ ॥

41 As regards Tradition—tradition
means the instruction of reliable sages,
such as Vedas and others.

औपम्यस्य लक्षणम्—

अथौपम्यम्—औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य
समृद्धयमधिकृत्य प्रकाशनम्;

૪૦. યથા—અગ્નિકમ્ (૫ ૭.)

अथ हवे अब, औपम्यम् औपम्य विषे उहेवाभां आवे छे औपम्यके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत् ने जो, अन्येस प्रसिद्ध ओक पदार्थनी साथे प्रसिद्ध एक पदार्थके साथ, अन्वस्य भीष्म अप्रसिद्ध पदार्थनी दूसरे अप्रसिद्ध पदार्थकी, सादृश्यम् अरभाभणीने सदृशताको, अधिकृत्य लक्षणे ले कर, प्रकाशनम् ओकथी भीष्मतु ज्ञान उराववु ओ एकसे दूसरेका ज्ञान करामा यह, औपम्यम् नाम औपम्य छे औपम्य है,

42-(1). As regards Analogy—analogy is that which shows the similarity of one thing to another.

यथा—दण्डेन दण्डकस्य, धनुषा धनुस्तम्भस्य, इष्वासेनाऽऽरोग्यदस्येति ॥ ४२ ॥

यथा नेमके जैसे, दण्डेन दंडकी दण्डसे, दण्डकस्य दंडके रोगनु दंडक रोगका, धनुषा धनुषकी धनुषसे, धनुस्तम्भस्य धनुस्तम्भनु धनुस्तम्भका, इष्वासेन अने आशु देकनारथी और तीरन्दाजसे, आरोग्यदस्य इति आरोग्य आपनारा वैद्यनु ज्ञान उराववु आरोग्य देनेवाले वैद्यका ज्ञान कराना ॥ ४२ ॥

42. As for instance, the disease called (Dandaka) rigidity is explained by the word 'staff', whose quality is wooden rigidity, the disease called (Dhanustambha) tetanus is explained by the similarity of the body affected by it to (Dhanus) the bow, and the physician is known as (Ishvasa) the releaser of the arrow that hits the mark, for, like the bowman, he successfully hits the cause of disease and restores good health.

संशयस्य लक्षणम्—

अथ संशयः—संशयो नाम सन्देहलक्षणानुसन्दिग्धेष्वर्थेष्वनिश्चयः;

४१. सन्देहलक्षणानुसन्दिग्धेष्वर्थेषु—सन्दिग्धेष्वर्थेषु (घ.)

अथ हवे अब, संशयः संशय विषे उहेवाभां आवे छे संशयके सम्बन्धमें कहा जाता है, सन्देह-संदेहनां सदेहके, लक्षण-लक्षणोथी लक्षणोंसे, अनुसन्दिग्धेषु युक्त होवाने लक्षणे सन्दिग्ध युक्त होनेके कारण सन्दिग्ध, अर्थेषु विषयोभां विषयोंमें, अनिश्चय. निश्चय न थवे ओ निश्चय न होना यह, संशयः नाम संशय छे संशय है;

43-(1). As regards Doubt—doubt is uncertainty of mind. regarding things.

यथा—दृष्टा ह्यायुष्मल्लक्षणैरुपेताश्चानुपेताश्च तथा सक्रियाश्चाक्रियाश्च पुरुषाः शीघ्रमङ्गाश्चिरजीविनश्च, एतदुभयदृष्टत्वात् संशयः—किमस्ति खल्वकालमृत्युरुत नास्तीति ॥ ४३ ॥

यथा नेमके जैसे कि, पुरुषाः हि डेटलाओक पुरुषो कई एक पुरुष, आयुष्मत्-आयुष्माननां आयुष्मानके, लक्षणैः लक्षणोथी लक्षणोंसे, उपेताः च युक्त युक्त, अनुपेता. च अने डेटलाओक पुरुषो लक्षणोथी रहित और कईएक पुरुष लक्षणोंसे रहित, दृष्टाः नेवाभां आवे छे देखे जाते हैं, तथा सक्रिया च तथा चिकित्सावाणा डेटलाओक पुरुषो तथा जिनकी चिकित्सा की जाती है ऐसे पुरुष, शीघ्रमङ्गा. जलदी मरी जनारा शीघ्र मरनेवाले, अक्रियाः च अने चिकित्सा वगरना डेटलाओक पुरुषो और जिनकी चिकित्सा नहीं की जाती ऐसे पुरुष, चिरजीविनः च लक्षणं जनारा नेवाभां आवे छे दीर्घजीवी देखे जाते हैं, एतत् आ यह, उभय-अने आभत दोनों बाते, दृष्टत्वात् नेवाभां आवेवाथी दिखाई देनेके कारण, संशयः संशय थाय छे डे संशय होता है कि, अकालमृत्युः खलु अकालमृत्यु अकालमृत्यु, किम् शु क्या, अस्ति-छे है, उत डे अथवा, न अस्ति इति नथी? नहीं हैं? ॥ ४३ ॥

43. Some people are seen with the signs of long life and some without them; some receive treatment and some do not receive treatment. The

४३. किमस्ति—किन्तु (क घ.)

,, अकालमृत्युः—अकालमृत्युस्तुत (घ.)

former type die while the latter live. Having seen both, there arises the doubt—'Is there premature death or is there not?'

પ્રયોજનસ્ય લક્ષણમ્—

અથ પ્રયોજનં—પ્રયોજનં નામ યદર્થમારમ્બ્યન્ત આરમ્ભાઃ;

અથ હવે અવ, પ્રયોજનમ્ પ્રયોજન વિષે કહેવામાં આવે છે પ્રયોજનકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હે, યદર્થમે જેને માટે જિન લિએ, આરમ્ભા કામે કાર્ય, આરમ્બ્યન્તે આરમ્ભાય છે કિયે જાતે હે, પ્રયોજનમ્ નામ તે પ્રયોજન છે વહ પ્રયોજન હે;

44-(1) As regards Purpose— purpose is that for the sake of which efforts are made

યથા—યદ્યકાલમૃત્યુરસ્તિ તતોઽહમાત્માન-માયુર્વ્યવસ્થાપચરિષ્યામ્યનાયુષ્યાણિ ચ પરિહરિષ્યામિ, કથં મામકાલમૃત્યુઃ પ્રસહેતેતિ ॥ ૪૪ ॥

યથા જેમકે જેમે, યદ્ ભે યદિ, અકાલમૃત્યુ. અકાલમૃત્યુ અકાલમૃત્યુ, અસ્તિ છે હે, તતઃ તેા તેા, અહમ્ હુ મે, આત્માનમ્ પેતાનેા અપના, આયુષ્ય આયુષ્ય-વર્ધક વસ્તુઓથી આયુર્વર્ધક વસ્તુઓંસે, ઉપચરિષ્યામ્ ઉપચાર કરીશ ઉપચાર કરુના, અનાયુષ્યાણિ ચ અને આયુષ્યને ઓછી કરનાર વસ્તુઓને ઓર આયુકે લિએ અહિતકર વસ્તુઓંકા, પરિહરિષ્યામિ તથા દર્શ પરિત્યાગ કરુના. કથમ્ તેા કેવી રીતે તેા ક્યોં, મામ્ મને સુક્ષે, અકાલમૃત્યુ અકાલમૃત્યુ અકાલમૃત્યુ, પ્રસહેતેતિ આરશે મારેગી ॥ ૪૪ ॥

44 For instance, a person says, 'If there is untimely death, I shall treat myself thus aiding the factors that lengthen my life and avoiding the causes that make for the shortening of life. How will premature death overpower me?'

સવ્યભિચારસ્ય લક્ષણમ્—

અથ સવ્યભિચારં—સવ્યભિચારં નામ યદ્ય-ભિચરણં, યથા—ભવેદિદમૌપધમસ્મિન્ વ્યાધૌ યૌગિકમથવા લેતિ ॥ ૪૫ ॥

અથ હવે અવ, સવ્યભિચારમ્ સવ્યભિચાર વિષે કહેવામાં આવે છે સવ્યભિચારકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હે, યત્ ભે જો, વ્યભિચરણમ્ યોગ્ય સ્વભાવેના અભાવ નિયત મહાચારકા અભાવ, સવ્યભિચારમ્ નામ એ સવ્યભિચાર છે વહ સવ્યભિચાર હે, યથા જેમકે જેમે, હૃદમ્ આ યદ્ ઔપવનમ્ ઔપધ ઔપવ, અસ્મિન્ આ ડસ, વ્યાધૌ વ્યાધિમાં રોગમેં, યૌગિકમ્ લાગુ યૌગિક, ભવેત્ પડે હો, સથવા અથવા અવવા, ન ક્ષતિ ન પશુ પડે નહીં સી હો ॥ ૪૫ ॥

45. As regards Exceptionable statement—that is an exceptionable statement which admits deviation from the path, as for instance, in this disease this may act as a remedy or (sometimes) it may not

જિજ્ઞાસાસ્ય લક્ષણમ્—

અથ જિજ્ઞાસા—જિજ્ઞાસા નામ પરીક્ષા, યથા ભેષજપરીક્ષોત્તરકાલમુપદેક્ષ્યતે ॥ ૪૬ ॥

અથ હવે અવ, જિજ્ઞાસા જિજ્ઞાસા વિષે કહેવામાં આવે છે જિજ્ઞાસાકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હે, જિજ્ઞાસા નામ જિજ્ઞાસા એટલે જિજ્ઞાસાકા અર્થ, પરીક્ષા પરીક્ષા છે પરીક્ષા હે, યથા જેમકે જેમે, ભેષજપરીક્ષા ઔપધપરીક્ષા ઔપધપરીક્ષા, ઉત્તરકાલમ્ આગળ ઉપર આમે ઉપદેક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહી જાયગી ॥ ૪૬ ॥

46. As regards Inquiry— inquiry is investigation, as in the case of investigation of remedies described later on.

વ્યવસાયસ્ય લક્ષણમ્—

અથ વ્યવસાયઃ—વ્યવસાયો નામ નિશ્ચયઃ,

૪૫. અસ્મિન્—તસ્મિન્ (૫.)

यथा--वातिक एवायं व्याधिः, इदमेवास्य शेषजं चेति ॥ ४७ ॥

अथ હવે અવ, વ્યવસાય વ્યવસાય વિષે કહેવામાં આવે છે વ્યવસાયકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, વ્યવસાય. નામ વ્યવસાય એટલે વ્યવસાયકા અર્થ, નિશ્ચય નિશ્ચય હૈ નિશ્ચય હૈ, યથા જેમકે જૈસે, અયમ્ આ યહ, વાતિક વાતજન્ય વાતજન્ય, વ્યાધિઃ વ્યાધિ વ્યાધિ, એવ ન છે હી હૈ, અસ્ય એનુ ઇસકી, શેષજમ્ ઔષધ ઔષધ, ઇદમ્ આ યહ, એવ ચ્ હિતિ ન છે હી હૈ ॥ ૪૭ ॥

47. As regards Determination—determination is ascertainment As for example, this disease is born of vata; this certainly is its remedy.

અર્થપાતે લક્ષણમ—

અર્થપ્રાપ્તિ --અર્થપ્રાપ્તિર્નામ યત્રૈકેનાર્થેનોક્તે-નાપરસ્પાર્થસ્થાનુક્તસ્યાપિ સિદ્ધિઃ;

અથ હવે અવ, અર્થપ્રાપ્તિ અર્થપ્રાપ્તિ વિષે કહેવામાં આવે છે અર્થપ્રાપ્તિકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, યત્ર ન્યાં જહા, ઉક્તેન કહેલા કહે હુએ, એકેન એક એક, અર્થેન અર્થથી અર્થસે, અનુક્તસ્ય ન કહેલા ન કહે હુએ, અપિ પણ મી, અપરસ્ય ખીજા દુસરે, અર્થસ્ય અર્થની અર્થથી, સિદ્ધિ સિદ્ધિ થાય સિદ્ધિ હોજાતી હૈ, અર્થપ્રાપ્તિઃ નામ એ અર્થપ્રાપ્તિ છે વહ અર્થપ્રાપ્તિ હૈ,

48-(1) Implied meaning is that where, from what is expressed, that which is unexpressed, is inferred.

યથા—નાયં સંતર્પણસાધ્યો વ્યાધિરિત્યુક્તે ભવત્યર્થપ્રાપ્તિઃ—અપતર્પણસાધ્યોઽયમિતિ, નાનેન દિવા ભોક્તવ્યસિત્યુક્તે ભવત્યર્થપ્રાપ્તિઃ—નિશિ ભોક્તવ્યમિતિ ॥ ૪૮ ॥

યથા જેમકે જૈસે, અયમ્ આ યહ, વ્યાધિઃ વ્યાધિ વ્યાધિ, સતર્પણ- સતર્પણથી સતર્પણસે, સાધ્ય. સાધ્ય સાધ્ય, ન નથી નહીં હૈ, ઇતિ એમ એમા, ઉક્તે કહેતાં

૪૭. ઇદમેવાર્થ-ઇદમેવાત્ર (ખ)

કહને પર, અયમ્ આ વ્યાધિ યહ વ્યાધિ, અપતર્પણ- અપતર્પણથી અપતર્પણસે, સાધ્યઃ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, ઇતિ એમ યહ, અર્થપ્રાપ્તિઃ અર્થપ્રાપ્તિ અર્થપ્રાપ્તિ, ભવતિ થાય છે હોતી હૈ, અનેન આ પુરુષે ઇસે, દિવા દિવસે દિનમેં, ન નહીં નહીં, ભોક્તવ્યમ્ ખાવુ ભોક્તવ્યે ખાના વાહિએ, ઇતિ એમ એમા, ઉક્તે કહેતાં કહને પર, નિશિ રાત્રે રાત્રિમેં, ભોક્તવ્યમ્ ખાવુ ખાના વાહિએ, ઇતિ એમ યહ, અર્થપ્રાપ્તિઃ અર્થપ્રાપ્તિ અર્થપ્રાપ્તિ, ભવતિ થાય છે હોતી હૈ ॥ ૪૮ ॥

48. For instance, in a statement—this disease is not amenable to impletion therapy, implies, this disease is amenable to the depletion therapy, again this man should not eat in the day, implies that he should eat in the night.

સંભવસ્ય લક્ષણમ—

અથ સંભવઃ—યો યતઃ સંભવતિ સ તસ્ય સંભવઃ, યથા—ષડ્ ધાતવો ગર્ભસ્ય, વ્યાધેરહિતં, હિતમારોગ્યસ્યેતિ ॥ ૪૯ ॥

અથ હવે અવ, સંભવ સંભવ વિષે કહેવામાં આવે છે સંભવકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, ય જે જો, યત જેમાંથી જિન્સે, સંભવતિ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, સ તે વહ, તસ્ય તેવો ઉસકા, સંભવ સંભવ છે સંભવ હૈ, યથા જેમકે યથા, ગર્ભસ્ય ગર્ભને ગર્ભકે ષડ્ ધાતવ છ ધાતુઓ છ. ધાતુ, વ્યાધે. રોગને રોગકા, અહિતમ્ અહિત આહારવિહાર અહિત આહાર-વિહાર, આરોગ્યસ્ય અને આરોગ્યનેા ઔર આરોગ્યકા, હિતમ્ ઇતિ હિત આહારવિહાર સંભવ છે હિત આહાર-વિહાર સંભવ હૈ ॥ ૪૯ ॥

49. As regards Source—that is the source from which a thing is born, as for instance, the six proto-elements are the source of impregnation; what is unwholesome is the source of disease,

૪૯. અથ સંભવઃ—અથ નમવો નામ (છ)

what is wholesome is the source of health.

અનુયોજ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુયોજ્યમ્—અનુયોજ્યં નામ યદ્વાક્ય વાક્યદોષયુક્તં તત્ । સામાન્યતો વ્યાહતેષ્વર્થેષુ વા વિશેષગ્રહણાર્થં યદ્વાક્યં તદપ્યનુયોજ્યં;

અથ હવે અવ, અનુયોજ્યમ્ અનુયોજ્ય વિષે કહેવામાં આવે છે અનુયોજ્યકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, યદ્ જે જો, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્ય, વાક્ય- વાક્યના વાક્યકે, દોષ- દોષથી દોષોસે, યુક્તમ્ યુક્ત હોય છે યુક્ત હોતા હૈ, તત્ તે વહ, અનુયોજ્યમ્ નામ અનુયોજ્ય છે અનુયોજ્ય હૈ, સામાન્યત અથવા સામાન્ય રીતે અથવા સામાન્ય રૂપસે, વ્યાહતેષુ કહેલા કહે હુએ, અર્થેષુ વા વિષયોમાં વિષયોમેં, વિશેષ- વિશેષના વિશેષકે, ગ્રહણાર્થમ્ ગ્રહણને માટે ગ્રહણકે લિએ, યદ્ જે જો, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્ય, તત્ તે વહ, અપિ પણ મી, અનુયોજ્યમ્ અનુયોજ્ય છે અનુયોજ્ય હૈ;

50-(1) As regards Imperfect statement— the imperfect statement is that which is beset with the defects of speech It is also that statement which when generally stated requires clarification (when questioned further).

યથા—‘સંશોધનસાધ્યોઽયં વ્યાધિઃ’ હત્યુક્તે ‘કિં વમનસાધ્યોઽયં, કિંવા વિરેચનસાધ્યઃ’ હત્યનુયુજ્યતે ॥ ૫૦ ॥

યથા જેમકે જૈસ, અયમ્ આ યહ, વ્યાધિઃ રોગ રોગ, સંશોધન- સંશોધનથી સંશોધનસે, સાધ્યઃ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, હતિ એમ એસા, ઉક્તે કહેતાં કહને પર, અયમ્ આ યહ, કિમ્ શું કયા, વમન- વમનથી વમનસે, સાધ્યઃ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, કિમ્ વા કે અથવા, વિરેચન- વિરેચનથી વિરેચનસે, સાધ્યઃ સાધ્ય છે? સાધ્ય

૫૦ સામાન્યતો વ્યાહતેષ્વર્થેષુ—સામાન્યોદાહતેષ્વર્થેષુ (સ.મ.જ.ફ.)
,, વાક્યદોષયુક્તં તત્—વાક્યદોષયુક્તં તદનુયોજ્યમુચ્યતે (સ.મ.)

હૈ, હતિ એમ એસા, અનુયુજ્યતે અનુયોજ્ય કરનામાં આવે છે અનુયોજન કિયા જાતા હૈ ॥ ૫૦ ॥

50. For instance, ‘This disease is amenable to purificatory treatment’, engenders questions like, ‘is it amenable to emesis or purgation?’

અનુયોજ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુયોજ્યમ્—અનુયોજ્યં નામાતો વિપર્યયેણ, યથા—અયમસાધ્યઃ ॥ ૫૧ ॥

અથ હવે અવ, અનુયોજ્યમ્ અનુયોજ્ય વિષે કહેવામાં આવે છે અનુયોજ્યકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, અનુયોજ્યમ્ નામ અનુયોજ્ય એ અનુયોજ્ય યહ, અત આથી ઇસસે, વિપર્યયેણ વિપરીત છે વિપરીત હૈ, યથા જેમકે યથા, અયમ્ આ યહ, અસાધ્યઃ અસાધ્ય છે અસાધ્ય હૈ ॥ ૫૧ ॥

51. The Perfect statement is the contrary of the above As for instance, ‘This disease is incurable’

અનુયોગસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુયોગઃ—અનુયોગો નામ સ યત્ તદ્વિદ્યાનાં તદ્વિદ્યૈરેવ સાર્થં તન્ત્રે તન્ત્રૈકદેશે વા પ્રશ્નઃ પ્રશ્નૈકદેશે વા જ્ઞાનવિજ્ઞાનવચનપ્રતિવચનપરીક્ષાર્થમાદિશ્યતે ।

અથ હવે અવ, અનુયોગઃ અનુયોગ વિષે કહેવામાં આવે છે અનુયોગકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, તદ્વિદ્યાનામ્ તે તે વિદ્યાવાળાઓની ઉસ ઉસ વિદ્યાવાળોંકા, તદ્વિદ્યૈઃ તે તે વિદ્યાવાળાઓની ઉસ ઉસ વિદ્યાવાળોંકે, એવ જ હી, સાર્થમ્ સાથે સાથ, તન્ત્રે તન્ત્રમાં તન્ત્રમેં, તન્ત્ર- અથવા તન્ત્રના અથવા તન્ત્રકે, એકદેશે વા એક ભાગમાં એક ભાગમેં, જ્ઞાન- જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન- વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, વચન- વચન વચન, પ્રતિવચન- અને પ્રતિવચનની ઔર પ્રતિવચનની, પરીક્ષાર્થમ્ પરીક્ષાને માટે પરીક્ષાકે લિએ, પ્રશ્નઃ પ્રશ્ન પ્રશ્ન, પ્રશ્ન- અથવા પ્રશ્નો અથવા પ્રશ્નકા, એકદેશઃ વા એક ભાગ એક ભાગ, યદ્ જે જો, આદિશ્યતે પૂછવામાં આવે છે પૂછા જાતા હૈ, સ તે વહ, અનુયોગઃ નામ અનુયોગ છે અનુયોગ હૈ

52-(1). As regards Question—question is that which an opponent puts when two persons of the same branch of science discuss a general or particular topic in a common treatise or a chapter in the same treatise, in order to test the knowledge, experience and the dialectical skill of the speaker.

यथा—‘नित्यः पुरुषः’ इति प्रतिज्ञाते यत् परः ‘को हेतुः’ इत्याह, सोऽनुयोगः ॥ ५२ ॥

यथा जेभके जैसे, पुरुष पुरुष (आत्मा) पुरुष (आत्मा), नित्यः नित्य छे नित्य है, इति ऐम इस प्रकार, प्रतिज्ञाते प्रतिज्ञा करता प्रतिज्ञा करने पर, परः प्रतिपक्षी प्रतिपक्षी, क’ शुं क्या, हेतु. कारण छे? कारण है?, इति ऐम ऐसा, यत् जे जो, आह छे छे कहता है, स. ते वह, अनुयोग. अनुयोग छे अनुयोग है ॥ ५२ ॥

52. For instance, when one states ‘Man is eternal’, the other asks ‘what is the cause?’ That is a question.

प्रत्यनुयोगस्य लक्षणम्—

अथ प्रत्यनुयोगः—प्रत्यनुयोगो नामानुयोगस्यानुयोगः, यथा—अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ५३ ॥

अथ हवे अव, प्रत्यनुयोग प्रत्यनुयोग विषे छे-वाभा आवे छे प्रत्यनुयोगके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रत्यनुयोग नाम प्रत्यनुयोग ऐ प्रत्यनुयोग यह, अनुयोगस्य अनुयोगने अनुयोगका, अनुयोगः अनुयोग छे अनुयोग है, यथा जेभके जैसे, अस्मिन् आ इस, अनुयोगस्य अनुयोगने अनुयोगका, पुनः वषी फिर, क शे क्या, हेतु. इति हेतु छे? ऐम पूछतुं हेतु है? ऐसा पूछना ॥ ५३ ॥

53. As regards Further question—further question is a question about:

the question; as for instance, when the question is answered, the disputant further questions, “What is the cause of that?”

वाक्यदोषाणा लक्षणम्—

अथ वाक्यदोषः—वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनम्, अधिकम्, अनर्थकम्, अपार्थक्यं, विरुद्धं चेति; एतानि ह्यन्तरेण न प्रकृतोऽर्थः प्रणश्येत् ।

अथ हवे अव, वाक्यदोष वाक्यदोष छे-वाभा आवे छे वाक्यदोषके सम्बन्धमें कहा जाता है, वाक्यदोषः नाम वाक्यदोष आ छे वाक्यदोष यह है, यथा खलु जेभके जैसे, अस्मिन् आ इस, अर्थे विषयभा विषयमें, न्यूनम् न्यून न्यून, अधिकम् अधिक अधिक, अनर्थकम् अनर्थक अनर्थक, अपार्थक्यम् अपार्थक्य अपार्थक्य, विरुद्धम् च इति अने विरुद्ध छे और विरुद्ध है, हि कारणके क्योंकि, एतानि आ इनके, अन्तरेण सिवाय विना, प्रकृत. प्रकृत प्रकृत, अर्थ अर्थ अर्थ, न नथी नहीं, प्रणश्येत् नाश पाभते नष्ट होता;

54-(1). As regards Flaw of speech—that is a flaw of speech, wherein the sense in words is either insufficient or superfluous or meaningless, or delusive or contradictory. But for these faults, the meaning is not lost.

तत्र न्यूनं—प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमना-नामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवति; यद्वा वहप-दिष्टहेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तच्च न्यूनम् ।

तत्र तेभां उनमें, न्यूनम् न्यून विषे छे-वाभा आवे छे न्यूनके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रतिज्ञा-प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, हेतु-हेतु हेतु, उदाहरण-उदाहरण उपनय-उपनय उपनय, निगमनानाम् अने निगमनभाभी और निगमनमेंसे, अन्यतमेन इति अर्थ किसी एकसे, अपि पाए भी, न्यूनम् न्यून होय ते।

५४. एतानि अन्तरेण—नैतानि विना (४.)

,, तत्र न्यूनम्—तत्र (५)

ન્યૂન હો વહ, ન્યૂનમ્ ન્યૂન ન્યૂન, ભવતિ યાથ છે
હોતા હૈ, વહુ- અથવા બહુ અથવા વહુત, ઉપદિષ્ટ-કહેલા
છે કહે ગયે હૈ, હેતુકમ્ હેતુઓ બેના એવ હેતુ જિનકે
એસા, યત્ વા બે સાધ્ય નો સાધ્ય, એકેન એક જ એક
હી, હેતુના હેતુથી હેતુસે, સાધ્યતે સધાય છે સિદ્ધ
ક્રિયા જાતા હૈ, તત્ ચ તે પણ વહ મી, ન્યૂનમ્ ન્યૂન
છે ન્યૂન હૈ;

54-(2). As regards Insufficiency—
that statement is insufficient wherein
of proposition, cause, example, appli-
cation and deduction, any one is found
wanting, or where there are many
causes for proving a thing, and yet
one proves it by adducing only one
cause, that is insufficiency.

અથાધિકમ્—અધિકં નામ યન્યૂનવિપરીતં,
યદ્વાડડગુર્નેદે પ્રાપ્યમાણે વાર્હસ્પત્યમૌશનસમન્યદ્વા
યત્કિંચિદપ્રતિસંવદ્ધાર્થમુચ્યતે, યદ્વા સંવદ્ધાર્થમપિ
દ્વિરભિધીયતે તત્ પુનરુક્તદોષત્વાદધિકં; તત્ત્વ
પુનરુક્તં દ્વિવિધમ્—અર્થપુનરુક્તં, શબ્દપુનરુક્તં ચ;
તત્ત્વાર્થપુનરુક્તં યથા—ભેષજમૌષધં સાધનસિત્તિ,
શબ્દપુનરુક્તં પુનર્ભેષજં ભેષજસિત્તિ;

અથ હવે અવ, અધિકમ્ અધિક વિષે કહેવામાં
આવે છે અધિકરૂકે સમ્બન્ધમેં વદા જાતા હૈ, યત્ બે
જો, ન્યૂન-ન્યૂનથી ન્યૂનસે, વિપરીતન્ ઉચ્છેદં વિપરીત,
(તત્ તે વહ), અધિકમ્ નામ અધિક છે અધિક
હૈ, યત્ વા અથવા બે અથવા જો, આયુર્વેદે આયુર્વેદની
આયુર્વેદકી, પ્રાપ્યમાણે વાત કહતા વાત કરને પર,
વાર્હસ્પત્યમ્ વાર્હસ્પત્ય વાર્હસ્પત્ય, ઓશનસ
ઓશનસ, અન્યત્ વા અથવા બીજી યા અન્ય, યત્ બે
જો, કિંચિત્ કાંઈ કુછ, અપ્રતિસંવદ્ધાર્થમ્ સંબંધ
બગરના અર્થવાળું અસવદ્ધ વિષયવાલા, ઉચ્યતે કહેવાય
છે કહા જાતા હૈ, યત્ વા અથવા બે અથવા જો,
સંવદ્ધાર્થમ્ સંબંધ અર્થવાળું સવદ્ધ અર્થવાલા, અપિ

૫૪. પુનરુક્તદોષત્વાદ-પુનરુક્તત્વાદ (છ)

૧. શબ્દપુનરુક્તમ્-શબ્દપુનરુક્ત નામ (ખ)

પણ મી, દ્વિ- બે વાર દો વાર, અભિધીયતે કહેવામાં
આવે છે કહા જાતા હૈ, તત્ તે વહ, પુનરુક્ત-પુનરુક્ત
પુનરુક્ત, દોષત્વાદ દોષથી યુક્ત હોવાથી દોષયુક્ત હોનેસે,
અધિકમ્ અધિક છે અધિક હૈ, તત્ ચ અને તે ઓર
વહ, પુનરુક્તમ્ પુનરુક્ત પુનરુક્ત, દ્વિવિધમ્ બે બાતનું છે
દો પ્રકારકા હૈ, અર્થપુનરુક્તમ્ અર્થપુનરુક્ત અર્થપુનરુક્ત,
શબ્દપુનરુક્તમ્ ચ અને શબ્દપુનરુક્ત ઓર શબ્દપુનરુક્ત,
તત્ તેમાં ડનમેં, અર્થપુનરુક્તમ્ અર્થપુનરુક્ત અર્થપુનરુ-
ક્ત, યથા બેમકે જૈસે, ભેષજમ્ ભેષજ ભેષજ, ભૌષધમ્
ભૌષધ ભૌષધ, સાધનન્ ઇતિ અને સાધન ઓર
સાધન, શબ્દપુનરુક્તમ્ શબ્દપુનરુક્ત શબ્દપુનરુક્ત, પુન
વળી ફિર, ભેષજમ્ ભેષજ ભેષજ, ભેષજમ્ ઇતિ
અને ભેષજ ઓર ભેષજ,

54-(3). As regards Superfluity—it
is the opposite of insufficiency, when
the discussion is about Ayurveda, to
cite the authorities of Brihaspati or
Usanas or other irrelevant texts is
superfluity, or even a relevant passage
if repeatedly spoken, makes superfluity
owing to the flaw of repetition Rep-
etition again is of two kinds. Repeti-
tion of the sense and repetition of
words. Repetition of the sense is where
words like (Bheshaja, Aushadha and
Sadhana) medicine, remedy and curing
agent are used though they all mean
the same thing. Repetition of words
is where the same word is repeated
like (Bheshaja, Bheshaja) medicine,
medicine.

અથાનર્થકમ્—અનર્થકં નામ યદ્વચનમક્ષર-
ગ્રામમાત્રમેવ સ્યાત્ પંચવર્ગવત્ ચાર્થતો ગૃહ્યતે।

અથ હવે અવ, અનર્થકમ્ અનર્થક વિષે કહેવામાં
આવે છે અનર્થકરૂકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, યત્ બે
જો, વચનમ્ વચન વચન, પંચવર્ગવત્ પંચવર્ગની
પેઠે પંચવર્ગકે સમાન, અક્ષરગ્રામમાત્રમ્ કેવળ અક્ષરોત્ત

समूहश्च अक्षरसमूहमात्र, एव न ही, स्यात् होय हो, अर्थतः च अने छिछि अर्थ और कुछ अर्थ, न गृह्यते न छिछि शङ्काय ग्रहण न होसके, (तत् ते वह), अनर्थकम् नाम अनर्थक छे अनर्थक है,

54-(4). 's regards Unmeaning speech—unmeaning speech is that which is composed only of a group of letters without any sense, like the five groups of consonants.

अथापार्थकम्—अपार्थकं नाम यदर्थवच्च परस्परेणासंयुज्यमानार्थकं; यथा—च क्र-न(त)क्र-वंश-वज्र-निशाकरा इति ।

अथ हवे अब, अपार्थकम्-अपार्थकं विषे छेवाभा आवे छे अपार्थकके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत् च ने जो, अर्थवत् अर्थवाणु होय छतां अर्थयुक्त हो तो भी, परस्परेण परस्पर परस्पर, असंयुज्यमान-असंयुक्त असंबद्ध, अर्थकम् अर्थवाणु होय अर्थवाला हो (तत् ते वह), अपार्थकम् नाम अपार्थक छे अपार्थक है, यथा नेमडे जैसे, चक्र-चक्र चक्र, न(त)क्र-न(त)क्र न(त)क्र, वंश-वश वश, वज्र-वज्र वज्र, निशाकरा इति अने निशाकर और निशाकर,

54-(5) As regards Delusive speech—that is delusive speech wherein words appear to have sense but are mutually unrelated, as for instance, [Chakra, Na(Ta)kra, Vamsa, Vajra, Nisakara] etc, wheel crocodile, race, thunder, moon, etc.

अथ विरुद्धं—विरुद्धं नाम यदृष्टान्तसिद्धान्त-समयैर्विरुद्धं, तत्र पूर्वं दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ;

अथ हवे अब, विरुद्धम् विरुद्ध विषे छेवाभा आवे छे विरुद्धके विषयमें कहा जाता है, यत् ने जो, दृष्टान्त-दृष्टान्त दृष्टान्त, सिद्धान्त-सिद्धान्त सिद्धान्त,

समयै अने समयथी और समयसे, विरुद्धम् विरुद्ध होय विरुद्ध हो, (तत् ते वह), विरुद्धम् नाम विरुद्ध छे विरुद्ध है, तत्र तेभां उनमें, दृष्टान्त-दृष्टान्त दृष्टान्त, सिद्धान्तौ अने सिद्धान्त और सिद्धान्त, पूर्वम् अगाडि पहले, उक्तौ छेवाडि गया छे कह दिये गये हैं;

54-(6). As regards Contradiction—that is contradiction in speech which conflicts with examples cited, decision and situation Example and decision have already been explained.

समयः पुनस्त्रिधा भवति, यथा—आयुर्वैदिक-समयः, याज्ञिकसमयः, मोक्षशास्त्रिकसमयश्चेति;

समय समय (स्थापित नियम) समय (स्थापित नियम), पुन. वणी फिर, त्रिधा त्रिधा अतने तीन प्रकारका, भवति थाय छे है, यथा नेमडे यथा, आयुर्वैदिकसमयः आयुर्वैदिक समय आयुर्वैदिक समय, याज्ञिकसमयः याज्ञिक समय याज्ञिकसमय, मोक्षशास्त्रिक-समय च इति अने मोक्षशास्त्रिक समय और मोक्षशास्त्रिक समय;

54-(7). Now as regards Context—context is of three kinds. As for instance the medical context, the sacrificial context and the philosophical context.

तत्रायुर्वैदिकसमयः—चतुष्पादं मेषजमिति, याज्ञिकसमयः—आलभ्या यजमानैः पशव इति, मोक्षशास्त्रिकसमयः—सर्वभूतेष्वर्हिसेति, तत्र स्व-समयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धं भवति। इति वाक्यदोषाः ॥ ५४ ॥

तत्र तेभां उनमें, आयुर्वैदिकसमयः आयुर्वैदिक समय आयुर्वैदिक समय, यथा नेमडे यथा, मेषजम् मेषज मेषज, चतुष्पादम् इति चतुष्पाद छे चतुष्पाद है, याज्ञिकसमय याज्ञिकसमय याज्ञिकसमय, यजमानैः

यश्च भानोऽथे यजमानोको, पशवः पशुभ्योऽनु पशुर्लोका, आलभ्याः इति आलभन क्रतु आलभन करना चाहिए, मोक्षशास्त्रिकममय मोक्षशास्त्रिक समय मोक्षशास्त्रिक समय, सर्व-सर्वं सर्व, भूतेषु प्राणीभ्योऽर्मा प्राणियोंमें, अहिंसा इति अहिंसा अहिंसा, तत्र तेभ्यो उनमें, स्व-पोताना अपने, समय-समयभी समयसे, विपरीतम् विदुः विपरीत, उच्यमानम् बोधार्ता कहा जाता हुआ, विरुद्धम् विरुद्ध विरुद्ध, भवति थाय्य है होता है, इति ओ ये, वाक्यदोषा वाक्यदोषो है वाक्यदोष हैं ॥ ५४ ॥

54. As regards medical Context—Medicine is four-propped (chatushpadam), the sacrificial Context—the sacrificial animals are to be killed by the master of the sacrifice, the philosophical Context—non-violence towards all creatures must be practised. When a person speaks inconsistently with the context, it is contradiction. These are the flaws of speech.

वाक्यप्रशंसाया लक्षणम्—

अथ वाक्यप्रशंसा—वाक्यप्रशंसा नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे त्वन्यूनम्, अनधिकम्, अर्थवत्, अनपार्थक्यम्, अविरुद्धम्, अधिगतपदार्थं चेति यत्तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अथ हवे अब, वाक्यप्रशंसा वाक्यप्रशंसा विषे उद्देवाभा आवे है वाक्यप्रशंसाके सम्बन्धमें कहा जाता है, वाक्यप्रशंसा नाम वाक्यप्रशंसा आ है वाक्यप्रशंसा यह है, यथा खलु नेमके जैसे, अस्मिन् आ इस, अर्थे तु विषयभा विषयमें, यत् ने जो, वाक्यम् वाक्य, अन्यूनम् न्यून न होय न्यून न हो, अनधिकम् अधिक न होय अधिक न हो, अर्थवत् अर्थयुक्त होय अर्थयुक्त हो, अनपार्थक्यम् निरर्थक न होय निरर्थक न हो, अविरुद्धम् विरुद्ध न होय विरुद्ध न हो, अधिगत-अने अनेही है और ज्ञात है, पद-पदनी पदका, अर्थम् च इति अर्थ अर्थ नेनी ओवु होय

अर्थ जिसका ऐसा हो, वत् ते वह, अननुयोज्यम् अननुयोज्य है, इति ओ प्रभावे ऐसी, प्रशस्यते वक्ष्याय है प्रशंसा की जाती है ॥ ५५ ॥

55 As regards the Excellence of speech—excellence of speech is that which is neither insufficient in sense nor superfluous, which is full of meaning and not delusive, nor self-contradictory and which is explicit in sense. Such speech is applauded as Perfect statement.

छलस्य लक्षणम्—

अथच्छलं—छलं नाम परिशदमर्थभासमनर्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव । तद् द्विविधं—वाक्छलं, सामान्यच्छलं च;

अथ हवे अब, छलम् छल विषे उद्देवाभा आवे है छलके सम्बन्धमें कहा जाता है, छलम् नाम छल ओ छल यह, परिशदम् शृङ्गारिणी भरेलु वचनायुक्त, अर्थभासम् अर्थना आभासवाणु अर्थयुक्तसा मादम् होनेवाला, अनर्थकम् सारा अर्थथी रहित अच्छे अर्थसे रहित, वाग्वस्तुमात्रम् एव केवल वाणीना विदासः ५४ पद्यन है केवल वाग्विलासरूप ही वचन है, तद् ते वह, द्विविधम् ओ प्रकारतुं है दो प्रकारका है, वाक्छलम् वाक्छल वाक्छल, सामान्यच्छलम् च अने सामान्य छल और सामान्य छल,

56 (1). As regards Quibbling—quibbling is the subject-matter of fraudulent, delusive and unmeaning verbosity. This is of two kinds—deception of words and deception of sense.

तत्र वाक्छलं नाम यथा—कश्चिद् ब्रूयात्—नवतन्त्रोऽयं भिषगिति, अथ भिषग् ब्रूयात्—नार्हं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति; परो ब्रूयात्—नार्हं प्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति; भिषक् ब्रूयात्—न मया नवा-

भ्यस्तं तन्त्रम्, अनेकधाऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति;
एतद्वाक्यलम्;

तत्र तेभां इनमें, वाक्यलम् नाम वाङ्मय आ छे वाक्यल यह है, यथा नेमके जैसे, कश्चित् डाई कोई, ब्रूयात् छे के कहे कि, अयम् आ यह, भिषक् वैद्य वैद्य, नवतन्त्रः इति नव (नव) शास्त्राभ्यासवाला छे नव (नया) शास्त्राभ्यासवाला है, अथ पछी फिर, भिषक् वैद्य वैद्य, ब्रूयात् छे के कहे कि, अहम् हुं मै, नवतन्त्रः नव शास्त्रोना अभ्यास-वाला नौ शास्त्रोंका अभ्यासवाला, न नथी नहीं हूं, अहम् परतुं हुं परन्तु मै, एकतन्त्र इति ओके शास्त्रोना अभ्यासवाला छुं एक शास्त्रका अभ्यासवाला हूं, पर प्रतिपक्षी प्रतिपक्षी, ब्रूयात् छे के कहे कि, तव तेन तुमने, नव नव नौ, तन्त्राणि इति शास्त्रोना अभ्यास कर्यो छे शास्त्रोंका अभ्यास किया है, इति ओम ऐसा, अहम् हुं मै, न नथी नहीं, ब्रवीमि छेलेता कहता, अपि तु पण परन्तु, ते तारे तुम्हारा, तन्त्रम् नव-अभ्यस्तम् इति शास्त्रोना अभ्यास नव (नवो-ताले) छे ओम छे छुं शास्त्रका अभ्यास नव (नया) है ऐसा कहता हूं, भिषक् वैद्य वैद्य, ब्रूयात् छे के कहे कि, मया मे मैने, तन्त्रम् शास्त्रोना शास्त्रका, नव-अभ्यस्तम् न नव बार न अभ्यास कर्यो नथी नौ बार ही अभ्यास नहीं किया है, मया मे मैने, तन्त्रम् शास्त्रोना शास्त्रका, अनेकधा अनेक बार अनेक बार, अभ्यस्तम् इति अभ्यास कर्यो छे अभ्यास किया है, एतत् आ यह, वाक्यलम् वाङ्मय छे वाक्यल है;

56(2) Of them the Deception of words is thus—one says to another, "This is a navatantra physician (navatantra meaning a newly initiated one)." Then the physician should answer saying, 'I am not a nava-tantra (navatantra meaning versed in nine branches of science), but I am eka-tantra (eka-tantra meaning versed in one branch of science)'" The man might then say, "I do not mean to say that you

are versed in nine branches of science, but only that you have newly learnt your science". To which the physician should reply, "I have not learnt my science newly but have practised it innumerable times" Such is the quibbling in words.

सामान्यच्छलं नाम यथा—व्याधिप्रशमनायौषधमित्युक्ते, परो ब्रूयात्—सत् सत्प्रशमनायेति किं नु भवानाह; सन् हि रोगः, स दौषधं; यदि च सत् सत्प्रशमनाय भवति, तत्र सन् कासः, सन् क्षयः, सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति । एतत् सामान्यच्छलम् ॥ ५६ ॥

सामान्यच्छलम् नाम सामान्य छल आ छे सामान्य छल यह है, यथा नेमके जैसे, व्याधि- रोग रोगकी, प्रशमनाय शांत करवा भाटे शान्तिके लिए, औषधम् औषध छे औषध है, इति ओम ऐसा, उक्ते छेलेता कहने पर, परः प्रतिपक्षी प्रतिपक्षी, ब्रूयात् छे के कहे कि, सत् सत् (अस्तित्ववाणुं) सत् (अस्तित्ववाला), सत् सत्ना सत्के, प्रशमनाय इति शमनने भाटे छे प्रशमनके लिए है, इति ओम ऐसा, किम् नु शु क्या, भवान् तमे तुम, आह छेले ओ? कहते हो?, रोग रोग रोग, सन् हि सत् छे सत् है, औषधम् औषध औषध, सत् सत् छे सत् है, यदि च ओ यदि, सत् सत् सत्, सत्- सत्ने सत्के, प्रशमनाय शमनने भाटे शमनके लिए, स्यात् होय हो, तत्र ते तो, कास. सन् कास सत् छे कास सत् है, क्षयः सन् क्षय सत् छे क्षय सत् है, सत्- सामान्यात् सत् ३५ सामान्य (सत्ता—होवापणु ३५ भाति) ने लीधे सत् रूप सामान्यसे, कासः कास काम, ते तमारा भत् प्रभाणु तुम्हारे मतमें, क्षय- क्षयनी क्षयकी, प्रशमनाय शान्ति भाटे शान्तिके लिए, भविष्यति इति यशे हो जायगा, एतत् आ यह, सामान्यच्छलम् सामान्य छल छे सामान्य छल है ॥ ५६ ॥

56-(3). The general Quibbling or Deception in sense is thus—one s

'medicine is meant for the alleviation of disease'. The other should reply, "Oh, did you say 'sat' is for the alleviation of 'sat'?" "Sat' means existence. Disease and medicine are existences. One existence helps the alleviation of another, then cough is an existence and so is consumption. So cough according to you causes alleviation of consumption. This is the Deception of sense or general Quibbling

અહેતોર્લક્ષણમ્—

અથાહેતુઃ—અહેતુર્નામ પ્રકરણસમઃ, સંશયસમઃ, વર્ણ્યસમશ્ચેતિ ।

અથ હવે અવ, અહેતુ અહેતુ વિષે કહેવામાં આવે છે અહેતુકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ, અહેતુ નામ અહેતુ અહેતુ, પ્રકરણસમઃ પ્રકરણસમ પ્રકરણસમ, સંશયસમ. સંશયસમ સંશયસમ, વર્ણ્યસમ. ચ અને વર્ણ્યસમ ઓર વર્ણ્યસમ, હિતિ એમ ત્રણ પ્રકારના છે એસે ત્રીન પ્રકારકા હૈ;

57-(1). As regards Fallacy (Ahetu)—there are three kinds of fallacies: (1) Prakarana-sama, the fallacy of common causes; (2) Samsaya-sama, the fallacy of doubt; (3) Varnya-sama, the fallacy of analogy.

તત્ર પ્રકરણસમો નામાહેતુર્યથા—અન્યઃ શરીરાદાત્મા નિત્ય હિતિ; પરો વ્રૂયાત્—યસ્માદન્યઃ શરીરાદાત્મા, તસ્માન્નિત્યઃ, શરીરં હ્યનિત્યમતો વિઘર્મિણા આત્મના ભવિતવ્યમિત્યેષ આહેતુઃ, નહિ ય એવ પક્ષઃ સ એવ હેતુરિતિ ।

તત્ર તેમાં ફનમેં, પ્રકરણસમ પ્રકરણસમ પ્રકરણસમ, નામ નામનેા નામકા, અહેતુઃ અહેતુ અહેતુ, યથા નેમકે

જેસે, શરીરાત્ શરીરથી શરીરસે, અન્ય. બિન્ન અન્ય, આત્મા આત્મા આત્મા, નિત્ય. હિતિ નિત્ય છે નિત્ય હૈ, પરઃ પ્રતિપક્ષી પ્રતિપક્ષી, વ્રૂયાત્ કહે કે કહે કિ, યસ્માત્ ને કારણથી જો કારણસે, આત્મા આત્મા આત્મા, શરીરાત્ શરીરથી શરીરસે, અન્ય. બિન્ન છે પૃથક્ હૈ, તસ્માત્ તે કારણથી સમ કારણસે, નિત્યઃ નિત્ય છે નિત્ય હૈ. શરીરમ્ હિ શરીર શરીર, અનિત્યમ્ અનિત્ય છે અનિત્ય હૈ, અતઃ એથી ઇસ લિણ, આત્મના આત્મા આત્મા, વિઘર્મિણા વિરુદ્ધ ધર્મવાળેા અર્થાત્ નિત્ય વિરુદ્ધ ધર્મવાળા અર્થાત્ નિત્ય, સંવિતવ્યમ્ હોવેા નેઈએ હોના આહિણ, હિતિ આ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, એવઃ ચ આ યહ, અહેતુઃ અહેતુ છે અહેતુ હૈ, હિ કારણકે ક્યોંકિ, ય એવ ને પેાતે જો સ્વયં, પક્ષઃ પક્ષ છે પક્ષ હૈ, સઃ તે વહ, એવ ન હી, હેતુ. હેતુ હેતુ, ન હિતિ ન હોઈ શકે નહીં હો સકતા,

57-(2) The Fallacy of Common Cause is when it is said, "The soul being different from the body is eternal", the opponent should say, "because the soul is different from the body, so it is eternal. The body is not eternal. But the soul being different from the body, to be adduced as the reason for its eternal nature, is fallacy". That which is the proposition cannot be adduced as a cause.

સંશયસમો નામાહેતુર્ય એવ સંશયહેતુઃ સ એવ સંશયચ્છેદહેતુઃ; યથા—અયમાયુર્વેદકેદેશમાહ, કિન્વયં ચિકિત્સકઃ સ્યાન્ન વેતિ સંશયે પરો વ્રૂયાત્—યસ્માદયમાયુર્વેદકેદેશમાહ તસ્માન્ચિકિત્સકોડયમિતિ, ન ચ સંશયચ્છેદહેતું વિજ્ઞેપયતિ, એવ આહેતુઃ; ન હિ ય એવ સંશયહેતુઃ. સ એવ સંશયચ્છેદહેતુર્ભવતિ ।

યઃ ને જો, એવ ન હી, સંશય- સંશયતુ સંશયકા, હેતુ કારણ હોય કારણ હૈ, સઃ તે વહ, એવ ન હી,

57-(3) The Fallacy of Doubt is that which is the cause of doubt, and is the dispeller of doubt too. For instance, one says, "This man shows an acquaintance with a portion of the science of life. Is he really a physician?" The other should say, "As this man shows an acquaintance with a portion of the science of life, so he must be a physician." He does not explain the cause which would dispel the doubt. This is Fallacy. The cause of doubt cannot become the dispeller of doubt.

57. The Fallacy of Analogy is where the cause adduced is the quality of a thing, as for instance, one says, "The intellect is not eternal as it cannot be touched, even as sound" Here the quality of sound has to be proved and so too the quality of intellect. Hence it is the fallacy of analogy, as both the factors adduced are similar, in requiring to be proved.

अथ दवे अव, अतीतकालम् अतीतकाल विषे
 छेवामा आवे छे अतीतकालके सम्बन्धमें कहा जाता

હૈ, ચત્ તે જો, પૂર્વમ્ પહેલાં પહિલે, વાચ્યમ્ કહેવું બેઠાં કહેને મોગ્ય હો, તત્ તે વહ, પશ્ચાત્ પાછળથી પીછે, ઉચ્યતે કહેવાય કહા જાયે, અતીતકાલમ્ એ અતીતકાલ છે ચહ અતીતકાલ હૈ, તત્ તે વહ, કાલ-સમય કાલકે, અતીતત્વાત્ આલ્યો જવાથી વ્યતીત હો જાનેસે, અગ્રાહ્યમ્ અગ્રાહ્ય અગ્રાહ્ય, ભવતિ હિતિ થાય છે હોતા હૈ;

58-(1). As regards improper or too late time—when that, which has to be stated before, is stated afterwards, it is called improper or too late time. As it is stated too late, it becomes unacceptable.

પૂર્વે વા નિગ્રહપ્રાપ્તમનિગૂહ્ય પરિગૂહ્ય પક્ષાન્ત-રિતં પશ્ચાન્નિગૂહીતે, તત્તસ્યાતીતકાલત્વાન્નિગ્રહ-વચનમસમર્થં ભવતીતિ ॥ ૫૮ ॥

પૂર્વમ્ વા અથવા પ્રથમ અથવા પ્રથમ, નિગ્રહ-નિગ્રહસ્થાનમાં નિગ્રહસ્થાનમાં, પ્રાપ્તમ્ આવેલાનો આવેલા, અનિગૂહ્ય નિગ્રહ ન કરતાં નિગ્રહ ન કરકે, પક્ષાન્તરિતમ્ તેણે બીજા પક્ષને સ્વીકાર કર્યો છે એમ અન્ય પક્ષકા उसने स्वीकार किया है ऐसा, પસ્તિગૂહ્ય બાણીને જાન કર, પશ્ચાત્ પછી પીછેસે, નિગૂહીતે નિગ્રહ કરવામાં આવે તે નિગ્રહ કિયે જાને પર અતીતકાલત્વાત્ સમય આલ્યો ગયો હોવાથી કાલકે અતીત હોનેસે, તસ્ય તેનું उसका, તત્ તે વહ, નિગ્રહ-નિગ્રહનું નિગ્રહકા, વચનમ્ વચન વચન, અસમર્થમ્ અસમર્થ અસમર્થ, ભવતિ હિતિ બીવડે છે હોતા હૈ ॥ ૫૮ ॥

58. When the opportune moment for an argument has been allowed to pass by one, and the opponent has passed on to a different topic, if then, one reverts to the old topic, in order to discomfit the opponent, one's

statement will not be considered valid on account of its being belated

उपालम्भस्य लक्षणम्—

अधोपालम्भः—उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं; यथा—पूर्वगद्देतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५९ ॥

અથ હવે અબ, ઉપાલમ્ભઃ ઉપાલ ભ વિષે કહેવામાં આવે છે ઉપાલમ્ભકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, હેતોઃ હેતુના હેતુકા, દોષ દોષ દોષ, વચનમ્ ઉપાલમ્ભઃ નામ કહેવા એ ઉપાલ ભ છે કહના ચહ ઉપાલમ્ભ હૈ, યથા જેમકે યથા, પૂર્વમ્ પહેલાં પ્રથમ, અહેતવઃ અસાધક હેતુઓને અસાધક હેતુઓનો, હેત્વાભાસાઃ હેત્વાભાસ હેત્વાભાસ, વ્યાખ્યાતા કહેવામાં આવ્યા છે કહે ગયે હૈ ॥ ૫૯ ॥

59 As regards Censure—censure is the loop-holing of another's reasons as in the instance shown above, with regard to fallacies and invalid reasonings.

परिहारस्य लक्षणम्—

अथ परिहारः—परिहारो नाम तस्यैव दोष-वचनस्य परिहरणं; यथा—नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते, तस्य चापगमानोपलभ्यन्ते, तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ॥ ६० ॥

અથ હવે અબ, પરિહારઃ પરિહાર વિષે કહેવામાં આવે છે પરિહારકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, તસ્ય એવ તે હેતુમાં બનથી उसी हेतुसम्बन्धी, દોષ-દોષના દોષકે, વચનસ્ય કથનને વચનકા, પરિહરણમ્ દૂર કરવું એ નિરાકરણ કરના ચહ, પરિહાર નામ પરિહાર છે પરિહાર હૈ, યથા જેમકે જૈસે, આત્મનિ આત્મા આત્મા, નિત્યમ્ હ મેશ નિત્ય, શરીરસ્થે શરીરમાં રહેતાં શરીરમાં રહેને પર, જીવ-જીવનાં જીવકે, લિંગાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ઉપલભ્યન્તે બેવામાં આવે છે દિસાઈ દેતે હૈ, તસ્ય ચ અને તે આત્મા उस आत्माકે, અપ ગમાત્ આલ્યો જવાથી ચલે જાને પર, ન ઉપલભ્યન્તે બેવામાં આવતાં નથી દિસાઈ નહીં દેતે, તસ્માત્ તેથી

૫૮. પૂર્વમ્-પરમ્ (ધ)

૫૮. પરિગૂહ્ય પક્ષાન્તરિતમ્-પક્ષાન્તરિતમ્ (ધ.)

इस लिए, आत्मा आत्मा आत्मा, शरीरात् शरीरस्थी शरीरसे, अन्यः लुप्तो छे पृथक् है, नित्यः च इति अने नित्य छे और नित्य है ॥ ६० ॥

60 As regards Amendment-amendment is the correction of a faulty statement, as for instance, the signs of life are always found in the body in which the soul resides. When it departs the signs disappear. Hence the soul is different from the body and is eternal.

પ્રતિજ્ઞાહાનેર્લક્ષણમ્—

अथ प्रतिज्ञाहानिः—प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा पूर्वपरिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तो यत् परित्यजति,

અથ હવે અવ, પ્રતિજ્ઞાહાનિ પ્રતિજ્ઞાહાનિ વિષે કહેવામાં આવે છે પ્રતિજ્ઞાહાનિકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, પર્યનુયુક્ત. ફરી ફરી પ્રશ્નો પૂછતાં વાદી પુનઃ પુનઃ પ્રશ્ન પૂછને પર વાદી, પૂર્વ-પહેલાં પ્રથમ, પરિગૃહીતામ્ સ્વીકારેલી સ્વીકાર કી હુઈ, પ્રતિજ્ઞામ્ પ્રતિજ્ઞાને પ્રતિજ્ઞાકો, પરિત્યજતિ છોડી દે છે છોડ દેતા હૈ, (इति એમ એસા), યત્ ને છે જો હૈ, સા તે વહ, પ્રતિજ્ઞાહાનિ. નામ પ્રતિજ્ઞાહાનિ છે પ્રતિજ્ઞાહાનિ હૈ;

61-(1) As regards Abandonment of Proposition—that is abandonment of proposition when a man being refuted, gives up his original position

यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति, पर्यनुयुक्तस्त्वाह—अनित्य इति ॥ ६१ ॥

યથા નેમકે જૈસે, પુરુષ પુરુષ પુરુષ, નિત્ય નિત્ય છે નિત્ય હૈ, इति એ વહ, પ્રતિજ્ઞામ્ પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞા, પ્રાક્ પહેલાં પહિલે, કૃત્વા કરીને કરકે, પર્યનુયુક્ત ફરીથી પ્રશ્ન પૂછતાં ફિરસે પ્રછને પર, તુ તેા તો, અનિત્ય. અનિત્ય છે અનિત્ય હૈ, इति એમ એસા, આહ વાદી કહે છે એ પ્રતિજ્ઞાહાનિ છે વાદી કહતા હૈ વહ પ્રતિજ્ઞાહાનિ હૈ ॥ ૬૧ ॥

61 For instance, he makes first a proposition that man is eternal and being refuted admits that man is not eternal

અભ્યનુજ્ઞાયા લક્ષણમ્—

अथाभ्यनुज्ञा—अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टा-निष्ठाभ्युपगमः ॥ ६२ ॥

અથ હવે અવ, અભ્યનુજ્ઞા અભ્યનુજ્ઞા વિષે કહેવામાં આવે છે અભ્યનુજ્ઞાકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, इष्ट-પીઝએ ધરછેલાનેા દૂસરકે इष्ट, અનિષ્ટ તથા પોતે નહિ ધરછેલાનેા. ઔર અપને અનિષ્ટકા, ય ને જો, અભ્યુપગમ સ્વીકાર સ્વીકાર, સા તે વહ, અભ્યનુજ્ઞા નામ અભ્યનુજ્ઞા છે અભ્યનુજ્ઞા હૈ ॥ ૬૨ ॥

62 As regards Acceptance acceptance is agreeing by a person, to a proposition that is not to his liking but to the liking of the opponent.

हेत्वन्तरस्य लक्षणम्—

अथ हेत्वन्तरं—हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये यद्विकृतहेतुमाह ॥ ६३ ॥

અથ હવે અવ, હેત્વન્તરમ્ હેત્વન્તર વિષે કહેવામાં આવે છે હેત્વન્તરકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, પ્રકૃતહેતૌ વાચ્યે કહેવેા બેઠએ તેને બદલે કહના ચાહિયે उसके स्थानमें, विकृतहेतुम् દોષવાળો હેતુ. દોષવાળા હેતુ, આહ કહે છે કહતા હૈ, (इति એમ એસા), યત્ ને છે તે જો હૈ વહ, હેત્વન્તરમ્ નામ હેત્વન્તર છે હેત્વન્તર હૈ ॥ ૬૩ ॥

63. As regards Fallacy of Reason—that is fallacy of reason where one adduces not the proper but the improper reason for a thing

अर्थान्तरस्य लक्षणम्—

अथार्थान्तरम्—अर्थान्तरं नामैकस्मिन् वक्त-

વ્યેઽપરં યદાહ । યથા—જ્વરલક્ષણે વાચ્યે પ્રમેહ-
લક્ષણમાહ ॥ ૬૪ ॥

અથ હવે અવ, અર્થાન્તરમ્ અર્થાન્તર વિષે કહેવામાં આવે છે અર્થાન્તરકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, એકસ્મિન્ એક વિષય એક વિષય, વક્તવ્યે કહેવાનો હોય ત્યાં કહના હો વહા, અપરમ્ બીજા વિષયને દૂસરે વિષયકો, આહ કહે છે કહતા હૈ, (હતિ) યત્ એમ જે છે તે એમા જો હૈ વહ, અર્થાન્તરમ્ નામ અર્થાન્તર છે અર્થાન્તર હૈ, યથા જેમકે જૈસે, જ્વર- જ્વરતુ જ્વરકે, લક્ષણે લક્ષણ લક્ષણકે, વાચ્યે કહેવું હોય ત્યાં કહનેકે સ્થાનમેં, પ્રમેહ- પ્રમેહનું પ્રમેહકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, આહ કહે છે કહતા હૈ ॥ ૬૪ ॥

64 As regards Confusion—that is confusion or irrelevance where a man says something when he ought to say something else, as when he ought to speak of the characteristics of fever, he speaks about the characteristics of urinary anomalies

નિગ્રહસ્થાનસ્ય લક્ષણમ્—

અથ નિગ્રહસ્થાન—નિગ્રહસ્થાન નામ પરા-
જયપ્રાપ્તિઃ; સઘ્ન ત્રિરભિહિતસ્ય વાક્યસ્યાપરિજ્ઞાનં
પરિષદિ વિજ્ઞાનવત્યાં, યદ્વા અનુયોજ્યસ્યાનુ-
યોગોઽનુયોજ્યસ્ય ચાનુયોગઃ ।

અથ હવે અવ, નિગ્રહસ્થાનમ્ નિગ્રહસ્થાન વિષે કહેવામાં આવે છે નિગ્રહસ્થાનકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, નિગ્રહસ્થાનમ્ નામ નિગ્રહસ્થાનનો અર્થ નિગ્રહસ્થાનના અર્થ, પરાજયપ્રાપ્તિ પરાજયની પ્રાપ્તિ છે પરાજયકી પ્રાપ્તિ હૈ, તત્ ચ અને તે ઓર વહ, વિજ્ઞાનવત્યામ્ વિજ્ઞાનવાળી વિજ્ઞાનવતી, પરિષદિ પરિષદમાં સભામેં, ત્રિ- ત્રિરભિહિતસ્ય ત્રણ વાર કહેલા સીમવાર કહે હુએ, વાક્યસ્ય વાક્યનું વાક્યકા, અપરિજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન છે અજ્ઞાન હૈ, યત્ વા અથવા અથવા, અનુયોજ્યસ્ય નિગ્રહ કરવાને અયોગ્યનો નિગ્રહ કરનેકે લિએ અયોગ્યનો, અનુયોગ- અનુયોગ અનુયોગ, અનુયોજ્યસ્ય ચ અને નિગ્રહ

કરવાને યોગ્યનો નિગ્રહ કરનેકે લિએ અયોગ્યનો, અનુ- યોગ અનુયોગ અનુયોગ,

65 (1). As regards Point of Discomfiture—discomfiture is defeat at the hands of the opponent It consists in the incapacity to understand a statement made thrice before a wise assembly, or it is the questioning of a perfect statement, or letting an imperfect statement go unquestioned

પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ, અભ્યનુજ્ઞા, કાલાતીતવચનમ્, અહેતુઃ, ન્યૂનમ્, અધિકં, વ્યર્થમ્, અનર્થકં, પુનરુક્તં, વિરુદ્ધં, હેત્વન્તરમ્, અર્થાન્તરં ચ નિગ્રહસ્થાનમ્ ॥ ૬૫ ॥

પ્રતિજ્ઞાહાનિ પ્રતિજ્ઞાહાનિ પ્રતિજ્ઞાહાનિ, અભ્યનુજ્ઞા અભ્યનુજ્ઞા અભ્યનુજ્ઞા, કાલાતીતવચનમ્ કાલાતીતવચન કાલાતીતવચન, અહેતુઃ અહેતુ અહેતુ, ન્યૂનમ્ ન્યૂન ન્યૂન, અધિકમ્ અધિક અધિક, વ્યર્થમ્ વ્યર્થ વ્યર્થ, અનર્થ- કમ્ અનર્થ અનર્થ, પુનરુક્તમ્ પુનરુક્ત પુનરુક્ત, વિરુદ્ધમ્ વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ, હેત્વન્તરમ્ હેત્વન્તર હેત્વન્તર, અર્થાન્તરમ્ ચ અને અર્થાન્તર ઓર અર્થાન્તર, નિગ્રહ- સ્થાનમ્ એ નિગ્રહસ્થાન છે એ નિગ્રહસ્થાન હૈ ॥ ૬૫ ॥

65 It is also abandonment of the original proposition or acceptance of the opponent's position or in-opportune or belated or fallacious argument, inadequate or superfluous or futile or unmeaning argument, repetition, self contradiction, fallacy of reason or confusion Any one of these is the point of discomfiture

હતિ વાદમાર્ગપદાનિ યથોદ્દેશમભિનિર્દિશ્યન્તિ ભવન્તિ ॥ ૬૬ ॥

હતિ આમ્ હસ પ્રકાર, વાદમાર્ગ વાદમાર્ગના વાદમાર્ગકે, પદાનિ પદો પદોકો, યથોદ્દેશમ્ કહેલા

इमं प्रमाणे कहे हुए क्रमके अनुसार, अभिनिर्दिष्टानि
अतावेदां कह दिये, भवन्ति ते हैं ॥ ६६ ॥

66 Thus have been explained all
the terms of debate as proposed

भिषजा आयुर्वेद एव वाद कर्तव्यः—

वादस्तु खलु भिषजां प्रवर्तमानो प्रवर्ततायुर्वेद
एव, नान्यत्र। अत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्तराः
केवलाश्रयोपपत्तयः सर्वाधिकरणेषु। ताः सर्वाः
समवेक्ष्यावेक्ष्य सर्वं वाक्यं ब्रूयात्, नाप्रकृतकम-
शास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमव्यापकं वा। सर्वं
च हेतुमद्ब्रूयात्। हेतुमन्तो ह्यकुलुषाः सर्वे एव
वादविग्रहाश्चित्सिंते कारणभूताः, प्रशस्तबुद्धि-
वर्धकत्वात्; सर्वास्मसिद्धिं ह्यावहत्यनुपहता
बुद्धिः ॥ ६७ ॥

भिषजाम् खलु वैद्योने। वैद्योका, वाद. वाद, प्रवर्तमान तु जे प्रवर्ते ते। चालू हो तो, आयुर्वेदे
आयुर्वेदमां आयुर्वेदमें, एव न ही, प्रवर्तते प्रवर्तते।
जेष्ठे चालू होना चाहिए, अन्यत्र जेष्ठे अर्थ
अन्यत्र, न नहि नहीं, अत्र हि ऊपरके अर्थों यहा पर,
सर्वाधिकरणेषु अध्याय अधिऊपरके। सब अधिकरणोंमें,
वाक्य वाक्य, प्रतिवाक्य- अने प्रतिवाक्यना
और प्रतिवाक्यके, विस्तरा विस्तारों विस्तारों, केवला
तथा संपूर्ण तथा संपूर्ण, उपपत्तय च उपपत्तियों।
कही छे युक्तिया कही हैं, ता. सर्वा. ते अधीने
इन सबको, समवेक्ष्य सारी रीते जेष्ठे भली प्रकार
सोच कर, अवेक्ष्य जेष्ठे और समझ कर, सर्वम्
वाक्यम् सधर्मा वाक्ये। सब वाक्योंको, ब्रूयात् कहेवां
कहे, अप्रकृतकम् प्रसंग वगैरनु प्रसंगरहित, अशास्त्रम्
शास्त्रमां न होय ऐसे शास्त्ररहित, अपरीक्षितम् परीक्षा
कर्या वगैरनु न परीक्षा किये, असाधकम् साध्यनी सिद्धि
नहि ऊपरके साध्यनी सिद्धि नहीं करनेवाला, आकुलम्
भुद्धिने व्याकुल ऊपरके बुद्धिको व्याकुल करनेवाला,

६७ समवेक्ष्यावेक्ष्य—सम्यगवेक्ष्य (न)

—सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य (घ)

११ अशास्त्रम्—अशास्त्रमनधिकमपरीक्षितम् (प.)

११ अव्यापकम्—अशाक्य (छ. ट.)

अव्यापकम् वा के विषयने आवरी न दे ऐसे वाक्य
अथवा विषयमें व्यापक न हो ऐसा वाक्य, न होय न
जेष्ठे न बोले, सर्वम् च अधुं सब कुछ, हेतुमत् हेतु-
वाणुं हेतुपूर्वक, ब्रूयात् होय जेष्ठे कहे, हि ऊपरके
के क्योंकि, सर्वे एव अध्याय सब ही, हेतुमन्त हेतुवाण।
हेतुयुक्त, अकुलुषा २५४ विशद, वादविग्रहाः वादविवाद।
वादविवाद, प्रशस्तबुद्धि- श्रेष्ठ बुद्धिने श्रेष्ठ बुद्धिको, वर्ध-
कत्वात् वधारता होय। बढानेके कारण, चिकित्सिते
चिकित्सा ऊपरमां चिकित्सामें, कारणभूता. ऊपररूप
थाय छे कारणरूप होते हैं, हि केमके क्योंकि, अनुपहता
प्रशस्त प्रशस्त, बुद्धि. बुद्धि बुद्धि, सर्व-आरम्भ- सर्व
ऊपरमां सम्पूर्ण कार्योंमें, सिद्धि सिद्धिने सिद्धिको, आव-
हति लावी आपे छे देती है ॥ ६७ ॥

67 In a debate between physicians,
they should discuss Ayurveda and no
other subject. For in this the conclu-
sions are fully evolved out of state-
ments and rejoinders on every sub-
ject One should speak reflecting well
on all statements and should say
nothing that is irrelevant, unauthori-
tative, uninvestigated, unhelpful con-
fused or is too particular Everything
spoken must be supported by reason
Such statements with their support in
reason and clear in their nature, are
of use in the science of treatment,
for they help to clarify the intellect
The unimpeded intellect achieves the
fulfilment of all its efforts

भिषजा जातव्यानि कानिचित्प्रकरणानि—

इमानि खलु तावदिह कानिचिन् प्रकरणानि
भिषजां ज्ञातार्थमुपदेक्ष्यामः। ज्ञानपूर्वकं हि कर्मणा
समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः।

६८. प्रकरणानि—प्रकरणानि इमं (घ)

इह तावत् अर्हो यदा, इमानि खलु आ इन, कानिचित् केतवांश्च कुञ्च, प्रकरणानि प्रकरणे। प्रकरणोको, भिषजाम् वैद्योना वैद्योके, ज्ञानार्थम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, उपदेक्ष्यामः ऊँश्च कहेंगे, हि ऊँश्च क्योकि, कुशलाः कुशल मनुष्ये। विद्वान् लोग, कर्मणाम् कामना कार्यके, ज्ञानपूर्वकम् ज्ञानपूर्वक ज्ञानपूर्वक, समारम्भम् सभारम्भना प्रारम्भकी ही, प्रशंसन्ति वभाष्ये उरे छे प्रशसा करते हैं;

68-(1). These are the chapters that we instruct for the enlightenment of the physicians. For the wise indeed applaud the beginning of actions only after a thorough knowledge of their nature beforehand

જાત્વા હિ કારણ-કરણ-કાર્યયોનિ-કાર્ય-કાર્ય-ફલાનુબન્ધ-દેશ-કાલ-પ્રવૃત્ત્યુપાયાન્ સમ્યગભિનિ-વર્તમાનઃ કાર્યાભિનિર્વૃત્તાવિષ્ઠફલાનુબન્ધં કાર્ય-મભિનિર્વર્તયત્યનતિમહત્તા યત્નેન કર્તા ॥ ૬૮ ॥

હિ કારણકે ક્યોકિ, કારણ- કારણ કારણ, કરણ- કરણ કરણ, કાર્યયોનિ- કાર્યયોનિ કાર્યયોનિ, કાર્ય- કાર્ય કાર્ય, કાર્યફલાનુબન્ધ- કાર્યફલાનુબન્ધ કાર્યફલાનુબન્ધ, દેશ- દેશ દેશ, કાલ- કાલ કાલ, પ્રવૃત્તિ- પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, ઉપાયાન્ અને ઉપાયોને ઔર ઉપાય, જાત્વા જાણીને જાન કર, કાર્ય- કામને કાર્યકો, અભિનિર્વૃત્તૌ પૂરું કરવામાં સમાપ્ત કરનેમ્, સમ્યક્ સારી રીતે અછી પ્રકાર, અભિનિર્વર્તમાનઃ પ્રવૃત્તિ કરતા પ્રારમ્ભ કરતા હુઆ, કર્તા કર્તા કર્તા, અનતિમહત્તા યત્નેન બહુ મોટા પ્રયત્ન વગર વિના બહુત પરિશ્રમકે, હિષ્ઠફલાનુબન્ધમ્ હિષ્ઠ ફળરૂપ પરિણામવાળા મનોવાલિત ફળરૂપ પરિ-ણામવાલે, કાર્યમ્ કામને કાર્યકો, અભિનિર્વર્તયતિ પાર પાડે છે પૂરા કરતા હૈ ॥ ૬૮ ॥

68 If a man accomplishes an action having known fully the cause, the means, the source of action, action, the subsequence of action, place, time, administration and the means

of administration, he accomplishes the desired action and obtains the desired result without much difficulty.

કારણસ્ય લક્ષણમ્—

તત્ર કારણં નામ તદ્ યત્ કરોતિ, સ એવ હેતુઃ, સ કર્તા ॥ ૬૯ ॥

તત્ર યત્ તેભા જે હસમેં જો, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ, તત્ તે વહ, કારણમ્ નામ કારણ છે કારણ હૈ, સ એવ તે જ વહી, હેતુઃ હેતુ છે હેતુ હૈ, સઃ અને તે જ વહી, કર્તા કર્તા છે કર્તા હૈ ॥ ૬૯ ॥

69. The cause is that which causes. It is the reason of a thing. It is the doer.

કરણસ્ય લક્ષણમ્—

કરણં પુનસ્તદ્ યદુપકરણાયોપકલ્પતે કર્તુઃ કાર્યાભિનિર્વૃત્તૌ પ્રયતમાનસ્ય ॥ ૭૦ ॥

યત્ પુન. વળી જે ફિર જો, કાર્ય- કાર્ય કાર્યકો, અભિનિર્વૃત્તૌ પાર પાડવામાં પૂરા કરનેમ્, પ્રયતમાનસ્ય યત્ન કરતા પ્રયત્ન કરતે હુએ, કર્તુ કર્તાના કર્તાકે, ઉપકરણાય સાધનરૂપ સાધનરૂપમેં, ઉપકલ્પતે થાય છે વરતા જાતા હૈ, તત્ તે વહ, કરણમ્ કરણ છે કરણ હૈ ॥ ૭૦ ॥

70 The ' Means ' are the things which the doer prescribes when he undertakes performance of an action.

કાર્યયોને. લક્ષણમ્—

કાર્યયોનિસ્તુ સા યા વિક્રિયમાણા કાર્યત્વ-માપચતે ॥ ૭૧ ॥

વિક્રિયમાણા રૂપાન્તર થતાં અન્ય રૂપમેં બદલતા હુઆ, યા જે જો, કાર્યત્વમ્ કાર્યરૂપને કાર્યરૂપકો, આપચતે પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ, સા તુ તે વહ, કાર્ય-યોનિ. સમવાયી કારણ છે સમવાયી કારણ હૈ ॥ ૭૧ ॥

71. That is the source of action which by metamorphosis attains the state of action

कार्यस्य लक्षणम्—

कार्यं तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धाय कर्ता प्रवर्तते ॥ ७२ ॥

कर्ता कर्ता कर्ता, यस्य नेनी जिसकी, अभिनिर्वृत्तिम् उत्पत्तिने उत्पत्तिको, अभिसन्धाय लक्ष्मीं लक्ष्मीं ले कर, प्रवर्तते प्रवृत्ति करे छे प्रवृत्त होता है, तत् ते वह, कार्यम् कार्य छे कार्य है ॥ ७२ ॥

72. "Action" is that for the fulfilment of which the doer endeavours.

कार्यफलस्य लक्षणम्—

कार्यफलं पुनस्तद् यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिरिष्यते ॥ ७३ ॥

यत्- प्रयोजना ने प्रयोजनवाली जो प्रयोजनवाली, कार्य- कार्यनी कार्यकी, अभिनिर्वृत्तिः सिद्धि सिद्धि, इष्यते इष्ट छे इष्ट होती है, तत् पुन. ते वह, कार्यफलम् कार्यफल (कार्यनु ३७) छे कार्यफल (कार्यका फल) है ॥ ७३ ॥

73. "The fruit of action" is the purpose for whose accomplishment an action is undertaken

अनुबन्धस्य लक्षणम्—

अनुबन्धः खलु स यः कर्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाऽप्यशुभो भावः ॥ ७४ ॥

कार्यात् कार्यना कार्यके, उत्तरकालम् पछीना समयमां पिछले समयमें, कार्यनिमित्तः कार्यथी उत्पन्न यथेदे। कार्यसे उत्पन्न हुआ, शुभ शुभ शुभ, अपि वा अथवा अथवा, अशुभ अशुभ अशुभ, यः ने जो, भाव भाव भाव, कर्तारम् कर्तारने। कर्ताको, अवश्यम् अवश्य अवश्य, अनुबध्नाति आश्रय दे छे आश्रय करता है,

सः खलु ते वह, अनुबन्ध अनुबन्ध छे अनुबन्ध है ॥ ७४ ॥

74. "Subsequence" is that state which relates the doer with the subsequent result of the action, be it of a happy or unhappy nature

देशस्य लक्षणम्—

देशस्त्वधिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

अधिष्ठानम् अधिष्ठान अधिष्ठान, तु ते। तो, देश. देश छे देश है ॥ ७५ ॥

75 "Place" is the region of action.

कालस्य लक्षणम्—

कालः पुनः परिणामः ॥ ७६ ॥

परिणामः परिणाम परिणाम, पुनः ते। तो, कालः काल छे काल है ॥ ७६ ॥

76. "Time" is also change

प्रवृत्ते. लक्षणम्—

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्था; सैव क्रिया, कर्म, यत्नः, कार्यसमारम्भश्च ॥ ७७ ॥

कार्य- अर्था कार्यने भाटे करेदी कार्यके लिए की हुई, चेष्टा चेष्टा चेष्टा, तु खलु ते। तो, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति छे प्रवृत्ति है, सा ते वह, एव ए ही क्रिया क्रिया क्रिया, कर्म कर्म कर्म, यत्न. यत्न यत्न, कार्य समारम्भ च अने कार्यसमारम्भ छे और कार्यसमारम्भ कहा जाता है ॥ ७७ ॥

77 "Endeavour" is action directed towards an end It is the action, the performance, the effort and the beginning of a work.

उपायस्य लक्षणम्—

उपायः पुनस्त्रयाणां कारणादीनां सौष्ठवमभि-
विधानं च सम्यक् कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां,

७८ असिद्धिधानम्—असिद्धिधानम् (च घ प.)

,, ,, -अविधिधानम् (प)

कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्यतस्तूपायः;

कार्य-कार्यं कार्य, कार्यफल-कार्यफल, अनुबन्ध-अने अनुबन्धनी और अनुबन्धसे, वर्ज्यानाम् रहित रहित, त्रयाणाम् त्रय तीन, कारणादीनाम् कारणादिकका, सौष्ठवम् सौष्ठवम् कार्यने अनुकूलपक्षु कार्यके अनुकूल होना, सम्यक् च अने सारी रीते और अच्छी प्रकार, अभिविधानम् च ओओनी कार्यने अनुकूल रूपमा स्थिति उनके कार्यके अनुकूल रूपमें स्थिति, पुन ते तो, उपाय उपाय छे उपाय है, कार्याणाम् कार्यने कार्यका, अभिनिर्वर्तक. उत्पन्न करनेपर उत्पादक, इति अत तु ओथी इस लिए, उपाय उपाय छे उपाय कहा जाता है;

78-(1) The means of action is the integration and the proper adjustment of the doer etc., excepting the action, fruit of action and subsequence of action. As it accomplishes the action, it is called the means.

कृते नोपायार्थोऽस्ति, न च विद्यते तदात्वे, कृताच्चोत्तरकालं फलं, फलाच्चानुबन्ध इति ॥७८॥

कृते करेला काममा किये हुए कार्यमें. उपाय-उपायनुं उपायका, अर्थ प्रयोजन प्रयोजन, न अस्ति होतुं नथी नहीं है, तदात्वे कार्योत्पत्तिनी पूर्वे कार्योत्पत्तिके पूर्व, न विद्यते होतुं नथी नहीं होता, कृतात् च कार्य अर्थ अथवा कार्य हो चुकनेके, उत्तरकालम् पछी पीछे, फलम् फल होय छे तेथी फलमा पछु उपायनुं प्रयोजन नथी फल होता है इस लिए फलमें भी उपायका प्रयोजन नहीं है, फलात् च अने फल पछी और फलके पीछे, अनुबन्ध. इति अनुबन्ध होय छे तेथी अनुबन्धमा पछु उपायनुं प्रयोजन नथी अनुबन्ध होता है इस लिए अनुबन्धमें भी उपायका प्रयोजन नहीं है ॥७८॥

78. It is of no avail in the action that is already over, nor in the action that is current. After the accomplishment of action there follows the fruit of action and from it there flows the subsequence of action.

भियजैतत्सर्वं परीक्ष्य कार्यारम्भः कर्तव्यः—

एतद्दशविधमग्रे परीक्ष्यं, ततोऽनन्तरं कार्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा ।

अग्रे पहेला पहिले, एतत् आ इन, दशविधम् दश प्रकारना भावेनी दस प्रकारके भावोंकी, परीक्ष्यम् परीक्षा करवी जेष्ठ ओ परीक्षा करनी चाहिए, तत. अनन्तरम् तेनी पछी इसके अनन्तर, कार्यार्था कार्यने भाटे कार्यके लिए, प्रवृत्ति. प्रवृत्ति प्रवृत्ति, इष्टा छे इष्ट है;

79-(1) All these ten characteristics of action should be investigated and only afterwards is the undertaking of action desirable

तस्मान्निपक् कार्यं चिकीर्षुः प्राक् कार्यसमारम्भात् परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्य कर्म समारभेत कर्तुम् ॥ ७९ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, कार्य-कार्यनी कार्यकी, समारम्भात् शरूआत आरम्भके, प्राक् पहेला पूर्व, कार्यम् कार्य, चिकीर्षु करवानी छुछावाणा करनेकी इच्छा-वाला, निपक् वैद्य वैद्य, परीक्षया परीक्षाथी परीक्षा द्वारा, केवलम् स पूरुं सपूर्ण, परीक्ष्यम् परीक्ष्य पदार्थोंनी परीक्ष्य पदार्थोंकी, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, कर्म काम कार्य, कर्तुम् करवानी करनेकी, समारभेत शरूआत करवी जेष्ठ ओ आरम्भ करे ॥ ७९ ॥

79. Hence the physician who is desirous of action must commence his work after thoroughly investigating all those factors that deserve to be investigated.

७८ कार्याणा-तेषा तद्धि कार्याणा (घ.)

,, कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्याना, कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्यतस्तूपाय. — कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्याना तेषा तद्धि कार्याणामभिनिर्वर्तकमित्यतस्तूपायः (घ.)

परीक्षाया विषये भिषजा प्रश्नाः—

तत्र चेद्विषगभिषग्वा भिषजं कश्चिदेवं खलु पृच्छेद्—वमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं, कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः, कथं च परीक्षितव्यः, किंप्रयोजना च परीक्षा, क च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे च किं नैष्ठिकं, कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति ॥ ८० ॥

तत्र तेभ्यः इनमें, कश्चित् डैक्ट कोई, भिषक् वैद्य वैद्य, अभिषक् वा अथवा वैद्य न होय ओवे भाष्यस अथवा वैद्यसे अतिरिक्त कोई, भिषजम् वैद्यने वैद्यको, एवम् खलु आ प्रमाणे इस प्रकार, पृच्छेत् चेत् ने पूछे तो यदि पूछे कि, वमन- वमन वमन, विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन अनुवासन, शिरोविरेचनानि अने शिरोविरेचननने और शिरोविरेचनको, प्रयोक्तुकामेन प्रयोक्तुवाणी धृष्टवाणी प्रयोग करनेकी इच्छावाले, भिषजा वैद्य वैद्यको, कतिविधया डेटली अतनी कितने प्रकारकी, परीक्षया परीक्षाथी परीक्षासे, कतिविधम् एव डेटला प्रकारना विषयानी कितने प्रकारके विषयोंकी, परीक्ष्यम् परीक्षा डरवी ओईओ? परीक्षा करनी होती है?, अत्र ओभा इनमें, कः च शा शा कौन कौनसे, परीक्ष्यविशेष. परीक्ष्य विषयाना भेद छे? परीक्ष्य विषयोंके भेद हैं? कथम् च डेवी रीते किस प्रकार, परीक्षितव्यः परीक्ष्य विषयनी परीक्षा डरवी ओईओ? परीक्ष्य विषयकी परीक्षा करनी चाहिए?, परीक्षा च परीक्षानु परीक्षाका, किंप्रयोजना शु प्रयोक्तुन छे? क्या प्रयोजन है?, क च ड्या कहा, वमन-आदीनाम् वमन वगेरेनी वमनआदिकी, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति डरवी ओईओ? प्रवृत्ति करनी चाहिए?, क च अने ड्या और कहा, निवृत्ति- निवृत्ति डरवी ओईओ? निवृत्ति करनी चाहिए?, प्रवृत्ति- प्रवृत्ति प्रवृत्ति, निवृत्ति- अने निवृत्तिनां और निवृत्तिके, लक्षण- लक्षणने लक्षणोंका, संयोगे च संयोगे यतां संयोग होने पर,

किम् शु—या, नैष्ठिकम् निश्चयपूर्वक डरवुं ओईओ? निश्चयसे करना चाहिए?, वमन-आदीनाम् च अने वमना- दिभिः और वमनादिकमें, कानि ड्या ड्या कौन कौन, भेषज- द्रव्याणि औषधद्रव्ये औषधद्रव्य, उपयोगम् उपयोग उपयोग उपयोगको, दच्छन्ति इति पाभे छे? प्राप्त होते हैं? ॥ ८० ॥

80. Whether a man be himself a physician or not he should interrogate a physician thus. By how many methods of examination should a physician examine who is desirous of administering emetics, purgatives, enemas—corrective or unctuous, and errhines? What is the special subject of examination? Of what use is the examination? When are emetics etc., to be administered? When are they to be avoided and what should be done when there are combined indications of both and what are the drugs that go into use in these preparations?

तेषामुत्तरम्—

स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्, ब्रूयादेन— बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः, कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रं भवान् पृच्छत्याख्यायमानः

एवम् ओ प्रमाणे इस प्रकार, पृष्टः पूछनाभा आवेक्षो पूछने पर, स ते वह, यदि ने यदि, मोहयितुम् भूजववा परेजान करना, इच्छेत् धृष्टतो होय तो चाहे तो, एनम् अने इसे, ब्रूयात् डेवु डे कहे कि, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, हि तो तो, बहुविधा धणा प्रकारनी छे बहुत प्रकारकी है, तथा अने और, परीक्ष्य- परीक्षा डरवा योग्य विषयाने परीक्ष्य विषयोंका, विधि

८० वमनादीनाम्—वमनादिषु (प)

११ प्रवृत्ति-प्रकृति (प)

८१. पृच्छत्याख्यायमानम्—इच्छत्याख्यायमानम् (ध.)

मेद-विधिश्च भेदः पक्षे धातु-प्रकारेण च विधिरूप-
मेदः भी बहुतः प्रकारका है, कतमेन कथा किं, विधि-
मेद-विधिश्च भेदः विधिरूप-मेदके, प्रकृत्यन्तरेण
कारणान्तरं कारणान्तरसे, भिन्नया भिन्न-भिन्न, परी-
क्षया परीक्षा-प्रमाणे परीक्षा द्वारा, केन कथा किं,
विधिमेद-विधिश्च भेदः विधिरूप-मेदके, प्रकृत्यन्तरेण
कारणान्तरं कारणान्तरसे, भिन्नस्य भिन्न-भिन्न, परीक्ष्य-
स्य परीक्ष्यना परीक्ष्यके, मेद-अग्रम् भेदः संभ्याना
भाषने मेदकी सख्याके परिच्छेदो, आख्यायमानम् हुं
हुं अभि मे कहुं ऐसे, भवान् आप आप, पृच्छति
पूछे छे ? पूछते हैं ?

81-(1). If having been asked thus, one desires to confound the questioner, one must say, "Examination is of many kinds, and there are many different things to be examined. Do you ask me about many methods of examination or of the differences in the things to be examined ?

नेदानीं भवतोऽन्येन विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण
भिन्नया परीक्षयाऽन्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण
परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन
परीक्षाविधिमेदेनान्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण
परीक्ष्यं भित्त्वाऽन्यथाऽऽवधानं इच्छां पूरये-
यमिति ॥ ८१ ॥

अन्येन भीन दूसरे, विधिमेद-विधिश्च भेदः
विधिरूप-मेदके, प्रकृति-अन्तरेण कारणान्तरं
कारणान्तरसे, भिन्नया भिन्न-भिन्न, परीक्षया परीक्षा
अन्येन वा अथवा भीन अथवा दूसरे, विधिमेद-विधिश्च
भेदः विधिरूप-मेदके, प्रकृति-अन्तरेण कारणान्तरं
कारणान्तरसे, भिन्नस्य भिन्न-भिन्न, परीक्ष्यस्य परीक्ष्यना
परीक्ष्यके, भवतः आप आपको, श्रोतुम् साधना

८१. परीक्षाविधिमेदेनान्येन-परीक्षाविधिमेदप्रकृत्यन्तरेणान्येन(ब.)
,, भित्त्वाऽन्यथाऽऽवधानं-भित्त्वाऽन्यथाऽऽवधानं (घ.)
,, पूरयेयमिति-प्रपूरयेयमिति (ङ.)

सुननेके, भिलषितम् धृष्ट इष्ट, अर्थम् अर्थने अर्थको
अन्येन भीन दूसरे, परीक्षा-परीक्षाना परीक्षाके,
विधिमेदेन विधिश्च भेदः विधिरूप-मेदसे, अन्येन वा
अथवा भीन अथवा दूसरे, विधिमेद-विधिश्च भेदः
विधिरूप-मेदके, प्रकृति-अन्तरेण कारणान्तरं
कारणान्तरसे, परीक्ष्यम् परीक्ष्यने परीक्ष्यका, भित्त्वा भेद
करीने मेद करके, अन्यथा अन्यथा अन्यरूपमें, आवधानं
कहेते कहता हुआ, अहम् हुं मे, इदानीम् इदानीं अब,
इच्छाम् आपनी इच्छाने आपकी इच्छाको, न पूरयेयम्
पूरी न करी शक्यं पूरी न कर सकूं ॥ ८१ ॥

81. If you ask the difference between a thing that is different by virtue of its differential quality by a mode of examination which is differentiated by its different characteristics, I may describe one or the other variety of the thing which is different by virtue of its different characteristic, by a method of examination which is different by virtue of its differential characteristic, and it may not please you. So tell me what you definitely desire."

स यदुत्तरं ब्रूयात्तत् समीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्या-
द्यथोक्तं च प्रतिवचनविधिमवेक्ष्य; सम्यक् यदि
तु ब्रूयात्तत् चैनं मोहयितुमिच्छेत्, प्राप्तं तु वचन-
कालं मन्येत, काममस्मै ब्रूयादाप्तमेव निखिलेन ॥ ८२ ॥

स ते वह, यत् ते जो उत्तरम् उत्तर उत्तर,
ब्रूयात् कहे कहे, तत् ते उसे समीक्ष्य परीक्ष्य
तेपासीने देख कर, यथोक्तम् यथोक्त यथाक्त, प्रतिवचन-
प्रतिवचनना प्रतिवचनके विधिम् विधिने विधिको,
अवेक्ष्य भेदने देख कर, उत्तरम् प्रयुक्तरं प्रयुक्तर, वाच्यम्

८२ समीक्ष्य-परीक्ष्य (छ त थ)

,, वाच्य-वाक्य त)

,, अवेक्ष्यः सम्यक् यदि तु ब्रूयात्तत् चैनं मोहयितुमिच्छेत्-अवेक्ष्य
सम्यक्। यदि तु न चैनं मोहयितुमिच्छेत् (ङ.)

સ્યાત્ કહેવા બેઠાંએ કહના चाहिए, यदि तु अने ने और यदि, सम्यक् सरभी रीते भली प्रकार, ब्रूयात् कहे तो कहे तो फिर, एनम् च अने उसे, मोहयितुम् भुंआववांनी परेशान करनेकी, न इच्छेत् भृच्छा न डरवी इच्छा न करे, वचनकालम् कहेवानो वખત कहनेका समय, तु तो तो, प्राप्तम् प्राप्त થયેલો પ્રાપ્ત हुआ, मन्येत भानवो जाने, अस्मै अने अने और इसको, निखिलेन सम्पूर्णपणे सम्पूर्ण, आसम् यथार्थं यथार्थ, एव न ही, कामम् भृच्छानुसार यથેચ્છ, ब्रूयात् कहेवु कहे ॥ ८२ ॥

82. Then examining well what reply he gives, the answer should be made in a befitting manner. If the spirit be good and earnest, he must not be deluded. But when the right situation has arisen, sincere and full answer must be given for his enlightenment.

દ્વિવિધા પરીક્ષા—

દ્વિવિધા તુ खलु परीक्षा ज्ञानवतां—प्रत्यक्षम्, अनुमानं च। एतद्धि द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात्। एवमेषा द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ८३ ॥

જ્ઞાનવતામ્ જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનિયોંકી, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, તુ તેા તો, દ્વિવિધા खलु એ પ્રકારની છે दो प्रकारकी है, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष, अनुमानम् च अने अनुमान और अनुमान, एतत् हि आ ये, द्वयम् એ दोनों, उपदेश. च तथा उपदेश तथा उपदेश, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, स्यात् છે है, एवम् आम् इस प्रकार, एषा आ यह, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, द्विविधा એ પ્રકારની છે दो प्रकारकी है, उपदेशेन अथवा उपदेशेनी अथवा उपदेशके, सह साथे साथ, त्रिविधा वा त्रयु प्रकારની છે तीन प्रकारकी है ॥ ८३ ॥

83. For learned men there are only two methods of examination—direct observation and inference. These two and authoritative texts are the methods

of examination. Thus there are two methods of examination, or three, including authoritative texts.

દશવિધં પરીક્ષ્યમ્—

दशविधं तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे, तदिह भिषगादिषु संसार्थं संदर्शयिष्यामः—

કારણાદિ કારણાદિ કારણાદિ, दशविधम् दश प्रकારका, परीक्ष्यम् परीक्ष्य परीक्ष्य, तુ તેા તો, यत् न जो, अग्रे आगए प्रथम, उक्तम् કહેવું છે कहा है, तत् ते उसे, इह अहं यहां, भिषक्-आदिषु संसार्थं भिषक् वगैरेमां ઉદાહરણો આપી ભિષગાદિમેં ઉદાહરણ દે કર સંદર્શયિષ્યામ બતાવશું દિશાયેંગે;

84-(1). How the ten subjects for investigation such as cause etc., which have been already described, should be applied to physicians and other things, we shall now indicate

इह कार्यप्राप्तौ कारणं भिषक्, करणं पुनर्भेषजं, कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं, कार्यं धातुसाम्यं, कार्यफलं सुखावाप्तिः, अनुबन्धः खल्वायुः. देशो भूमिरातुरश्च, कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च, प्रवृत्तिः प्रतिकर्मसमारम्भः, उपायस्तु भिषगादीनां सौष्ठवमभिविधानं च सम्यक् ।

इह अहं यहां, कार्यप्राप्तौ कार्यप्राप्तिमां कार्यप्राप्तिमें, कारणम् કારણુ कारण, भिषक् वैद्य છે વૈદ્ય है, करणम् डरणु करण, पुनः तो तो, भेषजम् औषध છે औषध है, कार्ययोनिः कार्ययोनि कार्ययोनि, धातुवैषम्यम् धातुनी विषमता છે धातुकी विषमता है, कार्यम् कार्य कार्य, धातुसाम्यम् धातुसाम्य છે धातुसाम्य है, कार्यफलम् कार्यफल कार्यफल, सुखावाप्तिः आरोग्यप्राप्ति છે आरोग्यप्राप्ति है, अनुबन्ध खलु अनुबन्ध अनुबन्ध, आयुः आयु છે आयु है, देश देश, भूमि भूमि, आतुरः च अने आतुर છે और आतुर है, काल.

૮૪. કાર્યપ્રાપ્તૌ—કાર્યપ્રાપ્તે (વ. ઇ)

,, અભિવિધાન—અભિસન્ધાન (વ. ઇ.)

કાલ, પુનઃ તેા તો, સંવત્સરઃ ચ વર્ષ વર્ષ, જાતુરા-
વસ્થા ચ અને રોગીની અવસ્થા છે ઔર રોગીની
અવસ્થા હૈ, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, પ્રતિકર્મ-ચિકિત્સાને
માટે ચિકિત્સાકે લિખ, સમારમ્ભ ચેષ્ટા છે ચેષ્ટા હૈ,
ઉપાયઃ ઉપાય ઉપાય, તુ તેા તો, મિત્રગાદીનામ્ મિષ્ક
ધત્યાદિની મિષ્ક આદિકી, સૌદ્રવમ્ શ્રેષ્ઠતા શ્રેષ્ઠતા,
સમ્યક્ અને તેઓનેા સારેા ઔર ઝનકા સમ્યક્,
અભિવિધાનમ્ ચ યોગ છે યોગ હૈ;

84-(2) In any given therapeutic action, the cause or doer is the physician, the means are the medicaments, the source of action is the pathological condition of the body-elements, the purpose is the attainment of equilibrium of body-elements, the fruit of action is the attainment of happiness by the patient, the subsequence is indeed life, the place is the country or the patient, and time is the season of the year or the stage of the disease, endeavour is the beginning of treatment, and the means is the excellence of the proper adjustment of the physician etc

इहायस्योपायस्य विषयः पूर्वोक्तोपायविशेष-
येषां व्याख्यातः। इति कारणान्तरं दश दशसु
मित्रगादिषु संसार्य संदर्शितानि, तथैवानुपूर्वै-
तद्विधं परीक्ष्यमुक्तं च ॥ ८४ ॥

इह अर्था यहा, अपि पक्षु भी, अस्य आ इस,
उपायस्य उपायना उपायके, विषयः विषयानु विषयका,
पूर्वोक्त-आगाडि कहेवाभा आवेक्षा पूर्वोक्त, एव न ही,
उपायविशेषेण उपायलेखी उपायभेदसे, व्याख्यात व्या-
ख्यान થઈ ગયુ છે વ્યાખ્યાન હો ગયા હૈ, इति आ
प्रभाषे इन, दश दश दस, कारणान्तरं કારણાન્તર
શ્ચારણાન્તર, दशसु दश दस, मिषगादिषु संसार्य मिष-
कगरे उदाहरणु। मिषक आदि उदाहरण देकर,

संदर्शितानि अताव्यां छे दिखा दिये है, तथा एव च
अने ते न और उसी ही, जानुपूर्व्या क्रमથી क्रमसे,
एतत् आ यह, दशविधम् दश प्रकार, परीक्ष्यम् परीक्ष्य परीक्ष्य, उक्तम् कहे छे कह दिया
है ॥ ८४ ॥

84 'Method' has already been explained as one of the means. Thus the ten subjects, cause etc., have been explained in their application to the ten things viz., physician etc. These ten in succession constitute the ten fold method of examination

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः,
स तथा तथा व्याख्यास्यते ॥ ८५ ॥

तस्य કારણ વગેરેના કારણ આદિકા, યઃ ચ ને ને
જો જો, વિશેષ લેદ મેદ, યથા યથા ચ ને ને પ્રમાણે
જિસ જિસ પ્રકાર, પરીક્ષિતવ્ય. પરીક્ષા કરવા થોગ્ય છે
પરીક્ષા કરને યોગ્ય હૈ, સઃ તેનું તેનું ઝસ ઝસકા, તથા
તથા તે તે પ્રમાણે વૈસે વૈસે, વ્યાખ્યાસ્યતે વ્યાખ્યાન
કરવામાં આવશે વ્યાખ્યાન ક્રિયા જાયગા ॥ ૮૫ ॥

85 As to how each one of these subjects, is to be tested will now be duly explained

कारणं मिषगित्युक्तमग्रे, तस्य परीक्षा—
मिषङ्गाम यो मिषज्यति, यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः,
यस्य चायुः सर्वथा विदितं यथावत्। स च
सर्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत
गुणितु गुणत कार्याभिनिर्वृत्तिं पश्यन्, कश्चिद्-
हमस्य कार्यस्याभिनिर्वर्तने समर्थो न वेति,

કારણમ્ કારણ, મિષક વેદ છે વેદ હૈ,
इति એમ એસા, અગ્રે આગાડિ પહિલે, उक्तम् કहे છે
કહા હૈ, तस्य તેની इनकी, परीक्षा परीक्षा आ છે
પરીક્ષા यह હૈ, यः ને જો, मिषज्यति પીડાનિવારણ કરે

૮૫. વિશેષ — પરીક્ષ્યવિશેષ (૪)

૮૬. સ ચ સર્વધાતુમામ્યમ્—ધાતુસામ્યમ્ (૫)

रोगनिवारण करे, य जे जो, सूत्र- सूत्रना सूत्रके, अर्थ- अर्थना अर्थके, प्रयोग- प्रयोगमां प्रयोगमें, कुशल कुशल होय कुशल हो. यस्य च अने जेने और जिसको, आयु. आयुष्यतु आयुका, सर्वथा सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, यथावत् स पूर्ण रीते सपूर्ण प्रकारसे, विदितम् ज्ञान होय ज्ञान हो, भिषक् नाम ते वैद्य छे वह वैद्य है सर्व-सर्व सब, धातु- धातुओनी धातु-ओकी, साम्यम् समता समता, चिकीर्षन् करना धन्यता करनेकी इच्छा करता हुआ, स च तेछे वह, गुणत शुद्ध प्रमाणे गुणके अनुसार, कार्य- कार्यनी कार्यकी, अभिनिर्वृत्तिम् सिद्धिने सिद्धिको, पश्यन् ध्यानमां राभता देखता हुआ, गुणिषु शुभवाणा शिक्तिसक वगेरे आर पादमां गुणवाले चिकित्सक आदि चार पादमें, आत्मानम् पोतानी अपनी, एव न ही, आदित पहलेसेही प्रारम्भमें, परीक्षेत परीक्षा करनी जेछे परीक्षा करे, कश्चित् शु क्या, अहम् हु मैं, अस्य आ इस, कार्यस्य कार्यने कार्यको, अभिनिर्वर्तने करनामां करनेमें, समर्थ समर्थ छु समर्थ हू, न वा इति के नहि अथवा नहीं,

86-(1) As the 'cause' is said to be the physician in the beginning, its test is thus the physician is he who 'physics', who is skilled in the application of textual wisdom and who knows all aspects of life correctly. Desiring the establishment of the equilibrium of body-elements, he must examine himself first with a view to find out whether he is possessed or not of the qualities necessary to discharge of the work on hand

तत्रेमे भिषग्गुणा यरूपपन्नो भिषग्धातुसाम्या-भिनिर्वर्तने समर्थो भवति, तद्यथा—पर्यवदातश्रु-तता, परिदृष्टकर्मता, दाक्ष्यं, शौचं, जितहस्तता, उपकरणवत्ता, सर्वेन्द्रियोपपन्नता, प्रकृतिज्ञता, प्रतिपत्तिज्ञता चेति ॥ ८६ ॥

तत्र अर्ही यहा, इमे आ नीचे जेछेवेला ये

निम्नोक्त, भिषग्गुणा वैद्यना शुभो छे वैद्यके गुणों है, ये जेनाथी जिनसे, उपपन्न युक्त युक्त, भिषक् वैद्य वैद्य, धातु- धातुओनी धातुओकी, साम्य-समता समता, अभिनिर्वर्तने- करनामां करनेमें, समर्थ-समर्थ समर्थ, भवति थाय छे होता है, तत् यथा जेभके जैसे, पर्य-वदातश्रुतता शुद्ध शास्त्रना ज्ञानवाणापणु शुद्ध ज्ञानका ज्ञान होना, परिदृष्टकर्मता सम्पूर्णपणु कर्मने नजरे जेनारपणु कर्मको सम्पूर्णत देखना, दाक्ष्यम् यतुराध कुशलता, शौचम् पवित्रता पवित्रता, जितहस्तता हाथ पर कायु होवे। जितहस्तता, उपकरणवत्ता साधन-सम्पन्न होवे उपकरणोसे युक्त होना, सर्वेन्द्रिय- सर्वेन्द्रियोथी सब इन्द्रियोसे, उपपन्नता युक्त होवे युक्त होना, प्रकृतिज्ञता प्रकृतिने ज्ञानुनारपणु प्रकृतिज्ञता, प्रतिपत्तिज्ञता च इति अने मुश्केलीमांथी मार्गी काढ-वानी शक्तिवाणापणु और प्रत्युत्पन्नमति होना ॥ ८६ ॥

86 He who is possessed of the following qualities of a physician will be capable of establishing the equilibrium of body-elements, viz., full knowledge of the texts of the science, experience of practical work, skill, purity, deftness of hand, full possession of all the senses, possession of full equipment, knowledge of human constitution, and promptness of application

करणस्य परीक्षा—

करणं पुनर्भेषजम् । शेषजं नाम तद्यदुपकरणा-योपकल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयत-मानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः ।

करणम् करना, पुन तो तो, भेषजम् औषध छे औषध है, धातु- धातुओनी धातुओकी, साम्य-समानता समानता, अभिनिर्वृत्तौ करनामां करनेमें, प्रयत-मानस्य प्रयत्न करना प्रयत्न करते हुए, भिषज. वैद्यना वैद्यके, विशेषतः च विशेषे करीने विशेष करके, उपाय-उपाय उपाय, अन्तेभ्य. पर्यन्तना पदार्थोमांथी पर्यन्तके

પદાર્થોર્થે, ચત્ જો, ઉપકરણાય સાધનરૂપ સાધન-રૂપ, ઉપકલ્પતે બને છે યનતા હૈ, તત્ તે વહ, મેપજમ્ નામ ભેષજ કહેવાય છે ઔષધ કહી જાતી હૈ,

87-(1) 'Means' again is medication. Medication is that means which is prepared by the physician for restoring the equilibrium of body-elements. Any other thing besides the source of action, endeavour, place and time which subserves the same purpose is also medication.

તદ્ દ્વિવિધં વ્યપાશ્રયમેદાત્—દૈવવ્યપાશ્રયં, યુક્તિવ્યપાશ્રયં ચેતિ । તત્ત્ર દૈવવ્યપાશ્રય—મન્ત્રોષધિમણિમઙ્ગલવલ્યુપહારહોમનિયમપ્રાયશ્ચિત્તોપવાસસ્વસ્ત્યયનપ્રણિપાતગમનાદિ, યુક્તિવ્યપાશ્રય—સંશોધનોપશમને ચેષ્ટાશ્ચ દષ્ટફલાઃ ।

વ્યપાશ્રય- આશ્રયના આશ્રયકે, મેદાત્ ભેદથી મેદત્તે, તત્ તે વહ, દ્વિવિધમ્ બે પ્રકારનું છે દો પ્રકારકી હૈ, દૈવવ્યપાશ્રયમ્ દૈવવ્યપાશ્રય દૈવવ્યપાશ્રય, યુક્તિવ્યપાશ્રયમ્ ચ હતિ અને યુક્તિવ્યપાશ્રય ઔર યુક્તિવ્યપાશ્રય, તત્ત્ર તેમાં ઉનમેં, દૈવવ્યપાશ્રયમ્ દૈવવ્યપાશ્રય દૈવવ્યપાશ્રય, મન્ત્ર-મન્ત્ર મન્ત્ર, ઔષધિ- ઔષધિ ઔષધિ, મણિ- મણિ મણિ, મઙ્ગલ- મઙ્ગલ મઙ્ગલ, બલિ- બલિ બલિ, ઉપહાર- ઉપહાર (દાન) ઉપહાર (દાન), હોમ- હોમ હોમ, નિયમ- નિયમ નિયમ, પ્રાયશ્ચિત્ત- પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત, ઉપવાસ- ઉપવાસ ઉપવાસ, સ્વસ્ત્યયન- સ્વસ્તિવાચન સ્વસ્તિવાચન, પ્રણિપાત- નમસ્કાર નમસ્કાર, ગમન- આદિ તીર્થસ્થાને જવું વગેરે છે તીર્થગમન ક્યાદિ હૈ, યુક્તિવ્યપાશ્રયમ્ અને યુક્તિવ્યપાશ્રય ઔર યુક્તિવ્યપાશ્રય, સંશોધન- સંશોધન સંશોધન, ઉપશમને અને ઉપશમન ઔર ઉપશમન, દષ્ટફલાઃ તથા પ્રત્યક્ષ ફળવાળી એવં પ્રત્યક્ષ ફલ દેનેવાલી, ચેષ્ટાઃ ચ ચેષ્ટાઓ છે ચેષ્ટાર્થે હૈ;

87-(2). That is of two kinds, depending upon the difference in refuge or resort namely—the resort to gods,

or divine medication, or resort to correlated experience or scientific medicine. Of them, the divine medication consists in incantation, herbal amulets, magical stone, auspicious sacrifice, offerings, oblations, vows, purificatory ritual, fasting, propitiatory invocation, salutation, pilgrimage and such other things. The resort to scientific medicine consists of purification, sedation and other methods whose results have already been tested and observed.

एतच्चैव मेपजमङ्गमेदादपि द्विविधं—द्रव्य-भूतम्, अद्रव्यभूतं च ।

एतत् च एव અને એ ઔર यह, मेपजम् औषध औषध, अन्नमेदात् अपि अंगना लेट्ठी પણ અંગમેદા સી, દ્વિવિધમ્ બે પ્રકારનું છે દો પ્રકારકી હૈ, દ્રવ્ય-ભૂતમ્ દ્રવ્યભૂત દ્રવ્યભૂત, અદ્રવ્યભૂતમ્ ચ અને અદ્રવ્ય-ભૂત ઔર અદ્રવ્યભૂત;

87-(3). This kind of medicine may be subdivided into two kinds—that which is material and that which is immaterial.

તત્ત્ર ચદદ્રવ્યભૂતં તદુપાયાભિપ્લુતમ્ । ઉપાયો નામ ભયદર્શનવિસ્માપનવિસ્મારણક્ષોભણહર્ષણભર્ત્સન-વધવન્ધસ્વપ્રસંવાહનાદિરમૂર્તો ભાવવિશેષો યથોક્તાઃ સિદ્ધુપાયાશ્ચોપાયાભિપ્લુતા ઇતિ ।

તત્ત્ર તેમાં ઉનમેં, ચત્ જો, અદ્રવ્યભૂતમ્ અદ્રવ્ય-ભૂત છે અદ્રવ્યભૂત હૈ, તત્ તેનો ઉસકા, ઉપાય-ઉપાયમાં ઉપાયમેં, અભિપ્લુતમ્ સમાવેશ થાય છે સમાવેશ હોતા હૈ, ઉપાય નામ ઉપાયનો અર્થ આ છે ઉપાયકા यह अर्थ है, भय- दर्शन- लक्ष अतावने भय दिखाना, विस्मापन- विस्मय पमाउवे चकित करना,

૮૭. ઉપાયાભિપ્લુતા. — ગજાધરસ્તુ 'ઉપાયાભિપ્લુતા' ઇતિ ન પઠતિ (૫.)

વિસ્મારણ- વિસ્મૃતિ કરાવવી યુલાના, ક્ષોભન- ક્ષોભ પમાડવો ક્ષોભિત કરના, હર્ષણ- હર્ષ પમાડવો પ્રસન્ન કરના, ભસ્સન- તિસ્કાર કરવો તિસ્કાર કરના, વધ- વધ હિસા કરના, બન્ધ- બધન વાધના, સ્વપ્ન- સ્વપ્ન યુલાના, સંવાહન- ચાપી ચાપી કરના, આદિ. વગેરે આદિ, અમૂર્ત અમૂર્ત અમૂર્ત, માવવિશેષ બુદ્ધ બુદ્ધ ભાવ ભિન્ન ભિન્ન ભાવ, યથોક્તા. અને કહ્યા પ્રમાણેના ઔર કહે હુએ, સિદ્ધિ- સિદ્ધિના સિદ્ધિકે, ઉપાય. ચ ઉપાયો પશુ ઉપાય મી, ઉપાય- ઉપાયમાં ઉપાયમે, અભિપ્લુતા સમાવેશ પામે છે સમાવિષ્ટ હોતે હૈં,

87-(4). That which is immaterial is included in the 'means'. It consists of frightening, causing surprise, obliterating memory, administering shock and inducing elation of spirits, threatening, thrashing, binding, inducing sleep, and the use of massage and such similar acts which are immaterial and those that are aids like attendant etc., fall under the category of this means to treatment.

યત્તુ દ્રવ્યભૂતં તદ્વમનાદિષુ યોગમુપૈતિ ।
તસ્યાપીયં પરીક્ષા-ઇદમેવંપ્રકૃત્યૈવંગુણમેવંપ્રભાવ-
મસ્મિન્ દેશે જાતમસ્મિન્નૃતાવેવં ગૃહીતમેવં નિહિ-
તમેવમુપસ્કૃતમનયા ચ માત્રયા યુક્તમસ્મિન્
વ્યાધાવેવંવિધસ્ય પુરુષસ્યૈવ તાવન્તં દોષમપર્ક-
ત્યુપશમયતિ વા, યદન્યદપિ ચૈવંવિધં મેષજં
મવેત્તચ્છાનેન વિશેષેણ યુક્તમિતિ ॥ ૮૭ ॥

યત્તુ અને જે ઔર જો, દ્રવ્યભૂતમ્ દ્રવ્યરૂપ છે દ્રવ્યરૂપ હૈ, તત્ તેનેા ઉસકા, વમન- વમન વમન, આદિષુ વગેરેમા આદિમે, યોગમ્ ઉપૈતિ યોગ થાય છે યોગ હોતા હૈ, તસ્ય તેની ઉસકી, અપિ પશુ મી, ઇયમ્ આ ઇસ, પરીક્ષા પરીક્ષા છે પરીક્ષા હૈ, ઇદમ્ આ

યહ, પ્રકૃત્યા પ્રકૃતિએ પ્રકૃતિસે, એવમ્ આવુ છે એસા હૈ, એવંગુણમ્ આવા ગુણવાળું છે એસી ગુણસે યુક્ત હૈ, એવંપ્રભાવમ્ આવા પ્રભાવવાળું છે એસા પ્રભાવ-વાલી હૈ, અસ્મિન્ આ ઇસ, દેશે દેશમાં દેશમે, અસ્મિન્ આ ઇસ, ઋતૌ ઋતુમાં ઋતુમે, જાતમ્ ઉત્પન્ન થયેલું છે ઉત્પન્ન હુઈ હૈ, એવમ્ આ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, ગૃહી-તમ્ લીધેલું છે લી ગઈ હૈ, એવમ્ આ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, નિહિતમ્ મૂકેલું છે રક્ષી ગઈ હૈ, એવમ્ આ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, ઉપસ્કૃતમ્ સંસ્કૃત છે સંસ્કૃત હૈ, અનયા ચ અને આ ઔર ઇસ, માત્રયા માત્રાથી માત્રાસે, યુક્તમ્ પ્રયોજવામાં આવતાં પ્રયુક્ત કર જાને પર, અસ્મિન્ આ ઇમ, વ્યાધૌ રોગમાં રોગમે, એવંવિધસ્ય આવી ભતના ઇસ પ્રકારકે, પુરુષસ્ય એવ પુરુષના બ પુરુષકે, તાવન્તમ્ તેટલા ઉતને, દોષમ્ દોષને દોષકો, અપર્કવતિ દૂર કરે છે નિકાલતી હૈ, ઉપશમયતિ વા અથવા શાન્ત કરે છે અથવા શાન્ત કરતી હૈ, યત્ જે જો, અન્યત્ બીજું અન્ય, અપિ ચ પશુ મી, એવંવિધમ્ આવી ભતનુ ઇસ પ્રકારકી, મેષજમ્ ઔષધ હોય ઔષધ હો, તત્ તે વહ, ચ પશુ મી, અનેન આ ઇન, વિશેષેણ વિશેષણથી વિશેષણસે, યુક્તમ્ ઇતિ યુક્ત હોય છે યુક્ત હોતી હૈ ॥ ૮૭ ॥

87. The means which is material is used in emesis etc., and of that this is the test—that it is of such and such nature, of such quality, of such efficacy, is born of such a country or region, of such a season, gathered in such a manner, preserved in such a way, medicated thus, and in such dosage, administered in such and such a disease, to such a person, either eliminates or allays such and such a humor. And if there be any other administered medication in similar manner should it also be examined.

કાર્યયોને: પરીક્ષા—

કાર્યયોનિર્ધારિતુવૈપમ્યં, તસ્ય લક્ષણં વિકારા-

૮૭. વ્યાધૌ-રોગે (ક)

,, એવ તાવન્તમ્-પ્રતાવન્તમ્ (જ. ત.)

,, અનેન-અનેનાન્યેન વા (ક ધ. ધ.)

गमः । परीक्षा त्वस्य विकारप्रवृत्तेश्चैवोन्नातिरिक्त-
लिङ्गविशेषावेक्षणं विकारस्य च साध्यासाध्यमृदु-
दारुणलिङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ ८८ ॥

धातुवैषम्यम् धातुशोनी विषमता ये धातुओंकी
विषमता यह, कार्ययोनि धार्यशोनी ये कार्ययोनि हे,
विकार-विधारोनु विकारका, आगम आपनु ये आना यह,
तस्य तेनुं इसका, लक्षणम् लक्षण्यु ये लक्षण है, विकार-
विधारनी विकारकी, प्रकृते च एव प्रकृत (वात वगेरे
दोष) नां प्रकृति (वातादि दोष) के, ऊन- शोनी कम,
अतिरिक्त अने वधारे और अधिक, लिङ्ग-विशेष-लिङ्ग लिङ्ग
लक्षण्युने। भिन्नभिन्न लक्षणोंको, अवेषणम् जेवां देखना,
विकारस्य च अने रोगनां और रोगके, साध्य- साध्य
साध्य, असाध्य- असाध्य असाध्य, मृदु- मृदु मृदु,
दारुण- तथा दारुण्यु एव दारुण, लिङ्ग विशेष लिङ्ग लिङ्ग
शिक्षोने भिन्न भिन्न लक्षणोंको, अवेषणम् इति तु जेवां
ये देखना यह, अस्य शोनी इसकी, परीक्षा परीक्षा ये
परीक्षा है ॥ ८८ ॥

88. The ' Source of action ' is the
discordance of body-elements. Its indi-
cation is the advent of disease. Its
examination consists in diagnosing
the signs of decrease or increase of
the morbid humors, the constitution
and the symptoms of curability or
incurability, and the mild or the acute
stage of disease.

कार्यस्य परीक्षा—

कार्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः ।

धातुसाम्यम् धातुसाम्यं ये धातुसाम्य यह, कार्यम्
कार्यं ये कार्य है, विकार-विधारनी विकारकी, उपशमः
शान्ति ये शान्ति यह, तस्य तेनुं इसका, लक्षणम्
लक्षण्यु ये लक्षण है,

89-(1). The purpose of action is
the restoring of the equilibrium of
body-elements. Its indication is the
alleviation of the morbid condition.

परीक्षा त्वस्य-रूपशमनं, स्वरवर्णयोगः,
शरीरोपचयः, बलवृद्धिः, अभ्यवहार्याभिलाषः,
रुचिराहारकाले, अभ्यवहतस्य चाहारस्य काले
सम्यग्जरणं, निद्रालाभो यथाकालं, वैकारिणां च
स्वप्नानामदर्शनं, सुखेन च प्रतिबोधनं, वातसूत्र-
पुरीपरेतसां सुक्तिः, सर्वाकारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणां
चान्यापत्तिरिति ॥ ८९ ॥

अस्य तु शोनी टनकी, परीक्षा परीक्षा आ ये
परीक्षा यह है, रश् रोगनी वेदनाकी, उपशमनम् शान्ति
शान्ति, स्वर- स्वर स्वर, वर्ण- अने वर्णने। और वर्णन,
योग- सुयोग यत्र। सम्यगयोग दोना, शरीर- शरीरुं
शरीरका, उपचय वधु वटना, बल- बलनी बलकी,
वृद्धि वृद्धि वृद्धि, अभ्यवहार्य- बोधनमां भोजनमें,
अभिलाष छ्छा इच्छा, आहार- आहारने आहारके,
काले वधते कालमें, रुचि- रुचि रुचि, अभ्यवहतस्य
च आधेक्षा खाये हुए, आहारस्य आहारनु आहारका,
काले योग्य समयमें समयपर, सम्यक् सारी रीते ठीक
प्रकारसे, जरणम् पथी नुपु जीर्ण होना यथाकालम्
समय प्रभाणु समय पर, निद्रालाभः ओध आवी
नवी नींदका आना, वैकारिणाम् च रोगधी उत्पन्न
थयेवां रोगसे उत्पन्न हुए, स्वप्नानाम् स्वप्ने। स्वप्नोका,
अदर्शनम् न जेवां न देखना, सुखेन च सुखपूर्वक
सुखपूर्वक, प्रतिबोधनम् अगृत थपु जागना, वात- वात
वात, सूत्र- भूत मूत्र, पुरीप- भण मल, रेतसाम् अने
वीर्यनी और वीर्यकी, सुक्ति- च योग्य प्रवृत्ति योग्य
प्रवृत्ति, सर्ज- तथा संपूर्ण तथा संपूर्ण, आकार- शुभ
लक्षण्युथी शुभ लक्षणोंसे, मन- मन मन, बुद्धि- बुद्धि
बुद्धि, इन्द्रियाणाम् च अने इन्द्रियोनु और इन्द्रियोंका,
अन्यापत्ति इति नीरोगपणु नीरोग होना;

89. Its indications are— allevi-
ation of pain, accession of voice
and complexion, plumpness of the
body, increase of strength desire
for food, relish while eating, timely
and proper digestion of the food
taken, approach of sleep at the

proper time, not seeing frightful dreams (that forbode disease), happy awakening, the elimination of flatus, urine, feces and semen, and freedom from impairment of any kind of the mind, the intellect and the sense-organs.

કાર્યફલસ્ય પરીક્ષા—

કાર્યફલં સુખાવાપ્તિઃ, તસ્ય લક્ષણં—મનો-
બુદ્ધીન્દ્રિયશરીરતુષ્ટિઃ ॥ ૯૦ ॥

સુખ-સુખની સુખકી, અવાપ્તિ પ્રાપ્તિ થવી એ પ્રાપ્તિ હોનાં યહ, કાર્યફલસ્ કાર્યફલ છે કાર્યફલ હૈ, મનઃ- મન મન, બુદ્ધિ- બુદ્ધિ બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય- ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિય, શરીર- અને શરીરની ઓર શરીરકી, તુષ્ટિ પ્રસન્નતા એ પ્રસન્નતા યહ, તસ્ય તેનું ઉત્તકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ હૈ ॥ ૯૦ ॥

90. The fruit of action is the attainment of happiness. Its characteristics are satisfaction of the mind, intellect, senses and the body

અનુબન્ધસ્ય પરીક્ષા—

અનુબન્ધસ્તુ સ્વસ્વાયુઃ, તસ્ય લક્ષણં—પ્રાણૈઃ
સહ સંયોગઃ ॥ ૯૧ ॥

આયુ તુ સ્વસ્વ આયુષ્ય તે। આયુ તે, અનુબન્ધઃ અનુબન્ધ છે અનુબન્ધ હૈ, પ્રાણૈઃ પ્રાણોની પ્રાણોકે, સહ સાથે સાથ, સંયોગ. સંયોગ એ સંયોગ યહ, તસ્ય તેનું ઉત્તકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ હૈ ॥ ૯૧ ॥

91. The subsequence is indeed life. Its indication is its combination with the vital breath.

દેશસ્ય (ભૂમે.) પરીક્ષા—

દેશસ્તુ ભૂમિરાતુરશ્ચ ॥ ૯૨ ॥

ભૂમિ ભૂમિ ભૂમિ, આતુર. ચ તુ અને આતુર ઓર આતુર, દેશ દેશ છે દેશ હૈ ॥ ૯૨ ॥

92 The place is the country or habitat of the drug as well as the patient himself.

તત્ર ભૂમિપરીક્ષા આતુરપરિજ્ઞાનહેતોર્વા સ્થા-
દૌષધપરિજ્ઞાનહેતોર્વા । તત્ર તાવદેયસાતુરપરિ-
જ્ઞાનહેતોઃ ।

તત્ર અહીં યહા, આતુર- રોગીને રોગીકા, પરિજ્ઞાન-
હેતો. સારી રીતે બાણુવા માટે સમ્પૂર્ણ રૂપમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનેકે લિએ, ઔષધ- અર્થવા ઔષધને અથવા ઔષધકા, પરિજ્ઞાનહેતો. વા સારી પેઠે બાણુવા માટે સમ્પૂર્ણ રૂપમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનેકે લિએ, ભૂમિપરીક્ષા ભૂમિ-
પરીક્ષા ભૂમિપરીક્ષા, સ્થાત્ થાય છે હોતી હૈ, તત્ર તેમાં
અનમે, તાવત્ તે। તો, આતુર- રોગીને રોગીકા, પરિજ્ઞાન-
હેતો સારી રીતે બાણુવા માટે સમ્પૂર્ણ રૂપમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનેકે લિએ, હ્યમ્ આ પરીક્ષા છે યહ પરીક્ષા હૈ;

93-(1). The examination of the place may be either for the knowledge of the patient or for the knowledge of the drug Here are the details regarding the knowledge of the patient

તદ્યથા-અયં કસ્મિન્ ભૂમિદેશે જાતઃ સંવૃદ્ધો
વ્યાધિતો વા, તસ્મિન્શ્ચ ભૂમિદેશે પ્રજુષ્યાણામિદસા-
હારજાતમ્, હદં વિહારજાતમ્, હદમાચારજાતમ્,
પતાવચ્ચ બલમ્, એવંવિધં સત્ત્વમ્, એવંવિધં
સાત્ત્વ્યમ્, એવંવિધો લોભઃ, મલ્લિરિયમ્, રૂપે
વ્યાધયઃ, હિતમિદમ્, અહિતમિદમિતિ પ્રાયોગ-
હણેન । ઔષધપરિજ્ઞાનહેતોસ્તુ કલ્પેષુ ભૂમિપરીક્ષા
વશ્યતે ॥ ૯૩ ॥

તત્ યથા જેમકે જૈને, પ્રયત્ આ યહ, કસ્મિન્
ક્યા કૌન, ભૂમિદેશે ભૂમિપ્રદેશમાં ભૂમિપ્રદેશમે, જાત.
અનમે છે ઉત્પન્ન હુઆ હૈ, સંવૃદ્ધ મોટો થયો છે વજ્ર
હુઆ હૈ, વ્યાધિત. વા અથવા રોગી થયો છે અથવા

૯૩ પ્રાયોગહણેન-યોગોન્દ્રનાયનેનન્તુ 'પ્રાયોગહણેન' રતિ ન
પઠતિ । (ચ. ધ.)

રોગી હુઆ હૈ? તસ્મિન્ તે સ્થાને, ભૂમિદેશે ભૂમિપ્રદેશમાં ભૂમિપદેશમાં, મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યોના મનુષ્યોને, હિદમ્ આ એ, જાહારજાતમ્ આહારે છે આહાર હૈ, હિદમ્ આ એ, વિહારજાતમ્ વિહારે છે વિહાર હૈ, હિદમ્ આ એ, ધાચારજાતમ્ આચારે છે આચાર હૈ, ઇત્યવત્ ચ આટલું' इतना, વલમ્ બલ છે વલ હૈ, એવવિધમ્ આવી બલતું' इस प्रकारका, સત્ત્વમ્ મન છે મન હૈ, એવવિધમ્ આવી બલતું' इस प्रकारका, સાત્ત્વમ્ સાત્ત્વ છે સાત્ત્વ હૈ, એવવિધઃ આવી બલતે' इन प्रकारका, દોષઃ દોષ છે દોષ હૈ, હિદમ્ આ એ, ભક્તિ રુચિ છે રુચિ હૈ, હિદમ્ આ એ, વ્યાધયઃ રોગો છે રોગ હૈ, હિદમ્ આ એ, હિતમ્ હિતકર છે હિતકર હૈ, હિદમ્ આ એ, અહિતમ્ અહિતકર છે અહિતકર હૈ, હિતિ એ પ્રમાણે' इस प्रकार, પ્રાયોગ્ગ્રહણેન ધણુ કરીને પરીક્ષા કરવામાં આવે છે વહુન કરકે પરીક્ષા કરી જાતી હૈ, ઔષધ-ઔષધના ઔષધકે, પરિજ્ઞાનહેતો તુ પરિજ્ઞાનને માટે તે પરિજ્ઞાનકે लिए तो, ભૂમિપરીક્ષા ભૂમિપરીક્ષા, કલ્પેષુ કલ્પસ્થાનમાં કલ્પ-સ્થાનમાં, વક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહી જાયગી ॥૧૩॥

93. They are—in such and such a country was he born or grown up or was attacked by disease; in such and such a country, such and such are the articles of diet used by the people, and such their modes of exercise and customs, such their strength, such their psychic condition and such their homology, such their habitus, such are their proclivities, such their peculiar diseases, and such things are wholesome and such unwholesome in general. These are the things to be ascertained. The examination of the soil necessary for the knowledge of drugs is expounded in the Section on (Kalpa) Pharmaceutics.

વલદોષપ્રમાણજ્ઞાનહેતોરાતુરપરીક્ષા—

આતુરસ્તુ ચલુ કાર્યદેશઃ। તસ્ય પરીક્ષા આયુષઃ પ્રમાણજ્ઞાનહેતોર્વા સ્યાદ્, વલદોષપ્રમાણ-જ્ઞાનહેતોર્વા। તત્ર તાવદિયં વલદોષપ્રમાણજ્ઞાન-હેતોઃ; દોષપ્રમાણાનુરૂપો હિ મેષજપ્રમાણવિકલ્પો વલપ્રમાણવિશેષાપેક્ષો ભવતિ ।

આતુર. આતુર આતુર, તુ ચલુ તે। તો, કાર્યદેશઃ કાર્યદેશ છે કાર્યદેશ હૈ, તસ્ય તેની' इसकी, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, આયુષ આયુષના આયુષકે, પ્રમાણ-પ્રમાણના પ્રમાણકે, જ્ઞાનહેતો. જા જ્ઞાનને માટે જ્ઞાનકે लिए, વલ-અથવા બળ અથવા વલ, દોષ-તથા દોષના एवं દોષકે, પ્રમાણ-પ્રમાણના પ્રમાણકે, જ્ઞાનહેતો' वा ज्ञानने માટે જ્ઞાનકે लिए, સ્યાત્ થાય છે હોતી હૈ, તત્ર તેમાં' इनमें, તાવત્ તે। તો, વલ-બળ વલ, દોષ-અને દોષના और દોષકે, પ્રમાણ-પ્રમાણના પ્રમાણકે, જ્ઞાન-હેતો જ્ઞાનને માટે જ્ઞાનકે लिए, હિદમ્ આ પરીક્ષા છે એ પરીક્ષા હૈ, દોષ-દોષના દોષોકે, પ્રમાણ-પ્રમાણને પ્રમાણકે, અનુરૂપ હિ યોગ્ય યોગ્ય, મેષજ-ઔષધના ઔષધકે, પ્રમાણ-પ્રમાણને પ્રમાણકા, વિકલ્પ. ભેદ મેદ, વલ-બળના બલકે, પ્રમાણ-પ્રમાણના પ્રમાણકે, વિશેષ-એકની મેદકી, અપેક્ષ અપેક્ષા રાખનાર અપેક્ષા रखनेवाला, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ;

94-(1). The 'place' of action is verily the patient himself His examination is for the sake of the knowledge of his life-span or that of the measure of his strength and of the intensity of morbidity The knowledge of the measure of his strength and intensity of morbidity are essential for the preparation of the medicine which should be in proportion to the degree of morbidity and also to the strength of the patient.

સહસા હ્યતિવલમૌષધમપરીક્ષકપ્રયુક્તમલ્પ-વલમાતુરમતિપાતયેત્, ન હ્યતિવલાન્યાગ્રેયવાય-

૧૪. મેષજપ્રમાણવિકલ્પઃ—મેષજપ્રમાણવિશેષ. (ક. ૪.)

वीयान्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्माणि वा शक्यन्ते-
ऽल्पबलैः सोढुम्; असह्यातितीक्ष्णवेगत्वाद्धि तानि
सद्यःप्राणहराणि स्युः ।

हि डारण्डे क्योंकि, सहसा विचार उथां पगर
एकदमसे, अपरीक्षक-परीक्षा न डरनाथी परीक्षा न
करनेवालेसे, प्रयुक्तम् प्रयोभयेषु प्रयुक्त की गई, अतिबलम्
अहु अणवाणु अतिबलशाली, औषधम् औषध औषध,
अल्पबलम् अल्प अणवाणा अल्पबलशाली, आतुरम्
आतुरने रोगीको, अतिपातयेत् तुडसान डरे छे हानि
करती है, हि डारण्डे क्योंकि, अतिबलानि अति अण-
वाणा अतिबलशाली, आग्नेय-आग्नेय आग्नेय, वायवी-
यानि अथवा वायवीय गुणवाणा अथवा वायवीय
गुणवाली, औषधानि औषध औषध, अग्नि-क्षार-शस्त्र-
कर्माणि वा तथा अशिकर्म, क्षारकर्म डे शस्त्रकर्म
और अशिकर्म, क्षारकर्म अथवा शस्त्रकर्म, अल्पबलैः अल्प
अणवाणा रोगीओथी अल्प बलवाले रोगियोंसे, सोढुम्
न शक्यन्ते सहन डरी शकता नथी सहो नही जा
सक्ते, हि डारण्डे क्योंकि, असह्य- असह्य असह्य,
अतितीक्ष्ण अने अति तीक्ष्ण और अति तीक्ष्ण, वेगत्वात्
वेगवाणापणुने लीधे वेगवाले होनेसे, तानि तेओ वे,
सद्य तरत न बीघ्र, प्राण- प्राणुने प्राणको, हराणि
डरनारां हरनेवाले, स्यु. थाय छे होते हैं;

94-(2). (For) A rash administration
of a very strong medication without
examination on a weak patient, will
upset him Weak people cannot stand
strong remedies predominant in the
quality of fire and air, or the treat-
ment by thermal, caustic or operative
measures. As such remedies are un-
endurable, very severe and powerful,
they act as immediate destroyers of life

एतच्चैव कारणमपेक्षमाणा हीनबलमातुरम-
विषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्र-

मैरनात्ययिकैश्चोपचरन्त्यौषधैः; विशेषतश्च नारीः,
ता ह्यनवस्थितमृदुविवृतविकृवहृदयाः प्रायः
सुकुमारयोऽबलाः परसंस्तभ्याश्च ।

एतत् च आ इस, एव न ही, कारणम् हेतुनी
हेतुकी, अपेक्षमाणा. अपेक्षा राअनार वैद्यो अपेक्षा
रखनेवाले वैद्य, हीनबलम् अल्प अणवाणा हीन
बलवाले, आतुरम् रोगीने रोगीकी, अविषादकरैः रोदन
उत्पन्न नहि डरनार विषादको उत्पन्न नहीं करनेवाली,
मृदु- मृदुता मृदुता, सुकुमार- अने सुकुमारतानी और
सुकुमारताकी, प्रायैः अधिकतावाणा अधिकतावाली,
उत्तरोत्तर- उत्तरोत्तर उत्तरोत्तर, गुरुभि गुरु गुरु, अवि-
भ्रमे. पाडकाणै पणु विकार न डरनार पाककालमें भी
विकार न करनेवाली, अनात्ययिकै. च अने महादिएति
न डरे ओवा और बहुत कष्टदायक न हो ऐसी, औषधैः
औषधथी औषधसे, उपचरन्ति उपचार डरे छे उपचार
करते हैं, विशेषतः च तथा आस डरीने एवं विशेष
करके, नारी स्त्रीओने उपचार डरे छे स्त्रियोंका उप-
चार करते हैं, हि डारण्डे क्योंकि, ताः तेओ वे, प्रायः
धणु अणु प्रायः करके, अनवस्थित- अस्थिर अस्थिर,
मृदु विवृत- अणु लीर अगंभीर, विकृव- अने विवृत
एव विह्वल, हृदयाः हृदयवाणी हृदयवाली, सुकुमार्यः
कुमल कोमल, अबला अणुहीन बलहीन, परसंस्तभ्याः
च अने अणुओने आधारे टडनारी होय छे और
दूसरेके सहारे रहनेवाली होती हैं;

94-(3). It is owing to this reason
that in emergency, a weak patient
should be first treated with non-
distressing, mild and generally delicate
remedies and later on, gradually, by
heavy remedies which do not upset
him or give rise to complications
This should be specially done in the
case of women. They are by nature
unsteady, tender, wavering, easily

९४. अतिपातयेत्-अभिवातयेत् (ड)

१, अपेक्षमाणाः - अवेक्षमाणा (च. ड.)

९४ विवृत-वृत (घ.)

१, सुकुमारयोऽबलाः - सुकुमारा नायोंडबलाः (त)

disturbed and generally delicate, weak and dependent on others.

तथा वद्वति दण्डवत्ताधिपरिगते स्वल्पबल-
औषधमपरीक्षा युक्तप्रसावकमेव भवति ।

तथा ते प्रभा॥ रसी प्रकार, बलवत् अणवान्
बलवान्, व्याधि-व्याधिनी व्याधिसे, परिगते अडपायेला
आक्रान्त, बलवति अणवान् रोगीमां बलवान् रोगीमे,
अपरीक्षक-परीक्षा न अणवान् अपरीक्षकद्वारा, प्रयुक्तम्
प्रयोगेधुं प्रयुक्त की नई स्वल्पबलम् अल्प अणवान्
स्वल्पबलाली, औषधम् औषध औषध, प्रसावकम् कार्य
नहि साधनानु कार्यको निद्र न करनेवाली, एव न ही,
भवति थाय छे होती है-

94-(4). But in strong persons affected with a strong disease, weak medicine administered without examination, becomes useless

तस्मादाहुरं परीक्षेत प्रकृतितश्च, विकृतितश्च,
सारतश्च, संहननतश्च, प्रमाणतश्च, सात्म्यतश्च,
सत्त्वतश्च, आहारशक्तितश्च, व्यायामशक्तितश्च,
वयस्तश्चेति, बलप्रमाणविज्ञेयग्रहणहेतोः ॥ ९४ ॥

तस्मात् तेथी इति हि, बल-अणवां बलके, प्रमाण-
प्रमाणाने प्रमाणका, विषय-वेद मेद, ग्रहणहेतो
अणुवा भाटे जाननेके लिए आतुरम् रोगीनी रोगीकी,
प्रकृतित च प्रकृतिथी प्रकृतिसे, विकृतितः च विकृतिथी
विकृतिसे, सारत च सारथी गारसे, संहननत च
संहननथी संहननसे, प्रमाणत च प्रमाणथी प्रमाणसे,
सात्म्यत च सात्म्यथी सात्म्यसे, सत्त्वत च सत्त्वथी
सत्त्वसे, आहारशक्तित च आहारशक्तिथी आहार
शक्तिसे, व्यायामशक्तितः च व्यायामशक्तिथी व्यायाम-
शक्तिसे, वयस्त च इति अने वयथी और वयसे,
परीक्षेत परीक्षा करनी ओषधे परीक्षा करनी
चाहिए ॥ ९४ ॥

94. Therefore, the patient must be examined from the point of view of habitus, pathological condition, tone of the system, compactness, propor-

tions, homologation, psychic condition, capacity for food and exercise, and age, specially with a view to ascertain the degree of his strength

प्रकृतित आतुरपरीक्षा—

तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः ।
तद्यथा—शुक्रशोणितप्रकृति, कालगर्भाशयप्रकृति,
आतुराहारविहारप्रकृति, महाभूतविकारप्रकृति च
गर्भशरीरमपेक्षते ।

तत्र अहो यहा, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, आदीन्
आदि आदि, भावान् भावान् भावान्, अनुव्याख्या-
स्यामः व्याख्यान् इत्यु व्याख्यान करेगे, तत् यथा
जैसे, गर्भशरीरम् गर्भशरीर गर्भशरीर, शुक्र शुक्र
शुक्र, शोणित-अने शोणितनी और शोणितकी, प्रकृतिम्
प्रकृतिनी प्रकृतिनी, काल-काल काल, गर्भाशय-अने
गर्भाशयनी और गर्भाशयकी, प्रकृतिम् प्रकृतिनी प्रकृति-
की, आतुर-रोगीना रोगीनी, आहार-आहार आहार,
विहार-अने विहारनी और विहारकी, प्रकृतिम् प्रकृतिनी
प्रकृतिकी, महाभूत-महाभूतना महाभूतके, विकार-
विकारनी विकारकी, प्रकृतिम् च प्रकृतिनी प्रकृतिकी,
अपेक्षते अपेक्षा रागे छे अपेक्षा रखता है;

95-(1) We shall now explain the characteristics of habitus etc It is thus The fetal body develops its habitus from the nature of the spermoplasm, the length of the period of fetal life, the nature of the mother's diet and behaviour, and the nature of the proto-elemental combinations

एतानि हि येन येन दोषेणाधिकेनैकेनानेकेन
वा समनुबध्यन्ते, तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते;

९५ तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्याम - तत्रामी प्रकृत्या-
दयो भावा (५ थ)

" " -तत्रमे प्रकृत्यादयो भावा (५)

" एतानि हि-एता हि (५)

" दोषेणाधिकेनैकेनानेकेन वा समनुबध्यन्ते-दोषेणैकेनाधिकेन
समेन वाऽनुबध्यन्ते (५)

ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां गर्भा-
दिप्रवृत्ता ।

हि कारणके ज्योति, एतानि आ शुद्ध वगेरे ये
शुक्रादि, येन येन ने ने जिस जिस, अधिकेन अधिक
अधिक, एकेन ओके एक, अनेकेन वा अथवा अनेके
अथवा अनेक, दोषेण दोषेण दोषसे, समनुवध्यन्ते ओके
छे मिलते हैं, तेन तेन ते ते दोषेण उस उस दोषसे,
गर्म गर्भ गर्भ, अनुवध्यन्ते अनुवध्य पासे छे समुक्त
होता है, तत तेथी इस लिए, (या या ने ने प्रकृति
जो जो प्रकृति), गर्भादिप्रवृत्ता गर्भना आदि समयभां
प्रवृत्त थर्ष होय गर्भके आदि समयमें प्रवृत्त हुई हो,
सा सा ते ते प्रकृति वह वह प्रकृति, मनुष्याणाम्
मनुष्याणी मनुष्योंकी, दोषप्रकृति दोषप्रकृति दोष-
प्रकृति, उच्यते उच्यते छे कही जाती है;

95-(2) Among these factors, which-
ever element of elements are predom-
inant, will be observed to influence
the nature of the fetus, therefore are
men spoken of, as of such and such
habitus and humoral susceptibility
beginning from their fetal life

तस्माच्छ्लेष्मलाः प्रकृत्या केचित्, पित्तलाः
केचित्, वातलाः केचित्, संसृष्टाः केचित्,
समधातवः केचिद्भवन्ति । तेषां हि लक्षणानि
व्याख्यास्यामः ॥ ९५ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, केचित् डेटलाड कई, प्रकृत्या
प्रकृतिथी प्रकृतिसे, श्लेष्मला श्लेष्मला श्लेष्मल, केचित्
डेटलाड कई, पित्तला पित्तप्रकृतिवाणा पित्तप्रकृतिवाले,
केचित् डेटलाड कई, वातला वातप्रकृतिवाणा वातप्रकृति-
वाले, केचित् डेटलाड कई, संसृष्टा मिश्र प्रकृतिवाणा
मिश्र प्रकृतिवाले, केचित् अने डेटलाड और कई, सम-
धातव सम धातुवाणा सम धातुवाले, भवन्ति होय छे
होते हैं, तेषाम् हि तेथीनां इनके, लक्षणानि लक्षणानि
लक्षणोंका, व्याख्यास्यामः व्याख्याना करे ॥ ९५ ॥

95 Hence, some are of kapha habi-
tus, some are of pitta habitus and
some of vata habitus. Some are of
the combined habitus. Some are pos-
sessed of humoral equipoise. The cha-
racteristics of these, we shall describe
here

श्लेष्मलस्य लक्षणम्—

श्लेष्मा हि स्निग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्र-
मन्दस्तिमितगुरुशीतविज्जलाच्छः ।

श्लेष्मा हि उद्ग कफ, स्निग्ध- ग्लिग्ध स्निग्ध, श्लक्ष्ण-
श्लक्ष्ण श्लक्ष्ण, मृदु- मृदु मृदु, मधुर- मधुर मधुर, सार-
सार सार, सान्द्र- सान्द्र सान्द्र, मन्द- मन्द मन्द,
स्तिमित- स्तिमित स्तिमित, गुरु- गुरु गुरु, शीत- शीत
शीत, विज्जल- थिडल चिपचिपा, अच्छ अने स्वच्छ
छे और स्वच्छ है;

96-(1)- The kapha humor is unct-
uous, smooth, soft, sweet, firm, dense,
slow, stable, heavy, cold, viscid and
clear

तस्य स्नेहाच्छ्लेष्मलाः स्निग्धाङ्गाः, श्लक्ष्ण-
त्वाच्छ्लेष्मलाङ्गाः, मृदुत्वादृष्टिसुखलुकुमारावदात-
गात्राः, माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्यवायापत्याः, सार-
त्वात् सारसहस्रस्थिरशरीराः, सान्द्रत्वादुपचित-
परिपूर्णसर्वाङ्गाः, सन्दत्वान्मन्दश्लेष्माहारव्याहाराः,
रतैमित्यादशीघ्रारम्भक्षोभविकाराः, गुरुत्वात्
साराधिष्ठितावस्थितगतयः, शीत्यादल्पक्षुत्तृणा-
संतापस्वददोषाः, विज्जलत्वात् सुश्लिष्टसारसन्धि-
वन्धनाः, तथाऽच्छत्वात् प्रसन्नदर्शनाननाः
प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति ।

तस्य तेना इसके, स्नेहात् स्नेहने लक्ष स्नेहके
कारण, श्लेष्मला उद्गप्रकृतिवाणा पुरुषो कफप्रकृतिवान्

९६. विज्जल-पिच्छिल (छ त)

„ अशीघ्रारम्भक्षोभविकारा - अशीघ्रारम्भात्प्रक्षोभविकारा (ख)

„ विज्जलत्वात्-पिच्छिलत्वात् (घ छ. त.)

„ सन्निवन्धनाः-वन्धसन्धना (ङ)

पुरुष, स्निग्ध- स्निग्ध, स्निग्ध, अङ्गवाणा अङ्गो-
वाले, श्लक्ष्णत्वात् श्लक्ष्ण (लीसा) पशुाथी श्लक्ष्णतासे,
श्लक्ष्ण- श्लक्ष्ण श्लक्ष्ण, अङ्गवाणा अङ्गोवाले, मृदु-
त्वात् मृदुताथी मृदुतासे, दृष्टिसुख- नेवाभा प्रिय
देखनेमें प्रिय, सुकुमार- सुकुमार सुकुमार, अवदात- अने
निर्भण वलुर्ना और निर्मल वर्णके, गात्रा अङ्गवाणा
अङ्गवाले, माधुर्यात् मधुरताथी मधुरतासे, प्रभूत- पुष्ट
वहुत, शुक्र- वीर्यवाणा शुक्रवाले, व्याय- अधिक मैथुन-
शक्तिवाणा मैथुनमें अधिक सामर्थ्यवाले, अपत्याः अने
अधिक संततिवाणा और अधिक संतानवाले, सारत्वात्
सारताथी सारतासे, सार- सारभय सारमय, सहृ- सार
भांथाथी युक्त सुसंगठित, स्थिर- अने स्थिर और स्थिर,
शरीरा. शरीरवाणा शरीरवाले, सान्द्रत्वात् अने
सान्द्रताथी और सान्द्रतासे, उपचित- पुष्ट पुष्ट, परिपूर्ण-
अने परिपूर्ण और परिपूर्ण, सर्व- सर्व सब, अङ्गा.
अङ्गवाणा अङ्गवाले, मन्दत्वात् मन्दताथी मन्दतासे,
मन्द- मन्द मन्द, चेष्टा- श्रेष्ठा चेष्टा, आहार- आहार
आहार, व्याहारा. अने अवाञ्छवाणा और अवाञ्छवाले,
स्तैमित्यात् निश्चलताथी निश्चलतासे, अजीर्ण- विसंभूथी
थतां विलम्बसे होते, आरम्भ- कार्यवाणा कार्यवाले, क्षोभ-
तेभ्यो क्षोभ एवं क्षोभ, विकारा. अने विकारवाणा
और विकारवाले, गुरुत्वात् गुरुपशुाथी गुरुतासे, सार-
रभ्यनरहित स्खलनरहित, अधिष्ठित- पूरी रीते
पुष्टा पशुावाणी सम्पूर्ण पादतलके चिह्नवाली, अव-
स्थित- तथा चपलता वगैरनी तथा चपलतारहित, गतयः
गतिवाणा गतिवाले, शैत्यात् शीतताथी शीततासे,
मल्प- थोड़ी थोड़ी, क्षुत्- भूय भूय, तृष्णा- तृष्णा
तृष्णा, संताप- संताप संताप, स्वेद- अने स्वेद वगैरे
और स्वेद आदि, दोषाः दोषवाणा दोषवाले, विजलत्वात्
पिच्छिलताथी पिच्छिलतासे, सुश्लिष्ट- सारी रीते
नेत्राथेलां अच्छी प्रकार जुड़े हुए, सार- भांस आदि
सार मांस आदि सार, सन्धि- तथा सन्धिना तथा
सन्धिके, बन्धना अङ्गवाणा बन्धवाले, तथा तेभ्यो
एवं, अच्छत्वात् स्वच्छताथी स्वच्छतासे, प्रसन्न- प्रसन्न
प्रसन्न, दर्शन- आंभ आख, आनना तथा मुग्धवाणा
तथा मुखवाले, प्रसन्न- अने प्रसन्न और प्रसन्न, स्निग्ध-
तेभ्यो स्निग्ध एवं स्निग्ध, वर्ण- वलुर्ना वर्ण, स्वराः च

अने स्वरवाणा और स्वरवाले, भवन्ति थाय छे
होते है;

96-(2). Kapha, being unctuous, those of kapha habitus have glossy limbs, on account of its smoothness they have smooth limbs, owing to its softness they have pleasant, delicate and clear bodies, owing to its sweetness they have a profusion of semen, desire for the sex-act and children. On account of its firmness, they have firm, well-knit and stable bodies; owing to the denseness of kapha, they are plump and rounded in all their limbs. Owing to its slowness, they are slow in their actions and speech, due to its stability, they are slow in their undertakings and in the change of moods and pathological condition; owing to its heaviness, they are of firm, large and stable gait, owing to its coldness, their hunger, thirst, heat and perspiration are meagre, owing to its viscidness, they are firm and well-knit in their joints. Similarly owing to its clearness they are of clear looks, of clear and mellow complexion and voice.

त एवंगुणयोगाच्छ्लेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो
विद्यावन्त ओजस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च
भवन्ति ॥ ९६ ॥

ते ते वे, श्लेष्मला. उद्धृष्टान् मनुष्ये कफप्रधान
मनुष्य, एवंगुण- आ प्रमाणेना गुणना इस प्रकारके
गुणके, योगात् योगे योगसे, बलवन्त अङ्गवान् बलवान्,
वसुमन्त धनवान् धनवान्, विद्यावन्त. विद्यावान्
विद्यावान्, ओजस्विनः ओजस्वी ओजस्वी, शान्ता शान्त

शान्त, आयुष्मन्त. च अने आयुष्मान और दीर्घायु, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥ ९६ ॥

96. Owing to the combination of such qualities, those of kapha habitus are possessed of strength, wealth, knowledge, vitality, gentleness and long life.

पित्तलस्य लक्षणम्—

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्त्रमम्लं कटुकं च ।

पित्तम् पित्त पित्त, उष्णम् उष्ण उष्ण, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, द्रवम् द्रव द्रव, विस्त्रम् विस्त्र विस्त्र, अम्लम् अम्ल अम्ल, कटुकम् अने कटु छे और कटु है;

97-(1). Pitta is hot, acute, fluid, raw-meatish in smell, acid and pungent

तस्यौष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासहा, उष्ण-मुखाः, सुकुमारावदातगात्राः, प्रभूतपिष्टुव्यङ्ग-तिलपिडकाः, क्षुत्पिपासावन्तः, क्षिप्रवलीपलित-खालित्यदोषाः, प्रायो मृद्वल्पकपिलश्मश्रुलोमके-शाश्च, तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णपराक्रमाः, तीक्ष्णाग्नयः, प्रभूताशनपानाः, क्लेशासहिष्णवो, दन्दशूकाः, द्रवत्वाच्छिथिलमृदुसन्धिमांसाः, प्रभूतसृष्टस्वेद-मूत्रपुरीषाश्च, विस्त्रत्वात् प्रभूतपूतिकक्षास्यशिरः-शरीरगन्धाः, कटुम्लत्वादल्पशुकव्यवायापत्याः;

पित्तला पित्तवाला पुरुषे पित्तवाले पुरुष, तस्य तेनी इयकी, औष्ण्यात् उष्णताथी उष्णतासे, उष्ण-गरभीने गरमीको, असहा सहन न करी शकनार सहन न करनेवाले, उष्ण-उष्ण उष्ण, मुखाः मुखवाला मुख-वाले, सुकुमार-कामल सुकुमार, अवदात-अने निर्मल और निर्मल, गात्राः गात्रवाला गात्रवाले, प्रभूत-पुष्ट

९७ द्रव-द्रुत (द)

१. उष्णमुखा . सुकुमार-शुष्कासुकुमार (च घ)

२. तिलपिडका. - तिलकाका (ख.)

३. सन्धिमासा. - सन्धिबन्धमासा (ङ.)

४. प्रभूतपूतिकक्षा-प्रपूतिकक्षा (च.)

बहुत, पिष्टु-पिष्टु पिष्टु, व्यङ्ग-व्यंग व्यंग, तिल-तिल तिल, पिडका. अने झेडकीओवाला और पिडका-वाले, क्षुत्-भू भू बहुत भूख, पिपासावन्त. अने तरसवाला और प्यासवाले, क्षिप्र-जल्दी शीघ्र, वली-वलीयां झुरिया, पलित-पलीयां पलित, खालित्य-अने टाल और गजापन, दोषा. ये दोषोथी युक्त इन दोषोंसे युक्त, प्राय-अने धलु-भरु और प्राय करके, मृदु-कामल कोमल, अल्प-अल्प अल्प, कपिल-पीला पिल, श्मश्रु-दाढीभूछ दाढीमूछ, लोम-इंवाडां लोम, केशाः च तथा केशवाला और केशवाले, भवन्ति होय छे होते हैं, तैक्ष्ण्यात् तीक्ष्णताथी तीक्ष्णतासे, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, पराक्रमा पराक्रमवाला पराक्रमवाले, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, अग्नयः अग्निवाला अग्निवाले, प्रभूत-भू बहुत, अशन-खाने न भोजन, पाना. अने पानवाला और पानवाले, क्लेश-क्लेशने क्लेशको, अस-हिष्णवः न सहन करी शकनार न सहनेवाले, दन्दशूका-धडीओ धडीओ भानारा बारबार खानेवाले, द्रवत्वात् द्रवताथी द्रवतासे, शिथिल-शिथिल शिथिल, मृदु-अने कामल और कोमल, सन्धि-सांधा सन्धि, मासा. अने मांसवाला और मांसवाले, प्रभूत-तथा भू बहुत, सृष्ट-त्याग करेला छे त्याग किया है, स्वेद-परसेवा स्वेद, मूत्र-मूत्र मूत्र, पुरीषाः च अने मल नेओओ ओवा और मल जिन्होंने ऐसे, विस्त्रत्वात् विस्त्रताथी विस्त्रतासे, प्रभूत-पुष्ट बहुत, पूति-दुर्ग धयुक्त दुर्गन्धि, कक्षा-भगल कक्षा, आस्य-भू मुख, शिर-भरतक मस्तक, शरीर-अने शरीरनी और शरीरकी, गन्धा गंधवाला गन्धवाले, कटु-अने कटु और कटु, अम्ल-त्वात् तथा अम्लताथी और अम्लतासे, अल्प-अल्प अल्प, शुक्र-वीर्य शुक्र, व्यवाय-मैथुनशक्ति मैथुनशक्ति, अपत्याः तेमज सततिवाला होय छे एवं सन्ततिवाले होते हैं;

97-(2). Owing to its heat, those of pitta habitus are intolerant of heat, very hot in the mouth, of delicate and clear bodies, and have profuse moles, freckles, spots and pimples on the body, excessive hunger and thirst,

are subject to early wrinkles, grey hair and baldness, and are possessed generally of scanty, soft and tawny hair on the head, face and body. Owing to its acuteness, they are possessed of keen valour and acute digestive fire, are given to taking excessive quantity of food and drink, are subject to incapacity to bear suffering, and are constant eaters. Owing to its fluidity they have flabby and soft joints and flesh and profuse discharge of sweat, urine and feces. Owing to its raw-meatish smell, they smell very much in their arm-pits, mouth, head and body. Owing to its pungent and acid taste, they have a small quantity of semen, limited sex appetite and scanty offspring

त एवंगुणयोगात् पित्तला मध्यबला मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च भवन्ति ॥९७॥

ते ते वे, पित्तलाः पित्तप्रकृतिवाणा पित्तप्रकृतिवाणे, एवगुण- ये प्रमाणेना गुणुना इस प्रकारके गुणोंके, योगात् योगेयी योगसे, मध्य- मध्यम मध्यम, बला अणवाणा बलवाले, मध्य- मध्यम मध्यम, आयुष- आयुषवाणा आयुवाले, मध्य- अने मध्यम और मध्यम, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, वित्त- धन धन, उपकरणवन्तः च तथा साधनवाणा और उपकरणवाले, भवन्ति होय छे होते हैं ॥ ९७ ॥

97. Owing to a combination of such qualities those of pitta habitus are of moderate strength and life-span and of moderate knowledge, experience, wealth and means.

वातलस्य लक्षणम्—

वातस्तु रुक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदः ।

वात वायु वायु, तु ते तो, रुक्ष- रक्ष रुक्ष, लघु- लघु, चल- चल चल, बहु- बहु, शीघ्र- शीघ्र शीघ्र, शीत- शीत शीत, परुष- परुष परुष, विशद- अने शीघ्रशीत रक्षित होय छे और विशद (पिच्छिलसे विपरीत) है,

98-(1) Vata is dry, light, unsteady, abundant, swift, cold, rough and clear.

तस्य रौक्ष्याद्वातला रुक्षापचिताल्पशरीराः प्रतनरुक्षधामसन्नमृकजर्जरखणा जागरूकाश्च भवन्ति, लघुत्वाद्लघुचपलगतिचेष्टाहारव्याहाराः, चलत्वादनवस्थितसन्ध्यक्षिभ्रूहन्वोद्युज्जिह्वागिरः-स्कन्धपाणिपादाः, बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्डरासिरा-प्रतानाः, शीघ्रत्वाच्छीघ्रसमारम्भक्षोभविकाराः शीघ्रशरानविराणा. श्रुतग्राहिणोऽल्पस्मृतयश्च, शैत्याच्छीतास्त्रिणवः प्रततशीतकोष्ठेपक्त्वम्भाः, पारुष्यात् परपकेशश्मशूरोमनस्त्वशनवदनपाणि-पादाः, वेश्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततलब्धिशब्दगामिनश्च भवन्ति,

वातला वातप्रकृतिवाणा वातप्रकृतिवाले, तस्य तेनी रक्षणी, रौक्ष्यात् रक्षताथी रुक्षतासे. रुक्ष- रक्ष रुक्ष, अपचित- दृश दृश, अल्प- अने अल्प और अल्प, शरीरा शरीरवाणा शरीरवाले, प्रतत निरन्तर निरन्तर, रुक्ष- रक्ष रुक्ष, क्षाम- क्षीण क्षीण, सन्न- सांगेला वासलु जेवा हूटे पात्रके ध्वनि जैसी, सक्त- अंधायेला बधी हुई जर्जर- अने जर्जरित और जर्जरित, स्वरा. स्वरवाणा आवाजवाले, जागरूका. च तथा निद्राहीन एव निद्राहीन, भवन्ति होय छे होते हैं, लघुत्वात् लघुताथी लघुतासे, लघु- लघु लघु, चपल- तथा अपल एव चचल, गति- गति गति, चेष्टा- येश चेष्टा, आहार- आहार आहार, व्याहारा अने अवाण- वाणा और आवाजवाले, चलत्वात् चलताथी चलतासे,

९८. सन्न-भिन्न (च. द. ध.)

„ सन्नसक्त-भिन्नमन्दसक्त (ख घ ङ)

„ चेष्टाहारव्याहारा - चेष्टाहारा (घ.)

„ समारम्भ-भीमारम्भ (फ.)

„ शैत्या-शीतत्वात् (च.)

अनवस्थित- अथवा चंचल, सन्धि- सन्धि सन्धि, अक्षि-
आंख आख, अ- लभर भू, हनु- हडपथी हनु, ओष्ठ-
होठ ओष्ठ, जिह्वा- श्लेष्म जिह्वा, शिरः- माथुं गिर, स्कन्ध-
भक्षा स्कन्ध, पाणि- हाथ हाथ, पादा. अने पगवाणा
और पैरवाले बहुत्वात् बहुताथी बहुतासे, बहु- बहु
बहुत, प्रलाप- भोक्षनार बोलनेवाले, कण्ठरा- तथा मोटी
नाडीये। महानाडियों, सिरा- तेभज नसेना एव
सिराके, प्रताना विस्तारवाणा विस्तारवाले, शीघ्रत्वात्
शीघ्रताथी शीघ्र होनेसे, शीघ्र- तरत शीघ्र, समारम्भ-
काम करना कार्य करनेवाले, क्षोभ- क्षोभ पामनार
क्षोभ पानेवाले, त्रिकारा अने विकारवाणा एवं रोगवाले,
शीघ्र- शीघ्र जल्दी, त्रास- त्रास त्रास, राग- प्रीति राग,
विराग अने अप्रीतिवाणा और विरागवाले, श्रुतग्राहिणः
सांभणेलु ग्रहण करनेवाले सुनते ही ग्रहण करनेवाले, अल्प-
तथा मोठी एव थोड़ी, स्मृतय च स्मृतिवाणा स्मृति-
वाले, शैत्यात् शीतताथी शीततासे, शीत- ठंडी शीतको,
असहिष्णवः सहन न करी शकनार न सहनेवाले, प्रत-
पुष्कल बहुत, शीतक- ठंडी शीत, उद्वेपक- धुनरी कम्प,
स्तम्भा अने जडतावाणा और जडतावाले, पारुष्यात्
परुषताथी परुषतामे, परुष- कठिन, केश- केश
केश, श्मश्रु- दाढीभूष श्मश्रु, रोम- रोम रोम, नख- नख
नख, दशन- दात दात, वदन- मुख मुख, पाणि- हाथ
हाथ, पादा अने पगवाणा और पैरवाले, वैशद्यात्
अने विशदताथी और विगदतासे, स्फुटित- विदीर्ण
विदीर्ण, अङ्ग- अंग अङ्ग, अवयवाः तथा अवयववाणा
तथा अवयववाले, सतत-सन्धि-शब्दगामिन च तेभज
आक्षेपतां सांघाओना निरंतर अवाजवाणा एवं चलने-
पर सन्धियोंके निरन्तर शब्दोंवाले, भवन्ति होय छे
होते हैं,

98-(2). Owing to its dryness, those
of vata habitus are of dry, wasted
and small bodies, of long-drawn, dry,
low, broken, hollow and hoarse voice,
and are always wakeful Owing to its
lightness, they are light and incons-
tant of gait, behaviour, diet and speech.
Owing to its unsteadiness, they are

restless in their joints, eyes, brows, jaws,
lips, tongues, nose, shoulders, hands
and feet Due to its abundance, they
are given to much talk and have
prominent veins and tendons. Owing
to its swiftness they are quick in
their undertakings and variation of
moods and pathological change They
are quickly affected by fear likes and
dislikes They are quick in grasping
and in forgetting too Owing to its
cold quality, they are intolerant of
cold, and are greatly liable to suffer
cold, shivering and stiffness Owing
to its roughness, they have rough
hair on the head, face and body,
rough nails, teeth, mouth, hands and
feet. Owing to its cleanness they have
cracked limbs and their joints always
make noise as they walk.

त एवंगुणयोगाद्वातः प्रायेणाल्पबलः
श्वाल्पायुषश्चाल्पपत्याश्चाल्पसाधनाश्चाल्पधनाः
भवन्ति ॥ ९८ ॥

ते ते वे, वातला. वातप्रकृतिवाणा वातप्रकृति-
वाले, एवंगुण- ओ प्रभाषिना गुणना इस तरहके गुणोंके,
योगात् योगथी योगसे, प्रायेण धृष्टभरुं प्राय करके,
अल्प- अल्प अल्प, बला च अल्पवाणा बलवाले, अल्प-
अल्प अल्प, आयुष च आयुषवाणा आयुवाले, अल्प-
अल्प अल्प, अपत्या सततिवाणा सन्तानवाले, अल्प-
अल्प अल्प, साधना च साधनवाणा साधनवाले,
अल्प- अने अल्प और अल्प, धना च धनवाणा धन-
वाले, भवन्ति होय छे होते हैं ॥ ९८ ॥

98 Owing to the combination of
such qualities, those of vata habitus

९८. अल्पायुषः - अल्पायुष (त)

,, अल्पधनाः - अल्पधना. (क ख. घ. ङ. ज. झ. ण. त. व.)

are generally of small strength, short life-span, scanty offspring and means, and of meagre wealth.

સંસર્ગજપ્રકૃતેર્લક્ષણમ્—

સંસર્ગાત્ સંસ્ટ્પલક્ષણાઃ ॥ ૯૯ ॥

સંસર્ગાત્ દેષોના સંસર્ગથી દોષોંકે સર્ગસે, સંસ્ટ્પ-મિશ્ર મિશ્ર, લક્ષણાઃ લક્ષણવાળા હોય છે લક્ષણોંવાલે હોતે હૈ ॥ ૯૯ ॥

99. In a combined habitus, the qualities are also combined.

સમપ્રકૃતેર્લક્ષણમ્—

સર્વગુણસમુદિતાસ્તુ સમઘાતવઃ । इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ ૧૦૦ ॥

સમઘાતવ. સમાન ધાતુવાળા સમાન ધાતુવાલે, તુ તેા તો, સર્વ- સર્વ સર્વ, ગુણ- ગુણથી ગુણસે, સમુદિતાઃ યુક્ત હોય છે યુક્ત હોતે હૈ, इति एवम् आ प्रभाषे इस तरह, પ્રકૃતિતઃ પ્રકૃતિથી પ્રકૃતિસે, પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી બેધએ પરીક્ષા કરે ॥ ૧૦૦ ॥

100. Those possessed of the equipoise of humors. are endowed with all the good qualities described. Thus should one examine, from the point of view of habitus.

વિકૃતિતઃ વેદપરીક્ષા—

વિકૃતિતઃચેતિ વિકૃતિરુચ્યતે વિકારઃ । तत्र विकारं हेतु-दोष-दूष्य-प्रकृति देश काल-बलविशेषै-लिङ्गतश्च परीक्षेत, न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बल-विशेषं व्याधिवलविशेषोपलब्धिः ।

વિકૃતિતઃ ચ इति विकृतिથી પરીક્ષા કરવી વિકૃતિસે પરીક્ષા કરે, વિકૃતિ વિકૃતિ વિકૃતિ, વિકારઃ વિકાર વિકાર, उच्यते કહેવાય છે કહી જાતી હૈ, तत्र अर्था यहा, વિકારમ્ વિકારની વિકારકી, हेतु-हेतु हेतु, दोष-दोष दोष, दूष्य-दूष्य दूष्य, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, देश-देश देश, काल- અને કાળ ઓર કાલ, बल-

એએના બળના इनके बलके, विशेषै. લેદોથી મેદોસે, लिङ्गतः च અને લક્ષણથી ઓર લક્ષણોંસે, परीक्षेत परीक्षा કરવી પરીક્ષા કરે, हि કારણ કે क्योंकि, हेतु-हेतु हेतુ, आदीनाम् पगेरेना आदिके, बल-બળના बलके, विशेषम् લેદના જ્ઞાન મેદકે જ્ઞાનકે, अन्तरेण विना विना, व्याधि-રોગના રોગકે, बलविशेष-બળ-विशेषनु बलविशेषका, उपलब्धिः ज्ञान ज्ञान, न यत् नથી નહીં હોતા;

101-(1) As regards the point of view of pathological change, the pathological condition is called "disease". It has to be examined from the point of view of the particulars of causative factors, morbid humors, susceptible body-elements, habitus, country, time and strength, and also of signs and symptoms. The strength of the disease cannot be found out except by means of the intensity of the causative factors etc.

यस्य हि व्याधेर्दोष-दूष्य-प्रकृति-देश-काल-बलसाम्यं भवति, महच्च हेतुलिङ्गबलं, स व्याधि-र्वलवान् भवति; तद्विपर्ययाच्चाल्पबलं ; मध्यबलस्तु दोषदूष्यादीनामन्यतमसामान्याद्धेतुलिङ्गमध्यबल-त्वाच्चोपलभ्यते ॥ १०१ ॥

यस्य हि ने जिस, व्याधे रोगमां रोगमें, दोष-दोष दोष, दूष्य-दूष्य दूष्य, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, देश-देश देश, काल-काल काल, बल-तथा બળनु तथा बलकी, साम्यम् परस्परनी साथे समानगुणता होती है, हेतु-अने हेतु और हेतु, लिङ्ग-तथा लक्षणनु और लक्षणका, बलम् च બળ बल, महत् अति अधिक अत्यधिक, भवति હોય છે होता है, सः ते वह, व्याधिः व्याधि व्याधि, बलवान् બળવાન बलवान, भवति थाय છે

૧૦૧. देश-काल-बलसाम्यम्—देशकालसाम्यम् (क.)

,, दोषदूष्यादीनाम्—दोषादीनाम् (ख. घ.)

હોતા હૈ, તત્- અને તેની ઓર ઇસકી, વિપર્યયાત્ ચ વિપરીતતાથી વિપરીતતાસે, અત્પવલ. અત્પ બળવાળો થાય છે અત્પવલ હોતા હૈ, દોષ-દોષ દોષ, દૂષ્યાદીનામ્ દૂષ્યાદિમાંના દૂષ્યાદિમેસે, અન્યતમ- કોઈ એકની કિસી એકકી, સામાન્યાત્ કોઈ એકની સાથે સમાનતાથી કિસી એકકે સાથ સમાનતાસે, હેતુ- અને હેતુ ઓર હેતુ, લિઙ્ગ- તથા લક્ષણતુ તથા લક્ષણોંકા, મધ્યવલત્વાત્ ચ મધ્યમ બળ હોવાથી મધ્યમ વલ હોનેસે, મધ્યવલઃ તુ રોગ મધ્યમ બળવાળો રોગ મધ્યમ વલવાલા, ઉપલભ્યતે જાણાય છે જાના જાતા હૈ ॥ ૧૦૧ ॥

101. If the morbidity, susceptible body-element, habitus, place, time and strength, are of similar nature, and the causative factors and symptoms too are strong, then the disease will develop into a powerful one. If they are of dissimilar nature, then the disease will be a mild one. If the morbid humor, susceptible body-element and other factors are of moderate nature as also the intensity of causative factors and symptoms, then the disease will be of a moderate type.

સારતઃ દેહપરીક્ષા—

સારતશ્ચેતિ સારાણ્યદૃષ્ટૌ પુરુષાણાં બલમાન-વિશેષજ્ઞાનાર્થમુપદિશ્યન્તે; તદ્યથા—ત્વગ્રક્તમાંસ-મેદોઽસ્થિમજ્જશુક્રસત્ત્વાનીતિ ॥ ૧૦૨ ॥

સારતઃ ચ ઇતિ સારથી પરીક્ષા કરવી સારસે પરીક્ષા કરે, પુરુષાણામ્ પુરુષોનાં પુરુષોંકે, બલ-બળના બલકે, માન- પ્રમાણને પ્રમાણકો, વિશેષ- વિશેષ પ્રમાણમાં વિશેષ રૂપમેં, જ્ઞાનાર્થમ્ જાણવા માટે જાન-નેકે લિે, અદૃષ્ટૌ આઠ આઠ, સારાણિ સારનેા સારોંકા, ઉપદિશ્યન્તે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે ઉપદેશ કિયા જાતા હૈ, તત્ યથા જેમકે જૈસે, ત્વક્- ત્વક્ ત્વક્, રક્ત- રક્ત રક્ત, માંસ- માંસ માંસ, મેદ- મેદ મેદ, અસ્થિ- અસ્થિ અસ્થિ, મજ્જ- મજ્જ મજ્જા, શુક્ર- વીર્ય શુક્ર, સત્ત્વાનિ ઇતિ અને સત્ત્વ ઓર સત્ત્વ ॥ ૧૦૨ ॥

102. As regards the tone of body-elements, here we describe the eight body-elements in view of whose perfectness of tone, a special knowledge of the measure of men's strength is obtained. Those elements are— skin, blood, flesh, fat, bone, marrow, semen and psyche.

તત્ર સ્તિગ્ધશ્લક્ષણમૃદુપ્રસન્નસૂક્ષ્માલ્પગમ્મીર-સુકુમારલોમા સપ્રભેવ ચ ત્વક્ ત્વક્સારાણામ્ ।

તત્ર તેમાં ઇનમેં, ત્વક્સારાણામ્ ત્વક્સારવાળા પુરુષોની ત્વક્સારવાલે પુરુષોંકી, ત્વક્ ત્વચા ત્વચા, સ્તિગ્ધ- સ્તિગ્ધ સ્તિગ્ધ, શ્લક્ષણ- શ્લક્ષણ શ્લક્ષણ, મૃદુ- મૃદુ મૃદુ, પ્રસન્ન- પ્રસન્ન પ્રસન્ન, સૂક્ષ્મ- અને સૂક્ષ્મ ઓર સૂક્ષ્મ, અલ્પ- તથા અલ્પ તથા અલ્પ, ગમ્મીર- ગંભીર ગમ્મીર, સુકુમાર- અને કોમળ ઓર કોમલ, લોમા રંગાડાંવાળી રોમવાલી, સપ્રભા ઇવ ચ અને બાણે કાન્તિમાન હોય એવી હોય છે ઓર કાન્તિમાનસી હોતી હૈ;

103-(1). The skin, in those in whom that element is in perfect tone, is unctuous, smooth, soft, clear thin, covered with short, deep-rooted and delicate hair, and is as if full of lustre.

સા સારતા સુખસૌભાગ્યૈશ્વર્યોપભોગવુદ્ધિ-વિદ્યારોગ્યપ્રહર્ષણાન્યાયુષ્યત્વં ચાચદ્રે ॥ ૧૦૩ ॥

સા તે વહ, સારતા સારતા સારતા, સુખ- સુખ સુખ, સૌભાગ્ય- સૌભાગ્ય સૌભાગ્ય, એશ્વર્ય- એશ્વર્ય એશ્વર્ય, ઉપભોગ- ઉપભોગ ઉપભોગ, વુદ્ધિ- બુદ્ધિ વુદ્ધિ, વિદ્યા- વિદ્યા વિદ્યા, આરોગ્ય- આરોગ્ય આરોગ્ય, પ્રહર્ષ- નાનિ હર્ષ હર્ષ, આયુષ્યત્વમ્ ચ અને દીર્ઘાયુષણને ઓર દીર્ઘાયુતાકો, ચાચદ્રે જાણાવે છે વતાતી હૈ ॥ ૧૦૩ ॥

103 That element indicates happiness, good fortune, power, pleasures, intelligence, knowledge, health and cheer, and long life

૧૦૩. આયુષ્યત્વં ચ—આયુષ્યમાનિત્વરસ્ય (ક. ધ. છ. ત. ધ.)

कर्णाक्षमुखजिह्वा नासौष्ठवाणिपादतलनखल-
लाटसेहनं स्निग्धरक्तवर्णं श्रीमद्भ्राजिष्णु रक्तसारा-
णाम् ।

रक्तसारणाम् २५ सारवाणा पुरुषेणां रक्तसारवाले
पुरुषोक्ते, कर्ण- कर्ण, अक्षि- आंख आख, मुख-
मुख, जिह्वा- जीह्वा जिह्वा, नासा- नास नासिका,
ओष्ठ- ओष्ठ ओष्ठ, पाणि- हाथ हाथ, पाद- पगनां
पैरके, तल- तलियां तलुने, नख- नख नख, ललाट-
उपाण ललाट मोहनर अने भूनेन्द्रिय और मूत्रेन्द्रिय,
स्निग्ध स्निग्ध स्निग्ध, रक्तवर्णं रक्तवर्णं रक्तवर्णं,
ओष्ठ शोभावाणा शोभायुक्त, आजिष्णु अने तेजस्वी
होय छे और तेजस्वी होती हैं:

104-(1). In those in whom the ele-
ment of blood is in perfect tone, the
ears, the eyes, the mouth, the tongue,
the nose, the lips, hands, and soles
of the feet, nails, forehead and the
genitals are unctuous, reddish, shapely
and full of lustre

सा सारता मुखमुद्रतां मेधां मनस्वित्वं
सौकुमार्यमनतिग्रन्थं रक्तसहिष्णुत्वमुष्णासहिष्णु-
त्वं चाचष्टे ॥ १०४ ॥

सा ते वह, सारता सारता सारता, मुखम् मुख
मुख, उद्रताम् विपुत्र विपुत्र मेधान् बुद्धि बुद्धि, मन-
स्वित्वम् मनस्वित्ता मनस्वित्ता, सौकुमार्यम् सुकुमारता
सुकुमारता, अनतिग्रन्थं गुरु अणने अभाव बहुत
बलका अभाव, अक्षेणरहिष्णुत्वम् श्लेश सदन न थवे
ह्लेशका न सहना, उष्ण- तथा गरमी तथा गरमीको,
असहिष्णुत्वम् च गुरु न थवी ओओने न सह सकना
इन्हें, आचष्टे जलुवे छे बताती है ॥ १०४ ॥

104. That perfectness of tone indi-
cates in them happiness, great intel-
ligence, cheerfulness, delicacy, mode-
rate strength, and incapacity to en-
dure troubles and heat.

शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धो-
दरकधवक्षःपाणिपादसन्धयः स्थिरगुरुशुभमांसो-
पचिता मांससाराणाम् ।

मामसारणाम् मांससारवाणा पुरुषेणां मांसार-
वाले पुरुषोक्ते, शङ्ख- शङ्ख शङ्ख, ललाट- ललाट ललाट,
कृकाटिका- कृकाटिका कृकाटिका, अक्षि- आंख आख,
गण्ड- गाल गण्ड, हनु- हनुपथी हनु, ग्रीवा- ओष्ठ
ग्रीवा, स्कन्ध- भुजा स्कन्ध, उदर- पेट उदर, कक्ष-
भुजा तथा, वक्ष- छाती वक्ष स्थल, पाणि- हाथ हाथ,
पाद- पग पैर, सन्धय अने सांधा और सन्धिया,
स्थिर- स्थिर स्थिर, गुरु- मोटा गुरु, शुभ- शुभ शुभ,
मांस- अने मांसथी और नामसे, उपचिता भरेला
होय छे पुष्ट होती हैं;

105-(1). Those in whom the ele-
ment of flesh is in perfect tone, have
their temples, forehead, nape, eyes,
cheeks, jaws, necks shoulders, bellies,
armpits, chests and the joints of the
hands and feet, covered with firm,
heavy and comely muscle (flesh)

सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां
सुखमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ १०५ ॥

सा ते वह, सारता सारता सारता, क्षमां क्षमा
क्षमा, धृतिम् धृतिम् धृति, अलौल्यम् यथगताने
अभाव अचपलता, वित्तम् धन वित्त, विद्याम् विद्या
विद्या, सुखम् सुख सुख, मार्जवम् सरणीता नरकता,
आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य बलम् गण बल, दीर्घम्
अने लांभां और लम्बी, आयु च आयुपाने आयुको,
आचष्टे जलुवे छे बताती है ॥ १०५ ॥

105 That perfectness of tone in-
dicates in them patience, endurance,
stability, wealth, knowledge, happiness,
frankness, health, strength and long life.

१०५. स्कन्धोदर-स्कन्धोरः (ख)

,, स्थिरगुरुशुभमांसोपचिता-स्थिरमांसोपचिता (फ.)

,, ,, -गुरुस्थिरमांसोपचिता (ब.)

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो मेदःसाराणाम् ।

मेद साराणाम् मेदसारवाणा पुरुषेणां मेदसारवाले पुरुषोंके, वर्ण-वर्ण वर्ण, स्वर-स्वर स्वर, नेत्र-नेत्र नेत्र, केश-वाण केश, लोम-लोम लोम, नख-नख नख, दन्त-दात दात, ओष्ठ-ओष्ठ ओष्ठ, मूत्र-मूत्र मूत्र, पुरीषेषु अने मूत्रां और मलमें, विशेषतः आस करीने विशेष करके, स्नेहः स्नेह होय छे स्नेह होता है,

106-(1) Those in whom the element of fat is in perfect tone, possess excessive unctuousness in their complexion, voice, eyes, hair (on the head, face and body), nails, teeth, lips, urine and feces

सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतां चाचष्टे ॥ १०६ ॥

सा ते वह, सारता सारता सारता, वित्त-धन वित्त, ऐश्वर्य-ऐश्वर्य ऐश्वर्य, सुख-सुख सुख, उपभोग-उपभोग उपभोग, प्रदानानि दान दान, आर्जवम् सरलता सरलता, सुकुमार-अने मृदु और मृदु, उपचारताम् च उपचारने योग्यपणुं ओओने उपचारके योग्य होना इन्हें, आचष्टे जगुवे छे बताती है ॥ १०६ ॥

106. It indicates in them wealth, power, happiness, luxury, charity, frankness and delicate living

पार्णिगुल्फजान्वरत्नजत्रुचिबुकशिरःपर्वस्थूलाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः ।

अस्थिसारा अस्थिसारवाणा पुरुषेणां अस्थिसारवाले पुरुषोंकी, पार्णि-ऐडी एडी, गुल्फ-धूटी गुल्फ, जानु-गोडगु जानु, अरति-झांझी कोहनी, जत्रु-हासडी जत्रु, चिबुक-हाथयी चिबुक, शिर-शिर शिर, पर्व-अने पर्व और पर्व, स्थूला स्थूल होय छे स्थूल होते हैं, स्थूल-

तथा स्थूल एव स्थूल, अस्थि-हाडकी अस्थि, नख-नख नख, दन्ता च अने दांतवाणा तेओ होय छे और दांतवाले वे होते हैं,

107-(1) Those in whom the element of supporting tissue is in perfect tone, have stout heels, ankles, knees, fore-arm bones, collar bones, chin, head, joints, bones, nails and teeth.

ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ १०७ ॥

ते तेओ वे, महोत्साहाः धृष्टा उत्साहवाणा बड़े उत्साही, क्रियावन्त क्रियाशील क्रियावाले, क्लेशसहाः अक्लेश सहन करनेवाले क्लेशको सहनेवाले, सार-जगवान दृढ, स्थिर-अने स्थिर और स्थिर, शरीराः शरीरवाणा शरीरवाले, आयुष्मन्त च अने आयुष्मान और आयुष्मान, भवन्ति होय छे होते हैं ॥ १०७ ॥

107. They are very enthusiastic and active, and bear difficulties. They have strong and firm bodies and have long life.

मृद्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च मज्जसाराः ।

मज्जसारा. मज्जसारवाणा पुरुषेणां मज्जसारवाले पुरुष, मृदु-डोभण मृदु, मज्जाः अगवाणा अगोंवाले, बलवन्तः जगवान बलवान, स्निग्ध-रिन्ध स्निग्ध, वर्ण-वर्ण वर्ण, स्वराः अने स्वरवाणा और स्वरयुक्त, स्थूल-तथा स्थूल एवं स्थूल, दीर्घ-दीर्घ दीर्घ, वृत्त-तेभज गोण और गोल, सन्धय च सन्धिओवाणा होय छे सन्धिवाले होते हैं,

108-(1). Those in whom the marrow is in perfect tone, are soft, strong, unctuous in complexion and voice, and stout. long and rounded in the joints.

ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतवित्तविशानापत्य-
संमानभाजश्च भवन्ति ॥ १०८ ॥

ते तेओ वे, दीर्घ- आयुषः दीर्घायुषी दीर्घायु,
बलवन्तः अणवान बलवान, श्रुत- शास्त्रज्ञान शास्त्रज्ञान,
वित्त- धन धन, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, अपत्य-
संतति सन्तान, संमान- अने संमानथी और
संमानसे, भाज. च युक्त युक्त, भवन्ति थाय छे होते
हैं ॥ १०८ ॥

108. They are long-lived, strong
and possessed of learning, wealth,
experience, offspring and honour.

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रह-
र्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः
प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च
शुक्रसाराः ।

शुक्रसाराः शुक्रसारवाणा पुरुषे शुक्रसारवाले पुरुषों,
सौम्याः सौम्य सौम्य, सौम्यप्रेक्षिण सौम्य नेनारा
सौम्यदर्शी, क्षीरपूर्णलोचनाः इव अणु दूधथी भरती
दृष्टिवाणा होय ओवा मानो दूधसे भरी हुई दृष्टिवाले,
प्रहर्षबहुलाः अति हर्षवाणा अतिशय प्रसन्न, स्निग्ध-
स्निग्ध स्निग्ध, वृत्त- गोण गोल, सार- भण्यभूत मजवृत्त,
सम- सम सम, संहत- मिलित मिलित, शिखर- अणुदीप्त
चोटीदार, दशना दंतवाणा दातवाले, प्रसन्न- प्रसन्न
प्रसन्न, स्निग्ध- अने स्निग्ध और स्निग्ध, वर्ण- वर्ण
वर्ण, स्वराः तथा स्वरवाणा तथा स्वरवाले, भ्राजिष्णवः
कान्तिमान कान्तिमान, महास्फिचः च अने मोटा
नितम्बवाणा होय छे और बृहत् नितम्बवाले होते हैं;

109-(1). Those in whom the ele-
ment of semen (body secretions) is in
perfect tone, are gentle and possess
gentle light in their eyes which
appear as if full of milk and are full
of cheerfulness. They have unctuous,
round, firm, close and even teeth,

१०९. शिखरदशनाः—शिखरिदशनाः (ब. च. प.)

clear unctuous complexion and voice
and are lustrous and have large hips.

ते स्त्रीप्रियोपभोगा बलवन्तः सुखैश्वर्यारोग्य-
वित्तसंमानापत्यभाजश्च भवन्ति ॥ १०९ ॥

ते तेओ वे, स्त्री- स्त्रीओने त्रियोको, प्रिय- प्रिय
प्रिय, उपभोगा संभोग करना संभोग करनेवाले,
बलवन्तः अणवान बलवान, सुख- तथा सुख एवं सुख,
ऐश्वर्य- ऐश्वर्य ऐश्वर्य, आरोग्य- आरोग्य आरोग्य,
वित्त- धन धन, संमान- संमान संमान, अपत्य- अने
संततिथी और सन्तानसे, भाजः च युक्त युक्त, भवन्ति
होय छे होते हैं ॥ १०९ ॥

109. They are coveted sources of
enjoyment for women, and are strong
and possessed of happiness, power,
health, wealth, honour and offspring.

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो
महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्य-
क्तविषादाः सुव्यवस्थितगतिगम्भीरबुद्धिचेष्टाः
कल्याणामिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः । तेषां स्वलक्ष-
णैरेव गुणा व्याख्याताः ॥ ११० ॥

सत्त्वसाराः सत्त्वसारवाणा सत्त्वसारवाले, स्मृतिमन्तः
स्मृतिमन्तो स्मृतिशाली, भक्तिमन्तः भक्तिमान भक्तिमान,
कृतज्ञा कृतज्ञ कृतज्ञ, प्राज्ञाः ज्ञा बुद्धिमान, शुचयः
शुचि पवित्र, महोत्साहाः अहु उत्साही बड़े उत्साही,
दक्षाः अक्षर चतुर, धीराः धीर धीर, समर- अत्राभर्मा
युद्धमें, विक्रान्त- पराक्रमथी पराक्रमसे, योधिनः अनारा
लक्ष्णेवाले, त्यक्तविषादाः विषादरहित विषादरहित,
सुव्यवस्थित- सुव्यवस्थित सुव्यवस्थित, गति- गतिवाणा
गतिवाले, गम्भीर- गंभीर गंभीर, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि,
चेष्टाः अने चेष्टावाणा और चेष्टावाले, कल्याण- तथा
कल्याण एवं कल्याणमें, अमिनिवेशिनः च तत्पर
होय छे तत्पर होते हैं, तेषां तेओना इनके, गुणाः

१०९ स्त्रीप्रियोपभोगाः—स्त्रीप्रिया. प्रियोपभोगाः (क. च. प.)

११०. सुव्यवस्थितगति—स्ववस्थितगति (ब.)

कल्याण—कल्पना (द.)

शुश्रोणु गुणोक्ता, स्व-पेतानां अपने, लक्षणैः लक्ष्योऽथी लक्षणोसे, एव न ही, व्याख्याताः व्याख्यानार्थं अयुं छे व्याख्यान हो गया है ॥ ११० ॥

110. Those in whom the psychic element is in perfect tone, are possessed of memory, devotion, gratitude, wisdom, purity, great energy, skill, courage, prowess in battle, freedom from sorrow, firmness of tread, deep intelligence and character, and are given to good pursuits. Their very characteristics describe their good qualities.

तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः परमसुखयुक्ताः क्लेशसहाः सर्वात्म्येष्व्वात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहित-शरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादस्निग्धगम्भीर-महास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसंमानभाजो मन्द-जरसो मन्दविकाराः प्रायरतुल्यगुणविस्तीर्णपस्था-श्चिरजीविनश्च ॥ १११ ॥

तत्र अर्ही यहा, सर्वै. सर्व सव, सारै. सारोधी सारोसे, उपेता. युक्त युक्त, पुरुषा. पुरुषे पुरुष, अति-बलाः अति अणवान अति बलवान, परम-परम परम, सुख-सुखधी सुखसे, युक्ता युक्त युक्त, क्लेश-क्लेश क्लेश, सहाः सहन करी शकनारा सहनेवाले, सर्व-सर्व सब, आरम्भेषु कार्यार्थं कार्योमें, आत्मनि पेताभां अपनेमें, जातप्रत्यया विश्वास राखनारा विश्वास रखने-वाले, कल्याण-कल्याणभां कल्याणमें, अभिनिवेशिनः तत्पर तत्पर, स्थिर-स्थिर स्थिर, समाहित-अने सुधटित और सगठित, शरीराः शरीरवाणा शरीरवाले, सुसमाहित-सारी रीते सावधान (ध्यानपूर्वक) भली प्रकार सावधान, गतय गतिवाणा गतिवाले, सानुनाद-अतिध्वनियुक्त प्रतिध्वनियुक्त, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध,

गम्भीर-गम्भीर गम्भीर, महा-अने मोटा और महान, स्वराः स्वरवाणा स्वरवाले, सुख-सुख सुख, ऐश्वर्य-औश्वर्य ऐश्वर्य, वित्त-धन धन, उपभोग-उपभोग उपभोग, संमान-अने संमान और संमान, भाजः भोगवनारा भोगनेवाले, मन्दजरसः लोथे वभते वृद्ध थनारा देरमें वृद्ध होनेवाले, मन्दविकारा. धीमा विकार-वाणा मन्दविकारयुक्त, प्रायः धलुभरु प्रायः करके, तुल्यगुणविस्तीर्ण-पेताना नेवा न शुश्रोणी धलुी अपने समान गुणवाली बहुत, अपत्या-संततिवाणा संततिवाले, चिरजीविन च अने दीर्घायुधी और चिरंजीवी, भवन्ति होथ छे होते हैं ॥ १११ ॥

111. Those in whom all the elements are in perfect tone are very strong, endued with very happy circumstances, able to bear troubles, self-confident in all enterprises, given to good pursuits, of firm and well-knit bodies, firm in tread, of resonant melody deep and big voice, and are possessed of happiness, power, wealth, pleasure and honour. They are slow in aging and slow in being attacked by disease and have offspring of similar qualities in great number, and are long-lived.

अतो विपरीतास्त्वसाराः ॥ ११२ ॥

अत. आनाथी इनसे, विपरीताः विपरीत विपरीत, तु ते। तो, असाराः साररहित होथ छे साररहित होते हैं ॥ ११२ ॥

112. The contrary qualities indicate imperfect tone of these elements.

मध्यानां मध्यैः सारविशेषैर्गुणविशेषा व्याख्याता भवन्ति ॥ ११३ ॥

मध्यैः मध्यम मध्यम, सारविशेषैः सारविशेषैः सारविशेषैः, मध्यानाम् मध्यम सारवाणाना मध्यम

१११ परमसुखयुक्ता. - परमगौरवयुक्ता. (घ. ज. ष.)

„ महास्वरा - महानित्वनाः (च द.)

„ चिरजीविनश्च-चिरजीविनश्च भवन्ति (घ)

સારવાલોંકે, ગુણવિશેષાઃ ગુણુભેદોનું ગુણવિશેષોંકા, વ્યાખ્યાતાઃ ભવન્તિ વ્યાખ્યાન થઈ ગયું છે વ્યાખ્યાન હો ગયા હૈ ॥ ૧૧૩ ॥

113. If the tone of the elements is of a moderate nature the qualities too are defined as of a moderate nature in accordance with the nature of the tone.

इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेष-
ज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति ॥ ११४ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, पुरुषाणाम् पुरुषોના પુરુષોંકે, વલ-બળના વલકે, પ્રમાણ-પ્રમાણના પ્રમાણકે, વિશેષ-લેદ મેદકો, જ્ઞાન-અર્થમ્ બાબુવા માટે જાનનેકે લિખ, અષ્ટૌ આઠ આઠ, સારાણિ સાર સાર, ઉપદિષ્ટાનિ ભવન્તિ કહેવામાં આવ્યા છે કહ દિયે હૈં ॥ ૧૧૪ ॥

114. Thus the perfect tone of the eight elements has been described in order to enable a special knowledge of the measure of a person's strength or vitality.

कथं नु शरीरमाप्रदर्शनादेव भिषद्बुद्ध्येदयमुप-
चित्त्वाद्वलवान्, अयमल्पबलः कृशत्वात्, महाव-
लोऽयं महाशरीरत्वात्, अयमल्पशरीरत्वादल्पबल
इति; दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चैके बलवन्तः;
तत्र पिपीलिकाभारहरणवत् सिद्धिः। अतश्च
सारतः परीक्षेतेत्युक्तम् ॥ ११५ ॥

કથમ્ નુ એમ કેમ? એવા ક્યો? શરીર- શરીર શરીર, માત્ર- માત્રના માત્રકે, દર્શનાત્ દર્શનથી દર્શનસે, એવ જ હી, મિષક્ વૈષ વૈષ, મુદ્યેત્ બૂદ્યાવામાં પડે મુગ્ધ હો જાય, અયમ્ આ યહ, ઉપચિત્ત્વાત્ પુષ્ટ હોવાથી પુષ્ટ હોનેસે, બલવાન્ બળવાન છે વલવાન હૈ, અયમ્ આ યહ, કૃશત્વાત્ કૃશ હોવાથી કૃશ હોનેસે, અલ્પબલ. એવા બળવાળો છે યોદા વલવાળા હૈ, અયમ્ આ યહ, મહાશરીરત્વાત્ મોટા શરીરવાળો હોવાથી વડા

શરીરવાળા હોનેસે, મહાબલ. મહાબળવાન છે અતિવલવાન હૈ, અયમ્ આ યહ, અલ્પશરીરત્વાત્ નાના શરીરવાળો હોવાથી અલ્પ શરીરવાળા હોનેસે, અલ્પબલઃ इति એવા બળવાળો છે અલ્પ બલવાળા હૈ, અલ્પશરીરા અલ્પ શરીર-વાળા અલ્પ શરીરવાળે, કૃશા. ચ અને કૃશ ઓર કૃશ, એકે કેટલાક કર્કે, વલવન્ત. બળવાન વલવાન, દૃશ્યન્તે હિ દેખાય છે દેસે જાતે હૈ, તત્ર ત્માં વહા, પિપીલિકા-ભાર-હરણવત્ જેમ નાની ડીડી મોટો ભાર ઉપાડી બળ છે તેમ જૈસે છોટી ચિઝટી વડા ભાર ઝઠાતી હૈ વૈસે, સિદ્ધિ. કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે કાર્યકી સિદ્ધિ હોતી હૈ, અત. ચ એથી ડસ લિખ, સારત. સારથી સારસે, પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી પરીક્ષા કરે, इति એમ એવા, ઉક્તમ્ કહ્યું છે કહા હૈ ॥ ૧૧૫ ॥

115. For otherwise the physician may be deceived by the appearance of the body merely, and conclude a man to be a strong man because of robustness, a man to be weak because he is emaciated, that a man is exceedingly strong because he has a big body, or that a man being small in body is possessed of small strength. There are persons who appear small in body and emaciated but are strong. For they are like the ant which carries relatively great loads. Therefore, it has been said that a person be tested from the point of view of the tone of each of these elements.

संहननतः देहपरीक्षा—

संहननतश्चेति संहननं, संहतिः, संयोजनमित्ये-
कोऽर्थः। तत्र समसुविभक्तास्थि, सुबद्धसन्धि, सुनि-
विष्टमांसशोणितं, सुसंहतं शरीरमित्युच्यते। तत्र
सुसंहतशरीरा पुरुषा बलवन्तः, विपर्ययेणाल्पव-
लाः, मध्यत्वात् संहननस्य मध्यबला भवन्ति ॥ ११६ ॥

૧૧૫. પરીક્ષેતેત્યુક્તમ્-પરીક્ષેત્યુક્તમ્ (ધ.)

૧૧૬. સહતિ - સવાત (ધ જ ધ)

મધ્યત્વાત્-પ્રવરાવરમધ્યત્વાત્ (ક. ધ. ડ.)

સંહનનત ચ હતિ શરીરના આધાથી પરીક્ષા કરવી શરીરકે સંગઠનસે પરીક્ષા કરે, સંહનનમ્ સંહનન સંહનન, સંહતિ સહતિ સહતિ, સંયોજનમ્ અને સંયોજનન ઔર સંયોજન, હતિ એ શબ્દો એ શબ્દ, એકઃ અર્થઃ સમાન અર્થવાળા છે સમાન અર્થવાળે છે, તત્ર અહીં યદા, સમ- સમાન સમાન, સુવિમક્ત- અને સારા વિભાગથી યુક્ત એવં અછી પ્રકાર વિમક્ત, અસ્થિ- હાડકાવાળું અસ્થિયોવાળા, સુબદ્ધ- દઢતાથી બધાયેલા સાંધાવાળું દઢતાસે બન્ધી હુઈ સન્ધિવાળા, સુનિવિષ્ટ- સારી રીતે પોતાનાં સ્થાન પર રહેલાં અછી પ્રકાર અપને સ્થાન પર સ્થિત, માંસ- માંસ માંસ, શોણિતમ્ અને ઘોઢીવાળું ઔર રક્તવાળા, શરીરમ્ શરીર શરીર, સુસંહતમ્ સુસંહત સુસંહત, ઉચ્ચતે કહેવાય છે કહા જાતા છે, તત્ર તેમાં અનમે, સુસંહત- સુસંહત સુસંહત, શરીર- શરીરવાળા શરીરવાળે, પુરુષા પુરુષા પુરુષ, બલવન્તઃ બળવાન હોય છે વલવાન હોતે હ, વિપર્યયેણ આથી વિપરીત હોતાં અસે વિપરીત હોને પર, અલ્પબલા. થોડા બળવાળા હોય છે અલ્પબલ હોતે છે, સંહનનસ્ય સંહનન સંહનનકે, મધ્યત્વાત્ મધ્યમ હોતાં મધ્યમ હોને પર, મધ્યબલાઃ મધ્યમ બળવાળા મધ્યમ બલવાળે, ભવન્તિ થાય છે હોતે છે ॥ ૧૧૬ ॥

116. As regards compactness—compact, well-knit, well-composed, and well-united are synonymous words, and mean the same thing. That is called the well-knit body wherein the bones are symmetrical and well-distributed, the joints are well-bound, and the flesh and blood well-combined. Such well-knit persons are strong and the contrary type weak. Moderately knit people are of moderate strength.

પ્રમાણત. દેહપરીક્ષા—

પ્રમાણતશ્ચેતિ શરીરપ્રમાણં પુનર્યથાસ્વેનાકુલિ-પ્રમાણેનોપદેક્ષ્યતે ઉત્સેધવિસ્તારાયામૈર્યથાક્રમમ્ ।

(૧૧૭ ઉપદેક્ષ્યતે-ઉપદિશ્યતે (છ.)

પ્રમાણત. ચ હતિ પ્રમાણથી પણ પરીક્ષા કરવી પ્રમાણસે સી પરીક્ષા કરે, શરીર- શરીરનું શરીરકા, પ્રમાણમ્ પ્રમાણ પ્રમાણ, પુનઃ તે। તો, યથાસ્વેન પોતપોતાનાં અપની અપની, અકુલિ- આગળના અકુલિકે, પ્રમાણેન પ્રમાણમાં પ્રમાણમે, ઉત્સેધ- ઉત્સેધ ઝંચાઈ, વિસ્તાર પહોળાઈ ચૌડાઈ, આયામૈ અને લાંબાઈથી ઔર લમ્બાઈસે, યથાક્રમમ્ ક્રમસર ક્રમાનુસાર, ઉપદેક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહા જાયગા;

117-(1). As regards the proportions of the body, the height, length and breadth of the various limbs are measured in terms of the person's finger-breadth

તત્ર પાદૌ ચત્વારિષ્ટ્ ચતુર્દશાકુલાનિ, જન્ને ત્વષ્ટાદશાકુલે ષોડશાકુલપરિક્ષેપે ચ, જાનુની ચતુરકુલે ષોડશાકુલપરિક્ષેપે, ત્રિંશદકુલપરિક્ષેપા-વષ્ટાદશાકુલાવૂરૂ, ષડકુલદીર્ઘૌ વૃષણાવષ્ટાકુલ-પરિણાહૌ, શેફઃ ષડકુલદીર્ઘં પચ્ચાકુલપરિણાહં, દ્વાદશાકુલિપરિણાહૌ ભગઃ, ષોડશાકુલવિસ્તારા કટી, દશાકુલં વસ્તિશિરઃ, દશાકુલવિસ્તારં દ્વાદશાકુલમુદરં, દશાકુલવિસ્તીર્ણં દ્વાદશાકુલપાશ્વૈ, દ્વાદશાકુલં સ્તનાન્તરં, દ્વાકુલં સ્તનપર્યન્તં, ચતુર્વિંશત્યકુલવિશાલં દ્વાદશાકુલોત્સેધમુરઃ, દ્વાકુલં હૃદયમ્, અષ્ટાકુલૌ સ્કન્ધૌ, ષડકુલાવંસૌ, ષોડશાકુલૌ પ્રવાહ, પચ્ચદશાકુલૌ પ્રપાણી, હસ્તૌ દ્વાદશાકુલૌ, કક્ષાવષ્ટાકુલૌ, ત્રિકં દ્વાદશાકુલોત્સેધમ્, અષ્ટાદશાકુલોત્સેધં પૃથ્વં, ચતુરકુલોત્સેધા દ્વાવિંશત્યકુલપરિણાહા શિરોધરા, દ્વાદશાકુલોત્સેધં ચતુર્વિંશત્યકુલપરિણાહમાનનં, પચ્ચાકુલમાસ્યં, ચિત્રકૌષ્ઠકર્ણાક્ષિમધ્યનાસિકાલલાટં ચતુરકુલં, ષોડશાકુલોત્સેધ દ્વાવિંશદકુલપરિણાહં શિરઃ, હતિ પૃથક્ત્વેનાજ્ઞાવયવાનાં માનમુક્તમ્ ।

૧૧૭ પાદૌ ચત્વારિષ્ટ્ ચતુર્દશાકુલાનિ—પાદૌ ચતુર્દશાકુલો (૫)

, ષોડશાકુલપરિક્ષેપે—ષોડશાકુલિપરિક્ષેપે (૫.)

, દ્વાદશાકુલિપરિણાહૌ—દ્વાદશાકુલપરિમિતો (૫)

, દ્વાકુલમ્—ત્ર્યકુલમ્ (૫ ૫)

, દ્વાદશાકુલ—પચ્ચદશાકુલો (ક.ક. સ. ત. ૫.)

તત્ર આ શરીરમાંં ઇત્ત શરીરમેં, પાદૌ પગ પૈર, ચત્વારિ ચાર આંગળ ઊંચા ચાર અંગુલ ડાબે, પદ્ ૭ આંગળ પહોળા છ અંગુલ चौड़े, ચતુર્દશ-અને ચૌદ ઓર चौदह, અંગુલાનિ આંગળ લાંબા હોય છે અંગુલ લમ્બે હોતે હૈ, જદ્દે તુ જ ધાઓ જંઘા, અષ્ટાદશ અઠાર અટ્ટારહ, અંગુલે આંગળ લાંબી અંગુલ લમ્બી, પોઢશ-અને સોળ ઓર સોલહ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, પરિણેપે ગોળાધવાળી હોય છે ગોલાઈવાલી હોતી હૈ, જાનુની ગોઠણુ ઘુટને, ચતુરંગુલે ચાર આંગળ લાંબા ચાર અંગુલ લમ્બે, પોઢશ-અને સોળ ઓર સોલહ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, પરિણેપે ગોળાધવાળા હોય છે ગોલાઈવાલે હોતે હૈ, જરુ સાથળો કર, ત્રિશત્-ત્રીસ તીસ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, પરિણેપૌ ગોળાધવાળા ગોલાઈવાલે, અષ્ટાદશ-અને અઠાર ઓર અટ્ટારહ, અંગુલો આંગળ લાંબા હોય છે અંગુલ લમ્બાઈવાલે હોતે હૈ, વૃષળૌ વૃષણુ વૃષળ, પદ્-૭ છ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, દીર્ઘા લાંબા લમ્બે, અષ્ટ-અને આઠ ઓર આઠ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, પરિણાહૌ ગોળાધવાળા હોય છે ગોલાઈવાલે હોતે હૈ, શેફ શિશ (મૂત્રેન્દ્રિય) શિશ્ર (મૂત્રેન્દ્રિય), પદ્-૭ છ; અંગુલ-આંગળ અંગુલ, દીર્ઘમ્ લાંબો લમ્બા, પચ્ચ-અને પાંચ ઓર પાચ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, પરિણાહમ્ ગોળાધવાળો હોય છે ગોલાઈવાલા હોતા હૈ, ભગ. યોનિ યોનિ, દ્વાદશ-બાર વારહ, અંગુલિ-આંગળ અંગુલ, પરિણાહ ગોળાધવાળી હોય છે ગોલાઈવાલી હોતી હૈ, કટી કેડ કટી, પોઢશ-સોળ સોલહ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, વિસ્તારા વિસ્તારવાળી વિસ્તારવાલી, વસ્તિગ્રિર મૂત્રાશયના ઉપરના ભાગનું રહેવાનું સ્થાન મૂત્રાશયકે કપરકે ભાગકે રહેનેકા સ્થાન, દશ-દશ દસ, અંગુલમ્ આંગળ પહોળુ હોય છે અંગુલ चौड़ा હોતા હૈ, ઉદરમ્ પેટ ઉદર, દશ-દશ દસ. અંગુલ-આંગળ અંગુલ, વિસ્તારમ્ પહોળુ चौड़ा, દ્વાદશ-અને બાર ઓર વારહ, અંગુલમ્ આંગળ લાંબુ હોય છે અંગુલ લમ્બા હોતા હૈ, પાર્શ્વે પડખાં પાર્શ્વ, દશ-દશ દસ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, વિસ્તીર્ણે પહોળાં चौड़े, દ્વાદશ-અને બાર ઓર વારહ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, આયામે લાંબાં હોય છે લમ્બે હોતે હૈ, સ્તનાન્તરમ્ સ્તનનું અંતર દો સ્તનોંકી દૂરી, દ્વાદશ-બાર વારહ, અંગુલમ્ આંગળનું હોય છે અંગુલકી હોતી હૈ, સ્તનપર્યન્તમ્ સ્તનમંડળ,

સ્તનમંડલ, દ્વિ-અંગુલમ્ બે આંગળનું હોય છે દો અંગુલકા હોતા હૈ, ઝર. છાતી છાતી, ચતુર્વિંશતિ-ચોવીસ चौवीस, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, વિશાલમ્ પહોળી चौड़ी, દ્વાદશ-અને બાર ઓર વારહ, અંગુલ-આંગળે અંગુલ, ઉત્સેધમ્ ઊંચી હોય છે કંચી હોતી હૈ, હૃદયમ્ હૃદય હૃદય, દ્વિ-અંગુલમ્ બે આંગળનું હોય છે દો અંગુલકા હોતા હૈ, સ્કન્ધૌ સ્કન્ધ સ્કન્ધ, અષ્ટ-અંગુલૌ આઠ આંગળના હોય છે આઠ અંગુલકે હોતે હૈ, અંસૌ ખભા અંસ, પદ્-અંગુલૌ ૭ આંગળના હોય છે છઃ અંગુલકે હોતે હૈ, પ્રવાહુ ખાંવાડા પ્રવાહુ, પોઢશ-સોળ સોલહ, અંગુલૌ આંગળનાં હોય છે અંગુલકે હોતે હૈ, પ્રપાળી પ્રપાણિ (કાણીથી કાણામુધીના ભાગ) પ્રપાળિ (કોહનીસે કલઈ તકકે ભાગ), પચ્ચદશ-પંદર પન્દરહ, અંગુલૌ આંગળના હોય છે અંગુલકે હોતે હૈ, હસ્તૌ હાથ હાથ, દ્વાદશ-અંગુલૌ બાર આંગળના હોય છે વારહ અંગુલકે હોતે હૈ, કક્ષૌ બગલ કક્ષા, અષ્ટ-અંગુલૌ આઠ આંગળની હોય છે આઠ અંગુલકી હોતી હૈ, ત્રિકમ્ ત્રિક ત્રિક, દ્વાદશ-અંગુલ-બાર આંગળ વારહ અંગુલ, ઉત્સેધમ્ ઊંચું હોય છે કંચા હોતા હૈ, પૃષ્ઠમ્ પીઠ પીઠ, અષ્ટાદશ-અઠાર અટ્ટારહ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, ઉત્સેધમ્ ઊંચી હોય છે કંચી હોતી હૈ, શિરોધરા ડોક પ્રીવા, ચતુઃ-અંગુલ-ચાર આંગળ ચાર અંગુલ, ઉત્સેધા ઊંચી કંચી, દ્વાવિંશતિ-અને બાવીસ ઓર વારંસ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, પરિણાહા ગોળાધવાળી હોય છે ગોલાઈવાલી હોતી હૈ, આનનમ્ ચહેરા ચહેરા, દ્વાદશ-બાર વારહ, અંગુલ-આંગળ અંગુલ, ઉત્સેધમ્ ઊંચો કંચા, ચતુર્વિંશતિ-અને ચોવીસ ઓર चौवीस. અંગુલ-આંગળ અંગુલ, પરિણાહમ્ ગોળાધવાળો હોય છે ગોલાઈવાલા હોતા હૈ, આસ્યમ્ મુખ મુખ, પચ્ચ-અંગુલમ્ પાંચ આંગળનું હોય છે પાચ અંગુલકા હોતા હૈ, ચિવુક-હડપથી ચિવુક, ઓષ્ઠ-હોઠ ઓઠ, કર્ણ-કાન કાન, અક્ષિમધ્ય-આંખોનો મધ્યભાગ આંખોંકા મધ્યભાગ, નાસિકા-નાક નાસિકા, લલાટમ્ અને લલાટ ઓર લલાટ, ચતુ-અંગુલમ્ ચાર આંગળનાં હોય છે ચાર અંગુલકે હોતે હૈ, શિર તથા શિર એવં શિર, પોઢશ-અંગુલ-સોળ આંગળ સોલહ અંગુલ, ઉત્સેધમ્ ઊંચું કંચા, દ્વાત્રિશત્ અને બત્રીસ ઓર बत्तीस, અંગુલ-આંગળના અંગુલ, પરિણાહમ્ ઘેરા-વાવાળું હોય છે ગોલાઈવાલા હોતા હૈ, ઇતિ આમ ઇસ પ્રકાર, અંગ-અંગ, અવયવાનામ્ અને અવયવોનું

और अवयवोंका, मानम् भाप प्रमाण, पृथक्त्वेन पृथक् पृथक् पृथक् रूपसे, उक्तम् उक्तं छे कहा है,

117-(2). The feet are four fingers high, six fingers broad and fourteen fingers long. The calves are eighteen fingers long and sixteen fingers in circumference. The knees are four fingers long and sixteen fingers in circumference. The thighs are thirty fingers in circumference and eighteen fingers long, the testes are six fingers long and eight fingers in circumference. The phallus is six fingers long and five fingers in circumference. The vagina is twelve fingers in circumference. The waist region is sixteen fingers broad, the top of the pelvis is ten fingers, the stomach is ten fingers broad and twelve fingers long, the sides are ten fingers broad and twelve fingers long, the distance between the nipples is twelve fingers and their circumference is two fingers. The chest is twenty-four fingers broad and twelve fingers deep. The cardiac region is two fingers, the shoulders are eight fingers each, the shoulder blade is six fingers each, the rear arms are sixteen fingers each and the fore-arms are fifteen fingers each, the hands are twelve fingers each, the axilla are eight fingers each, the (tri-ka) sacrum is twelve fingers high, the back is eighteen fingers high, the neck is four fingers high and twenty-two fingers in circumference; the face is twelve fingers deep and twenty-four

fingers in circumference, the mouth is five fingers broad, the chin, lips, ears, the distance between the eyes, the nose and the forehead are four fingers each, the head is sixteen fingers high and thirty-two fingers in circumference. Thus have been described the dimensions of each of the limbs.

केवलं पुनः शरीरमङ्गुलिपर्वाणि चतुरशीतिः । तदायामविस्तारसमं सममुच्यते । तत्रायुर्बलमोजः सुखमैश्वर्यं वित्तमिष्टाश्चापरे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति शरीरे; विपर्ययस्त्वतो हीनेऽधिके वा ॥ ११७ ॥

केवलम् पुन. संपूर्ण सम्पूर्ण, शरीरम् शरीर शरीर, चतुरशीतिः चौरासी चौरासी, अङ्गुलिपर्वाणि अङ्गुलि गुंथु छे अङ्गुल ऊचा है, तत् ते वह, आयाम-आयाम आयाम. विस्तार-अने व्यापार और विस्तारमें, समम् सरभु होय तो बराबर हो तो, समम् सम सम, उच्यते उच्चाय छे कहा जाता है, तत्र ते उस, शरीरे शरीर शरीर, प्रमाणवति प्रमाणवाणुं होता प्रमाणवाले होने पर, आयुः आयुष्य आयु, बलम् बल बल, मोज. ओज ओज, सुखम् सुभ सुख, ऐश्वर्यम् ऐश्वर्य ऐश्वर्य, वित्तम् धन वित्त, अपरे च अने नीचे और अन्य, इष्टाः इष्ट इष्ट, भावाः भावा भाव, आयत्ताः आधीन अधीन, भवन्ति थाय छे होते हैं, अतः तु ऐशी इससे, हीने हीन हीन, अधिके वा अधिक या अधिक होता या अधिक होने पर, विपर्ययः विपरीतता थाय छे विपरीतता होती है ॥ ११७ ॥

117. The full length of the body is eighty-four fingers, and the breadth which is the full length of the outspread of arms, is of the same length. Such proportion of the body is the proper proportion. Long life, strength, vitality, happiness, power, wealth and other desirable qualities are dependent on the proper proportion of the body.

The contrary qualities characterise the body that falls short of or exceeds these proportions.

સાત્મ્યતઃ દેહપરીક્ષા—

સાત્મ્યતઃ શ્વેતિ સાત્મ્યં નામ તદ્વત્ સાતત્યે-
નોપસેવ્યમાનમુપગ્રેતે ।

સાત્મ્યતઃ ચ હિતિ સાત્મ્યથી પરીક્ષા કરવી સાત્મ્યસે પરીક્ષા કરે, યત્ જે જો, સાતત્યેન સતત સતત, ઉપસેવ્યમાનમ્ સેવન કરતાં સેવન કરને પર, ઉપગ્રેતે અનુકૂળ થાય અનુકૂલ થન જાતા હૈ, તત્ તે વહ, સાત્મ્યશ્ચ નામ સાત્મ્ય છે સાત્મ્ય હૈ;

1.8 (1). As regards homologation, that is called homologous which has become agreeable to a person by constant use.

તત્ર યે ઘૃતક્ષીરતૈલમાંસરસસાત્મ્યાઃ સર્વેરસ-
સાત્મ્યાશ્ચ તે વલવન્તઃ ક્લેશસહાશ્ચિરજીવિનશ્ચ
ભવન્તિ,

તત્ર અહીં યહા, યે જે જો, ઘૃત- ઘી ઘી, ક્ષીર-
દૂધ દૂધ, તૈલ- તેલ તૈલ માંસરસ- અને માંસરસના
ઔર માસરસકે, સાત્મ્યાઃ સાત્મ્યવાળા હોય સાત્મ્ય-
વાલે હૌં, સર્વેરસ- તથા સર્વેરસના એવં સવ રસોંકે,
સાત્મ્યા. ચ સાત્મ્યવાળા હોય સાત્મ્યવાલે હૌં, તે તેઓ વે,
વલવન્તઃ બળવાન વલવાન, ક્લેશસહાઃ ક્લેશ સહન
કરનારા ક્લેશકો મહનેવાલે, ચિરજીવિન ચ અને લીધાયુષી
ઔર ચિરજીવી, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ,

1.8-(2). Those to whom ghee, milk, oil, meat-juice, and all the six tastes are homologous, are strong, tolerant of difficulties, and long-lived.

રુક્ષસાત્મ્યાઃ પુનરેકરસસાત્મ્યાશ્ચ યે તે પ્રાયે-
ણાલ્પબલા અલ્પક્લેશસહા અલ્પાયુષોઽલ્પસાધનાશ્ચ
ભવન્તિ,

૧૧૮. ઉપસેવ્યમાનમ્—ઉપયુજ્યમાનમ્ (ધ. છ)

„ અલ્પક્લેશસહા — અલ્પક્લેશસહા (છ.)

„ સાધનાશ્ચ ભવન્તિ—સાધનાશ્ચ (મ.)

યે પુનઃ અને જે ઔર જો, રુક્ષસાત્મ્યા. રુક્ષ પદાર્થના સાત્મ્યવાળા હોય રુક્ષ પદાર્થકે સાત્મ્યવાલે હૌં, એકરસ- અને ઔકરસના ઔર એકરસકે, સાત્મ્યાઃ ચ સાત્મ્યવાળા હોય સાત્મ્યવાલે હૌં, તે તેઓ વે, પ્રાયેણ ધાણુંખરું પ્રાયઃ કરકે, અલ્પબલા અલ્પબળવાળા અલ્પબલવાલે, અલ્પક્લેશસહા અલ્પ ક્લેશ સહન કરી શકનારા અલ્પ ક્લેશ સહનેવાલે, અલ્પાયુષઃ અલ્પ આયુષ્યવાળા અલ્પ આયુવાલે, અલ્પસાધનાઃ ચ અને અલ્પ સાધનવાળા ઔર અલ્પ સાધનવાલે, ભવન્તિ હોય છે હોતે હૈ;

1.8-(3). Those who have homologation to dry things and to only one of the tastes are generally of low vitality, incapable of enduring difficulties, short lived, and require small measure of medication

વ્યામિશ્રસાત્મ્યાસ્તુ યે તે મધ્યબલાઃ સાત્મ્ય-
નિમિત્તતો ભવન્તિ ॥૧૧૮॥

યે જેઓ જો, તુ વળી તો, વ્યામિશ્ર- મિશ્ર
મિશ્રિત, સાત્મ્યાઃ સાત્મ્યવાળા હોય છે સાત્મ્યવાલે હોતે
હૈં, તે તેઓ વે, સાત્મ્યનિમિત્તત સાત્મ્યને લીધે
સાત્મ્યકે કારણ, મધ્યબલાઃ મધ્યમ બળવાળા મધ્યમ-
બલવાલે, ભવન્તિ હોય છે હોતે હૈ ॥ ૧૧૮ ॥

1.8. Those of mixed homologation are of moderate strength by virtue of their homologatory condition.

સત્ત્વત દેહપરીક્ષા—

સત્ત્વતઃ શ્વેતિ સત્ત્વમુચ્યતે મનઃ । તચ્છરીરસ્ય
તન્નરકમાત્મસંયોગાત્ । તત્ ત્રિવિધં વલમેદેન—
પ્રવરં, મધ્યમ્, અવરં ચેતિ; અતઃ પ્રવરમધ્યાવર-
સત્ત્વાઃ પુરુષા ભવન્તિ ।

સત્ત્વત. ચ હિતિ સત્ત્વથી પરીક્ષા કરવી સત્ત્વસે
પરીક્ષા કરે, સત્ત્વમ્ સત્ત્વ સત્ત્વ, મનઃ મન મન, ઉચ્યતે
કહેવાય છે કહલાતા હૈ, તત્ તે વહ, પ્રવર- આત્માની
સાથે આત્માકે સાથ, સંયોગાત્ 'સંયોગથી' સંયોગસે,

शरीरस्य शरीरानु शरीरका, तन्त्रकम् नियामकं च निष्-
मकं है, तत् ते बह, बल- भगनी बलकी, सेवे-
भिन्नताथी भिन्नतासे, त्रिविधम् त्रय प्रकारानुं छे तीन
प्रकारका है, प्रवरम् प्रवर (उत्कृष्ट) प्रवर, मध्यम् मध्यम
मध्यम, अवरम् च इति अने अवर और अवर, अने छ
ओथी इस लिए, पुरुषाः पुरुषो पुरुष, प्रवर- प्रवर प्रवर,
मध्य- मध्यम मध्यम, अवर- अने अवर और अवर,
सत्त्वा सत्त्ववाणा सत्त्ववाले, भवन्ति थाय छे होते हैं,

119-(1). As regards psychic element—
the mind is called the psychic ele-
ment. That is the controller of the
body through its connection with the
soul It is of three kinds according
to the variation in strength It is high,
moderate and low Men are of high
moderate and low psychic powers

तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसारास्ते सारेषूपदिष्टाः,
स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुनिमित्तास्तु मह-
तीष्वपि पीडास्वव्यथा दृश्यन्ते सत्त्वगुणवैशेष्यात्;

तत्र तेभां इनमें, प्रवरसत्त्वाः प्रवरसत्त्ववाणा प्रवर-
सत्त्ववाले, सत्त्वसारा. सत्त्वसार होय छे सत्त्वसार होते
हैं, ते तेओ वे, सारेषु सारेना विषयभां सारोंके वर्णनमें,
उपदिष्टा छेला छे कह दिये गये हैं, स्वल्प- शरीरा
स्वल्प शरीरवाणा स्वल्प शरीरवाले, अपि होवा छतां पक्ष
होने पर भी, ते तेओ वे, निज- निज निज, आगन्तु-
अने आगन्तु और आगन्तुक, निमित्तास्तु निमित्तवाणी
कारणवाली, महतीषु मोटी बड़ी, अपि पक्ष भी, पीडास्तु
पीडाओभां व्यथामें, सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, गुण- गुण
गुणकी, वैशेष्यात् विशेषताथी प्रधानतासे, अन्यथा हि
व्यथा वगैरना जेवा पीडारहित जैसे, दृश्यन्ते देखाय छे
दिखाई देते हैं;

119-(2) Of them, those of high
psychic quality are of the psychic
nature as described in the perfect tone

of psychic element Though possessed
of small bodies, and in spite of being
affected by severe ailments of either
exogenous or endogenous type, they
look unaffected, owing to the high
tone of their psychic quality.

मध्यसत्त्वास्त्वपरानात्मन्युपनिधाय संस्तम्भ-
यन्त्यात्मनाऽऽत्मानं परैर्वाऽपि संस्तम्भयन्ते;

मध्यसत्त्वाः मध्यम सत्त्ववाणा मध्यम सत्त्ववाले, तु
ते। तो, अपरान् भीमओने दूसरोंको, आत्मनि पोताभां
अपनेमें, उपनिधाय राभी अर्थात् भीमओनुं दृष्टात दृष्ट
रख कर अर्थात् दूसरोंका दृष्टात ले कर, आत्मना पोते
अपनेसे, आत्मानम् पोताने अपनेको, संस्तम्भयन्ति स्थिर
राओ छे थामते हैं, परैः वा अथवा भीमओथी अथवा
दूसरोंसे, अपि पक्ष भी, संस्तम्भयन्ते स्थिर करवाभां
आने छे थामे जाते हैं,

119-(3) Those of moderate psychic
quality seek consolation by comparing
themselves with others or get compo-
sed when consoled by others

हीनसत्त्वास्तु नात्मना नापि परैः सत्त्वबलं
प्रति शक्यन्ते उपस्तम्भयितुं, महाशरीरा ह्यपि
ते स्वल्पानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते, सन्नि-
हितभयशोकलोभमोहमाना रौद्रभैरवद्विष्टवीभत्स-
विकृतसंकथास्वपि च पशुपुरुषमांसशोणितानि
चावेक्ष्य विषादवैवर्ण्यमूर्च्छोन्मादभ्रमप्रपतनानाम-
न्यतममामुवन्त्यथवा मरणमिति ॥ ११९ ॥

हीनसत्त्वाः हीनसत्त्ववाणा हीनसत्त्ववाले, तु ते। तो,
आत्मना न ते। पोतानाथी न अपनेसे, न अपि परै. न
ते। भीमओथी न दूसरोंसे, सत्त्वबलम् प्रति मनोभण
उपर मनोबलके ऊपर, उपस्तम्भयितुम् पोताने स्थिर
कराववा अपनेको स्थिर करानेके लिए, शक्यन्ते शक्तिमान
आय छे शक्तिमान होते हैं, महाशरीरा मोटा शरीरवाणा

હોવા છતાં મહાશરીરવાળે હોને પર, અપિ પશુ મી, તે તેઓ વે, સ્વપ્નાનામ્ અત્યંત થોડી અત્યંત થોડી, અપિ પશુ મી, વેદનાનામ્ વેદનાઓને વેદનાઓનો, અસહ્ય. હિ ન સહન કરી શકનારા સહન ન કરનેવાળે, દૃશ્યંતે દેખાય છે દેખે જાતે હૈં, સન્નિહિત- હાજર થયેલા ઉપસ્થિત હુએ, મય- ભય મય, શોક- શોક શોક, લોમ- લોભ લોભ, મોહ- મોહ મોહ, માનાઃ અને માનવાળા તેઓ ઔર માનવાળે વે, રોદ્ર- રોદ્ર રોદ્ર, ભૈરવ- ભૈરવ ભૈરવ, દ્વિષ્ટ- દ્વિષ્ટ દ્વિષ્ટ, વીભત્સ- બીભત્સ ઘૃણાજનક, વિકૃત- અને વિકૃત ઔર વિકૃત, સંકથાસુ ચ અપિ વાતોમાં પશુ વાતોમાં મી, પશુ- તેમજ પશુ એવં વશુ, પુરુષ- તથા પુરુષનાં તથા પુરુષકે, માંસ- માંસ માંસ, શોણિ- તાનિ ચ અને લોહી ઔર રક્ત, અવેક્ષ્ય બેઈને દેખ કર, ત્રિપાદ- એકે સ્વેદ, વૈવર્ણ્ય- વિવર્ણતા વિવર્ણતા, મૂર્છા મૂર્છા મૂર્છા, ઉન્માદ- ઉન્માદ ઉન્માદ, ભ્રમ- ભ્રમ ભ્રમ, પ્રપત્તનાનામ્ તથા પતન એઓમાંથી તથા ગિર જાના ઇનમેંસે, અન્યતમમ્ કાઈ એકને કિસી એકનો, અથવા અથવા અથવા, મરણમ્ મરણને મરણનો, આપ્તુવન્તિ પામે છે પ્રાપ્ત કરતે હૈં ॥ ૧૧૯ ॥

119. But those, of low psychic quality, cannot be composed either by themselves or by others Though possessed of big bodies, they seem incapable of bearing even small ailments When confronted with fear, sorrow, temptation, delusion or disgrace, or made to listen to tales of wrath, awfulness, hate, horror or ugliness or see sights of the flesh and blood of animals and men, they suffer either depression of spirits or pallor or fainting or insanity or giddiness or falling, or even death

આહારશક્તિત્ત્વેતિ આહારશક્તિરભ્યવહરણ-

શક્ત્યા જરણશક્ત્યા ચ પરીક્ષ્યા; બલાયુષી હ્યાહારાયત્તે ॥ ૧૨૦ ॥

આહારશક્તિત્ત્વેતિ આહારશક્તિત્ત્વેતિ પરીક્ષ્યા કરવી આહારશક્તિ પરીક્ષા કરે, આહારશક્તિ આહાર- શક્તિની આહારશક્તિની, અભ્યવહરણ- ખાવાની खानेकी, શક્ત્યા શક્તિથી શક્તિ, જરણ- અને પાચનની ઔર જીર્ણ કરનેની, શક્ત્યા શક્તિથી શક્તિ, પરીક્ષ્યા પરીક્ષા કરવી બેઈએ પરીક્ષા કરની ચાહિએ, હિ કારણકે ક્યોંકિ, બલ- બળ બલ, આયુષી અને આયુષ્ય ઔર આયુ, આહાર- આહારને આહારકે, આયત્તે આધીન છે અધીન હૈં ॥ ૧૨૦ ॥

120 As regards the capacity for food—the capacity for food is to be judged from the capacity to ingest (contain) and the capacity to digest. Strength and life are dependent on food.

વ્યાયામશક્તિત્ત્વેતિ વ્યાયામશક્તિરપિ કર્મ-

શક્ત્યા પરીક્ષ્યા। કર્મશક્ત્યા હ્યનુસીયતે વલત્રૈવિ- ધ્યમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

વ્યાયામશક્તિત્ત્વેતિ વ્યાયામશક્તિત્ત્વેતિ પરીક્ષ્યા કરવી વ્યાયામશક્તિ પરીક્ષા કરે, વ્યાયામ- વ્યાયામ વ્યાયામ, શક્તિઃ શક્તિની શક્તિ, અપિ પશુ મી, કર્મ- કાર્ય કરવાની કાર્ય કરનેની, શક્ત્યા શક્તિથી શક્તિ, પરીક્ષ્યા પરીક્ષા કરવી બેઈએ પરીક્ષા કરની ચાહિએ, હિ કારણકે ક્યોંકિ, કર્મશક્ત્યા કર્મશક્તિથી કર્મશક્તિ, વલત્રૈવિધ્યમ્ ત્રણ બાતના બળતુ' ત્રણ પ્રકારકે બલકા, અનુસીયતે અનુમાન કરાય છે અનુમાન ક્રિયા જાતા હૈં ॥ ૧૨૧ ॥

121 As regards the capacity for exercise—the capacity for exercise is to be judged by the capacity for work. By the capacity for work are the three degrees of strength to be inferred.

વયસ્ત્વેતિ વયસ્ત્વેતિ વયસ્ત્વેતિ વયસ્ત્વેતિ

વયસ્ત્વેતિ કાલપ્રમાણવિશેષાપેક્ષિની હિ

૧૨૧ વલત્રૈવિધ્યમ્—વલ ત્રિવિધ્યમ્ (ચ ૫.)

૧૨૦ કાલપ્રમાણવિશેષાપેક્ષિની—કાલપ્રમાણાપેક્ષિની (૫)

शरीरावस्था वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथास्थूल-
मेदेन त्रिविधं—बालं, मध्यं, जीर्णमिति ।

वयस्तु च इति वयथी परीक्षा ३२वी वयसे परीक्षा
करे, काल- ३७११ कालके, प्रमाण-विशेष- प्रमाणविशेष-
पनी प्रमाणविशेषकी, अपेक्षिणी हि अपेक्षा राभनार
अपेक्षा करनेवाली, शरीर-अवस्था शरीरनी अवस्था
शरीरकी अवस्था, वय. वय वय, अभिधीयते उहेवाय
छे कहलाती है, तत् ते वह, वयः वय वय, यथास्थूल-
मेदेन शूलमेदे प्रमाणे स्थूलमेदके अनुसार, त्रिविधम्
त्रय भवतु छे तीन प्रकारकी है, बालम् भाग बाल,
मध्यम् मध्यम मध्यम, जीर्णम् इति अने श्रुति (वृद्ध)
और जीर्ण (वृद्ध);

122-(1) As regards age— that
indeed is called age or bodily state
which specially depends on the (length
of) passage of time That age is of
three kinds, broadly divided—child-
hood, middle age and old age

तत्र बालमपरिपक्वधात्वजातव्यञ्जनं सुकुमार-
मक्लेशसहमसंपूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायमाषोडशवर्षं,

तत्र तेभां उनमें, अपरिपक्वधातु- परिपक्व धातु
वगर्तु अपरिपक्व धातुवाली, अजातव्यञ्जनम् दाढी मूछ
आदि पुरुषचिह्न वगर्तु दाढी मूछ आदि पुरुषचिह्नसे
रहित, सुकुमारम् सुकुमार कोमल, अक्लेशसहम् क्लेश
सहन न करी शकनार क्लेशको न सहनेवाली, असंपूर्ण-
बलम् संपूर्ण भग वगर्तु असंपूर्ण बलवाली, श्लेष्म-
धातुप्रायम् अने धातुभूत उद्ध धातुवाणुं और कफ
बहुल, बालम् पहेला प्रकारतु आलवय पहिले प्रकारकी
बाल्यावस्था, आषोडशवर्षम् सोलवर्ष सुधी कहु छे सोल
वर्ष पर्यन्त मानी गई है,

122-(2). Of them child-hood is that
wherein the body-elements are imma-
ture and the indications of youth
are not manifest, when the person

is delicate, intolerant of troubles,
incomplete in strength, and mostly
of kapha element, and until sixteen
years of age.

विवर्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थित-
सत्त्वमात्रिशद्वर्षमुपदिष्टं;

विवर्धमान- वधे नती बढ़ती हुई, धातुगुणम्
धातुना गुणवाणु धातुके गुणवाली, पुन अने और,
प्रायेण धातुभूत प्राय करके, अनवस्थित- अस्थिर
अस्थिर, सत्त्वम् सत्त्ववाणुं भीम प्रकारतुं आलवय
चित्तवाली दूसरे प्रकारकी बाल्यावस्था, मात्रिशद्वर्षम्
तीस वर्ष सुधी तीस वर्ष तक, उपदिष्टम् कहु छे
कही है;

122-(3). Again the person is said to
be yet developing body-elements and
is generally of undetermined psychic
disposition (character) till he is of
thirty years of age

मध्यं पुनः समत्वागतवलवीर्यपौरुषपराक्रम-
ग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं बल-
स्थितमवस्थितसत्त्वमविशीर्यमाणधातुगुणं पित्त-
धातुप्रायमाषष्टिवर्षमुपदिष्टम्;

समत्व- समानताने समानताको, आगत- प्राप्त
प्राप्त, बल- भग बल, वीर्य- वीर्य वीर्य, पौरुष- पौरुष
पौरुष, पराक्रम- पराक्रम पराक्रम, ग्रहण- ग्रहण ग्रहण,
धारण- धारण धारण, स्मरण- स्मरण स्मरण, वचन-
वचन वचन, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, सर्वधातुगुणम्
अने सर्वधातुना गुणवाणु सब धातुओंके गुणोंवाली,
बलस्थितम् स्थिर भगवाणु स्थिर बलवाली, अवस्थित-
स्थिर स्थिर, सत्त्वम् सत्त्ववाणुं मनवाली, अविशीर्यमाण-
दृढ स्थिर, धातुगुणम् धातुओंना गुणवाणु धातुओंके
गुणोंवाली, पित्तधातुप्रायम् अने भोटे भागे पित्त
धातुवाणु और पित्त धातुकी प्रधानतावाली, मध्यम् पुनः
मध्यम वय मध्यम वय, आपष्टिवर्षम् साठ वर्ष सुधी
साठ वर्ष पर्यन्त, उपदिष्टम् कहु छे कही है;

122-(4). That is middle age wherein has been attained the balance of strength, energy, manhood, valour, understanding, retention, memory, speech, discernment and all the body-elements, and wherein a man is of strong and of well-determined psychic disposition (character), of compact body-elements, of predominance of pitta element and which lasts till sixty years of age

अतः परं हीयमानधातुविन्द्रियबलवीर्यपौरुष-पराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानं अश्रयमान-धातुगुणं वायुधातुप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आव-र्षशतम् ।

अतः ऐथी इसके, परम् पछी पीछे, क्रमेण क्रम-पूर्वकं क्रमपूर्वक, हीयमान-ओला थला घटते हुए, धातु-धातु धातु, इन्द्रिय-इन्द्रियोना इन्द्रियोके, बल-बल बल, वीर्य-वीर्य वीर्य, पौरुष-पौरुष पौरुष, पराक्रम-पराक्रम पराक्रम, ग्रहण-ग्रहण ग्रहण, धारण-धारण धारण, स्मरण-स्मरण स्मरण, वचन-वचन वचन, विज्ञानम् अने विज्ञानवाला और विज्ञानवाली, अश्रयमान-अश्रय थला हीन होते हुए, धातुगुणम् धातु-ओला गुणवाला धातुओके गुणवाली, वायुधातुप्रायम् अने वायुधातुनी प्रधानतावाला और वायुधातुकी प्र-धानतावाली, जीर्णम् वृद्ध वय वृद्धावस्था, आवर्षशतम् सो वर्षं मुथी सो वर्ष तक, उच्यते उहेवाय छे कहलाती है;

122-(5) That is said to be old age wherein (after sixty) the body-elements, sense-organs, strength, energy, man- hood, valour, understanding, retention, memory, speech and discrimination begin to decay, the body-elements disintegrate, and the vata element

predominates, and there is gradual wearing down till the age of a hundred years.

वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले; अस्ति च पुनरधिकोनवर्षशतजीविनोऽपि मनुष्याः,

अस्मिन् आ इस, काले कालमा कालमें, आयुषः आयुष्युं आयुका, प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, वर्षशतम् सो वर्ष छे सौ वर्ष है, पुनः च अने और, अधिक-ऊन-वर्षशत-सो वर्ष ४२ता अधिक अने ओला वर्ष सौ वर्षसे अधिक और कम वर्ष, जीविनः जनार जीनेवाले, अपि पणु मी, मनुष्या. मनुष्ये मनुष्य, सन्ति छे है;

122-(6). A hundred years indeed is the length of life in this world. But there are men who live even more or less than a hundred years.

क्षेपां विकृतिवर्ज्यैः प्रकृत्यादिवलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभ-जेत् ॥ १२२ ॥

विकृति-विकृति विकृति, वर्ज्यैः रहित रहित, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, आदि-वगेरेना आदिके, बल-बलना बलके, विशेषे लोहाथी भेदोंसे, लक्षणत. च अने लक्ष-णवाली और लक्षणोंसे, तेषाम् तेषांना उनकी, आयुषः आयुष्युं आयुका, प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, उपलभ्य लक्ष्मीने जान कर, वयसः वयने वयको, त्रित्वम् त्रि-विभागमा तीन विभागमें, विभजेत् वहेथी हेवुं विभक्त करना चाहिए ॥ १२२ ॥

122. Taking their measure of life, three divisions should be made by ascertaining strength and special characteristics of constitution free from pathological conditions.

वयसि लोपं हृष्य भेषज्यमवचार्चम्—

एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ज्यानां भाषाणां

१२२. जीविनोऽपि-जीविनो (ब.)

१२२. हीयमान-पक्षीयमान (ब.)

,, आवर्षशतम्-वर्षशतान्तम् (ब.)

પ્રવરમધ્યાવરવિભાગેન બલવિશેષં વિભજેત્ ।
વિકૃતિબલત્રૈવિધ્યેન તુ દોષબલં ત્રિવિધમનુમીયતે ।
તતો મૈષડ્યસ્ય તીક્ષ્ણમૃદુમધ્યવિભાગેન ત્રૈવિધ્યં
વિભજ્ય અથાદોષં મૈષડ્યમવચારયેદિતિ ॥ ૧૨૩ ॥

एवम् ओ प्रभाणु इसी प्रकार, विकृतिवर्ज्यानाम्
विकृति सिवायना विकृतिरहित, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति,
आदीनाम् वगेरे आदि, भावानाम् भावेना भावोंके,
प्रवर-प्रवर प्रवर, मध्य-मध्यम मध्यम, अवर-अने
अवर और अवर, विभागेन विभागथी विभागसे, बल-
अणना बलके, विशेषम् वेदना भेदोंको, विभजेत् विभाग
करना विभक्त करे, विकृति-विकृतिना विकृतिके, बल-
अणना बलके, त्रैविध्येन त्रिषु प्रकार डेवाथी तीन
प्रकार होनेसे, तु ते। तो, त्रिविधम् त्रिषु अतना तीन
प्रकारके, दोष-दोषना दोषके, बलम् अणनु बलका,
अनुमीयते अनुमान कराय छे अनुमान किया जाता है,
ततः तेषां इस लिए, मैषड्यस्य औषधना औषधका,
तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मृदु-मृदु मृदु, मध्य-अने
मध्यम और मध्यम, विभागेन विभागथी विभागसे,
त्रैविध्यम् त्रिषु अतना तीन प्रकारका, विभज्य-विभाग
करा विभाग करके, यथादोषम् दोष अनुसार दोषानु-
सार, मैषड्यम् औषध औषधका, अवचारयेत् इति
ये।अणुं प्रयोग करे ॥ १२३ ॥

123 In this way the classification into three divisions of high, medium and low, should be made of the strength and special characteristics of constitutions free from pathological conditions. By means of the three-fold nature of the classification of pathological conditions, the strength of morbid humors is to be inferred. Then classifying the medications under the three-fold manner, as strong, moderate and mild, the medication appropriate to the morbidity is to be administered.

આગુંવે. પ્રમાણજ્ઞાનહેતો: શરીરપરીક્ષો—

આયુષ: પ્રમાણજ્ઞાનહેતો: પુનરિન્દ્રિયેષુ જાતિ-
સૂત્રીયે ચ લક્ષણાન્યુપદેક્ષ્યન્તે ॥ ૧૨૪ ॥

આયુષ આયુષ્યતુ આયુકા, પ્રમાણ- પ્રમાણ પ્રમાણ-
જ્ઞાનહેતો: અણુવા માટે જાનનેકે લિએ, પુન: તે। તો,
ઇન્દ્રિયેષુ ઇન્દ્રિયસ્થાનના ઇન્દ્રિયસ્થાનકે, જાતિસૂત્રીયે
ચ અતિસૂત્રીય અધ્યાયમાં જાતિસૂત્રીય અધ્યાયમે,
લક્ષણાનિ લક્ષણે લક્ષણ, ઉપદેક્ષ્યન્તે કહેવામાં આવશે
કહે જાયેંગે ॥ ૧૨૪ ॥

124. The signs of ascertaining the length of life are again described in the Section on 'Sensorial Prognosis' and in the chapter entitled 'The continuation of one's lineage'

જતુમેદેન કાલવિમાન —

કાલ: પુન: સંવત્સરશ્ચાતુરાવસ્થા ચ । તત્ર
સંવત્સરો દ્વિધા ત્રિધા ષોઢા દ્વાદશઘા ભૂયશ્ચા-
પ્યત: પ્રવિભજ્યતે તત્તત્કાર્યમભિસમીક્ષ્ય ।

કાલ. કાળ કાલ, પુન વળી ફિર, સંવત્સર: ચ
સવત્સર સવત્સર, આતુર- અને રોગીની ઓર રોમીકી,
અવસ્થા ચ અવસ્થા છે અવસ્થા હૈ, તત્ર તેમાં ડનમે,
સવત્સર: અંતરસર સંવત્સર, તત્ત તત્ તે તે ઠસ ઠસ,
કાર્યમ કાર્યને કાર્યકો, અભિસમીક્ષ્ય અનુભક્ષીને દેસ
કર, દ્વિધા બે પ્રકારે દો પ્રકારસે, ત્રિધા ત્રિષુ પ્રકારે
તોન પ્રકારસે, ષોઢા ૭ પ્રકારે છ: પ્રકારસે, દ્વાદશઘા
બાર પ્રકારે વારહ પ્રકારસે, અઠ: અને ઐથી ઓર ઇસસે,
ભૂય ચ અપિ વધારે રીતે યણ અધિક પ્રકારસે મી,
પ્રવિભજ્યતે વિભક્ત કરાય છે વિભક્ત કિયા જાતા હૈ;

125-(A). Time, again, is considered from the point of view of season and the stage of the disease. The year is divided taking into view the effects of season, into divisions of two, three, six or twelve, and even more.

अत्र खलु तावत् पोढा प्रविभज्य कार्यमुपदे-
क्ष्यते-हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्ष-
णास्त्रय ऋतवो भवन्ति, तेषामन्तरेष्वितरे साधा-
रणलक्षणास्त्रय ऋतवः-प्रावृद्शरद्वसन्ता इति ।
प्रावृडिति प्रथमः प्रवृष्टः कालः, तस्यानुबन्धो हि
वर्षाः । एवमेते संशोधनमधिकृत्य पद् विभज्यन्ते
ऋतवः ॥ १२५ ॥

अत्र खलु अर्द्धीं यहा, तावत् तो तो, पोढा छ प्रक्षारे छ. प्रकारसे, प्रविमज्य विभाग करी विभाग करके, कार्यम् कार्यो कार्यका, उपदेक्ष्यते उपदेश करवाभा आवशे उपदेश किया जायगा, शीत- शीत शीत, उष्ण- उष्ण उष्ण, वर्ष- अने वरसाफना और वर्षाके, लक्षणा. लक्षणावाणी लक्षणोंवाली, हेमन्त हेमन्त हेमन्त, ग्रीष्म- ग्रीष्म ग्रीष्म, वर्षा च अने वर्षा और वर्षा, इति ऐम ऐसी, त्रय त्रय तीन, ऋतवः ऋतुओ ऋतुए, भवन्ति छे है, तेषाम् तेषोनी उनके, अन्तरेषु अन्ये बीचमें, इतरे भीछ दूसरी, साधारण- साधारण साधारण, लक्षणा लक्षणावाणी लक्षणोंवाली, त्रयः त्रय तीन, ऋतव ऋतुओ ऋतुए, प्रावृट्- प्रावृट् प्रावृट्, शरत्- शरद शरद, वसन्ता इति अने वसन्त छे और वसन्त हैं, प्रावृट् इति प्रावृट् ओ प्रावृट् यह, प्रथम प्रथम प्रथम, प्रवृष्ट पुष्कण वर्षावाणो पुष्कल वर्षाका, काल. काल छे काल है, तस्य तेनी उसके, अनुबन्ध हि पछी आवती वाद आती, वर्षा. वर्षा छे वर्षा है, एवम् ओ प्रमाणे इस प्रकार, संशोधनम् संशोधनने संशोधनको, अधिकृत्य उद्देशीने लक्ष्य रख कर, एते आ ये, ऋतवः ऋतुओ ऋतुए, ष् छ भागमा छ विभागमें, विभज्यन्ते विभक्त कराय छे विभक्त की जाती है ॥ १२५ ॥

125. Here (in this treatise) indeed, dividing it into six, the effects are described. Hemanta, Greeshma and Varsha are the three seasons having cold, heat and rain as their characteristics. In between them again there are three

seasons of moderate characteristics called Pravrit, Sarad and Vasanta. The first Pravrit, is the season for the first rains. For does not the (Varsha) rainy season come in its wake? Having the purificatory procedure in view, the seasons are divided into six

केषु ऋतुषु वमनादीना प्रवृत्ति, केषु च निवृत्तिः—

तत्र साधारणलक्षणेऽवृत्तुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते, निवृत्तिरितरेषु ।

તત્ર તેમાં इनमें, साधारण- साधारण साधारण,
लक्षणेषु लक्षणोवाणी लक्षणोंवाली, ऋतुषु ऋतुओंમાં
ऋतुओंमें, वसन- वसन वसन, आदीनाम् वगेरेની
आदिकी, प्रवृत्ति प्रवृत्ति प्रवृत्ति, विधीयते કરાય છે કી
जाती है, इतरेषु બીજા ઋતુઓમાં दूसरी ऋतुओंमें,
निवृत्ति. निवृत्ति કરાય છે નિવૃત્તિ કી जाती है;

126-(1) Of them during the seasons of moderate characteristics the administration of emesis etc, is laid down, and also the avoidance of the administration in the other seasons

साधारणलक्षणा हि मन्दशीतोष्णवर्षत्वात्
सुखतमाश्च भवन्त्यविकल्पकाश्च शरीरौषधानाम्,
इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णवर्षत्वाद्दुःखतमाश्च भवन्ति
विकल्पकाश्च शरीरौषधानाम् ॥ १२६ ॥

हि कारुण्ये क्यौकि, साधारण- साधारण साधारण,
लक्षणा लक्षणोवाणी ऋतुओ लक्षणोवाली ऋतुए, मन्द-
मन्द मन्द, शीत- शीत शीत, उष्ण- उष्ण उष्ण, वर्ष-
त्वात् अने वर्षावाणी होवाथी और वर्षावाली होनेसे,
सुखतमाः च अतिशय सुभकारु अत्यन्त सुखदायक,
शरीर- अने शरीर और शरीर, औषधानाम् तथा
औषधोमा एवं औषधोमें, अविकल्पकाः च ऐश्वर्य न
करनारी फेरफार न करनेवाली, भवन्ति होय छे होती
हैं, इतरे भीछे ऋतुओ दमनी ऋतुए, पुन ते ती.

१२६ अविकल्पकाः—अधिककल्पाः ॥ १॥

अत्यर्थ- अतिशय अत्यन्त, शीत- शीत शीत, उष्ण- उष्ण उष्ण, वर्षत्वात् अने वर्षावाणी होवाथी वर्षावाली होनेसे, दुःखतमा. च अहु दुःखदायक अति दुःखदायक, शरीर- अने शरीर और शरीर, औषधानाम् तथा औषधानां एवं औषधोंमें, विकल्पकाः च इरक्षर करनारी फेरफार करनेवाली, भवन्ति होय छे होती ॥१२६॥

126. The moderate seasons, owing to their mild characteristics of cold, heat and rain are very enjoyable and do not adversely affect either the body or the drugs. But the other seasons, characterised by extreme qualities of cold, heat and rain, are very unpleasant and adversely affect the body and the drugs

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरम- सुखोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणी- भूतमवबद्धदोषं च, भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्ण- स्वभावमतिशीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते, त- स्मात्तयोः संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते शरीरमपि च वातोपद्रवाय ।

तत्र तेभां इनमें, हेमन्ते हि हेमन्तभां हेमन्तमें, अतिमात्र- अतिशय अत्यन्त, शीत- ठंडीथी शीतसे, उपहतत्वात् उपधात पाभवाथी उपहत होनेसे, शरीरम् शरीर शरीर, असुख- असुखथी असुख, उपपन्नम् युक्त युक्त, अतिशीत- अति ठंडा अति शीतल, वात- वातथी वायुसे, आध्मातम् पूर्ण पूर्ण, अति- अति अत्यन्त, दारुणीभूतम् कठोर कठोर, अवबद्ध- दोषम् च अने रोकथेका होषवाणुं और विष्टब्ध, भवति अर्थ अर्थ छे हो जाता है, संशोधन- अर्थम् संशोधन भाटेनु संशोधनके लिए, उष्ण- उष्ण उष्ण, स्वभावम् स्वभावनु स्वभाववाली, भेषजम् औषध औषध, पुनः पक्षु भी, अतिशीत-

अति ठंडीथी अति शीतसे, उपहतत्वात् उपधात पाभ- वाथी उपहत होनेके कारण, मन्दवीर्यत्वम् मन्दवीर्यताने मन्दवीर्यताको, आपद्यते पासे छे प्राप्त करती है, तस्मात् तेथी इस लिए, तयो तेवा शरीर तथा औषधने। उस प्रकारके शरीर और औषधका, संयोगे संयोगे यथा संयोग होने पर, संशोधनम् संशोधन संशोधन, अयो- गाय अयोग करनारु अयोगके लिए, उपपद्यते थाय छे होता है, शरीरम् च अपि अने शरीर पक्षु और शरीर भी, वात- वातना वातके, उपद्रवाय उपद्रव भाटे अर्थ अर्थ छे उपद्रवके लिए हो जाता है;

127-(1) In the season called 'He- manta' winter, the body being affli- cted with extreme cold and great sense of discomfort on account of the howling cold winds the humors get provoked and impeded in their course and the hot quality of the drugs used for purification becomes dulled by the extreme cold of the season Hence it has very little effect on the humors and the body becomes liable to vata- disorders.

ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वाच्छरीरमसुखोप- पन्नं भवत्युष्णवातातपाध्मातमतिशियिलमत्यर्थ- प्रविलीनदोषं, भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभाव- मुष्णानुगमनात्तीक्ष्णतरत्वमापद्यते, तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते शरीरमपि पिपासोपद्रवाय ।

ग्रीष्मे ग्रीष्मऋतुभां ग्रीष्मऋतुमें, पुन ते तो, भृश- अतिशय अति, उष्ण- उष्णताथी उष्मासे, उपहत- त्वात् उपहत थाथी उपहत होनेसे, शरीरम् शरीर शरीर, असुख- दुःखथी दुःखसे, उपपन्नम् युक्त युक्त, उष्ण- उष्ण उष्ण, वात- पवन वायु, आतप- अने तापथी और तापसे, आध्मातम् पूर्ण पूर्ण, अतिशियि- लम् अतिशियिल अतिशियिल, अत्यर्थ- अने अतिशय और अत्यंत, प्रविलीन- पीगणेला प्रविलीन, दोषम्

१२७. अतिशीतोपहतत्वात्-शीतोपहतत्वात् (क)

„ दारुणीभूतमवबद्धदोष-दारुणीभूतमावबद्धदोष (ख घ)

„ अवबद्धदोष-अवबद्धदोष (छ)

„ भेषज-भेषज्य (घ)

દોષવાળું દોષવાળા, મવતિ થાય છે હોતા હૈ, સંશોધન-
અર્થમ્ સંશોધન માટેનું સંશોધનકે લિષ્, ડળ્ળ-ઉષ્ણ
ડળ્ળ, સ્વભાવમ્ સ્વભાવનું સ્વભાવવાલી, મેષજન્મ ઔષધ
ઔષધ, પુન તેા તેા, ડળ્ળ-ઉષ્ણતાના ડળ્ળતાકે, અનુ-
ગમનાત્ સંબંધથી સવધસે, તીક્ષ્ણતરત્ત્વમ્ વધારે તીક્ષ્ણ-
તાને અધિક તીક્ષ્ણતાકો, આપયતે પામે છે પ્રાપ્ત કરતી
હૈ, તસ્માત્ તેથી હસ લિષ્, તયો તેવાં શરીર તથા
ઔષધનેા. ઉસ પ્રકારકે શરીર ઔષધકા, મંયોને
સ યોગ થતાં સયોગ હોને પર, સંશોધનમ્ સંશોધન
સંશોધન, અતિયોગાય અતિયોગ ડરનાડું અતિયોગકે
લિષ્, ઉપપદ્યતે થઈ બય છે હો જાતા હૈ, શરીરમ્
શરીર શરીર, અપિ પશુ મી, પિપાસા-તરસના
પ્યાસકે, ઉપદ્રવાય ઉપદ્રવાળું થઈ બય છે ઉપદ્રવવાળા
હો જાતા હૈ;

127-(2). Similarly in 'Greeshma' summer, the body is affected by the extreme heat and feels a great sense of discomfort on account of the hot winds and the severe sun. The body becomes flabby and the humors are in a liquescent condition and the hot quality of the drugs required for purification becomes more acute. Hence the administration of these drugs leads to over-action, and the body is also liable to be afflicted with great thirst

વર્ષાસુ તુ મેઘજલાવતતે ગૂઢાર્કચન્દ્રતારે
ધારાકુલે વિષતિ ભૂમૌ પક્કજલપટલસવૃતાયામ-
ત્યર્થોપક્લિન્નશરીરેષુ ભૂતેષુ વિહતસ્વભાવેષુ ચ
કેવલેષ્વૌષધગ્રામેષુ તોયતોયદાનુગતમાસ્તસંસ-
ર્ગાદ્ ગુરુપ્રવૃત્તીનિ વમનાદીનિ ભવન્તિ, ગુરુસમુ-
ત્થાનાનિ ચ શરીરાણિ ।

વર્ષાસુ વર્ષાઋતુમાં વર્ષાઋતુમે, તુ તેા તેા, વિયતિ
આકાશકે, મેઘ-વાદળાઓના વાદળોંકે, જલ-

૧૨૭. તોયતોયદાનુગતમાસ્તસર્ગાદ્ ગુરુપ્રવૃત્તીનિ-તોયાનુગ-
તમાસ્તસર્ગાંપદતેષુ ગુરુપ્રવૃત્તીનિ (ચ ઢ, ઢ, દ, દ, જ)

પાણીથી જલસે, જવતતે ઇવાયેલું હોતાં છાયે હુ
હોને પર, ગૂઢ-ગૂઢ છિપે હુ, અર્ક-સૂર્ય સૂર્ય, ચન્દ્ર-
ચન્દ્ર ચન્દ્ર, તારે અને તારાઓવાળું હોતાં ઔર તારા-
ગણસે ગુપ્ત હોને પર, ધારાકુલે અને ધારાઓથી ભર્યું
હોતાં ઔર ધારાઓસે વ્યાપ્ત હોને પર, ભૂમૌ તથા પૃથ્વી
ઔર ભૂમિકે, પક્ક-કાદવ કીચદ, જલ-અને પાણીના
ઔર જલકી, પટલ-થરથી રાગિસે, સવૃતાયામ્ ઇવાયેલી
હોતાં ભરી હુરે હોને પર, ભૂતેષુ અને પ્રાણીઓ ઔર
મનુષ્યોંકે, અત્યર્થ-અતિશય અતિશય, ઉપક્લિન્ન-બીબ-
થેલાં ગીલે હુ, શરીરેષુ શરીરવાળાં હોતાં શરીરવાલે હોને
પર, દેવલેષુ અને સ પૂર્ણ ઔર સંપૂર્ણ, ઔષધ-ઔષધના
ઔષધિયોંકે, ગ્રામેષુ સમૂહ સમૂહકે, વિહત-નષ્ટ નષ્ટ,
સ્વભાવેષુ ચ સ્વભાવવાળાં હોતાં સ્વભાવવાલે હોને પર,
તોય-પાણી જલ, તોયદ-અને વાદળાંથી ઔર વાદળોંસે,
અનુગત-સંબંધ પામેલા મિલિત, માસ્ત-પવનના વાયુકે,
સંસર્ગાત્ સંસર્ગથી સંસર્ગસે, વમન-વમન વમન, આદીનિ
આદિઆદિ, ગુરુપ્રવૃત્તીનિ બારે પ્રવૃત્તિવાળાં થાય છે મારી
પ્રવૃત્તિવાલે હોતે હૈ, શરીરાણિ અને શરીરો ઔર શરીર,
ગુરુસમુત્થાનાનિ ચ બારે નિદાનવાળાં અર્થાત્ માંડમાંડ
સ્વસ્થ થનારાં ગુરુ નિદાનવાલે અર્થાત્ કઠિનાઈસે સ્વસ્થ
હોનેવાલે, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ,

127-(3). In the season called 'Varsha' rains, the sun, the moon and the stars are hidden and the sky is overcast with rain-clouds, the earth is covered with slush and is full of water and the body-elements are all in a liquescent condition and the drugs get impaired by contact with water and the wet winds blowing from the clouds. Hence, emesis and other procedures act heavily and the body is liable to take a long time to return to normal condition.

તસાદ્રમનાદીનાં નિવૃત્તિવિધીયતે વર્ષાન્તે-
જ્વતુષુ, ન ચેદાત્યયિકં કર્મ ।

૧૨૭. વર્ષાન્તેજ્વતુષુ-વર્ષાભાગાન્તેષુ (જ)

,, ,, -વર્ષાભાગાન્તેભ્યઃ ઋતુભ્યો (ત.)

तस्मात् तेथी इस लिए, आत्ययिकम् शीघ्रकारी शीघ्रकारी, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, न चेत् ओं करानी न हो तो, वर्षान्तेषु वर्षां छे अंतर्मां नेना ओवी अर्थात् हेमन्त ग्रीष्म अने वर्षा वर्षा है अन्तर्मां जिनके ऐसी अर्थात् हेमन्त ग्रीष्म और वर्षा, ऋतुषु ऋतुओंमां ऋतुओंमें, वसन- वसन वसन, आदी- नाम् आदिनी आदिकी, निवृत्तिः निवृत्ति निवृत्ति, विधीयते करवाना आवे छे की जाती है,

127-(4). Hence the avoidance of emesis and other procedures is laid down in winter, summer and the rains unless it becomes unavoidable.

आत्ययिके पुनः कर्मणि काममृतुं विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन मेषजं संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पेनोपपाद्य प्रमाणवीर्य-समं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेनावहितः॥१२७॥

आत्ययिके शीघ्रकारी रोगनी शीघ्रकारी रोगकी, पुन ते। तो, कर्मणि चिकित्सां चिकित्सां, यथा- ऋतु- गुण- ऋतुना गुणथी ऋतुके गुणोंसे, विपरीतेन विपरीत विपरीत, कृत्रिम- कृत्रिम कृत्रिम, गुण- गुणो गुणोंका, उपधानेन उत्पन्न करीने आवान करके, कामम् धृष्टानुसार इच्छानुसार, ऋतुम् ऋतुनी ऋतुकी, विकल्प्य कल्पना करके, मेषजम् औषध औषधको, संयोग- संयोग संयोग, संस्कार- संस्कार संस्कार, प्रमाण अने मात्राना और मात्राके, विकल्पेन भेदधी भेदसे उपपाद्य बनावी बनाकर, प्रमाण- मात्रा मात्रा, वीर्य- अने वीर्यमां और वीर्यमें, समम् समान समान, कृत्वा करीने करके, तत् पछी फिर, अवहितः सावधान यथ सावधान हो कर, उत्तमेन उत्तम उत्तम, यत्नेन यत्नथी यत्नसे, प्रयोजयेत् प्रयोग करवे प्रयोग करे ॥ १२७ ॥

127. In case of emergency where emesis etc, become inevitable the physician must create the required seasonal conditions by artificial means. He should by means of combination, preparation and variation in proportion,

modify the potency of the drugs to the required standard with reference to seasonal effects, and administer it skilfully and with great care.

आतुरावस्थास्वपि कालाकालनिर्देशः—

आतुरावस्थास्वपि तु कार्याकार्यं प्रति काला-कालसंज्ञा; तद्यथा—अस्यामवस्थायामस्य मेषज-स्याकालः, कालः पुनरस्येति; एतदपि हि भवत्यवस्थाविशेषेण, तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकालसंज्ञा ।

आतुर- रोगी रोगीकी, अवस्थासु अवस्थाओंमां अवस्थाओंमें, अपि तु पक्षु मी, कार्य- कार्य कार्य, अकार्यम् तथा अकार्यनी एवं अकार्यके, प्रतिभातर्मां विषयमें, काल- काल काल, अकाल- तेमन् अकालनी एवं अकालकी, संज्ञा संज्ञा होय छे संज्ञा होती है, तत् यथा नेमके जैसे, अस्याम् आ इम, अवस्थायाम् अवस्थाओंमां अवस्थाओंमें, अस्य आ इस, मेषजस्य औषधो औषधका, अकालः योग्य वपत् नथी योग्य समय नहीं है, अन्यस्य भीमने दूसरीका, पुन- वणी तो, कालः इति योग्य वपत् छे योग्य समय है, अवस्था- अवस्थाना अवस्थाके, विशेषेण हि भेदधी भेदसे, एतत् अपि आ पक्षु यह मी, भवति थाय छे होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, आतुर- रोगी रोगीकी, अवस्थासु अवस्थाओंमां अवस्था-ओंमें, अपि हि पक्षु मी, काल- अकाल- काल अने अकालनी काल और अकालकी, संज्ञा संज्ञा होय छे संज्ञा होती है,

128-(1) The indications in the state of the patient as to the proper time and otherwise as regards what medicine should be administered and what not, are thus — that a particular stage of the disease is not the time for administering a particular drug and that it is the time for a particular other

१२८ मेषजस्याकाल, काम पुनरस्येति—अस्य मेषजस्य कालः पुनरस्येति (च ५.),

drug, for it must be judged from the stage of the disease Hence the indication of the proper time or otherwise for administering a drug is dependent on the stage of the disease

તસ્ય પરીક્ષા—સુદુર્મુહુરાતુરસ્ય સર્વાવસ્થા-વિશેષાવેક્ષણં યથાવજ્રેપજપ્રયોગાર્થમ્ । ન હ્યતિપતિતકાલમપ્રાપ્તકાલં વા સેપજમુપયુજ્યમાનં યૌગિકં ભવતિ; કાલો હિ મૈષજ્યપ્રયોગપર્યાસિમભિનિર્વર્તયતિ ॥ ૧૨૮ ॥

તસ્ય તેની ઉત્તરી, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, યથાવત્ જોઈએ તેવા સમ્યક્, સેપજ- ઓસડના ઔષધકે, પ્રયોગાર્થમ્ પ્રયોગને માટે પ્રયોગકે લિપ્, સુદુ સુદુ વારંવાર વારંવાર, આતુરસ્ય રોગીની રોગીની, સર્વાવસ્થા- સર્વા અવસ્થાઓના સર્વા અવસ્થાકે, વિશેષ-લેટેનું મેદોંકો, અવેક્ષણમ્ નિરીક્ષણુ કરવું જોઈએ દેખના ચાહિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, અતિપતિતકાલમ્ સમયને વટાવી ગયેલું સમય નિકલ જાને પર, અપ્રાપ્તકાલમ્ વા અથવા જેને સમય પાડ્યો ન હોય એવું અથવા સમયસે પૂર્વ, ઉપયુજ્યમાનમ્ સેપજમ્ ઓસડ યોજનાં લી ગઈ ઔષધ, યૌગિકમ્ ન ભવતિ કારણત્ થતું નથી યૌગિક નહીં હોતી, કાલઃ હિ કારણકે કાળ જ સમય હી, સેપજ-ઔષધના ઔષધકા, પ્રયોગ- પ્રયોગની પ્રયોગકી, પર્યાસિમ્ સિદ્ધિને સિદ્ધિકો, અભિનિર્વર્તયતિ ઉપજ કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૧૨૮ ॥

128. Its examination is thus— repeated investigation of the details of all the stages of a disease, in order to determine the mode of administration and the proper drug For, the use of a drug when the proper time has gone by or when it has not yet come, does not bear fruit. It is the opportuneness of time that brings about success of the administration of a drug.

૧૨૮. ન હ્યતિપતિત—ન હ્યવપતિત (ચ.)

પ્રવૃત્તે: વિવરણમ્—

પ્રવૃત્તિસ્તુ પ્રતિકર્મસમારમ્ભઃ । તસ્ય લક્ષણં મિપગૌપચાતુરપરિચારકાણાં ક્રિયાસમાયોગઃ ॥ ૧૨૯ ॥

પ્રવૃત્તિ. પ્રવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિ યહ, તુ તે। તો, પ્રતિકર્મ-ચિકિત્સા માટે ચિકિત્સાકે લિપ્, સમારમ્ભ પ્રયત્ન છે ચેષ્ટા હૈ, તસ્ય તેનું ઉત્તરી, લક્ષણમ્ લક્ષણુ લક્ષણ, મિપક્- વૈદ્ય મિપક્, ઔષધ- ઔષધ ઔષધ, આતુર-રોગી, પરિચારકાણામ્ અને પરિચારકોનાં બૌર પરિચારકોનાં, ક્રિયા- ચિકિત્સામાં ક્રિયામૈ, સમાયોગ સુમેળ છે ઠીક ઠીક લગ જાના હૈ ॥ ૧૨૯ ॥

129 Treatment is the beginning of a curative action. Its characteristic or sign is the proper and combined action of the physician, the drug, the patient and the attendant.

ઉપાયસ્ય વિવરણમ્—

ઉપાય પુનર્મિપગાદીનાં સૌષ્ઠવમભિવિધાનં ચ સમ્યક્ । તસ્ય લક્ષણં-મિપગાદીનાં યથોક્તગુણસંપત્ત્વેશકાલપ્રમાણસાત્મ્યક્રિયાદિભિશ્ચ સિદ્ધિકારણૈઃ સમ્યગુપપાદિતસ્યૌષધસ્યાવચારણમિતિ ॥ ૧૩૦ ॥

ઉપાય ઉપાય એ ઉપાય યહ, પુન. તે। તો, મિપગાદીનામ્ વૈદ્યાદિકની મિપક્ આદિકી, સૌષ્ઠવમ્ શ્રેષ્ઠતા શ્રેષ્ઠતા, સમ્યક્ અભિવિધાનમ્ ચ અને સારી રીતે તત્પરપણું છે બૌર મલી પ્રકાર તત્પરતા હૈ, તસ્ય લક્ષણમ્ તેનું લક્ષણુ ઉત્તરી લક્ષણ, મિપગાદીનામ્ વૈદ્યાદિકની મિપક્ આદિકી, યથોક્ત- કલા પ્રમાણની પૂર્વોક્ત, ગુણસંપત્ત્વ ગુણસંપત્ત્વ ગુણસંપન્નતા, દેશ-કાલ-તથા દેશ-કાળ એવ દેશ-કાલ, પ્રમાણ- પ્રમાણ પ્રમાણ, સાત્મ્ય- સાત્મ્ય સાત્મ્ય, ક્રિયાદિભિ તથા ક્રિયા વગેરે તથા ક્રિયા આદિ, સિદ્ધિકારણૈ. ચ સિદ્ધિનાં કારણુ વડે સિદ્ધિકે કારણોસે, સમ્યક્ સરખી રીતે મલી પ્રકાર, ઉપપાદિતસ્ય તૈયાર કરેલા સંપાદિત, ઔષધસ્ય ઔષધને ઔષધકા, અવચારણમ્ ઇતિ પ્રયોગવુ એ છે પ્રયોગ કરના યહ હૈ ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૦. અભિવિધાનમ્—અભિસંધાનમ્ (ચ. ઢ. ધ.)

130. The means again are the excellence of the physician etc, and the proper method of administration. Its signs are—the aforesaid qualities of physician etc, and the administration of medicine viewed from the point of place, time, dosage, homologation and drug-action, all of which make for success of treatment as also the proper mode of preparation.

एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

एवम् आभ इम प्रकार, एते आ इन, दश दश दस, परीक्ष्य- विशेषा लुदी लुदी परीक्ष्येनी भिन्न भिन्न परीक्ष्योकी, पृथक् पृथक् लुदी लुदी पृथक् पृथक्, परीक्षितव्या. भवन्ति परीक्षा करवानु थाय छे परीक्षा करनी चाहिए ॥ १३१ ॥

131 Thus these ten subjects of examination should be severally examined.

परीक्षाया प्रयोजनम्—

परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् । प्रतिपत्तिर्नाम यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथाऽनुष्ठानज्ञानम् ॥ १३२ ॥

प्रतिपत्तिज्ञानम् प्रतिपत्तिज्ञान ये प्रतिपत्तिज्ञान यह, खलु भरेभर सचमुच, परीक्षाया. तु परीक्षाया परीक्षाका, प्रयोजनम् प्रयोजन छे प्रयोजन है, प्रतिपत्ति नाम प्रतिपत्तिने। अर्थ आ छे प्रतिपत्तिका यह अर्थ है, य ने जिस, विकार निःकारने विकारको, यथा नेवा अनुष्ठानथी जिस प्रकारके अनुष्ठानसे, प्रतिपत्तव्य युक्त करवे। होय छे युक्त करना होता है, तस्य तेनु उसके, तथा तेवा उस प्रकारके, अनुष्ठानज्ञानम् अनुष्ठाननुं ज्ञान अनुष्ठानका ज्ञान ॥ १३२ ॥

132. The purpose of such examination is the determination of the line of treatment. Treatment means the

knowledge of the practical application of the measures by which a disease should be countered.

वमनादीना प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयातिदेश —

यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तिः, यत्र च निवृत्तिः, तद्भासतः सिद्धिपूर्तरमुपदेक्ष्यामः ॥ १३३ ॥

यत्र तु खलु जहा, वमन- वमन वमन, आदीनाम् आदिनी आदिकी, प्रवृत्ति. प्रवृत्ति थाय छे प्रवृत्ति होती है, यत्र च अने जहा और जहा, निवृत्तिः निवृत्ति थाय छे निवृत्ति होती है, तत् ते उसको, व्यासत. विस्तारपूर्वक विस्तारसे, सिद्धिपु सिद्धिस्थानम् सिद्धिस्थानमें, उत्तरम् आगे, उपदेक्ष्यामः छेछेथु कहेंगे ॥ १३३ ॥

133 Where emesis etc., should be administered and where they should be avoided will be explained in extension so later on in the Section on 'Success of treatment'

प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् ।

प्रवृत्ति प्रवृत्ति प्रवृत्ति, निवृत्ति- अने निवृत्तिनां और निवृत्तिके, लक्षण- लक्षणोना लक्षणोंके, संयोगे संयोगमा संयोगमें, तु तो तो, गुरु- गौरव गौरव, लाघवम् अने लाघवने। और लाघवका, संप्रधार्य विचार करी विचार करके, अन्यतर- जेमाथी जेक पक्षनी किसी एक पक्षकी, निष्ठायाम् व्यवस्थाने। व्यवस्थाका, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, अध्यवस्येत् निश्चय करवे। जेप्रये निश्चय करना चाहिए,

134-(1) In a condition where the indications for administration and avoidance of administration are both present the physician should weigh the relative strength of both the symptoms and decide in favour of whichever symptoms outweigh the other

१३३ उत्तरमुपदेक्ष्याम — उत्तरकालमुपदेक्ष्यते सर्वम् (प)
,, उपदेक्ष्याम — उपदेक्ष्यते (ह)

સન્તિ હિ વ્યાધયઃ શાસ્ત્રેષૂત્સર્ગાપવાદૈરુપક્રમં
પ્રતિ નિર્દિષ્ટાઃ । તસ્માદુચ્ચલાઘવં સંપ્રધાર્ય સમ્ય-
ગધ્યવસ્યેદિત્યુક્તમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

હિ ડાર્બુકે ક્યોંકિ, શાસ્ત્રેષુ શાસ્ત્રોભાં શાસ્ત્રોમેં,
ઉપક્રમસ્ પ્રતિ ચિકિત્સાન્તી બાબતભાં ચિકિત્સાકે
વિષયમેં, ઉત્સર્ગ-વિધિ વિધિ, અપવાદૈઃ અને નિષેધદ્વારા
ઔર નિષેધસે, વ્યાધય. રોગો વ્યાધિયા, નિર્દિષ્ટાઃ બતા-
વેલા વતલાઈ, સન્તિ છે હૈં, તસ્માત્ તેથી ઇસ લિયે,
ગુરુ-ગૌરવ ગૌરવ, લાઘવમ અને લાઘવનો ઔર લાઘવકા,
સંપ્રધાર્ય નિચાર કરીને વિચાર કર, સમ્યક્ સારી
રીતે મલો પ્રકાર, અધ્યવસ્યેત્ નિશ્ચય કરવો બેધએ
નિશ્ચય કરના ચાહિયે, ઇતિ એમ એવા, ઉક્તમ્ કહ્યું છે
કહા હૈં ॥ ૧૩૪ ॥

134. Diseases are described in sci-
entific treatises in their general and
exceptional natures for the purpose
of treatment. Therefore is it urged
that symptoms should be weighed
properly, and in view of their relative
strength the line of treatment deter-
mined.

વમનદ્રવ્યાણા કલ્પસંગ્રહઃ—

યાનિ તુ ચ્ચલુ વમનાદિષુ શ્વેષજદ્રવ્યાણ્યુપયોગં
ગચ્છન્તિ તાન્યનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

વમન-આદિષુ ચ્ચલુ વમનાદિભાં વમનાદિમેં, યાનિ તુ
જો, શ્વેષજ-દ્રવ્યાણિ ઔષધ દ્રવ્યો ઔષધ દ્રવ્ય, ઉપ-
યોગમ્ ઉપયોગભાં ઉપયોગમેં, ગચ્છન્તિ આવે છે આવે હૈં,
તાનિ તેઓનું ઉત્તકા, અનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન
કરુંથું વ્યાખ્યાન કરુંથું;

135-(1) We shall now describe
the drugs that go into use in the
preparation of the emetic dose etc

તથા—ફલજીમૂતકેક્ષ્વાકુધામાર્ગવકુટજક-
તવેધનફલાનિ, ફલજીમૂતકેક્ષ્વાકુધામાર્ગવપત્ર-

પુષ્પાણિ આરવ્રઘવૃક્ષકમદનસ્વાદુકણ્ટકપાઠાપા-
ટલાશાક્ષેષામૂર્વાસપર્ણનક્તમાલપિચુમર્દપટોલસુ-
ખવીગુદ્ધચીચિત્રકસોમવલ્કશતાશ્રીદ્વીપીશિયુમૂ -
લકપાયૈઃ, મધુકમધૂકકોવિદારકર્ણુદારનીપવિ-
દુલવિમ્બીશણપુષ્પીસદાપુષ્પાપ્રત્યક્પુષ્પાકપાયૈશ્ચ,
પલાહરેણુપ્રિયદુપૃથ્વીકાકુસ્તુમ્બુરુતગરનલદહીવે-
રતાલીશોશીરકપાયૈશ્ચ, શ્વેષ્ઠકાણ્ડેક્ષિવશ્વવાલિકા-
દર્ભપોટંગલકાલકુ(ક)તકપાયૈશ્ચ, સુમનાસૌમન-
સ્યાયનીહરિદ્રાદાર્કહરિદ્રાનૃશ્ચીરપુનર્નવામહાસહા -
શ્વેષ્ઠસહાકપાયૈશ્ચ, શાલ્મલિશાલ્મલિકમદ્રપર્ણ્ય-
લાપર્ણ્યપોદિકોદાલકધન્વનરાજાદનોપચિત્રાગો -
પીઘૃઙ્ગાટિકાકપાયૈશ્ચ, પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્ય-
ચિત્રકશ્વેષ્ઠવેરસર્પપફાણિતર્ક્ષીરક્ષારલવણોદકૈશ્ચ,
યથાલાભં યથેષ્ટં વાડ્યુપસંસ્કૃત્ય વર્તિક્રિયાચૂર્ણ-
વલેહ્નેદ્ધકપાયમાંસરસયવાગૂયૂપકામ્બલિકર્ક્ષી -
રોપથેયાન્મોદકાનન્યાંશ્ચ ભક્ષ્યપ્રકારાન્ વિવિધા-
નનુવિધાય યથાર્હં વમનાર્હાય દયાદ્વિધિવદ્વમનમ્ ।
ઇતિ કલ્પસંગ્રહો વમનદ્રવ્યાણામ્ । કલ્પમેષાં
વિસ્તરેણોત્તરકાલમુપદેક્ષ્યામઃ ॥ ૧૩૫ ॥

તદ્ યથા જોમેકે જેસે, ફલ- મીઠળ મેનફલ,
જીમૂતક કુડવેલા વિન્દાલ, હક્ષ્વાકુ- કડવી તુંબી તિત-
લૌકી, ધામાર્ગવ- ગલકું ઘીયા તુરફ, કુટજ કડો કૂઝા,

૧૩૫ દ્વીપીશિયુ-દ્વીપીશિયુ (ફ.)

,, મધુકમધૂક-મધુકમધૂક (વ. ક.)

,, વિદુલ-નિચુલ (ક. વ. છ. ડ. દ.)

,, સદાપુષ્પા-સદાપુષ્પી (ક. વ.)

,, પ્રત્યક્પુષ્પા-પ્રત્યક્પુષ્પી (ચ.)

,, તાલીશોશીરકપાયૈ — તાલીશોશીરકપાયૈ (વ. ધ.)

,, કાણ્ડેક્ષિવશ્વવાલિકા-કાણ્ડેક્ષિવશ્વવાલિકા (ત.)

,, શાલ્મલિક-શાલ્મલિક (વ.)

,, —શાલ્મલિક (સ.)

,, શ્વેષ્ઠકાટિકાકપાયૈ — શ્વેષ્ઠકાટિકાકપાયૈ (ક.)

,, —શ્વેષ્ઠકાટિકાચિત્રામિ (વ.)

,, —શ્વેષ્ઠકાટિકામિ (વ.)

,, યથાલાભ-યથોપલાભ (ત.)

,, ભક્ષ્યપ્રકારાન્-બોગાન્ (ક. વ.)

,, ઉપદેક્ષ્યામઃ — ઉપદેક્ષ્યતે (વ. છ.)

કૃતવેધન- અને કડવા તૂરિયાનાં और कडवी तरोडेंके, फलानि इंगोने फलोंका, फल- भीड़ण मैनफल, जीमूतक-
 कुडुवेला वंडाल, इक्ष्वाकु- कडवी तुण्डी तितलींकी, धामार्गव- અને ગલકાનાં और घीया तुरईके, पत्र-
 पाईडां पत्र, पुष्पाणि तथा इक्षोने तथा पुष्पका, आर-
 ग्वध- गरभाणे। अमलतास, वृक्षक- कडे। कुवा, मदन-
 भीड़ण मैनफळ, स्वादुकण्टक- विप्रणे। कंटाई, पाठा-
 पाहा पाढी, पाटला- पाटला पाढल, शार्ङ्गटा- पीछुडी
 मकोय, मूर्वा- मोरवेला मोरवेला, सप्तपर्ण- सातवल्ह सत-
 वन, नक्तमाल- करंज दीठोहरी, पिचुमर्द- दीमडे नीम,
 पटोल- परवण परवल, सुपत्री- सुपची सुपची, गुडूची-
 गणे। गिलोय, चित्रक- चित्रो चित्ता, सोमवल्क- सईद
 जेर सफेद खैर, शतावरी- शतावरी शतावर, द्वीपी-
 जेठी लोरिंगणी कटेरी, त्रिगु- અને सरगवे। એઓનાં
 और सहजन इनके, मूल- भूणना मूलके, कपायै कनाथ-
 थी कथांसे, मधुक- जेठीमध मुलहठी, मधूक- मडुडे
 महुवा, कोविदार- डायनार कचनार, कर्बुदार- डायनार
 कचनार, नीप- कदम्ब, विदुल- समुद्रगण समुद्रफल,
 विन्वी- धिखेडी कुन्दुरु, शणपुष्पी- धूधरे। झंझनिया,
 सदापुष्पा आडे। आक, प्रत्यक्पुष्पा- અને અથેડે।
 એઓનાં और चिरचिटा इनके, कपायै चकनाथथी कपायोंसे,
 एला- ऐलथी इलायची, हरेणु- पटाणु। मटर, प्रियङ्गु-
 धडिला प्रियङ्गु, पृथ्वीका- मोटी ऐलथी बड़ी एलची,
 कुस्तुम्बर- धाथमीर गुमा, तगर- तगर तगर, नलद-
 नटाभासी जटामासी, हीवेर- वाणे। सुगन्धवाला, तालीश-
 तालीसपत्र तालीसपत्र, उशीर- वीरखने। वाणे। तेना
 खम इनके कपायै चकनाथथी कपायोंसे इक्षु- शेरी ईख,
 काण्डेक्षु- नानी शेरी जेठी ईख, इक्षुवालिका- એખરે।
 तालमखाना, दर्भ- दर्भ कुग, पोटगल धाभाजखु होगला,
 कालङ्कत- અને કાસૂંદ્રે એઓનાં और कर्मादी इनके,
 कपायै चकनाथथी कपायोंसे, सुमना- नूर्ध्व जूही,
 सौमनस्यायनी- यमेली चमेली, हरिता- लण्डर हल्दी, दारु
 हरिद्रा- दारुलण्डर दारुहल्दी, वृक्षीर- घाणी साटोडी
 श्वेतपुर्नवा पुर्नवा- लाव साटोडी गडह पुरना, महा-
 सहा- महासहा महासहा क्षुद्रसहा- અને જગલી મગ
 એઓનાં और क्षुद्रमहा इनके, कपायै चकनाथथी कपा-
 योंसे, शात्मलि- शात्मलि शात्मलि, शात्मलि- शात्म-

લિક્ષ શાત્મલિક, મદ્રપર્ણી- શીવણ ગંસીર, પ્લાપર્ણી-
 કુલિજન વડા કુલિજન, ઉપોદિકા- પોઈ પોય, ઉદા-
 લક- ઉદાલક ઉદાલક, ધન્વન- ધામણ ધામન, રાજાદન-
 રાયણ ચિરની, ઉપચિત્રા- દાંતી દન્તી. ગોપી- સારિવા
 કપૂરી, શૃંગાટિકા- અને શીંગોડાં એઓનાં और सिघाडा
 इनके, कपायै च कनाथथी कपायोंसे, पिप्पली- तथा
 पीपर तथा पीपर, पिप्पलीमूल- पीपरीभूणना ग डोडा
 पिपलामूल, चव्य- यवक चव्य, चित्रक- चित्रो चीता,
 शृङ्गवेर- आदु अदरक, सर्षप- सरसव सरसों, फाणित-
 क्षणित फाणित, क्षीर- दूध दूध, क्षार- क्षार क्षार, लवण-
 અને લવણનાં और नमकके, उदकै च पाणीओथी
 जलसे, यथालामम् जे प्रभाणु भणी शडे ते प्रभाणु
 यथाप्राप्त, यथेष्टम् वा अपि अथवा ४४ ४४ तेभ
 अथवा यथेच्छ, उपसंस्कृत्य सरकार करीने संस्कार
 करके, वर्तिक्रिया- वर्तिक्रिया वर्तिक्रिया, चूर्ण- यूष् चूर्ण,
 अवलेह- अवलेह अवलेह, स्नेह- रनेह स्नेह, कपाय-
 डपाय कपाय, मांसरस- मांसरस मामरस, यवागू-
 यवागू यवागू, यूष- यूष यूष, काम्बलिक- डालिड
 काम्बलिक, क्षीरोपधेयान् दूधरूपे प्रयोगभा उपयोगी
 शेगो दूधरूपसे प्रयोगके लिए उपयोगी योगों, मोदकान्
 लाडुओ। लड्डु, अन्यान् અને ખીબાં और दूसरे,
 विविधान् विविध नाना प्रकारके भक्ष्यप्रकारान् च भक्ष्य
 प्रभारो भक्ष्यप्रकारोंको, अनुविधाय भनावीने बना कर,
 यथार्हम् योग्यता प्रभाणु योग्यता अनुसार, वमनार्हाय
 वमनने शाय भनुष्यने वमनयोग्य पुरुषको, वमनम्
 वमन वमन, विधिवत् विधि प्रभाणु विधिपूर्वक, दद्यात्
 देव देवे, इति आ प्रभाणु इस तरह, वमनद्रव्याणाम्
 वमनद्रव्योंको, कल्पसग्रह दूधभा
 ३६५ છે સક્ષેપમે વ્યપ્ત છે, પપામ્ એઓનાં इनके,
 कल्पम् ३६५ने कल्पको, विस्तरेण विस्तारथी विस्तारमे,
 उत्तरकालम् आगण ३५२ आगे, उपदेक्ष्याम ३६५
 कहेंगे ॥ १३५ ॥

135. They are— the fruits of emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd, kurchi and bitter luffa, leaves and flowers of emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd,

kurchi and bitter luffa; the decoctions of the roots of purging cassia, kurchi, emetic nut, thorny staff tree, patha, trumpet flower, jequirity, trilobed virgin's bower, dita-bark tree, indian beech, neem, wild snake gourd, corella, guduch, white leadwort, catechu tree, climbing asparagus, yellow berried night shade and drum-stick, or that of liquorice, mahwa, variegated mountain ebony, white mountain ebony, cadamba, hijjal tree, scarlet gourd, flax hemp and mudar, rough chaff tree or of cardamom, fragrant piper, perfumed cherry, big cardamom, coriander, indian valerian, nardus, fragrant sticky mallow, himalayan silver fir and cuscus grass, or of sugar cane, white sugar-cane, long leaved barleria, sacrificial grass, elephant grass, negro coffee or of nutmeg, spanish jasmine, turmeric, indian berberry, white and red flowered hogweed, large and small wild blackgram or of silk cotton tree, salmalika, white teak, galangal, indian spinach, wild millet, indian linden, indian ape-flower, red physic nut, indian sarsaparilla and indian water chest nut, or of long pepper, pepper root, piper chaba, white flowered leadwort, ginger, rape-seed, or treacle or the water mixed with milk, alkali or salt should be prepared as desired or of as many drugs as are available, and making them into suppositories, powders, tinctures, unguents, decoctions, meat-juices, gruels, soups, kambalika

and milks, sweet-meats and other various edibles, they should be administered in proper mode to the patient who is to be given the emetic dose. Thus has been given in brief the description of various preparations to be made out of emetic drugs. In a later part of the book the pharmaceutics of these drugs will be described in extenso.

विरेचनद्रव्याणां कल्पप्रहः—

विरेचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशस्तिनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि यथायोगं तैस्तैः क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलैर्विकृष्टाविकृष्टैः, अजगन्धाश्वगन्धाजशृङ्गीक्षीरिणीनीलिनीक्रीतककपायैश्च, प्रकीर्योदकीर्यामसूरविदलाकम्पिलकविडङ्गगवाक्षीकपायैश्च, पीलुप्रिगलमृद्वीकाकाशमर्यपरूपकवदरदाडिमामलकहरीतकीविभीतकवृश्चीरपुनर्नवाविदारिगन्धादिकपायैश्च, सीधुसुरासौवीरकतुपोदकमैरेयमेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुवलवदरखर्जूरकर्कन्धुमिश्रदधिदधिमण्डोदश्विद्धिश्च, गोमहिष्यजावीनां च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं वाऽप्युपसकृत्य वर्तितक्रियाचूर्णासवलेहस्नेहकपायमांसरसयूषकास्त्रलिकयवागूक्षीरोपधेयान् मोदकानन्याश्च भक्ष्यप्र(वि)कारान् विविधांश्च योगाननुविधाय यथार्हं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनम्। इति कल्पसंग्रहो विरेचनद्रव्याणाम्। कल्पमेवां विस्तरेण यथावदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १३६ ॥

१३६. चतुरङ्गुलतिल्वक-चतुरङ्गुलतिल्वक (प)

, विकृष्टाविकृष्टै - विष्णवितै. (प)

, अजशृङ्गी-शृङ्गी त)

, कर्कन्धुमिश्र-कर्कन्धुसीधुमिश्र (व. ठ.)

, भक्ष्यप्र(वि)कारान् विविधाश्च योगाननुविधाय-भक्ष्यप्रकारान् यथोक्तान् अनुविधाय (व)

, कल्पमेवाम्-कल्पस्तेषाम् (व. ड)

, यथावत्-विस्तरेण (ड)

, उपदेक्ष्याम - उपदेक्ष्यते (व. ज. ड.)

इयामा- डाणु नसे।तर काली निशोय, त्रिवृत्-
नसे।तर निशोय, चतुरङ्गुल- गरभाणो। अमलतास, तिल्वक-
दो।ध तिल्वक, महावृक्ष- शे।र थूहर, सप्तला- त्रिडाभा।ध
विकेकाई, शङ्खिनी- आ।भपु।म।णी शखिनी, दन्ती- द।ती
दन्ती, द्रवन्तीनाम् अने रतनजेतना और जगली एर-
ण्डीके, क्षीर- दूध दूध, मूल- भूण मूल, त्वक्- छा। त्वक्,
पत्र- पां।डा पत्र, पुष्प- दूध पुष्प, फलानि अने इणो।
ओर फल, विरेचन- द्रव्याणि तु ये विरेचन द्रव्ये।ने।
इन विरेचन द्रव्योंका, यथायोगम् ये।ग प्रभाणे योगानुसार,
विकृष्ट- सयुक्त संयुक्त, अविकृष्ट- तथा त्रिभुक्त एवं
वियुक्त, तै तै ते ते उन उन, क्षीर दूध दूध, मूल-
भूध मूल, त्वक्- छा। छाल, पत्र- पान पत्र पुष्प- दूध
पुष्प, फलै अने इणो।थी और फलोंसे, अजगन्धा-
भा।णी हुकु, अजगन्धा- आसन असगन्ध, अजशृङ्गी-
अजशृङ्गी अजशृङ्गी, क्षीरिणी- क्षीरविदारि क्षीरविदारि,
नीलिनी- गणी नील, कूतक- अने जेठीमधना और
मुलहठी इनके, कषायैः च क्वाथे।थी कषायसे, प्रकीर्या-
करं। ठीठोहरी, उदकीर्या- वाकरीभूण वाकरीमूल,
मसूरविदला- नसे।तर निशोय, कम्पिलक- कपी।थो
कमीला, विडङ्ग- वा।उंग वायविडङ्ग, गवाक्षी- अने छं-
वा।रुणीओना और इन्द्रायण इनके, कषायै च क्वाथे।थी
कषायसे, पीलु- पीलु पीलु, प्रियाल- थारेणी चिरौजी,
मृद्वीका- द्राक्ष मुनका, काश्मर्य- शी।व।थु गम्भारी, परूषक-
क्ष।स। फालसा, बदर- थे।र वेर, दाडिम- दा।म दाडिम,
आमलक- आभणा आवला, हरीतकी- हरउे हरइ, विभी-
तक- भ।डे। बहेडा, वृश्चीर- स।ई साटोडी श्वेत पुनर्नवा,
पुनर्नवा- साटोडी गदहपुरना, विदारिगन्धादि- अने
शाखपणु आदिना और सरीवन आदिके, कषायैः च
क्वाथे।थी कषायोंसे, सीधु- सीधु सीधु, सुरा- सुरा सुरा,
सौवीरक- सौवीरक सौवीरक, तुषोदक- तुषोदक तुषोदक,
मैरेय- मैरेय मैरेय, मेदक- मेदक मेदक, मदिरा- मदिरा
मदिरा, मधु- मधु मधु, मधूलक- मधूलक मधूलका,
धान्याम्ल- धान्याम्ल धान्याम्ल, कुवल- मोटां थे।र
बनवेर, बदर- थे।र वेर, खर्जूर- भणूर खर्जूर, कर्कन्धुमि
च अने यणु।ओरथी और झाड़वेर इनसे, दधि- दही
दही, दधिमण्ड- दहीने। मंउ दहीमण्ड, उदधिजि- च
अने उदधितथी और उदधितसे, गो- तथा गाय तथा

गाय, महिषी- ले।स मैस, अजा- भ।करी वकरी, अवीनान्
च अने घेटीना और मेडके, क्षीर- दूध दूध, मूत्रैः
अने मूत्रथी और मूत्रसे, यथालाभम् जे प्रभाणे मणी
शके ते प्रभाणे यथाप्राप्त, यथेष्टम् वा अपि अथवा
धृष्ट होय तेम अथवा यथेच्छ, उपसंस्कृत्य स रक्षार
करीने सस्कार करके, वर्तिक्रिया- वर्तिक्रिया वर्तिक्रिया,
चूर्ण- यूर्ण चूर्ण, आसव- आसव आसव, लेह- अवसेह
अवसेह, स्नेह- स्नेह स्नेह, कषाय- कषाय कषाय, मास-
रस- मांसरस मासरस, यूष- यूष यूष, काम्बलिक- क।भ-
लिङ्क काम्बलिक, यवागू यवागू यवागू, क्षीर-अने दूधना
इपमा और दूधके रूपमें, उपधेयान् प्रयोग करवाना ये।गे।
प्रयोग किये जानेवाले योग, मोदकान् दा।डो। लडू,
अन्यान च अने अन्य और अन्य, मध्यप्र(वि)कारान्
लक्ष्यप्रकारे। भोज्यपदार्थोंको, द्विविधान् अने विविध
और नानाप्रकारके, योगान् च ये।गे। योग, अनुविधाय
भनापीने बना कर, यथार्हम् योग्यता प्रभाणे योग्यता-
नुसार, विरेचन- अर्हाय विरेचनयोग्य अनुप्यने
विरेचनयोग्य पुरुषको, विरेचनम् विरेचन विरेचन,
दद्यात् देव देवे, इति आ प्रभाणे इस तरह, विरेचन-
विरेचन विरेचन, द्रव्याणाम् द्रव्ये।ने। द्रव्योंका, कल्प-
संग्रह- दूक।मां कल्प छे सक्षेपमें कल्प है, एषाम् येओना
इनके, कल्पन् कल्पने कल्पको, विस्तरेण विस्तारथी
विस्तारसे, उत्तरकालम् आगण उपर आगे, यथावत् सारी
रीते ठीक तरहसे, उपदेक्ष्याम- कहेथु कहेंगे ॥ १३६ ॥

136 The purgative drugs are—
black turpeth, turpeth, purging
cassia, lodh, thorny milk hedge
plant, soap pod, ctenolepis, red physic
nut, physic nut, milk of these taken
mixed or unmixed with the similar
parts of other drugs or with the de-
coction of wild carrot, winter-cherry,
Ajasringi, asthma weed, indigo or
liquorice, or of indian beech, prickly
brazil wood, lentils, kamala, embelia, co-
locynth or of tooth-brush tree, buch-
nan's mango, grapes, white teak, sweet

falsah, small jujube, pomegranate, emblic, chebulic and beleric myrobalans, white and red hog's weed, tick-trefoil, or with the seedhu, sura, sauveeraka, tushodaka, maireya, medaka, madira, madhu, madhulika wines, sour gruel, or small jujube, jujube, date and sour jujube or with curds, whey or diluted butter-milk, and all or as many of these drugs as are available, prepared with the milk and urine of the cow, buffalo, goat and sheep and made into suppositories, powders, wines, tinctures, unctions, decoctions, meat-juices, soups, kambalika, gruels, milks and sweetmeats and other edibles, to be given to suit the proper mode of administration of purgation to the patient. Thus has been explained the pharmaceuticals, in brief, of purgative drugs. The pharmaceuticals of these, in extenso, will be duly explained in a later section.

અસંખ્યેયત્વાત્ દ્રવ્યાણાં રસતઃ એવાસ્થાપનદ્રવ્યોપદેશઃ —

આસ્થાપનેષુ તુ ભૂયિષ્ઠકલ્પાનિ દ્રવ્યાણિ યાનિ યોગમુપયાન્તિ તેષુ તેષ્વવસ્થાન્તરેષ્વાતુરાણાં, તાનિ દ્રવ્યાણિ નામતો વિસ્તરેણોપદિશ્યમાનાન્યપરિસંખ્યેયાનિ સ્યુરતિવહુત્વાત્; ઇષ્ટશ્વાનતિસંક્ષેપવિસ્તરોપદેશસ્તન્ત્રે, ઇષ્ટં ચ કેવલં જ્ઞાનં, તસ્માદ્રસત એવ તાન્યત્ર વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

આતુરાણામ્ રોગીઓની રોગિયોંકી, તેષુ તેષુ તે તે ઉન ઉન, અવસ્થા-અન્તરેષુ બુદ્ધી બુદ્ધી અવસ્થાઓમાં મિત્ર મિત્ર અવસ્થાઓમાં, ભૂયિષ્ઠકલ્પાનિ ધણી કલ્પનાઓવાળાં બહુતસી કલ્પનાઓવાળે, યાનિ જે જો, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, તુ તે તો, આસ્થાપનેષુ આસ્થાપનમાં આસ્થાપ-

નોમેં, યોગમ્ ઉપયાન્તિ ઉપયોગી થાય છે કામ આતે દે, તાનિ તે વે, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, અતિવહુત્વાત્ અતિ ધણી હોવાથી અત્યધિક હોનેસે, નામતઃ નામ દર્શને નામસે, વિસ્તરેણ વિસ્તારપૂર્વક વિસ્તારપૂર્વક, ઉપદિશ્યમાનાનિ કહેવાતાં કહે જાને પર, અપરિસંખ્યેયાનિ અસંખ્ય અનંખ્ય, સ્યુ થઈ બન્ય હો જાતે હૈં, તન્ત્રે ચ અને તંત્રમાં ઔર તન્ત્રમેં, અનતિસંક્ષેપવિસ્તર-તેઓને નહિ બહુ દૃષ્ટાણુથી તથા નહિ બહુ વિસ્તારથી ઉનકો ન અધિક કમ કરકે ઔર ન અધિક જ્યાદા, ઉપદેશઃ ચ કહેવાં કહના, ઇષ્ટઃ યોગ્ય છે ઇષ્ટ દે, કેવલમ્ તેમજ કેવળ એ સંપૂર્ણ, જ્ઞાનમ્ ચ જ્ઞાનની જ્ઞાનકા હોના, ઇષ્ટમ્ જરૂર છે વાંતિ દે, તસ્માત્ તેથી ઇસ લિએ, તાનિ તેઓને ઉનકો, અત્ર અહીં યહા, રસત રસદ્વારા રસદ્વારા, એવ જ હી, વ્યાખ્યાસ્યામઃ કહેશુ કહેજે;

137 (1). As the drugs that go into the preparations of corrective enema to suit the various conditions of the patients, are innumerable, it would be wearisome to give an elaborate list of their names. It is necessary to make the narration in the treatise neither too prolix nor too succinct. But a complete knowledge of them is necessary. Therefore we shall classify them here, having only their tastes in view.

રસસંસર્ગવિકલ્પવિસ્તરો હ્યેષામપરિસંખ્યેયઃ, સમવેતાનાં રસાનામશાંશવલવિકલ્પાતિવહુત્વાત્ ।

હિ કેમકે ક્યોંકિ, સમવેતાનામ્ ભેળા થયેલા પરસ્પર મિલે હુએ રસાનામ્ રસોના રસોંકે, અશાંશવલ-અશશના બળના અશઅશકે બલકે, વિકલ્પ-ભેદોના ભેદોંકે, અતિવહુત્વાત્ અતિ બહુપણાને લીધે વહુત અધિક હોનેકે કારણ, એષામ્ એઓના ઇનકે, રસ-રસના રસકે, સંસર્ગ-સસર્ગના સંસર્ગકે, વિકલ્પ-ભેદોના ભેદોંકા, વિસ્તર-વિસ્તાર વિસ્તાર, અપરિસંખ્યેયઃ અગણિત છે અસંખ્ય હે,

137-(2) The combinations of these tastes also are innumerable, as the subtle blends of tastes in substances are innumerable.

तस्माद् द्रव्याणां चैकदेशमुदाहरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकशयेन च नामलक्षणार्थं षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्ते ॥ १३७ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, उदाहरणार्थम् मधुरादि रसना आधारभूत द्रव्यना उदाहरण भाटे मधुरादि रसके आधारभूत द्रव्यके उदाहरणके लिए, रसेषु मधुरादि रसभां मधुरादि रसमें, द्रव्याणाम् द्रव्यना द्रव्यके, एकदेशम् च ओंछ भागने। एक भागका, अनुविभज्य आधारपणुाथी उपदेश करी आधारतया उपदेश करके, रसैकैकशयेन च ओंछ ओंछ रसनी प्रधानताथी एक एक रसकी प्रधानतासे, नामलक्षणार्थम् मधुरस्केध वगेरेना नामना ज्ञान भाटे मधुरस्कन्ध आदिके नामके ज्ञानके लिए, रसत मधुरादि रसपणुाथी मधुरादि रसमें, अनुविभज्य निर्देश करी निर्देश करके, ष ७ छ, आस्थापनस्कन्धा आस्थापनस्कन्धा आस्थापनस्कन्धोंका, व्याख्यास्यन्ते व्याख्यान करवाभां आवशे व्याख्यान किया जायगा ॥ १३७ ॥

137 Hence taking substances by their single predominant taste, for the purpose of defining, illustrating and classifying them according to the six categories of tastes, the drugs used in the corrective enema are divided into six divisions

यत्तु षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते भिषजः, तदुर्लभतमं संसृष्टरसभूयिष्ठत्वाद् द्रव्याणाम्।

भिषज वैद्यो वैद्य, यत् तु ७ जे जो, षड्विधम् ७ प्रकारनु छ प्रकारका, आस्थापनम् आस्थापन आस्थापन, एकरसम् ओंछ ओंछ रसवाणुं छे एक एक रसवाला है,

१३७ रसैकैकशयेन—रसैकैकशयेन रसैकैकशयेन च (ख. घ. त.)

॥ रसतोऽनुविभज्य—समूहमतोऽनुविभज्य (ख. घ. त.)

१३८. तदुर्लभतमम्—तदुर्लभतरम् (घ.)

इति ओम् ऐसा, आचक्षते उहे छे कहते है, तत् ते वह, द्रव्याणाम् द्रव्येभां द्रव्योंमें, संसृष्टरस-भूयिष्ठत्वाद् प्रायः अनेक रसो मिश्रित होवाने दीधे प्रायः अनेक रसोके मिलित होनेके कारण, दुर्लभतमम् अतिशय दुर्लभ छे अत्यन्त दुर्लभ है,

138-(1). Some physicians are of opinion that there are six varieties of drugs used in corrective enema each possessing a single taste. But that is not possible, as each drug is possessed of a combination of tastes.

तस्मान्मधुराणि मधुरप्रायाणि मधुरविपाकानि मधुरप्रभावाणि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते, तथेताराणि द्रव्याण्यपि ॥ १३८ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, मधुराणि मधुर मधुर, मधुरप्रायाणि मधुरप्रधान मधुरप्रधान, मधुरविपाकानि मधुर विपाकवाणां मधुर विपाकवाले, मधुरप्रभावाणि च अने मधुर प्रभाववाणां द्रव्यो और मधुर प्रभाववाले द्रव्योंको, मधुराणि मधुर मधुर, एव ७ ही, कृत्वा गणुां मान कर, मधुरस्कन्धे मधुरस्केधभां मधुरस्कन्धमें, उपदेक्ष्यन्ते उहेवाभां आवशे कहेंगे, तथा ते ७ प्रभाणु उसी प्रकार, इतराणि भीअ अन्य, द्रव्याणि अपि द्रव्यो पणु उहेवाभां आवशे द्रव्य भी कहे जायेंगे ॥ १३८ ॥

138 It is therefore, that drugs that are sweet, or are primarily sweet, or that are sweet in post-digestive effect, or sweet in action are described as belonging to the sweet class of drugs. Similar is the case with the other classifications of drugs

आस्थापनोपयुक्त. मधुरस्कन्ध. —

तद्यथा—जीवकर्षभकौ जीवन्ती वीरा तामलकी काकोली क्षीरकाकोली मुद्रपर्णी माषपर्णी

१३९. क्षीरकाकोली—क्षीरकाकोली मीर (ख. घ. त.)

શાલપર્ણી પૃશ્નિપર્ણ્યસનપર્ણી મધુપર્ણી મેદા મહામેદા
કર્કટશૃંગી શૃંગાટિકા છિન્નરુહાચ્છત્રાતિચ્છત્રા
શ્રાવણી મહાશ્રાવણી સહદેવા વિશ્વદેવા શુક્લા
ક્ષીરશુક્લા વલાતિવલા વિદારી ક્ષીરવિદારી શુદ્ર-
સહા મહાસહા ઋણ્યગન્ધાશ્વગન્ધા વૃશ્ચીરઃ પુન-
ર્નવા વૃહતી કણ્ટકારિકોરુવૃકો મોરટઃ શ્વદંપ્રા
સંહર્ષા શતાવરી શતપુષ્પા મધૂકપુષ્પી યષ્ટીમધુ
મધૂલિકા મૃદ્ધીકા લર્જૂર પરુપકમાત્મગુપ્તા પુન્કર-
વીજં કશેરુકં રાજકશેરુકં રાજાદનં કતકં કાશમર્યં
શીતપાકોદનપાકી તાલલર્જૂરમસ્તકમિશ્ચુરિશ્ચુ-
વાલિકા દર્ભઃ કુશઃ કાશઃ શાલિર્ગુન્દ્રેત્કટકઃ
શરમૂલં રાજક્ષવકઃ ઋણ્યપ્રોક્તા દ્વારદા ભારદ્વાજી
વનત્રપુણ્યમ્भीરુપત્રી હંસપાદી કાકનાસિકા કુલિ-
જ્ઞાક્ષી ક્ષીરવહ્ની કપોલવહ્ની કપોતવહ્ની સોમવહ્ની
ગોપવહ્ની મધુવહ્ની ચેતિ;

તથા જેમકે જૈને, જીવક-૭૫૬ જીવક, ઋષભકો
ઋષભક ઋષભક, જીવન્તી દોડી જીવન્તી, વીરા શતા-
વરી ગતાવર, તાપલકી ભોંય આંખલી મુરે આવલા,
કાકોલી કાકોલી કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી ક્ષીરકાકોલી
ક્ષીરકાકોલી, શુદ્રપર્ણી જગલી મગ મુગવન, માપપર્ણી
જગલી અડદ વન ઉઢદી, શાલપર્ણી શાલવણુ સરીવન,
પૃશ્નિપર્ણી પીડવણુ પીઠવન, અસનપર્ણી ગરણી કોયલ,
મધુપર્ણી મધુપણી મધુપર્ણી, મેદા મેદા મેદા, મહામેદા
મહામેદા મહામેદા, કર્કટશૃંગી કાકડાસિંગી કાકડાસિંગી,
શૃંગાટિકા શિંગોડા સિંઘાડા, છિન્નરુહા ગળો ગિલોય, છત્રા-
છત્રા છત્રા, અતિચ્છત્રા અતિચ્છત્રા અતિચ્છત્રા, શ્રાવણી
શ્રાવણી શ્રાવણી, મહાશ્રાવણી મહાશ્રાવણી મહાશ્રાવણી,
સહદેવા સહદેવા સહદેવા, વિશ્વદેવા મખમલી ખપાટ
વિશ્વદેવા, શુક્લા સફેદ ધ્રો દૂબ, ક્ષીરશુક્લા ક્ષીરવિદારી

ક્ષીરવિદારી, બલા- બલા બલા, અતિબલા કાંસડી કષી,
વિદારી ભોંયકાળુ વિદારીકન્દ, ક્ષીરવિદારી ક્ષીરવિદારી
ક્ષીરવિદારી. શુદ્રસહા જગલી અડદ વન ઉઢદી, મહા-
સહા મહાસહા મહામહા, ઋણ્યગન્ધા વગ્ધારો ઘાવપત્તા,
અશ્વગન્ધા આસન અસગન્ધ, વૃશ્ચીર ધોળી સાટોડી
શ્વેતપુનર્નવા, પુનર્નવા સાટોડી ગદ્ગદપુરના, વૃહતી ભેલી
ભોં: ગણી વનમાટા, કણ્ટકારિકા-ભેલી ભોં: ગણી મટ-
કટૈયા, ટરવૃક એરડો રેંઢી, મોરટ મોરવેલ મોરવેલ,
શ્વદંપ્રા ગેખડુ ગોરક, સંહર્ષા વાંદો વન્દાક, ગતાવરી
શતાવરી ગતાવર, શતપુષ્પા મુના સોયા, મધૂકપુષ્પી
મધૂકપુષ્પી મધૂકપુષ્પી, યષ્ટીમધુ જેઠીમધુ યષ્ટીમધુ,
મધૂલિકા મધૂલિકા મધૂલિકા, મૃદ્ધીકા દ્રાક્ષ મુનકા,
લર્જૂર અળૂર લર્જૂર, પરુપકમ્ કાલસા કાલસા,
આત્મગુપ્તા ડોવથ કેળોંચ, પુન્કરવીજમ્ કમળકાંડી
કમળગદા, કશેરુકમ્ કશેરુક કશેરુક રાજકશેરુકન્ ૨૦૮-
કશેરુક રાજકશેરુક રાજાદનમ્ રાયાણુ સિંગી, કતકમ્
નિર્મળી નિર્મળી, કાશમર્યમ્ શીંગણુ ગંભારી, શીતપાકી
શીતપાકી શીતપાકી, ઓદનપાકી ઓદનપાકી ઓદન-
પાકી, તાલ- તાલ તાલમજા, લર્જૂરમસ્તકમ્ અળૂરનુ
મસ્તક લર્જૂરમસ્તક, શુદ્ર. શેંગો ફેલ, શુદ્રવાલિકા
એખરો તાલમજાના, દર્ભ દર્ભ દામ, કુશ નાનો દર્ભ
છોટા કુશ, કાશ. કાસડો કાશ, શાલિ શાલિ શાલિ,
ગુન્દા- ગુન્દા ગુન્દા, ફત્કટકઃ ફત્કટક ફત્કટક, શરમૂલમ્
શરમૂલ શરમૂલ, રાજક્ષવક ૨૦૮ક્ષવક રાજક્ષવક,
ઋણ્યપ્રોક્તા ઋણ્યપ્રોક્તા ઋણ્યપ્રોક્તા, દ્વારદા સાગ સાગૌન,
ભારદ્વાજી ઉલટકબલ ઉલટકંબલ, વનત્રપુષ્પી નાગદંતી
હકૂમ, અમ્भीરુપત્રી એકલક ટો અમ્भीરુપત્રી, હંસપાદી
હંસપાદી હંસપાદી, કાકનાસિકા શીંગરોટી અવરવેલ,
કુલિજ્ઞાક્ષી સફેદ દૂબ સફેત દૂબ, ક્ષીરવહ્ની ખીરવેલ
છીરવેલ, કપોલવહ્ની કપોલવહ્ની કપોલવહ્ની, કપોતવહ્ની
એલચી ફલાયચી, સોમવહ્ની સોમવહ્ની સોમવહ્ની,
ગોપવહ્ની સારિયા કપૂરી, મધુવહ્ની ચેતિ અને મધુવહ્ની
ઔર મધુવહ્ની,

૧૩૯. પૃશ્નિપર્ણી-પીલુપર્ણી (પ)

„ શાલપર્ણી-શતપર્ણી (પ.)

„ અસનપર્ણી-શનપર્ણી (ચ. દ. ધ.)

„ મહાશ્રાવણી-મહાશ્રાવણી અરુન્ધા (ક. છ. ઢ.)

„ અશ્વગન્ધા-પયસ્યા (છ.)

„ ટરવૃક - ટરવૃક (ધ. ઢ.)

„ કુલિજ્ઞાક્ષી-કુલિજ્ઞા (ક.)

139-(1). They are—Jivaka, risha-
bhaka, cork-swallow wort, veera,
featherfoil, kakoli, ksheerakakoli,
wild green gram, wild black

gram, tick-trefoil, painted leaved uraria, mussel shell creeper, guduch, meda, mahameda, galls, indian water-chestnut, guduch, wild dill, wild fennel, sravanī, east indian globe thistle, wild cumīn, common millet, shukla, kshirasukla, heart-leaved sida, evening mallow, white yam, milky yam, small wild black-gram, large wild black-gram, elephant creeper, winter cherry, white and red flowered hog's weed, indian nightshade, yellow berried nightshade, red flowered castor plant, trilobed virgin's bower, small caltrops, epiphytic orchid (vanda), climbing asparagus, dill, mahwa, liquorice, madhulika, grapes, date, sweet falsah, cowage, seeds of orris-root, rushnut, bulrush, indian ape flower, clearing nut, fruits of white teak, seetapaki, crested purple nail-dye, tops of palmyra palm and date, sugar cane, long leaved barleria, sacrificial grass elephant grass, prickly sesbane, penreed grass (roots), asthma weed, wild black gram, teak, devil's cotton, oblong leaved croton, wild asparagus, maiden's hair fern, small stinking swallow wort, white scutch grass or blepharis, ring coronet swallow wort, cardamom, somavalli, indian sarsaparilla and guduch.

एषामेवंविधानामन्येषां च मधुरवर्गपरिसंख्या-
तानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा
मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन
सुप्रक्षालितायां स्थाव्यां समावाप्य पयसाऽर्धोद-
केनाभ्यासिच्य साधयेद्द्व्यां सततमवघट्टयन्;

तदुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि गतरसेष्वौषधेषु पयसि
चानुपदग्धे स्थालीमुपहृत्य सुपरिपूतं पयः सुखो-
ष्णं घृततैलवसामज्जलवणफाणितोपहितं वस्ति
वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द्यात्; शीतं तु
मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य पित्तविकारिणे विधिवद्-
द्यात्। इति मधुरस्कन्धः ॥ १३९ ॥

एषाम् आ। इन, एवविधानाम् अने ओवी अतनां
और इस प्रकारके, अन्येषाम् च ओ। अ दूसरे, मधुर-
वर्ग- मधुर वर्गमां मधुर वर्गये, परिसंख्यातानाम्
गणुवेद्य गिने हुए, औषधद्रव्याणाम् औषधद्रव्योमां
औषधद्रव्योंमें, छेद्यानि कापवा योग्यना छेदन योग्योके,
खण्डशः छेदयित्वा नाना नाना टुकडा डरी छोटे छोटे
टुकडे करके, मेद्यानि च अने भा। उवा योग्यने और
मेदन योग्योका, अणुश आरीक वारीक, मेदयित्वा
भा। डी मेदन करके, पानीयेन ओ। थी जलसे, प्रक्षाल्य
तेओने धो। धने उनको धो कर, सुप्रक्षालितायाम्
सारी पेठे धोयेद्य अच्छी तरह प्रक्षालित की हुई,
स्थाल्याम् हा। डीमां हाडीमें, समावाप्य ना। थीने
डाल कर, अर्धोदकेन अर्धा पाणु। वा। अर्ध जलसे युक्त,
पयसा दूधथी दूधसे, अभ्यासिच्य सी। थी सीच करके,
द्व्यां ड। डीथी कढ्डीसे, सततम् निरन्तर निरन्तर,
अवघट्टयन् ढ। ड्ये ओ। तां हिलाते हुए, साधयेत् प। ड।
वनां पकावे, अम्भसि ओ। थारे पाणु। ने। जव जलका,
उपयुक्तभूयिष्ठे धणु। भरे भाग ओ। थी अथ बहुतसा भाग
जल जाय, औषधेषु ओ। धिओने। औषधियोंका, गतर-
सेषु रस नी। डणी आवे रस निकल आये, पयसि अने
दूध और दूध, अनुपदग्धे न ओ। थारे न जले तव,
स्थालीम् हा। डीने हाडीको, उपहृत्य उतारी ध। धने
उतार करके, सुपरिपूतम् सारी रीते गाणी ढीधेलु
अच्छी प्रकार छाने हुए, घृत- धी घी, तैल- तेल तैल,
वसा- वसा वसा, मज्ज- मज्ज मज्जा, लवण- लवण
लवण, फाणित- अने श। शितथी और फाणितसे, उप-
हितम् युक्त डरी युक्त कर, विधिज्ञः विधि ओ। थुना
वैद्ये विधिको जाननेवाला वैद्य, वातविकारिणे वात-
विकारवा। ने वातविकारवालेको, विधिवत् विधिपूर्वक

१३९. स्थालीमुपहृत्य-स्थालीमाहृत्य (ध.)

॥ सुपरिपूतम्-परिपूतं पूतम् (च. ब.)

વિધિપૂર્વક, સુખોષ્ણમ્ સહેવાય એવી ગરમ સુદાતી ગરમ, તત્ તે ઝમ, પચ દૂધની દૂધકી, વસ્તિમ્ ધસ્તિ વસ્તિ, દદ્યાત્ દેવી દેવે, શીતમ્ ત્ આ દૂધ ન્યારે ઠંડું પડે ત્યારે પ્રસ્તુત દૂધ જય શીતલ હો તવ, મધુ-સર્પિર્ભ્યામ્ તેને મધ અને ધીથી ઝસકો મધુ ઔર ધીમે, ડપસંસ્કૃત્ય યુક્ત ડરી યુક્ત કરકે, પિત્તવિકારિણે પિત્ત-ત્રિકારવાળાને પિત્તવિકારવાળો, ત્રિધિવત્ વિધિપૂર્વક વિધિપૂર્વક, દદ્યાત્ ધસ્તિ દેવી વસ્તિ દેવે, હતિ આ પ્રમાણે ઇસ તરહ, મધુરસ્કન્ધ મધુરસ્કન્ધ પૂરે થયો મધુરસ્કન્ધ નંરૂળ હુમા ॥ ૧૩૯ ॥

139 Of these and other similar drugs as are classified as the sweet group of drugs, those that are fit for cutting should be cut into small bits, and those that are fit to be ground should be ground into a fine powder, and placed, after washing with water, in a clean pot and soaked in equal quantities of milk and water and should be boiled, and the decoction kept stirring with a ladle. When it has been reduced to the required quantity and the essence of the drugs has got into the decoction and before the milk has been charred, the pot should be taken down the fire, and the decoction strained. When it is genially warm, ghee, oil, fat, marrow, rock-salt and treacle should be mixed with it in due measure and properly administered as enema, by the expert physician in case of vata-disorders. The cooled decoction, mixed with honey and ghee, should be properly administered in pitta-disorders. Thus has been described the sweet group of drugs.

આસ્થાપનોપયુક્તઃ અમ્લસ્કન્ધ. —

આમ્રામ્રાતકલકુચકરમર્દવૃક્ષામ્લામ્લવેતસકુ-
વલવદરદાડિમમાતુલુકગણ્ડીરામલકનન્દીતકગી-
તકતિન્તિળ્ડીકદન્તશઠેરાવતકકોશામ્રધન્વનાનાં
ફલાનિ પત્રાણિ ચામ્રાતકાશ્મન્તકચાઢેરીણાં
ચતુર્વિધાનાં ચામ્લિકાનાં દ્વયોશ્ચ કોલયોશ્વામ-
શુષ્કયોર્દ્વયોશ્ચેવ શુષ્કામ્લિકયોર્ગ્રામ્યારણ્યયોઃ,
આસવદ્રવ્યાણિ ચ સુરાસૌવીરકતુષોદકમૈરેયમેદ-
કનદિરાનધુશુક્કગીધુદધિદધિમળ્ડોદશિવદ્વાન્ના-
મ્લાદીનિ ચ,

આમ્ર- આંબે આમ્ર, આમ્રાતક- આંબાડો અંબાડા,
લકુચ- નાનુ કણસ વદદલ, કરમર્દ- કરમર્દ કરાંદા,
વૃક્ષામ્લ- ડાડમ કોમ્મ, અમ્લવેતગ- અમ્લવેત અમ્લવેત,
કુચલ- મોટાં ધોર વનવેર, વદર- ધોર વેર,
દાડિમ- દાડમ દાડિમ, માતુલ- ખીજેરુ વિજોરા,
ગણ્ડીર- ગણીર ગણીર, આમલક- આમળાં આવલા,
નન્દીતક નંદીશ્ક વેલિયા પાંપલ, શીતક- શીતક
શીતક, તિન્તિળ્ડીક- આમલી રેમલી, દન્તશઠ- મોટાં
લીધુ જંઝીરી નિંબુ, ઘેરાવતક- નારંગી નારંગી, કોશામ્ર-
કોસુખ કોસમ, ધન્વનાનામ્ અને ધામણનાં ઔર
ધામનકે, ફલાનિ ફળો ફલ, આમ્રાતક- આંબાડો
અંબાડા, અશ્મન્તક- અશ્મન્તક અશ્મન્તક, ચાઢેરીણામ
ખાટી ચાંઢેરી ત્રીન પતીઆ, ચતુર્વિધાનામ્ ચાર પ્રકારની
ચારોં પ્રકારકી, અમ્લિકાનામ્ ચ આંબલીના રેમલિયોંકે,
આમ- કાચાં કચે, શુષ્કયો અને સૂકાં ઔર સૂકે,
દ્વયો ચ ધે પ્રકારનાં દોનોં પ્રકારકે, કોલયોઃ ચ
ધોરનાં વેરકે, ગ્રામ્ય- અને ગ્રામ્ય ઔર ગ્રામ્ય, આર-
ણ્યયોઃ અને જંગલી ઔર જંગલી, દ્વયો ચ એવ ઔ
ધે પ્રકારની રૂન દોનોં પ્રકારકી, શુષ્ક- સૂકી સૂકી,
અમ્લિકયો આમલીનાં રેમલીકે, પત્રાણિ ચ પાન પતે,
સુરા- તથા સુરા એવ સુરા, સૌવીરક- સૌવીરક સૌવીરક,
તુષોદક- તુષોદક તુષોદક, મૈરેય- મૈરેય મૈરેય, મેદક-
મેદક મેદક, મદિરા- મદિરા મદિરા, મધુ- મધુ મધુ,
શુક્ક શુક્ક શુક્ક, શીધુ- શીધુ શીધુ, દધિ- દધી દધિ,

૧૪૦. ગણ્ડીર-કણ્ડીર (ત. ઢ.)

,, દ્વયોશ્ચકોલયોશ્વામશુષ્કયો. —દ્વયોશ્ચ કાલકતયોર્દ્વયોરામ-
શુષ્કયોઃ (ઢ.)

दधिमण्ड- हर्षिने। मंड दधिमण्ड, उदश्चित् उदश्चित्
उदश्चित्, धान्याम्ल- धान्याम्ल धान्याम्ल, आदीनि च
वजेरे आदि, आसव-द्रव्याणि च आसवद्रव्यो
आसवद्रव्य,

140-(1). Fruits of mango, indian hog plum, lakoocha, bengal currant, citron, common sorrel, jujube, small jujube, pomegranate, pomello, gandira, emblic myrobalan, oval-leaved fig, seetaka, tamarind, lemon, orange, ceylon oak, indian linden, leaves of indian hog plum, heart-leaved fig, yellow wood sorrel, acid of the four kinds of acid plants, both kinds of jujube-green and dried, both kinds of dried souf bulbs-wild kind and the kind growing in villages, the articles used for making medicated wines, the wines called sura, sauveera, tushodaka, maireya, medaka or madira, honey vinegar, seedhu wine, curds, whey, diluted butter-milk, sour conjee and such other things

एषामेवंविधानामन्येषां चाम्लवर्गपरिसंख्या-
तानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा
मेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा द्रवैः स्थाल्यामभ्या-
सिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावत्तैलवसामज्ज-
लवणफणितोपहितं सुखोष्णं वस्ति वातविकारिणे
विधिज्ञो विधिवद्द्यात् । इत्यम्लस्कन्धः ॥ १४० ॥

एषाम् आ इनके, एवंविधानाम् अने ओवी अतना
और इस प्रकारके, अन्येषाम् च भीम दूसरे, अम्लवर्ग-
अभ्यवर्गभां अम्लवर्गमें, परिसंख्यातानाम् गणुवेदां
गिने हुए, औषध-द्रव्याणाम् औषधद्रव्योभां औषध-
द्रव्योमें, छेद्यानि छापना योग्यना छेदन योग्योके, खण्डश-
छेदयित्वा नाना नाना टुकड़ा करी छोटे छोटे टुकड़े करके,

१४०. द्रवैः स्थाल्यामभ्यासिच्य-द्रवैः स्थिराण्यवसिच्य (ख घ. त.)

, , -द्रवैः स्थितान्मवसिच्य (द.)

मेद्यानि च अने भांडवा योग्यने और भेदन योग्योका,
अणुशः भारीछे वारीक, भेदयित्वा भांडी भेदन करके,
स्थाल्याम् हांडीभां स्थालीमें, द्रवैः द्रव्यो द्रवसे,
अभ्यासिच्य सीथी सीचकर, साधयित्वा सिद्ध करी
सिद्ध करके, उपसंस्कृत्य अने गाणीने और जान कर,
यथावत् तेने सारी रीते उसको ठीक प्रकारसे, तैल-
तेल तैल, वसा वसा वसा, मज्ज-मज्ज मज्जा, लवण-
लवण लवण, फणित-अने क्षणितथी और फणितसे,
उपहितम् युक्त करी युक्त कर, विविज् विधि अणुना
वैद्ये विधिको जाननेवाला वैद्य, वातविकारिणे वात विकार-
वाला वात विकारवालेको, विधिवत् विधिपूर्वक विधि-
पूर्वक, सुखोष्णम् सहैवाय ओवी गरम सुहाती गरम,
वस्तिम् अस्ति वस्ति, दद्यात् आपवी देवे, इति आ
प्रभाषे इस तरह, अम्लस्कन्धः अम्लस्कंध पूरे थये।
अम्लस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥ १४० ॥

140 Of these and such other articles classified as sour group of drugs, those of them that can be cut, should be cut into small bits and those that are fit to be ground, should be ground into fine powder and pouring the liquids on them and cooking them in a pot and straining and duly mixing them with oil, fat marrow, rock-salt and treacle, the expert physician should properly administer them when genially warm, in cases of vata-disorders. Thus has been described the sour group of drugs

आस्थापनोपयुक्त. लवणस्कन्धः—

सैन्धवसौवर्चलकालविडपाक्यानुपकूप्यवालु-
कैलमौलकसामुद्ररोमकौद्रिदौपरपाट्येकपांशुजा-
न्येवंप्रकाराणि चान्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि,
सैन्धव- सैन्धव सैन्धव, सौवर्चल- सौवर्चल, सौवर्चल,

१४१. औपरपाट्येक-उपकोट्येक (त)

કાલ- કાલ લવણ મલા નમક, વિદ- વિદ લવણ વિદ
 નમક, પાક્ય- પાક્ય લવણ પાક્ય લવણ, બાનૂપ- બાનૂપ
 બાનૂપ, કૂપ્ય- કૂપ્ય કૂપ્ય, વાલુકલ- વાલુકલ વાલુકલ,
 મૌલક- મૌલક મૌલક, સામુદ્ર- સામુદ્ર સામુદ્ર, રોમક
 રોમક રોમક, ઔદ્ધિદ- ઔદ્ધિદ ઔદ્ધિદ, ઔપર- ઔપર
 ઔપર, પાટેયક- પાટેયક પાટેયક, પાશુજાનિ અને
 પાશુજા જૌર પાશુજા, ણુવપ્રકારાણિ આ પ્રકારનાં લવણો
 રૂપી પ્રકારકે લવણ, અન્યાનિ ચ અને બીજા દ્રવ્યો
 જૌર અન્ય દ્રવ્યો, લવણવર્ગ- લવણવર્ગમાં લવણવર્ગમાં,
 પરિસંખ્યાતાનિ ગણાવેલાં છે ગિને ગયે છે;

141-(1). Rocksalt, sanchal salt, kalbag rock salt, bidsalt, prepared salt, marsh or swamp salt, well salt, sand salt, prepared black salt, sea salt, sambar lake salt, efflorescence salt, saline soil salt, poitou salt, earth salt, and such other things are classified as the salt group.

एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा स्ने-
हवन्ति सुखोष्णं वस्ति वातविकारिणे विधिज्ञो
विधिवद्ब्रूयात् । इति लवणस्कन्धः ॥ १४६ ॥

पुतानि आ लवणैने इन लवणोंको, अम्लोपहितानि वा आर्द्रा द्रव्ये। अम्ल द्रव्योंसे, उष्णोदक- अथवा गरम पानीसे, उपहितानि वा शिशित करीने मिश्रित करके, स्नेहवन्ति तेऽर्थात् तेल वगैरे स्नेह नाभी इनमें तैल आदि स्नेह डाल कर, विविज विधि आणुनाश वैद्ये विधिको जाननेवाला वैद्य, वातविकारिणे वातविधारवाणाने वातविकारवान्को, विधिवत् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, सुखोष्णम् सहैवाथ शैवी गरम सुहाती गरम, वस्तिम् अशित वस्ति, दद्यात् आपवी देवे, इति आ प्रमाणे इस तरह, लवणस्कन्ध लवणस्कन्ध ध पूरे थये। लवणस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥१४१॥

141. The expert should properly administer them in genially warm condition as enema, in vata disorders, mixed with unctuous substances and

with either acid articles or with generally warm water. Thus has been described the salt group of articles.

आम्वापनोपयुक्त. तदुक्तसन्ध —

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रक-
शृङ्गवेरमरिचाजगोदार्द्रकविडङ्गकुस्तुरगुरुपीलुते-
जोबत्येलाहुप्रभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासकिलिममू-
लकसर्पपलशुनकरञ्जिशुकमधुशिशुकखरपुष्पभू-
स्तृणत्तुमुखसुरसकुटेरकार्जकगण्डीरकालमालक-
पर्णासक्षवकफणिल्लवकशारमृत्रपित्तानीति;

पिप्पली- पीपर पीपर, पिप्पलीमूल- पीपरीभूषणा
 ग. होड। पीपरामूल, हस्तिपिप्पली ग. पीपर गजपीपल,
 चव्य- अथ ३ चव्य, चित्रक- चित्रो चीता शङ्खवेर- २५
 नोठ, मरिच- भरी मरिच अजमोद- अजमे। अजवायन,
 आर्द्रक- आर्द्र, आर्द्रक, विडङ्ग- वावडिग वायविडंग,
 कुम्भमुख- डायभीर गूमा, पीलु- पीलु पीलु, तेजोवती-
 तेजोवती तेजोवती, एला- ऐलथी इलायची, कुष्ठ- ४६
 कूठ, मल्लोत्कास्थि- लिङ्गामे। मिलावेकी गुठली, हिङ्गु-
 दिग हींग निर्यास- शुद्ध गोर, क्लिप्त- देवदार देवदार,
 मूलक- भूषा मूली, सर्पप- सरसन्न सरमों, लज्जुन- लससु
 लहसुन, करञ्ज- ४२० करज, शिग्रु- संगवानां पील
 सहाजना, मधुशिग्रुक- भीम संगवानां पील मीठा
 सुहाजना, खरपुष्प- भेडी अजमे। अजमोद, भूस्वण-
 रोदिप धास वसा घास, सुमुख- सुमुख सुमुख, सुरम-
 सुरस सुरस, कुठेरक- कुठेरक कुठेरक, अर्जक- रान तुलसी
 दवना, गण्डीर- गंड़ीर गण्डीर, कालमालक- डालमालक
 कालमालक, पर्णसि- पर्णसि पर्णसि, क्षवक- नाड-
 छी ५९। नाकछिकनी, फणिज्जक- भन्वे। सरवा, क्षार-
 क्षार क्षार, मूत्र- मूत्र मूत्र, पित्तानि इति अने पित्त
 और पित्त;

142-(1) Long pepper, piper roots,
elephant pepper, fragrant piper, white
flowered lead-wort, ginger, black pepper,

१४२ हिङ्गनिर्यास-ढिङ्ग (क घ)

॥ स्वरपुष्प-स्वरपुष्पा (ब)

॥ गण्डीर-कण्डीर (इ. त)

celery, ginger, embelia, coriander, tooth brush tree, indian tooth-ache tree, cardamom, costus, stones of marking nut, asafetida, deodar, radish, rape-seed, garlic, indian beech, drum-stick tree, sweet drum stick, celery, ginger grass, nut-meg, holy basil, shrubby basil, arjaka, gandira, kalamalaka, parnasa, sneeze wort, sweet marjoran, alkali, cow's urine and cow's bile

एषामेवंविधानां चान्येषां कटुकवर्गपरिसंख्या-
तानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा
भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयि-
त्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखो-
ष्णं वस्ति श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द्यात्।
इति कटुकस्कन्धः ॥ १४२ ॥

एषाम् आ इन, एवविधानाम् अने अेली जतन।
और इस प्रकारके, अन्येषाम् च भीष्म दूनेरे कटुकवर्ग-
कटुकवर्गभां कटुकवर्गमे, परिसंख्यातानाम् गणुवेदां
गिने हुए, औषधद्रव्याणाम् औषधद्रव्येभां औषध-
द्रव्योमे, छेद्यानि छेपया योग्यना छेदन योग्योके, खण्डशः
छेदयित्वा नाना नाना टुकडा करी छोटे छोटे टुकडे
करके, भेद्यानि च अने भांडया योग्यने और भेदन
योग्योका, अणुश. भारीछे चारीक, भेदयित्वा भांडी
भेदन करके, गोमूत्रेण गोमूत्र गोमूत्रके, सह साथे साथ,
साधयित्वा सिद्ध करीने सिद्ध करके उपसंस्कृत्य अने
गणुने और छानकर, यथावत् तेने सारी रीते उसको
ठीक प्रकारसे, मधु- मधु मधु, तैल- तेल तैल, लवण-
अने लवणुथी और लवणसे, उपहितम् युक्ता करी युक्त
कर, विधिज्ञः विधि ज्ञानुनार वैद्ये विधिको जाननेवाला
वैद्य, श्लेष्मविकारिणे छेदिविधारवाणाने कफरोगीकां,
विधिवद् विधिपूर्वकं विधिपूर्वक, सुखोष्णम् सहैवाय
अेली गरम सुहाती गरम, वस्तिम् अस्ति वस्ति, दद्यात्
देवी देवे, इति आ प्रभाषे इस तरह, कटुकस्कन्धः
कटुकस्कन्ध पूरे भयो कटुकस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥ १४२ ॥

142. Of these and such other

articles as are classified as the pungent group of drugs, those that are fit to be cut should be cut into small bits and those that are fit to be ground, should be ground into fine powder and mixed with cow's urine, then they should be strained and duly mixed with honey, oil, and rocksalt. The expert should properly administer this as enema in case of kapha-disorders. Thus has been described the pungent group of drugs.

वास्थापनोपयुक्त. तिक्तस्कन्ध —

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बतुम्बुरुकुट-
जहरिद्रादारुहरिद्रासुस्तमूर्वाकिराततिक्तककटुकरो-
हिणीत्रायमाणकारवेष्टिकाकरीरकरवीरकेवुककठि-
ल्लुकवृषमण्डूकपर्णीकर्कोटकवार्ताकुर्ककंशकाकमा-
चीकाकोदुम्बरिकासुषण्यतिविषापटोलकुलकपाठा-
गुडूचीवेत्राश्वेतसविकङ्कतवकुलसोगवल्कसप्तपर्ण-
सुमनाकाविलगुजवचातगरागुरुवालकोशीराणीति,

चन्दन- चन्दन चन्दन, नलद- नलदभांसी जटामासी,
कृतमाल- गरभाणे अमलतास, नक्तमाल- करंज,
निम्ब- लीमडे नीम, तुम्बुरु- तेजवल तेजवल, कुटज-
धन्वन इन्द्रजौ, हरिद्रा- हरीहर हल्ली, दारुहरिद्रा- दारु
हरीहर दारुहल्ली, सुस्त- भुस्त सुस्ता, मूर्वा- मोरवेल
मोरवेल, किराततिक्तक- करियातु चिरायता, कटुकरोहिणी-
कुटु कुटकी, त्रायमाणा- त्रायमाण त्रायमाण, कारवेष्टिका-
कारेदी करेला, करीर- करेला करीर, करवीर- करेले कनेर,
केवुक- केवुक केवुक, कठिल्लक- कठिल्लक कठिल्लक, वृष-
अगुसी अडुसा, मण्डूकपर्णी- मण्डूकपर्णी खड्गवाही,
कर्कोटक- कर्कोटक कर्कोडा, वार्ताकु- रीगणु वैनन, कंशका-
नाना कंशका छोटा कर्कोडा, काकमाची- पीपुडी मनीय,

१४३. कटुकरोहिणी—कटुकरोहिणी (ब.)

„ वचा—वरा (ब.)

„ नाडक—नीवेर (प.)

„ नाडकोशीराणीति—नाडकोशीराणाम् (ब.)

કાકોદુમ્બરિકા ઢેડ ઉબરે કઠગૂલર, સુપવી- સુપવી સુપવી, અતિવિપા-અતિવિપ અતીસ, પટોલ-કડવું પરવળ પરવલ, કુલક-કારેલી કરેલા, પાઠા-કાળી પાઠા પાઠા, ગુદૂચી-ગળેા ગિલોચ, વેત્ર-વાળુંજ વેત્ર, અમ્બેતન-વેતસનેા અમ્બાગ વેતસકા અમ્બાગ, ત્રિકલ્પ-ત્રિકળેા કટાઈ વકુલ-બેલસરી મૌલસરી, સોમવલ્ક-શ્વેત જેર સફેદ ચૈર, સપ્તપર્ણ-સાતવલ્લુ સનવન, સુમના-ચમેલી ચમેલી, કર્ક-આકડેા આક, અવલગુજ-ખાતળી વાગુચી, વચા-વળ વચ, તગર-તગર તગર, શમુર-અગર અગર, વાલક-વાળેા મુગન્ધવાલા, ડશીરાણિ હ્રિતિ અને વીગ-ણેા વાળેા ઔર રસ,

143-(1) Sandal, nardus, purging cassia, indian beech, neem, indian tooth-ache tree, kurchi, turmeric, indian berberry, nut-grass, trilobed virgin bower, chiretta, kurroa, zali, karella fruit, caper, oleander, kebuka, hog's weed, vasaka, indian pennywort, sponge gourd, karkasa, black night shade, redwood fig tree, sushavi, indian atees, wild snake-gourd, karella fruit, patha, guduchi, country willow, cane, thorny staff tree, bakul, gum arabic tree, dita bark tree, nutmeg, mudar, babchi, sweet flag, indian valerian, eagle-wood, fragrant sticky mallow and cuscus grass.

પ્રમાસેવંવિધાનાં ચાન્યેષાં તિક્તવર્ગપરિસંખ્યા-
તાનામૌષધદ્રવ્યાનાં છેદ્યાનિ સ્ખન્ડશસ્ત્રેદયિત્વા
મેદ્યાનિ ચાણુશો મેદયિત્વા પ્રક્ષાલ્ય પાનીયેનામ્યા
સિચ્ય સાધયિત્વોપસંસ્કૃત્ય યથાવન્મધુતેલલવણો-
પહિતં સુલોષ્ણં વસ્તિ શ્લેષ્મવિકારિણે વિધિજ્ઞો
વિધિવદ્દ્યાત્, શીતં તુ મધુસર્પિર્ભ્યામુપસંસૃજ્ય
પિત્તવિકારિણે વિધિજ્ઞો વિધિવદ્દ્યાત્ । इति
તિક્તસ્કન્ધઃ ॥ ૧૪૩ ॥

પ્રમાસ આ ઇન, એવંવિધાનામ્ અને એવી બતાનાં
ઔર ઇસ પ્રકારકે, અન્યેવામ્ પીબા દૂમરે, તિક્તવર્ગ-
તિક્તવર્ગમાં તિક્તવર્ગે, પરિસંખ્યાતાનામ્ ગણુવેદ્યા
નિને હુએ, ઔષધદ્રવ્યાનામ્ ઔષધદ્રવ્યોમાં ઔષધ-
દ્રવ્યોને, છેદ્યાનિ કાપવા યોગ્યના છેદન યોગ્યોકે, સ્ખન્ડશઃ
છેદયિત્વા નાના નાના ટુકડા કરી છોટે છોટે ટુકડે કરકે,
મેદ્યાનિ ચ અને ખાંડવા યોગ્યને ઔર મેદન યોગ્યોકા,
અણુશ. ખારીક વારીક, મેદયિત્વા ખાંડી મેદન કરકે,
પાનીયેન બળથી જલમે, પ્રક્ષાલ્ય થોઈ ધો કર, અમ્યા-
સિચ્ય પાણીથી સીંચી પાનીસે સીંચ કર, સાધયિત્વા
સિદ્ધ કરી તિદ્ધ કરકે, ઉપસંસ્કૃત્ય અને ગાળીને ઔર
છાનકર, યથાવત્ તેને સારી રીતે સમગ્રે ઠીક પ્રમાસે,
મધુ-મધ મધુ, તૈલ-તેલ તૈલ, લવણ-અને લવણથી
ઔર લવણમે, ઉપહિતમ્ યુક્ત કરી યુક્ત કર, વિધિજ્ઞ
વિધિ બહુનાર વૈદ્યે વિધિજ્ઞો જાનનેવાલા વૈદ્ય, શ્લેષ્મ-
વિકારિણે ક્ષુદ્ર વિકારવાળાને કઠક વિકારવાળેા, વિધિવત્
વિધિપૂર્વક વિધિપૂર્વક, સુલોષ્ણમ્ સહેવાય એવી ગરમ
સુદાતી ગરમ, વસ્તિમ્ બસ્તિ વસ્તિ દયાત દેવી દેવે, શીતલ
તુ આ ઔષધદ્રવ્ય ત્યારે ટુંડું પડે ત્યારે પ્રગટ ઔષધ-
દ્રવ્ય જલ શીતલ હો તલ, મધુ-સર્પિર્ભ્યામ્ તેને મધ તથા
ધીથી સમગ્રે મધુ ઔર ઘૃતસે, ઉપસંસૃજ્ય યુક્ત કરી
યુક્ત કરકે, વિધિજ્ઞ વિધિ બહુનાર વૈદ્યે વિધિજ્ઞો જાનને-
વાલા વૈદ્ય, પિત્તવિકારિણે પિત્તવિકારવાળાને પિત્ત-
વિકારવાળેા, વિધિવત્ વિધિપૂર્વક વિધિપૂર્વક દયાત
દેવી દેવે, इति આ પ્રમાણે ઇમ તરહ, તિક્તસ્કન્ધઃ
તિક્તસ્કન્ધ પૂરો થયો તિક્તસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ હુઆ ॥૧૪૩॥

143 Of these and such other drugs classified as the bitter group of drugs, those that are fit to be cut should be cut into small bits and those that are fit to be ground should be ground into fine powder and washed and mixed with water and boiled It must then be strained and duly mixed with honey, oil and rock-salt, and should be properly administered by the expert in a generally warm

condition as enema in case of kapha-disorders. The cooled decoction mixed with honey and ghee should be properly administered by the expert in case of pitta-disorders. Thus has been described the bitter group of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः कषायस्कन्धः—

प्रियङ्गुनन्ताम्रास्थ्यम्बुष्टकीकटुङ्गलोध्रमोचरस-
समझाधातकीपुष्पपद्मापन्नकेशरजम्बाम्रप्लक्षवट-
कपीतनोदुम्बराश्वत्थभल्लातकास्थ्यश्मन्तकशिरी-
षशिशपासोमवल्कतिन्दुकप्रियालवदरखदिरसप्त-
पर्णाश्वकर्णस्यन्दनार्जुनारिमेदैलवालुकपरिपेलवक-
दम्बशलकीजिङ्गिनीकाशकशेरुकराजकशेरुकदफ-
लवंशपद्मकाशोकशालधवसर्जभूर्जशणखरपुष्पापु-
रशमीमाचीकवरकतुङ्गाजकर्णस्फूर्जकविभीतककु-
म्भीपुष्करवीजविसमृणालतालखर्जूरतरुणानीति,

प्रियङ्गु- धडि ६५ प्रियङ्गु, अनन्ता- सारिवा कपूरीमधुरी,
आम्र- अस्थि- आंभानी जैहली आमकी गुठली, अम्बुष्टकी-
वेणुवेल पाढी, कटुङ्ग- अरु अरु, लोध्र- धोधर लोध्र,
मोचरस- भोथरस मोचरस, समझा- रीसाभण्णी लजावती,
धातकीपुष्प- धावडीनां धूल धायके फूल, पद्मा- भारंग-
भूण भारगी, पद्मकेशर- पद्मकेशर कमलकेशर, जम्बु-
जम्बु जामुन, आम्र- आंभो आम, प्लक्ष- पीपल
पिलखन, वट- वड वड, कपीतन- पारसपीपणै पारस-
पिप्पल, उदुम्बर- उमरडे गूलर, अश्वत्थ- पीपणै
पीपल, भल्लातक- अस्थि- बिलामे मिलावेकी गिरी,

१४४. भल्लातकास्थि-भल्लातक (व. त.)

„ बदरखदिर-बदरकदरखदिर (प.)

„ अर्जुनारिमेद-अर्जुनासनारिमेद (क. द.)

„ शाल-साल (त.)

„ भूर्जशण-भूर्जाशन (त.)

„ माचीक-माठीक (च.)

„ अत्रकर्ण-अनकर्णाश्वकर्ण (व. त.)

„ कुम्भी-कुंभीक (च.)

„ तरुणानीति-तरुण्य इति (च. व.)

„ „ -तरुणीनाम् (व.)

अश्मन्तक- आसोदरे आपटा, शिरीष- सरसडे शिरीष,
शिशपा- सीसभ सीसभ, सोमवल्क- श्वेत भेर श्वेत खदिर,
तिन्दुक- टीभरवे तैडुं, प्रियाल- थारोली चिरौजी, बदर-
भोर वेर, खदिर- भेर खैर, सप्तपर्ण- सातपल सतवन,
अश्वकर्ण- साव आखु, स्यन्दन- तलुछ तिनिश, अर्जुन-
अर्जुन कौहा, अरिमेद- हरभो आवण रेवां, एलवालुक-
अलुवा आलवाल, परिपेलव- डेवडीभोथ केवडीमोथा,
कदम्ब- उदंभ कदम्ब, मलकी- सालेडु कुदर, जिङ्गिनी-
भवेडी जिगन, काश- डाल काश, कशेरुक- डसेला कशेरु,
राजकशेरु- राजकशेरु राजकशेरु, कटफल- डायडुण
कायफल, वंश- वांस वास, पद्मक- पद्मक पद्माख, अशोक-
अशोक, शाल- शाल शाल, धव- धावडे धाय,
सर्ज- सर्ज सर्ज, भूर्ज- भोभपत्र भोजपत्र, शण- शण
शण, खरपुष्पा- भोडी अजभोद अजमोद, पुर- गूगण
गुगुल, शमी- भीडी शमी, माचीक- देवदार देवदार,
वरक- वरी चीना, तुङ्ग- लाल नागकेशर लाल नागकेशर,
अजकर्ण- सडे डभर सफेद डामर, स्फूर्जक- स्फूर्जक
स्फूर्जक, विभीतक- अडेडा वहेडा, कुम्भी- वापु भा कुम्भी,
पुष्करवीज- डभण्डाडडी कमलगट्टा, विस- डभण्डाडडी
ततु विस, मृणाल- मृणाल मृणाल, ताल- ताड ताड,
खर्जूर- अने अजूरना और खर्जूरके, तरुणानि इति
अ डुर अंकुर,

144-(1) Perfumed cherry, indian
sarsaparilla, mango stone, false pareira
brava, tree of heaven, lodh tree, gum
of silk cotton tree, sensitive plant,
fulsee flowers, beetle killer, lotus fila-
ments, jamboul, mango, yellow barked
fig, banyan, flowering peepal, gular fig,
holy fig, marking-nut stones, heart-
leaved fig, siris, bombay rose-wood
tree, gum arabic tree, false mangos-
teen, b Buchanan's mango, small jujube,
catechu, dita bark tree, oogein tree,
arjun tree, white babool, cherry tree,
rush nut, kadamba, indian olibanum,
indian ash tree, thatch grass, bulrush.

box myrtle, bamboo, himalayan cherry, asoka, sal, crane tree, sarja, birch, bengal hemp, celery, gum guggul, deodar, common millet, fragrant poon, white dammer, sphurjaka, beleric myrobalan, carey's myrtle bloom, seeds of orris-root, lotus stalks, lotus rhizomes, sprouts of palmyra palm and date

एषामेवंविधानां चान्येषां कषायवर्गपरिसंख्या-
तानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशस्त्रेदयित्वा
मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्या-
सिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणो-
पहितं सुखोष्णं वस्ति श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो
विधिवद्दद्यात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य
पित्तविकारिणे दद्यात् । इति कषायस्कन्धः ॥१४४॥

एषाम् आ इन, एवंविधानाम् અને એવી જાતનાં
और इस प्रकारके, अन्येषाम् च जीमं दूसरे, कषायवर्ग-
कषायवर्गमां कषाय वर्गमें, परिसंख्यातानाम् गणनावे-
गिने हुए, औषधद्रव्याणाम् औषधद्रव्योंमां औषध-
द्रव्योंमें, छेद्यानि કાપવા થોડ્યના છેદનયોગ્યોંકે, खण्डशः
छेदयित्वा નાના નાના ટુકડા કરી છોટે છોટે ટુકડે કરકે,
मेद्यानि च અને ખાડવા થોડ્યને और मेदनयोग्योका,
अणुश ખારીક વારીક, मेदयित्वा ખાડી મેદન કરકે,
पानीयेन જળથી જલસે, प्रक्षाल्य ધોઈને ધો કર, अभ्या-
सिच्य પાણીથી સીંચી પાનીસે સીંચ કર, साधयित्वा
સિદ્ધ કરીને સિદ્ધ કરકે, उपसंस्कृत्य અને गाणीने और
छान कर, यथावत् તેને સારી રીતે उसको ठीक प्रकारसे,
मधु- મધ મધુ, तैल- તેલ તૈલ, लवण- અને લવણથી
और लवणसे, उपहितम् યુક્ત કરી युक्त कर, विधिज्ञः
विधि જાણનાર વૈદ્યે विधिको जाननेवाला वैद्य, श्लेष्म-
विकारिणे કફવિકારવાળાને कफविकारवालेको, विधिवत्
विधिपूर्वक विधिपूर्वक, सुखोष्णम् સહેવાય એવી गरम
सुहाती गरम, वस्तिम् अस्ति वस्ति, दद्यात् આપવી દેવે,
शीतम् तु आ औषध द्रव्य न्याये ठडुं पडे त्यारे
प्रस्तुत औषधद्रव्य जब शीतल हो तब, मधुसर्पिर्भ्याम् તેને

મધ અને ઘીથી મધુ ઓર ઘીસે, ઉપસંસ્કૃત્ય યુક્ત કરી
યુક્ત કરકે, પિત્તવિકારિણે પિત્તવિકારવાળાને પિત્તવિકાર-
વાલેકો, દદ્યાત્ અસ્તિ દેવી વસ્તિ દેવે, इति आ प्रमाणे
इस तरह, कषायस्कन्धः कषायस्कंध पूरे भयो कषायस्कन्ध
सपूर्ण हुआ ॥ १४४ ॥

144 Of these and such other arti-
cles which are classified as the astringent group of drugs, those that are
fit to be cut should be cut into small
bits and those that are fit to be
ground, should be ground into fine
powder, washed and mixed with
water and cooked into decoction. It
should be strained and duly mixed
with honey, oil, and rock-salt and
properly administered in genially
warm condition, by the expert as
enema, in case of kapha-disorders.
The cooled decoction mixed with
honey and ghee should be properly
administered by the expert in case
of pitta-disorders Thus has been des-
cribed the astringent group of drugs.

अत्रोक्तपद्धर्गाणां सार्वयौगिकत्वम्—

तत्र श्लोकाः—

पद्धर्गाः परिसंख्याता य एते रसभेदतः ।

आस्थापनमभिप्रेत्य तान्विद्यात्सार्वयौगिकान् ॥१४५॥

ત્ર શ્લોકાઃ તે વિષયમાં શ્લોકો છે કે उस
विषयमें श्लोक हैं कि, आस्थापनम् आस्थापनने आस्था-
पनको, अभिप्रेत्य ઉદ્દેશીને લક્ષ્ય કરકે, ये ते जो, एते
आ ये, पद्धर्गा छ वर्गो छः वर्ग, रसभेदत रसभेदથી
रसभेदसे, परिसंख्याता. કહેવામાં આવ્યા છે કહે છે,
तान् તેઓને इनको, सार्वयौगिकान् आस्थापनसाध्य
सर्व रोगोमां લાભકારી आस्थापनसाध्य सब रोगोंमें
लाभकारी, विद्यात् જાણવા जाने ॥१४५॥

Here are verses again—

145. These six groups of drugs, which have been classified according to their difference in taste, are useful in all the preparations meant for corrective enema.

सर्वशो हि प्रणिहिताः सर्वरोगेषु जानता ।
सर्वात्रोगान्नियच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम् १४६

हि डेभडे क्योकि, येभ्यः नेओने जिनको, आस्थापनम् आस्थापन आस्थापन, हितम् हितकर छे हितकर है, सर्वरोगेषु ते सर्व रोगभा उन सब रोगोंमें, जानता भालुकर वैद्ये अभिज्ञ वैद्यसे, सर्वशः सर्व रीति सब तरहसे, प्रणिहिता प्रयोनेला तेओ प्रयुक्त किये गये वे, सर्वान् सर्व सब, रोगान् रोगोने रोगोंको, नियच्छन्ति नाश करे छे नष्ट करते हैं ॥ १४६ ॥

146. The corrective enema prepared of all these groups of drugs and administered by an expert cures all the diseases wherein it is indicated.

येषां येषां प्रशान्त्यर्थं ये ये न परिकीर्तिताः ।
द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपकाः ॥१४७॥

येषाम् येषाम् ने ने जिन जिन, विकाराणाम् विकारोनी रोगोंकी, प्रशान्त्यर्थम् शान्ति भाटे शान्तिके लिए, ये ये ने ने जो जो, द्रव्यवर्गा द्रव्यवर्गों द्रव्योंके वर्ग, न नथी नहीं, परिकीर्तिता छेला कहे गये, तेषाम् ते ते रोगोना उन उन रोगोंके, ते तेओ वे, परिकोपका प्रकोप कराना छे प्रकोपक है ॥ १४७ ॥

147. Those drugs which have not been indicated in any particular type of disorders, are to be inferred as being provocative of them.

इत्येते पडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्याताः ॥ १४८ ॥

१४६ सर्वशः—सर्वत्र (घ)

१४७. परिकोपकाः—परिकोपना (घ)

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, एते आ ये, षट् छ छ, आस्थापन-आस्थापन आस्थापन, स्कन्धाः स्कन्ध, रसत. रस प्रभाषे रसद्वारा, अनुविभज्य विभाग करीने विभाग करके, व्याख्याताः छहेवाभा आल्या छे कह दिये गये है ॥ १४८ ॥

148. Thus the six groups of drugs used in corrective enema, classified according to their taste, have been expounded.

ऊहापोहसमर्थेन भिषजाऽत्रोक्तस्कन्धेष्वपकर्षप्रक्षेपावपि कार्यौ—

तेभ्यो भिषग्वुद्धिमान् परिसंख्यातमपि यद्यद् द्रव्यमयौगिकं मन्येत, तत्तदपकर्षयेत्; यद्यच्चा-
नुक्तमपि यौगिकं मन्येत, तत्तद्विदध्यात्; वर्गमपि वर्गणोपसंस्जेदेकमेकेनानेकेन वा युक्तिं प्रमाणी-
कृत्य ।

बुद्धिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान, भिषक् वैद्य वैद्य, परिसंख्यातम् गणनेहुं गिने हुए, अपि पक्षु भी, यत् यत् ने ने जिस जिस, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्यको, अयौगिकम् यौगिक न यौगिक नहीं, मन्येत माने समझे, तत् तत् ते ते उस उसको, तेभ्य तेभांथी उनमेंसे, अप-
कर्षयेत् डाढी नाथु निकाल देवे, यत् यत् अने ने ने और जिस जिस, अनुक्तम् न छहेलु न कहे हुए, अपि पक्षु भी, यौगिकम् यौगिक यौगिक, मन्येत माने समझे, तत् तत् ते ते उस उसकी, विदध्यात् योन्वु नेछेओ योजना करनी चाहिए, युक्तिम् युक्तिना युक्तिके, प्रमा-
णीकृत्य आधार पर आधार पर, एकम् ओछे एक, वर्गम् वर्गने वर्गको, अपि पक्षु भी, एकेन भीन ओछे वर्गनी साथे दूसरे एक वर्गके साथ, अनेकेन वा अथवा भीन अनेछे अथवा दूसरे अनेक, वर्गण वर्गनी साथे वर्गके साथ, उपसंस्जेत् जेणववे मिला दे;

49 (1). The intelligent physician may discard, among these group of drugs, whichever he considers to be unfit for use in a given circumstance and add whatever drug he considers useful

१४९ तत्तद्विदध्यात्—नष्टयात् (घ)

though it may not have been mentioned as such. Being guided by reason, he may mix drugs of one group with those of another or many others.

प्रचरणमिव भिक्षुकस्य बीजमिव कर्पकस्य सूत्रं बुद्धिमतामल्पमप्यनल्पज्ञानाय भवति; तस्माद्बुद्धिमतामूहापोहवितर्काः, मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः ।

प्रचरणम् भिक्षुकस्य इव जेम भिक्षा भाटे भभषु भिक्षुना जैसे भिक्षार्थ अटन भिक्षुके, बीजम् कर्पकस्य इव तथा जेम बीज जेहुतना धषा ज्ञान भाटे थाय छे और जैसे बीज किसानके बहुत ज्ञानके लिए होते हैं, बुद्धिमताम् तेम बुद्धिमानने वैसे बुद्धिमानके लिए, अल्पम् नानु छोटा, अपि पशु मी, सूत्रम् सूत्र सूत्र, अनल्प-धषा बहुत, ज्ञानाय ज्ञानने भाटे ज्ञानके लिए, भवति थाय छे होता है, तस्मात् तेथी इन लिए, बुद्धिमताम् बुद्धिमानने भाटे बुद्धिमानोंके लिए, ऊहापोह- उहापोह, वितर्काः अने वितर्क छे और वितर्क है, मन्दबुद्धेः मन्दबुद्धिवालाओंने मन्दबुद्धिवालोंके लिए, तु ते। तो, यथोक्त- उक्ता प्रमाणे कथनानुसार, अनुगमनम् याधवु चलना, एव न ही, श्रेय श्रेयश्कर छे श्रेयस्कर है;

149-(2) Like the alms collected by the mendicant and the seeds in the hands of the sower, these aphorism, though small in measure, yields to the intelligent physician, abundant result i. e. complete knowledge of the subject. It is thus a guide to the intelligent physician in the use of his powers of imagination and logic. But, for the dullard, it is good to faithfully follow the method laid down

यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् भिषक् संसाध-

यन्नि कार्यमनतिमहत्त्वाद्वा विनिपातयत्यनतिह्रस्वत्वादुदाहरणस्येति ॥ १४९ ॥

हि ३२९३ क्योकि, यथोक्तम् यथोक्त यथोक्त, मार्गम् मार्गने मार्गने, अनुगच्छन् अनुसरते। अनुसरता हुआ, भिषक् भिष भुद्धिवाले। वैद्य मन्द बुद्धिवाला वैद्य, कार्यम् कार्यने कार्यका, संसाधयति साधे छे निद करता है, उदाहरणस्य उदाहरणना उदाहरणके, अनतिह्रस्वत्वात् विस्तृतपक्षाने लीधे विस्तृत होनेके कारण, अनतिमहत्त्वात् वा अथवा उदाहरणना अति संक्षिप्तपक्षाने लीधे अथवा उदाहरणके अति नक्षिप्त होनेसे, विनिपातयति कार्यने अगाडे छे कार्यकी व्याप्ति करता है ॥ १४९ ॥

149 Following the prescribed way, such a physician accomplishes his task, if the illustration be too elaborate or too succinct he will fail in his task.

अनुवासनद्रव्याणि—

अतः परमनुवासनद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः । अनुवासनं तु स्नेह एव । स्नेहस्तु द्विविधः—स्थावरात्मकः, जङ्गमात्मकश्च । तत्र स्थावरात्मकः स्नेहस्तैलमतैलं च । तद् द्वयं तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यामः, सर्वतस्तैलप्राधान्यात् । जङ्गमात्मकस्तु वसा, मज्जा, सर्पिरिति ।

अतः अर्होथी यहासे, परम् आगण आगे, अनुवासन-अनुवासन अनुवादन, द्रव्याणि द्रव्योंनु द्रव्योंका, अनुव्याख्यास्याम व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे, अनुवासनम् अनुवासन अनुवादन, तु ते। तो, स्नेहः स्नेह स्नेह, एव न छे ही है, स्नेहः स्नेह स्नेह, तु ते। तो, द्विविध छे प्रकारने छे दो प्रकारका है, स्थावरात्मकः

१४९ कार्यमनतिमहत्त्वाद्वा विनिपातयत्यनतिह्रस्वत्वादुदाहरणस्येति-

कार्यमनतिमहत्त्वादनतिह्रस्वत्वाच्चोदाहरणस्य (ध.)

१५०. अनुव्याख्यास्याम. — अनुव्याख्यास्यामन्ते (ज)

„ स्थावरात्मक — स्थावर. (क.)

„ उपदेक्ष्यामः — उपदेक्ष्यते (दं त)

સ્થાવરાત્મક સ્થાવરાત્મક, જઙ્ગમાત્મકઃ ચ અને જગ-
માત્મક ઔર જઙ્ગમાત્મક, તત્ર તેભાં ઉનમેં, સ્થાવરાત્મક.
સ્થાવરાત્મક સ્થાવરાત્મક, ક્ષેદ્ રનેદ ક્ષેદ્, તૈલમ્ તલથી
ઉત્પન્ન થયેલ તિલોદ્ભવ, અતૈલમ્ ચ અને તલથી નહિ
ઉત્પન્ન થયેલ ઔર અતિલોદ્ભવ, સર્વતઃ સર્વ રીતે સબ
તરહસે, તૈલ- તેલની તૈલકી, પ્રાધાન્યાત્ પ્રધાનતાથી
પ્રધાનતાસે, તન્ તે ઉન, દ્વયમ્ એઉને દોનોંકો, તૈલમ્
તેલ તૈલ, એવ જ હી, કૃત્વા દરાવીને માન કર, ઉપદેક્ષ્યામ.
ઉપદેશ ક્રરશુ ઉપદેશ કરેંગે, જઙ્ગમાત્મક જગમાત્મક
જઙ્ગમાત્મક, તુ તેા તો, વમા વસા વમા, મજા મજા
મજા, સર્પિં હિતિ અને થી એ ઔર છૂત હૈ;

150-(1). We shall hereafter describe the drugs that are used in unctuous enemata. Unctuous enema is unctuous substance Unctuous substance is of two kinds—the vegetable and the animal The vegetable kind is classified as oil of til and as oil of other than til We shall refer to them both here as oil, taking oiliness as the primary sense of oil The animal variety is fat, marrow and ghee

તેપાં તૈલવસામજસર્પિંયાં યથાપૂર્વ શ્રેષ્ઠં
વાતશ્લેષ્મવિકારેષ્વનુવાસનીયેષુ, યથોત્તર તુ પિ-
ત્તવિકારેષુ, સર્વ એવ વા સર્વવિકારેષ્વપિ યોગ-
મુપયાન્તિ સંસ્કારવિધિવિશેષાદિતિ ॥ ૧૫૦ ॥

અનુવાસનીયેષુ અનુવાસનયોગ્ય અનુવાસનયોગ્ય,
વાતશ્લેષ્મ- વાત તથા ક્ષેદના વાત ઔર કફકે, વિકારેષુ
વિકારેભાં રોગોંમેં, તેપામ્ તે ઉન, તૈલ- તેલ તૈલ, વસા-
વસા વમા, મજા- મજા મજા, સર્પિંયામ્ અને ધીમાંતુ
ઔર પૃતમેંસે, યથાપૂર્વમ્ અનુક્રમમા પૂર્વ યથાપૂર્વ, શ્રેષ્ઠમ્
શ્રેષ્ઠ છે શ્રેષ્ઠ હૈ, પિત્તવિકારેષુ પિત્તના વિકારેભાં
પિત્તકે વિકારોંમેં, તુ તેા તો, યથોત્તરમ્ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે
ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ હૈ, સર્વવિકારેષુ અપિ અથવા સર્વ

વિકારેભાં પણ અથવા સબ વિકારોંમેં સી, સર્વે એવ વા
સર્વેય સમી, સંસ્કાર- સંસ્કારના સંસ્કારકી, વિધિ-
વિધિના વિધિકે, વિશેષાત્ ભેદથી ભેદસે, યોગમ્ યોગ
યોગ, ઉપયાન્તિ હિતિ પામે છે પાતે હૈ ॥ ૧૫૦ ॥

150 Of these, oil, fat, marrow and ghee, each substance is superior in quality to its succeeding one for usage in unctuous enema in disorders of vata and kapha In the case of pitta disorders each substance is superior to its preceding one But by virtue of preparation, all of them are fit to go into use in all disorders

શિરોવિરેચનદ્રવ્યાણિ—

શિરોવિરેચનદ્રવ્યાણિ પુનરપામાર્ગપિપ્પલીમરિ-
ચવિઙ્ગશિશુશિરીષતુમ્બુરુપીલ્વજાજ્યજમોદાવાર્તા-
કીપૃથ્વીકૈલાહરેણુકાફલાનિ ચ, સુમુખસુરસકુઠેર-
કગળ્ડીરકાલમાલકપર્ણાસક્ષવકફણિજ્ઞકહરિદ્રા-
શૃઙ્ગવેરમૂલકલશુનતર્કારીસર્પપત્રાણિ ચ, અર્કાલ-
ર્કકુષ્ઠનાગદન્તીવચાપામાર્ગશ્વેતાજ્યોતિષ્મતીગવા-
ક્ષીગળ્ડીરપુષ્પત્રાક્પુષ્પીતૃશ્ચિકાલીવયસ્યાતિવિ-
ષામૂલાનિ ચ, હરિદ્રાશૃઙ્ગવેરમૂલકલશુનકન્દાશ્ચ.
લોધમદનસતપર્ણનિસ્વાર્કપુષ્પાણિ ચ, દેવદાર્વ-
ગુરુસરલશલ્કીજિઙ્ગન્યસનહિન્નિર્યાસાશ્ચ, તેજો-
વર્તીવરાઙ્ગેહુદીશોભાજનકવૃહતીકણ્ઠકારિકાત્વચ-
ક્ષેતિ ।

શિરોવિરેચન- શિરોવિરેચન શિરોવિરેચન, દ્રવ્યાણિ
દ્રવ્યો દ્રવ્ય, પુન તેા તો, અપામાર્ગ- અધેડે ચિદિટા,
પિપ્પલી- પીપર પીપર, મરિચ- મરી મરિચ, વિઙ્ગ-
વાવડિંગ વિઙગ, શિશુ- સંગવેા શોમાજન, શિરીષ-
શિરીષ શિરીષ, તુમ્બુરુ- તેમ્બુરુ તેમ્બુરુ, પીલુ- પીલુ
પીલુ, અજાજી- જીંગ અજમોદા- બેાડી અજમોદ
અજમોદ, વાર્તાકી- વાર્તાકી વાર્તાકી, પૃથ્વીકા- પૃથ્વીકા

૧૫૧ અપામાર્ગ-માર્ગી (વ. ક્ષ ૩)

.. પિલ્વજાજી-વિલ્વાવાજી (વ. ક્ષ ૪)

, શોમાજનક-શોમાજન (વ.)

પૃથ્વીકા, ફલા- નાની એલચી ફલાયચી, હરેણુકા-
અને હરેણુકનાં ઓર હરેણુકાકે, ફલાનિ ચ ફળે। ફલ.
સુસુખ- સુમુખ સુસુખ, સુરસ- સુરસ સુરસ, કુઠેરક
કુઠેરક કુઠેરક, ગંડીર- ગંડીર ગંડીરક, કાલમાલક-
કાલમાલક કાલમાલક, પર્ણાસ- પર્ણાસ પર્ણાસ ક્ષવક-
નાકછીંકણી નાકછીંકની, ફળિજ્ઞક- મરવે। મરવા,
હરિદ્રા- હળદર હલી, શ્વેત- સૂંઠ સોઠ, મૂલક- મૂળા
મૂલી, લઘુન- લસણુ લહણુન, તર્કારી- તર્કારી તર્કારી,
સર્વપ- અને સરસવનાં ઓર સરસોંકે, પત્રાણિ ચ પાન
પત્તે, અર્ક- આકડો આક, અલર્ક- સફેદ આકડો શ્વેત
આક, કુષ્ઠ- કઠ કુઠ, નાગદન્તી- નાગદન્તી હકૂમ, વચા-
વજ વચ, અપામાર્ગ- અધેડો ચિરચિટા, શ્વેતા- શ્વેતા
શ્વેતા, જ્યોતિષ્મતી- માલકગની, ગવાક્ષી-
ધન્વાનુણી ઇન્દ્રાયણ, ગંડીરપુષ્પી- ગંડીરપુષ્પી ગંડીર-
પુષ્પી, અવાકપુષ્પી- ઊંધાફૂલી છોટાગુલ્પા, વૃશ્ચિકાલી-
ખાજવણી વિચ્છૂવટી, વયસ્યા- વયસ્થા વયસ્યા, અતિવિષા-
અને અતિવિષનાં ઓર અતીસકે, મૂલાનિ ચ મૂળ મૂલ,
હરિદ્રા- હળદર હલી, શ્વેત- સૂંઠ સોઠ, મૂલક-
મૂળા મૂલી, લઘુન- અને લસણુ એઓના ઓર લહણુન
ઇનકે, કન્દા- કંદ કન્દ, લોધ- લોધર લોધ, મદન-
મીઠળ મૈનફલ, સપ્તપર્ણ- સાતવિન સતવન, નિમ્બ-
લીમ્બો નીમ, અર્ક- અને આકડાનાં ઓર આન્કે,
પુષ્પાણિ ચ ફૂલ ફૂલ, દેવદારુ- દેવદાર દેવદારુ, અગુરુ-
અગર અગર, સરલ- ચીડ ધૂપસગલ, શલ્લકી- શાલેડા
કુદરુ, જિઘ્ની- મવેડી જિગન, અસન- અસન સાજ,
હિંદુ- અને હિંગના વૃક્ષના ઓર હિંગકે વૃક્ષકે, નિર્યાસા
ચુંદ ગોંદ, તેજોવતી- તેજવળ તેજવલ, વરાઙ્ગ- તળ
દાલચીની, ઇન્દુદી- ઇન્દુદી હિંગોટ શોભાજનક- સર-
ગવો સહજન, વૃહતી- ઊભી ભોરિંગણી વઢી કટેરી,
કણ્ટકારિકા- અને ઊઠી ભોરિંગણીની ઓર કટેરીકે,
ત્વચઃ ચ ઇતિ ઊલ એ છે ત્વચા યે હૈં;

151-(1). The articles that go into the preparations of errhines are—
(1) The fruits of rough chaff tree, long pepper, black pepper, embelia, drum-stick, siris, indian toothache tree, cumin, celery, brinjal, big carda-

mom, fragrant piper; (2) The leaves of deodar, holy basil, shrubby basil, gandira, kalamalaka, parnasa, sneeze-wort, sweet marjoran, turmeric, ginger, radish, garlic, wind killer and rape, (3) The roots of mudar, white mudar, costus, oblong leaved croton, sweet flag, rough chaff tree, sveta, staff-plant, colocynth, gandira-pushpi, indian borage, climbing nettle, mercury, brahmi and indian atees; (4) The bulbs of turmeric, ginger, radish and garlic; (5) The flowers of lodh, emetic nut, dita bark tree, neem and mudar; (6) The exudation of deodar, eagle wood, long-leaved pine, indian olibanum, indian ash tree, spinous kino tree, and asafetida; (7) The barks of indian tooth-ache tree, cinnamon, zachum oil plant, drumstick, indian nightshade and yellow-berried nightshade.

શિરોવિરેચનં સસવિધં, ફલ-પત્ર-મૂલ-કન્દ-
પુષ્પ-નિર્યાસ-ત્વગાશ્રયમેદાત્ ।

ફલ- ફળ ફળ, પત્ર- પાન પત્ર, મૂલ- મૂળ મૂલ,
કન્દ- કંદ કન્દ, પુષ્પ- ફૂલ પુષ્પ, નિર્યાસ- ચુંદ નિર્યાસ,
ત્વક્- અને ઊલ ઓર ઊલ, આશ્રયમેદાત્ એ આશ્રયના
ભેદથી ઇન આશ્રયકે ભેદસે, શિરોવિરેચનમ્ શિરોવિરેચન
વિરોવિરેચન, સસવિધમ્ સાત પ્રકારનુ છે સાત પ્રકારકા હૈં;

151-(2) Thus these are the seven varieties of articles used in errhines, classified according to their source, viz, fruits, leaves, roots, bulbs, flowers, exudations and barks of plants

લવણકટુતિક્ષ્ણાયાણિ ચેન્દ્રિયોપશયાણિ
તથાઽપરાપ્યનુક્તાન્યપિ દ્રવ્યાણિ યથાયોગવિદિ-

तानि शिरोविरेचनार्थमुपदिश्यन्ते इति ॥ १५१ ॥

इन्द्रिय- इन्द्रियोने भाटे इन्द्रियोंके लिए, उपशयानि सुभक्षर सुखकर, लवण- लवण लवण, कटु- कटु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषायाणि च अने कषाय द्रव्यो और कषाय द्रव्य, तथा तथा तथा, यथायोग- शैलग अनुसार योगके अनुसार, विहितानि तैयार करेला तैयार किये हुए, अपराणि अने भीन और अन्य, अनुक्तानि न कहेला अनुक्त, अपि पक्षु सी, द्रव्याणि द्रव्योने द्रव्यका, शिरोविरेचन-अर्थम् शिरोविरेचन भाटे शिरोविरेचनके लिए, उपदिश्यन्ते इति उपदेश करवाभा आवे छे उपदेश किया जाता है ॥ १५१ ॥

151. Those that are salt, pungent, bitter and astringent in taste and are beneficial to the senses, as well as even other drugs that are not mentioned here but that may be regarded as beneficial in the preparations, are recommended for use as errhines.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

लक्षणाचार्यशिष्याणां परीक्षा कारणं च यत् ।
अध्येयाध्यापनविधी संभाषाविधिरेव च ॥ १५२ ॥
पद्भिरूतानि पञ्चाशद्वाद्दमार्गपदानि च ।
पदानि दश चान्यानि कारणादीनि तत्त्वतः ॥ १५३ ॥
संप्रश्नश्च परीक्षादेर्नवको वमनादिषु ।
भिषग्जितीये रोगाणां विमाने संप्रकाशितः ॥ १५४ ॥

तत्र श्लोका ते विषयभां उपसहारना श्लोका छे छे उस विषयमें उपसहारके श्लोक है कि, लक्षण- शास्त्र शास्त्र, आचार्य- आचार्य आचार्य, शिष्याणाम् अने शिष्यनी और शिष्यकी, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, यत् च ने जो, कारणम् कारण, अध्येय- अध्ययन अध्ययन, अध्यापन- तथा अध्यापनना तथा अध्यापनकी,

१५२ पद्भिरूतानि-पट्टनानि (च द)

१५४. विमाने-तदादे (च)

,, संप्रकाशित - संप्रदर्शितः (घ च)

विधी विधि विधि, संभाषाविधिः एव च अने संभाषा- विधि और संभाषाविधि, पद्भिः छथी छसे, ऊनानि पञ्चाशत् औं औं पचास अर्थात् सुभाषीस कम ऐसे पचास अर्थात् चवालीस, वादमार्ग- वादमार्गना वादमार्गके, पदानि च पदे पद, अन्यानि भीन अन्य, कारण-आदीनि कारण वगेरे कारणादि, दश दश दस, पदानि च पदे पद, वमनादिषु अने वमनादिभों और वमन आदिमें, परीक्षादेः परीक्षा वगेरे परीक्षा आदि, नवक नव नौ, संप्रश्नः च प्रश्नो प्रश्न, रोगा- णाम् भिषग्जितीये रोगभिषग्जितीय रोगभिषग्जितीय, विमाने विमानभां विमानमें, तत्त्वतः तत्त्वत्पथी तत्त्व- रूपसे, संप्रकाशितः प्रकाशित कथां छे प्रकाशित किये हैं ॥ १५२-१५४ ॥

Here are the recapitulatory verses—

152-154. The test of the treatise, the teacher and the disciple, and its purpose, the method of study and of instruction, and the method of disputation, the forty-four technical terms pertaining to disputation, the ten other terms such as causes etc, the nine queries about examination etc, and the drugs that go into use in emesis and other procedures, have all been scientifically explained in this chapter on the specific determination of the measure of the science of healing.

बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं

बहुविधवाक्यविचित्रमर्थकान्तम् ।

बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तं

बहुविधवादनिसूदनं परेषाम् ॥ १५५ ॥

बहुविध- बहु प्रकारना बहुत प्रकारके, वाक्य- वाक्येथी वाक्योंसे, विचित्रम् विचित्र विचित्र, अर्थ- अर्थेथी अर्थोंसे, कान्तम् सुदूर सुन्दर, बहुविध- बहु प्रकारना बहुत प्रकारके, शुभ- शुभ शुभ, शब्द

१५५ अर्थकान्तम्-अर्थमातम् (स)

शब्दोन्नी शब्दोंकी, सन्धि- संधिथी संधियोंसे, युक्तम् युक्त युक्त, परेषाम् अने प्रतिपक्षीओना और प्रति-
वादियोंके, बहुविध- अहु प्रकाशना बहुत प्रकारके, वाद-
वाहु वादका, निरुद्धनम् अहु उरुना खडन करनेवाला,
बहुविधम् अहु प्रकाशनेा बहुत प्रकारका, इदम् आ यह,
अर्थजातम् विषयसमूह विषयसमूह, उक्तम् उक्तो छे
कहा है ॥ १५५ ॥

155. Various modes of expressions with their varied import, many kinds of definitions of wondrous significance, various modes of speech characterised by exquisite phrasing and syntax, and calculated to annihilate the arguments of the opponents in debate, have all been described here

इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां

विजज्ञिवान् परमतवादसूदनीम् ।

न सज्जते परवचनावमर्दने

न शक्यते परवचनैश्च मर्दितुम् ॥ १५६ ॥

पर- प्रतिपक्षीना प्रतिवादियोंके, मत- संमत
समत, वाद- वाहु वादका, सूदनीम् अहु उरुना खडन करनेवाली, बहुविध- अहु प्रकाशना बहुत प्रकारके,
हेतु- हेतुथी हेतुसे, संश्रयाम् युक्त युक्त, इमाम् आ
इस, मतिम् अहु बुद्धिको, विजज्ञिवान् अहुना खडन करनेवाला, परवचन- प्रतिपक्षीना वचनना प्रतिवादि-
योंके वचनके, अवमर्दने अहुना खडनमें, न नथी
नहीं, सज्जते अथातो हिचकता, परवचनै च अने
प्रतिपक्षीओनां वचनथी और प्रतिवादियोंके वचनोंसे,
मर्दितुम् उरुवाही हराया, न शक्यते शक्यते। नथी नहीं
जा सकता ॥ १५६ ॥

156. One who is versed in this science of speech that is supported on varied reasoning and that disproves the opponent's view, is not afraid

of an opponent's arguments; nor can he be defeated by such an opponent in debate.

दोषादीनां तु भावानां सर्वेषामेव हेतुमत् ।

मानात् सम्यग्विमानानि निरुक्तानि विभागशः ॥ १५७ ॥

सर्वेषाम् सर्वे सब, एव अ ही, दोष-आदीनाम्
दोषादि दोष आदि, भावानाम् भावानां भावोंका, तु तो
तो, हेतुमत् हेतुपूर्वक हेतुपूर्वक, सम्यक् सारी रीति
भली प्रकार, मानात् ज्ञान आपवाने दीधे ज्ञान करानेसे,
विभागशः विन्न विन्न पृथक् पृथक्, विमानानि
विमानाने विमान, निरुक्तानि आ विमानस्थानभां
निरुक्ति साथे उक्तो छे इस विमानस्थानमें निरुक्तिके
साथ कहे हैं ॥ १५७ ॥

157. Thus the specific determination of morbid humors and all other things necessary for their knowledge, have been defined from the point of view of their cause and measure, and according to their proper classification

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रोगभिषग्जितीयविमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

अनेनावधिना स्थानं विमानानां समर्थितम् ।)

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभां
और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने
विमानस्थानभां विमानस्थानमें, 'रोगभिषग्जितीयविमानम्'
'रोगभिषग्जितीय विमान' ' रोगभिषग्जितीय विमान',
नाम नामने नामका, अष्टमः आठमो आठवाँ, अध्यायः
अध्याय स पूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये,
चरकप्रतिसंस्कृते अने अरुथी प्रतिसंस्कार पायेला आ
शास्त्रभां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रमें, अनेन

१५६ न सज्जते परवचनावमर्दने—निलीयते परवचनावमर्दनेः

(क. च श ड. द. भ. फ.)

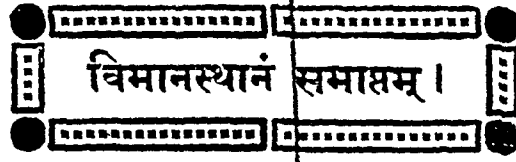
१५७. हेतुमत्—हेतुना (च)

अवधिना अली मुधी ब्रहा तक, विमानानाम् स्थानम्
विमानस्थान विमानस्थान, समर्थितम् उल्लु छे कहा है।)

8. Thus in the section on Specific
Determination of Measure in the trea-
tise compiled by Agnivesa and re-
vised by Caraka, the eighth chapter
entitled ' The Specific Determination

of the Measure of the Science of
Healing" is completed.

(Here ends the section on Specific
Determination of Measure ' in the trea-
tise compiled by Agnivesa and revised
by Caraka)

॥ प्रथम खंडः समाप्तः ॥

PRINTED BY

Gunvantray Acharya

At Ayurveda Mudranalaya, JAMNAGAR
